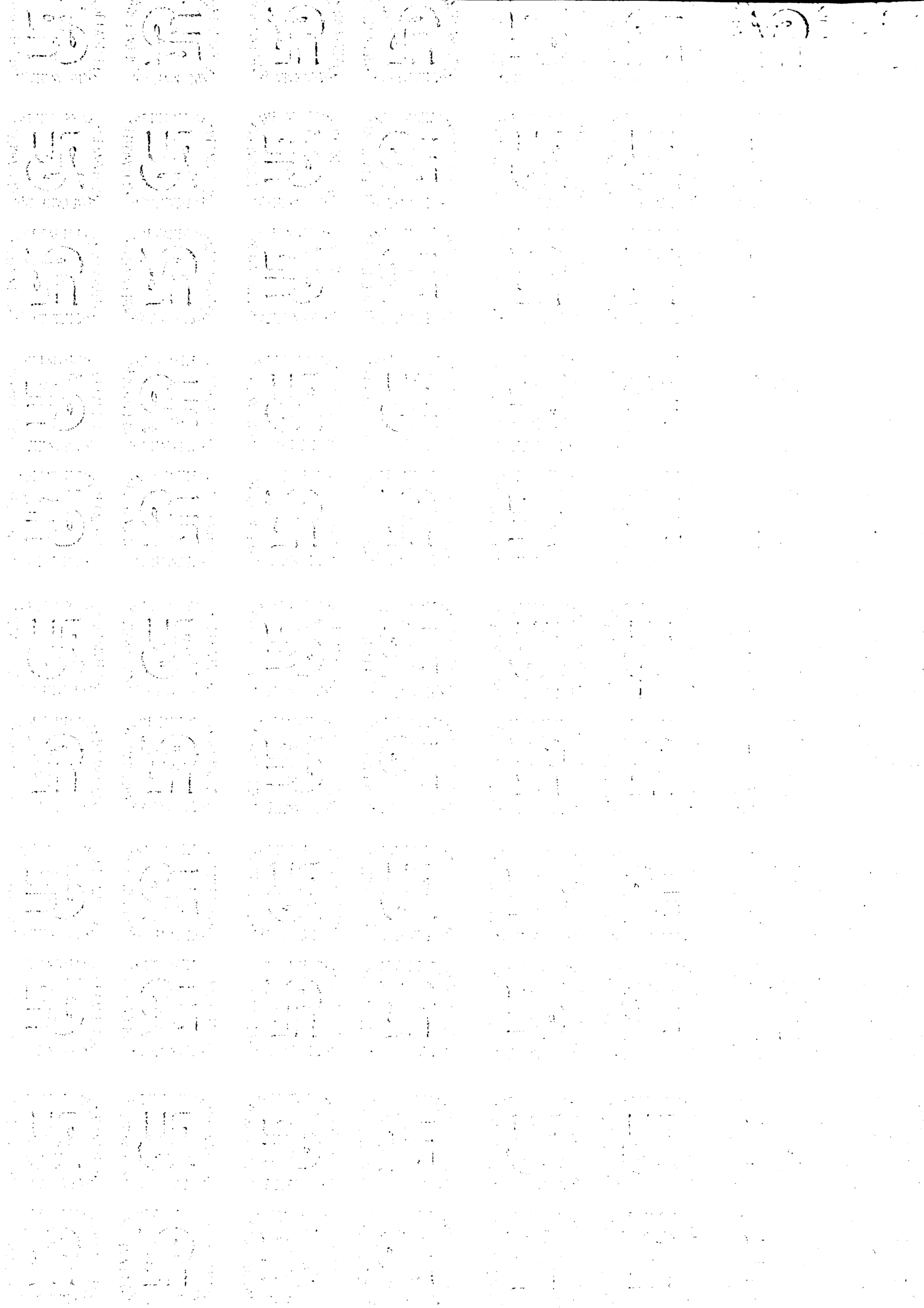

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA

ANUARI MCMXV-XX

VOL. VI

ESTENDARD DE SANT OT

Museu de Barcelona

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA

ANUARI

MCMXV-XX

VOL. VI

BARCELONA
PALAU DE LA DIPUTACIÓ

ARTS GRÀFIQUES, S. A., SUCCESSORS D'HENRICH I C.ª — BARCELONA
1923

HENRICVS PRAT DE LA RIBA
LITTERARVM NOSTRATIVM RESTITVTOR SEDVLVS
INSTITVTI STVDIORVM VERNACVLORVM CONDITOR
AMPLISSIMVSQVE AVCTOR
REIQVE PVBLICÆ GESTOR EGREGIVS
QVIQVE TOTI CATALAVNIÆ
QVVM PRIMVM RESTITVI CŒPTA EST
PRÆFVIT
VIR ABSTINENTISSIMVS
OMNIVM PARTIVM ATTESTATIONE LAVDABILIS

HOC INSTITVTVM
EFFIGIEM CONDITORIS OPTIMI
OB PLVRIMA MERITA
IN LIMINE LIBRI CONLOCANDAM CVRAVIT
GRATI ANIMI MONIMENTVM

MEMÓ

D

PER LA SECO

DE L'INST

DURAN

MEMÒRIES I DOCUMENTS

DELS TREBALLS FETS

PER LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA

DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

DURANT ELS ANYS MCMXV-XX

MEMÒRIA P
HISTÒRICO
TUT D'ESTU
LENTISSIMS
DIPUTACIÓ
donant compte d

MEMÒRIA PRESENTADA PER LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS ALS EXCEL·LENTÍSSIMS SENYORS PRESIDENT DE LA DIPUTACIÓ I ALCALDE DE BARCELONA, donant compte dels treballs fets durant l'any 1915.

S'és feta sentir vivíssimament entre nosaltres la pertorbació que en la vida cultural del món ha portat la terrible guerra europea. Les relacions científiques que l'INSTITUT mantenia tan coralment amb les Institucions i amb els savis estrangers han quedat poc menys que en absolut interrompudes; la Secció ha degut suspendre temporalment els treballs d'impressió d'alguna de les seves publicacions i portar els altres amb la lentitud imposada per les circumstàncies. El canvi ha pogut fer-se dins d'una àrea molt limitada i encara amb dificultats cada dia majors. La Secció s'ha esforçat, però, en vèncer els obstacles que entorpien la seva normal activitat i, sospesa la vida de relació exterior, ha intensificat els seus treballs d'investigació i pot avui amb satisfacció presentar a V. E. aquesta *Memòria* que senyala un nou pas i un avenç considerable en el coneixement del passat de Catalunya.

Ha prosseguit l'estampació del pròxim ANUARI que compendrà els anys 1913-1914, formant un volum que passarà de mil pàgines, de les quals una quarta part serà destinada a la Crònica, cada any més plena, de les noves investigacions fetes respecte de les matèries l'estudi de les quals ens està especialment comanat. Més de quatrecentes il·lustracions i onze làmines apart acompanyaran el text d'aquest nou ANUARI que serà ja el quint de la sèrie i doblarà en extensió el primer que l'any 1908 publicava la Secció.

Segueixen aixímateix els treballs d'impressió del volum III de *L'Arquitectura Romànica a Catalunya*, destinat a l'estudi dels monuments dels segles XII i XIII; és el temps de la construcció de les grans catedrals, el de la florida de l'escultura; les relacions exteriors de Catalunya, el seu veïnatge immediat, faciliten la introducció de les influències artístiques més diverses. Necessàriament

la preparació d'aquest volum ha d'ésser llarga i entretinguda. Així i tot avença i tenim la seguretat que, com els anteriors, mereixerà el millor acolliment dels estudiosos.

L'any passat la Secció va dirigir a V. E. una *Memòria* proposant la publicació d'una sèrie d'estudis bio-bibliogràfics per a honorar la memòria del Beat Ramon Lull, en ocasió d'escaure's enguany el sisé centenari de la seva mort. La favorable acollida que meresqué ha permès a la Secció començar a realitzar el pla de publicacions que en aquella s'indicava i podem donar compte d'haver sortit a llum l'estudi del Dr. A. Gottron: *L'Edició Maguntina de Ramon Lull.* La Secció ha subvencionat encara als Srs. Elies Rogent i Estanislau Duran per a completar a la Biblioteca Nacional de París la bibliografia de les impressions lulianes que estaven preparant. Acabat aquest treball en el mes d'octubre, la Secció ha acordat començar tot seguit la seva publicació.

La Secció no ha desatès tampoc la preparació de les altres obres acordades i així, pensant en la publicació de les Cròniques, ha fet fotocopiar el manuscrit de la d'en Muntaner de la Biblioteca Nacional de Madrid i està gestionant la del de la Biblioteca de Catània. S'ha reproduït així mateix el manuscrit de la Bíblia, del British Museum, que ha d'ésser aprofitat per a l'edició de la Bíblia catalana segons les antigues versions dels segles XIV-XV que treballa D. Ramon d'Alòs.

Per a cloure aquesta nota relativa a les edicions de la Secció ens plau assenyalar encara l'acord pres de publicar en el vinent ANUARI l'estudi sobre les creus d'orfebreria a Catalunya fet pel Conservador del Museu Episcopal de Vich, Mn. Josep Gudiol, per encàrrec de la Junta de Museus de Barcelona que n'ha cedit la publicació a l'INSTITUT. En el mateix volum es farà conèixer la descoberta, feta per Mn. Joan Aguiló, d'una nova basílica cristiana a Manacor, germana de la que, també en un ANUARI, publicava En Joan Rubió. Aquesta nova basílica, rica en mosaics i en inscripcions, serà una contribució important a l'estudi de les construccions cristianes primitives de Catalunya.

Els treballs d'ordenació i estudi dels arxius i biblioteques de Catalunya han seguit fent-se durant aquest any amb els millors resultats. Mn. Joan Masdeu ha continuat redactant els extrets i còpies dels documents de l'Arxiu de Sant Joan de les Abadesses, un dels eclesiàstics catalans més importants. Una part considerable del seu fons primitiu és perdut, però l'Arxiu ha tingut la sort de conservar tres volums d'inventaris del segle XV que permeten tenir una idea dels originals desapareguts. D. Guillem M.ª de Brocà, en una visita feta a l'Arxiu de Sant Joan en setembre d'enguany, hi ha trobat dos formularis: un de notaria, del segle XIII, un altre d'estil de curia, del segle XV, especialment interessant per a l'història del humanisme a Catalunya en temps del *Magnànim;* en aquest últim manuscrit es conté, a més, una *Forma cassu querele pacis et treuge* d'una

singular importància jurídica. Cal assenyalar encara alguns fulls solts remarcables per la seva antiguitat o per la seva paleografia. La Secció ha fet les gestions necessàries per a relligar algun d'aquests volums en mal estat i per a obtenir-ne la reproducció fotogràfica.

Els Srs. D. Ramon d'Alòs i D. Jordi Rubió varen rebre de la Secció l'encàrrec de continuar els estudis, començats l'any passat, sota tan bons auspicis, a l'arxiu i biblioteca capitulars de Tortosa. El Sr. d'Alòs ha pogut conèixer la principal documentació de l'arxiu, iniciant la formació de noves sèries al costat de les poques i incompletes existents o completant aquestes. Han estat catalogats set cartorals, dos d'ells del segle XIII i alguns manuscrits litúrgics i de disciplina eclesiàstica. En el curs dels treballs han aparegut en quantitat documents romànics, privilegis reials, butlles, etc. i diversos inventaris interessants per a la història de la biblioteca capitular. El Sr. Rubió es va dedicar preferentment a completar l'inventari de manuscrits, que arriben a la ratlla de 257 i a disposar les miniarutes i folis més interessants per a ésser fotografiats. Va examinar també els manuscrits que s'estaven relligant a despeses de la Secció, restant satisfet de la bondat del treball. Cal fer constar amb agraïment que el Capítol i d'una manera molt especial el canonge arxiprest Dr. D. Manuel Rius han donat tota mena de facilitats per a dur a terme aquesta missió, els resultats de la qual seran publicats a l'ANUARI i que ha de contribuir a fer conèixer aquella biblioteca capitular que és la biblioteca medieval més rica en manuscrits de tot Catalunya.

Paral·lelament a n'aquest treball la Secció va encarregar als Srs. D. Joaquim Miret i D. Guillem M.ª de Brocà un estudi de l'estat dels arxius de Girona; i al mateix Sr. Miret i a D. Antoni Rubió el dels arxius de Lleyda. A la primera ciutat, a part de l'arxiu de protocols un dels més complets de Catalunya i de l'Arxiu de la Delegació d'Hisenda on s'han aplegat fons procedents dels monastirs desapareguts, es troben encara l'Arxiu capitular, l'episcopal i el de l'Almoina. Els dos arxius eclesiàstics tenen un arxiver especialment encarregat de la seva conservació; l'arxiu de l'Almoina, en canvi, encara que curosament conservat, no ha estat mai objecte de l'estudi que per la seva importància mereix ni són ben coneguts els elements que l'integren: a l'Almoina es conserva la documentació procedent de les fundacions de caritat i de pietat gironines, interessants per la seva antiguitat i per la seva diversitat, esmentem, per exemple, un petit nucli de pergamins hebraics, potser el més important de la nostra terra. Atenent els resultats de l'enquesta dels Srs. Brocà i Miret, la Secció va confiar al Sr. Torroella, de Girona, l'estudi i extret dels documents de l'Almoina que continuaran la sèrie de còpies i extrets del nostre arxiu.

A Lleyda els Srs. Rubió i Miret varen visitar la biblioteca provincial que té uns 13,000 volums, en general poc interessants; mereixen ésser mencionats un sermonari de Sant Vicens, imprès a Lió en 1490 i uns manuscrits quatrecen-

tistes d'Horaci i d'Aristòtil. Molt més gran és l'interès del doble arxiu de la Sèu: el general del Capítol i el procedent de l'antiga Catedral de Roda. En el primer hi ha tota la documentació administrativa moderna i a més la vella, pertanyent a la Sèu lleidatana, des del segle XII, amb abundants pergamins, diplomes reials conservant encara els segells, butlles, etc. Cal assenyalar especialment un petit fons més antic (comença en el segle XI) procedent de l'antiga col·legiata de Sant Pere d'Ager, i alguns manuscrits (Constitucions i usatges de Catalunya bellament miniats, breviaris del XIV i XV, col·lecció de constitucions sinodals). No requereix aquest arxiu cap obra urgent de col·locació o conservació perquè està ben instal·lat i molt ben conservat. Es precís fer l'estudi i extret de la documentació, mes abans, establint un orde d'interès, cal atendre a altres arxius de major antiguitat i superior importància. Respecte de l'arxivet de Roda, ja és altra cosa; la instal·lació i la conservació estan també ben ateses i no precisa fer-hi cap treball, exceptuant el relligament d'alguns manuscrits en perill de desfer-se del tot. La tasca més profitosa i necessària aquí és la de catalogar els manuscrits i extractar els documents solts i els cartorals. El P. Villanueva (*Viaje Literario*, XV, pp. 168 ss.), descriu la biblioteca de Roda que ell va veure a lloc, abans d'ésser traslladada a Lleyda a mitjans del segle XIX; però alguns manuscrits varen escapar a ses recerques, així un flos sanctorum, català, del segle XIV; un Priscià; un breviari, amb les lliçons de Sant Ramon de Roda, fetes per un cert canonge Elies, per encàrrec de Gaufred, mort trenta anys després del Sant. Tampoc parla el P. Villanueva de la gran bíblia, de tres palms d'alçària, amb capitals esplèndidament miniaturades, bé que és dubtos que procedeixi de Roda i sembla més aviat haver entrat a l'arxiu lleidatà per donatiu fet modernament. Sota l'aspecte històric cal esmentar en primer lloc el cartoral vell de Roda i l'anomenat llibre vert; el primer, que està en mal estat i convindria relligar, conté principalment documents del segle XI (el més antic és la consagració de l'església de Gudil, encara en el X), referents al Ribagorça i a la conquesta de Montçó, en part publicats. El llibre vert, en pergamí com l'anterior, conté documents relatius quasi exclusivament a la Seu de Lleyda. D'un i altre cartorals convindria tenir-ne l'extret detallat i complet. L'arxiu de Roda conserva encara pergamins molt notables, especialment els diplomes dels antics reis d'Aragó i de comtes de Barcelona. El canonge arxiver D. Josep Gaya treballa zelosament en l'inventari i ordenació de l'arxiu ajudat d'un auxiliar arxiver. Ens plau fer notar que dels arxius eclesiàstics que esmentem en aquesta *Memòria* podríem repetir avui el que fa més de cinquanta anys deia del de Lleyda el P. Villanueva: «El archivo está colocado con toda la grandiosidad y decencia »que corresponde a su clase y al decoro de esta iglesia... los he hallado abiertos »para todo cuanto he querido aprovecharme de sus tesoros».

Ultimament havem d'assenyalar encara l'increment del nostre arxiu, mercès principalment als donatius fets per D. Joaquim Miret i Sans. Els documents

que ha anat publicant, principalment en el Butlletí de la R. Acadèmia de Bones Lletres, han ingressat després a l'arxiu junt amb molts d'altres inèdits, igualment interessants per a l'estudi de la llengua i per a la història de determinades viles i comarques catalanes, especialment en els segles X i XI.

Pel febrer d'enguany la Secció Històrico-Arqueològica va endreçar a V. E. una *Memòria* donant compte dels resultats obtinguts en l'exploració d'estacions prehistòriques durant la campanya de 1914 i presentant un nou pla d'excavacions. La major part dels treballs que proposàvem han estat empresos, molts d'ells per la seva importància no han pogut ésser acabats i deuran continuar-se en campanyes successives. Els resultats conseguits tant per al coneixement de la nostra prehistòria com per a la formació d'un museu amb el material descobert han estat extremadament satisfactoris i seran extensament publicats per la Secció. Això fa que ens limitem ara a donar una breu enumeració de les exploracions de la passada campanya. Cal esmentar en primer lloc la excavació de dos poblats ibèrics: el del Tossal de les Tenalles a Sidamunt (Urgell) i el de Sant Antoni de Calaceit (Baix Aragó); el primer especialment important pel material descobert, el segon perquè permetrà, per primera vegada, conèixer la planta i la disposició d'un d'aquests centres de població primitius. S'ha aixecat així mateix el pla de les velles muralles de Girona. El paleolític, tan escàs a Catalunya ha aparegut a la cova del Cau de les Goges, a Sant Julià de Ramis (Girona). A la edat del bronze corresponen uns dolmens explorats a la comarca de Solsona. Així es van posant científicament les fites que permeten orientar amb seguretat els estudis de prehistòria catalana, avui encara tan obscura. Queden molts buits per omplir, molts problemes a resoldre, mes les excavacions sistemàticament continuades i exteses a tot el territori català aniran enllassant unes amb altres les diverses cultures de la Catalunya primitiva i posant en clar la sèrie nombrosa de qüestions que presenten. Cal encara tenir en compte els treballs fets anteriorment per investigadors diversos, especialment des del desvetllament de l'excursionisme científic, anotar i controlar fins on sigui possible els resultats conseguits, inventariar sumàriament les estacions prehistòriques de Catalunya. Es aquest un treball preliminar que la Secció està ja acabant. Al mateix temps ha estat precís organitzar un laboratori on els materials descoberts poguessin ésser degudament restaurats i reconstruïts i després catalogats i seriats. Assegurada la llur conservació, els objectes són dipositats al Museu i posats a la disposició de tots els estudiosos.

Pel febrer de 1915 quedava definitivament organitzat el Servei de Conservació i Catalogació de Monuments, creat per la Exma. Diputació, atenent les indicacions contingudes en la *Memòria* aprovada per la Secció en 30 d'abril de 1914. Tot seguit ha començat a exercir la seva acció en el doble aspecte que

li era assenyalat: conservar el patrimoni artístic nacional; preparar la publicació de l'inventari artístic de Catalunya. El servei ha utilitzat tots els mitjans possibles, la intervenció directa i exclusiva, la col·laboració amb altres elements igualment interessats en mantenir un monument important, la conferència, el consell. Esmentem especialment les gestions fetes per a assegurar la conservació del campanar de l'església de Santa Agata, avui utilitzada per a Museu de l'Estat, a Barcelona; l'estudi de rasants que ha permès modificar la disposició de la plaça, sense perjudicar la bella església romànica, a Lladó; el dictamen relatiu a l'hospital de Santa Maria, de Lleyda, que ha servit per a evitar la seva destrucció, ja acordada. S'ha començat així mateix a fer el catàleg dels monuments i dels objectes d'art; algunes construccions singularment interessants han estat estudiades especialment, com el monestir de Vallbona, l'església de Solsona i la de Sant Ruf i la Çuda de Lleyda.

Aquests són, breument exposats, els principals resultats aconseguits l'any 1915 per la nostra Secció en les seves activitats diverses. Malgrat les dificultats externes havem pogut mantenir intensament els nostres treballs i acréixer encara amb nous aspectes l'acció que tenim comanada.

Barcelona, 31 de desembre de 1915. — El Vice-president, J. Massó i Torrents. — El Secretari, Francesc Martorell.

MEMÒRIA PRESENTADA PER LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS ALS EXCELLENTÍSSIMS SENYORS PRESIDENT DE LA DIPUTACIÓ I ALCALDE DE BARCELONA, donant compte dels treballs fets durant l'any 1916.

Les mateixes anormals circumstàncies que en molts indrets han arribat a aturar totalment la vida científica han continuat durant aquest any limitant d'una manera notable la del nostre INSTITUT. Així i tot ha estat possible mantenir les relacions amb alguns centres nordamericans com les Universitats de Harward, Toronto, Princeton i amb la Societat Hispànica de Nova-York; havem establert el canvi amb Montecasino, bé que les nostres publicacions no hagin pogut arribar encara a la abadia que donà la pau als últims anys del vell Oliva *Cabreta*. De la veïna França, tant dolorosament colpida per la guerra, ens arriben les veus amigues de Mgr. Baudrillard i de M. Brutails, des d'enguany company nostre d'INSTITUT. Ni podem deixar d'esmentar el generós donatiu d'una biblioteca, constituïda per les obres triades dels savis francesos, fet a l'INSTITUT i a la BIBLIOTECA DE CATALUNYA, pel Ministeri de la Instrucció Pública de França. Aquesta biblioteca ha estat exposada a Barcelona, com amb altre semblant s'havia fet a l'Exposició Internacional de Sant Francisco de California; amb aquesta ocasió ha estat feta una edició especial de *La Science Française,* testimoni gloriós de l'aport de la França al progrés espiritual del món i s'han organitzat una sèrie de conferències encarregades als més eminents professors.

La Secció ha proposat i l'INSTITUT en ple ha aprovat el nomenament de dos membres corresponents, el nom dels quals ens relleva de tot comentari: M. Jean A. Brutails i D. Josep Sanchis Sivera. Des de l'any 1886 en que publicava les seves notes sobre la biblioteca capitular de Girona M. Brutails no ha deixat mai l'estudi de les coses catalanes, especialment de l'altra banda del Pireneu; els seus llibres fonamentals sobre la condició de la població rural del Rosselló a l'Edat mitjana, l'art religiós del Rosselló, les costums d'Andorra,

entre altres que podríem esmentar, en son documentat testimoni, a part de les notes plenes d'interès que ha dedicat a la qüestió d'Andorra, a l'esclavitud al Rosselló, a la llei *stratae,* i a monuments tan importants dintre l'art nostre com el Castellet de Perpinyà o la vella església de Sant Martí de Fenollar. D. Josep Sanchis Sivera, des de l'altre part del territori català, ha il·lustrat la història de la ciutat valenciana i amb ella la de tot Catalunya: els llibres sobre la Catedral de València, l'església de Sant Tomàs, els pintors medievals, el sant càlzer de la Seu, per no citar més que l'obra principal, basten per a posar el seu autor en un alt lloc en el món de l'erudició i de l'estudi.

La Secció ha publicat enguany el seu cinquè ANUARI; són prou evidents les dificultats que avui presenta la publicació d'un llibre d'aquesta mena perquè sigui necessari excusar-nos del retràs amb que apareix. Aquest nou volum assenyala pràcticament i amb tota evidència la activitat sempre creixent de la Secció Històrico-Arqueològica: comprèn més de mil pàgines, més de quatre cents gravats. Els treballs que s'hi publiquen en res desmereixen dels donats a conèixer en ANUARIS anteriors i tots ells representen un avenç considerable en l'estudi del nostre passat, de la història, de l'arqueologia, del dret i de la literatura de Catalunya.

S'ha avençat en la preparació del quadern quart de *Les Pintures Murals* i queden enllestides les tricromies de les d'Esterri, Ginestarre i Estahon. Ha estat precís anar a Mur per a estudiar directament sobre l'original les nombroses inscripcions de l'absis, algunes de les quals estan mal conservades i són difícils d'interpretar a través de la reproducció.

Prossegueix l'impressió del volum tercer de *L'Arquitectura Romànica a Catalunya.* La redacció definitiva d'algun capítol ha exigit una revisió minuciosa i acurada de determinats monuments, així l'iconografia del claustre de Tarragona ha estat refeta seguint un per un, amb el Voragine a la ma o la bíblia o les altres possibles fonts literàries, els magnífics capitells bellament esculturats. La portalada de Ripoll, abans tan plena de misteri, ha estat estudiada de nou, a la llum dels treballs de Mn. Gudiol i d'en Pijoan. Això permet arribar sovint a conclusions noves, avençant en el coneixement del nostre passat monumental i l'interès del volum en serà considerablement augmentat.

A part d'aquestes obres directament empreses per la Secció, ens cal esmentar encara la col·laboració donada a la Comissió Editora de les obres del Beat Ramon Lull que amb tant d'entusiasme i profit du endavant el seu treball.

Han prosseguit els treballs que en la *Memòria* anterior comentavem, confiats a Mn. Masdeu i al Sr. Torroella, als arxius de l'Almoina de Girona i de Sant Joan de les Abadesses. Com a conseqüència de la visita feta a l'arxiu capitular de Lleyda s'ha acordat atendre les despeses de relligar de nou els preciosos

manuscrits, procedents de Roda d'Osca, assegurant així la seva millor conservació. Per tal de facilitar els treballs d'investigació s'han enviat a alguns arxius exemplars d'obres de paleografia i de diplomàtica, que permetin als arxivers, sovint mancats del més precís utillatge, resoldre les més freqüents dificultats d'interpretació o de lectura. Una nova missió a Tortosa ha estat confiada als Srs. Ramon d'Alòs i Jordi Rubió; els dies que hi passaren els dedicaren a estudiar novament alguns manuscrits de la Biblioteca Capitular, repassar els volums que s'havien relligat a càrrec de l'INSTITUT i a seguir l'ordenació de l'Arxiu, començada l'any passat, posant en capses a propòsit una part dels documents, especialment dels segles XII i XIII. Treballaren a més damunt els manuals notarials cercant-hi notes relatives a la història d'aquella biblioteca. Els senyors Rubió i Alòs visitaren després diversos arxius del bisbat: Morella, El Forcall, Cinctorres, Vilafranca del Cid, Sant Mateu, etc., prenent nota de les principals col·leccions de documents, manuals de notaris i manuscrits. Els resultats d'aquesta investigació han estat considerables. El Sr. Arxiprest de Sant Mateu, Mn. Manuel Betí qui ha recorregut tota la regió, treballant en la seva història, ha estat pels nostres comissionats un col·laborador eficaç.

D. Agustí Duran ha pogut enguany visitar els arxius municipal, notarial i episcopal de Girona, completant així les notícies que dels arxius gironins havem anat aplegant. Constitueixen les sèries més importants de l'arxiu de la ciutat els *Llibres de Consells*, amb 500 volums, començant en 1345. El *Registre de lletres enviades*, dit *Correspondència*, té 18 volums del segle XIV, des de l'any 1329. Al mateix segle corresponen les *Ordinacions e bans de l offici de mostaçaffs*. Es conserven pocs privilegis originals, en canvi els trobem traslladats en tres cartularis nomenats *Llibre Vert*, *Vermell* i *Groc;* el primer, del segle XIV, conté documents des del XII (Alfons I), cap a la fi s'hi han afegit trasllats més moderns; el llibre vermell fou compilat en 1434, segons una nota posada al principi i comença així mateix amb Alfons I, però hi són més nombrosos els documents del segle XV. El llibre groc és més modern que els altres; els tres són en pergamí i en molt bon estat. L'Arxiu notarial està ben instal·lat i amb un breu inventari, en el domicili del Notari-arxiver Sr. Roqueta; consta d'uns 13,000 volums corresponent els més antics a la notaria d'Amer, de la qual es conserven 5 volums del segle XIII, el primer de 1261. A l'Arxiu episcopal a més del *Cartoral* dit de Carlesmany hi ha els *Llibres de visita*, formant una sèrie molt copiosa que comença en 1314. Un volum de *Repertori* és de gran utilitat per a la recerca de notícies dins aquesta col·lecció. El recull de *Registres* és també molt interessant (el més vell pertany al 1294), al començament de cada volum hi ha un repertori modern. Els documents solters estan registrats en els llibres d'*Inventaris;* l'original més antic és el privilegi donat en 891 pel rei Otó, a instància de Servus Dei, bisbe de Girona, a favor de Petroni.

Ultimament ens cal esmentar la convocatòria publicada per un nou Concurs

d'Arxius, amb condicions semblants a l'anterior i l'acreixement, ja podem dir normal, de l'Arxiu de l'INSTITUT, amb documents adquirits per compra o per donació.

Les exploracions prehistòriques han pres enguany una major extensió que els anteriors. Ha prosseguit l'excavació a Sant Julià de Ramis, una de les coves catalanes de major interès per la novetat de la seva fauna i les particularitats tipològiques del material. Ja del neolític, la cova de Tartareu ha donat una sèrie considerable de puntes de sageta, destrals (una d'elles de bronze), ganivets, punxons, etc., junt amb ossos humans i d'animal i una quantitat important de ceràmica esplèndidament decorada. Al baix Montseny i a la plana de Vich han estat estudiats, entre altres, els dòlmens de la Serra de l'Arca, del Brull, de Cornet, de Folgaroles, etc., fent plantes i fotografies i recollint encara algun material, bé que quasi la totalitat d'aquest es trobi al Museu de Vich. A Terrassa ha pogut ésser explorada una necròpolis de la primera edat del ferro que en Soler i Palet i en Botet i Sisó havien fet conèixer; ha donat urnes i vasos, coberts generalment amb plats o pedres, que dintre d'un nombre limitat de tipus ofereixen una certa diversitat de formes. Al Baix Aragó han estat excavats els poblats ibèrics de Les Escodines Altes i Sant Cristofol, de Maçalió i els dos del Tossal Redó de Calaceit, poblats petits els primers, més gran ja un dels dos últims, tots ells importants per a l'estudi de l'evolució d'aquesta cultura. El més interessant encara de tota aquesta regió és el de Sant Antoni de Calaceit, l'excavació permet ja avui conèixer bé, en les seves ratlles essencials, la disposició d'aquesta ciutat primitiva, bastida dalt d'un cim de difícil accés, defensada per una muralla, amb els seus carrers estrets i les seves cases sovint de nivell molt desigual.

En estudiar la prehistòria catalana no podia la Secció desatendre un dels seus aspectes més interessants i menys coneguts: la prehistòria balear. Els objectes recollits principalment en el Museu Diocessà de Palma i els escampats en col·leccions particulars, la bibliografia escassa i contradictòria relativa als monuments islenys són tots els elements que fins avui ha tingut l'investigador interessat per aquest tema. La Secció ha començat enguany una exploració a Mallorca que esperem que permetrà bastir sobre fonaments estrictament científics la seva prehistòria. S'han excavat, entre altres, la cova de Vernissa, a Santa Margarida, de la primera edat del bronze, amb ossos humans, un punyal de coure i ceràmica; a la cinglera dita Es Morro s'han explorat altres coves, també d'enterrament, ja d'època romana. Cal encara estudiar els talaiots, aquestes singulars construccions, tantes vegades reproduïdes, que han cridat sempre l'atenció dels investigadors i respecte de les quals s'han emès opinions tan diverses. Aquest any han estat explorats els de Les Salines de Santanyí, Santa Eugènia i Sanselles; el material trobat permet datar amb aproximació aquests monu-

ments i mostra, més clarament la seva finalitat funerària. Noves exploracions que la Secció té ja acordades aniran completant aquests resultats.

Reconstruir i seriar la quantitat considerable d'objectes de tota mena recollits en les exploracions esmentades ha estat encara un treball penós. Molts assaigs ha calgut fer sovint per arribar a assegurar la conservació del material. Tot ell ha estat després portat al Museu on pot ésser examinat per tothom.

El Servei de Conservació i Catalogació de Monuments a part d'una sèrie de conferències donades pel Director per tal de fomentar l'estimació i el respecte per les velles construccions, ha intervingut sovint directament per evitar en casos determinats que es malmetessin o destruïssin. Així ha pogut salvar-se la torre de Santa Caterina, de Torroella de Montgrí que després el Servei ha restaurat i la de Canet de Mar, per no citar més que alguns exemples. Ha atès encara a la conservació d'alguns monuments de valor excepcional, així s'ha fet un estudi preliminar del cimbori de Vallbona de les Monges que cal reparar urgentment. En els treballs fets a Tarragona i Ripoll i que anteriorment havem citat hi ha tingut el Servei una eficaç intervenció. Al mateix temps creix constantment el recull de material gràfic que ha d'ésser la base del catàleg dels monuments i objectes d'art de Catalunya.

La Secció Històrico-Arqueològica ha procurat, com mostra aquesta nota, correspondre a la confiança i a l'esperit de les Corporacions que la fundaren.

Barcelona, 31 de desembre de 1916. — El Vice-president, J. MASSÓ I TORRENTS. — El Secretari, FRANCESC MARTORELL.

MEMÒRIA PRESENTADA PER LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS ALS EXCELLENTÍSSIMS SENYORS PRESIDENT DE LA DIPUTACIÓ I ALCALDE DE BARCELONA,

donant compte dels treballs fets durant l'any 1917.

El primer dia d'agost de 1917 lliurà l'ànima a Déu Enric Prat de la Riba, fundador de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS.

La jerarquia espiritual i política que exercí en la nova Catalunya i, d'altra banda, l'honor preeminent que les Institucions deuen a aquell que les creà bastarien a obligar-nos a encapçalar amb el seu nom aquesta *Memòria* i a posar davant d'ella l'alta figura que presidí corpòriament una bella part de les activitats que s'hi registren.

Ell va imaginar i va instaurar uns organismes de cultura per tal de fonamentar sòlidament l'inici de retorn a la tradició nacional perduda i la reintegració d'un poble a la civilització.

Cal, però, també comptar en l'il·lustre finat la creació personal en diverses disciplines, car fou escriptor polític, historiador, jurista, i àdhuc de la tasca administrativa sabé fer-ne una ordenació intel·ligent, un objecte d'estudi.

L'esperit patriòtic donà unitat a la seva obra diversa. El sentiment de catalanitat decantà el destí de la seva vida. Fou la tràgica situació de la nostra terra la que el tragué de la ignorada quietud de la cambra de treball per a dur-lo a la plaça pública, com els homes de les democràcies hel·lèniques.

Resta de la producció d'Enric Prat de la Riba una considerable bibliografia Resta d'ell, encara, l'esforç per a retornar la nostra cultura a la seva antiga esplendor i al diàleg universal, que farà el seu nom perdurable a travès de les noves generacions de Catalunya.

Les gestions incessantment fetes per la Secció per tal de restablir en el possible la seva vida de relació han començat a donar enguany els seus resultats i ha estat possible posar-se en contacte novament a part de les Univer-

sitats i Societats d'Amèrica, amb altres franceses i italianes, especialment de Roma, París i Tolosa; és poc certament, mes és potser el començament de la represa del normal intercanvi que amb tanta extensió i eficàcia havia arribat a establir el nostre jove INSTITUT amb els savis més eminents i amb les més prestigioses entitats científiques del món.

La Secció ha pogut donar enguany una major activitat a la impressió d'alguna de les obres en preparació: així, el volum tercer de *L'Arquitectura Romànica a Catalunya* ha quedat acabat en quant al text i falta tan sols imprimir l'índex; podrà, per tant, ésser donat al públic en començar el 1918. L'esforç enorme d'investigació i de treball que representa un llibre semblant ho mostrarà el mateix volum molt millor del que podrien fer-ho avui les nostres paraules; la seva extensió dobla quasi bé la dels volums anteriors, més de mil dos cents gravats acompanyen el text; això vol dir també les dificultats materials considerables que ha calgut vèncer per a tirar endavant, en els temps nostres, un llibre d'aquestes proporcions. La Secció té la seguretat que serà un digne acabament d'aquest gran Corpus del nostre romànic.

Més lentament avença el volum segon dels *Documents per a l'estudi de la Cultura Catalana Migeval.* La recerca minuciosa, seguida amb constància, en l'Arxiu de la Corona d'Aragó, pedrera inexhaurible on han acudit tots els estudiosos del passat de Catalunya, no permet anar depressa en la redacció. Cal encara anotar els documents, establir-ne les relacions, etc., coses totes elles que exigeixen molt temps i molt treball. Els resultats aconseguits ja avui garanteixen al segon volum un interès i una novetat majors si caben que'ls de l'anterior.

Ha començat la Secció a preparar la publicació d'un nou ANUARI. Es una empresa costosa i difícil sempre i avui més que mai; podem des d'ara preveure un retràs en l'aparició del volum. Així i tot la Secció no ha volgut suspendre'l indefinidament, ni trencar la tradició dels seus ANUARIS, brillantment començada i seguida. Per aquest comptem amb un nucli d'estudis prou interessants, esmentem els següents: *L'Escola poètica de Ripoll en els segles X-XIII*, per En Lluís Nicolau; *Ensaig bio-bibliogràfic sobre el canonista Josep Pons i Massana*, pel P. Joan Vilar, S. J.; el Dr. D. Antoni Rubió continuarà la sèrie d'articles dedicats a la *Grècia catalana* que ha anat publicant en els ANUARIS anteriors. La Secció arqueològica compendrà un estudi de M. Jean-Auguste Brutails: *Où s'est constituée l'architecture romane;* en Joaquim Folch hi publicarà *L'alba de l'abat Biure;* Mn. Josep Gudiol *Les creus d'argenteria a Catalunya*, treball fet per encàrrec de la Junta de Museus de Barcelona, amb ocasió de l'Exposició de Creus organitzada durant la reunió del I Congrés d'Art Cristià.

Havem d'esmentar encara la *Bibliografia Luliana* redactada pels Srs. Duran i Rogent, de la qual en *Memòries* anteriors havem fet referència; ha començat a imprimir-se i hi han ja deu fulls tirats en el moment de redactar aquesta nota.

En el Concurs Martorell d'enguany ha estat premiada l'*Arqueologia Litúr-*

gica de la Província Tarragonina, obra del Conservador del Museu Episcopal de Vich, Mn. Josep Gudiol. L'autor ha ofert el manuscrit a la Secció que ha acordat publicar-lo, després d'haver estat examinat, com estatueix el reglament, per una ponència que ha dictaminat en els termes més favorables. Aquest nou llibre, que compendrà tres volums, vindrà a continuar la col·lecció de grans estudis empresa per la Secció des del primer any de la seva existència.

Ha quedat ordenat l'arxiu de Sant Joan de les Abadesses; la documentació ha estat distribuïda en dues grans seccions: religiosa i civil, comprenent dins la primera la que fa referència al monestir pròpiament dit i dins la segona la que correspon a l'administració, plets, processos, etc., que aquest tenia com a propietari de gran quantitat de béns en diversos indrets. S'han separat els pergamins dels papers i dels registres; els primers que sumen en conjunt uns dos mil han estat classificats cronològicament; els altres han estat distribuits per matèries seguint la classificació que naturalment donava el seu contingut. Figura encara en aquest arxiu una sèrie molt important de protocols notarials que comença l'any 1240 i que'ns ha conservat inventaris, contractes de tota mena, notícies de pintors, escultors, etc. del més alt interès. Mossèn Joan Masdeu ha dut a terme amb aquesta ordenació un treball llarg i ple de dificultats, però que era indispensable per a poder estudiar l'arxiu de Sant Joan tant interessant per la quantitat de documentació conservada i per la antiguitat d'una gran part d'aquesta.

Una subvenció per un semestre, prorrogada després, ha permès al Capítol de la Seu de Tortosa, continuar els treballs d'ordenació i catalogació de l'arxiu i biblioteca, iniciats pels Srs. Jordi Rubió i Ramon d'Alòs.

Un viatge fet a Mallorca, amb l'objecte d'examinar les exploracions prehistòriques que hi està fent la Secció ha permès visitar algun dels arxius i biblioteques de Palma. L'arxiu capitular, admirablement ordenat i catalogat pel Dr. Miralles, actual bisbe de Lleyda, estava antigament a la sacristia, com ho indica un pergamí del 1351. L'any 1526 es parlà de la construcció d'una sala especial per a llibres i escriptures. Actualment està ben instal·lat en tres sales d'una dependència superior de la Seu, anexa a la nau del costat de l'evangeli. L'arxiu està classificat en tres grans sèries: llibres, quaderns i papers solts, pergamins. Els llibres dividits segons el seu contingut (Aniversaris, Almoina, Actes capitulars, Fàbrica, etc.) Els actes capitulars comencen en 1299; especialment interessant la sèrie de Capbreus, codis i repertoris, esmentem per exemple el *llibre verd* de privilegis (el més antic és de 1240), el capbreu vermell *Capibrevia antiquissima*, del segle XIV, el *llibre de la cadena*, un repertori de butlles i privilegis i els manuscrits de *Contemplació de la Verge, Tractat dels set sacraments*, un *Marsili*, etc. El número total de llibres és de 5,167, tots ells catalogats. La sèrie de quaderns i papers solts comprèn 311 caixes de documents catalogats en 2,828 cèdules. La sèrie tercera (pergamins) comprèn cinc seccions: expedients (1435-1787),

documents notarials (1230-1696), judicials (1246-1761), eclesiàstics (1232-1761), civils (1230-1685), amb una cèdula per cada document. L'índex mòvil general de l'arxiu compren 18,348 cèdules en 56 cedularis. El Dr. Miralles va deixar-hi un estudi seu molt interessant sobre les relíquies de la Seu i els reliquiers; aquests són en gran part obra dels argenters mallorquins i porten la marca de Mallorca. Pocs arxius trobaríem avui, tant a Catalunya com fora d'ella on l'investigador pugui situar-se amb més facilitat i orientar-se més ràpidament pel seu treball. L'esforç abnegat del Dr. Miralles és digne del major elogi i mostra els resultats que pot aconseguir una voluntat intel·ligent.

L'arxiu de protocols de Palma és també un arxiu important. Està instal·lat a la casa dels notaris i comprèn uns 7,000 volums, posats desordenadament en els prestatges, però duent tots una numeració seguida que permet trobar-los amb facilitat. Hi ha un índex general fet per D. Sebastià Miralles, pare de l'ordenador de l'arxiu capitular: *Rúbrica de los notarios que existen en el archivo de protocolos del distrito notarial de Palma de Mallorca*. Els notaris hi estan ordenats alfabèticament i al costat de cada nom hi ha la indicació dels anys que comprenen els seus manuals. El notari més antic, únic del segle XIII, és Guillem Morató (1298-1313). Es conserven en el mateix arxiu registres de diverses cúries, alguns del segle XIII, com els del Paborde de Tarragona que comencen en 1277. Hi ha, a més, una sèrie de protocols ordenada alfabèticament per orde geogràfic: el més antic és el de la ciutat (1232); dintre del mateix segle n'hi han altres posteriors, com els de Pollensa (1276) i Sineu (1295). En el mateix arxiu es conserven també una sèrie de capbrevacions (segle XVI) i altra d'amortitzacions (segle XVIII). De l'arxiu del regne en té un estudi fet l'arxiver senyor Sanxo, estudi que serà publicat aviat. L'arxiu municipal i el de la Diputació tenen menor interès. Han quedat sense veure per manca de temps l'arxiu de l'Audiència i el del Reial Patrimoni.

A Palma hi han dues grans biblioteques públiques: l'episcopal i la provincial. La primera està ben instal·lada en una dependència del palau i té com fons principal la deixa de llibres feta pel P. Miquel Mir. La biblioteca provincial està instal·lada en unes sales de l'antic convent de Jesuïtes; la sala principal que conserva la vella llibreria, amb una galeria al volt, sostinguda per mènsules esculturades, és esplèndida. Com totes les biblioteques *provincials*, aquesta va formar-se amb els llibres dels convents. Fer-se avui una idea del seu contingut és impossible pel desordre i confusió amb què estan posats els llibres, en gran part no catalogats encara. Assenyalem un nucli important d'incunables, ben pocs catalans de llengua o lloc d'impressió, la sèrie de manuscrits i d'impresos lulians que forma un grup especial dins la biblioteca, una quantitat extraordinària de volums de *varia* que pot reservar sorpreses al bibliòfil pacient. D. Estanislau Aguiló, qui havia regentat aquest dipòsit durant llargs anys i l'estimava i el coneixia com ningú, havia mort poc abans de la visita nostra;

això ens ha privat de detallar aquí, com amb el seu ajut hauríem pogut fer, les peces capdals de la principal biblioteca mallorquina.

Al Concurs d'Arxius convocat per la Secció s'han presentat els de Manresa, Sant Mateu, Valls i Solsona. La Secció, examinades detingudament les memòries, ha acordat concedir els premis en la forma següent: El primer premi a D. Joaquim Sarret i Arbós, pels treballs d'ordenació i catalogació dels arxius de la Seu, municipal i notarial de Manresa. El Sr. Sarret va començar molt jove els seus treballs a l'arxiu de la Seu, sota la direcció de D. Leonci Soler i March, qui ha sigut el seu mestre i guiador en aquests estudis. Va seguir després l'ordenació de l'arxiu municipal començada pel Sr. Soler i March, fins a deixar catalogada amb paperetes tota la documentació que s'hi conserva i que en algunes sèries s'inicia en el segle XIV. L'arxiu de protocols, que comença en 1243, seguint amb alguna interrupció fins als nostres temps, forma una sèrie de 3,817 números; ha estat també ordenat pel Sr. Sarret en els curts lleures que li deixava l'arxiu de la ciutat. Es tenint en compte la constància i abnegació que representa el compliment d'una feina tan extensa que ha fet necessari sovint l'estudi detingut de molts documents que la Secció ha cregut al Sr. Sarret mereixedor del primer premi en aquest Concurs. El segon premi s'adjudica a don Fidel de Moragas i Rodés pel seu Catàleg dels llibres, pergamins i documents antics de l'arxiu municipal de la ciutat de Valls. Científicament, aquest treball en res pot considerar-se inferior al que ha fet a Manresa el Sr. Sarret i permet fer-se una clara idea de l'arxiu i empendre-hi qualsevol investigació. Unicament el tractar-se d'un fons més reduït motivà que se li assenyalés el segon lloc. El tercer premi es concedeix a Mn. Manuel Betí, qui ha ordenat l'arxiu municipal de Sant Mateu i els eclesiàstics i notarial de Morella. Mn. Betí està realitzant als arxius d'aquella comarca una feina profitosa i desinteressada que la Secció ha cregut que no havia de quedar sense recompensa.

En la *Memòria* anterior esmentàvem l'increment de les exploracions arqueològiques empreses per la Secció i llurs brillants resultats; lentament es va fent la llum en els llunyans orígens de la terra catalana i cada campanya és un nou pas en el coneixement de la nostra prehistòria. S'han continuat enguany les excavacions a Calaceit i en algun dels petits poblats de la seva regió. El poblat de Sant Antoni per la seva extensió, per la seva complicació exigeix un treball lent i minuciós; el material que es descobreix és sens dubte interessant, però especialment cada nova campanya confirma l'importància d'aquesta exploració que permetrà posar en clar la topografia precisa d'una ciutat ibèrica, que per primera vegada s'haurà excavat d'una manera metòdica i científica. Entre les coves explorades ens cal esmentar la cova de Can Pasqual, a Castellví de la Marca, que ha donat alguns sílexs i ceràmica decorada amb incisions; un vas esfèric decorat amb garlandes, així mateix incises, aparegut també en aquesta cova, mereix una

atenció especial per les relacions que permet establir amb altres estacions peninsulars. La passada primavera va tenir notícia la Secció d'haver-se descobert uns abrics amb pintures rupestres, en el barranc de la Valltorta, prop d'Albocàcer (Castelló); una primera expedició que va anar tot seguit al lloc indicat va confirmar la troballa i va assenyalar encara l'existència de noves pintures a més de les anteriorment descobertes. Ja amb ple coneixement del treball a fer, s'ha organitzat una missió amb l'objecte de copiar les pintures i excavar les coves i abrics on aquestes es troben. Els treballs que han començat ja a donar resultats extremadament satisfactoris, estan encara en curs i deuran continuar-se tan bon punt el temps sigui favorable; deixem, per tant, per més endavant el donar-ne compte. Ja de temps es tenia notícia de l'existència d'un forn de ceràmica a Sant Martí Sarroca; mai, però, havia estat explorat. Aquests tallers ceràmics són rars a totarreu; ho són també a Catalunya: d'un de Tarragona n'havia parlat l'Hernández Sanahuja, el Sr. Brocà n'havia estudiat un altre prop de Reus, a l'últim ANUARI havem publicat el trobat pel Sr. Joan Vila a Sabadell; això donava a l'exploració del de Sant Martí un interès especial que ha fet que la Secció l'emprengués enguany; s'ha pogut descobrir la fogaina, dividida en dues seccions, cobertes amb arcades i gran quantitat de ceràmica, principalment trossos de *dolia* i de *sigillata;* prop d'aquest varen trobar-se encara rastres d'un altre forn més petit. Del primer se n'ha fet, amb tota atenció, el plànol i una maqueta que ha quedat exposada al Museu. Ultimament havem de donar compte dels resultats de la campanya d'enguany a les Balears: els treballs del ferrocarril de Santanyí havien destruït prop de Lluchmajor gran part d'un poblat, en el lloc dit *Son Julià;* abans que acabés de desaparèixer enterament, s'ha excavat la part conservada encara i s'han posat al descobert sis cambres adossades a la muralla que cloia exteriorment el recinte de la petita ciutat. Al mig d'aquesta muralla hi havia hagut un talaiot, ja destruït en començar els treballs; el material descobert en les cambres confirma encara que es tracta d'un poblat corresponent a la mateixa cultura dels talaiots, per consegüent, a la plena edat del bronze; tenint en compte el perill imminent de destrucció d'aquestes antigues construccions, s'ha fet una maqueta que, junt amb els plànols i fotografies, permetrà conservar-ne un record precís. Prop també de Lluchmajor s'han excavat unes cambres en una propietat dita *Es Pedregar*; la ceràmica i altre material descobert permeten afirmar la identitat de cultura d'aquest poblat amb l'anterior; algunes habitacions de l'un i l'altre havien estat aprofitades posteriorment, en època romana. D'altres exploracions de poblats semblants podríem donar compte; totes elles coincideixen en els resultats amb petites variacions de detall. Convindrà ara empendre l'exploració total d'un poblat d'aquesta mena per a fixar amb claretat la seva disposició, ja que sembla evident que tots ells responen a un tipus essencialment uniforme amb majors o menors complicacions accidentals. Assenyalar la identitat de

cultura entre els talaiots i els poblats, fixar la cronologia d'uns i altres és ja un resultat considerable que s'haurà conseguit, a part del recull de material de tota mena que permet formar en el Museu una sèrie nova de prehistòria catalana en un dels seus sectors menys coneguts. A Eivissa i Formentera s'han explorat unes necròpolis romanes que han donat un material interessant; aprofitant aquests treballs ha estat possible recollir alguns objectes procedents segurament dels enterraments púnics, tan coneguts, de la primera d'aquestes illes.

La catalogació gràfica dels monuments i del mobiliari (en el sentit més extens del mot) sota algun aspecte interessant per l'història de l'art o l'arqueologia catalanes ha continuat enguany amb la mateixa activitat que els anteriors. El Servei de Conservació i Catalogació de Monuments té ja avui arxivats una sèrie de plànols, alçats, seccions, etc., de monuments, estudis de detall, fotografies d'objectes de tota mena que fan de la col·lecció reunida un element indispensable de consulta per a tothom que vulgui estudiar l'art català. A més d'aquest treball el Servei ha exercit l'acció tutelar que li correspon: assenyalem aquí la seva intervenció que ha impedit la venda dels bells finestrals del castell de Bellcaire i ha assegurat la conservació de la torre-portal de Centelles, que ja el poble havia començat a enderrocar. En alguns treballs de la Secció, com per exemple en l'estudi de les noves pintures descobertes en un petit absis de Santa Maria de Terrassa, ha col·laborat el Servei d'una manera eficaç.

Una quantitat ha estat per primera vegada consignada en el pressupost d'enguany de la Diputació i destinada al foment i catalogació dels museus públics locals. L'administració d'aquesta quantitat ha estat encomanada a la Secció. Aquesta ha cregut que avui la inversió més convenient a donar-li era convocar un Concurs de Museus, per al qual, després d'un detingut estudi, varen fixar-se les bases següents: I. Es concedirà un premi de 1,500 pessetes i un accèssit de 500 al Museu que ofereixi una millor organització científica i majors garanties d'eficàcia per a l'estudi. II. El Museu ha d'ésser públic i situat a Catalunya o en qualsevol altra terra de llengua catalana. III. Queden exclosos del Concurs els museus situats a la ciutat de Barcelona. IV. Per a pendre part en el Concurs deurà el conservador o encarregat del museu comunicar-ho a la secretaria de la Secció, enviant, junt amb aquesta comunicació, un breu historial del museu (any de fundació, desenrotllament, mitjans dels quals disposa, etc.), i una nota on es dongui compte de la seva composició, del criteri seguit en els treballs de seriació, inventari, catalogació, etc. i de l'estat en què aquests es trobin actualment, junt amb totes aquelles altres dades que puguin contribuir al millor coneixement del museu. V. L'import del premi i de l'accèssit es destinarà a millorar el museu al qual s'adjudiqui, en la forma que la Secció

assenyalarà, sentit el parer del conservador o encarregat, qui podrà indicar, en fer la comunicació, les necessitats del museu que cregui de major urgència. VI. El museu premiat no podrà presentar-se a nou Concurs fins passats cinc anys de la concessió del premi. VII. Les comunicacions i notes deuran ésser entregades a la Secretaria per tot el 31 de març d'enguany. El veredicte es farà públic per la premsa diària i el premi serà entregat el dia de Sant Jordi primer vinent. — Varen presentar-se quatre museus a aquest primer Concurs: els Episcopals de Vich, Mallorca i Solsona i el Museu d'Art de l'Empordà. Aquest últim, en formació encara, va quedar exclòs del Concurs; tampoc va poder ésser admès el de Solsona, arribat fora del terme fixat. Entre els dos museus restants l'opció no era dubtosa: el premi va ésser concedit al Museu de Vich i l'accèssit al de Mallorca. El primer, fundat pel bisbe Morgades, té ja una tradició gloriosa. El 7 de juliol de 1891 va inaugurar-se el Museu Arqueològic-Artístic Episcopal de Vich, que tot seguit es convertia en un dels nuclis principals d'art català. El primer de juliol de 1893, dia de la consagració de Santa Maria de Ripoll, és datat el pròleg del Catàleg del Museu, ja aleshores amb prop de 4,000 números, molts d'ells d'una qualitat excepcional. El Bisbe fundador va trobar aviat en Mn. Josep Gudiol un conservador abnegat i intel·ligent qui posava els seus coneixements i la seva activitat en estudiar i acréixer el tresor confiat a la seva docta custòdia. Unes *Memòries* anuals que ha anat publicant el Museu permeten seguir amb facilitat la seva continuada creixença. A la *Crònica* dels nostres ANUARIS sempre ha tingut un lloc el Museu de Vich, que és, per altra banda, prou conegut de tots els estudiosos d'art i litúrgia de Catalunya i de fora d'ella per a que sigui necessari aquí insistir en el seu elogi. El primer premi d'aquest primer Concurs li corresponia de dret. El Museu Arqueològic Diocesà de Mallorca és, com el de Vich, degut a la iniciativa d'un bisbe exemplar, el Dr. Campins; fins l'any passat pot dir-se que no quedà definitivament organitzat aquest Museu, inaugurat el 23 de febrer, mort ja el prelat eminent que havia presidit els seus inicis i format el seu nucli primer. El treball fet en tan curt temps és prou garantia de l'avenir que pot tenir aquest Museu, destinat a aplegar i salvar tantes obres d'art encara disperses, tant material arqueològic poc estimat. La col·laboració de la Societat Arqueològica Luliana hi ha portat la col·lecció fins aleshores conservada a la Sapiència. Donatius i dipòsits particulars l'han enriquit amb taules i robes i escultures i ceràmica. Així s'és anat formant aquest dipòsit, avui ja d'una importància considerable, que el zel de la Junta de Patronat farà prosperar. La Secció ha cregut que la concessió de l'accèssit al Museu de Mallorca era al mateix temps que una merescuda distinció un testimoni de confiança en la seva acció futura.

Barcelona, 31 de desembre de 1917. — El Vice-president, J. MASSÓ I TORRENTS. — El Secretari, FRANCESC MARTORELL.

MEMÒRIA PRESENTADA PER LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS ALS EXCELLENTÍSSIMS SENYORS PRESIDENT DE LA DIPUTACIÓ I ALCALDE DE BARCELONA,

donant compte dels treballs fets durant l'any 1918.

la sessió de 17 d'octubre d'enguany va llegir-se una lletra de D. Guillem M.ª de Brocà excusant la seva assistència; convalescent d'una lleu afecció, havia anat a restablir-se a la seva casa pairal; quan esperàvem veure'l aviat altre cop entre nosaltres, ens arribà la nova dolorosa de la seva mort, ocorreguda sis dies després a Riudecanyes. Es el primer company que mor dels que en juliol de 1907 constituíem l'INSTITUT. Les actes de les sessions guardaran el privat testimoni de la seva constant i eficaç actuació en tots els ordres d'activitat de la Secció nostra, així com els seus llibres i els estudis publicats a l'ANUARI, són pública demostració del seu saber. Per deure de justícia i d'afecte, el nom del company desaparegut, tan ple de bondat i de seny, havem volgut que encapçalés aquesta *Memòria* on donem compte de treballs en els què havia participat activament, molts dels quals no ha pogut veure acabats.

L'increment que assenyalàvem en la *Memòria* anterior en les comunicacions amb les societats foranes, s'ha accentuat encara enguany i tot fa creure que dintre l'any pròxim podrà ja regularitzar-se enterament la vida exterior de la Secció, tan limitada durant la guerra. No esmentarem aquí detalladament les corporacions amb les què havem pogut novament relligar el contacte durant tant temps perdut, per no allargar aquesta nota; mes podem dir que el servei de canvis, establert anteriorment, ha represès ja avui, en gran part, la seva activitat acostumada.

De les grans obres que començà a publicar la Secció en 1907, n'ha quedat enguany una altra acabada amb la publicació del volum III de *L'Arquitectura*

Romànica a Catalunya, que clou l'estudi del nostre romànic, amb el dels segles XII-XIII. Es aquest un temps de renovació: l'estat català pren forma definitiva i comença la seva triomfal expansió pel Mediterrani; es funden les grans ordres religioses, una de les quals, el Císter, té en la nostra terra una importància cabdal; minva la influència d'Itàlia i creix en canvi la de la França del migdia. Les manifestacions d'art segueixen naturalment aquest moviment restaurador. En la gran confusió originada per múltiples influències clarament es dibuixen en aquest volum els grups característics: des del que és pura supervivència de l'art anterior fins al tipus acabat i definitiu, essencialment u, amb varietats distintes. Es encara aquest el temps de la renovació de l'escultura: portals, claustres i finestres es decoren amb temes derivats de les fons més diverses, miniatures, ivoris, robes de procedència sovint ben llunyana, inspiren el picapedrer; decoracions geomètriques, formes vegetals, escenes de la vida es copien en els capitells i frisos i l'escultura aprèn als illetrats la vida de Jesús, les dels patriarques i sants. Paral·lelament sentim contínuament en aquest volum ressonar les paraules de sant Bernat contra la sumptuositat i profanitat de la decoració, i l'ordre del Císter estén per Catalunya les seves formes humils, plenes d'austeritat. Relacionats i lligats els uns amb els altres els monuments, fins els més coneguts, perden l'isolament amb què sempre s'havien vist i apareixen amb aspectes nous i presenten qüestions insospitades: Poblet deixa d'ésser un magne monument solitari, Citeaux i Clairvaux el lliguen a la gran família cistercenca; a Bari i a Pavia trobarem les germanes de l'església de la Seu d'Urgell; per altra banda, els banys de Girona situen el romànic català en relació amb la influència moresca i el problema que pels orígens del romànic plantejava M. Dieulafoy queda reduït a les seves justes proporcions. No cal insistir més per a fer veure els resultats a què ha permès arribar aquest tercer volum: amb ell queda escrit un nou capítol de l'art català, lligant-lo amb el d'Europa.

Ja de temps venia anunciant la Secció la publicació d'un *Itinerari de Jaume «el Conqueridor»* que preparava el nostre company D. Joaquim Miret i Sans. Llesta ja la redacció de l'obra, havem pogut començar-ne la impressió que esperem veure acabada l'any vinent. Es aquest llibre el resultat de múltiples investigacions en els arxius nacionals i estrangers, de la consulta i estudi de milers de documents, sense descuidar la bibliografia prou extensa d'aquesta època. Ell serà una guia indispensable pel qui vulgui investigar la història catalana en el segle XIII.

Ha avençat encara l'ANUARI, i la major part dels articles que esmentàvem en la *Memòria* anterior estan ja compostos i podrem tot seguit començar-ne la compaginació i el tiratge. La Bibliografia Luliana, a què ens havem referit en *Memòries* anteriors, està impresa fins el full 19 inclusiu.

Ens cal encara indicar aquí l'haver estat fotocopiat el manuscrit de la Crò-

nica de Fra Pere Marsili de la Biblioteca Universitària de Barcelona. Pot dir-se que es tracta d'un text únic que va en camí de desaparèixer; de dia en dia es fa més intel·ligible, i en cas d'arribar a esborrar-se no ens restaria més que la còpia, relativament moderna, de l'Acadèmia de la Història, de Madrid. Aquesta fotocòpia, que s'ha fet de tot el manuscrit, permetrà conservar a la nostra biblioteca una reproducció del text en el seu estat actual.

Els treballs, ja de temps empresos, a l'arxiu capitular de Tortosa s'han prosseguit durant aquest any, subvencionats especialment per la Secció. S'han recollit els papers dispersos, formant amb ells uns centenars de lligalls que comprenen documents diversos dels segles XIV-XIX, degudament classificats per temps i per matèries; mereix una menció especial la correspondència recollida (més de 10,000 lletres des del segle XVI al XIX) de molt vària procedència: hi ha cartes reials, de virreis, de cardenals i altres autoritats eclesiàstiques, agents del capítol a Roma i altres indrets, etc. S'ha augmentat en uns 2,000 els pergamins, seriats cronològicament; cal citar els relatius al Papa Lluna, molts dels quals són desconeguts.

Mn. Higini Anglès ha estudiat a l'arxiu capitular de la Seu d'Urgell la documentació relativa al mestre Brudieu, el polifonista excels qui fou mestre de capella a la catedral urgelitana. Conseqüència d'aquesta investigació ha estat l'esclariment de la biografia d'En Brudieu i l'ampliació de la seva bibliografia.

Ultimament ens cal esmentar el resultat del Concurs d'Arxius d'enguany. Es concedien tres premis de 500, 300 i 200 pessetes, respectivament, a l'arxiver que hagués ordenat millor la documentació d'un arxiu (no particular) municipal, eclesiàstic, notarial, etc., d'interès històric. El primer premi no ha estat atorgat. S'ha donat el segon a D. Francesc Hernández Sans pel seu catàleg de l'Arxiu Municipal d'Alayor, especialment interessant per la història local de la dominació anglesa a Menorca en el segle XVIII. El tercer premi és concedit a don Fidel de Moragas per l'ordenació de l'Arxiu Parroquial de Sant Joan, de la vila de Valls, així mateix interessant, però més reduït en documentació que l'anterior.

Les exploracions prehistòriques, seguides enguany amb el mateix criteri que els anteriors, han donat els resultats següents: A Salamó, al Penedès, ha estat excavada la cova dita *fonda*, que havia estat ja objecte d'investigacions anteriors inacabades. Els treballs fets per la Secció han permès descobrir una quantitat important de materials del més alt interès: al costat dels objectes de sílex (ganivets, percutors, etc.) i d'unes destrals de basalt, han aparegut punxons d'os, un anell i una punta de sageta de bronze i molta ceràmica de tipus diversos; uns vasos recorden amb molta aproximació els apareguts a Tartareu, altres, en canvi, tenen formes clarament argàriques; el tipus dit cam-

paniforme es troba també a Salamó; aquesta convergència dóna un interès singular a l'exploració de la Cova fonda que pot assenyalar el contacte de la cultura eneolítica amb la del bronze.

Dintre d'aquest any havem pogut encara empendre l'excavació d'una necròpolis important. A Rubí i pels seus voltants s'havien anat trobant, ja de temps, petits objectes com monedes, pondus, fragments de ceràmica, etc. La rasa oberta enguany, pel pas del ferrocarril de Terrassa, confirmà les sospites que les troballes esmentades fonamentaven i posà en descobert una necròpolis formada per sitges obertes en la terra. Se n'han descobert una trentena, totes elles utilitzades per enterrament per incineració. N'hi han amb material exclusivament ibèric o exclusivament romà; en altres, els dos apareixen barrejats. Tot fa creure que ens trobem davant una necròpolis ibèrica que perdura en el temps i va modificant l'utillatge a mida que la influència romana va fent-se sentir en el poble que l'utilitza. El material recollit és nombrós i important, especialment per a estudiar la introducció i evolució de determinats tipus. Per altra part aquesta necròpolis s'agermana amb altres catalanes com la de Sant Feliu de Guíxols o la propera a Vich descoberta rescentment.

A l'Aragó i a Mallorca han continuat les excavacions empreses anteriorment. A Aragó, a part dels treballs fets a Sant Antoni de Calaceit, s'ha explorat el poblat de Maçalió, en el lloc dit El Piuró del Barranc Fondo, on ja l'any anterior s'havia fet alguna prova. S'han posat al descobert una sèrie d'habitacions posades a banda i banda d'un carrer central; segurament una muralla, avui perduda, voltava el recinte i el defensava. La topografia del poblat és prou interessant; el material descobert ho és així mateix: ceràmica escassa feta a mà; altra, més nombrosa, feta a torn i sovint decorada molt simplement, pondus, fusaioles, moltes d'elles bellament ornades, moles, etc. Altres poblats han estat visitats, per a tenir un pla general de la regió; algunes d'aquestes visites han donat resultats excel·lents: esmentem, per exemple, la troballa a Palermo, prop de Casp, d'una magnífica estela ibèrica que ha quedat instal·lada al Museu.

El poblat de Son Julià, de Lluchmajor, a Mallorca, de l'excavació del qual donàvem compte en la *Memòria* anterior, ha estat destruït enterament i no en quedarà més rastre que la maqueta que es feu i que comprèn pròximament una meitat de les velles construccions. Havem començat enguany l'exploració d'un gran poblat, per tal de fixar detalladament la disposició d'aquests nuclis mallorquins de població que els estudis fets fins ara han aclarit ja bastant, però que reclamen una investigació més detinguda i completa. A uns 13 quilòmetres de Lluchmajor, al mig del pla, apareixen les restes d'un dels poblats més ben conservats de la illa; la part avui visible deu ocupar una extensió de 200 metres per 40. S'hi troben talaiots de formes diverses, enllaçats per una muralla; s'endevinen les habitacions, colgades pel rocam i la brossa. Les pedres enormes caigudes de les parets mig enrunades, la quantitat de terra que caldrà

treure fan preveure una excavació llarga d'algunes campanyes. Qualsevol altre poblat que haguessim escollit, amb un estat de conservació més deficient, hauria presentat les mateixes sinó més grans dificultats.

A Biniali, prop de Santa Eugènia, ha començat l'exploració d'una cova artificial d'enterrament, dita Cova Monja. Barrejats amb les restes de les incineracions apareixen vasos fets a mà, típics de la cultura mallorquina, vasos romans fets a torn, discs de plom amb dibuixos geomètrics, virolles acabades en ocells, de bronze i de ferro, grans de collar, ungüentaris, amulets, etc. Aquesta barreja de coses locals i de coses importades és un element preciós per a datar el material mallorquí, al que sovint s'ha donat una antiguitat excessiva.

L'arxiu gràfic del Servei de Conservació i Catalogació de Monuments ha tingut aquest any un ingrés considerable amb el de la col·lecció de fotografies i dibuixos de D. Ceferí Rocafort, l'erudit prou conegut que pels seus treballs folklòrics i pels seus estudis de monuments havia corregut tot Catalunya i molt especialment les terres lleidetanes. Els treballs fets, en aquest sentit, directament pel Servei han donat també un material important de planos, alçats, fotografies, etc.; esmentem els estudis de castells catalans i el d'algunes construccions civils especialment interessants, com la casa de la Diputació de València: la decoració de les belles sales del palau valencià és un model que cal tenir present en els treballs de restauració del de la Generalitat, de Barcelona. De la intervenció del Servei en la conservació de monuments catalans podem retreure aquí els treballs fets per a conseguir la reconstitució de la fatxada de la casa Granell, del carrer Major de Cervera, interessant exemplar del segle XVI que estava en un estat deplorable; la restauració de la bonica creu de terme de Llinàs, obra del XVèn segle, que amenaçava caure. Un estudi d'aprofitament per escoles del claustre i construccions anexes del convent de Sant Agustí, de Torroella, ha estat aprovat per l'Ajuntament de la vila, assegurant així la conservació d'aquesta bella construcció del XVII, feta amb nobles materials i de bella proporció. A Tarragona va aparèixer un mur romà, en derrocar unes cases prop de la Seu: la intervenció del Servei va evitar-ne l'enderroc, ja començat. Ens cal encara anotar els treballs fets per tal d'assegurar definitivament la conservació del forn romà de ceràmica, trobat a Sant Martí Sarroca i excavat l'any passat. Tal com havia quedat després de l'excavació era fàcil preveure la desaparició, en temps no llunyà, d'aquest curiós exemplar d'un dels tallers ceràmics més antics de Catalunya.

Com va fer-se l'any passat, la consignació per a foment de museus ha estat destinada a un Concurs, obert amb les mateixes bases que l'anterior: un sol museu s'ha presentat, el diocesà de Tarragona, i li ha estat concedit el premi

no per ésser únic en el Concurs, mes pel seu positiu valer. El Museu de Tarragona és degut a la iniciativa i a l'esforç de l'Excm. i Il·lm. Sr. Dr. Antolí López Peláez; des del començament del seu episcopat a la seu metropolitana va pensar en la creació d'aquesta institució destinada a guardar decorosament la sèrie d'obres d'art escampada aleshores pel Seminari, per la Catedral i pel mateix Palau Arxiepiscopal, a part de les disperses per les parròquies de l'arxidiòcesi tarragonina. Els seus treballs d'arreplec, fets principalment aprofitant la visita pastoral, la seva crida insistent a corporacions i particulars, van donar-li ràpidament resultats considerables. El Capítol cedia per a la instal·lació del novell Museu unes dependències anexes a l'ala de ponent del meravellós claustre de la Catedral. Un llenç d'uns 25 metres de mur romà, de grans carreus ben treballats, dóna a l'interior del local una magestat i una dignitat admirables. Llestes les obres indispensables per a adaptar a la nova destinació les velles sales, va començar tot seguit la instal·lació provisional dels objectes, i a 31 de gener de 1915 podia el Sr. Arquebisbe inaugurar solemnement el Museu Diocesà de Tarragona. Els objectes exposats donen al nou Museu una importància singular: esmentem els capitells, sepulcres i làpides romanes, testimoni de la grandesa de la vella ciutat; les pedres decorades i les escultures així mateix en pedra, com l'enterrament del Crist de Scala Dei, o les talles primoroses com les del Sant Joan i la Dolorosa de la sala I. La col·lecció de retaules sencers i taules solteres és també, més que per la quantitat, per la qualitat d'alguna de les peces, digne d'estudi: en el novell Museu s'han aplegat el retaule de l'altar major de Santes Creus, amb la Verge que n'ocupava abans el lloc central, la taula del Roser, de la mateixa procedència, els retaules de Vinaixa, Rocallaura, Secuita, Roda de Barà, etc. Altres sèries cal citar encara, com la de manuscrits amb cantorals, missals, etc., procedents molts d'ells de la seu, o de Scala Dei o de Santes Creus (un «flos sanctorum», català, del XV, mereix ésser especialment citat); les robes, casulles, dalmàtiques, capes, algunes gòtiques bellament brodades; les creus, porta-paus, incensers i altres objectes del mobiliari litúrgic; i últimament, fent d'aquest Museu una cosa única dintre les col·leccions catalanes, els 54 tapissos de la seu, magníficament instal·lats i ara, per primera vegada, fàcilment assequibles als estudiosos. El treball que ha estat precís fer per recollir, ordenar i seriar una quantitat d'objectes tan considerable ha reeixit certament, i el Museu de Tarragona, que la intel·ligent generositat de l'Arquebisbe creava i posava sota la cura docta i vigilant de Mn. Jaume Bofarull, és un honor per Catalunya.

Barcelona, 31 de desembre de 1918. — El Vice-president, J. MASSÓ I TORRENTS. — El Secretari, FRANCESC MARTORELL.

MEMÒRIA PRESENTADA PER LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS ALS EXCELLENTÍSSIMS SENYORS PRESIDENT DE LA DIPUTACIÓ I ALCALDE DE BARCELONA, donant compte dels treballs fets durant l'any 1919.

N començar enguany aquesta ***Memòria*** reglamentària la Secció Històrico-Arqueològica sent la necessitat de endreçar un record als dos companys que se n'ha endut la mort: D. Joaquim Miret i Sans i D. Miquel dels Sants Oliver. Els dos formaven part de l'INSTITUT des de la seva fundació i havien participat activament en els seus treballs. No és el nostre intent, ni aquesta la ocasió, de fer l'elogi d'aquests il·lustres estimats difunts, mes tan sols evocar la memòria d'aquells savis eminents i amics afectuosos.

Cumplint el que preceptua el reglament la Secció ha procedit a proveir les dues vacants, nomenant per la primera a D. Ferran de Sagarra i de Siscar i per la segona a D. Ramon d'Alos i de Dou, qui era ja membre adjunt, els dos ben coneguts, el Sr. Sagarra pels seus estudis històrics, especialment per la seva obra monumental: la *Sigillografia Catalana;* el Sr. d'Alós per les seves publicacions lulianes i d'investigació medieval.

La vida de relació de la Secció que, com esmentavem en anteriors memòries, les dificultats de la guerra havien fatalment limitat, torna a rependre el seu antic curs. Ha pogut tornar-se a lligar el servei de canvi, amb la major part de les societats estrangeres que amb reciprocitat el tenen establert amb l'INSTITUT; així mateix ha estat possible establir canvis nous, com els de la Societat Antropològica i de la Societat Prehistòrica de Berlin, el de la Universitat de Giesen, etc. Les publicacions de la Secció han contribuït també a relacionar-la amb les altres Corporacions i d'elles o de l'INSTITUT han parlat persones tan eminents com MM. Mâle, Lefèvre-Pontalis, Lasteyrie, Enlart, Dieulafoy, etcètera, a França; Ricci i Farinelli a Itàlia; Kingsley Porter als Estats Units; Miller a Alemanya; Naef a Suïssa, per no esmentar més que els principals. Revistes

tan autoritzades com el *Burlington Magazine* i la *Revue Historique* han publicat articles extensos, ocupant-se amb elogi de la nostra Societat. Tot fa preveure que el crèdit i la simpatia que l'INSTITUT havia conseguit augmentarà encara amb la postguerra. El nomenament en aquests últims temps del nostre President com a membre de la Societat d'Antiquaris de França, una de les més prestigioses de la República, n'és un bon testimoni. Ho demostra també el fet d'haverse encarregat a la Secció Històrico-Arqueològica la organització de la col·laboració catalana en el Congrés d'Història de l'Art que ha de celebrar-se a França, en 1921.

Ha procurat la Secció, dintre del que han permès els mitjans posats a la seva disposició, el contacte del jovent estudiós del nostre país amb els savis de l'estranger, així com ajudar als forasters que a Catalunya podien realitzar treballs d'especial interès o fora d'ella s'ocupen de coses catalanes. La Secció ha pensionat a D. Ignasi Gonzàlez Llubera, jove doctorat, que amb el professor Yahuda a Madrid s'havia especialitzat en els estudis rabínics, per a prosseguir a París els seus treballs que ha continuat després a Londres, on es troba encara actualment. Mossèn Pere Pujol, el docte arxiver de la Seu d'Urgell, ha pogut ampliar a París els seus estudis de paleografia i diplomàtica, al mateix temps que feia en la Biblioteca Nacional d'aquella ciutat investigacions profitoses per al coneixement de la antiga cultura monàstica catalana. Una subvenció ha estat donada al professor Schulten, d'Erlangen, qui ha emprès en les nostres costes el treball tan difícil com ple d'interès de identificar els llocs citats en el vell itinerari, inclòs en les *Ora Maritima* d'Avienus.

Les publicacions de la Secció han seguit aquest any activament. L'*Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, tirat fins al pleg 28 a l'acabar l'últim any, ha estat publicat dintre del 1919, acompanyat dels índexs onomàstic i toponomàstic i de tot l'aparell científic que exigeix una obra semblant, dedicada al més il·lustre dels nostres reis. Ha estat aquesta obra la última que ha produït el qui fou company nostre de Secció, D. Joaquim Miret i Sans, mort poc després de publicat el llibre.

Es imminent la publicació del volum II de la sèrie de *Documents per a l'estudi de la Cultura Catalana Medieval*, el llibre està ja enterament tirat, mancant no més la redacció de l'índex i de la introducció.

Dintre d'aquest any tenim també la seguretat de publicar el IV fascicle de *Les Pintures Murals Catalanes*. Són fetes les tricromies que han d'acompanyar el text i aquest, redactat per D. Josep Pijoan, ha estat ja entregat a la impremta. Aquest fascicle continuarà dignament la sèrie començada i que necessàriament ha de publicar-se amb lentitud, pel llarg treball de preparació que cada fascicle representa. No obstant la sèrie de pintures murals tan poc coneguda i tan limi-

tada en començar-ne la publicació ha estat, mercè a l'interès que aquesta ha provocat, ampliada considerablement. L'INSTITUT ha procurat amb el més especial interès estudiar i conservar els vells testimonis d'aquest art nostre que han anat apareixent; petites subvencions han estat suficients, donada la bona voluntat i l'amor que l'INSTITUT ha trobat en les persones encarregades de la custòdia d'aquells monuments.

Prossegueix la impressió de la *Bibliografia Luliana*, encomanada per la Secció als Srs. Duran i Rogent, amb motiu del centenari del polígraf mallorquí. No pot dur-se aquesta impressió amb gran rapidesa pel treball pacient i minuciós que exigeix la obra, d'examen i confrontació del sens fi d'edicions del Beat; ella serà, amb tot, un dels més gloriosos monuments aixecats a la seva memòria.

La impressió de l'ANUARI ha avençat considerablement, i dintre de poc temps apareixerà un volum que posarà al corrent aquesta publicació. Està compost tot l'original que ha de formar el cos del volum i preparant-se la crònica.

Ha seguit la Secció preparant la publicació de les altres obres que han de seguir la sèrie començada. En la part històrica, ha estat encomanada a D. Josep Sanchis Sivera, el canonge de la Seu valenciana, la publicació del *Dietari del Capellà d'Alfons IV*, obra capdal per al coneixement del nostre glorios quatrecents; ha estat fotocopiat el manuscrit original, conservat a la Biblioteca del Col·legi del Patriarca a València i se està ara confrontant la còpia, abans de donar-la a la impremta. D. Jordi Rubió i D. Ferran Soldevila treballen en la fixació i anotació del text de la crònica de Desclot; el manuscrit que mancava per a completar aquest estudi, el de la Biblioteca Universitària de Barcelona, ha estat fotocopiat. Són ja vistos tots els registres i pergamins de l'Arxiu de la Corona d'Aragó que fan referència al regnat del rei Pere *el Gran*. Tot fa creure que aquest volum de preparació difícil, podrà començar a imprimir-se aviat. En restablir-se les comunicacions i tornar al seu lloc les persones que la guerra havia tret dels seus habituals estudis, ha estat possible relacionar-se amb M. Barrau-Dihigo, qui en col·laboració amb el Sr. Massó i Torrents prepara la edició de la ***Crònica dels Reis d'Aragó i Comtes de Barcelona*** i és ara possible continuar sobre aquest text els treballs suspesos tant de temps. Dintre de la sèrie de publicacions de caràcter arqueològic, ocupen naturalment lloc preferent les de les excavacions fetes per la Secció, no conegudes encara més que per les notes publicades en els ANUARIS i pels objectes depositats en el Museu de Barcelona. L'INSTITUT ha atès també sempre, amb una especial cura, a estudiar els resultats de les excavacions d'Empúries. De unes i altres l'INSTITUT té un pla de publicació que serà dut a terme a mida que ho permetin els mitjans de que pot disposar.

Com en els anys anteriors la Secció ha cregut que la millor manera d'invertir la consignació destinada a catalogació i foment dels museus públics ca-

talans era convocar de nou el Concurs de Museus que tan profitosos resultats ha vingut donant. Examinades detingudament les *Memòries* presentades pels conservadors dels Museus diocessans de Lleyda i Solsona, s'acordà concedir el premi al primer. En el Museu de Lleyda s'han anat acumulant des de la seva fundació pel bisbe Messeguer, sèries d'objectes interessantíssims per a l'estudi del nostre art religiós; cap altre Museu català no pot presentar una col·lecció tant important d'escultures romàniques com la que es guarda en el Museu Lleydatà, junt amb peces tan notables com la cadira de Sixena, com els frontals romànics, com la sèrie d'apòstols que ornava la porta de la vella Seu. Al costat d'aquest material que és el més vistós i el que forma el nucli principal d'aquest dipòsit, cal esmentar la col·lecció numismàtica, les robes, objectes litúrgics i fins una petita sèrie de prehistòria. L'actual conservador del Museu, animat del millor esperit, treballa de temps en establir la procedència d'una gran part d'aquest fons, acumulat en el Museu, sense documentació de cap mena. Actualment s'estan classificant els objectes en grans grupus que en facilitin el coneixement i l'estudi. El premi de l'INSTITUT, que permetrà millorar la instalació de les colleccions, pot contribuir en gran manera a fer d'aquest Museu un dels més interessants per a l'estudi de diversos sectors de l'art i de la arqueologia catalans.

Les campanyes d'investigacions arqueològiques, amb tan èxit iniciades per l'INSTITUT des de la seva fundació i continuades després sense interrupció, han prosseguit aquest any amb els millors resultats, que seran aquí exposats sumàriament.

Ja en la *Memòria* dels treballs fets l'any 1917 es donava compte de la troballa, en el barranc del Valltorta, prop del poble d'Albocàcer, d'una sèrie de pintures rupestres del més alt interès. Fins ara s'havien limitat els estudiosos d'aquests antics testimonis de l'art prehistòric a copiar i reproduir les pintures que es trobaven, sense estendre més enllà la investigació. L'INSTITUT ha procedit en canvi a l'exploració de les diverses coves i abrics del barranc, i això ha donat com a resultat la troballa d'importants jaciments neolítics, que, a part del seu interès propi, tenen el que els hi dóna la seva relació amb els grups de pintures, que caldrà tenir en compte a l'establir la cronologia d'aquestes, no sempre potser fixada prou exactament.

Les troballes de material corresponent a la plena Edat del bronze continuen essent escassíssimes a Catalunya; a Mallorca, en canvi, tenen una gran importància. Les exploracions de l'INSTITUT a les Balears són les úniques que s'hi han fet metòdicament, tendint a la solució dels problemes prehistòrics de la illa, que fins ara constituïen un veritable misteri. El primer resultat ha estat el descobriment de l'existència d'una cultura argàrica ben característica en diverses coves d'enterrament; aquest any s'han explorat les de Lluchmajor i La Pobla, corresponents a aquest tipus.

Un altre resultat important de les investigacions de la prehistòria de Mallorca el constitueixen les excavacions dels llocs que corresponen a la civilització nomenada dels talaiots i navetes, que permeten definitivament datar aquesta cultura i situar-la en el període comprès entre l'avençada Edat del bronze fins als començos de la del ferro. Amb això cauen per complet les teories antigues que volien relacionar els talaiots i navetes amb els monuments megalítics i assignar-los-hi per consegüent una data molt més remota. L'exploració d'aquesta campanya ha portat principalment sobre el poblat de Capu-Corb Vell: es tracta d un recinte murat, defensat per talaiots, els uns de forma quadrangular i els altres de planta rodona, les habitacions del qual han començat ja a posar-se al descobert. Un pas que va de la terrassa al centre inferior d'un dels talaiots del poblat, està cobert amb lloses sostingudes amb vigues de fusta, curvades naturalment formant una mena de volta que permet endevinar el sistema de coberta dels talaiots, fins ara inconegut i que perdura encara en la manera actual de cobrir les barraques de bestiar o de guardar gra. El material trobat, molt abundant, permetrà conèixer millor aquesta cultura, així com el plànol del recinte serà el primer testimoni de la disposició d'aquests poblats, fins ara inexplorats en absolut.

Els resultats obtinguts en campanyes anteriors en l'exploració de coves romanes d'enterrament han estat confirmats per l'excavació feta aquest any de la cova de Son Dalabau i de Son Cresta, de Lluchmajor i per la de S'Auberiet, de Campanet, donant a conèixer una curiosa varietat local de la civilització romana balear, en la que es barregen els elements de cultura pròpiament romans amb tradicions indígenes anteriors. Ha estat possible distingir clarament la ceràmica a mà indígena de l'època romana de la d'igual tècnica de l'època dels talaiots, fins ara confusa. Un altre resultat important ha estat el de poder desglosar de la cultura dels talaiots certs objectes que fins ara s'havien considerat com a característics d'aquesta i que s'ha comprovat que surten exclusivament en estacions romanes (colomes de bronze, peces de plom, etc). Així mateix cal considerar com a romans els famosos caps de brau, trobats a Costitx. La cronologia i la tipologia de les Balears ha estat, com es veu, profundament modificada i aclarida per les excavacions de l'INSTITUT.

Progressivament va posant-se en clar també la cultura ibèrica del nostre país. En parlar de les exploracions ibèriques d'aquesta campanya cal, abans de tot, esmentar el donatiu fet a l'INSTITUT per D. Ferran de Sagarra de l'estació de Puig Castellar, junt amb les troballes procedents de les seves excavacions. Aquestes han estat continuades per l'INSTITUT, i lentament tornen a la llum els vells carrers de l'antic poblat, i les seves cases i el seu material, ceràmica ibèrica pintada, ceràmica a mà amb senzilles decoracions, objectes ja de tipus hel·lenístic, van apareixent i permetran l'estudi minuciós d'aqueixa vila ibèrica que la generositat del Sr. Sagarra permetrà conservar.

Testimoni també de la cultura ibèrica a Catalunya i testimoni del més alt interès per la seva singularitat, és el forn de ceràmica trobat en les immediacions de Fonscaldes, tallat en el marge i revestit de fang. Prop d'ell han anat apareixent dipòsits de ceràmica ibèrica pintada, de tipus variats, probablement desperdicis de la fabricació. Aqueix forn pot relacionar-se amb els que d'època romana han anat sortint en el nostre país, els de Sabadell, Solsona, Sant Martí Sarroca, etc., completant una sèrie, molt escassa a Europa, d'aquestes construccions.

Ha continuat l'INSTITUT a l'Aragó les exploracions iniciades en anys anteriors. Els treballs d'aquest any s'han dirigit principalment a posar en clar una part de les construccions que quedaven encara per explorar, immediates al recinte; a la banda oposada han aparegut unes parets fent de mur de contenció a un camí que en zig-zag pujava del pla fins a la vila. En fer aquests treballs han aparegut fragments de ceràmica que augmentaran probablement el material reconstruible d'aquesta estació. Han prosseguit també aquest any les excavacions de l'estació de la mateixa regió, el Piuró del Barranc Fondo, prop de Maçalió.

S'han fet altres treballs referents a l'època ibèrica, principalment visita d'estacions i poblats, com els de Capsanes, Sabadell, comarca de Solsona, Alcanar (Castelló), etc.

Una convenció establerta entre l'Ajuntament de Tarragona i l'INSTITUT ha permès empendre aquest any alguna excavació en la ciutat romana. S'ha posat en clar la disposició del Teatre, abans conegut tan sols per un fragment de construcció. L'excavació ha fet trobar escultures del més alt interès, que segurament decoraven la construcció prou important i respecte de la qual no cal insistir per ésser prou coneguda la disposició d'aquest tipus d'edifici. Capitells, fragments de fris amb decoracions diverses han estat també recollits i permetran fer-se una idea de l'ornamentació del teatre.

La Secció havia mantingut per aquest any la convocatòria del Concurs d'Arxius, que, com el de Museus, donava un cert contingent de treballs. Aquest any, però, el premi no ha estat concedit, i la Secció ha cregut més convenient invertir la consignació directament. Una adquisició del més alt interès ha pogut ésser feta per l'INSTITUT: la de l'Arxiu de l'Hospital de la Santa Creu, de Barcelona, exceptuats aquells documents que poden tenir encara avui una importància per a l'administració de la casa; així han entrat en el nostre arxiu una quantitat gran de protocols notarials, pergamins, llibres de cases comercials barcelonines, manuscrits jurídics i històrics, etc., formant tot plegat un conjunt enorme de documentació que s'està encara inventariant i catalogant. Altres fondos han pogut ésser adquirits, així mateix, aprofitant els viatges que per a copiar pintures, estudiar monuments, explorar estacions, s'han fet durant l'any.

Esmentarem no més, per la seva singular vàlua, l'adquisició dels pergamins antics de l'arxiu de l'església de Mur, relatius la major part d'ells a la família dels comtes de Pallars. Donatius fets per la generositat dels Srs. Monsalvatge i Miret, han fet ingressar també una quantitat gran de documents dels primers segles de la reconquesta. Lentament el nostre arxiu s'està convertint en un dels més importants de Catalunya, especialment per la qualitat de la seva documentació.

Algunes investigacions especials han estat fetes durant l'any per a dur a terme estudis determinats. Mn. Higini Anglès, acompanyat dels Srs. Alòs i Martorell, féu un viatge als arxius de València i Tortosa a fi de conèixer els manuscrits musicals que s'hi conserven i de comprovar els treballs fets en l'arxiu de la Seu tortosina, que de tant temps ha vingut subvencionant la Secció.

Mn. Pere Pujol pogué fer abans de marxar a París una investigació a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, molt profitosa, perquè ha permès fer una col·lecció de còpies de documents relatius a comerç català fins al segle XIII, única per la seva raresa. Els armadors de les naus catalanes que sortien dels nostres ports per a dirigir-se a les més llunyanes terres, els noms dels mercaders, els productes que s'importaven i exportaven, tot això ens és conservat en aquests pergamins que constitueixen un dels capítols més importants de la nostra història econòmica.

Havem citat aquí no més les investigacions més importants. Altres se n'han fet a Caldes, Terrassa, Rubí, Puigcerdà, Valls, conca de Tremp, etc.

El Servei de Conservació i Catalogació de Monuments ha prosseguit durant l'any transcorregut la seva doble tasca de treballar per a la conservació i restauració dels monuments catalans i d'anar reunint en el seu arxiu aquells documents gràfics que componen el catàleg del tresor artístic de Catalunya.

Cal esmentar en primer lloc la restauració de la torra del portal de Centelles, entrada de l'antic recinte murat de la vila, feta segons projecte del Servei, després de vèncer innombrables dificultats. També el castell de la Geltrú ha pogut ésser salvat de la destrucció que l'amenaçava: la vella residència dels senyors del terme, amb construccions que s'estenen des del segle XII al XV, ha estat novament habilitat amb cabals de la Junta de Museus, a canvi de la cessió feta pel Sr. Font i Gumà de la seva preciosa col·lecció de rajoles catalanes i valencianes.

En un altre conjunt monumental ha intervingut el Servei de Conservació de Monuments: el que ofereix la sèrie de les antigues esglésies de Terrassa. Ha estat desembraçat el clos dels sepulcres moderns adossats a l'església de Santa Maria i s'està encara fent l'excavació que ha de posar al descobert l'antic mosaic i aclarir la primitiva disposició d'aquelles construccions venerables. Es pot ja relacionar el baptisteri amb l'església; un vell paviment en mostra

clarament la disposició. L'església de Santa Maria, que es trobava en estat deplorable, ha estat restaurada. Es faran cates per a investigar l'existència, en el mateix lloc ocupat avui per les esglésies, d'una població primitiva. Tots aquests treballs permetran tornar a la primitiva dignitat els vells edificis i estudiar bé aquest capítol tan interessant de l'arqueologia catalana.

L'estudi de les pintures murals ha estat també objecte d'atenció i, com esmentàvem en parlar de la seva publicació per l'INSTITUT, ha contribuït el Servei a la neteja i a la còpia de les descobertes en els absis romànics de les esglésies de Barberà i de Polinyà.

S'han fet també una sèrie de treballs i gestions per a evitar la destrucció o contribuir a la restauració de diversos edificis i construccions importants. Esmentarem aquí els treballs fets per a salvar la casa dels Velers, de Barcelona, i per a procurar la conservació del noble edifici del vell Hospital de la Santa Creu, també amenaçat per la reforma interior de la Ciutat. Objecte de gestions semblants han estat així mateix les esglésies de Sant Pere de Montgrony i de Mura, el castell de Verdú, la pila baptismal de Sant Joan les Fonts, etc. Molt sovint ha estat necessari traslladar-se als llocs i amb conferències públiques i converses particulars obtenir els resultats necessaris.

La col·lecció que integra el repertori gràfic, catàleg de l'art català, ha augmentat considerablement, acudint al préstec de clixés de col·leccions particulars, adquirint nuclis de fotografies i donatius diversos. Una sèrie considerable de plànols, dibuixos i fotografies han estat així mateix fets directament.

Barcelona, 31 de març de 1920. — El Vice-president, J. MASSÓ I TORRENTS. — El Secretari, FRANCESC MARTORELL.

MEMÒRIA PRESENTADA PER LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS ALS EXCELLENTÍSSIMS SENYORS PRESIDENT DE LA MANCOMUNITAT DE CATALUNYA I ALCALDE DE BARCELONA, donant compte dels treballs fets durant l'any 1920.

La Secció Històrico-Arqueològica de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, seguint el costum establert des de la seva fundació, té l'honor de dirigir-se a V. E. per a donar-li compte dels treballs fets durant l'any 1920. Les tasques de la Secció de les quals anem a parlar, són, naturalment, una continuació de les empreses en anys anteriors, un nou pas recorregut en el camí d'investigació i d'estudi de les coses catalanes que ens està encomanat. S'ha pogut definitivament organitzar el canvi de publicacions amb la abadia de Montecassino, un dels centres de cultura més interessants de l'Itàlia meridional; la «Prähistorische Gesellschaft» de Viena ha establert així mateix el canvi, que ha pogut a més renovar-se amb gran part de societats que havien sospès les seves publicacions, obligades per les circumstàncies. El canvi s'havia fins are limitat als llibres que la Secció editava; l'extensió i intensitat de les excavacions prehistòriques empreses i els brillants resultats que n'han estat conseqüència, han permès ampliar-lo als objectes i material duplicat i moltes vegades repetit, procedent d'aquelles i que no és necessari conservar en el país, ni per a les colleccions ni per a l'estudi; aquest material té una novetat, donada la escassetat d'excavacions que amb rigorós mètode científic s'han fet a la Península i completa sèries de museus forasters que poden oferir en canvi els seus repetits; aquest intercanvi s'ha organitzat enguany, com assaig, amb el Museu de Saint-Germain-en-Laye, mercès a la col·laboració de M. Salomon Reinach i amb els de Pamplona i Sant Sebastià, tant rics en material prehistòric.

La Secció ha continuat els treballs d'impressió dels llibres en curs, amb tota la activitat que han permès les seves condicions econòmiques. L'ANUARI és tirat en el moment d'escriure aquestes ratlles fins al full 40, compaginada la

resta del seu text i composta gran part de la Crònica, es dons qüestió de poc temps el poder donar al públic un nou volum d'aquesta magna publicació que en tan alt lloc ha posat el nom de l'INSTITUT. El volum II dels *Documents per a l'estudi de la Cultura medi-eval catalana*, que publica el Dr. D. Antoni Rubió i Lluch, està enterament tirat en quant el text; el Dr. Rubió n'ha acabat el pròleg que ha estat ara donat a la imprempta i s'està redactant l'índex indispensable per a donar als dos volums d'aquest llibre tota la utilitat que poden tenir per al coneixement del nostre passat espiritual. Una publicació havia anunciat la Secció, ja des dels primers anys de la seva vida: la de la *Bíblia Catalana*, segons els antics manuscrits de París i Londres. La preparació d'aquesta obra ha estat entorpida per diversos motius, avui, però, resoltes totes les dificultats, la Secció ha pogut obtenir les fotocòpies dels manuscrits de París, íntegrament, i D. Ramon d'Alòs ha començat els treballs necessaris per a publicar aquest llibre fonamental dintre de la nostra cultura.

Una Memòria que la Secció va publicar contenia el pla de publicació de les *Cròniques Catalanes* degut a la competència del Sr. Massó i Torrents. Complint la norma que aquest pla li donava la Secció havia començat els treballs de publicació del gran corpus narratiu històric català del qual ja dos volums estaven en preparació; les *Gesta Comitum* en edició confiada als Srs. Barrau-Dihigo i Massó i Torrents i el *Dietari del Capellà d'Alfons V*, a cura de D. Josep Sanchis Sivera, canonge de la Seu valenciana. La generositat particular ha vingut en ajut de la Secció i aquest projecte que necessàriament hauria hagut de realitzar-se lentament, seguint les nostres possibilitats, serà un fet ben aviat. D. Rafel Patxot i D. Salvador Vilallonga, com executors testamentaris de D.ª Concepció Rabell i Civil, Vda. Romaguera, han inclòs dintre la fundació que porta aquest nom la publicació de les *Cròniques Catalanes*, baix la direcció científica de la Secció. Aquesta inclosió no solament permetrà dur a terme ràpidament la publicació de les *Cròniques*, mes encara facilita a la Secció atendre a altres edicions projectades.

Dintre del temps que ressenyem s'ha enviat a les Societats que tenen canvi establert amb la Secció el vol. III de *L'Arquitectura Romànica a Catalunya*. Aquesta, com les altres publicacions de la Secció, ha obtingut una immillorable acollida: MM. Dieulafoy, Brutails, etc. n'han publicat amples recensions en el *Journal des Savants*, *Le Moyen Age* i altres revistes diverses. L'autor ha estat distingit per l'Acadèmia d'Inscripcions de França amb el premi Raoul Dusseigneur.

La Secció ha atès com sempre, tots els aspectes de la cultura catalana que cauen dins la seva esfera d'acció i així s'ha preocupat de l'estudi dels monuments religiosos de la vella Terrassa, ha subvencionat el recull de la cançó popular mallorquina, ha acceptat els treballs d'organitzar a Catalunya la col·laboració de la nostra terra al congrés d'Art que ha de reunir-se a París per la tardor. El

Prof. Neuss de la Universitat de Bonn, ha pogut disposar per als seus treballs sobre antiga miniatura catalana de tot el material de la Secció. Allargariem excessivament aquesta *Memòria* que no vol ésser més que un índex dels principals treballs, si insistíssim en la col·laboració i ajut que totes les iniciatives profitoses per a la nostra cultura han trobat en la Secció. Aquesta ha pogut encara, mercès a les consignacions especials de que disposa, seguir l'estudi prehistòric i històric de la nostra terra i són aquests treballs els que anem a exposar sumàriament.

Els treballs d'exploració prehistòrica que, sota la direcció del Dr. Bosch i Gimpera va realitzant la Secció, han continuat l'any passat activament. Cal fer notar la col·laboració que ha trobat arreu la Secció per a dur a terme aquests estudis: els propietaris i Ajuntaments han donat tota mena de facilitats; les notícies de descobertes casuals es reben a la Secció, enviades pels erudits locals, sovint junt amb el material trobat. Cal citar entre aquests el benemèrit metge de la vila de Tossa qui ha descobert una vil·la romana d'època tardana, però del més alt interès per la seva disposició i pels mosaics que la decoren; el Sr. Santamaria comunica la troballa d'una habitació romana a Manresa; el Sr. Marquès, diputat provincial, la d'uns sepulcres a Seva; el P. Noguera la d'un mosaic, prop de Tàrrega. Podem assegurar que cap troballa important es fa avui a Catalunya, en aquest ordre, sense que l'INSTITUT en tingui coneixement.

En la *Memòria* passada es donava compte de la troballa d'un forn ibèric de ceràmica, a Fonscaldes, i dels primers treballs d'excavació, que han seguit en aquesta campanya amb els millors resultats. Una gran quantitat de vasos ibèrics, llisos o amb la seva típica decoració, han estat descoberts; el forn ha pogut ésser ben estudiat i restaurat, deixant-lo després, amb la col·laboració del Servei de Conservació de Monuments, assegurat contra tota possible destrucció. Ha prosseguit la excavació de Puig Castellar, generosament donat a l'INSTITUT per l'avui company nostre, D. Ferran de Sagarra. S'ha treballat en posar en clar el recinte d'Olérdola, tan discutit entre els arqueòlegs del romanticisme; un plano minuciós ha estat fet pel General Lammerer del servei topogràfic de Munich. Els resultats obtinguts en campanyes anteriors a Mallorca i Calaceit han aumentat amb la de l'any passat: noves habitacions i cambres del poblat de Capu-corb han estat descobertes i permeten estudiar la disposició d'aquests poblats mallorquins fins ara erradament interpretada; les coves d'enterrament de Llucmajor descobreixen un aspecte nou de la cultura prehistòrica balear. A Calaceit s'ha pogut estudiar la disposició exterior del poblat, amb camins escalonats i defenses aillades. Han estat explorats els dolmens de la comarca d'Espolla i altres de l'Empordà i Urgell. La Secció ha pogut encara col·laborar a les excavacions d'Empúries amb una maqueta de la ciutat i amb un plano topogràfic detalladíssim, obra de l'abans esmentat General Lammerer.

Consignada per la Mancomunitat de Catalunya una quantitat per a la publicació de Documents i Inscripcions, tot seguit la Secció Històrico-Arqueològica s'ha ocupat de l'organització d'aquests treballs, confiant-ne la direcció al seu Secretari. Era precís primer seleccionar del material immens documental que sortosament conserva encara Catalunya, potser, a proporció, més que cap altre nació d'Europa, el de més urgent publicació. Sens dubte calia començar pels de major antiguitat, més exposats a destrucció i base i fonament dels estudis relatius a èpoques posteriors. Aquells clarament s'ens oferien en quatre principals agrupacions: els preceptes i, en general, tots els documents procedents de la cancelleria Carolingia i donats per Catalunya, la Marca Hispànica; amb ells pot dir-se que comença la nostra història documental. Paral·lelament, al costat d'aquests documents tenim les butlles i tota la sèrie d'instruments sortits de la Cort Pontifícia, relatius a monestirs, esglésies i gent catalana. Al costat d'aquests dos grups, hi ha la documentació carolíngia, pròpiament nostra: les consagracions d'esglésies, els judicis, els testaments, les vendes, la infinitat de contractes que els nostres arxius eclesiàstics i civils han conservat i que són inèdits en sa majoria. Els fonaments de la nostra llengua, de les nostres institucions, de la vida espiritual i política del nostre país, cal buscar-los en aquests pergamins relíquia dels fundadors de la nació catalana. Aquesta documentació es presenta o bé original o bé en còpies soltes o seriades en cartorals. De ço que havem exposat s'en deduia clarament el pla que calia seguir en publicar la primera sèrie del nostre Corpus Documental: Preceptes Carolingis, Butllari, Corpus de documents originals, Cartorals. Calia encara fixar un límit cronològic an aquesta primera sèrie, límit que no respongués a un criteri purament arbitrari sinó que en el possible senyalés una realitat històrica; aquest límit el dóna d'una manera prou lògica la fi de la dominació franca a Catalunya. Per aquest període publicarem íntegrament tots els documents que ens siguin coneguts, tant els originals com els que no ens han arribat més que per còpies; ens han decidit a la publicació íntegra dels documents relatius a l'època esmentada, diverses consideracions, com la de fer-los utilitzables per a l'estudi filològic i diplomàtic. Els treballs varen començar desseguida; el recull de preceptes Carolingis està essencialment fet i estan preparats per a donar a la imprempta fins els concedits per Girona, tenint en compte que per aquesta sèrie s'ha seguit un ordre alfabètic, a fi de tenir plegats els diferents diplomes concedits a un mateix monestir o església, la qual cosa permet veure'n la mútua relació i influència; estan copiats tots els demés i avençats els treballs de crítica de les diverses còpies dels que no s'han conservat originals. El Corpus de Documents està així mateix avençat: tenim copiats tots els documents del nostre Arxiu, els de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i els del fons de l'Universitat i de la Seu de Lleida; paral·lelament ha calgut fer la bibliografia històrica del període: estan fetes les paperetes del Cartoral de Sant Cugat, del *Liber Antiquitatum*, de la sèrie publicada per En Monsalvatge, del

Cartoral de Carlemany, del P. Villanueva. Cal citar encara la col·laboració de Mn. Pere Pujol, a qui s'ha confiat la còpia dels documents del riquíssim Arxiu de la Seu d'Urgell.

Normalment havia destinat la Secció, ja fa alguns anys, la consignació fixada per a Conservació i Catalogació d'Arxius i Biblioteques, a un Concurs anyal per a premiar la catalogació d'un arxiu local. Els resultats últimament obtinguts han fet que enguany la Secció destinés la consignació esmentada a l'estudi directe dels arxius i a l'adquisició de documents. En la *Memòria* anterior donàvem compte de la compra de l'arxiu de l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona i exposàvem els fondos que el constitueixen i en fan un dels més interessants per a l'història de la ciutat; una part del preu de compra fou satisfeta l'any passat i la resta ha estat pagada aquest any.

L'Arxiu de la Seu de Lleyda conserva una sèrie de manuscrits de gran importància, tant per la seva antiguitat com per la seva procedència, havent format part del fons de la biblioteca de la catedral de Roda d'Osca, avui dintre de la província eclesiàstica lleydetana; molts d'aquests manuscrits es trobaven en un estat de conservació deplorable i han estat ara restaurats. Ens plau fer constar aquí la col·laboració entusiasta del docte canonge arxiver D. Josep Gaya en qui havem trobat sempre tota mena de facilitats. Cal encara esmentar els treballs fets a Mallorca, en la Biblioteca Provincial, tan rica en manuscrits i impresions lulianes i en diverses biblioteques particulars. Ha estat possible fer a les Balears algunes importants adquisicions que aumentaran el fons del nostre arxiu i de la Biblioteca de Catalunya.

La consignació de Conservació de Museus ha estat destinada al Concurs que aquest any havia estat novament convocat, seguint les condicions acostumades. El premi s'ha concedit al Museu diocesà de Solsona que conserva una interessant col·lecció de taules i una sèrie apreciable d'objectes procedents de diverses esglésies del bisbat i retirats del servei litúrgic o del culte. Les exploracions del seu Conservador Mn. Joan Serra i Vilaró hi han aplegat encara una sèrie de materials prehistòrics del més alt interès; el premi de la Secció en permetrà una instal·lació adequada. L'accèssit ha estat concedit al Museu Municipal de Manresa, nucli on s'han reunit els objectes, principalment d'interès local, que d'altra manera haurien anat perduts o dispersos.

El Servei de Conservació i Catalogació de Monuments, dintre del que han permès els mitjans de que ha pogut disposar, ha prosseguit els treballs que el seu mateix títol senyala. No farem més que donar-ne una llista, que és prou comprensiva per a fer innecessari el comentari:

Pintures murals de Barberà: Subvenció per als treballs de descobriment i neteja.

Forn ibèric de Fonscaldes: Construcció d'un cobert protector.

Monestir de Pedralbes: Reconstrucció de la coberta del Mirador de Sant Rafel.

Castell de la Geltrú: Acabament dels treballs de restauració.

Esglèsies de Terrassa: Consolidació del mosaic de la primitiva basílica.

Santuari del Corredor: Treballs de Conservació.

El Servei ha fet encara diferents projectes de conservació i altres gestions per a conseguir la del Castell de Bellcaire, Convent de Sant Agustí de Torroella, Cripta de l'església de Santa Maria de Cervera, Castell del Camarer de Reus, Església de Covet, Torres de Canet de Mar, Altar de Sant Miquel de Santa Maria del Mar de Barcelona, Creu de Moyà, etc.

Han ingressat en els arxius del Servei, durant aquest any, unes 1,500 fitxes, procedents d'adquisicions i donatius.

Barcelona, 31 de març de 1921. — El Vice-president, J. MASSÓ I TORRENTS. — El Secretari, FRANCESC MARTORELL.

INFORME DE LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA A L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS sobre els treballs presentats al premi Francesc Vives. 1916.

Tot seguit que la Secció Històrico-Arqueològica rebé de l'INSTITUT l'encàrrec de dictaminar respecte dels treballs presentats optant al premi Francesc Vives que ha de concedir-se enguany, procedí després de rebuts del Secretari general, a la distribució dels mateixos entre els membres de la Secció que successivament els han anat examinant. Després d'aquest estudi la secció ha redactat el següent informe que presenta a l'aprovació de l'INSTITUT.

Pel Cartell publicat l'any passat el premi Francesc Vives havia d'adjudicar-se enguany a un treball d'investigació sobre llengua, història, art, literatura o arqueologia de Catalunya. El Premi va ésser convocat el dia de Sant Jordi i les obres havien d'ésser entregades el 31 de desembre, espai evidentment curt si es té en compte la importància i amplitud del certamen. Així i tot s'han rebut quatre treballs, tres d'ells inèdits i en part inèdit també el quart, que representen un esforç grandíssim impossible de fer per sos autors, si no's tractés de temes que venien ja segurament estudiant de llarg temps. Aquests treballs son:

Notes històriques sobre les batalles del Bruch, de 6 *i* 14 *de juny de* 1808, per D. Josep M. Serra i Valls.

La Prehistòria de Catalunya, per D. Pere Bosch i Gimpera.

Iconografia de la Mare de Déu a Catalunya, per Mn. Josep Gudiol i Cunill.

Biblioteca Catalana, publicada per D. Ramon Miquel i Planas (15 volums, 5 de ells en curs d'estampació: Vol. I. Del *Novelari Català*, *Les Obres de Bernat Metge*, *Les Guerres Troianes* i 2 volums de la *Vita Christi de Sor Isabel de Villena.*

El primer d'aquests treballs: *Notes històriques sobre les batalles del Bruch de* 6 *i* 14 *de juny de* 1808, compren 12 capítols. Els tres primers (Introducció, Iconografia, Bibliografia), són com preliminars a l'estudi del tema que comença pròpiament en el següent. La matèria és tractada d'una manera completíssima, fins excessivament, per exemple, en la iconografia s'hi apleguen des dels

dibuixos al·legòrics fins els anuncis amb fantàstics epissodis dels combats. En el capítol IV es tracta amb poques novitats, com és natural, donat el molt que sobre això s'ha escrit, de les dues batalles objecte principal del llibre, més coses noves hi ha en el capítol següent, destinat al lloc de l'acció del dia 6 i a algun dels seus detalls. A continuació en els capítols VI, VII i VIII es reculllen les notes biogràfiques de personatges, sovint poc interessants: Carrió, Montanyà, Riera, Parera, El Timbaler de Sampedor, El Timbal de Igualada, El Trompeter de Piera, D. Antoni Franch i D. Joan i Jaume Llimona, transcrivint amb tot detall documents en part inèdits (partides de baptisme, fulles de serveis militars, òbits, etc.,) generalment de mòdica importància. El capítol IX és una monografia sobre la bandera del Sant Crist d'Igualada i les banderes de Manresa, amb la llur descripció, cobles que se'ls hi han dedicat, panegírics, còpies de Reials decrets, etc. La segona acció (del dia 14) i la derrota d'en Chabran és tractada en el capítol X, recollint i unificant tot el que n'han dit diferents autors; és una ressenya feta generalment amb molta discreció, però amb alguna cosa sobrera, com la reproducció d'un discurs fet per l'Emperador a un regiment que perdé una àliga en la campanya de Rússia. Segueix un capítol dedicat a la commemoració de les batalles, indicant els aniversaris instituïts a Igualada, Manresa, Sampedor, etc., festa del Centenari, feta al Bruch; projecte de monument i construcció del de Montserrat, ple de petits detalls, sense descuidar la més mínima notícia. Acaba el llibre amb una breu consideració final sobre la glòria que els combats del Bruch representen per Catalunya i segueix un apèndix amb documents i notes inèdites, redactades per onze concorrents als esmentats combats, entre ells el «Diari d'Operacions» d'En Joan Baget.

Com es pot veure per aquesta breu exposició el treball del Sr. Serra i Valls està format per una sèrie de monografies que dintre d'un certamen local o d'un concurs especial serien indubtablement dignes de premi i amb dificultat una obra més documentada i estudiada podria disputar-li. Presentada però a un certamen obert, com el present, a temes d'interès més general, creiem que queda posada, per la mateixa limitació excessiva del fet estudiat, en una categoria més modesta que els altres que han sigut enviats.

Per primera vegada s'intenta una sistematització del nostre material prehistòric en el llibre *La Prehistòria de Catalunya*, presentat per D. Pere Bosch i Gimpera. Els resultats i notícies de troballes, escampats en revistes locals i publicacions diverses, el material reunit en col·leccions particulars, difícilment accessibles moltes vegades, han sigut aplegats en aquesta obra que ve a ésser com un inventari on es dóna idea de l'estat actual de la nostra investigació prehistòrica i dels nombrosos problemes que suscita. Un breu i prou complet capítol on s'exposa l'historial de les exploracions a Catalunya, des de les primeres investigacions d'En Vilanova fins a les fetes per l'INSTITUT aquests últims anys, junt amb una llista dels Museus i Col·leccions que contenen objectes prehistòrics, serveix d'introducció a l'estudi del material, classificat en els cinc grans grups corresponents als períodes Paleolític, Neolític, Edat del Bronze i primera i segona edat del Ferro. El Paleolític català era fins fa poc quasi desconegut; les exploracions de l'INSTITUT a les coves de Capellades, Serinyà i al Cau de les Goges, de Girona, pot dir-se que n'han donat tot el material ara descobert i que el Sr. Bosch aprofita, quedant encara nombroses llacunes que posteriors investigacions segurament ompliran. La gran quantitat d'estacions sapigudes i no explorades metòdicament, el material heterogeni que deixa endevinar diverses cultures, dificulta arribar moltes vegades a conclusions definitives en el període neolític. L'autor, amb molt bon criteri, agrupa objectivament les troballes, reunint i estudiant les coves, els sepulcres, els megalits i les altres estacions neolítiques, separant-ne les troballes soltes i intentant, com a conclusió, una sistematització cronològica del material i coordinant tots els resultats en una taula general del Neolític. L'edat del Bronze és una de les més imperfectament conegudes: el material és escàs i generalment es desconeixen les circumstàncies de les troballes; l'autor es limita a fer una classificació tipològica, acompanyada d'un inventari dels objectes. També són pocs els que tenim de la primera edat del Ferro, trobats a Catalunya, si bé les condicions de la troballa són quasi sempre amb seguretat establertes, el que permet a l'autor una classificació més ferma i segura en dos grups principals, format el primer per les necròpolis de Vilars, Punta del Pi, Sabadell, Terrassa i Argentona, caracteritzades per la manca d'altres objectes que la ceràmica i per la relació de les formes d'aquesta amb les de la contemporània de França, Alemanya i Nord d'Itàlia que s'exposen detingudament. Un segon grup és format per les necròpolis d'Anglès, Pla de Gibrella i Peralada, on apareixen ja altres objectes, com els punyals d'antenes i formes noves de ceràmica que l'autor compara també amb la trobada a les estacions de França i d'Itàlia per a fonamentar la classificació. L'època ibèrica (segona edat del Ferro) és la més extensament tractada, la major abundància de material, el seu contacte amb la cultura històrica, ho justifiquen. L'estudi d'Empúries, base principal de la cronologia i siste-

matització del material arqueològic d'aquest període, precedeix al de les altres estacions: Solsona, Vilaplana, Caseres, Cabrera, Sidamunt, Tivissa, per no citar més que les principals. Unes breus planes de conclusió sintetitzen amb claretat els resultats a què ha pogut arribar-se en aquest treball, que clouen les notes i els índexs de llocs explorats i bibliografia i que va acompanyat de nombroses il·lustracions i de 8 mapes.

La novitat de la matèria tractada, el mètode rigorosament científic amb què se'n fa l'exposició, l'interès primordial que té per la cultura catalana el coneixement de la prehistòria nostra, fan d'aquest treball el més notable dels que s'han presentat. Una part considerable del material utilitzat per aquest llibre és resultat d'exploracions fetes per la Secció Històrico-Arqueològica, dirigides pel Sr. Bosch i no donades encara als estudiosos. Per aquest motiu la Secció creu que aquest llibre, amb tot i la seva vàlua extraordinària, deu quedar fora de concurs.

La *Iconografia de la Mare de Déu a Catalunya*, presentada per Mn. Josep Gudiol i Cunill és el resultat d'un llarg i constant treball. Molts anys són necessaris per a reunir, com ha fet l'autor una col·lecció tant completa de representacions que permeten, sistematitzades, l'estudi iconogràfic que s'intenta en aquest llibre. Obra el treball una introducció on s'estudien les primeres representacions de la Mare de Déu, feta principalment a base de les pintures catacumbàries de Roma. Relativament a la nostra terra les notícies, com és natural, són escasses: sarcòfegs amb representacions dubtosament atribuïbles a la Verge, referències de textos antics (concili d'Illiberis, historiadors visigots), la pedra tallada amb la representació de la Anunciació, reproduïda en el «Museo Español de Antigüedades», les monedes i poca cosa més, ens porten ja als frontals metàlics i a les imatges romàniques. Per a l'estudi de la iconografia Mn. Gudiol ha fet dues classificacions generals: Iconografia simbòlica i Iconografia històrica. La primera ve subdividida en els dos grans períodes romànic i gòtic i dintre d'aquests en diversos subgrupus. Així les Mares de Déu romàniques són classificades en Mares de Déu de tipus primitiu (Bellera, capitell del claustre de Sant Benet, La Pinya, Mare de Déu del Tura, etc.) i de tipus secundari (Sant Joan dels Balbs, Caldes de Bohí, porta d'Agramunt, capitell de Tolosa, etc.), separant les que porten l'infant a la dreta de les que'l duen a la esquerra. Les imatges gòtiques es classifiquen principalment atenent a la seva posició (dretes i assentades), a la de l'infant i a l'us del mantell i del vel. Dintre d'aquesta classificació es descriu successivament un gran nombre de representacions, escultures, retaules, capitells, etc., amb cronologia que no sempre pot demostrar-se amb precisió científica, perjudicant la ordenació dels tipus. La segona part destinada a la iconografia històrica és més metòdica i ordenada més científicament, seguint la vida de la Mare de Déu des de la Concepció fins a la mort. La il·lustració és més triada, ajudant-se per a la interpretació iconogràfica de textos antics, principalment de l'Eximeniç i del Voràgine. Un capítol sobre les representacions de la Mare de Déu en els segells i un apèndix on es tracten les advocacions marianes, les escultures, reliquiers, les tradicions, les imatges negres i les vestides, completen el llibre de Mn. Gudiol.

L'espai brevíssim de que ha disposat l'autor per a la sistemàtica ordenació del material que tenia recollit l'ha obligat sens dubte a distribuir-lo seguint un quadriculat fàcil i que permetés una ràpida classificació. Potser no queda prou clara la formació o importació dels tipus essencials, la seva evolució, la justa ponderació entre obres de valor artístic ben divers, la estructura científica necessària per a fer d'aquest llibre una obra tan profitosa com podria ésser amb un estudi més detingut que sapigués aprofitar per als conceptes capitals la multitud d'interessants notícies que deuen justificar-los en les notes. El treball acomplit per l'autor arreplegant i seriant un material tan nombrós, procedent dels llocs més diversos: museus, col·leccions particulars, esglésies llunyanes i poc conegudes, creu la Secció que no deu quedar sense recompensa.

D. Ramon Miquel i Planas ha presentat al Concurs la *Nova Biblioteca Catalana* que està publicant: 15 volums, cinc d'ells en curs d'estampació. Vol. I del *Novelari Català*, *Les Obres d'en Bernat Metge*, *Les Guerres Troianes* i dos volums de la *Vita Christi de Sor Isabel de Villena*.

No cal parlar aquí detingudament de cada un dels volums que componen la *Biblioteca Catalana*, són prou coneguts de tothom que s'interessa per la nostra història literària. Es en certa manera com una continuació d'aquella altre, reduïda a 12 volums que publicà D. Marian Aguiló. En 1908 inaugurava el Sr. Miquel la Nova Biblioteca i el treball i la constància que ha posat en la seva obra fan que hagi pogut presentar avui 10 volums publicats i 5 en curs de publicació, ja ben avençats. Amb el seu propòsit de formar un veritable *Corpus* literari ha anat publicant textos ja publicats anteriorment en edicions més o menys aprofitables o assequibles al costat d'altres poc coneguts o inèdits. El sistema escrupulós de treball que ha seguit, dóna a la obra una notable garantia d'exac-

titud. Es molt nodrit l'estudi bibliogràfic; els pròlegs i les notes millorant en valor científic a cada nou volum són, sinó sempre suficients i complets, utilíssims per a la millor comprensió del text, que encara que no és donat en edició definitiva i amb tot l'aparell crític que aquesta exigiria, basta amb excés per a fer d'aquesta Biblioteca una obra de gran utilitat per al coneixement i estudi de la nostra literatura nacional. Per aquestes consideracions la Secció creu que la obra desinteressada i constant del Sr. Miquel i Planas és mereixedora de públic encoratjament i simpatia.

La Secció atenent el que s'acaba d'exposar, proposa a l'INSTITUT:

I. No concedir enguany el Premi Francesc Vives.
II. Concedir els dos accèssits a que autoritzen les bases de la fundació en el cas de no donar-se el premi, als treballs:
Iconografia de la Mare de Déu a Catalunya, de Mn. Josep Gudiol i Cunill, i *Biblioteca Catalana*, publicada per D. Ramon Miquel i Planas.
Barcelona, 14 d'abril de 1916. — El Vice-president, J. MASSÓ I TORRENTS. — El Secretari, FRANCESC MARTORELL.

INFORME PRESENTAT A L'EXCEL·LENTÍSSIMA DIPUTACIÓ DE BARCELONA, respecte la sol·licitut de pensió de D. Ignasi González Llubera per estudis de llengua i literatura rabíniques.

No podia ser-li més grata a l'infrascrit la comanda que s'ha dignat fer-li aquesta *Secció històrico-arqueològica* en sessió del dia 13 del mes corrent. La solicitut presentada a l'Excma. Diputació pel jove llicenciat en Lletres, N'Ignasi González Llubera, demanant que li sigui concedida una pensió per a l'any vinent, a fi de poder dedicar-se a l'estudi de la llengua i literatura rabíniques sota la direcció del sabi sefardi, Dr. Yahuda, professor de la Universitat de Madrid, instància que l'esmentada corporació provincial ha passada a la nostra Secció per a ésser degudament informada, és un crit d'atenció sobre un ram d'estudis de la nostra cultura medieval, que com cap altre ha estat fins ara desatès i mancat de tot ambient i protecció.

L'infrascrit s'ha planyut més d'una vegada d'això, i no cal que digui que sigui el que vulgui el resultat de la informació que li ha estat encomanada, i que s'ha apressat a cumplir, es sent satisfet de que d'aqueixa iniciativa cultural en sigui l'INSTITUT qui'n porti la davantera, com l'ha de portar en tots els rams de la cultura de la terra, sentint com sent l'alta responsabilitat i l'alta glòria que li cap en el foment de la nostra riquesa intel·lectual. Ja fa anys que des de la meva modesta càtedra de Literatura catalana, he alçat bandera en favor dels estudis rabínics catalans [1]. Perquè jo entenc que tots els que'ns capfiquem per la difusió dels tresors de la nostra literatura nacional, no hem de circumscriure sols els nostres estudis a la escrita en la nostra parla, sinó que a l'ensems que reconstruïm la *història de la literatura catalana*, hem de bastir l'edifici encara més grandiós de la *història literària de Catalunya*, en la qual hi caben totes les parles, totes les civilitzacions, que han arrelat fondament en la nostra terra, o han estat patrimoni espiritual de pobles que han conviscut algun temps amb nosaltres; tals són v. gr. les dues literatures llatina-eclesiàstica i rabínica catalanes. Les dues són avui literatures purament històriques per haver desaparegut la raça que les creà o la llengua en què es manifestaren; mes les dues han deixat petjades imborrables del seu pas per la nostra cultura nacional, i el desatendre-les seria deixar incompleta la seva integral història.

En països de completa normalitat científica no caldria refermar amb molts arguments el dever i la necessitat que té l'INSTITUT, sempre que se li presenti una ocasió favorable, de promoure i protegir el conreu de semblants estudis. Mes per desgràcia no estem en aquest cas; i aquesta consideració 'm mou a dir alguna cosa, sense pretensions de cap gènere, i sols amb un modest intent de vul-

(1) *Notas sobre la ciencia oriental a Catalunya en el XIV segle. Revista Estudis Universitaris Catalans.* III de 1909, pp. 309-408. — *Metges y cirugians jueus*, per J. R. y B. Ibid, pp. 489-497.

garització científica, sobre la importància del contingut de la literatura rabínica que's desenrotllà com planta ufanosa en el nostre terrer.

De cop i de nou hem de bastir la història de la nostra literatura rabínica. Com deia abans, no hi ha cap domini espiritual dels que constitueixen nostra història literària més inexplorat que aquest. La erudició espanyola ha portat a ell un migradíssim contingent. En les conegudes bibliografies de Nicolás Antonio i Torres Amat, i en la Biblioteca rabínica espanyola de Rodríguez de Castro es troben els materials de primera mà. Garcia Blanco, Fernández i González, Amador de los Ríos, Menéndez i Pelayo, el P. Fita, Miret i Sans, Estanislau Aguiló i altres que en aquest moment no recordo, són gaire bé els únics que han escrit alguns interessants estudis sobre aquesta matèria. En l'estranger ja és una altre cosa, i a més de curioses monografies impossibles d'enumerar, poden trobar-se materials per a la història de la nostra ciència rabínica en els treballs de conjunt dels Munk, Sachs, Geiger, Kayserling, Steinschneider, Neubauer, Benedetti, Jacobi, Renan, Loeb, Graetz, Morel Fatio, Boer, Lowenthal, Schwab, i molts altres. Ja tindrem més endavant ocasió d'insistir en aquest punt.

Tant com desatesa se'ns presenta la història de la literatura rabínica catalana, trobem pel contrari aquí espigolat el camp de la història del nostre poble jueu. La riquesa dels nostres arxius locals, i sobre tot la pedrera inagotable de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, ha produït una legió de formidables investigadors, que'ls hi han arrancat els secrets de la vida social que portà en la nostra terra el poble hebreu. La bibliografia en aquest punt es fa difícil, i ella sola constitueix ja una curiosa matèria d'investigació. Citar noms, sense una preparació deguda, és exposat a incórrer en involuntàries omisions, i no obstant deplorant les que pugui cometre, i demanant perdó per elles als interessats, jo no'm puc estar d'esmentar, en aquest moment, ja que se'm presenten a la memòria, el malaguanyat Balaguer i Merino, que tant acert tenia en tot quan posava la mà, els dos Bofarull, D. Manuel i D. Francisco, els Girbal, Carreras Candi, Miret i Sans, i sobre tot l'infatigable P. Fita, mestre en tals estudis, els treballs del qual, constants i sòlits, porten tot d'una al meu record els gloriosos noms dels P. Flórez i Villanueva, sempre citats amb elogi en la moderna erudició europea.

Van passant anys, i la literatura rabínica catalana segueix sent un continent espiritual desconegut. Sols acudeix ara a la meva ment un meritori treball de vulgarització del nostre distingit company D. Pere Corominas sobre les vicissituts del pensament filosòfic dels jueus espanyols, amb vistes especials als catalans [1]. Manquen, doncs, els materials convenientment disposats, per a començar amb ells a bastir un assaig, al menys, de la història de la civilització rabínica catalana; manquen els inventaris bibliogràfics; en una paraula, tot està per fer.

Mes el dia que això s'intenti, cal que s'hi porti a aquest estudi un ample criteri universal i desinteressat, no tan sols un interès merament local i patriòtic. Cabalment no hi ha literatura, ni cultura, més despullada de la noció de pàtria, que la rabínica de l'Edat Mitjana, o millor dit, que la hebraica, des de que comença la fatal dispersió del poble d'Israel que'l portà fins als mollons més reculats del nostre planeta. Poble sense pàtria, vivint sols per a ell mateix, amb la única herència d'un llibre sagrat, com Arca d'aliança o Paladio protector de totes les tendes d'Israel escampades per la terra, no podia fer-se ressò ni imitador de la cultura de cap de les nacions estrangeres on cercava una precària hospitalitat. La literatura rabínica vivia completament isolada; vivia i creixia al costat de les vulgars en plena infantesa, incompresa d'elles, i sense llevar d'elles, per punt general, el menor alè de vida. Vivia d'una tradició rica i adulta, i tenia una florida lírica religiosa superior en elevació, magestat i delicadesa a tot quant produí a les hores l'Edat Mitjana, incloent-hi i tot la mateixa poesia provençal, plena de galanies i perfums de primavera, mestra i adoctrinadora de les lletres occidentals. Per a aquesta literatura no hi havia temps ni espai, pàtries ni fronteres, i el seu meridià no encaixava amb els dels pobles en mig dels quals floria. La llengua severa dels profetes no podia ésser compresa per societats que com els infants tenien que començar a barbotejar llengües novelles, i sentien i pensaven com a infants, perque sols les llengües adultes i fetes comuniquen als pobles la maduresa i plenitut del pensament. Sols el llatí podia plantar-li cara, compèndre-la i lluitar amb les mateixes armes amb aquella civilització, que bo i portada per una raça oprimida i degradada, s'imposà a tots els pobles, compartint amb l'aràbiga el paper de transmisora de la ciència antiga i oriental, i de guardadora dels secrets de l'art de curar el cos i de regir el curs dels astres. Així invadiren els jueus i els musulmans el camp de la filosofia i de les ciències en tota l'Edat Mitjana.

(1) *Estudi sobre'l pensament filosòfic dels jueus espanyols a l'Edat Mitja.* Arxius, 1912 (INST. D'EST. CAT.).

En rigor, doncs, no es pot parlar d'una literatura rabínica catalana, ni espanyola, a pesar de la glòria científica que va atènyer el judaisme a Espanya, aon nasqué el segon Moisés de la raça, i tingué la lírica la seva més genial i rica brotada, sinó d'una literatura rabínica mundial, perquè l'esperit jueu no radica en cap nació de la terra, sinó que pren cos onsevulla que hagi plantada una tenda d'Israel. Però en sentit geogràfic i històric tenim una literatura rabínica que sols ens pertany a nosaltres; un tresor de cultura exòtica que és ben nostre, i el qual barrejat amb la ciència aràbiga va colorar amb un estrany barnís oriental la nostra civilització. Alguna importància deu tenir el cabal cultural de un poble com el jueu, malgrat haver viscut tan apartat de la nostra conciència i mentalitat nacionals, quan historiadors tan eminents com Renan han incorporat entre'ls tresors de la civilització francesa, en el volum XXVII de la *Histoire littéraire* de la seva pàtria, a molts jueus catalans pel sol fet d'haver nascut en el Rosselló, en dies cabalment en que no era encara terra francesa. Aquest sentiment *chauviniste* el feu incórrer en lamentables equivocacions, com v. gr. el suposar al barcelonì Josef Caspi, fill de l'Argentierre, pel fet d'anomenar-se'l més d'un cop *argenter*, que és lo que en català significa el cognom hebraic de Caspi. Tots els pobles recullen amb avidesa i amb orgull els cabals intel·lectuals que han constituït la llur herència, fins aquells a qui'ls ha tocat un lloc més ample al sol, i que per això mateix semblava que no havien de regatejar-lo a aquells qui no han estat tan sortosos com ells en aquest punt.

Aquesta literatura no exercí influència en la nostra per lo que tenia de purament rabínica, sinó pels sediments de cultura clàssica i oriental que contenia. En el primer aspecte visqué i es desenrotllà, com ja hem indicat, sense tenir mai el menor contacte amb la nostra gent. Un abisme de raça, de religió i cultura separava la niçaga israelita dels cristians, que vegeren en ella al poble maleït per excel·lència. Les dues cultures toparen en l'orde religiós i filosòfic, mes mai es barrejaren. L'intens proselitisme judaic produí de retop en llengua llatina i catalana, una obra capdal com el *Pugio fidei* de Ramon Martí; llibres catequístics com els de Pere Anfos, Sant Pere Pasqual i Bernat Oliver o tractats tan plens de poesia i dolça tolerància com el *Gentil* de Ramon Llull, o escalfades predicacions com les de Pau Cristià, Sant Vicens Ferrer; i per part dels jueus els escrits de polèmica de Mosé ben Nahman, Salomó ben Adret, impugnador del *Pugio fidei*, Vidal Bellshoms, R. Hasdai Crescas, Isak C. Mosé Levi, i Josep Albo de Tortosa. Mes passat de la polèmica religiosa, cada u dels combatents visqué separat de l'altre, al manys en l'orde literari. Les obres rabíniques que sapiguem que hagin passat al català es conten amb els dits; tres tractats astronòmics respectivament d'Aben Ezra, d'Arzachel i de Bonjorn de Perpinyà, i els *Drets hebraics* de Mossé d'Egipte, i encara dels dos primers ignorem si foren traducció directa de l'hebraic, o pel contrari del llatí o de l'aràbic. Si de cas, més empleats foren els jueus com traductors al català d'obres aràbigues o llatines, que hebràiques. Així veiem a Jaume II — el gran protector de la medicina i dels metges de totes les terres, especialment dels jueus, — encarregant a Jahuda ben Astruc (dit *Bonsenyor*) la versió en romanç, de diversos llibres aràbics de màximes i de ciència mèdica. En canvi foren traduïts a l'hebraic l'*Ars brevis* de Ramon Llull, les *Taules astronòmiques* de Pere III i una desena de tractats medicals d'Arnau de Vilanova. Obres astronòmiques en català sabem que les escrigueren en temps del *Cerimoniós* alguns jueus, com mestre Salomó, Vidal Efraim Bellshoms, i qui sap si el mateix Jacob Corsuno. A això quedà limitada la intervenció en les nostres lletres del poble hebreu, que fou per excel·lència el poble dels traductors. La civilització aràbiga és la que s'endugué les seves preferències, car els jueus espanyols foren en gran part els principals transmissors dels seus grans tresors. Els nostres Abraham ben R. Chijja i Vidal Bellshoms traduïren o comentaren a Algazel; mentres el barceloní Sarachja ben Isac i Jedaia Hapenini divulgaven Avicena, sens comptar les innumerables versions dels Tibbonides, que vingueren del sur d'Espanya a Catalunya, i constiuïren una verdadera niçaga de traductors.

Aquest mateix relatiu isolament entre la cultura rabínica i la cristiana, i per altra banda la íntima fusió d'ella amb la aràbiga, de la que'n fou la directa hereua i difundidora, expliquen cumplidament que'l nostre orientalisme, lo mateix que'l dels demés pobles occidentals, en el fons sigui més aràbic que hebraic, però a nosaltres sols ens vingué per conducte dels jueus. Les corrents orientals que integren la ciència semítica — que tanta influència exercí en la Europa cristiana, a partir del segle XIII — això és, l'aràbiga i la rabínica, es confonen i arriben a la coneixença dels cristians com si fossin una sola. Mes com els sarraïns no tingueren ocasió d'establir-se a Catalunya tan de temps com en altres regions espanyoles, d'això en pervé que gairebé la nostra única literatura oriental és rabínica, al menys en quant al seu origen immediat, i els representants d'ella entre nosaltres, en l'orde científic, metges, astròlegs, matemàtics i cartògrafs, són quasi tots jueus.

Ells són els que omplenen les corts dels nostres reis i els nostres laboratoris medievals. La florida de la medicina en temps de Jaume II, de l'astrologia en el de Pere el Cerimoniós, i de la cartografia en el de Joan I, als jueus, principalment i quasi exclusivament és deguda.

Aquesta ciència semítica fa sa primera aparició a Catalunya en el regnat de Ramon Berenguer el Gran (1090-1131); però ja abans, en el segle X, l'havia feta en la acadèmia de Còrdova amb la notable figura de Menahem ben Saruc de Tortosa, el qual amb David ben Sabrat posà'ls fonaments de la gramàtica hebraica. En la dita centúria era així mateix Narbona un dels principals fogars de la cultura israelita. Amb la decadència de les escoles de les vores de l'Eufrates la ciència dels hebreus emigrà a l'Occident, i Narbona i Córdova reculliren la tradició talmídica i aixoplugaren molts savis exilats dels antics centres geràrgics i ancestrals de Sura i Pumbedita. Mes la cultura rabínica catalana està en íntim contacte amb la del Migdia de França i de vegades es confòn amb ella, tan estrets són els lligams que les uneixen, talment com esdevé amb les lletres provençals, quasi amb una mateixa expansió a una i altra banda del Pireneu.

Fins a l'època de la invasió dels almohadis no entrà pròpiament en contacte el semitisme científic amb la cultura dels pobles cristians. La destrucció de les aljames d'Andalusia realitzada per aquella exterminadora allau musulmana produí una doble emigració judaica a Castella i Catalunya, i ensems dos nous recers del saber oriental a Tolèdol i Barcelona. El més important de tots, el qui en innombrables traduccions escampà la ciència oriental per tota Europa, el qui atragué amb la seva fama, que fou rival de la de Paris, a sabis de totes les nacions, de França, Itàlia, Anglaterra i Alemanya, fou el anomenat col·legi de traductors de Tolèdol. Ells foren en realitat els que donaren a conèixer a l'Occident els noms d'Euclidis, d'Hipocras, d'Aristòtil, de Galè, de Tolomeu, d'Avicena, d'Algazel, d'Alfarabi, d'Alkindi, i tants altres, omplint de *valors nous* la fins aleshores empobrida cultura occidental. De Tolèdol passà també, en general, aquest brillant moviment a Catalunya; mes amb tot i no poder considerar l'escola barcelonina, sinó com un modestíssim centre d'activitat científica, serà sempre un títol de glòria per a ella, l'haver-se adelantat d'alguns anys a les iniciatives de la imperial ciutat, i el d'haver estat tal vegada, el primer laboratori de versions d'obres aràbigues a la llengua llatina. Com a Tolèdol acudiren també a Catalunya, es a dir a Barcelona, Tortosa i Lleida, alguns estrangers, com Plató de Tívoli i Simó de Gènova, o el canonge de Pàdua, atrets per la fama dels nostres sabis rabins, els quals feren així mateix com a Tolèdol, de mitjancers o torcimanys en les versions llatines dels llibres aràbics. Mercès sobretot al barceloní Abraham ben Chijja (1015-1136) i més tard a Arnau de Vilanova, foren conegudes aquí moltes obres de Tolomeu, Hipocràs i Galè, de Maimon, Abubecre, etc. Les traduccions aràbigues i rabíniques de les obres científiques i filosòfiques de l'antigüetat foren la única visió que d'ella tingué la Europa culta abans del Renaixement; la única gairebé que conegueren també'ls nostres Ramon Martí, Ramon Llull i el ja citat Arnau de Vilanova, els tres més alts representants en la nostra terra, i en les nostres lletres, de la influència semítica. D'aqueixa cultura grega deformada que començaren a divulgar des de l'Orient, els Honein ben Isaak i Costa ben Lucca, solament fou estimat el fons científic, no pas la producció merament literària. Aquesta necessita sempre un esperit d'adaptació més exquisit, una mena d'esperit estètic, ample i desinteressat, que sols adquireixen les civilitzacions en sa maduresa, mentres que la ciència és més emigradora i més adaptable, per lo mateix que no està tan estretament lligada a condicions especials de niçaga, llengua i religió. Aquest fenomen d'incomprensió d'una literatura envers d'una altre forastera el veiem presentar-se en la història de tots els pobles abans del Renaixement. Ni musulmans, ni jueus podien comprendre a Demostenis, ni a Homer, com la Edat Mitjana — que traduí a Plini i Sèneca — tampoc comprengué a Horaci. De la cultura dels llatins, doncs, sols se'n salvà aleshores el fons purament científic, moral o historial, no les exquisitats de la poesia i de la eloqüencia. Així mateix les literatures vulgars, la nostra entre elles, sentien més el Petrarca erudit i el Dant historial, que'ls sonets i les cançons líriques d'un i d'altre.

La civilització hebraica, que fruí de gran llibertat a l'Occident fins a l'època de la creuada contra els Albigesos, ha donat a Catalunya savis famosos en tots els rams del saber: gramàtics com Menahem ben Saruk (910-70), autor del primer *Lexicon* hebraic; i sobre tot els Kimhi, que constituïren tot una dinastia de brillants filòlegs; filòsofs com Josep Caspi (1260-1340), i Hasdai Cresques (1340-1410), un dels grans pensadors del judaïsme català; i enciclopedistes com el fecundíssim escriptor Schemtob Falguera (1224-1290); comentaristes com Mosè Narboni (Vidal Bellshoms: m. 1307), el més famós dels jueus, d'una de les obres del qual, el *Comentari* al *Llibre de les intencions* d'Algazel, s'en conserven més de 30 codis en les biblioteques d'Europa; jurisconsults com Isaak ben Barzilai (1070-1130), tan conegut a la vegada pels seus estudis talmúdics, matemàtics, i astròlegs; com Abraham ben Chijja (1065-1136), tantes voltes citat, vulgarment anomenat Sava-

sorda; poetes com Reuben Albarquedoni (m. 1041), les belles *Exhortacions* del qual són populars en tot el llinatge judaic; escriptors com Josef Zabara, metge de Barcelona (s. XII), el pintoresc narrador a l'estil del Kalila i Dimna; moralistes i oradors com Jedaja Hapenini (En Bonet Abraham n. 1250), dit el Ciceró jueu, autor de la notable obra *Examen del món*, una de les més divulgades de la literatura rabínica universal; novelistes i satírics com Juda ben Schabbetai Levi (s. XIII); metges, per no citar més que un entre tants experts, com Abraham des Castlar de Besalú (1321), autor d'obres de medicina en llengua hebraica, i archiatra d'Alfons III; i cartògrafs com Abraham i Jahuda Cresques, als qui es deu la cèlebre carta del Louvre. Deixem a posta en l'oblit molts noms, i àdhuc figures importants, perquè no considerem que sigui aquesta l'ocasió d'esboçar el quadro de la nostra cultura rabínica, ni per altra banda tenim per a dur a cap aquesta difícil tasca, la preparació ni la competència degudes, ni disposem dels materials bibliogràfics d'estudi necessaris.

La producció rabínica espanyola és superior en l'Edat Mitjana a la que produí la niçaga judaica en tots els demés pobles d'Europa; bastaria sols amb citar el nom famós de Maimon, anomenat també Mossé d'Egipte, per la llarga estada que feu en aquest país, el segon educador del poble jueu després de Moisés, a qui es degué l'esforç intel·lectual més atrevit que produí la civilització hebraica, i la influència pòstuma més intensa i pertorbadora que hagi exercit mai cap pensador. Mes àdhuc sense poder ostentar Catalunya figures tan excelses com la de l'autor del *Moré Nebuchim*, o la del gran líric Jehuda Leví, i del panteista Aben Gabirol, no deixa de tenir en la literatura rabínica una important participació. Es sobretot en els segles XII i XIII quan aqueixa participació es presenta més oviradora i amb major densitat de producció, superior tal vegada a la de les demés regions espanyoles. Al dir d'un eminent rabinista estranger, el nom del qual sentim no recordar en aquest moment, Barcelona i Girona són de les ciutats d'Espanya que presenten major nombre d'escriptors. L'escola barcelonina, sobre tot, fou fecunda i gloriosíssima. A ella perteneixen entre molts altres de menys importància (més de 50 noms podriem citar): Isaak ben Reuben, Jehuda ben Barzilai, Josef Zabara, Abraham ben Chijja, Scheschet ben Benevist el Naci, o sigui el Príncep (m. 1205); Samuel ben Chasdai, anomenat la *font de la ciència* (1165-1210); Abraham ben Chasdai (1263), que posà en hebreu el *Barlaam;* Salomó ben Adret (1245-1310), en el seu temps la més alta autoritat religiosa d'Espanya, enemic acèrrim del maimonisme; Serachja ben Isaak (1217-1288) un dels traductors més actius de l'aràbic i els ja citats Judà ben Shabbetai, Josef Caspi, Hasdai Cresques, etc., etc.

Girona que fou el fogar català del talmudisme recalcitrant i del tradicionalisme, — durant la profunda crisi religiosa produïda en el segle XIII pel contacte del judaisme amb la cultura aràbiga, i sobretot per l'atrevida temptativa d'exegesis racionalista de Maimon — Girona produí un brillant estol de pensadors i escriptors. Entre ells mencionarem Zerahja Hallevi Girondi (s. XIII) i Jehuda ben Hakar, Rabi Peretz ha Cohen (1241); Seradsja ha Levi Gerondí (s. XIII) autor del *Llibre de la Resurrecció*, però sobretot, a dos dels més conscients pensadors i apòstols de la llei dels profetes; Moseh ben Nahman l'astre més brillant de l'escola catalana, (1199-1210), qui en la polèmica entre maimonistes i antimaimonistes que ompla tota la història de la cultura rabínica es decanta per aquests, donant-se a conèixer sobre tot per la que sostingué en 1263 en presència de l'alt rei en Jaume i Sant Ramon de Penyafort amb el convers Pau Cristià; i per últim son cosí Jona ben Abraham Girondi (1180-1263), autor d'una de les obres més divulgades d'exegètica i moral del rabinisme en l'Edat Mitjana. Mosé Nahman morí en l'exili ple d'enyorances de Catalunya.

Tortosa té també la seva representació en aquesta cultura; n'hi hauria prou amb recordar el ja citat Menahem ben Saruk (s. X); Abraham ben Isaak; Semtob ben Isaak (s. XIII), etc., i per damunt de tots el cèlebre Josef Albó (s. XV) que prengué part en el congrés teològic d'aquesta ciutat en 1415, darrer i desesperat esforç del judaisme per a defensar ses creències.

L'època de la major activitat filosòfica i científica del nostre rabinisme fou, com deia abans, el segle XII, i durant tot el XIII, i en ells es sentí profundament el prestigi de les doctrines de Maimón, que causaren una gran perturbació en el judaisme des de que Samuel ben Tibbon traduí de l'aràbic al hebreu el *Moré Nebuchim* o *Guia dels esgarriats.* Malgrat la mena de concili que Salomó ben Adret convocà a Barcelona en 1305, — el qual llençà una excomunió contra els que's dediquessin als estudis profans abans dels 25 anys — la influència de Maimón acabà per triomfar entre'ls intel·lectuals del rabinisme català. Schemtob ben Falguera, amb Josef Caspi i Moisé Narboni-Bellshoms, formen el gloriós triunvirat de l'escola maimonista a Catalunya, i són considerats ensems per la ciència europea tal vegada com els més grans comentadors i apologistes de les doctrines del més famós escriptor del judaisme després dels profetes.

També la capital actual del Rosselló s'havia fet un centre dels estudis profans, i enfront de les pretensions ortodoxes de la comunitat de Girona i de les decisions de Salomó ben Adret — a qui es deu, per altra part un escalfat elogi de la ciència, — presenta sos escriptors Levi ben Haggim (s. XIII) filòsof, teòleg i poeta; Menahem Meir (1245-1306) que en sos *Comentaris sobre'ls Proverbis* es serví de paraules catalanes per a explicar els noms hebreus; Isak ben Mosé Levi, vulgarment dit Profiat Duran (s. XIV), autor d'una notable gramàtica, — a qui a pesar de dir-se ell mateix català, considera Renan com francès — i principalment el ja abans citat Vidal Bellshoms.

L'expulsió dels jueus de França, a principis del s. XIV (1306) contribuí sens dubte a la intensificació de la nostra cultura rabínica en la mateixa centúria, i és a les hores quan floreix un nou camp d'aquella en la illa de Mallorca, on la ciència dels jueus prengué una gran volada, i de una manera particular en l'orde de les ciències experimentals. Els israelites mallorquins foren destres com cap altre poble en l'astrologia i la geografia, i mestres famosos en l'art de dressar astrelans i portulans. Es Isaak Nifusi, el qual el rei Pere III nomena en 1362 Rabi de l'aljama de Mallorca, qui arriba a construir els més perfectes astrelaus i quadrants del seu temps, que li encomanaren amb frequència el mateix rei i son fill l'infant Joan. Els dos Cresques (Abraham i Jafuda) no sols han estat els fundadors de la nostra primera escola de nàutica, sinó que'l segon, batejat després de 1391 amb el nom de Jaume Rives, fou director de la tan anomenada escola portuguesa, fundada en Sagres per l'infant D. Enric el Navigant. La trascendència que tingué l'escola dels cartògrafs jueus de Mallorca en el descubriment d'Amèrica ha estat ja assenyalada per importants erudits estrangers. Els portulans i *mapes mundi* mallorquins feren-se molt estimats per sa perfecció i extensió, i un d'ells el ja anomenat d'un dels Cresques, regalat per Joan I al seu oncle, el rei Carles V de França, és avui una de les joies del Museu del Louvre. L'aljama mallorquina no's distingí únicament en el conreu dels estudis experimentals, sinó que va ésser també en aquesta època empori dels filosòfics i teològics. En ella es formà Moisè Pizanti (1361-1444) autor d'un comentari a les *Exhortacions* de Gabirol de les que s'han publicat algunes edicions a l'estranger; i en ella escrigué així mateix un jueu d'origen grec, Jahuda Mosconi (Ochrida: 1328-1377), vulgarment anomenat Lleó Grec, qui en son *Supercomentari*, confessa haver trobat a Mallorca el *Comentari* del barceloní Josef Caspi sobre Ibn Ezra. Allí visqué efectivament en íntim contacte amb els dos grans comentadors del *More Nebuchim*, el citat Caspi i Vidal Bellshoms, i ens deixà un interessant judici d'aquest notable pensador català, de qui diu Steinschneider que és el darrer important esperit lliure dels jueus de l'Edat Mitjana fins al Renaixement. Jahuda Mosconi posseí una magnífica biblioteca rabínica de la qual el rei Pere el Cerimoniós desitjà incautar-se a la mort del qui fou també son sabi metge. La troballa per l'erudit Sr. Estanislau Aguiló del catàleg dels 147 llibres que formaren el contingut d'aquesta biblioteca, en la que figuraven obres dels més capdals escriptors jueus de la nostra terra, ha estat considerada com un descubriment bibliogràfic de la més alta trascendència pels sabis rabinistes estrangers, Kayserling, Levi i Steinschneider, que li dedicaren sengles estudis. Per últim la nostra *Col·lecció de documents per a la història de la cultura catalana mig-eval*, publicada per aquest INSTITUT, ha aportat un ric contingut de notícies a la literatura rabínica mallorquina, i en general a la de tota la nostra terra, i d'ací en endavant ja no seran uns desconeguts en la història de la literatura rabínica els noms de Salomó, Efraim Bellshoms, Isaak Nifosi o Nafusi, Aaron ben Astruc Cohen, Bonsenyor Gracia i Maimó Xullel, els dos últims, darrers síndics de la malaventurada aljama mallorquina.

Tanca aquesta desordenada sèrie dels més il·lustres capdevanters del rabinisme català el barceloní Hasdai Cresques (1346-1410), un dels grans pensadors jueus, a qui li capigué la dissort de veure la disolució de son poble i la destrucció de la rica sinagoga de Barcelona en 1391, a la que seguiren o precediren de poc les de les més importants de tots els dominis catalans. Per a honra de la nostra terra cal consignar ací que Joan I, va ésser l'únic sobirà que castigà els culpables; en els demés punts d'Espanya aquella orgia de sang i de ruïnes restà impune. Amb aquest tràgic episodi pot dir-se que acaba la cultura rabínica a Catalunya. La major part dels savis jueus catalans emigraren a altres partides, i a les hores es consumà en la nostra terra la total disolució del judaisme com entitat espiritual.

Tals són el principals títols d'honor, a que'ns referíem, de la ciència i literatura rabíniques de les terres catalanes. Molts dels escriptors aquí citats, someramant i a corre cuita, han estat objecte de serioses monografies per part dels erudits estrangers de països on la cultura intel·lectual ens porta en certs punts un considerable aventatge. Molts d'ells són assequibles en edicions antigues o modernes. Cap d'elles portà un sol nom espanyol. Vegi's, doncs, si hi ha què fer en el camp, encara quasi verge per nosaltres, de la nostra ciència hebraica. En les improvisades i de-

ficientíssimes notícies bibliogràfiques que poso al capdavall, a faisó de nota ilustradora, -- anc que sigui tan incompleta — es trobarà una prova palesa de la meva afirmació [1].

Al decorar l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS la gran sala de lectura de la Biblioteca de Catalunya amb el nom d'alguns dels nostres més coneguts escriptors rabínics, posant-los al costat dels Olivas, dels R. Lull, de Ramon Martí, de l'Eximenis, i dels demés pares de la nostra actual Renaixença, ben clarament va palesar son desig, de que no havien de quedar en el oblit escriptors, que si bé d'altra nissaga i religió, són fills de la nostra terra i orgull de la nostra civilització, i que de segur aportaren a les seves obres alguna guspira de catalanitat. Mes és una vergonya per nosaltres que al mateix temps que sos noms figuren en lloc d'honor en l'enteixinat del casal més sumptuós que hem alçat a la ciència catalana, cap de llurs escrits ni dels estudis a ells consagrats es trobin en ses prestatgeries, ni hagi entre nosaltres qui siga capaç d'esbrinar els secrets del llur pensament amagat sota el vel taumatúrgic de veus i gràfies per la major part de nosaltres gairebé impenetrables. Aquesta vergonya no pot durar; no hem de consentir, per molt que'ls hi tinguem que agrair, que'l nostre cabal intel·lectual el descubreixin i l'administrin i el frueixin sols els estrangers. Es precís que els hi ajudem en aquesta tasca per a nosaltres tan gloriosa. Han de brillar en nostra Biblioteca les obres capdals dels nostres pensadors hebraics, i quan això no sigui possible en les belles edicions exaurides, al menys en fotocòpies. Si no podem ostentar una col·lecció de manuscrits hebraics, com tenen les grans biblioteques europees, la Vaticana, la Nacional de París, la de Berlín, el *British Museum* de Londres, o la de l'Escorial, — que s'enorgulleix amb una bella tanda de 72 manuscrits — supleixin avui al menys el nostre entusiasme i la nostra diligència, l'actual penúria de poble desatès i improvisat, i retornem a la llar pairal, per medi de lentes i metòdiques adquisicions, els joiells que perdérem i que, per la nostra desídia, rauen avui escampats per tot el món. Som un poble que ha perdut sa herència i de totes passades hem de recobrar-la. Hem de renovellar la gloriosa tradició hebraïsta, que posa en tan alt lloc, el nostre gran dominicà Fr. Ramon Martí, de qui s'enorgullia d'ésser deixeble en estudis rabínics, el no menys il·lustre Arnau de Vilanova.

Per a fortuna nostra després de tants de segles d'oblit, una càtedra de literatura i llengua rabíniques, s'és fundada avui a Espanya, com en aquells dies del segle XIII, en que suplia aquesta necessitat espiritual l'orde dels Predicadors. A les hores s'establiren escoles de llengües orientals en les ciutats més importants dels nostres Estats Units catalans, fins entre *la vinya* i *el fonollar* de la brava costa mallorquina. Dolces i fecundes corrents de tolerància han portat avui a la Universitat de Madrid un descendent d'aquells savis rabins als qui amb tan enlairat saber combaté en son *Pugio fidei*, el pare de la nostra cultura hebraica cristiana. En aqueixa càtedra de *Literatura rabínica espanyola* del Dr. Yahuda, o en altres que a semblança d'ella més avant s'estableixin, i Déu vulgui que sigui també això aviat en la nostra terra, s'ha de formar el planter que ha de ajudar al nostre INSTITUT a refer el nostre patrimoni intel·lectual, retornant-li de nou riqueses negligentment perdudes, aconseguint així la integral renaixença espiritual nostra, que és la única que pot salvar-nos.

Les ensenyances del Dr. Yahuda van revestides de totes les garanties de probitat científica que poguessin desitjar la *Diputació* i l'INSTITUT, que'ns acaben de fer l'encàrreg d'informa'ls sobre aquesta matèria. Quan es pensà en la reforma de les nostres Facultats de Lletres en 1913, el Govern volgué cridar a Madrid una personalitat científica de idoneïtat indiscutida, per a encar-

(1) Així el *Lexicon* de Saruk fou publicat a Londres en 1859; els *Comentaris* de Falguera en Pritzburg, 1857; els de Josep Caspi a Francfort, 1848; el *Comentari* de Levi Barzili, a Berlín, 1885; el comentari a les *Exhortacions* de Gabirol, a Lemberg, 1859; el de Mosconi a Berlín, 1878; el de Salomon Adret a Constantinoble, 1720, i Berlín, 1756; les *Disquisicions talmúdiques* del mateix a Venècia, 1523, i Amsterdam, 1715; la *Apologètica* a Breslau, ed. Perles, 1863. De Josef Albo hi ha edició a Venècla, 1618; les obres de Samuel ha Levi Hasdai, foren impreses a Venècia en 1518, i en el segle passat moltes voltes a Leipzig, Nuremberg, Oxford, etc. De l'*Examen del món*, de Jedaja Hapenini, corren 67 edicions, etc, Entre les velles impressions hebraiques o llatines antigues podríem citar la de les *Exhortacions* de l'inspirat poeta barceloní Reuben impreses a Venècia en 1566; la de l'obra del mateix títol del mallorquí Pizzanti publicada a Constantinoble en 1513; la d'Abraham ben Samuel Hasdai, Venècia 1519, etc. Si haguèssim despullat les bibliografies rabíniques de Rodríguez de Castro, i les més ben informades estrangeres de Bartoloccius, Benjacob, Furst, Steinschneider, etc., etc., i les revistes dedicades a Europa a estudis jueus, en comptes de contentar-nos amb notícies que ens han vingut fàcilment a la mà, la cullita haguera estat riquíssima. Altre tant podem dir de les monografies, si ens proposessim escriure no una lleugeríssima informació, despullada de tota pretensió científica, sinó un estudi complert de la matèria. Treballs monogràfics sobre jueus catalans han escrit entre molts altres — qui sap si més importants encara que els què citem, però que avui no'ns ha llegut averiguar — L. Venneticenner (Salomó Falguera): Bisselches (Falguera /; Berliner (Mosconi); Werblauer / Josep Caspi /; Steinschneider, Levi i Kayserling / Mosconi); J. R. Presles (Salomó ben Adret); Lowenthal / Jona Girondi /); Loeb, Graetz, Kayserling, Denifle / (Nahman i Pau Cristià), etc., etc.. A demés no tot és publicat i conegut. Molts textes dels nostres savis hebreus són inèdits i llurs manuscrits, com ja ho hem insinuat, jauen dispersos en les biblioteques de París, Roma, Escorial, Berlín, Munich, Londres, Oxford, etc.

regar-li la càtedra de *Literatura rabínica espanyola*, recentment creada. L'elecció recaiguda en el Dr. Yahuda no pogué ésser més escaienta. La reputació venia consagrada pels elogis autoritzats dels professors Goldzicher de la Universitat de Budapest, Brockelmann, de Halle, Zellerstein d'Upsala, Fraenkl de Breslau, Nicholson de Cambridge, Gotthet de Nova York, i d'altres eminències del món científic. A la sanció dels savis estrangers podem unir la de nostre compatrici el Rvt. P. Fita, actual Director de la Acadèmia de la Història, que ha encomanades al doctor Jahuda importants recerques literàries, ensems que ha emprès amb la seva col·laboració un important treball. El Dr. Yahuda ha demostrat, ademés, la seva competència en els estudis rabínics catalans, transcrivint i traduint dos pergamins hebraics, recentment descoberts a Solsona.

L'infrascrit es complau en manifestar que les garanties d'aptitut que adornen a l'aspirant a una pensió per a consagrar-se a l'estudi de la cultura judaica catalana, no són inferiors a les que ofereix el savi Dr. Yahuda, hagut compte de la distància que de costum hi ha entre un alumne i un mestre. El Sr. Gonzàlez Llubera ha fet la seva carrera en la nostra Universitat amb les més altes calificacions a que pot aspirar un aventatjat alumne, i des de molt jove s'ha consagrat amb especial vocació a la filologia semítica, essent un dels deixebles més distingits pel nostre il·lustre catedràtic de llengües orientals en la Universitat de Barcelona, Dr. Barjau i Pons. Sota la seva direcció estudià dos cursos d'hebraic i de aràbic. Els estudis filològics els completà després amb els literaris orientals, assistint com alumne lliure durant altres dos cursos a les explicacions que donà el Dr. Yahuda — primer particularment i després des de la càtedra oficial de la Universitat, — de literatura aràbiga i rabínica espanyola, i literatura bíblica i talmúdica. Ademés ha realitzat treballs de seminari en el «Centro de Estudios Históricos» de Madrid, com són: *a*) Transcripció de monuments aljamiats. *b*) Transcripció de manuscrits aràbics. *c*) Traducció directa de l'hebreu de Benjamin de Tudela. Sa vocació manifesta pels estudis orientals, en Espanya tan poc comú, per lo mateix que no tenen cap finalitat pràctica, ni resolen cap problema de l'existència, va cridar l'atenció de l'infrascrit durant l'època en que ell fou deixeble seu, i li encarregà a les hores l'estudi i el maneig d'una de les obres capdals del gran rabinista alemany, Dr. Steinschneider, per a que's comencés a familiaritzar en els estudis rabínics medievals.

Per tant, considerant que'l jove Sr. Gonzàlez Llubera amb els seus sòlids antecedents és una garantia de que podrà prestar importants serveis en el camp de la nostra literatura rabínica:

Considerant que és hora ja de que aquests estudis tan desatesos, que compten amb tants savis i brillants conreuadors en les universitats estrangeres, trobin aquí la protecció que demana l'obert i progressiu esperit de la civilització moderna, i que es formi un planter d'estudiosos que a ells es dediquen:

Considerant que és d'immediata necessitat fer lo més aviat possible treballs preliminars per a empendre els ulteriors d'alta crítica literària, històrica, filològica, ètica i filosòfica; assaber: *a*) una bibliografia completa de tot quant en la nostra terra i fora d'ella s'ha publicat sobre la història i civilització dels jueus en tots els seus rams; *b*) un diccionari d'escriptors rabínics catalans com base prèvia de totes les investigacions; *c*) un inventari de tots els manuscrits hebraics que's troben en els arxius d'Europa, i ademés nostres arxius i en els particulars, tan abundosos a Catalunya, entenent sota tal denominació totes les terres de llengua catalana; *d*) una bibliografia de tota la producció rabínica catalana, és a dir, de totes les obres dels nostres escriptors jueus que han vist la llum pública; *e*) una bibliografia de tots els codis inèdits de rabins catalans que's trobin a les biblioteques d'Europa; *f*) la lenta reintegració per medi de fotocòpies amb destinació a la Biblioteca de Catalunya de tots els tresors bibliogràfics inèdits de la cultura rabínica catalana; *f*) la publicació sistemàtica i gradual d'aquells textes inèdits que's considerin de més importància;

L'infrascrit opina que deu concedir-se al Sr. Ignasi Gonzàlez Llubera, i en la forma que la sol·licita, una pensió mensual, començant des del 1.er d'octubre pròxim i acabant el 30 de juny de l'any vinent, per despeses d'estada i viatges a Madrid, amb l'obligació de presentar a l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS al finalitzar el curs, un treball relacionat amb la literatura rabínica a Catalunya, o la traducció o estudi d'un text rabínic inèdit de la mateixa procedència.

La Secció Històrica Arqueològica de l'INSTITUT acordarà el que cregui més convenient.

Déu vos guard molts anys. — Barcelona 25 de septembre 1916. — A. RUBIÓ I LLUCH.

Llegida aquesta informació en sessió de la Secció Històrico-Arqueològica de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, tinguda el dia 4 d'octubre de 1916, ha estat aprovada.

Barcelona 4 d'octubre de 1916. — El Vice-president, J. MASSÓ I TORRENTS. — El Secretari, FRANCESC MARTORELL.

MEMÒRIA PRESENTADA A LA MANCOMUNITAT DE CATALUNYA PER LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, sobre la contribució catalana a la obra de restauració de la Catedral de Reims i de la Biblioteca de Lovaina.

EXCM. SR.:

La Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, en acabar-se la guerra i a l'hora en què la vida científica internacional reprèn la seva activitat interrompuda, ha sentit l'atenció atreta per totes aquelles obres que, representant una valor dins el patrimoni espiritual de l'Europa, han estat colpides pel terrible flagell que durant quatre anys ha desvastat les terres heroiques de la França i de la Bèlgica.

Ara com mai, en el curs d'aquesta guerra, els pobles han sentit aquella germandat en la civilització i aquell parentiu que aglutina la humanitat en grans famílies culturals, junyides per les llaçades invisibles de la història. La convivència espiritual engendra parentius insospitats i germandats profundes, sorgidores intensament a l'hora que el dany i la desventura, punyint a l'un, fan repercudir el mal damunt els altres membres.

La contribució de la nostra Mancomunitat a l'obra de reconstruir els pobles aterrats per la guerra, és una senyal de que ha sabut interpretar fidelment aquest desig germanívol de Catalunya, i no dubtem que sabrà compendre l'afany dels qui, donats a l'obra de les coses de l'esperit, aquí en la terra nostra, voldrien veure-la ajudant a l'obra de la restauració de les coses espirituals que han estat fatalment colpides durant els anys de lluita.

Els fets són prou coneguts; ni la nostra voluntat, ni l'esforç poderós dels grans pobles victoriosos, podran refer ço que feu la mà segura del temps i l'esforç encadenat de les generacions; però damunt de les runes encara tèbies podem posar-hi una engruna d'aquesta amor que sentim, d'aquesta honor que volem per a totes les coses glorioses del patrimoni espiritual de la humanitat. Heus aquí el que venim a sol·licitar de la vostra atenció acollidora: que en nom de la nostra Catalunya sumeu l'esforç dels catalans a l'obra de restauració d'aquests grans monuments de l'art i de la ciència.

Voldríem, però, donar a aquesta col·laboració catalana tot el sentit que la inspira, car en ella hi ha quelcom més que un acte simple d'admiració i de simpatía per les coses caigudes i pels pobles que les han vistes caure; car aquestes coses caigudes eren, com aquella catedral de Reims, la floració divina d'una cultura, i els catalans d'avui no podem ni devem oblidar aquella hora inicial de la vida cultural de Catalunya, en què una generació esforçada de monjos i prelats, amb ses relacions i germandats religioses i científiques amb els grans centres del nord de França, anava materialment formant l'esperit de la pàtria.

Reims, per reunir per damunt de totes les seves gràcies aquesta valor representativa, ha atret l'atenció de tota l'Europa culta, que ha rebut amb un gran clam la seva destrucció: flor de civilitat exquisida, era somrisenta damunt les planes verdes, difoses entre la boira ses fines cresteries, plenes d'angèliques voliors i la gràcia eternalment rienta de les verges i dels sants, dels àngels i dels homes, eren la flor d'aquella humanitat que, amb un esforç de segles, donava a la matèria dura un tremolor de vida inextingible i una capacitat immortal.

Aquest gran esforç d'un poble és el que voldríem homenatjar també amb la contribució catalana a l'obra de la restauració de Reims; un esforç continuat al llarg de tres centúries, des dels inicis fins veure coronada l'obra per les dues torres que suara les armes afrontaren. Des de 1210 en que comença (destruïda per un incendi la Seu antiga), durant mig segle els treballs segueixen sense interrupció; tota la ciutat hi és posada, perquè ella és la veritable casa de la ciutat, el seu centre i el seu esperit que com un axe místic en presideix la creixença. La crònica ens diu com tots acuden al treball: els rics amb els diners, els pobres amb els braços, els clergues i els prelats, captant per ella van per les contrades veïnes, que són encara una extensió de la ciutat, i el temple creix magestuós, cobrint-se la gran nau al cap de trenta anys: en 1241 el capítol hi canta per primera vegada les vespres solemnes. Després l'obra es fa més lentament; l'auxili del rei donant permís per arrencar pedra, fent obrir camins per a dur-la a la seu; les deixes dels prelats, ajuden a fer l'obra de les torres que, acabades a les darreries del segle XV, deixen la catedral tal con la vèiem abans de la guerra, bella i gentil, presidint la creixença constant de la ciutat, com ara en presi-

deix les tràgiques runes. Aquestes centúries són una de les hores més belles de la història, el punt àlgid d'aquella gran cultura amb la qual per diverses aliances la història catalana és tant lligada.

Amb intensitat parella, aquells qui lamenten la destrucció d'aquesta gran obra d'art senten el dany causat a la cultura humana amb la destrucció de la famosa Universitat i Biblioteca de Lovaina. Les flames han convertit en cendra un arxiu riquíssim de la humana ciència on es guardaven documents únics de la història de les matemàtiques, la medicina, la teologia, la filologia. Més de tres cents mil volums han tornat cendra, i, amb ells, els laboratoris i el material científic d'una de les més admirables institucions de la cultura moderna d'Europa. Instal·lada en el bellíssim edifici que, partint del vell nucli del «Halle aux draps», havia anat estenent i creixent con un cos viu, la Universitat ha vist perdre's amb ella l'arxiu de la seva gloriosa història que comença en 1425, segons la carta de fundació del papa Martí V, qui instituí l'estudi de Teologia.

Edifici, aules, biblioteca, tot ha desaparegut. Res queda d'aquell primitiu Studium Generale ni de la gran biblioteca, començada en 1432; la llur destrucció en desembre de 1914 commogué el món de la ciència.

Sortosa havia estat aquesta institució, nascuda de la gloriosa universitat. Els grans homes d'estudi del país havien anat depositant, com un aluvió constant, al llarg de les generacions, les seves llibreries. En 1635, el metge Jacques Romanus deixa els seus llibres, entre els quals s'hi compta la més important col·lecció bibliogràfica de les ciències matemàtiques, que abarca, naturalment, tots els temps anteriors al llegat. Així mateix Laurent Beyerlinck, en 1627, cedeix a la biblioteca la seva famosa col·lecció de llibres d'història i de teologia. Les donacions es succeeixen, constituint un fons el valor del qual va pujant amb els segles, fins a convertir la biblioteca de Lovaina en el més complert i imprescindible arxiu de la història de les ciències.

Un inventari de la pèrdua que el món de la ciència ha tingut seria massa llarg i massa dolorós de fer; el gabinet de manuscrits de Lovaina era per ell sol un depòsit d'un valor incomparable, amb més de 1,000 volums, en gran part autògrafs: comptem el llibre autògraf contenint els sermons de Tomas de Kempis; el *De viris illustribus*, de Corneli Nepos; els manuscrits autògrafs de Denis Cartoixà; una còpia de Prudenci, del segle VII; col·leccions diplomàtiques importantíssimes, així com les sèries amb la documentació completa de diverses institucions religioses que exerciren una acció influient en la història de la cultura medieval.

Havem dit ja com era important la col·lecció d'impresos; recordem els 600 incunables que en formaren part, i, amb ells, gaire bé la història de l'impressor de Lovaina Joan de Westphàlia; la col·lecció mèdico-matemàtica, amb el tractat de Vesali *De corporis humani fabrica*, oferta de l'emperador Carles V; la col·lecció jesuítica i la jansenista, i, finalment, l'única i imponderable col·lecció de Bíblies, on es reuniren materials per a la filologia, la història i la literatura oriental, que són perduts per sempre més.

Heus aquí una idea lleugera del que s'ha destruït; per a la reconstrucció venim a demanar l'ajut de la Mancomunitat de Catalunya, pensant que sabreu veure en aquesta sol·licitud nostra aquell senyal evident que Catalunya és viva quan es mostra sensible a les grans pèrdues que el món ha sofert, amb la destrucció dels centres d'estudi i dels monuments d'art.

Barcelona, febrer de 1920. — El Vice-president, J. MASSÓ TORRENTS. — El Secretari, FRANCESC MARTORELL.

FUNDACIÓ CONCEPCIÓ RABELL I CIBILS, V.DA ROMAGUERA: Publicació de les *Cròniques Catalanes*.

Mitjançant acta de 30 de juny de 1920, sotascrita, d'una part, per l'Excm. Sr. Josep Puig i Cadafalch, President de la Mancomunitat de Catalunya i de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS i alhora de la seva Secció Històrico-Arqueològica, i pels Membres d'aquesta Srs. Massó i Torrents, Rubió i Lluch, Sagarra, Martorell, Valls Taberner i Alòs, i, d'altra part, pels Srs. Rafael Patxot i Jubert i Ferran Vilallonga i Balam com Executors testamentairs de la Sra. Concepció Rabell i Cibils, Vda. Romaguera, exposaren aquests últims llur desig d'incloure en una Fundació de caràcter intel·lectual, a nom i recordança d'aquella dama, la publicació de les *Cròniques*

Catalanes, per a la qual cosa sol·licitaren que hi col·laborés l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS aportant-hi, amb la seva autoritat, l'element científic per a la susdita publicació d'una edició crítica de les nostres *Cròniques*, mentre que els esmentats senyors executors testamentaris proveïrien, per llur part, a la despesa material de l'obra.

Acceptada amb viu agraïment la proposta, l'INSTITUT oferí correspondre-hi de la manera susdita, fent-se constar:

Primer. Que la col·lecció d'aquelles *Cròniques* hauria de compendre els següents onze volums:

a) *Chronicon Rivipullense, Barcinonense, Canigonense, Dertusense.* Obres rimades en llatí de caràcter històric català. Fragments de les Cròniques Carolingies que interessen a Catalunya. Necrologis i obituaris anteriors al segle XIII.

b) *Gesta Comitum Barcinonensium* (text llatí i català).

c) *Crònica de Jaume I. Versió llatina de Marsili.*

d) *Crònica de Desclot.*

e) *Crònica de Muntaner.*

f) *Crònica de Pere el Cerimoniós.*

g) *Crònica de Sant Joan de la Penya* (text llatí i català).

h) *Boades, Llibre dels Feyts d'Armes de Catalunya. Crònica del Comte d'Urgell.*

i) *Tomich. Turell. Carbonell.*

j) *Dietari del Capellà d'Alfons V.*

k) *Flos Mundi* i *Crònica Catalana Universal.*

Aquesta col·lecció s'anirà publicant sense cenyir-se a la seriació dels volums, sinó a mida i en l'ordre que ho permeti la llur preparació.

Segon. L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS accepta la responsabilitat científica de l'edició i, per tant, tindrà plena llibertat de triar els col·laboradors que hagin de fer-la.

Tercer. Les edicions hauran d'ésser crítiques, amb el corresponent acompanyament de variants i comentaris filològics o històrics, quan aquests últims siguin necessaris.

Quart. Els executors testamentaris de Na Concepció Rabell i Cibils, Srs. Rafel Patxot i Jubert i Ferran Vilallonga i Balam, es comprometen a pagar la despesa material i de preparació (Fotocòpies, transcripcions, paper, impressió, etc.) de l'edició, com també els honoraris corresponents a l'editor o editors responsables de cada volum, estipulat això, segons lo disposat en l'article 16 del Reglament interior de l'INSTITUT aprovat per l'Excma. Diputació, o sigui 8 pessetes la pàgina de treball original i d'investigació i 5 pessetes la pàgina de còpia de documents o textos literaris.

Quint. Tots els volums portaran el nom de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS i el segell de la Diputació o de la Mancomunitat, segons l'usança de les publicacions de l'INSTITUT; emperò tots ells deuran portar així mateix el distintiu característic de la fundació, çò és: en les cobertes i en la portada com a capçalera la inscripció «Fundació Concepció Rabell i Cibils, Vda. Romaguera» i el seu monograma, com a segell, al mig de la plana.

Sisè. El tiratge es farà sobre paper de fil, portant la filigrana de la «Fundació», i els volums seran d'un format uniforme, igual a l'adoptat per les publicacions de textos de la Secció Històrico-Arqueològica. Com a regla general, s'entén que els volums no passaran de 500 pàgines.

Setè. Aquest tiratge serà de 700 exemplars, la meitat dels quals, o sia 350 exemplars, restarà a la disposició dels senyors executors testamentaris, per a destinar-la a difusió entre les Corporacions i Biblioteques del país i estrangeres. Per als efectes d'aquest repartiment es posaran d'acord els senyors executors testamentaris amb l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS confiant-se-li el treball d'organitzar-lo i dur-lo a terme.

Vuitè. L'altra meitat, o sien 350 exemplars, pertocarà a l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, emperò els senyors executors testamentaris es reserven el dret de fixar-ne el preu de venda, seguint el criteri de que sien a l'encalç de la gent estudiosa.

Novè. La propietat intel·lectual de la col·lecció serà de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, el qual tindrà el dret de reimprimir-la en qualsevol forma, un cop sia agotada l'edició convinguda en aquests pactes. En cas que l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS vulgui reproduir-ne algun volum en edició popular i sense aparell crític, es farà constar que s'ha publicat aprofitant els estudis subvencionats per la «Fundació Vda. Romaguera».

Desè. Cada any l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS i els senyors executors testamentaris fixaran en acordança els volums que s'hagin de dur a l'estampa, a base de tres volums anyals com a mínim i a fi de que la col·lecció sia enllestida dintre els quatre anys a comptar des del primer de gener subsegüent a la firma d'aquesta acta. Passats aquests quatre anys, els senyors executors testamen-

taris devindran «ipso facto» lliures d'aquest compromís i serà potestatiu d'ells el continuar-lo o no, si encara no fos completada la col·lecció en la forma estipulada.

Onzè. Per a resoldre les qüestions d'ordre pràctic, es constituirà una Comissió formada per dos Membres de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS delegats respectivament de les Seccions Històrica i Filològica, un representant dels senyors executors testamentaris i un adjunt elegit pels tres senyors esmentats. Aquesta Comissió es considerarà autoritzada per decidir tota mena d'incidències inherents a la realització i relacions amb els col·laboradors i impressors, etc.; emperò els Membres de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS que l'integren podran demanar un ajornament de vuit dies en les resolucions a fi de consultar-les amb la Secció respectiva.

Dotzè. Els Srs. Rafel Patxot i Jubert i Ferran Vilallonga i Balam fan constar que no obren pas ací en nom propi, sinó exclusivament amb el llur caràcter d'executors testamentaris de Na Concepció Rabell i Cibils, Vda. Romaguera. Per tant, en tot ço que aquí ells sotscriuen, no adquireixen cap mena de compromís personal, ni en llurs noms ni béns particulars, sinó que únicament s'obliguen amb el llur caràcter d'executors testamentaris de l'expressada dama i amb les disponibilitats materials que tenen com a tals.

MEMÒRIA PRESENTADA PEL SERVEI DE CONSERVACIÓ I CATALOGACIÓ DE MONUMENTS, dels treballs fets durant els anys 1915-1920.

TREBALLS REALITZATS. — Introduir la protecció de monuments fou l'objecte de la creació d'aquest Servei. Cal una acció ferma per a la guarda, conservació i valoració del patrimoni artístic nacional.

Els Estats no sols vetllen, avui, per la conservació dels monuments de propietat pública: s'estén el concepte de socialització, d'intervenció, de tutela, en favor de totes les obres d'art existents en el país. I no es limita la protecció als monuments extraordinàriament famosos; tota mena de construccions i objectes d'art mereixen atenció. Itàlia va dar les normes; França, Alemanya, Austria, Grècia, Turquia, Països Escandinaus, fins el Japó, segueixen l'exemple.

Respectar els monuments, quan sigui possible, en llur situació originària, és criteri fonamental. Al Museu sols ha d'anar-hi ço que estigui en males condicions de seguretat o d'estudi. Que tot el país sigui Museu, que a tot arreu es trobin ben guardades les obres d'art: veu's aquí l'ideal.

L'Estat espanyol té abandonats els monuments del país. Manquen lleis eficients; l'individualisme impera excessivament en la propietat artística. La Llei d'Excavacions i Conservació de Monuments (7 de juliol de 1911) i el seu Reglament (1 de març de 1912), així com la Llei de Monuments arquitectònico-artístics (4 de març de 1915), són apreciables, però insuficients. No existeixen organismes útils de protecció. Encara l'Estat, en el seu endarreriment ideològic, no es creu obligat sinó a emprar recursos en els «monuments nacionals», edificis així declarats, amb gran incoherència, i a la restauració dels quals, refent-los, aplica en ocasions quantitats exagerades, que serien molt més ben aplicades a la conservació de nombrosos monuments. El Catàleg monumental de l'Estat és només un intent.

El 1914, la Diputació de Barcelona va dirigir-se a la Secció Històrico-Arqueològica de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS en consulta respecte als procediments a adoptar per exercir a Catalunya una actuació referent a Conservació i Catalogació de Monuments. Aquella Secció aprovà una *Memòria*, signada pels Srs. Massó Torrents i M. S. Oliver, en la qual s'assenyalaren les orientacions i bases fonamentals del Servei. A començos de l'any 1915 foren nomenats el Director i Auxiliar, començant-se tot seguit les tasques.

Missió d'Estat la Conservació de Monuments, per a tenir la intensitat i eficàcia convenients, necessita que els seus organismes comptin amb legislació, autoritat i recursos apropiats. Essent embrionàries a Espanya les disposicions legislatives i sancions, mancat el nostre organisme de força oficial, reduïts els mitjans econòmics, impossible havia d'ésser assolir satisfactòriament l'objectiu proposat.

En canvi, teníem l'aventatge de trobar-nos a l'edat d'or d'una iniciació, de comptar amb la puresa, la rectitud de l'intent, La col·laboració pública l'hem tinguda espontània, fervent en ocasions.

Dos aspectes comprenia la tasca, en tant que fa referència a la conservació: influir en l'esperit públic, vetllar, dictaminar, perquè s'allargui la vida dels monuments, i dirigir l'execució dels treballs materials que hi hagués ocasió de realitzar. La primera cosa ha estat feta de manera general, en publicacions i conferències públiques; particularment, utilitzant els mitjans indicats, en els nombrosos casos en què s'ha tingut coneixement que algun monument es trobava en perill. La direcció de treballs de conservació i restauració, així com els projectes per a realitzar-los, han depès de la urgència del cas a remeiar. Els mitjans disponibles s'han hagut d'esmerçar, principalment, obligats per les circumstàncies, no havent estat possible acudir fins ara, segons un pla preconcebut, a l'auxili de valuosos monuments de la terra que han menester d'obres de consolidació.

Esmentem seguit, en breu relació, els principals treballs realitzats pel Servei.

RELACIÓ D'OBRES, GESTIONS, DICTAMENS I PROJECTES. — *Castell de La Geltrú.* — Residència dels senyors del terme jurisdiccional. Comprèn una torre i clos del XII, sala amb finestrals del XIII, ampliació amb arcades del XIV-XV. Abandonat, els veïns demanaven que fos aterrat. El Servei va fer un projecte de restauració i habilitació. Aprovat per l'Ajuntament de Vilanova, ha sigut executat amb cabals de la Junta de Museus a canvi de la cessió de la col·lecció Font i Gumà de rajoles valencianes i catalanes.

Posseïren successivament el castell i senyoria de La Geltrú les famílies Manresa, Olzinelles, Sanahuja, Alemany i Santjust.

Torre del Portal. Centelles. — Entrada a l'antic recinte murat de la vila. En un pis alt hi ha una sala on es reuní algun temps el Consell municipal. Damunt el portal es troba un grandiós escut.

Obra del XV-XVI. Amb motiu de qüestions locals, el 1917 el monument fou objecte de mutilació pel poble apassionat. Essent el portal lloc de trànsit d'una carretera, el Servei entengué que calia garantir la seguretat dels transeunts obrint uns portals a cada banda. Prèvies valuoses col·laboracions, el projecte ha sigut executat, refent-se la part destruïda, amb cabals de la Mancomunitat. Manca construir una nova escala d'accés a la sala, en lloc situat en una casa anexa adquirida per a estació de Telèfons.

Forn romà de ceràmica. Sant Martí Sarroca. — Atès el bon estat de conservació d'aquest forn, descobert en una vinya de Cal Segol, i la conveniència d'assegurar la seva permanència, el Servei prengué a son càrrec el cost d'uns murs i una coberta protectors.

Hospital de Santa Maria. Lleyda. — Edifici de planta quadrada amb pati central. En aquest hi ha l'escala, combinada amb una galeria volada amb arcades. Important obra d'arquitectura civil de les darreries del segle XV i començaments del XVI. Únic exemple, en el país, de tal planta d'hospital.

La Diputació havia acordat, el 1915, l'aterrament de l'edifici amb l'objecte de vendre el solar. El Servei intervingué, dictaminant respecte a la vàlua artística del monument i la seva possible utilització per a altres fins. A base d'aquest dictamen, la Mancomunitat va acordar l'adquisició de l'edifici per a alberg de les seves institucions.

Casa dels Velers. Barcelona. — Edifici gremial construït el 1760-1763. Es compon de planta baixa i tres pisos. En el principal hi ha una grandiosa sala per a les reunions del gremi.

El projecte Baixeras de Reforma interior prescindia de l'existència d'aquest com d'altres monuments, destruint-lo amb les noves aliniacions.

A instància del Servei, l'Ajuntament de Barcelona aprovà, el 1916, un nou pla d'aliniacions de la Secció tercera de Reforma, a base de la conservació de l'edifici: la iniciació de l'eixampla del carrer de Sant Pere més alt i la bifurcació de la via nova amb el carrer de Junqueres foren millores obtingudes. Amb tot, tenint en compte reclamacions particulars, el Ministeri de Governació no aprovà la primera cosa: calia la destrucció de l'edifici. Per evitar-ho, aquest Servei demanà la declaració de *Monument arquitectònico-artístic* per a la Casa dels Velers, que fou concedida pel Ministeri d'Instrucció Pública per Reial ordre de 2 de juny del 1919.

Torre de Santa Catarina. Torroella de Montgrí. — Obra de pedra picada, amb dos pisos de volta apuntada i portal de punt rodó. Entrada al recinte murat de la vila. Segle XIV.

El 1916, l'Ajuntament, considerant que el pas era estret, n'acordà l'aterrament. Intervinguérem, i proposàrem obrir una bretxa propera a la muralla, guardant la torre. Així va fer-se; i, en lloc d'ésser destruïda la torre, el Servei l'ha restaurada.

Torre de defensa. Canet de Mar. — De planta circular, anexa a la masia Can Macià, avui destruïda. Tipus corrent a la Costa de Llevant per a emparament contra els pirates. Obra del XVI. Situada a la plaça, davant l'església, dóna sentit a la vila.

El 1916 s'havia acordat la destrucció per engrandir l'espai destinat a mercat. Prèvies gestions,

l'Ajuntament desistí del propòsit. Suara s'insistí en aquest, havent-se evitat, pel moment, mercès a l'aplicació de disposicions legals.

Creu de terme a Llinàs. — De fines proporcions, obra del segle XV, anava a caure, socavat el sòcol per l'acció de l'aigua. El Servei ha contribuït a reforçar fonaments i murs perquè s'aguanti ferma.

Església de Lladó. — Obra romànica. Presenta una magnífica portada del XIII en una plaça de la vila.

Havent tingut notícia que es tractava d'anivellar la plaça, amb la qual cosa la fatxada de l'església hauria quedat descalçada, acudírem a la vila, proposant una solució de rasants de manera que quedés aquella en bona situació.

També el Servei va ajudar, amb una quantitat, a arreglar les teulades de l'església.

Església de Sant Pere. Montgrony. — Trobant-se la coberta de lloses en mal estat, va constituir-se una Junta per reparar-la. La Mancomunitat va contribuir a les despeses, previ informe d'aquest Servei.

Esglésies de Terrassa. — L'església de Santa Maria presentava un avançat estat de ruïna. Sota la direcció de D. Josep Puig i Cadafalch, i amb recursos procedents principalment del Municipi, s'ha procedit a la restauració. El Servei hi ha contribuït en petita proporció relativament a la importància dels treballs realitzats.

Ha començat l'excavació del terreny entorn de Santa Maria i del baptisteri. Els descobriments fets ajudaran a precisar la cronologia d'un conjunt de monuments únic.

Retaules dels Sants Metges i de Sant Miquel. Terrassa. — Trobant-se en molt mal estat, aquests retaules, a causa d'haver sofert en altre temps humitat persistent, convenia una reparació. El Servei va dictaminar respecte a l'estat i procediments de reparació. Han sigut ja executats els treballs de consolidació i neteja de la pintura, amb la qual cosa apareixen belleses d'exquisitat insospitada.

Claustre del convent de Sant Agustí. Torroella de Montgrí. — Monestir amb església i claustre. Obra de les darreries del segle XVII. El claustre és format amb columnes de pedra picada de perfil a la toscana.

L'Ajuntament de la vila tenia acordada la destrucció completa de l'edifici per construir en el solar unes escoles. El Servei intervingué, fent veure al Municipi la inconveniència de l'esmentat enderrocament, ja que, a base de la reforma del monestir, podien obtenir-se escoles en millors condicions d'instal·lació i economia. A l'efecte fou traçat un projecte de Grup Escolar que ha sigut aprovat per l'Ajuntament.

Palau de la Generalitat. — El Servei ha col·laborat a les obres de restauració amb dades existents en el seu Arxiu. Fou realitzada una excursió a València per estudiar la decoració de les sales de l'edifici de la Diputació d'aquella ciutat, en tant que podia ésser útil per a completar les sales de la Generalitat a Barcelona.

Cases del Vescomtat i dels Comtes de Foixà. Girona. — Proposant-se la Diputació de Girona traslladar la seva residència a la primera, demanà dictamen a la Direcció del Servei respecte a la conveniència de fer-ho, el qual fou tramès. També dictaminà, el Servei, a favor de la catalogació de la casa anexa a l'anterior, que pertanyé als comtes de Foixà, la qual cosa era convenient per a sa completa conservació.

Portada de l'església de Mura. — Un cancell exterior, ajuntat a la fatxada, ocultava el timpà i els capitells de la porta romànica. El Servei ajudà amb una quantitat a les despeses d'enderrocament del dit cancell i construcció d'un altre, de fusta, a l'interior de l'església.

Castell de Verdú. — Conjunt interessant, amb grans sales de dos pisos i torre circular. Obra del XIII-XIV. Havent passat la propietat a un sindicat agrícola, el Servei va fer gestions perquè la nova aplicació de l'edifici no perjudiqués l'interès monumental.

Excavacions arqueològiques a Tarragona. — El Servei redactà les bases (que foren aprovades per la Mancomunitat de Catalunya i l'Ajuntament de Tarragona) per a la pràctica d'excavacions arqueològiques en aquella ciutat.

Casa del Renaixement. Cervera. — Amb motiu de trobar-se en avançat estat de ruïna, calia enderrocar la casa Granell, del carrer Major, la qual presentava una interessant fatxada del XVI. Col·laborant en gestions locals, el Servei va traçar un plànol de reconstitució de la fatxada, el qual ha estat realitzat pel nou propietari.

Pintures murals a Barbarà i Polinyà. — El Servei ha contribuït, amb els seus recursos, a la neteja i estudi de les pintures murals del segle XIII, descobertes en els absis romànics de les es-

glésies dels dits pobles, treballs executats d'acord amb el Director del Museu Diocesà de Barcelona, Rvd. Trens. L'assumpte de les pintures es refereix a la vida de Jesús, martiri de Sant Pere i Sant Pau, i altres temes.

Fonts baptismals de Sant Joan les Fonts. — Obra romànica decorada amb imatges de sants i una escena de martiri. Segle XII. Havent tingut notícia de la probable venda d'aquestes fonts, el Servei gestionà de les altes autoritats eclesiàstiques, que no es realitzés la dita venda, obtenint resultats satisfactoris.

Torres de Vergés. — Dues altes torres de planta quadrada, adossades a la muralla, a la plaça de la vila. Segle XIV. L'Ajuntament volia aterrar-les per utilitzar la pedra. El Servei, d'acord amb la Comissió de Monuments de Girona, influí, amb les seves gestions, per impedir-ho, i les torres no foren enderrocades.

Castell de Bellcaire. — Havent tingut esment que l'Ajuntament volia vendre els finestrals del segle XIV, contribuírem a impedir-ho gestionant la Catalogació del monument. Posteriorment ha sigut traçat un projecte d'utilització i restauració d'una part de les ruïnes.

Hospital de Santa Creu. Casa de Convalescència. Barcelona. — Important conjunt d'edificis antics. Hospital: grandioses sales gòtiques, sobreposades en dos pisos, en tres *crugies* entorn d'un pati, amb galeria anexa en planta baixa. Segle XV.

Casa de Convalescència. Pati central porticat rodejat de *crugies*. Pintures de Viladomat a la capella. Interessants rajoles pintades. Obra completa, en magnífic estat. Segles XVII-XVIII.

El plànol Baixeras de Reforma interior aterrava aquests edificis. Per a impedir-ho calia una rectificació absoluta del projecte de Reforma. Ja de molt temps treballàrem en aquest sentit públicament i privadament, procurant influir per impedir-ho, amb la qual cosa podran salvar-se els esmentats edificis.

Mur romà de Tarragona. — En enderrocar unes cases prop de la Catedral, aparegué un mur romà: sens dubte pertanyia a algun edifici del Fòrum. No veient-hi interès, el Municipi l'enderrocava. Cridats per veïns de la ciutat, hi acudírem, i vam indicar els mitjans legals oportuns per a impedir la continuació de l'enderrocament, ço que fou aconseguit.

Conferències. — Amb l'objecte de fomentar l'afecte als monuments, i contribuir, en casos concrets, a la formació d'ambient públic a llur favor, el Director de la Secció ha donat les següents conferències:

La Conservació del patrimoni artístic nacional. — Centre Excursionista de Catalunya.

Aplec de Mura. — Amb motiu del descobriment de la portada romànica que amagava un porxo.

El castell de la Geltrú. — Ateneu de Vilanova i Geltrú.

L'art de construir les ciutats i la conservació de monuments. — Casa de la Ciutat de Palma de Mallorca.

L'art gòtic a Catalunya. — Centre Excursionista de Terrassa.

L'art nacional. — Centre Social de Nostra Senyora de la Mercè.

La ciutat moderna i els edificis antics. — Casa de la Ciutat de Girona.

Aplec en les esglésies de Terrassa. — Amb motiu de la visita organitzada pel Centre Social.

Història de l'art català. — Sèrie de lliçons. — Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria.

L'excursionisme i els monuments. — Ateneu Enciclopèdic Popular.

Dos anys de conservació i catalogació de monuments. — Centre Excursionista de Catalunya.

Castells i cases fortificades de Catalunya. — Centre Excursionista de Catalunya.

Viles fortificades de Catalunya. — Centre Excursionista de Catalunya.

Història de l'art romànic català. (I, «L'arquitectura»; II, «L'escultura»; III, «La pintura. Arts del teixit. Metalls. Fusta».) — Extensió Universitària.

El patrimonio artístico nacional. — Ateneu de Madrid.

Valor social dels monuments. — Cervera. Agrupació Nacionalista de la Segarra.

L'art cívic en l'antiga Catalunya. — Centre Excursionista de Catalunya.

La nova Tarragona i els seus antics monuments. — Casa de la Vila. Tarragona.

Métodos de urbanización en relación con la conservación de monumentos. — VIII Congrés Nacional d'Arquitectes. Saragossa.

Catalogació de Monuments. — L'inventari monumental de Catalunya, el registre més nodrit de reproduccions i documentat possible de la riquesa artística del país, ha d'ésser el fonament de l'organització protectora.

En començar les tasques de la Secció, era propi acudir a aquelles fonts de documents gràfics que amb més facilitat podien proporcionar major nombre de dades dels monuments de la terra. Els cabals ja aplegats en el propi INSTITUT, les publicacions d'aquest i les obres cabdals de la bibliografia artística catalana, han constituït el fonament de la catalogació de Monuments.

Per ordenar les fitxes, s'ha considerat Catalunya dividida en les comarques i seccions següents: Vall d'Aran, Pallars, Andorra, Cerdanya, Conflent, Bergadà, Cardona i Solsona, Alt Urgell, Conca de Tremp, Ribagorça, Fenollet, Rosselló, Vallespir, Empordà, Empúries, Gironès, Girona, La Selva, Banyoles, Plana de Vich, Vich, Garrotxa, Ripollès, Camprodon, Vall de Ribes, Les Garrigues, Gandesa, Pla de Lleyda, Conca d'Odena (Igualada), Bages, Moyanès, Vallès, Montseny, Costa de Llevant, Llussanès, Pla de Llobregat, Pla de Barcelona, Barcelona, Penedès, Camp de Tarragona, Tarragona, Conca de Barbarà, Priorat, Ribera de l'Ebre, Mestratge i Lleyda.

Ultra ordenar els materials esmentats, el Servei ha procurat enriquir, per tots els mitjans possibles, la catalogació. A l'efecte ha realitzat regular nombre d'excursions a llocs on es troben monuments i obres d'art notables no gaire conegudes o poc estudiades, i n'ha alçat els plànols i obtingut fotografies. En algunes ocasions la seva tasca ha consistit solament a completar i ampliar informacions anteriors.

Hem acudit al préstec de clixés de col·leccions particulars per obtenir proves per a la catalogació. S'han adquirit, al mateix fi, alguns nuclis de fotografies. Donatius diversos, registrats en els llibres de la Secció, han augmentat la sèrie de documents gràfics reunits.

El criteri seguit en la catalogació ha estat de màxima amplitud quant al concepte de monument. Hi hem comprès des dels més monumentals edificis a les obres d'arquitectura popular; escultura i pintura, altars, mobiliari, orfebreria, teixits i brodats, fins els costums típics locals.

El nombre de fitxes reunides fins al present excedeix de 10,000.

Important contribució a les tasques de catalogació ha estat l'encàrrec, fet a la Direcció del Servei, de formar el *Repertori iconogràfic*, base de la Secció «Espanya Monumental», de l'Exposició de Barcelona, en organització. Mercès a recursos deguts a la dita comanda, ha estat possible ampliar les tasques de catalogació del Servei, executant alguns treballs singulars. Aquests han consistit principalment en alçament de plànols de monuments i treballs fotogràfics.

Els plànols de major interès, inèdits, de monuments reunits pel Servei, són:

PLÀNOLS DE MONUMENTS. — *Civilització ibèrica.* — Recinte Murat de Girona, Poblat de Sant Antoni, Calaceit.

Arquitectura civil. — Fortificacions: Recintes murats de Tossa, Montblanch, Hostalrich, Cardona, Santa Pau, Pals.

Castells: Albi, Arbeca, Bellcayre, Blanes, Beuda, Cartellà, Castellví de Rosanes, Gelida, La Bisbal, La Çuda, La Pobla de Claramunt, Maldà, Marmellà, Montclús, Montsoriu, Palau Sacosta, Palau Sator, Peratallada, Púbol, Riner, Salas, Santa Coloma de Farnés, Sant Martí Sarroca, Santa Cecília (Montserrat), Solsona, Torroella de Montgrí, Vallmoll, Verdú, Vilassar i Vullpellach.

Hospitals: Santa Creu (Barcelona) i Montblanch.

Ponts: Besalú, Monistrol, Olius i Cardona.

Porxo-mercat: Granollers.

Molí: Olius.

Font: Blanes.

La casa: A Barcelona, en el XV-XVI.

Arquitectura religiosa. — *Art romànic.* — Gardeny i Lleyda.

Esglésies: Alcover, Bisacarri, Esplugues, El Puig (Esparraguera), Llanàs, Mura, Pla de Cabra, Sant Pere el Gros (Cervera), Sant Pere de Grau d'Escales, Santa Coloma de Queralt, Santa Maria de Bell-lloch i Santa Eulària Provençana (Hospitalet).

Claustres: Llussà, Breda, Vilabertran i Peralada.

Monestirs: Sant Benet de Bages i Vallbona de les Monges.

Art gòtic. — Esglésies: Castelló d'Empúries, Cervera, Paret-Delgada, Valls, Montblanch, Reus i Catedral de Tortosa.

Barroquisme. — Església d'Esparraguera.

Neo-classicisme. — Església de Sant Miquel (Barceloneta).

POLICROMIA DECORATIVA. — El Servei ha posat singular esment en la reproducció dels enteixinats pintats dels segles XIV i XV, tema inèdit força interessant; els quals exemplars desapareixen ràpidament. Els originals eren existents a la casa del Marquès de Llió, al carrer de Montcada,

de Barcelona; a les esglésies de la Sang, d'Alcover, Sant Miquel, de Montblanch, ermitatge de Paret Delgada i sagristia de la Catedral de Tarragona; castells de Peratallada, Vulpellach, Vilassar i Santa Coloma de Queralt, i Casa de la Ciutat de Vich.

Barcelona, 31 de desembre de 1920. — El Director del Servei, JERONI MARTORELL.

SERVEI D'INVESTIGACIONS ARQUEOLÒGIQUES DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. — Memòria presentada a la Secció Històrico-Arqueològica.

La Secció Històrico-Arqueològica de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, des de la seva fundació, va preocupar-se d'organitzar la investigació de la nostra Prehistòria i de recollir en les seves publicacions tot allò que s'anava descobrint de les èpoques prehistòriques i del temps romà, igualment que de la revisió del material ja existent. Així, havia emprès l'excavació dels abrics de Capellades, encomanant-la al malaguanyat Mn. Norbert Font i Sagué, i més tard als Srs. D. L. M. Vidal i D. M. Cazurro, ajudats per D. A. Romaní. També fou excavada la cova de Santa Creu d'Olorde (Vidal), foren enviades missions d'estudi a Cogul (Vidal), a Calaceit (Pijoan) i a altres llocs. S'acolliren en l'ANUARI publicacions importants com la de les coves de Serinyà (Cazurro), la del taller neolític de Ciurana (Massot), les de les excavacions de la Junta de Museus a Empúries (Puig i Cadafalch, Cazurro, Gandia, Casellas i Frickenhaus), el repertori de l'escultura romana de la Tarraconense (Albertini), a més de les notícies corrents que es recullien en la Crònica.

Des de 1914, la investigació arqueològica de l'INTITUT entrà en un període d'especial intensitat, multiplicant-se les excavacions. L'estiu de 1914 fou explorat el poblat ibèric de la Gessera, de Caseres (Bosch), preparant-se una investigació sistemàtica de les estacions del Baix Aragó, que es començà de realitzar l'estiu següent amb l'excavació del poblat de Sant Antoni de Calaceit (Bosch). L'hivern de 1914-1915 foren investigades qualques coves neolítiques i eneolítiques, de diferentes comarques de Catalunya (Colominas, segons pla dels Srs. Vidal i Cazurro). L'estiu de 1915, a més de la campanya de Calaceit, se'n realitzà una altra a les estacións ibèriques de l'Urgell i la Sagarra (Colominas-Duran) i foren excavats tres sepulcres megalítics de la comarca de Solsona (Serra Vilaró-Bosch).

Aquests treballs produïren un abundant material arqueològic, que calia treballar i, a més, feren recollir notícies de moltes altres estacions per a estudiar ulteriorment.

Així es sentí la necessitat d'establir un servei regular d'investigacions arqueològiques que curés permanentment de les excavacions i comptés amb un laboratori per a la conservació i reconstrucció dels materials recollits, preparant llur publicació, així com curés d'instal·lar-los degudament al Museu, en defecte de personal d'aquest especialment encarregat de la Secció antiga.

Aquest servei amb personal tècnic fix, en la necessitat del qual insistiren en una memòria presentada a la Secció Històrico-Arqueològica, els Srs. D. Lluís Marian Vidal i D. Manuel Cazurro, encarregats fins a 1915 per l'INSTITUT de l'organització de les seves principals excavacions, començà de funcionar normalment en l'hivern de 1915, essent-ne encarregada la direcció del mateix al que sotscriu i essent-li agregat com a ajudant tècnic D. Josep Colominas i Roca. També han vingut col·laborant en els treballs del Servei, encarregant-se d'excavacions D. Agustí Duran, D. Maties Pallarés i en les excavacions del Baix Aragó D. Llorenç Pérez. En excavacions de sepulcres megalítics a la comarca de Solsona i a l'Alt Empordà hi han col·laborat D. Joan Serra i Vilaró i D. Lluís Pericot, respectivament. En trevalls d'ordenació i catalogació de material han col·laborat D. Lluís Pericot, D. Josep de C. Serra, i D. A. del Castillo. El laboratori per a reconstruir i conservar els materials fou organitzat de primer amb un escultor, D. Francesc Font; al qual més tard fou agregat un altre: D. Josep Malverti i personal subaltern.

Des d'un principi el Servei va perseguir com a finalitat la investigació sistemàtica de la Prehistòria i de l'Arqueologia de l'Edat antiga de Catalunya i de tots aquells llocs en els quals es puguen trobar elements que ajudin a solucionar els problemes arqueològics de Catalunya.

Per aconseguir-ho, calia:

a) Excavar les estacions catalanes;

b) Excavar estacions d'altres terres relacionades amb Catalunya;

c) Vigilar les troballes casuals per salvar les dades que ofereixen i excavar les respectives estacions, cas d'haver-hi lloc;

d) Reunir les dades sobre el material existent en Museus i col·leccions particulars, així com revisar les de les publicacions antigues;

e) Exposar degudament ordenat, segons un sistema científic, el material arqueològic, resultat de les excavacions del Servei, al Museu de Barcelona.

De la tasca realitzada se'n donarà compte a continuació, incloent-hi els treballs fets durant el període anterior a la constitució del Servei (1914-1915), pel personal d'aquest, excepte els fets pel Sr. Colominas, sota la direcció dels Srs. Vidal i Cazurro, dels quals en donaren compte dits senyors a l'INSTITUT en una Memòria ja publicada.

Es un deure d'agraïment fer constar que la tasca del Servei s'ha vist sempre afavorida amb la cooperació tant dels Directors dels Museus locals de Vich, Solsona, Girona, Sabadell, Tarragona, Vilanova, Palma, etc., com de diferents senyors que, en les localitats en les quals ha treballat el Servei, l'han tingut al corrent de noves troballes o l'han ajudat en les seves tasques. Cal citar aquí entre molts altres, especialment els següents: Barata (Terrassa), Camps Cava (Guissona), Capdevila (Sant Martí de Maldà), Carbó (Tarragona), Casas (Sant Feliu de Guíxols), Ejerique (Calaceit), Furió (Palma), Galindo (Calaceit), Melé (Tossa), Mestre Noé (Tortosa), Moragas (Valls), Palet i Barba (Terrassa), Renom (Sabadell), Sabater (Roses), Sagarra (Barcelona), Vidiella (Calaceit).

EXCAVACIONS. — El Servei ha emprès visites a estacions isolades o campanyes d'investigació a l'objecte d'excavar els llocs més interessants.

D'aquests treballs se'n porten les degudes actes en les quals es consignen minuciosament les circumstàncies de les troballes i tot allò que pugui ésser interessant per a l'estudi de l'estació, acompanyant-ho de la necessària il·lustració gràfica com plànols, fotografies, croquis, etc. Aquestes actes han de constituir després la base de les publicacions.

El material recollit, una vegada a Barcelona, és treballat al laboratori del Servei. En ell és netejat, són conservats els metalls i la terrissa és reconstruïda. Una vegada llesta la feina de conservació i reconstrucció, es fa l'inventari del material de cada estació, el qual s'uneix a les actes respectives, i el catàleg per paperetes que s'incorpora a un catàleg general del material arqueològic del Servei, ordenat geogràficament.

Les excavacions o missions d'investigació que s'han realitzat fins ara i de les que es pot veure la notícia detallada en la Crònica de l'ANUARI 1915-1920, són les següents, ordenades per períodes:

Del paleolític s'ha excavat la cova solutriana de Sant Julià de Ramis (Pallarés), important per diverses particularitats tipològiques de les puntes de fulla de llaurer i d'osca i per haver donat a conèixer una espècie nova dels cavalls cuaternaris i varietats també noves de moluscs.

Foren estudiades les pintures rupestres del Barranc de la Valltorta, emprenent-se al mateix temps l'excavació de diferentes coves i estacions a l'aire lliure eneolítiques de la regió (Duràn, Colominas, Pallarés).

Amb l'exploració de diverses coves, qualques sepulcres no megalítics i nombrosos sepulcres megalítics s'ha pogut precisar l'existència a Catalunya de diferentes cultures amb límits territorials ben definits i que es lliguen amb altres de la península ibèrica i de França, podent-se tancar en un marc cronològic segur. (Treballs dels Srs. Colominas, Pallarés i el que sotscriu.)

De la plena Edat del bronze, ultra l'excavació de qualques megalits de la comarca de Solsona que semblen ser dels seus començos (Serra Vilaró, Bosch), s'han recollit notícies de treballs que poc a poc omplen la gran llacuna que encara constitueix en la nostra Prehistòria.

En canvi l'estudi de l'Edat del bronze de Mallorca (Colominas) que ha constituït una de les més importants investigacions del Servei, ha permès establir l'existència d'una primitiva fase semblant a la cultura peninsular anomenada «argàrica» i situar la civilització dels talaiots en l'avençada Edat del bronze fins als començos del us del ferro al Mediterrani occidental.

De la primera Edat del ferro s'ha excavat la necròpolis hallstàttica de Terrassa (Colominas).

La investigació de la cultura ibèrica de Catalunya i del veí territori del Baix Aragó ha constituït també una part important dels treballs del Servei, havent-se pogut excavar diferents poblats (sobretot els del Tossal de les Tenalles de Sidamunt a l'Urgell pels Srs. Colominas i Duràn i el de Sant Antoni de Calaceit al Baix Aragó pel que sotscriu) i necròpolis (particularment la de Rubí pel Sr. Colominas) i fins un forn de ceràmica pintada de Fonscaldes (Colominas), que aclareixen no sols el problema de la filiació i cronologia de les diferentes varietats de la civilització

ibèrica de Catalunya i territoris veïns, sinó que juntament amb l'estratigrafia d'Empúries ofereixen avui per avui la base més segura per a la cronologia i sistematització de la cultura ibèrica general.

De l'època romana el Servei ha estudiat i excavat entre altres coses el teatre de Tarragona (Colominas), el forn de ceràmica de Sant Martí Sarroca (Duràn) i nombroses sepultures de les Balears (Colominas).

DONATIUS REBUTS.—Entre altres cal esmentar el valuossísim del terreny on es troba el poblat ibèric de Puig Castellar (Santa Coloma de Gramanet) juntament amb el material arqueològic trobat en ell, que fou fet liberalment per D. Ferran de Sagarra.

TREBALLS COMPLEMENTARIS. — Per completar l'estudi de la Prehistòria i Arqueologia de Catalunya s'ha constituït un repertori de fotografies del material que no és al nostre Museu, havent-se fet estudis a diferents Museus i col·leccions particulars (Museus de Girona, Tarragona, Solsona, Vich, Lleyda, Olot, Sabadell, Manresa, Terrassa, Sant Feliu de Guíxols, i Vilanova; Col·leccions Vidal, Cazurro, Bonsoms, Maspons, de Barcelona; Sala de Vich; Bosch de Sant Martí de Pallerols; Camps de Guissona; Cama de Romanyà de la Selva).

Complement de tot això és un inventari de les estacions arqueològiques i troballes conegudes de Catalunya que són una de les primeres tasques realitzades i que és complet en la part de Prehistòria.

Una valuosa col·laboració a les tasques del Servei, s'ha obtingut amb l'encàrrec rebut pel director del mateix d'organitzar la Secció de Prehistòria i Arqueologia clàssica del repertori d'Espanya històrico-artística a l'Exposició de Barcelona. En aquests treballs ha col·laborat també, la resta del personal del Servei, així com altres senyors. Així s'han pogut obtenir importants materials de comparació de la resta de la península ibèrica, sovint inèdits. Està actualment en curs un inventari de les estacions i troballes de la península, en el que han treballat, sobretot, els senyors D. Josep de C. Serra, D. Lluís Pericot i D. A. del Castillo, i s'han fet maquetes d'estacions i monuments típics, així com reproduccions d'objectes interessants en poder d'altres Museus o de particulars. Les maquetes de coses catalanes, obra dels dos escultors del Servei Srs. Font i Malverti, fetes fins ara són les següents: La roca pintada de Cogul (el tros de les pintures de grandària del natural i el conjunt de la roca, a 1 : 10), galeria coberta de Romanyà de la Selva (1 : 25), talaiots de Les Salines (1 : 25) i de Lluchmajor, talaiot de l'Edat del Bronze de Son Noguera dels Frares i poblat de Son Julià de Lluchmajor (1 : 25), talaiots quadrats i restes de poblat de Capocorp Vell (1 : 25), poblats de Tossal Redó i de Sant Antoni de Calaceit (1 : 100), dos tipus de sepulcres de la cultura ibèrica del Baix Aragó (1 : 10), necròpolis ibero-romana de Rubí (1 : 25), forn de ceràmica ibèrica de Fonscaldes (1 : 10), i forn de ceràmica romana de Sant Martí Sarroca (1 : 10), estant en preparació la de la ciutat grega d'Empúries (1 : 100).

El material arqueològic obtingut en les investigacions del Servei, ha estat exposat al Museu de Barcelona degudament ordenat, havent-se procedit també a ordenar la resta del material de la secció corresponent, no propietat de l'INSTITUT, excepte les excavacions d'Empúries, que ja havien estat objecte de treball pel personal del Museu. Avui la Secció antiga d'aquest ocupa en el primer pis de l'edifici sis sales (incloent-hi la d'Empúries) en les quals es distribueix el material de la manera següent:

I (rotonda). Edat de la pedra, del bronze i del ferro (l'espai d'aquesta Secció és insuficient i s'està estudiant la manera de trobar un lloc per a estendre'l).

II. Sala ibèrica.

III. Galeria anexa a la sala ibèrica: Civilització cartaginesa d'Eivissa.

IV. Empúries.

V. Galeria anexa a la sala d'Empúries: Objectes comparatius de ceràmica grega i objectes etruscs.

VI. Segona galeria anexa a la sala d'Empúries: Epoca romana.

PLA DE TREBALLS ULTERIORS. — Després del que ha estat realitzat i tenint en compte els problemes la investigació dels quals sembla més interessant, cal proposar com a finalitats a perseguir i mitjans per a conseguir-les, el següent:

I. Una investigació sistemàtica de les coves i abrics de la regió de Capellades sembla que podria donar alguna llum per aclarir el nostre paleolític, esperant que altres descobriments facin conèixer nous nuclis d'aquella civilització.

II. Per a l'estudi del nostre neolític i eneolític, cal empendre sistemàticament, no parant fins que s'hagin exhaurit les estacions conegudes o que es vagin descobrint, el següent:

a) *Les Coves.* — Convé seguir les investigacions actualment pel nucli de coves de la costa empordanesa (cova dels Ossos de Torroella de Montgrí i altres), que segurament confirmaran el que es pot sospitar després de l'excavació de la cova de Can Sant Vicens de Sant Julià de Ramis, ço és, que en aquelles comarques la cultura que apareix a les coves està més en relació amb la dels megalits que amb la dels altres nuclis de coves dels massissos del centre de la província de Lleyda i de la Catalunya meridional, que més tard caldria seguir estudiant.

b) *Els monuments megalítics.* — Malgrat la major part estiguin molt mal conservats, sempre s'hi sol trobar quelcom que permet incorporar noves dades al resultat general de la investigació i contribueixin a l'aclariment de llur problema un dels més interessants de la Prehistòria. A més aquesta investigació és d'extraordinària urgència, puix cada dia que passa, estan més en perill d'ésser destruïts o excavats fraudulentament.

c) *Sepulcres no megalítics.* — Caldria comprovar les dades i eventualment excavar els que amb seguretat es descobririen a la regió de les Piles de Vallfogona del Riu Corb i del Montsant (on se n'han descobert i citat diverses vegades).

III. En defecte de notícies referents a l'Edat del Bronze de Catalunya i que sols la casualitat pot aportar, cal amb especial interès seguir l'estudi dels monuments de les Balears, a ésser possible fins llur acomplert exhauriment. Així seria possible, a més d'obtenir un copiós material, aconseguir dades de capital importància per al coneixement de la cultura dels talaiots, i a ben segur que es podria precisar millor ço que fa referència a l'estudi de les formes arquitectòniques i sobretot als començos i acabaments de la cultura en qüestió, veient si, com sembla avui, és una transformació de la cultura argàrica que continua amb una lenta evolució fins a l'avançada Edat del Bronze.

IV. Cal revisar les notícies sobre les necròpolis de la primera Edat del Ferro, devent-se aclarir el referent a la possible existència d'una necròpolis semblant entre Roses i Palau.

V. Respecte a l'època ibèrica de Catalunya, cal seguir abans que tot les excavacions de Puig Castellar en relació amb les quals caldria més endavant revisar ço que és conegut de la necròpolis de Cabrera de Mataró i les notícies referents a altres estacions que s'han assenyalat a la costa. A l'interior caldria reempendre l'estudi de la cultura ibèrica de l'Urgell i de la Segarra, començant-lo per l'excavació del poblat de Tornabous.

VI. L'estudi sistemàtic de la cultura ibèrica del Baix Aragó en les immediacions de Calaceit és quelcom a seguir fins al seu exhauriment i abans d'empendre altres treballs en la regió, car en dites localitats un feliç atzar fa que gairebé cada poblat pertanyi a un sol moment de l'evolució ibèrica, diferent del d'aquells a que corresponen els altres. Amb això l'estudi de la cultura ibèrica de la regió de Calaceit és preciós per a la cronologia ibèrica general, en defecte d'estacions amb estratigrafia, ço per ara sembla difícil de trobar. Ultra l'acabament del poblat de Sant Antoni, caldria excavar el de la Mirabeta i Els Castellans, que semblen de la transició del segon període, iel de Les Ombries i el Mas de Madalenes que il·lustren segurament el començ del segon període al qual pertany Sant Antoni.

VII. La investigació de l'època romana té de partir, a més, d'altres treballs secundaris de l'estudi de Tarragona del qual cal esperar grans resultats.

Això és ço que el sotscrit director del Servei d'Investigacions Arqueològiques té l'honor d'exposar a aqueixa honorable Secció Històrico-Arqueològica de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS.

Barcelona, 31 de desembre de 1920. — El Director del Servei, P. BOSCH GIMPERA.

SECC

SECCIÓ LITERARIA

L'ESCOLA POE
SEGLES X-XIII

A. FON

ES se
driem
edat
ja en

De
est lo
jam
timatur
simis vera secernit a
tes. Quinta musica, que in
terre dimensionesque comp

Axí dones, la *metrificaci*
com ara ens semblaria.

La base didàctica de la
esta obra no ve pas a s
formalitzat en morir el b
d'aquella biblioteca guar
scrits de la susdita *Ars*
a referir al segle X. Un
arriba ara més que fins
(f. 9 v.º).

L'*Ars Metrica* no era pas
llibreria del monestir: ben
actual 74 (del segle X
ança ripollesa, conté aqu

[f. 12 r.] Multum nos oportet
ere. Secundum, omne genera

Ms. Rip. 74. *Arxiu de la C*
VILLANUEVA (Viage VIII, 2
a Ripoll Wien 1907, I, 101) dem

L'ESCOLA POÈTICA DE RIPOLL EN ELS SEGLES X-XIII, per Lluís Nicolau d'Olwer.

I

INTRODUCCIÓ

A) Fonaments de l'escola ripollesa

Les set arts liberals — *trivium* i *quadrivium* — ço que podríem anomenar el batxillerat monàstic de la primera edat mitjana, vénen definides així en l'escola de Ripoll, ja en la desena centúria:

> Discipline liberalium artium septem sunt. Prima gramatica, id est loquendi pericia. Secunda retorica, que, propter nitorem et copiam eloquentie sue, maxime in civilibus questionibus necessaria extimatur. Tercia dialetica, cognomento loica (*sic*), que disputacionibus subtilissimis vera secernit a falsis. Quarta aritmetica, que continet numerorum causas et divisiones. Quinta musica, que in carminibus cantibusque consistit. Sexta geometrica, que mensuras terre dimensionesque complectitur. Septima astronomia, que continet legem astrorum (1).

Així, doncs, la *metrificació* queia dintre de la música i no pas de la retòrica, tal com ara ens semblaria.

La base didàctica de la metrificació era l'*Ars Metrica* de Beda (673-735). Aquesta obra no ve pas assenyalada en l'inventari de la biblioteca de Ripoll formalitzat en morir el bisbe Oliva (2) (1046). No obstant, en les despulles que d'aquella biblioteca guarda l'Arxiu de la Corona d'Aragó es conserven dos manuscrits de la susdita *Ars Metrica*, els caràcters paleogràfics dels quals obliguen a referir al segle X. Un d'ells (actual ms. 106) està complet; l'altre (ms. 49) no arriba ara més que fins al capítol XII, *De scancione sive cesuris versus heroici* (f. 9 v.º).

L'*Ars Metrica* no era pas una obra de consulta o d'erudició, recòndita en la llibreria del monestir: ben al revés, era *llibre de text* a la seva escola. El manuscrit actual 74 (del segle X), el que més llum donarà potser respecte de l'ensenyança ripollesa, conté aquestes precioses paraules:

> *Fol.* 12 *v.º*] Multum nos oportet ex causibus investigare quattuor. Primum, metricalibus versibus inbuere. Secundum, omne genera verborum ubi congruit acuere. Tercium, glossa miratibus inves-

(1) Ms. *Ripoll* 74, *Arxiu de la Corona d'Aragó*, que molt sovint retrauré, f. 16 v.º

(2) Villanueva (*Viage*, VIII, 216) el feia del segle XII, però R. Beer (*Die Handschriften des Klosters Santa María de Ripoll*, Wien 1907, I, 101) demostra que és del segle XI i, segurament, de l'època assenyalada.

tigare verbis. Quartum, omnium verborum genera minucius excutere, et quid sit nomen, pronomen, verbum, adverbium, participium, coniuncio, preposicio, intergeccio prudentius innotescere.

I, en efecte, al foli següent comencen, per preguntes i respostes, les nocions de mètrica:

Fol. 13 *b*] Quid est pes? Sillabarum et temporum certa dinumeratio.
Cot accidunt pedibus? Septem: arsis, tesis, numerus sillabarum, tempus, resolutio, figura, metrum.
Quid est [*fol.* 13 *c*] arsis? Elevatio.
Et quod tesis? Positio.
Quid numerus in pedibus? Quia aut sunt pedes dissillabi, aut trissillabi, aut tetrassillabi, aut pentassillabi, aut exassillabi.
Quot sunt dissillabi? IIII. Parrichius (*sic*) ex duabus brevibus ᴗ ᴗ, temporum duorum, ut *fŭgă*. Contrarius huic spondeus, ex duabus longis - -, temporum IIII, ut *ēstās*. Iambus, ex brevi et longa ᴗ -, temporum III, ut *parens*. Contrarius huic trocheus, ex longa et brevi - ᴗ, temporum III, ut *moeta*.
Qot (*sic*) sunt trissillabi? VIII. Tribrachus ex tribus brevibus ᴗ ᴗ ᴗ, temporum III, ut *macula*. Contrarius huic molosus, ex tribus longis - - -, temporum VI ut *Eneas*. Anapestus, ex duabus brevibus et longa ᴗ ᴗ -, temporum IIII, ut *Erato*. Contrarius huic dactilus, ex longa et duabus brevibus - ᴗ ᴗ, temporum IIII, ut *Moenalus*. Amphibracus, ex brevi et longa et brevi ᴗ - ᴗ, ut *carina*. Contrarius huic amphimacrus, ex longa et brevi [et longa] - ᴗ -, temporum V ut *insule*.

Tot el qual no és més que la dialogació del capítol IX de l'*Ars Metrica*. I més avall, després d'un acròstic (f. 14) invitant al seu estudi, segueix:

Fol. 15 *v*] ADORNITUR NOTICIA DE METRICALIBUS VERSIBUS EXEMPLIS CONTRA PUERORUM IMPERICIA, QUE DICERE POSSINT SCANSIONE.

Menstene / brosatu / metmor / tisobs / curate / nebris
Virhumi / lisme / stoce / lumcon / scendita / bumo
....

I així fins al foli 16 *v*.

Aquests versos, que, partits segons la medició de peus, havien d'apendre cantant, per a vèncer llur imperícia, els alumnes de Ripoll, són els de Virgili, Lucà, Juvenc, Sant Ambròs, Prudenci, Paulí, Seduli, Sant Pròsper d'Aquitània, Aràtor, Fortunat, etc., que Beda addueix com a exemples en el seu tractat. Alguns, pocs, n'hi falten; però l'ordre en què es segueixen és el mateix que tenen en l'*Ars Metrica*.

Sense donar-li una valor exagerada, cal també remarcar la importància que per a la versificació *similiter desinens* i *similiter cadens* havia de tenir el disposar per sèries rimades les llistes de noms i de verbs en els textos de gramàtica. Així, per exemple:

Fol. 8]		*Fol.* 9 *v*]				
	Neptunalia		anilis	utilis	singularis	amabilis
	Saturnalia		virilis	fertilis	popularis	laudabilis
	Compitalia		puerilis	fictilis	consularis	predicabilis
	femoralia		hostilis	astilis	militaris	mirabilis
	menia			atritilis		lacrimabilis.
	sponsalia					
	herculia					

Junt al tractat teòrico-pràctic de Beda, la biblioteca de Ripoll oferia els més escollits models de la poesia romano-pagana i de la cristiana. L'antic inventari de 1049 anomena Terenci (1), Virgili (2), Horaci (?) (3), Juvenal (4), Avià (5), Juvenc (?) (6), Seduli (7), Pròsper (8), Aràtor (9), missals romans (10) i missals visigòtics (11), dels quals la riquesa himnològica prou ha estat alabada. No devien tardar a entrar-hi: la *Vita Caroli* d'Eginhard amb els versos de Gerward, manuscrit del segle XI (12); la *Pharsalia* de Lucà, que hi era ben coneguda en el segle XII; les obres de Sant Eugeni (13), Rabanus Maurus (14), Marbodus (15), Petrus Pictor (16), i d'altres que ja detallaré en assenyalar-ne imitacions (17).

De tots els poetes, qui més decisiva influència exerciren damunt les produccions ripolleses foren, sense cap mena de dubte, Virgili i Seduli. Bé és veritat que un i altre són els que major part devien tenir en l'ensenyament, si ens regim per la provisió que ja en el segle XI n'hi havia a l'escola: de Virgilis, entre textos i comentaris, cinc; de Sedulis, quatre.

La majestat i la serenor virgilianes, per més que en bona part incomprensibles als monjos de les centúries Xª a XIIIª, havien, no obstant, de commoure'ls i encisar-los; però ni els més ardits prenien aital model com a port abordable després de llarga travessia, sinó, com a estel guiador del camí. L'escola de Ripoll, — com totes les monacals de l'època — tenint per fonament no pas la inspiració sinó l'estudi, pervertit el seu gust amb els malabarismes, centons i combinatòries de tants segles de decadència, havia de trobar gust especial en Seduli. El poeta que en forma de *cento Virgilianus* escrivia el *Carmen de Incarnatione*, el que omplia d'assonàncies internes els fàcils hexàmetres del *Carmen Paschale*, el dels dístics serpentins de l'*Elegia*, el de les estrofes alfabètiques de l'*Hymnus*, aquell al qui dedicaren acròstico-telòstics Belisari i Liberi, era el mestre a cada moment imitat pels versificadors de lo *scriptorium* ripollès. Si Virgili els era un *ideal*, Seduli els era una *pauta*. La influència d'ells dos — al revés del que passa amb la d'altres poetes — s'estengué a tota l'escola de Ripoll, i per això calia prèviament assenyalar-la.

(1) Segons el publica BEER, *Op. cit.*, I, 101 - 109. — (210) Terentius.
(2) (181-182) Virgil, II. — (194) Commentum Virgili. — (225) Eiusdem [Prisciani] cum XII Virgilii versibus. — (227) Centimetrum de Virgilio sive Juvenale.
(3) (215) Quiratui. Vide BEER, *Op. cit.*, I, 56 i 108.
(4) (198) Quaterniones de Boetii et alius de Juvenal. — (227) Centimetrum de Virgilio sive Juvenale.
(5) (214) Avianum.
(6) (243) Iudicum. Vide BEER, *Op. cit.*, I, 109.
(7) (183-185) Sedul, III. — (241) Sedulium. — Vegi's el text 5.
(8) (74-75) Prosperum, II. — (219) Prosperum.
(9) (186-187) Constructiones, II, una cum Aratore. — (242) Oratore.
(10) (41-51) Missales, XI.
(11) (202-206) Missales toletanos, V.
(12) Desaparegut amb la crema, que més avall anot amb la sigla *B*. — Vegi's el text 6.
(13) Vegi's els textos 3 i 6.
(14) (231) Rabbanum. — Vegi's els textos 6, 32 i 53.
(15) Del *Libellus Marbodi de Ornamentis verborum* n'hi ha una còpia del segle XIII en l'actual ms. Ripoll 181 del susdit Arxiu, folis 131-134 v.° — Vegi's els textos 37 i 46.
(16) Vegi's el text 67.
(17) Vegi's els textos 5, 6 i 38.

B) Els poetes de Ripoll

Dintre la producció que anem a ressenyar, en gran part anònima, es distingeixen quatre interessants figures: l'abat-bisbe Oliva (971?-1046), Joan (1022), el monjo Oliva (1046-1065) i el que podem batejar (el seu nom ens és desconegut) de l'*Anònim enamorat* (darreries del segle XII).

L'abat-bisbe Oliva [1], que tanta senzillesa de llenguatge, tanta vivesa d'imaginació, tanta ingenuïtat i gràcia de diàleg mostra en el *Sermo beati Narcissi*, ens apareix tot un altre en les obres versificades [2]. La primera en data (1020) no és més que un acròstic en lloança del seu amic Gauzlin, abat de Fleury, corresponent al que ell li havia endreçat tot donant-li el condol per la mort del comte Bernat *Tallaferro*. De major importància i interès és l'elogi historial de Ripoll (posterior a 1032).

Aquest poemet d'Oliva *In laudem monasterii Rivipullensis* (no hi ha dificultat en admetre el títol que li donà el P. Villanueva, el seu primer editor) consta de dues parts ben diferents, separades pel fons i per la forma. La primera, — *De Monasterio*, que en dic — en 16 hexàmetres lleonins, és un breu resum de la història del cenobi i de la successió dels seus darrers abats, i acaba amb un vers que ve a ésser com la firma de l'autor:

Septimus ipse sequor, qui nunc sum carminis auctor [3].

La segona part, — *De Comitibus* — en 15 dístics també lleonins, fa l'elogi d'alguns membres de la família comtal, que era la seva: Wifred *el Pilós*, Miró I, Wifred II, Seniofred, Miró II *Bonfill*, — tots ells comtes de Besalú — i Ermengol, efímer comte d'Ausona. Res no hi és dit dels comtes, descendents també del *Pilós*, que pels mateixos anys governaven els altres comtats de la Marca Hispànica. Oliva, doncs, vol tractar exclusivament dels *comtes del monestir*, la branca de Besalú que, segons demostren els actes de consagració de la basílica, havia portat el pes de les noves construccions i que estimava Ripoll com a tomba de família: no fou vanament que Bernat *Tallaferro* prengué el títol de *comte de Ripoll* ni que Oliva anomena son oncle Miró II *dominus patriæ*.

Ha vingut dient-se [4], fins a repetir-ho En Rudolf Beer [5], que el monestir de Ripoll era el Saint-Dénis de Catalunya, el panteó nacional de tots els comtes

(1) Sobre el bisbe Oliva, vide: Beer, *Op. cit.*, I, p. 69 i següents, i J. Pijoan, *Els educadors de la gent catalana. I. Oliva*, en la revista barcelonina *Empori*, 1907; vol. I, pp. 113, 179, 225.

(2) Textos 4 i 6.

(3) Text 6, vers 16.

(4) «Refiriéndome a los restos de esclarecidos príncipes catalanes: los que hayan medianamente estudiado la historia patria saben que el monumento objeto de mi delegación cuenta entre sus más preciadas glorias la de haber sido el panteón de los condes de Barcelona, Urgel, Besalú y Ausona.» Pellicer y Pagés, *Breve reseña de la visita al R. Monasterio de Santa María de Ripoll*, Gerona, 1875, p. 11.

(5) «Das Kloster Ripoll war von seiner Gründung an dazu bestimmt, die Grabstätte der Grafen von Barcelona zu bilden, das Saint-Dénis der Mark zu sein, wie später Poblet die Gruft der aragonesischen Könige barg und der Eskorial das Pantheon der Herrscher Spaniens von Karl V. an wurde.» Beer, *Op. cit.*, I, 82.

eixits de la gloriosa soca barcelonina. I, no obstant, això no resisteix el més superficial examen. Deixant de banda els comtes d'Empúries-Rosselló, als quals ningú s'ha referit, trobarem que tant d'Urgell com de privatius de Cerdanya, cap no n'hi havia d'enterrat. Quant als de Barcelona, revisem-los d'un a un: Wifred II *Borrell* fou sebollit a Sant Pau del Camp; Sunyer devia d'ésser-ho al monestir on es retirà (la Grassa ?); Borrell II, en el seu testament, ve a indicar que se l'enterri en el comtat on mori, i a aquest lloc que l'atzar determinarà li fa una deixa (1); Ramon Borrell quedà a la Seu de Barcelona; Berenguer Ramon I és indubtable que no pensava en Ripoll, monestir que no apareix entre els legataris del seu testament (2); les despulles de Ramon Berenguer I reposen encara a la Seu de Barcelona; les de Ramon Berenguer II són a la de Girona; Berenguer Ramon II morí en llunyanes terres, expiant el fratricidi. Així, doncs, només podien inhumar-se a Santa Maria de Ripoll, — i efectivament, en sabem els sepulcres i els epitafis — entre els comtes de Barcelona: Wifred *el Pilós*, propietari de la gran majoria de comtats catalans, entre ells el de Besalú; Ramon Berenguer III, qui, per herencia del seu cosí Bernat III (1111), reincorporà aquell comtat a la branca primogènita, i Ramon Berenguer IV, que succeí el seu pare en tots els territoris citrapirenencs. Per tant, si vol comparar-se Ripoll amb Saint-Dénis, digui-se-li Saint-Dénis de Besalú, no de Barcelona, ni, menys encara, de Catalunya.

Però si els comtes citats per Oliva realment eren a Ripoll, ¿és que els dístics aquells foren llurs epitafis? Així ho han cregut Pròsper de Bofarull (3), Amador de los Ríos (4), Menéndez y Pelayo (5), Monsalvatje (6), etc.; però és també errat i insostenible. Primerament, ningú dels qui visitaren el monestir abans de la seva destrucció veié aquells versos en cap sepulcre; demés, tenim l'epitafi de Wifred *el Pilós*, ben diferent de la lloança feta per Oliva; i, si això no bastés, el text mateix del poemet esvaeix tota sospita. ¿Com no s'ha vist que el vers

Huius et annexo genitor tumulatur in antro (7),

amb què comença l'elogi de Miró I, és essencialment narratiu i va estretament lligat amb ço que és dit abans? Còm s'ha pogut creure mai que fos el primer vers d'un epitafi? I el mateix pot dir-se d'aquest altre, en honor de Wifred II de Besalú:

Post quoque Guifredus, crudeli morte peremptus (8).

La primera idea de la obreta que estudiem potser brollà espontània en la ment d'Oliva; potser ell volgué emular la que l'abat Smaragdus de Saint-Mihiel

(1) *Marca Hispanica*, col. 947.
(2) *Condes Vindicados*, I, 252.
(3) *Condes Vindicados*, I, p. 42, 93, 94, 97, 106 i 116.
(4) *Historia crítica de la literatura española*, II, 332-334.
(5) *Historia de la poesía castellana en la edad media*, I, 68.
(6) *Besalú*, I, p. 62, 68, 72 i 84.
(7) Text 6, vers 27.
(8) Text 6, vers 37.

havia compost sobre la història d'aquest monestir i els seus primers abats [1], o bé el *Carmen de abbatibus coenobii Sancti Petri in insula Lindisfarnensi*, escrit en hexàmetres pel monjo Ethelvolf [2].

Si això és dubtós, les fonts, en canvi, són ben clares: no són més que els actes de consagració i dotació de la basílica, o, millor dit, llurs proemis. El de l'acte de 15 de novembre de 977, obra indubtable del comte-bisbe Miró *Bonfill*, de qui serva tot l'enrevessament d'estil i petulància hel·lenitzant de lèxic [3], diu així:

In nomine sanctae et individuae Trinitatis. Post corpoream Iesu Christi domini nostri venerabilem ascensionem, salutis antidoto protoplausti iam purgato livore, pioque Apostolorum quae a bono magistro in obscuro didicerant in tectis categorizante collegio, haud parvae gentilium phalanges, idolorum sublato errore, suavissimo Salvatoris iugo praebuere cervices, innumeraque per tota, ut ita dixerim, cosmi climata episcopia fulsereque coenobia, quae sanctisimorum virorum ad exercenda divina mysteria devota construxit sollertia, commune utilitatis existimans commodum si per terrenum habitaculum Christo dicatum ibidem fidelium sacrata devotio eadem fieret domicilium Spiritus sancti. Inter quos non ignotae memoriae WIFREDUS extitit comes atque, ut verius fatear, subditorum carus patricius, vir nobilitatis titulo pollens, virtutum vigore immarcessibiliter vernans; qui inter cetera ecclesiarum aedificia, expulsis Agarenis, qui tunc tempore colones extiterant, more per prisiones desertam incolens terram, coenobim Ripollense beatae virginis Mariae honore construxit, coenobitas undique adgregavit, qui hymniphonis laudibus Omnipotentem assidue ibidem conlaudarent, largisimis deinde praediis ditificando, liberalibusque privilegiis exornando, postremo labentis curriculi certamina complens, ubi decorandi officium gesserat se tradidit tumulandum. Dehinc veneranda succedens propago, adprime divinis dapibus farta, imperialibus commiciis sublimata, MIRO videlicet atque SUNIARIUS, haud secus ac genitor augmentatores tutoresque possessionum eiusdem coenobii extiterunt. Nec minus illorum succedens praeclara soboles, videlicet SENIOFREDUS, GUIFREDUS, MIRO reverendus antistes, OLIBA atque BORRELLUS praecellentissimi Comites, dilectione succincti, quod patres inceperant perficere sategerunt, innumera dona largientes, praedia statuentes, censualia libertati restituentes, privilegia apostolicae sedis constituentes, decretum quoque basilei Lodoici expetentes, tandemque quae contraria, quae praesenti futuro vetant coenobitis eiudem loci, quam quae subiectis obessent, curiosa indagine perscrutantes, penitus expulerunt. Istorum denique gloriosissima tempestate domnus ARNULFUS praedicti loci venerandus extitit abbas, vir per cuncta laudandus, qui post Gerundensis catedrae pontifex sublimatus utriusque acui praenobile vexit officium. Hic nempe eiusdem loci, post cunctatam diu fabricam, fundamenta ecclesiae quae nunc est locare disponens, mortis obice sequestratus reliquit. Quam postmodum domnus GUIDISCLUS normali functione monachorum pater pulcra sublimatam fabrica fornicibusque subactis priore multo maiorem magno sudore perseverando consummavit, consummatamque, dedicationem ilico fieri festinavit [4].

El proemi de l'acte de 15 de gener de 1032, probablement obra del mateix Oliva, diu:

Actum est autem hoc instinctu et ordinatione domni Olibani pontificis Ausonensis, ad cuius diocesim praedictus pertinet locus: qui progenitorum venerandis assensum praebere cupiens docu-

(1) *Histoire littéraire de la France*, IV, 446.
(2) Vide: MIGNE, *Patrologia Latina*, vol. XCVI, col. 1327.
(3) El P. Zacarías GARCÍA VILLADA (*Formularios de las Bibliotecas y archivos de Barcelona* (siglos X-XV).— Institut d'Estudis Catalans, ANUARI MCMXI-XII, p. 533-552) ha demostrat com aquesta acta coincideix amb la del formulari que hi ha en el tan anomenat ms. 74 (f. 144 v.º). Qualsevol que conegui una mica l'estil *literari* (valgui la paraula) de Miró *Bonfill*, veurà que el susdit acte és obra d'aquest. Els monjos, corpresos de tant recargolament de frase i de tantes paraules que dificultosament entenien, prengueren com a *típica* l'obra de Miró, la qual, fins desproveïda de tots els noms propis, com està en el formulari, encara s'ajusta perfectament a Ripoll, i potser a cap altra església. L'*acte* no sortí, doncs, del formulari, com pensa el P. GARCÍA VILLADA, sinó justament al contrari.
(4) *Marca Hispanica*, col. 917.

mentis, atavi scilicet sui beatae memoriae Comitis et Marchionis WIFREDI, qui praedictum coenobium a fundamentis extrucxit, exemplo quoque avi sui reverendae memoriae Comitis MIRONIS, qui eandem ecclesiam admodum parvulam destruens, maiori sumpta et opere aedificavit, servans etiam instituta patris sui domni OLIBANI Comitis, fratrumque illius [SENIOFRED, WIFRED II, MIRO II], qui hanc secundo maioris operis culmine sustulerunt, ut omnes pietate, sic universos etiam aedificii transgressus est magnitudine. Omne enim superpositum eiusdem ecclesiae solo tenus coaequavit, et a fundamentis extruens, multo labore et miro opere, divina se iuvante gratia ipsa complevit. Ut autem sui desiderii satisfaceret votis, vicinarum regionum episcopos congregavit, et eandem quam construxit ecclesiam in nomine Domini cum suis coepiscopis venerabiliter dedicavit, atque in die eodem cum omnibus qui aderant episcopis necne clarissimis et venerandis comitibus, domno videlicet Wifredo [*de Cerdanya*] fratre, domnoque Willermo [*de Besalú*] nepote, ad stabilimentum praefati coenobii hanc ordinationem dotis fecit, construxit, atque firmavit [1].

Si el fons del poemet d'Oliva prové dels paràgrafs transcrits dels susdits actes, la seva forma, o, més ben dit, la forma de la segona part, — *De Comitibus* — jo no sabria pas lliurar-la de la influència dels 38 dístics amb que el diaca Benet (*Benedictus diaconus*) celebra els reis francs, des de Pepí *el Breu* a Carles *el Calb*, en el seu pròleg a la continuació de les *Capitulars* d'Ansegís [2]. D'aquesta obra se'n conserva un manuscrit ripollès (Ripoll 40, Arxiu de la Corona d'Aragó), que ja ve assenyalat en l'inventari del segle XI [3]. També sorprenen notables concomitàncies, que en el lloc oportú evidencio, entre el poemet d'Oliva d'una part, i d'altra certs versos de Rabanus Maurus, de Gerward i de l'epitafi — anònim i en dístics — d'Eggihard, senescal de Carlemany mort a Roncesvalls (15 agost 778) [4].

Entre els poetes ripollesos ha de comptar-se, per dret propi, JOAN de Fleury. Barceloní de família noble, monjo de Ripoll, on, adolescent encara, havia après tota llei de sagrades lletres, prior després de la filial de Santa Cecília de Montserrat, acompanyant el seu germà Bernat, que abandonava la milícia i el noviatge, sortí un jorn de Catalunya per ingressar en la prepotent abadia floriacense [5]. Joan fou, sens dubte, qui lligà en estreta simpatia el seu nou abat amb l'antic, Gauzlín amb Oliva, pel qui sempre conservà l'amor i la veneració que li duien tots els que l'havien tractat. Bona prova n'és que en 1022, escrivint Joan a Oliva respecte a la crema de catorze heretges manada pel rei Robert, afegeix a la seva carta una *Lloança* en dístics serpentins [6], que demostra la influència de Seduli, i potser la de l'anònim autor del *Chant de Saint Birrinus*. Joan, que no interrompia ses relacions amb Ripoll, fou abat de Fleury a la mort de Gauzlín.

El monjo OLIVA (que vivia encara en 1065), confós molt sovint amb l'abat a causa de llur nom [7], fou dels majors prestigis científics de Ripoll: música,

(1) *Marca Hispanica*, col. 1050.
(2) *Histoire littéraire de la France*, V, 35.
(3) (93) Capitularem K[aroli]. Vide BEER, *Op. cit.*, I, 104.
(4) Vide: *Histoire générale du Languedoc*, edició Privat, vol. V, pàg. 1*.
(5) MABILLON, *Annales Ordinis Sancti Benedicti*, IV, 233 (any 1013). — BEER, *Op. cit.*, I, 91.
(6) Text 5.—Vegi's també text 69.
(7) Respecte al monjo Oliva, vegi's BEER, *Op. cit.*, I, 86 i següents.

astronomia i matemàtiques eren la seva especialitat; però no fou indocte tampoc a construir bons hexàmetres lleonins. En aquest respecte mereix aquí son lloc. Han de tenir-se indubtablement com obres seves la *Prosopopeia*, breu però formós exemple de l'íntima i afectuosa col·laboració que regnava en lo *scriptorium*, i els resums que encapçalen els seus tractats *Breviarium de Musica*, *De Paschali ciclo Dionisiali* (1047), *Epistula de feria diei nativitatis Christi* (1065) i *De multiplicatione vel divisione abaci numerus* [1]. Potser que els *Manfredi Carmina* de Beda [2] estan relacionats amb la producció poètico-científica del monjo Oliva.

Si aquests tres representants de l'escola ripollesa eren ja coneguts, tinc en canvi la sort de poder-ne revelar de cap i de nou un altre, de valor poètica molt més gran. Malauradament, el nom ens és desconegut; però hi he suplert donant-li el de l'*Anònim enamorat*, indicant així el tret més característic de la seva producció. A ell es deuen *totes* les poesies eròtiques que més avall segueixen. Llegint-les, es veurà com, tot i els seus amaneraments i repeticions, estem enfront d'un verdader poeta. No hi fa res que ens ponderi la bellesa de Judit, Flora, Lux, la Comtessa de França, Giliberta, etc., gairebé amb les mateixes paraules, ni que *puellas* dugui el rim forçat de *stellas* i *amica* el de *pudica*. Tot això desapareix quan l'inunda el sentiment de la naturalesa, com en la descripció *De Estate*, o quan brolla amb tota l'energia el crit de la passió:

Invidus ille, modo pro quo simul esse nequimus,
Vivere nec possit, nec sibi mors veniat [3].

L'actual ms. Ripoll 74 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (del segle X, com ja va dit) presentava alguns folis que s'havien deixat en blanc perquè, essent prim el pergamí, la tinta traspuava. Aquests folis són els que l'*Anònim enamorat* aprofità per a anar-hi encabint els versos. No sense precaucions; car, tement, sens dubte, d'escandalitzar altres monjos més observants, escrivia a columna plena, no separant els versos més que per un punt, estrafeia l'escriptura dels títols i invertia sovint l'ordre de les lletres en les paraules menys *monàstiques*. La veritat és que motiu hi havia, perquè no tenen majors crueses d'expressió Properci ni Tibul·le, i el *latus lateri* horacià, esborrat de certes edicions, no sols l'hi retrobem literalment, sinó que amb expressives variants: *femur femori*, *pectus prope pectus*. Coneguda l'obra d'aquest poeta, ja no pot meravellar-nos la directa intervenció d'algún altre monjo de Ripoll en el cançoner català del manuscrit 129 d'aquell monestir, conservat també a l'Arxiu de la Corona d'Aragó [4].

(1) Textos 8, 41 - 43, 68, 70.
(2) Migne, *Patrologia Latina*, XCIV, 642.
(3) Text 39, versos 27 i 28.
(4) Publicat per J. Rubió i Balaguer, *Del manuscrit 129 de Ripoll*, Barcelona, *L'Avenç*, 1911. Extret de la *Revista de Bibliografia catalana*, vol. V.

És notable el caràcter que en el nostre poeta pren el desfogament amorós: d'un cap a l'altre dels seus versos només el domina una idea, de mil maneres glossada: *tractare papillas*. Cau també dintre de la poesia dita *goliàrdica*, profanant himnes de l'església, com en l'*Amicç de adventu*. Certes expressions, per exemple

Suplex, ergo, Deum rogites, ut nostra secundo
Navis eat vento, quae freta mota timet, (1)

demanant l'auxili diví per satisfer les passions sacrílegues, i el continuat record del *Cant dels Cants*, que plana damunt tota la seva producció, ens ajuden a fer-nos càrrec de la psicologia d'aquest extravagant personatge, que fou un mal fill de Sant Benet, sens dubte, però que, per això mateix, ocuparà des d'ara un lloc important en nostra història literària.

L'òbra de l'*Anònim enamorat*, establerta per la identitat de lletra, comprèn, demés de l'opus eròtic: les lloances *Ad episcopum Metensem* i *De Episcopo Papiense* i l'excitació a l'estudi *De Doctrina* (2). Aquesta lletra és, sense cap mena de dubte, del darrer terç del segle XII; i, per altra banda, les habilitats criptogràfiques amb què l'escriptor tracta d'amagar l'erotisme de la seva producció convencen que es tracta d'un autògraf.

Vejam ara quines dates cronològiques i biogràfiques es desprenen de l'anònima producció que examinem.

Ens diu, l'autor, que havia trobat son plaer en el *virgineum Montis Romarici*, és a dir, en el *Romaricensis Montis parthenon*, l'abadia benedictina de Remiremont (3). Això no té res d'estrany, perçò com des de l'incendi de 1057 la disciplina hi estava completament relaxada i la vida conventual només de nom hi subsistia, tant que les monges en albergs particulars vivien escampades (4). Sabent ja les relacions de nostre benedictí amb les benedictines de Lorena, prenguem nota que ell anomena Judit una de les seves estimades i que Judit s'esqueia dir-se també una de les abadesses del *virgineum Montis Romarici* en la darrera meitat del segle XIIè: Judit II, anys 1141-1178 (5).

Lloa l'*Anònim* dos bisbes: un de Metz i un de Pavia. Les paraules que al primer dedica són prou banals, i pogué endreçar-les a qualsevol bisbe. Suposant-les, però, veu de justícia, més que d'adulació o cortesia, a cap dels bisbes metenses del segle XIIè al·ludiran millor que a Frederic de Pluyose (1171-1179) (6).

(1) Text 39, versos 31 i 32.
(2) Textos 20-39, 14, 15 i 46.
(3) Lorena: antigament província eclesiàstica de Trèveris i diòcesi de Toul; des de 1774, per segregació, diòcesi de Saint-Dicz.
(4) D. SAMMARTAN, *Gallia Christiana*, edició P. PIOLIN, París, Palmé, 1874, vol. XIII, col. 1408.
(5) Id. íd., col. 1410.
(6) «...nobilis vir Fridericus de Plujosa, perpetua dignus memoria, genitus in praedio cognomini Clientelis, et ditione nobili prope Vicheriacum, aliud praedium ab episcopatu Tullensi dependens. Quamvis senio et insa-

En termes consemblants, de vegades literalment idèntics, està escrit l'elogi del bisbe de Pavia [1]; però algunes paraules hi ha —

> *Viduata jam ex diu* pastore catholico
> pecte comas, quia nubis præsuli legitimo.
> Tuæ formæ cultum addas, parum livent oculi
> pro plangore quem sumpsisti *ex dicensu populi* —

de particularment aplicables al bisbe Sant Lanfranc (1178-1198) llavors que de nou pontificava en la ciutat ticinesa, després de l'exili que els Cònsols li imposaren per defensar contra d'ells la integritat del patrimoni eclesiàstic. Si com diuen l'epitafi [2] i la biografia [3] de Lanfranc, obra aquesta del seu successor Bernat Balbi, fou el consell del mateix papa qui l'havia consagrat, — Alexandre III (1159-1181) — aquell que el reintegrà a la Seu, hauríem de donar a la poesia del ripollès la data aproximada de 1180, data que concorda amb les altres que fins ara hem pogut atribuir a l'*Anònim*.

També dedica l'*Anònim* una poesia, i no de les menys ardents, *ad Comitissam Frantiæ* [4]. Qui era aquesta dama? Com que la dignitat de «comte de França» no existia, és evident que el poeta, equivocat per la similitud de noms, es refereix a la comtessa de Flandes *(Francia, Frantia, Flandria)*. Governava per aquella època Flandes el comte Felip d'Alsàcia (1168-1191), fill de Tierry d'Alsàcia i de la seva segona esposa Sibil·la d'Anjou [5]. El comte es mullerà en 1156 amb Elisabet de Vermandois († 1182), de la qual no hagué fills, dona renomenada de bellesa i d'amor a la poesia, i a la qual donà més renom encara la tràgica fi del seu amant Gautier de Fontaines (1175). Al·ludeixen a aquesta mort els trobadors Guillem de Sant Didier, Ramon de Miraval, Sordel i Guiraut de Calansó; el comte Felip era protector de Chrétien de Troies; André le Chapelain reporta dos «jutjaments d'amor» de la comtessa [6]: així amb el nostre *Anònim* és una triple corona poètica — llatina, provençal i francesa — ço que glorifica la memòria d'aquests comtes de Flandes.

El tenir tan sovint l'*Anònim* la seva inspiració en les terres de França podria fer-nos sospitar si era francès i que només per incident les seves

nabili ægritudine confractus, eam comitatem ac liberalitatem, quam habuerat ab incunabilis, servabit omnino integram. Adeo virili animo ecclesiæ sibi commissæ rebus providit, ut illa nullam imminutionem, nullumque prorsus detrimentum senserit.» (*Gallia Christiana*, XIII, 750.)

(1) Text 15.

(2) Vide: *Italia Sacra sive de episcopis Italiæ... auctore* D. F. UGHELLO. *Editio secunda, aucta et emendata cura et studio* NICOLAI COLETI... Venetiis, 1717, vol. I, col. 1092.

(3) Ibidem, col. 1094-95.

(4) Text 30.

(5) DE SMET, *Mémoire historique et critique sur Philippe d'Alsace*, en el volum XXI (any 1848) de les *Mémoires de l'Académie Royale de la Belgique*.

(6) Vide: G[ASTON] P[ARIS], *La Comtesse Elisabeth de Flandres et les troubadours. Romania*, XVII, *Mélanges*, p. 591. — M. E. TROJEL, *Middelalderens Elskovshoffer*, Copenhagen, 1888.

obres es trobaven a Ripoll. Ell mateix, però, s'encarrega de desfer l'equívoc, dient amb recança:

> Francia, quam felix! florem retines mulierum,
> quo vellem, felix, quod mea terra foret! (1)

On conegué l'*Anònim* la comtessa Elisabet? El monjo que havia anat a Lorena podia anar també a Flandes. És ben cert. No obstant, hi ha un altre indici — en mig d'indicis, de conjectures i d'hipòtesis hem de bellugar-nos — que no ens convé desaprofitar. En 1172 Felip d'Alsàcia anà en romiatge a Sant Jaume de Galícia (2). L'acompanyava la seva esposa Elisabet? No ho sabem, però és ben possible. Si per cas, allí podia trobar-se amb un monjo de Ripoll, Arnau de Mont, qui en 1173 hi acabava la còpia dels *Miraculi beati Jacobi* i de la *Chronica Turpini*, actual manuscrit Ripoll 99 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Doncs bé: la lletra d'aquest manuscrit, autògrafa d'Arnau de Mont, i especialment la minúscula dels *addenda* i *corrigenda* marginals, s'assembla extraordinàriament a la de l'*Anònim enamorat*. Si aquesta semblança de mans — que no vull exagerar, però que tampoc cal desconèixer — pogués, ajudant-hi nous documents, esdevenir identitat, la incògnita de l'*Anònim* seria resolta, i hauríem d'anomenar-lo ARNAU DE MONT. Que això no es basa més que en hipòtesis, podrà objectar-se'm. Com a hipòtesis les don, i res no assegur; però són hipòtesis legítimes, lògicament enllaçades i que l'una de l'altra reben força (3).

Aquest poeta era, amb molta diferència, el millor versificador de Ripoll: quasi totes les formes mètriques i rítmiques que més avall s'inventarien foren usades per ell, i moltes només que per ell. D'autors clàssics, demostra conèixer Horaci i Virgili i al·ludeix potser a Ovidi (*Dictator libri amoris*, vers 9 del text 28); dels medievals, cap no influí damunt d'ell tant com Marbodus, el qual glossa algunes vegades (textos 37, 46) i de qui recorda ben sovint la *Dissuasio amoris venerei* (4). Copiats de la mateixa mà, hi ha també el pseudoautoepitafi de Lucà (ms. 46, foli 27), els *Monosticha de decem plagis Ægypti* de Sant Eugeni de Toledo (ms. 74, foli 157) i les anònimes *Sententiæ Septem Sapientium* (ms. 74, foli 102).

Respecte d'algunes altres poesies, cal fer lleugeres indicacions.

Text 19. *Elogi de Pere II el Gran.* La molta coincidència d'aquest elogi amb l'epitafi del rei a Santes Creus, que obliga a suposar-los un mateix origen,

(1) Text 30, versos 27-28.

(2) «1172... Philippus Flandrensium comes, a Sancto Jacobo jam tunc reversus...» diu Silvestre Girald Cambrensis en la seva *Hibernia expugnata*, cap. 38. Vide: *Recueil des Historiens des Gaules et de la France*, vol. XIII, p. 212.

(3) R. BEER, II, 39, creu que són de la mateixa mà — Arnau de Mont — els ms. 88 i 183. Jo no m'atreviria a afirmar-ho.

(4) Vide: MIGNE, *Patrologia Latina*, vol. CLXXI, col. 1655.

deixa cert dubte sobre la recta inclusió de l'elogi en la poesia ripollesa. No obstant, la data del manuscrit, segurament anterior a la llosa sepulcral de Santes Creus (a l'epitafi no pot dir-se), i el començar amb tres versos que no són en aquest, justifiquen, al meu veure, la inclusió.

Text 47. [*Ad invidiosum.*] Aquests dos dístics em semblen d'un caient molt més clàssic que les poesies provadament ripolleses. No havent pogut trobar, però, d'on fossin copiats, provisionalment els incloc en aquesta col·lecció.

Text 48. [*Quot modis tentamur vitio gulæ.*] Aquesta obreta no és més que una part (quatre versos sobre dotze) d'una altra d'Hildebert de Mans. Sols per oferir variants del text conegut, degudes potser a algun ripollès, la incloc en aquest recull.

Text 58. [*Ad beatam virginem.*] Gautier [1] insisteix a comparar aquesta prosa, *Ave Virgo gloriosa*, que sols es troba en un manuscrit ripollès, amb una d'Adam de Saint Victor, que comença:

Ave, virgo singularis,
Porta vitæ, stella maris,
Ave, decus virginum...

però, tret de llur sentit general (ambdues proses són dedicades a la Mare de Dèu), no coincideixen. És veritat que tres versos

Ave, virgo gloriosa...
Medicina salutaris...
O Maria stella maris...

es retroben en proses d'Adam de Saint Victor; però això, provant molt, provaria la influència d'aquell autor, influència natural si es té en compte que escriví gran nombre de proses, moltes de les quals esdevingueren populars. Per altra banda, Adam de Saint Victor era benedictí, estava relacionat amb el monestir de Sant Víctor de Marsella, i aquest ho estigué amb el de Ripoll. És ben explicable, doncs, que a Ripoll li imitessin alguna prosa. I encara això no pot donar-se per segur, puix, després de tot, els tres versos que coincideixen són més aviat un lloc comú que no pas res de característic.

Text 60. [*Imnus in omnium sanctorun.*] Aquest himne forma part del *Breviari* de Sant Víctor de Marsella: així, doncs, no és inèdit. Però la sospita que produeix la incertitud de si fou ripollès en el seu origen i després es comunicà al cenobi marsellès, o de si, pel contrari, en aquest fou escrit, obliga a incloure aquest himne en el present recull. Com a notícia important, cal assenyalar que el text de Ripoll sembla escrit a les primeries del segle XIII, quan ja havia acabat la submissió del monestir de Santa Maria al de Sant Víctor (anys 1070-1172).

(1) *Adam de St. Victor*, 1859 (1881), II, 359.

Text 61. [*Himnum in natale apostolorum.*] Amb el número 3020 assenyala Chevalier, en son *Repertorium Hymnologicum*, un himne del mateix començament i de la mateixa estructura que aquest. No m'he cregut, però, en el cas d'identificar-los, per ésser aquell en llaor de Sant Gaudiós, bisbe de Nàpols.

Potser algú trobarà a faltar, en aquesta col·lecció, la famosa poesia llatina dedicada a la memòria del Cid Ruderic Diaz, i coneguda només que per un manuscrit ripollès (1). No la hi he inclosa perquè estic convençut que no fou composta a Ripoll. És dolorós separar-se de l'opinió del mestre Milà i Fontanals (2), però cal reconèixer que els arguments que esgrimeix per demostrar l'origen català de tal poesia no són prou contundents, i expliquen només l'interès que a Ripoll podia haver-hi per copiar-la, en la qual cosa tots estem perfectament d'acord. També té importància remarcar que en tota la producció ripollesa dels segles X a XIII no he vist un sol cas d'estrofa sàfica, metre del poemet que ens ocupa. Això es veurà clarament en la taula de la versificació ripollesa.

C) Producció de Ripoll

La poesia ripollesa dels segles X-XIII, aquí per primera vegada reunida, presenta la major varietat de gèneres: gairebé pot dir-se que tots hi tenen, més o menys nombrosa, llur representació. Encara que els textos els don seguits, sense fer entre ells separació de cap mena, no obstant van aplegats seguint aquesta

Classificació genèrica

I. Poesia profana.
   - *A*) Històrica i encomiàstica. Textos: 1-19.
   - *B*) Eròtica. Textos: 20-39.
   - *C*) Didàctica.
     - *a*) Científica. Textos: 40-45.
     - *b*) Moral. Textos: 46-48.
   - *D*) Satírica. Text 49.

II. Poesia religiosa.
   - *A*) Hímnica. Textos: 50-66.
   - *B*) Didàctica. Text 67.

III. Apèndix: Explícits, signatures, monòstics, etc., etc. Textos: 68-81.

Més difícil hauria estat d'ordenar els textos segons llur data, en la majoria d'ells absolutament desconeguda. De totes maneres, ho he intentat, partint de

(1) Ms. lat. anc. fonds, 5132, Bibliothèque National Paris, f. 79 v.° Repetint el text donat per Du Méril, la publica: A. Bonilla y San Martín. *Gestas de Rodrigo el Campeador (Gesta Roderici Campidocti)*, Madrid, 1911, extret del *Boletín de la Real Acad mia de la Historia* del mateix any.
(2) *De la poesía heroico-popular castellana*, Barcelona, 1874; p. 226.

dues bases: *a*) Les poesies d'autor conegut, i les que es refereixen a algun personatge o fet històric, reben la data d'aquests. *b*) Les que no tenen cap indici cronològic reben la que paleogràficament cal atribuir a llur protoquirògraf.

Així, doncs, i amb valor només que aproximada, m'atreveixo a presentar l'adjunta

Classificació cronològica

Data	Textos	
Segle X	Textos: 1, 40, 52.	
Segle XI, 1.ª meitat	Textos: 2, 3, 54.	
» » any 1020	Text 4 (Abat Oliva).	
» » any 1022	Text 5	(Joan de Fleury).
» »	Text 69	(Joan de Fleury).
» » post 1032	Textos: 6 (Abat Oliva), 7.	
» »	Textos: 8, 41, 42, 68, 70	(Monjo Oliva).
» » any 1047	Text 43	(Monjo Oliva).
» mitjan segle	Text 72.	
» 2.ª meitat	Textos: 10, 50, 79, 81.	
» » any 1064	Text 68 (Monjo Oliva).	
Segle XII, 1.ª meitat	Textos: 11, 44, 71, 80.	
» » post 1102	Text 9.	
» 2.ª meitat	Textos: 12, 13, 53, 56, 62, 63.	
» 3.r terç	Textos: 16, 49, 55.	
» »	Textos: 20-39, 46.	(*Anònim enamorat.*)
» » entre 1171-1179	Text 15.	(*Anònim enamorat.*)
» » devés 1180	Text 14.	(*Anònim enamorat.*)
Segle XII-XIII	Text 73.	
Segle XIII	Text 76.	
» 1.r terç	Textos: 45, 47, 48, 51, 57-60, 64-66.	
» any 1222	Text 74.	
» any 1234	Text 17.	
» 2.n terç	Text 67.	
» abans 1258	Text 75.	
» 3.r terç	Textos: 61, 77, 78.	
» » any 1280	Text 18.	
» » any 1285	Text 19.	

TAULA DE LA VERSIFICACIÓ RIPOLLENCA

I. METRES, RITMES I RIMES

A) Metres dactílics.

1) HEXÀMETRES.

a) Hexàmetres purs; per exemple:

Germine conspicuos pulcro decorando clientes

Textos: 4, 7, 18, 27, 34, 37, 40, 41, 43, 44, 48, 52, 68, 71, 80.

b) Hexàmetres lleonins, per exemple:

Hoc adiens templum genitricis Virginis almum.

Textos: 1, 3, 6-8, 10-12, 16, 19, 24, 27, 34, 37, 41-43, 46, 53, 68, 69, 70, 72-79, 81.

c) Hexàmetres apariats; per exemple:

Illud si verum fieret, quod somnia monstrant,
Felix pernimium fierem, qui talia constant.

Textos: 10, 17, 24, 27, 28, 34, 37, 38, 42, 67.

d) Hexàmetres amb triple rima interna; per exemple:

Quisquis eris, qui credideris fidem mulieris.

Textos: 37.

e) Hexàmetres apariats i amb doble rima interna; per exemple:

Ergo cave ne tu prave non capiaris ab ulla:
Namque fidem servare quidem scit femina nulla.

Textos: 37.

2) PENTÀMETRES.

a) Pentàmetres purs; per exemple:

Quod sum vos eritis, quippe quod estis eram.

Textos: 18.

b) Pentàmetres lleonins; per exemple:

Qui comes atque potens fulsit in orbe manens.

1') DÍSTICS.

a) Dístics elegíacs; per exemple:

Sol ramium fervens medium dum scandit Olympi
Fessus pernimium membra thoro posui.

Textos: 23, 30, 32, 39, 47.

A) 1′ *a′*) Dístics serpentins; per exemple:

Dulcis amica mei, valeas per secula multa:
Sis semper felix, dulcis amica mei.

Textos: 5, 25.

b) Dístics lleonins; per exemple:

Conditur hic primus Guifredus marchio celsus,
Qui comes atque potens fulsit in orbe manens.

Textos: 3, 6, 9, 17.

B) Metres trocaics.

1) TETRÀMETRE TROCAIC CATALÈCTIC.

b) Tetràmetre trocaic catalèctic rítmic (hemistiqui pla d'accent a la 7.ª + hemistiqui esdrúixol d'accent a la 5.ª):

Dit laus Patri Genitoque necnon et Paraclito.

Textos: 63.

b′) Id. *similiter cadentes* apariats; per exemple:

Infulam pontificalem quisquis cupit sumere
Nobilis et literatus sit, et mundo corpore.

Textos: 14, 15, 55.

b″) Id. en estrofa de 3 *similiter cadentes;* per exemple:

Incliti festum colentes Valentini cælebre
Letabunda laudum vota concinamus hodie,
Quem Christus martiriali sociavit glorię.

Textos: 64.

2) DÍMETRE TROCAIC.

b) Dímetre trocaic rítmic (vers pla d'accent en 3.ª i 7.ª).

Ave virgo gloriosa.

Textos: 58.

b′) Id. apariats consonants; per exemple:

Si laudare possem florem
Iuventutis et honorem.

Textos: 13, 26, 31, 36, 45, 66.

B 2 b'') Id. en estrofa de 4 monorims; per exemple:

Maio mense dum per pratum
Pulcris floribus hornatum,
Irem forte spatiatum,
Vidi quiddam mihi gratum.

Textos: 21.

b''') Id. apariats amb rima a l'hemistiqui; per exemple:

Virgo pura stirps regalis
genitura coequalis

b'''') Id. en estrofa de 4 monorims + 1 vers pla d'accent a la 5.ª per exemple:

Ecce tempus est vernale,
quo per lignum triumphale
inter ligna nullum tale,
genus hominum mortale
morte liberatur.

Textos: 51.

3) DÍMETRE TROCAIC CATALÈCTIC.

b) Dímetre trocaic catalèctic rítmic (vers esdrúixol d'accent en 1.ª, 3.ª i 5.ª); per exemple:

Summi regis thalamus.

Textos: 58.

4) DÍMETRE TROCAIC HIPERCATALÈCTIC.

b) Dímetre trocaic hipercatalèctic rítmic (vers pla d'accent en 1.ª i 5.ª); per exemple:

Tui nati nata.

5) DIPÒDIC TROCAIC.

b) Dipòdic trocaic rítmic (vers pla d'accent en 1.ª i 3.ª); per exemple:

Sidus clarum.

6 b) VERS RÍTMIC DE MOVIMENT TROCAIC, compost d'hemistiqui pla d'accent en 1.ª i 3.ª, i hemistiqui esdrúixol d'accent a la 4.ª; per exemple:

Virgo, Dei mater et filia.

B 6 *b'*) Id. en estrofa de 5 *similiter cadentes*, per exemple:

Virgo, Dei mater et filia,
Qui cum viro non esses conscia,
Summi regis repleta gracia,
Genuisti cuius potencia
Celum terras cingit et maria.

Textos: 56.

1' *b*) Estrofa de 6 *B3b* rimats aabccb; per exemple:

Verbum in principio
Deum, absque dubio,
mentis videns acie.
Per quem fiant omnia,
in quo vivant omnia
confirmat ecclesia.

Textos: 55[b].

2' *b*) Estrofa de 2 (2 *B2b'* + *B3b*) rimats aabccb; per exemple:

Summi regis nos dilectum
Collaudemus, et evectum,
Supra modi limitem.
Dum divine geniture
Et unite carnis pure,
Novit pandit tramitem.

Textos: 55[a].

3' *b*) Estrofa de 2 (2 B2*b'''* + 1 B3*b*) rimant els dos desiguals; per exemple:

Virgo pura stirps regalis,
genitura specialis,
legum norma tam dotalem,
rerum forma coequalem
nusquam tibi protulit.
Celi prole tu dotaris,
novo sole fecundaris;
hic natura lex mutantur,
immo iura plus dicantur,
que lex prima contulit.

Textos: 57.

B 4′ *b*) Estrofa de *B*3*b* + *B*4*b* alternats i rimant abab; per exemple:

Salve, virgo regia,
Tui nati nata,
Patrem paris filia,
Natura mutata.

Textos: 59.

5′ *b*) Estrofa de 2 (2 *B*5*b* + 1 *B*3*b*) rimats aabccb; per exemple:

Noster cetus
Psallat letus,
In adventu virginis,
Dulces melos,
Ut ad celos
Resonet vox carminis.

Textos: 22, 33, 35.

C) Metres iàmbics.

1) DÍMETRE IÀMBIC.

a) Dímetre iàmbic mètric; per exemple:

In quorum corde Christus est.

Textos: 61.

b) Dímetre iàmbic rítmic (vers esdrúixol d'accent a la 6.ª); per exemple:

Exultent celi sidera.

b′) Íd. apariats *similiter cadentes,* per exemple:

Sacer concentus carmina
Pangat Christo cælebria.

Textos: 54, 60, 62, 65.

2) DÍMETRE IÀMBIC CATALÈCTIC.

b) Dímetre iàmbic catalèctic rítmic (vers pla d'accent a la 6.ª); per exemple:

Jherusalem lætare.

b′) Íd. en estrofa de 4 monorims; per exemple:

Grave vulnus amoris
Nimis habens doloris;
Magni causa furoris
Multum inferit terroris.

Textos: 29.

C 2 *b''*) Id. en estrofa de 3 consonants i 1 de tornada; per exemple:

Jherusalem lætare,
Que flebas tam amare,
Dum serva tenebare.
Jherusalem, exulta!

Textos: 50.

1' *b*) Estrofa de 9 versos *C3b* i *C4b*, repartits i rimats abababbab; per exemple:

In Gedeonis area
Vellus aret extentum,
Et demolitur tinea
Regali vestimentum;
Superhabundant palea,
Que sepelit frumentum,
Et loquitur iumentum;
Non redit bos ad orrea,
Sed sequitur carpentum.

Textos: 49.

D) Metres logaèdics.

1) ASCLEPIADEU MENOR.

b) Asclepiadeu menor rítmic (dos hemistiquis esdrúixols d'accent a la 4.ª); per exemple:

Et cantat dulciter silvestris merula.

b') Id. apariats *similiter cadentes;* per exemple:

Si vera somnia forent, que somnio,
Magno perhenniter replerer gaudio.

Textos: 26.

b'') Id. en estrofa de 3 *similiter cadentes;* per exemple:

Aprilis tempore, quo nemus frondibus
Et pratum roseis ornatur floribus,
Iuventus tenera fervet amoribus.

Textos: 20.

2) ASCLEPIADEU MENOR CATALÈCTIC.

a) Asclepiadeu menor catalèctic mètric; per exemple:

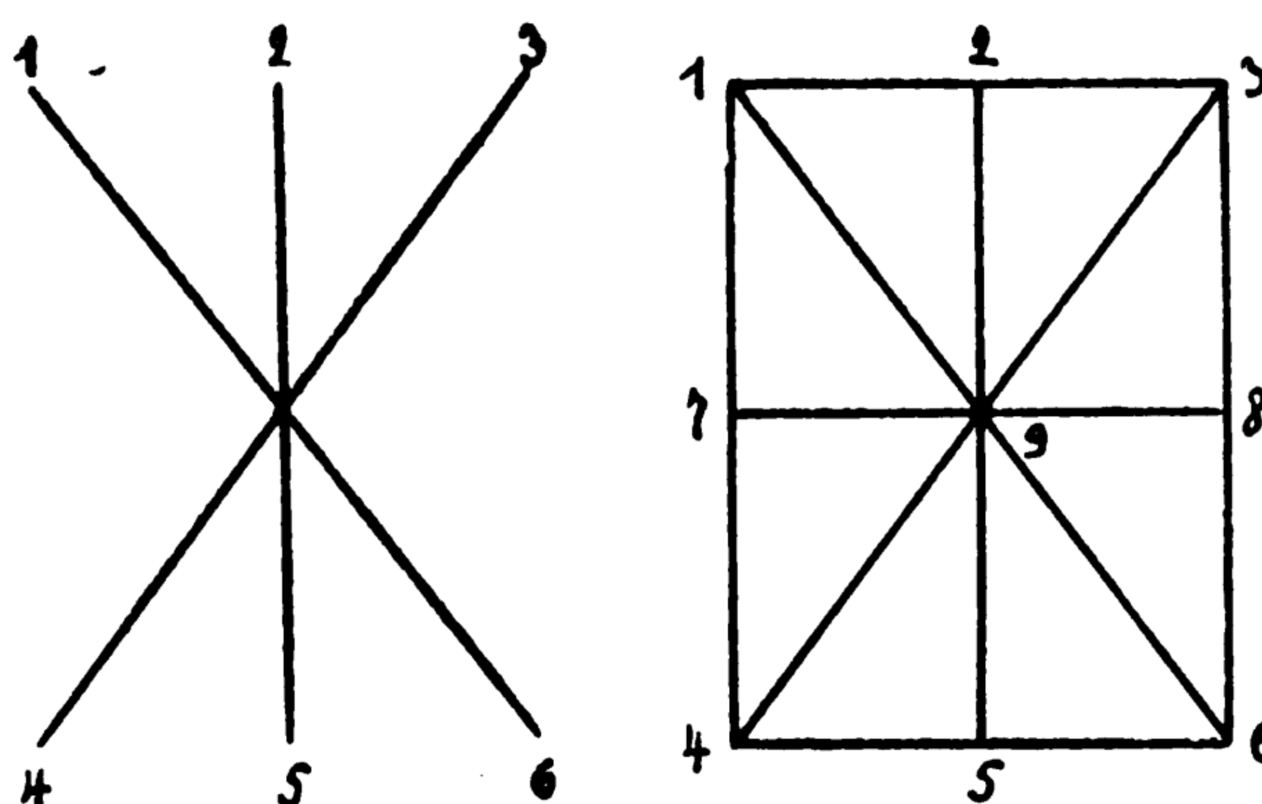
Ad carmen populi flebile cuncti.

Textos: 2.

II. COMBINACIONS EXTERNES

A) Versos mesòstic (2-5), catadiagonòstic (1-6) i anadiagonòstic (4-3), segons l'esquema. Text 52.

B) Versos acròstic, telòstic, catadiagonòstic, anadiagonòstic i mesòstic serpentins, en aquesta forma: un vers serpentí que es llegeix en les direccions 1-3, 3-1, 3-6, 6-3, 6-4, 4-6, 4-1, 1-4, 1-6, 6-1, 3-4, 4-3, 1-9-3, 3-9-1, 3-9-6, 6-3-9, 5-9-4, 4-9-5, 4-9-1, 1-9-4; i un altre, també serpentí, que es llegeix en 2-5, 5-2, 7-8, 8-7, 7-9-2, 2-9-7, 2-9-8, 8-9-2, 8-9-5, 5-9-8, 5-9-7, 7-9-5, segons l'esquema. Text 40.

C) Nom en acròstic. Text 4.

D) Ordenació alfabètica. Versos reunits de quatre en quatre per ordre d'alfabet, segons la inicial del primer. Text 2.

II

BIBLIOGRAFIA

Els manuscrits que han servit per a la present edició, i les sigles segons les quals els cito, són aquests:

A) Ms. olim Ripoll 37, ara perdut. Descrit per VILLANUEVA, VIII, 55: «Vol. fol. ms. á fines del siglo XI ó principios del siguiente.»
Textos: 16, 42, 43, 68.

B) Ms. olim Ripoll 57 (ms. 80, en el catàleg de 1649) ara perdut. VILLANUEVA, VIII, 36: «Vol. fol. vit. ms. sec. XI ineun.» BOFARULL, I, 42: «Códice escrito sobre pergamino con letra del siglo 12.»
Fol. 16 v., text 1; fol. 15, text 6; fol. 16, text 9.

C) Ms. Ripoll 42, Arxiu de la Corona d'Aragó.
Boëcius de l'inventari del segle XI, després 103, més tard: prestatge 3.r, calaix 1.r, n.o mod. 14 ant. 260.
En pergamí, 112 folis, a tota plana, 257 × 347 mm. segle XI (1018-1046). En el llom: *Tratado de música de Boecio, etc., etc.*
Fol. 4, text 70; fol. 5, text 41; fol. 6, text 8.

D) Ms. Ripoll 46, Arxiu de la Corona d'Aragó.
Abans: prestatge 3.r, calaix 1.r, n.o mod. 15 ant. 136.
En pergamí, 87 folis part a tota plana, 253 × 332 mm., segle IX-X. En el llom: *Gramática de Prisciano.*
Fol. 21, text 7; fol. 26, text 40.

E) Ms. Ripoll 59, Arxiu de la Corona d'Aragó.
Abans: prestatge 3.r, calaix 2.n, n.o mod. 16 ant. 102.
En pergamí, 319 folis, a tota plana, 250 × 308 mm., segle X-XI. En el llom: *Ars Prisciani vidi discreticimi Gramatici, etc., etc.* (sic).
Fol. 195-200, text 44; fol. 198 v., text 80; fol. 305, text 64; fol. 306, text 65.

F) Ms. Ripoll 74, Arxiu de la Corona d'Aragó.
Abans: prestatge 3.r, calaix 1.r, n.o mod. 16 ant. 47.
En pergamí, 156 folis, part a dos corondells, 250 × 388 mm., segle X. En el llom: *Liber glossarum.*
Fol. 14, text 40; fol. 96c, textos 20-23; fol. 96d, textos 24-28; fol. 97a, textos 29-32; fol. 97b, textos 33-37; fol. 101a, textos 38, 39; fol. 101b, textos 14, 15; fol. 152 v., textos 53, 79; fol. 157, text 46.

G) Ms. Ripoll 106, Arxiu de la Corona d'Aragó.
Abans: prestatge 3.r, calaix 1.r, n.o mod. 20, ant. 103.
En pergamí, 140 folis, a tota plana, 225 × 264 mm., segle X. En el llom: *Artis metricæ Bedæ, Soliloquiorum S. Augustini, etc., etc.*
Fol. 26, text 60; fol. 89 v., text 52; fol. 140, text 61.

H) Ms. Ripoll 116, Arxiu de la Corona d'Aragó.
Abans: prestatge 1.r, calaix 3.r, n.o mod. 8, ant. 2.
En pergamí, 102 folis, a tota plana, 183 × 254 mm., segle XI. En el llom: *Expositio Bedæ et Cantica.*
Fol. 1, textos 62, 63; fol. 99 v., text 54; fol. 101, textos 49, 55; fol. 101 v., text 56.

I) Ms. Ripoll 193, Arxiu de la Corona d'Aragó.
Abans: prestatge 2.n, calaix 3.r, n.o mod. 25, ant. 185.
En pergamí, 174 folis a tota la plana, 128 × 194 mm., segle XII-XIII. En el llom: *Esplicación de las Advocaciones de la Virgen.*
Fol. 48, text 57.

J) Ms. Ripoll 197, Arxiu de la Corona d'Aragó.
Abans: prestatge 3.r, calaix 3.r, n.o mod. 19, ant. 260.
En pergamí, 55 folis, a tota plana, 134 × 190 mm., segle XIII. En el llom: *Ars computi et de esphera.*
Fol. 34, text 47; fol. 34 v., textos 48, 67.

K) Ms. Ripoll 199, Arxiu de la Corona d'Aragó.
Abans: prestatge 1.r, calaix 3.r, n.o mod. 16, ant. 184.

En pergamí, 172 folis, a tota plana, 141 × 180 mm., segle XI-XII. En el llom: *Lib. Scintill. Bere* (sic).

Fol. 172, text 49.

L) Ancien fonds latin 2858, Bibliothèque Nationale de Paris.

Abans: Colbertinus 5222, Regius 4356.

No és ripollès més que en la segona part: pergamí, 8 folis (64-71) a tota plana, 190 × 125 mm. (aproximadament, car els fulls no són tallats amb regularitat), segona meitat del segle XI.

Fol. 67 v., textos 3, 4; fol. 69, text 5; fol. 70, text 69.

M) Anc. fonds lat. 5132, Bibliothèque Nationale de Paris.

Abans: Baluzianus 284, Regius 3855.

Pergamí, 109 folis (en realitat 110, car la foliació, moderna repeteix el 80), a tota plana, 325 × 302 mm., segles XII-XIII.

Fol. 21, text 50; fol. 105 v., text 58; fol. 108, textos 45, 59; fol. 108 v., text 51; fol. 109, textos 13, 66.

N) Anc. fonds lat. 5941, Bibliothèque Nationale de Paris.

Abans: Baluzianus 88, Regius 9618[2].

Pergamí, 94 folis, a tota plana, 272 × 208 mm., lletra de temps diversos.

Fol. 85, text 19; fol. 92, text 2.

O) Anc. fonds lat. 7476, Bibliothèque Nationale de Paris.

Abans: Colbertinus 594, Regius 6397.

En pergamí, 8 folis, a tota plana (menys el primer), 192 × 128 mm., primeries del segle XIII.

Fol. 1, text 43.

P) Codex 5730, Bibliotheca Apostolica Vaticana.

En pergamí, 233 folis, a dos corondells, 340 × 270 mm., segle XII. *Aurelii Augustini tractatus aepiscopi Super expositu aepistolarum apostoli Pauli.*

Fol. 233, text 71.

Q) Baluze 372, Bibliothèque Nationale de Paris.

En paper, 195 folis, de diverses mides, segle XVII. En el llom: *Baluze. Pap. des Arm. Lettres. Paq.* 12, *n.*º 5. Del foli 1 al 30 conté: *Lista de los libros manuscritos en la libraría* (sic) *del Monasterio de Ripoll a los* 28 *de Agosto* 1649.

Fol. 11 v., text 6; fol. 12, text 9.

Per evitar enutjoses repeticions, les obres més sovint aprofitades les cito segons les abreviatures que segueixen:

BEER. *Die Handschriften des Klosters Santa Maria de Ripoll,* Von Rudolf Beer. Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. 1907.

BEER-GARCIA. *Bibliotheca Patrum Latinorum Hispaniensis. II Band. Nach*

den Aufzeichnungen Rudolf Beers *bearbeitet und herausgegeben von* Zacharias García [Villada], S. J. (Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien). Wien, 1915.

BOFARULL. *Los Condes de Barcelona vindicados, cronologia y genealogia de los Reyes de España considerados como soberanos independientes de su Marca*, por D. Próspero de Bofarull y Mascaró, 2 vols. Barcelona, 1836.

CHEVALIER. *Repertorium hymnologicum*. Louvain, 1892-1912.

DREVES. *Analecta Hymnica Medii Ævi*. Herausgegeben von Clemens Blumen und Guido M. Dreves. Leipzig, 1886-1909.

DU CANGE. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, ed. L. Favre. Niot, 1883-1887.

DU MÉRIL, *P. P. L.* *Poésies populaires latines du moyen âge*, par M. Edélestand du Méril. París, 1843.

DU MÉRIL, *P. I.* *Poésies inédites du moyen âge précédées d'une histoire de la fable ésopique*, par M. Edélestand du Méril. París, 1854.

GARCÍA. *Poema del abad Oliva en alabanza del monasterio de Ripoll. Su continuación por un anónimo*. Zacarías García Villada, S. J., en la *Revista de Filología Española*, vol. I, pág. 149-161. Madrid, 1914.

MARCA. *Marca Hispanica, sive Limes Hispanicus, hoc est geographica et historica descriptio Cataloniæ, Ruscinonis, et circumjacentium populorum*. Auctore illustrissimo viro Petro de Marca Archiepiscopo Parisiensi. París, 1688.

MIGNE. *Patrologiae cursus completus... Series latina*, accurante, J. P. Migne. París.

MONUMENTA. *Monumenta Germaniae Historica, edidit Societas aperiendis fontibus rerum germanicarum medii aevi. Auctorum antiquissimorum XIV*. Berlín, 1905.

PELLICER, *Reseña*. *Comisión de monumentos históricos y artísticos de la provincia de Gerona. Breve reseña del resultado de la visita al Real Monasterio de Santa María de Ripoll*, escrita y presentada a la misma por el vocal delegado D. José M.ª Pellicer y Pagés. Gerona, 1875.

PELLICER, *S. M. R.* *Santa María de Ripoll. Nobilísimo origen de este Real Santuario, sus glorias durante mil años y su oportuna, conveniente y fácil restauración*. Reseña histórica escrita por don José M.ª Pellicer y Pagés. Gerona, 1878.

PELLICER, *S. M. M.* *Santa María del Monasterio de Ripoll. Nobilísimo origen y gloriosos recuerdos de este célebre Santuario*, por José M.ª Pellicer y Pagés. Mataró, 1888.

VILLANUEVA. *Viage literario á las iglesias de España*, por el presbítero Don Jaime Villanueva.

III

TEXTOS

1. Epitafi de Wifred el Pilós († 898) i son fill Rodulf

Mss. B, 16v; Q, 12v. — Villanueva, VIII, 31: «No queda en él [en l'any 1806-1807] más que un fragmento de la inscripción que nos ha conservado entera la curiosidad del que la copió en un códice de esta biblioteca escrito en el siglo XI (n. 59, fol. 16) donde se lee...» — Bofarull, I, 42: «Al lado descubierto que presenta este sepulcro, se encuentra parte de una inscripción gastada, con caracteres coetáneos a los que se usaban en la época de la muerte del Conde, de la que sólo puede leerse uno de los dos versos que formaban el epitafio, que nos ha conservado íntegro la curiosidad, de un monje al parecer, que le copió en un códice, escrito sobre pergamino con letra del siglo 12 y dice así: «*Hec* (1) *sunt metra domni* (2) *Guifredi* (3) *Comitis scripta super* (4) *tumulum* »*ipsius*»:

Hic dux (5) cum prole situs est (6) GUIFREDE (7) *Pilose*,
A quo dotatus locus est hic (8), et hedificatus.

(1) Q: *Haec*.—(2) Q: Villanueva *dompni*.—(3) Q: *Guiffredi*.—(4) Q: *Comitis super scripta*.—(5) Villanueva: *dire*. — (6) Villanueva: *es*. — (7) Q: *Guiffrede*. — (8) Q: *locus hic est*.

2. Epicedion in funere Raimundi Comitis Barcinonensis (1) († 1018)

Ms. N, 92. — Marca, col. 427 (2); Dümmler, *Neues Archiv*, III (1878), 407; Beer, II, 7. — 92 D2a, dos versos per ratlla, les inicials de cada quatre segueixen ordre alfabètic.

Ad carmen populi flebile cuncti
Aures nunc animo ferte benigno,
Quod pangit meritis (3) vivere laudes
Raimundi proceris, patris et almi.

5 **B**ellis terra potens, ubere gaudens,
Quo nunc Esperię (4) vulnere languens,
Cui turris patrię est (5) lapsa repente
Raimundus procer, hunc morte premente.

Clari progenies pulcra Borrelli (6)
10 Raimundus teneris cepit ab annis (7)
Dux insigne patris ius moderandum,
Christi precipuus munere factus.

(1) Aquest títol està posat de lletra moderna en el manuscrit. — (2) D'aquí ho copia Bofarull, I, 217. Du Méril, P. I., 277, conegué el manuscrit, però no en copia més que els versos 1-2, 5-6. — (3) Engelbrecht, qui ho llegí consultat per Beer: *meritas*. — (4) Engelbrecht: *esperia est*. — (5) Dümmler: *et*. — (6) Beer: *borelli*. El marge diu, de lletra moderna: *Raimundus Borrelli filius*. — (7) Ramon Borrell III, fill de Borrell II i de Ledgarda, començà son govern a vint anys escassos.

Dum celsus procerum culmine staret
Cervicemque patris [1] flecteret orbis,
15 Extolli timuit dulcis amator
Et rector populi [2] ceu pater omnis.

Effulsit fidei luce fidelis
Princeps egregius semper in orbe,
Iustus iudicio, famine [3] verus,
20 Hostis falsiloquis hic erat acer.

Fultus presidio numinis alti,
Ducens [4] castra sibi fortia Christi,
Stravit barbariem, fanaque trivit,
Cultureque Dei templa dicavit.

25 **G**estis preposuit cuncta potenter.
Sic pulsis tenebris orbe [5] prophanis,
Struxit christicolis castra salutis.
Barchinona [6] potens, te renovavit.

Hic, per iusticię limina cedens,
30 Prebebat [7] populis iussa salutis,
Ut vivendo pie regna subirent
Cęlestis patrię post sine fine.

Illi cura fuit maxima regni
Scissuras placido stringere pacto,
35 Discordesque sibi nectere mentes,
Primo nequitię fraude repulsa.

Karus [8] hic populis extitit orbis,
Qui famma(m) meriti transtulit astra,
Et celso micuit nomine terris,
40 Ut sol in radiis orbe refusis.

Lux ingens patrię, gloria terrę,
O Raimunde, tuis quam pius olim
Domnus more patris cuncte [9] fuisti,
Qui scalam emeras tristibus omnem [10].

(1) ENGELBRECHT: *patri*. — (2) Deia *populus*, però, esborrat, fou corretgit en *populi*. — (3) Entengui's: *flamine*. — (4) BEER: *decens*. — (5) DÜMMLER: *ore*. — (6) El marge diu, de lletra moderna, *Barcinonem renovavit*. — (7) MARCA: *credebat*. — (8) MARCA: *Carus*, no adonant-se del caràcter alfabètic del poemet. — (9) DÜMMLER: *ancte*. — (10) ENGELBRECHT, esmena: *Qui solamen eras tristibus omne*.

45 **M**iro vos, inopes, fovit amore,
Vestri tutor erat, dulcis et altor;
Nam quod seva manus sontis ademit
Vobis restituit (1), iure peregit.

Fol. 92 v.º **N**am sacrata Dei templa beavit
50 Donis eximiis et decoravit,
Et clerum patrię fovit honeste.
O Borrelle (2), magis inclite presul.

O quę christicolis urbs sat olimphi
Terragona piis clara stetisti,
55 Te prisco statui ferre parabat,
Hinc (3) ornare tuam presule plebem.

Pro, quantis fieres clarus in actu (4),
O Raimunde, tuis lux patrięque,
Ni te seva tuis mors rapuisset,
60 At flatus petiit regna quietis.

Quam post regifico ductus honore
Quoram certa pio pignora papa
Bernardi comitis pacem (5) tulisset,
Invidit properans mors remeanti.

65 **R**evera patrię tam decus ingens
Ut migrasse ferunt, fluxit ad immas
Plebs omnis lacrimas, undique vultus (6)
Multus fit (7) patrium cernere funus.

Se dant precipites vulnere cordis;
70 Pars scindunt facies — flebile visu —
Dant luctus varię (8) milia plebis,
Et clamore truci sidera pulsant.

Te, Raimunde procer, quam cito, pulcher,
Nobis mors rapuit seva misellis!
75 Quis tam dulcis erat rector in orbe
Exstans, qui dominus ceu pater adsit?

(1) ENGELBRECHT: *restitui*. — (2) BEER: *borelle*. Segurament, Borrell, bisbe de Vich. Ho fou de 1010 a 1017 (VILANUEVA, VI, 177). — (3) ENGELBRECHT: *hic*. — (4) ENGELBRECHT: *actis*. — (5) DÜMMLER: *pace*. — (6) MARCA: *luctus*. ENGELBRECHT: *vulgus*. — (7) MARCA: *sit*. — (8) BEER: *varia*.

Ve, tellus tenebris mersa doloris,
Te liquit patrię gloria fulgens!
Barchinona, tibi quis dolor hesit,
80 Qua defuncta patris membra putrescunt?

Xero, [1] mane pium plange patronum,
Barchinona potens, urbsque Gerunda,
Usque Ausona, simul Urgella tellus:
Hinc quadrata fleant climata mundi.

85 **Y**mnum [2] ferte Deo dulciter almo,
Qui pro patre dedit pignus in arvis.
Huic parete, viri, corde fideli
Iussis vosque pię subditę [3] matris.

Zelo nunc fidei poscite cuncti:
90 Lucis summę pater, cede quietem
Raimundo proprie prolis amore,
Quę tecum Deus et flammine [4] regnat.
Amen.

(1) MARCA: *Seromane*. Cf. nota al vers 37. — (2) MARCA: *Hymnum*. Cf. nota al vers 37. — (3) MARCA: *subdire*. — (4) BEER creu llegir *flamminae*. L'última lletra no es veu clara.

3. EN HONOR DE TALLAFERRO? [1]

Ms. L, 67v. — BEER, I, 72. — 2 A1'b + A1b [2]. — Primera meitat s. XI.

Iam sine fine Dei valeas plebs inclita(m) [3] sumi,
Immemor haud nostri, plebs veneranda Dei.
Accipe funereum mesto de pectore luctum;
Si [4] tua cum propriis probra laventur aquis,
Atque iterum salve, felix, et perpete vive [5].

(1) Aquests versos no tenen títol en el ms., en el qual segueixen — separats per una curta recepta — a l'encíclica funerària de Bernat *Tallaferro*, escrita segurament per son germà el bisbe Oliva (MARCA, col. 1024-1025). En el marge diu: *Versus Gaucilini*, però és amb lletra posterior. — (2) BEER els dóna com si fossin tots de la mateixa quantitat. — (3) BEER: *inclita*. — (4) Entengui's: *sic*. — (5) Comparin-se aquests versos amb l'*Epitaphion Chindasvintho regi conscriptum* de Sant Eugeni de Toledo (MONUMENTA, 85):

Plangite me cuncti, quos terrae continet orbis,
Sic vestra propriis probra leventur aquis.
Promite funereum contrito pectore fletum,
Et faciat luctum collacrymando pium.
Suspirate Deo, genitum producite moestum.

4. D'OLIVA A GAUZLIN [1]

Ms. L, 67v. — BEER, I, 73. — 9 AIa acròstics, escrits a tota ratlla. — Any 1020.

Germine conspicuos pulcro decorando clientes,
Aureus etherea prefulges consul in astra,
Vita tui donec dignoscat [2] corpore vigil(e) [3],
Cuius in Esperie facundo concita cursu
5 **I**nstitit interior fines doctrina benigne
Luxque suo claro meum cor tersit amictu;
Inde means ut sol exaussit nubila cuncta:
Nunc decus eximium nostri venerandique [4] presul,
Excipe quod nostrę potis est tibi dicere carte.

(1) Amb aquests versos respon Oliva als que li endreçà Gauzlin (Ms. L, 68):

Omnia possideant vestram moderamina mentem
Luceat et magni pectore consilii.
Ipse Deus sit ubique tibi protectio tuta
Blanda salus egrum iam refovens animum.
Ampla manus Domini forti virtute gubernet
Et regni pulcro vos locet in solio.

(2) BEER: «*diano* (so, für sano) *stat.*» — (3) BEER: *vigil.* — (4) BEER corregeix: *venerandeque.*

5. LLOANÇA D'OLIVA PER JOAN DE FLEURY

Ms. L, 69. — BEER, I, 74. — 8 AI'a', escrits un per ratlla, separant amb punt els versos i els hemistiquis. — Any 1022.

Laudibus egregiis veneraris climate cuncto,
  Tolleris haud modicis laudibus egregiis [1].
Edocet omnimodis sermo tuus omnia queque,
  Lingua tui corda edocet omnimodis.
5 Presul amate Deo, radiaris solis ad instar,
  Iustus es a iusto, presul amate Deo.
Abba pater, meritis necnon consistis et idem
  Diceris apte Deo, abba pater, meritis.
Nomine fersque tuo per magnum nomen [2] Olive,
10 Quod pacem portat nomine fersque tuo.
Angelus in facie semper dinosceris esse,
  Pares cum luce angelus in facie.
Cencies ergo vale, sacer, inclite, sanctę, beatę [3],
  Es quoniam felix, cencies ergo vale.
15 Christus ab arce poli tribuat sedes paradisi,
  Vitam concedat Christus ab arce poli [4].

(1) La forma externa d'aquesta poesia és imitada segurament de la *Elegia* de Seduli. Noti's, però, que en la mateixa forma escriu Rabanus Maurus, *Ad Samuelem Presbyterum* (MIGNE, CXII, col. 1604). — (2) BEER: *omen.* — (3) BEER: *sancte beate.* — (4) El *Chant sur Saint Birinus*, publicat per DU MÉRIL, P. L., 277 (27 dístics serpentins del segle XI), comença:

Agmina sacra poli resonent modulamina dulci
et Chisto jubilent, agmina sacra poli.

6. In laudem monasterii Rivipullensis

Mss. B, 15; Q, 11 v. — Villanueva, VI, 306 [1]; Bofarull, I, 42 (v. 17-22), 97 (23-28), 106 (29-32), 116 (33-36), 94 (37-40), 93 (41-46); Garcia, 155. — 16 A1b + 15 A1'b. — Abat Oliva, 1032-1046.

[I. *De monasterio*]

Hoc adiens templum genitricis Virginis almum [2],
Fac venias mundus, humili spiramine fultus.
Hic Deus est rector templi, servator, et auctor [3]:
Emicat egregius, radians ut sol, Benedictus,
5 Cuius ad ethereum perducunt dogmata regnum.
Poscimus hunc patrem nosmet dominumque potentem,
Praestet [4] opem, miseris praebens [5] solatia cunctis.
Presul Oliva [6] sacram struxit hic funditus aulam,
Hanc quoque perpulcris [7] ornavit maxime donis:
10 Semper ad alta tulit, quam gaudens ipse dicavit.
Est hic et Arnulphus [8] arum [9] qui prima domorum
Menia construxit, primus fundamina iecit,
Sedis et egregię presul rectorque Ierundę [10].
Quintus in hac aula Guidisclus [11] prefuit abbas [12].
15 Claret post sextus Sen dictus nomine fredus [13].
Septimus ipse sequor qui nunc sum carminis auctor [14].

[II. *De comitibus*]

Conditur hic primus Guifredus [15] marchio celsus,
Qui comes atque potens fulsit in orbe manens.

(1) Del P. Villanueva ho prenen: *España Sagrada*, XLIII, 130; Pellicer, *Breve reseña del resultado de la visita al R. M. de Santa María de Ripoll*, p. 12; *S. M. R.*, 193-195, i *S. M. M.*, 82, 364-367. — Ho copien d'En Bofarull: Amador de los Ríos, *Historia crítica de la literatura española*, II, 332-334; Monsalvatge, *Besalú*, I, 62, 68, 72, 84; A. Elías de Molins, *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, julio 1904, pàg. 18.—(2) Compari's: «*Cecilie festum pangentes virginis almum...*», començament d'una seqüència, inèdita i notada, en el darrer full del ms. Ripoll 52, Arxiu de la Corona d'Aragó (segle XI). — (3) Compari's amb el vers 5 de l'*Epitaphium Oldrudae* de Rabanus Maurus: *Christe Deus hominum salvator, rector et auctor*. (Migne, vol. CXII, col. 1675). — (4) Q: *prebet*. — (5) Villanueva: *prebens*. — (6) Q: *Praesul Oliva*. — Oliva, l'autor del poemet, que parlarà d'ell en primera persona en el vers. 16. Setè abat del monestir des de 1008, bisbe de Vich des de 1018. — (7) Q: *perpulchris*. — (8) Arnulf, quart abat de Ripoll (948-970), fou també bisbe de Girona (954-970). — (9) Q: *harum*. — (10) Q: *Gerundae*. — (11) Widiscle, successor d'Arnulf en l'abadia de Ripoll (970-979). — (12) Q: *abba*.—(13) Seniofred, l'abat antecessor d'Oliva (979-1008). Aquest artifici de partir un nom propi és, potser, imitat de Sant Eugeni, que l'usa en nou versos dels deu que té la seva obreta XXIII, *Ad Joannem*, que comença: *O* Jo *versiculos nexos quia despicis* annes (Vide: Monumenta, 262).—(14) Compari's: *Ergo age, sanctificus adsit mihi carminis auctor*. (Juvencus, *Evangelicæ historiæ*, I, item præf. 25.) — (15) Wifred I *el Pilós*, primer comte propietari de Barcelona (874-898) i de la majoria dels comtats de Catalunya; fundador del monestir de Ripoll (888) i besavi d'Oliva.

Hancque domum struxit [1] et structam sumptibus auxit:
20 Vivere dum valuit, semper ad alta tulit [2].
Quem Deus aethereis nexum [3] sine fine coreis, [4]
Annuat in solio vivere sydereo.
Hic dominus patriae [5] recubans, presulque Ierundae [6],
Abdita Felicis [7] prodidit ossa pii.
25 Dictus in hoc aevo [8] patris de nomine MIRO [9]:
Evehat [10] hunc regnum Christus [11] ad ethereum [12].
Huius et annexo genitor tumulatur [13] in antro,
MIRO [14] sed ipse comes, clara patrum soboles [15].
Hinc comes, egregia princeps, hac conditur urna,
30 Nomen AVE [16] referens, prolis honore vigens.
Stemmate sceptrigero potiatur munere divo
Eruta supliciis [17], polleat aucta bonis.
Hic ERMENGAUDUS [18], Sunieri [19] nobile pignus,
Perditus, heu, gladio, ac [20] requiescit humo,
35 Hunc fera mors rapuit, quae nulli [21] parcere novit [22]:
Parce, Deus, famulo, conditor alme, tuo.
Post quoque GUIFREDUS [23], crudeli morte peremptus [24],
Nobilis atque comes, quem tulit atra dies [25],
Hoc iacet in tumulo compressus cespite duro [26]:
40 Confer opem misero, Christe Deus, famulo.
Contegit hic tumulus SINFREDI [27] nobile corpus,
Qui comes egregius splenduit, atque pius [28].

(1) «...qui praedictum coenobium a fundamentis extrucxit» diu Oliva en l'Acte de Consagració de 15 de gener de 1032. — (2) Compari's amb el vers 10. — (3) BOFARULL: *nexuum*. — (4) Q: *choreis*. — (5) Miró II *Bonfill*, comte de Besalú (968-984), succeint son germà Seniofred, fills ambdós de Miró I i d'Ava (v. 27-32); bisbe de Girona, succeint Arnulf (970-984). Oncle d'Oliva. — (6) BOFARULL: *Jerunde*; Q: *praesulque Gerunde*. — (7) BOFARULL: *felicis*. — (8) VILLANUEVA: *euvo*. — (9) Compari's amb el vers 7 de l'epitafi d'Eggihard: *Aggiardus patrio nomen de nomine dictus*. — (10) VILLANUEVA: *aeveat*; BOFARULL: *peiveat*. — (11) BOFARULL: *Xpo*. — (12) BOFARULL: *aethaereum*. — (13) BOFARULL: *tumulator*. — (14) Miró I, comte de Besalú i de Cerdanya (898-927), per successió de son pare Wifred *el Pilós* (v. 17-22). Avi d'Oliva. — (15) «...præclara soboles» diu dels fills de Miró I, de Besalú, i de Sunyer, de Barcelona, l'acte de Consagració de 15 de novembre de 977. — (16) Q: *Avae*. — Ava, esposa de Miró I, mare de Seniofred (v. 40-46), Wifred II (v. 37-39), Miró II (v. 23-26) i Oliva *Cabreta*. Avia d'Oliva. — (17) VILLANUEVA: *eruit*; Q: *eruit suppliciis*. — (18) Ermengol, fill del comte de Barcelona Sunyer, a qui son pare donà en vida el comtat d'Ausona, però havent premort Ermengol el comtat revertí a Sunyer (en 940, 941 o 942). Oncle-cosí d'Oliva. — (19) BOFARULL: *Sunierii*. — (20) BOFARULL: *hoc*; Q: *hac*. — (21) BOFARULL: *nuli*. — (22) Compari's amb el vers 9 de l'epitafi d'Eggihard: *Hunc rapuit ferro mors insatiabilis umbris;* i també amb el vers 2 de l'*Epitaphium Adalhardi* de Rabanus Maurus: *Unus de clero, mors fera quem rapuit* (MIGNE, vol. CXII, col. 1673). — (23) Q: *Guiffredus*. — Wifred II de Besalú (927-957), que succeí son pare Miró I (v. 27-28) en aquest comtat. Oncle d'Oliva. — (24) Compari's: *indigna morte peremptum*. VIRGILI, *Æneis*, VI, 164. — (25) Compari's: *abstulit atra dies*. VIRGILI, *Æneis*, VI, 429; XI, 28. — (26) Compari's amb el vers 17 de l'epitafi d'Eggihard: *Hoc jacet in tumulo tantum sed carne sepultus*. — (27) Q: *Sinffredi*. — Seniofred, fill de Miró I de Besalú i Cerdanya (v. 27-28), que succeí son pare en el comtat de Cerdanya (927-968) i son germà Wifred II (v. 37-40) en el de Besalú (957-968). Oncle d'Oliva. — BOFARULL, I, 93, refereix, erradament, aquests versos a Seniofred d'Urgell, fill i successor en aquest comtat de Wifred I *el Pilós*. — (28) Compari's amb el començament de l'*Epitaphium Lotharii Imperatoris* de Rabanus Maurus (MIGNE, vol. CXII, col. 1669):

Continet hic tumulus memorandi Caesaris ossa
Lotharii, magni principis atque pii.

Bellipotens [1], fortis, metuendus et acer in armis
Terribilis reprobis, et decus omne suis.
45 Quisquis ades, lector, suplex [2] dic: parce, Redemptor,
Hunc, miserans, famulum fer super astra tuum [3].

(1) Compari's: *bellipotens*. VIRGILI, *Æneis*, XI, 8. — (2) Q: *supplex*. — (3) Aquest dístic recorda el segon dels tres que en lloança de Lluís *el Piadós* afegeix pel seu compte Gerward o Gerwold en copiar la *Vita et gesta Caroli* de Eginhard, obra i versos conservats a Ripoll en el manuscrit B, foli 182:

Gerwardus, supplex famulus, qui mente benigna
Egregiam extollit nomen ad astra tuum.

7. [DE RIPOLL]

Ms. D, 21.—BEER-GARCIA, 24 (els 2 primers versos).—2 A1b + 1 A1a.—Primera meitat s. XI.

Virginis hanc aulam sacravit Oliva beatam.
Hec domus est sancta quam fecit domnus Oliva [1].

† † Cęlitus accensus divini numinis igne [2].

(1) BEER-GARCIA llegeixen, sense tenir en compte la mesura del vers: *dominus Oliva*. — (2) Encara que el sentit hi porti, no es pot assegurar que aquest vers formi un tot amb els dos primers, dels quals el separa molt d'espai en el ms.

8. PROSOPOPEIA

Ms. C, 6.—VILLANUEVA, VIII, 58; BEER, I, 89. — 6 A1b. — Monjo Oliva, entre 1018 i 1046.

	Sede sedens diva comes, abbas, praesul OLIVA,	tri
	Rimans cum studio quid musicet eufona Clio,	OLIVA
·P· [ater] [1]	Me fore delegit, ARNALDUS iusa peregit,	ni
·VI· [os]	Qui iussus peragit quicquid laudabile sentit.	ARNALDUS
·P· [neuma]	5 GUALTERUS vero, de fonte regressus Hibero [2],	tas
	Formis signavit, numeris signata probabit.	GUALTERUS

(1) Ningú no havia resolt encara l'enigma d'aquestes inicials. La interpretació que hi don (Πατήρ, Υἱός, Πνεῦμα) em sembla prou justificada per ço que és escrit en el marge dret i per la pruïja hel·lenitzant dels ripollesos. — (2) BEER identifica *Fons Hiberus* amb Fontibre en Reinosa; però, no sabent-se de cap monestir famós en aquesta localitat, crec que s'han de prendre les paraules d'Oliva com una determinació topogràfica molt més ampla.

9. IN LAUDEM BERNARDI ABBATIS († 1102)

Mss. B, 16; Q, 12. — GARCÍA, 160. — 11 A1'b.

Egregius pastor divinae legis amator
BERNARDUS [1] dulcis qui fuit Abba suis.
Ultra vim formae servavit munia [2] normae.
Verbis quod monuit, actibus edocuit.

(1) Bernat, primer abat de Ripoll subjecte a Sant Víctor de Marsella (1071-1102). — (2) Q: *munica*. La correcció, imposada pel sentit i per la mesura, és de GARCIA.

5 Per populos flagrat proprio quod nomine signat.
Dulcis odor Christo hic fuit in populo.
Istud coenobium suscepit iure regendum.
Quod bene disposuit, praedia restituit.
Hinc architectus doctus, bonus atque benignus
10 Aedes restruxit, quodque necesse fuit.
Annis terdenis pius hic pater optime rexit.
Debita pars solvit, terrea deservit.
Bis Iunius denas noctes transegerat actas
Ulterior nobis his fuit atra nimis.
15 Huius tot gentes planxere funera flentes
Et pastoris oves, proh dolor! heu lugubres.
Illa dies testis qua solvit foedera carnis
Egrediens anima sexta fuit feria.
Ligneus est tumulus iacet in quo nobile corpus
20 Hoc habet in templo Virgo Maria suo.
Qui populum salvas caeli sibi pandito valvas.
Da requiem famulo, rex bone Christe, tuo.
Amen.

10. Epitafi de Tallaferro († 1020) i de son fill Guillem († 1055)

Antonio de Yepes, *Crónica general de la orden de S. Benito, Patriarca de religiosos*, IV, 216 (1); Villanueva, VIII, 30: «Púsose en el mismo siglo [XI] un epitafio común a padre e hijo, el cual se lee con harta dificultad por estar el sepulcro a la raíz de la pared, y por hallarse ya gastadas las letras.» Id. XV, 67 (2); Pellicer, *S. M. R.*, 197, i *S. M. M.*, 371; F. Fita, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, VI, 40. — 8 A1 de diversa forma (A1b, A1c).

Splendor, forma, caro, virtus (3) cum germine claro,
Ut cito florescunt, modico sic fine licuescunt (4).
Hoc (5) duo testantur comites, hic qui (6) tumulantur:
Bernardus (7) *Taiaferr*, Guilelm (8) cognomine *Crassus*;
5 Sed pater infando (9) Rodano (10) fatalia passus (11).
Armis, consilio, rebus, fama viguere (12),
Sumptibus (13) hanc multis ditare domum studuere:
Unde coronati regnent super astra locati (14).
Amen.

(1) D'aquest ho copia la *Marca Hispanica*, col. 431. — (2) D'aquí ho pren: Monsalvatje, *Besalú*, I (Olot, 1889), p. 110. — (3) Villanueva, VIII: *virtuz*. — (4) Marca: *liquescunt*. — (5) Marca: *Hae*. — (6) Marca: *qui hic*. — (7) Villanueva: *...de*. — (8) Marca: *Tainfer, Guillelmus*. — (9) Fita és l'únic que llegeix aquest hemistiqui. Pellicer: G. *pater B. f[ilius] B [ernard]i*. — (10) Pellicer intercala *qui*. — (11) Villanueva, VIII: *passuz*. — (12) Marca: *vigore*. Aquest vers resulta coix. — (13) Villanueva recomana aquesta lectura, però veu: *super*. — (14) Fita: *beati*.

11. Epitafi de Ramon Berenguer III († 1131)

Villanueva, VIII, 24; Pellicer, *S. M. R.*, 68, i *S. M. M.*, 123. — Bofarull, II, 175: «Su sepulcro es de piedra común y está sostenido por ocho columnas de la misma materia. Así éstas como la urna, que es muy grande, están trabajadas, pero con poca finura. La urna presenta por su frente varios relieves divididos en siete cuadros alusivos a la muerte, entierro y traslación del difunto. En las pilastritas o fajas intermedias están escritos algunos versos leoninos con caracteres mayúsculos mal formados y encajados unos con otros. Por haber estado este sepulcro por muchos siglos en la salida de la Iglesia al claustro a mano derecha, y expuesto por consiguiente a las pedradas y travesuras de los muchachos, están dichos relieves bastante desfigurados, y es imposible leer muchas de sus letras. Sin embargo al lado del primer relieve, que representa la muerte del Conde y dos ángeles que suben su alma hacia el cielo, se ha podido leer el verso siguiente:

Marchio Raymundus moriens petat (1) etera (2) mundus

El lado del segundo relieve, que representa los obispos haciendo las ceremonias religiosas sobre el ataúd, no se han podido leer sino algunas palabras del siguiente:

Absolvunt isti comitem patres vice Christi (3)

El lado del tercer relieve que parece representar el real palacio, o bien las murallas de la ciudad, con soldados y una multitud de gentes que lloran, se lee este otro:

Plangitur a turbis casum plangentibus urbis.

No se pueden leer los de los demás relieves que representan la traslación, exequias y entierro del difunto.»

(1) Pellicer: *petit.* — Villanueva no llegeix més que aquest vers. — (2) *Etera (aethera)* tals hel·lenisme. Manca en el Du Cange. — (3) Pellicer es l'únic que llegeix en el segon hemistiqui les paraules: *comitem patres.*

12. Epitafi de Ramon Berenguer IV († 1162)

Ms. 107 *col. Baluze B. N. P.*, fol. 162. — Argaiz, *La perla de Cataluña*, 60; Villanueva, VIII, 23; Bofarull, II, 200; Pellicer, *S. M. R.*, 69 i *S. M. M.*, 124; R. Beer, II, 26.

Dux ego de matre, rex coniuge, marchio patre,
Marte, fame fregi mauros, dum tempore degi,
Et sine iactura tenui Domino sua iura (1).

(1) La lletra de l'epígraf, segons Villanueva i Bofarull, era dels segles XIV o XV; però no hi ha pas dubte que els versos pujaven a major antiguitat. La inscripció devia haver estat renovada.

13. [In la]ude Raimundi Berengarii (1) comitis Barchinone et principis Arago[num et comitis Provincie (2)] († 1162)

Ms. M, 109. — Du Méril *P. P. L.*, 306 (versos 1-14); Beer II, 28. — 20 B2b', escrits estrofa per ratlla i separats per punts. — Notació musical en la primera estrofa.

Mentem meam ledit dolor (3),
nam natalis soli color,
Color, inquam, genuinus
fit repente peregrinus.

(1) Al marge, de lletra posterior (d'En Paulin Paris ?): *Raimon Berenguer, comte de Barcelone, mort le 6 août 1162 en Italie.* — (2) Entre claudàtors el que llegeix En Beer, però que ara no es veu clarament en el ms. — (3) Entre la notació i la primera estrofa diu, de lletra posterior: *Gesta francorum, Gesta francorum*... i quatre paraules més que no es distingeixen.

5 Color quippe naturalis
nunc afflictam gentem malis
Mire nuper decorabat,
dum vir magnus radiabat.

Magnus, inquam, comes ille,
10 qui destruxit seras mille
Mahumeti fede (1) gentis,
genu nobis iam flectentis.

Sensit Lorcha (2) virum tantum,
et Siurana mons gigantum,
15 Almeria cum carinis,
sed Tortosę mox vicinis.

Hunc Hylerde urbs expavit,
Fraga virum trepidavit,
quę sub una simul luce
20 hoc succumbunt nostro duce.

Barchinonam, Taragonem,
[Arelatem, Ta]raschonem
rexit florens ope, fama,
terrens hostes his plus flamma.

25 Victor semper, [nunquam v]ictus
cuius terror fuit hictus
sepe fures emit auro
illos ornans crucis lauro (3).

Ausu constans pertinaci,
30 [sensu vi]gens perspicaci,
ad se orbem fere totum
traxit tonans in remotum.

(1) DU MÉRIL: *caede*. — (2) «Lorca en Catalogne, que Pline appelait *Ilorcum*, *Historiæ Naturalis*, l. III, ch. 1er». Aquesta nota d'En DU MÉRIL tothom ha vingut copiant-la. No obstant, la ciutat d'*Ilorci*, encara que tarraconense, no era catalana, sinó de l'actual Múrcia. Pertanyia als *Bastetani*, en el conventus *Carthaginensis*, i estava sobre el *Tader* (Segura). El nostre Ramon Berenguer IV hagué d'apoderar-se de la ciutat de Lorca quan anà en ajuda d'Alfons VII de Castella per a la conquesta d'Almeria.—(3) A manera de variant d'aquests últims versos, segueix en la mateixa ratlla: «vel

[sepe?] firmans pacem auro
decor suus terret mauro»

(que En BEER llegeix: *at firmans pacem auro — decor suis terror mauro*).

Nam hunc magnus rex Francorum
mir[abatur] et Anglorum,
35 Huic favebat Alemannus,
Dextram dabat Toletanus.

[Pa.................. plena]
probitatis............ [v]ena.
Sub communi cessit morte,
40 sed celesti vivat sorte.
Amen.

14. De Episcopo Papiense

Ms. F, 101 *b*. — 12 Bib', escrits dos per ratlla. — Any 1180, aproximadament [1].

Urbs Papia, gratulare hoc pro tant[o] presule [2],
qui te reget, sicut decet, mirifico ordine.
Viduata iam ex diu pastor[e] catholico,
pecte comas, quia nubis presuli legitimo.
5 Tuę formę cultum addas, parum livent oculi,
pro plangore que[m] sumpsisti ex dissensu populi.
Clerus, proceres et cives grates reddant Domino,
qui pastorem talem habent suo episcopio.
Qui non curat adulantes nec placere omnibus,
10 sed, propositum premendo, se regit divinitus [3]
Cuius vocem lupus rapax timens cupit fugere,
sic nec audet suas oves a longe respicere.
Unde gaudens clericorum ordo imtime *(sic)*,
melos sonet Salvatori fretus hoc antistite.
15 Est nu[n]c equidem plaudendum, quia sicut spargere
malus pastor studet oves, sic iste colligere.
Hic, et nobilis et prudens, honestatem diligit,
et eclesię profectum, presuli quod convenit.
Et idcirco deprecemur Christum nunc magnopere,
20 ut hic felix diu vivat suo fretus numine.
Isto quidem conservato salvi fient clerici,
si salvatur servabuntur, pariter et laici.
Quare clerus et communis populus congaudeat,
et antiqui dolos hostis hactenus non timeat.

(1) Beer-Garcia no s'adona d'aquest text. — (2) Sant Lanfranc, segurament. Vegi's més amunt. — (3) Compari's aquests quatre versos 7-10 amb els 9-12 del text següent.

15. Ad Episcopum Metensem [1]

Ms. F, 101 *b*. — 11 B1b', escrits dos per ratlla. — 1171-1179 [2].

Infulam pontificalem quisquis cupit sumere
nobilis et literatus sit, et mundo corpore.
Nobilis, ut largitatis dexteram obtineat;
literatus, ut commissas oves bene muniat.
5 Sit et mundus, ut libare Christo possit placide,
sic ad cęlum datas oves poterit conducere.
Cur hoc dicam forsam velit aliquis attendere,
audiendo quod tam dicam poterit advertere.
Huius civitatis clerus grates debet Domino,
10 quod pastorem talem habent suo episcopio.
Qui non curat seculares res tractare penitus,
sed, divinis insistendo, sua[m] tractat cęlitus [3].
Nobilis hic et in omni doctus est scientia,
unum nunc in eo viget maxima clementia.
15 Lumbos habet sic percinctos ipsa pudicicia,
quod ab eo removetur omnis inmundicia.
Nunquam fuit quisquam pastor oves qui sic regeret
sicut iste, qui vel unam oberrantem perderet.
Si per singulas virtutes eius vellem currere,
20 quod inciperem non possem ad effectum ducere.
Finem, ergo, nos ponamus istis demum laudibus,
que per se finem non habent, nostris in carminibus.

(1) Frederic de Pluyose, segurament. Vegi's més amunt. — (2) Beer-Garcia. No s'adonen d'aquest text. — (3) Compari's aquests quatre versos 9-12 amb els 7-10 del text anterior.

16. Nota del «Chronicon Rivipullense»

Ms. A. — Villanueva, V, 249. — 2 A1b.

1191. Clemens papa III.

Capta Saladino fuit anno crux sacra trino.
Res polus orrendas dat mercurii VI kalendas.

17. Epitafi de l'abat Ramon dez Bach († 1234)

Pellicer, *S. M. R.*, 79; *S. M. M.*, 143. — A1'b.

XIII Kal. Februarii anno Domini MCCXXXIIII obiit R. P. admodum dominus Raimundus de Bacho, abbas istius monasterii, cuius anima per misericordiam Dei R. I. P.

Qui tumulum cernis, cur non mortalia spernis?
Tali namque domo clauditur omnis homo [1].

(1) Els mateixos versos es llegeixen en una llosa sepulcral de 1258 a Sant Andreu de Rivesaltes (Vide: F. MONSALVATJE, *El obispado de Elna*, Olot, 1914, III, p. 22), i es llegeixen també acabant l'epitafi del bisbe de Girona Pere de Rocabertí, mort en 1324 (Vide: VILLANUEVA, XIII, 208).

18. EPITAFI DE L'ABAT BERTRAN DEZ BACH († 1280)

PELLICER, *S. M. R.*, 79; *S. M. M.*, 143. — A2a, A1a.

VII Kal. Februarii anno Domini MCCLXXX obiit R. P. admodum dominus Bertrandus de Bacho, abbas istius monasterii.

Quod sum vos eritis, quippe quod estis eram.
O tu qui transis! Dominum orare memento.
..... In hoc monumento ora sic: Pater noster [1].

(1) Així, tal com dóna el text En Pellicer, el 1.r és un pentàmetre, el 2.n (amb la incorrecció de llegir *dominũm*) un hexàmetre; el 3.r no és vers. Una versió d'aquests versos més correcta que la de Ripoll — si en Pellicer va llegir-la bé — és la que es troba a Sant Pau de Fenolleda en l'epitafi del rector Joan Noedes, de l'any 1307:

Plangite, qui cupitis mortem vitare severam,
Quod sum vos eritis, quippe vos estis eram
O, tu qui transis, Dominum rogare memento
Pro me, qui jaceo tumulatus in hoc munumento

(MONSALVATJE, *El Obispado de Elna*, III, 200.)

19. ELOGI DE PERE II *el Gran* [1] († 1285)

Ms. N, 85.—11 A1b escrits en el marge superior a tres columnes: 1.a i 2.a, de quatre versos cada una, l'un sota l'altre; 3.a, dels tres últims escrits seguits, separats amb punt, a l'extrem del foli, en el poc d'espai que els altres deixen lliure.

Rex Petrus, a petra dictus, requievit invictus: [2]
Magnificus, fortis, persolvit debita mortis;
Prevaluit gestis, testis sit gallica pestis [3].
Petrus, quem petra tegit, reges et regna subegit;
5 Fortes confregit, que cepit cuncta peregit.
Audax, magnanimus sibi miles quisque fit ymus [4],

(1) Ve a ésser com una glossa marginal al passatge dels *Gesta Comitum* que narra la mort del rei. Coincideix en gran part amb l'epitafi d'aquest a Santes Creus. Vide VILLANUEVA, XX, 114, i BOFARULL, II, 245. — (2) Compari's amb la inscripció que es llegeix damunt la portalada de l'església romànica de Sant Joan Baptista de Canet, en el Conflent:

Hanc Petrus, a petra dictus, que scandit ad etra,
Aulam fundavit, illum Deus unde beavit.

(MONSALVATJE, *El Obispado de Elna*, III, 149.)

(3) Aquests tres primers versos no són a l'epitafi. — (4) VILLANUEVA, després de *quisque*, no llegeix res més. — BOFARULL: II: *fit unus*.

Qui bello primus inerat, jacet hic modo limus [1].
Rex Aragonensis, comes eciam [2] Barchinonensis,
Defecit membris undena nocte novembris.
10 Anno milieno centum bis, et octuageno
Quinto. Siste pia sibi tutrix virgo Maria.
Amen.

(1) VILLANUEVA i BOFARULL: *imus*. — Entre aquest vers i el següent, en l'epitafi, n'hi ha cinc més. — (2) En l'epitafi: *comes et dux*.

20. QUOMODO PRIMUM AMAVIT

Ms. F, 96 *c*. — 11 Dib″ escrits estrofa per ratlla. — Darreries s. XII [1].

Aprilis tempore, quo nemus frondibus
Et pratum roseis ornatur floribus,
Iuventus tenera fervet amoribus

Fervet amoribus iuventus tenera,
5 Pie cum concinit omnis avicula
Et cantat dulciter silvestris merula.

Amor tunc militat cum matre Venere,
Arcus heburneus [*sic*] non cessat flectere,
Ut matris valeat regnum extendere.

10 Venatu rediens eodem tempore,
Sol cum descenderat vergente cardine,
Errantes catulos cepi requirere.

Quos circumspiciens nusquam reperio,
Unde non modicum sed satis doleo
15 Non cessans, igitur perditos querito.

Illos dum querito filius Veneris,
In arce residens, ad instar numinis,
Inquit: — «Quo properas, dilecte iuvenis?

Dianę pharetrę fractę sunt denuo,
20 Arcus Cupinidis sumetur amodo:
Laborem, itaque, dimittas moneo.

(1) BEER-GARCIA no s'adonen d'aquest text.

Dimittas moneo laborem, itaque;
Non est conveniens hoc tali tempore:
Venari [1] potius debemus ludere.

25 Ignoras forsitan ludos Cupidinis?
Sed valde dedecet si talis iuvenis
Non ludit sepius in aula Veneris.

Si semel luseris in eius curia
Non eam deseres ulla penuria,
30 Illi sed servies mente continua.»

Ad cuius monitus totus contremui,
Velut exterritus ad terram cecidi.
Sic novis ignibus statim incalui.

(1) *Veneri* deia primerament, corregit *Venari* de la mateixa mà.

21. Ubi primum vidi amicam [1]

Ms. F, 96 *c.* — 12 B2b″, escrits estrofa per ratlla. — Darreries s. XII. [2]

Maio mense, dum per pratum,
pulchris floribus hornatum,
irem forte spatiatum,
vidi quiddam mihi gratum.

5 Vidi quippe Cithaream
Venerem, amoris deam,
atque virginum choream,
quae tunc sequebatur eam.

Inter quas erat Cupido,
10 arcus cuius reformido,
sepe qui dicebat «io!»
vocem quam amantum scio.

Ipsa flores colligebat,
quibus calathos replebat;
15 chorus virginum canebat
modis mille, quod decebat.

Postquam vidi tales actus,
penitus perterrefactus,
ipsa dulcedine cantus
20 ab amore fui captus.

Ibi virginem honestam,
generosam et modestam
adamavi, quam suspectam
nulli puto nec molestam.

25 Oculi sunt relucentes,
nivei sunt eius dentes,
nec papillę sunt tumentes
sed sunt quasi nix candentes.

Frons ipsius candens, gula,
30 manus, pedes atque crura,
candescentes sicut luna,
carent vetustatis ruga.

(1) En el ms.: Ubi primum vidi macima. — (2) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text.

Hanc amavi, hanc amabo,
dulciter hanc conservabo,
35 huic soli me donabo
pro qua sepius dictabo.

Eius nomen, si quis querit,
dicam, quia pulchrum erit:
I in ordine precedit,
40 **V** post sibi iunctum venit.

D post tertium ponetur,
quartus locus **I** donetur,
T in fine reservetur:
totum nomen sic habetur.

45 Huius longa si sit vita,
mea erit credas ita,
finietur sed si cita;
moriar hac pro amica.

22. LAUDES AMICE (1)

Ms. F, 96 *c*. — 14 B5'b, escrits estrofa per ratlla. — Darreries del s. XII. (2)

Sidus clarum
puellarum,
flos et decus omnium,
rosa veris,
5 quae videris
clarior quam lilium.

Tui forma
me de norma
regulari proicit,
10 tuus visus
atque risus
Veneri me subicit.

Pro te deę
Cithareę
15 libens porto vincula,
et alati
sui nati
corde fero spicula.

Ut in lignis
20 ardet ignis
siccis cum subducitur,
sic mens mea
pro te, dea,
fervet et comburitur.

25 Dic, quis durus,
quis tam purus
carens omni crimine,
esse potest,
quem non dotes
30 tuę possint flectere?

Vivat Cato,
Dei dato,
qui sic fuit rigidus,
in amore
35 tuo flore
captus erit fervidus.

Fore suum
crinem tuum
Venus ipsa cuperet,
40 si videret;
et doleret
suum, quod exuperet.

Frons et gula
sine ruga
45 et visus angelicus,
te cęlestem,
non te[r]restrem,
denotant hominibus.

(1) En el ms.: ECIMA SEDUAL. — (2) BEER-GARCIA no s'adonen d'aquest text.

Tibi dentes
50 sunt candentes,
pulcre sedent labia,
que siquando
ore tango
mellea dant suavia.

55 Et tuarum
papillarum
forma satis parvula
non tumescit,
sed albescit,
60 nive magis candida.

Quodquod manus,
venter planus
et statura gracilis
te sic formant
65 et cohornant,
quod nimis es [h]abilis?

Nitent crura,
sed quid plura?
deas pulcritudine,
70 et celestes
et terrestres,
superas et genere.

Et idcirco,
pia virgo,
75 nulli sit mirabile,
si mens mea
pro te, dea,
lesa sit a Venere.

Quare precor,
80 mundi decor,
te satis sum opere,
ut amoris,
non doloris,
causa sis hoc pectore.

23. QUOMODO PRIUS CONVENIMUS

Ms. F, 96 c. — 12 A1'a, escrits un per ratlla. — Darreries del s. XII [1].

Sol ramium fervens medium dum scandit olimpi,
Fessus pernimium membra thoro posui.
Ostia clauduntur, non clauditur una fenestra,
Que placido vento pervia sola foret.
5 Curas postpono, quoniam dormire volebam,
Sed Veneris flamma torqueor ipse nimis.
Dumque nimis crucior satis alto vulnere lesus,
Ianua cum digito tacta parum sonuit.
Illico surrexi, cupiens decernere quis sit,
10 Ostia tam leviter qui digito tetigit.
Cumque manu clausas valvas aperire volebam,
Fregit poste seram protinus ipsa Venus.
Venerat illius conductu pulcra puella,
Hoscula mille modis que mihi cara daret.
15 Flora sibi nomen, quia florida sunt sua facta,
Gutture mella gerens, mellea verba dedit.

(1) BEER-GARCIA no s'adonen d'aquest text.

Cuius crus tenerum tenui, quod non negat ipsa,
  Insuper et coxas, sponte sua tetigi.
Nec vetuit niveas post me tractare papillas,
20 Quas tractare mihi dulce nimis fuerat.
Venimus ad lectum, conectimur insimul ambo;
  Cetera, que licuit sumere, non piguit.
Hanc igitur cupio felicem vivere semper,
  Hoc tamen addendo: vivat ut ipsa mihi.

24. AD AMICAM (1)

Ms. F, 96 *d*. — 10 A1b, A1c. — Darreries s. XII (2).

Luna velut stellas, sic vincis, amica, puellas.
Mente tibi pura, quare cupio bona plura.
Corde tibi puro, virgo, per numina iuro.
Ardet ut in lignis succensus maximus ignis,
5 Sic mea mens ardet: moriar si quod volo tardet.
Me tuus ardet amor; trascendet ad ethera clamor,
Ni sanes mentem, pro te vulnus patientem.
Semper corde manes, decet ut mea pectora sanes.
Des mihi, virgo, mori, si non concedis amori.
10 Pelle precor mortem, vitę serva mihi sortem,
Si valet hoc fieri: mea sis specialis amica;
Et decet et cupio quod sis sub corde pudica.

(1) En el ms.: MACIMADA. — (2) BEER-GARCIA no s'adonen d'aquest text.

25. AD AMICAM (1)

Ms. F, 96 *d*. — 8 A1'a', escrits un per ratlla. — Darreries s. XII (2).

Dulcis amica mei, valeas per secula multa:
  Sis semper felix, dulcis amica mei.
Dulcis amica mei, superat tua forma puellas,
  Luna velut stellas, dulcis amica mei.
5 Dulcis amica mei, nimiis fervoribus angor:
  Igne tui tangor, dulcis amica mei.
Dulcis amica mei, pro te nimis angor amore:
  Me tuus ardet amor, dulcis amica mei.

(1) En el ms.: MACIMADA. Construïda exactament que aquesta poesia és la de MARBODUS, *Contra invidum* (MIGNE, CLXXI, 1719). — (2) BEER-GARCIA no s'adonen d'aquest text.

Dulcis amica mei, moriar, mihi crede, dolore,
10 Ni mihi des vitam, dulcis amica mei.
Dulcis amica mei, vitam mihi si dare velles,
Quod volo tu velles, dulcis amica mei.
Dulcis amica mei, si queris quid volo, vellem
Tactum non factum, dulcis amica mei.
15 Dulcis amica mei, satis est tractare papillam
Hoscula iungendo, dulcis amica mei.

26. De somnio

Ms. F, 96*d*. — 19 Dib', escrits un per ratlla. — Darreries s. XII (1).

Si vera somnia forent, que somnio,
magno perhenniter replerer gaudio.
Aprilis tempore, dum solus dormio,
in prato viridi, iam satis florido,
5 Virgo pulcerrima, vultu sydereo
et proles sangine progressa regio,
Ante me visa est, que suo pallio
auram mihi facit cum magno studio.
Auram dum ventilat, interdum dultia
10 hore mellifluo iungebat basia,
Et latus lateri iuncxisset pariter,
sed primum timuit ne ferrem graviter.
Tandem sic loquitur, monitu Veneris:
«Ad te devenio, dilectę iuvenis,
15 Face Cupidinis succensa pectore,
mente te diligo cum toto corpore.
Nimie dilexeris sicut te diligo,
credas quod moriar dolore nimio.
Quare te deprecor, o decus iuvenum,
20 ut non me negligas, sed des solatium.
Nec iuste poteris nunc me negligere,
quippe sum regio progressa sanguine.
Aurum et pallia, vestes purpureas,
renones griseos et pelles varias
25 Plures tibi dabo, si gratus fueris,
et ut te diligo sic me dilexeris.
Si pulcram faciem queris et splendidam,
hic sum, me teneas, quia te diligam:

(1) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text.

Cum nullus pulcrior te sit in seculo,
30 ut pulcram habeas amicam cupio.»
His verbis virginis commotus ilico,
ipsam amplexibus duris circumligo.
Genas deosculans, papillas palpito,
post illud dulcius secretum compleo.
35 Inferre igitur possum quod nimium
felix ipse forem et plus quam nimium,
Illam si virginem tenerem vigilans,
quam prato tenui dum fui vigilans [*sic!*].

27. Aliud somnium

Ms. F, 96 *d*. — 16 AI de diverses formes (AIc, AIb, AIa), escrits dos per ratlla. — Darreries s. XII [1].

Illud si verum fieret, quod somnia monstrant,
Felix pernimium fierem, cui talia constant.
Nocte sub obscura, dum solus forte cubabam,
Ante mei vultum vidi quandam mihi gratam.
5 Cuius forma mihi primum satis est dubitata,
An foret hec virgo fueratque Luce vocata.
Postquam cognovi quod erat speciosior illa,
Illa neglecta, fuit illico tacta papilla.
Venit in amplexus, pectus iacuit prope pectus,
10 Hoscula mille modis dum dat mihi pulcra puella.
Gaudia persensi, que vix mihi nec daret ulla:
Hoscula iungebat sed me spes vana ferebat.
Namque sui tenerum volo dum circumdare collum,
Nescio quo fugit, nec verbum protulit ullum.
15 Unde nimis doleo, puto sed magis inde dolebo,
Ni, quod per somnum tenui, vigilans retinebo.

(1) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text.

28. [Amicae et Amici Dialogus [1]]

Ms. F, 96 *d*. — 8 × 2 AIc escrits un per ratlla. — Darreries s. XII [2].

Ad amicam [3]

Conqueror et doleo de te, mea dulcis amica:
Quod prohibet facies, nimis exigis esse pudica.
Fac placeas Veneri, Veneris vel desine formam.
Me doctore, potes Veneris cito discere normam.

(1) Poso aquest títol per remarcar la unitat de les estrofes que segueixen. — (2) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text. — (3) En el ms.: macimada.

Amica (1)

5 Hoc placet et cupio, meus ut sis semper amicus,
Displicet et doleo nisi sis quandoque pudicus.
Luxuriam fugias, precor, amplectaris amorem,
Convenit et pulcro iuveni servare pudorem.

Amicus (2)

Non te testatur libri dictator amoris
10 Non valet ullus amans semper memor esse pudoris?
Sed fortassis amans non es, licet esse fateris:
Lingua sonat, tamen interius producere queris.

Amica (1)

Dulcis amice mei, cordis non intima ledas:
Diligo plus nimio te quamvis non mihi credas.
15 Non sic fictus amor meus est: si di[s]cere velles,
Scire loqui possint, poterant quod dicere pelles.

Amicus (2)

Fol. 97 *a*] Non nego me sub veste tua tractasse papillam,
Namque modo simile tractasset quislibet illam.
Crura tui, non sponte tua, sic candida nossem,
20 Te nisi per nimias vires devincere possem.

Amica (1)

Simplicis ingenii nimis es, non insipientis:
Virgineę nescis que sit meditacio mentis.
Cum prohibet tactum vult ne meretrix videatur,
Condolet interius nisi quod negat illud agatur.

Amicus (2)

25 Tunc solet hoc fieri cum principium fit amoris,
Inprovisus amor cum primis fervet in horis,
Alterius mores, alter cum denique noscit:
Si placeant facit hec (3) alter quod postea poscit.

Amica (1)

Culpa tui, non culpa mei, perturbat amores,
30 Namque tui varios nequeo cognoscere mores.
Evolat hac illac multa tua parte iuventus,
Unde meus merito monstratur amor tibi lentus.

(1) En el ms.: ACIMA. — (2) En el ms.: SUCIMA. — (3) El ms. diu clarament: «hene».

29. QUARE CUPIDIN (*sic*) MILITAVERIM

Ms. F, 97 *a*. — 8 C2b', escrits estrofa per ratlla. — Darreries s. XII (1).

Grave vulnus amoris
nimis habens doloris:
magni causa furoris
multum inferit terroris.

5 Cuius timens furorem
sum secutus amorem:
sic spernendo terrorem
eius vito dolorem.

Quem dum sequor, apricam
10 sum adeptus amicam,
prius satis cupitam,
mentem gerens pudicam.

Frons ipsius et gula
et papilla sat dura,
15 quia sunt sine ruga,
candent plus nive pura.

Dentes scandescentes,
oculi relucentes,
manus, pedes et crura
20 candent veluti luna.

Hac me Venus donavit,
qua me nimis ditavit:
non me sic ditavisset
aurum si donavisset.

25 Preciosior auro
alioque thesauro:
magis placet quam aurum
omnem vincens thesaurum.

Hanc puellam amabo,
30 solam hanc conservabo:
deprecor Cithaream (2)
mihi quod servet eam.

(1) BEER-GARCIA no s'adonen d'aquest text. — (2) *Cithercam* deia primerament, corregit *Cithaream* de la mateixa mà.

30. AD COMITISSAM FRANTIĘ (1)

Ms. F, 97 *a*. — 14 A1'a, escrits un per ratlla. — Darreries s. XII (2).

Quot tenet astra polus, aqua pisces, pondera tellus,
Tot tibi, vel plura, verba salutis habet.
Forma decora nimis qua non preciosior usquam:
In specie vestis, cur tibi queris opem?
5 Non auro, gemmis poterit tua forma probari:
Aurum cum gemmis forma tui superat.
Si fuerint niveo preciosa monilia collo,
Ex candore gulę crede monile nitet.
Dic mihi, flameolum valet exornare capillos,
10 Quos Febi crines vincere non poteri[n]t?
Anulus in digito tereti si ponitur umquam? [*sic*]
Aurum cum lapide sat magis inde placet.
Frons tua clara nimis: si Sol pacietur ęclipsin,
Restaurare diem fronte tua poteris.

(1) En el ms.: ĘITNARFMASSITIMOCDA. — (2) BEER GARCIA no s'adonen d'aquest text.

15 Sunt tibi candentes dentes oculique micantes,
Necnon crura satis candidiora nive.
Forma papillarum satis est laudanda tuarum:
Albicat ipsa magis parva papilla nive.
Non nimis es longa, pedis est artissima forma:
20 Forma pedis brevis est, omnibus atque placet.
Non tibi sunt similes per se Venus atque Diana:
Sed si iungantur sunt tibi consimiles.
Arte tua superas Venerem, candore Dianam:
Arte Diana valet, candor inest Veneri.
25 Ergo tui forma superat quodcumque videtur,
Cum nichil est usquam quod sibi sit simile.
Francia, quam felix! florem retines mulierum:
Quo vellem, felix, quod mea terra foret

31. Laudes alterius amice (1)

Ms. F 97 *a*. — 13 B2b', escrits quatre versos per ratlla. — Darreries s. XII (2).

Si laudare possem florem
iuventutis et honorem,
laudes darem Guiliberti,
quae est flos totius regni.

5 Sed laudare possum vere,
nam hęc virgo, sine fere,
forma vincit deas poli,
sicut vincit deas soli.

Huic ergo laudes dabo
10 et de ea plus cantabo,
quam de nimpha, quia dea
me sic monet Citharea.

Huius stirpem quare dicam?
quia patet pretermittam:
15 pretermittam quia patet,
notabo quod vos latet (3).

Super omne quod splendescit
crinis huius renitescit,
et odore vincit crocum,
20 vincit mirram et amomum.

Frons ipsius candet ita
quod candore margarita
superatur; vincit solem,
ut plus dicam, per nitorem.

25 Nam quandoque nil splendoris
nobis donat candor solis,
sed frons huius, Dei dono,
semper fulget pari modo.

Ardens orbis oculorum
30 clarum lumen angelorum
representat, qui est testis
quod hęc virgo sit cęlestis.

Nasus, dentes, labra, venter
sunt formata tam decenter
35 ad amorem, quod terrenos
movent et cęlestes deos.

(1) En el ms.: LAUDES ALTERIUS ECIMA. — (2) BEER-GARCIA no s'adonen d'aquest text. — (3) Vers coix. Potser seria: *et notabo quod vos latet*, per omissió mecànica del *et* després de *patet*.

Nimis decens eius gula
candet magis nive pura;
quid, quod niveę papillę
40 durę sunt atque puxillę [1]?

Manus, pedes, atque crura
non discordant a statura,
cui nullum vestimentum
esse potest ornamentum.

45 Namque vestem pulcriorem
Guilibergis [2] ob decorem
dicet esse quisquis sapit,
sed nec stultus hoc negabit.

Vivat ergo, vivat felix
50 per tot tempora, quot fenix
vivat, opto tamen ita:
mea vivat ut amica.

(1) Aquesta forma correspon a la clàssica *pusillæ*, i és constant en aquestes poesies. No la trobo en el Du Cange. — (2) Observi's que en el vers 3 l'ha anomenada Giliberta i ara li diu Guiliberga:

32. Ad amicam [1]

Ms. F, 97 *a*. — 6 A1'a, escrits un per ratlla. — Darreries s. XII [2].

Dulcis amica mei, qua non formosior ulla:
Verbula que mando suspice mente bona.
Perpetuo tuus esse volo dilectus am[i]cus:
Opto modo simili, quod sis amica mei.
5 Iuro Deum, mihi sola places semperque placebis:
Hoc et idem fatias, solus ego placeam.
Non est conveniens nec amabilis est amor ille,
Decidit atque cito, qui manet ambiguus.
Dum manet ambiguus modicum valet inter amantes:
10 Ambiguus fugiat, certus et adsit amor.
Fol. 97 *b*] Dulcis amica, vale, flos, decus imperiale:
Temporibus cunctis, dulcis amica, vale. [3]

(1) En el ms.: MACIMADA. — (2) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text. — (3) Compari's amb el començament de Rabanus Maurus *Ad Brunwardum Chorepiscopum* (Migne, vol. CXII, col. 1559):

Versibus his paucis liceat mandare salutis
Doctor amate tibi, dulcis amice, vale.

33. Amice de Adventu [1]

Ms. F, 97 *b*. — 10 B5'b, escrits estrofa per ratlla. — Darreries s. XII [2].

Noster cetus
psallat letus [3],
in adventu virginis,
Dulces melos,
5 ut ad cęlos
resonet vox carminis.

Ista nimpha,
non in limpha
sed nutrita ex aere (?) [4]
10 puellarum
et nimpharum
genus premit genere.

(1) En el ms.: ECIMA DE ADVENTU. — (2) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text. — (3) Imitació de l'himne *Noster cætus — psallat letus — voce simul consona...* del dia de Nadal. Vide Chevalier, n.º 12257. — (4) El ms. diu clarament: *ex oę*.

Et ut flores
per odores
15 omnes vincit lilium,
sic huic rosę
speciosę
forma cedit omnium.

Huius crinis,
20 non affinis
terrenorum crinibus,
nobis deam
Cithaream
representat omnibus.

25 Quis suorum
oculorum
singularem speciem
non miratur,
si cui datur
30 videat ut faciem?

Candet gula,
sicut pura
nix cum primum cecidit;
candent dentes
35 renitentes,
quod iuventus exigit.

Cuius manus,
mente sanus,
et staturam gracilem,
40 quis videret
nec doleret
non esse palpabilem?

Sed quid plura?
non est dura:
45 mores pulcritudini
non discordant,
sed concordant
velut nix albedini.

Istam, quare
50 si donare
mihi vellet (h)oscula,
nostro metro
valde leto
ferrem ad celestia.

55 Que si sapit
non negavit
tria saltim basia,
cum sic sibi
sicut mihi
60 vel plus erunt dulcia.

34. Ad amicam (1)

Ms. F, 97 *b*. — 5 A1 de diversa forma (A1a, A1b, A1c). — Darreries s. XII (2).

Gemma puellarum, valeas, hoc mandat amicus.
Ut mare vincit aquas inmenso gurgite cunctas,
Lucifer utque suo constringit sydere stellas,
Sic tua forma nitens alias superare puellas
5 Cernitur, et quare volo te, mea dulcis, amare.

(1) En el ms.: MACIMADA. — (2) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text.

35. De amore (1)

Ms. F, 97 *b*. — 8 B5'b escrits estrofa per ratlla. — Darreries s. XII (2).

Felix amor,
unus clamor
turpis nunquam nascitur:
manet gratus
5 et fundatus,
vix aut nunquam labitur.

Prima vice
cum amice
pulcram novi faciem,
10 statim fui
captus sui,
per formosam speciem.

(1) En el ms.: EROMAED. — (2) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text.

Statim dea
Citharea
15 me collisit vulnere,
post ab ea
non mens mea
voluit recedere.

Hanc amavi,
20 lesus gravi
sagitta Cupidinis:
hanc amabo,
conservabo
iussa tanti numinis.

25 Sicut luna,
cum sit una,
suo claro lumine
vincit stellas,
sic puellas
30 ista pulcritudine.

Et idcirco
non est virgo
preter istam alia,
forma cuius
35 vellem huius
oblivisci gaudia.

Forti nodo
pari modo
viget amor fervidus,
40 nulla sorte
nisi morte
fiet unquam frigidus.

Viget ita,
quod, si vita
45 sui transit citius,
mallem mori,
quam amori
serviam ulterius.

36. De estate

Ms. F, 97 *b*. — 16 B2b', escrits els quatre primers versos en una ratlla, i els altres de dos en dos. — Darreries s. XII (1).

Redit estas cunctis grata,
Viret herba iam per prata;
Nemus frondibus ornatur,
Sic per frondes renovatur.
5 Bruma vilis, nebulosa,
Erat nobis tediosa.
Cum aprilis redit gratus
Floribus circumstipatus,
Philomena cantilena
10 Replet nemoris amena,
Et puelle per plateas
Intricatas dant choreas.
Omnis ergo adolescens
In amore sit fervescens,
15 Querat cum quo delectetur
Et, ut amet, sic ametur.
Et amicum virgo decens
Talem querat, qui sit recens,
Atque velit modo pari
20 Tam amare quam amari.
Iuvenis et virgo pulcra
In obscuro premant fulcra,
Et vicissim perconexus
Dulces sibi dent amplexus.
25 Hosculetur hos, maxillam,
Iuvenis dum tenet illam;
Tangat pectus et papillam
Satis aptam et puxillam.
Femur femori iungatur,
30 Fructus Veneris summatur:
Tunc omnino cesset clamor,
Adimplebitur sic amor.

(1) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text.

37. [Nimium ne crede mulieri [1]]

Ms. F. 97 *b*. — 16 Ai de diverses formes (Aid, Aic, Aib, Aie). — Darreries s. XII [2].

Quisquis eris, qui credideris fidei mulieris:
Nonne vides quam curta fides manet in muliere?
Crede mihi, si credis ei quia decipiere.
Nam dabit ipsa fidem tibi, quam violabit ibidem;
5 Cumque tibi iurat, quod te super omnia curat.
Aspice quod iurat quam parvo tempore durat.
Nil tibi debebit postquam quod habes habebit,
Postquam discedes et eam fidam tibi credes,
Accipiens munus, si tunc accesserit unus
10 Quislibet ignotus, tu mox eris inde remotus:
Si sit turpis vel luscus vel corpore fuscus,
Hunc tibi preponet si magna munera donet.
Iurat ei, per membra Dei, per membra piorum,
Quemquam preter eum quod non amat illa virorum.
15 Ergo cave ne tu prave capiaris ab ulla:
Namque fidem servare quidem scit femina nulla.

(1) En el ms. aquests versos apareixen reunits, però sense cap rúbrica. Els he donat la dels dos versos de Marbodus, dels quals vénen a ésser com una glossa (Migne, CLXXI, col. 1684):

Quisquis eris qui credideris fidei mulieris,
Crede mihi, si credes ei, quia decipieris.

(2) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text.

38. Lamentatio pro separationis amicę

Ms. F. 101 *a*. — 27 Aic, escrits vers per ratlla. — Darreries s. XII [1].

Heu! dolor inmodicus, mea qui nunc pectora tangit,
Quod latet interius penitus me mordet et angit.
Sed puto, si nostri causam manifesto furoris,
In manifestando dabitur medicina doloris.
5 Versibus ergo meis, cum Musis, Phebe, venito [2];
Adsit et alma Venus, que subsidietur amico.
Estus erat nimius, quia solem Cancer habebat,
Et mea mens fervens gemino fervore calebat.
Tunc intro thalamum, cupiens relevare calores.
10 Ornatus thalamus roseos habet undique flores.
Accubui lecto, sed nec calor ipse tepescit,
Nec mea mens, nimio vexata calore, quiescit.

(1) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text. — (2) Compari's: *Huc, precor, invito; cum Musis, Phoebe, venito*, vers amb què comença *Astensis poetae novus Avianus* en Du Méril, P. I., pàg. 271.

In thalamo dum sic crucior venit, ecce sororis
In speciem mutata meę, tunc mater amoris.
15 Ad lectum properat laterique meo se iungit et inquit:
«Eu, mihi miser, cur nunc te vita relinquit?
Me miseram, quid agam? moriar si tu morieris,
Quod puto non fieret modo si muliere frueris.
Hoc quod nunc pateris nichil est nisi fervor amoris:
20 Ut valeas, igitur, rumpantur claustra pudoris.
Crede mihi, quod nulla tibi medicina valebit,
Ni calor iste tuus prius in muliere tepebit.
Ergo, citus propera, nimios extingue calores,
Qui, modo mortiferos, fatiunt te ferre dolores.
25 Egregia speciem generosam quere puellam,
Cuius tu formam valeas ad amare tenellam.»
Dixerat, utque novus miles data bella perhorret,
Sic me non solitum luxu Venus ipsa remordet.
Hinc amor et morbus queratur amica monebant,
30 Sed pudor atque timor, velut est mos, impediebant.
Ilico persensit quid erat, quod amare timebam,
Et cur, si valeam, Venerem vitare volebam.
Tunc ait arridens: — «Vereor ne tu moriaris,
Qui pro tam nichilo suffers quod sic patiaris.
35 Tu quia, ni fallor, vitas metuisque pudorem,
Qui tibi donaret vitam, modo spernis amorem.
Sed puerile quidem nimis est, mi dulcis amice,
Vivere si perdes, nimium vivendo pudice.
Quare, mi frater, precor, hunc postpone pudorem,
40 Qui facit ut fugias vitam, dum spernis amorem.
Forsan tu dices: «Nequeo reperire puellam,
»Que mihi conveniat, nostris in partibus ullam.»
Hoc quoque confiteor, sed quod cupis hic reperire
Posses, si velles Romarici Monte redire.»
45 His monitus verbis Veneris, non differo multum
Virgineum Montis Romarici visere cultum.
Illic tunc reperi mihi que bene conveniebat,
Et cuius species nimium mihi pulcra placebat.
Hanc ego dilexi pariter que cessit amori,
50 Sic datur ipsa meo subito medicina dolori.
Sed livor nostros ad presens rupit amores,
Unde meo nimii consurgunt corde dolores.
Vos, igitur, socios, precor, hunc linite dolorem,
Qui puto me morti dabit, huius propter amorem.

39. AD DESERTAM AMICAM (1)

Ms. F. 101 *a*. — 16 A1'a, escrits un per ratlla. — Darreries s. XII (2).

Quot iuvenes Martii (3) gaudent servire feroci,
Quotque velut domine sub iuga sunt Veneris.
Quotque puellarum studio cultuque Diane
Gaudent, ut dominam quotque colunt Venerem.
5 Dulcis amica mei, formosior ipsa Diana,
Tot tibi sint laudes, sed bona plura tibi.
Temporis illis recolens, quo, carmine fausto,
Me tibi teque mihi iuncxit amica Venus,
Conqueror et doleo quod sic, velut ante solebam,
10 Me sociare tibi corpore non valeo.
Sed si, quod cuperem, tibi ne coniungere possem,
Nil mihi felici posse nocere puto.
Namque tuos crines cernens oculosque micantes,
Pascerer ipse tuis dulcibus alloquiis.
15 Hoscula captarem, carnes palpando suaves,
Que puto cęlestes posse movere deos.
Hoscula captando, forsan, quod dulcius esset,
Temptarem tacitus tactus ab igne tui.
Sed cur affecto mihi, quod Fortuna negavit?
20 Forsan, quod cupio quilibet alter habet.
Heu! dolor iste meam mentem iam conmovet intus,
Qui nisi discedat, crede mihi, moriar.
Quare, virgo decens, toto mihi carior orbe,
Vivere si me vis, sit tibi pura fides.
25 Et, quia non possum tibi corpore consociari,
Mente tibi iaceam, nam mihi mente iaces.
Invidus ille, modo pro quo simul esse nequimus,
Vivere nec possit nec sibi mors veniat.
Quam cicius potero, credas mihi, nimpha, redibo,
30 Et, si non potero, rumpar amore tuo.
Suplex ergo Deum rogites ut nostra secundo
Navis eat vento, que freta mota timet.

(1) En el ms.: AD DESERTAM MACIMA. — (2) BEER-GARCIA no s'adonen d'aquest text. — (3) En el ms., per evident *lapsus calami*, diu: *mariti*.

40. [De metricalibus versibus (1)]

Ms. D, 26; F, 14. Beer-Garcia, 25. — 33 Aia, amb combinació externa B. — Segle IX-X.

Metra suit certa si **v**isat rectius arte**m**
Ee sunt famulę sub **t**ectis Calliop**ee**
Tot sonitus dantes quot **c**ondilus arte perar**tat**
Rex **r**erum plastor quo **i**ussit nescius e**r**ro**r**
5 **A**ntr**a** tenere sciat non **t**empli pector**a** car**a**
Sed mi**s**eranda lues ad**i**utis mentibu**s** arte**s**
Unitas **v**ertens sic **v**ultum tinxit (2) **u**t auct**u**
In vigil**i** nectens per**s**tringeret int**i**ma verb**i**
Turba tum **t**antis cum **r**obur men**t**is innesi**t** (3)
10 **C**orripuit **c**ecum mox **e**n iter au**c**tius istu**c**
Et coepit let**e** sub **p**acis te**g**mine star**e**
Restitit ut p**r**imo sump**s**it or**r**entia culto**r**
Tunc copos lau**t**us sibi **i**uris **t**innula pandi**t**
Accipe portent**a** vir**t**us hec **a**ntra rescript**a**
15 **S**uspice niliaco**s** cor**n**uto**s** stigmate biblo**s**
Inmensis dapibus **iei**unos nempe fover**i**
Ut citius repsit ne **v**entis persuit ict**u**
Intimat his (4) primum **iei**unis dentibus ut**i**
Siquid mel lacti**s** do**nas**set cirnea taxu**s**
20 **A**nxia tum lingu**a** gus**t**ans **a**st talia compt**a**
Tollitur in mu**t**is ac **i**uste **t**urbida bombi**t**
Ringere post **r**auce per**s**umpsit **r**ancida fato**r**
En ait insan**e** stant **p**arc**e** pocula rit**e**
Cuius sint **c**ernis sis **e**xipe hę**c** (5) tibi done**c**
25 **T**radatur **t**alis quę (6) **r**oscida po**t**io mulse**t**
Intima d**i**vellens ab**s**cidat tox**i**ca cord**i**
Ut vult**u** cupidum pro**v**idit congr**u**a dict**u**
Sisti**s** sique parum mox **i**nfit creveri**s** orsu**s**
Ardu**a** sum partum temp**t**are suprema s**a**por**a**
30 **R**es **r**obur priscis non **i**ndicenda pero**r**to**r**
Totis infirmor hinc **c**ernue gressius at**tat**
Eedemque comes stent **t**ecum munus ol**ee**
Metra suit certa si **v**isat rectius arte**m**.

(1) Sense títol en el ms. — (2) En el ms. F: *tincxit*. — (3) En el ms. F: *inhesit*. — (4) En el ms. F: *intimat is*. — (5) En el ms. F: *hec*. — (6) En el ms. F: *que*.

41. [VERSUS MONOCORDI [1]]

Ms. C, 5. — VILLANUEVA, VIII, 57 (versos 1-6, 17-20); BEER, I, 88. — 20 A1 de diverses formes (A1b, A1a). — Monjo Oliva, primera meitat s. XI.

Maiores tropos veteres dixere quaternos,
Omnibus ac proprios istis posuere minores:
Tertius at quartum fert, primus iure secundum,
Sextum nam quintus, octavum septimus ambit.
5 Maior in ascensu cordas sibi vendicat octo:
Finalia [2] propria, et quinis descendit ab ipsa.
Sicque minor quinis constat superis et in imis
Quatuor in cordis post mesen continuatis.
Troporum finis cunctorum cernitur omnis;
10 Post mesen quinta primus finitur in ipsa;
Qualiter est tropis cantus quoque subditus omnis.
Principio metaque sui denotat gloria Patri,
Fine quidem cantus monstratur perpete tropus.
Ut pateat cantus constet si legibus aptus.
15 Simphonias recte diatesseron et diapente,
Melis intensas attendes necne remissas.

Iam nunc, PETRE, tibi placeant versus monocordi [3]
Quos, prece multimoda, monacus tibi fecit OLIVA.
Hic, PETRE, mente pia, frater te poscit OLIVA.
20 Emendes recte, quod videris ęssę necesse.

(1) Aquest títol ve sobradament justificat pel vers 17. — (2) VILLANUEVA i BEER llegeixen: *finali a*. — (3) VILLANUEVA: *monocordii*.

42. DE MULTIPLICATIONE VEL DIVISIONE ABACI NUMERUS. PROLOGUS

Ms. A. — 10 A1b, conservats per Benito de RIVAS, *Catálogo de los códices mss. que hoy dia existen en la biblioteca del Real Monasterio de Ripoll en el Principado de Cataluña* (vers l'any 1800; ms. 12-27-4, E 122, de la Real Academia de la Historia, Madrid).— BEER, I, 87.— Monjo OLIVA, primera meitat s. XI.

Claret in exiguis ...... sapientia verbis [1].
Hisque valere suum deprenditur esse profundum.
Cernitur hac tabula numeri consisțere summa.
Legibus inque suis monstratur computus omnis.
5 Illis quisque caret mathesim iam querere cesset.

(1) Rivas no nota que aquest hemistiqui és coix.

Dividit hec numerum lectis in partibus omnem [1],
Atque modo vario perducit multiplicando.
Hec sua sepe legat qui discere dogmata temptat.
Que sensu teneat summo studioque frequentat,
10 Ne ventus tollat quod menti tradere artat [2].

(1) Com observa BEER, ha de llegir-se *omnium*. — (2) Íd. íd. *aptat*.

43. INCIPIUNT AEPISTOLAE DE PASCHALI CICLO AB OLIVA MONACHO SANCTE VIRGINIS MARIĘ RIVIPOLLENTIS AEDITĘ. INCIPIT PROLOGUS METRO EDITUS EROICHO [1].

Mss. A; O, I. — VILLANUEVA, VIII, 220 (del ms. A). — 59 A1 barrejats (A1b, A1a). — Any 1047.

Continet iste statum paschalem circulus omnem,
In quo, preteritos presentes [2] atque futuros,
Comperies annos paschales perpete cunctos.
In latum [3] denos habet idem, necne novenos,
5 Et quater in longum septenos explicat annos.
In quibus invenies epactas ordine solis,
Que [4] Iani mensis feriam gestando kalendis,
Paschalem feriam designant semper hebreis.
Sunt super his apices festum paschale ferentes
10 Omnes in longum loca quatuor, atque tenentes.
Septem dissimiles sic linea continet una,
Solis at epactam lunaris non fugit ullam:
Omnis solaris lunares inquohat [5] omnes.
Bissextos nigri monstrant sua per loca puncti,
15 Alphabetum lune [6] signum quod conficit omne,
Ut quo sit signo dubites in tempore nullo.
A rubeis punctis cunctis hic incipit annis,
Ut cito presentem cognoscas indicionem [7].
Prima patet ciclo terno signata colore,
20 Ostendens ternos cicli retinere progressus.
In quorum primo croceus, viridisque secundo,
(In primo croceus, iacintinus atque secundo) [8]
Incipit, et terno rubeus color indicionem [9],
Denis ac nonis paschalis terminus annis.

(1) VILLANUEVA: *Incipiunt epistolæ de Paschali ciclo Dionisiali ab Oliva Sanctæ Virginis Mariæ Rivipollentis monacho editæ. Incipit prologus metro editus heroico.* — (2) VILLANUEVA: *præsentes.* — (3) VILLANUEVA: *In latu.* — (4) VILLANUEVA: *quæ.* — (5) VILLANUEVA: *inchoat.* — (6) VILLANUEVA: *lunæ.* — (7) VILLANUEVA: *præsentem cognoscas inditionem.* — (8) Evidentment aquest vers 22 no és més que una variant del 21. — (9) VILLANUEVA: *inditionem.*

25 Continet hic feriam bissexti tempore primam,
Septenam feriam alleluie tunc terminus ambit.
Istum postque diem docti non obtime [1] quidam
Alleluia carent, falso quia dogmate pollent.
Pascha dierum .viii.º. sic accelerare perobtant [2].
30 Septem bissextos quia linea continet una
Annis septenis bissextus cum duodenis.
Septimane [3] ferias vertit [4] hic perpete cunctis [5]
Centum triceni bissexti sunt [6] ita terni.
Ut sapias eram, Domini presentibus annis
35 Appones [tricenos] hisque [7] bisque quaternos,
Et quoti fuerint totam fore noveris eram.
Embolismus post ciclum communis, et annus [8]
Ciclus et epacte seu lunę [9] terminus omnis
Ipsius ac numerus quibus inveniantur habetur.
40 Nanque dies lunę leva [10] perquirito parte,
Et tribus epactis numeros quos iungimus [11] apte.
Clareat ut cunctis quota sit luna kalendis,
Signaque cum binis ternis duodena diebus
Lumine luna suo ceu lustrat [12] mense sub uno,
45 In dextra menses numeros secerne [13] kalendis
Cum quibus adsignat ferias adieccio solis.
Solis nempe dies Domini monstrantur, et anni
Cernitur hoc ciclo lunę variacio [14] tota,
Solis et incessus sine fine videbitur omnis.
50 Nullus inest error, cupias quod discere lector:
Intuitu facili reserantur cuncta legenti.
Quingentis annis terdenis atque duobus
Constat paschalis directo tramite ciclus.
Presens post istos iteratur computus annos,
55 Qui simul est solis seu lunę [15] temporis omnis.
Quiquis amas ciclum plenius disnocere [16] istum,
Conferat ut sensum, doctorem posce supernum,
Et leges menti presentes [17] trade valenti;
Sic quod quesieris, plene te nosse [18] probabis.

(1) VILLANUEVA: *optime*. — (2) VILLANUEVA: *octo sic accelerare peroptant*. — (3) VILLANUEVA: *Septimane*: — (4) VILLANUEVA: *iterat*. — (5) VILLANUEVA: *cunctas*. — (6) VILLANUEVA: *suntque*. — (7) VILLANUEVA. *Appones annos tricenos*. — (8) VILLANUEVA: *annis*. — (9) VILLANUEVA: *epactæ seu lunæ*. — (10) VILLANUEVA: *lunæ læva*. — (11) VILLANUEVA: *iung... apte*. — (12) VILLANUEVA: *lustra*. — (13) VILLANUEVA: *ac cerne*. — (14) VILLANUEVA: *lunæ variatio*. — (15) VILLANUEVA: *lunæ*. — (16) VILLANUEVA: *plenius dinoscere*. — (17) VILLANUEVA: *præsentes*: — (18) VILLANUEVA: *nosce*.

44. [DE XII MENSIBUS]

Ms. E, 195-200 v.º — 12 A1a, un al començament de cada foli, essent part d'un *Calendari* molt interessant. — Primera meitat s. XII.

Principium IANI sanccit tropicus *capricornius*.
Mense NUME in medio sol distat sidus *aquari*.
Procedunt duplices in MARTIA tempora *pisces*.
Respicis APRILES *aries* frixee kalendas.
5 MAIUS a ienorei [*sic*] miratur cornua *tauri*.
IUNIUS *equatos* celo videt ire *laconas*.
Solsticio ardentis *cancri* fert IULIUS astrum.
AUGUSTUM mensem *leo* fervidus igne perurit.
Sidere, *virgo*, tuo Bac[c]um SEPTIMBER (1) op(p)imat.
10 Aequat et OCTIMBER sementis tempore *libram*.
Scorpius, ibernum precebs, iuvet ire NOVIMBREM.
Termina[t] *architenens* medio sua signa DECIMBRI.

(1) *Septimber, novimber* i *decimber*, formes desconegudes, analògiques de *octimber*, que es troba en el DU CANGE, vol. VII, p. 29.

45. [REGLES D'HORÒSCOPS ?]

Ms. M, 108. — DU MÉRIL, *P. P. L.*, 305. — 6 B2b', escrits a ratlla seguida, separats per punt. — Primeries s. XIII.

Lunis procer et sub mense,
somno, splendor et inmense.

Martis procer atque duris,
consors ales et telluris.

5 Mercurius falsus deus,
rerum nox et celi deus.

Jovis cito pede tange,
nox atra, lux ecce magne.

Dies Veneris ieiunator
10 tu tri... (1) eterne plasmator (2).

Sabbato dat sortem polus,
sume aurora o lux Deus.

(1) Els punts corresponen a unes lletres *mat* o *mtat* que semblen esborrades expressament pel mateix escriptor. DU MÉRIL només s'arrisca a llegir *tr*... — (2) Aquests dos versos, que, tal com venen en el manuscrit, es separen del ritme dels corresponents als altres dos, potser s'haurien de llegir: *Veneris tuieiunator* — *trine et æterne plasmator*.

46. [DOCTRINAE COMMENDATIO (1)]

Ms. F, 157. — 9 A1b. — Darreries s. XII (2).

Cum sine doctrina nulla possit vitare ruina[m],
Nec sine doctrina portum petit ulla carina,

(1) Sense títol en el manuscrit, poso aquí el d'aquells versos de Marbodus dels quals aquests són una amplificació (MIGNE, CLXXI, col. 1684):

Cum sine doctrina nil proficiat medicina;
Nec sine doctrina tendantur in aequore lina;
Nec sine doctrina portum petat ulla carina;
Audi doctrinam si vis vitare ruinam.

(2) BEER-GARCIA no s'adonen d'aquest text.

Nec sine doctrina navem gerat unda marina,
Nec sine doctrina tendantur in equore lina,
5 Nec sine doctrina det nobis vinea vina,
Nec sine doctrina fugiat lepus ora canina,
Nec sine doctrina capiatur preda ferina [1],
Cum sine doctrina nil proficiat medicina:
Ergo, cave doctrina[m], qui vis vitare ruinam.

(1) Per evident *lapsus calami*, el ms. diu: *ferana*.

47. [Ad invidiosum [1]]

Ms. J, 34. — 2 A1'a. — Primeries s. XIII [2].

Invide, quid laceras, que prosunt carmina cuntis?
Attenuas que non anichilare vales.
Et hoc incautis sua commoda scribitur ista [3]:
Serpit perplures pagina nostra proles.

(1) Sense títol en el ms. — (2) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text. — (3) En el ms.: *scribitur his ista*.

48. [Quot modis tentamur vitio gulae [1]]

Ms. J, 34 v.° — 4 A1a. — Primeries s. XIII [2].

Nota quibus modis gulosus ab ore prodatur:
Dum comedit nimis, aut comedendo prevenit horam,
Dum, nimio desiderio, cupit aut rapit escam;
Vel dum delicias deliciose querit [3].

(1) Sense títol en el manuscrit, el que hi poso és el d'aquella poesia d'Hildebert de Mans (Migne, CLXXI, col. 1411), de la qual són extrets aquests versos. — (2) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text. — (3) Vers massa curt.

49. Versos satírics [1]

Mss. H, 100 v.°-101; K, 172 [2]. — 6 C1'b. escrits a tota ratlla. — Notació musical. — Darreries s. XII [3].

In [4] Gedeonis area
vellus aret extentum,
et demolitur tinea
regale vestimentum;
5 superhabundant palea,
que [5] sepellit frumentum,
et loquitur iumentum;
non redit bos ad orrea,
sed sequitur carpentum.

10 Exit rumor discriminis
de grandis montis cella [6],

(1) En cap dels dos mss. que les contenen, aquestes estrofes duen títol. — (2) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text. — (3) L'ordre en què publico aquestes estrofes és el del ms. H. El ms. K les dóna en aquest altre: III, V (els 4 primers versos), VI, I (els 4 darrers versos), II, IV. — (4) Aquesta I estrofa en el ms. H (f. 101) porta notació musical. — (5) Amb aquest vers comença en el ms. K. — (6) En el ms. K: *çella*. —

que iam sancta [1] dulcedinis
late fundebat mella;
preposteratus [2] ordinis,
15 plantatio novella,
dum movęnt in se bella
bases superhedificat [3],
deponens [4] capitella.

Quod sanctum sacerdocium,
20 quod unccio regalis
se curbat ad imperium
et vocem subiugalis,
divinum est misterium;
non furor laicalis,
25 favor tamen venalis,
qui non intrat per ostium,
fovet eos sub alis.

Clausa condam religio
velocium secretum
30 nunc subiacet [5] obprobrio
per vulgus indiscretum,
quod tali tirocinio
non erat consuetum,
et [6] quod format decretum,
35 non legis [7] patrocinio
nec literis est fretum.

Sub brevi doctus tempore
stultus pilosophatur,
pleno prophetans [8] pectore,
40 ructans interpretatur
et disputans cum retore;
qui tacet admiratur,
quod vir iustus tollatur
et asumptus de stercore
45 sententias loquatur.

Ve, ve! qui regis filiam
das in manu lenonis,
ve! qui prophanas gloriam
tante devotionis;
50 qui cellam pigmentariam
et opęs Salomonis
fraus decipit predonis,
cede ad ignominiam
nostre conditionis.

(1) En el ms. K: *sancte.* — (2) En el ms. K: *preposteratur.* — (3) En el ms. K: *superhedificans.* — (4) En el ms. K: *subponens.* — (5) Amb aquesta paraula passa el text del ms. H al f. 100 v.º. — En el ms. K: *fideiacet.* — (6) En el ms. K: *vel.* — (7) Amb aquesta paraula acaba el text en el ms. K. — (8) En el ms. K: *profetans.*

50. [IN IHERUSALEM RECUPERATIONE] CARMEN CANORUM

Ms. M, 21. — DU MÉRIL, *P. P. L.*, 255-260; HAGENMEYER, *Ekkeh. Hierosol*, 385-387; DREVES, XLVb, 76; CHEVALIER, n. 9449. — 35 C2b'', escrits estrofa per ratlla. — Any 1099.

Hierusalem letare [1],
que flebas tam amare,
dum serva tenebare.
Iherusalem, exulta!

(1) Aquest himne forma part d'un discurs-epíleg afegit en el ms. a la *Historia Hierosolymitana* de RAMON D'AGUILERS (fs. 1-19 v.º), el qual consta de cinc paràgrafs:
I (f. 19 v.º) *Pensate karissimi quanta sit fides in illis qui se tantis comitant periculi...* És un elogi del poble cristià que ha anat a Terra Santa. — II. Vituperi dels jueus. — III. Lloança dels cavallers creuats. — IV. Letare Iherusalem et diem festum age cum omni christiana plebe de tua liberatione et frequentatione, qua deincebs frequentaberis, atque, ut mater cunctarum ecclesiarum, ab omnibus filiis tuis honoraberis. Que enim, dies celebrior est habenda quam ista tot annis desiderata, qua antiqua miracula sunt renovata et repromissionis terra per quinquenium expugnata? Tua menia sunt Iudeis veris, hoc est confessoribus veris, patefacta. Si, enim, falsi Iudei de quibusdam successibus suis festa celebrant, quanto magis cultoribus vere confessionis sollempnitas hec generalis victorie est agenda? Sit laus eterno regi Christo, ad quem spectat omnis nostra intentio, qua intendimus ut ad visionem pacis veniamus, ibique aspectu ǵlorie eius sine fine satiemur! Item itemque, etiam atque, etiam letando cum Iherusalem, cantemus in laude eius hoc, cuiusdam philosophy descriptum, carmen canorum. — V. És l'himne copiat.

5 Namque diu servisti
Turcis, sub quîs fuisti,
post mortem Iesu Christi.
Iherusalem, exulta! (1)

Fletu, movisti regem,
10 qui, ne nil veri negem,
proposuit hanc legem:
Iherusalem, exulta!

Ut contio (2) fidelis,
si vult potiri celis,
15 curet accingi telis:
Iherusalem, exulta!

Ut perimat tirannos,
qui, per tam multos annos,
vexarunth Christianos:
20 Iherusalem, exulta!

Ut locus sue mortis,
nobis per fidem ortis,
proprie fiat sortis:
Iherusalem, exulta!

25 Vera res est et nota;
non est Deo devota,
gens non ad hec comota.
Iherusalem, exulta!

Hoc premium rex dabit,
30 quod se manifestabit
huic qui bene pugnabit,
Iherusalem, exulta!

Cur, ergo, creatura
non militet secura,
35 cum sit hoc adeptura?
Iherusalem, exulta!

Quam bene servit patri,
proles devota matri,
sic placitura fratri!
40 Iherusalem, exulta!

Christe, tuis es pater;
ipsi sunt tibi mater;
his tu soror et frater.
Iherusalem, exulta!

45 Nati, parete patri;
fili, succurre (3) matri;
fratres, servite fratri.
Iherusalem, exulta!

Urbs regia, gaudeto;
50 corde resulta leto,
et secura maneto!
Iherusalem, exulta!

Rex precipit ut gentes, [Fol. 21 v.
gladiis renitentes,
55 te visitent gaudentes:
Iherusalem, exulta!

Procedant ipse tute,
signo crucis indute,
celi regem secute!
60 Iherusalem, exulta!

Lancea regis celi
genti datur fideli,
ut sit mors infideli.
Iherusalem, exulta!

65 Cetus Christianorum,
pro vobis stant cunctorum
caterve superorum.
Iherusalem, exulta!

(1) L'*exulta* només va escrit que en la 1.ª estrofa, però en les altres ha de suplir-se. — (2) Du Méril: *concio*. — (3) Du Méril: *sucurre*.

Quid igitur timetis?
70 Nonne plane videtis
que dona capietis?
Iherusalem, exulta!

Iussa regis complentur,
famuli [1] gratulentur
75 per quos hostes delentur.
Iherusalem, exulta!

Rex pugnat et precedit,
sic mors neminem ledit,
qui moritur dum cedit.
80 Iherusalem, exulta!

O mira lex vivendi!
De casu moriendi
vis oritur nascendi.
Iherusalem, exulta!

85 Jherusalem terrestris,
principiun celestis,
letare novis festis!
Iherusalem, exulta!

Felix est ille mensis,
90 quo te tuorum ensis
eruit ab infensis!
Iherusalem, exulta!

Junius obsidendi,
julius capiendi
95 vis [2] dedit et gaudendi.
Iherusalem, exulta!

Ab ortu Redemptoris,
ad hoc tempus honoris,
certis maturis horis,
100 Iherusalem, exulta!

Anni centeni fructus
undecies reductus
diluit omnis [3] luctus.
Iherusalem, exulta!

105 Sexta die suspensus;
sexta fuit defensus
eius locus inmensus.
Iherusalem, exulta!

Meridies dum splendet,
110 Christus in cruce pendet,
ut sic suos emendet.
Iherusalem, exulta!

Urbs capitur hac [h]ora;
nulla sit ergo mora,
115 nostra sit vox canora!
Iherusalem, exulta!

Ut ipse dux laudetur
qui [4] facit ut vivetur
urbs eius et letetur.
120 Iherusalem, exulta!

Rivi fluunt cruoris,
Iherusalem minoris [5]
dum perit gens erroris.
Iherusalem, exulta!

125 Et templi pavimentum
efficitur cruentum,
cruore morientum.
Iherusalem, exulta!

Ipsi traduntur igni;
130 vos gaudete, benigni,
nam pereunt maligni.
Iherusalem, exulta!

(1) DU MÉRIL: *finli* (*l. singuli* ?). — (2) DU MÉRIL: *jus*. — (3) DU MÉRIL: *omnis* (*l. omnes* ?). — (4) DU MÉRIL: *quid*. — (5) A sobre, de la mateixa mà: «vel *in* [*h*]*oris*».

Cessit invasor reus;
pulsus dolet Iudeus,
135 qui tenet (1) Christus Deus.
Iherusalem, exulta!

Sit gloria speleo,
unde surrexit leo,
suscitatus a Deo (2).
140 Iherusalem, exulta!

(1) A sobre, de la mateixa mà: «vel *regnat*». — (2) Id. id.: «vel *iam potitus tropaeo*.

51. [In paschale tempore]

Ms. M, 108 v.º — Du Méril, *P. P. L.*, 52; Dreves, XLVb, 38; Chevalier, n. 2709. — 6 B2b‴, escrits seguint la notació fins a *nucleus* (v. 10); la resta a ratlla-seguida, separant els versos amb punts. — Notació musical. — Primeries s. XIII.

Cedit frigus hiemale,
reddit tempus estivale,
iuventus letatur (1).

Ecce tempus est vernale,
5 quo per lignum triumphale,
inter ligna nullum tale,
genus hominum mortale
morte liberatur.

Judeorum turba duce,
10 nucleus exit de nuce;
nudus ponitur in cruce;
terra tremit, et sol luce
propria privatur.

Accusatur, condempnatur,
15 ligatur et flagellatur;
aceto, felle potatur;
opprobriis saturatur,
spiniis (2) coronatur.

Gens judea «Crucifige,
20 clamans, tormentis affige (3),
per membra clavos infige!»
Adam, Averni de Stige
extractus, letatur.

Gaude, plebs religionis;
25 dies resurreccionis
instat (4), novis plaude sonis;
expende tempus in bonis,
dum spacium datur!

(1) No hi ha dubte que a aquesta estrofa li falten dos versos acabats en *-ale*. — (2) Du Méril: *spinis*. — (3) Du Méril: *afflige*. — (4) El ms. diu clarament: *instar*.

52

Ms. G, 89 v.° — 40 A1a, amb combinació externa A. — Segle X.

Sancte puer, claro (1) qui **s**ignas lumine olimpu**m**,
S**p**umeus inmens quem **p**rimum marmore (2) pont**u**s,
Qu**e**m facti videre pol**i**, quem saecla peren**n**em
Con**s**pescere Deum, quem **r**egni in sede beni**g**nus
5 Addi**d**it ante diem gen**i**tor(e), et condidit **e**uris:
Adser**e** cantantem tan**t**um superare pe**r**iclium,
Effice **o**o[n]stet animus **u**su modulamen (3) **o**pertum.
Dicere t**v** semper poti**s** es tuba carm**i**ne vatem,
Exametri[s] **s**anctam qu**i** pinget ver**s**ibus aram,
10 Tu, Deus omn**i**parens, tu **g**irum **s**olis et austros
Lege agis, in**m**odicis i**n**volvens **a**etera curis;
Dulcia musti **p**lus (4) tib**i** manant **p**ocula fructu.
Gemmula dum ca**e**sis re**s**pirat **s**uda flagellis
Tota methymnis **r**ecre**a**ntur **v**iscera truncis.
15 Roscida sulfore**i** tor**q**uen**s** age sidera caeli
Coerulei[s], magne t**u** (6) o**v**an**s**, sublimis abissis;
Mistica pange Deu**m** v**a**lid**i**s tu dicta (7) c[h]oreis;
Carmen hic insolitu**m** **ud**o pede caste recurre,
Qui signis iubes ire r**a**tes tu sistere cautes (8).
20 Terra parata [est] mi(chi), si**rti**s freta(s) solus habes tu, (9)
Ne plectro tua fact**a** f**e**rens, quas sacior aere
Inveniar calamis **p**er **s**es **s**apit et cara manta (10)
Omnia complevit **m**ens **s**anc**t**ior et bona gessus.
Ipse tenet cael**u**m, pat**u**lum [m]**a**re, nubila, lunam
25 Aequoris et bi**b**ulo su**b** tecta**s** litore arenas,
Et tenebras f**r**eti, qu[a]e**s**itus e(s)t **g**ermina mundi (11).
Tu facis ut r**e**deat aus**t**ralis fu**l**goris imber,
Tesauro t**u**a dona vol**a**nt (12), tibi gl**o**ria semper
Nascitur, **s**terelis co**n**fortas, mune**r**e truda(ca)s,
30 Gramina **v**ernales fes**t**inant, flosc**i**va (!) lucus (13);
Sed (14) tibi **l**ux subdit, sap**i**unt [t]e fulgor**a**, flatus,
Saxa, l**a**cus, stagna, iug**a**, colles, semina, **v**alles,
Rura, **s**ales, athomi sul**o**(is)ata gramina, **li**(c)tus
Aur**a**, calor(e), frigus, te**r**ra, [et] satis unda susu**r**rans (15),
35 In**t**ende hys hymnis, an**i**mum tege nomine va**t**em.
D**i**vinum miretur ovans **s**ine tempore Crist**u**m;
Unicus ipse Patri na**tus**, qui Spiritus unu**s**.

(1) El ms. diu *clara*; però, acompanyant la fotografia, em permeto retocar el text per acordar-lo amb la gramàtica quan això és possible. — (2) *Sic*. El vers resulta coix. — (3) En el ms.: *medolamen*: — (4) En el ms.: *pluo*.— (5) En el ms.: *coerolei*.— (6) En el ms.: *magnutus*.— (7) En el ms.: *dicta*.— (8) En el ms.: *quis ignis iubes irer atestus iste recautes*. — (9) En el ms.: *terre parate michi sirtis fretas solus ab estu*. — (10) Confesso que el sentit d'aquests versos m'escapa en absolut, i que no sabria pas com corregir-los. — (11) En el ms.: *fretique situs est*. — (12) En el ms.: *bolant*. — (13) En el ms.: *festibant flosciva lucas*. — (14) En el ms.: *set*. — (15) En el ms.: *susurrus*.

1-6: Spes / decus / imperium / maiestas / gloria / virtus.

2-5: Spiritus / ignis / aqua / vates / substantia / Cristus.

40 4-3: Vita / salus / verbum / paradissus / passio / regnum [1].

(1) Semblant a aquesta poesia, per bé que sense cap mena d'acròstic, és la de Fl. Merobaudes (MONUMENTA, 19). Això em fa pensar que podria ésser una poesia visigòtica, i les greus incorreccions i manques de sentit que s'hi veuen potser són degudes a no haver entès bé la lletra visigòtica el que la transcriví a la carolíngia.

53. DE CRUCE

Ms. F, 152 v.º — 28 A1b. — Segona meitat s. XII [1].

O Crux clara Deo   Christi retinensque tropheo.
Obtinetis mundo   veniam Christo redeundo.

In cruce confixo   reviverunt omnia Christo [2].
Sic datus est morti   qui vitam dat morti.
5 «Thartara confregi,   morte moriendo subegi.»

Vita datur mundo   patre sic moriente secundo.
Quem mater plorat,   quem plorans carus adorat.

Ecce crucis signo   pia Salvatoris ymago.
Rex superans mortem   victum pede conterit hostem.

10 «Sum deus et vendor,   sum rex et in hac cruce pendor.
Propter Ade gustus   morior sine crimine iustus.»

Magnus in orbe labor   miseris mortalibus arbor,
Per cuius fructum   dat mundo femina luctum.
Ut fiat salvus   dat mundo virginis alvus.
15 Virus serpentis   tollit per gaudia ventris.
Hinc dedit antidotum   Christi crucis arbore notum.
Oxifel [3] gustans   dulcis mali mala frustrans.
Ex lateris costa   ienitrix fuit edita nostra.
Sorduit hęc mater   sed per latus abuit alter.

20 Ecce Deus magnus   homo factus.
Gloria nostra Deus   populus quem sprevit hebreus.
Mortem meridie   pertulit ac specie.

(1) BEER-GARCIA no s'adonen d'aquest text. — (2) Compari's amb el vers de Rabanus Maurus: *Qui cruce confixus renovabit sanguine mundum.* (MIGNE, CXII, col. 1638, *XCV De Cruce.*) — (3) Manca en el DU CANGE. Compari's amb: *oximentum* = vinagre, vol. VI, pàg. 82.

Fol. 153 «Hac sub pictura me cernat quisque figura.»
Quod spectat visus, mens hoc sibi conferat intus.

25 «Ad me spem vitę, duce me, mea membra venite.
Per me mundàtur quisquis super astra levatur» (1)

Fustibus et tedis, properans ad crimina cedis.
Imperat elatus, peritura sede, Pilatus.
Verberibus cedi police qui presidet evi.

(1) Sobre els versos que segueixen, la guillotina de l'enquadernador deixà senyals d'haver-n'hi d'altres.

54. [De christiana vita]

Ms. H, 99 v.° 100. — 101 C1b', escrits en estrofes de quatre versos per ratlla, separats amb punt. — Notació musical en la primera estrofa. — Primeries s. XI (1).

Venite omnes populi,
laudemus nomen Domini,
qui quos redemit gratia
sua servat clementia.

5 Iam pene instant tempora,
quę Christi vox veridica
predixit fore frigida,
ętate hac in ultima.

Iam abundat iniquitas,
10 iam refrigessit karitas,
perversi, quod non Dominum
diligimus nec proximum.

Iubet ametur proximus,
despicitur qui potius
15 contemnitur ut inscius,
repellitur ut infimus.

Iam verba evangelica
pene sperniuntur omnia,
quę se servantes liberant
20 contennentesque alligant.

Unde lętatur Zabulus
hinc contristatur angelus,
quod pars caduca colitur
et preciosa temnitur.

25 Vix invenitur aliquis,
ex Christi nunc discipulis,
Ihesum pro Ihesu quęrere
et non pro fluxo munere.

Hoc agit avaricia
30 collega cum superbia,
ut plus quęrat labentia,
quam fine non carentia.

Hoc virus avaricię
Adę manavit semine,
35 quod discurrendo nimium
corrupit vastum saeculum.

Hoc virus pestilentię,
sedem corrumpens animę,
amplectitur tam fervide
40 det quasi sedem glorie.

(1) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text.

Hoc sedem apostolicam
iam fecit symoniacam,
ut dum caput invaderet
membra quęque inficeret.

45 Hoc oculos ęcclesię
tam reddit lippos valide,
ut vix queant agnoscere
quo comprimantur onere.

Qui sic deberent vivere
50 vincla possent ut solvere,
loris artantur criminum,
quis post sint cibus demonum.

Hinc hi mandant concilia
ut fartiant marsupia,
55 sectando sic pecunias
ut flocci pendant animas.

Sic convenit presulibus
succurrere pauperibus,
quemadmodum Gregorius,
60 mirandus apostolicus.

Qui dum vivus prospiceret
functumque fame cerneret,
sic se damnavit ilico
ceu tran[sivi]sset (?) gladio.

65 Nam nec cernant episcopi,
quemadmodum presbyteri,
manducant nimis avidi;
sui peracti populi
cumque repleti fuerint,
70 torum invadent proximi.

In quorum ora misera
volvi debent psalteria,
canes currunt et lepores,
accipitres et equites.

75 Istos cernebat Dominus,
est cui longus oculus,
predicens ante tempora
quę cernimus presentia.

Cęcus si cęcum duceret Fol. 100
80 uterque [in] antrum rueret,
ut dum pastor it perditum
sequatur grex et previum.

Quis iam quit talis cernere
et non vult eos fugere,
85 saltimque luscus vivere
quam cum eis occumbere?

Sed his omissis miseris,
qui vadunt clausis oculis,
loquamur iam de monachis,
90 qui militant cum angelis.

Hi reliquere omnia
secuntur et vestigia
Ihesu, benigni domini,
cuius stabunt conspectui.

95 Hi centuplum recipiunt
dum intellectum capiunt
intelligant ut mystice,
quod est notatum typice.

In paradiso positi
100 vocem cognoscunt Domini,
de ligni pomo vetiti
contradicentem comedi.

Salva nempe istoria
noscunt hęc verba mystica,
105 relictis ut dęmonibus
poli pascantur civibus.

Cęlestes quippe angeli
sunt vere fructus obtimi,
quos qui mandit utiliter
110 cum his manet perenniter.

Et contra lignum vetitum
virus habens lętiferum,
est teter chorus demonum
sequacibus dans tartarum.

115 Ab hoc esu pestifero
se monachorum concio,
repugnando viriliter
elongat ęternaliter.

Qui vincitur blandiciis
120 fit carens bonis angelis,
iunctusque erit pessimis
calore fervens sulphuris.

Veste nudatus cęlica
induitur mortifera,
125 ut exulet a patria
vernanti ac uranica.

Vestem habens pelliciam
vorabit escam terream,
donec benignus dominus
130 revisat eum cęlitus.

Pro inobędientia
fit proles prima reproba,
necnon pro homicidio,
iure carens hospicio.

135 Hęc noscunt sancti monachi
cum fore cavent reprobi,
elisiumque colere
malunt quam mundum cernere.

Pavent malivolentiam
140 ne, fratrum per invidiam,
sit eis habitatio
cum Cayn pervagatio.

Pavent non esse simplices
ne Deo sint odibiles,
145 cavent ab eo proici
ne vagi sint et reprobi.

Vagus namque ac profugus
fit mente atque reprobus,
qui mavult fratrem spernere
150 in pace, quam quiescere.

Nam Caym satus septimus
fit homicida pessimus,
signans quod opus ultimum
sit carnis semper reprobum.

155 Idcirco veri monachi
carnem refrenant providi,
ne proles eis ultima
efficiatur reproba.

In Seth quoque proienie
160 Enoch prepollet splendide,
signans quod prole spiritus
ad Deum volet ocius [1].

Quo circa probus monachus
studet quam vigilantius,
165 ut sobolem uranicam
gignat numquam vulcanicam.

Paventque semper providus
ne carni vinctus spiritus
gigantem gignat filium
170 bellicosumque nimium.

Ad effugandum tedium
lectoris ac fastidium,
accedat huc silentium
recensurum post modicum.

(1) Per evident *lapsus*, en el ms. *otius*.

175 Adesto lector obtime
in hoc secundo opere,
ut capias divinitus,
quod est notatum cautius.

Si gigantea prelia
180 insurgunt dimicantia,
exlevigatis tabulis
arcam munito pectoris.

Si cogitatus lubrici
feroces necnon pessimi,
185 rugierint interius
non prodeant exterius.

Studeto corvum pellere
necnon columbam stringere,
non fit columbę sessio
190 ni corvi sit expulsio.

Aquarum si diluvium
obsederit te nimium,
habeto sustinentiam,
Dei vocans clementiam.

195 Si vales illud linquere,
festina quam citissime
aquarum in diluvio;
quis adherebit Domino?

Viriditatis requiem
200 possederis, si denique
sacrificet tunc Domino,
quod pingue est devocio.

55. De Sancto Johanne Evangelista

Ms. H, 101. — 1 B2'b, + 1 B1'b escrits tres versos per ratlla. — Darreries s. XII (1).

Et verb[um] ca[ro] f[actum] est et ha[bitavit] in no[bis:] et vi[dimus] g[loriam e[ius,] g[loriam] qua[si] u[nigeniti] a p[atre] plen[um] g[ratiae] et ve[ritatis.]

[a]

Sumi regis nos dilectum
colla[u]demus, et evectum,
supra modi limitem.
Dum divine geniture,
5 et unite carnis pure,
novit pandit tramitem.

[b]

Verbum in principio
Deum, absque dubio,
mentis videns acie.
10 Per quem fiat omnia,
in quo vivant omnia,
confirmat eclesia.

(1) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text. — (2) Aquest vers és idèntic al 16 de la seqüència *de sancto Joanne Evangelista*, d'Adam de Saint Victor (Migne, CXCVI, 1428).

56. [Hymnus ad beatam virginem Mariam]

Ms. H, 101 v.-102. — 21 B6b', escrits alternativament dos i tres versos per ratlla, espaiats. — Segona meitat s. XII (1).

Virgo, Dei mater et filia,
Que cum viri non esses conscia,
Summi regis repleta gracia,

(1) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text.

Genuisti cuius potentia
5 Celum, terras cingit et maria.

Tibi, virgo, cum tuo filio,
Cuius cuncta substant imperio
Sine fine sine principio,
Quas det laudes humana concio
10 Condecentes vel dignas nescio.

Tua namque, virgo, virginitas
Fecit cum te replere [char]itas,
Qua periret hortis calliditas
E[t re]diret nostra fragilitas,
15 Paradisi sedes ad perennitas [1].

Evam serpens olim deceperat
Mortis pommo quod ei dederat,
Miserandam vitam perdiderat
E[t nos] secum ad mortem transerat
20 Ob quam cetus male corruerat.

[Tunc] autem creator omnium,
Paradisi gemens excidium,
Suum misit de celis filium,
Qui confenet plenum (?) sol[atium]
25 Et pro nobis se daret precium.

Et destinans (?) rei signacula
Prorsus ad te celesti cernula,
«Ave, inquit, sancta virginula,
Hic est tecum qui fecit secula,
30 Qui constringet mortis repagula.»

Decernenti mentis arbitrio
Quenam esset hec salutatio,
Est responsum tibi a nuncio:
«Ista, virgo, tua concepcio
35 Sine viri fiet conubio.»

Sanctus namque descendet spiritus,
Qui te, virgo, fecundet celitus,

(1) L'autor usa l'adjectiu *perennitus perennita perennitum*, desconegut de DU CANGE.

Non humanę carnis concubitus;
Fies virgo gravis divinitus
40 Et paries Deum humanitus.

Dictis huius legati credula,
Respondisti iam, mente sedula:
«Ecce Dei supplex, a secula
Nova mundo dentur miracula
45 Et sit in me, quam dicis, copula.»

Istis tali peractis ordine
Facta sancto pregnans a Flamine,
Peperisti pro more femine
Deum verum vero cum homine,
50 Sine tamen virili semine.

Ergo, virgo, celorum domina,
Cui sancta sanctorum agmina
Modulantur odarum carmina,
Miserorum audi precamina,
55 Delictorum quos gravat sarcina.

Gemebundis fatemur vocibus,
Uni Deo personis in tribus,
Atque tibi sanctis et omnibus
Viciorum nos premi fascibus,
60 Quos ex carnis tractamus actibus.

Nos enormis vorat superbia,
Nos funestat tristis invidia,
Nos enervat mollis luxuria,
Et, quot dici non possunt, vicia.
65 Iam succurre, stirpis Iesse regia!

Iherusalem desertam liquimus,
Per Egiptum vagi cucurrimus,
Babilonem usque descendimus,
Nos in Cedar incolas fecimus.
70 Heu miseri, nimis peccavimus!

Cum peccasse nos constet nimium,
Tu virtutum decus celestium,

Castitatis candescens lilium,
Tuum nobis sic placa filium,
75 Quo delictis parcat gementium.

Cum suprema dies advenerit,
In qua quisque suscepturus erit,
Prout vivens in carnem gesserit
Nisi nobis culpas remiserit,
80 Sustinere quis, queso, poterit?

Hinc te, virgo, precamur, inclita,
Per quam salus est mundo reddita,
Fac ut tua Deus per merita,
Pietate qua potest solita,
85 Nobis nostra relaxet debita.

Nunc, sanctus cunctorum dominus,
Qui conversis indulges cominus,
Quem non latet culparum terminus,
Ne nos a te repellas eminus
90 movat multiplus.

Et vi crucem, qui pansis manibus
A peccatoribus,
Ut nos vitę restantes (?) sedibus,
Tui matris adesto precibus,
95 Qua dit servibus.

[U]triusque Flamen concepcio,
Coequalis Patri cum Filio:
Quid demum es consolacio
Peccatorum es et remissio,
100 Da quod nostra poscit oratio.

[M]usicale vocum concordia,
Procul mota mera[s] molestia,
Letabunda dicat ecclesia:
[De]o sit laus, virtus et gloria
105 Seculorum secula per omnia.
Amen.

57. [HYMNUS AD VIRGINEM MARIAM]

Ms. I, 48.—6 B3'b, escriptura a ratlla plena, els versos separats irregularment amb punts.— Primeries del s. XIII.

Virgo pura [1], stirps regalis,
genitura specialis:
legum norma tam dotalem,
rerum forma coequalem
5 nusquam tibi protulit.
Celi prole tu dotaris,
novo sole fecundaris;
hic natura, lex mutantur,
immo iura plus ditantur,
10 que lex prima contulit.

Tua quidem fert de viro
partu pridem feta miro,
si reatum non subisset
dedicatum agnovisset,
15 thorum absque macula.

Tu, maiori digna trono,
sacri thoro sacro dono [2],
prolem profers divi roris,
fructum offers vim odoris,
20 manentem in saecula.

Tue gaudet ius nature
plus quam audet suo iure;
dum unitum deitati
Ade ritum nec temptati,
25 plus excedit gratia
Pro peccantis fuit causa
ut, regnantis trono [3] plausa,
tui caro sublimetur,
per quam nostre carni detur
30 axe poli gloria.
Amen.

(1) En el ms.: *Virgam puro*. — (2) En el ms.: *socro thori socro dono*. — (3) En el ms., de la mateixa mà, la variant: *vel «creantis nexu»*.

58. [AD BEATAM VIRGINEM]

Ms. M, 105 v.º — 18 B2b, i B3b irregularment repartits i rimats. — Notat i escrit seguint la notació. — GAUTIER, *Adam de St. Victor*, 1859 (1881), II, 359; CHEVALIER, n. 2207. — Primeries s. XIII.

Ave, virgo gloriosa,
sponsa Dei speciosa,
summi regis talamus,
templum Sancti Spiritus,
5 Creatoris omnium
genitrix et filia,
es solamen peccatorum
et iustorum gloria.
O Maria stella maris,
10 medicina salutaris
corporum et cordium,
in hac valle lacrimarum
sis dux et propicia,
ut in fine sine fine
15 mereamur pervenire,
ubi sancti, voce pia,
cantant ave Maria
. . . . [1]
seculorum. Amen.

(1) Per al recte sentit, manca, si més no, un vers.

59. [Ad virginem Mariam]

Ms. M, 108. — 7 B4'b. — Els 12 primers versos, notats i escrits seguint la notació; els altres, als marges dret i inferior, sense cap punt ni separació. — Dreves, XLVb, 50. — Chevalier, número 40749. — Primeries s. XIII.

Salve virgo regia,
tui nati nata,
patrem paris filia,
natura mutata.

5 Tocius triclinium
tu es Trinitatis,
paris virgo filium
vi divinitatis,
tua pudicicia
10 nunquam violata,
sed, adest leticia,
integre servata.

Eva nobis nocuit
dans mortem et luctus,
15 sed sic virgo floruit
ventris tui fructus,
quod antiqua vicia
per tu sunt ablata,
sed et castimonia
20 salutis obtata.

Tu, fons vivus gracie
omnibus inundans,
mater regis glorie,
infernum conffundans,
25 dilue propicia
re(f)orum peccata,
quare reis alia
non est advocata.

60. Imnus in omnium sanctorum

Ms. G, 26. — Chevalier, n. 5778. — 20 C1b', escrits a tota ratlla, separant els versos amb punt. — Primeries s. XIII [1].

Exultent celi sidera,
quadrique orbi spacia,
pontus et cuncta condita
per hec sacra sollempnia.

5 Regem laudent assidue,
qui sanctos cunctos hodię
palmis ornat victorie,
coronis atque glorię.

In sanctorum primordiis
10 te decet, Rex mirabilis,
et principale iubilum
et cunctae plebis obsequium.

Ter trinis in agminibus
ordo fulgens Angelicus,
15 per sua nos suffragia
ad vitę ducant atria.

Patriarcharum numerus
et Prophetarum cunęus,
pro nobis rogent omnibus
20 ut simus unus populus.

Apostolorum caritas
et Martirum societas,
nostras perducant animas
mundas ad Agni nupcias.

(1) Beer-Garcia l'atribueixen al segle XI. A mi no em sembla que li puguem donar una data anterior als volts del 1200.

25 Confęssores ęgregii
atque Doctores incliti,
ad suum nos consorcium
ducant post vitę terminum.

Maria, Christi talamus,
30 atque chorus virgineus
cum sanctis simul omnibus,
solva[n]t quicquid peccavimus.

Ibi vęra securitas,
ibi summa felicitas,
35 ibi ęst Agni claritas,
ibi rȩgina karitas.

Ibi laus, honor, iubilum,
dęcus, iustum imperium,
qui sinę finę concinunt
40 himnum sancti mellifluum.
Amen.

61. Himnus in natale apostolorum

Ms. G, 140. — 32 C1a, escrits a tota ratlla, separats per punts en estrofes de quatre versos, — Darreries s. XIII.

Christe, splendor glorię (1),
laudes referimus tibi,
qui profluo miraculo
sanctorum ornas atrium.

5 Qui in pace æcclesię,
florentes more lilii
predicaverunt populo
ut replerent paradisum.

Sumentes arma bellica
10 contra hostis nequiciam
scutum fidei gladium
spei pugnant fortiter (1).

In corum (h)ore Deus est,
in corum corde Christus est,
15 in quorum mente pietas
iusticia et veritas.

(H)orti de fece pulveris,
pro bonis suis meritis
similes facti angelis,
20 fruuntur claris gaudiis.

Ad quorum (h)ossa mortua,
ad magnam Christi gloriam,
nova crescunt miracula
dantes [ti]bi sufragia.

25 Renditur salus languidis,
redditur vita mortuis,
lumen refunditur cecis,
capiunt gressus debiles.

Te nunc oramus, Domine,
30 eorum nos in nomine,
ab omni malo protege
et vitam nobis tribue.
Amen.

(1) Vers coix de mig peu.

62. Hymnum *(sic)* in sancti Nicholai episcopi

Ms. H, 1. — 12 C1b', escrits a tota ratlla. — Segona meitat s. XII.

Hec (?) est dies sanctissima
virtute (?) sacra splendida
qua Nicholaus sanctissimus
loc[atur] in celestibus.

5 Hic parvus infans (?) corpore,
magnus tamen Dei fiet;
quarta vel sexta feria
semel sugebat hubera.

Virtute fulgens nobilis,
10 ieiuniis, vigiliis,
domabat ignes, iuvenis
ne se daretur viciis.

Fuit presul Christi, nobilis
pro sanctitate meritis,
15 qui illum exornaverat,
celestis regnis gratia.

Adesto, presul inclite,
preces et decus suscipe,
oferque summo presuli
20 preces devotas populi.

Sit Trinitati gloria
eterna laus et inclita
Deo Patri cum Filio
Et Flamine Paraclito.
Amen.

63. Alium [hymnum in sancti Nicolai]

Ms. H. 1. — 4 B1b, escrits a tota ratlla. — Segona meitat s. XII.

Magne pater (?) Nicholae, gloriose pontifex,
qui cum Deo gloriaris in celi palacio,
Condescende supplicamus at te suspirantibus.

Iam per terras et per maria famma celeberrime
5 refovendo tribulatos relevando naufragos,
a comissis nos emundans, ne cadamus sustine.

Decantande speciosis Nicholae canticis
laudes tibi persolvisse fac sit nobis utile,
ut exutos gravi carne pertrahas ad superos.

10 Sit laus Patri Genitoque necnon et Paraclito,
decus, onor et potestas maneat in seculum:
quorum semper indivisum permanet imperium.

64. Ymnus in diem Sancti Valentini presbyteri

Ms. E. 305. — 6 B1b″ escrits a tota ratlla, versos separats per punts. — Primeries s. XIII.

Incliti festum colentes Valentini caelebre,
letabunda laudum vota concinamus hodie,
quem Christus martiriali sociavit glorię.

Romanorum clara nitet editus prosapia,
5 quos verborum virtutumque perornavit copia,
fideique documentis dona ferens plurima.

Fretus hic Dei virtute superavit Claudium,
necne mundi solus vicit prepotens imperium,
vere fidei restaurans cum suis asterium [1].

10 Hunc predictus vinclis nexum Cesar dedit carceri,
fustibusque dissecatum ferit ictu gladii,
sicque felix linquit mundum per stolam martirii.

Sacris cuius nosmet cuncti comittentes precibus
nobis celitus collatum patronum deposcimus,
15 impetret annumerari polorum concentibus.

Sit laus Patri Genitoque necnon et Paraclito,
decus, honor et potestas maneat in seculum:
quorum semper indivisum permanet imperium.
Amen.

(1) *Asterium*. Vide Du Cange, vol. I, p. 444, poc satisfactori.

65. Item himnus beati Valentini in matutinis laudibus

Ms. E, 306. — 12 C1b', escrits a tota ratlla, versos separats per punts. — Primeries s. XIII

Sacer concentus carmina
pangat Christo caelebria,
cui recoluntur annua
Valentini sollempnia.

5 Presbiter extans ordine,
resplendet martir sanguine,
doctrinis et miraculis
multis clarescit populis.

Iussu Claudii caesaris,
10 clauditur ima carceris;
amittens vitam gladio,
subit cẹlum martirio.

Cuius triunphum nobile
nosmet clangentes hodie,
15 quoram sancti presentia
demus laudum preconia.

Ut se laudantes protegat
et deprecantes foveat,
obtendat cunctis veniaṃ
20 et sempiternam gloriam.

Hoc Pater atque Filius
sanctusque prestet Spiritus,
quorum laus individua
per cuncta manet secula
Amen.

66. [Hymnus ad quemdam beatum]

Ms. M, 109-109 v.º — Du Méril, *P. P. L.*, 306. — B2b', escrits a tres corondells: en cascun, generalment, dos versos per ratlla; si són llargs, un de sol. — Primeries s. XIII.

Fol. 109. Quasi tot esborrat. No s'hi llegeixen més versos que:

Per hoc sanctum cataplasma
Convalescat egrum plasma

Extra portam iam delatu
....

Fol. 109 v. *a*

Quod est anceps tu disolvis,
5 Quod tegendum tu involvis.
Tu intrare me non sinas
Infernales officinas,
Ubi meror, ubi metus,
Ubi fetor, ubi fletus;
10 Ubi probra deteguntur;
Ubi rei confunduntur; (1)
Ubi tortor semper scedens;
Ubi vermis semper edens;
Ubi totum hoc perenne,
15 Quia perpes mors gehenne.
Me receptet Sion illa,
Sion quidem urbs tranquilla,
Cuius faber auctor lucis,
Cuius porte lignum crucis,
20 Cuis claves signa Petri,
Cuius cives semper leti,

Fol. 109 v. *b*

Cuius custos rex festivus,
Cuius muri lapis vivus.
In hac urbe pax solemnis,
25 Ver eternum, pax perennis,
In hac odor implet celos;
In hac semper festum melos.
Non est ibi corruptela,
Non defectus, non querela:
30 Non minuti, non deformes;
Omnes Christo sunt conformes.
Urbs celestis, urbs beata
Supra montem collocata,
Urbs in portu bene tuto,
35 De longinquo te saluto;
Te saluto, te suspiro,
Te affecto, te requiro.

Fol. 109 v. *c*

Quantum tui gratulentur!
Quam festive conviventur!
40 Quis affectus eos stringat,
Aut que gemma muros pingat?
Quis c[h]alcedon, quis iacin(c)tus,
Norunt illi qui sunt intus?
In plateis huius urbis
45 Sociatus piis turbis,
Cum Moise et Elia
Pium cantem alleluia!
Amen.

(1) Du Méril: *confonduntur.*

67. [De eucharistia]

Ms. J, 34 v.º — 8 Aic. — Segon terç s. XIII (1).

Iussu divino, dum missa pie celebratur,
Sanguis de vino, corpus de pane creatur.
Hoc sacramentum nunquam valet esse sinistrum,
Etsi per pravum celebretur sepe ministrum.
5 Sicut deterius non fit pro deteriori,
Sic non fit melius pro presbytero meliori.
Sic licet indignus sacre rei presidet are,
Sorde tamen nulla valet hec sacra violare.
Hic panis cum presbyteri venditur ore
10 Nec valet in pravo minus, aut magis in meliore.
Panis in altari, verbi virtute creatus,
Fit divina caro nostri medicina reatus.

(1) Beer-Garcia no s'adonen d'aquest text.

Hec caro cotidie, quamvis caro non videatur,
Carnis huius species pro mundo sacrificatur.
15 Hec caro, non alia quam Christi, nos redimentis,
Plena sacramentis cibus et vegetatio mentis [1].

(1) Els versos 11-16 són, amb lleugeres variants, els 1-6 del capítol I del *Carmen de Sacramento Altaris*, de Pierre *le Peintre* (Petrus Pictor, Vide *Histoire littéraire de la France*, XIII, 429), canonge de Saint-Omer, atribuït també a Hildebert de Mans (*H. L. F.*, XI, 271; MIGNE, CCXXI, 1199) i a Pierre de Blois (*H. L. F.*, XI, 371, XIII, 430; MIGNE, CCVII, 1138).

68. DEL MONJO OLIVA A DALMAU

Ms. A.—Villanueva, VIII, 226.—4A1, barrejats (A1a i A1b).—Finint l'*Epistola de feria diei nativitatis Christi*.—Any 1064.

Hoc tibi, DALMATHI, munus transmittit OLIVA,
Quo feriam pandit qua Christus virgine prodit;
Quam tibi non abacus, non tollat computus ullus.
Est ob hoc iste dies Mariae, statione sacratus.

69

Ms. L, 70: acabament d'una carta de Joan (de Fleury?) a A(rnaldus?).—BEER, I, 75.—A1b.—Primera meitat s. XI.

Dico libenter «amen»: nostrum sic finio carmen.

70

Ms. C, 4: acabament de l'endreça a Pere en el pròleg del monjo OLIVA al *Breviarium de Musica*.—BEER, I, 89.—A1b.—Primera meitat s. XI.

Quocirca, frater amantissime,

Christo mente pia monachus subiectus Oliva

hoc *Breviarium*, per rogativa tuę dilectionis assumptum, placida benignitate suscipias.

71

Explícit del ms. P, 233.—5 A1a.—Primeries s. XII.

Conditus hic codex dinoscitur optima testans,
Hic scriptor, dietam ponens infandi laboris,
Provectu gaudens placido gratiatur onore:
Gaudeat, et longe presenti lumine felix [1].
5 Et semper letans letaetur tempore cuncto.

(1) Potser *Felix*, que seria, en aquest cas, el nom de l'amanuense.

72

Explícit del ms. Ripoll 217. — BEER-GARCIA, 94. — 1A1b. — Mitjan s. XII.

Finito libro reddatur gratia Christo.

73

Explícit del ms. Ripoll 130, 83. — BEER-GARCIA, 67. — 1A1b. — Segle XII-XIII.

Finito libro reddatur cena magistro.

74

Explícit del ms. Ripoll 41, — BEER-GARCIA, 20. — 5A1b. — Any 1222.

Poncius exoret Franciscus pro te ut oret.
Gloria sit Christe quoniam liber explicit iste.
Finito libro reddatur gloria Christo.
Hic liber est scriptus, qui scripsit sit benedictus.
5 Qui scripsit scribat, per multa tempora vivat.

75

Explícit del ms. Ripoll 44, (1). — BEER-GARCIA, 22. — 1A1b. — Abans de 1258.

Finito libro sit laus et gloria Christo.

(1) Aquest explícit està repetit en els ms. 123 i 212, acompanyant els textos 75 i 77.

76

Explícit del ms. Ripoll 212, — BEER-GARCIA, 93. — 1A1b. — Segle XIII.

Cui dedit alpha et O laus sit et gloria Christo.

77

Explícit del ms. Ripoll 48, — BEER-GARCIA, 26. — 1A1b. — Darreries del s. XIII.

Manus scriptoris salvetur omnibus horis.

78

Explícit del ms. Ripoll 123, — BEER-GARCIA, 63. — 1A1b. — Darreries del s. XIII.

Qui scripsit scribat, semper cum domino vivat.

79

Ms. F, 152 v.º — A1b. — Segona meitat s. XI [1].

Gesto cibum mentis qui cor fovet accipientis.

(1) BEER-GARCIA no s'adonen d'aquest text.

80

Ms. E, 198 v.º — Anotat en el calendari (text 44) en el dia corresponent d'agost (XVIII Kal. Sept.). — 2 A1a. — Primera meitat s. XII [1].

Hoc denis [2] Domini genitrix ascenderat altum
celorum, gaudens merito, quam nos veneramur.

(1) BEER-GARCIA no s'adonen d'aquest text. — (2) *Sic.* Potser cal llegir: *Hac die.*

81

J. GUDIOL, *Iconografía de la portalada de Ripoll.* (Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya, XIX (1909), p. 93, 125, 157, 199.) «De les nombroses inscripcions que hi havia il·lustrant els relleus de la portalada de Ripoll, ara només poden llegir-se, que formin vers, aquestes tres: [1]

Argham cantantes deducunt et iubilantes.

Angelus est vindex sceleris sed Gad neci iudex [2].

Petrus iter pandit et plebs ad sidera scandit [3].»

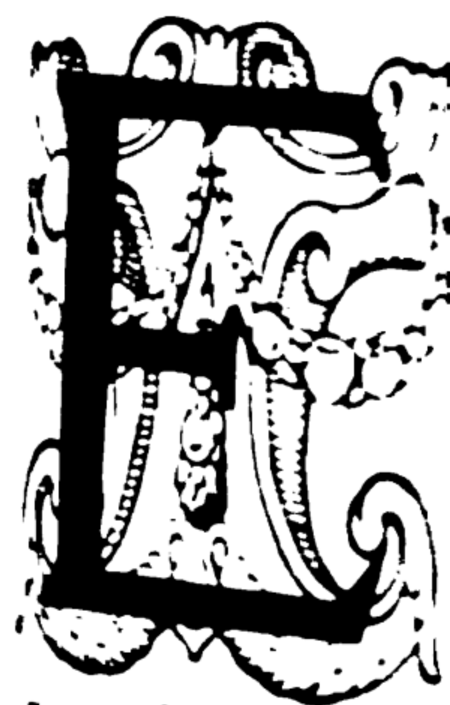
(1) Mn. GUDIOL assenyala aquesta portalada, i per tant als versos, la data de darrers del segle XI o principis del XII. — (2) Mn. GUDIOL (p. 160): «per ésser amb la cadencia lleonina de què tant joiosos estaven els poetes dels segles mitjos, potser tindría de dir: *Angelus est sceleris vindex sed Gad necis judex.*» No: cabalment el secret del lleoní està que l'hemistiqui acabi en l'arsis del tercer peu, com en la inscripció: *Angelus | est vin | dex scele | ris sed | Gad neci | judex.* — (3) PELLICER: *Petrus qui exaudit plebs ad sidera scandit.*

RESUM

La precedent col·lecció de la poesia ripollesa en les centúries X.ª a XIII.ª munta a la xifra de 81 textos, amb 2,001 versos. D'ells, bé o malament, n'han estat publicats: en terra catalana, 10 textos amb 120 versos; a França, 6 textos amb 351 versos; a Castella, 3 textos amb 31 versos; a Austria, 14 textos amb 144 versos; a Alemanya, 1 text amb 27 versos; entre Catalunya i Austria, 1 text, i entre França i Austria, 1 text. En total, 36 textos amb 644 versos coneguts, per 45 textos amb 1,357 d'inèdits. Aquestes quantitats justifiquen plenament, al meu parer, la tasca del present recull, que donarà bon material per al dia que s'escrigui la història de la literatura llatino-eclesiàstica de Catalunya.

SECCIÓ JURÍDICA

ENSAIG B
CANONIST
I MASSAN

un sol dia,
en la
M
La Companyia de J
sa repetida
autoritat
al primer
biblioteques,
la, que té
d'ella. Tot
de la *Historia de*
novament
Dels entre els sis
al temps d'esser
més de cinquan
senzill, devin
d'Italia. I ve

ENSAIG BIO-BIBLIOGRÀFIC SOBRE EL CANONISTA BARCELONÍ JOSEP PONS I MASSANA, fet de JOÀN VILAR S. I.

N virtut d'aquella increible pragmàtica de Carles III, firmada en 27 de febrer de 1767 — llegim en la *Historia de las Ideas Estéticas en España* (1) — més de quatre mil espanyols, iniciats qui més qui menys, en les lletres humanes i divines, professors doctíssims molts d'ells, alguns astres verament esplendorosos de llur centuria, com Andrés, com Eximeno, com Hervás i Panduro, com Masdeu, com Arteaga, havíen sigut llençats de sa patria en un sol dia, sens forma de judici ni procés. L'efecte que la seva arribada produí en la república de les lletres italianes, sols se comprèn llegint qualques escrits d'aleshores, majorment la oració pronunciada del *Abbate Antonio Monti* (2) en la obertura dels estudis en la Universitat de Bolonya l'any 1781...

La Companyía de Jesús espanyola no fou tan sortada que un home tan eminent i tan mereixedor de son agrait record, com era *En Marcelí Menéndez i Pelayo*, cumplint sa repetida promesa (3), fes relluir amb sa competencia admirable i reconeguda autoritat les glories d'aquells jesuites espanyols i catalans, qui des de 1768 fins al primer terç del segle XIX, desenrotllaren a les més insignes universitats, biblioteques, arxius, col·legis i seminaris d'Italia una tasca tan eximia i tan feconda, que té tants admiradors, com són els qui han assolida alguna noticia d'ella. Tothom coneix la ràpida i eloqüent enumeració que en fa el susdit autor de la *Historia de los Heterodoxos españoles* (4), per lo qual no és necessari repetir-la novament aquí.

Doncs entre els sis centenars i mig de jesuites que formaven la *Provincia d'Aragó* al temps d'ésser expulsada, n'hi havía un, en la flor de la edat a qui son magisteri més de cinquantenari, sos escrits, més a més de ses amables virtuts i tracte senzill, devíen conciliar-li gran autoritat i fins tendre afecte en molts seminaris d'Italia. I vet-aquí el motiu del present *ensaig* sobre la vida i les

(1) M. MENÉNDEZ Y PELAYO: *Historia de las Ideas Estéticas en España*, III, 2 [Madrid 1884], c. 3, pp. 99-100.

(2) «Ut nisi fato illo, quod omnis aetas mirabitur, tanta ingeniorum et doctrinarum omnium vis usque ab orbe ultimo in Italiam extorris advecta esset, vix ullum hodie apud nos bonarum artium studiorumque extaret vestigium, vix ullum immortalitate dignum testimonium». Vegi's *Menéndez Pelayo*, ll. c.

(3) Cf. *Historia de los Heterodoxos españoles*, III [Madrid 1881], ll. 3, c. 2 III, p. 145 i *Historia de las Ideas Estéticas en España*, III 2, p. 100.

(4) M. MENÉNDEZ Y PELAYO: *Hist. Het. esp.*, III, ll. 3, c. 2 III, p. 145.

obres de l'*il·lustre canonista barceloní P. Josep Pons i Massana de la Companyía de Jesús*. De son mèrit en donà egregi testimoni la *primera* autoritat moderna en el ram de *Dret Canònic, el Rdm. P. Francesc X. Wernz S. I.*, parlant-ne així [1]: *Pons deu ésser comptat entre aquells canonistes catòlics qui ja des de les darreres centuries varen tenir més entesa la necessitat de promoure els estudis històrics en el conreu del Dret Canònic i amb son treball propi s'hi posaren no sens bon èxit.* A tan estimables llaors s'ha d'afegir la freqüencia amb que el mateix Wernz, en la seva *clàssica* obra *Ius Decretalium*, cita la de Pons intitulada *De antiquitatibus iuris canonici* i fins de vegades el *Ius Canonicum*.

Calía, doncs, dedicar un record — malgrat fóra modest — a l'il·lustre fill de Barcelona, continuador de la gloriosa tradició canònica de Catalunya [2], abans que finís l'any centenari de la seva mort, perfumada amb dolça flaire d'edificació, i fondament sentida, en especial, de sos deixebles qui al voltant del llit de l'estimadíssim mestre enternits la presenciaren. Mes encare que d'una banda per la inicua ocupació dels arxius, papers, llibres i biblioteques de les cases de la Companyía de Jesús [3], manada a fer en el decret reial, i d'altra, per la mateixa condició dels temps esgabellats en que va viure el P. Pons s'han malmès o perduts, si àdhuc no perseveren amagats, molts documents, interessantíssims per a formar la historia d'aquelles *eminencies científiques i literaries com Aymerich, Pons,... Dou, Pou, Gallissà*, etz., de que parla *En Fr. Carreres i Candi* [4]; amb les notes recollides, per ço, referentes d'una manera particular a l'eximi escriptor, objecte del present treball, n'hi ha prou a fer un esboç de sa fesomía moral i a dir sumariament la seva feina pedagògica i científica.

A. Noticia biográfica

FONTS:

1. R. Diosdado Caballero S. I., *Bibliothecae | Scriptorum | Societatis Jesu | Supplementa. | Supplementum primum. | Romae MDCCCXIV. | Apud Franciscum Bourlié. | Superiorum permissu:* pp. 229 *a. b.*, 230 *a.* — ... *Supplementum alterum | R. MDCCCXVI...:* p. 83 *a.*

(1) FR. X. WERNZ S. I.: *Ius Decretalium*, I [Prati 1913³], n. 318: «... Ponsius illis canonistis catholicis adnumerandus est, qui iam ultimis saeculis necessitatem promovendi studia historica in excolendo iure canonico magis perspectam habuerunt et proprio labore operi exequendo haud sine successu manum admoverunt.»

(2) Representada per S. Ramón de Penyafort i Antoni Agustín. Cf. Il·lm. DR. J. TORRAS I BAGES: *La Tradició catalana*, II, 1 i 8. Barcelona 1913 [Obres completes, IV]. — WERNZ, I 239-243, 294 i 315. — FR. LAURIN, *Introductio in Corpus Iuris Canonici*, Friburgi Br. et Vindobonae, 1889: p. II c. II i p. I *molt sovint*.

(3) El n. VI de l'instrucció deia: «Hecha la intimación, procederá sucesivamente en compañía de los padres superior y procurador de la casa a la judicial ocupación de archivos, papeles de toda especie, biblioteca común, libros y escritorios de aposentos, distinguiendo los que pertenecen a cada jesuita.» Cf. M. LAFUENTE, *Historia general de España*, IV [Barcelona 1883], 8, 6. p. 151 a. — Noteu el tò en que l'historiador recompta el fet i la *forma ruda y hasta inhumana* de l'expulsió (ll. 8, cc. 6-8, pp. 149-175), «a quien nadie podrá acusar de adicto á la Compañía de Jesús», com molt bé adverti el Dr. J. RUBIÓ Y ORS, *Historia Universal*, III [Barcelona 1875]. p. 292 n.

(4) FR. CARRERAS Y CANDI: *Geografía general de Catalunya*: v. *Catalunya*, p. 1074. — L'any passat EN GUILLEM M.ª DE BROCÀ, *Biografía de D. Ramón Llàtzer de Dou i de Bassols*, pp. 10 i 11, també dedicà un breu record a alguns d'aquells jesuites expulsats *que esculpiren d'una manera indeleble el nom espanyol a terres itàliques*.

2. F. Torres Amat, *Memorias para ayudar a formar un Diccionario crítico de los escritores catalanes... Barcelona* 1836: pp. 489 *a. b.*, 490 *a.* — La *Biografía eclesiástica completa.* T. XVIII [Madrid 1836] 1148-1150 se pot dir que copía a Torres Amat.
3. M. Rubio y Borrás, *Historia de la Real y Pontificia Universidad de Cervera...* Barcelona I P. 1915: II P. 1916.
4. H. Hurter S. I., *Nomenclator literarius...* T. III Oeniponte 1895²: *n.* 330, p. 678 *b.*

El *P. Josep Pons i Massana S. I.* nasqué a Barcelona el 16 de desembre de l'any 1730, fill de Jaume Pons i de Francisca Massana, cavallers, naturals de la mateixa ciutat. Res ne sabem, *per ara*, de la infantesa del nen Josep, ni de sa primera educació al costat dels seus pares: sols la *Matrícula de Tarragona* (1) ens fa conèixer que a la edat de setze anys, no complerts encare, fou admès en el noviciat de la provincia d'Aragó de la Companyía de Jesús el 20 de setembre de 1746. Més de set anys es passen sens que's trobi cap noticia referent al jove rel·ligiós. Però hem de suposar que de primer faría el bieni de probació en el noviciat de Tarragona, tirant el sòlid fonament d'aquella virtut i pietat tan contrastada amb les fortes persecucions de temps a venir. Consagrat a Deu pels vots de la rel·ligió, que deuría pronunciar al cap dels dos anys, és a dir, l'any 1748, repassà, tal volta, els estudis de lletres humanes i cursà tres anys de filosofía, fent potser després algún any de magisteri; però en el Catàleg de la Provincia d'Aragó corresponent a l'any 1754 (és a dir, *oct.* 1753-*oct.* 1754) trobem al P. Pons al *Barcinonense Collegium*, anomenat de *Betlem*, començant la teología escolàstica, aon tingué de Rector al P. Jaume Dou i al cèlebre P. Francesc Llampillas (2) per condeixeble. Al finir el terç any teològic rebé la ordenació sacerdotal, que tan dignament havía de portar vora de seixanta anys complint meravellosament aquella amonestació que li feu el Bisbe Il·l. Assensi Sales (3): *sit doctrina vestra spiritualis medicina populo Dei, odor autem vitae vestrae delectamentum Ecclesiae Christi.*

Termenada tota la Teología amb un brillant examen d'ella i de la Filosofía, fou destinat el P. Pons l'any 1757 al *Seminari de Nobles de Cordelles*, aon exercí la ensenyança de les lletres humanes. Els dos següents cursos de 1758-59 i de 1759-60 passà al Col·legi de Betlem explicant-hi matemàtiques el primer i la tercera classe de Gramàtica el segón. Finalment, tornà al *Seminari de la Mare de Deu del Pilar i S. Jaume de Cordelles* per professar la *Retòrica i Poètica* composant i imprimint al començament de l'any escolar de 1760-61 el poema *Ignis.*

Encare li restava a fer, però, al P. Pons una de les proves més importants en la formació rel·ligiosa de la Companyía de Jesús, la que se'n diu *tercera probació*. Per això el Provincial P. Pere Sancho l'envià a la *Casa de Probació de*

(1) Vegi's més abaix p. 92, nota 3.
(2) Cf. MENÉNDEZ Y PELAYO: *Hist. Id. Est.* III, 2, 3 pp. 120 sg., aon s'aprecía el mèrit literari del jesuita mataronès.
(3) Cf. M. AYMERICH S. I., *Nomina, et acta / Episcoporum Barcinonensium / binis libris comprehensa,... Barcinone, Anno MDCCLX*, pars IV, XIX, p. 439 sg.

Tarragona, tenint-hi el P. Pons d'*Instructor* al que era ensems Rector i Mestre de Novicis, el P. Pere Guillén. Fet l'any de *terceronat* (1761-62) fou escollit del Provincial per a explicar Llògica a la Universitat de Cervera trobant-hi de companys de professorat als Pares Pere Ferrusola, Blai Larraz i Llucià Gallissà, que tant il·lustre renom també deixaren en l'historia de l'Academia cerverina, i de Rector del Col·legi de S. Bernat [1] de la Companyía de Jesús, al P. Mateu Aymerich, l'autor de l'*Episcopologi barceloní*.

Prengué, doncs, el nou Catedràtic possessió de la càtedra de *Filosofía Jesuita* l'any 1762, segons consta en el Catàleg de la Provincia i en l'*Historia de la Pontificia y Real Universidad de Cervera*, escrita amb gran copia de documents i publicada, fa poc, per son autor D. Manuel Rubio i Borrás, quefe de la Biblioteca Universitaria de Barcelona. D'aquell estimat magisteri filosòfic ens en queda la dissertació o tractat que du per capçalera *De societati civili ad mentem Aristotelis*, escrit — segons certifica l'autor — per tal d'estalviar als deixebles la feina i el neguit de copiar les lliçons de l'escola. Passats dos anys d'estada a la ciutat de Cervera arribà al P. Pons el temps senyalat en les costums de la seva rel·ligió per a unir-se a la Companyía de Jesús amb els últims i més estrets llaços de la professió solemne de quatre vots, la qual féu al Col·legi de S. Bernat el 2 de febrer de 1764.

El darrer curs que Pons devía explicar la Filosofía a Cervera (1766) fou elegit del Claustre universitari pel càrrec de *Primicer*. Es conegut que el Primicer en les Universitats espanyoles era la primera autoritat davant dels doctors, pertocant-li la presidencia del Claustre i tenía part junt amb el Rector i el Canceller en el govern de la Universitat. En canvi — com diu En Rubio [2] — «el cargo de Primicerio en la Universidad de Cervera tiene distinta representación que en las demás Universidades de España... En Cervera, sus atribuciones quedan circunscritas al cuidado de las fiestas de la Capilla; su elección se verificaba anualmente pasados ocho días de la festividad de San Lucas, en Claustro de Diputados [3], precediendo la Misa llamada del Espíritu Santo, y turnando entre los Catedráticos de las diversas facultades. Debía firmar las libranzas de lo gastado en las fiestas de Capilla, ocupando en éstas el lugar inmediato al Cancelario o Vicecancelario. Era de su cargo la distribución de propinas a los Doctores que asistían a las Fiestas, pudiendo solicitar del Cancelario la reunión del Claustro de Diputados cuando ocurriera la resolución de algún asunto grave referente al cargo, dándose en él lugar al Primicerio como en las Fiestas de Capilla» [4].

(1) Sobre l'origen d'aquell Col·legi vegi's la *Geografía General de Catalunya*: Prov. de Lleyda, pl. 364, i RUBIO II 8, p. 273.
(2) RUBIO: I, 12, pp. 275-276.
(3) «Eran Diputados *ipso iure* y perpetuos, todos los que tenían Cátedras de Propiedad o eran jubilados en ellas». RUBIO: I 17, p. 420.
(4) Estatuts, tít. XLIV, §§ 1-9.

Emperò ben poc temps li restava al P. Pons de servir a la Universitat cerverina amb son talent i aplaudida ensenyança. Perquè aquell mateix curs en què el Claustre li demostrà sa confiança i mentres ell explicava el segón any de Filosofía [1], el sobtà la increible pragmàtica de Carles III. La qual, si bé pel seu compliment s'havía fixada la mitja nit del 31 de març al 1.er d'abril, per oblit de senyalar *Comissari Reial* [2], no s'executà a Cervera fins el 11 [3] d'abril, en qual dia el corretgidor de la ciutat rebé els plecs i el real decret d'expulsió de la Companyía de Jesús [4].

A l'hora que els jesuites sortiren del Col·legi de S. Bernat [5] de Cervera, regíen en aquella Universitat quatre càtedres, la de Teología, Filosofía, Sagrada Escriptura i de Lletres Humanes [6]. El P. Pons, particularment, deixà en l'Academia cerverina bon record i fama d'*insigne matemàtic* [7] i en la Historia de la mateixa Universitat se l'anomena entre els més eminents professors de Filosofía qui en ses càtedres la ensenyaren [8].

Per a complir, doncs, l'ordre del Rei i seguint les instruccions rebudes els Pares del Col·legi de S. Bernat foren obligats a eixir de Cervera [9] essent con-

(1) Segons consta per la *Matrícula de Tarragona*. V. p. 92, nota 3.

(2) B. Larraz, S. I., *Historia del destierro de la provincia de Aragón de la Compañía de Jesús desde su extrañamiento de España por el Rey D. Carlos III hasta la abolición de toda la Compañía. Dividida en tres comentarios escritos en latín por el P. Blas Larraz último provincial de Aragón* [MS. Castellà], I 3.

(3) Larraz: I 6. — Consulti's Rubio II, 8 pp. 274-275, qui reprodueix l'interessant mss. *De rebus Sociorum Provinciae Aragonis Societatis Jesu ab indicto ipsis ex Hispania exilio usque ad Societatis abolitionem* (dèu ésser Larraz).

(4) Cf. A. Zarandona S. I., *Historia de la extinción y restablecimiento de la Compañía de Jesús*. Madrid, 1897, II, § VI. — Rubio: II 8, *Apénd.* 1, pp. 282-285.

(5) Vegi's la reproducció fotogràfica del Col·legi de S. Bernat (avui destinat a Casa de Misericordia) en Rubio, II p. 240, *làm.* 62, qui en parla amb aquests mots dignes d'agraiment: «al visitarle renacen en la mente dos recuerdos de gloria: la ilustración de aquellos eminentes varones de la Compañía de Jesús, que desde el modesto rincón de Cervera iluminaron el mundo con la antorcha del saber, y la figura del gran filósofo Jaime Balmes, que en la reducida celda del Colegio de San Carlos a que fué destinado aquel edificio, celda que aun se conserva, planeaba aquellas sanas doctrinas, creadoras de una de las más importantes escuelas de la Filosofía en el pasado siglo» (p. 281).

(6) A(*rxiu de la*) U(*niversitat de*) B(*arcelona*): Cervera, Jesuites. *Informe de la Cancelaría*, 1816, n. 32.

(7) *AUB*. — Cervera, Jesuites: Cancelaría 1816. n. 34, fol. 5 v.º: «...La misma Italia... aplaudió en tiempo posterior las obras del mismo Aymerich, de los PP. Bartolomé Pou, Pedro Ferrusola, Blas Larraz, Luciano Gallissá y José Pons, *que fué insigne matemático*...; todos estos fueron catedráticos de esta Universidad.» — Vegi's les informacions del Canceller D. Ramón Llàtzer de Dou de 16 agost, 1809 i 22 abril, 1816. [Rubio II 8, Ap. 3 i 4, pp. 287-293].

(8) Rubio: I 16, p. 573; cf. II 8, p. 278.

(9) Com curiositat segueix una copia de l'inventari dels llibres trobats a l'habitació del P. Pons, tret de l'*Inventario de todos los papeles reconocidos y reservados respectivos á los Aposentos de los Regulares de la Compañía de Jesús de la Ciud. de Cerv[er]a*: AUB: Cervera. Jesuítas. MS. Fol. 8 v.º, 9. «De el Apos(i)ento del P.e Jph. Pons.»

IMPRESOS

I.mo (E)specimen Calculi Fluccionalis.
I.m Elenchus tradendarum yn Philosophia questionum.
I.m Sermones y oraciones funebres 5. En un legajo.
I.m Relación de una curación milagrosa sucedida por intercesión de S. Fran.co Javier.
I.m Reflecciones sobre las Confeciones de pecados torpes hechos con los cómplices de los mismos pecados.
I.m Poema épico latino y una traducción española con que la Universidad de Cervera aplaudía el alegre arribo de sus Maj.des y Altezas.
I.m Disertatio yn Immaculatum Virginis Deiparae Purissimae Conceptionem.
I.m Acto Academic. de los Colegiales de Cordillas de la Comp.a de Jesús de Barcelona.
I.m Orationes ad Cervarienses Academicos habitae.
I.m Introducción para leer la lengua griega.
I.m Orationes habitae ad Senatum et Academiam Valentinam.

duits a Tarragona, aon s'havía de reunir tota la Provincia d'Aragó. Allí, malgrat l'estatge que tenía la Companyía de Jesús no fos capaç d'admetre sinó solament unes setanta persones, i encare repartides per les cambres a parelles; En Miquel J. Lorieri *encaixonà* — com s'expressa Olcina [1] — a cinccents [trenta quatre] subjectes aplegats en la *caixa general de Tarragona* de totes les cases jesuítiques d'Aragó, Valencia i Catalunya. El dia 19 del mateix abril el marquès de Mena-Hermosa rebé a Tarragona una nova instrucció en la qual el Comte d'Aranda li manava fer la *Matrícula general de tots els Individus Regulars de la Companyía de Jesús* [2]. Per ço el mateix día en sa presencia, del Comissari Reial Lorieri i de l'escrivà R. Fàbregas *se començà a formar i a fer* la matrícula, segons el testimoni del susdit escrivà. La del P. Pons se feu a l'endemà per tocar-los-hi als Pares i Germans del Col·legi de Cervera el dia següent 20, junts amb els de Valencia, Torrente, Girona i Onteniente [3].

Enllestida ja aquella tasca, al cap de vuit dies el Regent de la Cancellaría manà que tots s'apleguessin en el refetor, aon alçant-se dret demunt del silló per tal de ser millor sentit, va llegir amb veu clara i entenedora a tota la Provincia d'Aragó la Pragmàtica de Carles III. A l'altre dia 29 del mes, a les cinc de la tarde, per manament de Lorieri tots els jesuites, cadascú amb el llibre de reso i amb el seu farcellet de roba a la mà, baixaren a la portería (que estava — nota Olcina [4] — voltada de soldats, talment com si traguessin a uns criminals de

I.m Constitución Apostólica de Clemente décimo tercio en la que se aprueba de nuevo el Instituto de la Compañía de Jesús.
I.m C. Conclusiones en un legajo, las 4 leyes y las dos de fil.a
I.m Gozos a la Virgen de la Concepción con un sumario de Indulgencias concedidas a las Congregaciones de estudiantes.
I.m Unos Vilancicos y un Drama en un legajo.
I.m Siete oraciones en un legajo a dif.tes assumptos poéticos y retóricos.
I.m Un edicto del Obispo de Gerona en punto de extinción de beneficios y aplicación de sus rentas.
I.m Algunos pliegos en papel del Comentario de So(li)ci[e]ta(n)te Civili ad mentem Aristotelis.
I.m Cuatro rezos de santos en un legajo.
I.m Conclusiones enquadernadas 8 en un legajo, una de Th.a, otra de leyes y 6 de Filosofía.
I.m De eleganti philosophica oratione pro publicis Concertationibus Commentarius.
I.m Letras circulares despachadas en Francia a 27 Abril de 1765 escritas en francés.
I.m El Kalendario de feriados de la Universidad de Cervera para el curso de 1766-67.
I.m Novena a Cristo Crucificado para obsequiarle en su devoción. Imagen del Sto. Cristo y San Antonio Abad de la Ciudad de Cer. escrita en catalán.
I.m Novena al Sto. Misterio de Cervera, también escrita en catalán.
I.m Guía de forasteros en Madrid para el año 1760.
I.m Novena de la Puríssima Concepción de María, Patrona de España.

[A la cambra del P. Rector [Feliu Pons] (f. 1 v.o), del P. J. Casanovas (f. 7), del P. J. Llovera (f. 8), del P. J. Borrás (f. 9 v.o), s'hi trobà el Comentari *De Societate Civili*, i el poema *Ignis* entre els llibres dels PP. B. Larraz (f. 3 v.o) i Casanovas i del guarda-roba (f. 11 v.o).]

(1) OLCINA S. I., *Relación festiva* [Ms.], I fls. 10 sg. — v. J. NONELL S. I., *El V. P. José Pignatelli y la Compañía de Jesús en su extinción y restablecimiento. Manresa* 1893. I 1,10 p. 187.

(2) Vegi's la primera disposició referent a com devía fer-se la *matrícula* en NONELL I, p. 195.

(3) Veus-aquí una copia de la del P. Pons; «P. Joseph Pons, natural de Barcelona, de edad de treinta y seis años cumplidos; hijo legítimo y natural de D. Jayme Pons y de D.a Francisca Massana, Caballeros, naturales de dicha Ciudad; tiene de Religión veinte años cumplidos; de estudios tres años de Philosophia y quatro de Theologia escolástica y Moral; es Professo del quarto voto y últimamente era Cathedrático de Philosophia de segundo año de la Universidad de Cervera. Es sacerdote y lo firmó en esta caja de Tarragona á los 20 días del mes de Abril del año 1767 — Joseph Pons de la Comp.a de J.s, Mena H.sa Lorieri = R. Fabg.s = Esno.» [*Ms: transcripció priv.* de la «*Matrícula general de los Regulares de la Compañía del nombre de Jesús que se reunieron en esta caxa de Tarragona* — ... Por ante los Sres. Marques de Mena Hermosa y D. Miguel Joachin de Lorieri, en Comis.ón del Excmo. Sr. Conde de Aranda, = Essno = Ramón Fábregas.» —*fol.* 39 v.o]

(4) OLCINA: *Relación festiva*, I, p. 33: v. *Nonell*, I, p. 203.

la presó per dur-los a la forca), i eixint per l'ordre en el qual eren cridats pujaven al carro de sis en sis, o bé de set en set, acomodant-se sobre els toscs i durs empostiçats, i així, sense tenir compte ni del vent ni del sol (1), foren portats a Salou, i d'allí, en barques i a la llum d'unes teies, a les naus que a bona distancia del port estaven anclades. No havent pogut aquella mateixa nit embarcar-se més de trescents per ésser massa tard, els qui restaven ho feren a l'endemà 30, abans del migdía.

Repartits, doncs, tots entre les tretze naus mercants — comanades pel *capità Toni*, és a dir, Antoni Barceló terror dels pirates argelins — el 1.er de maig, abans d'apuntar el sol, la capitana «El Audaz» féu senyal de departir prenent direcció cap a la Parrosa, cala que està no molt lluny de Palma. Allí el capità devía rebre els jesuites que teníen ses cases a les illes Balears. El 5, entraren novament mar endins; però un fort temporal desbaratà l'esquadra, refugiant-se en el port de *Fornells* (Menorca), d'aon, llevant àncores, sortiren — ja calmada la mar — dos dies després, travessaren l'estret de S. Bonifaci (entre Còrcega i Sardenya) i el 13 de maig arribaven feliçment a l'antiga *Centum-Cellae* (Cività-Vecchia), població llavors dels Estats Pontificis (2).

Els pobres exilats esperaven que amb això hauríen la fi de sos treballs marítims: ben aviat, emperò, se'ls fongué el consol veient que'l Papa no consentía pas que desembarquessin. El P. Larraz en sos *Comentaris* (3) en dóna la raó: «Era el cas que l'exili de la Companyía i el seu deportament als Estats Pontificis s'havía decretat a Espanya sens contar per rès amb el Sant Pare, sinó que el Rei sols li féu conèixer son determini després de complerta sa voluntat publicant-se el decret i essent verificada la ocupació de les cases de la Companyía de Jesús espanyola. Però el Papa, pel dret suprem que pertanyía a la Santa Sèu, com Senyor temporal d'aquells dominis, de cap de les maneres va permetre que saltés a terra una munió d'estrangers bandejats de la llur patria, que volíen deportar-hi sens el seu consentiment i contra sa voluntat.» Perxò se comprèn fàcilment com devíen migrar-se aquells atribulats rel·ligiosos conduits en aquelles naus com bestiar i havent de retornar a fer-se altra vegada a la mar (18 abril) vagant sense saber aon anaven ni quan termenaríen ses penes i neguits. El capità, no tenint ordres d'Espanya, esmaperdut, entretenía la navegació, fins que, després d'una parada gairebé d'un mes a Ajaccio, resolgué trasl·ladar els Pares aragonesos a S. Bonifaci, port senyalat de la Providencia a ésser el refugi de llur bandejament.

Resignats en la disposició divina, els jesuites de S. Bonifaci lo primer que amb ansia procuraren, fou acomodar-se en aquelles mesquines vivendes, les quals els hi havía cercades la bona voluntat d'En Barceló, per tal que lo més

(1) LARRAZ: I, 18.
(2) LARRAZ: I, 28.
(3) LARRAZ: I, 28.

aviat possible pogués establir-se la disciplina rel·ligiosa com ho estava a Espanya. Els Pares i Germans *formats* (és a saber, els qui havíen ja feta sa professió solemne) s'hostatjaren, com varen poder, a algunes cases, juntant-se en petites agrupacions per millor guardar la dignitat de son estament clerical i les costums propies de son institut rel·ligiós. Per a les cases o col·legis aon els joves jesuites se formen per la vida rel·ligiosa i apostòlica i estudíen les ciencies eclesiàstiques, necessaries pel sacerdoci, foren destinades quatre capelles o *oratoris* (1) que hi havía a la ciutat. En el de S. Joàn Baptista visqueren els novicis i *juniors* (2). Es aquesta una data interessant pel present estudi, perquè allí el P. Pons — segons assegura Caballero — fins la tardor de 1768 ensenyà la retòrica a aquell jovent heroic qui per amor de Deu i de sa vocació més s'estimà el dur i florit pà del desterro que les riqueses, les comoditats i les honors mundanes. No tenint-ne noticia certa, hem de suposar que el P. Pons sería un d'aquells intel·ligents i admirables professors, qui anc que mancats de medis gairebé enterament, enginyant-se com podíen, saberen donar interès a l'estudi de les llengües clàssiques llatina i grega, i assoliren endemés per mitjàn d'academies i actes literaris que s'esveís qualsevol núvol de tristesa que pogués donar torment i enuig a cap d'aquells joves; l'entusiasme dels quals per l'estudi i l'estrany aprofitament que'n tregueren, entremig de circumstancies tan difícils per a la vida i per l'esperit, és motiu de francs aplaudiments i eximies lloances de part de tots els historiadors que'n fan memoria (3).

Ocupat, doncs, com estava, el P. Pons en infundir una excel·lent ensenyança literaria en aquella juventut selecta, la veu de la Providencia el cridà a la península italiana de la manera que descriu el cèlebre humanista valencià *Josep Reig S. I.*, en una epístola, datada a Ferrara, 5 febrer 1769 (4). Es així: «*Per varios casus, per tot discrimina rerum, — tendimus in Latium* [VIRGILI: *Aen.* I 204]. — El Rei de França Lluis XV va ésser la causa de la nostra imprevista sortida de Còrcega, per tal com havent passat S. Bonifaci al domini dels francesos, fórem obligats a eixir en les mateixes naus que van portar els soldats a la illa. Els capitans d'elles es mostraren tan aspres i crudels amb nosaltres fins el punt de què ens deneguessin durant el camí lo que freturàvem pel manteniment. Partírem de la ciutat de S. Bonifaci el 12 de setembre i el 22 arribàrem a Gènova. D'allí novament ens vem embarcar el 30 cap el port de Fino pervenint-hi el 3 d'octubre, d'aon, uns el mateix dia, altres el següent, ferem una curta navegació fins a Sestris i prenguérem terra en aquell port, concedint algún descans als nostres còssos abatuts. El día 8 d'octubre, per manament del Provincial, a faisó de soldats, alçàrem, com qui diu, les tendes, i ara a peu, ara cavalcant,

(1) «Capelles que perteneixen a alguna congregació.» LARRAZ: I, 40.
(2) JUNIORS son els joves qui desprès dels vots del bieni estudíen les lletres humanes. — Cf. LARRAZ: I, 41.
(3) LARRAZ: II, 11, 16-21. NONELL: I, pp. 289-295. (REIG) *Josephi Reigii S. J., presbyteri valentini epistolarum et orationum libri tres. Valentiae Aedetanorum. A. MDCCCLXXXVIII*, II, 14-15.
(4) REIG: II, 16.

férem via pels Apenins. El camí, cert, és pendent, estret, relliscós i ple de paranys, però bastant curt. El 15 havem arribar a Fornobo (*Forum Novum*), aon s'hi estén una plana tan immensa que apenes amb la vista es pot veure el terme. Passant després per Parma, Reggio i Mòdena, entràvem sans i bons a Bolonya el 14, i el 18 a Ferrara.»

Després qu'els novament expulsats jesuites es referen de llur sobtat i greu viatge, i foren ben repartits per diferents albergs de la ciutat; els Superiors, amatents a normalisar la vida, van fer desseguida diligencies per tal que's pogués rependre el curs dels estudis, com calía. Amb aital ocasió es manifestà altre cop quin cas ne feia del P. Pons la seva Provincia encomanant-li l'ensenyament de la Sagrada Teología als estudiants qui's preparaven pel sacerdoci. Si fou digníssim de ser lloat l'afany per l'estudi i conreu de les lletres i ciencies durant la curta estada dels jesuites a Còrcega, més difícil és de dir i d'avaluar amb poques paraules els admirables avenços que, mal ho destorbessin els treballs de tan malastruc exil, féu aquell ardidós jovent, sortint-ne d'aital aprenentatge els mestres, qui al darrer terç de la XVIII[a] centuria i primera partida del XIX[èn] segle «a Italia — com diu En Fr. Carreras i Candi [1] — se'n portaren les millors càtedres».

De la seva banda el P. Pons estigué dedicat totalment a la ensenyança de les ciencies sagrades, en què sa explicació lluiría per la elegancia de la paraula llatina, per la fonda intel·ligencia de les veritats més subtils, per la encisadora erudició patrística, conciliar i històrica i ensems per la claretat i valentía de les proves junt amb el fàcil destriament de les objeccions oposades, tot lo qual ens fan entendre les mostres de son saber que'ns resten. Sols durant tres cursos pogué el cèlebre Professor exercir el magisteri de la Teología amb els estudiants de la Companyía: perquè el 28. agost, 1773 en el Palau de Ribaldesi oiría la lectura del Breu *Dominus ac Redemptor* [21. juliol, 1773] de Climent XIV, pel qual era abolida la religió de la Companyía de Jesús, quin fet històric no deu ésser ara objecte d'especial descripció puix desviaría l'intent propi d'aqueix estudi i pot veure's en Nonell [2], Menéndez i Pelayo [3], Crétineau-Joly [4] i en Modest Lafuente [5].

La historia del P. Pons des d'aquesta data la recompten gloriosament, de primer, ses aplaudides obres i la distingida benevolença que meresqué d'altes dignitats eclesiàstiques episcopals i cardenalicies per la seva doctíssima ensenyança de les ciencies divines i per la encertada direcció dels clergues, qui en els Seminaris Conciliars s'eduquen pel sagrat ministeri. Que per ço — diu D. Ca-

(1) Fr. Carreras i Candi: *Geografía General de Catalunya*: *Catalunya*, p. 1074. Cf. Reig, II, 17. Larraz, III, 13-15.
(2) Nonell: I, p. 389-405.
(3) M. Menéndez y Pelayo: *Hist. de los Heter. esp.*, ll. c.
(4) J. Crétineau-Joly, *Clemente XIV y los Jesuítas* [Madrid 1848²] c. 5, pp. 340 sg.
(5) M. Lafuente: *H. g. Esp.*, VIII 8.

ballero — extingida la Companyía, el P. Pons ni posà fi a la ensenyança ni deixà d'escriure, com palesament ho publiquen amb els ben merescuts testimonis d'estimació que li tributaren les ciutats de Nuceria, Foligno, Trevia, Camerino, Spoleto i Sinigaglia [1], aon explicà la filosofía, la historia eclesiàstica, el dret civil i canònic i la teología amb gran aprofitament dels que sentíen ses lliçons.

En aquests càrrecs adquirí l'insigne Educador aquella experiencia d'un reflexiu i perllongat magisteri de què tan galanes proves n'hi ha en tots els seus escrits, emperò notablement en el *Ius Canonicum*, pel qual motiu li fou comesa la direcció dels estudis en diferents seminaris constant-nos de cert que en 1801 era *Rector* del de Sinigaglia i des de 1806 *Prefecte d'Estudis* del de Spoleto [2]. Aquestes foren — segons es dedueix clarament de la cronología bibliogràfica — les ocupacions en què juntament amb la ensenyança del Dret Canònic Pons esmerçà els quinze últims anys de sa vida, dels quals en passà dèu a Spoleto. Sacerdot venerable per ses virtuts i digníssim per la plenitut de ciencia eclesiàstica, consagrat durant tota sa vida amb gran delit a l'adoctrinament i educació de la juventut, de primer en els Col·legis de Barcelona i a la Universitat de Cervera i després d'exilat en els millors anys de la vida a Italia, atraient força la atenció son zel i l'encert en la sòlida i plena formació dels levites que aspiren al sacerdoci.

Doncs complida sa tasca benemèrita, com ministre bo i fidel a la edat de vuitanta cinc anys i mig a la ciutat de Spoleto, el P. Josep Pons s'adormí i descansà en la pau de Crist el 6 de maig de 1816, després de manifestades clares senyals d'eximia pietat, voltat d'una gairebé infinida munió de deixebles qui deploraven la mort de llur Mestre [3]. I cert que s'era fet acreedor a consemblants proves de respecte i amor, «car — segons ens el pinta el dessusdit biògraf — era ancià molt digne de veneració pel seu candor d'ànima i per l'esforç admirable en ensenyar i escriure per a instrucció de la juventut.» [4]

B. Bibliografía

Fonts:

1. R. Diosdado Caballero, *Bibliothecae | Scriptorum | Societatis Jesu | Supplementa. | Supplementum primum. | Romae MDCCCXIV. | Apud Franciscum Bourlié.* — ... *Supplementum alterum | R. MDCCCXVI...*: 307 (+ 1) i 126 (+ 2) planes. [5]

(1) Aquesta enumeració de D. Caballero no dèu ésser pas exclusiva, perquè potser el P. Pons va viure a Bolonya. *Vegi's* B 4-6.

(2) Cf. B 13, 15-19. — A més el P. D. Caballero, *Gloria posthuma / Societatis Jesu / Pars prima / Romae MDCCCXIV / Apud Franciscum Bourlié*, sota l'epigrat «Collegiorum Rectores», pp. 19-20, diu: «minime contenti [Sacri Ecclesiae Praesules] muneribus tanti ponderis Exjesuitis commissis, eisdem voluerunt publicam Juventutis institutionem commendare, et Seminariis Tridentinis moderandis eosdem praeficere, in Reipublicae praesertim sacerdotalis utilitatem». I en la llarga llista que segueix hi trobem el nom del P. Pons: [novimus] Josephum Pons [praefuisse Seminario] *Senogalliensi*.

(3) D. Caballero: II 83 a: «infinita pene Discipulorum cinctus corona Magistri obitum deflentium».

(4) En el catàleg *Nomina Patrum ac Fratrum qui Societatem Jesu ingressi in ea supremum diem obierunt 7 aug. 1814 — 7 aug. 1897* [Parisiis 1897] no apareix el nom del P. Pons, qui deuría tenir el *n.* 52.

(5) *Torres Amat* i la *Biografía eclesiástica* repeteixen a Caballero.

2. Aug. et Al. de Backer S. I. *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus.* Edició de *Liége* 1861 T. VI 455 a. b., 456 a.; ed. de *Liége-Lyon* 1872 T. II.
3. C. Sommervogel S. I. *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Première partie*: Bibliographie... T. VI Bruxelles-Paris MDCCCXCV: *cl.* 1000-1002.
4. J. Eug. de Uriarte S. I. *Catálogo razonado de obras anónimas y seudónimas de autores de la Compañía de Jesús pertenecientes á la antigua Asistencia española.* T. I-II *Madrid* 1904.

SENYALS:

- * Indica que la descripció és *directa*.
- † Senyala les obres la noticia de les quals manca en Sommervogel o ha estat modificada.
- [ ] Enclou el nombre que quiscuna obra té en Sommervogel.
- ( ) En la descripció bibliogràfica conté el nombre corresponent d'una plana sens *foliació*.
- *NB.* Les mides del tamany o format de cada llibre corresponen a les dimensions de la *caixa*.

DESCRIPCIÓ:

1. * [1] Ignis | Poema didascalicum | a P. Josepho Pons | Soc. Jesu, | in Seminario Nobilium | de Cordelles | publico Rhetorices, et Poetices | Professore | Barcinone, Anno MDCCLX. | Apud Franciscum Suriá Typographum. | Cum Superiorum facultate.

16×11 cm. — 1 *fulla* de portada. + 1 f. de pròleg. + V-XXIII pp. de text, o sia 371 versos, + (1 p.) en blanc.

2. [2] Specimen philosophiæ jesuiticæ cum Dissertatione de optimo genere tradendi philosophiam, sive philosophiæ jesuiticæ Theses, quas Dei Parenti Cervariensis Academiæ in Mysterio suæ Immaculatæ Conceptionis, atque adeo totius Hispaniæ Patronæ consecrant, et sub ejusdem auspiciis propugnabunt: Franciscus de Mas, et Borell, Rialpensis, Phil. Bac. Die 18 April. etc. Patrono Josepho Pons S. J. Phil. D. et R. P. In Maximæ Academiæ Theatro hora IV. post meridiem: In gratiam vero Studentium hora VII matutina. Cervariæ Lacetanorum. Typis Academicis Anno MDCCLXV.

4.º, ff. 4, pp. 80. — Els defensors hi són en nombre de sis. Les mateixes tesis retornen amb el nom d'un altre defendent:
Specimen... jesuiticæ Theses, quas Deo, atque ejus Immaculata Matre auxiliantibus, propugnabit Bonaventura Porta y Bargés Cervariensis, Phil. Bac. Die 29 April. Patrono Josepho Pons...

3. * † [18] De Societate Civili | ad mentem Aristotelis | Commentarivs | Avctore | P. Josepho Pons | Soc. Jesv | Regio Cervariensi | Philosophiae Professore. | In vsvm discipvlorvm. | Superiorvm permissv. | Cervariae Lacetanorvm: Typis | Academicis.

[No consta l'any d'impressió].

15 1/2 × 10 cm. — 1 f. de portada + 1 f. de pròleg. + 5-69 pp. de text (que fineix en la pàgina 69 amb l'*A. M. D. G.*) + p. (70) d'errades. — Impressió molt atapaida, tenint cada plana 42 lin. sense *interlinears*: els tipus semblen del còs 9. — La descripció d'aquest *Commentarius* manca en *Caballero, de Backer, Sommervogel,* i en els demés derivats, com *Torres Amat* i *Hurter*.

4. † [19] Philocentria seu de innata corporum Propensione ad centrum J. P. Poema in duos libros divisum. Bononiae MDCCLXXIV. Ex Typographia Sancti Thomae Aquinatis. Superiorum Facultate.

En 4.º, de 74 ps., s. 1 h. p. n. — El P. José Pons [Uriarte II 1566, pp. 23, 24]. Uriarte, en el lloc citat, prova la identificació per ell proposada amb aquests termes: «Philocentria, sive de corporum Gravitate Lib. duo» dice en su artículo Prat de Saba (pág. 48 [a]) a quien siguen o copian Caballero (I 230), Torres Amat (pág. 490), Backer (II 2073) y Sommervogel (VI 1002), sin avisarnos ninguno de ellos cómo, dónde y en qué forma salió esta obrita. Más puntualmente Hervás, la intitula «J. P. Philocentria, seu de innata corporum propensione ad centrum. Poema in duos libros divisum. Bononiae 1774. 4.» (I 144. v. [b]) — Su verdadero título es el que va al frente de este número, tomado de la misma portada.

Habiendo nombrado el P. Aymerich a un tal *Gephirosius* en el texto de su «Q. Moderati Censorini [de Vita et Morte Latinae Linguae Paradoxa Philologica...]» (página 183 [c]), añade lo siguiente en las anotaciones: «*Is alio nomine* Philocentrius a nonnemine *appellabatur, quod* suppresso nomine, *vel initialibus tantum litteris indicato, Poema, binis libris comprehensum,* Philocentria *inscriptum, Bononiae Latino carmine edidisset, ab Ephemeridum Romanis scriptoribus celebratum. Ne vero Poeta magis, Physicus, & Mathematicus, qualem se in poemate illo manifestat, videretur quam Theologus, haud multo postea publici juris fecit,* Historico-Dogmaticam Dissertationem *accurata Latinitate, licet scholastica methodo scriptam, de* Materia & Forma sacrae Ordinationis, & *nunc demum, ut audio* (*non enim eas vidi*) *binas alias edidit ad Ethicam Philosophicam, ac Theologiam spectantes in Wolf. & Puffend*» (pág. 194-95)... Además, sabido es... que el *Pons* latino suena en griego γέφυρα, de donde se forma *Gephirosius*, o, por mejor decir, *Gephyrosius*.

Corríjase, pues, en vista de lo dicho, el yerro manifiesto de Passano, de quien es el siguiente título con su correspondiente declaración: «Philocentria, seu de innata corporum propensione ad centrum. J. M. P., poema in duos libros divisum (Auct. Johanne Mazzolario Partenio, Sac. Jesu). Bononiae, S. Thom. Aquin., 1774. In-4» (pág. 258 [d]). — Ni el P. Juan María Mazzolari, ni su hermano el P. José María, más conocido con el nombre de José Mariano Partenio, escribieron ninguna obra sobre el argumento de la *Philocentria*. [e] Además, ésta no lleva las iniciales «J. M. P.», que dice Passano, sino las de «J. P.»

a O. *Prat de Saba* S. I., Operum Scriptorum Aragoniensium olim è Societate Jesu in Italiam deportatorum Index editus... 1803 [*Vegi's* URIARTE I XXVIII]
b L. *Hervás y Panduro* S. I., Biblioteca jesuitico-española de escritores q.han florecido (por-en) siete lustros... [URIARTE I XXV].
c Cf. URIARTE I 1715.
d G.-B. *Passano*, Dizionario di Opere Anonime e Pseudonime in supplemento a quello di Gaetano Melzi 1887 [URIARTE I XXVIII].
e Vegi's SOMMERVOGEL V 842-851.

5. * [3] Dissertatio | historico dogmatica [a] | de | materia et forma sacræ Ordinationis | et singillatim Presbyteratus | In illorum utilitatem | qui | sacros Ordines | Suscipere aut ministrare debent. | Auctore Josepho Pons. | Boniniæ MDCCLXXV. | Ex Typographia Sancti Thomæ Aquinatis. | Superiorum Facultate.

14 1/2 × 10 cm. — 1 f. de portada, + 2 fs. de *praefatio*, + 7-138 pp. de text, + (1 f.) per a les llics.: «Vidit D. Aurelius Castanea Clericus Regularis Sancti Paul- | li, & in Ecclesia Metropolitana Bononiae Poenitentia- | rius pro Eminentiss. & Reverendiss. Domino D. Vin- | centio Cardinali Malvetio Archiepiscopo Bononiae, &. | S. R. I. Principe. = Die 9. Octobris 1775. = Imprimatur. = Fr. Carolus Dominicus Bandiera Vicarius Generalis Sancti | Officii Bononiae. [*Sense taula*].

a. SOMMERVOGEL *theologica:* s'hi noten, ademés, algunes altres lleugeres variants.

6 * [4] Dissertationes | binæ | de intima ac naturali humanarum actionum | ante omnem legem | honestate, atque inhonestate: | nec non | de inhonestarum actionum merito | et imputabilitate ad pœnam. | Aduersus | Samuelem Pufendorfium, & Christianum Wolffium | A. Josepho Pons. | Bononiæ MDCCLXXX. | Ex Thypographia Sancti Thomæ Aquinatis. | Superiorum permissu.

14 1/2 × 10 cm. — 1 f. de portada + 3-40 pp.: «Dissertatio — De intima ac naturali humanarum actionum ante — omnem legem honestate, atque inhonestate — adversus Samuelem Pufendorfium», — + 41-59 pp.: «Dissertatio — De inhonestarum actionum merito, & — imputabilitate ad poenam adversus — Christianum Wolffium.», + p. (60) errs. i llics.: «Vidit D. Carolus Maria Gambarini Clericus Re- | gularis S. Paulli, & in Ecclesia Metropolitana | Bononiae Poenitentiarius pro Eminentissimo, ac Reverendissimo Domino Andrea Cardin. | Joannetto Ordinis Sancti Benedicti, Congrega- | tionis Camaldulensis, Archiepiscopo Bononiae, & S. R. I. Principe. = Die 21. Aprilis 1780. = Imprimatur. = Fr. Aloysius M. Ceruti Vicarius Generalis Sancti | Officii Bononiae.

7. [5] Episcopus sive de munere episcopatus libri tres. Illm̄o, ac Rm̄o Domino D. Cajetano ex comitibus Ginanniis episcopo Fulginati auctore Josepho Ponsi. Fulginiæ, Apud Joannem Tomassini, 1784.

8°, pp. CXXXVI — *Carmine heroico*, diu Caballero.

8. [6] Historia studiorum Juris Civilis ab editione duodecim Tabularum usqne ad sæculum decimum octavum a Josepho Ponsio Theologiæ in Episcopali Fulginiæ Seminario Professore. Fulginiæ 1788. Typis Jesualdi Fofi.

4°, pp. 55.

9. † [7] Della salute dei letterati: o sia discorso contro il ragionamento sul medesimo assunto del sig. Tissot[a] Foligno, J. Fofi, 1789.

a S. A. TISSOT, *Sermo Academicus de litteratorum valetudine*. Lausannae, 1766. 8.° = Francofurti, 1769. 8.° = *De la Santé des gens de lettres*. Lausanne et Lyon, 1769. 12.° — A. DE BACKER II 2071, porta altres edicions i traduccions de l'obra del metge Tissot.

10. † Dissertazione Canonico-Teologica intorno alle Ordinazioni o Consagrazioni de' Vescovi fatte ultimamente in Francia senza il consenso del Sommo Pontefice Romano. In Foligno, 1791. Per Giovanni Tomassini.

En 4.º — El P. José Pons. «Obra anónima», dice Hervás, que es el único bibliógrafo que habla de ella, y se le atribuye (I 145).» [Uriarte I 716]. — Manca en *Sommervogel*.

11. * [8] Jus Canonicum | juxta nativam ejus faciem, | sive de | ratione discendi, et docendi | Jus Canonicum. | Auctore | Josepho Ponsio. | Tomus I.-II | Fulginiae 1794. | Ex Typographia Jo. Tomassini Impr. Episc. | Superiorum assensu.

[La portada d'ambdós volums du *mss.*: *Ex Libris D. D.* || *Salvatoris Andreu.*] 13 × 8 cm. — TOM I: 1 f. de portada, + 3-11 pp. de dedicatoria, + (p. 12) llics., + 13-227 pp. de text [*I* i *II Part*], + p. (228) en blanc, + pp. 229-231 index del T. I. TOM II: 1 f. de portada, + 3-249 pp. de text [*III* i *IV Part*], + p. (250) en blanc, + pp. 251-253 taula del T. II, + p (254) llics. [com en el T. I p. (12)]: «De mandato Illmi. & Rmi. Dni. — Philippi Trenta Epis.-vidit. — Petrus Niccoli Sem. Fulg. Rector. & Rev. Sinod. = Imprimatur si videbitur. — Justinianus Poggius Arch. Eccl. Cath. &. — Pro-Vic. Gen. = Imprimatur. — Fr. Ludovicus Civini Ordinis Praedicator. — S. T. M. Vicarius S. Officii Fulg.», + 1 f. en blanc, + (1 f.) de errs. dels T. I i II, + (1 f.).

12. *† [9] De vita, et honestate | Clericorum | Aliisque | Ad illibatam in Clero disciplinam conservandam | valde utilibus | ex universo Juris Corpore, et Concilio | Tridentino selecti | Canones | Criticis notis, & observationibus illustrati. | Auctore | Josepho Ponsio | in Spoletino Lyceo | Juris Canonici, & Historiae Ecclesiasticae | Professore. | — Admovi speculum, fœdus se in eo vultus agnoscat. Tu | tuum gaude dissimilem inveniri. Inspice tamen & Tu, | ne forte, etsi sit unde merito placeas Tibi, & in quo | debeas displicere non desit. *Bernardus de Consideratione* | *ad Eug. lib.* 2. — | Spoleti MDCCC. | Typis Jesualdi. Fofi Impress. R. Imp., Ep., & Universit. | *Superiorum facultate.*

14 × 9 cm. — 1 f. de portada, + (1 f.) + 1 p. per la taula (3 pp.) + (1 p.), + pp. 3-8 de proemi, + pp. 9-138 de text, + (1 p.) d'errades, + (1 p.) amb l'IMPRIMATUR — *J. Napolioni Vicarius Generalis.* — IMPRIMATUR — *J. M. Carecci Administrator Prov. Gubern.*

13. [10] Del regolamento de' Collegj, opera utilissima non solamenti per quelli che sono incaricati dell'istruzione publica de' giovani ne' Convitti, ma eziandio per quelli che lo sono della privata nelle case particolari. Dedicata a sua Eminenza Reverendissima il Sig. Cardinale Bernardino Honorati Vescovo di Sinigaglia, dall' Abbate D. Giuseppe Ponsi, Rettore e Professore di diritto Canonico nel Seminario della detta Città. Sinigaglia, MDCCCI, pel Lazzarini.

8º, pp. 192. — Cal advertir la nota de D. CABALLERO: «*Videtur idem argumentum antea tractasse.*»

14. [11] Ristablimento delle università, e di altri studii generali. Spoleto, per Simone Saccoccia, 1805.

8.°

15. [12] Studio degli Ecclesiastichi, che serve di appendice all' opera del Ristabilimento delle Università ed altri Studj generali. Dedicato all' Eminentiss. e Reverendiss. Principe Signor Cardinale Francesco Maria Locatelli Vescovo di Spoleto, dall' Abbate Don Guiuseppe Ponsi. Prefetto degli Studj e Professore di Sacri Canoni nel publico Ginnasio di detta Città. Spoleto, MDCCCVI, dalle stampe di Simone Saccoccia.

8°, pp. 116.

16. * [13] De antiquitatibus | Juris Canonici | secumdum titulos Decretalium. | Auctore | Josepho Ponsio | Pontificii Gynmasii Spoletini Studiorum Praefecto | et Juris Canonici Professore | sub auspiciis | Eminentiss. ac Reverendiss. Principis | Francisci Mariæ | Loccatelli Episcopi Spoletini, | ejusdem Gymnasii Praesidis, | et Illustriss. Seviratus[a] istius | regimini Praepositi | Spoleti MDCCCVII. | Typis Simonis Saccoccia.)(Sup. Facul.

16 × 11 ½ cm. — 2 fs. de portada i endreça, + 1 f. de prefaci, + pp. 7-385 text, + p. (386) en blanc, + pp. 387-391 índex dels títuls, + p. (392) errs., + p. (393) llics.: «Imprimatur si videbitur — Philippus Canonicus Paccetti Vicarius — Gen. Eminent. Card. Episc. Spoleti. = Imprimatur — Fr. Lucas Maria de Albericis Vicarius — Gen. S. Off. Spoleti.»

a *Sexviratus* Sommervogel. — Sobre aqueix mot vegi's Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis* VII [Niort 1886], pl. 461 b, 465 c; i Forcellini, *Totius latinitatis Lexicon*, ed. De-Vit V [Prati 1871], pl. 483 b sevir i 484 b seviratus.

17. [14] Il perfetto Scolaro, opera utilissima per quelli che la providenza ha destinato alla professione delle scienze ne' publici Studj, ed anche per ogni genere di persone affine di santificarsi nel proprio stato. Dell' abbate Don Giuseppe Ponsi, Prefetto degli Studj e Professore di Sacri Canoni nel publico Ginnasio di Spoleto. Spoleto, 1808, dalle stampe di Giuseppe Bassoni.

8°, pp. 112. (Incomplet.), afegeix Sommervogel.

18. [15] Discorso sull' utilità del metodo scolastico per comparazione col geometrico. Dell' Abbate Don Giuseppe Ponsi Prefetto degli Studj, e Professore di sacri Canoni nel pubblico Ginnasio di Spoleto. 1809. Presso Guiuseppe Bassoni Stamp. di queste pubbliche scuole.

12°, pp. 23.

19. † [16] Pio Septimo Pontifici Maximo Professores, Alumnique Gymnasii Spoletini ab eodem erecti in signum gratitudinis et laetitiae Ob felicem in suam Sedem Reditum His poeticis floribus plaudunt. Spoleti 1814. Typis Josephi Bassoni.

En 4.º mayor, de 56 ps., s. 1 h. p. n. = El P. José Pons (?) «á Pio 7mo Oracn y Poesía — en 4to gr.», dice el P. Silva en su *Indice* (MS, hoj. 65) con referencia, sin duda ninguna, a esta colección. — En que sea suya la *Oración*, no puede haber la menor dificultad, pues aparece con el epígrafe de «Josephi Ponsii In Spoletino Pontificio Gymnasio Studiorum Praefecti, ac Juris Canonici Professoris de reditu Pii VII. Pont. Optimi Max. Oratio», a las págs. 3-14. Tampoco parece que pueda haberla en que las composiciones poéticas, aun dado que no todas sean suyas, debió de ser él quien cuidara de juntarlas e imprimirlas por razón de su cargo de Prefecto de Estudios en el Seminario de Spoleto».—[URIARTE II 1581.]

20. [17] Riflessioni intorno l'assistenza da prestarsi a' moribondi.

MANUSCRITS. — [*La Serna*, testifica DE BACKER II 2073. A. *mentionne quelques Mss.*]:

A. Institutum juris civilis.
B. De æterno Christi sacerdotio, ejusque admirandis effectibus.
C. Une arithmétique très étendue, en italien.
D. Traité sur la sphère.
E. Grand nombre de dissertations sur divers sujets, sur l'étude de la langue grecque, sur le patriotisme, etc., etc.

C. ANÀLISI D'ALGUNES OBRES

La raó de dir *algunes* és molt senzilla. Les obres del notable canonista barceloní han esdevingudes veritables raritats bibliogràfiques, i per ço no és d'estranyar que no sigui gaire fàcil trobar-les. Altrament bé caldría donar-ne compte de totes segons el mèrit llur. Car com ço no sia possible are per are, haurem de contentar-nos amb lo que al present ens és faedor.

Obres analisades:

a *Ignis — Poema Didascalicum.* — Barcelona 1760.
b *De Societate Civili - ad mentem Aristotelis - Commentarius.* — Cervera 1763-1767 ?
c *Dissertatio - historico dogmatica - de - materia et forma sacrae Ordinationis - et singillatim Presbyteratus.* — Bolonya 1775.
d *Dissertationes - binae - (I) de intima ac naturali humanarum actionum - ante omnem legem - honestate, atque inhonestate: - (II) nec non - de inhonestarum actionum merito - et imputabilitate ad poenam. — Adversus - Samuelem - Pufendorfium, et Christianum Wolffium.* — Bolonya 1780.
e *Jus Canonicum - juxta nativam ejus faciem, - sive de - ratione discendi, et docendi - Jus Canonicum.* — Foligno 1794.
f *De vita, et honestate - Clericorum... ex universo Juris Corpore, et Concilio - Tridentino selecti - Canones.* — Spoleto 1800.
g *De Antiquitatibus - Juris Canonici - secundum titulos Decretalium.* — Spoleto 1807.

Doncs comencem per la primera.

a. *Ignis. — Poema Didascalicum*

De la manera com els antics poetes celebraren arguments segons el gust de sa època, així els del seu — diu Pons en el *Pròleg* — volgueren lloar els avenços de les ciencies naturals, que anaven alçant-se amb gran admiració de tothom. Per tal també ell provà de fer aquest camí, es podía dir nou àdhuc i poc trepitjat a Espanya, a fi de despertar la afició de sos compatricis i principalment dels seus deixebles. Seguidament, al·ludint al poema del *P. F. Oudin S. I.* sobre el mateix tema, publicat a París l'any 1749 (1), indica les parts del seu, és a dir, les *causes* del fòc, sa *naturalesa* i sos *efectes*. Tot lo qual es troba més explícitament en la proposició:

> «*Abstrussum venis quae causa excuderit ignem,*
> *Cum primum aethereas evasit victor ad auras,*
> *Naturae an potius vapor, et sine corpore nomen;*
> *Unde propagandi vim habeat, quae permeat omnem*
> *Materiam, in propriam convertens corpora formam,*
> . . . .
> *Hinc canere aggrediar.*» (*vv.* 1-7.)

No he pas de deturar-me a fer l'examen literari d'aquest poema, ni, al meu parer, ho demana, car basta saber que és una d'aquelles migrades produccions literaries de la poesía insípida i infeconda del XVIIIèn segle, que's presentava a les Academies en forma de vanes declamacions o bé s'encarcarava en dissertacions filosòfiques sens enginy poètic, sens foc de sentiment, sense volada d'inspiració. Això no hi fa que'l desembràs el qual mostra en la versificació i certes maneres de dir, ens fan entendre que l'Autor tenía forta coneixença de la literatura clàssica de l'antigor, especialment llatina. A més, qui hagi assaborit el gust de genuína llatinitat d'aquest poema, no's maravellarà pas de la puresa i elegancia de la dicció que juntament amb la competencia i autoritat són l'encís captivador de les obres de l'insigne Canonista.

Pertocant a la materia de l'*Ignis* s'ha de dir solsament que el Professor de Retòrica i Poètica de Cordelles buidà en els frets i inflexibles motllos d'una elucubració filosòfica *versificada* les idees d'aquells temps sobre la naturalesa del foc i de ses causes i efectes (2).

(1) *Poëmata didascalica* I pp. 252-271. — Cf. SOMMERVOGEL: VI, 24, nn. 47, 50.

(2) Eixa nota posada al peu de la p. XII copiaré aquí, per tal de fer avinent a alguns historiadors de la Filosofía, còm els filosops espanyols d'aquella centuria seguíen el moviment de les ciencies naturals. Diu així: «Cum haec jam praelo proximè daturus essem, incidi in quamdam subtilem explicationem cohaerentiae partium minimarum cujuscumque corporis, nixam celeberrimo illo Newtoniano attractionum, et repulsionum principio, tot insignium Mathematicorum speculationibus, et longissimis supputationibus jam saepius illustrato, repertam novissime à P. Josepho Rogerio Boscovich Soc. Jesu, in Collegio Romano publico Matheseos Professore, expositumque in opere ejusdem Auctoris ingeniosissimo de Theoria Naturalis Philosophiae... [*a.* SOMMERVOGEL: I 1840-66: *Philosophiae naturalis theoria redacta ad unicam legem virium in natura existentium.* Auctore P. Rogerio Josepho Boscovich Societatis Jesu Publico Matheseos Professore in Collegio Romano. Anno M.DCC.LVIII. Prostat Viennae Austriae, in officina libraria Kaliwodiana, 4.°, pp. 322...]: quod qui velit de hac re opera non poenitenda consulere poterit». — Cf. p. VI *nota*.

El poema consta de 371 versos *exàmetres*, el qual composaría el P. Pons durant les vacances de l'istiu per a ésser llegit en la solemnial obertura del curs de 1760-1761, com sembla deduir-se dels darrers versos, que fan així:

> *«Haec ego sextili ludebam mense sub aestu*
> *Cum coelo assidui torrerent omnia soles.*
> *Indiciisque novis praesens se ostenderet ignis:*
> *Sed nunc diversas agitant mihi tempora curas.*
> *Autumni postquam pluviis deferbuit aestas.*
> *Et me jam blandi pueri post otia longa.*
> *Quos stimulat virtus, studia ad solemnia poscunt.»* (1)

I així acaba.

Per ara no he pogut haver l'altre poema filosòfic (*Vegi's* B 4) intitulat *Philocentria*, que publicà el P. Pons a Bolonya l'any 1774. Indubtablement, emperò, el judicaríem d'una manera semblant. El poema *Philocentria* va retreure l'insigne aimador de nostres lletres En M. Menéndez i Pelayo, quan en la llista dels jesuites bandejats a Italia per la pragmàtica de Carles III, hi posà el P. Pons, *que cantó en versos latinos la atracción newtoniana* (2).

b. *De Societate Civili-ad mentem Aristotelis. — Commentarius*

Com s'ha dit més amunt, durant son professorat de Filosofía en la Universitat de Cervera, el P. Pons composà aquest *Comentari*, per tal que sos deixebles — segons ell mateix declara — no tinguessin de copiar les lliçons de càtedra (3). En el mateix pròleg també consta que en la exposició de la doctrina seguirà atentament les petjades d'Aristòtil. Per començar aquest estudi té un breu proemi en el qual s'explica la definició de *ciutat* (4), dividint-se després tot el tractat en dinou capítols.

En el *c. I.* tracta el Filosop *Del fi de la societat civil que és la felicitat* [=temporal], defensant en el següent (*c. II.*) la sentencia d'Aristòtil de les raons contraries. Els *cc. III. IV. i V.* resolen altres dues qüestions íntimament lligades amb la anterior: 1. *el plaer no constitueix la essencia de la felicitat*, 2. *la benaurança humana de la vida present no pot subsistir fòra de la societat*, trobant-se l'origen d'aquesta en la mateixa naturalesa (*c. VI*), perquè — com diu Aristòtil (5) — *l'home naturalment és associable*. En els capítols que segueixen fins el *X*ᵉ, ve l'estudi dels medis justos per a participar dels béns de la societat, distingint-se després *els varis ordres d'homens necessaris per al fi social* (6) (*c. XI. XII*).

(1) *Ignis* vv. 13-19, pp. XXIII.
(2) *Heterodoxos*, VI, 2, III: p. 147 del v. III.
(3) «... Tractatum singularem de civili Societati, tamquam opus quidem separatum; sed quod *coeterorum* intelligentiae, *quos* dictationi *jam paro*, magnam lucem accenderet, typis excusum, *ad levandum scriptionis laborem*, in vestris omnium manibus ponendum censui». p. (3).
(4) «Est igitur Civitas, ut ex Aristotele colligitur: Perfecta multarum civitatum communitas, in qua omne id, quod satis est perfectissime insit, constituta bene vivendi causa». p. 5.
(5) «Φανερον... οτι ανθρωπος φυσει πολιτικον ζωον [εστι]». *Polit.* I, 2, 9. — p. 25.
(6) ARISTÒTIL: *Polit.* IV, 4, 1.

Però ademés, de rès serviríen els diferents oficis i els altres medis per assolir la felicitat, si no hi havía qui ho endreçava tot al proposat intent. Per tal són menester el *magistrat* (*c. XIII*), les *lleis* (*c. XIV. XV*) i els *judicis* (*c. XVI*). — Es curiós el *c. XVII*. La capçalera fa així: *De la educació de la juventut.* «En tota república — diu — per ésser la jovenesa com un continu planter de la ciutat, d'aon han d'eixir els magistrats, els consellers, els jutges, els capitans i els barons més nobles i alts, tant per al temps de pau, com per al cas de guerra; a cap cosa deuen atendre més diligentment els qui posen lleis, com a la millor educació de la juventut, perquè d'ésser descuidada en ve a la societat tota mena de danys. Sobre lo qual dues coses poden inquirir-se: 1, *si la educació deu ésser pública o bé privada*; 2, *a quines disciplines principalment s'ha d'estendre.*» La formació de la juventut — diu Aristòtil — comprèn les arts útils i lliberals. Segons el mateix Filosop d'Estagira, la educació dels joves no deu ésser privada, sinó pública [1]. — Això no deu causar cap estranyesa, primer perquè l'autor no parla pas en sentit exclusiu, i demés exposa — com si dèiem — històricament la ensenyança aristotèlica. — I havent-se declarat lo que l'Estagirita va escriure *de la grandesa i situació de la ciutat* (*c. XVIII*), es clou aquest espès comentari amb el *c. XIX*, que versa *sobre la amistat dels ciutadans els uns amb els altres* i sobre la reverencia i amor d'aquests envers son Príncep i com ell deu mirar pels seus sotmesos.

Abans de termenar amb l'epíleg el P. Pons enlaira el pensament a una altra *Ciutat* i a una altra vera i eterna benaurança, en comparació de la qual és miseria la ditxa que's disfruta en la ciutat terrena, que si fòra ordenadíssima i perfecta, sempre sería per a nosaltres estatge de desterro comparada amb aquella del Cel.

c. *Dissertatio — historico dogmatica — de materia et forma sacrae Ordinationis — et singillatim Presbyteratus*

En el prefaci declara el P. Pons l'intent del seu treball, és a dir, defensar de les noves escomeses la antiga opinió sobre els constitutius essencials del Sagrament de l'Ordre, fonamentada en el Concili de Florença, en que el Pontífex Eugeni IV promulgà la butlla «Exultate Deo» 22. novembre, 1439 [2]. Mentrestant explica l'estat de la qüestió, adverteix que al parlar els teòlegs i la Iglesia d'elements essencials que constitueixin els sagraments, ho entenen no d'una

(1) ARISTÒTIL: *Polit.* VIII, 1, 2: φανερον οτι και την παιδειαν μιαν και την αυτην αναγκαιον ειναι παντων και ταυτης την επιμελειαν ειναι κοινην και μη κατ' ιδιαν... — Heusaquí la argumentació textual del P. Pons: «Dico igitur: institutio Juventutis non privata, sed publica esse debet: ita ex Aristotele Politicorum 8. cap. 1. Probatur: unusquisque civis non est gratia sui ipsius solum, sed omnes sunt gratia Civitatis: ergo cura uniuscujusque civis, & ejus institutio futura est cum respectu ad totam Civitatem, & bonum ipsius: ergo eodem modo curandi sunt, & disponendi juvenes, quo tota Civitas curatur, & disponitur ad bonum commune; sed de hac habenda est cura communis: ergo & de Juventutis institutione. Hac de re Quintilianus Institutionum lib. 1, cap. 3.» — P. 58. — Cf. I. COSTA-ROSSETTI S. I., *Philosophia Moralis...* [Oeniponte 1886²] th. 175-176.

(2) BULLARIUM ROMANUM *ed. Taurin.* V. 1860. pp. 50 b. 51 a. — DENZINGER-BANWART, *Enchiridion Symbolorum...* [Friburgi Br. 1913¹²] n. 701.

manera absoluta, sinó suposant la institució divina dels mateixos en tal forma determinada. Car — com ço sia així — *la més extesa i general opinió dels escolàstics ensenya que en l'ordre del Presbiterat, α. la entrega del càlzer amb el vi i de la patena junt amb la hostia és la materia essencial pròxima, essent, en canvi, remota els mateixos instruments; β. les paraules que acompanyen aquella acció són la forma essencial.* Doncs aquesta tesis es proposa sostenir el P. Pons en contra de la opinió «recentiorum quorundam Theologorum», de que la imposició sola de les mans és la materia essencial [1].

Natural la demostració comença pel susdit decret del Papa Eugeni IV. Del qual el P. Pons proba:

1. Que en ell està clarament definit que la entrega dels objectes i les paraules que la acompanyen són respectivament la materia i la forma essencials del Presbiterat;

2. Que alcança tanta autoritat que arriba a ésser temerari denegar-li l'assentiment.

— Per tal de fer veure lo primer demostra tres coses:

α. la una que aquell decret tracta de la materia i forma que constitueixen la essencia del Sagrament de l'Ordre; β. la segona que en ell es declara que aquesta essencia consisteix precisament en la entrega dels objectes i en les paraules pronunciades; i γ. darrerament que allí el Sant Pare no lloà sols una opinió probable, ans va parlar deliberadament i amb ferm juí.

— Pertocant a lo segón, ço és, a la autoritat del decret, diu que estreba en els fonaments que acostumen donar gran fermesa a una declaració:

α. la mateixa dignitat i importancia de la cosa; β. la inquisició feta a esclarir-la; γ. el consentiment de molts sobre lo mateix, i δ. la seva aprovació solemne. — No podem seguir al savi teòleg en ses proves, ni tampoc en les valentes respostes que fa als arguments contraris.

Després d'aquesta vénen dues raons més, les quals exposa també el P. Pons amb delit. La primera és treta del *Catecisme del Concili Tridentí* [2], o bé Catecisme Romà, i la segona del *Pontifical Romà* [3]. El quart argument procedeix del concepte de materia i forma [4]. Referent a la primera, és a dir a la materia, argumenta, 1. considerant-la isoladament, i 2. relacionada amb la forma. Res-

(1) El CARD. G. M. VAN ROSSUM *C. ss. R., De essentia Sacramenti Ordinis disquisitio historica-theologica* [Friburgi Br. 1914] nn. 12-108, distingeix *sis* sentencies; en les llargues enumeracions d'autors que cita l'Eminentíssim Porpurat no s'hi troba la dissertaoió de Pons. — El CARD. P. GASPARRI, *Tractatus canonicus de sacra ordinatione* II [Parisiis-Lugduni 1894] n. 1074 sg. les redueix a *quatre*. — Vegi's també S. MANY *S. S., Praelectiones de sacra ordinatione* [Parisiis 1905] n. 254 sg. — Aquests tres són els millors tractats d'avui día en eixa materia.

(2) *Catechismus ex decreto Concilii Tridentini... Pii V... et Clementis XIII iussu editus* [ed. III, Taurini, 1883] p. 2, c. 7, nn. 10, 25.

(3) *Pontificale Romanum*: De Ordinatione Presbyteri [ed. de Ratisbona, 1891] p. 32.

(4) «Jam notio materiae essentialis cujuscumque Ordinis nulla mihi videtur certior, atque illustrior dari posse, quam si dicatur, eam esse, *per quam simul cum forma eodem modo essentiali imprimitur character, & confertur potestas ejusdem Ordinis propria.* Ex hujusmodi notione duplex nobis ostenditur via ad investigandum, quaenam sit materia essentialis Presbyteratus, altera, quae considerat materiam secundum se ipsam, altera, quae eamdem considerat cum respectu ad formam.» — pp. 45. 46.

pecte d'aquesta, mirada apart, nota que gairebé no hi ha cap dubte. Des de la pl. 49-72 s'explica llargament la quinta i darrera prova, la qual manifesta la contradicció tan de principis com dels autors entre ells mateixos, qui defensen la sentencia adversa de la sola imposició de les mans. Per fi, en lo que resta del llibre fins a la pàg. 138, resolta *afirmativament* la qüestió preliminar de si en la *materia* i *forma essencials* dels sagraments la Iglesia hi pot fer qualque substitució o canvi [1], el P. Pons, amb fort coratge, abundosa doctrina i fàcil ús de la Historia eclesiàstica, agafa una per una totes les dificultats contraries discutint-les i esmicolant-les amb llestesa i sagacitat notables.

Això no obstant, l'insigne teòleg no triomfà totalment, ni pogué detenir — com se proposava — la corrent contraria, que ja aleshores augmentava cada dia, *in dies*, fins tal punt que avui sembla haver ocupat quasi tot el camp de la Teología sagramental: de manera que, segons el dir del *Card. Van Rossum* [2], «*vix ullus superest qui... sententiam* [impositionis manuum] *non sequatur*», vol dir que «apenes queda ningú qui no segueixi la sentencia de la imposició de les mans».

d. *Dissertationes binae* — I. *de intima ac naturali humanarum actionum ante omnem legem honestate, atque inhonestate adversus Samuelem Pufendorf*

Després d'una breu introducció exposa el P. Pons — com ho reclamava l'ordre natural — la ensenyança de Pufendorf (1632-1694) en son llibre *De Iure Naturae et Gentium* [3], aon, en resum, escrigué que «no es veu com se pugui entendre la honestedat o malicia [de les accions humanes] abans de una llei i fòra de la obligació imposada per un superior» [4]. Mes entrant de ple a senyalar la falsía d'una màxima tant errada, diu el P. Pons (pàg. 7) que honestedat és una qualitat moral de les accions que provenen d'un principi lliure i es conformen amb una norma o regla fundada en la naturalesa del qui les executa, i que li senyala l'ordre convinent i son fi propi. Doncs suposada la noció de bondat i malicia de les accions per la qual algunes són d'elles mateixes bones o dolentes, llevat i tot qualsevol precepte diví o humà, escomet el P. Pons a Pufendorf amb les següents raons:

1. Que al menys deu fer excepció per a aquell principi ètic que «s'ha d'obeir Déu sempre que mana», sens el qual resulta edificada damunt la sorra sa teoría;
2. A més si els actes humans foren per la seva naturalesa indiferents, lo

(1) «Ex quo ego *pro asseranda hac singulari Ecclesiae potestate* [= constituendi aut mutandi intra praescriptos limites materias et formas Sacramentorum] argumentum ultimo loco sic colligo. Non potest ea facultas Ecclesiae negari, sine qua, quomodo vera sint in Ecclesia cum graeca tum latina Sacramenta, difficillimum sit explicatu; atqui sine illa potestate id explicare est difficillimum, ne dicam, verbo sit venia, impossibile: non ergo potest ea potestas Ecclesiae denegari.» — p. 93. — Cf. VAN ROSSUM: n. 461 sg.
(2) CARD. VAN ROSSUM: n. 108.
(3) SAM. L. B. A PUFENDORF: *De / Jure Naturae / et / gentium / libri octo... / Recens. Gottfridus Mascovius. / Francofurti & Lipsiae, Ex Officina Knochiana / MDCCXLIV*, (2 vol.) I 2, 6.
(4) Cf. TH. MEYER, S. I.: *Institutiones Iuris Naturalis. P. I* [*Friburgi Br.* 1885] n. 147.

honest podría ésser deshonest, i al contrari: i per consegüent el perjuri, el lladronici, l'homei, la injusticia podríen esdevenir accions bones: i al revés males, la fidelitat, l'agraïment de les mercès, el bon obrar, si per ventura la llei ho sancionava:

3. Així també Déu podía no prohibir positivament el mal, ni manar positivament el bé, i llavors tan moral fóra l'amor de Déu puríssim com les més esgarrifoses blasfemies;

4. Però encara hi ha un altre absurde: com Déu no estigui sotmès a cap llei, serà indiferent per a Ell al menys, el mentir, per exemple.

5. D'altra banda, seguint la doctrina del contrari no hi ha medi d'obligar a l'ordre i al deure aquells qui neguin la existencia de Déu o sa Providencia.

6. Encara més: és impossible conèixer la bondat o malicia de les accions humanes abans de rebre'n revelació divina promulgadora de la llei que reguli els nostres actes.

En les dèu darreres pàgines, per l'estil d'epíleg, s'apunta quant fàcil és i quant natural l'origen de la honestedat i lletgesa de les accions humanes derivant-la — com ensenya la doctrina catòlica — de la mateixa naturalesa racional, amb ses relacions a Déu, a si i envers la societat. Acaba la dissertació amb les proves del consentiment universal i resolent algunes dificultats ja conegudes, sobre lo qual poden consultar-se els tractats de Dret Natural.

II. *De inhonestarum actionum merito, & imputabilitate ad poenam adversus Christianum Wolffium*

Per la bella claretat i bon ordre qui resalten en aquesta dissertació, bastaràn poques paraules a donar-ne suficient noticia d'ella. Proposat l'estat de la qüestió i explicada breument la doctrina de Wolff (1679-1754) amb els seus mateixos mots escollits del *Ius Gentium*, per a més precisar la comprèn en quatre proposicions, contra de les quals n'hi oposa altres quatre.

Llur correspondencia és la següent: (1)

DOCTRINA DE WOLFF	PROPOSICIONS DE PONS
«*Ut Wolffii doctrinam fusius a me... expositam in aliquam brevem summam... contrahamus, eam ad haec praecipua capita reducere licet:*	«*His quatuor Wolffianis placitis totidem contrarias propositiones, seu doctrinae capita oppono:*
PRIMUM...: *malum culpae in se tale non esse, ut puniri debeat, ideoque nullum esse culpae debitum ad poenam saltem auctoritate humana infligendam.*	PRIMUM: *malum culpae hujusmodi est, ut debitum quoddam ad poenam intime contineat, ac propterea ratione sui puniri debeat.*
ALTERUM: *in puniendis delictis non attendendam per se gravitatem mali perpetrati, sed finem publicae ac privatae securitatis.*	ALTERUM: *in puniendis delictis tametsi spectari maxime debeat finis publicae et privatae securitatis, ratio nihilominus mali perpetrati habenda est.*
TERTIUM: *jus quodcumque malefacta puniendi nihil aliud esse quam jus defensionis.*	TERTIUM: *jus delicta puniendi diversum est a jure nudae defensionis.*
QUARTUM:... *omnem vindictam esse illicitam.*»	QUARTUM: *non omnis vindicta est illicita.*»

(1) Vègi's pp. 44-45.

Com se veu, els tirs no poden pas anar més dreturers. La exposició d'aquests quatre punts, que fereixen l'enemic en el viu mateix de son sistema, és lluminosa, concisa i plena de coratge; de tal manera que la doctrina ètica wolffiana en surt enterament desfeta. Aquestes lleugeres apuntacions deuen bastar per a tenir idea del contingut de la refutació ponsiana i de l'ordre que s'hi serva.

e. *Jus Canonicum... sive de ratione discendi et docendi Jus Canonicum*

Avançant en el present anàlisi per ordre cronològic, esdevé que caiguin al fi d'aquest senzill estudi les obres més assenyalades del P. Pons: el *Ius Canonicum* i *De antiquitatibus Iuris Canonici.* Al obrir el primer volum del *Ius Canonicum* ençopeguem una bella i afectuosa endreça a la Universitat de Cervera [1], en la qual després de manifestar la continua memoria que l'antic *Lector* de Filosofía tot sovint ne feia del magnífic esplet de vida que vint anys enrera hi llevaren els estudis, majorment els de Jurisprudencia; es deté a exalçar els singulars mereixements i més que tot la eximia ciencia jurídica d'aquell Mestre eminent i Canceller de la Academia Cerverina, *En Josep Finestres* [2], entre els deixebles del qual més assenyalats esmenta amb dolça recordança sos companys i amics, els dos germans *En Ignaci* i *En Ramón Llàtzer* DE DOU [3].

El P. Pons dedica l'últim paragraf de la introducció a fer notar que escauen bé al seu propòsit les glories, que ha celebrades de la Escola de Cervera tocants al Dret Civil pels estrets lligams que uneixen aquest amb la Jurisprudencia Canònica. Termena la dedicatoria pregant al Claustre i a la Universitat se dignen acceptar aquest obsequi com penyora de son record i agraïment.

Quatre parts comprèn el *IC.*

PRIMERA PART. — Tracta *De la noció genuina de Dret Canònic i dels mitjans externs de conèixer-lo* dividint-se en *set* capítols. Diguem-ne quelcom dels principals. En el *c. I* es desenrotlla la idea de Dret Canònic fent-lo distingir: 1. del

(1) Comença així:

Nobilissimae Hispaniarum
Cervariensis
Academiae
Juris Canonici Cultoribus

(2) «Magnum erat illis temporibus, & illustre praeter caeteros Josephi Finestresii nomen, qui ad eximiam Juris, aliarumque fere omnium scientiarum, & artium honestissimarum doctrinam, cujus multa etiam extant mandata litteris monumenta, incensum alios juvandi desiderium adjungebat. Quare fuit semper ejus domus stipata eorum studiis, qui viam a summis demonstratam viris in Jure sive percipiendo, sive tradendo tenere cupiebant; quos ille praeclara, & prompta ad omnes ipsorum nutus non solum voce, sed communicatis etiam libris suae, horum magis delectu, quam numero spectabilis Bibliothecae adjuvabat. Nec minor fuit in illo, ut edita ejus in lucem declarant opera, latini sermonis, & quantum illud ferebat rebus accomodatum, aequabile, & temperatum scribendi genus, oratorius cultus: quam etiam ad laudem multos praesertim ex Juris studiosis suo & exemplo, & cohortationibus excitavit... — Possem quidem multos commemorare, qui ex ejus disciplina maximis meritis, & virtutibus cumulati prodierunt». — (pp. 4-7).

(3) «Quorum tamen duos hic tantummodo, & propter uberem, quem coepit suae institutionis fructum, & propter illud velut haereditariae, quo *a teneris mecum devincti fuerunt, necessitudinis vinculum,* nominabo Ignatium, & Raymundum fratres germanos e familia honestissima *Dovia*: quos ille cum nondum excessissent ex ephebis, ob veterem cum eorum patre viro multiplicis eruditionis amicitiam domi peculiari studio erudiendos exceperat...» I segueixen en les pp. 8. 9 les lloances, principalment d'En Ramón Llàtzer de Dou.

Dret Eclesiàstic, 2. del *Còs del Dret Canònic*, i 3. del *Dret Comú* (1), i acaba per dir que aquell posseirà plenament la ciencia canònica, qui no sols hagi resseguides i compreses totes les lleis del *Corpus Iuris Canonici*, sinó que a més tingui coneixença clara de les sentencies en ell contingudes, donant-se compte de sa correspondencia i mutua conexió. Havent considerat en el *c. II* els varis aspectes que presenta el Dret Canònic, i explicada en el *c. III* sa divisió en les tres partides, 1. *històrica*, 2. *hermenèutica* (2) i 3. *nomotètica*, que comprenen els tres oficis propis de la ciencia canònica, 1. d'*historiar* les lleis eclesiàstiques, 2. *interpretar-les* i 3. *donar-ne* de noves; el *c. IV* discuteix estesament la dita italiana

Il Legista senza capitolo vale poco;
ma il Canonista senza legge vale niente,

aon, si bé regoneix l'aventatge i fins necessitat de la Jurisprudencia civil per tal d'entendre la canònica; no obstant conclou d'aquesta manera: «De tot això clarament es dedueix ésser menys necessari i menys útil del que d'ordinari se pensa l'estudi del Dret Civil, per tal que un hom surti perfect Canonista, i fins afegeixo Decretalista.» (3)

Esmerça l'autor els dos capítols següents a estudiar les relacions entre la ciencia canònica i la *teològica* (*c. V*) i *històrico-eclesiàstica* (*c. VI*). El *c. VII.è* — darrer de la I. p. — és hermós i fort avinent. Versa *sobre la utilitat de l'art crítica per a la depuració de les fonts de la ciencia Canònica*. Car essent cosa sabuda de quina horrorosa faisó els interpoladors amb llurs temeraris afegits malvastaren els codis originals i autèntics acreixent-se tant llastimós dany amb la indiscreció dels intèrpretes, amb la ignorancia dels copistes i amb el descuit dels col·lectors; considera l'insigne Canonista el *laberint de dificultats*, en el qual es troba perdut, qui sent la noble pruitja de cercar les mateixes deus, d'on brollen els veritables origens de les lleis eclesiàstiques. Per lo tant és menester una crítica sòlida i assenyada, no satisfent-se amb la que's trobi en qualque autor recomanable per la seva doctrina i autoritat, mes procurant que sia *resultat dels estudis i investigacions de molts qui esguarden un mateix fi* (4). I amb motiu d'això fa esment el P. Pons dels grans treballs crítics — *ab annis fere ducentis* — dels germans *Pere* i *Francesc Pithou* (5), de *Freiesleben* (6), de *Boehmer...* (7), començats en les

(1) Vegin-se ben definits aquests conceptes en les pp. 14. 15. Fóra allargar massa reproduir el text íntegre.

(2) Heusaquí com pensava l'insigne Canonista de la necessitat de la llengua grega per a la ciencia dels Cànons (noti's que la mateixa paraula ja és d'origen grec κανων εκκλησιαστικος, κανονικος νομος, κανων, κανονες, ιεροι κανονες συναγωγη κανονων, etz.: cf. WERNZ: I, 49 (21), LAURIN: § 2); diu, doncs, el P. Pons: «Cum autem plurimi sint ex graeco idiomate in latinum Canones conversi, quorum sententia obscuris quandoque, & quae in opposita flecti possunt, verbis latine expressa dubium, atque ancipitem interpretis animum relinquit; utilem admodum, & aliquando etiam necessarium fuerit eos ad fidem graeci, quo primum editi fuerunt, idiomatis exigere, *quod ab eo, qui in scientia Canonica cupit excellere, ignorari minime deberet.*» *IC*, I pp. 35. 36.

(3) *IC*, I 59. 60. — Cf. P. VIDAL S. I., *Institutiones iuris civilis romani* [Prati, 1915] p. 3.

(4) *IC*, I 91. 92.

(5) Paris, 1686-1687; Leipzig, 1695, 1705; Turín, 1746: 2 vol. in fol.

(6) Praga, 1728; Colonya, 1735, 1746, 1757; Basilea, 1789. 2 vol. in 4.°

(7) Hale, 1747. 2 vol. in 4.°

XVII i XVIII centuries fins a formar-se el CORPUS IURIS CANONICI de *Emili Lluis Richter* (1), la segona edició del qual, preparada per *Emili Friedberg* (2), eixí de les premses de *Bernat Tauchnitz* a Leipzig els anys 1879 i 1881. Per conclusió el P. Pons encarrega vivament al qui desitgi posar-se a l'estudi dels sagrats cànons, que dels treballs crítics d'altri se'n serveixi de tal manera que no perdi l'ansia d'aconseguir l'art de la crítica, puix del contrari té perill de greus esgairades, si no pot per ell mateix sospesar les raons que troba en els llibres. Principi pedagògic excels i d'aplicació — com se veu — amplíssima.

SEGONA PART. — En ella es parla *De l'estudi del Dret antic contingut principalment en el Decret de Gracià*. Comença's per un breu proemi sobre la *Concordia discordantium canonum* (3), i sobre la necessitat de conèixer-lo per esdevenir cabal canonista. Declarada després en el *c. I.* la naturalesa del Decret, passa a dir que si... parlàvem amb propietat, no hauríem de anomenar-lo *Col·lecció de Cànons*, sinó més aviat obra canònica en la qual se discuteixen varies controversies segons l'esperit dels cànons, i aiximateix és desapropiat el nom de *Decret* amb el qual se'l cita ordinariament.

En els vuit següents capítols es determina la autoritat del Decret de Gracià, sostenint-hi la tesis, ja llavors generalment admesa, de que la col·lecció del Mestre Gracià no té *vim ac pondus legis* — com deia Benet XIV (4). Una altra observació de gran importancia fa el P. Pons en aquest indret; ço és, què's deu sentir de la costum molt comú d'esmentar les sentencies del Decret per la *distinció*, *causa*, o *qüestió*, aon se troben, sens dir la obra o l'autor original del qual foren recollides. «Fer-ho així — nota ben oportunament el Canonista barceloní — és igual que si un hom volgués que les monedes d'or, argent, coure o plom tinguessin el mateix valor pel sol fet d'ésser preses del mateix munt.» (5) La raó fonamental és que'l Dret de Gracià mai obtingué dels Papes la força de llei: per consegüent, quiscuna sentencia en ell continguda té tota i sola la força que en la font original.

Sobre la autoritat dels cànons que's citen amb el nom dels Apòstols (*c. III.*) explica el P. Pons les dues opinions extremes motivades per les declaracions dels Papes Gelasi i Lleó IV, entremig de les quals se col·loca declarant, que si bé no poden alegar-se per a fer dret general; amb certa discreció, però, poden aduir-se com venerables monuments de l'antigor cristiana (6). Són també molt interessants les demés explicacions sobre la autoritat dels cànons que's troben en el Decret presos dels concilis *generals* o *ecumènics* (*c. IV.*), dels *particulars* (*c. V.*), dels *capitulars dels Reis Francs* (*c. VI.*), de les *epístoles decretals dels Summos Pontífexs* (*c. VII.*), de les *obres dels Sants Pares i Escriptors Eclesiàstics* (*c. VIII.*)

(1) Leipzig, 1839. 2 vol. in 4.°

(2) CORPUS IURIS CANONICI. *Editio Lipsiensis secunda post* AEMILII LUDOVICI RICHTERI *curas... instruxit* AE. FRIEDBERG. *Lipsiae MDCCCLXXIX i MDCCCLXXXI.* 2 vol. Cf. LAURIN: §§ 161-164.

(3) Així s'encapçala en molts Mss. i en el *CIC* ed. *Friedberg*, I, pp. 1-2. — No obstant vègi's LAURIN, § 15.

(4) *De Synodo Dioecesana libri tredecim*, VII, 15, 6 (ed. Matriti[3] M.DCC.LXXVIII: T. III, p. 325). — Cf. SUÁREZ, *De legibus*, IV, 5, 7, 8. — WERNZ: I, 235.

(5) *IC*, I 104. — Cf. RAZÓN Y FE, IX, 233.

(6) Cf. LAURENTIUS S. I., *Institutiones Iuris Ecclesiastici* [Friburgi Br. 1903] n. 18 sg.

i *finalment de les Lleis civils* (*c. IX.*). Amb aqueix motiu demés d'establir els principis ja *coneguts per els manuals de* Dret Canònic, fa a saber les fonts, o si voleu, els materials d'aon prengué son celebèrrim Decret. Tanquen aquesta segona part els *cc. X.* i *XI.*, en els quals se tracta de les errades que s'hi trobaren i de la esmena que'n fou feta. Calací notar que, suposat que el P. Pons exalça amb grans llaors la obra de *C. S. Berardi* [1] referent a la autenticitat i apocrifitat dels canons del Mestre Gracià, va ben advertir, per ço, al llegidor que no la considerava pas neta de tot error ni lliure de prejudici.

Tercera part. — El seu objecte està prou indicat en el rètol general que diu: *De l'estudi del Dret recent comprès en les darreres Col·leccions Decretals i en altres llibres d'aquest istil.* Aon dedica els primers quatre capítols a investigar: 1. la *naturalesa i les propietats de les col·leccions dites*, 2. *llur autoritat*, 3. *l'origen de sa virtut obligativa*, i 4. *sa materia* (*cc. I-IV.*) No crec pas avinent estendre la seva *exposició* per poder-se veure en els tractats canònics. El *c. V. sobre l'estudi del Concili Tridentí* és verament de mestre, i més atenent el caràcter pedagògic del *IC.* Arriba agafar 41 pp., i en el començament ja es diu que «si hi ha cap llibre dels que deu regirar, qui aspira assolir la plena ciencia dels Cànons, que demani en el llegidor forta diligencia i atenció especial; és ho el de que's tracta, puix en aquest breu volum hi ha coses, els altíssims fins de les quals no's poden atènyer, sinó fóra mitjançant la comparació i un subtil raonament.» [2] Dels abundosos exemples que en confirmació d'allò podría dur, en tria algúns no més, escollits de la sessió XXIII. *De Reformatione*; deduint-ne que faría una feina meritíssima qui prengués la tasca d'arreglar amb cert ordre sistemàtic els decrets del mateix Concili referents a la disciplina eclesiàstica destriant dita materia en títols [3]. En els tres següents capítols fa veure l'autor *la necessitat de l'estudi dels estatuts particulars o locals dels concilis*: 1. *nacionals*, 2. *provincials*, 3. dels *sínodes diocesans* (*c. VI.*); *de l'estudi dels Concilis i Decretals que's troben en les darreres Col·leccions d'ells* (*c. VII.*); i, per fi, *de l'estudi del Butllari, de les Regles de la Cancillería* [Apostòlica], *de les Declaracions de la Sagrada Congregació* [del Concili] *i de les decissions de la Rota* [Romana] (*c. VIII.*) De tanta importancia creia el P. Pons el coneixement d'aquestes fonts, que sens ell no entenía que ningú pogués dominar plenament la ciencia canònica i la disciplina eclesiàstica. Clou la tercera part un capítol (*IX.*) espaiòs *sobre la manera de distingir els cànons abrogats per una llei o costum contraria, dels que encara romanen en vigor* [4].

(1) C. S. Berardi, *Gratiani Canones | genuini ab apocryphis discreti, | corrupti ad emendatiorum codicum fidem exacti, | difficiliores commoda interpretatione illustrati... Taurini MDCCLII.* 4 vol. in 4.º — Cf. Wernz: I, 315. — Laurin: § 45 s'apoia precisament en Pons *IC*, I, 226 sg. — Cal saber que esfullejant la *Introductio* de Laurin es topen sovint cites del *IC*.

(2) *IC* II, 68-109.

(3) Això va fer el mateix P. Pons en la obra *De vita et honestate clericorum* (cf. B. 12 *i* C. f).

(4) Cf. Codex | Iuris Canonici | Pii X Pontificis Maximi | *iussu digestus* | Benedicti Papae XV | *auctoritate promulgatus* | *praefatione, fontium annotatione* | *et indice analytico-alphabetico* | *ab Emo* | Petro Card. Gasparri | *auctus* | Romae MCMXVII (2) | pp. (XIX)-XXXVIII aon l'Emm. Porpurat dona una idea clara del procés històric de la legislació eclesiàstica fins arribar a la present *pio-benedictina*.

QUARTA PART. — Es tota pedagògica segons el subtítol de la obra *de ratione discendi et docendi ius canonicum:* la materia de la qual, o sia, *De l'ofici dels Antecessors o Mestres de Dret Canònic i del prudent règimen d'aquesta escola*, és compresa en *sis* capítols. De les curtes consideracions que precedeixen a llur desenrotllo, n'aprofitarem alguns conceptes dignes de notar-se. A propòsit del llibre de text escriu: «No puc cedir als qui creuen que la explicació es fa millor amb els escrits dictats pel professor, car sóc de parer que de cap manera convé dictar. — Lo qual prova amb aquest dilema. — Perquè una de dues: lo que's dicta o és lo mateix que duen els llibres impresos, essent aleshores en va aquell treball; o, al contrari, és tan bona i exquisida la doctrina i està tan ben trabada per la dependencia i ordre de les qüestions que no hagi sortit encara cosa tan perfecta i ajustada a l'ús de les escoles; i llavors haurem de pregar aquell mestre qualsevol que sia que publiqui ses apuntacions per tal de que sens tanta pèrdua de treball ni de temps es pugui fruir un be tant excel·lent» [1].

Finida, doncs, aquesta introducció, el P. Pons en el *c. I.* cerca les qualitats *del llibre que pugui servir als alumnes per a apendre i als mestres per a explicar*: inculca la dificultat de trobar un llibre de text bo, concloent, que un llibre consemblant deu ésser sobre tot: 1. *ordenat*, 2. *clar*, i 3. *complet.* Pertocant a l'ordre d'exposició, bo i tot preferint el de les Decretals, no'l té pas pel millor, havent-se de fer per ço canvi en alguns títols [2]. Breu: segons el P. Pons la materia del llibre deuría ésser la del *Corpus Iuris Canonici*, de tal art que la obra fos com una mena de comentari d'ell; 2. la seva disposició hauría de resultar de la concordança del *Decret* i de les *Decretals*; 3. afegint-s'hi, a tall de corolari, que al principi de cadascún títol caldría anotar sa correspondencia amb els del Decret i de les Decretals [3]. Natural, un cop llegit aquest bellíssim capítol s'acut al pensament la obra avui **clàssica** *Ius Decretalium*, en la qual el *Rdm. P. Francesc X. Wernz S. I.* alcançà que brillessin esplèndidament i maravellosa les qualitats senyalades per l'il·lustre Canonista barceloní.

Però passem avant. Amb motiu de tractar *de la utilitat i ús de les nocions en l'estudi de la ciencia canònica* (*c. II.*) dóna un consell molt estimable. L'expert Professor no refusa absolutament l'ús dels compendis, mes sí observa que naturalment és més aprofitós al cap-de-vall dels estudis que al principi. La raó és fàcil de trobar. Vegem ara què sentía Pons *sobre la manera d'explicar el llibre o llibres escollits a usar-se en les escoles de Dret Canònic* (*c. III.*) Si's tracta sola-

(1) *IC* II, 186: «Neque enim illorum assentiri possum opinioni, qui putant ex scriptis, quae a Magistro dictante alumni excipiunt, melius, atque utilius fieri istam explicationem, cum neque omnino dictandum arbitrer. Nam quae dictantur vel hujusmodi sunt, qualia passim in libris typis excussis reperiuntur, & tunc inutilis dicendus esset dictandi, & scribendi labor; vel contra, quod a summo aliquo viro in hac tanta litterarum luce haud immerito spectari possit, ita selecta, ac singularia, eoque invicem nexu, ac disciplinae ordine contexta, ut nihil adhuc adeo perfectum, & ad scholarum usum accomodatum prodierit; tuncque rogandus erit ille, quicumque sit, ut suas lucubrationes publici juris faciat, quo, sine tanta ejus, qui scribendo insumitur laboris, & temporis jactura cum sui, tum aliorum alumni hoc eximio bono frui possint.»

(2) Això va tenir present el P. Pons en *De antiquitatibus iuris canonici*: cf. p. 118, nota 1.

(3) *IC* II, 198.

ment de donar nocions generals, cuidi's d'anar: 1. amb *ordre* i 2. amb *parsimonia*, fixant en la intel·ligencia dels deixebles els capdals principis canònics, i a aquest fi el Mestre: 1. mostri la conexió entre ells mateixos, i 2. estigui's d'erudites disquisicions. Al revés, emperò, cal procedir tractant-se de donar un ample coneixement de *tot* el Dret Canònic. La escola comenci's per la lectura textual, en el *Corpus*, del títol o be títols del Decret o de les Decretals, objecte de la explicació, fent-la en veu alta un dels deixebles; a dita lliçó acompanyarà un breu comentari del Professor. Enllestit això, es passarà al llibre de text, en la declaració del qual farà tot l'esforç a esclarir les obscuritats, desplegar els principis, mostrar les deduccions, reforçar les proves, treure del mig les dificultats que hi facin nosa. Tampoc s'han de passar pel damunt, sens fer-ne cabal, les observacions històriques i crítiques ni les circonstancies de lloc, temps i persones que diguin bé amb el títol o cànon que s'explica. Finalment, la explicació sia perfectament ajustada al text, de tal manera que *en ell hi quedin marcades les petjades* d'ella, per ço que llegint-lo retorni a la memoria lo que's va dir o apuntar a la escola.

Continúen en el *c. IV.* les encertades observacions del P. Pons per a la sòlida i plena formació del jovent. Distingeix quatre menes d'exercicis escolars pels deixebles: 1. la lliçó ordinaria, 2. les disputes, 3. fer la explicació per comptes del Mestre, i 4. les dissertacions particulars. — Diguem-ne quelcom de cada una. 1. En el dir la *lliçó* ordinaria no tractant-se d'escoles de lletres, sinó de facultats majors, rebutja enèrgicament el P. Pons el memorisme. Més encara: si bé d'ordinari la lliçó es diu en llatí, nota que aprofitaría fer-ho algunes vegades en llengua vulgar. 2. En segón terme vénen les disputes en les quals, a la faisó de les filosòfiques i teològiques, en forma silogística el *defensor* explica una tesis i la sosté després rebatent les embestides de l'*actor*. 3. El terç exercici, que consisteix en què el deixeble faci de *Lector* en una escola senyalada, és, segons el pensar del P. Pons, molt bo per a assolir complet domini sobre els punts més delicats en qualsevulla ciencia. El Mestre, que presideixi la explicació, farà — si cal i ho creu avinent — les esmenes necessaries, o be afegirà lo que falli a la bona comprensió. 4. Darrerament senyala el cèlebre Canonista una altra mena d'exercicis escolars — *quod... utilitate aliis praestat* [1] — és dir l'estudi de qüestions o punts difícils fet en forma de discurs amb variada erudició disposant de fonts abundoses i selecta bibliografía referent al tema escollit. A ço hi afegeix el P. Pons aquesta particularitat, que aquelles dissertacions, que ho mereixíen, després de acuradament llimades pel Professor, deuríen ésser llegides per sos autors en solemnials academies i actes públics, i fins estampar-se ara isoladament, ara juntes en un o varis volums, signades però amb el nom de llur propi autor. Tot lo qual rauría en alabança i mèrit de la escola i del Professor, i fóra nobilíssim esperonament per a tothom [2].

(1) *IC* II, 229.
(2) *IC* II, 230: «Quaecumque autem ex illis [dissertationibus] judicio Magistri essent meliores, possent in

El *c. V.*, bo i essent un dels més subjectius, per la utilitat extrínseca que pot pervenir-ne, demana un resum, ja que no'ns lleu per a més. Discuteix *el número d'anys que cal esmerçar en l'estudi del Dret Canònic i del de Professors.* — 1. Lo primer compta històricament la durada de *un* a *cinc* anys que, segons els diferents parers, bastaven a l'ensenyament del Dret Canònic: ell, emperò, al fi n'exigeix *quatre.* — 2. En quant al nombre de Professors en creia necessaris, al menys, *quatre* també, de manera que servessin torn començant cada u pel primer any amb les nocions i seguint els tres restants amb els mateixos alumnes; de lo qual se'n treuen dos profits: l'un que els deixebles s'estimen més el mestre; el segón que ell s'interessa més per aquells i en pren més cura. Ademés, el P. Pons pensava que cada Professor devía tenir *quatre hores* (?) *de classe diaries*, o, al menys *tres*, dues al matí i una a la tarde; o be una i mitja dematí i tarde. — 3. El curs deuría perdurar des de 4 d'octubre fins a 7 de setembre. — 4. Segons el repartiment de la ensenyança canònica proposat pel P. Pons, el còs professoral canonista constaría de *sis* o al menys *cinc* Lectors de Cànons, a fi de que en acabant el curs canònic sencer dels quatre anys, talment com s'és dit, quiscún d'ells per tanda, estigués *dos* o *un* anys respectivament lliure de classe (però bé percebent l'honorari degut) amb sola la obligació de suplir a qualsevol de sos col·legues canonistes en cas de caure malalt i d'assistir als actes públics de la mateixa facultat. Ademés, en aquest temps de vacança el Professor prepararía ses apuntacions o algún tractat o escrit canònic, i també corretgiría els treballs de sos deixebles abans d'imprimir-se. No tant interessant és la materia del *c. VI*, i últim, *sobre el promoure la escola de Dret Canònic en els Seminaris bisbals.* Ve a dir com se podría arreglar el plan traçat en el capítol precedent a la formació integral eclesiàstica donada en els Seminaris Tridentins, modificant-lo segons les circonstancies del temps que se l'hi dedica, del nombre d'alumnes que hi hagi, de l'ordre que's prengui, etz.

Per acabament, el *Ius Canonicum* del Canonista barceloní és un preciós manual introductori, que avui día anomenaríem de *metodología canònica*, la elegancia del qual en la manera de dir, claretat i competencia en la exposició, assenyada i atreient espontaneitat fan la lectura d'aquests dos petits volums no sols aprofitosa, més també delectable tan als qui ensenyen com als qui estudíen el Dret Canònic.

f. *De vita, et honestate — Clericorum... ex universo Juris Corpore, et Concilio — Tridentino selecti — Canones*

Ja s'ha dit més amunt (*C. e,* 3.ª *p. c. V.)* la conseqüencia que de l'estudi del Conc. Tridentí en deduía el P. Pons, ço és, «que faría una feina meritíssima

publico litteratorum hominum conventu a suis Auctoribus recitari, aut etiam, si quae hujus praecipui honoris dignae viderentur, ab eodem emendatae, & perpolitae servato unicuique sui auctoris nomine in unum, aut plura etiam volumina collectae typis evulgari. Id quod in maximum, & scholae, & Professoris decus redundaret.» — Cf. p. 238.

qui prengués la tasca d'arreglar amb cert ordre sistemàtic els decrets del mateix Concili referents a la disciplina eclesiàstica destriant dita materia en títols». Puix això feu el zelós Canonista l'any 1800 composant la obreta *De vita, et honestate Clericorum.* De son fi, caràcter i mètode en dóna compte el mateix autor en el *prooemium.* «Havent els santíssims Concilis de Trento (1545-1563) i de Vienne (1311. 1312) imposada amb gravíssimes penes la observança dels cànons pertocants a la vida i lloables costums dels clergues, que havíen sigut promulgats en diversos temps; creguí fer una obra agradable a tot l'Ordre eclesiàstic i principalment an els bisbes, si recollía i ordenava per títols els cànons, qui o bé van escampats per diferents voluns del Dret Canònic, o están confosos amb altres semblants. Perquè ara perduts en la amplaria propia del Dret Canònic ni poden ésser compresos i retinguts a la memoria ni pot exigir-se llur compliment». Semblant tasca bé podria anomenar-se un ensaig de *codificació.*

Després d'això exposa el P. Pons les normes, que ha seguides, de depuració crítica i d'interpretació textual. Li és ben escaient a aqueixa obra el dictat que li donà son autor de *lectissimorum Canonum breviarium,* segons els quals — diu adreçant-se al llegidor — si eres de grau inferior te arreglaràs; emperò si estiguessis en sublimitat de jurisdicció no sols t'hi acomodaràs tu mateix, mes procurant amb diligencia que s'hi ajustin els altres, et demostraràs digne de la santetat d'aquell, la persona del qual representes i digne també de que la Iglesia veient complert son desitj, es glorii d'aital ministre.

De vita et honestate Clericorum comprèn XXXIII títols, format quiscún d'ells per diferent nombre de cànons. Sota de molts segueix una *nota* o una *observació* i algún cop amb dues, p. ex., tit. XIV: *De ordinationibus absque titulo interdictis* cn. 1 (p. 45). Les *notes,* com diu l'autor en el proemi (p. 7) son més aviat de crítica textual. Veieu-ne una mostra: «*Cn.* 3. Nulli Sacerdotum liceat canones ignorare... — NOTA. In originali epistola ante vocem illam canones, legitur haec alia suos: *suos canones,* forte ut indicaret de illis canonibus id praecipne intelligendum, qui ad Sacerdotum statum, & officium spectant, id quot maxime favet meo consilio illos in unum colligendi, ut facilius eorum notitia possit acquiri.» (p. 27). — Les *observacions* tenen aire de comentari, segons diferentes materies: per tal, unes són històriques, p. ex. en el tit. XIII, cn. 17, aon se retreu la historia de *Potamius* metropolità de Braga, qui en el Conc. Toledà X. fou deposat per un defalliment d'impuresa [1], altres són indumentaries (p. 90, 94) litúrgiques (p. 81 sgg.), filològiques (p. 88), però majorment disciplinars i canòniques, v. gr. sobre la acumulació de beneficis eclesiàstics (p. 50, 54) etz.

I amb això n'hi ha prou.

(1) FLÓREZ, *España Sagrada* VI [Madrid 1751] tr. 6, c. 12. 3. — Cf. V. DE LA FUENTE, *Historia eclesiástica de España* II [Madrid 1873²] § 106. — El P. Pons (p. 43) porta un fragment de vint exàmetres del seu poema *Episcopus* que recompten aquella historia.

g. *De Antiquitatibus Juris Canonici secundum titulos Decretalium*

En la mateixa capçalera de la obra ja ressalta el seu fi que és investigar els orígens històrics del Dret Canònic, constituint això, com va advertir l'insigne P. Wernz, la gloria més estimada que darrera seu mèritament deixà son autor. I per tal és major dol que l'egregi Canonista no pogués trametre finit a les edats venidores aquest monument de sa erudició i venerable magisteri. Puix cal saber que en aquest volum sols se comenten els cinc llibres de les Decretals de Gregori IX — *secundum titulos Decretalium* — com senyala la portada. Però per la endreça a l'Emm. Card. Loccatelli, bisbe de Spoleto, es veu clara la intenció del P. Pons de publicar *dintre poc* quatre volums més sobre el mateix argument i formant serie, sens dubte. Heusaquí ses paraules: (1)

> «Quamquam vero istud [=opus de Antiquitatibus Iuris Canonici] in quinque quod sunt illi Decretalium, libros tributum sit, unicum tamen, *qui primus* est ordine, velut incertae aleae experiundae causa, interim edere constitui. Quem si a Viris scientiae Canonicae peritis, aliisque ejusdem cultoribus probatum, atque expetitum iri cognoverim, *quatuor alii ex intervallo consequentur*. Accipe igitur Eme. ac Rme. Princeps, Vosque Illmi. Viri hoc qualecumque, in perpetuam obsequentissimi animi testificationem, accipite *longioris operis libamentum*, quod uti vestris auspiciis inchoatum, et ad eum, QUEM NUNC TENET, gradum perductum est, ita vestro praesidio, et favore plenam BREVI suae perfectionis absolutionem habiturum confido.» (2)

Del mètode seguit en el I volum que'ns resta, en dóna compte l'autor en la prefació, aon manifesta que's proposà fer un comentari sobre les antiguitats de les Decretals, o sia, sobre la antiga disciplina de la Iglesia, així com *Heineccius* (3) ho féu quant al Dret Civil (=Romà), per tal de suplir la falta que's trobava en els comentaristes de les Decretals, qui atenent sols a la disciplina present, no cuidaren d'estudiar la antiga.

Doncs venint ja a l'examen de la obra, sols fullejant-la desseguida es veu, que és diferent l'ordre dels títols que en les Decretals gregorianes. Aital mudança esdevé invirtint-los dins del mateix llibre i cambiant-los a un altre; i així

(1) *AIC* p. 4.

(2) Per ço caldría escorcollar aquells arxius per veure de trobar-ne el *mss.*, que sens dubte deixà el P. Pons, i que deuen perseverar abscondits, si no estàn esgarriats o s'han fet malver.

(3) *Johann Gottlieb* HEINECCIUS (* Eisenberg 11 setembre. 1681—† 31 ag. 1741), entre altres obres jurídiques de bona anomenada escrigué varies d'historia del Dret, per exemple, «Antiquitates germanicae iurisprudentiam patriam illustrantes», 3 vol. Kopenhaguen-Leipzig, 1772-1773; «iurisprudentia romana et attica», 3 vol. Leiden 1738-41; «Antiquitatum Romanarum Iurisprudentiam illustrantium Syntagma, secundum Ordinem Iustiniani digestum», moltes vegades editada: a aquesta darrera es refereix sens dubte el P. Pons. — Per a assolir una noticia prou complerta de *Heineccius* vegi's *The Penny Encyclopaedia* [London 1838], XII, 101; *Biographie Universelle* (Michaud), XIX, 50 a. b, 60 a; *Meyer's Konversations Lexikon* [Leipzig u. Wien 1908[6]], IX, 89.

veiem traslladats al ll. II.ón *deu* tít. del Ier, i *dos* del ll. III.e al ll. IV.t (1). Però això, fòra de no ésser cap novetat en l'historia de l'ensenyament canònic, ja de molt temps ençà, ho feren autors cèlebres, i entre els moderns el Rdm. P. F. X. Wernz. També es nota que en vinticinc títols falta el comentari. En la exposició manifesta el P. Pons el ple domini que del Dret Canònic i de les Ciencies auxiliars, majorment de la Historia Eclesiàstica, havía adquirit durant la perllongada ensenyança d'ell. Per tal raó des d'un segle ençà — centuria per altra banda de tantes i tan acurades investigacions crítiques i històriques — es llegeix encara el llibre *De antiquitatibus iuris canonici* amb gust i no menys profit. De son mèrit en donen prou notable testimoni les freqüents alegacions que's troben en les obres de canonistes tan generalment acceptats com són Wernz i Ferreres (2). En quant a la declaració històrica de cada títol, hi ha naturalment varietat, car essent uns breus, com el *De sententiis* [P. II. 35 — D. II. 27], *De Rescriptis* [P.-D. I. 3], *De purgatione canonica* [P. V. 22-D. V. 34]...; en canvi altres porten una ampla i sòlida explanació, els quals amb afegir-los-hi solament l'aparat *bibliogràfic*, que avui sol acompanyar obres d'aquesta mena, bé mereixeríen presentar-se en els llibres moderns de millor alçada, de manera que si be fóra molt digne i útil una reedició de les obres completes, fins *inèdites*, del Canonista barceloní, però majorment ho sería la del *Ius Canonicum*, la *De vita et honestate Clericorum* i més encara la *De antiquitatibus iuris canonici*. Per a mostra basta fer esment dels *De auctoritate et usu Pallii* [P. I. 10-D. I. 8], *De vita et honestate Clericorum* [P.-D. III. 1], *De immunitate Ecclesiarum, Coemeterii, et eorum ad eas pertinentium* [P.-III. 22 — D. III. 49], *De haereticis* [P. V. 3 — D. V. 7] i altres més.

(1) Sinòpsis de la correspondencia dels títols en Pons *(P)* i en les Decretals *(D)*. No s'hi posen els que tenen *igual* nombre: van al peu les correccions senyalades amb *.

P	D	P	D	P	D	P	D	P	D	P	D	P	D	P	D	P	D
Llibre I		Llibre II		18	10	36	28	16	25	33	16	13	16	14	24		III 23
5	6	2	I 32	19	8	37	29	17	24	34	35	14	8	15	25		47
6	5 •	3	I 31	20	9	38	30	18	26	35	31	15	9	16	29		IV 20
8	9	4	I 29	21	14	39	I 41	19*	27	36	37	16	10	17	30		V 10
9	13	5	2	22	17	Llibre III		20	39	37	36	BIS 16	III 32	18	27		11
10	8	6	I 42	23	15	4	5	20	48	38	34	BIS 17	III 33	19	28		13
11	33	7	16	24	19	5	38	21	40	39	46	20	21	20	31	MANQUEN	14
12	10	8	I 38	25	20	6	7	22	49	40	50	Llibre V		21	35		15
13	11*	9	I 39	26	21	7	8	23	41	Llibre IV		3	7	22	34		18
14	12	10	[I] 37*	27	22	8	12	24	44	4	5	4	8	23	38		20
16	16.9	11	3	28	23	9	4	25	42	5	4	5	9	24	39		21
23	24	12	11	29	24	10	6	26	43	6	7	7	3	MANQUEN	I 14		22
24	23	13	4	30	25	11	19	27	45*	7	14	8	4		II 12		23
29	30	14	13	31	26	12*	13	28	29	8	13	9	5		III 15		26
30	43*	15	5	32	I 40	13	9	29	28	9	12	10	12		17		32
31	36	16	6	33	I 35	14	10	31	14	10	11	11	16		18		33
32	34	17	7	34	18	15	11	32	20	11	15	12	17		21		36
* Diu IX : XXXIV		* Diu (I) XXXVIII		35	27	* Diu XI		* Diu XVIII : XLIV		12	6	13	19		22		37

(2) Wernz: *Ius Decretalium*: p. ex. I3 183, II 12 173, III 12 6, 209, etz. — J. B. Ferreres S. I., *Razón y Fe*, IX 233; *La Curia Romana...* [Madrid 19112] 671, 675, 680; *Los oratorios y el altar portátil...* [Madrid 19162] 75; *Compendium Theologiae Moralis ad normam novissimi Codicis Canonici* [Barcinone 1917: ed. 8, 1.a post Codicem] *sovint*.

A millor capir el mèrit de la present obra, cal analitzar algún títol: i amb això n'hi haurà prou. Sigui aquest del *ll. I. tít. XI.*, corresponent al *tít. XXXIII.* de les Decretals: la rúbrica fa DE MAIORITATE ET OBEDIENTIA.

«Amb el nom de *majoritat* o *majoría* — diu el Dr. O'Callaghan [1] — és significada en la Iglesia la excel·lencia o distinció que una persona té damunt d'una altra, per la qual li és degut respecte o obediencia». La *majoría* pervé d'una d'aquestes cinc causes: 1. Prerrogativa d'ordre, 2. de consagració, 3. d'antiguitat, 4. excel·lencia de l'ordenant i 5. potestat de jurisdicció. Com bé noten els autors, sols la darrera motiva la veritable superioritat, perquè les demés no la donen sinó impropiament [2]. — El títol es divideix en dues parts.

I. DE LA MAJORÍA. α. *Preeminencia del Papa sobre els demés bisbes.* — Si tots els bisbes, ni exceptat tan sols el Sobirà Pontífex, són iguals en quant al caràcter de l'ordre, de lo qual s'han d'entendre les paraules de S. Jeroni: [3] «Ubicumque fuerit episcopus, siue Romae, siue Eugubio, siue Constantinopolim, siue Regio, siue Alexandria, siue Thanis, eiusdem est meriti, eiusdem et sacerdotii»; no obstant no hi ha dubte de què per altres prerrogatives i senyaladament per la jurisdicció, els uns són superiors als altres, fins arribar a la més enlairada altesa de l'episcopat, pertocant-li al Papa el Primat damunt tota la Iglesia per ordenació divina, al revés dels altres bisbes a qui llur preeminencia els pervé de dret humà. Per ço el Papa Nicolau II [4] digué: «Unde non dubium est, quia, quisquis cuilibet ecclesiae ius suum detrahit, iniustitiam facit. Qui autem Romae Ecclesiae priuilegium ab ipso summo omnium ecclesiarum capite traditum auferre conatur, hic proculdubio in heresim labitur; et cum ille notetur iniustus, hic est dicendus hereticus». Aquesta preeminencia del Papa sobre les demés iglesies neix immediatament del Primat d'honor i jurisdicció que li pertany per dret diví: tenint, pel contrari, segons dret humà les atribucions de Patriarca d'Occident, Primat d'Italia, Metropolità de la Provincia Romana i Bisbe de la Sèu de Roma.

β. *Els Patriarques.* — En temps del Concili Nicè (any 325), llevat del Patriarca d'Occident — qu'és el Papa, — n'hi havía altres dos, ço és a dir, els d'Alexandría i Antioquía, lo qual consta en el cn. 7 del Concili [5], aon se determinen els límits del patriarcat alexandrí: els de l'antioquí havem de deduir-los d'una carta de S. Jeroni a Pamaqui. A aquests s'afegí més tard el Patriarca de Constantinopla, que tingué son origen en el Conc. Constantinopolità (any 381) i va aconseguir la seva perfecció i fermesa en el Calcedonenc (any 451), emperò

(1) R. O'CALLAGHAN, *Derecho Canónico según el orden de las Decretales de Gregorio* IX. [Tortosa 1899], ll. I, t. 33.

(2) PHIL. DE ANGELIS, *Praelectiones Iuris Canonici* [Romae, 1877]. I, 2, ll. I, t. 33. — Cf. *Codex Iuris Canonici:* cn. 106.

(3) [Decret de Gracià, ed. Friedberg] *dist.* 93, *c.* 24 *Legimus in Ysaia.*

(4) C. *Omnes siue patriarchae* 1 dist. 22 I.

(5) Hi ho porta el C. *Mos antiquus* 6. dist. 65.

el Papa S. Lleó el Gran negà la aprovació d'aquell decret, no otorgant-la ses successors fins que Ignocenci III per mor de la pau en el Conc. Lateranenc IV (any 1216), renovant (com digué) els antics privilegis de les Sèus patriarcals, establí que després de l'Iglesia Romana ocupés el *primer* lloc la de Constantinopla, el *segón* la d'Alexandría, el *terç* la d'Antioquía i el *quart* la de Jerusalem [1].

7. *Els Exarques.* — L'ordre natural porta a dir quelcom dels Exarques o Patriarques menors — que corresponen als antics Primats d'Occident — dels quals no se'n fa cap menció en el cn. 6 del Conc. Nicè; anomenant-se, en canvi, en el de Constantinopla tres: 1. l'*Exarcat d'Asia*, la Sèu del qual era *Efesi*, 2. l'*Exarcat de Tracia* que la tenía a *Heraclea*, i 3. l'*Exarcat de Capadocia del Pont* a *Cesarea*. Aquests exarcats de *ἀκέφαλα* o *αὐτοκέφαλα* que eren al principi, o sia, lliures de la jurisdicció patriarcal, passaren a ésser sotmesos a la obediencia del Patriarca de Constantinopla [2].

8. *Primats de Cartago i Constantina.* — Per l'esplet de vida que a l'Africa llevà la religió cristiana, i perquè aquella Iglesia fou instituida pels qui S. Pere o els seus successors havíen ordenats de prevere [3], la autoritat del bisbe de *Cartago* era molt respectada, i d'aquí és que va anar adquirint una jurisdicció molt ampla, semblant a la dels patriarques majors. No obstant, mai obtingué el títol ni de Patriarca ni de Exarca, mes el de *Primat*. Al revés del bisbe de *Constantina* (Illa de Xipre) qui va rebre el nom de *Primat* — anc que d'ordre inferior — d'una manera ben diferenta. Era abans una de les provincies subjectes al Patriarca antioquí; però havent estat dominada la Iglesia d'Antioquía per la força arriana i havent passat després un enutjós cisme de quaranta vuit anys, en el qual temps la iglesia de Constantina va abstenir-se de comunicar amb cap dels dos partits; després de transcòrrer el temps de prescripció, denegà la obediencia al Patriarca d'Antioquía, essent confirmada sa llibertat en certa manera pel Conc. Efesià (any 431).

9. *Vicaris Apostòlics.* — Molt distinta de la dels anteriors era la autoritat que sobre els Metropolitans i Bisbes exercíen els qui per rebre del Summo Pontífex una potestat vicaria, s'anomenaren *Vicaris Apostòlics*. El més conegut de la antiguitat era el de Tessalònica, l'origen del qual és menester cercar-lo allà pels temps dels Papes Damas i Sirici [4].

Resumim: la jurisdicció i, per tant, la superioritat o preeminencia dels Patriarques s'extenía als Metropolitans, la d'aquests als Bisbes de llur provincia, els quals exercíen sa potestat bisbal en la *Parroquia* o *Diòcesis* (com se'n va dir

(1) Per a aquesta questió vegin-se les fonts en MANSI *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio* [ed. anastàtica] III 559-560, XXII 989-992. — Cf. HEFELE-LECLERCQ, *Histoire des Conciles* II² [Paris 1908] §§ 101 sgg.; 186 sgg.; V² [Paris 1913] § 647; F. SANTI-LEITNER, *Praelectiones Iuris Canonici*...[Ratisbonae 1898³] I 31, 5. 6. — Dóna resumida aquesta qüestió J. MUNCUNILL S. I., *Tractatus de Christi Ecclesia* [Barcinone 1914], 385 sgg.

(2) Cf. WERNZ, II 2, 712 sg.

(3) «Unde [e *Romana Ecclesia*] euangelium ad ipsam Africam uenit.» — Ep. XLIII 7 [*ML* 33 163; *CSEL* 34² 90, ed. Goldbacher].

(4) PH. JAFFÉ, *Regesta Pontificum Romanorum* I [Lipsiae 1883] 238, 257, 259, 261.

després) que'ls hi havía estat encarregada. — Vetaquí l'ordre d'idees que desplega el P. Pons pertocant a la *majoría*, que és la primera part del títol. Vegem breument lo que diu de la segona.

II. De la obediencia. — α. En primer lloc, està fòra de dubte la obediencia deguda al Papa, Successor de S. Pere, Vicari de Jesu Crist a la terra i Cap visible de la Iglesia Catòlica. Per tal S. Gregori escrigué (1) a Joàn, bisbe de Siracusa: «De constantinopolitana ecclesia quod dicunt, quis eam dubitet sedi Apostolicae esse subiectam?» Mes aquesta obediencia — que bé es podría apel·lar *catòlica* — se l'hi deu al Papa com Primat de jurisdicció sobre tota la Iglesia. I conformement amb això tot quant prescriu o sanciona com Patriarca d'Occident, Primat d'Italia, Metropolità de sa provincia eclesiàstica i Bisbe de Roma, exerceix sa jurisdicció especial solament amb els qui per aitals títols li són sotsmesos. Segons lo qual, havent-hi haguts dubtes — fòra de la provincia romana, ja s'entén, — sobre la obligació de les resolucions aprovades en el Concili dels bisbes de la Prov. Romana acoblats en 1725 per Benet XIII en la Basílica Lateranença; les Sagrades Congregacions (2) tots temps respongueren *negative*.

β. La obediencia que els metropolitans deuen als Patriarques i a aquells els bisbes de llur provincia, serà més manifesta — segueix Pons — declarant les atribucions dels *Patriarques*. 1. Els quals, primer de tot, ordenaven per ells mateixos o per mitjancería dels metropolitans els bisbes de sa jurisdicció. 2. D'aital fonament procedía el dret d'ésser els seus jutges i, trobant-los en defalliments, el d'amonestar i corretgir-los. 3. També presidíen el Sínode Diocesà convocat pels bisbes. 4. Assistíen o personalment o per sos llegats al Concili ecumènic prenent lloc de preferencia en ell davant dels bisbes. 5. Finalment els Patriarques podíen erigir i governar els monastirs de la propia diòcesis i els dels altres bisbats de son domini. Consemblants poders tenía el *Primat de Cartago* i especialment el de consagrar bisbes segons demanaven les necessitats de cada iglesia. Sobre lo qual hi ha el testimoni d'un bisbe en el Concili Cartaginès: «Fuit semper licentia huic Sedi unde vellet, et cuius nomine fuisset conventus, pro desiderio cuiusque Ecclesiae Episcopum ordinare.»

Mes ¿quines foren les causes de la preeminencia de certes iglesies respecte de les altres? Creu el P. Pons que això pogué pervenir: 1. d'haver estat fundades per un dels Apòstols o per sos deixebles; 2. o d'haver sigut origen i centre de la predicació evangèlica per varis indrets d'aquelles encontrades; 3. o per la mateixa importancia política de la ciutat en que fou establerta cada iglesia. Emperò és menester entendre aquesta importancia dels temps de la fundació, que perxò el Papa Ignocenci I respongué a una carta amb la decretal de Nicolau I (3): «quod sciscitaris, inquiens utrum diuisis imperiali iudicio prouinciis, ut duae metro-

(1) C. *De Constantinopolitana*, 4, dist. 22.
(2) Benet XIV, *De Synodo Dioecesana*, II 2, 6.
(3) C. *Lege* 1, dist. 10.

poles fiant, si duo metropolitani debeant nominari: non uisum est nobis ad nobilitatem necessitatum mundanarum Dei ecclesiam commutari, honoresque aut diuisiones perpeti, quas pro suis faciendis causis duxerit imperator».

I per ço mateix convé advertir quant diferent va ser l'origen de la excel·lencia i dignitat patriarcal que alcançà la iglesia de Constantinopla. Perquè succeí que havent se mudat la cort imperial a Bizanci els bisbes de Orient anaven a l'Emperador amb queixes i súpliques, les quals ell trametía al bisbe de la ciutat i a un concili permanent tots els afers i causes que s'oferíen. Amb això aquella Iglesia adquirí tanta autoritat que el Conc. Constantinopolità li concedí els honors de Patriarcat, i el Calcedonene — com s'ha dit — reconegué sa jurisdicció sobre les demés.

7. Vejam ara l'origen dels tres Exarcats d'Orient. El començ del d'*Efesi* és gloriosíssim per raó de juntar ensems les tres causes damunt dites. Car *primerament* tingué per fundadors els apòstols S. Pau i S. Joàn, succeint S. Timoteu, deixeble de S. Pau. En *segón* lloc, d'Efesi s'espargí la predicació de l'Evangeli per les provincies de l'Asia. I *per fi* tothom sab la preeminencia política que aquella ciutat tenía sobre les demés. Semblants títols de noblesa poden presentar també les altres iglesies de *Cesarea* i *Heraclea*, segons palesament ho publica sa gloriosa historia. El mateix cal dir del *Primat de Cartago*.

8. Així com els Metropolitans obeíen als Patriarques i Primats, talment a ells els Bisbes de sa provincia eclesiàstica. Pertocant a lo qual fóra feina llarga aduir ara els cànons dels concilis ja generals, ja particulars que aprovaven o confirmaven o recomanaven aquella sotsmissió. Per tal sols en duré uns quants com a mostra. 1. Per a la llegítima consagració dels bisbes els cànons requeríen la aprovació del Metropolità: «si quis preter sententiam metropolitani factus fuerit episcopus, hunc magna sinodus [Nicena I. c. 16] deffiniuit episcopum esse non oportere» [1]. 2. A més el *Conc. Toledà II* va prescriure que el bisbe consagrat pel de Toledo «post ordinationis suae tempus infra trium mensium spatium metropolitani presentiam uisurus accedat» [2]. També el *Conc. Tarragoní* sancionà que el bisbe, abans de passats dos mesos de sa ordenació es presentés a son Metropolità «ut ab illo monitis ecclesiasticis instructus plenius quid obseruare debeat recognoscat.» [3] 3. El *Conc. Antioquí* advertí que els bisbes tinguessin present que per ço car el Metropolità pren cura de tota la provincia, per tal era superior en honra i en dignitat [4]. 4. Comanà ademés el *mateix Concili* que pertocava al Metropolità reunir els concilis provincials [5]. 5. *S. Gregori*, en la epístola a Siagrius, ensenyava que els bisbes devíen cedir-se la preferencia segons el temps de consagració; la qual llei també donà el *Conc. de Braga I* [c. 24] con-

(1) C. [illegible] 8, dist. 64 — Cf. c. *Episcopi* 1, dist. 64; c. *Episcopus* 3, dist. 65.
(2) C. [illegible] 25, dist. 63.
(3) C. [illegible] 8, dist. 65.
(4) C. [illegible] 2, C. 9, q. 3.
(5) C. [illegible] 4, dist. 18.

firmant-la *el de Milet* [c. 13], i *l'Africà* [c. 53], emperò amb la particularitat de que se servés el primer lloc o primacía al Metropolità (1). 6. El dret d'admetre apel·lacions en les causes judicials dins el for eclesiàstic, propi del Metropolità, el veiem confirmat pel *c.* 14 del *Conc. de Sàrdica* (2). 7. Mostra bé la dependencia dels Metropolitans, en què estaven els bisbes antigament, el fet que sabem de S. Lleó, qui reprengué al bisbe de Fréjus (França) d'haver-li pregat la resolució d'un dubte sens proposar-lo ans a son metropolità (3).

En canvi, Teodosi el Jove (4) i Marcià (5) van atribuir als metropolitans majors poders dels que realment els pertocaven, puix en les convocatories dels concilis efesià i calcedonenc a ells endreçades, pareixíen indicar o fer entendre que els metropolitans estaven autoritzats a excloure del concili els bisbes de sa provincia. Finalment, bé nota Pons que no quedà de cap manera abolida la autoritat dels Metropolitans sobre els bisbes sotsmesos seus, al instituir-se els Exarques, Primats i Vicariats Apostòlics, lo qual explícitament declarà S. Lleó escrivint a l'Arquebisbe de Tessalònica.

Veusaquí sumariament exposat pel seu ordre d'idees capdals el comentari històric que el P. Pons fa sobre el tít. *De maioritate et obedientia*. Aon al termenar diu que res més vol afegir-hi sobre la sotsmissió que els preveres a llurs bisbes i més en general els súbdits envers els seus superiors eclesiàstics per ésser migrada o cap en aquest punt la variació de la disciplina introduida per noves disposicions canòniques. Amb aquestes notes n'hi haurà prou per a fer-se càrrec de lo que és *De antiquitatibus iuris canonici*.

Feta, doncs, la sumaria narració biogràfica del P. Josep Pons i analitzada breument la seva labor científica, no és gens difícil concloure que el Canonista barceloní pertany a aquella «plèiada il·lustre de jesuites del nostre país, qui — com ne parlava el Dr. Torras i Bages (6) — sofrí el crudel cop de Carles III amb fortalesa verament catalana, dignificant la nadiua terra, en la culta Italia, on foren exilats, amb els esplendors de sa erudició i exquisit gust clàssic, demostrant-se escriptors de primera força publicant llibres, ja en llatí, ja en italià, que'ls introduiren en l'Olimp de les sumitats literaries d'aquell temps».

(1) «Conseruato metropolitani primatu»: C. *Episcopos* 7. dist. 17; c. *Placuit ut conseruato* 1, dist. 18.
(2) MANSI: III 17-18.
(3) Ep. CVIII 1 [*ML* **54** 1011].
(4) Cf. MANSI: IV 1113-1114.
(5) Cf. MANSI: VI 551-552.
(6) Il·lm. Dr. J. TORRAS Y BAGES, *La Tradició Catalana*, II 8 [Obres completes IV. Barcelona 1913[3], p. 451.]

SECCIÓ HISTÒRICA

LA GRÈCIA CATALANA DES DE LA MORT DE FREDERIC III FINS A LA INVASIÓ NAVARRESA (1377-1379), per A. Rubió i Lluch.

CONSIDERACIONS GENERALS. — PRELIMINARS DE L'ANEXIÓ

La mort del rei Frederic III el *Semplice*, darrer duc d'Atenes del casal de Sicília, obrí per a la Grècia catalana, com dèiem en la nostra anterior monografia [1], un nou període en el que s'inicia la seva anexió definitiva a la nostra corona. Es aquest un període, no ja tan sols de dissolució política, ja que aquesta comença en rigor amb la mort de Roger de Llúria (1370), sinó de desintegració territorial; ambdues ocasionen la total ruïna d'aquells llunyadans dominis. Tres reis, però, de la nostra nissaga regnaren encara després de l'anexió, amb sobirania més o menys efectiva, sobre les desferres dels esmicolats Ducats d'Atenes i Neopàtria: Pere III (1380-87), Joan I (1387-92) i Martí I, rei de Sicília (1392-1407), fill major de Martí I l'*Humà* rei d'Aragó, que intenta llur reconquista.

En aquesta època origina la mutilació més forta del territori grec, un fet inesperat; la invasió dels Navarresos, que, precedits í ajudats per altres enemics interiors i exteriors, se clavaren com una espina en el centre mateix dels Ducats, portant-se'n d'una urpada la Beòcia i la Lòcrida, que ja no retornaren mai més al poder dels Catalans. Quan Pere III fou proclamat definitivament duc d'Atenes i de Neopàtria (1380), gaire bé no li quedaven en terra grega sinó les capitals dels dos antics Ducats, amb llurs territoris, i els dominis del comte de Salona.

El període que anem ara a estudiar, — com els anteriors publicats en els Anuaris de l'Institut d'Estudis Catalans, a tall de minuciosa monografia [2],

(1) *La Grècia catalana des de la mort de Roger de Llúria fins a la de Frederic III de Sicília* (1370-1377) (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, MCMXIII-XIV).

(2) No cal que repetimací quant hem ja manifestat en els nostres treballs anteriors, és assaber: que ens proposem no ometre cap detall per insignificant que paregui, perquè som d'opinió que tractant-se de períodes tan obscurs i de terres que han deixat una estela tan gloriosa en els anals de l'humanitat, i tractant-se d'estudis de tal guisa, destinats principalment als erudits i especialistes, seria com un crim de lesa història tornar a deixar inèdit lo que ha costat tants d'esforços i tant de temps de descobrir. Si Deu ens dóna forces i espai, tornem a repetir-ho, amb aquests materials purament científics pensem bastir una *Història de la Grècia catalana*, que sigui capidora i grata a tota mena de lectors, sens cap aparell d'erudició, ni disquisicions emfarfagoses. Aleshores se'ns podrà creure sobre la nostra paraula, perquè qui vulgui cercar les fonts, ja sabrà aon podrà trobar-les. A açò ajudarà sobre tot la publicació del nostre *Diplomatari de l'Orient català*, en curs d'impressió, paralitzada molts cops per les dificultats oposades per la guerra mondial a les comprovacions de documents en els arxius estrangers.

més que de narració històrica — va ésser objecte, ara fa més d'una trentena d'anys, d'un detingut treball, el segon que varem dedicar a la història dels Catalans de Grècia [1]. Dit estudi va ésser rectificat després en alguns punts molt importants, ara fa tretze anys, en un article publicat en el primer ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS [2]; mes des de aleshores ençà, nous descubriments en els nostres arxius de la Corona d'Aragó i del Reial Patrimoni, en recerques que gaire bé ens atrevim a qualificar de definitives, i l'aparició de noves publicacions europees de grandíssima importància, ens permeten rectificar altre cop i ampliar considerablement el darrer període de la nostra dominació a Grècia, avui el més esclarit de aquesta obscura, i fins ara, quasi ignorada història, que tot just fa sols un quart de segle comença a ésser incorporada a la general d'Europa, d'una manera independent i substantiva. Les vicissituts de la dissolució dels dominis catalans de Grècia se troben quasi bé sols consignades d'una manera fragmentària, però relativament abundosa, en una munió de registres de la cancillería catalana: la palermitana, fins ara la primera font històrica, emmudeix ja completament. Si els Ducats de Grècia haguessin depengut únicament de la nostra corona, la terra dels herois i de les muses no es presentaria davant de la posteritat tan despullada de notícies, durant la catorzena centúria; i aleshores, sens dubte, el període català podria competir amb el clàssic en riquesa d'informacions i de contingut, ja que no en grandesa i en interès històric. Una dotzena d'anys de sobirania directa catalana, en dominis esmicolats i en complerta descomposició, donen major abundor de documents, que els que d'una setantena d'anys se conserven escampats en els arxius d'Itàlia, França i Espanya.

D'aquest darrer tràgic període d'existència sols ressenyarem en aquest capítol les primeres temptatives d'anexió a la nostra corona, que foren acompanyades d'una formidable guerra intestina i de l'aparició en la terra grega de temibles enemics exteriors. De tots aquests perills en sortí parcialment triomfadora la gent catalana, en la qual originaren tan dures proves un admirable esperit de solidaritat de niçaga i d'heroica resistència. Mes, com deiem en l'anterior estudi, era ja massa tard, i l'anexió d'aquells llunyadans estats transmarins a la mare pàtria, que cercaren com a únic remei de salvació, ja no pogué evitar, sinó retardar per uns quants anys, com lenta agonia d'un robust organisme, la seva total dissolució.

Considerem aquesta època, que s'estén des del juliol de 1377 al setembre de 1379, com a preliminar a l'anexió, per tal com aquesta no es realitzà d'una manera definitiva, sinó després dels aplecs d'Atenes i Salona en la primavera de 1380, que foren la confirmació oficial de la sobirania catalana, una vegada vençuts i localitzats definitivament els perills de la guerra civil i de la invasió

(1) *Los Navarros en Grecia y el Ducado catalán de Atenas en la época de su invasión* (Memorias de la Real Academia de Buenas Letras, t. IV, Barcelona 1887).
(2) *Atenes en temps dels Catalans* (ANUARI MCMVII).

navarresa. En rigor el període preliminar de l'anexió s'estén des de 1377 a 1380, més per l'abundància de materials històrics, sols podem en aquesta monografía tractar-ne la primera part (1377-1379), deixant-ne la segona (1379-1380), o sigui els fets de la invasió navarresa per a un altre capítol posterior.

I

Conseqüències de la mort de Frederic III de Sicília

Testament de Frederic III. — Pere III tracta d'apoderar-se de la corona de Sicília. — Lluita de les parcialitats sicilianes. — El papa s'oposa a les pretensions de Pere III. — Joan Galeazzo pretén la reina Maria. — Activa participació den Guillem Ramon de Moncada en sa deslliurança.

Testament de Frederic III.

A l'expirar a Messina en 27 de juliol de 1377 el rei Frederic III de Sicília (1), deixava com hereva de la corona d'aquest regne i dels Ducats d'Atenes i Neopàtria, d'ell dependents, la seva filla Maria, fadrina aleshores de quinze anys. Era aquesta l'únic fruit legítim de les seves primeres noces amb la infanta Constanza d'Aragó, realitzades sota l'influència del Gran Justicier Artal d'Alagó, cap de la noblesa i parcialitat catalanes (2).

Amb el seu testament la cridava son pare a la dita successió, establint per via de substitució que en el cas de morir ella sense infants, devia succeir-la En Guillem Frederic, fill natural d'aquell, i sols morint aquest sense hereus, designava com a tals els fills de la reina d'Aragó, sa pròpia germana. Tutor de la reina menor, fins a l'edat de divuit anys, nomenava el Gran Justicier, Artal d'Alagó (3). La infanta Dona Maria quedava hereva universal en el regne de Sicília i en els Ducats d'Atenes i Neopàtria, així com també en les illes an aquell adjacents, excepte les de Malta i Goy (Gozzo), que eren reservades a En Guillem Frederic d'Aragó son fill natural (4).

Pere III tracta d'apoderar-se de la corona de Sicília.

Més el nostre rei Pere III, basant-se en el testament de Frederic II, que excloïa les fembres de la successió de la corona de Sicília, pretengué per a ell la sobirania de l'illa, per la raó que el difunt rei havia mort sense fills mascles legítims (5). Durant tot el seu regnat perseguí amb constància la realització del seu somni imperialista d'unir altra volta a la seva corona, tots els estats governats per prínceps eixits del casal d'Aragó, que per distints motius polítics

(1) Sobre la mort de Frederic III, vid. Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,261 (Barcelona, setembre 1377), f. 128, 151, 156, 162; Reg. 1,258, f. 164 (octubre 1377); Reg. 1,263, f. 33, 33 v.; Reg. 1,096 (1377-78), f. 127 v.; Reg. 1,097 (1378-79), f. 155, 162 v.; Reg. 1,098, f. 86, 141. Aquests i altres molts documents, interessants per a conèixer els antecedents de l'anexió de Sicília, no han sigut aprofitats encara. Cridem sobre d'ells l'atenció dels moderns historiadors, sobre tot dels sicilians.

(2) Isidoro La Lumia: *Storia Siciliana*. Palermo 1882. II, 221.

(3) La Lumia: Ibid., 232.

(4) Zurita: *Anales del reino de Aragón*, lib. X, c. XXII.

(5) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,258, f. 164: «...per tal com enten lo senyor rey quel regne de Sicilia, pus es vingut a fembra pertany al dit senyor rey, per lo vincle posat en lo testament del rey Frederich, frare del senyor rey en Jaume, avi del dit senyor.»

se n'havien separat. Guiat d'aquest instint polític va refermar conquestes mal assegurades com la de Sardenya; va retornar al casal d'Aragó el regne de Mallorca i els comtats de Rosselló i de Cerdanya, que l'alt rei En Jaume havia disgregat de la corona; va fer lo mateix amb el marquesat de Tortosa, enagenat pel seu propi pare; va treballar, i ho assolí, que tornés a entrar en l'òrbita d'influència de la confederació, la illa de Sicília, abandonada per Jaume II, davant de les imposicions del Pontificat, i com ben aviat veurem, va voler recollir, també massa tard per dissort seva, el fruit de la sang ardenta i venjativa dels almogàvers, anexionant als seus dominis els llunyans Ducats d'Atenes i Neopàtria. Les tres penínsules del mar llatí, damunt de les quals s'estenien aquells veritables Estats Units Catalans, foren els puntals i el teatre de llur civilització i grandesa.

Per açò recercava ara afanyosament Pere III per al seu primogènit, l'infant Joan, la mà de la pubilla Maria de Sicília (1), la qual volia haver en son poder de totes passades, tant si es casava o no amb l'infant, a fi i efecte de que aquest regne, que sempre havia estat governat per una branca de la nissaga comtal (2), esdevingues una sola cosa amb la corona d'Aragó, com ho havia volgut ja el nostre més patriòtic cronista, En Ramon Muntaner. En l'anexió de Sicília, hi veia vinculat el nostre rei, com ja tinguerem ocasió de manifestar-ho en altra ocasió, no sols la conservació de Còrcega i Sardenya i de les mateixes Balears, sinó tota la prosperitat mercantil de Barcelona (3). I en els capítols endreçats als missatgers que havien d'entendre en les negociacions per al casament del jove duc de Girona, son fill, amb la infanta Maria de Sicília, descapdellava el vell monarca tot un programa de política imperialista i econòmica, tal i de la mateixa manera

(1) Vegi's com encarregava informacions de les qualitats físiques i morals de la jove reina siciliana, en una curiosa postdata a una lletra adreçada en 30 desembre 1378 a son procurador, Joan de Montbuy (Montevobino): «Sobre totes coses, mossen Johan, vos informats de la dita infanta, e de son seny, e de sos nodriments, e de ses costumes, e veiats la vos a ull, e privadejats ab ella com mes puxats; e donats vos be guarda de la seva persona en tal manera que quan ab nos serets nos puxats be e clarament informar.» Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,263, f. 33 i 34.

(2) La nostra cancilleria és molt aficionada a refrescar records històrics patriòtics, com a fonament dels fets d'actualitat, o per a justificar noves orientacions polítiques. Veus-ací com tracta un document l'intent del rei Pere III de retornar la Sicília a la corona:

«Aquestes coses següents deuen portar e dir los missatgers als Sicilians:

Primerament los diguin quel senyor rey los tramet per recomptar e dir com aquell regne exi de captivitat e de opressio o de poder dels francesos per lo rey en Pere, besavi seu, a requesta e demanda lur, membrant los la naturalesa que havian ab la regina Costança, filla del rey Mamfre, de qui eren estat vassalls, e obehiren al dit rey en Pere, lo qual los regi be e sabiament e profitosa, segons ells saben. E lo dit rey en Pere lexals lo rey en Jacme, avi del senyor rey, e fon lur rey. E puys lo rey en Jacme, vagant lo regne d'Arago, vench sen daça e lexals lo rey Frederich. E lo rey Frederich lexa hereter son fill, lo rey en Pere. E lo rey en Pere a son fill, lo rey Loys. E lo rey Loys son frara lo rey Frederich qui entany mori. E lo dit rey Frederich, segons que han dit al senyor rey, ha lexada heratera sa filla e neta del senyor rey, per la qual cosa cove a profit d aquell regne, que ella sia allogada e maridada, pus es de edat, en loch honrat e profitos a aquell regne, per que demana lo dit senyor rey e prega a ells, que ans de totes coses sia presa treva tal e tan sagura entre los qui guerregen, que l dit senyor rey, qui y vol passar personalment per honor e profit d ells, oblidant la edat que ha e la fretura que fara daça en son regne, puga parlar ab ells sobre l estament de la terra, axi com aquell qui es avi, e la dita sa neta, no s deu allogar en matrimoni sens consentiment seu...» (Segueixen els capítols.) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,240, f. 253 v. La carta anterior es de 21 febrer 1379 i la posterior de 20 de març del mateix any.

(3) *La Grècia catalana des de la mort de Roger de Llúria fins a la de Frederic III de Sicília* (1370-1377). ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, MCMXIII-XIV).

com avui es tracten aquests afers per les cancilleries de les grans potències (1).

Desgraciadament el jove príncep no volgué escoltar els consells d'alta previsió del seu pare, i sacrificà un ric patrimoni de la corona a una ardenta passió del seu cor, casant-se el 2 febrer de 1380 amb donya Violant, neboda de Carles el Savi, rei de França. Mes abans, en 13 novembre 1379, la profunda contrarietat experimentada pel seu pare i senyor es desfoga en aquells vulgarots versos satírics, tan coneguts, en els quals es burla de la mala elecció de muller que havia feta:

> Mon car fill, per Sent Antoni!
> Vos juram qu'ets mal consellat
> Com laxats tal matrimoni
> *En que us dan un bon regnat*, etc. (2)

Lluita de les parcialitats sicilianes.

Els ambiciosos projectes del rei Pere preocuparen seriosament al partit nacional o indígena de Sicília, que prenia el nom de fracció llatina, i que durant més de mig segle de guerres civils lluità contra la preponderància del partit català. Aquella fracció se posà resoltament enfront de les pretensions del rei d'Aragó, i fins el partit català restà dividit. Lo mateix que el seu desgraciat pare, la reina donya Maria anava a ésser víctima i joguina dels encontrats bàndols que es dividien la illa, fins que anà a parar a mans del més atrevit i poderós.

No és d'aquest lloc ocupar-nos menudament de l'història de Sicília. Mes les peripècies de la successió a la seva corona estàn tan estretament lligades amb la dels Ducats catalans de Grècia — car elles vingueren més aviat a complicar llurs destins que a afavorir-los — que ens sembla molt oportú i fins necessari, dir quelcom sobre els fets principals ocorreguts entre 1377 i 1382, any en que la reina fou treta de la illa, per a salvar-la del poder dels contraris a la política del rei Cerimoniós. Per altra banda alguns dels personatges que figuren en aquest drama tan accidentat, són els mateixos que intervenen en els destins de la Grècia catalana, i aquesta és una altra de les raons que ens decideixen a insistir en aquests esdeveniments, que ademés no han estat tractats amb gaire detenció ni coneixement de causa, pels historiadors de l'Orient greco-llatí que a ells han tingut de referir-se.

Com dèiem poc abans, el rei Frederic va instituir marmessor de sa filla i adhuc vicari general del regne a Don Artal d'Alagó, comte de Mistreta, pregant-li que tingués la infanta sota sa guarda, fins que es casés o arribés a l'edat

(1) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,240, f. 169: «Item li diran los dans qui son apparellats si l dit matrimoni no s fa. E es lo primer que los Sicilians daran per marit a la dita neta un tiran, lo qual si met lo peu en lo dit regne, ab lo poder que haura, tantost volra haver Sardenya, e ls sera laugera cosa de haver, guardant la disposicio que es», etc. Vid. *La Grècia catalana des de* 1370 *a* 1377, p. 409, nota 2, aon ha estat publicat lo més important de dits capítols.

(2) Próspero DE BOFARULL: *Los Condes de Barcelona vindicados.* Barcelona, 1836, II, 289.

de divuit anys, i en cas de morir l'Artal, nomenava son sustitut en ambdós càrregs al comte Guillem de Peralta, de noble família que havia donat governadors a la Grècia catalana (1). Ben aviat esclataren noves alteracions en la illa, i tornà a renovellar-se l'antiga discòrdia que existia entre l'Artal d'Alagó i sa parcialitat d'una banda, i de l'altra En Manfred de Chiaramonte o Claramunt — com li deien els Catalans, — i els seus. Al primer el seguiren sos germans, molt nombrosos, i En Guillem de Peralta, entre altres: al segon, el comte Enric Rosso i En Guillem Ramon de Moncada, per no citar sinó els que estàn més lligats amb la present història. Tot això confirma ço que hem dit ja abans que la parcialitat catalana, no es presentà aleshores compacta, ni unida, com en les altres greus crisis polítiques que havien trasbalsat la illa.

El papa s'oposa a les pretensions de Pere III.

Entre tant el rei Pere III havia enviat una embaixada al papa Gregori XI (1370-1378), per tal que l'informés dels drets que ell creia tenir a la possessió d'aquell regne i obtingués d'ell la seva investidura, després de prestat el degut reconeixement de vassallatge envers l'Església. El papa, seguint la tradicional política dels seus predecessors, hostil al casal d'Aragó, s'escusà lo millor que pogué d'acceptar les profertes del rei *Cerimoniós*, al·legant que el regne de Sicília era un feu del Pontificat, i mostrant-se completament contrari a l'aplicació de la llei Sàlica, en la seva successió, ja que les femelles havien cenyida també en temps passats la corona de la illa. En més franca hostilitat se declarà encara el papa Urbà VI (1378-1389), de condició més aspra i rigurosa que son predecessor (2). Malgrat aquesta resistència, el rei se resolgué a pendre a pit baronívolment la empresa de Sicília, seguint l'exemple d'aquell il·lustre antepassat seu, el rei Frederic II — que contestà al papa Joan XXII, en un cas semblant, — amb ruda franquesa d'almogàver, que a les guerres i perills feia temps hi estava avesat (3).

Joan Galeazzo, pretendent de la reina Maria.

El nostre rei Pere III per tota resposta preparà amb prestesa un gran estol pel passatje de Sardenya i Sicília, que's trobaven en situació molt crítica, nomenant-ne almirall a En Bernat de Cabrera, nét del dissortat conseller del mateix nom, tan injustament sacrificat a la crueltat i a la gelosia de envejosos malvats. L'ajuda no devia retardar-se, com se vulla que tenint en son poder el comte Alagó a la reina donya Maria, s'era determinat de casar-la amb En Joan Galeazzo Visconti, senyor de Milà (1378-1402), aquell gran protector de les lletres i admirador del Petrarca, conegut també en aquest temps amb el nom de comte de Virtut. El rei d'Aragó féu tot quant pogué en el terreny diplomàtic, per a destorbar que passés endavant la intenció del que llavors era el cap de la facció siciliana, adreçant-se, entre altres, als seus nebots, Esteve, Frederic i Joan, ducs de Baviera, comtes palatins i del Rhin, per medi den Berenguer

(1) ZURITA: *Anales de la Corona de Aragón*, lib. XI, c. XXI.
(2) ZURITA: lib. X, c. XXV.
(3) FINKE: *Acta Aragonensia*, Berlin, Rothschild, 1907. Doc. 451.

Llaurador, i oferint-los alguna indemnització, si per ventura es consideressin amb algun dret a la successió [1].

El senyor de Milà, actiu i poderós, no s'adormia. Era el mes de juny de 1379, que ja tenia aparellat un gran estol per a passar a Sicília; mes tenint ardits d'aço el rei Pere III, comanà al noble En Gilabert de Cruilles, que sense esperar l'estol de'n Cabrera, anés prestament a combatre amb cinc galeres al Galeazzo, al qual desbaratà per complet, mercès a la celeritat amb què caigué de cop descuit damunt d'ell. D'aquesta manera es tragué de davant el Cerimoniós, que també sabia ésser eficaç, a un dels seus més temibles competidors en els afers de Sicília.

Activa participació den Guillem Ramon de Montcada en la deslliurança de la reina.

Però l'ajuda més útil li vingué al rei d'un noble d'aquella terra, el nom del qual ens és ja conegut, i que d'ací en endavant ha de pendre una participació molt eficaç en els fets de l'illa italiana i dels Ducats catalans de Grècia: ens referim al noble En Guillem Ramon de Montcada, IV comte d'Agosta. Era aquest baró, fill d'en Matheu de Montcada, a qui hem vist vicari general d'aquells estats desde 1359 a 1362 [2]. Molt més actiu i ambiciós que son pare, era menys escrupulós encara que ell en els medis que posava en joc per atenyer sos desigs. D'ell ne diu el rei Pere que era de son cor notable cavaller i avalorat, mes de poca puxança de comtat, per no posseir altre que el d'Agosta en Sicilia. Tal vegada el desig d'enriquir-se portà a Grècia al seu pare, i sens dubte, l'acompanyà a les hores el seu fill, perquè de lo contrari, no sab un hom com explicar-se les íntimes relacions que aconseguí amb els principals barons dels ducats helènics. En la seva terra es veié obligat a viure molt planament amb allò poc que havia, i encara vingué a mancabar son poc entreteniment, l'Artal d'Alagó, un dels quatre vicaris d'aquell regne, arrebassant-li un estany de què el brau comte havia bona renda per la pesquera del molt peix que allí s'hi nodria [3]. El desig de venjança i les dificultats de sa vida el feren astut i diligent, i el portaren a treballar per la deslliurança de la reina dona Maria de les mans del comte Artal. Tenia-la aquest poderós cavaller durament guardada i en pobre estat en el castell de Catania, quan de sobte el de Montcada posant-se en camí amb una galiota, després d'haver tractat secretament amb els del dit castell, se presentà de nit davant d'ell, tan d'amagat, que sorprengué a l'infanta entre llençols, i se l'endugué tot seguit al seu castell d'Agosta. La sortida de la reina del de la Roca Orsini de Catània, tinguè lloc el 24 de gener de 1378, quasi al mig any de la mort del rei Frederic III [4].

(1) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,258, f. 164. Barcelona 3 octubre 1379: «Primerament... los dira com lo senyor rey ha gran plaer e ls graira molt con ells han a cor lo dit fet de Sicilia e han desplaer que l regne de Sicilia, d on ells son exits, vinga per via de matrimoni o en altra manera en mans del comte de Vertut... Item... que esta descontent de que essent avi de l infanta de Sicilia no l hagin consultat pel matrimoni e pensa que ls ducs se donaran tambe per agraviats, per no haver estat demanats... Item demana ajuda als ducs, car lo senyor rey per les despeses que ls dits ne faran e per esmena del dret si algun han en lo dit regne, es apparellat de convenirse ab ells d alguna gran suma de moneda o de terra, segons que sera raonable.»

(2) RUBIÓ I LLUCH: *Els governs de Matheu de Moncada i Roger de Llúria en la Grècia catalana.* ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, MCMXI. p. 7 i 8.

(3) *Crónica del rey de Aragón, D. Pedro el Ceremonioso...*, por Antonio DE BOFARULL. Barcelona, 1850, p. 395.

(4) ZURITA: *Anales*, X, c. XXV.

Deixada encontinent l'infanta, ja segura en son poder, passà el de Montcada a Catalunya, per a notificar al rei el fet i demanar-li esforç de gent. El rei li trameté perquè l'acompanyés a Sicília, En Roger de Montcada, de la branca catalana d'aquesta noble família, amb molts hòmens d'armes, els quals arribaren a Agosta, en el moment en què l'Artal feia ja grans preparatius de posar-hi setge. Aleshores prengueren aquells de nou la jove reina i per mar se l'amenaren al castell de la Licata, que pertanyia al noble sicilià Manfred de Chiaramonte. Allotjada allí, tornà de nou a Catalunya el noble Guillem Ramon de Montcada, «e per ço, diu el rei en sa crónica, com Nos e lo infant don Martí nostre fill no li faem aquell aculliment que ell se pensava, retornassen per empararse de la dita infanta, e per foragitarne lo dit mossen Roger e ls catalans» (1).

Mes havent hagut sentiment d'aquesta traidoria, En Roger de Montcada, quan se presentà el poc lleial comte d'Agosta, per a entrar en la Licata, li'n donà la porta pels pits. Per tercera vegada retornà En Guillem Ramon a Catalunya, per queixar-se del poc cabal que d'ell ne feien, i aleshores l'infant En Martí, que sempre procurà guanyar-se'l, li otorgà del seu patrimoni els llocs anomenats Sant Vicent dels Horts, Caldes de Montbuy i Granollers, els quals vengué incontinent el magnat sicilià al comte d'Urgell, i d'aquells diners que n'hagué, armà naus i galeres, i es llençà a la vida de pirata, en la qual se dedicà a robar a tothom, cristians i moros, amics i enemics, així als de sa terra, com als de fora d'ella, fins que posant-se en guarda i en armes la ciutat de Barcelona, va tenir la fortuna de sorpendre'l i cremar-li ses naus (2). La seva vida política posterior és digna d'aquests ignobles precedents. Després d'haver estat encarregat de la governació del regne de Sicília, i de la cura i guarda del tendre infant successor a la corona, per el duc de Montblanch l'infant Martí, — quan aquest desemparà l'illa en 1397, així que tingué notícia de la mort de son germà, el rei Joan I, per a anar a coronar-se rei d'Arago, — i després d'haver-li concedit aquest monarca, per a tenir-lo més obligat, la sobirania de l'illa de Malta amb el títol de marquès, fou de nou deslleial a la reina Maria de Sicília, a la qual abans havia deslliurada; mes vençut aquesta volta en la rebel·lió, i castigat per sa nova felonia, morí a poc després d'aquests fets, en 1398 (3).

Ens ha semblat pertinent donar aquesta lleugera notícia dels principals successos de la vida den G. R. de Montcada, alguns dels quals refereix detalladament en sa crònica el rei Cerimoniós, per tal com ells pinten amb vius colors la

(1) *Crónica*, ed. BOFARULL, p. 396.

(2) Arx. Municipal de Barcelona: *Lletres closes*, Reg. I: «Els concellers de Barcelona s'alarmaren de les pirateries den Guillem Ramon de Muntcada e de l'Eximenis d'Arenos, qui prengue també part en els afers de Sicilia.» Parla també d'aquestes pirateries la crònica de Pere III el Cerimoniós, amb sa acostumada concisió: «E apres un temps havent surgit devant Tarragona, la ciutat de Barcelona cremali les naus.» *Crónica del rey... D. Pedro IV el Ceremonioso...* ed. BOFARULL, p. 396. — Vid. igualment Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,295, f. 25, etc. — En certa ocasió el Soldà amenaçà a Pere III amb represalies per les correries que contra Tuniç feia en G. R. de Montcada. A. GIMÉNEZ SOLER: *El corso en el Mediterráneo. Archivo de Investigaciones históricas. Año I* (1911), p. 165.

(3) ZURITA: *Anales*, lib. X, c. XLII i XLVII.

turbulenta figura d'aquell comte-pirata, que no es proposà altra cosa en sos actes, que enriquir-se per tots els medis que podia, i guanyar-se honors i dignitats. Ocasió tindrem més endevant de revenir a ella, quan se li presenti en la terra grega un nou camp per a sadollar ses ambicions.

Entre tant estava la reina Maria en el castell de Licata, aon l'havem deixada, i sentint mossèn Roger de Montcada que En Manfrè de Chiaramonte feia molts preparatoris per haver-la a mans, la tragué incontinent d'aquell castell, i la tornà de bell nou al d'Agosta, al qual posà tot de seguit rigorós setge l'Artal d'Alagó. Apretada Agosta per mar i terra, la delicada pubilla reial de Sicília degué passar per les més extremes privacions, fins al punt que per fretura de gra i de vianda, arribaren els defensors a tenir de menjar rates i els cuiros dels pavessos [1]. En tan crític moment posà fi a tantes peripècies, com epíleg apoteòsic d'un drama, la sobtada aparició del vescomte de Rocaberti, que retornava d'Atenes, després d'haver restaurat temporalment aquell estat, i a ell fou a qui tocà llavors deslliurar inesperadament, d'una manera definitiva, aquella tendre fadrina, del captiveri en què l'havien tinguda adés l'un, adés l'altre dels nobles de la terra. El vescomte aconseguí dur-se-la'n a Sardenya desd'on devia més endavant ésser portada a Barcelona. Alguns anys després (1392) retornà la reina Maria, com verdadera sobirana a sos estats, casada amb l'infant Martí, fill del duc de Montblanch, i aleshores rei d'Aragó, el qual passà a Sicília amb una poderosa armada i la flor de la noblesa dels tres regnes, per a reduir aquella illa a l'obediència de sos senyors naturals [2].

En aquest punt hem de deixar aquesta romancesca història, darrer quadro de la reconquista dels Ducats catalans d'Atenes i Neopàtria, a la qual bé ens caldrà retornar, més endevant, si Deu ho vol, afegint-hi nous i interessants detalls, que ara no són d'aquest lloc, sobre la manera que l'afortunat vescomte de Rocaberti, — que d'un sol cop portava dos dominis a son rei, — dugué a cap la deslliurança de la gentil infanta siciliana.

(1) *Crónica del Rey... D. Pedro el Ceremonioso*, ed. Bofarull, p. 397.
(2) Zurita: *Anales*, lib. X, c. L.

II

Situació dels Ducats catalans de Grècia al realitzar-se l'anexió

a) La gerarquia feudal

D. Lluís d'Aragó i el comtat de Salona. — El comtat de Dimítrias. — El Marquesat de Bodonitza. — Els Novelles i son feu de Castri. — Els senyors de Carditza, Atalandi i Queronea. — Senyoriu de l'Estir. — Senyoriu d'Egina. — Consideracions sobre el feudalisme català. — La població catalana dels Ducats.

b) La gerarquia municipal

Els municipis dels Ducats i els seus regidors. — Conjectures sobre el veguer de Tebes. — En Guillem d'Almenara, veguer de Livàdia. — En Galceran de Peralta, veguer d'Atenes. — Autonomia d'aquesta ciutat. — L'Andreu Çavall, capità de Neopàtria. — Ses violències. — Escasses notícies de Siderocastro. — Capità i castellans de Salona.

c) La gerarquia eclesiàstica

Arxidiòcesis i diòcesis dels Ducats. — Antoni Ballester, arquebisbe d'Atenes.

La ràpida relació d'aquest interessant episodi amb el qual conclou la seva crònica personal el rei Cerimoniós, és — com acabem d'indicar, — un pròleg del tot indispensable per a explicar les causes que determinaren a la major part dels pobladors catalans dels Ducats d'Atenes i Neopàtria, a cercar la protecció i sobirania directa del casal de Barcelona. Mes abans de referir les causes que motivaren la formació d'aquest partit anexionista, ens apar que hem de donar una lleugera idea sobre la situació general dels Ducats catalans en el bell punt en què comencen a manifestar-se els primers símptomes d'aproximació a la metròpoli, explicant sa estructura feudal i municipal i sa organització eclesiàstica, i fent ensems una detallada menció dels principals personatges que figuraren dins d'aquestes diverses categories. D'aquesta manera coneixerem més be l'escenari del nou període històric, el darrer de nostra dominació, que anem a estudiar. La·nostra mateixa cancilleria ens assenyala en aquest punt la ordenació dels fets. L'únic registre en ella dedicat separadament als documents referents a la Grècia catalana — però que conté únicament una part molt petita d'ells, ja que els més se troben escampats en la llarguíssima sèrie dels que constitueixen el fons migeval — en el foli preliminar, a manera de pròleg, ens ofereix un curiós catàleg, el primer i únic que se'ns ha conservat de la nostra dominació a Grècia, el qual conté la divisió geogràfica i feudal, la organització eclesiástica, i fins la relació dels primers nobles catalans de la terra. Aquest important catàleg, dreçat probablement entre'ls anys 1380 i 1381, requereix un detallat comentari, per a compendre més clarament la exposició històrica dels fets d'aquesta època.

a) La gerarquia feudal

Com a feus més importants de què es té notícia en aquests darrers temps de nostra dominació s'han de citar en primer lloc, els comtats de Salona i de Dimitrias (Mitra), i el marquesat de Bodonitza, i després d'ells, en categoria més subalterna, les baronies o senyorius de Castri, Caprena, Carditza, Atalandi, Estir i d'Egina (la Eguena). De cada un d'ells anem a ocupar-nos tan detingudament, com ens ho consentin les notícies que d'ells hem pervingut a recollir.

D. Lluís Frederic d'Aragó i el comtat de Salona.

Al front de la gerarquia feudal trobem en dit catàleg al noble D. Lluís Frederic d'Aragó, o simplement, D. Lluís d'Aragó, com se l'anomena en els documents del temps, comte de Salona i senyor de Loidorikion (Ledorix) i de Zeitun (Citó), el més prestigiós baró de la terra, la darrera i més interessant personalitat que apareix en el complicat escenari que va a obrir-se davant dels nostres ulls en els últims dies de la nostra dominació, i ensems la més coneguda en la sèrie dels conquistadors, si exceptuem les de Anfós Frederic, son avi, i del mariscal Roger de Llúria. En temps d'aquest darrer vicari general, que no li fou pas favorable. és quan son nom se'ns presenta per primera vegada en l'història dels Ducats, En 1367, a instància de dit Roger de Llúria, degué cessar, per raó de sa menor edat, en el càrrec de castellà de Siderocastro, per al qual fou anomenat En Nicolau de Sosa, per tota sa vida. Aquesta enagenació del càrrec no s'oposava a l'alt domini del castell, que passà en 1366 al seu poder, per via hereditària, i en sa posessió mantingué a D. Lluís d'Aragó el rei de Sicília a pesar de la representació feta en 1367, en els capítols de Tebes, perquè el tragués de sa jurisdicció feudal [1]. Res més no sabem d'ell des d'aquest any fins al de 1374; mes molt gran devia ja ésser llavors son prestigi, quan tan jove encara, el vot plebiscitari de tots els municipis de la terra, després d'un violent període d'anarquia, el portà a l'alta dignitat de vicari general, en associ de son oncle, D. Bonifaci d'Aragó. Aleshores, si bé per breu temps, recobrà la Companyia, que encara conservava son antic nom de combat, la unitat política gairebé desapareguda. Don Lluís d'Aragó heretà el valor del seu avi, N'Anfós Frederic, i a no haver mort en el ple de sa vida, com joves moriren aquest dit avi seu, el fundador de sa nissaga, son pare Jaume Frederic, i son oncle Pere Frederic, tal vegada haguera salvat als Catalans de Grècia de caure sota del jou dels Florentins, com els havia de salvar de sucumbir, almenys totalment, als atacs dels rebels i dels Navarressos. Va ésser el darrer rebrot de la sement dels conquistadors, i el tercer i darrer

(1) C. HOPF: *Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit.* Leipzig, 1870, VII, 19. Assegura aquest historiador que el jove Lluís Frederich aconseguí arrebassar Siderocastro als Albanesos, mes no hem sabut trobar la font d'on ha tret aquesta notícia. No sembla això probable, perquè dita invasió tingué lloc durant el govern den Pere de Pou, i per tant abans de la segona meitat de 1362. Si en aquest any fou remogut de son càrreg de castellà per sa menor edat, ¿com és possible que cinc anys abans, essent encara una criatura, triomfés dels Albanesos?

Fig. 1. — Vista del castell de Salona

vicari general de sa familia, vertader eix fonamental de la dominació catalana a Grècia. Tal vegada sense ell no s'haguera realitzat l'anexió dels Ducats a la nostra corona, car ell representava tot quant d'estable i organitzat quedava en la terra: cap altre poder era tan fort i arrelat com el seu: en son nom semblaven reviure les glòries de l'antiga Companyia, i en ell confiaven els Catalans com en l'únic capdill que pogués dur-los a la victòria. La mort el deturà en son camí, i l'impedí realitzar son desig d'empaltar nova sang catalana en la soca mig-hel·lenitzada de sa nissaga comtal, casant sa filla Maria amb el fill del vescomte de Rocaberti. Sobre d'ell planà la malestrugança que perseguia sa família i que féu d'ell l'única figura legendària que ha quedat viva en el poble grec, com record de nostra dominació [1].

Molt jove encara degué casar-se D. Lluís d'Aragó, amb la *despina* o princesa Helena Cantacuzeno, besnéta de l'emperador de Bizanci Joan VI Cantacuzeno [2], de la qual pels vols de 1370, tingué una filla, anomenada Maria, únic fruit de son matrimoni, la qual fou la desditxada Helena que havia d'atraure tots els horrors de la guerra extrangera damunt de sa pàtria. Aquest enllaç mostra ben a les clares la consideració de què fruïa en la cort de Bisanci, i en la de la Morea,

(1) A. Rubió i Lluch: *Tradicions sobre la caiguda del comtat català de Salona*. Barcelona, 1910 («Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya»).

Vid. el drama que escriví en sa jovenesa l'eminent historiador grec Spiridion P. Lambros: Ὁ τελευταῖος κόμης τῶν Σαλώνων. — Ἐν Ἀθήναις, 1870. Son protagonista és el nostre D, Lluís d'Aragó, i està basat principalment en falses tradicions a ell relatives que es troben en l'historiador atenès Chalcocondylas i l'anònim autor de la *Crónica del Galaxidi*. Els Catalans són pintats en aquest drama ultra-patriòtic amb els més negres colors. — *La Veu de Montserrat*. Any IV, n. 49, 59 i 51. 1881. Vid. el meu article: *Breus consideracions sugerides per la lectura d'un drama grech*.

(2) Hopf: *Chroniques greco-romanes*. Berlín, 1873, p. 536.

Fig. 2. — Vista general de les ruïnes de Delfos

el jove comte català, la confiança que son govern inspirava, i fins el benestar i esplendor que regnarien, — semblant als de la cort ducal de l'Atenes franca, sota els dominis dels de la Roche i de Brienne, — en el grandiós castell dels Frederics d'Aragó, la més bella relíquia arquitectònica de la Grècia franca (fig. 1). La comtessa Helena no seria dona de vulgars dots. Els nostres reis Pere III i Joan I sostingueren amb ella freqüent correspondència, part de la qual s'ha salvada, per fortuna, en els registres de la nostra cancilleria, i el segon en particular, no sols respectava en ella, *la gran sang de l'imperi de que devallava*, sinó que tingué en gran apreci *la seva saviesa i proesa*. Per dissort aquesta dona no sabé dominar les seves passions, i per elles oblidà tots els seus devers de mare i de princesa. Amors, barrejades amb històries de espantosos crims, deshonraren l'antic castell de Salona, sobre el qual semblava reviure la memòria plena de misteris i arts demoniacals, encara no esborrada del tot en les ruïnes aleshores quasi soterrades del veí santuari de Delfos (fig. 2), tan famós en l'antiquitat, conegut llavors sota'l nom de Kastri, que havia fet d'aquelles famoses encontrades la terra clàssica de lo sobrenatural [1].

El domini feudal de Don Lluís d'Aragó era també el més dilatat del país ducal. El comtat de Salona prenia son nom de sa ciutat principal, la Sola o la

(1) MILLER: *The Latins in the Levant*, p. 346.

Fig. 3. — Vista de la moderna Amphyssa (Salona)

Sula dels francs, la qual ocupava el lloc de la clàssica Amphyssa, l'antiga capital dels Locris Ozoles (fig. 3). Les planes de l'història de la famosa ciutat hellènica quedaren quasi en blanc des dels dies posteriors a Filippus de Macedònia. En la època franca també té apenes història. Es en la catalana quan se torna a relligar el fil de sa existència política, interrompuda des dels dies clàssics, i el nostre arxiu conserva de Salona un tresor d'informacions, que sols poden disputar-li en el mateix període les ciutats d'Atenes i de Tebes. No és la ocasió ara de fer-ne la descripció, intentada ja en un treball anterior nostre [1], però hi afegirem encara alguns pocs detalls. En les seves fèrtils valls, que tanquen altes muntanyes, dominades per altures tan majestuoses, com el Parnàs, el Kiona, el Elatos i el Geroleka, coronades de neus gran part de l'any, se conservava llavors, com encara actualment, la més pura raça grega, i en el seu cor s'alçava sobre un montícul espadat l'esplèndid castell de Salona, mig pelàsgic, mig franc, i qui sab si mig català, les pintoresques ruïnes del qual, dissortadament entregades a les inclemències del cel i als ravatges dels homens i de la naturalesa,

(1) *Els castells catalans de la Grècia continental.* ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, MCMVIII.

omplen encara al viatger de respecte i d'admiració, en els que s'hi barrejen el record de les distintes civilitzacions que en ell s'hostatjaren. Les ruïnes d'aquesta vella fortalesa són avui, sens dubte, lo més característic de la moderna ciutat grega. La franca, arredossada al peu del dit castell, prengué certa importància en l'època catalana, per ésser la capital del féu més gran dels Ducats.

No era el comtat de Salona l'únic domini d'En Lluís d'Aragó. Per herències, conquistes i donacions s'acumularen a ell els féus que pertanyeren al mariscal Armengol de Novelles, i després a Bonifaci i Pere d'Aragó, respectivament. Aixís hem vist [1], que fòra del comtat posseia el dinasta català la vila i grandiós castell del Citó (Zeitún), el veí del Ledorix (Loidorikion), darrera del mont Elato, i els ports de Galaxidi i Vitrinitza, en el golf de Corent. Més tard, després de l'anexió catalana (1380), el rei Pere III li confirmà la posessió de la mola de Siderocastro i de la illa d'Eguena o Egina, confiscada al rebel Pere d'Aragó. Per últim, els féus de Lluís Frederic, s'estenien dos anys abans de sa mort fins al bell cor del Mediterrani, damunt de les illes de Malta i Goy (Gozzo) que ja havien pertangut a son avi Anfós Frederic d'Aragó [2].

El comtat de Dimitrias.

Ocupava en aquest temps el segon lloc en la categoria feudal el comte de Mitra, el nom del qual no assenyala el registre esmentat. Sols ens diu d'ell que tenia a ses ordres mil i cinc cents homens de cavall, albanesos, i que portava la bandera de la reial majestat, per ésser natural vassall [3], lo qual podria així mateix indicar que era català. El comtat de Mitra corresponia a la encontrada de Demetrias, nom de l'antiga capital de la Magnèsia, fundada per Demetrius Poliorcetes sobre el golf Pagasètic. Estava situada la ciutat en una altura que dominava les dues planes veïnes, a un costat i altre de Lekhonia i Volo, i era la clau del pas de la Thessalia, al mateix temps que amenaçava la Grècia del Nord. Per sa forta posició, la importància de son port, i la bellesa de sa situació, esdevingué la residència de molts reis de Macedònia. El seu port fou saquejat, junt amb el d'Almyros, per la Companyia catalana [4].

La península de Magnèsia durant tota la Edat Mitjana, i fins a l'època turca, formà una regió montanyosa, isolada i gairebé apartada de les guerres i de les invasions, que sabé guardar sa independència, pagant sols tribut als dominadors valachs, catalans, serbis o turcs, com si l'antiga *lliga grega dels magnetes*, que s'estenia des del mont Pelió a Halos [5], es fos perpetuada al través de l'història. El nostre comte de Mitra o de Demetrias amb els seus Albanesos, devia ésser el senyor semi-independent d'aquesta encontrada, que ha servat la seva organització autònoma fins als nostres dies.

(1) *La Grècia catalana des de 1370 a 1377*, p. 467. Vid. allí les vistes d'aquestes localitats.
(2) HOFF: *Chroniques greco-romanes*. Berlin, 1873, p. 474.
(3) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,559, f. 1. RUBIÓ I LLUCH: *Los Navarros en Grecia y el Ducado catalán de Atenas en la época de su invasión*. Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, IV, 481.
(4) HOPF: *De historiæ Ducatus Atheniensis fontibus*. Bonna, 1852, p. 92.
(5) M. B. HAUSSOULLER, etc.: *Grèce continentale et îles*. París 1891, p. 139.

Fig. 4. — Vista de les Termòpyles

El Marquesat de Bodonitza.

Segueix en el catàleg feudal al comte de Mitra, el marquès *de la Bandonitza*, que ho era aleshores Francesc I Giorgio, fill de Guilleuma Pallavicini i del venecià Nicolau Giorgio. Més que un noble de la terra, era un feudatari foraster, que sols estava obligat a presentar cada any quatre cavalls armats al vicari general, com regoneixement de domini. El dit marquesat estava enclavat en la muntanyosa regió de les Termòpyles, a la vora del golf de Lamia, enfront de la Eubea, i de la baronia catalana de Atalandi [1]. Aquest féu d'origen italià, de curta extensió territorial, enclavat com una espina en el centre mateix dels Ducats i en estratègica situació — car dominava el famós pas de les Termòpiles (fig. 4) — se va mantenir també ferm i semi independent, a despit primer dels Francs, després dels Catalans, i més tard dels Turcs, mercès a la poderosa influència de Venècia, i sols sucumbí en 1414 davant de les escomeses dels Turcs [2].

Els Novelles i son feu de Castri.

Ens toca parlar al present del anomenat castell de l'Estanyol que no apareix fins aquesta època; sa situació geogràfica la varem poder establir fa alguns anys [3]. Se trobava al nord del comtat de Mitra o Demetrias, fòra quasi de la frontera

(1) Sobre l'història del marquesat de Bodonitza, vid. W. MILLER: *The Marquisate of Bondonitza* (1204-1414). «Journal of Hellenic Studies», vol. XXVIII, 1908.

(2) HOPF: *Griechenland*, VII, 75.

(3) *Els castells catalans de la Grècia continental*. ANUARI MCMVIII, p. 367. *Castell den Estanyol* es diu en el registre 1,559, f. 7, per ignorància, sens dubte, de la seva posició geogràfica, perquè sa propietat perteneixia als Novelles.

dels Ducats, dels quals era l'últim domini, i el seu propi nom en llengua grega era Castri, avui un miserable llogaret que apenes compta una dotzena de cases. Els Catalans li donaren el d'Estanyol, indubtablement per estar vora del llac o estany de Bobeis, al peu del mont Mauro-Vouni entre Volo i Larissa [1]. El llunyadà castell de l'Estanyol, del qual se conserven encara avui interessants despulles, sobretot l'Acròpolis, flanquejada de torres semicirculars, fou l'últim reste de la dominació catalana en la Tessàlia, que ja des de 1337, havia desaparegut quasi del tot, als embats dels Serbis i dels Albanesos.

El darrer baró de Castri o l'Estanyol, fou en aquest temps En Missili de Novelles. Perteneixia a la família dels Novelles, una de les més antigues i preponderants de la terra, que havia donat a la Companyia son primer mariscal i després un vicari general. Son fundador fou l'Ot de Novelles, a qui veiem apareixer per primera vegada, firmant com testimoni a Catània, el 12 de març de 1315, el testament de Na Isabel de Sabran, esposa d'aquell infant almogàver de tan dramàtica història que's digué En Ferràn de Mallorca. Després, durant el vicariat d'Anfós Frederic d'Aragó, el trobem ja a Grècia, on se va casar amb una princesa grega del llinatge bisantí dels Melissenos, emparentat amb la casa imperial dels Comnenos, des que el cèsar Nicèfor Melissenos s'enllaçà en el segle XI amb Eudòxia Comneno [2]. L'esposa del mariscal català, filla de Gabriel Melissenos, senyor de Liconia, prop de Demetrias, i germana d'Esteve Melissenos, senyor de Castri, li portà en féu aquestes dues baronies de la Tessàlia [3]. Després esdevingué aquesta família molt poderosa i influent, sobre tot durant el vicariat d'Ot de Novelles (1331), i en ses possessions entraren els castells de Siderocastro i de l'Estir, amb altres bens i terres en els térmens de Neopàtria i del Citó (Zeitún). Durant el govern del vicari Jaume Frederic, l'Armengol de Novelles se rebel·là contra la senyoria ducal i reial, i això li valgué perdre el primer d'aquells castells, que conquistà el dit vicari, per força d'armes [4]. Donà'l cop mortal a la preponderància d'aquesta família el mariscal Roger de Llúria, mentres regia els Ducats (1362-1370), perdent aquella llavors el castell de l'Estir, de que aquest s'apoderà i els bens de Neopàtria i del Citó [5]. El darrer rebrot de la nissaga dels mig hel·lenitzats Novelles, Misili o Melissenos del mateix cognom, quedava doncs reduït, en l'època de l'anexió dels Ducats, al seu llunyadà féu de l'Estanyol, i de segur era també semi independent de tota dominació, com els demés territoris de la veïna Magnèsia. Es probable que en aquesta època el senyor de l'Estanyol ja no conservés l'antiga baronia de Liconia.

(1) Tal vegada per a evitar el pleonasme de castell del Castri, és a dir *castell del castell*, i per a distingir-lo amb més claretat, és perquè se li deia castell de l'Estanyol. L'estany de Bobeis, s'anomenava també llac de Karla, i diuen que presenta més d'una analogia amb les llacunes Pontines.

(2) Rubió i Lluch: *Contribució a la biografia de l'infant Ferran de Mallorca.* Extret del vol. VIII de la revista «Estudis Universitaris Catalans». Barcelona, 1915, p. 25.

(3) Hopf: *Chroniques*, 536.

(4) *Los Navarros en Grecia.* Doc. XXXIX. Lleida 1 setembre 1380. Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,366, f. 79 v.

(5) Rubió i Lluch: *Els governs de Matheu de Moncada i Roger de Llúria.* Anuari MCMXI-XII, p. 40.

Fig. 5. — Vista de Queronea (La Cabrena)

Els senyors de Carditza, Atalandi i Queronea.

Dintre ja del ducat d'Atenes, en la Locrida i en la Beòcia trobem encara altres petits féus de segona categoria. En primer lloc els de la Cadarniça i del Talandi, dels quals eren senyors els germans Galceran i Francesc de Puigpardines; després els de la Cabrena i Patrici, que pertanyien a P. de Bellestar. Atalandi (Talandi) és actualment una escala o port de la Locrida, en el canal de l'Eubea. La Cadarniça, avui Carditza, situada a la vora del Copais, ocupava el lloc de l'antiga Akraephion, i la Caprena és un pobre llogaret que es troba en l'indret de la famosa Queronea (fig. 5). En l'època franca Carditza o la Cadarniça, fou una baronia que pertanyé a Antoni el Flamenc (1303-1311), un dels que van pendre part en la batalla del Cefis. La seva petita església de Sant Jordi, construïda poc abans de l'invasió dels Catalans, porta una inscripció en grec — un dels pocs testimoniatges d'aquesta llengua en aquella època — en la que's fa menció del seu piadós constructor (1). De la difícil i dubtosa identificació del nom del Patrici, en tractarem llargament en altre ocasió, sens resoldre el problema (2).

Del senyor de la Cabrena (Queronea), En P. de Bellestar, no coneixem altra cosa que el seu nom, que fa sa única aparició en aquesta llista dels féus dels Ducats.

Senyoriu de l'Estir.

Del castell de l'Estir en la Focida, bé pot dir-se que sols té història en la època catalana. Prengué el nom de l'antiga vila beòtica de Stiridos, colònia dels

(1) W. MILLER: *The Latins in the Levant*, p. 228.
(2) *Els castells catalans*. ANUARI MCMVIII, p. 368 i 369. Es difícil de llegir aquest nom en la llista dels féus. Reg. 1,559, f. 1. Pot interpretar-se a la vegada com Patrici i Patrido. La primera acepció sembla la més probable.

Fig. 6. — Entrada del monastir de Sant Lluc

Atenesos, i estava situat davant d'una no gaire enlairada coma, en les vessants de la qual s'aixoplugava el petit poble del mateix nom, un humil llogaret del *demos* de Listomos, d'uns 500 habitants, no molt lluny del famós monastir de Sant Lluc (fig. 6), conegut amb el nom de Stiriotis. Hem pogut reconstruir penosament en altre lloc l'història de la successió dels barons d'aquest obscur féu, història plena de crims i violències. En menys de mig quart de segle passà successivament per les mans dels Novelles, dels Frederic d'Aragó i dels Llúrias, les tres famílies més poderoses dels Ducats, i el seu senyor era en aquest temps En Joan de Llúria, fill del mariscal [1] del mateix nom.

Senyoriu de Egina.

Falta a aquesta ràpida enumeració dels féus de la Grècia catalana en aquest temps, un domini insular del qual no es fa menció en el registre de la nostra cancilleria, sens dubte per haver-ne estat ja privat d'ell com a rebel son posseïdor D. Pere d'Aragó (1374-1380), quan aquell se va escriure. Era dit féu el del *castell e illa de l'Eguena* (Egina), en el golf del mateix nom, enfront de l'Atica (fig. 7). Al peu del castell s'estenia la vila, capital avui de la illa, que li dona el nom. Fou aquest, junt amb el de la *Payada* (Piada), en l'Argòlida prop de Nauplia, l'últim domini català de Grècia. En 1410, son posseïdor, n'Arnau Guillem de Caupena, s'anomenava *senyor de la Leguena i de la Payada*, el qual mantingué estretes relacions amb els dos reis Martí d'Aragó i son fill

(1) Es pot dir que hem fet l'història de l'Estir en les nostres anteriors monografies: *Els castells catalans de la Grècia continental*, p. 368, nota 3, i *La Grècia catalana des de 1370 a 1377*, p. 415 i 416, nota 4, en les que rectifiquem errades fonamentals de *Los Navarros en Grecia* i altres treballs.

Fig. 7. — Vista de la illa de Egina (La Eguena)

Martí de Sicília. El mont Arnà, en l'Argòlida, ens conserva encara el record del nom d'aquell Arnau Guillem, darrer descendent de Joan d'Aragó [1].

Consideracions sobre el feudalisme català.

El quadro de la nostra gerarquia feudal a Grècia que acabem d'escalabornar, ens prova que no va atènyer aquesta un desenrotllament tan complet i organitzat com durant la dominació franca, sobretot en la península peloponesíaca. La Morea és més gran i per sa pròpia naturalesa era més adaptable a la implantació del feudalisme occidental. En ella es fundaren diverses baronies, alguna de les quals, com la de Matagrifó (Akova) i la de Karytena, amb vint-i-quatre i vint-i-dos féus respectivament. Encara avui en dia les ruïnes majestuoses, anomenades pels grecs *paleokastra*, dels castells de Kalabryta, Akova, Karytena, Geraki, Veligosti, Passava, Chalandritza i altres, mostren la rica història dels nobles francs en el Peloponès. Cap dels féus de la Grècia continental, ni en el període franc, ni en el català, arribaren a adquirir tal puixança. Les famílies nobles del ducat d'Atenes en temps dels senyors de la Roche i dels Brienne, foren poc nombroses i importants, i molt menys encara en l'època catalana, en que el sistema feudal es reduí a fites més estretes, per el gran desenrotllament que assolí el règisme municipal en una massa d'obscurs colonitzadors.

(1) W. Miller: Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι. (1204-1566). Μετάφρασις Σ. Π. Λάμπρου. Ἐν Ἀθήναις. 1909-1910. II, p. 187.

La població catalana dels Ducats.

En general, el fons de la població catalana dels Ducats fou essencialment burgès. Els registres de la nostra cancilleria, juntament amb els de Venècia, Palerm, Mallorca, i algun altre més, ens han conservat els noms de més de dues centes famílies d'aquesta nova població conquistadora, i en els seus llinatges hi reconeixem moltíssims dels que encara portem avui els Catalans; mes apenes si entre ells hi trobem una dotzena de famílies nobles, al menys en els dies de l'anexió, que és quan se dreçà per única vegada per la nostra cancilleria el primer registre de féus i llinatges senyorials dels Ducats. Aquestes famílies són en aquest temps, les dels Frederic d'Aragó, els Zarroviras de Salona, els Çavalls de Neopàtria; els Puigpardines de Carditza i Atalandi; els Novelles de Castri; els Bellestar de Cabrena; els Fuster, Roger de Llúria, Despou, Guillem de Vita, Joanes i Rodeja, de Tebes i Atenes. Dels antics capdills de la Companyia, els Entença, Rocafort, Arenós, Ahonés, Corberan de Lahet, etc., ni un sol ne restava ja des dels primers temps de la conquesta; la major part moriren tràgicament o en els combats; molt pocs degueren retornar a sa mare pàtria. Mes és interessant veure figurar encara en 1379 i 1380 els noms de la primera generació dels conquistadors dels Ducats, d'origen directe català per la major part, amb la sola escepció d'algun que altre aragonès; els d'aquells 56 síndics, concellers, i notables de la Companyia, que estamparen llurs firmes al peu dels armisticis de 1321 i 1331 amb la república de Venècia, o dels que foren excomunicats *nominatim* pel Arcabisbe de Patras en 1335, per delegació de la Santa Sèu; és assaber: els Novelles de Tessàlia, els Guillem d'Almenara, Terrades i Estanyols de Livàdia; els Ses Planes, d'Atenes; els Baldomero, Ballester, Cavaller, Fuster, Ibàñez, Oller i Sabater, de Tebes, descendents dels valents companys d'Anfós Frederic, que figuren en aquells curiosos documents. Tots ells els retrovem ara de nou, en els darrers dies de la dominació catalana. Aquestes famílies constituïren l'element pròpiament indígena i, fins a cert punt, aristocràtic, dels Ducats, distint del trashumant que per les necessitats de l'administració pública o del comers, portaren an ells llurs metròpolis de Sicília i Catalunya.

El nucli principal d'aquesta població s'establí en els territoris que constitueixen la Beòcia, part de la Focida, i de la Locrida oriental, cabalment aquells mateixos que en gran part, havien d'ésser disgregats molt aviat dels Ducats per la futura conquista navarresa [1]. Tebes fou el centre més dens de la població catalana; després ocupà el lloc immediat Atenes, i el tercer lloc, Livàdia. En aquestes tres ciutats, que des de l'època clàssica mai no havien tingut una història tan pròpia i tan plena — ja que no tan gloriosa — com en la que en aquestes planes recontem, és on s'anirà a decidir ara, com en els temps heroics de l'hel·lenisme, la sort de la Grècia catalana.

(1) Vid. *Els governs de Mateu de Moncada*, ANUARI MCMXI-XII, p. 25.

b) La gerarquia municipal

Els municipis dels Ducats i els seus regidors.

En ella florí en el XIVèn segle un regisme de petites autonomies locals, mes entre tots els municipis, els que ofereixen un caràcter més semblant als de la nostra terra, són els de Tebes, Atenes i Livàdia. Aquestes importants ciutats dels Ducats no s'acontentaren amb la constitució política o els *capítols generals* que la Companyia presentà per a llur aprovació al rei de Sicília, després de la conquista del nou territori, com a fonament legal de la seva existencia, sinó que en promulgaren de propis — segons les seves necessitats locals, — per a llur regisme interior o municipal, els quals foren també aprovats pels monarques sicilians, i pels de la nostra terra. ¡Que bé escauen aquests petits governs autònoms dels Ducats catalans en aquell país clàssic de les hegemonies locals on la ciutat havia suplantat l'estat, i l'història més gloriosa del qual en els temps antics, és la de les seves principals ciutats: Atenes, Tebes, Esparta! La vida representativa s'hi mantenia sencera i forta, a pesar del feudalisme i dels vicaris generals i dels reis de Sicília, que tenien d'escoltar més d'una volta amb respecte els greuges o queixes d'aquells Catalans del sol sagrat dels deus, que transplantats lluny de llur terra, res havien perdut de llurs antics caràcter i costums. Les ciutats posseíen *veguers* o governadors propis, de les atribucions dels quals hem parlat llargament en altre lloc [1]; consells i municipis formats pels prohòmens més distingits de la ciutat, consellers, síndics, procuradors o representants que s'acoblaven en circumstàncies crítiques, o quan els grans interessos del país ho exigíen, en aplecs generals, com el de 1375, per a elegir vicari per vot unànim de tots els congregats a D. Lluís d'Aragó, o com se feu més tard a Atenes i Salona, per a posar-se solemnialment sota la sobirania de En Pere III i dels seus descendents.

Cinc viles gregues fruïren durant el govern dels ducs sicilians, i en l'època de l'anexió, de vida municipal pròpia, assaber: Tebes, Atenes, Livàdia, Neopàtria i Siderocastro. Els dominadors francs no crearen universitats o municipis locals. En canvi, allí on més nombrosa era la població catalana, més arrelaren naturalment les costums, la vida política i social i les lleis de la terra de la que duia son origen. Tal vegada fora de Sardenya, on s'establiren importants nuclis de població nostrada, com a Alguer i Càller, en cap altre dels dominis d'enllà del mar de la nostra confederació, tingué el regisme municipal una vida més ufanosa que en les ciutats de Tebes, Atenes i Livàdia, verdaders municipis catalans traslladats al bell cor de la Grècia clàssica.

Tant o més interès que el coneixement dels féus i senyors feudals de la terra, ofereix per a l'història d'aquest període, el dels governants d'aquelles famoses ciutats, que tingueren una part molt principal en la direcció de la marxa polí-

(1) *La Grècia catalana des de* 1370 *a* 1377, p. 446.

Fig. 8. — Vista de l'actual Tebes

tica dels Ducats. En elles se presenta, com hem ja indicat, l'escenari dels més trascendentals successos de l'agitada època de l'anexió, i en elles apareixen els personatges que en aquells han de tenir una participació més eficaç i directa; els Almenara, Peralta, Savalls i altres. Són els darrers descendents de la mainada dels conquistadors; són els capdills del moviment anexionista; els defensors coratjosos de la terra, que recordant-se de llur passat origen, giraren sos ulls de nou a la mare pàtria, en els moments de perillosa angúnia, i saberen morir com catalans de cor pel triomf de la causa catalana. Sa darrera aparició en l'història dels Ducats va embolcallada per l'auriola de l'heroïsme, que en els casos adversos supleix els esplendors de la victòria. La nova oligarquia que els substituirà, i que no té temps d'arrelar-se en el país, ja no és tan coneguda, perquè a manera que augmenta el desgavell, sovintegen menys les relacions de Grècia amb Catalunya.

Conjetura sobre el veguer de Tebes.

No sabem qui era en aquella saó el veguer de Tebes (fig. 8), la ciutat que guardava amb tanta gelosia com Atenes ses costums i privilegis, i que enfront de la oligarquia nobiliaria va volguer afirmar, enèrgicament, en els darrers dies de Frederic d'Aragó, l'esperit de sa constitució tradicional [1]. El darrer veguer de que tenim notícia és En Nicolau Ardoino, proclamat per l'universitat en 1374, per posar fi a la llarga vacant ocasionada per les discòrdies locals, i confirmat per el sobirà de Sicília.

(1) *La Grècia catalana*, etc., p. 475.

Fig. 9. — Vista de la vila i castell de Livàdia

En Guillem d'Almenara, veguer de Livàdia.

A Livàdia, la capital militar dels Ducats, famosa per son castell (fig. 9), l'antic veguer En Guillem d'Almenara, aprofità, de segur, l'absència forçosa d'En Francesc Lunell — el legítim governant de la ciutat, — quan anà a Megara a defensar-la dels atacs de Rayner Acciajuoli, per a tornar a ocupar la vegueria que ja havia exercit dues vegades: en 1366 i en 1370. D'aquest valerós capdill ja en donàrem llarga notícia en altre treball anterior (1). Sa vida va estar sempre estretament lligada amb l'història del fort castell i de la ciutat de Livàdia i en sa defensió l'acabà heroicament, fent honor a l'il·lustre nom del seu pare, un dels principals representants de la Companyia catalana en l'època de son establiment en els Ducats.

En Galceran de Peralta a Atenes.

El principal capdill de la terra, després del comte de Salona, fou el noble En Galceran de Peralta, a qui veiem de nou, en aquest temps, governant la Cetines catalana. Durant els darrers vint anys de la història dels Ducats, anteriors a l'invasió navarresa, son nom és inseparable de la ciutat de Pericles, com ho és el d'Almenara de la de Livàdia. També hem parlat d'aquest personatge en un anterior estudi, més d'un cop ací esmentat (2). Ara sols hem d'afegir que sa personalitat adquirí tal prestigi durant el vicariat de Don Lluís d'Aragó, que el resorgiment de la gloriosa ciutat, el govern de la qual li estava confiat, i la

(1) *La Grècia catalana*, p. 413.
(2) *La Grècia catalana*, p. 420.

importància estratègica de la Acròpolis que enfortí, segons sembla, amb noves defenses, foren exclusivament obra seva. Els Peraltes havien arribat a aconseguir a Grècia la mateixa preponderància que a Sicília, on en aquest temps En Guillem de Peralta, comte de Caltabellota, parent immediat del nostre Galceran, era, després de l'Alagó, el noble més important de la facció catalana, i un dels quatre vicaris que compartiren el govern de l'illa durant la minoritat de la reina Maria.

Des de 1371, molt jove encara, s'havia acostumat a regir En Galceran la vegueria i la castellania d'Atenes, i tendia a convertir son càrrec administratiu, electiu i renovable, en perpetual i personal, com un féu propi. Bé es pot dir que en la guerra civil dels càrrecs, les queixes dels descontents anaven totes endreçades quasi exclusivament a aquesta mena de cacics de la terra, com ho havien esdevingut, respectivament, En Peralta i l'Almenara. Lo mateix succeiria a Neopàtria amb l'Andreu Çavall, i a Siderocastro amb Nicolau de Sosa, que conseguí son càrrec a perpetuïtat. L'oligarquia tornava a alçar sempre el cap, i a posar en perill els estatuts fonamentals del país i les llibertats de la vida municipal. En Peralta tingué de deixar, com hem vist, almenys temporalment, sos càrrecs de veguer i castellà, que passaren a mans, respectivament, d'En Bernat de Vich i d'En Guillem Pujal. Res no sabem de lo que ocorregué a Atenes des de 1374 a 1379 respecte d'aquest fet; mes és lo cert que en aquest darrer any — ja sia per haver finit el terme triennal que les Constitucions de Catalunya concedien a la duració de les vegueries, ja per altra causa, — en Galceran de Peralta se trobava altre cop en la posessió de son govern, que posava en ses mans la Cetines catalana. Compartia amb ell son exercici el valencià Romeu de Bellarbre, tal vegada en virtut també de la facultat que *les costums de Barcelona* concedien als veguers d'anomenar substituts per als casos en que tinguessin de traslladar-se d'un lloc a l'altre, per a la defensa i tutela dels Ducats. Qui sap si això explicaria el fet de que en aquesta època trobem exercint indistintament i simultània el càrrec de castellà i capità d'Atenes a En Peralta i En Bellarbre [1].

Autonomia de Atenes.

Durant el segon govern den Galceran de Peralta i el vicariat d'En Lluís d'Aragó (1375-1381) se realitza en la ciutat d'Atenes un fet trascendental, que venia preparat de temps abans; sa independència de l'autoritat del dit vicari general, i la negació de la supremacia política que la ciutat de Tebes havia tingut fins aleshores com sèu del primer regidor sobre les demés viles dels Ducats. Com

(1) Archivio di Stato di Palermo. Messina 7 gener 1372, Reg. Canc. XIII, 209. A. RUBIÓ I LLUCH: *Diplomatari de l'Orient Català* (en curs de publicació). D'ací en endavant anomenarem aquesta obra en aquesta forma: D. de l'O. C. — Arx. Cor. Aragó. Hem trobat en ell els següents documents que corroboren lo que adalt diem: «Barcelona 7 setembre 1379. Al amat nostre En Romeu de Bellarbre, castella e capita del castell e ciutat de Cetines. — Barcelona 8 setembre 1379. Al noble e amat nostre En Galceran de Peralta, castella e capita e veguer del castell e ciutat de Cetines, *e a son llochtinent*. (D. de l'O. C.) — Barcelona 30 setembre 1379. Al noble e amat nostre En Galceran de Peralta, castella, capita e veguer de Cetines.» — *Los Navarros en Grecia*, p. 229.

Fig. 10. — Vista del temple de Teseu d'Atenes convertit en església de Sant Jordi en l'època catalana

ja hem observat en altre lloc [1], en el primer govern d'En Galceran de Peralta l'humil Cetines catalana fa sa reaparició després de molt temps, en la vida política dels nostres dominis grecs. Abans era en la ciutat de Tebes aquella on se concentrava tota l'activitat d'aquests dominis. Atenes representava un paper secundari i vivia una obscuríssima existència política. Mes tot canvia de sobte amb el govern den Galceran de Peralta. I no vol dir això que la Cetines catalana hagués assolit aleshores major significació i més riquesa i més població que la franca i la dels temps de Miquel Akominatas. Un curiós document d'aquesta època ens parla de sa gran pobresa, de son afany, de sa inèrcia administrativa [2]. Mes així com després de la batalla de Leuctres, l'engrandiment de Tebes degut a ses victories sobre Esparta inspirava gelosia als atenesos, així també ara, a les darreries del segle XIV, l'antiga ciutat de Pericles, empobrida i despoblada, isolada del centre dels Ducats, però orgullosa tal vegada de sa passada grandesa que li representaven a tothora sos esplèndits monuments (fig. 10), més oviradors quan més petit era el marc que els rodejava, no sofria de bon grat la hegemonia política de Tebes — que arrencava de les èpoques bisantina i franca — i desitjava ésser governada per ella mateixa, amb independència de l'antiga capital de la Beòcia.

Aquesta mena d'autonomia, que no sabem en què consistia, però que en tot cas no radicava sols en la consagració d'un poder purament personal — ja que la ciutat la demanà també en favor den Romeu de Bellarbre, que substituí a En Galceran de Peralta, i de qualsevol altre regidor que per endavant pogués governar-la, — la veiem ratificada ademés clarament per escrit en sengles pactes, convinences, afirmacions i usatges que foren jurats i confirmats, per aquests dies, entre el magnífic vicari En Lluís d'Aragó, i les Universitats d'Estives i Livàdia d'una part, i amb el noble En Galceran de Peralta, regidor de Cetines, i ensemps aquesta universitat, de l'altra [3].

Com se veu, aquests pactes suposaven ademés una desintegració de la unitat orgànica dels Ducats, una tendència mutiladora que trencava en dos fragments l'antiga integritat territorial, formant de l'Atica com un petit estat apart, i de

(1) *La Grècia catalana des de* 1370 *a* 1377, etc., p. 421.

(2) Arx. Cor. Aragó. Atenes 20 maig 1380. Capítols d'aquesta ciutat. En ells es demana el nomenament de regidor en favor d'En Romeu de Bellarbre, «lo qual coneix los affers encantats de la dita universitat e pobretat e afany del poble d'aquella.» *Los Navarros en Grecia*, p. 242.

(3) Arx. Cor. Aragó. Capítols d'Atenes de 20 maig 1380. *Los Navarros en Grecia*, p. 242-243.

la Beòcia, la Focida i la Locrida, amb ses importants ciutats de Tebes i Livàdia, un altre estat, l'únic que reconeixia l'autoritat del vicari general. Per arribar a aquesta conclusió hem de suposar una sèrie de lluites i discòrdies entre els dos dinastes principals dels Ducats, En Lluís d'Aragó i En Galceran de Peralta, probablement des d'abans, és a dir, des de la proclamació del primer, fins a poc després de la mort del rei Frederic III (1375-1378), perquè en 1379 ja trobem als dos units en la defensa del país i en el moviment d'aproximació al casal d'Aragó. Durava, però, l'esperit separatista, àdhuc després de la proclamació de Pere III com a duc i sobirà de la terra, car la universitat d'Atenes al dirigir-se a ell en els seus capítols, posava entre ses primeres demandes la confirmació dels acordats abans entre aquella i l'antic vicari. Com era de preveure el nostre rei s'hi oposà enèrgicament manifestant que per a ell les universitats d'Estives i de Cetines, Don Lluís d'Aragó i tots els altres barons i cavallers i universitats de la terra, havien d'ésser una sola cosa i governades per un sol vicari, i de totes les divisions i dissensions passades no se'n devia més parlar. I que si per ventura alguna pretensió o cosa havia quedat pendent de resolució, el novell vicari hi posaria tal remei que les dues parts se'n tindrien per ben satisfetes [1].

Andreu Çavall, veguer de Neopàtria.—Ses violències.

Anem ara a veure quin era l'estament, de les altres ciutats de la terra de què ens cal encara parlar. Després d'Atenes cap ciutat de la Grècia continental té per al català un prestigi més gran que el de Neopàtria. Vingué a ésser com la segona capital dels nostres dominis hel·lènics, i va donar als sobirans de la nostra nissaga, i àdhuc després als reis espanyols, la meitat del pompós títol ducal grec que no fa pas gaire ostentaven encara en el llenguatge de gala cancilleresc. La ciutat de Neopàtria, anomenada pels Catalans *La Patria*, constituí sempre una universitat, és a dir, un municipi més o menys autònom, sota el domini directe del seu duc i sobirà. Governava el seu fort castell, un castellà com tots els altres dels Ducats, i la ciutat, un veguer o capità. La consideració d'universitat de que fruí sempre Neopàtria, des dels primers temps de la conquista fins al terme de la nostra dominació, prova que existia en ella un nucli relativament important de població nostrada. L'història de Neopàtria durant el govern dels ducs de la casa de Sicília és molt obscura i insignificant, i sols comença a adquirir algun relleu durant el domini directe del casal d'Aragó. Llevat mitja dotzena de documents de l'arxiu de Palerm, la major part dels referents a l'història de Neopàtria procedeixen de la cancilleria catalana [2], i donen notícia de fets posteriors a l'anexió dels Ducats, des de 1379 a 1390, any en què sucumbí als atacs de Micer Aner, el mateix grec que va afavorir la pèrdua de la ciutat de Tebes.

(1) Arx. Cor. Aragó. Capítols d'Atenes. *Los Navarros en Grecia*, p. 242.

(2) En el nostre *Diplomatari de l'Orient català* es trobaran uns setze documents sobre Neopàtria de l'arxiu de la Corona d'Aragó, nombre extraordinari si es té en compte lo poc abundosos que són els documents sobre la Grècia migeval en els arxius d'Europa.

En els dies que historiem governava la ciutat de Neopàtria n'Andreu Çavall, pertanyent a la família d'aquest nom, molt influient en ella i considerada entre l'element aristocràtic del Ducat [1]. En el catàleg dels féus i nobles del nostre arxiu, ocupa Andreu Çavall el quart lloc en la gerarquia feudal, i en el sec registre s'acompanya el seu nom amb l'elogi de «noble hom e valent capità de la Patria», significatiu per demés, i excepció única, perquè tots els altres nobles, fins els més importants i poderosos, són anunciats sols amb els seus títols, cognoms o parentius. No desmentí el Çavall aquell elogi, guanyat sens dubte en anteriors i per nosaltres desconegudes gestes en lluites amb enemics exteriors que sovintejarien en una ciutat que fronterejava amb la Tessalia i era la més apartada dels Ducats, per tal com ell fou el darrer català que s'aguantà ferm en els nostres últims dominis de la Grècia continental, defensant heroicament l'alterós castell de l'antiga Hypate, que sembla una fortalesa aèria, una creació de fades. Allí lluïta tot sol, abandonat de tots els seus, fins de son sobirà, quan feia ja dos anys que son valent company En Pere de Pau havia tingut d'entregar l'Acròpolis de Cimó i de Temistocles als mercenaris den Rayner Acciajuoli.

L'Andreu Çavall, lo mateix que son pare Bernat — que va ésser veguer o capità de dita ciutat abans de 1366, — se distingí per les seves violències, i encara el sobrepassà en elles. No sabem per quina causa feu morir, ajudat d'altres còmplices, els habitadors de l'antiga capital de la Phtiotida tessàlica, En Pere i En Bernat Escrivà, fills del mercader mallorquí Nicolau Escrivà, i a n'Antoni Faysà, gendre del dit Pere. Acusat d'aquests crims davant la llei, ell i els seus secaces, varen obtenir la remissió del vicari i del consell general dels Ducats, i més tard una sentència absolutòria definitiva, per part del rei Pere III [2].

No podem determinar quan tingueren lloc aquestes tiràniques violències, si en el vicariat d'En Lluís d'Aragó (1375-81) o en el del seu predecessor, En Mateu de Peralta (1370-1374). La família Escrivà de Mallorca, era una de les nombroses d'aquesta illa que es dedicaven al comerç amb l'Orient, tan ple aleshores de perills. Anant a Xipre el citat Pere Escrivà amb una nau per ell noliejada, fou assaltat en 1351 en el port de Tenedos per quatre galeres venecianes, comanades per Nicolau Pisano. Venècia feu obrir procés per a informar-se del fonament de les reclamacions del mercader mallorquí, i durant deu anys s'entaularen actives negociacions entre el rei Pere III i la senyoria de Venècia, sobres d'aquest incident marítim, tan freqüent en aquells temps [3]. Ignorem quan la família dels Escrivà se traslladà a Neopàtria.

(1) No tenim fonaments per a afirmar que l'Andreu Çavall de Neopàtria pertenesqués a la mateixa família dels Çavall de Barcelona. Pels mateixos dies en què el dit veguer defensava heroicament aquella ciutat (1390) figurava a Barcelona En Ramon Çavall, poeta, nomenat conceller de la ciutat en 1394. J. Massó Torrents: *Les lletres catalanes en temps del rei Martí i en Ramon Çavall.* «Centre Excursionista de Catalunya», Barcelona 1910. (Homenatge al rei Martí I d'Aragó.)

(2) Arx. Cor. Aragó. Saragoça 8 maig 1381 (D. de l'O. C.).

(3) R. Predelli: *I Libri Commemoriali di Venezia*, II, n. 40, 160, 184, 187, 253 i 318. En la Crònica d'En Muntaner, cap. 277, figura un Jaume Escrivà, qui, juntament amb el cronista, estava encarregat de preparar deu galeres per la guerra de Sardenya.

A pesar de ses violències, l'Andreu Çavall se veié molt afavorit del rei Pere III. No sols va obtenir, com hem vist, un complet indult dels seus crims, probablement en pagament de sa decidida i eficaç adhesió, sinó ademés restitucions tan importants com la d'una exacció injusta de 20,000 perpres d'or, feta al seu difunt pare En Bernat Çavall, pel castellà de Neopàtria Berenguer de Villosa, i de la qual sortí fiador l'Armengol de Novelles [1].

Escasses notícies de Siderocastro.

L'universitat de Siderocastro fou la menys important d'aquella mena de pentàpolis que servava la vida municipal de sa pàtria d'origen en la Grècia catalana. Tots els nomenaments i manaments reials se dirigien sempre, no sols al vicari dels Ducats, sinó també als cinc municipis de la terra. Seguia en açò la nostra cancilleria les mateixes tradicions que la siciliana. Que Siderocastro fou universitat no deixen lloc a dubtar-ho un document de 1379, abaix esmentat [2], i un altre de 1382 pel qual el rei Pere III participa als *prohoms* i *universitat* de Siderocastro la cessió de son castell a Maria d'Aragó-Cantacuzeno [3]. Del castell de Siderocastro ne tenim ja moltes més noves que de la seva universitat. Conquistat per N'Anfós Frederic d'Aragó (1318), fou inclòs en el novell ducat de Neopàtria, que fundà amb les despulles de l'estat dels Angelos en la Tessàlia. Ocupava el lloc de l'antiga Heraclea i estava situat en el camí que condueix de Gravia a la planura del Sperchius. Com diu un document de l'època, «es edificat en mig dels castells del dit magnífic (el vicari general Lluís d'Aragó) en via publica e en certs passos» [4]. En efecte, Siderocastro està a un xic més de la meitat del camí que uneix Amphissa i Lamia, és a dir, els dos castells de Salona i de Zeitún, que pertanyeren al dit vicari general. La *via pública* és la mateixa carretera que va avui des de aquella població fins a la capital de la Phtiotis, atravessant per Gravia; i *els certs passos* semblen denotar la gorja profunda i pintoresca de les espadades roques Traquinianes.

Se designava entre els Catalans aquesta fortalesa amb el nom significatiu de la *mola e castell de Siderocastro*, i se la considerava ademés com la clau del Ducat d'Atenes (*clavis Athenarum ducatus noscitur et habetur*), perquè efectivament se trobava situada en la frontera entre aquest i el ducat de Neopàtria. Per aquest motiu estava poblada ella i els llocs veïns per gent de la Companyia, per a assegurar l'estabilitat dels conquistadors en les terres dominades [5]. Aquesta és la raó de que figuri Siderocastro entre les cinc principals universitats del país.

No ens diuen els documents quin era en aquesta època el castellà de Sidero-

(1) Arx. Cor. Aragó. Saragoça 8 maig 1381 (D. de l'O. C.).

(2) El 13 setembre 1379 comunicà Pere III el nomenament de Rocaberti com a vicari general a la universitat de Tebes. Al peu del document es llegeix: «Item fuit facta similis littera sindicis, probis hominibus et universitati de Siderocastro. Item... universitati de la Lavadia. Item... universitati de la patria. Item... universitati de Cetines.» *Los Navarros en Grecia*, doc. XIII.

(3) Arx. Cor. Aragó. Tortosa 20 novembre 1382 (D. de l'O. C).

(4) Arx. Cor. Aragó. Doc. de 1 setembre 1380, Reg. 1,366, f. 79 v. Publicat en *Los Navarros en Grecia*, document XXXIX, p. 256.

(5) Arx. de Palerm. Doc. de 18 maig 1367. *Els castells catalans de la Grècia continental*, p. 389.

castro. Com abans hem vist, en 1367 cessà en aquest càrrec per la seva menor edat En Lluís d'Aragó, i per substituir-lo fou nomenat per tota sa vida castellà i capità de la inexpugnable mola el sicilià Nicolau de Sosa [1], heretat a Tebes pel rei Frederic quan se traslladà als Ducats. Apenes tenim notícies de sos demés castellans i capitans, fora den Lluís d'Aragó, i no ha aparegut en els registres el nom de cap més veguer. Tal volta ho fou també en Francesch Castell, qui tenia heretats en la dita fortalesa. Per espai de molt temps va ésser domini feudal. Gaire bé pot dir-se que sols figura en l'època catalana, durant el domini directe dels nostres reis, i ja no's torna a parlar de Siderocastro en el reste de l'Edat Mitjana.

El capità i els castellans de Salona.

La ciutat de Salona, que no fou mai inclosa en el nombre dels municipis catalans de la terra, per ésser de domini feudal i no de jurisdicció reial, ens ofereix en aquesta època l'estranya anomalia d'ésser governada ensems en l'ordre administratiu i militar per la raça grega i la catalana, cosa que no hem observat en cap altre indret dels Ducats. Tal vegada influí en aquest fet la circumstància d'ésser casat son senyor amb una princesa grega. Sigui com vulgui, el cas és que apareixen en aquests temps com a capità de la ciutat, el noble català Jofre Sarrovira, i com castellans els grecs Dimitri i Mitro.

c) La gerarquia eclesiàstica

Archidiòcesis i diòcesis dels Ducats.

Després d'haver donat una idea de les gerarquies feudal i municipal dels Ducats, ens manca únicament, per a completar el quadro de sa total organització social en aquesta època, parlar de la religiosa. Afortunadament la podem conèixer, si bé en descarnat resum, mercès a un registre de la nostra cancilleria més d'un cop esmentat.

La gerarquia de l'esglèsia llatina a Grècia la trobaren els Catalans ja definitivament establerta, car sa constitució arrencava de l'època de la conquista franca, després de la quarta creuada, i fou ordenada per l'actiu papa Ignoscent III. En l'època catalana existien en els Ducats tres arquebisbats, assaber: de Cetines (Atenes), Estives (Tebes) i la Pàtria (Hypate). El primer tenia tretze diòcesis sufragànies, de les quals sols quatre eren dins el Ducat d'Atenes: les de la Maguera (Megara), la Dablia (Daulia), la Sola (Amphyssa), i la Bandoniça (Termópyles). A aquestes sèus s'hi ha d'afegir la de la illa de la Eguena (Egina), no mencionada en el registre. La jurisdicció eclesiàstica de l'arquebisbat de Cetines no fou la mateixa en l'època franca que en la catalana; en la primera tenia onze bisbats; en la segona tretze [2]. Entre aquests se trobaven els del Negrepont. L'arquebisbat d'Estives (Tebes) no comptava cap sufragània durant la nostra dominació; mes abans d'ella tingué les de Kastòria i Zaratora, llocs, per

(1) Arx. de Palerm. Doc. de Messina, 17 juny 1367. Reg. Canc. IX, 110 v. i IV, 136 (D. de l'O. C.).
(2) GREGOROVIUS: *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter.* Stuttgart 1889, I, 335, etc. — EUBEL: *Hierarchia Catholica*, I, 72.

cert, ben insignificants (1). De l'arquebisbat de la Pàtria (Hypate), que ja existia abans de la conquista catalana, depenjava sols la diòcesi del Citó (Zeitún) (2).

En cap de les dominacions franques no és tan coneguda l'història de l'església llatina a Grècia, com en la catalana (3). No és aquesta l'ocasió de parlar-ne, car esperem que se'ns ha de presentar més endavant avinentesa de fer-ho, i ella ha de constituir un llarg i curiós capítol de la nostra Grècia catalana, però sí hem de recordar ací, per a explicar l'escàs nombre de prelats nostrats que en ella apareixen, que el nomenament d'aquests no era freqüent per mor de l'entredit que pesava sobre la Companyia catalana des que es va establir en l'antic estat franc d'Atenes, i que continuà amb diverses vicisituds durant l'època dels sobirans sicilians, excomunicats també pel Pontificat des dels fets posteriors a les Vespres, i àdhuc encara durant la sobirania del nostre rei Ceremoniós (4). Per la dita raó aquests nomenaments requeien per punt general en estrangers — principalment italians, altres cops també alemanys — els quals se contentaven sovint amb el títol i els emoluments, sense fer residència en diócesis tan allunyades i empobrides. Alguna vegada es concedien les sèus del país ducal a monjos grecs, que havien abraçat la fe catòlica, com esdevingué amb Simón Atumanos de Tebes.

Antoni Ballester, arquebisbe d'Atenes.

El registre indicat no ens dóna un sol nom dels prelats d'aquest temps fora de fra Antoni Ballester O. M. arquebisbe d'Atenes (1370-1388), però'n coneixem altres d'ells per diverses fonts. Micer Antoni Ballester, com allí se l'anomena, fou un dels personatges més importants dels Ducats, i fruí sempre de la consideració, així dels reis de Sicília com dels sobirans d'Aragó, i àdhuc d'alguns estats estrangers com Venècia. Pertanyia, sens dubte, a la influent família valenciana establerta a Tebes des dels primers jorns de la conquista, i el creiem germà del Bernat Ballester que tan important paper jugà en aquests darrers anys de la dominació catalana. Fou vicari general d'Urbà VI en tot el patriarcat de Constantinoble (5), i en 1377 la senyoria de l'Adriàtic li concedí el privilegi de ciutadania veneciana per haver-se ofert a ajudar-la amb 50 homens de peu i 10 de cavall, en sa lluita amb el Carrara de Padua (6), lo qual prova son poderós estament. Quan Atenes tingué que entregar-se en poder de Rayner Acciajuoli (maig 1388), micer Antoni Ballester després d'una

(1) GREGOROVIUS, op. cit., II, 195.

(2) L'història de l'arquebisbat de Neopàtria la tractàrem bastant extensament en la nostra monografia *Els Castells catalans de la Grècia continental*, p. 407.

(3) Així, per exemple, de l'època franca sols se coneixen cinc arquebisbes d'Atenes; deu, en la catalana. De Tebes, quatre en la primera i vuit en la segona. De Neopàtria, un i cinc respectivament. Cap bisbe de Salona no es troba mencionat en el primer període i nou, en canvi, en el segon. Bisbes d'Egina sols se'n coneixen a les darreries del segle XIV. De Daulia sols cita el P. Eubel un bisbe en el segle XIII, i encara amb inicials, i cap del segle XV; en canvi, sis en el XIV. De Megara també sols un en la època franca; de la catalana, quatre. En les Termòpiles (Bondoniça), trobem en el segle XIII dos prelats y en el XIV cinc. Per últim, del Zeitún (Citó) l'Eubel no cita cap prelat en els segles XIII i XV i, en canvi, els cinc coneguts pertanyen al segle XIV, el de la nostra dominació.

(4) *La Grècia catalana des de* 1370 *a* 1377, p. 437-48.

(5) HOPF: *Chroniques greco-romanes*, p. 184 i 185.

(6) Arch. di Stato di Venezia, Privileggi I, 20, Grazic. XIV, 82.

llarga però desconeguda odisea, pogué arribar a Catalunya en l'any següent [1].

Privat de son bisbat tingué bona sort de la protecció que li dispensà el rei Joan I, el qual sol·licità en 1390-92 per ell diverses diòcesis, com la d'Ax i la de Càller, i fins li encarregà una embaixada per a la cort de Castella. Sembla haver estat amic familiar d'aquell rei, com ho mostra una curiosíssima lletra del dit Joan I a sa companyona la regina, que té algún tret rabelesià [2]. La darrera notícia que coneixem de dit prelat, és que el 13 abril 1399 coronà solemnialment en la sèu de Saragossa al darrer rei de la dinastia catalana Martí I l'Humà [3]. ¿Li valgué aquesta honor el prestigi que per al rei devia donar-li l'haver estat el regidor espiritual de la ciutat de Pericles?

III

El partit anexionista

Anarquia en els Ducats. — Formació d'un partit anexionista. Sos precedents. — Feudataris i nobles adictes a Pere III. — Prelats anexionistes. — Burgesia leial. — La nissaga grega i l'anexió. — Els Mauro Nicola de Livadia. — Els Rendi d'Atenes.

Anarquia en els Ducats.

La mort del rei de Sicília va deixar als Catalans de Grècia entregats a si mateixos, sense una ombra almenys de sobirania, i inicià en els Ducats una època d'espantosa anarquia, de la qual sols transitoriament pogueren allibe-rar-se. Més que anarquia fou allò la complerta descomposició d'un organisme vivent; una lenta agonia que es perllongà per més de setze anys, fins que a Salona sucumbí el darrer baluart de la nostra dominació en l'Hèlada continental (1394) als cops de la cimitarra de Bayacet. Com aus de rapinya que oloraven la descomposició del cadàver, se llençaren sobre el desorganitzat estat, que feia el miracle d'aguantar-se, tots els pretendents a son domini. Epoca de confusió com aquesta, no sé si se'n troba cap més en l'història de la Grècia mig-eval. En els Ducats se topen en continuades lluites els partidaris de Pere III i els rebels a sa causa; els soldats del comte de Conversano, hereu dels drets dels antics ducs francs d'Atenes; els de Rayner Acciajuoli, el més perfidiós de tots els competidors; els cavallers de l'Ordre de l'Hospital; els partidaris de Jaume de Baux,

(1) Abunden en el nostre arxiu els documents referents a aquest personatge, després del seu retorn de Atenes. El primer que hem trobat que parli d'ell, porta la data de 12 juliol 1389. Arx. Cor. Aragó. Vid. Reg. 1,872, 1,874, 1,875, 1,877, 1,879, 1,880, 1,885, 1,961 i 1,963, que contenen nombrosos documents sobre el darrer arquebisbe català d'Atenes.

(2) «Aci, molt cara companyona, ha pus bell castell e mils casat, axi be com lo castell de Canet; en Andreu de Peguera, de qui es lo castell, ha tingut tinell a nos e a tots los qui son vinguts ab nos, axi prelats, ço es, *l'archabisbe d'Atenes*, bisbe d'Urgell e abat de Ripoll, e altres, e ha donat de fort vi vermell, aytal com lo de bruna, e vi cuyt que ha XIX anys que es fet, e es estat cascun vi axi amoros, *que de tots staments* n'ich ha qui parlen *ebrayce, grece et latine*, que peça no se'n te ab altra... Dada en lo castell de Balçareny, sots nostre segell secret a XII dies maig, XI hores apres del mig dia de l'any 1390.»—Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,962, f. 55; Josep Coroleu: *Documents històrichs catalans del segle XIV*, Barcelona 1889, p. 122.

(3) P. Bofarull: *Los Condes de Barcelona*, II, 292.

que somiava encara, com els seus predecessors els angevins, amb la corona imperial de Bisanci; els Turcs i els Grecs, aquells amatents sempre a eixamplar el camp de ses conquistes, cercant aquests tota ocasió de fer-se independents; i barrejats amb tots ells, escamots de la disolta companyia navarresa de l'infant D. Lluís de Evreux, que es posaven indistintament a les ordres de l'ambiciós florentí, o del Mestre Herédia, o del descendent dels angevins.

Formació d'un partit anexionista.

Amb més motiu que a Sicília, com se vulla que l'element català era allí el preponderant entre la població conquistadora, se formà a Grècia tot seguit després de la mort de Frederic III un poderós partit anexionista a la corona d'Aragó, sense capficar-se per res dels drets de la seva legítima duquesa. El futur govern d'una jove donzella no havia d'ésser una perspectiva agradable, naturalment, als ja dividits descendents de l'antiga Companyia, ni havien de veure en ell una sòlida garantia per alliberar-se de tants perills i enemics com els envoltaven.

Sos precedents.

Per fortuna, en tan crítiques circumstàncies s'alçà de nou en llur cor, si bé ja massa tard, l'amor a l'antiga pàtria d'origen. L'història dels Ducats catalans ens ofereix un enfilall d'interessants testimoniatges d'aquest sentiment catalanesc de solidaritat. Des del regnat de Jaume II que exercí repetits actes de jurisdicció sobre la Companyia; d'Alfons III que els repetí respecte dels vicaris generals Anfós Frederic i Ot de Novelles; i de Pere III, en què es fan encara més abundants, mai aquell estat llunyà, de soca catalana, se sentí deslligat del tot de la seva metròpoli. Ja hem vist també com en 1358 i 1370 intentaren sos habitants sa anexió directa a la corona, proclamant com llur sobirana a la reina Alionor d'Aragó [1]. Però mai aquest sentiment de germanor de nissaga prengué un caràcter més ferm i decidit, com a la mort del rei de Sicília. Nascuts la major part dels pobladors dels Ducats en terra grega, en la que s'havien format almenys dugues generacions de *criollos*, o catalans grecs, rodejats d'un mig-ambient exòtic i desfavorable i allunyats per moltes terres i moltes aigües del país d'origen, inferiors en el nombre, dividits per odis i ambicions intestines, conservaren, no obstant, en sa integritat llurs cognoms, llur llengua, llurs creències, llur dret i velles usances catalanes, i consideraren tots com únic remei a ses divisions, i com únic i més poderós apoi contra els poderosos enemics interns i externs, el posar-se sota la *sacrosanta corona d'Aragó*, com manifestaren en un memorable document. Ni els Catalans mig-hel·lenitzats, fills de matrimonis mixtes, feren traició a sa causa. Entre els defensors més gelosos i els cabdills del moviment anexionista, trobem a D. Lluís d'Aragó, a Missili de Novelles i als Puigpardines, casats amb gregues, o que portaven per part de mare sang grega en llurs venes. Com és natural, Pere III estimulà hàbilment per sa banda tan favorables disposicions, cercant útils aliances en els estats veïns, sobre-

(1) *La Grècia catalana des de* 1370 *a* 1377, etc., p. 407 i 409.

tot en les colònies venecianes, i en el dèspota de la Morea. Fou encarregat de tal missió el seu familiar Jaume Ça Guardia, el qual visitá en el cor del seu principat bisantí al dèspota Mateu Cantacuzeno (1379-1383), per a refermar una intel·ligència contra els nous enemics comuns que els amenaçaven [1].

Feudataris i nobles adictes a Pere III.

Es curiós conèixer els noms dels que figuraren en el partit anexionista. Molts d'ells els havem ja esmentats a l'enumerar els senyors dels féus i els governants de les ciutats que han arribat a nostra notícia. Quasi tots els feudataris i nobles dels Ducats s'allistaren resoltament en els rengles del partit català. El perill uní aleshores fins a les tres més poderoses famílies de la Grècia continental, que anteriorment s'havien disputat sempre l'hegemonia del país: els Frederic d'Aragó, els Llúries i els Novelles. Al cap dels partidaris de Pere III veiem a D. Lluís d'Aragó, comte de Salona i de Zeitún, de la mateixa sang de la nissaga dels nostres comtes reis, vicari general dels Ducats en aquells dies (1375-81).

Representava a son costat la branca menor dels Frederic, que mai li fou adicta, D. Joan d'Aragó, un dels nobles més importants de la terra [2]. Havia estat aquest temporalment senyor de la illa de l'Eguena (Egina) durant l'absència de son pare Bonifaci, i no's desdenyà d'exercir la pirateria, com En Guillem Ramon de Montcada i molts altres cavallers d'aquella època [3]. En 1376 desempenyà la capitania de l'illa de Malta, que és probable que demanés a la mort del seu pare [4], qui sap si per no tenir a Grècia bens suficients per a sustentar sa vida. Desconeixem els serveis que D. Joan d'Aragó prestà a la causa catalana, però molt grans degueren ésser, quan el rei Cerimoniós els premià de bon grat amb el mantell blanc i la creu roja de l'ordre de Sant Jordi, que pensà establir en el castell de Livàdia del qual se deia que estotjava la preuada relíquia del cap del gloriós patró de Catalunya [5]. Aquesta alta distinció que por-

(1) Arx. Cor. Aragó, Lletra de Pere III a Mateu Cantacuzeno, datada a Barcelona el 13 setembre 1379 (D. de l'O. C.). Aquesta lletra mostra que Mateu Cantacuzeno era ja senyor de la Morea al menys des de la primavera de 1379, i no des de 1380, com suposa HOPF: *Chroniques*, p. 536. Vid. també Arx. Cor. Aragó, Registre 1,265, f. 48; Barcelona 30 setembre 1379, doc. publicat en *Los Navarros en Grecia*, XVII. Entre els partidaris de Roger de Llúria figurà a Tebes en 1362 un Jaume Guardia. ¿Es el mateix enviat per Pere III a Mateu Cantacuzeno?

(2) No s'ha de confondre aquest Joan d'Aragó amb un altre del mateix nom que prengué una part activa en la vida política dels Ducats des de 1355 fins a 1366, en què morí. Aquest primer Joan d'Aragó era germà de Bonifaci, i un dels cinc fills mascles que tingué D. Anfós Frederic d'Aragó, el conquistador de Neopàtria, mentre que el que apareix en l'època de l'anexió entre els partidaris de Pere III, és fill del dit Bonifaci d'Aragó i, per tant, nebot del primer Joan d'Aragó, que morí sense successió. — Arx. de Palerm, Reg. Canc. IV, 127, etc. G. COSENTINO: *Codice diplomatico di Frederico III*, vol. I, 27.

(3) En 28 maig 1368 el rei ordonava que es retornés a Pere Soler, català de Catània, una barca de 48 rems, de què fou despullat per Joan Frederic d'Aragó, senyor aleshores de *Cugneric* (Arx. de Palerm, Reg. Canc. VII, 196). — HOPF: *Griechenland*, creu que es tracta de la illa d'Egina, que governà dit noble durant l'absència de D. Bonifaci d'Aragó, son pare.

(4) Arch. de Palerm, Reg. Canc. XIII, 147 (D. de l'O. C.). La casa de Salona es creia amb dret sobre la illa de Malta des de la donació d'aquest comtat i del de Gozzo, feta en 1330 per En Guillem Frederic, duc d'Atenes, i pel rei de Sicília a D. Anfós Frederic d'Aragó, avi de D. Lluís d'Aragó i de D. Joan d'Aragó (Arx. Corona Aragó, Lleida 1 setembre 1380. D. de l'O. C.). — Tal volta D. Joan d'Aragó succeí en la castellania de Malta a Jaume Peregrí, fill del magnat Ramon Peregrí de Tebes, el qual Jaume governà dues vegades les illes de Malta i Gozzo, assaber: en 1356 i en 1370 (*La Grècia catalana*, p. 474).

(5) Arx. Cor. Aragó, Saragoça 18 maig 1381 (D. de l'O. C.). En la mateixa data el rei feu retornar a sa mare D.ª Dolça, viuda de D. Bonifaci d'Aragó, tots els béns que aquesta posseïa, assaber: *castra*, *loca*, *turres*, *possessiones*, *servos*, *servas*, etc., i dels quals havia sigut despullada abans per sa desobediència als anteriors vicaris. Damunt d'aquests béns, com és natural, tenia drets D. Joan d'Aragó.

tava aparellada la concessió d'una renda per a sustentar-la decorosament, sols se concedí, entre tots els nobles i barons dels Ducats, a D. Lluís d'Aragó i mossèn Jofre Çarrovira, prova palesa del lloc preeminent que, per raó de son alt llinatge, ocupava en la gerarquia feudal l'antic capità de la illa de Malta. A la mort de D. Lluís d'Aragó, son cosí, pervingué a son poder la illa d'Egina, que servà fins a sa mort (1382-1394?), i que heretà després sa filla única, casada en 1394 amb Antoni I Caupena.

Al costat dels Aragó de Grècia, se distingí per sa lleialtat a Pere III el noble Jofre Çarrovira, que ocupa en el registre feudal a què ens em referit el lloc immediat al dels tres grans feudataris, i el primer entre els cavallers que no ostenten títol. El rei el remerciava, en una lletra especial, pels treballs que havia passat en fer venir a sa senyoria les gents dels Ducats, i el prometia recompensar-lo llargament, segons de paraula li comunicaria son enviat En Bernat Ballester (1). Iguals mercès i promeses li feia mig any més tard (2), i per últim el considerava digne de revestir el mantell de l'orde de Sant Jordi, distinció repetim, que sols concedí a D. Lluís i D. Joan d'Aragó (3).

La família dels Llúrias es posà també tota ella resoltament sota la senyera de la causa catalana. De totes les dels antics conquistadors era la que tenia més nombrosa representació, si bé havia perdut la influència que temporalment sabé donar-li l'enèrgic mariscal de la Companyía catalana, son vertader fundador. Ignorem de tot punt si barrejà sa sang amb mullers de raça grega, com els Novelles, els Puigpardines i els Frederic d'Aragó, i sols coneixem d'ella l'element mascle. Son més important representant en aquest temps fou En Joan de Llúria, senyor de l'Estir, fill del mariscal, a qui heretà a sa mort en tots sos bens, i de qui hem de tornar a parlar més endavant, amb motiu de la invasió del comte de Conversano (4). Dues branques distintes dels Llúries coneixem en aquest temps, totes favorables a la casa d'Aragó: els germans Antoni i Roger de Llúria (5), i altres dos germans Roger i Nicolau de Llúria, que eren fills

(1) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,268, f. 131; Barcelona 18 setembre 1380. A. RUBIÓ Y LLUCH: *Los Navarros en Grecia y el Ducado catalán de Atenas en la época de su invasión.* Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 1886, t. IV, 456.

(2) Arx. Cor. Aragó, Reg. 987, f. 172 v.; Saragoça 31 abril (sic) 1381.—Ibid., p. 233.

(3) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,559, f. 8 v.; Saragoça 18 maig 1381.—Ibid., p. 262.

(4) No s'ha de confondre el nostre Joan de Llúria, senyor de l'Estir, que caigué presoner en poder del comte de Conversano, amb el Joan de Llúria que figura des de 1359 a 1370, germà del mariscal, veguer de Tebes, erro en què vaig caure en ma anterior monografia *La Grècia catalana des de* 1370 *a* 1377, p. 400. El Joan de Llúria que apareix en l'època de l'anexió, i de qui tenim notícies des de 1370-1381, era fill del mariscal del mateix nom i vicari dels Ducats, i germà de Francisca Llúria (Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,559, f. 1; Reg. 987, f. 175 v.). No hi ha res més difícil que establir una genealogia dels Llúries de Grècia. Nosaltres ho hem pogut atènyer sols de la branca major, de la qual, com hem dit ja, és el fundador el mariscal Roger de Llúria († 1370). Aquest tingué dos fills, o almenys els documents sols ens donen notícia d'aquests dos, assaber: Joan de Llúria, senyor de l'Estir, i Francisca, casada amb Tomàs de Pou. A son torn, Joan, germà menor del mariscal, tingué altres dos fills: Roger i Nicolau de Llúria, a qui trobem a Sicília en 1388. En 1362, a més del Roger de Llúria mariscal i vicari general i del seu germà Joan, apareixen aquests altres: un Antoni de Llúria, un Berenguer de Llúria i un altre Roger de Llúria (Puntinyano), que morí abans 1367, sens successió. Tal volta eren fills de l'Antoni de Llúria els germans Antoni i Roger de Llúria, que es presenten, ademés, en aquesta època.

(5) HOPF: *Griechenland,* VII, 20, pretén que eren fills del mariscal, que morí en 1370. La documentació del nostre arxiu sols ens permet assegurar que foren fills del dit marescal Roger de Llúria, En Joan i Na Francisca de Llúria. Com diem en la nota anterior, ens sembla que més aviat havien d'ésser descendents de l'Antoni de Llúria, que vivia en 1362.

den Joan de Llúria, senyor de l'Estir [1], i que sembla que més tard després de l'expulsió [2] dels Catalans es traslladaren a Sicília.

Juntament amb aquestes poderoses cases, al voltant de les quals gira quasi tota l'història dels Ducats durant tota una centúria, formen també entre l'element adicte els pocs feudataris existents en la Grècia catalana abans enumerats. Es interessant veure al desconegut comte de Demetrias baixar de sa allunyada encontrada, independenta en rigor de tota sobirania, i poblada d'Albanesos, per a córrer en socors dels partidaris del rei Pere III, i en particular en el de son veí, el comte de Salona, en les encinglerades terres del qual trobaren una barrera infranquejable tant la rebel·lió, com les invasions exteriors. Els dos comtes dels Ducats foren els únics que mantingueren intactes sos dominis, i Pere III considerà al senyor de l'antiga capital de la Magnèsia digne d'ésser son gonfaloner reial, com natural vassall seu [3]; tants grans degueren ésser sos mereixements.

El senyor de l'Estanyol (Castri), Misili de Novelles, el féu del qual com acabem de veure, era situat ja quasi en la frontera de la Blaquia, senyorejada per l'emperador de Constantinoble, va seguir les petjades de son veí, el comte de Demetrias. Ja dèiem abans que les tres més grans poderoses famílies feudals de la terra foren adictes. No podia mancar, doncs, entre'ls partidaris del rei Pere III, el rebrot d'una nissaga catalana, encara que semi-hel·lenitzada, que havia donat vicaris i mariscals a la Companyia. Ignorem de tot punt més detalls de la participació de Mesili de Novelles en les lluites d'aquesta època; i ja únicament ens resta enumerar entre els feudataris adictes, els germans Francesc i Galceran Puigpardines, senyors de la Cadarniça i la Talandri, fills del difunt Pere de Puigpardines i de la grega Escarlata (Carolina), la germana dels quals, Francisla, fou muller den Guillem d'Almenara; i per últim en Pere de Bellestar, senyor de la Cabrena, dels quals no ha fet l'història altra cosa que conservarnos llurs noms.

Dels demés nobles sense dominis feudals enumerats en el referit registre oficial, ja'n tenim més antecedents. Així d'En Guillem de Fuster, també adicte, podem suposar que fos fill del del mateix cognom, excomunicat en 1335 [4]: així

(1) ZURITA: *Anales de Aragón*, II, c. XXXVIII. No és cert que els Llúries de Grècia siguin una branca directa de l'almirall Roger de Llúria, que morí en 1305. No és possible, doncs, que el mariscal de la Companyia i vicari general dels Ducats, Roger de Llúria, que morí en 1370, fos fill de dit almirall, com creu Zurita. La branca dels Llúries de Grècia estigué de segur, emparentada amb la d'Itàlia. Podria ésser molt bé que quan l'Entenza retornà a la Companyia se'n dugués algun parent seu de la família dels Llúries, car sabut és que sa filla Saurina fou la segona muller de l'almirall. La línia directa d'aquest s'extingí molt aviat; en el primer terç del XIV segle. Es notable la coincidència de noms que hi ha entre els Llúries de Grècia i d'Itàlia: Roger, Joan, Berenguer, Nicolau, etc., lo qual engendra sovint gran confusió. Tal volta els Llúries de Grècia procedien dels Llúries de Calàbria, probablement tronc de tots els Llúries d'Itàlia, Grècia i Catalunya. L'existència en Tebes d'un Roger de Llúria anomenat Puntinyano ho confirmaria també. En la Puglia es troba un lloc de Puntinyano.

(2) En 1392 en l'època en què el duc de Montblanch es treslladà a Sicília per a sa conquista, figuren allí Roger i Nicolau de Llúria (ZURITA: *Anales*, lib. X, c. XLIX).

(3) «E aquest porta la bandera de la vostra reyal majestat, perque es natural vassall.» Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,559, f. 1. Aquest catalec de nobles, féus i prelats sembla redactat a Grècia i enviat al rei per a son coneixement, i ésser després registrat en un llibre de la Cancilleria, que's dedicà a posta als fets de Grècia. Fixi's el lector en aquest passatge en la forma de redacció: *porta la bandera de la* VOSTRA *reial majestat*, etc.

(4) BUCHON: *Chroniques*. Paris, 1826, p. 204.

d'En Guillem de Vita, que fos el mateix que en 1363 s'alcà contra la tirania de Pere de Pou, a Tebes, i parent o germà del cambrer de Pere III, Pino de Vita, a qui veurem més endevant pendre una part activa en les negociacions relatives a l'anexió dels Ducats. En Berenguer de Rodeja poguera ésser molt bé el de igual nom que apareix en 1359 a Tebes, com a testimoni de la protesta contra la venda del castell de Karystos (1) en l'Eubea. De l'únic noble adicte del que no tenim més notícies ni antecedent que el seu nom és d'En Pere Joanes, fill del cavaller de València, Gonsalvo Joanes (2).

Prelats anexionistes.

L'alta clerguesia, principalment els prelats catalans, com l'arquebisbe d'Atenes misser Antoni Ballester (1370-1388) i Joan Boyl, bisbe de Megara (1374-†1400), se decidiren tot d'una per la sobirania del casal de Barcelona. El segon, sobre tot, fou infatigable en sos esforços i exercí una influència molt gran en l'actitut favorable a l'anexió que, des d'un bell entuvi, prengué la ciutat d'Atenes que tan forta resistència mostrà als rebels i enemics (3). Privat des de 1374, per Rainer Acciajuoli, de la seva diòcesi de Megara, residia des de llavors amb dos servidors seus, junt amb son venerable germà fra Antoni Ballester, en el palau dels arquebisbes llatins, alçat vora els magnífics Propileus de l'Acròpolis atenesa, i ell fou encarregat de descriure al rei Pere III les maravelles que estotjava aquesta roca sagrada. Les referències que més d'una vegada trobem en els registres d'aquesta època a l'arquebisbe de Neopàtria fra Mateu O. M. (1376-1383) (4), de nacionalitat desconeguda, ens donen el convenciment que també fou adicte a nostra causa. Tant aquest prelat com el de Megara, degueren ésser varons de certa cultura, sobre tot el segon, que sabé sentir les maravelles de l'Acròpolis, i comunicar al rei Pere III son fervent entusiasme estètic, i ens fundem demés per a afirmar-ho, en que les úniques al·lusions a llibres que's troben en els documents de la Grècia catalana en la nostra cancilleria, es refereixen a aquests dos prelats i al de Salona (5). Era bisbe d'aquesta pobríssima diòcessi, amagada en la part més montuosa del comtat de Don Lluís d'Aragó, fra Henric, de cognom desconegut, de l'actitud del qual tenim notícies més concretes que respecte de l'arquebisbe de Neopàtria (6). A l'ensems que fra Joan Boyl,

(1) HOPF: *Geschichtliche Ueberblick über die Schiksale von Karystos*, vol. VI de les *Sitzungsberichte* de la Acad. de Ciències de Viena, p. 5,597. Vid. traducció italiana per G. R. di Sardagna, p. 29. En el Reg. 1,559, f. 1, es llegeix Berenguer, no pas Bernat de Rodeja. Es un llinatge poc conegut a Catalunya. Sols hem trobat un Dalmau de Rodeja en un document de 3 desembre 1380 referent a Sardenya. Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,268, f. 149. R. PREDELLI: *I Libri Commemoriali della Republica di Venezia*. Venezia 1878, II, 306.

(2) ZURITA: *Anales*, lib. X, c. XXX.

(3) Aquesta antiga fidelitat i actitud favorable d'Atenes es complavia en recordar-la el rei Pere III en un document posterior. Tortosa 5 decembre 1382. Arx. Cor. Aragó (D. de l'O. C.): «pensantes qualiter vos predicti probi homines et universitas... dudum ex quo obitu illust. Frederici reg. Cicilie ad vestram pervenit noticiam, apud nostrum dominium confugistis...»

(4) C. EUBEL: *Hierarchia catholica medii aevi*... Monasterii, 1898, I, 379.

(5) Arx. Cor. Aragó. (D. de l'O. C.). Doc. de Lleida 10 setembre 1380, relatiu a una penyora de llibres dels prelats de Neopàtria i Megara. El bisbe de Megara deixa en penyora en poder dels dos grecs Moscho i Cahuni, *una caixa plena de llibres* per rao de XX ducats d'or, pel lloguer de dos cavalls que necessitaven ell i l'arquebisbe de Neopàtria. Repari's que sols trobem al·lusions a llibres tractant-se de prelats.

(6) No s'ha de confondre aquest Fra Henric amb el seu successor, també del mateix nom, Henric de Kalvelde, canonge de Halberstad, mestre en arts, nomenat per Bonifaci IX algún temps després de 1389, any en

prengué una part activa en el moviment anexionista, i fou diputat per l'universitat de Livàdia i son castellà, Guillem d'Almenara, per a oferir personalment en llur nom sos homenatges al nou sobirà, Pere III d'Aragó.

Fòra de l'antic monjo basili Simon Atumanos, arquebisbe de Tebes (1366-1382), d'origen grec, que va ésser traïdor a la causa catalana, i dels prelats que acabem d'esmentar, no sabem quina fou l'actitud dels altres dels Ducats, en aquests crítics temps. Governava probablement aleshores la Sèu de Daulia, el sicilià Philippo Ardizzone, nomenat per Gregori XI en 1376 (1). Els bisbes de Zeitún i de les Termòpiles d'aquesta època ens són desconeguts; mes en quant al segon, lo natural és que seguís en sa conducta al seu senyor, el marquès de Bodonitza Francesc Giorgio, que feu causa comuna amb els enemics del rei d'Aragó (2).

Burgesia leial a la mateixa causa.

Sembla que el rei d'Aragó va ésser proclamat no sols per la noblesa, sinó pels cinc municipis dels Ducats, perquè gairebé tots els seus regidors — veguers, capitans o castellans — figuren entre els seus adictes, assaber: En Galceran de Peralta, després de Don Lluís d'Aragó, com ja s'ha indicat, el principal cabdill del partit català en els Ducats; En Guillem d'Almenara, veguer de Livàdia, que morí en sa defensa; En Andreu Çavall, darrer capità de Neopàtria, i En Jofre Ça Rovira, que ho era de Salona. La que no coneixem és la conducta del veguer de Tebes. Com deiem abans ho podia ésser encara llavors En Nicolau d'Ardoino, descendent directe d'aquell Pere d'Ardoino, notari de la Companyia catalana abans de son establiment en la Grècia continental, quan aquella comanada per l'ambiciós Bernat de Rocafort, se posà a les ordes del cabdill angeví Tibaut de Cepoy (3). L'Ardoino s'havia fet a Tebes un prestigi semblant al de l'Almenara i En Peralta a Livàdia i Atenes, i per aclamació mereixé que després d'una penosa anarquia, sos conciutadans li confiessin el govern de la ciutat. Frederic III confirmà aquest nomenament, de primer per un any, i després fins al setembre de 1378 (4), època en que ja s'era realitzada la proclamació de Pere III com a sobirà dels Ducats. Mes de l'història de la ciutat de Cadmo no en sabem res des de'l juny de 1376, data de la confirmació den Nicolau Ardoino, fins a la primavera de 1379, en que caigué en poder dels Navarresos, afavorits per la rebel·lió. I qui sab si'ls dos Nicolau i Pere Dardani que en ella prengueren part i que apareixen més tard indultats pel rei (5), no foren altres que el mateix veguer Nicolau Ardoino i

què començà aquest papa son pontificat. EUBEL, *Hierarchia*, I, p. 348, dóna com data del nomenament d'aquest segon Henric, el 7 juliol 1393. De que en la època de l'anexió era bisbe de Salona altre Fra Henric, que tal volta fou català, a judicar per sa simpatia a la nostra corona, no ens cal dubtar. D'ell ens parla extensament un document de València de 9 maig 1382. — Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,274, f. 54. — *Los Navarros en Grecia*, p. 238. EUBEL no dóna notícia del nostre Fra Henric de Salona.

(1) EUBEL: *Hierarchia*, I, 230. Sols sabem que en 1382 era bisbe del Citó un tal Gregori, O. S. A.

(2) EUBEL: *Hierarchia*, I, 509.

(3) DU CANGE: *Histoire du Constantinople*, II, 355, cit. per GREGOROVIUS, op. cit., II, 93.

(4) Arch. de Palerm, Reg. Canc. XIII, 177. Montalbano 7 juny 1376. — *La Grècia catalana des de 1370 a 1377*, p. 457 i 458.

(5) Arx. Cor. Aragó. Saragoça 8 maig 1381 (D. de l'O. C.).

algún germà seu, que portava igual nom que'l seu antepassat, l'antic notari de la Companyia?

Siderocastro no desapareix per complet de l'història dels Ducats, com Tebes, en l'època de l'anexió catalana; però ignorem també, com he dit abans, qui era son veguer, i quin paper jugà en aquell esdeveniment. Es probable que Nicolau de Sosa que fou nomenat en 1307 castellà perpètuu, en substitució den Lluís d'Aragó, no ho fos ja des de 1374, a conseqüència de la guerra civil que promogué la renúncia de tots els que posseïen càrrecs vitalicis.

Al voltant de llurs caps, veguers i capitans, s'aplegaren gran nombre de Catalans, habitadors de dites ciutats, entre ells alguns descendents dels magnats de la Companyia que firmaren l'armistici de 1321. Els rebels i traidors catalans, sobre tot en aquesta primera època de l'anexiò, foren comptats. Juntament amb aquests magnats surt una nova burgesia, tant entre els enemics com entre els lleials a la casa d'Aragó, en la qual no trobem ja els noms dels conquistadors de la vella generació. Així veiem entre els segons a Atenes, el valencià En Romeu de Bellarbre, lloctinent den Galceran de Peralta, que el suplantà allí en el govern i en sa influència, el qual abans de l'anexió no posseïa béns en dita ciutat; En Guerau de Rodonella, altre novell personatge que fou encarregat més endavant de portar a Pere III el jurament d'obediència dels nous sotsmesos; En Francesc Pons i En Berenguer d'Oroniola, habitador de l'Acròpolis (1), aquest darrer; dos noms també fins ara desconeguts. A Tebes — el nucli principal de nostra població, — veiem entre'ls lleials, ademés dels cognoms històrics den Francesc Falgueres, fill d'En Pere Falgueres, governador de l'Atica en 1371 (2); i d'En Bernat Ballester, fill del que en 1331 firmà el segon armistici amb el Negrepont (3), altres individus de tan escàs relleu, com En Garcia Pertusa i Guido de Regio, a qui hem de veure més tard combatent per la defensa de Tebes. Els registres de la nostra cancilleria no ens han salvat cap nom de ciutadans de Livàdia partidaris del rei d'Aragó, fora de son veguer En Guillem d'Almenara; mes sí els de dos germans catalans de Salona, En Jaume i En Francesc Ferrer, defensor el primer del castell de la ciutat livadesa, missatger dels Ducats el segon en 1379, pertanyents ambdós a una família de Barcelona que s'havia trasl·ladat a la terra grega vint anys abans. A ells sols hem d'afegir altres dos veïns de la vella Amphyssa: En Nicolau Gras i En Jaume Simon, enviats en 1382 a Catalunya per la comtessa Elena, per a comunicar a son sobirà la mort del seu marit (4).

La raça grega i l'anexió dels Ducats.

En el fet trascendental de què estem parlant, la raça grega es manifesta dividida en dos bàndols diferents; un d'adicte al rei d'Aragó, i l'altre, el més nombrós naturalment, que feu causa al moment, primer amb els rebels, després

(1) Rubió i Lluch: *La Acrópolis de Atenas en la época catalana.* Barcelona, 1908, p. 32.
(2) Predelli: *Commemoriali,* VII, 543. — Hopf: *Storia di Karystos,* p. 50.
(3) Gregorovius: *Geschichte der Stadt Athen,* II, 118.
(4) Arx. Cor. Aragó. Tortosa 18 novembre 1382 (D. de l'O. C.).

amb els invasors, creient que d'aquesta manera podrien al fi recobrar la seva perduda independència.

Ja diguerem en altra ocasió [1] que durant la dominació catalana, i precisament en el vicariat d'En Roger de Llúria, és quan històricament fa sa aparició en el segle XIV en la vida civil o política de la Grècia continental, la pobre raça grega, generalment tan desatesa i oprimida pels conquistadors francs. Durant el govern dels ducs borgonyons no es troba un sol record o menció dels grecs de l'Atica i de la Beòcia. El poble grec semblava del tot esborrat en l'història d'aquelles encontrades. En canvi en els dies del vicariat d'En Roger de Llúria, hem ja vist alguns grecs influients — que tornen ara a figurar de nou — com els Mauro Nichola de Livàdia, i els Rendi d'Atenes, posar-se al costat del mariscal català contra el vicari legítim, o defensar heroicament el castell de Megara contra els enemics. Mes al costat d'aquests grecs que, moguts d'interessos personals, simpatitzaren amb la nostra causa, quedava la massa general, anònima, del poble menut, que anhelava sa deslliurança, i que estava sempre disposada a canviar de dominadors, esperant d'aço un millorament en sa situació. Així els veurem ara entregar Atenes al florentí Acciajuoli i Tebes al navarrés Urtuvia, com els hem vist al principi del segle XIV obrir les portes de Livàdia als Catalans, per alliberar-se del govern dels ducs francesos.

Els Mauro Nicola de Livàdia.

Dues famílies històriques gregues se'ns presenten ara de nou prenent una part decidida en l'anexió dels Ducats al casal d'Aragó: la de Mauro Nicola de Livàdia, i la dels Rendi d'Atenes, les més importants de quantes figuren en l'història de nostra dominació a Grècia. La de Mauro Nicola ja es distingí per la seva adhesió des dels primers dies de la conquista dels Ducats, afavorint l'entrada dels Catalans en el castell de Livàdia. Des d'aleshores fruïa del privilegi que en podíem dir de ciutadania franca o catalana. Després, en 1366, a instàncies d'En Roger de Llúria, el rei Frederic III confirmà al livadés Mauro Nicola aquell privilegi [2].

La tercera generació dels Mauro Nicola de Livàdia no va ésser menys adicta als Catalans que les dues anteriors. Era en aquesta ocasió notari de dita ciutat Constantí de Mauro Nicola, fill de Nicolau, i dels termes entusiastics en què parla el rei Pere III en les posteriors mercés amb què premià sos serveis, se desprén que no sols se distingí per sa fidelitat a la corona en els temps del darrer duc Frederic III, sinó molt assenyaladament quan els Ducats pervingueren a la obediència reial, i no sols ell, sinó àdhuc son pare el vell Nicolau i els fillastres d'aquest, fills del grec Tome de Not, tots ells vingueren compresos en les gràcies reials [3].

Els Rendi d'Atenes.

Cap, certament, s'assenyalà tant en sa adhesió com el notari d'Atenes Dimitri Rendi. Ens cal fer remarcar que l'element grec adicte a la causa catalana

(1) *Els governs de Mateu de Moncada...*, p. 48.
(2) Arx. de Palerm. Messina 29 juliol 1366 (D. de l'O. C.).
(3) Arx. Cor. Aragó. Saragoça 8 maig 1381 (D. de l'O. C.).

es reclutà especialment entre la classe dels notaris. Aquest càrrec durant les tres dominacions llatines de Grècia, la franca, la catalana i la italiana, era l'únic per punt general — en la nostra trobariem excepcions d'altre mena — que es solia confiar a la raça vençuda, lo qual no deixa d'ésser un reconeixement explícit de la superioritat de la seva cultura i de sa capacitat intellectual. Així ho confirmen els noms de Mauro Nicola, Dimitri Rendi i Nicolau Macri, entre tots els quals, el penúltim sobre tot, ha de representar un alt paper en l'història d'Atenes dels darrers temps de la nostra dominació i en els primers anys de la florentina.

Durant trenta anys, en efecte, el nom del notari Dimitri Rendi apareix barrejat molt sovint amb els fets més importants de l'època. Els capítols d'Atenes de què hem de parlar en altra ocasió, en fan una menció ben detinguda, molt especial i honrosa. La universitat de Cetines pondera *sa lealtat e sa puritat a la sacra corona d'Aragó, e els afanys, desteniment e dapnatje de bens que ha sofert lluitant contra els enemics capitals de la terra*, i el rei Pere III l'anomena *ciutadà de la seva ciutat de Cetines* (1). Que manejava tan bé la ploma com l'espasa, bé ho provarien els capítols i escriptures que més d'una vegada deuria tenir de redactar en llengua llatina o catalana, les úniques usades per la cancilleria atenesa, i la valentia amb que defensà Megara (1374) i Atenes (1379-80) contra els atacs dels rebels, dels Navarresos, dels Florentins i altres enemics.

Dimitri Rendi aprofità el favor dels reis de Sicília i d'Aragó, com després el dels ducs Acciajuoli, per acréixer son prestigi, ses riqueses i ses honors. Va ésser el primer home civil atenès que va atènyer una personalitat marcada i interessant en l'història de la seva ciutat, el primer grec que apareix influint, i no d'una manera passatgera o insignificant, en sos destins polítics. Abans sols trobem en ella la del metropolità Miquel Akominatas, segurament més gran i més poètica; després, en el quinzèn segle, la de l'historiador Chalcocondylas. Fruïnt del privilegi de ciutadania franca des de 1366 (2), exercint son càrrec de notari tal vegada ja abans d'aquesta època, veié confirmades aquestes mercès pel nostre rei Cerimoniós que l'enlairà a la categoria dels *conquistadors*, allibérant sos béns de tota mena de *cumerxos*, *coltes*, *cavalcades*, *guardies e manifests*, i atorgant-li per últim la cancilleria de la ciutat d'Atenes, amb el sou de XL ducats d'or, cobradors sobre els *cumerxos* i *entrades* de dita ciutat (3). Cap més grec, que sapiguem, obtingué durant la nostra dominació tantes concessions de béns immobles com ell, amb la particularitat, i aço mostra encara més sa influència i la necessitat en què es veien els amos del país ducal d'acontentar la població indígena, que aquelles gràcies no requeien únicament en perjudici dels béns dels Grecs, sinó dels propis dominadors, fins en els de persones de tan noble

(1) *Los Navarros en Grecia*, p. 463.
(2) Arch. de Palerm, Reg. Canc. VIII, 29 (D. de l'O. C.).
(3) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,366, f. 49 v. Capítols d'Atenes. *Los Navarros en Grecia*, p. 461.

Fig. 11. — Vista del temple de Corent (Corinto)

família i heroica història, com En Guillem d'Almenara, mort en defensa dels Ducats, amb notori dany de sos legítims hereus [1]. Així veiem que a Atenes se li atorgaren les quantioses propietats immobles del dit Almenara i les del grec Constantí Calochini; així també a Tebes els béns de Pere Ibañez [2]. De grecs fincats a Atenes n'hi hagué sens dubte durant la nostra dominació, com ho proven els noms de Calochini i d'Arguni, però en la persona d'En Rendi veiem el cas inusitat respecte d'un ciutadà de nissaga grega, d'una acumulació de béns territorials en distintes partides dels Ducats, com sols s'acostumava amb les grans famílies catalanes allí poblades. La concessió a Rendi dels béns d'un baró tan assenyalat entre els conquistadors com En Guillem d'Almenara mostra, repetim, ben a les clares l'influència que l'element grec anava guanyant a Atenes, i ens explica després la semi-hel·lenitzada sobirania dels Acciajuoli.

L'importància dels favors i donacions que'l Rendi obtingué dels Catalans, perpetuaren sa consideració política i social, que cresqué durant el govern de

(1) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,559, f. 10. Tortosa 10 abril 1383 (*Los Navarros en Grecia*, doc. LII). Aquesta concessió comprenia dues famílies de villans que l'Almenara posseïa en Atenes, i demés «omnia et singula bona mobillia et immobillia, puta hospitia, domos campos, vineas, terras et alias quascumque possessiones et jura ipsorum duorum villenorum». Tot açò passa a ésser propietat del dit Rendi.

(2) Ibidem.

Rayner Acciajuoli, arribant amb el temps a ésser avi del primer duc d'aquesta nissaga forastera, Antoni I (1394-1435), el més afortunat d'ella. De la família Rendi existeixen encara branques a Atenes i en la propera ciutat de Corent (fig. 11), l'antiga Corinthos, famosa pel seu temple (1). Entre aquesta ciutat i el Pireu es conserva una esglesiola coneguda pel poble amb el nom de Sant Joan de Rendi, i no falta qui pensa que estava compresa en les propietats donades pels Catalans al valent notari d'Atenes (2).

Al nom d'En Dimitri Rendi hem d'afegir, entre els que es declararen pel nou duc Pere III, el del cunyat i nodrit seu Joan Rendi, que també lluita al seu costat i pel qual se demanen en els esmentats capítols tots els beneficis, honors i dignitats i les consideracions de que llavors gaudien els conquistadors dels ducats d'Atenes i de Neopàtria.

Per últim, dos curiosos documents conservats en la nostra cancilleria ens testimoniegen que dos altres grecs ja citats, castellans del castell de Salona, anomenats Dimitri i Mitro, varen treballar també molt com a lleials vassalls en que els Ducats vinguessin a la senyoria de la corona d'Aragó, per tot lo qual i per sa defensa del castell de l'Estir contra els Navarresos, mereixeren sa gratitud i la promesa d'assenyalades recompenses (3). Es de presumir que ni els Mauro Nicola, ni els Rendi, ni els Dimitri i Mitro serien els únics grecs lleials de nostra causa, mes l'història no ens ha revelat llurs noms. Si no entre els defensors de la sobirania de Pere III en els dominis grecs, almenys sí entre els governants grecs que veieren amb més simpatia el triomf de la seva política, hem de comptar el dèspota de la Morea o de Misithra, que amb els dos noms se batejava son principat, Mateu Cantacuzeno. Molt aviat se'ns presentarà la avinentesa de veure quan estretes i corals foren les relacions que mantingué amb el rei Pere III el Cerimoniós.

(1) GEORGIOS CONSTANTINIDIS: Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν, 1894, p. 410.

(2) Així ho entenia el meu malaguanyat amic K. A. Christomanos en el detingut estudi que dedicà a la meva monografia *Los Navarros en Grecia*, en la revista grega Ἑβδομάς, n. 134, Atenes 21 setembre 1886. — Sobre la situació de la raça grega en general, vid. les meves monografies *Los Navarros en Grecia*, p. 300; *Atenes en temps dels catalans*, ANUARI MCMVII, p. 237. *La població dels Ducats catalans de Grècia*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», VIII, 497; *Els governs de Moncada*, etc., p. 48, i *La Grècia catalana des de* 1370 *a* 1377, etc., p. 461.

(3) Arx. Cor. Aragó, Doc. 18 setembre 1380 i 31 abril (sic) 1381. Reg. 1,268, f. 131; Reg. 987, f. 177. *Los Navarros en Grecia*, p. 440 i 456.

IV

Rebels i enemics exteriors. — Primera temptativa d'anexió

Partit contrari a nostra corona. — D. Pere d'Aragó. — Els rebels de Tebes. — Invasió del comte de Conversano (1378). — Presó de Joan de Llúria. — Primera temptativa de reconeixement de la sobirania catalana. — Ballester de Tebes, ambaixador den G. de Peralta i Lluís d'Aragó (1379). — El vescomte de Rocaberti, vicari general dels Ducats (1379). — Capítols enviats al vescomte. — Participació reial als Ducats i als estats veïns. — Relacions amistoses de Pere III amb Mateu Cantacuzeno. — Noves fatals de Grècia. — Pere III sospèn el nomenament den Rocaberti.

Partit contrari a nostra corona. — D. Pere d'Aragó.

No's pot assegurar si al costat del partit favorable a Pere III se formà com a Sicília, un altre d'adicte a la reina Maria, o simplement un de rebel a la casa de Barcelona i a tota sobirania forastera. De rebels o d'*enemics capitals* parlen tan sols els registres de la nostra cancilleria. Ignorem també qui aixecà la bandera de la rebel·lió. Unicament podem assegurar que el primer que cronològicament apareix designat com a rebel en els nostres registres és Don Pere d'Aragó [1], fill del turbulent magnat Don Bonifaci. Els documents d'aquesta època ens permeten conjeturar que'l dit Don Pere s'alçà contra l'autoritat del vicari Don Lluís d'Aragó, cosí seu, en la primavera de 1379 [2]. Pertanyia Don Pere, com son germà Don Joan, a la branca menor dels Frederic d'Aragó de Grècia, l'enemistat de la qual contra la branca major, a la saó representada pel jove comte de Salona, venia ja de lluny, quasi des de l'establiment en els Ducats de Don Bonifaci d'Aragó. Els dominis de les dues famílies rivals estaven ademés molt separats. Els de Frederic de Salona s'estenien per la banda occidental i més montuosa de la Grècia, des del ducat de Neopàtria al golf de Corent; els de Don Bonifaci radicaven pel contrari en la banda oriental, i eren constituïts principalment per les baronies insulars de Karystos i l'Eguena (Egina), i per considerables béns que posseien en l'Atica, als quals s'agregà més tard la torre de Gittina en el Ducat d'Atenes.

La rivalitat que havia esclatat entre el comte de Salona i son oncle Bonifaci, i que es degué accentuar en l'època no llunyana en que els dos regiren els Ducats, se perpetuà en sa nissaga. Després de sa mort, sa esposa Donya Dolça va ésser desposseïda de sos béns per aquest motiu. En quant a son fill Don Pere d'Aragó, la desobediència al vicari general va pendre un caràcter d'oberta rebel·lió [3]. L'altre fill Don Joan, que tal volta se trobava aleshores regint la cas-

(1) *Els governs de Mateu de Moncada i Roger de Llúria*, p. 9. En les taules genealògiques de la Grècia mig-eval que porta Hopf, *Chroniques*, p. 474, falta aquest D. Pere d'Aragó, l'existència del qual sols coneixem pel nostre arxiu. Allí no es menciona més que D. Joan d'Aragó, qui sols tingué successió femenina.

(2) Els documents referents a aquesta rebel·lió què hem de citar més endavant, són del mes de setembre, i semblen referir-se a un fet recent. Suposant que els missatgers de Grècia estiguessin a Barcelona ja en el mes d'agost i tenint en compte la llarga duració dels viatges marítims d'aquella època, no és descaminada la nostra conjetura.

(3) Arx. Cor. Aragó. Lleida 17 setembre 1380 (D. de l'O. C.): «eo quia dictus Petrus de Aragonia *contra vos ut tenentem locum vicari improvide rebellavit.*» Vid. també Doc. Lleida 1 setembre 1380. Capitols de Salona, Reg. 1,366, f. 79. *Los Navarros en Grecia*, p. 476.

tellania de Malta, no prengué part mai en aquesta actitud dels seus. La sort de les armes va ésser desfavorable a Don Pere, qui caigué presoner en poder de son rival, el qual determinà enviar-lo a Catalunya, per tal que fos el mateix rei Cerimoniós qui castigués per sa mà el crim de lesa majestat en què havia incorregut son parent rebel, més greu en ell, pels lligams de sang que l'unien a la casa reial de Barcelona. S'encarregaren d'aquesta missió els missatgers dels Ducats, En Bernat Ballester i En Francesc Ferrer. El rei, però, s'acontentà de retenir Don Pere en son poder, deixant al comte de Salona la decissió del càstig que mereixia sa imprudent rebel·lió [1]. Més tard el privà el nostre monarca del seu castell e illa de l'Eguena, la qual havia sigut donada ja amb certes reserves i condicions per Don Jaume d'Aragó a son germà Don Bonifaci.

Els rebels de Tebes.

Tenim motius per a creure que en la ciutat de Tebes es formà també de bona hora un bon nucli rebel a l'autoritat del vicari, si en conexió amb Don Pere d'Aragó o independent d'ell, açò no ens es dat afirmar-ho; mes de totes maneres fou distint o anterior al menys, al més considerable que més endavant favorí la ocupació navarresa. Ens ho fa presumir així, el que els noms dels traïdors que prengueren part en aquest fet, fora d'un sol, no coincideixen amb els dels que més tard entregaren la ciutat. El document que hi fa referencia, molt posterior a l'època d'aquests successos, ens manifesta que aquests rebels foren en Tomàs Pou o Despou, casat amb Francisca Lluria, i gendre per tant d'En Roger de Lluria, vicari dels Ducats [2]; Nicolau i Pere Dardani o Ardoino [3] i Francesc de Lenda [4], que sembla d'origen italià, el qual prengué part també més tard en la traició que fou causa de la pèrdua de Tebes. Que aquests ciutadans farien deprés acatament a la sobirania de Pere III, ens ho fa creure l'indult a ells acordat per Pere III, absolvent-los de totes les penalitats que s'els poguessin imputar per haver violat son jurament d'obediència al vicari abans que els Ducats vinguessin a sa senyoria, i retornant-los la posessió de llurs

(1) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,265, f. 47 v. Barcelona 30 setembre 1379. Lletra del rei Pere III a D. Lluís d'Aragó. *Los Navarros en Grecia*, doc. XVI: «del fet que m havets fets saber de Pere d'Arago, vos certifficam que encontinent havem fet pendre aquell, *lo qual tendrem tant pres, fins que vos nos haiats fer saber que volrets que s'en faça...*». — Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,265, f. 48. Barcelona 30 setembre 1379. Capítols Ba ernat Ballester: «Item los diga que l dit senyor l a informat pleneramente de sa intencio sobre l fet de la preso de Pedro d Arago, que es pres en poder seu.» *Los Navarros en Grecia*, p. 451.

(2) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,559. f. 1 (sense data). *Los Navarros en Grecia*, p. 481. — Ibidem. Saragoça 8 maig 1381. Reg. 987, f. 175 v. *Los Navarros en Grecia*, p. 437.

(3) Arx. Cor. Aragó. Saragoça 8 maig 1381 (D. de l'O. C.). En aquest document s'anomena també entre els rebels a Bonifaci d'Aragó. Mes açò sens dubte és degut a una distracció del secretari o copista de la cancilleria catalana. Morí D. Bonifaci poc després de 1374 (HOPF: *Chroniques*, 414). El darrer document dels registres de Palerm a ell referent porta la data de Castrogiovanni 8 agost 1374. Reg. Canc. V, 111 v. (D. de l'O. C.). Vid. *La Grècia catalana des de* 1370 *a* 1377, p. 473, on se parla de la desaparició de l'escena política en dit any d'aquell magnat. També ens ocupàrem d'ell en el nostre estudi *Els governs de Mateu de Moncada*, etc., p. 9. Que D. Bonifaci d'Aragó era ja mort en aquesta època ho proven els següents documents: 1) Els capítols acordats per les universitats de Salona, de Tebes i de Livàdia en 22 i 31 maig i 1.er juny 1380, en els que es cita al magnífic don Bonifaci d'Arago, *quondam*. Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,366, f. 79 v. *Los Navarros en Grecia*, p. 476. 2) La sentència del rei Pere III sobre reposició de béns a D.a Dolça i son fill Joan. Saragoça 8 maig 1381 (D. de l'O. C.): «Cum nos velimus quod nobilis dulcia uxor nobilis Bonifacio de Aragonia *quondam*». Observi's que aquest darrer document porta la mateixa data del primer en què es cita al dit Bonifaci com vivent entre els rebels amnistiats pel rei Pere.

(4) Arx. Cor. Aragó. Lleida 22 setembre 1380 (D. de l'O. C.).

béns [1]. En l'indult és incluit en Francesc de Lenda, els béns del qual, per raó de sa nova rebelió quan la pèrdua d'Estives, foren després confiscats en favor del leial Guido de Regio [2].

Invasió del comte de Conversano. — Presó de Joan de Llúria.

Aprofitant-se d'aquell fort estat d'anarquia comencen a invadir els Ducats els enemics exteriors, així el que retreien antics títols de posessió o de nominal sobirania, com els novells conquistadors. Ja els hem enumerat en l'anterior capítol; tots se presentaren a l'hora o a poca distància els uns dels altres dins dels confins dels desballestat domini català. Entre ells no podien faltar els Enghien, tan actius com sos predecessors els Brienne, antics ducs francs d'Atenes. Ells no es resignaven al fracàs de la temptativa de 1371, en què tingué no poca part l'actitud de Venècia, i cap ocasió els paregué més favorable que l'actual per a reivindicar llur tan desitjat ducat. I encara tenim raons per a creure que s'avançaren a tots els altres pretendents. Ara com vuit anys enrera, va comandar l'expedició, que sembla no haver tingut la intensitat de l'anterior, el comte de Conversano o Conversa, com li diuen els nostres documents, a qui hem de suposar que obrà en representació de Gualter III d'Enghien, son nebot, duc titular d'Atenes, que morí el 7 juliol 1381 [3].

Lluís d'Enghien, comte de Conversano, un dels quatre fills del matrimoni de Gualter d'Enghien amb Isabel de Brienne, va ésser el darrer duc titular francès d'Atenes (1381-† 1394), sense que arribés a fer mai efectiva sa sobirania. Les pretensions d'Isabel, darrera hereva dels Brienne, al ducat d'Atenes, passaren a son primogènit Sohier; d'aquest a son nét Gualter de Brienne, i per últim d'aquest a son oncle, el comte de Conversano [4]. Venècia s'apressà a posar en pau, quan la primera guerra, als Enghien amb els Catalans, i entre les negociacions d'aquella, en les que intervingué per part dels segons el noble tebà En Francesc de Folgueres (agost 1371), se declarava ferm el matrimoni abans estipulat entre madona Maria d'Enghien, filla única de Guy, senyor d'Argos i Nauplia, i el noble Joan de Llúria, el qual a la mort del seu sogre devia succeir-li en aquest estat. Aquesta pau fou ratificada després de la mort de Roger de Llúria, i essent ja vicari En Mateu de Peralta [5]. Venècia probablement es va oposar a aquesta boda, que haguera estés la dominació catalana més enllà de l'istme de Corent, damunt de dominis sobre els quals aquella república tenia ja els seus ulls posats. Ho prova el fet de que en 1377 trobem casada a la noble Maria d'Enghien, no amb Joan de Llúria, sino amb el venecià Pere Cornaro, i el que al morir aquest sense fills va cedir sos estats a la Senyoria.

Hem cregut necessari el record d'aquest fet que motivaria un ressentiment entre els Llúries i els Enghiens, perquè ell pogué influir tal vegada en que en

(1) Arx. Cor. Aragó. Saragoça 8 maig 1381 (D. de l'O. C.).
(2) Arx. Cor. Aragó. Lleida 22 setembre 1380 (D. de l'O. C.).
(3) HOPF: *Chroniques*, p. 474.
(4) GREGOROVIUS: *Gesch. der Stadt Athen*, II, 157.
(5) HOPF: *Griechenland*, VII, p. 20.

aquesta segona invasió del ducat, el comte de Conversa se dirigís també contra Joan de Llúria, senyor de l'Estir, nebot del pretendent a una dama de sa família. No podem dir vers quin cantó dels Ducats es girà tot d'una l'invasió del comte, que tan ben conegut tenia el camí de l'Atica i de l'Acròpolis; sols sabem que en aquesta invasió caigué presoner l'esmentat Joan de Llúria i que aquest fet tingué lloc en la primavera de 1378 (1).

Estava massa apartat el castell de l'Estir, arrecerat en la montuosa Focida per a suposar que el comte de Conversa anés a atacar i capturar son enemic dintre de sos murs. Fa de més ben creure que el noble Joan de Llúria correria des d'allí envers els llocs més amenaçats del país, que ho serien indubtablement les terres de l'Atica, i en particular la ciutat d'Atenes, que estaven més aprop dels dominis d'aquell comte, separats del Ducats pels de Rayner Acciajuoli, el qual hem de suposar que facilitaria i ajudaria l'invasió. Sens el seu concurs era impossible que el comte pogués amenassar els Ducats. De la defensa del castell de l'Estir, una vegada privat del seu senyor, va cuidar Don Lluís d'Aragó. El rei Pere III s'interessà molt per la llibertat del de Llúria (2) durant la seva presó. Com els béns que heretà directament de son pare En Roger de Llúria, estiguessin vinculats després de sa mort amb certes condicions en sa germana Francisca Llúria, ordenà al vescomte de Rocaberti que entregués a la dita Francisca la llur administració, a excepció dels que abans havien estat hipotecats en Atenes a Bernat Ballester.

A pesar que la vida den Joan de Llúria lliscà obscura en els vicariats den Mateu de Peralta i Don Lluís d'Aragó, perquè la seva família perdé tota sa influència en els Ducats després de la mort del mariscal, no obstant encara ocupava aquell magnat un lloc important en la gerarquia feudal, i en el registre dels féus i nobles dressat en 1380-1381, se'l designa amb els dictats de *noble hom e cavaller*, que sols veiem aplicat en quant al primer a N'Andrea Çavall, castellà de Neopàtria, i en quant al segon als nobles En Jofre Sarrovira, En Guillem Fuster i En Gondisalvo Joanes (3).

Primeres temptatives de reconeixement de la sobirania catalana.

Foren els dos anys de 1377 i 1378 de tan profonda pertorbació política per als Ducats, que no han deixat cap rastre en la nostra cancilleria. De la siciliana no cal parlar-ne, perquè l'antiga dependència amb l'illa es trencà per complet amb la mort de Frederic III. Més que un partit favorable als drets de la reina siciliana, hem de suposar, repetim, que allí es congrià una formidable rebel·lió contra tota dominació o tutela forastera (4), que sols parcial-

(1) Arx. Cor. Aragó, Reg. 987, f. 175 v. Saragoça 8 maig 1381. *Los Navarros en Grecia*, p. 437: Tamen quod dictus Johannes *tres anni efluxerunt* fuerit et adhuc detinetur captus in posse comitis de Conversa.» Si en la primavera de 1381 havien transcorregut tres anys de sa presó, aquesta degué començar en la primavera de 1378.

(2) Arx. Cor. Aragó. Saragoça 31 (sic) abril 1380, Reg. 987, f. 178. *Los Navarros en Grecia*, 441: «Ens fem certs, diu el rei als castellans de Salona, que nos tindrem tal via, que ell (D. Joan de Llúria) en breu exira de pressó.»

(3) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,559, f. 1. *Los Navarros en Grecia*, doc. XLII.

(4) Un document del nostre arxiu (Ulldecona 31 decembre 1382) fa referència a aquesta rebel·lió, i la considera com causa principal del perill en què estigueren els Ducats, abans de l'arribada del vescomte de Roca-

ment fou sufocada, i que es refermà més vigorosa amb la invasió navarresa.

Una vegada va ésser reconegut Pere III com a duc d'Atenes i Neopàtria per la major part de l'element català de la terra, nobles, prelats i municipis se donaren bona pressa, encara no apaivagada la rebelió, a enviar a la metròpoli llurs procuradors, encarregats d'oferir al nou sobirà llurs homenatges, i de demanar-li ajuda contra tots els seus poderosos enemics. De Tebes, Livàdia i Salona coneixem els noms d'aquests missatgers. Atenes que sembla haver estat la primera universitat que es declarà pel govern de Pere III, no pogué per de prompte enviar altre missatger que'l de Tebes i sols un any més tard, després de la pèrdua d'aquesta ciutat, i d'haver-se lliurat de l'espantós perill de la revolta i de les invasions forasteres, és quan li fou llegut de trametre missatgers propis i de tanta valúa, un d'ells, com el bisbe de Megara fra Joan Boyl. Ja hem vist que el rei s'avençà a aquestes missatgeries enviant al seu familiar Jaume Sa Guardia, per a informar-se de l'estat del país i estimular les corrents d'aproximació envers la metròpoli, que en aquells llunyadans dominis se sentissin [1].

Ballester de Tebes, ambaixada den G. de Peralta i D. Lluís d'Aragó.

En la primavera de 1379 és quan se decidiren els nobles i les universitats dels Ducats a enviar a Catalunya els missatgers a que'ns acabem de referir. El més important d'ells fou el valencià En Bernat Ballester, habitador de la ciutat de Tebes, un dels més ferms i decidits partidaris de la sobirania del casal de Barcelona, el nom del qual estarà d'aci en endavant estretament lligat amb l'història dels darrers dies de la Grècia catalana. Sa participació en la vida política dels Ducats sempre fou molt considerable. Sa família s'establí en ells des dels primers dies de la conquista, i el nom del primer Ballester apareix entre els dels principals magnats catalans, al peu del conegut armistici de 1321 amb la senyoria de Venècia. El nostre Ballester fa sa primera aparició històrica en la cancilleria siciliana amb motiu del tabustol de Tebes de 1362, contra l'usurpador Pere de Pou, en el qual es posà resoltament al costat dels tebans que s'alçaren devant sa insoportable tirania. Durant el vicariat d'En Roger de Llúria, al qual en aquella època era adicte, desempenyà la capitanía de Livàdia (1367); més tard fou víctima de ses violències i va ésser privat per aquell de la possessió del castell de l'Estir i obligat ell i sa muller a cedir-li per la força amb escriptura pública ses accions sobre dit castell, per la mísera quantitat de 2,000 perpres d'or, que tampoc va pagar el violent mariscal [2]. La possessió d'aquest castell li vingué a Bernat Ballester per conducte de sa muller Na Beatriu, viuda d'En Bernat de Villar de Tebes, assessinat pel dit Roger de Llúria (1365-1366). Es de creure, doncs, que'l seu casament amb la viuda del tebà Villar, va ésser posterior a 1367. El rei d'Aragó restablí més tard a En

berti: «quorundam tractatus regie celsitudini detrahentium, *ad rebellionem enormiter insurrexit* (ducatus Athenarum)» (D. de l'O. C.).

(1) Arx. Cor. Aragó. Barcelona 30 setembre 1379. Reg. 1,265, f. 48: «E ja lo dit senyor havia entes per letra d alcuns d ells *les quals li havia portat en Jaume Ca Guardia de casa nostra.*» *Los Navarros en Grecia*, doc. XVII.

(2) *La Grècia catalana des de 1370 a 1377*, p. 416 nota.

Ballester en son féu de l'Estir, malgrat que aleshores figurava com senyor seu, En Joan de Llúria, el fill del mariscal.

Si la dominació catalana se fos arrelada a Grecia, En Ballester haguera acabat per esdevenir un dels més poderosos senyors de la terra. No sols s'havia captada la confiança d'En Lluís d'Aragó, la de les universitats de Tebes i Livàdia, així com abans la del rei Frederic III de Sicília, sino molt particularment la den Pere'l Cerimoniós. La seva cobdícia i son afany d'engrandiment se mostren ben a les clares amb les concessions que d'aquest rei arrancava a cada viatge seu a Catalunya, els quals foren freqüents des de 1379 a 1384. En la època de l'anexió el trobem fincat a Livàdia, Tebes, Siderocastro i Atenes. Durant la seva capitania en la primera de dites ciutats obtingué els béns de la dòna del difunt Pere d'Estanyol, grega, que havia estat privada d'ells per haver abraçat de nou sa antiga religió. En 1366 heretà també béns en la capital tebana per son casament amb Na Beatriu, la viuda den Villar. En 1381 arrencà a Pere III la concessió dels que dins el castell de Siderocastro havien pertangut a En Francesc Castell, tal vegada un de sos castellans. En el mateix any, en el mateix mes, i quasi en el mateix dia, lograva del monarca català l'herència del difunt Roger de Llúria, en la ciutat d'Atenes, lo qual proba quant avall havia arribat allí la família del mariscal. Com se veu En Bernat Ballester no perdia el temps, i feia el cap viu en totes les ocasions que se li presentaven d'acréixer sa influència i sa fortuna. També arrelà a la saó el caciquisme en la terra sagrada dels deus. Cap altre burgés dels Ducats arribà a atènyer tan abundants i escampades propietats en els indrets més apartats de son territori. Dóna ademés un singular relleu a sa personalitat, el fet de que fos elegit en 1379, en un moment tan solemnial de l'història de la Grècia catalana, com representant del partit anexionista per a portar sa adhessió al rei Cerimoniós [1]. D'allí en endavant es fa l'home de confiança indispensable de la corona en tots els afers de Grècia, fins que en 1384, després de obtingudes, per sangrar-se en salut, sengles pensions i rendes a Xàtiva, en el regne de València, sa terra nadiva, se quedà definitivament en ella, on li arribà més tard, en 1388, la nova de la fatal pèrdua de nostra dominació, i amb ella ensemps la de les nombroses propietats en tan poc temps acumulades en les terres gregues. El darrer document que d'ell coneixem ens el presenta a València (1389) venent un violari a Lluís de Manresa [2].

(1) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,265, f. 27 v. Bar.ª 13 septembre 1379. Diu el rei que el dit Bernat «de part dels barons e universitats dels Ducats es vengut a nos».

(2) Arx. Metropolità de València. Perg. 6,856 (València 6 març 1389). Devem la coneixença d'aquest document al nostre difunt amic el canonge D. Roc Chabas, de tan cara memòria per a tots els que el coneguerem i per a tots els amadors dels estudis històrics. El nostre Bernat Ballester fou el qui donà notícia a la reina Sibília d'Aragó de les relíquies que existien al Partenon (reliquia sunt quamplurime tam beate Marie quam aliorum sanctorum) y ella li encarregà que li portés algunes a son retorn a Catalunya: «De ipsis reliquiis nobis transmittere velitis per Bernardum Balisterii presentium portitorem qui est huc breviter reversurus», deia la reina en sa lletra a l'arquebisbe Antoni Ballester. Barcelona 2 nov. 1379. Reg. 1,506, f. 108. Vid. *La Acròpolis de Atenas en la época catalana*. Barcelona 1908, p. 30.

El bisbe de Salona procurador de Livàdia.

Al igual que Tebes també s'apressà a trametre son missatger la ciutat de Livàdia per a prestar directament son jurament de fidelitat al nou sobirà dels Ducats, i per a desempenyar tal comanda, ella i son castellà l'honrat En Guillem d'Almenara, triaren a fra Enric, bisbe de Salona, ja conegut de nostres llegidors. Però aquest, menys afortunat que En Ballester, no pogué arribar a Catalunya en l'època oportuna. Quatre galeres de genovesos li sortiren a son encontre en les mars de Calàbria i li prengueren tot quan portava, robes, llibres i joies, per valor de més de 600 ducats d'or [1]. Fins al mes de maig de 1382 no arribà fra Enric a la presència del rei, qui es trobava llavors a València. Tal vegada entre els llibres robats pels genovesos, reservava fra Enric per al rei d'Aragó algun preciós *chrisografon* bisantí, com aquell *Apocalipsis* que descriu tan gràficament en Muntaner, escrit en lletres d'or i amb cubertes amb gran riquesa de pedres precioses, que se'n dugueren els seus almogàvers quan barrejaren el castell de la Focea [2].

La important missatgeria comesa al bisbe de Salona és una prova palesa de la influència, tan religiosa com política, que conservaven els prelats llatins en els dominis catalans de Grècia. Aquest cas es repetí amb freqüència en l'història dels Ducats, des dels primers temps de la conquista. No cal ara més que afegir ací al de Salona els noms dels arquebisbes Isnard, Paulo i Simon Atumanos de Tebes, i els de fra Joan Boyl, bisbe de Megara, i fra Mateu, arquebisbe de Neopàtria, encarregats tots de delicades missives polítiques a distintes corts i sobirans.

El vescomte de Rocaberti, vicari general dels Ducats.

En Galceran de Peralta va ésser un dels primers en notificar a Pere III, per medi d'En Bernat Ballester, el triomf, tan poc temps mantingut, dels Catalans adictes dels Ducats, requerint ensems un prompte socors de la corona. En el mateix sentit li escriví el comte de Salona. Cap d'aquestes lletres, per desgràcia, se'ns és conservada en el nostre arxiu. En la resposta del rei, datada a Barcelona el 8 de setembre de 1379 [3], i en el seu manament a Romeu de Bellarbre [4], governador substitut d'Atenes, ordenant-li que entregui la ciutat al seu nou vicari En Felip Dalmau vescomte de Rocaberti, fa la seva primera aparició en la nostra cancilleria la immortal ciutat de Pericles i la seva no menys gloriosa Acròpolis.

Tot seguit que arribà En Ballester amb notícies relativament tranquilitzadores dels Ducats, el rei Pere III, acceptant el fet de l'anexió, nomenà son vicari general en els seus nous estats al citat vescomte de Rocaberti. La data de la seva investidura oficial és del 13 de setembre de 1379 [5]. Era aquest nomenament una de les peticions més fortament desitjades per aquells nous vassalls

(1) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,274, f. 54. València 9 maig 1382. *Los Navarros en Grecia*, p. 459.
(2) *Chronik des edlen En Ramon Montaner*. Herausgegeben von Dr. Karl Lanz. Stuttgart, 1844, c. 234.
(3) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,265, f 29. *Los Navarros en Grecia*, p. 447. (D. de l'O. C.).
(4) Ibidem, Reg. 1,265, f. 29. Barcelona 7 setembre 1379. *Los Navarros en Grecia*. p. 446.
(5) Arx. Cor. Aragó, Reg. 915, f. 765 (D. de l'O. C.).

ultramarins, que sols tenien posada la seva esperança de salvació en la protecció de la poderosa metròpoli. Per això demanaven al rei amb tanta insistència, una i altra volta *socors e ajuda suficient per a restaurar el país ducal del poder dels enemics.* Per a a conseguir aquesta difícil missió escollí el rei l'il·lustre baró dels seus regnes Don Felip Dalmau vescomte de Rocaberti (1342-1392), pertanyent a una de les famílies catalanes més nobles i més antigues de la seva terra [1], home valerós ensems que de bon ingeni, poeta de la seva cort, al qual s'atribueix el conegut *Departiment de l'estiu e de l'hivern,* en el que se suposa que prengué part el mateix rei [2]. L'afició a les lletres sembla haver estat tradicional en la noble nissaga dels Rocaberti. El nostre vescomte era nét d'un altre del mateix nom, al qual va dedicar En Joan de Castellnou el seu *Compendi* de les *Leys d'Amors* [3].

Va ésser el nostre vescomte un dels personatjes polítics què jugà un paper més actiu en els fets de la seva època, així en els interns com en els externs de la nostra confederació. Prengué part principal en les guerres d'Aragó, i abans de 1369 entrà a Castella amb el famós Bertràn Du Guesclin en contra del rei Pere el *Cruel* i intervingué personalment en el tràgic drama de Montiel [4]. Més endavant li confià el seu sobirà les delicades negociacions de què hem parlat abans, sobre el projectat enllaç matrimonial de la reina Maria de Sicília amb l'infant Joan [5], del qui va ésser gran amic i familiar, fins a posar-se resoltament a son costat en les diferències que tingué amb son pare. La reina Violant també el distingí particularment, i és extremadament curiosa alguna de les cartes que li adressà aquesta sobirana durant l'estada del vescomte a París. En 1379 el rei el va anomenar capità de cinc galeres perquè assistís a la defensa de la illa de Sardenya, i àdhuc perquè fes la guerra contra el rei de Tuniç, Bugia i Constantina, que refusava pagar el tribut acostumat a la corona aragonesa [6]. Morí en 1392 en l'expedició amb la qual passà a Sicília el duc de Montblanc, després Martí I d'Aragó, amb el rei Don Martí son fill i la reina Donya Maria, per a posar la illa sota la obediència dels seus senyors naturals [7]. En tals circumstàncies, desistint el rei de l'encàrrec de la defensa de

(1) José TORRES: *Compendio de las grandezas y prerrogativas de la antiquísima casa de los vizcondes de Rocaberti.* Barcelona, 1661. Un vol. en fol. En la Real Academia de la Historia i en la col·lecció Salazar y Castro, amb el títol de *Varios manuscritos* i la signatura D.-58, es conserva un tom en pergamí de 298 folis, i al 78 es llegeix: *La Casa de Rocaberti.* Comença: «I. D. Dalmau, Vizconde de Rocaberti, a. 986 acompañó a D. Borrel, conde de Barcelona, quando recobró de los moros aquella ciudad» i segueix fins el n. 13: «D. Felipe Dalmau, Vizconde de Rocaberti, testó el 19 de Julio de 1391». No cal dir que no tot quant se refereix en aquest llibre, és de bona llei històrica.

(2) TORRES AMAT: *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes.* Barcelona, 1836, p. 556.

(3) M. MILÁ Y FONTANALS: *Obras completas.* Barcelona, 1890, III, 208 i 316.

(4) ZURITA: *Anales,* lib. X, cap. V, any 1369. — AYALA: *Crónicas* (*Bibl. de Autores Españoles, crónicas de los Reyes de Castilla,* I, 592). — FROISSART, lib. I, cap. CCXXXII. En la seva minyonia fou lliurat a la reina Elisenda de Moncada, en el monastir de Pedralbes. Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,134, f. 25. València 22 janer 1349.

(5) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,240, f. 288 v., etc.

(6) ZURITA: *Anales,* lib. X, cap. XXV. Sobre el passatge de Rocaberti a Sardenya, vid. Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,261, f. 116 v. i f. 130 (maig a juliol 1378).

(7) ZURITA: *Anales,* lib. X, cap. XL: «Don Felipe Dalmau, Vizconde de Rocaberti, murió en los principios de esta guerra y le sucedió en su estado don Jofre, su hijo...»

Sardenya i guerra d'Africa, li confiava el govern de sos nous dominis transmarins. En son nomenament declarava que li comanava tan honrosa missió atenent a sa proesa i als serveis que tots temps li havia fets.

Capítols enviats al vescomte.

Portadors de la credencial havien d'esser el procurador de Grècia, recentment arribat, En Bernat Ballester i el cambrer reial, En Pino de Vita, als quals degué també acompanyar En Jaume Ça Guardia. Tots tres estaven informats ben a fons dels afers de la Grècia catalana, per la seva estada en ella, o pels seus lligams de família amb els en ella poblats. Havien de dur aquests missatgers sengles capítols pels quals el rei comunicava al de Rocaberti, que aquells estats se li eren posats sota sa obediència i volien ésser, com de dret li pertocava, sos vassalls i naturals. Li deia ademés, com per les raons abans exposades l'havia ordenat son vicari i lloctinent en aquelles partides, i li encarregava que sense tornar a Catalunya, proseguís sa dreta via cap a Grècia, amb la major urgència, car de la seva triga se'n podia seguir la pèrdua d'aquells dominis. Li afegia així mateix que en pagament d'aquest nou servei, l'heretaria copiosament en els Ducats a ell i a sos descendents; i el deslliurava per últim de tot sagrament i homenatge que tingués fets a la Generalitat de Catalunya de retornar-li les galeres que menava [1].

Participació reial als Ducats i als estats veïns.

El mateix dia que la cancilleria estenia'l nomenament den Rocaberti i els anteriors capítols, s'espedien altres importants documents que el nou vicari se'n havia de dur a Grècia. El rei no satisfet amb haver participat abans particularment a En Galceran de Peralta i En Romeu de Bellarbre la elecció del nou governant, s'apressà també a fer-ho directament als síndics i prohoms de les cinc principals universitats dels Ducats, és a dir, dirigint-se aquesta vegada als mateixos organismes municipals, assaber, seguint l'ordre amb el que son esmentades i amprant llurs noms mateixos de caient català: les universitats d'Estives, Siderocastro, la Livàdia, la Pàtria i Cetines. Aquesta és la primera i ensems la darrera vegada que els cinc municipis catalans de Grècia apareixen col·lectivament en la nostra reial cancilleria, i aquest és també l'únic document en que el nostre rei escriu directament a la ciutat de Tebes, prova palesa que quan en Ça Guardia i En Ballester sortiren de Grècia, no havia caigut encara en poder dels enemics. Al contrari, en aquest document s'encarrega a dita universitat, que en altres temps havia estat entre totes les dels Ducats la primera, *quasi caput et magistra*, que procedís eficaçment contra'ls oficials i viles que neguessin obediència al dit vescomte [2].

Després el rei s'adressà als dos únics governs dels estats o dominis veïns en que la Grècia propiament dita se trobava aleshores dividida, que no s'havien mostrat hostils a la seva causa: això és; la senyoria de Venècia, sobirana de la

(1) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,269, f. 27. Barcelona 13 setembre 1379. *Los Navarros en Grecia*, docs. XI i ss. (D. de l'O. C.)

(2) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,265, f. 128 v.

veïna illa de Eubea o Negrepont i el despotat bisantí de Misithra, en la Morea. Les lletres en que comunicà al dux de Venècia, Andrea Contarini i al batlle del Negrepont Andrea Barbarigo, el nou nomenament de vicari, manifesten ensems el seu agraïment per la simpatia que havien dispensada a la seva causa i pel bon acolliment donat en aquella illa als vassalls dels Ducats, aixi francs com grecs, que en ella havien cercat un refugi contra els horrors de l'anarquia i de les escomeses dels enemics exteriors, demanant-los que els permetessin retornar als seus dominis amb llurs béns i animals [1]. Aquesta darrera petició indiça que al embarcar-se els missatgers cap a Catalunya, el partit anexionista havia pogut imposar-se almenys en els centres més importants del país. La ciutat de Tebes fou, tal volta, la que més patí de les conseqüències de l'anarquia. La costum de refugiar-se en la veïna illa de l'Eubea els habitants de l'Atica i de la Beòcia, sobre tot els de les viles de Livàdia i Tebes per fugir dels perills de la guerra o de les invasions forasteres, arranca des de la més remota antiguitat. En les guerres del Peloponès, els atenesos, com ara els Catalans, portaren allí els seus béns i ramats, quan Pericles els invità a abandonar els camps, per a refugiar-se en la ciutat. En els temps de la nostra dominació oferia el refugi tradicional del Negrepont encara més garanties, per tal com pertanyia a Venècia, la qual permetia sempre als habitants dels veïns Ducats treslladar-se a la seva colònia amb llurs béns i animals, en cas de necessitat. Quan els Catalans se presentaren en el Ducat d'Atenes, a principis del segle XIV, també cercà sopluig en dita illa la població franca allí establerta.

Relacions amistoses de Pere III amb Mateu Cantacuzeno.

Una notificació semblant a la del dux de Venècia, dirigí com abans hem dit, en el mateix dia, el nostre rei al dèspota de la Morea o de Misithra, Mateu Cantacuzeno [2]. Aquesta lletra de Pere III fa referència a un altre anterior del dèspota oferint-li sa ajuda contra tots els seus enemics [3]. Això prova les favorables disposicions del príncep bisantí envers la nostra corona. Sembla que aquesta actitud es manifesta tot seguit que'l partit anexionista dels Ducats proclama a Pere III, i s'afirma quan el dèspota va veure la Morea amenaçada al mateix temps de turcs, albanesos, navarresos i hospitalers. Mateu Cantacuzeno estava ademés emparentat amb el que era llavors vicari general dels Ducats, Don Lluís d'Aragó, per son enllaç amb una princessa de sa pròpia sang. Per altra banda aquesta simpatia venia de lluny. Mateu Cantacuzeno era fill de Joan Cantacuzeno, tan adicte al nostre rei Cerimoniós i en general als Catalans, dels quals rebé especials serveis en les lluites intestines de l'imperi, i als quals de-

(1) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,265, f. 29 v. — Ibid., f. 29. Barcelona 13 setembre 1379: «Cum igitur percepimus quod plures ex vassallis nostris dicti ducatus ad civitatem Nigripontis... cum eorum animalibus atque rebus se contulerint...» El document dirigit al batlle Barbarigo encara és més expressiu: «pridem cum vassalli nostri ducatuum Athenarum et Neopatrie ad dictam civitatem Nigripontis recurrerunt *ob opressionem quorundam hostium nostrorum.*»

(2) Arx. Cor. Aragó. Barcelona 13 setembre 1379 (D. de l'O. C.). — Arch. de la R. Academia de la Historia. SANS Y BARUTELL: *Marina de Aragón*, t. II, art. 9.

(3) Ibidem: «excellencie vestre regraciamur plurimum de oblacione per vos nobis facta contra quoslibet hostes nostros.»

dicà més d'un elogi en sa història bisantina [1]. Amb aquests antecedents no podia mirar Mateu Cantacuzeno amb mals ulls l'establiment prop de la Morea d'un poderós príncep, tan amic del seu pare, i els sotmesos del qual en circumstàncies ben crítiques havien combatut al costat de l'imperi contra els Genovesos, sos enemics capitals, en el memorable combat naval de Constantinoble (1351).

Aquest bon afecte és recordat més d'una vegada en la seguida correspondència que mantingueren el nostre rei i el dèspota Mateu, de la qual ens ha conservades el nostre arxiu tres interessants mostres. Es probable que el missatger català Jaume Ça Guardia fos enviat al Peloponès, a la cort de Misithra, pel rei d'Aragó, per felicitar al príncep de la Morea per sa successió al trono del despotat, després de la mort del seu germà l'il·lustre Manuel Cantacuzeno. La lletra que escrigué al rei regraciant-lo per s'atenció, va ésser rebuda per aquest amb especial goig, i en ella aprofita la ocasió per a participar-li l'anexió dels Ducats i el recent nomenament del vescomte de Rocaberti [2]. Tant en aquesta carta com en les dues següents, posteriors a l'època que historiem, Pere III dóna al dèspota el tractament d'emperador, recordant que aquest amic seu havia estat associat a l'imperi amb Joan V des de 1354 a 1358 [3].

Noves fatals de Grècia.--Pere III sospèn el nomenament de Rocaberti.

Els anteriors fets mostren que si bé la rebel·lió i els enemics exteriors, entre els quals podem contar també les hosts de Rayner Acciajuoli que havien facilitat el camí de l'Atica al comte de Conversa, havien tresbalsat de soca arrel els Ducats, no havien posat encara en perill extrem la seva existència. Mes les coses canviaren de sobte en aquest mateix any de 1379, en què s'havia realitzat el primer intent d'aproximació entre els Catalans de Grècia i la nostra confederació, quan els Navarresos ajudats dels Hospitalers se presentaren dins dels dominis ducals. Apenes feia una mesada que eren arribats a Barcelona els primers enviats dels pobladors dels Ducats, manifestant al rei d'Aragó llur desig d'ésser llurs vassalls naturals; apenes acabava En Pere III d'anomenar vicari general seu en aquells al vescomte de Rocaberti, quan a darrers de setembre del mateix any vingué un nou missatger d'aquelles partides, en Francesc Ferrer de Salona, portant altres lletres de Don Lluís d'Aragó i den Galceran de Peralta, amb les funestes noves de la conquista de Tebes i de la derrota i captiveri del darrer pels Navarresos. La caiguda de l'antiga capital dels Ducats i la presó de l'influient veguer d'Atenes, modificaven totalment la situació d'aquells apartats dominis, deixant quasi sens valor legal els poders

(1) RUBIÓ I LLUCH. *La Expedición y Dominación de los Catalanes, juzgadas por los Griegos.* — Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, IV, 1887, p. 65.

(2) Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,265, f. 25 v.: «litteras excellencie vestre ilari vultu recepimus et credenciam per vos comissam in eis fideli domestico nostro Jacobo Ça Guardia intelleximus.»

(3) El document anterior de 13 setembre 1379 està dirigit al *Illustrissimo ac magnifico Matheo Dei gratia imperatori et moderatori Romanorum Cantacuzeno*, etc. En altra carta del 18 setembre 1380, li diu: *Serenissime imperatori*, i en l'última, de 31 (sic) abril 1381: *Excellentissimo ac magnifico principi xur Mathei, Dei gratia Romanie imperatori.* Després d'En Muntaner, és la segona vegada que veiem empleada la paraula *xur*, que creiem equivalent al κυρ grec, forma vulgar de κύριος, senyor. En Muntaner l'aplica al parlar de l'emperador Miquel.

concedits als primers procuradors de la terra, i aleshores el rei s'hi repensà, i anulà, o més ben dit, sospengué el nomenament d'En Rocaberti fins que rebés una novella i plena confirmació de la voluntat d'aquells recents sotsmesos, que semblaven escapàrse-li de les mans, encarregant mentres tant a Don Lluís d'Aragó que continués desempenyant, com fins aquell punt el vicariat general. El rei veia el perill extrem a que havien arribat els Ducats, i no volia ficar-se en noves aventures, fins a conèixer en què parava la invasió navarresa i el desgavell general de la terra. Mes abans d'entrar en aquesta nova fase de l'història de l'anexió, cal posar al lector en antecedents sobre les causes de la soptada presentació en la Grècia catalana dels Hospitalers i de la Companyia navarresa, fins a la seva aparició en els Ducats en la primavera de 1379. Són fets de divers origen, però que convergeixen a un mateix punt, i el desenrotllo cronològic dels quals hem de seguir paralelament, per a no embullar el fil de la nostra història.

V

Els Hospitalers a Grècia

Aparició dels Hospitalers en la Morea (1377). — Els Hospitalers en els Ducats. — El gran Mestre, Joan Fernàndez d'Herèdia. — Son nomenament de gran Mestre de l'Hospital. — Cessió de la Morea als Hospitalers. — Herèdia en la península grega. — Pere III s'oposa que hi vagin els Hospitalers de sos regnes. — Conquista de Lepant (1378) per l'Herèdia, que cau desprès presoner dels Albanesos. — Son rescat per compte de l'Ordre (1379). — Els Hospitaters asseguren sa dominació en la Morea. — Aparició de la Companyia navarresa (1378).

Aparició dels Hospitalers en la Morea.

Els fets que acabem de referir tingueren lloc, aproximadament, des del juny de 1377, data de la mort de Frederic III de Sicília, fins a la primavera de 1379, en què fan llur aparició en els Ducats els Navarresos i els Hospitalers. Però mentres la rebel·lió i les escomeses del comte de Conversa i den Rayner Acciajuoli — de que únicament per alguna vaga alusió també posterior tenim notícia [1] — trasbalsaven els Ducats, allà a l'altra banda de l'istme de Corent pels anys de 1377 a 1378, se congriava un nou perill que tenia cabalment son origen immediat, per una tràgica coincidència, en un regne veí de la mare pàtria, en Navarra. Aquest nou perill unit als altres enemics precedents, interiors i exteriors, rebels, grecs, francs, hospitalers i florentins, havia de causar en el cor mateix dels dominis catalans una desmembració territorial més profunda que les que fins aleshores havien sofert en llurs fronteres. No foren certament els serbis, ni els grecs, ni els turcs, tan temibles per l'imperi i pels senyors llatins, els que en rigor prepararen la total ruïna dels Catalans de Grècia, sinó els Navarresos, moguts o auxiliats

(1) Arx. Cor. Aragó. València 12 setembre 1382 (D. de l'O. C.). Pere III manifesta a Rayner Acciajuoli que s'ha enterat amb molt plaer de la *treva* fermada entre ell i el vescomte de Rocaberti. Observi's que el document no parla de pau, sinó simplement de treva, lo qual suposa un estat de guerra amb els Ducats anterior à l'anada del vescomte a Grècia.

pels cavallers de la milícia de l'Hospital. Al front d'aquests se trobava en aquell temps, almenys per la més alta dignitat de la Ordre de què acabava d'ésser investit, el famós Gran Mestre Don Joan Fernàndez de Heredia — subdit d'aquell mateix rei que havia sigut proclamat sobirà dels Ducats d'Atenes i Neopàtria — el qual acabava d'afiançar el domini dels seus cavallers en la Morea.

Aquesta península es veia dividida quan els Hospitalers se presentaren en ella, entre l'arquebisbe de Patraix (Patras) que's mantenia independent sota la sobirania del papa, la castellania de Corent (Corinto), governada pel florentí Rayner Acciajuoli, els territoris d'Argos i Nauplia en poder dels Enghien, les petites baronies de Veligosti, Damala i Chalandritza de que era senyor Centurione Zaccaria, les d'Arcàdia i Saint Sauveur, i cap al sur les possessions de Coró i Modó (Corone i Motone) que Venècia senyorejava, i eren com les nines dels ulls de tots els seus dominis de Grècia. Ademés en el cor mateix de l'antic Peloponès, rodejat d'enemics i defensat pels enlairats cims del Taigetus, i pel valor de sos indomables habitants que mai reconegueren de bon grat la dominació llatina, s'extenia el despotat grec de Misithra, de que ja hem parlat abans, breçol del renaixement de l'esperit helènic, el qual sota l'hàbil govern dels Cantacuzenos, anava guanyant terreny de dia en dia a despeses dels dividits barons francs. En mig de tan diverses sobiranies instalaren la seva els Hospitalers, mercès a ben encertades negociacions diplomàtiques amb la reina de Nàpols, senyora titular més que efectiva dels territoris que aquells barons francs encara posseïen. Aquestes negociacions sols se referien al domini reial de l'Acaya, propiament dita, o sigui a tota la península moreòtica, excepte el despotat grec de Misithra, la castellania de Corent, l'arquebisbat de Patras i les colonies venecianes. La cessió de la reina Joana completava els dominis que l'Hospital posseia ja en Romania, en virtut del repartiment de terres fet pels creuats després de la conquista de Constantinoble, en el qual varen ésser també compreses les tres ordres militars de l'Hospital, del Temple i dels Teutònics. A conseqüència d'açò l'Hospital tenia una comanda en la Morea. No eren doncs nous en ella els cavallers de l'ordre de Sant Joan de Jerusalem. Com els Templers i els Teutònics havien pres, ademés, quatre féus en son territori, ja des de l'època de la conquista, i quan la dissolució de l'ordre del Temple, anaren a raure en ells les possessions d'aquesta darrera. En la descripció territorial de 1304 trobem dos castells de la Morea perteneixents a l'Hospital. Més tard el papa Ignocent VI proposà la traslació de la seu de l'Ordre des de Rodes, aon la tenien des de 1307, al Peloponès, encarregant-li la seva defensa contra els Turcs. Açò és lo que cabalment intentà portar a cap, com veurem, d'una manera definitiva i efectiva, el Gran Mestre aragonés.

Els Hospitalers en els Ducats.

Tampoc era desconeguda en els Ducats la famosa milícia de Sant Joan. A la comanda de la Morea, ne corresponia almenys un altre en el ducat d'Atenes, fundada també com aquesta, després del repartiment de l'imperi de Constan-

tinoble (1). Aquestes dues comandes gregues — la moreòtica i l'atenesa — donaren algun cop senyals de vida en els afers internacionals de l'Ordre. Quan en novembre de 1375 va ésser convocada a Avinyó una assemblea dels principals dignataris de l'Ordre de l'Hospital, que fou presidida per l'Heredia en sa qualitat de lloctinent del gran Mestre, per a tractar del passatge a Romania que's decidí per a l'any 1377, se fixà aleshores el contingent dels cavallers amb el qual havia de contribuir cada priorat. Al ducat d'Atenes li tocaren dos, lo mateix que a la Morea, ocupant les dues encontrades, en aquesta prestació, el darrer lloc entre tots els estats d'Europa (2).

No coneixem puntualment l'organització ni l'història de l'Ordre de l'Hospital durant la dominació dels Catalans a Grècia. Aquests la trobaren ja allí establerta, perquè com acabem de dir, la seva instalació arranca dels primers temps de la conquista franca. Sols ens han arribat alguns noms isolats de comanadors i preceptors d'aquest període, els quals posaremací com una petita contribució a l'història dels Hospitalers a Grècia. Sembla que havia en els Ducats a les darreries del segle XIV dues comandes: la d'Atenes i la de Sucamono. El primer comanador de la atenesa, de que tenim notícia en aquesta època, és Lope de Pomar, que fou nomenat en 1340 (3). El segon és Ramon de Mallorca que deixà en 1382 sa comanda de Tortosa per la d'Atenes. Va ésser exempte del pagament de les responsions d'aquestes comanadories durant dos anys (4). En 1347 trobem com preceptor de la mateixa comanda a Guillem Alfonsez (5). La seva descendència es quedaria a la capital de l'Atica, després de l'expulsió dels Catalans, car a principis del XV segle apareix en dita ciutat un sacerdot llatí anomenat Alfonsez, que copià alguns vells codis grecs (6). Representant a Atenes del preceptor Alfonsez ho fou en la mateixa època l'aragonés Arias de Lema (7). A Tebes sembla que l'Ordre tenia una procuració. En 1368 la desempenyava en Berenguer Soler de dita ciutat, personatge molt conegut per les persecucions que va sufrir de part de l'usurpador Pere de Pou. En 1368 el rei de Sicília li permeté fruir de les rendes i productes que l'Ordre posseia en els Ducats (8).

La segona comanda fou la de Sucamono, com se llegeix en els nostres documents, o Sykaminos (Συκάμινος) en grec. El punt d'apoi més fort de l'Ordre de l'Hospital en el ducat d'Atenes era'l castell d'aquest nom, el qual jugà un paper molt important en temps dels Acciajuoli. Se presenta per primera vegada en l'història de la Grècia catalana en el temps de l'anexió. En 1381 la reina Sibilia d'Aragó demanava al mestre Heredia que concedís dita comanda a En Berenguer

(1) DELLAVILLE LE ROULX: *Les Hospitaliers à Rhodes.* París 1913, p. 201.
(2) Ibidem, p. 180.
(3) HOPF: *Griechenland,* VII, 434.
(4) DELLAVILLE-LE-ROULX: *Les Hospitaliers,* 211.
(5) HOPF: *Griechenland,* VII, 439.
(6) Spyr. P. LAMBROS: 'Αθηναῖοι Βιβλιογράφοι, καὶ κτήτορες κωδικῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας, p. 71. Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός. 'Ετος Ϛ, 'Εν 'Αθήναις, 1902.
(7) HOPF: *Griechenland,* VI, 439.
(8) Arch. de Palermo, Reg. Canc. VII, 194. Messina 28 maig 1368 (D. de l'O. C.).

Batlle, en atenció als serveis prestats per sos parents i amics [1]. Els parents a que's refereix la nostra reina serien tal volta els Batlles de Tebes, establerts allí des de'ls primers dies de la conquista. Un Jaume Batlle figura en l'armistici de 1321. En l'època en que'ns trobem, quan se disposava'l nostre Berenguer Batlle, el futur comanador de Sucamono, a treslladar-se a Rodes, fou despullat de tot quant havia per una nau de Genovesos, en el canal de dita vila [2].

El castell de Sucamono estava quasi intacte fà una quarentena d'anys [3]. Se troben ses ruïnes damunt d'una coma, a no gaire distància de la illa d'Eubea. A sos peus s'alça l'humil llogaret del mateix nom, vers l'oest de l'Oropos, i al nord de l'Atica, a les vores de l'Asopos. Sa població consta escasament d'un centenar d'habitants. Després de la caiguda del ducat català en poder dels Florentins, s'establí en aquell important castell l'Antoni Acciajuoli, que devia ésser duc d'Atenes. Més tard hi vingué son cosí Franco Acciajuoli. L'encontrada de l'Oropos era habitada en el segle XIV per Albanesos, i els cavallers de Sant Joan se veien molt sovint molestats per les seves incursions i les dels Turcs. Tal era la situació de l'Ordre de l'Hospital en la Morea i en els Ducats d'Atenes i Neopàtria, quan apareix en sa història el Gran Mestre Heredia.

El Gran Mestre, D. Joan Fernàndez d'Herèdia.

Cap figura espanyola va arribar a assolir en el segle XIV una significació tan considerable com D. Joan Fernández d'Herèdia (Munébrega: 1310-1396) [4], les despulles del qual foren traslladades des d'Avinyó, aon morí ja en gran vellesa, a la vila de Casp, aon foren depositades en magnífic mausoleu, per desgràcia avui bastant mutilat (figs. 12, 13 i 14). Ell i el gran cardenal Gil d'Albornoz, esdevingueren en certes ocasions els vertaders directors dels destins del Pontificat, mes la vida de l'Herèdia té encara una major amplitut internacional, car ella és com un compendi de tota l'història política d'Europa en el segle XIV.

Noble representació del gentilhom d'alta naixença, de caràcter emprenedor i cosmopolita, afavorit dels papes i dels reis, asciençat predecessor dels grans Mecenes del Renaixement, apassionat dels llibres i de les lletres, fastuós i de mires alhora atrevides i enlaïrades, tossut en sos determinis com a bon aragonès, i com cap aragonès enamorat de la seva llengua de la què feu l'únic ins-

(1) Arx. Cor. Aragó. Saragoça 2 abril 1381 (D. de l'O. C.).

(2) Arx. Cor. Aragó. Doc. 2 març 1379 (D. de l'O. C.).

(3) Mercès a la diligència del nostre bon amic d'Atenes, Jordi Maurakis, poguérem haver fa uns nou anys una fotografia del castell i vila de Sucamono, deguda a l'apotecari d'aquella ciutat Rinaldos Viagini; mes, per desgràcia, ha quedat inutilitzada. Sobre Sucamono, vid. W. MILLER: *The Latins in the Levant*, p. 239, 310-316, etcètera. GREGOROVIUS: *Gesch. der Stadt Athens*, II, 291. — *Revue de l'Orient Latin*, III, 655.

(4) Les fonts principals i especials per a estudiar la seva història, a més de les obres de caràcter més general, com les de Zurita, Funes, Vertot, etc., són les segĂ¼ents: HERQUET (K.): *Juan Fernandez de Heredia*. Mühlhausen in Thuingen 1878, in 8.º; *Der Johannitergrossmeister Heredia und seine literarische Bedeutung. Zeitschrift für allgemeine Geschich'e, Kultur, Litteratur, und Kunstgeschichte*, 1887. Heft X, p. 769-792. — A. MOREL-FATIO: *Chronique de Morée aux XIII*e *et XIV*e *siècles*. Genève. 1885. — A. RUBIÓ I LLUCH: *La lengua y la cultura catalanas en Grecia.* «Homenaje a D. Marcelino Menéndez y Pelayo», Madrid, 1899. II, 95; *Documents per la història de la cultura catalana migeval*, INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. Barcelona 1908; *Bibliografia sobre les publicacions de Serrano Sans i J. Delaville-le-Roulx*, ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, MCMXIII-XIV; p. 787. — Francesco NOVATI: *Epistolario de Coluccio Salutati*... Roma, 1893, II, 291. — Manuel SERRANO Y SANZ: *Vida y escritos de D. Juan Fernández de Heredia*... Zaragoza, 1913.—J. DELAVILLE-LE-ROULX: *Les Hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de Naillac* (1310-1421). París, 1913; *Les Archives de l'Ordre de l'Hôpital dans la péninsule ibérique*. París, 1893. — Mario SCHIFF: *La Bibliothèque du Marquis de Santillana*. París, 1905.

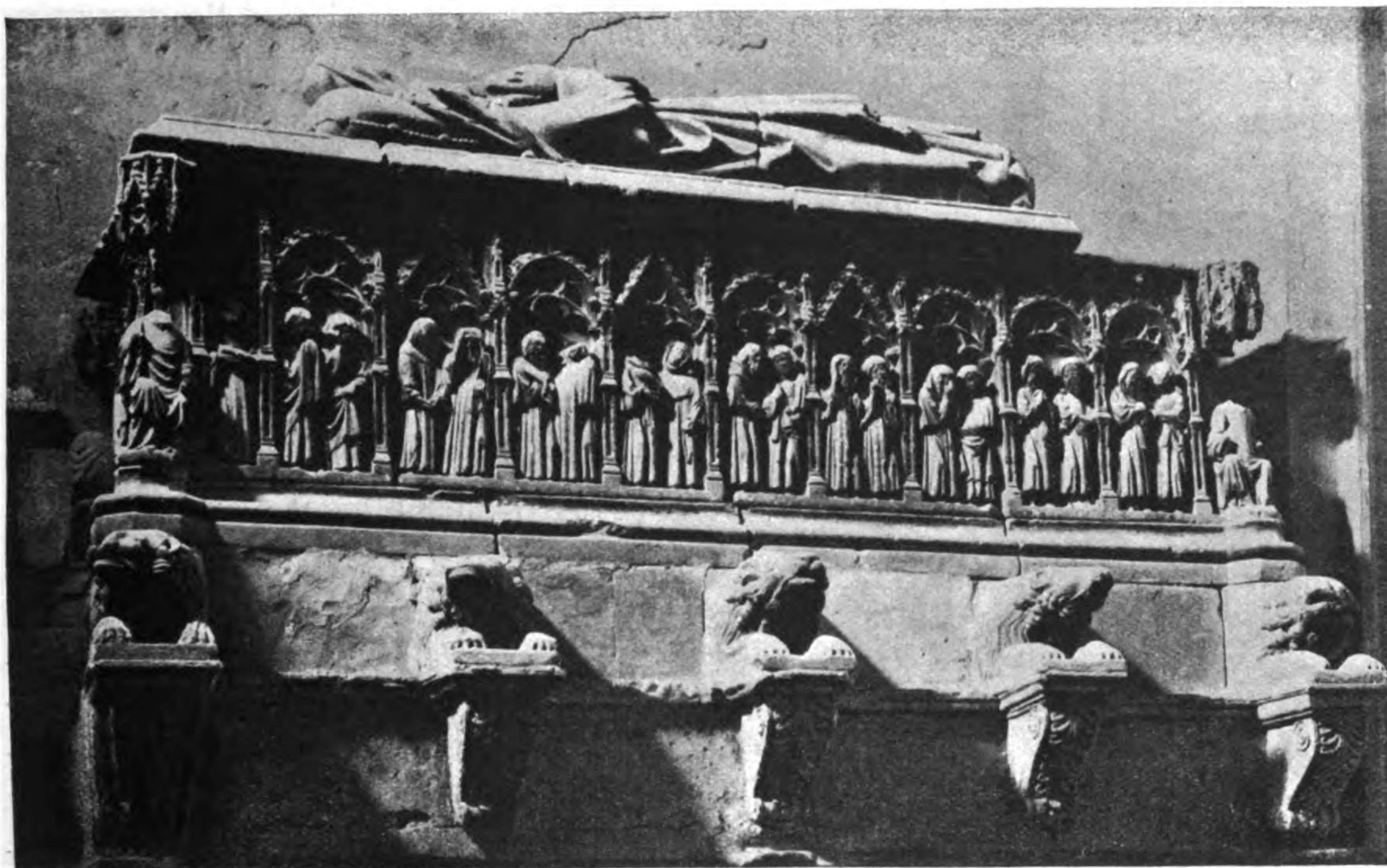

Fig. 12. — Sepulcre del Gran Mestre Herèdia a Casp

trument de ses grans empreses literàries, devorat per l'ambició i per l'afany de l'engrandiment de sa família, fou l'Herèdia un polític i diplomàtic de primer ordre, fins al punt de que més d'una vegada esdevingué l'àrbitre dels destins de l'Europa cristiana, i compartí amb son sobirà el rei Pere III la direcció dels més ardus negocis de l'estat. L'activitat política del nostre gran Mestre és realment maravellosa, i àdhuc sobrepassa la del seu infatigable sobirà. Combaté no sens glòria, en quasi tots els camps de batalla de l'Europa: a Crecy, i just els murs de València; a Lluchmajor, aon perdé el rei de Mallorca sa corona i a Poitiers, aon perdé ell sa llibertat, caïent en poder del príncep Negre, i dugué a les hosts de Catalunya i Aragó a la victòria, contra les de Castella, en el combat d'Araviana; lluità amb albanesos i turcs a Lepant i l'Albània, i coronà aquesta vida heròica d'almogàver, amb una de les expedicions navals més magnífiques del seu temps, retornant a Roma com almirall la cort pontifical desde les costes de la Provença, portant pels carrers de la Ciutat Eternal la senyera de l'Església, al front del triomfal seguici que acompanyava a Gregori XI. La seva activa vida diplomàtica és impossible condensar-la en poques línies. Fou l'home de confiança de sis papes, desde Clement VI (1342-52), fins a Clement VII (1378-94). Sobretot Ignocent VI (1352-62) l'afavorí amb les més altes dignitats i el feu governador d'Avinyó. Els murs de la ciutat pontifical foren per ell restaurats i enfortits, i al seu braç degué aquesta més d'un cop la seva salvació. En

les guerres amb les Unions d'Aragó i València, i en la llarga i perfidiosa que tingué el nostre Pere III amb el de Castella, guerra que posà en perill fins la existència nacional de la Confederació, lleial vassall i savi conseller de son senyor, contribuí molt l'Herèdia a la pacificació de la terra, i amb la seva hàbil diplomàcia aixecà contra el crudel rei castellà una poderosa lliga d'enemics.

Fou també l'home de confiança de dos reis d'Aragó, Pere III i Joan I, prop dels quals se guanyà no sols el títol de conseller polític, sinó també el d'adoctrinador literari. L'amistat intel·lectual que amb ells el lligà, sobre tot amb el segon, al qual inicià en el camí del Renaixement, esdevingué encare més íntima que la que l'uní amb l'humanista florentí Coluccio Salutati. L'afició del rei Joan I envers els autors clàssics, a l'Herèdia deu principalment ésser atribuïda.

Sembla impossible que amb una vida tan agitada d'home d'estat com portà'l Gran Mestre aragonès, li sobrés encara temps per a consagrar-se a les lletres; car la seva original fesomia està demés realçada per aquest aspecte. En ell sorprenem un dels més curosos recercadors de llibres exquisits i el promovedor de traduccions d'autors de tota mena: un bibliòfil intel·ligent i insadollable; un amic il·lustrat de l'antiguitat, i el primer que hagi fet traduïr a una llengua vulgar un historiador grec i un cronista bisantí. L'únic vestigi d'hellenisme i bisantinisme que apareix en la literatura espanyola de l'Edat Mitjana es deu al Gran Mestre aragonès; i no hi ha dubte que en aquesta anticipada direcció, representada per les versions de Plutarc, Zonaras, i qui sap si també de Tucidides, hi tingué molta part el seu sejorn de prop de quatre anys a Rodes i a la Morea. En el seu interessant boldró d'obres clàssiques o relacionades amb l'Orient, s'hi veu sempre com l'obsessió de la Grècia antiga i bisantina, com el desig de fer-la coneixer als seus contemporanis, i s'hi sent bategar el record viu de la visió d'un país exòtic i gloriós, que li degué causar una impressió profundíssima. Mercès a aquest impuls s'anticipa gairebé un segle i mig, bé que en més modesta esfera, a aquells sabis bisantins, que cuberts encara amb la pols de les runes de Bizanci, traslladaren a les ciutats d'Itàlia les despulles de la vella civilització grega.

Dona també assenyalat relleu al segell de cosmopolitisme que caracteritza la figura de l'Herèdia, la seva participació política en els destins de Grècia, quan va tractar de portar a cap, ja en sa vellesa, la conquista i domini de la Morea per a la seva Ordre, somni de tota la seva vida [1], vana i desastrosa quimera de la que foren les primeres víctimes els mateixos Hospitalers. Si un sentit més nacional de la seva política hagués endreçat sos pasos, tal volta haguessin pres un camí molt diferent els destins de la dominació catalana a Grècia. Mes es donà llavors l'inexplicable anomalia que els tres amos de la Grècia continental i peninsular, que per una extranya coincidència històrica arribaren al

(1) Tres cops la intentà: en 1377, en 1384 i en 1389.

Fig. 13. — Estatua jacent del Gran Mestre Herèdia

mateix temps a dominar-la, tots tres originaris d'una patria comuna, els Catalans, els Navarresos, i el Mestre Herèdia, vinguessin tots tres a les mans en extrangera terra, en compte de combatre plegats contra els enemics comuns, els

Grecs i els Turcs. L'Herèdia fou el segon senyor de la Morea d'origen espanyol després de l'infant deMallorca; mes ¡quina diferencia entre l'un i l'altre! Aquest darrer se sentí sempre català i feu aliança estreta amb els seus compatriotas d'Atenes; aquell sols pensà en els interessos de la seva Ordre, i més que aragonès i català se sentí Gran Mestre de l'Hospital, seguint a Grècia una política distinta de la que li corresponía adoptar com antic súbdit del rei d'Aragó, encara que la dignitat de que estava revestit, el feia en realitat completament independent de sa jurisdicció.

No vol dir això que l'Herèdia dirigís o ordenés personalment l'invasió dels Ducats pels Navarresos i els Hospitalers. Cabalment quan l'antiga companyia de D. Lluís d'Evreux fou cridada a la Morea (1378), acabava ell de caure presoner en poder dels Albanesos. Dita invasió, realitzada probablement en la primavera de 1379, coincidí amb el seu rescat (20 de maig de 1379) [1], i tenim motius per a creure que en la tardor d'aquest any se trobava ja a Rodes [2], des d'on ja no's mogué fins el 9 d'abril de 1382, que sortí d'allí per a retornar a Avinyó. En aquesta data els Navarresos, sense abandonar per complet els Ducats, havien fet de la Morea, ja evacuada pels Hospitalers des d'agost de 1381, el centre principal de sa hegemonia política. Com veurem més endavant, el probable promotor de la guerra que els Navarresos i Hospitalers feren als Catalans de Grècia, va ésser el prior de Tolosa, Gauchier de la Bastida; però açò no lleva a l'Herèdia de la responsabilitat en que com cap principal de l'Ordre va incorrer, al permetre la continuació d'aquesta guerra entre els seus cavallers i els súbdits del seu antic sobirà, el rei Pere III d'Aragó, de qui fou sempre tan respectat, i és amb plena justícia que aquest se li queixà més d'una vegada de la seva inexplicable conducta [3].

Herèdia és nomenat Gran Mestre de l'Hospital.

El 29 juliol 1377 moria a Rodes el gran Mestre de l'Hospital Robert de Juilly, tres anys després de la seva elevació al magisteri. El capítol de l'Ordre a l'ensendemà designà com successor seu al fins aquell dia castellà d'Amposta, D. Joan Fernández d'Heredia, i és de presumir que en aquella designació se tingués en compte la gran influència de que fruïa en la cort pontifícia. Era el primer espanyol i el primer de nació catalana, — com s'anomenaven en aquell temps a tots els naturals del regne d'Aragó [4], — enlairat a tan alta dignitat. Quan ell sapigué sa elecció, vers la fi de l'estiu, se trobava a Itàlia. Acabava llavors de conduir a Roma al papa, i lliure d'ací en endevant de tota cura per aquest costat, s'ccupava d'organitzar el *passagium* a Romania, com així se designava l'expedició a Morea, que, segons abans hem dit, va ésser sempre un

(1) DELLAVILLE-LE-ROULX: *Les Hospitaliers à Rhodes*, p. 204.

(2) Ho posa fora de dubte un document datat a Rodes el 7 octubre 1379, per el qual el gran Mestre concedeix a Fra Martí de Lihori la castellania d'Amposta. Arx. Cor. Aragó, Reg. 988, f. 1.

(3) Arx. Cor. Aragó. Barcelona 10 setembre 1380 (D. de l'O. C.).

(4) Els «Giornali Napolitani» en Muratori, XXI, diuen: «In questo anno (1376) ancora il gran maestro de Rodi *di nazione Catalano*, passo da Napoli.» — K. HERQUET: *Juan Fernández de Heredia, Grossmeister des Johanniterordens*. Mühlhausen, 1878, p. 2.

Fig. 14. — Escut del Gran Mestre Herèdia en la seva tomba

dels seus més fervents desitjos per a realçar el prestigi i el poder de l'Ordre, a la qual consagrà quasi sa vida entera, i la creu de la qual es barrejà després amb les torres del seu escut. En 21 novembre 1377 obrant ja com Gran Mestre, l'Herèdia es trobava a Nàpols, on s'explica sa presència pels preparatius del *passatje*, aquesta ciutat havent estat designada com punt de concentració dels reforços arribats d'Occident (1).

Cessió de la Morea als Hospitalers.

Era igualment a Nàpols que l'autorització del titular del principat d'Acaia, sense la qual no's podia res fer, devia ésser obtinguda. Convé recordar ací que en 1356 Robert II d'Anjou-Tarentol, príncep de la Morea o de l'Acaia (1346-1364) (2), que amb els dos noms se coneixia indistintament aquell domini, s'era oposat a la venda de dit principat, proposada a l'Ordre, per Jaume de Savoia. Després d'ell Felip III, son germà i successor, l'havia legat al morir a son nebot, Jaume de Baux, nat de Francesc de Baux, duc d'Apulia, i de Margarida Anjou-Tarentol, germana d'aquells dos prínceps. Els barons de la Morea no acceptaren de cap de les maneres aquest pretendent, i proclamaren la reina Joana de Nàpols (1374). Aquesta acceptà i cedí tot seguit el seu nou domini al seu quart marit Ot de Brunswick; mes en tal decadència estava l'antic brillant principat dels Villehardouin, que aquell a son torn va arrendar-lo per cinc anys als Hospitalers, els quals feia temps que, a instància del Pontificat, com ja hem indicat

(1) L'Herèdia era encara a Nàpols el 6 decembre de 1377. J. DELLAVILLE-LE-ROULX: *Les Hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de Naillac* (1310-1421). París, 1913, p. 199. Les troballes d'aquest il·lustre i malaguanyat amic nostre en l'arxiu de Malta han donat molta llum sobre els fets de l'Herèdia i dels Navarresos en el principat de la Morea.

(2) HOPF: *Chroniques*, p. 199.

abans, desitjaven traslladar el centre de llur govern des de l'illa de Rodes al continent grec i sobre tot a la Morea. El preu de l'arrendament fou 4,000 ducats anyals pagadors a la reina Joana. El fet no és nou en l'història de la Grècia franca. Com ara la pàtria d'Agamenon i Nestor, hem vist ja [1], que vers l'any 1370, amb motiu d'una prosaica reclamació de dot, se posà a preu i es tragué a l'encant per uns 95,000 florins d'or, la terra plena de recorts gloriosos que constituïa els Ducats catalans.

Es designava en aquesta època amb el nom de principat d'Acaia el conjunt de posessions de la península moreòtica que estava encara en mans dels llatins, i que provenien del repartiment de l'imperi grec fet després de son esfondrament pels cabdills de la quarta creuada. Mai com en l'època en què els Hospitalers es presentaren en el Peloponès, se trobà tan dividida i quebrantada la dominació franca creada per les conquistes de Godofrid de Villehardouin i Guillem de Champlitte. Ja hem fet abans la descripció geogràfica dels petits estats i colònies que en aquell temps el constituïen. L'ocasió no podia ésser més propícia per a establir-se en la península, i els Hospitalers l'aprofitaren.

Herèdia en la Morea.

L'Herèdia partí de Nàpols a la fi de 1377, i va fer vela directament, segons totes les probabilitats, cap a la Morea. Sabem que el 24 d'abril ell se trobava en la Romania inferior, per consegüent, en territori del Peloponès, tal vegada a Kalamata [2]. Que abans s'hagués detingut a Rodes, no és verosímil, car no és probable així mateix, que allí pogués trobar cap ajuda per la seva expedició [3].

Pere III s'oposa a que vagin a la Morea els Hospitalers dels seus regnes.

L'empresa del Gran Mestre tingué també ressò a Catalunya i ja en la primavera de 1378, en l'època mateixa en que havía posat peu en la Morea, se disposaven a traslladar-se-hi distingits Hospitalers del regne d'Aragó, per a prestar ajuda a l'antic castellà d'Amposta. Un d'ells fou el noble en Guillem de Guimerà, contemporani del Gran Mestre Herèdia, antic cavaller i més tard governador del Rosselló, i comanador successiu de l'Ordre de l'Hospital a Montçó, Horta, Tortosa, Grañena i Barberà, el qual aconseguí també més endavant l'alta dignitat de prior de Catalunya [4] (1341-1395). Quan el rei Pere III sapigué que aquest antic conseller seu i altres companys, per requesta del Mestre de Rodes, se'n volien anar a ell, els prohibí terminantment que ho fessin, i fins els amenaçà amb despullar-los de totes les rendes de llurs comandes [5].

(1) *La Grècia catalana des de* 1370 *a* 1377, p. 406.

(2) Així creu En Delaville que s'ha de interpretar el nom d'Aondiça o Abondix, aon l'Herèdia data dos documents.—Arx. de Malta, div. I, vol. 16, n. 56, i vol. 48, f. 108 v. *Les Hospitaliers à Rhodes*, 202.

(3) HERQUET: *D. Juan Fernández de Heredia*, p. 68.

(4) DELAVILLE-LE-ROULX: *Les Hospitaliers à Rhodes*, p. 121 i 122. *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, VI, 350. En el cas de que fos el mateix el prior de Catalunya del seu nom, havia d'ésser de igual edat que el Mestre Herèdia, que morí en 1396. Dellaville creu que podria ésser que es tractés d'un nebot del nostre Guimerà; mes, suposant-lo contemporani de l'Herèdia, no té res d'inverossímil que acabés sos dies en aqueixa dignitat i en tan gran vellesa com aquest.

(5) Arx. Cor. Aragó. Barcelona 10 maig 1378 (D. de l'O. C.). En altre document de la mateixa data, Pere III sabidor de que alguns frares de l'Hospital es volien eixir secretament de sa terra per a anar al Mestre de Rodes, ordena al governador del Rosselló i Cerdanya que guardés tots els passos i prengués les persones i confisqués els béns dels fugitius. Ibidem.

Conquista de Lepant per l'Herèdia, qui cau presoner dels Albanesos.

Els barons i principalment l'arquebisbe de Patraix van rebre amb els braços oberts a aquell distingit soldat que els semblava devallat del cel per a socòrrer i ordonar el seu tresbalsat país, com se vulla que ells veien en l'Ordre la millor defensa que els podia venir contra els Turcs, que de dia en dia s'anaven fent més poderosos i perillosos per als senyors llatins de les dugues bandes de l'istme. Molt aviat se li presentà ocasió al nostre Gran Mestre de mostrar son esperit emprenedor i bel·licorós.

Una nova i vigorosa raça d'invasors acabava aleshores de presentar-se davant de la Morea, reivindicant la posessió del país contra'ls detentors de les darreres desferres dels Francs. Des de la caiguda del despotat de l'Epirus i de l'establiment damunt dels seus restes de dos principats albanesos, el nord de l'Acaia havia estat amenassat per les immigracions albaneses així com per les invasions dels Turcs. A l'any següent a l'entrada en el Principat dels cavallers de l'Hospital, un dels dos cabdills de la novella Albània, Ghin, o sigui Joan Buas Spatas, que s'era fet amo de les possessions de la casa rival dels Liosa en Arta, unint la Etolia i l'Acarnania sota el seu govern, s'apoderà de Lepant, destruïnt per tant el darrer baluart de la sobirania angevina en la Grècia continental. Per més de vuitanta anys les flors de lliri havien onejat damunt el triple mur del seu fort castell. Des de aleshores un cabdill albanès dominava, a l'altre banda de l'estret, una de les claus del golf de Corent [1].

L'Herèdia va creure que aquest afront havia de rentar-se; és per açò que travessant el golf des de Patraix, de la qual ciutat era arquebisbe Pau Foscari (1376-1394), que li va prestar molt poderós auxili, va caure sobre Lepant i l'arrebassà als enemics, després d'una perfidiosa resistència. Més la seva presó en mans del príncep Negre, després de la batalla de Poitiers, no el va fer més prudent. Ficant-se esbojarradament en el bell cor de un país contrari i desconegut, amb l'objecte de conquistar la ciutat d'Arta, sèu del despotat i residència del príncep albanès, va ésser derrotat per aquest i portat catiu a sa presència. Era Bua Spatas un cabdill valerós i actiu, brillant en obres i paraules, arrogant per sa bellesa; però sense grandesa d'ànima, i sense cap vacilació va vendre'l venerable presoner als Turcs [2]. Sols faltava aquesta darrera prova en la romancesca vida del noble prohom aragonès.

Lepant, apesar de tots els esforços dels cavallers, ajudats per l'arquebisbe de Patraix, va caure de nou en poder del temible Spatas. La captura del Gran Mestre que els historiadors col·loquen generalment en 1379, tingué lloc, en realitat, en l'estiu de 1378, com se vulla que fou ja coneguda a Florença des del 28 setembre 1378 [3]. Ella posà fi a una ràpida expedició, començada sota

(1) W. MILLER: Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204-1566). Μετάφρασις Σπυρ. Π. Λάμπρου. Ἐν Ἀθήναις. 1909-1910, p. 439 i 440.
(2) Ibidem, p. 440.
(3) DELAVILLE-LE-ROULX: *Les Hospitaliers*, p. 203, nota 3 en dóna les proves.

tan brillants averanys i de la que l'història ens ha conservat sols els sumaríssims detalls que acabem d'esmentar. La versió aragonesa de *La Crónica de Morea*, compilada per ordre del'Herèdia i terminada el 24 octubre 1383, que afegeix un considerable complement, des de 1305 a 1377, al llibre de la conquista del dit Principat, se deté precisament en el moment de l'adquisició de l'Acaia pel nostre gran Mestre. Sembla com si al compilador no li hagués plagut de consignar l'expedició i la captura de l'Herèdia, episodi pcc a propòsit per a realçar son prestigi.

Rescat de l'Herèdia per l'Ordre.

Al saber la presó del Gran Mestre, els cavallers hospitalers sols tingueren la preocupació del seu rescat. Quan i de quina manera aquest es realitzà, és difícil d'averiguar pel silenci o les contradiccions dels historiadors de l'Ordre. Mes com res d'açò fa al nostre cas, ens limitarem a dir ací que per fi de comptes el rescat fou procurat per l'Ordre mateixa, i que vers el febrer de 1380 va tenir-se a Valenciennes una assemblea per a resoldre els medis i camins per a recollir la quantitat exigida [1]. L'Herèdia, doncs, no restà presoner, com ho afirma Bossio [2] fins a 1381. En realitat va recobrar sa llibertat molt més aviat. Ens consta, en efecte, que el 20 de maig de 1379 el Gran Mestre era ja a Clarença, i abans del 23 de setembre, a Rhodes [3]. Els pretenguts tres anys de captivitat deuen, per tant, ésser reduïts a menys d'un any.

Molt abans de les troballes den Delaville-le-Roulx a l'arxiu de Malta, ens havia ja permès rectificar als historiadors de l'Ordre de Sant Joan de Jerusalem un curiós document de la nostra cancilleria, que porta la data del 2 agost 1379. En aquest dia el rei Pere III tenia ja notícia a Barcelona de la deslliurança del seu vell amic, i el felicitava xardorosament per ella, pregant-lo ademés que retornés als seus regnes tan prompte com li fos possible, car l'havia molt a menester [4]. El rei li envià sa lletra per medi del frare de l'Hospital fra Johan Sarnes, qui es traslladà amb aquest objecte a Romania [5].

(1) DELAVILLE-LE-ROULX: *Les Hospitaliers à Rhodes*, p. 206. Arx. de Malta, div. I, vol. 48, f. 1 b 27 b i 34 b.

(2) BOSIO: *Dell'istoria della sacra religione e illma. melitia de S. Giov. Gierosolimitano*. Roma, 1629, II, 128.

(3) DELAVILLE-LE-ROULX: *Les Hospitaliers à Rhodes*, p. 206. Arx. de Malta, 46 bull., IX, f. 766, div. I, vol. 16, n. 5.

(4) Arx. Cor. Aragó. Barcelona 2 agost 1379 (D. de l'O. C.): «Nos por algunos grandes afferes que tocan gran proveyto nuestro e de nuestro Regno vos hauemos mester, porque vos rogamos como mas affectuosamente podemos que vingades nos al mas ayna que podredes.» Per un altre document del mateix arxiu de 7 octubre de 1379, sabem també que el Gran Mestre, tot-seguit després del seu rescat, se'n anà a Rodes. El 13 maig 1382 el rei Pere encara el creia a Rodes. El 20 març del mateix any l'escrivia interessant-se pel rei d'Armènia, près pel soldà de Babilònia. Arx. Cor. Aragó (D. de l'O. C.). Durant sa estada a Rodes l'infant Joan li demanà una grossa compilació històrica que havia fet escriure (tal vegada la *Crónica de los Conqueridores*). RUBIÓ I LLUCH: *Documents*, I, 327. Saragoça 12 febrer 1382. (D. de l'O. C.). El 9 abril 1382 l'Herèdia s'embarcà cap a Occident deixant l'illa de Rodes, i el 13 de juny arriba a Barcelona (DELAVILLE, p. 214). El 13 juliol ja consta sa presència a Avinyó.

(5) El nostre arxiu ens dóna també la notícia de l'existència d'un Joan Fernández d'Herèdia, net del gran Maestre. El 26 desembre 1377 l'infant Joan rebia a dit masip com a familiar seu en atenció als «assenyalados e grandes servicios que l amado consellero nuestro el castellano d Amposta vuestro abuelo ha feytos e continua fer al senyor rey nuestro padre e a nos...» Arx. Cor. Aragó, Reg. 1,763, f. 148. Aleshores el Gran Maestre es disposava a passar a la Morea. Tal vegada sia aquest jove fill d'un altre Joan Fernàndez d'Herèdia — qui ho era a son torn del gran Maestre — el qual des de 1351 a 1358 va ésser comenador de Miravet. Madrid, Reg. d'Amposta, III, f. 68 b, i IV, f. 80 b. (Vid. DELAVILLE, op. cit., p. 205, nota, i HERQUET, op. cit., 85.)

Els Hospitalers asseguren sa dominació en la Morea.

Mentres la detenció de l'Herèdia, el poder de la Ordre fou exercit pel gran preceptor, Bertrand Flotta de Saint-Sauveur († 20 març 1382), que perteneixia al comtat de Niça, personatge molt influient [1], i sota sa presidència se reuní a Rhodes, durant el cativeri del gran Mestre, un capítol dels cavallers hospitalers, el 20 febrer 1379, el qual se consagrà a la ordenació i millorament de dita Ordre, tant en els afers interiors com exteriors. Respecte d'aquests darrers l'atenció dels Hospitalers s'adreçà a restablir en la Morea sa dominació, malgrat el mal resultat de l'expedició. Amb aquest objecte enviaren des de Rodes tots els esforços disponibles, sota el comandament del frare Thomas de Cochona. Aleshores Hesso Schlegoltz fou nomenat governador o batlle de la Morea [2] i fra Rostany de Leonissa, castellà de Kalamata: Antoni Mazarella guarní el castell del port de Zonklon (Navarino) en nom de l'Ordre, i Angel de Perusa, un dels capitans a sou dels Hospitalers, fou encarregat de la defensa de Lepant. Al mateix temps, el frare hospitaler Eustachio Haste, que devia fer un paper important en l'Orient, emprenia molts viatjes a Corent per a decidir a son senyor Rayner Acciajuoli a aliar-se a l'Hospital contra'ls Albanesos, a la sao els seus més temuts enemics [3].

Aparició de la Companyia navarresa.

Entre les gents d'armes soldades per l'Ordre de l'Hospital, per a consolidar sa dominació en la Morea, apareixen de sobte isolats escamots de la Companyia navarresa, que fa en aquesta època (1378) sa primera i inesperada presentació en la Morea. Tot quant se refereix a ella és sumament obscur; però de totes passades les darreres recerques ens permeten fixar alguns fets capitals, als quals dedicarem el següent capítol.

VI

La Companyia navarresa en Grècia

Origen de la Companyia navarresa. — L'infant Lluís d'Evreux adquireix per matrimoni el Ducat de Duraç. — Antecedents històrics d'aquest Ducat. — Expedició de Lluís d'Evreux a l'Albània. — Principals cavallers de la Companyia navarresa. — Son embarc a Tortosa (1376). — Mort de l'infant Lluís a Duraç (1377). — La Companyia navarresa ofereix sos serveis a Pere III (1377). — Els Navarresos en la Morea (1378). — Els Navarresos en els Ducats (1379).

Origen de la Companyia navarresa.

Molt han fantasiat sobre l'origen de la Companyia navarresa alguns historiadors estrangers, desconeixedors de les gestes de la nostra pàtria. D'aquest punt tractàrem extensament en una obra anterior ja citada [4]; ací no hem de

(1) El 31 abril (sic) 1381 el rei en Pere III, al comunicar-se-li el nomenament de vicari en favor del vescomte de Rocaberti i son pròxim viatge als Ducats, el designa amb el nom de *capitaneo gentium armorum in partibus de la Morea* (D. de l'O. C.).

(2) Hopf: *Chroniques*, 471.

(3) Delaville-le-Roulx: *Les Hospitaliers à Rhodes*, 209. — Herquet: *Juan Fernández de Heredia*, p. 70. — Hopf: *Griechenland im Mittelalter*, II, 11.

(4) *Los Navarros en Grecia*, cap. I.

fer ara altra cosa que resumir els fets coneguts i afegir les noves notícies que sobre les vicissituts d'aquella Companyia — que devia recordar en les terres de Grècia les bassanyes realitzades setanta anys abans per la famosa Companyia catalana, — ens ha proporcionat la erudició històrica en els darrers trenta anys. Podria ésser que algun nucli d'ella es formés en la guerra entre Carles II *el Dolent* de Navarra i Carles V *el Savi* de França. En ella va pendre part l'infant Don Lluís, germà del rei de Navarra, que al front de 1,200 homens d'armes de la seva terra s'entrà per la de l'Aubèrnia, talant i robant el país que trepitjava. A l'esdevenir en 1366 la pau entre els dos monarques, les hosts de l'infant Lluís degueren trobar-se en una situació semblant a la dels catalans i aragonesos que serviren al rei Frederic de Sicília, després de la pau de Caltabellota. No sabem lo que esdevingué d'aquesta Companyia. Lo que sí coneixem és la formació d'una de nova — com més endevant ho provarem documentalment — amb motiu de la expedició a Duraç, en la qual podrien haver entrat aguerrits elements de l'antiga.

L'infant Lluís d'Evreux adquireix per matrimoni el Ducat de Duraç.

Per aquella mateixa època (1366) es va concertar el matrimoni de dit infant amb Dona Joana de Sicília, duquesa de Duraç (Durazzo), filla de Carles de Sicília, segon duc d'aquest estat, que s'anomenava també regne d'Albània. Aquestes noces obrien un nou horitzó a l'esperit cavallerívol del jove Lluís de Navarra, car els territoris que sa muller li portava en dot devia conquistar-los amb el valor de son braç i l'ajuda dels seus leials Navarresos.

Era el nou duc de Duraç fill de Felip III d'Evreux *el Bò*, rei de Navarra, (1328-1343) i de Joana de França, i germà, com havem dit, de Carles II *el Dolent*; era comte de Beaumont-le Roger i lloctinent del rei, durant les seves ausències. Va pendre també una part molt activa en els fets polítics del turbulent regnat del monarca navarrès, i en particular en les guerres amb Carles V de França i amb Pere III d'Aragó, caient presoner, en les darreres, dels Aragonesos. No és ara ocasió de referir la seva vida política, molt més havent-ne ja parlat tant d'ella els antics i els moderns historiadors del regne de Navarra [1].

Antecedents històrics del Ducat de Duraç.

Vegem ara com donaren lloc els successos de Duraç (Durazzo) i de les altres possessions dels angevins en l'Orient a l'activa intervenció de l'infant de Navarra, enllaçat amb l'última hereva de la branca menor de la poderosa casa d'Anjou, Joana, duquessa de dit estat. L'herència d'aquesta princesa en l'Albània, se trobava vinculada en la dita branca menor, la de Gravina, des de que en 1332 passà al seu poder a canvi del principat d'Acaia, cedit a l'emperatriu titular de Constantinoble Catarina de Valois i a son fill, Robert de Tarantol (Tarento). En 1333 prengué Joan Gravina els títols de duc de Duraç i senyor de l'Albània. La línia angevina de Gravina es mantingué en son nou

(1) P. Francisco de Aleson: *Anales de Navarra*... Pamplona, 1709. — José Yanguas y Miranda: *Historia compendiada del reino de Navarra*. San Sebastián 1832. — José de Moret: *Anales del Reino de Navarra*. Tolosa. E. López. 1890-1892 (12 vols.). — Pedro de Madrazo: *España. Sus monumentos y artes. Navarra y Logroño*. Barcelona, 1886, p. 450.

estat, fins que els Albanesos comanats per Carles Topia, destruïren el *despotat* grec de l'Epirus, a les vores de l'Acheloos (1358). Des de llavors l'albanès Topia prengué el títol de rei d'Albània, i des d'aquell punt així mateix pogué veure's ja pròxima la ruïna del poder angeví a Duraç. Amb les esposalles de Lluís d'Evreux amb la duquessa Joana de Duraç, terminava el govern dèbil d'una dòna, empunyant-lo mà més forta, que podia comptar demés amb l'auxili del seu germà el rei de Navarra i fins amb el del rei de França. En efecte, ja als darrers de decembre de 1365, poc abans de casar-se amb la jove duquessa de Duraç, havia rebut Don Lluís d'Evreux d'aquell, 50,000 ducats destinats a la guerra contra els Albanesos [1].

Expedició de Lluís d'Evreux a Albània. — Principals cavallers de la Companyia navarresa.

Sembla que ja des de 1369, i tal volta abans, el nou duc de Duraç se trobava a Itàlia, ja que per aquesta època comencen a canviar-se freqüents ambaixades entre ell i son germà Carles el Dolent, sens dubte pels mateixos afers de l'Albània. L'antiga ciutat de Duraç, rodejada d'aiguamolls, capital d'aquesta encontrada, se trobava llavors molt empobrida i descaiguda de son anterior benestar, mes per la seva important situació era encara molt cobejada ensems de Francs, Servis i Albanesos. Aquests darrers eren sos més temuts enemics, l'imperi servi, des de 1371, havent-se desfet, i quedat reduït a una conglomeració de petites sobiranies locals [2]. En 1368 Duraç havia ja caigut en poder de l'albanès Carles Topia. L'infant de Navarra pensà aleshores seriosament en la reconquista del seu estat, i és en aquesta època quan ja apareixen els cabdills de la Companyia navarresa, que tan famosa devia fer-se a Grècia. S'entengué l'infant de primer, en 1372, amb un cert capitost de mercenaris anomenat Ingeram de Coincy, el qual se comprometé a allistar en la Gascunya un escollit escamot de cinc-centes llances i cinc-cents arquers d'a cavall, per anar a la conquista del *regnum Albanie*, contra Carles Topia i Jordi Balsic [3]. Tot seguit Lluís d'Evreux se valgué d'altres medis i de comissaris més directes i de major eficàcia, cercant sos principals auxiliars en la seva terra d'origen.

Entre els cavallers i aventurers que varen reclutar-se a Navarra, trobem abans de tot En Joan d'Urtúbia, el futur conquistador de Tebes, i a Mahiot de Coquerel, el primer batlle navarrès de la Morea. Desde 1374, fins molt entrada la primavera de 1376 no cessen els preparatius ni el moviment de les gents d'armes, ni els préstecs de diners, demanats pel rei als rebedors, batlles i *merinos* de les muntanyes de la Ribera, d'Olite, Sangüesa, Ultrapuerto, Tudela i Bervizana. El rei volgué contribuir així mateix per sa part, en aquesta empresa, amb 100 hòmens d'armes. Formaren en l'expedició que partí de Navarra cap a Itàlia, molts cavallers, navarresos i gascons, alguns dels quals després se feren famosos en els anals de la Morea i de la Grècia continental.

(1) HOPF: *Griechenland*, VII, 34.
(2) CONSTANTIN JIREČEK: *Geschichte der Serben*. Gotha, 1918, II, 106.
(3) Doc. de l'Arx. de Nàpols, de 20 març 1372, ap. Mukuser. citat per CONSTANTIN JIREČEK: *Geschichte der Serben*. II, 109.

Entre ells apareixen allistats en els comptes de l'arxiu de Navarra els citats Mahiot de Coquerel, camarlenc del rei, amb 30 homes d'armes, i Joan d'Urtúbia, escuder del rei, que en portava 50; després, Tercellet de Hanecourt, Mahieu de Pinquegui i Joan de Han, amb 10 homens cada u; Guyot Darci amb 4; Pierres de Lacxaga, o Lassaga, cavaller, enviat per Lluís d'Evreux expressament a Navarra, per aixecar gents a ses despeses; i tot seguit després d'aquests primers, altres cavallers sense cap indicació de servents, assaber: Mossèn Risslart de Pollehai, cavaller, Garro, bailet de cambra, Miquel de Galdiano, escuder; Robinet de Pinquegui, i Ochoa Despusque, escuder [1]. A aquests cavallers gascons i navarresos s'uní el català Roger de Castellbò, amb dos escuders. Al tenir coneixement d'això Pere III, repetint la prohibició abans feta als Hospitalers dels seus regnes en semblant cas, escriví al rei Carles II de Navarra que havia sabut pel vescomte de Castellbò, al qual encarregava cert allistament de gents per a servei de la Corona, que dit Roger s'en era anat al regne de Navarra, per a incorporar-se a les gents d'armes que s'enviaven al duc de Duraç, ordonant que el dit mossèn Roger i els que amb ell anessin, fossin excluits del guiatge i saul conduit que havia donat a les companyies navarreses per a passar pels regnes d'Aragó [2]. A pesar d'això el nom de Mossèn Roger de Castellbò, figura en la llista dels que havien d'embarcar-se a Tortosa.

Embarc de la Companyia a Tortosa.

L'expedició es va preparar entre el mes de febrer de 1375 i el mes de juny de 1376. Com camí més fàcil i curt va fer el seu viatge en barques i pontons per l'Ebre, atravessant l'Aragó i Catalunya fins a Tortosa, on va embarcar-se al començ de l'estiu de 1376. Res sabem de l'època en què es trobaria a l'Albània, mes és de suposar que hi arribaria en la tardor del mateix any. El nombre total de gents, pujava, segons sembla, a uns 400 hòmens i aquest fou el darrer reforç que rebé l'infant, i constituí amb les anteriors tropes el nucli de la famosa Companyia, que no apar, per lo que de sa formació sabem, que fos molt nombrosa. Lo que sí consta és que aquesta Companyia fou originària, en sa part més principal, del petit regne pirinenc, el rei del qual es va pendre per ella més interès que el nostre Jaume II per la Companyia catalana.

Mort de l'infant de Navarra a Duraç.

Des de l'embarc de Tortosa, es perd tot rastre de la Companyia navarresa. Ignorem totalment lo que fou d'ella en el regne d'Albània. Que arribà allí i que el valerós infant de Navarra D. Lluís d'Evreux, trobà allí la mort amb la victòria, als darrers de 1376, combatent heròicament contra'ls Albanesos, plenerament ho confirmen els documents de l'arxiu de Pamplona [3]. Per altra

(1) *Documentos del Archivo de la Cámara de Comptos de Pamplona.* Foren publicats en *Los Navarros en Grecia*, p. 427. Vid. sobre tot el document n. VII, p. 431 a 435, que conté els noms dels cavallers allistats i els comptes de pagament des de 15 febrer 1375 a 20 juny 1376.

(2) Arx. Cor. Aragó. Montçó 12 abril 1376. (D. de l'O. C.).

(3) Conte d'En Guillén Plantarrosa, tresorer de Navarra: «Al abbat de Galipiença et Tronchet, forrero de cambra del seynor Rey. Por fazer lures expensas yendo enta Roma e Napoles *por saber la muert del hermano del rey, don Loys, duc de Duraz*, a que Dios perdone... etc.» Arx. de la Cámara de Comptos de Pamplona, t. 156, Any 1376. *Los Navarros en Grecia...*, doc. n. IV, p. 429.

banda els del de Barcelona no'ns permeten tampoc abrigar el menor dubte sobre que la Companyia navarresa va atènyer son objecte de reconquistar la ciutat de Duraç del poder dels Albanesos (1). Dos anys després la ciutat se trobava en poder del segon marit de la duquesa Joana, el duc Robert d'Artois, lo qual ve a corroborar el que acabem de dir del resultat eficaç de la expedició. Un document ragusà de 1379, cita un capità i un castellà de Duraç com vicaris generals del duc Robert d'Artois, el segon marit de Joana, la viuda de l'infant de Navarra (2). Sols més tard veiem de nou aquesta ciutat en mans de Carles Topia, mes no ja com senyor independent, sinó en nom del pretendent francès al trono de Nàpols Lluís I, duc d'Anjou (3).

La Companyia navarresa ofereix sos serveis a Pere III.

Tot seguit que les bandes navarreses se vegeren desamparades en terra estranya per la mort de son cabdill, giraren sos ulls envers el rei d'Aragó, oferint-li llurs serveis. En 21 de juny de 1377 se trobava ja en la presència del rei llur enviat, Martí de Xalets, manifestant-li que la Companyia estava disposada a allistar-se a ses ordres i ajudar-lo en ses guerres de la manera que li pogués ésser més útil. El rei d'Aragó manifestà als caps de la Companyia navarresa, mossèn Pere de la Saga, Mahiot de Coquerel camarlenc del rei de Navarra, Joan d'Urtúbia i Guarro, escuders, que estava disposat a portar-los a la seva terra i aceptar llurs serveis, després d'aconseguida per a aquest objecte la natural llicència del rei de Navarra, al qual demanava també que els trametés dues bones naus. Mes per açò, afegia, era necessari que amenessin ensems amb ells llurs cavalls amb altres vaixells, dels quals li havia manifestat el dit Martí, que n'havien bon compliment (4). Dos dies després feia assaber el rei Pere III a son cunyat Carles II d'Evreux, rei de Navarra, que per mediació del seu cosí el comte d'Empúries, les gents d'armes que eren a les ordres del difunt infant Lluís d'Evreux, s'havien ofert de venir voluntàriament a son servei si ell els trametia al lloc de Duraç, *aon se trobaven aleshores*, vaixells suficients per a poder traslladar-se a son regne d'Aragó; sobre tot lo qual no s'atrevia a pendre cap ressolució sense el seu favorable consentiment (5). No hem sabut trobar en el nostre arxiu, malgrat la nostra diligència, la resposta del rei de Navarra, ni sabem si va ésser o no favorable als desigs d'aquelles gents d'armes, que un any abans havien atravessat els estats del seu veï el rei d'Aragó, camí de Nàpols, on els esperava l'infant D. Lluís d'Evreux.

Els navarresos en la Morea.

Que l'intent aquell dels cabdills navarresos d'acollir-se a la sobirania del rei d'Aragó no es va fer efectiu, be ho palesa el fet que poc menys d'un any després trobem a dos d'aquells mateixos cabdills, els més prestigiosos de la Companyia, En Mahiot de Coquerel, i En Joan d'Urtúbia, al servei, primer, del senyor

(1) Arx. Cor. Aragó. Barcelona 23 juny 1377 (D. de l'O. C.).
(2) C. Jireček: *Geschichte der Serben*, II, 109. Doc. de 8 juliol 1379. Arx. de Ragusa.
(3) Ibid., II, p. 109.
(4) Arx. Cor. Aragó. Barcelona 21 juny 1377 (D. de l'O. C.).
(5) Arx. Cor. Aragó. Barcelona 23 juny 1377 (D. de l'O. C.).

de Corent, Rayner Acciajuoli; després, dels cavallers de l'Hospital. La causa de aquesta inesperada traslació d'aquells aventurers des de la llunyana Albània a la Morea, l'història fins ara no ens l'ha revelada. Es de creure que la necessitat més que raons polítiques o predileccions d'afinitat ètniques els varen obligar a cercar el camí que trobaren més planer i immediat. Allunyats de sa pàtria i sens medis de retornar a ella, rodejats de poderosos enemics, endinsats en terra estranya, ¿que altre partit els calia pendre, sinó el de posar-se a les ordres del primer que els pagués llurs serveis? Veus ací les poques i obscures notícies que s'ens han conservat respecte de la sobtada aparició dels Navarresos en la península grega.

Hem vist en el capítol anterior que els Hospitalers durant la captivitat del Mestre Herèdia en poder dels Albanesos, feren tots els esforços imaginables per a assegurar sa dominació en la Morea. A l'efecte cercaren tot seguit l'aliança d'En Rayner Acciajuoli, que entre els dinastes del país anava de dia en dia guanyant més influència i poderiu, i d'aquesta missió s'encarregà Eustache Haste, comanador de la Morea. En aquesta època (1376-1379) els Hospitalers mantenien en aquesta terra, ademés de la guarnició de Lepant, a l'altre banda de l'istme, un centenar de ballesters i un centenar de *brigants* — anomenats així, perquè portaven una armadura lleugera, dita *brigantina* — manats per diferents capitans italians i navarresos i pel gran condestable de l'Acaia Centurione Zaccana. Soldejaren ademés els dits Hospitalers la companyia de cent hòmens d'armes manada per Joan d'Urtúbia, un dels caps més importants de l'antiga companyia de l'infant de Navarra, el qual sembla que fins aleshores havia estat al servei den Rayner Acciajuoli (1). Tenien igualment a sou els 50 homens d'armes den Mahiot, el company d'Urtúbia que acabava de desembarcar en la península, i que sembla que ja no va sortir d'ella. Emperò molt aviat s'adonaren de que aquest cabdill preferia treballar per compte propi i que els feia traició en profit de Jaume de Baux, el pretendent de més alt llinatge del principat de la Morea. El compromís d'aquests dos capitans havia estat negociat pel prior de Tolosa Gauchier de la Bastida, que acompanyà a l'Herèdia en son passatge a Romania. Podria molt ben ésser que durant son priorat en aquella ciutat des de 1370, se li presentés més d'una avinentesa de conèixer a alguns dels que foren després companys d'armes de l'infant de Navarra en l'expedició a Duraç. La presència de Gauchier de la Bastida en la Morea al començ de la primavera de 1378, la trobem plenament confirmada (2). Aquest prior fou també el que intervingué principalment en el fet de l'invasió dels Navarresos en els Ducats catalans, i el que els hi prestà major ajuda. En 1380 se queixava'l rei Pere III a dit Gauchier de que menacés amb la guerra a D. Lluís d'Aragó, per a obligar-lo a firmar la pau amb Joan d'Urtúbia, que havia conquistat Tebes l'any

(1) DELAVILLE-LE-ROULX: *Les Hospitaliers à Rhodes*, p. 210.
(2) DELAVILLE-LE-ROULX, op. cit., p. 210, nota 2. Vid. doc. de 25 de abril de 1378.

anterior, i saquejat o pres altres llocs dels Ducats. En vista de sa conducta, el rei l'amenaçava amb procedir enèrgicament contra els bens de l'Ordre en sos regnes si no cessava de molestar els seus súbdits de aquelles partides i d'ajudar als Navarresos (1). En altres lletres anteriors dirigides pel mateix rei al Mestre Herèdia i a Bertran Flota, gran comanador de l'Hospital, se queixava igualment de que l'Ordre intentés llavors noves incursions en els Ducats, com ja ho havia fet abans, de tot lo qual se'n sentia molt meravellat, per tal com estava aleshores en pau amb el rei de Navarra (2).

Els navarresos en els Ducats.

En la primavera de 1379, doncs, pels dies mateixos en què es verificava el rescat del gran Mestre Herèdia, és quan creiem que podem posar amb certesa la presentació de la banda navarressa den Joan de Urtúbia, en els Ducats, l'única de què havem notícia històrica certa que els hagués invadit. En canvi tenim presuncions suficients per creure que la banda de Mahiot Coquerel se quedà en la Morea. Al igual de lo que passà en aquesta península ignorem per complet la causa per què els Navarresos invadiren els dominis catalans de Grècia. En rigor, tractant-se de bandes soldejades, no cal cercar més mòvils que la cobdícia i l'ambició, sense tenir que acudir a altres de caràcter polític o diplomàtic. El moment, per altra part, no podia ésser més favorable.

L'extensió del present treball no ens consent historiar ara els successos de la Companyia navarresa en els Ducats catalans. Ho farem, Déu volent, tan aviat com ens sigui possible en una nova monografia, escrita amb major domini de la matèria que l'anterior, i amb major coneixement del teatre de dits successos; però estem satisfets d'haver pogut ara rectificar i traçar amb exactitut l'itinerari i principals peripècies de la Companyia navarresa — al menys en ses línies generals, les úniques que ens són conegudes — molt distint, del que suposàvem en la nostra citada monografia. Dolç és després de més de trenta anys, a la posta ja de la vida, ésser un mateix el que pugui corretgir un assaig primerenc, intentat en època no tan favorable — en la nostra terra — com la present, per als estudis històrics.

(1) Arx. Cor. Aragó. Lleida 23 setembre 1380 (D. de l'O. C.).

(2) Arx. Cor. Aragó. Lleida 10 setembre 1380. Dues lletres: la primera va adreçada sols al Mestre Herèdia, que en aquella saó era a Rodes; la segona, al Mestre Herèdia i a Bertran Flota.

TAULA

DE LA GERARQUIA CIVIL, FEUDAL I ECLESIÀSTICA DELS DUCATS CATALANS DE GRÈCIA EN L'ÈPOCA DE L'ANEXIÓ (1379-1381)

a) GERARQUIA CIVIL

Vicari general: D. Lluís d'Aragó (1375-1381).
Veguer de Tebes (Estives): Nicolau d'Ardoino? (1375-1378).
Veguer d'Atenes (Cetines): Galceran de Peralta (1377 ?-1380).
Sotsveguer: Romeu de Bellarbre (1379-1381).
Veguer de Livàdia: (La Lavadia): Guillem d'Almenara (ab. 1362-† 1379), casat amb Francula de Puigpardines, i amb fills.
Veguer de Neopàtria (La Pàtria): Andreu Çavall (ab. 1371-1390).
Castellà de Siderocastro: desconegut (1).
Capità de Salona (la Sola): el noble Jofre de Ça Rovira (1379).
Castellans de Salona: els grecs Dimitro i Mitro (1379).
Notari de Livàdia: Constantí de Mauro Nicola (ab. 1377-1381).
Notari d'Atenes: Dimitri Rendi (ab. 1366-1392). Filla: Maria Rendi (?-d. 1394), amistançada amb Rayner Acciajuoli (d. 1388-1394).

b) GERARQUIA FEUDAL

Comte de Salona (Amphysa): D. Lluís d'Aragó, senyor del Lidorikion (Ledorix), de Zeitun (Citó) (ab. 1360-† 1382). Casat amb Elena Cantacuzeno (ab. 1370-† 1394).
Comtessa pubilla de Salona: Maria d'Aragó (1370 ?-† 1394).
Comte de Demetrias (Mitra): desconegut.
Marquès de Bodonitza (Termòpyles): Francesc I Giorgio (1358-1389).
Senyor de Castri (Estanyol): Misili de Novelles (1360 ?-d. 1381).
Senyors de Carditza (La Cadarniça), i *d'Atalandi* (la Talandri): Galceran i Francesc de Puigpardines (1380).
Senyor de Queronea (la Cabrera): Pere de Bellestar (1380).
Senyor de Styrris (l'Estir): Joan de Llúria (1380).
Senyor d'Egina (de l'Eguena): Pere d'Aragó (1374-1380).

c) GERARQUIA ECLESIÀSTICA

Arquebisbat d'Atenes: Micer Antoni Ballester, O. M. (1374-1388).
Tretze diòcesis sufragànies: cinc dintre el Ducat d'Atenes, assaber:
Megara (la Maguera): Fr. Joan Boyl (d. 1360-1374).
Daulia (la Dablia): Philippo Ardizzone, O. M. (d. 1376-?).
Salona (la Sola): Fra Henric (?-1382).
Termòpyles (la Bandonica o Bodonitza): desconegut.
Egina (l'Eguena): desconegut (2).
Arquebisbat de Tebes: Fra Simon Atumanos, monjo grec, O. S. B. (1366-1382).
Sense cap sufragania.
Arquebisbat de Neopàtria (La Pàtria): Fra Mateu, O. M. (1376-1383) (3).
Amb un sol sufragani, assaber: el bisbat de
Zeitun (el Citó): Gregori O. S. A.

(1) El sicilià Nicolau de Sosa, fou nomenat veguer o castellà perpetu en 1367, però és probable que fos remogut quan la guerra civil pels càrrecs (1373-74).

(2) Són desconeguts els bisbes d'aquesta illa, darrer redós dels Catalans a Grècia, fins a 1396. Aleshores apareix Antonius Cipollinus, O. P. (EUBEL: *Hierarchia ecclessiastica*, I).

(3) De cognom desconegut, al igual que'l del bisbe de Zeitun.

SECCIÓ ARQUEOLÒGICA

OÙ S'EST CONSTITUÉE L'ARCHITECTURE ROMANE [1], par M. JEAN-AUGUSTE BRUTAILS.

N connaît mal l'histoire architecturale de la France préromane. Nous commençons à savoir ce qu'ont produit les diverses écoles romanes de notre pays: nous ignorons d'où elles procédaient. M. l'abbé Plat [2] s'est posé naguère la question en ce qui concerne le Sud-Ouest, et il est arrivé à cette conclusion que les écoles de la région dont il s'agit sont sorties de la Touraine. Je voudrais reprendre l'examen du problème.

La solution est malaisée, à quelque point de vue qu'on se place. Compare-t-on les édifices: les formes n'en sont pas synchroniques; tel caractère apparaît plus tôt dans telle école ou il en disparaît plus tard; de deux écoles, l'une peut être plus archaïque sans qu'elle soit nécessairement plus ancienne. Rapproche-t-on les textes: il faut se rappeler que certaines contrées, comme l'Anjou, ont des chroniques nombreuses, qui font défaut en d'autres pays. Molinier a constaté la richesse de cette littérature historique dans la région angevine et sa pauvreté «dans le Sud de l'ancien royaume de Charles-le-Chauve, de l'Océan aux Alpes» [3]. De ce qu'un érudit tourangeau nous oppose des récits de consécration plus anciens que les nôtres, il résulte peut-être que ces faits lui ont été plus fidèlement transmis par des chroniqueurs plus diligents; mais est-il autorisé à soutenir, sans autre preuve, que des faits du même genre ne se sont point passés à la même époque, par exemple en Auvergne?

Voyons néanmoins ce que nous donnera l'étude simultanée des monuments et des documents.

Pour déterminer l'origine de l'architecture romane, la première chose à faire est de définir cette architecture, d'en énumérer les caractères distinctifs et de graduer l'importance de chacun d'eux.

Quicherat a donné une analyse *Des caractères constitutifs du roman* [4] et il l'a reprise avec plus de rigueur quand il a recherché quels furent les antécédents de ces divers caractères [5]. Parmi ces pages, il en est forcément qui sont au-

(1) J'accomplis un agréable devoir en remerciant M. Louis Régnier, qui a bien voulu revoir sur épreuve le présent travail et me suggérer plusieurs améliorations.

(2) Abbé PLAT: *La Touraine berceau des écoles romanes du Sud-Ouest*, Caen, 1914. Extrait du *Bulletin Monumental* de 1913.

(3) *Les Sources de l'histoire de France*, t. II, pp. 49 et 117.

(4) JULES QUICHERAT: *Mélanges d'archéologie et d'histoire. Archéologie du moyen âge*, pp. 88-99.

(5) *Op. cit.*, pp. 130-152.

jourd'hui bien vieillies; à les lire on est notamment très frappé de la place que tient, dans le système de Quicherat, l'aspect de l'édifice: le maître, dont l'esprit était habituellement si précis, en vient à négliger l'appareil, parce que «l'appareil est une chose si peu apparente, qu'il faut le chercher le plus souvent sous les couches épaisses de badigeon appliquées à l'intérieur de l'édifice, et sous la rouille du temps qui en a noirci le dehors» (1).

Quicherat considère la croisée d'ogives comme l'un des traits de la construction romane. Il faut se rappeler à ce sujet, d'abord, que Quicherat croyait rencontrer ce genre de voûte dès le premier quart du XIe siècle: «On la trouve, dit-il, avec la date certaine de 1023» (2); ensuite que les divisions chronologiques ont, pour cet excellent archéologue, une portée véritablement excessive. Quicherat professa plus tard que les ogives de Quimperlé, qu'il avait attribuées à 1023, étaient postérieures et de la fin du XIe siècle (3). En réalité, elles sont sensiblement plus récentes; mais ceci importe peu, car il est très possible qu'on ait fait d'autres ogives avant 1100. L'erreur principale consiste à partager le Moyen Age en tranches, dont l'une est romane, dont une autre est gothique, et à vouloir que les constructions soient romanes ou gothiques, suivant la période pendant laquelle elles ont été élevées. Il est plus conforme aux faits de reconnaître que ces termes de *roman* et *gothique* répondent moins à des dates qu'à des manières de construire ou de décorer.

Il ne faudrait pas oublier que le progrès n'avance point en tous pays d'un pas égal. Dans les carrefours de La Seu d'Urgell, près des panières de fer où, jusqu'à ces derniers temps, on faisait flamber des copeaux résineux, on a installé des ampoules électriques, passant ainsi d'un procédé très arriéré à un procédé tout moderne. Un historien de l'éclairage pourrait-il logiquement comprendre ces panières parmi les lampes à huile, sous prétexte qu'on les a forgées à l'époque où la lampe à huile dominait?

L'architecture romane, qui a couvert à peu près le reste de la France, n'a pas tout entière atteint les provinces du Nord: dès l'époque romane, le gothique s'est élaboré dans ces provinces. Les premières croisées d'ogives de l'Ile-de-France ou de la Normandie, quelle que soit leur date, ne sont pas à nos yeux des voûtes romanes; ce sont des essais de voûtes gothiques, des germes de l'architecture gothique, de même que les berceaux exécutés au XIIIe siècle ne sont pas des voûtes gothiques, mais des voûtes romanes attardées.

Pour une raison du même genre nous éliminerons le tracé en fer-à-cheval, qui servirait, d'après Quicherat, à reconnaître le roman (4). Le fer-à-cheval est, dans les édifices romans, une survivance: il caractérise plutôt l'architecture qui a précédé immédiatement l'architecture romane.

(1) J. QUICHERAT: *Mélanges. Arquéologie du moyen âge*, p. 90.
(2) *Op. cit.*, p. 145.
(3) *Op. cit.*, p. 502.
(4) *Op. cit.*, p. 149.

En somme, des différenciations énumérées par Quicherat nous retiendrons: l'emploi systématique de la couverture en pierre, de la voûte; l'emploi des doubleaux; les percements à reprises; les supports compliqués, découpés de ressauts plus ou moins nombreux; les contreforts; la proportion élevée du plein par rapport au vide. Nous ajouterons: la généralisation du moyen appareil; le chevet enveloppé d'un déambulatoire et de chapelles rayonnantes; l'incorporation des annexes (baptistère et clocher) à l'édifice principal; la sculpture historiée.

Il doit être entendu que ces particularités, qui sont réunies dans les types romans les plus complets, ne sont pas constantes: des églises romanes n'ont pas de contrefort; d'autres, comme les églises auvergnates, ne possèdent ni doubleaux ni percements à reprises; dans d'autres encore, comme les églises poitevines du XIe siècle, les supports sont de simples colonnes cylindriques; les chevets à déambulatoire sont en petit nombre.

En outre, toutes les caractéristiques du roman ne sont pas d'égale valeur. Celle qui domine les autres et qui les commande pour la plupart, c'est l'emploi de la voûte: parce que l'édifice est voûté, il faut des murs résistants, donc épais, maçonnés de pierres plus volumineuses que le petit appareil, le moins possible affaiblis par les baies; l'épaisseur des murs a pour conséquence les percements ébrasés et les percements à reprises; sous les voûtes on a été conduit à bander des arcs doubleaux; la présence des doubleaux et le système des percements à reprises ont entraîné la complication des piliers [1].

Quicherat, qui a démontré tout cela ou à peu près, a donc eu raison de placer au sommet de la hiérarchie des éléments qui constituent l'architecture romane le mode de couverture de la nef et des bas-côtés. Pour savoir si une église est romane et à quelle variété du roman elle appartient, il faut étudier surtout la coupe transversale sur la nef; le plan du chevet et le style de l'ornementation le cèdent en importance à cette caractéristique principale.

Il est possible de relever des variantes du roman, et on n'y a pas manqué. On a retenu comme une note essentielle le plan du transept à bas-côtés [2]. Mais ce plan était peut-être en usage dès l'époque précédente: M. de Lasteyrie, qui incline vers la négative, évite de se prononcer catégoriquement [3]. De plus et surtout, les transepts bordés de bas-côtés sont tellement rares, tellement exceptionnels qu'on ne peut pas les faire entrer en ligne de compte pour caractériser un style.

L'examen des édifices, d'une part, la lecture des textes, de l'autre, permettent

(1) M. Plat présente un autre enchaînement des faits: on aurait fait les premiers piliers cruciformes par fantaisie, sans raison constructive, et ces piliers auraient donné l'idée de construire des doubleaux, puis des voûtes. Il aurait fallu accompagner de preuves solides cette théorie, qui est contraire à tout ce que nous savons touchant l'évolution de l'architecture du Moyen Âge.

(2) Abbé Plat, *op. cit.*, p. 7.

(3) «Autant qu'on en peut juger d'après le peu d'exemples qui nous restent, le transept n'avait ni bas-côtés, ni tribunes.» (*L'Architecture religieuse en France à l'époque romane*, p. 88.)

de se rendre compte que la construction des voûtes fut de plus en plus fréquente au XIe siècle. Les documents réunis par Victor Mortet ont amené cet érudit à en faire l'observation. Mortet ajoute que ce fait «s'annonce déjà dans le dernier quart du siècle précédent» (1). Sans doute aurait-il pu remonter un peu plus haut.

Le voûtement des églises est une réaction de la construction en pierre sur la construction en bois, de la maçonnerie sur la charpenterie, de l'esprit romain sur la tradition barbare. Où cette réaction s'est-elle fait sentir?

Remarquons, en premier lieu, que le retour à la couverture en pierre n'est pas lié à la renaissance carolingienne: les premières églises basilicales voûtées ne sont pas situées dans ces Marches de l'Est qui passent pour avoir recueilli l'héritage artistique de la cour de Charlemagne. Aix-la-Chapelle et Germigny, qui paraît se rattacher à Aix, sont des édifices de plan rayonnant; c'est un groupe à part, qui n'eut pas une action appréciable sur l'ensemble de notre architecture. Les constructions religieuses de la région rhénane, au Xe et au XIe siècle, étaient sous charpentes (2).

A priori, on est porté à chercher les premières manifestations de ce progrès dans les régions qui étaient les plus fortement imprégnées d'influences romaines et qui gardaient les plus nombreux spécimens de voûtes antiques, c'est-à-dire en Provence et dans les provinces, partie du Languedoc et Catalogne, dont l'architecture évoluait avec celle de la Provence. L'analyse des textes aboutit au même résultat.

On a pu citer, d'ailleurs, en d'autres contrées, des voûtes antérieures au XIe siècle: les unes couvraient des surfaces médiocres, d'autres étaient d'origine inconnue. Le fond Ouest de la cathédrale de Reims était occupé, dès avant 976, par une construction voûtée qui était apparemment une tribune portée sur de petites voûtes d'arêtes (3). Quant à la chapelle voûtée de briques signalée par le chroniqueur Aimoin à Casseuil (Gironde), vers l'an 1000, on peut croire qu'il s'agit d'une œuvre gallo-romaine (4).

Passons aux provinces du littoral méditerranéen.

M. Labande estime que, dans la partie orientale du diocèse d'Uzès, «une nef sans voûte est insolite à l'époque romane et même pré-romane» (5). Il s'agit de nefs dépourvues de collatéraux; mais à Saint-Trophime d'Arles, le carré du transept, qui est entre les deux bras et voûté, a été, d'après le même M. Labande et M. de Lasteyrie, élevé entre 950 et 972 (6).

(1) Victor Mortet: *Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'architecture et à la condition des architectes en France au moyen âge, XIe-XIIe siècles.* Introduction, p. XXXIII.
(2) R. de Lasteyrie: *L'Architecture religieuse à l'époque romane*, pp. 515 et ss.
(3) R. de Lasteyrie: *Académie des Inscriptions. Comptes-rendus des séances*, 1909, pp. 228 et ss.
(4) J.-A. Brutails: *Les Vieilles églises de la Gironde*, p. 163.
(5) L.-H. Labande: *Etudes d'histoire et d'archéologie romane*, p. 36.
(6) R. de Lasteyrie: *L'Architecture religieuse à l'époque romane*, p. 411; Labande: *Etude historique et archéologique sur Saint-Trophime d'Arles du IVe au XIIIe siècle*, dans le *Bulletin Monumental*, 1904, pp. 3 et ss.

M. Puig y Cadafalch a reproduit d'après la *Marca hispanica* le procès-verbal de la consécration d'une église monastique de la Catalogne, en 957: l'église de Sant-Esteve-de-Banyoles, brûlée par les infidèles, fut rebâtie entièrement en maçonnerie, «ex calce et lapidibus» (1). J'ignore quel était le plan de cette église.

L'église abbatiale de Ripoll, dédiée en 978, était importante et très probablement à trois nefs, comme presque toutes les églises importantes de la Catalogne. Or, le très distingué conservateur du Musée de Vich, M. l'abbé Gudiol, a réimprimé, il y a quelques années, toujours d'après la *Marca hispanica*, un texte mentionnant la consécration de cette église, qui était voûtée, «pulcra sublimatam fabrica fornicibusque subactis» (2).

M. Puig (3) et moi-même (4) avons décrit tout un ensemble d'églises à trois nefs sous voûtes, construites peu après l'an 1000. La plus intéressante du groupe est apparemment celle de Saint-Martin-de-Canigou, laquelle fut consacrée en 1009 et en 1026 (5). Il ne faudrait rien exagérer: en plein XIe siècle, le Roussillon faisait des nefs couvertes d'une charpente (6): à Elne (7), à Arles-sur-Tech (8), le XIIe siècle substitua une voûte à cette charpente; mais on peut dire que peu après l'an mille le voûtement des églises était courant en terre provençale et catalane (9).

On a dit que l'avant-nef de Tournus appartient à la période 946-970. J'ai vu Tournus trop rapidement (10) et je connais trop mal les textes qui s'y rapportent pour me prononcer dans le débat. Mais tous les archéologues qui ont quelque expérience savent que nulle besogne n'est aussi périlleuse que de faire l'application d'un texte à un édifice; il faut contrôler cette opération délicate par d'autres opérations analogues, par des rapprochements. L'avant-nef de Tournus, assez vaste, où des voûtes en berceau sont systématiquement renforcées de doubleaux, répond plutôt à ce que nous savons du XIe siècle qu'à ce

(1) J. PUIG Y CADAFALCH, A. DE FALGUERA Y SIVILLA, J. GODAY Y CASALS: *L'Arquitectura romànica a Catalunya*, t. II, p. 124.

(2) JOSEPH GUDIOL Y CUNILL: *Nocions de arqueología sagrada catalana*, pp. 214-215.

(3) J. PUIG Y CADAFALCH: *op. cit., passim.*

(4) J.-A. BRUTAILS: *Notes sur l'art religieux du Roussillon*, extrait du *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques*, 1892-1893, et mieux *L'Art religiós en el Rosselló.* Barcelone, «L'Avenç», 1901, qui est la traduction du volume précédent par M. Massó-Torrents.

(5) Sur cette église, voir notamment la monographie que j'ai rédigée pour le Congrès Archéologique de 1906, dans *Congrès Archéologique de France* (Carcassonne, Perpignan, 1906), *LXXIIIe session*, pp. 155 et ss.

(6) La Provence construisait à la même époque des églises non voûtées, ainsi qu'il résulte des constatations faites par M. Labande pour le XIe siècle à la cathédrale de Vaison (*Bulletin Monumental*, 1905, pp. 293-294).

(7) Voir dans le présent volume de l'ANUARI une note sur la cathédrale d'Elne. — On constatera dans cette note qu'au XIe siècle les charpentes de la cathédrale d'Elne étaient portées par des arcs transversaux. Ce mode de couverture avait été déjà usité, dès la fin du Xe siècle, à Saint-Michel-de-Cuxa et, beaucoup plus tôt, dans des églises d'Orient.

(8) Voir la monographie de cette église dans le Guide précité du Congrès de 1906, pp. 131 et ss.

(9) La chapelle Sainte-Cécile de Montserrat aurait été consacrée en 957 (PUIG Y CADAFALCH, *op. cit.*, pp. 137-138): elle a deux collatéraux moins allongés vers l'Ouest que la nef centrale; le tout est voûté.

(10) Mes notes de voyage portent que l'avant-nef de Tournus est postérieure à la nef et que cela se perçoit au point de suture. Il se peut que j'aie mal vu; toutefois, on voudra bien reconnaître que la succession des procédés de couverture, telle qu'on l'admet, est fort improbable: d'abord, voûtes franchement romanes sur l'avant-nef, vers 950; en second lieu, charpente sur la nef; en troisième lieu, voûtes étranges sur la nef, vers 1100. Il est plus rationnel que l'on ait fait d'abord les charpentes, puis les voûtes. Il est vrai qu'on ne doit pas écrire l'archéologie *a priori*.

que nous supposons du Xe. Au surplus, il n'est pas impossible que la Bourgogne ait construit des églises voûtées dès le Xe siècle: M. de Lasteyrie a constaté la précocité des voûtes bourguignonnes [1].

Il est une dernière contrée dont on peut se demander si elle n'a pas précédé les autres dans le voûtement de ses églises: c'est l'Auvergne. Si l'on s'en tient aux textes, aux dates fournies par les récits, les inscriptions ou les chartes, la question est tranchée au profit des écoles méridionales; mais nous avons déjà vu que, l'Auvergne ayant peu de chroniques, un pareil argument n'a pas une valeur absolue.

L'architecture romane auvergnate est très archaïque, très vieille d'apparence. Après avoir rappelé que Saint-Aignan d'Orléans emprunte le plan de son chevet à la cathédrale de Clermont, M. de Lasteyrie fait observer que des églises importantes de ce dernier diocèse ont des voûtes en berceau lisses, et il ajoute: «On peut conclure que l'école dont elles relèvent, s'est constituée à une époque où l'usage du doubleau n'est pas encore généralisé» [2]. L'école d'Auvergne présente d'autres notes d'archaïsme: elle conserve le triforium pour lui-même et sans l'utiliser pour l'éclairage; elle fait d'ordinaire les percements sans reprise; elle maintient volontiers la claire-voie entre la voûte de la nef et l'arc triomphal; elle décore souvent de losanges ses pignons; elle accuse les joints; elle reproduit, dans quelques arcs en mitre, une forme qui était fréquemment usitée pendant la période précedente; elle continue, dans l'élévation monumentale de ses chevets, la tradition architecturale carolingienne [3].

Voilà les faits. Il reste à les interpréter et pour ce faire nous avons le choix entre deux hypothèses: ou bien l'Auvergne, adoptant très anciennement la voûte, a constitué de bonne heure un type d'église qui serait resté impénétrable aux améliorations réalisées par d'autres écoles; ou bien l'Auvergne a combiné la voûte, au XIe siècle, avec des formes et des procédés surannés. J'avoue ne pas savoir à quelle explication il convient de s'arrêter; toutefois, à considérer les faits objectivement, il ne semble pas que l'école auvergnate se distingue par sa précocité.

En résumé: il est possible que l'Auvergne ait été la première ou l'une des premières provinces à voûter ses églises. Il est beaucoup plus probable que ce mérite revient à la Provence et à la Catalogne [4].

(1) *L'Architecture religieuse à l'époque romane*, p. 422.

(2) R. DE LASTEYRIE: *op. cit.*, p. 436. — Cfr. l'étude sur les églises de l'abbé Guillaume de Volpiano, donnée par M. Calmette au Bulletin de la *Commission des Antiquités de la Côte d'Or*, t. XVI, p. 12.

(3) V. ma *Note sur l'antériorité et l'influence de l'école romane auvergnate*, dans le *Bulletin archéologique*, 1899, p. 419.

(4) M. PLAT revendique cette priorité pour la Touraine et pour l'église de Beaulieu-les-Loches, laquelle «pourrait... remonter» à 1040 environ, si l'on en juge par la comparaison d'un chapiteau de Beaulieu avec un chapiteau de la Trinité de Vendôme. Cette opinion se heurte à une double objection: 1° En 1040, la Provence et la Catalogne faisaient couramment des églises voûtées. 2° Le procédé est très risqué, de s'en tenir à deux chapiteaux pour dater deux édifices: les tailleurs d'images ont quelquefois imité des chapiteaux qui étaient déjà anciens au moment de cette imitation; par exemple, sous le clocher de la collégiale de Saint-Emilion, un chapiteau du XIIIe siècle est de type fort archaïque.

L'origine des doubleaux nous retiendra moins longuement. «L'arc-doubleau, dit Viollet-le-Duc, est l'arc qui, partant d'une pile à l'autre dans les édifices voûtés, forme comme un nerf saillant sous les berceaux, ou sépare deux voûtes d'arêtes» [1]. C'est, en autres termes, l'arc qui, faisant saillie sous le creux de la voûte, double cette dernière. De cette définition il résulte que nous n'avons pas à nous occuper des arcs transversaux qui portaient les charpentes apparentes dans certaines églises de Normandie. Nous ne ferons pas davantage état de ces bandeaux taillés à même les voussoirs et qui forment sous les culs-de-four de certaines absides provençales [2] des arcs simulés, soit transversaux, soit rayonnant autour de la clef [3]; ces arcs simulés sont peut-être faits à l'imitation de véritables doubleaux, mais ce sont de pseudo-doubleaux, des apparences de doubleaux [4], procédant, autant qu'on en puisse juger, des arcs noyés dans les culs-de-four romains, dont M. Jules Formigé a donné naguère une si intéressante analyse [5].

Quelle est la raison d'être des doubleaux? Les archéologues répondent volontiers que ces nervures ont pour objet de localiser la poussée des voûtes; ce faisant, les archéologues cèdent à une tendance contre laquelle ils ne se défendent pas assez et qui les porte à chercher sous toutes les combinaisons un calcul de statique. Il est si tentant de fournir à tout propos, en termes techniques, des explications techniques!

En réalité, l'objet des doubleaux est multiple. Ils ont pu servir provisoirement de cintre et porter, pendant la construction, les couchis sur lesquels on maçonnait la voûte [6]. Ils ont pu former l'ossature, la carcasse d'une voûte de blocage, sur l'intrados de laquelle ils s'enlevaient en saillie [7]. Quelquefois, ils étrésillonnent les supports: tel paraît être leur rôle dans les couloirs de rez-de-chaussée à l'amphithéâtre de Nîmes (fig. 1), où je crois savoir que le berceau s'interrompt au-dessus de ces arcs. Dans certains cas, ils ont dû être destinés à faciliter les raccords des compartiments de voûtes et à dissimuler les imperfec-

(1) VIOLLET-LE-DUC: *Dictionnaire raisonné d'architecture*, t. I, p. 54.

(2) Saint-Restitut, Saint-Quinin de Vaison et la cathédrale de la même ville, Saint-Jean-du-Moustier d'Arles, Montmajour, Le Thor (R. DE LASTEYRIE, *Mémoires des Antiquaires de France*, t. XLIX, 1888, p. 49, et *Architecture religieuse romane*, pp. 415-416 et fig. 435).

(3) On a songé à chercher dans ces fausses nervures l'origine de la croisée d'ogives. Outre que les fausses nervures des absides provençales ne sont pas portantes mais simplement décoratives, on ne les aurait pas rapprochées des ogives si on s'était rendu compte plus exactement de ce qu'est une ogive, de ce qu'est un doubleau. L'ogive et le doubleau ne se distinguent pas d'après la direction que prend la projection sur le plan: dans la voûte sexpartite, les ogives transversales ne sont pas des doubleaux; dans les nefs normandes, les arcs transversaux qui soutiennent la charpente ne sont pas davantage des doubleaux; dans les absides provençales, les nervures, même si elles portaient, ne seraient pas des ogives. Le doubleau est profilé sous le creux de la voûte, dans un plan vertical perpendiculaire à l'axe de cette voûte; l'ogive est profilée sous l'arête saillante qui résulte de la rencontre de deux berceaux.

( ) Il existe quelque chose d'analogue dans l'abside de l'église Saint-Pierre, de Barcelone (PUIG Y CADAFALCH, *op. cit.*, p. 117, fig. 36).

(5) JULES FORMIGÉ: *Ncte sur des voûtes romaines nervées à Arles*, dans le *Bulletin Monumental*, 1913, pp. 126 et ss.

CHOISY: *Histoire de l'architecture*, t. I, p. 517.

(7) M. Gsell signale hypothétiquement cette combinaison dans les environs de Sétif (*Monuments antiques de l'Algérie*, t. II, p. 140). — Cfr. dans les *Basiliques chrétiennes de Tunisie*, de P. GAUCKLER, pl. V et XVI, les dessins très curieux de deux absides du Kef et de Tabarca.

(Cliché Brutails)

Fig. 1. — Amphithéâtre de Nîmes. Couloir du rez-de chaussée

tions de ces raccords: cettec onsidération concourt à expliquer la présence des doubleaux sous les berceaux annulaires polygonaux qui couvrent les bas-côtés d'Aix-la-Chapelle (1). Les doubleaux pouvaient répondre à une recherche décorative: au Nymphée de Nîmes, le berceau, lisse à l'extrados, est fait d'anneaux alternativement plus épais et plus minces, de sorte qu'à l'intrados les premiers ressortent sur les seconds; ces doubleaux ne donnent pas à la voûte plus de solidité; les claveaux en retraite reposent à peine sur une étroite feuillure des claveaux en saillie, et le tout est solidement accroché par des goujons: la combinaison est surtout, sinon exclusivement, décorative. Enfin, dans des édifices bien compris, on a tiré parti des arcs doubleaux en vue de supporter les voûtes et d'en transmettre les pesées aux supports.

Le doubleau peut donc avoir, même simultanément, des fins très diverses. On n'a pas étudié, que je sache, le rôle de cintre provisoire ni d'étrésillon qu'il aurait joué au Moyen Âge; bien que j'aie examiné un nombre assez élevé de doubleaux romans, je n'ai jamais observé qu'ils aient servi à porter des couchis (2); mais il saute aux yeux qu'un grand nombre ont été employés à fractionner les voûtes et à les soutenir.

(1) R. de Lasteyrie: *op. cit.*, p. 145, fig. 129.
(2) Contre, voir Viollet-le-Duc: *Dictionnaire d'architecture*, au mot *Construction*, t. IV, p. 23, fig. 12.

En ce qui concerne les doubleaux couvre-joints, la question se pose différemment, suivant que le berceau est polygonal ou rectangulaire, d'axe brisé ou d'axe rectiligne: sous le berceau rectiligne, il n'y a pas de raccords à simplifier, à moins que la modicité des ressources n'ait obligé à construire la voûte en plusieurs fois.

On sait que le Moyen Âge, qui manquait d'argent pou rentretenir de vastes chantiers, avait une tendance à fragmenter ses édifices, à diviser ses voûtes en compartiments. C'est l'une des raisons pour lesquelles les maîtres d'œuvre multiplièrent les doubleaux en général et abandonnèrent la voûte d'arêtes romaine, berceau lisse traversé par d'autres berceaux, pour une succession de petites voûtes bombées, séparées par des doubleaux. Les contrées françaises les plus éloignées l'une de l'autre ont construit des voûtes d'arêtes sur doubleaux à la fin du Xe siècle et au commencement du XIe: déambulatoire de la Couture du Mans, bas-côté de Bernay [1], crypte de Saint-Martin-de-Canigou [2]. Il se peut, au surplus, que les premiers maîtres d'œuvre romans aient pris l'idée de cette voûte dans le fonds de traditions et de formules qui leur était légué par l'époque précédente.

Le berceau sur doubleaux ne vient pas de l'Auvergne, où l'un des caractères de l'église romane est précisément de n'avoir pas de doubleaux sur la nef; il ne vient pas de la région poitevine, où les plus anciens piliers sont faits pour porter des voûtes lisses; il vient, suivant toute probabilité, du littoral méditerranéen, Provence et Languedoc, où les berceaux à doubleaux et les piliers à ressauts se trouvent constamment. Le Roussillon et la Catalogne connurent ce genre de voûte dès le début du XIe siècle [3]: il existe, par exemple, des berceaux surbaissés sur doubleaux dans la partie Ouest de la crypte à Saint-Martin-de-Canigou [4] et un doubleau dans la nef supérieure de la même église; mais il semble que l'usage de ce procédé ne soit pas la règle dans les pays catalans, comme il l'est en Provence [5].

Si l'on examine les grandes arcades ménagées entre la nef et les bas-côtés dans les églises romanes, on constate que souvent ces arcades ont été pratiquées à reprises: sous l'arc principal sont bandés un ou deux rouleaux concentriques

(1) *Congrès archéologique de France, LXXVe session*, (Caen, 1908), t. II, p. 592.

(2) Puig y Cadafalch: *L'Arquitectura romànica a Catalunya*, t. II, p. 126; voir aussi les dessins de M. de Noëll, dans le *Congrès Archéologique, LXXIIIe session* (Carcassonne, 1906), après la p. 156.

(3) M. Puig y Cadafalch a consacré un chapitre de son ouvrage aux «églises de plan basilical avec doubleaux, des débuts du XIe siècle» (*L'Arquitectura romànica a Catalunya*, t. II, pp. 145 et ss.).

(4) V. l'un des dessins de M. de Noëll cités à l'avant-dernière note.

(5) «A quelques exceptions près (Saint-Michel-de-Grandmont), toutes nos voûtes sont renforcées par un ou plusieurs arcs doubleaux» (Bonnet: *Antiquités et monuments de l'Hérault*, p. 358). — «C'est une loi immuable qu'un doubleau sépare chaque travée» (dans les églises de la région Nord-Est du diocèse d'Uzès) (Labande: *Etudes d'histoire et d'archéologie romane*, p. 36). — «Les voûtes» des églises provençales «sont toujours portées sur des doubleaux, généralement doublés» (R. de Lasteyrie: *Architecture religieuse romane*, p. 414). — C'est l'une des différences les plus marquées entre la Provence et le Roussillon: l'architecture romane roussillonnaise est une variante de l'architecture provençale; mais les berceaux lisses y sont fréquents, aussi bien que les nefs dépourvues de fenêtres.

à cet arc, mais moins profonds, à la façon d'un doubleau simple ou double sous un berceau.

Les Romains, pour faire des arcs plus résistants, doublaient voloutiers les files de claveaux: tantôt ces claveaux s'engrènent l'un dans l'autre (fig. 2); tantôt les deux rouleaux sont indépendants (fig. 3), mais ont même profondeur et leurs têtes affleurent les mêmes plans verticaux [1]. Rivoira [2] a publié la vue d'une église de Brescia qui serait du VIIIe siècle et où les grandes arcades à deux rouleaux sont ainsi comprises. Dans certains cas, par exemple pour faire déboucher une absidiole, le constructeur a pu être conduit à tourner deux arcs, concentriques ou non, mais qui n'adhèrent pas l'un à l'autre: entre l'extrados du plus petit et l'intrados du plus grand, le vide est comblé par une maçonnerie faite d'assises horizontales. On en peut voir un exemple au baptistère de Poitiers [3]. Quant aux arcades où les ressauts proviennent de l'inégale profondeur des rouleaux s'emboîtant l'un dans l'autre, elles appartiennent au style roman.

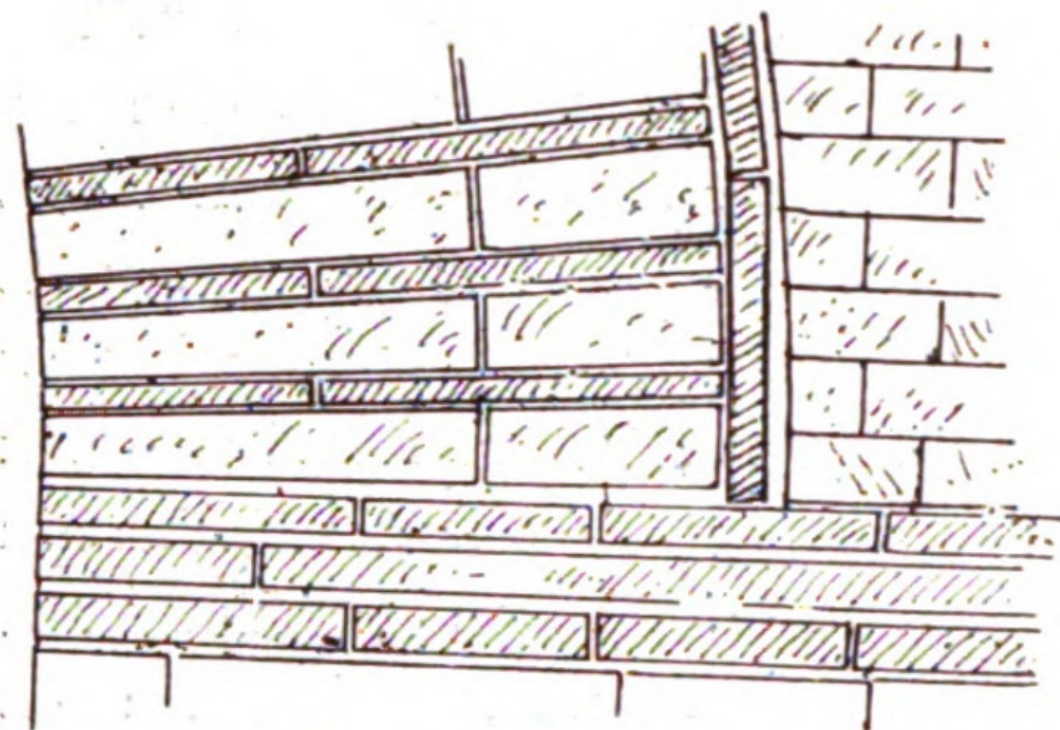

Fig. 2. — Appareil d'arc romain

Ce mode de construction des grandes arcades entraînait des coupes de pierre plus compliquées et un déchet plus considérable; aussi a-t-il été tardivement adopté en un pays de montagne, comme l'Auvergne, où les matériaux sont durs et où la pierre de taille, rendue à pied d'œuvre, est coûteuse. La Catalogne elle-même ne fit pas de bonne heure les grandes arcades à deux rouleaux. Il faut ajouter que, fort avant dans la période romane, des constructeurs ont répugné à bander des nervures de renforcement sous les berceaux et sous les arcs: c'est ainsi que, dans certaines églises à coupoles qui appartiennent au XIIe siècle avancé, les piliers bruts massifs portent de larges arcs également nus. Et même en dehors des églises à coupoles, de nombreuses églises romanes présentent des grandes arcades percées carrément et sans ressaut.

Il ne semble pas que les grandes arcades à un ou plusieurs ressauts aient été en usage avant la fin du Xe siècle; du moins en ai-je vainement cherché dans les églises où les archéologues s'accordent à voir une œuvre pré-romane.

Ce doublement des arcs est, d'ailleurs, l'un des traits par où se distingue le

(1) Voir, par exemple, des arcs à deux et à trois rouleaux aux bains de Trèves, dans CAUMONT: *Archéologie gallo-romaine*, 2e édition, p. 172.

(2) *Le origini dell'architettura lombarda*, t. I, p. 185.

(3) ENLART: *Manuel d'archéologie. Architecture religieuse*, fig. 58, après la p. 190. — Voir un arc du même genre, qui appartient à l'église Saint-Jean-l'Evangéliste de Ravenne, dans RIVOIRA, *op. cit.*, t. I, p. 6, fig. 10.— Vers 910, un évêque de Sens, «ob roboris firmitatem, subtus arcus priores, alios fieri jussit marmoreis columnis subnixos». Quicherat (*Mélanges, moyen âge*, p. 143) a compris qu'on fit un remplage dans l'arcade; n'aurait-on pas plutôt renforcé l'arc en le doublart d'un rouleau?

plus nettement l'architecture de la Provence et de la Bourgogne. On peut avec vraisemblance, sinon avec certitude, placer dans ces régions le berceau des grandes arcades à reprises.

Fig. 3. — A Spalato (*Cliché Brutails*)

C'est une loi bien connue dans l'architecture du Moyen Âge que la figure du pilier est commandée par la charge qu'il supporte, par les arcs ou la voûte dont il reçoit la pesée. A mesure que la formule romane se développe, le pilier se complique: si la maîtresse voûte et la voûte latérale sont à doubleaux, le pilier dessine en plan une croix; si les grandes arcades et les doubleaux sont à deux rouleaux, le pilier est armé de pilastres ou de colonnes engagées, dont chacun correspond à la retombée d'une de ces membrures. Mais il peut se présenter, avant l'âge roman, des cas où la fonction dévolue au pilier tend à faire de celui-ci un faisceau de pilastres. Viollet-le-Duc (1) a montré comment, dans la voûte d'arêtes, le souci de dégager les arêtes dès la naissance oblige à faire sortir les pilastres de la masse du pilier. D'autre part, supposons une basilique non voûtée: à l'intersection de la nef et du transept, le pilier peut avoir à porter quatre arcs et être découpé de façon à présenter quatre dosserets (2). Ainsi, tandis que des édifices romans,

(1) *Dictionnaire raisonné d'architecture*, t. IX, p. 484.
(2) C'est le cas au transept de Saint-Philbert-de-Grandlieu, qui est antérieur à l'âge roman. Voir le plan dans R. DE LASTEYRIE: *L'Eglise Saint-Philbert-de-Grandlieu* (extrait des *Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, t. XXXVIII), p. 27.

même à arcs transversaux comme la nef de Tournus [1], ont des piliers cylindriques [2], d'autres édifices pré-romans ont des supports dont le plan affecte la forme d'une croix grecque. De ces derniers on verra toute une collection dans l'ouvrage de M. de Lasteyrie: Saint-Pierre de Rome (p. 12), Parenzo (p. 25), Sainte-Agnès de Rome (p. 32), Timgad (p. 47), etc. [3].

Il n'en est pas moins vrai que les supports pré-romans sont en général simples et légers [4], que l'usage courant des piliers à pilastres ou à colonnes engagées est l'une des notes de l'architecture romane et que, sauf de rares exceptions [5], les piliers qui projettent plus de huit angles saillants appartiennent au plus tôt à cette architecture.

Les archéologues ont quelquefois équivoqué sur ce point, en partie à cause d'une méprise singulière: un pilier qui dessine sur le sol une croix simple et qui a huit angles saillants est dit *cruciforme;* si un pilier est plus découpé et s'il compte douze ou seize angles saillants, on l'appelle également *cruciforme.* Or, des archéologues ont insuffisamment distingué ces espèces de supports; ils ont raisonné sur le mot, non sur les choses très dissemblables que ce mot désigne: de ce que l'époque carolingienne a peut-être laissé des piliers cruciformes simples dans la cathédrale de Chartres, on conclut qu'elle a pu laisser des piliers cruciformes compliqués à Saint-Philbert-de-Grandlieu et que ce genre de supports a vu le jour dans la vallée de la Loire.

Des piliers cruciformes auraient existé très anciennement à la cathédrale d'Orléans, à Saint-Lubin de Suèvres, à Saint-Martin d'Angers, à Saint-Philbert-de-Grandlieu, enfin à la cathédrale de Chartres. Saint-Martin d'Angers doit être écarté; on n'a qu'à jeter les yeux sur le plan [6] pour se rendre compte qu'il ne s'agit pas, à proprement parler, de piliers cruciformes. La cathédrale d'Orléans, incendiée en 989, a été rebâtie peu après [7]: les piliers y sont de l'extrême fin du Xe siècle. Le pilier de Chartres remonte au-delà de 1020 [8]; il semble que c'est tout ce qu'on en peut dire avec certitude; mais la figure de ce pilier n'est pas inconciliable avec le IXe siècle, dont on a parlé [9].

(1) Je ne vise pas ici les églises, comme Saint-Nectaire, qui ont des doubleaux sur les bas-côtés seuls.

(2) Les piliers cubiques sont communs sous des berceaux lisses dans les églises romanes de la Catalogne et du Roussillon.

(3) Des constructions byzantines ont des piliers en forme de croix; telle cette citerne de Nicomédie publiée par TEXIER: *Description de l'Asie Mineure*, t. I, fol. 2, ou l'église de Trébizonde publiée par M. DE LASTEYRIE, *Architecture religieuse romane*, p. 133. — La basilique d'Enchir-Krima (GAUCKLER, *Basiliques de Tunisie*, pl. XI) a des piliers qui sont armés d'un dosseret du côté du collatéral, comme l'église Saint-Eustorge de Milan, qui paraît dater du Xe siècle (CATTANEO: *L'Architecture en Italie du VIe au XIe siècle*, p. 245; RIVOIRA: *Orig. dell'architettura lombarda*, t. I, p. 285; R. DE LASTEYRIE: *L'architecture religieuse à l'époque romane*, p. 179).

(4) Je me permets de renvoyer à ce que j'ai dit des supports isolés pendant l'époque latine, dans le *Bulletin Monumental* de 1902, pp. 129 et ss.

(5) A titre d'exception, je signale les piliers de la basilique Julia, au Forum (284-303), qui projettent douze angles saillants (RIVOIRA: *Orig. dell'architettura lombarda*, t. II, p. 489).

(6) Voir ce plan dans *Congrès archéologique, LXXVIIe session* (Angers, 1910), t. I, après la p. 198.

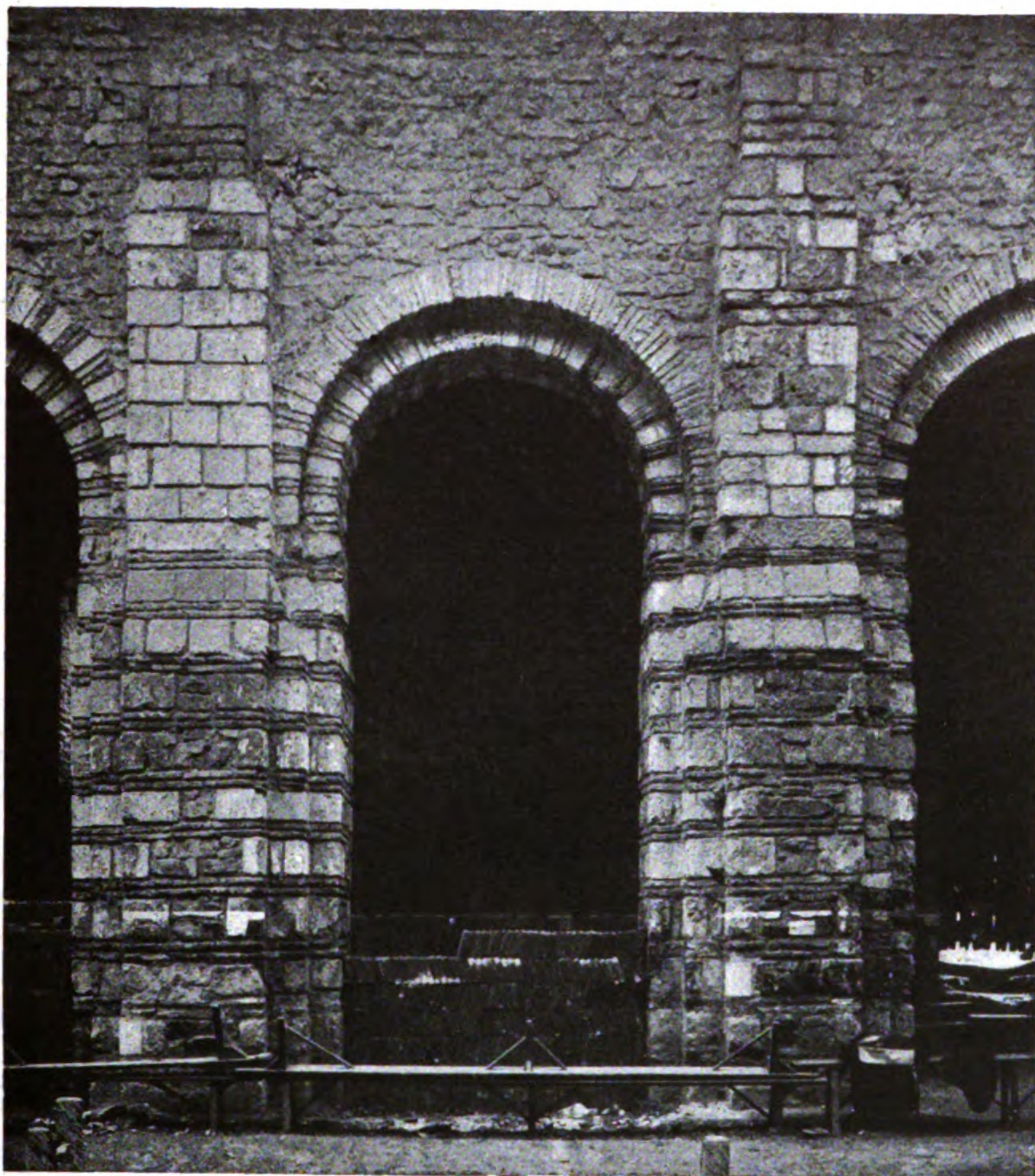
(7) *Bulletin Monumental*, 1904, p. 317.

(8) «Le pilier cruciforme de Chartres est bien une œuvre carolingienne, comme la petite crypte qui se trouve sous le maître-autel, car l'évêque Fulbert entoura ce caveau d'un déambulatoire après l'incendie de 1020» (LEFÈVRE-PONTALIS, *Bulletin Monumental*, 1904, p. 362).

(9) MERLET: *La Cathédrale de Chartres*, dans la collection des *Petites monographies*, p. 14.

Ces piliers d'Orléans et de Chartres sont cruciformes simples. Quant aux piliers, plus compliqués, de Suèvres et de Saint-Philbert-de-Grandlieu, ils supposent des arcs à ressauts et sont beaucoup plus romans que les précédents.

J'ai longuement expliqué jadis pourquoi les piliers de Saint-Philbert (fig. 4) ne peuvent pas être carolingiens; je m'en tiens à cette opinion. Restent les piliers de Suèvres: ils sont à joints épais et montrent des tuileaux dans quelques joints

(Cliché Brutails)

Fig. 4. — Piliers cruciformes de Saint-Philbert-de-Grandlieu

montants. Nous verrons plus loin ce qu'il faut penser de ce critérium pour dater les constructions. Les impostes des piliers de Saint-Lubin ne rappellent aucunement ce que nous savons des impostes du IXe et du Xe siècles; outre qu'elles font retour d'équerre sur la face antérieure des piliers, leur profil, plein sans lourdeur, donne l'impression d'une bonne moulure romane. Enfin, si mes notes de voyage sont exactes, les deux piliers en question font face à deux autres qui sont appareillés semblablement; une voûte d'arêtes est jetée sur cette tra-

vée de nef, que des arcades à reprises font communiquer avec les collatéraux: tous ces caractères peuvent-ils s'accommoder d'une date aussi reculée que la période carolingienne?

Les premières églises normandes du XIe siècle ne paraissent pas avoir eu de piliers composés. En Poitou, les plus anciens piliers romans furent cylindriques. L'Auvergne emprunta les piliers avec colonnes engagées à une autre province; chez elle, ces colonnes restent souvent inutilisées sous les grandes arcades. M. Puig y Cadafalch a réuni toute une série d'exemples catalans de piliers cruciformes simples qui sont de l'an 1000 environ: Casseres, consacré en 1006, et, en Roussillon, Saint-Martin-de-Canigou, crypte et église supérieure, Fuilla, consacré en 1031, crypte de Saint-Michel-de-Cuxa (1). On a signalé des piliers à pilastres dans la partie de Saint-Trophime d'Arles qui remonterait environ au troisième quart du Xe siècle (2).

Les piliers composés étaient dans la logique de l'évolution romane: un peu plus tôt, un peu plus tard, ils ont peut-être été imaginés sur plusieurs points. Je suis porté à croire que l'une des contrées où ils sont apparus d'abord est la Provence.

Cela est vrai, du moins, des piliers à pilastres. Quant à ceux qui sont armés de colonnes engagées, ils dérivent, autant qu'on en puisse juger, de ces colonnes adossées que les Mérovingiens et les Carolingiens, après les Romains, dressèrent sous les arcs, comme à Saint-Jean de Poitiers, à Germigny (3) ou dans le transept de Saint-Philbert-de-Grandlieu. Mais je ne saisis pas où s'est opérée la transformation: je ne crois pas que ce soit en Provence ou en Catalogne (4). L'un des plus anciens spécimens est apparemment dans la crypte d'Auxerre, qui passe pour avoir été bâtie peu de temps après l'incendie de 1023 (5).

Au début de cette très brève étude sur le contrefort, il importe de le définir. Cela est d'autant plus utile qu'ici encore les archéologues sont trop portés à chercher sous les formes architecturales la solution d'un problème de statique et à prendre pour contreforts des pilastres ou des colonnes engagées dont le rôle

(1) Puig y Cadafalch: *L'Arquitectura romànica a Catalunya*, t. II, pp. 146, 235, 126, 177.

(2) «La travée voisine du transept, avec ses murs latéraux en moyen appareil et ses piliers primitivement en forme de croix, présente en effet un caractère assez archaïque.» Le transept fut construit «un peu avant 972» et «un peu plus tard la travée qui le précède» (Labande: *Etude sur Saint-Trophime d'Arles*, dans le *Bulletin Monumental* de 1904, pp. 14, 15 et 41). — Corroyer (*L'Architecture romane*, p. 96, fig. 55) a figuré des piliers en forme de T dans le plan de l'église latine de Saint-Front, qui est du Xe siècle; M. l'abbé Roux, qui a fait de cette église une étude minutieuse, affirme que les piliers en question n'ont jamais eu pareille forme.

(3) Strzygowski a publié une église de Birbinkilisse, en Asie Mineure, avec des piliers renforcés de colonnes engagées (*Kleinasien*, p. 173, fig. 138); mais on sait que toutes les églises de Birbinkilisse ne sont pas aussi vieilles que le prétend cet archéologue (Diehl: *Manuel d'art byzantin*, p. 83).

(4) La partie la plus ancienne de la cathédrale d'Elne remonte apparemment à la première moitié du XIe siècle; elle renferme des piliers qui présentent du côté de la nef une colonne engagée. Je ne parle pas des autres colonnes engagées, qui ont été ajoutées.

(5) Ch. Porée, *Congrès archéologique, LXXIVe session* (Avallon, 1907), p. 169. — On peut, il est vrai, citer l'église de Bernay, qui fut commencée avant 1017; mais M. Bilson a demontré dans le *Bulletin Monumental* de 1911, pp. 403 et ss.: 1° que la construction fut suspendue et reprise, et c'est au moment de cette reprise qu'on fit des colonnes engagées aux piliers; 2° que cette église subit des influences étrangères à la Normandie.

est purement décoratif. Le contrefort, ainsi que son nom l'indique, est un organe de butée; c'est un renfort de maçonnerie élevé sur la face externe d'un mur, en vue d'assurer ce mur contre les effets d'une charge ou d'une poussée. Lorsqu'un maître d'œuvre a monté contre un mur de plus d'un mètre d'épaisseur des colonnes engagées mesurant 0 m. 15 à 0 m. 20 de diamètre, on ne peut vraiment pas considérer ces colonnes comme des contreforts. De même en est-il des bandes lombardes qui s'enlèvent de quelques centimètres à peine sur le parement d'un mur de 1 m. 20, comme à l'église de Fuilla (Pyrénées Orientales): ces bandes ne sont pas des contreforts.

La construction voûtée ne suppose pas nécessairement des contreforts: si les murs d'appui sont très massifs, le contrefort ne peut guère avoir d'efficacité appréciable. L'architecture gothique, toute muscles et nerfs, a donné au contrefort son maximum d'utilité: les éperons gothiques, très saillants, très robustes, épaulent des murs très minces.

La bâtisse romaine, surtout la bâtisse par concrétion, qui transformait la maçonnerie en un monolithe, se prêtait mal au jeu des poussées et au rôle des butées. Comme il fallait néanmoins épauler les constructions voûtées, l'architecte y employait les murs de refend (1). D'autre part, sur les bâtisses romaines on appliquait des ordres, des colonnes, des pilastres; tel bout de mur qui, à l'état brut, prend, dans une ruine romaine, un aspect de contrefort, était peut-être à l'origine, dans l'édifice intact, un pilastre richement ouvragé. Les constructeurs romains ont fait cependant des contreforts pour maintenir des murs ou des piles d'aqueducs très hauts (2); ils en ont placé quelquefois autour des édifices polylobés, dans les angles rentrants formés par la rencontre des niches (3).

La construction byzantine (4) ignorait à peu près les contreforts, sauf pour serrer les coupoles au-dessus des tambours. Saint-Vital (fig. 5), qui en possède autour de ses murs bas, est «une véritable exception» (5). Cette exception s'explique si on admet, avec Rivoira (6), que Saint-Vital a emprunté les contreforts, en même temps que d'autres dispositions, à la *Minerva Medica* de Rome; mais, à Saint-Vital, les contreforts sont construits sur les angles saillants du polygone; les contreforts du baptistère de Bielle (7) rappellent bien davantage ceux de la *Minerva Medica*.

(1) CHOISY: *Histoire de l'architecture*, t. I, p. 528.
(2) Théâtre d'Aoste (RIVOIRA: *Orig. dell'architettura lombarda*, t. I, p. 341). Cfr. le contrefort attribué par l'auteur au VIIe siècle (même vol., p. 342).
(3) Plan d'un édifice romain et temple de Minerva Medica, à Rome (RIVOIRA, op. cit., t. I, pp. 341 et 73).
(4) M. DE VOGÜÉ a cité des contreforts dans un édifice du Haouran élevé avant le IVe siècle: «C'est, dit-il, le plus ancien exemple que nous connaissions de l'emploi du contrefort comme élément de résistance à la poussée des voûtes» (*Syrie centrale*, p. 50). Il s'agit d'une salle qui présente des contreforts d'un seul côté, où le terrain est en contrebas; c'est un organe de soutènement, plus que de résistance à la poussée.
(5) CHOISY: *L'art de bâtir chez les Byzantins*, p. 125.
(6) *Op. cit.*, t. I, p. 73.
(7) Vue et plan dans RIVOIRA, même ouvr., t. I, pl. VI et p. 287. — M. de Vesly a fait connaître naguère des contreforts de l'amphithéâtre de Lillebonne qui mesurent 1m10 de saillie et 1m20 de largeur (*Bulletin archéologique*, 1916, p. 38, fig. 2).

Il n'y en avait pas à Germigny; du moins, Bouet, qui a donné de cette église une sagace analyse [1], a figuré des murs lisses. Peut-être les contemporains des Mérovingiens et des Carolingiens ont-ils fait parfois de gros contreforts

Fig. 5. — Saint-Vital de Ravenne (Cliché Brutails)

(1) Bouet: *L'église de Germigny*, dans le *Bulletin Monumental* de 1868, pp. 571 et 581; reproduit dans *Congrès archéologique*, LIXe *session* (Orléans, 1892), pp. 255 et 263. — Par une méprise singulière, on étudie ordinairement l'église de Germigny dans son état actuel, telle qu'elle a été refaite par les Monuments historiques. Un archéologue bien connu, voulant critiquer les restaurations du dôme d'Aix-la-Chapelle, a pris comme type de l'architecture carolingienne l'église actuelle de Germigny (J. Strzygowski: *Der Dom zu Aachen und seine Entstellung, Ein Protest*. Leipzig, 1904).

semi-cylindriques; on en voit qui ont cette forme à Saint-Martin de Moissac et à Saint-Jean-de-Rousigue (Gard) (1).

Les archéologues provençaux pensent qu'il y avait, dès avant l'an mille, des contreforts plats sur les murs latéraux des églises de leur pays (2). Ces contreforts à peine saillants, dont la fonction est de chaîner la maçonnerie plus que de contenir la poussée, ont persisté à l'époque romane.

En outre, sur les flancs des vaisseaux non voûtés, on a fréquemment renforcé le mur au-dessous des fermes, qui tendaient à écraser et à renverser les appuis: c'est le cas à Saint-Remi de Reims (3), qui est de la première moitié du XIe siècle (4).

Au total, je suis fort empêché de dire où ont été faits les premiers contreforts romans: ils apparaissent tard dans l'architecture catalane, qui est plutôt lourde et inorganique; je n'en vois pas au transept de Saint-Trophime d'Arles, ni dans les parties pré-romanes de la cathédrale de Vaison (5); mais M. Labande en signale dans l'église de Saint-Pierre, près Vénéjan, qu'il juge antérieure à l'an mille (6). Fulbert en avait construit dès 1020-1024, à sa cathédrale de Chartres, qui n'avaient pas moins de 0 m. 42 de relief (7); il en existe de peu de saillie (0 m. 16), à l'abside de Gourgé, que l'on date de 889-942 (8).

L'envahissement du plein sur le vide est la conséquence de la voûte. L'ingéniosité de la structure gothique a beaucoup atténué ce double inconvénient, car c'en est un d'augmenter le cube des maçonneries, qui coûtent, et de réduire les vaisseaux, qui servent. Néanmoins, même à l'époque gothique, la construction voûtée est plus trapue que la construction non voûtée: dans le plan de Notre-Dame de Paris, la surface des appuis égale 0.140 de la superficie totale; dans le plan de Saint-Paul-hors-les-Murs, elle n'est que de 0.112 (9).

Les pays qui ont été les premiers à édifier des églises voûtées ont été aussi les premiers à faire des murs épais.

Il convient, au surplus, d'établir parmi les constructeurs romans une distinction: certains demandent la solidité à l'accumulation des matériaux; d'autres

(1) LABANDE: *Etudes d'histoire et d'archéologie romane*, pp. 37-38. — Les contreforts sont exceptionnels dans les églises du Nord de l'Afrique (GSELL: *Monuments antiques de l'Algérie*, t. II, p. 141); on en peut cependant citer quelques exemples: la basilique de Ksar-el-Hammar, en Tunisie, a quatre contreforts sur chacune de ses faces courtes et sept sur chacune de ses faces longues, et la basilique de Segermes a deux contreforts à l'abside (GAUCKLER: *Basiliques chrétiennes de Tunisie*, pl. II et pl. X).

(2) LABANDE: *Etudes d'histoire et d'archéologie*, pp. 37-38; BONNET: *Antiquités et monuments de l'Hérault*, p. 326.

(3) VIOLLET-LE-DUC: *Dictionnaire d'architecture*, au mot *Contrefort*, t. IV, p. 284.

(4) R. DE LASTEYRIE: *L'Architecture religieuse à l'époque romane*, pp. 158-159.

(5) Voir le plan joint par M. LABANDE à son étude *La Cathédrale de Vaison*, dans le *Bulletin Monumental* de 1905, après la p. 254.

(6) *Etudes d'histoire et d'archéologie*, p. 38.

(7) MERLET, dans le *Bulletin Monumental*, LXIV, 1899, p. 281.

(8) BERTHELÉ: *Recherches sur l'histoire des arts en Poitou*, pp. 11 et ss.

(9) RONDELET: *Traité de l'art de bâtir*, t. III (Paris, 1805), p. 232. Le tableau donné par Rondelet est des plus instructifs; l'édifice le plus massif qu'il cite est le dôme des Invalides, 0.268; celui qui vient immédiatement avant est Saint-Pierre de Rome, 0.261.

à une utilisation plus judicieuse: sous la main des premiers, les maçonneries sont stables par leur masse inerte; l'œuvre des seconds résiste surtout par son ossature de doubleaux, de piliers et de contreforts. Ces derniers, bien qu'ils cherchent plus de légèreté, sont plus fidèles à l'idée romane. Aucun type d'église romane peut-être n'affirme l'importance de cette ossature autant que l'église provençale, avec ses doubleaux et grandes arcades à ressauts, avec ses arcs de décharge dans les murs de flanc.

Les maçonneries romaines sont très souvent formées d'un noyau de blocage entre deux parements de petit appareil: de distance en distance, le petit appareil est coupé d'assises de briques destinées à deux fins: d'abord, permettre au maçon de rectifier les assises, qui, sans cette précaution, onduleraient pitoyablement; ensuite, servir de boutisses et empêcher que le parement ne se détache du noyau.

Cette méthode exige des mortiers très solides. Du jour où l'architecte roman, qui n'avait que des mortiers médiocres, demanda aux murs une forte résistance, il dut substituer au petit appareil le moyen appareil et il supprima les assises de briques [1].

En outre, des morceaux de briques, des tuileaux ont pu être insérés dans quelques joints, joints de lit, joints montants surtout, afin de serrer des blocs ou de suppléer à l'insuffisance de leurs dimensions. Cette pratique, au dire de Quicherat, se constate dans certaines «constructions voisines de l'an 1000» [2].

Tout cela est vrai dans l'ensemble, à condition qu'on évite de prêter à ces propositions une rigueur qu'elles ne comportent pas. Mais poser en principe que le petit appareil et les briques ont disparu avec le Xe siècle, affirmer d'un mur de petit appareil ou contenant des assises de briques ou des tuileaux qu'il est, pour ce motif, antérieur à l'an 1000, c'est aller au-devant de l'erreur.

L'appareil peut être archaïque à cause de traditions régionales, à cause de circonstances locales, à cause de nécessités de construction. Tous les archéologues autorisés s'accordent à dire que le bassin moyen de la Loire a gardé longtemps les vieilles habitudes carolingiennes en matière d'appareil [3]; dans des fenêtres de la cathédrale de Fulbert, à Chartres (1020-1024), l'arc est composé de claveaux en pierre et de briques regulièrement alternés [4]; on a signalé des briques placées verticalement, au XIIe siècle, dans les assises inférieures du clocher sud à Notre-Dame de Chartres [5]. La combinaison des pierres et des

(1) Voir, par exemple, R. DE LASTEYRIE: *L'Architecture religieuse à l'époque romane*, p. 107.
(2) *Mélanges d'archéologie et d'histoire, moyen âge*, p. 445.
(3) QUICHERAT: *Mélanges, moyen âge*, p. 436 et p. 445; R. DE LASTEYRIE: *L'Architecture religieuse à l'époque romane*, p. 224; ENLART: *Manuel*, t. I, p. 213.
(4) MERLET: *Bulletin Monumental*, 1899, p. 281.
(5) LEFÈVRE-PONTALIS: *Bulletin Monumental*, 1904, p. 363. — Le même auteur a écrit: «L'usage de la brique dans les joints verticaux n'est pas particulier au Xe siècle» (*Mémoires des Antiquaires de France*, 1903, p. 75, note).

Fig. 6. — Église abbatiale de Sordes (Landes) *(Cliché Brutails)*

briques se peut voir au Mas d'Aire et à Sordes (Landes) (figure 6), dans des portions d'édifices qui ne sont pas antérieures au XIIIe siècle; à Aire dans une maison gothique. Ce peut être un compromis entre les usages du pays, lequel construisait en pierre, et les influences du Languedoc, lequel construisait en briques.

Les circonstances locales ont également agi sur l'appareil: chacun a pu observer que d'anciens édifices placés près d'une carrière ont été bâtis en matériaux de belles dimensions, et que d'autres, situés à proximité d'une ruine antique, ont été construits, à une date moins reculée que les précédents, en petit appareil romain. A Saint-Philbert-de-Grandlieu, une fenêtre qui n'est pas antérieure au XVe siècle a des jambages de pierres et briques: si on en cherche la raison, on est induit à penser que le constructeur aura voulu reproduire l'appareil des parties les plus vieilles de l'église; je ne vois pas pourquoi un maître d'œuvre de l'an 1100 n'en aurait pas fait autant.

Il faut enfin, ici comme partout, compter avec l'initiative de l'architecte et avec les nécessités constructives: le maître d'œuvre de la cathédrale romane de Tarbes a employé la pierre et la brique; M. Caddau, qui a consacré une monographie à cet édifice, déclare qu'il n'en connaît pas d'autre dans la région qui soit ainsi maçonné [1]. Des contrées, comme le Roussillon, ont construit jadis et

(1) *Revue des Hautes-Pyrénées*, 1909, p. 139.

construisent encore des murs de galets avec assises de briques; dans la vallée de la Garonne, vers Marmande, ce procédé est en honneur. Des cahiers des charges tout récents prescrivent de placer des tuileaux dans des joints béants; ces fragments de briques abondent dans les joints verticaux et horizontaux d'un mur élevé, au XIXe siècle sans doute, devant l'église d'Aubeterre (Charente).

On voit combien il est périlleux d'attribuer à ces variétés d'appareil une signification chronologique précise. Et vraiment, quand on se trouve en présence d'architectures qui sont par ailleurs franchement romanes, on aurait tort de se laisser impressionner par la présence de briques au point de bouleverser les règles les plus sûres de l'archéologie médiévale.

De ce qui précède il résulte que l'appareil moyen et sans briques n'est sûrement pas une innovation due aux architectes des bords de la Loire. Les monuments et les textes nous apprennent qu'il a été employé fort anciennement sur divers points [1]; il est difficile de dire d'où il est sorti.

Le plan du chevet à déambulatoire, c'est-à-dire à bas-côté enveloppant, et à chapelles rayonnantes est l'une des notes de l'art roman. On a pensé voir à Saint-Martin de Tours un déambulatoire remontant à la période 903-919. Je me permets de croire à une méprise.

Le déambulatoire dont il s'agit aurait été retrouvé, il y a quelques années, au cours de fouilles conduites dans le plus grand mystère. Alors que l'étude des fouilles est toujours très délicate, il n'était possible de visiter celles-là que dans des conditions défavorables, de sorte que l'on est réduit à raisonner sur des constatations faites par deux archéologues qui vieillissaient de parti pris les vestiges par eux découverts. A ces constatations incertaines on peut opposer les faits certains que voici. Ce chevet à déambulatoire ne ressemble à aucun monument connu; les murs en sont plus épais que ceux d'une église romane quelconque. Tellement épais que, si l'on suppose, comme il est logique, une épaisseur approchante pour les murs intérieurs entre rond-point et déambulatoire, il est impossible de loger ces derniers murs. Le massif entre deux chapelles rayonnantes consécutives atteint 4 mètres, tandis que le débouché de chaque chapelle est inférieur à 2 mètres. Contrairement à la règle, les chapelles rayonnantes sont tangentes entre elles aux naissances. Le déambulatoire aurait été éclairé indirectement et insuffisamment par les fenêtres des chapelles. Les parements ne présentent aucun ressaut, contrefort ou pilier. Si l'on ajoute que le chevet du XIe siècle repose tout entier sur cette construction attribuée au Xe, on peut conclure jusqu'à preuve du contraire, qu'il s'agit, non pas de

(1) Les deux exemples classiques, Cahors et la crypte de Saint-Maixent, appartiennent à l'Ouest et au VIIe siècle; mais il existe d'autres maçonneries pré-romanes en moyen appareil. M. Enlart (*Manuel*, t. I, p. 179) cite la crypte de Saint-Médard de Soissons.

deux églises successives, mais de l'église du XIe siècle et de ses fondations, ce qui permet de faire rentrer le déambulatoire de Saint-Martin de Tours dans un groupe de chevets analogues élevés entre 990 et 1050 environ: la Couture du Mans, Saint-Aignan d'Orléans, la Trinité de Vendôme, Beaulieu-lès-Loches, Saint-Julien du Mans, cathédrales de Nantes, Chartres, Angers et probablement Orléans.

L'existence de ce groupe de déambulatoires est un fait d'autant plus important qu'en dehors de là les plans analogues et aussi anciens sont rares. On peut donc affirmer que ce type de chevet a eu de bonne heure, entre Orléans et Le Mans, une fortune singulière. Quant à soutenir qu'il a été imaginé en Touraine, c'est vraisemblablement aller trop loin. On ne saurait oublier, en effet, que lorsque le roi Robert construisit Saint-Aignan d'Orléans, consacré en 1029, il prit modèle pour le chevet sur la cathédrale de Clermont [1]. Or, dans cette cathédrale, qui passe pour avoir été consacrée en 945, la crypte est entourée à l'Est, sinon d'un déambulatoire, du moins d'un rudiment de déambulatoire, d'un couloir sur lequel s'ouvraient, semble-t-il, des chapelles rayonnantes de plan carré [2].

Ce couloir tournant, qui assurait la circulation autour d'un autel vénéré ou de reliques célèbres, était presque nécessaire dans certaines cryptes: la crypte de la cathédrale à Torcello se réduit à un couloir et une abside [3]; la crypte de Souvigny (Allier) a en tout un couloir et cinq chapelles rayonnantes [4]; la crypte de Saint-Aphrodise de Béziers, attribuée à l'époque pré-romane par l'excellent archéologue qui en a écrit en dernier lieu comprend un bas-côté qui enveloppe un compartimenf central [5].

Il faut, on le sait, remonter très haut pour trouver l'idée première du déambulatoire [6]. Peut-être l'Auvergne a-t-elle eu l'initiative des chapelles rayonnantes. On peut croire qu'à la région ligérine revient le mérite d'avoir développé le programme et arrêté le type grandiose de ces amples chevets qui sont l'une des gloires de l'architecture religieuse romane.

On ne saurait oublier cependant que, si nous étudions sur la carte la ré-

(1) «Caput autem ipsius monasterii fecit miro opere, in similitudinem monasterii sanctæ Mariæ, matris Domini, et sanctorum Agricolæ et Vitalis in Claromonte constituti» (Chronique d'HELGAUD, *Recueil des historiens de France*, t. X, p. 110).

(2) Voir le plan de cette crypte dans H. DU RANQUET, *La Cathédrale de Clermont-Ferrand* (coll. des *Petites monographies*), p. 35. — Voici ce qu'en dit VIOLLET-LE-DUC: «Des fouilles, exécutées dans le sanctuaire de la cathédrale de Clermont, sous la direction de M. Mallay et la nôtre, viennent de faire reconnaître l'ancien plan de la cathédrale primitive, qui date du Xe au XIe siècle; ces fouilles ont laissé voir quatre chapelles autour du bas côté du sanctuaire, comme dans l'église de Notre-Dame du Port» (*Dictionnaire d'architecture*, au mot *Chapelle*, t. II, p. 456, note).

(3) Voir le plan dans CATTANEO: *L'Architecture en Italie du VIe au XIe siècle*, p. 284. — A Torcello, le couloir n'enveloppe pas l'abside, il passe devant l'autel.

(4) *Congrès archéologique, LXXXe session* (Moulins, 1913), p. 204.

(5) BONNET: *Antiquités et monuments de l'Hérault*, p. 332. — Cfr. le plan des parties carolingiennes de la crypte à la cathédrale de Chartres, dans le *Bulletin Monumental* de 1903, après la p. 392, et en tête de la monographie de M. MERLET.

(6) RIVOIRA mentionne une abside ajourée d'arcs sur colonnes, mais sans bas-côté tournant, à Saint-Jean-l'Evangéliste de Ravenne, qu'il attribue au Ve siècle (*Origini dell' architettura lombarda*, t. I, p. 27).

partition des écoles qui admettent couramment le déambulatoire, nous constatons la diffusion de ce type autour du Massif central: écoles d'Auvergne et de Languedoc [1], école du Poitou, école de l'Ile-de-France, du moins en partie, école de Bourgogne; il n'existe pour ainsi dire pas en Provence [2], en Saintonge [3] et Bordelais [4], en Périgord [5], en Normandie [6], dans les pays rhénans [7] et il est rare dans partie de l'école française. D'ailleurs, le plan de la nef à collatéraux ne se trouve guère dans les églises des Charentes, du Périgord et du Bordelais, et il est loin d'être commun en Provence, même pour les édifices importants: on dirait que le plan dépourvu de déambulatoire et de bas-côtés répond, dans tout le Midi, à une couche archéologique ancienne et que le plan languedocien de Saint-Sernin de Toulouse, à déambulatoire et bas-côtés, représente une alluvion descendue des plateaux de l'Auvergne.

L'introduction de la sculpture historiée, de la statuaire dans la décoration architecturale ne peut pas être attribuée aux pays du Nord ou de l'Est, non plus qu'à la vallée de la Loire. C'est un fait bien connu que pendant longtemps l'école normande s'en tint à des ornements géométriques [8]. Dans le territoire de l'école française, la sculpture, au XIe siècle, laissait fort à désirer [9]. Les chapiteaux de l'école rhénane «sont généralement d'une pauvreté et d'une monotonie extrême» [10]. Quant aux pays de Loire, nous savons par un récit célèbre quelle surprise deux angevins cultivés éprouvèrent lorsque, au début du XIe siècle, ils se virent en présence des statues-reliquaires de Conques et d'Aurillac [11].

Est-ce à dire, comme on l'a soutenu, que la statuaire médiévale a pris naissance dans le Massif central [12]? Doit-on, suivant la thèse de M. de Lasteyrie [13], en chercher l'origine dans le Midi? La question est d'autant plus embarrassante qu'on ne saurait *a priori* faire entrer en compte les influences

(1) Je vise ici le groupe des églises dont Saint-Sernin de Toulouse est le spécimen le plus magnifique; dans le département de l'Hérault, pas une église n'est à déambulatoire (BONNET: *Antiquités et monuments de l'Hérault*, p. 349).

(2) «Les plus grands édifices n'ont qu'une nef de peu de travées, munie de bas-côtés et coupée par un transept sur lequel s'ouvrent deux absidioles flanquant l'abside» (R. DE LASTEYRIE: *L'Architecture religieuse à l'époque romane*, p. 415).

(3) «En Poitou, on trouve quantité d'églises à une nef et deux bas-côtés vastes, très éclairés... En Saintonge, c'est la rare exception.» «Le déambulatoire n'existe jamais, sauf à Saint-Eutrope et à Saint-Pierre de Saintes» (DANGIBEAUD: *L'École de sculpture romane saintangeaise*, extrait du *Bulletin archéologique*, 1910, pp. 4 et 5).

(4) BRUTAILS: *Les Vieilles églises de la Gironde*, p. 285.

(5) «Les églises à coupoles de l'Aquitaine n'ont pas de bas-côtés» (R. DE LASTEYRIE: *op. cit.*, p. 465).

(6) «Le plan des églises normandes comporte habituellement une nef garnie de bas-côtés, un transept..., un chœur de deux travées flanquées de bas-côtés, enfin une abside» (R. DE LASTEYRIE: *op. cit.*, p. 492).

(7) «Il est... très rare que l'abside des églises rhénanes soit entourée d'un collatéral» (R. DE LASTEYRIE: *op. cit.*, p. 523).

(8) Id., *op. cit.*, pp. 512-513.

(9) Id., *op. cit.*, p. 543.

(10) Id., *op. cit.*, p. 528.

(11) MORTET: *Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'architecture*, pp. 47-49; ANDRÉ MICHEL: *Histoire de l'art*, t. I, pp. 592-593.

(12) BRÉHIER: *Revue des Deux mondes*, 1er juillet 1912, pp. 895 et ss.

(13) *L'Architecture religieuse à l'époque romane*, p. 637.

de la statuaire romaine; il semble, en effet, que les premiers essais de sculpture romane, comme les bas-reliefs de Saint-Génis-des-Fontaines et de Saint-Sernin de Toulouse, ont été inspirés d'objets mobiliers, ivoires ou châsses.

Faisons abstraction des raisonnements et des hypothèses et retenons cette donnée positive: la plus ancienne sculpture romane de date connue, le linteau de Saint-Génis-des-Fontaines (1020-1021) [1], est en Roussillon.

Il n'a pas été question ci-dessus des faits allégués au sujet d'églises italiennes et d'églises espagnoles et qui tendent à placer dans ces deux pays les prototypes de l'architecture romane. D'après Cattaneo et Rivoira, il y aurait eu des contreforts robustes et saillants à Saint-Celse de Milan dès 992; des piliers flanqués de deux colonnes engagées à Saint-Félix près de Vicence vers 985; des piliers de forme quadrilobée à San-Miniato-del-Monte, près Florence, en 1013; des piliers armés de quatre colonnettes engagées à Montalino-di-Stradella, au Xe siècle; une abside à déambulatoire à Saint-Etienne de Vérone au Xe siècle, etc. [2]. D'autre part, suivant divers érudits espagnols, les Asturies auraient élevé au IXe sieclè des églises voûtées de berceaux sur doubleaux, closes de murs épais; en un mot, de vraies églises romanes.

Je connais trop imparfaitement les églises italiennes pour en discuter. Il me sera permis, cependant, de faire observer que Cattaneo et Rivoira ont été entraînés par une erreur initiale, qui est relative à la date de Saint-Ambroise de Milan: si l'architecture lombarde en était au style gothique dès le milieu du XIe siècle, elle devait, au Xe, être en possession de la formule romane; mais on sait que Saint-Ambroise ne remonte pas plus haut que le XIIe siècle au plus tôt [3].

Toutefois, cette observation préalable ne suffit pas à résoudre le problème. Sur le rôle des influences lombardes dans la France romane, spécialement en Normandie, on a successivement émis des opinions contraires et quelque peu systématiques: parce qu'un archéologue italien a cru voir partout les traces des maçons de son pays, ce n'est pas une raison pour qu'il n'en existe pas réellement quelques unes. Ce chapitre de notre histoire monumentale mériterait d'être repris avec plus de rigueur dans la méthode, avec plus de largeur dans les idées.

En ce qui concerne les églises asturiennes, les documents ne permettent pas de douter que certaines, dès le IXe siècle, ont été voûtées; mais, à cela près, nous ignorons comment elles étaient faites. On a cru que les textes s'appliquaient

(1) BRUTAILS: *Le Linteau de Saint-Génis-des-Fontaines*, dans *Congrès archéologique, LXXIIIe session* (Carcassonne-Perpignan, 1906), pp. 509 et ss. — Cfr. ANDRÉ MICHEL: *Histoire de l'art*, t. I, p. 596-598.

(2) CATTANEO: *L'Architecture en Italie du VIe au XIe siècle*, pp. 245-251; RIVOIRA: *Orig. dell'architettura lombarda*, t. I, p. 286, p. 318, et t. II. p. 108. — Cfr. ce que dit Cattaneo (p. 251) de la précocité de l'école lombarde.

(3) R. DE LASTEYRIE: *L'Architecture religieuse à l'époque romane*, p. 260.

aux églises actuelles: c'est le résultat d'une méprise on ne peut plus fréquente, et des édifices asturiens du IXe siècle il ne reste à peu près rien. Pour San-Tirso, par exemple, une chronique raconte qu'un contemporain de Charlemagne fonda cette basilique «cum multis angulis» [1], c'est-à-dire, je pense, suivant un plan polygonal à nombreux côtés; on a dit que cela signifiait: avec de nombreux contreforts. De quelque façon qu'on entende ces mots, il n'est besoin que de jeter les yeux sur le plan de l'église existante pour s'assurer que la chronique ne s'y rapporte pas. Dans les églises asturiennes, il y a désaccord chronologique entre la construction et la décoration: est-ce la construction qui est en avance? est-ce la décoration qui est en retard? Rien ne permet de croire à la précocité de la construction: ni les conditions historiques et sociales, ni les œuvres elles-mêmes, qui, très disparates, n'indiquent pas une école fortement organisée. Quant à la décoration, nous savons, par une tombe de Santander, que M. Bertaux a étudiée [2], et par diverses sculptures du Musée d'Oviédo, qu'elle retardait, et de beaucoup, sur son temps. Sans prétendre trancher définitivement la question, je conclus que les églises asturiennes, dans leur état actuel, sont des productions de l'époque romane à sculpture très archaïque. Répétons-le: les Asturies ont eu, au IXe siècle, des églises voûtées, des textes indiscutables en font foi; il reste peut-être des parties de ces édifices, notamment à San-Miguel-de-Lino, qui était une église de plan rayonnant; mais on n'est pas autorisé à faire remonter jusqu'au temps de Charlemagne les églises presentement debout, avec voûtes en berceau et contreforts, qui sont proprement romanes.

Des archéologues raisonnent parfois comme si le roman était un; en réalité, il est multiple. Il n'y a pas un type d'église romane, qui se serait constitué en un pays et répandu dans les autres; il y a un certain nombre de types romans très divers et qui peuvent avoir des origines très diverses. Assurément, au fond de tous les types romans proprement dits, voûtés, on trouve l'art romain; mais celui-ci n'a pas évolué partout également et dans le même sens: l'église rhénane, avec son transept arrondi aux deux bouts, avec ses travées carrées et ses voûtes d'arêtes, se rattache à l'architecture antique plus étroitement que l'église poitevine, avec son chevet à déambulatoire, avec ses travées barlongues et ses berceaux à doubleaux. Celle-là est plus romaine, celle-ci est plus romane.

En outre, l'élément romain a reçu des alliages dans des proportions qui varient suivant les régions: l'ornementation est plus barbare dans l'Ile-de-France, elle est plus romaine en Provence.

Les analogies des écoles, leurs différences donnent lieu à des problèmes extrêmement délicats. Les analogies peuvent provenir d'une rencontre fortuite.

(1) FORTUNATO DE SELGAS: *Monumentos ovetenses del siglo IX*, Madrid, 1908; in 8.° 214 pages, pp. 91, note, et 194.

(2) *Histoire de l'art*, de M. ANDRÉ MICHEL, t. II, p. 219.

Dans la transformation de l'art de bâtir, il est des moments où certaines innovations sont *dans l'air:* pour tel progrès qui s'est réalisé de nos jours dans la construction métallique, il n'est pas si facile de savoir s'il a été imaginé en Europe ou en Amérique, et peut-être est-il éclos simultanément dans la cervelle d'ingénieurs qui habitaient des pays éloignés. Certains perfectionnements apportés par les maîtres d'œuvre romans aux pratiques antérieures, le contrefort, par exemple, ou le moyen appareil, étaient si logiques et, pour ainsi dire, si nécessaires que plusieurs écoles ont pu en avoir l'idée. Si on a signalé des dispositifs qui rappellent l'iconostase en Angleterre durant la période saxonne, en France à Saint-Généroux, enfin en quelques églises asturiennes, ne serait-ce point parce que des constructeurs ingénieux ont substitué à un arc triomphal très large, développant une forte poussée, un mur percé de baies plus étroites?

En second lieu, les analogies résultent parfois d'emprunts faits par une école à une autre école. Rien n'est plus malaisé que de constater ces échanges sans les exagérer. On a signalé çà et là dans le domaine de l'école poitevine des fenêtres closes d'une dalle ajourée (1); dans un cas, cette clôture est importée d'Espagne. Je fais allusion à la curieuse chapelle de L'Hôpital-Saint-Blaise (Basses-Pyrénées), dont l'ensemble est d'architecture espagnole (2).

En troisième lieu, enfin, des similitudes ont leur raison d'être dans une provenance unique. Un auteur très largement informé prétend que le chevet en trèfle a été porté sur certains points par les maçons lombards. Il se peut que cette allégation soit exacte pour certains cas; mais il ne faut pas oublier que ce plan s'est répandu jusqu'en des pays que les migrations des ouvriers lombards n'atteignaient point, par exemple le Sud-Ouest et plus spécialement l'Agenais. Si les chevets tréflés romans n'ont pas été directement imités de constructions romaines, ils continuent une tradition architecturale qui remonte aux chapelles trichores des premiers temps du Christianisme.

Ici encore l'archéologue doit se tenir en garde contre l'erreur qui le guette à chaque pas. Voici les bandes et arcatures lombardes: si elles sont fréquentes en plusieurs contrées, il ne faudrait pas conclure qu'elles s'y sont maintenues depuis les Carolingiens; elles y ont été portées par les maçons lombards. M. Puig y Cadafalch a établi que des édifices catalans ressemblent à des édifices de l'Italie du Nord jusque dans de menus détails; l'analogie est trop précise pour qu'on puisse l'expliquer par la communauté d'une lointaine origine (3). Au sur-

(1) ENLART: *Manuel*, t. I, pp. 309-310; R. DE LASTEYRIE: *L'Architecture religieuse à l'époque romane*, pp. 350-352.

(2) L'église de L'Hôpital-Saint-Blaise a: sur le carré du transept, une voûte mauresque, coupole sur trompes à huit nervures qui se coupent sans atteindre la clef de la coupole; des fenêtres polylobées et une crédence (?) de tracé analogue: des dalles ajourées dans les baies. Cet édifice, qui paraît dater de 1200 environ, est sur un chemin de Saint-Jacques. Une autre chapelle de pèlerins, à proximité de Saint-Jean-le-Vieux (Basses-Pyrénées), n'a plus qu'une fenêtre, laquelle est formée d'une dalle ajourée; c'est la chapelle d'Aphat, qui est du XIVe siècle environ.

(3) *Les Influences lombardes en Catalogne*, dans *Congrès archéologique, LXXIIIe session* (Carcassonne Perpignan, 1906), pp. 684 et ss.

plus, parmi ces églises catalanes, il en est, comme La Seu d'Urgell [1], que nous savons avoir été construites par des équipes de Lombards. Il s'agit donc, non pas d'une école lombarde — car les maçons lombards n'avaient pas un type d'église, ils réalisaient dans chaque pays le type local, — mais de formules de construction et de décoration qui ont été propagées le long du littoral méditerranéen par des ouvriers venus du Nord de l'Italie.

De même, pour les clochers isolés. M. Enlart [2], énumérant les innovations dues à l'art roman, signale avec raison l'absorption du clocher par le corps de l'église. Est-ce à dire que l'isolement des clochers romans et gothiques soit une survivance des anciens usages? Pas toujours: à Saint-Emilion, le clocher est isolé parce qu'il est au-dessus de l'église, laquelle est souterraine, et les clochers isolés de Bordeaux se rattachent probablement aux chapelles funéraires et aux lanternes des morts.

Toutes les difficultés pareilles ne sauraient suffire à faire écarter cette idée d'un fonds commun aux diverses écoles romanes: elle est conforme à ce que nous savons touchant la marche générale de l'architecture et c'est, de plus, une hypothèse bien commode, quand on est en présence d'une analogie entre deux édifices éloignés, de supposer que l'un et l'autre sont des vestiges d'une famille disparue. C'est ainsi que l'existence ancienne d'une couche géologique est parfois attestée par des blocs distants l'un de l'autre. M. Lampérez a signalé en Espagne trois églises à deux absides opposées [3]; M. Durand et moi avons décrit, l'un dans les Vosges, [4] l'autre en Bordelais [5], un genre d'église dont le chœur, portant clocher, est bordé, sur chaque flanc, d'un arc longitudinal intérieur puissant (fig. 7 et 8).

Qu'était-ce que ce fonds commun et quand s'est-il constitué? Courajod [6] et d'autres qui méritent encore plus que lui notre confiance, ont parlé d'un art carolingien qui aurait gagné l'Empire; le travail de différenciation d'où sont sorties les écoles romanes aurait commencé après Charlemagne.

Il est pourtant bien difficile d'admettre que l'effort officiel tenté par cet empereur ait réalisé l'unification de l'architecture. Toutes les notions acquises sur l'histoire de ce temps contredisent une telle opinion: ce n'est pas à l'instant où le morcellement féodal s'élaborait et s'effectuait que l'unité de l'art se serait accomplie ou même maintenue. Il semble que l'on exagère l'influence de la Renaissance carolingienne; cette influence fut moins générale et moins profonde qu'on ne le dit. Dès l'époque romaine, l'architecture des diverses provinces

(1) JOSEPH GUDIOL Y CUNILL: *Nocions de arqueologia sagrada catalana*, p. 215, note 3; PUIG Y CADAFALCH, op. cit., p. 699.
(2) *Manuel*, t. I, p. 199.
(3) LAMPÉREZ Y ROMEA: *Historia de la arquitectura cristiana española*, t. I, pp. 228-229.
(4) G. DURAND: *Eglises romanes des Vosges*, p. 296, fig. 216.
(5) BRUTAILS: *Les Vieilles églises de la Gironde*, p. 149, fig. 180.
(6) *Leçons professées à l'Ecole du Louvre*, t. I, pp. 444-445.

présentait des dissimilitudes plus ou moins accentuées; les églises de la Gaule se distinguaient sensiblement des églises de Rome, et les unes et les autres, des églises de l'Afrique. Ces différences se multiplièrent et s'accusèrent sous les Mérovingiens et plus tard, jusqu'à constituer les caractéristiques des écoles romanes.

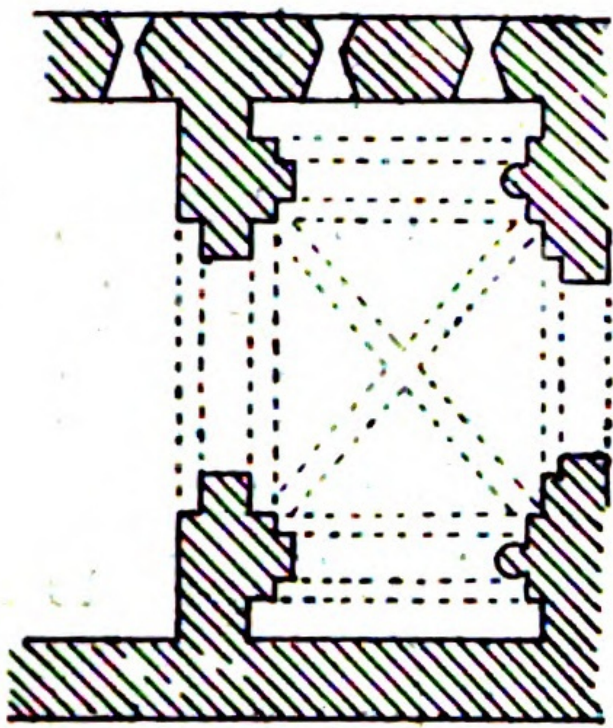

Fig. 7. — Travée sous clocher.
Robécourt (Vosges), d'après M. Durand

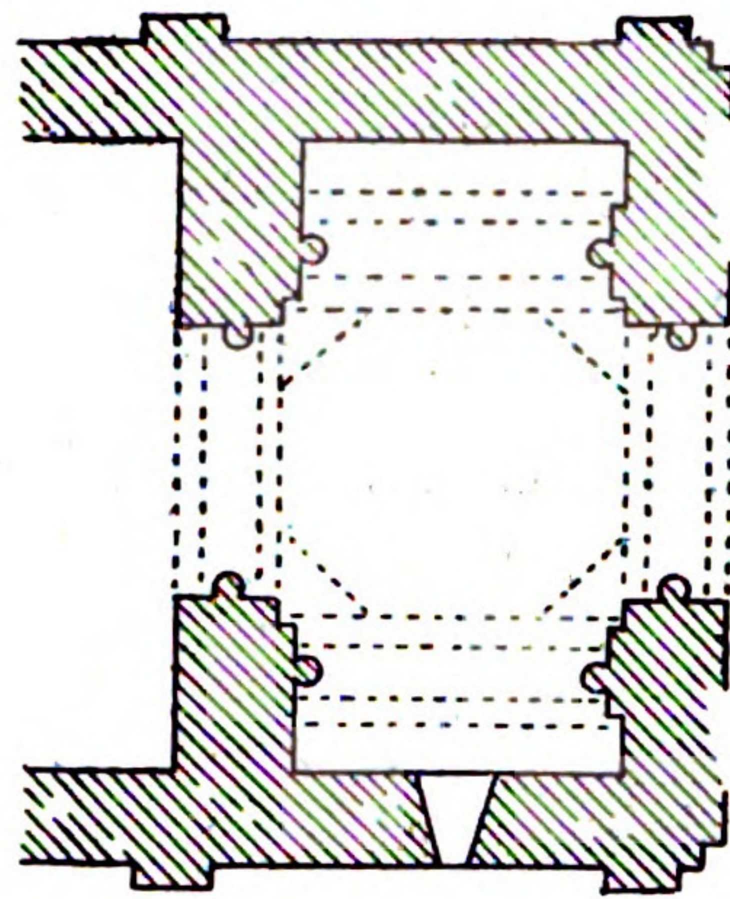

Fig. 8. — Travée sous clocher.
Saint-Martin-de-Mazerat (Gironde)

Résumons les conclusions partielles auxquelles nous sommes arrivés ci-dessus. Il n'y a pas un type absolu d'église romane; il y a plusieurs types, dans lesquels se combinent inégalement les caractères constitutifs du style roman. Ces caractères n'ont pas tous la même importance ni la même origine; les principaux sont, d'abord, le voûtement systématique des églises de plan basilical, ensuite l'emploi des doubleaux, des percements à reprises, des piliers découpés, des contreforts et du moyen appareil sans assises de briques; arrivent enfin le chevet à déambulatoire et chapelles rayonnantes et l'introduction de la figure humaine sculptée dans la décoration. Il est difficile de préciser d'où viennent les contreforts et le moyen appareil sans assises de briques; le plan du chevet à déambulatoire et chapelles rayonnantes paraît être sorti à l'état embryonnaire de l'Auvergne et s'être développé dans la vallée moyenne de la Loire; le premier essai daté de sculpture historiée monumentale se trouve en Roussillon; les plus anciennes églises voûtées de plan non rayonnant sont signalées sur le littoral méditerranéen, Provence-Catalogne; les doubleaux sous les voûtes compartimentées, voûtes d'arêtes bombées et voûtes annulaires polygonales, précèdent l'architecture romane; les doubleaux sous les berceaux rectilignes proviennent apparemment de la Provence, les percements à reprises de même et les piliers découpés également.

La Catalogne, on le voit, occupe une page particulièrement brillante dans ce chapitre de l'histoire monumentale. L'église de la Provence est plus savante peut-être, plus nerveuse; l'église de la Catalogne est plus primitive et plus inerte. Les deux provinces ont, autant qu'on en puisse juger, devancé les autres.

Leur solidarité ne saurait nous surprendre. M. Puig y Cadafalch a bien mis en lumière l'étroite parenté qui unissait le Midi de la France et la Catalogne, à l'aube des temps romans: «Lorsque les Musulmans envahirent notre pays, celui-ci était rapproché de la France méridionale par l'unité politique, suite d'une vieille fraternité. Tarragone une fois détruite, nos évêques passent sous la dépendance de Narbonne; les Pyrénées, alors, n'étaient pas une frontière, mais une chaîne au milieu de la patrie. Il faut montrer ce qu'étaient ces relations, pour faire entrevoir l'échange des idées et pour expliquer les analogies d'aspects dans les œuvres de l'un et de l'autre pays.»

L'auteur de la présente étude est, de vieille date, un ami de la Catalogne, un admirateur de sa civilisation, de son art, de son droit. Il lui sera permis de souligner la collaboration des Catalans et des Français du Midi dans cette grande œuvre: de l'association de leurs efforts est résultée l'architecture romane, qui est l'une des plus remarquables productions du Génie latin, l'une des formes les plus originales et les plus belles de l'art de bâtir.

L'ALBA DE L'ABAT BIURE, per JOAQUIM FOLCH I TORRES.

LES RESTES DISPERSES DE L'ALBA

L Museu Diocesà de Barcelona, inaugurat l'any 1916, es conserven les restes de l'alba que portava el prelat En Ramon Arnal de Biure, Abat del Monestir de Sant Cugat del Vallès, la nit de Nadal de l'any 1350, en que fou violentament assassinat dins la pròpia església per En Berenguer de Saltells i altres que l'acompanyaven [1].

Les restes conservades al Museu del Seminari consisteixen en una túnica de tela blanca de lli, notablement deformada, que presenta rastres de sang ben visibles, i, segons la tradició, inesborrables, així com, en les espatlles i en la part baixa anterior i posterior, restes del repunt que cosia els paraments que l'ornaven en son dia, fent-ne un luxós exemplar de la nostra indumentària litúrgica medieval.

Aquests paraments, si no íntegres, sembla que en gran part es conservaren fins a les darreries del segle XIX [2], en la qual època foren arrencats, avui un tros demà un altre, i venuts i revenuts en el comerç d'antiguitats.

Interessats a reconstituir aquell conjunt, que la desídia dels uns i la cobejança dels altres havia destruït, intentàrem reunir fotografies d'alguns dels fragments del teixit que coneixíem com a part dels paraments de la dita alba. Uns quants d'ells, portats pels nostres antiquaris al mercat de París, foren adquirits

(1) El fet de la mort violenta de l'Abat Biure ve descrit en les *Constitucions y altres drets de Catalunya*. Entre les ordenances supèrflues contràries i corregides, hi ha el text del procés que obriren les Corts de Perpinyà arran de la mort de l'Abat (època de Pere III), en el qual hi ha detalls del terrible assassinat. L'Abat ocupava «en lo cor de llur Esglesia la cadira sua acostumada, e estant vestit de vestidures sacerdotals e a la celebratió matutinal de aquella mateixa festa entenent, tenint lo front cubert ab les mans pensant en la liçó la qual de pròxim en lo cor a laor de Deu hauia de dir "Aleshores", alguns fills de perditió, per aquell cor, desembaynadas las spasas, e ab barbas ficticias entrants, e en lo dit Abad sobtosament ab aquelles spasas irrimits, aquell en lo cap cruelment han nafrat, lo qual pensant la neguitia de aquells irruents, d'inferir mal a ell per reverentia del altar, e de las reliquias, las quals en aquells solen esser refrenats, sobtosament confugi a l'altar, e rebent en aquell una Creu del senyor, la qual en l'altar era, e aquella en sa indefensió als seus pits posant, girà si mateix davant los irruents contra ell, los quals lo seguian detras ab las spasas desembainadas, e ell axí stant una altra creu de Deu en aquell altar ficada, en la qual era del fust de la vera Creu, de la part del fust deuant aquell Abbat miraculosament se girà, axí com consta per deposicions d'alguns. Ells, empero, no tements Deu ne lo altar, o Creu del Senyor venerants, ne encara la indignació nostra esguardants, en aquell pus inhumanament que no hauian començat ab armas sforçan, no cessants ell, e lo altar, e la Creu del senyor ab las spasas concassants aquell de molts colps a qui feriren, lo qual mitg viu, e spaordit demanant sufragi humanal, corrent al dit cor, en lo qual alguns monjos estavan spauordits torna, los dits scelerats aquell inseguits, los quals a ell dins aquell cor de tants e tants greus colps ab lanças e spasas feriren que aqui mateix caygue mort.»

Constitucions de Catalunya, vol. III, lib. IX, lit. II.

(2) La venda d'una part important del teixit dels paraments de l'espatlla és de 1899. Vegi's ISABELLE ERRERA, *Catalogue d'Etoffes anciennes et modernes*, 2.ª edició. Brussel·les, 1907, p. 18.

per alguns Museus i col·leccionistes d'Europa; i els dos restants havien quedat a Barcelona: l'un a la col·lecció de D. Emili Cabot, i l'altre al Museu d'Art i d'Arqueologia, on ingressava, amb el conjunt de la famosa col·lecció Pascó, l'any 1913 [1].

Efectivament, al cap de poc, obtinguérem fotografies dels fragments existents en els Museus d'Amsterdam [2] i de Brussel·les, [3] i del que posseeix el col·leccionista lionès, M. Claudius Côte [4].

Tots aquests fragments que hem referit formaven part, com podrem veure, dels paraments de les espatlles, essent de diversa mostra el corresponent als paraments inferiors. D'aquest, en posseïa un fragment D. Emili Cabot i un altre D. Gaspar Homar, de Barcelona. Estant aquest en venda, i treballant nosaltres en la classificació de les col·leccions textils del Museu d'Art i d'Arqueologia, tinguérem l'honor d'indicar a la Il·ltre. Junta que el regeix la conveniència d'adquirir-lo, la qual cosa es féu, venint des d'aleshores el nostre Museu en possessió de les dues mostres que decoraven l'alba que tractem de reconstruir.

Cal afegir que la identificació d'aquests teixits, com a pertanyents a l'alba de l'Abat Biure, ha sigut possible fer-la d'una manera incontestable i sense cap dificultat, car, ultra el testimoni fidedigne de persones que la veieren anys enrera, i l'asseveració d'algun dels antiquaris i col·leccionistes que han intervingut en la seva venda i revenda, hi ha la dada precisa dels rastres (minúsculs però) que d'aquests teixits resten encara avui en l'espatlla dreta de l'alba i en el lloc que ocupava el parament inferior davanter.

Caràcter venerable de l'alba

L'alba de l'Abat Biure ofereix, ultra la valor d'un exemplar arqueològic avui raríssim entre nosaltres, la d'ésser un objecte venerable i venerat mentre hi hagué vida monacal a Sant Cugat del Vallès i en els temps primers de la vida parroquial.

L'Abat Biure mor envoltat d'una certa aurèola de santedat prestigiosa. El text del procés obert per les Corts de Perpinyà, fet l'any següent a la mort [5], així ho reflecteix en dir que la creu de l'altar «*en la qual era del fust de la vera creu, de la part del fust deuant aquell Abbat miraculosament se girà*»; i la tradició

(1) Junta de Museus de Barcelona. La Col·lecció Pascó. Dictamen referent al mèrit, valor i conveniència d'adquirir la Col·lecció esmentada. Redactat pels vocals de la Il·lustre Junta de Museus de Barcelona D. Emili Cabot, D. M. Rodríguez Codolà i D. Jeroni Martorell. Barcelona, març 1913.

(2) *Die ausstellung von Meisterwerken muhamedanischer kunst in Munchen*, 1910. Die Stoffe. Tafel 181.

(3) Musées Royaux des Arts Décoratifs de Bruxelles: *Catalogue d'Étoffes anciennes et modernes*, décrites par MADAME ISABEL ERRERA. Deuxième édition, 1907, p. 18.

(4) RAIMON COX: *Les soieries d'Art*. París, 1914, p. 42.

Les Arts (Rev. novembre 1906). Article de TRISTAN DESTEVE, *La Collection de M. Claudius Côte*, p. 28.

(5) *Constitucions de Catalunya*, lloc citat.

recollida pel Sr. de Peray [1] ho confirma en dir que *la campana del Monestir, al moment de la mort, va tocar sola, sentint-se fins a Martorell,* i que *el Sant Pare Climent VI, assabentat de la mort i de les circumstàncies que la rodejaren, envià a cercar l'alba des d'Avinyó. i allí la féu rentar diverses vegades, sense aconseguir que les taques de sang desapareguessin.*

A aquest caràcter de relíquia veneranda que l'alba pren, probablement ja des de la mort de l'Abat, devem sens dubte la seva conservació fins als nostres dies, encara que en estat deplorable. Tots els autors que des del segle XVIII ençà s'ocupen del Monestir, en descriure la visita al monument, no obliden pas els ornaments del Prelat, entre ells l'alba, fent notar la presència de les taques de sang i referint-se alguns a llur qualitat d'inesborrables.

Aquest caràcter venerable de l'alba és interessant perquè ens indueix a creure que l'indument del nostre estudi mai no formà part de les vestidures amb les quals l'Abat fou enterrat, sinó conservada a part, amb la capa que guardava també mostres sagnants, en qualitat sens dubte de relíquies, al costat de la relíquia del cos, i com a testimoni també del assassinat sacríleg, durant la comissió del qual s'operà el miracle de la Veracreu girant-se tota sola damunt de l'altar.

Com que aquest detall de si l'alba era o no dins el sepulcre interessa, com més endavant veurem, transcriurem aquí les notícies que sobre ella ens donen alguns autors, les quals, si bé no afirmen ni desmenteixen el que formés o no part de les vestimentes sepulcrals, revelen el que deixem dit més amunt, és a dir, que foren tothora guardades a part com a relíquies.

El més antic dels autors que hem llegit, dels que se n'ocupen, és En Feliu de la Peña [2] (1709), el qual diu que «*la alba, amito y capa que llevaba el Santo Prelado, todo ensangrentado*» es conserva en el Monestir, etc. Les dades al seu capítol de la mort de l'Abat, En Feliu les extreu no sols del llibre de les Constitucions [3] sinó també d'un *Instrumentum Sancti Cucufate* del qual no diu ni la data ni el lloc on es troba, i del *Flos Sanctorum de Catalunya* d'En Domènech, que no hem vist. No sabem, per tant, si en aquests dos textos anteriors a Feliu hi ha alguna dada respecte a l'Abat Biure, i sobretot respecte al punt que especialment ens interessa.

Cronològicament, a la notícia d'En Feliu, segueix la d'un manuscrit de mitjan segle XVIII que declara posseir el Canonge d'aquesta Seu Dr. Barraquer [4], escrit per un monjo de Sant Cugat, i en el qual, segons la indicada transcripció, es diu que, «*en la misma pieza alta de la sacristía* — (on es guarden altres relíquies) — *los monjes cuidadosamente guardan el crucifijo que tenía delante del breviario en que leía y el alba y capa pluvial que llevaba el Abad Biure en el*

(1) DE PERAY: *L'Abat Biure.*
(2) FELIU DE LA PEÑA: *Anales de Cataluña,* vol. II, lib. XIII, c. VIII, p. 242. Barcelona, 1709.
(3) *Constitucions de Catalunya,* lloc citat.
(4) BARRAQUER: *Las casas de religiosos en Cataluña,* vol. I, 1906. Barcelona.

coro, al cantar los maitines de la noche de Navidad en el momento de ser asesinado, etc.»

En Serra i Postius (1671-1748) diu en un manuscrit sense data [1] que «*en el Imperial Monasterio de San Cucufate, se guardan aún y se tienen en veneración el amito y la alba que llevaba el Santo Fray Arnaldo Ramón de Biure, Abad de aquel Santuario, cuando en la noche de Navidad de* 1350, etc.»... I afegeix: «*Y es cosa maravillosa que aviéndolos querido algunas veces lavar, jamás se puede quitar la sangre.*» En Serra i Postius treu la notícia de la «*Corona Benedictina* de Frist», que tampoc hem vist.

L'alba objecte del nostre estudi, així com les restes de l'Abat en caixa a part, segueixen figurant com a objecte de veneració en alguns inventaris que hi ha publicats, tals com el que transcriu el canonge Barraquer [2], de l'any 1805, i el que féu el canonge Vallet, primer vicari que fou de la Parròquia. En el referit inventari [3] es citen, entre les altres *relíquies santes* existents en el Monestir, una caixa contenint les despulles de l'Abat.

En 1851, En Villanueva [4], troba, en sa visita a l'antic cenobi, «*con los huessos en la sacristia, el alba, amito y capa pluvial ensangrentada y lleno de cuchilladas, y el libro de canto, también ensangrentado y casi borrada con sangre la plana*». Finalment, En Bofarull [5], en 1870, veié les referides restes indumentàries i diu respecte a elles després d'explicar el fet de l'assassinat: «*Desde entonces se guardaban en la sacristía del Monasterio, como recuerdo del terrible atentado, los objetos de que habla Feliu* [6] *y aun en estos tiempos, a través de las vicisitudes porque han debido pasar los edificios religiosos, en el de que tratamos se conservan los referidos objetos y se exponen a la veneración de los fieles cuando lo visitan. Tuvimos ocasión de contemplar los objetos a que aludimos el año* 1870.»

De fet, doncs, l'alba és, tant com una relíquia curiosa, el testimoni del terrible assassinat durant el qual es produí el miracle. No és probable, en conseqüència, que l'Abat, fos enterrat amb aquestes vestidures, i menys encara corrent sobre elles la fama de la qualitat d'inesborrable de la sang,

Per altra banda, si aquestes vestidures i objectes de què parlen els esmentats autors haguessin sigut extrets de la sepultura, no és possible que fossin sols. Únicament el Sr. de Peray [7] diu que abans es conservava la mitra. Però ¿i el bàcul, i els objectes restants de la indumentària del Prelat? D'aquests ningú en parla.

Cal tenir present, per tant, que el caràcter de venerables, a aquestes vesti-

(1) PEDRO SERRA Y POSTIUS: *Maravillas*. Manuscrit existent en la Biblioteca del Museu d'Art i d'Arqueologia, procedent del donatiu Esteve i Nadal (sense data).
(2) BARRAQUER: *Las casas de religiosos*, lloc citat.
(3) DE PERAY: *El Monestir de Sant Cugat del Vallès*.
(4) VILLANUEVA: *Viaje literario a las Iglesias de España*. t. XIX, 1857.
(5) *Historia crítica de Catalunya*. t. IV.
(6) FELIU DE LA PEÑA: *Anales de Cataluña*, lloc citat.
(7) DE PERAY: *L'Abat Biure*.

dures, no els prové solament d'ésser el vestuari d'un Abat mort en auréola de santedat, sinó d'ésser el testimoni viu del sacrilegi, i amb valor per elles mateixes, car el fet de la qualitat d'inesborrable de la sang, i l'intent de rentar-la del Sant Pare, és sobre l'alba que es produeix, fora ja del cas de l'Abat. Això, encara que basat en una tradició indocumentada, creiem que té alguna valor, i val la pena de recalcar-ho, tota vegada que interessa tenir aclarit aquest punt.

Estat actual de l'alba. — El seu tallat i confecció

La figura 1 dóna una idea de l'estat actual de l'alba de l'Abat Biure tal com es conserva al Museu Diocesà de Barcelona, on hem fet la seva fotografia, i on hem tingut ocasió d'observar-la amb la detenció que el cas demanava, i amidar-la i dibuixar-ne el tallat. Això darrer no ha sigut possible fer-ho sense destruir unes embastes que unien els estrips nombrosos que desfiguren la seva forma veritable i entre els quals es perden els forats que s'atribuïen a l'arma o a les armes que feriren el venerable Prelat. Les taques de sang són en l'actualitat ben visibles; i, si bé la desídia hi ha deixat senyals lamentables que les fan destacar menys, l'objectiu fotogràfic en precisar les valors de to, podríem dir que n'ha fet una mena de restitució.

Quant al seu tallat i forma, el traçat lineal reproduït en la fig. 2 en dóna, millor que la fotografia, una idea justa, i amb tota exactitud les mides.

S'observa, en aquest traçat, una anomalia que no sabríem explicar-nos sinó per una recomposició posterior a la confecció; i és ella la de tenir el seu costat, dreta del portant (A) 0'20 m. més d'ample que el costat esquerre (B), partint del centre (C), on hi ha l'obertura del coll.

Aquests 0'20 m. de diferència són els que té, en la seva amplada, una talla (D) feta en dues llargades, tal com indica la costura (E).

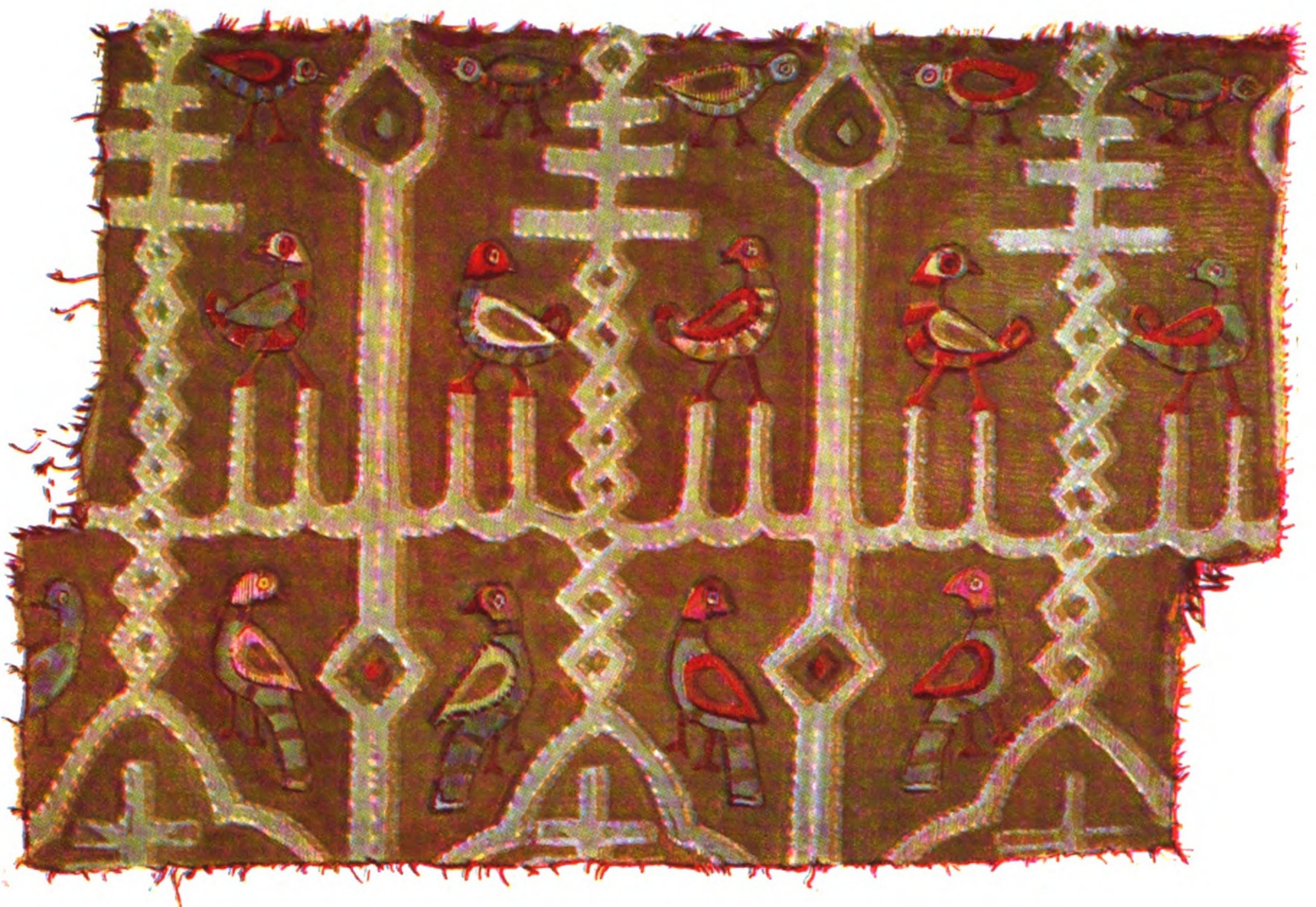
Com es pot veure en el traçat, les mànegues formen una línia contínua amb l'espatlla en la part superior, i en la inferior arrenquen de la talla central. La mànega (F) és la més completa, però hi manca el puny, que, sens dubte, seria ornat amb parament.

A l'arrencament de la mànega, en la part inferior, es produeix l'angle (G), i del punt (H) arrenquen tres talles triangulars per banda, que arriben fins al baix. D'elles, en el traçat geomètric adjunt, en són visibles una i mitja. En son total l'alba té de l'espatlla als peus, en son extrem més complet, 1'80 m.

La col·locació dels paraments, tal com pot observar-se, divergeix de l'un costat a l'altre, per efecte sens dubte de la talla (D). Les línies de punts que indiquen la posició dels paraments permeten observar aquestes irregularitats referents als dos de les espatlles. El de la part baixa ve centrat a la talla (I).

Fig. 1. — Les restes de l'alba de l'Abat Biure tal com es conserven avui al Museu Diocesà de Barcelona

Reconstrucció del teixit del parament de l'alba de l'abat Biure

La mida dels paraments superiors té, en la part (B), 0'25 m. de caiguda per banda, i 0'26 en el costat (A). En la part baixa posterior hi ha senyals visibles d'haver-hi hagut parament de mides iguals al de la part anterior.

La restitució dels paraments. — L'alba reconstruïda

Coneguts els teixits i identificats a base de les restes que n'hi ha a l'alba, i podent precisar per aquestes restes quin és el que anava a baix i quin el que anava a dalt, la restitució dels paraments és cosa fàcil, sobretot si, ultra aquestes dades, hi ha damunt l'alba, encara, els repunts que assenyalen el perímetre dels dits paraments.

Els de l'espatlla són formats per unes tires de teixit d'or i sedes de color, fet amb punt de tapisseria, de 0'10 m. d'ample per 0'56 de llarg en la part dreta, penjant 0'28 m. per banda; i, en l'esquerra, de 0'70 de llarg, penjant 0'35 per banda.

Els paraments inferiors, davanter i posterior, tenen 0'58 d'ample per 0'25 d'alt, i són fets en fil d'or i grana, teixits igualment a punt de tapís.

Així com els corresponents a la part baixa són probablement peces teixides per a l'exornació de vestuari, constituint una mena d'aplicacions, pel que sembla; els de la part alta són possiblement tires tallades d'un teixit de motiu continuat. Com que el teixit de referència tenia l'ordenació del seu tema a base de franges horitzontals d'igual amplada unes amb altres, foren aquestes retallades en llur punt d'enllaç, i aplicades així sobre l'alba; de manera que els temes del teixit, verticals en la composició, quedaven en posició horitzontal damunt l'alba.

El dibuix, reconstrucció del teixit (vegi's tricromia 1), que, amb una escrupolositat meravellosa, ha fet el nostre estimat amic D. Macari Golferichs [1] a base de les dades extretes de les fotografies dels diversos fragments que hi ha escampats per Museus i col·leccions europees, donarà una idea ben clara del que deixem dit.

Quant als punys de les mànegues, és de suposar que devien tenir també ornamentació i que aquesta devia ésser la mateixa que la de les espatlles; mes sobre això manquen les dades necessàries, car, com es pot veure, els extrems són destruïts, sense que hàgim trobat cap notícia que doni llum sobre el particular.

Així restituïts els paraments, l'alba de l'Abat Biure queda inclosa en la sèrie, no massa nombrosa desgraciadament, de les albes medievals que es con-

(1) Els dibuixos foren fets, per encàrrec de la Junta de Museus, amb destinació a la instal·lació dels dos fragments dels teixits de l'alba exposats en el Museu d'Art i d'Arqueologia de Barcelona junt amb la reconstrucció d'aquella.

serven en els tresors d'algunes catedrals i en alguns museus d'Europa. Per la seva exornació, és, així mateix, germana de les albes que citen els documents dels segles XIII al XV: «*Albas quorum parure, sunt de rubeo samito cum ymaginibus, clavibus et rosis*». «*Albas cum amictis quarum parure, sunt de pano de Turky*». «*Albam optimam cum amicto cujus parure sunt de rubeo veluto cum ymaginibus et arboribus argento deaurato*» (1). «*Albes amb temes de figures en els paraments, i ab guarniment d'arabesc*» (2). «*Camis forratum in pedibus de panno aureo, operis murische, cum serico diversorum colorum. Et alium camis forratum in pedibus de pano auro operatum, opere murische, cum leteres lividis*» (3); etc.

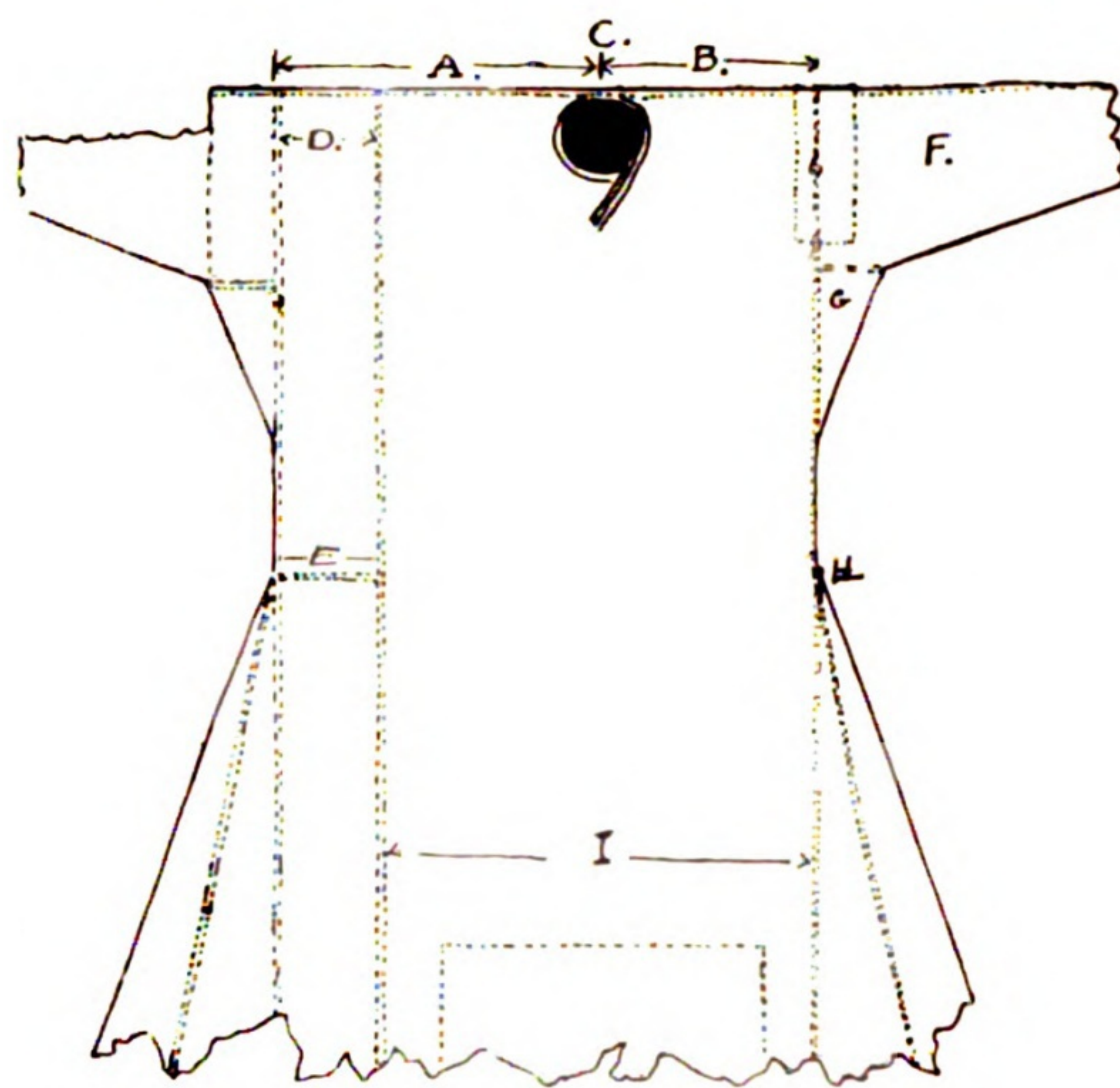

Fig. 2. — Traça lineal de l'alba de l'Abat Biure amb la disposició dels paraments

Els exemplars conservats fins ara, de la sèrie dels quals entra a formar part l'alba de l'Abat Biure un cop restituïda, abracen del segle X al XIV, i ofereixen una gran varietat de formes, especialment en ço que a la posició dels paraments es refereix (4).

La tricromia 2 dóna idea del que fou l'alba, amb els paraments reposats, abans d'ésser-hi afegida la talla (D) del dibuix lineal fig. 2; i ens dóna els paraments reposats en l'alba, segons el seu estat actual. Aquests dos dibuixos de restitució els devem també a la col·laboració amable i documentada de D. Macari Golferichs.

L'ÈPOCA DE L'ALBA

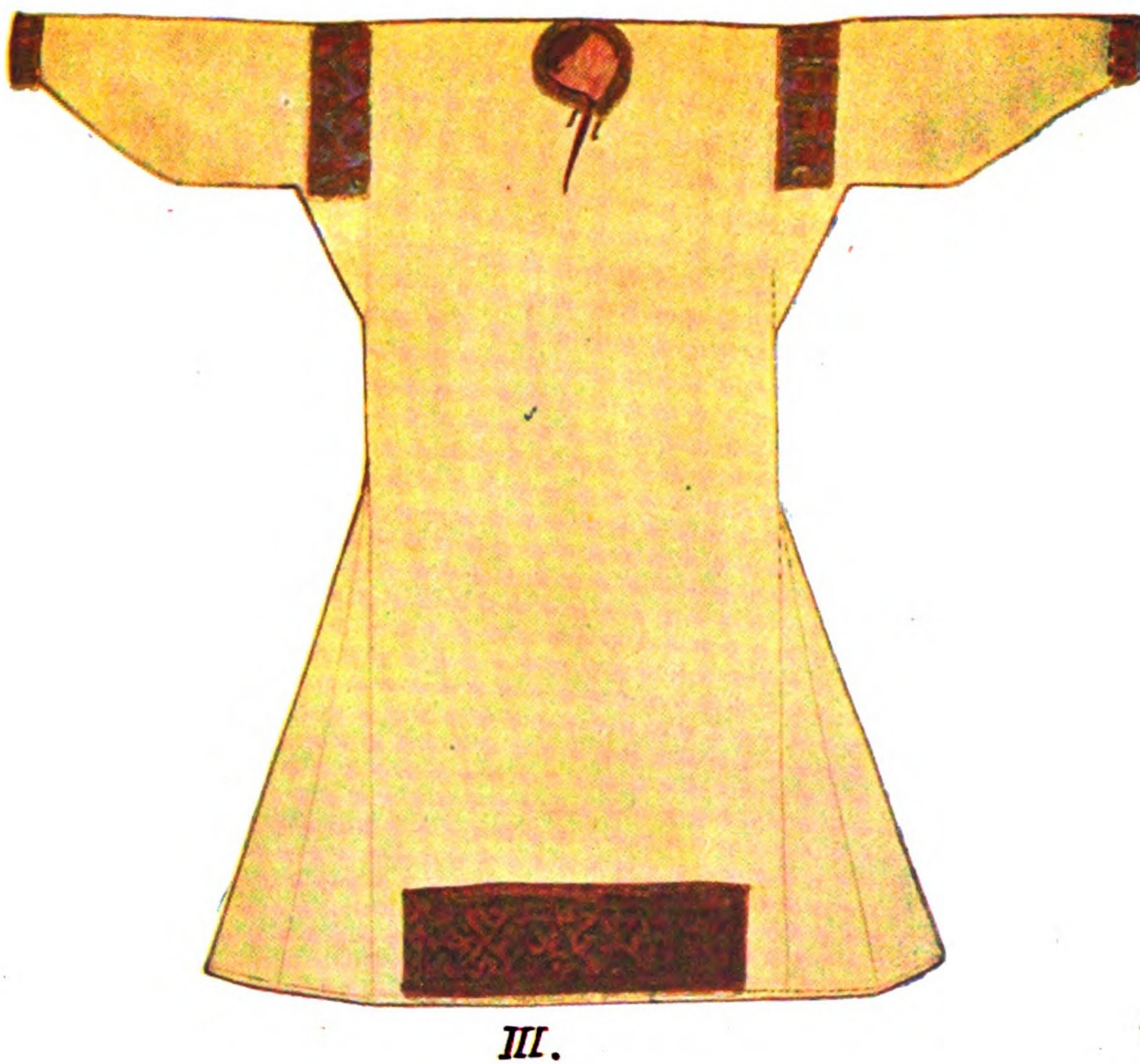
La mort de l'Abat Biure dóna el límit màxim de l'època de l'alba, mes la talla (D), indicada en el traçat lineal (fig. 2), la qual creiem existent ja en aquella data, tal vegada assenyala una anterioritat, no direm molt important, però sí d'alguns anys.

El que ens fa creure que aquesta recomposició no és posterior a la mort de l'Abat, és la impropietat que representa el posar una afegidura d'aquesta

(1) GAY: *Dictionnaire d'Archéologie.*
(2) GAY: Ob. cit.
(3) MIRET I SANS: *Les cases de Templers y Hospitalers a Catalunya.* Barcelona, 1910.
(4) BRAUN: *I paramenti sacri, loro uso, storia e simbolismo.* Versione autorizzata dal tedesco del P. GIUSEPPE ALLIOD. Torino, 1914.

II.

III.

L'ALBA DE L'ABAT BIURE, AMB ELS PARAMENTS

importància a una peça litúrgica que es conserva, com hem vist, amb honors de relíquia, i que naturalment ha d'estar fora dels usos del culte, únicament els quals sembla que podrien motivar aquest adob.

La impropietat de posar afegidures a un objecte venerable és contrària també a la idea (de la qual ens ha sigut feta indicació, que agraïm), que l'alba podia haver-se malmès en el sepulcre, i la recomposició haver sigut feta en ésser treta d'allí. En contra aquesta raó, hi ha que probablement, segons hem indicat, l'Abat Biure no fou enterrat amb aquests ornaments.

De manera que l'alba ofereix encara el problema de la seva datació exacta, la qual cosa no és pas fàcil de fer, car certament, entre les albes del segle XIV i les del XIII no hi ha pas diferències prou sensibles perquè siguen apreciables a través dels documents, ni creiem que ho fossin gaire més en la realitat.

Efectivament, els autors que han intentat assenyalar l'evolució de l'alba des dels tipus primitius rectilinis als exemplars amb talles triangulars laterals, no han pas pogut documentar d'una manera sòlida llur teoria (1). Perquè contra la teoria del P. Braun, que les talles laterals es van empetitint i augmentant en nombre en avançar l'època, hi ha els exemples de l'alba de Sant Grau, datada l'any 994; la de Sant Tomàs Becket, i la de Sant Tomàs de Canterbury, atribuïda al XII; totes amb gran nombre de plecs (2). I, si quant a la forma no hi ha diferències essencials que permetin distingir l'època, quant a les mides generals succeeix igual. Excessivament llargues les albes de l'Edat mitjana, donen al segle X 2'15 de llargada, en la de Sant Grau, 1'80, al segle XI la de Sant Bernulphe de Munic; 1'90 la de Sant Tomàs Becket, 2'27 la de la Catedral d'Angers, datada al segle XII; 1'90, la de Sant Tomás de Canterbury, datada dintre el XII; 1'80 la de Sant Bernat Calvó de Vich, datada al XIV i 1'80 la de l'Abat Biure. De manera que, a pesar que diria's natural, l'escurçament de les albes, seguint la moda general de la indumentària, que del XIII al XIV escurça notablement totes les peces llargues del vestuari, hi han en aquesta època mides iguals a les que trobem en el segle XI en l'alba de Munic i en el XII en la de Sant Tomàs de Canterbury.

Quant a la posició dels paraments, passa una cosa semblant, car, realment, els monuments no estan d'acord amb el P. Braun quan diu: «*En els temps precarolingis, les albes no tenien guarnició, i poca o gens en el segle IX. En el segle X i XI ve un canvi consistent a ornar les albes, particularment les dels bisbes i dels celebrants. En el segle XII aquest ornament consistia en una guarnició feta de galons d'or, posada al volt de la part baixa i en l'extremitat de les mànegues.*»

«*Després es formà una particular manera de decoració, provinguda, pel que*

(1) **Braun:** Ob. cit.

(2) Alba de Sant Grau (994); alba de Sant Bernuephe de Munic (1056); alba de Sant Tomàs Becket; alba de la Catedral d'Angers (segle XII); alba de Sant Tomàs de Canterbury (segle XII). Reproduïdes en Roault de Fleury. La Messe. Vol. 9. — Vegi's també l'alba de Sant Bernat Calvó en Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, *El Sepulcre de Sant Bernat Calvó*, per Mn. Josep Gudiol i Cunill, vol. II, p. 964.

sembla, del gòtic de França. En lloc de la guarnició contínua, es posaven peces ornamentals rectangulars fixes o movibles. A les mànegues, es posaven al costat superior-anterior del puny. A baix, un poc damunt de la vora, al davant i al darrera. Quan eren cinc, com sovint passava a Itàlia, la peça restant es posava sobre el pit. Algunes vegades, la mànega, en lloc de peces, quadrangulars, porta guarnició tot al voltant de l'obertura» [1]. No obstant, hi ha peces rectangulars de guarnició, en la part baixa, en l'alba de Sant Grau, del segle X; en la de Sant Tomàs Becket, en la d'Angers, del XIII, i en la de Canterbury, de la mateixa època; i peces al pit en la de Sant Bernulphe, de Munic, segle XI, i en la de Sant Tomàs de Canterbury, del XII.

De manera que, en la impossibilitat de datar l'alba ni per la formació [2], ni per les mides, ni per la posició dels paraments [3], ens limitarem a assenyalar la possibilitat que l'afegidura de la talla (D) ens doni peu a suposar-la com d'uns quants anys anterior a la data de la mort de l'Abat Biure, i que, a base d'aquest adob que ens permet suposar-la més antiga, li atribuíssim com a data la de les darreries del segle XIII o de les primeries del XIV.

Els teixits dels paraments

Ni que ens fos possible fixar d'una manera precisa la data dels teixits que constitueixen l'exornament de l'alba, no podríem, a base d'ells, determinar l'època que hem intentat establir. Primerament perquè els teixits de parament poden no haver sigut sempre els mateixos, i en segon lloc perquè és comú l'aprofitament de trossos textils preciosos per a aquest ús.

En el cas present, és evident que els paraments de les espatlles són retalls d'un teixit preciós que, a l'hora de guarnir l'alba, s'aprofità per a aquell ús. Aquest teixit pot ésser més vell que l'alba, i podria ésser més nou si es tractés d'una segona recomposició i no tingués, com té en el cas present, un aspecte que als ulls menys avesats permet afirmar tot el contrari.

El parament de la part inferior ja és altra cosa, car s'hi veu una composició textil contornejada, aposta per a guarnicions; i, si tinguéssim la seguretat absoluta (gens probable) que aquesta guarnició fou expressament feta per a l'alba a l'hora de la seva confecció, certament podríem recular un bon xic la data que hem assignada a l'indument litúrgic.

Però hi ha experiències documentals de com en els temples (i el mateix devia passar en els cenobis) són aprofitats els teixits antics, rars i preciosos per a

(1) G. Braun: *I Paramenti Sacri, loro uso, storia e simbolismo.* Versione autorizzata dal tedesco del P. Giuseppe Alliod. Torino, 1914.

(2) La realitat dels monuments que hem vist està també en desacord amb Quicherat *Histoire du Costume en France*, París, 1875, i amb Racinet, *La Costume historique*, vol. IV, París, 1888.

(3) G. Braun: *I Paramenti sacri*, lloc citat.

Fig. 3. — Fragment del teixit del parament de les espatlles de l'alba de l'Abat Biure, de la col·lecció Côte, de Lió

compondre i ornamentar vestuaris litúrgics més moderns. El Canonge arxiver de la Catedral de Lleyda, Dr. Gaya, ha trobades dades documentals de la confecció del tern dit de Sant Valeri, dels segles XIV o XV, a base de teixits aràbics dels segles XII i XIII, procedents, probablement, de l'antiga Seu de Roda. Així, l'estudi dels teixits no ens podrà conduir a una solució definitiva sobre l'època de l'alba, la qual hem deixat establerta, partint de l'any de la mort de l'Abat i reculant els suficients per a justificar la presència de l'adob indicat per la talla afegida a una banda de la part davantera.

Els teixits que decoren l'alba, però, tenen, per ells tot sols, un vivíssim interès, al qual s'afegeix el d'haver sigut dispersats arreu d'Europa, on aquesta mostra, que cap dels més eminents tractadistes oblida, ha sigut diversament i inseguramen classificada. Considerem com un deure, per tant, l'aprofitar els aventatges de la nostra posició per a aportar a l'estudi i datació d'aquestes mostres la modesta col·laboració que podem oferir.

L'estudi d'aquests teixits és certament complex, car ultra la dificultat que encara avui hi ha per a la classificació de determinats grups de la producció textil anàloga, en aquests (almenys en el del parament de les espatlles), hi ha l'inconvenient de la diversitat de classificacions i datacions que la seva disposició fragmentària ha produït.

Com en altre lloc diem, aquests exemplars foren arrencats de l'alba i venuts als antiquaris, de mans dels quals passaren a París, anant a parar, la major part dels trossos coneguts, a casa el marxant Baron, on l'any 1899, Mme. Isabel Errera, famosa col·leccionista brussel·lesa, comprava el fragment, que, junt amb tota la seva col·lecció, va donar al Museu d'aquella ciutat [1]. Un altre fragment, que posseïa En Baron, l'adquirí el col·leccionista lionès M. Claudius Côte, en la col·lecció del qual figura encara [2] (fig. 3); i si bé no en tenim

(1) ISABELLE ERRERA: *Catalogue d'Étoffes anciennes et modernes.* 2.ª edició, 1907, p. 16.
(2) COX: *Les Soieries d'Art,* París, 1915. DESTEVE: article en la revista *Les Arts,* novembre de 1906.

notícia concreta, creiem que el fragment que posseeix el Museu d'Amsterdam [1] (fig. 5) seguí el mateix camí que els altres.

A Barcelona, quedaven, coneguts, dos fragments. L'un ingressà a la col·lecció de D. Emili Cabot (fig. 6), i l'altre a la col·lecció de D. Josep Pascó, que fou adquirida pel Museu [2] (fig. 7).

Quant al parament de la part baixa, no coneixem altres fragments que els de la col·lecció Cabot (fig. 8) i el del Museu (fig. 9), adquirit del Sr. Homar l'any 1916. Per tant, aquest teixit és avui gairebé inèdit [3], no ha sigut classificat i és desconegut entre les sèries textils. De manera que les classificacions donades pels autors estrangers, que ara estudiarem, es refereixen únicament al teixit de les espatlles (figs. 3, 4, 5, 6 i 7) i no al del parament inferior (figs. 8 i 9), si bé considerem que la mateixa classificació correspon a l'un i a l'altre.

Classificació i datació dels teixits

Sobre aquest teixit que decora les espatlles de l'alba de l'Abat Biure, igual, com a tècnica i com a art, al dels paraments inferiors, han sigut donades les classificacions següents:

AUTOR	CLASSIFICACIÓ	DATACIÓ
DREGER [4]	Egipci o sicilià	Segle XI-XII
COX [5]	Hispano-musulmà	» IX-X
DESTEVE [6]....	Àrab	» XI
VENTURI [7]....	Àrab-sicilià	» X-XI
ERRERA [8]	Àrab d'influència bizantina ...	» X-XI
LESSING [9]	Àrab	» X-XI

En primer lloc cal fer un escull d'aquestes classificacions i limitar el nostre estudi a les més justificades; i, en dir justificades, no volem pas negar l'autoritat de les que excloem. Únicament cal tenir en compte les circumstàncies en que es parla del referit exemplar, car és molt natural que M. Desteve [10] en donar a conèixer en un breu article de revista la col·lecció Côte en conjunt, no profunditzi sobre el teixit en particular. El mateix passa a Venturi, l'il·lustre autor

(1) *Die ausstellung von Meisterwerken muhamedanischer kunst in Munchen*, vol. III, p. 181.
(2) La Col·lecció Pascó. Dictamen, etc. Barcelona, 1913.
(3) En publica una reproducció, amb l'epígraf errat per la impremta (diu *altar* en lloc d'*alba*), MN. JOSEP GUDIOL I CUNILL en la revista *Museum. San Cucufate del Vallés*, 1912, any II, n.º 12.
(4) *Die ausstellung von Meisterwerken muhamedanischer kunst*, lloc citat.
(5) RAIMOND COX: *Les Soieries d'Art*, lloc citat.
(6) *Les Arts*, novembre, 1506.
(7) VENTURI: *Storia dell'Arte Italiana*, vol. II.
(8) ERRERA: *Catalogue des etoffes anciennes et modernes*, p. 18.
(9) LESSING KGL.: Museen Berlin. *Die gewebe-Sainmlung des K. Kunstgewerbe Museums.*
(10) DESTEVE: *Les Arts*, lloc citat.

Fig. 4. — Fragment de la col·lecció Errera al Museu del Cinquantenari de Brussel·les

de l'art d'Itàlia, que el reprodueix entre una sèrie de gravats il·lustrant el seu magnífic estudi sobre l'art sicilià (1).

Així queden reduïdes al nostre anàlisi les classificacions autoritzadíssimes dels especialistes del teixit, Dreger, Cox, Errera i Lessing. Consti, en homenatge als noms dels il·lustres tractadistes als quals devem avui les bases de la classificació textil, que si ens atrevim a oposar la nostra opinió a la seva, per tants conceptes respectable, és perquè creiem que la nostra posició ens permet aportar dades per ells desconegudes, i sobretot la reconstrucció del teixit en qüestió, a la vista del qual és molt possible que rectifiquin la idea que d'aquest teixit s'havien format a base de la visió d'un sol fragment.

La classificació dels teixits antics dels centres musulmans és dificultosa. Si altra cosa no ho demostrés, el desacord que sobre el lloc de fabricació i data d'aquest teixit hi ha entre els autors esmentats ho demostraria. Mentre la classificació textil es faci, com es ve fent fins ara, en la majoria dels casos, solament a base de comparació entre les seves formes artístiques, les dificultats seran grans sempre que es tracti d'un cas, com el del món musulmà, on les transmissions i creuament de formes i temes ornamentals són constants, nombrosos i rapidíssims al travers del seu extens imperi.

Res té de particular, doncs, que, havent-hi dificultats per a classificar els teixits amb temes coneguts, hi hagi errors possibles en classificar pel sistema comparatiu de les formes d'un art teixit les formes ornamentals del qual, per la seva disposició fragmentària, han sigut fins ara desconegudes. Els detalls han enganyat els experts, fent-los suposar en l'obra una antiguitat que al nostre

(1) Venturi: Ob. cit.

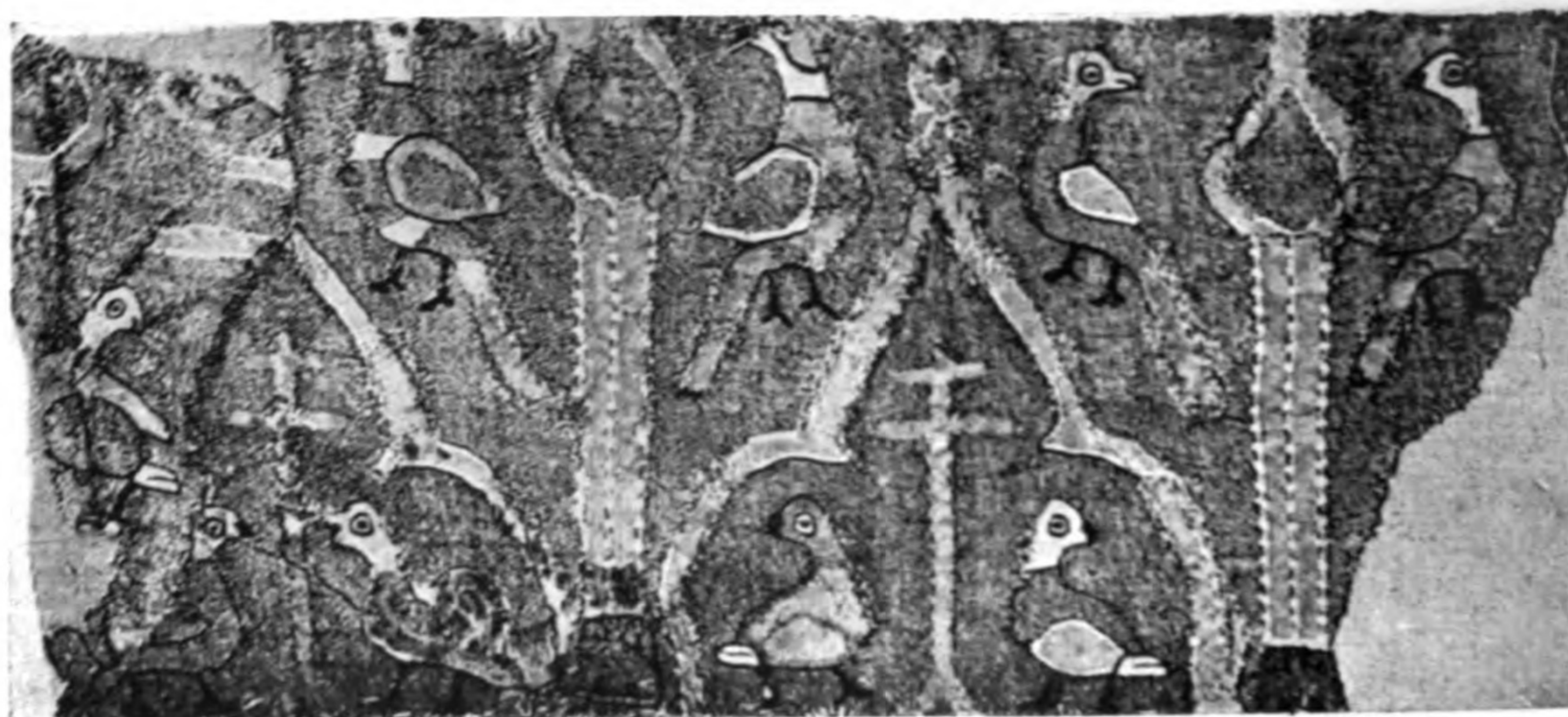

Fig. 5. — Fragment del teixit del parament de les espatlles de l'alba de l'Abat Biure, del Museu d'Amsterdam

judici no té: i és per totes aquestes raons que, abans d'intentar el seu estudi, creguérem necessària la seva reconstitució, seguint en això el sistema après en Lessing, que evidentment ha salvat moltes errors.

En primer lloc anem a les opinions de Lessing i Errera, que coincideixen en la classificació. Ambdós el fan àrab i d'una mateixa època (segles X-XI).

No es pot dubtar que és àrab el teixit, naturalment, però el mot *àrab*, com el mot *oriental*, no per ésser en aquest cas revelador d'una sàvia i documentada discreció, deixa d'ésser poc explícit. Dir que un teixit és àrab és solament iniciar la seva classificació, però no és classificar-lo encare.

Lessing insisteix en l'observació que no és copte, i aquesta observació val a dir que ens ha servit de base en la direcció per nosaltres empresa en voler situar el teixit. Perquè dir que no és copte, sobre tot en el cas de no haver-ho ningú afirmat, indica en el savi autor l'auto-resolució sobre un dubte que ell pot haver tingut. Tal vegada, l'observació de Lessing sobre el no ser copte, l'afirmació de Dreger, que dubta entre fer-lo egipci o sicilià, trobarem que tenen una certa relació.

Mme. Errera en el seu catàleg (1), coincideix amb Lessing, com ja hem dit, i basa la seva datació en unes mostres similars (?) datades (no pas per ella) als segles X-XII. Aquestes mostres, qualificades de «*pareilles de texture et analogues comme dessin*», són un teixit trobat al Monestir de «*San Pietro in Modena*», i un altre del Tresor de Notre-Dame de Tongres (2).

Del teixit de Mòdena n'hem vist una reproducció, i hem llegit l'estudi que en fa L. A. Gaudini (3), el qual vagament indica que és un dels molts tei-

(1) ERRERA: Ob. cit.
(2) Després d'haver-ho intentat, no ens ha sigut possible aconseguir fotografies dels teixits de Tongres.
(3) *Rassegna d'Arte*. Milano, anno II, n.º 6, juny, 1902. Article de L. A. GAUDINI: *Di un antico tessuto trovato nel Monastero di S. Pietro in Modena.*

xits que de l'Església d'Orient passen a la d'Occident embolcallant relíquies [1]. No obstant, creiem que la tècnica, els temes i l'aspecte general de l'exemplar, pel que deixa veure la reproducció, ens permet afirmar que es tracta tot simplement d'un teixit copte dels que, seguint la classificació de Gayet [2], corresponen al segon període, d'influència bizantina, que ocupa, amb alternàncies d'influència persa, del segle IV al segle VII.

Fig. 6. – Fragment del teixit del parament de les espatlles de l'alba de l'Abat Biure de la col·lecció Cabot, de Barcelona

Observem com torna a aparèixer, encara que sigui incidentalment, l'art copte. M. Lessing observa que no és copte. Mme. Errera el fa parell amb un que és aparentment copte d'influència bizantina. M. Dreger, no ho oblidem, dubta entre si és àrab de l'*Egipte* o de Sicília. En el fons hi ha una certa coincidència entre aquests tres autors.

M. Cox, l'il·lustre conservador del Museu de la Cambra de Comerç de Lió, el fa hispano-musulmà del segle IX-X; mes, en aquest cas, ell mateix, qui ha aportat a la classificació dels teixits hispans una col·laboració utilíssima, treu força a la seva afirmació en dir que, per assignar un origen espanyol als teixits que presenta, es basa sobretot «*en el fet d'haver sigut trobats o de trobar-se a Espanya o en els seus voltants. Si pensem en l'isolament de la península ibèrica, i en la part escassa que durant l'Edat mitjana ha pres en les activitats dels altres centres europeus, aquesta és una raó que bé té la seva valor. L'Espanya no acompanya pas a les Creuades, la resta de la cristiandat: les seves lluites religioses queden confinades dins el país, i la seva producció, en general, devia així mateix restar-hi*».

M. Cox oblida que aquest isolament respecte a l'Orient no pot ésser absolut en un poble que la gent d'Orient envaeix. Una invasió és al capdavall un

(1) La guerra ens ha privat de rebre els volums corresponents dels *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, i de l'*Académie d'Archéologie de Belgique* (Anvers), on Mme. Errera té uns estudis sobre els teixits de Tongres i de Mòdena.

(2) Gayet: *Palais du Costume*. París, 1900.

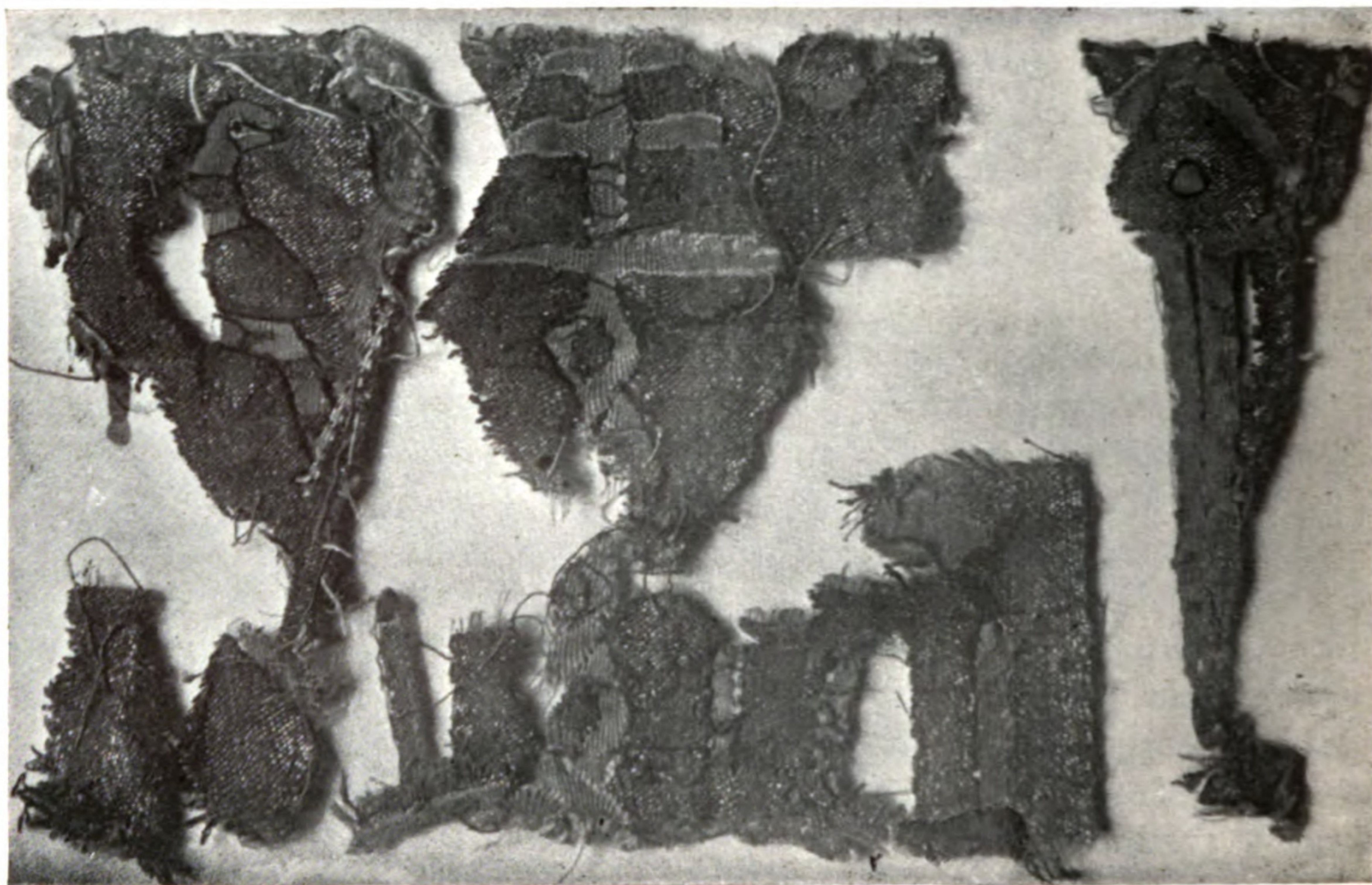

Fig. 7. — Fragment del teixit del parament de les espatlles de l'alba de l'Abat Biure, que pertenesqué a la col·lecció Pascó i are forma part de la col·lecció textil del Museu de Barcelona

pont, un corrent continuat al través de l'espai que va del poble invasor a l'envaït. En segon lloc el teixit en qüestió no ha estat trobat a Espanya, sinó a Catalunya [1]; i, quant a les relacions i a l'expansió catalana a l'Orient, no cal parlar-ne, perquè ja tindrem ocasió de fer-ho en indicar el camí per on aquests teixits poden haver arribat a casa nostra [2].

És de doldre que sigui M. Cox el qui tingui aquest oblit; perquè en definir els tipus dels teixits del centre musulmà, i en dir que en llur formació hi intervenen factors dels altres centres, transportats pels pelegrinatges a la Meca, no s'oblida pas de dir que: «*Ultra pelegrinatges que creuen el país, provinents de l'Oest-mogrebí* (*Marroc o Espanya*), *cal comptar que l'Egipte, en* 1290, *regnant el sultà Kalaoun, estableix relacions amb la cort del rei Alfons d'Aragó, i aquestes relacions* — afegeix — *exerciren sobre l'art una influència*» [3].

És clar que, tots aquests detalls, M. Cox no els dóna en parlar d'aquest teixit que estudiem, sinó en estudiar en general els diversos centres musulmans; mes, si M. Cox, té en compte aquesta aliança de l'Egipte i el Reialme d'Aragó,

(1) Mme. Errera, en l'obra ja citada, és l'única que fa indicació de procedència, i diu: «Trouvé dans une église d'Espagne». Per la distinció que en aquest cas, com en tants altres, cal fer entre Catalunya i Espanya, convé tenir present que els teixits espanyols són sovint anomenats «draps d'Espanya» en els documents catalans.
(2) Vegi's Capmany: *Memorias históricas*, etc. *Llibre del Consolat de Mar*, etc.
(3) Cox: *Les Soieries d'Art*, p. 99.

i ajunta a aquesta la notícia que aquest teixit prové de Sant Cugat del Vallès, tal vegada, la classificació d'hispà que li dóna a base de la manca de relacions d'Espanya amb l'Orient, no la hi hauria donada, perquè aquesta base no existeix en el cas concret de què es tracta.

Fig. 8. — Fragment del teixit del parament inferior de l'alba de l'Abat Biure a la col·lecció Cabot, de Barcelona

A part d'això, el teixit en qüestió, no sabríem pas on situar-lo dins dels agrupaments que en la sèrie dels teixits hispano-aràbics, ha traçat el propi autor. Ni entre les sèries d'origen persa del període Omeyada, ni entre les d'origen africà del període Almohada, hi escau aquest dibuix. Vegin-se, si no, les classificacions de Cox i els exemplars amb els quals les il·lustra, i ben aviat tindrem una idea que aquest exemplar, ni pel dibuix, ni per la tècnica, ni pel preciosisme dels seus materials, té res que veure amb cap dels agrupaments que el savi autor ha establert i mercès als quals s'han pogut intentar les primeres classificacions dels teixits hispans.

Anem, finalment, a la classificació de Dreger [1]. Dreger, al nostre juí, encerta en fer-lo egipci, però salva el seu dubte afegint «o sicilià».

(1) *Die ausstellung Meisterwerken muhamedanischer Kunst*, lloc citat.

El mot de *sicilià*, val a dir-ho, té avui la mateixa vaguetat que el d'*oriental* o el d'*aràbic*. La teoria dels teixits sicilians és que són obres fetes pels alarbs per encàrrec de la gent cristiana. Seguint-la, el canonge Chartraire (1) fa el sudari de Santa Coloma de Sens, *sicilià* per la raó senzilla d'interpretar com a símbol de la creu una flor de tres pètals amb dues aus afrontades, on veu dues colomes, i un quadrúpede passant, en el qual reconeix un *Agnus Dei*. Demés hi ha inscripcions aràbigues. No obstant, es tracta d'un dels teixits pue creiem que no té res que veure amb els teixits sicilians; i, més aviat, la relació, com veurem, la té amb els que M. Cox anomena *serraïns*, amb els que Mme. Errera, anomena aràbics-egipcians per ésser trobats en tombes d'Egipte (2).

No oblidem els perills que les teories poden tenir, i que els exemplars mateixos en elles encaixonats es cuiden de destruir; i, per tant, mentre els teixits sicilians no siguin reduïts a una sèrie autoritzada per quelcom més que per la impressió o el dubte dels autors, serà prudent establir una sèrie de teixits que, millor que *sicilians*, o *aràbics* o *orientals*, els escaurà el nom de *dubtosos*.

En dir M. Dreger que és egipci, creiem que està en el cert; i ho creiem perquè en intentar situar els nostres teixits, com més endavant veurem, per llur tècnica i per llurs caràcters, ells mateixos s'han situat formant una sèrie, l'antecedent de la qual no és enlloc més que a l'Egipte, i encara perquè un dels grups més importants que la formen ha sigut trobat en les tombes aràbigues egipcianes.

* * *

Hem insistit a apurar detalladament, d'una a una, totes les classificacions emeses sobre el nostre exemplar, no pas per un desig va d'establir una controvèrsia, sinó simplement amb l'esperit de demostrar que l'estudi dels teixits, pel que es refereix als centres musulmans, i sobretot, als del nostre país, sols està en camí de fer-se, i que, per tan, no venim a destruir res, sinó a aportar simplement la nostra modestíssima col·laboració.

Al capdavall, si la nostra història artística no es té en compte en fer la història de l'art, ningú més que nosaltres en té la culpa, car no l'hem donada a conèixer; i, pel que a M. Cox es refereix, cal dir que a ell Espanya deu la rehabilitació de tota la sèrie textil aràbiga primitiva, que abans d'ell s'ha considerat com a persa-bizantina, o com a siciliana, o com a alemanya.

Tornant ara al teixit objecte del nostre estudi, i en intentar incloure'l en una de les sèries aràbigues definides, ens trobem que a cap d'elles convé, i menys, és clar, a cap de les sèries occidentals. Mes tinguem present que no tots els teixits coneguts s'inclouen fàcilment en les sèries definides. Amb l'estudi

(1) CH. EUGÈNE CHARTRAIRE: *Les Tissus anciens du Tresor de la Cathédrale de Sens.* París, 1911.
(2) ERRERA: Ob. cit.

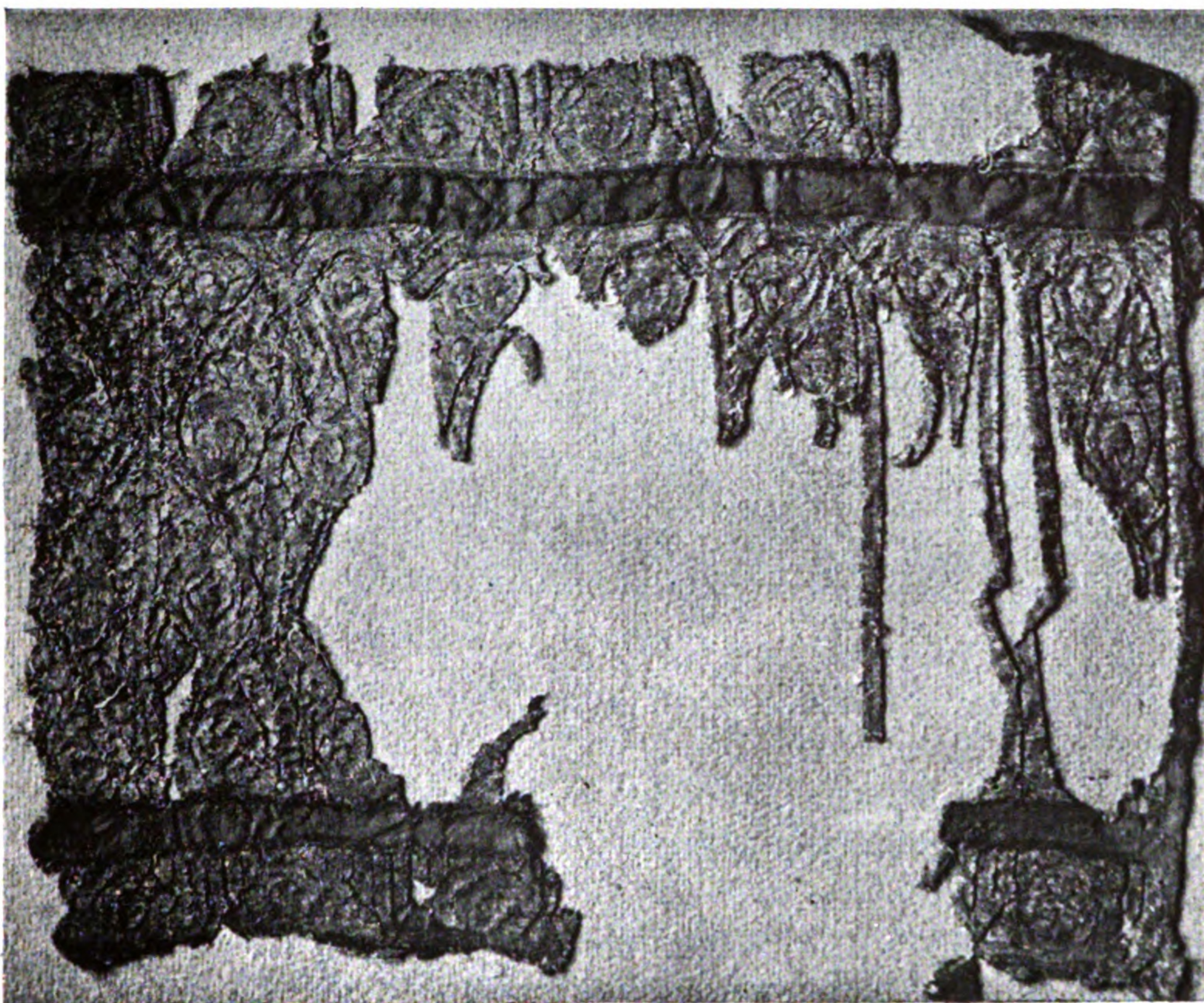

Fig. 9. — Fragment del teixit del parament inferior de l'alba de l'Abat Biure. Museu de Barcelona

dels teixits, com en les ciències, passa que sovint les conclusions són prematures, i que, a mesura que nous fets apareixen, una part d'ells queden al marge d'aquestes conclusions, i aquests fets arriben a la llarga a constituir una família nova, que en qualitat de tal ve a obrir-se un lloc en el quadre de la ciència de què es tracta.

Creiem que un fet parell esdevé ara amb la sèrie a la qual considerem que corresponen els teixits dels paraments de l'alba de l'Abat Biure; i com que entenem que classificar un teixit vol dir col·locar-lo entre els seus antecedents i els seus derivats, i en el lloc just que li pertoca, és a la sèrie de la qual aquest teixit entenem que forma part, que ens volem referir.

I, evidentment, si ens referim a la tècnica dels teixits en estudi, i observem detingudament els exemplars coneguts i els agrupem segons ella, ben aviat veurem que es forma una sèrie magnífica i gradual, amb aquella gradació inconfusible que prenen, als ulls un xic habituats, les coses històriques; una sèrie que, seguint-la a través dels temps, veurem que ve des del període còptico-aràbic (segles VII-X) al moment culminant de l'art musulmà, en els segles XII-XIII.

Fig. 10. — Tiraç d'Ixem II. Acadèmia de la Historia de Madrid

Intentem ara establir-la:

Hi ha en alguns indrets d'Europa (i en sabem, a Espanya, més que en altre lloc, per raó de la nostra situació) un tipus textil fet a punt de tapís (gènere *gobelin*, com M. Cox els anomena [1], que és evidentment un treball aràbic, directament derivat de l'art còptic. La mostra culminant d'aquest tipus és el tiraç d'Ixem II (fig. 10) que es conserva a la Reial Acadèmia de la Història de Madrid, i datat d'una manera segura a base del nom d'Ixem, al segle X. (Aquest teixit, potser precipitadament, ha sigut considerat com a obra espanyola.)

Una altra mostra que cal incloure entre els que formen aquest agrupament d'indubtable ascendència còptica és un petit fragment de seda blanca amb tira ornamentada propietat de D.ª Elena Rodríguez (fig. 11), que figurà a l'Exposició de Teixits de Madrid organitzada per la Sociedad de Amigos del Arte, d'aquella ciutat. Partint de la classificació d'espanyol donada al tiraç d'Ixem II, aquest teixit, per comparança amb aquell, ha sigut també classificat com a tal [2].

Un altre exemplar d'igual tipus és la tira ornamental del segon sudari de Santa Coloma que es conserva, al Nord de França, entre els teixits preciosos del Tresor de la Catedral de Sens, al qual el canonge Chartraire, com ja hem dit, dóna, sense fonament, la classificació de sicilià (fig. 12) [3].

Encara un altre se'n veu, molt fragmentat, en el folro d'un brodat que exorna una mitra episcopal del segle XII, conservada en una antiga Seu catalana aragonesa, i altre en el sudari de Sant Froilan de la Catedral de León (fig. 13). Mostres iguals es troben d'aquests teixits, generalment franjant teixits finíssims de glassa, en els nombrosos draps que la pietat conserva en algunes catedrals

(1) Cox: Ob. cit.
(2) Artiñano: *Catálogo de la Exposición de Tejidos Españoles.* Madrid, 1916.
(3) Chartraire: Ob. cit.

d'Espanya i d'Europa amb el títol de *vel de la Mare de Déu.*

Juntes aquestes mostres, de les quals reproduïm únicament les que tenim a mà, ningú podrà negar els seus ascendents còptics, visibles no solament en la tècnica, sinó també en el dibuix. El Sr. Artiñano, en el *Catálogo de la Exposición de Tejidos antiguos españoles,* afirma rodonament aquesta ascendència al tiraç d'Ixem, i la prova per comparança amb un exemplar còptic.

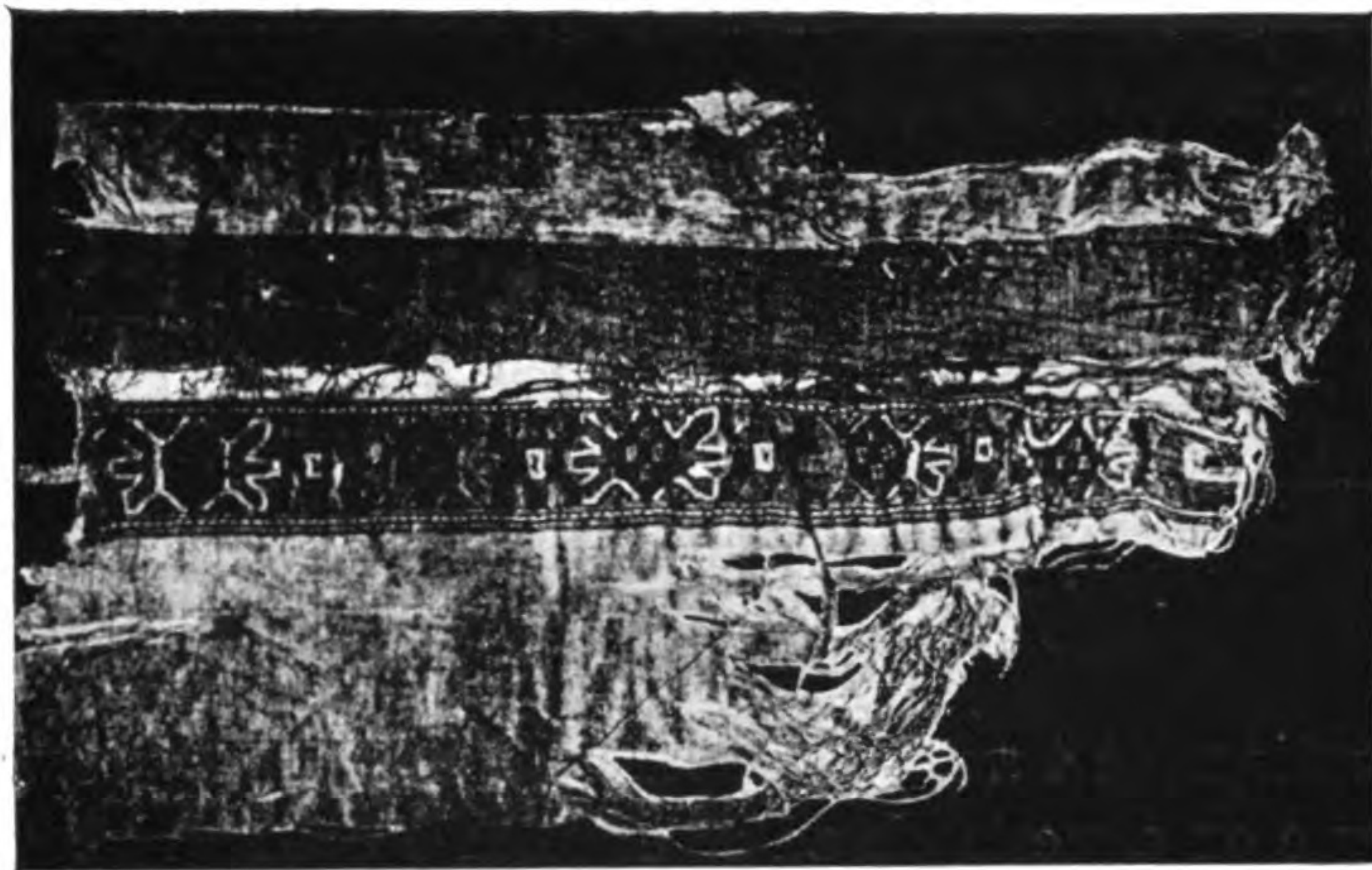

Fig. 11. — Tira a punt de tapiç de la col·lecció de D.ª Elena Rodríguez de Madrid

Cal, abans de passar avant en la restauració d'aquesta família textil, que ara assagem aturar-nos a examinar les classificacions que han sigut donades a sos exemplars més antics, que són els fins ara esmentats; i això ho farem no pas amb el desig va de provar-ne la consistència, sinó amb l'esperit de veure si realment tenen prou solidesa per a desviar la direcció vers la qual aquests teixits, per llurs caràcters, i per llur tècnica sobre tot, ens condueixen.

El tiraç d'Ixem es fa espanyol per la raó, natural a primer cop d'ull, que és una obra dedicada a un magnat de l'Espanya musulmana. Com a conseqüència de les similituds que té amb ell, la tira propietat de D.ª Elena Rodríguez (fig. 7), ha estat també considerada espanyola.

Nosaltres preguntem: ¿és raó suficient el nom d'un magnat en un tiraç, per a fer el teixit originari del país on el magnat habita? Creiem que no; i ho creiem malgrat les dades literàries que ens parlen dels tiraç, o obradors textils dins les estades senyorials musulmanes o orientals.

Evidentment, l'existència dels tiraç en els palaus grecs i musulmans sembla ésser un fet positiu. Per als grecs, els còdexs Justinià i Theodosià ho proven [1], i per als musulmans la literatura és plena de referències. M. Amari esmenta un text aràbic d'Ebn-Keldoun [2] en el qual s'afirma que des del temps dels califes Omniades és usual, en els palaus musulmans de les principals dinasties de l'Orient i de l'Occident, l'existència d'un obrador de teixits de seda dedicat exclusivament a la producció de robes amb inscripcions destinades a l'ús personal del sultà o dels alts dignataris de la Cort. Demés, per una observació de Michel [3] en dis-

(1) *Còdex Justinià,* llib. X, tít. VIII-IX. *Còdex Teodosià,* llib. X, tít. XX-XXI.
(2) AMARI: *Journal Asiatique,* vol. any 1845, p. 291.
(3) F. MICHEL: *Recherches sur le commerce, la fabrication et l'usage des étoffes de soie, d'or et d'argent, et d'autres tissus précieux en Occident, principalement en France, pendant le Moyen Age.* París, M DCCC LIV, vol. I.

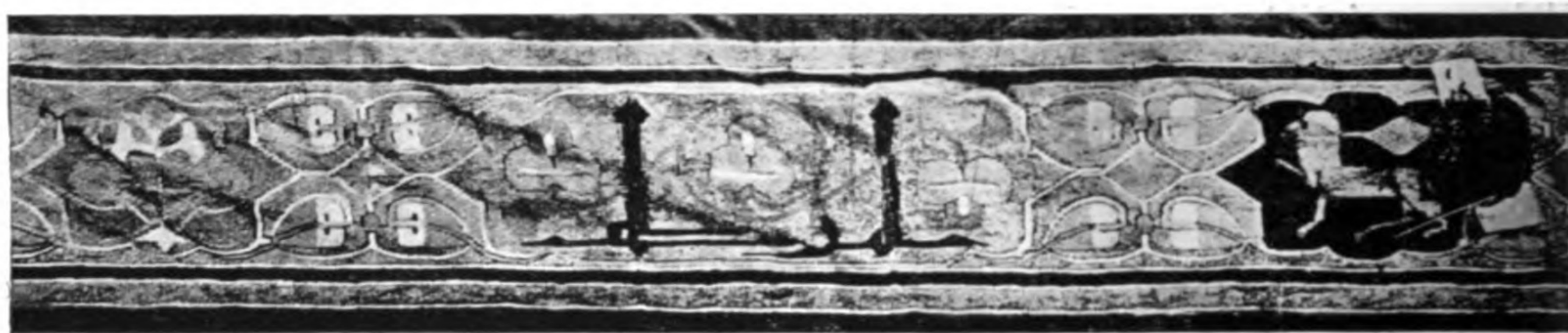

Fig. 12. — Tira a punt de tapiç del segon sudari de Santa Coloma a la Catedral de Sens

cutir aquest autor l'existència d'un tiraç al palau de Palerm, venim en deducció que en aquests obradors es feien els teixits per a presents diplomàtics, tan comuns en aquella època [1]; i, per tant, el nom d'Ixem en un teixit, el mateix pot suposar un tiraç dins el palau d'Ixem que un present diplomàtic. Per això preferim atenir-nos, més que a la imprecisió d'una dada literària, que no diu res ni en pro ni en contra, a l'observació directa dels exemplars textils i als resultats que ella doni.

Justament, els teixits hispànics que, seguint la classificació de Cox [2], poden datar-se als volts del regnat d'Ixem, indiquen en els obradors hispànics una inspiració artística completament oposada a la que revela el tiraç; una inspiració artística asiàtica que compon a base d'animals estilitzats d'indubtable origen mesopotàmic, i de la qual són mostra els teixits que formen la sèrie hispano-aràbiga primitiva. (Teixits de Sant Bernat Calvó al Museu de Vich; teixits dels Elefants i del Monastir de l'Estany al Museu de Barcelona; frontal de les Bruixes al Museu de Vich; teixit de la Catedral de Salamanca que figurà a la Exposición de Tejidos Españoles Antiguos, organitzada per la Sociedad de los Amigos del Arte de Madrid l'any 1916 [3]; etc.) El gust africà, el gust originari de l'art còptic i en el qual està inspirat el tiraç d'Ixem, no arriba a Espanya fins a la fi del segle XII, transformat ja en un rudiment del que serà l'art de llaceries granadí dels segles XIII i XIV, i encara sense mostrar-se, ni de bon tros, d'una manera tan pura com en el tiraç referit, aquesta ascendència indubtable que el Sr. Artiñano li ha assignada, provant-la per comparança amb un exemplar còptic autèntic [4].

Certament, si els caràcters suficientment definits no l'en fessin, el faria sospitós d'hispanisme la raresa a Espanya d'aquest tipus de teixit d'ascendència africana al costat de l'abundor relativa dels tipus d'ascendència asiàtica que formen

(1) Una ambaixada del Rei d'Armènia al nostre Rei Jaume I porta com a present per a l'Infant primogènit: «IIII pannos cum auro, VI pannos cum seda, III toaulons cum auro et seda, II benas de sacnar cum auro et seda, I fachía de seda et V de lana.» Els casos a repetir són nombrosos, així pel que fa referència al nostre país com per a la resta dels països d'Europa i d'Orient.

(2) Cox: Ob. cit.

(3) Vegin-se reproduccions dels teixits esmentats en Lessing, *Kel. Museen Berlin. Die gewebe-Sammlung des K. Kunstgewerbe Museums*, i en Artiñano, *Catálogo de la Exposición de Tejidos españoles antiguos*. Madrid, 1916.

(4) Artiñano: Ob. cit.

Fig. 13. — Tira a punt de tapiç del sudari de Sant Froilan a la Catedral de León

la sèrie hispano-aràbiga més antiga que es coneix; i, encara, que els pocs que de caràcter semblant es coneixen no siguin limitats a Espanya, sinó per tot Europa; i, encara més, que una part d'ells hagin sigut draps d'embolcallar relíquies o siguin draps venerants, cosa que pot indicar, i que indica realment, una procedència ultramediterrània, i mai una procedència hispànica, car d'Espanya no anaren relíquies a Europa, ni d'Espanya podien sortir draps damunt dels quals pogués lògicament establir-se la base d'una llegenda pietosa.

Diem això perquè, entre els teixits que coneixem d'aquest caràcter, hi figura el segon sudari de Santa Coloma, conservat a Sens, i d'igual tipus són una sèrie de draps de lli i de cànem en glassa, guarnits d'orles semblants al tiraç quant a tècnica i caràcters artístics, que, amb el nom de *vel de la Mare de Déu*, es conserven en algunes catedrals d'Espanya i Europa.

Però sobretot, el que cerquem nosaltres a Espanya quan volem situar el tiraç d'Ixem i els seus similiars escassíssims dins una sèrrie, és, si no el precedent que per la seva època ne reclama, la successió tècnica; car, si veiem possible en el món musulmà l'aparició sobtada d'una forma que immediatament desapareix, el que veiem difícil és que això passi amb una tècnica, car una tècnica és cosa que difícilment desapareix, i, en el cas de considerar-la hispànica, ella hauria hagut d'influir en la producció posterior i coetània, cosa que certament ningú podria provar que hagi sigut.

Comencem a pensar que fem poc cas de la tècnica. Fins ara, el sistema de classificació dels teixits s'ha fet a base de comparances entre les diverses formes d'art, llevat d'algunes molt utilíssimes maneres iniciades pels autors anglesos, que a tota mostra antiga acompanyen el dibuix constructiu; i, si això pot haver donat un resultat pel que toca a la formació dels grups occidentals i alguns dels orientals dels primers temps de l'Edat mitjana, en arribar al moment musulmà, degut a la mobilitat constant dels seus factors, aquest sistema té les seves fallides perilloses. Per això, mancant documents de major vàlua i autoritat, creiem que millor que un sistema comparatiu de

formes artístiques, ineficaç en una civilització que com l'aràbiga les tramet ràpidament d'un cap a l'altre del seu vast imperi, i les introdueix a una gran part de l'Occident, és un sistema que posi atenció, més atenció de la que fins ara s'ha posat, en les tècniques, pensant que poden donar resultats més fecunds, tal com ha fet primerament que ningú, a Espanya, el distingit enginyer i arqueòleg de Madrid D. P. M. de Artiñano.

Fig. 14. — Teixit del tipus procedent de les necròpolis aràbigues d'Egipte formant la sèrie dels classificats com a sarraïns per M. Cox i com a aràbigo-egipcians per Mme. Errera

Evidentment, en un món variable com el món musulmà és més fàcil una modificació de formes que una modificació de tècniques, car no cal dir que una tècnica costa més de treure, perquè costa més d'apendre, i ella engendra en certa manera les modalitats ornamentals, i ella crea els tipus transformant i reencarnant, per dir-ho així, les més llunyanes aportacions ornamentals.

En canvi, si, agrupant al tiraç d'Ixem les mostres similars que hi ha a Espanya i a Europa, les referim a l'Egipte, d'on creiem que amb aquell provenen, trobarem l'ascendent còptic immediat, justificant el dibuix i justificant la tècnica i justificant encara la perfecció del treballat del teixit de lli o de cànem, que intervé en part en la majoria d'aquests draps, dels quals és ornament el tros o sanefa amb dibuix teixit que aquí s'estudia (1).

(1) Aquesta raó dels teixits de fons, especialment apreciable en el tiraç d'Ixem i en el sudari de santa Coloma de Sens, té la seva importància, per tal com el centre productor dels teixits fins amb intervenció del lli, del cànem, del cotó i de la llana; i el centre productor dels vels i glasses en general, era l'Egipte, amb els productes del qual, arreu famosos, cap altre país competia. (Entengui's sempre que ens referim a un període anterior al segle XIII.) — (Vegi's PARISET, *Histoire de la Soie*, vol. I. París, 1865; i QUATREMÈRE, *Mémories géographiques sur l'Egypte.*)

Així, al costat del tiraç d'Ixem, establirem, considerant-la, amb aquell, egipciana, una sèrie reduïda d'exemplars que li són similars quant a tècnica i quant a dibuix; i, ja indicada la seva ascendència a l'Egipte, veurem així millor si a l'Egipte encara hi trobem la successió que en va cercaríem entre les sèries textils hispàniques.

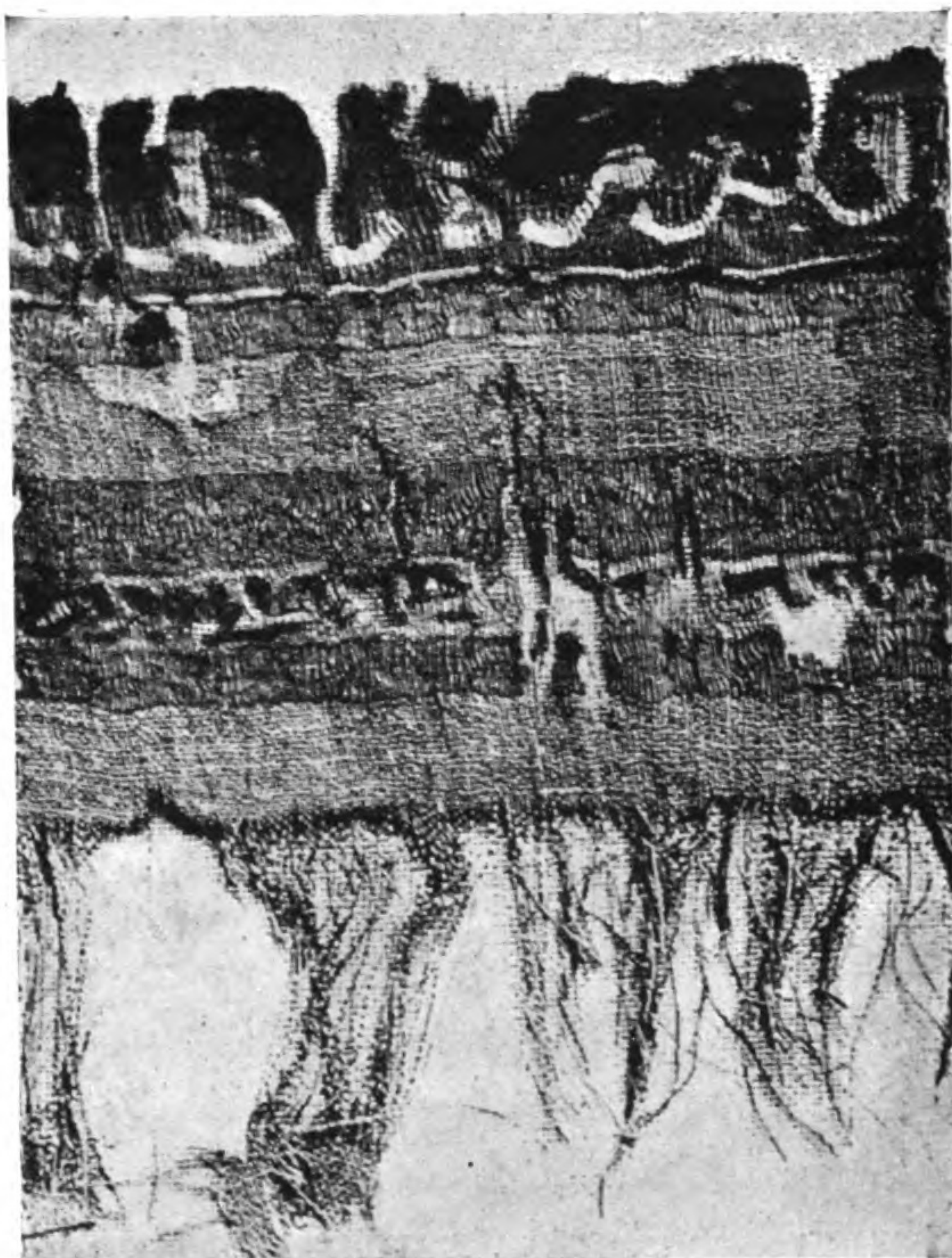

Fig. 15. — Teixit de tipus igual al de la fig. 14

Són aquests teixits: Tiraç d'Ixem, segon sudari de Santa Coloma de Sens (fig. 12); tira de la col·lecció de Donya Elena Rodríguez, de Madrid; fragment d'una tira semblant en una de les mitres episcopals de l'antiga Seu de Roda, que es veu sota un brodat posterior, i sudari de Sant Froilan a León; afegim-hi alguns dels draps anomenats *vels de la Mare de Déu,* que, sense poder precisar ara per manca de dades, hem vist en algunes catedrals d'Europa, i potser en alguna del nostre país.

Tots aquests teixits, després de revisar les classificacions que els han donades, i d'estudiar-les amb la detenció que tota rectificació reclama, entenem que cal considerar-les com a mostres típiques del primer període de l'art textil musulmà a l'Egipte, el qual és, com diuen els autors, una continuació del darrer període còptico-bizantí, i que, per tant, se'ls pot assignar, com a data, la dels segles IX-XI, tenint en compte les transformacions que quant al dibuix, relativament al dibuix còptic del període anterior immediat, s'hi observen.

***

Establert ja l'anterior agrupament, i reconeguts els seus precedents en l'art d'Egipte, tractem ara de cercar-li, entre les mostres conegudes i dubtosament classificades, la successió, i sobretot la successió tècnica, que és més segura que l'artística en aquest cas, si bé és precís no oblidar aquella.

Hi ha pels museus i col·leccions europees una mena de teixits trobats en

D'altra part, aquesta perfecció en el treball d'aquests materials i d'aquestes especialitats textils s'explica per una llarga tradició que hi ha a l'Egipte, on, en el període faraònic, es teixien ja finíssimes teles i glasses de lli, de cànem, i de cotó, com són les que poden examinar-se al British Museum de Londres i al Museu del Louvre, procedents d'embolcalls de mòmies. Es encare un fet que's pot provar històricament, el de la resistència dels teixidors egipcis del període musulmà a la seda. Es barreja una qüestió important de la història del comerç en aquest punt, la qual té el seu principi en la competència entre els ports del golf pèrsic i del mar Roig.

les necròpolis aràbigues de l'Egipte (figs. 14, 15 i 16), sobre els quals diu Cox «*que un hom no sap si classificar com a procedents de l'Est, del Centre, o de l'Oest*». Aquests teixits, afegeix, «*són obra d'aquesta massa turbulenta i guerrera, essencialment nòmada, sempre en desplaçament al llarg del vast imperi, tenint la Meca per centre, d'on era originària i on anava cada any*». No obstant, una gran part d'aquests teixits són trobats en les necròpolis d'Egipte, i són fets amb punt de tapís i entre ells hi ha, dins d'aquesta unitat de la tècnica i d'una barreja de materials, com la que observàrem en els del grup anterior [1], una visible relació amb els temes còptics del període de *decoració indígena*, a part, naturalment, d'unes visibles relacions familiars entre elles [2].

Interessa sobretot la unitat absoluta de la tècnica, i encara el que aquesta tècnica sigui igual a la dels teixits que hem estudiat anteriorment, i encara que la d'aquells i la d'aquests, sigui la mateixa dels teixits còptics, i que aquests teixits es trobin en les necròpolis d'Egipte, és a dir, en el mateix indret on les descobertes de Gayet han omplert els nostres museus, en el mateix indret d'on judiquem que sortiren les mostres del tipus del tiraç d'Ixem. ¿Per què doncs, si aquestes relacions són evidents, no creure aquests teixits que vagament s'anomenen *sarraïns* la continuació de l'art còptic al través del període musulmà a l'Egipte? ¿Per què, si l'afirmació del propi Cox en dir que «*el punt de partida de la decoració musulmana al centre de l'Islam ha sigut l'art d'aquest obrer que hem anomenat «copte»*? [3] «*Del seu repertori decoratiu* — segueix dient encara M. Cox referint-se a l'obrer copte, — *l'Islam, naturalment, en rebutja tot el que és cristià i en guarda tot el que hem considerat com a art còptic indígena. N'extreu qualques figures, i resta el que serà el seu art: un art de combinacions a base d'entrellaços geomètrics, record dels antics meandres* (?) *i que semblen fets de cintes trenades en tots sentits, contornejats de mil maneres. L'art cèltic i l'art rus donen exemplars anàlegs a la mateixa època.*» M. Cox, en aquest darrer paràgraf, diríem que descriu precisament qualsevulla dels teixits reproduïts en les planes 23 i 24 de la seva obra, amb els quals dóna a conèixer la sèrie dels que anomena *sarraïns* i que creu, no continuació de l'art còptic, com hem dit, sinó l'obra d'aquella raça nòmada que passa anualment cap a la Meca en pelegrinació, l'art aquell que no sap si atribuir a l'Est, al Centre o a l'Oest musulmà...

Creiem que es tracta d'una simple preocupació, i que aquests teixits, com els anteriors, són simplement la continuació de la sèrie còptica a través del període musulmà. Altrament, seria curiós que, essent trobats a l'Egipte, tenint, no

(1) M. Cox (Ob. cit.) dóna a conèixer unes mostres d'aquests teixits, de les quals en reproduïm tres. En elles hi intervenen el lli i la seda en barreja, i els fons que aquestes franges exornen són de musselina. Vegi's, per la nota anterior, l'interès d'aquestes indicacions.

(2) Vegi's, per a l'estudi d'aquests teixits, ultra les mostres que dóna Cox en l'ob. cit., les que dóna Mme. Errera, *Catalogue d'Etoffes anciennes et modernes*, 2.ª edició, 1907; i vegi's també *Die ausstellung von Meisterwerken muhamedanischer Kunst in Munchen*, vol. III, p. 181. Mme. Errera classifica aquests teixits aràbigo-egipcians, i nosaltres defensem i acceptem aquesta classificació.

(3) Cox: Ob. cit.

ja un dibuix semblant, si no una tècnica igual, i una barreja de materials similar, no fos així.

Encara, l'època (segle XI-XII) que s'atribueix a aquests teixits i que judiquem precisa, enllaça bè amb aquella en què naturalment, a base del tiraç d'Ixem, es situen les mostres de l'agrupament que amb anterioritat hem establert; i, posades les coses en aquesta disposició, creiem que es veu clara la línia d'ascendència, i la successió de les formes a través de les èpoques que perfectament empalmen, variant aquelles des de l'art copte indígena, a l'impuls de les nombroses aportacions artístiques de l'Orient i del Sud musulmà, que creuen per l'Egipte aràbic, tal com el propi M. Cox indica.

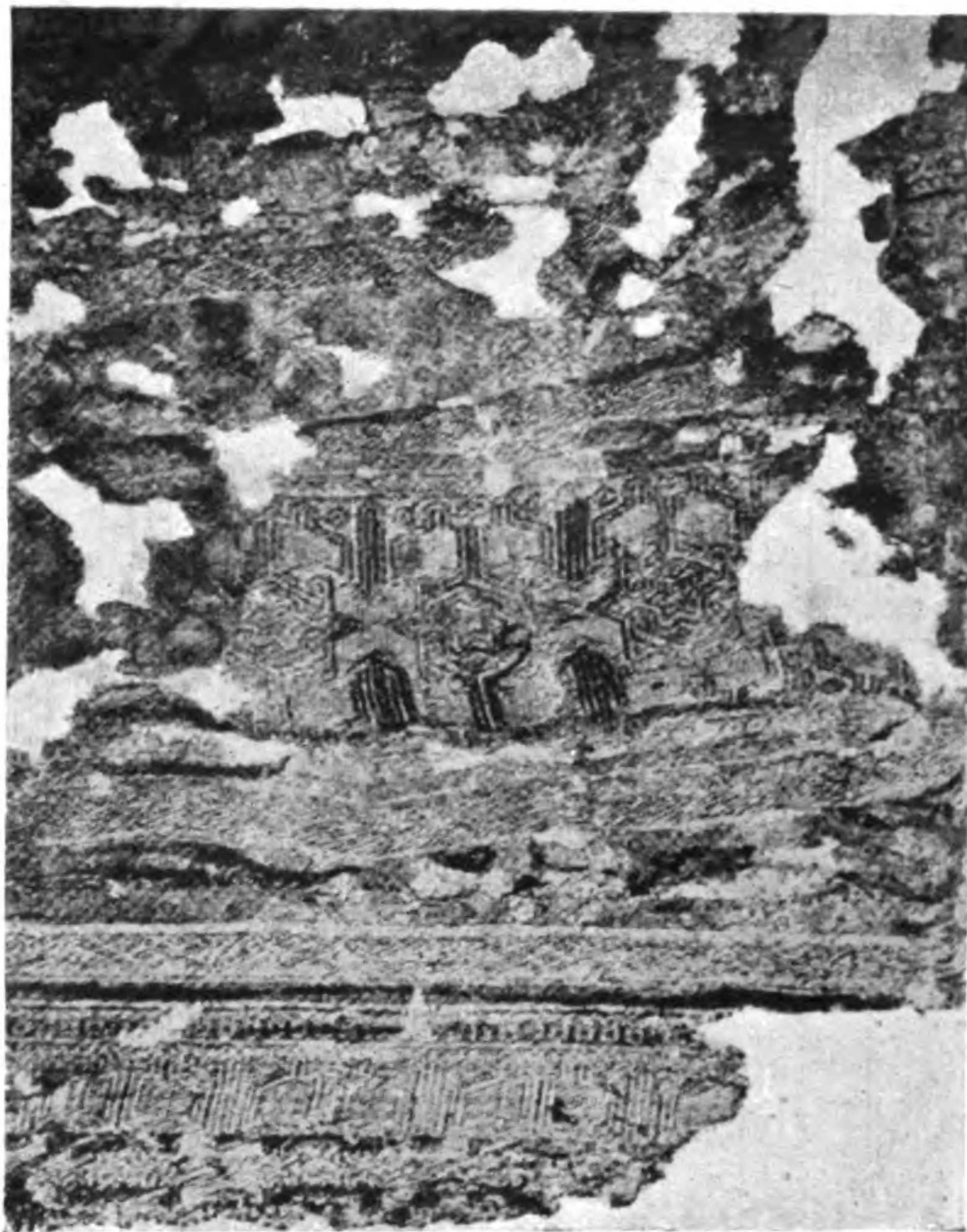

Fig. 16. — Teixit de tipus igual al de la fig. 14

***

Aquesta tècnica del punt de tapís no s'extingeix aquí, perquè difícilment moren les tècniques. Una tècnica mor amb una civilització, però no mor sola. I del segle XII enllà la civilització aràbiga continua, i és justament aquest el seu moment d'esplendor, quan a Espanya s'inicia l'art de llaceries, d'aportació africana, que és justament el moment en què els teixits coneguts d'aquesta tècnica a l'Egipte, defugen un xic el tema d'origen còptic, per a enriquir llurs composicions amb dibuixos reveladors d'una més rica fantasia i d'una més llarga influència asiàtica.

Per no esmentar-ne d'altres, reunirem en aquest tercer agrupament dels teixits egipcians fets a punt de tapís les dues bosses-reliquiari de Sens, núms. 57, 58 i 59 del Catàleg del Canonge Chartraire (figs. 17 i 18) (1), els paraments del tern de Sant Valeri de la catedral de Lleyda (fig. 19) i els fragments textils de l'alba de l'Abat Biure (figs. 3 a 9) objecte del nostre estudi. Vegem llurs relacions de tècnica i dibuix, malgrat que els paraments de Lleyda (per tractar-se de composicions de regulars dimensions) semblin diversificar-se a primer cop d'ull, dels altres exemplars (que són petits fragments d'una composició destruïda); i, reconeixent la intervenció que l'art persa dels segles X-XII ha tingut en aquestes composicions, fixem-nos que conserven una vivíssima i estreta re-

(1) CHARTRAIRE: Ob. cit.

lació amb els temes usuals en els teixits dels dos agrupaments anteriorment citats.

Notem encara la raresa dels fragments d'aquest caràcter a Espanya, on la producció en aquest moment (segles XII-XIII) es troba en el període de major abundància i esplendor. Observem els caràcters artístics i tècnics d'aquesta producció, de la qual són les mostres més luxoses els teixits de fons del tern de Sant Valeri a Lleyda: el mantell de l'Infant Felip al Museu Arqueològic de Madrid; i vistos aquests aspectes, i constatada la relació de tècniques i de temes amb els agrupaments establerts anteriorment, creiem que pot atribuir-se a aquestes mostres, i, per tant, als dos teixits dels paraments de l'alba de l'Abat Biure, un origen egipcià i una data oscil·lant entre els segles XII-XIII.

***

Així, observant els tres agrupaments al llarg dels quals s'estableix una lògica successió de formes, paral·lela a l'evolució artística de l'art musulmà a l'Egipte, i un enllaç d'èpoques regular i successiu, veurem que en el fons d'uns i altres s'observa l'ascendència inesborrable de l'art còptic: és el mateix art còptic, la mateixa tècnica, a què concorren les formes de la Pèrsia, sempre prestigioses dins el món musulmà. Es l'art còptic de les llanes humils traduït en fils d'or i sedes de color. Es l'art certament rústec de matèria elevat a les esplendors i als refinaments materials pels alarbs, però que en el seu fons conserva vives les tradicions i tècniques, als efectes visuals de les quals els nous materials donen un aspecte divers. És un mateix ofici caminant al través dels temps, vivint en un lloc pel qual totes les formes de l'art musulmà passen i les fórmules de l'ofici es conserven.

***

Hem sostingut la nostra opinió que aquests teixits no són hispànics, damunt la base dels caràcters que ofereix la producció textil hispano-aràbiga, i de les diversitats de tècnica i dibuix que hi ha entre aquella i els teixits dels paraments de l'alba de l'Abat Biure.

En canvi, l'opinió que eren egipcians l'hem sostinguda solament a base d'unes irrefutables afinitats de tècnica i unes visibles relacions de forma entre aquests teixits, els grups que suposem precedent d'ells i els teixits còptics, de seguríssim origen egipcià.

Cal, doncs, ara, que, tal com hem comparat repetidament la producció general artístico-textil hispànica amb els teixits de l'alba de l'Abat Biure, comparem aquests amb la producció general artístico-textil egipciana, per veure si

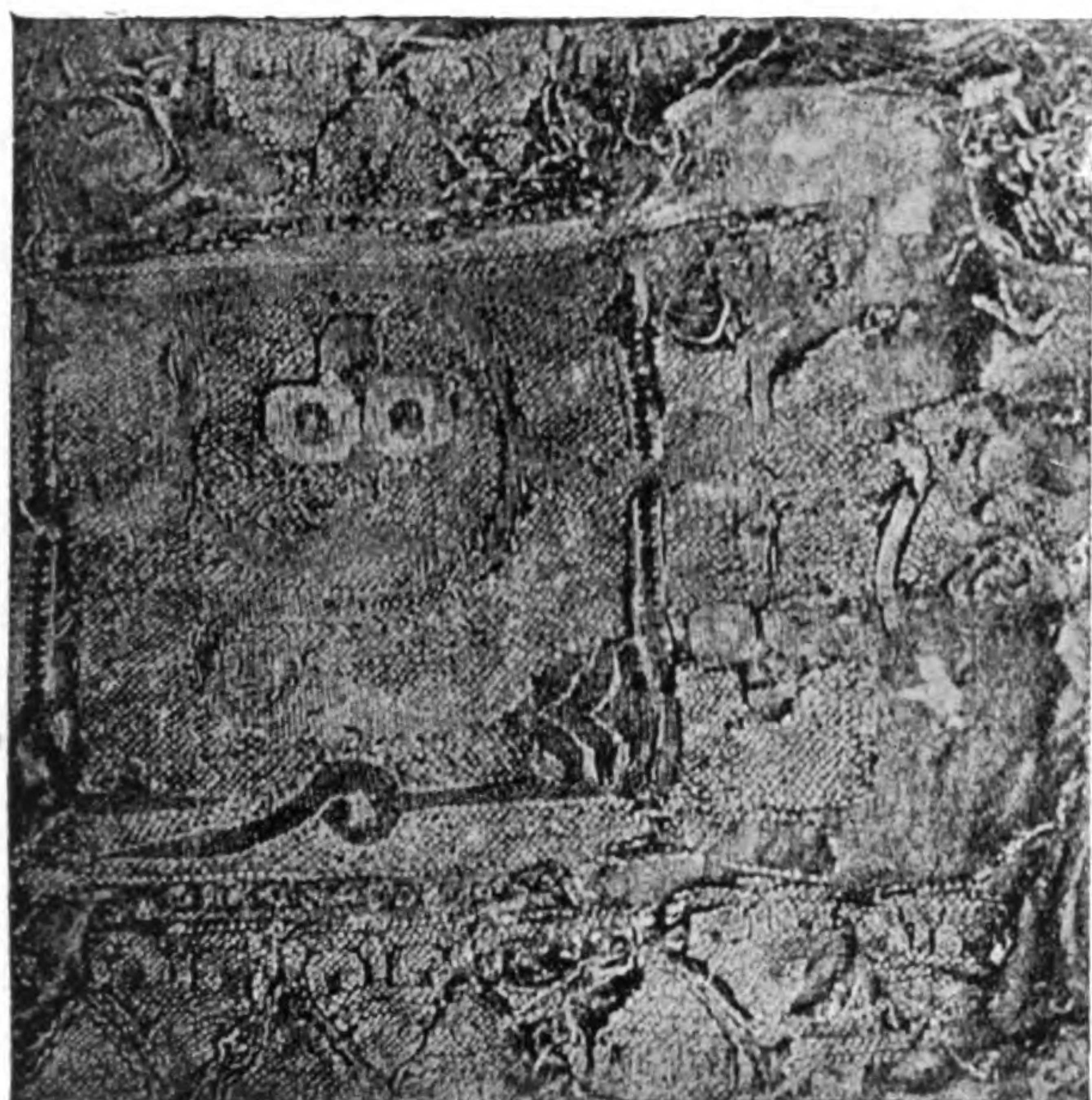

Fig. 17. — Bossa reliquiari del Tresor de la Catedral de Sens

Fig. 18. — Bossa reliquiari del Tresor de la Catedral de Sens

aquestes relacions que hem trobat entre els grups de la sèrie egipciana establerta existeixen entre aquesta sèrie i la producció textil de l'Egipte en el període musulmà.

***

Cal dir que la primera sèrie de teixits egipcians netament classificada ha sigut constituïda, i, al nostre modestíssim veure, raonadament establerta, per M. Cox (1). Així com la primera sèrie aràbigo-espanyola, a l'il·lustre Director del Museu de la Cambra de Comerç de Lió devem avui l'única sèrie textil egipciana fins a aquest moment establerta, i de la qual formen part una sèrie de teixits a fons de lli o cànem, entretocats amb espuntillats i lleus passades de seda i or o altre metall. Fins ara, aquests teixits, per la qualitat de llurs materials de fons, havien sigut generalment considerats com a productes dels centres monàstics del Nord d'Europa, i especialment de Regensbourg.

La perspicàcia de M. Cox, il·lustrada per una pràctica que sols s'aconsegueix sentint-se passar per les mans milers d'exemplars, li ha permès reconèixer en aquestes mostres els precedents còptics, i en la qualitat especialíssima dels materials, ben rara en aquesta època de la gran voga de la seda en els teixits luxosos, l'obediència a la lletra d'un principi mahometà, rigorosament practicada a l'Egipte en època dels Hanefites.

«*¿No diuen* — exclama M. Cox — *que a l'Egipte hi ha una secta a la qual l'ús de la seda li és interdit, fora dels combats?... Però amb les coses del cel (?) és fàcil*

(1) Cox: Ob. cit.

arreglar-se, i la solució és trobada en aquestes robes, on els materials són barrejats. Cal dir que de robes aràbigues d'aquesta naturalesa no se'n troben pas en cap altre centre musulmà: ni a Pèrsia ni a Espanya [1].

Precisant més sobre la prohibició mahometana de l'ús de la seda en el vestuari, M. Michel, qui ha fet recerques profundíssimes sobre els teixits a l'Edat mitjana a través de la literatura aràbiga i francesa medievals, ens diu, parlant d'una certa categoria de draps de seda que es feien a Damiette, que «*possiblement devien ésser destinats a l'exportació, car els musulmans feien poc ús de la seda per al vestuari, la qual era solament permesa a les dones*» [2]. El Profeta ha dit: «Qui es vesteixi de seda en aquesta vida, no hi anirà pas vestit en l'altra»; i encara: «Sols es vesteix de seda aquell que no espera res de l'altra vida» [3], i així veiem com l'observància que els anefites fan d'aquest precepte cerca una solució; i la dóna autoritzant les robes barrejades, i encara solament aquelles en què l'ordit, menys visible, és de seda, i la trama d'altra matèria [4]. «Sols en el vestit de combat serà permès el teixit amb la trama de seda i l'ordit de material divers».

Heu's-aquí els teixits de la sèrie ordenada per M. Cox, obedients a aquesta prescripció observada a l'Egipte, i heu's-aquí, entre aquests teixits, classificat pel propi autor com a egipcià el que formava la capa pluvial que portava en ses espatlles l'Abat Biure, damunt l'alba que ara estudiem, la pròpia nit de l'assassinat, i en la qual les taques de sang són encara visibles.

Cal dir, però, que la sèrie de teixits egipcians fundada per M. Cox no exclou pas l'existència de la que nosaltres hem tractat d'establir, sinó que, al revés, semblen completar-se i fundar-se en unes mateixes raons.

Es cert que la tècnica, gènere *gobelins*, dels teixits de la sèrie nostra, no és pas la dels teixits de la sèrie Cox; però és cert també que, havent reconegut M. Cox un ascendent artístic dels seus teixits en els teixits còptics, amb més raó nosaltres podem partir d'aquest principi, car hi ha en la nostra sèrie, provadament reconeguts, uns ascendents no solament artístics, sinó artístics i tècnics.

La base de la prohibició de la seda, que ha donat origen a aquests teixits mixtos d'altra part, no solament no va contra l'establiment de la sèrie nostra, al final de la qual posem els teixits de l'alba de l'Abat Biure, sinó que la justifica i l'apoia.

En primer lloc perquè la prohibició de la seda per als vestuaris no és establerta per a altres casos; i de tal manera això és cert, que Michel [5] ens dóna

(1) L'il·lustre autor oblida que, en els teixits que ell dubta a classificar com a egipcians i que vagament intitula *sarrains*, hi ha aquesta mateixa curiosa barreja de matèries.

(2) MICHEL: Ob. cit., vol. I.

(3) QUATREMÈRE: Ob. cit.

(4) Insistim a fer constar la barreja de materials que hi ha en els teixits dels grups primer, segon i tercer de la sèrie egipciana establerta per nosaltres i entre ells en els teixits de l'alba de l'Abat Biure, objecte del nostre estudi, en els quals la seda no és pas ni molt menys l'element predominant.

(5) MICHEL: Ob. cit.

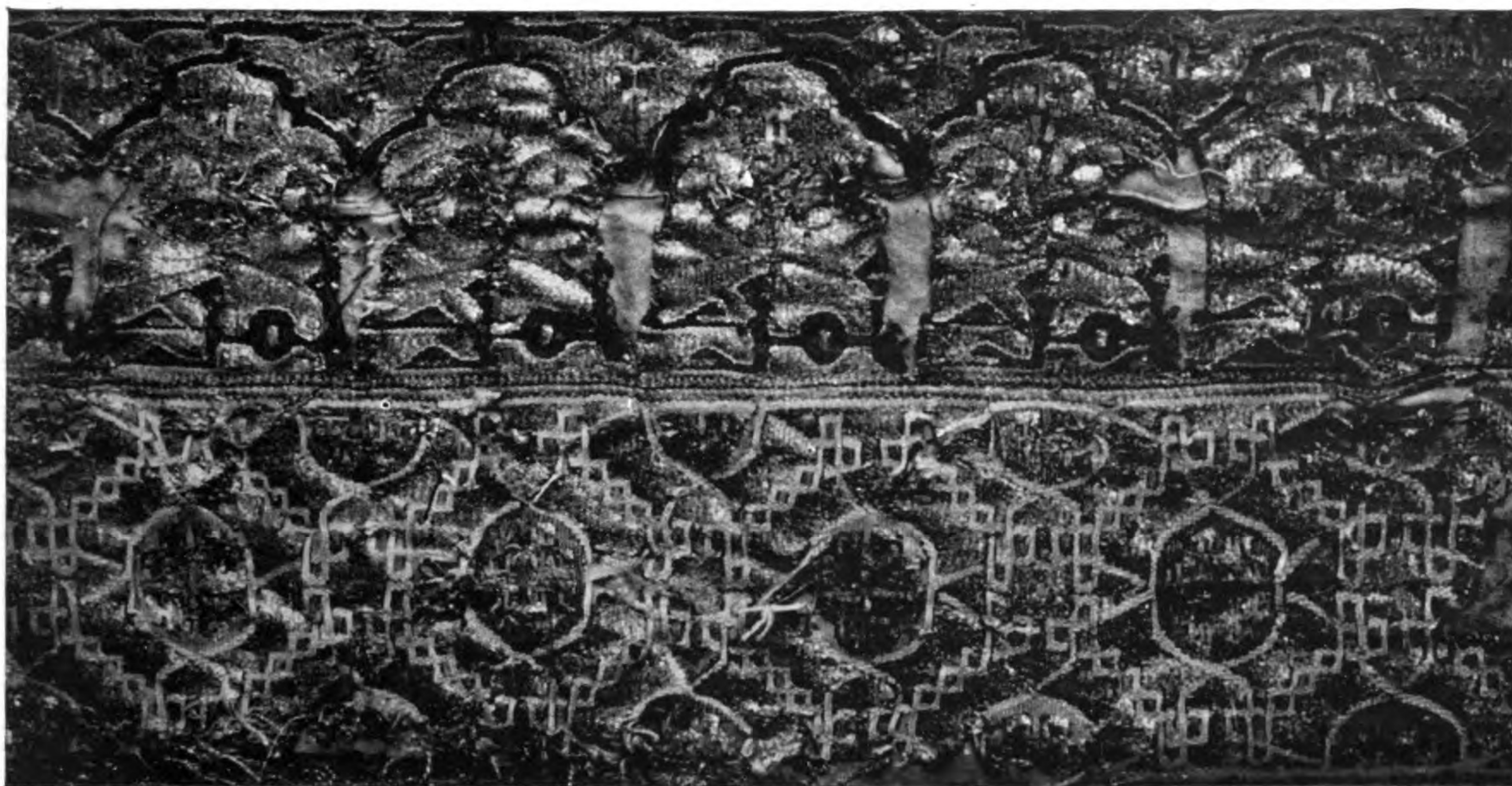

Fig. 19. — Teixit del parament de les dalmàtiques i capa del tern dit de Sant Valeri a la Catedral de Lleyda

una cita de Madjira al Anhor que diu: «*La llei no em prohibeix pas que la coberta del meu llit sigui de seda, car el cobertor del meu llit no és pas un vestit.*» En segon lloc perquè cap dels teixits que hem esmentat és un teixit de seda pròpiament dit.

Ni el tiraç d'Ixem, ni el segon sudari de Santa Coloma, ni el sudari de Sant Froilan, ni els vels anomenats *vels de la Mare de Déu*, ni els draps mortuoris trobats en les sepultures egipcianes, són draps de seda; car és precís no oblidar que tots aquests teixits anomenats són tires en punt de tapís fetes de seda, o de seda i lli, o d'or i seda, formant la part exornativa d'un teixit de cànem o de lli, o de seda i lli, o de xamet, com són els fons de la majoria dels draps esmentats.

Creiem necessari i just fer aquesta distinció, i fer-la encara en tractar dels exemplars que formen el darrer agrupament de la nostra sèrie, en el qual hem situat els teixits objecte del nostre estudi; car aquests teixits, si els examinem detingudament, veurem que no defugen el compliment de la prohibició, ja que en ells el material predominant, que en els altres és el lli o el cànem, és el metall, l'or, tot sol, com en el cas del teixit del parament inferior, o rellevat, barrejat amb sedes de color, com en el del parament de les espatlles; i, certament, la seda és prohibida, però no ho és l'or i els altres metalls, amb la qual cosa es devia satisfer l'afany de sumptuositat que revela el mesclament de sedes en els teixits de cànem o de lli.

Així, tal com fa M. Cox en afirmar que l'existència dels teixits mixtos és només per a l'Egipte, nosaltres demanem on, fora l'Egipte, dins el món musulmà anterior al segle XIII, trobarem uns exemplars en els quals, com en aquest, l'or hi sigui predominant.

Mes això no és tot: M. Quatremère [1] indica les produccions textils dels centres egipcians en el període musulmà, i, com anota M. Pariset [2], els indica tots menys la seda: a la regió del Said, les belles robes de cotó i de llana; a la vila de Behnesa, les cèlebres tapisseries de llana per a tendes de campanya; a Damiette, una roba de cotó que per sa gran finesa es ven a cent dinars, descomptat l'or per a adornament. A Shata i a les viles veïnes es fabrica la més fina tela de lli. L'or era extraordinàriament barrejat amb aquests teixits de llana, de lli o de cotó per valorar-los més; i, sens dubte, la seda hi devia intervenir amb qualques passades.

Al costat d'aquesta producció en què l'or es barreja, M. Michel [3] esmenta un paràgraf de les *Memòries* de Quatremère, que pel seu interès traduïm, en el qual veiem un altre aspecte d'aquella especialment interessant per a nosaltres. Diu: «*La major part dels habitants de Tennis eren teixidors. A Tennis es fabricaven unes robes de lli tan belles, que enlloc en feien que els fossin comparables. Allí teixien per al califa una roba anomenada* bachiah, *en la qual sols entraven, entre trama i ordit, dos* oukiah *de fil, i la resta del teixit era tota d'or.*»

Encara, M. Quatremère [4], traduint Makrizi, diu: «Dabik és un burg prop de Damiette. Es d'allí que es treuen *les robes teixides d'or*, els turbants de lli de colors diverses, i *la roba amb flors d'or dita «dabiky»*. S'hi feien uns turbants de lli, *enriquits d'un brodat* (?) *d'or*, que feien cent colzes de llargada. *La quantitat d'or que entrava* a cada un valia prop de cinc-cents dinars, *sense comptar la seda* i el fil.

Creiem que aquests documents sobre la fabricació de teixits amb gran predomini de l'or a l'Egipte, permet, després del que anteriorment hem dit sobre la tècnica, els materials i els caràcters artístics, l'ingrés dels teixits de l'alba de l'Abat Biure entre les sèries egipcianes.

Evidentment, a part d'aquesta puntualització que deixem feta, en aquesta perpetuació en el teixit del lli, el cànem, la llana i el cotó ens hi cal veure la perpetuació d'una tradició textil antiquíssima que no s'esborra. La història es meravella de les perfeccions textils egipcianes del període faraònic. Les bandes de lli dels embolcalls de mòmia que poden examinar-se al British Museum i al Louvre, com hem dit [5], mostren d'una manera prou viva aquesta perfecció, conservada, i augmentada si és possible, en el període hel·lenístic i en el moment còptic.

I en un poble on la tradició textil d'aquestes matèries no ha mort, ni en mig la gran voga dels teixits de seda, ¿podem creure que la seva tècnica hagi mort? ¿No veurem en aquests turbants de Damiette, en aquestes franges deco-

(1) QUATREMÈRE: Ob. cit.
(2) PARISET: Ob. cit.
(3) MICHEL: Ob. cit., vol. I.
(4) QUATREMÈRE: Ob. cit.
(5) Vegi's la nota de la plana 254.

rant els draps i vels de lli, els teixits d'or i seda nostres, fets segons la tradició tècnica dels teixits còptics?

¿Com negar la positiva relació que les mostres estudiades per nosaltres tenen amb aquella tècnica textil? La conclusió creiem que ella sola es deriva, i ens limitem a assenyalar al lector la classificació que dels teixits de l'alba de l'Abat Biure deixem feta anteriorment.

EL CAMÍ DELS TEIXITS DE L'ORIENT EN GENERAL A CATALUNYA I ESPECIALMENT ELS EGIPCIANS

Una darrera prova creuríem interessant d'aportar referent a la possibilitat de la presència d'un teixit egipcià a Catalunya, si bé, per a la gent informada de la història del nostre país, ella és, en efecte, ben sobrera. D'altra banda, si considerem exacta la classificació que M. Cox dóna al teixit de la capa de l'Abat Biure, que, com hem dit, creu d'Egipte [1], no caldrà insistir, tota vegada que, pel mateix camí que aquell teixit de la capa hi ha arribat, poden haver-hi arribat els teixits de l'alba. Observi's, doncs, com, en determinar M. Cox com a espanyols tots els teixits que es troben a Espanya, per raó de les poques relacions que Espanya ha tingut amb els països ultramediterranis, l'il·lustre autor s'exposaria a errors, que en general ara no sofreix per tractar-se d'un home d'experiència tan profunda, que ella, en la pràctica de la classificació, l'allunya de les pròpies teories, qualque volta menys segures que el seu cop d'ull d'expert.

Solament un punt cal aclarir en parlar de les nostres relacions amb l'Orient, sobre el qual podria fàcilment recaure algun dubte; i és que, si bé és cert que en els nostres documents medievals [2], com en els de tota l'Europa [3], són abundosament consignats els «draps d'Alexandria», cal convenir, després de llegir els autors que han estudiat la qüestió [4], que Alexandria, ciutat-port de l'Egipte, no és un centre productor, sinó un centre comercial on fan concurrència els productes de l'Asia i de la India, i els mercaders de tots els pobles d'Occident.

Cal tenir present, doncs, que, per justificar la presència de teixits egipcians a Catalunya, no ens volem acollir en absolut a tots els documents que des dels segles XII-XIII ençà anomenem els draps d'Alexandria, ja que tenim la plena convicció que els autors acienςats ens han portada, que tot drap que d'aquell

(1) Cox: Ob. cit.
(2) Vegi's, pel que afecta a la nostra història comercial i marítima, i a les nostres relacions amb l'Orient, i per a la importació de teixits d'Alexandria a Catalunya, CAPMANY: *Memorias históricas sobre la Marina, Comercio y Artes de la antigua ciudad de Barcelona.* MDCCLXXIX. 4 vols.
(3) Vegi's MICHEL: Ob. cit.
(4) QUATREMÈRE: Ob. cit.; PARISET: Ob. cit.; MICHEL: Ob. cit.

port venia, vingués de Síria o vingués de l'India, per drap d'Alexandria era tingut en arribar a les nostres costes.

No obstant, és precís convenir en la possibilitat que entre els draps anomenats *d'Alexandria* n'hi hagués d'egipcians, car no creiem que el port d'Alexandria, obert als productes de l'India i de la Pèrsia, no ho fos als de la terra. Així, valguin com a prova, si no totes les cites que sobre els draps d'Alexandria fa l'historiador del nostre comerç a l'Orient (1), almenys una part d'elles, i, si es vol, les justes per a fer possible la presència de les, al nostre entendre, rares mostres de teixits egipcians que es troben a Catalunya i a Espanya, i entre les quals situem les que decoren l'alba de l'Abat Biure.

(1) CAPMANY: Ob. cit.

LES CREUS D'ARGENTERIA A CATALUNYA, per JOSEP GUDIOL I CUNILL, Prev. [1]

I

[D]ES que s'inicia la gran epopeia de la Reconquesta [2], trobem abundant documentació referent a la nostra terra, no faltant notícies pertocants a l'existència de creus, algunes d'elles molt riques, en les nostres esglésies. Elles semblen ésser un dels dons preferits pels fundadors o restauradors dels sants temples, dels quals serven memòria els actes de dotació i dedicació.

El testament de Riculf, bisbe d'Elna, en l'any 915, dóna notícia de l'existència de *cruces duas aureas cum gemmis preciosis* [3], que devien figurar en el tresor de la seva seu. En 957 la consagració de Roda, en el Ribagorça, fa menció de *cruce de argento* [4], al mateix temps que la declaració dels béns que Wilara, prelat de Barcelona, consignà haver trobat en morir Wadamir, bisbe de Vich, ens transmet la nota d'haver-hi existents *cruces argenteas II, et una de auro cum gemmis* [5]. En la dedicació de S. Esteve del Mall, en 971, s'al·ludeix a l'ofrena d'*unam crucem* [6].

Del segle XI se'n poden donar igualment diverses notícies. Llegim que en 1017, quan va tenir lloc la consagració de l'església de Lavaix, l'abat Dachs

(1) El present estudi fou escrit per encàrrec de la Junta de Museus de Barcelona, a l'objecte d'estudiar, en l'aspecte més interessant, l'Exposició de Creus que, com a complement del *I Congrés d'Art Cristià*, va estar oberta en el Palau de Belles Arts, durant els mesos d'octubre, novembre i desembre de 1913.

En parlar de creus d'argenteria, no sols entenem compendre dintre la denominació les obrades en or o argent, sinó també les d'aram o bronze (en llur generalitat sobredaurades) que, per llur treball poden suposar-se obra d'argenter, equiparant-se, quan no, a les fetes pels orfebres.

(2) No és molt ço que pot dir-se referent a creus d'argenteria, durant els segles que antecedeixen a la caiguda de la monarquia visigoda. Com a exemplars existents mereixen citar-se les creus *pensiles* en les corones votives *(regna)* de Recesvint, Sónnica i Suintila i en altra de la qual no consta el nom del donant. Procedeixen de les troballes fetes a Guarrazar, el mateix que altra creu d'or que duu la dedicatòria a nom de l'abat Teodosi. De creus de metalls no preats (d'aram, bronze i ferro) se n'han trobades diverses en cementiris hispans dels segles V al VIII, servint unes com a fermall o fíbula i altres com a penjant del coll.

El *Liber Ordinum* mosàrab, seguint la litúrgia visigòtica, porta la benedicció de la *crux simplex* i la de la *crux cum ornatu*, essent de notar que, entre les deprecacions relatives a la darrera, hi ha al·lusions a l'or i pedreries que devien ornar-la *(Lib. Ordinum;* col. 163). El mateix ritual parla de la cerimònia amb què l'Arquebisbe Metropolità remetia al Rei que devia anar a guerrejar la *crucem auream in que lignum sancte crucis inclusum est*, creu que el monarca confiava a un sacerdot o diaca *que eam ante portaturus est* (Id., col. 152). En parlar del sepeli dels difunts, el text fa referència al prevere *crucem in manus tenente* (Id., col. 112).

Sant Isidor, en l'epístola a Laudefret, diu que, entre els oficis del diaca, hi ha el de *crucem ferre*. (Patrol. Latina, J. P. Migne; vol. LXXXII, col. 835).

Tot això permet parlar de l'existència de creus reliquiers i representatives, demostrant-nos llurs formes i ús tant en el temple com en la vida quotidiana.

(3) MONSALVATGE: *Noticias Históricas*, vol. XXI, p. 329.

(4) VILLANUEVA: *Viaje literario en las iglesias de España*, vol. XV, p. 293.

(5) Id. íd., VI, apènd. V.

(6) Id. íd., XV, p. 253.

i sos monjos feren remesa de *cruces* [1], que podem també pensar que no devien pas ésser d'una qualsevol fusta. En 1020, en fer testament el comte de Besalú, Bernat Tallaferro, féu llegat de cinc unces d'or a Santa Maria de Cubera *ad crucem faciendam* [2], i una altra donació semblant a Sant Pere de Castellnou. La comtessa Ermesindis de Barcelona disposa en son testament que es remeti a l'església de Sant Quirze de Besora *tantum argenti et auri ex quo possit esse una obtima crux* [3]. El bisbe de Barcelona Guilabert, en 1062, féu donació de cinc lliures a l'església de Sant Cugat de dita ciutat, a l'objecte que fos construïda una creu [4]. Els llibres rituals d'aquest temps ens parlen de creus. El cerimonial de Roda d'Aragó, en la consagració de l'església, ens parla de la *benedictio crucis* i que les relíquies que s'havien d'incloure dintre l'ara del temple eren portades processionalment *cum cruce et turibulis et multis luminibus* [5]. Cosa semblant prescriuen els pontificals a ús dels bisbes vigatans. [6] En 1100, Ricart, sagrista de Vich, deixava *ad cooperiendam crucem maiorem tantum argenti unde fieret cooperta usque ad finem prout coeptum est* [7]. Aquesta creu era dita *la major* encara al segle XIV, conforme diu un necrologi de la mateixa Catedral en fer notar que, a 2 de les calendes de novembre, s'havia de fer piadosa recordança per *Ricardi levite hujus sedis sacriste qui inter plura beneficia maiorem crucem argenteam deo et sancto petro de suo proprio obtulit* [8].

Cap d'aquestes creus de metalls rics ha arribat fins a nosaltres. Podem, de totes maneres, pensar quelcom d'elles sabent que eren d'or o d'argent, amb pedres precioses sovint, fetes alguna vegada (i especialment les que mereixien la qualificació de *majors*) amb planxes de metall que cobrien una carcassa que tot indica que era de fusta. Totes aquestes circumstàncies les trobem en quatre creus espanyoles descrites ja en diferents obres dedicades a les arts sumptuàries. Ens referim a la creu dita *dels Àngels* i a la *de la Victoria*, que guarda el tresor de la catedral d'Oviedo; a la que hi havia en la catedral de Santiago de Galícia i a la que, provinent de Santiago de Peñalva, avui figura en el Museu de León [9].

En l'*Apocalipsi* de la catedral de Girona (degut a finals del segle X i provinent del nord d'Espanya, segons apar), hi ha una il·lustració de plana entera en la qual es representa una creu digna d'ésser reportada amb les que acabem de mencionar. Tota figura ésser d'orfebreria, presentant-se equilateral, amb els extrems eixamplats, proveïdes ses puntes de petits florons. Al mig hi té un

(1) *Marca Hispanica*, col. 1012. — El testament del Bisbe Sala d'Urgell (any 1010) parla de fer una creu (*Butll. C. E. Vich*, n.º 26).

(2) MONSALVATGE: *Noticias Históricas*, I, apènd. VIII.

(3) BOFARULL: *Los Condes de Barcelona vindicados*, II, p. 55.

(4) *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. XVIII, quad. III.

(5) Arxiu de la Catedral de Lleyda.

(6) Museu Episcopal de Vich, cods. CV y XCIII.

(7) VILLANUEVA: *Viaje Lit.*, VI, apènd. VI.

(8) Museu Episcopal de Vich: *Necrologium Ecclesiae Vicensis*, I, fol. 105; I bis, fol. 297 v.; II, fol. 92; III, fol. 75.

(9) EMILE MOLINIER: *L'Orfévrerie religieuse et civile du Ve au fin du XVe siècle*, cap. III, § III, pp. 95-102. Vegi's ço que sobre això diuen els Srs. PUIG I CADAFALCH, FALGUERA i GODAY, en *L'Arquitectura romànica a Catalunya*: vol. I, p. 357. — A altra creu per l'estil de les citades fa referència Dom Ferotin: *Lib. Ord.* 103.

Fig. 1. — Apocalipsi de la Seu de Girona

medalló circular floronat, i dels seus braços van suspeses i pengen les lletres *alpha* i *omega*. Inferiorment té un prim espigó que sembla sortir del lloc on hi ha l'anyell immaculat, immolat en holocaust per la salut dels homes (fig. 1).

En un compartiment d'un frontal del Museu Episcopal de Vich, dedicat a Sant Martí de Tours, hi ha la representació del sepeli del cos del sant bisbe: dos deixebles pronuncien les oracions de l'absolta: l'un d'ells amb encenser i l'altre amb llibre i una petita creu proveïda de curt espigó, que és aguantada amb la mà esquerra. Tal creu presenta la forma eixamplada que ja havem tingut ocasió de notar, mostrant-se desigual de braços, amb el cap o tros superior més allargat que no pas els horitzontals, i tots de mides més reduïdes que el cos de la creu, o sia la part que va directament fixa a l'astil. La dimensió d'aquesta, si la relacionem amb la que donen en la taula les representacions humanes, no deuria fer, en conjunt, gaire més que un parell de pams d'alçada; la qual cosa ens pot servir per a compendre com devien ésser les creus processionals [1] (fig. 2).

Fig. 2. — Detall del frontal de Sant Martí (Museu de Vich)

Donen també la forma de les creus romàniques més antigues les que tenim representades en algunes pedres, tal com una de la catedral de Barcelona, i dues que foren tretes del campanar de Sant Pere de les Puel·les, de la mateixa ciutat. En aquestes darreres especialment, sembla veure-s'hi la intenció d'imi-

(1) En la taula vigatana que ens ocupa, sembla que s'hi vegi gràficament expressa la ja adduïda ordinació del ritual visigot que diu que el mort fins al moment d'ésser enterrat *semper ad caput lectuli, sacram habeat crucem,* essent en la translació *incensatus a diacono precedente cruce*, parlant-se'ns també del prevere *crucem in manus tenente* i del mort a qui *incensat diaconus*. (*Liber Ordinum*, cols. 112 i 113.) En Balari ens retragué un document en el qual es parla d'una sepultura *cum cruce et cereis et turibulo*. (*Orígenes históricos de Cataluña*, p. 611.) Un missal de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona diu que en el viàtic hi devia haver dos sots-diaques *cum candelabris et superaccensis cereis et cruce et benedicta aqua et turibulo:* i aquest text no és pas posterior al segle XII. El missal breviari de Sant Guillem de Combret (segle XII), avui en la Biblioteca Nacional de París, igualment fa menció de *cruce et benedicta aqua* (B. N. nouvel. adquis. 1557, fol. 38), cosa digna d'ésser retreta com a il·lustració del punt que ens ocupa.

Fig. 3. — Creu de Bagà (anvers)

Fig. 4. — Creu de Bagà (revers)

tar una obra d'orfebreria, ja que mostren xatons que volen reproduir les gemmes. Són de braços eixamplats cap als extrems i presentant el superior més estirat que els horitzontals i, almenys en una d'elles, tots més curts que l'inferior. Dels travessers figura penjar-ne les lletres *alpha* i *omega* gregues, tal com succeeix en els *clamasteria* d'alguna de les creus d'orfebreria que havem retret.

D'aquestes creus, usades en la nostra terra ara fa nou cents anys, n'hi devia haver, forçosament, de portades pels monjos o clergues d'altres terres que vingueren a Catalunya en fer-se la reconquista, o dutes per algun piadós viatger. Ni cal parlar de les relacions que hi hagué amb les terres franques, amb Itàlia i amb Terra Santa. D'aquests viatges, començats al segle X, poden procedir voris i teixits que han arribat fins als nostres dies, i també algunes creus, especialment les que serviren per a guardar el *Lignum Crucis*. D'aquestes és la creu que conserva l'església de Bagà, feta d'argent en part daurat, treballada més amb repujat que amb burí. Aquest es pot dir que sols intervingué en la placa central del revers, quedant, en tota la resta, la fulla, prou prima per a ésser obrada a pressió, cobrint una ànima de fusta. La forma d'aquesta creu és exòtica a nosaltres. El cos horitzontal és una mica més ample que la creuera, interromput per dos curts travessers que formen potència: l'un al mig del cap, l'altre a baix, en iniciar-se el petit espigó, una mica afuat, que devia servir per a fixar o fer aguantar la creu sobre un peu. En conjunt amida 313 × 163 mil·límetres, i solament 210 de llargada si prescindim del tros inferior llis. En l'anvers, en el mig de la creuera, porta la teca crucífera, que permet veure el *Lignum Crucis;* i en els caps quatre plaques amb unes sigles: $\overline{\text{CTPOC}}$ — $\overline{\text{IY}}$ $\overline{\text{XY}}$ — $\overline{\text{YOY}}$ — $\overline{\text{TOY}}$ $\overline{\text{ΘY}}$ que s'han de transcriure: σταυρὸς Ἰησοῦ χριστοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, i de traduir: *Creu de Jesús Crist, fill de Déu*. En la del cim hi ha una plaqueta ornamental amb una espècie de flor de lis de gran caràcter oriental (fig. 3).

En el revers una placa crucífera ocupa tot el lloc central, amb una inscripció que diu així: † ΕΝ Ω ΓΥΜΝΩΘΕΙΣ ΑΠΟΓΥΜΝΟΙΣ ΚΑΚΙΑΝ, ΑΝΑΡΧΕ ΣΩΤΕΡ ΠΑΝΣΘΕΝΕΣ ΘΕΟΥ ΛΟΓΕ, ΒΡΟΤΟΥΣ ΕΠΕΝΔΥΝΕΙΣ ΛΕΥΤΗΝ ΑΦΘΑΡΣΙΑΝ. ΘΗΚΗ ΠΕΡΙΣΤΕΛΛΟΥΨ ΣΙΝ ΑΡΓΥΡΟ ΧΡΙΣΩ ΟΙ ΣΗΝ ΜΟΝΗΝ ΝΑΙΩΝΤΕΣ ΕΙΣ ΣΩΤΗΡΙΑΝ. El competentíssim hel·lenista D. Lluís Nicolau d'Olwer l'ha traduït en aquesta forma: «(En la creu), *en la qual, nu, poses nua la maldat, o increat Salvador, Totpoderós Verb de Déu!, als mortals serveixes per a sempre la immortalitat. — Amb estoig d'argent i or la recobreixen els qui fan camí vers la teva salvació, que és l'única.*» Al voltant, unes planxes d'argent posen: $\overline{\text{IC}}$ — $\overline{\text{XP}}$ — $\overline{\text{NI}}$ — $\overline{\text{KA}}$, que ha d'ésser llegit: Ἰησοῦς χριστὸς Ναζαρηνὸς Ἰουδαῖος κύριος ἀθάνατος, i traduït: *Jesucrist, Nazarè, jueu senyor immortal.* La del cap superior té l'aire d'ésser una substitució sense cap mena d'interès (fig. 4).

La manera una mica irregular com es presenten actualment les diferents peces podria donar lloc a pensar si la creu de Bagà primitivament presentava disposició un poc diferent de la que avui podem admirar, ja que es dóna el cas

de superposicions i de supressions d'orles que és difícil admetre en el seu estat originari.

S'ha dit i repetit, parlant del *Lignum Crucis* de Bagà, que devia haver estat dut de Jerusalem pel bisbe de Vich, Arnulf, que hi féu piadós pelegrinatge pels voltants de l'any mil [1]. No sabem pas amb quina raó s'ha relacionat aquest viatge amb la creu que ens ocupa, que, si es pot tenir per oriental, no sabem pas admetre que presenti caràcters prou distingits per a atribuir-la al segle X.

A Besalú hi havia, anys endarrera, una creu de doble travesser, amb el superior més determinat que el de la creu de Bagà; joia que, amb el seu reliquier, fou robada en 1899 i que avui s'ha de considerar com a perduda. Era tradició admetre la creu bisuldunesa com a provinent de Roma, portada pel comte Bernat Tallaferro, en 1017, quan hi féu un viatge per demanar l'erecció d'una seu episcopal en el seu comtat [2]. El P. Villanueva, que veié aquesta joia, no va transmetre'ns prou dades explicatives per a fer-nos compendre ço que devia ésser en ella el treball d'orfebre o la disposició ornamental; però és, de totes maneres, suficientment explícit per a fer-nos admetre que la veneració d'una relíquia de la Veracreu en la vila comtal podia ben bé datar de principis del segle XI. En les monedes bisulduneses del temps hi surt una creu com a distintiu de dit comtat; però aquesta és d'un sol travesser, cosa que no s'avé pas amb la característica més sobresortint de la creu que ens ocupa. La reproducció gràfica que havem pogut veure de tal joia [3], tot no donant pas prou detall per a poder-ne parlar determinadament, potser ofereixi motiu per a suposar que la creu de doble travesser i de caps trifoliats era ben anterior al reliquier o custòdia, que no tenia cap valor. De totes maneres, no sembla pas que la creu es pogués fer gaire anterior al segle XIII.

A Sant Cugat del Vallès es guardava una petita creu reliquier, que avui figura en el Museu Diocesà de Barcelona, que es tanca com un estoig, que no falta qui ha dit si pertanyé a l'abat Oth, després bisbe de Girona (986-1010); per més que també ha estat atribuïda a l'abat Arnau de Biure, mort desastrosament en 1351. El tal objecte és de bronze, amida 93 mil·límetres d'alt, i presenta en una faç el Crucifix, vestit amb el *colobium* o túnica sense mànegues, ultra les figures de la Verge i Sant Joan. Al cim hi ha indicats el sol i la lluna. En el revers hi ha la Verge en actitud d'orar, amb els braços estesos, i quatre medallons circulars amb bustos que deuen fer referència als quatre evangelistes. Una frontissa va en la part inferior de la creu, unint les dues peces de què aquesta és formada; i al cimal es nota una combinació que permet tancar-les amb l'anella de suspensió (fig. 5). En una capsa de relíquies

(1) El fonament d'això s'ha tret del *Viaje literario* del P. VILLANUEVA, vol. VI, apènd. XXI.
(2) *Viaje literario*, XV, carta CI.
(3) *Geografia General de Catalunya*, vol. *Gerona*, per JOAQUIM BOTET I SISÓ, p. 733.

que fou trobada a Sant Pere de Roda, avui guardada en l'església parroquial de la Selva de Mar, hi poguérem veure un altre exemplar de creu-estoig, conservant en son interior part del betum o bàlsam en què estava fixat el *Lignum*

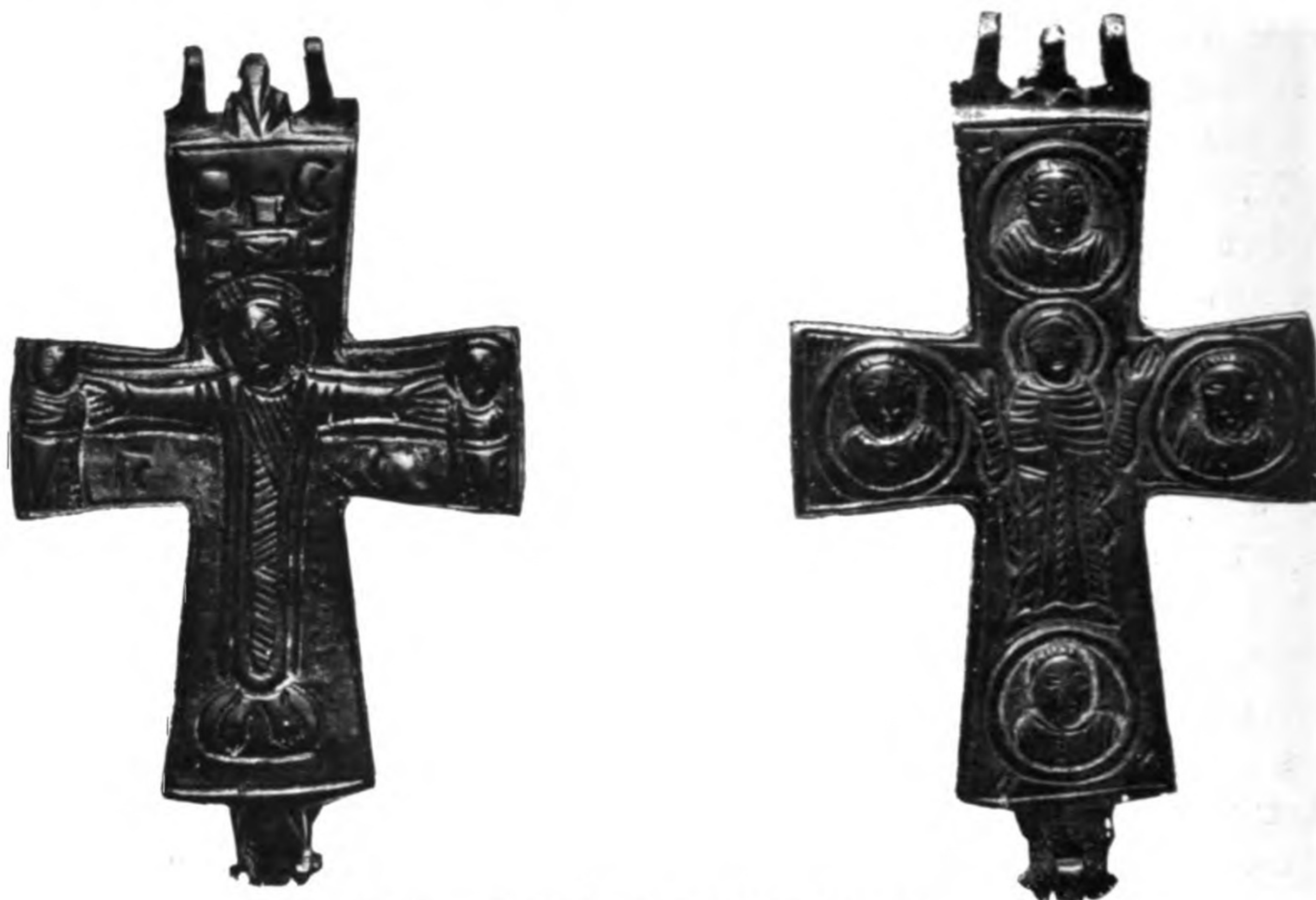

Fig. 5. — Creu reliquier de Sant Cugat del Vallès

Crucis, segons pràctica oriental (fig. 6) [1]. Aquesta creu, com l'anterior, és un *eucolpium* o reliquier de l'Edat mitjana, de caràcter absolutament oriental, molt semblant per sa forma i disposició a altres del Museu sagrat del Vaticà, de Monza i d'algunes col·leccions particulars.

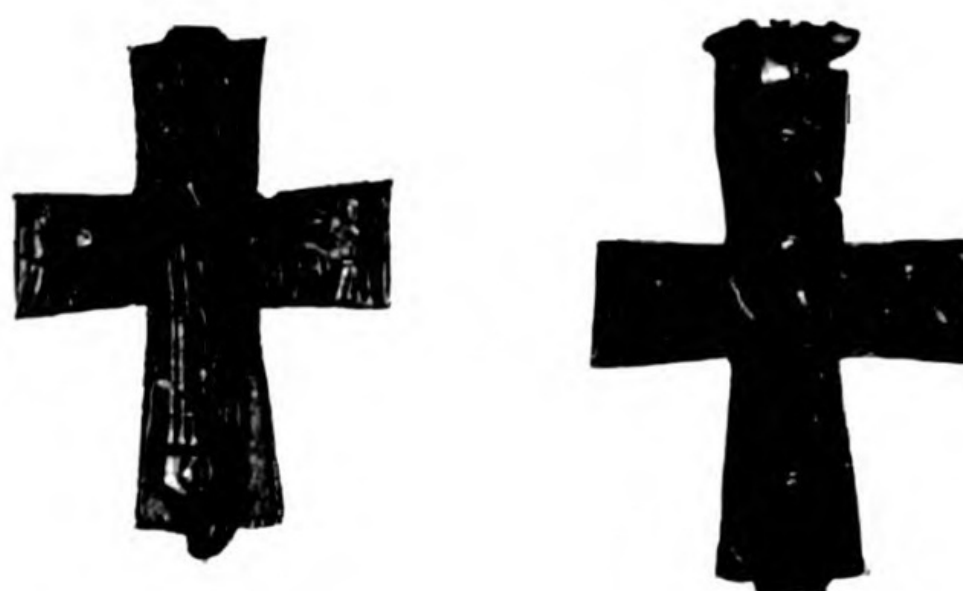

Fig. 6. — Creu reliquier de Sant Pere de Roda

II

Les notícies de donacions de creus d'argenteria en el segle XII són encara més abundants que en els temps anteriors. Els necrologis i llibres d'antiguitats i dotacions de les nostres catedrals i monestirs en parlen repetides vegades.

De Vich és fàcil retreure'n curioses dades d'interès al nostre objecte. Als 8 de gener de l'any 21 del rei Lluís de França, que deu correspondre al 1130,

(1) Vid: *Anuario Eclesiástico*, de la casa Subirana, any III, pp. [100] a [108].

el canonge Bernat d'Olost, feia, entre altres llegats, el de *ad crucem unum moabatinum et unam salgam* [1]. Sembla que aquesta creu era per a l'altar de Sant Pere de Vich, i que la remesa consistia en una quantitat de diner i una túnica [2] que també es devia vendre per completar l'obra d'argenteria. Un Bernat Berenguer d'Oló, en son testament, datat als 5 d'abril de 1139, consignava un llegat a la creu de l'altar de Sant Pere sa Confessió, o de la cripta de les relíquies de la mateixa seu vigatana. Deia: *Dimitto insuper Domino Deo et altari sancti Petri prenominati XXXIII morabetinos quos habeo in auro ad crucem argenteam inde faciendam que iugiter stet super altare sancti petri* [3]. Com es pot compendre, aquí es parla ja d'un ric exemplar d'orfebreria que havia de figurar sempre sobre un altar, donant-li gran esplendor.

A 1 de maig de l'any 1148, Pere Primicer, o cap dels clergues de la seu d'Ausona, llegava *XXII aureos cum VI annulis aureis cum lapidibus qui in eis sunt ad ipsam crucem auream restaurandam et augendam* [4]. Fa de mal dir si la creu d'or que es tractava de restaurar o refer, i ornar amb pedres precioses, era la del segle X de què havem parlat anteriorment. De totes maneres, noti's el fet constant d'ornar i enriquir amb pedreries l'obra d'orfebreria d'aquells segles. D'una de les creus de la catedral de Vich, d'argent, se sap que a mitjan segle XII, durant el pontificat d'En Pere de Redorta, fou robada; i que, trobat el lladre, li fou donat el càstig terrible de llevar-li els ulls [5].

Els cerimonials eclesiàstics del temps posen entre els ritus el de la *benedictio crucis* [6]. Aquesta, en els grans altars, es veu que no era pas sola, sinó que s'introduí el costum, sens dubte per assenyalar major magnificència, de posar-ne tres en un sol altar. Una nota inventari de les joies que posseïa l'altar de Sant Pere de la seu de Vich, durant el segle XIII, consigna l'existència de *tres cruces argenti* [7]. Es de pensar que això no devia pas obeir al desig de voler presentar el Calvari amb les tres creus, sinó que, així com aleshores es posaven les peces millors d'orfebreria sobre l'ara santa, en testimoni de la veneració que se li tenia, de la mateixa manera hi devien ésser introduïdes les tres creus.

Si prescindim de dades documentals sobre les quals, per llur imprecisió, poc podem edificar-hi per reconstruir la creu d'orfebreria dels anys de mil cent i mil dos cents, deurem encara retreure el document gràfic, ja més expressiu. En un retaule del Museu de Vich, en què es manifesta la vida de Sant Cebrià, obra ja del segle XIII, hi ha la representació del Sant dient missa, notant-se sobre l'altar, al cim de llarg astil, una creu amb els caps formant ampla expansió en

(1) Arxiu Capitular de Vich. *Liber Dotationum*, fol. XVII.
(2) Vegi's el mot *Salgiam*, en el *Glosarium Novum* de CARPENTIER.
(3) Arx. Cap. Vich. *Lib. Dotat.*, fol. XXXI v.º
(4) A. C. V. *Lib. Dot.*, fol. 21.
(5) VILLANUEVA: *Viaj. Lit.*, VII, p. 11.
(6) Còdex CXIII del Museu Episcopal de Vich. Alguns vells manuscrits, entre els quals cal comptar el pontifical d'Egbert de Yorck, posen *Consecratio crucis* (Bibl. Nacion. París, còd. 10575, fol. 146 v.º). És de notar una sinodal d'Ager, de 1285, establint que *nec cruces post benedictionem a laycis contractari*.
(7) A. C. V. *Lib. Dot.*

Fig. 7. — Creu de Riells del Fai (anvers)

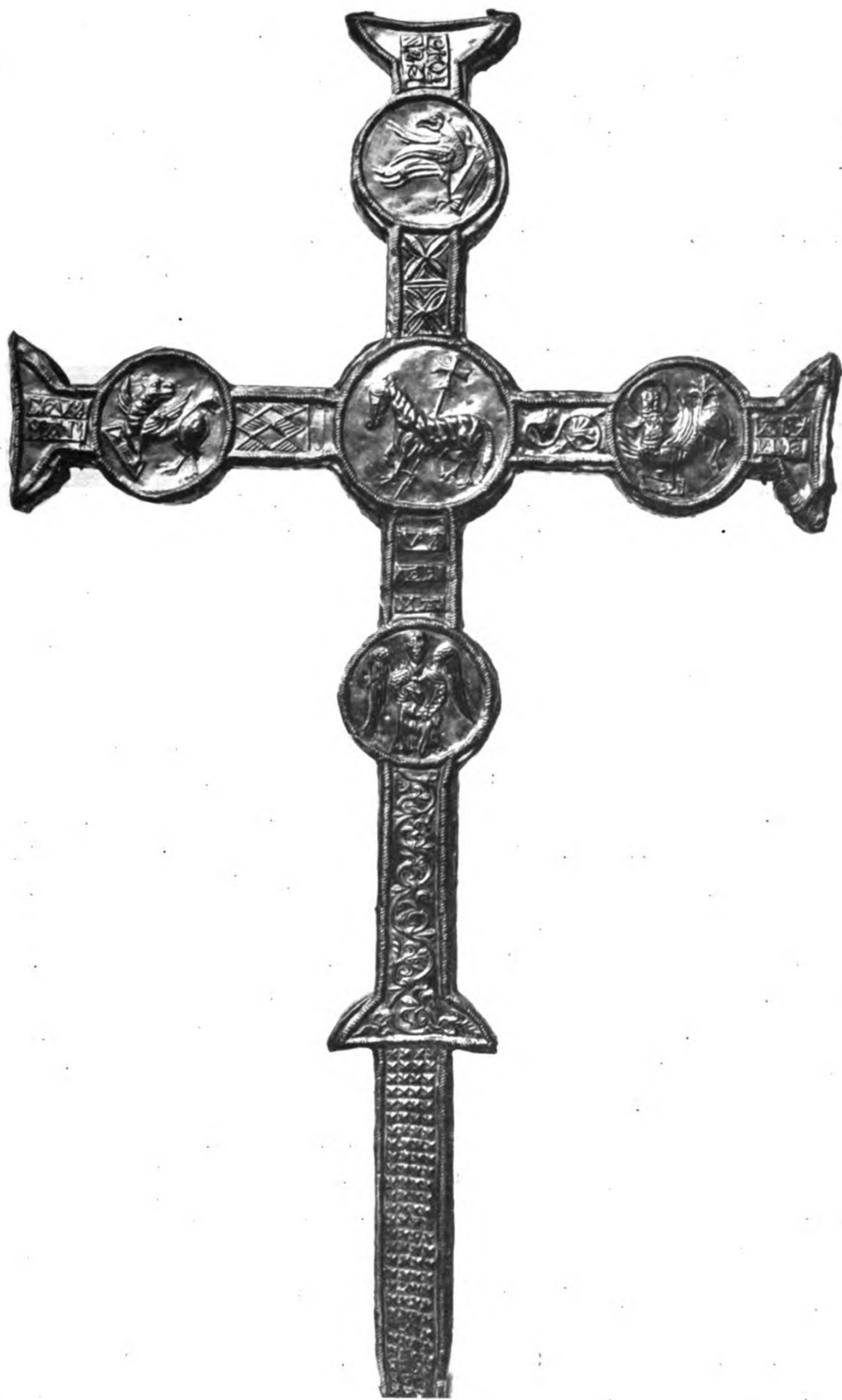

Fig. 8. — Creu de Riells del Fai (revers)

segment de cercle. Aquesta creu té l'extrem superior una mica més prolongat que els braços, i el cos encara més llarg, i és pintada de color d'or, com imitant una obra d'orfebreria.

A aquest tipus es pot dir que correspon la creu de Riells del Fai, feta de fusta coberta de fulles d'argent repujat, i que es diferencia de la que havem notat en la pintura vigatana pel fet de presentar al centre de la creuera un cèrcol o medalló, i altres equidistants d'aquest, i també circulars, en cada un dels braços; fent-se notar que, si queda prop de l'expansió d'acabament dels tres superiors, resta lluny de la de l'inferior o cos de la creu, que va sobre un espigó o pal que figura suportar i alçar el conjunt. Resulta, així, que la creu, en conjunt. fa 98 × 52 centímetres i 67 de llargada, prescindint de l'espigó. (N.º 156 de l'Exposició de Creus.)

En l'anvers té, en mig relleu, la figura del Crucificat, ert, amb els ulls oberts, en actitud impassible, clavat amb quatre claus, cenyint una ampla i folgada tovallola que fa plecs abundants i baixa fins als genolls, ornada la testa amb nimbe circular crucífer. En un dels medallons dels braços (el del cim) hi ha un àngel; en els del travesser, posades com si reposessin en els extrems de la creu, i, per tant, en disposició horitzontal, les figures de la Verge i Sant Joan, aquest sense nimbe. A baix queda, ja fora el medalló i sota el subpedani del Crist, una figura d'home vestit amb mantell i túnica i dirigint son esguard al Redemptor. Es la representació de la humanitat rebent la salut amb la sang de Crist, figurada per Adam enterrat, segons les pies llegendes, al mateix lloc on morí Crist; verificant-se així la conjunció de la sang de Déu redemptora amb l'home pecador. El mig relleu de les figures ressalta sobre el fons llis de la creu, que va vorejada per un cordonet que segueix tot el seu perfil. La llegenda IHS NA — ZARE — SVN — REX — IVD — EOR — VM pot veure's en interessant epigrafia, sobre el cap del Crucifix; coneixent-se que antigament devien ornar encara els espais llisos unes pedres o vidrots imitant gemmes, de les quals se'n conserva una al cim i rastres d'altres nou. L'espigó o tija inferior va també cobert de planxa d'argent estampada, reproduint monòtonament unes creuetes que podrien voler representar cabotes de claus (fig. 7).

El revers porta, en relleu, també repujat en la fulla d'argent, l'*Agnus Dei* al mig, i el símbol de l'àguila de Sant Joan en el medalló del cim. El lleó de Sant Marc queda a l'esquerra de l'espectador, el bou de Sant Lluc a la dreta, i l'àngel de Sant Mateu a baix. Unes llegendes que diuen IOh — ESN; MAR — CHVS; LVCH — AS i MA — THE — VS, amb senzills motius ornamentals d'aspecte geomètric i formant un brot serpentejant, completen, amb el cordó que voreja medallons i arestes, l'ornamentació de la creu (fig. 8).

El conjunt d'aquest interessant objecte d'orfebreria litúrgica demostra que pertany a plena època de romanisme. No ens atreviríem a suposar-la anterior al segle XII, ni més moderna que de l'entrada del 1200. Les incripcions i orna-

mentació, així com les figures, demostren un art avançat, encara que fet arcaic pel procediment de treballar al repujat la prima fulla d'argent que cobreix la creu.

A aquesta es refereix el P. Villanueva quan explica que a Sant Miquel del Fai veié «*una cruz alta con las figuras de Cristo y Evangelistas, representados éstos al otro lado con los animales proféticos a que acompañan los letreros respectivos góticos, los cuales con las figuras que son pésimas y horribles, denotan bastante antigüedad*» (1). No és pas d'estranyar aquesta manera de parlar d'una creu romànica, si atenem que l'autor del *Viaje literario*, encara que home d'intuïcions admirables, no podia sostraure's de parlar com a home educat en ple neoclassicisme.

Aquest mateix escriptor, que tantes notícies ens ha conservat de coses avui desgraciadament perdudes, ha consignat que a Besalú veié una altra creu d'argent, ricament ornada de pedres estimables, algunes d'elles procedents de l'antiguitat romana; una que podria resultar visigòtica, una altra carolíngia amb el nom d'un KAROLVS REX — IMPERATOR, i una altra àrabe. D'aquesta joia diu el P. Villanueva que devia ésser del segle XIII, «*a lo menos las figuras de Evangelistas y Querubines son de este tiempo*», presentant Crucifix clavat amb tres claus. Aquest detall podria indicar posterioritat a la creu de Riells, i abans de Sant Miquel del Fai, ja descrita. Especifica el dit escriptor que la llargada de l'arbre de la de Besalú era de quatre pams, i de tres pams la dels seus braços (2), sense donar nous detalls que ens permetin parlar ni de la seva forma.

Perquè és indubtable que, ultra la disposició a què ens havem referit ans d'ara, i que ha estat nomenada *paté* o *patada*, des del segle XII han aparegut altres formes ornamentals de la creu. Aquestes formes les tenim, si no en objectes d'orfebreria, en altres que imiten la disposició d'aquests, essent fets ja de metall més bast que l'argent i l'or, ja de fusta.

Entre els primers citarem, sempre referint-nos a creus, la de forma *potençada*, o sia amb extrems carrats en forma de petita tau, que tenim en l'interessantíssim Crucifix Majestat del Museu de Vich. La creu, en aquest, és de revinguda planxa d'aram daurat i senzillament cisellat, presentant en els extrems de l'anvers, en peces d'aplicació del mateix metall que la creu i esmaltades de blau al cim, un bust que vol significar el sol (falta la lluna), als braços la Verge i Sant Joan, a baix l'home redimit per la sang de Crist; tots fent seguici a la figura del Salvador amb els braços estesos, clavada i sense donar cap expressió de sofriment, amb els ulls oberts, realçada sa testa per corona de quatre florons i amb túnica ricament orlada i cenyida al cos (fig. 9). En el revers

(1) VILLANUEVA, XIX, p. 15.
(2) Id. XV, p. 88. Pot servir per a formar-se bona idea del que eren les grans creus d'altar l'estudi que aparegué en la revista *Museum*, vol. IV, p. 247. El cronista Jeroni Pujades, en 1617, encar veié en el Monestir de Ripoll una creu que servia de retaule (*Crònica*, VI, p. 349).

hi ha també senzilla ornamentació burinada i aplicacions de metall daurat i esmaltat representant els animals simbòlics dels Evangelistes Sant Joan, Sant Marc i Sant Lluc (falta la inferior, de Sant Mateu), i al centre la mitja figura del Pantocrator. És de notar com en aquesta, ultra l'esmalt blau que hi

Fig. 9. — Creu del Museu de Vich (anvers)

ha en les altres figures, es veuen, en uns petits núvols, els colors verd, blanc i vermell (fig. 10). La formosura de l'esmalt permet posar en dubte si aquest magnífic Crucifix és de fabricació catalana, ans indueix a pensar si prové del Migdia de França, de l'Aquitània i probablement de Limoges. Sabut és com, durant

el segle XIII i el XIV, abundaren molt a la nostra terra els exemplars sortits dels obradors llemosins. Si això no ho demostressin els documents, ho confirmarien els exemplars de creus que encara queden a la nostra terra, alguns dels quals figuraren en l'Exposició de Creus de 1913.

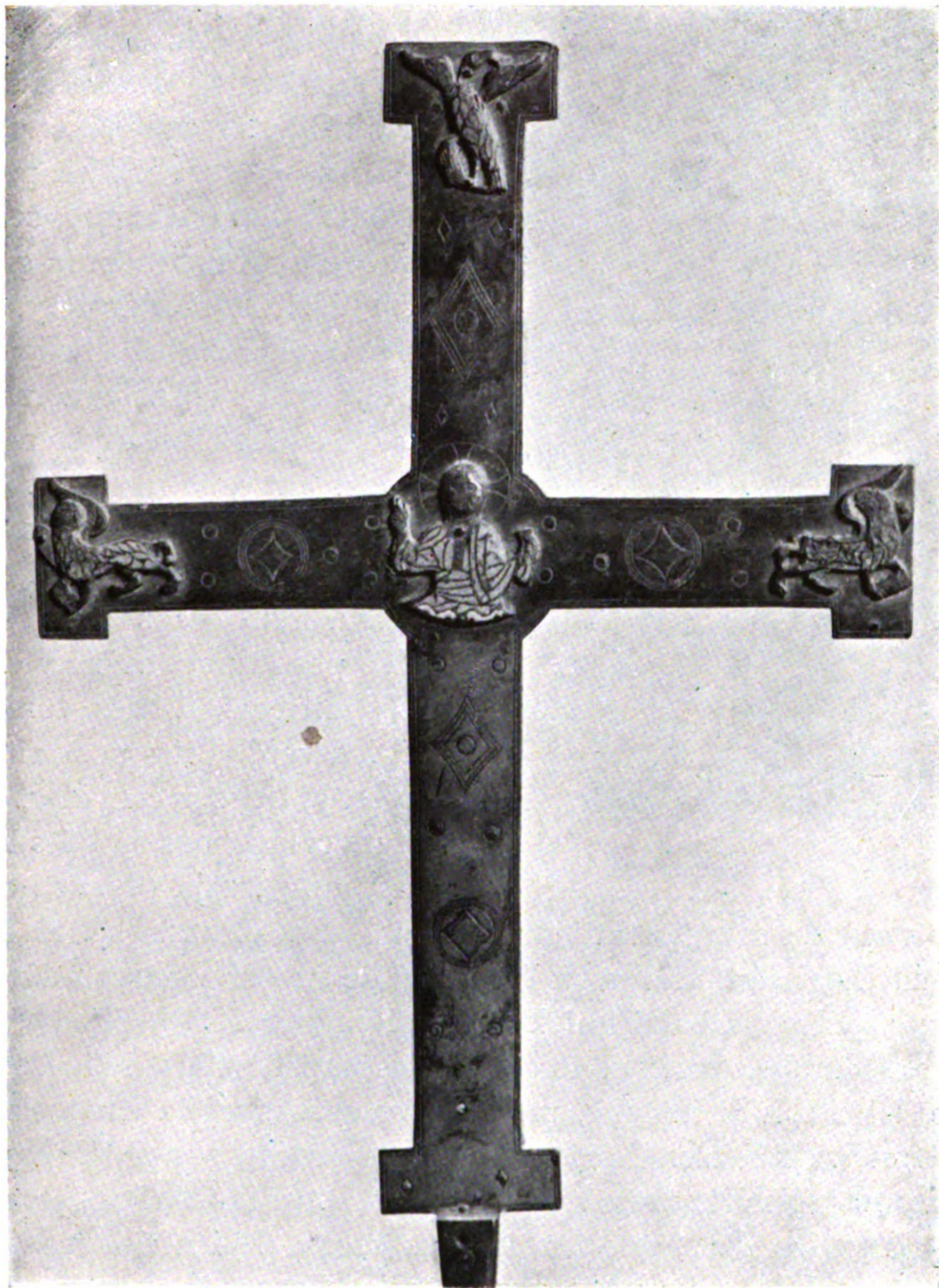

Fig. 10. — Creu del Museu de Vich (revers)

La fabricació aquitana de creus i crucifixos d'aram daurat, i sovint amb esmalt, no se circumscriví pas a l'exemplar del Museu de Vich en lo de fer aparèixer el Crist clavat vestint riques vestidures. El tractadista més autoritzat sobre l'esmalteria llemosina, M. Ernest Rupin, ha donat a conèixer dues figures

Fig. 11. — Creu del Museu de Vich

de Crucifix segons el tipus que a la nostra terra havem nomenat *Majestat:* l'una venerada en l'església de Montledon, cantó de Condé, a Brie (Aisne), esmaltada de blau lapis i blau clar; i l'altra descrita en una *Iconographie de la croix et du Crucifix* que, en 1869, M. Brimonard de Saint-Lauren publicà en els *Annales Archéologiques* (XXVI, pàg. 357) [1]. Aquest darrer Crucifix sembla ésser el que avui figura en la gran col·lecció de M. Martin Le Roy, de París, i que publicà en bella heliogravada reproducció l'obra monumental dedicada a tan esplèndida aplega d'objectes antics [2]. Aquesta Majestat, a la qual ara manquen els peus i una mà, figura portar rica sobrevesta blava amb grans orles i cenyidor, que per la part inferior deixa sortir els extrems d'unes túniques blau clar i verd. Unes pedreries ornen la corona, orles i cenyidor, combinant llurs coloracions amb les blaves, verda, groga, roja i blanca que figuren en aquesta peça de sobresortint importància. En procedir-se al tiratge del present estudi hem vist una nova *Majestat,* de metall daurat amb esmalt, en poder del col·leccionista barceloní D. Lluís Plandiura.

A elles s'assembla, quant al luxe del vestuari i a l'ús de la sobrevesta al damunt de doble túnica interior, un Crucifix que es troba entre els papers de Montfaucon en la Biblioteca Nacional de París (latin 11,907, foli 43), que apar que existí en una esglesieta prop de Magúncia [3], fent l'efecte d'un dels tipus creats pels esmaltadors aquitans, que les circumstàncies devien portar a Alemanya.

No és aquest el lloc a propòsit per a parlar llargament, com caldria, de la vulgarització del Crucifix-Majestat a la nostra terra. Sembla procedir del tipus que crearen els orientals en els segles VI i VII, presentant el Crist en creu, vestit amb *colobium* o túnica sense mànegues. Sabut és el text de Sant Gregori de

(1) *L'Œuvre de Limoges,* pp. 256 i 257.
(2) *La Collection Martin Le Roy,* I, planxa XVI, § 23.
(3) ROHAULT DE FLEURY: *La Messe,* V, p. 138, planxa CDIX.

Tours († en 595) en què es parla de la voluntat celestial que la representació del Salvador no anés despullada (1). Nostre Crucifix vestit no sembla pas ésser altra cosa que una modificació del Crist clavat que els orientals popularitzaren; modificació que fou acceptada a Itàlia, segons pot veure's amb el *Santo Volto* de Lucca, i també a França, essent-ne exemple el Crist de Tolosa i les obres llemosines que havem anat descrivint. Però s'ha de dir que enlloc la Majestat adquirí la preponderància que tingué a Catalunya, on es multiplicaren les Majestats de fusta, de les quals actualment se n'hi coneixen almenys una vintena d'exemplars, sense comptar els més de què hi ha notícia antiga i els que se sap que foren destruïts, de vegades per manament exprés dels bisbes en llurs pastorals visites (2). I, entre nosaltres, no val a parlar de si la representació de la Santa Lliberata o Wilgefortis, la dona barbuda, màrtir en la defensa de la virginitat, té alguna relació d'origen, o si dóna lloc a la confusió de suposar imatges de Crist les que en realitat donaren el tipus iconològic de la dita Santa Crucificada (3).

Fig. 12. — Creu de D. M. Vilumara

La disposició potençada de la creu, amb sos extrems en forma de *tau*, la tenim encara en un petit Crucifix vigatà del segle XIII, coronat i clavat amb quatre claus, vestint tovallola cenyint-li el cos fins a genoll. I, en forma un poc més ornamental, una mica corbada dels extrems i amb la *potenza* o pala interiorment, en la part que mira al Crist, formant una espècie d'escòcia, en un petit Sant Crist del mateix Museu Episcopal de Vich, que es presenta obrat en la mateixa creu i ressaltant sobre camper d'esmalt blau amb algun toc verd, groc i roig, obra evidentment llemosina, que pot datar del segle XII o del XIII (fig. 11). En l'Exposició de Creus de 1913 (n. 72), D. Maurici Vilumara presentà altre exemplar encara més mogut de línies en el perfil de la creu, ja que sota la potença escociada presentava uns ressalts, a manera de nu que potser es devia relacionar amb les pedres o vidrots que antigament hi havia en aquest lloc en la superfície plana de la creu.

(1) *Liber Miraculorum*, I, cap. XXIII. — P. L. de Migne, LXXI, col. 724.
(2) En l'arxiu dels Pireneus Orientals (G. 13) pot veure's una formal orde d'enterrar un *Crist indecent* datada a 30 d'abril de 1600.
(3) Vegi's l'estudi de *Analecta Bollandiana*, XXII, pp. 83, 481 i 482.

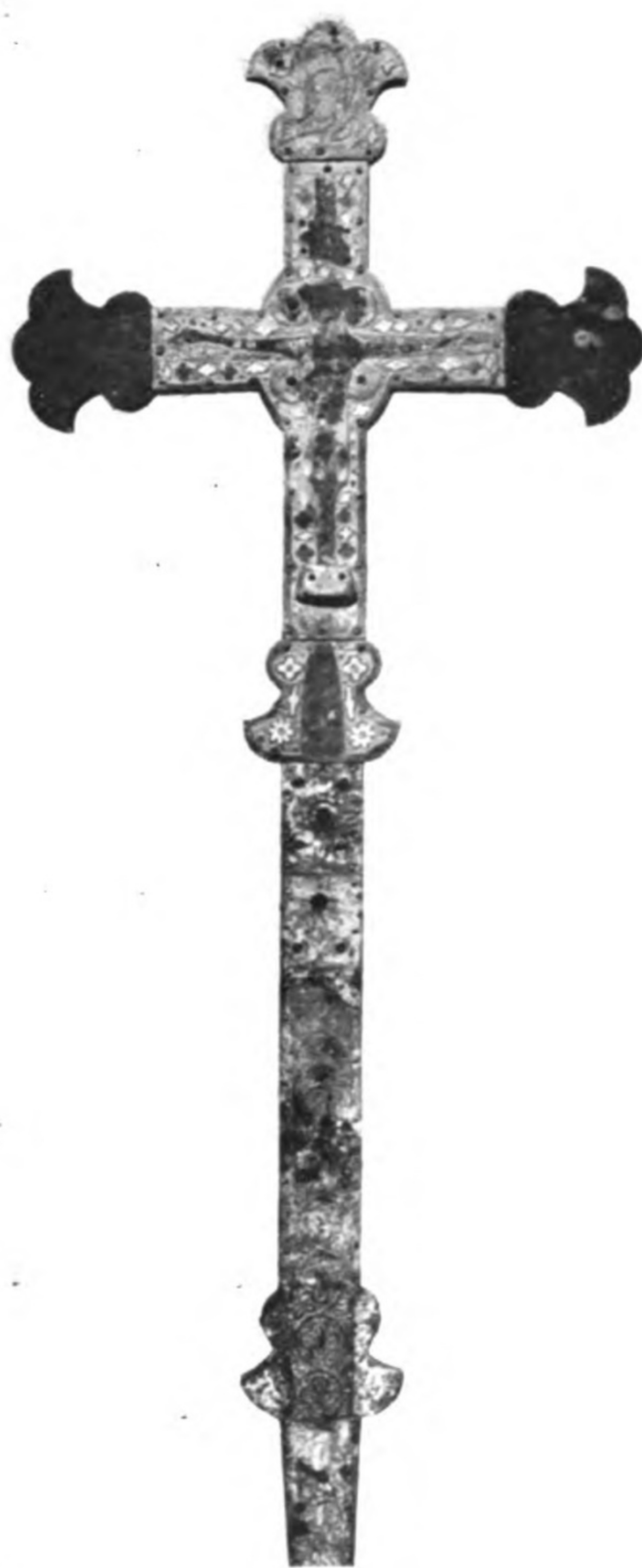

Fig. 13. — Creu del Museu de Girona

Aquesta, en acabar de sortir de l'obrador, era esmaltada, deixant veure sobre fons vidriat en color, segons el procediment que els francesos nomenaren *champlevé* o buidat, les línies de perfil o aresta de la creu, i un motiu ornamental en forma de brot vegetal recte i amb fulles per punt. El Crucifix és del tot semblant a un dels que poc ha havem citat. Es presenta clavat amb quatre claus, recte de cos i amb els braços una mica angulats, penjant-ne el tors; lluint corona honorífica la testa de l'Home Déu, i llarga tovallola cenyida fins als genolls, aquesta conservant tocs d'esmalt blau donat pel sistema que havem assenyalat en la creu. Els ulls formen com dos petits cabuixonets de pasta vítria. El títol o taulella de la creu, obrat en aquesta, sembla presentar les lletres GEZV — NAZA, acreditant, com tot lo altre, temps molt veí a la tretzena centúria (fig. 12).

La Junta de Museus de Barcelona té adquirit un exemplar de creu també potençada. En l'anvers, que resulta d'una sola planxa, hi ha fixat el Redemptor clavat, mostrant en son cap la insígnia dels reis, a qui fan seguici figuretes posades al cim i braços de la creu, que també conserven vidrots imitant esplèndida pedreria. El revers, que és fet a peces distintes, mostra el Pantocrator, els Evangelistes i ornamentació de quatre losanges amb quadrifolis inscrits. Els colors que adornen les diverses peces de metall són dos blaus i el blanc.

El Museu Arqueològic de Barcelona portà a l'Exposició de Creus un exemplar fet de planxa, amb extrems potençats, en els quals, com al centre, hi ha uns relativament molt grossos trepats, en part, ara conservant uns cabuixons de cristall de roca que devien donar al conjunt una especial magnificència (n. 220, mida 470 × 395 mil·límetres). La planxa va cisellada, presentant una serpentina d'aire vegetal, i duent al cim la llegenda PETRVS FECIT, i en un braç IN ERA ICLX, podent-se encara confegir en l'altre ORATE PRO ILO. No se sap amb certesa la procedència d'aquest interessant exemplar, que no sembla tenir pas res de català. La data apar correspondre a l'any 1122.

Fig. 14. — Creu del Museu de Vich

Cap al segle XIII apareix una altra forma de creus, amb els caps ornats de flors de lis. En el transcurs d'aquest estudi sobre les creus d'orfebreria es podrà notar com aquesta disposició flordelisada fou, per cert, la que més arrelà a la nostra terra, en la qual no es va perdre del tot fins cinc segles més tard. Té la flor de lis en els caps, presentada d'una faisó poc precisa, una creu del Museu Provincial de Girona, que figurà en l'Exposició barcelonina sota el número 93, muntada una mica arbitràriament amb trossos d'una antiga creu processional de la qual anys endarrera foren trobades les despulles, o sia diferents peces, enterrades al capdavall de l'escalinata de la seu gironina, en ple carrer. Pel que es pot col·legir, aquesta creu primitivament devia tenir l'ànima o sustentacle de fusta, coberta en sa superfície anterior per peces d'aram esmaltat en diversos colors i cisellat. Una de les planxes d'aquest revestiment metàl·lic es conserva bé, presentant forma de creu, portant ben assenyalat el lloc que devia ésser cobert pel Crucifix que hi devia anar superposat, del qual queda el subpedani, amb evidents indicis dels dos claus que foradaven els peus. A cada extrem d'aquesta placa, d'uns 35 centímetres per 25, hi anava una altra peça que capçava la creu i donava la flor de lis, de les quals sols se'n conserva una, que devia anar dalt del cap de la creu (potser en el revers més que en altre lloc, presentant l'àguila al·lusiva a l'Evangelista Sant Joan). Altra de les peces devia correspondre a la part inferior del cos de la creu, deixant lloc perquè en continués l'espigó; planxa, aquesta, que va també esmaltada, com la superior, presentant un espai sense obratge, sens dubte perquè devia anar tapat per una altra imatge d'aplicació, feta, com el Crucifix, en mig relleu de metall. Altres peces es trobaren d'aquesta creu, però d'època posterior a les tres citades, que pertanyen al segle XIII. Dues d'elles podien haver figurat en la part posterior dels braços de la creu, així com unes tires de fulla de llautó groc estampat amb quadrifolis en els quals es veuen gossos perseguint peces de caça, tals com un senglar, una

Fig. 15. — Crist de D. F. Santacana

llebre, un cèrvol. Aquestes tires, en argent, figuren també en el retaule de l'altar major de Girona, demostrant això que s'han de fer del segle XIV (n. 193) (fig. 13).

És un fet indubtable que els tallers d'obra d'aram daurat llemosins produïren abundància de peces, com plaques amb el Crucifix o les representacions dels Evangelistes, ja amb la figura del *Pantocrator*, ja senzillament representacions de Crist Crucificat, que servien per a combinar amb peces fetes en el nostre país o es posaven en creus d'aram de senzilla factura, i fins en creus de fusta que esdevenien, així, belles creus processionals. En el Museu de Vich hi ha dues d'aquestes plaques amb Crucifix, esmaltades a blau, verd, groc, vermell i blanc (fig. 14); en la col·lecció del Comte de Perelada n'hi havia una de semblant, no faltant-ne una altra a la catedral de Tortosa, i encar podrien citar-se'n més que es conserven en poder de col·leccionistes particulars; D. Maurici Vilumara en presentà una altra en l'Exposició de Creus (n. 71), totes tocants al segle XIII. D'imatges del Crucifix, en la dita Exposició, n'hi havia algunes. En retraurem una de D. Francesc Santacana (n. 47) (fig. 15), amb nimbe esmaltat dels colors roig, blau i groc, i *cinctum* graciosament plegat i ornat de vitrificació blava i blanca. Està actualment mutilada dels braços i sense cara, que devia ésser formada per una massissa peça de metall, a l'estil de les que apareixen en diverses caixetes de relíquies llemosines. Aquest Crucifix, clavat en quatre claus, pot ésser del segle XIII.

En el nostre país és més usual un altre Crucifix, pertanyent al gènere de peces d'aplicació. En una creu del Museu de Lleyda, que es pogué veure a Barcelona en 1913, n'hi ha un exemplar (n. 120). La creu és obra, encara que antiga, sense cap valor artístic; cosa que no es pot dir del Crucifix, amb corona i quatre claus, que duu la llarga tovallola abundant de plecs i esmaltada de blau i blanc. D'aquest mateix gènere és el Crist exposat per D. Andreu Masot (n. 45) (fig. 16), que es presenta enriquit amb tocs o perles d'esmalt blanc en la corona i en la luxosa franja del *cinctum*, blau, en el qual hi ha encara un vidrot imitant una pedra preciosa. D.ª Cecília Farré de Fontquerni n'exposà un altre exemplar més senzill (n. 134), però de millor conservació. D. Lluís Cristóbal en va presentar

una altra variant (n. 183), encara més senzilla; i Mn. Joan Serra i Vilaró un altre exemplar no tan robust com els anteriors (n. 186). Al mateix gènere pertanyen el tan venerat Crucifix de Tàrrega (fig. 17) i altres del Museu Episcopal de Vich.

Fig. 16. — Crist de D. A. Masot

Fig. 17. — Crist de Tàrrega

A finals del segle XIII és quan més clarament apareix la flor de lis capçant les creus. El tantes vegades citat Museu Episcopal ha adquirit de poc temps una creu que figurà en l'Exposició (n. 57), d'interès com a progenitora de les que tant distingiren l'obra catalana i que creiem que, tot recordant l'obra llemosina, indica la implantació a la nostra terra d'una indústria que havia donat nom a l'Aquitània. La creu és de planxa d'aram amb poc treball de burí, i encara aquest poc no gaire ben entès, ja que queda limitat a unes ratlles en els extrems, zig-zags en els plans i les lletres IHS en el lloc on hi devia haver el títol de la condemnació de Jesús. El Sant Crist duu corona i és clavat amb tres claus, té les cames creuades i llarga tovallola-cenyidor, amb senyals de plegat més mogut que no havem pogut veure en els exemplars ans d'ara citats (fig. 18).

En el Museu de Barcelona hi ha una creu, procedent de l'illa de Mallorca i que no cal atribuir a temps més antics que la citada anteriorment, feta de fusta coberta de prima fulla d'aram o llautó estampat, mostrant en una cara, repujada en la fulla metàl·lica, la figura del Crucifix, amb tres claus i sense corona

Fig. 18. — Creu del Museu de Vich

reial, i en l'altra part l'*Agnus Dei* (n. 217 de l'Exposició de Creus). Els extrems donen un assaig, ben infeliçment resolt, de flordelisat [1].

En el segle XIII trobem ja plenament demostrada l'existència de creus de cristall. L'inventari dels mobles de la capella del rei En Jaume *el Conqueridor*, de 3 idus maig (dia 13) de 1258, descriu, entre altres, una creu *de cristal* i un *peu de coyre de la de cristal* [2]. El necrologi de la Catedral de Vich compta que als set de les calendes d'octubre (dia 25 de setembre) de 1275 morí un tal Ferrer Miró *laycus qui contulit ecclesie esti crucem et candelabra de cristallo* [3]. Aquestes creus acostumaven anar amb muntura de metall, generalment d'aram.

Entre les creus citades fins ara en aquest paràgraf se n'hauran pogudes notar que podríem anomenar *astades*, per portar fix llur sustentacle a propòsit per a alçar-les, a la manera de la de Riells, i altres sense aquesta addició. Les darreres eren fetes per anar indistintament fixes en un peu que les suportava sobre l'altar (pel qual motiu presenten inferiorment una espècie de punta o curt espigó que permetia emmetxar-les-hi), o per ésser clavades en el cim d'un pal que tant podia convenir per a estar fix al darrera del retaule de l'altar com per a sostenir la creu en les processons i seguicis eclesiàstics. El citat inventari de la capella reial de 1258 no sols cita el peu de la creu de cristall, sinó que també, després de dir que existia *I cruz maior dargent en que esta la vera cruz*, fa constar l'existència de *altre poca dargent, ab sos peus dargent de la maior et de la menor*.

Fig. 19
Pectoral del Museu de Vich

(1) *Museum*, IV, p. 44.
(2) Arxiu de la Corona d'Aragó: Jaume I. Registre 6, part. 1.ª, p. 104.
(3) *Necrologium Ecclesiae Vicensis*, I, fol. 116. Un inventari de 1368 diu que tal creu tenia *lo crucifix de vori*. (Arx. Cap. Cich, *Tresoreria*, inventaris.)

Algunes d'aquestes creus dels segles XII i XIII contenien el fust de la vera-creu, i fins, a vegades, relíquies dels sants. Un inventari dels templers de Corbins, de 1299, no deixa de consignar la possessió de *I lignum domini dargent* (1).

El tantes voltes citat Museu Vigatà té una creueta (que podria dir-se *pectoral*, ja que sa disposició acredita el costum d'ésser portada sobre el pit), que és d'aram daurat, amb extrems un poc flordelisats. En el travesser inferior, ja que en té dos, hi ha reconditori per a unes partícules del sagrat fust (fig. 19).

III

Entrat el segle XIV prevalgué en les nostres creus d'orfebreria la disposició flordelisada; però, amb tot i que aquesta forma s'adaptava més que cap a la manera d'ésser de l'art gòtic, imperant absolut en aquell temps, es troben en el nostre país algunes creus en les quals es reconeix que l'artífex volgué agermanar la forma general arcaica amb els detalls més exquisits que podia imaginar el millor ornamentista del mil tres cents.

Exemple d'això són tres creus (que un diria sortides, si no d'un mateix obrador, almenys d'una mateixa ciutat, de Girona) que avui trobem a Vilabertran, en la Catedral gironina i en el Museu Episcopal de Vich.

La primera és la de majors dimensions entre les creus d'orfebreria catalanes. Té quasi 1'60 de llargada per un metre d'amplada. La seva forma recorda la de la creu de Riells, allargant la part que forma l'extremitat dels braços, però conservant els medallons ovals del centre i dels braços i col·locant-los al punt de sortida de les expansions de remat. L'ànima és de fusta, coberta del tot per l'obra d'argenteria.

L'anvers, o sia la cara de la creu on hi ha el Crucifix, escultòric i clavat amb tres claus, es presenta ornat de motius isolats en els quals l'argenter aprofità el treball de filigrana, de repujat, d'estampatge i de cisell (fig. 20). En els extrems modelà en fusta, que cobrí de planxa d'argent, unes figures que ara se'ns presenten bastant mutilades i que representen un àngel sostenint el sol i la lluna (al cimal) (fig. 22), la Verge (a la dreta del Crucificat) (fig. 24), Sant Joan (a l'esquerra) (fig. 25) i l'Adam sortint de la tomba (a baix) (fig. 23). En els discos o medallons dels braços hi ha un nucli format per una testa perfilada en pla amb metall i esmalt negrós, destacant sobre blau, roig i niellat opac rodejat per un floró de caulicles de filigrana amb els quals es combinen, formant cercle, uns cabuixons de pedreria de variats valor, dimensió i talla, alternant-hi les peces soles més grosses amb altres aparellades més petites. Entre aquestes pedres hi ha

(1) Butlletí de la R. A. de Bones Lletres de Barcelona, n. 42. En aquest document es fa referència a una *creu de crestayl* i a diverses creus *dobra de Limoge*, dues de les quals estaven *sobre laltar*.

Fig. 20. — Creu de Vilabertran (anvers)

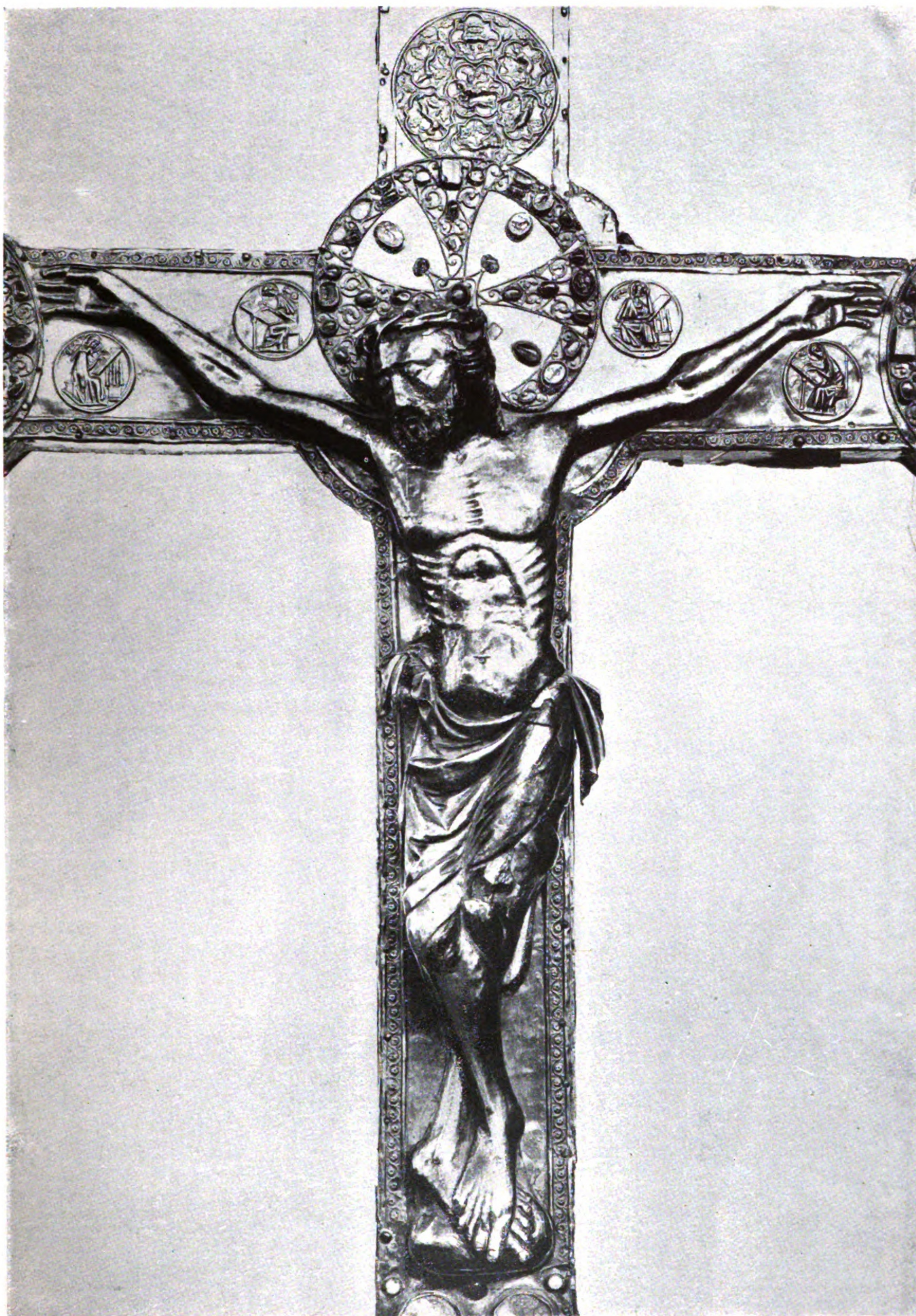

Fig. 21. — Creu de Vilabertran. El Crist

Fig. 22. — Creu de Vilabertran. Extrem superior (anvers)

Fig. 23. — Creu de Vilabertran. Extrem inferior (anvers)

Fig. 24. — Creu de Vilabertran. Braç dret (anvers)

Fig. 25. — Creu de Vilabertran. Braç esquerre (anvers)

Fig. 26. — Creu de Vilabertran (revers)

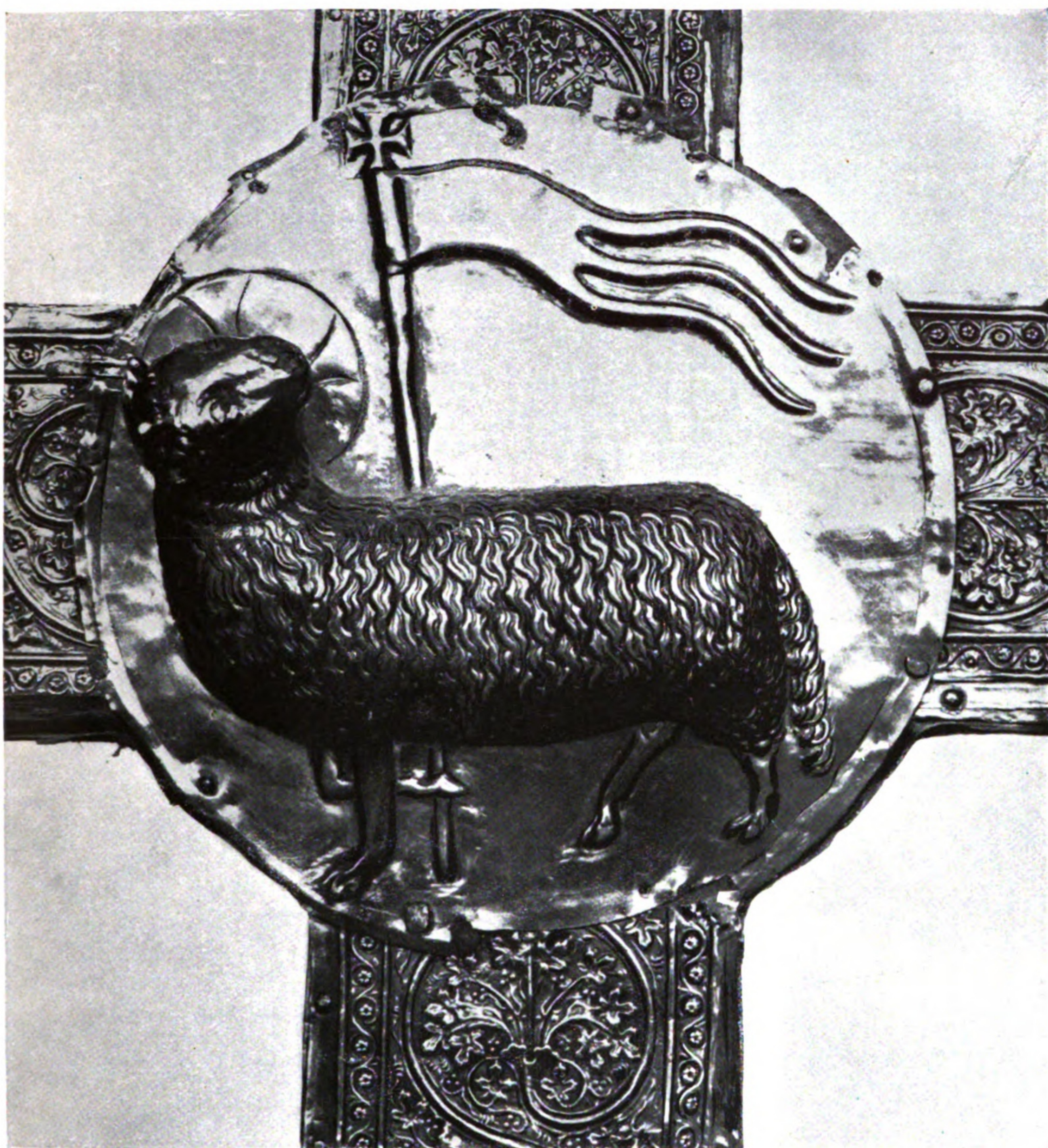

Fig. 27. — Creu de Vilabertran. Relleu central del revers

una bella sèrie de cornalines i entalles de caràcter antic, procedents, sens dubte, de les excavacions d'Empúries, on s'han trobat en tot temps tantes i tantes peces semblants, gregues i romanes [1]. En els plans de la creu hi ha quatre discos estampats donant un motiu ornamental, en el qual es reconeix un genet caçador i sos gossos perseguint les salvatgines, ultra quatre medallons amb els Evangelistes escrivint en sengles escriptoris i acompanyats dels simbòlics

(1) En l'estudi de Dom Eugeni-Roulin, que publicà en 1899, en sos *Monuments et Mémoires* (Fundació Piot) l'Acadèmia d'Inscripcions i Belles Lletres de París, es descriuen aquestes pedres.

Fig. 28. — Creu de Vilabertran. Extrem superior (revers)

Fig. 29. — Creu de Vilabertran. Extrem inferior (revers)

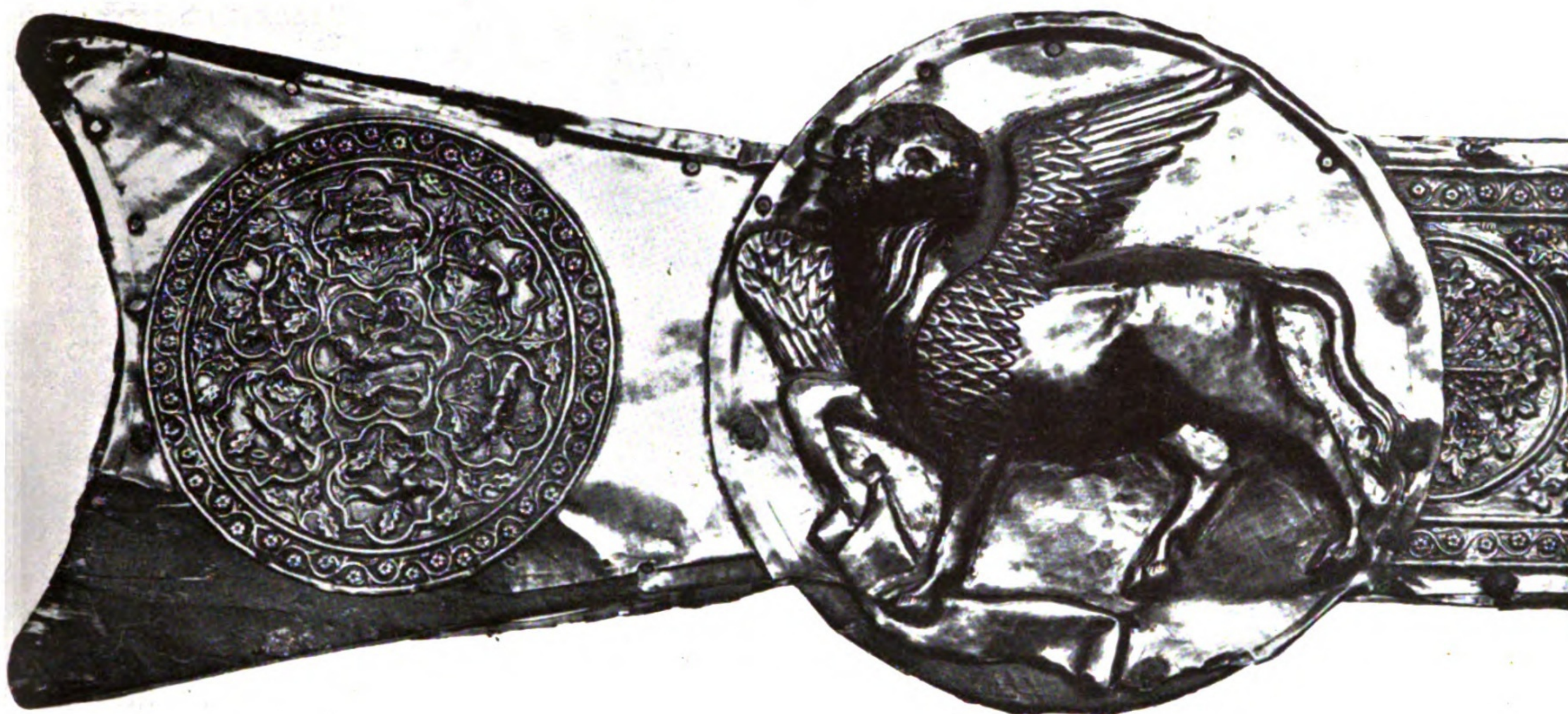

Fig. 30. — Creu de Vilabertran. Braç esquerre (revers)

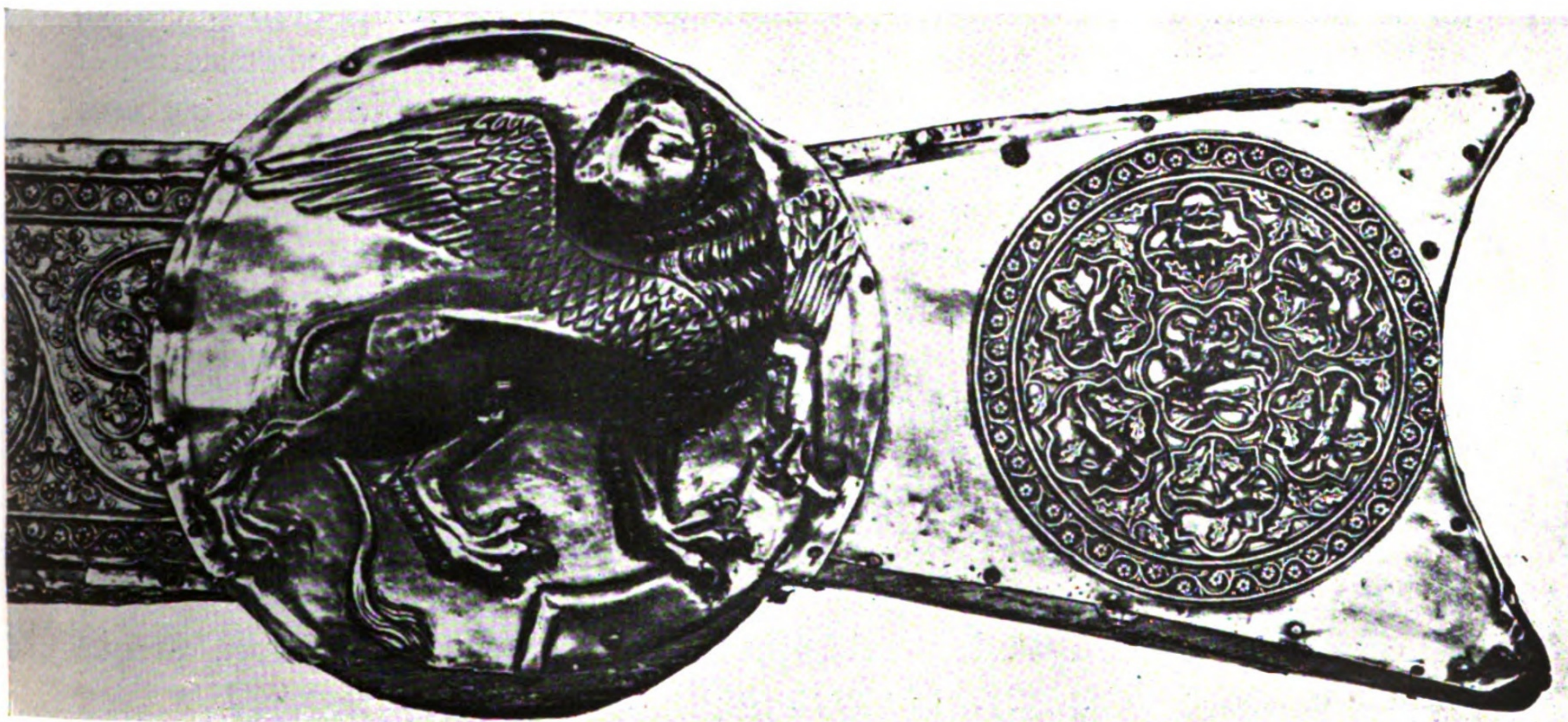

Fig. 31. — Creu de Vilabertran. Braç dret (revers)

animals. No hi falta tampoc la llegenda IEZVS — NAZA — RENVS — REXIV — DEORVM. En el pla de la creuera (i no precisament en el lloc central, sinó corresponent a la testa del Crucifix) hi ha el nimbe crucífer d'aquest, ornat de pedreries i guarnit de belles filigranes (fig. 21). Entre les pedreries n'hi ha de ben variades, i una bona part antigues i amb entalls gentílics formosíssims. Afegirem que el Crist, fet sobre un nucli de fusta tallada, duu corona d'espines al cap i tovallola plegada amb molt moviment, que forma dos penjants molt folgats al costat. Sota els peus hi ha subpedani. Una petita tira amb serpentina floral segueix tota l'aresta de la creu. Advertirem que sota els peus del Crist hi ha cinc cristalls circulars que deuen ésser la tanca d'altres tantes cavitats o *thecae* on hi ha relíquies de sants, i potser la fusta de la Vera-Creu.

En l'altra cara de la creu (fig. 26) hi ha, en els medallons en bon relleu, els símbols dels Evangelistes, al cim l'àguila (fig. 28), a l'esquerra el bou (fig. 30), a la dreta el lleó (fig. 31) i a baix l'àngel (fig. 29). En les expansions trapezoïdals dels caps, hi ha, com a element decoratiu, el floró amb escena de munteria que havem notat a l'anvers; al centre queda també, en gran relleu, l'*Agnus Dei* (fig. 27); i resta ornamentant la part plana un altre motiu estampat en la planxa, donant un brot serpentejant, ricament decorat amb elements vegetals de gran formosor. Notarem que el motllo que serví per a embellir així la creu de Vilabertran, és el mateix que fou emplea en les columnes que alcen el baldaquí de la Seu de Girona i en les plaques que adornen una capsa de marfil de la mateixa seu.

Aquest fet, de la repetició d'un mateix motiu en tres objectes gironins sembla ésser suficient per a anar a l'atribució respecte del lloc de fabricació de la creu de Vilabertran. Ella és (pot dir-se sense cap dubte) gironina. Però queda la qüestió de si es podrien atribuir a una mateixa mà la creu vilabertranesa i el baldaquí de la dita Catedral. Comparant la manera d'ésser de les escultures d'una i altra d'aquestes obres, quasi es podria dir absolutament que no. Les de la creu són més perfectes: acusen un ben obirador avenç en l'art gòtic. Del dit baldaquí consta que fou costejat per l'ardiaca de Besalú, Arnau des Soler, de qui diu la inscripció de l'urna sepulcral que té al claustre de la Seu de Girona que *suis expensis propriis fecit fieri cimborium seu cohopertam argenteam super altari majori ecclesie gerundensis*. Sembla que si el sepulcre dóna com a cosa ja feta el dit cimbori i afegeix que En Soler morí en 1326, als 25 de juliol, hauríem de pensar si el dit baldaquí és anterior a la data apuntada. Poc després, a judicar per les condicions de l'art de la creu de Vilabertran, es degué fer aquesta, aprofitant els motllos de l'estampatge de les fulles que cobreixen els pilars de ferro del cobricel d'argent de l'altar major gironí. Per això ens atreviríem a dir que aquella creu empordanesa no és pas posterior a la meitat del segle XIV.

Altra creu digne de nota, dintre les de la forma de la de Vilabertran, és la del Museu de Vich, que se'ns presenta diferents vegades marcada amb el punxó trifoliat de Girona: . És també de fusta coberta de

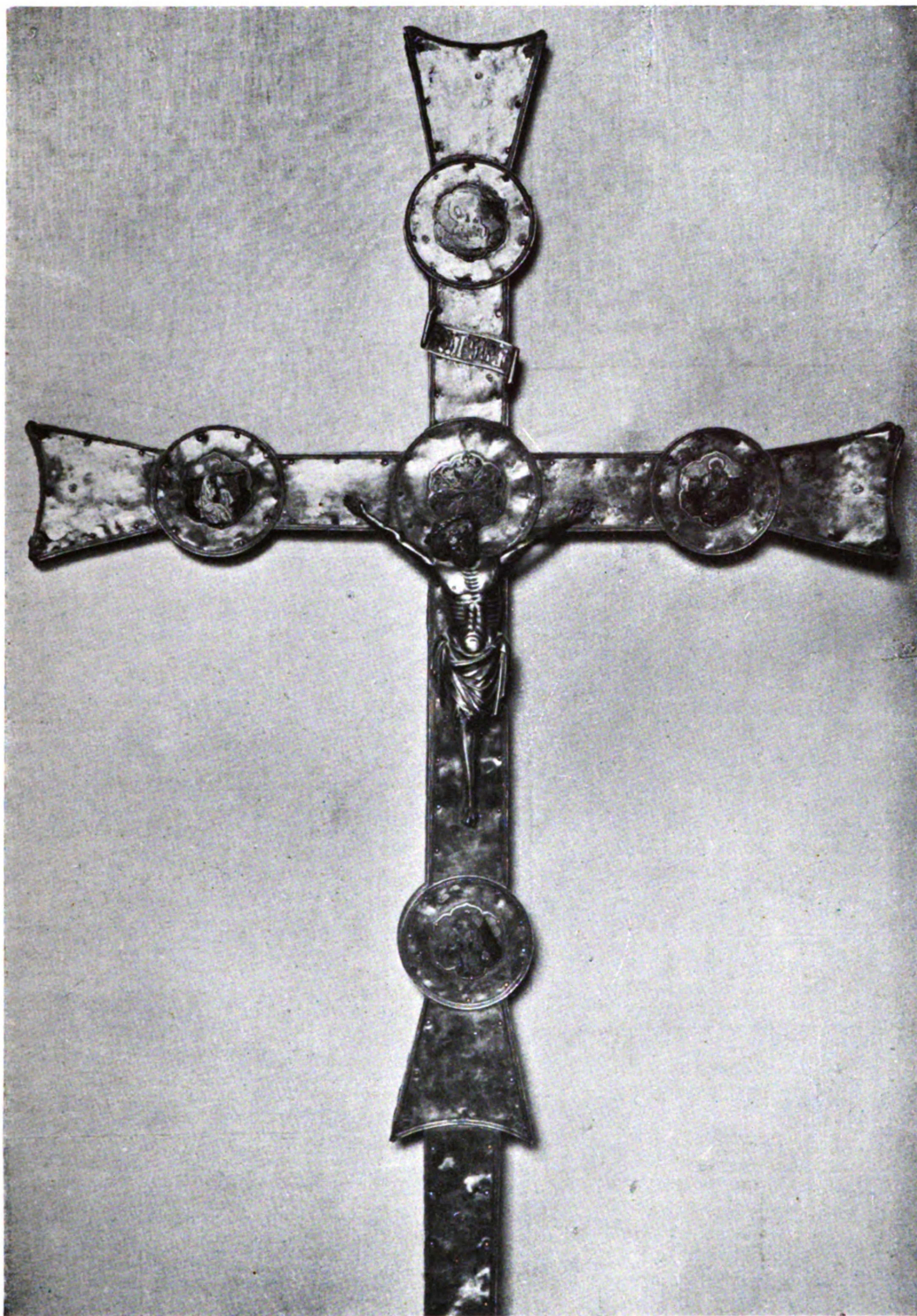

Fig. 32. — Creu del Museu de Vich (anvers)

planxes d'argent daurat. El Crucifix hi va clavat amb tres claus, porta corona d'espines, i tovallola quasi fins als genolls, abundantment pleguejada. Si no és

Fig. 33. — Creu de la Catedral de Girona (anvers)

Fig. 34. — Creu de la Catedral de Girona (revers)

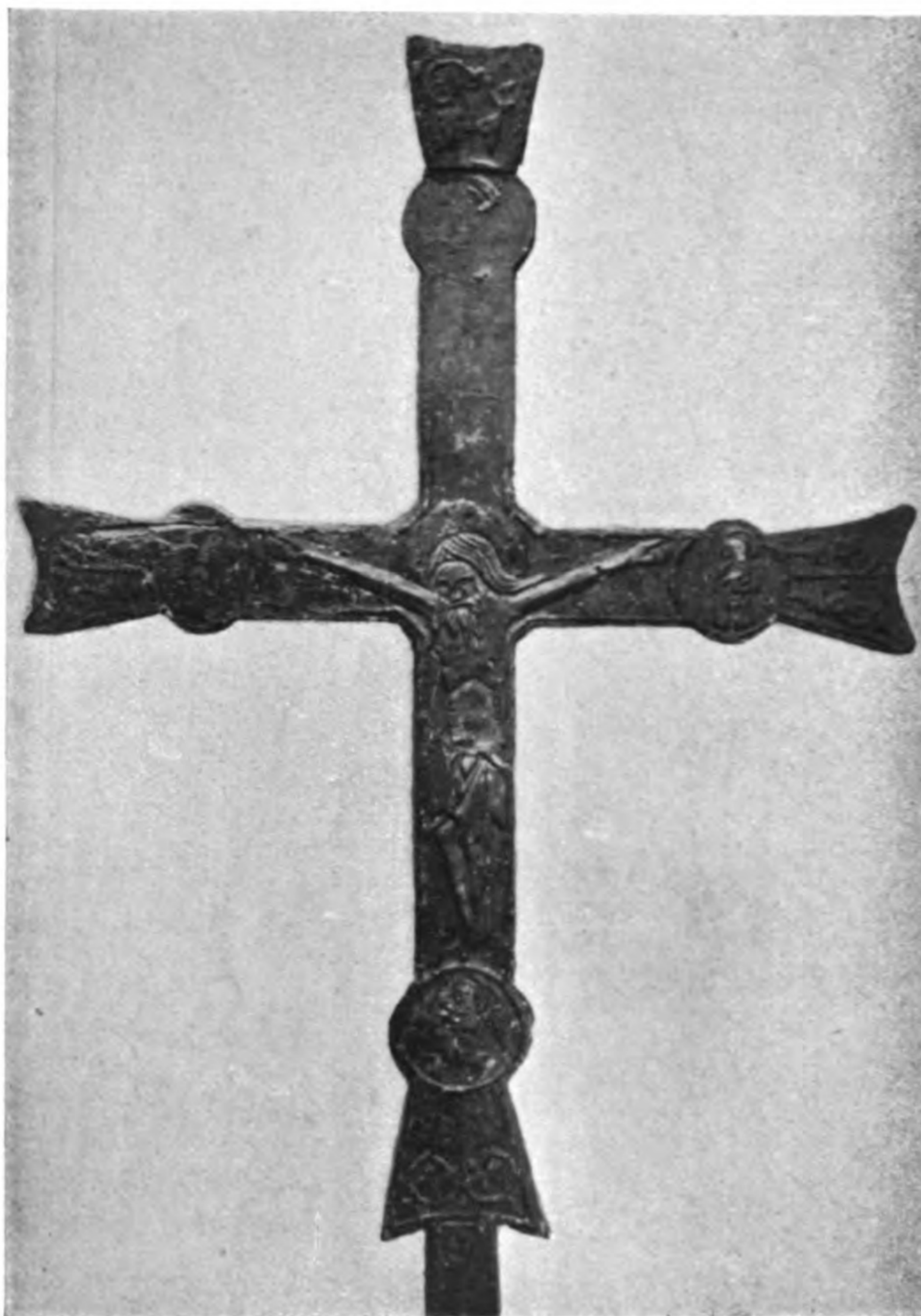

Fig. 35. — Creu del Centre Excursionista de Bages

aquesta figura, tot lo altre és pla en aquesta joia, ressaltant sobre el camper llis unes plaques esmaltades que van en els medallons dels braços i al centre de la creu. En l'anvers hi ha cinc d'aquestes plaques representant la creu (al mig), el pelicà (al cim), la Verge (en el braç esquerre), Sant Joan (en el braç dret) i Adam sortint de sa tomba (sota els peus de Crist). Una altra peça porta encara l'INRI, en esmalt, sobre el cap de Jesús. En el revers hi ha l'*Agnus Dei* rodejat dels símbols dels Quatre Escriptors evangèlics. Sobretot són dignes de nota, en aquesta creu, els esmalts, bellament dibuixats i fets en colors que cal qualificar d'esplèndids. Hi ha el verd, el groc, el morat i el blau transparents, el roig i un negre opacs. En certs llocs l'esmaltador posà faixes de més d'un color tocant-se; en altres féu una barreja de tots els colors transparents; de manera que, sense barrejar-se, donessin un camp que sembla esquitxat dels diferents tons (fig. 32).

A la Catedral de Girona hi ha una altra creu, interessant dintre el grup que estudiem, anomenada *Creu de les confraries*. Figura en el coronament del retaule de l'altar major, i ses dimensions són de 1'70 × 0'79 metres. Cal dir, no obstant, que aquesta peça d'orfebreria en certes parts desconcerta, ja que té moltes coses que no cal pensar d'admetre com a antigues. Especialment l'anvers, amb tot i ses pedreries sembla del tot transformat. En els medallons hi ha quatre esmalts circulars, tres dels quals, o sia els dels braços i baix, mostren àngels amb filactèries en què es llegeix: SANT LVCH — SANT MATEVAVACLN — MARC AVEGE, de colors blau, verd, groc i roig en camper, vestits i ales, i amb els caps en argent perfilats de niell negre. L'altre esmalt, el del cim, mostra Sant Jaume vestit com els pelegrins i en colors groc, blau i gris no

tan bonics com el dels altres esmalts, als quals sembla ésser posterior d'un segle. La forma d'aquestes plaques té l'aire d'haver anat primitivament acompanyada d'algun treball ornamental d'orfebreria, no quedant, per tant, isolades, com avui. El Crucifix del mig no pot ésser anterior a finals del segle XVI; i, així, per a nosaltres, té ben poc interès, de la mateixa manera que el cercle crucífer que li fa de nimbe (fig. 33).

En el revers mostra, en alt relleu fet de fusta i cobert de planxa d'argent, en el medalló del mig, la figura de l'Omnipotent assegut en banc cobert de tapís folgat, beneint amb la dreta i mostrant en l'esquerra l'esfera del món rematada amb creu. En els altres medallons el rodegen els animals que veié Daniel i personifiquen els Evangelistes. Sant Joan (IOANES) ocupa el lloc acostumat al cim, el brau (MARCH) i el lleó (LVCA) tenen llur seti en els braços; un home amb llibre i ploma d'escriptor, assegut i sense ales, té assenyalat l'espai inferior. Els plans de la creu són llisos i queden enriquits per algunes pedres i vidrots repartits simètricament, tal com en l'anvers. D'aquelles és notable la que hi ha en el cimal de l'anvers, ja que es una sardònica de tres capes, ara partida desgraciadament, presentant la figura de Zeus amb son caduceu i l'àguila amb corona de llorer. Totes les arestes del conjunt van ribetejades per un motiu en el qual apareixen uns filets separats per un enfilall de petits punts de relleu (fig. 34). En diferents peces d'argent daurat de les que cobreixen l'ànima de fusta, hi ha el trifoli amb la marca de Girona igual a la de la creu anterior.

Aquesta creu i la del Museu de Vich han d'ésser atribuïdes a ple segle XIV. En la primera els relleus es distingeixen del tot dels que hi ha en la joia de Vilabertran, i els esmalts de la segona són ben distints dels àngels que havem notat. Això no permet pas suposar totes aquestes creus d'un mateix obrador, encara que siguin totes gironines.

A l'Exposició de Creus de Barcelona, el Centre Excursionista de Bages n'hi portà una que, encara que (feta de fusta i coberta de pasta guixosa en petit relleu) no tingui res que faci pensar en una obra d'argenter, és de gran interès per relacionar-se, quant a sa forma, amb les descrites. Amida en conjunt 1'81 × 0'79 metres. En l'anvers té el Crucifix obrat de la manera indicada en relleu; en els medallons dels braços es reconeix la Verge i el Deixeble estimat; a baix s'endevina un àngel, que també es repetia, segons sembla, al cimal. En el revers hi ha l'*Agnus Dei* i els símbols dels Evangelistes (fig. 35). Aquesta creu procedeix de l'esglesieta de Santa Magdalena de Talamanca, i, com les anteriors, presenta llarg espigó a propòsit per a ésser fixada al cim d'un retaule en una església que no devia tenir prou cabals per a fer-se-la d'argenteria.

I amb aquestes creus desapareix la forma romanitzada en la nostra orfebreria. Queda ja dominant la disposició flordelisada, que primerament surt una mica massissa dintre una gran finura de silueta, però aviat ens queda més coquetona i moguda. Una de les creus catalanes d'orfebreria que primer cal retreure

Fig. 36. — Creu de Sant Joan de les Abadesses

com a obra de ple segle XIV és la que es conserva en l'església de Sant Joan de les Abadesses i que en les planxes exteriors d'argent estampat mostra un bonic motiu, que pot creure's fill o germà, dintre una menor senzillesa, del que havem notat en la creu de Vilabertran. Els caps van terminats per peces llises amb cinc vidrets, i al centre de la creuera es veu també un cercle crucífer enriquit amb altres imitacions de rica pedreria. El Sant Crist duu corona d'espines, tovallola abundosa de plecs, i va clavat amb tres claus. En conjunt aquesta creu fa un gran efecte: produeix la impressió d'una bella severitat agermanada

Fig. 37. — Creu de la Catedral de Girona (anvers)

Fig. 38. — Creu de la Catedral de Girona (revers)

amb riquesa, recordant en això les obres anteriors al mil tres cents. En el revers hi ha, en planxa estampada, l'*Agnus Dei*, l'àguila, el bou i el lleó; hi falta l'àngel. Amida 432 × 285 mil·límetres (fig. 36).

A Girona hi ha una creu de no molt grans dimensions, ja que amida 635 × 305 mil·límetres, que, encara que en sa actual disposició resulti un garbuix de peces de distintes èpoques, el cert és que sa forma general i alguns relleus del revers, fets a manera de la gran creu vilabertranenca, acusa una antiguitat que la fa pendre com a peça del mil tres cents. I no és cap estranyesa la transformació soferta per aquesta creu si es té en compte que és la que de segles ençà serveix en tots els oficis, portada pel subdiaca quan es canta solemnement l'Evangeli (figs. 37 i 38).

Més afiligranada de treball resulta ésser una altra creu de la mateixa Catedral gironina, col·locada contínuament en l'altar major. Els lisos dels extrems tenen llurs penjants amb els caps de les fulles girant-se cap enfora, i tota la silueta general va vorejada de frondes trifoliades. L'argenter, en fer aquesta

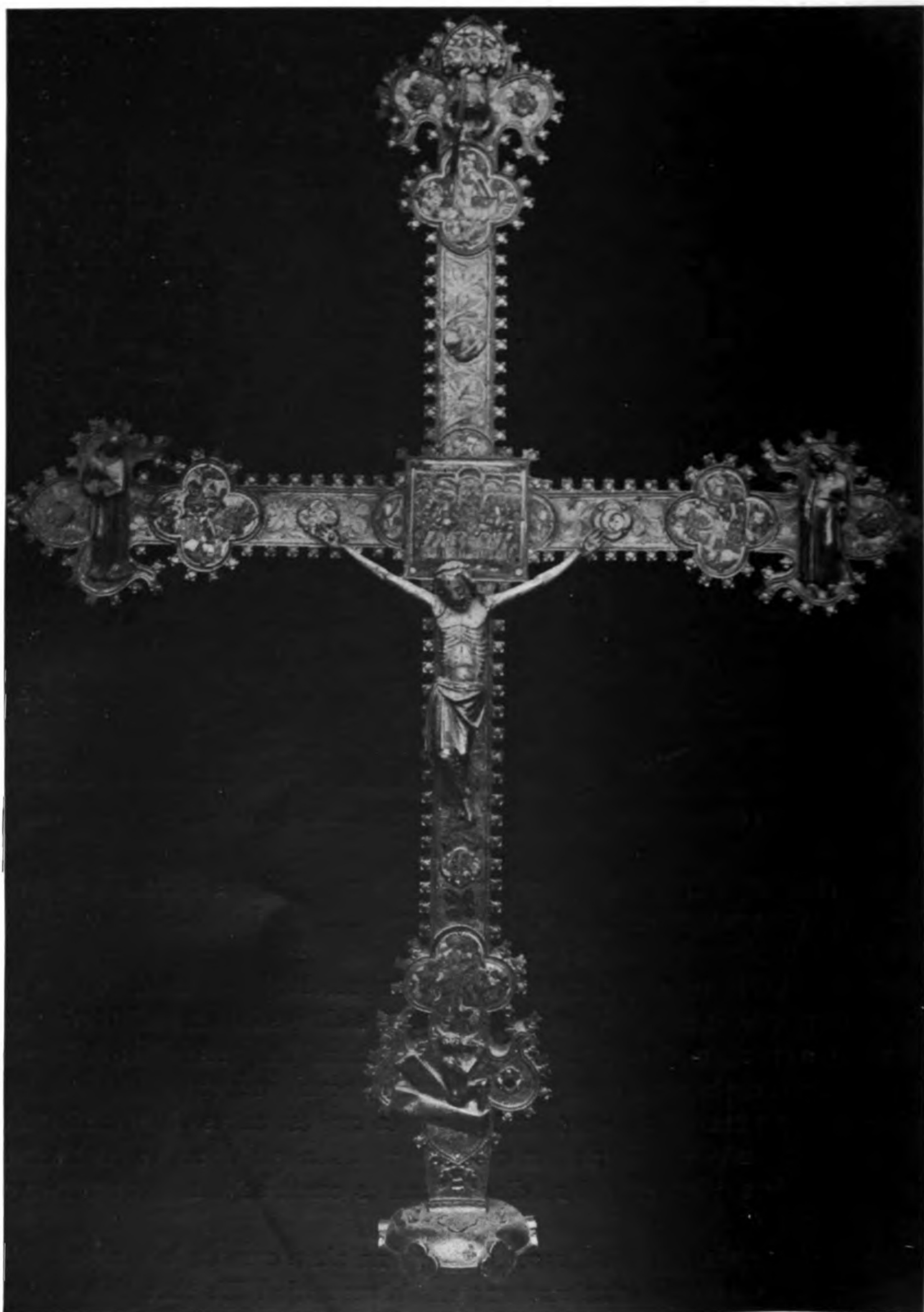

Fig. 39. — Creu de la Catedral de Girona (anvers)

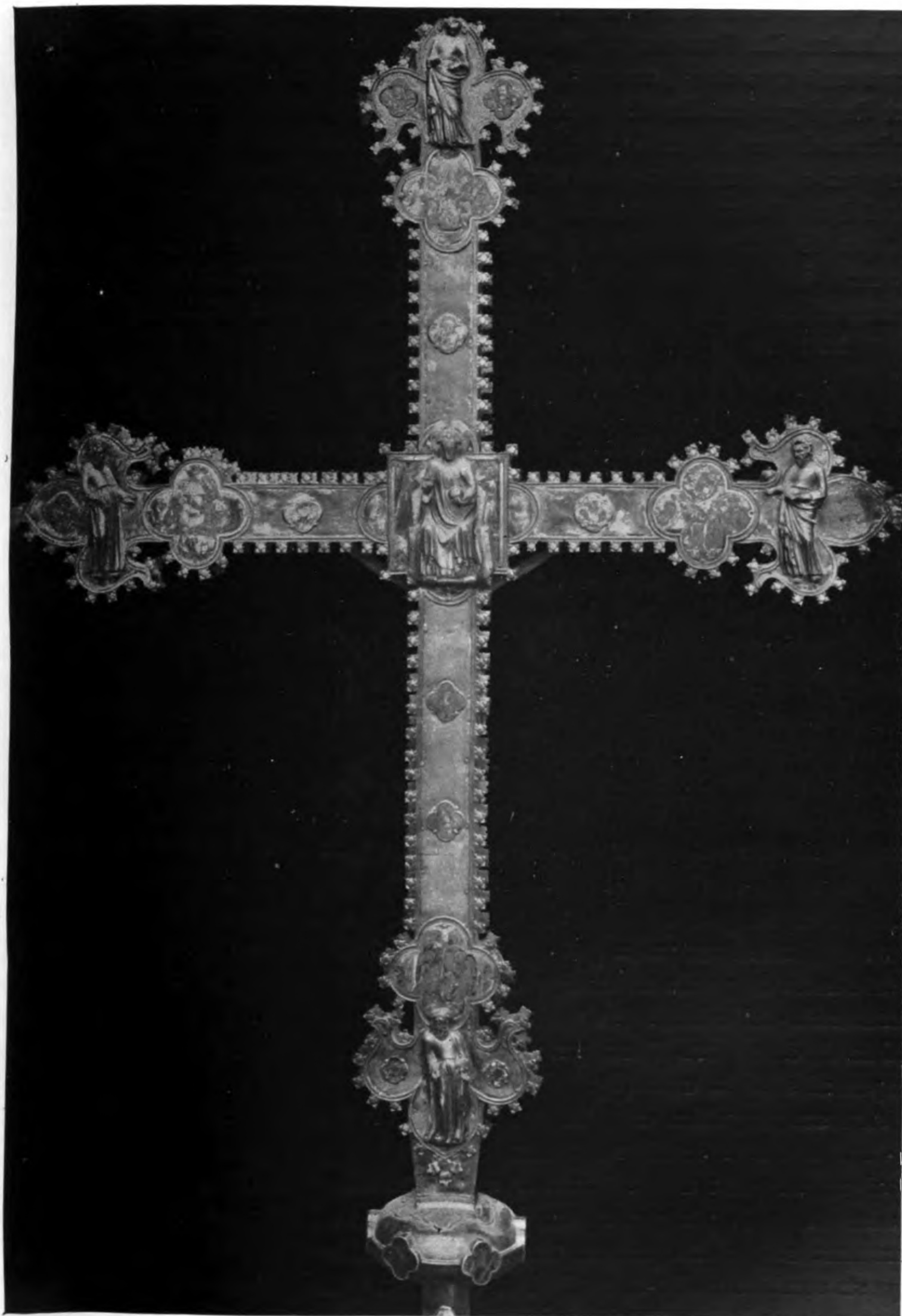

Fig. 40. — Creu de la Catedral de Girona (revers)

obra, volgué demostrar-s'hi hàbil escultor del metall i excel·lent cisellador i esmaltador. En l'anvers hi posà el Crucifix, de braços excessivament llargs, clavat amb tres claus, coronat d'espines i amb el cos cenyit de tovallola abundant de pleguejat. En els extrems de la creu, sobre les flors de lis, també en escultura de metall, un àngel baixant del cel (en el cimal), portant una creu i potser un calze; amb les quals coses devia al·ludir a l'oració a l'hort i al confort que el Pare Celestial prestà al Fill en començar sa passió; la Verge i l'Apòstol fidel (en els braços); Adam sortint de sa tomba (a baix). I en plaques d'esmalt, al centre de la creuera, deixà com un floró quadrifoliat, interromput per un carrat perfecte, al mig del qual hi ha una bellíssima representació del Sant Sopar, i al voltant uns àngels adoradors. En altres quadrifolis, sota les flors de lis, hi dibuixà, gravà i colorí en esmalt translúcid la Resurrecció de Crist, el Centurió i els gentils reconeixent al Calvari la divinitat del Salvador, els jueus mofant-se'n, i el descendiment del Redemptor als inferns per deslliurar les ànimes dels Patriarques i Pares de la Llei Vella. En els espais plans de la creu l'argenter dissenyà al burí, en pla, un senzill brot serpejant, que interrompé amb unes petites plaques quadrifoliades en esmalt, en les quals es reconeixen les representacions del sol i la lluna i de dos sants (fig. 39).

En el revers hi ha també treballs en escultura. Són la representació del Senyor *in sede magestatis*, que ocupa el mig de la joia, i les figures dels Evangelistes, totes en forma humana, en disposició de presentar unes filactèries en les quals hi devia haver els noms dels Anunciadors de la Doctrina de Crist. I, en plaques d'esmalt, l'orfebre posà un seguici d'àngels al voltant del Senyor, fixant també sota les flors de lis dels extrems les escenes de la davallada del Sant Esperit, el Naixement del Senyor, l'Ascensió als Cels i l'Anunciació. I, en quadrifolis més petits, ornà encara les superfícies llises amb bustos de Sants, entre els quals semblen trobar-se Sant Bonaventura, Sant Domingo, Sant Antoni Abat, Santa Clara i dues Verges. Cal advertir, no obstant, que no tots aquests petits quadrifolis semblen del temps en què es féu la creu, sinó que es podria demostrar, per la diferència de perfils de les figures, pel divers obratge de l'argent, per la vària consistència del color, i fins per disparitat en la faisó de fixar les plaques, que n'hi ha de dues mans, l'una ben posterior, al menys d'un segle, a les altres, contemporànies de la creu (fig. 40).

Aquesta magnífica creu va fixada sobre un brocal cilíndric que permet posar-la al cim d'un astil, anant entre aquell i la flor de lis inferior de la creu un relativament petit nu en forma d'esfera aixafada, ornada amb un anell de sis quadrifolis amb plaquetes esmaltades representant Apòstols, i d'uns lòbuls ornamentals que enriqueixen també amb esmalts el lloc on s'assenta la creu. Aquests semblen poder-se atribuir al temps en què fou treballada la més antiga i gran part de l'obra d'orfebreria.

Cal admirar amb entusiasme els esmalts ja descrits. En ella es féu gala d'usar

Fig. 41. — Creu de la Catedral de Girona (anvers)

Fig. 42. — Creu de la Catedral de Girona (revers)

les combinacions d'argent i or, junt amb els colors groc, avinat i verd de perfecta transparència, un blau bastant opac i un negre-niell perfilant les testes i parts que resten de metall. Amida aquesta creu 1'34 × 0'64 metres. És de notar que, amb tot i poder-se creure obra gironina, no duu visible la marca o punxó del gremi o confraria dels Elois d'aquella ciutat.

En la mateixa Catedral de Girona hi ha encara una altra creu digna d'ésser retreta, pertanyent als darrers anys del mil tres cents, segons sembla. No és de molt grans dimensions: 545 × 370 mil·límetres. Duu Crucifix, molt mogut de cames, de bona escultura, amb corona d'espines i tovallola en què l'argenter escultor hi dóna un davassall de plecs. En la part on va aquest Crucifix hi ha cinc superbes plaques d'esmalt transparent de notable bellesa, encara que molt perdudes de color. La del mig mostra el Sant Sopar, i té la forma d'octifoli de lòbuls apuntats en arc conopial. Les altres quatre són quadrifoliades també en punta, i

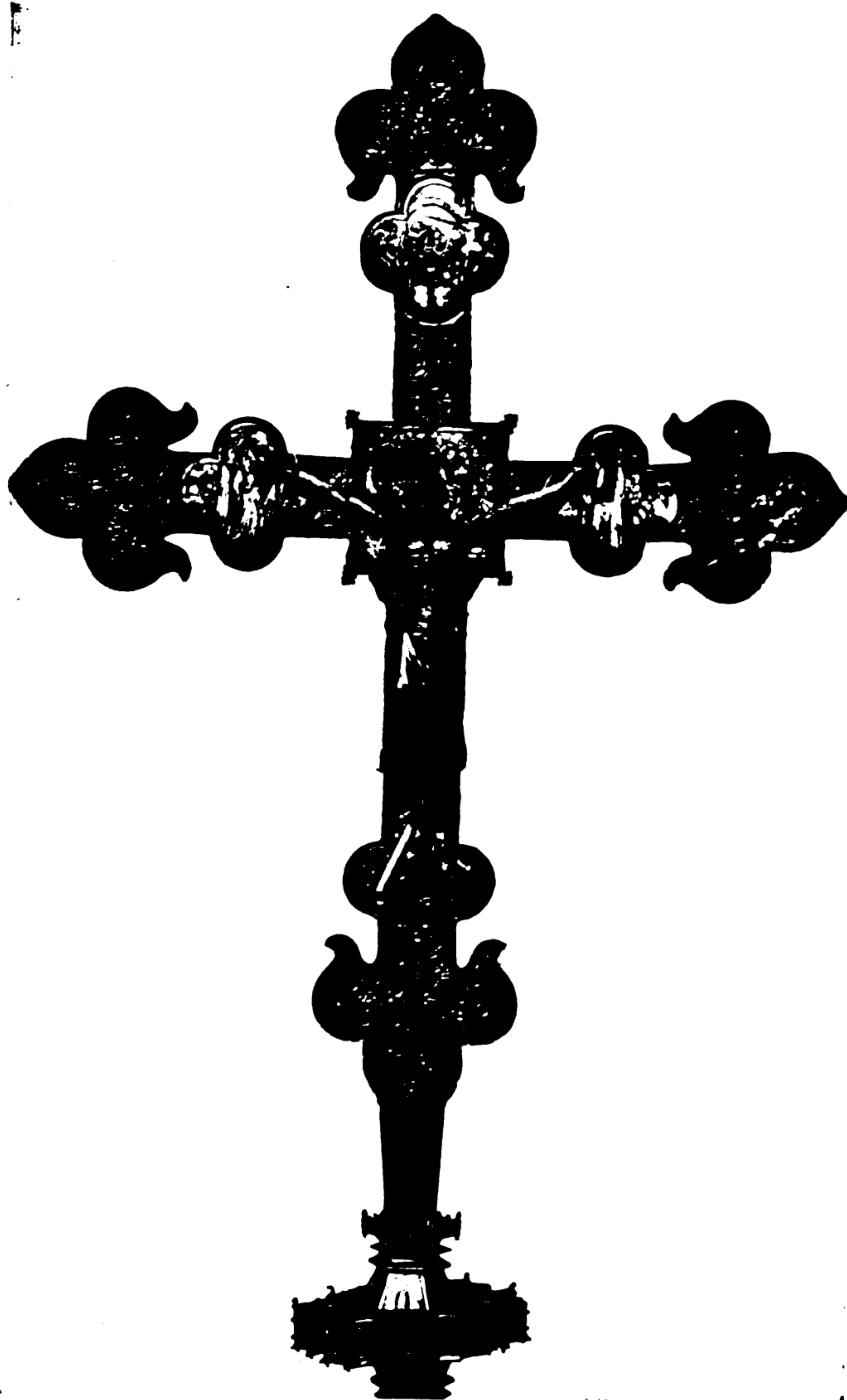

Fig. 43. — Creu de la Catedral de Barcelona (anvers)

presenten: la del cimal de la creu, sota la flor de lis del remat, l'Evangelista Sant Joan, amb àguila i un àngel; la del braç esquerre, Sant Marc, amb lleó i àngel; la del dret, Sant Lluc, acompanyat de dos àngels; i la inferior, Sant Mateu, amb igual seguici. El pla de la creu és cisellat amb motius florals. Queda encara, sota el lis inferior, un espai que es decorà ricament amb una placa d'esmalt en què sembla reconèixer-se la predicació de Santa Caterina. En el lloc on hi hauria d'haver el títol de la creu hi ha un petit reliquier (fig. 41).

En l'altra faç d'aquesta creu hi ha, en plaques d'esmalt d'igual forma que les descrites, el Crist en majestat, dintre aureola apuntada i rodejat d'àngels; el Déu judicador de vius i morts en el dia darrer, acompanyat de dos àngels, una bella agrupació de les piadoses Dones en el Calvari; Sant Joan, el Centurió reconeixent a Crist Déu, i els jueus incrèduls. Hi falta la placa del quadrifoli inferior, substituïda per un relleu de la Verge Dolorosa, que té l'aire d'ésser del segle XVII. Més avall hi ha, en un esmalt, l'alliberació per Crist de les ànimes dels Sants Pares, que esperaven el sant adveniment (fig. 42).

Pel que es pot reconèixer, els esmalts d'aquesta creu no estan pas posats en l'ordre lògic degut, ja que fóra natural que el Crist majestàtic estigués rodejat dels Evangelistes, i que el Crucifix portés al costat les agrupacions de per-

sonatges que estigueren en el calvari i que representen els qui s'aprofitaren de la sang de Crist i els qui la despreciaren, mantenint-se sempre orbs a la llum divinal. La creu ha perdut també una part dels fullatges que, com a frondes, orlaven tot el seu elegant perfil.

La creu que ens ocupa, que és coneguda, en la Seu gironina, com *de les processons claustrals*, i, per tant, no serveix per a les solemnitats de fora el clos catedral, té nu i brocal, de forma prismàtica quadrangular aquest i en disposició polièdrica irregular l'altre, i estan tots constituïts per plaques d'esmalt i bella muntura de caràcter arquitectònic. En el nu hi ha àngels i bustos de Santes Verges; en el porta-astil, Sant Antoni Abat, Sant Pau i quatre Apòstols.

Fig. 44. — Creu de la Catedral de Barcelona (revers)

Els colors usats en l'esmalteria són els acostumats groc, verd, blau i moradenc translúcids, i el niell negre perfilant cares i metalls. Judiqui's el que devien ésser les belles composicions d'aquesta creu, ara descolorides en gran part, en sortir de mans de l'argenter, quan hi podien lluir amb tot llur esclat les tonalitats, matisant-se admirablement segons que el relleu de la placa fos més o menys pronunciat.

Magnífica és també la creu processional major de la Catedral de Barcelona. Hi és digna d'esment la circumstància de presentar-se convenientment documentada i datada. El laboriosíssim oficial d'arxiu d'aquella església, Mossen Josep Mas, ens facilità sobre aquesta creu una nota que diu:

«En 1383 la sagristia de la catedral de Barcelona comprà a Francesc Vilardell, argenter, una creu d'argent daurada y esmaltada, ab Crucifix e ab la magestat de Santa Eulària, que costa 184 lliures 15 sous 9 diners. Al fuster que féu el fust de la creu se'l retribuí ab una lliura. A Bernat Roca, mestre de l'obra de la Seu per un bordó laborat per la creu 16 sous 6 diners. A Berenguer Lampart per daurar lo bordó i metre'l en encuns 16 sous 6 diners.» (Comtes de Sagristia 1383-85, fol. 34. Arxiu Capitular de dita Catedral.)

Aquesta obra de l'argenter Vilardell (de qui per altres cantons tenim dades des de 1368 fins a 1400) ara se'ns presenta desproveïda de les frondes que antigament brodaven tot el perfil. Això fa que ens resulti net i graciós tot el seu perfil flordelisat ferm i bonic.

L'argenter posà poca escultura de figures en la creu, ja que sols hi féu el Crucifix, ben sentit i fins no mal estudiat, i la Santa Eulària, dreta i mostrant la creuera del seu martiri. La superfície de la creu l'artífex l'obrà amb motius vegetals i floracions de petit relleu i dibuix menut. A més, en la cara anterior i posterior hi posa cinc plaques esmaltades, quadrada la del mig, quadrifoliades les dels braços, posades sota les flors de lis.

En les de la part del Sant Crist (fig. 43) hi ha el darrer Sopar de Crist, el pelicà nodrint sos fills amb la sang, les santes dones en el Calvari, Sant Joan i soldats i la Resurrecció del Senyor. Al darrera de Santa Eulària (fig. 44) hi ha àngels músics i turiferaris i al voltant els Evangelistes Sant Mateu, Sant Joan, Sant Lluc i Sant Marc en figura humana acompanyats d'un àngel i del corresponent símbol. Els colors dels esmalts són el groc, blau, verd i morat translúcids i el niell, tots ben transparents, encara que no immillorables. En diferents llocs aquesta creu llueix la marca BAR dels orfebres barcelonins.

S'ha de dir que aquesta creu, si primitivament degué tenir nu i brocal per l'astil, no són pas un i altre els que avui existeixen, fent-li presentar una llargada de 1'21 metres, conjuminant-se amb l'amplada dels braços, que no passa de 63 centímetres (n. 182 de l'Exposició).

Digna d'esment és també la de la catedral de Vich, com l'anterior suficientment datada. Tota ella, amb son nu i brocal, és d'un temps. Consta que, a 5 d'abril de 1394, rebé del capítol d'aquella seu l'encàrrec de fer la creu major d'argent. Costà l'obra tres centes dotze lliures i quinze sous, comptant-hi el bàcul, vel i cordó [1].

(1) El llibre antic de possessions de la Catedral de Vich porta sobre aquesta creu: *Possessio Johannis Dei gratia episcopi vicensis, die II Martii MCCCXCII. solvit CCC florenos pro capella. = Fuit per dominum Franciscum et per capitulum ordinatum quod de dictis CCC florenis et aliis peccuniis in posterum habendis fabricaretur crux argenti optima et fuerunt traditi Johanni Carbonell argentario operario dicte crucis de dictis CCC florenis, die V Aprilis anno XC quarto. C floreni. = Est Crux preadicta per dictum capitulum fabricari mandata et per Dei gratia perfecta in pondere XXX marchorum et sex unciarum. Decostitit pro marcha ducentos solidos, sicque decostitit trecentas duodecim libras et quindecim solidos cum baculo velo et cordone.* (*Lib. Possessionum antiquarum Ecclesie Vicensis*, fols. 29 i 30. Arx. Cap. Vich.)

Un inventari del segle XV li diu a aquesta creu «*molt bella e moderna obrada e daurada ab diverses arquets e ymages e smalts e en la una part de aquella son les armes de mossen Johan primo bisbe de Vich e apres bisbe Dos cha, e en la altre part son les claus de sant Pere la qual obra en Carbonell quondam.*» (Arx. Cap., *Tresoreria*.)

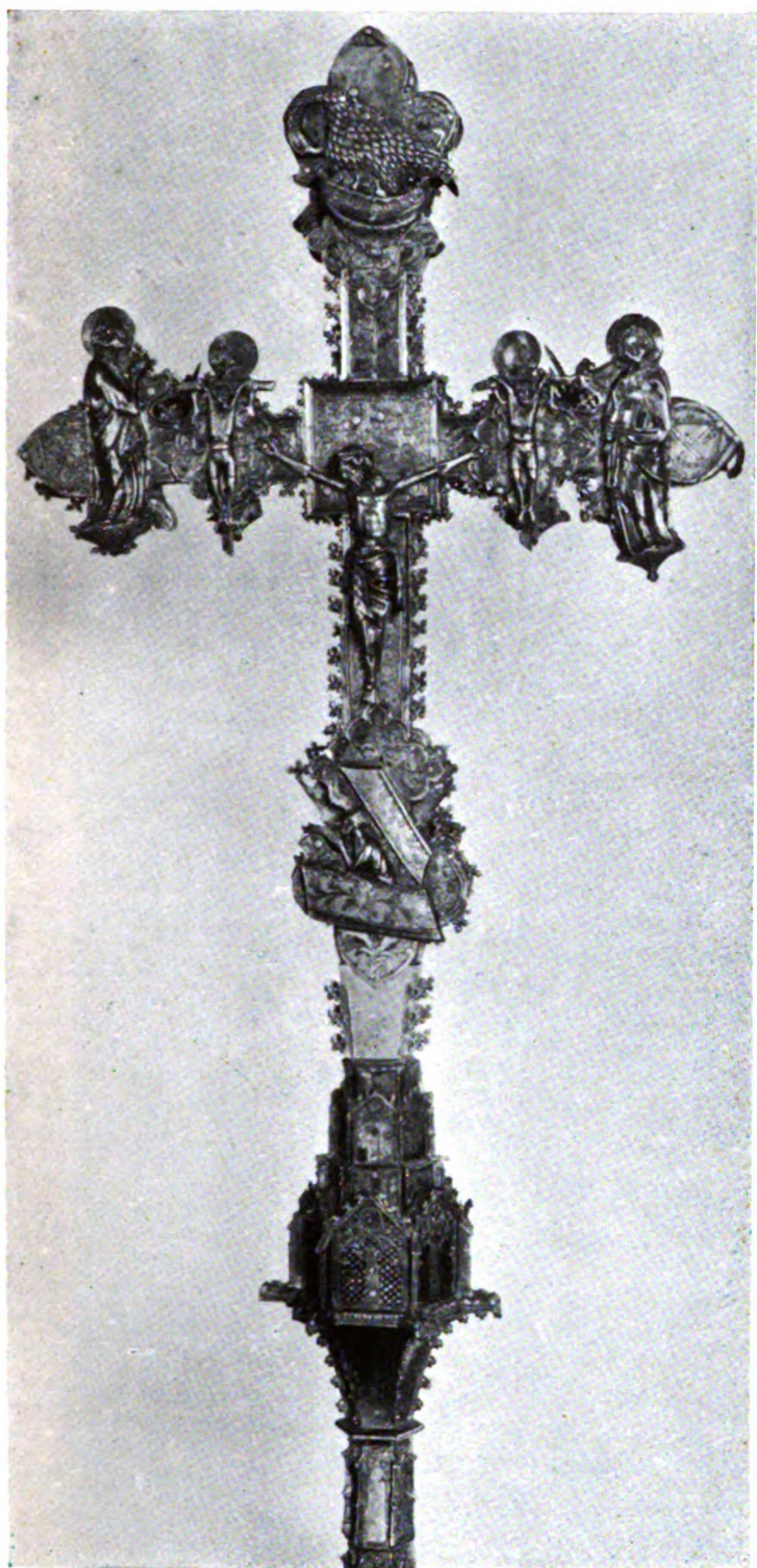

Fig. 45. — Creu de la Catedral de Vich (anvers)

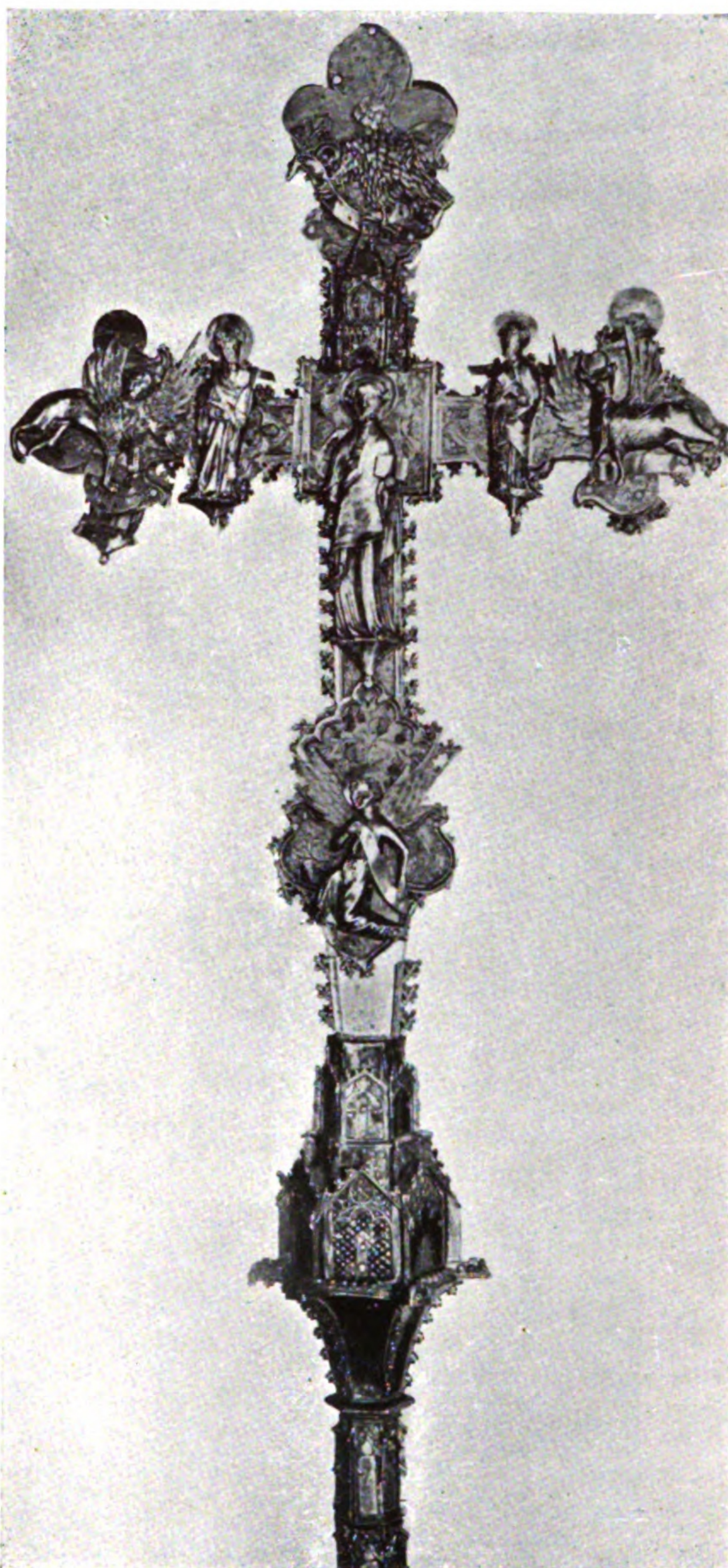

Fig. 46. — Creu de la Catedral de Vich (revers)

Antigament tota aquesta creu es presentava ornada de tocs d'esmalt. Tots els plans duien motius florals, de colors; sota les flors de lis hi havia unes plaques donant uns perfils de quatre trilòbuls combinats en quadre, decorats també amb floracions esmaltades. El nu hexagonal arquitectònic, de dos cossos amb frontons, té encara els campers de les capelles esmaltats.

Però no era pas l'esmalt, de caràcter decoratiu quasi sempre, ja que sols la placa quadrada del mig de la creuera en la part del Crucifix és l'única que amb el mestrar la Santa Cena dóna un assumpte historiat, sinó l'escultura prodigada en tota la joia allò que fa més digna d'estima aquesta creu. Ultra el

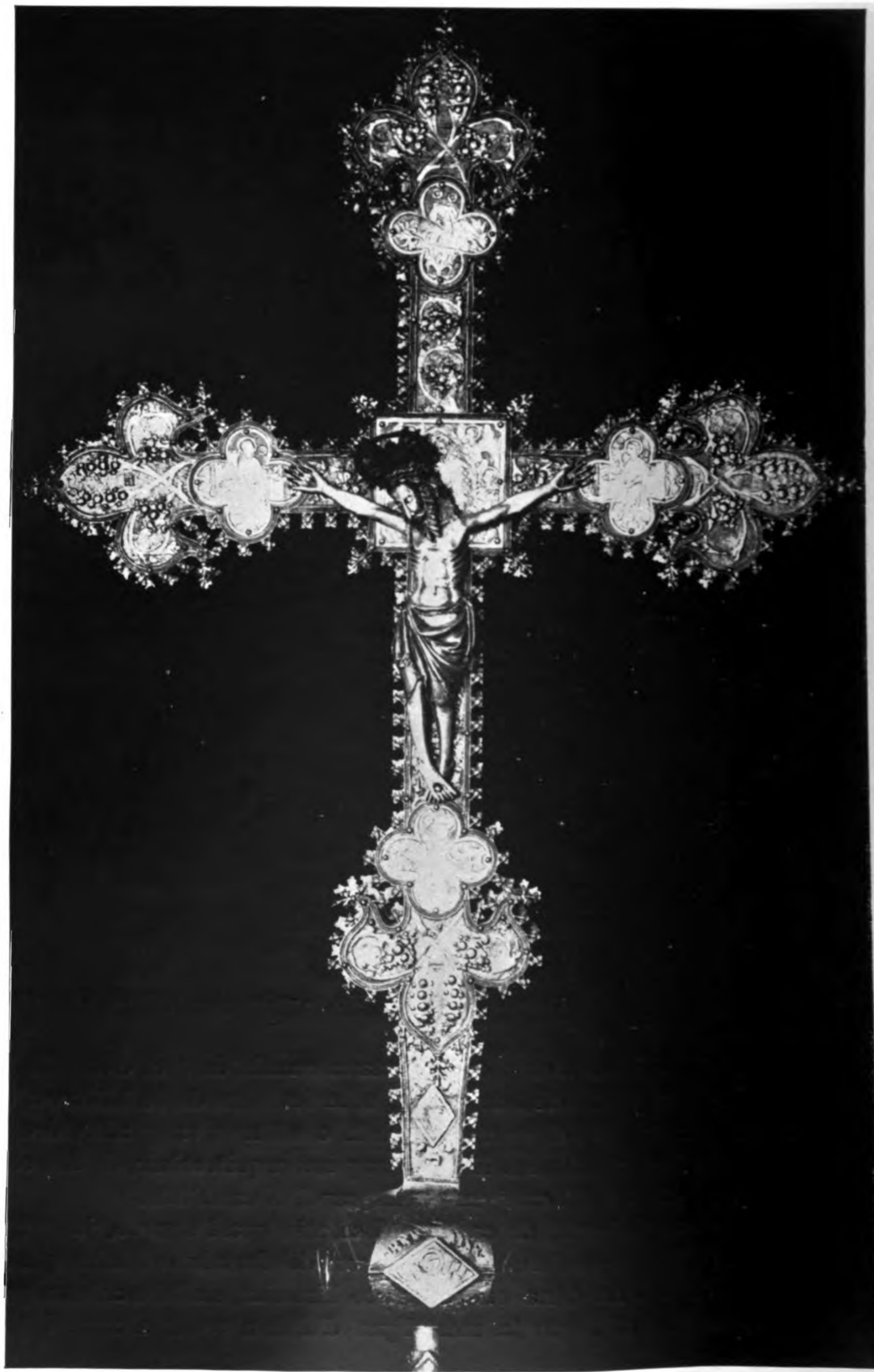

Fig. 47. — Creu de Sant Esteve d'Olot (anvers)

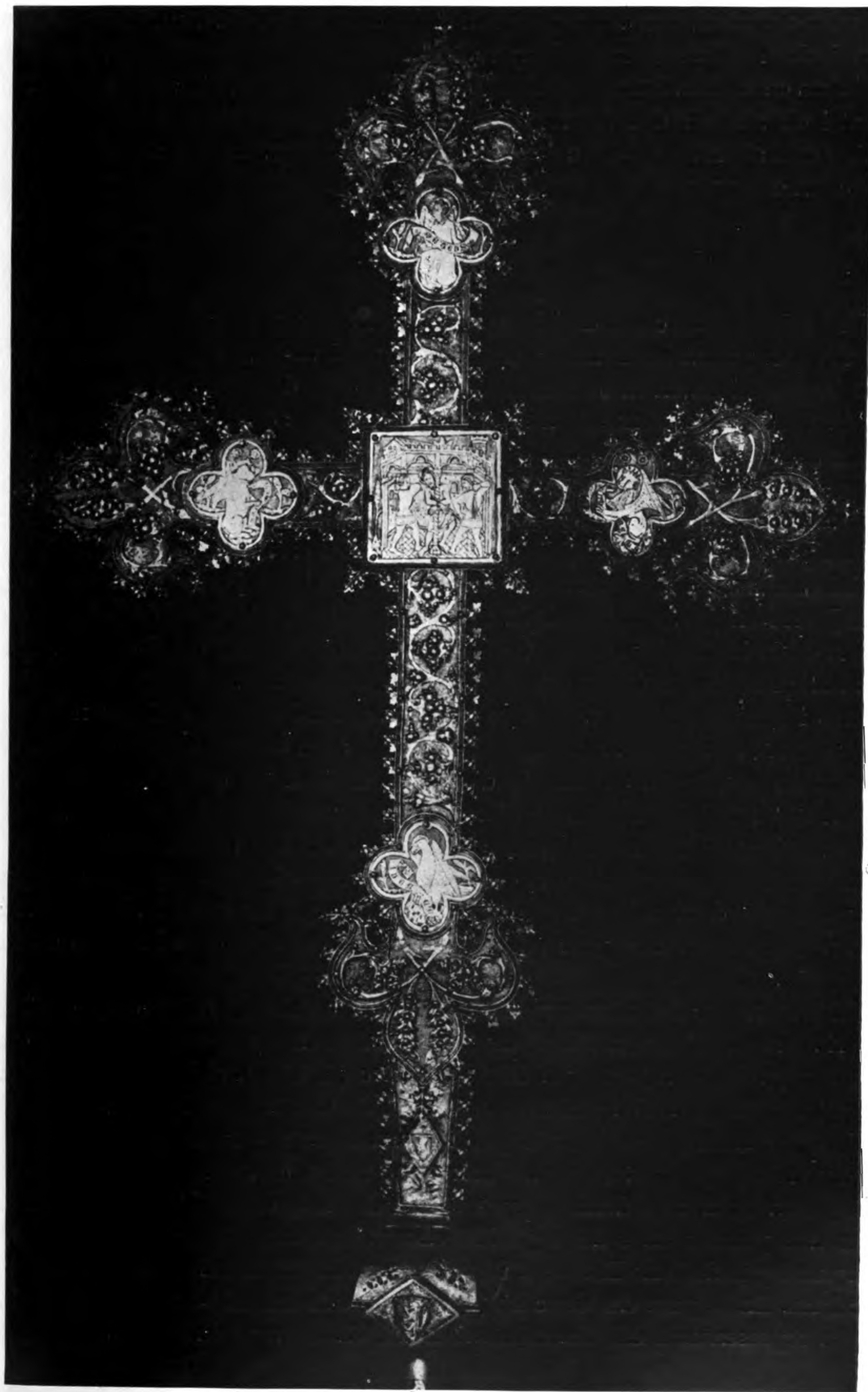

Fig. 48. — Creu de Sant Esteve d'Olot (revers)

Salvador clavat en tres claus, presenta el pelicà al cim de la creu, la Verge i Sant Joan i els dos lladres en els braços, Adam sortint de la tomba a baix (fig. 45). En l'altra cara hi ha Sant Pere al mig, i sota dosser Sant Pau i Sant Andreu fent-li costat i els símbols dels Evangelistes als extrems, sobre les flors de lis (fig. 46).

Aquesta abundància d'escultura dóna a la creu vigatana un aspecte quelcom feixuc, en comparació amb les del seu temps, acabant per fer intrincada la seva silueta les frondes realment grosses que avui encara en part l'adornen. En diferents peces s'hi reconeix el punxó [illegible], confirmant ço que ja queda dit referent al lloc de fabricació d'aquesta creu.

Entre les moltes creus de fabricació catalana que, a causa de la cobejança de la gent, han passat les fronteres de la terra, perdent-se'ns absolutament, es pot citar la que hi ha en la col·lecció Martin Le Roy, de París. Es de nitidíssima silueta flordelisada, sense frondes i sense Crucifix actualment. Els plans són obrats amb fullatges cisellats. No té nu de cap classe i termina en espigó afuat a propòsit per a fixar aquesta creu en un peu. En la placa quadrangular del centre, en l'anvers, hi duu esmaltat el Pantocrator dins aurèola oval, voltat d'àngels, i en les plaques del cap i braços horitzontals, fetes en forma de quadrifoli, hi ha també en esmalt l'àngel dient a les dones (SVREX) que Jesús havia ressuscitat; Sant Joan i un soldat al peu de la creu en el Calvari, i la Mare de Déu, la Magdalena i Maria Cleofè ploroses també presenciant la mort del Salvador. En la placa inferior, feta en forma estrellada, amb quatre cantons més petits posats en quadre i quatre majors amb arcs canopials, sembla que s'hi reconeix Sant Pere plorant i un personatge amb espasa, ultra un clergue en oració, al·ludint aquesta darrera figura al donador de la joia. És de notar com aquesta placa esmaltada té tot l'aire diferent de les altres de la creu, de les quals fins la fa diversa la forma i dimensions, puix que sota d'ella hi ha uns tressos de planxa de plata amb fullatges, que fa pensar en una recomposició feta per un antiquari, que potser féu desaparèixer la placa primitiva perquè no constés el lloc d'on fou treta aquesta bella creu processional. La marca és la barcelonina, que citarem de seguida.

En les plaques de l'altra superfície hi ha, en la del mig, el bes de Judes i empresonament de Crist en l'hort de Getsemaní, i en els quadrifolis les representacions dels Evangelistes; a dalt Sant Lluc (S. LVC), al braç esquerre Sant Mateu (S. MATV), en el dret Sant Marc (MARC), en l'inferior Sant Joan (IOAN). Com es pot notar, aquestes plaques no estan pas segons l'orde primitiu que apareix en els exemplars que no han estat mai tocats.

Aquesta bella creu dóna el tipus de les de finals del mil tres cents i de diverses dels primers anys del segle XV encara existents. Citarem, entre elles, la de la parròquia de Sant Esteve d'Olot, ara mateix restaurada pels Srs. Cabot de Barcelona. En la part del Crucifix (fig. 47) actualment hi ha al mig una placa amb la representació del *Cunctipotens Deus*, dintre aurèola ametllada voltada

d'àngels, fent-li honor quatre altres plaques quadrifoliades en les quals hi ha el pelicà, la Verge, Sant Joan i Adam sortint de sa tomba. En el revers (fig. 48) hi ha la flagel·lació i els símbols dels Evangelistes, no pas posats segons l'orde a què hem fet al·lusió en parlar de la creu de Le Roy. És de pensar també que les plaques centrals de l'anvers i revers ara s'hauran deixat contraposades i que la referent a l'assotament de Crist primitivament aniria en la part on va el Crucificat.

Els plans d'aquesta creu d'Olot porten rellevat i cisellat un motiu floronat de bon gust i excel·lent treball. Uns escuts amb lleó rapant coronat deurien expressar el nom de l'ofertor de la creu i la marca indica prou bé sa procedència barcelonina. En el nu oval o esfèric aixafat hi ha cinc botons en losange amb fustes de sants i l'escut de lleó.

Semblant li és la creu de Sampedor, que, si primitivament tenia nu, devia resultar massa raquític, puix que se sap que el que té actualment fou obrat, en 1572, per l'argenter manresà Lluís Cucurella. Duu frondes en les arestes aquest exemplar, placa quadrada al mig de la creuera, quadrifolis en els braços, sota les flors de lis. En l'anvers les plaques antigament esmaltades portaven en colors la Trinitat, la Verge, Sant Joan, l'àngel de Sant Mateu i l'Agnus Dei, aquest al mig. En el revers hi ha el Creador dintre aurèola gloriosa, posat en majestat, i els símbols dels evangelistes Sant Joan, Sant Lluc i Sant Marc, ultra la representació del Príncep dels Apòstols, com a patró i titular de la parròquia a què pertany la creu. Els seus espais plans són delicadament obrats al cisell, amb obra repujada en la qual dominen els elements vegetals.

Sembla que a aquesta creu se refereix un inventari de l'any 1415, retret per l'historiador de la parròquia de Sampedor, Mn. Antoni Vila. La marca, igual a l'anterior, no dóna lloc a dubte respecte al taller barceloní originari d'aquesta creu.

Digna d'esment és una creu processional que es conserva en la parroquial de Peralada, que porta molta restauració i constitueix un tipus especial entre totes les del seu temps. En les plaques d'aplicació del davant hi ha els profetes Amos, Zacaries, David, Daniel i Moisès, ultra l'Anyell Diví. En la cara posterior s'hi representen Àbacuc, Ezequiel, Isaïes, Jeremies, Samuel, Elies i la Resurrecció. El pom ostenta les figuracions de diversos Sants, entre els quals són coneixedors els Apòstols Bartomeu, Andreu i Pere. Aquesta joia, de 1'28 × 0'71 metres, fou fabricada a Perpinyà, segons demostra el punxó .

La de Soses, que figurà en l'Exposició de Creus de 1913, mereix bé ser retreta entre el grup de joies de finals del segle XIV (n. 123, mid. 76 × 36 centímetres). En ella hi ha la particularitat que no coneixem en altre exemplar, d'ésser tots sos paraments de plata llisa. El Crucifix, que és de braços acanonats i tot ell fet amb poc esment, sembla massa gran per a aquesta creu, resultant així que els seus braços són clavats sobre les plaques d'esmalt quadrifoliades i igual-

Fig. 49. — Creu de Soses (anvers)

Fig. 50. — Creu de Soses (revers)

ment els seus peus. En l'anvers manca la placa central quadrada, conservant-s'hi les quatre del cap i creuera amb el símbol de l'Evangelista Sant Mateu (S. MATEV), la Mare de Déu adolorida, Sant Joan i una en què en camper de color es llegeix ✠ RAMON GOMBAV, nom potser del donador de la creu. En el revers hi ha al mig del Crist majestàtic voltant-lo en els quadrifolis dels braços, ja que hi manquen el del cap i l'inferior, el pelicà i l'àguila de l'Evangelista (figs. 49-50).

El nu en forma d'esfera aixafada i el brocal en aquesta creu semblen antics, portant sols com a ornat tires del menut passamà que guarneix totes les arestes. En diferents llocs hi ha la marca mateixa de la citada creu d'Olot, que dóna fe de com aquesta peça d'orfebreria és barcelonina d'origen.

I, efectivament, els argenters barcelonins s'ocupaven sovint en la confecció de creus. Sabem de l'orfebre de Barcelona Berenguer Tries que, en 1381, havia fet una creu d'argent per a una confraria de Valls, i del Simon Martorell que, després d'haver-ne fet una per a l'església de Sant Miquel de la seva ciutat, rebé

l'encàrrec, en 1399, d'obrar-ne una altra per a la confraria de la Sang, d'Igualada, posant-hi Crucifix, el Sant Sopar i quatre Evangelistes d'esmalt (1).

Aquestes creus, fins ara citades, eren unes destinades a les processons, a la conducció de morts, o bé a quedar fixes sobre el retaule. El costum de posar en aquest darrer tres creus era seguit en les catedrals i en les esglésies petites; però en aquestes sovint les creus eren de metall bast o bé de fusta més o menys ricament decorada, per l'estil d'aquelles de què conserva una completa col·lecció el Museu Episcopal de Vich.

Ni cal citar-ne, de textos antics referents al costum de posar tres creus en l'altar. Les Ordinacions del rei Pere IV en parlen més d'una vegada com una disposició que se seguia en la capella reial (2). De Perpinyà retraurem un text de les ordinacions d'aquella catedral que esmenten com el primer diumenge de quaresma, acabades completes, el sagristà havia de tapar la creu major de l'altar de Santa Eulària, que estaria així velada sempre fora del diumenge i dies de nou lliçons. I adverteix que *alias vero cruces et cetara altaris ornamenta,* quedarien tapades (3).

La relació de l'assassinat Biure, en 1351, continguda entre les constitucions de Catalunya, dóna també a entendre l'existència de més d'una creu en l'altar de Sant Cugat, en cometre's el crim de què fou víctima l'Abat. Aquest, en veure's nafrat i perdut, acudí a l'altar *e reebent de aquell una creu del Senyor la qual en laltar era, e aquella en sa defensio als seus pits posant, gira si mateix davant los irruents contra ell, los quals lo seguian lo detras ab las spasas desembaynadas, e ellaxi stant, una altra Creu de Deu en aquell Altar ficada en la qual era del fust de la Vera-Creu, de la part del fust devant aquell Abat miraculosament se gira* (4).

Ja hem parlat d'una creu d'Evangeli. Afegirem ara que, a Perpinyà, un inventari del segle XIV ens fa saber que hi havia *crux cum qua datur benedictio in altari post missam,* i de *crux argentea que portatur ad communicandos infirmos* (5).

Un inventari de Sant Feliu de Girona, en 1310, parla de diverses creus *deputatas ad ornandum* els altars, en algun dels quals n'hi havia més d'una, i es distingia les creus pels dies solemnials de la dels *diebus ferialibus;* descrivint-se encara dues creus *argenti que portatur ad communicandum et ad pueros mortuos* (6).

En aquest segle era ja comú que les creus a usar en les processons tinguessin tovalloles. En 1385, a Elna, es parla de tenir el canonge sagristà entre les seves obligacions la de *manutergia cerica pro cruce argentea deportanda* (7). El mateix inventari perpinyanenc que acabem de citar posa *una magna crux de cristallo*

(1) JOSEPH PUIGGARÍ: *Artistas catalanes inéditos,* II.
(2) *Documentos inéditos del Archivo general de la Corona de Aragón,* vol. V, pp. 240 i 242.
(3) Bibliot. Perpinyà, cod. 71, fol. XIV.
(4) Vol. III, lib. IX, tit. II.
(5) Publicat per P. MASNOU en la *Rev. d'Hist. et d'Arch. du Roussillon,* any II, n. 10.
(6) *España Sagrada,* XLV, p. 255. — Per la creu en els enterraments: VILLANUEVA, XIII, p. 340.
(7) MONSALVATGE: *Noticias Históricas,* XXI, p. 251.

cum crucifixo argenti deaurati et cum quadam tualola operata ex auro et cirico cum flocatura cirici et conculis de cristallo que quidem crux portatur ad processiones.

Un còdex de Santes Creus, portant les constitucions de l'Orde dels frares blancs, existent a la Biblioteca Provincial de Tarragona, porta un capítol dedicat (el XIII) a establir *de cruce ponenda cum vase reliquiarum precipuis festivitatibus super altare.*

Un pontifical de la seu de Girona, escrit i ricament miniat al segle XIV, porta el formulari *De benedictione noue crucis*, amb inicial en la qual es veu el bisbe revestit de pontifical, assegut en càtedra solemne, amb el salpasser en sa dreta aixecada en actitud de tirar l'aigua subre la creu que al seu davant sosté un clergue vestit de sobrepellís. La creu és flordelisada i sense pom o nu.

I ara que som a posar notes solteres referents a creus, direm que algunes d'elles devien adquirir preus molts alts. El baró Huc de Santa Pau, en son testament fet en 1391, parla de la *creu d'argent que nos compram a barcelona per mil sous* (1).

I, en parlar de creus, just és fer menció de la que l'arquebisbe de Tarragona fa portar alçada al seu davant en tot el territori de la província eclesiàstica a ell subjecta. És aquesta una veritable creu processional. En el segle XIV, el privilegi que suposa l'ús d'aquesta creu, que generalment ha estat d'un sol travesser, donà lloc a una qüestió enverinada amb l'arquebisbe de Toledo. Era l'any 1319 quan l'infant Joan, fill de Jaume II d'Aragó, havia arribat a la metròpoli toledana. Fou consagrat a Lleyda i immediatament pretengué portar amb ell la creu alçada, en senyal de primat sobre totes les terres hispanes, cosa que li negaren nostres bisbes, fins al punt que el de Tarragona declarà en entredit tots els llocs on estigués Joan d'Aragó, fent encara més l'arquebisbe de Saragossa, ja que l'excomunicà. El rei, apenat pel que succeïa, acudí al papa Joan XXII, qui, als 20 de novembre de 1320 i a 15 de gener de 1321, dictà butlles absolent l'infant de les censures i manà que s'abstingués de portar la creu en les terres subjectes als prelats de Tarragona i Saragossa, mentre els litigants acudirien a mostrar llurs drets davant de la Seu Apostòlica, abans de quinze dies de passada la pasqua vinent. D'aleshores ençà aquesta qüestió ha quedat entretinguda, i l'arquebisbe de Tarragona no ha hagut de veure ningú que es presentés en la província amb la creu indici de la dignitat metropolitana. Contribuí a això el fet de passar, en 1327, l'arquebisbe de Toledo Joan d'Aragó a la seu tarragonina.

(1) Id. id., III, apènd. IV.

IV

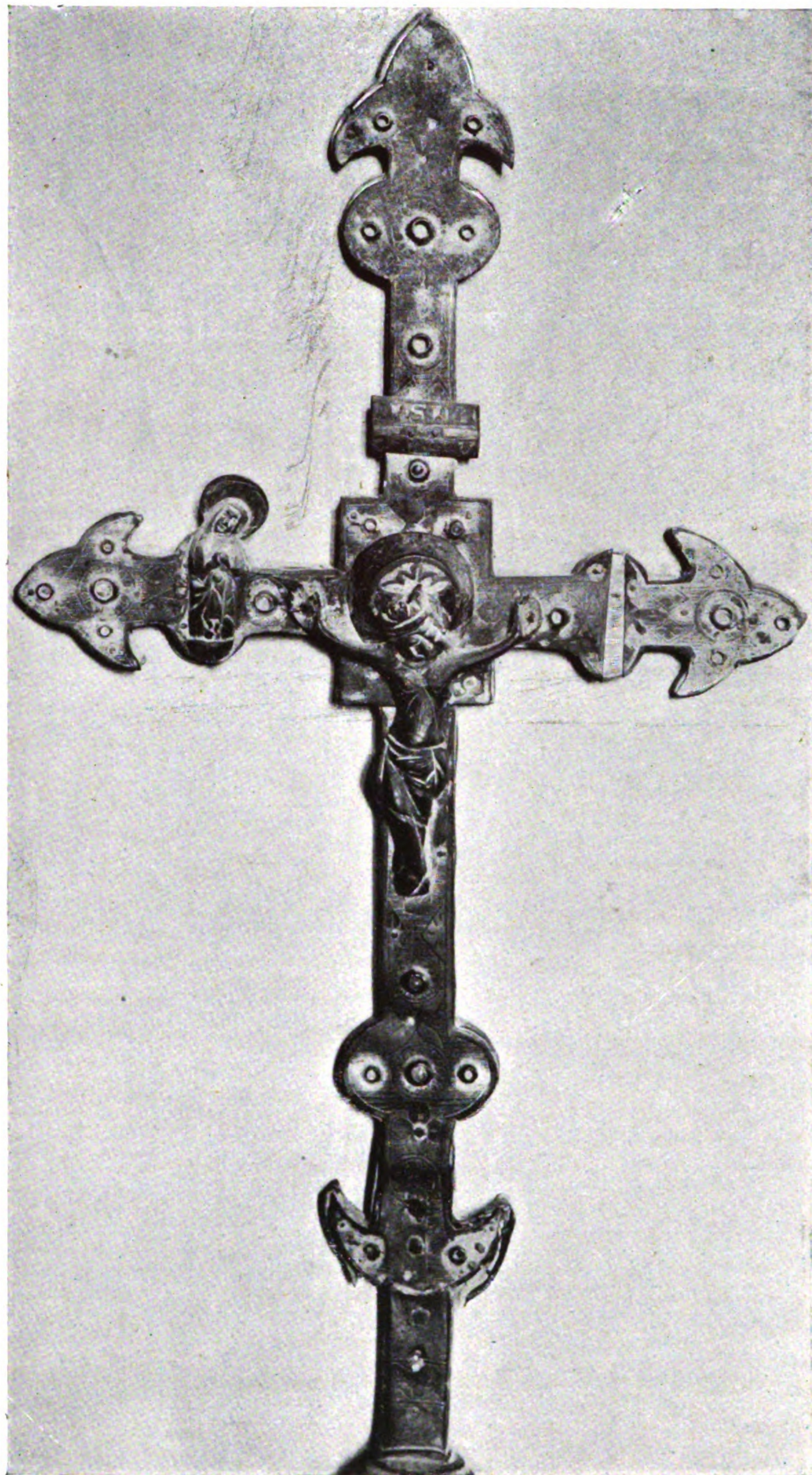

Fig. 51. — Creu del Museu de Vich

Encara que no es perdé durant el segle XIV la fabricació de creus i objectes semblants, a Limoges, el cert és que la famosa indústria auvernesa anà en decadència, principalment a causa dels molts tallers que la supliren i li prengueren el mercat. Fa de mal dir si les diverses notícies que els inventaris del segle XIV ens donen, referents a existència d'obres llemosines en nostre país, s'adrecen a testimoniar que tals objectes, presents aleshores en els tresors de nostres esglésies, hi eren ja d'antic o solament de poc temps. Així, en una relació de les joies i ornaments de la catedral de Vich, de 1368, si es parla, entre altres obres de Limoges, de *dues creus de limotze* (1), no podem pas saber si aquestes foren degudes a la dotzena o tretzena centúria, o, més bé, si hi foren importades més tard.

Creiem, de totes maneres, que han de classificar-se com a obres llemosines de ple segle XIV algunes creus existents, encara a hores d'ara, en la nostra terra,

(1) Arx. Capitular de Vich. Tresoreria: *Inventaris*.

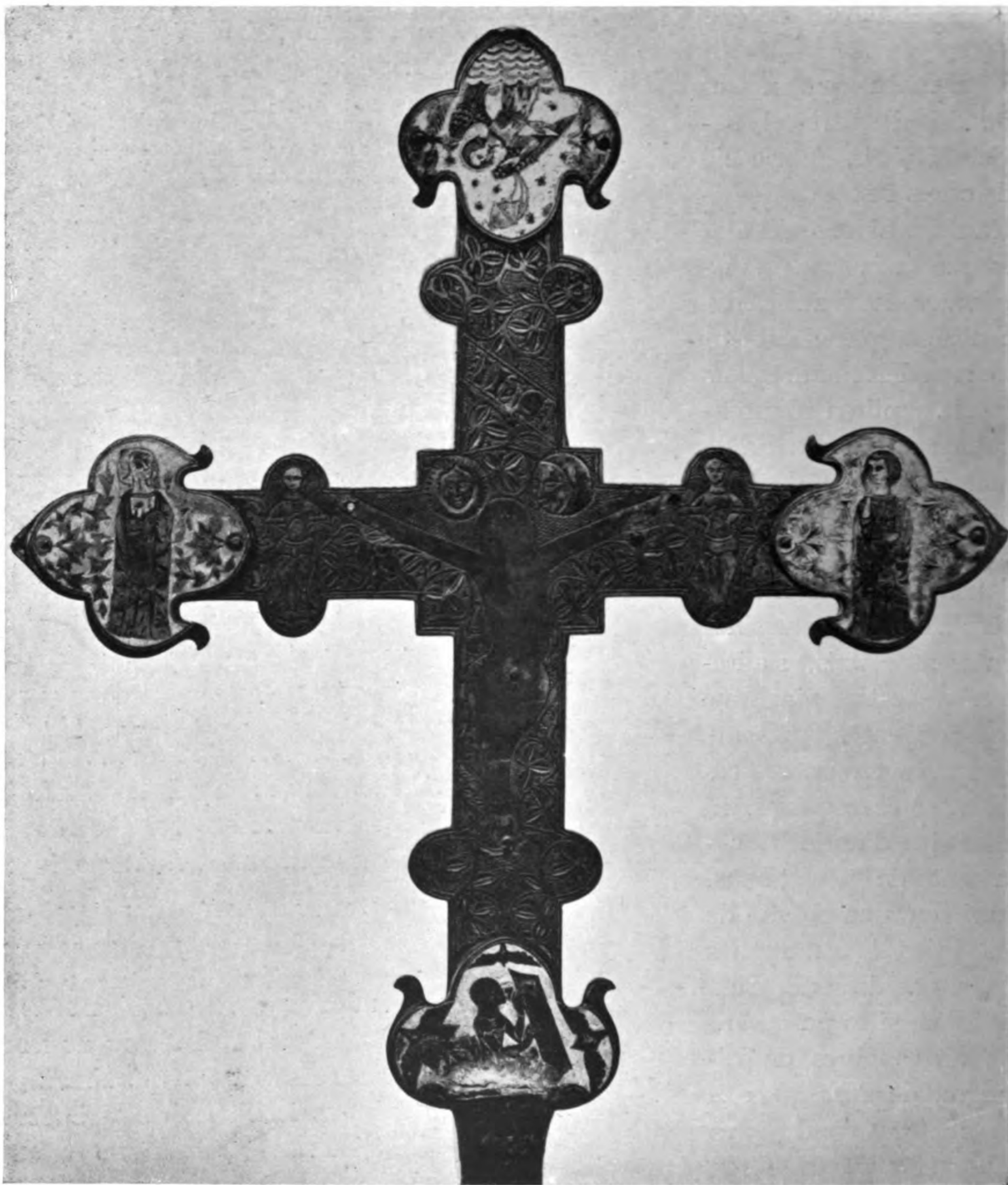

Fig. 52. — Creu de la col·lecció del Sr. Comte de Güell (anvers)

tal com la de Corbera que figurà en l'Exposició barcelonina de 1913 (n. 61). És aquesta en l'actualitat una veritable ruïna, puix hi manquen moltes peces i altres han estat substituïdes. És d'extrems trebolats o trifoliats, anant la planxa de sa superfície anterior amb repetits forats que deixaven en altre temps lluir vidrots a imitació de pedreria. El Crucifix és una peça massissa i adotzenada; va clavat amb tres claus, duu corona reial i folgada tovallola

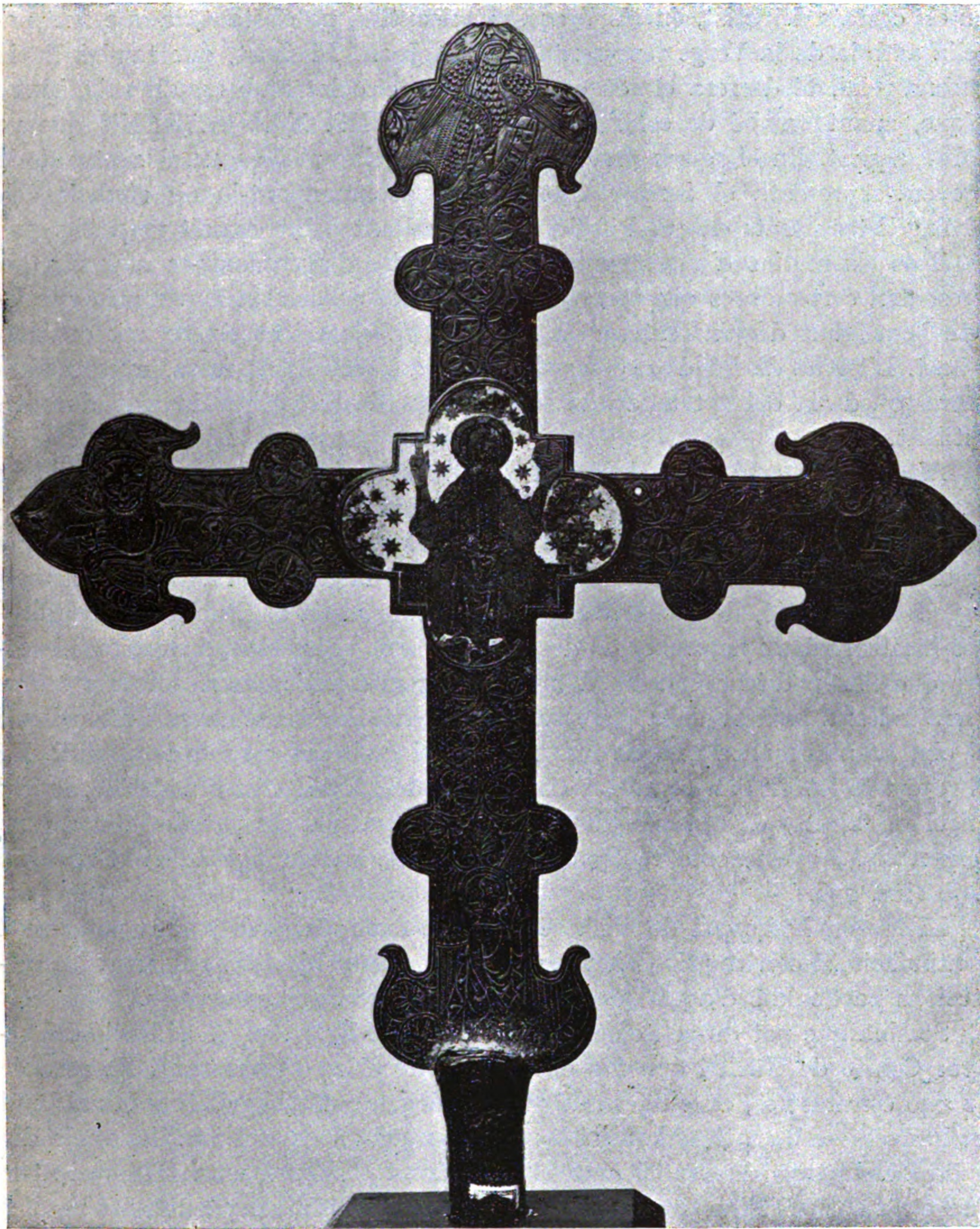

Fig. 53. — Creu de la col·lecció del Sr. Comte de Güell (revers)

fins als genolls. El nu i brocal, cilíndric aquest i esfèric molt aixafat l'altre, semblen antics. La mida del conjunt és de 65 × 37 centímetres.

El Museu Episcopal de Vich té una creu semblant, bàrbarament flordelisada. L'ornamentació de basta pedreria s'hi conjumina amb figures d'aplicació

en els costats del Crist, en els braços, mancant-hi, no obstant, la que fent parella amb la de la Verge representava Sant Joan. El Crist, que també llueix corona reial, té darrera el seu cap un nimbe circular amb esmalt roig, blau i blanc, anant també de color vermell el títol IHS. NAZ — ARENX que va sobre aquest. En el revers una placa quadrangular posada en el centre de la creuera representa el Senyor Omnipotent, acompanyant-lo els símbols dels Evangelistes posats en quadrifolis, tots ressaltant sobre esmalt verd (fig. 51).

Tots els motius d'aquestes creus tenen l'aire d'agermanar-se amb els que presenten certes obres que són classificades com a llemosines, per més que les que hem aduït deguin representar dintre la fabricació el gènere més ordinari i bast. L'ànima de les dues creus de Corbera i Vich és de fusta, que en altre temps quedaria del tot amagada sota planxa de metall polidament daurat i rutilant.

Altres creus eren fetes de robusta planxa bugida i obrada per ambdues cares. El Museu de Barcelona ne té un exemplar de caps trilobats amb l'anvers tot esmaltat, figurant un arbre o soca vegetal que ressalta sobre camper a trossos ornat de vitrificació vermella, blava i verda clara. En aquesta part unes figures d'aplicació, de diferent estil, hi fan companyia al Crucifix. En els braços horitzontals hi ha, a més de dos cabuixons de vidre blau, dues mitges imatges que fins podrien procedir d'un exemplar més antic, essent en altre temps esmaltades: a baix n'hi ha altre semblant sense indicis d'haver lluït color, i al cim no n'hi manca una de més massissa i grollerament tocada al buril. En el revers hi ha el Pantocrator i els símbols dels Evangelistes amb lleó, brau i àngel esmaltats, en plaques, discorrent en gravat pel camper de la creu una serpentina. Aquesta creu té 69 × 34 centímetres, havent figurat en l'Exposició amb el n. 206.

El Museu Episcopal de Vich té un altre exemplar que podria posar-se a continuació, si convingués donar explicacions sobre objectes semblants. En col·leccions particulars d'aquí i de fora no manquen altres exemplars.

Sembla que pot dir-se llemosina una creu que figura en la col·lecció del senyor Comte de Güell i que fou exposada amb el n. 55, en 1913. Fa cosa de 51 × 40 centímetres, essent feta de planxa elegantment bugida, obrada al buril en l'anvers amb motius florals i les representacions del sol i la lluna, els dos lladres companys de suplici amb el Salvador i el monograma IHS, veient-se en l'altra superfície motius vegetals i els símbols dels Evangelistes, tot perfilat en la planxa. Ha desaparegut el Crucifix, del qual resta una silueta entre els gravats de l'anvers, que potser aniria amb decoració esmaltada, ja que ho són també les plaques, realment formoses, que resten en els extrems flordelisats representant un àngel turiferari, la Verge, Sant Joan, Adam sortint de son sepulcre, totes amb camper d'esmalt clar i tocs de roig i blau obscur. En el centre de la creuera de l'altra part hi ha també una placa esmaltada per l'estil

de les anteriors, presentant el Pantocrator voltat d'estrelles beneint amb sa destra i alçant la bola del món amb l'esquerra (figs. 52 i 53).

A imitació de les creus llemosines sembla que en nostre terra des del segle XIV se'n construïren no sols fetes d'aram daurat i burilat, sinó fins amb esmalts obrats segons el procediment campllevat o buidat que els francesos han anomenat *champlevé*. És cosa cada dia més demostrada que a Catalunya es feren combinacions d'aram i colors fosos i vitrificats.

D'aquest gènere sembla que resulta ésser la creu de Renau (n. 81 de l'Exposició). En l'anvers, sobre la forta planxa retallada donant belles flors de lis, hi ha, com a motiu burilat, l'arbre objecte de les llegendes piadoses de l'edat mitjana, essent-hi al damunt aplicats el Crucifix sense corona, amb nimbe circular crucífer, esmaltat dels colors roig, blau i blanc, no mancant-hi el títol també en colors, deixant llegir IHS NA — ZARENVS. i més als extrems quatre figuretes, la del cim i del braç esquerre iguals i de dubtosa identificació, la de la dreta volent representar toscament la Verge Maria i la de baix Sant Joan. En mig de la superfície oposada hi ha, en placa d'esmalt, el Creador, i en els braços, els Evangelistes, tots sobre camper roig vorejat de blanc. Aquí la decoració de la planxa de la creu mostra perfilat un brot ondulant. En conjunt té 550×345 mil·límetres (figs. 54-55).

El Museu de Vich té altra creu interessant i d'aire ben nostre. En sa planxa hi duu elegant motiu cisellat, d'aire vegetal estilitzat, i en el mig de la creuera, en un medalló circular, dues plaques dels colors blau i vermell d'esmalt hi fan llegir els monogrames IHS — XPS. Tot en aquest exemplar hi resulta de bon gust, dintre el gènere que n'hauriem de dir purament industrial, a què pertany el seu obratge. El Crucifix, que no té aire d'antic, sens dubte perjudica el bon efecte del conjunt, en la resta molt ben encertat.

Però no es sols a Catalunya on se feren creus d'aram amb esmalts. També pel nord d'Espanya, n'hi hagué una fabricació que durà potser fins al segle XV, distingint-se per ses creus de robusta forma, en planxa bugida, donant unes flors de lis que tenen les fulles abaixades terminant en estrany caulicle. Modernament aquestes creus han invadit nostra terra, portades pels negociants d'antiguitats.

Models d'aquest gènere eren en l'Exposició de Creus una que pertany al Sr. Comte de Güell (fig. 56) i altra propietat de D. Andreu Masot. La primera té el Crucifix sense corona, lluint en els extrems figuretes d'aplicació representant un àngel turiferari, la Verge, Sant Joan i el Primer Pare. La planxa de l'anvers queda poc pacientment obrada amb fullatges i suporta encara dues plaques ovals en els braços representant els lladres ajusticiats en el Calvari, altres dues en el cos de la creu amb les lletres NAZA — RENU i el títol YHS. En el revers hi queden burilats els símbols dels Evangelistes i la Majestat de Déu. Amb son nu esfèric, que no apar pas poder-se fer tant antic com el descrit, té aquesta creu 640×435 mil·límetres.

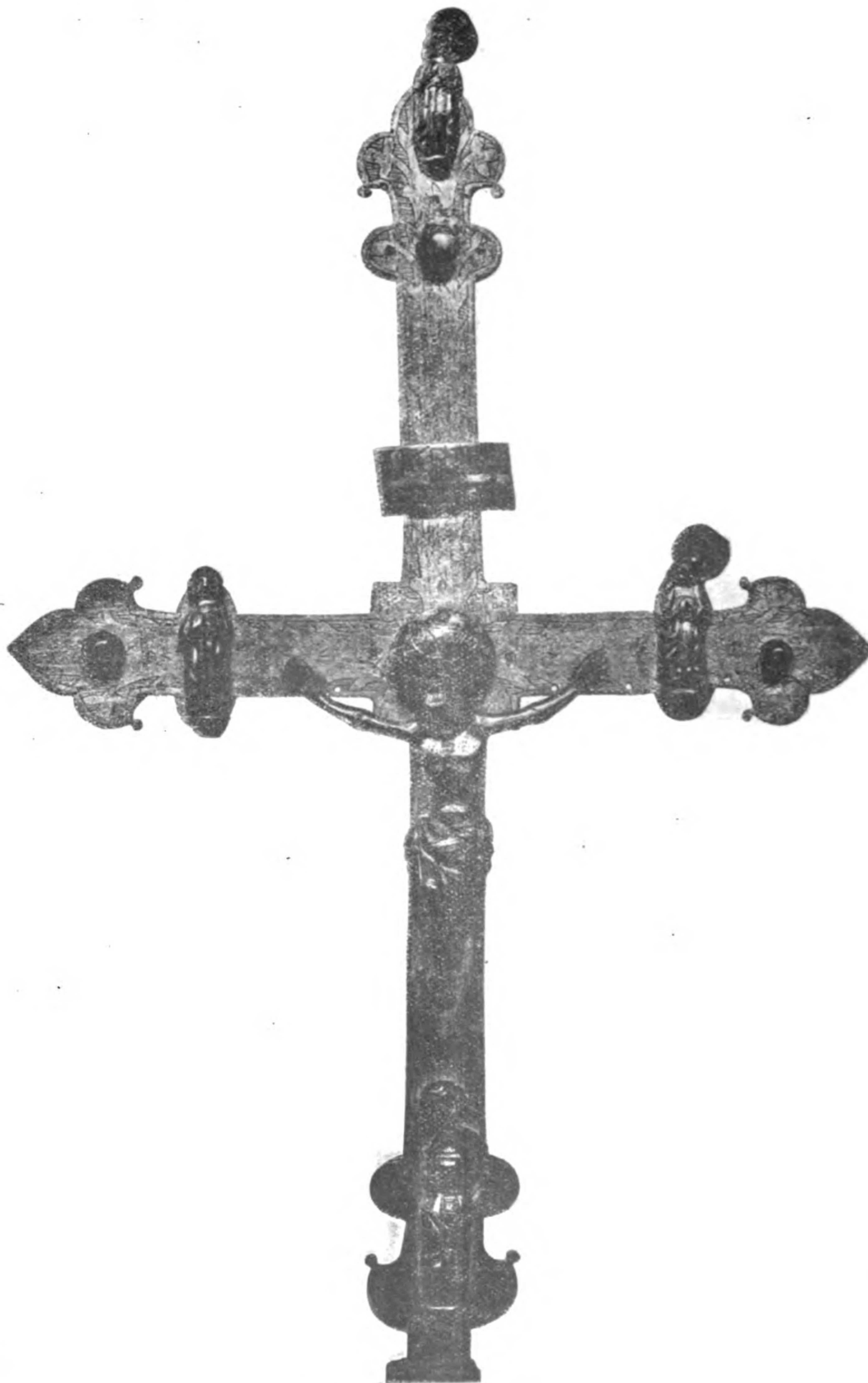

Fig. 54. — Creu de Renau (anvers

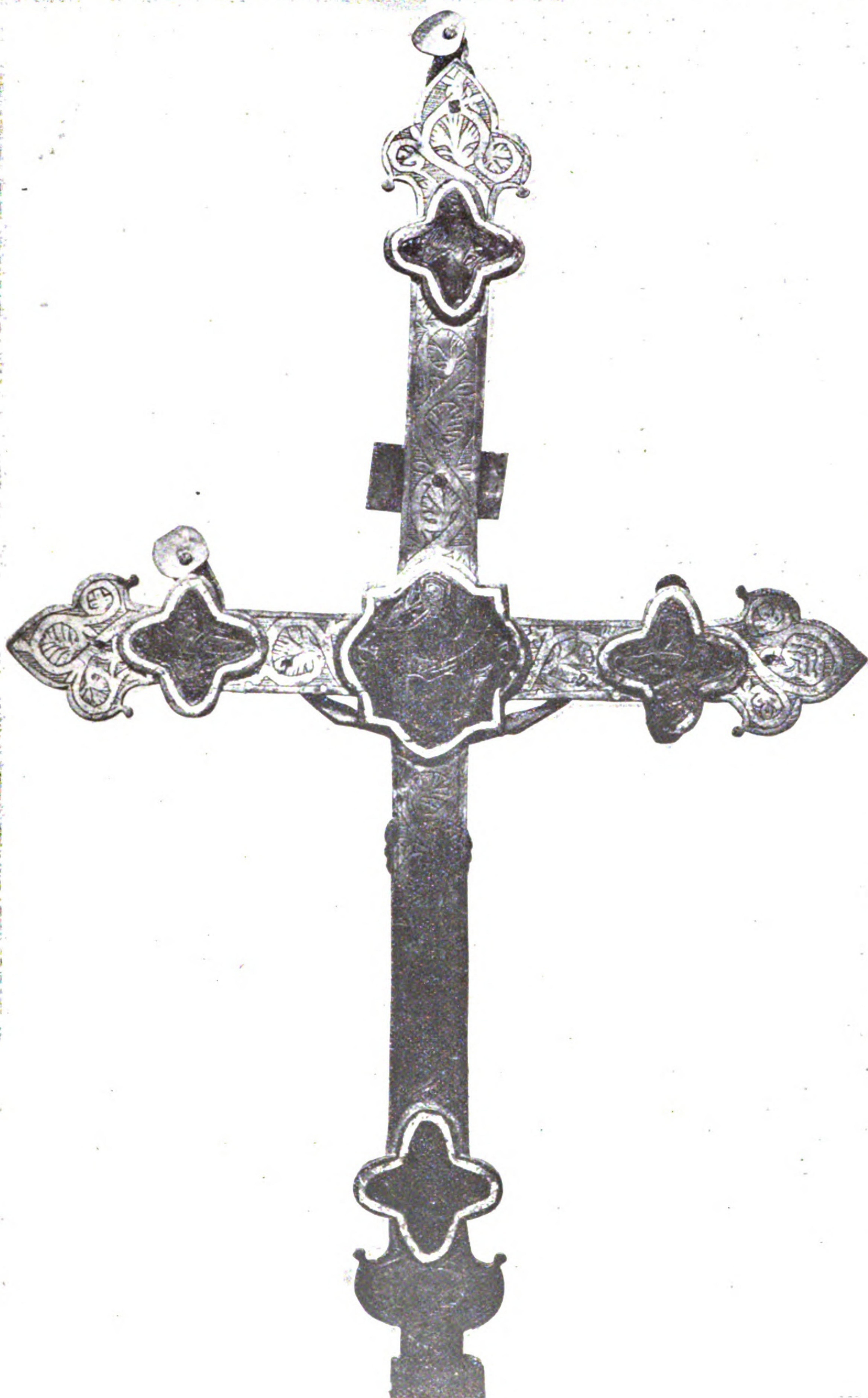

Fig. 55. — Creu de Renau (revers)

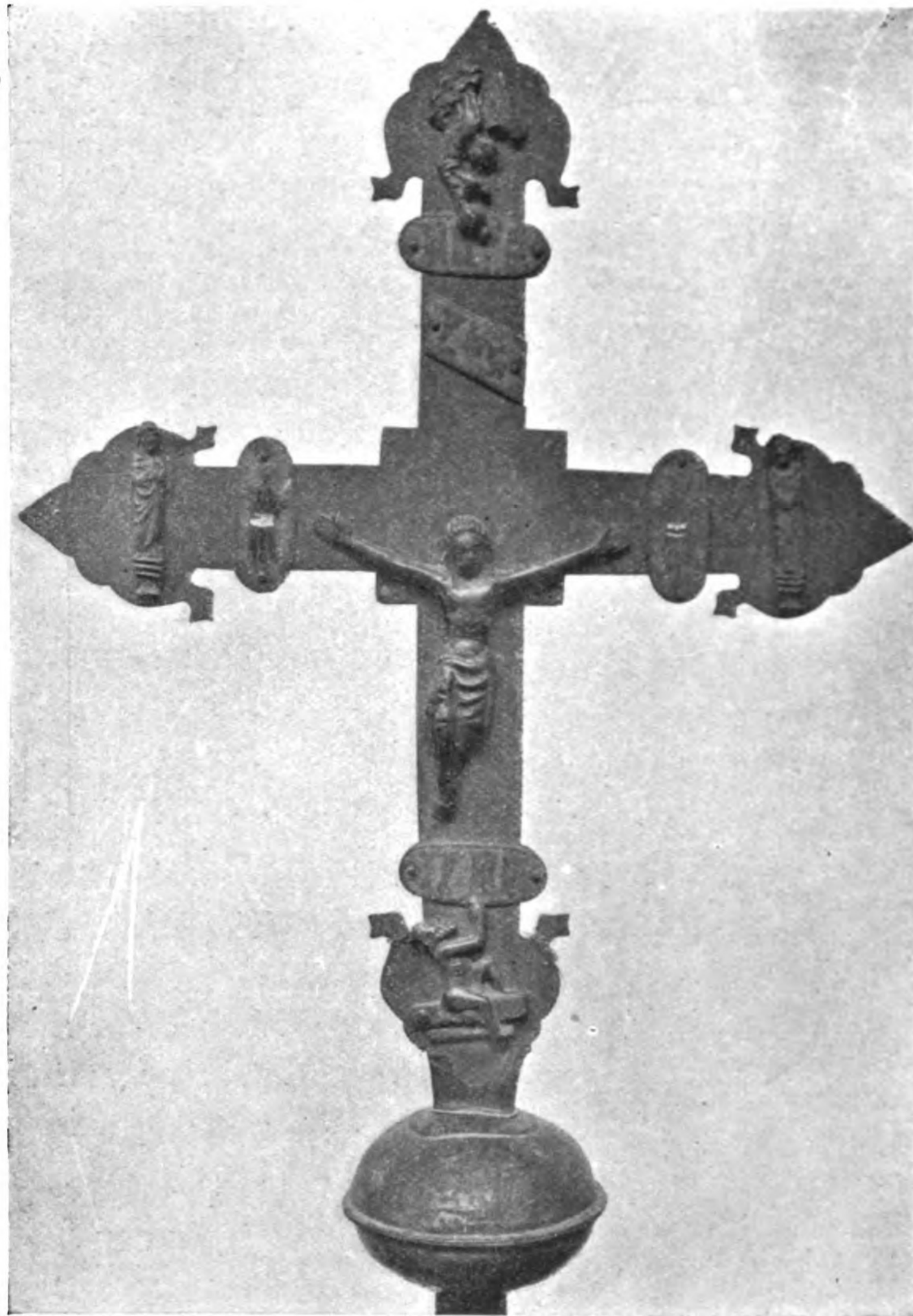

Fig. 56. — Creu de la col·lecció del Sr. Comte de Güell

L'altre exemplar (n. 44) presenta el Crist clavat i coronat d'espines, acompanyat de les figures d'aplicació que hem notades en l'obra anterior, no mancant-hi les plaques esmaltades amb Dimes i Gestes, el monograma IHS i dues altres plaques ovals que en bàrbara factura semblen expressar les històries de la Coronació de la Verge i el Descendiment de Crist als inferns per llibertar les ànimes dels Pares de la Llei Vella. Els colors, com en l'anterior exemplar, són el blau, el blanc i el roig, aquest quelcom translúcid. En el revers s'hi dibuixaren al buril el Pantocrator i els símbols dels Quatre escriptors de la vida de Crist. En conjunt, les mides eren 51 × 38 centímetres.

El Museu de Barcelona té dues d'aquestes creus. L'una mostra un Crist que es pot pendre absolutament com d'obra llemosina i darreries del segle XIII, amb son cenyidor i tovallola esmaltats de dos blaus i la corona reial al cap, clavat amb quatre claus i sobre subpedani. En l'anvers la planxa té motius florals, sense les acostumades figuretes d'aplicació ni esmalts. Al revers la placa duu el Pantocrator i símbols d'Evangelistes amb llegendes i les lletres A-M sens dubte al·ludint a la salutació angèlica. Té aquesta creu 64 × 44 centímetres i porta el número 219.

Té més interès encara l'altre exemplar (núm. 203) que fa 57 × 41 centímetres. El Crist no duu corona i és del tipus usual en aquesta classe d'obres. L'envolten, posades en les flors de lis de la placa, les figuretes de fosa representant un àngel turiferari, la Verge, Sant Joan i el Primer Pare, essent de notar la

figureta de l'àngel per ésser molt sortida, veritablement corpòria i mostrant l'encenser penjant i movible. Hi ha les plaques ovals representant en esmalt els lladres, les lletres AVE-MA, el monograma YHS i la lliberació dels detinguts en els inferns. En l'altra part hi ha una placa amb el Pantocrator, esmaltat en blanc, blau i roig, i a més en burilat els símbols dels Evangelistes.

El Museu Episcopal de Vich té dues d'aquestes creus, la una sols gravada o burilada, amb ornamentació feta adotzenadament i les acostumades representacions sagrades. L'altra porta esmalts mostrant el pelicà, els lladres i el Baptisme del Salvador, sota una creu i filacteria en la qual es llegeix *Iesus autem*. Les acostumades figures de fosa són als extrems. La col·lecció del Comte de Peralada i la de l'Olaguer Junyent tenen altres exemplars, dels quals no és necessari donar les particularitats.

No creiem que es pugui dir llemosina ni catalana una creu que posseeix don Fidel de Moragas, dissortadament massa mutilada. Els caps de flor de lis superiors són trencats i la planxa sembla haver perdut bona part de les peces d'aplicació que devien guarnir-la de vidrots imitant pedreria, conservant-se'n sols una al cim i baixos de l'anvers. També sols hi ha una de les figuretes d'aplicació, podent-se sols veure avui la de sota els peus del Crist, que es presenta dreta i és difícil d'identificar, portant llibre i una espècie de destral. El Crist, que és d'aire arcaitzant, llueix corona reial. En el revers una auròla el·líptica deixa en actitud honorífica la representació del Pantocrator. (Núm. 133; mideix 340 × 225 mil·límetres.)

En el Museu Episcopal de Vich hi ha una creu també quelcom mutilada amb el Crist coronat reialment i amb ample cenyidor a plecs angulosos. Antigament imitacions de pedreria donarien un aspecte magnificent a aquest exemplar, que, com els altres del seu grup, pertany a un art de poc refinament.

Com a treball desacurat podria dignament figurar al costat de les creus anteriors una que D.ª Mercè de Riera presentà a l'Exposició tantes vegades al·ludida (núm. 25; té 800 × 435 mil·límetres), amb caps trebolats que duien fixades imatges de planxa repujada, ara estranyament aixafades. El Crucifix era en això semblant a les altres sagrades figuracions, que a l'anvers eren l'àngel, la Verge i Sant Joan, mancant la inferior; i en el revers l'*Agnus Dei*, i els símbols dels Evangelistes, mancant-hi també el de baix, o sia l'àngel. Els plans eren decorats amb foliacions que, sense ser de un gran treball, en realitat era millor que les figures d'aplicació.

Totes aquestes creus apar que podrien classificar-se com a obra espanyola, probablement del nord i centre, ben diversa de la francesa. També és ben possible que ho sigui altra creu que posseeix don Maurici Vilumara (núm. 72 de l'Exposició, de 26 × 16 centímetres), com les últimament citades, feta de planxa burilada, encara que sense altra aplicació que un Crucifix ben inferior a la obra del restant. En l'anvers, en els quadrifolis amb què remata la creu, hi ha dissenyats un àngel, la Verge, Sant Joan i el Primer home, ocupant el restant uns

motius vegetals i entortolligaments de filacteria. En el revers hi ha al mig l'Omnipotent i en els quadrifolis els símbols dels Evangelistes.

Al Museu de Barcelona n'hi ha altra creu, coberta de planxa de llautó estampada, amb figures d'aplicació, i terminada amb trifolis ornats d'unes bolles o boletes que donen al conjunt un caràcter exòtic. Pels esmalts continguts en uns ovals sota las terminacions de la creu (núm. 204; mideix 57 × 40 centímetres), sembla que es tracta de una peça estrangera, de tipus italianitzant.

La Sra. Farré de Folquerni en l'Exposició de Creus hi porta un Crucifix, després d'una creu, que té l'aire de les obres a què hem dedicat les darreres pàgines, éssent d'aram fos i antigament daurat (núm. 138).

V

Al segle XIV comença a aparèixer clara la distinció entre la creu processional i la que serveix de reconditori i custòdia al *Lignum Crucis*. La primera era el guió parroquial o de la comunitat o confraria, l'ensenya que agrupava una comunitat més o menys lligada per vincles de dilecció i companyonia, devent presidir els seguicis i anar pels carrers i les contrades. La segona havia de tenir un lloc més fix, restant sobre l'altar o purament recondida en el tresor de l'església, donant-se sovint el cas que se la guardava en el sagrari, entre la reserva eucarística, més honoríficament que els sants olis.

La creu de Vilabertran, que com ja hem vist, porta un petit reliquiari o *teca* per guardar la Vera-Creu, sembla que podria indicar cosa contrària del que diem si volguéssim pendre-la com a guió processional, quan sabem que, per ses grans dimensions, era poc a propòsit per a això i més aviat feta per anar fixa en l'altar que no pas per ésser-ne moguda.

La verdadera fusta de l'instrument de suplici del Salvador no era pas convenient que anés a mans d'un dels ministres inferiors del santuari, de subdiaca per avall, i que fos traslladada d'ací allà sovint per enterraments i processons de reduïda importància. El ceremonial mateix del Divendres Sant i el seguit en les grans esglésies durant els dies de Passió[1] per la mostrança i adoració de la Vera-Creu devien fer entendre que aquesta convenia presentar-la amb gran honor i sols amb una certa solemnitat litúrgica.

D'aquí que fos cada dia més manifesta la distinció entre la creu-guió i la creu-reliquiari, que a voltes s'equiparava amb la d'altar. La primera portava comunament el nu o reforç que permetia assentar-la sobre un astil, anava proveïda de Crucifix i era una memòria de referència al sacrifici del Calvari. La creu-reliquiari se féu pediculada, com s'hi féu també la d'altar, desapareixent a

(1) El Canonge Arnau Busquets, en 1366, fundà en la seu barcelonina la mostrança de la Vera-Creu. Aquesta solemnitat en certes esglésies donà lloc al que se'n diu *les momes*.

poc a poc la que anava fixada al cim del retaule, que sols se conservà com a record d'una cosa antiga en algunes esglésies, principalment en les que no canviaren el petit retaule d'abans per la complicada obra de pintura o escultura, amb multitud de compartiments, a què foren tant aficionats els nostres avantpassats.

En un principi, com veurem, sembla que hi ha una gran desorientació respecte a la disposició que s'havia de donar al reliquiari del fust de la Santa Creu. Per això les creus pediculades amb imatge del Sant Crist, serveixen tant de reliquiari com les que no en tenien i eren fetes directament per mostrar els dos bocinets de la sagrada fusta del Calvari. Les que mostraven la imatge del Crist Crucificat algunes vegades presentaven una porta o tanca darrera d'aquest, que en obrir-se o treure's deixava veure la veneranda relíquia i altres vegades la mostraven al revers del lloc on hi havia la figura del Crist.

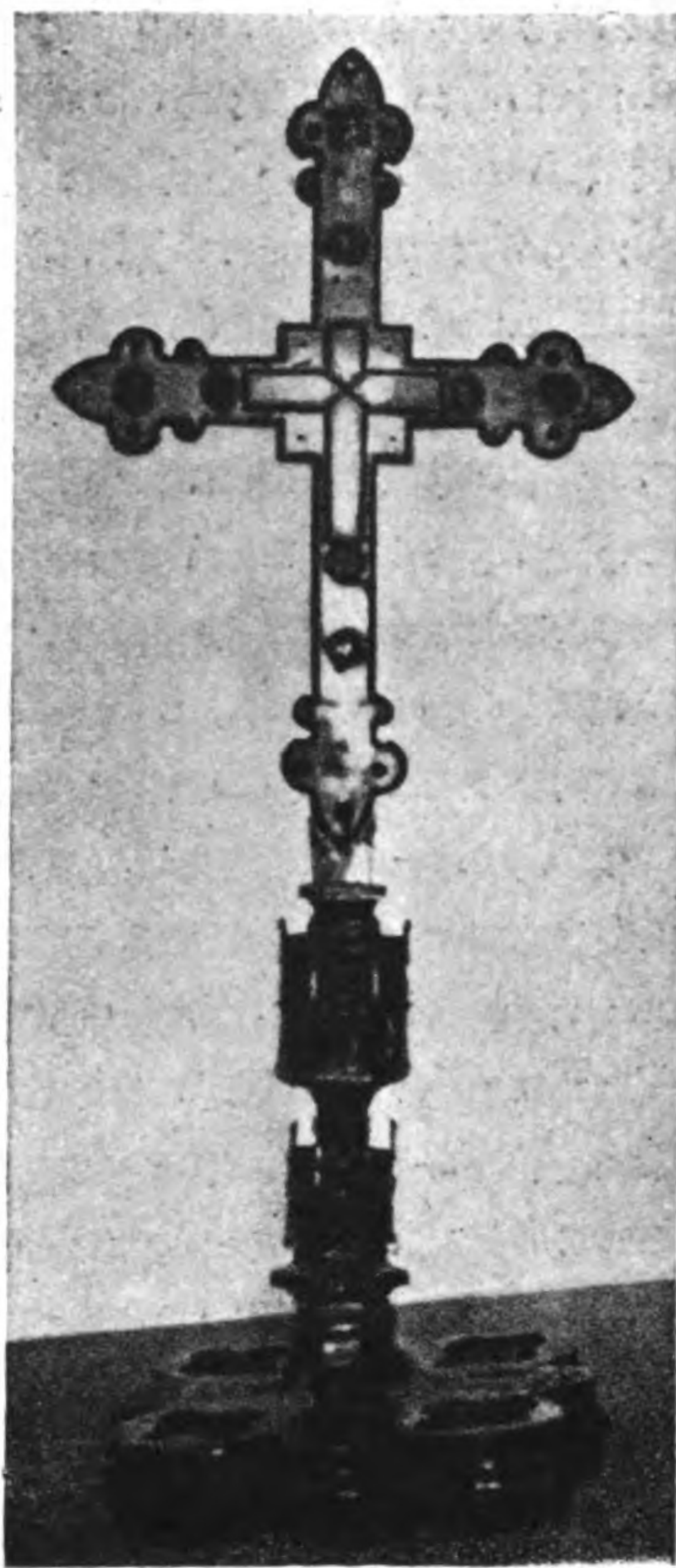

Fig. 57. — Creu de la Catedral de Toledo

En el segle XIV van desapareixent els reliquiaris del *Lignum Crucis* en forma d'ícona o placa, presentant en son centre la *theca* crucífera. De la Catedral de Vich consta que fins entrat el segle següent servia *tabula argentea in qua conservatur vera crux et sunt reliquie* (1), constituint una joia que podem imaginar-nos semblant a algunes encara conservades en esglésies, col·leccions i museus. Aquesta ícona era senzilla o doble, fent-se segons un ús oriental, a voltes closa amb portes en forma de tríptic o díptic, i es pot dir que desaparegué poc a poc restant únicament la disposició en creu per als reliquiaris especials del Sant Arbre.

De la fusta d'aquest hi hagué esglésies que en tingueren trossos ben notables. Es sabut que Vich, almenys des del segle XIV té en sa Catedral un *Lignum Crucis* que fa cosa de 22 centímetres de llarg amb creuera d'uns 15 centímetres. Aquestes relíquies de la veritable creu de Crist degueren venir de l'Orient, portades per algun piadós pelegrí, que potser les adquiriria a preu d'or ben crescut. I ja d'antic en nostra terra, per demostrar l'autenticitat de la relíquia, se la sometia al testimoni del foc, perquè aquest, no cremant-la, per voler de Déu, fes saber que aquella fusta no era un estellicó qualsevol, sinó que per haver-hi estat posada la Sagrada Humanitat de Crist la providència de

(1) Arxiu Capitular de Vich, consueta vella.

Déu feia suspendre les lleis de la naturalesa, quedant incombustible al mig de les flames. Per això ja des del segle X en nostra terra són esmentades porcions del *Lignum Crucis* i de les relíquies dels sants que eren qualificades de *probatissimae*, sens dubte per haver estat sotmeses a la prova del foc, que era antigament la més usual, d'entre les ordalies (1).

La Vera-Creu figurava també, segons algunes ordinacions rituals, en combregars i extremauncions de persones constituïdes en dignitat. De Vich consta que en 1343 se donà la disposició que *portetur crux in quo est lignum Domini ad canonicos infirmos cum unctionem et Eucharistiam fuerint recepturi* (2). I no cal afegir que servia, com hem indicat fa poc, en les cerimònies de la Setmana de Passió i en les de la gran setmana en què es fa commemoració de la Passió de Crist, fent-se'n solemne adoració. També la relíquia del *Lignum Domini* anava a les pregàries i servia per *comunir* quan venia tempesta, això amb major eficàcia que les relíquies dels Sants (3).

En el departament destinat a reliquier de la Catedral de Toledo s'hi guarda una Vera-Creu, que és preuat joiell d'orfebreria catalana (fig. 57). És pediculada: la part superior o creuera flordelisada és d'or, amb perles i pedreries, presentant relíquies, a més del Sagrat Fust i, en el dors, un bell disc d'esmalt translúcit amb rica coloració polícroma *cloissonné* d'or, a motius florals; el peu és d'argent daurat, portant burilats els símbols dels Evangelistes, a més de quatre medallons quadrifoliats esmaltats a *champlevé*, tres d'ells amb escuts de casa reial Aragonesa i llirs francesos, mostrant l'altre una llegenda que diu: HOC LIGNVM | DOMINI DEDIT | BEATVS LVDO | VICVS QVONDAM REX | FRANCIE ECCLESIE TOLETANE | DOMINVS IOHANNES ARCHIEPISCOPVS TO | LETANVS FECIT PONI IN PRESE | NTI CRVCE QVAM AD HOC CON | NSTRVI FECIT BARCHINONE | ANNO DOMINI M | CCC XX V. Aquesta inscripció, com se veu, fa referència al donador de la creu que hostatja el *Lignum* que pertenesqué a Sant Lluís rei de França, donador que fou el fill del monarca d'Aragó Jaume II i de Na Blanca de Nàpols, qui hagué el nom de Joan d'Aragó i cenyí ja als disset anys la mitra de Toledo i més tart l'administració de la de Tarragona. Aquest, mentre presidí la metròpoli castellana (1318-1328), feu obrar la creu a Barcelona, essent de notar que, si pogués demostrar-se que el disc d'esmalt sempre ha figurat en el joiell, ens trobariem amb un model únic en l'orfebreria catalana. (Mideix 64 × 27 centímetres.)

La Catedral de Girona posseeix un bell reliquiari, pediculat, pel fust de la Vera-Creu, que apar correspondre als anys del segle XIV. És un joiell de gran elegància, que sembla ja descrit en un inventari de 1470 publicat pel P. Fita, ja

(1) En la dedicació de S. Benet de Bages, any 971, s'hi mencionen *capsas duas cum lignum domini et reliquie sanctorum probatissime* (*Marca Hispanica*, c. 899).

(2) *Liber II vitae*, fol. 81, col. III. A. C. V.

(3) Id. íd., fol. 131.

que parla «*de crux argentea deaurata en dos trossos sive pesses, cum pede plano; quem pedem tenebant quatuor figure leonum, et in superficie dicti pedis erant quatuor hermalts, in quorum quolibet erat una figura Evangeliste. Que quidem crux erat armaltata, et in medio ipsius crucis erat unus boto argentens deauratus cum guatuor armalts; et supra ipsum boto erant dues branques argentee deaurate: una a destris in qua e figura beate Marie de armalt, e altre a sinistris in qua e figura beati Johannis armaltata. Et desuper ditas duas branchas era lo segon tros o pessa de dita creu; en lo qual tros o pessa de creu, era lo cruciffix de argent, en les spalles del qual havia un hermalt de anyell. E en la part dreta de la dita creu havia un armalt de nostre dona. E en la sinistra part havia un hermalt ab figura de sant Johan. E en la sumitat de dita creu havia un hermalt ab figura de hun angel o home tenent en sua dextra tres claus e en la sinistra sua corona. E desus los peus de dit cruciffix havia hun hermalt ab figura de un home despulat tenint les mans junctas. E en la part derrera, de dita creu havia sinch figuras de homes de armalts; so es un alt, altre baix, altre a part dreta, altre a la part squerra; la quinta staue al mix de dita creu amanere de Veronicha de Gesuchrist, darrera la qual figura de Gesuchrist ha una concavitat dins lo qual es unida una placa de argent deurat, trencada al mix a manera de creu en manyol, lo qual se diu hi ha de la vera creu* [1]». A aquesta descripció hi correspon exactament el peu, actualment conservat, amb sos quatre esmalts dels símbols dels Evangelistes, dos més grossos que els altres, sa tija amb representacions de S. Pere, S. Pau (?) i caps de Santes Verges, els braços o branques sostenint les figures de la Verge Adolorida i Sant Joan Evangelista obrades en placa d'argent plana burilada, retallada i esmaltada (figs. 58 i 59). Els colors de les vitrificacions són bastant deteriorats, deixant-se veure un blau quasi opac, verd, groc i roig translúcids i toc de niell pels perfils de les carnadures. Un mascaró de bell obratge ressalta, en esmalt blau fort, sota el peu. És obra que mida uns 60 centímetres d'alt, i acredita l'orfebreria gironina portant l'acostumada marca dintre trifoli.

A 8 de juliol de 1368, el Bisbe de Barcelona Guillem de Torrelles donà a sa catedral una creu gran d'argent daurada amb el *Lignum Crucis*, proveïda de son peu en el qual hi havia quatre insígnies de l'ínclit senyor Jaume d'Aragó, Bisbe de Tortosa, de qui la rebé dit prelat barceloní. Per la descripció de la creu gironina podem figurar-nos com seria aquesta de Barcelona. Consta que en 1380 el peu d'aquesta creu fou daurat i adobat, pagant-ne la sagristia 4 lliures 15 sous 4 diners a l'argenter barceloní Francesc Vilardell [2].

El Museu Episcopal de Vich té una Vera Creu feta de fusta, coberta de planxes de plata daurada bellament estampades. En l'anvers hi duu una teca central i quatre a les flors de lis dels extrems, en el lloc on en el revers hi va l'*Agnus Dei* i els símbols dels Evangelistes.

(1) *Los Reys de Aragó y la Sèu de Gerona*. Apèndix a la sèrie primera.
(2) Notes facilitades per Mn. Josep Mas (Arx. Cap. Barc., papers Caresmar, v. II, i Sagristia, 1385-87, fol. 32).

Fig. 58. — Reliquiari de la Catedral de Girona (anvers)

Fig. 59. — Reliquiari de la Catedral de Girona (revers)

A Riells del Fai hi ha altra Vera-Creu que figurà en l'Exposició de 1913 (núm. 157), presentant doble travesser, coberta de làmina estampada en la qual alternen uns motius formant un drac, un entrellaçat, un griu. Aquesta planxa no té res de religiosa, i és un exemple de la manera com antigament allò que era fet pels petits mobles de destinació civil no era cosa rara que s'empleés a usos tan decididament sagrats com una creu-reliquier. En vista dels motius d'aquesta planxa estampada un no sap sostraure's a la impressió de suposar la creu de Riells del Fai germana de fabricació de les capsetes de làmina d'aram estampat que sabem que es produïen en nostre país. Mideix 26 × 11 centímetres.

L'inventari dels béns del Rei Martí l'Humà, encara que fet en 1410, descriu un *Lignum Crucis* ben interessant a aduir entre els productes de la centúria catorzena. Diu en una de les enumeracions: «*La Sancta Vera-Creu encastada en I.ª creu doble daur, e en lo cap de la dita creu ha I. fermal en que al mig I.ª losa de meracde e entorn V balaxets, V terns de perles e baix en lo bras alt de la dita creu ha I safir e en lo bras treues de la creu sobirana ha en cascun cap I fermall en cascum dels quals ha III meracdes e IIII balaixs e en laltre bras treues meior en cascun cap ha I fermall al mig dels quals ha en cascun I.ª losa de meracde e V balaxets e V terns de perles e en lo bras iusa ha dos bells safirs e penie al peu del dit bras de la dite creu petita ha dos diemants, I meior daltre e es ornada de XX perles* (1).» A aquesta descripció d'una creu de doble travesser, ben ricament ornada de pedreries, segueix encara la puntual notícia de la tija i peu que servien per sostenir i alçar-la; constant a més que el tresor reial tenia unes reixes d'argent que es posarien davant del sagrat fust i reliquier quan se'n feia pública exposició (2).

L'inventari de Sant Joan de Perpinyà, de mitjans del segle XIV, descriu «*quedam crux argentea, cum pede cupri, in parte anteriori deaurata in qua est modicum de ligno crucis fixo seu incartato* (3)».

Un inventari de la Catedral de Vich, de 1368, ens dóna aquestes notícies sobre reconditoris del *Lignum Crucis:* «*Un reliquiari cubert de fuya dargent sobraurat et istoriat ab reliquies en que avia de ligno domini so digueren. — Altre creu dargent processonal en que ha de ligno domini — Altre crueta dargent sobraurada en que avia de ligno domini en que avia III pedres pretioses.*» El primer era fet *a manera de libre* i servia per quan *se adora la vera creu lo divendres sant,* presentant esmalts i uns saquets amb relíquies i *una capseta poca de la vera creu.* A principis del segle XVI se descompongué per fer uns bordons. La creu al segle XV servia quan *se va a la absolta dels aniversaris* i tenia pedreries. Un segle més tard encara es comptaven trenta dues pedres fines en una part i trenta quatre a l'altra, usant-se per los *ultres* (absoltes fora la Catedral) i processons dels dimecres i divendres. Així consta dels llibres de notes que feien els tresorers de la Catedral vigatana (4). Encara en 1368 se citaven *un reliquiari en forma de creu fet de argent sobreaurat y esmalts, dins lo qual digueren havia algunes reliquies. Item una croeta dargent ab perles, dins la qual digueren que avia pedra del monument de Jesucrist. Item la creu maior, sobreaurada en alguns lochs, e ab moltes peses de diuerses colors.* De la primera d'aquestes consta que es tenia en el bancal de l'altar major i de la darrera que portava *moltes reliquies ques diu que son enquestades o reservades.* Tenia Crucifix i quatre imatges en el seu voltant i l'*Agnus Dei* voltat dels símbols dels quatre Evangelistes.

(1) Edició *L'Avenç*, p. 117.
(2) Edició *L'Avenç*, p. 92.
(3) *Revue d'Hist. et Arch. du Rousillon*, II, p. 324.
(4) Arx. Cap. Arm. Tresoreria. *Inventaris.*

VI

En arribar al segle XV abunden les notícies d'argenters que contracten la construcció de creus processionals [1]. Així, a 13 de febrer de 1403, Gil Anés, orfebre de Perpinyà, tractà fer una creu per al convent del Carme de sa vila, segons model o patró fet i pintat per Francoy Ferrer, pintor. Devía haver-hi Crucifix embotit i, a la part oposada, Santa Anna amb la Verge Maria que tindria el Nen, posats sota un dosser. En aquesta part hi hauria en esmalt David, Sant Joaquim pasturant les ovelles, Santa Anna i l'encontre de la Porta Daurada, a més d'un àngel amb els braços estesos i signant els dos primers personatges dels esmalts. Portaria pom i canó, tot d'argent daurat amb or fi de florí de Florença, comptant-se a 8 lliures cada marc, i podent fer-ne fins a tretze. Encara que se li donà un any de temps per a l'obratge no es feu àpoca final fins a 3 de gener de 1406 [2].

D'en Francesc Canyes, argenter de Barcelona consta que, en 1412, se li donaren 3 lliures 6 diners, per dues creus de fusta, fetes per servir de patrons per la creu d'argent que ell feia [3].

Un Francesc Costa, també orfebre barceloní, oriünd de Caldes de Montbui, als 5 de març de 1414, rebia 50 florins a compte d'una creu d'argent, d'uns 14 ó 15 marcs, que prometia fer, segons mostra pintada en un paper. Devia estar llesta abans de Corpus i seria a ús de la Confraria de Sant Nicolau de Santa Coloma de Queralt, comptant-se a 9 lliures per marc [4]. Aquesta creu encara existeix en la dita parròquia.

Mestre Marc Olzina, de Barcelona, a 21 de març de 1420, tractava fer la creu processional, dita dels Sants Màrtirs, per a l'església de Cardona. Seria daurada, devent fer un 28 marcs de pes, portant imatges i Evangelistes, a més de dos escuts de Cardona, en esmalt. Es comptava a 9 lliures i 5 sous per marc. Aquesta bella obra d'orfebreria, sortosament conservada, s'acabà de pagar a 9 de febrer de 1427 [5].

A 24 de març de 1423, el ben conegut argenter perpinyanenc, Miquel Alerigues, tractava amb els obrers de Sant Mateu, de dita població rossellonesa, sobre acabar una creu d'argent, d'uns 40 o 50 marcs de pes, segons la de Sant Joan de la mateixa vila, a raó de vuit lliures per marc, comptant-hi el pom, amb imatges

(1) Els inventaris de nostres esglésies donen notícies de multitut de creus, havent-n'hi molts exemplars en un sol temple. En les processons, a vegades, hi eren portades vàries d'aquelles. En l'enterro del Príncep de Viana n'hi figuraven onze.

(2) Pere Vidal: *Recherches sur l'art*, pp. 7 a 9.

(3) Arx. Cat. Barcelona. Sagristia, 1411-13, fol. 147 (Nota facilitada per Mossèn Josep Mas).

(4) Article de Mossèn Joan Segura, *Gazeta Montanyesa*, de 4 agost 1906.

(5) Joan Serra i Vilaró: *Fulla Artística* de *La Veu de Catalunya*, n. 163. — Ballaró i Serra: *Historia de Cardona*, p. 108.

i històries de la nativitat, de la passió i de Madona Santa Maria, ben ornat amb diversos esmalts. En la part del Crist hi hauria Sant Joan i la Verge, la flagel·lació, les burles dels jueus i el camí del Calvari. En la part posterior la Verge amb el Nen, els quatre Evangelistes i tres pinacles (1).

En Joan Mas, igualment de Perpinyà, a 18 d'abril de 1429, tractà l'obra d'una creu processional per a Sant Vicents d'Eus (2).

Galceràn Comta, argenter, ciutadà de Vich, als 10 de juliol de 1431, concordà sobre fer una *creu molt bela*, que era començada, d'un pam i mig en el travesser i dos pams de llarg. En la una cara hi hauria un Crucifix *rodó* (3) amb quatre esmalts, l'un amb la Verge, l'altre amb Sant Joan, l'altre amb Llàtzer (sens dubte la representació d'Adam), i el darrer amb el pelicà. En l'altra cara en esmalt, els Evangelistes i Sant Andreu (4). Pom amb 6 esmalts. Total 7 marcs de pes, devent ser daurada i comptada a raó de set lliures i deu sous cada marc. Com veurem, aquest argenter féu una Vera-Creu per a la Catedral de Vich.

D'en Bernat Llopart o Loupart se sap que, en 1435, féu la bella creu processional de Cervera, per voler de Déu, conservada. Se tractà al pes de trenta sis marcs, no menor que la de la confraria de la Verge Maria, la qual ell mateix havia obrada a casa de l'argenter Marc Canyes. Seria daurada de dauradura doble, tindria Crucifix amb Mare de Déu, Sant Joan, els lladres, pelicà i Sant Nicolau ressucitant els tres escolars, tot en una part. Darrera hi hauria Sant Nicolau vestit de Bisbe i amb reliquiari en el pit, Sant Pere, Sant Nicolau tirant el pom d'or, Sant Pau, el Sant Bisbe de Bari ressucitant un infant, el mateix apaivagant tempestats i la seva naixença. L'argenter devia posar pinacles sobre el Crucifix i imatge principal del mig de la creuera, a més de pom amb sis figures. Tot estaria llest abans d'un any i deuria valer unes cinc centes lliures (5). El mateix Llopart, en 1446, rebia 303 lliures per una *creu devengele* i dos canalobres per a la capella de la Diputació de Barcelona (6).

L'argenter perpinyanenc Joan de Castellnou, envers 1440, era a Girona i tractà la construcció d'una gran creu de plata per a Santa Maria de Ripoll. El gironí Fancesc Ortall, dos anys després, es degué comprometre a acabar ço que el Castellnou no havia tirat endavant (7).

Un tal Narcís Miralpeix, en 1443, concordava sobre la factura d'una creu de plata daurada, de 15 marcs de pes, a raó de 8 lliures i mitja el marc. La obra d'argenteria devia servir per a església de Sant Hipòlit, en el Rosselló (8).

(1) Arx. Pir. Orient. G. n. 480.
(2) VIDAL: *Recherches*, p. 20-21.
(3) El mot deu voler significar d'escultura o bulte complet.
(4) C. F. *Manual XV*, de GABRIEL ESTANYOL, fol. 18.
(5) Document de l'Arx. de Cervera, presentat en fotografia en l'Exposició de 1913. — Veure les interessants notes referents a *Orfebreria catalana*, donades a l'estampa per l'AGUSTÍ DURAN I SANPERE, p. 9. Aquest ha parlat d'altra creu feta en 1422.
(6) PUIG I MIRET: *La Casa de la Diputació* (en l'ANUARI I. E. C., 1910, pp. 429-30).
(7) Document en poder de Salvador Babra, citat per Puiggarí, *Artist. Cat. Inéd.*
(8) MONSALVATGE: *Noticias Históricas*, XXIII, p. 132.

L'argenter Ramon Costa, en 1453, als 15 de març, tractava la construcció d'una creu i reliquiari per a Linyola, a raó de set lliures i quinze sous per marc de plata daurada [1]. Aquest artífex, vuit anys més tard, emprenia obrar altra creu per la confraria del Sant Esperit, de Manresa, fent-la de 55 marcs [2].

Un orfebre del terme d'Òdena, de nom Montesquiu Alzines, degué fer una creu major per a Igualada, ja que en Consell de 28 de desembre de 1453, s'acordà donar-li part del preu contractat [3].

En Ramón Siscar, argenter de Perpinyà, als 23 de juliol de 1460, feia convinença sobre la factura d'una creu d'argent, per Catllar, en el Rosselló, de sis marcs de pes i devent ser sense esmalts [4].

Sabem també el nom d'un Barthomeu Cerdà, de Barcelona, que, en 1475, rebia avís dels concellers de la vila d'Igualada, pregant-li que mirés de tenir llesta per Corpus la creu que li fou encomanada [5].

En 1488, als 6 de febrer, un Agustí de Agosti, perpinyanenc, tractava fer la creu processional de Vinçà [6]. No degué tirar endavant l'obra, per quan a 12 de juny de 1492 es capitulava de nou amb Pere Roys i Martí Farinya, ambdós argenters de la mateixa ciutat [7].

Encara que sien abundants les dades que tenim sobre fabricació de creus en nostra terra durant el segle XV, ens hem de plànyer que són ben poques les que tenim existents i ens resultin ben documentades. Les joies a què es refereixen els documents anteriorment extractats són quasi totes perdudes.

Un dels tipus més freqüents en nostres creus processionals del segle XV ens el dóna la citada en paràgrafs anteriors, de Santpedor, que ja hem vist que podia atribuir-se als darrers anys del segle XIV o a molt principis del XV. Semblant a ella hi ha diversos altres exemplars, els més d'ells de fabricació barcelonina.

Citarem en primer lloc la creu de Valdeconejos, que figurà en l'Exposició hispano-francesa de 1908, a Saragossa. Duu esmalts; a la part del Crucifix hi té la creu central fent de nimbe, el pelicà, la Verge, Sant Joan i l'Adam sortint de sa sepultura. En el revers, al centre, hi duu un esmalt modern, el qual envolten els símbols dels Evangelistes, posats en els quadrifolis, sota les flors de lis. El nu és ben posterior al segle XV, època a què pertany aquesta bella obra, que va marcada a Barcelona [8].

(1) PUIGGARÍ: *Artistas Catalanes Inéditos.*
(2) JOAQUIM SARRET: *Art i Artistes manresans*, p. 12
(3) JOAN SEGURA, Pvre.: *Historia de Igualada*, II, p. 357.
(4) Arx. Pir. Orient. G. 913.
(5) JOAN SEGURA, Pvre.: *Gazeta Montanyesa*, 24 juliol 1907.
(6) Arx. Pir. Orient. G. 158.
(7) JEAN SARRETE: *Les Confreries de Vinça.*
(8) Veure: *L'Orfebreria en l'Exposició de Saragossa*, p. 10.

La de Vilosell, amb esmalts aperduats, demostra estar quelcom més avançada dintre la centúria (núm. 83 de l'Exposició; té de mida 74 × 36 centímetres). Sos plans van sembrats de fullatges quelcom repujats i burilats acuradament. El Pantocrator, la representació de l'àguila de l'Evangelista, de la Verge i Sant Joan i Adam van amb el Crucifix; el pelicà i els símbols dels Evangelistes estan al voltant d'una placa amb la Cena. La marca és igual a l'anterior: el nu no té caràcter per agermanar-se amb la creu.

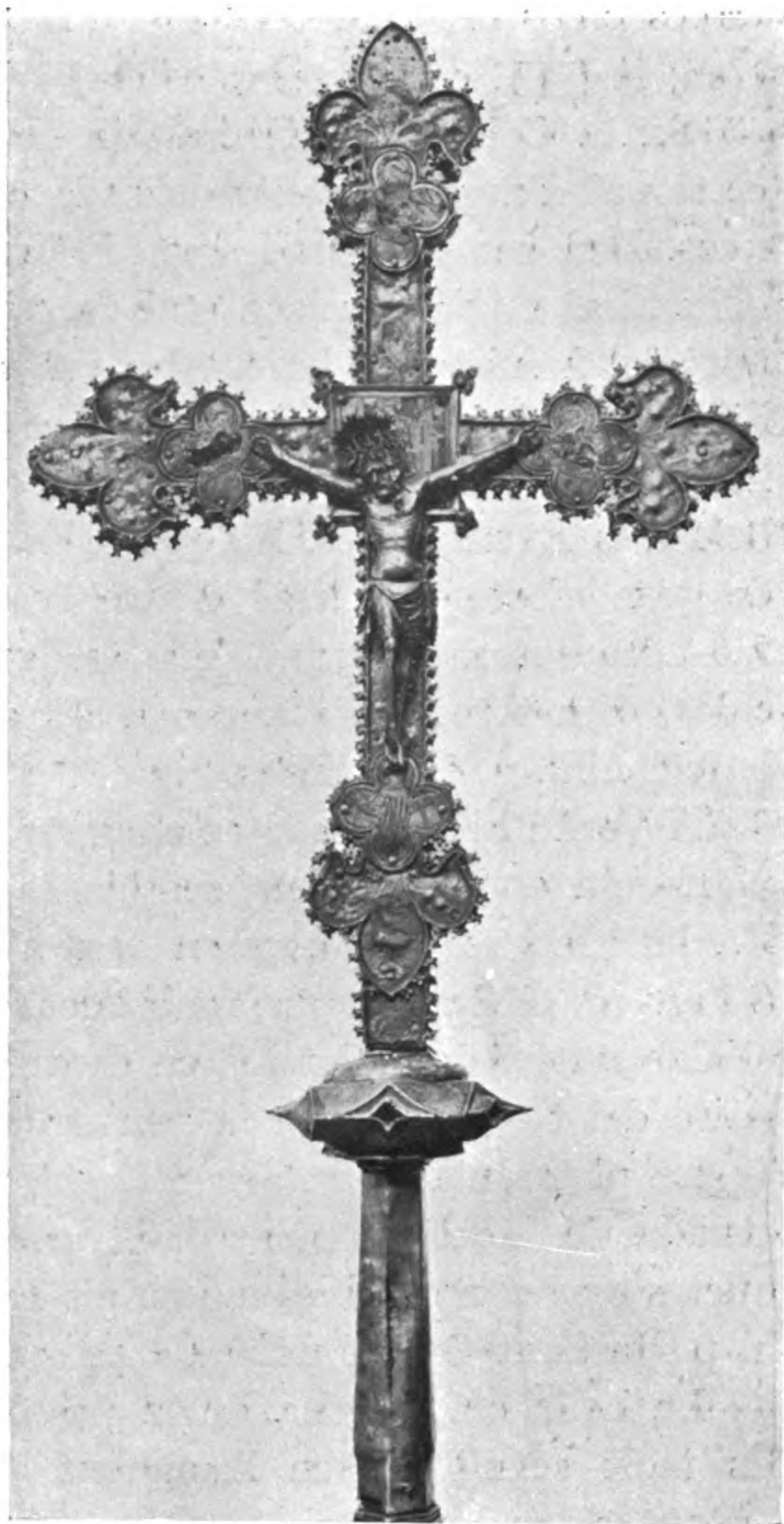

Fig. 60. — Creu de D. F. Llorens i Riu

Un exemplar presentat per Don Francesc Llorens i Riu en la citada Exposició de 1913 (núm. 192; té 78 × 39 centímetres), sembla referir-se a final de segle (fig. 60). Els plans van ornats de fulles de roure burilats i moguts amb tocs de repujat. A la una part, les plaques, antigament esmaltades translúcides, duen la Verge amb el Nen i els símbols dels Evangelistes; a l'altra, que és precisament aquella en què no hi ha pas actualment el Crucifix, s'hi veu el Creador en tron, el pelicà, la Verge, el Deixeble estimat i Adam. Aquesta obra, que té tipus barceloní, no presenta visible la marca. El nu aixafat, ornat amb grans d'ordi, podria en aquesta creu fer-se contemporani del conjunt.

La Catedral de Solsona posseeix una creu processional de plata daurada que s'ha d'atribuïr a finals del mateix segle, sempre concedint que ben posteriorment es muntà de nou, estirant-li els braços i posant-hi una imatge de la Mare de Déu. Així sols s'hi ha de considerar el Crucifix, les planxes dels extrems dels braços, els quadrifolis primitivament esmaltats, el nu en forma de cimbori arquitectònic amb trepats i imagineria i la placa quadrangular que va sobre el cap del Crucifix, en la qual hi ha l'Omnipotent dintre auréola ametllada. Fan joc amb aquesta darrera ço que foren en altre temps esmalts amb la Resurrecció, la Mare de Déu, el lleó de l'Evangelista Sant Marc i l'àguila de Sant Joan. Al darrera hi ha l'àngel evangèlic, el brau, Adam i Sant Joan. La marca, igual a les

de les creus de Valdeconejos i Vilosell, figura en les parts més antigues de la creu; la [marca], correspon a les de l'adob (n. 10, mid. 1 × 0'54 metres).

Santa Coloma de Queralt ja hem indicat posseeix una formosa creu processional d'argenteria, flordelisada com les anteriors, orlada de frondes gòtiques. Deu ser la obrada pel Francesch Costa en 1414. En la part del Crucifix té al mig una placa amb la representació del Senyor Omnipotent, dintre aurèola, honrat pels àngels, beneint amb sa dreta i mostrant amb l'altra mà el llibre de la llei. Les representacions del pelicà, la Verge, Sant Joan i el primer home sortint de la tomba ocupen els quadrifolis. A l'altra cara hi ha els símbols dels Evangelistes. Els plans de la creu van ocupats per flors i ramatges de gran efecte decoratiu dintre l'estilització goticista. El pom és esfèric aixafat amb botons losanjats que antigament contenien esmalts, avui perduts de color, com totes les plaques a les quals acabem de referir-nos. La marca és barcelonina a dues línees.

A Verdú hi ha una altra creu, també digna de ser atribuïda al segle XV. Els plans són amb foliacions, semblants a fulles de roure, combinades amb flors. En les plaques que, com en tantes altres creus no conserven l'esmalt, hi ha a l'anvers el Sant Sopar, amb l'ocell que s'obre el pit, la Verge i Sant Joan en el Calvari i Adam. La marca és com l'anterior. El nu esfèric no té pas prou l'aire del temps en què fa pensar la creu.

La parròquia de la Seu d'Urgell pot presentar un exemplar d'igual marca, ornada de fulles de pàmpol. N'ha desaparegut la vitrificació de les tres plaquetes que conserva, al·ludint als Evangelistes. A la part oposada al Crucifix hi porta Sant Ot. Té uns 54 × 44 centímetres; no té pom.

La bella creu petita de la parròquia de Falç, apar també del segle XV. És molt senzilla i ben llisa, fent l'efecte d'haver estat objecte d'importants restauracions.

La de Manlleu sembla que tingui detalls d'una creu feta a finals del segle XV, encara que modificada modernament, ja que no poden ser del temps la major part de les peces escultòriques que l'acompanyen. El nu és esfèric, amb sis quadrifolis, antigament amb esmalts.

El Museu del Seminari de Lleida té altra creu que hem de qualificar de resta o desferra d'altra dels darrers anys del segle XV o ja del començament del XVI. La disposició general és com la de les anteriors, amb plans burilats formant una cinta o filactèria que serpenteja, caragolant-se al voltant d'una tija vegetal. Sols conserva una placa dels quadrifolis, primitivament esmaltats, mostrant un àngel. La marca és com la segona copiada en la creu de Solsona (n. 117, mid. 66 × 40 centímetres).

Els argenters de Tarragona produïren també algunes creus interessants dintre el tipus de què tractem. Porten la indicació [marca], que es veu en els exemplars de la Pobla de Cièrvols, Falset i Poboleda. La primera llueix els

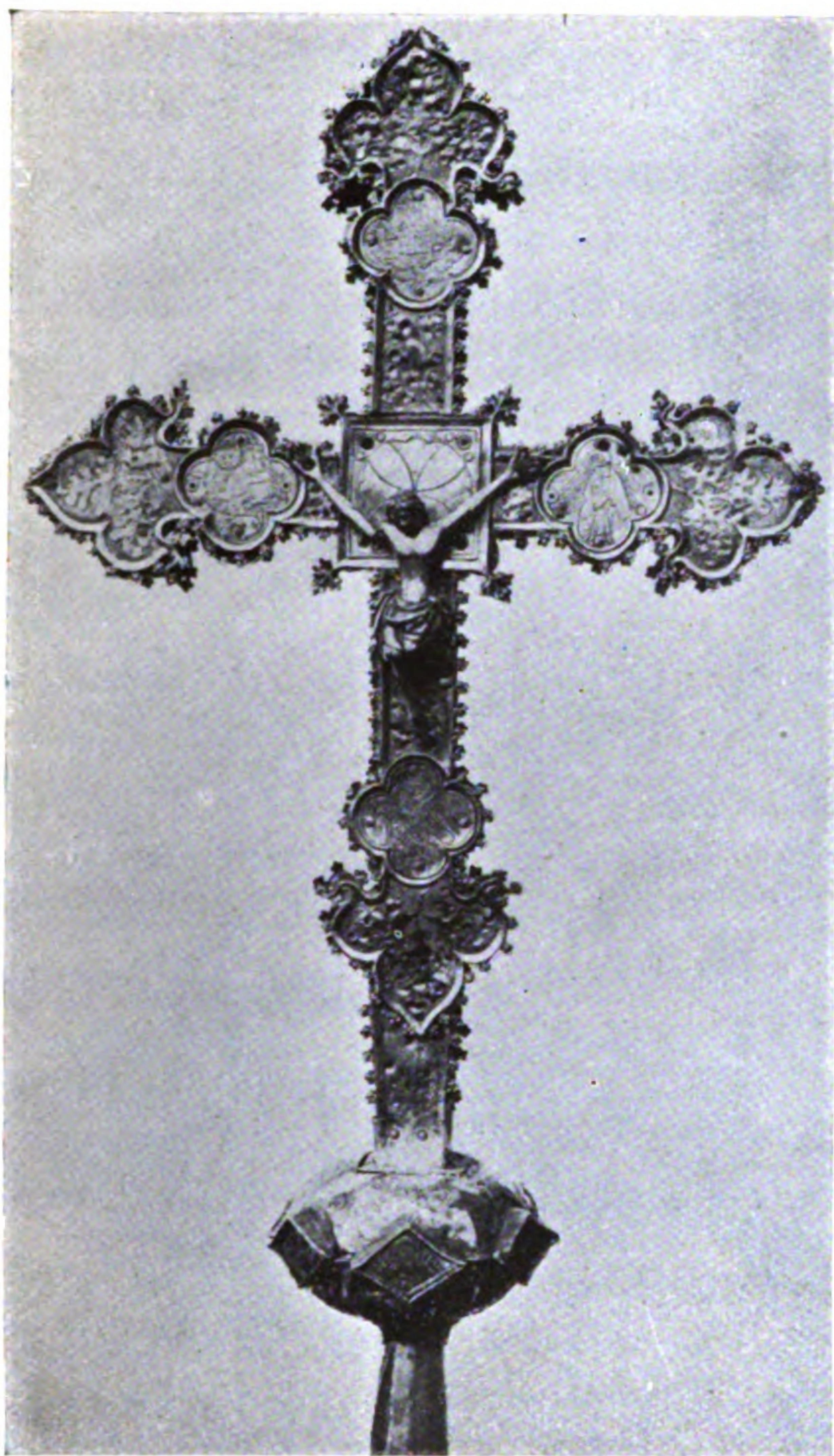

Fig. 61. — Creu de Pobla de Cièrvols (anvers)

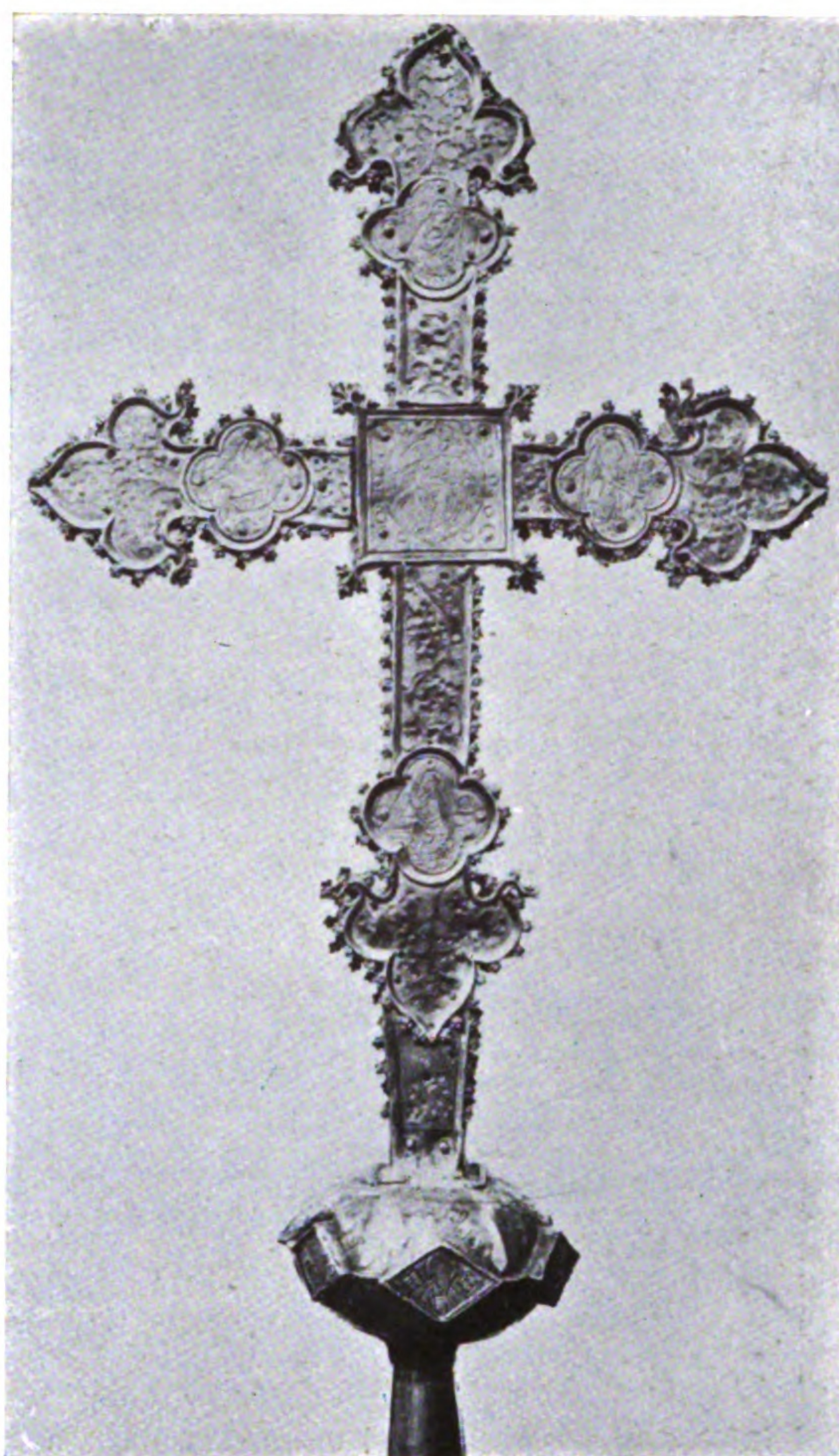

Fig. 62. — Creu de Pobla de Cièrvols (revers)

plans ornats amb fulles de roure, burilats i quelcom repujats. En la part del Crist hi ha plaques primitivament esmaltades mostrant una creu, que fa de nimbe al Salvador, el pelicà, el lleó, Sant Joan i l'àguila. En l'altra cara s'hi veu el Crist *in sede magestatis*, la Verge, el brau, l'àngel i Adam. El nu esfèric aixafat sembla antic, lluint uns losanges amb bustos de Sants o Apòstols que també deuríem suposar colorits (n. 86, mid. 60 × 31 centímetres) (figs. 61 i 62).

La de Falset és més formosa i de bon gust. L'ornat dels plans és de petit relleu, amb fullatges. En els quadrifolis de la part del Crist hi ha l'Àngel, el brau i la Verge, manca l'inferior. En l'altra superfície hi ha el Pantocrator, el pelicà, l'àguila, el lleó i Sant Joan. No té nu (n. 110, mid. 48 × 38 centímetres) (fig. 63).

La de Poboleda és ben mal conservada. L'ornamentació sembla un estampat formant glans i fulles de roure. Els quadrifolis dels esmalts, tots pelats, mostren Adam, la Verge, Sant Joan i l'àngel, i a més el lleó, l'àguila, el pelicà i el bou. Com en tants exemplars estan desordenats. El pom, esfèric, no té cap aire per

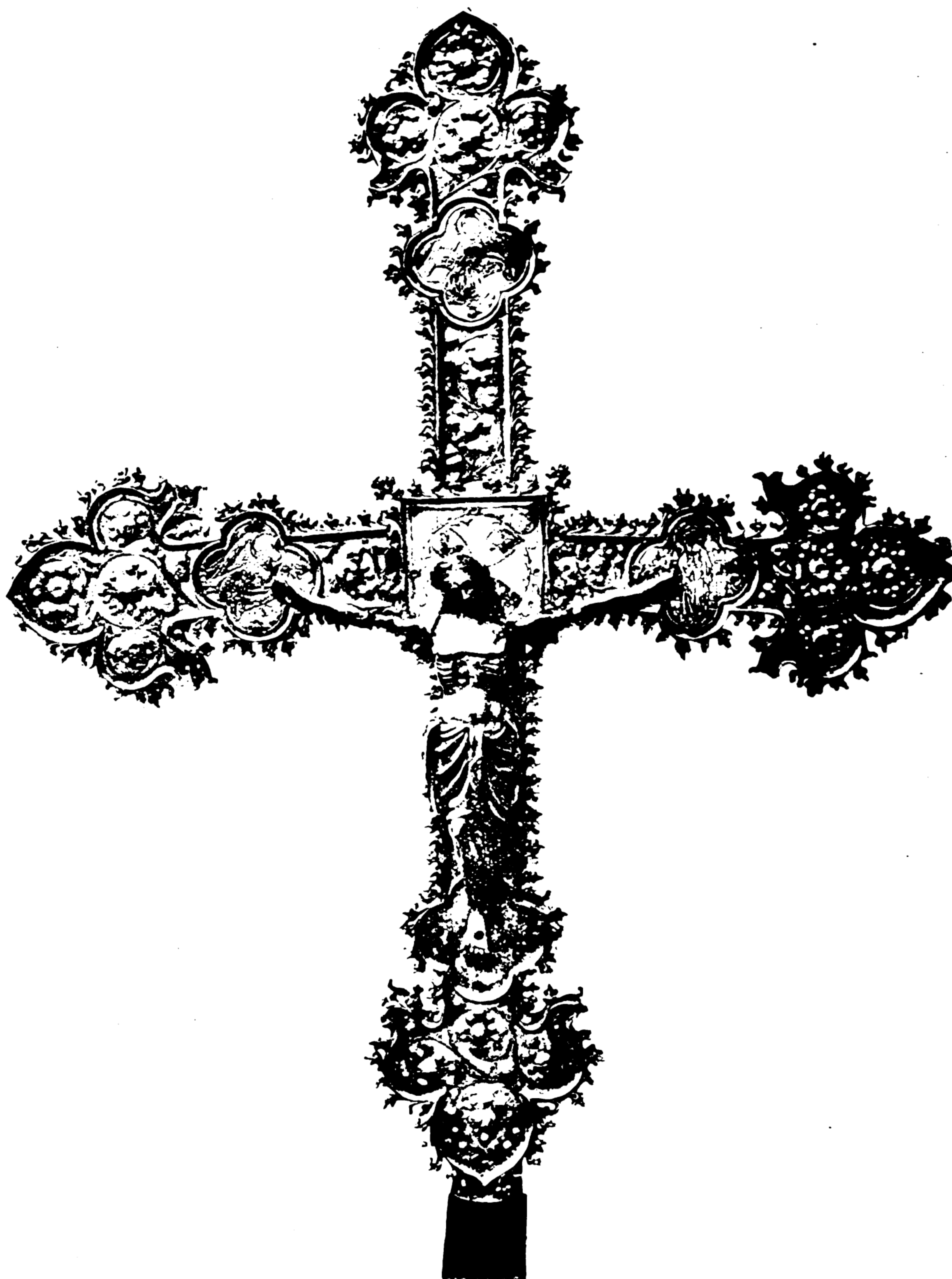

Fig. 63. — Creu de Falset

ser atribuït al temps a què pertany la creu o sia a finals del segle XV (n. 106, mid. 47 × 30 centímetres).

Cardona té una creu (n. 5, mid. 1'10 × 0'61 metres) amb nu posterior, que cal agrupar en aquest lloc. Els plans van decorats de fulles de roure, o bé de grèvol, i també de trèvols, fent l'efecte que si avui van barrejades en les diferents peces que componen les cares de la creu, primitivament serien distintament les unes a l'anvers i les altres a la faç oposada de la creu processional. Els esmalts, ara pelats, devien ser molt notables, a judicar per les plaques que actualment queden en petit relleu. A la part del Crucifix hi ha la Santa Cena, a la qual envolten el pelicà, la representació del bes de Judes, la del camí del Calvari i la de l'entrada de Crist a Jerusalem. A l'altra cara hi ha al mig la figuració de la Vinguda del Sant Esperit, i els animals simbòlics dels Evangelistes. La marca sembla ser cerverina CERV. Aquest bell exemplar d'ensenya processional no és pas el fet per Marc Olzina en 1420, segons un document abans extractat. De la corresponent a aquest tractarem més endavant (fig. 64).

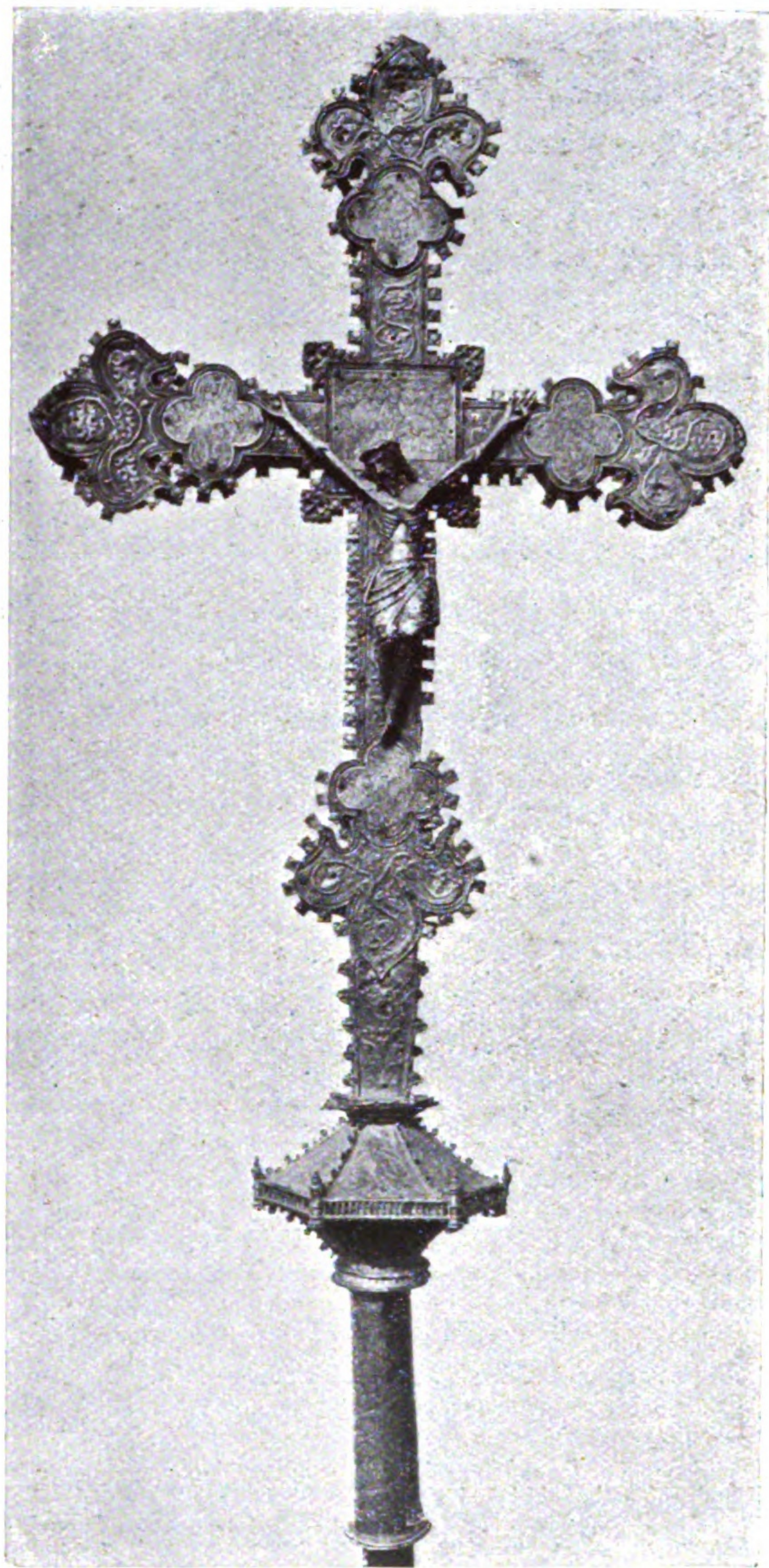

Fig. 64. — Creu de Cardona

Sembla que es poden atribuïr a Montblanch les marques MON i MON BLA, que mostren, dins l'agrupament que estudiem, una creu del Museu de Barcelona (n. 208 de l'Exposició), altra de Glorieta (n. 93) i la de Llardecans (n. 128). La primera (mid. 95 × 41) té els plans amb planxes repujades i cisellades, amb fulles de roure, nu poligonal amb losanges i canó en hèlix caragolada. Les planxes d'allò que en altre temps foren esmalts, són magníficament gravades i semblen fetes a posta per lluir al niell un dibuix ferm i en gran manera decoratiu. A l'anvers hi té l'àguila, el lleó, el brau i l'àngel i al mig una creu dins d'un floró estrellat. En el revers s'hi reconeix el pelicà, una àguila, Sant Joan i la Verge Adolorida, envoltant el Pantocrator. La segona, també amb plans, donant

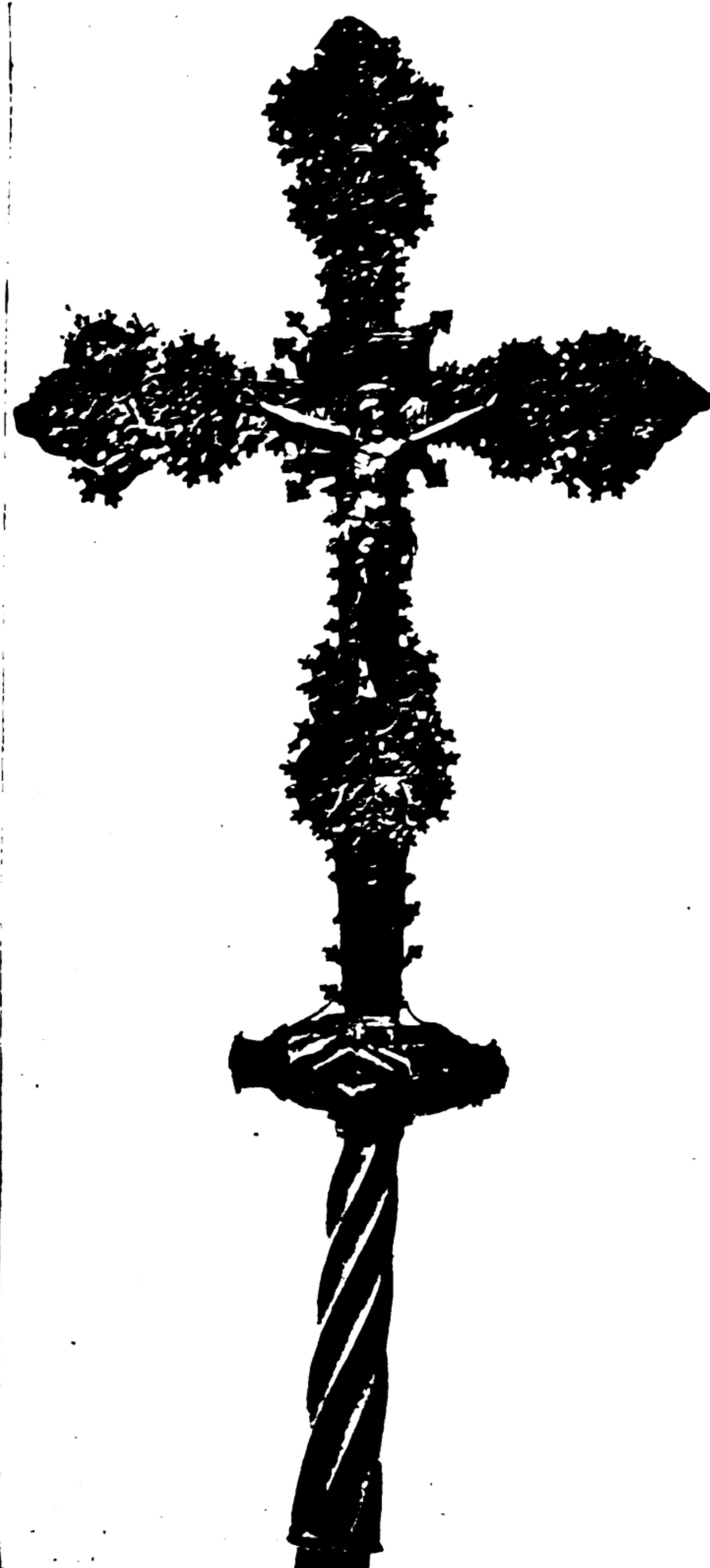

Fig. 65. — Creu de Llardecans

fullatges inspirats en el roure, llueix en l'anvers amb la creu el pelicà, l'àngel, Sant Joan en el Calvari i el símbol de Sant Lluc. En el revers, amb el Salvador, hi ha la Mare de Déu al Calvari, l'àguila, el lleó i Adam, tots conservant bona part dels colors translúcids. El nu, esfèric aixafat, té uns losanges on es llegeix: *b. bns* (bernardus) *beltayl* (mid. 79 · 34). El brocal és prismàtic. La creu de Llardecans és semblant a les dites, però no té esmalts, veient-se en els llocs on devien anar aquests, ornamentació per l'estil de la dels campers. El canó és caragolat en hèlix (mid. 73 × 33 centímetres) (fig. 65).

Al Museu Arqueològic de Madrid s'hi exposa una creu processional (número 2,165), la marca de la qual apar ésser de Montsó. Té els plans amb obratges d'aglans, nu esfèric aixafat, amb sis losanges que foren esmaltats, com ho foren també els quadrifolis, que en l'anvers deixen veure l'àngel, la Mare de Deu, la Pietat i Adam, mentre que en l'altra cara mostren el lleó, el pelicà, la creu i l'àguila.

La catedral de Tortosa posseeix també una creu per l'estil de les que hem descrit, amb pom en forma d'esfera aixafada i decorada amb sis grans d'ordi. No hem pogut trobar-hi marca (fig. 66).

Altre grup ben interessant de creus el constitueixen les semblants a la que, en 1420, obrà Marc Olzina per a Cardona. Aquesta duu els plans ornats amb aplicacions d'argent repujat i ben retallat, formant fullatges de card. La citada creu cardonina (n. 143, mid. 1'60 × 0'56 metres) és exemplar digne de nota per les seves dimensions i excel·lent conservació. Sota les flors de lis conserva els quadrifolis; aquests van sense les plaques esmaltades que tantes vegades hem notat anteriorment. En la cara del Crist té, en el lloc dels quadrifolis dels braços, sota dosserets, les figures de la Verge i Sant Joan. En la flor de lis del cim hi va un sepulcre i Crist, i en la inferior un àngel. En el revers, al mig

de la creuera, hi ha la figura del Senyor sentat i beneint, voltant-lo els símbols dels Evangelistes Joan, Lluc i Marc i altre sepulcre, no sé si dir amb la Mare de Déu. Sota la creu i ans del pompós pinacle, de caràcter arquitectònic i amb imagineria, hi ha un losange amb l'escut de Cardona, ressaltant en esmalt blau, amb card d'or sobre camper roig. La marca és barcelonina, per l'estil de la de la creu ja citada del Seminari de Lleyda (figs. 67 i 68).

Un altre exemplar de creu, amb aplicacions de fullatges d'escardot, la té el Museu de Barcelona (n. 221 de l'Exposició, mid. 79 × 34). La marca és igual a la de la creu anterior. En els quadrifolis hi ha fullatges i, al mig de la creuera, una creu o la representació de la Resurrecció. El nu no té caràcter, és esfèric.

Ja veurem com, en ple segle XVI, perdura aquest tipus de creu.

No tenim en nostra terra, que sapiguem, cap creu processional de doble travesser, seguint ja de lluny un tipus que ens vingué d'Orient. A Saragossa, en el convent del Sant Sepulcre, n'hi ha un exemplar flordelisat, amb quadrifolis, avui posats en desorde arbitràriament, on es llegeix ISAIES — DAVIT — IVAN — LVC; això podria donar lloc a pensar en una joia catalana que aniria enriquida amb esmalts, dels quals avui sols resta el burilat o petit relleu de la planxa de plata que els féu de sustentacle i que amb son obratge permetria moviments de clar-obscur, actualment imperceptibles (1).

Fig. 66. — Creu de la Catedral de Tortosa

Les creus a què obeeix l'exemplar de Saragossa no eren pas sempre insígnies arquebisbals o de metròpoli eclesiàstica. Un inventari de la Catedral de

(1) *L'Orfebreria en l'Exposició de Saragossa*, p. 21.

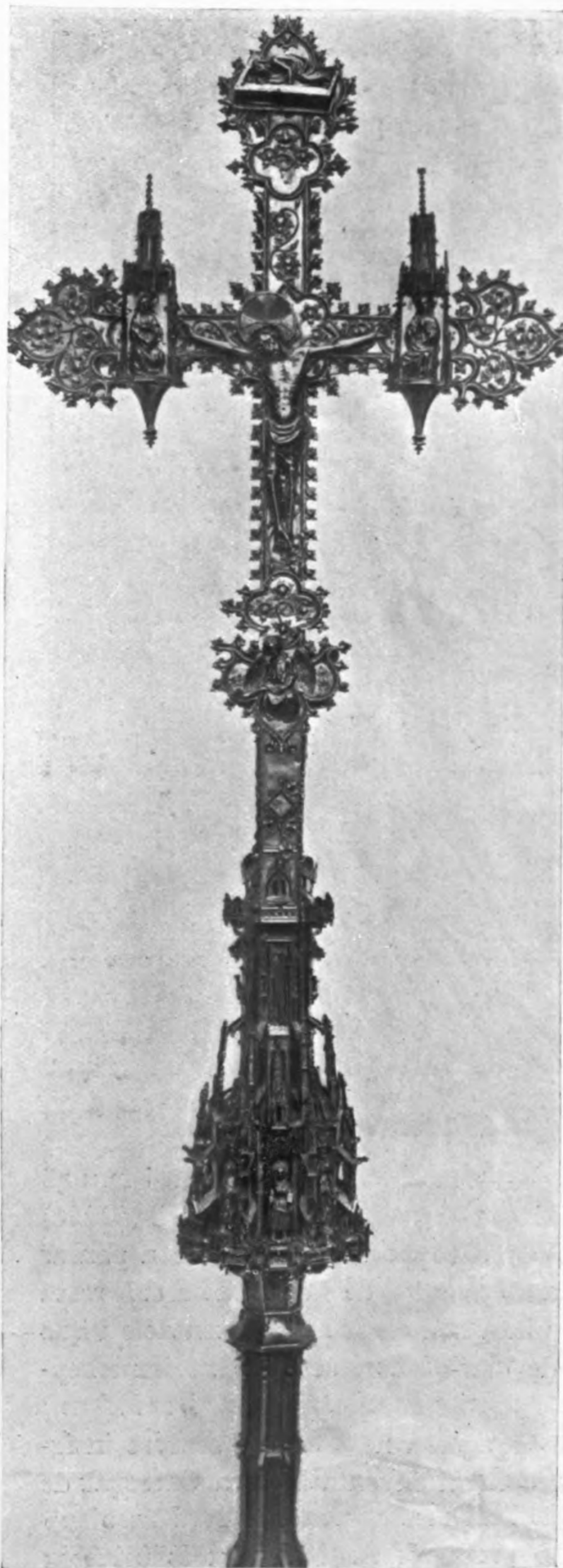

Fig. 67. — Creu de Cardona (anvers)

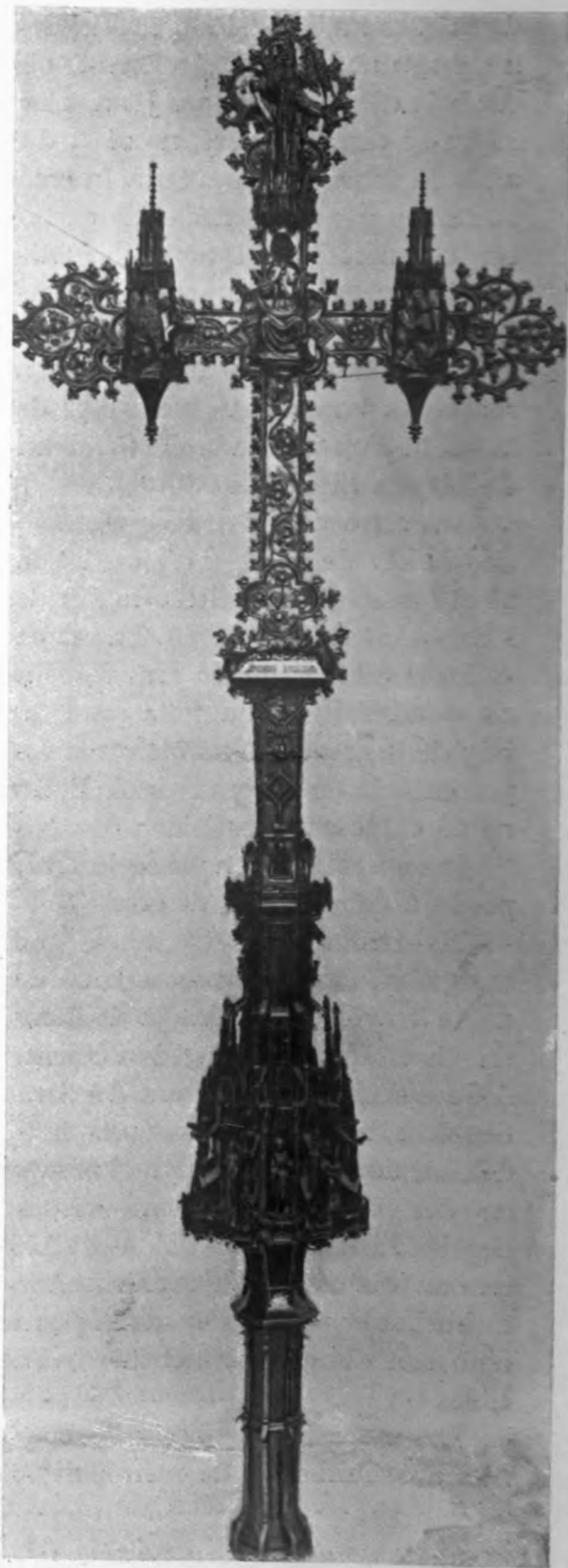

Fig. 68. — Creu de Cardona (revers)

Girona de 1470 parla d'una d'elles quan descriu: *una creu ab crucifix de argent deurat e son dues creus, una sobre laltre. Serueix per les festes anyals a portar à la professó* (1).

VII

No són pas relativament moltes en nombre les creus processionals dels anys de mil quatrecents, que no essent de material bo, tal com la plata, hagin arribat fins a nosaltres. Però amb tot, no deixen d'haver-n'hi exemplars que les parròquies i comunitats mancades o no massa sobreres de béns feien construir de ferro o de fusta, com es pot veure en les col·leccions episcopals vigatanes on hi ha models de les unes i de les altres. En l'Exposició de 1913 la Catedral de Barcelona hi portà una creu de ferro amb Crucifix de bronze.

A més d'aquestes, d'obratge tant pobre, se'n feren d'aram que es daurava i fins s'enriquia amb esmalts, produint efectes semblants als d'una peça de gran preu, ja que a vegades el treball posat en la confecció d'aquestes creus era ben notable.

El Museu Episcopal de Vich té interessants exemplars d'aquestes creus de aram daurat. Una n'hi ha que és feta amb fragments de la que antigament posseí el monestir de Pedralbes, de disposició absolutament semblant a les d'orfebreria. Es comprèn que tenia grans plaques d'esmalt en el centre i quadrifolis, plaques que eren d'argent, ja que foren causa que tal creu fos robada i esmicolada, aprofitant-ne els lladres allò que era de metall estimat i deixant el que era d'aram. Els plans són bellament foliats i el nu, esfèric aixafat, mostra burilades dins d'uns ninxos unes imatges de sants, classe d'ornamentació que també es troba en el canó on se pot emmetxar l'astil.

A més d'aquest exemplar notable, en les col·leccions episcopals vigatanes n'hi ha un de molt senzill que es pot pensar si tenia esmalts en els quadrifolis i centre. Com en l'anterior, les planxes metàl·liques van fixades a una ànima de fusta, que queda amagada.

Més interès que aquest té una creu molt ben conservada i d'airosa faisó del mateix Museu vigatà. Té, com les dites, els extrems flordelisats, amb quadrifolis prop d'aquestos, vorejant totes les arestes un festó de frondes de gran caràcter. Els plans van ornats, si no amb suma minuciositat, amb gran nitidesa i molt coneixement dels efectes decoratius amb fullatges burilats i realçats per alguns tocs repujats donats amb gran perícia. En els quadrifolis d'una de les cares hi ha els símbols dels Evangelistes, el lleó (*Sant Marc*), l'àguila (*Sant*

(1) FITA: *Los Reys de Aragó y la Seu de Gerona.* Primera sèrie, Apèndix. — L'inventari dels bens del Rei Martí, fet en 1410, parla d'una *creu de banús doble*. El títol o taulella posat sobre el cap de Crist, sens dubte que influí en la adjuncció del travesser superior de les creus orientals, que prou foren les que originaren les nostres *dobles*.

Fig. 69. — Creu del Museu de Vich

Ioàn), el bou (*Sant Lluc*), l'àngel (*Sant Matheu*), fets en esmalt opac verd en el camper o fons sobre'l qual ressalten les figures, blau i roig en els detalls de l'habillatge. Noti's com, amb tot i ser les plaques d'aram, els llocs on haurien de representar-se carnadures són platejats, perfilant-ne els trets principals una espècie de niell d'un to avinat o morat fosc, que omple les cavitats que ha deixat el cisell. La placa central, amb una creu que fa de nimbe a la figura del Salvador clavat en creu, no té pas l'aire de moderna. En el revers hi ha també plaques antigues, junt amb altres posades fan ben pocs anys. La del mig porta un decorat de flors i estrelles, i en les dels quadrifolis superior i inferior s'hi presenta la Verge i Adam, totes amb fons blau-fort i detalls d'esmalt vermell, verd i morat. El pom és esfèric i conserva cinc de les sis plaques losanjades que l'ornaven, donant uns capets de sants sobre fons verd o blau i amb coloracions de roig i morat (mid. 960 × 405 mil·lím.) (fig. 69).

Semblant li és una creu de Santa Maria de Martorelles (n. 35, mida 85 × 41 centímetres). En els quadrifolis de l'anvers hi ha el pelicà, el brau (MAC), Sant Joan i el brau (LVCH). En els de l'altra cara hi ha l'àguila, altra volta el pelicà, l'àngel (MATV) i un escut d'armes amb guilla o mustela passant sobre un castell. Els colors de l'esmalt són opacs. En el pom esfèric aixafat s'hi veu losanges amb floretes també colorides a vitrificació (figs. 70 i 71).

El Museu de Barcelona té altra creu per l'estil, però més senzilla. No hi ha pas la bordura de frondes vegetals que es pot notar en els dos exemplars referits; els quadrifolis queden convertits en un expandiment de les tiges de la creu; el nu resta sense caràcter. Els plans sí van decorats amb fullatges repujats i quelcom burilats, sempre senzills i efectistes. Dels esmalts sols se'n posà en un medalló al mig de l'encreuament, donant en una part una creu en roig i en

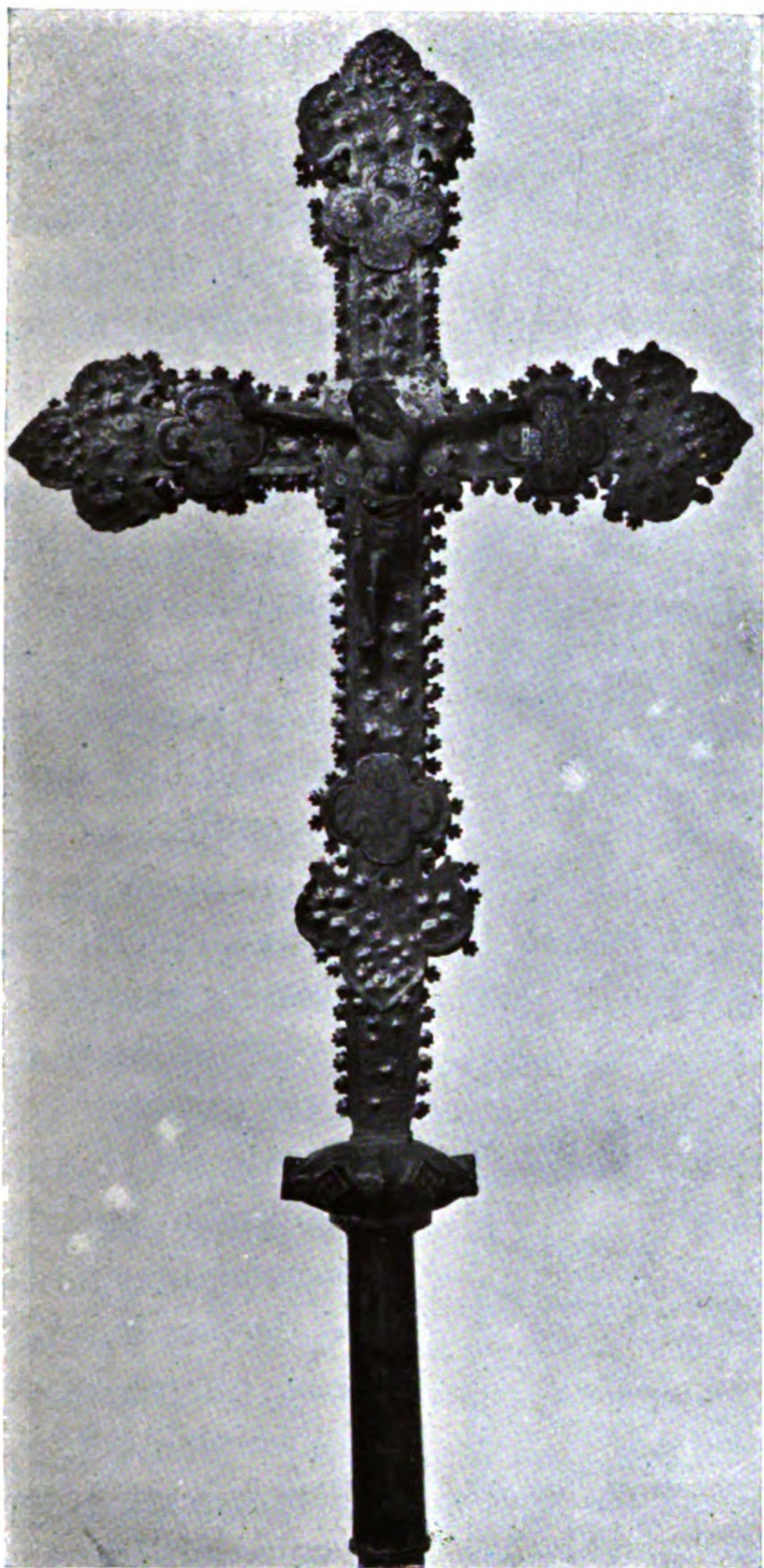

Fig. 70. — Creu de Santa Maria de Martorelles (anvers)

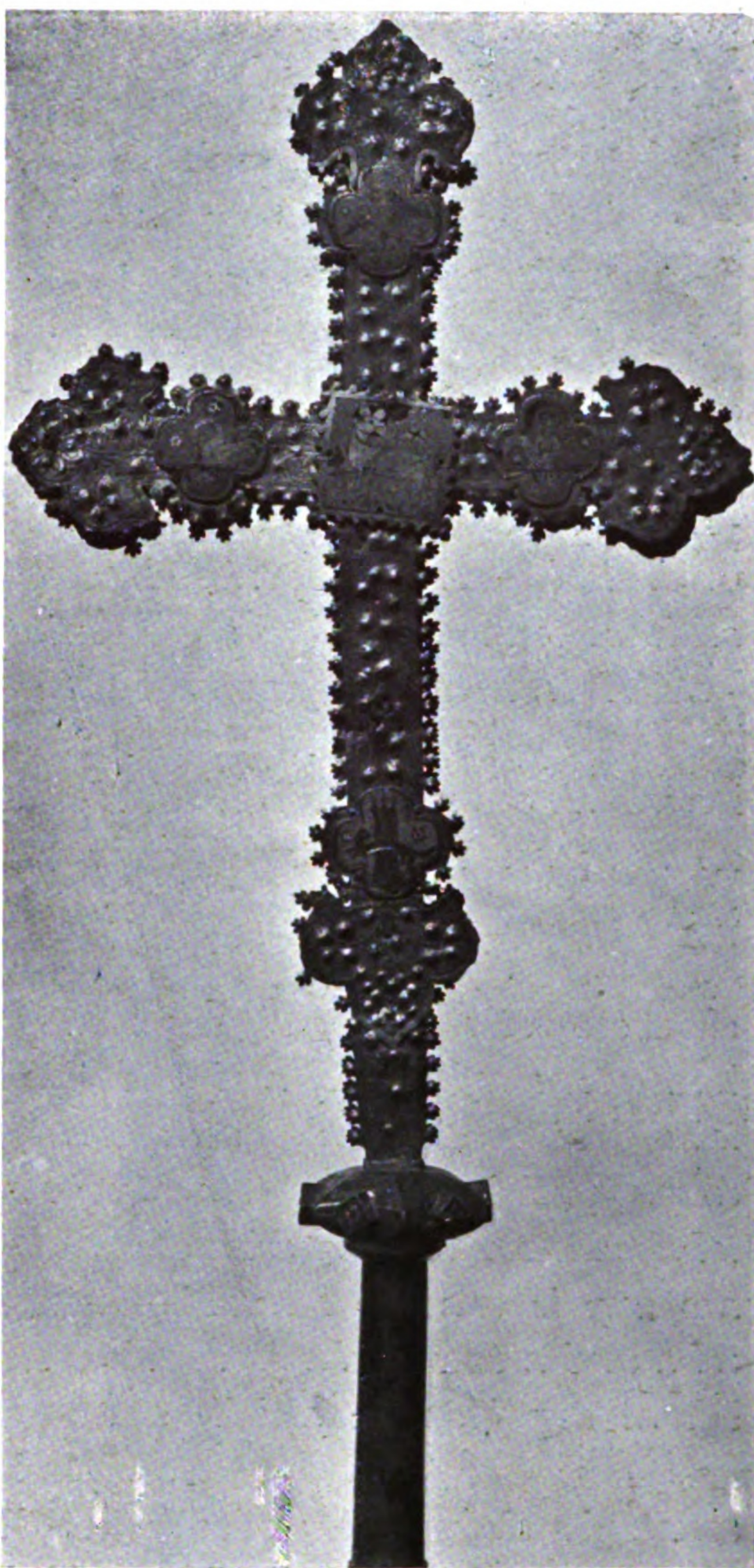

Fig. 71. — Creu de Santa Maria de Martorelles (revers)

l'altra un monograma IHS en blau; opacs tots dos colors (n. 207, mid. 56 × 26 centímetres).

El Museu del Seminari de Lleida presentà una creu processional d'una sola faç, senzillament feta de planxa gruixuda, formant quadrifolis als extrems dels braços (n. 119, mid. 55 × 28 centímetres). En aquests hi ha els símbols dels quatre escriptors de la vida de Crist, al cim l'àguila, en els braços el lleó i l'àngel, a baix el brau, tots amb filacteres anepígrafes. El nu és esfèric quelcom gallonat o lobulat i caragolat en hèlix i el broquer resulta quasi piramidal. Estirant-ho molt, es podria atribuir aquest exemplar a finals del XV. Sembla una obra d'importació, potser vinguda de la clàssica terra de la dinanderia, po-

Fig. 72. — Creu del Museu del Seminari de Lleida

dent-se posar el metall de què és feta entre l'açòfar de les bacines de llàntia i de captiri (fig. 72).

A Serinyà hi ha una creu processional d'aram daurat, que val la pena d'ésser mencionada. Per una estranyesa no és flordelisada, sinó que va capçada per trifolis de complicat contorn, repujats i cisellats, anant la resta dels plans únicament burilat, ço que dóna una elegant serpentina de caràcter vegetal. Al mig té una placa circular amb la *dextera domini*, en actitud de beneir, voltant-la quatre quadrifolis amb el pelicà, la Verge, Sant Joan i un calze amb hòstia junt amb el monograma IHS XPS, tot amb esmalts opacs. Algunes frondes decoren els contorns. El nu és esfèric aplanat.

Una petita creu del Museu de Vich se li assembla en quant a tenir els caps capritxosament foliats i repujats amb al-

guns tocs ferms i sàviament donats, a més de burilats. Sols té esmaltades dues plaques centrals rodones, amb els monogrames IHS y XPS, en color roig translúcid i ben formós.

D.ª Cecília Farré de Fontquerni, en l'Exposició de 1913, hi presentà una creu de planxa d'aram daurada, burilada per ambdues cares, que hem de considerar com una seqüela de la fabricació del nord d'Espanya, potser de Navarra, de què ja hem parlat. Hi manca la flor de lis inferior. En l'anvers, o sia en el lloc on hi ha aplicat el Crucifix, l'obratge del metall dóna flors, el pelicà, la Verge i Sant Joan, a més d'una creu al centre de la creuera. En el revers es dibuixa la representació de l'Omnipotent, a més dels símbols de l'àguila, lleó i brau. El nu és esfèric, però motllurat, amb sis losanges amb florons en altre temps esmaltats (n. 137, de l'Exposició, mida 72 × 40 centímetres) (fig. 73).

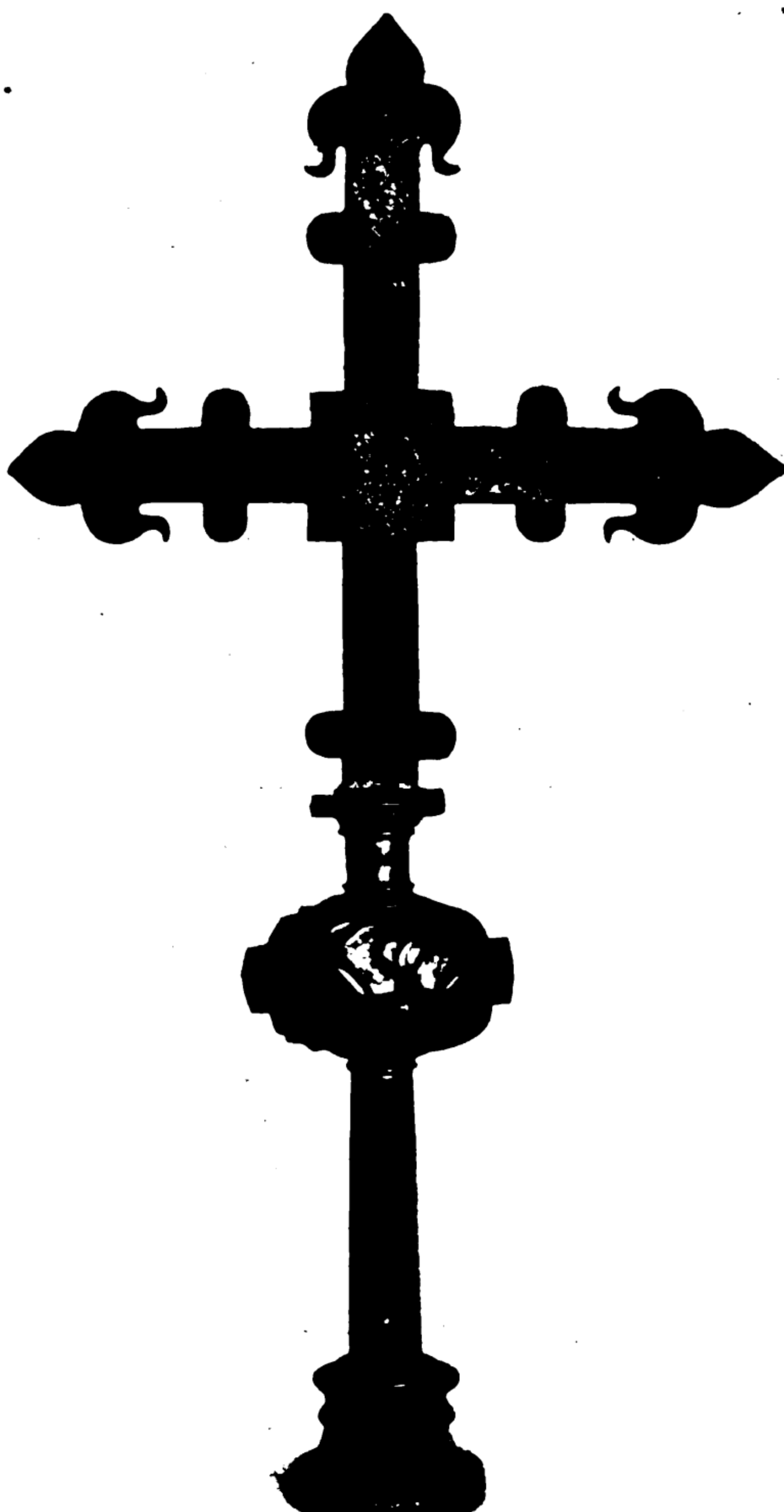

Fig. 73. — Creu de D.ª Cecília Farré (revers)

La mateixa expositora presentà altra creu (n. 135, mid. 33 × 18 centímetres), que ara figura en el Museu Episcopal de Vich, la qual en els extrems de l'anvers hi tenia quatre plaques quadrifoliades, que així feien donar a la creu la denominació de les terminacions. En la superior hi havia el bust del Creador beneint i tenint un llibre on es llegia l'*alpha* i *omega*. En els braços hi havia també personatges representant la Verge i Sant Joan; a baix se veia un cap de mort i dues tíbies humanes, tot sortint sobre camper blau i perfilat de niell avinat. Els plans de l'anvers i tot el revers quedava puntillat, donant ornamentació foliada per l'estil de la que es veu en els campers de les nostres taules gòtiques.

En el Museu de Barcelona hi ha dues altres creus (n. 214, mid. 91 × 47 centímetres, i n. 218, mid. 54 × 43 centímetres) que han de considerar-se com a cosa vinguda de fora. La primera resulta una creu quasi equilateral, patada, molt oberta cap als extrems, posada sobre el canó amb senzill i reduïdíssim nu. La planxa de què és formada deixa unes frondes pels seus costats. Els plans

són burilats amb un motiu d'entrellaçats que es podria pendre com a cosa més antiga del que realment deu ser. Mai hi ha hagut Crucifix ni, segons sembla, figures de Sants. L'altra és de bronze, també patada, amb disc central i dibuixos. Ignorant-se la procedència veritable d'aquests dos exemplars, poca cosa se'n pot dir. De totes maneres, cal suposar-les exòtiques, per sa disconformitat amb les que es troben en nostra terra, podent-se tenir per vingudes del nord d'Europa.

No foren pas desusades durant els temps gòtics les creus de cristall. N'hi ha notícies que indiquen que servien especialment pels enterraments d'albats. Ço que és difícil és assenyalar en les existents època determinada, ja que són fetes de peces de formes geomètriques en les quals és impossible reconèixer determinat caràcter artístic. Ço que més ens en podria dir quelcom és la muntura, generalment feta de metall bast, de ferro i aram.

L'església de Sant Pere de Riudevitlles en presentà una (n. 190, mid. 83 × 41 centímetres) que per son nu d'aram es podria pendre com a obra gòtica. La Sra. Marquesa de Dou en presentà una altra (n. 50, mid. 56 × 31 centímetres); la parròquia de Penyíscola en té també una altra, com Sant Joan de les Abadesses, el Museu de Barcelona, etc., etc., totes les quals tenen ja l'aire de més acostades a nostres temps.

VIII

Entre les obres d'argenteria destinades a guardar el fust de la creu en què morí el Salvador i pertanyents al segle XV, cal citar en lloc principal una creu reliquiari de Vich, ja que té la circumstància de presentar-se'ns ben datada.

Consta que, als 21 de setembre de 1437, l'argenter vigatà Galceran Comta tractà amb el rector de Sant Sadurní de la Roca del Vallès, Pere Arnalt, sobre fer un guarniment per una Vera-Creu, *d'argent dorat i asmaltat*, amb imatges, a raó de 8 lliures per marc, podent arribar a valer cosa de 110 lliures en conjunt i estar llesta ans d'un any i mig [1]. A 5 de febrer de 1442 l'argenter confessava rebre del Capítol de Vich seixanta florins d'or d'Aragó, *ultra alias pecunie quantitates per vos mihi anticipatas et per me vobis assecuratas pro operatione et expedicione Reliquiarii sive gornimenti argenti quod dictum est pro vobis ad opus ornamenti ecclesie vicensis et sancte Crucis* [2].

Amb aquests dos documents s'ha de relacionar un de datat a 6 de febrer de 1442, en el qual consta que els canonges de Vich rebien del rector de Sant Sadurní, ja citat, seixanta lliures, *quas vos devocione motus beato petro ecclesie vi-*

(1) C. F. *Manual X*. Pere March Poqui, fol. 111.
(2) Id., *Manual XXXIII*. Pere d'Artigues, fol. 23.

censis dare obtulistis ad opus alicujus gornimenti sive reliquiarii argenti fiendi pro tenendo et conservando crucem domini nostri Jesu Xpi. in dicta sede. I afegia, per no donar lloc a dubte respecte al lligam entre els documents ans extractats: *pro quoquidem gornimento sive reliquiario fiendo et expedendo carta capitulo facta fuerunt et inita inter et Galcerandus comta argenterius vicensis qui ipsum gornimentum sive reliquiarium continuavit et operatur, die jovis XV septembris anni MCCCC quadragesimi* (1).

No s'ha pas conservat altra cosa d'aquest reliquiari que la creu, havent-ne desaparegut la peanya. Aquella és elegantment flordelisada, amb paraments llisos, sols contornejats per una senzilla bordura rellevada. L'anvers va ornat amb quatre plaques quadrilobades, la superior amb un àngel amb filactera, les dels braços amb les mitges figures de la Verge i Sant Joan, la inferior amb Sant Pere. En l'altra cara hi ha en les plaques de les flors de lis els símbols dels Evangelistes, i al mig, en un esmalt de forma ametllada, la representació del Senyor de cels i terra *in sede magestatis.* En el centre de la creu de l'altra part primerament esmentada hi ha la theca del *Lignum Crucis*, a la qual envolten unes plaquetes quadrangulars i amb flors, totes antigament esmaltades amb coloracions transparents. Uns claus repartits en els plans de la creu semblen acreditar que aquesta anava ornada de pedreries que avui han desaparegut.

Consta que el rei Martí l'Humà donà a la seu de Barcelona una relíquia de la Vera-Creu, que encara existeix, tenint el reliquiari poca cosa d'important per referir-se a principis del segle XV (2). De Mallorca se sap que en 1411, als 22 de març, un beneficiat, dit Jaume Domènech, regalà a la seva catedral una creu *cum sua virga argenti in utroque capite et duabus laminis in utroque latere pro sustentatione diti ligni cum suo reservatorio vitreo* (3). De l'argenter barceloní Berenguer Llopart consta que entre 1416 i 1419 féu un reliquier per al *Lignum Crucis*, per al monestir de Sant Cugat del Vallès.

L'antiga col·legiata d'Ager posseeix una creu pediculada que hem de considerar dins el grup de les reliquiàries. Es un exemplar d'elegant perfil, massís de proporcions en sa part superior, més sens dubte del que pertoca al seu sustentacle que és lleuger i amb quatre petges. A aquesta obra d'orfebreria fa sens dubte referència el P. Jaume Villanueva quan diu que l'abat d'Ager, Vicens Segarra, rebé del Papa Luna (Benet XIV) l'ús de les insígnies pontificals i féu obrar una gran creu de plata amb diverses figures, entre les quals és remarcable un pelicà dins el seu niu (4). L'abat morí en 1433, devent per tant acostar-se a aquest any la construcció de la creu. A l'abat Segarra deu referir-se la tarja amb cama humana, que amb el bàcul i la tovallola figura en la creu, i també un escut

(1) C. F. *Manual XXXIII*, Pere d'Artigues, fol. 23.
(2) Josep Mas: *El Correo Catalán*, 3 maig 1913.
(3) Villanueva: XXII, p. 50.
(4) *Viaje lit.*, IX, p. 121.

Fig. 74. — Creu-reliquiari de Sant Pere d'Ager (anvers)

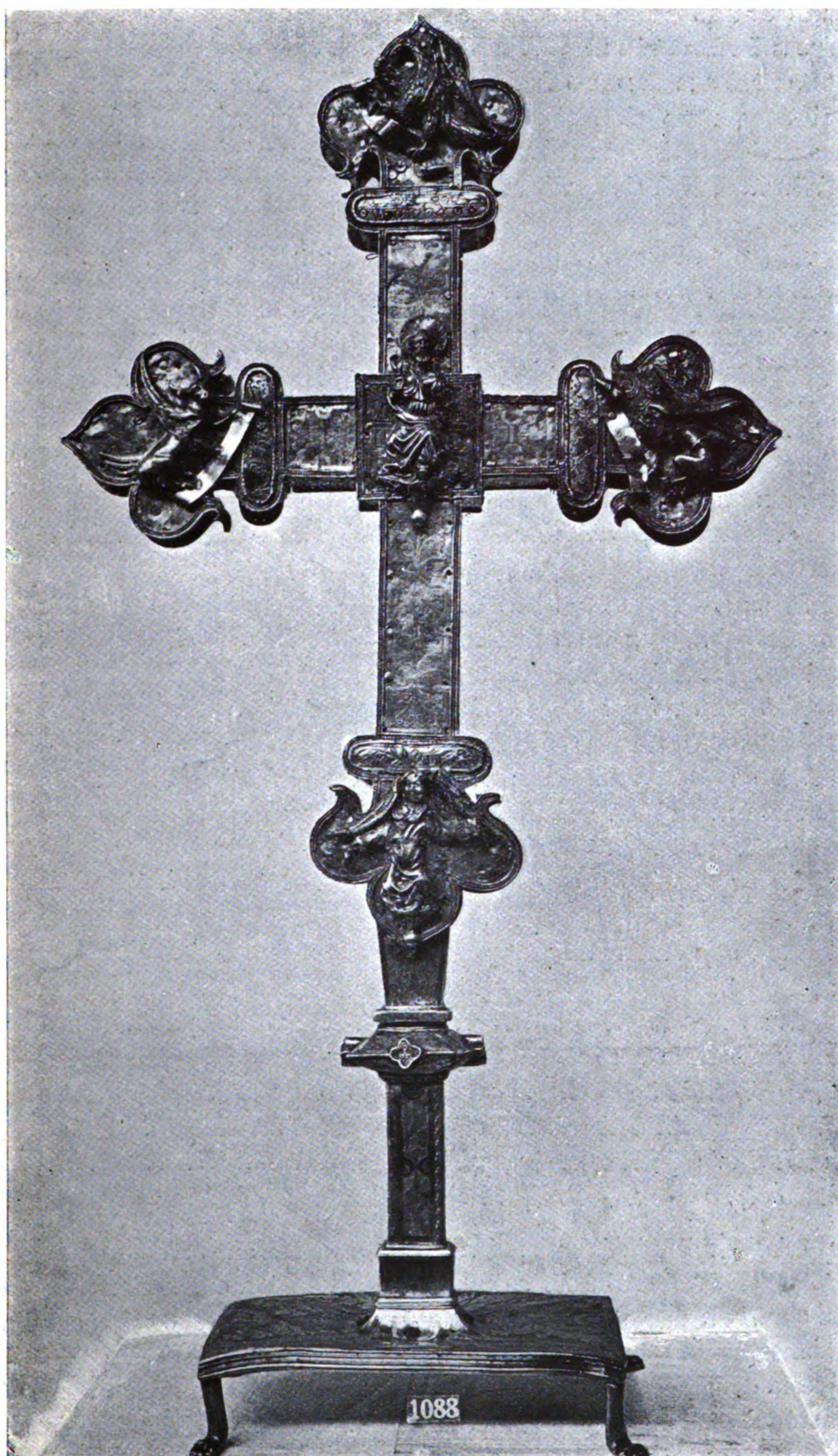

Fig. 75. — Creu-reliquiari de Sant Pere d'Ager (revers)

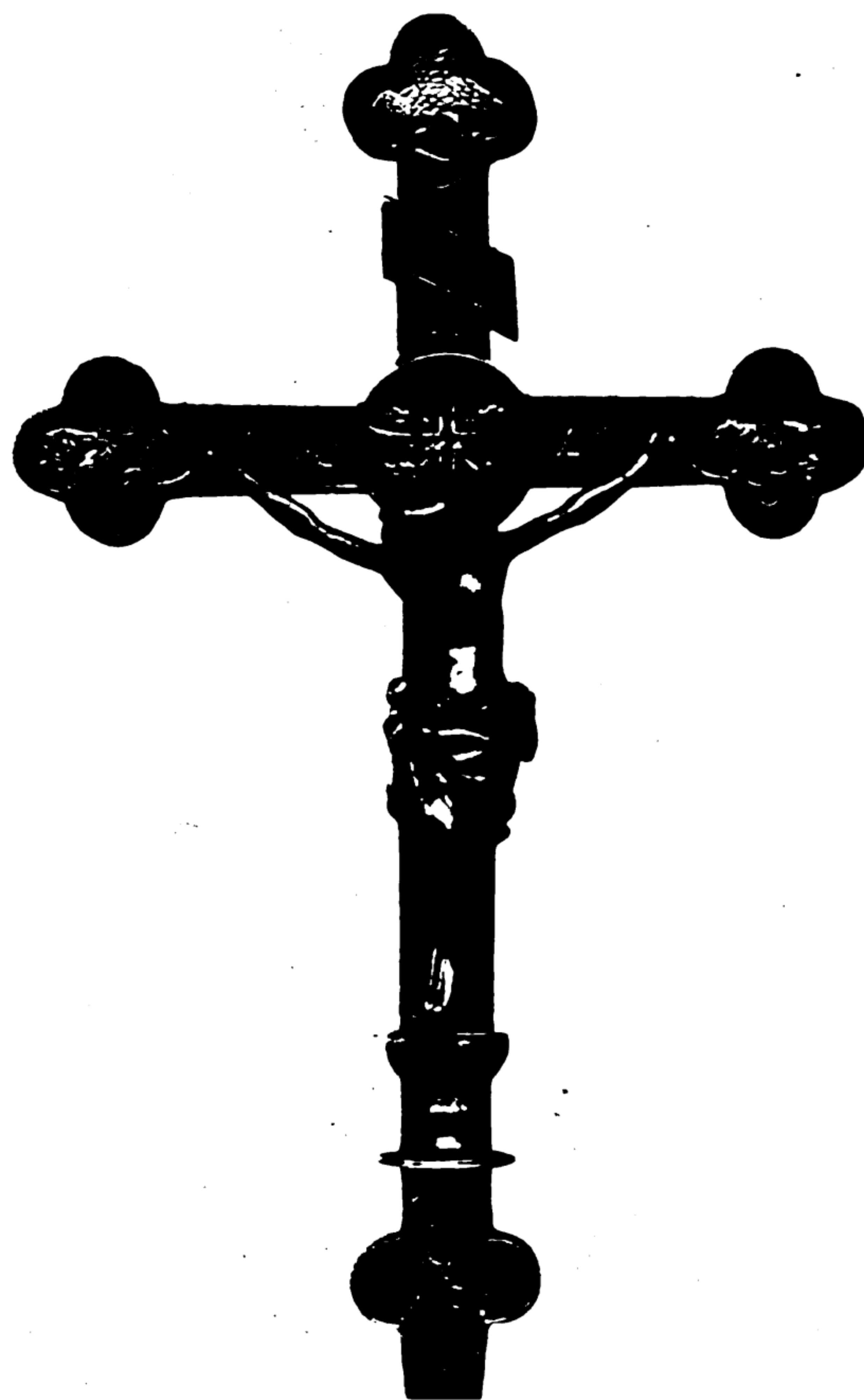

Fig. 76. — Creu de D. Macari Golferichs

amb les claus de Sant Pere, i esmalt blau, igual que el títol IHS NAZAR — ENVS REX que figura sobre'l cap del Crucificat, i alguns ornaments florejats de sota les flors de lis amb què terminen els caps. En l'anvers hi ha en figures, molt rellevades i valents de factura, posades en els extrems de la creu, el pelicà, la Verge, Sant Joan i Adam sortint de sa tomba, apareixent en el revers els símbols dels Evangelistes fent seguici a la figura del Déu judicador de vius i morts que ocupa el lloc central. Són de notar en els plans de la creu i tija que l'aguanta uns motius ornamentals, que semblen un contrasentit com a decoració de la primera meitat del segle XV (figures 74 i 75).

Una particularitat té aquesta creu agearesa i és que el Crucifix i la placa de la creuera de l'anvers és fàcilment llevadissa, deixant veure a sota unes theques a propòsit per guardar-hi el fust de la Vera-Creu i altres relíquies. A no ser això, tothom deuria pendre-la com a model de creus pediculades (n. 142, mid. 80 × 40 centímetres). La marca acredita de lleidetana la fabricació d'aquesta obra, realment notable dintre la nostra orfebreria.

Don Macari Golferichs posseeix una petita creu amb quadrifolis en els extrems (núm. 139; mideix 30 × 12), que també es desmunta i és a propòsit per guardar en son interior la santa relíquia. El Crist, ben formós, que hi figura clavat té un calze sota els peus i és voltat dels símbols dels Evangelistes. En el revers hi té un pelicà, un lleó, un fènix i un griu voltant l'anyell diví que hi ha al mig. Els plans van enriquits amb foliacions. La marca formant un escudet amb una clau i un doble ondulat no cal pensar que sigui de corporació d'argenters catalans (fig. 76), ans se la suposa de Sant Pere de Narbona.

L'església de Verdú posseeix una Vera-Creu, en forma tal, que més fa l'efecte d'una custòdia amb capsa eucarística. Sobre un peu sextilobulat s'alça una tija

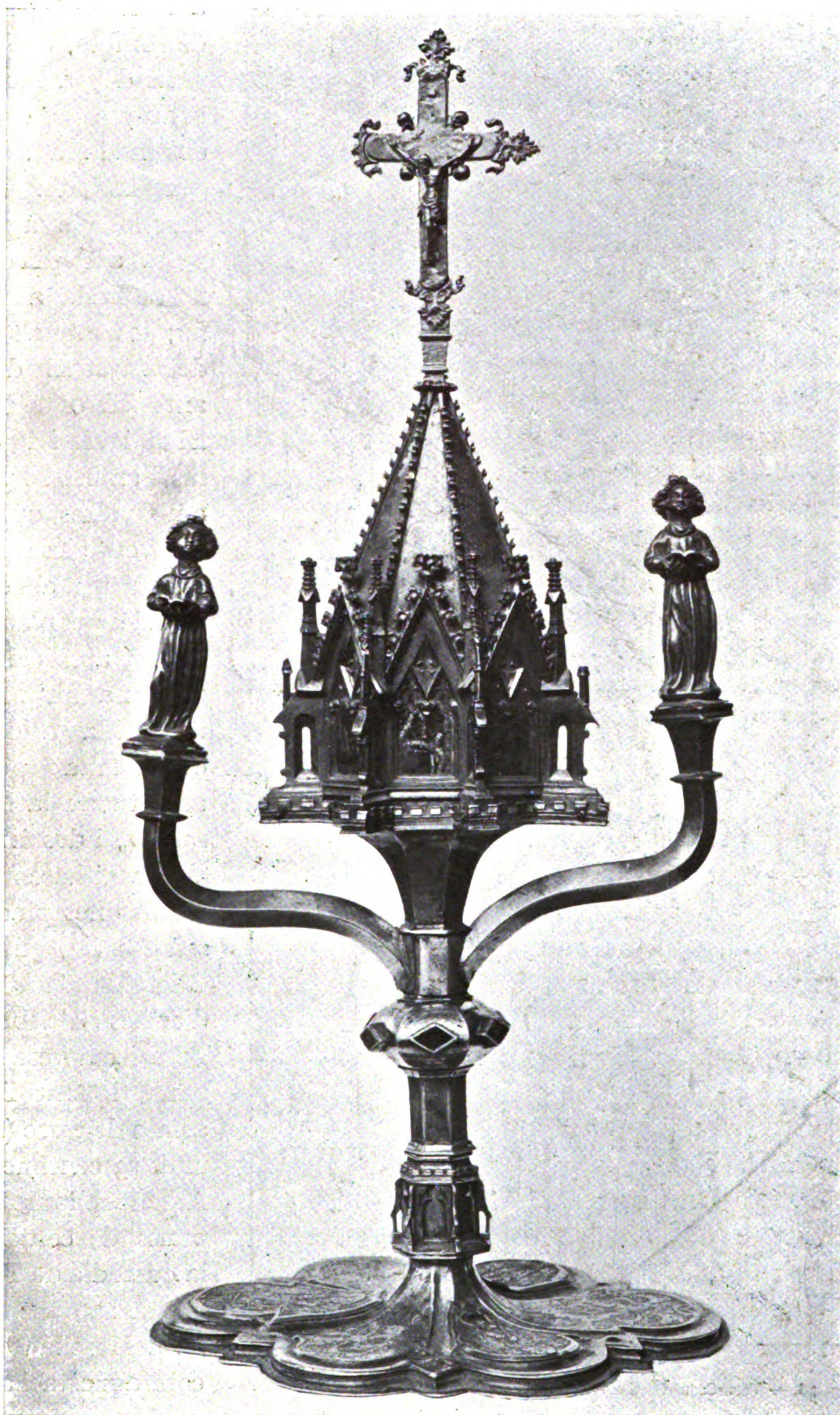

Fig. 77. — Vera-Creu de Verdú

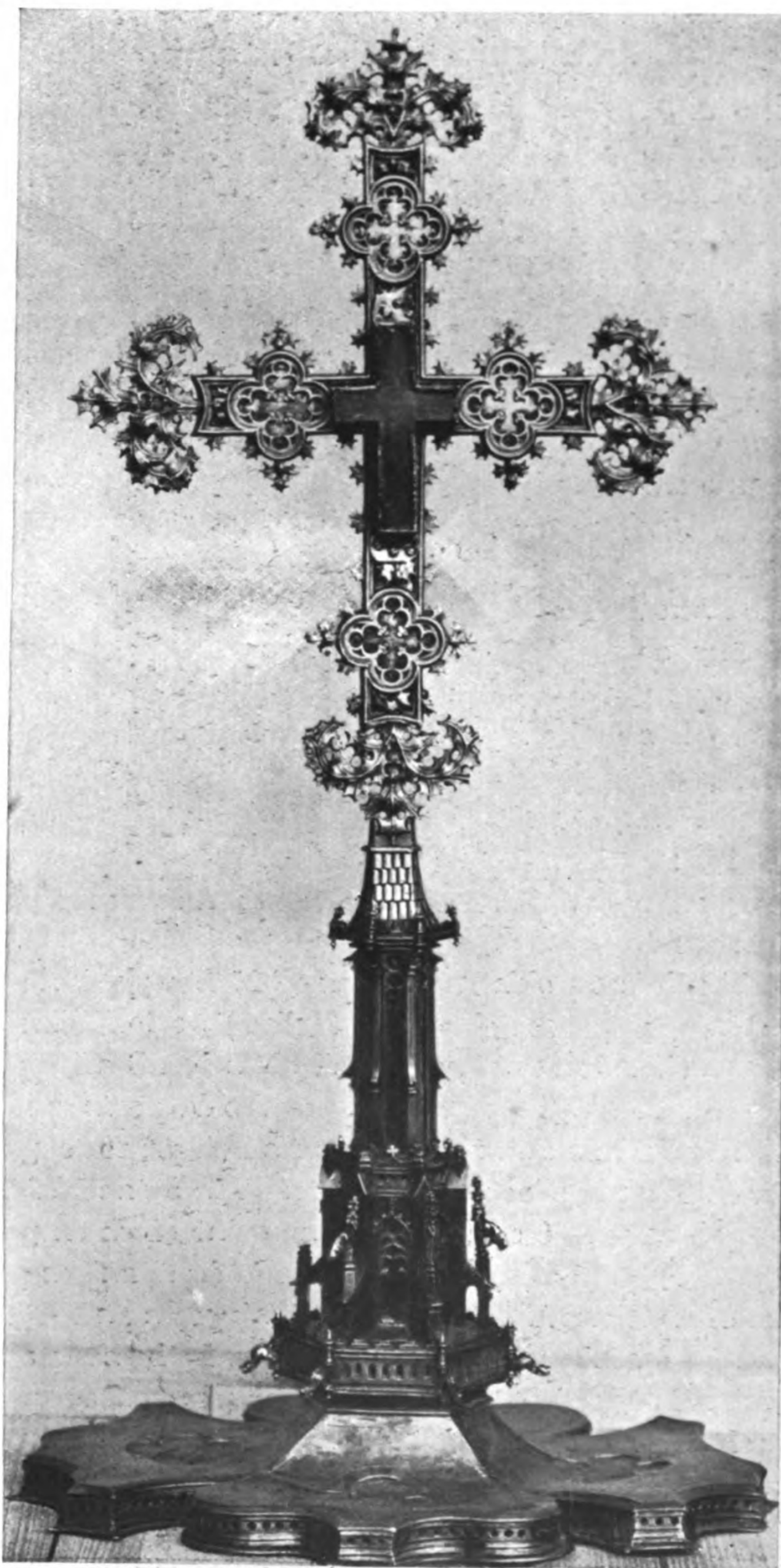

Fig. 78: — Vera-Creu del Convent de l'Ensenyança, de Barcelona

amb nu poligonal ornat de rombes, que dóna el punt de partida de tres branques: la del mig destinada a sostenir el reliquiari, en forma de templet hexagonal rematat amb pinacle i creu flordelisada amb Crucifix; les laterals destinades a sostenir dos àngels amb llibres a les mans. El reliquiari té dues cares, l'anterior i posterior, amb vidres que permeten veure les santes relíquies; les altres vénen ornades per plaques d'esmalt translúcid on apareix una mitja figura de Santa Margarida, un escut format per bàcul amb tovallola i una ferradura, i dos àngels. En el peu hi ha en tres dels lòbuls unes plaques, ara sense color, on hi va el Crist *in Sede* i escut d'armes d'arbre, Sant Pere i empresa de campana, i Sant Pau amb armes de torre (núm. 51, mid. 53 centímetres alt.) Aquest reliquiari té certs punts de contacte amb la custòdia de Tronchon, que se sap que fou obrada a Morella [1], podent com aquesta haver pos-

(1) *L'Orfebreria en l'Exposició de Saragossa*, p. 9.

Fig. 79. — Vera-Creu de l'Espluga de Francolí (revers)

Fig. 8 . — Creu-reliquiari de la Catedral de Girona

seït viril al cim, en lloc de la creu (fig. 77).

El convent de l'Ensenyança de Barcelona té una Vera-creu, feta segons els models usuals de nostra terra, amb gran creu, portant al mig la *theca*, posada aquella sobre un peu. Aquest apareix ornat amb recursos arquitectònics, formant respatllers i gàrgoles i pinacles elegantíssims. La creu va guarnida de bells escardots en els extrems i de frondes d'aquesta planta en totes ses arestes, no mancant-hi quadrifolis ornamentats amb trepadures cegues que ressalten sobre esmalt blau, que també ocupa tots els plans. En el peu, de garrit perfil crucífer, té uns quadrifolis amb esmalts, on hi ha el naixement de Crist, Sant Bernat de Claraval i Sant Esteve, un escut de torre d'or sobre atzur i un ocell a manera d'oca blava sobre plata. La marca barcelonina en dues ratlles, indica prou bé la ciutat on fou produïda una tan notable peça d'orfebreria (núm. 181; té 570 × 255 mil·límetres) (fig. 78).

La Catedral de Tarragona té una rica Vera-Creu amb l'anvers ornat de vint i quatre pedreries i vidrots i una àgata de tres capes romana, representant un guerrer romà; l'altra cara porta els símbols dels Evangelistes voltant la figura del Pantocrator, tot fet en gran relleu i ardidament cisellat en plata. El contorn general de tal peça és feixuc, però no pas desproveït de gràcia. No conserva pas l'antic peu (núm. 102).

La parròquia de l'Espluga de Francolí en té un exemplar pediculat, que cal suposar de dues èpoques, ja que la placa o solera és diferent de la creu i tija, que són per figurar entre les obres del segle XV. Aquesta darrera té un nu format per sis botons lobulats i amb imatges esmaltades. També hi ha esmalts en els quadrifolis que duu la flordelisada creu, en els de davant el pelicà, la Verge, Sant Joan i Sant Jordi; al darrera hi ha les representacions dels Evangelistes (n. 92; mid. 55 × 27 centímetres) (fig. 79).

La Catedral de Girona posseeix una creu reliquiari (Mid. 243 × 163 mil·límetres), flordelisada, que en sa part anterior, junt amb el Crucifix que en ses línies generals és ben gòtic, i porta dues *theques*, la una al mig de la creuera, l'altra

més amunt, proveïdes de cristall. L'ornamentació de tot el que és d'argenteria és senzillíssima, plana, amb sos burilats, entre els quals ressalta la lletra B. En el revers hi ha cinc relleus (fig. 80).

A Sant Joan de les Abadesses es pot veure altre petit reliquiari del *Lignum Crucis* fet d'argent daurat i ornat de perles. Els caps de la creu són floronats, notant-se com la peça central de l'anvers pot obrir-se per deixar veure la relíquia, que així quedava sota el Crucifix. El peu és de sis lòbuls amb bells dibuixos burilats (Mideix 175 × 85 mil·límetres). Se diu si aquesta joia antigament portava l'escut de l'abat Arnau Vilalta, ço que la faria acostar als començaments del segle XV, cosa per altra part no disconforme amb el seu caràcter i gentilesa (fig. 81).

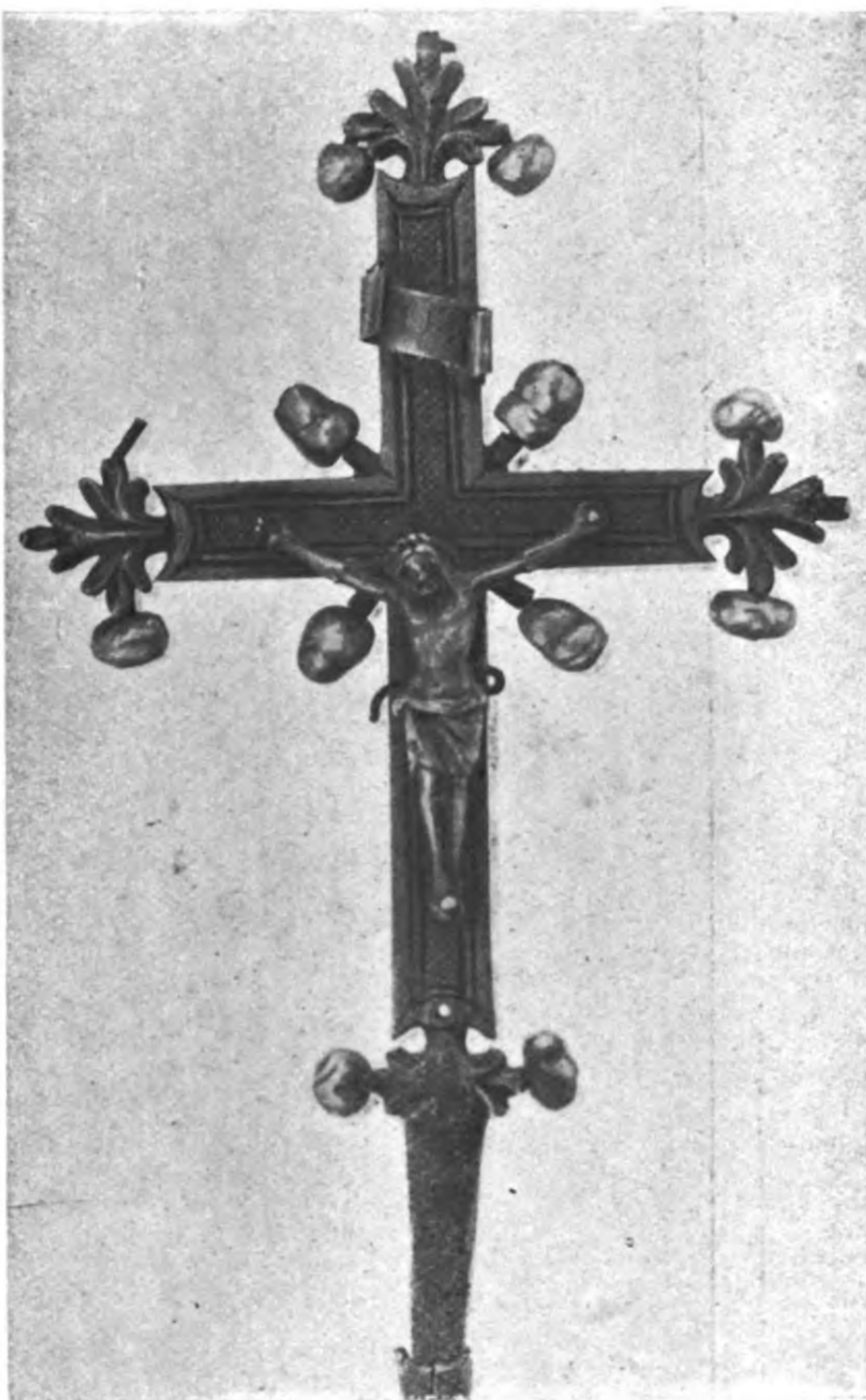

Fig. 81. — Creu-reliquiari de Sant Joan de les Abadesses

En l'església d'Anglesola pot trobar el visitant una ben curiosa Vera-Creu de doble travesser, que apar datar de la quinzena centúria. És de contorns carrats, però ornats amb cresteries i frondes de tot caràcter gòtic. En l'anvers hi ha dues theques per a les relíquies, quedant els plans amb burilats d'ornat amb foliacions. El peu que alça aquesta interessant custòdia no pertany pas al temps a què fa referencia la part descrita.

La Catedral de Vich que té un *Lignum Crucis* de mida excepcional, que es diu que fou provat per foc, del qual no és pas ben clara la procedència, avui del tot desproveït de argenteria; durant el segle XV es pogué mostrar enriquit i magnificent. Per les notícies dels vells inventaris d'aquella Seu podem imaginar-nos-el, pesant no menys de vintiquatre marcs d'argent, amb la creu del Sant fust a posta per ser treta. Aquesta tenia un àngel al cim i altres dos en els braços. El nu devia ser esplèndid, ja que tenia esmalts de les armes del capítol i les imatges de Nostra Senyora, Sant Pere, Sant Pau i Sant Andreu, dins tabernacles o capelletes. El peu tenia un Crist crucificat en camp esmaltat, bases de plata daurada amb dragonets i sis piràmides o pinacles amb àngels sota templets, aquestos acostats al lloc central d'on s'alçava la tija i pom. En un prin-

Fig. 82. — Vera-Creu de la Catedral de Tortosa (anvers)

Fig. 83. — Vera-Creu de la Catedral de Tortosa (revers)

cipi apar que la creu duia també esmalts dels Quatre Evangelistes, havent-n'hi tres més en el peu amb quarters de lleons i escacs [1].

A la parròquia de Sant Pere de Ribes hi ha un reliquiari de la Vera-Creu amb una peça més antiga que el restant, corresponent al segle que ens ocupa, formant com un pinacle o agulla amb tres cossos sobreposats, ornats amb finestrals i elements arquitectònics. Evidentment aquesta part devia pertànyer a una joia de bon gust admirable.

A més d'aquestes creus-reliquiers, el segle XV en presentà algunes purament destinades a servir d'ornament a l'altar i per això eren pediculades. L'inventari dels béns del Rei Martí, de 1410, parla de *una creu dargent petita ab son peu dargent blau* (potser diria *blanc*), *en algun lloch daurat ab senyal reyal e de Aragó* [2].

És molt especial que siguin tant poques les creus d'altar que han arribat fins a nostres dies, sense haver estat modificades per contenir també el reliquiari amb la relíquia de la Creu, fixat en elles amb millor o menor respecte a les exigències del bon gust.

La Catedral de Tortosa en té una que resulta ser cosa certament excepcional i inusitada, i que s'ha d'atribuir a l'art italià, donant lloc a pensar-ho no sols la forma general d'aquesta peça d'orfebreria, sinó fins les coloracions dels esmalts. La part superior o sia la creu duu els quadrifolis en els extrems, prescindint del tot de les flors de lis, per resultar trevolada. En la part del Crucifix, que va en tres claus i té subpedani, hi ha al mig, en placa octilobulada, el Pantocrator voltat d'aurèola d'àngels, posat amb tot honor en cadira de majestat. En els quadrifolis es dibuixa un àngel, la Verge i Sant Joan en actitud trista tal com pertoca als que acompanyaren el Redemptor en el Calvari, i Sant Pere, en més de mitges figures dins medallons circulars. En el revers, en les plaques quadrifoliades, s'hi reconeix les representacions dels quatre escriptors evangèlics, i en la central l'anyell de Déu amb sa banderola crucífera. Els plans de la creu van revestits d'esmalt amb floronets i quadrifolis, contenint figuretes de Sants, reconeixent-se'n tant sols en el revers set de diferents. Al mig de cada un dels braços de la creu, en la part que hauria de ser llisa hi ha uns lòbuls que fan l'efecte de resultar un record d'un nu o de les expansions dels quadrifolis en les creus flordelisades. El peu és compost d'una plataforma de forma floronada quant a sa superfície o planta, sostenint cada una de les seves expansions un lleonet i essent aquestos en nombre de vuit. El pla resulta a dues represes o graons que van enriquits amb plaques quadrifoliades d'esmalt, alçant-se de la secció inferior uns baldaquins amb pinacles que antigament podien soplujar figuretes de Sants. Del mig s'alça la tija quadrangular, amb nu de perfil també quadrat que sosté uns lleonets. Sobre la tija hi ha un capitell florejat, amb son plinte, al damunt del qual hi ha sis lleonets, clavant-se entre ells la creu ja des-

(1) A. C. V., Armari de Tresoreria, inventaris A, B, C, D, E.
(2) Edició *L'Avenç*, p. 35.

crita i partint-ne també dues branques que aguanten belles escultures de la Verge i Sant Joan, que així queden constituint un Calvari amb la creu i el Crucifix. El conjunt, que és riquíssim, té uns 66 centímetres d'alt, lluint-hi extraordinàriament les coloracions dels esmalts que abunden per tot. Allà un blau lapis opac, altre blau translúcid, un altre celest i un roig opac, altre moradenc translúcid, igual que un verd i groc, quedant encara un verd intransparent. En el peu es veu l'escut format per vuit pans d'or, del Bisbe Cardenal Oth de Moncada, qui costejà aquesta joia (1415-1473) [1] (figs. 82 i 83).

A Núria hi ha altra creu pediculada, feta d'estany, que ha estat objecte d'una tradició relacionada amb la troballa de la imatge de la Mare de Déu de les muntanyes pirenenques. Avui aquesta creu, ficada dins feixuga muntura de plata, quasi no és visible. Es fosa i té en son anvers, dintre quadrifolis, els símbols dels Evangelistes. El peu sisavat porta en petit relleu ornamentació i figures entre les quals hi és ben coneixedora la Verge amb son Fill mort posat sobre la falda. (Té d'alçada 32 centímetres.) Aquesta creu anava antigament enriquida amb pedreries o imitacions d'aquestes, restant-ne encara alguns detalls.

IX

Entre la documentació que pertocant a creus processionals coneixem del segle XVI, hem de posar en primer lloc la que fa referència a la creu d'or o major de Girona. L'argenter barceloní Pere Joan Palau va fer el *designe de pictura*, obrant-la en companyia dels argenters Jeroni Antoni Coll i Joan, fill d'aquest. El contracte fou fermat als 30 de gener de 1503, contenint entre les coses que es puntualitzaren, que «los trossos dels coers qui van dels florons fins al crucifix seran ab aquelles letres gregues segons es en dit designa». Els argenters citats s'encarregaren de fer «les obres ymagens, smalts é totes altres pesses». La creu havia de pesar de deu a deu i mig marcs d'or fi; el pom o llanterna de divuit a vint marcs de plata ben daurada. Es donà als orfebres nou ducats per marc d'or obrat, i cinc i mig per marc de plata ja daurada, amb l'entès que se'ls proporcionarien els metalls i la pedreria que s'hi volgués afegir. L'última clàusula del contracte a l'especificar que «lo dit palau promet e conve de no dexar la dita obra, ans de present metre mans en aquella e continuarla ab tota diligencia», apar indicar que a l'argenter barceloní, més que als Coll, és deguda la obra. Als 8 d'octubre de 1507 la creu era acabada; a 28 de gener de 1507, els Coll, en representació del Palau, trameteren la joia, que fou assajada resultant bé i segons els pactes. Aleshores es féu el complement de les 299 lliures, 14 sous,

(1) Segons nota que devem a Mossèn Eduard Solé, de Tortosa, fou aquesta joia construïda per un tal Bernat Santalínea, qui firmà àpoca, als 20 de març de 1428, pel preu de 165 lliures barcelonines de tern, pesant 23 marcs i 3 unces i mitja.

4 diners, que se trobà que costaven les mans. Resultaren esmerçades 83 unces d'or i 253 de plata daurada, sense comptar-hi les perles [1].

En Gabriel Bonet, argenter de Cervera, als 12 d'agost de 1505, tractà fer una creu per a la confraria dels peraires i teixidors de Santa Coloma de Queralt, obra que en 1501 havia ja estat encarregada a altre cerverí, dit Francesc Penyes [2].

En 1510, als 23 de febrer, l'argenter vigatà Marc Polo concordava amb els parroquians de Granollers de la Plana sobre fer una creu de plata daurada «de la obra e forma que es feta e obrada una creu de la sglesia de Sant Andreu de Gurb». Això pot donar a entendre que dit Polo també havia feta la creu de la parròquia darrerament citada. Havia d'estar llesta la de Granollers ans dels finals de juliol, tractant-se a nou lliures i cinc sous per marc si la volien blanca els parroquians; a deu lliures i deu sous si la desitjaven daurada [3].

L'any següent, als 17 de setembre, l'argenter perpinyanenc Agustí de Agosti, enviava 79 lliures a l'argenter d'Illa, Gradafre, que s'havia encarregat de fer el peu (serà el pom) d'argent de la creu grossa d'Illa [4].

En Pere Miquel Carbonell, argenter d'Olot, als 12 de març de 1513, cobrà per fer la creu de Santa Margarida de Bianya.

De nom castellà és l'argenter de Perpinyà Gonsalbo de Carmona, que, a 12 de setembre de 1515, tractà l'obra d'una creu d'argent per Santa Maria de Baixàs, posant-hi personatges, claraboies, pilars i obradura d'esmalt, fent-la a la manera i millor, que la creu d'Apià, a 5 lliures per marc, devent remetre-la daurada ans de quatre mesos [5].

D'en Guerau Ferrer, de Barcelona, molt renomenat en el seu temps com a orfebre de mèrit, sembla que es pot dir que en 1515 féu una creu dita de Torroella per la Catedral de Barcelona. A 26 de novembre de 1533 encara se li donava un riell d'argent a obs de la creu nova [6].

Mestre Gabriel Comalada, també de Barcelona, als 5 de gener de 1521, es comprometé a fer una creu d'argent per Sant Julià i Sant Martí de Riudeperes, de pes de sis marcs, com la de Sant Vicents de Malla, amb quatre braços de plata, però la guaspa, pom i canó de coure daurat, a onze lliures cinc sous cada marc de plata i quatre lliures, quatre sous per marc d'or i coure, que devia fer cosa de altres tres marcs. Devia estar per Corpus del dit any [7].

El barceloní Pere Camps, pel preu de 68 lliures, 12 sous i 6 diners, treballà en 1523 una creu processional de plata per Mediona i Sant Joan de les Cònies [8].

(1) ENRIC CLAUDI GIRBAL: *Revista de Gerona*, Any VII, n. 6. — Arxiu Capitular de Girona. Repostori folis 441 i 442.
(2) A. DURAN: *Orfebreria*, p. 35.
(3) C. F. de Vich: Caps. Matr. i Concord. B. DE PRAT.
(4) Arx. Pyr. Orient. G. 790.
(5) Arx. Pyr. Orient. G. 725.
(6) Arx. Cap. Barc., *Sagristia*, 1515-17, fol. 38 i 1533-95, fols. 65-66.
(7) C. F. Vich, *Concordies* de SALVI BEULO.
(8) JOSEP MAS: *Lo Pensament Català*, II, ns. 36 i 37.

En Joan Nebot, argenter de Barcelona, des de 3 d'agost 1535, fins a juliol de 1543 cobrava diferents partides per una creu a obs de la Catedral de Barcelona [1].

Mestre Pere Navarro, argenter, fill de pares valencians, establert a Vich, als 23 de febrer de 1538 concordava sobre fer una creu d'argent, de pes cosa de deu o onze marcs, per a Sant Andreu de Tona, feta a manera de la de Malla poc ha al·ludida en altre document. Havia de quedar llesta a finals de setembre comptant-se a onze lliures per marc, donant-se-li el metall [2]. Anys després, en 1543, als 20 de maig, s'encarregà de fer altra creu, semblant a la del monestir del Carme de Vich i de pes sis marcs, per a la parròquia de Folgaroles. Havia de portar quatre esmalts en cada faç, ser daurada dels plans i estar llesta a mitjans d'agost. Se fixà el preu a 64 lliures, a raó de 10 lliures, 13 sous, 4 diners, per marc. A 31 de maig de 1544 la creu fou remesa, cobrant-ne 77 lliures, vint sous i quatre diners [3]. A 26 de gener de 1544 s'avingué sobre fer una creu per a Sant Martí Sescorts, de pes 5 marcs poc més o menys, a raó de vuit lliures i quinze sous per marc [4]. A 1 d'agost del mateix any encara emprenia una creu per a Balenyà, de pes sis marcs i mig fins a set, ben daurada, a manera de la creu de Seva, pagant-se-li a deu lliures i mitja per marc [5]. Pels efectes trobats en son obrador en 1548 a principis de març, quan morí en Pere Navarro, es pot dir que seria artífex que hauria obrat encara altres creus processionals [6].

Són diverses les creus que degué fer l'argenter Sebastià Roure, alias Sitjar, que segons consta, des de Barcelona se traslladà a Vich diferents vegades per tractar aquelles a obs de les esglésies del Bisbat ausetà. A 19 de novembre de 1557 s'avingué per fer la de la Confraria del Cos de Jesucrist de la Catedral vigatana, marcada a Barcelona, de setze marcs de pes, a vuit lliures per marc [7]. Una vegada llesta en 1559, costà 120 lliures i 4 sous [8]. En 1559 havia feta una creu per a Sarrià [9].

En Pere Parers, oriünd de Centelles, establert ja a Vich als 6 de desembre de 1560, tractà una creu per a Castelltersol, a nou lliures i 10 sous per marc, podent fer-ne fins a quinze [10]. Als 10 de gener de 1568, concordà fer altra creu per a Sant Martí d'Aiguafreda, a raó de nou lliures i tres sous per marc, devent pesar-ne de set a set i mig, fent-se de la forma de la citada de la Confraria del

(1) Arx. Cat. Barcelona. *Sagristia*, 1535-37, fol. 76; id. 37-39, fol. 18; 1541-43, fols. 15-17; id. 41-43, fol. 63; id. 43-45, fol. 15.
(2) C. F., Vich, *Caps. Matri.*, SALVI BEULO.
(3) Id., *Manual* de SALVI BEULO.
(4) Id., *Manual* de SALVADOR JUNYENT. — A casa seva hi foren trobats vuyt *florons*, dos *daus*, vuyt *evangelistes*, *lo crucifix* y *la maria*.
(5) C. F., *Manual* de SALVI BEULO.
(6) Id., *Inventaris* de SALVADOR JUNYENT.
(7) Id., *Capítols Matrimonials* de SALVI BEULO.
(8) Id., *Manual* de GASPAR BENET PRAT, 20 març 1559.
(9) Id., *Manual* de GASPAR BENET PRAT, 6 desembre 1560.
(10) Id., *Manual* de GASPAR BENET PRAT.

Cos de Jesucrist establerta a Vich [1]. També féu la de Vilalleons, a raó de nou lliures i deu sous per marc, devent fer-ne cosa de setze o disset. Els pactes foren firmats a 10 de gener de 1568, quedant llesta ans de Pasqua [2]. Amb data de 25 de març de 1569, s'entenia amb els prohoms de Ripoll per altra creu de 8 a 9 marcs a raó de 9 lliures i mitja per marc daurat i obrat, però proporcionant-se-li l'or. La llanterna seria amb *pilaria y sis apostols o personatges* tots corporis; sobre dels pilars ha de posar un gall [3].

D'en Pere Salís, també de Vich, sabem notícies referents a creus des de 1567. A 10 de juny de dit any feia acord amb els obrers de la parroquial de Santa Eugenia de Berga sobre construir-ne una de 15 marcs a nou lliures i 10 sous, que devia quedar finida ans del següent principi de Quaresma [4]. Aquesta creu degué agradar ja que serví de model per a la obra de la de Santa Maria de Besora, que tractà el mateix Pere Salís a 8 de desembre de 1581, devent fer vuit marcs, a nou lliures i estar enllestida ans de Pasqua [5]. A 28 de desembre de 1583, els parroquians de Sant Andreu de la Bola citaren la de Besora com a patró per fer la creu que dit argenter amb ells contractava [6]. A 22 de gener de 1584 el rector i obrers de la parròquia de Malla, no contents de tenir sa creu amb canó, guaspa i pom d'aram daurat, tractaren fer-los de plata blanca. A això es refereix el tracte en què es parla de fer el peu amb sa llanterna amb figures i pilaria necessària, de pes de 4 a 4 i mig marcs, a 8 lliures 14 sous, devent enllestir-se ans de la vinent setmana de passió [7]. Encara a 12 d'abril de 1586 concordà per fer altra creu amb sa llanterna per a Sant Pere de Cabrera, que costà 62 lliures 11 sous, pesant 6 marcs 6 unces i 6 argens al donar-se per llesta a 18 d'octubre de dit any [8], i a 1 de febrer de 1589 féu bases per a la creu processional de Santa Cecília de Voltregà [9], amb llanterna, costant a 9 lliures per marc, cosa de 70 lliures i devent ser acabada ans de Sant Miquel de maig.

Mestre Joan Font, altre argenter de Vich, a 18 de desembre de 1568, concordà per fer una creu d'entre vuit i nou marcs per a la parròquia de Valldeneu, enllestida ans de Pasqua, a raó de vuit lliures per marc [10]. A 26 de febrer següent n'emparaulava altra per Vespella, de 5 marcs a 9 lliures i 15 sous el marc devent ser acabada ans de la setmana santa [11]. Aquest argenter també, a 28 de març de 1569, se comprometia a fer la de Sant Genís d'Orís, a deu lliures cada un dels vuit marcs que podia pesar [12]. No tardà a començar la de Corcó, ja que sabem

(1) C. F. de Vich, *Concordies* de GASPAR BENET PRAT.
(2) Id. id.
(3) Id. id.
(4) Id. id.
(5) Id. id.
(6) Id. id.
(7) Id. id.
(8) C. F., *Manual XXXIX y XL* de JOAN TORRA
(9) Id. *Inventaris* de ENRIC ARGEMIR.
(10) Id. *Concordies* de GASPAR BENET PRAT.
(11) Id. id.
(12) Id. id.

que fou per ell tractada a 9 lliures per marc, segons escrit de 27 de febrer de 1570 [1].

En Lluís Cucurella, de Manresa, a 6 de gener de 1572 féu tracte per completar amb pom i fer els adobs necessaris de la creu processional de Sampedor, feta ja quasi dos segles abans [2].

De l'argenter cerverí Llorenç Domènech se sap que, pels anys de 1575, féu quatre creus processionals, tres d'elles per a confraries de sa població i l'altra per a la parròquia de Frexanet [3].

El vigatà Antoni Ballès, a 9 de gener 1574 tractà fer una creu d'argent blanc per a Sant Vicents de Torelló, semblant a la de la parròquia de Sant Feliu de Torelló, de pes 6 marcs, costant 73 lliures [4]. Pel principi de novembre del mateix any estava pagada aquesta obra. A 13 de març de 1574 concordà sobre fer la creu d'argent de Sant Marcel de Sederra, de plata blanca per l'estil de la de Vespella que ja hem vist que féu En Janot Font. Se fixava que pesaria 4 marcs, a 10 lliures per marc [5]. En 1583, a 26 de novembre, feia convinença amb el rector i obrers de Sant Martí de Sentfores sobre fer una creu de catorze marcs, a raó de nou lliures i 5 sous, semblant a la de Taradell, *ab sas linternas* [6]. A 31 d'octubre de 1584 havia ja tractat la creu de l'Estany, a compte de la qual rebia 50 lliures [7]. A 30 de novembre de 1585 li fou encarregada la fabricació de la creu de Sant Martí de Sobremunt, que devia quedar enllestida ans del 15 d'abril pròxim, essent de plata blanca, com la de Sant Esteve de Vinyoles, que aleshores l'argenter Ballès estava ultimant. La de Sobremunt no podia passar d'un valor de 50 lliures [8]. Als 14 de març de 1586, el mateix se comprometé a fer la creu de Santa Coloma Sasserra, pel valor de 100 lliures, a 9 lliures, 10 sous per marc. Als 6 de juny de 1587 se feia àpoca final en aquest contracte [9]. Sabem també que a 10 de juny de 1586 se feia còmput darrer de les 143 lliures, 7 sous, 6 diners, que costa la creu de Calders, convinguda a 4 de maig de 1585 [10]. Altra convinença de 28 de febrer de 1587 dóna notícia de com també aquest argenter féu la creu de Sant Genís d'Orís, que podia pesar uns deu marcs i es pactava a raó de nou lliures cada marc [11]. També a 3 de setembre de 1587 convenia per fer la de Santa Maria d'Oló, cobrant, a 3 de febrer de 1588, la quantitat de 33 lliures 13 sous [12]. La llanterna devia ser com la de Santa Eulària de Riuprimer [13]. A 30 de desembre de 1587 cobrava 137 lliures, puix havia

(1) C. F. de Vich, *Manual IX* de JOAN TORRA.
(2) A. DURAN: *Orfebreria*, p. 36.
(3) ANTONI VILA, Pvre.: *Historia de Sampedor*, cap. XIII.
(4) C. F., *Manual* de BENET PUIG.
(5) Id. id.
(6) Id. *Concordies* de GASPAR BENET PRAT.
(7) Id. *Manual* XXVII de JOAN TORRE.
(8) Id. id. XXXVIII.
(9) Id. *Protocol* de JOAN VINYES.
(10) Id. *Manual* de MONTSERRAT PRIXANA.
(11) Id. *Manual* d'ENRIC ARGEMIR.
(12) Id. *Protocol* de JOAN CODINA i JOAN VINYES.
(13) Id. *Capítols Matrimonials* de JOAN CODINA.

acabada la del monestir de l'Estany [1]. Amb data de 30 de juny de 1589 s'avenia En Ballés a fer altra creu pels frares Dominics de Vich, a obs de la Confraria del Roser, podent fer de dotze a catorze marcs, a raó de nou lliures cada un [2]. Finalment, a 3 d'octubre de 1599 es comprometia a fer-ne una per a Santa Eulària de Gironella, Bisbat d'Urgell, podent fer cosa de 12 marcs i mig, a raó de 10 lliures. Tindria *llanterna y figures en semblants creus posar acostumades* [3].

Era també de Vich l'Onofre Rafart, que, a 22 de juny de 1577, concordà amb els obrers de Sant Hipòlit de Voltregà, sobre fer una creu de plata, de 18 marcs, a 10 lliures, remetent-se-li una creu vella i havent de ser com la creu de Sant Feliu de Torelló, amb sa corresponent llanterna [4]. Amb els obrers de Santa Eulària de Riuprimer feia reconeixement als 24 de desembre de 1584, de haver rebudes 20 lliures per una creu que tenia en obra [5] i a 19 abril de 1585 n'acceptava trenta més per comput final [6].

El tarragoní Pere Coloma, en 1578, fabricà una creu per la Confraria del Santíssim de Valls [7].

Mestre Joan Pere Pujol, perpinyaninc, a 3 de juliol 1589 s'avingué per fer una creu per a l'església de Sant Julià de Soler [8].

Mestre Pere Company, a 23 de gener de 1590 tractà fer la creu de Sant Martí de Sentfores, d'argent daurat. Era argenter que per algun temps residí a Vich. Devia ser com la de Santa Eulària de Riuprimer, trets certs defectes, aprofitant part d'una creu vella i corregint-ne les imperfeccions. Se li daria 26 lliures i havia de quedar llesta en el dissabte dels Rams, fent-se-li remissió dels materials i dels colors que serien menester per encarnar les figures. Als 9 de maig, se cancel·là el tracte. Sembla que es pot entendre que es tractà del perfeccionament de la creu feta per Antoni Ballès [9]. Sis dies després, o sia als 29 de gener, se comprometé a fer una creu processional per a Sant Esteve de Vilacebrú, ans de Cincogesma, devent pesar 5 marcs a raó de 9 lliures i 10 sous [10].

El barceloní Jeroni Balle o Batllès en 1591 féu la creu de Castellgalí, valent 67 lliures i 4 sous, comptant per les mans un preu de 21 lliures i 15 sous [11].

L'argenter manresà Antich o Anton Lloreda, a 20 març de 1597, concordà per l'obra de la creu de Massana, encara existent, de 9 marcs de pes i feta segons la que tenien els frares Predicadors de la Ciutat. A 5 març de 1598, s'avenia per treballar altra creu de tretze marcs per Navarcles; i, a 28 maig

(1) C. F. de Vich, *Manual* de JOAN TORRA.
(2) Id. id.
(3) Id. *Concordies* d'ONOFRE CALVET.
(4) Id. *Concordies* de GASPAR BENET PRAT.
(5) Id. *Manual* de JOAN TORRA.
(6) Id. id.
(7) Nota comunicada per D. Fidel de Moragas.
(8) Arx. Pyr. Orient. G. 878.
(9) C. F., *Manual* de MONTSERRAT PRIXANA.
(10) Id. id.
(11) ANTONI VILA: *Gazeta Montanyesa*, febrer de 1913.

de 1598 feia tracte per altra peça semblant que tindria llanterna amb imatges i valdria unes 75 lliures (1).

De l'Andreu Cucurella, també manresà, se sap que, a 7 octubre de 1599, féu compromís per la creu de la parròquia del Vilar, de 8 marcs de pes, obra per sort existent (2).

El vigatà Salvador Sala àlias Serrarols, a 24 de gener de 1598 féu tracte per a la creu de la Mora, de cinc marcs i mig de pes, a nou lliures i mitja. Tindria llanterna i devia quedar acabada ans de Pasqua (3).

X

La documentació anteriorment citada permet establir una classificació entre la gran multitud de creus d'argenteria que ens són conegudes.

La creu d'or de Girona, començada en 1503 i acabada tres anys més tard, introdueix un nou tipus que tingué ben poca requesta, amb tot i sa bellesa. Ella prescindeix dels caps flordelisats, sembla que pretengui en tot introduir novetats, al combinar uns florons estrellats de vuit puntes terminades en poms i acabats en unes pinyes de perles. El pom és arquitectònic de dos cossos en pinacle ple d'agulles i arcs botants, entre els quals hi ha capella amb dotze santets, sis a cada cos. Sota el pom hi ha unes aplicacions de bellíssims escardots (figs. 84, 85 i 86).

L'esmalt avalora en gran manera aquesta creu magnífica, donant un dels primers assaigs del procediment que és anomenat *pintat*, fent superposicions de color, encara que sigui en alguns tons translúcid. En un floró del darrera el cap de Jesús hi ha el monograma IHS i en els medallons dels extrems el pelicà, la flagel·lació, el camí d'amargura i l'oració a l'hort. Els florons, com el Crucifix, duen esmalt no ja en superfície plana, com se veu en els llisos de la creu. En la cara posterior hi ha el nom de Maria, l'Assumpció, l'Adoració dels Reis, el Naixement de Crist i l'Anunciació, anant l'escultura de la Verge igualment esmaltada. Els colors són un roig i verd de gran trasparència, un blau quelcom opac, tocs de blanc i or. Les plaques amb històries són de camper vermell, s'hi donà després el verd i el blau, posant-se al damunt el blanc i l'or, essent de notar que les cares tenen per fons el blau, donant el clar-obscur amb el blanc posat amb habilitat extraordinària. És també digne d'esment que el mantell de l'estatueta de la Verge va en blau amb tocs al buril perquè deixi sortir l'or del fons i formi un estofat esplèndid. La marca, en trifoli, és la gironina. (Mid. 1'60 × 0'63 metres).

(1) JOAQUIM SARRET I ARBÓS: *Art i Artistes manresans.*
(2) Id. id.
(3) C. F. de Vich, *Concordies* de CALVET.

Fig. 84. — Creu de la Catedral de Girona (anvers)

Fig. 85. — Creu de la Catedral de Girona (revers)

Un inventari de 1588 la descriu en aquests termes: «Item sa llanterna ques de plata sobredaurada y es de la creu de or, que pesa vint y vuyt marchs justos, y te los dotze apostols y sis angels en lo enrededor. Item la creu de or ab lo basto de dintre ab una Nostra Senyora que te un Jesus a la part squerra de una part y Christo de laltre part, de or smeltats y dita Nostra Senyora te un ram ab quatre perles groses y a la peanya de Nostra Senyora hi ha un fil de perles en quey ha desanou perles entre grosses y xiques y als cantons dels tres brassos de la creu hi ha una pera de perles a cadahu dels brassos que pesa quinze marchs y una onsa [1].»

(1) *Revista de Ciencias Históricas*, III, p. 71.

La parròquia de Sant Esteve de Granollers del Vallès té una creu processional que ha de relacionar-se amb la gironina, podent-se fins atribuir a una mateixa mà, admetent no obstant que fou feta posteriorment a aquella. Els motius dels extrems dels braços són iguals, encara que la creu vallesana no tingui pas esmalts, sinó relleus que en la part del Crist són els símbols dels Evangelistes i capets de serafí en la de la Verge Maria. La llanterna o pom és arquitectònica, no tant gòtica com la gironina, però també amb ninxos, contraforts i pinacles, gàrgoles i dosserets i àngels. La marca és BJR, que pot fer referència al Pere Joan Palau, que aquí s'acreditià d'ésser un valentíssim cisellador, ja que d'aquesta mena de treball és la major part d'aquesta creu de Granollers (mideix 1'12 × 0'60 metres, número 144 de l'Exposició) (figs. 87 i 88). Malauradament

Fig. 86. — Pom de la creu de la Catedral de Girona

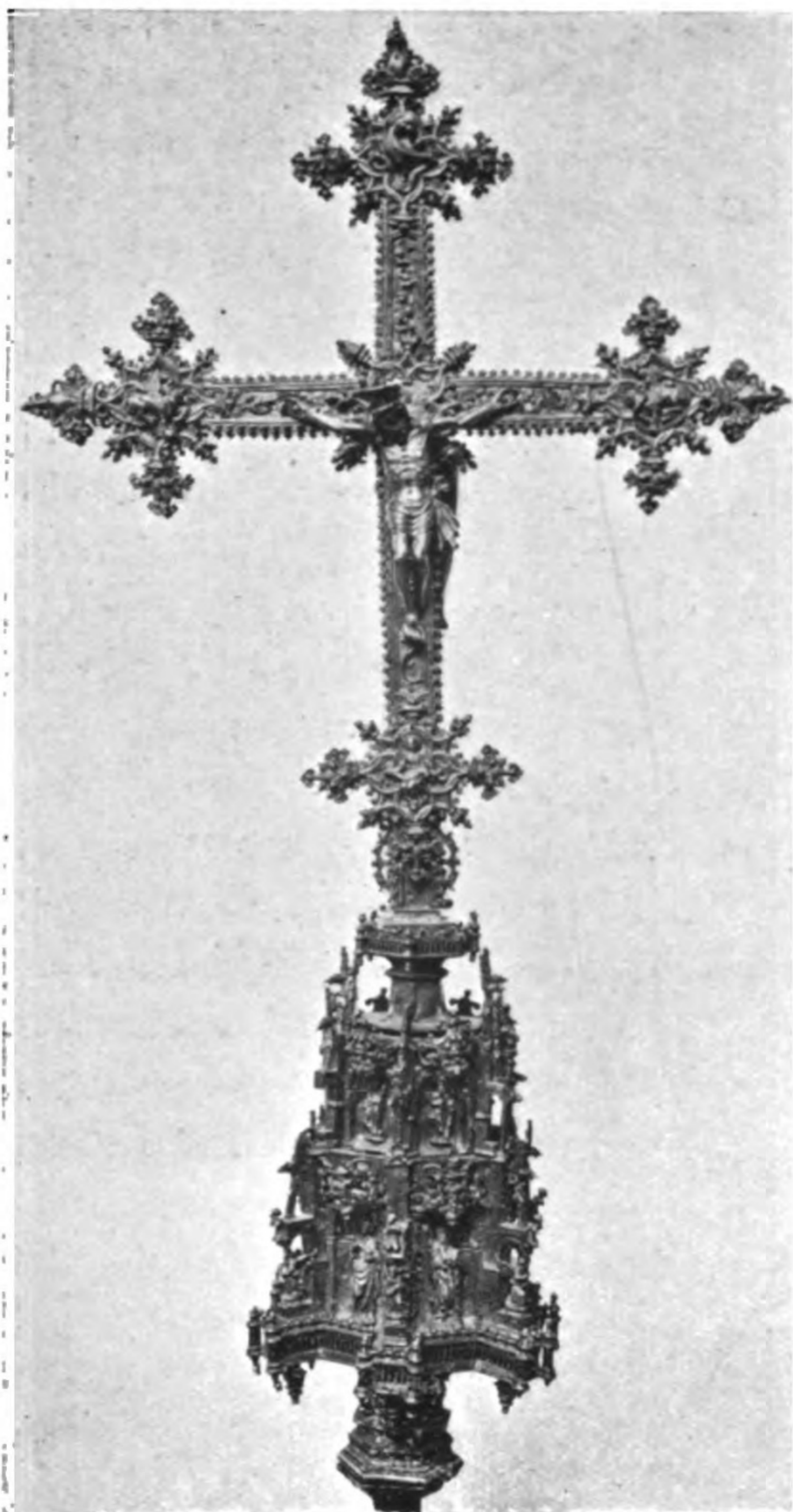

Fig. 87. — Creu de Sant Esteve de Granollers (anvers)

Fig. 88. — Creu de Sant Esteve de Granollers (revers)

no tenim dades que permetin puntualitzar quelcom més sobre això.

Aquestes dues creus, una del Museu de Barcelona (n. 215, mid. 50 × 36 centímetres) una del Seminari de Lleida (n. 116, mid. 65 × 33), una de la catedral lleidetana (n. 124, mid. 74 × 40 cm.), la de Poboleda (n. 105, mid. 97 × 45 cm.) i la de Llissà de Munt (n. 160, mid. 35 × 98 cm.) són quasi les úniques que cal citar del segle XVI, que com a guions processionals de fabricació catalana prescindeixin de la forma flordelisada, tan repetida en les altres creus. La primera és de fusta coberta de planxes de plata repujada, mostrant els caps com trifoliats i els plans coberts d'ornamentació foliada, no pas de vituperable gust, deixant uns quadrifolis en els quals hi ha els animals que simbolitzen els Evangelistes. No hi ha Crucifix ni cap altra imatge, essent el nu, petit i quadrangulat de secció, molt senzill (fig. 89). La marca [illegible] no dóna lloc a dubtar respecte a la població (Tarragona) on fou obrada aquesta creu. La segona, o sia la per-

tanyent al Museu del Seminari de Lleida, duu la marca que hem notat en la creu de Granollers que l'acredita de barcelonina. Sa forma és indescriptible, sols pot donar-se'n una idea dient que amb ella apar que l'orfebre pretengué imitar la disposició de les creus de cristall de roca amb sos cossos enfilerats en unes tiges que fan de sustentacle al conjunt. La de la Seu de Lleida dóna disposició encara més estranya, amb cossos i motlluratges posats els uns sobre els altres, enriquits amb peces d'aplicació i fullatges, medallons amb bustos i alguns més ninxos amb figures. El pom és tornejat amb altres aplicacions ornamentals saltant de l'una a l'altra motllura de les que ornen el nucli, posades aquelles formant trepats, de manera que la llum contribueixi a donar caràcter mogut al conjunt. Porta un escut amb porta flanquejada per dúes torres i un floró. En aquesta creu (figs. 90 i 91) ni en l'anterior res no s'hi troba que doni idea de la fermesa pròpia de les creus processionals, fent la darrera venir a la memòria les petites insígnies penjants i pectorals, de les quals sembla ser-ne una creixença o augment.

Fig. 89. — Creu del Museu de Barcelona

La creu de Poboleda és a nostre objecte ben interessant, ja que podem considerar-la, si no com a firmada, almenys amb certitud ben datada. Ve a donarnos una mostra d'estrany barroquisme i de gust especial, comprensible en un argenter que fugia de fer allò que feien els seus companys i anava insegur de com li resultaria l'obra que tenia entre mans. La creu té als extrems una espècie de quadrifolis voltats de poms floronats, anant sota d'ells unes planxes amb les representacions dels Evangelistes en l'anvers i uns caps d'àngels en la part on va la representació de la Mare de Déu amb el Nen als braços. El pom és en canvi de llanterna, gòtic, amb pinacles i contraforts. L'especialitat d'aquesta creu és no portar marca, a no ser que pogués considerar-se com a tal una T burilada, posada dins un oval i acabat son traç vertical amb punta, però deixant llegir: IOAN BONET, i la data 1589, que resulta incomprensible en un objecte que podríem pensar que té coses de ple segle XVII, ja que no es comprèn un tal gènere d'ornamentació pel temps que ens dóna la llegenda.

La creu de Llissà d'Amunt (n. 160) té més sobrietat. La forma és semblant

Fig. 90.—Creu del Museu del Seminari de Lleida (anvers)

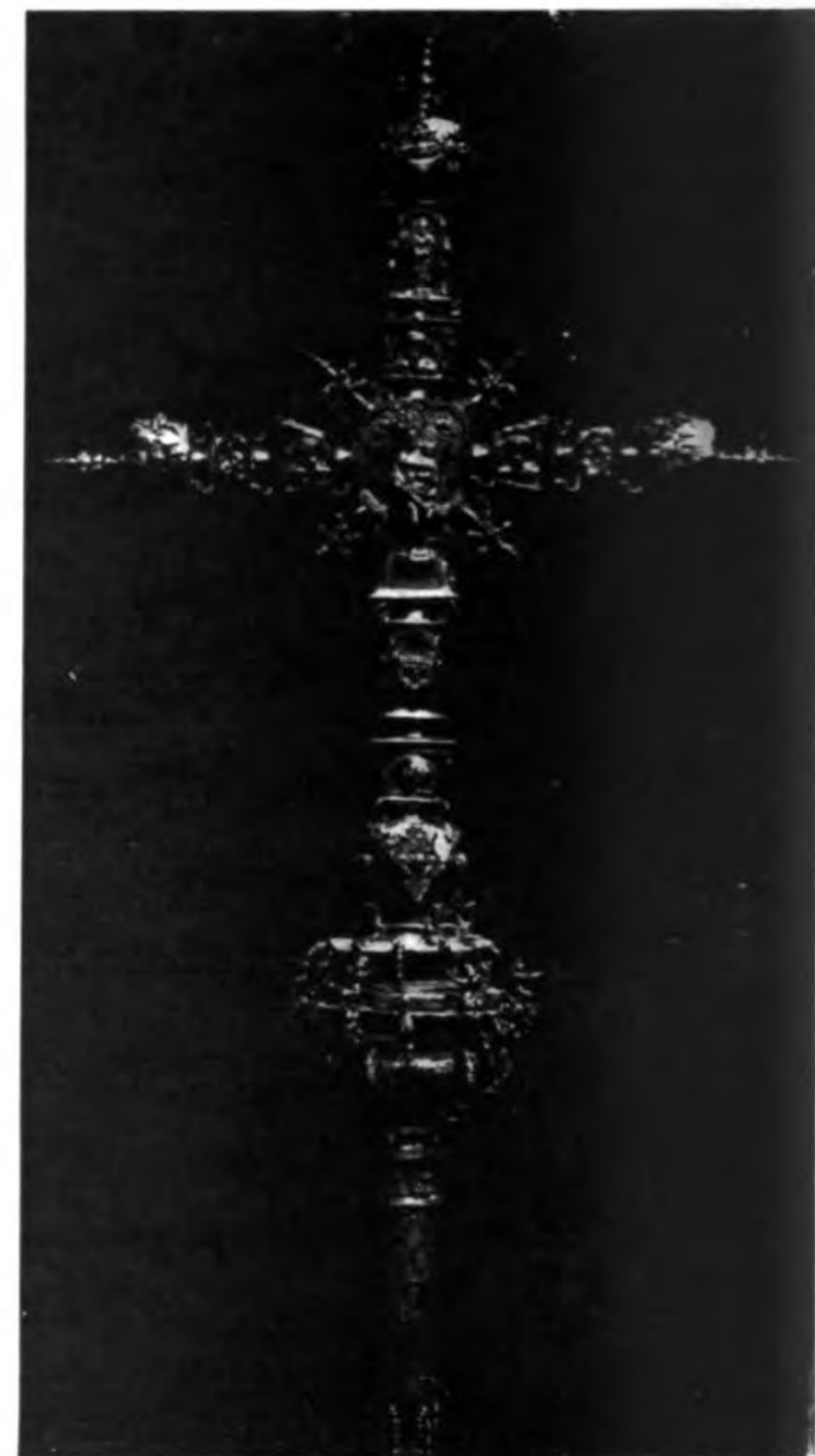

Fig. 91.—Creu del Museu del Seminari de Lleida (revers)

a l'anterior, quant a la disposició de la creu, que mostra en els plans bella ornamentació dins la manera de fer d'un artista neoclàssic. La marca sembla ser barcelonina. El pom, de caràcter gòtic flamigerat, porta sis ninxos amb belles figures de sants, essent de notar com al cim dels pinacles hi ha uns àngels ben graciosos. Tot en aquest exemplar és ben tocat i digne d'acreditar un argenter de bon gust i d'excel·lent manera d'executar. L'estil general correspon a ben entrat el segle XVI, havent-hi, com en la de Poboleda, una evident disconformitat d'estil entre la part superior i la inferior, encara que en aquesta una i altra parts siguin dignes d'un excel·lent artífex (fig. 92).

I aquí serà del cas consignar l'existència de la creu del Museu de Barcelona (n. 222 de l'Exposició, mid. 1'07 × 0'58 metres), que ha estat pregonada entusiàsticament, atribuint-la al famós Juan de Arphe, admetent-se com a autèntica una inscripció que té tot l'aire d'una falsedat i afegidura feta fa ben pocs anys i amb poca habilitat en la mateixa creu; sens dubte posada per donar més valor,

en moneda corrent, a la peça d'orfebreria, per altra part ben notable com a dibuix i treball de cisellador. Es tracta d'una obra que res no té que veure amb l'orfebreria catalana i, per tant, poc interessant a nostre objecte, provinent del centre d'Espanya, presentant com a demostració autèntica el punxó MO RIZ, que deu donar el nom de l'orfebre que treballà aquesta creu, qui prescindí de la disposició floronada i feu gala d'abdicar a tota tradició goticista i prodigar els motius del Renaixement classista.

I, entrant a parlar de creus de documentació segura, s'ha de donar la deguda importància a la de Sant Esteve de Granollers de la Plana, deguda a l'argenter Marc Polo i atribuïble a l'any 1510. La flor de lis torna en ella a capçar la santa ensenya de la Redempció, ornant-la també amb els quadrifolis, que vénen ocupats per relleus que en l'anvers figuren un àngel, la Verge, Sant Joan i Adam, formant joc amb la imatge del Crucifix, aquesta de caràcter arcaïtzant. En l'altra part es veu la imatge de la Mare de Déu, amb l'àguila de Sant Joan, el lleó, el pelicà i el brau. El pom és en forma de llanterna d'un sol cos, amb sis imatges sota dosserets i entre contraforts i pinacles de caràcter goticista.

La nota documental que hem apuntat referint-nos a la creu processional de Sant Julià i Sant Martí de Riudeperes, en 1521,

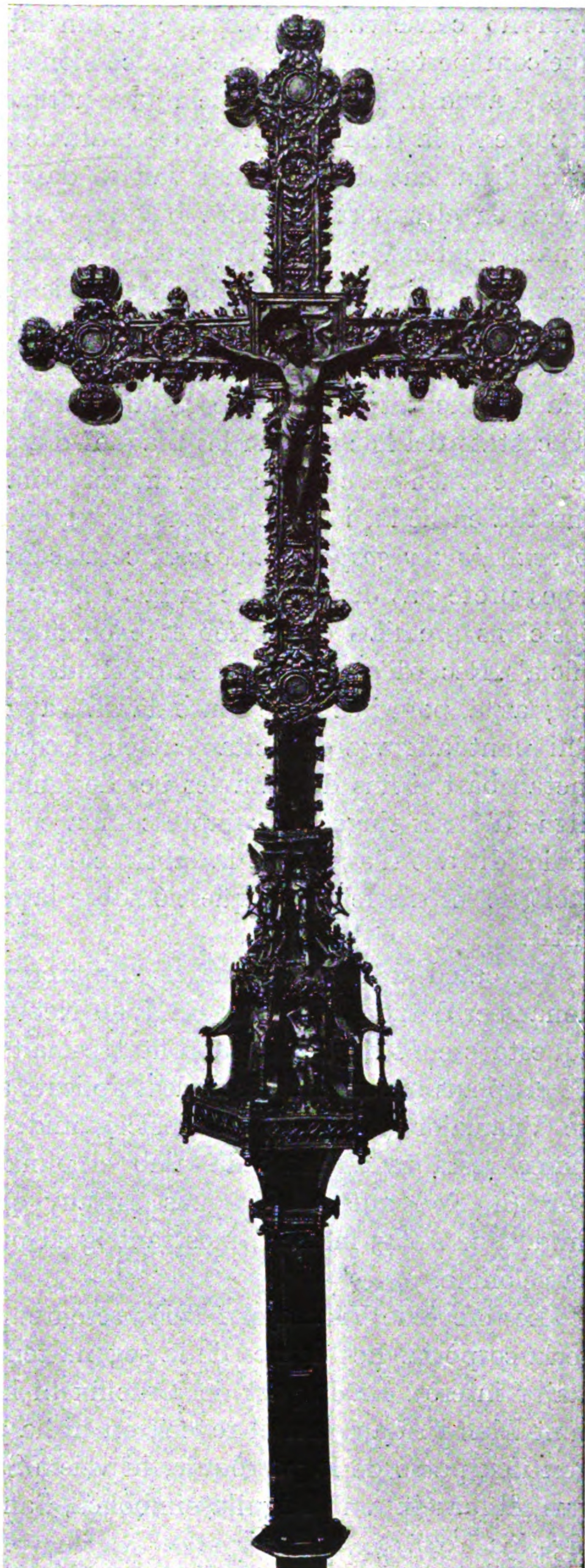

Fig. 92. — Creu de Llissà d'Amunt

avui no conservada, apar que té un interès ben estimable per puntualitzar quelcom pertocant a la creu processional de la parròquia de Rupit, encara que d'aquesta no en tinguem pas notícies ben fixes. Com l'al·ludida en el document, la de Tavertet té de plata les planxes que constitueixen el principal ornament de la creu i van al davant i al darrera de la mateixa, clavades en el suport de fusta bugida. Es de caps flordelisats, amb quadrifolis ornats de flors, essent d'argent el Crucifix i la imatge de la Santa Verge. La marca d'aquesta part de metall ric és la barcelonina [illegible], avenint-se o coincidint això prou bé per referir-nos a l'argenter Gabriel Comolada de què parla el document de 1521. El pom esfèric, el canó on es fixa l'astil que aixeca i fa fàcilment transportable la dita creu i igualment les planxes que tapen els costats del lloc on van les plaques d'argenteria, són d'aram daurat; notantse en el mentat canó, com a motiu ornamental, una inscripció, que es desenrotlla en hèlix, i duu en grans lletres minúscules gòtiques aquestes paraules: *lo cano pom y gospa es de coura*, certificant que si es tracta d'obra poc valiosa no es preté pas donar quelcom fals i garantint-se així el compliment de les disposicions gremials dels orfebres encaminades a demostrar l'honorabilitat dels oficials. Recordi's que en la creu de Riudeperes s'hi devia fer, segons el contracte, la guaspa, pom i canó de coure daurat, a la manera de la creu de Malla, segons s'hi puntualitzava explícitament en el contracte. Aquesta coincidència d'ús de metall bast, i fins de paraules per designar les parts que en aquest se feren, és digne d'ésser tingut en compte com a cosa no fortuïta, per corroborar ço que tenim dit ans d'ara sobre la fabricació catalana de creus d'aram daurat a imitació de les d'orfebreria, qüestió sobre la qual encara més endavant caldrà insistir.

La catedral de Barcelona té una creu processional que sembla que podem donar per datada i feta per En Joan Nebot entre 1535 i 1543. Sembla que per aquesta creu s'haguessen aprofitat esmalts solters d'una creu del segle XV. Té els plans ornats amb escardots aplicats a la manera de la creu de Sant Pere de Vilamajor (n. 37 de l'Exposició, mid. 1'20 × 0'50 metres) que es presenta massa restaurada, marcada amb el punxó barceloní poc ha citat, i la de Teià (n. 177) que no fóra pas estrany que tingués peces d'època posterior (mid. 1'32 × 0'45 metres), mostrant igual punxó. D'aquest no en porta la creu barcelonina.

Les creus de Vilamajor i Teià presenten llanterna de belles línies amb imatgeria corpòria. Les figures de la segona tenen per a l'estudi de l'antiguitat un major interès. En la part del Crucifix hi ha relleus amb el pelicà, Sant Marc, Sant Lluc i Adam. En el revers, on hi ha presidint la imatge del Sant Bisbe o Pontífex patró de la parròquia, hi veiem Sant Joan Evangelista al peu del Calvari, el mateix amb l'àguila simbòlica, Sant Mateu i la Santa Verge adolorida (figs. 93 i 94).

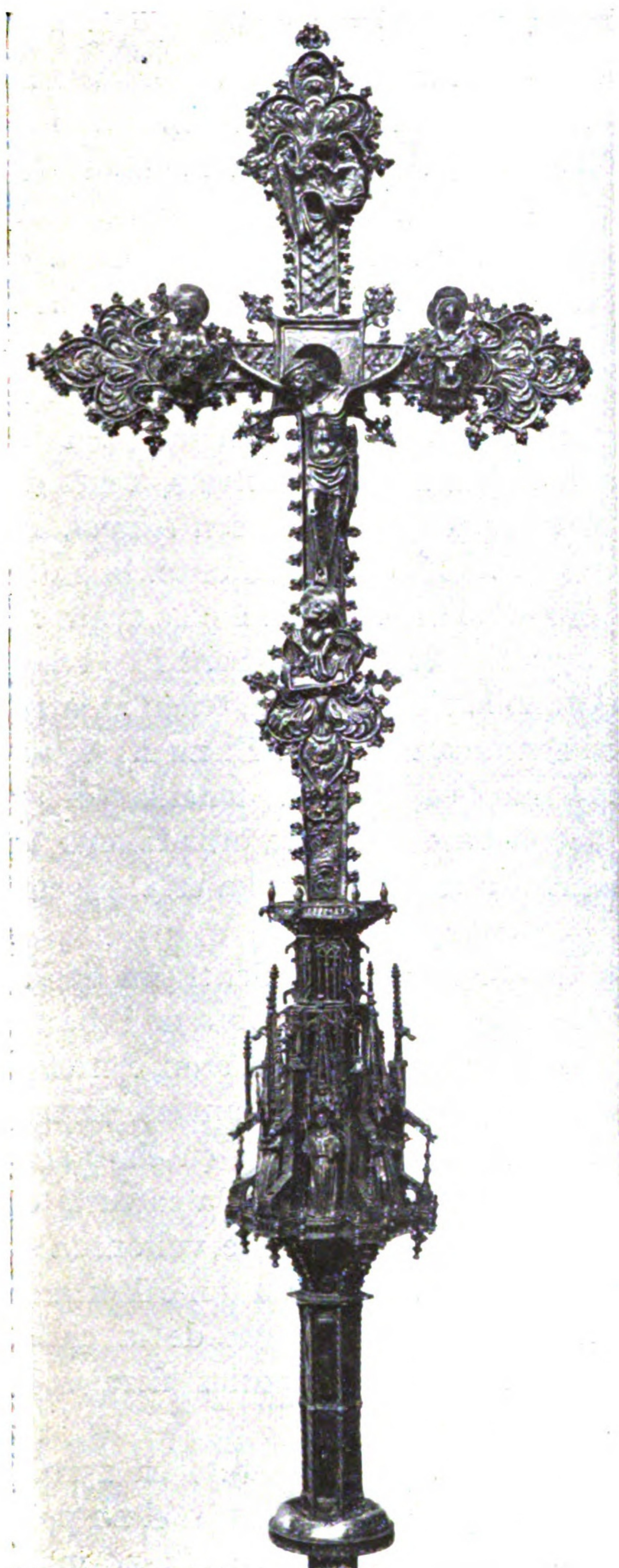

Fig. 93. — Creu de Teià (anvers)

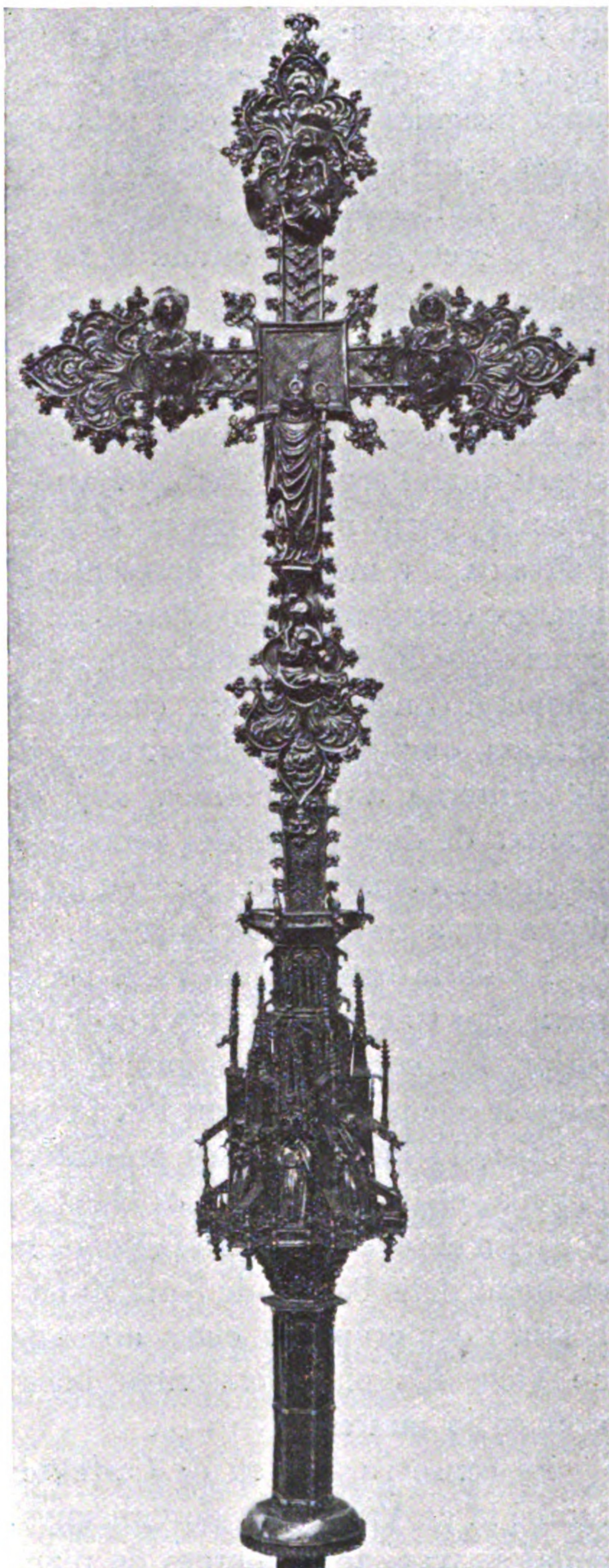

Fig. 94. — Creu de Teià (revers)

Amb aquestes creus hi té també força coincidència una de Cardona, que guarda part dels escardots que decoraven els seus plans. Sa llanterna, tota arquitectònica i sense imatges, és ben elegant. Amb el Crucifix de sa part anterior hi van el pelicà i les mitges figures de la Verge, Sant Joan i Adam. En el revers

hi ha una imatge i els símbols dels Evangelistes fent de peanya a mitges figures dels quatre Escriptors de la vida de Crist. Aquesta creu porta un escut amb insígnies de l'ofici dels sabaters i, com les anteriors, no sembla pas posterior a mitjans del segle XVI. És obra barcelonina, puix duu la marca (n. 7, mid. 1'40 × 0'38 metres).

La creu de Seva, citada al fer-se la concòrdia per la construcció de la de Balenyà, encara existeix. La manera com se la menciona en l'al·ludit document indica prou bé que deu ser anterior a l'any 1544. Té 87 × 40 centímetres, presentant la marca de la Tavertet, ço que demostra que, encara que feta fora de la Plana, degué cridar prou l'atenció perquè fos posada com a model per ésser seguit quan l'argenter Pere Navarro tractà la de Balenyà. En l'anvers, a més del Crucifix, porta mitges figures dels Evangelistes, cada una amb son símbol. En l'altra cara, a més de la representació de la Verge amb el Diví Infantó, hi ha les imatges dels Sants més venerats en la Parròquia a mitjans del mil cinc cents, reconeixent-s'hi Sant Sebastià, un altre màrtir, potser Sant Genís, Sant Roc i Sant Miquel Arcàngel. Els plans, com la creu de Granollers de la Plana, tenen fullatges burilats, omplint-se d'elegantíssim dibuix i sense carregar-los. El nu no és pas de llanterna arquitectònica, sinó de línies senzilles, sisavat, donant plans a manera de dues piràmides contraposades per la base i aquesta ornada amb un motiu claraboiat gòtic. S'ha de dir, no obstant, que aquest nu ha estat objecte d'una mala restauració posterior.

La de la catedral de Vich, pertanyent a la confraria del Santíssim Sagrament, fou tractada en 1557 i acabada dos anys després, essent obra de Sebastià Sitjar. És, com les anteriors, flordelisada amb quadrifolis que aquí contenen plaques que primitivament foren esmaltades en els campers. En l'anvers, darrera el Crist, hi ha dos àngels presentant la Custòdia Eucarística, i en els braços l'àguila, el brau, el lleó i les claus i tiara, insígnies del Patró de la catedral de Vich. En el revers, darrera la Verge, hi ha una placa amb Sant Pere, voltant-la en els quadrifolis l'àngel de Sant Mateu, dos escuts de la Confraria (un càlzer amb hòstia i dos grups de claus apostòliques) i el distintiu o armes de la ciutat de Vich. Els plans presenten bons burilats inspirats en motius florals. Té 1'06 × 0'49 metres.

Es conserva la creu de Castelltersol, obra de Pere Parers, feta en 1560, i també la de Valldeneu, de vuit anys després. Difereixen poc. Tenen el nu poligonal sisavat, amb imatges de planxa repujada en l'anvers i revers, no mancant-hi els símbols dels Evangelistes. La de Sant Genís d'Orís, de 1569, també obrada, com la de Valldeneu, per Joan Font, duu el pom en forma de llanterna arquitectònica, amb dos ordes de ninxos, l'inferior amb imatges. I noti's que encara que els documents de construcció es refereixin a altre exemplar, aquest devia ésser seguit llunyanament, puix si en la concòrdia per la creu de Valldeneu se fa esment de la de la confraria del Sagrament de la catedral de Vich,

en aquella se prescindí de plaques planes d'esmalt per anar a les figures de planxa, que donessin gran relleu i cridessin fortament l'atenció. I aquest fet del desús de l'esmalt substituint-lo per elements corporis és cosa característica del segle XVI, que abandona l'objecte per al qual havien estat creats els quadrifolis de sota les flors de lis que capcen la creu processional, i els tapa sense preocupar-se de la seva raó de ser.

A la creu de Sampedor en 1572 En Lluís Cucurella hi afegí llanterna, quelcom feixuga de forma, a causa d'haver volgut donar força a la unió d'aquella amb la creu, a fi que no es presentés flac un lloc que en molts exemplars resulta trencadís i que avui contemplem objecte d'adobs sovint fets barroerament. Molt més elegant tal llanterna resulta en les obres dels argenters vigatans del temps, com pot veure's en la creu de Sant Hipòlit de Voltregà, que ve marcada VIC i datada en 1577, essent obra d'Onofre Rafart.

De la creu de Sentfores hi ha dos documents de 1583 i 1590. Per ells es veu que fou començada per Antoni Ballès i completada per En Pere Companys. Una nota, que podem treure de la visita pastoral que a tal parròquia fou feta en 1590, diu que tal creu «es estada crescuda i deurada de nou, essent obres los honorables Gaspar Antich Serrabassa y Gaspar Ponti, la qual pesa desevuyt marchs de plata i tres onzes à costat, compres les mans, dos centes sinquanta sis lliures dos sous y vuyt e axi matex se es deurada la vera-creu»[1]. D'això sembla deduir-se'n que en l'any darrerament citat se féu la llanterna, que es presenta amb els acostumats respatllers amb gàrgoles i pinacles i les capelletes amb imatges.

La de l'Estany, que fou feta entre 1584 i 1587, té també sa llanterna d'elements trets de l'arquitectura gòtica, més o menys transformats al convertir-se en obratge decoratiu. La de Vinyoles d'Orís, deguda al mateix argenter, porta nu poligonal, mentre que la de Sant Genís d'Orís torna a la llanterna, essent totes d'Antoni Ballès i respectivament de 1585 i 1587, fetes a Vich. Res com això indica que en aquestos anys es feia indistintament una cosa o l'altra, segons se volía despendre més o menys en la construcció de la creu processional. Té la creu de dit antic monestir 1'07 × 0'56 metres, portant la marca de la voltreganenca, que també apareix en la creu de Sant Vicents de Torelló.

En Brutails, en ses *Notes sobre l'Art Religiós en el Rosselló*, ha reproduït la creu de Colliure, que se sap feta en 1592. Com les creus ben catalanes, és flordelisada, amb els plans burilats. En els quadrifolis no hi ha figures, sinó uns florons ornamentals de caràcter vegetal. La seva llanterna té dos rengles de ninxos amb motius deduïts de l'arquitectura gòtica i figures de sants.

La creu processional de Sant Cebrià de la Mora pertany als darrers temps del segle XVI, ja que fou tractada en 1598, devent-se a Salvador Serrarols, argenter vigatà que ens introdueix a l'art del segle XVII.

(1) Arxiu Episcopal: *Visites* del temps.

La del Vilar de Castellbell, obra del manresà Cucurella, feta en 1590, dóna el tipus de les del començ del segle XVII més senzilles. Va signada amb les lletres MA.

Digna d'atenció és la creu de la capella de la Pietat de la Seu d'Urgell. És obra barcelonina marcada — BA: midant 1'58 × 0'55 metres. Consta fou donada pel Venerable Segimon Quintana, qui posseí el benifet de l'Anunciació fundat pel Bisbe Vilanova en el claustre de aquella Catedral, vivint entre 1562 i 1591. És tal joia d'obratge *al romano*, amb bella llanterna de tradició ogival.

En aquesta sèrie de creus, la major part datades, hi podem veure la via feta per l'art de l'argenter aplicat a la insígnia guió processional. En les del primer terç del segle XVI abunden els motius gòtics, especialment en les figures i tot allò que sien cresteries i peces d'aplicació de caràcter ornamental i arquitectònic. Els plans són ja decorats amb elements trets dels principis preconitzats pel Renaixement, generalment executats amb finor. Sembla que en això darrer els argenters s'inspirin en els models vinguts d'Itàlia vulgaritzats pel gravat i les estampacions que ens eren importades.

A mesura que avença el segle els elements gòtics són més transformats, més allunyats de la tradició, tenint els de caràcter arquitectònic una menor estabilitat i raó de ser, agafant formes purament decoratives i combinant-se amb altres del tot exòtics al goticisme. Els elements que decoren els plans de les creus són més granats, carregats de motius inútils i menys elegants, anant a produir efecte vistos de lluny més que de prop.

En els darrers trenta anys aquestes tendències s'exageren, colombrant-se l'entrada del carregament exagerat que devia portar el barroquisme.

XI

Del segle XVI ens en queda una quantitat veritablement gran de creus d'argenteria, de les quals no hem pogut pas veure document que faci referència a la seva construcció. A finals de segle fou cosa general que les esglésies parroquials tinguessen la seva creu de plata, feta amb més o menys despesa, havent-se en això acomodat els nostres argenters al gust del qui pagava. Església hi hagué en què les creus foren en gran nombre, ja que les confraries totes volgueren tenir el seu especial guió que agrupés al seu entorn els associats i germans. Per això pogué donar-se en l'Exposició de Creus de 1913 el cas de Cardona que presentà deu creus processionals de plata, algunes d'elles daurades i significant un estat d'antiga riquesa.

De les creus que coneixem i hem pogut estudiar n'hi ha alguna que cal atribuir als primers anys del segle XVI, que encara porta totes les solucions ben gò-

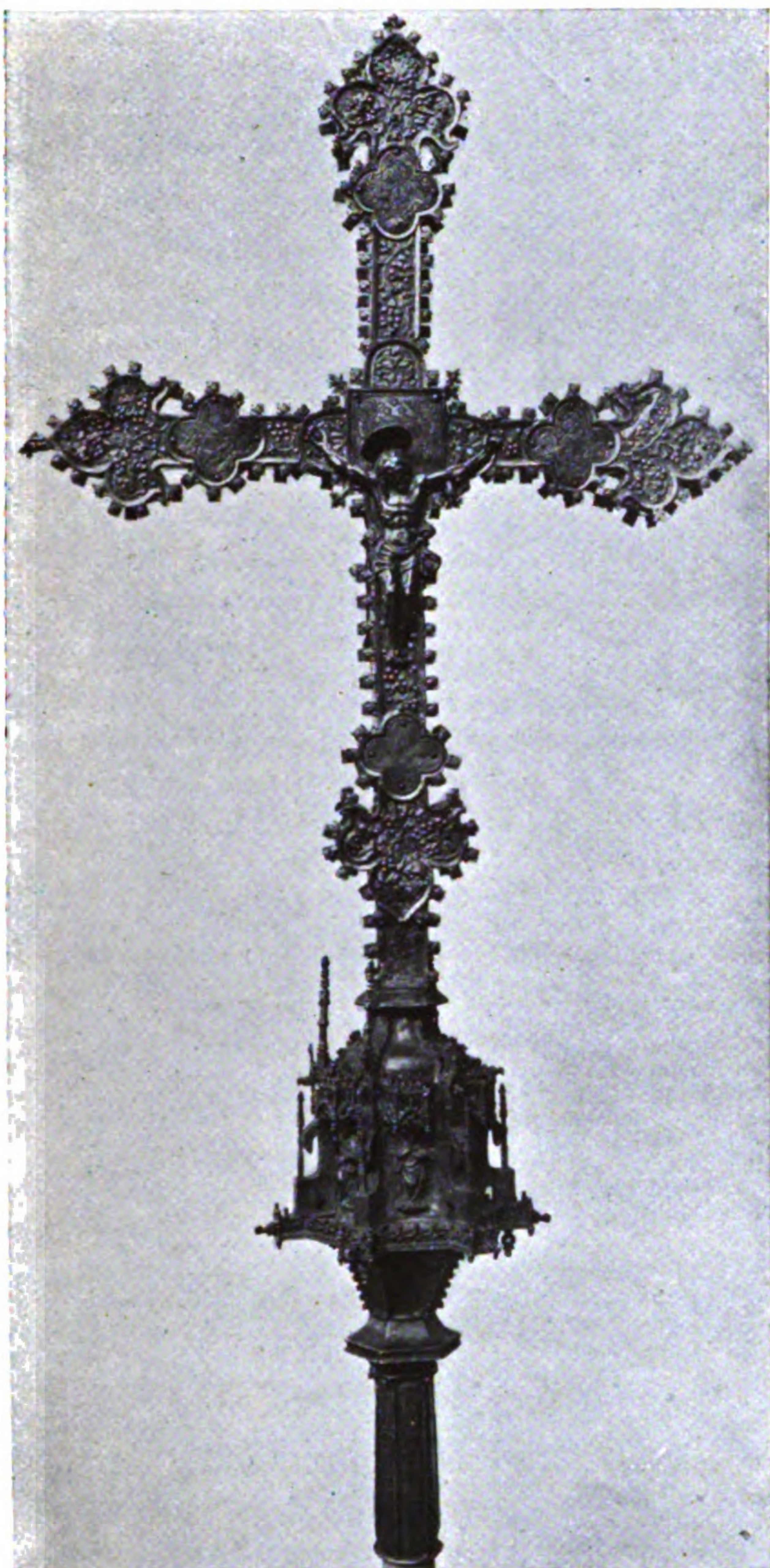

Fig. 95. — Creu de Tiana (anvers)

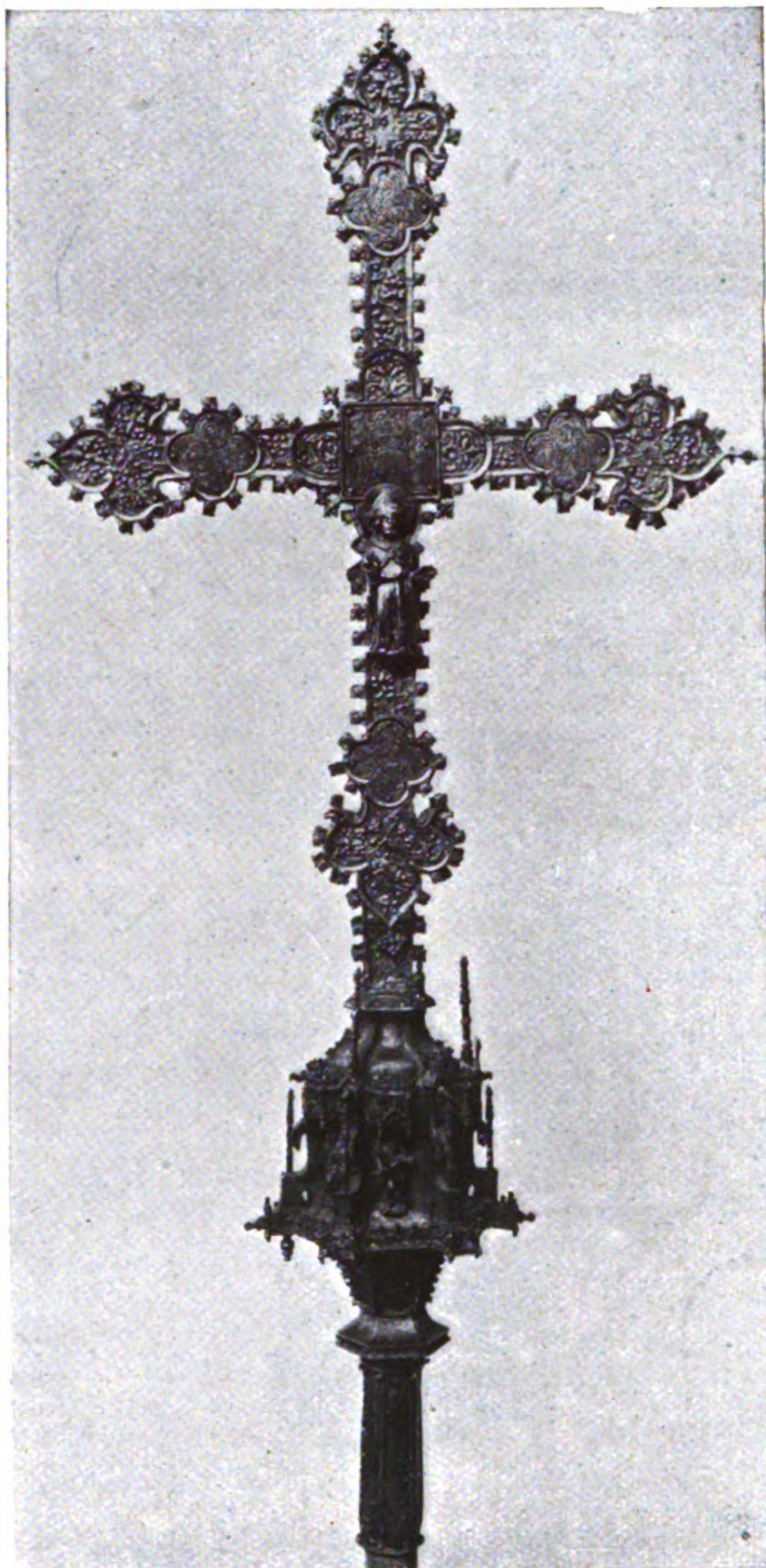

Fig. 96. — Creu de Tiana (revers)

tiques. A aquest tipus pertanyen la de Tiana (n. 198, mid. 1'005 × 0'40 met.) i la de Ulldemolins (n. 95, mid. 98 × 39 cent.) La primera duu la marca [marca] té plaques que en altres temps foren esmaltades, veient-se en les de l'anvers, en el mig dos àngels aguantant una creu, i en els quadrifolis el pelicà, el bou, el lleó i Adam. En el revers, darrera d'una imatge de Sant Cebrià Bisbe, hi ha dos àngels al costat d'una càtedra, notant-se en els braços l'àguila, la Mare de Déu, Sant Joan i l'àngel. Els plans de la creu porten repujat un motiu foliat ben gòtic. El pom forma com un templet de sis cares amb imagineria sota dosserets separats per contraforts (figs. 95 i 96).

La creu d'Ulldemolins és feta a Tarragona: llegint-se en son punxó les lletres [marca], que fan indubitable la fabricació. En ella els plans duen també motius

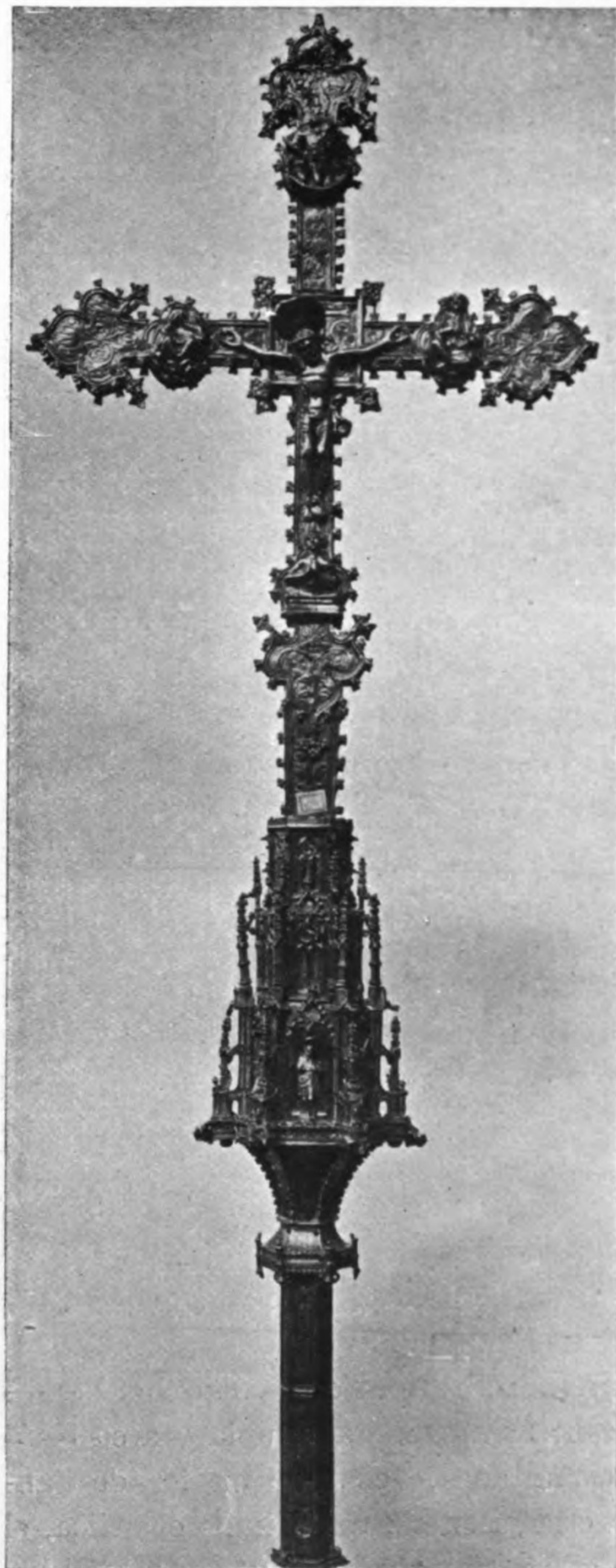

Fig. 97. — Creu de La Geltrú (anvers)

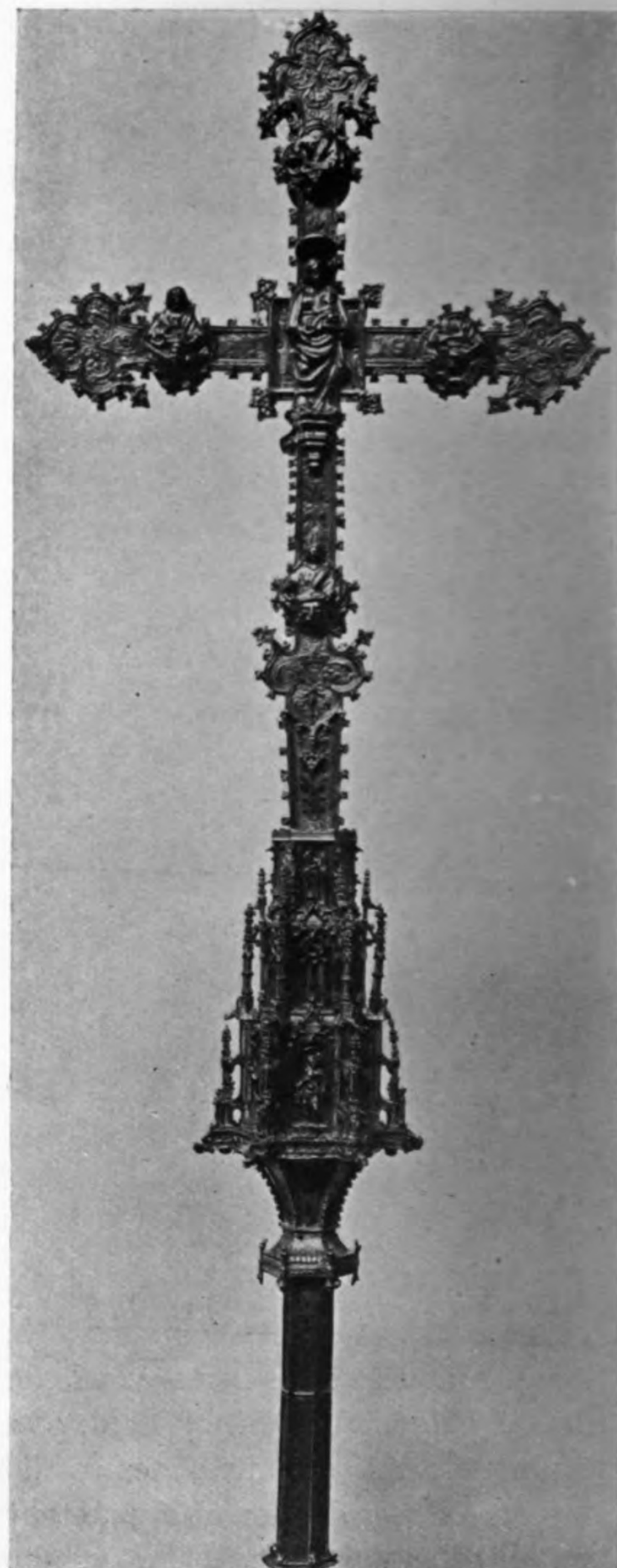

Fig. 98. — Creu de La Geltrú (revers)

foliats que l'argenter repujà fortament i repartí de manera que s'escampessin per tot allà on hi hagués algun espai. En els quadrifolis hi té les acostumades figures i símbols, mancant el de l'Evangelista Sant Mateu. El nu, formant dos cossos superposats, és ja concebut admetent els principis preconitzats per l'art

Fig. 99. — Creu de Palaudaries (anvers)

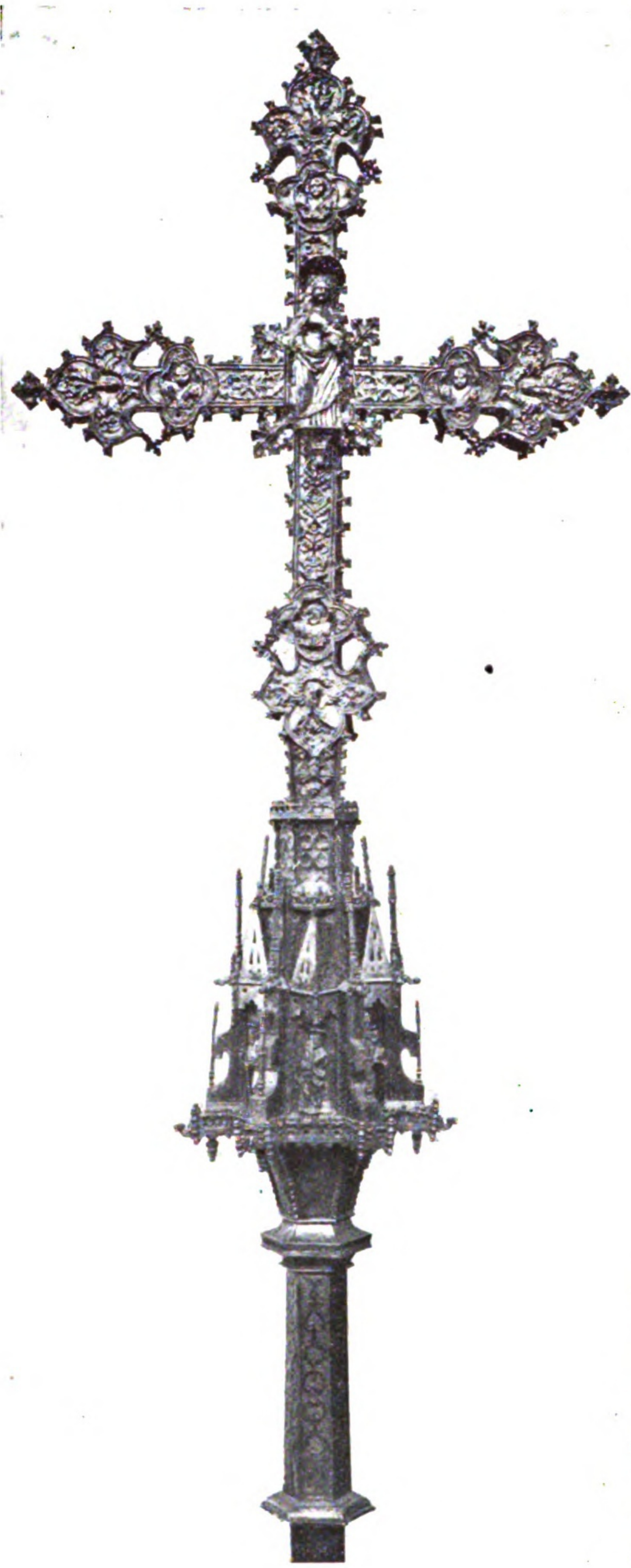

Fig. 100. — Creu de Palaudaries (revers)

aleshores nou, *a lo romano*, o del Renaixement, tals com ninxos de volta empetxinada, notant-se en això un veritable desacord entre aquesta part inferior i la superior o creu pròpiament dita.

Després d'aquestes creus, sens dubte anteriors a l'any 1525, cal posar les que a judicar pels seus caràcters les segueixen, sempre presentant el nu arquitectònic o llanterna, amb imagineria sota dosserets o abrigada per ninxos. Com una de

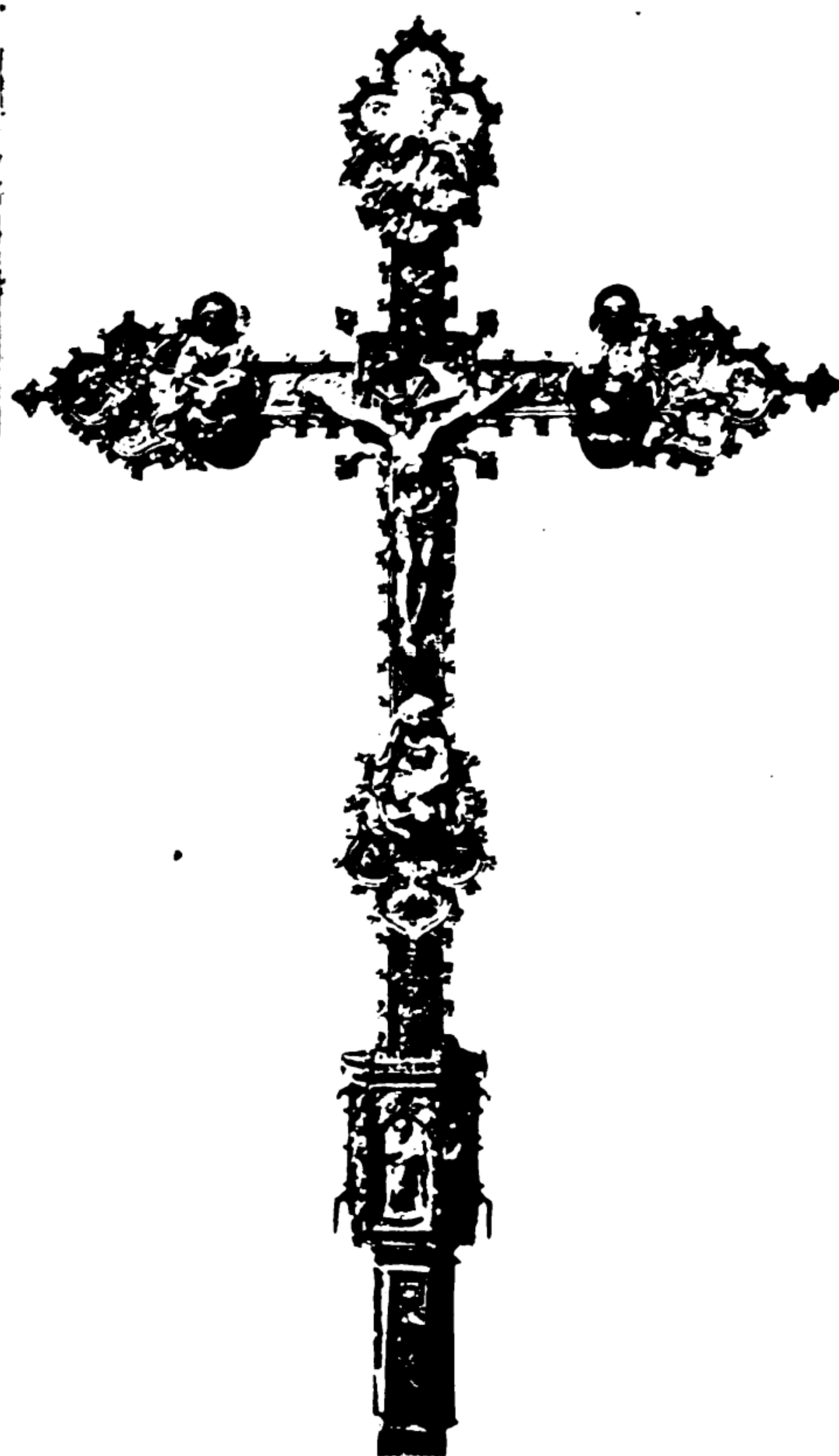

Fig. 101. — Creu de Palafolls

les més antigues citarem la de Figuerola d'Orcau (n. 195, mid. 98 × 42 centímetres), que prescindeix ja absolutament de plaques d'esmalt, portant sos quadrifolis amagats sota mitges figures de relleu. Els plans van tots coberts de foliacions quelcom rellevades i d'aire classicista. El nu o pom és d'un sol cos i encara que sia actualment força mutilat, demostra ser fet per algú que tenia ben presents els elements d'arquitectura gòtica. En aquesta part hi ha sis àngels amb improperis de la passió, semblants als que adornen certes capses o custòdies eucarístiques pediculades. És digne de notar en aquesta creu la posa de les mitges figures dels quadrifolis i especialment l'Adam sortint de la tomba, que fa l'efecte d'un bust amb sa peanya. Aquesta representació ben especial apareix en altres creus certament relacionables amb la descrita. La marca és barcelonina: la ja notada en la creu de Granollers del Vallés.

La trobem en les de La Geltrú (n. 60, mid. 1'17 × 0'47 metres) que duu la marca [illegible], que apar barcelonina, de plans decorats amb foliacions cisellades i nu amb calats del tot gòtics (figs. 97 i 98); la de Cerdanyola (n. 16, mid. 1'37 × 0'47 metres) força semblant a l'anterior i signada amb identic punxó. Pot equiparar-se amb les dues dites la creu de Corró d'Amunt (n. 173, mid. 1'18 × 0'46 metres) que porta els punxons [illegible] i el de la creu de Tiana, que, si no té l'especial figura d'Adam, té les altres ben semblants a les d'aquelles. El pom, no obstant, és d'un art força inferior.

La de Collsabadell (n. 176, mid. 86 × 45 centímetres) dubtosa, marcada com la de Figuerola, té els braços allargats i aquestos proveïts d'elegantíssims burilats de finíssim acabat, tots plans i inspirats en les foliacions dels grotescos italians. El pom porta sis bones escultures sota bells dosserets i amb arquitectura molt ben entesa, anant al damunt del cos historiat un altre prismàtic amb claraboiats cecs. Amb aquesta creu apar que pot agrupar-se la de Vallformosa (n. 147, mid. 1'04 × 0'44 metres) amb distintiu barceloní [illegible], amb bella imatge de

Nostradona i llanterna ben elegant. També pot lligar-s'hi la de Montblanch que duu la llegenda LA CREV — DE LACO — NFRARY — A DE SENT — GVAN Y D — E SANT — ALOY (n. 89, mid. 1'06 × 0'43 metres), que ostenta el punxó que hem vist en la de La Geltrú.

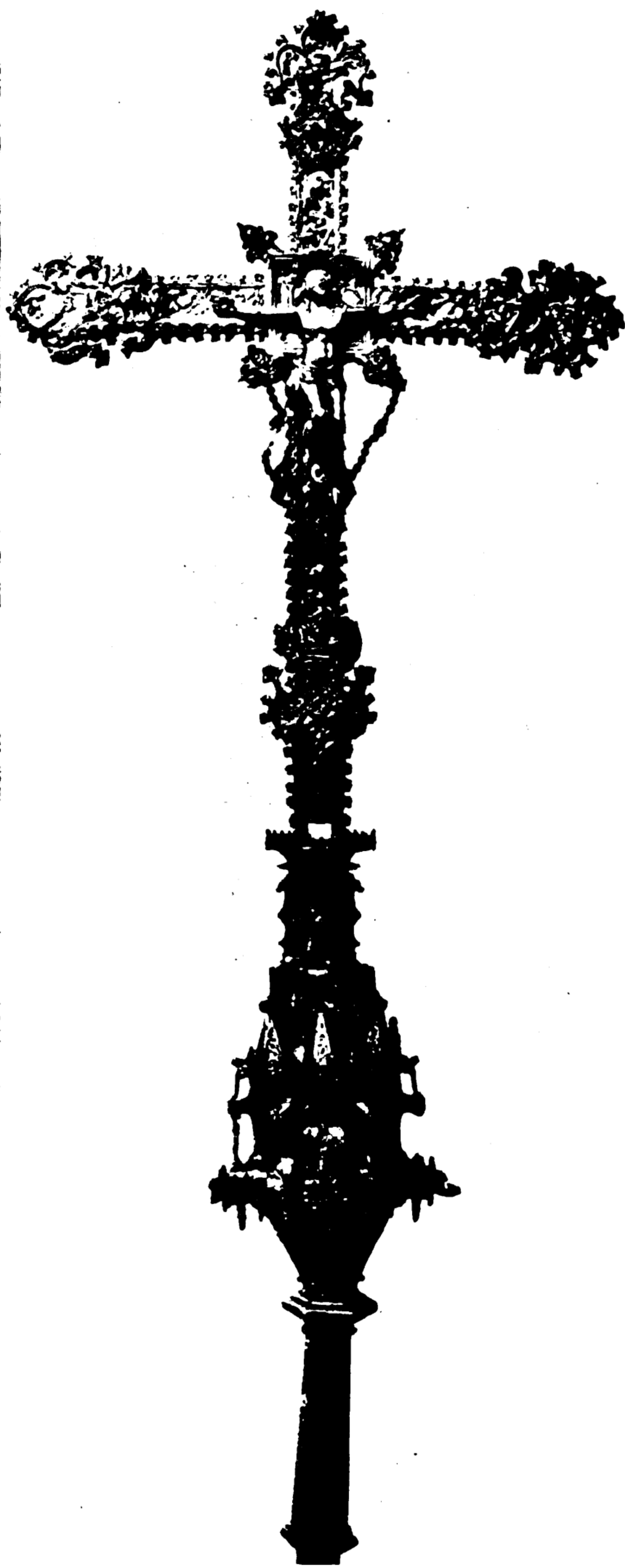

Fig. 102. — Creu del Rosari, de Cardona

La de Santa Agnès de Malanyanes (n. 179, mid. 1'03 × 0'40 metres), és de diversa factura. Els plans són cisellats amb gran traça desenrotllant motius del Renaixement. Les mitges figures són d'una certa expressió dramàtica; el pom és un esplèndid fanal o baldaquí amb ninxos oberts, que deixen passar la llum de part a part, decorant-lo pinacles, dosserets, agulles i imatges, aquestes posades davant les finestres o portals de la construcció i entre elegants respatllers. La marca és com la de Figuerola.

La de Palaudaries té un pom arquitectònic ben poc digne d'atenció, però els plans repujats amb pomposa i granada decoració encara recordant els motius gòtics. Els símbols dels Evangelistes de l'anvers són arcaïtzants i ficats dins els quadrifolis; la marca és igual a la de la creu anteriorment mentada (figs. 99 i 100).

Cal també citar les creus de Sant Julià d'Altura (n. 13, mid. 1'15 × 0'475 metres), marcada com la de Cerdanyola, corresponent a entrada la segona meitat del segle XVI, amb senzill nu i relleus amb el pelicà, Sant Lluc, Sant Marc, Adam, Sant Joan, la Mare de Deu, Sant Mateu i Sant Joan Evangelista; la de Llerona signada com la de Vallformosa (n. 161, mid. 1'32 × 0'57 metres), amb relleus molt més petits que totes les anteriors, i la de Palafolls (n. 18, mid. 1'25 × 0'56), per l'estil de la penúltima quant als relleus que li resten antics i marcada com la de Llerona. El pom de la de Palafolls és mutilat,

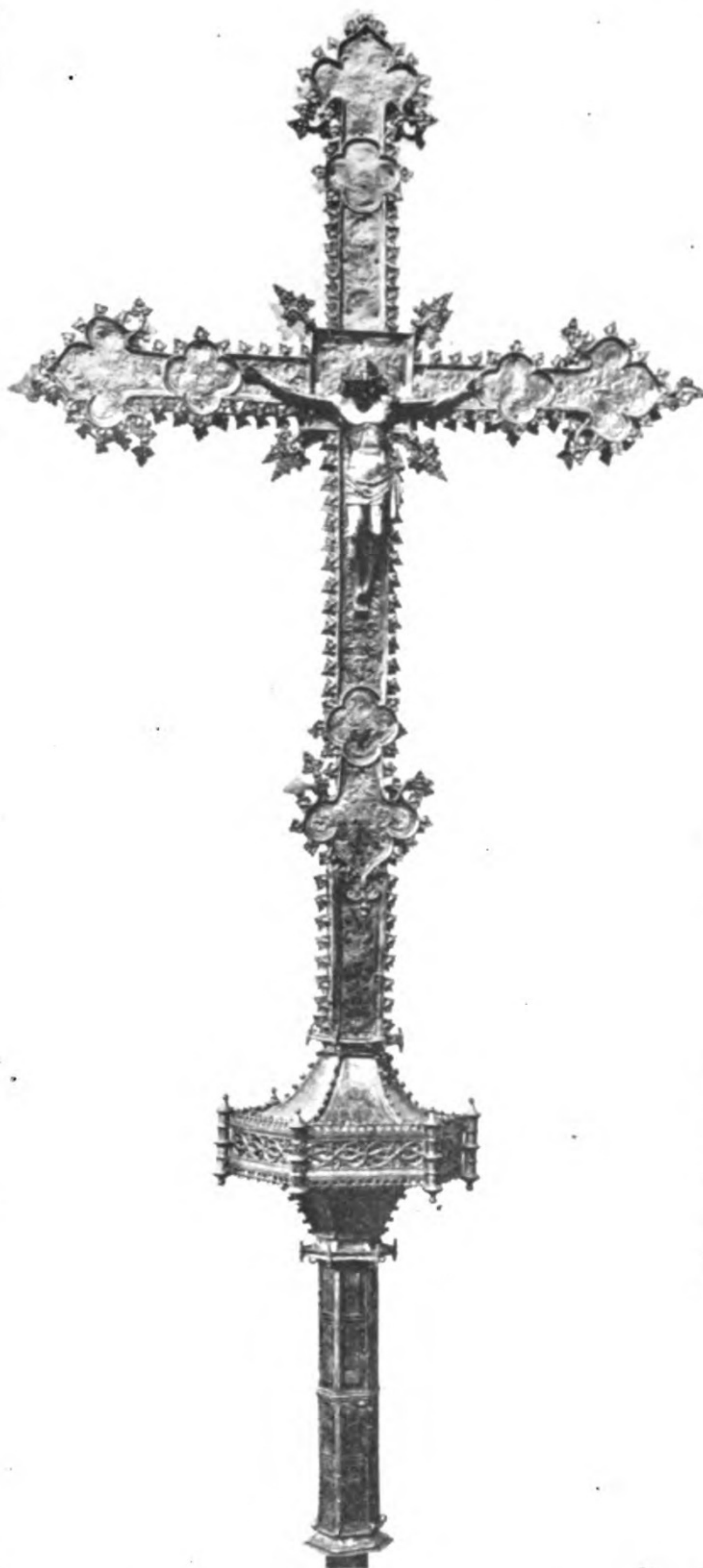

Fig. 103.— Creu de Santa Perpètua de Moguda

resultant ara prismàtic hexagonal (fig. 101).

La creu de Tarroja que'ns ha donada a conèixer l'Agustí Duran, és obra cerverina de finals del segle XVI (1).

Semblen ja de molt finals de segle i alguna potser arriba a tocar els anys del segle XVII, les creus de Sant Pere de Ribes (n. 63, mid. 1'14 × 0'46 metres), marcada com la d'Altura, amb plans d'ornamentació foliada, però feta amb poc mirament i pom feixuc i poc afiligranat; una amb distintiu de Sant Miquel Arcàngel, de Cardona, amb igual punxó que introdueix alguns motius ornamentals de línia, amb motllures i cintes decoratives, prescindint de foliacions (n. 9, té 1'13 × 0'45 metres) i la de Cabrera de Mataró plenament decorada segons la moda dels temps de Felip III, amb el troquell igual a les dites (n. 172, té 1'32 × 0'53 metres). La creu del Rosari, de Cardona (n. 1, mid. 1'39 × 0'56 metres), porta punxó diferent dels anteriors exemplars encara que mostri també la creu i les lletres mateixes (fig. 102). La creu de Castelló d'Empúries (1'13 metres d'alçària) presenta punxó amb unes A i S entrellaçades en monograma.

Moltes altres són les creus conservades en terra catalana que porten caps flordelisats, imatges i pom arquitectònic amb ninxos. Citarem entre elles la de Sant Bartomeu del Grau, que s'hauria de col·locar entre les de darrer temps o del començ del segle XVII; la d'Orís, que li sembla anterior de mig segle, guardant molta cosa dels temps plenament gòtics, amb pom esplèndid, i la de Sant Hipòlit de Voltregà, força més feixuga i no tant elegant; totes en la plana de Vich.

(1) *Orfebreria*, làmina 8.

Al Rosselló, a més de la de Colliure, hi ha la de Camelàs amb tot l'aire de cosa catalana [1], així com la de Rigardà i després les de Sant Feliu d'Avall i Terrats no hi tenen gran cosa que s'hi relacioni, prescindint de la flor de lis.

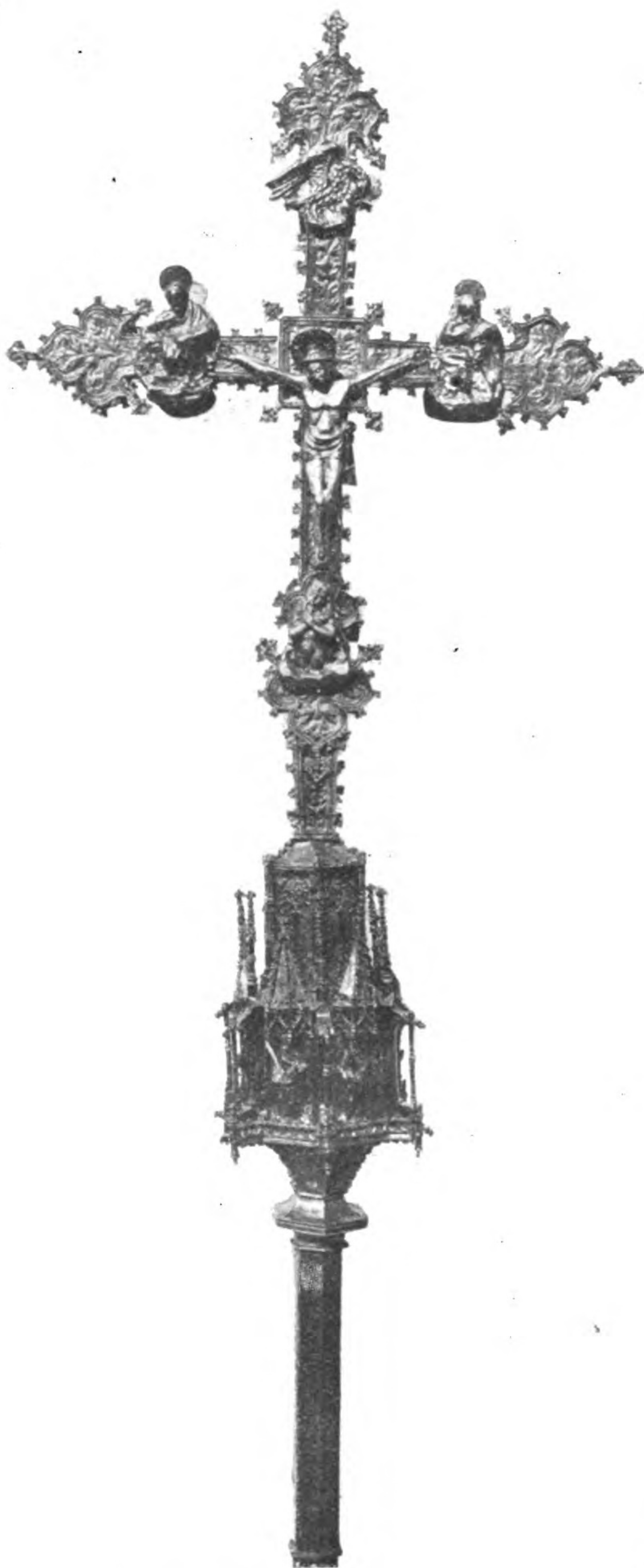

Fig. 104. — Creu de D. Celesti Dupont

Tenen l'aire de cosa nostra les creus de Pla del Penedès, Llissà d'Amunt (n. 160, mid. 1'12 × 0'42), marcada com la de Figuerola i Vilanova de la Roca, a més de les de Talarn, Tredós, Montcorban, Artiés, Aubert i Arros. També pot citar-se les creus de Serinyà, Fals, Castelltallat, Castellar de Sagarra, etc., ja que són incomptables les que tenim en nostra terra fetes a Barcelona, Manresa, Vich, Perpinyà, Lleida, Tarragona, Girona i en altres poblacions i que avui poden mostrar-se, havent-se salvat de les devastacions i guerres sofertes per Catalunya des que foren fetes fins a nostres dies.

Moltes són també les creus processionals de nu poligonal o polièdric, donant un cos geomètric que podríem dir que és format per dues piràmides contraposades, unint-ne les bases una faixa que pel comú va ornada amb un trepat cec, mostrant un motiu de dibuix més o menys complicat i amb elements de tradició gòtica. És aquest nu o pom el que correspon als guions crucífers de preu més mòdic que els que tenen disposició de pinacle o llanterna arquitectònica, ja que en aquells hi entrava molt menys metall i eren menors les despeses a pagar a l'argenter per l'obratge de capelles, dosserets, contraforts, gàrgoles, pinacles i agulles, i no hi havia necessitat de encabir-hi imatges escultòriques.

Entre les creus d'aquest gènere val a comptar-hi la de Santa Perpètua de Moguda (n. 38, mid. 11'34 × 0'60 metres) (fig. 103), que duu l'imprompta bar-

(1) BRUTAILS: *Notes sobre l'Art religiós en el Rosselló*, làmina 34.

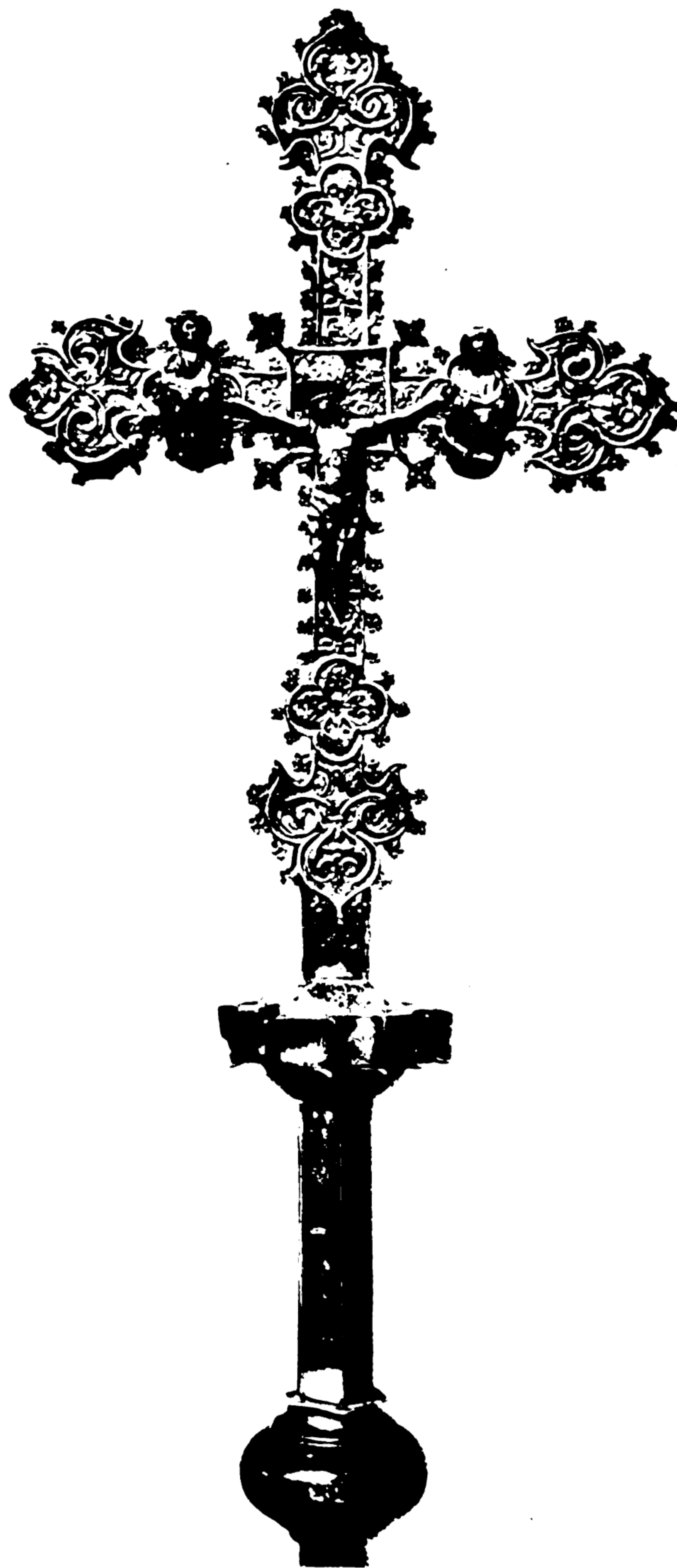

Fig. 105. — Creu de Sant Cugat del Vallès

celonina tantes vegades citada, que hem vist ja en la creu de Figuerola, amb quadrifolis de plaques ornamentades al buril purament decoratives i fina foliació als plans; la de Llerona (n. 162, mid. 85 × 40 centímetres), de marca igual amb relleus semblants als de la creu de Figuerola d'Orcau [1], i una del Seminari de Lleida (n. 118, mid. 61 × 35 centím.), amb caps de serafí suplint els antics relleus dels quadrifolis i proveïda en el pom de la llegenda MOSSEN : MARTIN : ALIS : RETOR : IXE : A : IZO : ES : TA : CRVZ, que fou feta a Barcelona, segons demostra la llegenda BAR.

A aquestes deuen seguir els exemplars de la parròquia del Papiol (n. 152, mid. 95 × 42 centímetres), amb plans de granada ornamentació vegetal, amb distintiu BA: la de l'antiquari Celestí Dupont (n. 77, mid. 82 × 44 centímetres), signada com la d'Altura (figura 104), amb curiosos símbols dels Evangelistes, i la de l'Arbós (n. 76, mid. 81 × 43 centímetres), que tenen alguns relleus, fets obeint a uns mateixos models. La creu de Puigvert (n. 125, mid. 1'08 × 0'48 metres), deu també ésser inclosa en aquesta agrupació, pel que pertoca al temps de sa construcció. Fou marcada com la del Papiol.

(1) En un recó d'aquesta Creu es llegeix COV., que no sembla pas poder-se atribuir als argenters Coves, de 1500 a 1648.

Són quelcom més avençades, a judicar per l'ornamentació que ocupa els plans, la creu de Barberà del Vallès (n. 14, mid. 87 × 42 centímetres), de marca de la del Papiol; la de Santa Perpètua de Moguda (n. 32, mid. 75 × 34), també amb el mateix punxó, i la de Bonastre (n. 62, mid. 80 × 39 centímetres), aquesta ja tocant els principis del segle XVII, amb l'anvers mostrant una figura en la flor de lis inferior.

Una creu de Sant Cugat del Vallès (n. 26, mid. 0'93 × 0'49 metres), forma un tipus especial entre totes les que cal atribuir a finals del segle XVI. Duu els plans ornamentals amb motius deduïts dels *groteschi* italians, vigorosament repujats i quatre quadrifolis amb florons crucífers d'un mateix treball repetit, quedant els braços per fixar-hi les mitges figures repujades dels Evangelistes. Tot això dóna la sospita de si hi ha en aquesta creu adobs fets molt posteriorment al temps de construcció de la creu. El nu hi és ben especial, ja que resulta de secció poligonal amb corbes en lloc de plans, fent difícil donar-li altre nom que el d'apagullat. La marca és la de la creu d'Orcau (fig. 105).

El Museu Episcopal de Vich posseeix altra creu de tipus especial amb nu deduït de la forma esfèrica aixafada, ornat de quatre botons en losange o gra d'ordi amb escuts. Els plans són llisos i deurien portar peces d'argenteria d'aplicació. Els quadrifolis de sota les flors de lis porten actualment uns capets de serafí. La marca és , cosa que per si sola ja és indici de molt principis del segle XVI.

L'església de Cadaqués posseeix una creu de tipus normal (alt. 83 centímetres) que té per característica la marca que correspon a Castelló d'Empúries. També n'hi ha altres a Sau i a Vinyoles d'Orís, fetes per l'estil de la de Seva, ja citada i sens dubte de fabricació vigatana. Encara podria mencionar-se la d'Avinyonet, Llívia (marcada com la d'Altura) i algunes més.

XII

Curt té d'ésser el capítol dedicat a les creus que no sien de plata, encara que fetes del metall més similar i les que més relació tenen amb les de veritable orfebreria.

En l'Exposició de creus de 1913 figurà un exemplar d'aram molt ben obrat que, segons notícies, havia estat tret del convent de Santa Clara de Tortosa (n. 21, mid. 83 × 39 centímetres). Era flordelisat, amb arestes resseguides per frondes gòtiques, quadrifolis i nu semblant a un cos geomètric de cares triangulars. Tots els plans de la creu, igualment els del nu i broquer o guaspa de portar l'astil, eren completament treballats al buril, amb motius semblants als de les obres d'argenteria de la primera meitat del segle XVI. En la part del

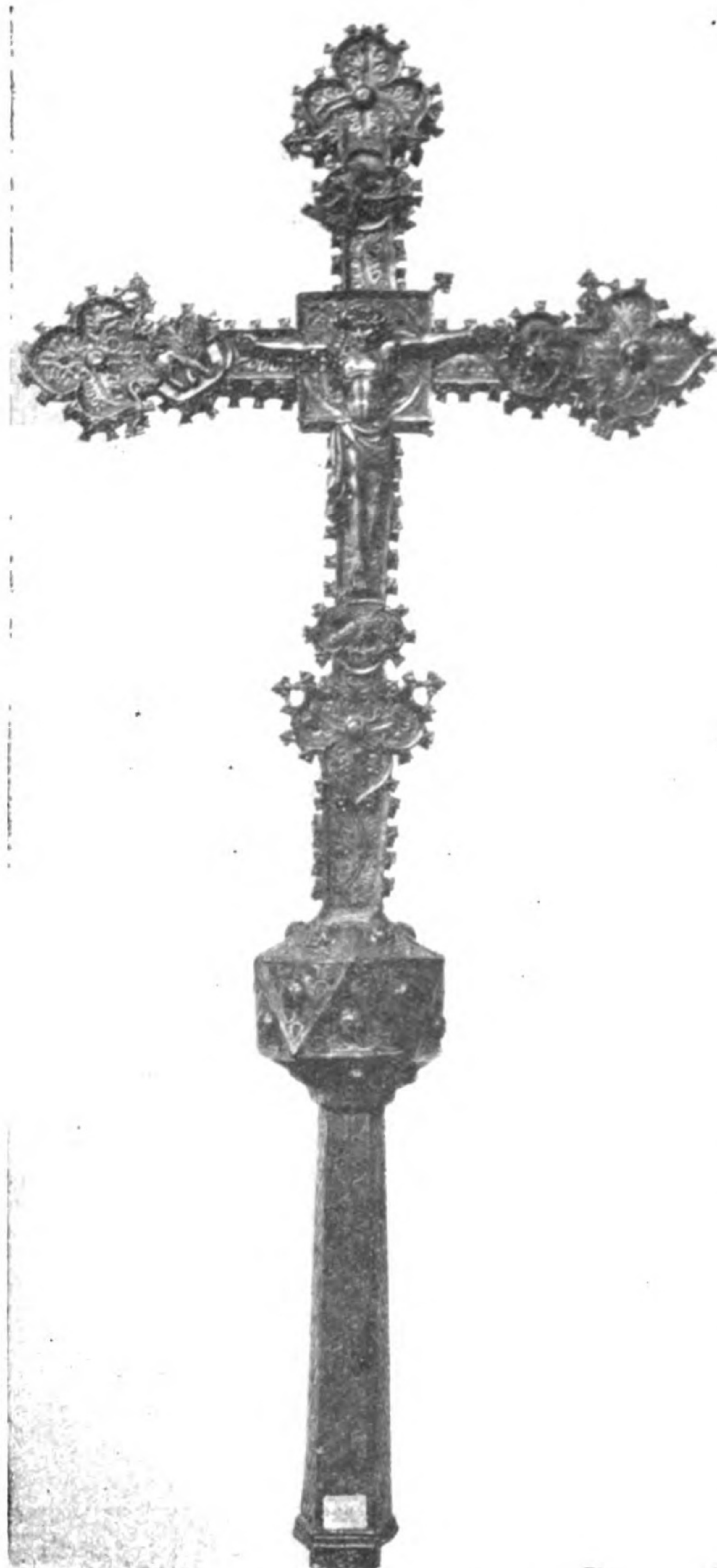

Fig. 106. — Creu de Santa Clara, de Tortosa

Crucifix, en els quadrifolis, hi havia els símbols dels Evangelistes, àngel, lleó, brau i àguila, que es repetien en la superfície on hi havia la Mare de Déu, que per cert tenia bon estil i era de no defectuoses condicions. En conjunt era una peça que feia gran efecte i resultava digna de ser posada entre les obres degudes als argenters catalans (fig. 106).

El Sr. Marquès de Casa-Brusi en presentà un altre exemplar ben diferent, feta de metall semblant al llautó, fos. Era de forma lanceolada en els braços (n. 24, mid. 885 × 465 mil·límetres), presentant-los, per estranyesa gran, vorejats de cresteria en flors de lis petites interrompudes per altres de més grans formant calats d'estrany aspecte. Anava col·locada sobre un pom esfèric motllurat. En conjunt era impossible admetre aquesta creu com a catalana, fent pensar en les obres de la clàssica fabricació de Dinant i dels països flamencs (fig. 107).

A fabricació també forastera devia poder referir-se una creu de don Maurici Vilumara (n. 70, mid. 13 × 11 centímetres), potser més considerable com a coronament d'un astil de bandera que no pas com a ensenya parroquial. Era de llautó senzillíssima, ja que no tenia de particular més que la silueta flordelisada i el Crucifix, per cert ben poc artístic.

El Museu de Barcelona té diferents creus d'aram. Una (n. 207, mid. 56 × 26 centímetres) va sense Crucifix i es presenta ornada d'un senzill esmalt en el mig de la creuera. Els caps són trifoliats, amb obra de repujat i cisell. Un altra (número 211, mid. 81 × 43 centím.), va ornada segons la manera pròpia del Renaixement, amb bustos de Sants en medallons repartits en les dues cares de la creu.

Don Maurici Vilumara en té un exemplar, tot fos i retocat al buril (n. 75, mid. 33 × 43 centímetres), que presenta també el gènere de medallons que acabem de mentar. Es difícil admetre una i altra com a obres catalanes, apartant-se ja d'allò que en podríem dir creus d'orfebreria.

Tampoc en té el caràcter una creu de D.ª Cecília Farré, feta de planxa gravada, en la qual hi ha aplicacions representant el pelicà, la Verge, Sant Joan i la Magdalena en posat gement, tal com pertocava als assistents a la mort de Crist (n. 136, mid. 395 × 240 centímetres). Aquestes mitges figures queden en els caps de la creu, floronats d'estranya manera i donant triples flor de lis en creu. El revers d'aquesta peça és llis, no havent-hi pas medalló ni nombre de cap classe que decori el mig de l'encreuament.

Fig. 107. — Creu del Sr. Marquès de Casa-Brusi

Sols de pas farem notar que en nostra terra, a finals del mil cinc cents, degueren venir-hi en gran abundància unes creus processionals d'aram daurat, de braços cilíndrics terminats amb uns anells ornamentals que toquen a unes esferes capçades d'estrelles flamígeres. Algunes porten encara aplicades unes flors de lis, a més del Crucifix, la Mare de Deu i el títol de la creu. El nu és esfèric, quelcom aixafat, acostumant portar en sa part més bombada, repartits al voltant, uns botons amb plaquetes d'esmalt, pintat sobre fons negre o de color molt fosc a la manera llemosina, lluint capets que volen representar sants. Aquestes creus tenen tot l'aire d'ésser-nos importades de França, no havent-hi res que indueixi a pensar en una obra catalana.

El Museu Episcopal de Vich té dos exemplars de petites creus processionals, que no arriben a vint centímetres d'alçada, comptant-hi el broquer, amb tot i donar en totes ses parts la disposició de les grans creus processionals. Són mostra

de les que servien en les parròquies rurals per a les processons de enterraments que s'havien de fer transitant per llocs dificultosos, entre arbres i pedruscalls, on no era fàcil passar anant amb una creu alçada de grans dimensions.

També s'usaren durant el segle XVI algunes creus de fusta cobertes de primes planxes de llautó estampades. El Museu de Barcelona en té dos exemplars: l'una (n. 205, mid. 67 × 36 centímetres) flordelisada amb ornamentació ben elegant, i l'altra quadrifoliada amb monòton decorat simulant calats gòtics en relleu (n. 213, mid. 1'02 × 0'45 metres).

D'aquest gènere de creus les col·leccions episcopals vigatanes poden oferir dos nous models: l'una estranyament flordelisada, porta en els quadrifolis els símbols dels Evangelistes; l'altra hi llueix motius *al romano*, per l'estil dels que hi ha en els plans de les mateixes creus.

El Museu de Barcelona té una creu de cristall amb muntura de bronze i ornamentació que es combina amb les acostumades peces cristallines d'aire geomètric. Tota la part de metall resulta molt elegant i fina. El pom és motllurat i com fet al torn. L'aire general d'aquesta creu és exòtic a la terra catalana i data el més lluny de finals de la setzena centúria.

XIII

Amb tot i el gran nombre de creus disposades per contenir la partícula de la creu veritable en què Crist consumà el seu sacrifici, que coneixem en nostra terra, són poques les que se'ns presenten suficientment datades.

De l'argenter cerverí Francesc Pinyes sabem que féu la Vera-Creu de plata on havia d'ésser col·locat el *lignum crucis* que demanava el rector de Tarrós en 1540, que, al voler ésser tallat del que tenia la parroquial de Cervera, fou causa que succeís el prodigi conegut amb el nom de Santíssim Misteri (1).

L'argenter Joan Font, de Vich, a 1 de març de 1572, tractà amb els obrers de Sant Martí d'Aiguafreda sobre la construcció d'una Vera-Creu d'argent blanc, de pes tres marcs, que es comptaria a raó de nou lliures cada marc (2). Aquest tracte no degué tenir efecte per quant, als 31 d'agost de 1577, els mateixos obrers de la parròquia concordaven amb mestre Pere Salís per a dita construcció, establint que podria pesar de 3 marcs a 3 i mig. L'argenter havia de tenir cura de trobar el *lignum crucis;* no trobant-lo se li restarien dos escuts de les nou lliures i quinze sous per marc que se li prometien, devent la joia estar llesta per Tots-Sants (3).

(1) FAUST DE DALMASES: *Historia de Cervera*. XXI. — GISCAFRE: *Triunfo del Santo Misterio*, p. 25.
(2) C. F., *Concordies* de GASPAR BENET PRAT.
(3) C. F., *Concordies* de ONOFRE COMA.

Aquest orfebre, ciutadà de Vich, a 11 de setembre de 1589, s'encarregava de l'obratge de la Vera-Creu de Sant Martí Sescorts, devent ésser semblant a la de Manlleu, però sense daurar, remetent-se-li el metall [1].

En 1590, en Felip Ros féu una Vera-Creu per a Mediona [2], i l'Antoni Lloreda, en 1596 una per Guardiola, i en 1598, altra per a Boixadors, aquesta prenent per model la de Rajadell. Altre orfebre de Manresa, l'Andreu Cucurella, en 1599, pactava per la de Catllús [3].

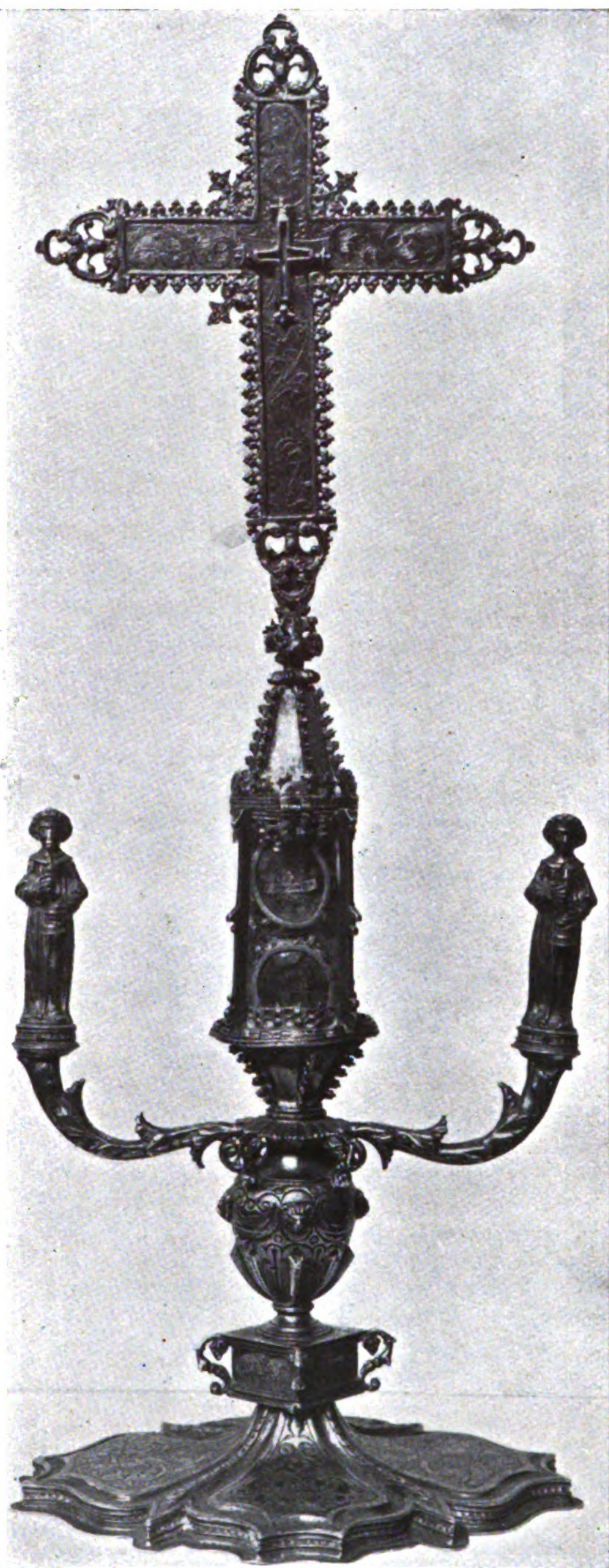

Fig. 108. — Vera-Creu de Sant Martí de Provensals

No és feina senzilla agrupar d'una manera clara els diferents tipus de reconditoris per a la Vera-Creu que tenim del segle XVI. Hi ha alguns exemplars que, com les velles custòdies, presenten dos braços amb imatges d'àngels, fent costat a la creu que porta en el mig de sa creuera el reliquiari del *Lignum Domini*. En aquesta classe s'ha de compendre el de Sant Feliu de Girona i el de Corsà, els dos tan semblants que es podrien arribar a confondre. La creu és capritxosament capçada donant un motiu crucífer claraboiat i son perfil general va amb frondes. Els àngels porten improperis de la passió, essent el nu inferior, entre la creu i el peu, com format per un templet de sis grans finestrals amb trepats, sobre el qual s'alça un pinacle amb carxofa en la sumitat, fent d'encaix al reliquiari crucífer. El peu dóna una espècie d'estrella més ampla que llarga.

La Vera-Creu de Teià té el cimal per l'estil de les anteriors, encara que

(1) C. F., *Protocol* de JOAN CODINA.
(2) *Lo Pensament Català*, any II, ns. 36 i 37.
(3) J. SARRET: *Art i Artistes manresans*.

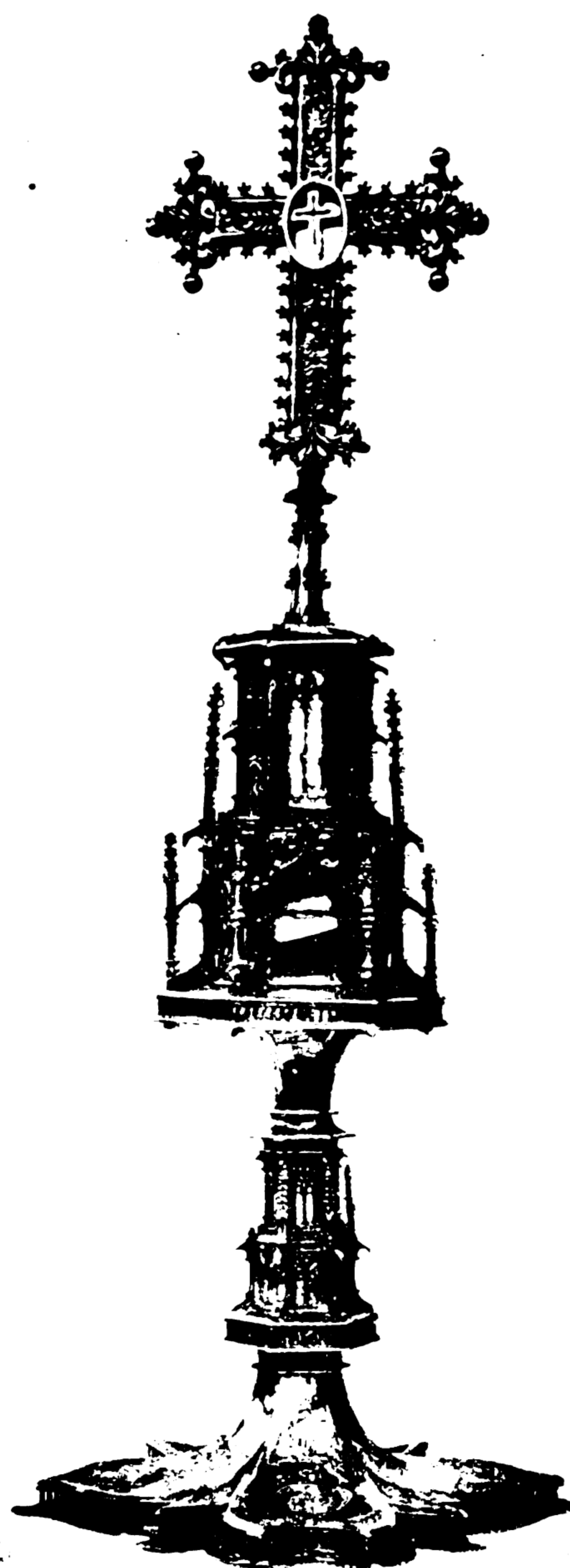

Fig. 109. — Vera Creu de Cardona

sense frondes. Els braços són també més senzills, acabant amb àngels, ben dignes de lloança com a figures de metall. El nu és de llanterna, tenint l'aire de quedar-nos bastant mutilat. El peu és modern en relació amb la resta de l'obra d'argenteria (n. 171, mid. 56 × 22 centímetres). La marca és la barcelonina que hem ja vist en la creu processional de Figuerola.

La parròquia de Sant Martí de Provençals posseeix també un exemplar de creu amb àngels, encara que de gènere ben divers dels citats. Té de referir-se a molt finals del segle (n. 184, mid. 57 × 19 centímetres). La creu del cim és de planxa burilada, amb aplicacions de cresteries, essent fins possible que sia posterior al restant de la obra. Sota d'ella hi ha un reliquiari cilíndric terminat amb pinacle, la qual cosa dóna al conjunt un aspecte estrany i fa que tingui una doble destinació, ja que tant serveix per mostrança del *lignum crucis* com de les relíquies de sants. Als costats del reliquiari hi ha els dos àngels que són aguantats per dos braços que presenten foliacions i surten de sobre el nu en forma de gerret. El peu floronat duu bella ornamentació cisellada (fig. 108).

Altre tipus el donen algunes custòdies del fust de la creu de Crist presentant un nu disposat a manera de fanal o reliquiari. L'exemplar pertanyent a l'església de Cardona (n. 12, mid. 57 × 14 centímetres) resulta en això ben especial, ja que és una veritable mostrança per relíquies que, sobre el cos pediculat on van aquestes, hi duu la creu que ostenta en sa part mitgera la teca on hi va la Vera-Creu. Aquesta és amb frondes, terminant amb uns motius cisellats ben ornamentals. El reliquiari és

sisavat i en dos cossos superposats i amb pinacles i arcs botants, anant sota d'aquest un nu arquitectònic també gòtic i després el peu de forma crucífera, bellament obrat i amb escuts d'arbre i d'una espècie de *M* i de *a*. Duu la marca de la creu de Tiana o sia la dels argenters de Barcelona en dues ratlles (fig. 109).

No tenen relíquies, donant per ço gran importància al nu, que sembla un ric fanal arquitectònic gòtic, les Veres-Creus de Sant Pere de Vilamajor (número 29, mid. 47 × 25 centímetres), marcada com la creu processional de Cerdanyola que té bella silueta i bon treball; la de Mollet (n. 36, mid. 39 × 16 centímetres), amb la creu flordelisada (fig. 110); la de Martorelles (núm. 33, mid. 34 × 23 centímetres), marca BAR; la de la catedral de Solsona amb bells motius repujats en el peu i creu trepada i terminada per caps de serafí (n. 187, mid. 46 × 12 centímetres), marcada com l'anterior (fig. 111); la de Santa Maria de Corbera (n. 57, mid. 53 × 23 centímetres); la de Palau Tordera (n. 31, mid. 50 × 22 centímetres), signada com l'anterior (fig. 112); la de Barberà del Vallès (n. 15, mid. 46 × 16 centímetres), amb el mateix punxó i amb el nu que ara resulta formant sols l'armaçó d'un templet. Del gènere de les anteriors és la de Sant Joan d'Horta, que també deixa veure el mateix punxó barceloní (n. 53, mid. 49 × 23 centím.), notant-s'hi la particularitat de deixar llegir en una filacteria al voltant del *Lignum Crucis* la següent explicació ben digna de menció: HOC LIGNVM SANCTE CRVCIS. A REVERENDO DOMNO — ARCHIEPISCOPO MIRALLES RITE — EXAMINATUM FVIT — ANNO DOMINI 1530 6.º NONIS OCTOBRIS AD LAV — DEM ET GLORIAM DEI — PER IGNEM EXAMINATVM. En el peu hi té un escut amb dos penyals (fig. 113). A Cadaqués la marca és com les anteriors (mid. 515 mil·lí-

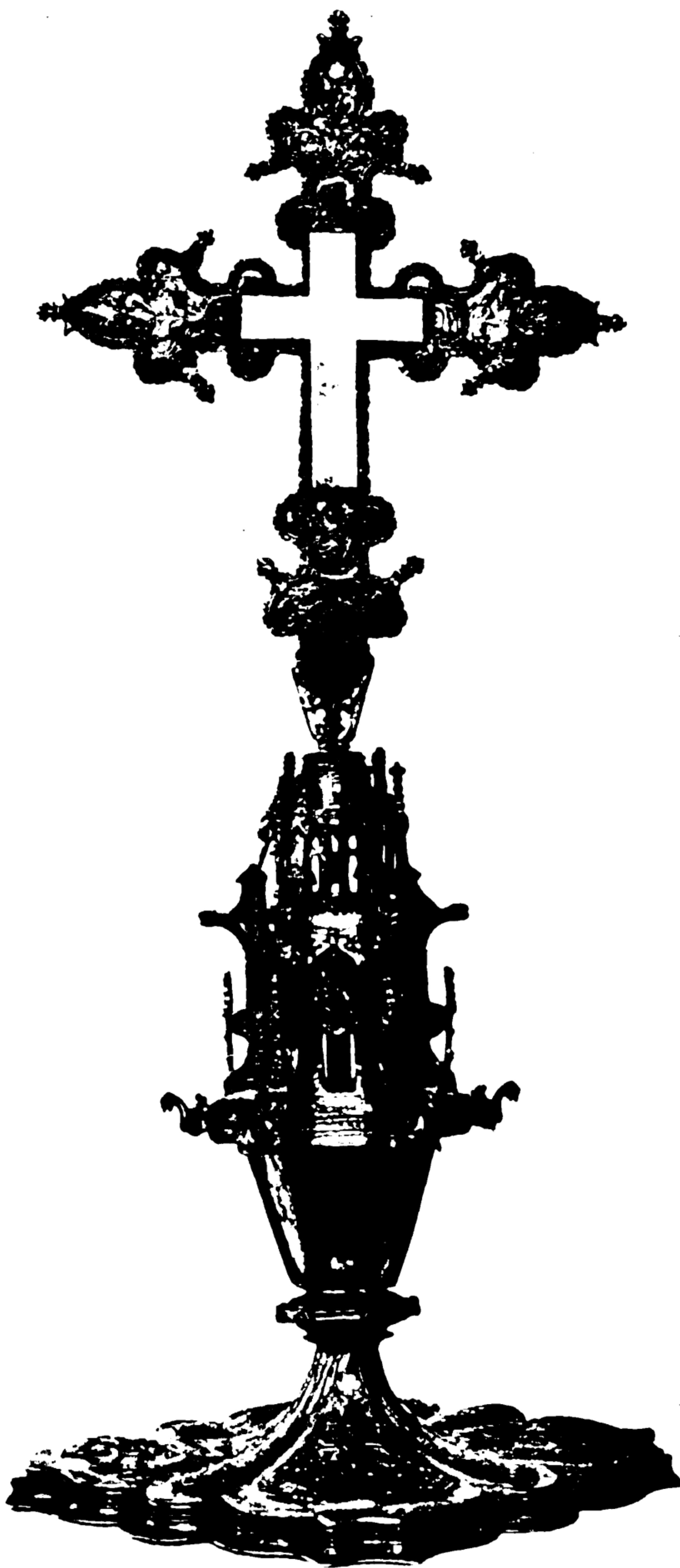

Fig. 110. — Vera-Creu de Mollet

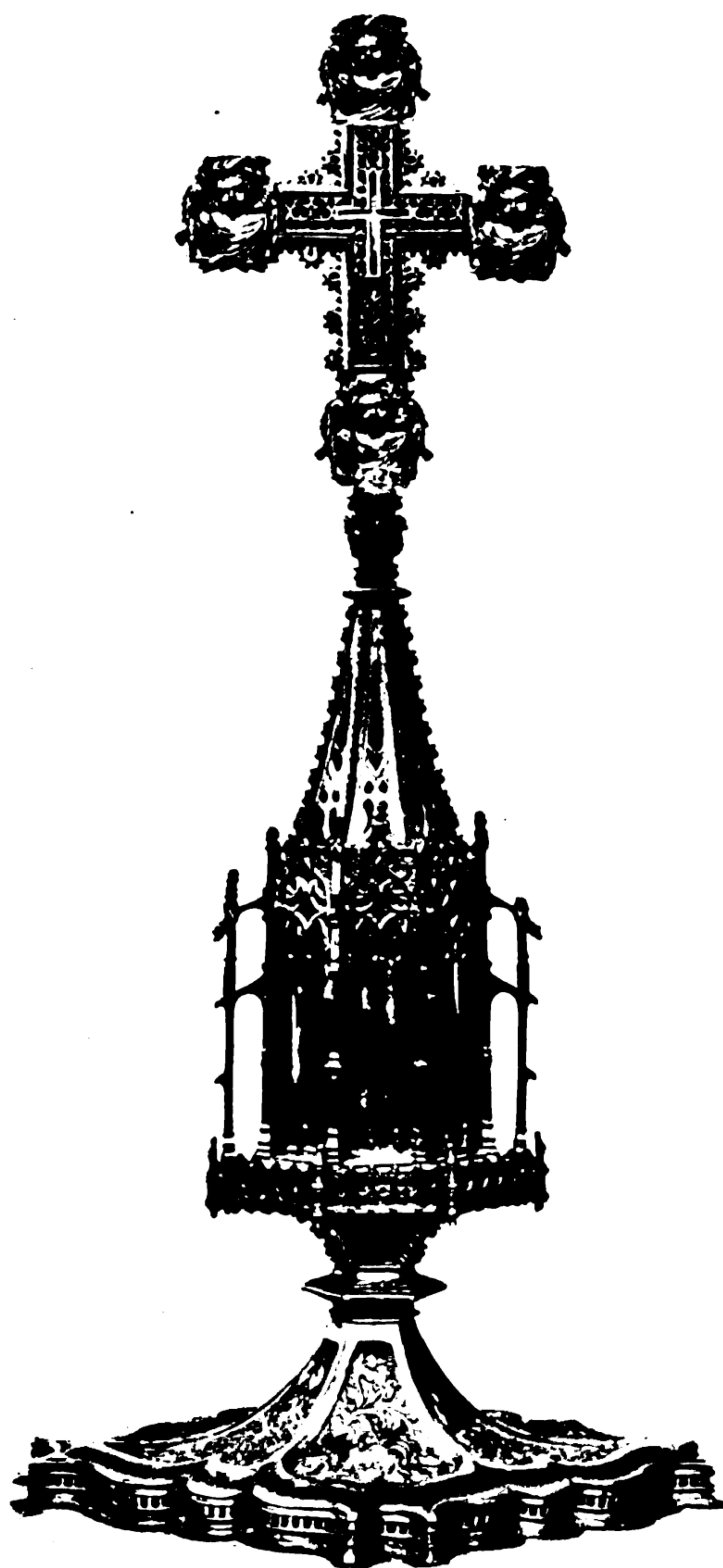

Fig. 111. — Vera Creu de la Catedral de Solsona

metres). Dins del gènere s'ha de comptar encara la Vera-Creu de Sant Feliu d'Avall [1].

Les creus de Sant Genís de Vilassar i Llerona [2] presenten el nu en forma de templet, abrigant el de la primera una representació del Sant Crist i el de la segona una imatge en actitud de beneir (fig. 114). Aquella duu la marca de les anteriors (n. 159, mid. 70 × 82 centímetres), ostentant el remat profusament trepat; l'altra va signada com la processional de la Geltrú (n. 163, mid. 46 × 22 centímetres), essent de notar-hi una major persistència de goticisme en la part mitgera, o sia en el dosseret, que no pas en el restant.

La Vera-Creu de Cardona (número 11, mid. 39 × 12 centímetres) té el nu també arquitectònic, essent de notar per sa esveltesa i encertat dibuix. No és ja la idea del reliquiari que hem vist ans d'ara, sinó la d'una torella sobre la qual s'aixeca la creu que porta la teca del Lignum Crucis. Pertany a principis del segle XVI, resultant millor tot el suport que el cimal. Semblant li és el peu de la Vera-Creu de Colliure, en la qual hi ha major unitat de components que en l'anterior [3].

La seu de Tortosa venera la relíquia del *Lignum* en una peça d'orfebreria de gran caracter goticista, que en el peu hi duu esmalts opacs. La marca és com la de Vilassar (mid. 555 milíms. d'alt).

L'exemplar de Castelló de Farfanya (n. 127) (fig. 115), dóna un tipus en

(1) BRUTAILS: *Notes sobre l'Art religiós en el Rosselló*, làm. 32.
(2) És especial que s'adquirís relíquia per aquesta joia en 1802 (MAS: *Notes Històriques*, III p. 74).
(3) BRUTAILS, làm. 41.

realitat especial entre tots. La creu del cim és d'aire massís, quasi sense capçadura, amb sols cresteries ben menudes vorejant l'aresta quadrangular, amb plans ornats amb bells motius del Renaixement. El nu és prismàtic hexagonal amb ninxos gòtics. El peu és de capritxosa àrea amb fris de trepats gòtics i rampants amb relleus *a lo romano*. La marca és LEX, corresponent a Lleida.

També és especial la de Falset, que duu punxó d'orfebre tarragoní, [illegible] (n. 112), que prescindeix de tota influència o tradició gòtica. La creu és formada per quatre peces a manera de gerro amb un floró al cim; va sobre una amforeta que reposa sobre un pedestal suportat pel peu que mostra bell treball de repujat i cisell. És curiosa la semblança que té aquesta obra d'argenteria amb la creu de sobrealtar de Terol, que es pogué admirar en l'Exposició de Saragossa de 1908.

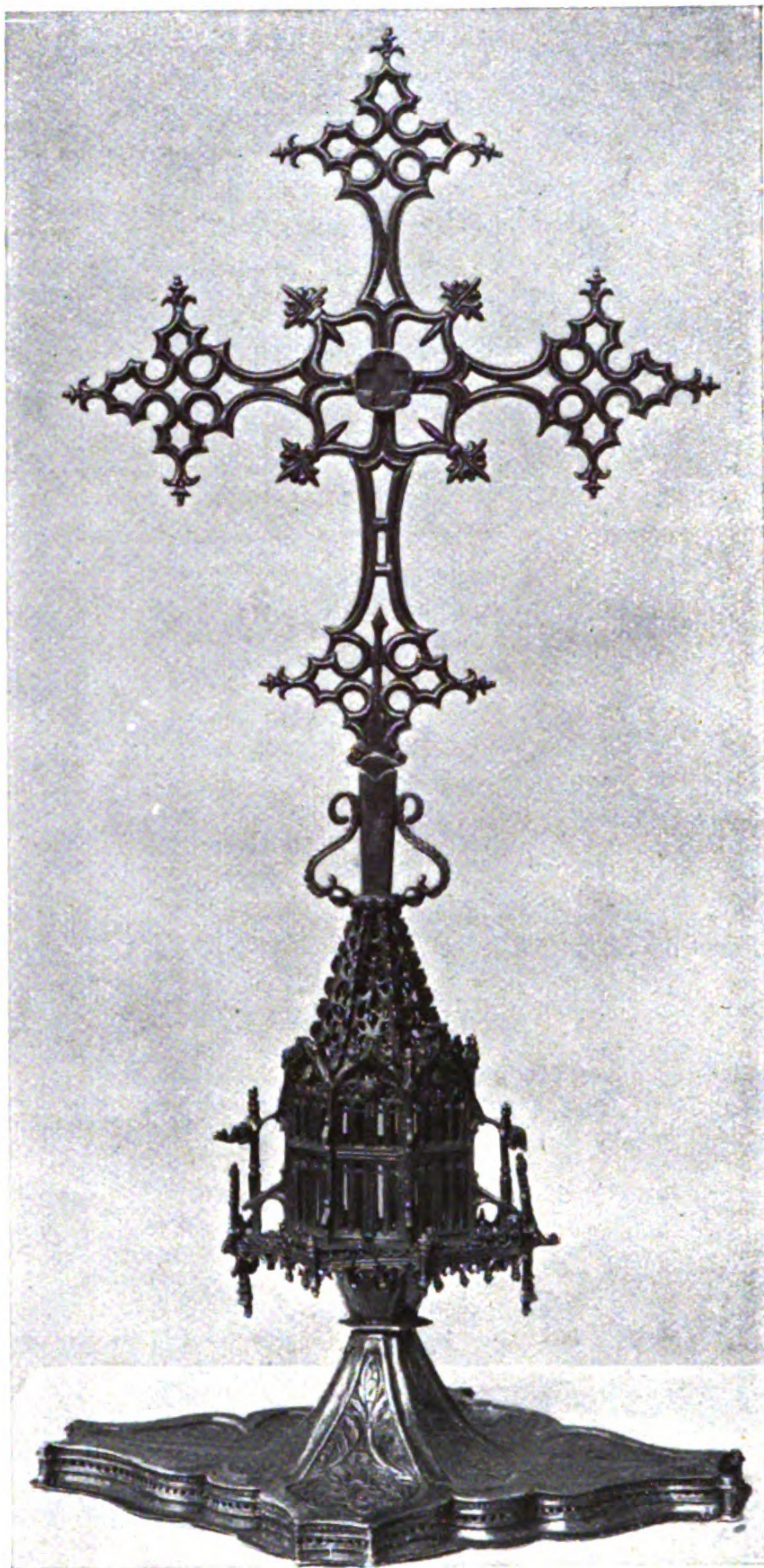

Fig. 112. — Vera Creu de Palau Tordera

La d'Alcoletge (n. 130) té una semblança amb la de Castelló de Farfanya, mostrant igual marca, encara que el pom és en forma d'àmfora (fig. 116). Aquesta característica presenten també les Veres-Creus de l'església del Pí de Barcelona (alt. 55 centímetres) marcada amb punxó de creu i cinc lletres; la de Valls (n. 100) que porta el signe BA (fig. 117) i de Cabrera de Mataró (n. 168, mid. 49 × 18 centímetres), que pertanyen a molt finals del segle XVI.

Anglesola té una Vera-Creu de doble travesser, encara que de poc efecte.

No són moltes les creus pediculades, no destinades a reliquiari, que ens han arribat fins als nostres dies, amb tot i que podrien treure's notícies d'haver existit, principalment després d'haver pertangut a algun personatge que les llegava a l'església. En 1573 entrà a formar part del tresor de la catedral de Vich, per haver pertangut al Bisbe Bertran de Guevara una *creu petita de argent sobredaurada, lo arbre rodo ab molts tronchs y un crucifixo de argent tambe*

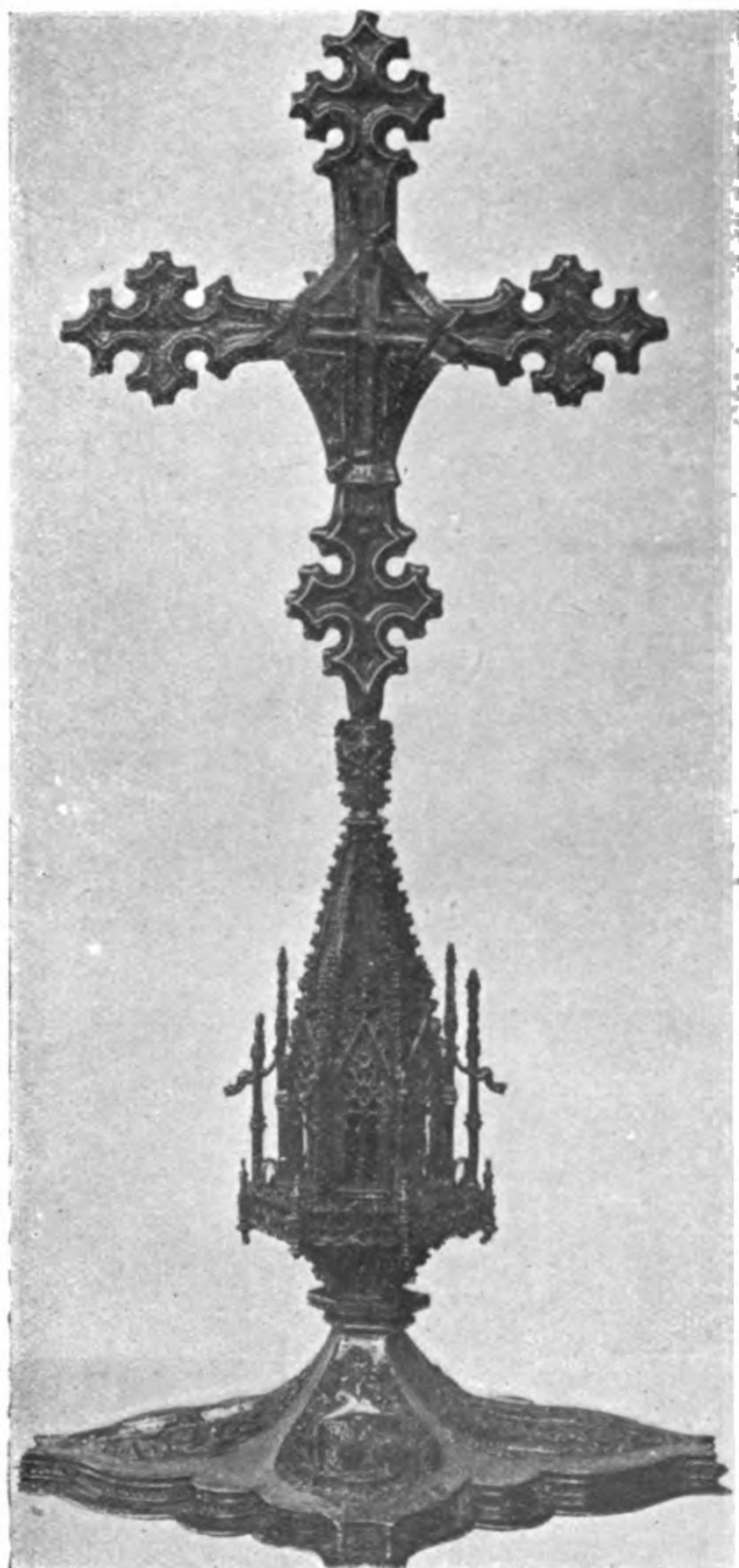

Fig. 113. — Vera-Creu de Sant Joan d'Horta

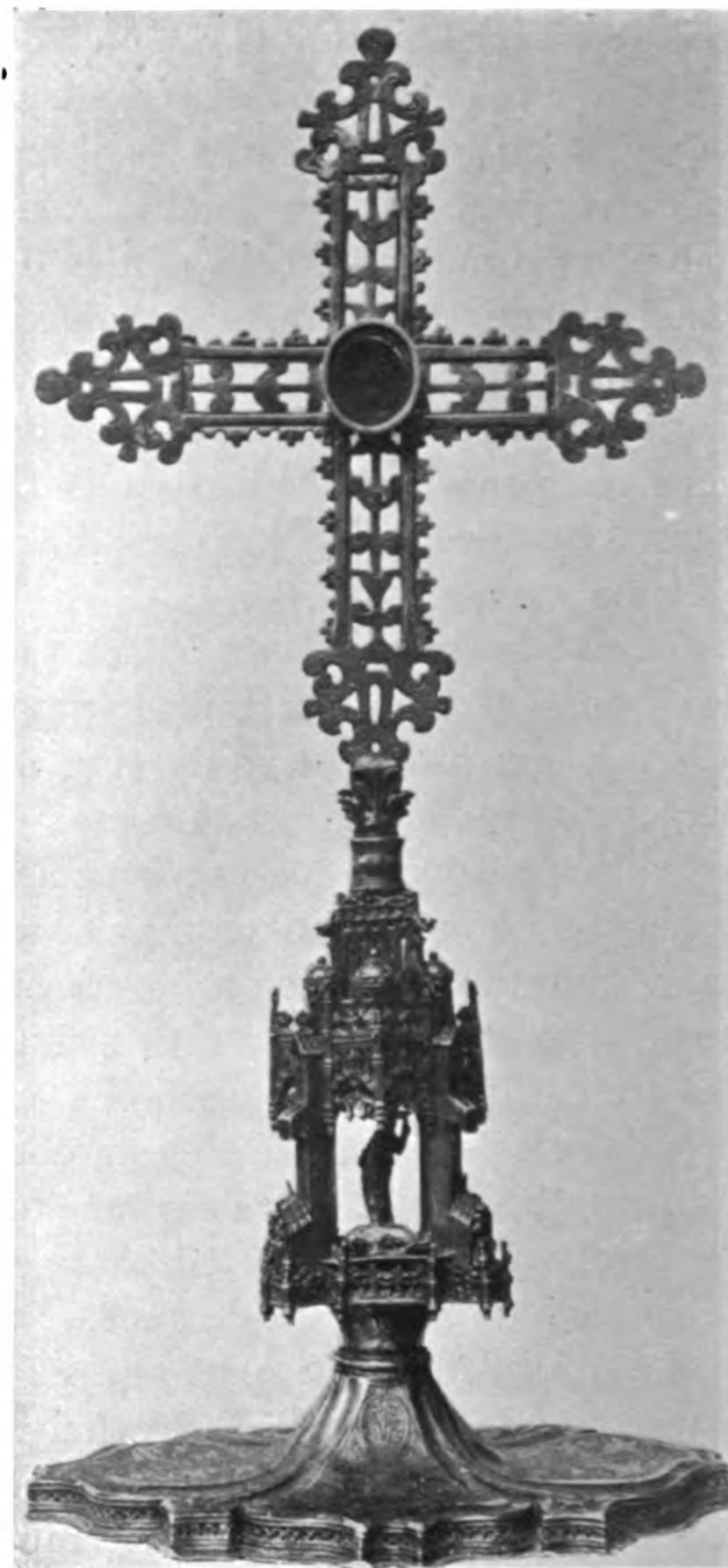

Fig. 114. — Vera Creu de Llerona (revers)

sobredaurat ab lo peu triangular en lo mitg orat [1]. Un inventari vigatà del segle XVII descriu una *creu petita de plata sobredaurada esmaltada nova ab un xpo. crucificat y a la part dreta la ymage de nostra senyora, a la part esquerra la Image de sant Joan, assentadas en peu sobre dos pilastres quadrats ab son peu de pedra gaspe vert, cuberta de plata daurada ab molta varietat de obra, ço es quatre peus de lleo ab diversos cartrons ab quatre pedras amatistas sobre cada peu y quatre serafins sobre dells ab les armes del Bisbe Don Francesch Robuster y Sala, en lo mig y en cada part de dit peu, dels quals pengen dos fruytes de cada*

(1) *Episcopologio de Vich*, III, p. 16.

part y tenen a la fi un serafi a cada part y al peu de la dita creu y ha un cap de mort ab dos ossos dargent sobredaurat [1]. Una descripció de les pertenències del beneficiat Joan Junyent, en 1578, consigna: *un christo dargent sobredaurat ab son peu dargent daurat* [2]. Altra de la ermita del Remey de Vich, en 1574, retreu *una creu francesa demunt del altar destany o coure* [3].

La catedral de Tortosa posseeix una bellíssima creu d'altar d'orfebreria, sense marca.

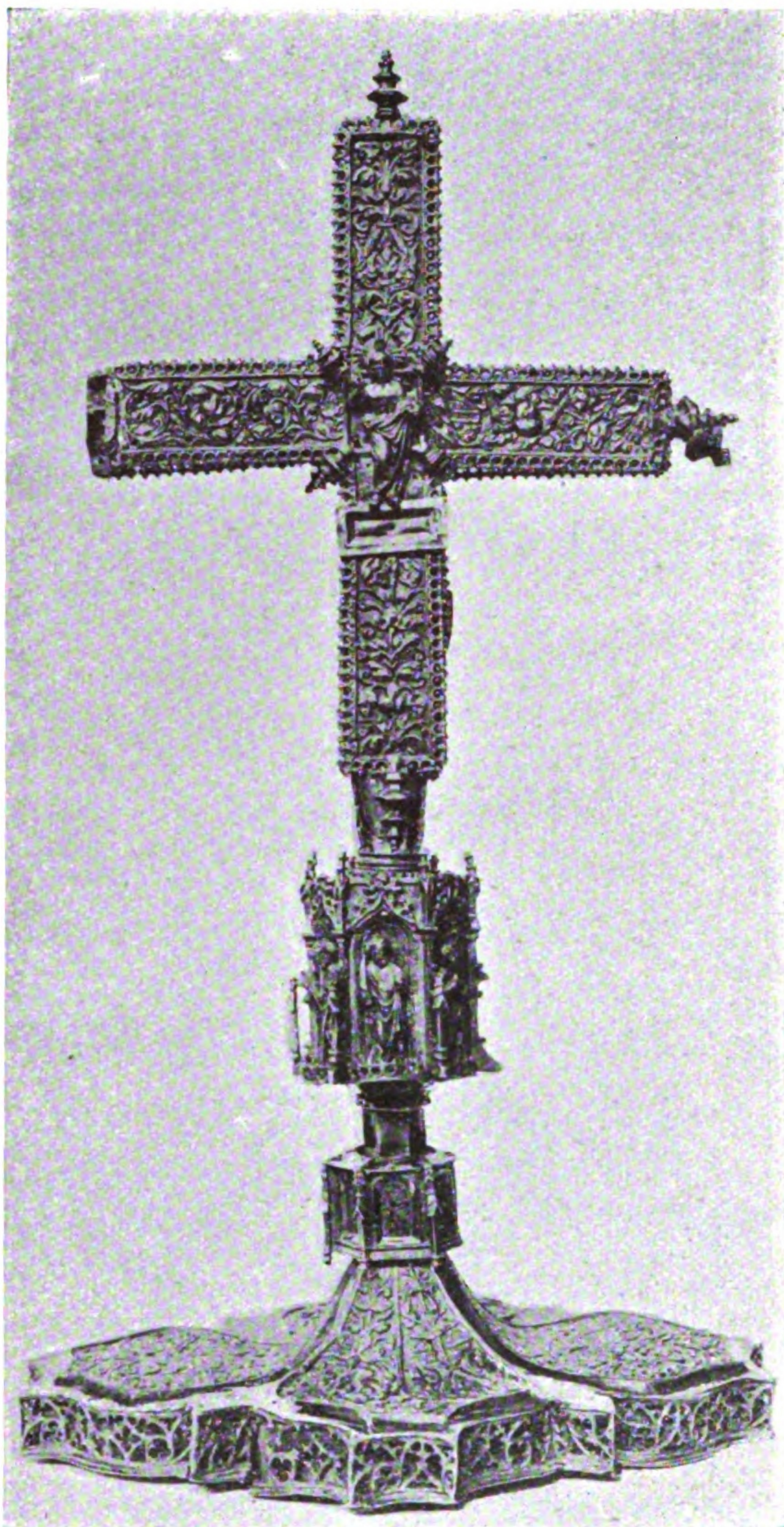

Fig. 115. — Vera Creu de Castelló de Farfanya

Durant el segle XVI es modifiquen les *creus pectorals* com a distintiu episcopal, deixant d'ésser el fermall de capa dit *nosca* o *racional*. El pectoral-insígnia fou en forma de creu, generalment, de rica confecció, que penjava del coll per medi d'una cadeneta metàl·lica o cordó. Els Bisbes, en sos testaments, feien llegats de tals creus a les esglésies titolars, però són ben escasses les que essent antigues han resistit les cobdícies, les guerres i les necessitats. La mateixa preciositat, ha estat causa de la desaparició dels antics pectorals.

És la centúria de mil cinc cents quan es troben abundants notícies de joyes en forma de creu, que les dames lluïen en son coll. Per no allargar les cites que sobre això donen els antics documents, retraurem solament una descripció que llegim en l'inventari del Governador Carles d'Olms, en 1578: *una creu de or ab un christo ab son titol de una part y en la altra part ha un titol qui diu es vera crux dins la qual sta engastat un tros del lignum crucis lo qual es de la Senyora dona Raphaela* [4].

En 1566 trobem a casa un Guillem Ramon de Carós *XVI creuetes d or*

(1) Arx. C p., *Inventari* E.
(2) C. F., *Inventari* BENET PUIG.
(3) Id. id G. B. PRAT.
(4) Id. id. G. B. PRAT.

destampa, que's venien a les persones que no podien gastar en riques joies [1]; havent-n'hi encara de més senzilles, o sia fetes *de nacre* o *destany* [2].

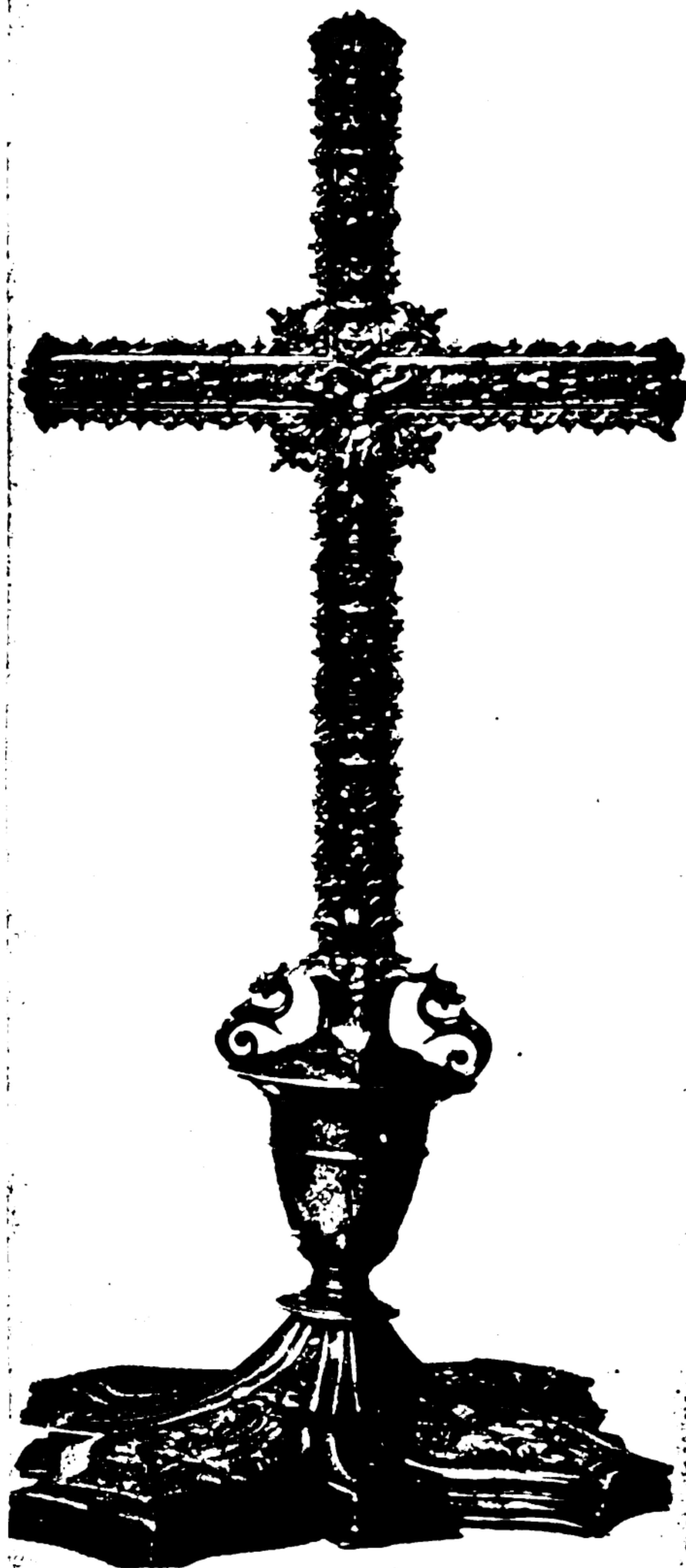

Fig. 116. — Vera-Creu d'Alcoletge

XIV

Les notícies sobre construcció de creus en el segle XVII no són pas tant nombroses com les de la centúria anterior. A mitjans de dit segle sembla que s'estronqui el desig de les parròquies i comunitats de posseir una bona creu processional. Seria potser perquè totes aquelles ja en tindrien i potser també per la decadència palesa en què restà Catalunya després de la revolta i guerra de 1640. En canvi, com veurem, no manquen en nostres contrades algunes creus amb data de construcció gravada en l'obra d'argenter.

Als 18 de juny de l'any 1601 l'orfebre manresà Antich Lloreda tractava amb els obrers de la parròquia de Sant Pere de Viladecavalls sobre la construcció d'una creu processional que remetria del tot llesta dins el terme de vuit mesos. En la concòrdia es fixava que dita obra no podria passar d'un valor de 75 lliures, comptant-se a raó de 7 lliures i quatre sous cada marc de plata que hi entrés, devent ser per l'estil de la que el mateix argenter manresà tenía feta per a la gent de Navarcles. Tindria llanterna amb imatges, devent posar-s'hi les de Sant Pere, Sant Pau, Sant Salvador i Sants Just i Pastor, no mancant al mig de la creuera la representació del Redemptor clavat i la de la Mare de Deu del Roser [3].

(1) C. F., *Inventari* ONOFRE COMA.
(2) Id. id. SALVI BENLÓ.
(3) *Butlletí del C. E. de Bages*, setembre-desembre de 1913.

L'honorable argenter de Vich Miquel Bover, amb data del 20 de març de 1610, féu tracte sobre una creu de plata per a l'església del monestir de Llussà. Entre les condicions que aleshores foren consignades referents a la classe de treball i figures que devia portar tal joia s'establia el cost que havia d'ésser d'unes setanta lliures (1).

El manresà Andreu Cucurella, que havia obrat la creu per al monestir de frares dominics de Manresa als 15 de desembre de 1607, tractà una creu de vint marcs de pes amb destí à l'església de Sallent (2); als 15 d'abril de l'any 1610, s'avingué amb els jurats del terme de Coaner, a la vegada obrers de la parròquia, aleshores pertanyent al Bisbat d'Urgell, sobre la construcció d'una creu de plata, que estaria llesta ans de la diada de la Mare de Deu d'agost primer vinent, en un pes de dotze marcs, per l'estil de la ja citada dels frares predicadors. En la llanterna hi havia d'haver sis figures d'Apòstols (3).

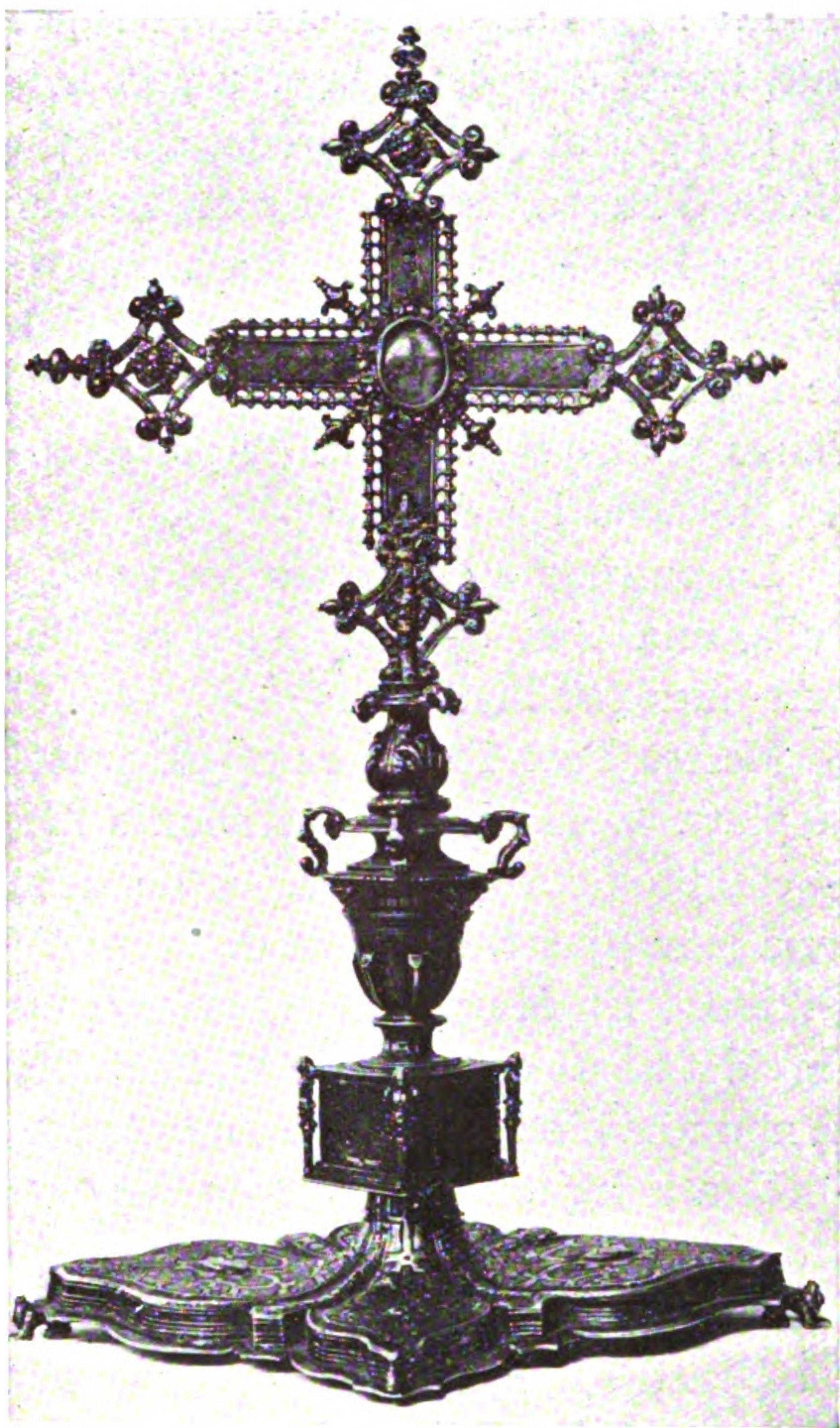

Fig. 117. — Vera Creu de Valls

D'En Salvador Sala, àlias Serrarols, n'hem dit ja quelcom al parlar dels argenters del segle XVI, com a autor de la creu de la parròquia de Sant Cebrià de la Mora en 1598, de cinc marcs i mig de metall (4). No degué tardar a fer altra creu per a Sant Bartomeu del Grau, més aparatosa i de major pes que la citada, amb llanterna d'imagineria plena d'elements gòtics (5). D'aquesta obra degué quedar molt satisfet el seu autor, ja que la mencionà com a model de la que havia de fer per a Sant Julià Sasorba quan el dia 9 de gener de 1617 concordà amb els obrers de dita parròquia, fixant que es comptaria a raó de 10 lliures per marc, podent pesar-ne onze o dotze. En virtut d'aquesta dada la creu de Sant Bartomeu sabem que era feta pel mateix Serrarols (6).

(1) C. F. Vich, *Concordies* d'ONOFRE CALVET.
(2) *Art i Artistes manresans.*
(3) *Butlletí del C. E. de Bages*, setembre-desembre de 1913.
(4) C. F. Vich, *Concordies* de CALVET.
(5) Se conserva, com queda dit anteriorment.
(6) C. F., *Concordies* d'ONOFRE CALVET.

En 1628 l'argenter barceloní Antoni Gavarró, fill de Santa Coloma de Queralt, tractà completar la creu processional de dita parròquia de sa naixença (1).

El ja citat Antic Lloreda, als 15 novembre de 1629, tractà la creu de Santa Maria d'Horta, de pes 11 marcs, conforme a la de Santa Eugènia de Relat (2).

En Pau Matas i Cerntras, argenter de Barcelona, a 20 d'octubre de 1631 féu la liquidació per a la obra de la creu parroquial de Berosa, amb llanterna de massoneria; pesant en conjunt 16 marcs 5 unces tres argensos, a raó de set lliures quatre sous el marc i 30 rals per les mans, important finalment 228 lliures, 14 sous i 4 diners (3).

La parròquia de Terrés, en 1636, encarregà a En Vicens Gairís, argenter de Valls, una creu que devia ser com la de la Confraria del Roser vallesana, costant unes 128 lliures (4).

Mestre Pere Pujol, en 1648, tractà fer una creu per a Salses, de 60 unces de plata (5). També era rossellonès l'Honorat Segarró, que a 19 d'abril de 1644 es comprometé a fer del pes de dotze o tretze unces un *creuhet* (sembla que seria el nu) per a l'església de Cornellà de la Ribera, per l'estil del fet per a la de Millàs (6). En Miquel Guri, orfebre de Tolosa de França, estant de pas a Perpinyà, a 11 de setembre i 28 d'octubre de 1678, féu tracte per a refer i muntar de nou una creu de plata desmuntada que hi havia a Sant Mateu de Perpinyà (7).

Una al·legació jurídica, de l'any 1671, ens parla de la creu de Pontons, feta poc abans, pesant 300 unces d'argent (8).

Sembla que seria en 1682, quan En Josep Busquets, argenter de Vilafranca del Penedès, obrà la creu parroquial de Mediona (9). En 1689, altre argenter vilafranquí, En Quintí Huguet, obrà per 129 lliures altra creu per a Sant Quintí de Mediona (10).

Del segle XVII en tenim unes quantes creus ben datades.

Un exemplar del Museu Episcopal de Vich té d'especial que voltant el Crucifix i la figura de la Verge del Roser, en lloc dels Evangelistes i altres figures, porta uns medallons ovals amb relleus, que a l'anvers donen la Flagel·lació, Circumcisió, Coronació d'espines i Oració de l'Hort, i al revers l'Anunciació, Visitació, troballa de Crist entre'ls doctors i naixement del Salvador. En presenta la marca MA, evidentment manresana (mid. 1'19 × 0'57 metres). Els relleus de què hem fet menció semblen els mateixos que servíen per als reli-

(1) JOÀN SEGURA: *Santa Coloma de Queralt*, cap. LVI.
(2) *Butlletí del C. E. de Bages*, setembre-desembre de 1913. — *Revista Jorba*, any V, n. 53.
(3) SERRA I VILARÓ: *Butlletí del C. E. de Catalunya*, XIX, p. 273.
(4) Nota de D. Fidel de Moragas.
(5) MONSALVATGE: *Noticias Históricas*, XXIII, p. 70.
(6) Arx. Pyr. Orient. G. 774.
(7) Id. íd., 681.
(8) Bib. Ep. Vich, vol. 91 d'*Alegaciones*.
(9) *Lo Pensament Català*, any II, pp. 36 i 37.
(10) JOSEP MAS, Pvre.: *Notas históricas*, II, p. 70.

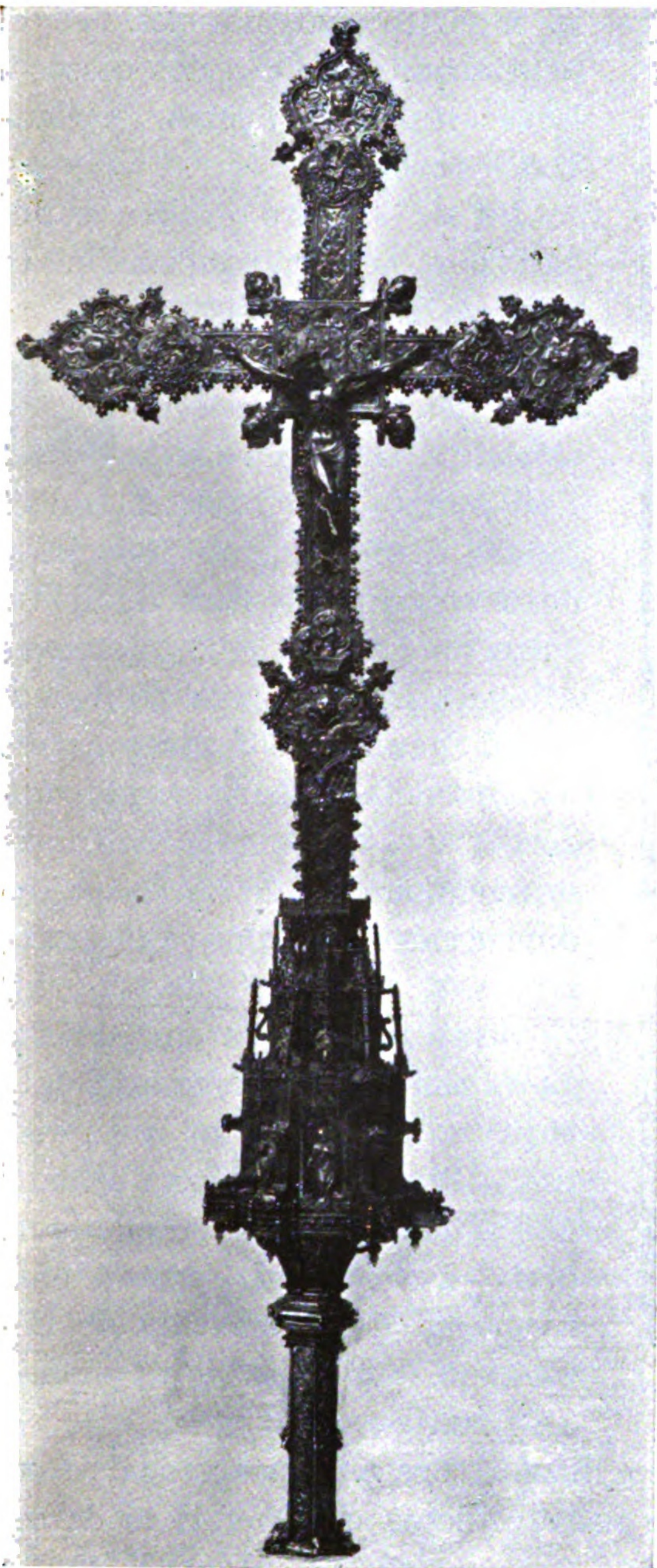

Fig. 118. — Creu de Mataró (anvers)

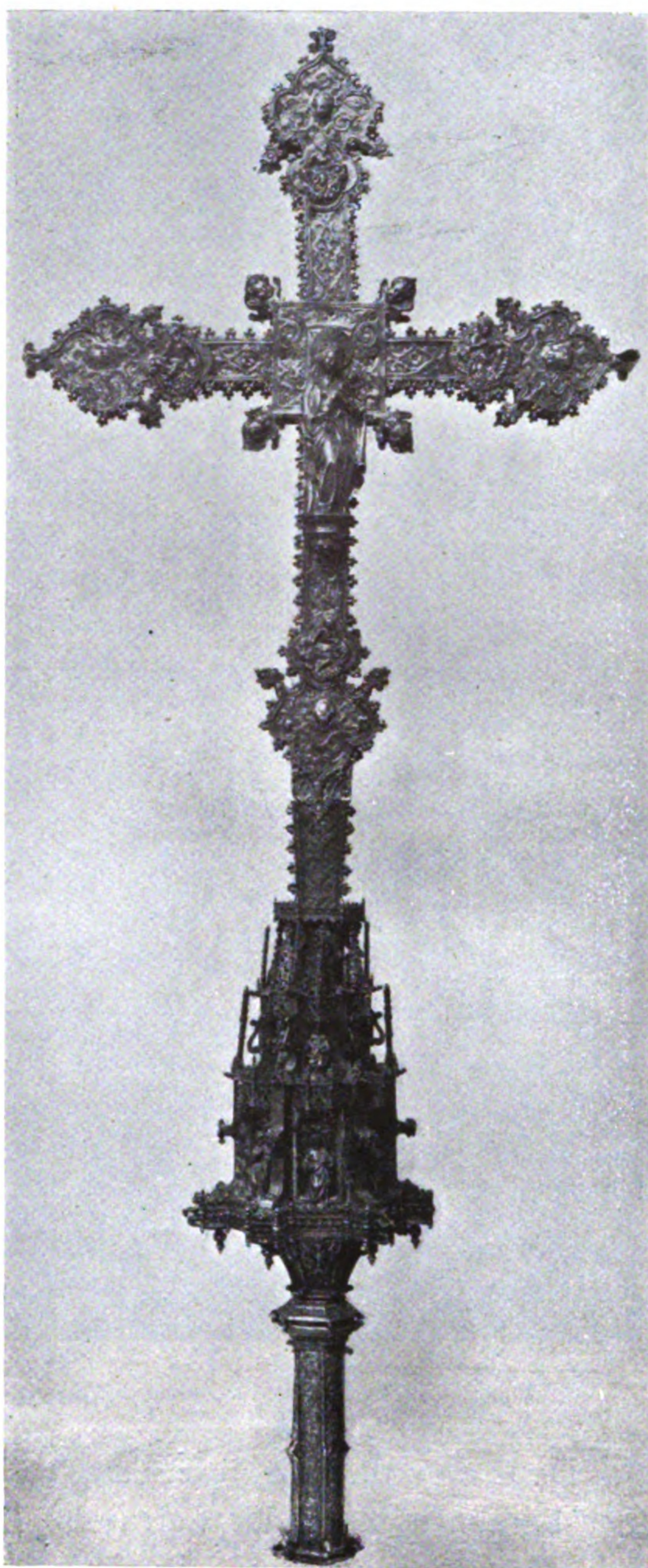

Fig. 119. — Creu de Mataró (revers)

quiaris i medallons de pastes d'*agnus* que encara avui trobem guardats en les cases i families d'antiga representació. Aquesta creu sabem que es obra del argenter Cucurella, tractada als 15 de desembre de 1706. La creu de Formiguera, en el Rosselló, se sab que és de 1610 (1). De la de Coaner, tractada en 1610,

(1) BRUTAILS: *Notes sobre l'Art religiós*, p. 195.

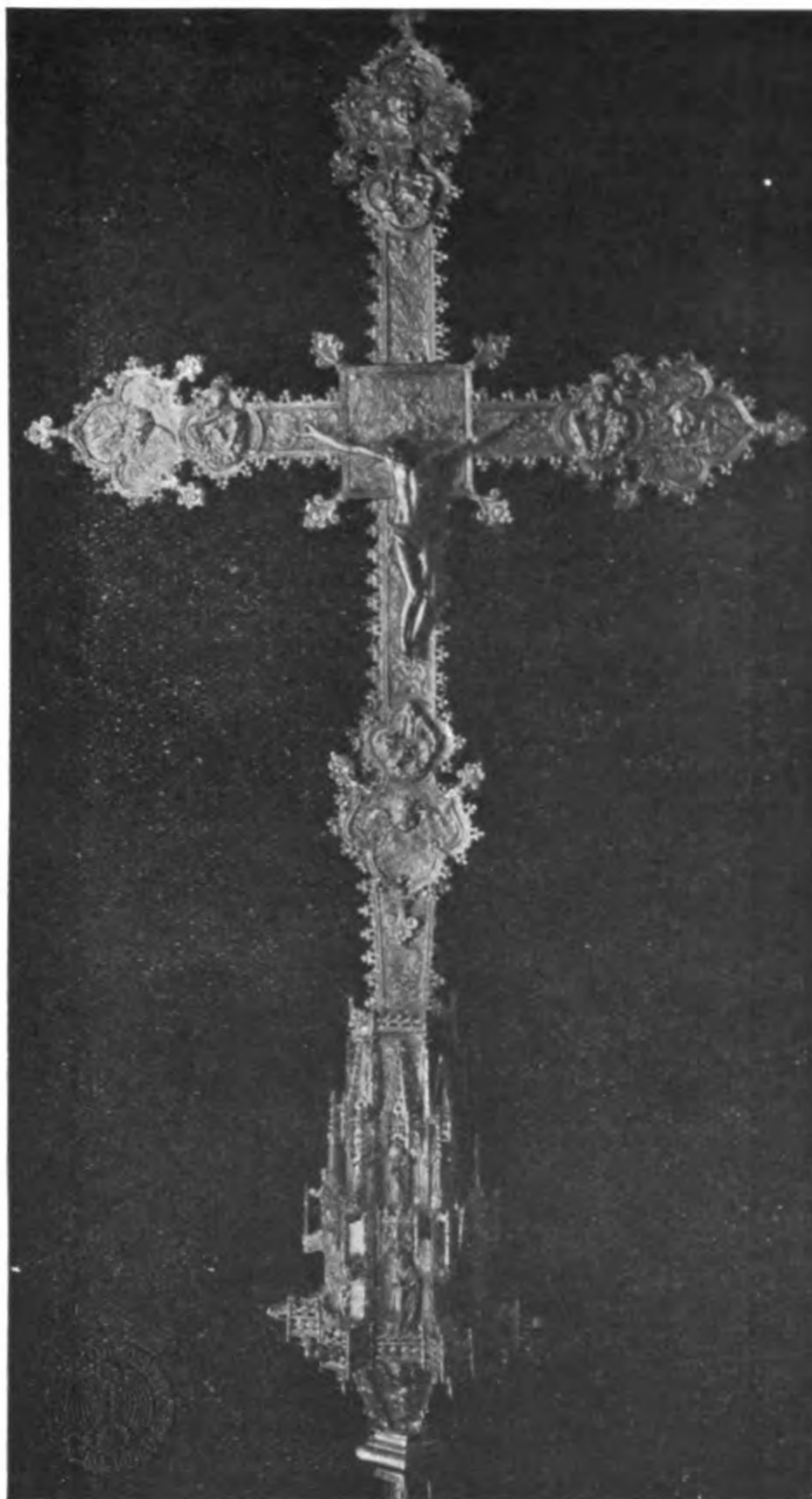

Fig. 120. — Creu de Santa Coloma de Queralt

ja n'hem donat noticies. Té el pom arquitectònic a dos còssos i les acostumades figures de l'anvers i revers.

La de Mataró és ben especial per ses marques. En té una que deixa llegir, que no és per ara atribuible a determinada població; altra amb una torra i un punxó amb 1611. El nu és també de fanal amb pinacles i dosserets. En les flors de lis hi entra un element nou: uns capets d'àngels. El Crucifix és molt acurat d'anatomia i fet segons els bons models italians (n. 155, mideix 1'80 × 0'69 centímetres), resultant una creu de les de majors dimensions de Catalunya (figs. 118 i 119).

Semblant li és la creu de Begues, amb igual marca i la data 1612 (n. 58, mid. 1'20 × 0'50 metres). També la de Sant Vicents de Castellet, va marcada de igual punxó i 1613 (mid. 735 mil·límetres long.) i igualment la de Bosost, que duu la data 1614 (mideix 1'15 metres alt.).

De la creu de Sant Julià Sasorba ja hem dit que consta feta poc ans de 1617 per l'argenter Salvador Serrarols. La de Santa Coloma de Queralt té de ser aquella a què fa referència el document de 1628, podent-se judicar d'aquesta època; té també caps d'àngels en els lisos i nu de llanterna arquitectònica (fig. 120).

Montblanch té un exemplar de creus, pertanyent a la confraria de la Llum, que porta la data: *Fonch feta en lo ani de* 1628 i la marca TARR, corresponent a Tarragona. No és ja flordelisada, sinó que té els caps terminats en quadres ornats de peces decoratives calades. Les arestes porten cresteries, no frondes. No presenta altres imatges que les de la Verge Maria i Crist clavat. El pom és motllurat, rodó, com tornejat i repujat, avalorat per algunes peces d'apli-

cació. Res no hi és de tradició gòtica, abandonant-hi l'argenter tot allò que era encara sistemàtic i invariable per la majoria de la gent del seu ofici (n. 91, té 77 × 36 centímetres) (fig. 121).

Un document que hem ja aduït parla de la creu de Santa Eugènia de Relat, als 20 de novembre de 1629. En aquesta obra d'argenter el constructor s'hi manifesta amb preferència pel goticisme, adoptant flors de lis, figures d'aplicació i el nu pompós de gènere arquitectònic. En aquest, potser per no entendre ja l'ús d'uns elements que ell tenia com a mostra de taller llegada per un antic, hi posà trabucats els dosserets, quedant cap-per-vall. I que això no era pas una cosa que podria suposar-se feta per algun argenter posterior, res no ho demostra millor que la creu processional de Sant Joan d'Oló, de treball absolutament semblant al de Relat, en la qual també els dosserets de la llanterna són girats. En aquests poms s'hi nota una terminació en cúpula hemisfèrica, element no gòtic, que començà a sortir en la creu de Sant Julià Sasorba, deguda al vigatà Serrarols.

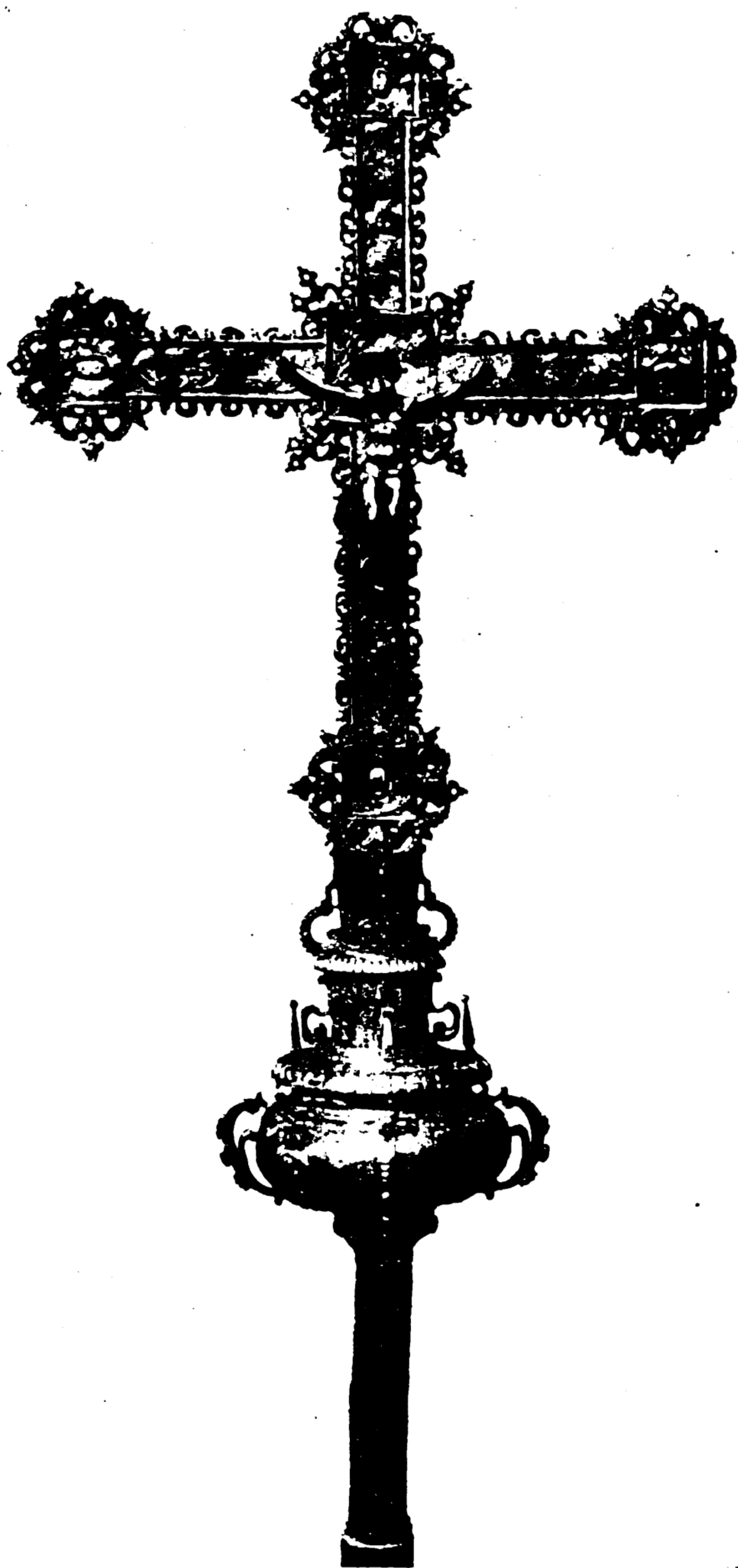

Fig. 121. — Creu de Montblanch

En l'altar major de Girona, una de les tres creus, la que té el caràcter més modern, mereix ser citada en aquest lloc. Es de silueta gòtica amb lisos, quadrifolis, frondes i pom amb dosserets i contraforts rematant en aquelles; però el detall és, més que del Renaixement, ja barroc, per cert molt granat, amb perfecció d'obratge i bon gust (mid. 1'43 × 0'59 metres). No hi hem sabut veure marca, però potser no sia equivocat suposar-la filla d'un argenter d'aquells que seguien la bella tradició de l'argenteria gironina. El *Reportori* de l'Arxiu Capitular d'aquella catedral ens dóna notícia que, als 9 d'abril i 26 de novembre

Fig. 122. — Creu de la Catedral de Girona (anvers)

Fig. 123. — Creu de la Catedral de Girona (revers)

de 1630, se feren nous una creu i candelers de plata [1]. La creu és ben raonable que sia la que ens ocupa, ja que les seves característiques són pròpies dels anys del mil siscents (figs. 122 i 123).

A Vilellalta hi ha una creu datada en 1634, marcada a Tarragona, del tot semblant a la que ja hem retret de Montblanch (n. 108, mid. 78 × 36 centímetres). Aquesta data i relació de formes té certament un interès en la qüestió que estem estudiant.

La de la parròquia de Púbol deu entrar també en aquesta secció, ja que és datada *AIN* 1639 (n. 189, mid. 1'02 × 0'45 metres). La flor de lis capça els braços, però el pom és el menys gòtic possible dintre el gènere arquitectònic

(1) *Repertori*, vol. I, fol. 144.

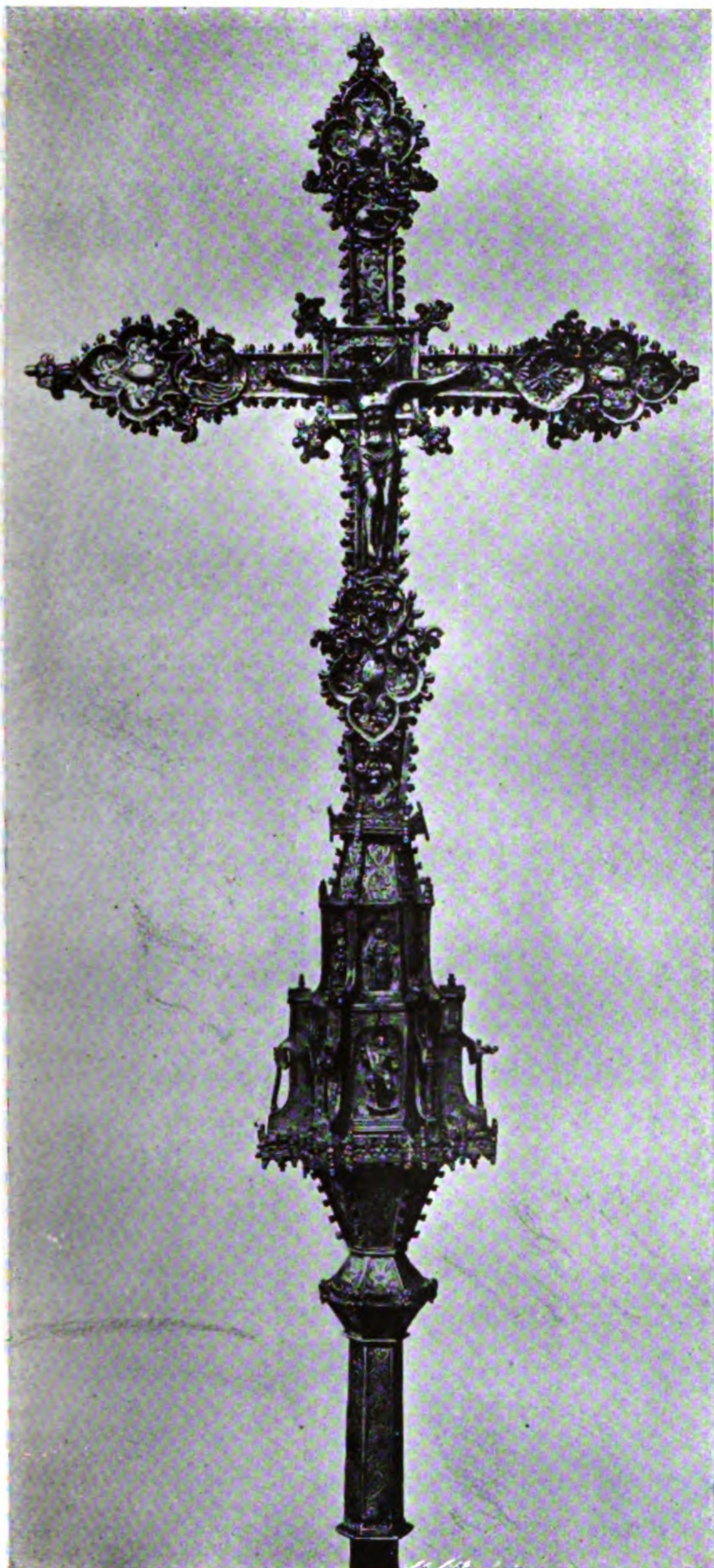

Fig. 124. — Creu de Púbol (anvers)

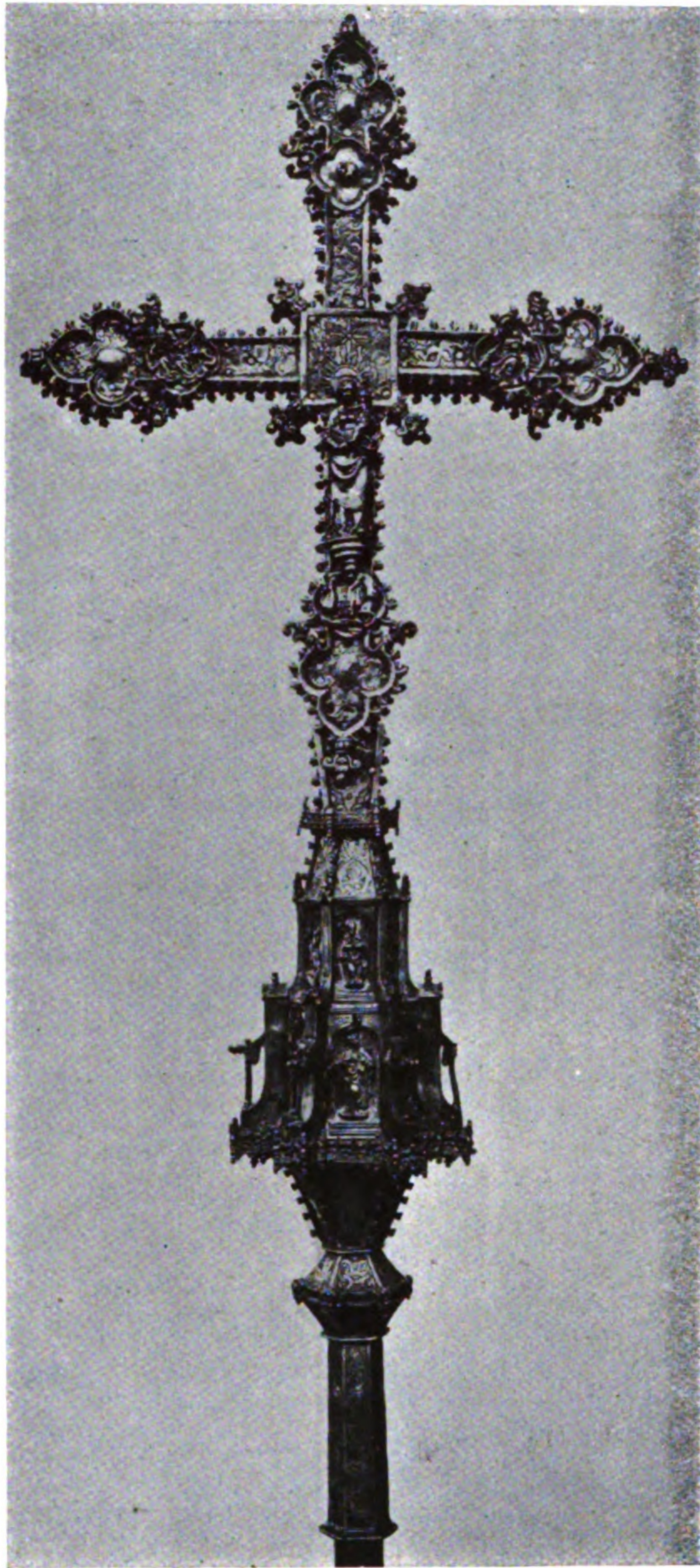

Fig. 125. — Creu de Púbol (revers)

que vol informar aquesta part de la creu. La signació és gironina, amb el vell trifoli i les sis lletres (figs. 124 i 125).

No té gran cosa de gòtica l'ensenya crucífera de la parròquia de Vila-seca. Sols en els extrems presenta uns quadrifolis ornats amb els caps d'àngel que són característics del segle XVII (n. 79 bis, mid. 80 × 36 centímetres). Res d'imatges en el nu, que és motllurat. La marca és tarragonina, com la de la creu de Montblanch, i la data és ANI 1658 (fig. 126).

La creu de Castelldefels deu ser la darrera que és possible aduir datada,

Fig. 126. — Creu de Vilaseca

Fig. 127. — Creu de Castelldefels

ja que dóna l'any 1688. Es obra barcelonina amb el punxó [illegible]. Es flordelisada, però el pom, que per cert és esplèndid, és més que res motllurat, encara que amb la part superior hexagonal proveïda de capelletes i contraforts que sols per tradició llunyana podem referir al goticisme (n. 59, mid. 1'20 × 0'56 metres) (fig. 127).

Tota la munió de dades que suposen els documents i exemplars d'argenteria aduïts és fàcil fer-los servir per a l'estudi de les creus processionals de què no tenim nosaltres cap dada o notícia documental. Entre aquestes cal citar la creu de Fonollosa, amb flors de lis, quadrifolis, frondes i pom de tipus gòtic, amb

relleus en el llocs on van comunament les mitges figures d'imatges. No en sabem pas la marca. Per l'estil i també dins el gènere del segle XVII hi ha les creus de Blanes (n. 17, mid. 782 × 465 mil·límetres), que té el fanal ben elegant; la de Sant Genís de Vilassar, amb notable figura de la Mare de Deu, posada presidint la creuera (n. 158, mid. 1'37 × 0'57 metres); la de Cardona amb la figura d'un sant bisbe (n. 4, mid. 96 × 47 centímetres); altra de la mateixa vila de les salines, amb un Sant Isidre, que per si sol ja és una demostració d'època (n. 3, mid. 1'15 × 0'43 centímetres), totes ostentant el punxó barceloní de la de Castelldefels i amb ornamentació als plans, ja distinta de les dels bons temps del Renaixement. Aquestes característiques són també a la creu de Sant Martí Sarroca signada com la Vera-Creu de Martorelles (n. 148, mid. 75 × 38 centímetres), que torna amb les mitges figures dels temps anteriors. Les té igualment la de Viladrau (mid. alt. 1'17 × 0'50 centímetres) que, encara que no porta marca, cal suposar vigatana, tant sols sia per les *pedres de Vich* o ametistes que ostenta. La del Prat de Llobregat va signada com la de Cerdanyola (alt. 1'08 metres). La de Vilagrassa, en canvi, és obra cerverina CER [1].

La de Pont d'Armentera és digna d'esment per una signatura, en la qual sembla endevinar-se les dues lletres del punxó de la de Begues (n. 79, mid. 1'30 × 0'56 metres). En altra de Cardona (n. 8, té 1'21 × 0'50 metres), hi ha punxó per l'estil de la creu mataronina; essent cosa d'elogiar en la d'Armentera la figura de la Verge, que no té pas el valor de la Santa Llúcia de la segona.

No té marca la creu de la Mare de Deu dels Dolors i Sant Jaume, de Cardona (n. 2, mid. 1'15 × 0'43 metres), que presenta la raresa de prescindir del Crucifix, tenint al centre de la creuera, una a cada part, les imatges que donen nom a aquesta joia. Tampoc ne té la del Convent de Santa Clara de Vich, de caràcter molt gòtic, ni les d'Avinyó (alt. 98 centímetres), Artés (alt. 64 centímetres) i Cornet (alt. 1'01 metres) que semblen obra del Lloreda o Cucurella, de Manresa.

Les creus de nu poligonal, a doble piràmide contraposada, tant usuals al segle XVI, desapareixen al segle XVII, però veurem com la llur tradició surt més tardanament. El fet és que no en sabem un sol exemplar per fer-li referir. El nu es converteix, en els temps de què hem d'ocupar-nos, en una peça rodona, més o menys motllurada, com en part feta a torn, amb aplicacions que tendeixen a ornar-lo i fer-li perdre la monotonia, llevant-li a la vegada la pesadesa.

A aquest gènere pertany la creu de Bertí (mid. 82 × 41 centímetres), en la qual sembla trobar-se alguna diferència entre pom i creu, resultant aquesta quelcom més antiga que el restant. Va foliada amb la marca de la de Castelldefels. La pertanyent a la parròquia de Santa Maria de Palau Tordera és un molt millor exemplar (n. 41, mid. 1'11 × 0'45 metres), pacientment obrat, sense plànyer-hi

(1) A. DURAN: *Orfebreria*, p. 38, fig. 8.

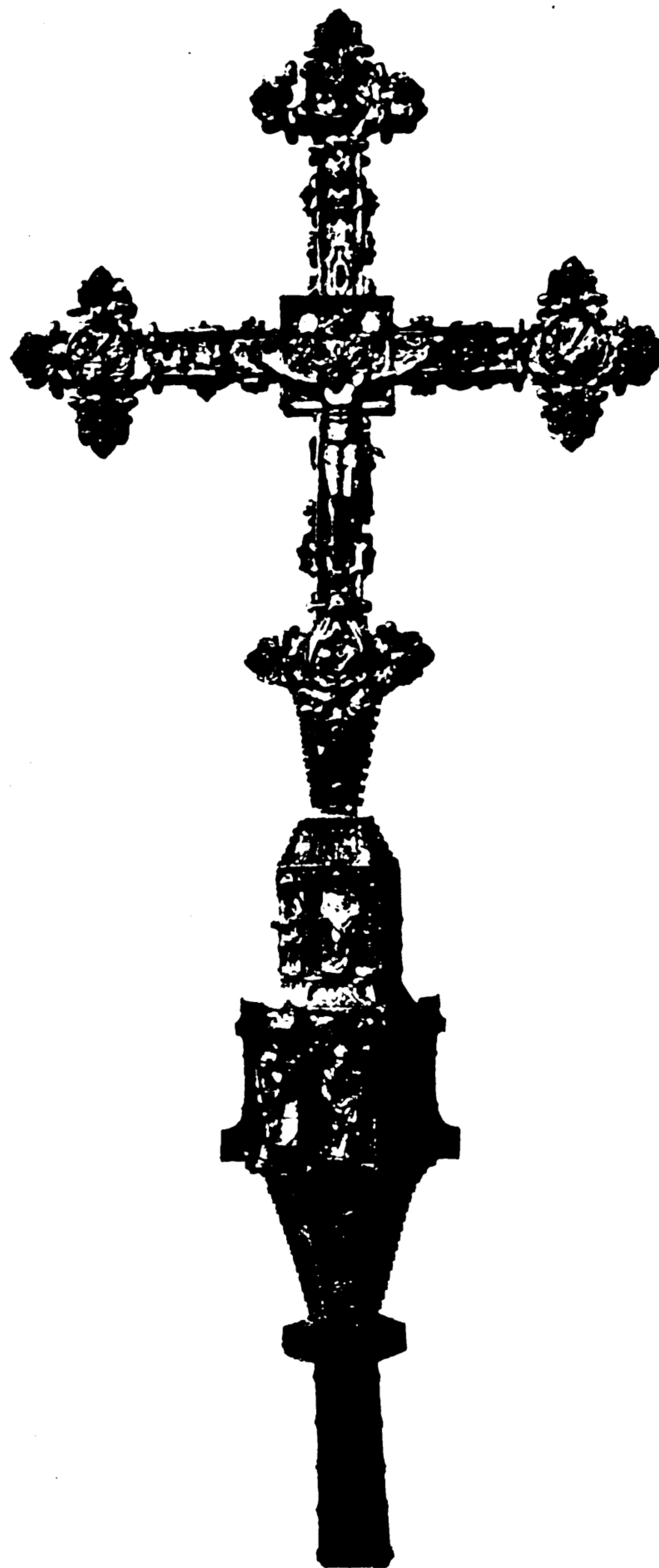

Fig. 128. — Creu de Torres del Segre

magníficament el treball del repujador i cisellador, fet amb bon gust i molta saviesa, marcada com l'exemplar anterior. En el pom hi ha dos ordes de capelletes amb imatges, ans d'arribar a la part inferior, que si és rodona, queda completament enriquida amb ornamentació. La creu d'Esblada (n. 196, mid. 66 × 42 centímetres) és més senzilla i dura de treball, portant el pom quasi llis; la de Dos Rius és molt millor en la seva part superior que en el nu, que bé podria ser una substitució (n. 175, mid. 84 × 45 centímetres). Ambdues llueixen el punxó de la de Bertí.

A Palaudàries ens surt la creu amb el punxó, que ja hem notat en els exemplars de Mataró, Begues, Sant Vicents de Castellet i Bosost. El pom és sense relleus, amb senzill burilat (n. 165, mid. 82 × 40 centímetres). El punxó manresà tenim entès que marca la creu de Sant Mateu de Bages, feta amb alguna major riquesa d'ornamentació.

La creu de Sant Esteve de Palau Tordera (n. 39, mid. 1'03 × 0'45 metres) torna a portar una faixa de capelletes en el pom; la de Sant Pere de Ribes (n. 64, mid. 56 × 39 centímetres) i la de Pobla de Segur (n. 199, mid. 1'08 × 0'49 metres), com la de Santa Maria de Montblanch, el presenten molt senzill (n. 90, mideix 54 × 47 centímetres); no sabem que tinguin marca.

La parròquia de Sant Martí Sarroca posseeix una creu processional (n. 149, mid. 1'13 × 0'49 metres) que guarda en sa part superior la disposició de tantes

Fig. 129. — Vera-Creu de Sant Esteve de Cervelló

Fig. 130. — Vera-Creu de Cornudella

altres com ne portem retretes, però el nu hi és especial, amb record als gòtics d'esfera aplanada, proveït de losanges amb capets de serafí. Sa marca és [marca] ostentant, a més, com a distintiu un escut amb campana.

Rares són les creus no flordelisades que ens és possible retreure, per l'estil de la ja citada de Poboleda, datada en 1589. Del tipus d'aquesta i quelcom més avençada sembla ser la creu de Torres del Segre, marcada a Lleida [marca] (n. 126, mid. 1'04 × 0'48 centímetres). En els extrems porta uns florons amb tres expansions ben sortides, al mig dels quals apareixen les acostumades mitges figures dels Evangelistes, o unes peces d'aire poc antic. El pom constitueix un hexàgon a dos cossos sobreposats i amb ninxos, descansant en una piràmide. Això li dóna un caràcter especial, no desproveït de gràcia (fig. 128).

A Ullach hi ha també una creu de tipus especial, no flordelisada, d'aire castellà, sobre la qual, així, no és cosa d'aquí donar detalls.

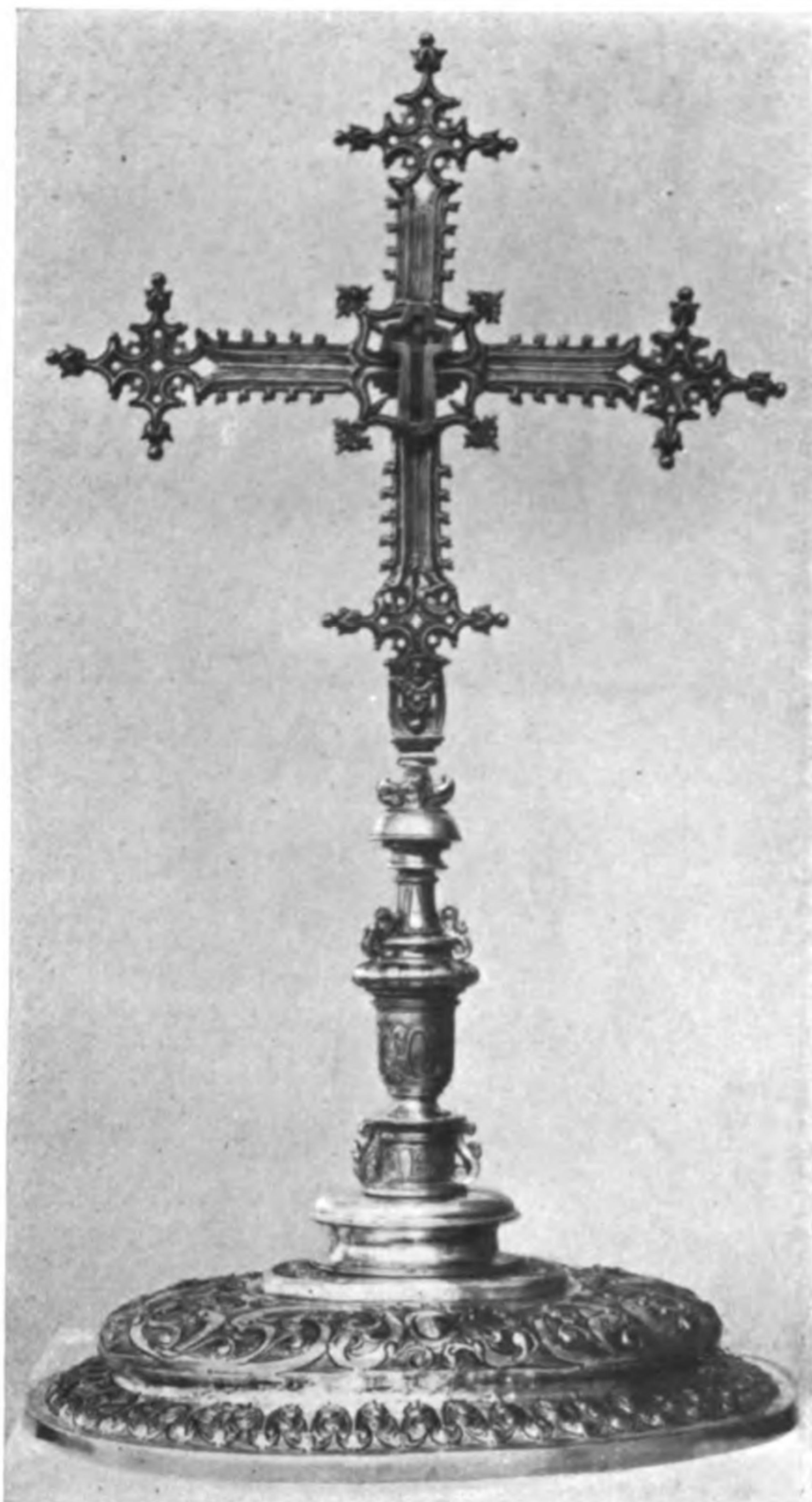

Fig. 131. — Vera-Creu de Viladecans

XV

Poques són les notícies que ens és possible aduir referents a construcció de Veres-Creus durant el segle XVII. Sols podem citar documentades la de Cornet, que obrà, en 1601, el vigatà Alons Totosaus (alt. 50 centímetres), i la de Sant Esteve de Cervelló, que duu la data 1669 (n. 42, mid. 525 × 231 mil·límetres) i ens presenta una creu fantasiosament trepada, seguint de lluny els contorns d'un escardot gòtic, posada sobre peu motllurat, rodó i quelcom cisellat. La marca és ✠BA que correspon a Barcelona (fig. 129).

De l'església del monestir de L'Estany sabem que, en 1687, l'argenter Jaume Parer tractà per la construcció de la Vera-Creu, de plata daurada. Aquesta peça que avui es conserva és marcada (mid. alt. 29 centímetres) i també de tipus semblant a l'anterior, encara que de treball més acurat en el peu.

La de Cornudella posseeix un exemplar notable principalment per anar ornat d'esmalts pintats presentant els improperis de la passió, portats per àngels. La creu sembla ornada amb els petits medallons que es produïen durant la segona meitat del segle XVIII a Barcelona i que servien de marc a les plaques d'esmalt a colors lleugers sobre fons blanc, generalment de dibuix detestable. No duu marca aquesta creu, però sí la data $\widehat{AN}$ 1688 (n. 98, mid. 55 × 27 centímetres) (fig. 130).

Del manresà Lloreda se sap que en 1607 féu la Vera-Creu de Talamanca [1].

Entre les creus fetes per guardar el *Lignum Crucis* que tenim conegudes cal citar: la de la parròquia de *la Concepció* de Barcelona, semblant a la de Cervelló, marcada igualment (n. 52, mid. 44 × 22 centímetres) i la de Santa Coloma de Cervelló (n. 170, mid. 52 × 28 centímetres), ben semblant també a

(1) *Art i Artistes manresans.*

aquella. La de Viladecans (n. 166, mid. 58 × 31 centímetres) tira en sa creu més cap al tipus del segle XVI, ostentant la marca de les anteriors (fig. 131). Amb elles pot agrupar-se la de la Mora.

Les de les parròquies de Palaudàries (n. 164, mid. 46 × 20 centímetres) i de Sant Pere de Ribes (n. 65, mid. 47 × 22 centímetres) presenten la creu més massissa i amb cresteries, demostrant més directament correspondre al segle XVII. La indicació de fàbrica és com en l'exemplar de Cervelló. De la segona queda ja dit en paràgrafs anteriors que una part de la tija que manté enlaire la creu pertany a una obra d'orfebreria ben gòtica. La Vera-Creu de la parròquia de Sant Martí de Sentfores és més elegant que les anteriors, terminant en losanges. El peu en el nu mostra aplicacions ben elegants. I aquí és de raó citar també la que posseeixen les parròquies de Sora, Sallent, Avinyó, Bolvir, Artés i la del Vilar de Castellbell.

Fig. 132. — Vera-Creu de Falgars

La Vera-Creu de Falgars és tot un treball de calat, semblant a una blonda, d'elements ben combinats i no desproveïts de gràcia. El pom forma una amforeta amb ses anses, que va col·locada sobre un peu motllurat i cisellat (fig. 132).

La de Corbera (n. 68, mid. 48 × 18 centímetres) té peu d'aram repujat i daurat, amb creu de escardot per l'estil de les del segle XVI, que hem citat al parlar de la de Sant Feliu de Girona. El punxó és el de Martorelles.

La parròquia de Sant Julià de Vilatorta té la creu de portar el Lignum Crucis d'especial magnificència. El peu és de bell conjunt, anant adornat amb medallons d'esmalt opac i pinacles. Sobre d'ell s'alça el nu amb ninxos en què hi ha les figures de Sant Julià i Santa Basilisa, aixecant la creu, que va vorejada de calats i capçada amb pinacles. En el pla hi ha florons en altre temps esmaltats. No presenta marca, però té l'aire d'acreditar l'orfebreria vigatana del començament del segle XVII.

L'església de Foix posseeix un exemplar que bé mereix el títol d'excepcional (n. 153, mid. 63 × 32 centímetres). La marca és la de la creu processional de Mataró. Hi ha una evident desproporció entre la part superior destinada al Sagrat Fust, molt massissa de línies, terminada en losanges lanceolats, ornada esplèndidament amb motius neoclàssics entre els quals apareixen bells capets, i la inferior o peu que és raquític i poc valent d'ornamentació purament burilada o deliniada, quan aquella és en relleu cisellat (fig. 133).

Fig. 133. — Vera-Creu de Fiox

La Vera-Creu de Vilasseca (n. 79, mid. 80 × 96 centímetres) és signada TARR, presentant poc interès. La de Serós (n. 131) té d'interessant la creu trepada, diferent, però, de la finura d'algunes que hem citat abans. La seva marca, dubtosa de lectura, té gran interès per a nosaltres, resultant-nos desconeguda.

No tenen marca altres creus que figuraren en l'Exposició de 1913. Citarem la de Pobla de Ciérvols, molt ampla i amb peu d'aram repujat (n. 87); la de Santa Agnès de Malanyanes (n. 169, mid. 52 × 23) molt senzilla i de tija i creu més elegant que no el suport, i la de Papiol, que pertany al gènere de la de Santa Coloma de Cervelló (n. 151, mid. 53 × 27 centímetres).

Fig. 134. — Creu de Riudecols

En l'Exposició es veié la part superior en els exemplars de Belltall (n. 94) i Vilosell (n. 84), fetes quasi de planxa amb arestes de cresteries, i de Renau, que vol recordar un cardot, fet de planxa barroerament repujada (n. 82).

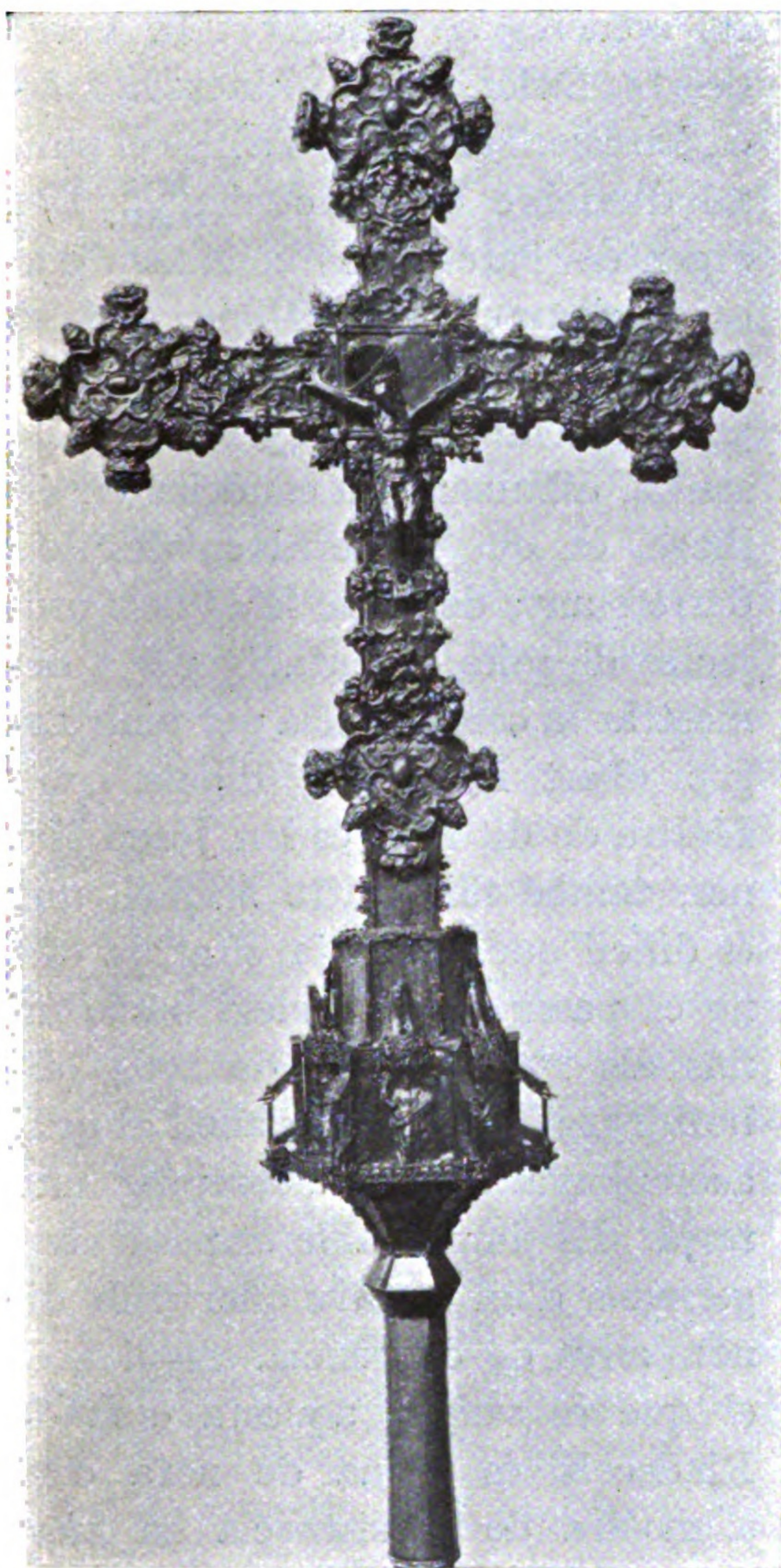

Fig. 135. — Creu de Subirats (anvers)

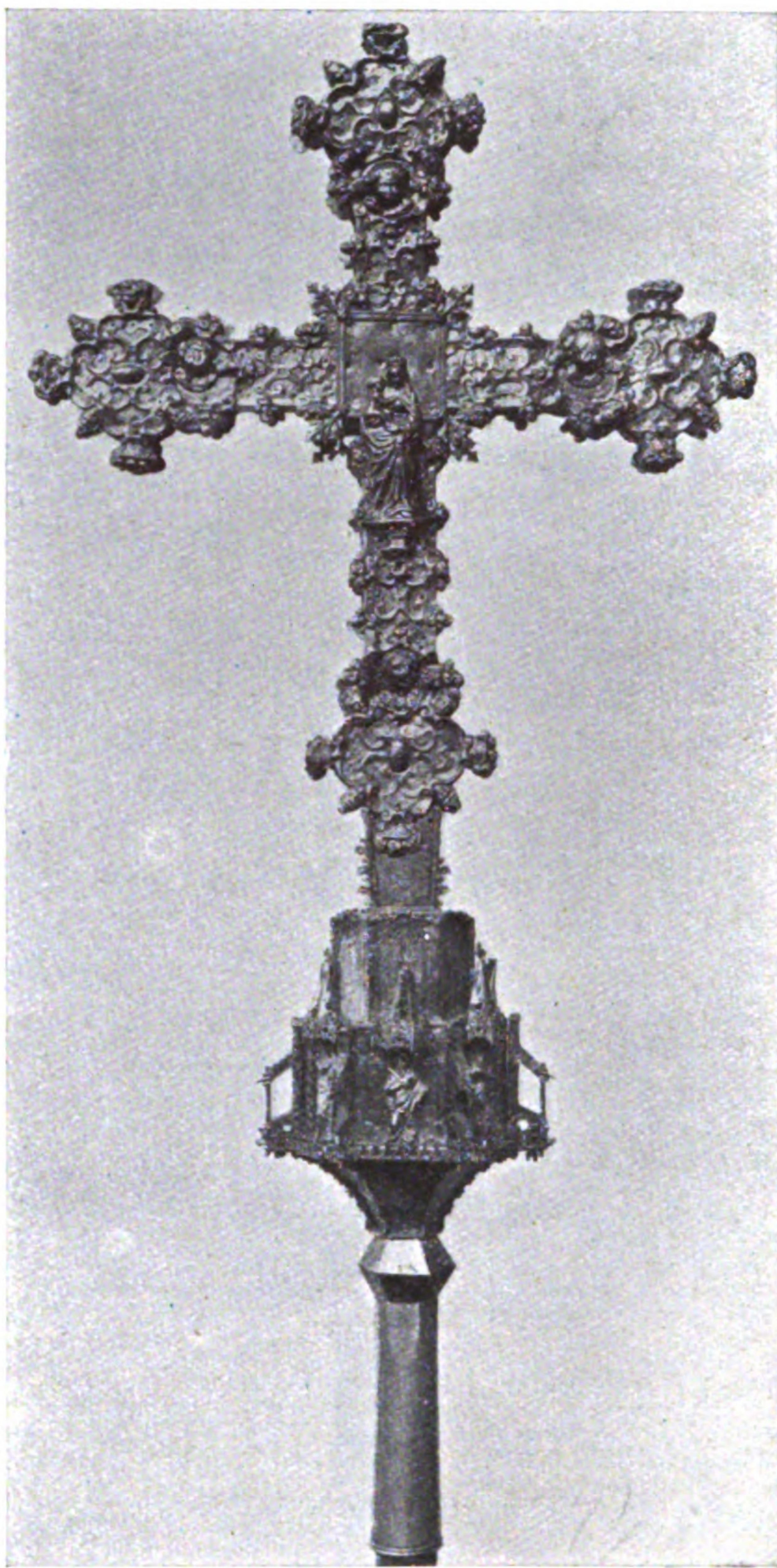

Fig. 136. — Creu de Subirats (revers)

XVI

Encara són menys que en la segona meitat del segle XVII, les creus processionals dels anys del mil setcents que es poden admirar en nostra terra. El capítol dedicat a elles té de ser curt forçosament.

Citarem en primer lloc la de Riudecols (núm. 113, mid. 95 × 60 centímetres) que conserva la forma usual amb la flor de lis. La ornamentació hi és de caràcter barroc, conjuminant-s'hi les frondes i quadrifolis on hi ha raquítiques figuracions d'àguila, pelicà, fènix i Adam, a més de la Verge, lleó, bou i àngel. El pom és motllurat amb poc treball burilat i unes a manera d'anses. Presideixen

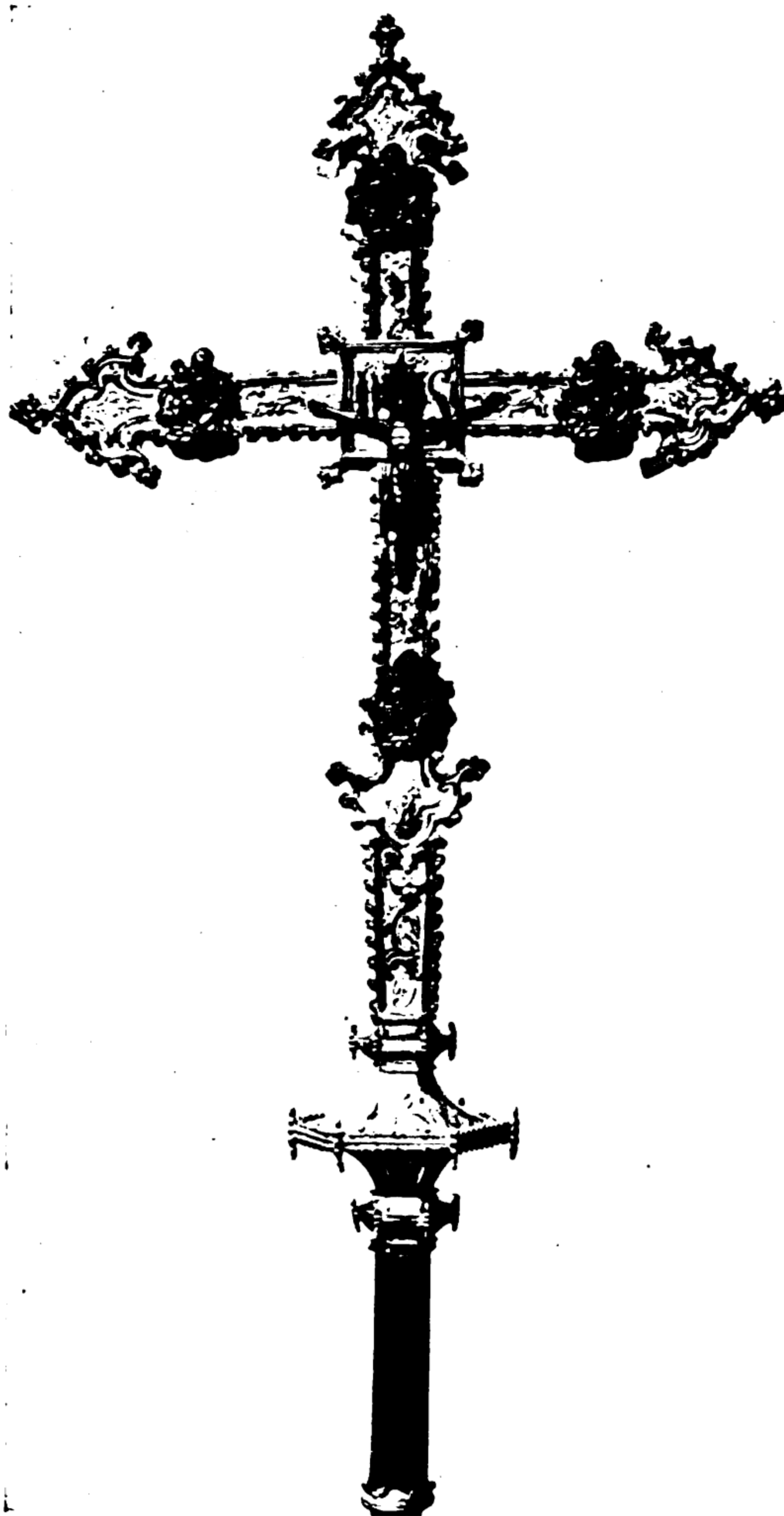

Fig. 137. — Creu de Sant Martí de Provençals

les creueres el Crucifix i la Verge dels Set Dolors. Llueix la marca barcelonina BAR i a més el punxó d'orfebre constructor MO NER. Dos argenters barcelonins coneixem d'aquest nom: en Felip Moner i Besa, fill d'un tal Miquel Moner, que a 30 de setembre de 1745 féu sa passantia, dibuixant un candeler en els llibres en què s'insertaven des dels darrers anys del segle XV [1] els projectes de joies executades per a demostrar la competència per tenir negoci obert i obrador (dibuix 970). L'altre de dit nom és En Josep Moner, també fill d'altre Miquel, que és difícil que sia el ja citat, ja que no es passà en el col·legi barceloní fins als 15 de febrer de 1764 (dibuix 1313), formant un anell al qual acompanya com a sobrepuig una tarja. Es improbable suposar dos germans d'un mateix ofici amb dinou anys de diferència. Sigui això el que es vulgui, aquesta creu de Riudecols és digna de nota com a mostra de persistència en aferrar-se a la tradició. El conjunt resulta fastuós, però el detall en aquesta obra és de gust discutible i poc digne d'acreditar un artista capaç d'ornamentar encertadament (fig. 134).

La de Subirats (n. 150, mid. 1'06 × 0'45 metres) és també digna d'estudi. Flordelisada, encara que d'una faisó estranya, porta motius ben gòtics, entre altres el pom arquitectònic, que es combinen amb elements del tot barrocs. Duu la marca barcelonina de la creu anterior, més una ferradura, i V SORS. Aquesta darrera correspon a un Vicents Sors que féu sa passantia en 1787, com diuen els llibres del col·legi d'argenters de Barcelona (dibuix 1493). Les figures dels quadrifolis són ben menudes (figs. 135 i 136).

(1) Avui aquests llibres de passanties són orgull per al Museu de Barcelona.

La de Sant Martí de Provençals combina la flor de lis amb els motius gènere Lluís XV. En canvi, el pom és poligonal, a la manera dels tan abundants en la segona meitat del mil cinc cents (n. 185, mid. 1 × 0'53 metres). No té marques aquest exemplar (fig. 137).

A Falset hi ha una creu de plata (n. 111, mid. 1'05 × 0'58 metres), que s'aparta del tot dels altres. Res de flors de lis sinó unes petxines pròpies de l'estil *roccocó* en els caps. Unes cresteries barroques ocupen les arestes i motius per l'estil van en el pla. El nu és prismàtic i certament arquitectònic, però donant un llunyà record de ço que foren els més antics, encara que porti sis ninxos amb figures de sants. Sa marca és F i estrella de cinch puntes, corresponent a l'argenter reusenc Francesc Ferrando, que féu sa passantia i rebé la marca en el llibre del collegi d'argenters barcelonins a 12 d'octubre de 1735. Per sa llicència d'obrir botiga dibuixà una bella piqueta d'espona de llit (Dib. 1006) (fig. 138).

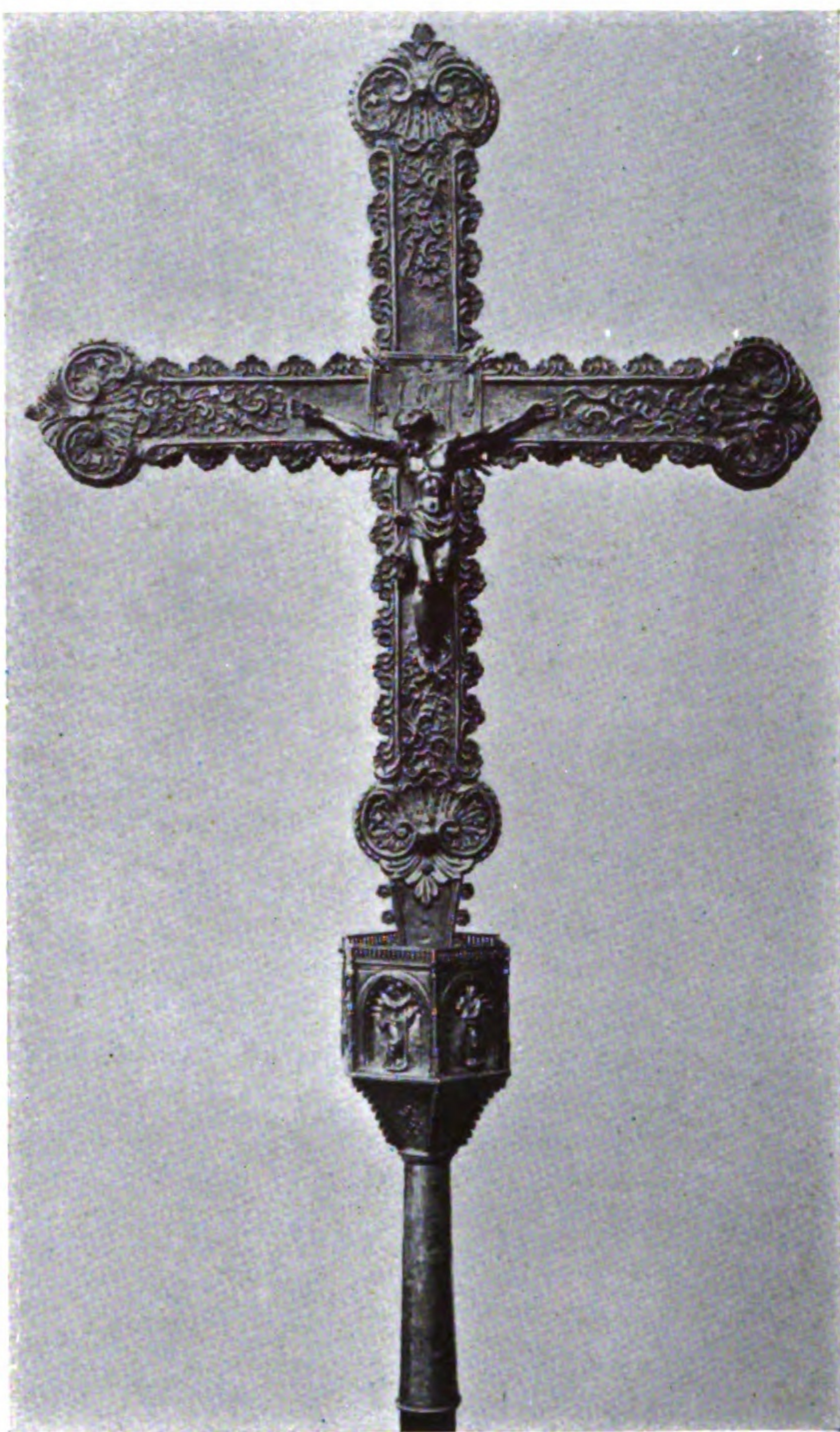

Fig. 138. — Creu de Falset

La de Castellnou de Basella pertany al gènere barroc del segle XVIII. Moguda de perfils, sense que enlloc es vegi una línia determinada, amb abundància de petxines i elements deduïts de l'art francès, constitueix un curiós exemplar ben digne d'atenció. Té Crucifix i Verge-Mare, però cap altra imatge hi porta assignat un lloc. El pom és esfèric, però irregular, amb repujats ornamentals per totes parts. La marca està constituïda per una espècie de branca vegetal, fent l'efecte de correspondre a un argenter no barceloní de la segona meitat del segle XVIII (n. 19, mid. 0'85 × 0'435 metres) (figs. 139 i 140).

A això afegirem la notícia que un Domingo Ruaix, de Manresa, en 1775, cobrà 115 lliures per l'obra de la creu de la parroquial de Santa Maria d'Horta, prop d'Artés [1], i que un Joan Mallol, en 1737, féu una creu processional per a la col·legiata de Sant Feliu de Girona, costant 64 lliures [2]. Aquesta encar se conserva i té caràcter especialíssim. És de capçadures esplèndidament florona-

(1) *Revista Jorba*, any V, n. 53.
(2) González Hurtebise: *Rev. de la Asoc. Art. Arq. barcelonesa*, any IX, n. 44.

Fig. 139. — Creu de Castellnou de Basella (anvers)

Fig. 140. — Creu de Castellnou de Basella (revers)

des, que deixen lloc a un medalló octogonal que en l'anvers porta les figures dels Evangelistes en bons relleus cisellats i al revers Sant Miquel Arcàngel, Sant Narcís, Sant Feliu i potser Sant Isidre. El pom és de llanterna arquitectònica amb rengles de ninxos i dosserets. El conjunt resulta fastuós, encara que de poca finor.

La creu processional d'Alella apar introduir-nos ja al segle XIX. Dóna les marques de ferradura, que deuen ésser del contrast, a més de la que correspon a Barcelona, i ARQUER, que publica el nom de l'argenter. Aquest deu ser En Francesc Arquer, de qui sabem que féu sa passantia a 29 d'octubre de 1793, dibuixant un anell (dib. 1532). Es de línies fines aquesta creu i segons l'estil que s'ha anomenat imperi (n. 167, mid. 93 × 40) (fig. 141).

Després d'aquestes no hi ha pas gran cosa que valgui la pena de ser citada, ja que no caurem en la temptació d'entretenir-nos en la feina de escatir coses

com la creu de Pobla de Ciérvols (número 85) fetes de llauna i del tot incolores com a estil.

No és gaire tampoc ço que és possible aduir referent a Veres-Creus del segle XVIII. Citar noms de poblacions que posseeixen en ses esglésies els reliquiaris d'argenteria pel *Lignum Crucis* sense interès fóra cosa fàcil. Ço que és difícil és mencionar exemplars d'alguna importància.

Entre tots, ens hem d'ocupar del del Vilar de Castellbell, marcat a Barcelona i amb els noms *Casadevall* i *Prat*. El primer ens sembla correspondre a En Josep, a l'Antoni o el Tomàs Casadevall, que respectivament feren sa passantia a 9 d'agost 1769, 18 de desembre 1778 i 6 de novembre de 1795 (dibuixos 1346, 1422 i 1527). L'altre no pot ser En Martí Prat, que féu sa passantia a 11 de novembre de 1799 (dib. 1594), deixant en el llibre barceloní un anell i una representació de Sant Martí de ben poc mèrit; ni tampoc el Maurici Prat que a 9 de desembre de 1705 dibuixà una copa entre les proves de competència per exercir son ofici a Barcelona. L'estil d'aquesta obra correspòn a l'Antoni o Josep Casadevall per ses influències de l'estil Lluís XV, manifestades en les pompes ornamentals del peu (mid. 382 × 200 mil·límetres).

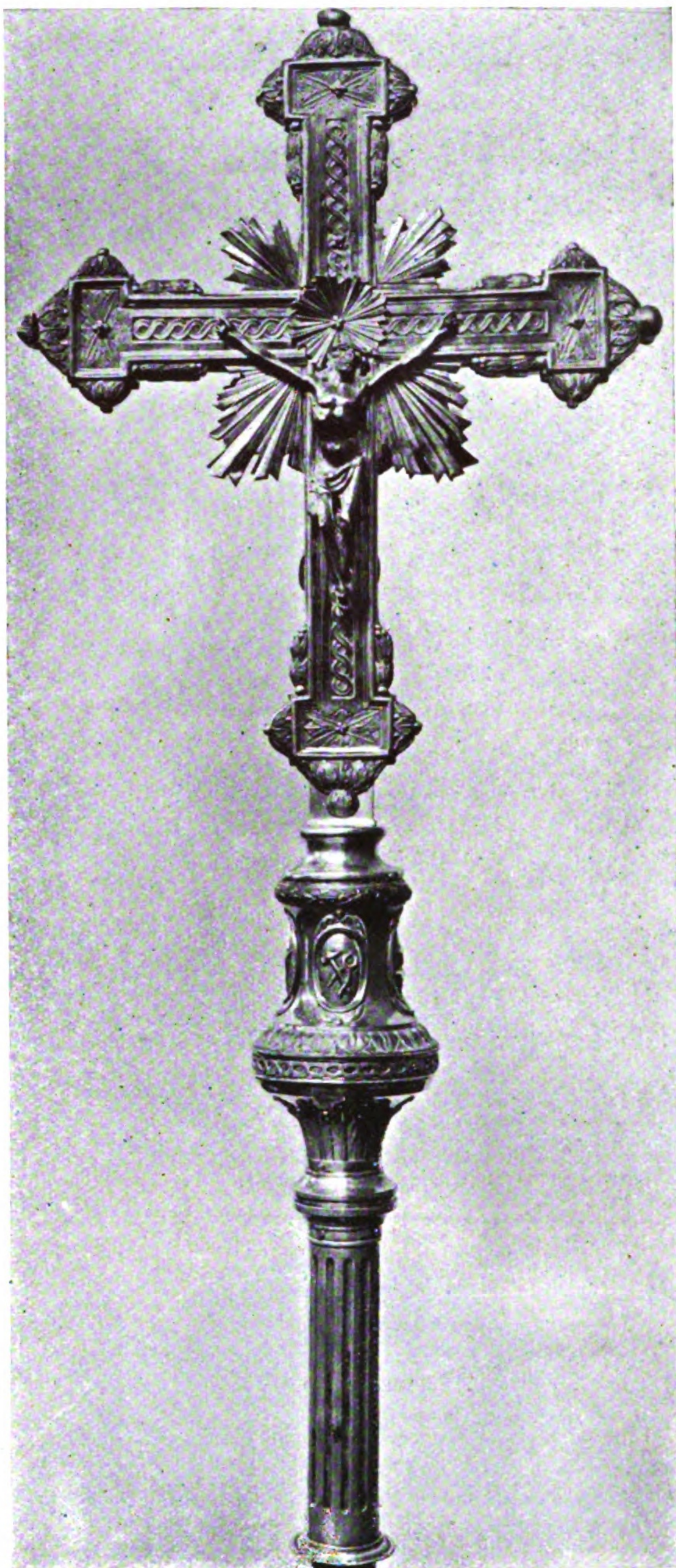

Fig. 141. — Creu d'Alella

La de Viladrau és firmada: *Antonius Samon Me fecit Barcinone. Anno* 1780. *ad usum Parroquie de Viladrau,* portant tres marques. La primera correspòn a Barcelona; la segona, a l'argenter Samon, i la tercera (DX — LA) ens és desconeguda, fent l'efecte, com la Prat, de referir-se al contrastador de la bona qualitat del metall (mid. alt. 475 mil·límetres). L'estil d'aquesta joia és el barroc, fortament influït per l'art francès modificat per nostres artistes esculptors.

Fig. 142. — Vera-Creu de Castelldefels

La de Castelldefels (n. 63, mideix 50 × 24 centímetres), té el peu barroc de gènere més nostre, no tant influït per les modes decoratives de l'altra part del Pireneu. El peu és molt florejat i engarlandat. La indicació barcelonina hi va acompanyada de la data *AN*ʳ 1732 (fig. 142).

La de la Geltrú sembla quelcom més antiga. La marca és la de la Vera-Creu de Cervelló, corresponent al començ del segle XVIII. En el peu hi ha, amb les flors, capets d'àngels i igualment en el pom (n. 66, mid. 50 × 25 centímetres).

La d'Ulldemolins signada, correspon a l'argenter Francesc Ferrando, ja citat ans d'ara, devent fer-se per tant poc posterior a l'any 1735, i obrada a Reus. La d'Osormort és de 1739.

La parròquia de Poboleda pot mostrar un exemplar de creu a propòsit per exposar-s'hi, a la veneració dels fidels, la santa relíquia de la Creu de Crist. Sembla notar-s'hi una desproporció entre l'estil valent superior, repujat sense vacil·lacions a tot relleu, amb abundància de petxines i el peu que és més pla i mansoi de dibuix. Correspon a la meitat del segle XVIII, portant la marca CO que ens és desconeguda (núm. 107) (fig. 143).

La creu de Campcentelles és també digna d'esment. El peu és garbosament repujat, barroc, segons les darreres influències del Lluís XV francès: la creu és massissa i el conjunt, encara que poc elegant, no resulta pas despreciable. La marca del contrast (la ferradura) i la de Barcelona, acompanyen el nom de l'argenter AN GELI, qui sembla ser el Joan, que en 1756 entrà entre els orfebres

barcelonins, i s'examinà, presentant un dibuix representant una ben bonica piqueta (passantia 1264) (n. 34, mid. 395 × 190 mil·límetres).

Al segle XVIII pertany la creu desproveïda de base, de la parròquia de Vilellalta (n. 109).

En l'Exposició de Creus de 1913 se presentaren també les de Riudecols i Alella. Corresponen més al segle XIX que a altres temps, tenint ben poca importància. La primera porta la marca REUS junt amb la FO (Ferrando ?) i la J A-Y-F. (n. 114 i 174). La de Sant Vicents de Castellet és també d'aire molt avençat, fent veure la indicació P. SALA, junt amb la marca usual de Barcelona. La primera correspon al Pau Sala i Billà, que féu sa passantia als 31 de desembre de 1782 (Dib. 1447).

Fig. 143. — Vera-Creu de Poboleda

XVII

Podem considerar que hem arribat al final de la tasca que ens encarregà la Junta de Museus de Barcelona, al fer-nos l'honor de designar-nos per comentar l'Exposició de Creus, celebrada amb motiu de les festes centenàries de l'edicte constantinià. No cal dir si voldríem haver sabut respondre a l'honra que se ens féu i si desitjaríem ésser encertats en les planes que antecedeixen. En elles hem volgut estudiar la producció més especial dels nostres vells orfebres, fent notar les característiques i mutacions que amb els segles ha presentat, a l'acomodar-se al canvi de gustos i de modes. Hem procurat dibuixar les marques de les creus que ens ha sigut possible examinar, donant-ne copiades vàries fins al present inèdites [1]. No creiem pas que l'observació d'altres joies no completi la llista de punxons catalans.

(1) Han parlat de marques d'orfebreria catalana el BARÓ DAVILLIER: *Recherches sur l'Orfevrerie en Espagne, au Moyen Âge et à la Renaissance*, pp. 99, 100 i 111; MARC ROSENBERG: *Der Goldschmiede Merkzeichen*, p. 951, núms. 5793 a 5799, i p. 594, núms. 5824 a 5826; i FELIU DURAN: *La Orfebreria Catalana*, pp. 27 i següents. També hem de retreure nostre estudi referent a l'*Orfebreria en l'Exposició Hispà-Francesa de Çaragoça de* 1908 i les notes ilustratives de l'*Album* de la mateixa Exposició, degudes a l'Emili Bertaux; l'Agustí Duran i Sanpere: *Orfebreria Catalana*, ha tractat de les marques dels argenters cerverins.

En els paràgrafs que hem escrit parlant de *creus d'argenteria catalana* hem procurat fer notar una evolució, tal com resulta dels documents i dels monuments que ens ha llegat el passat, dels quals potser mai més es veurà tant bella aplega exposada en les sales d'un edifici català.

L'Exposició de Creus permeté estudiar coses que o no és possible conèixer o cal anar a buscar a còpia de viatges pels diferents indrets de Catalunya. A tot ço que a finals de 1913 se reuní a Barcelona, nosaltres hi hem adjuntat allò que hem pensat que era necessari retreure per fer veure la importància que tenien les obres d'orfebreria que aleshores fou fàcil admirar, i que calia relacionar-hi per explicar les maneres com els nostres orfebres han presentat la santa ensenya de la Creu.

Hem volgut donar una idea de conjunt, perquè ressortís més i més la importància que tenien els elements que integraven aquell i perquè fos fàcil veure la raó de la manera de presentar-se aquestos. Esperem que tant com el text, hauran d'ajudar a ço que era la nostra tasca, les reproduccions que l'acompanyen i que hem fet els possibles per agrupar i classificar de manera que donessin ràpidament idea del nostre objecte.

CRÒNICA

SECCIÓ ARQUEOLÒGICA

PALEOLÍTIC

El solutrià de Sant Julià de Ramis: El Cau de les Goges

L'EXCAVACIÓ

SITUACIÓ

Sortint del poble de Sarrià de Baix i seguint la carretera de Madrid a França, un cop passada la fàbrica de ciment del Sr. Homedes, es troba la *cova* de les Goges, que no ha de confondre's amb el *cau* de les Goges, situat a la sortida del Congost i que fins ara ha estat poc menys que ignorat.

La tan coneguda Cova de les Goges no és altra cosa que una petita cavitat o abric, situada sobre mateix de la carretera, de 1'40 metres de N. a S. per 1'30 d'E. a O. No hi caben més de dues o tres persones. Anys enrera la varen explorar els senyors D. Francesc Vinyas i D. Pere de Palol: hi trobaren alguns sílexs i un o dos petits fragments de cristall que es conserven al Museu de Girona. Nosaltres hi vàrem excavar, també, trobant, sota una formació estalagmítica, una capa de terra no remoguda encara, en la qual aparegueren dotze petits sílexs, tallats només, sense cap mena de retoc, i un disc-rascador retocat. Sembla que es tracta d'un magdalenià atípic

Un poc més endavant, al peu de la Costa Roja, hi ha un camí de carros que voreja el Ter en direcció al Congost. Es passa per la casa Sant Vicents, i a pocs passos d'aquesta hi ha una roca amb dues cavitats que, després d'excavades, han resultat formar-ne una de sola. Hi vàrem trobar fragments de terrissa, restes humanes (sense cap indici de sepultura), ossos de senglar i de cabra, diversos tipus de sílex i altres objectes característics de la fase eneolítica. (Vegi's més endavant pàgs. 479-81.)

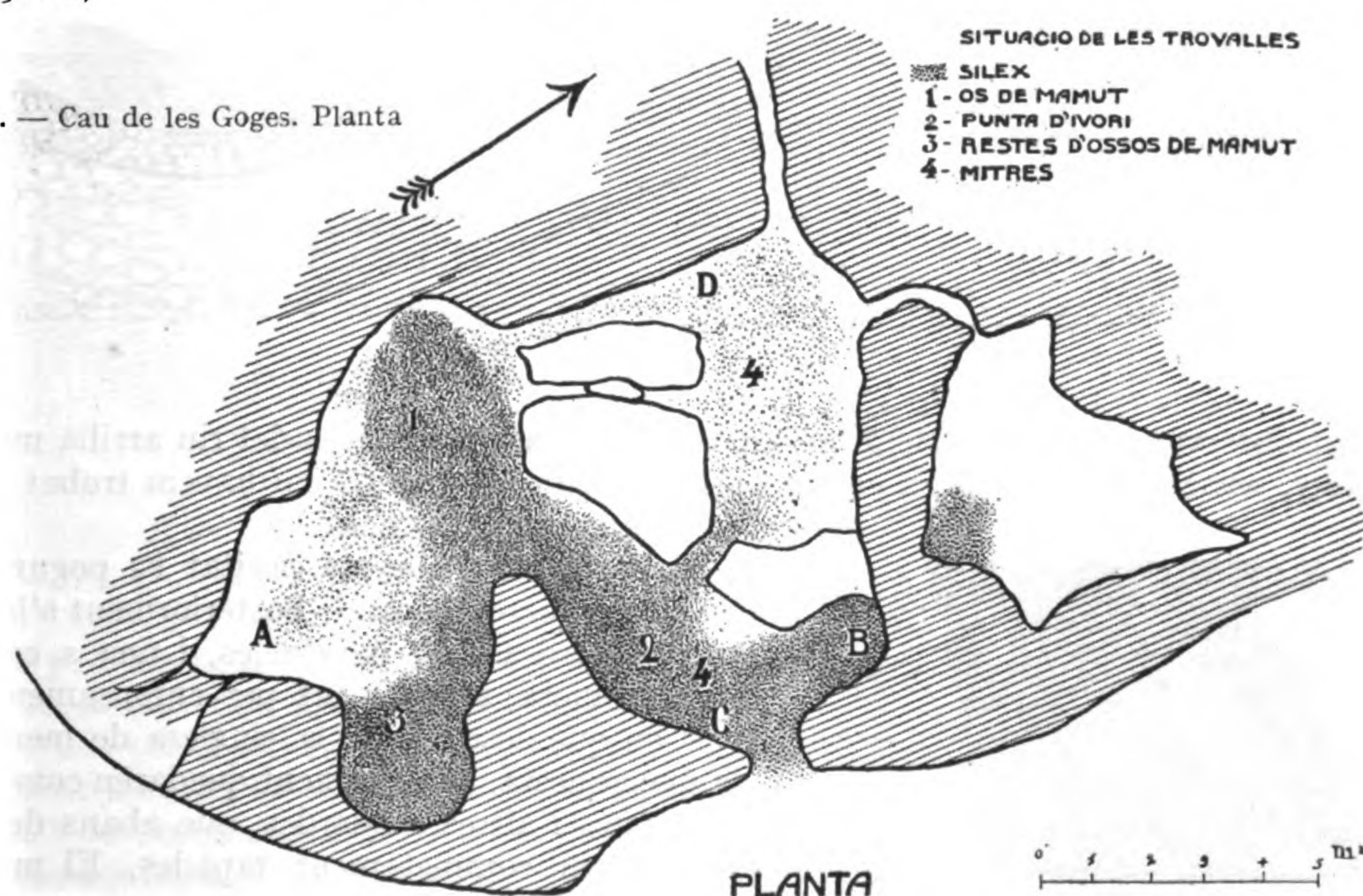

Fig. 1. — Cau de les Goges. Planta

Seguint l'esmentat camí, s'entra tot seguit a la petita gorja del Congost. El Cau de les Goges es troba a l'esquerra del riu, sobre mateix del camí. Es una cavitat d'entrada petita i estreta i més o menys eixamplada de dintre: per això trobem que li està bé el nom de *cau* o amagatall que li ha estat donat (figs. 1 i 3) [1].

[1] Els gironins donen el nom de *caus* a tota mena de cavitats, i això no té raó d'ésser: un cau és sempre un espai buit de la terra en el qual l'estadant pugui refugiar-se sense ésser vist de part de fora.

El terreny que constitueix el lloc de la cova és el silúric, abundant-hi les pissarres i calisses.

El riu Ter passa avui a uns 50 metres de la cova per uns 30 de desnivell. Però en altres èpoques no era així mateix. Un tallat de terres practicat a prop de la cavitat ens ha permès traçar un perfil geològic de la situació entre el riu i aquella en altres temps, probablement quan fou aprofitada com habitació humana, resultant la següent superposició de capes (fig. 2):

A) Terreny després de la muntanya.
B) Llot i sorra rierenca.
C) Aluvions que formen l'estuari de l'actual riu.
D) Aluvions (palets rodats, sorra i llot) que formaren l'estuari del riu en altres èpoques.

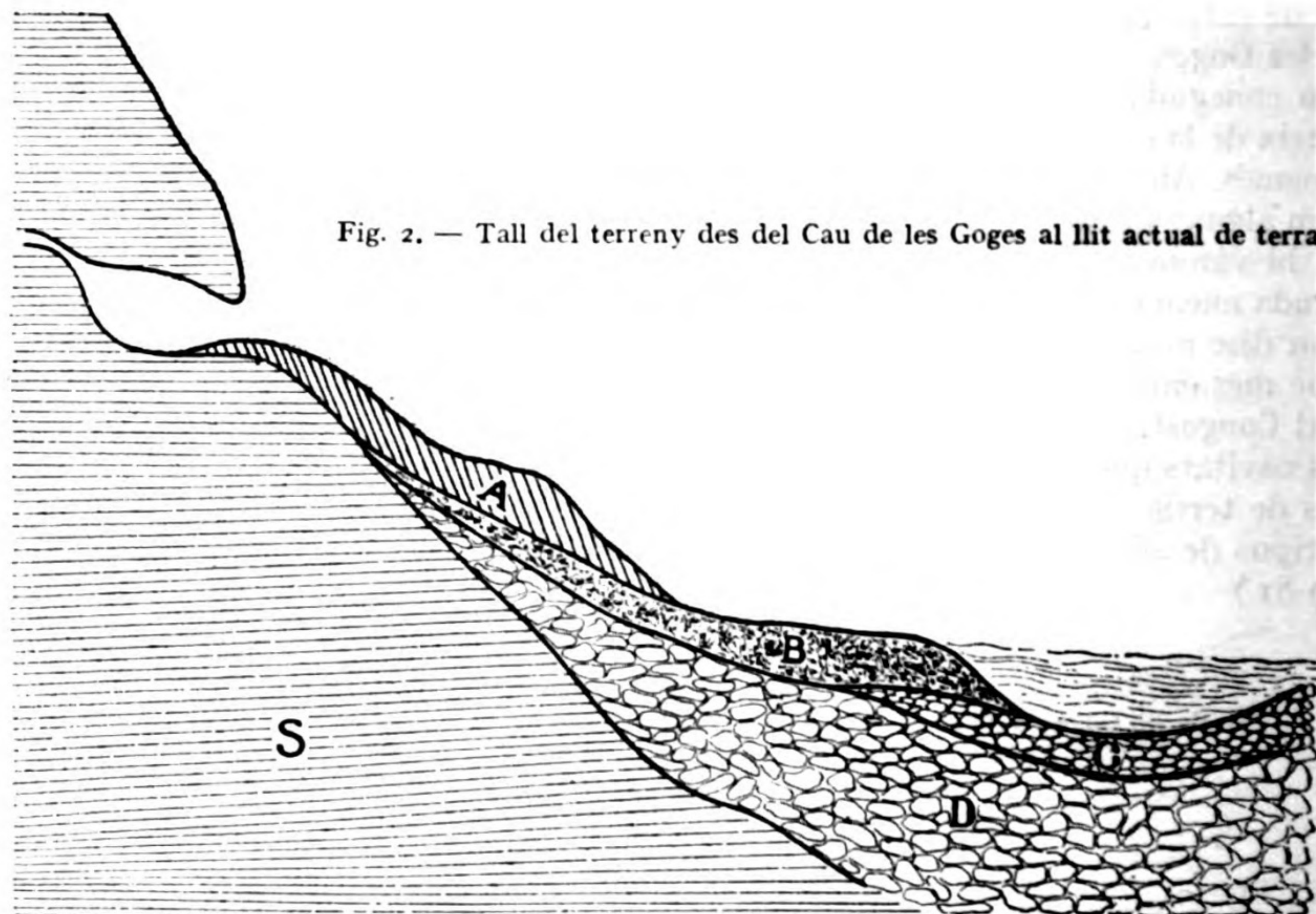

Fig. 2. — Tall del terreny des del Cau de les Goges al llit actual de terra

Com pot observar-se per aquest últim depòsit, l'acció de les aigües del riu arribà molt a prop de la cavitat, sense que arribessin a entrar-hi, car en son interior res no havem trobat que pugui fer creure semblant cosa [1].

Fig. 3. — Interior del Cau de les Goges

La formació d'aquesta cavitat ha pogut tenir origen en l'esquerda central. Posteriorment s'han format dues esquerdes més, paral·leles, i una a cada costat de la primera, segurament per enfonsament del terreny en què descansava la singlera de menys potència que aquesta. Interiorment quedaren comunicacions entre unes i altres esquerdes, que abans de l'excavació estaven completament tapades. El muntant de l'esquerra forma per dintre com mitja arcada i és el que sosté tota aquella mena d'arquitectura natural; el de la dreta, de més poca resistència que aquell, de molt temps ençà que anava enfonsant-se, fins que poc després de l'excavació s'enfonsà del tot. Ja temíem una cosa pareguda, i per això deixàrem de treballar en aquella part.

(1) Potser, a tot fer hi pogué entrar l'aigua, però no la sorra i pedres del riu.

L'esquerda central (única part visible abans de l'excavació) no tenia sinó 9'75 metres de llargada per 1 i 1'85 d'amplada.

LA COVA

L'entrada de la cova, abans de procedir a l'excavació, no oferia res de particular. Havia estat retocada dels costats i s'hi havia posat una tanca per a guardar les eines dels treballadors: semblava la boca d'una petita mina o bé una de les moltes covetes que practiquen els constructors de camins i vies ferrades.

De dintre tampoc presentava res de notable. Fins a 10 metres es passava molt bé; després anava estrenyent-se i enxiquint-se, no podent sinó passar-hi un hom ajagut. Vàrem dubtar una mica, abans d'empendre els treballs. Però la situació del lloc, dels més a propòsit per a ésser habitats en tots temps [1], les referències de les *goges* [2] i les contalles de la gent del país sobres aquella cavitat, ens feren decidir a empendre l'excavació.

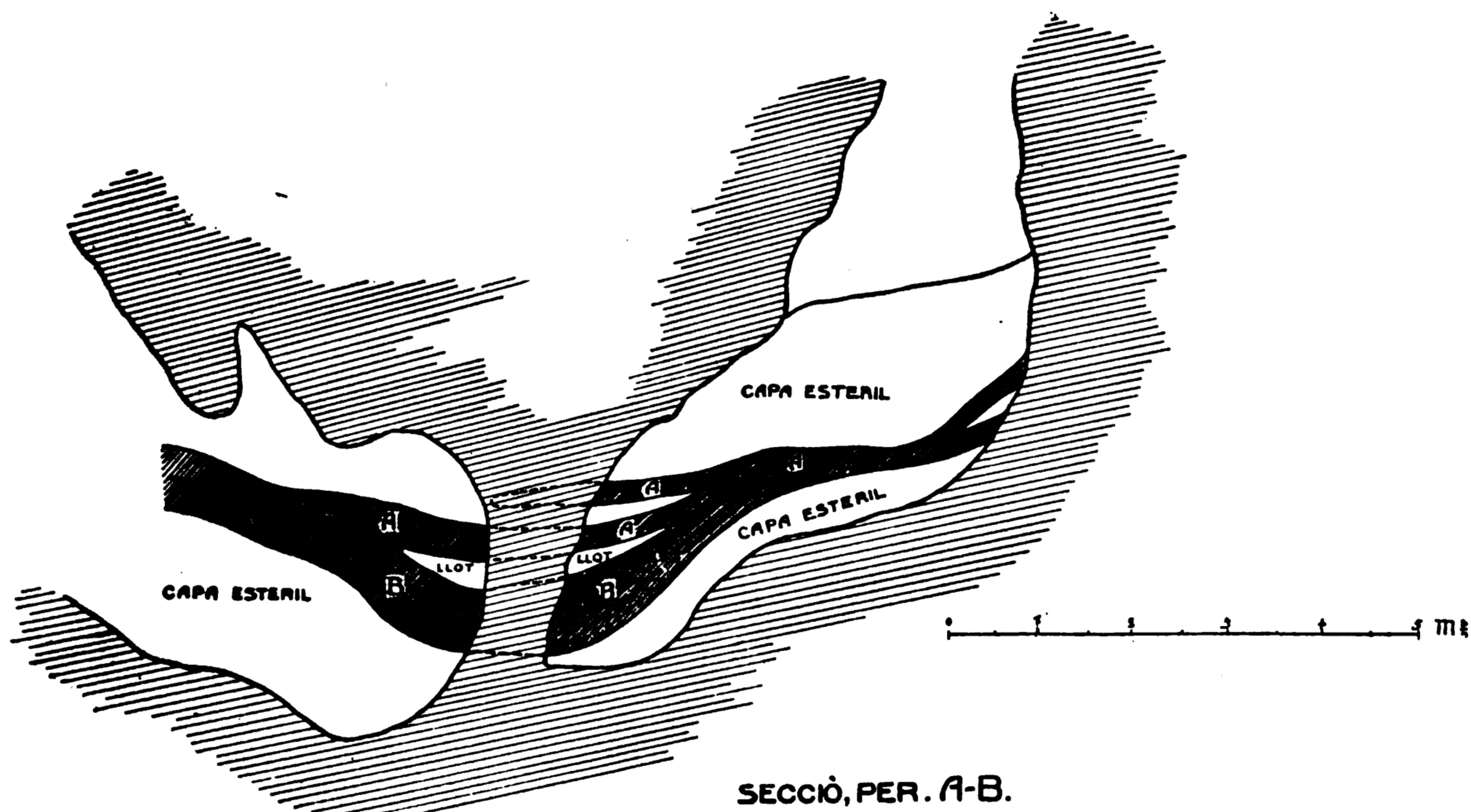

Fig. 4. — Cau de les Goges (Sant Julià de Ramis)

Com a primera providència foren extretes al defora totes les pedres que dificultaven els primers treballs. Hi foren trobades, a flor de terra, dues monedes del tot oxidades, de la grossària de cinc cèntims, i uns petits rosaris (tot modern i sense importància). Es procedí a l'excavació, *de fora a dintre*, obrint un solc fins a un metre de fondària, no trobant altra cosa que materials despresos de les parets i de l'esquerda central de la cavitat, sense cap indici de petjada humana. A poc més d'un metre aparegué un palet rodat, pujat segurament del riu: això ens demostrà la presència de l'home en aquell nivell o apartada època i ens impulsà a continuar l'exploració. Vàrem fer un clot a pocs passos endintre de la boca d'entrada, i a 1'7 metres de fondària aparegué la terra negre-cendrosa: el *jaciment* (figs. 1, 4 i 5). Tot seguit aparegué també una bonica punta de sílex, amb doble escotadura i marcat pedicel central: forma evolutiva entre la punta solutriana d'es-

(1) El riu facilitaria abundant peix als habitadors: encara avui hi és abundós i de gust molt refinat. La caça hi arribaria també abundosa: hi podia baixar des del mateix Pirineu i aquí quedaria detinguda pel riu, com encara succeeix en nostres dies. Demés, el Ter descriu aquí una gran recolzada i podien detenir o destorbar la retirada de la caça.

(2) Les *goges* són dones ideals que la fantasia popular creu, equivocadament, que habiten per l'interior de les coves i al fons dels gorgs. Se les anomena també *bones dones;* molt diferent de les *bruixes*, a les quals s'atribueix un esperit maligne.

cotadura lateral i la punta de sageta pròpiament dita, precursora de la neolítica [1]. Molt aviat aparegueren altres peces notables: entre elles una punta de llança en forma de fulla de llorer (fig. 22) al bell fons del nivell superior (fig. 2 A) i gairebé en contacte amb l'inferior (B), les boniques puntes de cristall de quars transparent i les mitres foradades com a peces de collar. Tot això, amb la fauna del cavall i del cérvol i la falta absoluta de terrissa, ens portaren al convenciment que es tractava d'un quaternari superior, excel·lent i ben característic. Els senyors don Lluís M. Vidal i D. Manuel Cazurro, amb l'examen d'algunes peces, varen definir també que es tractava de l'època solutriana.

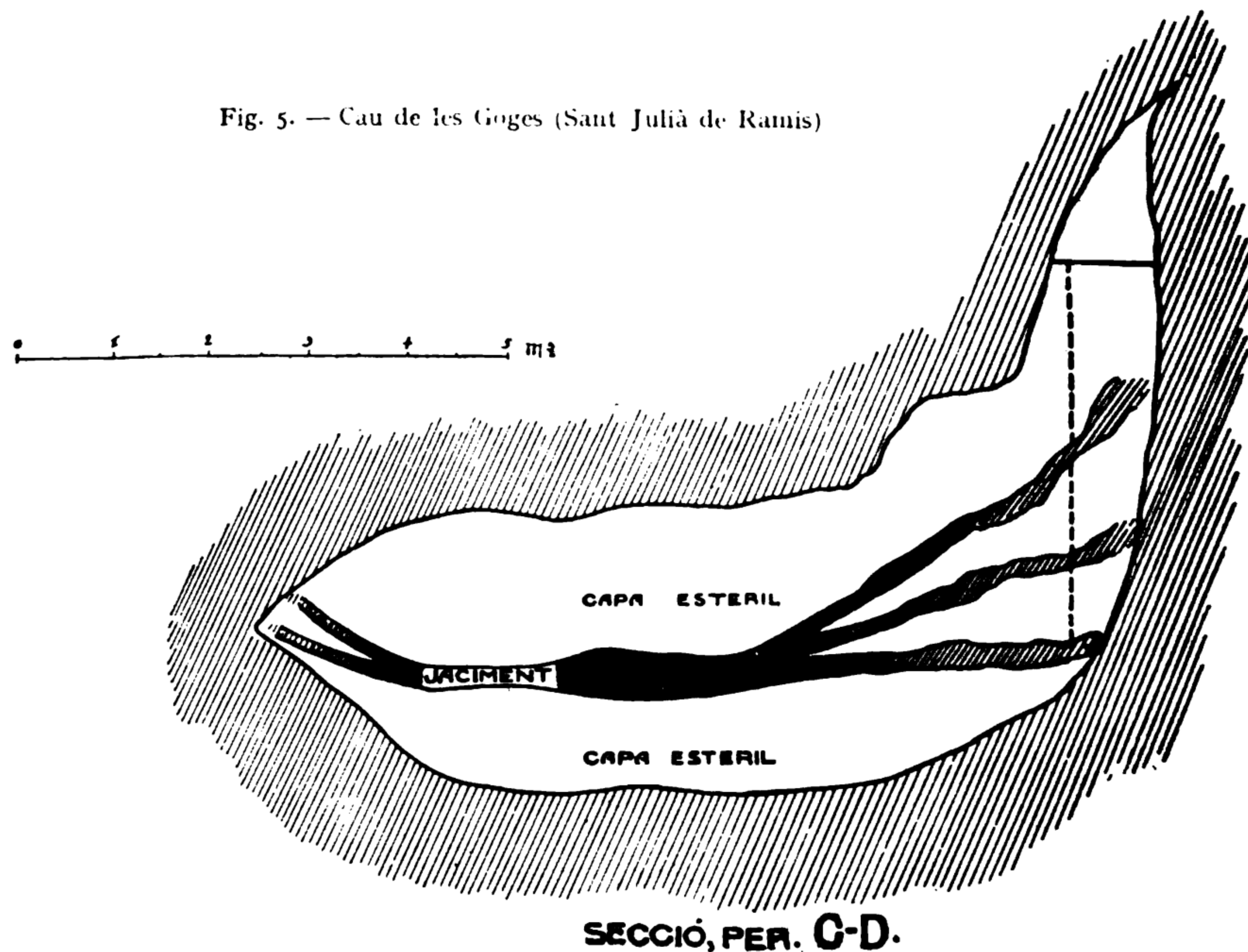

Fig. 5. — Cau de les Goges (Sant Julià de Ramis)

Per treballar amb més desembaràs férem extreure a fora de la cavitat bona part de la capa estèril o no habitada que descansava sobre el jaciment. Hi havia grosses pedres, veritables roques, i dues d'aquestes hagueren d'ésser destruïdes a barrinades. A mesura que anàvem avançant i penetrant endintre, la capa estèril adquiria més gruix: per la part de sobre seguia la mateixa direcció ascendent de la muntanya, però per la de sota les terres s'inclinaven en sentit invers, descendent, com el jaciment; a 4 metres endintre, la capa estèril adquiria un gruix de 3 metres. Una altra particularitat vàrem observar: que a l'esquerra de l'entrada de la cova apareixia un balmat, una altra cavitat que s'anava eixamplant a mesura que anàvem enfondint. Aleshores ens donàrem compte que a l'extrem del balmat, per sobre el jaciment i per sota de la runa, hi havia un forat (pel qual dificultosament podia passar una persona ajaguda) que comunicava amb una altra esquerda tan o més gran que la primera. Aquesta nova estança estava faltada de llum natural i s'orientava en sentit paral·lel a la boca d'entrada, però enfora d'aquesta, i per això calculàrem que perforant per la part de fora obtindríem una entrada fàcil i llum abundant per a portar més fàcilment a terme els nostres treballs Emprenguérem la perforació a força de barrinades, conseguint l'entrada artificial en el mateix nivell a què estava el jaciment. Aquest era a sobre de tot en aquesta part, essent pagats els nostres esforços amb la troballa,

(1) Vegi's més endavant, fig. 26. Tota vegada que va ésser trobada aquesta peça entre les terres més altes del nivell superior A, no és de creure que es tracti d'una forma de transició entre la fulla de llaurer i la punta de mossa, sinó d'època i evolució més posterior.

en la part superior (A) del jaciment de la punta fulla de llorer de forma de losange irregular (1).

Calculant que a la part dreta de l'esquerda central hi podia haver també alguna habitació, seguint les petjades d'un gat cerval i engrandint el forat per on ell passava, vàrem entrar a una altra estança més petita que les anteriors i que en gran part restava sense terreny. El sostre d'aquesta semblava format per pedres de diverses grossàries, aguantant-se les unes amb les altres en forma de claus; però moltes ja havien caigut i altres amanaçaven caure, per qual motiu deixàrem l'exploració per a l'últim de tot.

Es digne d'apuntar que, on l'aire i la llum no penetraven, les parets i els sostres de les cavitats es revestiren i enfortiren d'una capa de carbonat de calç. En canvi, als altres llocs, el salinament de les roques i el despenjament de pedres hi dipositaren, en el transcurs del temps, una capa de tres i més metres de potència.

Un altre detall molt digne d'anotar és que al jaciment, el pedruscall caigut i deixat per l'home paleolític, arribà a obstruir la comunicació entre l'esquerda central i les habitacions d'una i altra banda, especialment la de l'esquerra, que era la més gran. Per aquest motiu, i per haver tingut lloc alguns ensorraments i haver-se despenjat algunes pedres (que no es cuidaren d'apartar), va ésser abandonada la cova per l'home paleolític, no tornant-se a utilitzar mai més com habitació humana.

EL JACIMENT

La capa formada per les petjades i deixalles de l'home paleolític es destacava perfectament de les altres terres pel seu negre cendrós molt pronunciat. Era tot un emplastrament d'ossos consumits i fragments amb alguns petits carbons que no semblen d'origen vegetal. Una mica endintre de la boca d'entrada el jaciment (figs. 4 i 5) tenia un gruix de 20 centímetres (tall A-B): era on tenia un negre més intens i on més objectes vàrem trobar. En el nivell inferior (B) hi van aparèixer les puntes subtriangulars i triangular llarga (vegi's les figs. 6 i 7), les puntes fulla de llorer de les figs. 8 i 9 (aquesta última amb intent de formació de pedicel), la punta fulla de salze evolucionant cap a la punta solutriana de mossa (fig. 11), el rascador de sílex blanc (fig. 15), la punta de fulla amb dors tallant rebaixat, la fulleta amb pedicel (fig. 19), el burí angular de la fig. 20 i l'estre o punta de vori (fig. 21). En el nivell superior (A) hi aparegueren la punta fulla de llorer amb base trencada (fig. 22), la punta fulla de llorer de forma lanceolada (fig. 23), la punta fulla de llorer forma romboïdal (fig. 24), la punta fulla de llorer en forma de daga (fig) 27), la punta fulla de llorer amb osca lateral (fig. 30), dos fragments de puntes solutrianes (figs. 35 i 36), una punta indefinida (fig. 39) i un rascador terminal (fig. 42) que no poguérem saber a quin dels dos nivells pertanyia, però que sembla més aviat del superior.

A la part esquerra hi havia el balmat que comunicava amb l'esquerda lateral, i al mig d'aquest balmat el subsòl davallava notablement, el mateix que el jaciment per la qual raó aquest es partia i bifurcava en tres trams de 10, 8 i 7 centímetres, respectivament (començant per dalt) en llur punt d'unió. En el de més amunt s'hi trobà molt poca cosa i es difumà abans d'arribar a la paret de la cavitat; en canvi en el del mig (A) hi trobàrem una punta de cristall de quars transparent, retocada no més d'una sola cara, les sis mitres foradades (collar?) (totes a menys de 30 centímetres de distància) i la punta fulla de llorer de cristall de roca, curosament retocada d'una i altra banda.

De les tres comparticions la inferior era la més prima; però, a mesura que s'acostava a la paret de la balma i pas de la segona esquerda, s'anava engruixint fins a adquirir una potència de 50 centímetres. Cal advertir que el jaciment prenia aquí un to negre-cendrós molt més clar i estava barrejat amb altres materials de procedència inorgànica. Separava aquesta faixa de la superior una prima capa de llot groguenc, estèril del tot, de 3 a 4 centímetres de gruix, que s'aprimava en sos costats fins a establir en la restant de la cova (a excepció dels angles) una separació més hipotètica que real. En el nivell inferior aparegueren (entre el balmat i la segona cambra) una punta fulla de salze (fig. 10), un fragment de punta típica d'osca (fig. 12), una punta doble solutriana, un rascador, una punta fulla amb dors rebaixat (fig. 17), una punta grossa amb dors rebaixat i rascador (fig. 18), i un burí. En el nivell superior del mateix indret hi recollírem la punta fulla de llorer de forma losange irregular (ja citada), dues puntes d'osca solutrianes (figs. 31 i 32), un rascador i un raspador sobre fulla retocada (fig. 38).

(1) Vegi's fig. 25.

En els llocs centrals i planers de la cavitat el jaciment aparegué compacte, com a fill d'una mateixa època llarga i continuada. Però, com que, ultra la separació que observàrem en els seus extrems, tenim per ben entès que la part de sota és sempre més antiga que la de sobre, garbellàrem separadament l'un i l'altre nivell (sempre per la meitat de llur gruix, on no hi havia cap indicació) separant curosament les peces més notables. Naturalment que en totes no fou possible establir aquesta distinció i d'un nombre d'elles no poguérem saber a quin dels dos nivells pertanyien (nivell indefinit). Fora del jaciment no hi trobàrem altra cosa que alguna pedra rierenca i encara en molt escàs nombre.

La prima capa de llot entre el nivell inferior i superior del fons de la cova degué depositar-se en època de grans pluges o en què hi arribà a entrar l'aigua del riu. En canvi, les dues o tres branques en què es troba separat el jaciment en les parts extremes, foren degudes al pendent del terreny i a barrejar-se amb els indicis de l'home la runa que baixava de les escletxes i esllavissaments: bona prova d'això és que tals espais no eren del tot estèrils, i que s'hi trobaren alguns sílexs, ossos i filaments de terra negrosa. A tot fer, aquestes separacions indiquen espais de temps no tan habitats, com els dos i tres trams signifiquen altres tantes èpoques de més intensa població.

Per a tenir una idea de la posició del jaciment dintre la cambra central, observàrem el tall longitudinal (C-D). A la distància de 4'60 metres de l'entrada de la cova la capa habitada adquiria una gruixa de 40 centímetres, aprimant-se més endintre i dividint-se en tres trams en sentit ascendent de 8, 10 i 4 centímetres (de baix a dalt). Era el lloc de més pendent i que més runa rebia de l'esquerda central. A l'extrem oposat finalitzava en dues comparticions.

En la petita cambra de la part dreta (en gran part sense terreny, com havem dit, i en situació més alta que les anteriors), també hi penetraven les dues capes en què es dividia el jaciment des de la central. La runa que les separava tampoc era del tot estèril, i s'hi trobà la punta fulla de llorer de forma lanceolada, que recorda el tipus de les del paleolític inferior, però que està retocada a estil solutrià (fig. 23). Per fi aquesta cavitat s'ensorrà del tot, i llavors, amb no tan de perill com abans, hi poguérem anar gratant les dues faixes des de l'esquerda central. Són del nivell inferior: una punta fulla de llorer irregular, amb base escapçada i principi de pedicel o doble punta; un fragment de punta fulla de salze pedunculada en cristall de roca, evolucionant cap a la punta d'osca (com la fig. 11); un altre fragment de punta d'os a, escapçada de la punta i de la part del seu emmanegament (fig. 13) i dos rascadors. Del nivell superior són: una punta solutriana d'osca, curosament treballada d'una sola cara amb retocs horitzontals i trencada en la seva base (fig. 33); una altra punta de mossa de cristall de roca transparent, retocada d'una cara i trencada en la seva base o emmanegament (fig. 34); i una mitra foradada no amb instrument perforador com les altres sinó amb sílex tallant o de serra (1).

Amb aquest últim treball acabàrem l'exploració del jaciment, i per si més avall hi havia una altra capa habitada més antiga, enfondírem fins a un i dos metres per tot arreu, no trobant altra cosa que grosses pedres cristallines bon xic consumides per llur vellúria i per les infiltracions del jaciment; algunes falcaven materialment les esquerdes de la cavitat. Constituïen, aquestes pedres, un subsòl poc menys que intransitable, i l'home establí aquí el seu estatge sense reparar ni apartar aquelles pedres que més nosa podien fer-li. A l'entrada de la cova hi varem observar cert arreglament de pedres, com un principi d'enllosament; però això també pogué ésser obra dels peus (més que de les mans) amb les contínues entrades i sortides. En l'esquerda lateral esquerra hi havia dues o tres formacions estalagmítiques separades per altres tantes capes de llot groguenc blanquinós de 3, 4 i 10 centímetres de gruixa, completament estèrils.

Es digne de fer observar que la part més habitada per l'home prehistòric fou aquella en la qual en certes hores del dia penetrava la llum del sol. Es on vàrem trobar més fragmentació de sílex i cristalls, acompanyats de percutors i nuclis, la qual cosa demostra que l'home treballava i confeccionava els seus instruments a la claror i calor benèfica de l'astre solar. (Vegi's a la fig. 1 la disposició de les troballes de sílex.)

En canvi les restes de la fauna (tan interessant com curta en exemplars) van aparèixer per tots indrets i sense cap distinció entre el nivell superior i l'inferior. Un cap d'*humerus* de mamut va aparèixer en el nivell superior; però una altra resta del mateix paquiderm, que no poguérem salvar,

(1) *Nivell indefinit.* — Amb tot i que procuràrem separar curosament els objectes del nivell superior dels de l'inferior, especialment de les peces que més podien servir per a l'estudi de la tipologia, no fou possible establir aquesta seguretat amb totes, a causa de l'absolut contacte en què majorment es trobava l'una capa amb l'altra, i les desigualtats del subsòl de la cavitat. Quedaren un cert nombre de peces, procedents de l'un i l'altre nivell, en les quals no ha pogut ésser establerta aquella diferencialitat com en les altres.

per estar reduit a un manyoc de serradures (1), descansava en l'inferior. Les restes de cavall (molt abundoses), cérvol, conill i linx, varen aparèixer igualment en tots dos nivells.

També és digne de tenir en compte que entre la fauna no hi aparegués ni el més petit fragment d'ossamenta humana. Això demostra que l'home de Solutré, a Sant Julià, no enterrava ni deixava les seves pròpies despulles en el mateix lloc que li servia d'habitació.

LA FAUNA

La presència d'alguna de les espècies de la fauna en tot jaciment, demostra la major o menor antiguitat d'aquest, sobretot dintre del quaternari pròpiament dit. En el jaciment de Sant Julià hi havem trobat el mamut o *Elephas primigenius*, tant en el nivell superior com en l'inferior: és, doncs, aquella capa del quaternari superior, de *poc abans* (geològicament parlant) d'haver-se inaugurat l'era o època dels temps actuals. També hi tenim trobat un *equus* que és anterior a l'*equus caballus*, o cavall actual, i posterior a l'*equus stenonis*, que desaparegué del món dels vius en ple quaternari mitjà. Es, per tant, un altre document que reforça l'anterior i fixa l'època del jaciment de Sant Julià *després del quaternari mitjà*, o sia en el *superior*, com aquell. Demés, la troballa de aquest *equus* és un veritable esdeveniment, car resulta, segons D. Angel Cabrera, una espècie nova per a la paleontologia que anomena *Equus cazurroi*.

La fauna trobada en el jaciment del Cau de les Goges de Sant Julià de Ramis és la següent:

MAMÍFERS (classificació de D. Angel Cabrera):
- *Elephas primigenius* Blum (el mamut).
- *Equus cazurroi* (espècie nova) (el cavall).
- *Cervus elaphus germanicus* (el cérvol).
- *Oryctolagus cuniculus algirus*, Loche (el conill).
- *Linx pardelus*, Miller (el linx o llop cerver).

MOLUSCS (classificació del Dr. Baltasar Serradell):
- *Pleurotoma sp*?
- *Mitra striatula*, Brocchi.
- *Mitra striatula*, Brocchi, var. nova de la *columele 4 plicata*, Serradell.
- *Mitra zonata*, Marriat.
- *Mitra Pallaresi*, Serradell (espècie nova).
- *Purpura lapillus*, Linné.
- *Cassis Saburon*, Brugière.
- *Cypræa Physis*, Brocchi.
- *Turritella communis*, Risso.
- *Natica Dillwyni*, Payraudean.
- *Pecten Jacobæus*, Linné.
- *Cardium mucronatum*, Poli.
- *Venus nux*, Gmelin.

EQUINITS (classificació del Dr. Baltasar Serradell):
- *Fibularia*.

El mamut. — Fou trobat entre altres ossos (que no poguérem salvar per llur completa descomposició), el cap d'un *humerus*, una punta de vori treballada a la faisó de punxó, i algun altre fragment de poca importància.

Es la primera vegada que a Catalunya trobem el mamut associat amb les indústries de l'home.

El cavall. — Hi vàrem recollir diverses ossamentes fragmentades i estriades, notant-se que alguna havia estat tallada amb instrument tallant o sílex. El més abundós i ben conservat de tot eren les dentadures, que conserven llur esmalt.

Aparegué molt freqüentment per tots els indrets de la cova, i tant en el nivell inferior com en el superior del jaciment.

El cérvol. — Representat per algunes dentadures incompletes.

El conill. — Diversos ossos; els més ben conservats són les mandíbules. Hi és molt abundós, tant en els temps en què fou habitada la cova com en els nostres dies. El jaciment estava perforat per dos o tres caus de conills, amb ossamenta moderna i un conill sencer, amb pell i tot. Vàrem separar els elements antics dels moderns, però no fóra estranya la inclusió d'algun os modern entre els fòssils.

A dins dels dits caus hi vàrem trobar glans, nous i ametlles transportades per les rates i que foren llençades, com els ossos de conill actual.

El linx. — Representat per alguns fragments de mandíbula. Se l'anomena també llop cerver. Es un mamífer carnisser semblant al gat cerval, però de major grossària. No existeix avui pels volts de Sant Julià de Ramis. En canvi, hi existeix el gat cerval o salvatge.—MATIES PALLARÉS.

(1) Prenguérem les mides de l'espai que ocupava, les quals foren 12 i 15 centímetres de diàmetre per 22 de llargada.

ESTUDI TIPOLÓGIC DEL SOLUTRIÁ SUPERIOR DE SANT JULIÁ DE RAMIS

Fent l'estudi dels talls transversals (figs. 4 i 5) del jaciment *Cau de les Goges II* de Sant Julià de Ramis es veu que en una amplària de deu metres els límits horitzontals superior i inferior estan, respectivament, a 3 i 0 metres d'alçada, i, malgrat això, pot dir-se que el gruix màxim a penes arriba de 1 metre a 1 metre 25 centímetres, havent-hi un mínimum de 20 centímetres a la part dreta de la cova. En aquest mateix costat el nivell es bifurca a la paret i té tres ramificacions en el centre. A la part esquerra el nivell surt unit de la paret per a dividir-se cap al mig.

La formació d'una capa estèril i la d'un tascó a la capa superior de la part dreta de la cova, sembla indicar que no era habitada contínuament. Malgrat això, certes raons ens fan creure que foren de curta durada aquestes interrupcions estratigràfiques. Pot dir-se, doncs, que la divisió entre la part superior A i la inferior B del jaciment és purament hipotètica. Anem a veure si l'estudi tipològic porta a la mateixa conclusió que l'observació estatigràfica.

El material arqueològic és quasi exclusivament de sílex de formes en general petites, allargades, extremadament minses, no molt amples i sempre tallats. En tot el material hi ha solament una peça de matèria orgànica feta en el marfil d'un incisiu (d'elefant?) No existint ni objectes de metall ni tampoc de terrissa o pedra pulimentada, podria classificar-se aquesta indústria ja empíricament com pertanyent al pis solutrià de l'Edat de la Pedra tallada, prescindint de les condicions estratigràfiques i paleontològiques del jaciment. Tant la preponderància absoluta dels objectes de pedra damunt dels d'os com la manca de l'art de la figura, com els caràcters a dalt indicats de la indústria lítica, proven com és justificada la classificació arqueològica, car no deu oblidar-se que en el musterià són típiques les peces de sílex més grosses, més amples i tosques, trobant-se la indústria de l'os encara en estat embrionari, que en l'aurinyacià la indústria de l'os no està ja en una desproporció exagerada amb els objectes de pedra, estant l'art representatiu en ple desenrotllament i que en el magdalenià, en canvi, arriba a la seva major perfecció l'os treballat, així com l'art que podríem dir-ne escultural, quedant en lloc secundari, per llur quantitat i qualitat, els útils de pedra, la fabricació dels quals havia arribat al seu apogeu en l'etapa solutriana.

L'estudi tipològic detingut haurà d'ensenyar-nos la posició que ocupa l'indústria paleolítica d'aquest nou jaciment [1] de Sant Julià de Ramis dintre de la fase solutriana.

Aquesta etapa arqueològica, la situació de la qual dintre de la divisió cronològica fou ja pressentida en 1867 per Edouard Dupont [2] com a edat de Laugerie Haute i establerta definitivament per G. de Mortillet [3] en 1872 (essent una de les més importants i plenes de problemes per a l'etnografia prehistòrica pel seu inventari arqueològic, que desentona completament dins del quadro evolutiu dels productes del treball humà del paleolític superior), interromp el progrés de la indústria lítica, òssia i artística aurinyaciana que no apareix de nou fins el magdalenià.

Doncs bé: cada nou jaciment pot aclarir quelcom del complicat problema de la importància i origen del solutrià, i per això ens hem de fixar en si les condicions i l'inventari industrial del nou jaciment català d'època solutriana pot donar alguna llum en aquesta qüestió fosca i tan interessant per al nostre coneixement de la prehistòria.

L'UTILLATGE DEL NIVELL INFERIOR (B)

En la part mitjana del tall transversal és on el nivell té més gruix. Als costats resulta evidentment difícil la seva separació estratigràfica del nivell A, perquè estan en contacte permanent a l'esquerra, i a la dreta el contacte queda solament interromput a un metre de la paret.

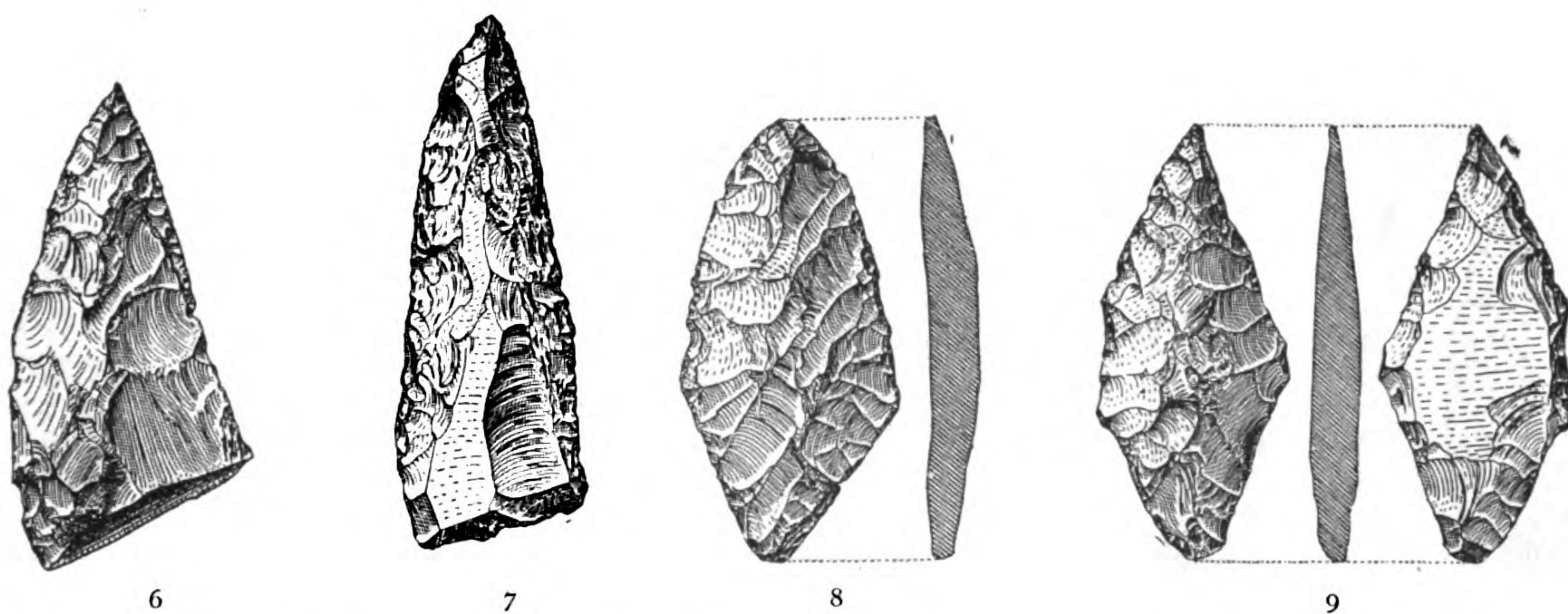
La indústria lítica, sempre de sílex, dóna peces molt petites, essent l'objecte més allargat una peça de 6'6 centímetres. Encara que és difícil establir justa divisió entre armes i utensilis, els descriurem separadament, seguint la terminologia tipològica paleolítica.

ARMES. — *Puntes de fulla de llorer o de fulla de salze, i esbossos o fragments d'aquestes.* Citarem primer dues peces de les dites *triangulars i subtriangulars*, semblants als tipus reproduïts pel comte

(1) L'any 1889 els Srs. Palol i Viñas trobaren en el *Cau de les Goges* uns objectes de pedra la pertinença dels quals va atribuir Cazurro, en 1908, al paleolític superior (aurinyacià?, segons Cartailhac). Vegi's CAZURRO (M.): *Las cuevas de Serinyá y otras estaciones prehistóricas del NE. de Cataluña*, p. 68 de l'ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, 1908, pp. 43-88. Vegi's també la referència a les noves troballes del Sr. Pallarès en l'article del mateix que precedeix.

(2) DUPONT (E.): *Age des silex de Pont-à-Lesse et de Laugerie-Haute.* (*Matériaux pour l'histoire de l'homme*, III, 1867, pp. 469-70.)

(3) MORTILLET (G. DE): *Classification des diverses périodes de l'âge de la pierre.* (*Congrès internat. d'Antrop. et Archéol. préhistor.*, 1872, p. 423 sg.; pp. 438-9.)

Figs. 6 a 9. — Cau de les Goges. 6-7) Puntes solutrianes triangulars; 8-9) Puntes de fulla de llorer romboidals (Nivell inferior) (1/1)

de la Vega del Sella en la làm. X, fig. 1-2 de la seva Memòria [1]. Els tipus catalans no arriben a tenir cinc centímetres de llarg i en canvi són molt gruixuts, tenint l'un 7 i l'altre 10 mil·límetres de gruix.

Comparant les dues puntes, s'observa que al mig conserven la cresta, formant així la secció un triangle, essent retocades finament, a la manera solutriana, les parts properes a la punta. El taló està romput, sembla intencionadament. Un dels costats que van des de la vora a la cresta, té una part plana que ha quedat sense retocar (fig. 6). Tots aquests detalls poden observar-se en les figures 1, 2 i 3 de la làm. X de la publicació esmentada, en puntes procedents del solutrià antic del *Cueto de la Mina* d'Astúries.

Mereix també assenyalar-se un fragment d'una punta que sembla fou doble i el final de la qual, fragmentat, està parcialment retocat en el seu anvers, havent-hi en el revers retocs laterals i retocs delicats sols en la punta mateixa.

Una punta triangular llarga, de cresta accentuada, té un retoc en forma d'escala en els plans que pugen cap a la cresta, estant el taló rebaixat quasi verticalment mitjançant retocs (fig. 7).

Dues *puntes de fulla de llorer* i dues de *salze* formen un conjunt notabilíssim per la seva semblança i igualtat de grandària, d'uns 4 centímetres.

La figura 8 representa una punta de fulla de llorer amb aspecte de losange o rombe irregular. L'anvers està completament retocat, i en el revers, horitzontal, ha estat aprofitat el pla de percussió en la porció mitja, completant l'obtenció d'una cara inferior plana mitjançant un retoc. Longitud, 41'5 mil·límetres; ample, 20'4 mil·límetres; gruix, 5 mil·límetres.

L'anvers de la punta de la figura 9 és lleugerament bombat, i el revers pla. El retoc s'estén sobre tota la cara superior, i en la inferior sols hi ha retocs horitzontals fets per obtenir un revers pla. El triangle isòsceles inferior és lleugerament més estret a la base, constituint un intent de peduncle. Longitud, 40'9 mil·límetres; ample, 18'7; gruix, 4'8.

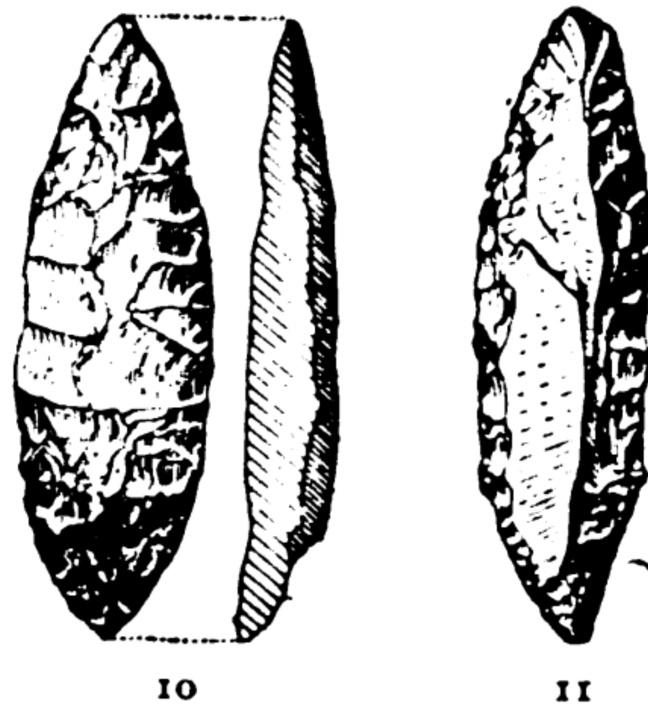
La més típica de les dues puntes de fulla de salze és la de la figura 10. Té el retoc a totes dues cares, que són abombades. Les vores dibuixen una forma d'arc. Longitud, 40 mil·límetres; ample, 13'5; gruix, 6.

La figura 11 representa l'anvers de l'altra punta de sageta de fulla de salze. Es pedunculada: tipus interessantíssim, per la tipologia del paleolític i en especial del solutrià. La cara superior, parcialment bombada, té una part ampla amb retoc horitzontal i una d'estreta amb retoc en forma d'escala. El revers, llis, està format pel pla de percussió sense cap retoc. El principi del peduncle està marcat per una dent molt fina. Aquesta peça ve a provar de nou el que va dir el comte de la Vega del Sella amb referència a l'origen de les puntes solutrianes d'osca en la seva monografia (pàgines 41-42). Diu: «Entre los de sauce de la colección hay algunos que presentan en su base una pequeña escotadura, colocada algo lateralmente; en piezas sucesivas puede observarse el progresivo

(1) COMTE DE LA VEGA DEL SELLA: *Paleolítico superior del Cueto de la Mina* (Astúries). Mem. 13 de la *C. de Invest. pal. y prehist.*, 1916.

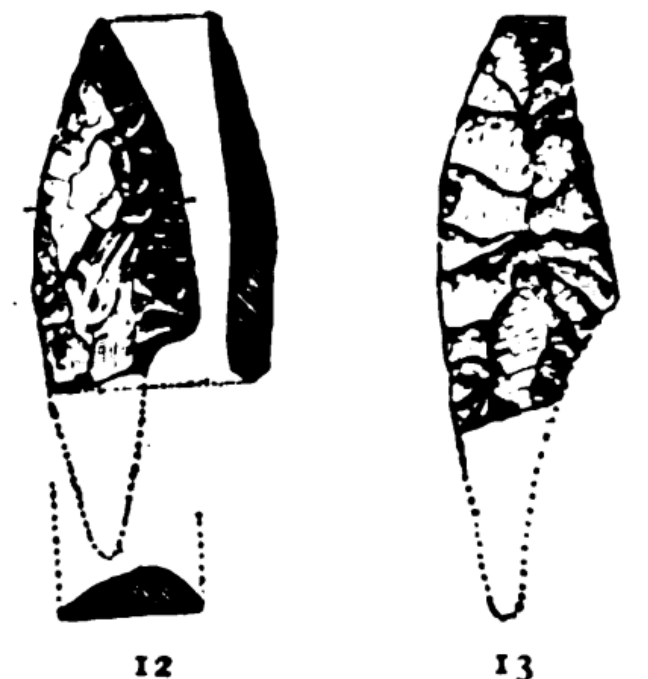
aumento de esta escotadura hasta formar un pedicelo, que constituye el tipo definitivo de la punta de muesca solutrense». A Sant Julià n'hi ha a més un segon exemplar incomplert.

Les peces catalanes poden considerar-se com el tipus de transició primer en l'evolució de la punta d'osca, intercalant-se entre els tipus 4 i 7 del quadro d'evolució del comte de la Vega del Sella.

Figs. 10 i 11.—Cau de les Goges. Puntes de fulla de salze (Nivell inferior) (1/1)

Les troballes asturianes i catalanes vindran, doncs, a modificar l'opinió, generalment admesa, de H. Breuil, qui veia en la punta típica d'osca solutriana un producte evolutiu de la punta atípica d'osca aurinyaciana del conjunt genèric de Font Robert [1]. Longitud, 40 mil·límetres; ample, 11'2; gruix, 4'2.

Figs. 12 i 13.—Cau de les Goges. Puntes típiques d'osca (Nivell inferior) (1/1)

La figura 12 representa una *punta típica d'osca solutriana*. L'anvers, bombat, està profusament retocat. A la cara inferior plana s'ha aprofitat el pla de percussió. Una osca fina i evident a la dreta i el principi del peduncle demostren que es tracta, efectivament, d'una punta típica d'osca solutriana. Longitud, 23'7 mil·límetres; ample, 10; gruix, 3'3. La figura 13 en representa una altra retocada a una sola cara.

Altra peça és una petita punta típica d'osca retocada lleugerament, en la seva porció superior, en la punta del triangle. L'escotadura comença a la base i està confeccionada mitjançant retocs verticals.

La figura 14 representa una *punta doble*, llarga i estreta, de cresta molt alta, retocada en l'anvers, especialment en el costat esquerre. La tècnica del retoc és la de forma d'escala. El revers gairebé no té retoc. Longitud, 42'8 mil·límetres; ampla, 9'5; gruix, 6'2.

A aquests dos principals tipus d'armes manca afegir-hi una sèrie de puntes atípiques, de fragments de petites puntes de fulla de llorer o de salze, formant un total de set peces.

UTENSILIS. — Entre els utensilis hi ha ratlladors, rascadors, fulles de ganivet grans i petites, làmines de dors rebaixats i burins.

Els *ratlladors* estan representats per dotze peces. Solen ésser bastant senzills o, millor dit, degenerats, car hi ha tipus relativament petits, semblants als formosos ratlladors del musterià (fig. 15). Són d'interès uns ratlladors amb punta de sílex blanc, un d'ells a la figura 15, i altres amb escotadura i fets sobre lasques.

El de la figura 9 té 36'4 mil·límetres de llarg, 27'4 d'ample i 5'8 de gruix màxim. La figura 10 té 45'1 mil·límetres de llarg, 27'6 d'ample i 4'9 de gruix.

Els *rascadors* estan representats per quatre exemplars: dos quasi circulars, en forma de botó molt gros; un altre feta amb una lasca ampla bastant retocada de les vores, i un sobre el final d'una fulla amb base punxaguda i tallada amb retoc solutrià.

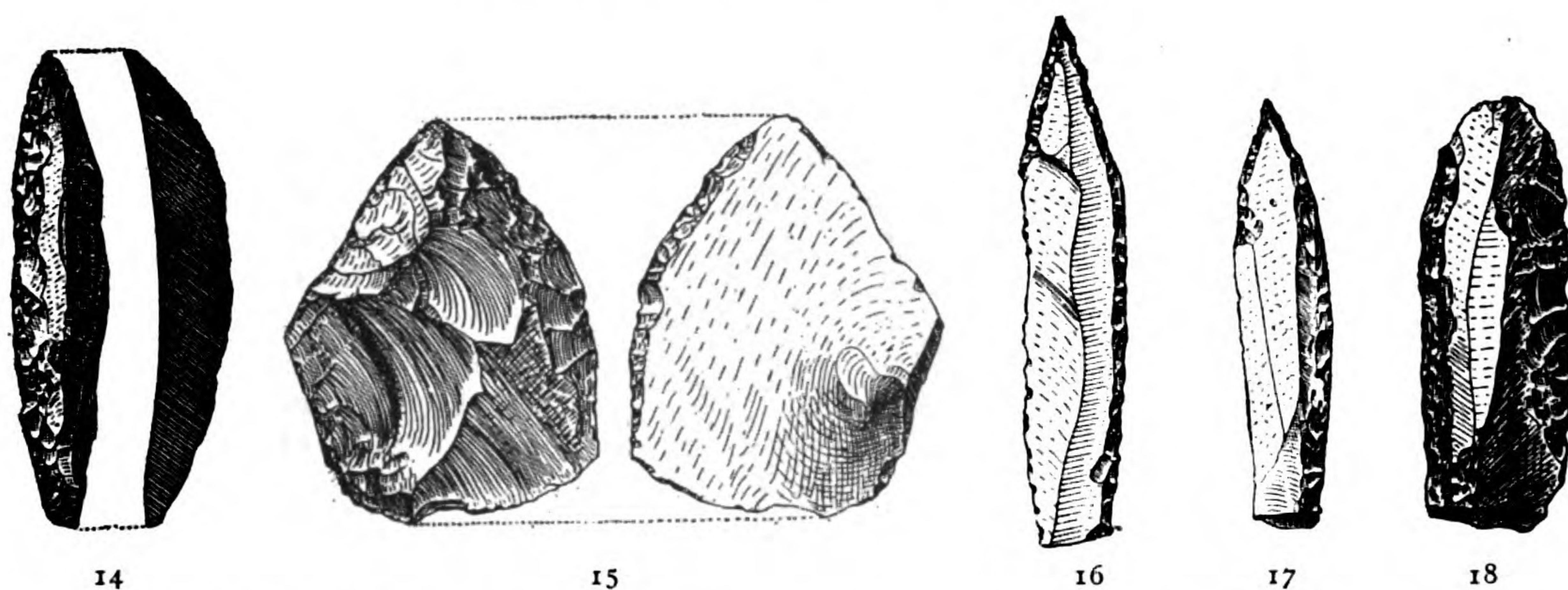
Sis peces componen el grup de *fulles amb dors rebaixat* mitjançant retocs verticals. Tant podrien classificar-se en el capítol d'armes com entre les eines. La regió del taló sol ésser més estreta, i això facilita l'emmanegament d'aquests objectes. Dues d'elles són molt punxagudes, tenen les vores molt retocades (figs. 16 i 17) i s'assemblen extraordinàriament a objectes de pedra utilitzats pels australians per a servir de ganivets [2], encara que un d'ells podria haver estat usat com a perforador. Una làmina gruixuda i amb la vora esquerra rebaixada té a l'altra vora retocs com de ratllador (figura 18).

Vegem les grandàries:

	Llargada en mm.	Amplària en mm.	Gruix en mm.
Fig. 16..........	47'5	9'4	2'7
Fig. 17..........	37'4	8'4	3'9
Fig. 18..........	39	14	7'4
Fig. 19..........	24'7	7	2'3

(1) H. BREUIL: *Les subdivisions du paléolithique supérieur et leur signification*, p. 197 d. C. R. d. *Congr. Internat. d'Anthr. et d'Arch. prehist.*, XIV, 1912, Genève.

(2) SPENCER i GILLEN: *Across Australia*, II, p. 378, fig. 240. (London, 1912.)

14 15 16 17 18

Figs. 14 a 18. — Cau de les Goges. 14) Punta doble; 15) Ratllador; 16-18) Fulles amb dors rebaixat (Nivell inferior) (1/1)

Les làmines o fulles de sílex formen una sèrie constituïda quasi exclusivament de senzilles làmines sense cap retoc, i n'hi ha 6 exemplars. La de la figura 20 és una fulla amb retoc formant escotadura en una de les vores.

Fig. 19
Cau de les Goges.
Fulla amb dors rebaixat
(Nivell inferior) (1/1)

Un *burí* i tres *fulletes de cop de burí*, una de les quals és molt grossa, formen l'últim grup tipològic d'aquest nivell, essent molt notable el burí pel seu esmerat treball, car la seva vora superior presenta un retoc de protecció perfecta, i el seu revers el retoc solutrià horitzontal en tota la seva bellesa d'execució. Pel seu aspecte sembla que ha de classificar-se en la categoria o gènere de *burins angulars sobre fulla rompuda* de Bourlon [1], dels quals aquest autor diu que «són burins »de casualitat que es troben en tots els nivells de l'Edat »de ren. Sovint altres instruments romputs servien per »a la confecció d'aquest tipus: així, per exemple, puntes »de fulla de llorer i puntes atípiques d'osca solutrianes». Efectivament, el burí del nivell B de Sant Julià de Ramis sembla tenir caràcters de fragment de punta de fulla de salze transformada en burí en el pla de fractura. Dimensions: longitud, 35 mil·límetres; ample, 17'5; gruix, 3'8.

Fig. 20
Cau de les Goges.
Làmina
(Nivell inferior) (1/1)

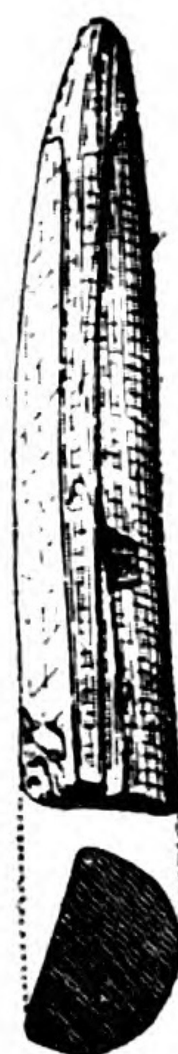

Fig. 21
Cau de les Goges.
Punta de marfil
(Nivell inferior) (1/1)

INDÚSTRIA DE MATÈRIA ORGÀNICA. — Hi ha un sol objecte de matèria orgànica, que és una punta de marfil de secció rodona, de la qual fou separat un troç de forma de tall de segment. La separació és des de la base fins a prop de la punta (fig. 21). Llarg, 45 mil·límetres; ample, 8'6; gruix, 12'9.

L'UTILLATJE DEL NIVELL SUPERIOR (A)

El nivell té a la part dreta del tall un aspecte de forquilla de dues pues vers el centre, car des del metre sisè (horitzontal) es bifurca cap a l'esquerra. En la part esquerra continua el nivell A en

(1) M. BOURLON: *Essai de classification des burins. Leurs modes d'avivage. Rev. Anthropolog.*, XXI, 1911, pp. 267-278 (p. 270).

lo que podríem anomenar *pua inferior*, quedant així la pua superior en la part dreta a manera de tascó. Pel demés, aquest nivell està gairebé sempre en contacte amb el nivell inferior.

En el seu inventari arqueològic sols trobem objectes de pedra. S'ha de fer observar que entre els tipus característics les armes formen el grup més ben representat, ocupant un segon lloc els instruments d'ús domèstic, malgrat llur igualtat de nombre, car molts dels segons són completa- ment atípics. Fent contrast amb ço que hem observat respecte de la grandària dels objectes del nivell inferior (B), que són molt petits, la majoria dels del nivell A són de major grandària.

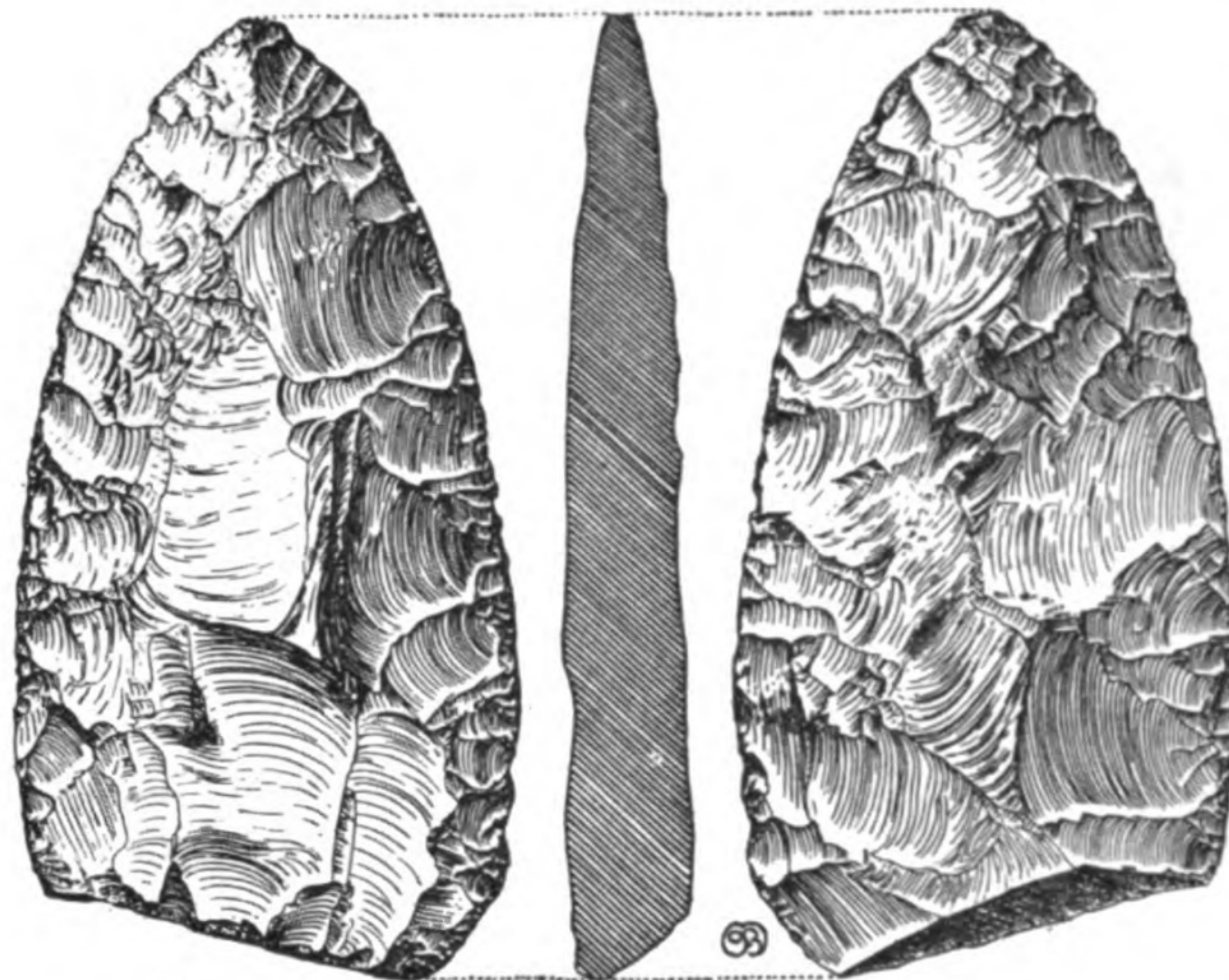

Fig. 22. — Cau de les Goges. Punta (tipus) de fulla de llorer (Nivell superior) (1/1)

ARMES. — Entre elles hi figuren puntes de fulla de llorer típiques, puntes de losange irregular, de forma de llança, de tipus romboïdal, de peduncle central, de forma de daga, i, finalment, puntes de fulla de llorer amb una dent lateral. S'hi poden afegir altres puntes de la classe de les de fulla de llorer, però imperfectes o fragmentades i que no poden agrupar-se entre les típiques. En gran part són degudes aquestes diferències al material emprat.

Esbossos de punta de fulla de salze formen el segon grup d'armes.

Completen el conjunt puntes d'osca solutrianes enteres i fragmentades.

De puntes de fulla de llorer tipus n'hi han dues. L'una és molt grossa (fig. 22), amb base truncada i amb petits retocs irregulars per les dues cares a la manera solutriana. El taló està format amb retocs. Llarg, 72'1 mil·límetres; ample, 39'4; gruix, 9'4.

L'altra és de cristall de roca, petita i també amb el taló truncat. La tècnica del retoc és molt fina, encara que no la típica del solutrià clàssic, però està feta en abdues cares.

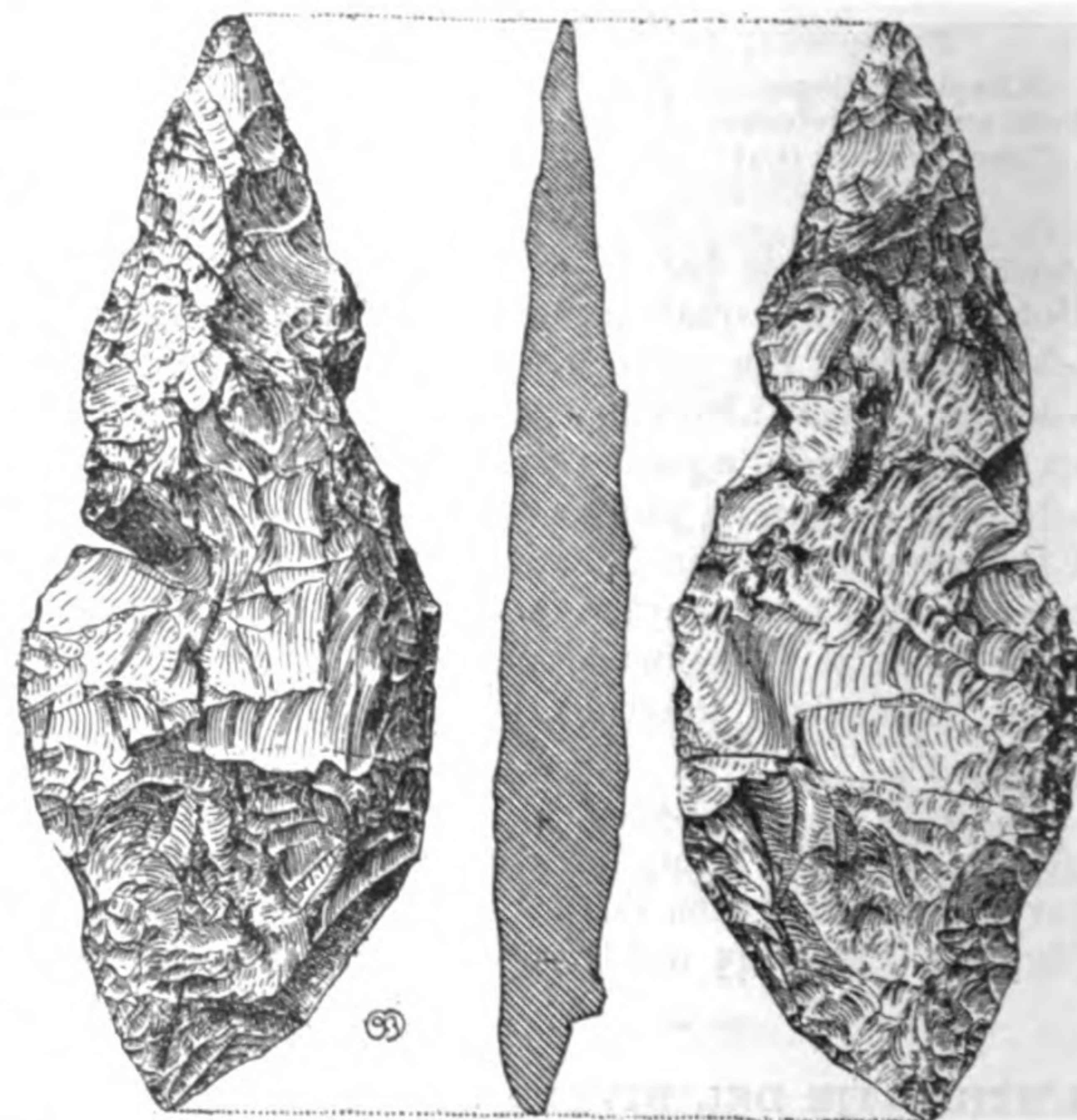

Fig. 23. — Cau de les Goges. Punta de fulla de llorer lanceolada (Nivell superior) (1/1)

Les puntes de fulla de llorer de forma de losange irregular estan representades per una sola peça (fig. 25) amb retoc total a l'anvers, conservant aquest, demés, una cresta encara bastant ben definida, i retoc parcial al revers, estant tallada en aquest, tant sols, la part inferior amb el retoc clàssic solutrià. En la resta del revers el retoc és fet tan solament a la vora esquerra, quedant lliure, pel demés, tot el pla de percussió. A la porció esquerra de l'anvers, en l'angle format per la base comuna dels dos triangles, es pot observar una lleugera escotadura, però tan insuficientment marcada que no pot classificar-se la peça entre les de fulla

de llorer amb una dent lateral, essent, a tot ésser, un tipus de transició (fig. 25). Té 48'1 de llarg; 17'7 d'ample i 6'3 de gruix.

Un exemplar molt curiós és el definit com *a punta de fulla de llorer de forma lanceolada* (fig. 23). Té evidents caràcters del paleolític inferior en la seva forma, si bé és molt petit. En canvi la tècnica és la del solutrià, almenys en part. Es molt punxagut, amb l'anvers de la punta un xic bombat; el revers, en canvi, és molt pla, degut al treball de retoc. El taló té una gran semblança amb el de les destrals de mà del paleolític inferior. La peça sembla haver sofert l'acció del foc. Longitud, 83'7 mil·límetres; amplada, 32'3; gruix, 10'8.

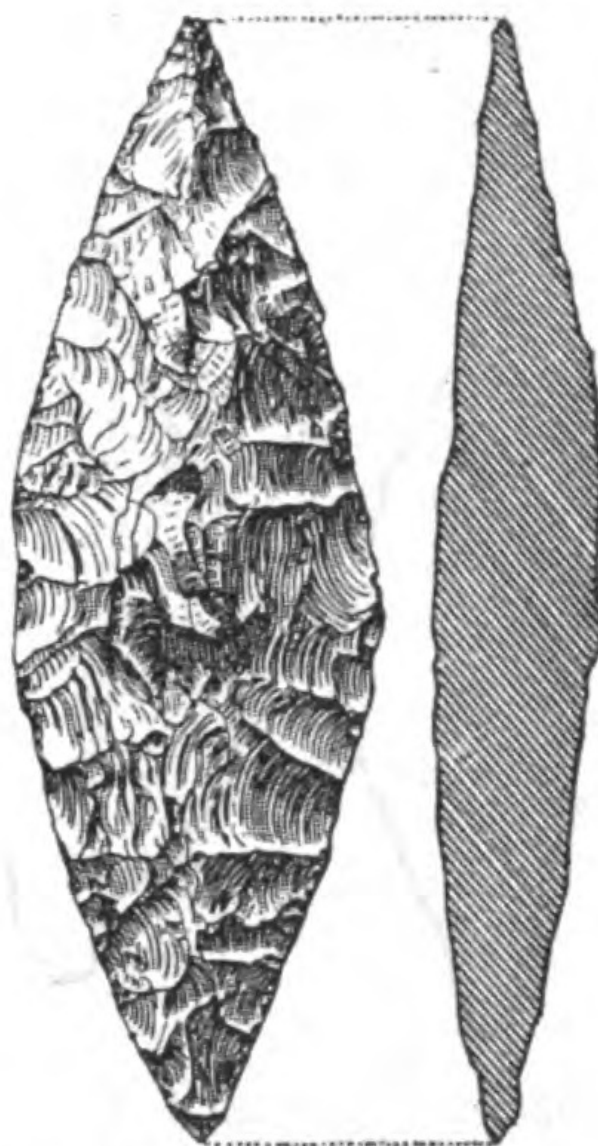
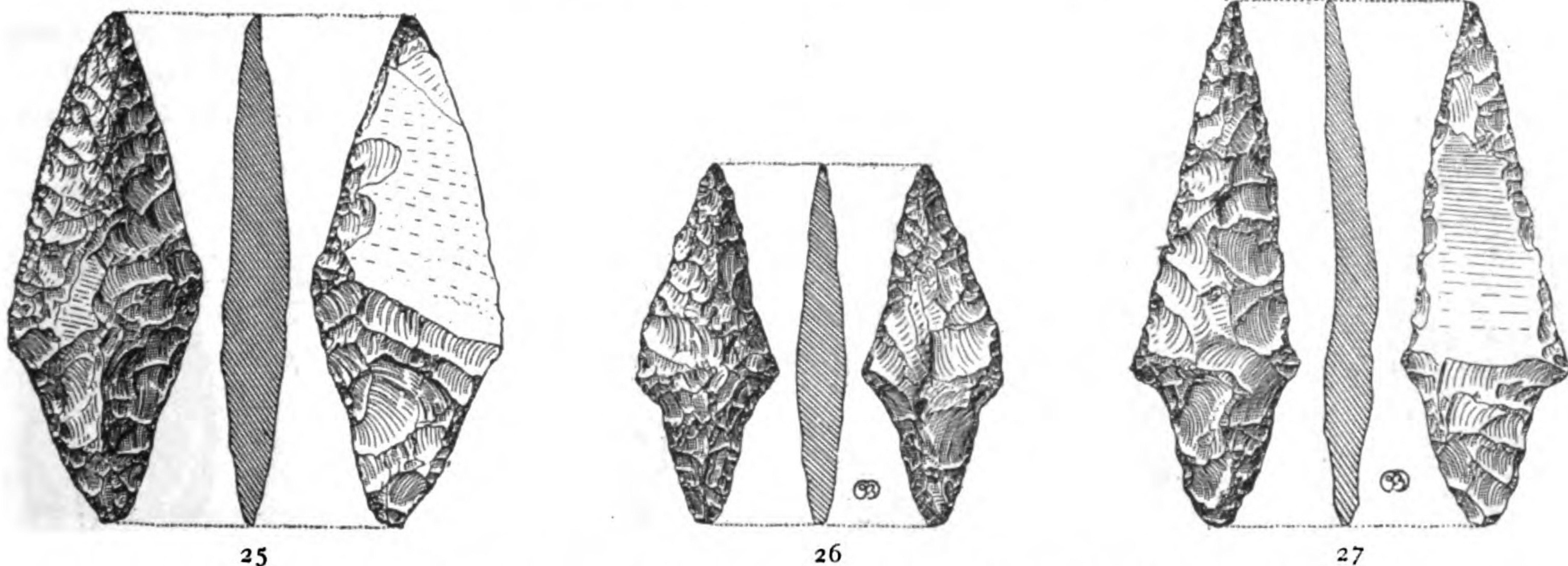

Fig. 24. — Cau de les Goges. Punta de fulla de llorer romboidal (Nivell superior) (1/1)

Com a punta de fulla de llorer de forma romboidal hi figura una sola peça (fig. 24) que, encara que no de les més típiques, és la que major similitud té amb aquest tipus. Un retoc cobreix les dues cares sense eliminar del tot la cresta en l'anvers, cresta que en el revers és encara més pronunciada. En conjunt és una punta de llança molt perfecta. Longitud, 64'4 mil·límetres; ample, 22'1; gruix, 9'3.

Com a derivada de la punta de fulla de llorer ha de considerar-se la *punta de fulla de llorer amb peduncle central,* malgrat tenir tipus de punta de sageta ben marcat (fig. 26). El material de sílex blanc-blavenc es presta a l'acabadíssim treball d'aquesta peça. Estan completament tallades les cares inferior i superior. La forma és deguda a que en la base del triangle isòsceles superior s'hi forma un altre triangle cap avall, els angles del qual aguts amb la base es trenquen, fent-se després quasi rectes. Aquesta trencadura està produïda per una escotadura, l'objecte de la qual era obtindrer un peduncle destinat a servir per a emmanegar la peça (fig. 26). Longitud, 34'2 mil·límetres; ample, 13'8; gruix, 4'3.

Figs. 25 a 27. — Cau de les Goges. Variants de la punta de fulla de llorer i de salze. 25) de losange irregular; 26) amb peduncle central; 27) en forma de daga (Nivell superior) (1/1)

Generalment aquest tipus és escàs en l'inventari arqueològic del solutrià. Però existeix una sèrie d'aquestes puntes amb peduncle central, havent-n'hi, segons amable indicació de H. Breuil, unes quantes de Laugerie-Haute al Museu de Tolosa, essent citades i reproduïdes algunes altres del jaciment de Badegoule per *P. Girod* [1], que diu que l'arma punta típica d'osca solutriana «pot tenir fins dues osques laterals». *J. Déchelette*, a son torn, cita dues peces de Solutré (fig. 28), i diu [2]: «La sageta amb peduncle es fa tan sols abundant a l'època neolítica com veurem. »A l'època solutriana no n'hi ha, generalment, sinó un esbós si algun cop ha existit.» En efecte, semblants esbossos es venen reproduint, per exemple, per *Breuil* y *Clement* [3] o per *Mascaraux* [4]. Aquest tipus existeix també a Brassempouy.

(1) P. Girod: *La collection Massénat-Girod à l'Exposition de 1900.* (*Revue de l'Ecole d'Anthrop.* París, X, 1900, pp. 293-321, làm. VI, figs. 1 i 6.)

(2) J. Déchelette: *Manuel d'Archéologie préhistorique,* I, 1908, p. 138, fig. 49, Ms. 4 i 5.

(3) H. Breuil et J. Clément: *Un abri solutréen sur les bords de l'Anglin à Monthaud, commune de Chalais* (*Indre*). (*Mémoires de la Société des Antiquaires du Centre,* T. XXIX, 1906, fig. 5, p. 13 de la tirada apart).

(4) F. Mascaraux: *Les silex de Montaut.* (*Landes*) (*Rev. Anthrop.*, XXII, 1912, p. 158, fig. 2, núm. 8.)

La punta solutriana en forma de daga està representada en la figura 27 i podria també definir-se com una petita punta de fulla de salze amb dues dents laterals; aquestes formarien els gavilans del tipus de daga, formant el mànec ço que en la punta de fulla de salze és el terç inferior de la peça. La fulla la constitueixen les dues terceres parts superiors. L'anvers està tallat en tota la superfície bombada; el revers, en canvi, té retocs plans horitzontals en la porció inferior, i la part mitjana està sense retocar, sortint de nou el retoc en la part superior o punta de la fulla. Les dents s'han aconseguit tallant fortes escotadures en especial en el mànec.

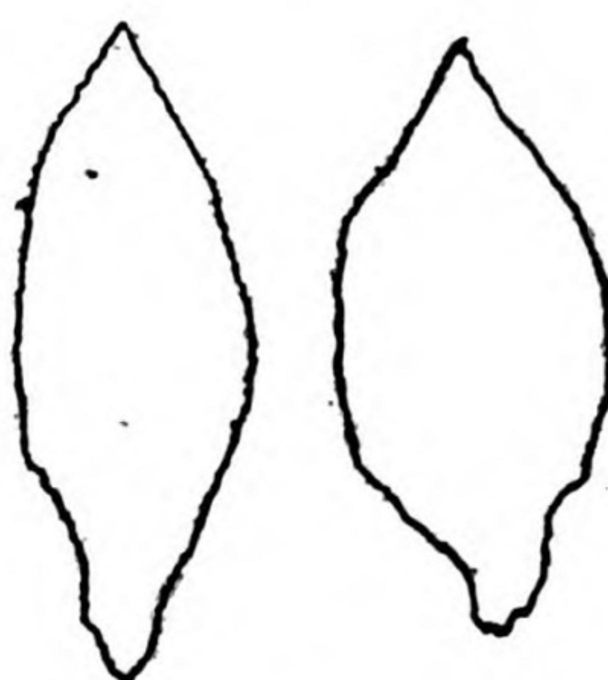

Fig. 28. — Puntes de fulla de llorer amb peduncle central de Solutré (França) (segons Déchelette) (1/1)

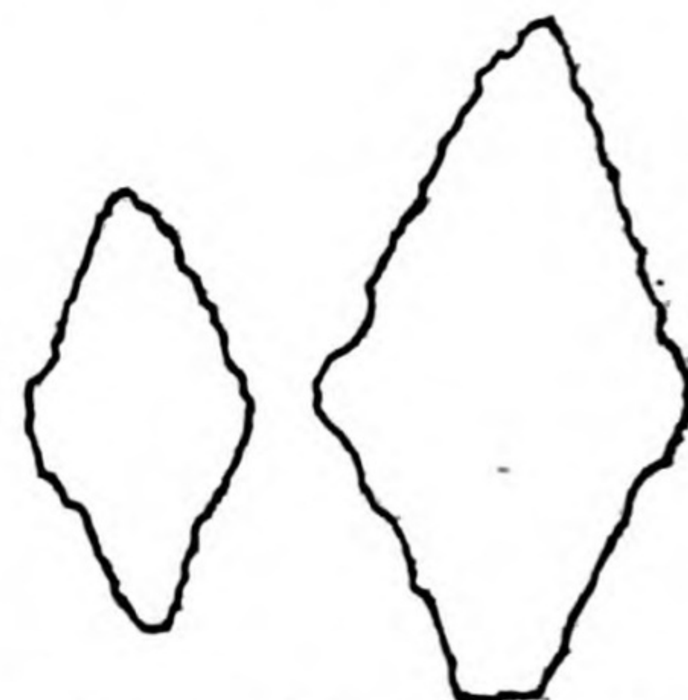
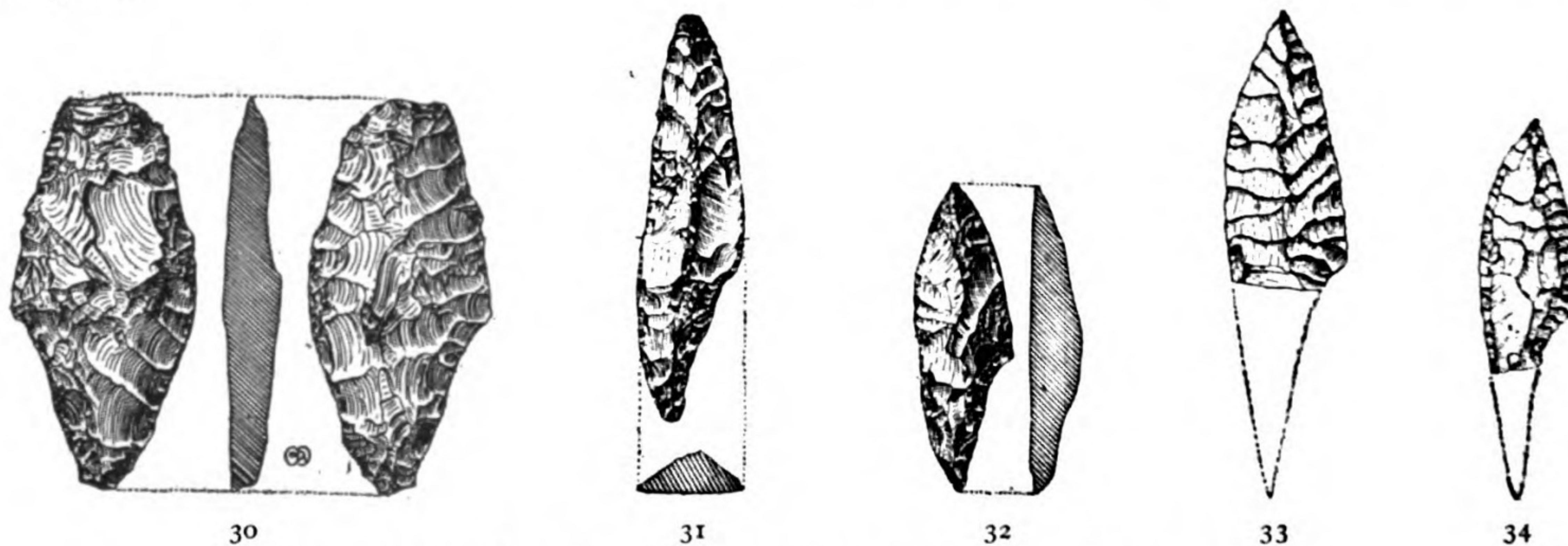

Fig. 29. — Puntes de fulla de llorer en forma de daga de Solutré (França) (segons Ducrost i Lortet) (1/1)

No hi ha dubte que és el tipus més clàssic, en el seu ordre, trobat fins ara en tot el solutrià. Els tipus mès emparentats es trobaren a França en el jaciment de Solutré mateix, però són en realitat molt poc semblants. A ells es refereixen Ducrost i Lortet [1] dient que «altres també poc abundants tenen rudiments de dents com en l'època neolítica». Longitud, 50 mil·límetres; ample, 15'2; gruix, 5 (fig. 29).

En descriure la figura 25 vàrem observar que l'objecte en qüestió podria també classificar-se dintre del tipus de *punta de fulla de llorer amb osca lateral*, però que no estava encara suficientment esbossat, per la qual raó va classificar-se-la dintre del tipus de punta de fulla de llorer de losange irregular.

Figs. 30 a 34. — Cau de les Goges. 30) Punta de fulla de llorer amb osca lateral; 31 a 34) Puntes típiques d'osca (Nivell superior) (1/1)

A aquest tipus s'ha d'atribuir, en canvi, la peça reproduïda en la figura 30. Està tallada d'una faisò bastant perfecta, a la manera solutriana, encara que no del tot clàssica. El retoc allargat, horitzontal, i les cares poc bombades. Les puntes inferior i superior de la peça estan rompudes. L'osca, formada per un retoc més espès i vertical, forma una dent en el lloc esquerre on es troba la base comuna dels dos triangles. Longitud, 36'8 mil·límetres; ample, 17'5; gruix, 4'8.

F. Mascaraux ha publicat tota una sèrie de tipus semblants procedents de Montaut (Landes), tipus que donen un segell característic a aquest interessant jaciment [2].

Una sèrie de 8 *puntes de fulla de llorer* són menys típiques o estan fragmentades (tipus subtriangulars): circumstàncies degudes a haver usat un material poc idoni per a obtenir peces clàssiques (quars, òpal llenyós, sílex). Malgrat això, algunes són notables, especialment una fulla, de cristall

(1) DUCROST et LORTET: *Etude sur la station préhistorique de Solutré.* (*Archives du Musée d'Hist. Natur. de Lyon.* T. I, 1872, pp. 7-35 (p. 20.)
(2) F. MASCARAUX: *Les silex de Montaut (Landes). Revue Anthropologique*, XXII, 1912, pp. 156-164 (p. 160).

de roca, retocada amb petits cops damunt el seu anvers bombat i amb retoc horitzontal en el revers, completament pla.

Esbossos de puntes de fulla de salze. Dues peces molt petites i una de més grossa, inacabada, formen el grup. La darrera està retocada en una bona part de l'anvers, i també en el revers pla té una fila de retocs en una de les vores com si fos un ratllador; en canvi en el peduncle inferior té un retoc que s'estén de l'una a l'altra vora. La punta és molt allargada, estreta i de tall corbat. Longitud, 53'8 mil·límetres.

Figs. 35 i 36. — Cau de les Goges. Fragments de puntes típiques d'osca de la part superior (35) i de la base (36) (Nivell superior) (1/1)

Puntes d'osca solutrianes. En el conjunt d'aquests tipus hi ha quatre peces enteres, dos fragments de tipus clàssics i quatre exemplars incomplets.

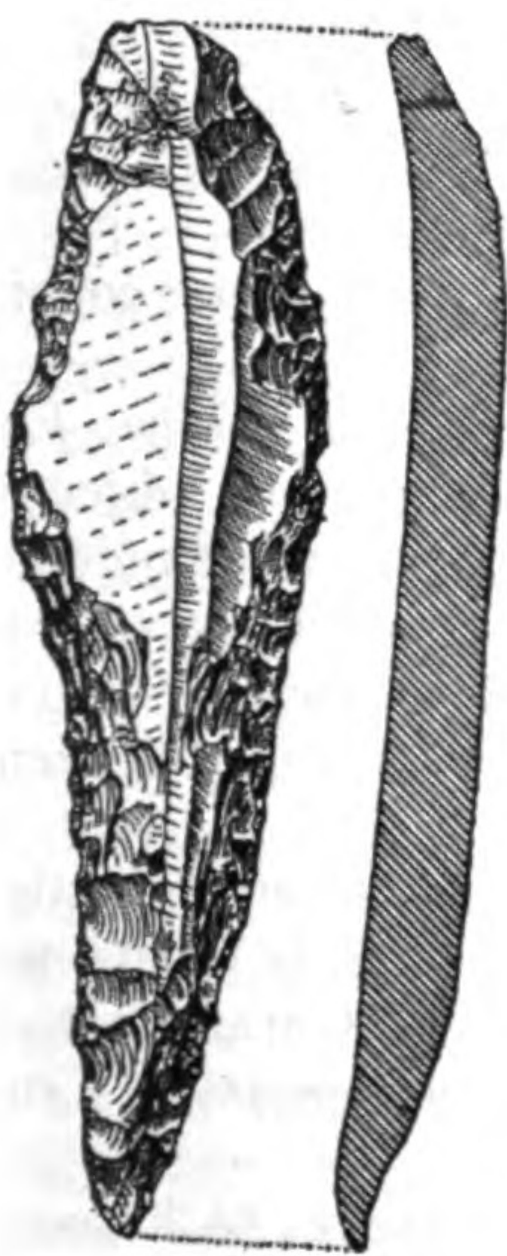
Dels dos primers objectes el de la figura 31 és el més incomplet per ço que fa al retoc, car a l'anvers no n'hi ha en tota la part mitjana, quedant la cresta molt marcada, i en el revers el retoc existeix sols a la punta i a la base, quedant tot el pla de percussió. L'osca ha estat obtinguda per un retoc molt vertical. El material és de sílex. Longitud, 37'8 mil·límetres; ample, 9'5; gruix, 4'5.

La figura 32 representa el més petit d'aquests exemplars. Es molt ben retocat; especialment en l'anvers i en el revers queda el pla de percussió amb excepció del taló, que està tallat mitjansant retocs horitzontals. Es de sílex. Longitud, 28'7 mil·límetres; ample, 8'3; gruix, 4'9.

Les figures 33 i 34 representen dues puntes incompletes, la de la figura 33 de sílex i la de la 34 de quartz molt fi i transparent.

La fig. 35 figura un fragment d'una magnífica punta d'osca típica que seria molt grossa. Sembla ésser la part superior, puix que les dues vores són quasi rectilínies i estan dentades, cosa més pròpia de la punta que del taló. El material és silex opaloide i va servir molt bé a la fina talla que estén damunt les dues cares. Longitud, 24'6 mil·límetres; ample, 12'3; gruix, 3'6.

El segon fragment figurat en la figura 36 té també dues trencadures, i això fa difícil dir quina fou la seva utilització, si la d'una punta o la d'un pedicel. Més bé sembla que fou la utilització del segón, perquè si bé una de les vores és rectilínia (la dreta), l'altra té una lleugera concavitat cap a la part ampla superior prop de la trencadura, i això demostra que en aquesta part es trobaria molt pròxima l'osca. El retoc és horitzontal i delicadíssim en abdues cares, sense ésser, però, el clàssic retoc acanalat. Longitud, 24'3 mil·límetres; ample, 10'2; gruix, 23.

Fig. 37. — Cau de les Goges. Punta (Nivell superior) (1/1)

Finalment dos fragments, que no's reprodueixen, que conserven el taló, bastant amples, incomplets, de cristall de quars i de sílex, estan tallats parcialment tan sols en l'anvers, quedant pla el revers.

Utensilis. — Acabada la descripció de les armes manca tractar dels *utensilis*, que formen un conjunt força variat.

Burins. — N'hi ha dos exemplars. En una punta ampla amb escotadura i retocs a les vores es veu en el revers un cop de burí molt fi a la punta. Aquest objecte està molt ben disposat per a utilitzar-lo, car el dors rectilini està rebaixat mitjançant retocs de protecció que impedeixen de tallar el dit índex, i l'escotadura facilita la fàcil col·locació del dit del mig. El taló presenta una trencadura de vora convexa.

L'altre exemplar és un burí-rascador, molt gruixut i fort. El burí és mitjà i el rascador és al taló i està fet amb retocs llargs i amples. Longitud, 36 mil·límetres; ample, 22'7; gruix, 14'3.

Ratlladors. — Vuit peces hi ha d'aquesta classe, generalment grossetes i de formes molt variades.

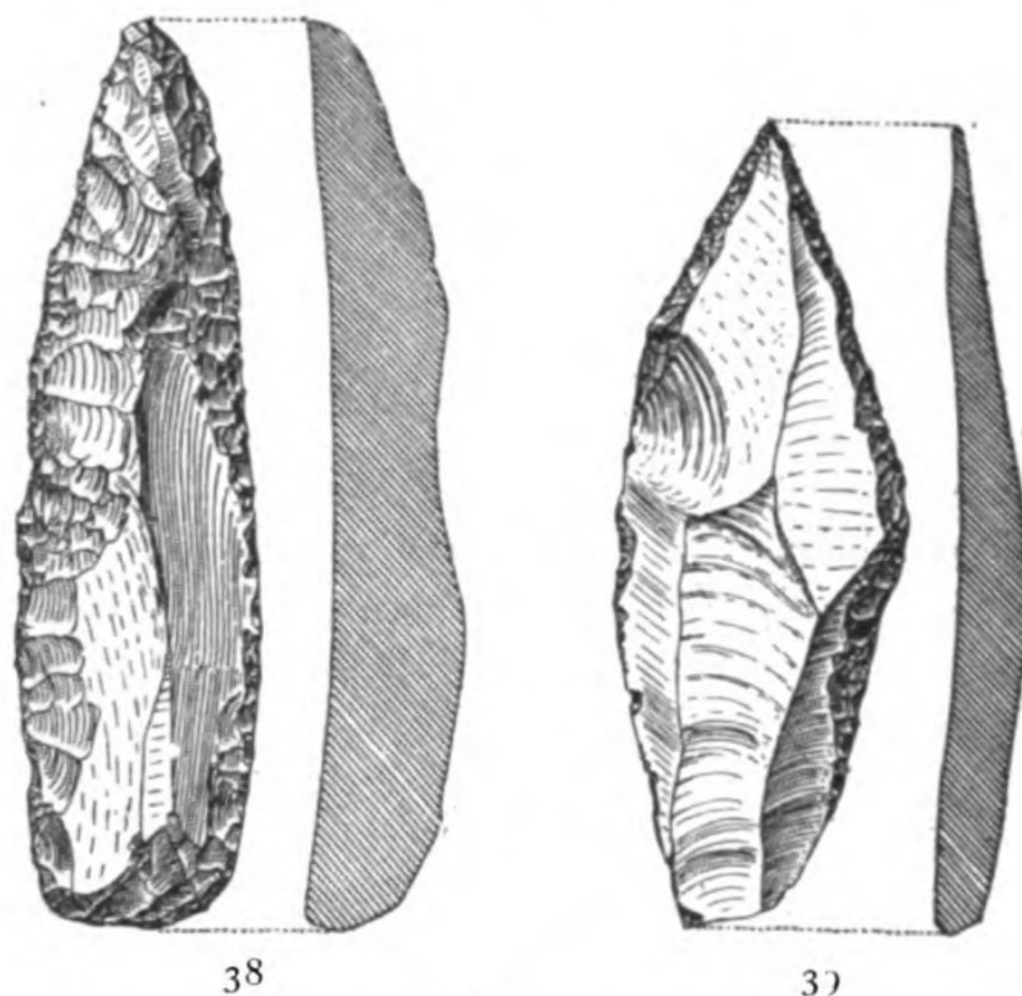
El material utilitzat és el sílex amb la sola excepció d'un objecte de cristall de quars.

Una peça és de sílex negre i té el tall de ratllador en tota la vora rectilínia, mentre l'altra vora és arquejada. El revers presenta intacte el pla de percussió amb el seu bulbe. Longitud, 55 mil·límetres; ample, 32; gruix, 3'4.

Entre els altres objectes d'aquests tipus hi ha dues puntes-ratlladors i una altra de tècnica purament solutriana; perquè encara que el retoc de la vora de ratllar és quasi vertical, en la

vora contrària el retoc és horitzontal, com també en el taló. El pla del revers no està tallat.

Rascadors. — Tres d'aquests objectes pertanyen a la categoria de rascadors sobre final de fulla. N'hi ha un de verament notable, puix que presenta un retoc continuat sobre les dues vores i en particular a la punta oposada al rascador. Una cresta molt elevada forma una espina dorsal. El material és de sílex blanc (fig. 38). El quart dels rascadors està fet damunt de fulla molt ampla.

Figs. 38 i 39. — Cau de les Goges. Rascador (38) i punta (39) (Nivell superior) (1/1)

Puntes. — La figura 37 representa una punta sobre fulla forta. Les vores estan molt retocades amb una tècnica de retoc en forma d'escala. Gran part de la superfície està ocupada per aquest retoc, quedant-ne lliure la part mitjana. El revers és pla, amb excepció del taló, on hi ha dos cops de talla, i de la vora dreta, on es veuen marcades les petjades de l'ús (fig. 37). Longitud, 69 mil·límetres; ampla, 19; gruix, 6'3.

Una altra punta (fig. 39) està tallada molt minuciosament i fina en les seves vores. El pla del revers és el de percussió.

Una punta de dors corbat tallat amb retocs llargs i acanalats i vora oposada tallant és l'última d'aquesta classe.

Fulles de dors tallant rebaixat. — N'hi ha quatre, i totes de sílex i bastant típiques. La més típica és una petita fulla de sílex blanc amb el dors rebaixat molt verticalment, mentre que la vora oposada té un conjunt de retocs com els dels ratlladors. En la porció superior de l'anvers a la part corresponent a la punta es veu que el retoc horitzontal travessa la cresta per a confondre's amb el rebaixat vertical (fig. 40). Longitud, 31'4 mil·límetres; ample, 5'3; gruix, 3.

Una sèrie de *fulles de ganivet*, senzilles, sense cap retoc i amb el tall molt fi, completa aquest conjunt lític de tipus tan variats. No hi ha cap objecte de matèria orgànica.

OBJECTES DE NIVELL NO DEFINIT

Dins del material de Sant Julià de Ramis hi ha un grup d'objectes dels quals no es coneix amb seguretat el nivell de què procedeixen.

Però aquest material ofereix interès suficient per a merèixer l'atenció que se li dedica. Encara que la procedència exacta no sigui ben definida, alguns dels objectes poden presentar alguna particularitat que els doni un cert interès tipològic, almenys relatiu, com per exemple un fòssil ben conservat pot interessar al paleontòleg, encara que no sàpiga amb certesa el jaciment geològic d'origen.

Fig. 40
Cau de les Goges.
Fulla de dors rebaixat
(Nivell superior) (1/1)

ARMES. — 5 peces (3 de completes, o almenys esbossades, i 2 de fragmentades) formen aquest grup.

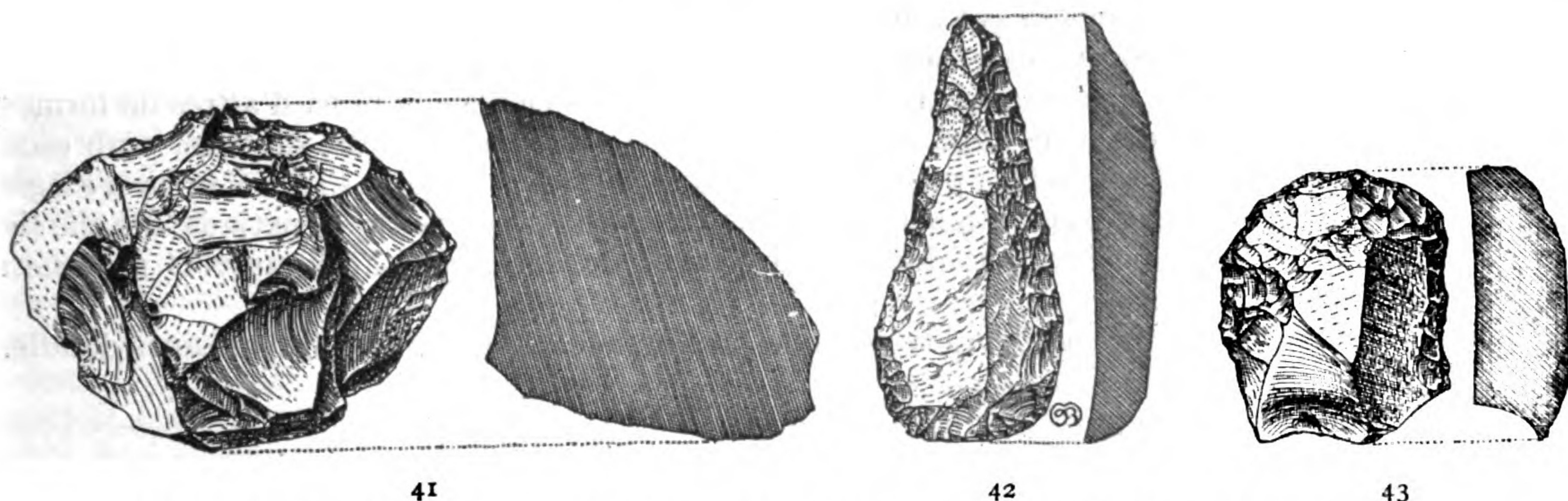
Com a esbós de *punta de fulla de llorer* pot definir-se una peça de sílex blanc ovaloide que té retocs a les dues vores i conserva part de la crosta natural del nucli de sílex de què fou feta. El retoc s'estén damunt gran part de la cara superior. El revers té algunes irregularitats en el pla de percussió, i cap retoc.

Una *punta de fulla de salze*, bastant gruixuda en el centre, té l'anvers completament ple de retocs, mentre el revers sols té lleugers retocs en una petita part.

En un altre esbós de *punta d'osca* solutriana no veiem que hi hagi cap retoc, tractant-se d'un objecte en via de fabricació. Sols es nota algún retoc en el lloc on es devia pensar fer l'osca.

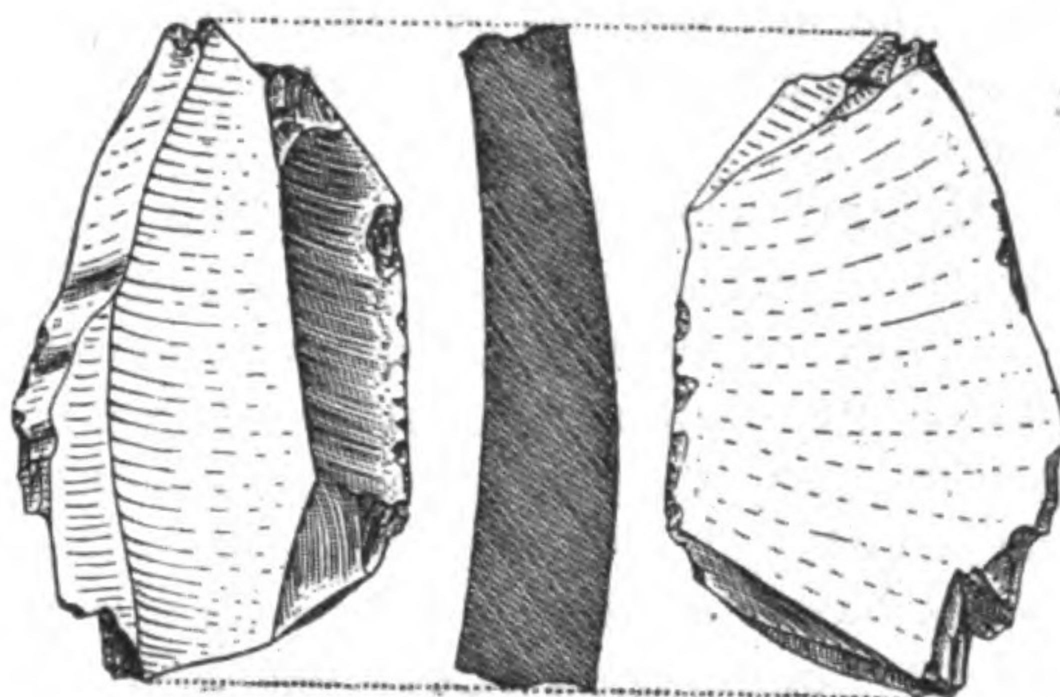
Dos fragments, de sílex com els enumerats, acaben aquest grup. Un d'aquests dos fragments sembla ésser el mànec d'una punta d'osca típica.

UTENSILIS. — Set *rascadors* (de tipus molt variats) i dels set, tres de bastant notables: un

41 42 43

Figs. 41 a 43. — Cau de les Goges. Rascadors (41 i 43) i punta rascador (42) (Nivell no definit) (1/1)

molt alt (fig. 41); un altre amb les vores retocades en tota la seva circumferència, i acabant amb punxa el costat oposat al rascador (fig. 42); i un tercer, petit, tallat damunt una esquitlla curta, ample i força ben fet (fig. 43).

Fig. 44. — Cau de les Goges. Burí (Nivell no definit) (1/1)

Ratlladors. — Hem acoblat vuit peces sota aquesta denominació, sense que cap presenti res de notable per a merèixer descripció a part.

Burins. — Són tres objectes verament notables per llur fabricació, encara que un és poc típic. Aquest està fet amb un fragment de sílex llarg i ample. El revers no té cap mena de treball, però l'anvers, que és molt bombat, té les vores finament retocades. Està romput pel mig i sembla que aquesta trencadura, antiga, està feta en voler els solutrians fer de l'objecte un burí.

El segón burí (fig. 44) és doble i té nombrosos tocs de cop de burí. El material de sílex color gris-perla fa ressortir encara més la perfecció tècnica de la peça, que és de dimensions proporcionades.

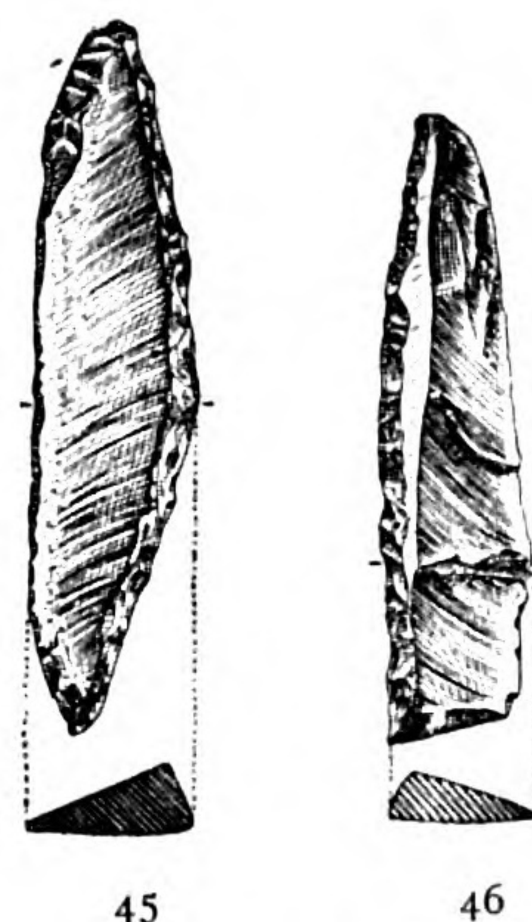
El tercer és un burí angular amb retoc horitzontal a l'anvers del taló.

Fulles de dors tallant rebaixat. — N'hi ha quatre, que són de sílex i no tenen cap nova particularitat (figs. 45 i 46). Solament una es pot notar que té forma de segment de cercle, essent format l'arc pel dors tallant rebaixat, i la corda pel tall (fig. 46).

Finalment una sèrie de sis petites fulles de sílex completa aquest grup.

* * *

Examinant les dades exposades en aquesta descripció pot dir-se que en el nivell inferior (B) les armes són, generalment, petites, i els tipus més clàssics són les puntes fulles de llorer petites, les puntes fulles de salze i les puntes típiques d'osca. Com a tipus naixent s'inicia la punta de sageta amb peduncle central. Demés una punta fulla de salze té senyals clares d'ésser un tipus de transició o evolució entre aquesta i la punta típica d'osca. El retoc en el major nombre de cassos és el solutrià, fet, en general, homogèniament i segura, encara que sense arribar a la perfecta execució de les peces del solutrià pur de França.

45 46

Figs. 45 i 46
Cau de les Goges.
Fulles de dors rebaixat
(Nivell no definit) (1/1)

La indústria que acompanya aquestes armes consta d'utensilis de diferents tipus, predominant una mica els ratlladors, dels quals n'hi ha alguns de tipus musterià. Els rascadors no tenen gaira importància, i l'únic burí és, en canvi, de treball molt perfecte. Unes petites fulles de dors tallant rebaixat i altres fulles de ganivet no modifiquen l'aspecte del conjunt lític. L'objecte de marfil, únic de matèria orgànica de tota l'estació, no té tampoc vera importància tipològica.

Pel que fa al nivell superior (A) pot afirmar-se que els objectes procedents d'aquest nivell són, per terme mitjà, bastant grossos, especialment les armes. Aquestes són de tipus tant variats que amb prou feines es repeteix una forma. Així, al costat dels tipus clàssics, n'hi ha d'altres de formes noves, com les puntes en forma de daga, les de peduncle central i les de fulla de llorer amb osca i dent lateral. Puntes de fulla de salze i puntes típiques d'osca acaben aquesta llista. S'hi ha d'afegir que la tècnica no és molt uniforme: tan sols en alguns objectes es pot veure la petjada del clàssic retoc solutrià. Ratlladors, burins, rascadors, puntes, fulles de dors rebaixat i ganivets no tenen cap particularitat especial.

Els objectes de procedència no definida no donen res de nou, malgrat llurs interessants detalls.

CONCLUSIONS

Comparant l'inventari arqueològic de B amb el d'A s'arribaria, en cas de seguir el concepte tradicional, al resultat que els dos nivells pertanyen al solutrià superior, puix que el tipus característic i exclusiu d'aquest període prehistòric és la punta d'osca que a Sant Julià de Ramis surt a tots dos nivells. Una altra coincidència apoia aquesta teoria, i és que la tècnica de la talla és també la pròpia del solutrià superior, tant pel que fa al retoc com a la forma de les peces, car el primer està, generalment, poc cuidat i les formes solen ésser petites: coses, les dues, típiques de la dita època.

Malgrat aquestes coincidències hi ha també diferències entre els dos conjunts prehistòrics. Efectivament, els instruments del nivell inferior són una mica més petits i de millor factura tècnica, les armes, en particular, són més iguals en llurs formes que en el nivell superior, de manera que sembla que el nou jaciment solutrià de Sant Julià de Ramis pertany en realitat al solutrià superior amb la punta d'osca com a tipus característic d'aquesta fase; però també es pot establir una diferència entre els dos nivells, essent el resultat que existeix en aquesta estació un *solutrià superior* encara bastant *clàssic* en el nivell inferior, i un altre *solutrià superior*, amb tots els caràcters d'una fàcies local, encara *més evolucionat* i amb una extraordinària varietat de formes dels tipus clàssics.

La diferència tipològica entre els dos inventaris arqueològics correspon, doncs, a la situació estratigràfica dels nivells.

Un dels resultats principals és que el solutrià superior és susceptible de divisió estratigràfico-tipològica. Comparis amb aquest resultat les observacions del comte de la Vega del Sella en el seu estudi estratigràfico-tipològic del paleolític del *Cueto de la Mina* d'Astúries, i veurem en aquell lloc el mateix. En el seu material arqueològic del solutrià superior, invariablement amb la punta d'osca com a tipus, s'han pogut establir modalitats precisament en la part superior i més evolucionada. En aquesta part la punta de fulla de llorer de base còncava simètrica característica del solutrià final substitueix la punta de fulla de llorer de base convexa pròpia dels troncs inferiors del solutrià superior i predomina damunt d'ella.

L'última fase del solutrià es caracteritza, doncs, per una varietat gran de formes derivades i tipus de transició dels clàssics de l'època, com puntes solutrianes de base convexa i còncava (predominant les darreres), puntes de sageta amb peduncle central, puntes de forma de daga i puntes de fulla de llorer amb osca lateral. Aquest conjunt està acompanyat per una indústria secundària que és la mateixa permanent que forma el fons comú del paleolític superior.

Essent, doncs, la segona vegada que es nota aquesta nova jornada tipològico-estratigràfica a la península, resulta que aquestes coincidències proven clarament que la civilització solutriana no s'ha format a Espanya, sinó que ve de lluny, car les formes característiques del solutrià espanyol s'haurien estès per la resta del continent, i, lluny de passar d'aquesta manera, veiem que a l'altre costat dels Pirineus a penes hi ha indicis dels tipus peninsulars, i encara aquests són de nivells més antics, la qual cosa, més aviat semblaria indicar un origen no espanyol.

Segons els nostres coneixements la civilització solutriana s'estén a Espanya damunt una àrea de dispersió força gran, ocupant, al N., la Cordillera Cantàbrica, fins al Nalon, i després la costa oriental de la Península. L'extensió a manera de braços deixant lliure la *Meseta*, partint del itsme formats pels Pirineus i els golfs de Biscaia i Lió, i disminuint paulatinament cap al W., indica també que es tracta d'una invasió del solutrià de l'altre costat del Pireneu.

¿Com s'explica que les manifestacions culturals del solutrià es presentin tan deslligades del quadro evolutiu dels productes del treball humà del paleolític superior i que particularment a la Península s'hagin modificat fins a adquirir els seus tipus la forma exactament de les clàssiques

puntes de sageta neolítiques, arribant a l'extrem de no poder-les distingir? ¿Com pot ésser que les armes ofensives de l'Espanya neolítica siguin absolutament les mateixes que les del solutrià, havent-hi entre les dues èpoques, segurament, molts milers d'anys?

Els problemes i les qüestions es compliquen a mesura que es tracta de saber les causes d'aquestes coincidències i descobrir les arrels de l'origen d'aquestes civilitzacions. Realment bé podria haver-hi algun parentiu entre aquestes cultures i llurs portadors, i també és admissible que es tracta solament d'un paral·lelisme fortuit. En canvi creiem inadmissible l'opinió de que les manifestacions neolítiques són solament supervivències dels productes del solutrià, puix creiem que l'interval cronològic és massa llarg perquè no haguessin evolucionat més els tipus obtinguts al final del solutrià, i, demés, la civilització magdaleniana ha vingut a destruir, almenys al N. de la Península, les manifestacions culturals solutrianes amb els seus prototipus pseudoneolítics. Partidari d'aquesta teoria de supervivències, diu W. J. Sollas (1): «L'ocupació solutriana era aparentment tan sols »un episodi de la prehistòria d'Europa, però és possible que el poble solutrià, i encara més proba»blement la indústria solutriana, hagi tingut una existència més llarga en algún lloc sota condicions »més favorables. La indústria ha sobreviscut al poble, com segurament ha sobreviscut al període »paleolític reapareixent en les armes de sílex de l'Europa neolítica i estenent-se en cercles cada »cop més amples fins a ocupar la major part del planeta.»

Concretant-se a observacions purament tipològiques explica J. Déchelette (2) aquestes analogies per la talla del sílex quan va arribar a cert grau de perfecció, talla tothora igual que ha originat, aquí i allà, les formes entre les quals es compta la punta de fulla de llorer: «C'est un produit de »ce déterminisme industriel dont l'outillage des primitifs nous procure tant d'exemples. Aussi la »pointe solutréenne se retrouve-t-elle non seulement dans l'industrie néolithique de l'Europe, »mais encore chez les anciennes tribus sauvages du Nouveau-Monde et l'Australie.»

Aquest punt de vista no ha estat adoptat per Gobert (3) en presentar els principals tipus de sagetes «acompanyat d'un esquema que ensenya com se'ls pot fer derivar tots de la punta de fulla de llorer, forma més antiga i més estesa en el món». Gobert admet, doncs, la punta de fulla de llorer com un tipus *històric* per la seva continuïtat.

Efectivament, el tipus de punta de fulla de llorer és molt antic perquè el trobem ja a l'achelià. Però, en canvi, les puntes d'aquesta època tenen una tècnica ben diferent i resulta impossible sostenir la hipòtesi de Déchelette sobre l'origen d'aquestes puntes, deguda a llur talla peculiar.

Creiem millor l'opinió que hi ha algun parentiu entre les manifestacions culturals de l' achelià final del solutrià i del neolític, emesa per primera vegada per E. Dupont.

Exposaré aquí una teoria basada damunt una sèrie de paral·lels. Mentre es desenrotllava a Europa l'achelià, el musterià i l'orinyacià, hi hagué un altre immens focus de civilitzacions independent al Sur-Est, del qual focus sortiren ones successives i interrompudes per llargs intervals, ones que trobaren en llur camí manifestacions culturals diferents que van causar qualque modificació en llurs productes originals.

Així s'explica com es coneix un achelià de Somalilàndia, «les sèries arqueològiques del qual mostren totes les transicions entre destrals de mà molt fines i puntes de fulla de llorer un poc gruixudes» (4).

Pujant el Danubi trobem a Miskolcz (Hongria) una punta finíssima de forma d'ametlla acheliana (5), però de morfologia quasi solutriana. Demés, a Baviera, a Lichtenfels i a Klause, hi ha un achelià que sorprèn morfològicament per una forta tendència solutriana, en la forma però no en la tècnica del retoc. En l'estudi de les dues estacions bavereses, H. Obermaier i P. Wernert van ja observar que es devia tractar d'un achelià superior de caràcter especial, al qual a França podrien correspondre les sèries tipològiques de La Micoque (6). Durant l'excavació del jaciment paleolític de Las Delicias, a Madrid, trobaren altra vegada aquests tipus pseudo-solutrians tan notables, en un indubtable conjunt achelià, de manera que varen poder assenyalar també llur presència a la Península (7). P. Wernert i J. Pérez de Barradas senyalen el mateix tipus més acabat i variat

(1) W. J. SOLLAS: *Ancient hunters and their modern representatives.* (London, 1915, 2.ª edit., pp. 436-7.)
(2) J. DÉCHELETTE: *Manuel d'Archéologie préhistorique.* (I, p. 140).
(3) E. GOBERT: *L'abri de Redeyef.* (*L'Anthropologie,* XXIII, 1912, p. 157.)
(4) H. BREUIL: *Les subdivisions du paleolithique supérieur et leur signification.* (*Congr. int. et d'Anthrop. d'archeol. préhist.* 1912, p. 193.)
(5) H. OBERMAIER: *Der Mensch der Vorzeit,* 1912, p. 158, fig. 91.
(6) HUGO OBERMAIER i PAUL WERNERT: *Palaeolithbeiträge aus Nordbayern.* (*Mitteilungen d. anthropol. Gesellschaft, Wien,* 1914, pp. 47 i 54-55.)
(7) HUGO OBERMAIER y PAUL WERNERT: *Yacimiento paleolítico de Las Delicias (Madrid).* (*Mem. de la Real Sociedad Española de Historia Natural,* t. XI, 1918, p. 19; p. 33.)

encare al musterià de El Portazgo i El Sotillo (Madrid) (1). Els tipus occidentals semblen derivats de les puntes trobades més a l'E., degeneració que em fa creure en l'arribada des d'Orient d'una ona de civilització, sincrònica amb el achelià superior i musterià.

Tal volta no sigui pura coincidència que el solutrià tingui semblant procés en la seva aparició i evolució. Protosolutrià i solutrià inferior abunden a Hongria i al Centre d'Europa. Limitat a l'extrem W., arriba al màxim grau al solutrià final amb tots els derivats de la punta fulla de llorer.

Després d'un nou interval surt amb el neolític clàssic la punta de fulla de llorer amb els mateixos i nous derivats que precisament a la península tornen a presentar-se en llur major varietat en el moment final del període, o sia l'eneolític.

Siguin o no germans l'achelià, el solutrià i el neolític, poden ésser la clau de molts problemes els interessants documents arqueològics del jaciment solutrià final de Sant Julià de Ramis.—PAUL WERNERT.

PINTURES RUPESTRES

Exploració arqueològica del Barranc de la Valltorta (província de Castelló)

La notícia de la descoberta d'un nou conjunt d'abrics naturals amb pintures prehistòriques, en el veïnatge dels pobles de Tirig i d'Albocacer, arribà a l'INSTITUT en el mes de març de 1917 per mediació del Sr. Josep Senent, i fou acordat tot seguit fer un primer viatge d'exploració en el qual prengueren part els Srs. Pere Bosch Gimpera, Josep Colominas i Antoni Vilà, coincidint aquest viatge amb el que des de Madrid el Museu de Ciències Naturals havia organitzat amb el Sr. Huc Obermaier. Després d'aquesta primera excursió, forçosament ràpida, els viatges al barranc castellonés foren diverses vegades repetits per part dels comissionats de Madrid i dels de Barcelona, havent pres part en els d'aquests darrers, ultra els senyors ja esmentats, els Srs. Josep Ribera, director del servei cartogràfic de la Mancomunitat de Catalunya, Francesc Martorell, Francesc Font, Joan Vila, Matias Pallarés i el firmant d'aquesta relació, fent estatge en el Mas de Peraire, el més avinent per a poguer recorrer el barranc amb l'assiduïtat que el seu estudi requeria.

El Sr. Obermaier tornà a la Valltorta juntament amb els Srs. Pau Wernert, Benitez i Varela, havent rebut l'encàrrec d'estudiar les pintures rupestres de part de la Comissió d'Investigacions Paleontològiques i Prehistòriques de la Junta per a l'ampliació d'Estudis i d'Investigacions científiques. Fruit d'aquest estudi ha estat el llibre publicat pels Srs. Obermaier i Wernert al qual ens haurem de referir diverses vegades en el curs de la present nota (2).

Així mateix el Sr. Joan Cabré calcà les pintures prehistòriques del barranc i en donà compte al Congrés de l'«Asociación Española para el progreso de las Ciencias», tingut a Sevilla el mes de maig de 1917.

L'exploració duta a terme pels comissionats de la Secció Històrico-Arqueològica de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS fou dirigida als tres objectius següents: determinació topogràfica del barranc de la Valltorta; calc i estudi de les pintures de les roques; i exploració dels jaciments prehistòrics de l'encontrada. La relació circumstanciada d'aquest darrer estrem podrà veure's en el lloc corresponent d'aquest ANUARI (pàg. 454).

LA TOPOGRAFIA

La determinació topogràfica del barranc, confiada al Sr. Josep Ribera donà per resultat poguer traçar el planol que reproduim en la làm. I, en el qual són curosament indicats els cingles de les barrancades i la situació de les coves habitades en temps prehistòrics i dels abrics rocosos on es

(1) P. WERNERT i J. PÉREZ DE BARRADAS: *Yacimientos paleotíticos del valle del Manzanares (Madrid)*. (*Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, Madrid, 1919, pp. 52 i 53.)

(2) HUGO OBERMAIER i PAUL WERNERT: *Las pinturas rupestres del Barranco de Valltorta (Castellón)*. «Museo de Ciencias Naturales. Madrid, 1919. Memoria núm. 13 de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas». Aquesta publicació anul·la les notes publicades anteriorment per LLUÍS DEL ARCO: *Descubrimiento de pinturas rupestres en el Barranco de la Valltorta (Castellón)*. «Boletín de la Real Academia de la Historia, LXXI». Madrid, 1917, pp. 5-7, i pel BARÓN DE ALCAHALÍ: *Frescos prehistóricos de Tirig (Castellón de la Plana)*. «Archivo de Arte Valenciano, III». València, 1917, pp. 3-10.

TERMES DE TIRIG, ALBOCÀCER I COVES DE VINROMÀ

(CASTELLÓ DE LA PLANA)

PLÀNOL DEL BARRANC DE LA VALLTORTA I TERRES VEÏNES

AMB LA SITUACIÓ DE LES BAUMES PINTADES I DE LES COVES D'HABITACIÓ PREHISTÒRICA

EXECUTAT PEL SERVEI GEOGRÀFIC DE LA MANCOMUNITAT

troben les pintures, des de les vessants orientals de Monte Gordo fins passada la confluència dels barrancs de la Valltorta i de Matamoros.

Son les aigües d'aquestes vessants de Monte Gordo les que donen origen als dos barrancs, més al S. el d'Albocacer, dit en alguns indrets Barranc Fondo, i més a l'E. el de la Valltorta que reuneix les aigües de petits affluents, atravessant el poble de les Coves de Vinromà, i pren després el nom de riu Segarra, fins el mar. Els marges d'aquests barrancs son bón sovint cingles de gran altura dels quals se'n desprenen pel socavament que hi produeix l'erosió, roques de grans dimensions, que, en caure, es trocejen, formant extenses tarteres que repeuen els espedats i formen al barranc un llit pedregós que seria de ben mal recorre si no fossin els corriols que el voregen. Les aigües són escasses i fàcilment filtrades, no apareixent sinó en alguns tolls amparats per bancs de roca que travessen el barranc.

Aquesta conformació explica prou com seria infructuosa una recerca de materials prehistòrics en el fons d'uns barrancs tan freqüentment transformats per l'erosió de les cingleres veïnes: i per l'arrocegament de les aigües; però les terres altes tenen extensions grans amb inclinació lleu que permeten una major conservació d'antics jaciments que no pas els marges baixos dels barrancs.

En el contrafort sota del qual convergeixen el barranc de la Valltorta i el barranc Fondo o d'Albocacer, s'hi observen vestigis d'un antic poblat, amb les parets construïdes damunt la roca i que a judicar per l'aspecte de les runes i per alguns objectes que hi foren trobats, cal suposar-lo un poblat ibèric. A curta distància, s'eleva un túmul de terra i pedres que tal vagada podria tenir conexió amb les runes del poblat.

LES PINTURES RUPESTRES

L'àrea explorada, per ço que fa referència a les roques pintades, fou limitada d'ella mateixa per la muntanya de Montegordo a un extrem i pel barranc de Matamoros a l'altre, seguint la Valltorta i no separant-se'n sinó per entrar un xic en el barranc Fondo o per remuntar fins a les Calçaes del Matà, prop de l'extrem inferior del territori recorregut. Més enllà d'aquestes fites no sapiguerem trobar rastre de figuracions prehistòriques en les roques, les quals, per altre part, ja no ofereixen aquell aspecte característic de les baumes pintades de la zona central de la Valltorta.

Aquestes són, generalment, certes concavitats naturals obertes en relleixos de les roques que en el llengüatge del país prenen el nom de *coves* i de

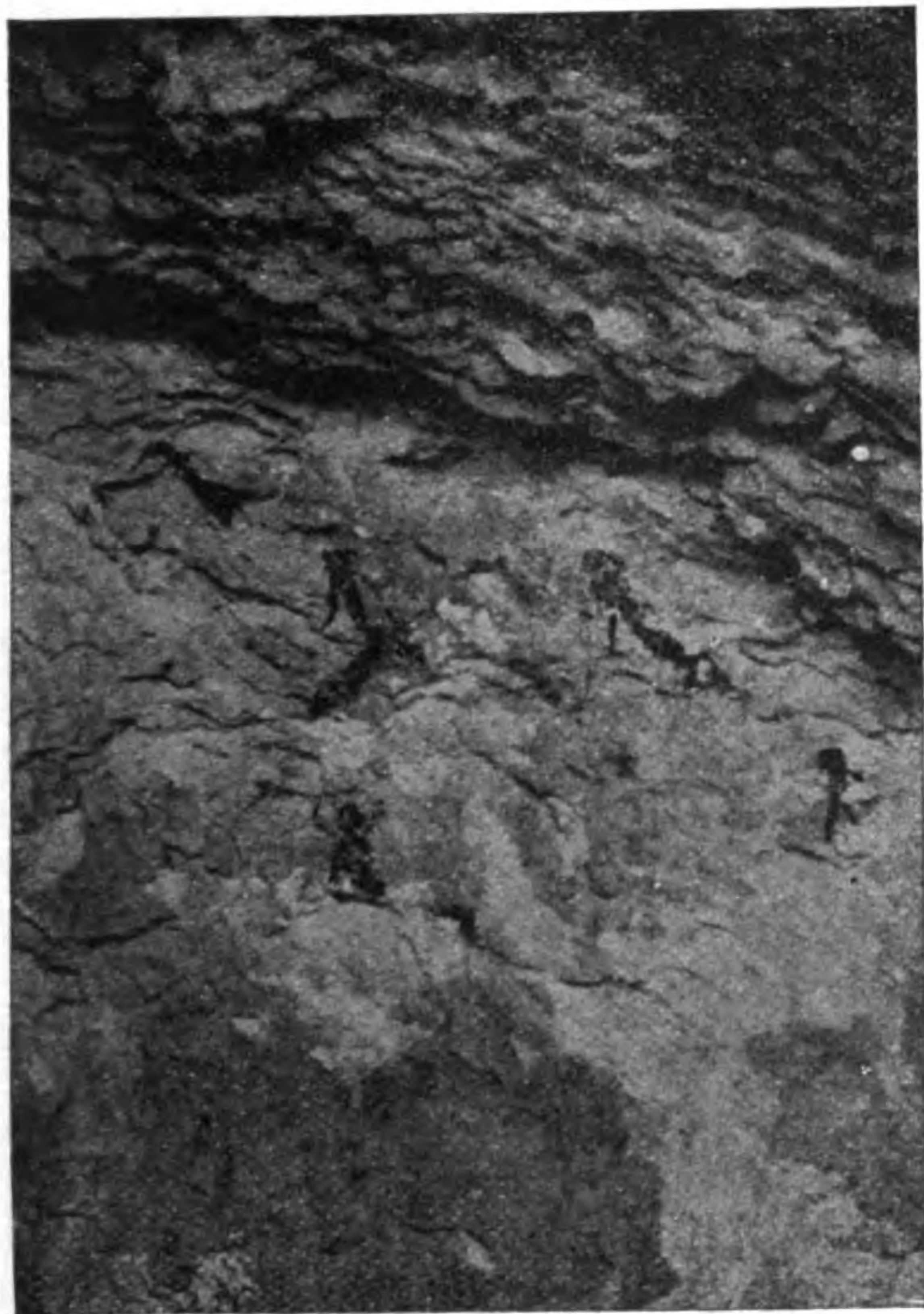

Fig. 47.— La Valltorta. Fotografia d'una part de la paret de la Cova dels Cavalls i calc de les pintures corresponents (1/12)

les quals se'n troben abundantment en aquesta regió. Les pintures, però, no apareixen pas en totes les coves sinó solament en aquellas que essent ben orientades al sol tenen a més una situació dominant damunt del barranc. Les dimensions, en canvi, no semblen influir gaire amb relació

a les pintures, car mentre la cova alta de la roca del Lladoner de la Valltorta, ens dóna un exemple de cova de dimensions ben reduïdes, la Saltadora, en canvi, ens ofereix una seguida de baumes pintades que ocupen una llarga recolzada del marge del barranc.

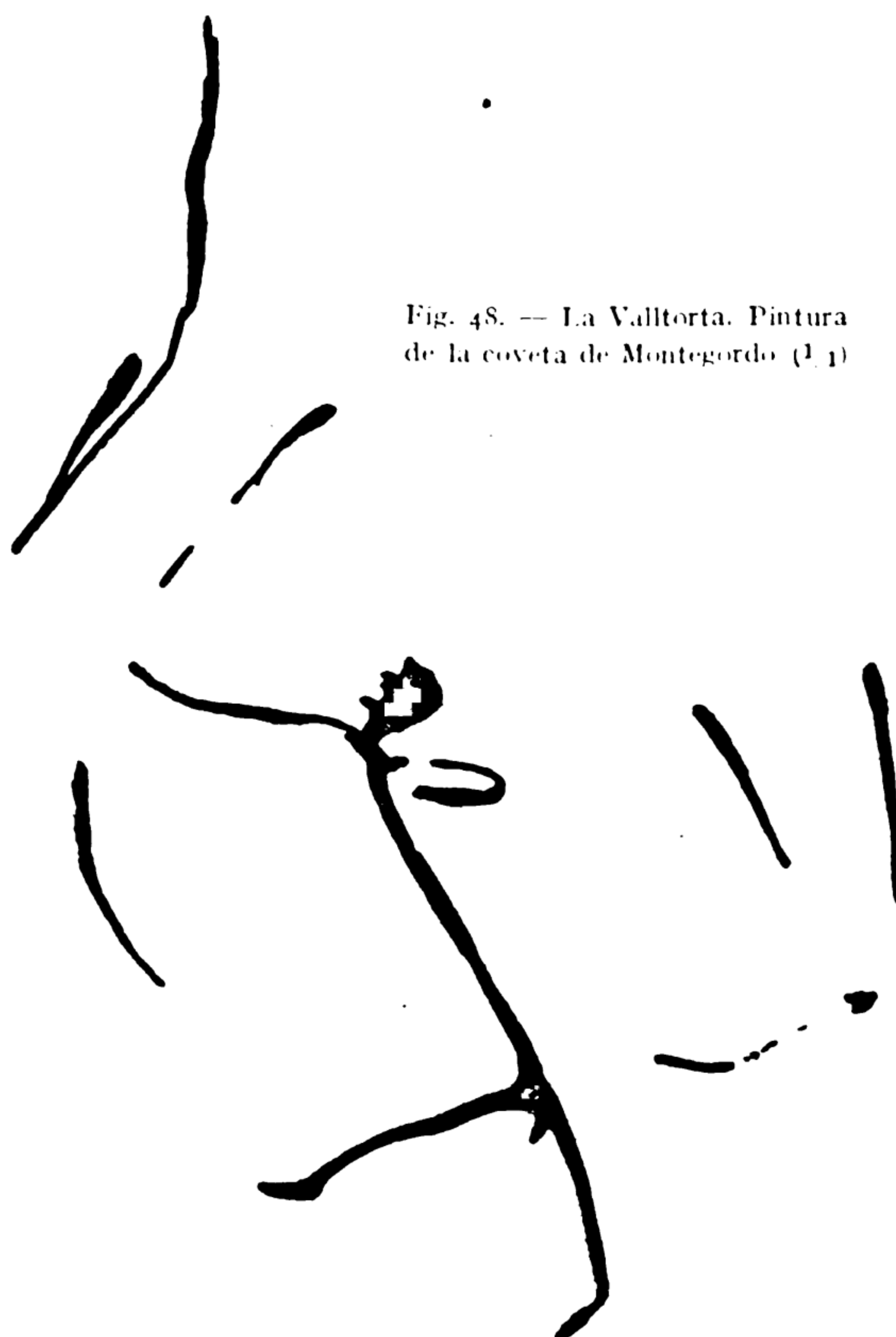

Fig. 48. — La Valltorta. Pintura de la coveta de Montegordo (1/1)

Fig. 49. — La Valltorta. Figuracions humanes del cingle de l'Ermita (1/1)

Les parets rocoses d'aquestes baumes no ofereixen pas una superfície llisa on les figures hagin pogut ésser traçades amb un contorn ferm; ben al contrari, la roca és aspra i plena d'escates irregulars que moltes vegades dominaren la mà de l'artista prehistòric, malgrat ésser destre en vèncer aquesta mena de dificultats (fig. 47).

No cal dir doncs com aquestes baumes no poden haver estat mai llocs d'habitació permanent sinó tal vegada d'aguait per a la cacera, com ho sembla indicar no solament l'esplèndida situació de totes elles per a aquest ofici sinó també la representació d'escenes de caça que s'hi troba.

Les baumes o coves amb pintures que poguérem estudiar, són les següents:

1. Coveta de Montegordo.
2. Cingle de l'Ermita del Barranc Fondo.
3. Coves del Civil.
4. Cova dels Tolls.
5. Cova de Rull.
6. Coves dels Cavalls.
7. Cova del Mas de Josep.
8. Cova alta del Lladoner.
9. Coves de La Saltadora.
10. Cova gran del Puntal.
11. Covetes del Puntal.
12. Cingle dels Tolls del Puntal.

L'estudi dels Srs. Obermaier i Wernert, deliberadament limitat a la part NW. del Barranc, dóna no obstant (pàg. 11) una relació de les coves de la regió on es troben pintures, omitint citar la cova de Montegordo, les del Barranc Fondo, les Calçaes del Matà i el cingle dels Tolls del Puntal, les quals, deixada apart la de Montegordo, estan situades en un veïnatge molt pròxim a les que dits senyors estudien. La omissió d'aquestes pintures en el catàleg dels autors citats, ens deixa suposar que els passaren inadvertides, en la qual cosa veiem una prova palesa de la dificultat que té el donar per enllestides aquesta mena de recerques i la possibilitat de que també la nostra catalogació d'ara pugui ésser reformada, encara que no haguessim perdonat cap esforç per tal de completar l'exploració de l'àrea prehistòrica de la Valltorta.

Parlem ara de cada una de les coves pintades; encara que hagi d'ésser d'una manera abreviada.

Coveta de Montegordo. — Es la més elevada de totes les reconegudes, estant a 640 m. d'altitud. No s'hi observa altra figura sencera que la d'un arquer disparant l'arc, veient-se però al seu entorn altres restes pictòrics mutilats. El reproduim en la fig. 48.

Cingle de l'Ermita. — Es l'únic indret del Barranc Fondo on hem pogut comprovar la presència de pintures prehistòriques, encara que en altres llocs es produeixen també altes parets recoses amb relleixos, especialment en les proximitats del Mas de Salvador, però estèrils a les nostres recerques.

Aquest cingle de l'Ermita és el massiu que obliga el barranc a torçar bruscament i en domina per tant una bona extensió a banda i banda. L'accés a les roques pintades es fa actualment dificultós si hom prova de pujar-hi des del barranc, essent més avinent el devallar-hi des de la part alta per una esberla de les roques. S'hi troben visibles tres agrupaments de pintures algunes de les quals en molt mala conservació, essent el més interessant el que presenta un cérvol, visible no més el coll i part anterior del cos, tocat d'una sageta i escomès per un caçador en plena carrera; a la dreta s'hi veu un grup d'homes en actituds diverses i palesa confusió (fig. 49) que recorda, si bé sigui artísticament molt inferior, els grups principals de les coves del Civil.

Fig. 50. — La Valltorta. Situació de les Coves del Civil

Coves del Civil. — La justesa amb que aquestes coves (fig. 50) han estat descrites pels senyors Obermaier i Wernert ens excusen de parlar-ne en aquesta nota amb el deteniment que el valor singular de llurs pintures requereix. Farem observar no més que les pintures d'aquest grup de coves es destrien elles soles de les representacions que hom troba en les altres coves de la regió. Ficsant-nos amb les figures de la part més fonda de la bauma hi observarem la representació de nombroses figures humanes, proveïdes d'arcs i sagetes la major part d'elles, sobreposant-se les unes a les altres en aparent confusió, però observant en mig del desordre un cert paral·lelisme d'actituds que sorprén tot d'una, i un gest en la major part de les figures que no és pas el de les altres figures del veïnatge. L'absència de figures zoomorfes (les restes que se n'hi veuen semblen agenes al conjunt de la pintura) allunya d'aquesta escena la interpretació cinegètica tan ostensible en les coves veïnes, i la carència de dards i sagetes llençades tan abundoses damunt les figures d'animals de les altres coves fa pensar que l'escomesa mútua dels arquers d'una i altra banda no deu tal vegada significar una lluita violenta sinó que recorda més fàcilment una representació ritual ben avinguda amb aquest paral·lelisme que advertíem en el moviment de les figures (fig. 51).

Fig. 51. — La Valltorta. Figures humanes representades en les coves del Civil

Fig. 52. — La Valltorta. Situació de la Cova dels Cavalls

Fig. 53. — La Valltorta. Interior de la Cova dels Cavalls

A banda i banda d'aquest plafó les pintures de bèsties ferides pels caçadors que les encalcen o esperen, ja semblen una repetició de les escenes més generalment representades en les coves del barranc.

Fig. 54. — La Valltorta. Escena de cacera del porc senglar a la cova del Mas de Josep (1/2)

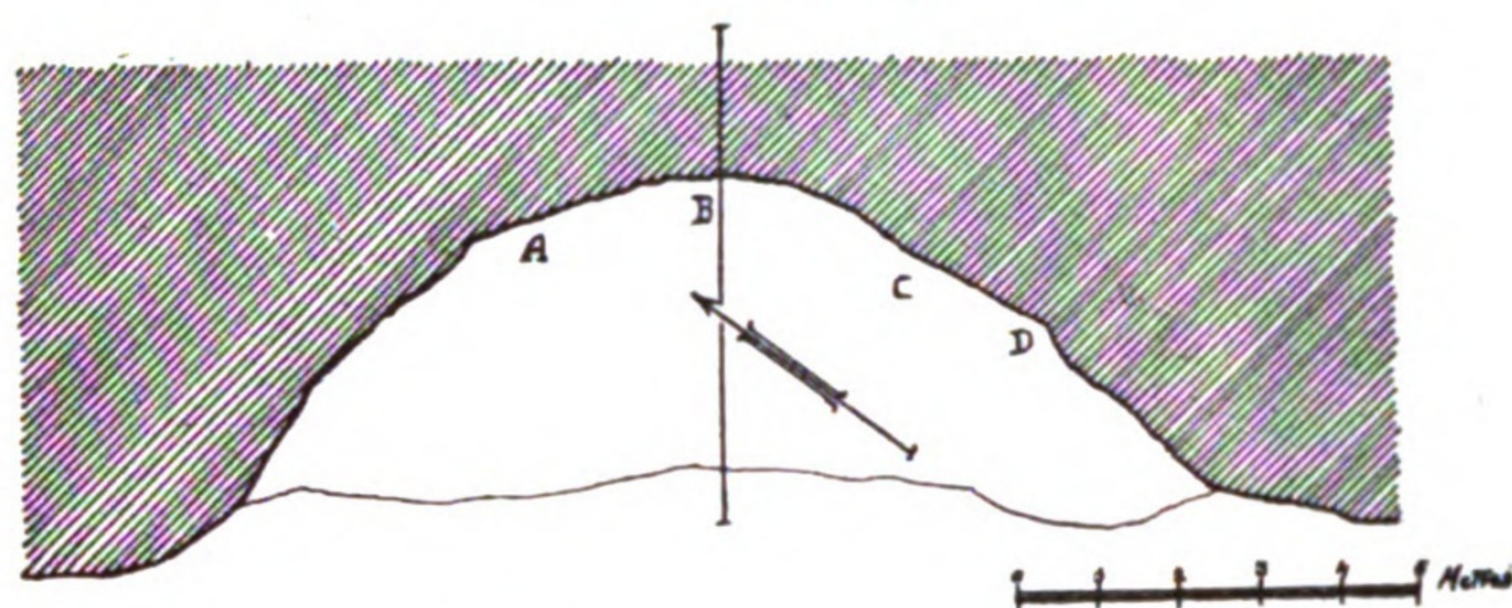

Fig. 55. — La Valltorta. Secció horitzontal de la cova alta de la roca del Lladoner

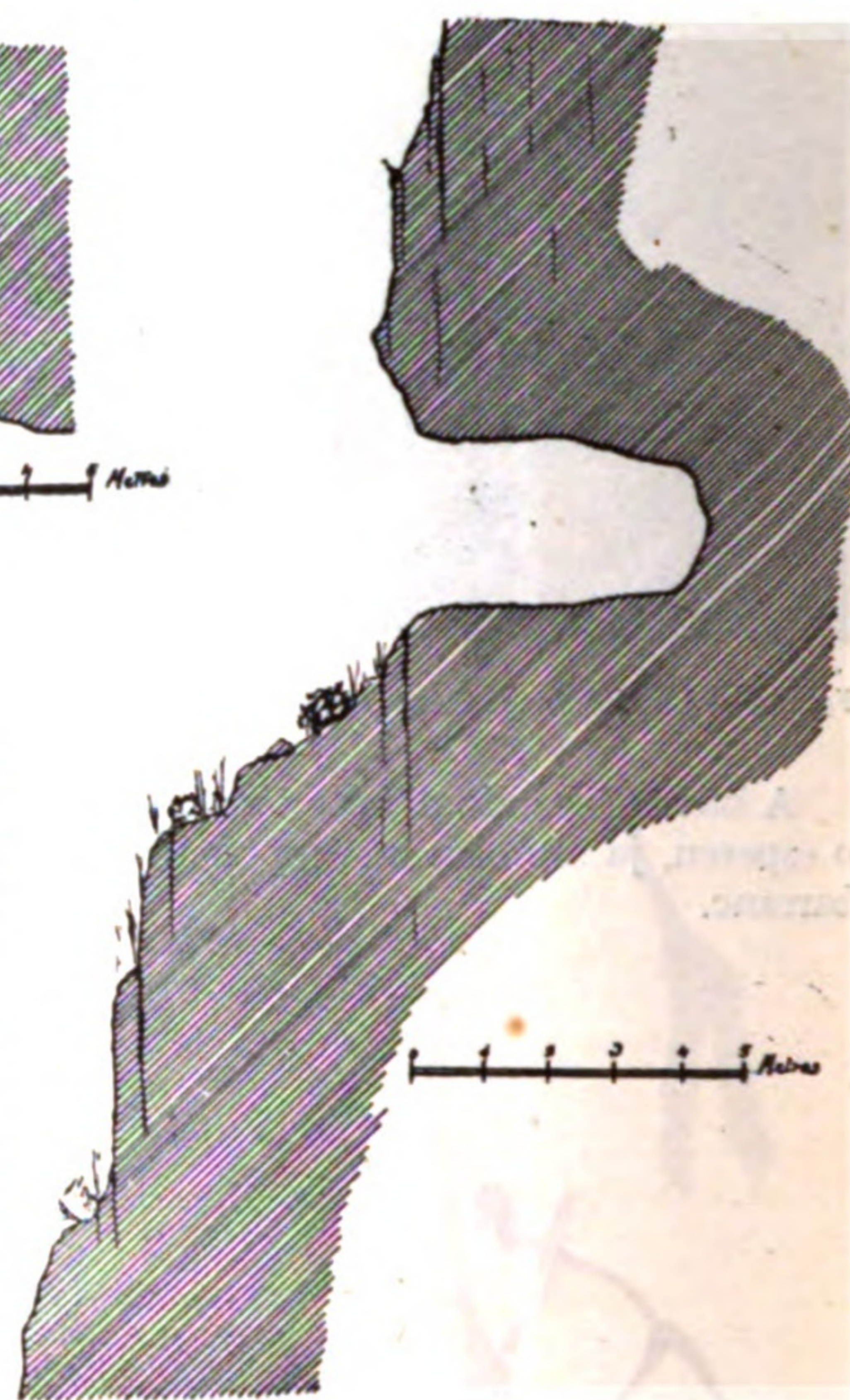

Fig. 56. — La Valltorta. Secció vertical de la cova alta del Lladoner

Les Coves dels Tolls i de Rull no ofereixen cosa singular i presenten poques pictografies. En la primera, però, s'hi observen dues sèries aparellades de petits senyals que poden representar les petjades d'un animal, representació que hom troba encara més visible en la cova de la Saltadora.

Cova dels Cavalls. — Aquesta és altra de les baumes de la Valltorta (figs. 52 i 53) de gran interès arqueològic per la gran quantitat de pintures que hi ha en ses parets i per la significació dels conjunts que presenta especialment la gran escena de cacera que en part es troba tapada per una formació estalagmítica. Fins a sis figures d'homes s'hi veuen corrent vers l'esquerra, encalçant una ramada de cèrvids als quals assageten quatre arquers posats de rengla a l'altra banda. Algunes figures es troben intercalades en aquesta escena que torben una mica la visió del conjunt, del qual, però no és pas costós destriar-les. Posades a part aquestes intercalacions, que ens proven com les roques eren pintades a diferents represes sense un respecte absolut per a les pintures anteriors, l'escena de la cova dels cavalls és la millor representació d'aquesta cacera a l'aguait, típica de les pintures de la Valltorta, acusada més o menys completament en gairebé totes les seves coves.

La unitat de l'escena i l'aspecte uniforme de les figures que la composen, indiquen la contemporanitat d'aquestes i tal vegada una paternitat única, permetent-nos establir l'aparellament de les figures humanes estilitzades en sentit lineal, i d'actituds extremadament mogudes, que apareixen amb major o menor profusió en tots els indrets pintats de la Valltorta, i les figuracions de cèrvids afinats de contorn i representats a tot córrer que en altres llocs se'ls veu acompanyats de caçadors oferint una estilització diversa, ço que podria significar o bé la coetanietat d'estilitzacions humanes de diversa naturalesa o la permanència d'un mateix estil animalístic a través d'una evolució en la manera de representar l'home.

Cova del Mas de Josep. — A més de la representació d'un arquer perseguint un parell de cérvols, el moviment violent dels quals és bo d'ésser anotat, reproduïda pels Srs. Obermaier i Wernert (op. cit., làm. 26), crida especialment l'atenció l'escena de cacera d'un porc senglar en la qual, ultra el caçador de figuració linial que acompanya sempre les caceres, s'hi veu la figura desplaçada d'altre personatge de major tamany i estilització diversa (fig. 54).

Coveta alta de la roca del Lladoner. — La paret central d'aquesta petita bauma de 4 metres de fondària està ocupada per una escena de cacera a l'aguait (làm. 2), composta a la manera típica de la Valltorta, i en tot semblant a les que s'observen a la Cova dels Cavalls i a la Saltadora. Quatre arquers encalcen dues cabres que apareixen en la part inferior i central de la composició, mutilades per la mala conservació de la pintura, mentre que altres tres caçadors les esperen a la banda oposada, essent curiós observar la unitat de dibuix de les figures humanes i el gran parentiu artístic d'algunes d'elles amb el caçadors de l'escena central de la cova dels Cavalls, on la composició primitiva apareix una mica tèrbola per la intercalació de figures hu-

La Valltorta. Composició general de les pintures de la coveta alta de la roca del Lladoner

Escala 1/4 apr.

LA VALLTORTA. UNA DE LES COMPOSICIONS PRINCIPALS DE LES COVES DE LA SALTADORA

Escala 1/4 apr.

manes pertanyents a un altre agrupament artístic.

Coves de la Saltadora. — Són les que hom troba darrerament en el marge esquerre del barranc i ocupen una llarga extensió en la recolzada del cingle, destacant-s'hi fins a sis agrupaments pictòrics. En el primer la figura principal és una cabra el cos de la qual es veu encara sense massissar del tot, acompanyada d'una representació de petjades més ostensibles que les de la cova dels Tolls. Ve després un grup de majors proporcions amb multitud de figures ocupant la part central figures d'animals (cérvols i cabres), en oposades direccions, perseguides o atacades per caçadors o ailladament. Una nova agrupació ve encara en la qual sembla més clara la representació de l'enrondament d'unes bèsties centrals per uns caçadors estilitzats linealment, agens en apariència a la curiosa representació del «guerrer ferit» (Obermaier i Wernert, op. cit. figura 51), la qual pot ésser una intercalació anacrònica. Després d'altra escena de cacera, trencada i borrosa, apareix una nova representació de conjunt unitari i ben germana de la gran cacera a l'aguait de la cova dels Cavalls. Ara són cinc els cérvols fugitius i encalçats pels arquers mentres els barra el pas altre arquer que apareix disparant el seu arc.

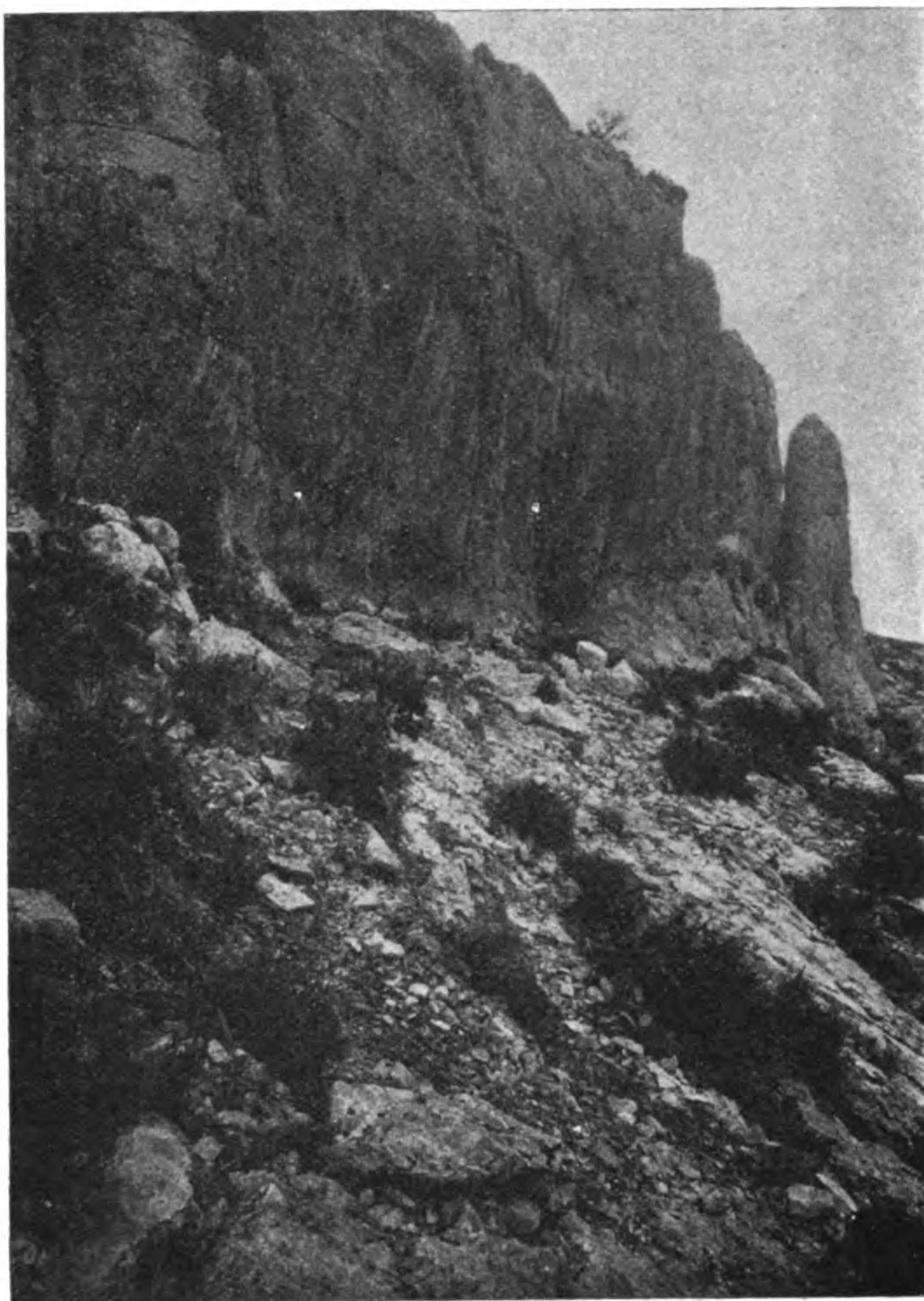

Fig. 57. — La Valltorta. Les roques de la Saltadora que donen lloc a una seguida de baumes pintades

El darrer agrupament pictòric anotat en aquest cingle de la Saltadora (làm. 3) ofereix un valor verament extraordinari pel tamany desusat dels cérvols que s'hi representen, per la coloració negra de dos de les figures en oposició a la pintura roja de totes les altres i per la bellesa del conjunt. Les representacions humanes que els acompanyen i que hi guarden clara relació són ben inferiors i representen el tipus d'home de les caceres a l'aguait.

Encara un xic més avall apareix un grup de tres figures humanes (fig. 61) que per l'estil recorden més que cap altres les de la cova del Civil, no solament per llur disposició anatòmica sinó per l'actitud conjunta i cerimoniosa.

Les roques pintades de les Calçaes del Matà estan situades part damunt de la Saltadora i ofereixen una seguida de pintures de mides molt reduïdes i molt espaiades unes d'altres.

Al marge dret del barranc corresponen les pintures de la Cova gran del Puntal i les del Cingle dels Tolls del Puntal; ambdues són ben mal conservades, adivinant-se en la primera restes de diverses figures d'animals i altres d'amorfes entre les quals tal vegada alguna figura humana. Un conjunt de taques rojes semblen indicar la impresió mal marcada dels dits d'una mà. En el cingle dels Tolls la composició no pot ésser precisada pel mal estat de la pintura. S'hi destaquen dos caps de cérvols de banyes ben ramades i diverses figuracions humanes molt destruïdes.

Ja en el barranc de Matamoros, i en el cingle més alt de sa vorera esquerra, s'hi troben les *Covetes del Puntal* amb una figura de cérvol i fins a tres figures humanes de mides petites i sense detalls.

Fig. 58. — La Valltorta. Representació d'una cabra amb les petjades del seu camí, a la cova de la Saltadora (1/2)

Fig. 59. — La Valltorta. Figura d'arquer d'una escena de cacera de la cova de la Saltadora (1/2)

CONSIDERACIONS FINALS

Les pintures d'estil naturalista oriental han estat comunment incloses en els nivells de cultura paleolítica pels especialistes d'aquests estudis, singularment els Srs. Breuil,

Fig. 60 — La Valltorta. Figura humana representada en la cova de la Saltadora, amb detalls facials ben caracteritzats (1/2)

Fig. 61. — La Valltorta. Figures humanes pintades en la cova de la Saltadora (1/2)

Obermaier, Wernert i Cabré, per creure que hi ha un paral·lelisme contemporani entre l'evolució de les pintures zoomorfes del Nord i l'evo-

Fig. 62. — La Valltorta. Vista general de les coves del Puntal

lució de les figuracions humanes de Llevant, atribuint a característiques regionals les diferències de tamany. Resta però el problema sens resoldre d'una manera definitiva i nosaltres no pretenem altra cosa que aportar a la qüestió els nous elements de judici que l'exploració de la Valltorta pugui haver produït, no solament per ço que toca a l'estudi directe de les pictografies sinó també per l'excavació dels jaciments de les coves de la contrada.

Cal observar que les coves, on hem trobat jaciments intactes, devien oferir aixímateix en èpoques paleolítiques un recer aprofitable als caçadors que poguessin haver utilitzat el barranc per a llurs campanyes; però els nivells inferiors del jaciment d'aquestes coves no ens han donat altra cosa que material post-paleolític.

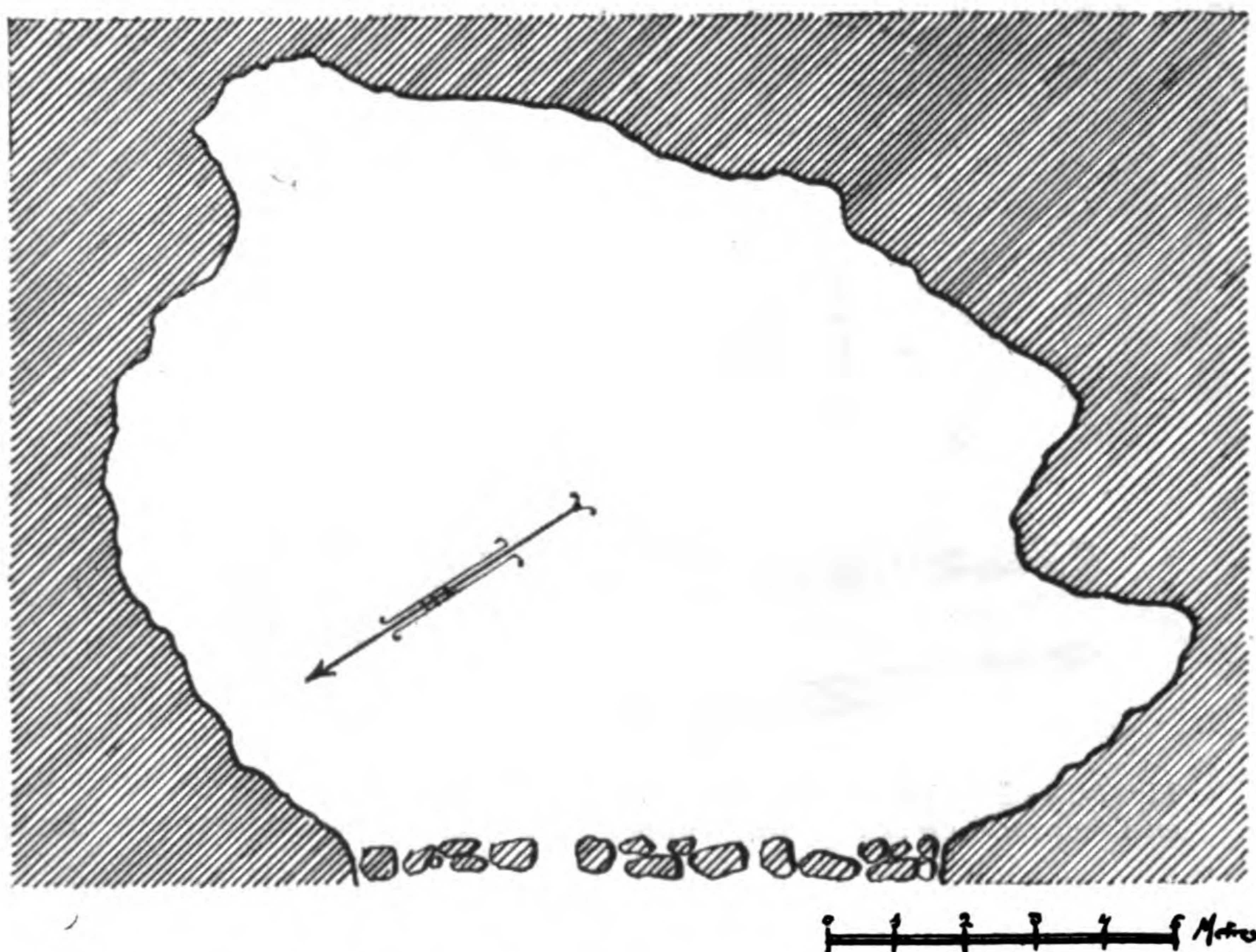

Fig. 63. — La Valltorta. Planta de la cova del Barranc de la Rabosa

Per altra part essent evident la permanència de l'home neolític a la Valltorta fa estrany no trobar-hi, barrejada amb l'abundosa pintura que és suposada anterior ni una sola mostra de la pintura esquemàtica atribuïda a l'època neolítica, que tan copiosament es troba en altres indrets de la península.

Encara cal considerar que tota la fauna representada d'una manera clara en les pintures la trobem en les coves barrejada amb l'utillatge neolític sense que l'invertari zoològic de unes i altres es deixi de correspondre en un sol punt, excepció feta dels restes de petites bestioles que en tot temps

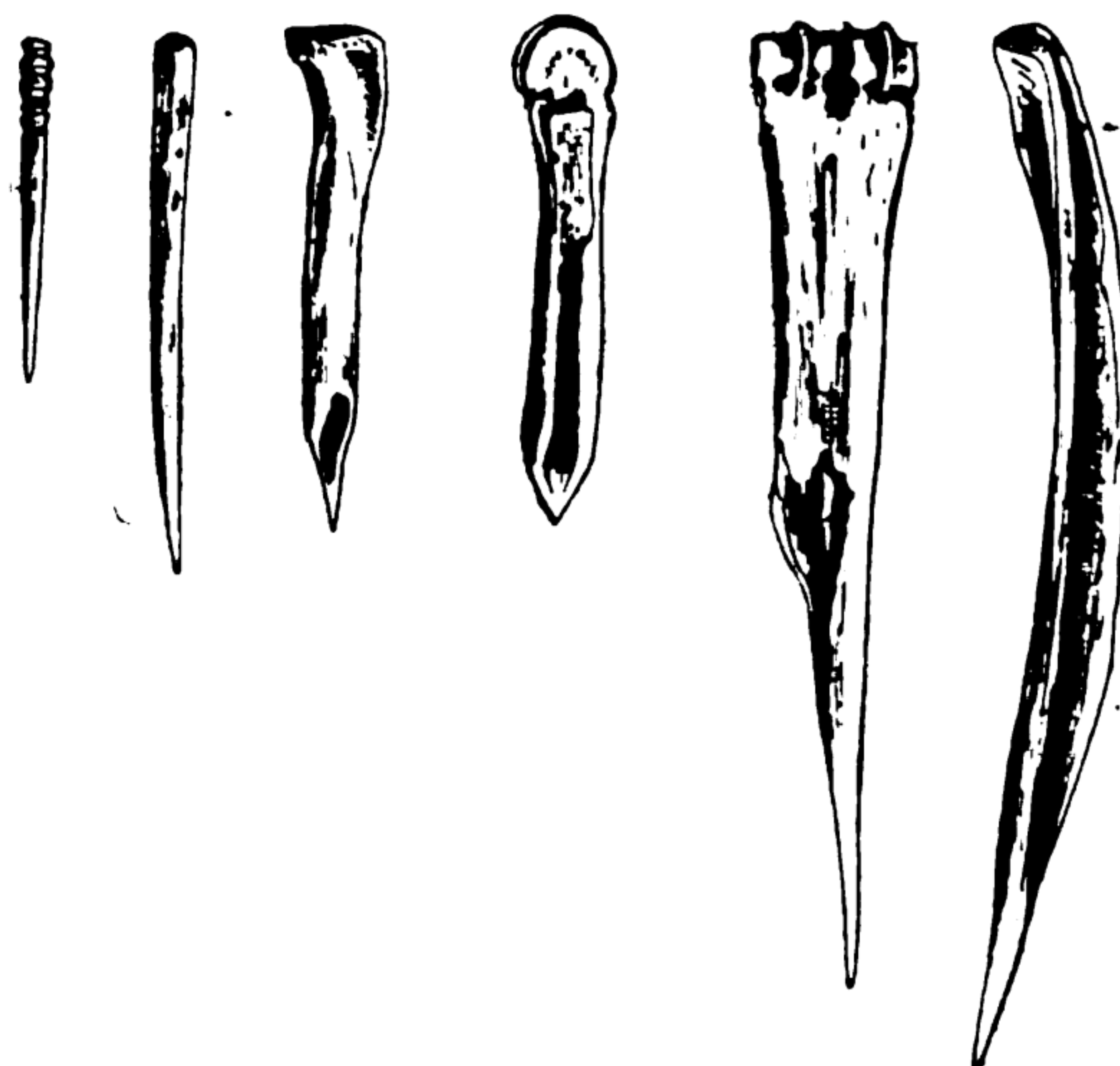

Fig. 64. — La Valltorta. Punxons d'os trobats a la cova del Barranc de la Rabosa

han convertit les coves en lloc d'amagatall predilecte.

Aquestes consideracions creiem que han de tenir-se en compte en l'esclariment de la cronologia de les pintures i és per això que les hem inclòs ara en referir els resultats de l'exploració de la Valltorta, a reserva de fer-ne un anàlisi més detingut en una ulterior publicació més extensa. — A. DURAN I SANPERE.

CULTURA NEOLÍTICA I ENEOLÍTICA

Exploració dels jaciments prehistòrics de la Valltorta

L'existència de tantes baumes pintades deixava suposar que els barrancs de la Valltorta, havent estat freqüentment visitats de l'home prehistòric, si és que no hi habità amb permanència, podien oferir en certs indrets jaciments antics amb utillatge prehistòric que tal vegada aportarien algun esclariment al problema de la cronologia de les pintures rupestres de l'estil oriental. Amb aquesta esperança, doncs, resseguírem tota la contrada i ben prompte ens poguérem convèncer de la riquesa dels jaciments d'algunes de les seves coves i de la necessitat que hi havia d'una exploració metòdica.

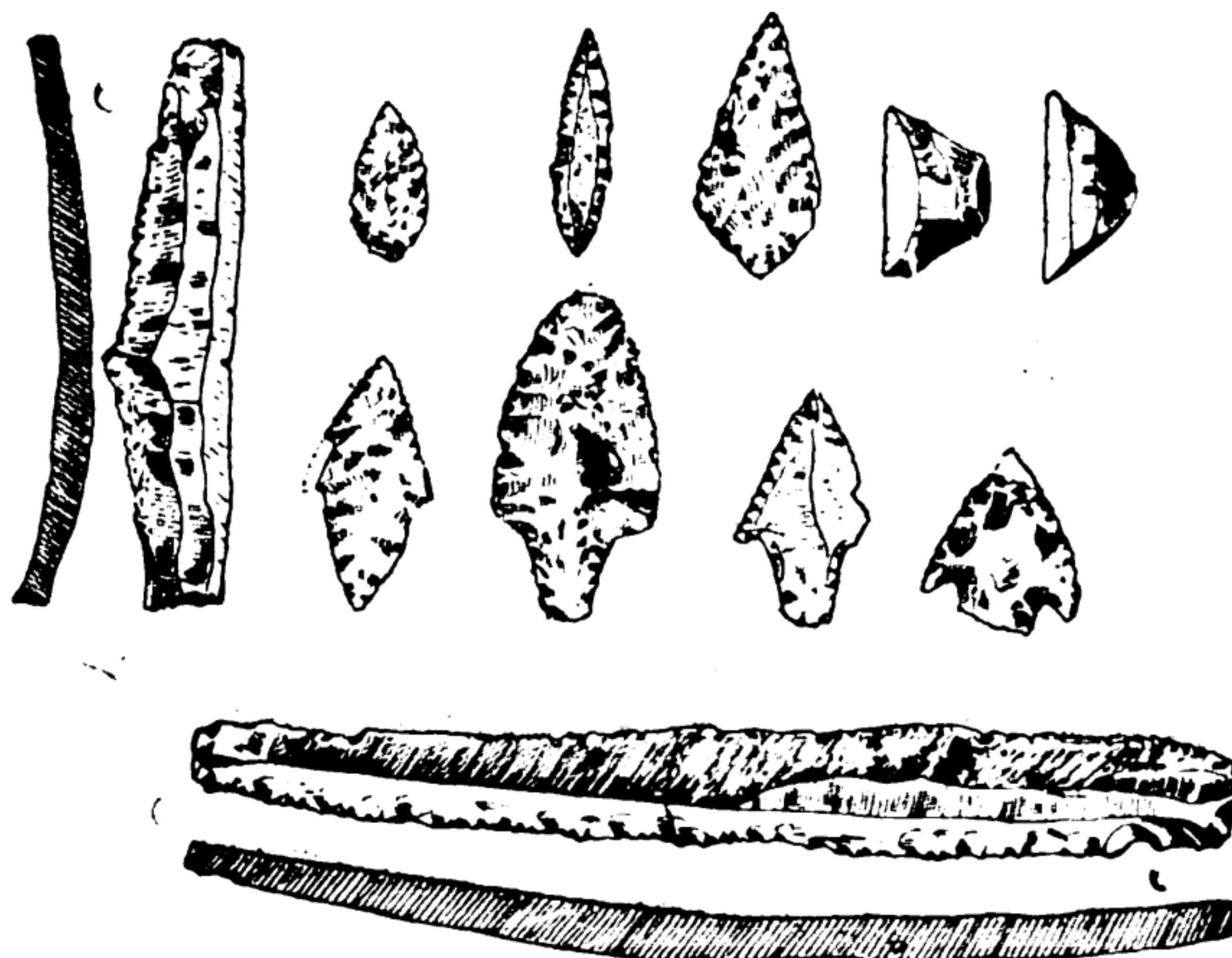

Fig. 65. — La Valltorta. Mostra del mobiliari lític trobat en l'excavació de la cova del Barranc de la Rabosa (1/2)

Fig. 66. — La Valltorta. Ceràmica de la cova del Barranc de la Rabosa

Bé és cert que el pis de les baumes pintades, estant sempre sempre format de roca nua no pot oferir cap reste mobiliar (1), però alguns d'aquests abrics tenen en llurs immediacions coves que poden haver servit, i han servit realment, d'habitació. La cova gran del Puntal, per exemple, formada d'una seguida de petites baumes, té en la més gran de elles l'obertura d'una cova amb restes d'habitació prehistòrica. Les covetes del Puntal són ben properes de la cova de l'Estaró amb vestigis mobiliars, i la cova alta del Lladoner és també veïna de la cova habitada del barranc de la Rabosa.

(1) OBERMAIER i WERNERT, op. cit., p. 77.

No vol dir això que pretenguem prejudicar la qüestió de la equivalència cronològica de les pintures i l'utillatge de les coves, pero sí que cal tenir en compte per a l'estudi d'aquest problema la coincidència en el barranc d'un sol estil de pintures i una sola tècnica d'utillatge.

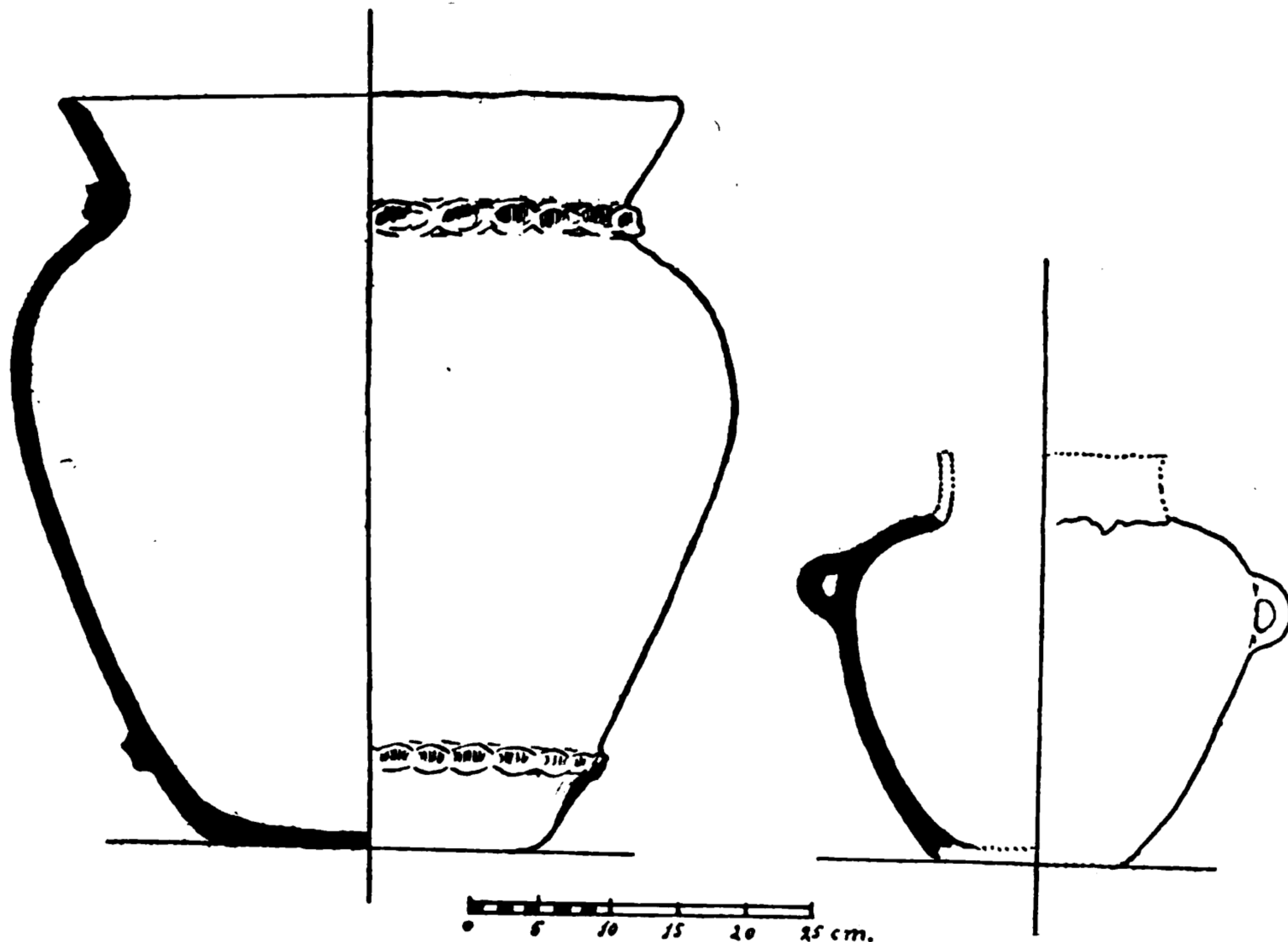

Fig. 67. — La Valltorta. Ceràmica de la cova del Barranc de la Rabosa

Veu's aquí ara una abreviada relació de les coves explorades i dels resultats que s'hi pogueren obtenir.

Cova de l'Estaró. — Està situada en la cinglera del marge esquerre del barranc de Matamoros, ben prop ja de la confluència d'aquest barranc amb el de la Valltorta, i a ben curta distància de les Covetes del Puntal que contenen algunes pintures. (V. el mapa de conjunt de la làm. I i la fig. 69.)

A l'entrada de la cova no hi havia sinó la roca nua, però més endintre apareix un cert gruix de terra que va creixent a mida que hom va més a l'interior, sempre però, barrejada amb gran quantitat de pedres i no oferint mai l'aspecte de haver tingut habitació humana continuada. No s'hi recull altra cosa que ossos de cabra i de cérvol en primer lloc, i de conill i de bou, més escassament, aixímateix com alguns sílex amorfes sens interès.

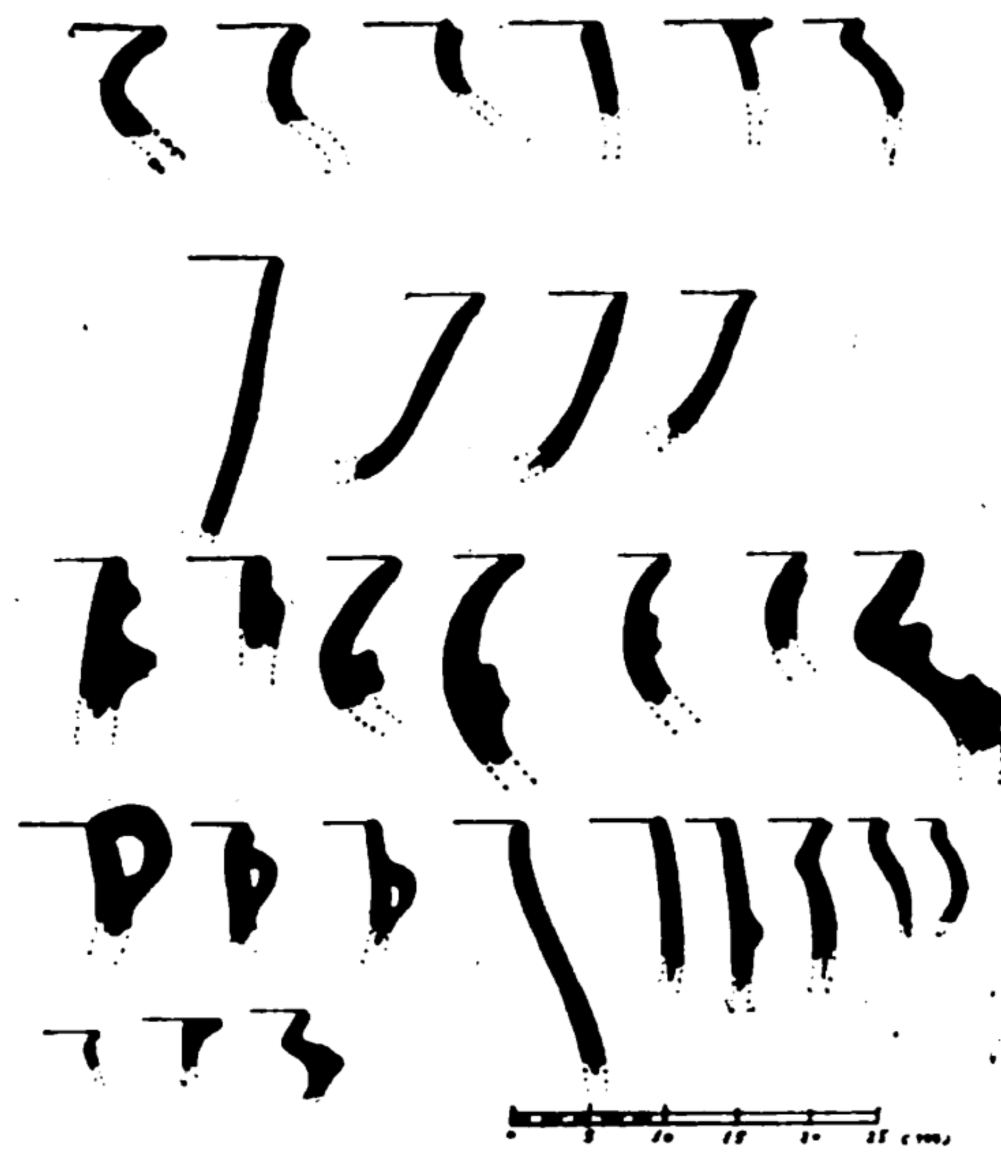
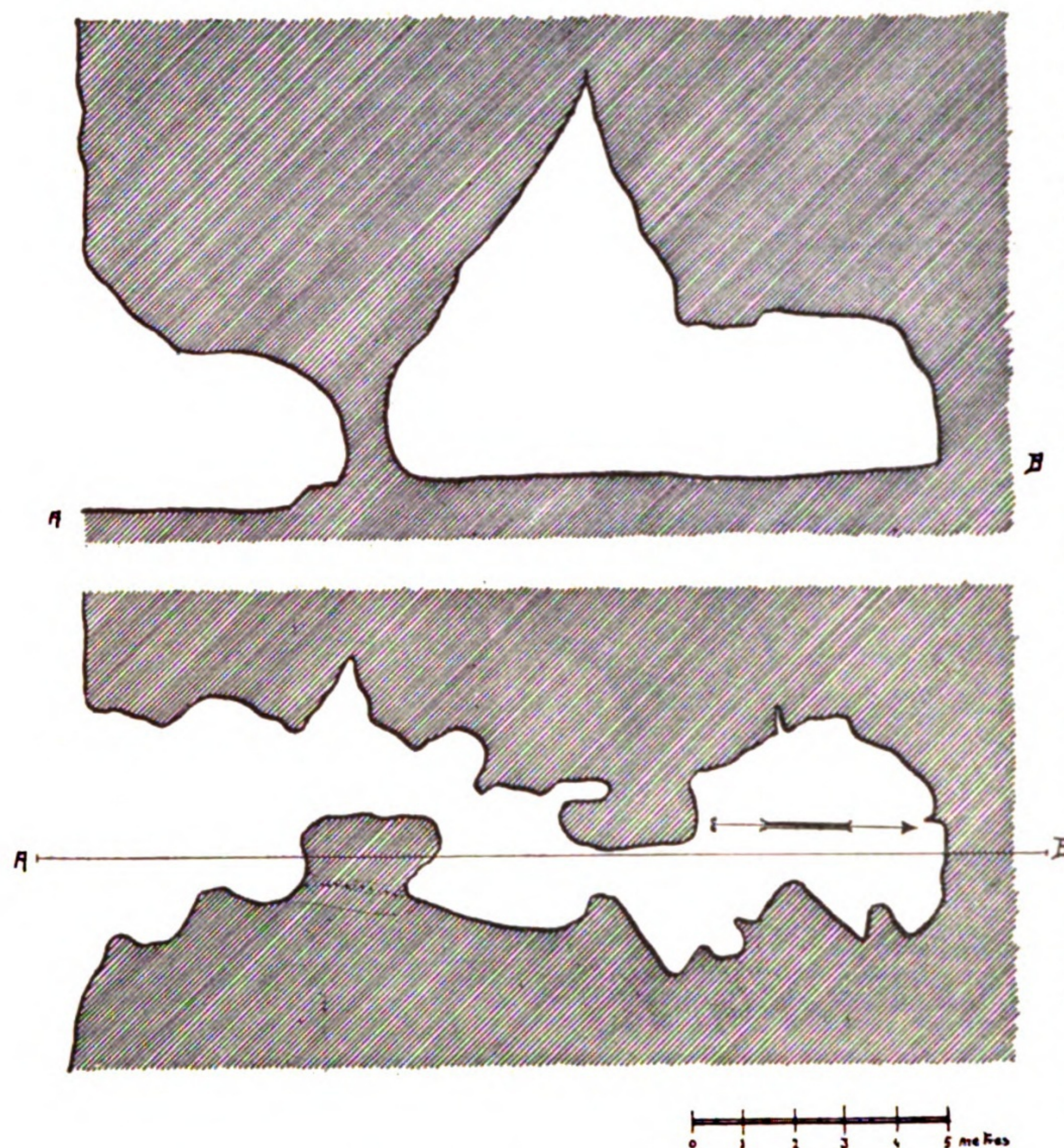

Fig. 68. — La Valltorta. Ceràmica de la cova del barranc de la Rabosa. Taula de formes

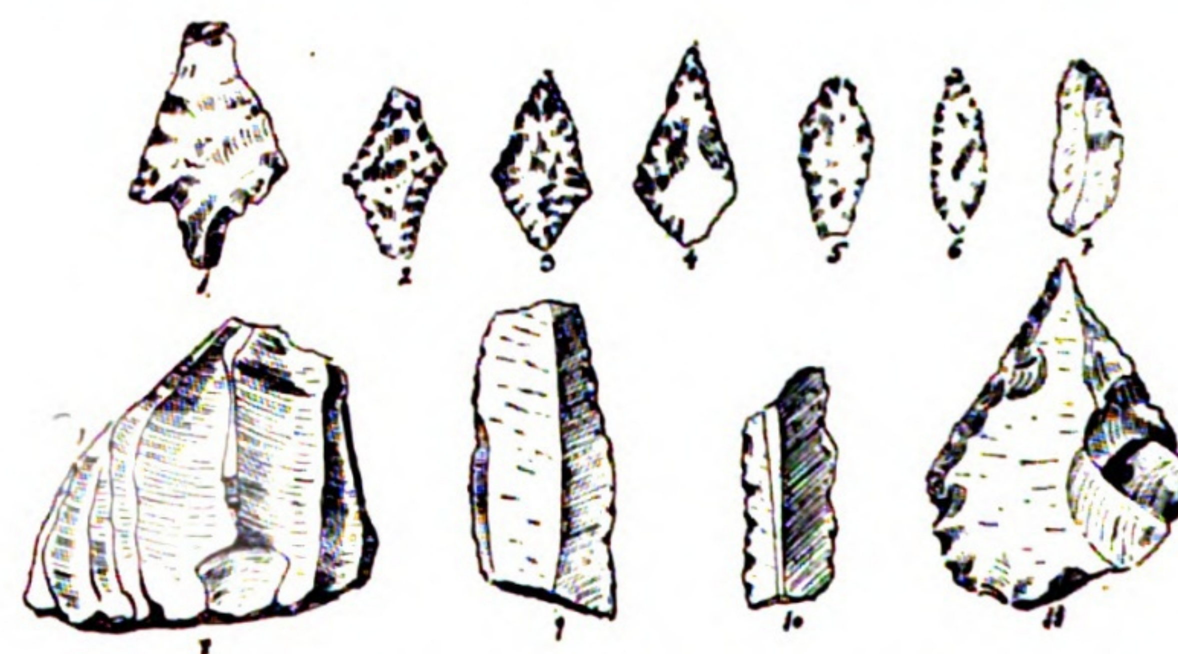
Cova gran del Puntal. — Al marge dret de la Valltorta en el massiu rocós al peu del qual s'ajunten les aigües del barranc de Matamoros amb la Valltorta, obrint-se al fons del més oriental de la seguida d'abrics que s'hi troben i en un dels quals són conservades encara algunes pintures. Una esquerda badada al sol de l'abric, no contenint sinó grosses pedres caigudes de les parets rocoses, comunica amb altre esberlament de l'interior de la roca que segueix direcció oposada, per mediació d'una obertura tal vegada retocada artificialment. Aquesta segona esquerda deixa passar ben just el cos d'un home fins a comunicar, seguint-la per la banda esquerra amb una petita coveta interior i fosca en la qual s'observa un major gruix de terra certament remoguda en gaire bé tota sa profunditat per l'acció de les bestioles que en tot temps hi deuen haver

Fig. 69. — La Valltorta. Secció vertical i planta de la cova de l'Estaró

cercat aixopluc. De totes maneres s'observava una certa sedimentació de les terres, donant en son nivell superior fragments de terrissa històrica, i més profundament utillatge neolític: sílex (puntes de sageta i ganivets), destrals de pedra i ceràmica amb decoració de cordons. Barrejada amb aquest material s'hi trobaren ossos de cabra, de cérvol i de bou.

Cova del barranc de la Rabosa. — Es la cavitat més important de les explorades en aquesta regió, i s'obra en un petit barranc que dóna l'aigua a la Valltorta saltant-hi per damunt el cingle del Lladoner a poques passes del pedró indicador de la divisòria dels termes de Tirig, Albocacer i Coves de Vinromà. Aquesta cova abans de l'exploració no oferia sinó una altura lliure de 1'35 metres i tenia la boca obstruïda, exceptat un portell, per una paret que els pastors hi havien construït per tal de poguer-hi tancar el bestiar (fig. 63).

En la primera cata d'exploració fou comprovat com en tots els nivells apareixien els mateixos tipus de sílex i la mateixa mena de terrissa, essent abundoses les fulles de ganivet, una de les quals arriba a la mida de 14 centímetres i les puntes de sageta, ben retocades i amb peduncle moltes d'elles (figura 65); la ceràmica (figs. 66 i 67) era, com en la cova del Puntal, grollera i ornada de cordons, havent-ne pogut fer l'adjunta taula de formes (fig. 68). La fauna acurada pels fragments d'os trobats en gran confusió en tots els nivells del gruix de terra remoguda, dóna també la mateixa sèrie anotada en la cova de l'Estaró i del Puntal. Alguns d'aquests ossos havien estat treballats fent-ne uns punxons, alguns dels quals reproduim en la fig. 64. Cal afegir-hi, però, la presència del gat, marta, goç i senglar.

Fig. 70. — La Valltorta. Mobiliari lític dels Planells. 1-2-8-11) La Rompuda. — 3-4-6-7-9-10) El Puntal. 5) Les Calçaes del Matà (1/2)

Per davall d'aquest jaciment neolític, el pis de la cova era format de una terra fina i roja, molt endurida, completament estèril per a l'Arqueologia. Aquest mateix solatge primitiu s'havia observat en les coves de l'Estaró i del Puntal.

Cova de Pipa. — Entre la cova del barranc de la Rabosa i l'abric pintat del Lladoner, s'obra aquesta cova que no és altra cosa que un corredor sinuós amb un expandiment final on fou reconegut el depòsit de terres, trobant-hi entre restes d'ossos, algun fragment de ceràmica grollera i algun instrument de sílex, de la mateixa naturalesa que els anteriors.

Cova del Trenc. — Davant de les pintures dels Tolls i de Rull a l'altra banda del barranc.

Les terres s'havien acumulat al fons, regularitzant en certa manera el sol de la cova, les capes inferiors eren estèrils però en les capes mitjeres hi fou recollit mostra de material de sílex, semblant al de les coves anteriorment descrites, essent de notar que no hi fou trobat sinó un petit fragment de ceràmica abans de començar l'excavació.

Planells. — A més d'aquests llocs d'antics jaciments intactes o poc remoguts poguérem comprovar la presència copiosa de sílex de formes anàlogues als extrets de les coves en diversos indrets de la regió, els quals per ésser elevats no estaven subjectes a les transformacions continuades del fons del barranc. Cal citar principalment el Planell del Puntal, ço és la part superior immediata a la Cova gran del Puntal; La Rompuda, La Bastida, La Mallaeta, el Bosc de la Font, el Pla del Serretó i les Calçaes del Matà, al peu mateix de les roques pintades.

El material recollit en aquests camps oberts i el que pogué ésser extret de les coves forma un conjunt d'alguns centenars d'objectes típics de la industria lítica neolítica i eneolítica (fig. 70), acompanyada en tots els nivells de les coves de ceràmica aixímateix ben característica d'aquests períodes. Ens estranya doncs, que els Srs. Obermaier i Wernert anotin solament en el seu llibre [1] la troballa de dos objectes de sílex, un dels quals evidentment neolític i l'altre atípic i per tant difícil de fer entrar en una classificació paleolítica. — MATIES PALLARÉS.

El sepulcre del Canyaret a Calaceit

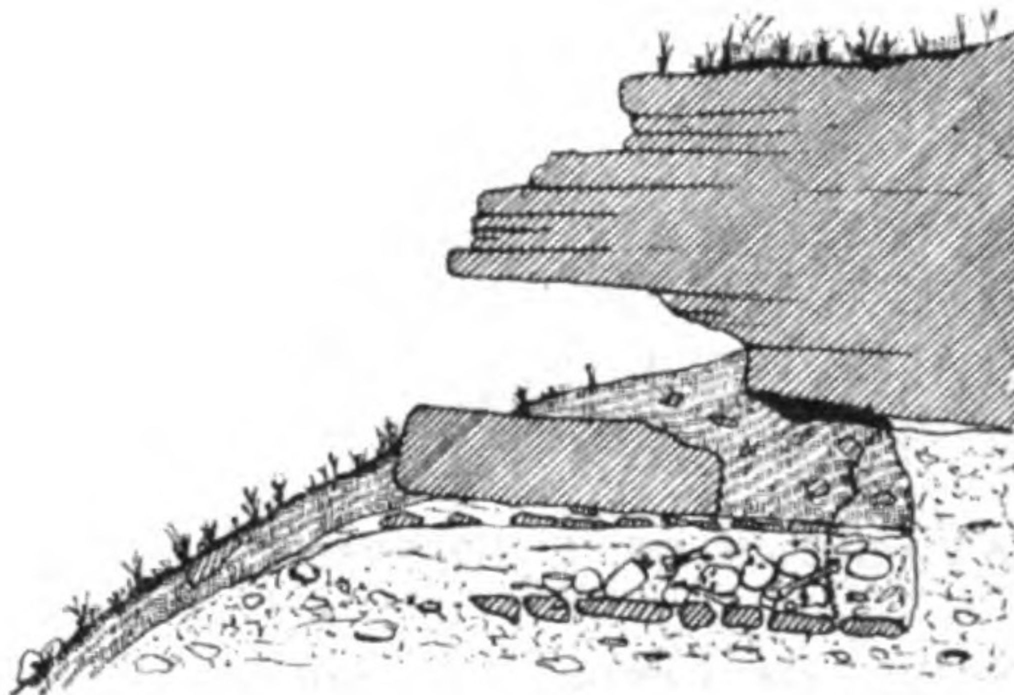
LA EXCAVACIÓ I LES TROBALLES

TROBALLES I EXCAVACIONS ANTERIORS

Les primeres troballes. — Per la tardor de 1919, en construir una barraca per a guardar ruscos, adosada a una balma de roca situada en el lloc anomenat *El Canyaret de Pallisetes* (fig. 71), i remoure la terra que hi havia sota una gran roca caiguda del sostre de la balma, aparegueren restes d'ossos humans (figs. 72 i 73). La balma en qüestió es troba en la part alta d'una vall, a uns 3 quilòmetres de Calaceit, encara en el seu terme i a unes cent cinquanta passes de l'hectòmetre 8 del quilòmetre 286 de la carretera d'Alcolea del Pinar a Tarragona, en el tros entre Calaceit i Caseres.

(Fotogr. Cabré)
Fig. 71. — Sepulcre del Canyaret

Escala 1 : 100
Fig. 72. — Sepulcre del Canyaret. Secció (segons Cabré, completada)

El constructor de la barraca, Joaquim Claramunt, després de destruir la roca caiguda (que tenia 3×2×0'60 metres) amb barrinades, aplanà la terra del dessota, i en fer-ho, començaren de sortir restes d'ossos humans i qualques altres objectes. D. Santiago Vidiella, el culte cronista de Calaceit, procurà que no es toqués res més del jaciment, perquè pogués ser estudiat degudament, i D. Joan Cabré, que aleshores passà per Calaceit, visità el lloc de les troballes, fent-hi una exploració que buidà casi tot el jaciment, deixant sols intacte un petit recó que fou excavat per nosaltres.

(1) Ob. cit., p. 77.

Excavacions de D. Joan Cabré. — De la notícia publicada pel Sr. Cabré (1) extractem les següents dades referents a la seva exploració:

A pocs metres de distància de la balma, i a flor de terra, trobà qualques sílexs, entre ells una punta de sageta triangular amb aletes i espiga, tres puntes una mica retocades i quatre sílexs de forma ovalada (un d'incomplet), també treballats, que semblen rascadors. No sabem si aquests sílexs originàriament formarien o no part del mobiliari del sepulcre.

Dels objectes trobats per Joaquim Claramunt, n'esmenta el Sr. Cabré fragments d'uns dotze cranis, diversos fèmurs, tíbies i altres ossos humans, i dos vasos fets a mà: un en forma de mitja esfera, llis, d'uns 18 centímetres de diàmetre i un altre mal cuit gran, de forma cilíndrica i parets molt gruixudes i amb un groller regruix a la vora, i tenint 17 centímetres de diàmetre per 26 d'alt. En el sòl de la balma encara es distingeixen clarament les impressions d'alguns cranis.

El Sr. Cabré vegé un crani que sortia entre la terra, i, en netejarlo amb un ganivet, resultà que estava tombat sobre un dels parietals i que sortia també una mandíbula inferior no corresponent al crani. Seguiren, segons sembla, sortint altres quatre cranis, l'un al costat de l'altre, descansant en diferents posicions sobre un llit d'ossos en desordre. Sota del crani del mig es trobaren dos ullals de senglar, de 22 centímetres de llarg (vegi's la secció, fig. 72).

Es comprovà també que l'enterrament descansava sobre un paviment fet amb pedres planes tosques, estant coberts els ossos per alguns centímetres de terra, sobre els quals ossos es desprengué la llosa esmentada.

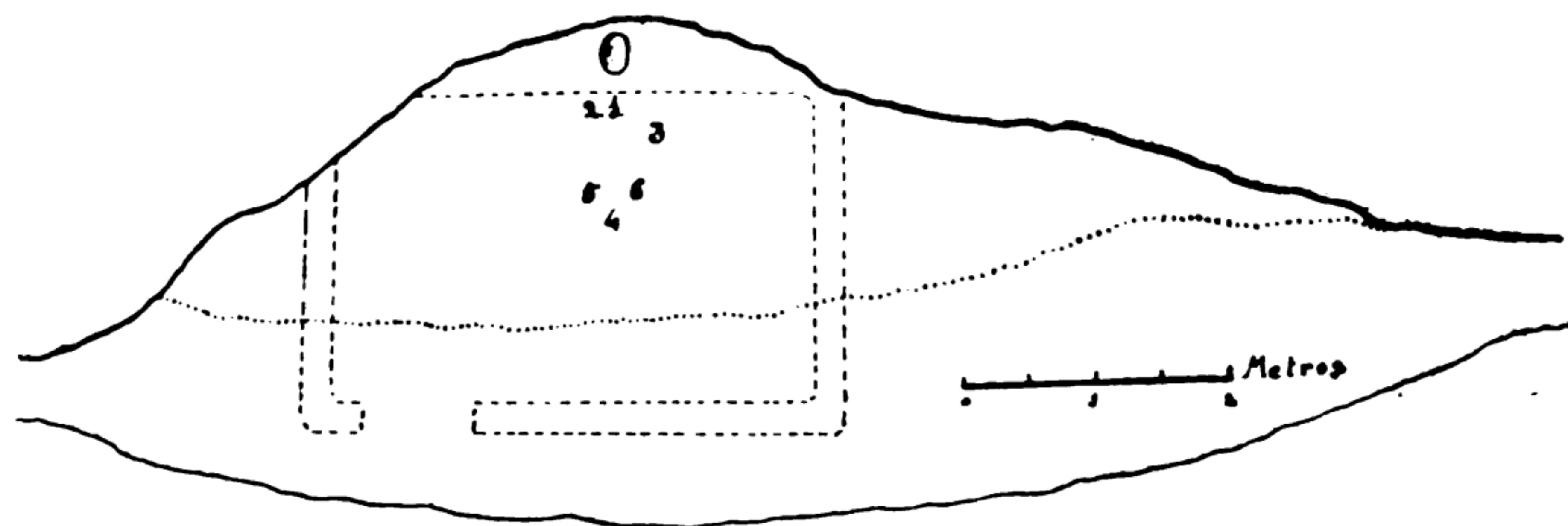

Fig. 73. — Calaceit. Sepulcre del Canyaret. Plan
Situació de les troballes: 1) Punta de sageta (fig. 74 *a*). — 2) Punta de sageta (fig. 74 *b*). — 3-4) Peces de collar (fig. 76). — 5) Penjoll d'os (fig. 75 *b*). — 6) Petxina (fig. 75 *a*). — Al fons, crani

L'exploració del Sr. Cabré i l'anterior de Joaquim Claramunt tingueren lloc en un espai d'un metre i mig per 2 metres, que avui queda del tot dintre de la barraca adossada a la balma. Arribaren fins al recó de la roca, suposant el Sr. Cabré que per aquest cantó no's prolongava el nivell que contenia els enterraments.

EXCAVACIONS DE L'INSTITUT

Neteja de l'espai excavat. — Nosaltres vàrem fer una cata més profunda en tot l'espai on sortiren les troballes esmentades, comprovant que les excavacions anteriors no havien netejat del tot el jaciment, encara que sembla que l'havien regirat. En netejar-lo trobàrem, entre ossos esmicolats (probablement el llit d'ossamentes sobre el qual reposaven els cranis), ço que segueix:

Dues puntes de sageta de sílex: una de triangular amb espiga (fig. 74 *a*) i aletes que es comencen de retorçar (llargada, 4'8 centímetres; amplada màxima, 3'7; gruixària màxima, 0'5) i un altre de triangular, sense aletes (fig. 74 *b*) però amb espiga (llargada, 4 centímetres; amplada, 1'6; gruix, 0'5). La primera és ben retocada i la segona més grollera.

Dues peces de collar fetes amb un tros de valva de pectuncle, en forma de disc (fig. 76): Una petxina probablement aprofitada com a peça de collar (fig. 75 *a*) (3'7 × 3'5 × 1'2 centímetres): Un penjoll d'os pla perforat (fig. 75 *b*) (llargada conservada, 3'5 centímetres; amplada, 1'3; gruixària, 0'3).

(1) *Un osario humano del eneolítico de Calaceite, Teruel* (*Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*), febrer de 1920, pàg. 90 i següents.

Aquestes troballes, tret de les dues puntes de sageta, sortiren lluny del recó i en la terra regirada de les excavacions del Sr. Cabré. En canvi, les puntes de sageta sortiren ja tocant al recó, entre ossos en desordre, però en una part del llit on descansaven els cranis trobats pel Sr. Cabré, la qual, malgrat sobre d'ella s'hagués regirat, havia restat intacte (vegi's plà, fig. 73).

a b
Fig. 74. — Calaceit. Sepulcre del Canyaret. Puntes de sageta de silex (2/5 apr.)

a b
Fig. 75. — Calaceit. Sepulcre del Canyaret. Peces de collar a) petxina (1/2 apr.). — b) os (2/5 apr.)

Excavació del recó intacte. — A uns 35 a 40 centímetres de fons, el recó restava encara intacte, i, en excavar-lo, es comprovà que encara hi havia un crani (fig. 78), que apoiat sobre el costat dret. Es trobà sencer, a excepció del costat dret, aixafat per la pressió de les terres i amb els ossos de la cara en equilibri, però ja solts. Aquest crani, com els trobats pel Sr. Cabré, també descansava en un llit d'ossos en desordre, el qual, a son torn, s'apoiava en una llosa plana (30 × 30 × 5 centímetres). Sobre el crani, a pocs centímetres, hi havien dues lloses posades de pla, de les quals la superior tenia també uns 30 × 30 × 5 centímetres, essent la inferior més petita. La terra en la qual sortí el crani era rogenca i dura, essent d'uns 50 centímetres el gruix de tot el jaciment des de la llosa superior a la inferior en la qual descansava el llit d'ossos.

Per sobre la capa descrita, i immediatament a sobre de les lloses superiors, començava una terra groguenca, argilosa, estèril, que arribava fins al nivell de la roca caiguda del sostre de la balma. La terra argilosa groguenca sortia també en el solament de la balma, sota el paviment de lloses així com més endins del recó excavat per nosaltres. Aquesta terra argilosa cal suposar-la la natural de la balma, essent freqüent, en la regió, que entre les capes de roca s'hi interposin capes de terra argilosa o sorrenca.

Reconstitució de ço que devia ésser el sepulcre. — Com a resultat podem concloure que els enterraments es practicaren sobre el paviment de llosetes posades sobre la terra groguenca argilosa, apilant-se les restes humanes i les ofrenes en desordre, tenint compte tan sols de dipositar els cranis, l'un al costat de l'altre, sobre el llit format pels altres ossos i cobrint-ho tot de terra, posant a sobre d'aquesta una altra tanda de llosetes. Malgrat que el Sr. Cabré no les esmenta en el text del seu estudi, dins la secció que publica del jaciment hi són indicades [1].

A sobre d'aquesta línia de llosetes venia la roca, despresa del sostre, que fou destruïda per Joaquim Claramunt (fig. 72).

Mitjançant cates comprovàrem que l'enterrament no s'estenia per enlloc més, ni a l'interior de la barraca ni a l'exterior.

Les terres de l'exterior del sepulcre. — També vàrem registrar la terra que, procedent de l'interior de la balma, fou tirada al pendent de la muntanya per Joaquim Claramunt. Superficialment hi trobàrem 10 perles de collar discoïdals fetes de valva de pectuncle i alguns fragments de terrissa a mà, de fang groller negrós, però de superfície bastant polida (fig. 76).

Fig. 76. — Calaceit. Sepulcre del Canyaret. Peces de collar de valva de peduncle (1/2 apr.)

LES TROBALLES

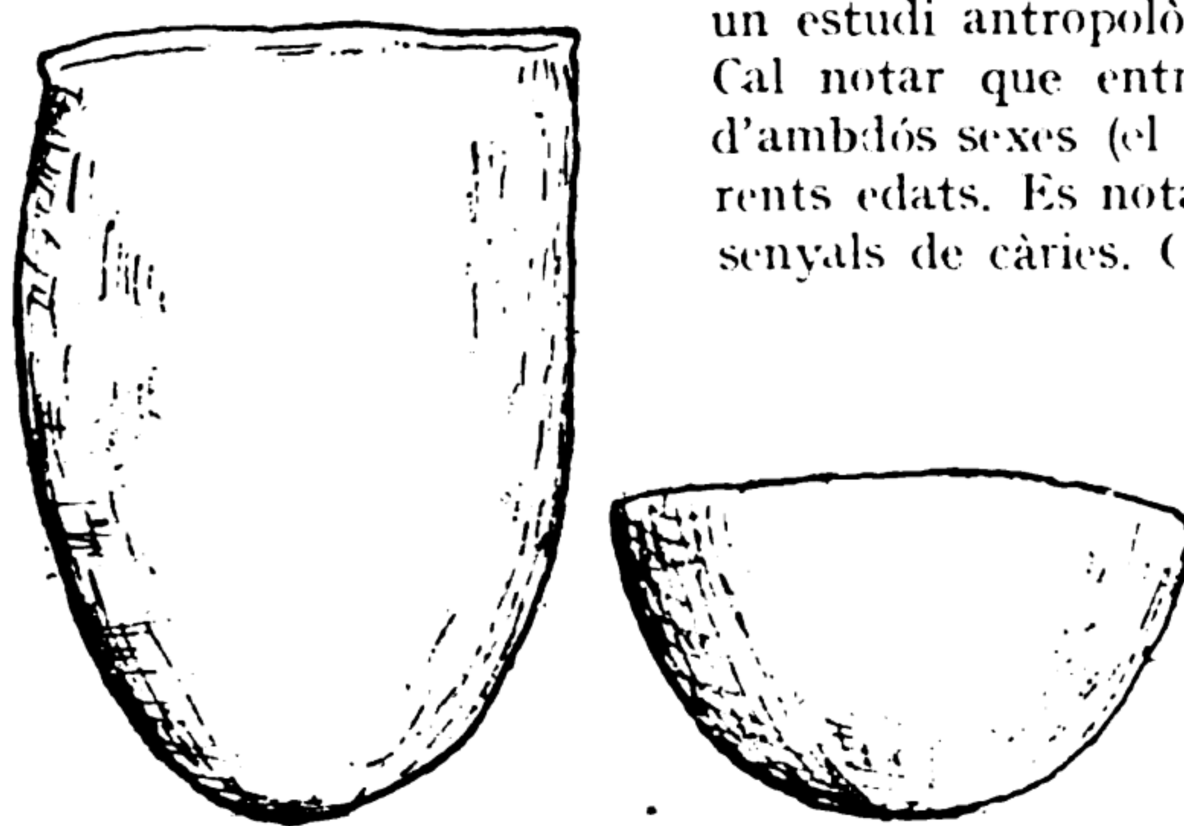
L'inventari total de les troballes és (segons el que hem dit abans) com segueix:

Ossos humans. — Restes de disset (?) individus: dotze trobats per J. Claramunt, quatre per Cabré i un per nosaltres. De dos cranis [2] i tres mandíbules corresponents a les esmentades restes en publica el Sr. Cabré un estudi antropològic degut a D. F. de las Barras de Aragón; del nostre així com de l'altre material ossi aprofitable que nosaltres recollírem, segueix més endavant

(1) El Sr. Cabré suposa que tots els enterraments del Canyaret foren fets d'una sola vegada, havent-se reunit allí els ossos ja descarnats en altre lloc. No ens decidim a acceptar aquesta hipòtesi, perquè, si bé és cert que la col·locació dels cranis l'un al costat de l'altre, sobre el llit d'ossos, indica que foren remoguts de l'enterrament primer, no hi ha cap raó per a suposar que aquest fos en altre lloc. Probablement a mesura que es dipositaven nous cadàvers, les restes dels anteriors s'apilaven en la forma esmentada. No havent-se trobat intacta la part del sepulcre més cap a l'exterior de la balma, no hem pogut conèixer els últims enterraments, i, per tant, no podem tampoc comprovar la nostra hipòtesi.

(2) Aquests cranis, el nostre i un altre no estudiat en poder de D. Llorenç Pérez Temprado, de Maçalió, són tots els conservats sencers. Amb els fragments d'altres trobats abans que nosaltres recollírem, no s'en pogué reconstruir cap de manera que es pogués aprofitar per a un estudi antropològic.

un estudi antropològic degut al professor D. Telesfor de Aranzadi. Cal notar que entre els individus enterrats al Canyaret n'hi ha d'ambdós sexes (el crani trobat per nosaltres és femení) i de diferents edats. Es notable, també, que alguns dels queixals presenten senyals de càries. Ossos d'animals no s'en comprovaren.

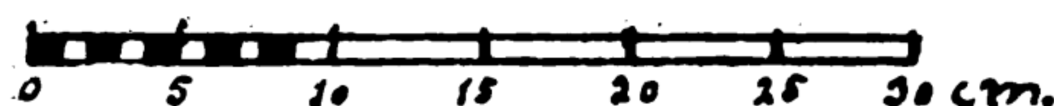

Fig. 77. — Calaceit. Sepulcre del Canyaret. Vasos a mà

El material arqueològic. *Sílexs.* — Les dues puntes de sageta trobades (fig. 74) per nosaltres en el sepulcre, i la punta de sageta, les altres tres puntes i els quatre rascadors trobats pel Sr. Cabré fora del sepulcre, però que probablement hi pertanyen també.

Objectes d'ornament. — La peça d'os plana amb un forat (fig. 75, *a*), les perles discoïdals fetes de valva de pectuncle (fig. 76) (trobades dues en el nivell del sepulcre i deu a les terres que en procedien). la petxina procedent de les nostres investigacions (figura 75, *b*) i els dos ullals de senglar trobats pel senyor Cabré (amulets?).

Ceràmica. — Els dos vasos (fig. 77) i els fragments d'un tercer, en poder del Sr. Cabré, i els pocs fragments trobats per nosaltres a les terres remogudes de fora. — P. Bosch Gimpera.

ESTUDI MÈTRIC DEL CRANI FEMENÍ I D'ALTRES RESTES HUMANS DEL SEPULCRE DE CALACEIT

EL CRANI

Mides absolutes

Diàmetre antero-posterior màxim	188
» glabel·la-lambda	179
» nasion-lambda	178
» nasion-inion	168
» transvers màxim	133
» opistion-bregma	142
» basion-bregma	129
» nasion-opistion	134
» nasion-basion	99
Corda frontal (nasion-bregma)	117
» parietal (bregma-lambda)	106
» occipital cerebral (lambda-inion)	79
» occipital total (lambda-opistion)	103
» occipital cerebel·losa (inion-opistion)	40
» lambda-basion	118
Latitud biastèrica	108
» bimastòidica màxima	120
» bimastòidica a les puntes	97
» biauricular	111
» frontal màxima	120
» frontal mínima	93
Pterion esquerra	10
Longitud del forat occipital	36
Latitud del forat occipital	27
Latitud bicigomàtica	125
» bijoval	107
» biorbitària externa	94
» bimaxil·lar màxima	85 ?
Distància nasion-orbitària esquerra	50
» nasion-orbitària dreta	50
Longitud basion-prostion	92
Altura nasion-prostion	64'5
Altura del nas	47
Latitud del nas	27 ?
» de l'òrbita	38 ?
Altura de l'òrbita	30 ?
Latitud interorbitària	20
Altura intermaxil·lar	18
Latitud de l'arc alveolar	56
» per fora dels ullals	39'5
Longitud de l'arc alveolar	50
Circumferència horitzontal glabèl·lica	520
Corba superauricular	315
» frontal	140
» parietal	115
» occipital cerebral	90
» occipital cerebel·losa	40
Distància nasion-auricular esquerra	110
» nasion-auricular dreta	110
» bregma-auricular esquerra	129
» bregma-auricular dreta	130

Distància prostion-auricular esquerra	111
» prostion-auricular dreta	109
» bregma-asterion esquerra	132
» bregma-asterion dreta	136
» lambda-asterion esquerra	92
» lambda-asterion dreta	98

Indexs

Cefàlico-horitzontal	70‘7
Vèrtico-longitudinal	68‘6
Vèrtico-transversal	97‘0
Mòdul	150
Vèrtico-modular	86‘0
Transverso-modular	88‘7
Longitudinal-modular	125‘3
Astèrio-parietal	81‘2
Mastoide-parietal	90‘2
Aurículo-parietal	83‘5
Fronto-auricular	108‘1
Fronto-parietal	69‘9
Frontal	77‘5
Frontal màxim-parietal	90‘2
Fronto-cigomàtic	74‘4
Frontal màxim-cigomàtic	96‘0
Cigomo-parietal	94‘0
Jovo-cigomàtic	85‘6
Fronto-biorbitari	98‘9
Orbito-joval	87‘9
Maxil·lo-cigomàtic	68‘0?
Maxil·lo-frontal	91‘4?
Naso-orbital	106‘4
Facial	51‘6
Nasal	57‘5?
Orbitari	79‘0?
Maxil·lo-alveolar	112‘0
Del forat occipital	75‘0
Gnàtic	92‘9
D'altura del triangle facial	67‘4
Gnàtic del triangle facial auricular	102‘6
D'altura del triangle facial auricular	55‘8
De decusació del triangle facial auricular	55‘8
Naso-maxil·lar	31‘8?
Orbito facial transversal	30‘4?
Orbito facial vertical	46‘5
Crànio-facial longitudinal	48‘9
Posició del bregma (glabel·la-inion)	32‘2
Corda a l'arc frontal	83‘6
» a l'arc parietal	92‘2
» a l'arc occipital cerebral	87‘8
» a l'arc superauricular	35‘2
Corba frontal a la nasion-opistion	36‘4

Angles

Facial del triangle basion-prostion-nasion	75
Intrafacial del triangle basion-prostion-nasion	65
Postfacial del triangle basion-prostion-nasion	40
Facial del triangle auricul-prostion-nasion	67‘5
Intrafacial del triangle auricul-prostion-nasion	73
Postfacial del triangle auricul-prostion-nasion	39‘5
Basilar de Broca	17
Nasion-bregma-lambda	105‘5
Nasion-opistion-lambda	97‘5
Bregma-nasion-basion	74
Bregma-lambda-basion	69‘5

Observacions i comparacions. — Cal notar que el pòmul esquerra no té altre sosteniment que el frontal i l'arc cigomàtic; d'altra banda les diferents soldadures del costat dret han desviat algun mil·límetre cap a l'esquerra les parts d'aquest costat; d'aquí ve la disminució d'altura de l'òrbita esquerra, ultra l'augment de la latitud respectiva, agreujada per la manca de dacrion. El caire nasal esquerra està una mica trencat. La sutura coronal ha estat impossible tancar-la ben bé, i pot contribuir a un augment de longitud, encara que poc. Malgrat que aquest crani estava descompost en moltíssims trossos, hem aconseguit reconstruir-lo quasi completament, i sols algunes parts de la cara resten en perill imminent de desprendiment, per insuficiència de contactes.

Fig. 78. — Crani del sepulcre del Canyaret

Norma superior: és el·líptica criptociga; la sutura frontal és senzilla en el bregma i molt oberta; la sagital és ossificada; la lambdoide ho està quasi completament en sa part mitjana. Norma posterior: lleument cuneiforme, de vores suaus i porció cerebel·losa abultada. Norma lateral: és mesognata, té el front vertical, el vèrtex seguit i l'occípit sortit. Norma

anterior: presenta fossa canina, subnasal agut, espina aguda, òrbites una mica obliqües, arrodonides, glabel·la molt suau, polsos suaus. Norma inferior: presenta les mastóides petites, els còndils desgastats i convexos, el paladar força profund, la dentadura completa, desgastada i corroïda (càries ?) (1).

Pels índexs es pot calificar de molt dolicocèfal, camecèfal i metriocèfal; principalment per sa llargada, que el fa ésser molt gran pel seu sexe. Més cuneiforme per l'índex auriculo-parietal, que per l'asterio-parietal, és a dir, que no presenta l'eixamplament auricular dels bascos. Es eurimetòpic, d'acord amb la seva norma superior el·líptica; però esferometòpic, més aviat que parallelometòpic; esterocrotafic per l'índex fronto-auricular; més criptòcig pel frontal màxim-cigomàtic, que no pas pel cigomàtico-parietal. Estenognat pel maxil·lo-frontal i el maxil·lo-cigomàtic; mesòpic pel naso-orbital; messènic pel facial superior. Molt camerri i cameconc (2); mesourànic. Ortognat per l'índex gnàtic, i per l'angle facial i intrafacial; rinoprosòpic per l'índex d'altura del triangle facial basio-prostio-nasion, no ho és pel de l'aurículo-prostio-nasion. Ortometòpic per l'índex de la corda a l'arc frontal.

Comparat amb els dos cranis publicats per En Cabré en el *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural* (1920), amb les mides del Dr. Barras de Aragon, concorda en índex cefàlic i vèrtico-longitudinal; no tant en el vèrtico-transversal, per ésser femení, ni en el frontal, però més en el fronto-parietal. Té menys diferència d'altura de l'orifici auricular al basion (13); el seu índex mastoide-parietal és força major que el del A (85). Pel seu índex gnàtic resta comprès entre ambdós (A i B). He d'advertir que els índexs respectius no els ha publicat l'autor de referència, i, per tant, he hagut de calcular-los (88 i 96), així com amidar-ne en el triangle facial l'angle facial, de 78'5 i 71'5 respectivament, com l'angle intrafacial, de 60 i 65. L'índex nasal és molt major que en aquells (2), però no podem resoldre si es deu a haver tingut l'amplada molt més gran, per no haver estat publicada, si bé és de presumir així. L'altura interorbitària, en canvi, és molt menor, cosa sorprenent, a no suposar que la que s'anomena així ho sigui per equivocació, havent-se de referir en realitat a l'amplada nasal. L'índex orbitari és molt menor que el del crani A, però major que el del B; el maxil·lo alveolar, molt menor. El del forat occipital és intermedi. L'òrbito-facial vertical també ho és, i tots tres s'aproximen més en el cranio-facial longitudinal. La participació del frontal en la corba sagital és major. Més comparacions no són possibles, puix que, ultra mancar tot caràcter descriptiu, ni tan solament no es fa indicació del sexe probable.

Comparat amb cranis moderns de les províncies de Terol, Tarragona, Saragossa i Castelló, resulta gran, més dolicocèfal, més camecèfal, però quasi tan proper a l'acrocefàlia com part d'aquells; menys criptòcig i més allunyat del caràcter de leptènic, més camerri i més camenconc (2). Comparat amb el crani femení de Vilarrodona (a no més de 100 kilòmetres) la craniometria del qual es publicà en la Facultat de Ciències de Barcelona (1920), és més gran, llevat en la latitud; molt més acostat a l'acrocefàlia, i, per ésser més estret en els parietals, té major predomini de la base; el front s'estreny més cap al davant, i la part superior de l'occípit és més abultada; el bregma està situat més enrera; la cara és molt més baixa i el nas més ample i més baix; l'òrbita, molt més baixa (2); és més ortognat, però menys rinoprosòpic, i l'angle occipital-basilar de Broca és molt més gran, fins al punt d'identificar-se en ambdós el diàmetre opistion-bregmàtic, amb tot i ésser majors les altres dimensions; l'arc alveolar és relativament més ample per davant (ullals) que el de Vilarrodona.

Comparat amb els eneolítics de El Argar (Almeria), es veu que coincideix amb els més dolicocèfals, i el seu índex vèrtico-modular és idèntic al mig de la sèrie; la latitud frontal mínima és idèntica, i molt major la màxima; índex fronto-parietal quasi igual, i l'asterio-paterial quelcom major; la latitud bicigomàtica, també quelcom major; idèntica la bijoval, menor la biorbitària externa, molt menor la bimaxil·lar màxima (2), idèntica l'altura intermaxil·lar; índex nasal molt més a prop del màxim que del mig, l'orbitari no molt menor que el mig femení i idèntic al masculí, i la latitud interorbitària idèntica. Comparat amb les valors mitjanes de la raça de Cro-Magnon, publicades pel mateix Víctor Jacques en el treball dedicat als cranis de El Argar, el de Calaceit és més dolicocèfal, tan acrocèfal, i amb el front més estret per davant i eixamplat pel darrera; la latitud biorbitària externa és molt menor, com també la interorbitària, però la bicigomàtica és quelcom menor; índex facial poc més gran (tenint present la diferència de medició d'altura), el nasal molt major (2), orbitari poc menor que el femení, però molt major que el masculí (cal advertir que amb una diferència d'altura de 3'5 mil·límetres n'hi ha prou per a causar tota aquesta oscil·lació, i suposant que la latitud resta idèntica).

(1) En el mateix jaciment s'hi han trobat alguns queixals corcats.
(2) Tingui's present, no obstant, que algunes mides del crani reconstruït són dubtoses.

L'escassetat de dades de cranis moderns de la regió impedeix assegurar la identificació amb aquests, i potser no per altra causa apareix més conforme amb els eneolítics de El Argar; les concomitàncies amb els femenins de Cro-Magnon no tenen més trascendència que en aquests darrers.

La fotografia de la norma anterior sembla indicar que l'excés de latitud nasal es deu a la fractura del caire esquerre i que el veritable índex no seria major de 52, així com l'orbitari no sembla que hagués d'ésser menor de 84 (en el dacrion absent).

TÍBIES I FÈMURS

En una de les primeres s'han pogut amidar els diàmetres al nivell del forat nutrici, i són: 19 i 35, que donen un índex cnèmic de 54'3, és a dir hiperplaticnèmic. A un nivell inferior, que no pot assegurar-se que sigui la meitat de l'altura, els diàmetres són 18 i 32, que donen un índex de 56'3. Amb tanta o major inseguritat s'han pogut amidar aquests últims diàmetres en altres vuit fragments majors o menors, i donen les següents valors: 17:31=54'8 — 19:28=67'9 — 17'5:27'5=63'6 — 22:27=81'5 — 20:26=76'9 — 19:27=70'4 — 18:27=66'7 — 19'5:28=69'6 — L'índex mitjà seria de 67'5, intermedi als índexs de les dues tíbies amidades pel Dr. Barras, el qual diu que són d'accentuada platicnèmia; però, limitada aquesta en l'índex 63 per Manouvrier i Verneau, en el 65 per Khuff, i condicionat l'índex per la medició al nivell del forat nutrici, no veiem justificada la qualificació sinó en les dues primeres tíbies de la nostra sèrie, i en una de les dues del Dr. Barras; les altres són mesocnemes i euricnemes, i el terme mitjà euricnem. Es d'advertir que la platicnèmia no és pas un monopoli de la raça de Cro-Magnon.

Encara és més dubtosa la significació de les mides en els fragments molt deficients de fèmurs. L'índex platimèric és en l'un de 96'4 (27:28); en altre de 84'9 (22'5:26'5); en altre de 83'7 (18:21'5); en altre de 67'2 (21'5:32); en altre de 71'4 (22'5:31'5); en altre de 75'0 (24:32); terme mitjà 79'8, que amb prou feines és platimèric, i no n'hi ha cap que ho sigui exageradament, essent eurimer el primer.

L'índex pilastèric és de 124'6 (33:26'5), 110 (27'5:25), 101'8 (28:27'5), 94'4 (25'5:27), 107'4 (29:27), respectivament; demés, en altres de 125 (30:24), 104'2 (25:24), 106'3 (25'5:24), 88'2 (26:29'5), 119'1 (25:21); terme mitjà 108'1, i molt marcats el primer, sisè i desè, nuls el novè i quart, mostrant correlació la combinació de la pilastra amb l'estenomèria, i viceversa. — TELESFOR DE ARANZADI.

Consideracions generals sobre les estacions eneolítiques del Baix Aragó i del Regne de València

Les estacions i altres troballes. — EL BAIX ARAGÓ. — El sepulcre del Canyaret, del que parlen els articles anteriors, s'agrupa, com ja feu notar el Sr. Cabré, amb altres troballes de la mateixa època del Baix Aragó, i el dit excavador el suposa, encertadament, eneolític.

Sepulcres del Baix Aragó. — Aitals troballes són, principalment, diferents enterraments. En primer lloc el que es suposa del Tossal de Sant Antoni amb puntes de sageta i un punxó de coure, publicat per nosaltres en el precedent ANUARI i donat a conèixer abans per D. Santiago Vidiella (1), i que es creu una balma com el del Canyaret; la fossa de Vallderroures, amb tretze cranis amb els parietals travessats per puntes de sagetes (2), i Finalment el sepulcre excavat en una roca (l'anomenat *sepulcre del menhir*, per haver-se cregut que la roca ho era) d'Albalate del Arzobispo (3).

Coves i abrics aragonesos. — A Albalate existeixen també coves sepulcrals: la Cueva del Subidor i la Cueva de la Caraza, també estudiades per D. Vicens Bardaviu. En aquestes coves la ceràmica (malauradament sols fragments), és, com al sepulcre de Calaceit, feta a mà, negrosa i de superfície polida, sense ornaments.

Un altre tipus és els petits abrics de Maçalió, a les vores del riu Matarra- nya, descoberts per D. Llorenç Pérez Temprado, en els quals, entre terra negrosa, i a voltes cendrosa, surten sílexs

(1) ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, V (1913-14). *Crònica*, pàg. 821, fig. 38. Abans citat per S. Vidiella al *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*, II, 1908, pàg. 204 i següents.
(2) ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, 1913-1914. *Crònica*, pàg. 821 i fig. 39.
(3) BARDAVIU: *Historia de la antiquísima villa de Albalate del Arzobispo*. Zaragoza-Larra, 1919, pàg. 29.

(generalment fulles de ganivets), alguns molt fins i petits, i esclats, així com, de quan en quan, fragments esmicolats de ceràmica a mà, grollera. Els coneguts fins ara són els de La Horteta, Los Secans, Sol de Huerta i Era de Rayos.

Troballes soltes del Baix Aragó. — De material de pedra, procedent de troballes soltes, se'n troba una mica arreu. De Calaceit coneixem les puntes de sageta de la Font de N'Oró [1], dels Masos de les Perchades de Pere la Reina (fig. 80, *a*) i una altra de la muntanya de Sant Antoni de Calaceit [2].

Fig. 79
Baix Aragó (?)
Punta de sageta de sílex

Finalment una formosa punta de sageta de sílex blanc, triangular, amb aletes i espiga, existent al Museu de Barcelona, procedent de la col·lecció de D. Pau Gil, sense dades d'origen, però amb seguretat del Baix Aragó (fig. 79).

Característiques i cronologia. — Cal retenir, de tot el que havem dit, que, a excepció dels abrics de Maçalió (en els quals l'ésser poc típic el material no permet fer deduccions), els altres semblen caracteritzats pels tipus de puntes de sageta, principalment, els triangulars amb espiga amb dos variants: la molt allargada i amb aletes poc pronunciades, i la curta amb les aletes més formades i que en alguns casos (Canyaret) es retorcen una mica en direcció a l'espiga.

L'altre fenomen típic d'aquesta cultura del Baix Aragó és la ceràmica polida sense decoració.

Cal classificar aquelles diverses estacions en el ple eneolític, puix que, malgrat la falta de coure (que sols ha aparegut en el sepulcre del Tossal de Sant Antoni de Calaceit), els tipus de les puntes de sageta són molt avançats, i en alguns casos molt finament retocats (Canyaret), essent el retorçament de les aletes en direcció a l'espiga impossible abans del ple eneolític.

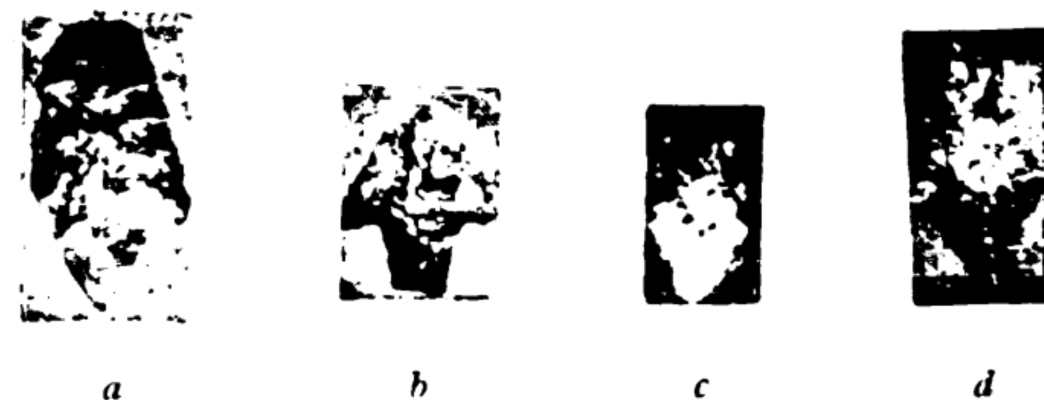

Fig. 80. — Puntes de sageta de sílex dels masos de les Perchades (Calaceit) (*a*), i Miravet (Castelló) (*b-d*) (2/3 apr.)

LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ. *Les «moles».* — Pero aitals estacions es relacionen íntimament, també, amb les de la veïna província de Castelló [3] i part muntanyosa anexa de Terol.

En primer lloc, les *moles* o sia turons alts, amb un petit planell al cim, en el qual es troba una estació que se sol anomenar *neolítica* per la falta de treballs de metall, però que, quan el material és ben conegut, sol oferir tipus de puntes de sageta eneolítics. A la província de Castelló es coneixen les següents estacions, entre altres: l'antiga de la Mola Murà, de Chert [4], Morella la Vella (Morella), la de Miravet, d'on procedeixen tres destrals de fibrolita (fig. 81), tres puntes de sageta, dues en forma de losange (fig. 80, *b*, *c*, *d*), fulles de ganivet de sílex i un fragment de braçalet de pectuncle (a la col·lecció Senent de Castelló).

Fig. 81. — Miravet. Destral de fibrolita (2/3 apr.)

Per la veïna província de Terol sembla que també s'extengué aital tipus d'estació, com ho demostren a Penaruja la de la Humbria, i a Maçalió el Despoblat de Leonica.

Les *moles* es troben fins cap al Sud de la província de Castelló, almenys fins al nivell de Llucena del Cid, on D. J. J. Senent en trobà una, entre moltes altres que n'ha reconegut en diferents llocs de la província. El senyor Senent ens comunica que, en general, solen ésser escarpades d'un dels extrems, ço que les fa inaccessibles, mentre que per l'altre les tanca una grollera paret, feta amb pedres seques.

El material d'aitals estacions consisteix, invariablement, en destrals de basalt o de pedres corrents semblants, sense polir, nuclis, esclats, fulles, i de quan en quan, puntes de sageta de sílex

(1) ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, 1913-1914, *Crònica*, pàg. 821 i fig. 39.
(2) ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, 1913-1914, *Crònica*, pàg. 821 i fig. 38.
(3) El Sr. Cabré, en el seu treball (pàg. 97-98) vol relacionar el sepulcre del Canyaret de Calaceit (dient que són pocs els semblants que se'n coneixen (?)) amb els sepulcres azilians del Mas d'Azil i d'Ofnet, amb el crani de Kaufertsberg, amb el sepulcre d'Axpea a Trespuentes (Alava) i altres que suposa hallstàttiques de Carmona. Sembla excusat dir que aquests paral·lels no són pertinents al cas: o bé es tracta de coses allunyades en el temps i en l'espai, o bé les úniques més o menys contemporànies (Axpea) no tenen cap relació directa.
(4) LANDERER: *El Maestrazgo en los tiempos prehistóricos (Ilustración Española y Americana*, 1880, II, pàg. 402 i següents).

i ceràmica grollera, trossejada, és difícil classificar. Les puntes de sageta solen ésser dels tipus descrits, i la ceràmica o és sense cap decoració i amb superfície més o menys polida, o bé grollera, amb cordons incisos o amb impressions digitals.

Les coves de la regió d'Albocàcer. — En relació amb aquesta cultura, i com el seu millor representant per ara, coneixem les estacions de la comarca del barranc de La Valltorta (Albocàcer, etc.), investigades per a l'INSTITUT pels Srs. Pallarés, Duran i Colominas. En elles, hi ha planells a l'aire lliure i coves, sobretot la Cova dels Melons, d'Albocàcer.

Es troba en elles el material característic: les destrals ordinàries, el tipus avançat de les puntes de sageta i la ceràmica de la doble mena sense decoracions i polida o grollera, i amb senzills cordons incisos o amb impressions digitals. Entre les puntes de sageta n'hi ha de triangulars amb espiga i aletes (trobades sols a la part superior); però les més corrents són lenticulars i les que s'han anomenat en forma de losange generalment amb una formació rudimentària que tipològicament acusa la formació de les amb aletes i espiga.

L'origen de la cultura de la província de Castelló i del Baix Aragó a Almeria. — El fenomen que acabem d'esmentar de les coves d'Albocàcer, té el seu paral·lel en un altre lloc de la Península, on certament cal cercar l'origen remot de la cultura de la província de Castelló del Baix Aragó, que estudiem. Ens referim a la província d'Almeria, on la seva civilització de poblats i sepulcres (1), amb períodes ben delimitats i amb coure des de molt aviat, dóna al mateix temps la clau de la cronologia.

Efectivament, entre els fenòmens de la cultura d'Almeria, l'evolució de les puntes de sageta i la ceràmica sense decoracions i de superfície polida són dels més característics. Pel que fa referència a les puntes de sageta, a Almeria té lloc l'evolució que produeix els tipus de forma de llorer i el triangular amb espiga, els quals tenen llur gran desenrotllament en el ple eneolític, semblant ser un grau intermedi de l'eneolític inicial el de losange, que sovint té formacions rudimentàries d'aletes i espiga com a les d'Albocàcer.

També és freqüent a Almeria el tipus de punta de sageta triangular amb aletes i espiga gran i llarga, com al Baix Aragó.

Malgrat no coneguem encara massa bé l'enllaç de la cultura d'Almeria i del Sud-Est de la Península (on arriba fins a Montealegre a la província d'Albacete), amb les estacions de Castelló i les altres emparentades, car de la part Sud del regne de València no comptem amb material conegut o almenys amb publicacions satisfactòries (2), amb ço que hem dit anteriorment tenim ja prou base per a afirmar que la civilització d'Almeria s'estengué vers el Nord seguint una faixa de la costa, penetrant vers el Baix Aragó per les comunicacions naturals dels passos del Mestratge, al mateix temps que seguia fins més al Nord, penetrant a Catalunya (com s'ha dit en altre lloc d'aquesta *Crònica*), on des de fa temps la cultura dels sepulcres no megalítics i d'altres estacions emparentades del Sud de Catalunya ha estat reconeguda d'origen almerià.

Cal notar també que, així com l'extensió de la cultura d'Almeria per Catalunya es desenrotlla dintre d'una gran complexitat i d'una relativa riquesa, repercutint molts de llurs fenòmens característics, en canvi a la província de Castelló i al Baix Aragó la cultura del Sud-Est hi penetra pobre, com si hi hagués restat estacionària i isolada del seu centre originari.

Les relacions amb la cultura central de la Península. — El fet que a Catalunya observem a la Cova Fonda de Salamó, en la qual es barregen la cultura d'Almeria i la de les coves dels massissos lleydatans, sembla tenir un corresponent a la província de Castelló: ens referim a la presència de la terrissa grollera amb cordons incisos o amb impressions digitals de les coves d'Albocàcer i de les *Moles* de Castelló.

Sabem que tal decoració de la ceràmica és quelcom freqüent en tota la civilització del Centre de la Península, de la qual la cultura de les coves lleydatanes no és més que l'ala extrema. Encara que entre les últimes estacions ben conegudes d'aquesta civilització del Centre (províncies de Sòria i Logroño, Navarra, Osca) i les muntanyes de la província de Castelló no tinguin cap punt d'unió, el caràcter indígena de la cultura central, que es degué estendre per tota la gran unitat geogràfica de l'interior de la Península, i l'ésser l'extensió de la d'Almeria quelcom foraster, sembla permetre la interpretació dels esmentats cordons de la ceràmica trobats a la província de Castelló com una

(1) Vegi's en altre lloc d'aquesta *Crònica*, BOSCH: *L'estat actual del coneixement de la civilització neolítica i eneolítica a la Península Ibèrica.*

(2) Aquest és el cas de les moltes coves que se citen de les terres de la província d'Alacant (la Cova Negra, per exemple) o el sepulcre del Castellet del Porquet de la Olleria. Segurament un estudi del material de museus locals i col·leccions particulars aclariria moltes coses. Malauradament no l'hem pogut fer encara.

supervivència d'un estat de coses anterior, o, almenys, una influència de la cultura central dintre la cultura d'Almeria, que avança tenint la seva base al Sud-Est d'Espanya. — P. BOSCH GIMPERA.

Sepulcres no megalítics de Catalunya

Dels tipus de sepulcres no megalítics en les seves diferents variants que es publicaren en la crònica anterior intentant-ne una sistematització, se n'han descobert alguns de nous i a més s'han fet altres troballes que semblen procedir de sepulcres semblants. L'INSTITUT n'ha excavat sols un de nou que aparegué en la ja coneguda necròpolis de Vilassar, i que es descriu a part. Tots els altres s'han excavat o se n'han recollit les troballes per diferents museus o particulars.

UN NOU SEPULCRE A SANT GENÍS DE VILASSAR

En 1917 l'INSTITUT pogué excavar un nou sepulcre que aparegué en el lloc de la necròpolis de Vilassar. Era, com els anteriors que excavà el Sr. Folch i Torres (1), un sepulcre d'inhumació en fossa oberta en una capa d'argila molt profunda i al mateix nivell dels sepulcres anteriors (2), çò és, a uns 6 metres de fondària, sense túmul, però amb una llosa de calissa de 1'15 × 0'90 × 0'15 m., plana, irregular, i sense cap senyal de treball, posada en direcció E.-W. i en posició quasi vertical, a uns 20 centímetres del nivell on es trobava el cadàver i a una distància de 0'80 metres de la columna vertebral i paral·lela amb ella. El sepulcre devia haver estat una fossa cavada en el sòl i tornada a omplir de terra, clavant-hi la llosa a manera d'estela per indicar el sepulcre. Aquest contenia un sol esquelet que es pogué descobrir sencer i que es recollí curosament per reconstruir-lo.

Fig. 82. — Sepulcre de Sant Genís de Vilassar

L'esquelet estava ajagut d'esquena a terra, però amb el cap decantat damunt del pit, de manera que queda descansant sobre la mandíbula inferior. Està situat en la mateixa direcció de la pedra, çò és, d'E. a W. amb el cap a l'E. Té l'espatlla dreta desarticulada, amb la clavícula enfonsada al pit; les costelles tombades cap avall; els braços, lluny de seguir a lo llarg del cos, estan oberts pels colzes; la mà dreta posada damunt del fèmur del seu costat i l'esquerra descansant sobre la pelvis. Els fèmurs, guardant ambdós un cert paral·lelisme, es desvien cap a la dreta del cadàver; dels ossos de les cames sols es conserva la tíbia dreta, que està plegada formant un angle molt agut amb el fèmur corresponent; del fèmur esquerre en restava sols un fragment i estava separat de sa articulció. Al tallar la terra abans del descobriment de la sepultura es destruïren els peus i els ossos de la cama esquerra i sols es deixà la tíbia dreta, que abans de l'excavació apareixia en tota sa llargada.

L'esquelet oferia una lleugera inclinació que podia apreciar-se en la columna vertebral: el cap i les espatlles estaven en el pla més elevat.

Prop del braç esquerre aparegué una pedra calissa irregular col·locada en el pla del sepulcre. A l'altra banda, guardant també paral·lelisme amb l'esquelet, fou trobat un ganivet de sílex (llarg 6'4 centímetres) pla a

Fig. 83
Objecte d'os del sepulcre de Sant Genís de Vilassar (1/2 apr.)

(1) Vegi's ANUARI V, 1913-14, pp. 806 i següents.
(2) Cal rectificar de la notícia dels sepulcres excavats pel Sr. Folch que aquests es trobaven a la capa d'argila i no a la de tortorà com s'indica a la 8 de la pàg. 806 dit lloc indicat. La capa de tortorà apareix més profunda.

terra, i tocant amb ell un objecte d'os molt barroer (llarg 12'5 centímetres) que sembla com si hagués sigut el mànec del ganivet. — A. DURAN I SANPERE.

SEPULCRES DE LA MEITAT SUR DE CATALUNYA

Fig. 84
Ganivet de sílex del sepulcre de Sant Genis de Vilassar (1/2 apr.)

Fig. 85. — Sepulcre de Barcelona. Ganivet de sílex (1/1 apr.)

Sepulcre de Barcelona. — En tractar de rebaixar el terreny d'un dels camins del jardí de la casa n.º 430 del carrer de Copèrnic, propietat del Dr. Schaefer (1), els jardiners descobriren restes d'un sepulcre que malauradament s'havia regirat alguns anys abans en fer el camí en qüestió, ço que produí l'esmicolament de molts dels ossos i la possible pèrdua de part del mobiliari. Per les notícies dels treballadors que es recordaven de quan fou descobert per primera volta, resulta ço que segueix:

El sepulcre es trobà a un metre i mig, aproximadament, del nivell del sòl anterior a les obres del jardí i estava constituït per lloses planes de forma irregular i de cosa d'uns 20 centímetres de llargada per altres tants d'amplada. Les lloses formaven una cista rectangular de 70 × 80 centímetres, aproximadament, i uns 60 centímetres d'altura, no havent-se pogut precisar com estava tapada. De túmul sembla que no n'hi devia haver. La cista té per sòl el terreny natural groguenc dur i estava plena d'una terra més rogenca. Barrejats amb ella sortiren les restes d'ossos humans, entre les quals hi havia fragments de crani, irreconstituïbles, i altres d'ossos llargs i de vèrtebres. Tot el mobiliari conservat es redueix a un ganivet (9'9 × 1'6 centímetres) de sílex blanquinós, i un fragment d'un altre (2'3 × 1'6 centimetres), de color més groguenc molt ben tallats, un palet petit molt arrodonit i fragments d'ocre. Devia servir el palet per a moldre l'ocre?

Fig. 86
Sepulcre de Barcelona. Fragment de ganivet de sílex (1/1 apr.)

Sepulcre de La Llacuna (Penedès). — En el terme del Mas de Berengueres (2) fou de primer regirat pel pagès que el trobà, i després explorat per D. Amador Romaní (3), un sepulcre constituït per lloses de pedra primes, que formaven un rectangle, de 1'10 × 0'80 metres i 0'80 d'altura, i que el pagès tragué de llur posició original. No es conservaven restes de les lloses de tapa. El sòl degué ésser de terra; i del nivell superior de les lloses de la cista fins al del sòl anterior a l'excavació hi podria haver uns 30 centímetres.

El pagès que primer l'excavà diu que s'hi trobaren restes de dos esquelets ajaguts d'E. a W. Per les dimensions del sepulcre cal suposar que devien estar arrupits. Les troballes conservades, la posició de les quals dintre del sepulcre no es pot precisar, consistiren en lo següent: dues destrals de micacita, una d'elles de secció del tot circular (llargada, 11'5; amplada, 2'7; gruix màxim, 3) i l'altra de secció oval bastant densa (llargada, 10 × 4'3 × 2'5); una tercera destral de fibrolita blanca més plana (0'1 × 3'8 × 1'8 centímetres); totes eren molt ben polides. De restes de ceràmica no se sap que en sortissin, o han desaparegut, així com els ossos i un gran nombre de *pinyols d'oliva* que també contenia la sepultura, segons el pagès. Aquests *pinyols d'oliva* segurament són perles de collar de pedra verdosa, de forma oblonga, com els que normalment surten en els sepulcres anàlegs.

Sepulcre d'Alcanar. — Per notícies procedents de D. Andreu Ulldemolins, d'Alcanar, se sap que al terme d'Alcanar (comarca de Tortosa), en la serra del Moltó, en la vessant que mira a Vinaroç, es descobrí una sepultura, formada amb lloses i amb sòl de roca (en forma de cista?), dintre de la qual sortiren tres destrals de pedra que es conserven a casa del Sr. Ulldemolins, a

(1) El seu propietari, Dr. Schäfer, aconseguí salvar les troballes i feu tot ço que era possible per reconstruir llurs circumstàncies, tenint l'amabilitat de comunicar-nos-ho i de permetre'ns-en l'estudi.
(2) En una vinya propietat de D. Amat Pato.
(3) A aquest devem les dades aquí consignades, i en la seva col.lecció es conserven els objectes, havent-n'hi a més una reproducció al Museu de Barcelona.

Alcanar. Dues de les destrals són de micacita polida i de secció quasi circular (llargada, 22 centímetres; gruixària, 4'8; amplada, uns 5 centímetres i llargada, 10'5; amplada, 1'5 centímetres) i la tercera de pedra negrosa (granulosa (basalt?) amb el tall molt esmolat i de secció oval (llargada, 10 centímetres; amplada, 3'5 centímetres). — P. BOSCH GIMPERA.

SEPULCRES DE LA COMARCA DE VICH (1)

Sepulcres de La Noguera. — En la parròquia de Sant Julià Sasorba hi ha la muntanya de La Noguera, a uns 7 quilòmetres de Vich, on es troben una sèrie de sepultures que tenen l'apariència de cistes. Són de lloses molt primes de planta rectangular i molt més petites que les megalítiques. No es poden donar més detalls perquè en general no han pogut ésser excavades. El Museu només en guarda d'una d'elles un trosset de ganivet de sílex, molt fi, bonic, i varis trossets de ceràmica amb relleus.

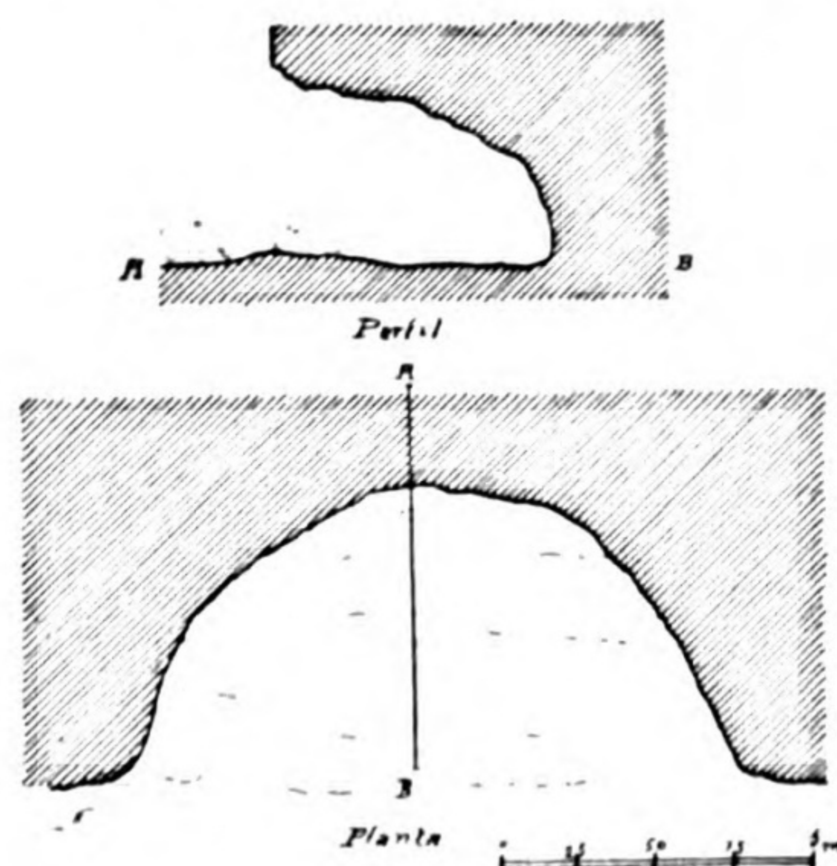
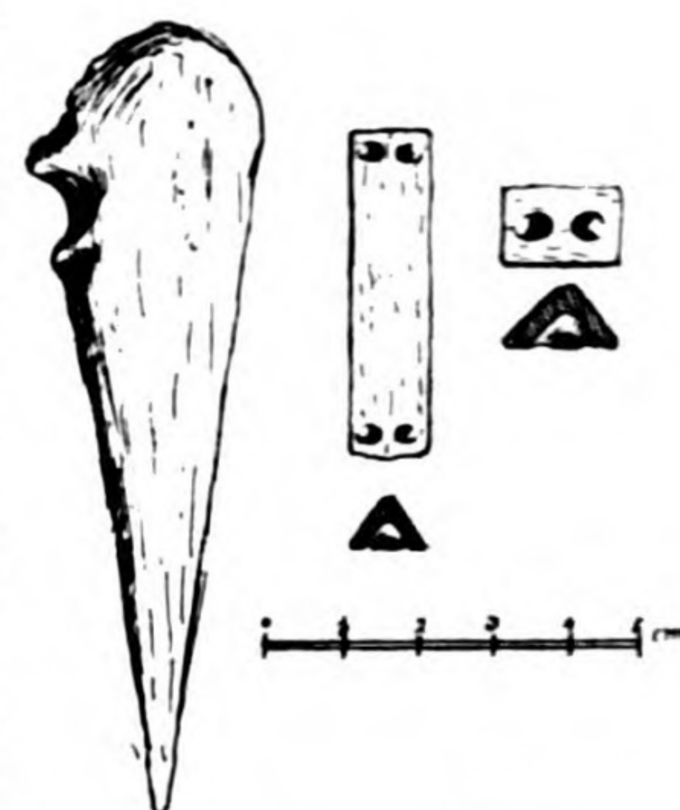

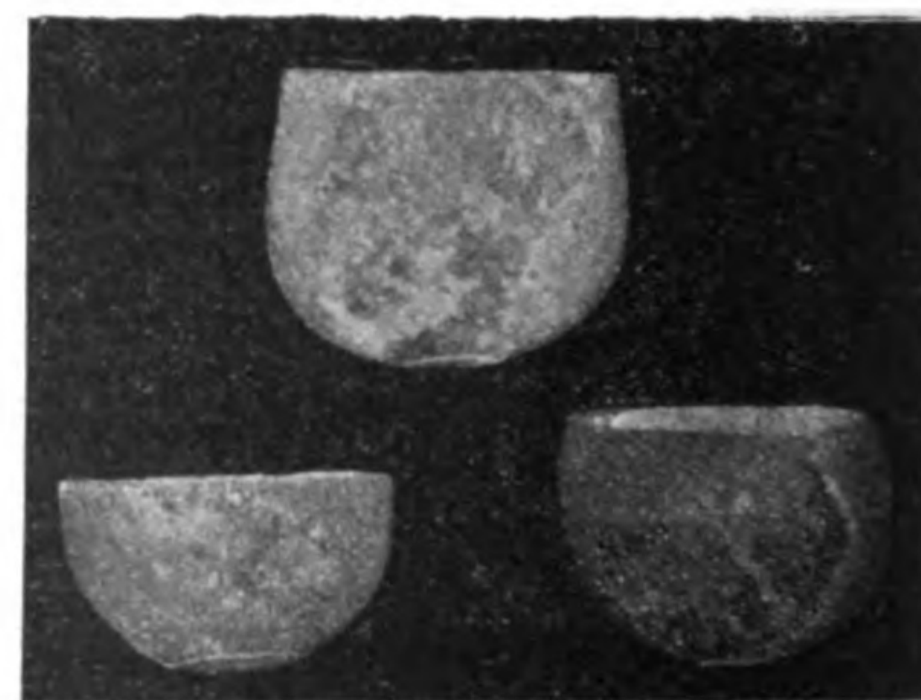
Fig. 87. — Vich. Sepulcre del Pont del Gurri. Planta i secció

Fig. 88. — Vich. Sepulcre del Pont del Gurri. Punxó i peces perforades d'os (1/2)

Sepultura del Pont del Gurri. — Tocant a Vich, junt al Pont del Gurri i prop del lloc aon també s'hi trobaren unes sitges romanes, es descobrí una sepultura probablement de l'eneolític i que pot incloure's en el grup de les no megalítiques, la qual fou remoguda en fer la carretera de Vich a Vilatorta, que la tallà verticalment. Està excavada en la terra, essent una cavitat de forma de mig casquet esfèric de 80 centímetres de profunditat, no sabent-se si abans era major (probablement una balma artificial) (fig. 87).

Entremig de cendres, ço que fa suposar que's tracta d'una sepultura d'incineració, sortiren diferents objectes.

Fig. 89. — Vich. Sepulcre del Pont del Gurri (1/13 apr.)

Fig. 90. — Vich. Sepulcre del Pont del Gurri (1/4 apr.)

La ceràmica, a pesar de les mutilacions de que fou objecte, per la seva abundància ha permès reconstruir alguns vasos. N'hi ha un de notable per les seves grans dimensions, però és incomplet per la part del fons: té 46 centímetres de diàmetre de boca, de parets fines les interiors i barroeres les exteriors; la vora és sortint en angle recte, ornada amb impresions digitals; a una

(1) Sols publicats al follet velografiat de J. M.ª GUDIOL RICART: *Les primitives civilitzacions ausetanes* (Vich, 1920), pp. 45 i seg. i 54 i seg.

Fig. 91. — Vich. Sepulcre del Pont del Gurri (1/12 apr.)

tercera part del tros reconstruït hi ha un altre cordó, que, a més de les mateixes impresions digitals, porta repartits per ell 4 mugrons (fig. 89). Altres fragments de diferents vasos teuen cordons incisos o amb impresions digitals.

Un altre vas presenta la forma d'un con truncat, no ben regular, amb varis mugrons repartits per la vora. Les parets són fines per les dues cares i el seu tamany és de 12 centímetres d'alçada per 32 de diàmetre de la boca (fig. 91). A més hi han altres tres vasos de forma més o menys hemiesfèrica i sense ornaments, midint d'altura 8, 6 i 10 centímetres respectivament (fig. 90).

Fig. 92. — Vich. Sepulcre del Pont del Gurri. Pinta d'os (1/2 apr.)

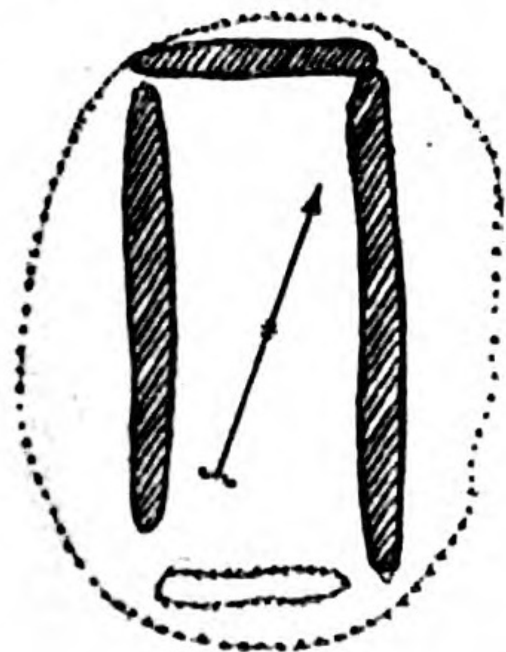
La peça més curiosa és una esplèndida pinta d'os rectangular amb dos foradets en la part superior (per a penjar-la ?) i un rengle de pues poc sortints, que mideix 4'5 × 8'6 centímetres (fig. 92). Un punxó d'os de 9 centímetres de llarg, varis esclats amorfes de sílex i dues peces prismàtiques d'os en forma de V completen el mobiliari (4'3 × 0'8 centímetres i 1'6 × 1 centímetres respectivament (fig. 88). — JOSEP RIUS I SERRA.

SEPULCRES DE LA COMARCA DE SOLSONA EN FORMA DE CISTES

Els tipus de sepulcres en qüestió sembla que abunden en la comarca de Solsona, segons han fet conèixer les excavacions inèdites encara de D. Joan Serra i Vilaró. Anteriors a aquestes són les troballes dels tres sepulcres que estudiem aquí, i qual material ha pogut recollir el Sr. Serra per al Museu de Solsona.

Olius. Cista de Les Tolles dels Ots. — Es una cista rectangular (figs. 93 i 94) feta amb quatre lloses d'uns 6 cm. de gruix, i tapada per una altra, essent el sòl la terra, sense que es vegi cap resta de túmul. El sepulcre forma una cavitat de 1'55 × 0'65 × 1 (alt) metres: totes les lloses són al lloc respectiu, excepte la de l'entrada, que es remogué quan excavaren el sepulcre els pagesos del mas proper, Francesc i Lluís Foronell, els quals diuen que hi trobaren ossos i un fragment de ceràmica grollera que no s'han conservat, com també els següents objectes, que actualment són al Museu de Solsona: tres ganivets de sílex molt ben tallats (llarc 12, 10'8 i 6 centímetres respectivament) i tres fragments d'altres, tots de color terrós, llevat d'un que és molt blanquinós.

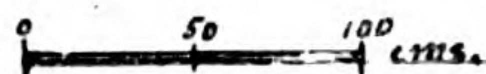

Fig. 93. — Olius. Sepulcre de Les Tolles dels Ots. Planta i secció

Fig. 94. — Olius. Sepulcre de Les Tolles dels Ots

Sepulcre de Santa Susanna. — En aquest terme, a uns 50 metres de l'hectòmetre 5 del quilòmetre 45, en direcció a Solsona, de la carretera que puja de Manresa i Cardona, s'hi trobà un sepulcre en forma de cista, que es destruí. Pels senyals de les lloses en la terra i pels fragments

de llosa espargits a prop es pot deduir que el sepulcre formaria un rectangle de 1'60 × 0'80 metres, fet amb lloses primes (d'uns 5 a 7 centímetres de gruixària) que tindrien una alçada d'uns 50 centímetres almenys. De la tapa no se'n sap res. En canvi, semblen comprovar-se restes de túmul en mig del qual hi havia el sepulcre que devia tenir uns 4 metres de diàmetre. Els costats més llargs del rectangle sembla que eren constituïts per diverses lloses, diferentment del sepulcre d'Olius, que s'ha descrit.

En el sepulcre hi sortiren restes d'ossos (perduts), dos ganivets de sílex molt ben tallats, de color terrós (10'8 i 5'6 centímetres de llarc respectivament, actualment al Museu de Solsona), i dos sílex trapezoïdals (l'un perdut i l'altre, que té 1'7 × 1 centímetres, al Museu de Solsona).

Solsona. *Vinya de la Picó.* — En aquest lloc hi havia una cista semblant a les anteriors, avui destruïda.

En procedien uns quants objectes que recollí el pagès que la regirà, i que per fi entraren al Museu de Solsona. Són els següents: nou destrals de pedra molt ben polides, de les quals una s'ha perdut (les vuit conservades tenen respectivament: 8 × 4 × 1 centímetres, 7'3 × 3'5 × 1 centímetres, 5'8 × 2'7 × 0'5 centímetres, 5'2 × 2'8 × 0'5 centímetres, 5'1 × 2'8 × 0'5 centímetres, 5 × 3'7 × 0'6 centímetres, 4 × 3'2 × 0'4 centímetres, 3'6 × 3'2 × 0'7 centímetres), i una perla de collar de pedra verdosa i de forma oblonga (llarc 2'8 centímetres, diàmetre del gruix 0'6 centímetres). — P. BOSCH GIMPERA.

SEPULCRES DEL BAIX URGELL

Les Borges d'Urgell. — De les Borges d'Urgell se'n coneix, segons una notícia comunicada pel conceller de la Mancomunitat Sr. Mias, una necròpolis formada segons sembla per cistes en una de les quals foren trobats dos braçalets de pectuncle (fig. 95).

En la comarca veïna del riu Corp s'havien assenyalat abans sepulcres d'aquesta mena (també cistes) (1). En el Museu de Vich i a la col·lecció de D. L. M. Vidal, de Barcelona, es conserven ganivets que es diu que d'ells procedeixen.

Els braçalets de pectuncle esmentats ja s'havien trobat també a Catalunya a Puigreig i a Torraja (2), i, pel que sembla, també en sepulcres. Ultimament a l'Alt Urgell, segons descriu el Sr. Colominas a l'article següent. — P. BOSCH GIMPERA.

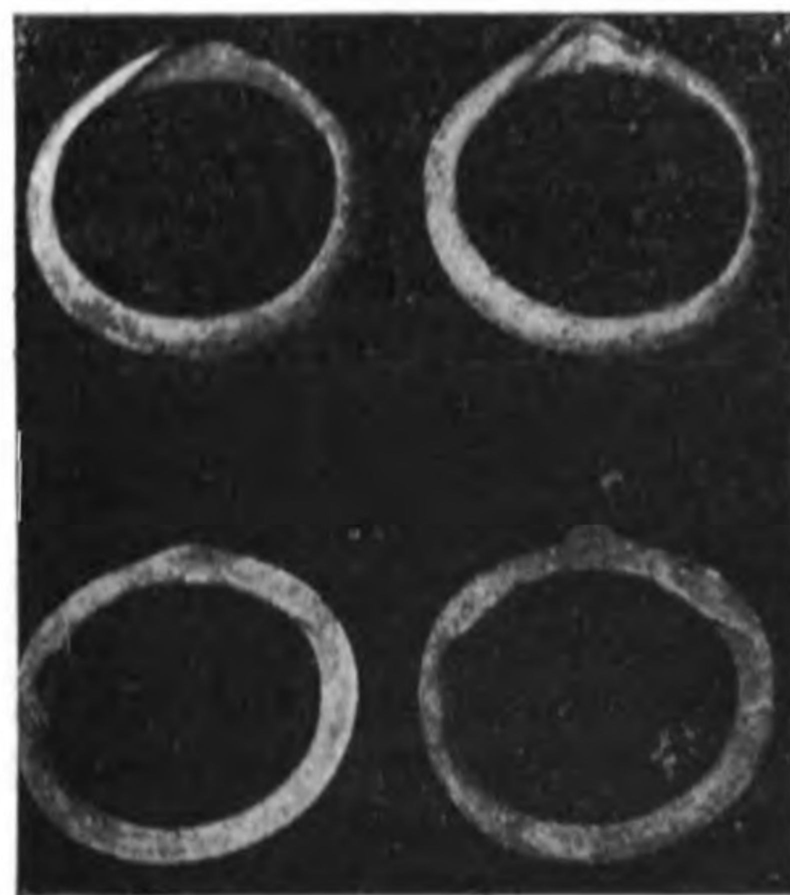

Fig. 95
Sepulcres de les Borges d'Urgell.
Braçalets de pectuncle (1/4 apr.)

SEPULCRES EN CISTES NO MEGALÍTIQUES A L'ALT URGELL

Durant l'exploració de megalits de l'Alt Urgell poguèrem estudiar una necròpolis neolítica a Noves i un enterrament del mateix temps a Montanicell. Aquestes sepultures són formades per lloses clavades a terra en forma de caixa rectangular i per a una sola inhumació. La tapa a voltes és d'una peça sola, però

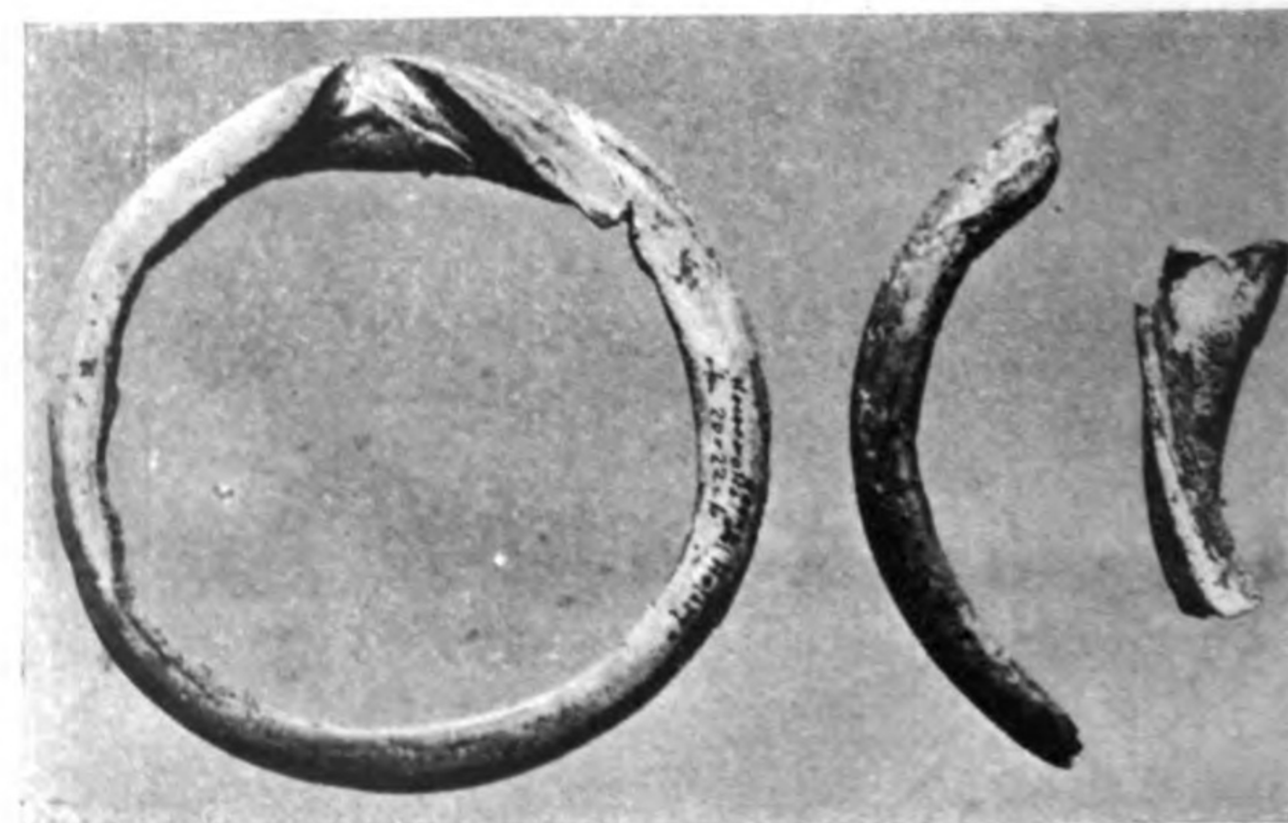

Fig. 96. — Braçalet de pectuncle i fragments dels sepulcres de l'Astinyà (1/2 apr.)

(1) *Revista de la Asociación artístico-arqueológica barcelonesa* (1903-1905), p. 484. Vegi's també BOSCH: *Prehistòria catalana* (Barcelona, 1919), p. 98.
(2) Museu dels PP. Jesuites de Sarrià i Museu de Girona, respectivament.

generalment és en tres o quatre llenques. A no ésser per les troballes, es poden confondre amb els enterraments romans.

Noves. *Necròpolis de l'Astinyà.* — Fa uns cinc anys, a cosa d'un quart d'hora de Noves, i en el lloc anomenat l'Astinyà, el propietari Francesc Baridà, en convertir en vinya un erm, hi trobà tres enterraments formats per lloses d'arenisca triàsica i de proporcions justes per a ésser-hi enterrada una persona. Foren totalment destruïts, recollint-ne únicament un crani, set braçalets de pectuncles (cinc de sencers i dos de trencats), un ullal de senglar i un atuell que no sabem si era un morter de pedra o una olla de terrissa, que de moment tiraren sobre el munt de terra i que després no trobaren.

Dels objectes trobats, el propietari conserva fragments de braçalets i l'ullal de senglar; el professor d'arqueologia del Seminari de la Seu d'Urgell, doctor Pellicer, dos braçalets, i nosaltres poguérem recollir el crani, un braçalet i fragments d'un altre (fig. 96). No poguérem veure més que el lloc on es feren els descobriments i trossos de les lloses dels enterraments. En altres ocasions ja havien sortit més enterraments per aquell indret, però eren destruïts sense donar-hi importància.

Montanicell. *Sepulcre del cap de l'Obaga del Grauet.* — En un petit replà a la dreta del torrent de la Font Bordonera i a una hora d'Organyà. El formen diverses llenques de calissa molt prima, deixant una caixa rectangular de 1'75 metres de llarg, 0'65 d'ample i 0'70 de fondària. Les lloses tenen entre 0'40 i 0'95 metres de llarg per un gruix de 0'20 metres no havent-hi cap resta de túmul (fig. 97).

Dintre sols hi sortí terra vegetal i dos trossos de llosa de la tapa. — J. Colominas Roca.

Fig. 97. — Montanicell. Enterrament del cap de l'Obaga del Grauet

SEPULCRES DE FORMA DESCONEGUDA O INCERTA

Reunim aquí notícies de troballes que semblen procedir de sepulcres, sense que quan això és probable sapiguessim la forma del sepulcre, i en altres casos havent-se suposat la procedència sepulcral per l'aspecte del conjunt dels objectes trobats.

Manresa. — En obrir un canal per a la turbina de la fàbrica d'electricitat es trobaren alguns objectes que es guarden a la Central elèctrica de Manresa i que poden haver format part del mobiliari de sepultures, segons notícies recollides per D. Agustí Duran.

Fig. 98
Sepulcre de Manresa.
Vas a mà (1/10 apr.)

Un d'ells és un vas fet a mà, rogenc, de forma ovoide, sense peu i amb coll, de vora lleugerament girada, amb dues anses aplanades, una de les quals falta quasi del tot, la part inferior reconstruïda (altura, 35 centímetres; diàmetre màxim, 30 centímetres; coll del diàmetre 16 centímetres; altura de l'ansa, 5 centímetres) (fig. 98).

D'aquesta troballa no se'n sap sinó que fou feta en el lloc anomenat *Les Marcetes*, a 5 quilòmetres de Manresa, en les obres esmentades, en les quals també, sense conèixer les circumstàncies de les troballes, sortiren dos fragments de destral de basalt i una altra de sencera. No es pot dir, doncs, amb seguretat que fins aquí es tracti de material de sepulcres; però sembla poder deduir-se per analogia amb uns fragments dels quals això sembla cert. Es tracta de dos fragments de ceràmica a mà negrosa de vasos de forma semblant al descrit, també amb ansa, un d'ells polit per la part de fora i que són els únics que es conservaren dels molts que foren trobats barrejats amb ossos humans que sortiren en les mateixes obres, en les hortes de Vilatortis, prop de la Casa dels Sorolls. Es diu que sortiren sota una roca caiguda que semblava haver format una petita balma natural.

Mora d'Ebre. — En el Museu de Tarragona han entrat uns quants objectes, procedents de Mora d'Ebre, trobats en les obres del terraplè de la carretera de Gandesa, prop del pont de l'Ebre. Les circumstàncies de la troballa s'ignoren: sols se sap que els objectes sortiren a uns 4 ò 5 metres de profunditat i sembla que procedeixin d'un sepulcre. Són una destral de fibrolita molt ben polida (llargada, 14 centímetres), un palet, de forma oblonga, de pissarra (llargada, 6 centímetres) i tres

ganivets de sílex, de color terrós, molt ben tallats [1] (llargada, 13 centímetres; 8'2 i 9 centímetres, respectivament).

Corbera de Llobregat. — D. Francesc Martorell hi recollí d'un particular, i els portà a l'INSTITUT, diversos objectes que podrien procedir d'una sepultura. Són: dues destrals molt ben polides, una de pedra negrosa (4'7 × 3'2 × 1 centímetres) i l'altra de pedra verdosa (4'3 × 3'2 × 1'2) i una perla de collar, de pedra verdosa, de forma oblonga (llargada, 2'8; diàmetre, 1'3 × 1 centímetres). — P. BOSCH GIMPERA.

GENERALITATS SOBRE ELS SEPULCRES NO MEGALÍTICS CATALANS

Per les raons exposades en altres llocs [2], tals sepulcres representen una civilització ben típica i que manté la seva personalitat davant de les altres de Catalunya, caracteritzant-la, abans que tot les formes independents de les megalítiques dels seus sepulcres, malgrat que l'evolució d'aquelles porti a una casual coincidència en la forma de cista, que, amb tot, sempre es distingeix per la falta quasi general de túmul i per les seves lloses més primes. El material del grup de sepulcres no megalítics és també prou característic: les destrals ben polides de fibrolita, els ganivets de sílex petits i molt ben tallats, les perles de pedra verdoses (callais), entre altres, ultra els sílex geomètrics que han aparegut en els sepulcres de la comarca de Solsona, els vasos de panxa ovoide (Vilassar, Manresa i Vich) i els braçalets de pectuncle. Malgrat la falta de metall, la bella talla del sílex, les destrals polides de fibrolita i les perles verdoses són ja prous per a suposar-los eneolítics. Llur semblança amb el material de certs sepulcres de la província d'Almeria (sobretot el de Puerto Blanco, també una cista, i, demés, el de La Pernera, Vélez Blanco, etc.) permet fixar el moment exacte de l'eneolític a què pertanyen: l'eneolític inicial. Les formes dels sepulcres d'Almeria també constitueixen un important paral·lel dels nostres. Així existeixen sepultures en petites balmes (Vélez Blanco i altres), en fosses revestides de pedra (Vélez Blanco) i en cistes de forma ovalada, com la de Santa Maria de Miralles, publicada a l'ANUARI anterior (Vélez Blanco), o rectangular (La Pernera) [3].

La relació tan íntima del material amb el de la cultura d'Almeria, fa sospitar que es tracta d'una veritable extensió de la cultura del SE. d'Espanya fins a Catalunya. Ho acaben de demostrar les estacions de la costa del regne de València i de les regions muntanyoses veïnes: tal és el cas de les coves de la regió d'Albocàcer i de les moles del Mestratge, així com de la cultura equivalent del Baix Aragó [4].

Així, les estacions catalanes estan unides per una sèrie no interrompuda de troballes semblants amb el SE., encara que a cada comarca la cultura prengui un caràcter local molt pronunciat.

També la distribució geogràfica dels sepulcres de Catalunya fa creure en una veritable penetració d'una cultura vinguda des del SE. per la costa: comencen a les comarques més meridionals de la costa catalana (Alcanar, a la comarca d'Ulldecona) i segueixen la vora del mar fins al nivell de Vilassar. A l'interior pugen Ebre amunt fins a Mora; i al nivell del sepulcre de Vilanova s'han estès cap endins per la comarca d'Igualada (Les Piles), i sembla que arriben fins al riu Corp i l'Urgell (Les Borges). Més amunt ocupen les conques del Llobregat i Cardoner (Puigreig, comarca de Solsona) i penetren a la Plana de Vich.

Malgrat les interseccions d'aquest territori amb el de les altres cultures catalanes del neolític i eneolític (coves, megalits), de que's parlarà més endavant, l'extensió dels sepulcres no megalítics és prou característica per a autoritzar la hipòtesi esmentada. La reforça encara més la persistència de les relacions am la cultura d'Almeria en el ple eneolític, malgrat l'extensió fins a la costa de la cultura de les coves occidentals i la barreja d'ambdues civilitzacions que representa la cova de Salamó. Un problema apart i molt complicat és el dels sepulcres de l'Alt Urgell, que tractarem en altre lloc [5]. — P. BOSCH GIMPERA.

(1) Es diu que els esmentats objectes es trobaren dintre d'una gerra, que es trencà, la qual cosa no sembla massa versemblant. La gerra potser era el vas que acompanyava les demés troballes en el sepulcre.

(2) Vegi's la *Crònica* de l'ANUARI, V, 1913-1914, pp. 811-812, i P. BOSCH: *Prehist. Cat.* (Barc., 1919), pp. 86-99.

(3) Vegi's SIRET (H. i L.): *Las primeras Edades del metal en el SE. de España* (Barcelona, 1890), pp. 43 i seg. del volum de text, amb la làm. 5 de l'àlbum (per a la Pernera), pp. 51-54, i làm. VIII del volum de text (per al sepulcre de Puerto Blanco), i làm. 4 de l'àlbum (per als de Palace). — També F. DE MOTOS: *La Edad neolítica en Vélez Blanco* (*Memorias de la Comisión de investigaciones paleontológicas y prehistóricas*, Madrid, 1918).

(4) Vegi's els articles anteriors sobre les estacions de la Valltorta i el sepulcre del Canyaret (Calaceit), així com el treball de sistematització BOSCH: *Consideracions generals sobre les estacions eneolítiques del Baix Aragó i del Regne de València.*

(5) Vegi's més endavant, BOSCH: *Estat actual de la sistematització del neolític i eneolític de Catalunya.*

Resultats de l'exploració de coves de Catalunya per l'Institut d'Estudis Catalans (1915-1920)

ELS MASSISSOS CENTRALS DE LLEYDA

En aquest territori, on abans s'havien explorat diverses coves per D. Lluís Marian Vidal, pel Museu de Solsona i per l'INSTITUT (1), ha estat excavada la cova de Joan d'Os, de Tartareu, que ha acabat de caracteritzar aquest grup de troballes com a típic d'una cultura que, estenent-se per tot el Centre de la Península ibèrica, segueix, a través de les serres de la Vella Castella i de les muntanyes del Nord de la conca de l'Ebre (2), fins a la Catalunya occidental. Aquesta cultura, en sos començaments, (cova Negra, de Tragó de Noguera, i cova del Tabaco, de Camarasa), a penes es distingeix de la cultura de la part Nord del Centre de la Península (Cueva Lóbrega), essent el seu material constant la terrissa a mà grollera, amb cordons en relleu amb impressions digitals, i el restant material molt pobre (destrals de basalt poc polides, ganivets i esclats de sílex molt poc retocats, mai puntes de sageta).

Fig. 99. — Tartareu. Cova Joan d'Os (2/3 apr.)

Fig. 100. — Tartareu. Cova Joan d'Os (1/1)

Des dels començos de l'ús del coure a l'interior d'Espanya, se produeixen els canvis següents: a la meitat Sud de la Península, la cultura del vas campaniforme (Ciempozuelos-Carmona) com evolució de l'anterior de les coves amb ceràmica incisa (coves del Boquique, a Plasència, i de la Mujer, a Alhama de Granada); la cultura que, estenent-se per la meitat Nord, fa desaparèixer per complet l'anterior (cova del Somaén, amb ceràmica exclusivament de l'espècie del vas campaniforme). A Catalunya, en canvi, aquesta substitució de cultures no s'opera: no solament resta intacta l'antiga, sinó que comença llavores un brillant floreixement caracteritzat per la riquesa de la decoració en relleus, que pren els mateixos motius fonamentals anteriors (cordons amb impressions digitals), transformant-los en un ver sistema decoratiu, amb l'addició més abondant de noves decoracions, principalment en relleu (combinacions de cordons amb mugronets; aquests últims, a voltes, amb una impressió digital a sobre), però rares vegades, també, amb qualques motius incisos que recorden els diferents tipus d'incisions del Centre d'Espanya.

Aquesta cultura eneolítica floreixent es coneix per la cova d'El Forich d'Os, de Balaguer, dels començos de l'eneolític (amb un punxó de coure, en mig de l'altre material igual al de les coves anteriors però amb ceràmica més ricament decorada que en algunes d'elles), però sobretot, i en un grau plenament eneolític, per la cova de Joan d'Os, de Tartareu.

Fig. 101. — Tartareu. Cova Joan d'Os (1/3 apr.)

Tartareu. LA COVA DE JOAN D'OS. — Forma dues grans cambres (3)

(1) Vegi's ANUARI 1913-1914, *Crònica*, pàg. 804, i les publicacions d'altres excavacions citades en *Prehistòria catalana*, Barcelona, 1919, pàg. 66 i següents. Darrerament s'ha publicat SERRA RÀFOLS (JOSEP DE C.): *La Col·lecció Lluís Marian Vidal* en les *Publicacions del Seminari de Prehistòria* de l'Universitat de Barcelona (1921), en que es donen noves notícies i fotografies de les coves explorades pel Sr. Vidal.

(2) Sobre aquesta cultura al Centre d'Espanya vegi's BOSCH: *La Arqueologia pre-romana hispànica* en la obra *Hispania*, Barcelona, 1920, p. 155 i següents, i *Prehistòria catalana*, p. 55 i següents i 65 i següents. Novament D. Angel del Arco ha explorat nombrosos poblats de la província d'Osca a Sena. (R. DEL ARCO: *Nuevos poblados neolíticos de Sena (Huesca)* (*Boletín de la Real Academia de la Historia*, 1920), que mostren el mateix material de ceràmica que les coves de Catalunya.

(3) En la superfície, a l'entrada, hi sortiren qualques objectes més moderns: ceràmica campaniana, restes de ceràmica ibèrica, un punyalet de ferro en miniatura, una fíbula d'arc romana i altres de ferro.

que es comuniquen, per un estret corredor, amb l'entrada, on, en diverses capes, hi havia el ver jaciment, trobant-se sols aquí i allí, sobre el sòl de roca o en esquerdes dels costats de l'última cambra, altres petits jaciments, tots de la mateixa mena. El material típic és el següent:

Objectes de pedra i os. — Destrals de pedra, entre altres de basalt del tipus més corrent, diverses destrals de pedres més fines, molt ben polimentades, sobretot una de fibrolita (fig. 99) i una de pedra verdosa; percutors, palets amb senyals d'utilització, moles de mà de forma ovalada, etc.; dues puntes de sageta de sílex, molt ben retocades, de forma de fulla de llorer (fig. 100);

Fig. 102. — Tartareu. Cova Joan d'Os

un ganivet, retocat, a manera de serra (fig. 101); altres fulles de ganivet, un punxó de sílex (fig. 102), rascadors, esclats i desperdicis de fabricació; punxons d'os i de banya.

Objectes de metall. — Una destral plana trapecidal (fig. 104) (90'11 % de coure i 9'45 d'estany i indicis de ferro) (1) i un fragment informe d'escòria (91'19 % de coure, 8'17 d'estany i 0'41 de plom).

Restes animals. — Diferents ossos d'animals, entre ells dos frontals de bòvid i altres de xai i cabra; quatre cranis humans dolicocèfals d'adult i un de nen, dues mandíbules inferiors d'adult, una altra (probablement del crani de nen esmentat) i fragments de mandíbula i d'altres ossos.

Fig. 103
Tartareu. Cova Joan d'Os
(1/9 apr.)

Fig. 104
Tartareu. Cova Joan d'Os
(2/3 apr.)

Fig. 105
Tartareu. Cova Joan d'Os
(1/10 apr.)

Ceràmica. — Una sèrie de vasos i fragments de grans dimensions, rogencs, molt gruixuts, de superfície unes vegades grollera i altres més o menys polida, sovint polits de la vora i de dins, i grollers en la resta de la part de fora del vas.

Aquesta mena de vasos és molt rica en decoració, gairebé sempre en relleu, puix que sols comptats fragments tenen incisions. La decoració és la més típica de les que hem vist en les coves lley-

(1) Els anàlisis han estat fets pel Dr. D. Miquel Baltà.

datanes: *a*) *superfície rugosa* per efecte d'haver-hi passat el dit en diferents direccions; *b*) *cordons amb impressions digitals* formant zones (fig. 103) o bé creuant aquestes (fig. 105); els mateixos cordons amb impressions digitals formant curves que parteixen com penjant, per ambdós costats, d'un cordó vertical (fig. 105); *c*) *mugrons*, sovint amb una impressió digital, que cobreixen tota la superfície del vas (fig. 107) o que formen una sèrie dintre de les zones formades amb els cordons esmentats; *d*) cordons en relleu sense impressions digitals (fig. 108), i generalment més prims que els esmentats, els quals formen diferents motius: ondulacions (combinades, a voltes, amb un mugró en llur centre), cercles concèntrics, diversos quadrats (inscrits els uns dintre dels altres), etc.

Fig. 106. — Tartareu. Cova Joan d'Os (1/10 apr.)

Una sèrie de vasos menors (sols se'n conserven fragments), de terrissa més grollera generalment, i, per excepció, groguenca o rogenca, gairebé sempre amb ornaments incisos. Aquests ornaments són de molt diverses menes (llevat dels compresos en els apartats *a* i *b*, els altres són polits).

a) impressions unguiculars, en desordre, per tota la superfície del vas o formant una doble fila prop de la vora; *b*) séries paral·leles de punts incisos amb un punxó; *c*) tècnica d'incisions, com la d'alguns fragments de la cova del Boquique (Plasència), ço és, solcs fets amb un punxó de punta un xic ampla i al fons dels quals s'ha clavat el punxó a intervals. Els motius incisos amb aquesta tècnica són molt variats a Tartareu: senzilles línies paral·leles, les mateixes línies paral·leles combinades amb una sèrie de incisions, formant doble convergent (pseudo-branca amb fulles); línies ondulades combinades amb ondulacions majors, concèntriques; sèries de línies paral·leles, entre les quals queda un oval sense incisions i combinades amb una zona d'incisions verticals; *d*) incisions fetes amb punxó de punta esmolada. Combinacions d'una cinta formada per dues línies paral·leles, freqüentment amb sèries de punts o incisions transversals, que corren per la superfície del vas formant un zig-zag; *e*) incisions fetes també amb punxó de punta esmolada. Sèries de triangles plens d'incisions paral·leles a un dels costats, sostenint-se o estant emmarcats per una zona de línies paral·leles horitzontals. Alguna vegada es combina aquest grup amb l'anterior en el mateix fragment; *f*) incisions fetes amb un punxó de punta ampla i sovint en fragments bastant gruixuts. Els motius són triangles semblants als del grup *e*, i sèries de triangles sostinguts en una zona de línies paral·leles i plens de sèries d'angles paral.lels als costats del triangle; *g*) dos fragments, un de la vora i un del mig, d'una forma que recorda el vas campaniforme i ornats amb un motiu semblant als del grup *d*. L'aspecte d'aquests fragments no acaba d'ésser el de la ceràmica del vas campaniforme, però fa l'efecte d'una imitació local.

Fig. 107. — Tartareu. Cova Joan d'Os (1/8 apr.)

Una última mena de terrissa comprèn vasos polits de color negrós o cendrós, per excepció groguencs o rogencs i sense decoració. Les formes dels vasos, alguns dels quals s'han pogut reconstruir, es redueixen generalment a vasos en forma de casquet esfèric amb un solament aplanat (fig. 109), i altres de fons convex i parets més o menys còniques estrenyent-se prop de la vora, sovint amb ansa (fig. 110). Aquesta última forma mostra vagament les formes argàriques del principi de l'Edat del bronze i les emparentades amb elles d'algunes estacions eneolítiques, sobretot de la cova de Salamó; però així com en la de Salamó el parentiu és real, en la de Tartareu cal reconèixer que tals semblances fan l'efecte d'una cosa merament casual.

Les dimensions d'aquests vasos és molt variable, podent ésser fins bastant grans. Una particularitat curiosa de les formes amb ansa és un apèndix que té aquesta en la seva part superior i que acaba en un botó que degué servir per a posar-hi el dit gros en agafar el vas per l'ansa. Aquest apèndix es troba normalment a les coves lleydatanes des de l'eneolític

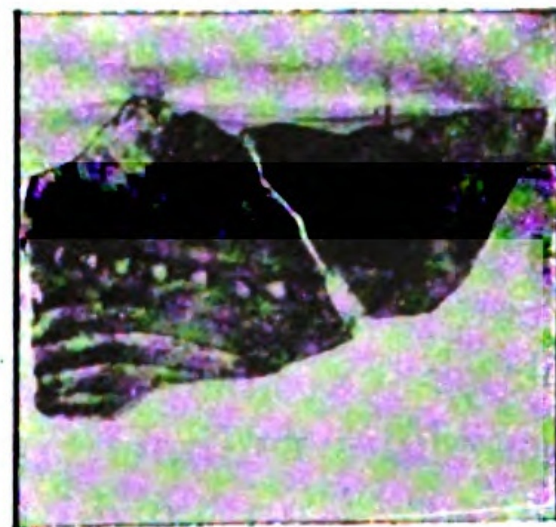

Fig. 108. — Tartareu. Cova Joan d'Os (1/10 apr.)

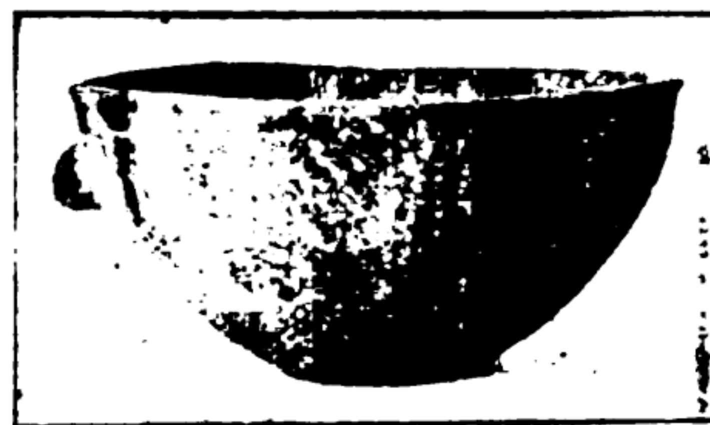

Fig. 109.—Tartareu. Cova Joan d'Os (1/8 apr.)

inicial (cova d'El Forich i altres). Demés, aquests vasos, per excepció, tenen a Tartareu incisos sota l'ansa o bé una sèrie de punts o bé el començament d'un triangle ple de punts.

LES COVES PROPERES A LA COSTA CATALANA

En les comarques que es poden considerar relativament veïnes de la meitat meridional de la costa catalana, les coves ofereixen un material de més complicacions que el del grup anterior, ço que obeeix a diferents corrents de cultura que aquí s'encreuen. Això és el que ens diuen les coves de Solanes (Caldes de Montbuy), de Can Pasqual (Castellví de la Marca, al Penedès) i la Fonda de Salamó, al Penedès.

Caldas de Montbuy. COVA DE SOLANES. — La cova de Solanes no és altra cosa que una extensió de la cultura de les coves lleydatanes, puix la seva ceràmica (l'únic material) ofereix els mateixos tipus. El més interessant i el més considerable de la cova és el de la terrissa rogenca de superfície grollera amb decoracions de cordons en relleu. Alguns cordons són llisos i formen ondulacions; altres, també ondulats, tenen incisions, Surten també fragments de superfície rugosa, efecte d'haver-hi passat el dit en totes direccions. i amb un estriat com si s'hi hagués aplicat un objecte amb pues a manera de pinta.

Un altre grup de fragments, de color negrós i superfície polida, o bé careix en absolut de decoració o té incisions molt senzilles, formant sèries de línies convergents a manera d'estilització d'una branca amb fulles.

La relació del material de la cova de Solanes amb el del grup lleydatà correspon a la del material d'unes quantes estacions amb troballes semblants, situades en els territoris veïns i intermedis. Tals són els fons de cabanes de Can Barba a Sabadell [1] i l'estació probablement també una resta de cabana del Pla de la Mata, prop de Cervera. Per altra banda, a les serres d'ençà del Segre les estacions de la mateixa cultura semblen abundar a la comarca de Solsona. Això sembla representar, doncs, una certa unitat cultural, estenent-se per una unitat geogràfica que, partint dels massissos centrals lleydatans, avença en direcció a la costa, on sembla creuar-se amb un altre corrent de cultura: el dels sepulcres no megalítics, produint-se de llur contacte un tipus mixt que és el representat, sobretot, per la cova de Salamó, però també, de certa manera, per la de Can Pasqual de Castellví de la Marca.

Castellví. COVA DE CAN PASQUAL. — És una cova molt petita que dóna un material molt escàs i, en general, atípic. Això cal dir-ho dels pocs resquills de sílex que constitueixen les úniques troballes, a part de la terrissa. D'aquesta, ultra uns quants fragments rogencs, amb un cordó amb impressions digitals, molt grollers, amb un mugró o amb la superfície rugosa, hi ha una altra mena de superfície molt ben polida, de color rogenc-negrós i amb incisions. D'aquesta mena és un vas de panxa esfèrica i coll cilíndric amb dues anses i ornaments formant garlandes que segueixen horitzontalment la panxa del vas d'ansa a ansa. Les incisions són cintes de línies paral·leles fetes amb un punxó, que cap a la part mitjana de la garlanda es tanca a manera de baga.

D'aquesta mena, i també amb incisions, hi ha un fragment petit d'un altre vas la forma del qual no es pot determinar. Les incisions d'aquest fragment són punts incisos amb el punxó que formen nou línies paral·leles i molt acostades, i a sota d'elles una sèrie d'incisions més grans que pengen de l'última de les línies esmentades en sentit oblic.

Malgrat d'ésser escasses les troballes d'aquesta cova, el vas esfèric amb coll cilíndric la fa esdevenir una de les més interessants de Catalunya, ja que el dit vas és una forma de les més típiques de la civilització del Sud-Est d'Espanya, on surt diverses vegades, amb perfil més o menys esfèric, en estacions de la província d'Almeria: al poblat de El Garcel, del neolític final, sense decoració; a la Cueva del Tesoro, de la província de Malaga (extensió de la cultura d'Almeria a l'eneolític inicial), amb cordons rudimentaris, que arrenquen de la part inferior de les anses, i un cordó que, partint de les anses, dóna la volta horit-

Fig. 110.—Tartareu. Cova Joan d'Os (1/7 apr.)

(1) ANUARI 1913-1914 (*Crònica*), pàg. 871-872.

zontalment al vas; però sobretot a la Cueva de los Tollos, a l'eneolític inicial d'Almeria, en la qual hi ha un vas de forma idèntica al de la Cova de Can Pasqual, solament que les garlandes tenen un aspecte diferent, fetes amb punts incisos i ordenades, formant tres zones contínues.

Salamó. COVA FONDA. — Aquesta cova fou excavada parcialment pel seu descobridor D. Pau Teixidor, qui sembla que hi trobà una destral plana trapezoïdal de bronze (avui perduda), per D. Lluís M. Vidal i pel Club Muntanyenc [1]. Per a l'INSTITUT ha acabat l'exploració D. Maties Pallarès, amb el següent resultat:

Fig. 111
Salamó. Cova Fonda (1/2)

Objectes de pedra i sílex. — Un parell de destrals de basalt no gaire polides, un nucli, fulles de ganivet, resquills amples, dentats, en forma de serra, o senzills desperdicis de fabricació de sílex. Esmoladors, percutors, moles de mà ovalades, de pedra, etc.

Obgectes d'os i fusta. — Punxons d'os; restes de fusta, generalment informes, a excepció d'un objecte de forma ovalada amb foradets tot al voltant del cantell (pes de xarxa ?), i un vaset de forma semblant a la dels vasos de tipus argàric; un botó amb perforació, en forma de V, de base quadrada, piramidal, molt baix.

Metall. — Un anell i una punta de sageta amb aletes i espiga (fig. 111). Segons els anàlisis del Dr. M. Baltà, contenen la punta de sageta 98'7 % de coure, no res d'estany i 1'1 % de plom, i l'anell (diàmetre 3 centímetres) 89'1 % de coure, 10'3 d'estany i 0'3 de plom.

Ceràmica. — La ceràmica comprèn diverses espècies.

1. *Vasos de tipus semblant als de les coves lleydatanes.* — *a*) Vasos de parets gruixudes i de grans dimensions, molt sovint amb la superfície polida i quasi sempre amb decoracions en relleu i, per excepció, incises. Aquesta espècie equival a la de Tartareu, però es nota menor varietat en les decoracions, i la superfície dels vasos és més polida. Les decoracions en relleu consisteixen en cordons llisos o amb impressions digitals o incisions que generalment formen sistemes agrupant-se en sèries paral·leles que donen la volta al vas, o en cordons paral·lels que formen una mena d'ondulació partint de cordons verticals. D'aquest últim tipus és un gran vas reconstruït (fig. 112). També es troben menys abundantment que a les coves lleydatanes mugrons que formen sèries horitzontals o que es combinen amb els cordons (en aquest cas els mugrons solen tenir una impressió digital), però mai omplen tota la superfície del vas, com és freqüent a Tartareu.

b) Uns quants fragments d'uns vasos més petits que els anteriors, de superfície grollera amb incisions de petites línies, fetes amb punxó o unglades, distribuïdes sense ordre per tota la superfície del vas. Aquesta espècie equival a la corresponent de les coves lleydatanes.

Fig. 112. — Salamó. Cova Fonda (1/9 apr.)

2. *Vasos de tipus semblants als del Sud-Est d'Espanya* (*cultura d'Almeria*). — *a*) Vasos de petites dimensions, en general, i superfície grollera o poc polida, sovint de parets bastant gruixudes, amb anses en forna de mugrons prop de la vora (fig. 114). Les formes solen ésser escudelles de cos bastant cilíndric. D'aquesta última forma, un vas té incisions llargues fetes amb punxó, que creuen en totes direccions la superfície.

b) Vasos, no gaire grossos, de superfície ben polida i de color variable groguenc-negrós-rogenc, molt desigual. Les formes solen ésser de curva acentuada i esveltes, trobant-se un vas ovoide lleugerament estrangulat vers la vora (fig. 115), altres quasi esfèrics amb una lleugera vora, altres hemisfèrics amb una vora alta (figs. 117 i 118) (a voltes amb una petita ansa, fig. 116), o grans plats fondos amb peu pla i parets més o menys còniques (fig. 113).

c) Vasos de tipus netament argàric, de peu convex i vora alta, de superfície molt ben polida i de color generalment negrós.

(1) Vegi's VIDAL (L. M.): *Cerámica de Ciempozuelos en una cueva prehistórica del N. de España* (*Congreso de Valladolid 1915, de la Asociación Española para el progreso de las Ciencias*) i SERRA RÀFOLS (J. DE C.): *La Col·lecció Lluís Marian Vidal* en les *Publicacions del Seminari de Prehistòria de la Universitat de Barcelona*. Barcelona, 1921.

Fig. 113. — Salamó. Cova Fonda (1/6 apr.)

3. *Ceràmica del vas campaniforme, generalment de superfície polida.* — Un casquet esfèric amb decoracions incises amb punxó de punta molt ampla, formant sèries de línies paral·leles que alternen amb dos zig-zags (fig. 119).

Un vas semblant a les cassoles de l'espècie del vas campaniforme, però de majors dimensions i fons hemisfèric amb decoració incisa amb un punxó, consistint en lo següent: prop de la vora, un zig-zag; al coll i començos de la panxa, zones de línies paral·leles alternant primer amb zones de zig-zag, i després (ja a la panxa) amb una zones que omplena una cinta formada per un doble zig-zag sobre un fons de incisions verticals; prop del fons del vas, les zones de línies paral·leles acaben tallades per un ample zig-zag que dóna la volta al vas, formant una mena d'estrella en mirar-lo des del fons d'aquest, que resta lliure d'ornament (fig. 120).

Un vas campaniforme, incomplet, amb decoracions incises a punxó, formant els següents motius, d'aspecte barroer, disposats en zones separades per sèries de línies horitzontals paral·leles: prop de la vora, sèries de triangles penjats de les incisions horitzontals immediates a aquestes i plens amb incisions verticals; més avall, una doble sèrie de punts.

Demés, hi ha altres fragments de vasos campaniformes, escudelles en forma de casquet esfèric amb decoracions semblants.

4. *Ceràmica fina, amb superfície polida i decoracions incises, però no de la mena del vas campaniforme.* Els fragments que comprèn aquesta mena constitueixen un grup a part amb motius i tècniques variats. Els principals són els següents:

Un fragment amb zones de solcs amples alternant amb zones amb incisions amples transversals; diversos fragments amb ondulacions paral·leles, incises amb punxó, que estan emmarcades per una sèrie de punts que segueix l'última ondulació; un fragment amb un solc molt ample, que forma una mena d'ondulació; un fragment amb incisions molt barroeres formant una sèrie de línies paral·leles horitzontals, de la qual pengen triangles plens de línies paral·leles a ambdós costats dels triangles; un fragment que sembla una imitació grollera de la ceràmica del vas campaniforme, amb zones de punts alternant amb altres de línies paral·leles verticals que de tant en tant deixen un espai lliure, i, quan aquestes zones s'acaben, una sèrie de circolets disposats horitzontalment; un fragment amb sèries horitzontals d'incisions d'angles, semblants a l'estilització d'una branqueta amb fulles.

Fig. 114. — Salamó. Cova Fonda (1/5 apr.)

En aquest material n'hi ha que pertany a la cultura de les coves lleydatanes: tal és el cas de la ceràmica amb decoracions en relleu (espècie 1), però una mica més pobra decoració i més ben polida que a Lleyda. La major part del restant material s'agrupa, indubtablement, millor amb la cultura de tota la costa Sud-Est i Est de la Península, ço és, la que té el seu centre a la província d'Almeria. En primer lloc, la forma especial dels esclats i serres de sílex, així com el botó d'os amb perforació en forma de *V* amb base quadrada en forma de piràmide molt baixa, tenen llurs paral·lels en el grau de El Argar de la cultura d'Almeria. Alguns dels vasos sense decoració i de superfície negrosa llisa tenen formes també argàriques (especie 2 *c*). En canvi, els vasos de parets gruixudes i d'aspecte groller (espècie 2 *a*) i els més fins de panxa esfèrica amb una lleugera estrangulació prop de la vora (espècie 2 *b*), fan referència als graus anteriors de la cultura d'Almeria, continuant fins al grau de El Argar la coloració groguenca o rogenca amb taques negroses.

Fig. 115. — Salamó. Cova Fonda (1/8 apr.)

Un problema difícil és l'establir una cronologia d'aquesta cova. La presència del vas campaniforme indica l'eneolític en ple desenrotllo; en canvi la pobresa del sílex, del tipus de serra, la forma de la punta de sageta i la presènsia dels vasos argàrics senyala el començar l'Edat de bronze. L'estratigrafia no indica la separació d'aqueixes dues cultures.

Malgrat les dificultats per a establir la cronologia d'aquesta cova, sembla cert que la cultura representada per ella indica una barreja de les cultures eneolítica i del bronze. Fins sembla lògic suposar que és una penetració (la ceràmica decorada) en la cultura de les coves de la cultura

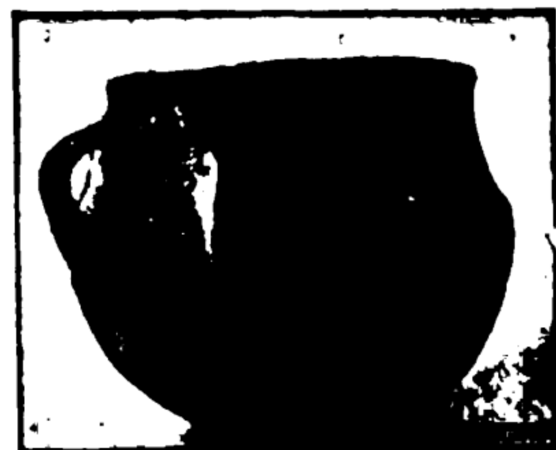

Fig. 116. — Salamó. Cova Fonda (1/5 apr.)

Fig. 117. — Salamó. Cova Fonda (1/5 apr.)

Fig. 118. — Salamó. Cova Fonda (1/5 apr.)

d'Almeria extesa abans per la costa peninsular (1). Efectivament: abans del temps de la cova de Salamó, a tot l'Est de Catalunya no s'hi troba altra cosa que estacions pertanyents a aquella. Tal és el cas dels sepulcres de tipus no megalític (Vilassar, Bigues, Santa Maria de Miralles, etc.), les relacions dels quals amb la cultura d'Almeria s'estudia en altre lloc d'aquesta *Crònica*.

LES COVES DEL NORD-EST DE CATALUNYA

Un tercer grup de coves és el representat per les del Nord-Est de Catalunya. Abans s'exploraren les coves de Rialp (Ribes) i de Sant Martí de Llémana, aparentment, encara, d'un neolític pur molt pobre, ja que sols hi sortí ceràmica, però aquesta sembla relacionar-se amb la dels massissos lleydatans (decoracions senzilles de cordons en relleu amb impressions digitals i ungla des o incisions de petites línies fetes amb punxó que cobreixen la superfície del vas). Al arribar al ple eneolític, però, semblen operar-se canvis en aquest territori: apareixen en gran quantitat els sepulcres megalítics, que, com s'ha dit, semblen tenir llurs nuclis a les comarques pirenenques, de les quals descendien.

En aquest temps de l'expansió megalítica, les coves que es coneixen a la província de Girona ofereixen una cultura idèntica a la dels megalits, perdent tota relació amb les altres de Catalunya, a excepció de certs motius de decoració anterior de la ceràmica. Aquest és el cas de la cova de Can Sant Vicens, de Sant Julià de Ramis, i, malgrat no haver-se explorat metòdicament, el de la cova dels Ossos, de Torroella de Montgrí (2).

Sant Julià de Ramis. COVA DE CAN SANT VICENS.— Les troballes d'aquesta cova sortiren en una capa fonda separada de la superfície de terra estèril.

Fig. 119. — Salamó. Cova Fonda (1/6 apr.)

Fig. 120. — Salamó. Cova Fonda (1/9 apr.)

Les troballes, ultra restes incompletes de cranis, mandíbules i ossos llargs humans que no permeten cap estudi, consisteixen en diferents grups d'objectes, dels quals es detallen els més típics a continuació:

Objectes de pedra. — Sílex, generalment de color negrós: una punta de sageta triangular, amb aletes i espiga, molt ben retocada (fig. 121), un gran ganivet netament tallat, diferents ganivets de tamany regular (fig. 122) i altres fragments de ganivet i esclats desperdicis de fabricació.

(1) A ella semblen pertànyer les coves de la regió d'Albocàcer, explorades per l'INSTITUT, i del Baix Aragó. Vegin-se els tipus de les puntes de sageta, pàg. 439, fig. 35, típics del Sud-Est d'Espanya.

(2) L'únic material típic són els ganivets de sílex de grans dimensions (21 centímetres de llarg), perduts, però dels quals es conserven dibuixos (Vegi's BOTET: *Geografia de Catalunya*, Girona, pàg. 160 i següents, i 685 i següents) que ofereixen grans semblances amb els de Sant Julià de Ramis i amb els típics dels megalits.

Objectes d'os. — Diversos botons d'os petits, amb perforació, en forma de V, de base més o menys quadrada i de secció triangular baixa (fig. 123); dos ullals de senglar amb un forat vers la seva part mitjana.

Ceràmica. — Es sempre feta a mà, de color rogenc o negrós, i en general sense ornaments; però, malgrat la seva aparent uniformitat, cal distingir diferents tipus.

Fig. 121. — Sant Julià de Ramis. Cova de Can Sant Vicens (1/1)

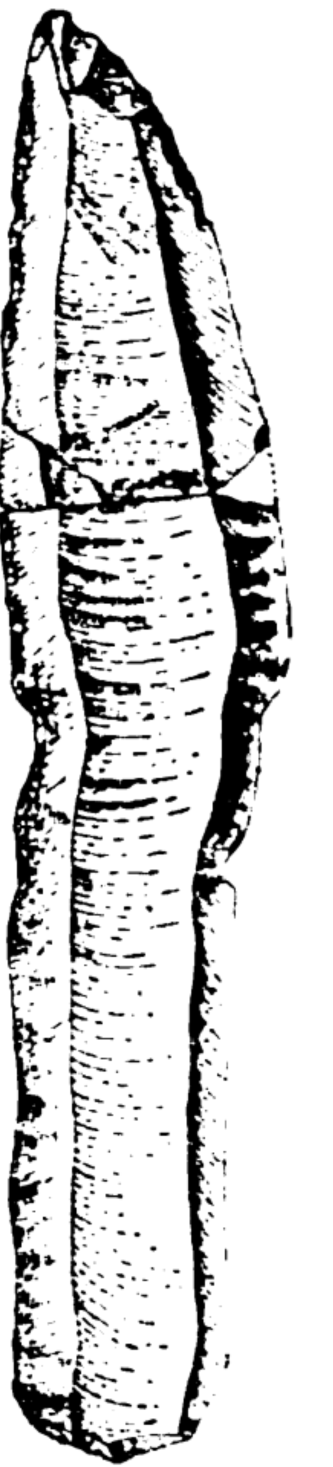

Fig. 122. — Sant Julià de Ramis. Cova de Can Sant Vicens (1/2)

a) Fragments de vasos, sense cap decoració, negrosos de superfície polida i parets primes, de perfils que semblen pertànyer a formes esfèriques. Es una ceràmica semblant al vas negrós groguenc, sense decoració, trobat a la galeria coberta del Barranc (Espolla) de que es parla en altre lloc d'aquesta *Crònica*.

b) Vasos de parets gruixudes i rogenc-negrosos, que recorden, el grup anterior. Són restes de tres vasos: un (reconstruït) de forma quasi esfèrica amb vora lleugerament acusada i amb una ansa de la part inferior de la qual parteixen en direcció divergent tres petits cordons incisos; dos fragments de la vora de vasos de forma quasi hemiesfèrica, de gruix bastant regular, amb un mugró que en un dels fragments es troba ran de la vora, i en l'altre un xic més avall.

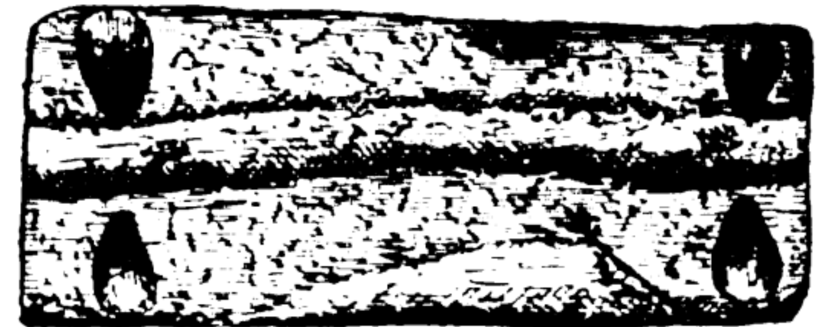
c) Fragments de superfície generalment grollera i amb ornaments en relleu. La decoració, molt senzilla, consisteix en cordons amb impressions digitals, impressions unguiculars ran de la vora, mugrons que semblen substituir una ansa, la superfície rugosa per haver-s'hi passat el dit en diferents direccions, i, finalment, un estriat a tota la superfície del vas, que sembla fet amb un instrument semblant a una pinta.

d) Fragments de superfície polida i amb ornaments incisos. Aquests consisteixen en sèries horitzontals d'incisions fetes a punxó: en alguns casos, són petites línies senzilles i inclinades; en altres, dobles petites línies angulars, que tenen l'aspecte d'una branca amb fulles estilitzades que sol trobar-se en la ceràmica de les coves lleydatanes.

e) Fragments de superfície polida, amb ornaments de soles amples com ditades, formant acanalats paral·lels o ondulació.

Considerant aquest conjunt de troballes, cal notar que l'utillatge de sílex s'agrupa del tot amb el dels megalits, oferint alguns tipus dels més característics d'aquests la punta de sageta triangular amb aletes i espiga, els ganivets llargs i, sobretot, els botons amb perforació en forma de V, exclusius de la cultura megalítica.

a *b*

Fig. 123. — Sant Julià de Ramis. Cova de Can Sant Vicens (1/1)

La ceràmica sembla el producte d'una intersecció de dues corrents decultura. El tipus *a* es pot agrupar amb la ceràmica dels megalits, i fins el tipus *b*, malgrat els cordonets incisos semblin una influència de la ceràmica pròpia de les coves lleydatanes. En canvi, els tipus *c* i *d* (i fins l'*e*) entren de ple dins de la ceràmica de les coves lleydatanes. Es podria considerar aquesta cova com pertanyent a la cultura dels sepulcres megalítics, però amb una forta influència de la civilització de les coves lleydatanes a la terrissa. I, tenint en compte que a les comarques de Girona s'observa l'existència a un temps anterior al ple eneolític de la cultura típica de les coves lleydatanes (cova de Rialp de Ribes, etc.) i la penetració, tot d'un cop, de la megalítica pirenenca,

les influències lleydatanes esmentades podria ser una supervivència de la cultura anterior que s'ha creuat amb la novament introduïda.

En la ceràmica dels sepulcres megalítics d'Espolla (galeria coberta del Barranc, sepulcre de corredor de la Font del Roure), que s'estudia en altre lloc d'aquesta *Crònica*, es nota un fet semblant.

Quant a la cronologia de la cova de Can Sant Vicens, de Sant Julià de Ramis, malgrat la falta de metall, cal considerar-la del ple eneolític, ja que el bell treball del sílex, tant dels ganivets com de la punta de sageta, i els botons amb perforació en forma de *V* són tipus característics del ple eneolític. Reforça aqueixa tesis el parentiu del material de la cova de Can Sant Vicens amb el dels megalits, que, com en altre lloc es diu, pertanyen sempre al ple eneolític. — P. BOSCH GIMPERA.

Excavació de sepulcres megalítics

ELS SEPULCRES MEGALÍTICS DE L'ALT EMPORDÀ

A les ramificacions de Les Alberes abunden els megalits, essent una de les regions de Catalunya en què eren coneguts en més gran nombre. Des del terme d'Agullana fins a Roses i el Port de la Selva no hi ha solució de continuïtat en llur existència. Això, unit a ésser aquells prop dels passos que condueixen al Rosselló (Pertús, Coll de Banyuls), fa que llur estudi sigui d'un alt interès.

Els sepulcres novament explorats havien estat descrits pel Sr. Cazurro, i alguns d'ells ho foren abans per D. Lluís Marian Vidal i altres [1]. En l'exploració, feta els primers dies de juliol de 1920, s'estudiaren els megalits als quals era possible arribar partint de dos centres: Agullana i Espolla [2]. Anem are a publicar el resultat de les nostres excavacions:

L'Estrada. LLOSA DE LA JASSA D'EN TORRENT [3]. — A la muntanya de petita elevació i plena de sureda coneguda amb el nom de Comanera, parròquia de L'Estrada, que s'estén a la vora de la carretera de La Junquera, se n'hi coneixien dos que foren excavats: el de la Llosa de la Jassa d'En Torrent i el de la Barraca del Lladre.

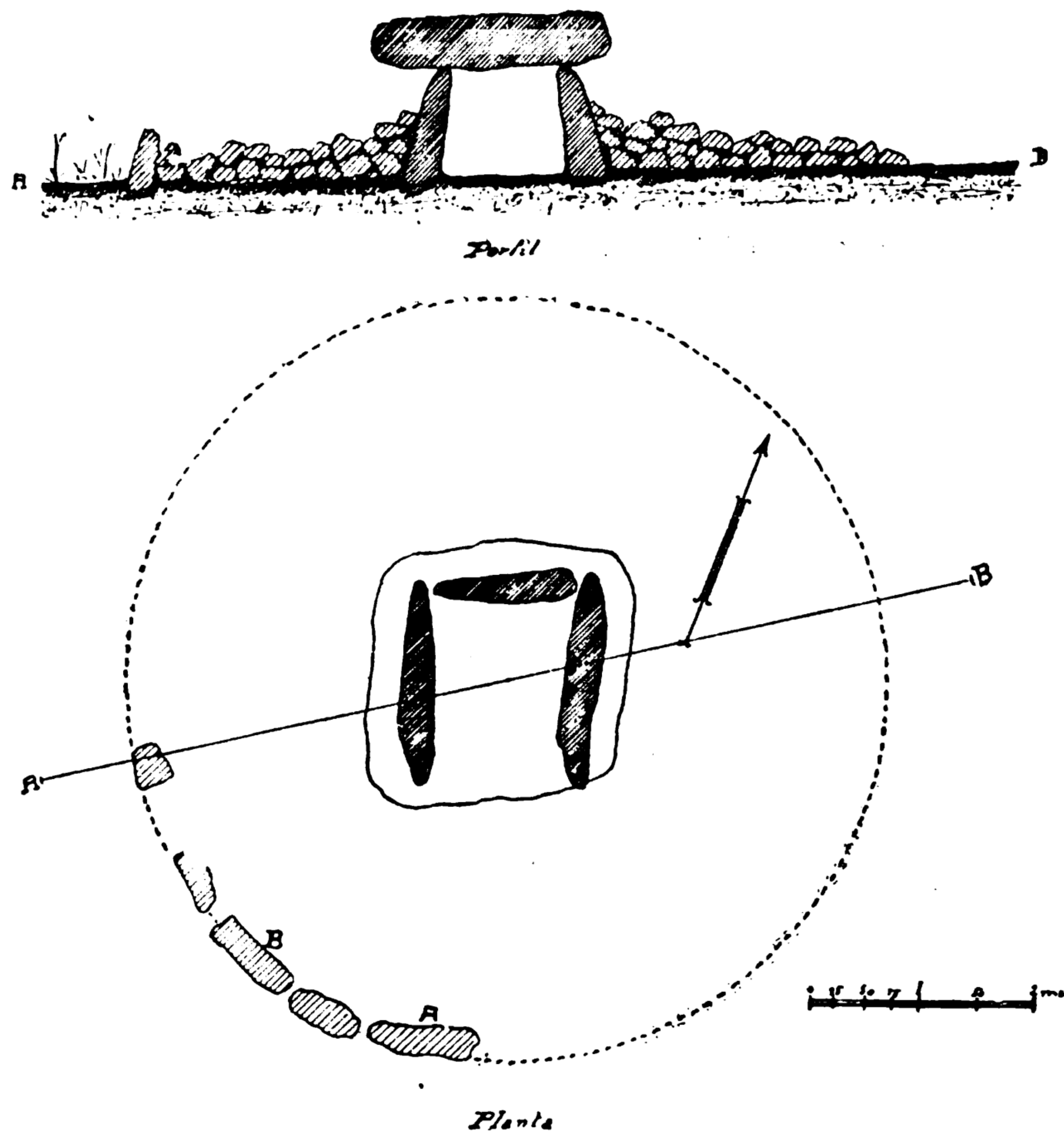

Fig. 124. — Planta i secció del sepulcre La Llosa de la Jassa d'En Torrent (L'Estrada)

(1) BALMAÑA (A.): *Les coves d'Alarbs. Dólmens de Espolla* (*Butlletí de l'Associació catalana d'excursions científiques*, 1879); SANPERE I MIQUEL (P.): *Monumentos megalíticos ibéricos* (*Revista de Ciencias históricas*, II, 1881, pàg. 472); VIDAL (LL. M.): *Más monumentos megalíticos en Cataluña* (*Memorias de la Acad. de Cienc. Barc.*, 1893); CAZURRO: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona* (Madrid, 1912); BOSCH: *Prehistòria catalana* (Barcelona, 1921), pàg. 99 i següents.

(2) A Agullana facilità notablement el treball D. Ll. M. Vidal, i a Espolla el mestre D. Angel Costal. Els propietaris dels sepulcres, particularment el Sr. Marquès de Camps, propietari de diversos d'Espolla, i el Sr. Torrent, de La Junquera, propietari dels de l'Estrada, ens donaren tota mena de facilitats.

(3) CAZURRO: Obra citada, pàgs. 54-55.

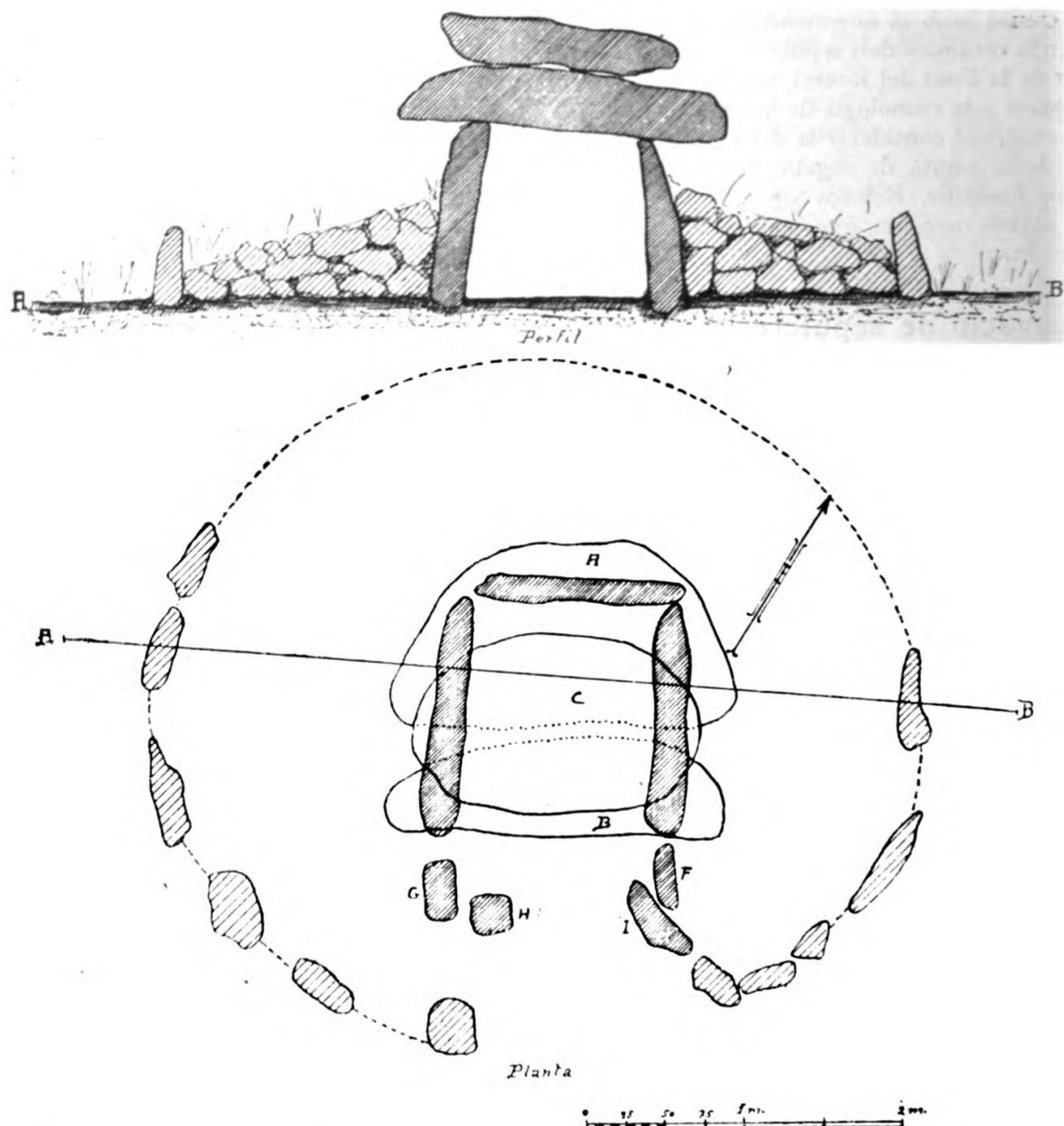

Fig. 125. — Planta i secció del sepulcre La Barraca del Lladre (L'Estrada)

El primer resulta ésser una cambra quasi quadrada formada per tres lloses, i una altra de coberta (vegi's fig. 124). La llosa de coberta aparegué trencada, amb trossos caiguts dintre de la cambra, veient-se per ells que estigué treballada la part inferior de la dita llosa, la qual sembla que es quarteja i caigué a conseqüència d'haver fet foc a dintre del sepulcre els pastors que s'hi refugiaven, amb la qual cosa han quedat fumades totes les lloses. La de coberta tenia un gruix irregular, arribant a un màxim de 45 centímetres.

Excavats uns 20 centímetres, s'arribà al pis ferm de terra, i la cambra resultà de 1'50 metres a l'entrada, 1'55 al fons, 1'75 al costat sud i 1'80 al costat nord. L'altura era de 1'10 metres.

A l'exterior del sepulcre es veuen senyals clares d'un cercle de pedres. A la part més ben conservada, la distància d'ell a l'entrada del sepulcre era de 3'30 metres. Algunes de les pedres que el formaven tenien (A) 1'20 d'ample, 0'45 de gruix i 0'15 d'alt, (B) 0'65 per 0'75 i 0'30, etc.

Troballes. — En la terra excavada sols hi havia cendres, producte dels focs moderns, i fragments de terrissa moderna. Sols dos fragments del mig petits i de terrissa feta a mà grollera, rogenca-negrosa, semblen ésser antics.

La Barraca del Lladre (1). — Tenia una forma semblant en tot a l'anterior i quelcom més petit, format també per tres lloses sense la d'entrada (vegi's fig. 125). La cambra té, trets uns 30 centímetres de terra i arribat al sòl de rocam, 1'25 metres l'entrada i 1'25 el fons, 1'50 i 1'50 els costats, 0'90 l'altura pel costat nord a la part del fons, i 1'15 l'altura del costat sud.

A la part de l'entrada hi ha unes quantes lloses petites que semblen perllongar els costats: la F té 35 centímetres de llarg per 80 d'alt, i la G 40 centímetres per 45, arribant altres petites lloses fins al cercle (H, 0'3 × 0'25 × 0'2 m. (alt), I, 0'55 llarg per 0'6 m. alt). La coberta és curiosa, ja que està formada per tres lloses, una sobre les altres dues. Les de sota tenen una forma irregular. La del fons (A) té 2 × 1'10 metres, la del costat de l'entrada (B) 2'15 × 0'90 i la de dalt (C) és circular (1'25 × 1'50). El gruix de totes elles varia, essent 40, 30 i 30 centímetres els màxims.

Fig. 126. — Ceràmica de la Barraca del Lladre (1/2 apr.)

El cercle de pedres té 4 × 5 metres de diàmetre i està format per pedres de molt variades dimensions.

Troballes. — Prop de l'entrada sortiren uns quants fragments petits de terrissa, part d'ells evidentment moderns, però altres són sens dubte antics. Ultra 21 fragments del mig de vasos a mà grollers rogencs amb molta mica i dimensions generalment petites, n'hi han tres també del mig, rogencs, que són de l'espècie del vas campaniforme, probablement d'escudella, en forma de casquet esfèric, i tenen incisions formant línia contínua feta amb punxó. En el més gran (4'5 centímetres per 4) les incisions formen una sèrie de triangles apoiats per llur base en una línia horitzontal i fileres de línies paral·leles transversals (fig. 126).

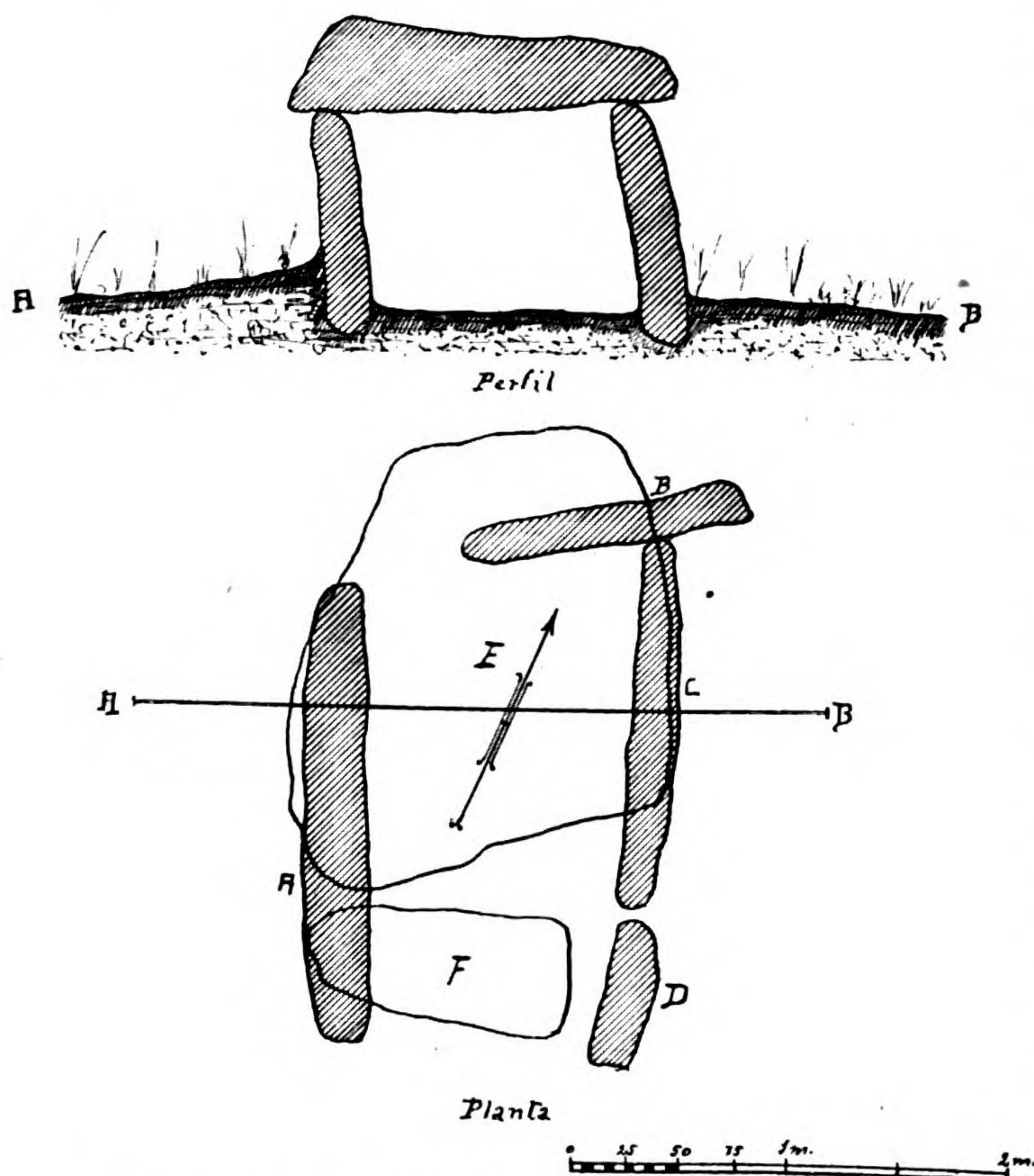

Fig. 127. — Sepulcre del Mas Baleta (La Junquera). Planta i secció

Sepulcres de La Junquera.

Canadalt (2). — El situat en el veïnat d'aquest nom està avui quasi totalment destruït, no restant en peu més que la llosa de capçalera; de la d'un costat han restat caiguts els trossos en desordre, lo mateix que de la llosa de la coberta. El sepulcre deuria tenir una forma semblant als dos descrits, i encara s'hi veuen restes de túmul.

Semblà inútil l'excavació perquè ja apareixia la roca visible, i la poca terra que hi havia a sobre presentava senyals d'haver estat remenada.

Sepulcre del Mas Baleta (3). — Ofereix un tipus més rectangular que els anteriors i està format per quatre lloses,

(1) Cazurro: Obra citada, pàgs. 55-56.
(2) Cazurro: Obra citada, pàgs. 51-52.
(3) Cazurro: Obra citada, pàg. 52.

essent la de la coberta trencada i en part caiguda (vegi's fig. 127). La del costat W. (A) té 2 × 1 × 0'4 metres, la de la capçalera (B) 1'4 × 0'8 × 0'2, la del fons del costat E. (C) 1'4 × 0'85 × 0'2, l'anterior del mateix costat (D) 0'8 × 0'65 × 0'2; la llosa de coberta que està en el seu lloc (E) 1'2 × 1'6 × 0'45, la caiguda (F) 1 × 1'6 × 0'45. La cambra resulta tenir 1 × 2 metres.

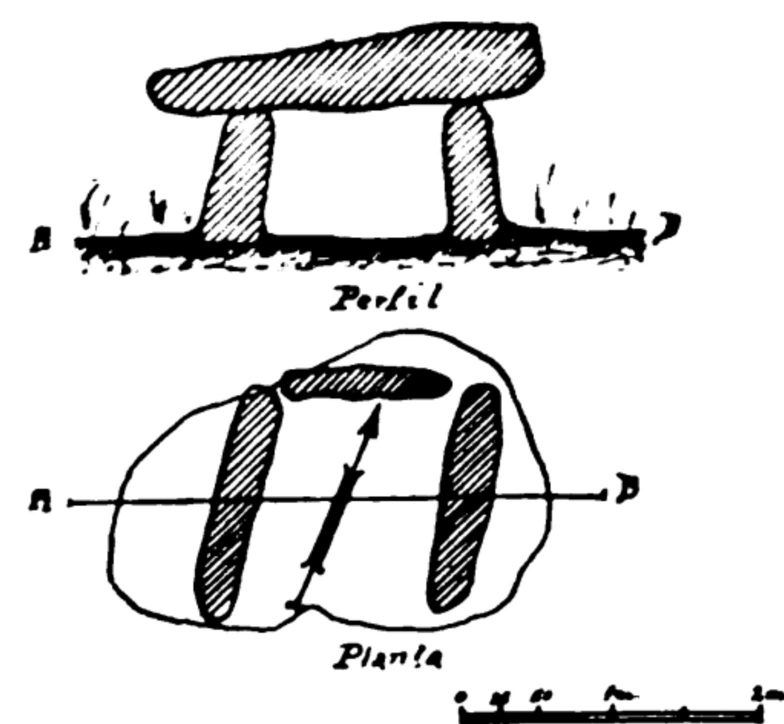

Fig. 128. — Sepulcre de Quera Fumat (Campmany). Planta i secció

No s'han conservat restes de túmul.

Troballes. — Els 25 centimetres de terra negrosa que contenia presentaven senyals d'haver estat regirats, cosa natural per trobar-se el sepulcre a tan pocs passos del Mas Baleta. No es trobaren més que restes informes i inclassificables de terrissa, probablement moderna.

Campmany. SEPULCRE DE QUERA FUMAT (1). — Està adossat a un marge i és difícil de trobar, puix que està voltat de pedres i maleesa.

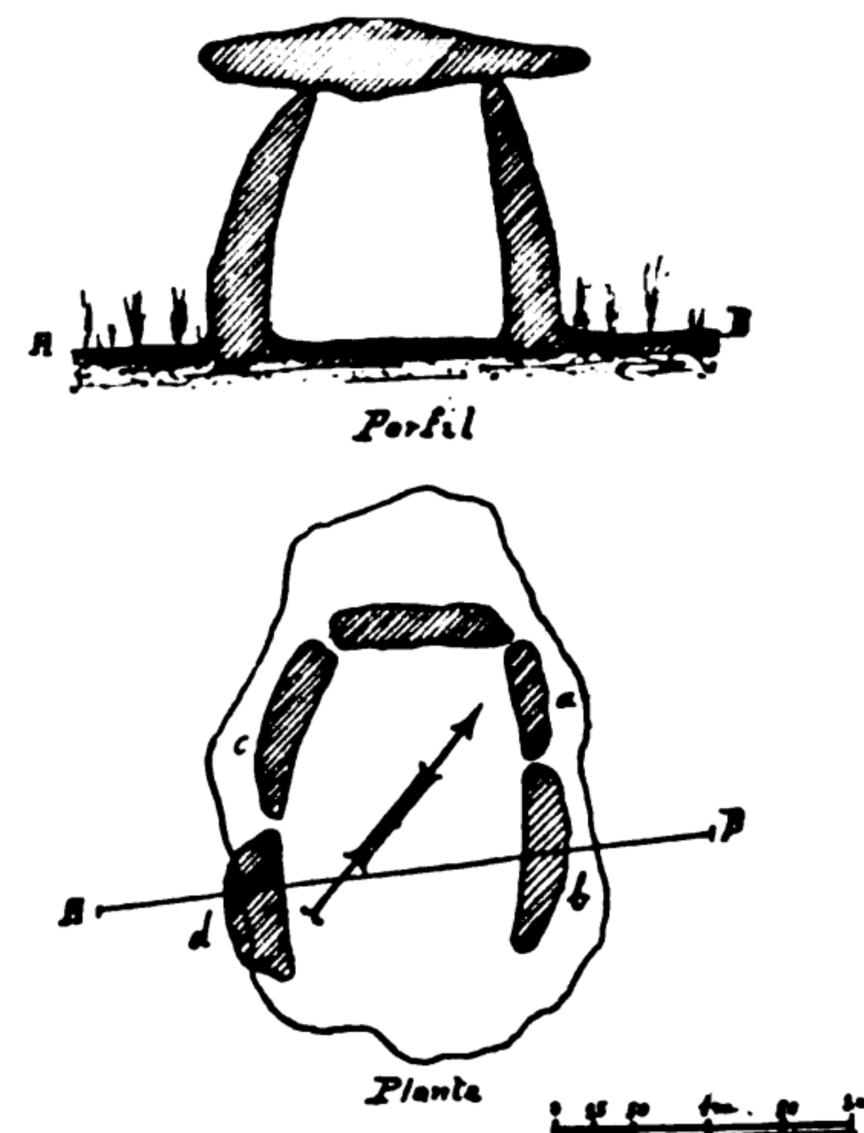

Fig. 129. — Sepulcre del Mas del Puig de Can Eras (Darnius). Planta i secció

La forma és també quadrangular, i està construïda per tres lloses i la coberta, resultant una cambra que té 1 metre a l'entrada, 1'25 al fons, 1'15 al costat oest i 1'30 al costat est. L'altura és de 75 centímetres a 1 metre. La coberta, molt irregular, té 2'70 metres de llargada màxima per 1'70 d'amplada màxima, i un gruix variable entre 20 i 45 centímetres (fig. 128).

No es pot veure bé si hi ha restes del cercle de pedres o del túmul pel brossall que el volta.

En la poca terra que cobria el sòl del sepulcre sortí sols un fragment de la vora d'un vas a mà rogenc.

Darnius. SEPULCRE DEL MAS DEL PUIG DE CAN ERAS (2). — Situat molt prop del Mas, aquest sepulcre, tipològicament molt interessant, és inaprofitable per a l'estudi del material, ja que en la poca terra que contenia no hi ha gairebé res.

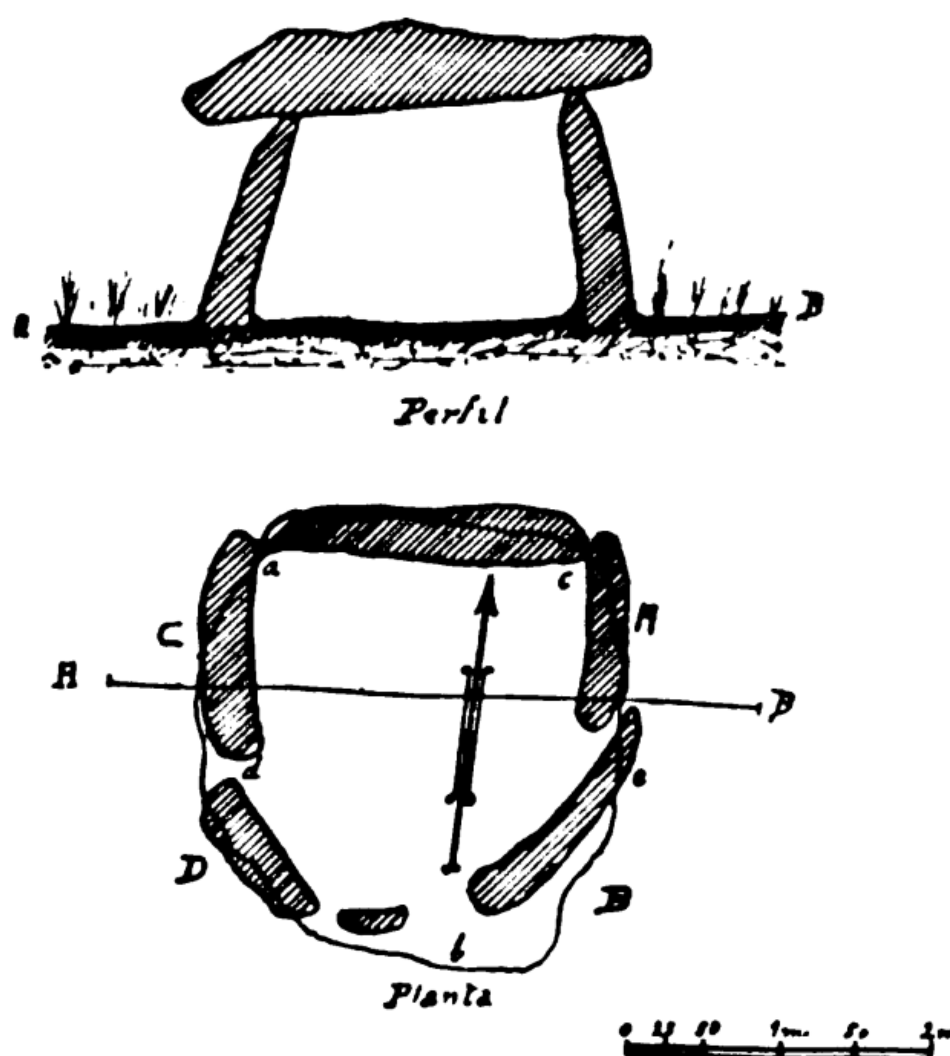

Fig. 130. — Sepulcre de Gutina (Sant Climent Sasebas). Planta i secció

No sembla construït sobre roca ni sobre pedruscall, sinó sobre la terra laborable, car a una profunditat de 20 a 40 centímetres des del nivell més baix de les lloses no es trobava encara la terra ferma.

No existeixen ja restes del cercle de pedra ni del túmul, tenint, a la part de l'entrada, pedres que el deformen per a convertir el sepulcre en barraca. Es probable, doncs la planta indica un eixamplament en el sentit de la capçalera, que aquest sepulcre fos semblant als de corredor. Les lloses són planes per la part de dintre i convexes per fora (fig. 129).

La cambra està formada per cinc lloses: una al fons (1'10 × 1'50 d'alt × 0'2 metres de gruix), i dues a cada costat, que tenen: *a*, 0'75 metres d'ample, 0'27 de gruix, 1'40 d'altura interior i 1'60 d'altura exterior; *b*, 1'20 metres d'ample, 0'28 de gruix, 1'60 d'altura interior i 1'75 d'altura exterior; *c*, 1'15 metres d'ample, 0'30 de gruix, 1'40 d'altura interior i 0'80 d'altura exterior; *d*, un metre d'ample, 0'35 de gruix, 1'55 d'altura interior i 1'05

(1) CAZURRO: Obra citada, pàg. 53.
(2) CAZURRO: Obra citada, pàgs. 56-57.

d'altura exterior. L'entrada té 1'60 metres d'ample i 1'55 d'altura, i la diagonal de la cambra 2'40.

La coberta és molt gran, de forma irregular i de superfície molt rugosa. Té 3'70 per 2'20 metres de diagonal i un gruix d'uns 0'4 metres.

Troballes. — Entre fragments de ceràmica moderna sortiren els següents, antics: un del solament d'un vas a mà, groller, rogenc, i dos del mig, grollers, negrosos.

Sant Climent Sasebas. SEPULCRE DE GUTINA [1]. — Situat a cosa d'un quart del sepulcre de La Cabana Arqueta, ha sigut aprofitat com a barraca i en part apareix recobert de pedres, ço que dificulta molt el seu reconeixement. Ofereix un tipus molt semblant al del sepulcre precedent de Darnius, i degué ésser també un sepulcre de corredor, del qual ha desaparegut aquest últim (fig. 130).

El formen cinc lloses, essent una la de coberta. La llosa de la capçalera té 2×1'50 metres, sense ésser possible determinar el gruix; les del costat est (A) 1×1'50×0'20 (gruix); (B) 1'20 ×1'20×0'20 (gruix); les del costat oest (C) 1'30×1×0'20 (gruix); (D) 1 × 1'30 × 0'25 a 0'30 [2]. A l'entrada hi han dues pedres més petites que no se sap si hi han estat posades modernament o si pertanyen al sepulcre, però s'han remogut de llur posició primitiva. Sembla probable que les dues lloses de cada costat devien ésser originàriament una sola,

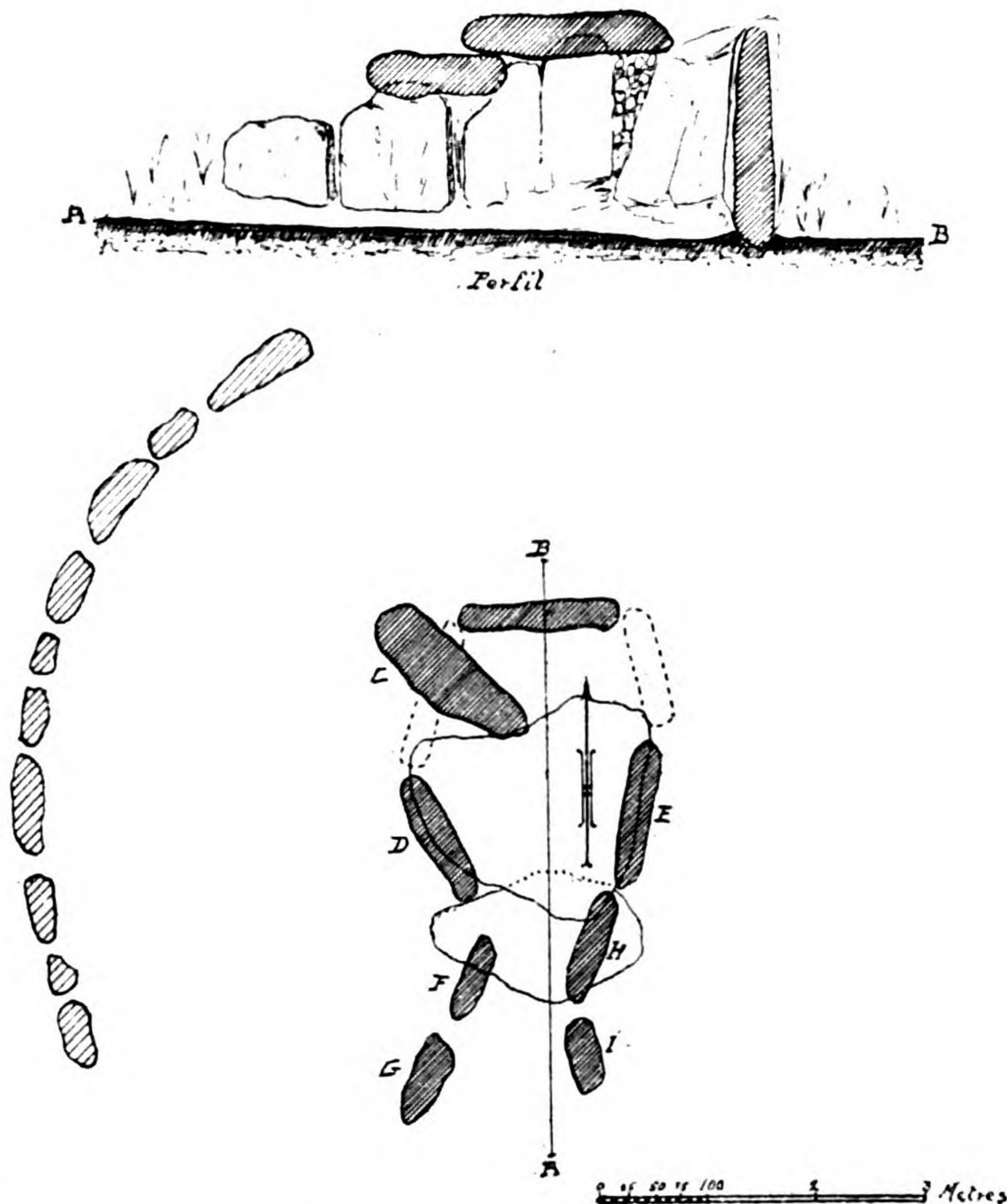

Fig. 131. — Sepulcre La Cabana Arqueta (Espolla). Planta i secció

Fig. 132. — La Cabana Arqueta (Espolla). Vista des de l'entrada

Fig. 133. — La Cabana Arqueta (Espolla). Vista lateral W.

(1) CAZURRO: Obra citada, pàg. 41; SANPERE I MIQUEL: Obra citada, pàg. 42.
Per la circumstància que s'esmenta en el text, el Sr. Cazurro no pogué reconèixer l'existència de totes les pedres que formen aquest sepulcre.

(2) Aquesta llosa, a l'exterior, té 1'20 per 1'25 metres.

que es trencà. La coberta té les següents dimensions: *a-b*, 3 metres; *a-c*, 2'60 metres; *b-c*, 1'90 metres; *e-d*, 2'70 metres, amb un gruix molt variable, essent el màxim de 0'60 metres.

Al costat del sepulcre hi ha pedres que no se sap si formaven part del túmul o si s'hi han arreconat modernament.

Espolla. CABANA ARQUETA [1]. — Es un dels més complets, però de més difícil estudi, perquè, amb l'objecte d'utilitzar-se com a barraca, s'ha deformat amb parets modernes que omplenen els buits que en els costats del sepulcre produïren la desaparició o trencament d'algunes lloses, ço que es devia esdevenir en trencar-se la llosa de coberta, la meitat de la qual s'inclinà cap a dintre de la cambra, posant-se dreta en el buit deixat per una de les laterals, que ha desaparegut del tot. Al trencament i caiguda de la coberta es deu probablement la desaparició de la llosa lateral, puix que en perdre l'equilibri devia restar solta i més tard devia desaparèixer.

Netejada la cambra, en la qual hi havia d'uns 70 a 90 centímetres de gruix de terra i el corredor, molt obstruït pel marge modern, les arrels i els coscolls, quedà un sepulcre de corredor amb aquest últim incomplet, però ben caracteritzat (vegi's figs. 131 a 133).

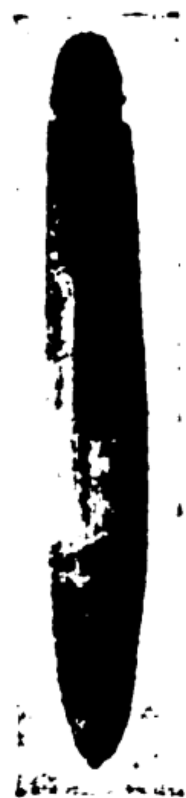

Fig. 134
Ganivet de sílex de la Cabana Arqueta (Espolla) (1/5 apr.)

Les parets de la cambra estigueren formades per cinc lloses: una de capçalera (1'70 × 2 metres, gruix impossible de determinar), dues al costat oest (la primera falta, i en son lloc hi ha un tros de la coberta (C) 1'15 × 2 × 0'45 metres, i la segona (D) 1'15 × 1'90 metres) i dues al costat est, de les quals falta la primera, tenint l'altra (E) 1'50 × 1'90 × 0'20 metres de gruix.

De les parets del corredor se'n pogueren posar en clar quatre lloses, dues a cada costat. A l'oest, la primera (F) té 1'10 × 1'40 × 0'15 metres, la segona (G) 1 × 1'20 × 0'30 metres. Al costat est, la primera (H) 1'05 × 1'40 × 0'15 metres i la segona (I) 0'70 × 0'60 × 0'25 metres.

De les cobertes es conserven *in situ* la mitat de la llosa que cobria la cambra (ja hem dit que l'altra mitat està caiguda en l'espai que degué ocupar la primera llosa del costat oest) i una llosa apoiada en les dues primeres del corredor. El tros que cobreix en part la cambra és de forma triangular, tenint els costats 2'1 i 2'2 metres i de gruix 40 centímetres; la llosa sobre el corredor 1'6 × 1'05 × 0'2-0'45 metres.

S'observa el fet curiós, que es repeteix en el sepulcre de la Font del Roure, del mateix terme d'Espolla, que el corredor era considerablement més baix que la cambra (1'4 metres Cabana Arqueta, i 0'85 Font del Roure).

Troballes. — Malgrat haver-se remenat segurament des d'antic aquest sepulcre, ultra els fragments de terrissa moderna que en diversos indrets de la cambra i del corredor sortiren, encara fou possible recollir qualques coses indubtablement antigues:

Un formós ganivet de sílex vermellós-groguenc molt ben tallat i amb retocs a ambdós talls (llargada, 23 centímetres; amplada màxima, 3'2; gruixària màxima, 0'3) (fig. 134). Un fragment del mig d'un vas a mà, rogenc, negrós, amb incisions fetes amb punxó formant línies paral·leles que sembla de la mena del vas campaniforme, però de forma indeterminable (casquet esfèric ?). Dos fragments del mig, amb ansa, de vasos a mà rogencs grollers, i cinc fragments del mig, sense ansa, semblants, de dimensions variables, no massa grossos. Dos fragments del mig de vasos a mà, negrosos, de superfície polida. Es dubtós si pertany al mobiliari del sepulcre un fragment de la vora d'un vas que degué tenir forma d'*oinochoe*, fet a mà, negrós. D'una violació ulterior procedeixen diversos fragments a torn, rogencs, alguns dels quals semblen ibèrics.

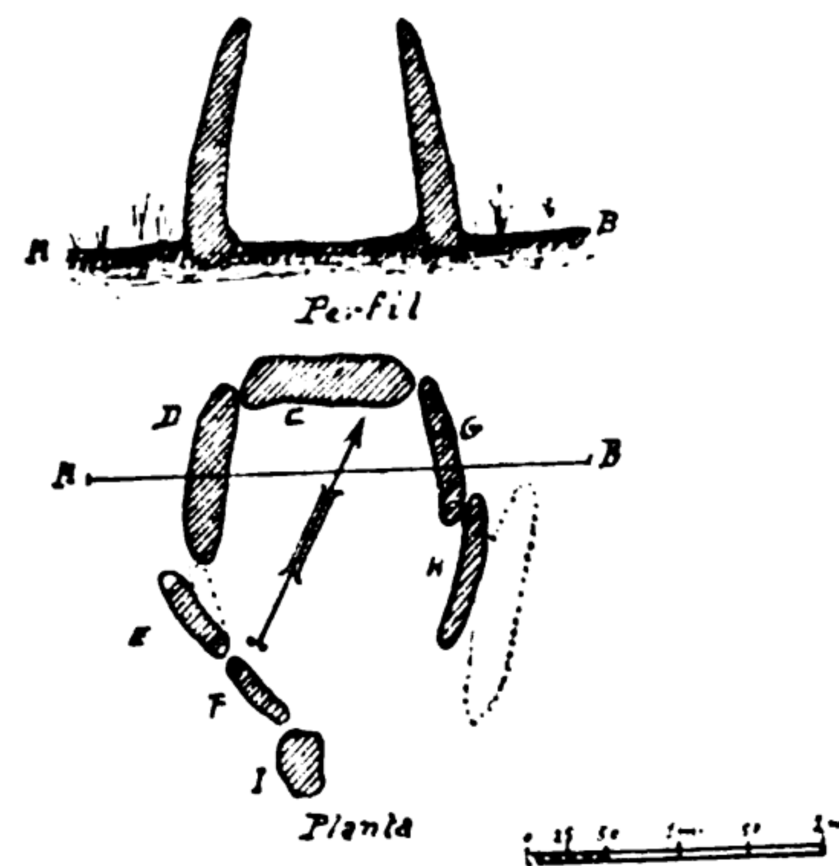

Fig. 135. — Planta i secció del sepulcre dels Arreganyats

SEPULCRE DELS ARREGANYATS [2]. — Situat a una hora i mitja al nord d'Espolla es troba aquest sepulcre, mig destruït, en l'interior del qual sols hi havia uns 10 centímetres de terra.

(1) CAZURRO: Obra citada, pàg. 40; SANPERE I MIQUEL: Obra citada, pàgs. 41-42.
(2) CAZURRO: Obra citada, pàg. 46; SANPERE I MIQUEL: Obra citada, pàgs. 43-44.

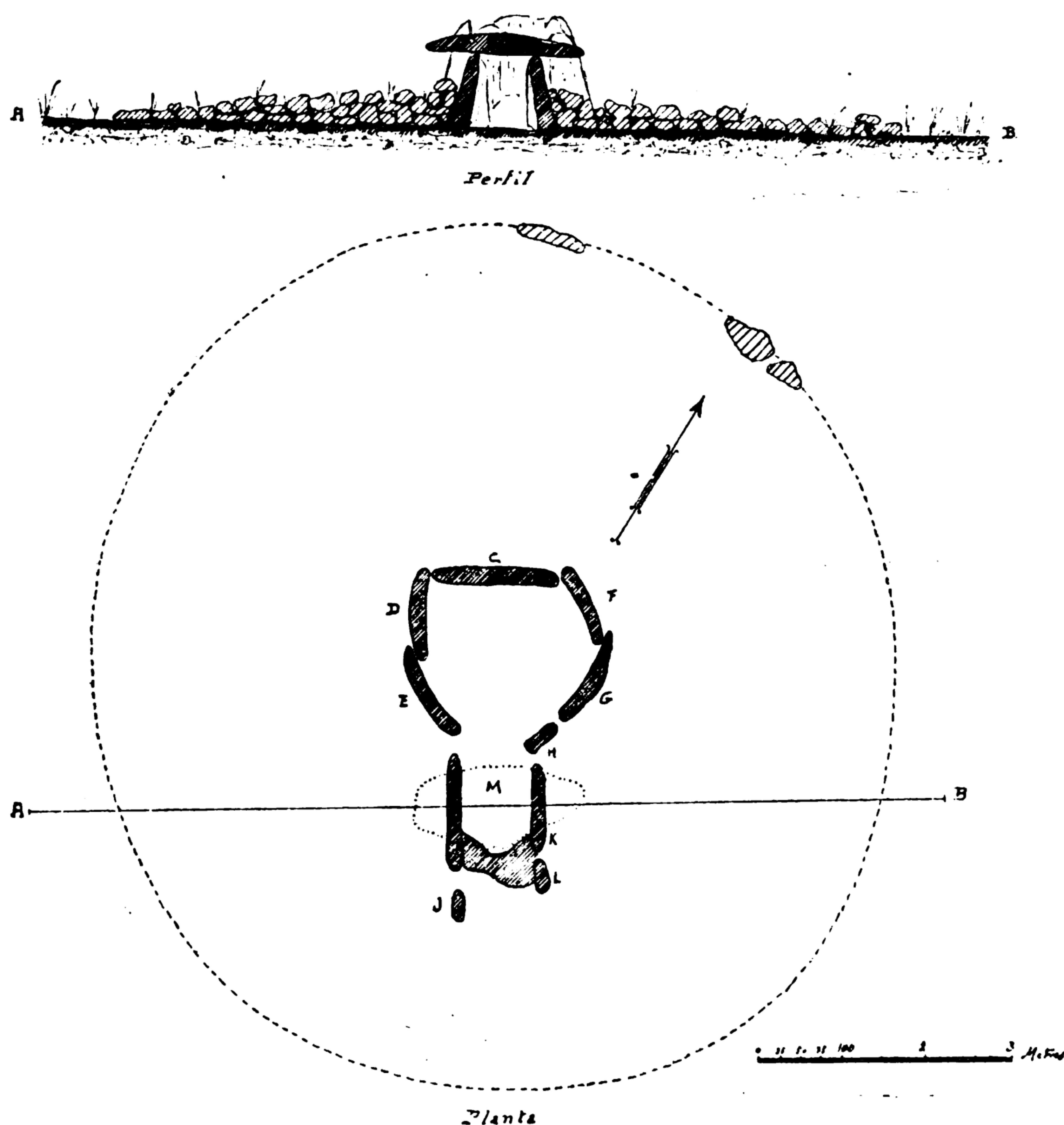

Fig. 136. — Sepulcre de la Font del Roure (Espolla)

Una de les lloses de coberta és caiguda al costat, recordant encara un home del poble haver-la vista en el seu lloc. Té 2'50 × 1'50 metres.

De la cambra queden sis lloses. La de capçalera (C) té 1'20 × 1'40 × 0'30 metres (gruix). Les del costat oest tenen: la primera (D), 1'20 × 1'40 × 0'25 (gruix); la segona (E), 0'80 × 1'30 × 0'15 (gruix); la tercera (F), 0'50 × 0'30 × 0'10 (gruix). Les del costat est, la primera (G) 0'9 × 1'40 × 0'15 (gruix), i la segona (H) 0'65 × 1'35 × 0'15 (gruix). Aquest sepulcre sembla haver estat també un sepulcre amb corredor, del qual resta encara una pedra davant de l'entrada (I), la qual té 0'40 × 0'35 × 0'15 (vegi's fig. 135).

Les lloses de la cambra s'han mogut un xic de llur posició primitiva, però es pot veure encara la forma de la cambra, com s'indica en el pla. El sòl és la roca.

Troballes. — Tan sols prop de la capçalera sortiren dos fragments de terrisa a mà, negrosos: un de la vora i un del mig.

SEPULCRE DE LA FONT DEL ROURE [1]. — Està situat a unes dues hores al nord-oest d'Espolla, prop de la font del Roure.

Resultà ésser un sepulcre de corredor de tipus semblant a la Cabana Arqueta, però de dimensions més petites (vegi's figs. 136 a 138). El sòl del corredor és enllosat, formant una mena de graons en el desnivell de la muntanya. La cambra està formada per sis lloses, que per haver des-

(1) CAZURRO: Obra citada, pàgs. 45-46; SANPERE I MIQUEL: Obra citada, pàg. 43.

Fig. 137. — El sepulcre de la Font del Roure (Espolla). Vist des del costat W.

Fig. 138. — El sepulcre de la Font del Roure (Espolla). L'entrada

aparegut la de coberta s'han inclinat molt cap endins per la part superior. Les mides de les lloses són les següents: capçalera (C), 1'65 × 1'85 × 0'25 (gruix); costat oest, la primera (D) 1 × 1'95 × 0'20 (gruix), la segona (E) 1'40 × 1'65 × 0'25 (gruix); costat est, la primera (F) 1 × 1,90 × 0'25 (gruix), la segona (G) 0'95 × 1'70 × 0'25 (gruix), la tercera (H), probablement la mateixa anterior trencada, 0'60 × 1'5 × 0'30 (gruix).

El corredor està format per dues lloses grans, que sostenen una llosa de coberta, i dues de més petites a continuació, havent desaparegut la coberta d'aquella. Les mides de les lloses del corredor són les següents: costat oest, la primera (I) 1'50 × 0'80 × 0'25 (gruix), la segona (J) 0'40 × 0'15 × 0'20 (gruix); costat est, la primera (K) 1'10 × 0'65 × 0'20 (gruix), la segona (L) 0'50 × 0'20 × 0'20 (gruix). La coberta del corredor (M) té 1'90 de llarg per 1 d'ample i 0'35 de gruixària màxima. Dels graons de l'enllosat del corredor, el primer té 1'10 de llarg per 0'15 d'alt; i el segon 0'45 de llarg i 0'20 d'alt.

El túmul està molt destruït, però el cercle que el limitava és molt visible i està format per pedres de variades dimensions. El diàmetre total del túmul és de 10'50 metres, essent la distància de la pedra de capçalera al límit del túmul per la seva part NW. de 4'2 metres. La distància de la capçalera a l'extrem oposat del túmul, ço és, en el sentit del sepulcre, és de 6'30 metres. Així, resulta que el que es conserva del sepulcre resta en el bell mig del túmul; i, tenint en compte que el corredor sembla molt destruït, cap la suposició que el corredor devia ésser més llarg, arribant fins a tocar el cercle de pedres. En aquest cas, el sepulcre de la Font del Roure seria un tipus característic dels sepulcres de corredor.

Troballes. — Dos fragments del mig d'un vas a mà, negrós, molt gruixut i groller (6 × 7'5 i 5 × 6'5, gruixos: 1'8 i 2'2 centímetres, respectivament). Un fragment d'un vas a mà, negrós, groller, i sis de semblants rogencs. Un fragment del mig, a mà, d'un vas groller, rogenc, amb mugronets distribuïts per tota la seva superfície.

Sepulcre del Barranc (1). — Aquest sepulcre, situat a uns tres quarts al nord-est d'Espolla, sobre una muntanya que domina l'estreta vall de l'Orlina, era conegut per la publicació del Sr. Cazurro, el qual, per estar el sepulcre en part cobert de pedruscall, no pogué veure'n més que un tros. Així semblava en el pla que publicà una cista rectangular.

Una volta excavat, resultà ésser un bonic exemplar de galeria coberta de planta més o menys rectangular, essent difícil de determinar si els costats devien ésser ben paral·lels, per haver-se mogut cap endins algunes de les lloses per efecte de la pressió de les terres (figs. 139 a 141).

A part de les lloses de l'entrada, el nombre i detalls de les quals són difícils de precisar, la galeria està formada per nou lloses de pissarra: una de capçalera i quatre a cada costat. Demés, al costat oest, tres lloses que s'han mogut molt de llur posició primitiva semblen continuar les precedents, mentre que les del costat oposat han desaparegut o s'han trencat, així com les pedres de la coberta. D'aquestes sols en resta una *in situ*, i en procedeixen molts fragments de llosa de pissarra trobats en l'interior de la sepultura. També entre aquests fragments molts poden pertànyer a les lloses que constitueixen la galeria.

Mides de les lloses: capçalera (C), 2'30 × 1'45 × 0'25 a 0'35 metres (gruix); costat est, la primera (D) 1'20 × 1'40; la segona (E) 1 × 1'10; la tercera (F) 0'90 × 1'20; la quarta (G) 0'80 × 1; cos-

(1) Cazurro: Obra citada, pàgs. 43-44; Sanpere i Miquel: Obra citada, pàgs. 44-45.

tat oest, la primera (H) 1'20 × 1'40, la segona (I) 0'65 × 0'50, la tercera (K) 1'20 × 0'80, la quarta (L) 0'80 × 1'10. Els gruixos varien entre 15 i 30 centímetres, però no es poden precisar perquè la naturalesa pissarrosa de les lloses fa que se'n desprenguin fàcilment làmines. Les tres lloses que continuen el costat oest per la part de l'entrada, tenen: la primera (M) 0'40 × 1'40; la segona (N) 0'55 × 0'90; la tercera (P) 0'55 × 0'90.

El sòl de la galeria era enllosat, veient-se clarament a la part de la capçalera una de les lloses del sòl, que tenia 1'4 × 0'60 metres, i sols a 3 ò 4 centímetres de gruix sota d'ella es trobava ja el sòl de la muntanya.

A l'interior de la cambra es trobà un fragment bastant gran de llosa, que sembla pertànyer a la tercera del costat oest, de la qual sols es conserva en el seu lloc un tros i prop de la qual es troba el fragment de referència.

A l'entrada de la galeria, i caiguda, però sostinguda per la terra que omplia el sepulcre, es trobà una altra llosa que sembla procedir de la coberta (0'75 × 0'75 metres).

La llosa de coberta, conservada *in situ* i apoiada sobre les pedres segones de cada costat, té de 2'25 a 2'55 metres de llarg i cosa d'un metre i mig d'amplada, i un gruix màxim de 0'30. En la seva cara superior hi ha una inscripció que sembla deure's a un dels violadors d'aquest sepulcre i que diu «ROCA 1750». Però observant detinguda-

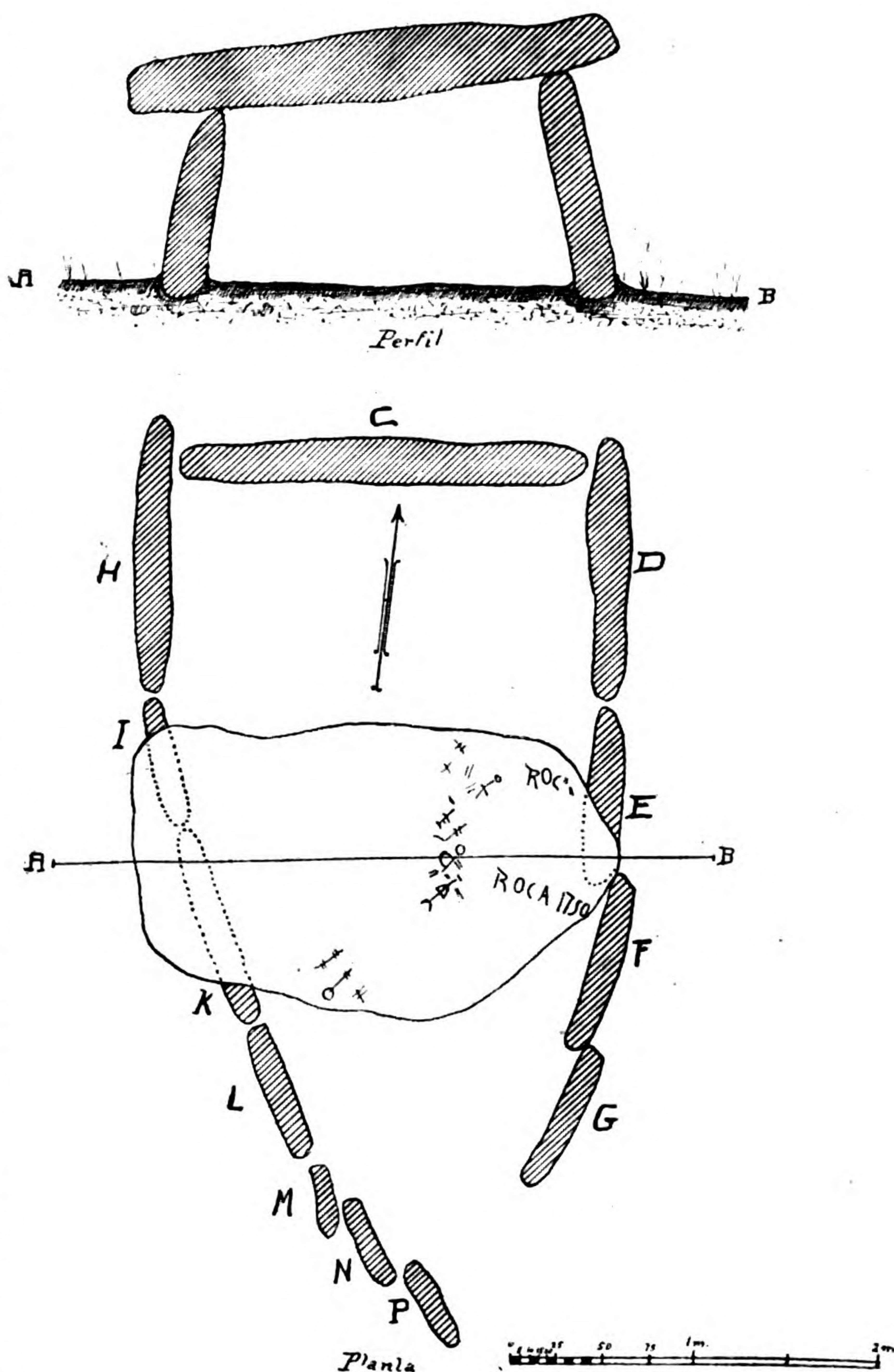

Fig. 139
Sepulcre del Barranc (Espolla). Planta i secció

Fig. 140. — El sepulcre del Barranc (Espolla). Vista de l'entrada

Fig. 141. — El sepulcre del Barranc (Espolla). Vista des del fons

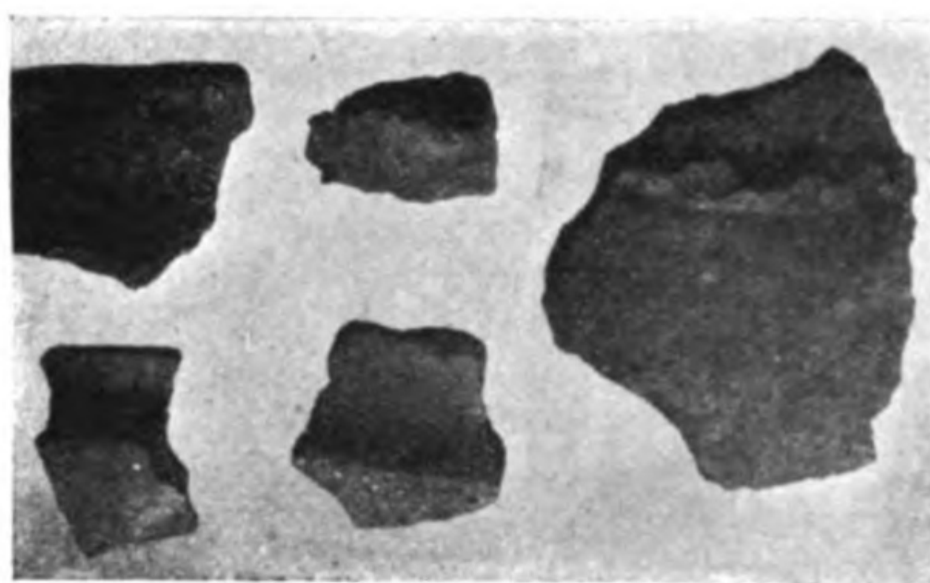

Fig. 142. — Ceràmica del sepulcre del Barranc ($^1/_4$ apr.)

ment aquesta llosa pogueren descobrir-s'hi altres gravats que fins ara havien passat desapercebuts: es tracta de diversos signes que reprodueixen diferents vegades l'estilització de la figura humana corrent a l'art rupestre neolític i eneolític.

Al voltant del sepulcre hi havia molt pedruscall, però era difícil comprovar si formava túmul.

Troballes. — Sembla que aquest sepulcre es violà diferents vegades. A haver restat buit després d'una d'aquestes violacions es degué probablement la inclinació de les lloses laterals vers l'interior, que hem esmentat, sobretot de les properes a l'entrada. De les diferents violacions en donen testimoni els fragments de terrissa moderna i fins ibèrica, a torn, trobats en diferents indrets i profunditats del sepulcre, i sobretot vers la meitat de la llargària. El gruix de terra que fou precís excavar era d'uns 80 centímetres, però encara fou possible trobar qualques coses evidentment antigues que foren despreciades o passaren inadvertides dels violadors. Són les següents:

Objectes de metall. — Un punxó de coure aparegut a l'entrada i gairebé a flor de terra. Té la secció més o menys circular, 8 centímetres de llarg i 7 mil·límetres de gruix. L'anàlisi ha donat el següent resultat: 92'39 per 100 de coure.

Ceràmica. — Fragments d'un vas campaniforme (fig. 143) de terrissa rogenca clara, a mà, de parets bastant primes i amb decoració puntillada, i consistint en zones paral·leles, les quals alternen les llises i les decorades amb sèries de línies paral·leles transversals, fetes sempre amb

Fig. 143. — Sepulcre del Barranc (Espolla). Vas campaniforme ($^1/_3$ apr.)

Fig. 144. — Sepulcre del Barranc (Espolla). Vas a mà negrós ($^1/_3$ apr.)

la mateixa tècnica del puntillat. D'aquest vas en sortiren un fragment de la vora, un del mig de la part ja propera al fons del vas, i dos d'aquesta última part. Amb aquests fragments, malgrat ésser molt pocs, essent segura la forma del vas, s'ha reconstruït. Aparegueren al nivell del sòl del sepulcre, sota el fragment de la tercera llosa del costat oest, que es troba caiguda a l'interior de la cambra. El vas reconstruït té 11 centímetres d'altura i 11'5 de diàmetre de la boca.

Un vas incomplet (però reconstruït) (fig. 144), trobat en tres trossos, fet a mà, de terrissa groguenca-negrosa, de superfície bastant polida, sense ornaments i de forma arrodonida amb una lleugera vora. Té: altura, 13'3 centímetres; diàmetre de la boca, 9'7; diàmetre màxim, 15'7. Sortí prop dels fragments del vas campaniforme. Un fragment de la vora d'un vas a mà de terrissa negrosa, molt ben polida (aparegué entre els fragments dels dos vasos anteriors). (fig. 40, part inferior esquerra). El fragment té en les seves dimensions principals, 4×5'8 centímetres

Cap a la meitat del sepulcre, i a uns 30 centímetres abans d'assolir el sòl, barrejats amb altres fragments moderns en sortiren alguns altres d'antics. Són els següents:

Vuit fragments de la vora o del coll de vasos a mà groguencs, rogencs o negrosos, en general de superfície polida, de variades dimensions, més aviat petites. Trenta set fragments del mig de vasos a mà negrosos, rogencs o groguencs, grollers, llevat de cinc, que tenen la superfície polida. Dos dels grollers tenen un gruix considerable (1'5 i 1'8 centímetres). Dos fragments d'ansa i dos fragments (un de la vora i un del mig) amb senyals d'ansa, de vasos a mà més o menys polits. Un fragment del mig d'un vas a mà rogenc, amb un mugronet (fig. 142). Un fragment del mig d'un vas a mà negrós-rogenc, bastant polit, amb un cordó en relleu i amb impressions digitals (fig. 142).

Restes animals. — Diversos fragments d'ossos llargs i fragment de vèrtebra, probablement humans.

Objectes de pedra. — Una pedra de forma arrodonida i una cara ben plana amb senyals d'utilització (moleta ?).

Demés, sortiren diversos fragments de terrissa més moderna procedents de violacions del sepulcre, entre els quals n'hi havia onze de rogencs a torn, probablement ibèrics. — P. BOSCH GIMPERA. — LL. PERICOT.

ELS SEPULCRES MEGALÍTICS DEL BAIX EMPORDÀ

Calonge. SEPULCRE DE PUIG-SES-FORQUES. — El Puig-ses-Forques és un petit turó situat a 2 kilòmetres a l'O. de Palamós, dintre del terme de Calonge i molt a prop de la partió d'aquests dos termes amb el de Sant Joan de Palamós. No s'eleva sinó uns 30 metres sobre el nivell de la mar. En son cim hi ha vestigis d'obra de morter, restes dels fonaments de les forques. Allí mateix hi ha un menhir caigut o tirat en aixecar les forques que li han donat el nom. El sepulcre està situat 40 passes més avall, en direcció a mar. Hi resten sols cinc pedres dretes; altres dues estan caigudes i un xic separades del monument (1).

Excavació. — Practiquem un tall a l'entrada del sepulcre: sols dóna terra vegetal, de sobre, i gresa compacta (no remoguda), de sota. En l'interior de la cambra hi trobem una gruix de terra de 1'35 metres, molt remoguda, sense cap mena d'estratificació; és més negrosa de la part de sobre, per la descomposició d'organismes vegetals. Sense cap ordre de superposició apareixen molts palets rodats (de diverses grandàries), algun fragment d'os humà i petits trossos de terrissa, sobressortint una ansa d'un vas negrós polit, la qual ansa té en la part superior un apèndix per apoiar-hi el dit (fig. 147).

Dintre de la cambra hi apareix enterrada una grossa pedra, caiguda tal vegada d'un dels costats. Les seves mides són: 1'68 metres de llargada, 1'10 d'amplada i 0'35 de gruix.

Obtinguda l'extracció de terra fins al peu de les pedres, podem pendre les mides d'aquestes. La capçalera està formada per dues; la més ampla té 1'08 metres d'amplada per 0'35 de gruix i 1'80 d'alçada; l'altra, 0'75 d'amplada, 0'40 de gruix i 1'65 d'alçada. Del costat esquerre hi resten en peu dues pedres; la més acostada a la capçalera té 0'85 metres d'amplada, 0'35 de gruix i 1'45 d'alçada; la que segueix, 0'95 d'amplada, 0'40 de gruix i 1'50 d'alçada. Del costat dret sols en resta una tocant a la capçalera, i té 0'90 metres d'amplada, 0'30 de gruix i 1'70 d'alçada.

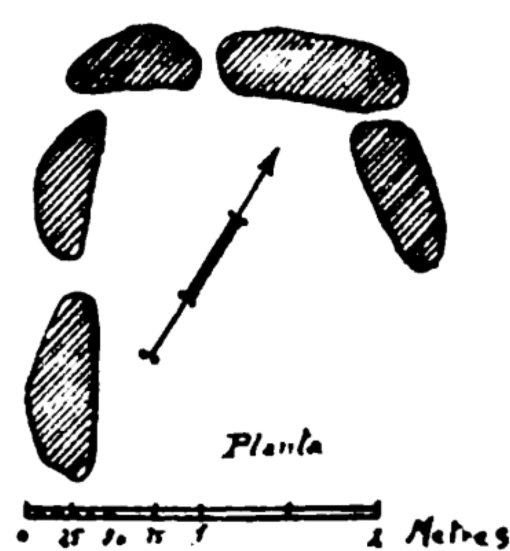

Fig. 145. — Sepulcre de Puig-ses-Forques

Garbellada la terra negrosa arrencada en l'excavació, apareixen altres bocins de la dita terrissa, fragments d'os i un tros de fulla de ganivet de sílex de color negre-cendrós.

Les pedres són totes de granet: hi manquen les que cobrien el sepulcre, que forma una cambra rectangular (figs. 145-146).

Sant Joan de Palamós. SEPULCRE DE MONTAGUT. — D'aquest sepulcre ningú en tenia notícia: fou el Sr. Barceló, de Palamós, el qui el va trobar i ens hi acompanyà amb els Srs. Camós (pare i fill). El camí que més s'hi apropa és el de la casa de La Bell-lloch i enderrocs del castell de Vilarromà. Està situat al bell cim del Monta-

(1) Fou descrit (situant-lo equivocadament al terme de Palamós), pel Dr. D. M. CAZURRO en sa obra *Los Monumentos Megalíticos de la Provincia de Gerona;* però no s'hi practicà cap mena d'excavació.

gut, en la part des d'on es dominen els plans de Palamós i Vall-llòbrega, dintre del terme de Sant Joan de Palamós.

Fig. 146. — Sepulcre de Puig-ses-Forques

Es una petita cista rectangular, malgrat les pedres laterals han fet moviment separant-se de la línia recta (figs. 148 i 151). Ses pedres són de llicorella micàcia, restant-ne en peu quatre i una de caiguda al costat dret. La llosa de la capçalera és ben tallada; té (després de l'excavació) 1'30 metres d'alçada per 1'25 d'amplada i 0'50 de gruix. La del costat esquerre mideix 1 metre d'alçada, 0'80 d'amplada i 0'30 de gruix; la que la segueix, 0'65 d'alçada, 1 metre d'amplada i 0'18 de gruix. La del costat dret a la de la capçalera, 1 metre d'alçada, 0'90 d'amplada i 0'35 de gruix. Hi manca la llosa o lloses que cobrien el sepulcre.

Excavació. — No hi ha senyals d'haver estat excavat aquests últims anys, però el jaciment o capa de terra negrosa (de 25 centímetres de gruix) apareix molt remogut: segurament fou vulnerat en altres èpoques.

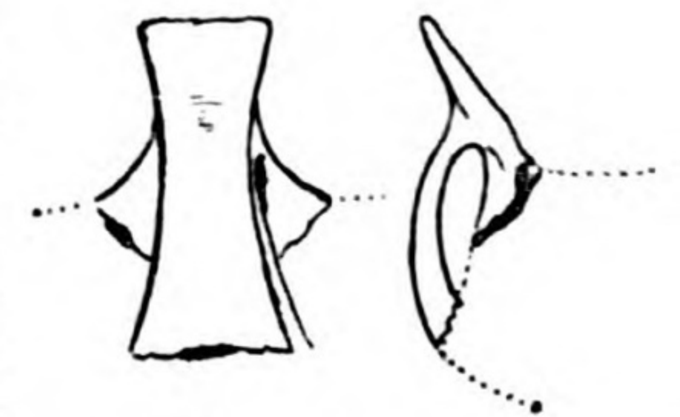

Fig. 147. — Sepulcre de Puig-ses-Forques (1/4 apr.)

Hi trobem fragments de terrissa negrosa feta a mà i un petit esclat de sílex negre. Entre els pocs palets rodats, n'hi ha un d'allisat d'una cara.

Fitor. SEPULCRE DE SERRA MITJANA. — L'antic terme de la parròquia de Fitor (agregat avui a Fonteta) és dels més abundants en restes de megalits. Als estudiats i descrits pel Dr. Cazurro [1] s'hi han d'agregar el de Serra Mitjana i el de la Vinya Gran, situats tots en les últimes ramificacions de Les Gavarres, davant dels plans de La Bisbal i Palafrugell. El de Serra Mitjana es troba en la carena de la dita serra, a unes cent passes a la dreta del camí del Portal de Sant Jaume, sortint de Can Plaja.

Es una cista rectangular bastant allargada (fig. 149), de 85 centímetres d'amplada per 2'15

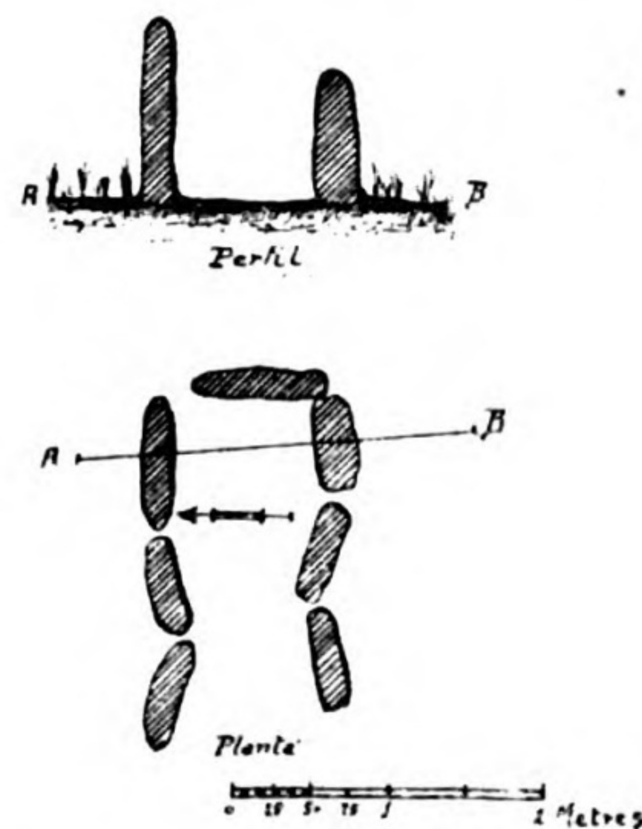

Fig. 148. — Sepulcre de Montagut (Sant Joan de Palamós)

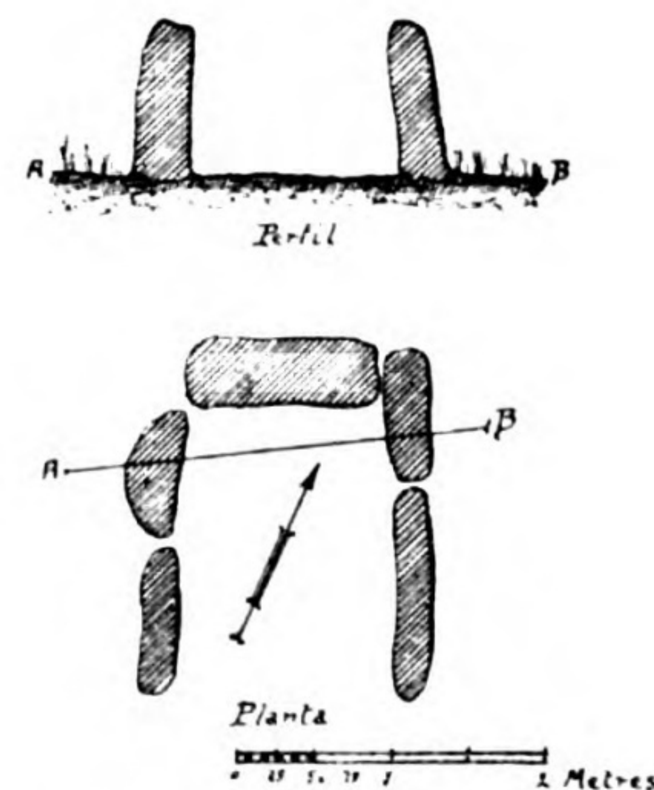

Fig. 149. — Sepulcre de Serra Mitjana (Fitor)

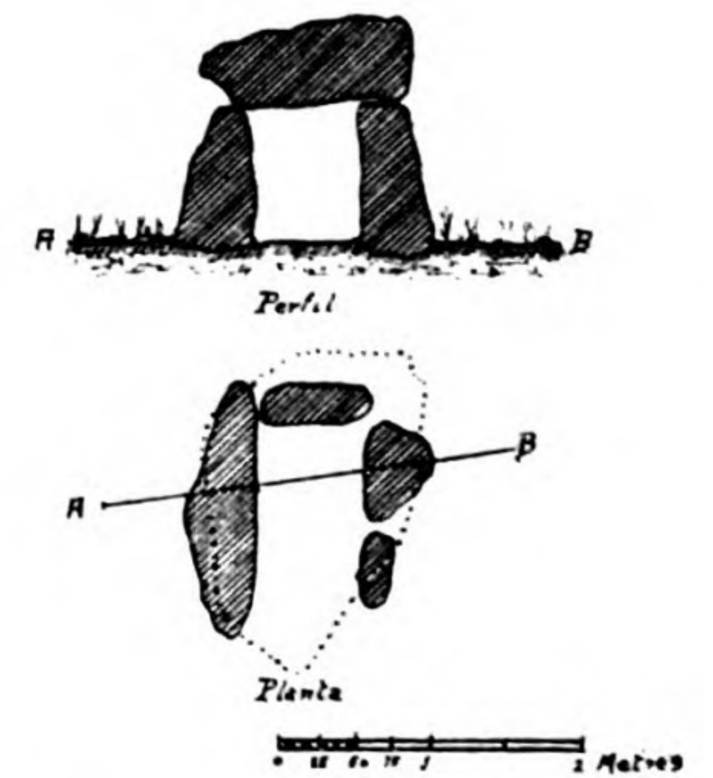

Fig. 150. — Sepulcre de la Vinya Gran (Fitor)

metres de llargada. Hi falta la pedra cobertora, que ha estat mig partida i caiguts els dos trossos, un a cada part del monument; el tros de la dreta té 1'90 metres per 1'25, i el de l'esquerra

(1) Obra citada.

1'55 per 1'10 en les seves mides màximes. Al costat dret hi apareixen arrenglerades tres pedres amb aquestes mides, per ordre de llur col·locació: (64 centímetres d'alçada, 25 de gruix i 68 d'amplada) — (66-18-90) — (75-17-52). Al costat esquerre hi ha tres pedres més, d'aquestes grandàries, també en centímetres: (80-17-75) — (70-20-25) — (75-22-75).

Ha estat excavat per un senyor estranger, segons ens digueren. Garbellades les terres per

Fig. 151. — Sepulcre de Montagut

Fig. 152. — Sepulcre de la Vinya Gran

ell remogudes, i arrencades novament per nosaltres, trobem fragments de terrissa negrosa feta a mà i altres de més grollera, de color rogenc.

Sepulcre de la Vinya Gran. — Es troba a uns tres kilòmetres de l'anterior, a l'extrem de la serralada a les envistes de Llofriu.

Es una cista feta de pedres molt groixudes de pisarra compacta (figs. 150 i 152). La pedra que el cobreix té 1'90 metres de llargada per 0'50 de gruix i 1'40 d'amplada. La sostenen quatre pedres: la capçalera té 95 centímetres d'alçada, 25 de gruix i 70 d'amplada. Les del costat dret són dues (90-50-90) i (70-30-50). La última, del costat esquerre, és una de sola, de 90 centímetres d'alçada, 30 de gruix i 1'60 metres d'amplada.

Serveix encara com de barraca, i la poca terra que hi ha en son interior ha estat dipositada modernament. — Maties Pallarés.

ELS SEPULCRES MEGALÍTICS A L'ALT URGELL

Fora dels publicats per D. Lluís Marian Vidal en *Más monumentos megalíticos* y *Otros monumentos megalíticos en Cataluña* (1), eren ben escasses les noves que es tenien de sepulcres megalits de l'alt Urgell. En una exploració durant els mesos d'octubre i novembre de l'any 1920 s'en pogueren estudiar i excavar deu d'inèdits. A més s'excavaren tres dels ja descrits per don Lluís Marian Vidal, però no excavats. Els resultats i troballes de la nostra exploració són els següents:

Fig. 153. — Sepulcre de La Cabana dels Moros (Turbiàs)

Turbiàs. Sepulcre La Cabana dels Moros. — Es troba dins la vall de Castellbò,

(1) *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, 1893 i 1911 respectivament.

a la dreta del riu, en la serra d'Eres, a 1,262 metres d'altitud. Es de forma rectangular, format per tres lloses de llicorella que aguanten una rebassuda coberta (figs. 153-154).

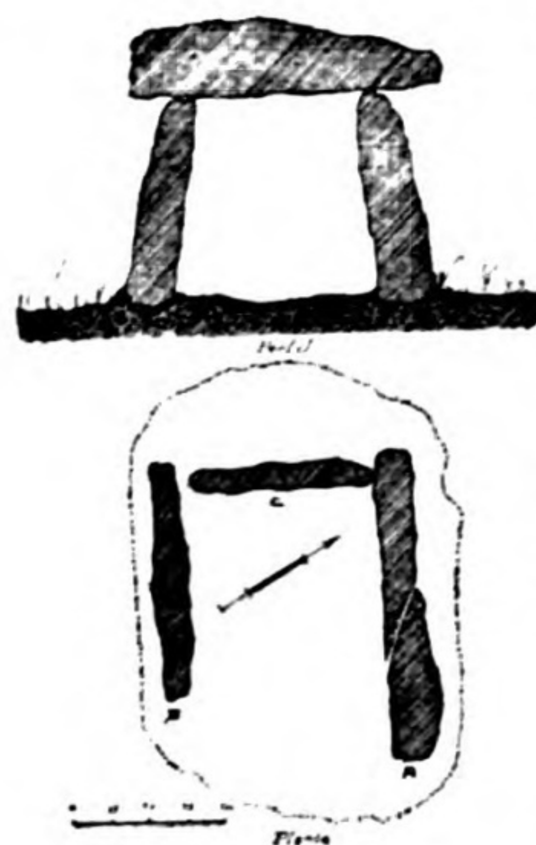

Fig. 154. — Turbiàs. La Cabana dels Moros

Mides: Pedra A, 2 metres de llarg per 0'35 d'ample i 1'40 d'alt; pedra B, 1'50 metres de llarg per 0'25 d'ample i 1'40 d'alt; pedra C, 1 metre de llarg per 0'10 d'ample i 0'70 d'alt; pedra-coberta, 3 metres de llarg per 1'70 d'ample i 0'40 d'alt. La pedra A està partida.

Fig. 155. — Turbiàs. Puntes de sageta i ganivets de sílex de La Cabana dels Moros (2/5 apr.)

Serveix de barraca, lo que fa que restés molt poca quantitat de terra per excavar; a dos palms i mig de fondària ja surt el fort; en l'angle que formen les pedres A i C hi sortiren tres fragments de terrissa feta a mà, de color negrós i pertanyents a tres vasos diferents, quatre ganivets de sílex i dues puntes de sageta de sílex blanc (fig. 155). En el restant de la cambra no hi sortí res.

El Sr. Vidal en parlà en *Otros monumentos megalíticos*, però no l'excavà ni publicà la planta.

Sarcèdol. SEPULCRE LA CABANA DELS MOROS. — Situat a mig quilòmetre del caseriu de Sarcedol, agregat de Vilamitjana del Cantó, en el lloc anomenat «Camp Lleonart», a 1,088 metres d'altitud.

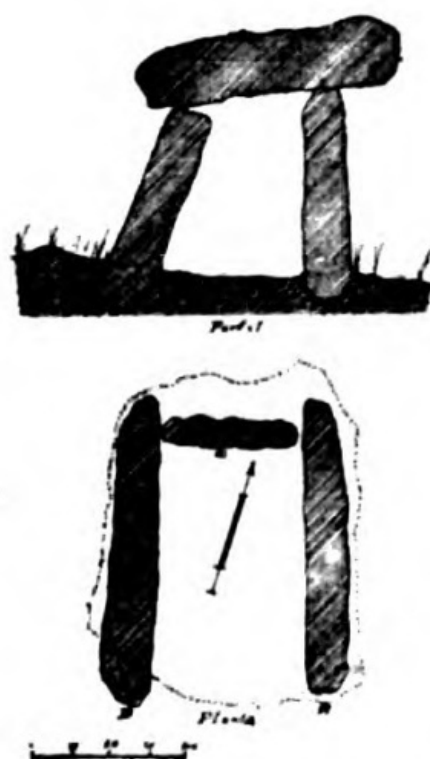

Fig. 156. — Sarcèdol. La Cabana dels Moros

Està format per tres lloses de llicorella i cobert per una llosa de la mateixa pedra.

Mides: Pedra A, 2 metres de llarg per 0'30 de gruix i 1'15 d'alt; pedra B, 2 metres de llarg per 0'30 de gruix i 1'20 d'alt; pedra C, 0'90 metres de llarg per 0'15 de gruix i 1'05 d'alt; pedra-coberta, 2'20 metres de llarg per 0'40 de gruix i 1'10 d'ample (fig. 156). Està assentat sobre el ferm, sense gens de terra a l'interior de la cambra. El Sr. Vidal en parlà en *Otros monumentos megalíticos*, mes no publicà la planta.

Organyà. SEPULCRE DEL CAP DEL SOLAR DE LA PIULA. — Entre Noves i Organyà, en un serrat anomenat el «Cap del Solar de la Piula», dalt d'una cinglera a la dreta del Segre. Sota mateix del sepulcre, a mitat de la cinglera, hi ha una gran bauma anomenada la «Cova de l'Olimini», qual vol és tot de roca ferma sense jaciment.

El formen tres lloses de calissa, amb coberta, la pedra de la dreta està una mica inclinada cap a dins; la de la capsalera és partida en dos trossos; està voltat d'un amontonament de pedres, però es veu clarament que no forma túmul (figs. 157-158).

Mides: Pedra A, 1'90 metres de llarg per 0'25 de gruix i 0'85 d'alt; pedra B, 2'20 metres de llarg per 0'25 de gruix i 1'10 d'alt; pedra C, 0'85 metres de llarg per 0'15 de gruix i 0'50 d'alt; pedra-coberta, 2'40 metres de llarg per 0'35 de gruix i 1'70 d'ample.

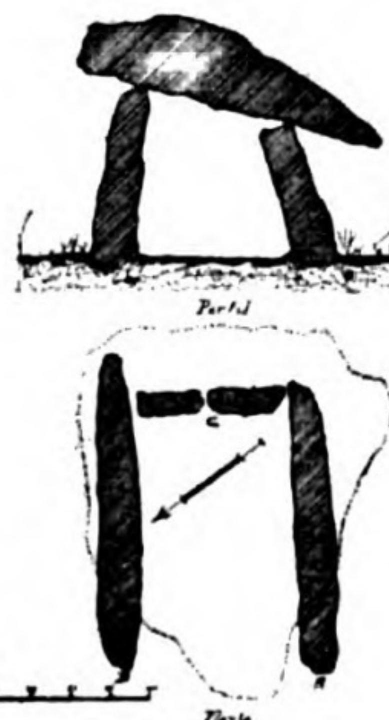

Fig. 157. — Organyà. Sepulcrcre del Cap del Solar de la Piula

Fig. 158. — Sepulcre del Cap del Solar de la Piula

Fa poc ha sigut buidada buscant-hi tresors, havent escampat la terra pels voltants, essent del tot difícil poguer mirar si surt quelcom.

Pallerols. SEPULCRE DE LA COLLADA D'ORRIS. — Dalt de la «Collada

Fig. 159 — Pallerols. Sepulcre de La Collada d'Orri

d'Orri», a uns 6 quilòmetres de Pallerols, al mig del bosc i molt amagat. El forma una caixa rectangular formada per tres lloses de llicorella i restes d'una altra llosa que tancava l'entrada; la llosa de la coberta és partida, havent-n'hi un tros dins i l'altre a la part dreta (figures 159 i 160).

Mides: Pedra A, 2'20 metres de llarg per 0'30 de gruix i 1'20 d'alt; pedra B, 2'20 metres de llarg per 0'40 de gruix i 1'20 d'alt; pedra C, 0'80 metres de llarg per 0'25 de gruix i 1'10 d'alt; pedra D, 0'60 metres de llarg per 0'15 de gruix i 0'45 d'alt; pedra-coberta, 2'50 metres de llarg per 0'40 de gruix i 1'60 d'alt.

Fig. 160. — Sepulcre de La Collada d'Orri

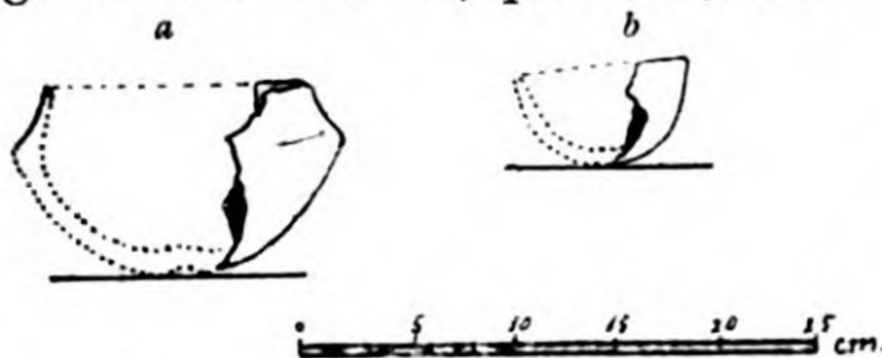

Fig. 161. — Vasos del sepulcre de La Collada d'Orri

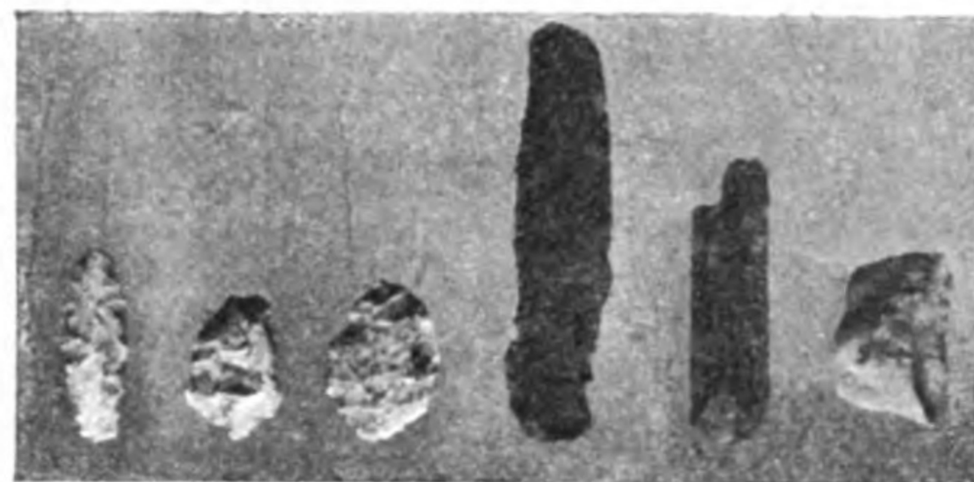
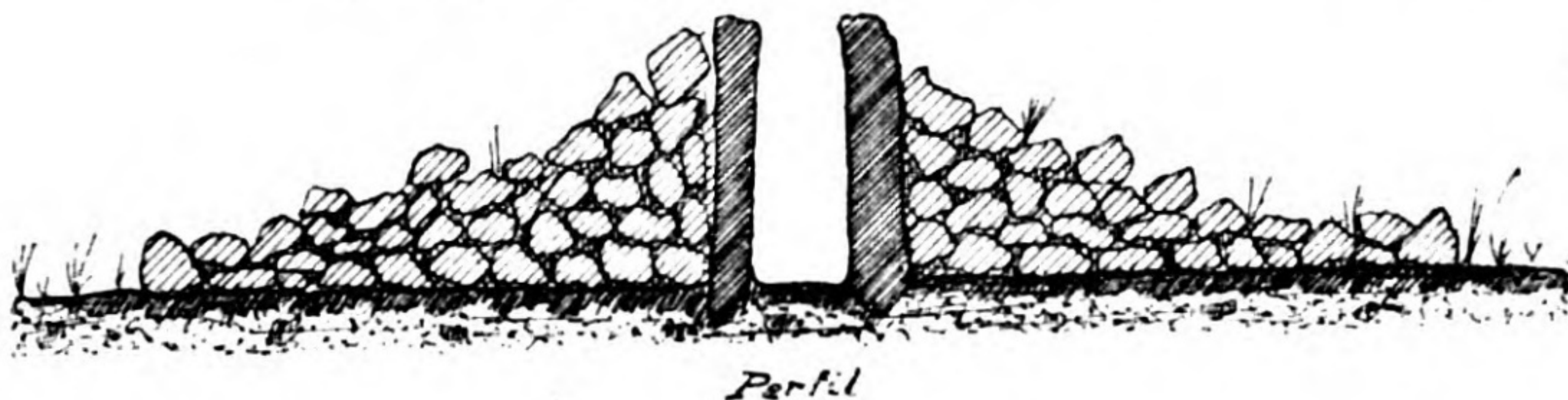

Fig. 162. — Puntes de sageta i ganivets del sepulcre de La Collada d'Orri (1/3 apr.)

Planta

Fig. 163. — La Parròquia d'Ortó. Sepulcre del Serrat de l'Ase

Fa cinc o sis anys un subjecte de Pallerols l'excavà i rompé la llosa de la coberta amb busca de tresors. Treient la terra que quedava a dins, es pogué recollir, sense cap ordre, els objectes següents:

Un fragment d'un vas de terrissa negrosa (fig. 161 *a*), fet a mà, llisa i molt polida; altre fragment d'un vas de forma de casquet esfèric (fig. 161 *b*), i un petit fragment de terrissa molt groller pertanyent a un vas de més proporcions i de forma indeterminable; a més, dos ganivets de sílex negre, un fragment també de sílex blanc i tres puntes de sageta de sílex blanc (fig. 162).

La Parròquia d'Ortó. SEPULCRE DEL SERRAT DE L'ASE. — Format per quatre llosses de calissa i rodejat d'un túmul de 8 metres de diàmetre, fou excavat no se sap per qui, i avui els pastors l'han omplenada de pedres perquè no els hi caigués a dintre algun cap de bestiar (fig. 163).

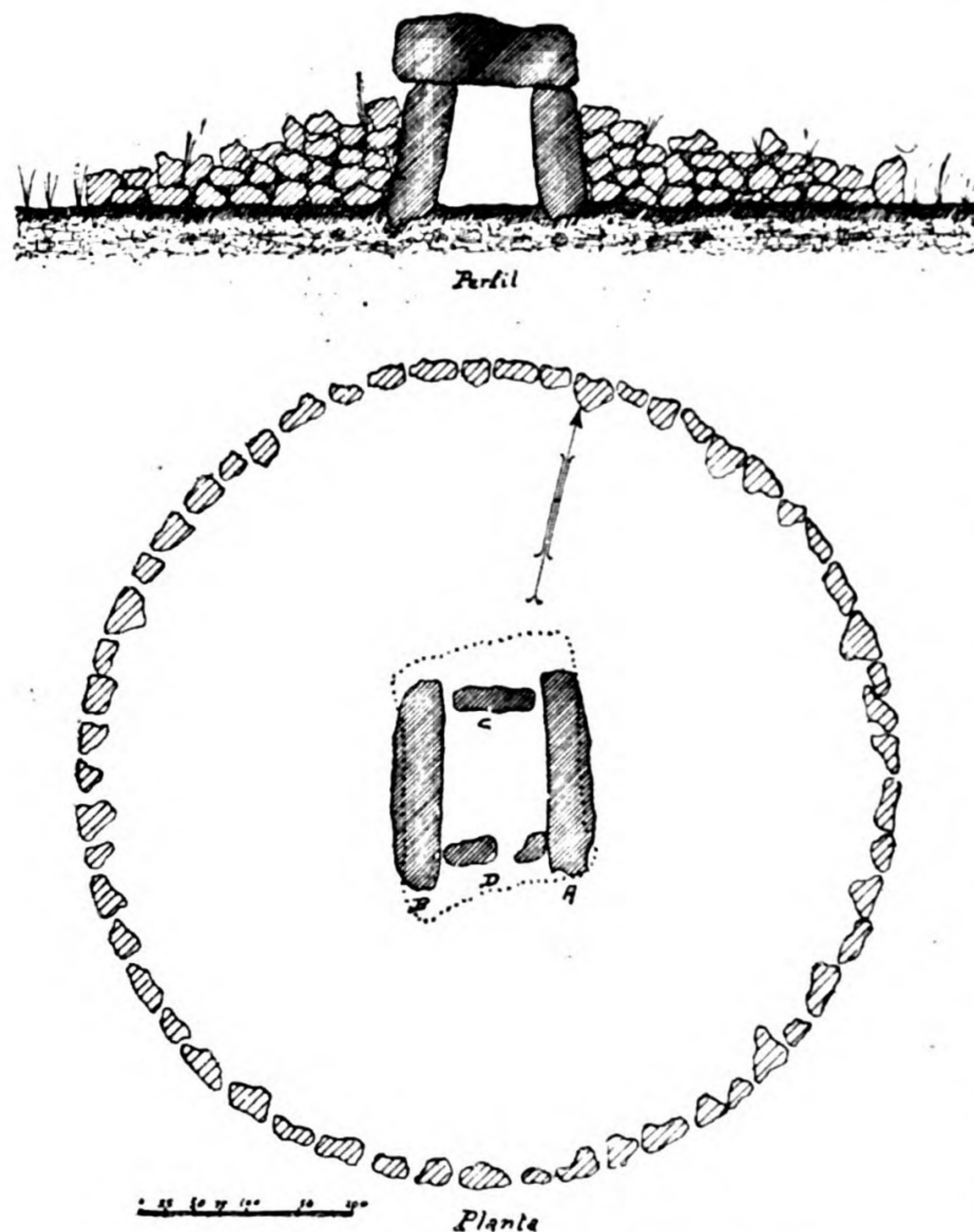

Fig. 164. — La Parròquia d'Ortó. Sepulcre dels Bedolls

Mides: Pedra A, 1'90 metres de llarg per 0'35 de gruix i 1'60 d'alt; pedra B, 1'60 metres de llarg per 0'25 de gruix i 1'60 d'alt; pedra C, 0'70 metres de llarg per 0'16 de gruix i 1'60 d'alt; pedra D, 0'60 metres de llarg per 0'25 de gruix i 1'60 d'alt.

SEPULCRE DELS BEDOLLS. — A tres centes passes de la casa de Conarbau, en la vessant d'un turó anomenat «els trossos de Conarbau».

Es troba en molt bon estat de conservació, conservant-se totes les lloses que formen la caixa, com també la coberta; està rodejat d'un túmul de pedres petites que la cobreixen, deixant veure únicament un tros de la llosa de la coberta. Fou regirat per uns pastors que feren un clot en el túmul fins arribar a una de les pedres de la capçalera, rompent-la i deixant-hi únicament una escletxa per on s'hi entra amb molta dificultat; buidaren la cambra, no sabent-se si hi sortí quelcom. Les lloses són de calissa (figs. 164 i 165).

Mides: Pedra A, 1'90 metres de llarg per 0'40 de gruix i 1'10 d'alt; pedra B, 1'90 metres de llarg per 0'40 de gruix i 1'10 d'alt; pedra C, 0'75 metres de llarg per 0'20 de gruix i 0'90 d'alt; pedra D, 0'15 metres de gruix i 0'90 d'alt; pedra-coberta, 2'50 metres de llarg per 0'60 de gruix i 1'60 d'ample.

Noves. SEPULCRE DE SARRI. — A l'extrem del serrat de Sarri, a cosa d'una hora de la casa del Baridà.

El formen set lloses de calissa, dues per la part més llarga i tres a un cap, i dues a l'altre; hi manca la llosa de la coberta i està voltat de túmul (fig. 166).

Havia sigut també regirat; mes, acabant-lo de netejar, hi poguérem recollir ossos humans molt esmicolats, entre ells quatre dents i un caixal, un petit fragment de ganivet de sílex blanc i dos trossos de bronze d'objectes indeterminats.

Mides: Pedra A, 1'60 metres de llarg per 0'25 de gruix i 1'20 d'alt; pedra B, 1'70 metres de llarg per 0'35 de gruix i 1'10 d'alt; pedra C, 0'60 metres de llarg per 0'15 de gruix i 0'55 d'alt; pedra D, 0'60 metres de llarg per 0'15 de gruix i 0'55 d'alt.; pedra E, 0'40 metres de llarg per 0'20 de gruix i 0'80 d'alt; pedra F, 0'90 metres de llarg per 0'15 de gruix i 0'70 d'alt; pedra G, 0'45 metres de llarg per 0'15 de gruix i 0'70 d'alt; diàmetre del túmul, 11 metres.

Fig. 165. — Sepulcre dels Bedolls

SEPULCRE DELS SOLANS DELS COMS. — Es molt semblant al del »Serrat de l'Ase», però fou des-

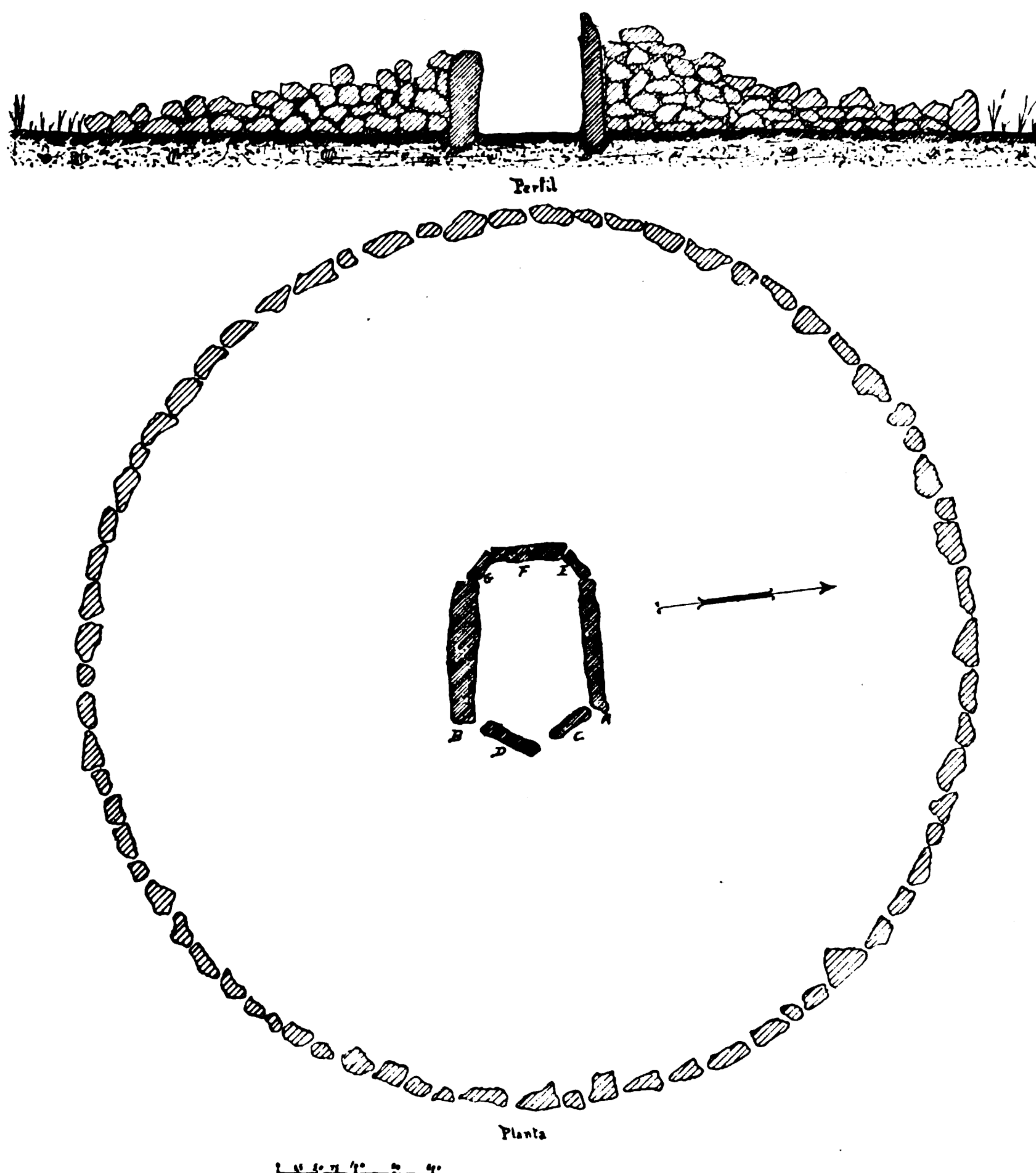

Fig. 166. — Noves. Sepulcre de Sarri

truït ja fa anys; fou volat amb dinamita, quedant convertit amb un munt de pedres difícil de poder esbrinar la forma exacta; era de roques calisses i tenia túmul.

Fígols. SEPULCRE DEL LLAGUNÀS. — Està situat a la punta del serrat del Llagunàs, dominant tota la vall del Segre, a una hora i mitja del poble de Fígols.

El formen tres lloses de calissa que aguanten una coberta, i és voltat de túmul (figs. 167 i 168). Serveix encara actualment de barraca; a dins hi havien dos palms de terra que, després de garbellada, únicament hi poguérem recollir dos fragments de terrissa feta a mà i tres dents humanes. Degué ésser buidat fa molts anys, doncs ningú recorda que s'hi hagen fet treballs.

Mides: Pedra A, 1'60 metres de llarg per 0'30 de gruix i 1'10 d'alt; pedra B, 1'50 metres de llarg per 0'30 de gruix i 1'30 d'alt; pedra C, 0'75 metres de llarg per 0'30 de gruix i 1'10 d'alt; pedra-coberta, 2 metres de llarg per 0'45 de gruix i 1'75 d'ample; túmul, 8 metres de diàmetre.

Perles. SEPULCRE DEL COLL DE DURAU. — En la partida de Forn, sota el Puig de Galliner i a dues-centes passes del camí que va d'Organyà a Labança.

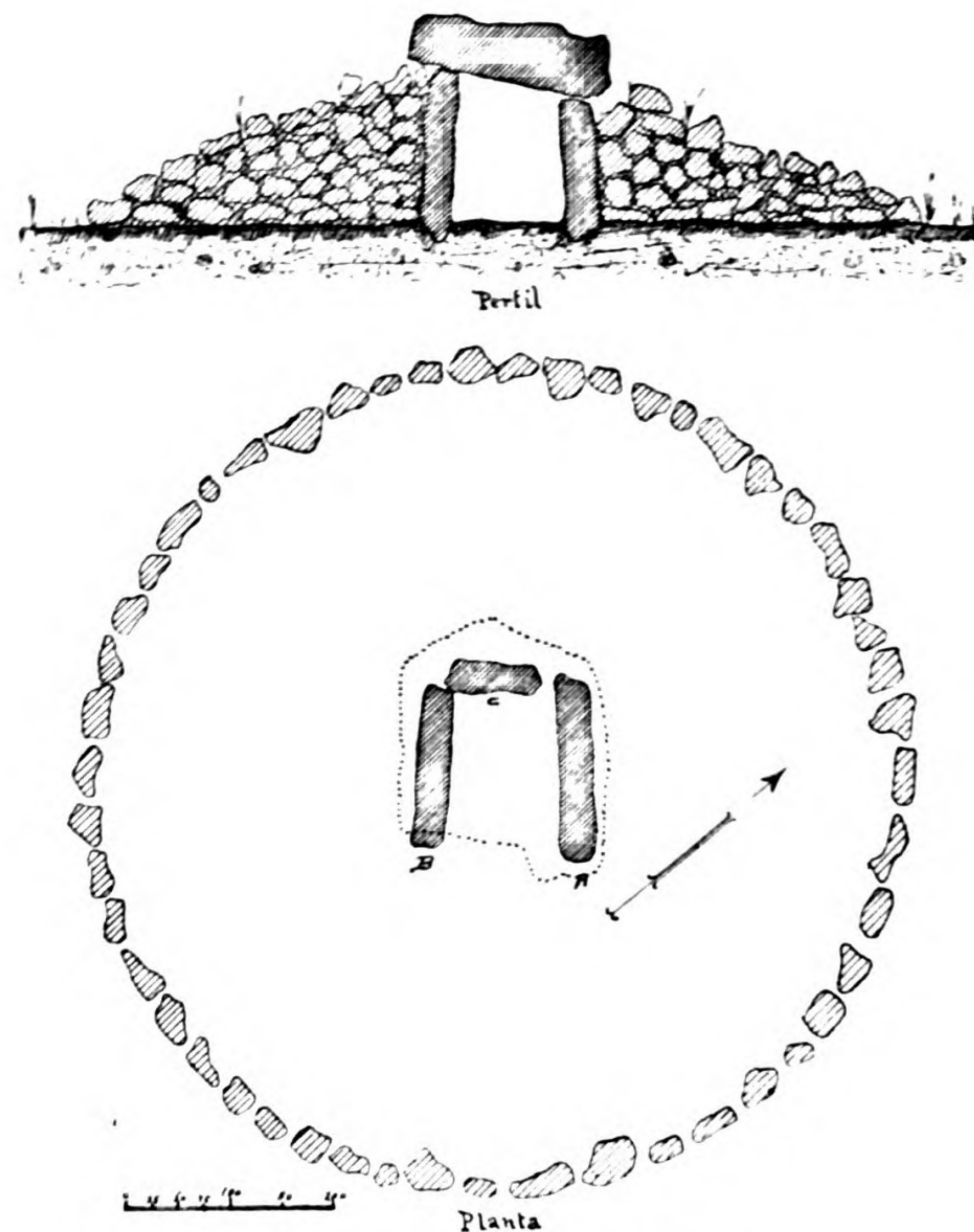

Fig. 167. — Fígols. Sepulcre del Llagunàs

Forma una caixa amb quatre llenques de calissa; la coberta és partida amb dos trossos, rompuda intencionadament quan degueren escurar-la; d'això ha de fer molts anys, doncs un vell d'aquella encontrada recorda haver-la vista sempre igual. Està rodejat de túmul. S'excavà la terra que quedava a dins, sense cap resultat (figs. 169 i 171).

Mides: Pedra A, 2 metres de llarg per 0'30 de gruix i 1'30 d'alt; pedra B, 1'50 metres de llarg per 0'30 de gruix i 1 d'alt; pedra C, 1 metre de llarg per 0'30 de gruix i 1 d'alt; pedra D, 0'70 metres de llarg per 0'30 de gruix i 1 d'alt.

Els dos trossos de la tapa mideixen: l'un, 2'10 × 1'10 metres, i l'altre 2 × 1'50, tenint 0'40 metres de gruix. El túmul és de 8 metres de diàmetre.

Fig. 168. — Sepulcre del Llagunàs

Montanicell. SEPULCRE DE LA DEVESA DEL ROGET. — En el lloc anomenat «Les Planes», a cosa d'una hora i mitja d'Organyà, prop del camí que va d'aquest poble a Montanicell (a tres-centes passes a l'esquerra del camí).

Format per tres lloses de calissa, amb coberta i sense túmul.

Hi ha poca terra, i, un cop porgada, hi sortiren dos fragments de bronze indeterminables i varis caixals humans (figs. 170 i 172).

Mides: Pedra A, 2 metres de llarg per 0'30

de gruix i 1 d'alt; pedra B, 2 metres de llarg per 0'30 de gruix i 1'10 d'alt; pedra C, 0'95 metres de llarg per 0'20 de gruix i 0'90 d'alt; pedra-coberta, 2 metres de llarg per 0'45 de gruix i 1'35 d'ample.

SEPULCRE SEGON DE LA DEVESA DEL ROGET. — A poca distància de l'anterior, ha sigut totalment buidat, caient i rompent-se una de les pedres dels costats, per qual motiu està inclinada la coberta. És de pedres calises i de forma igual a l'anterior. Al voltant hi han uns munts de pedres que no es pot determinar si formaven túmul (figs. 173 i 174).

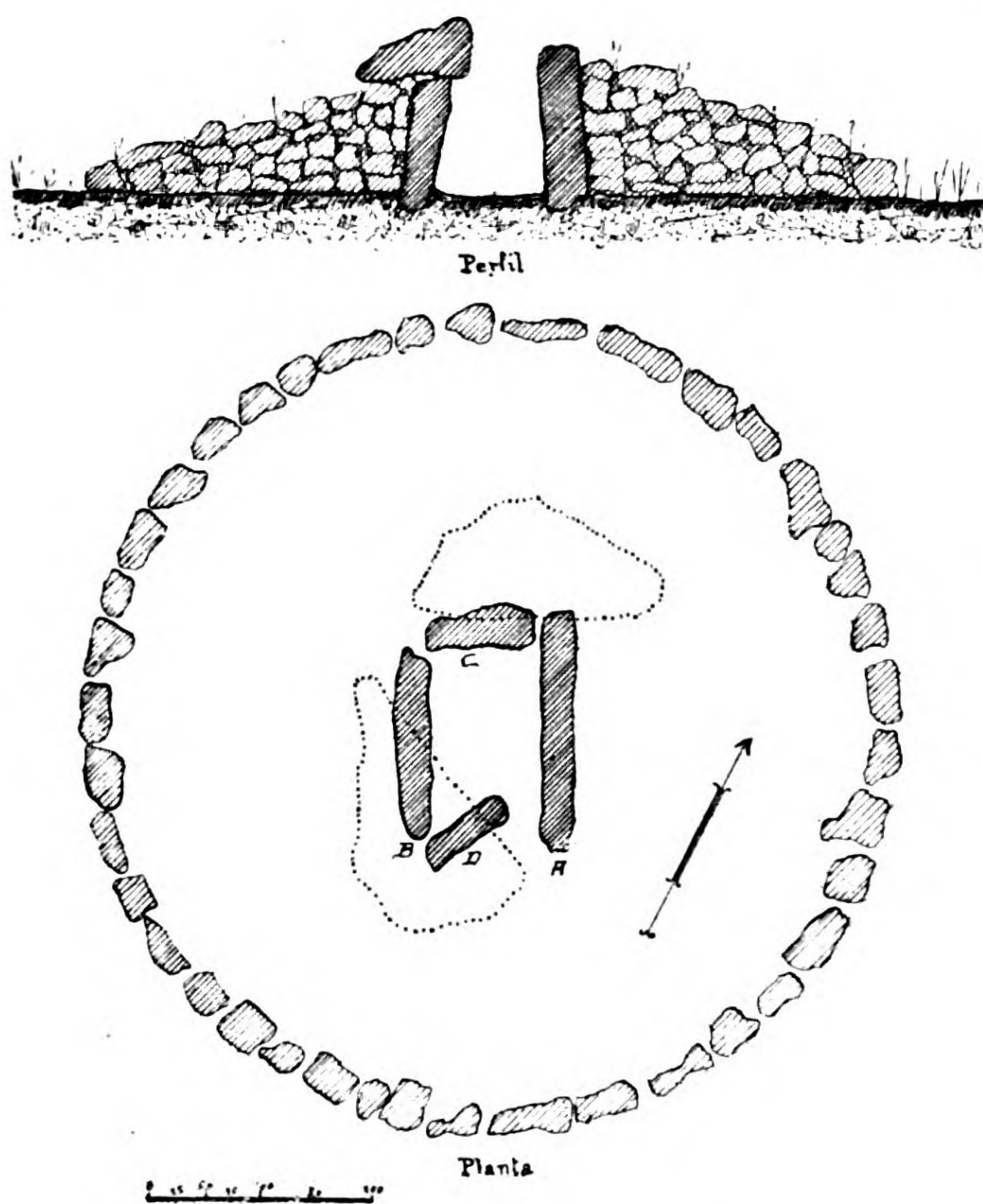

Fig. 169. — Perles. Sepulcre del Coll de Durau

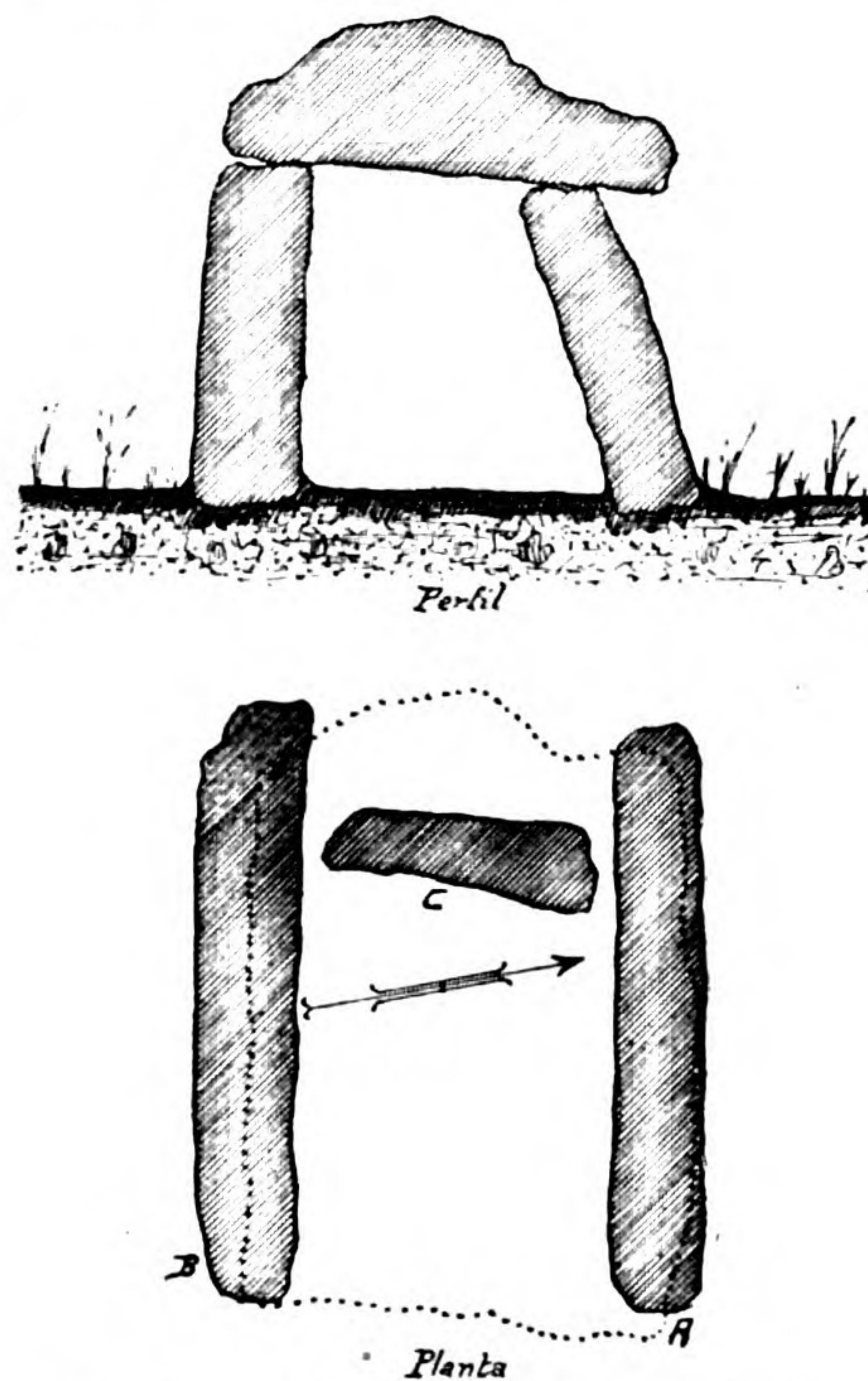

Fig. 170. — Montanicell. Sepulcre primer de la Devesa del Roget Escala 1 : 50

Fig. 171. — Sepulcre del Coll de Durau

Fig. 172. — Sepulcre primer de la Devesa del Roget

Mides: Pedra A, 1'50 metres de llarg per 0'25 de gruix i 0'70 d'alt; pedra B, 1'70 metres de llarg per 0'40 de gruix i 0'90 d'alt; pedra C, 0'60 metres de llarg per 0'25 de gruix

Fig. 173. Montancell. Sepulcre segon de la Devesa del Roget

Fig. 174. — Sepulcre segon de la Devesa del Roget

i 0'60 d'alt; pedra-coberta, 2 metres de llarg per 0'40 de gruix i 1'30 d'ample.

Tots aquests sepulcres per sa forma poden agrupar-se al tipus de cista amb túmul o sense, i per ses troballes, principalment per les puntes de sageta de sílex ben retocades, en forma de fulla de llaurer i lenticular, poden col·locar-se en el ple eneolític. — J. COLOMINAS ROCA.

GALERIA COBERTA DE PUIG-SES-PEDRES (SANTA MARIA DE CORCÓ)

Aquest curiós monument megalític està situat a la sortida del poble de Santa Maria de Corcó o L'Esquirol, a la dreta del camí pel qual es va a Can Toni, a sobre d'un petit serradet anomenat *Puig-ses-Pedres*.

Actualment el megalit està en part destruït, no quedant resta de la pedra o pedres cobertores, si no ho són algunes que no guarden ordre amb les lloses dretes. Abans de l'excavació les pedres de la part Oest sortien sobre el terrer 1'20 metres a l'exterior i 75 centímetres a l'interior, mida vertical; les altres pedres sobresortien de 20 a 65 centímetres. Les dues que formen la paret de ponent estaven descalçades pel costat exterior, mentres que a l'interior encara hi havia un bon gruix de terra, que un pagès remenà, en part, poc abans d'arribar nosaltres (fig. 171).

Inspeccionant els voltants de la galeria, trobem, a flor de terra, un fragment de fulla de ganivet de sílex blanc.

Garbellem detingudament les terres remogudes anteriorment per mans profanes, trobant bocins de terrissa llisa feta a mà i ossets humans.

Obrim l'excavació per la part Sud i de fora del monument, enfondint fins a trobar la roca viva. Trobem un gruix de 15 centímetres de terra vegetal, i, dessota, un altre de 65 centímetres de terra verge argilo-sorrenca. A la mateixa entrada del megalit apareix (entre la capa vegetal i la terra verge) una prima capa de terra negrosa amb petits fragments d'ossos humans. El dit jaciment es va engruixint a mesura que anem penetrant

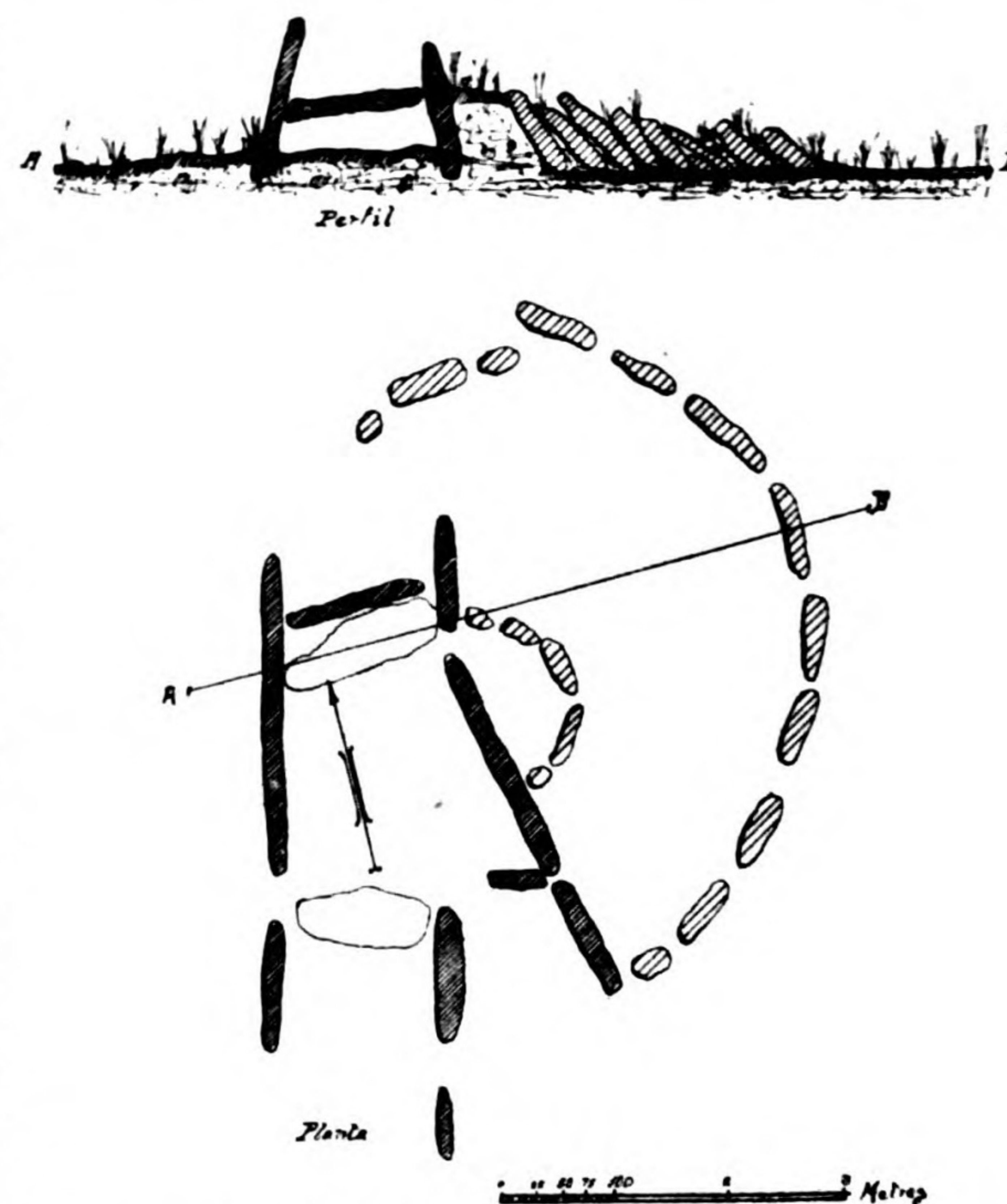

Fig. 175. — Santa Maria de Corcó. Galeria coberta de Puig-ses-Pedres

en la galeria, i prop de l'entrada observem que la capa negrosa s'engruxeix sobtadament i bussa cap al fons en sentit d'Est a Oest, apareixent-hi molts ossos humans, barrejats i trencats, amb fragments de crani en la part Est. Al seu acabament la terra negrosa descansa en una llosa plana posada sobre el sol verge, orientada com la sepultura, de 1'47 metres de llargada per 48 centímetres d'amplada i 20 de gruix; damunt d'aquesta llosa, entre els ossos humans, hi apareix una fulla de ganivet de sílex de 55 millímetres de llargada.

Continuem l'excavació galeria endins i, seguint els accidents que va formant la terra verge, trobem una altra mena de jaciment, poc abans d'arribar a la capçalera. Tallant-lo per la meitat hi ha una llosa que ve a restar al nivell del mig caire de la galeria. A sota de la llosa hi apareixen pocs ossos; en canvi, a sobre n'hi surten molts, i, demés, una fulla de ganivet de sílex (incompleta per haver escapçat i perdut un fragment) i un botó d'os triangular perforat en forma de V (fig. 176).

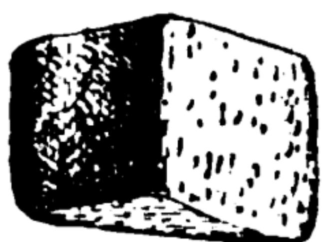

Fig. 176. — Sepulcre de Puig-ses-Pedres
Peça d'os (1/1)

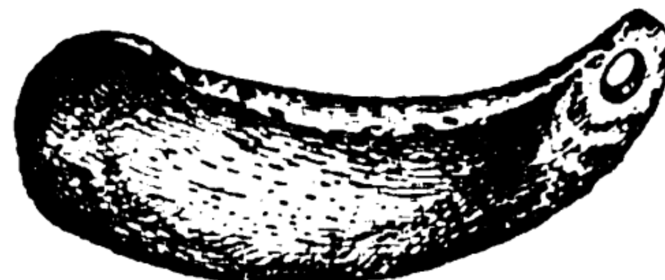

Fig. 177. — Sepulcre de Puig-ses-Pedres
Peça de collar de petxina (1/1)

Excavem també a fora de la galeria en la part Est, on descansa un túmul o munt de terra i pedres. A sobre hi apareix una prima capa de terra vegetal, i a sota moltes pedres llargarudes, posades a *plec de llibre*. Al cim del túmul hi recollim qualques ossos humans, una fulla de ganivet de sílex blanc i un gra de collar foradat, fet d'un fragment de pecten polimentat (fig. 177).

Una volta excavat del tot el sepulcre resulta una galeria coberta amb túmul. Cal observar que una de les lloses del costat E. ha fet moviment, separant-se de la línia de les demés, donant així la planta del sepulcre un aspecte estrany; emprò quan la galeria es trobava intacta devia ser del tipus regular amb parets paral·les.

Material arqueològic. Objectes de pedra. — Fulla de ganivet de sílex negrós (incompleta): llargada, 10 centímetres; amplada, 1'7; gruix, 0'5. Fulla de ganivet de sílex blanc: llargada, 7'5 centímetres; amplada, 1'5; gruix, 0'3. Fragment de fulla de ganivet de sílex groguenc: llargada, 5'5 centímetres; amplada, 2; gruix, 0'4. Fragment de fulla de ganivet de sílex blanc: llargada, 1'8 centímetres; amplada, 1'5; gruix, 0'35.

Objectes d'os o de petxines. — Botó d'os amb perforació en forma de V: llargada, 1 centímetre; amplada, 1'2; gruix, 1'6 (fig. 176). Peça de collar feta d'un fragment polit de petxina: llargada, 3'6 centímetres (fig. 177). Fragment de petxina: llargada, 5 centímetres.

Ceràmica. — Diversos fragments de vasos fets a mà sense ornaments. — MATIAS PALLARÉS.

SEPULCRES MEGALÍTICS EXCAVATS PEL MUSEU DE VICH

Els que fins fa poc visitaven el Museu Episcopal de Vich observaven que d'entre els diferents objectes exposats en les seves atapeïdes vitrines n'hi havien pocs en la secció prehistòrica i encara eren els més escassos els pertanyents a la plana de Vich.

Però fa cosa de dos o tres anys que nasqué una fillola del Centre Excursionista de Vich formada de joves ardits i entusiastes que han seguit tots els indrets de la comarca, visitant els monuments més coneguts i inventariant els més oblidats i obscurs, particularment els sepulcres megalítics, tant descuidats abans.

Les troballes fetes fins a la data han sigut publicades en el *Butlletí del Centre Excursionista de Vich*, en la *Prehistòria Catalana* del Dr. Bosch Gimpera (que citarem amb les inicials B. C. E. V. i P. C., respectivament), en diversos periòdics i en la Memòria de mossèn Gudiol *La nova instal·lació ausetana*, compendiat i augmentat en part en un folletó velografiat d'En Josep M.ª Gudiol intitolat *Les primitives civilitzacions ausetanes*, la cita del qual abreviarem amb les lletres L. P. C. A. Per no tenir gravats la major part d'aquestes publicacions o ser difícilment accessibles les que'n tenen, convé reunir aquí els resultats d'aitals exploracions, que han enriquit notablement el Museu de. Vich.

Fig. 178. — Vas de la galeria coberta de la Serra de l'Arca (1/3 apr.)

I. **GALERIES COBERTES. — Ayguafreda.** SERRA DE L'ARCA [1]. — Fou publicada en la *Crònica* de l'ANUARI anterior i allí es poden veure les seves dimensions i forma, així com el pla.

Es troba en la serra que li dóna nom, entre l'estació d'Ayguafreda i la parròquia d'Ayguafreda de Dalt. Conserva dues pedres laterals que s'han juntat: la que servia de coberta s'ha partit, i tres, la meitat més petites que les altres, que serien el corredor o galeria. Es veuen, a més, restes d'un túmul que tindria uns 8 metres de diàmetre.

Els objectes trobats en la seva excavació són: una multitud d'ossos, fragments de ceràmica a mà, un d'ells amb tres ratlletes incises i un altre amb una sèrie de pics formant un fris; varis trossets de sílex: tres peces d'os rectangulars amb la secció triangular i doble perforació en forma de V, dues de senceres (47 × 11 mil·límetres) i una de trencada; un vaset de parets fines i terra rogenca amb un mugró al costat i una lleugera inclinació vers l'interior de la boca, de 4'5 centímetres d'alt per 8'6 de diàmetre, reconstruït recentment (fig. 178).

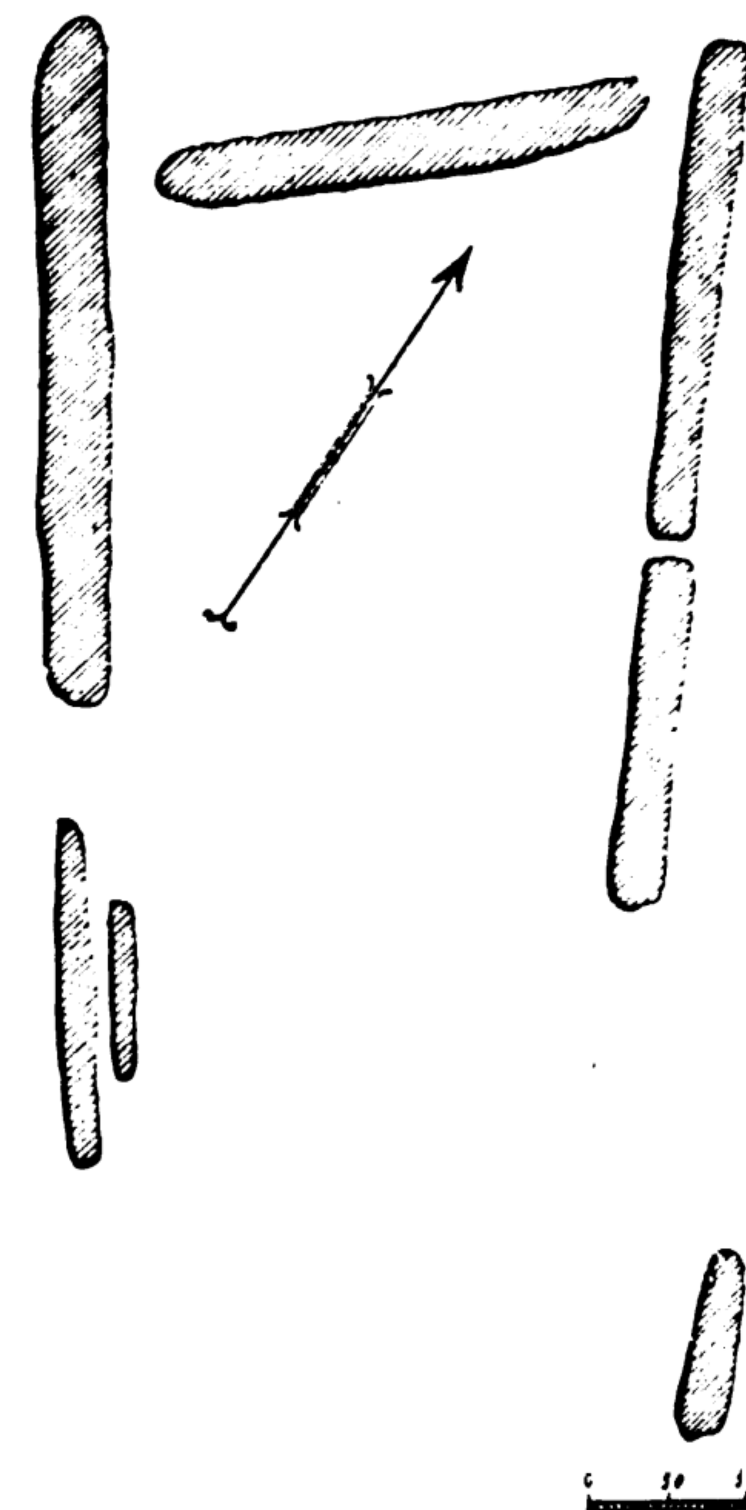

Fig. 179. — Galeria coberta de Puig-ses-Lloses

Però la peça més rica consisteix en un preciós ganivet de sílex de 32'5 centímetres de llarg per 3'5 d'ample màxim, notabilíssim per la perfecció del seu tallat [2].

Folgaroles. PUIG-SES-LLOSES. — Es el més aprop de Vich, i, encara que deformat per l'edificació de l'ermita de Sant Jordi, es veu a simple vista la classe de monument a què perteneix, conservat tal volta per ésser al cim d'un turó incultivable.

Les dimensions del sepulcre són grandioses i les pedres també (fig. 179). Es diu si ha sigut excavat fa molt temps, però no se sap en procedeixi cap peça important. Posteriorment, en algunes petites cates, ha sortit una rodella d'os perforada i alguns trossos de ceràmica a mà [3].

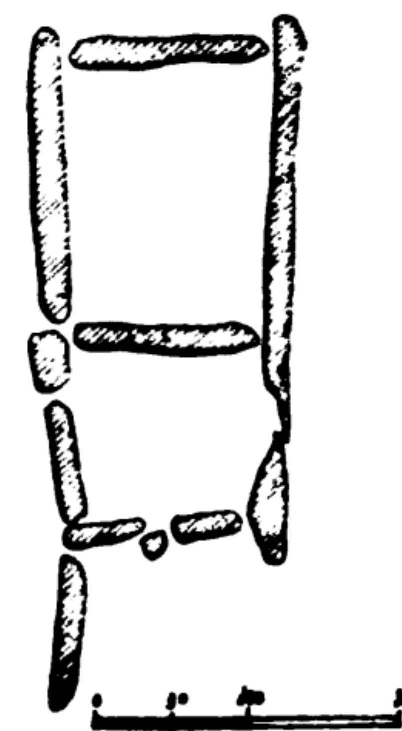

Fig. 180. — Galeria coberta de Puig-rodó

Santa Maria de Corcó. PUIG-SES-PEDRES. — L'excavà l'INSTITUT [4], i les seves troballes són exposades al Museu del Parc de Barcelona. Posteriorment alguns excursionistes de Vich, en petites cates, hi han trobat: una rodella de collar de malaquita (?), perforada, de 7 mil·límetres de diàmetre; una rodella d'os de 9 mil·límetres; un tros de plaqueta rectangular de coure, doblada, de 11 mil·límetres [5]; dues rodelles de pedra negra forada d'1 centímetre de diàmetre, i un tros de sílex de 16 mil·límetres, dipositat lo tot últim al Museu de Vich [6].

L'Estany. PUIG-RODÓ [7]. — Es distingeix de les altres galeries cobertes per presentar dues cambres trapezoïdals separades per una pedra, les mides de les quals estan indicades en el pla (fig. 180), seguint altres pedres del corredor d'entrada. El conjunt és d'uns 4 metres i també tindria túmul.

Entre el material, com en totes trobat en desordre, a més d'ossos, aparegué terrissa llisa i

(1) ANUARI DE L'INSTITUT, *Crònica*. V, pp. 894 i seg., any 1913-14; B. C. E. V., vol. I, pp. 194-196; P. C., p. 108; L. P. C. A., pp. 14-17.
(2) Vegi's les figures del lloc citat de l'ANUARI anterior.
(3) P. C., p. 109; L. P. C. A., pp. 12-13.
(4) Vegi's p. 500 del present ANUARI.
(5) Coure, 79'67 %; estany, 0'74 %; plom, 1'10 %. Analitzat pels Drs. R. Casamada i Fidel Raurich, al Laboratori de Química i Tècnica Física de la Facultat de Farmàcia.
(6) P. C., pp. 108-109; L. P. C. A., pp. 18-19; B. C. E. V., vol. II, p. 18.
(7) L. P. C. A., pp. 21-24.

ornada, dues rodelles d'os perforades de les corrents i una sageta completa de coure (87'91 per 100 de coure i 2'83 per 100 d'estany) (1) de 65 mil·límetres, de forma de fulla de llorer acabada en espiga.

II. **CISTES RECTANGULARS**. — **Ayguafreda.** CRUILLES. — Está situada en la serra en què hi ha el castell del mateix nom. Tindria un túmul d'uns 7 metres, a jutjar pels restes que es veuen encara. El desordre de les troballes prova, com en les altres, que havia sigut profanada alguna vegada. A més de varis trossos de sílex de tipus indefinit i alguns fragments de ceràmica a mà, llisa i negrosa, i amb incisions, tres objectes d'os, dos d'ells perforats amb doble perforació en forma de V, de 55 × 15 i 20 × 15 mil·límetres, respectivament, i cinc rodelles d'os de diferents tamanys que oscil·len entre 5 i 10 mil·límetres de diàmetre, perforades (2).

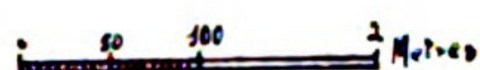

Fig. 181
Cista de la Serra de l'Arca

SERRA DE L'ARCA. — No s'ha de confondre amb la galeria coberta del mateix nom, portant la mateixa denominació per ser prop d'ella i trobar-se en la mateixa serra (3).

Semblant a l'anterior per la forma és una mica més gran (fig. 181). El túmul, com la de Cruïlles, tindria 7 metres. Remoguda més que les altres, es destruiria tot el seu mobiliari, ja que a l'excavar-la no s'hi trobà res que pogués figurar al Museu.

Rupit. PLA DELS LLANCERS. — Es troba en el lloc anomenat Camp Salarca. Els objectes estan molt dispersats, ja que en té el Sr. Bosch de Sant Feliu de Pallarols, el Sr. Cazurro i el Sr. Sala de Vich, qui posseeix una bonica fletxa amb espiga, un tros de ganivet molt fi, una peça triangular amb perforació en forma de V. Ademés el Museu en té varis fragments d'atuells de terra cuita fets quasi tots a mà (4).

Rejols. — N'hi han dos, com la del Pla dels Llancers, en el terme de Rupit, prop de la masia de Rejols, que els dóna nom. No han sigut excavades. En una superficialment hi sortí un fragment de sílex.

Cornet. — N'hi ha dues que distingirem amb els números I i II.

La I conserva les seves pedres que han permès fer el seu pla i res més, ja que per ésser sobre la roca i en una pendent, les aigües s'emportarien el seu mobiliari.

La II, prop de Can Pregonés, és aprop de l'anterior, i per aquesta raó la posem aquí, ja que és impossible donar-ne el pla per la seva total destrucció.

El Museu posseeix, procedent d'aquesta, una sageta de sílex blanc finíssima, de forma de fulla de llorer, retocada per ambdues cares (fig. 182), un cargol marí foradat, fragments de terrissa grollera, dos trossos de coure i dues rodelles de petxina foradades (5).

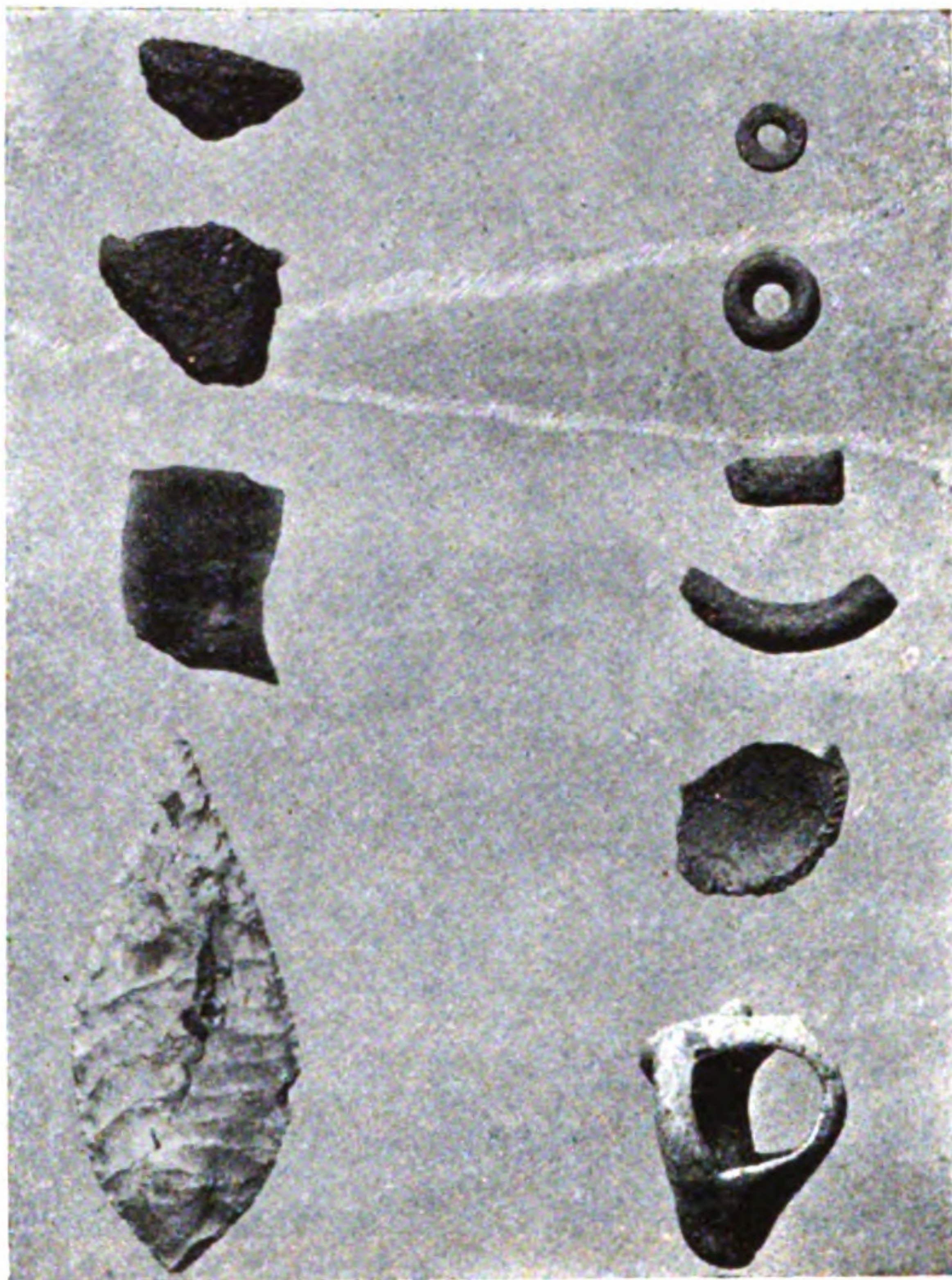

Fig. 182. — Troballes del sepulcre de Cornet (2/3 apr.)

Granera. CRUSELLA. — L'excavà el Sr. Sala i Molas. No s'hi troba res (6).

III. **CISTES QUADRANGULARS**. — **Estany.** L'HORABONA. — En el serrat de l'Horabona hi ha una cista quadrangular d'1 metre de costat. Ha sigut excavada, però no s'hi ha trobat res.

(1) Anàlisis dels Drs. Casamada i Raurich en el Laboratori de Química i Tècnica Física de la Facultat de Farmàcia de l'Universitat de Barcelona.
(2) B. C. E. V., II, p. 155; P. C., p. 16; L. P. C. A., pp. 29-30.
(3) Publicada a l'ANUARI DE L'INSTITUT, *Crònica* anterior, lloc citat.
(4) P. C., p. 16; L. P. C. A., pp. 31-33.
(5) P. C., p. 117; L. P. C. A., p. 34.
(6) P. C., p. 117; L. P. C. A., p. 34.

Sant Bartomeu del Grau. HERMOT DEL VILAR. — De les mateixes mides i forma que l'anterior, contenint a més un túmul de 4 metres.

Entre les troballes s'ha de citar, a més d'ossos, un tros de terrissa a mà, granelluda, i un fragment de ganivetet de sílex blanc, de 45 mil·límetres per 1 d'ample (1).

IV. **CISTES TRAPEZOIDALS. — El Brull.** CISTA DEL MAS DEL BOIX. — Les estribacions del Montseny serien riques en monuments megalítics, ja que, a més dels dos de la Serra de l'Arca i de Cruïlles, s'hi troba aquesta en el terme del Brull. Tindria un túmul de 6 metres. En mig del desordre acostumat aparegueren a l'excavar-se: ceràmica mal cuita ornada amb ratlles paral·leles a la boca; alguns trossos de coll de vasos (uns amb la boca dentellada i un altre amb triangles incisos plens de decoracions linials). Varis fragments poden unir-se per pertànyer al mateix atuell, que és llis i d'ells deduir-se la forma que tindria (un casquet esfèric amb una depressió al coll i dos mugrons). A més d'aquesta abundància de ceràmica, s'hi trobaren dos fragments de plaqueta de coure, l'un de forma de disc de 8 centímetres de diàmetre i l'altre de 22 × 10 mil·límetres, i unes esquirles de sílex, alguna de molt ben retocada, però cap de forma definida (2).

Fig. 183
Cista de l'Espina

Fig. 184 — Cista de l'Espina. Vas a mà (1/3 apr.)

Collsuspina. CISTA DE L'ESPINA. — Es aprop de la masia de l'Espina, en una serra que la generació actual la senyala amb el nom de la masia (fig. 183). Tenia túmul d'uns 7 metres, i, en mig del desordre consegüent, sortí una gran abundància de restes. A més de la terrissa a mà i grollera, aparegué una olleta sencera (fig. 184), amb un mugronet, de terra negrosa i mal cuita, de 78 mil·límetres de diàmetre màxim i 37 d'altura; 6 rodelles d'os perforades, una meitat d'os i l'altra meitat de petxina; 8 peces d'os prismàtiques triangulars, amb doble perforació en forma de V de 51 × 18 mil·límetres, dues d'elles ornamentades (dobles cercles concèntrics a cada cara del prisma); 9 de la mateixa forma, més petites, variant entre 23 i 32 × 11 mil·límetres; 9 amb una sola perforació en V de 16 × 7 mil·límetres, dues d'elles amb els cercles concèntrics incisos; tres fragments de la forma i dimensions de les primeres 8, una d'elles amb la dita ornamentació de cercles; un botó d'os molt polit cremat, de base quadrada i forma piramidal amb perforació en V, d'uns 21 mil·límetres de costat de la base (fig. 185); una punta petita de punxó d'os de 25 mil·límetres de llarg; 4 trossos d'anella d'os, i una punta de sageta de coure (95 per 100 de coure i 1'06 per 100 d'estany) de 14 mil·límetres de llarg, menjada d'una banda, de forma de llorer (3).

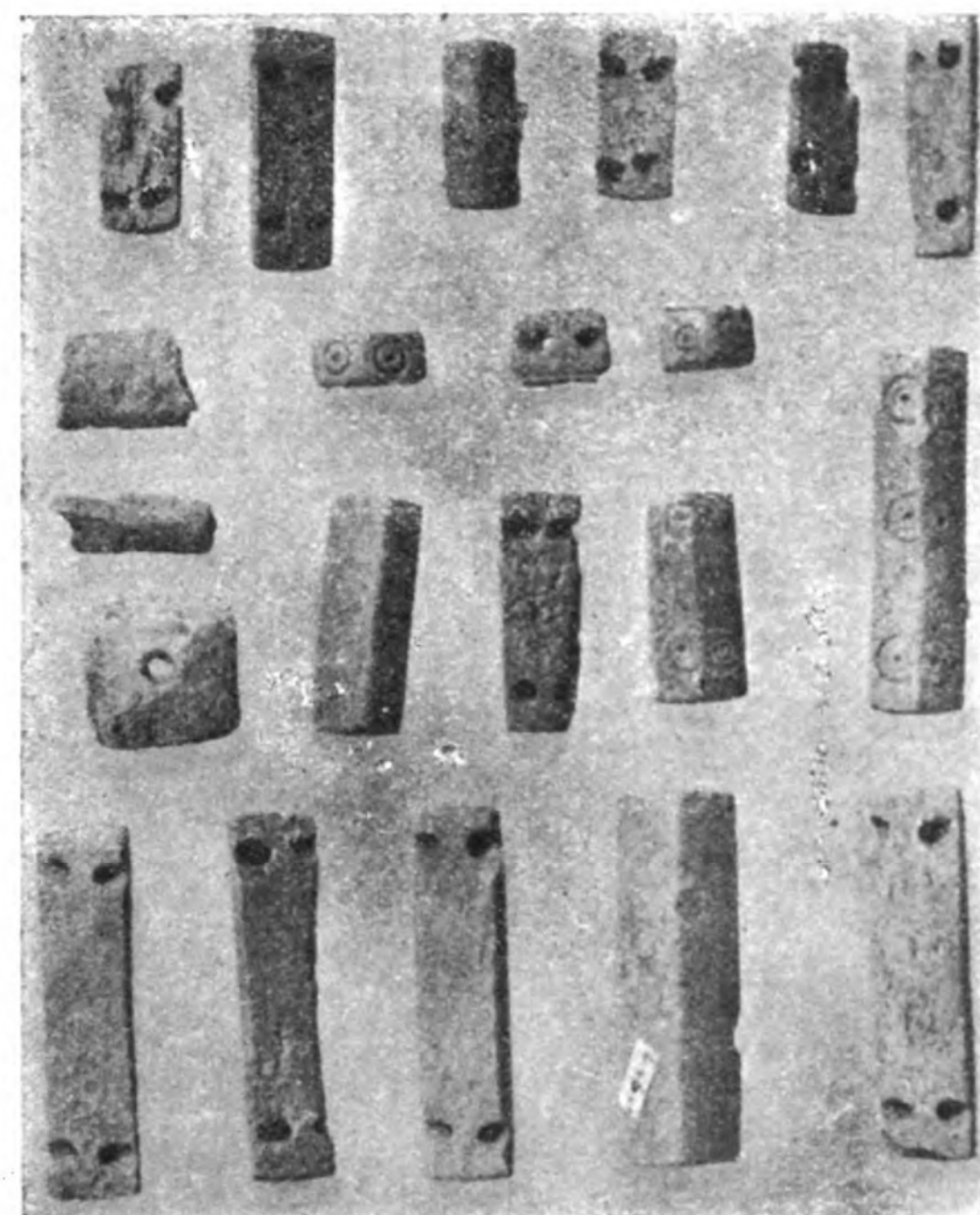

Fig. 185. — Objectes d'os de la cista de l'Espina (1/2 apr.)

Monistrol de Calders. PLA DE TRULLARS. — Es troba entre Granera i Monistrol de Calders, conservant-se ses grans lloses volcades sobre la planta. L'estiu de 1920 l'excavà com quasi totes, la secció d'exploracions del Centre Excursionista de Vich, resultant molt pobre en tro-

(1) B. C. E. V., IX, pp. 97-98.
(2) B. C. E. V., II, pp. 66-67; P. C., p. 116; L. P. C. A., pp. 36-37.
(3) B. C. E. V., IX, pp. 161-162.

balles: varis trossos de ceràmica feta a mà, un d'ells ornat amb incisions fetes amb un instrument de vàries puntes (1).

Sant Bartomeu del Grau. II CISTA DE L'HERMOT DEL VILAR. — En el mateix terme de Sant Bartomeu en que es troba la ja descrita i no lluny d'ella, hi ha aquesta cista trapezoïdal de lloses primes i de 80 cm. d'alçada.

Els restes trobats foren: un tros de ganivet de sílex blanc amb lleugera inclinació a la punta molt ben tallat, de 65 mil·límetres de llargada per 12 d'amplada; un tros de sílex blanquinós; un altre tros de forma indefinida de 35 mil·límetres de llarg per 15 d'ample; una petita balba de petxina foradada per la punta i varis fragments de terrissa a mà de terra negrosa.

SEPULCRES DE FORMA INDETERMINADA. — Castelltersol. — Conserva sols una pedra i, per lo mateix, és impossible deduir-ne la forma. L'excavació dóna només alguns trossos de ceràmica a mà, de terra negrosa (2).

Riudeperes. — Al costat de la tenència de Sant Martí de Riudeperes i quasi bé al costat de la masia del Nogué, s'hi veuen sobressortir de terra dues pedres.

La circumstància de trobar-se tocant a la roca i la desaparició de les altres pedres fa impossible determinar la classe de sepultura, ja que és difícil que s'hi trobi res, encara que s'excavi, per la raó supradita. — JOSEP RIUS I SERRA.

CONSIDERACIONS GENERALS SOBRE ELS MEGALITS CATALANS

Les nombroses excavacions realitzades ja en els megalits catalans, creiem que permeten i fins obliguen a treure'n certes deduccions generals, esperant que nous descobriments i noves publicacions les confirmin o les modifiquin. Per a aquest treball, el resultat de l'excavació dels megalits de l'Alt Empordà de què s'ha donat compte ha proporcionat importants elements que completen les demés campanyes realitzades per l'Institut del Museu de Vich que aquí es publiquen; una aportació considerable l'esperem, ademés, de la publicació dels megalits de la comarca de Solsona, estudiats per Mn. Serra i Vilaró, i dels que sols s'ha publicat la galeria coberta de Llanera.

Els megalits d'Espolla ens han proporcionat resultats interessants. En primer lloc ha quedat aclarit el problema dels possibles megalits primitius (Cabana Arqueta, Font del Roure, Arreganyats) (3). Durant els últims anys aquest era un dels problemes més difícils de la nostra cultura megalítica, puix que amb les plantes que publicava el Sr. Cazurro (4) no es podia estar segur de que fossin sepulcres primitius de corredor incipient o bé ja sepulcres de corredor desenrotllat als quals faltessin algunes lloses d'aquest últim. L'excavació mostrà que el corredor s'allargava, al mateix temps que el material indicava ben clar una època avançada. L'estudi dels altres monuments també ens portà sorpreses, i així veiérem com el sepulcre del Barranc, que abans apareixia com una cista (allargada, és cert), resultava ésser una magnífica galeria coberta, ben notable, encara que no tingui les dimensions d'altres (Llanera, Romanyà, etc.); els seus costats eren paral·lels, malgrat no ho semblin a primera vista a causa d'haver fet moviment cap endins les lloses de prop de l'entrada per la pressió de la terra del costat al violar-se el sepulcre; el seu material és molt interessant. Vist això, els sepulcres del Mas del Puig de Can Eras (Darnius), el d'Arreganyats (Espolla) i potser el de Gutina (S. Climent Sasebes), on també férem rectificacions, se'ns oferien com les cambres de sepulcres de corredor en els quals aquest ha desaparegut per l'acció dels segles.

Es d'observar que llurs dimensions no serien molt notables; la llargada màxima dels més ben conservats no passa de 5 metres, ni l'altura arriba a 2 metres. Estem lluny, no ja dels monuments andalusos sinó fins d'altres monuments catalans. El sepulcre de la Devesa d'En Torrent no el vam veure; però, per les dades que dóna En Cazurro (5), cal esperar que sigui un altre sepulcre de corredor o potser una galeria coberta. Les plantes de les cistes conegudes no sofriren modificacions, restant com a tals la Barraca del lladre, la Llosa de la Jaça d'En Torrent, les de Quera Fumat i Mas Baleta, i la de Canadalt, totes en els termes de la Estrada, Campmany i La Junquera.

Les troballes de la campanya de l'Alt Empordà no foren tan abundants com haguera estat de desitjar, però ho foren prou per a confirmar les hipòtesis anteriors. En el grup de la comarca d'Agullana sols mereixen menció els fragments de terrissa amb incisions puntillades de

(1) L. P. C. A., p. 43.
(2) L. P. C. A., p. 48.
(3) BOSCH: *Prehistòria catalana*, pàg. 102 i segs.
(4) *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona* (Madrid, 1912), pàg. 39 i segs.
(5) Ob. cit., pàg. 39 i segs.

la Barraca del lladre; tal volta pertanyin a un casquet esfèric dintre la tècnica de l'estil del vas campaniforme. A judici nostre, això ens data les cistes de la regió, totes semblants a la Barraca del lladre (tres lloses regulars amb una altra de coberta [1], quadrangulars o trapezoïdals, dimensions modestes), en l'eneolític. Avui és impossible considerarles com un resultat cronològicament posterior (encara que ho siguin tipològicament) de l'evolució megalítica: ben al contrari, cal suposar-les contemporànies de les galeries cobertes i fins dels sepulcres de corredor, malgrat, potser per la seva sencillesa, perdurin en un temps de decadència posterior. En el grup d'Espolla les troballes foren més notables. El ganivet de sílex de la Cabana Arqueta (d'un tipus tan perfecte que no es pot demanar millor, essent difícil trobar-li paral·lels [2] ens la col·loca en un eneolític ple, i el fragment de terrissa de l'estil del vas campaniforme trobat prop del ganivet reforça aquesta cronologia. La galeria del Barranc donà molta ceràmica, i entre ella tipus interessants: fragments d'un vas campaniforme (reconstruït) de la varietat pobra que en trobem a tot el cercle pirenenc (senzilles zones de ratlles puntillades); altre vas reconstruït, d'una forma també típica (esfèric amb coll estret i curt), que també surt a la cova de Sant Julià de Ramis; un fragment amb un cordó en relleu que indica una llunyana influència de la cultura de les coves (fenomen observat també a Sant Julià de Ramis); un fragment de vas amb el perfil anomenat *argaric;* i, finalment, un punxó de coure que aferma les conclusions anteriors. Així diguem, en resum, que tot ço que s'excavà en l'alt Empordà pertany al ple eneolític.

I, si aquest resultat el comparem amb els dels altres megalits catalans, veurem que s'acorden ben bé. Dels que coneixem material podem afirmar que són eneolítics amb una perduració fins als començos de l'Edat del bronze. L'aparició del vas campaniforme a les galeries cobertes de Santa Cristina d'Aro [3] i Llanera i en nombrosos sepulcres de la regió de Solsona, i del coure [4] en aquests últims i en els sepulcres de Romanyà de la Selva, Llanera, Mas del Boix (Brull), Can Pregonés (Cornet), Camp Salarca (Rupit), Puig ses pedres, Puig Rodó, de l'Espina, apart altres objectes típics de l'eneolític: botons d'os amb perforació en v, puntes de sageta finament retocades (de tipus triangular amb espiga i aletes, de fulla de llorer o lenticular), ganivets, etc., fa que col·loquem la cultura megalítica catalana dintre el ple eneolític, durant, com hem dit, fins als començos del bronze (objectes de bronze de les cistes de Santa Susagna, Su i Riner a la comarca de Solsona).

Es curiosa l'aparició de gravats rupestres en relació amb els megalits catalans. En l'Alt Empordà, prop de Campmany, trobem dues lloses amb gravats, publicades i estudiades per D. Lluís Marian Vidal [5], sense que se n'hagués fet gaire cas; però reconeguts per nosaltres els gravats de la galeria del Barranc i després d'un estudi recent dels Srs. Vidal, Cazurro, S. Miquel i Bosch dels descoberts pel primer, se n'ha d'admetre l'autenticitat.

La cultura pirenenca catalana s'associa, doncs, amb l'art rupestre estilitzat, essent això un reforç per a la cronologia, puix coneixem altres gravats estilitzats datats en l'eneolític [6]. A Catalunya queden altres mostres d'art rupestre eneolític: son els gravats del Mas Llor (Tarragona) [7] i el cèrvol estilitzat, pintat, de la roca de Cogul.

Coneguts els megalits de l'Alt Empordà, es concreten les formes que tenim en el nostre territori. Aquestes són tres d'esencials: el sepulcre de corredor, la galeria coberta i la cista amb ses múltiples variants. El sepulcre de corredor és, evidentment, el més antic, essent l'evolució del dolmen primitiu, del qual no tenim representants a Catalunya. La cambra sepulcral i el corredor que hi condueix estan ben diferenciats: el corredor és estret i força més baix que la cambra. D'aquest tipus, sols tenim ben certs els sepulcres de la Font del Roure i de la Cabana Arqueta, ambdos a Espolla, si bé, com hem dit abans, és probable que ho fossin també el d'Arreganyats (Espolla), el de Gutina (Sant Climent Sasebes) i el del Mas del Puig de Can Eras (Darnius). Malauradament les troballes

(1) En el cas de la Barraca del lladre les lloses de coberta són tres.

(2) Llarg: 23 centímetres. Es pot comparar amb el de la Serra de l'Arca (Ayguafreda), els del Cau dels Ossos (Torroella de Montgrí), etc.

(3) Aquesta galeria fou donada a conèixer per D. Agustí Casas, qui publicà la planta i descripció en *Nou megalit en l'agrupament de Sant Feliu* (periòdic *Ciutat Nova*, de Sant Feliu de Guíxols, 25 desembre 1917). Més tard fou excavada clandestinament, coneixent-se la planta publicada per H. OBERMAIER: *El dolmen de Matarrubilla* (*Memorias de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas*, 1919); malauradament no es posseeixen fotografies de les troballes de les quals se'n desconeix llur situació actual. Havent-les pogut veure quan encare es trobaven en poder del escavador furtiu, se'n publicà una nota a BOSCH: *Prehistòria catalana*. pàg. 106.

(4) Falten els anàlisis.

(5) VIDAL (L. M.): *Nota sobre un «menhir» y una «piedra oscilante» con esculturas y letras ibéricas* (*Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*), 1914, núm. 13.

(6) Vegi's BOSCH: *La Arqueología prerromana hispánica*, pàg. 145 i segs.

(7) CARRERAS CANDI: *Geografia de Catalunya*, volum I, pàg. 768.

són escassíssimes en els dits monuments, però les de la Cabana Arqueta no contradiuen sinó que confirmen la cronologia obtinguda per la tipologia. Cal notar que la cambra dels sepulcres citats tendeix a esdevenir rectangular preludiant la transformació en galeria coberta; tal volta el de la Font del Roure mostri el tipus més antic.

Creiem que d'aquest tipus de sepulcre de corredor se'n formaren la galeria coberta, per confusió del corredor amb la cambra (confusió que cada vegada és fa més completa), i la cista, per desaparició del corredor i reducció de la cambra, que es fa rectangular, trapezoïdal o quadrada. A un tipus de galeria coberta en formació deu pertànyer la Cova d'En Daina (Romanyà de la Selva), car la planta, rectificada per nosaltres (fig. 186), mostra dues pedres col·locades com a reminiscència de l'entrada de la cambra, que també és més ampla que l'entrada; semblant a aquesta galeria, encara que un xic més curta, és la propera de Santa Cristina d'Aro. Arribem, amb això, a la galeria coberta de costats ben paral·lels. La planta resulta ésser rectangular, allargada, molt regular, sense record de la separació entre la cambra i el corredor, i en general es fa de lloses més regulars i fines que les anteriors. Exemplars d'aquest tipus són les galeries de Puig-ses-Lloses (Folgaroles) (1), Llanera (2), Puig-ses-Pedres (Santa Maria de Corcó) (3), Serra de l'Arca (Aiguafreda) (4) i del Barranc (Espolla). Les dues primeres són notables per llurs grans dimensions (10 i 9 metres de llarg, 3 i 2 d'ample, respectivament, i uns 2 metres d'altura) que les fan els monuments megalítics majors de Catalunya.

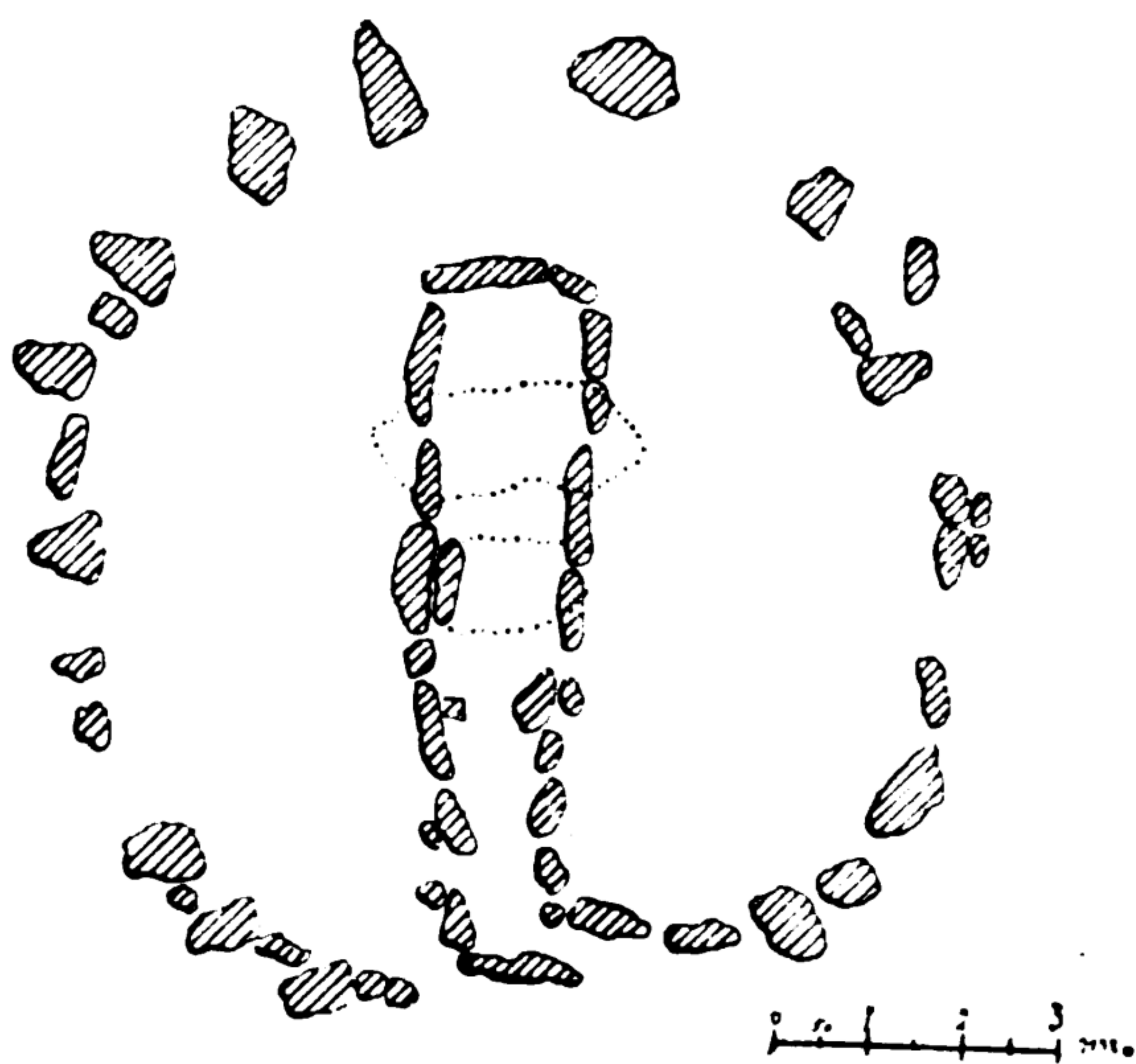

Fig. 186. — Planta rectificada del sepulcre La Cova d'En Daina (Romanyà de la Selva)

Però la diferència tipològica entre les dues formes de galeries cobertes no es pot dir que demostri una separació cronològica. Ans al contrari, el material dels dos grups es semblant i pertany tot a un eneolític avançat (vas campaniforme, metall, puntes de sageta i ganivets de sílex ben treballat, peces d'os perforades en v).

Per reducció del llarg de la galeria coberta, o per supressió del corredor en els sepulcres de corredor de cambra ja trapezoidal es formà l'últim tipus de sepulcres megalítics (5), als quals anomenem cistes per a evitar confondre'ls amb els vers dòlmens primitius. A aquest grup pertanyen quasi tots els sepulcres explorats a la comarca d'Agullana, i amb ells la immensa majoria dels megalits catalans, que comunment es denominen dòlmens. Però, dintre les característiques essencials de caixa rectangular, quadrada o trapezoïdal formada per poques lloses (tres o quatre, a part la coberta, generalment), hi caben diverses variants. En primer lloc trobem un tipus intermedi entre la galeria coberta i les cistes pròpiament dites. En realitat no és sinó una galeria coberta escurçada: citem, entre altres, les de la Roca de l'Aglà (Fitor) (6), Puig-ses-Forques (Palamós) (7) i Puig Rodó (Estany) (8), i tal volta la de la Devesa d'en Torrent (Espolla). La de Puig Rodó està subdividida per lloses, com la d'Arzabal al Aralar (Navarra) (9). Al costat de'aquest tipus, essent-ne tipològicament derivades, hi ha les varietats rectangulars, quadrades i trapezoïdals (10).

L'exploració de les cistes de la comarca d'Agullana no donà resultat, puix que sols a la Barraca del Lladre hi sortiren uns petits fragments d'un casquet esfèric de l'estil del vas campaniforme. La

(1) Vegi's pàg. 502, fig. 179 d'aquesta *Crònica.*

(2) Vegi's J. SERRA I VILARÓ: *Excavaciones en el dolmen de Llanera* (*Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades;* Madrid, 1917).

(3) Vegi's fig. 175, pàg. 500 d'aquesta *Crònica.*

(4) Vegi's ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS 1913-14, *Crònica*, pàg. 804 i segs.

(5) El qualificatiu de *megalític*, en llur major part, resulta ja molt impròpia, donades llurs dimensions, relativament petites. Però, per conservar llur dependència respecte els tipus verament megalítics i la distinció amb formes semblants d'un altre origen, es segueix usant la dita denominació.

(6) Vegi's CAZURRO, obra citada.

(7) Vegi's PALLARÉS: *Els sepulcres megalítics del Baix Empordà*, en altre lloc d'aquesta *Crònica.*

(8) Vegi's fig. 180 de la pàg. 502 d'aquesta *Crònica.*

(9) ARANZADI-ANSOLEAGA: *Exploración de cinco dólmenes del Aralar*, pàg. 29.

(10) Vegi's BOSCH: *Prehistòria catalana*, pàgs. 110 i seg., la reunió classificada per tipus de les conegudes fins a 1917.

mateixa pobresa es nota en moltes cistes catalanes. Sortosament en algunes de la comarca de Vich (Puig Rodó, Cruïlles, Rupit) (1), en moltes de la de Solsona i algunes de l'Alt Urgell (Cabana dels Moros a Turbiàs i cista de la Collada d'Orri a Pallerols) (2), ha sortit material que no deixa lloc a dubtar de llur data eneolítica: puntes de sageta de sílex, molt ben retocades, de forma de fulla de llorer, triangulars amb espiga i aletes i lenticulars, peces d'os amb perforació en forma de v, perles de collar de dentali, ceràmica feta a mà, grollera o polida, sense decoracions o amb decoracions i formes de l'estil del vas campaniforme, i petits objectes de coure. Aquest material surt indistintament en totes les variants citades, que es veu que entre si presenten sinó petites diferències tipològiques accidentals.

Però aquests tipus de cista van continuar essent usats en els començos de l'Edat del bronze, com indiquen els resultats de l'exploració d'algunes a la comarca de Solsona (Su, Riner, Santa Susanna) (3).

En la distribució per Catalunya dels monuments megalítics també s'observen fets curiosos. En primer lloc aquests ocupen sols la meitat septentrional del territori català (vegi's el mapa de la pàg. 187). El tipus més antic (sepulcre de corredor) és el que es troba més a prop del Pireneu, i els altres s'estenen per les serres del Nord de Catalunya, creuant-se amb les altres cultures catalanes de l'eneolític: la de les coves a tota l'àrea d'extensió dels megalits i la dels sepulcres no megalítics a la seva perifèria.

És avui ben clar que cal parlar dels megalits catalans com formant una vera cultura ben característica i diferent de les altres que s'estenen per Catalunya des del final del neolític. Les troballes dels megalits sempre conserven un caràcter peculiar, i són les que hem enumerat en parlar, fa poc, de les cistes. En front d'elles trobem en la cultura de les coves una ceràmica decorada amb relleu i amb altres formes que en els megalits i en la cultura dels sepulcres no megalítics el típic inventari de destraletes polides, fins ganivets de sílex de petites dimensions i perles de collar verdoses i de forma ovoide.

Com hem vist, aquesta cultura megalítica catalana té el seu apogeu en l'eneolític ple i avançat, i aleshores dintre el seu territori queden poques mostres d'altres cultures. Sembla que és aleshores quan el cercle pirenenc fou més extens, i en altres tipus d'estacions contemporànies, com a certes coves, dintre el territori dels megalits, trobem la mateixa cultura. Aquest és el cas de la Cova de *Can Sant Vicens* a Sant Julià de Ramis, del Cau dels Ossos de Torroella de Montgrí i de la Cova dels Encantats de Serinyà, on, al revés del que s'esdevenia en un període anterior (Cova de Rialp), el material s'allunya del típic de la civilització de les coves catalanes per a semblar-se al dels megalits. A la cova de Sant Julià sortiren els botons amb perforació en v, les puntes de sageta i els ganivets de sílex i la forma de vasos de panxa esfèrica i coll estret (com a la galeria del Barranc, Espolla). En canvi, cal confessar que certs tipus semblen una influència o un record de la cultura de les coves: són els fragments de terrissa amb senzills cordons, amb impressions digitals (un fragment, també, a la galeria del Barranc). Al cau dels Ossos sortiren tres ganivets de sílex, grans i molt ben treballats; a la Cova dels Encantats, puntes de sageta (fulla de llorer i triangular amb espiga), plaquetes d'os amb perforació en v, destrals de pedra polides i terrissa polida sense ornaments o bé amb incisions i amb relleus.

Per altra part cal notar un fet important: la cultura dels megalits catalans té els seus paral·lels en la restant cultura megalítica pirenenca fins a Navarra i Bascònia (vegi's el mapa de la pàg. 519) (4) i a l'altra banda de França, per on s'estén fins a Provença. Al Pireneu falten encara els megalits en la part corresponent a la província d'Osca; però el grup basco-navarrès, ara ben conegut per les excavacions del professor D. Telesfor de Aranzadi i dels seus col·laboradors aquests últims anys, té grans analogies amb el català (5).

Tipològicament, en ço que fa referència a les formes sepulcrals, el paral·lelisme és complert entre Bascònia i Catalunya. Surt el sepulcre de corredor (segur el d'Igartza occidental, essent possible que ho siguin també els molt destruïts de Bernoa i Argonitz). La galeria coberta surt a Jentilarri, quelcom subdividida per una llosa al seu mig, cò que continúa a Bascònia també a la

(1) Vegi's RIUS: *Sepulcres megalítics excavats pel Museu de Vich*, pàgs. 501 i seg. d'aquesta *Crònica*.
(2) Vegi's COLOMINAS: *Els sepulcres megalítics a l'Alt Urgell*, pàgs. 491 i seg. d'aquesta *Crònica*.
(3) Vegi's BOSCH: *Sepulcres megalítics de la comarca de Solsona*, pàgs. 527 i seg. d'aquesta *Crònica*.
(4) Vegi's BOSCH: *L'estat actual de la sistematització del neolític i eneolític de Catalunya*, en les pàgines següents.
(5) Vegi's ARANZADI-ANSOLEAGA: *Exploración de cinco dólmenes del Aralar* (*Pamplona*) (1915); Id. íd.: *Exploración de catorce dólmenes del Aralar* (*Pamplona*) (1918); ARANZADI-BARANDIARAN-EGUREN: *Exploración de seis dólmenes de la sierra de Aizcorri* (San Sebastián, 1919); Id. íd.: *Exploración de nueve dólmenes del Aralar guipuzcoano* (San Sebastián, 1919). Id. íd.: *Exploración de siete dólmenes de la sierra de Ataún Borunda* (San Sebastián, 1920).

cista d'Arzàbal: a Catalunya precisament també una galeria coberta (la de Puig Rodó) té aitals subdivisions. Abunden molt les cistes, que són molt semblants a les nostres i presenten les mateixes variants quadrades, rectangulars o trapezoïdals, i sobretot els tipus de transició des de les galeries cobertes, que il·lustren la formació del tipus de la cista (la d'Arzabal, subdividida com la de Puig Rodó). El material, amb algunes diferències, és en general el mateix: puntes de sageta dels mateixos tipus de Catalunya (amb aletes i espigues de forma semblant a la de fulla de llorer), amb altres tipus de pedra una mica diferents dels catalans), ceràmica sense decoració o dels vasos campaniformes en alguns casos (Pagobakoitza, Gorostiarán). Amb molta freqüència aquest material està associat amb coure. En canvi, els ganivets de sílex solen ésser de més petites dimensions que els catalans. Es notable que els vasos campaniformes bascos tenen una absoluta analogia amb els dels megalits catalans: hi és comú l'ornamentació disposada en zones plenes de línies transversals puntillades.

Aquí, com a Catalunya, sembla que l'art estilitzat ha tocat la cultura pirenenca, encara que aquí no hagi sortit associat amb sepulcres megalítics. Prescindint de les escultures de la Cova de Marquínez, que cada dia semblen menys eneolítiques i que potser són molt modernes, últimament s'han donat a conèixer uns signes, que es poden interpretar com estilitzacions humanes, a Faido i Albaina (Alava) (1). Potser aquesta associació de l'art rupestre estilitzat (que sembla tenir els seus nuclis principals en el Centre i Sud de la Península, o sia en el territori de la cultura central) amb la cultura pirenenca, és un fet paral·lel de la penetració d'altres elements de la mateixa cultura, com per exemple la ceràmica del vas campaniforme.

L'origen remot de les formes megalítiques pirenenques no es pot cercar sinó a l'Occident de la Península. L'enllaç el donen els sepulcres megalítics d'Astúries i Galícia, ço que porta a Portugal, únic lloc on l'evolució tipològica (comprovada també per la del material) és completa (2). Amb tot i això, cal considerar els grups megalítics pirenencs com un desenrotllament molt autònom, car la transformació del sepulcre de corredor en galeria coberta i d'aquesta en cista que a Portugal s'inicia (galeries cobertes de Monte Abrahao i de Nora, cistes del Serro do Castello i totes les d'origen megalític dels començos de l'Edat del bronze) resta allí quelcom secundari, no arribant mai, per altra part, a la formació del tipus de la galeria coberta de costats paral·lels; al Pireneu basco-català, en canvi, el més sortint és la formació de la galeria coberta (especialment la de costats paral·lels) i la gran abundància i varietat de cistes.

Quant a l'origen remot del material, no és tan senzill de trobar. Mentre qualques coses (objectes d'ornament, potser les formes de ceràmica sense ornar) semblen desenrotllaments indígenes, altres coses semblen influències d'altres cultures. La perforació en forma de v ja és coneguda a Portugal en l'encolític inicial (Monte Abrahao), malgrat s'apliqui a botons d'una altra forma. Les puntes de sageta de forma de fulla de llorer, cordiformes o triangulars amb espiga semblen dependre més aviat de l'evolució del Sudest de la Península (Almeria) que de la portuguesa, on les puntes amb espiga o en formes emparentades amb les cordiformes o de fulla de llorer (per exemple la forma de losange) no assoleixen una completa evolució, essent allí la cosa principal l'evolució de la base còncava, a diferència d'Almeria, on des d'un principi tenen gran desenrotllament els tipus d'espiga i els de losange: l'estereotipació del tipus de forma de llorer o de cor potser té les seves arrels en els tipus de losange d'Almeria, havent-se perfeccionat en la cultura pirenenca, on, demés, trobem com a tipus característic la forma lenticular (3). El vas campaniforme té, però, un origen ben diferent: la seva pobresa de formes i de decoració, que contrasta amb la seva riquesa a la meitat Sud del Centre d'Espanya (Ciempozuelos-Carmona), parla de quelcom manllevat de la veïna cultura central, que s'estereotipa en una forma determinada i que a penes té evolució en la cultura pirenenca (4).

Un altre aspecte del problema d'aquesta cultura són les seves relacions amb el Sud de França, que més aviat parlen d'identitat de cultura que de senzilles relacions. En tot el Sud de França, fins a una certa línia, una civilització megalítica semblant, al menys en son començ, a la pirenenca espanyola domina en l'eneolític i sembla continuar fins als principis del bronze, equivalent en çò que fa referència a la cronologia a la cultura argàrica que en la Península penetra també en els

(1) BARANDIARAN: *El Arte rupestre en Alava* (*Boletín de la Sociedad Ibérica de Ciencias Naturales*, marzo-abril 1920).

(2) Vegi's BOSCH: *La Arqueología pre-romana hispánica* (cap. III) i *Prehistòria catalana* (cap. II). Id.: *L'estat actual del coneixement de la civilització neolítica i eneolítica de la península ibèrica*, pàgs, 516 i seg. d'aquesta *Crònica*.

(3) En la cultura de les coves apareixen, en alguns casos, puntes de sageta, però no semblen ésser cosa típica de tal cultura. Sempre, però, a Catalunya depenen també de l'evolució d'Almeria o pirenenca.

(4) Vegi's CASTILLO (A. del): *La cerámica incisa de la cultura de las Cuevas y el problema de la especie del vaso campaniforme en la Península ibérica.* (En curs de publicació pel Seminari de Prehistòria de la Universitat de Barcelona.)

megalits (cista del Collet a Su, de Bullons a Riner i de La Guàrdia a Santa Susanna) [1], però que a França pren allavores altres camins. En aquesta cultura, certament amb petites diferències locals (per exemple: les perles en forma d'oliva de coure o bronze semblen una mica indígenes de França), els tipus dels sepulcres: galeries cobertes de costats paral·lels i cistes [2], i en el material bona part dels tipus de les puntes de sageta, qualques objectes d'ornament (per exemple les peces de collar de *dentalis*) i la ceràmica del vas campaniforme, marquen una gran analogia amb el Pireneu espanyol, que es veu més clara si es té en compte que més enllà dels massissos centrals francesos, Roine amunt o a les muntanyes de la Savoia francesa, o sia on acaba la regió natural, comencen cultures d'una diferent naturalesa. Sigui'ns permès dir breument que per la costa occidental de França sembla haver-hi una cultura poc característica (també amb megalits) que es toca amb els megalits de Bretanya, els quals constitueixen un fenomen del tot a part, ben independent del Sud de França i que tenen relacions amb els megalits nòrdics i anglesos; al Nord i Centre de França, si bé hi ha megalits (sobretot galeries cobertes que poden ésser un tipus que des del Sud de França s'estén vers el Nord, arribant fins a Bretanya), tota la cultura té un altre aspecte [3]; a les muntanyes de la Savoia francesa trobem (Llac de Bourget, d'Annecy, etc.), una extensió dels palafits suïssos.

La data de la cultura en qüestió del Sud de França és, sens dubte, el ple eneolític, com la de la pirenenca peninsular. Ho demostren, ultra el vas campaniforme i els tipus de sageta, la presència constant d'objectes de coure [4]: penjolls, perles de collar en forma d'oliva. Aleshores degué servir d'intermediària per a la transmissió del vas campaniforme, per una part al Nord-Oest de França, o sia a la Bretanya, on sembla que una vegada rebut s'hi desenrotllà autonòmicament, i per l'altra a les cultures del Rin, on tingué també un desenrotllament autònom, degut probablement a creuar-se amb influències de les cultures allí existents.

Més fosca és la qüestió dels principis d'aquesta cultura del Sud de França. Però sembla que aquí degué succeir quelcom anàleg a ço que es pot comprovar a Catalunya: la substitució d'una cultura anterior, probablement del neolític pur, per l'esmentada cultura megalítica pirenenca. A Catalunya aquest és el cas de la cova de Rialp (amb la ceràmica típica de la cultura de les coves amb decoracions amb relleus), trobant-se en l'eneolític, en les coves de la regió (*Can Sant Vicens*, a Sant Julià de Ramis), el mateix material que als megalits. Al Sud de França sembla que en el neolític pur hi hagué una cultura semblant a la de les coves espanyoles, també amb ceràmica amb decoracions en relleu i sense el material típic de l'eneolític (puntes de sageta, objectes d'ornament, coure).

A aquesta cultura s'hi sobreposaria la dels megalits pirenencs [5], ocupant tota la regió natural limitada pels massissos centrals, l'alt Roine i les muntanyes de Savoia. — P. BOSCH GIMPERA, LLUIS PERICOT.

L'estat actual de la sistematització del neolític i de l'eneolític de Catalunya

Resumint tot ço que s'ha dit fins ara [6], i com a sistematització provisional en l'estat actual de les investigacions que aquestes s'encarregaran de comprovar o de rectificar, ens imaginaríem l'estat de coses a Catalunya, durant la fi del neolític i l'eneolític, de la següent manera (vegis també l'adjunt mapa, fig. 187):

(1) Vegi's BOSCH: *Sepulcres megalítics dels començos de l'Edat del bronze de la comarca de Solsona*, en altre lloc d'aquesta *Crònica*.

(2) Es ja quelcom segur que tots els anomenats *dòlmens* del Sud de França són meres cistes, ço que es correspon exactament amb els fenòmens de Catalunya.

(3) Sembla que el caràcter típic d'aquesta cultura del Nord i Centre de França, ultra les galeries cobertes de la regió del Sena i de l'Oise, són les grutes artificials del Marne, certes formes de ceràmica i la punta de sageta de tall transversal.

(4) En certs casos sembla que són de bronze, marcant una continuació de la cultura en qüestió fins als principis de la nova Edat. A aquesta continuació pertanyen part dels megalits del Sud de França, sobretot els que contenen certes formes de sílex (puntes de sageta dentades) i altres molt complicades de perles de collar i amulets que són desconegudes a la cultura pirenenca peninsular.

(5) Recentment E. THURLOW LEEDS ha publicat un interessant trevall sobre els megalits peninsulars: *The dolmens and megalithic tombs of Spain and Portugal* (*Archaeologia*. LXX, 1920, pàg. 201 i següents). En ells no podent conèixer encare les novíssimes troballes dels sepulcres de corredor amb càmara quasi circular, tant de Bascònia com de Catalunya, i dubtant de que ho siguin els d'Espolla, que are publiquem, però reconeixent encertadament l'íntima relació entre el grup pirenenc peninsular amb el francès, vol veure en aquest l'origen del nostre. Creiem que després de trobar a la cultura pirenenca, tan basca com catalana, el sepulcre de corredor i de veure's tan clarament com evoluciona vers la galeria coberta i la cista, ço que no's pot constatar a França, oferint així l'enllaç amb la evolució tipològica portuguesa, que geogràficament assegura la presència del tipus a Astúries i Galícia, la nostra tessis ha quedat notablement reforçada. La última confirmació la rebrà quan coneguem els megalits que per força existeixen al Pirineu d'Osca, totalment inexplorat.

(6) Vegi's, en altre lloc d'aquesta *Crònica*, especialment BOSCH: *Resultats de l'exploració de coves de Catalunya;* BOSCH

En el neolític pur (neolític final) existeix una cultura uniforme (cultura de les coves) que té la seva llar en els massissos centrals de la província de Lleyda i que no és altra cosa que la continuació de la cultura central de la península en sa meitat septentrional. Aquesta cultura ocupa tota la part occidental i N. de Catalunya, com ho demostra la cova de Rialp (Ribes), i fins cal identificar-la amb la del migdia de França (inclús la Provença), anterior a l'expansió dels megalits a l'eneolític.

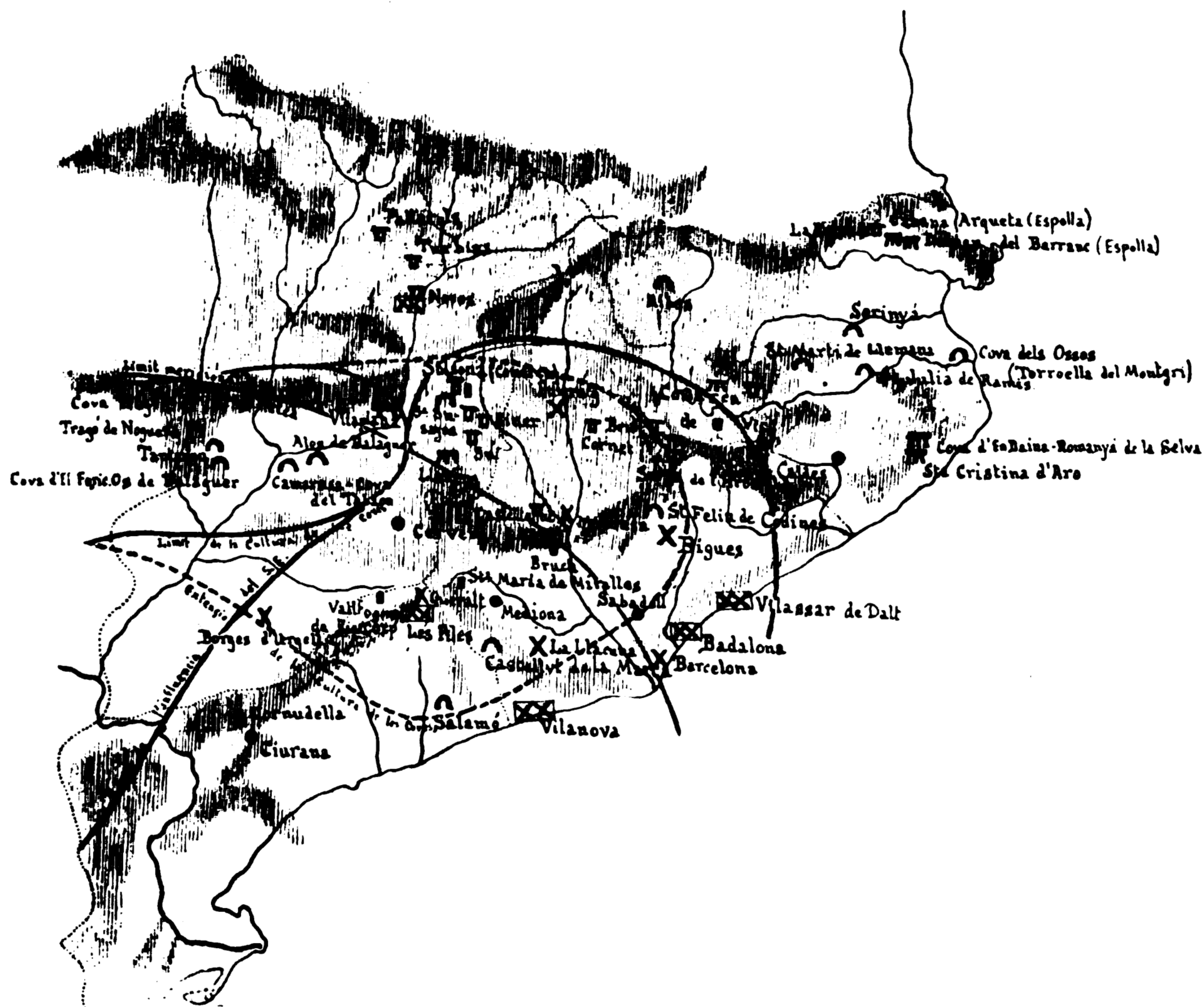

Fig. 187. — Les civilitzacions del neolítiic i eneolític de Catalunya

Segurament això serà cada volta més confirmat pels nous descobriments, com ho fa pressentir, a més de les estacions esmentades, la de que ens acaba de donar notícia Mn. Pere Pujol, trobada a Olopte (Cerdanya), en la qual ha sortit ceràmica idèntica a la de la Cova de Rialp (amb cordons amb impressions digitals i altre amb incisions o unglades que es distribueixen per tota la superfície del vas).

Aquesta civilització de les coves, perllongació de la central de la península, és segurament la de caràcter indígena de Catalunya, sobre la que es venen a col·locar en diferents moments totes les demés que representen un element foraster, çò és, pel N. la dels sepulcres megalítics despen-

PERICOT: *Consideracions generals sobre els megalits catalans;* BOSCH: *Consideracions generals sobre els sepulcres no megalítics catalans,* i BOSCH: *Les estacions eneolítiques del Baix Aragó i del Regne de València.*

Al mapa adjunt, en la confecció del qual han col·laborat D. Josep de C. Serra i Ràfols i D. Lluís Pericot, s'hi han situat tan sols les estacions més típiques, sobre tot en ço que es refereix als sepulcres megalítics. A les comarques de Solsona i de Vich, per la llur riquesa en estacions, tampoc s'han detallat les troballes. També cal notar que s'han posat, a més de les estacions eneolítiques, també les anteriors del neolític final (per exemple, la cova de Rialp, de Ribes). Es tracta tan sols d'un mapa esquemàtic provisional.

jant-se per les serres que depenen del Pireneu, de qual part occidental (desde Bascònia) sembla vinguda, i pel S., seguint la costa, la dels sepulcres no megalítics, que procedeix de la cultura d'Almeria i del SE. d'Espanya.

Efectivament, tot el N. de Catalunya, així com els Pireneus i les serres que en depenen, és ocupat per la cultura dels megalits pirenencs, que no és altra cosa que una varietat de la cultura pirenenca que ocupa tot el N. de la península i que en l'eneolític sembla dotada d'una gran força d'expansió que es manifesta en l'ocupació de tot el S. de França (inclús la Provença) i per l'extensió a Catalunya en direcció al S. i SE., ocupant, a la Catalunya occidental, tot el territori al N. del Montsec, des d'on s'infiltra en el de la cultura veïna de les coves (sepulcres de la conca de Meyà i de les vores del Segre: a Vilanova de Meyà i a la Baronia de Rialp) (1). En direcció a l'E., la cultura dels megalits baixa per la comarca de Solsona fins al nivell de Manresa (2). De les ramificacions pirenenques de la província de Girona, d'una part, passen a la Plana de Vich i al Montseny i Vallès, tocant la costa (Vilassar); de l'altra part es fiquen per les Gavarres, fins a tocar el mar.

Es possible que aquestes extensions de la cultura megalítica, que segurament anaren acompanyades de moviments de pobles, exercissin pressió sobre la cultura de les coves dels massissos centrals de la província de Lleyda, que paral·lelament emprengué una expansió vers la costa, on es trobà, barrejant-s'hi, amb la cultura d'Almeria. (Típic d'aquest fenomen és la cova de Salamó.)

Potser ja en el moment final del neolític pur, i sobretot durant l'eneolític inicial, ve la cultura del SE. de la península, les llars principals de la qual les trobem a la província d'Almeria i que ha ocupat tota la costa del regne de València, ficant-se fins al Baix Aragó. Aquesta cultura s'estén a Catalunya tenint per base la costa fins al nivell de Vilassar. A l'interior assoleix la línia Vich-Solsona-Borges.

En continuar a Catalunya durant el ple eneolític la cultura dels sepulcres no megalítics, es produeix una verdadera barreja amb la cultura de les coves que degué ja trobar-hi i que per la pressió de la civilització megalítica tornà a avençar vers la costa. Aquest és el cas de les coves de Castellví de la Marca i de Salamó de què es dóna compte en altre lloc d'aquesta *Crònica*. En elles s'observen tipus propis de la cultura dels sepulcres no megalítics que tenen paral·lel a Almeria. A Castellví es troba un vas gran de panxa esfèrica i coll cilíndric com el de la Cueva de los Tollos (3), juntament amb ceràmica com la de la cultura de les coves catalanes amb cordons amb impressions digitals. A Salamó (Cova Fonda), amb la ceràmica llisa de superfície polida i perfils típics almerians, hi ha també gran abundància de ceràmica decorada com la de les coves.

A la perifèria de la cultura dels sepulcres no megalítics (plana de Vich, comarca de Solsona) és lògic que es produïssin també barreges de les diferents cultures que s'hi creuaren. Això s'ha comprovat ja amb el sepulcre del Pont del Gurri (Vich), que en realitat ofereix material mixte de les tres cultures de Catalunya que arribaren fins allí; la civilització de les coves està representada pels vasos amb cordons en relleu i incisions, la dels megalits, pels botons amb perforació en forma de V, que precisament és una de les notes típiques del material megalític de la comarca; finalment, la dels sepulcres no megalítics la representen els vasos sense decoracions de tipus almerià (el vas de forma cònica sobre tot).

Un fenomen semblant, digne d'atenció, és la barreja de la cultura pirenenca dels megalits amb l'anterior de les coves, a la qual s'ha superposat, que s'observa en qualques casos: a la cova de Can Sant Vicens (Sant Julià de Ramis), en la qual abunda relativament la ceràmica amb decoracions del tipus de les coves, i als sepulcres megalítics de l'Alt Empordà, sobre tot d'Espolla, en els quals sempre amb la ceràmica del vas campaniforme o sense decoració pròpia de la cultura pirenenca es troba qualque fragment amb els cordons amb impressions digitals de la cultura anterior de les coves.

Un fenomen encara difícil d'explicar és el dels sepulcres de l'Alt Urgell: la necròpolis de l'Astinyà (Noves) i el sepulcre de Cap de l'Obaga del Grauet (Montanicell), els quals, tant per llur tipus no megalític com per l'aparició en ells dels braçalets de pectuncle, semblen lligar-se més aviat amb

(1) Vegi's BOSCH: *Prehistòria catalana* (Barcelona, 1919), p. 99 i seg., 114 i 122.
(2) Notícies últimament recollides parlen de sepulcres megalítics a la comarca de Manresa, ço que encara cal estudiar.
(3) Vegi's SIRET: *Las primeras Edades del metal en el SE. de España* (Barcelona, 1890), làm. 2 de l'àlbum (*Cueva de los Tollos*). Aquest tipus té, a Almeria i a l'extensió de la seva cultura per la costa de la província de Màlaga, altres variants, per exemple, els vasos de El Garcel a Almeria, de la fi del neolític, i de la Cueva del Tesoro, prop de Màlaga, i un vas amb decoració pintada de la província d'Almeria, reproduït l'últim a L. SIRET: *Questions de chronologie*, p. 228, fig. 71, n.° 3.

els sepulcres no megalítics de la meitat S. de Catalunya que amb la cultura megalítica pirenenca o amb la de les coves que són les típiques del llur territori.

El problema dels braçalets de pectuncle és, en certa manera, complexe, si bé són típics de la cultura d'Almeria i de les seves extensions, com s'ha dit, a les regions veïnes de la cultura de les coves solen aparèixer. Al S. d'Espanya surten a la Cueva de la Mujer (Alhama de Granada) (1). A Catalunya, a les coves de la província de Lleyda, es troben també braçalets de pectuncle a les coves del Tabaco de Camarasa i a la cova de l'Aigua, d'Alòs de Balaguer (2).

Sembla que els braçalets de pectuncle passen de la cultura d'Almeria a la veïna de les coves. Així no tindria res d'estrany que els de l'Alt Urgell representessin quelcom en relació amb la civilització indígena de les coves.

Emperò el tipus de cista no megalítica en què surten podria senyalar-nos un altre origen: una possible influència de la cultura de la meitat S. de Catalunya, d'origen almerià, que tindria la seva base a la comarca de Solsona, des d'on hi ha fàcil comunicació vers l'alt Segre i l'alt Urgell.

Per acabar, cal insistir notant que al ple eneolític en el territori en què a la civilització de les coves se n'hi han superposat d'altres, s'observa com aquella sembla dotada d'una gran vitalitat i sobreïx per damunt de totes les barreges. Ens atreviríem a dir que amb això succeeix ço que molt sovint té lloc en posar-se en contacte dos pobles: l'indígena resta momentàniament sots el que acaba d'arribar i que domina, imposant momentàniament determinades formes de la seva cultura, però a la llarga l'altre sura tornant a continuar la seva civilització i fins absorvint els elements ètnics forasters.

En el nostre cas tindríem que, malgrat la superposició a la gent de les coves dels pirenaics i dels del SE. d'Espanya, aquella restaria essent gairebé el principal component ètnic i cultural de la població de Catalunya, ço que s'observa en els períodes següents, com es veurà en altres llocs d'aquesta *Crònica*, en la perduració de la ceràmica de les coves er els començos de l'Edat del bronze, en la primera Edat del ferro i en l'època ibèrica (3), malgrat la tònica general de la cultura es transformi, d'acord amb les noves corrents de civilització de cada època. — P. BOSCH GIMPERA.

La cova del Boquique a Plasència

D. Pere García Faria ha fet excavacions al terme de Plasència, a les coves del Boquique, de quals troballes n'ha fet generosament donatiu a l'INSTITUT (4), facilitant a l'ensems la següent notícia sobres la cova i els treballs fets en ella:

L'EXCAVACIÓ I LES TROBALLES

A la part més elevada del terme de Plasència, en la devesa de Valcochero, i 90 metres més amunt de la cota de la carretera que passa per sota i que marca 360 metres sobre el nivell del mar, es troba la cova del Boquique, anomenada així per haver servit de refugi a un bandoler conegut amb aquell sobrenom. L'entrada gran que avui té (vegi's plànol de la fig. 188) estigué tapada abans, havent estat oberta en fer a trossos una roca que hi havia per obtenir pedra per a les construccions de Plasència. Llavors la cova sols devia ésser accessible per l'entrada més petita, en la qual es troben senyals d'haver-se picat les roques, ço que sembla fet en temps moderns. Fa anys, D. Vicens Paredes, de Plasència, hi féu exploracions, arribant fins a mig metre de fons i trobant-hi, segons sembla, destrals de bronze i fragments de ceràmica a mà grollera. Nosaltres varem continuar continuà afonant fins a la roca, i en aquesta capa profunda ferem les seves troballes.

Aquestes consistiren en nombrosos fragments de ceràmica a mà, de terrissa rogenca, amb molts grans de quars i freqüentment amb decoracions; percussors de quars; dues destrals de pissarra de forma molt irregular, essent pròpiament dos palets als quals s'ha fet un tall (fig. 189); un parell

(1) MAC PHERSON: *La Cueva de la Mujer* (2.ª parte) (Càdiz, 1871); làm. VIII, n.º 3.

(2) SERRA RÀFOLS (J. de C.): *La col·lecció L. M. Vidal* (*Materials de Prehistòria catalana*: I. Publicació del Seminari de Prehistòria de la Universitat de Barcelona, 1921,) làm. I, n.º 5 i làm. II, n.º 20, respectivament.

(3) Vegi's, en altres llocs d'aquesta *Crònica*, BOSCH: *Els sepulcres megalítics dels començos de l'Edat del bronze de la comarca de Solsona* (en particular la nota 1 de la pàg. 531): *L'estat actual de la sistematització del coneixement de la primera Edat del ferro a Catalunya* (p. 586 i seg.) *i diferents llocs de les notícies referent a l'època ibèrica.*

(4) Llevat d'uns molins de mà que donà al Museo Arqueológico Nacional de Madrid. Vegi's MÉLIDA: *Museo Arqueológico Nacional, Adquisiciones en 1917* (*Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 1918).

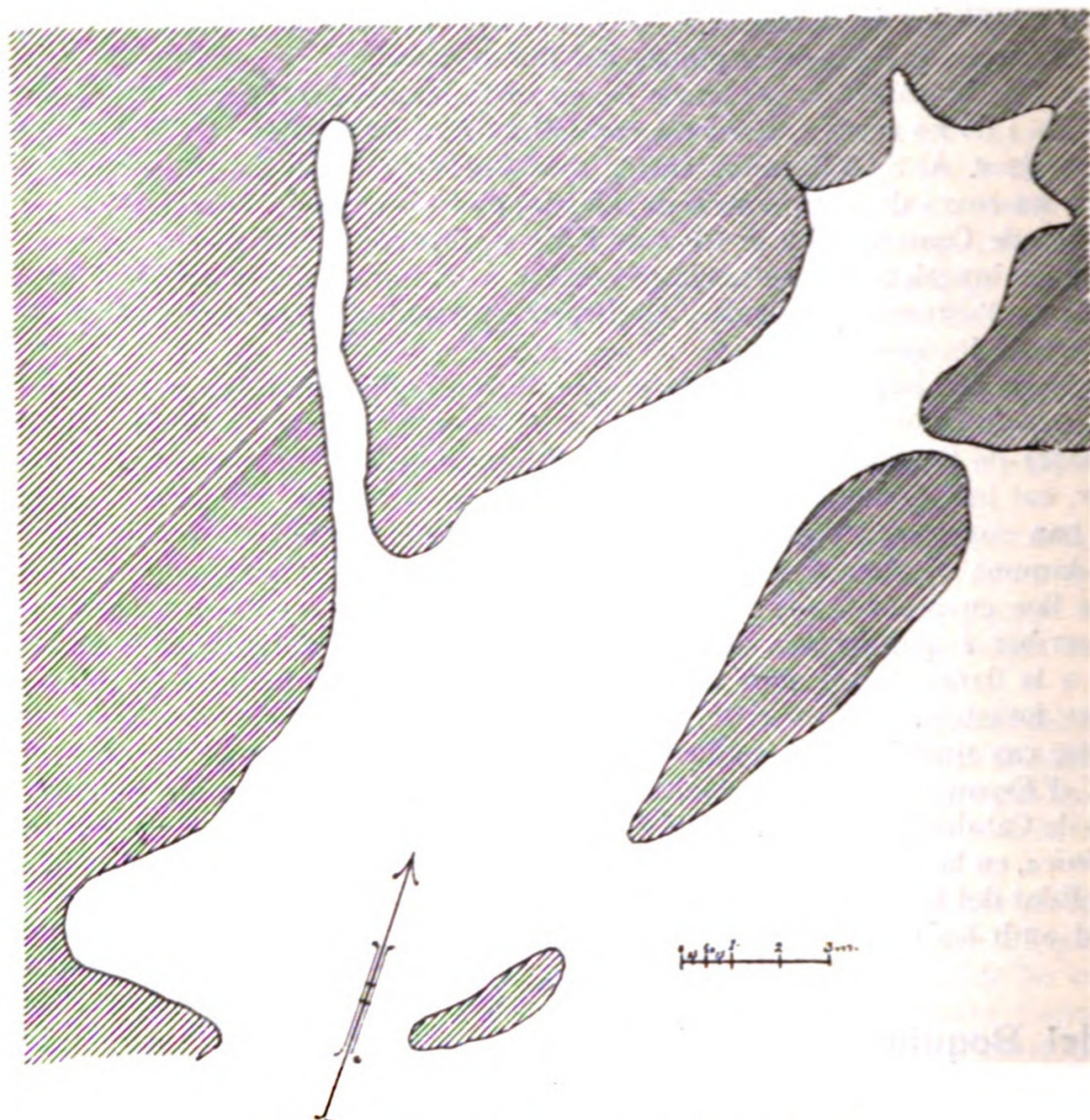

Fig. 188. — Cova del Boquique (Plasència). Planta

d'esclats de sílex, que difícilment es pot dir si han estat utilitzats; un punxó d'os de 15 centímetres de llargària, amb la punta molt ben tallada (fig. 189), i que pogué servir per a fer les incisions de la ceràmica; tres fragments de vasos de pedra (serpentina) i nombroses restes de molins de mà, generalment de forma aplanada la peça de sota, amb un clot produït pel frec de la peça superior, que tenia forma arrodonida.

Fig. 189. — Cova del Boquique (Plasència). Punxó d'os i destrals de pedra (1/3 apr.)

Les dues destrals sortiren a la part més inferior del jaciment; els molins es trobaren en diferents llocs d'aquest, i també fora de la cova. Prop de la paret de l'Oest de la cova sortiren moltes restes d'ossos carbonitzats que semblen indicar una llar [1]. — PERE GARCIA FÀRIA.

LA CERÁMICA

La ceràmica comprèn diversos fragments sense decorar i altres decorats (fig. 191). Entre els primers, alguns són grollers, però altres bastant ben polits freqüentment, amb les parets un poc gruixudes. Els perfils apenes si permeten endevinar algunes formes (vegi's la taula de formes, fig. 190). En determinats casos es troben senyals d'ansa o l'ansa ben conservada. Un grup de fragments amb decoració rudimentària en comprèn alguns amb mugrons aplicats a les parets del vas, però sempre es tracta d'un o dos de dimensions regulars,

(1) També recollí el Sr. Garcia Fària dues pedres (arenisca) que per llur forma, compara als ídols del Garcel i de Tròia La semblança sembla deguda a la mera casualitat.

i mai formant sèrie, com s'esdevé en qualque cas en la terrissa millor ornada. En aquest grup poden incloure's qualques fragments de vores amb ditades o incisions fetes amb punxó al mateix cantell de la vora (fig. 191, núms. 3 i 4).

Entre els fragments que podríem anomenar amb *decoració desenrotllada*, n'hi ha dos de grollers, amb cordons en relleu, amb impressions digitals (n.º 1) o sense (n.º 2), les úniques decoracions d'aquesta mena. Dels primers un té la impressió digital plana com de costum, però l'altra és feta amb el dit de punta marcant l'ungla. Altres decoracions en relleu són, en un parell de fragments de superfície polida, cordons estrets fins.

Fig. 190. — Cova del Boquique (Plasència). Perfils de la ceràmica

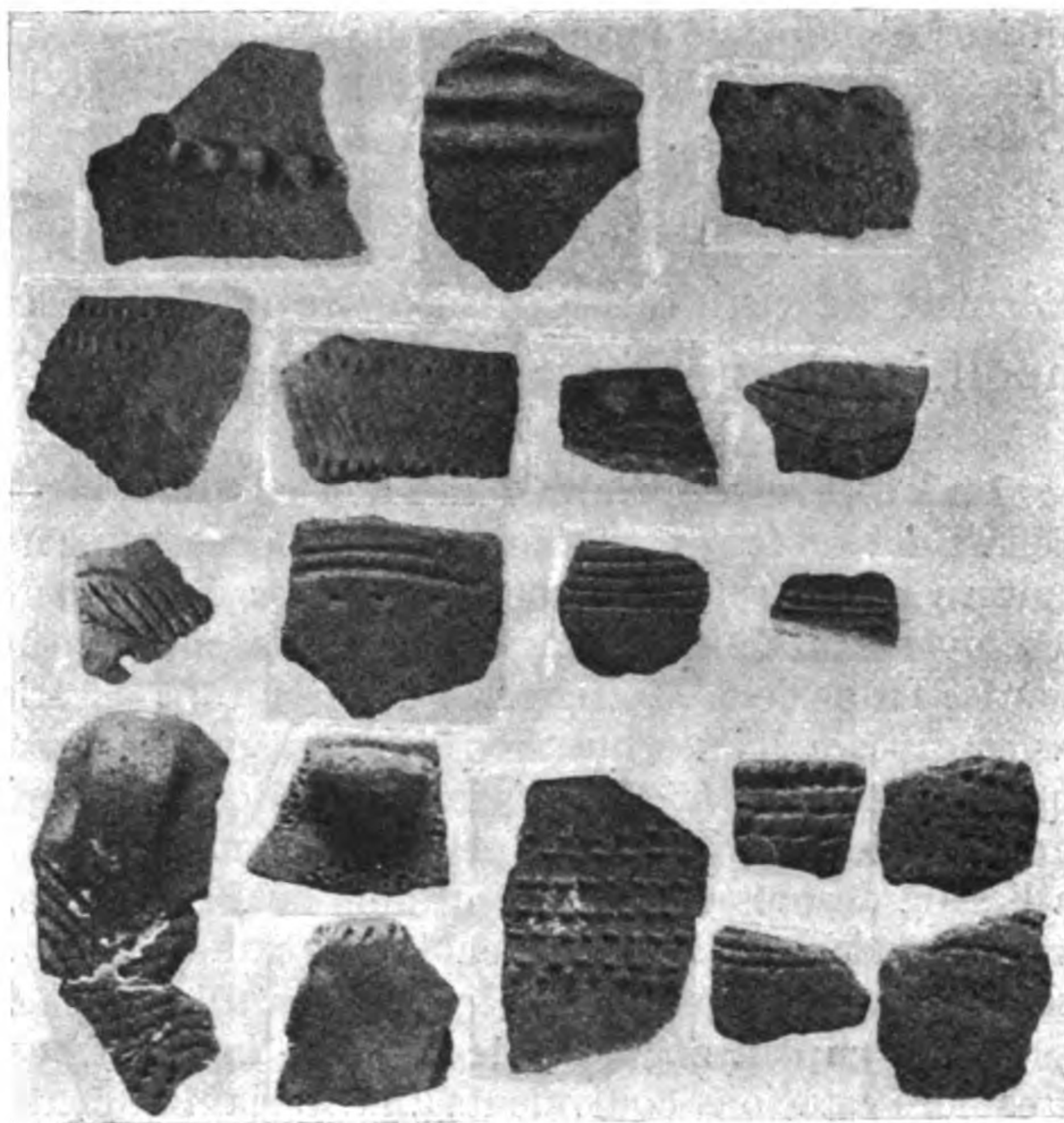

Fig. 191. — Cova del Boquique (Plasència). Ceràmica ornada

Un nou grup està constituït per un fragment amb una doble sèrie de mugronets molt petits prop de la vora, i per dos que tenen mugronets combinats amb incisions. El més senzill en té dos no massa petits, i sota d'ells diverses línies ondulades irregulars incises (n.º 6). L'altre té una sèrie de mugronets petits a ran de la vora, i un xic més avall diverses línies paral·leles que formen una ondulació enquadrada per dues sèries de punts incisos. L'ondulació sembla arrencar d'un relleu trencat que no es comprèn bé si és un senyal d'ansa o un cordó estret vertical en relleu.

Segueixen els fragments amb decoració solament incisa. El motiu més semzill és el de sèries de punts o petites línies discontínues (núms. 5 i 9). En un fragment amb dues sèries d'incisions verticals, aquestes semblen unglades (n.º 4). En certs casos són dues o tres sèries de punts paral·leles (n.º 18). Per excepció, en un fragment, hi ha diverses sèries paral·leles de punts molt fins que arrenquen d'un mugró allargat per cada costat, havent-hi un altre grup de sèries paral·leles de punts més avall del mugró, formant una ondulació que no es veu com acaba (n.º 13).

Un altre grup d'incisions ofereix conjunts de línies paral·leles contínues incises, molt pròximes les unes a les altres, que degueren formar una zona bastant ampla (n.º 11). Aquest sistema d'incisions en té d'altres amb les línies més distants (n.º 7) o amb una incisió transversal que parteix de la part inferior de la zona i que no sabem si devia ésser el començ d'un triangle o d'un zig-zag (n.º 10). Hi ha també un fragment amb línies paral·leles incises, formant una zona, combinades amb una línia de punts (n.º 9); un altre té la zona formada per dues línies paral·leles, entre les quals hi ha incisions rectilínies transversals (n.º 8).

Un nou grup té motius més variats, sols representats, malauradament, per dos fragments. En un d'ells hi ha dues línies de punts deixant entre elles un espai ample que omplen grups de línies incises paral·leles formant un zig-zag, els angles de les quals tallen les línies de punts esmentades (n.º 5). L'altre té dues sèries d'incisions formant angles paral·lels, que també es podrien comparar a dues garlandes de fulles esquemàtiques.

Un últim grup, molt interessant pel que direm després, comprèn punts incisos amb una tècnica especial (núms. 12, 14, 15, 18 i 19). A conseqüència de no alçar el punxó fins a separar-lo del tot de la superfície del vas després de cada incisió, en arrossegar-se la punta fins a arribar al nou

punt, resta imprès un solc entre els dos punts, però molt menys profund. Amb aquesta tècnica s'han decorat sis fragments: els mes senzills tenen sols diverses línies horitzontals paral·leles (núms. 14, 15, 18 i 19). Un fragment té una sèrie de línies paral·leles, les més exteriors de les quals formen una doble ondulació, penjades d'una zona de línies horitzontals. Un altre fragment té un tros d'ondulació formada també amb diverses línies paral·leles. Finalment un altre, amb una ansa, té, per sota d'aquesta, dues sèries de corbes concèntriques que es creuen (n.º 12). — P. Bosch Gimpera.

L'estat actual del coneixement de la civilització neolítica i eneolítica de la Península Ibèrica

La cultura asturiana i la seva cronologia. — Mercès als treballs del Comte de la Vega del Sella i del professor Obermaier (1), sabem que el neolític de la regió cantàbrica comença amb la cultura que el segon anomena *asturiana* i que apareix en uns kioekkenmoeddings, a l'entrada de les coves cantàbriques, caracteritzant-la uns típics palets de cuarcita als quals s'ha tallat una punta. La posició estratigràfica de la cultura asturiana és avui segura, per superposar-se sempre a les capes azilianes que freqüentment existeixen a les mateixes coves. L'asturià representa així quelcom equivalent cronològicament al campinyià francès i als kioekkenmoeddings nòrdics, o sia un protoneolític. En canvi els kioekkenmoeddings portuguesos de Mugem cal fer-los recular fins a l'azilià després dels últims estudis de Breuil i Obermaier (2). No són altre cosa que una de les varietats de la cultura tardenoisiana caracteritzada pels microlits, la qual, a son torn, és successora del capsià que durant el paleolític superior es desenrotlla al Sud i Centre de la Península.

L'art rupestre post-paleolític. — *Les estacions i la cronologia.* — Falten per complet en altres llocs estacions equivalents a l'asturià, i la continuïtat de la cultura sols es pot suposar amb la persistència de l'art rupestre, que cada vegada s'estilitza més. En les seves fases menys esquemàtiques que ens han donat a conèixer els descobriments dels últims anys (3): Laguna de la Janda, Las Batuecas, Minateda, posteriors a les més naturalistes paleolítiques dels graus corresponents de Minateda, Alpera, Valltorta, Cogul, cal posar-lo en relació amb la primera part del neolític.

Això resta comprovat, sobretot per l'estudi de H. Breuil de la cronologia de les fases de Minateda (4), el qual definitivament sembla que aclareix molts punts foscos de l'evolució de l'art de l'Est i del Sud, reprenent amb nous elements ço que amb motiu de l'estudi de les pintures de la Valltorta féu ja Obermaier (5), car comprova noves influències cantàbriques de les fases orinyacianes i magdalenianes en l'art de l'Est que ara ofereix ja animals quaternaris (ren, elx, etc.).

Posteriors a aquestes fases n'hi ha d'altres en les quals l'art degenera caminant envers una estilització cada volta més esquemàtica; i amb elles ens trobem ja en presència de l'art que coneixíem per múltiples pintures i gravats i el catàleg del qual ha experimentat en els últims anys un gran augment: la Laja de los Hierros, a Andalusia, i La Torre de Hércules, a Galícia, els de Faido i Albaina (Alava) (6), en ço que es refereix als gravats; en quant a pintures La Esperança, a Portugal, els signes estilitzats de la Cova de la Pileta, els anàlegs de Las Batuecas (Salamanca) i de Minateda i Peña Tu (Astúries).

Aquest grup estilitzat, avui sembla que definitivament podem fixar-lo en la fi del neolític i en l'eneolític. Ens ho han provat, en primer lloc, les seves representacions d'ídols neolítics (Sierra Morena, Las Batuecas) i el punyal de coure de Peña Tu; després la seva relació constant amb els sepulcres megalítics, en les lloses dels quals se sol trobar: a Portugal (7), a Galícia (8) amb molta fre-

(1) Vegi's Obermaier: *El hombre fósil* (Madrid, 1915), i Comte de la Vega del Sella: *El paleolítico superior de Cueto de la Mina* (*Memorias de la Comisión de investigaciones paleontológicas y prehistóricas*, Madrid, 1917).
(2) Vegi's Obermaier: *El hombre fósil.*
(3) Vegi's la bibliografia completa en Bosch: *La arqueología pre-romana hispànica* (apèndix a la traducció de Schulten, Hispania), Barcelona, 1920, pàg. 144. Sols es citen aquí les publicacions posteriors a 1919.
(4) Breuil: *Les roches peintes de Minateda* (*L'Anthropologie*, 1920).
(5) Obermaier: *Las pinturas rupestres del barranco de Valltorta, Castellón* (*Memorias de la Comisión de investigaciones paleontológicas y prehistóricas*, Madrid, 1919).
(6) Barandiarán: *El corte rupestre en Alava* (*Boletín de la Sociedad Ibérica de Ciencias Naturales*, Marzo-Abril 1919). Per les demés troballes vegi's la Bibliografia a *La arq. pre-rom. hisp.*
(7) Vegi's Leite de Vasconcellos: *Peintures dans des dolmens de Portugal* (*L'homme préhistorique*, 1907, n.º 1); Correia: *Gravura do dolmen da Pedra dos Mouros* (*Terra Portuguesa*, 1917) i els altres llocs citats a *La arqueología pre-romana hispànica*, pàg. 146.
(8) Murguía: *Historia de Galicia*, vol. I, 2.ª edició (Coruña, 1901), pàg. 508. Vegi's també, Cabré: *Arte rupestre*, cap. II,

qüència, a Extremadura en el sepulcre de cúpula de la Granja del Toniñuelo (1), a Astúries en el sepulcre de la capella de Santa Cruz (Cangas de Onís) (2) i a la pedra de Corao (3) a Abamia, i últimament a Catalunya la galeria coberta del Barranc a Espolla (4).

L'última troballa ha acabat de comprovar l'extensió d'aquest art estilitzat per Catalunya, que abans sols coneixíem pels signes pintats de Cogul (la cacera del cérvol) i pels signes gravats que no semblaven encara prou segurs del Mas Llort, a Tarragona, i els que D. Lluís M. Vidal publicà de l'Alt Empordà (en els anomenats *pedra de sacrificis* i *menhir amb lletres ibèriques* de Capmany) (5), que ara reben una nova llum.

Paral·lels de l'art rupestre estilitzat a les decoracions de la ceràmica neolítica i eneolítica.—Però ço que és del tot concloent és la presència de les representacions estilitzades, idèntiques a les de l'art rupestre, en la ceràmica eneolítica: de temps es coneixien els cérvols i ídols dels vasos de Los Millares i els cérvols dels vasos de Palmella. Ara F. de Motos (6) ha donat a conèixer noves representacions semblants a vasos eneolítics de Vélez Blanco, però sobretot H. Obermaier (7), amb la publicació de representacions de cérvols incisos en vasos del tipus de Ciempozuelos trobats a Las Carolinas (Madrid), ha revisat tot l'antic material, comparant també les representacions semblants a sols de l'art rupestre amb les de la ceràmica de Los Millares, que ja comencen a la Cueva de la Mujer, demostrant sense possibilitat de dubte la data eneolítica del grau més avançat d'estilització de l'art rupestre.

L'esculptura. — El coneixement de l'art neolític s'ha completat encara amb l'estudi de certes pedres esculpides (8) algunes de les quals, sobretot la d'Asquerosa (Granada) i altres de Portugal (La Esperanza), són idèntiques a les estilitzacions de la figura humana de l'art rupestre. També Cabré ha tornat a insistir en la possible data neolítica de les escultures de la cova de Marquínez ço que sembla del tot impossible (9).

La sistematització del neolític i eneolític. — *Cronologia.* — Mercès a descobriments afortunats i a nous treballs de sistematització, sembla avui cosa factible, establir una gradació cronològica en l'evolució de la cultura de la Península, que va des de la fi del neolític fins als començos del bronze. L'espai entre el protoneolític i el neolític final, avui encara no és possible omplir-lo més que amb l'evolució de l'art rupestre.

La dita gradació cronològica és ben segura a Portugal i a Almeria. En el primer territori, els treballs dels arqueòlegs portuguesos (Leite de Vasconcellos, Santos Rocha, Vieira Natividade) i de G. Wilke (10) han precisat la successió dels graus. A Almeria, el mateix ha fet L. Siret; però ço que tant Wilke com Siret creien un neolític antic (a Portugal els primers dòlmens, a Almeria la cultura de l'estació del Gàrcel), per ésser l'immediat precedent dels graus que ja cauen dintre dels començos de l'eneolític, cal rebaixar-ho fins a un neolític final. Això resulta clar per a les estacions d'Almeria, on de seguida ja comença l'ús del coure (grau de Tres Cabezos, La Gerundia, Parazuelos). A Portugal, el coure no s'hi introdueix regularment fins molt més tard (grau de Palmella equivalent al de Los Millares d'Almeria); però és el cas que ço que hi ha entremig, o sia els graus que nosaltres posem a l'eneolític inicial (del qual són típics el sepulcre de corredor del Cabeço dos Moinhos i el de Monte Abrahão) en forma més senzilla, mostren una cultura que, essencialment, és la mateixa del grau de Palmella, llevat del coure i altres tipus secundaris. Per altra part, certs graus més primitius d'alguns tipus (per exemple les puntes de sageta), fàcilment

(1) MÉLIDA: *Arquitectura dolménica ibera* (*Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 1914).

(2) COMTE DE LA VEGA DEL SELLA: *El dolmen de la Capilla de la Santa Cruz* (*Memorias de la Comisión de investigaciones paleontológicas y prehistóricas*, 1919).

(3) BREUIL: *Terra portuguesa*, 1917, pàg. 25, i COMTE DE LA VEGA DEL SELLA, lloc citat.

(4) Vegi's en altre lloc d'aquesta *Crònica*, pàgs. 488 i seg.

(5) L. M. VIDAL: *Nota sobre un menhir y una piedra oscilante con escultura y letras ibéricas* (*Memorias de la Real Academia de Ciencias de Barcelona*, XI, 1914, pàg. 13).

(6) F. DE MOTOS: *La Edad neolítica en Vélez Blanco* (*Memorias de la Comisión de investigaciones paleontológicas y prehistóricas*, 1918), pàg. 32 i següents.

(7) *Yacimiento prehistórico de Las Carolinas, Madrid* (*Memorias de la Comisión de investigaciones paleontológicas y prehistóricas*, 1917).

(8) CABRÉ: *Extracto del avance al estudio de la escultura prehistórica de la península ibérica* (*Annaes da Academia polytechnica do Porto*, XII, 1907). Vegi's també la bibliografia citada en aquest treball.

(9) Per a l'opinió de Cabré sobres la data neolítica de les escultures de la cova de Marquínez, veure *Extracto del avance, etc.*, opinió de que havia participat Breuil. Aquest últim, en la recensió del treball citat de Cabré (*L'Anthropologie*, 1921, p. 126), ja les considera com més modernes (medievals). — El Marquès de Cerralbo publica també com del neolític pintures de les coves de *Sepúlveda* (Segòvia): vegi's *El arte rupestre en la región del Duratón* (*Boletín de la Real Academia de la Historia*, LXXIII, 1918, pàg. 127 i següents), ço que sembla molt discutible. Vegi's, sobre això, la recensió de S. Reinach a la *Revue Archéologique*.

(10) WILKE: *Sudwesteuropäische Megalithkultur* (Würzburg, Kabitzsch, 1912). Per als treballs portuguesos, vegi's la bibliografia citada a *L'arqueologia pre-romana hispànica*.

es deixen deduir dels microlits geomètrics dels sepulcres del neolític final. Això, que obliga a no estendre massa la duració de la cultura en qüestió i que estableix que aquest grau intermedi de Portugal ve a ésser paral·lel del grau intermedi d'Almeria (en el qual ja es troba coure), ens diu que, encara que el coure arribés retardat a Portugal, el grau del Cabeço dos Moinhos i de Monte Abrahao es correspon cronològicament amb l'eneolític inicial d'Almeria. Si això és cert, els precedents immediats a Portugal i a Almeria no poden ésser més que del neolític final (1).

Al Centre de la Península l'evolució sembla també poder-se tancar en graus successius i paral·lels als esmentats, encara que la pobresa de les troballes de sílex i altres no permeti una seguretat tan completa com a Portugal i a Almeria, devent-se en canvi partir de la ceràmica ornada.

Avui sembla, doncs, possible establir el paral·lelisme de l'evolució del neolític i dels començos de l'eneolític ampliant cap endarrera, ço que feu el professor Schmidt en establir la contemporaneïtat de totes les estacions amb ceràmica del vas campaniforme i obtenir amb ell una de les seves bases per a la cronologia absoluta de l'eneolític europeu (abans de 2,500 anys abans de Jesu-Crist) (2).

Divisió geogràfica de la cultura neolítica i eneolítica. — Però quelcom més que les estacions novament conegudes del Centre, Nord i Est de la Península ajuden a precisar, es pot considerar com a resultat dels últims anys, ço és, el reconeixement de l'existència de cultures diferents, amb pròpia personalitat, que es mouen guanyant o perdent terreny i influint-se mútuament durant els períodes esmentats (3) (vegi's el mapa de la fig. 192).

La cultura megalítica de Portugal. — *Les seves extensions.* — Abans que tot es destaca la civilització occidental, principalment portuguesa, coneguda des de molt temps, amb l'evolució dels megalits com a característica principal. En els últims anys alguns nous descobriments han confirmat ço que ja en sabíem i, demés, ens han mostrat com s'exten i influeix en la resta de la Península.

A les regions veïnes sembla que es tracta d'una vera extensió de la cultura portuguesa durant el ple eneolític, substituint la indígena (com veurem relacionada amb la cultura del centre de la Península) (vegi's també l'indicació d'aquesta substitució al mapa de la fig. 192): aquest és el significat dels megalits extremenys publicats pels Srs. Mèlida, H. Pacheco i A. Cabrera (4), tots ells sepulcres de corredor i de cúpula.

Dels megalits d'Alburquerque publicats pels Srs. Pacheco i Cabrera sortiren plaquetes de pissarra com les portugueses. Les antigues troballes de Garrovilles (plaquetes de pissarra, una alabarda de sílex, perles de collar, etc.), procedeixen també de megalits de la Vega del Arroyo Guadancil. en l'esmentat terme de la província de Càceres (5), com ha comprovat recentment el Sr. Mèlida. Per altra part, la troballa d'una figureta d'os (idolet ?) de Mèrida (6) mostra un nou paral·lel de la civilització portuguesa (7). Encara que no se'n conegui la procedència creiem que podria molt bé ésser d'Extremadura un cilindre de pedra, amb una decoració representant la

(1) Vegin-se també els articles de què es dóna una recensió a la *Crònica* anterior i que posteriorment han aparegut traduïts al castellà per nosaltres amb el títol *Estudios acerca del principio de la Edad de los metales en España* (*Memorias de la Comisión de Investigaciones paleontológicas y prehistóricas* de Madrid).

(2) El primer intent nostre de sistematització cronològica general del neolític i eneolític de la Península fou exposat en lliçons professades a la Universitat de Barcelona en el curs de 1917-1918, i condensades en juny del mateix any en un dels cursets monogràfics de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. Els resultats d'aquest assaig es contenen a *L'arqueologia pre-romana hispànica.*

(3) La sistematització geogràfica del neolític i eneolític de la Península, que a *L'arqueologia pre-romana hispànica* no quedava encara clara, fou exposada, encara que molt resumida, a *La Prehistòria catalana* (Barcelona, 1919). Cal observar que, malgrat porti una data anterior a la de *L'arqueologia pre-romana hispànica*, la redacció és posterior a aquesta. Després, els treballs per a la inventariació de les troballes i llur fixació sobre el mapa (dels quals el mapa que donem al text n'és un avenç) han prosseguit, aprofitant el material gràfic reunit per a la secció «Espanya històrico-artística» de la futura Exposició de Barcelona, i amb una completa revisió de la bibliografia. Això últim i la discussió dels resultats obtinguts ha sigut fet principalment al Seminari de Prehistòria de la Universitat de Barcelona, durant els cursos de 1919-1921. En tots aquests treballs hem comptat amb la valuosa col·laboració dels senyors D. Lluís Pericot, D. A. del Castillo i D. J. de C. Serra, entre altres.

(4) MÉLIDA: *Arquitectura dolménica ibera. Dólmenes de la provincia de Badajoz* (*Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 1914), i *Monumentos megalíticos de la provincia de Cáceres* (*Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 1920); HERNÁNDEZ PACHECO-CABRERA: *Pinturas prehistóricas y dólmenes de la región de Alburquerque* (*Notas de la Comisión de investigaciones paleontológicas y prehistóricas*, 1914).

(5) Vegi's H. SCHMIDT: *La alabarda en España*, (traduït a *Los comienzos de la Edad de los metales en España* (*Memorias de la Comisión de investigaciones paleontológicas y prehistóricas*, Madrid, 1915), i també, per a les plaques, L. SIRET: *Religions néolithiques de l'Ibérie* (*Revue préhistorique*, 1908), pàg. 193 i següents, especialment làm. VIII, figs. 1, 3, 6 i 11.

(6) MÉLIDA: *Museo Arqueológico Nacional. Adquisiciones en* 1916 (*Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 1917), làmina I, pàg. 12.

(7) Compari's amb els de les coves d'Alcobaça de Portugal. Vegi's VIEIRA NATIVIDADE: *Grutas de Alcobaça* (*Portugalia*, I, 1899-1903, pàg. 452 i següents), làm. XXVII, fig. 232.

cara humana estilitzada, que es guarda en el Museo Arqueológico de Madrid [1] i que és molt semblant al portugués de Moncaparacho [2].

La província de Huelva, sense cap dubte, és precís també incorporar-la durant l'eneolític a la cultura portuguesa. A Huelva, D. Guillem García recollí la notícia d'un sepulcre megalític de les serres del Nord de la província (Aljaraque) [3], en el qual es trobà una plaqueta de pissarra, malauradament avui perduda. En el Museo Arqueológico Nacional de Madrid hi ha una plaqueta de pissarra que fou trobada sobre el pit d'un cadàver que sortí en la Cueva de la Mora

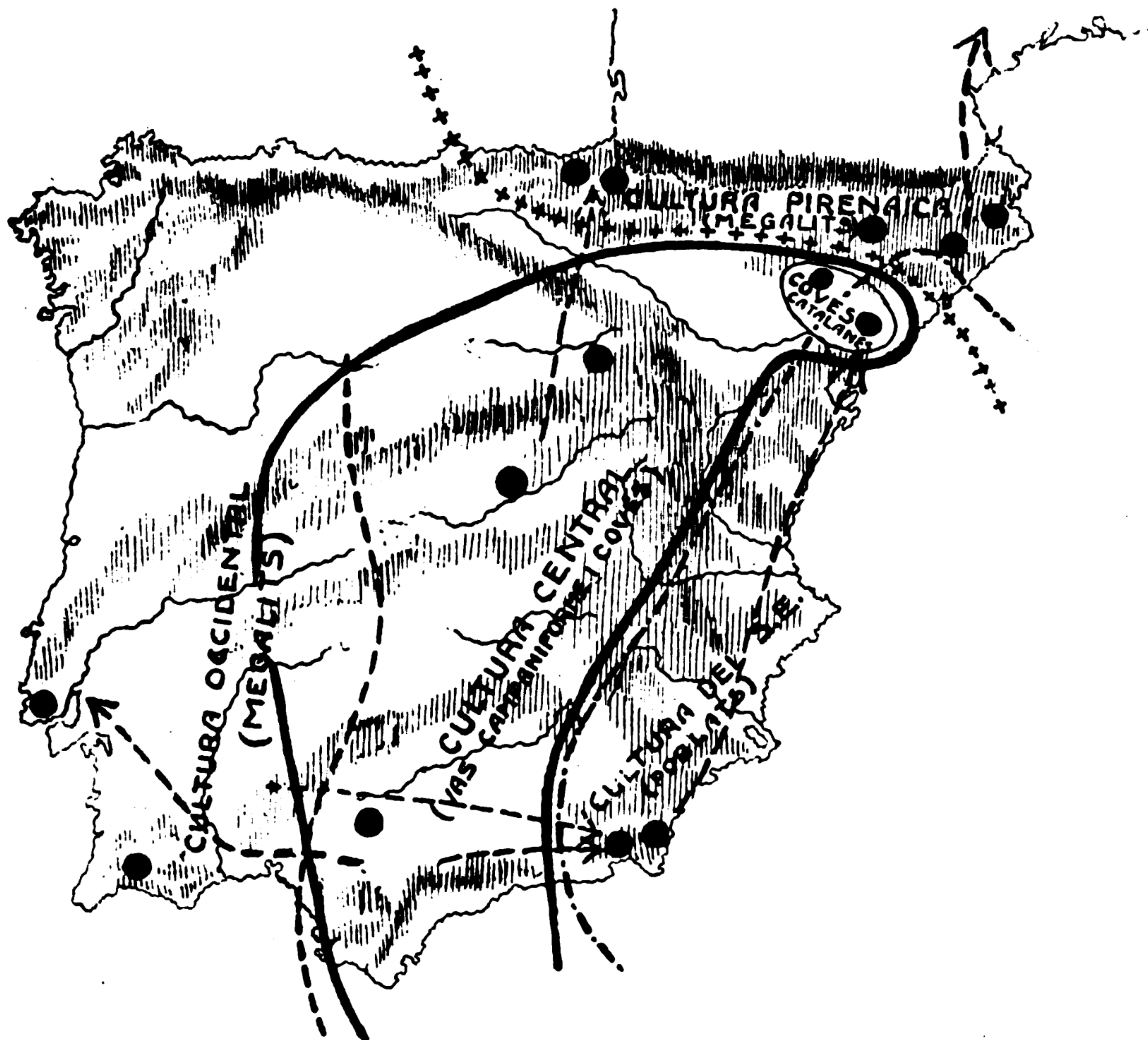

Fig. 192. — Les civilitzacions del ple eneolític de la península ibèrica

de Jabugo (província de Huelva) [4]. Ultimament, al Conquero de la mateixa ciutat de Huelva [5], s'ha trobat un formós cilindre de calcari, amb una cara humana estilitzada, semblant als dos que acabem d'esmentar de Portugal (Moncaparacho) i d'Espanya (possiblement d'Extremadura). Finalment, a Encinasola [6], sembla haver-se descobert un sepulcre megalític de (cambra circolar i corredor ?) amb una plaqueta de pissarra, llargs ganivets, destrals bastant tosques i ceràmica tosca, sense decoracions, que s'assembla a la dels megalítics portuguesos de l'Alemtejo.

(1) Siret: *Religions néolithiques de l'Ibérie*, lloc citat, pàg. 202, fig. 5.
(2) Siret: Obra citada, pàg. 201, fig. 4.
(3) Notícia inèdita.
(4) Dibuix de la placa a Siret: *Religions néolithiques de l'Ibérie* (lloc citat), làm. VIII, fig. 15.
(5) E. Diaz Llanos: *Herba, ciudad de los Tartesios* (*Vell i Nou*, n.º 18, Barcelona, Setembre de 1921).
(6) *Boletín de la Sociedad Española de Historia Natural*, XV (1915), p. 24: Les troballes al Museu d'Història Natural de la Universitat de Sevilla.

A la meitat Nord de la Península, la cultura portuguesa també influeix propagant els seus tipus de megalits. No sabem encara bé si almenys en les regions veïnes a Portugal, ultra els megalits, també s'estengueren altres formes de cultura. Aquest podria ésser el cas de Galícia i de la província de Salamanca. En ambdues regions es coneixien megalits des de temps antic, malauradament sense nocions exactes de llurs formes ni de llurs troballes.

A Galícia el sepulcre de Puentes de García Rodríguez, a la província d'Orense, quasi bé l'únic amb planta coneguda, sembla reproduir els dòlmens amb corredor incipient i material senzill del neolític final de Alvão i Tras-os-Montes (1).

A Salamanca, D. Manuel Gómez Moreno recollí la dada d'un dels sepulcres de corredor de Lumbrales. Ultimament, el P. César Morán n'ha descobert alguns més que repeteixen el mateix tipus (2). No se'n coneixen encara troballes, i són els següents: Cejuelo del Barro, prop de Ledesma (sepulcre de la Casa del Moro), Sobradillo (sepulcre de La Nava Cardosa), La Redonda (dos sepulcres al Teso de la Horca i a la Casa de los Moros, respectivament), Lumbrales (set sepulcres a La Navalito, Prao en Polo, Prado de los Hitos, Valle Ancho, Nava del Puerco, Lumbo de Valdesancho, i Nava Romana, respectivament), Hinojosa del Duero (dos sepulcres a la Nava del Rocío), Fuenteliante (un sepulcre), Nava de Retortillo (un sepulcre). Las Torres (un sepulcre a Peñacaída), Villasdardo (un sepulcre a la Casa del Moro), Salvatierra del Tormes (tres sepulcres al Prao Nuevo, Prao de las Navas i a la carretera de Guijuelo a Peñaranda, respectivament), Aldeavieja (un sepulcre de Teriñuelo), Villavieja (un sepulcre a La Nava Vieja).

Fins aquí, aquests grups immediats a Portugal no semblen ésser altra cosa que un desplegament de la cultura megalítica portuguesa: Galícia des del Nord de Portugal, Salamanca des de Beira, Extremadura des de l'Alemtejo, Huelva també des de l'Alemtejo o pot ser des de l'Algarve. Aquesta última regió portuguesa sembla ésser el camí de les relacions entre Portugal i Andalusia (3). (Vegi's l'indicació d'aquest camí amb una sageta al mapa de la fig. 192.)

Influències dels tipus sepulcrals megalítics de Portugal a altres regions. — Més enllà d'Extremadura i Huelva, al Sud de la Península, no sembla haver-se estés la cultura portuguesa sinó amb influències que propagaren els sepulcres megalítics (galeries cobertes, sepulcres de cúpula, cistes), per tot Andalusia fins a Almeria (4). Els megalits, a Andalusia, semblen abundar molt. En canvi altres tipus portuguesos semen faltar, excepte a Almeria, on en la cultura de Los Millares apareixen sobtadament qualques coses que recorden les portugueses: certes puntes de sageta, amb base còncava, i aletes retorçades; un parell de plaquetes de pissarra i de falanges d'os decorades, ultra cilindre de calcari. En el territori intermedi, la cultura (a part dels tipus sepulcrals) és quelcom netament indígena, com veurem. Però els sepulcres, malgrat les particularitats tècniques locals, mostren un corrent de cultura vinguda de Portugal.

En els últims anys s'ha augmentat un poc el nombre dels megalits andalusos. El Sr. Bonsor ha descobert diverses galeries cobertes, a Carmona, amb material eneolític, encare inèdit, com el de la necròpolis del Acebuchal. Aquest tipus sembla aparèixer també a la província de Càdiz, segons les notícies publicades per Breuil i Willoughby Werner (5), amb la qual cosa ja no són les soles galeries cobertes andaluses la Cova de Menga i la Cova de Viera d'Antequera. Els sepulcres de cúpula coneguts abans pels de Castilleja de Guzmán (Cueva de la Pastora), d'Antequera (Cueva del Romeral) i de Gor (província de Granada), tenen avui un nou exemplar: el de Matarrubilla, a la província de Sevilla estudiat per Obermaier (6). Malauradament es trobà, quasi buid: sols es comprovà la presència, a l'interior, d'una mena de pila de pedra que Obermaier compara amb les que freqüentment surten en els sepulcres anàlegs de les Illes Britàniques o de la Bretanya francesa i que cal suposar que estaven destinades a dipositar les ofrenes als morts.

(1) SARALEGUI: *Estudios sobre la época céltica en Galicia* (Ferrol, 1894), pàg. 278 i següents.

(2) MORÁN (C.): *Investigaciones acerca de Arqueología y Prehistoria de la región salmantina* (Salamanca, Imprenta de Calatrava, 1919).

(3) Aquestes relacions, que es refereixen sobre tot a la propagació per Portugal del vas campaniforme, semblen haver-se reduït a l'Algarve i l'Extremadura portuguesa (sobre tot el grup de Palmella). A Espanya el punt de partida és la ceràmica de Carmona, i el camí sembla ésser des del Guadalquivir a l'Algarve, per la costa, i de l'Algarve vers el Nord-Oest, pujant primer pel Guadiana i després per la plana, fins al golf de Setúbal.

(4) Es possible que el sepulcre del Castellet del Porquet de l'Olleria, de la província de València. Vegi's OBERMAIER, *El dolmen de Matarrubilla* (Madrid, 1919), pàg. 18-19. Es cosa molt dubtosa. Un nou estudi del mateix professor Obermaier: *Die Dolmen Spaniens* (*Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft*, in Wien, 1920, p. 107 i seg.), dóna una ullada de conjunt sobre els megalits de la Península, amb bibliografia i gravats.

(5) H. BREUIL i WILLOUGHBY VERNER: *Découverte de deux centres dolméniques sur les bords de la Laguna de la Janda (Cadix)* (*Bulletin Hispanique*, 1917, p. 157 i seg.).

(6) H. OBERMAIER: *El dolmen de Matarrubilla* (*Memorias de la Comisión de Investigaciones paleontológicas y prehistóricas*, Madrid, 1919).

Obermaier compara aquesta pila amb una llosa del sepulcre de Castilleja de Guzmán, que ocupa part de la cambra, i en la qual veu una substitució de la pila. Des del punt de vista tècnic, el sepulcre de Matarrubilla és també molt interessant, car les seves parets són fetes de pedres petites disposades en fites que alternen amb capes de fang de bastant gruix.

Malgrat la falta de troballes no es pot dubtar que la data dels sepulcres de cúpula andalusos és el ple neolític. Els de Gor, investigats fa anys per L. Siret (1), contenien el mateix mobiliari que els de Los Millares. Així, la cronologia dels megalits andalusos està d'acord amb la portuguesa.

Els anomenats *dòlmens* de la província de Granada, coneguts des del llibre de Góngora (2), sempre que s'han excavat metòdicament (per L. Siret), han donat material dels començos del bronze (3), i tipològicament semblen ésser tots meres cistes. El mateix cal dir d'altres necròpolis de cistes de Montefrío (4). Amb això es comprova que els sepulcres megalítics ofereixen a Andalusia la mateixa continuïtat fins als començos del bronze i temps en què han desaparegut les formes monumentals, igual que a Portugal i que a Catalunya.

En el Centre d'Espanya encara resta un fenomen únic: el del sepulcre de corredor inèdit, d'Aguilar d'Anguita, explorat pel Marquès de Cerralbo, amb puntes de sageta de tipus plenament eneolític.

L'extensió dels megalits pel Nord d'Espanya i la cultura pirenenca. — *Les noves troballes.* — Al Nord de la Península els megalits s'estengueren, abundant molt en el ple eneolític i arribant fins a Catalunya. Avui, mercès a l'exploració dels sepulcres de Bascònia i Navarra (5) per D. Telesfor d'Aranzadi, amb els seus col·laboradors D. Florenci d'Ansoleaga, D. Josep M. de Barandiaran i D. Enric d'Eguren per una part, i per l'altra la dels megalits catalans pels Museus de Solsona i de Vich i per l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, coneixem ja bé els megalits pirenencs i llur cultura.

Falta encara aclarir si existeixen a Santander i a Osca. A Astúries deuen abundar: se n'han citat sempre diversos. Ultimament s'han estudiat, per Breuil, els gravats (ja esmentats) del sepulcre de Corao (Abamia) com s'ha dit abans, i el comte de la Vega del Sella ha fet un reconeixement i una publicació minuciosos del de la capella de Santa Cruz, a Cangas de Onís (6).

Aquest, aparentment, sembla un sepulcre de corredor incipient té també pintures roges com s'ha dit. Però, tenint en compte que a sobre s'hi construí una capella i que ell mateix serví d'enterrament a l'Edat mitjana, és molt possible que s'hagi transformat i que originàriament fos un sepulcre de corredor normal de l'avançat eneolític, cosa que fa sospitar l'única troballa que se'n coneix: una bella destral, molt ben polida, de fibrolita, que es guarda en el Museu d'Oviedo i que, a jutjar pels precedents portuguesos, seria impròpia d'un sepulcre de corredor incipient. Això ho podem creure amb major fonament després de la troballa del tipus de sepulcre de corredor normal eneolític a Bascònia, i de comprovar que certs megalits d'Espolla i potser fins altres de Catalunya (7) també ho són.

Els megalits bascs. — A les tres províncies basques, així com a la part Nord de Navarra, abunden molt els megalits, descobrint-se'n cada any de nous en les exploracions sistemàtiques del professor Aranzadi i dels seus col·laboradors.

Llurs tipus són, per ara, els sepulcres de corredor (Igartza occidental i potser també el de Bernoa a Argonitz), la galeria coberta (Jentillarri) i sobre tot diferentes variants de la cista: la major part cistes quadrangulars o trapezoïdals dintre de túmuls. Algunes vegades la cista té forma rectangular allargada, i és feta amb diverses lloses a cada costat, en la qual cosa cal veure una reminiscència de la galeria coberta de què sembla derivada. (Aranzadi, Arzabal). El material, igualment que els tipus sepulcrals, ofereix notables paral·lels amb el grup català, del qual es parla en altre lloc i és sempre del plè eneolític: puntes de sageta de sílex, molt ben retocades, de forma triangular, amb espiga i aletes o de lenticulars de la família de les puntes en

(1) SIRET: *L'Espagne préhistorique* (*Revue des questions scientifiques*, 1893).
(2) *Antigüedades prehistóricas de Andalucía* (Madrid, 1868).
(3) SIRET: *L'Espagne préhistorique* (*Revue des questions scientifiques*, 1893), pàg. 67 i següents, de la tirada a part.
(4) GÓMEZ MORENO: *Monumentos arquitectónicos de España, provincia de Granada* (Madrid, 1907).
(5) ARANZADI-ANSOLEAGA: *Exploración de cinco dólmenes del Aralar* (Pamplona, 1915), i *Exploración de catorce dólmenes del Aralar, 2.ª y 3.ª expedición* (Pamplona, 1918); ARANZADI-BARANDIARÁN-EGUREN: *Exploración de nueve dólmenes del Aralar Guipuzcoano* (San Sebastián, 1919), *Exploración de seis dólmenes de la Sierra de Aizkorri* (San Sebastián, 1919) *Exploración de siete dolmenes de la sierra de Ataun Borunda* (San Sebastián, 1920). Vegi's també la conferència, del Sr. Aranzadi, *Los gentiles del Aralar* (Bilbao, 1919).
(6) CONDE DE LA VEGA DEL SELLA: *El dolmen de la Capilla de Santa Cruz, Asturias* (*Memorias de la Comisión de investigaciones paleontológicas y prehistóricas*, 1919).
(7) Vegi's en altre lloc d'aquesta *Crònica*, BOSCH-PERICOT: *Els sepulcres megalítics de l'Alt Empordà*. p. 481 i seg.

losange o de fulla de llorer. Abunden també les peces de collar de mol·lusc i d'os. La ceràmica dels sepulcres bascos és generalment sense decoració, de formes esfèriques, amb una lleugera estrangulació prop del coll, o bé el vas campaniforme amb decoració de zones puntillades com en el grup català (a Bascònia es troba a les cistes de Pagobakoitza i Gorostiaràn).

Per altra part, el professor Aranzadi [1], en estudiar les restes humanes dels seus megalits, ha comprovat que es tracta de tipus antropològics idèntics als bascos actuals; tipus que degué estendre's també per altres llocs de la Península i que ell anomena raça pirenenca occidental, caracteritzant-lo per una mesocefàlia oscil·lant vers la dolicocefàlia o la braquicefàlia, els polsos sortits, la regió occipital molt ampla i el forat occipital inclinat vers l'interior del crani.

Els megalits catalans. — En altre lloc [2] s'indica que aquests megalits, juntament amb els catalans, semblen representar una cultura pirenenca, amb una personalitat ben marcada malgrat les influències megalítiques portugueses i les d'altres cultures espanyoles i dels seus paral·lels, que constitueixen una veritable extensió per l'altra banda del Pireneu.

La cultura central. — Una altra cultura que els resultats dels últims anys han posat en clar, és la que ocupà la major part de la Península llevat del territori occidental propi dels megalits portuguesos i el Sud-Est i Est propi de la tercera cultura, o sia la d'Almeria.

Característiques i estacions conegudes abans. — La civilització a què ens referim era en part coneguda per troballes antigues [3]. Avui s'hi pot incorporar la cultura de les coves de Catalunya i seguir la seva evolució fins a comprovar que mentre a Catalunya restà de ple dintre de les tradicions anteriors, a la meitat Sud d'Espanya, va a parar a la cultura del vas campaniforme que sembla haver-se produït precisament allí com un desenrotllament de l'anterior.

Un primer tipus de coves, que deu arribar fins al neolític pur, sembla florèixer sobre tot a l'eneolític inicial i ofereix una cultura uniforme caracteritzada pel seu utillatge pobre (destrals de basalt, fulles de ganivet, esquitlles de sílex), i sobretot per la ceràmica decorada, que contrasta amb la llisa, tant de Portugal com d'Almeria. Aquesta cultura és la de les conegudes coves de Los Murciélagos (Albuñol, província de Granada) i de La Mujer (Alhama de Granada), en la meitat Sud de la Península, així com la cova Lóbrega (Torrecilla de Cameros, província de Logroño), i a Catalunya les coves de Rialp, a Ribes, la Negra de Tragó de Noguera i del Tabaco de Camarasa entre altres.

Ja en aquestes estacions es nota que, malgrat ésser els ornaments els mateixos a tot arreu, a la meitat Nord de la Península predominen els ornaments en relleu (cordons amb impressions digitals o sense, ditades a tota la superfície del vas, etc.), mentre que a la meitat Sud hi ha tendència que predominin les incisions.

La meitat Nord de la Península. — Les primeres troballes del marquès de Cerralbo permeteren ja augmentar la llista de les estacions en qüestió amb el poblat del Sabinar, a Montuenga (província de Sòria), la ceràmica del qual és del tot semblant a la de la Cueva Lóbrega [4].

Nosaltres hem pogut comprovar que aquesta cultura s'estengué també per Santander i per la província de Burgos, probablement ja des d'abans de la formació de la cultura pirenenca amb megalits. A la col·lecció Alcalde del Río de Torrelavega es guarden alguns fragments de les coves del Nord, decorats amb la mateixa tècnica dels cordons, amb impressions digitals i amb ditades a tota la superfície del vas, de manera idèntica al de la Cueva Lóbrega o de les coves catalanes. Aquests fragments procedeixen de les coves de Canto Pino (Iruz) i de les capes neolítiques de les coves del Castillo a Puente Viesgo i d'Hornos de la Peña (Santander) [5] (fig. 193). També

(1) Per a l'antropologia pirenenca vegin-se els treballs citats abans del Sr. Aranzadi, especialment el segon i el tercer, sobre els megalits, i la conferència *Los gentiles del Aralar.* Per a la presència a Almeria de qualques cranis amb caràcters pirenencs, vegi's V. JACQUES, capítol d'Etnologia de *Las primeras Edades del Metal en el SE. de España* (Traducción castellana, Barcelona, 1890), pág. 337 i següents.

(2) Vegi's BOSCH-PERICOT, lloc citat.

(3) Vegi's la bibliografia citada a *L'Arqueologia pre-romana hispànica*, pàg. 155 i següents. Per a les noves coves de Catalunya, vegi's el lloc corresponent d'aquesta *Crònica*. Vegi's també la publicació del material conegut des de molt temps, però del que mai s'havien publicat fotografies de diverses coves de la província de Lleyda, per J. de C. SERRA I RAFOLS: *La Col·lecció L. M. Vidal* (*Materials de Prehistòria Catalana*, I. Publicacions del Seminari de Prehistòria de la Universitat de Barcelona, 1921).

(4) CERRALBO: *El Alto Jalón* (Madrid, 1909), pàg. 90 i següents.

Recentment D. Albert del Castillo ha obtingut del Museu de Saint Germain, mercès a l'amabilitat del seu Director, Mr. Salomon Reinach, fotografies de vasos i fragments inèdits de la Cueva Lóbrega, entre ells d'un vas sense decoració la forma del qual s'assembla a la del vas campaniforme. Es tracta d'un precedent neolític d'aquest?

(5) D'aquests fragments, el Sr. Alcalde del Río ens en cedí alguns, que són en el Museu de Barcelona. N'havia publicat abans una breu notícia a la seva obra *Las pinturas y grabados de las cavernas prehistóricas* (Santander, Blanchard y Arco, 1906), p. 76, amb la fig. 17.

ara sabem que aital cultura s'estén per Navarra (fragments d'Echauri al Museu de Pamplona) fins a la província d'Osca: els poblats de Sena i la cova del Moro, d'Olvena (1).

La cova del Boquique i les del Sur d'Espanya. — Però troballes interessantíssimes fan estendre aquesta civilització també per Extremadura (abans de la incorporació d'Extremadura a la cultura megalítica portuguesa). Es tracta de la Cova del Boquique, a Plasència, excavada en part per l'enginyer D. Pere Garcia Fària, i de la qual se n'ha donat notícies anteriorment. El problema de la cronologia depèn de les destrals en elles trobades i de la decoració de la ceràmica.

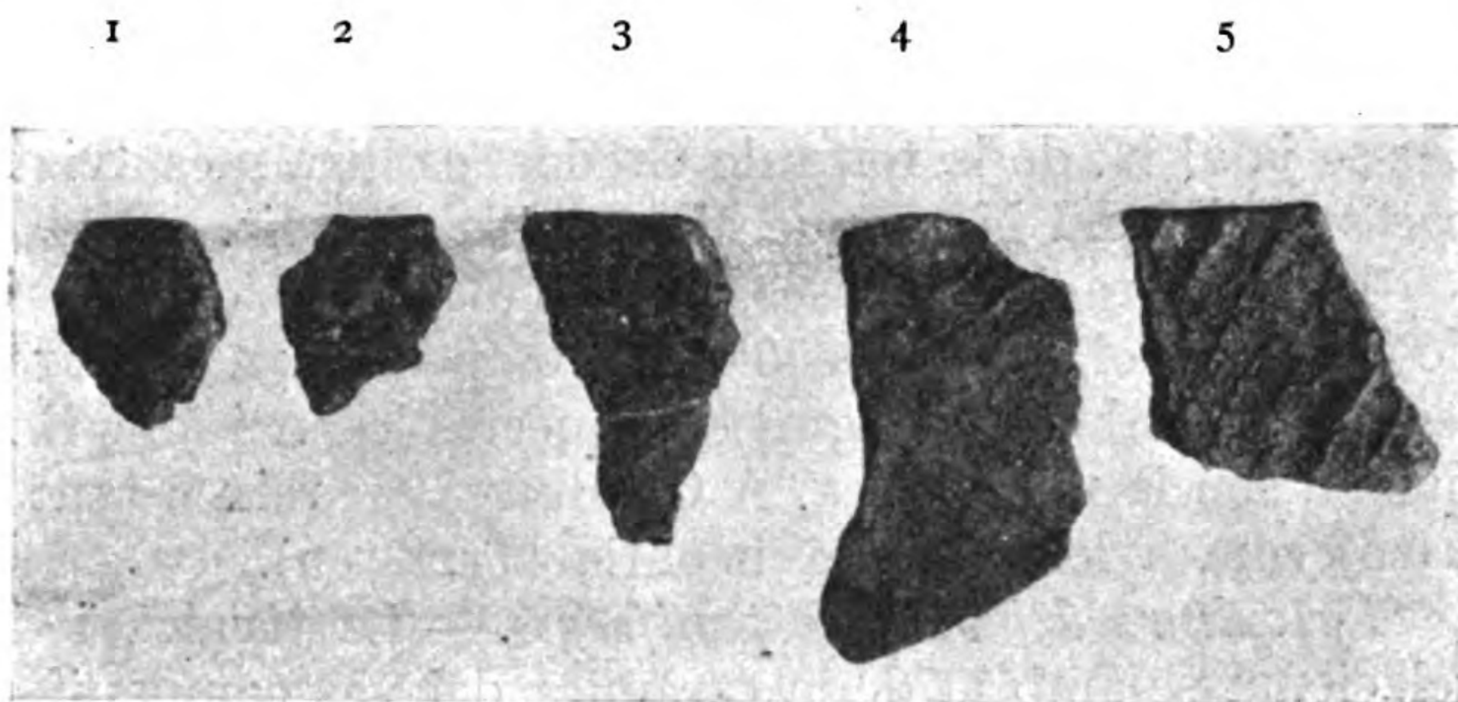

Fig. 193. — Fragments de ceràmica de les coves del Castillo a Puente Viesgo (Santander) (núms. 1, 3 i 5) i de Canto Pino (Iruz) (1/5 apr.)

Cal notar l'aspecte groller d'a tals destrals, la qual cosa sembla freqüent a Extremadura (2), i la falta d'objectes típics de sílex, que semblen datar la cova al neolític encara pur. En canvi la presència de les restes de vasos de pedra semblen referir-se a un moment més avançat: potser l'eneolític inicial. El mateix podria concloure's de la riquesa de decoració de la ceràmica. La falta de l'espècie típica del vas campaniforme o de tot altre objecte propi del ple eneolític, així com la pobresa i aspecte groller del material de pedra, no permeten arribar aital període.

Per altra part, el material, sobretot la ceràmica, s'agrupa molt bé amb la de la cultura central de la Península dels començos de l'eneolític, ço que sembla demostrar que fins a Extremadura, abans del ple eneolític, s'hi estenia aquella, havent estat substituïda en aquest període per la dels megalits portuguesos de què s'ha parlat. Efectivament, a la cova del Boquique no es troba res que faci referència a la cultura eneolítica portuguesa. Sols els vasos de pedra es lliguen més amb Portugal que amb el Centre; però per sí sols no representen sinó una relació amb la cultura portuguesa, de la mateixa manera que a Portugal, malgrat ésser la ceràmica típica d'allà sense decoració des de l'eneolític inicial, se solen trobar qualques fragments semblants als de la cultura central, que representen una relació i una influència de l'última (3).

La ceràmica de la cova del Boquique té un interès extraordinari, ja que fa besllumenar l'explicació de la manera de formar-se la decoració de la ceràmica del vas campaniforme. Malauradament, lo molt trossejat de la terrissa de la cova en qüestió quasi no permet tenir idea de les formes dels vasos. Però tant en els ornaments com en la tècnica de les incisions hi ha quelcom que es pot considerar com precedent de la terrissa del tipus de Ciempozuelos i Carmona (vegi's la fig. 191 de la pàg. 515 d'aquesta *Crònica*).

Cal notar la tendència a l'agrupació regular dels ornaments i fins a llur disposició en zones. Les sèries de línies paral·leles que en l'espècie del vas campaniforme constitueixen el marc d'altres ornaments o una zona independent, es troben ja a la cova del Boquique. El mateix cal dir dels començos del motiu dels zig-zags voltant el vas. Quant a la tècnica de les incisions, hi trobem el procediment que consisteix a clavar el punxó de tant en tant una mica més endins del nivell general del solc, o, millor dit, a fer amb el punxó incisions en forma de punts, però, en lloc d'aixecar aquell de manera que resti un espai intacte entre cada dos punts, el punxó s'arrossegava per la superfície del vas produint un solc, continuació del punt incís, però de menys profunditat. Això dóna a l'ornament, encara que amb menys finor, l'aspecte del puntillat, que, segons l'explicació d'Hubert Schmidt, es degué fer amb quelcom semblant a una rodeta dentada i que és l'ornament habitual en l'espècie del vas campaniforme.

Aquesta decoració de la ceràmica de la cova del Boquique no sembla ésser quelcom únic al

(1) Per a Sena, vegi's R. DEL ARCO: *Nuevos poblados neolíticos de Sena (Huesca)* (*Boletín de la Real Academia de la Historia*, 1920). Per a la cova d'Olvena, SERRA RAFOLS: *La Col·lecció L. M. Vidal* (*Materials de Prehistòria Catalana*, I. Publicació del Seminari de Prehistòria de la Universitat de Barcelona) (làm. II, figs. 25 i 26. Echauri inèdit.

(2) Vegi's la destral publicada pel Sr. MÉLIDA: *Museo Arqueológico Nacional, Adquisiciones en* 1916 (*Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 1917), làm. I de la tirada a part.

(3) Per exemple en el sepulcre del Cabeço dos Moinhos, prop de Brenha.
En el ple eneolític el mateix cas el terminen la introducció del vas campaniforme (sepulcre de Seixo, grutes de Palmella, Castros de Rotura, etc.).

Centre de la Península. Els fragments de la cova de la Pileta, a Benaoján (Màlaga) (1), que a primera vista semblen de la mena del vas campaniforme, ben mirats s'assemblen més a la decoració dels fragments anàlegs de la cova del Boquique. Demés, per la comunicació d'unes fotografies obtingudes a Londres per D. Albert del Castillo, que en prepara un estudi, sabem que en diferentes coves de Gibraltar (Càdiz), el material de les quals es guarda en el Museu Britànic (2), apareixen decoracions semblants a les de la cova del Boquique, les quals es comproven, per altra part, també a la cova de la Solana de la Angostura, a Encinas (Segòvia) (3), la qual, malgrat trobar-se ja al N. de la terra de Gredos, es lliga més aviat amb les de la meitat S. d'Espanya que no pas amb les del N., a que abans s'ha al·ludit.

Tals decoracions incises, i particularment les sèries de punts, amb la particularitat esmentada de la cova del Boquique (ço que es podria anomenar tècnica del Boquique), apareixen també a les coves catalanes, malgrat en aquestes les incisions tinguin poca importància al costat dels relleus que en són la nota típica. A Catalunya apareixen tant a les que semblen de l'eneolític inicial (Tabaco) com a les del ple eneolític (Tartareu).

La cultura del vas campaniforme. — La tècnica i decoracions que hem estudiat i que sembla relacionar-se amb la de la ceràmica del vas campaniforme fa suposar que hi hagué en la cultura de les coves un moment en el qual la decoració incisa pròpia de la meitat Sud de la Península, i especialment d'Extramadura i Andalusia, s'ordenava regularment formant un sistema d'ornaments i de tècnica d'incisions que, en estereotipar-se i perfeccionar-se, esdevingué el de la ceràmica del vas campaniforme.

Una vegada formada aquesta mena, es generalitzà amb prodigiosa uniformitat per tot el Sud de la Península abans que tot; però al mateix temps s'imposà també en la part Nord, com ho demostren les coves del Somaén i altres explorades fa temps pel marquès de Cerralbo a la província de Sòria, les troballes pròximes als campaments d'Escipió al voltant de Numància, fetes per Schulten, o sien dos grans vasos negrosos, en forma de cassola (un en el Museu de Berlín i un altre en el de Magúncia), i, finalment, el fragment d'un vas de forma semblant, vermellós, de la Cueva superior de la Peña de la Miel (Pradillo), a la província de Logroño (4) i l'estació recentment donada a conèixer pel P. Moràn del Berrueco (El Tejado, província de Salamanca) (5).

El temps de gestació del nou estil sembla ésser precisament l'eneolític inicial, puix que a les coves que amb seguretat són del neolític pur (Murciélagos), malgrat es donin ja els elements de decoració, encara no formen el sistema; i, quan l'espècie del vas campaniforme és ja un fet, estem en el ple eneolític, com és prou conegut. A aquest temps de gestació, o sia l'eneolític inicial, poden pertanyer les coves del Boquique i de Solana de la Angostura així com la de la Mujer, de Ronda i Gibraltar.

Que això és així, i que l'origen de la mena del vas campaniforme no pot trobar-se en cap més cultura de la Península, es conclou per exclusió, trobant-se aquella ceràmica, tant a Portugal com a Almeria, solament en son grau més perfecte en el ple eneolític (Palmella, Los Millares), sense que en els períodes anteriors hi hagi res que pugui ésser un precedent, i essent, pel contrari, en general, la ceràmica de dites cultures, sense decoració, o bé, quan la té, podent-se interpretar millor com una influència de la ceràmica del Centre d'Espanya. Dintre de la cultura central és indubtable que sols la meitat Sud pot ésser la pàtria originària de la decoració del vas campaniforme, ja que a la meitat Nord lo típic és precisament la decoració en relleu, i, demés, la riquesa de decoració de la ceràmica del vas campaniforme de la meitat Sud del Centre d'Espanya (Carmona, Ciempozuelos), contrasta amb la menor varietat de les decoracions, i fins amb llur pobresa, a mesura que ens en separem, assolint aquesta pobresa el grau màxim en penetrar el vas campaniforme en el Nord d'Espanya, i particularment en la cultura dels megalits pirenencs. Vegi's el vas de Galícia, el de Pagobakoitza, a Guipúscoa, els fragments d'un altre vas campaniforme trobat a Gorostiarán i els dels megalits catalans (6).

(1) OBERMAIER, BREUIL, W. Werner: *La grotte de la Pileta à Benaojan* (Monaco, 1915).

(2) BUSK (G.): *On the caves of Gibraltar in which human remains and works of art have been found* (International Congress of prehistoric Archaeology, 3. session) (Norwich, 1868), p. 106 i seg.

(3) I. LLORENTE: *Datos referentes a diversas cavernas de la provincia de Segovia* (*Boletín de la Comisión del Mapa Geológico*, V, 1900, p. 354 i seg.), amb una làmina.

(4) Vegi's BOSCH: *La cerámica hallstattiana en las cuevas de Logroño y su ocupación en distintas épocas* (*Boletín de la Sociedad Española de Historia Natural*, 1915), reproduït en les *Notas de la Comisión de investigaciones paleontológicas y prehistóricas*, 1915, làm. X, fig. 1.

(5) MORÁN: *Investigaciones acerca de Arqueología y Prehisto.ia de la región salmantina* (Salamanca, 1919), pàg. 120 i següents, làms. IX, fig. 9, XV, fig. 3 i XVII. — Ademés: *El Cerro del Berrueco en los límites de Avila y Salamanca* (La Basílica Teresiana, Salamanca, 1921), del mateix autor.

(6) MURGUÍA: *Historia de Galicia*, II (La Coruña, 1911), pàg. 566; ARANZADI: *Exploración de seis dólmenes de la Sierra*

En els últims anys, les troballes de la cultura del vas campaniforme s'han augmentat amb les exploracions encare inèdites de G. Bonsor a les galeries cobertes esmentades de Carmona, amb la troballa de la necròpolis de Marchena (província de Sevilla), formada per sepultures en forma de clots, tapats per una pedra, contenint sepulcres, segons sembla d'incineració, amb vasos campaniformes i altra ceràmica llisa. De tot això sols se'n conservà un vas campaniforme que és troba al Museu de Madrid (1). Per fi, a la col·lecció Vives han entrat recentment diversos vasos (una cassola, un casquet esfèric) de la mena del vas campaniforme, trobats amb un altre vas llis a Vargas (província de Toledo), inèdits.

Demés, del Centre de la Península Obermaier ha publicat l'estació de Las Carolinas, prop de Madrid, amb ceràmica, també, del gènere del vas campaniforme, ricament decorada i precisament amb cérvols estilitzats que es combinen amb els motius rectilinis com els ja coneguts vasos de Palmella (2). Ultimament en la meitat Nord de la *Meseta* sembla haver-se descobert qualques estacions d'aquesta cultura a la província de Salamanca (3).

En l'estat actual de la qüestió fins ens atreviríem a dir que en el mateix grup Carmona-Ciempozuelos es nota una marcada personalitat del grup de la conca del Guadalquivir (Carmona) per una part, i del grup al Nord de Sierra Morena, per l'altre. Així aquest últim grup comprèn les troballes de les províncies de Toledo, Ciudad-Real i Madrid, essent la principal la de Ciempozuelos. Indubtablement el grup de Carmona és superior en varietats de perfils i sobretot d'ornaments, en general més perfectes.

Del grup de Carmona se'n propagaria la ceràmica en qüestió, d'una part vers Portugal, pel camí de l'Algarve, vers Palmella, etc., deixant intacte la zona de l'Alemtejo i de Beira; per una altra part, també del grup de Carmona partirien les influències que introduïren el vas campaniforme a la cultura eneolítica d'Almeria (Los Millares). En canvi el grup de Castella la Nova, o sia de Ciempozuelos, seria el transmissor en direcció Nord al grup de la meitat Nord de la *Meseta* (Somaen-volts de Numància-Salamanca), el qual a la seva vegada el transmetria a la cultura pirenenca, en la qual sols es rebé el tipus más senzill de vas campaniforme amb zones puntillades, estereotipant-se.

De com el vas campaniforme de la cultura pirenenca arriba a Catalunya, passant també al Sud de França i altres territoris europeus, així com del possible origen almerià dels vasos campaniformes de la cova de Salamó, se'n parla en altre lloc. En tot cas, la cultura de les coves de Catalunya, al ple eneolític (Tartareu), representa una continuació isolada de l'anterior de la meitat Nord de la Península, mentres a la resta d'aqueix territori havia penetrat la del vas campaniforme derivat de la meitat Sur.

La cultura d'Almeria. — *El Sud-Est d'Espanya.* — La civilització de la província d'Almeria (4), en els últims anys ha ofert poques novetats al Sud-Est de la Península. Es redueixen a les excavacions de D. F. de Motos, a Vélez Blanco, i a les de D. Julià Zuazo, a Montealegre.

A Vélez Blanco (5) el Sr. Motos ha trobat restes de poblat al Cerro de las Canteras i sepulcres propers. Sembla que en el poblat hi ha dues capes diferents, l'una corresponent a l'eneolític i l'altra als començos de l'Edat del bronze. Es llàstima que a voltes no es precisi en la publicació la capa a què pertanyen alguns dels objectes trobats, la qual cosa pot induir a confusions. Les troballes consisteixen, entre altres menys típiques, en puntes de sagetes de tipus avençats (sobretot el triangular amb espiga i aletes) i ceràmica groguenca polida, entre la qual figura un vas incís amb pasta blanca, amb diferents representacions de l'ídol neolític com el de les pintures d'Andalusia (Sierra Morena i Vélez Blanco).

A prop s'hi trobaren diferents sepulcres que confirmen el que ja sabíem pels treballs d'En Siret: un dels tipus és el d'una fossa de poc més d'un metre de diàmetre de forma circular i revestida

de Aizkorri (San Sebastián, 1919), làm. 8-10. — Per als megalits catalans, a més dels trobats als de la comarca de Solsona, inèdits, vegi's les pàgs. 483 (amb la fig. 126), 486 i 490 (amb la fig. 143) d'aquesta *Crònica.*

(1) MÉLIDA: *Museo Arqueológico Nacional, Adquisiciones en 1917* (*Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos,* 1918), amb gravats del vas campaniforme i d'un sepulcre.

(2) OBERMAIER: *Yacimiento prehistórico de Las Carolinas, Madrid* (*Memorias de la Comisión de investigaciones paleontológicas y prehistóricas,* 1917). D'aquesta estació és també un crani al qual es fa referència en un nou estudi de Desclaers (*Cráneos eneolíticos de Ciempozuelos*), publicat en el *Boletín de la Academia de la Historia,* 1917, pàg. 18 i següents. S'anomena crani del Cerro del Tomillo (mesocèfal).

(3) Vegi's el llibre citat abans del P. Morán.

(4) Sobre la cultura d'Almeria vegi's BOSCH: *La arqueologia pre-romana hispànica,* pàgs. 159 i següents, i la bibliografia allí citada.

(5) MOTOS: *La Edad neolítica en Vélez Blanco* (*Memorias de la Comisión de investigaciones paleontológicas y prehistóricas,* Madrid, 1918).

amb pedres, coberta per un túmul. El material correspon al del poblat, semblant ambdues estacions de l'eneolític inicial ja molt avençat.

A Montealegre el Sr. Zuazo [1] ha explorat alguns túmuls (que semblen abundar molt per el Sud-Est) de grans dimensions i dels quals la forma de la fossa no resta encara ben precisada. El material trobat consisteix en fragments de fulles dentades de sílex (com els que s'han interpretat com a peces d'una falç a Carmona), una punta de sageta de sílex de forma de fulla de llorer molt ben retocada, i vasos de terrissa (a mà), groguenca, molt polida, que mostren formes que s'apropen, sense acabar-ho d'ésser, a les pròpies de la cultura argàrica, com casquets esfèrics, vasos hemiesfèrics, esfèrics amb una lleugera estrangulació prop de la vora, etc.

Aquests sepulcres de Montealegre ens mostren la cultura d'Almeria, arribant ja fins a la província d'Albacete al plè eneolític. Això confirma ço que avui, després de precisar les diferències entre les cultures peninsulars, podem afirmar referent a la expansió d'aquesta cultura d'Almeria fora del seu territori propi. Ja en l'eneolític inicial sembla haver-se començat d'estendre per la costa andalusa, com ens permet sospitar la Cueva del Tesoro, a Torremolinos (província de Màlaga), amb ceràmica sense decoració i amb formes com el vas de panxa esfèrica i coll cilíndric semblants a les dels graus neolítics o eneolítics inicials d'Almeria (El Gárcel, Cueva de los Tollos), ço que contrasta amb la ceràmica pròpia de la cultura de les coves properes de Pileta i de Gibraltar tant dintre de les tradicions de la cultura central. En el ple eneolític tot el grup de megalits, sobretot sepulcres de cúpula de la província de Granada en sa part confinant amb Almeria (Gor, Fonelas, etc.), té la mateixa cultura de Los Millares. Més al Nord d'Almeria ja de temps sabem que s'estenia per la provincia d'Alacant, i d'una manera sorprenent el grup de sepulcres no megalítics catalans oferia notables paral·lels a la cultura d'Almeria, tant en les formes sepulcrals com en el material.

El regne de València, el Baix Aragó i Catalunya. — Avui això no té d'estranyar, perquè coneixem al llarg del regne de València, en particular a la província de Castelló, estacions de la cultura d'Almeria, que es relacionen amb troballes semblants de l'immediat Baix Aragó. Es tracta dels recintes fortificats (com la mola murada de Chert, coneguda des d'antic, i com les novament descobertes o estudiades pel Sr. Senent) i de la cultura que ens han donat a conèixer les coves dels Melons i altres d'Albocàcer, les estacions a l'aire lliure de la mateixa regió i les estacions i sepulcres del Baix Aragó (Canyaret de Calaceit, etc.). A tot arreu els tipus de punta de sageta són els propis de la cultura d'Almeria: triangular amb aletes i espiga, forma de losange amb formació de peduncles o sense, i la ceràmica no sol tenir decoració o té contorns senzillísims ben diferents de les abundants decoracions en relleu o incises de la cultura central.

Com es diu en altre lloc [2], aquesta mateixa cultura penetra a tot el Baix Aragó, i no és estrany, tenint en compte la comunicació fàcil que hi ha a través dels camins naturals de penetració a la conca dels afluents de l'Ebre per la línia S. Mateu-Morella-Vallderoures o Alcanyiç, com més tart es repetí en l'època ibèrica. Aquestes troballes intermèdies avui expliquen bé per què les coves d'Albalate del Arzobispo (a la província de Terol, però encara a la part que geogràficament correspon més al Baix Aragó que a la part muntanyosa de la província) tenen una cultura més pròxima a la d'Almeria que a la del Centre d'Espanya, ço és amb puntes de sageta dels tipus d'Almeria (triangulars amb espiga i aletes, en forma de fulla de llorer) i ceràmica sense decoració.

Tots aquests fenòmens cal explicar-los avui com l'expansió de la cultura d'Almeria que ocupa tot el Sud-Est d'Espanya i que arriba més lluny, per una banda estenent-se per la costa andalusa i per la província de Granada, per l'altra ocupant tota la costa Est de la Península fins a Catalunya. Des de la costa penetra vers l'interior: al Baix Aragó, amb la cultura que s'estén des de la província de Castelló fins a Albalate, (línia de penetració Morella-Alcanyiç), i a Catalunya, penetrant per la comarca d'Igualada vers l'Urgell i, conques del Llobregat i Cardoner amunt, fins a Puigreig, i a la comarca de Solsona.

Els contactes amb les altres cultures es comproven, des del neolític pur, en la presència dels braçalets de pectunculs o de pedra tant en la cultura d'Almeria com en la de les coves, essent difícil decidir encara de quina són originaris. Des del neolític inicial la cultura de les coves influeix en la d'Almeria transmetent-li certes decoracions de la ceràmica (incisions del vas de la cova de *Los Tollos* o dos fragments de La Gerundia), arribant a l'apogeu aquests contactes en el temps de *Los Millares* en què s'introdueixen fins les estilitzacions de cérvols. En aquest temps té lloc el

(1) Zuazo: *Meca* (Madrid, 1916), pàg. 54 i següents.
(2) Vegi's, en les pàgs. 463 i seg. d'aquesta *Crònica*, Bosch: *Consideracions generals sobre les estacions eneolítiques del Baix Aragó i del Regne de València.*

contacte amb la cultura portuguesa, rebent-se d'aquesta les formes megalítiques, les puntes de sageta de base còncava i aletes corbes, les plaquetes de pissarra, etc., i donant, en canvi, a Portugal el coneixement del coure, que també es transmet a la cultura central.

En l'extensió Nord de la cultura d'Almeria el contacte amb la cultura de les coves, fora de Catalunya, no sembla gran: sols el denoten els cordons incisos o amb impressions digitals de les coves d'Albocàcer o de les estacions del Baix Aragó. En canvi a Catalunya es creua l'extensió de la cultura d'Almeria amb la de la cultura de les coves, i es forma un tipus de cultura mixta, l'estació representativa de la qual és la Cova Fonda de Salamó. — P. BOSCH GIMPERA.

EDAT DEL BRONZE

Sepulcres megalítics dels començos de l'Edat del bronze de la comarca de Solsona

L'EXCAVACIÓ I LES TROBALLES

En juny de 1915 excavàrem, en col·laboració amb el Director del Museu de Solsona, Mn. Joan Serra i Vilaró, tres sepulcres megalítics de la comarca de Solsona: el del Collet (Su), el de Bullons (Riner) i el de La Guàrdia (Santa Susanna).

Su. SEPULCRE DEL COLLET. — Es troba en un collet, del qual reb el nom, a uns 200 metres al sud-est de la masia anomenada *La Casa Cremada*, propietat de donya Angela Tristany i don Josep Foronell (1).

Aquest sepulcre estava intacte, llevat de la part del túmul i de la part sud-oest de la cambra, que es destruí en treure pedra de construcció, mercès a lo qual es descobrí.

Abans de l'excavació es recolliren per sobre del túmul qualques petits fragments de ceràmica i sílex atípics, i a uns cinc centímetres de profunditat, en començar d'excavar el sepulcre, una perla de collar feta amb un tros de valva de mol·lusc. (Diàmetre, 1'2 centímetres, altura, 0'4.)

El sepulcre es trobava a la part central del túmul, fet de terra i pedres, sense que es poguessin comprovar restes de cap cercle que el tanqués. El diàmetre del túmul es pot calcular en uns 10 metres.

El sepulcre resultà ésser de planta trapezoïdal (fig. 194), conservant-se en el lloc corresponent les lloses laterals, lleugerament inclinades vers l'interior del sepulcre per llur part superior, i tenint, com a mides, la de l'est 2'90 × 1'40 × 0'25, i la de l'oest 1'75 (en part destruïda aquesta dimensió) × 1'65 × 0'23 metres. La llosa de la capçalera es troba caiguda vers l'interior del sepulcre i tenia 1'75 × 1'10 × 0'33 metres. L'amplada de 1'10 metres d'aquesta llosa sembla més petita que la que degué tenir en realitat, puix que l'espai entre les dues lloses laterals per la part de la capçalera és de 1'90 metres. La llosa o lloses de tanca, pel costat oposat (sud) no es conserven, havent-se destruït probablement en les circumstàncies esmentades. De la coberta se'n trobà *in situ* un fragment apoiat per la part de la capçalera del sepulcre sobre les lloses laterals, tenint 1'40 × 0'90 × 0'30 metres. Un altre fragment, el qual tenia 0'65 × 0'65 × 0'25 metres, es troba a la superfície, al nivell de les dites lloses laterals.

La cambra venia a tenir, així, 2'90 metres pels costats del trapezi, que formaren les lloses laterals, i 1'90 (capçalera) i 2'20 a la base.

Troballes. — En excavar el sepulcre, i fins a arribar al nivell de la llosa de la capçalera caiguda, ço és, a 40-50 centímetres del pis ferm, es trobaren sols terra i pedres, i entre elles dos esclats petits de sílex atípic. En alçar la llosa de la capçalera sortiren les restes dels enterraments en molt bon estat de conservació, consistint en 18 cranis col·locats molt curosament l'un al costat de l'altre, mentre que els altres ossos estaven en desordre per sobre o al costat dels cranis, fent-se impossible determinar a quin crani corresponen. Barrejats amb els ossos sortiren restes

(1) Tant ells com els propietaris dels altres sepulcres excavats donaren facilitats de tota mena. També cal manifestar el nostre agraïment, ultra a Mn. Serra i Vilaró, que féu l'excavació amb nosaltres, i al qual es deu la notícia de l'existència dels sepulcres, a D. Tomàs Boix, que ens acompanyà constantment.

de ceràmica en desordre pertanyents a diferents vasos, i, entre els cranis 12, 3 i 18 i la pedra de capçalera, uns fragments informes de bronze.

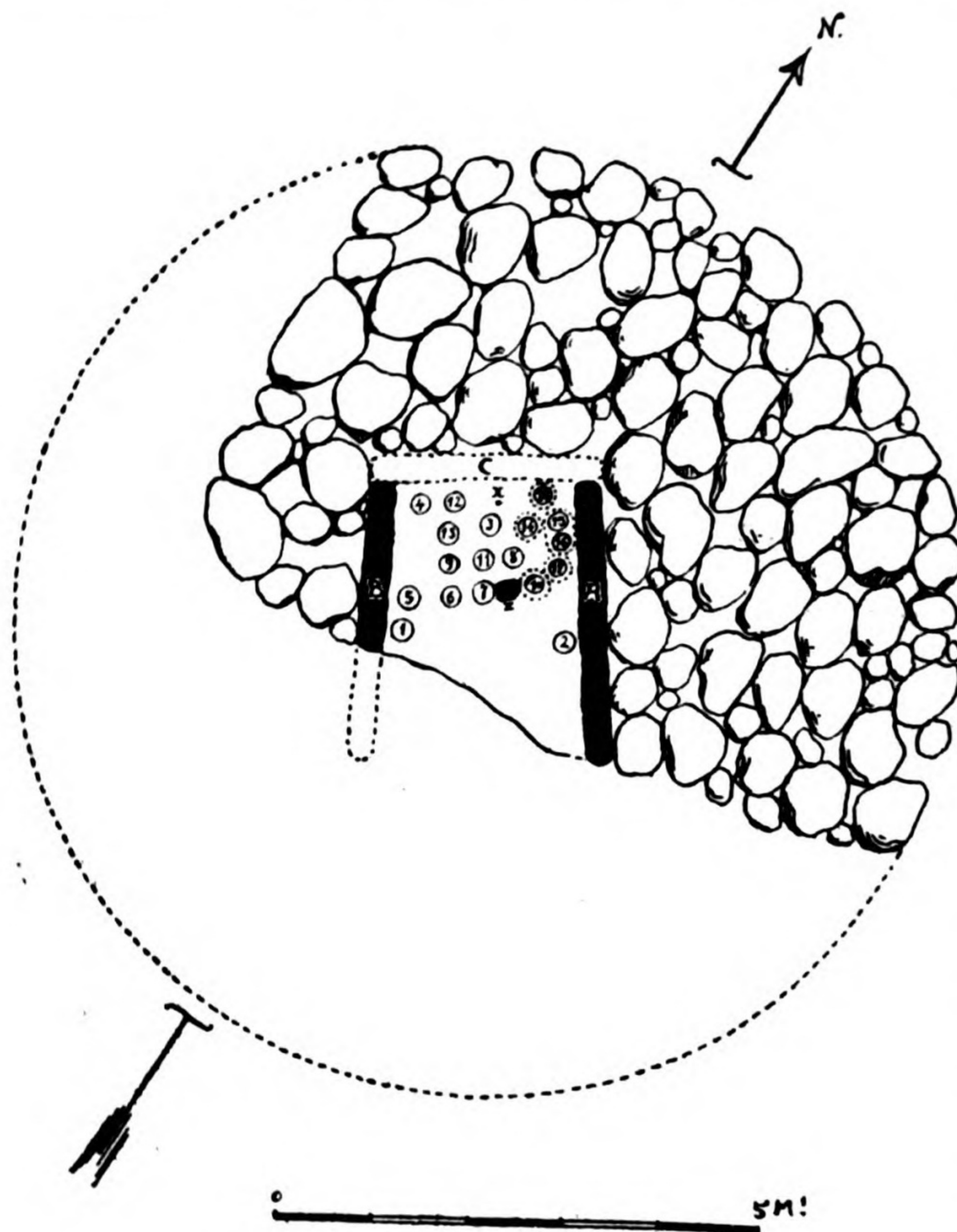

Fig. 194. — Su. Sepulcre del Collet. Planta

Cal notar que els cranis no estaven tots en la mateixa posició, però sí col·locats curosament (vegi's la planta de la fig. 194 i la fig. 195). Entre els cranis 7 i 10 es trobà una pedra, de forma quasi cúbica, que semblava posada per separar-los (vegi's la planta). Els cranis números 10, 14, 15, 16, 17 i 18 es trobaren sobre petites cavitats poc profundes que semblaven buidades expressament en el sòl de la roca (vegi's a la planta el cercle de punts). Qualques cranis, malgrat haver estat aixecats amb molta cura i haver-se'n recollit pacientment tots els fragments, no es pogueren reconstruir. Dels altres, així com de totes les peces òssies aprofitables des del punt de vista antropològic, el Prof. Aranzadi en fa, a continuació d'aquesta notícia, un estudi detallat. Aquí cal esmentar tan sols que el crani número 6 té una resta de punta de sageta de coure o bronze clavada en un parietal, havent-lo travessat i havent l'oxidació tenyit de verd un cercle d'uns 2 centímetres de diàmetre.

La resta de punta de sageta en qüestió no ha estat possible analitzar-la; però les restes informes de bronze trobades prop de la pedra de capçalera, i que s'han esmentat, ho foren pel doctor D. M. Baltà i Botta, resultant contenir 76'98 p. 100 de coure, 19'39 p. 100 d'estany i 2'69 p. 100 de plom.

La ceràmica és feta a mà, de terrissa groguenca, rogenca o negrosa bastant polida. Comprèn alguns fragments de la vora, del mig i del solament de diferents vasos (al menys tres), sense ornaments. Per excepció, en dos fragments hi ha un petit mugronet.

Sols pogué ésser reconstruït un vas rogenc, no massa polit (altura 28 centímetres), que degué tenir una ansa, els fragments del qual es trobaren prop del crani número 1 (fig. 196).

Fig. 195. — Su. Sepulcre del Collet. Els cranis en ser excavats (Fotgr. Serra i Vilaró)

Santa Susana. SEPULCRE DE LA GUARDIA. — Es troba en el lloc anomenat així, a 900 metres de la carretera de Cardona i Solsona, i dintre d'un dels seus revolts.

Està molt mal conservat, restant sols pedres soltes del túmul, al mig del qual es troba el sepulcre. Malgrat això es pot encara calcular el diàmetre del túmul en uns 8 metres.

El sepulcre era trapezoidal, no conservant-se en peu més que la capçalera i la llosa de l'oest. (Dimensions: 1'25 × 0'75 d'altura × 0'25, i 1'55 × 0'60 (altura màxima) × 0'20, respectivament). La llosa de l'est (1'80 × 1'45 × 0'30 metres) es troba caiguda, però coneixent-se encara, pel sole deixat en el sòl, el seu antic lloc, i recordant encara la gent del poble haver-la vista dreta (fig. 198).

En excavar el sepulcre es tragueren uns 25-30 centímetres de terra negrosa, entre la qual aparegueren, en desordre, les troballes i sortint sota d'ella la terra verge dura sobre la qual es construí el sepulcre.

Fig. 196. — Su. Vas del sepulcre del Collet (1/6 apr.)

Troballes. — Metall: Un anell de bronze (diàmetre, 2'2 centímetres), i un botó de coure amb una petita anelleta a la part còncava (1'7 × 1'2 centímetres de diàmetre). Segons l'anàlisi fet pel Dr. Baltà, el primer contenia 85'89 per 100 de coure, 12'35 per 100 d'estany i indicis de plom i d'antimoni. El botó resultà tenir 88'10 per 100 de coure, 6'47 per 100 d'estany, 4'93 per 100 de plom i indicis de ferro.

La resta de les troballes consisteix en qualques fragments insignificants del mig de vasos a mà grollers, rogencs, i restes d'ossos humans molt esmicolats i improfitables.

Riner. Sepulcre de Bullons. — Situat en el lloc anomenat *Bullons*, entre les masies de Bullons, Gargallosa i Cal Garrig.

Per trobar-se entre sembrats, està molt destruït, no conservant-se sinó restes insignificants del túmul que no permeten calcular ni aproximadament el seu diàmetre. De la mateixa cambra sols resta en peu una de les lloses laterals, que està quelcom inclinada per la pressió de les terres i que té 1'70 × 1'20 × 0'20. La de l'altre costat, hi ha record que no fa molts anys encara estava dreta, i es coneix el lloc on estigué, trobant-se ara caiguda i partida en dos trossos de dimensions semblants: 1'10 × 1'10 × 0'20 metres a cada un.

La planta del sepulcre degué ésser trapezoidal i degué tenir almenys 2 metres d'eix per 1'50 i 1'90 a les bases del trapezi (fig. 199).

En treure un gruix de terra desigual, que es pot calcular prop de la llosa dreta en uns 50 centímetres, i que en general no passava de 30, aparegué el sòl verge, de terra molt dura, sortint en desordre qualques coses.

Fig. 197. — Riner. Sepulcre de Bullons. Perla d'ambre (1/1)

Troballes. — Ultra restes humanes molt esmicolades, entre les quals cal esmentar alguns fragments de crani i d'ossos llargs i diversos fragments (del mig) de ceràmica a mà, rogenca, grollera, sortiren els següents objectes:

Un vas a mà de terrissa rogenca-negrosa i de superfície bastant polida, de fons convex i parets baixes lleugerament còniques, amb un petit mugró a la unió de les parets i del fons (altura, 12 centímetres; diàmetre màxim, 14'5 centímetres). La forma d'aquest vas és netament argàrica, ço és, semblant a les del principi de l'Edat del bronze (fig. 200). Una perla de collar, d'ambre, aplanada i de forma quasi quadrangular (1'7 × 1'6 × 0'6 centímetres) (fig. 197), i fragments molt esmicolats d'un altra. Un cargol marí (columbella rústica) i quatre fragments de *dentalium* probablement utilitzats també com a peces de collar.

***

Aquests tres sepulcres tenen un interès especial per la naturalesa de llurs troballes, que s'agrupen amb les altres estacions dels començos de l'Edat del bronze de Catalunya (Cova de l'Or, de Santa Creu d'Olorde, Sepulcre de L'Auritori, de Guissona, etc.) (1), així com amb un sepulcre de Terrassa últimament descobert, del qual es parla en altre lloc d'aquesta *Crònica*. També

(1) Vegi's Bosch: *Prehistòria Catalana*, pàg. 157 i següents; Anuari de l'Institut, IV, 1911-12, pàg. 287 i següents (*Santa Creu d'Olorde*), i Anuari, V, 1913-14, *Crònica*, pàg. 812 i següents (*L'Auritori*).

avui cal incorporar al principi de l'Edat del bronze la mina de Riner, publicada per Mn. Serra i Vilaró (1).

Efectivament, la forma del vas del sepulcre de Bullons és típica de la ceràmica anomenada argàrica (de l'estació de El Argar, a Almeria) i dels altres sepulcres. Malgrat la forma del vas de la cista del Collet no sigui tan típica, pot, fins a cert punt, considerar-se emparentada amb les de la ceràmica argàrica; i sobretot el tant per cent considerable d'estany de les restes de metall trobat en ells, fan segura la cronologia de tots ells en els començos de l'Edat del bronze.

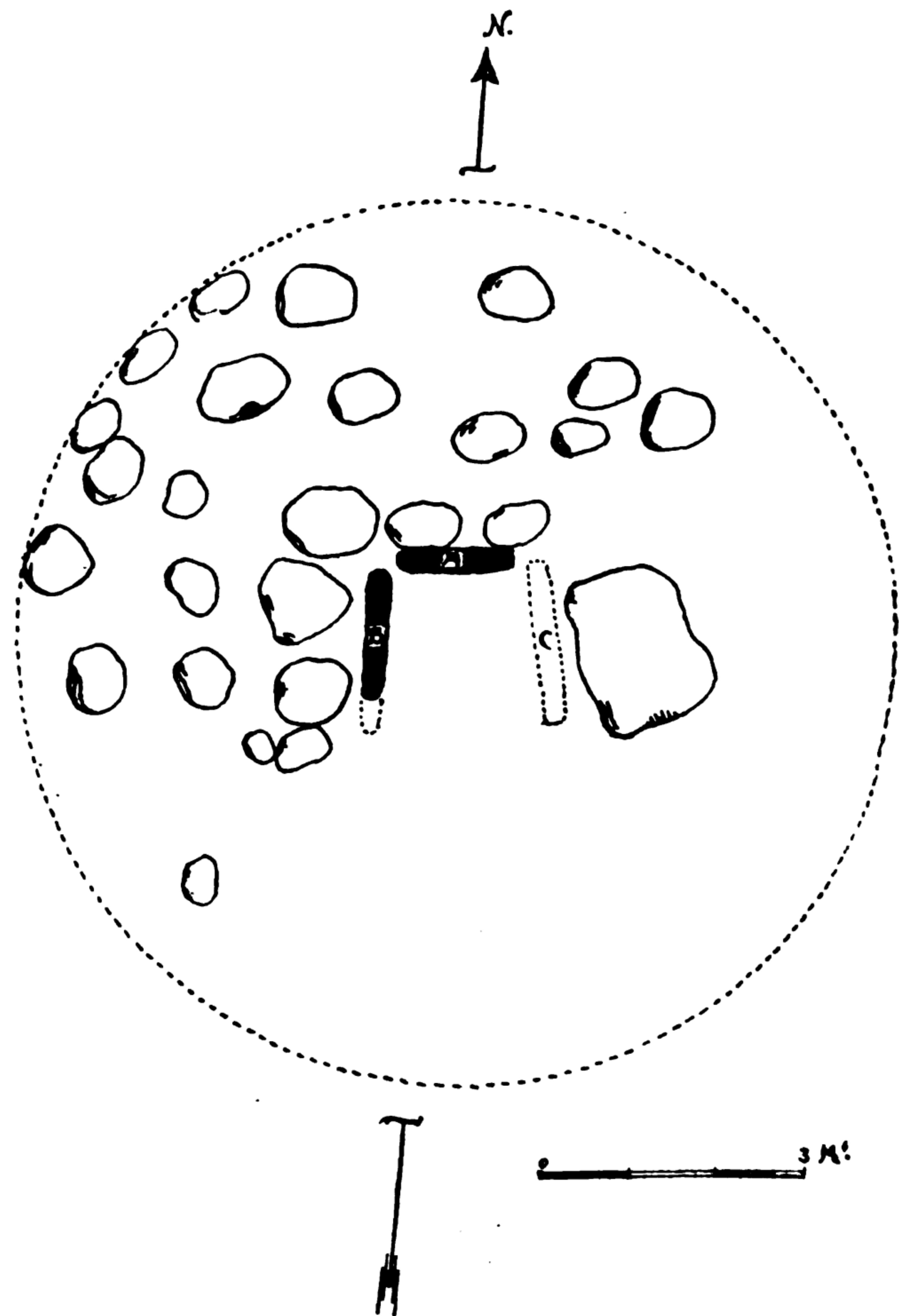

Fig. 198. — Sepulcre de La Guardia (Santa Susanna)

Aquest resultat és reforçat pel contrast del material dels nostres sepulcres amb el que surt habitualment en els sepulcres megalítics de tot Catalunya, i particularment dels de la comarca de Solsona, excavats per mossèn Joan Serra i Vilaró, després de 1915, en els quals el material de sílex, la ceràmica (a voltes del vas campaniforme), etc., s'agrupen amb les altres cultures neolítiques de Catalunya i, en general, de la Península, segons s'ha dit ja en altre lloc d'aquesta *Crònica*.

(1) Mn. Serra i Vilaró: *Mina i fundició d'aram del primer període de la Edat del bronze* (*Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 1920). Vegi's el resum en altre lloc d'aquesta *Crònica*.

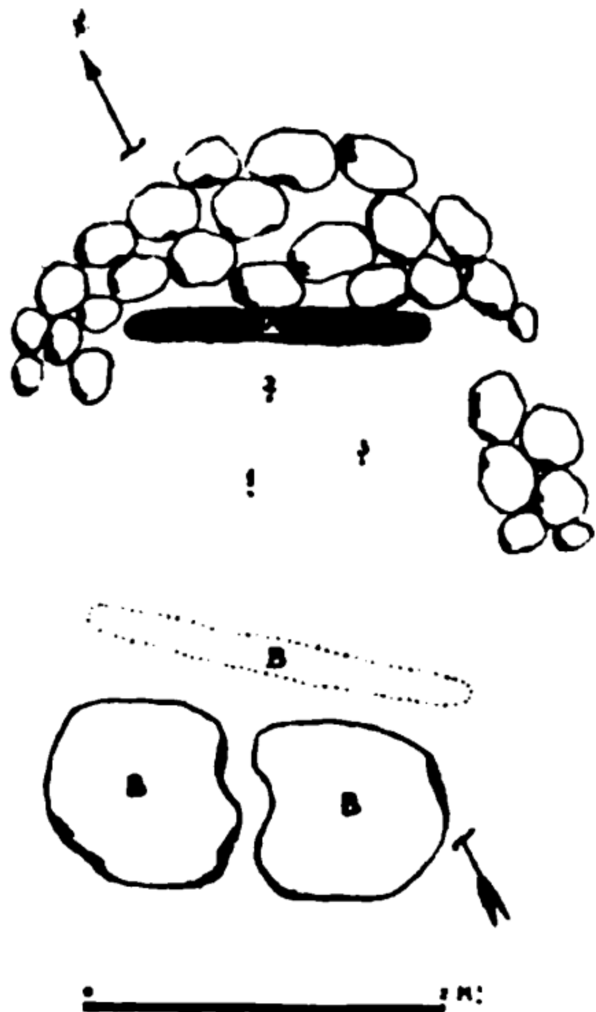

Fig. 199
Sepulcre de Bullons (Riner)

Els sepulcres que ens ocupen mostren que les formes sepulcrals depenents de l'evolució megalítica continuen utilitzant-se fins als començos de l'Edat del bronze, malgrat llur temps de floriment sigui a Catalunya tant sols el ple eneolític. Però, si bé el tipus sepulcral continuà, l'aspecte general de la cultura és un altre, i en ella s'esborren les diferències locals anteriors i s'introdueix la influència uniformadora de la civilització argàrica (1).

Aquest fenomen és ben paral·lel dels que acompanyen en altres regions de la Península els començos de l'Edat del bronze. Malgrat supervivències dels tipus locals eneolítics, i sobretot de les cistes megalítiques, ço que s'observa sobretot a Portugal i a Andalusia, la ceràmica argàrica, juntament amb els tipus almerians de bronzes, s'imposen a tot arreu (2).— P. BOSCH GIMPERA.

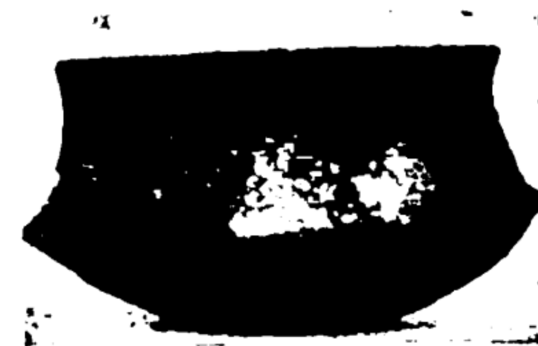

Fig. 200
Sepulcre de Bullons
(1/8)

ELS CRANIS I DEMÉS RESTES HUMANS. – LLUR ESTUDI MÈTRIC

ELS CRANIS

Taula de mides

Número d'ordre (3)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Número marcat en la data de l'excavació	N. 17	N. 6	N. 2	N. 7	N. 9	N. 8	N. 11	N. 13	N. 3	N. 18	N. 14	N. 15
Diàmetre antero-posterior màxim	174?	179?	195	180	180	180	178?	165?	180?	105	170	176
» glabel·la-lambda	173?	172?		177	177	178	167?	160?	175?	187	168	164
» nasion-lambda	171?	172?		175						186?	166	161
» nasion-inion	165?	172?		160		171				169	160	159
» transvers màxim	150	150?	150?	151	138	141	140	143	137	130?	139	138?
» opístio-bregmàtic	145?	152	155?	153				148?		145?	144	
» basio-bregmàtic										136?		
» nasion-opistion		135?		125				121?			124	
Corda frontal nasion-bregma	110?	112?	113	120	107	108?	100?	100?	108?	119?	109?	109
» parietal	106	112	124	117	107	120?	105	103?	110	116	107	112
» occipital cerebral	69	66	62	64	67	62	69	72	51?	72	52	65
» occipital cerebel·losa		48	57	47				39?		45	54	
» occipital total		99	105	100				95?		101	97	
Latitud biastèrica	112	113		111	126	111	117				102	104
» bimastòidica màxima	140	144?		133	133	125	138 def.				112	
» bimastòidica a les puntes		129?				101					91?	
» biauricular	135	138?		127	125	115					110	
» frontal màxima	135	129		129 def.	115	114	119	121	116	118 def.	123	
» frontal mínima	97'5	97?		101	95?	92	95?	95	88			
Pterion esquerra					14?	13?		7?			8?	
» dret					7?	12?		9?				
Latitud bicigomàtica	150?											
» biorbitària externa	103?			109?		100?		101				
Altura bregma-auricular	115	118		124	114	116					106	
Latitud interorbitària				25?								
Distància naso-orbitària esquerra				58						52		
» naso-orbitària dreta												54
Circumferència horitzontal	520?	522?		530?	518	519	520?	492	510	545?	490?	508?
Corba superauricular	324	312?		330	305	303	303?	310?			302	
» frontal	128?	125?	126	145	117	133?	118?	112?	125?	140?	128	130
» parietal	122	125	138	133	118	142?	120	124?	127	127	120	123
» occipital cerebral	72	69	62	67	72	67	72	78	53?	78	54	73
» occipital cerebel·losa	53?	48	58	50				40		45	57	
Distància naso-auricular esquerra	121?			116						127	105	
» naso-auricular dreta	121?			110							111	109
» bregma-auricular esquerra	131	137		140	130	127	113			133	115	
» bregma-auricular dreta	133	137		137	129	129					124	139

(1) Les supervivències de la cultura anterior semblen comprovar-se també a la ceràmica de la mina de Riner, en la qual, a més de la de tipus netament argàric, se n'hi troba d'altra amb cordons amb impressions digitals, com la de la cultura de les coves. Sobre la importància d'aquestes supervivències, vegi's, en altre lloc d'aquesta *Crònica*, BOSCH: *L'estat actual de la sistematització del coneixement de la primera Edat del ferro a Catalunya.*

(2) Vegi's BOSCH: *La arqueologia pre-romana hispànica*, capítol corresponent.

(3) El número d'ordre es refereix tan sols a l'ordre d'aquest estudi. Es posa dessota el número que té el crani dintre de l'inventari del sepulcre, corresponent als que se'ls hi dóna a l'article anterior.

Índexs

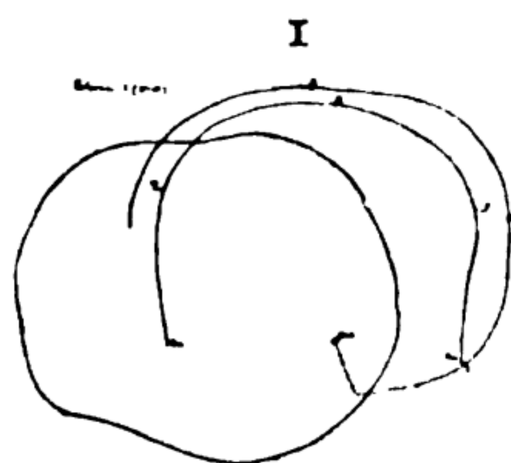
Número d'ordre	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Número marcat en la data de l'excavació	N. 17	N. 6	N. 2	N. 7	N. 9	N. 8	N. 11	N. 13	N. 3	N. 18	N. 14	N. 15
Cefàlic horitzontal	86 ‘2?	83 ‘8?	76 ‘9?	83 ‘9	76 ‘7	78 ‘3	78 ‘7?	86 ‘7?	76 ‘1?	66 ‘7?	81 ‘8	78 ‘4?
Vèrtico-longitudinal										69 ‘7?		
» -transversal										104 ‘6?		
» -modular										88 ‘5?		
» -modular opístic	92 ‘8?	94 ‘8?	93 ‘0?	94 ‘8				97 ‘4?		92 ‘6?	95 ‘4	
Mòdul crànio-opístic	156	160	167	161				152		157	151	
» crànio-basilar										154		
Astèrio-parietal	74 ‘7	75 ‘3		73 ‘5	91 ‘3	78 ‘7	83 ‘6				73 ‘4	75 ‘4?
Mastoide-parietal	93 ‘3	96 ‘0?		88 ‘1	96 ‘4	88 ‘7	98 ‘6				80 ‘6	
Aurículo-parietal	90 ‘0	92 ‘0?		84 ‘1	90 ‘6	81 ‘6					79 ‘1	
Fronto-parietal	65 ‘0	64 ‘7?		66 ‘9	68 ‘8?	65 ‘3	67 ‘9?	66 ‘4	64 ‘2			
Frontal	72 ‘2	75 ‘2?		78 ‘3	82 ‘6?	80 ‘7	79 ‘8?	78 ‘5	75 ‘9			
Frontal màxim-parietal	90 ‘0	86 ‘0		85 ‘4	83 ‘3	80 ‘9	85 ‘0	84 ‘6	84 ‘7	90 ‘8?	88 ‘5	
Cigomo-parietal	100?											
Fronto-cigomàtic	90 ‘0?											
» -auricular	100	93 ‘5?		101 ‘6	92 ‘0	99 ‘1					111 ‘8	
» -biorbitari	94 ‘7?			92 ‘7?		92 ‘0?		94 ‘1				
Corda a l'arc frontal	85 ‘9?	89 ‘6?	89 ‘7	82 ‘8	91 ‘5	81 ‘2?	84 ‘8?	89 ‘3?	86 ‘4?	85 ‘0?	85 ‘2?	83 ‘9
» a l'arc parietal	86 ‘9	89 ‘6	89 ‘9	88 ‘0	90 ‘7	84 ‘5?	87 ‘5	83 ‘1?	86 ‘6	91 ‘3	89 ‘2	91 ‘1
» a l'arc occipital cerebral	95 ‘8	95 ‘7	100	95 ‘5	93 ‘1	92 ‘5	95 ‘8	92 ‘3	96 ‘2	92 ‘3	96 ‘3	89 ‘0
» a l'arc superauricular	41 ‘7	44 ‘2?		38 ‘5	41 ‘0	37 ‘9					36 ‘4	
Corba-frontal a la nasion-opistion	34 ‘1?	34 ‘1?	32 ‘8	36 ‘7				31 ‘6?		35 ‘9?	35 ‘7	
Naso-orbital				106 ‘4?								
Aurículo-vertical longitudinal	66 ‘1?	65 ‘9?		68 ‘9	63 ‘3	64 ‘4					62 ‘4	
» -vertical transversal	76 ‘7	78 ‘7		82 ‘1	82 ‘6	82 ‘3					76 ‘3	

1. CRANI n.° 17. — Masculí. Norma superior esferoide. Norma posterior amb costats verticals i volta rebaixada. Manquen la cara, tota la base i la glabel·la. Hi ha un començament de trepanació a l'esquerra del frontal, arribant el punt de major amplada fins a la sutura coronal; els polsos són inflats, les sutures obertes. Planoccipital.

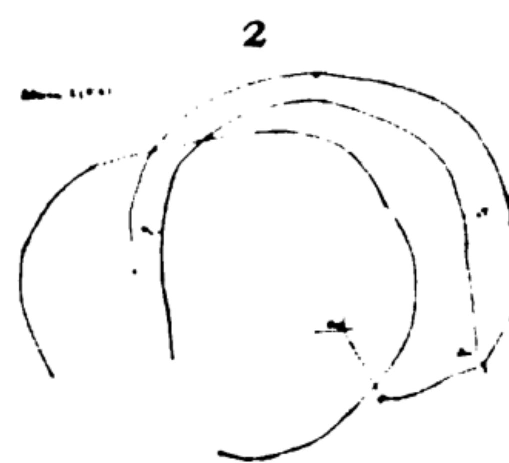
2. CRANI n.° 6. — Masculí. Norma superior subpentagonal. Norma posterior de costats verticals i volta rebaixada. Manquen la cara, la base i quasi la glabel·la. Punta de fletxa (de coure ?) clavada al parietal esquerre. Sutures obertes. Curvoccipital.

3. CRANI n.° 2. — Masculí. Norma superior dolicoide. Norma posterior amb volta lleugerament ogival. Manquen la glabel·la, tota la base, els temporals i la cara.

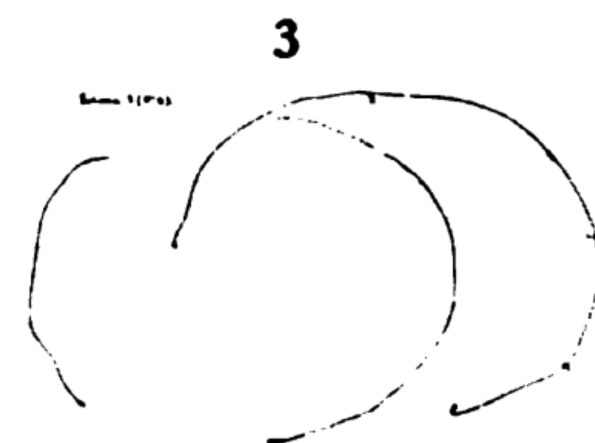
1

2

3

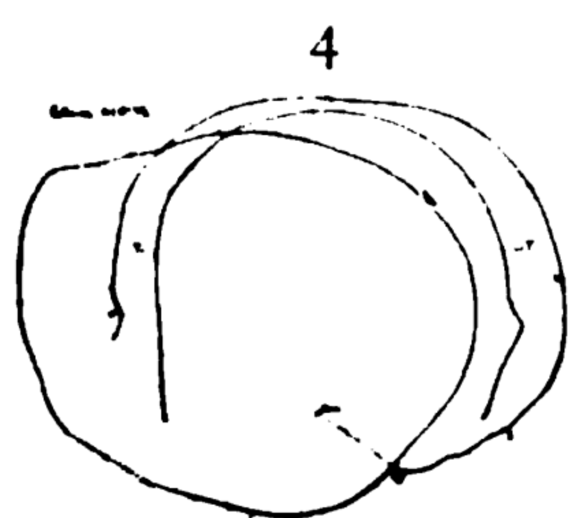

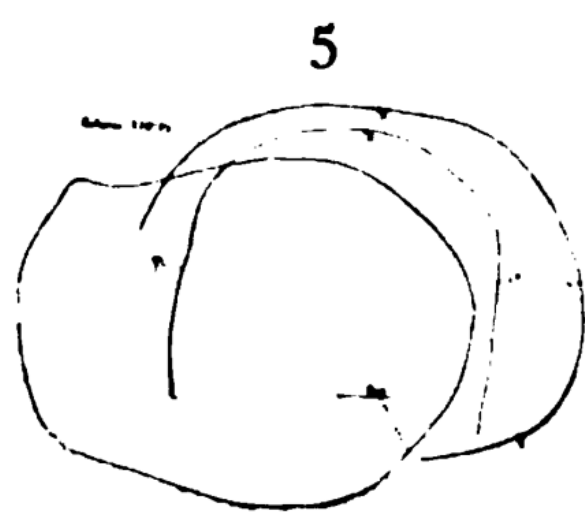
4. CRANI n.° 7. — Masculí. Norma superior pentagonal, braquioide, la part frontal esquerra enfonsada per deformació pòstuma. Norma posterior amb costats verticals i volta rebaixada, lleugera quilla sagital. Manquen la base i la cara. Sutures quasi soldades. La deformació influeix en la latitud frontal màxima; de la circumferència horitzontal glabèl·lica solament se n'ha pres la mida en la seva meitat dreta, i la latitud biorbitaria externa deu ésser una mica major que la consignada.

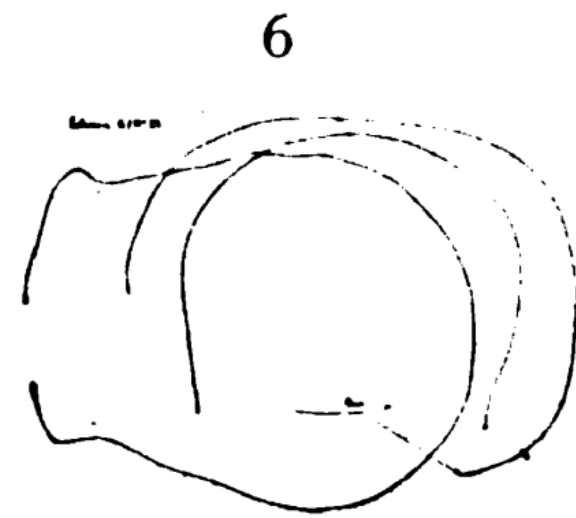
5. CRANI n.° 9. — Femení ? Norma superior molt oval. Norma posterior amb costats verticals i volta arrodonida. Ossos wormians en la sutura lambdoide. Sutures obertes. Manquen la base i la cara. Els pterions tenen una latitud una mica menor que l'anotada.

6. CRANI n.° 8. — Femení. Norma superior molt pentagonal. Norma posterior amb costats convergents, subpentagonal. Manquen la base i la cara.

7. CRANI n.° 11. — Sexe dubtós. Norma superior, ovoide curt. Norma posterior amb costats verticals i volta suau. Manquen la base, el temporal dret i la cara. Sutures obertes. Lambda decantat a l'esquerra, formant punxa el parietal dret. Os suplementari de 62 × 48 mil·límetres en

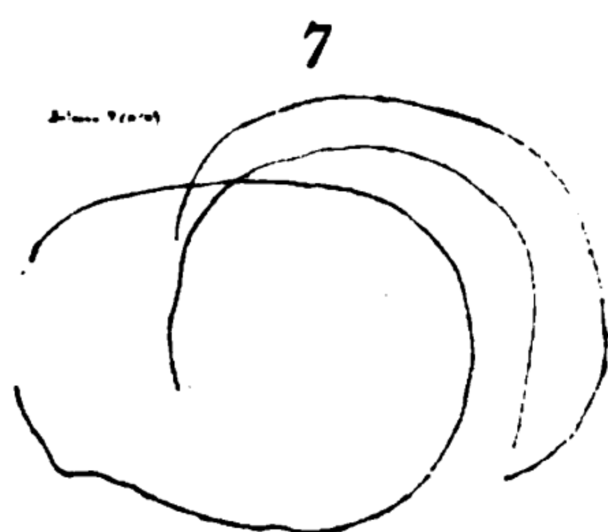

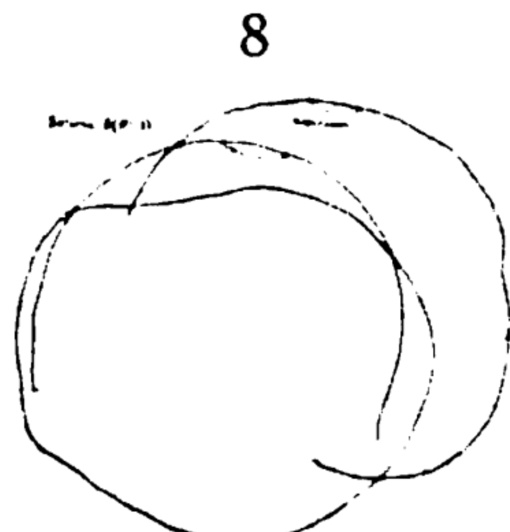

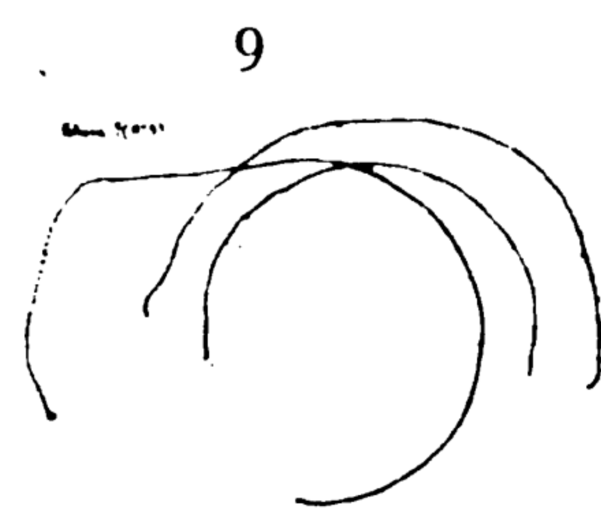
la sutura lambdoide esquerra, seguint aquesta des de l'asterion; les mastoides, enfora per deformació pòstuma, influint sobre l'index mastòidic-parietal. El front es vertical i baix. La circumferència horitzontal glabèl·lica deu ésser una mica major que l'anotada.

8. CRANI n.º 13. — Femení. Norma superior esferoide subpentagonal, amb trepanació al bregma de 26 mil·límetres d'ample per 17 de llarg; sutures senzilles. Norma posterior amb costats verticals i volta ogival; pla de l'obelion al lambda, inion lleuger i front baix. Manquen la base, el temporal dret i la cara. La corba superauricular no ha estat amidada, realment, sinó en la meitat dreta.

9. CRANI n.º 3. — Masculí. Norma superior ovoide pronunciat; fenòcig? amb sinòstosi interna, l'externa iniciada. Norma posterior cuneiforme? amb volta ogival, però baixa; wormians en la lambdoide i lambda; inion suau ? Norma lateral front fugint, polços comprimits? Manca tot menys la volta; manquen el nasion i el centre de la glabel·la; quasi manca l'inion.

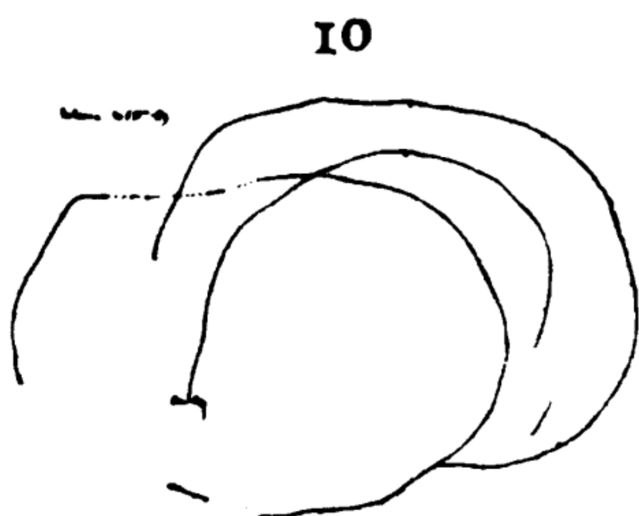

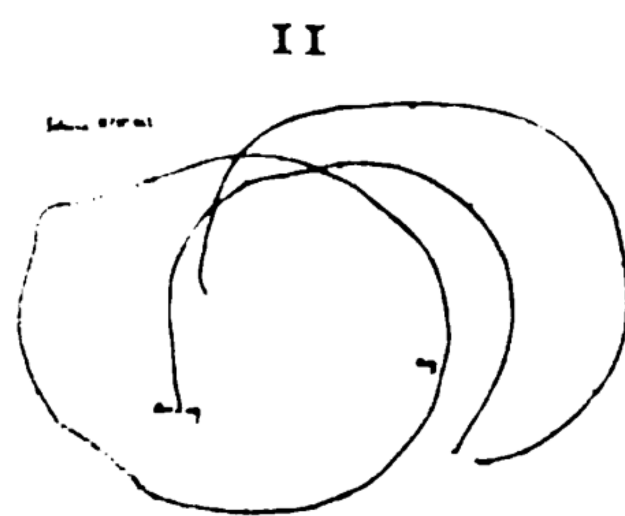
10. CRANI n.º 18. — Sexe dubtós. Norma superior allargada amb deformació pòstuma intensa, anant de la part anterior esquerra a la posterior dreta; sutures obertes i poc complicades. Norma posterior deformació de dalt a baix i d'esquerra a dreta; inion poc aspre; més avall, a l'esquerra, hi ha altres rugositats. Norma lateral front vertical, no molt alt; vèrtex pla; occipital abultat; mastoide fina. Norma anterior deformació orbitària externa, esquerra cap a vall i endintre. La deformació influeix en la circumferència horitzontal, en la latitud frontal màxima i en el diàmetre transvers màxim.

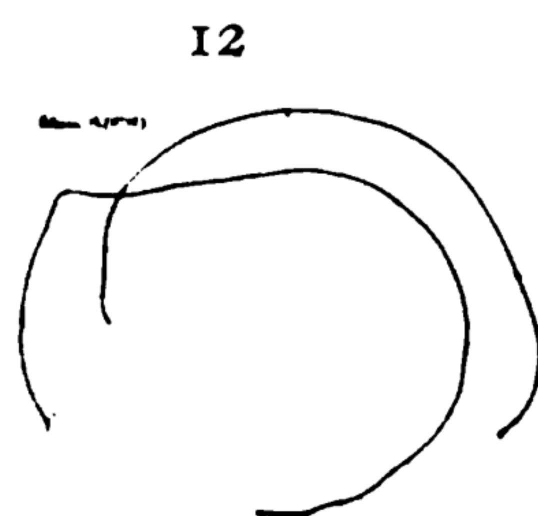
11. CRANI n.º 14. — Norma superior ovoide exagerat, ample en la part posterior, amb sutures senzilles. Norma posterior: bombiforme, cuneiforme, amb el parietal esquerre enfonsat. Norma lateral, front vertical, vèrtex seguit i inion nul. Norma anterior front enfonsat a la dreta. La deformació influeix en la circumferència horitzontal.

12. CRANI n.º 15. — Sexe dubtós. Norma superior: ovoide amb sutures senzilles i deformació pòstuma a l'esquerra del frontal, cap endins i avall. La lambdoide esquerra té dos wormians, de 30 + 12 mill·ímetres de llarg i 23 d'ample el primer, començant per l'asterion. Norma posterior: dos costats verticals i volta suau; inion nul. Occípit sortint i front vertical, baix. La circumferència horitzontal deu ésser una mica major que l'anotada.

Hi ha un tros de mandíbula amb l'alçada de la branca ascendent de 67 ? i la latitud mínima de 37 mil·límetres.

Per les mides i índexs mètrics, per les dades descriptives i els contorns obtinguts amb els ploms, podem considerar com hiperbraquicèfals els números de la nostra ordenació 1 i 8 per llur curtedad; braquicèfals els 2, 4 i 11, els dos primers per llur amplada i el tercer per ésser curt; mesocèfals els 3, 5, 6, 7, 9 i 12, el primer per sa llargada; hiperdolicocèfal el 10, per sa llargada i estretor.

Camecèfal el 10, però acrocèfal; en els altres cal recórrer als índexs auriculars per a definir-los; l'11 és ortocèfal, i els 1, 2, 5 i 6 hipsicèfals i el 4 quasi podríem anomenar-lo hiperhipsicèfal, i acrocèfals tots sis, sobretot els 5, 6 i 4. Pel diàmetre vertical opístic, són, amb relació al mòdul, més alts que el 10 tots aquells en què s'ha pogut trobar aquesta relació, o sia els 1, 3, 2 i 4, 11 i 8, per ordre de menor a major. No n'hi ha cap, doncs, de platicèfal.

Pels asterions sembla que haurien de tendir al tipus cuneiforme als 11, 4, 1, 2 i 12; domiforme el 7, i sobretot el 5. Per les mastoides s'ordenarien des de l'11, pel 4 i el 6, als 1, 2, 5 i 7. Per la latitud auricular des del 11, pel 6, als 4, 5 i 2.

Estenometops els 9, 2, 1 i 6: Són metriometops els 8, 4, 7 i 5. Clinometops els 1, 2, 9; una mica menys els 4,8 i 7. Mesoclinometops els 6 i 5. Esferocròtafs els 11, 4, i quasi l'1 i el 6. Platicròtafs el 2 i el 5. L'1 sembla ésser fenòcig, i en els altres no pot precisar-se.

En la corba frontal s'ordenen del més ortometop al més camemetop, des del 6 i el 4, pel 12, 7, 10, 11 i 1, als 9, 8, 2, 3 i 5. En la corba occipital cerebral passen de la curvoccipital del 12, per 10, 8, 6 i 5, a la planoccipital dels 4, 2, 1 i 7, i sobretot dels 9, 11 i 3.

Per llur tamany són una mica petits els 11 i el 8, una mica grans el 2 i el 4, i gran el 3 intercalant-se de major a menor els 12, 9, 5 i 7, 6, 1 i 10.

El terme mitjà de l'índex cefàlic dels 12 cranis és de 79'5, que en els cranis moderns no és sobrepujat a Espanya (i això encara en el viu) sinó en les províncies de Lugo, Astúries i Santander, mentre que superen a la de Lleyda 15 províncies, segons Oloriz. Segons Sànchez, en aquesta província hi ha 55 % mesocèfals (dels 12 de Solsona, ho són el 50 %), 21 % braquicèfals (pel 25 %), 2 % hiperbraquicèfals (pel 17 %), 19 % dolicocèfals (0 %) i 3 % hiperdolicocèfals (8 %). Més aproximació es troba en la comparació de les dades d'Oloriz per partits judicials; és cert que el mateix de Solsona és el més dolicocèfal de la província, amb 76 en el viu, i el segueix Sort, amb 77; la Seu d'Urgell, Cervera i Lleyda passen ja a 78, Tremp a 78'9, la Vall d'Aran a 79, i Balaguer a 80 (amb Sant Feliu i Terrassa). Això indica que per la Vall d'Aran, Tremp i Balaguer hi ha una mica d'influència transpirenenca, que, segons l'observat en els dòlmens, data de milers d'anys.

De les sèries modernes europees no superen en index ossi la de Solsona sinó les de regions en què domina avui la raça alpina, també hipsicèfala. L'index d'altura de la volta sobre la línia glabel·la-inion és en l'1 de 60'1, en el 2 de 59'8, en el 3 de 54'2, en el 4 de 67'7, en el 5 de 58'8? en el 6, de 60'3, en el 7 de 51, 1, en el 8 de 66'5?, en el 9 de 51'1?, en el 10 de 58'1, en el 11 de 59'9, en el 12 de 63'4; superior al tipus Disentis en els 4, 8 i 12; en els 1, 6 i 11 molt pròxim al dit tipus, com també el 2; en els 7 i 9 semblant al de Brünn. L'índex fronto-parietal no dissona, com tampoc el frontal; el de curvatura de l'escama superior de l'occipital és, per terme mitjà, de 94'5, intermedi als de baveresos, tirolesos i suïssos, en els quals apareix ben accentuat el tipus planoccipital; el de curvatura parietal (88'2) no dissona, i el de la frontal (86'3) és menor, però cal tenir en compte la deformació pòstuma. Per estar mancats tots aquests cranis de cara, no poden ésser definitives aquestes comparacions.

L'índex cefàlic mitjà de 79'5, amb un índex de variabilitat o desviació constant de 5'258, una mica excessiu, mostra una error probable de ± 1'024; la seva aproximació a l'índex de la raça de Grenelle (83'6) pot ésser major o menor, però no arribaria a acostar-se més a la de Cro-Magnon. El seu índex asterio-parietal mitjà (de 78'2) és major que en ambdues, i aquestes amb prou feines es diferencien entre sí. L'índex aurículo-parietal de 6 cranis és, per terme mitjà, de 86'2, i succeeix la mateixa cosa que amb l'índex anterior. El fronto-parietal de 8 cranis (66'2) és inferior al de Cro-Magnon i idèntic al masculí de Grenelle. La corba horitzontal (de 516) s'acosta més a la de Grenelle; la superauricular (de 311) és intermèdia; la frontal (de 127) és més pròxima a la de Grenelle; la parietal (de 126'6), més pròxima a la de Cro-Magnon; l'occipital cerebral (de 68), intermèdia; la cerebel·losa de 7 cranis (50), també. Les comparacions individuals es dificulten, per ésser els cranis incomplets en allò que més hauria de determinar-los.

TÍBIES I FÈMURS

La tíbia n.º 1 té 368 mil·límetres fins a la superfície articular del tars sense el mal·lèol; si suposem que aquest fes 6 mil·límetres, donaria, amb una longitud total de 374, una talla femenina de 1'65?

L'índex cnèmic d'aquesta tíbia a l'alçada del forat nutrici és de 72'2 (26:36), euricnèmic; el de la meitat de l'alçada, 78'7 (24:30'5). En la tíbia n.º 2, el segon de 65'5 (19:29)? En la n.º 3, de 69'6 (24:34'5)? En la n.º 4, de 60'3 (20'5:34)? En la n.º 5, de 70'4 (19:27)? En la n.º 6, de 56'7 (19:33'5)? En la n.º 7 ò N. 2 de la data d'excavació és de 67'3 (18'5:27'5)? En la n.º 8 ò N. 14, de 79'0 (24'5:31)? En la n.º 9 ò N. 17, de 67'7 (21:31)? En la n.º 10, de 85'2 (23:27)? En la n.º 11, de 65'5 (19:29)? En la n.º 12, de 73'4 (23'5:32)? En la n.º 13, de 57'1 (20:35)? En la n.º 14, de 65'5 (19:29)? Cal fer la salvetat, per evitar equívocs, que els números de les tíbies no corresponen als dels cranis.

No poden considerar-se com platicnemes sinó les marcades amb els núms. 6, 13, 4, i amb prou feines els núms. 2, 11 i 14. El terme mitjà de l'índex a la meitat de l'alçada és, en 14 tíbies, de 68'7.

El fèmur n.º 1 té un índex platimèric de 75'0 (19'5:26); el n.º 2, de 78'2 (21'5:27'5) (la direcció és dubtosa, per mancar-li el cap, coll i trocànter); el n.º 3, de 78'3 (23'5:30) (la direcció dubtosa); el n.º 4, de 81'4 (24:29'5) (direcció dubtosa); el n.º 9, de 67'2. Terme mitjà, 76'0 amb força platimeria.

L'índex pilastèric és en el n.º 1 (dret) de 117'9 (23:19'5)?; en el n.º 2 (esq.), de 108'3 (26:24)?, en el n.º 3 (dret), de 116'7 (28:24)?; en el n.º 4 (dret), de 103'6 (29:28)?; en el n.º 5 (N. 17), de 114'3 (24:21)?; en el n.º 6, de 110'7 (31:28)?; en el n.º 7, de 107'3 (29'5:27'5)?; en el n.º 8 (N. 13), de 103'6 (29:28)? Terme mitjà, 110'3, amb força pilastra. — TELESFOR DE ARANZADI.

Mina i fundició d'aram del primer període de l'Edat del bronze de Riner [1]

En el terme de Riner, damunt de l'hort del senyor Rector, a l'esquerra del riu de Riuner, en un cingle, al lloc on hi ha un amagatall anomenat *Forat de la Tuta* foren trobats per uns cercadors d'objectes diverses restes de ceràmica i uns motllos de fondre destrals i punxons. En tenir-ne esment anàrem a explorar el lloc i comprovàrem que es tractava d'un jaciment de coure, mineral que sembla que es troba amb freqüència en la comarca de Solsona i que ha estat explotat en diferentes ocasions, malgrat ésser aitals jaciments sempre pobres.

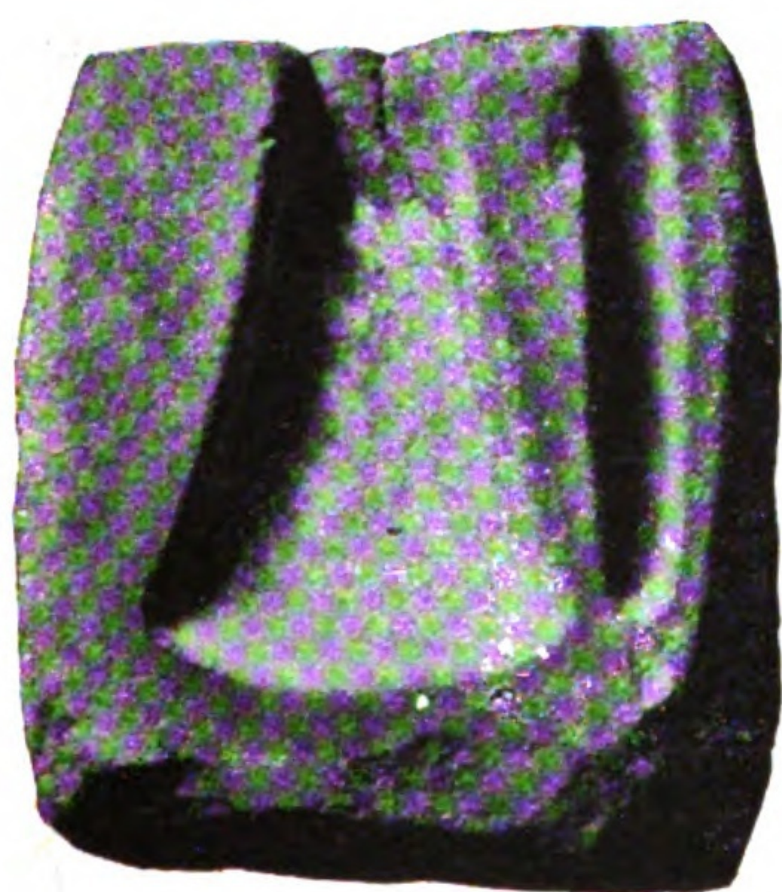

Fig. 201. — Riner. Mina de coure. Primer motllo de fondre destrals (2/5)

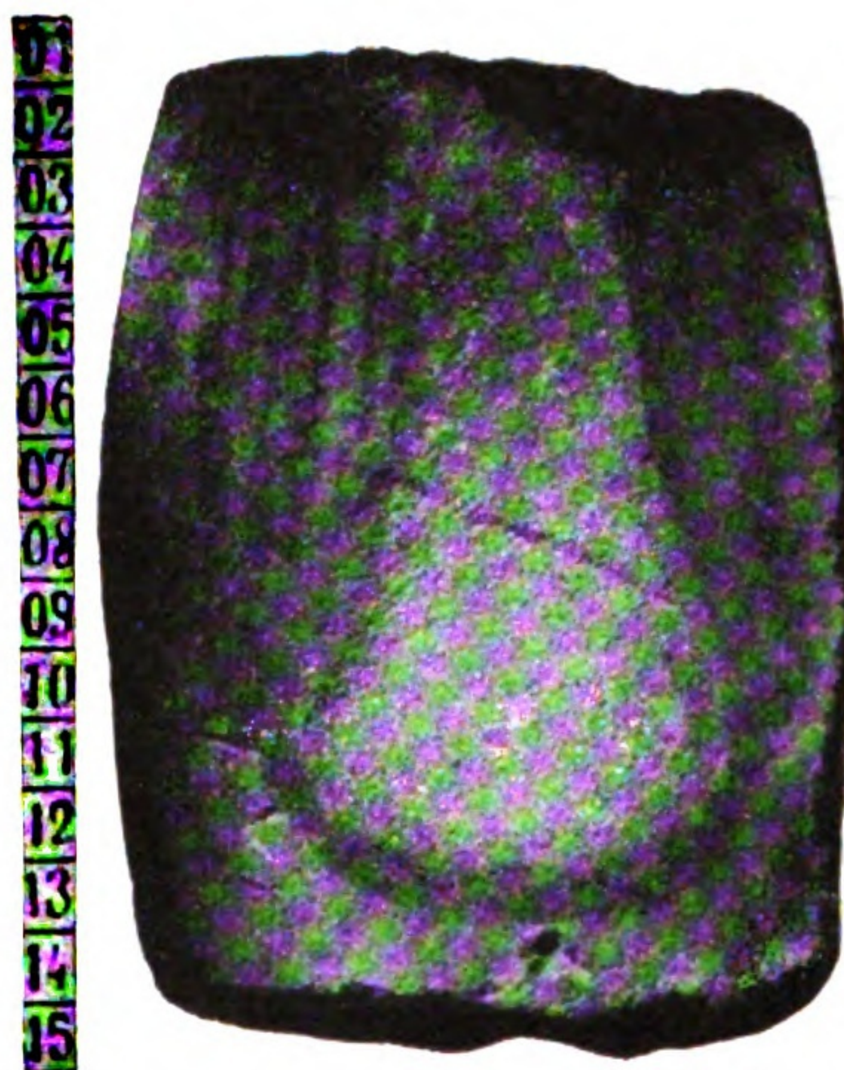

Fig. 202. — Riner. Mina de coure. Primer motllo de fondre destrals. Peça de tapa (2/5)

Segons l'anàlisi fet pel Dr. Baltà i Botta d'un tros del mineral del filó de què parlem s'hi troba un percentatge de 12'8 d'estany i 87'9 de coure.

De l'excavació que practicàrem al Forat de la Tuta, i que per falta de mitjans no pogué ésser tant extensa com judiquem que caldria, en resultà la troballa de diferents trossos dels mateixos vasos apareguts abans, una punta de sageta d'os i la constatació de la presència d'un esquelet

(1) Aquet article conté les dades essencials del publicat en el *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 1920. El Centre Excursionista ha facilitat els gravats adjunts.

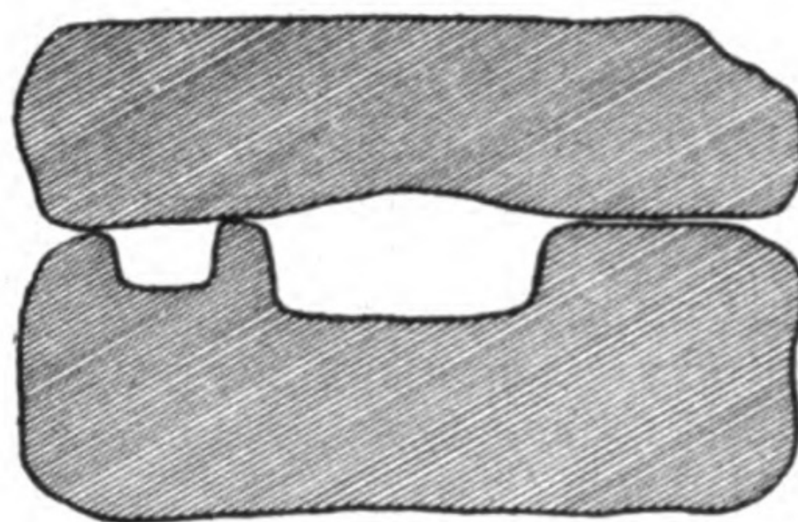

Fig. 203. — Riner. Mina de coure. Primer motllo de fondre destrals. Secció

humà, del qual només es pogueren conservar algunes dents i el peroné quasi sencer. Tenim el convenciment que aquest esquelet és el del minaire que quedà sepultat dintre de la galeria a causa d'una ensulsiada, i que els objectes trobats eren els seus atuells.

Troballes. — L'inventari total de les troballes (1) és el següent:

3 *motllos de fondre.*

El primer (figs. 201 a 203) consta de dues valves. La inferior té enfondida la forma d'una destral plana i d'un punxó. La superior és, en general, plana, particularment a la part corresponent al punxó; però a la de la destral es troba una petita cavitat de poc més de dos mil·límetres de fondària.

El segon motllo (figs. 204 i 205), finament polimentat, del qual no es conserva sinó la valva inferior, és el d'una destral plana.

Del tercer motllo no se'n troba tampoc sinó la valva superior, en la qual l'acció del foc deixà ben marcada la forma de dos punxons (fig. 206).

Fig. 204. — Riner. Mina de coure. Segon motllo de fondre destrals (2/5)

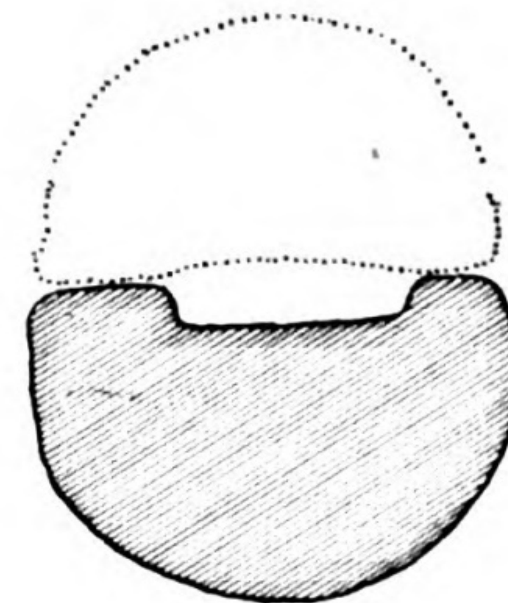

Fig. 205. — Riner. Mina de coure. Segon motllo de fondre destrals. Secció

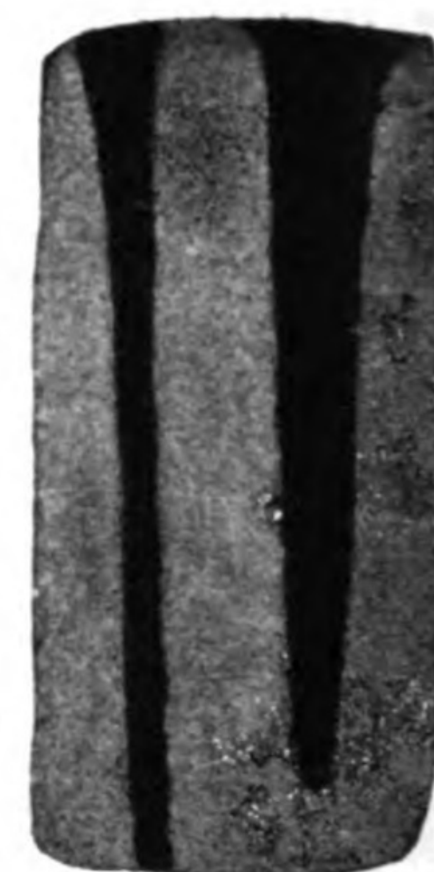

Fig. 206. — Riner. Mina de coure. Motllo de fondre punxons (2/5)

Tots els motllos són d'arenisca micàcia, polimentades per frotació amb un instrument de tall, els cops del qual es distingeixen perfectament.

Una punta de sageta d'os amb aletes i peduncle de 35 mil·límetres de llargària, una mica espuntada (fig. 206).

Ceràmica a mà de superfície polida.—Dos vasos de parets molt allisades (figs. 207 i 208), l'afinament de les quals fou produït amb un instrument (valva de marisc ?) per frotació. Llur color és negrenca, tirant a groga el de la fig. 208.

El de la fig. 207 no té ornaments, i no sabem si devia tenir una altra ansa, car el lloc on devia correspondre és reconstruït.

El vas de la fig. 208 té una sèrie d'incisions angulars al voltant de la vora.

Un tercer vas (reconstruït), de pasta menys fina que la dels anteriors, de color griso-rogenca fosca, amb quatre anses, ornat amb sèries d'incisions ran de la vora i en començar la panxa (fig. 209).

Dos fragments d'un vas, la reconstrucció del qual es pot veure a la fig. 210.

Fig. 206. — Riner. Mina de coure. Punta de sageta d'os (1/1)

(1) Tant les nostres com les anteriors, que poguérem adquirir mercès a la generositat de D.ª Teresa Mensa, vídua de Riu, es troben en el Museu Arqueològic Diocessà de Solsona.

Un colador (fig. 211), de terrissa fina de color vermella fosca, de forma tronco-cònica irregular, foradat d'ambdós extrems, amb dues orelletes i un regruix al llavi en la part més estreta. Tota la paret és plena de forats, oberts en la pasta quan era tendra i que es trobaren plens d'una substància blanca.

Fig. 207. — Riner. Mina de coure. Vas polit (1/3 apr.)

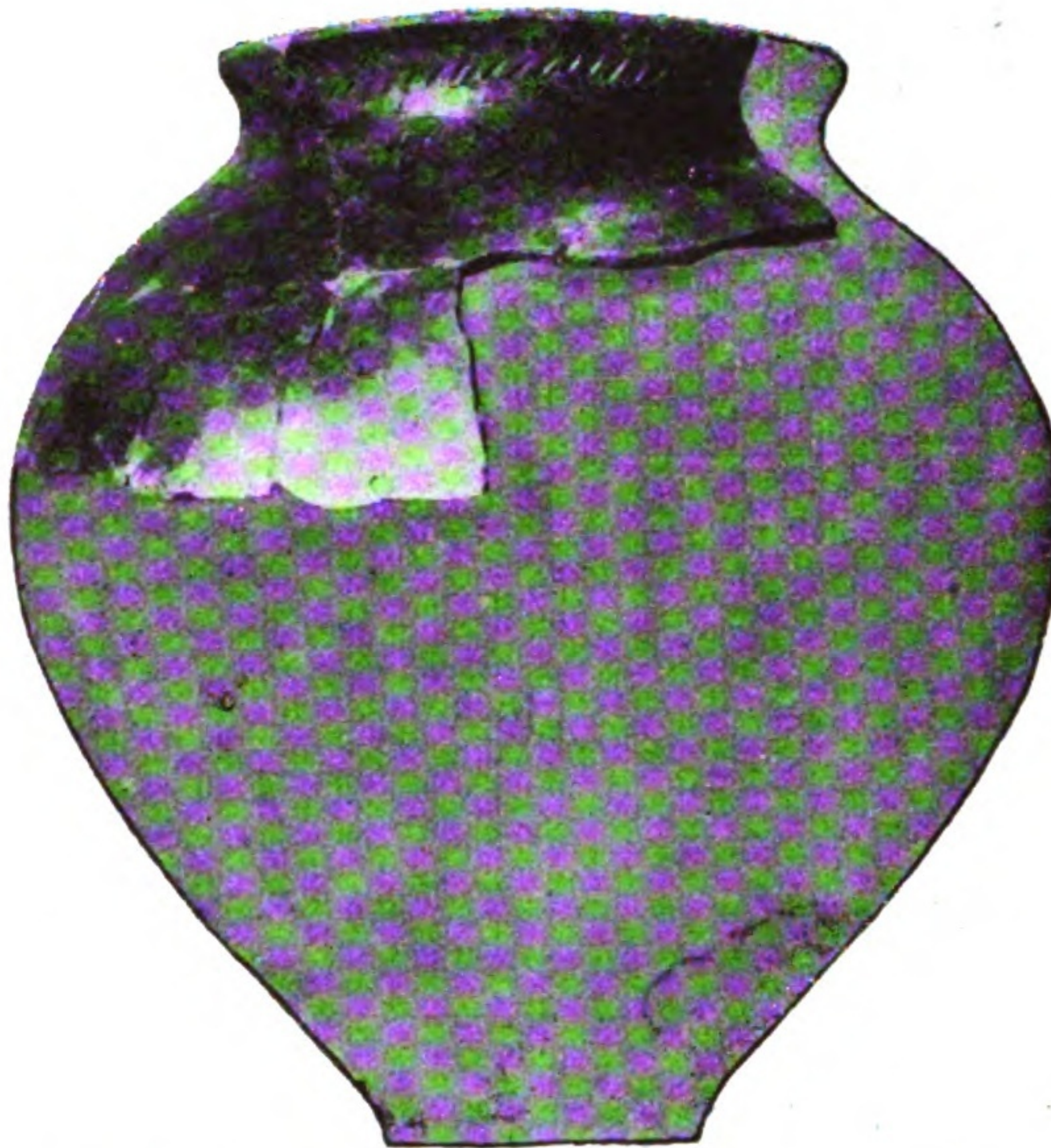

Fig. 208. — Riner. Mina de coure. Vas polit (1/6)

Ceràmica a mà grollera. — Dos vasos: l'un rogenc (fig. 212) i l'altre grisenc (fig. 213), de forma tronco-cònica, amb mugrons prop de la vora, que suposem que s'hi devien fer perquè no s'esmunyís la corda amb què es devien penjar els vasos.

Fig. 209. — Riner. Mina de coure. Vas polit (1/7)

Un fragment d'un vas de forma semblant a la dels anteriors, decorat amb unglades, i un altre d'un plat de forma tronco-cònica amb mamellons.

Un vas (fig. 214) (reconstruït), sumament barroer, de parets gruixudes, allisades en llur interior i arrebossades barroerament, en llur exterior, amb els dits, mostrant en la pasta pedres de més d'un centímetre de gruix. Prop de la vora té dos cordons paral·lels amb impressions digitals i ungglades.

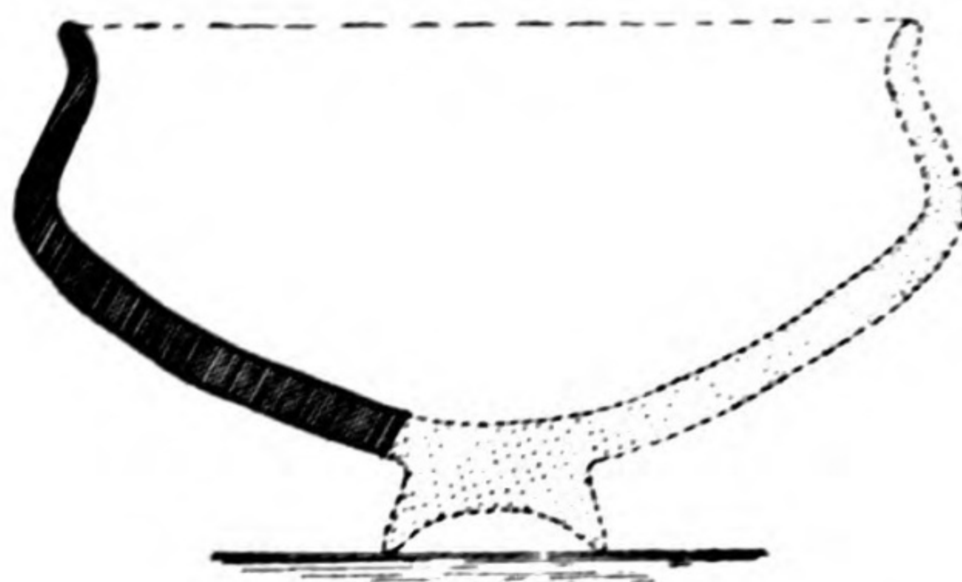

Fig. 210. — Riner. Mina de coure. Reconstitució d'un vas polit (1/4)

Fig. 211. — Riner. Mina de coure. Colador de terrissa polida (2/5 apr.)

Aquest conjunt d'objectes pertany indubtablement als començos de la Edat del bronze, com ho demostren l'analogia dels motllos de les destrals amb els de El Argar a la província d'Almeria,

Fig. 212. — Riner. Mina de coure. Vas groller (1/3 apr.)

Fig. 213. — Riner. Mina de coure. Vas groller (1/3 apr.)

Fig. 214. — Riner. Mina de coure. Vas groller (1/10 apr.)

La mina de Riner és l'única, fins al present, descoberta a Catalunya, ço que ve a incorporar-la en el nombre de les terres peninsulars on fins ara s'havien trobat explotacions mineres d'una època semblant: Almeria, Astúries, Extremadura, Huelva, Portugal i altres. — J. SERRA VILARÓ.

Un enterrament de la primera Edat del bronze a Terrassa

En el Museu Municipal de Terrassa es conserven les troballes d'un sepulcre en forma de sitja, de la primera Edat del bronze. Fou descobert l'any 1878 en construir la carretera de Terrassa a Rubí, destruint-se'n una part i trobant-s'hi ossos i terrissa.

Està situat a cosa d'un quilòmetre de Terrassa i sota mateix de la casa pairal anomenada Can Bosch de Basea, en el tall de la carretera de Terrassa a Rubí. Es una gran sitja de forma circular,

volta esfèrica i basament pla. Té 2'30 m. de diàmetre per 2'90 m. d'alt, i és buidada a 2 m. de fondària del terrer.

El mes d'octubre de l'any 1916 l'excavàrem totalment, i se'n pogué recollir el que segueix i que's trobava en desordre en la terra que omplia la sitja:

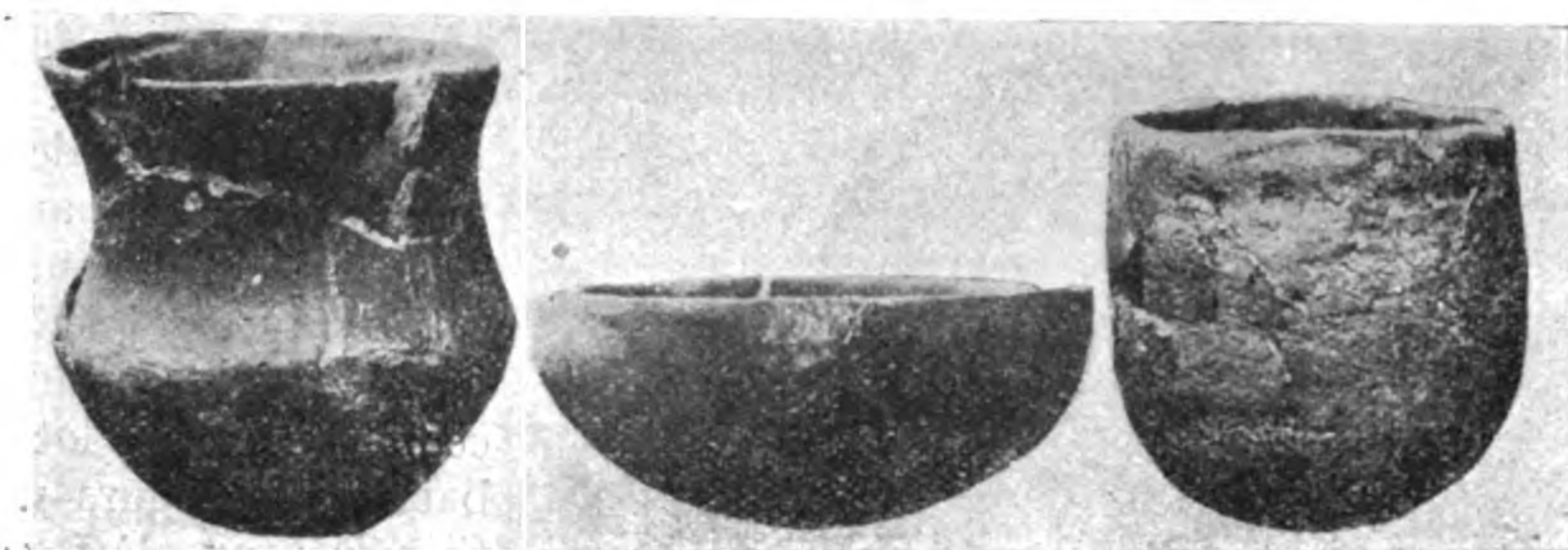

Fig. 215. — Terrassa. Sepulcre de Can Bosch. Vasos (1/5 apr.)

Diversos ossos humans, molt esmicolats, pertanyents a 6 ó 7 cadàvers i bona quantitat de terrissa, tota feta a mà, de color rogenca negrosa i de superfície allisada, de la qual es pogueren reconstruir set vasos: un de forma quasi cilíndrica amb basament convex (fig. 215, n.º 3), dos de coll alt i caire agut en la unió amb el cos (fig. 215, n.º 1), i quatre casquets esfèrics (fig. 215, n.º 2). De metall s'hi recolliren dos petits punxons de coure o

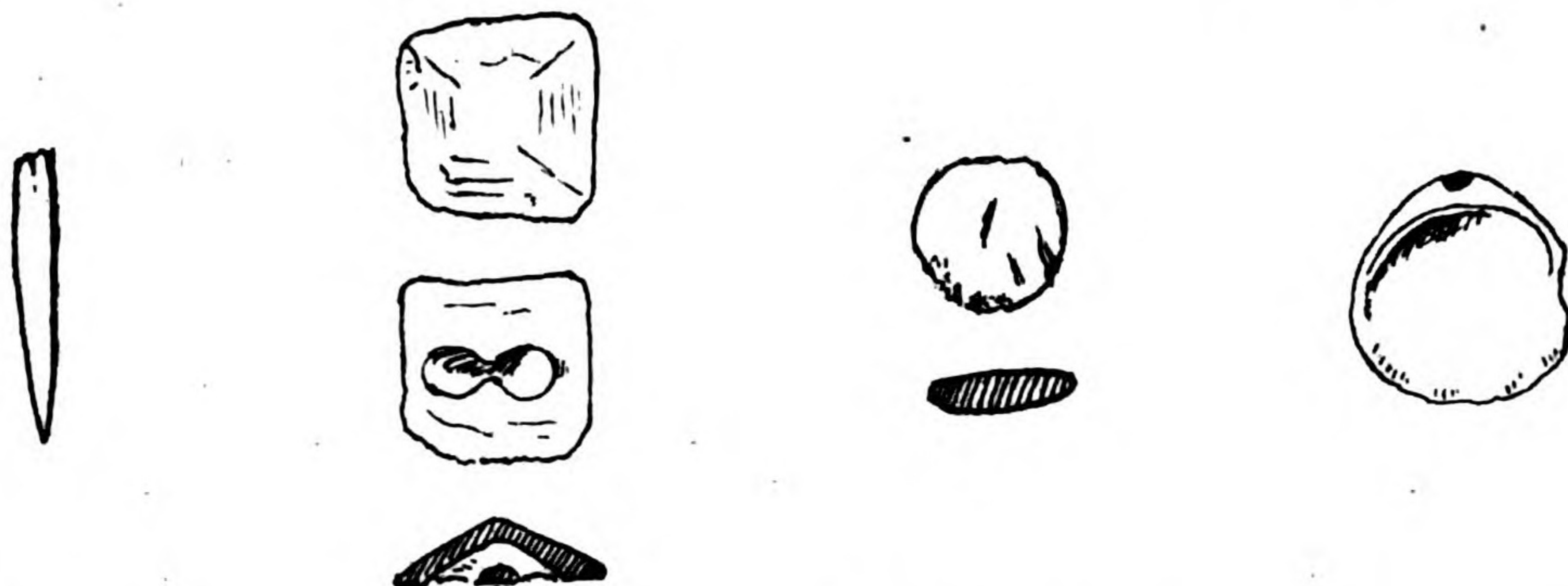

Fig. 216. — Terrassa. Sepulcre de Can Bosch. Punxó de coure (1/1)

Fig. 217. — Terrassa. Sepulcre de Can Bosch. Botó de petxina (1/1)

Fig. 218. — Terrassa. Sepulcre de Can Bosch. Perla d'ambre (1/1)

Fig. 219. — Terrassa. Sepulcre de Can Bosch. Pectuncle perforat (1/1)

bronze, de secció quadrada, que no han estat analitzats (vegi-se'n un a la fig. 216); un botó de petxina de base quadrangular, i secció triangular, amb orifici en V (fig. 217); una perla d'ambre (fig. 218), i un pectuncle perforat (fig. 219).

Tant per la forma i tècnica dels vasos com pels altres objectes trobats, podem situar aquest enterrament a la primera Edat del bronze. L'únic que varia és la seva forma. D'aquesta època, la de sitja, no se n'havien descoberts a Catalunya. — DOMÈNEC PALET I BARBA.

Espoli funerari, amb diadema d'or, d'una sepultura de la primera Edat del bronze de Montilla (Córdova)

LLOC I PRIMERES NOTÍCIES DE LA TROBALLA

A les darreries d'abril de 1917, en retornar, el que ha redactat el present treball, del Congrés de l'Associació Espanyola per al Progrés de les Ciències, que es va celebrar, aquell mes, a la ciutat de Sevilla, va haver d'aturar-se curt temps a Còrdova, a fi de cercar unes dades de material ibèric en el Museu Arqueològic d'aquesta ciutat.

Un cop allí, el meu bon amic Enric Romero de Torres, competent Director del Museu de Belles Arts de Còrdova, va manifestar-me el seu gust de poder-me parlar personalment, i així comunicar-me, de faisó més perfecta, l'interessant descobriment realitzat en la mateixa província; troballes que estaven aleshores, en llur totalitat, a mans de l'argenter Josep Aumente (Plaça del Potro, número 4), el qual tenia la intenció de fondre-les per a la seva indústria, més que tot les d'or, per

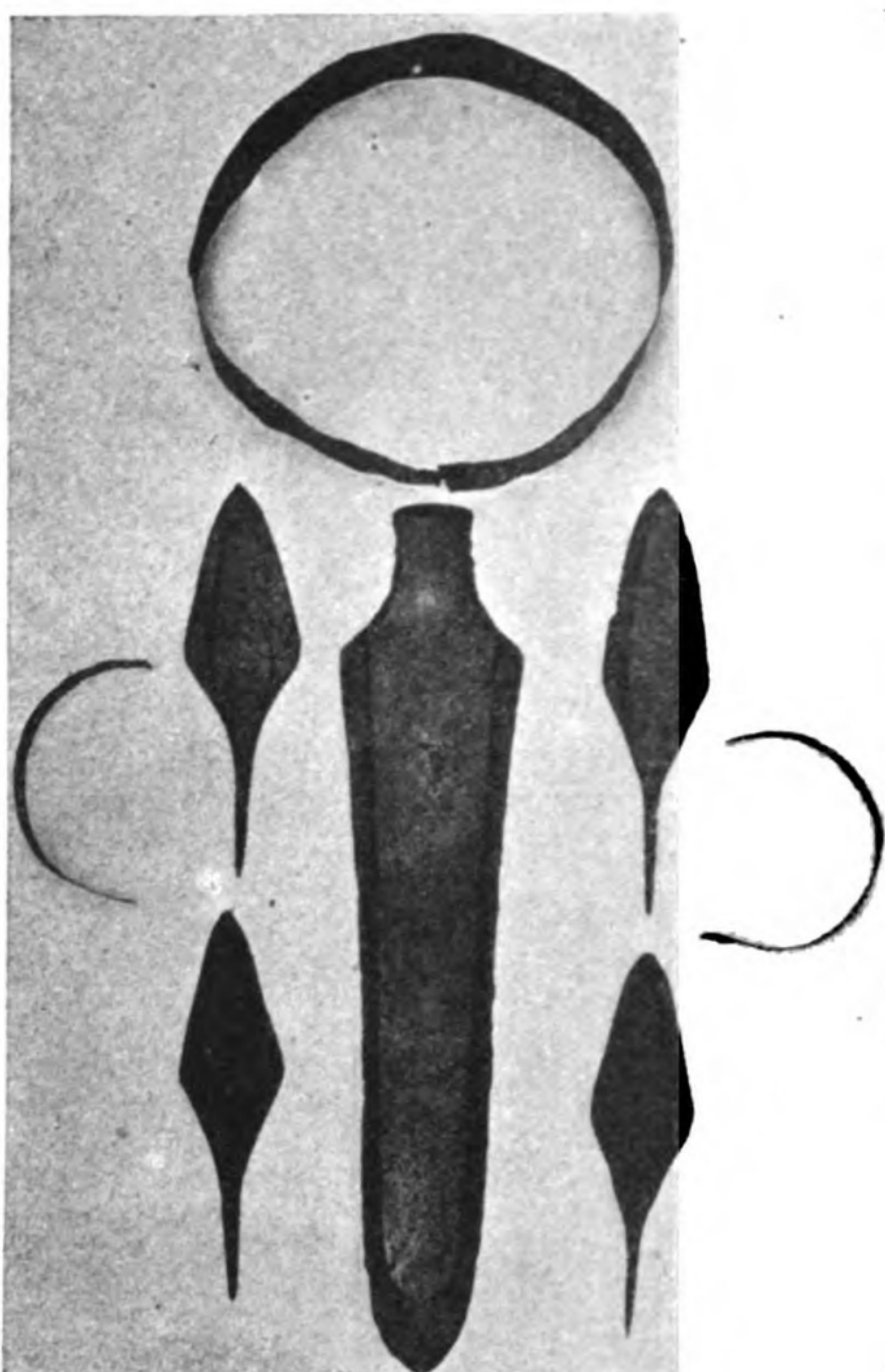

Fig. 220. – **Montilla**. El conjunt de les troballes (1/5 apr.)

no ésser ornamentades i considerar-les de poca vàlua arqueològica.

Sense pèrdua de temps anàrem a visitar l'esmentat industrial amb la temença que realitzés els seus projectes i amb el fi nobilíssim d'evitar-ho i salvar aquells joiells arqueològics. El senyor Aumente, desinteressadament, i amb tota galania, va cedir-nos tot el lot d'objectes (fig. 220) per un baix preu, segurs nosaltres de fer un servei a la Ciència arqueològica de la Península Ibèrica (1).

A les nostres preguntes, i després de remarcar-li la necessitat científica de dir-nos la procedència dels objectes comprats, el senyor Aumente, amb cert to de sinceritat, ens digué que li havien estat portats per un pagès de Montilla (Còrdova).

Aquest els havia descobert aquella mateixa primavera, en una propietat seva del dit terme de Montilla. Trobà diverses lloses que dificultaven els treballs agrícoles, i, en treure-les, va veure, amb sorpresa, que a sota hi havia objectes metàl·lics, restes d'un esquelet humà i fragments de terrissa.

En primer lloc sortí la diadema, que va ésser gitada despectivament creient que era de llautó; però, en sortir els objectes de coure, i considerant-los d'or, recercà amb afany i recollí de nou la suposada diadema de llautó.

Aquestes són les úniques dades concretes que en aquesta nota podem aportar, que, si bé revelen l'existència d'una sepultura en el lloc de la troballa, no donen cap coneixement clar de la forma i classe de la sepultura, la qual cosa fa difícil fer una afirmació ben concreta sobre el poble primitiu al qual pertany el nostre espoli funerari.

DESCRIPCIÓ DELS OBJECTES DE QUE ES COMPON L'ESPOLI

a) *Una diadema*. Creiem que és d'or pur, encara que no ha estat analitzada i pesa 25'30 grams. Les seves dimensions són: 44 centímetres de llargada, 3'5 d'amplada màxima i 2 i 2'4 en els respectius extrems (figs. 220 i 221).

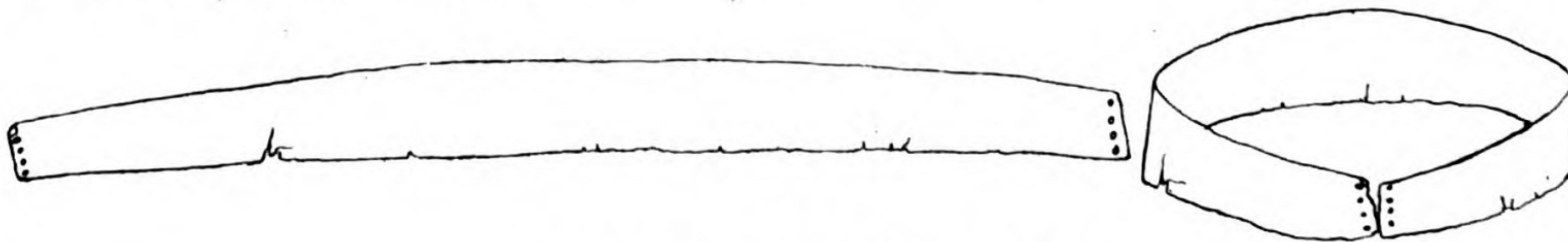

Fig. 221. — Diadema d'or de Montilla (1/4)

Està feta en una làmina molt prima, completament llisa i sense cap ornamentació. No pot ésser més senzilla ni més arcaica, i sembla correspondre als orígens d'aquestes joies.

En el dibuix de la figura 221 es pot observar que, obtinguda una làmina d'or tan fina i polimentada com sigui possible, amb un instrument tallant, i amb mà no segura, es va obtenir el perfil de la diadema, que es veu que en la part inferior és deliberadament no horitzontal, ja que en els dos extrems es nota un arc de 7 mm. d'obertura. Igualment és intencionada la lleugera curvatura superior. Per tot es veuen nombroses rectificacions en el tallat. En els extrems hi ha petits forats:

(1) Actualment aqueix lot d'objectes es troba al Museu de Barcelona.

cinc en un costat i quatre en l'altre, sense aplacar les vores. No coincidint-hi l'amplada de la diadema ni els forats dels dos extrems, pot pensar-se que la joia és tancava mitjançant una nova peça, amb la qual, a més, es podia obtenir el diàmetre exacte del cap al qual fos destinada. Es de creure que aquesta peça complementària devia ésser de fil, ja metàl·lic, ja orgànic.

b) Dues làmines d'or, en forma de tira, del mateix gruix que la diadema i de tècnica semblant. Una d'elles té 14 cm. de llargada, i deu ésser el fragment central d'un braçalet, ja que li manquen els extrems. L'altra té 11'7 cm. de llargada, i és un xic més ampla que l'anterior, llevat en un dels extrems. En aquest hi ha cinc foradets iguals als de la diadema; d'aquests, quatre estan alineats verticalment, i el quint i superior és fet més cap a la vora. Pel costat intern i al costat dels foradets hi ha resquícies de color vermellenc. Podria ésser que les dues làmines haguessin format part d'un sol braçalet (fig. 220).

El pes total de les dues tires d'or és de 6'7 grams.

c) Un punyal de coure. Té 27 centímetres de llargada i acaba en una espiga ampla i aplanada de 5 cm. de llargària per 2'5 d'amplada mínima. A les vores de l'espiga hi ha petites escotadures per fixar més fermament el mànec. Un ample acanalat ocupa els marges de la fulla del punyal. Gairebé no conserva pàtina, per haver estat rascat amb alguna pedra (fig. 220).

d) Quatre puntes de sageta de fulla rebaixada marginalment com la del punyal. Llurs espigues són punxegudes i de forma quadrilàtera, conservant totes elles la pàtina, que és d'un color verd maragda amb màcules de terra. Un breu examen és suficient per a veure que no foren fabricades amb motllo, sinó a cops de martell, ja que, malgrat que dues tinguin la mateixa grandària, no coincideixen ni a les vores ni en el gruix, essent, emperò, ben semblants per llur tècnica i forma. Tenen 138×34, 124×36, 118×32 mm. respectivament (fig. 220).

PARAL·LELISME DE CADA UN DELS OBJECTES D'AQUEST ESPOLI FUNERARI

Diadema. — Fins a la data crec que a Espanya sols s'ha trobat una diadema d'or protohistòrica: la de la *Cueva de los Murciélagos.* D'argent, d'una data més o menys semblant a la de Montilla, diverses.

A Portugal recordem tres diademes d'or, que, per la forma de la troballa i circumstàncies que rodejaren llur descubriment, fixen la data de la de Montilla i aclaren altres problemes, com el de saber quelcom sobre els ritus funeraris del nostre enterrament. Són en primer lloc les de la *Quinta da Agua Branca,* i la de *Sant Bento* (Braga). Al «Museu Etnologico Portugués» de Lisboa existeix el facsímil d'una tercera, qual situació actual s'ignora, però consta que fou trobada a Portugal i té caràcter prehistòric, midint 28 centímetres de llarc per 9 d'ample.

Entre totes les esmentades diademes d'or i argent (procedents, aquestes darreres, de *El Oficio* i *El Argar*), la que un més estret parentiu té amb la de Montilla (si s'exceptua la de referència del Museu Etnològic, la qual té forma de fulla de llaurer, perfil vacilant i dos forats a cada extrem), és la de la *Cueva de los Murciélagos,* com pot veure's davant la figura 2 del llibre de Góngora *Antigüedades prehistóricas de Andalucía* millor que en la litografia en color de la làmina I, puix que en aquesta la forma de la diadema està millorada. Mirin-se els perfils que publiquem (fig. 222, n.os 1 i 2) i vegi's llur coincidència, essent un xic més esvelta la de la província de Granada (Murciélagos). La tècnica és igual, són tallades asimètricament i com amb unes estisores. Igual destinació i tècnica executiva pot observar-se en els forats dels extrems. Em permeto creure que aquestes dues peces sense cap ornamentació són contemporànies, encara que pertanyen a gèneres o rituals d'enterrament diferents, ja que la de Góngora fou trobada en una sepultura natural dintre una cova.

En segon lloc es pot citar, sense por d'errar-se, la de la Quinta da Agua Branca, de Portugal [1] (fig. 222, n.º 4). Aquesta diadema està formada per una senzilla làmina rectangular de 602 mil·límetres de llargada per 41 a 47 d'amplada, i un gruix d'unes 5 dècimes de mil·límetre. Té, en els extrems, foradets per agafar-la, com la de Montilla; però en canvi té ja quelcom d'ornamentació, que es redueix a una senzilla faixa de puntets i a una doble línia de zigs-zags. Malgrat això, pot molt ben ésser contemporània de la de Montilla, perquè, segons es diu en la seva monografia, junt amb ella sortiren un punyal de coure com el de Montilla, i dos braçalets d'or. cosa de grandíssima importància; que constitueix un argument irrefutable a favor de la dita contemporaneïtat.

(1) FORTES (José): *A sepultura da Quinta da Agua Branca (idade do cobre)* (*Portugalia*, II, 1905-1908, pàg. 241 i segs.)

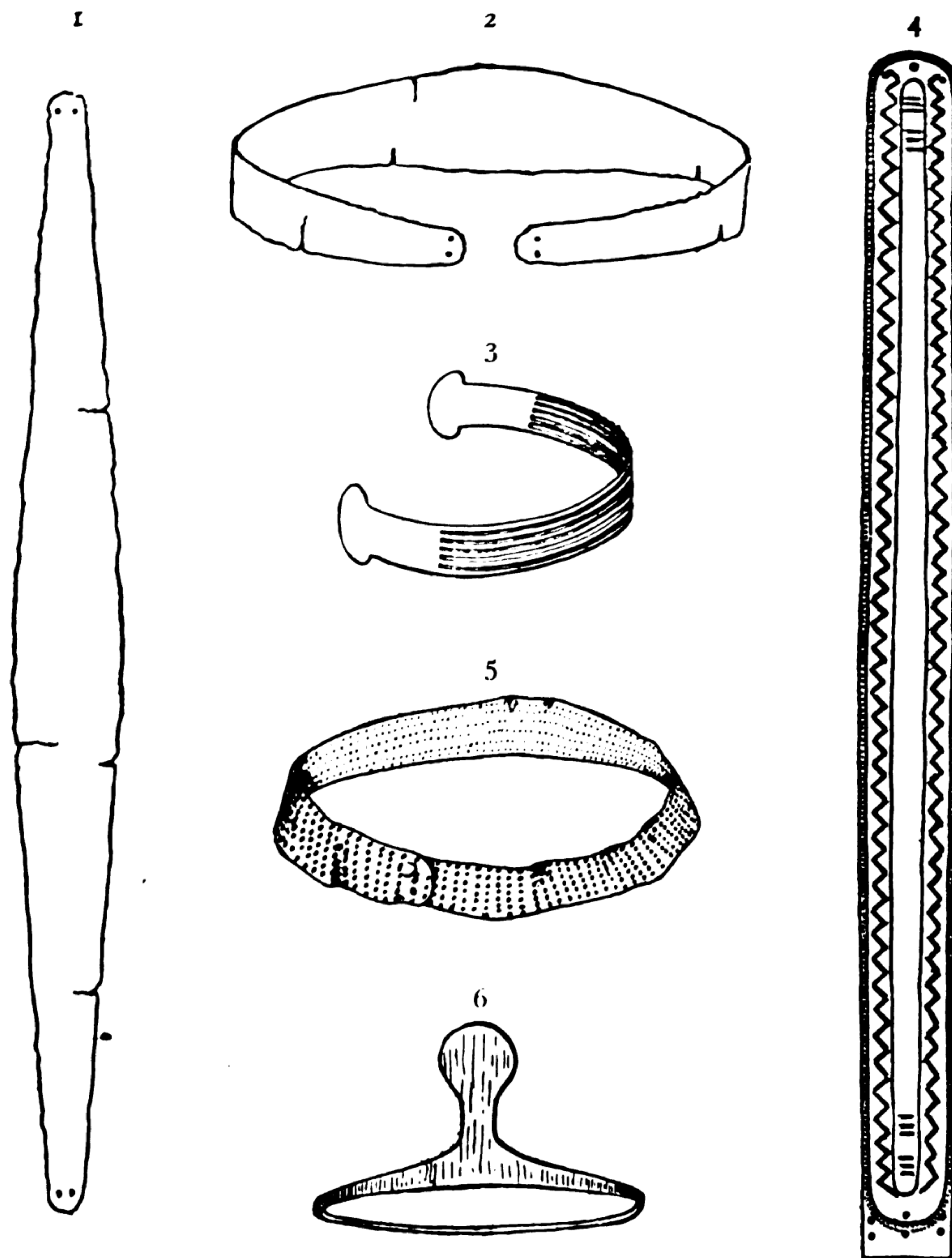

Fig. 222. — Diademes d'or (1/4).

1-2. Cova dels Murciélagos. — 3. San Bento. — 4. Quinta da Agua Branca. — 5. El Oficio. — 6. El Argar

M'inclino també a creure que la de Sant Bento [1] (fig. 222, n.º 3) és de la mateixa edat. Fou trobada en una sepultura de lloses, que devia ésser, tal vegada, semblant a la de Agua Branca, i junt amb quatre puntes de sageta de les mateixes dimensions i forma que les de la nostra sepultura. La diadema, que té 35 cm. de llarg per 3'6 d'ample, és una peça de gran raresa arqueològica, perquè malgrat la seva molta antiguitat, té una original ornamentació, consistent en sis zones retallades que paral·lelament recorren tota la seva superfície interior; ornament molt nou i progressiu.

En la mateixa làmina del seu llibre, Estació da Veiga, posa altres objectes trobats en un sepulcre de la Necròpolis d'Alcalar, que són: un fragment laminar d'or decorat amb alineacions de punts, que potser és una resta d'una altra diadema, i destroces d'un braçalet d'or pla, llis, amb dues entalladures en un dels extrems i dos forats en l'altre. Aquests fragments coincideixen amb els de Montilla. Ultra els objectes d'or, fou trobada una punta de sageta de coure.

(1) Estació da Veiga: *Antiguidades monumentaes do Algarve*, t. IV, làm. IV.

Finalment, pot incloure's en el grup de les diademes de la Quinta da Agua Branca i de Montilla la d'argent del Oficio [1] (fig. 222, n.º 5), que sembla tenir més relació amb la portuguesa que amb l'espanyola. Les d'El Argar [2], per llur forma especial (fig. 222, n.º 6) i altres circumstàncies que exposarem més endavant, crec que són restes d'un poble diferent al de Montilla, encara que contemporani.

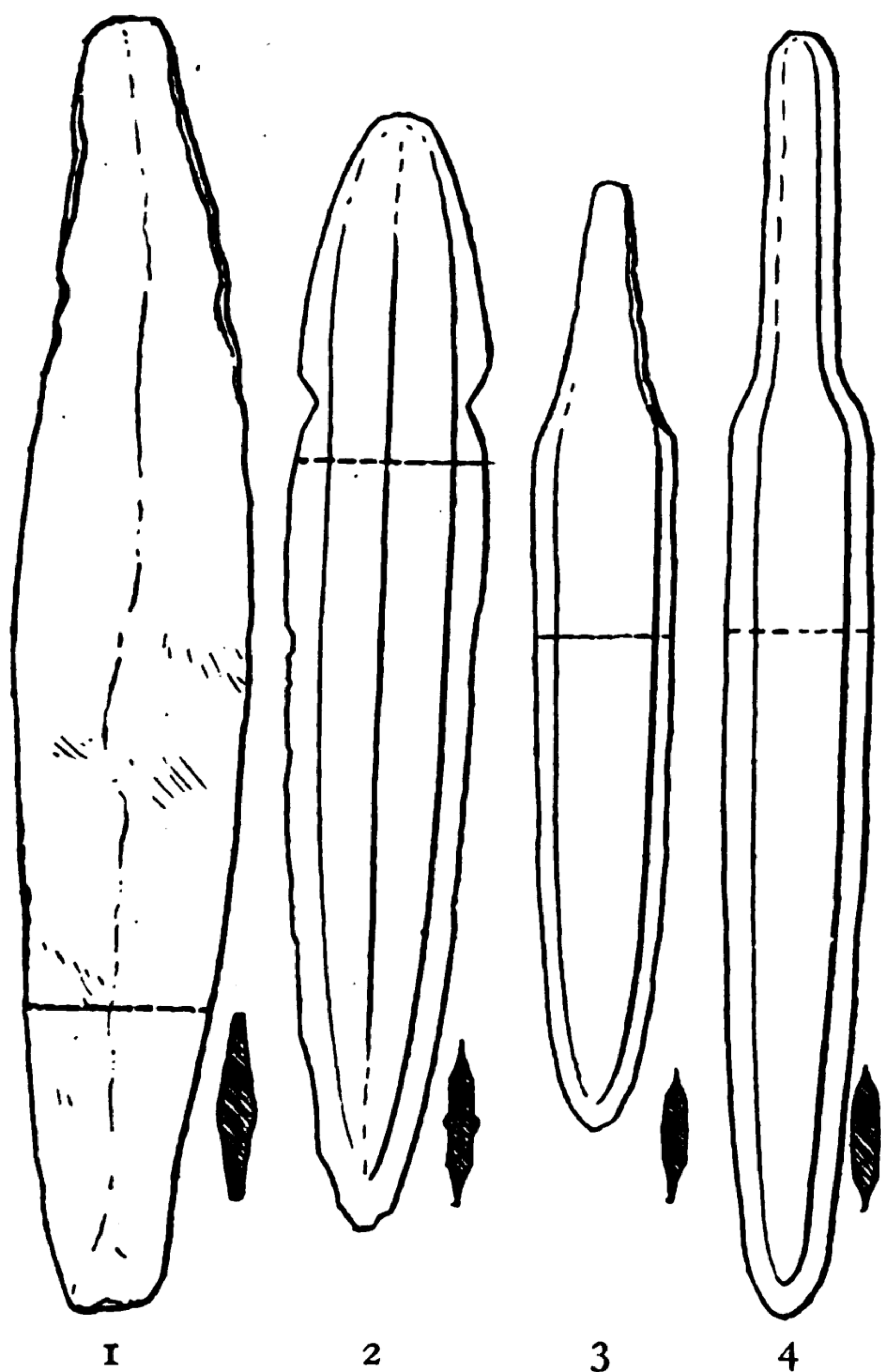

Fig. 223. — Punyals de bronze de Palència (1/4) (Mus. Arq. Nac.)

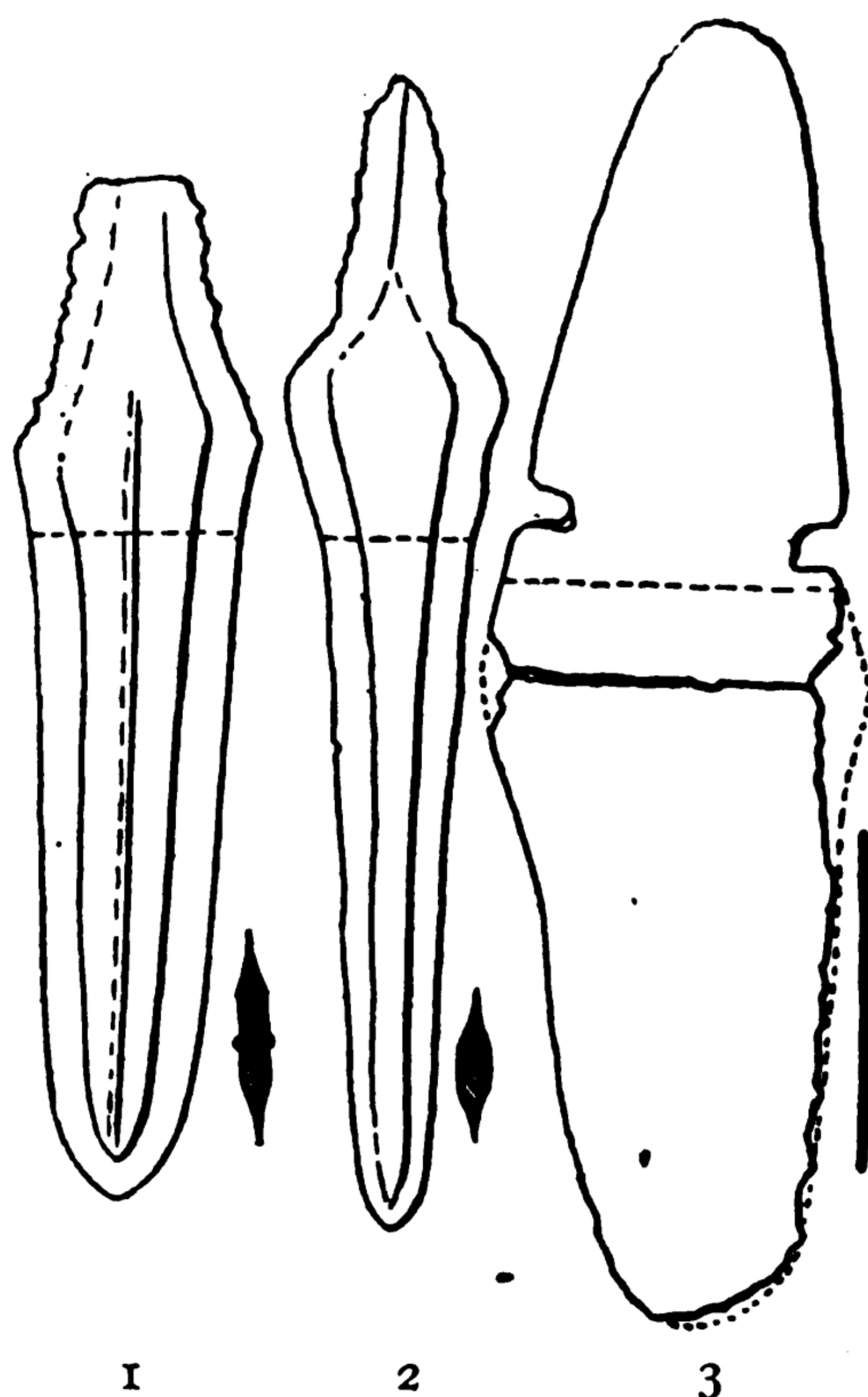

Fig. 224. — Punyals de bronze. Sigüenza (1/4) (Col·lecció Cerralbo)

En el Museu Arqueològic Nacional de Madrid hi ha dues altres diademes iguals, d'or, protoibèriques [3], que es creu que són procedents de la província de Jaén (Andújar)?, filiformes i amb el centre aplanat romboïdal; però vista llur forma, gruix, etc., el més encertat és considerar-les de la segona fase de l'Edat del bronze o principis de la del ferro.

Punyal. — L'estudi d'aquesta arma dóna lloc a breus comentaris sobre la civilització a què pertany la sepultura de Montilla, de l'àrea d'expansió d'aquest tipus d'arma i de la seva evolució a Espanya, i a la veïna república, durant les edats del coure i del bronze.

Cal dir, en primer lloc, que manca fer un estudi de conjunt sobre la civilització de la sepultura de Montilla, perquè si bé els eminents arqueòlegs Siret i Bonsor en les seves obres estudien diferents pobles de les primeres edats dels metalls en el Sud d'Espanya, no es pot atribuir de ple a aquests pobles la maternitat de la nostra sepultura.

Malgrat això, i amb l'ajuda de qualques articles de revista i de dades disperses, reunides de variades maneres, és possible afirmar, amb coneixement de causa, que el fons principal de la civilització de l'espoli de Montilla es troba a les terres on s'aixequen i desenrotllen els dòlmens i túmuls,

(1) SIRET (E. i L.): *Les premiers âges du métal dans le Sud-Est de l'Espagne*, làm. 63.
(2) Idem.
(3) Número 16,846 i 47 del Catàleg del Museu.

o sia a les províncies de Jaén, Almeria, Múrcia, Granada, Sevilla, Càceres, Badajoz i Huelva; Portugal, i des de Galícia a la província d'Alava, o sia tot el N. de la Península Ibèrica. Alguns nuclis de la mateixa civilització surten en el cor de la *Meseta*, a Aguilar de Anguita i Sigüenza (fig. 224) (Guadalajara), a Poveda (Madrid), a terres de la província de Sòria, a la província de Palència (fig. 223), a la de Burgos, etc., podent deduir de tot això que dit poble va estendre's per tot Espanya. En territori francès es va desenrotllar, així mateix, amb gran força.

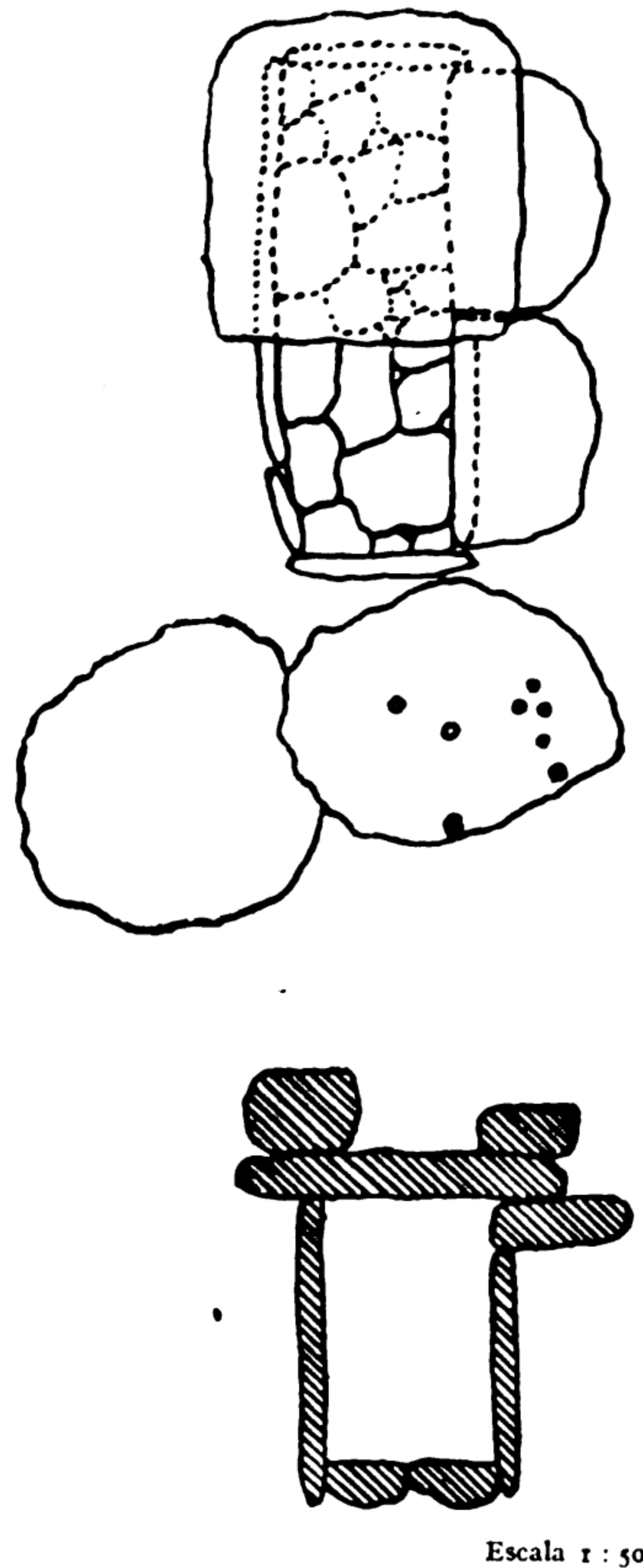

Fig. 225. — Planta del sepulcre de la Quinta da Agua Branca

Hem notat que les armes ofensives del tipus Montilla predominen en les comarques dolmèniques: això és un fet. Però ¿com podrem explicar que en aqueixes determinades zones es trobin les mateixes armes associades a les diademes i braçalets d'or i punta de sageta en enterraments de petites dimensions, fets amb diverses i reduïdes lloses de pedra? Com a exemple i tipus pot citar-se el cèlebre i ja esmentat sepulcre de Quinta da Agua Branca, en què es va inhumar el cadàver i la diadema es va trobar encara posada en el crani. Acompanyem el seu plànol (fig. 225), per estar convençuts que pertanyia al mateix model de la de Montilla; probablement l'enterrament de San Bento devia ésser d'igual tipus, com també els d'Odemira i Vila Nova de Milfontes [1], igualment a Portugal.

Algunes localitats de la Península Ibèrica en què s'ha descobert el punyal de tipus semblant al de Montilla, són les següents:

A la regió Sud: Los Eriales (Laborcillas, Granada) [2], Garafe (Granada) [3], Acebuchal (Sevilla) [4], Vélez Blanco (Almeria) [5].

Al Sud-Est: Múrcia (?) [6].

A la Manxa: Montiel (Ciudad Real) [7].

En el centre de la Península: Aguilar de Anguita (Guadalajara) [8], Sigüenza (fig. 224) (Guadalajara) [9], província de Sòria [10], Estació de Poveda (Madrid) [11], Paredes de Nava (Palència) [12], Palència (fig. 223) [13], Burgos [14] i Peredilla (León) [15].

A la regió Nord: Eguilaz (Alava) [16], Astúries (?) [17] i Ria de Terosa a Galícia [18].

A Portugal: Porto de Moz [19], Quinta da Agua Bran-

(1) ESTACIÓ DA VEIGA: *Antiguidades Monumentaes do Algarve*, t. IV, làm. XI.

(2) SIRET: *Orientaux et occidentaux en Espagne aux temps préhistoriques*. Extrait de la *Revue des Questions Scientifiques*, Bruxelles, 1917, làm. X de la dita tirada a part. Museu Arqueològic Nacional de Madrid, números 10,168-69 del Catàleg.

(3) SIRET: *Questions de chronologie et d'ethnographie ibériques*. París, 1913, figs. 145 i segs.

(4) Museu de E. M. Whishaw de Niebla (Huelva).

(5) MOTOS (Federico): *La Edad neolítica en Vélez Blanco* (*Memoria 19 de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas*, pàg. 56, fig. 30).

(6) Museu Arqueol. Nac., núm. 8,592. Procedeix de la col·lecció Saavedra. — Núms. 17,149-50 de la col·lecció Vives.

(7) Col·lecció de D. Eusebi Blasco, a Valdepenyas.

(8) Col·lecció del Sr. Marquès de Cerralbo.

(9) Col·lecció del Sr. Marquès de Cerralbo.

(10) Museu Provincial de Sòria.

(11) Col·lecció del Sr. Marquès de Donadio.

(12) Museu Arqueològic Nacional, número 18,167 del Catàleg.

(13) Museu Arqueològic Nacional, números 10,745-48 del Catàleg. Col·lecció Casado García.

(14) Prop del cementiri de la ciutat. Es conserva a l'Ajuntament.

(15) ELIAS GAGO RABANAL: *Estudios de Arqueología protohistórica y etnografía de los Astures Lancienses*. León, 1912, làmina V, pàg. 56-57.

(16) Museu de la Reial Acadèmia de la Història, número 519 del Catàleg. En la mateixa col·lecció hi ha una altra fulla de punyal, amb el número 66, sense procedència.

(17) Col·lecció dels hereus de Soto Cortes de Posada, a Cangas de Onís (Astúries).

(18) Museu Antropològic de Madrid.

(19) ESTACIÓ DA VEIGA: *Antiguidades Monumentaes do Algarve*, t. IV, pàg. 151, làm. XIX. Reproduït per Cartailhac i Siret.

ca (1), Aljezur (2), Oeiras (3), Bria (4), en les coves del vall de Carvalhal, del Cabeço da Ministra (5), del grup d'Alcobaça i a la de Cascaes.

I, com a localitat típica a França, el dolmen de Cabot (Anglade, Gironda) (6).

En diversos dels llocs anteriorment citats, com, per exemple, a Sigüenza i Palència, especialment a Sigüenza, s'han trobat lots de petits punyals (fig. 224) que, per les circumstàncies de llur troballa, creiem que són contemporanis entre si. En la dita troballa es pot veure fàcilment l'evolució d'aquest tipus d'armes, proposada per Siret en les seves *Questions de Chronologie*, pàgines 371-8, figures 142-6 (fig. 226). Aquest preclar arqueòleg exposa la teoria de que l'origen, a Espanya, d'aquests punyals de coure, respon a la còpia de tres formes de la mateixa arma ofensiva fetes en sílex (fig. 142-5 d'aquest treball). Afirma, també, que els punyals de lligadura (com el de Montilla) són tots contemporanis dels de sílex, i que no existeix cap indici per a creure que els uns són anteriors als altres (7). D'aquestes tres variants de punyals de coure, derivades dels de sílex, en els dòlmens que es consideren de la primera Edat del bronze, no n'hi perdura sinó una, la que anomenarem de *llengueta*, o sia la d'espiga generalment aplanada per a aplicar i lligar damunt d'ella les peces del puny. Darrerament afegeix que, al costat de l'anterior tipus, a la mateixa època es desenrotlla allargant-se el punyal petit amb forats per a agafar el màneg (les armes amb aquesta modalitat les suposem pertanyents als diferents pobles que usaren punyals amb espiga dentada). I nosaltres afegirem que també el punyal del tipus Montilla ha augmentat bastant de dimensions, fins a superar la xifra de 30 centímetres, i més com passa amb el de Quinta da Agua Branca, que en té 35; i generalment ja no torna a sortir el petit, típic de l'Edat del coure. En aquesta primera època del bronze, a la regió dolmènica, els contorns de les fulles dels punyals, que mai estan mancats de l'acanaladura marginal, tenen tendència a tornar-se'n cap a dins, perdent així la forma de fulla de llorer dels seus predecessors de sílex.

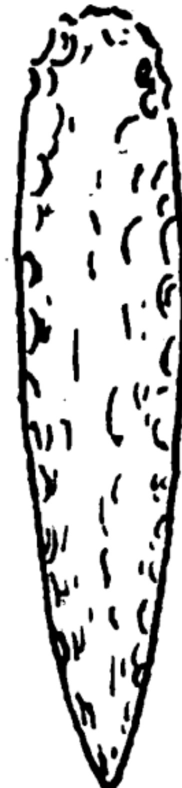

Fig. 226
Punyal de sílex de Los Millares (1/3)

Puntes de sageta. — Del tipus de les de Montilla en recordem moltes a la Península, a algunes de les quals manquen les acanaladues en els marges, i altres, tenint-les, tenen la fulla més curta i ampla.

En el Museu Arqueològic de Madrid es guarden els següents exemplars: Sense acanaladures: Eriales (8), Múrcia (?) (9), i Palència (10). Amb ranures: Eriales (11), i un altre de l'antiga Col·lecció Rodríguez (12). De fulla molt ampla i amb depressions en els costats: de Carrión (Palència) (13) i del mateix Palència (14). D'aquest últim tipus també s'en troba un exemplar al Museu Oceanogràfic de Guipúzcoa (15).

A la col·lecció del Marquès de Cerralbo hi ha diverses sagetes d'aquesta forma. Amb acanaladures se'n trobaren a la província de Segòvia, a Burguillo; altres a les de Sòria i Guadalajara, i, per acabar, citaré les que publica Siret, en la figura 154, en el llibre, tantes vegades anomenat, *Questions de chronologie et d'ethnographie ibériques*, i que són de la província de Granada, i les procedents d'Alcalar, Aljemuz, Vila Nova de Milfontes, Palmella, Odemira, Aljustrel i Cesareda (Portugal), reproduïdes per Estacio da Veiga (16) i Josep Fortes (17), aquestes darreres de la regió d'Alcobaça.

Siret classifica tots els objectes d'aquesta forma i fins llurs variants, com a eneolítiques, i no

(1) FORTES (José): *A sepultura da Quinta da Agua Branca* (*Portugalia*, t. II, pàg. 249. — SIRET: *Questions de Chronol.*, fig. 150, n.° 4.
(2) ESTACIÓ DA VEIGA: *Antiguidades...*, vol. III, pàg. 124. i vol. IV, làm. VI. — SIRET: *Questions...*, fig. 145, n.° 3.
(3) ESTACIÓ DA VEIGA: *Antiguidades...*, vol. IV, làm. VI. — SIRET: *Questions...*, fig. 145, n.° 5.
(4) DÉCHELETTE: *Manuel d'Archéologie préhistorique*, t. II, pàg. 190, fig. 11.
(5) *Portugalia*, t. I, làm. XXII, pàg. 184-185.
(6) DALEAU et E. MAUFRAS: *Le dolmen du terrier du Cabot*. Làms. XI i XII del vol. XXV del *Bulletin de la Société Archéologique de Bordeaux.*
(7) Pàg. 374.
(8) Número 10,172 del Catàleg del Museu. Recollida per Góngora.
(9) Números 17,150 i 18,595 del Catàleg . Col·lecció Saavedra.
(10) Número 10,276 del Catàleg. Col·lecció Nieto.
(11) Número 10,177.
(12) Número 10,176.
(13) Números 10,271-72. Col.lecció Nieto.
(14) Números 10,178 i 10,275 del Catàleg.
(15) Fou trobada a l'estrat més alt del jaciment de la Cova d'Aitzbitarte (coneguda estació magdaleniana), pel Comte de Zersundi en 1892.
(16) Obra citada, vol. III, làmina-pàgina 124, i vol. IV, làm. V.
(17) *Portugalia*, I, làm. XXIII, fig. 189.

inclou cap d'aquests tipus en la sèrie de models (1) de la primera Edat del bronze (2). Modestament he d'insinuar al meu respectable mestre Siret que, si considera els punyals de dimensions regulars amb espiga plana, amb osques a les vores i amb acanaladures laterals a la fulla, de la primera Edat del bronze, a les sagetes d'igual tècnica, i molt més quan es troben amb punyals d'aquell tipus, les pot sense obstacle considerar de la mateixa data, i, en conseqüència, admetre que a Espanya aquests tipus són més propis dels principis de l'ús del bronze a les regions dolmèniques que de les civilitzacions precedents. — JOAN CABRÉ AGUILÓ.

Noves destrals de bronze de Catalunya

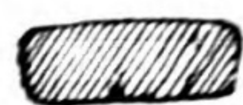

Fig. 227. — Destral de bronze de Collsacabra (1/2)

Destral plana de Collsacabra. — El Museu de Vich n'ha adquirit una, procedent d'aquest poble, notable per la seva forma esvelta i molt allargada, amb el tall molt circular. Mides: llargada, 15 centímetres; amplada màxima, 4'3 centímetres; gruix màxim, 1'1 centímetres (fig. 227).

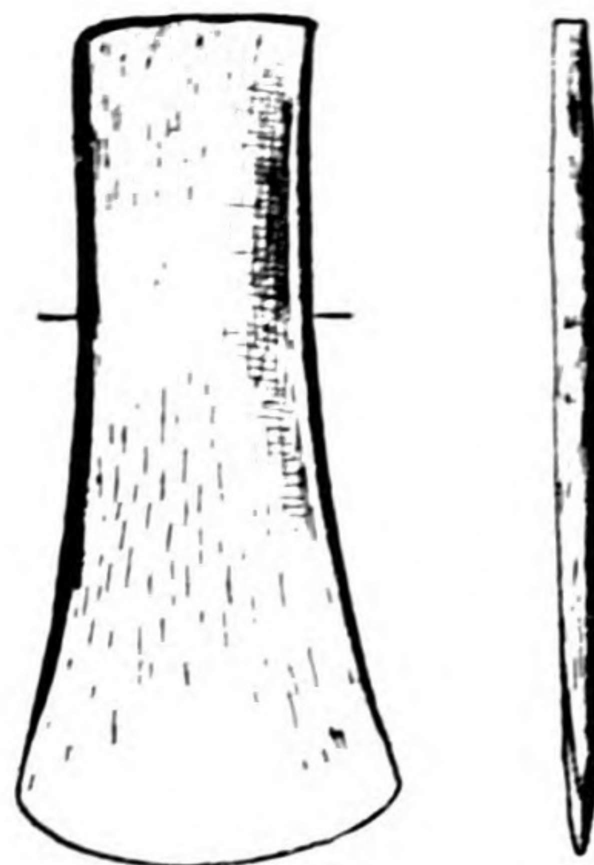

Fig. 228 Destral del Camp de Tarragona (1/2)

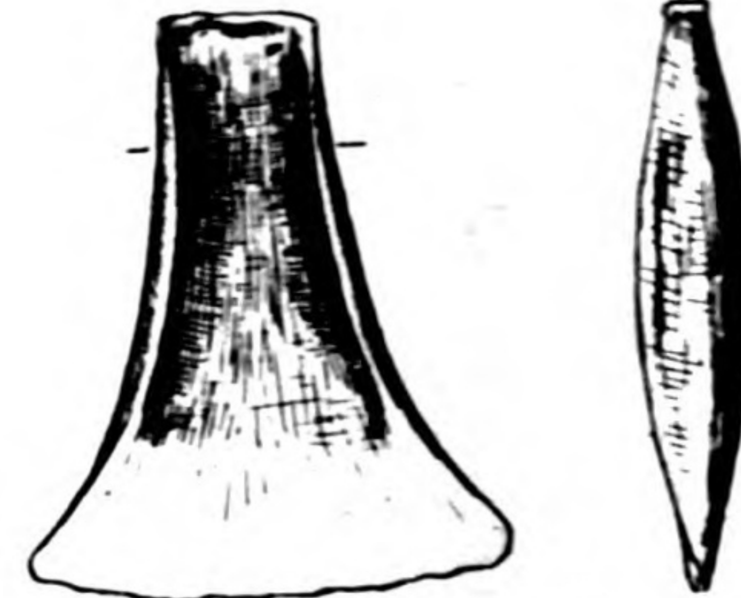

Fig. 229.— Destral de bronze d'Oix (1/2)

Destral plana del Camp de Tarragona. (Col·lecció Cazurro. Barcelona). — Retocada a cops de martell. Mides: llargada, 11 centímetres; amplada, 4'7 centímetres; gruix màxim, 0'5 centímetres (fig. 228).

Destral amb començos de vores sortints d'Oix (Col·lecció de D. Nonito Escubós. Olot). — Les vores gairebé no formen sinó lleugers regruixos, obtinguts a cops de martell, no existint llur forma al motllo. Representa el començ de la formació de les vores sortints, i, per tant, un tipus de transició des del de la destral plana. Mides: llargada, 7'7 centímetres; amplada màxima, 6'4 centímetres; gruix màxim, 1'5 centímetres (fig. 229).

Destral amb vores sortints d'Oix. (Col·lecció Coch. Camprodon).—Les vores probablement ja existirien al motllo, encara que els costats semblen retocats a cops de martell. Les vores no corren paral·leles als costats de la destral, sinó que

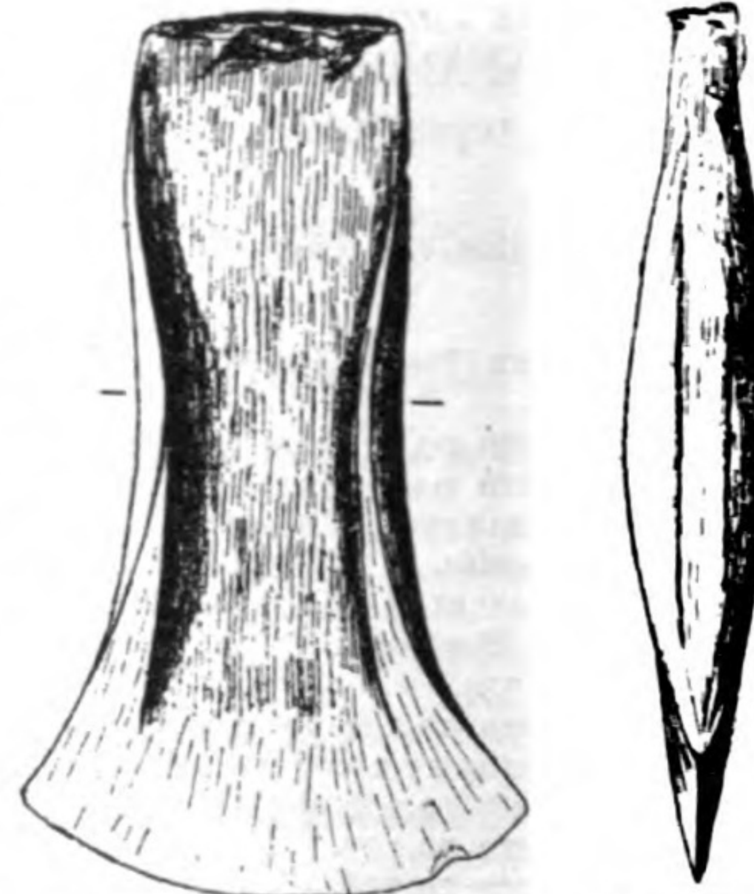

Fig. 230.— Destral de bronze d'Oix (1/2)

(1) Fig. 155.
(2) Josep Fortes considera la sepultura de Quinta da Agua Branca del *chalcolitico* o *eneolitico*.

llurs línies interiors són paral·leles entre sí, i, fins on les vores s'acaben, la superfície de la destral és ben plana, començant en aquell lloc a formar la convexitat que en tallar-se amb la del dors de la destral forma el tall. Segurament tot això representa el primer grau de l'evolució

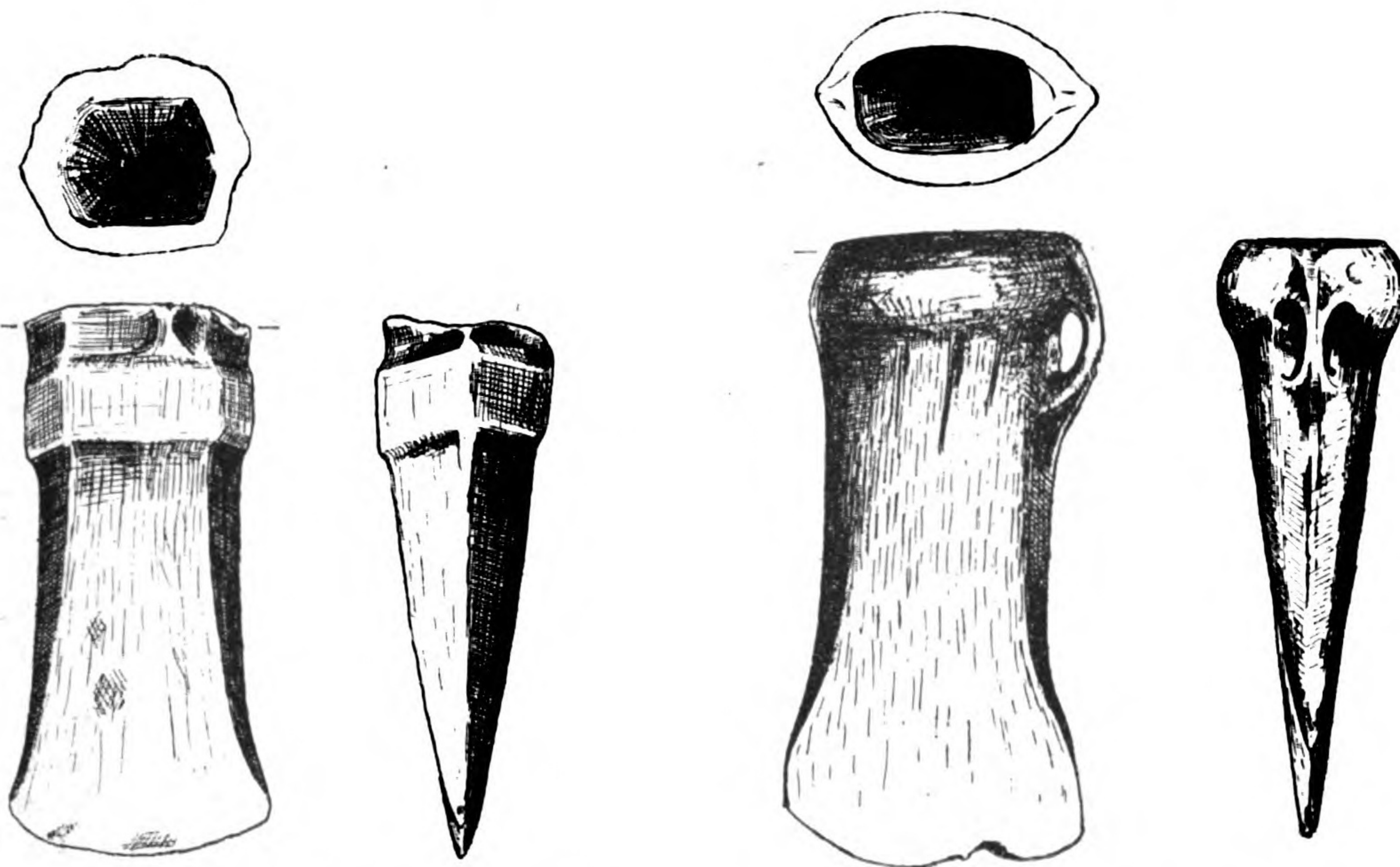

Fig. 231. — Destral de bronze de la Plana de Vich (1/2) Fig. 232. — Destral de bronze del Camp de Tarragona (1/2)

que porta al *palstave*. Mides: llargada, 11'3 centímetres; amplada màxima, 6'4 centímetres; gruix màxim, 2'1 centímetres (fig. 230).

Rubí: destral de vores sortints. — S'ha pogut recollir la notícia d'una troballa, feta temps ha, al terme de Rubí, al Mas Vila de Can Xercavins, d'una destral de bronze d'aquest tipus, sense que se'n sàpiga res més. Actualment sembla perduda.

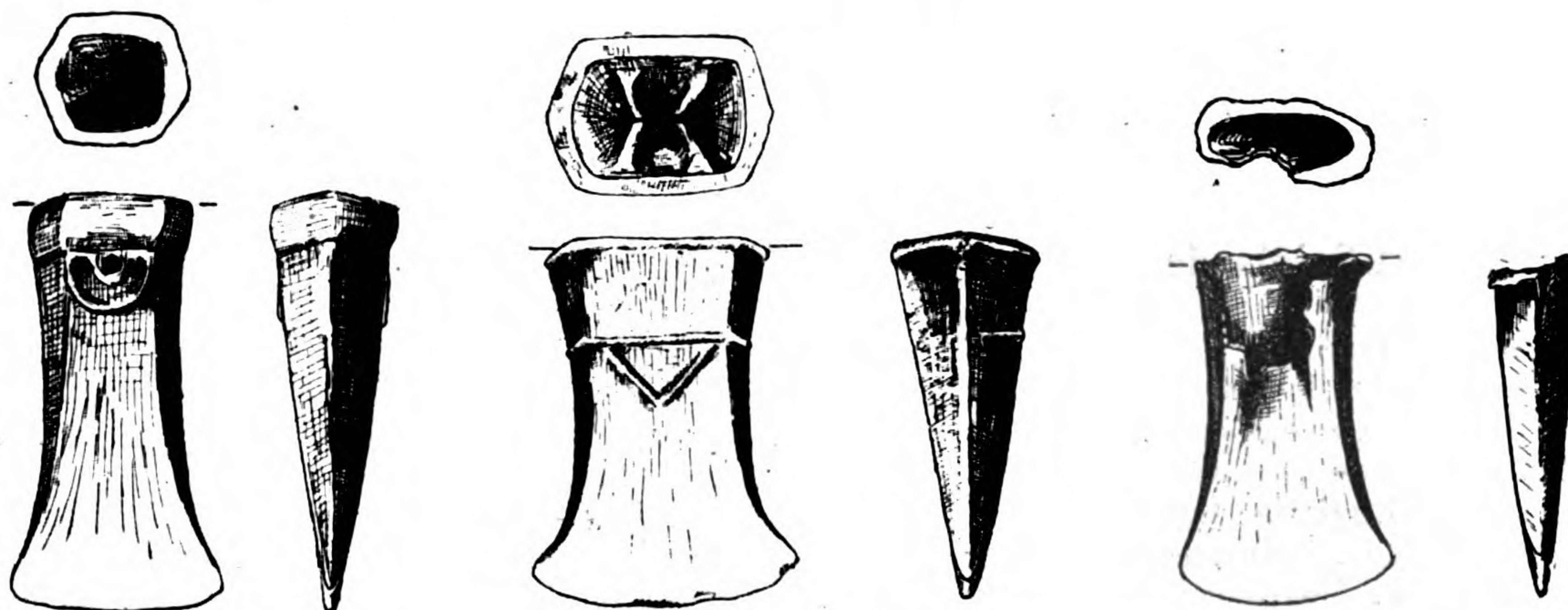

Fig. 233. — Destral de bronze de la Plana de Vich (1/2)

Fig. 234. — Destral de bronze del Brull (1/2)

Fig. 235. — Destral de bronze d'Oix (1/2)

Destral tubular del Camp de Tarragona. (Col·lecció Cazurro. Barcelona). — Té una sola anella que arrenca de la mateixa vora de la destral. La vora forma una mena de collaret del qual

surten a cada cara tres línies en relleu, paral·leles, de 25 centímetres de llarg. Mides: llargada, 11'5 centímetres; amplada màxima (tall), 5'5 centímetres; tub, 4'5 × 3 centímetres (fig. 232).

Destral tubular de la Plana de Vich (sense lloc exacte). (Col·lecció Sala, Vich). — Sense anelles, sols amb un collar amb relleus prop de la vora. Mides: llargada, 10 centímetres; amplada màxima, 6'8 centímetres; tub, 4'3 × 3'5 centímetres (a l'interior, 3'3 × 2'7) (fig. 231).

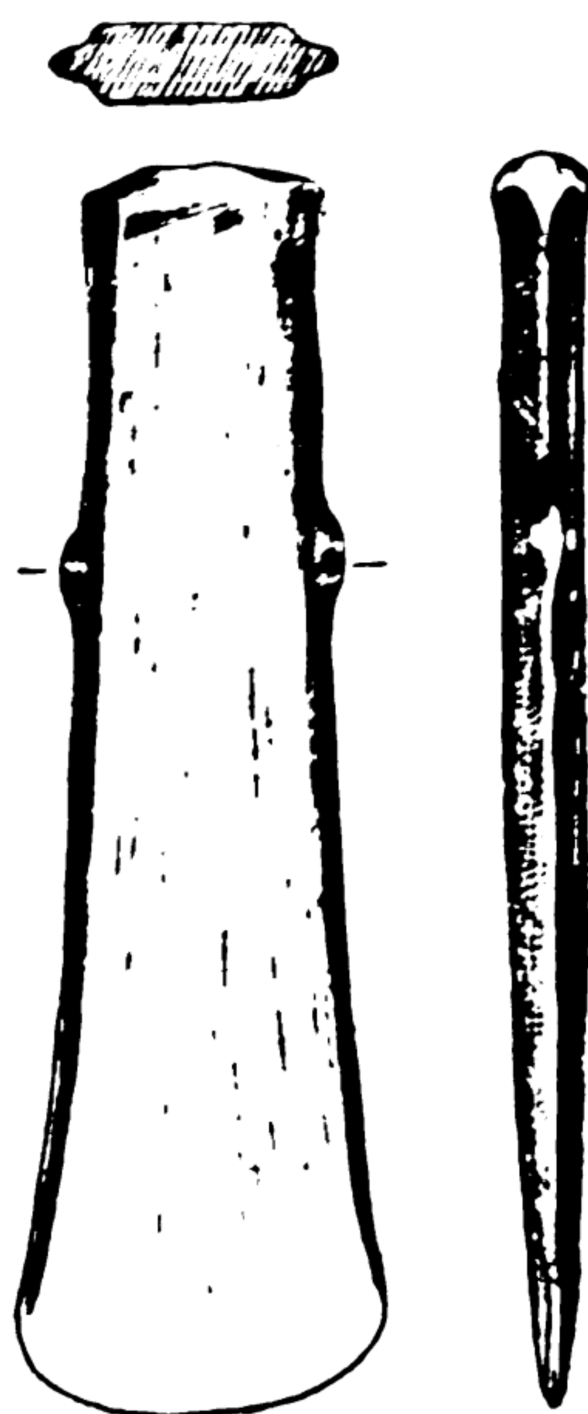

Fig. 236. — Destral de bronze del Camp de Tarragona

Destral tubular de la Plana de Vich (sense lloc exacte). (Museu de Vich). — Sense anelles. A cada costat, un xic més avall de la vora del tub, té dos semicercles concèntrics en relleu a cada cara. En una de les cares, a l'interior dels semicercles, hi ha un forat. Era, aquest forat, per a fer passar-hi un clau amb l'objecte de subjectar millor el mànec dintre del tub? Mides: llargada, 7'2 centímetres; amplada màxima (tall), 3'6 centímetres; tub, 2'7 × 2'3 centímetres (a l'interior, 2'5 × 2) (fig. 233).

Destral tubular de Brull. (Trobada prop del Mas Castanyera del Brull (Montseny). (Museu de Vich). — Sense anelles, ofereix la particularitat de tenir en una sola de les cares un triangle en relleu. A l'interior del tub hi ha dues crestes a cada costat que degueren servir per a clavar-se en el mànec, al qual quedaria així més fermada la destral. Mides: llargada, 6'5 centímetres; amplada màxima, 3 centímetres; diàmetres màxims del tub, 4 × 2'8 centímetres; diàmetres interiors, 3'1 × 2 (fig. 234).

Destral tubular d'Oix. (Col·lecció Coch, Camprodon). — Sense anelles ni cap particularitat notable. Es trencada per una de les cares, faltant-hi la part superior del tub. Mides: llargada, 6'5 centímetres; amplada màxima, 3'6 centímetres; tub, 3 × 1'5 centímetres (fig. 235).

Destral plana amb apèndix laterals del camp de Tarragona. (Col·lecció Cazurro). — Es feta amb doble motllo, retocada després a cops de martell. Mides: llargada, 16'3 centímetres; amplada màxima, 4'6 centímetres; gruix màxim, 1 centímetre. Es el primer exemplar d'aquest tipus que s'ha trobat a Catalunya (fig. 237).

De totes les destrals esmentades n'hi ha reproducció al Museu de Barcelona. Llur coneixement i la facilitat per a reproduir-les els devem als següents senyors: per a les del Museu de Vich al seu Director D. Josep Gudiol, prevere; per a les d'Oix a D. A. Paluzie; per a la de la col·lecció Sala, procedent de la Plana de Vich, als Srs. Sala i Gudiol; i per a les de la col·lecció Cazurro a llur posseïdor D. Manuel Cazurro. Totes elles semblen ésser troballes soltes. La procedència és segura, llevat en ço que fa referència a les del camp de Tarragona, que foren adquirides d'un antiquari. Les altres foren adquirides directament dels que les trobaren. — P. Bosch Gimpera.

Coves artificials de Santa Eugènia (Mallorca) i sos voltants

A uns 14 quilòmetres de la costa SE. de l'illa de Mallorca, i en mig d'una gran planura, s'aixequen els puigs de Son Seguí i de Santa Eugènia, la silueta dels quals, de tons suaus moradencs, es descobreixen des de la badia de Palma. En aquesta comarca abunden les coves artificials de les quals en fem una breu descripció, per haver restat fins are inèdites.

Santa Eugènia. Coves de la vessant S. del Puig. — En aquest terme es troba un aplec de sis coves en el vessant S. del puig on és el poble, en el punt mitjà d'un espadat entre el cim i la planura. Les sis coves es troben en una cavitat natural de 21 metres d'amplària per 8 de fondària. Totes són d'una sola cambra de forma irregular. Les boques són altes i amples, i en entrar-hi es nota que en buidar-les no es va seguir una perpendicular a l'entrada, sinó fent un angle o colze, com si es proposessin posar l'interior a cobert de les inclemències del temps. La cova més gran té 7 metres de fondària per 3'60 d'ample. N'hi ha quatre al mateix nivell; les altres dues a més altura, on es puja fàcilment. La situada més a l'E. té un forat de 1'25 metres d'alt per 1 d'ample, a manera de finestra que mira al camp.

COVES D'EN PALA. — Recorrent aquells encontorns vaig trobar una altra cova, que, essent la que més despertà la meva curiositat, fou visitada per mi una i altra vegada, proveït dels arreus necessaris per a pendre les claríciess següents:

Fig. 237. — Santa Eugènia. Cova 1.a d'En Pala. Interior

L'esmentada cova no té nom. Pertany a l'amo En Pala (figs. 237 a 240). Cavada a un centenar de metres cap a l'E. i una mica més amunt que la dels Coloms, consta de dues boques o entrades, obertes en unes penyes de pla vertical. L'una té 2'70 metres d'alt per 1'90 d'ample; l'altra 1'9 per 5'30. Cada una condueix a uns departaments que podríem anomenar *porxos* i que es comuniquen, mitjançant un passadís, per darrera el massís que separa ambdues entrades. El porxo de l'esquerra té en front una porta baixa per la qual no es pot entrar sense ajupir-se; però, una vegada dins, la volta s'alça, i hom pot estar-hi dret, trobant-se en una cambra rectangular de 8'25 metres de llarg per 2'30 d'amplària i 2'10 d'alçada. En el mur de davant d'aquesta cambra, perfectament vertical, hi ha un buit com si fos un nínxol; i en el mur del costat de la dreta, quasi a l'angle, hi ha un altre nínxol enterament igual (tots dos molt ben treballats). Aquests nínxols fan 0'92 metres d'alt, 0'86 d'amplària i 1'15 de fondària, i són cavats a 0'30 metres del sòl. Sobre la porta d'entrada d'aquesta cambra, un poc a la dreta, hi ha una petita cavitat de treball grosser. El sòl de la cambra és cobert d'una capa prima de terra (caiguda, segurament, de la volta), mesclada amb excrements d'animal.

Fig. 238
Santa Eugènia. Cova 1.a d'En Pala. Planta

Seguint costa a través, baixant un poc cap al pla, dins la mateixa finca, hi ha una altra cova que el fullatge d'un garrofer cobreix en part (figures 241-242). S'hi entra per

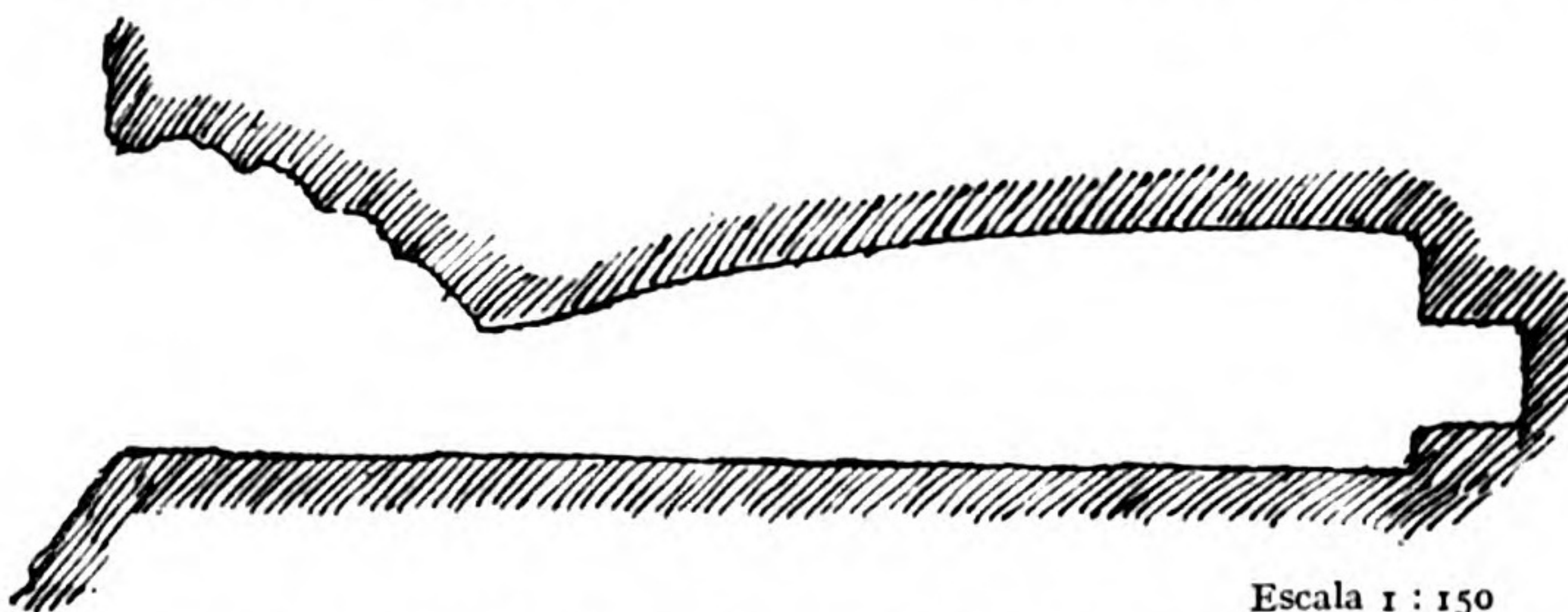
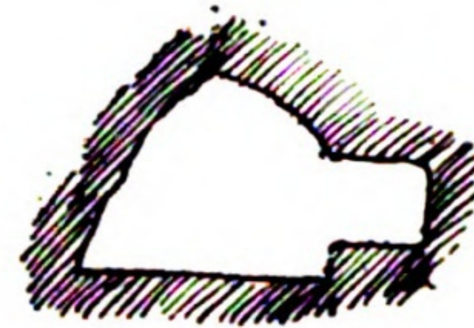

Fig. 239. — Santa Eugènia. Cova 1.a d'En Pala. Secció per A-B

una rampa que comunica amb una cambra de forma rectangular, no molt perfecta, de 7'30 metres de llarg per 2'20 d'ample, amb una alçada de volta de 2'10. Al costat esquerre, quasi en el fons,

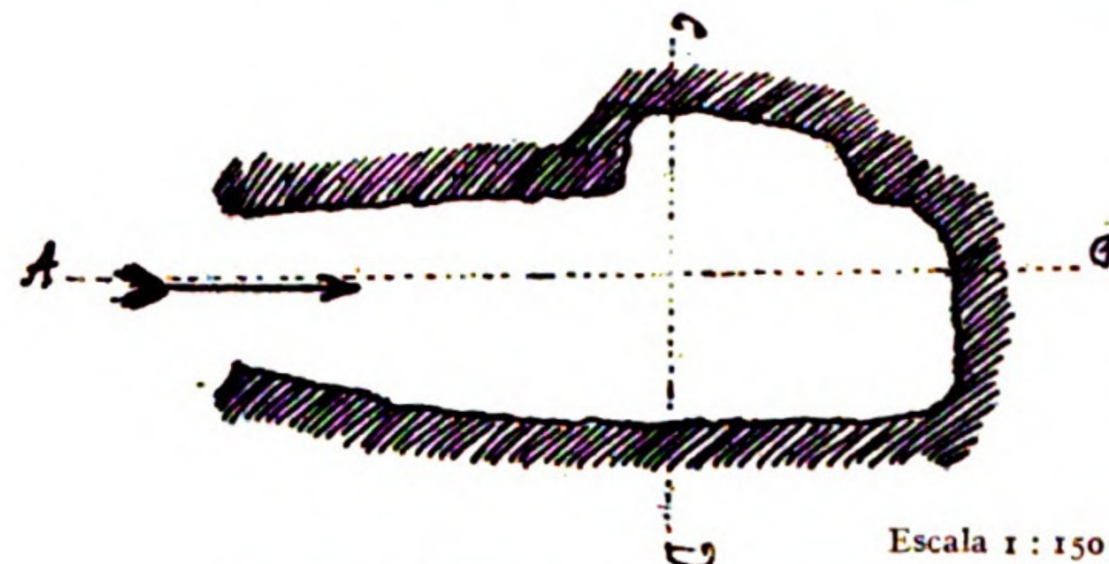
hi ha una cavitat de 2'15 metres d'amplària, 1'40 d'alt i 0'90 de fondària. He observat, a la part alta de la boca, a l'ex-terior, en l'angle que formen la rebranca i el llindar de la porta, un rebaix com si s'hi hagués d'ajustar una pedra per cobrir-la.

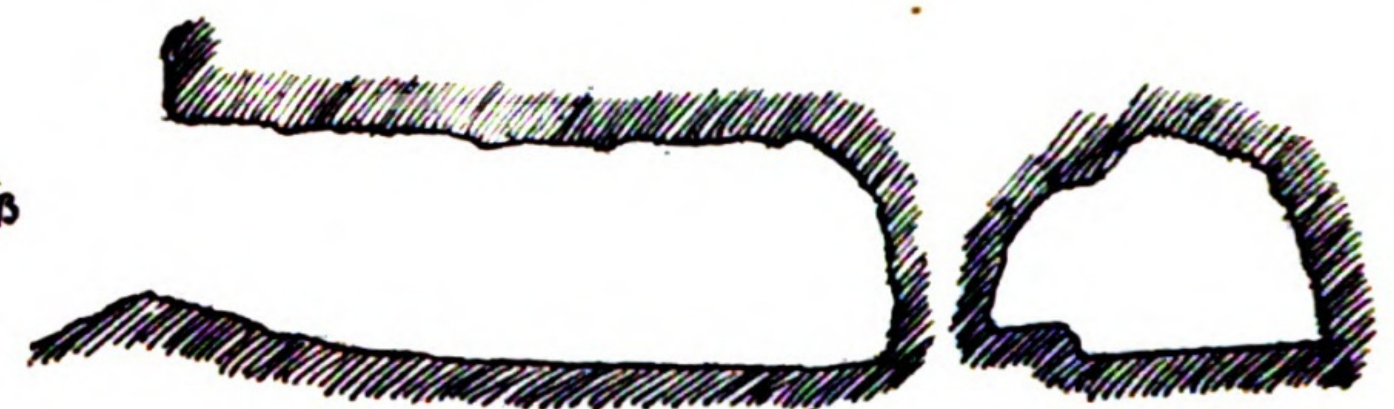
Escala 1 : 150
Fig. 240.— Santa Eugènia. Cova 1.a d'En Pala. Secció per C-D

COVA DE CAN PALOU. — Una altra cova hi ha, seguint en direcció SE., a la part més baixa del puig, en una finca anomenada *Can Palou*, o sía a l'entrada del comellar del Rafal (fig. 243). A la seva boca s'hi ha construït un mur i posada una porta aprofitant l'interior, que és de forma irregular, com a establa per a guardar-hi bèsties. També té una cavitat, com la cova anterior, i un petit departament al fons com si fos una segona cambra. Amb tot i no observar-se en el seu interior la regularitat que hi ha a les dues coves abans descrites, crec que tota ella és completament artificial.

COVES DE LA VESSANT SE. DEL PUIG DE SANTA EUGÈNIA. — A la part més alta del vessant SE. del puig de Santa Eugènia es troba una llarga i seguida filera de coves, cavades per l'acció del temps, així com una gran quantitat de penyals despresos d'elles, formant

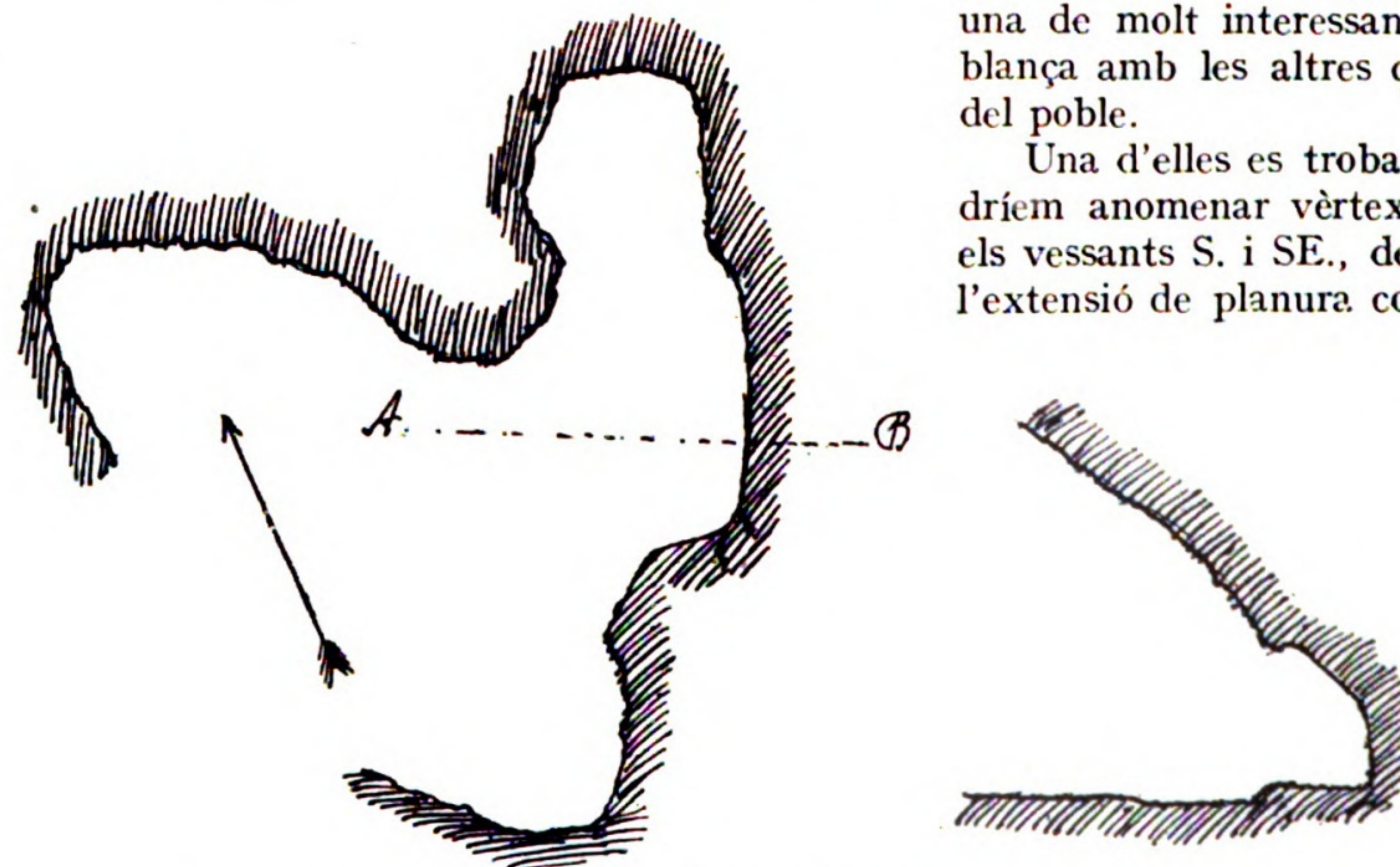
Escala 1 : 150
Fig. 241. – Santa Eugènia. Cova 2.a d'En Pala. Planta

Escala 1 : 150
Fig. 242. — Santa Eugènia. Cova 2.a d'En Pala
Secció per A-B Secció per C-D

un interminable cingle. L'esmentat vessant es comunica amb el cim del puig sols en alguns llocs coneguts per la gent del poble. Entre totes aquelles coves, sols n'hi ha dues que no siguin naturals i mereixin ésser descrites, particularment una de molt interessant que no té cap semblança amb les altres que hi ha dins el terme del poble.

Una d'elles es troba situada en ço que podríem anomenar vèrtex de l'angle que formen els vessants S. i SE., des d'on es domina tota l'extensió de planura compresa entre la costa i el puig. Es de molt poca cabuda: les seves mides són solament, 1'60 metres a la major fondària, 2'65 d'alçada a l'exterior, i 3'50 d'amplària. La mà d'obra és molt grossera, i no s'hi veu cap motiu digne d'anotar-se.

Escala 1 : 150
Fig. 243. — Santa Eugènia. Cova de Can Palou. Planta i secció per A-B

Quasi a una meitat del llarg del cingle (és a dir, de tot el puig), dintre una cavitat natural gran de boca però poc pregona, hi ha l'altra cova (fig. 244), que, si no fos per alguns detalls que conté i pel lloc on és, es podria creure si s'ha socavada per passatemps, o per servir de siti de descans si es trobés en un lloc que fos de trànsit.

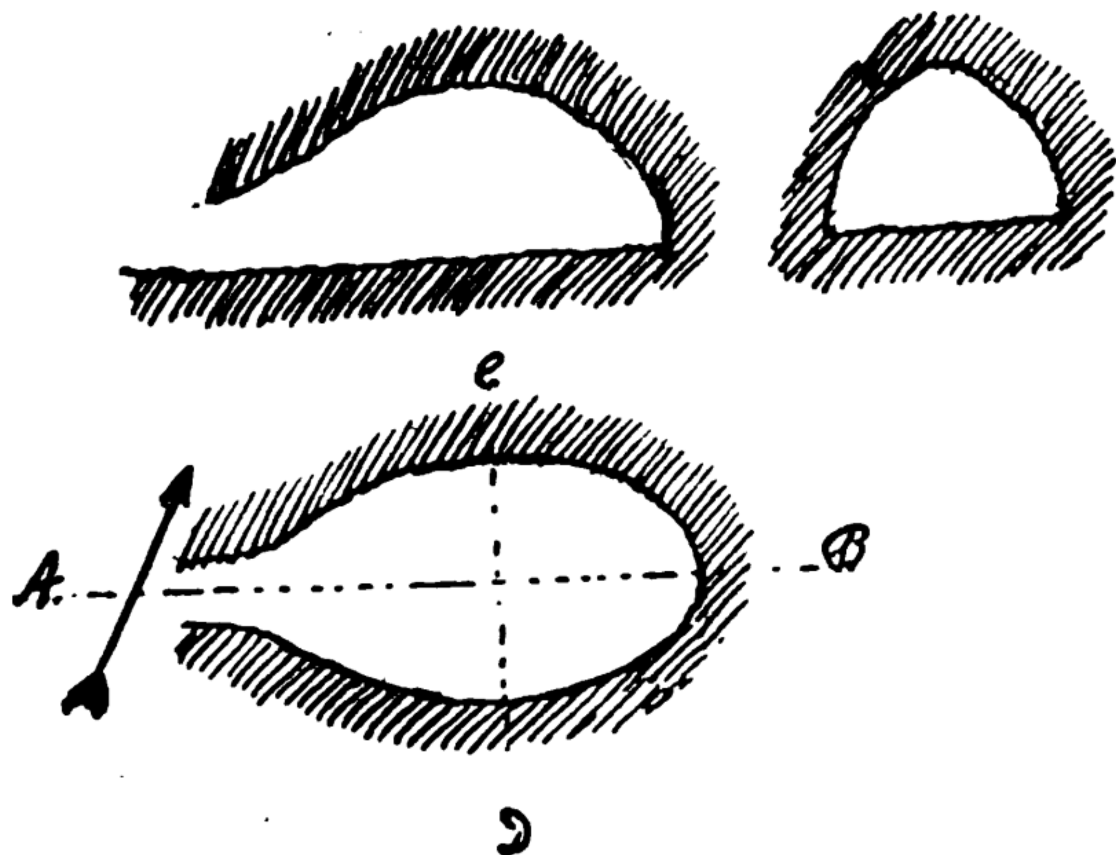
A poca diferència, l'entrada té tot l'alt i l'ample de l'interior. La volta es podria considerar de mig punt, feta en una època que no es coneixien els instruments de precisió. La planta és de forma quadradenca. Pels costats i pel fons hi corren represes, bancs o pedrissos fets de la ma- teixa roca. Demés, en el fons, a l'es querra, hi ha un nínxol; i en aquest, també a l'esquerra, una pica o recipient.

Les represes o bancs tenen, d'alçada, 0'30 metres, i un ample molt desigual, el terme mitjà del qual és de 0'50. El nínxol, que comença en el recó de l'esquerra, té 1'60 metres de llarg per 0'60 de fondària i 0'85 d'alt. La pica és de forma circular, i té, com a mides, 0'40 metres de diàmetre per 0'15 de profunditat. L'amplària de la boca, de banc a banc, és de 3 metres; la fondària de la cova, amb el nínxol, de 4'10; i l'alt de 2'10. Es anomenada *Cova de les Ovelles.*

Escala 1 : 150

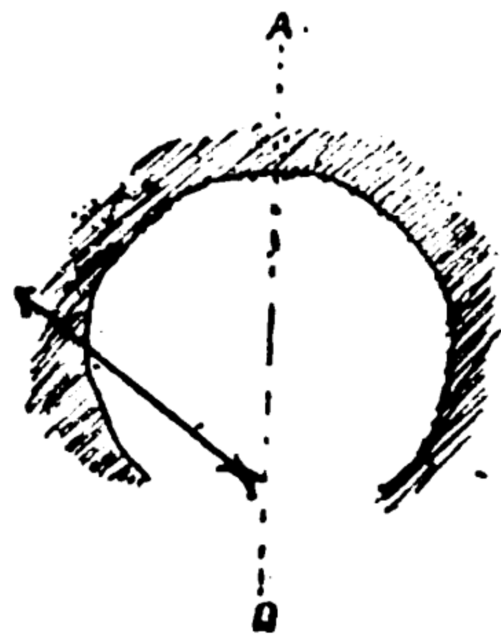
Fig. 244. — Santa Eugènia. Cova de les Ovelles. Planta i seccions

COVA DE LA MOLE DE SON VIDAL. — En el cim del puig, a la part N. hi ha un lloc conegut per *Mole de Son Vidal.* Es tracta d'una extensió de terreny pla dedicat a conreu, al qual es dóna el nom de *mole.* Entre ell i el cingle es troba un roquissar on, coberta per una mata llentisclera, hi ha una coveta artificial molt ben feta, d'entrada consemblant a un gran cau de conills (fig. 245). L'interior és una sola cambra, de forma ovalada, de 4 metres per 2 com a majors llargària i amplària, amb volta de 1'40. No conté cap cavitat o nínxol, ni petit ni gros. Dintre aquesta cova vaig trobar una mola de pedra de forma allargada, amb un relleu a la cara de sobre, d'extrem a extrem. L'esmentada pedra és l'única cosa que he trobat a les coves de Santa Eugènia.

Escala 1 : 150

Fig. 245. — Santa Eugènia.
Cova de la Mole de Son Vidal. Planta i seccions

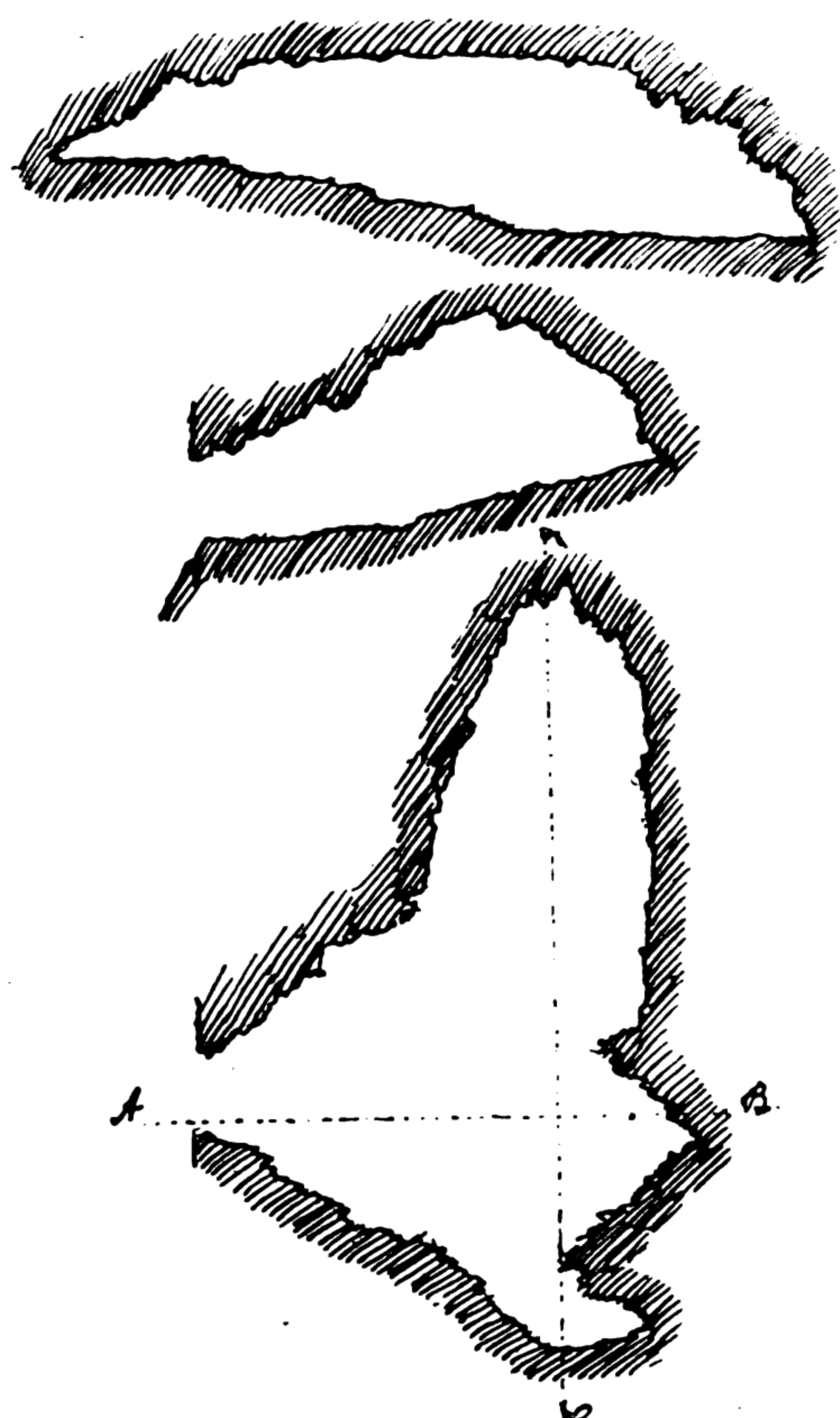
Escala 1 : 75

Fig. 246. — Santa Eugènia.
Cova del Rafal. Planta

COVA DEL RAFAL. — Baix del cingle que he esmentat existeix el comellar del Rafal. Aquest, entre altres coses interessants, conté un gran penyal, caigut segurament des del cim. Les dimensions són 5 metres d'alsària, 5'50 d'ample i 4 de gruix. Presenta una cara plana quasi vertical. La resta del penyal es conserva en tota sa tosquedat natural. En aquella cara, a la part baixa, o sia a nivell de terra, es veu una petita cova (fig. 246), de treball ben deixat i de línies d'un dibuix correcte. La planta d'aquesta cova és de forma circular, així com la volta, que té tan sols 1'45 metres de fondària, el mateix d'amplària i 0'95 d'alt. A 0'30 metres de la línia superior de la boca hi ha una ranura de 1'20 metres de llarg per 0'05 d'ample.

COVA D'EN PELLERINGO. — Conten que dos segles enrera hi va haver a Mallorca un lladre, famós per les seves malifetes, anomenat *En Pelleringo.* Amb aquest nom tinc coneguda una cova situada en el coster de Son Tano, o sia en el vessant sud del puig de Son Seguí (fig. 247). Des del pla, mirant a aquell coster, es veu, destacant-se entre els tons variats de verd de garriga, la nota grisa d'un morro de penyals que surten rompent la línia del vessant; i en aquests penyals es distingeix una taca rogenca amb un centre fosc, que és l'entrada a la cova d'en Pelleringo.

Aquesta és d'una sola cambra irregular i bastant gran. Hi ha llocs on un home pot estar dret. No s'hi veuen cavitats semblants a nínxols. Les mides són: boca, 1'20 metres d'amplària per 1'50 d'alt; interior, 6'60 metres de fondària per 9'90 a la major amplària (que és en el fons), i 2'40 d'alçada major.

Escala 1 : 150
Fig. 247. — Santa Eugènia. Cova d'En Pelleringo. Planta i seccions

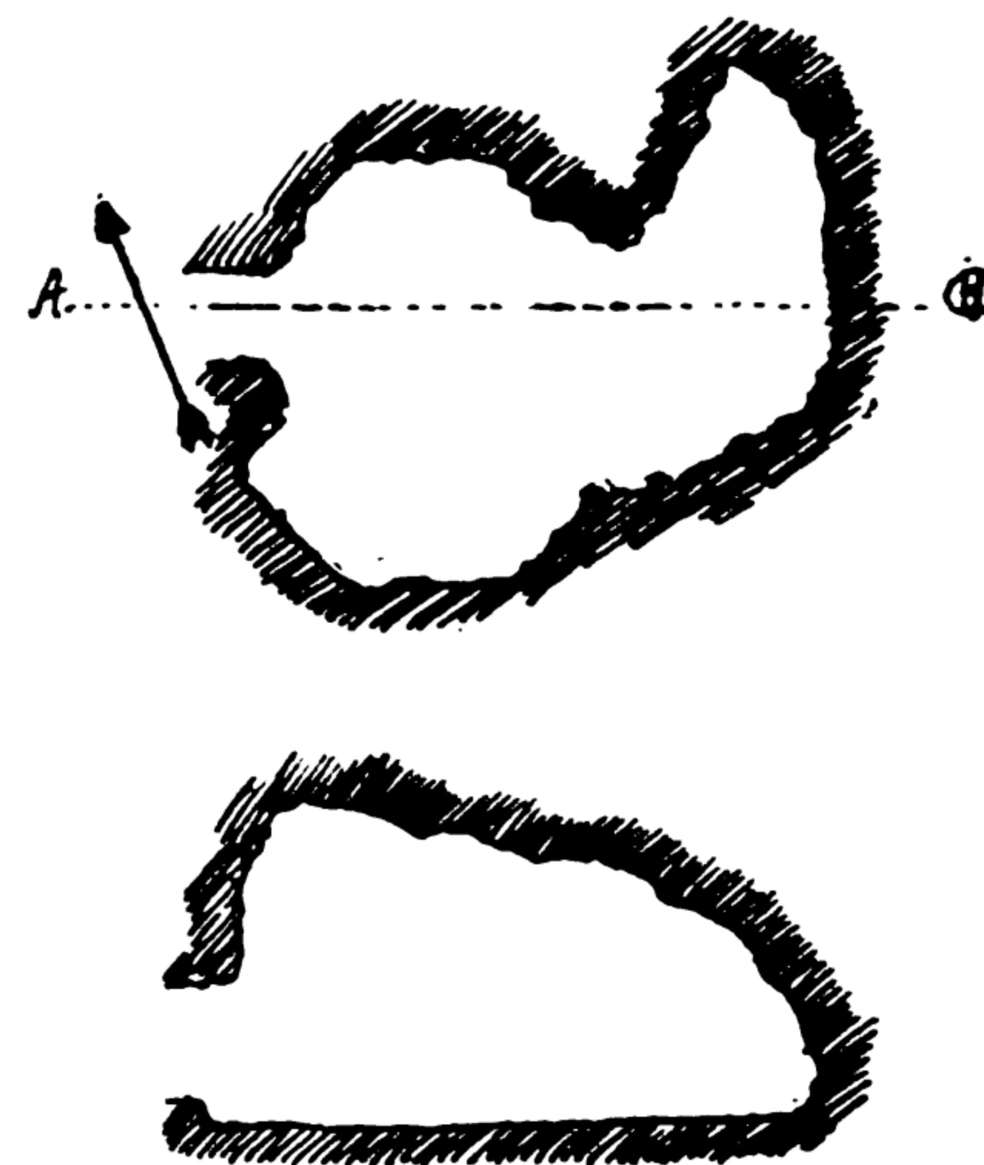
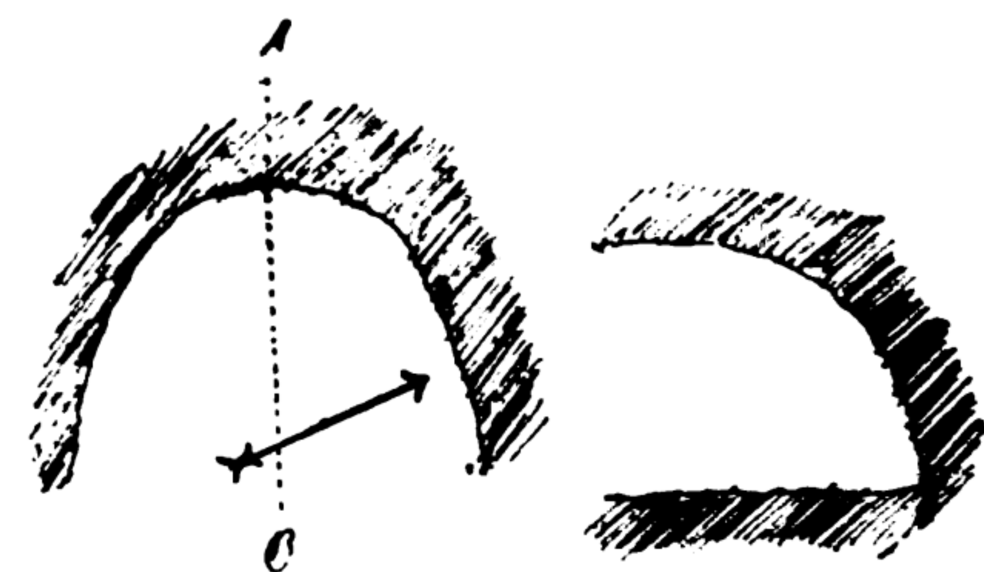

Fig. 248 Escala 1 : 150
Santa Eugènia. Cova del Puget. Planta i secció

Escala 1 : 50
Fig. 249. — Santa Eugènia. Cova d'En Tro. Planta i secció

COVA DEL PUGET. — Després del puig de Santa Eugènia, en direcció O., continua una carena, anomenada *el Puget*, sobre la qual hi ha una cova que en l'actualitat és aprofitada com a femer (fig. 248). Tota ella és cavada dintre roca que és ço que compon tot el Puget. L'entrada forma un passet de 2'40 metres de llarg per 0'70 d'amplària. A mà dreta entrant, a 1 metre del sòl, hi ha un nínxol de 1'90 d'amplària, 0'95 d'alt i 0'95 de fons. La planta de la cova és irregular, de 6 metres de fondària i 3'85 al major ample, amb una alçaria de volta de 3'20. El treball de tota la cova és molt grosser.

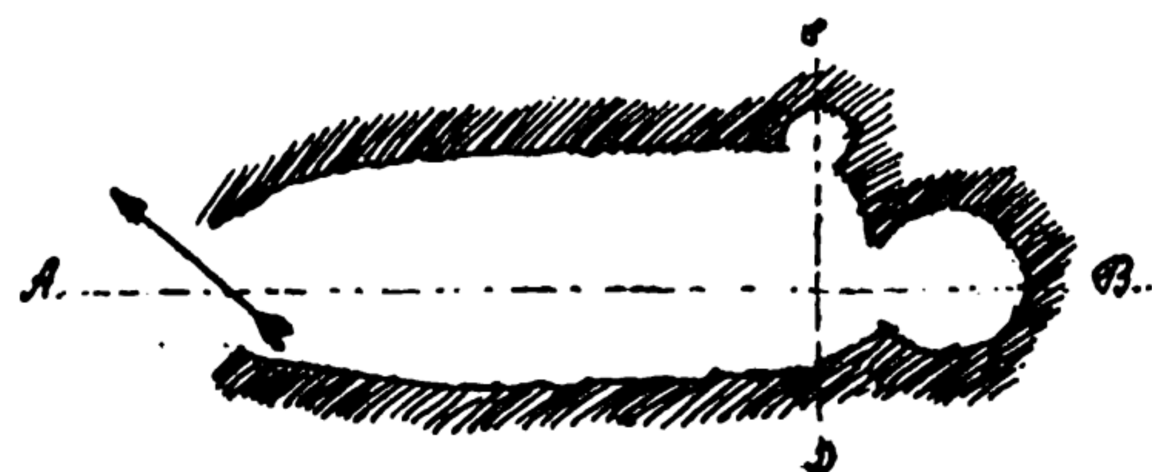

Fig. 250 Escala 1 : 150
Santa Eugènia. Cova del Vent. Planta

COVA D'EN TRO. — Baixant del Puget pel camí que condueix al cementiri del poble, en ésser-ne a la meitat, a l'esquerra, es veu una coveta del mateix patró i mides, a poca diferència, que la del penyal del Rafal. Es anomenada *la cova d'en Tro* (fig. 249).

COVA DEL VENT. — En el pla, després d'haver passat el cementiri, hi ha una altra cova situada en un terreny de conreu, molt prim, que porta un petit desnivell i que dessota no té sinó rocs. En una tenassa també de rocs, es veu la cova que s'anomena *del Vent* (figs. 250-251). S'hi entra

per una rampa amb inclinació al revés de la del terreny, comunicant amb una cambra rectangular de 6'30 metres de llarg, 2'10 d'ample i 1'80 d'alçada de volta. La boca té 1'30 metres per 0'90. En el fons, un poc a la dreta, hi ha un nínxol de forma rodonenca de 1'50 metres de fondària, i

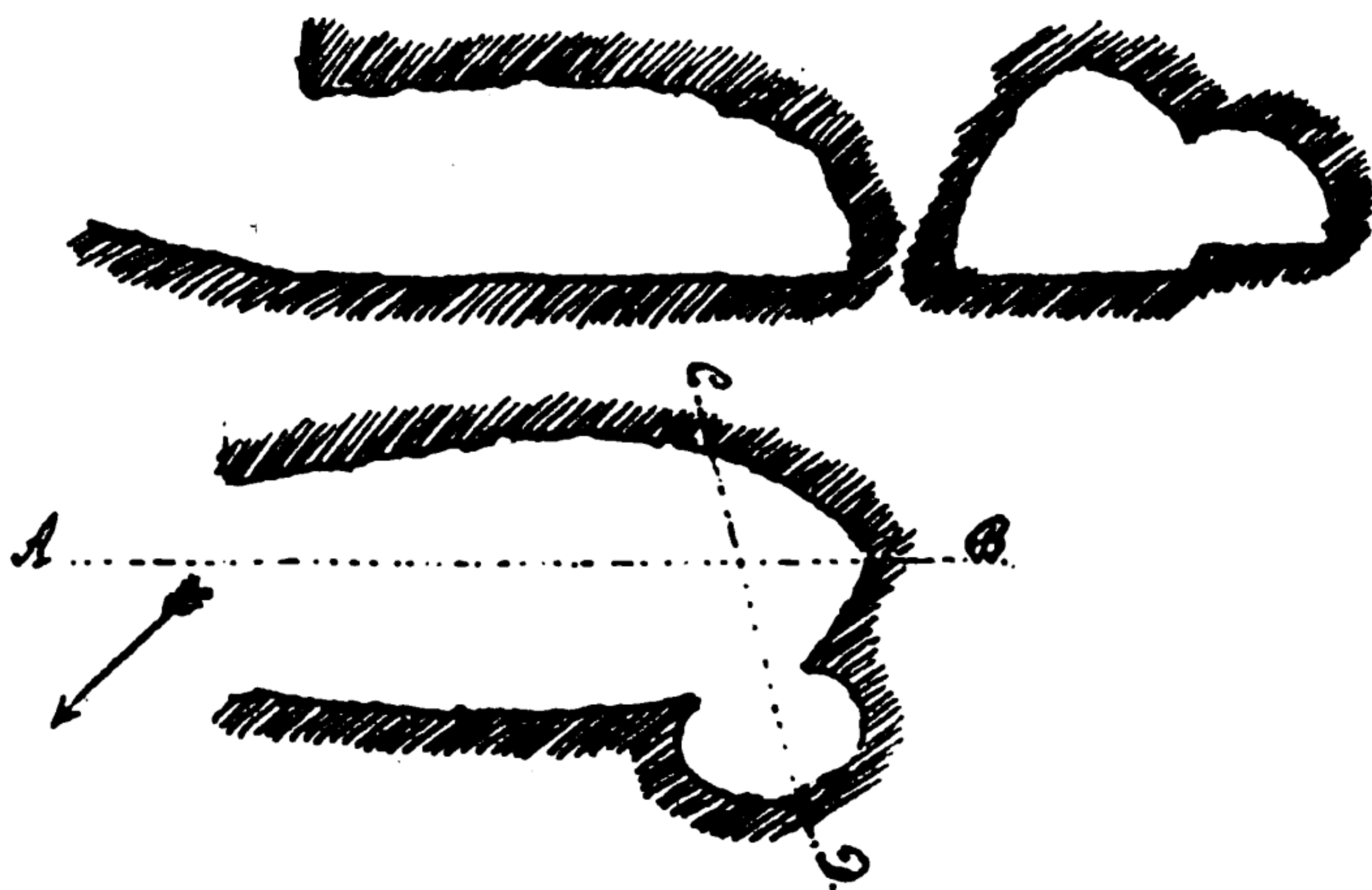

Fig. 251. — Santa Eugènia. Cova del Vent. Seccions Escala 1 : 150

en el mur de l'esquerra es veu un altre nínxol de dimensions molt més petites, car sols té 0'90 metres, de la mateixa forma que l'anterior.

He observat que en la cova d'en Pala, del puig de Santa Eugènia, que conté dos nínxols, el del costat és a la dreta, i el de la cova del Vent és a l'esquerra. L'orientació de les entrades és completament oposada: la primera mira al sud; l'altra al nord, més o menys.

Sanselles. — Seguint per la part alta del terreny, i deixant a l'esquerra la cova Monja, es veu, a poc més d'un tret de pedra, un gran casal, antiga possessió pertanyent temps enrera a l'extingida i noble família de Sant Joan, l'escut d'armes de la qual rumbeja encara sobre el portal d'entrada. Aquesta possessió és anomenada *Son Sant Joan*. En un garrigó no molt lluny de la casa hi ha dues coves en terme de Sanselles.

Escala 1 : 150
Fig. 252. — Sanselles. Cova de la Cuineta. Planta i seccions

Cova de la Cuineta. — L'una té la forma, a poca diferència, de les navetes, sols que a la dreta, quasi en el fons, té un nínxol molt paregut al de la cova d'en Tro i que, com tots els nínxols de les altres coves, es troba a una mica més d'alçada del trespol. Té 5'05 metres de llargària, 2'25 d'amplària i 1'80 d'alt; l'entrada fa 2'10 metres per 1'80, i el nínxol 1'20 de fondària, 1'40 d'ample i 1'20 d'alt. Es coneguda amb el nom de *cova de la Cuineta* (fig. 252).

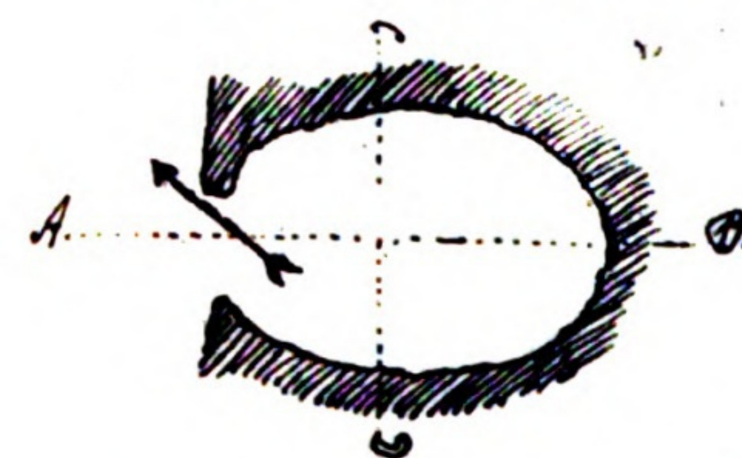
Cova Fonda. — L'altra que també hi ha en el garrigó esmentat, és anomenada *la Cova fonda* (fig. 253). Es molt irregular i de molta fondària. Es pot dir que té dues cambres, l'una a continuació de l'altra. La primera fa uns 4 metres d'amplària per 6 de fons; la següent, 2 per 9. L'alçada no passa de l'altura d'un home, encara que en alguns llocs té 2 metres. S'hi penetra amb molta dificultat, per ésser molt baixa la boca i haver-hi dipositada molta terra a l'interior així que s'entra.

Cova d'En Mariaina. — Uns sis o set minuts lluny de la casa de Son Sant Joan es troba la cova d'en Mariaina (Sanselles), oberta en unes penyes on acaba una vinya i que escalonen el terreny (fig. 254). La seva entrada es troba a uns 2 metres sobre el sòl, i ses dimensions són 1'80 metres d'alt per 1'10 d'ampla. La cova té 3'80 metres de fondària, 2'25 d'amplària i 2 d'alt. Quasi a la meitat de la cova, en el mur de l'esquerra, a 80 centímetres sobre el sòl, hi ha un petit buit, recipient o pica que escassament té 40 centímetres d'amplària per 20 de fondària. A la part interior de la boca s'observen alguns detalls que molt bé podrien haver estat aprofitats per a subjectar alguna porta, pedra o el que fos. De forma i de mides, aquesta cova té molt de paregut amb la que hi ha baix de la mole de Son Vidal. Són sorprenents la seva regularitat i proporcions, el mateix que la seva entrada, per la qual pot passar perfectament un home dret.

Portol. COVA DE SON CURELLES. — Santa Eugènia. La d'en Mariaina és la darrera que he coneguda pels dits llocs; però tinc notícies d'altres existents a Mallorca, de les quals n'he vista una d'interessantíssima que mereix ésser coneguda.

Escala 1 : 150
Fig. 253. — Sanselles. Cova Fonda. Planta

Escala 1 : 150
Fig. 254. — Sanselles. Cova d'En Mariaina. Planta i seccions

Es troba uns quants minuts abans d'arribar a Portol, a la dreta, dins la garriga de Son Curelles (figs. 255 i 256).

L'entrada o boca és de forma rectangular, de 2'65 metres de llarg per 1'55 d'ample, oberta arran de terra. Dins aquesta boca es veuen tres escalons; i a baix, en front la línia llur, en el mur vertical, una altra boca, que sembla la d'un forn, de 0'80 metres d'alt per 0'70 d'ample, la qual comunica amb una cambra de 6'95 metres de llarg per 2'30 a la major amplària, amb volta de 1'74 metres d'alt.

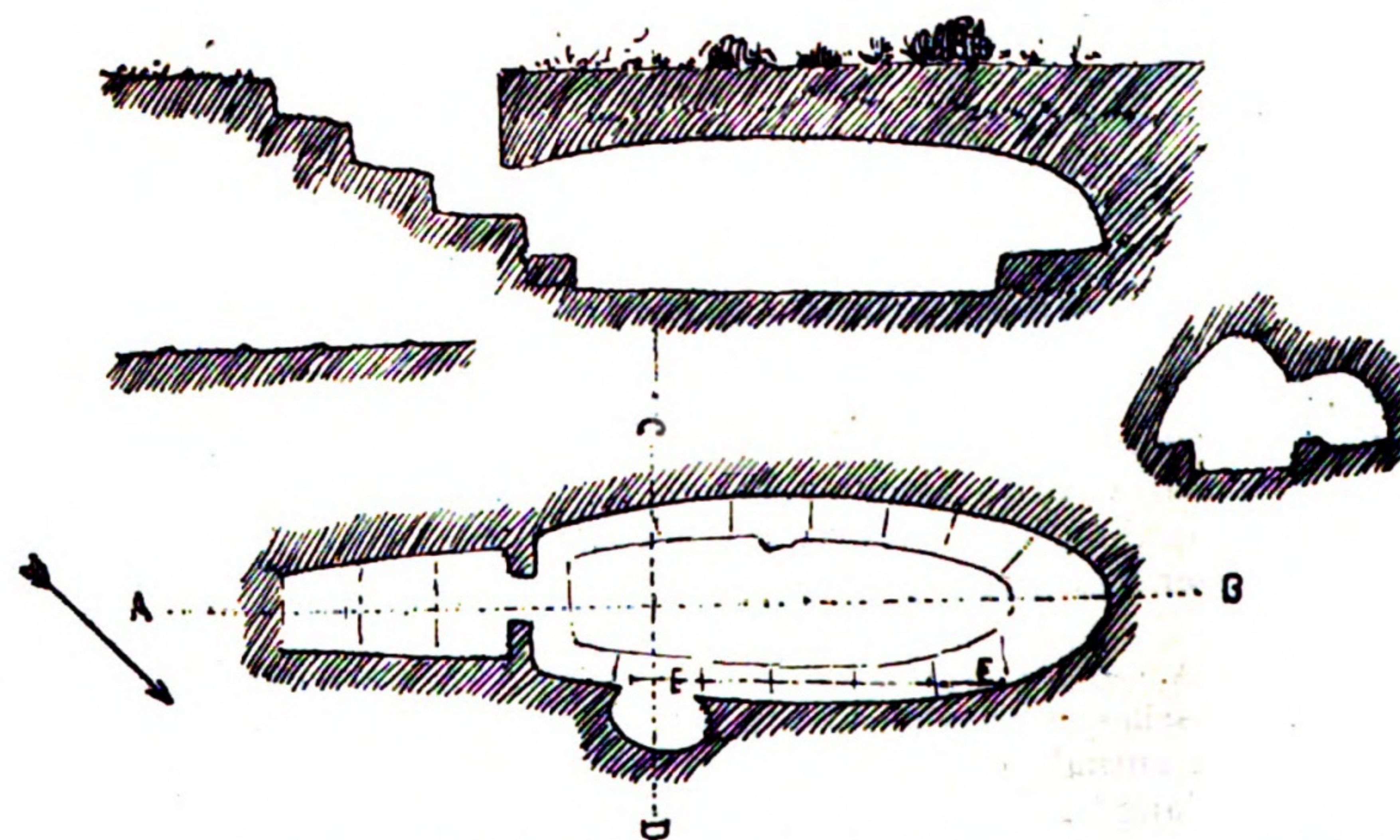

Fig. 255. — Portol. Cova de Son Curelles. Planta i seccions   Escala 1 : 150

La cambra està voltada per un pedrís o represa de 0'45 metres d'alt per una amplària que varia entre 0'50 i 0'60 metres en els costats; però en front de l'entrada, que fa un angle corbat, té 1'30 metres.

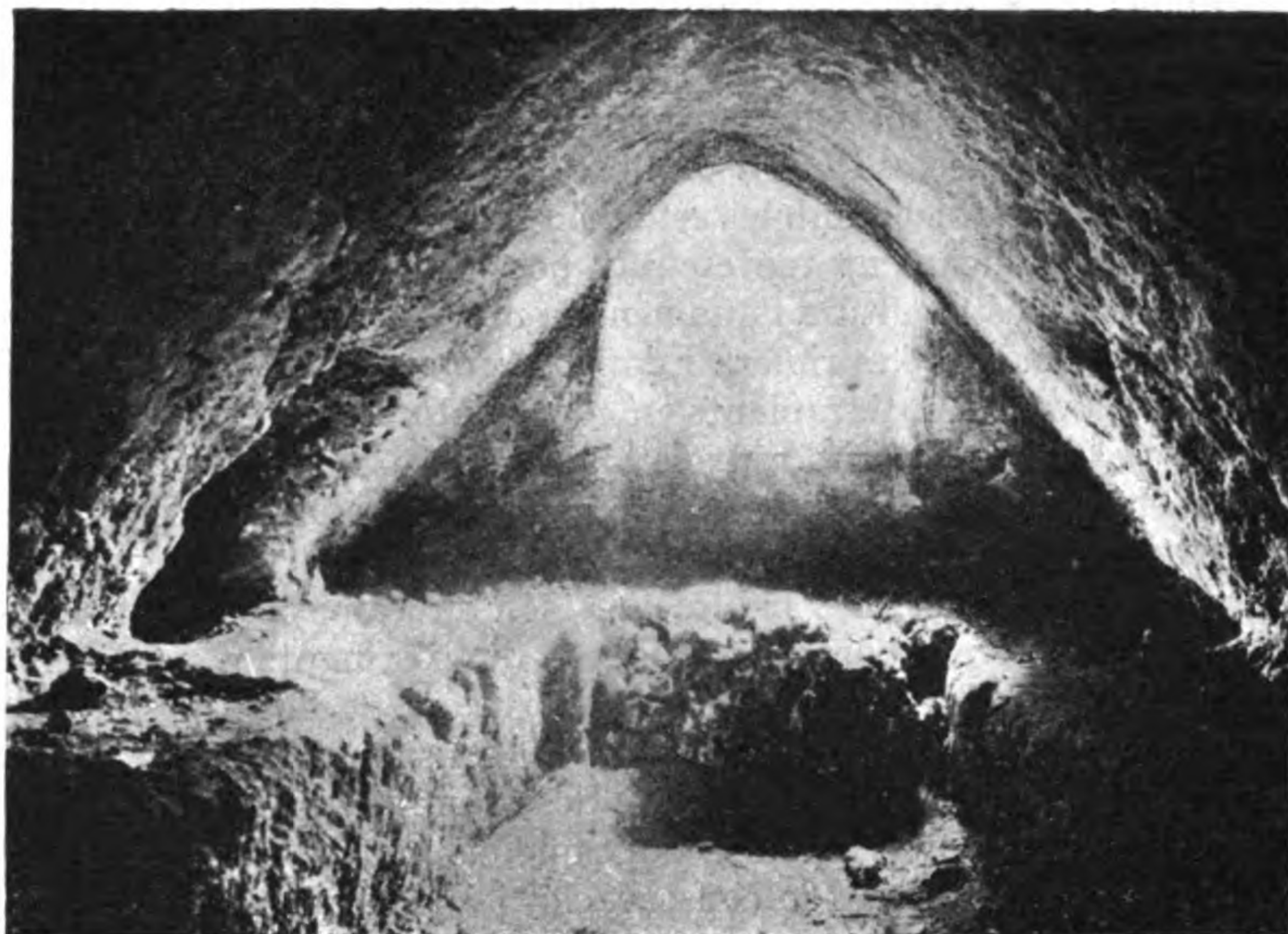

Fig. 256. — Portol. Cova de Son Curelles. Interior

Damunt el pedrís, a distàncies de o'8o metres a 1 metre, es veuen línies de relleu, deixades de la mateixa pedra, que el divideixen en parts igualenques.

En entrar a la cambra, a la dreta, hi ha un nínxol semblant al que es veu en el penyal del comellar del Rafal. Les mides són: o'95 d'alçada de la boca, o'8o de fondària i 1'16 d'amplària; de l'esmentada cova me n'havia donat noves el meu estimat amic D. Guillem Parets, vicari de Portol.

En posar-hi els peus notàrem que hi havia molta terra i pedres: tant, que no s'hi coneixien els pedrissos. Creient que un cop netejada s'hi podria trobar alguna cosa d'interès, vam decidir de fer-ho. La tasca no va ésser pesada gràcies a les facilitats donades per l'esmentat senyor vicari, que ens proporcionà homes i ens va tenir a dinar amb ell.

Quasi tot un día tres jornalers hi feren feina, no trobant-hi ni un mal test. Però aquella feina no va ésser debades, perquè vaig poder pendre còmodament i amb exactitud les mides per a fer els plànols que m'interessaven.

***

Si aquestes coves que he descrit no estiguessin tan prop de poblat, per ventura hi hauria pogut aparèixer alguna cosa que donés un poc de llum respecte d'elles; però sols, com ja he dit, vaig trobar, en una, una pedra de moldre, que hi va romandre per ésser cosa que abunda molt.

La falta de jaciment que dongui troballes que permetin una classificació fa que sia difícil considerar aitals coves d'un temps determinat. No obstant, les coves de forma de nau amb nínxols, al fons o laterals, per la semblança de llur tipus amb altres excavades amb troballes, per exemple la cova de Gaieta Gran de La Pobla (vegi's altre lloc d'aquesta *Crònica*), podem considerar-les com d'enterrament dels començos de l'Edat del bronze. En canvi, les demés que no tenen un tipus determinat, és aventurat classificar-les. — VICENS FURIÓ.

L'Edat del bronze a Mallorca. Les investigacions de l'Institut (1916-1920)

INTRODUCCIÓ

Fins ara la prehistòria de Mallorca restava per a esclarir. Eren diversos els arqueòlegs, principalment estrangers, que havien intentat sistematitzar-la, havent-ne escrit obres, algunes d'elles de caràcter monumental. Però totes eren filles d'una lleugera investigació, concretant-se a visitar els monuments, aixecar la planta d'alguns d'ells (incompleta quasi sempre pel mal estat de conservació), prenent al mateix temps notes de col·leccions, totes indocumentades, resultat d'adquisicions a la gent del camp, que per atzar s'han salvat en destruir un monument o netejar alguna cova. Amb aquestes dades, tan incertes, fan comparacions amb monuments estrangers, comparant també al mateix temps els objectes recollits pels col·leccionistes amb altres de cultures molt diferents; restant la prehistòria de Mallorca lliurada a una sèrie de teories més o menys raonables.

L'any 1916, l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS començà una campanya d'investigacions i excavacions a les illes Balears, que continua encara, i que ha donat per resultat el poder establir dades certes en la prehistòria mallorquina.

La cultura més antiga, a Mallorca, està representada per la primera Edat del bronze [1], formant molts paral·lels amb les estacions excavades per Siret a l'Argar (província d'Almeria). Aquest període està únicament representat per coves d'habitació i d'enterrament, naturals i artificials. Segueix a aquesta cultura l'anomenada *dels talaiots*, encara no del tot sistematitzada, però que s'estén des del final de la primera Edat del bronze fins a la colonització romana. Continuen en aquesta època, encara, els enterraments en coves naturals i artificials; però les artificials, cavades en la roca en forma de nau i petits nínxols als costats o al fons, són substituïdes per clots fets en el subsòl amb cobertes de grans lloses sostingudes per columnes. Deixa l'home de viure en les coves, i es construeixen poblats en el pla i a la muntanya, voltats de murades i defensats per torres de forma circular o quadrada. Les habitacions són de formes irregulars, fetes de parets de grans pedres mig desbastades i sense morter, els sostres eren sostinguts per columnes de pedres lleugerament arrodonides. Si l'habitació era petita, la coberta era de lloses, i si era molt gran, les columnes sostenien un sostre de fusta i terra [2]; essent la construcció més sólida del poblat les torres, de les quals servia per a defensa la part alta, destinant-se la baixa a enterraments d'incineració. La coberta d'aquests és sempre de pedra, puix que els morts eren cremats dins mateix. De poblats en resten molt pocs en bon estat de conservació, ja que han estat destruïts perquè destorbaven els conreus i llurs pedres han servit per a fer les típiques parets de tanca de propietat en tots els camps mallorquins, quedant en peu únicament les torres, per ésser molt costosa llur destrucció. Tot i així és difícil trobar una talaia sense restes d'algun tros de mur o d'habitacions pel seus voltants.

Alguns d'aquests poblats deixaren d'ésser habitats en l'època romana (Capocorp Vell); però la majoria continuaren essent habitats durant llarg temps, fent-se modificacions en el poblat, aquestes ja a usança romana (Son Julià — El Pedregar — Es velar, etc.)

PRIMERA EDAT DEL BRONZE

COVES D'HABITACIÓ

Felanitx. COVA DEL CONFESSIONARI DELS MOROS. — Està situada a la cinglera del Castell de Santueri, sota mateix d'una de les torres del castell medieval anomenada *Es Confessionari d'es Moros.* Més que una cova, és una petita balma de 4 m. de fondària per 4'50 d'amplària (fig. 258). Fou excavada totalment.

Fig. 257. — Felanitx. Cova del Confessionari dels Moros. Punxons d'os (1/4 apr.)

Fig. 258. — Felanitx. Cova del Confessionari dels Moros

El jaciment era format per una capa de terra negrosa de 70 centímetres, contenint gran quantitat de ceràmica feta a

(1) De l'Edat de la pedra res no s'ha trobat a Mallorca. Dues serres de sílex trobades a Santa Eugènia són ja del temps dels metalls. Aparentment de l'eneolític, el Sr. Cabré en trobà, a la Cova Calenta de Felanitx, un fragment de ceràmica amb incisions de la cultura del vas campaniforme, però nosaltres havem excavat totalment la cova sense que ens n'hi sortís cap altre fragment: únicament ceràmica argàrica. I en totes les coves enclavades en la singlera de Santueri investigades per nosaltres no havem pogut recollir cap objecte anterior a la primera Edat del bronze. Demés una investigació detallada de totes les col·leccions existents a Mallorca han col·laborat a comprovar que les restes prehistòriques més antigues són d'aquesta Edat.

(2) Aquesta construcció deuria ser semblant a la de les actuals barraques de pagès, qual sostre està fet de branques d'arbre creuades, amb pedra i terra.

mà, de formes argàriques, i ossos tots d'animals. També hi recollírem cinc punxons d'os (fig. 257).

Felanitx. COVA DELS BOUS. — A la mateixa cinglera, però a la part oposada i de cara al mar. Es una grandiosa cova formada per una sola nau d'uns 60 metres de diàmetre. S'hi feren cates, podent-se comprovar l'existència d'un jaciment de cendres de 1'60 metres que contenia ceràmica igual a la de la cova anterior, i ossos d'animals.

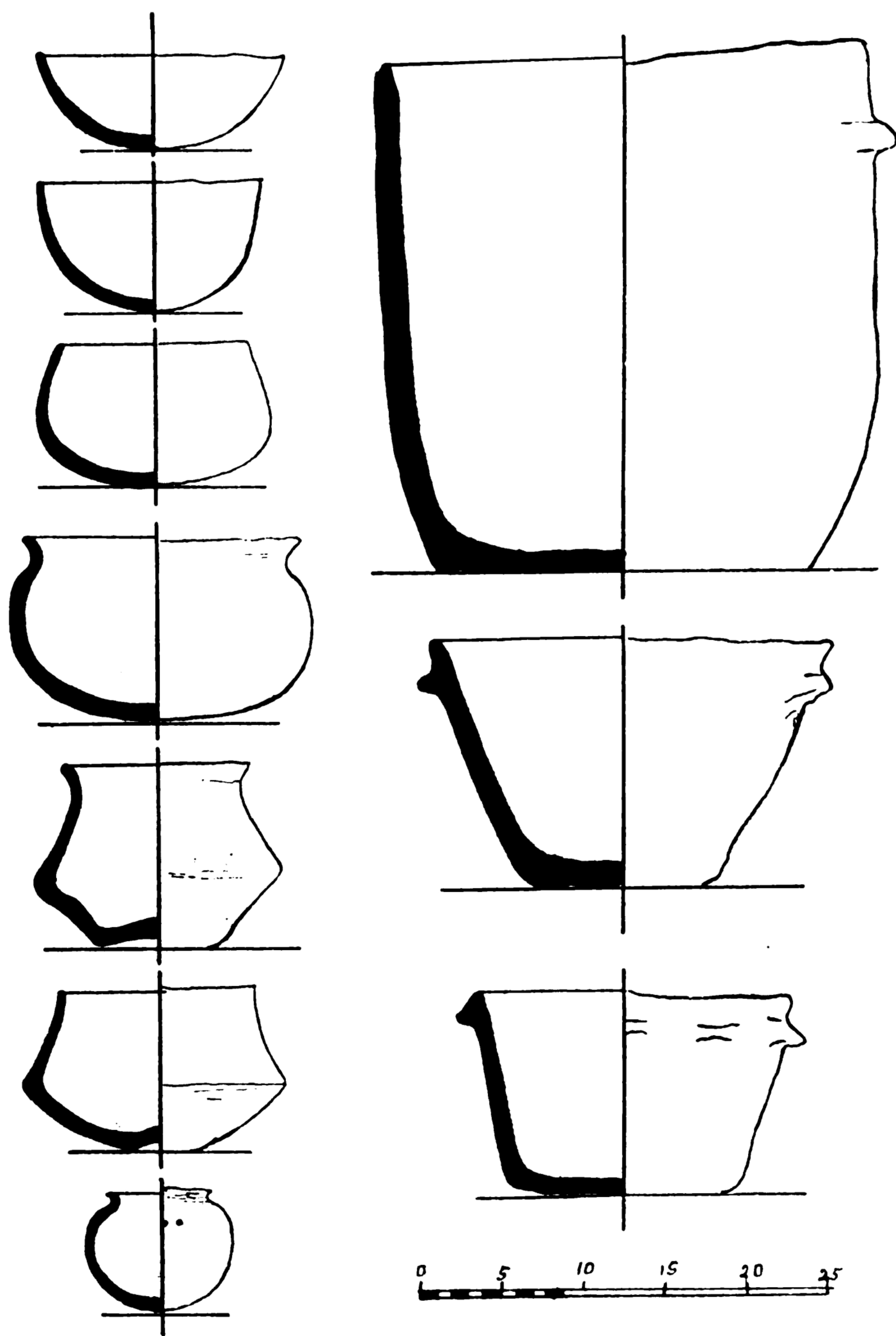

Fig. 259. — Santa Margarida. Cova de Vernissa. Taula de formes de la ceràmica

Felanitx. COVA CALENTA. — Sota mateix de la cova dels Bous hi ha una petita cova formada per estalactites i estalagmites, tenint únicament jaciment a l'entrada. Es una cambra de 5 metres quadrats. Hi recollírem el mateix que en les coves descrites, encara que amb molta escassesa [1].

(1) Vegi's lo dit en la nota 1 de la pàg. 556.

Demés férem cates en totes les coves i balmes que existeixen en aquelles cingleres, totes amb resultats negatius.

L'abundància d'ossos d'animals, i la carestia absoluta d'ossos humans, demostren clarament que serviren d'habitació.

Fig. 260. — Santa Margarida. Cova de Vernissa. Punyal de coure (1/4 apr.)

Encara que les troballes d'aquestes coves quedin reduïdes quasi exclusivament a ceràmica, sense que hi sortís res de metall, per les formes i tècnica argàriques dels vasos no donen lloc a dubte que pertanyen a la primera Edat del bronze.

COVES NATURALS D'ENTERRAMENT

Santa Margarida. COVA DE VERNISSA. — A 4 quilòmetres del poble de Santa Margarida, en direcció al mar, hi ha un lloc anomenat *Els antigors de Vernissa*. Fa deu anys que convertiren les garrigues en conreus, i en fer plantacions d'arbres en un dels llocs més enlairats del planell dels Antigors, hi aparegueren dues coves naturals obertes en el subsòl, tapades per una gran pedra, i a 20 metres de distància l'una de l'altra.

El propietari, En Francesc Armengol, de Santa Margarida, en buidà una, però en trobar-hi únicament ossos i terrissa, no volgué perdre temps a netejar l'altra, i plantà una figuera en el trau de la boca.

Adquirit el permís del propietari, començàrem a excavar-la. La boca és formada per un esboranc de 2 metres de llarg per mig d'ample. En començar l'excavació sortiren gran quantitat de pedres, tirades a dins sense cap ordre, junt amb ossades d'animals que no tenien res que veure amb el contingut antic de la cova. Junt amb les pedres i terra negra, resultat de la descomposició de vegetals, abundaven les closques de cargols, que es troben fins al fons de la cova, i en algun lloc empastats pel carbonat de calç dipositat per les aigües d'escorriment, junt amb terrissa i ossos humans. A 1'20 metres de fondària apareixen grans pedres en forma d'enllosat, sota de les quals comencen a sortir

Fig. 261. — Lluchmajor. Cova de ca s'Hereu

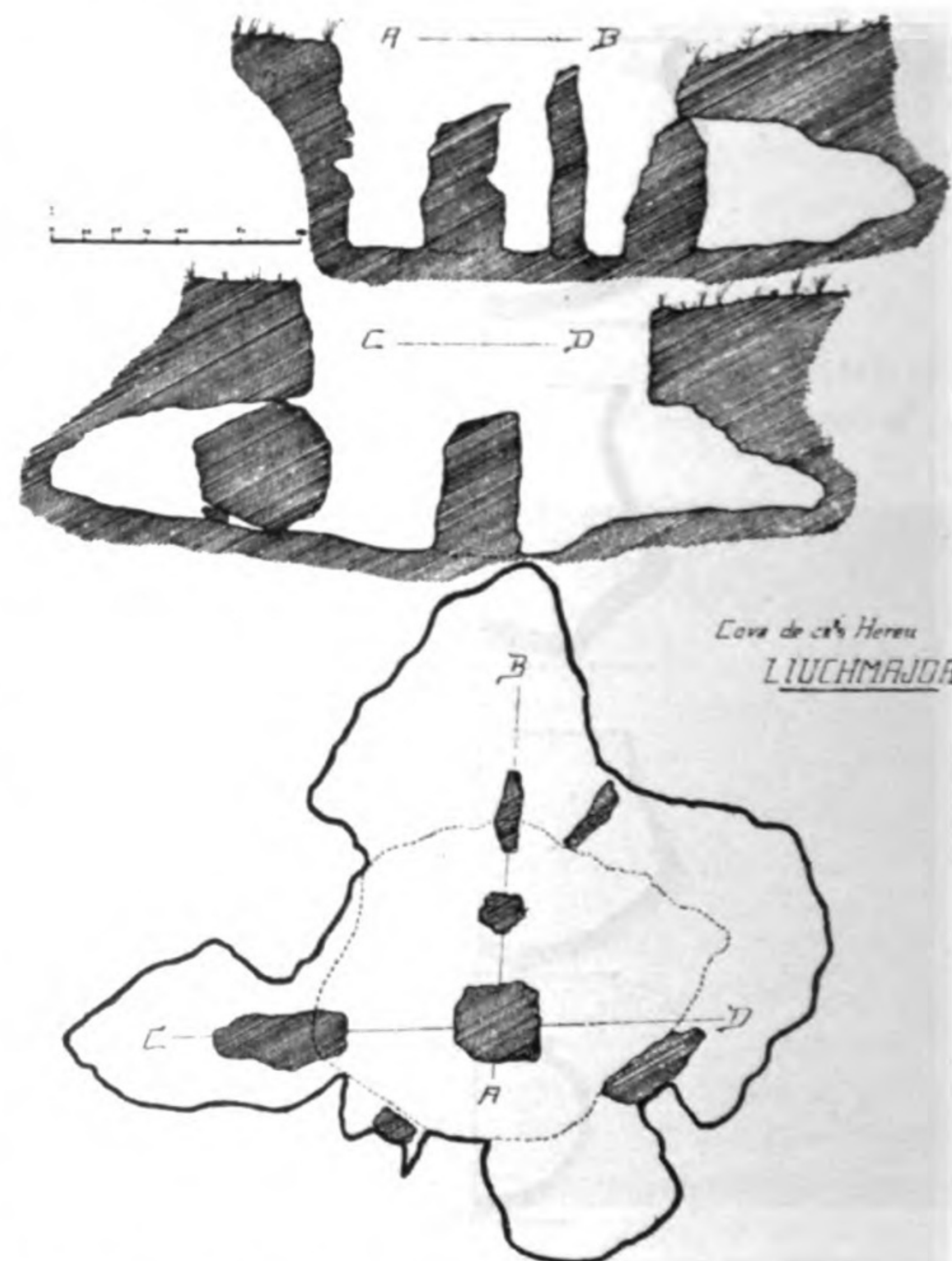

Fig. 262. — Lluchmajor. Cova de ca s'Hereu. Planta i secció

ossos humans i ceràmica fins al fons del tot de la cova, a 3'50 metres. A la part central de la cova el jaciment ha cedit pel pes de les pedres de la part superior, trobant-se, barrejats, ossos, terrissa i pedres. Però en el lloc on pot estudiar-se millor l'ordre dels enterraments és a la part mitjana de la cova, on s'obre una balma de llarg a llarg de 3 metres de fondària per 0'50 d'alçària. Els esquelets estaven disposats l'un al costat dels altres, estirats i en una mateixa orientació. Entre

crani i crani hi havia un vas de terrissa grollera, a mà. En aquesta forma feien tres pisos separats per enllosats. En el fons de tot de la cova hi sortí un punyal triangular de coure (1) (llarg 13 cm.) que conservava encara els tres claus del mateix metall que l'unien al pom de fusta (fig. 260).

Troballes. — Com a resultat de l'excavació d'aquesta cova foren recollits, ultra el punyal de coure, diversos cranis humans i terrissa, podentse reconstruir 32 vasos de formes molt variades (fig. 259).

Lluchmajor. Cova de ca s'Hereu. — Dins el gran pla de Son Julià, del terme de Lluchmajor, i en el tros anomenat *ca s'Hereu*, llindant amb Son Pieres, l'atzar va posar en descobert una cova també formada en el subsòl i trobada en plantar un ametller. Es un clot obert dintre la calissa miocènica, de 6 metres de llarg per 2 d'alt, i de forma molt irregular. En alguns llocs la cova era dividida per llenques de pedra posades dretes, i en el centre tres monolits aguantaven part de la coberta, que deuría ésser de lloses, les quals tapaven l'entrada (figs. 261-262). No es pogué comprovar la forma d'aquesta coberta perquè estava enfonsada.

En aquesta cova els enterraments no guardaven cap ordre; eren barrejats esquelets i terrissa sense formar jaciment. La quantitat d'inhumacions era gran; omplenaven la cova per complet, veient-se clarament que els esquelets havien sigut arreconats i apretats a tots els extrems de la cova per fer lloc a nous enterraments.

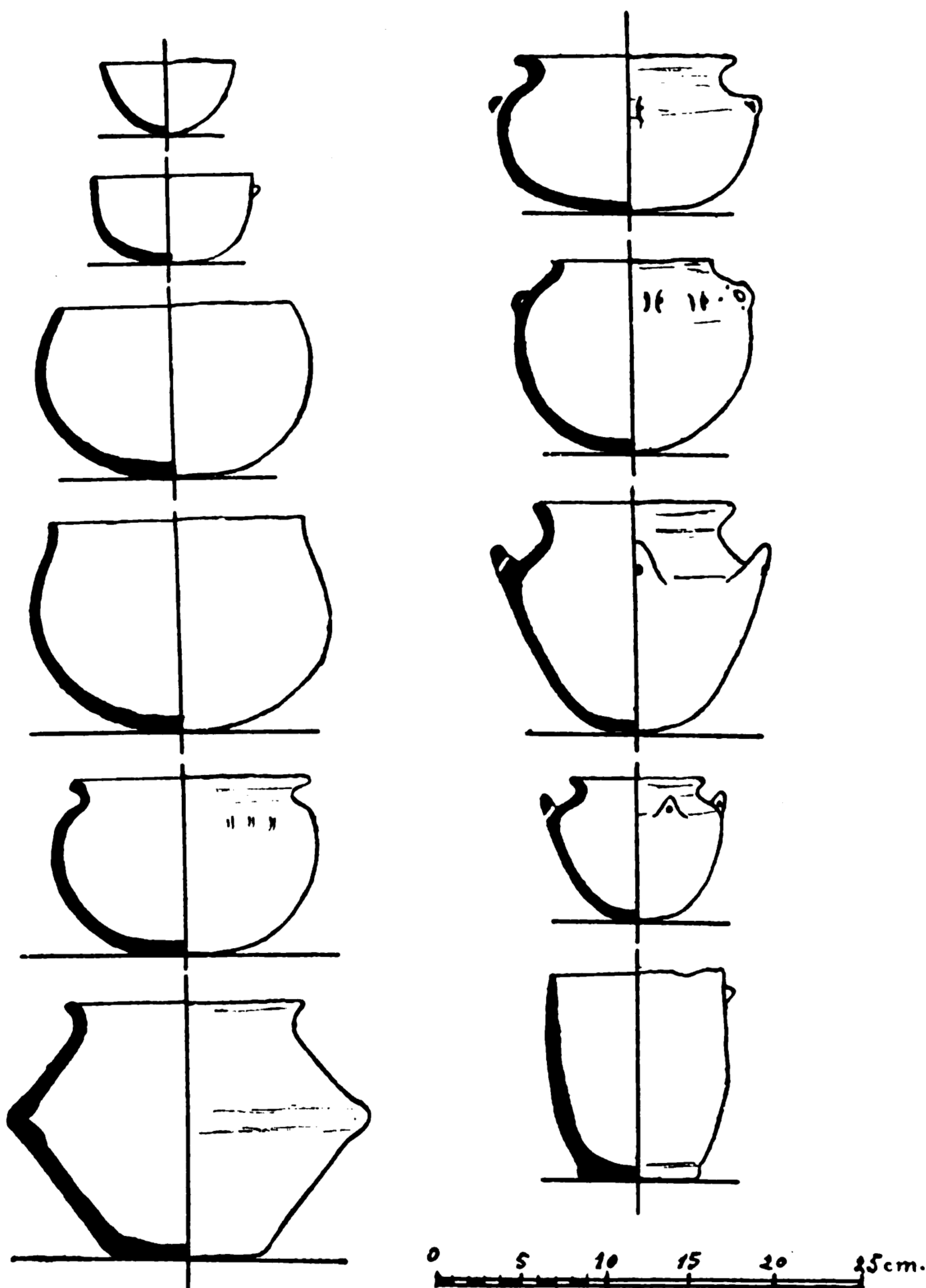

Fig. 263. — Lluchmajor. Cova de ca s'Hereu. Taula de formes de la ceràmica

Troballes.—S'hi recollí ceràmica abundant, tota pertanyent a vasos fets a mà i amb nanses de suspensió la major part (fig. 263). També hi foren recollits quatre petits punxons de coure.

COVES ARTIFICIALS D'ENTERRAMENT

Sa Pobla. Cova de sa Garriga de ses Comes. — En la propietat anomenada *Gaieta Gran*, a uns 7 quilòmetres de Sa Pobla, hi excavàrem una cova oberta dins el marès (figs. 264 i 265). Està

(1) L'anàlisi del mateix fet pel Dr. Baltà i Botta dóna el següent resultat: coure 92'03, estany 5'05, plom 1'08, indicis marcats d'arsènic i altres indicis menys importants de ferro i antimoni.

situada en el vessant d'un turó anomenat de *sa Garriga de ses Comes*. La forma una sola cambra amb un petit nínxol al fons. Té 8'60 metres de fondària, 3 d'ample i 2'40 d'alt. L'entrada ha estat engrandida per aprofitar la cova per a tancar-hi bestiar. Tot i havent servit durant llarg temps per aquest objecte, es veia clarament que el subsòl actual no era el veritable

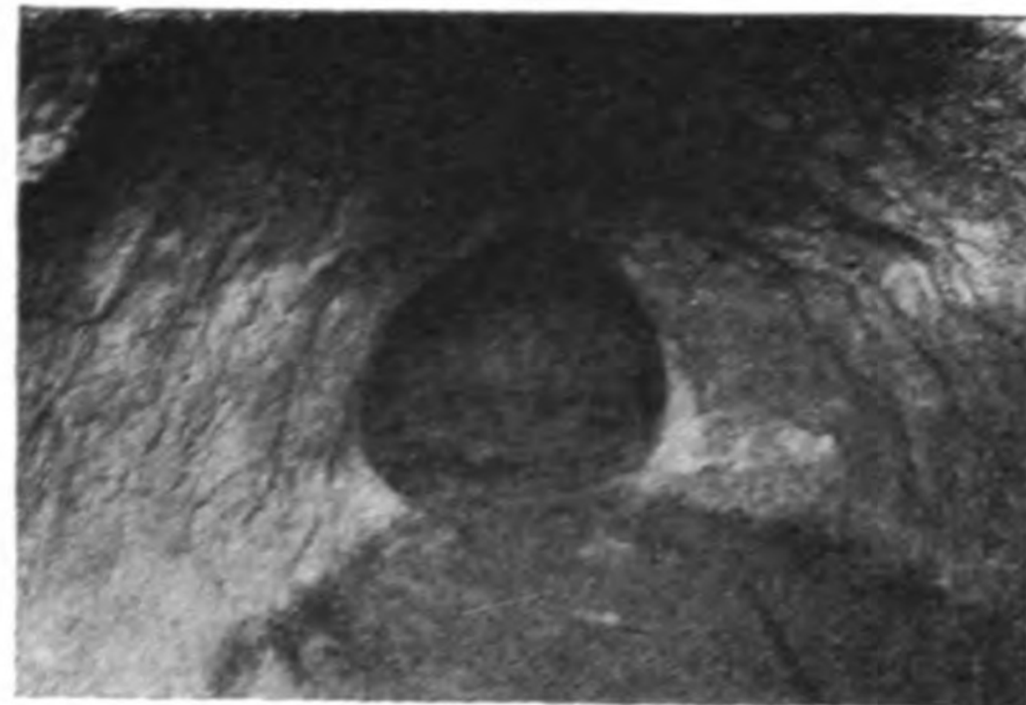

Fig. 264. — Sa Pobla. Cova de sa Garriga de ses Comes

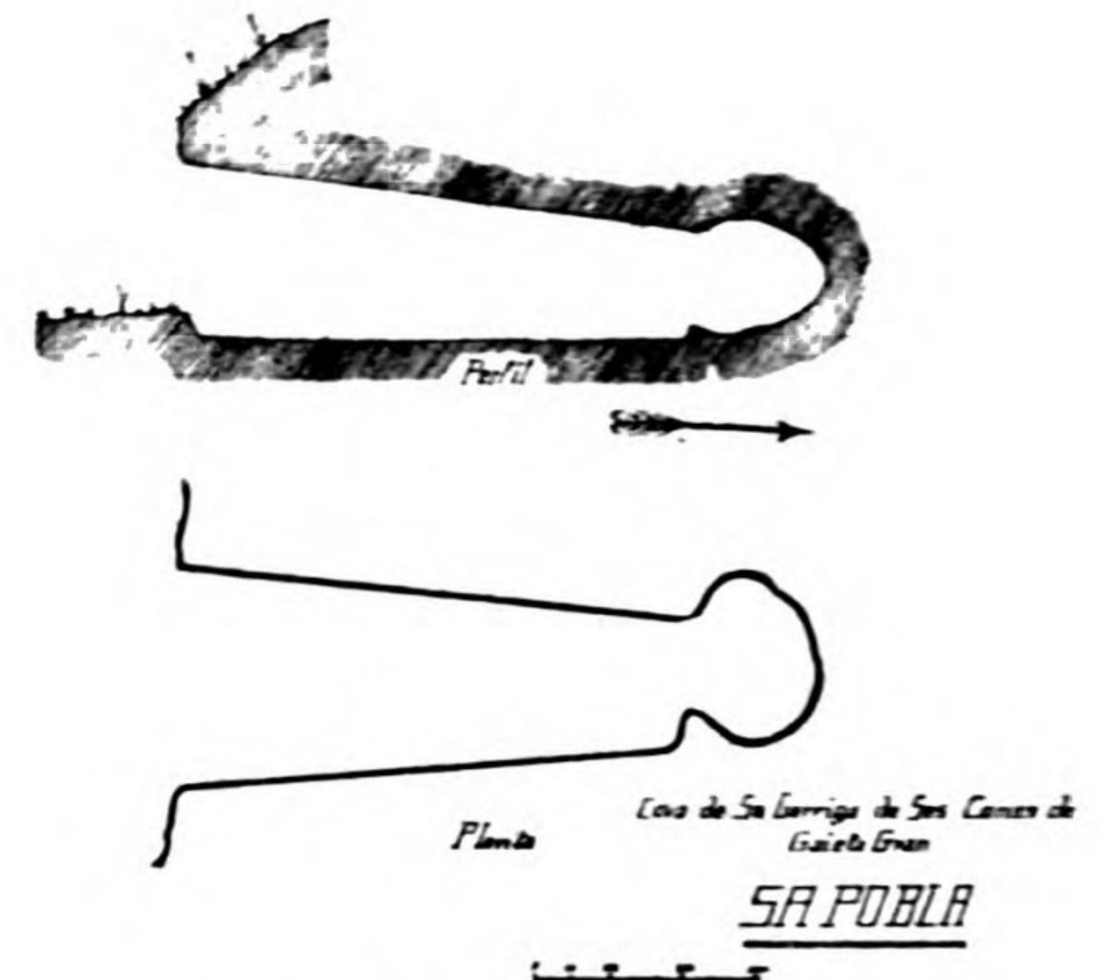

Fig. 265. — Sa Pobla. Cova de sa Garriga de ses Comes. Planta i secció

de la cova. Feta una cata, ben aviat es pogué comprovar un jaciment de 20 centímetres de gruix d'una terra blanquinosa que contenia ossos humans i ceràmica. Però tot tan escàs, que únicament s'ha pogut reconstruir un vas, que és de forma esfèrica amb nanses de suspensió, amb perforació horitzontal (fig. 266); els altres fragments ceràmics pertanyen a vasos de formes semblants.

Sa Pobla. COVA DE SA PLETA. — Es troba a mitja hora de distància de l'anterior i en el vessant del Puig de Na Vissa. També és excavada dins el marès, de forma molt irregular i amb un nínxol en un dels extrems (figura 267). La porta era tapada amb pedres, conservant-se encara en el seu lloc una llosa de 1'50 metres d'ample, 2 d'alt i 0'50 de gruix. El conjunt de la cova és de proporcions més petites que l'anterior. La terra que hi havia era actual, sense trobar-s'hi ni un sol fragment de ceràmica ni ossos.

Fig. 266. — Sa Pobla. Cova de sa Garriga de ses Comes. Vas a mà (1/5 apr.)

Fig. 267. — Sa Pobla. Cova de sa Pleta. Planta i secció

Altres coves. — Demés s'han fet investigacions en bon nombre de coves d'aquesta naturalesa que es troben escampades per tots els indrets de l'illa. No les descriurem detalladament per ésser totes molt semblants de forma i no haver-hi sortit material arqueològic. Les més típiques són les següents: *Cova de s'hort d'es Moro* (Alcúdia), *Cova d'En Rotger* (Lloseta), *Cova de Son Curelles* (Portol), *Coves de Son Sunyer i Son Oms* (Ciutat de Mallorca), *Coves d'es Puig i d'es Rafal* (Santa Eugènia), *Coves de s'Aliga i es Pedregar* (Lluchmajor). La gran majoria d'aquestes coves han estat netejades per tancar-hi bestiar, principalment les que es troben prop dels poblats o possessions, de manera que és difícil trobar-ne alguna d'intacta.

Tinguérem noves de dues que foren descobertes no fa molt temps i que per sort se salvà quelcom de les troballes. L'una és a Felanitx, en el turó anomenat *La Mola*, propietat de D. Miquel Bordoy. Es descobrí en una de les pedreres, que fan mitjans de marès, l'any 1900, i el propietari manà que no fos destruïda. Uns graons tallats en la mateixa roca donen entrada a una

cambra de 3 metres de llarg, 1'50 d'ample i 2 d'alt, de forma de nau amb pedrissos a tot el voltant; al fons i a l'extrem esquerre hi ha dos petits nínxols circulars. Dins la cova hi havia uns dos pams de terra que contenia ossos humans, sis vasos de terrissa molt grollera, fets a mà, i un punyal triangular de coure igual al trobat a la cova de Vernissa, de Santa Margarida. Els esmentats objectes els guarda el seu propietari a Felanitx, menys un dels vasos, que fou cedit pel dit senyor al Museu Episcopal de la Ciutat de Mallorca.

L'altre a Son Sunyer (Ciutat de Mallorca), en el lloc anomenat *el Serral d'es Verro*, oberta en el subsòl, de 4 o 5 metres de llarg, i de forma semblant a l'anterior. Avui és tapada de pedres i terra. Hi sortí gran quantitat de terrissa i ossos humans, salvant-se únicament quatre vasos que es recolliren sencers i els guarda D. Francesc Ramis en la seva propietat de Son Sunyer. Tres són de forma doble cònica, amb vores en ressalt, i l'altre de forma esfèrica.

PLENA EDAT DEL BRONZE. — CULTURA DELS TALAIOTS

POBLATS

Lluchmajor. POBLAT DE SON JULIÀ. — En construir el ferrocarril de Santanyí, a 2 quilòmetres abans d'arribar a Lluchmajor, en el lloc anomenat *Son Julià* destruïren talaiots, murs i habitacions pertanyents a un gran poblat de la cultura dels talaiots, dels molts que abunden a la gran plana que s'estén des de Lluchmajor al mar. El poblat tenia uns tres cents metres d'extensió i fou destruït quasi per complet, servint les seves pedres par a fer grava per a la via, havent-se deixat únicament un troç d'un dels extrems del poblat; i encara a disposició de la Companyia de Ferrocarrils, que

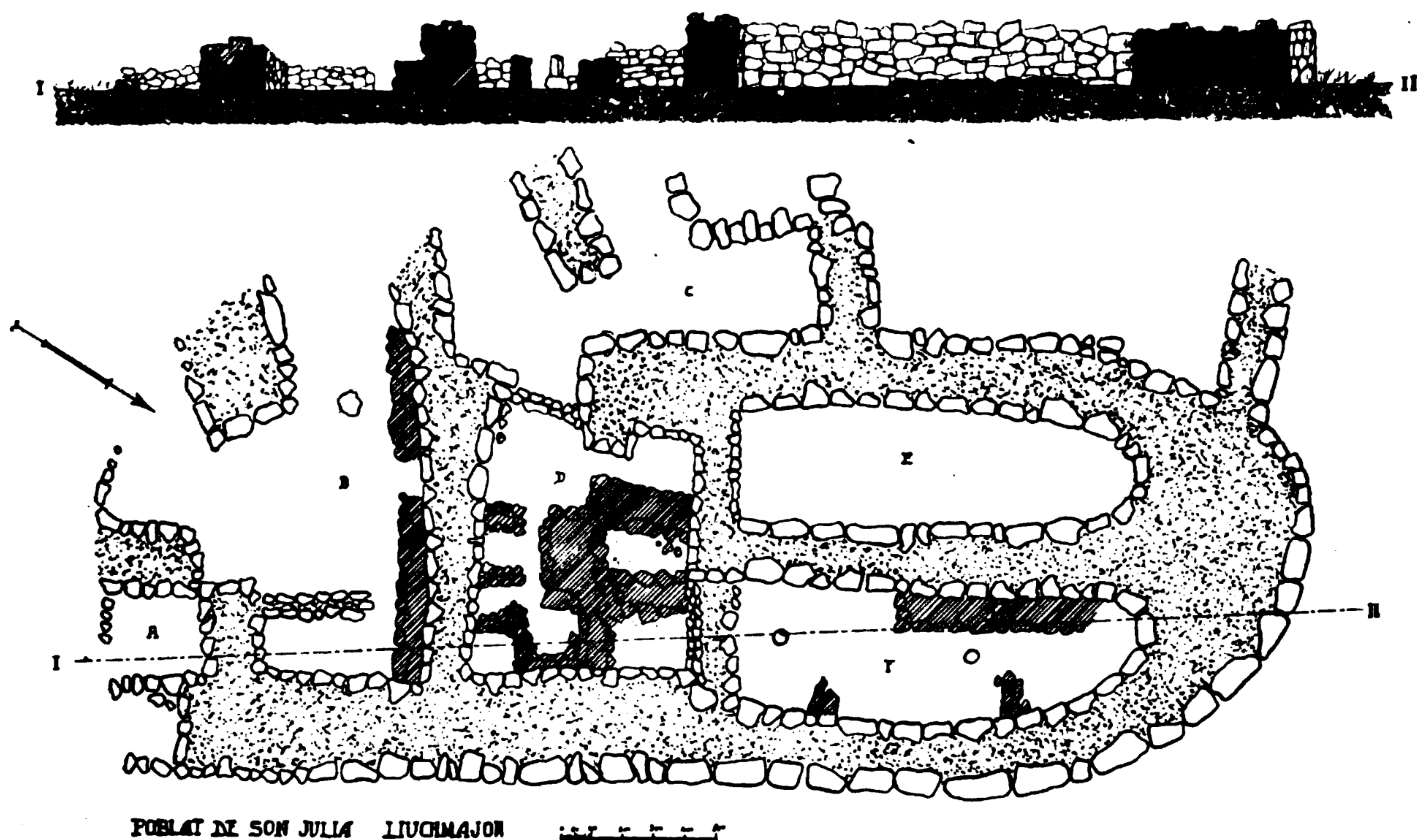

Fig. 268. — Lluchmajor. Poblat de Son Julià. Planta i secció

l'aniria destruint a mesura que necessités les pedres per a la conservació de la via. El tros que quedà en peu era format per una murada de 40 metres d'extensió que tancava per una banda una sèrie d'habitacions, de les quals solament afloraven algunes de llurs parets tapades de terra i mates, fent un petit turó de 50 metres d'extensió per 20 d'amplària. Creient que podria resultar força interessant demanàrem permís al seu propietari, D. Miquel Munar, de Lluchmajor, qui hi accedí gustosament, dient-nos que així li facilitaríem la seva destrucció, puix que aquell claper li ocupava un tros de finca que res li produïa, i, demés, aprofitava l'ocasió de vendre les pedres per a la via.

I, efectivament, al cap d'un any de feta l'excavació ja no quedava rastre del poblat. A fi que pogués ésser estudiat aquest interessant monument se'n féu una maqueta, que's conserva al Museu de Barcelona.

L'excavació. — L'excavació deixà al descobert sis habitacions de forma molt irregular, quasi totes adossades a la murada que tancava el poblat (fig. 268). En el lloc per on començàrem els treballs feia poc que hi havien destruït un talaiot rodó que estava enclavat al mig de la murada. La murada (fig. 269) per

Fig. 269. — Lluchmajor. Poblat de Son Julià. Part exterior de la muralla

Fig. 270. — Lluchmajor. Poblat de Son Julià. Cambra F

nosaltres excavada tenia una extensió de 50 metres, quasi recta, formant lleugeres ondulacions fins a l'extrem del poblat, que acabava amb una aresta, i d'allí seguia perpendicularment un tros de 5 metres, essent destruïda tota la resta. Les pedres de la part forana oscil·laven entre 1 i 2 metres, i les interiors de 0'50 metres a 1, estant omplert de pedruscall l'espai entre paret i paret. El gruix variava de 1 a 2 metres, i la paret interior servia al mateix temps de paret de les habitacions. Aquestes, a excepció de dues de bessones en forma de nau (plànol E-F) (figs. 268 i 270), havien estat utilitzades en època romana, notant-s'hi les addicions per ésser l'aparell més petit i més ben tallat. Les que mereixen un estudi més detingut són les que restaven intactes: tenien 13 metres de llarg per 3'75 d'ample en un dels extrems, i per l'altre cap acabaven en punta d'ametlla. Les parets s'aixecaven encara 3 metres, que devia ésser quasi l'alçada total. En el centre d'una d'aquestes habitacions hi havia dos clots circulars cavats a la roca, que era el lloc on anava enclavada la columna de fusta que sostenia la coberta. En un dels caps, dites habitacions eren cegades per una paret que es degué construir en època romana per a fer l'habitació quadrada D: aital lloc aon es construí dita paret posterior era segurament on hi havia l'entrada.

Fig. 271. — Lluchmajor. Poblat de Son Julià. Espill de bronze (1/4)

Troballes. — El jaciment estava format a E i F per una capa, de 25 centímetres de terra negrosa, amb gran quantitat de ceràmica, tota de la cultura dels talaiots (fig. 272), punxons d'os, moles de pedra de moldre a mà, i un espill de bronze (fig. 271). En les altres habitacions hi sortí el mateix material, barrejat amb objectes romans.

Lluchmajor. POBLAT D'ES PEDREGAR. — A la marina de Lluchmajor, a mig camí de Capocorp Vell, entre el quilòmetre 6 i el 7, la carretera veïnal trenca un aplec de construccions megalítiques tocant a la possessió anomenada *Es Pedregar.* Aquestes formaven un poblat d'uns 500 metres d'extensió; però avui es troba tan enderrocat, que no és pos-

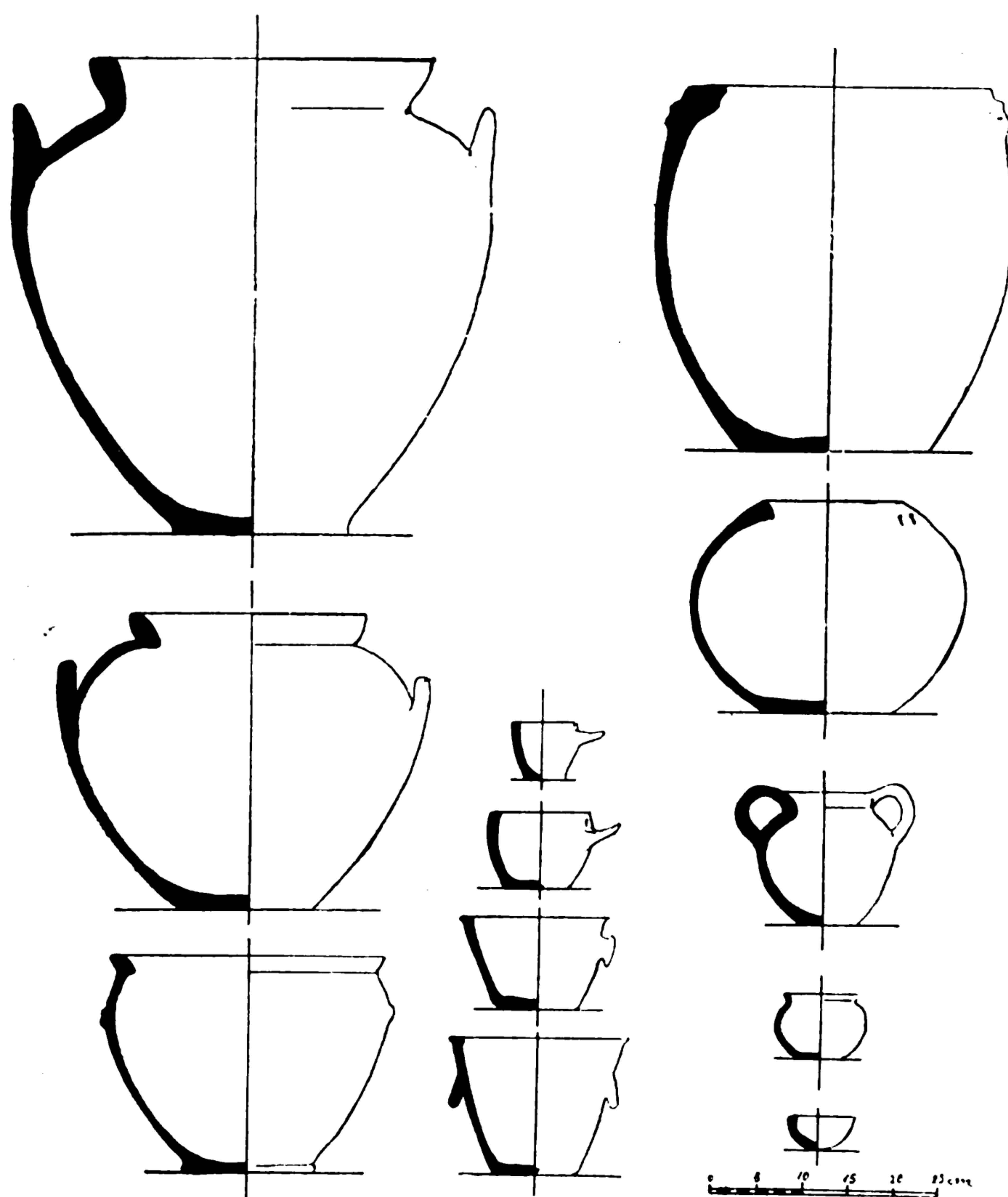

Fig. 272. — Lluchmajor. Poblat de Son Julià. Taula de formes de la ceràmica

sible fer-ne una planta aproximada. Resten en peu encara gran nombre de talaiots, restes de murs i una trentena d'habitacions; però la majoria no surten més que 1 metre de terra. Ultra haver-se'n destruït bona part, en la que ha quedat en peu s'hi han acaramullat les pedres enderrocades, privant així de poder estudiar ço que es conserva.

L'excavació. — En un dels llocs menys embrossats hi excavàrem tres habitacions, totes de forma quadrada, de 7 a 9 metres amb dos o tres pilars per a aguantar la coberta (fig. 273). Dues tires de lloses dretes col·locades paral·lelament a 1 metre l'una de l'altra, i omplert de terra i pedres l'espai intermedi, formaven les parets.

Troballes. — El material recollit de dues d'elles és tot de la cultura dels talaiots, consistent en ceràmica (fig. 274), moles de mà i bales de pedra (projectils de bassetja), i a l'altra, ultra la ceràmica antiga feta a mà, hi trobàrem àmfores romanes i braçalets de bronze en forma d'espiral, provant això que una part del poblat va ésser habitada durant la dominació romana.

Lluchmajor. POBLAT DE CAPOCORP VELL. — Capocorp és una de les possessions més antigues i grans de Mallorca, separada de poblat i en mig d'una gran plana. Es comunica amb Lluchmajor pel camí de carros del Cap Blanc, trobant-se a 13'50 quilòmetres de la vila.

A un tret de pedra de les cases de Capocorp Vell s'hi aixeca el poblat més interessant i ben conservat de l'illa. El trobar-se lluny de la població, i el ésser la terra molt prima, ha ajudat a la seva conservació. Però dues voltes ha estat en perill. Jaume II, l'any 1310, hi volia fundar una parròquia, però morí l'any següent. Més tard, l'any 1628, tingué la mateixa idea el bisbe de Mallorca Baltasar de Borja, no podent veure complerts els seus desitgs, per morir dos anys després.

La sort d'aquestes dues morts tan oportunes salvà el poblat de Capocorp, puix que llavors, indubtablement, s'hauria establert, servint les seves pedres per a construir un poble que avui res tindria d'interessant per al passat de Mallorca. Ara, de mica en mica, un tros cada any, d'aquell immens claper de milenars de carretades de pedres, cobert de mates i ullastres centenaris, en surgeix el poblat que ha de donar més llum a l'estudi de la prehistòria balear. El seu actual propietari, don Pere Rossiñol de Zagranada, està joiós de posseir-lo, i no tan sols dóna tota mena de facilitats per a la seva excavació, sinó que permet la construcció d'una gran paret de tanca (que es construeix amb les pedres que es treuen de l'excavació); la qual paret voltarà tot el poblat, quedant així a la disposició dels arqueòlegs i turistes que tan sovint visiten les belleses de la Roqueta. I temps a venir, quan ja quasi no resti cap d'aquests monuments a l'illa, Mallorca haurà d'agrair al bon patrici la conservació de l'exemplar més bell i ben estudiat de la cultura dels talaiots.

Fig. 273. — Lluchmajor. Habitació del Pedregar. Planta

L'excavació.—L'àrea que ocupa el poblat és de 200 m. de llarg per 40 d'amplada (figs. 275-276). Tot aquest tros és el que es conserva avui, havent-se'n destruït una part igual a la conservada, de la qual únicament resten dos talaiots rodons. Una murada que uneix dos talaiots quadrats i un de rodó, amb habitacions entre talaiot i talaiot, forma el conjunt de la part que excavem. Durant temporades, els anys 1918, 1919 i 1920, s'han

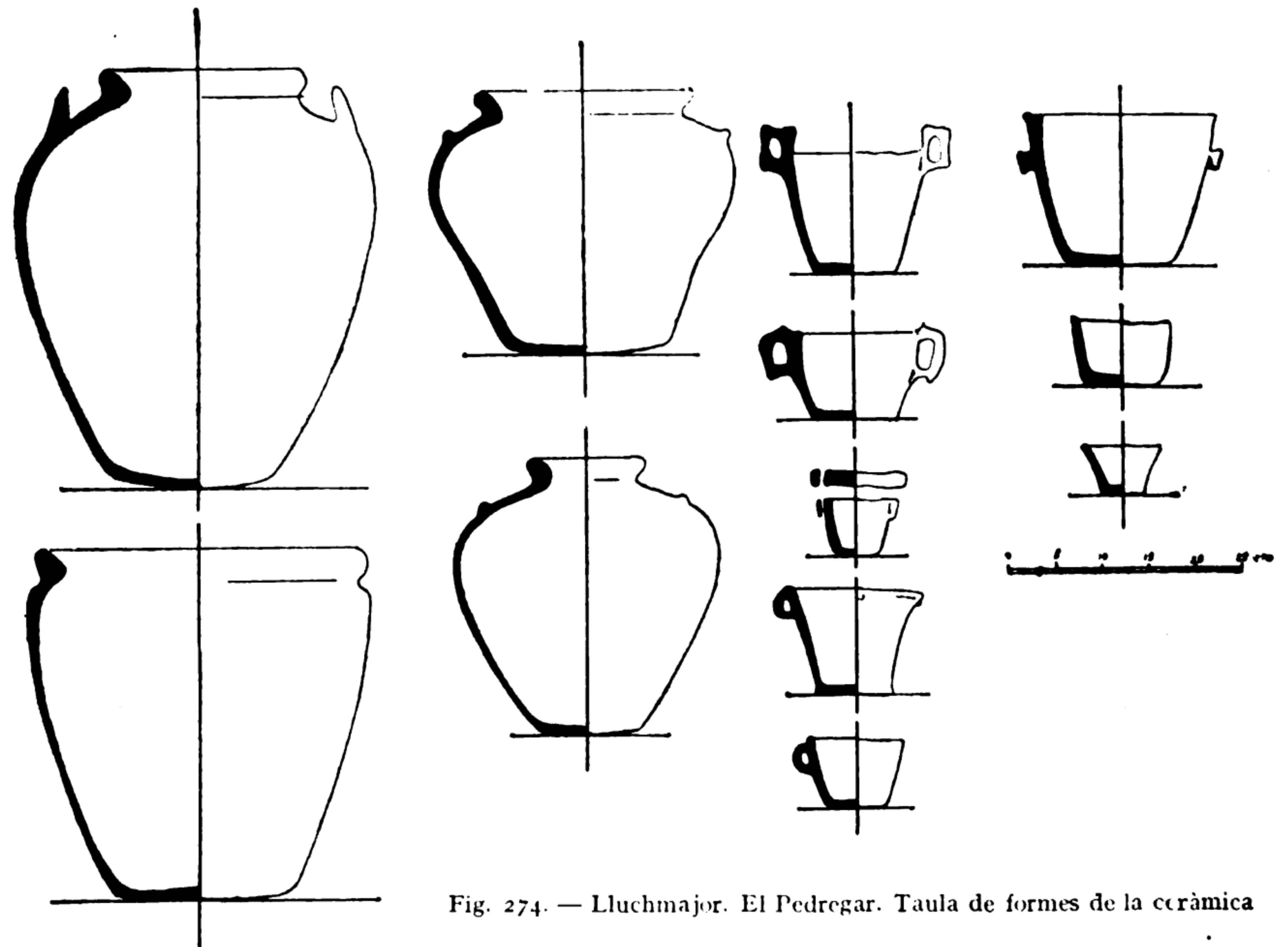

Fig. 274. — Lluchmajor. El Pedregar. Taula de formes de la ceràmica

excavat dotze habitacions i dos talaiots. Les habitacions són de formes molt variades (figs. 278 i 280), comunicant-se algunes entre sí, i conservant llurs portals i les columnes que aguantaven la

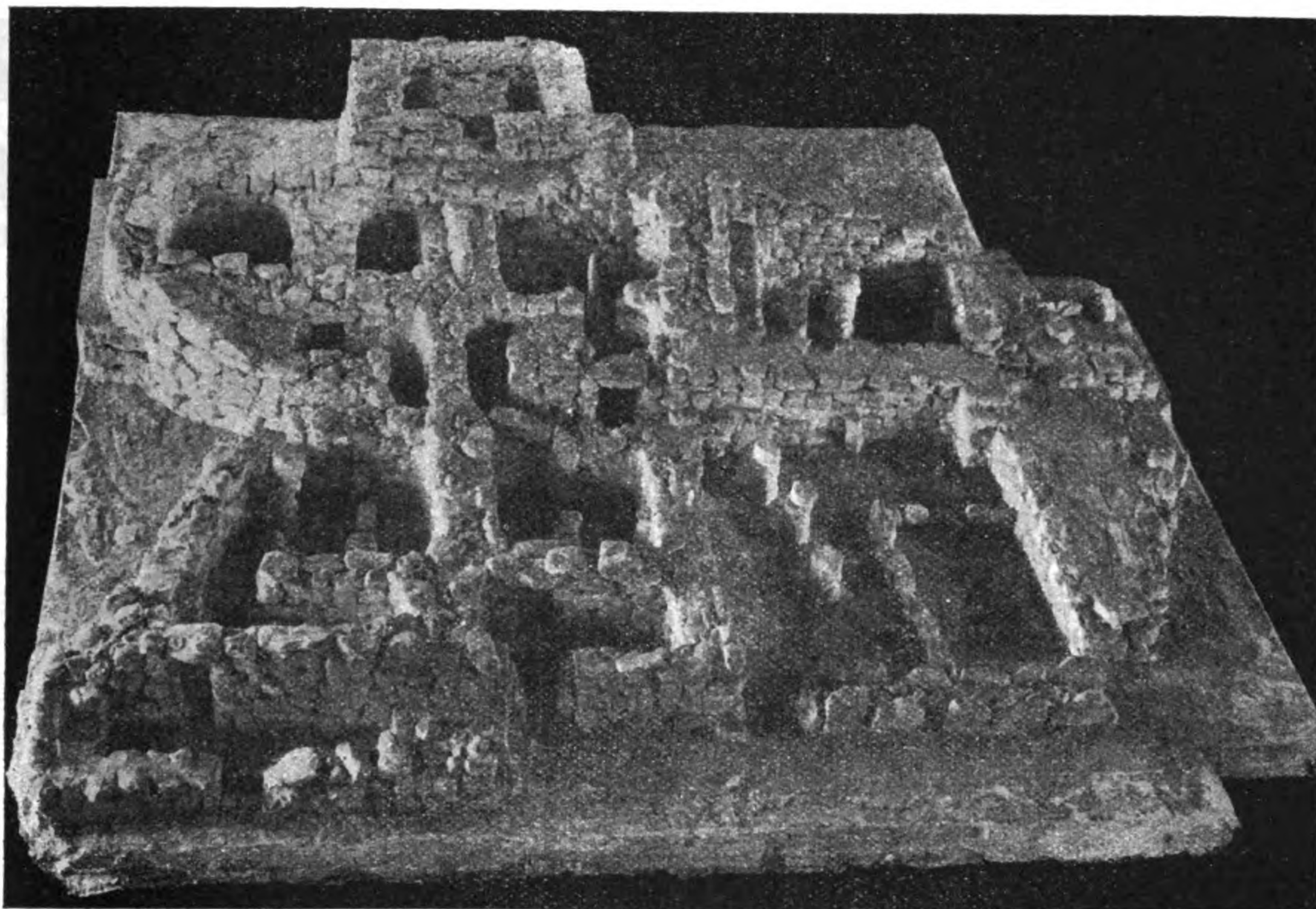

Fig. 275. — Lluchmajor. Poblat de Capocorp Vell. Maqueta d'una part de lo excavat feta a l'escala de 1 : 25 (Reduïda a 1/9 apr.) (A la part superior el talaiot B)

coberta. Els talaiots estudiats són quadrats i de mides i disposició interior molt diferents. El talaiot *A* (figs. 277, 279 i 281) té 10 m. de diàmetre i 6 d'altura, i l'aparell varia entre 1 i 2 m. de llarg per 0'50 de gruix. La part central l'ocupa un massís rodó que s'aixeca fins a 3'25 m., on

Fig. 276.—Lluchmajor. Poblat de Capocorp Vell. Detall

Fig. 277. — Lluchmajor. Capocorp Vell. Talaiot A

forma un pis enllosat. Les parets continuen tancant una cambra quadrada de 4 metres. En mig de l'habitació hi ha una columna composta de quatre pedres arrodonides que sumen 3'25 metres. Aquesta columna aguantava un sostre de llosanes de 2 metres de llarg, que avui està ensorrat. La porta s'obre en un dels costats que mira al poblat i en el pis superior, i en l'angle Nord-Oest

Fig. 278. — Lluchmajor. Capocorp Vell. Detall d'una habitació

Fig. 279. — Lluchmajor. Capocorp Vell. Talaiot A. Interior de la galeria amb els troncs conservats

de la cambra hi ha un forat en l'enllosat, que és l'entrada d'una galeria, coberta de lloses, que baixa en espiral entre els murs del talaiot i el massís central, fins arribar al subsol. La galeria té 80 centímetres d'amplada, i la seva altura varia de 70 centímetres a 1'50 metres. Són curiosos, en les últimes llosanes de la coberta, tres troncs d'ullastre al natural, de 15 centímetres de gruix, que col·locats com a bigues s'aguanten ferms i sans encara. Al practicar l'excavació observàrem

Fig. 280. — Lluchmajor. Capocorp Vell. Detall d'una habitació

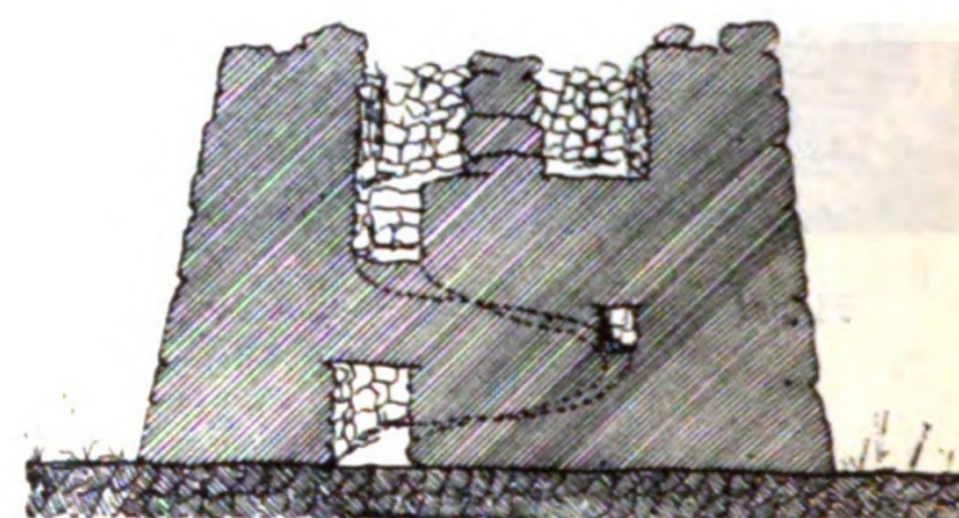

Fig. 281. — Lluchmajor. Capocorp Vell. Talaiot A. Planta i secció

que la cambra havia estat regirada en temps posteriors a l'abandó del poblat, trobant tan sols en una reconada restes del jaciment. Aquest el componen cendres, ceràmica molt fragmentada i un clau de bronze de 19 centímetres, amb cabota rodona (fig. 282). En tots els indrets de la cambra s'hi noten els efectes del foc, principalment en la columna, on les pedres són calcinades

i clivellades. Dins de la galeria no s'hi trobà jaciment de cap mena, tot i ésser coberta totalment de terra; però aquesta era de filtració, i únicament en la boca de la galeria s'hi trobà un cadàver sencer, enterrament molt posterior al temps del poblat.

L'altre talaiot *B* (fig. 283), distant de l'altre 57 metres i unit amb ell per un mur, és d'aparell més petit i també de menys dimensions tot ell. Té 8'50 metres de diàmetre per 4'80 d'alt; la part baixa és formada per una paret de 2 metres de gruix que, adossada al mig de la paret Nord del talaiot, deixa únicament un espai de 1'75 metres per banda. Les parets d'aquest espai són arrebussades amb fang, i a 3 metres d'altura era cobert amb lloses, conservant-se encara la represa on s'assentaven. Davant mateix de la paret central i en el mur Sud hi ha un nínxol, en forma de portal cegat, de 1'60 metres de fondària i 1'75 d'alt. En aquest lloc és probablement on es feien les incineracions, puix que és el lloc més castigat pel foc i on sortiren més cendres. El jaciment ocupava tot l'espai interior fins a l'altura de 2'60 metres, format tot de cendres i ceràmica. Damunt hi havia una cambra quadrada de 4'25 metres sense que s'hi trobés restes de columna, i amb porta al mig de la paret que mira al poblat.

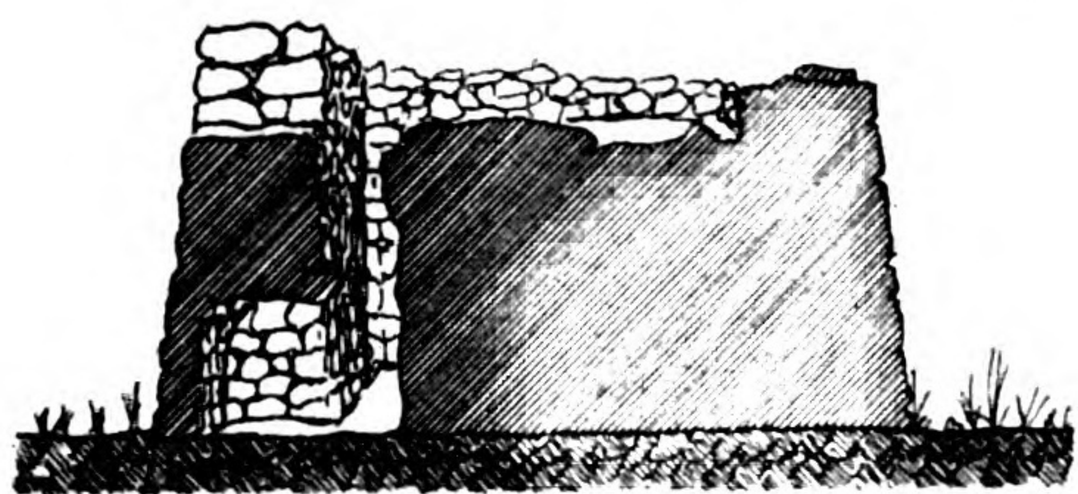

Fig. 282. — Lluchmajor. Capocorp Vell. Clau de bronze trobat al talaiot B (1/4)

Troballes. — El material recollit resta tot encara per estudiar, essent la cosa més interessant la ceràmica, que hi ha sortit amb relativa abundància, encara que molt fragmentada; és tota feta a mà i pertanyent a la cultura dels talaiots. També es recolliren punxons d'os, un bon nombre de moles de pedra, i un braçalet de bronze.

Fig. 284. — Les Salines. Poblat dels Antigors. Primer talaiot. Interior

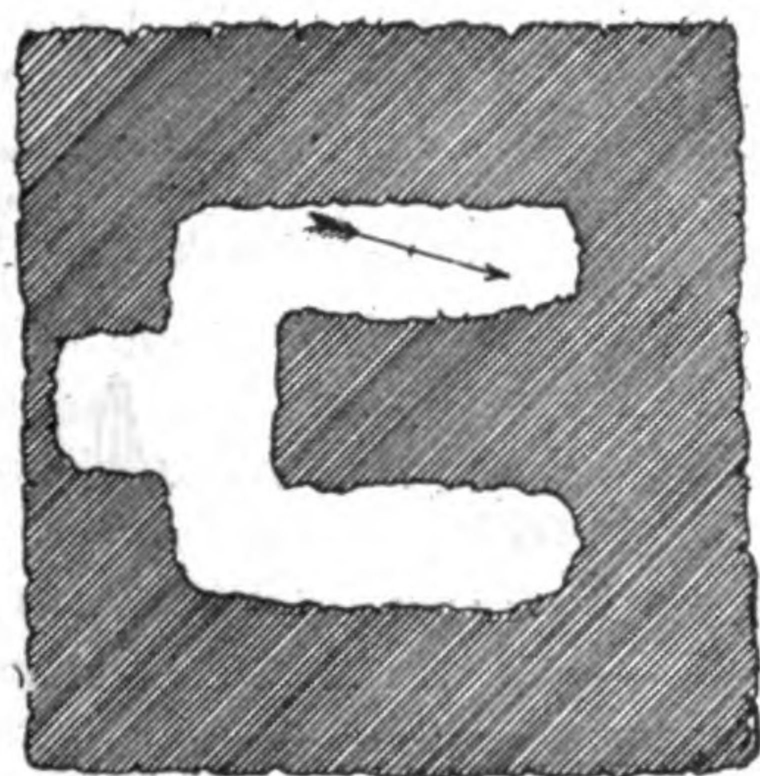

Fig. 283. — Lluchmajor. Capocorp Vell. Talaiot B. Planta i secció

Fig. 285. — Les Salines. Poblat dels Antigors. Vas trobat al talaiot primer (1/8 apr.)

Les Salines de Santanyí. POBLAT DELS ANTIGORS. — Els Antigors de Les Salines són les restes d'un poblat del qual únicament queden en peu els talaiots, un tros de mur de 20 metres d'extensió amb un portal ben conservat, i una habitació quadrangular. Quan començàrem les

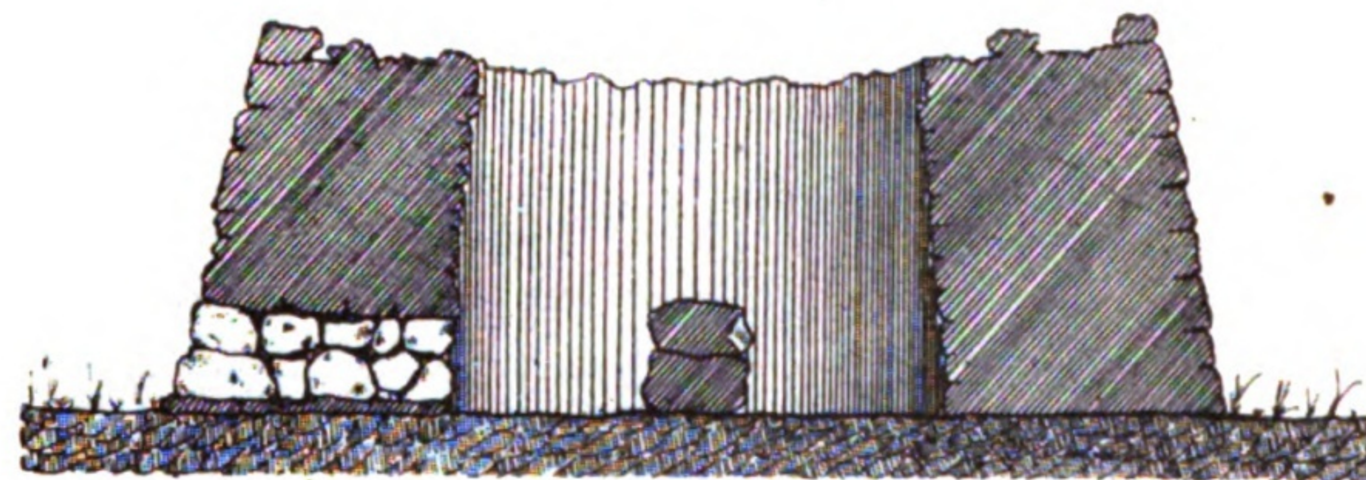

Fig. 286. — Les Salines. Poblat dels Antigors. Talaia Joana. Vista exterior

excavacions, enderrocaven un talaiot de petites dimensions, de forma rodona, sense columna central, les pedres del qual foren aprofitades per a la construcció del ferrocarril de Santanyí. Poguérem recollir-ne ceràmica i alguns punxons d'os, i fer-ne la planta i fotografies. Queden actualment tres talaiots, un d'ells molt enderrocat; férem excavacions als dos més ben conservats.

PRIMER TALAIOT. *Excavació.* — Està enclavat en mig d'un gran amuntegament de pedres, podent tant sols excavar-lo interiorment (fig. 284). Posàrem al descobert el portal d'entrada, situat a 95 centímetres del sòl i restes de la columna central. La cambra circular té 5'55 metres de diàmetre, i les seves parets s'aixequen 2'85 metres del sòl, essent de 2'50 metres el gruix de les parets.

Troballes. — En una capa de 1'20 metres de cendres s'hi recolliren vasos de terrissa fets a mà (fig. 285) i fragmentats, punxons d'os i ossos humans cremats.

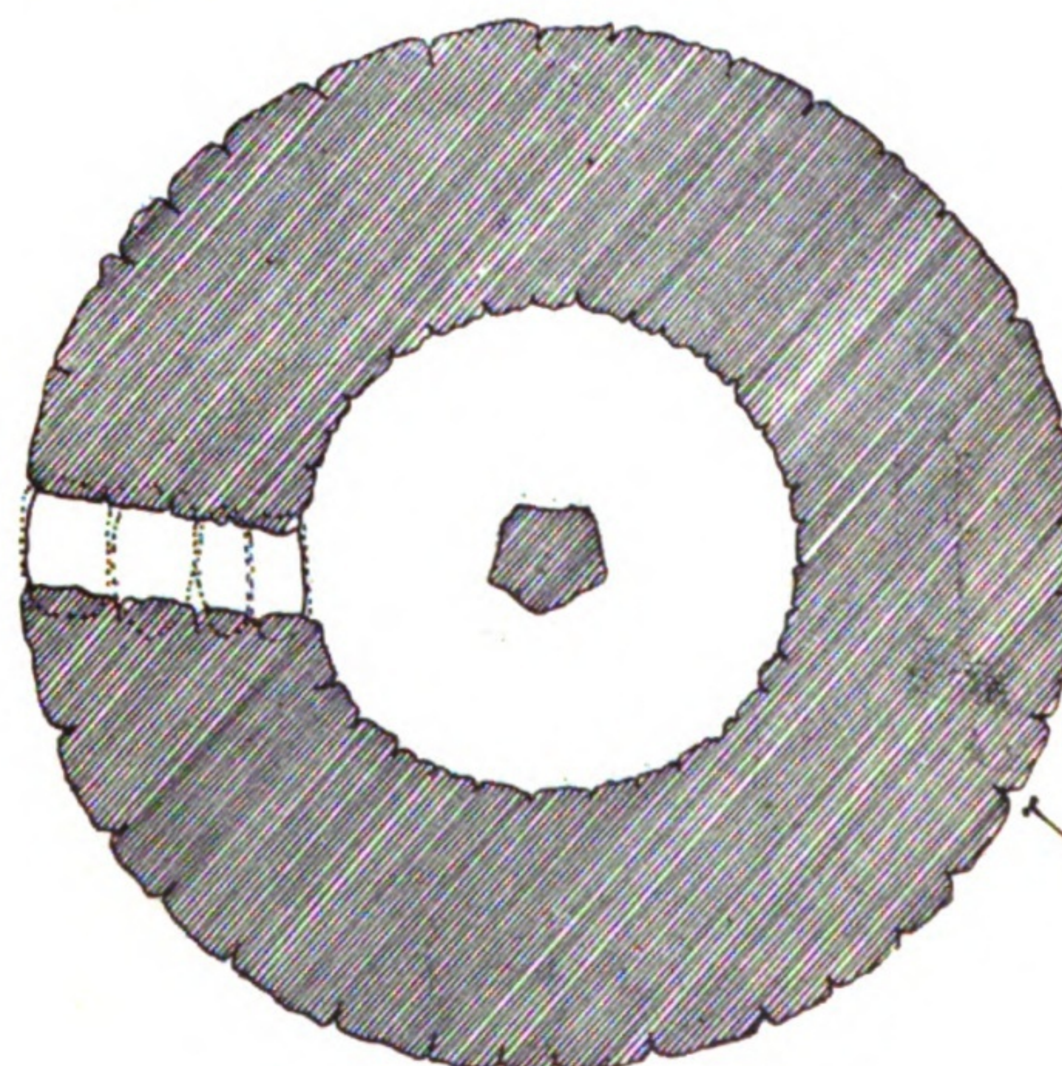

Fig. 287. — Les Salines. Poblat dels Antigors. Talaia Joana. Planta i secció

Fig. 288. — Les Salines. Poblat dels Antigors. Talaia Joana. Punyal de ferro (1/4 apr.)

Fig. 289. — Les Salines. Poblat dels Antigors. Talaia Joana. Punta de llança de bronze (1/4)

TALAIA JOANA. *Excavació.* — El segon és també de forma circular, amb portal arran de terra i columna al centre; està molt ben conservat i s'anomena *Talaia Joana* (figs. 286 i 287). La coberta era de lloses planes que sostenien una columna central, les quals lloses foren trobades

trencades en practicar l'excavació; en alguns llocs de la paret interior del talaiot s'hi veuen els encaixos on se sostenien. Aquesta coberta degué enfonsar-se per enderrocar-se la columna, ja que únicament se'n trobà 1'50 metres en peu, que és fins al lloc on arribaven les cendres dels enterraments. Es de proporcions més grans que l'anterior. La cambra, també de forma circular, té 6'50 metres de diàmetre, les parets 4 metres de gruix, i l'altura és de 5'50 metres. Moltes de les pedres de l'interior són calcinades pel foc de les incineracions: en el lloc on més es nota és a les dues pedres de la columna, que són totes clivellades. Un gruix de 1'60 metres de cendres ocupava tota la cambra, d'on foren recollits diversos

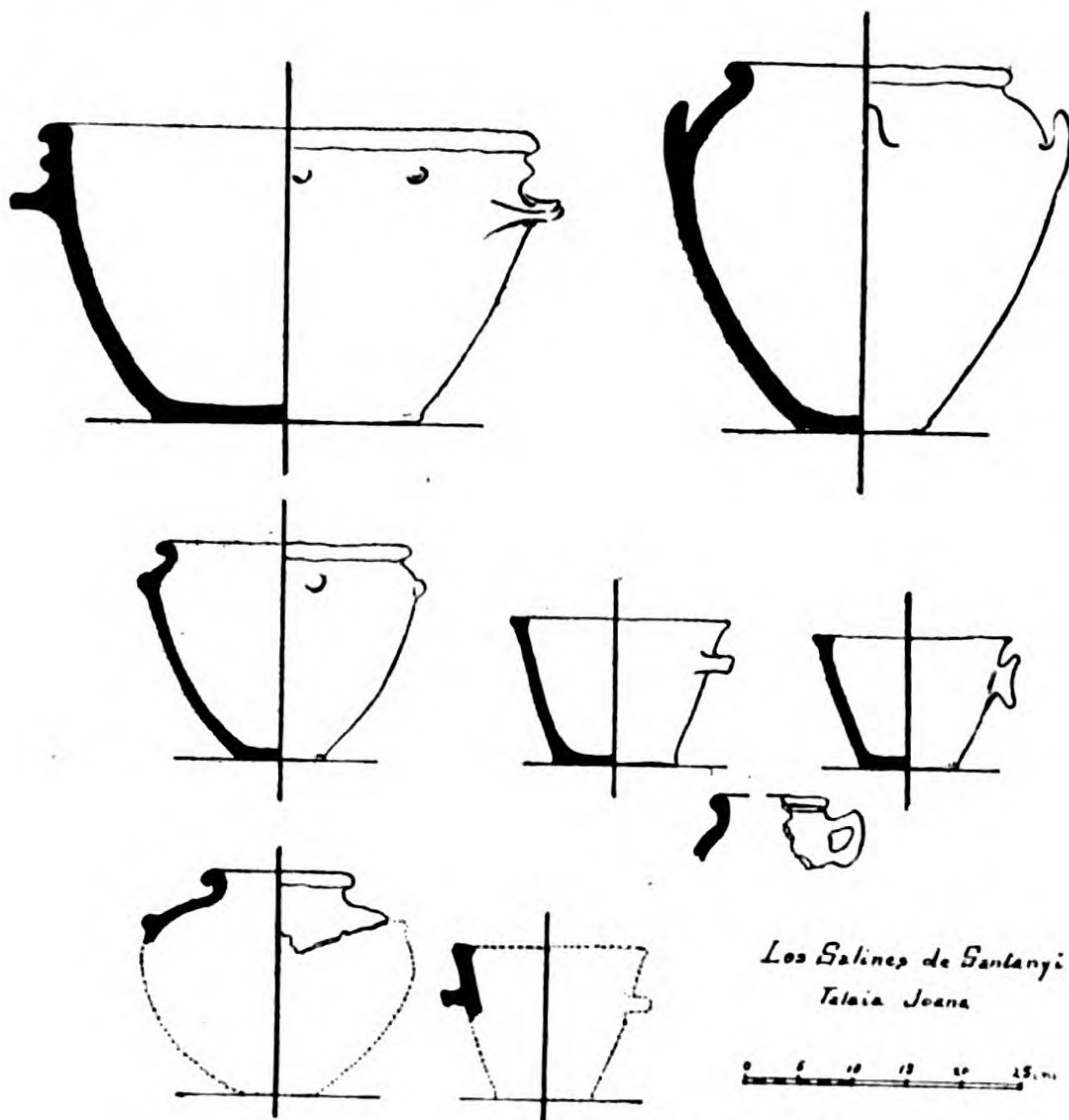

Fig. 290. — Les Salines. Poblat dels Antigors. Talaia Joana. Taula de formes de la ceràmica

Fig. 291. — Les Salines. Poblat dels Antigors. Talaia Joana. Vas (1/10 apr.)

vasos de terrissa feta a mà (figs. 290-291), una llança de bronze (fig. 289) i un punyal triangular de ferro (fig. 288).

Troballes. — Tocant a la porta i davant la columna, els vasos sortiren trencats, però amb tots els fragments agrupats, mentre que cap a l'interior era tot barrejat; segurament havia estat arreconat per fer lloc a altres enterraments. En netejar una part de l'exterior del talaiot, prop del portal trobàrem una altra llança de bronze de forma molt semblant a la trobada a l'interior.

Termes de les Salines i de Campos. POBLAT D'ES MITJÀ GRAN. — En la divisió dels termes de Les Salines i Campos hi existí un poblat del qual avui quasi no queda rastre. Una paret moderna separa els dos termes i també diferent propietat; la part que pertany a Campos és encara garriga, i allí es conserven restes d'habitacions, encara que molt enrunades. Mes la de Les Salines és ja conreuada del tot fa alguns anys, no quedant rastre de parets, però notant-se encara els llocs que les edificacions més importants ocuparen.

Excavacions i troballes. — En les restes d'una de les habitacions, enclavades al costat mateix d'on fou enderrocat un talaiot, del qual sols restaven en peu algunes pedres, s'hi recolliren, ultra ceràmica, un dels lots més importants

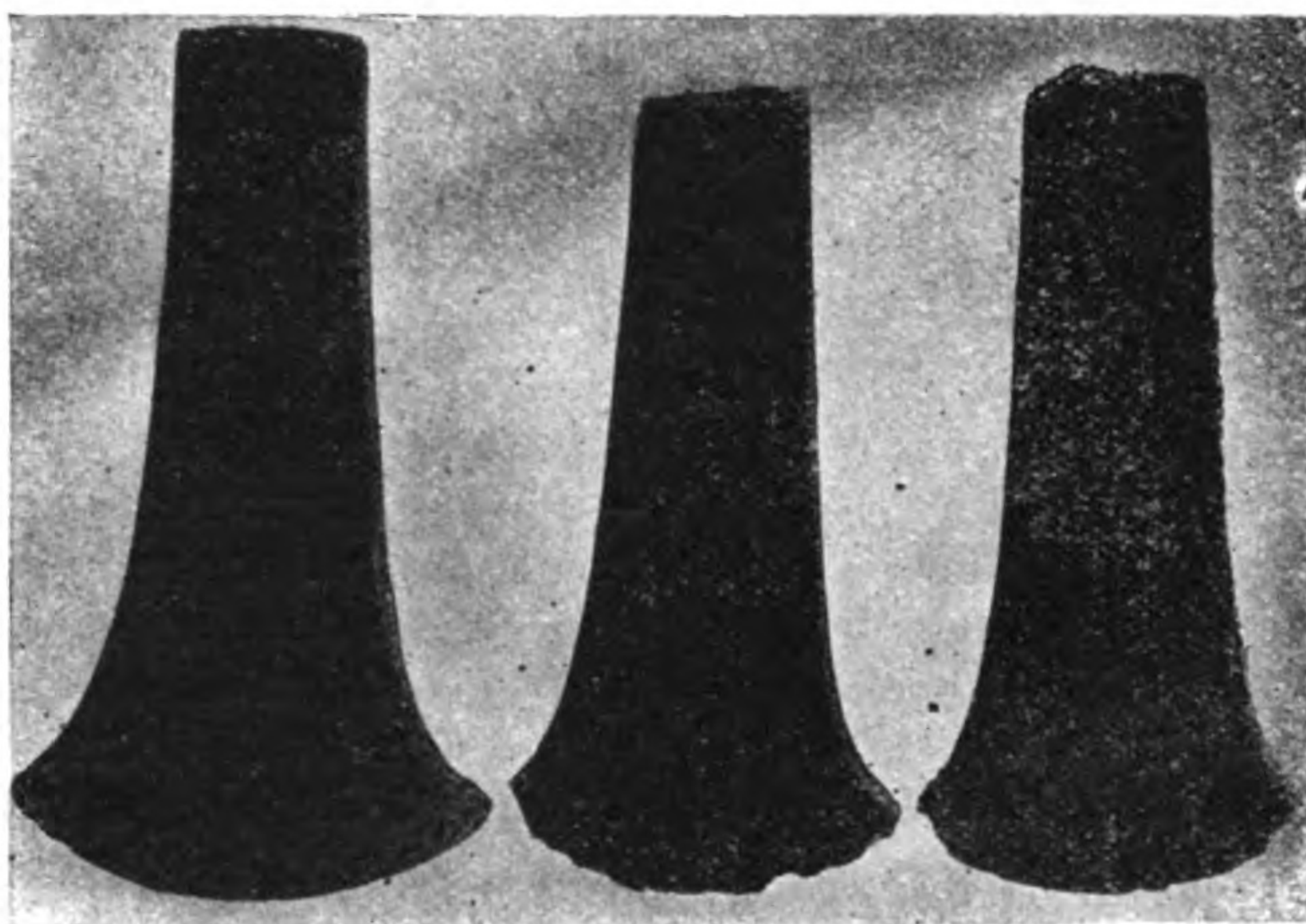

Fig. 292. — Les Salines-Campos. Poblat d'es Mitjà Gran. Destrals de bronze (1/3 apr.)

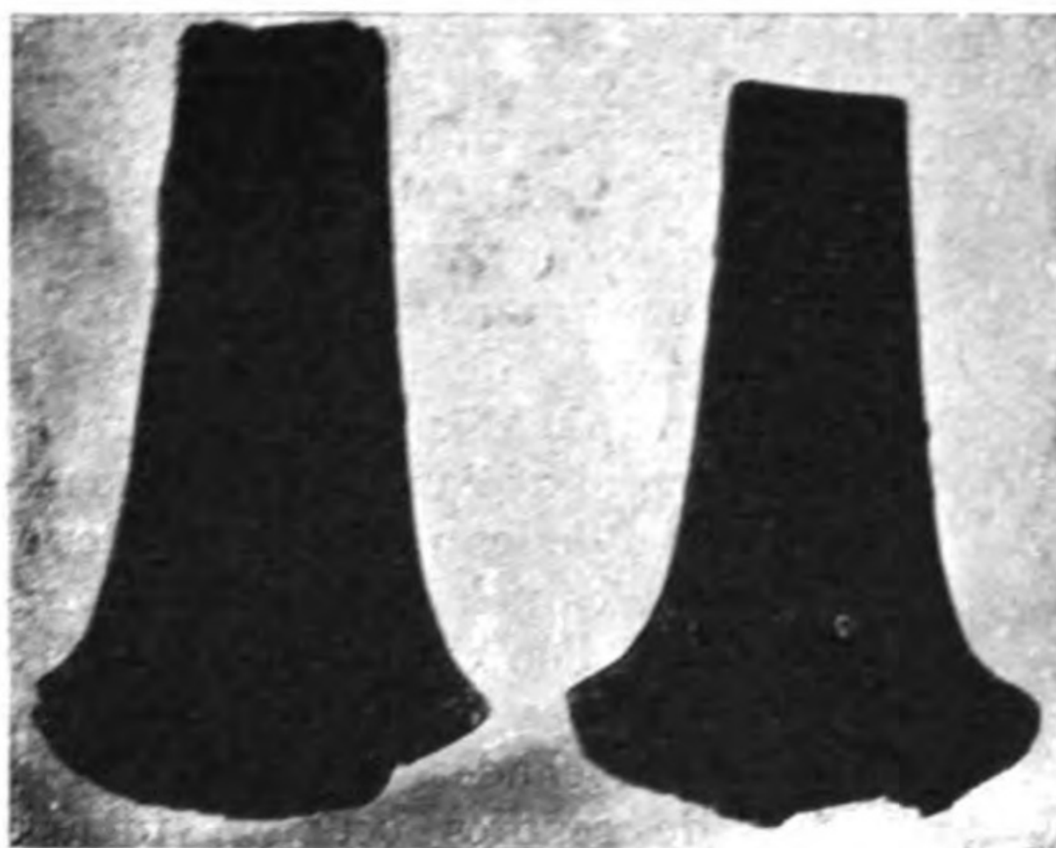

Fig. 293. — Les Salines-Campos. Poblat d'es Mitjà Gran. Destrals de bronze (1/5 apr.)

d'objectes de bronze trobats a Mallorca. Consisteix en cinc destrals planes, dues escarpres, dues anelles i un punyal, tot de la plena Edat del bronze [1] (figs. 292 a 295).

Dins la garriga del terme de Campos, hi excavàrem dues habitacions; una d'aquestes mig partida per la paret divisòria, és de forma de nau (fig. 296) amb restes de quatre pilans centrals, i té 19 metres de llarg i 5 d'ample. L'altra habitació, emplaçada a poca distància, és quadrangular, de 7 metres de llarg i 3 d'ample, essent arrodonits els angles de la part interior, no conservant vestigis de columnes. S'hi ha trobat tan sols ceràmica, molt fragmentada.

Sanselles. POBLAT D'ES VELAR. — En el terme de Sanselles, ratllant amb el de Santa Eugènia, en mig de camps de conreu, hi ha un lloc anomenat *Es Velar*, on encara queda un ermot convertit en un gran claperar. De mica en mica els pagesos van arrencant les pedres i construint parets i clapers, a fi de conrear-ho. Per això els monuments de Mallorca van desapareixent d'una manera lenta, però desapareixen. Es Velar era un poblat força interessant, segons conten els mateixos propietaris que el van destruint; però avui sols en resten un talaiot mig enrunat i algunes habitacions adherides.

Excavacions i troballes. — Excavàrem el talaiot (fig. 297), del qual l'any abans havien arrencat part del mur i el portal, com també havien tombat la pedra superior de la columna, creient que al dessota existia un tresor. Deixàrem al descobert una cambra circular de 6 metres de diàmetre, amb una columna al mig, formada per cinc pedres, que junt amb la que havien arrencat tenia una altura de quatre metres; les parets del talaiot tan sols tenen 2'50 metres. Un gruix de terra, cendres i ossos de 1'35 metres era el jaciment que omplenava tota la cambra, on es recollí ceràmica i punxons d'os; tot molt cremat. Al costat mateix del talaiot, excavàrem una habitació rectangular, apoiada a la paret mateixa; com que les restes que hi sortiren foren totes romanes, no continuàrem l'excavació d'altres habitacions, per a cercar un altre poblat on els romans no s'haguessin establert, i poder recullir dades de la cultura dels talaiots, que és el nostre principal objecte.

Figs. 294-295
Les Salines-Campos. Poblat d'es Mitjà Gran. Escarpra i punyal de bronze (1/4 apr.)

Santa Eugènia TALAIOT D'ES COMELLAR D'ES RAFAL. — Incloem aquest talaiot junt amb els poblats, perquè creiem que formava part d'un d'ells, puix que a poca distància es conserven un altre talaiot i altres construccions. Està enclavat al fons d'una vall, que formen les vessants dels puigs de Santa Eugènia i Son Seguí, anomenada *Es Comellar d'es Rafal.* El talaiot és conegut en el país amb el nom de *Es Claper d'es Moro.*

Excavacions i troballes. — En començar l'excavació no quedava al descobert sinó una filada de pedres, per haver estat la part inferior tapada per les terres que davallen de les muntanyes veïnes, i en l'interior l'havien omplenat de tot el pedreny que destorbava els conreus dels voltants. A l'exterior es posà al descobert una nova filada de pedres, com també l'entrada; i a l'interior, ultra la porta, una pedra que era la base de la columna central. Amb seguretat havia estat buidat abans d'ensorrar-se la coberta, ja que no es trobà jaciment sinó en alguns recons, i encara d'uns 20 centímetres de

(1) Els resultats dels anàlisis fets pel Dr. Baltà i Botta són com segueix: destrals 89'51 de coure, 10'32 d'estany i indicis d'antimoni; escarpres 85'49 de coure, 14'34 d'estany i indicis d'antimoni; punyal 89'36 de coure, 10'45 d'estany i indicis de ferro; anelles 88'51 de coure, 11'28 d'estany i indicis de coure.

Fig. 296. — Les Salines Campos. Poblat d'es Mitjà Gran. Interior d'una habitació

Fig. 297. — Sanselles. Poblat d'Es Velar. Interior del talaiot

gruix, d'on es recollí ceràmica feta a mà. Es de forma circular, tenint 12'20 metres de diàmetre per 2'40 d'altura, i la cambra 6'50. La porta té 1'20 metres d'alt, 65 centímetres d'ample i 3 metres de fonds, que és el gruix total del mur. Es un dels talaiots de Mallorca en que les pedres tenen més proporcions. La que forma la llinda de la porta té 2'30 metres de llarg, 1 d'ample i 1'05 de gruix, i la majoria de les pedres de l'exterior oscil·len entre 2 i 3 metres. No és d'estranyar, en aquest monument, que l'aparell fos de més grandària que en altres de l'illa, puix que els seus constructors tenien les pedres a poca distància i ja arrencades de la pedrera. En el vessant del puig de Santa Eugènia hi són abundants les roques soltes caigudes de la cinglera del cim. Això no vol dir que en altres monuments no hi hagi pedres tan grosses com en aquest, però són algunes, i no un seguit tan igual, si no és en altres construccions que estiguin en una situació semblant, com altres n'hi ha.

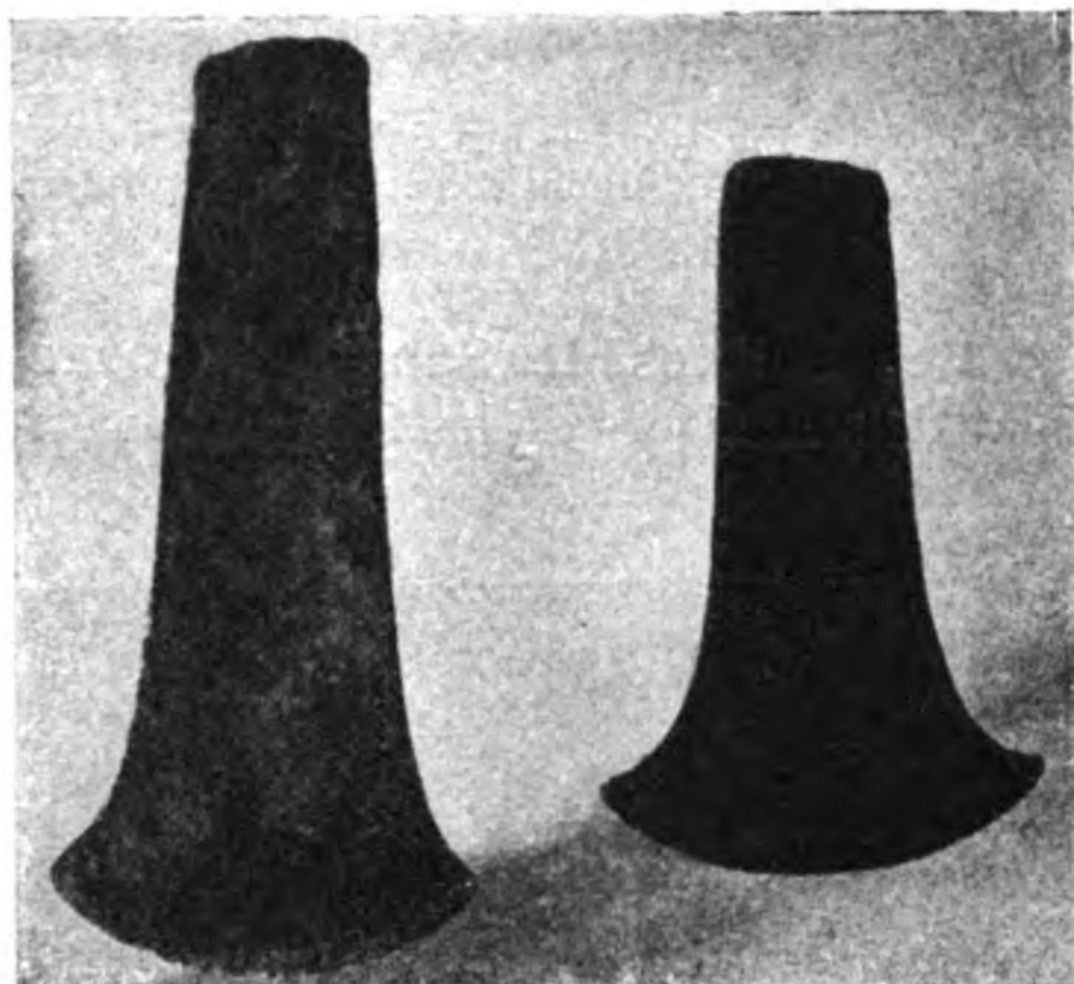

Fig. 299. — Santa Margarida. Cova de S'Atalaia. Destrals de bronze (1/3 apr.)

COVES NATURALS D'ENTERRAMENT

Ja havem dit que en plena Edat del bronze quasi desapareixen del tot els enterraments en coves naturals, per construir-se una altra mena de sepulcres (que quasi només poden anomenar-se *coves* per ésser sota terra), aprofitant-se moltes vegades depressions del terrer, i efectuar-se molts dels enterraments en les torres dels poblats.

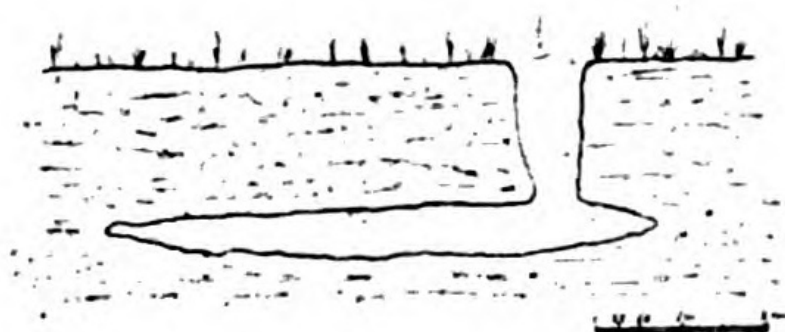

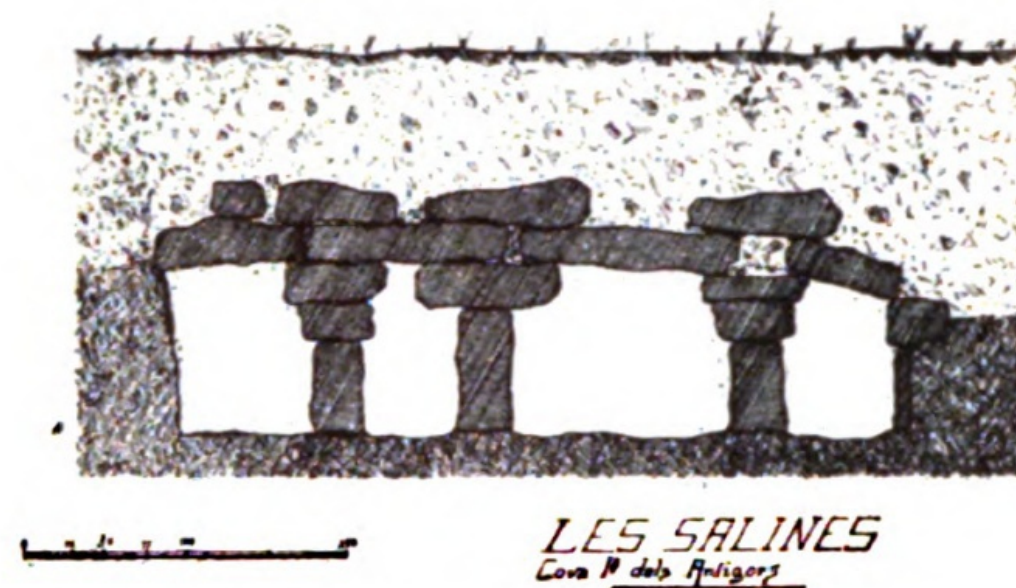
Fig. 298. — Santa Margarida. Cova de S'Atalaia

Santa Margarida. COVA DE S'ATALAIA. — A mitja hora del poble de Santa Margarida hi ha una possessió anomenada *S'Atalaia,* on abans hi havia antigues construccions, descobrint-se, no molt lluny, un forat a terra, d'on sortiren ossos i ceràmica. Es una cova natural, en forma de pou (fig. 298), de 2'10 metres de fondària per 60 centímetres d'amplada, eixamplant-se al capdavall, fins a fer una cambra de 6'65 metres de diàmetre per 45 centímetres d'alt. Com a resultat de l'excavació és recollí ceràmica, bastant escassa, i dues destrals planes de bronze (fig. 299) (1), iguals a les trobades al poblat del Mitjà Gran de les Salines de Santanyí. Es l'única cova natural de la cultura dels talaiots que fins avui havem trobat.

(1) L'anàlisis de les destrals fet pel Dr. M. Baltà i Botta donà els següents resultats: 92'38 de coure, 7'56 d'estany i indicis d'antimoni.

COVES ARTIFICIALS D'ENTERRAMENT

Aquestes coves són fetes aprofitant un clot de la roca o cavades dins la terra. Les formes són molt variades, seguint el pla del clot aprofitat: consisteixen en una o diverses columnes de pedra que aguanten un sostre de lloses, essent després completament tapades de terra.

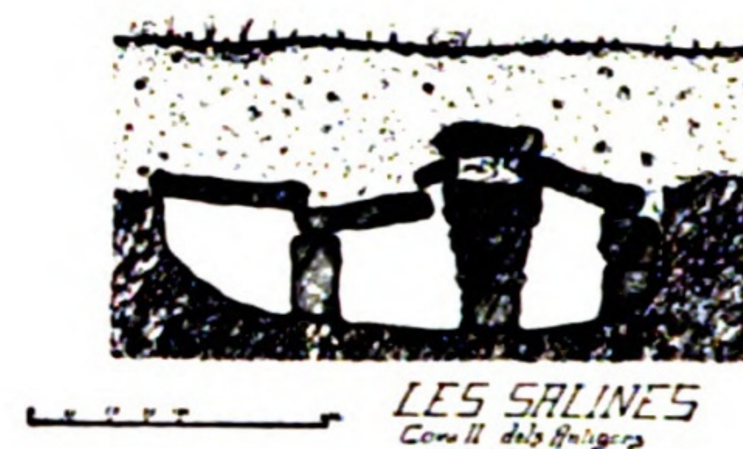

Fig. 300. — Les Salines. Coves dels Antigors. Planta i secció de la primera

Fig. 301. — Les Salines. Coves dels Antigors. Planta i secció de la segona

Les Salines de Santanyí. COVES DELS ANTIGORS. — Dins el perímetre que formava el poblat dels Antigors de les Salines, en arrencar els fonaments d'un dels talaiots enderrocats, al peu mateix i a la part de fora se'n descobriren dues, a poca distància l'una de l'altra. La curiositat feu que fossin regirades en part; però en veure que únicament hi havía ossos i testos, les tornaren a omplenar i colgar. En assabentar-nos de la troballa, les netejàrem per complet, podent comprovar, pels fragments ceràmics, que eren de la mateixa cultura dels poblats, aixecant-ne les plantes i perfils adjunts (figs. 300 a 302).

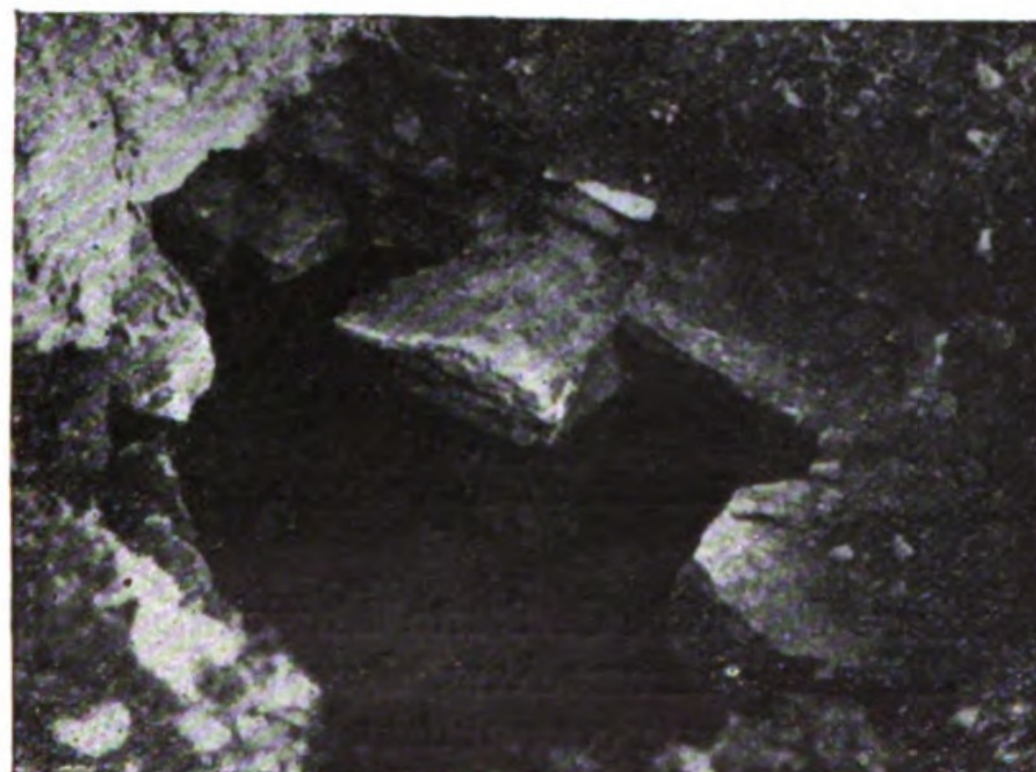

Fig. 302. — Les Salines. Cova 2.ª dels Antigors. Vista interior

D'aquestes coves, que tan abundantes són a Menorca, a Mallorca són les úniques que coneixem, no dubtant que n'existiran també gran nombre; però s'ha d'esperar que es descobreixin per atzar, puix no hi ha cap senyal exterior que n'indiqui l'existència.

***

Aquestes són les investigacions realitzades fins avui a Mallorca, podent-se comprovar, per les troballes, a quina cultura pertanyien els seus primers pobladors, com també en quin temps foren aixecats els tan discutits talaiots.

Per poder datar la primera Edat del bronze a Mallorca, ens havem servit dels tipus de ceràmica feta a mà i polida, en formes esfèriques i semiesfèriques, doble còniques i còniques amb

solament convexe (formes, totes, molt comuns en les estacions de la primera Edat del bronze d'Andalusia), i dels punyals triangulars típics del mateix temps.

Les restes recollides en les excavacions de la cultura dels talaiots marquen ja una plena Edat del bronze. La ceràmica és de formes derivades del període anterior, però de tècnica de fabricació molt més perfecta, i els bronzes comprenen tota la resta de l'Edat del bronze, des de les destrals planes fins a les tubulars dels temps més avançats de la cultura (1). També són del mateix temps el punyal del poblat de les Salines i l'espasa de la col·lecció Planes trobada en un poblat de Son Oms, del terme de la Ciutat de Mallorca. El punyal triangular de ferro de la talaia *Joana* del poblat dels Antigors de les Salines pot ésser mol bé contemporani d'aquests bronzes, puix que el ferro fou introduït al Mediterrani en el segle XIII abans de J. C.

La primera Edat del bronze comprèn de l'any 2500 a 1700 abans de J. C., i la plena Edat del bronze des de 1700 fins al 1000 ó 900 abans de J. C.; però a Mallorca la cultura dels talaiots s'allarga fins l'any 121 abans de J. C., que és quan té lloc la conquesta per Quint Cecili Metelus. — J. Colominas Roca.

LA PRIMERA EDAT DEL FERRO

Troballa protohistòrica a Marlés

En el periòdic *La Veu del Seminari de Solsona*, de 25 de setembre de 1917, férem una crida als estudiants demanant-los que durant les vacances investiguessin si en els pobles de llur residència existien romanalles dels temps prehistòrics, a la qual crida respongué el meritíssim estudiant Mn. Isidre Gríful, el qual passava els estius a la pagesia anomenada *cal Miquel*, de la parròquia de Sant Pau de Pinós, districte municipal de Marlés, portant-nos els testos representats en la figura 303, trobats en el lloc que l'any següent, durant la tercera setmana de juny, anàrem a excavar.

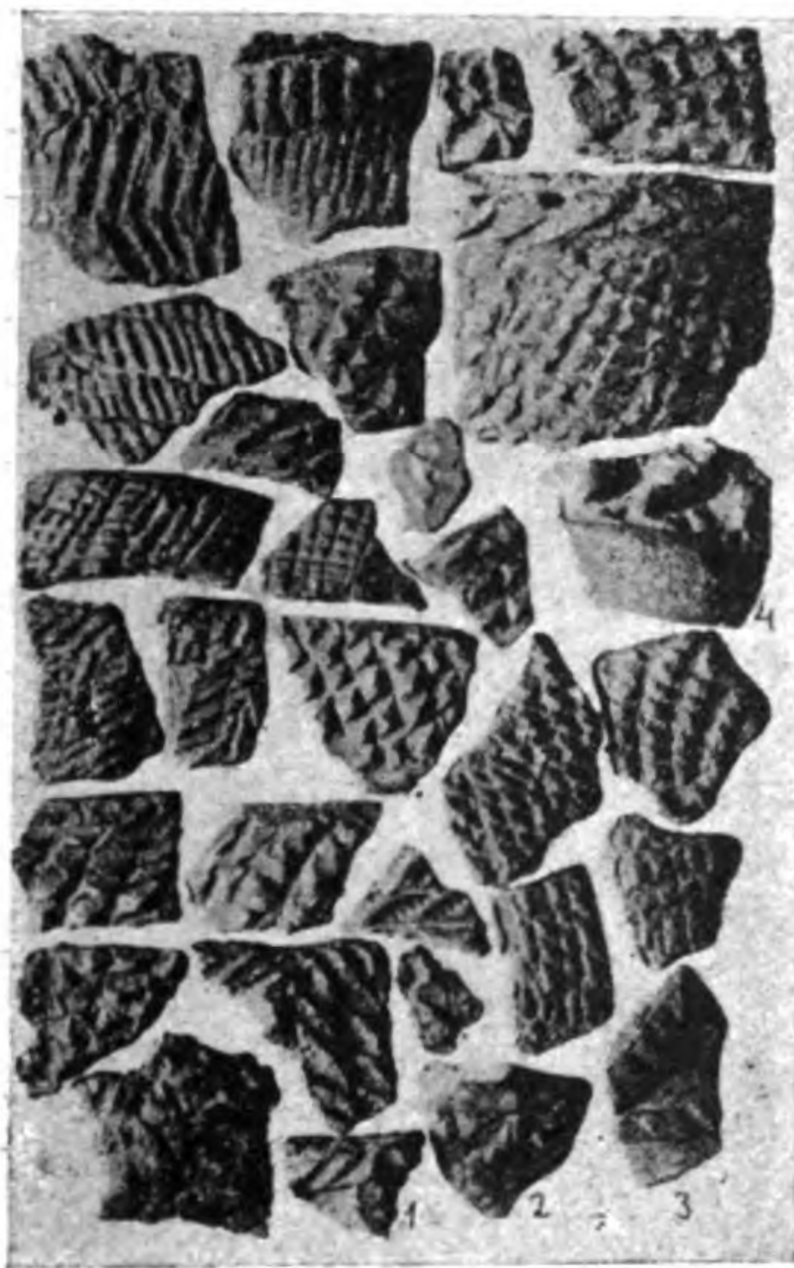

Fig. 303. — Marlés. Fragments de vasos amb empremtes digitals (1/7 apr.)

Es a cosa de mig quilòmetre a sol ixent de l'església de Sant Pau de Pinós i damunt mateix del mas Camprodon, en la qual propietat radica. A uns cent metres a W. d'aquest mas hi ha un serradet d'escassa elevació, força inclinat vers NE., que descansa sobre una gran codinera que el volta. Damunt d'aquesta codinera, en les parts de migjorn i ponent principalment, abunden els fragments ceràmics, quedant alguns muntets de terra plena de testos que demostren haver-hi existit un poblat.

Fig. 304. — Marlés. Fragments de vasos amb empremtes digitals (1/7 apr.)

L'EXCAVACIÓ

Devia ésser de gran extensió, ja que a cosa d'un quilòmetre a W. del serrat, nucli principal d'aquell, trobàrem vestigis de construccions de la mateixa cultura.

L'inclinació de la codinera ha facilitat

(1) A més de les destrals trobades per l'Institut, tenim notícia de tres més recollides a Mallorca, encara que sense circumstàncies de les troballes. N'hi ha una al Museu Episcopal de Vich, procedent de càn Xanet d'Alcúdia; és plana i molt semblant a les de les Salines, encara que de dimensions més reduïdes. A la col·lecció Planas de Palma n'hi ha una altra tubular de 11'5 centímetres de llarg, procedent de Santa Eugènia. A. della Marmora al *Voyage en Sardaigne* (Paris-Turin, 1840), en publica una també tubular, amb ansa, que diu que vegé en la col·lecció dels PP. Caputxins de Palma, trobada, segons diu, en un talaiot, sense dir quin.

Fig. 305. — Marlés. Vas totalment decorat (1/5 apr.)

que, durant els segles, la pluja s'anés emportant les terres sota les quals s'haurien conservat les restes de la civilització d'aquell poble. Sortosament, degut a parets modernes per a contenir la terra plantada de vinya, s'era conservat un muntet atapeït de testos. L'excavació ens ha mostrat ésser les ruïnes d'una casa destruïda per un incendi, car sota la terra vegetal es trobava una capa d'argila cremada, que suposem que devia haver constituït la coberta damunt de rames, en la forma com encara avui són cobertes les nostres barraques. La terrissa es trobava sobre i sota la capa d'argila, i gens dintre d'ella. La de sota es conservava en majors fragments i més reunits els d'un mateix vas que a la de sobre, cosa que podia ésser deguda al conreu. Aquesta capa era de major gruix al mig de la casa i anava disminuint cap a les vores.

D'aquesta casa, que en tenia d'altres als costats pitjor conservades, romania la primera filada de pedres de tres de ses parets, que ens donen una planta de 3'30 metres en quadre. De la paret de la cara de migjorn no quedava una pedra. Tal volta no n'hi havia hagut mai. Parets modernes, construïdes perquè l'aigua no s'emportés la terra, ens dificultaren precisar llur relació amb les de les cases contigües, de les quals romandria qualque tros.

No poguérem termenar l'excavació ni del munt de terra que es veu en la figura 2, degut a ridículs obstacles del seu propietari, D. Ramon Garcia. Sempre el tresor ocult els malmena.

Malgrat això són de força interès els resultats de la nostra excavació per l'abundosa, variada i artística ceràmica recollida, que procedeix, almenys la dels vasos reconstruïts, d'una sola casa.

LES TROBALLES

Classificarem la ceràmica en les següents classes, i pel mateix ordre seguirem la seva descripció:

Ceràmica decorada amb empremtes digitals. Ceràmica decorada amb impressions cardials. D'aquesta cal distingir entre vasos, les parets dels quals són totalment decorades, i vasos decorats amb zig-zag.

Aquests els subdividim en vasos d'un i vasos de dos astràgals [1]: vasos bicònics, vasos petits i plats.

Ceràmica decorada amb empremtes digitals. — Aquest motiu ornamental, que des dels temps neolítics perdura fins a la fi de la cultura ibèrica, el trobem entre la ceràmica del Marlés. No hem pogut reconstruir cap vas, però la representen els fragments 1 a 5 de la figura 304.

En un fragment es veu clarament la manera d'obtenir-se la decoració; un cop fet el vas llis,

1) Donarem aquest nom a les tires que circueixen el coll dels vasos.

omplenaren ses parets exteriors de tires, a tocar a tocar, i aquestes plenes d'empremtes digitals. Es distingeix en elles diversitat de dits, un dels quals deixà l'ungla ben marcada, que no era pas curta.

CERÀMICA DECORADA AMB IMPRESSIONS CARDIALS. — L'ornamentació d'aquests vasos és de molt bon efecte, esdevenint la més bella perfecció de l'element decoratiu amb impressions digitals, son predecessor.

Li donem el nom d'*impressions cardials* perquè creiem que tot l'ornament d'aquests vasos era executat posant-se al cap del dit un petit *cardium*, amb les estries del qual produïen aquestes impressions, anàlogues a les digitals; però cada impressió plena de petites línies. També podrien ésser fetes amb les dents d'algunes valves de pectuncle. Aquesta tècnica l'hem provada en la reconstrucció dels vasos i hem obtingut el mateix resultat.

Vasos les parets dels quals són decorades totalment. — Un exemplar admirable podem presentar reconstruït totalment amb fragments autèntics (fig. 305). Es un gran vas de 52 centímetres d'alt, 38 de diàmetre de la boca, 44 de ventre i 13 de base, amb un i mig de gruixària.

Sembla que, una vegada construït llisament el vas, li foren aplicades tires o una altra capa de

Fig. 306. — Marlés. Vas (1/5 apr.)

Fig. 307. — Marlés. Vas (1/5 apr.)

fang, que fou emplenada de ditades cardials o incisions pectunculars en totes direccions, en uns llocs li sembla veure-hi palmetes, en altres zig-zags, en altres fulles i creuament de línies.

En aquest poblat abundava la ceràmica d'aquesta mena. Molts d'aquests testos palesen que el vas era cobert de tires sobre les quals feien impressions cardials. Alguns, no obstant, no tenen les parets omplenades de tires, sinó, ultra la de l'astràgal, altres de verticals a la base i altres formant garlanda unida a l'astràgal amb impressions cardials.

Cal esmentar un fragment consistent en la vora d'un vas que devia tenir les proporcions d'un gran *dolium*, ja que el seu gruix és de quatre centímetres.

Vasos de dos astràgals decorats amb zig-zags. — La tècnica ornamental d'aquests vasos sembla ésser que la paret era allisada amb un cardi les estries del qual la deixaven plena d'unes petites línies perpendiculars a la base. Aquestes ratlles poden ésser també produïdes amb les osques de les valves dels pectuncles.

Així allisades les parets d'aquests vasos, posaven dues tires de fang al coll, en les quals, amb el cardi, feien impressions imitant les neolítiques digitals, restant, però, cada impressió plena d'altres petites impressions produïdes per les estries del cardi. Arran del doble astràgal arrenquen pregones incisions en zig-zag, verticals a la base, produïdes amb el mateix cardi i a voltes amb un punxó obtús.

Dos exemplars hem pogut reconstruir [1], el primer dels quals (fig. 306) té dos astràgals i una ziga-zaga.

Les seves mides són: alçada o'385 m., diàmetre de la boca o'295 m., diàmetre del ventre o'315 m., diàmetre de la base o'110 m., gruix o'011 m.

El segon (fig. 307) té una línia més, en ziga-zaga, i incisions cardials a la boca. Té les següents mides: alçada o'355 m., diàmetre de la boca o'290 m., diàmetre del ventre o'278 m., diàmetre de la base o'110 m., gruix o'012 m.

Fig. 308. — Marlés. Vas (1/5 apr.)

Fig. 309. — Marlés. Vas (1/5 apr.)

Els tres fragments 7, 8 i 9 de la figura 304 corresponen a un mateix vas d'aquesta mena, que, encara que no hem pogut reconstruir-lo, amb tot i haver-hi altres fragments, aquests tres sols ens donen sobradament idea de les seves proporcions i elegància. Aquest, ultra les ziga-zagues i doble astràgal, té la boca amb una incisió a la vora i una altra sobre l'astràgal.

Els fragments 10 i 11 de la mateixa figura tenen doble astràgal, amb les ziga-zagues poc incises produïdes amb un instrument estret i sense dents impressionadores d'altres petites ratlles. Sembla com si l'artista intentés únicament treure la monotonia de les petites línies impreses de dalt a baix. Igual cal dir del fragment 12, però és d'un sol astràgal.

El vas representat en la figura 308, la decoració del qual s'aparta de la tècnica dels anteriors, té doble astràgal, amb impressions, però, que els fan semblar dues cordes entortolligades. Ses parets, allisades també amb el cardi, tenen les petites línies interrompudes per un llarg zigzag produït amb un afilat punxó.

Les seves mides són: alçada o'293 m., diàmetre de la boca o'230 m., diàmetre del ventre o'230 m., diàmetre de la base o'105 m., gruix o'010 m.

Hi havia testos d'altres vasos de la mateixa factura, un dels quals representa el número 6 de la figura 304 però no eren gaire abundants.

Vasos d'un astràgal decorats amb zig-zags. — Són els més abundants entre la ceràmica de Marlés, de manera que n'hem pogut reconstruir, quasi tots sencers, deu exemplars. Els presentats en les figures 309 a 312.

Heu's aquí llurs principals mides [2]:

(1) Quan d'un vas no diem res en contrari, el judiquem sencer; entenent per sencer que hem pogut reconstruir sa forma amb fragments autèntics, això és, hem pogut trobar el propi lloc d'unió des de la boca a la base.

(2) Els no representats tenen les següents mides: un, alçada o'295 m., diàmetre de la boca o'235 m., diàmetre del ventre o'212 m., diàmetre de la base o'105 m., gruix o'009 m.; un altre: alçada o'245 m., diàmetre de la boca o'200 m.,

Fig. 309. — Alçada o'43 m., diàmetre de la boca o'31 m., diàmetre del ventre o'37 m., diàmetre de la base o'13 m., gruix o'015 m.

Fig. 310. — Alçada 0,35 m., diàmetre de la boca o'30 m., diàmetre del ventre o'28 m., diàmetre de la base o'10 m., gruix o'009 m.

Fig. 311. — Alçada o'150 m., diàmetre de la boca o'150 m., diàmetre del ventre o'150 m., diàmetre de la base o'077 m., gruix o'011 m.

Aquest últim és el més ben conservat de tots, ja que, llevat d'un trosset de la boca, tot el que es veu és autèntic.

Cal esmentar la figura **312**, que és la part superior d'un barroer vas sense allisar, amb un astràgal amb empremtes cardials. El diàmetre del coll és de o'177 m. i el gruix o'008 m.

Aquest ens confirma la tècnica que suposem en la construcció d'aquests vasos, en part ja exposada: primerament, amb pasta grollera, feien el vas amb tires sobre tires; després hi posaven una capa més fina, que allisaven amb un instrument dentat o estriat, que suposem que era un cardi o un pectuncle, amb el qual i altres, com punxons i espàtules, completaven la descrita decoració.

Fig. 310. — Marlés. Vas (1/5 apr.)

El color dels vasos descrits és variada en cada un, predominant el vermell fosc i el gris, degut a la diversa intensitat de calor que embolcallava les parets del vas durant la cocció.

Fig. 311. — Marlés. Vas (1/5)

Vasos bicònics. — Consisteixen en dos cons truncats, units en llur base; i un altre, més curt, unit per son diàmetre menor, constitueix la boca.

Solament d'un d'aquests vasos hem pogut reconstruir autènticament la forma, de la boca a la base (fig. 313). Les seves mides són: alçada o'166 m., diàmetre de la boca o'190 m., diàmetre del ventre o'216 m., diàmetre de la base o'090 m., gruix o'008 m.

Té les parets fines, ben allisades amb un instrument que no deixava cap línia ornamental.

D'igual tècnica i forma devia ésser un altre incomplet, qual diàmetre del ventre és de o'189 m., amb un gruix variat de tres a set mil·límetres.

Es força interessant un vas probablement de forma semblant (fig. 314) que hem deixat incomplet, sense vora, per no haver pogut unir autènticament cap fragment d'aquesta. Té les següents mides: altura o'254 m., diàmetre del o'175 m., diàmetre del ventre o'350 m., diàmetre de la base o'105 m., gruix o'008 m.

Fig. 312. — Marlés, Part superior d'un vas (1/5)

Fig. 313. — Marlés. Vas (1/5)

diàmetre del ventre o'175 m., diàmetre de la base o'105 m., gruix o'008 m.; altre: alçada o'217 m., diàmetre de la boca o'090 m., diàmetre del ventre o'189 m., diàmetre de la base o'095 m., gruix o'010 m.; altre: alçada o'230 m. (?), diàmetre de la boca o'210 m., diàmetre del ventre o'186 m., diàmetre de la base o'095 m., gruix o'013 m.; altre: alçada o'240 m. (?), diàmetre de la boca o'190 m., diàmetre del ventre o'192 m., diàmetre de la base o'100 m., gruix o'011 m.; altre: alçada o'230 m. (?), diàmetre de la boca o'210 m., diàmetre del ventre o'192 m., diàmetre de la base o'102 m., gruix o'007 m.; la base dels tres vasos precedents no s'uneix autènticament en el ventre: això fa que sigui dubtosa la mida de l'alçada; altre: alçada o'220 m., diàmetre de la boca o'195 m., diàmetre del ventre o'180 m.; diàmetre de la base o'127 m., gruix o'010 m.

Fig. 314. — Marlés. Vas (1/5 apr.)

Al mig del con superior té unes línies que semblen formar un meandre, produïdes amb la pressió d'un cordill. L'instrument de què es devien servir per a aquestes impressions devia ésser un fil de metall en espiral enrotllat en un altre fil de la manera com és enrotllat en algunes fíbules. Almenys, un fil així produiria aquesta impressió.

Aquestes impressions es veuen millor en la figura 315, els testos de la qual corresponen a un vas de la mateixa forma que la del que acabem de descriure. Aquest vas, ultra les línies impreses, en devia tenir d'altres cap al coll, que barroerament acusen els típics solcs hallstattians.

Aquests es troben ben fets en fragments d'altres vasos de la mateixa forma. Alguns són representats en la figura 316, núms. de 4 a 7. Aquest darrer, entre dos solcs paral·lels, en té d'altres de diagonals.

Són fragments de vasos d'anàloga forma i decoració que el vas figura 314 els dels núms. 9, 10, 11, 13, 17 i 18 de la figura 316.

Fig. 315. — Marlés. Fragments de ceràmica (1/5 apr.)

Fig. 316. — Marlés. Fragments de ceràmica (1/7 apr.)

Petits vasos. — Poden ésser dividits en dues classes: els de parets llises sense cap decoració i els decorats.

Aquests vasos són d'admirable factura, de parets fines, ben allisades. N'hi ha de variades colors, predominant el negre, i cada vas és d'una mateixa color. Com que són petits devien rebre

Fig. 317. — Marlés. Vas (1/5 apr.)

Fig. 318. — Marlés. Vas (1/5 apr.)

Fig. 319. — Marlés. Vas (1/5 apr.)

Fig. 320. — Marlés. Vas (1/5 apr.)

la color més uniformement que els grans vasos. Els gruixos són molt variats en un mateix vas: prims a la boca, van augmentant de gruix cap a la base. Llurs formes obeeixen a la dels vasos que anem a descriure. Tots tenen una sola ansa.

N'hem pogut reconstruir dos de llisos, representats en les figures 317 i 318. El primer és negre, ben allisat. Suposem que devia tenir ansa. Les seves mides són: alçada 0'093 m., diàmetre

de la boca 0'130 m., diàmetre del ventre 0'140 m., diàmetre de la base 0'055 m., gruix 0'066 m.

El segon, de color vermell, no té autèntica la base, i el diàmetre de la boca és de 12 centímetres, amb un gruix igual que l'anterior.

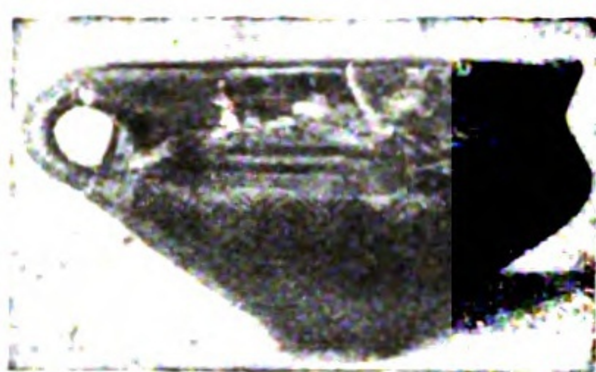

Fig. 321. — Marlés. Vas (1/5 apr.)

Fig. 322. — Marlés. Vas (1/5 apr.)

Els vasos de les figures 319 i 320 tenen, a la part superior del ventre, unes línies paral·leles que formen uns solcs, la secció dels quals és d'un quart de cercle. El primer és negre i el segon d'un groc fosc.

Les mides d'aquell són: altura 0'070 metres, diàmetre de la boca 0'120 m., diàmetre del ventre 0'134 m., diàmetre de la base 0'040 m., gruix 0'006 m.

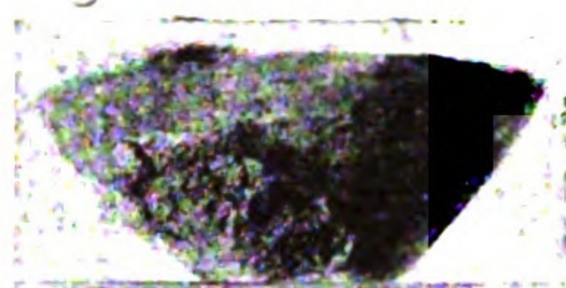

Fig. 323. — Marlés. Plat (1/5 apr.)

L'altre té les següents mides: altura 0'08 m., diàmetre de la boca 0'11 m., diàmetre del ventre 0'115 m., diàmetre de la base 0'04 m., gruix 0'005 metres.

Corresponen a vasos de la mateixa forma i decoració el fragment número 8 de la figura 316 i alguns altres.

El vas figura 321 té, ultra aquesta ornamentació, unes ratlles incises cap al baix ventre, formant quadros, que, junt amb la seva forma, li donen una elegància extraordinària.

Les seves mides són: alçada 0'095 m., diàmetre de la boca i ventre 0'150 m., diàmetre de la base 0'035 m., gruixària 0'007 m.

El vas de la figura 321 té, ultra els solcs incisos, una ratlla com de doble fulla de llor incisa.

La figura 316, n.º 19, ens representa el fragment d'un altre vas, amb igual motiu ornamental.

Aquest vas (fig. 322) no és enter. Sols és autèntic des de la boca fins al començament del baix ventre. Es de pasta fina, parets primes (0'004 m.) i color grisenc. El diàmetre de la seva boca és de 14 centímetres.

Els fragments 20 i 21 de la figura 316 són dos trossos d'un mateix vas d'igual forma que els que estem descrivint. Tenen a l'alt ventre tres línies en zig-zag, incises amb un finíssim instrument.

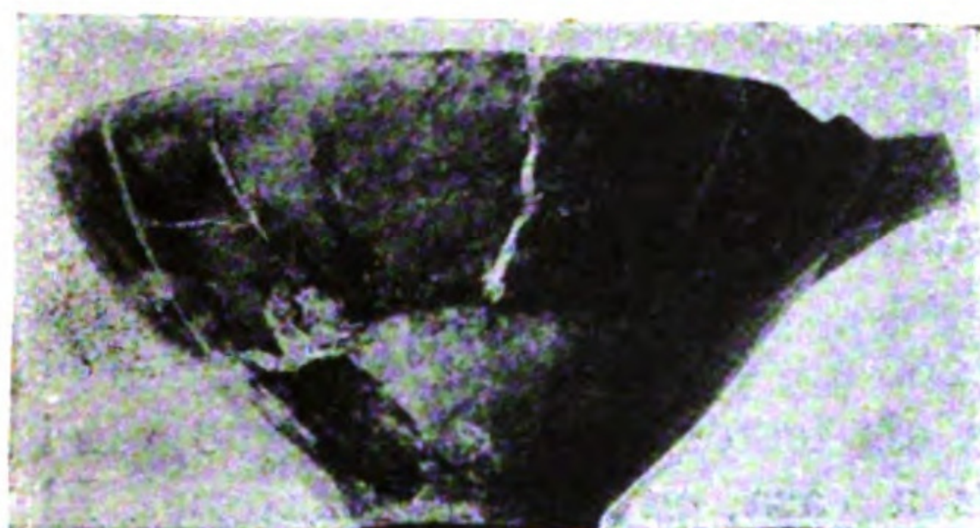

Fig. 324. — Marlés. Plat (1/5 apr.)

Fig. 325. — Marlés. Plat (1/5 apr.)

També responen a vasos d'aquesta forma els fragments números 14 a 17 de la mateixa figura, les ziga-zagues dels quals són produïdes amb pics finament incisos.

Plats. — Són de forma troncònica.

El de la figura 323 és de construcció grollera, color vermell i sense ansa. La seva alçada és de 7 centímetres, com també la base; la boca de 19 centímetres i d'1 centímetre la gruixària. Es l'únic que s'ha trobat d'aquesta forma; però n'hi havia molts amb ansa, en el caire, horitzontal a la base, i construïts curosament.

La majoria són grisos, havent-n'hi alguns de negres. N'hem reconstruït un de vermell i conservem el fragment d'un altre que arriba de la boca a la base, donant una alçada del plat de 0'065 m.

N'hem pogut reconstruir set, amb els quals i el feix de testos procedents de vasos de la mateixa forma, hem vist que n'hi havia de dues mides. La cabuda dels petits sembla ésser la meitat dels grans.

L'alçada dels grans (figs. 324 i 325) oscil·la entre deu i mig i dotze centímetres, amb un diàmetre major de 21 a 23.

El vas de la figura 325 tenia una mena d'estrella incisa a la part exterior de la base, com també un altre plat la base del qual, fragmentada, representa la figura 326.

Molts d'ells tenen a la part interior de la boca un regruix que els dóna major consistència

i elegància. Altres tenen les parets decorades amb les línies dels grans vasos que hem anomenat cardials.

Aquest vas, per equivocació, és reconstruït amb trossos de dos vasos. D'ambdós hi ha trossos que arriben de la boca a la base. El de l'ansa era un centím. més alt (0'07 m.) que l'altre (0'06 m.).

Fig. 326. — Marlés. Fragments de ceràmica (1/4 apr.)

Fig. 327. — Marlés. Fragments de ceràmica (1/4 apr.)

Aquesta és l'elevació dels vasos petits, el diàmetre major dels quals és de 20 a 23 centímetres.

La figura 327 ens representa diferents anses d'aquests plats.

Cal esmentar que hi havia grans vasos amb anses que eren unides a llurs parets amb espigues, com pot veure's en les tres representades en la figura 326.

Material no ceràmic. — Entre el material recollit, ultra la ceràmica, cal esmentar una destral de pedra esmossellada; tres percussors, un d'ells (fig. 328, n.º 4) bicònic; una pedra esmolada; un punxó d'os polit; un tros d'anella de bronze (n.º 7), i la pedra inferior de dos molins oblongs. Tots aquests objectes són representats en la figura 328.

El punxó d'os ens el perderen rentant el material. El n.º 6 d'aquesta figura en representa dos d'altra procedència que hem reproduït per demostrar la forma del de Marlés: era com el més llarg, amb la punta afilada com el més curt.

Fig. 328. — Marlés. Troballes varies de pedra, bronze i os (1/5 apr.)

DEDUCCIONS CRONOLÓGIQUES

¿A quina època pertany aquest poblat?

Extraordinàriament ric en ceràmica, i d'importància singular els seus motius ornamentals, ha resultat pobre en altres objectes que característicament el documentessin.

Hi hem trobat bronze (fig. 328, n.º 7) i ferro (n.º 8). Aquell el recollírem al fons de la casa, sota els testos de l'olla (fig. 308). Del ferro no n'haguérem esment fins a casa, en rentar el material. El judiquem un tascó, força oxidat, de les eines de conreu en ús actualment. No fa molts anys s'hi cultivava vinya.

També cal esmentar tres fragments ceràmics fets a torn, d'època que no ens atrevim a precisar, que cap valor documental poden tenir sobre aquesta estació, ja que, si haguessin pertangut als seus habitants, haurien abundat més. A uns 500 metres d'aquesta estació, sota la rectoria, hi ha ruïnes romanes, de les quals podrien procedir.

Per tant, després d'haver pogut constatar que els habitants d'aquest poblat coneixien el bronze, totes les altres deduccions han de fer-se de la comparació de la mateixa ceràmica amb la d'altres estacions documentades.

Alguns vasos de Marlés són ornats amb els típics solcs de la cultura de Hallstatt, que nosaltres, no obstant, hem trobat en un megalit de l'Edat del bronze de la mateixa comarca. No pretenem, amb això, remuntar aquesta estació a l'última fase megalítica, puix que s'hi oposa el que, a uns centímetres a sol ixent d'aquella, hi hem excavat un megalit tumular de l'Edat del bronze, i la seva ceràmica no tenia la més petita semblança amb la del poblat.

La tècnica decorativa d'utilitzar un instrument (creiem cardi o pectuncle) que deixava un solc ple de petites línies en relleu (típica d'aquest poblat), únicament l'hem trobada fora d'ell, en el poblat ibèric del Vilaró d'Olius (que hem excavat l'any 1920), en un gran vas fet a mà, que té al coll una línia de clotets plens de ratlletes cardials (1).

Per tant, hem de suposar la ceràmica de Marlés posterior a la cultura megalítica i anterior a la primera cultura ibèrica.

Ens ho confirmen també alguns fragments que trobàrem en el poblat ibèric del Castellvell de Solsona (2), on alguns testos, encara que de tècnica diferent, tenen alguna analogia, com una reminiscència d'una pretèrita superior cultura. Principalment el test *u* de la figura 20 del Castellvell és decorat d'igual forma i procediment que els de la figura 315 de Marlés.

La ceràmica trobada a Castro de Rotura (Setúbal-Portugal) sembla tenir el mateix motiu ornamental que el vas de Marlés figura 30, amb la diferència que aquest sols té una ratlla de llor i aquells les parets quasi plenes (3). El material que acompanya la ceràmica de Setúbal és eneolític, encara que l'autor, seguint Simôse (4), diu que moltes estacions tenen sobreposats vestigis de diverses èpoques.

No coneixem més que per gravats la ceràmica ornada *à la raclette*, que els arqueòlegs provençals nomenen *ligura*, la qual sembla tenir unes línies com la dels vasos de Marlés. Aquesta ceràmica és de la primera Edat del ferro (5).

En la ceràmica de Marlés la forma dels plats és igual a la de les tapadores d'urnes cineràries publicades per Oscar Montelius (6), que són les mateixes formes de les tapadores pertanyents a la civilització que els paleontòlegs italians anomenen *de Vilanova.*

Amb tot i diferir, els vasos de Marlés, quant a llur forma, de les urnes de la civilització vilanoviana, la forma dels vasos de les figures 313 i 314 té alguna analogia amb la de les osseres de la necròpolis de Fontanella (Màntua) (7), fetes de dos cons units per llur base. L'arqueòleg rus Modestov judica aquesta necròpolis de l'època transitòria entre la civilització del bronze i el començament de l'Edat del ferro (8).

En la ceràmica d'Allumiere i Civita-Vechia hi ha vasos ornats amb zig-zags horitzontals, i no verticals, com els de Marlés, amb tapadores iguals als nostres plats, que l'esmentat savi arqueòleg rus (9) atribueix a una població ariana arribada en aquells paratges abans del començament del període de Vilanova.

Nosaltres hem trobat una forma semblant de plats, encara que no podem precisar com tenien l'ansa, en la capa hallstàttica de la Cova del Segre (10), i també s'és trobada en la necròpolis de can Missert, de Terrassa (11), amb la diferència que l'ansa, en lloc d'ésser al caire, és sobre les parets del plat en sentit vertical a la base.

En resum direm que, no atrevint-nos a donar per ara una exacta cronologia, la ceràmica de Marlés sembla pertànyer als començos de l'època de Hallstatt. — JOAN SERRA I VILARÓ.

El sepulcre del Turó de les Mentides (Folgaroles)

Es del primer període hallstàttic, i està situada en terres del mas Palou, de Folgaroles a 4 quilòmetres de Vich, no lluny de la galeria coberta de Puig-ses-Lloses. Es una caixa formada amb lloses primes (1'76 metres per 0'49) i orientat de llevant a ponent (12) (fig. 329). Es interessant per ésser la primera d'aquesta edat trobada a la plana. Amb les de Terrassa, així com amb el poblat de Marlés i la Balma del Segre a Vilaplana, conserva un cert parentiu.

(1) Posteriorment a l'excavació de Marlés hem emprès la d'un poblat ibèric al serrat de Sant Miquel de Sorba (Cardona), aon apareix abundosa i ben característica la tècnica de la ceràmica de Marlés. Confiem reconstruir-ne alguns vasos. Hi hem trobat una ansa idèntica a les dels plats de Marlés. Es, però, poc útil per a les deduccions cronològiques per la gran barreja de cultures d'aquesta estació.

(2) *Poblado ibérico de Castellvell.* (Memorias de la Junta Superior de Excavaciones. Madrid, 1920), figs. 20 i 21.

(3) A. I. MARQUES DA COSTA: *Estações prehistoricas dos arrededores de Setubal.* «O Archeologo Português», vol. VIII, p. 137, fig. 97 i següents.

(4) A. F. SIMÕES: *Introducção a archeologia da peninsula iberica*, p. 119.

(5) DUMAS: *Des temps intermédiaires entre la pierre polie et l'époque romaine*, p. 16. Le Mans, 1910.

(6) *Die älteren Kulturperioden im Orient und in Europa.* Stockholm, 1903, figs. 274 i 278.

(7) MODESTOV: *Introduction à l'Histoire Romaine.* París, 1907. Planxa XXIV, núm. 2.

(8) Ibíd., p. 275.

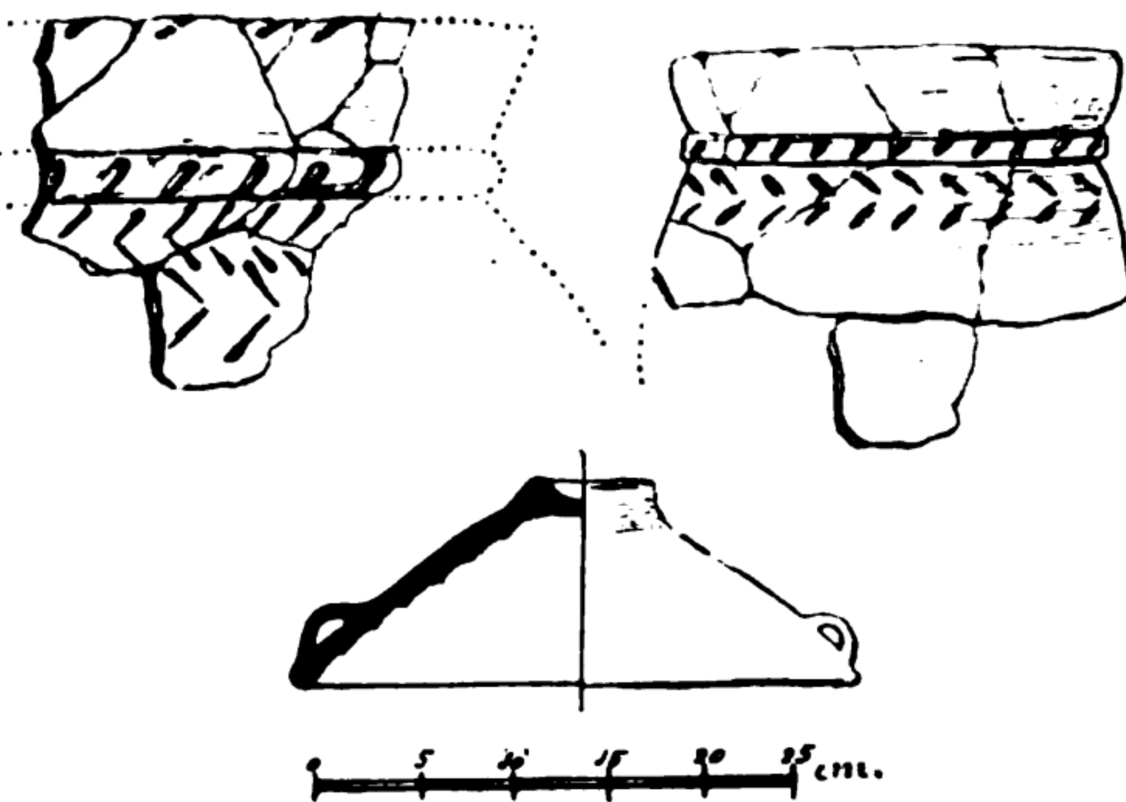
(9) Ibíd., p. 230, planxes XXIII-3, XXIV-3 i XXVI-4.

(10) *Excavaciones en la Cueva del Segre.* (Memorias de la Junta Superior de Excavaciones), Madrid, 1918.

(11) *Museu de Barcelona.* — P. BOSCH GIMPERA: *Prehistòria catalana.* Barcelona, 1920, p. 197.

(12) Vegi's el follet velografiat: *Les primeres civilitzacions ausetanes*, pp. 76-79.

A fora de la sepultura, però tocant a les pedres, a més d'ossos humans aparegué una gran barreja de trossos de terrissa, amb els quals s'ha pogut reconstruir (fig. 330): la part superior d'un vas de terra grollera, color de cendra, ornada l'extrangulació del coll amb angles formats de ratlles incises; un altre fragment d'un vas més gran amb una extrangulació i un fris de ratlles incises al seu voltant, semblant a l'anterior, però contenint, a més, un cordó amb ditades; tres plats de forma cònica truncada, dos de terra rogenca i un de

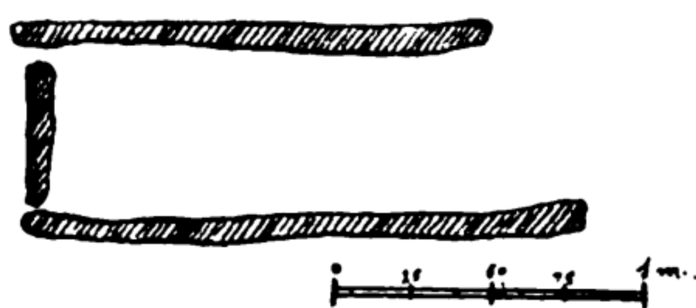

Fig. 329. — Vich. Sepulcre del Turó de les Mentides. Planta

Fig. 330. — Vich. Sepulcre del Turó de les Mentides. Ceràmica

negrosa, les dimensions dels quals són, respectivament, 11, 9'5 i 9'6 centímetres d'altura per 29, 25 i 28 de diàmetre de la boca, afinats de dintre, amb acanalats paral·lels i sense polir de fora.

Probablement aquest sepulcre fou violat per cercadors de tresors, que despreciaren les troballes esmentades, deixant-les arreconades fora de la sepultura. — JOSEP RIUS SERRA, PVRE.

La necròpolis de «Can Missert» (Terrassa)

Les troballes anteriors a 1916. — Pels vasos conservats al Museu de Vich, donats al bisbe Morgades pel propietari del terreny en el qual foren trobats, D. Josep Barata, i per la notícia publicada per D. J. Soler i Palet [1] i D. J. Botet i Sisó [2], es coneixia l'existència a Terrassa, al lloc anomenat «Can Missert», d'una necròpolis d'incineració de la primera Edat del ferro. Se'n parlà en la *Crònica* de l'ANUARI anterior, al mateix temps que es publicaven noves troballes i es revisaven les antigues de Catalunya que es podien referir a l'època hallstàttica [3].

Una visita al lloc de la troballa féu sospitar que la necròpolis hauria estat sols en part destruïda en fer la carretera d'Olesa, puix que, segons referències dels que presenciaren les troballes, totes es feren en l'espai ocupat avui per la carretera i de llur agrupació de l'un a l'altre costat de carretera amb igual abundància, es podia deduir que encara restarien sepulcres intactes a ambdós costats, ultra els que es destruïren abans i que sembla que foren un parell de cents.

L'EXCAVACIÓ DE 1916

L'excavació feta per nosaltres el gener de 1916 ho confirmà, trobant-se encara 48 urnes, quatre al costat nord de la carretera, en un erm, i els restants al costat sud, en una vinya (vegi's el pla de la fig. 331). Un estudi detallat de l'excavació i de les troballes està en preparació, consignant-se aquí tan sols els resultats més importants.

Els sepulcres degueren consistir en clots al fons dels quals es posaven les urnes contenint les cendres i que es tornaven a omplir de terra, no havent-se trobat cap rastre que mostrés la forma del clot ni de pedres per a mantenir l'urna isolada de la terra. Les urnes apareixien en una profunditat que oscil·lava entre 0'80 i 1'20 metres, i, com es pot observar en el pla, no estaven agru-

(1) *Contribució a l'història de Catalunya. Egara (Terrassa).* (Discurs d'entrada a l'Acadèmia de Bones Lletres). — Barcelona, Imp. de la Casa de Caritat, 1906; pàgs. 11 i 12.

(2) *Data aproximada en què els grecs s'establiren a Empúries,* etc. (Discurs d'entrada a l'Acadèmia de Bones Lletres). — Girona, Torres, 1908.

(3) BOSCH: *Dos vasos de la Edat del ferro trobats a Argentona. La ceràmica hallstàttica a Catalunya* (ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, V, 1913-14. *Crònica*), pàgs. 816 i següents.

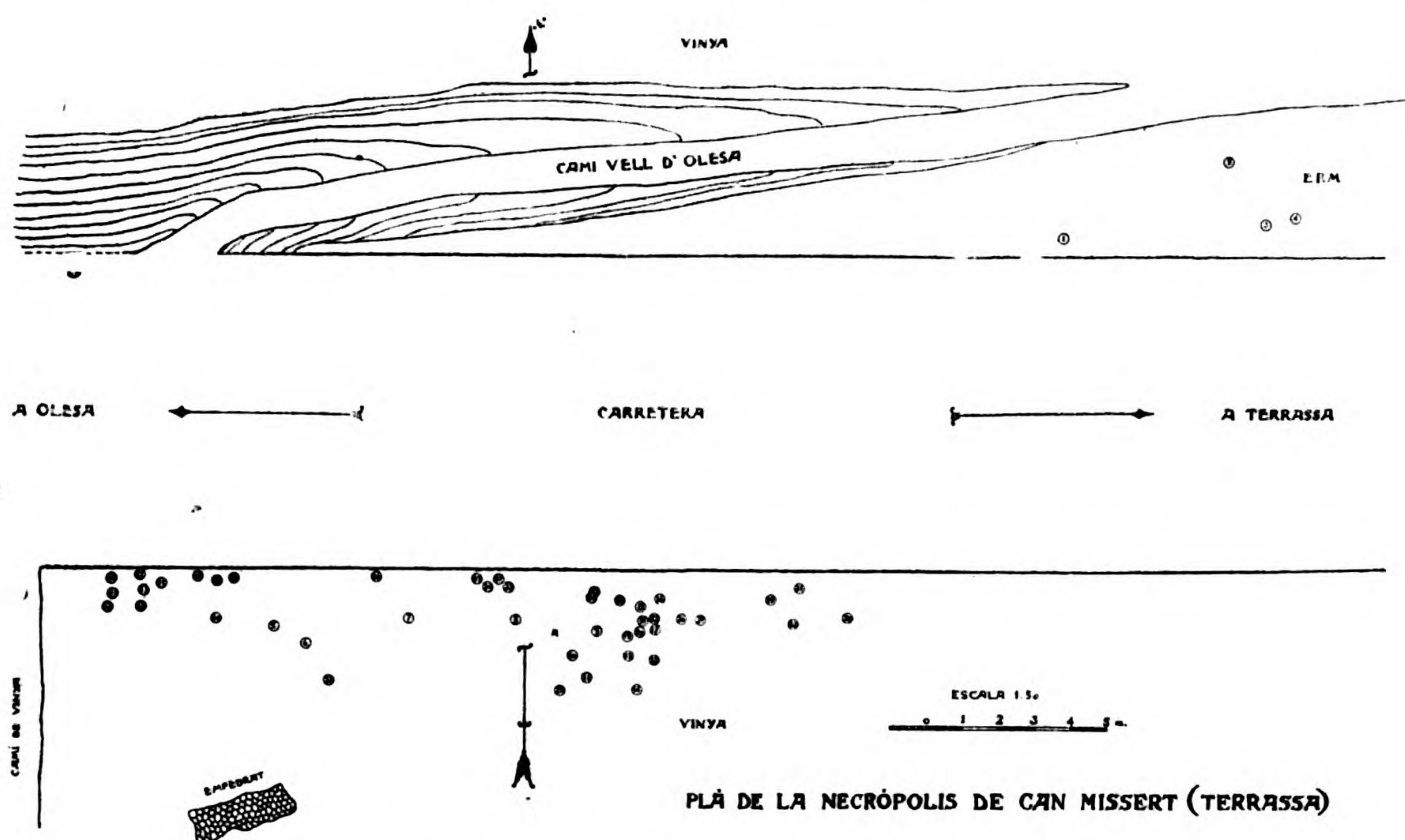

Fig. 331. — Necròpolis de Can Missert (Terrassa). Pla

pades regularment. En alguns casos, al costat o bé a molt poca distància de l'urna, es trobaren vasos petits no contenint sinó terra o amb tan petita quantitat de cendres que es podia sospitar que no eren sepulcres, sinó ofrenes. Les urnes o els vasets per a ofrenes estaven tapats sempre amb un plat fondo (fig. 333), o bé amb una pedra irregular, més o menys plana, generalment de pissarra (figs. 332 i 341).

A alguna distància dels últims sepulcres de la part sud de la necròpolis i en fer cates per comprovar si podien sortir-ne més, es trobà a uns 85 centímetres de fondària una resta d'empedrat d'uns 20 centímetres de gruix format per pedres més o menys quadrades, però grolleres i d'un diàmetre variable entre 10 i 30 centímetres, tenint l'empedrat 2'70 metres de llarg per 1 d'ample (plà, fig. 331). Sembla que va posat sobre el terreny primitiu intacte i és difícil fer conjectures respecte a la seva destinació.

Fig. 332
Terrassa. Necròpolis de Can Missert. Un sepulcre.

TROBALLES

A part de les urnes amb llurs tapadores i de qualques fragments de ceràmica, de la mateixa mena de les urnes, dispersos, trobats a diferents nivells en fer l'excavació i sense relació amb determinats sepulcres, sols es trobaren un anell i tres fragments d'un altre, fets amb una planxeta molt prima de bronze i un punxó d'os. L'anell i els fragments d'un altre sortiren entre els fragments d'una urna, podent-se suposar que hauria estat a dintre d'ella, igual que el punxó, que, efectivament, sortí entre els ossos cremats que contenia l'urna d'un altre sepulcre.

Fig. 333
Terrassa. Necròpolis de Can Missert. Un sepulcre

Les urnes. — La ceràmica comprèn urnes i tapadores en forma de plat fondo, i és sempre feta a mà, de terrissa de color terrós fosc oscil·lant entre el vermell fosc i el negre. Es molt ben feta, amb fang molt fi, i sol tenir la superfície exterior ben polida.

Les tapadores tenen parets còniques i solament pla i generalment una anseta a un costat. Per tot ornament s'hi troba l'interior acanalat, amb solcs amples i poc pregons que formen cercles

Figs. 334 a 337. — Terrassa. Necròpolis de Can Missert. Vasos del tipus *a*

concèntrics que segueixen les parets del plat (fig. 347). Dimensions: altura, entre 5 i 10 centímetres; diàmetre de la boca, entre 20 i 25; íd. del solament, entre 5 i 10.

Formes. — Les urnes tenen una gran varietat de perfils i de dimensions; però es redueixen fonamentalment a molt poques formes. Les principals són tres:

a) Una urna generalment de coll cònic, amb panxa grossa esfèrica o bé en forma de dos troncs de cons units per la base, i que s'aprima per a formar una mena de peu de solament pla, essent la vora, com la de quasi tots els vasos d'aquesta estació, molt sortida i fins lleugerament corbada en sentit convex vista des de fora. Els ornaments en aquesta forma solen ocupar tot el coll i la part superior de la panxa. Les dimensions dels vasos en qüestió oscil·len entre les següents mides extremes: altura, 20 centímetres; diàmetre de la boca, 12; diàmetre màxim de la panxa, 20, i diàmetre del solament, 7; els vasos més petits i els més grans: altura, 32 centímetres; diàmetre de la boca, 25; diàmetre màxim de la panxa, 32; íd. del solament, 10'5 (figs. 334 a 338).

Fig. 338. — Terrassa. Necròpolis de Can Missert. Vas del tipus *a*

Aquesta forma té moltes variants de perfils, fent desaparèixer la divisòria entre el coll i la panxa, eixamplant la boca, engrossint la part inferior de la panxa (fins a esdevenir el vas, per aquesta part, quasi esfèric, amb la qual cosa gairebé despareix el peu) o perllongant la panxa, aprimant-la molt, i així el vas esdevé quasi ovoide (fig. 338).

b) Un tipus d'urna de boca molt ampla i de forma aplanada, consistent en dos troncs de cons

Figs. 339 i 340. — Terrassa. Necròpolis de Can Missert. Vasos del tipus *b*

Fig. 341. — Terrassa. Necròpolis de Can Missert. Vas del tipus *c*

units per les bases, sense prolongar-se per la banda del peu i amb la vora sortint habitual. Aquest tipus té un sol exemplar. Dimensions: altura, 20 centímetres; diàmetre de la boca, 21; diàmetre màxim, 27; diàmetre del solament, 7'5 (fig. 339). Però es pot considerar com a variant d'aquest tipus un altre vas que té més ample la boca fins a esdevenir quasi vertical el perfil de la mei-

tat superior del vas. Dimensions: altura, 17 centímetres; diàmetre de la boca, 22; diàmetre màxim, 24; diàmetre del solament, 7'2 (fig. 340).

c) Una urna generalment més petita que la de la forma anterior, de boca molt ampla, sense coll i de cos gairebé esfèric, que s'aprima en la seva part inferior per a formar un petit peu. També té gran varietat de perfils, essent el vas més obert, esdevenint més cònica la part superior o pronunciant més el ressalt de la vora. Els ornaments ocupen la part superior del cos del vas, arrencant immediatament de sota mateix de la vora (fig. 342). Dimensions per als vasos més petits: altura, 10 centímetres; diàmetre de la boca, 10; diàmetre màxim, 12; diàmetre del peu, 5 (fig. 342). Per als vasos més grossos: altura, 24 centímetres; diàmetre de la boca, 26; diàmetre màxim, 29; diàmetre del solament, 8 (fig. 341).

Fig. 342
Terrassa. Necròpolis de Can Missert. Vas del tipus *c*

Fig. 343
Terrassa. Necròpolis de Can Missert. Vas del tipus *d*

Fora d'aquests tipus fonamentals n'hi ha uns quants més representats per pocs exemplars i generalment molt emparentats amb el tipus *c*. Són els següents:

d) Un tipus *d* de cos més estret, amb la vora més alta, el peu més ample i de perfil més groller. Dimensions: altura, 14 centímetres; boca, 15; diàmetre màxim del cos, 14; solament, 8 (fig. 343).

e) Un tipus sense vora sortint i sense que per a formar el peu s'aprimi gaire la part inferior.

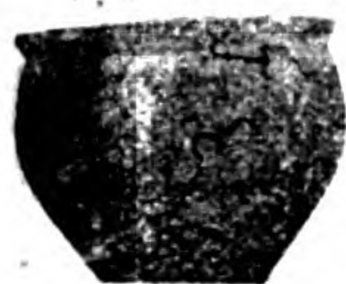

Fig. 344. — Terrassa.
Necròpolis de Can Missert.
Vasos del tipus *e*

Fig. 345. — Terrassa.
Necròpolis de Can Missert.
Vas del tipus *f*

Fig. 346. — Terrassa.
Necròpolis de Can Missert.
Vasos del tipus *g*

Així la forma del vas es converteix casi en un tronc de con invertit, amb la base tancant-se lleugerament. Les dimensions d'aquest tipus solen ésser: altura, 7 centímetres; diàmetre de la boca, 7'5; diàmetre màxim del cos, 7'5; diàmetre del peu, 3'5 (fig. 344).

f) Un tipus de forma arrodonida, tallat pels plans del solament i de la boca que tot just forma una vora molt poc sortida i que a la part mitjana del cos d'un vas té una ansa, l'única que s'ha trobat fora de les tapadores. Dimensions: altura, 9'5 centímetres; diàmetre de la boca, 9'5; diàmetre màxim del cos, 10'5; diàmetre del solament, 4'5 (fig. 345).

g) Un altre tipus amb que es caracteritza per tenir un peu bastant alt. Una variant d'aquest tipus és de cos molt allargat i estret i formes molt curvilínies, i té les següents dimensions: altura, 13 centímetres; boca, 10; diàmetre màxim, 12; diàmetre del peu, 4'5 (fig. 346). Una altra variant, més aplanada i amb el cos format per dos troncs de cons units per la base, té aquestes dimensions: altura, 9 centímetres, boca, 10; diàmetre màxim, 12; diàmetre del peu, 6 (fig. 346).

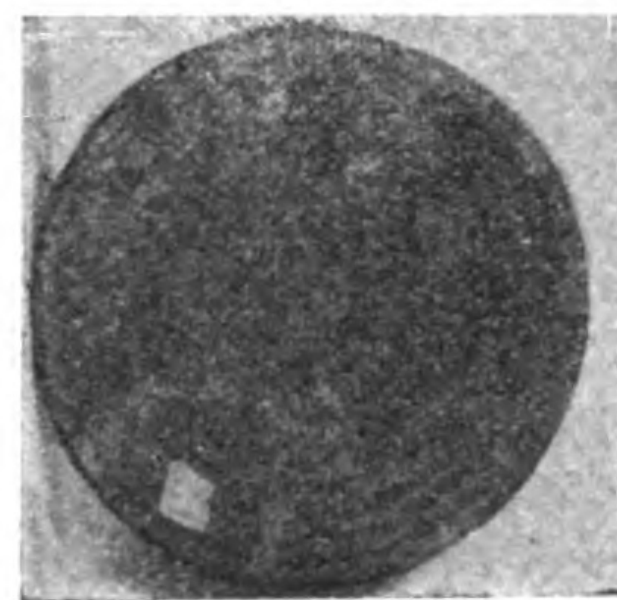

Fig. 347. — Tapadora (tipus *h*) (interior)

h) Tapadores còniques amb acanalats interiors i amb petites ansetes prop de la vora (una o dues (fig. 347).

Decoracions. — Les decoracions que s'apliquen indistintament a totes les tres formes més típiques (les altres solen tenir, quan són ornades, senzills acanalats sota la vora) consisteixen en solcs amples i poc profunds, fets amb un objecte de punta arrodonida i que es disposen formant diferents sistemes. El més comú i senzill és el dels solcs paral·lels formant un acanalat, que sovint ocupa tot el coll del tipus *a*, o emmarca una zona d'altres ornaments. Un altre ornament

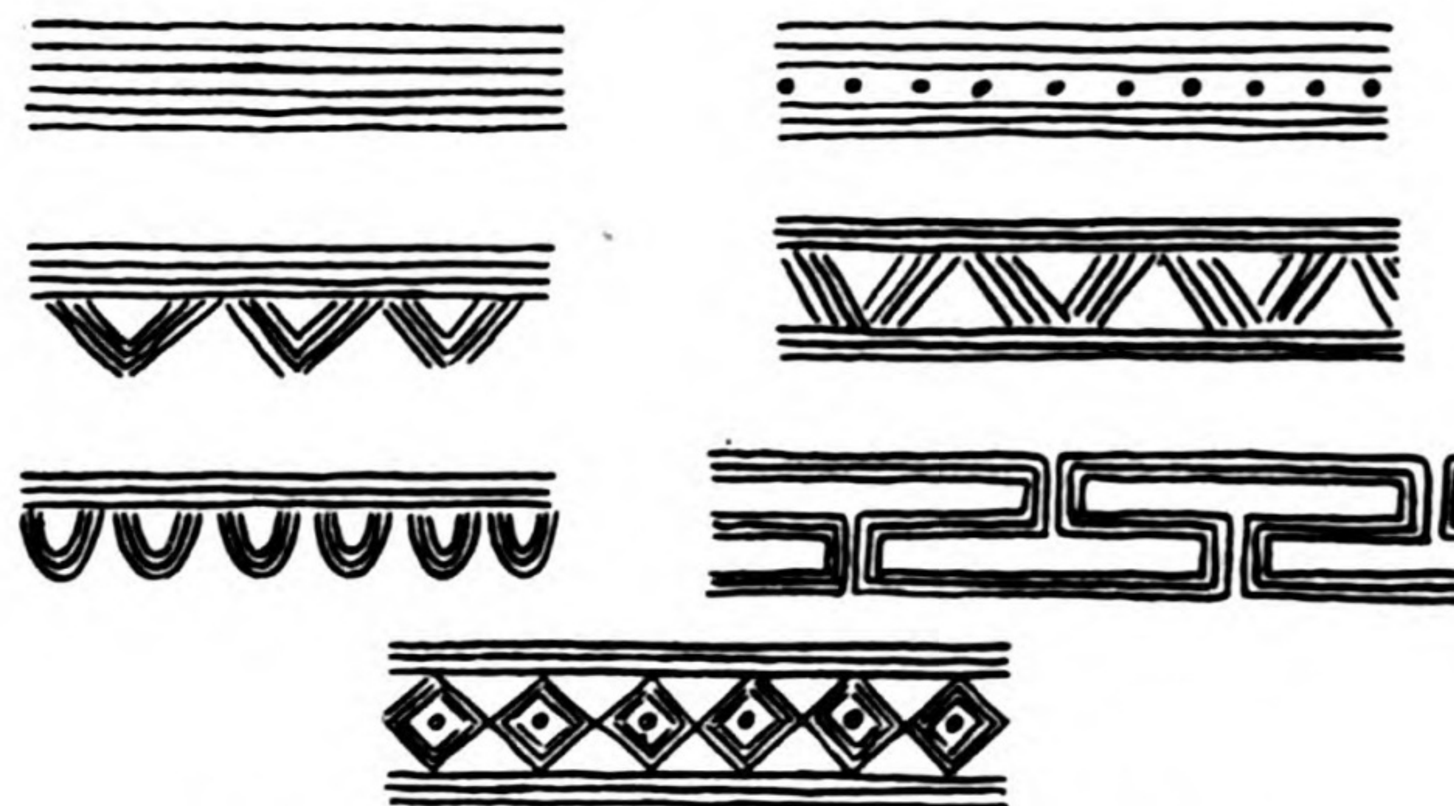

Fig. 348. — Taula de ornaments de les urnes de Can Missert

molt freqüent és la sèrie de meandres. Menys freqüents són el zig-zag, la sèrie d'oves, o la sèrie de punts o els rombes. Un motiu excepcional és el d'unes aspes que interrompen la sèrie de meandres (figs. 348 i 349).

CRONOLOGIA

Sense tractar de seguir minuciosament les diferents qüestions que es refereixen als paral·lels dels vasos de Terrassa en altres estacions hallstàttiques i llur cronologia, cal dir, amb tot, que el material trobat en les nostres excavacions confirma la posició de Terrassa en el primer període de la primera Edat del ferro de Catalunya representant-ne l'apogeu juntament amb la necròpolis veïna de Sabadell. Aquest primer període, com ja s'establí en altres llocs (1), es correspon

Fig. 349. — Desenrotllo de la decoració d'una urna de Can Missert

amb els períodes B i C del Hallstatt de Reinecke, els quals equivalen, en general, al període de la classificació de Déchelette, datant-se entre 900 i 650 abans de Jesu-Crist. El moment d'apogeu representat per Terrassa el podríem datar vers el 700. — P. Bosch Gimpera. — J. Colominas Roca.

L'estat actual de la sistematització del coneixement de la primera Edat del ferro a Catalunya

Els períodes i llur cronologia. — Els resultats obtinguts en treballs anteriors (2) d'ordenar la nostra civilització hallstàttica en dos períodes, un des de 850 a 650 abans de Jesu-Crist amb l'apogeu vers el 700 (representat per Terrassa i Sabadell) i l'altre de 650 a 500 abans de Jesu-

(1) Vegi's Bosch: lloc citat de l'Anuari, V, 1913-14 (*Crònica*) i *Prehistòria Catalana* (Barcelona, 1919), pàgs. 182-184.
(2) Vegi's Bosch: *Dos vasos de la primera Edat del ferro trobats a Argentona. La ceràmica hallstàttica a Catalunya* (Anuari V, 1913-14), pàgs. 816 i seg. *Prehistòria catalana*, pàgs. 182 i seg.

Crist amb dos graus (el primer representat per Anglès i el segon per Gibrella), cal considerar-los com fermament establerts. Les noves troballes no han fet més que precisar-los i completar el nostre coneixement de la civilització de la primera Edat del ferro catalana.

Les noves estacions i llur posició cronològica. — Del primer període actualment en coneixem, a més de Terrassa, tres noves estacions que acusen certes diferències locals, dintre de Catalunya, de la civilització de l'Edat del ferro. L'una és la capa, corresponent a aquest temps, de la Balma del Segre (Vilaplana) excavada i publicada per mossèn Joan Serra i Vilaró (1). L'altra és el possible poblat de Marlés, que publica en altre lloc d'aquesta *Crònica* el seu excavador, també mossèn J. Serra. La tercera estació és el sepulcre del Turó de les Mentides de Vich (vegi's en altre lloc d'aquesta *Crònica*).

A la Balma del Segre, juntament amb vasos (2), que a primera vista es pendrien per neolítics o eneolítics de la cultura de les coves lleydatanes, i que aparentment tenen llurs paral·lels immediats a les coves eneolítiques de la comarca, hi sortiren vasos semblants al tipus *a* de Terrassa, amb decoracions de senzills acanalats (3) i tapadores amb acanalats com els de Terrassa, però a l'exterior del vas (4).

Conegut el material de la Balma del Segre, ja no ofereix tanta dificultat la classificació com a hallstàttica de l'estació de Marlés ni la del Turó de les Mentides. La semblança de la ceràmica pseudo-eneolítica d'aitals estacions n'estableix la contemporaneïtat (5), però, demés, el tipus de la tapadora de forma cònica (sense acanalats interiors a Marlés) i alguns vasos semblants a algunes de les variants del tipus *b* de Terrassa (6), són nous indicis per a induir a datar l'estació de Marlés a la primera Edat del ferro. Així les coses, sembla encertat el reconèixer, en els grans vasos de Marlés, amb tendències a la panxa ovoide, amb parets en forma de doble con truncat i amb vores sortides com les hallstàttiques, una forma vagament emparentada amb determinades variants del tipus *a* de Terrassa.

El sepulcre de Vich, malgrat l'escassesa del seu material, representa també la coexistència de la terrissa amb cordons en relleu, amb impressions digitals d'aspecte eneolític, amb les tapadores acanalades en llur interior.

Les dues varietats locals de civilització de la primera Edat del ferro. — Els casos esmentats, sobre tot el de Marlés, vénen a donar-nos un nou aspecte verament sorprenent de la nostra primera Edat del ferro, representant una cultura local que ha continuat sense interrupció els tipus de decoració de la ceràmica que procedeixen del neolític i eneolític que perdura en la regió muntanyosa de l'interior de Catalunya (vegi's el mapa de la fig. 350), rebent sols llunyanes influències de la vera civilització hallstàttica.

Aquesta està representada per les necròpolis de Vilars, la Punta del Pi de Terrassa, Sabadell, etc., i, per una notable coincidència, s'estén solament per llocs situats en la comunicació natural amb França, çò és, del Vallès a l'Empordà, que, a través del Coll de Banyuls o del Coll de Perthus, es comuniquen amb el Rosselló. Això últim reforça novament el paral·lel de les necròpolis del tipus Vilars-Terrassa amb les franceses contemporànies (7) i la hipòtesi que la nostra cultura hallstàttica típica és quelcom introduïda des del sud de França.

El problema de la perduració del tipus arcaitzant de tradició eneolítica. — La superposició d'aquesta cultura hallstàttica sobre una altra d'indígena de tradició neolítica i eneolítica explicaria molt bé molts fenòmens fins ara difícils de relacionar d'una manera objectiva. Tals són les semblances aparents de la ceràmica ordinària de l'època ibèrica, çò és, de la segona Edat del ferro amb la neolítica i eneolítica, puix hi són freqüents també les decoracions de cordons en relleu amb impressions digitals i que abunden més com més ens allunyem de la costa: al Baix Aragó en el seu primer període de la cultura ibèrica, i a Catalunya en la capa inferior del poblat del Castellvell de Solsona i al poblat d'Anseresa d'Olius (8).

(1) Vegi's Serra i Vilaró: *Excavaciones en la Cueva del Segre* (*Memorias de la Junta Superior de Excavaciones*. 1918). El material al Museu de Solsona.

(2) Serra i Vilaró: *Excavaciones en la Cueva del Segre*, làm. VII, figs. 1 i 2 de la capa hallstàttica (*c-d*) i els de la làm. VI, figs. 2 i 3 (n.° 1) i de la làm. VII, fig. 3, n.° 1, de la capa intermitja (*b-c*) amb barreja, però que es poden considerar també de la primera Edat del ferro.

(3) Serra i Vilaró: Lloc citat, làm. VII, fig. 3, núms. 1-2 de la capa *c-d*, hallstàttica, i el semblant de la làm. VI, fig. 3, n.° 2, de la capa *b-c*, barrejada.

(4) Id., íd., làm. VIII, fig. 2.

(5) Vegi's la làm. VII, fig. 1, de la publicació sobre la Balma del Segre: compari's amb la corresponent de Marlès i del Turó de les Mentides.

(6) Vegi's les figs. 313 i 314 de la publicació de Marlés a altre lloc d'aquesta *Crònica*.

(7) Vegi's Bosch: *La prehistòria catalana*, pàgs. 182 i seg.

(8) Per al Baix Aragó vegi's en altre lloc d'aquesta *Crònica*. Per al Castellvell de Solsona veure Serra i Vilaró: *Ex-*

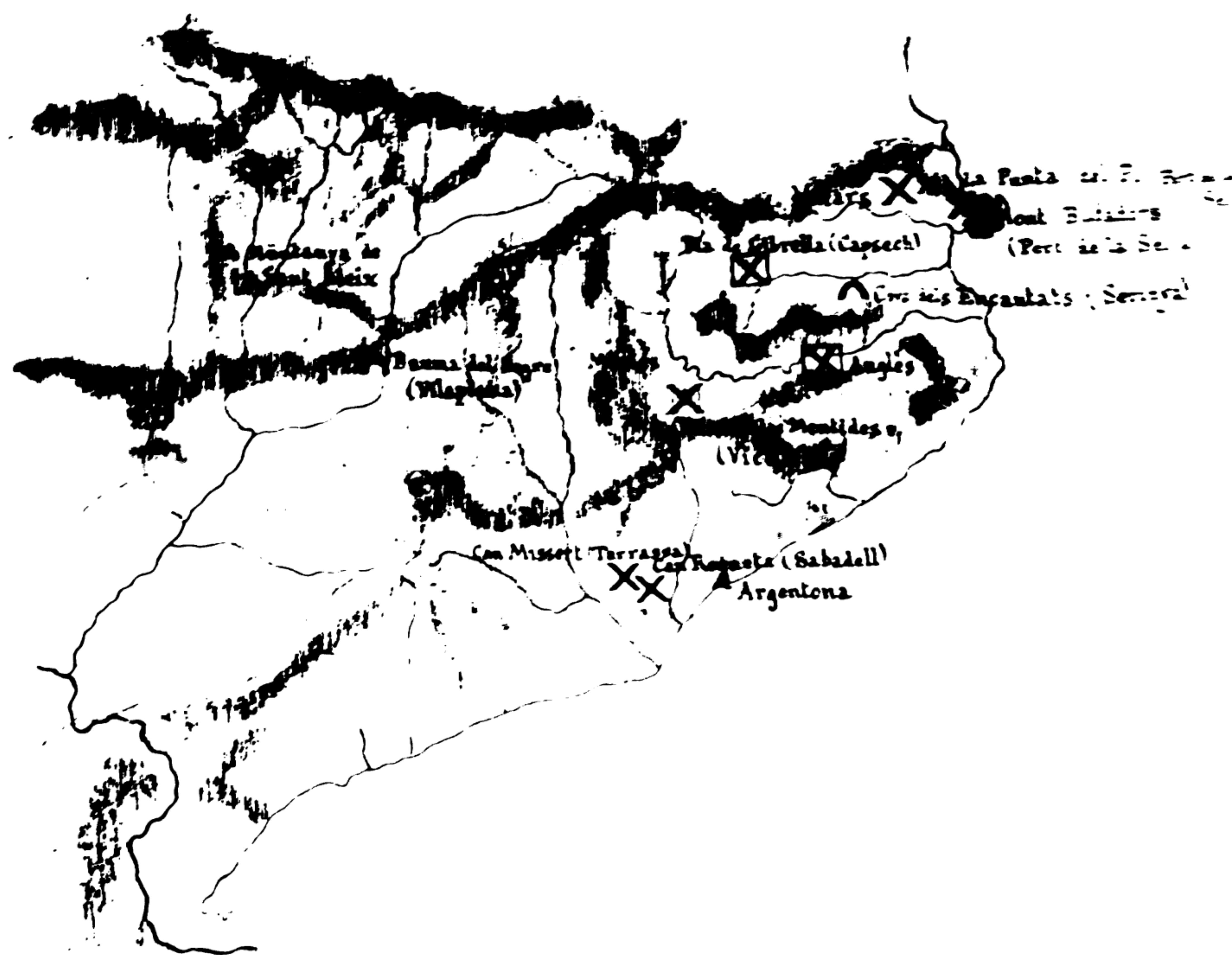

Fig. 350. — Catalunya a la primera Edat del ferro

Però aquesta continuïtat de cultura a través d'un espai de temps tan llarg la veiem també confirmada en la ceràmica trobada en la mina de coure de Riner, explorada per Mn. Serra [1], que pertany, certament, als començos de l'Edat del bronze, com ho mostra el tipus argàric de la forma de la destral buidada en els motlles de fundició i en els perfils d'alguns vasos, però en qual estació hi sortí també ceràmica amb cordons en relleu amb impressions digitals.

El problema de l'origen de les dues varietats de cultura. — Podríem suposar, mentre noves troballes ens ho aclareixen, que la diversitat de cultures de l'eneolític comença d'esborrar-se a principis de l'Edat del bronze, triomfant, sobre totes les altres, la cultura de les coves lleydatanes, segurament la més indígena de Catalunya, perllongant-se les seves decoracions en relleu, que duren fins molt tard i sobre les quals nous elements forasters posen el corrent de cultura hallstàttica vinguda de França a la primera Edat del ferro, i més tard la cultura ibèrica formada al SE. de la Península a la segona meitat del primer mil·lenari abans de Jesu-Crist.

L'origen de la corrent de cultura hallstàttica i la seva significació per a l'Etnologia de Catalunya és també un problema molt interessant.

És evident la identitat de la cultura hallstàttica catalana amb la del Sud de França anterior al temps de la gran espasa de ferro de l'apogeu del Hallstatt. Com ja es fonamentà en altres llocs, aital civilització hallstàttica primitiva del Sud de França cal datar-la al temps del Hallstatt B de Reinecke (a Alemanya, de 1000-850 abans de Jesu-Crist i al Sud de França, potser quelcom més tard), i després sembla acabar-se, essent interrompuda a França probablement per l'arribada dels

cavaciones en el poblado ibérico del Castellvell (Solsona) (*Memorias de la Junta Superior de excavaciones y antigüedades*. 1920). — Per al poblat d'Olius vegi's Serra i Vilaró: *Poblado ibérico de Anseresa*. Olius. (*Mem. de la Junta Sup. de Exc.* 1921).

(1) Serra i Vilaró: *Mina i fundició d'aram del primer període de l'Edat del bronze* (*Butll. del Centre Exc. de Catal.* Barcelona, 1920). Vegi's la reproducció d'aquest article en altre lloc d'aquesta *Crònica*.

celtes que portaren la civilització de l'apogeu hallstàttic o sia la de la gran espasa de ferro, mentres a Catalunya la cultura del nostre primer període amb el punt culminant a Terrassa i Sabadell es perllonga paral·lelament al ple Hallstatt francès que a nosaltres no ens arriba.

Creiem que no cap més explicació que, partint de la identitat de la cultura hallstàttica primitiva del Sud de França amb la de Catalunya, suposar-la deguda també a un mateix poble. Mentres a Catalunya continuaren poble i cultura, a França la invasió cèltica coneguda hi posava fi.

Que a Catalunya la civilització hallstàttica es deu a una invasió que es sobreposa als pobles ja existents, sembla segur ja des del punt de vista de la identitat inicial esmentada; però ho confirma la diferència tan essencial de les dos cultures catalanes de la primera Edat del ferro, una netament hallstàttica, i l'altre de tradició arcaitzant o lligant-se amb la civilització de les coves eneolítiques. Aital contrast el fan més visible encara les poques influències de la civilització hallstàttica de la costa sobre la cultura del interior, mostrant-nos clarament que si no s'hagués degut la de la costa a una irrupció d'un poble diferent, o bé en ella hauríem trobat també supervivències com les del interior o bé en aquesta l'influència hallstàttica hauria sigut més gran.

Sembla, doncs, clar que cal admetre a Catalunya dos pobles diferents: el de la costa vingut de França i el de l'interior, segurament indígena, amb les seves arrels a l'eneolític.

La naturalesa del primer depèn de la naturalesa del francès, i això constitueix un altre problema difícil.

Poden proposar-se dues solucions: o la de que es tracta de poblacions indígenes (antecessores de les que més tard foren les diferentes tribus anomenades ligures del Sud de França) que reberen per influència la civilització hallstàttica (per lo tant pobles pre-cèltics amb cultura d'influència cèltica), o bé suposar un primer desprendiment de pobles cèltics, del que no ha quedat rastre en la tradició històrica, però que en aquest cas comprovaríem amb l'arqueologia. Es difícil poder decidir quina d'aquests hipòtesis és la més versemblant. Emperò, és possible que una revisió del material hallstàttic primitiu de tota França donaria qualque llum i ens permetria veure cóm s'enllaça amb el del Rhin i regions veïnes.

Resta, com un dels elements de que no pot prescindir tot intent de reconstrucció, la gran semblança de molta ceràmica del Hallstatt B. de Reinecke amb les formes del Sud de França i de Catalunya. Aquesta semblança tan gran podria excloure potser la hipòtesis de la influència llunyana hallstàttica sobre un poble pre-cèltic.

En tal cas tindria potser també explicació el fet de que la forma d'urna doble cònica amb coll també cònic, molt alt (tipus *a* de Terrassa), tingui assombrosos paral·lels al W. i Sud d'Alemanya, precisament en la civilització de la que en surt el Hallstatt primitiu (Reinecke B). Aital civilització és la que Reinecke ja creu hallstàttica (Hallstatt A), però que altres consideren encara com el final de la Edat del bronze del centre d'Europa [1].

Si pogués admetre's un primer desprendiment cèltic arribat al Sud de França a començos de la primera Edat del ferro (entre 900 i 800 ?) del qual una branca es ficaria a Catalunya (cosa geogràficament molt explicable), estenent-se, sobretot, per les comarques properes als camins dels passos orientals del Pireneu vers el Sud, sense allunyar-se de la costa, ens explicaríem potser la presència dels noms cèltics de Catalunya, que semblen abundar bastant. Si no és aixís no veiem quan puguin haver penetrat elements cèltics a Catalunya, doncs que el moviment dels gals fins al Pireneu a la segona Edat del ferro (conquesta del Rosselló per els Volsci Tectosages) no tenim cap motiu per a creure que es prolongués fins a l'interior de Catalunya [2].

En tal cas la fi d'aital primer moviment cèltic que comprovaríem amb l'arqueologia seria a Catalunya, mentres les del segon és la conquesta del Centre i Occident de la península a la fi de l'Edat del ferro, que ja pot documentar-se amb fonts literàries i que arqueològicament té una plena comprovació [3]. — P. BOSCH GIMPERA.

(1) Es surt del marc d'aquesta nota provisional seguir minuciosament tals paral·lels. Volem sols plantejar el problema reservant per a altra ocasió el seu estudi.

(1) H. SANDARS suposa que la Cabrera de Mataró representa una prolongació del moviment dels Gals; emperò avui és impossible creure-ho així, doncs Cabrera de Mataró és típica de la cultura ibèrica del segón període de la costa catalana. El texte de Diodor, en què vol apoiar-se, no creiem que pugui interpretar-se en tal sentit. Vegi's SANDARS: *The weapons of the iberians* (*Archeologia* 64, 1912-1913), pàg. 262. — El problema ètnic representat per la necròpolis de Peralada vegi's en altre lloc d'aquesta *Crònica*.

(2) Per a aquest moviment, que acaba al Centre d'Espanya i a Portugal i Galícia, vegi's BOSCH: *Los celtas y la civilización céltica de la Península* (en premsa al *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones* i que es publicarà al número de desembre del 1921).

LA SEGONA EDAT DEL FERRO
LA CULTURA POST-HALLSTÁTTICA

La necròpolis de Peralada

LA NECRÓPOLIS I EL SEU CONEIXEMENT

En fer les obres per a les plantacions del parc del Castell de Peralada fa molts anys, foren trobats diversos sepulcres d'incineració, amb mobiliari acompanyant d'armes i altres objectes, que es conservaren en el Museu del Castell.

En diferents ocasions s'havien citat (1) aquestes troballes, però enlloc s'havien publicat detalladament ni s'havien donat a conèixer amb il·lustracions. Fins no resultava gaire segur que encara es conservessin; però recentment es comprovà que encara es guardaven en el Castell. Malgrat haver-se estudiat amb moltes limitacions de temps i no haver estat possible sinó pendre uns quants croquis i mides, havent hagut de renunciar a fotografiar-les perquè el mal estat de conservació dels ferros feia témer de llur remoció de les vitrines una completa pèrdua, creiem útil publicar la present notícia acompanyada de dibuixos dels objectes típics, fets sobre els nostres croquis.

Es impossible avui reconstituir les circumstàncies de les troballes, ni tan sols conèixer la disposició dels sepulcres. També és difícil saber en quina relació es troben aitals troballes respecte d'altres objectes que també es guarden en el Museu del Castell de Peralada, com, per exemple, certes àmfores hel·lenístiques (2). Ens limitem aquí a ço que té aspecte de pertànyer sens dubte a la necròpolis.

LES TROBALLES

ARMES I ALTRES OBJECTES DE FERRO. — Dues *espases* incompletes per la part de la fulla, amb empunyadura d'antenes atrofiades (llargària, 19'5 i 22 centímetres, respectivament), i dos fragments de fulla d'altres (llargària, 18 i 4'5 centímetres) (fig. 351).

Fig. 351. — Necròpolis de Peralada. Espasa d'antenes de ferro (1/4)

Disset puntes de llança amb mànec tubular. Llurs dimensions oscil·len entre 9 i 49 centímetres de llargària.

Set regatons de *llança* de forma cònica, tubulars. Les dimensions oscil·len entre 6'5 i 22 centímetres de llargària.

Quatre *soliferrea* incomplets. El més ben conservat té 50 centímetres de llargària, amb el mànec tubular.

Dos objectes, un semblant a una llança i un altre semblant a un *soliferreum* (llargària, 75 i 70 centímetres, respectivament).

Dos objectes i set fragments d'altres inclassificables.

Vuit claus de ferro, amb la cabota aplanada rodona (entre 3 i 15 centímetres de llargària).

BRONZES. — *Tanques de cinturó* (fig. 352). — Una tanca de cinturó d'un sol ganxo, amb les dues escotadures laterals semicircolars obertes (llargària, 6'5 centímetres (fig. 352, n.º 1).

Un, de tipus semblant, amb dues pues (llargària de lo conservat, 5'5 centímetres) (fig. 352, n.º 2).

Dos també amb dues pues i amb les escotadures obertes, però en l'extrem superior de les escotadures (quasi circulars) acaben amb dos petits discs (llargària, 7 i 7'5 centímetres, respectivament) (fig. 352, n.º 3).

Una tanca de cinturó amb tres pues, amb les dues escotadures laterals, quasi circulars, tancades i amb l'ornament dels dos petits discos a cada costat (llargària, 8 centímetres) (fig. 352, n.º 4).

Dues tanques semblants a l'anterior però de contorns més grollers; de manera que els discs

(1) JOULIN: *Les sepultures des âges préhistoriques dans le S.-Ouest de la France et dans la péninsule ibérique* (*Revue Archéologique*, 1919, II, pàg. 196); Mn. FONT I SAGUÉ: *Història de Catalunya* (Barcelona, sense data), pàg. 24; BOSCH, en l'article de vulgarització: *Els començos de la metal·lúrgia del ferro* (*L'Art de la Forja*, número del 2 de novembre de 1918). Més extensament se'n tractà en BOSCH: *La Prehistòria catalana* (Barcelona, 1919), pàg. 258 i següents.

(2) Demés, hi ha tres pesos de teler, tres fusaioles i un vaset, fet a torn, amb ansa.

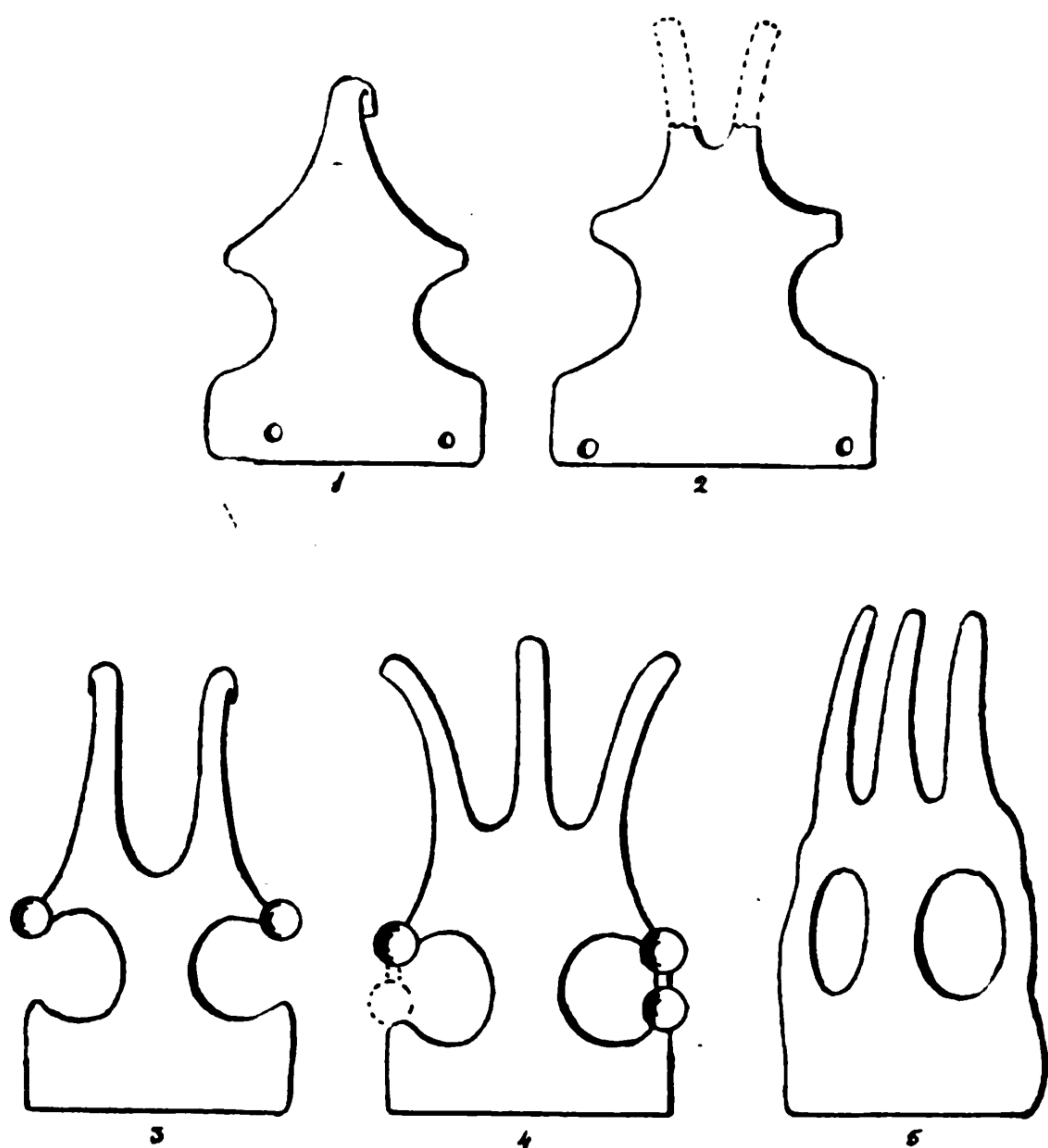

Fig. 352. — Necròpolis de Peralada. Tipus de les tanques de cinturó de bronze (1/2)

d'ornament no queden gaire separats de la resta de la tanca i les escotadures semblen més aviat dos forats ovalats (llargària, 8'5 centímetres el complet i 7'5 l'altre, el qual té les tres pues trencades) (figura 352, n.º 5).

Dos fragments de tipus difícil de determinar, i un altre que sembla de la part de les pues, i que en degué tenir tres.

Fíbula. — Un exemplar del tipus de transició de les del final del Hallstatt, pròpiament dit (La Certosa), a les de La Tène, amb el botó del peu molt baix (4 centímetres de llargària) (fig. 353).

Tres objectes de difícil classificació (llargària, 17, 13 i 6 centímetres, respectivament), que formen un ganxo que s'eixampla per la part inferior.

Fig. 353. — Necròpolis de Peralada. Fíbula de bronze (1/2)

Quatre de semblants, també amb ganxo, però sense eixamplament de l'altra part (de 6 a 9 centímetres de llargària).

Dues anelletes (2'5 i 1'5 centímetres de diàmetre).

Dos fragments d'anelletes semblants.

Un clau de bronze amb la cabota esfèrica (uns 2 centímetres de llargària).

Ceràmica. — En la major part dels casos (sempre que no s'indica especialment), és impossible dir si és a torn o a mà ni quin és el seu color, per ésser bruta de terra la seva superfície exterior i plena encara de terra i ossos els vasos més grans. Comprèn els següents tipus:

a) Sis exemplars de vasos (urnes ?), generalment incomplets per la part de la vora, de panxa perfectament esfèrica, que s'aprima per a formar un peu rudimentari, havent tingut segurament una vora baixa en ressalt. Del peu al coll oscil·len entre 19 i 30 centímetres d'altura (fig. 354, *a*).

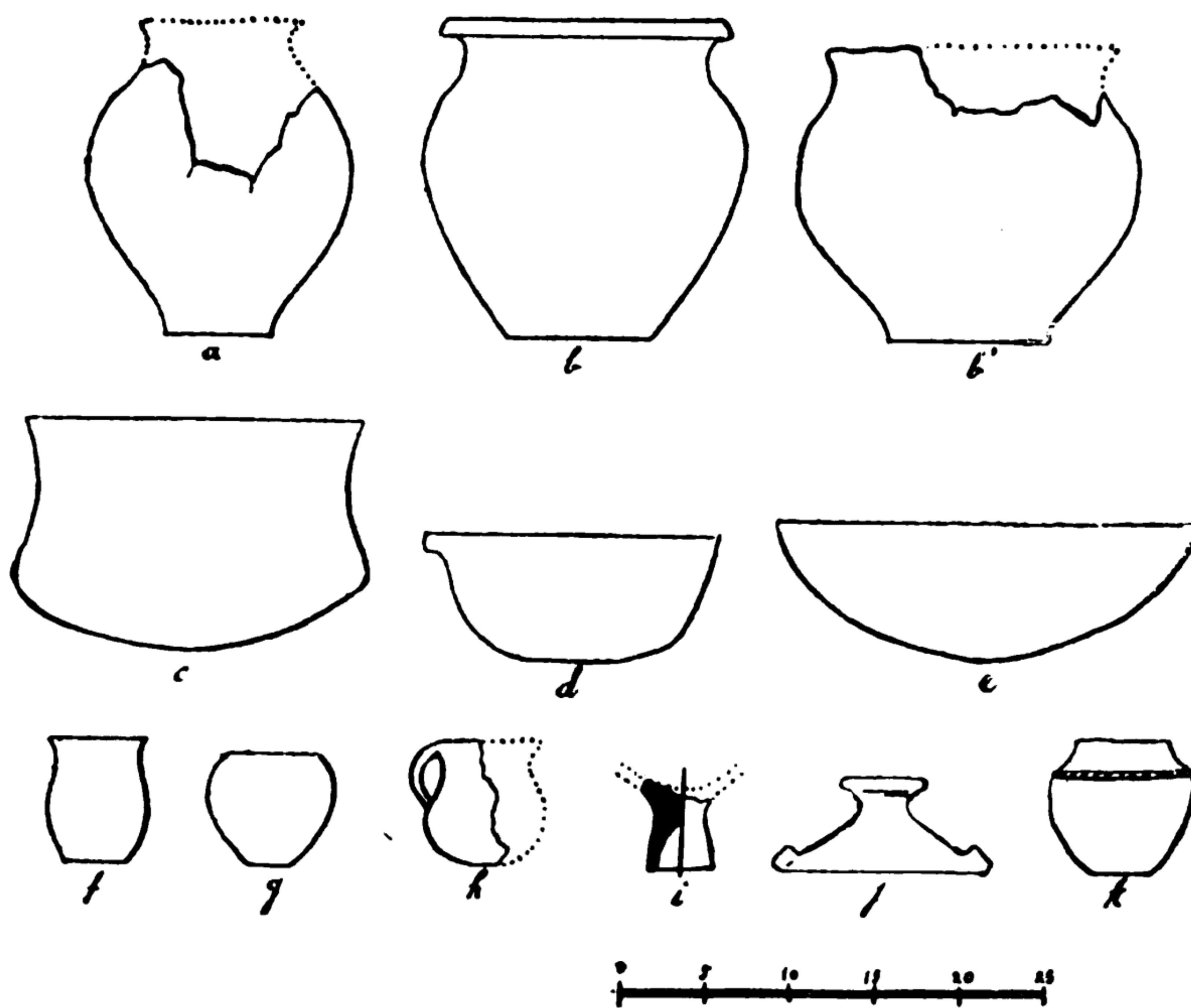

Fig. 354. — Necròpolis de Peralada. Tipus de la ceràmica

b) Dos exemplars d'un tipus semblant, amb el peu menys estret i amb la boca més oberta.

El més gran (20 centímetres d'altura) està tapat per un disc de pedra (fig. 354, *b*) i l'altre té 17 centímetres d'altura (fig. 354, *b'*).

c) Un vas de fons convex, lleugerament estrangulat prop de la vora (altura, 1,15 centímetres) (fig. 354, *c*).

d) Un plat fondo sense estrangulació (altura, 7'5 centímetres) (fig. 354, *d*).

e) Un vas en forma de casquet esfèric (altura, 11 centímetres) (fig. 354, *e*).

f-g) Dos vasets de 7'5 i 6 centímetres d'altura, respectivament (fig. 354, *f, g*).

h) Dos vasets de part inferior més o menys esfèrica lleugerament estrangulat pel coll, amb ansa (6 i 7 centímetres d'altura, respectivament) (fig. 354, *h*).

i) Cinc peus alts, buits per l'interior, de vasos que, segons es coneix pel poc que se n'ha conservat, tingueren la panxa esfèrica (de 7 a 9 centímetres d'altura) (fig. 354, *i*).

j) Una tapadoreta de forma cònica i ansetes rudimentàries, probablement a torn (fig. 354, *j*).

k) Un vas, evidentment fet a mà, lleugerament estrangulat prop de la vora. Sota de l'estrangulació té un cordó incís en relleu (altura, 8 centímetres) (fig. 354, *k*).

l) Un plat fondo, que sembla ésser dels hel·lenístics, envernissat de negre brillant (uns 10 centímetres d'altura). (Pertany també a la necròpolis?)

PARAL·LELS I CRONOLOGIA

Tots aquests objectes formen un conjunt que pot pertànyer molt bé a la necròpolis, essent aquesta d'un sol moment de la segona Edat del ferro. Dels objectes que mereixen especial consideració en tractarem més extensament.

Les espases d'antenes mostren un tipus intermedi entre les d'empunyadura semicircular, com algunes trobades a la Península, a Aguilar de Anguita i a Echauri (del segle V) [1], i les d'antenes més atrofiades, reduïdes a dos senzills botons (del tipus d'Osma i Arcobriga, del segle III). El paral·lel dels tipus de Peralada es troba en alguns sepulcres d'Aguilar de Anguita, i sobretot a Luzaga i en altres necròpolis de la segona part del primer període post-hallstàttic del Centre d'Espanya, i en el Sud de França, a Avezac Prat; necròpolis que cal datar-les en general vers la meitat del segle IV abans de Jesu-Crist.

Amb aquesta conclusió pot lligar-se el tipus de la fíbula, la cronologia de la qual sembla fàcil de precisar dintre dels segles V i IV.

Del tipus de les tanques dels cinturons, els d'escotadures obertes i amb un o dos ganxos són tipològicament anteriors als de tres pues amb les escotadures ben tancades [2]; però poden coexistir perfectament, com s'esdevé en el Centre de la Península en les necròpolis de la fi del primer període post-hallstàttic o en la transició al segon període. Això es dóna també vers la meitat del segle IV.

En ço que fa referència a la ceràmica, la generalitat de les formes es relacionen més amb la cultura post-hallstàttica que amb la ibèrica, particularment els tipus *a-b* i els peus alts. El tipus *i* (tapadora cònica feta a torn) apareix al mateix temps en la cultura post-hallstàttica del Centre d'Espanya, en la cultura ibèrica d'Aragó i a Catalunya principalment a la de l'interior, representada pel poblat d'Anseresa a Olius i de la costa catalana. En canvi el vas a mà (*j*) amb un cordó incís és un tipus ibèric molt freqüent en la cultura de la costa catalana, començant en el primer període, en el qual és molt conegut d'Empúries, i seguint fins al segon (Cabrera de Mataró, Puig Castellar).

Per fi, el plat hel·lenístic, si pertanyés en realitat a la necròpolis, vindria a confirmar la data obtinguda per les espases i les tanques de cinturó, ço és, la segona part del segle IV abans de Jesu-Crist.

Aquesta data coincideix també amb la de les principals tombes de la necròpolis francesa d'Avezac Prat [3], que és el més pròxim paral·lel de Peralada, ja que la cultura que aquesta darrera

(1) Bosch: *Los celtas y la civilización céltica en la Península Ibérica* (*Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, 1921). L'espasa d'Echauri reproduïda a la làm. 1.

(2) Bosch: lloc citat.

(3) Per a Avezac-Prat, vegi's E. Piette - J. Sacaze: *Les tertres funéraires d'Avezac-Prat* (París, Masson, 1899), particularment les làmines III n.os 9-10 (espases d'antenes del tipus de Peralada), VII n.os 3, 10-12 (tanques de cinturó de tres pues), X n.o 1, XI n.o 3, XIII núms. 4 i 8, XIV n.o 1 (fíbules semblants a la de Peralada). — Per a altres paral·lels francesos, vegi's Joulin: *Les sépultures des âges préhistoriques dans le Sud-Ouest de la France* (*Revue Archéologique*, 1912, I), pàgina 32 i següents (*Sainte-Foy et Roquebrune*), pàg. 52 i següents, Ger. Per a Ger, a més, vegi's el llibre del general Pothier: *Les tumulus du plateau du Ger* (París, Champion, 1900), pàg. 60, fig. 22 i pàg. 113, fig. 33 (empunyadures d'antenes com les de Peralada) i pàg. 61, fig. 241 (tanca de cinturó amb escotadures tancades, però amb les pues trencades de manera que

representa es correspon millor amb la post-hallstàttica que amb la ibèrica pròpia de la costa de Catalunya en el segle V-IV, i que coneixem poc, certament, però que, a deduir de les poques troballes de què disposem, sobretot de les de la capa d'Empúries corresponent als segles V-IV, i pel vas de L'Aigueta (localitat tan propera a Peralada), és una cultura ben ibèrica, en la qual són fenòmens inexplicables les espases d'antenes i les formes post-hallstàttiques dels vasos.

Peralada representa, doncs, una enclave, a Catalunya, de la civilització post-hallstàttica del Sud de França.

ETNOLOGIA

Aquesta cultura forastera, a Catalunya, que tan sobtadament hi apareix i precisament tan prop dels passos del Pireneu que porten a França (el coll de Banyuls sobretot), sembla tancar en ella un interessant problema ètnic i històric. Resulta difícil d'explicar la necròpolis de Peralada per la mera influència cultural que, essent així, s'hauria estès també a les estacions ibèriques típiques. Més aviat hem d'explicar-nos-la per una infiltració dels pobles del Sud de França que tenien la cultura post-hallstàttica. Precisament el segle IV és temps de grans moviments ètnics a l'altra banda del Pireneu. La invasió gàl·lica de Provença vers el 400 abans de Jesu-Crist sembla ésser el començ d'una llarga època d'agitació en la qual, per sobre de les tribus ligurs i ibèriques mixtes (1), es posà una capa dominant de gals, que més endavant coneixem amb el nom de *Volsci Tectosages* en el Rosselló. Aquesta ocupació del SE. de França pels gals no es degué operar sense trastorns, i pot ésser molt bé que en mig d'ells hi hagués una infiltració de tribus franceses vers la part d'ençà del Pireneu.

Si hem d'identificar alguna d'aquestes tribus amb els incinerats de Peralada, cal concloure també que no devien ésser tribus del mateix litoral rossellonès, ja que aquestes tenien una cultura netament ibèrica (2). Es tracta, doncs, de tribus de l'interior de França, les quals devien ésser probablement ligures o bé contenir a més possibles elements cèltics, que serien restes del primer moviment d'aquests últims pobles a la primera Edat del ferro i que repercutí a la Península amb la conquesta cèltica del Centre i Occident. Ambdues hipòtesis poden acceptar-se igualment, puix que en general cal suposar ligur tot el Sud de França a la segona Edat del ferro, amb les soles excepcions dels ibers de la costa del Mediterrani i de qualques restes cèltiques del primer moviment, que semblen assenyalar certes fonts literàries que parlen allí dels *Bébryces* (o sia l'hel·lenització de Berybraces), tribu d'igual nom que la d'Espanya.

La necròpolis de Peralada representa els moviments del Sud de França empenyent els pobles de Catalunya; moviment que es transmeté a ells i que indirectament, en combinar-se amb altres pressions que tingueren lloc en el Sud d'Espanya, produïren la conquesta del Centre pels ibers de la costa de València i d'Aragó. — PERE BOSCH GIMPERA.

LA CULTURA IBÈRICA

El donatiu de Puig Castellar, per D. Ferran de Sagarra, a l'Institut d'Estudis Catalans

L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS ha rebut de D. Ferran de Sagarra un important present. El conegut excavador de Puig Castellar i sigil·lògraf ha fet donació a l'INSTITUT no sols de la important col·lecció arqueològica obtinguda en les seves investigacions de l'estació ibèrica, sinó, amb patriòtica generositat verament exemplar, de la mateixa estació i de la faixa de terreny dels seus

no es pot determinar quantes en tenia, i fíbula de la família de la de Peralada). De les necròpolis extremes de les que ens són conegudes: Mios (Gironda) i Nimes, no coneixem cap publicació. Les troballes de Mios a casa del seu descobridor el Dr. Peyneau, de Mios, el qual amablement ens en permeté l'estudi; les de Nimes, al Museu de Nimes.

(1) Els Λίγυες καὶ ἴβηρες μιγάδες del Pseudo Escilax.

(2) Vegi's les estacions ibèriques de França (Montlaurés, prop de Narbona. Arles, Baou-Roux, prop de Marsella): BOSCH: *El problema de la cerámica ibérica* (Madrid, 1915), i sobretot la recentment descoberta necròpolis d'Enserune, prop de Béziers. Vegi's MOURET-POTTIER-REINACH: *Notice sur Ensérune* (*Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, 1916), i una nova notícia de la ceràmica per M. Pottier en el mateix lloc, 1920.

voltants, en la qual es calculava que s'hi podien fer encara troballes, i que eren de la seva propietat. D'aquesta manera ha volgut el Sr. Sagarra que s'assegurés la conservació del poblat ibèric de Puig Castellar i de les troballes allí fetes, i al mateix temps s'hi prosseguissin les excavacions, car restava encara una part intacte del poblat. Això últim ha començat ja, netejant-se la part excavada pel senyor Sagarra de les mates i terres que havien tornat a cobrir-la en part i excavant una nova zona del poblat (1).

Fig. 355. — Puig Castellar. Mànec de banya (1/5 apr.)

Reservant la publicació detallada de la estació per a quan s'hagin acabat les excavacions i es pugui reunir en una monografia tot ço que es refereix a Puig Castellar, es donarà aquí una relació sumària dels principals objectes trobats en les primeres excavacions, que formen la important col·lecció donada a l'INSTITUT, i que aquest ha dipositat al Museu de Barcelona (2).

Fig. 356. — Puig Castellar. Tanca de cinturó de bronze (1/2 apr.)

Fig. 357. — Puig Castellar. Tanca de cinturó de bronze (2/3 apr.)

EL MATERIAL

Elements de construcció. — Fragments de toves de fang que devien formar part de les parets, i altres fragments, també de fang, amb senyals de la impressió de bigues.

Pedres. — Pedres de molí de dos tipus: el més primitiu, de pedra ovalada, on, a causa del frec, s'ha format una cavitat, i al qual corresponen pedres arrodonides o altres més planes com a peça; i un altre tipus, més perfecte, de dues peces com els del Baix Aragó (fig. 490) i que es devien fer girar mitjançant un aparell complementari de fusta encaixat en les ranures que la peça superior presenta en dos extrems, combinat també amb una peça que, travessant l'element superior de la mola, es devia ficar en el forat de l'element inferior. Diferents objectes de pedra i allisadors, percussors, etc. (3).

Material de fundició. — Un parell de gresols de pedra i abundants desferres de fundició: galena, escòries de plom fos, etc.

Os. — Punxons i agulles, un fragment de pinta, un objecte en forma de

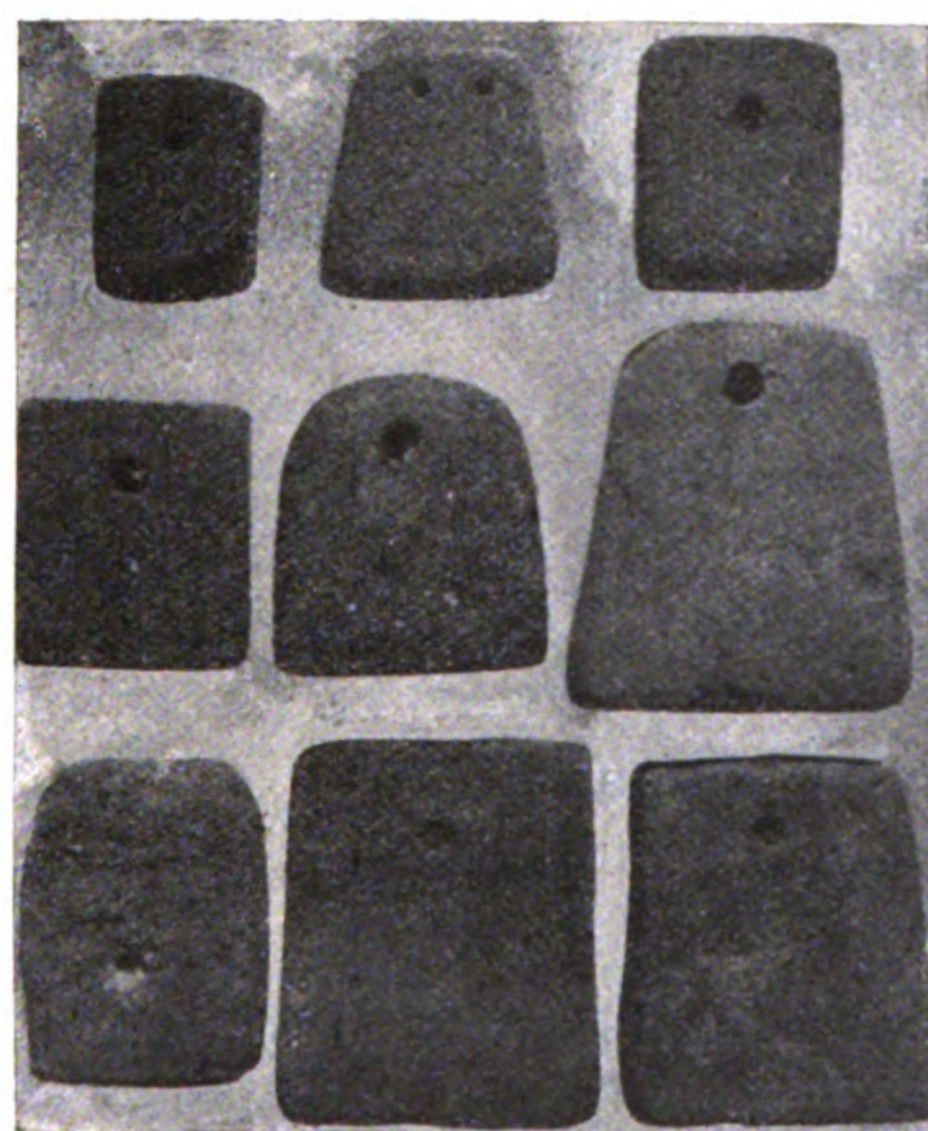

Fig. 358. — Puig Castellar. Pesos de teler (1/4 apr.)

Fig. 359. — Puig Castellar. Pesos de teler amb la cara superior decorada (1/4 apr.)

(1) D'aquests treballs se'n donarà compte, oportunament, en estar més avançades les excavacions i en reconstruir-se la ceràmica, principal material trobat. Es pot dir, però, que es confirmen els resultats del Sr. Sagarra.

(2) Sobre el mateix poblat i la seva excavació es pot veure la memòria, del mateix Sr. Sagarra: *Descubrimientos arqueológicos de Puig Castellar*, publicada en el *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 1906.

(3) Figuren també entre les pedres de Puig Castellar diverses destrals de pedra neolítiques, trobades en el poblat. Aquest fenomen, que s'ha repetit a Empúries, Sidamunt, Sant Antoni de Calaceit, etc., no representa, naturalment, per ell sol, una ocupació del lloc en el temps neolític.

martell, amb cercolets gravats, que probablement devia servir de mànec (fig. 355).

Bronzes. — A part d'anells, petites espàtules, etc., cal esmentar fragments de tanques de cinturó quadrades, amb forats interiors rectangulars (fig. 356), i un altre amb l'extrem del ganxo retallat i amb ornaments gravats (fig. 357), així com diverses fíbules anulars i una fíbula del tipus del final de La Tène I, que, en el capet d'animal estilitzat amb què acaba el peu i en l'arc, té incrustats grans de coral.

Eines, armes i altres objectes de ferro.—Diverses aixades, falçons, un trident, claus (de clavar i de porta), un fragment de romana (?), un ariet (?), un esperó, un fragment de fre de cavall, diversos fragments de veines d'espasa i espases del tipus de La Tène II.

Ceràmica. —Un capet modelat molt grollerament. Pesos de teler, generalment sense decorar, de forma quadrangular, molt gruixuts, amb un sol forat, sovint de pasta grollera (fig. 358). Alguns exemplars tenen, a la part superior, unes aspes incises i fins la impressió d'un segell (fig. 359).

Fig. 360
Puig Castellar. Vas a mà (1/4 apr.)

Fusaioles, la major part sense ornament; altres amb diferents incisions.

Vasos i fragments, fets a mà, de terrissa en general grollera, però algunes vegades de superfície polida sense ornaments o bé ornats molt senzillament amb un cordó en relleu incís, o bé amb altres incisions, gairebé sempre formant una línia en el coll del vas (1) (fig. 360).

Fig. 361. — Puig Castellar. Vas a torn (1/4 apr.)

Ceràmica a torn. La major part consisteix en trossos de grans gerres ovoides (com les de la fig. 385 d'aquesta *Crònica*), sense coll, amb la vora molt plana, no formant més que un lleuger regruix amb anses o sense, essent aquelles, en el primer cas, dues de petites, una a cada costat. Es característic d'aquesta ceràmica a torn el color rogenc fosc de la terrissa, i ser-ne la superfície un xic irregular a conseqüència d'haver-se fregat

Fig. 362. — Puig Castellar. Copa a torn (2/5 apr.)

365

364

363

366

Figs. 363 a 366. — Puig Castellar. Vasos a torn (1/3 apr.)

(1) Aquesta ceràmica es tingué per neolítica, pel seu contrast amb la feta a torn, abans de comprovar-se la seva aparició en totes les estacions ibèriques. Tant a Puig Castellar com en els altres poblats ibèrics (i fins a Empúries) apareix barrejada amb la feta a torn, sense que res pugui fer sospitar l'existència d'un nivell diferent.

amb quelcom, tenint sovint a l'exterior un color de plom. Ultra les gerres ovoides esmentades hi ha fragments d'altres gerres, amb coll i dues anses bastant grans (fig. 361), que devien tenir una forma més esfèrica; tapadores, vasets de forma esfèrica estrangulada formant una vora en ressalt, plats i copetes amb peu i dues anses, a imitació dels *kylix* grecs (fig. 362), vasos ovoides amb una anseta en forma de baga (fig. 363), petites omochoes (fig. 364), vasos amb coll cilíndric, panxa esfèrica i ansa (fig. 365) i vasos semblants però amb el coll molt cònic (fig. 366). Els tres últims tipus tenen la superfície grisa de color de plom molt ben polida.

Fig. 367. — Puig Castellar. Pes de marbre amb inscripció ibèrica (1/4 apr.)

Es una nota comú en la ceràmica de Puig Castellar la manca de pintura. Sols es poden trobar comptades excepcions en alguns fragments: un d'un plat amb una ratlla vermella, que devia formar un cercle concèntric amb el centre del plat, i un altre fragment del mig d'un vas, de forma impossible de determinar, amb segments de cercles concèntrics [1].

Diverses troballes. — Un objecte de pedra esferoïdal amb una anella de ferro (potser un pes), amb una inscripció ibèrica gravada en la pedra al voltant de l'objecte [2] (fig. 367).

Discos de terrissa fets amb fragments de vasos ibèrics a torn o a mà, i fins amb un fragment campanià de vernís negre.

Astràgals.

Fig. 368. — Puig Castellar. Crani humà atravessat per un clau de ferro

Ossos. — Diferents cranis humans, alguns en bon estat de conservació, i fragments d'altres i de mandíbules. Un d'aquells, molt complet, està travessat per un clau de ferro, i fou trobat al peu de la muralla exterior del poblat juntament amb un altre que té a la closca un forat com si hagués estat també travessat per un clau, que degué també haver estat clavat a la muralla.

Fig. 369. — Puig Castellar. Fragment de plat grec de figures roges (2/3 apr.)

Banyes de bòvids, mandíbules de cabra i de porc, i altres ossos d'animals.

Objectes forasters, principalment hel·lenístics. — Un fragment del fons d'un plat grec, pintat en la tècnica de les figures roges, amb un cap d'home embolcallat amb un mantell (fig. 369) enmarcat dintre una cenefa de meandres.

Un fragment de la vora d'una cràtera campaniforme amb una branca pintada en la tècnica de figures roges.

Dues cràteres hel·lenístiques envernissades del tot de negre, amb la panxa amb relleus verticals. El coll de l'una té, molt borrosa, una branca pintada de color blanquinós i l'altra té coll tot reconstruït (figs. 370 i 371).

Abundants restes de plats hel·lenístics plans, amb una cassoleta al mig, i de plats fondos campanians, amb palmetes estampades.

Amfores ordinàries hel·lenístiques, de terrissa rosada o groguenca.

Un capet femení de terra cuita, reproduint un tipus hel·lenístic, semblant a altres trobats a Empúries, molt corrent i de molt bon estil, i fragments d'altres figuretes de tècnica menys fina.

Una ansa d'un vas de bronze, probablement hel·lenística.

Dos *glandes.*

(1) Les últimes excavacions practicades per l'INSTITUT a Puig Castellar ho han confirmat. Per excepció també s'han trobat fragments d'un vas de forma de barret de copa, amb una decoració pintada de fulles d'eura ençarades, com a Fonscaldes i Sidamunt, però de dibuix bastant incorrecte.

(2) Referent a la inscripció, vegi's F. FITA: *Bol. de la Real Acad. de la Hist.*, XLVI, 1905, p. 176. Objectes semblants es coneixen d'Empúries (ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, 1907, p. 473).

Figs. 370 i 371. — Puig Castellar. Cràteres hel·lenístiques (1/4 apr.)

Un fragment de braçalet de vidre blau, una perla de vidre blavós i altres diversos fragments informes de vidre.

CRONOLOGIA

El conjunt de les troballes de Puig Castellar ens dóna el material d'un poblat ibèric ocupat sobretot durant el segle III abans de Jesu-Crist. Aquesta data la donen els objectes forasters, quasi tots hel·lenístics, d'acord amb la presència dels tipus de La Tène II de les espases. La data inicial del poblat pot arribar a la fi del segle IV a conseqüència de la troballa dels pocs fragments de la ceràmica de figures roges, que hem de suposar arribarien als poblats ibèrics catalans ja quelcom tart i que s'usaren llarg temps, i de la fíbula del final del I període de La Tène. D'època romana hi ha tan pocs objectes (els *glandes*, el fragment de braçalet de vidre blau), que en realitat no demostren que el poblat arribés fins a aquella. Es possible que fos destruït quan l'ocupació romana, com molts altres poblats de Catalunya.

Les troballes de Puig Castellar s'agrupen amb les de les altres estacions de la costa del segle III, particularment amb Cabrera de Mataró, Sant Feliu de Guíxols i altres (1), podent-se avui incorporar a aqueix grup les d'Olèrdola i de la necròpolis de Rubí, que es continuen fins a l'època romana.

Totes elles constitueixen una varietat de la cultura ibèrica catalana que s'estén sobretot per la costa i sembla penetrar, en el segle III, fins a l'alta muntanya, arribant per ara fins a la comarca de Solsona (2), però que es distingeix radicalment de la civilització contemporània de l'Urgell, on les excavacions del Tossal del Mor, de Tàrrega, i sobretot, del Tossal de les Tenalles, de Sidamunt, ultra les troballes superficials recollides en altres estacions no excavades encara, ens han donat a conèixer una altra varietat interessantíssima de la cultura ibèrico-catalana, en certa manera més relacionada amb els grups de l'Ebre aragonès (La Zaida, Calaceit). Les diferències es refereixen sobretot a la ceràmica pintada, tan florida a l'Urgell, i que falta a la civilització del tipus de la Costa. En canvi, en la resta del material, la ceràmica a mà (3), la ceràmica a torn ordinària, els bronzes i les espases de ferro de La Tène II, així com la ceràmica hel·lenística, estableixen, al mateix temps que una contemporaneïtat d'ambdues cultures, un cert parentiu contraposat a les diferències que estableix la ceràmica pintada. — P. BOSCH GIMPERA.

(1) Vegi's BOSCH: *La Prehistòria Catalana*, pàg. 262 i següents.

(2) Vegi's SERRA I VILARÓ: *Excavaciones en el poblado ibérico de Castellvell, Solsona* (*Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y antigüedades*, 1920).

En aquest poblat, la cultura del tipus de Puig Castellar, etc., es superposa a una altra amb predomini de ceràmica a mà, que representava una capa inferior trobada en alguns llocs del poblat i que es correspon amb la civilització representada per el poblat de Auscresa a Olius, excavat també per mossèn Serra (vegi's SERRA I VILARÓ: *Poblado ibérico de Auscresa, Olius* (*Memorias de la Junta Superior de Excavaciones*, 1921).

Recentment, Mn. Serra ha excavat un altre poblat a Sant Miquel de Sorba, de la mateixa cultura del segle III.

(3) En el grup de l'Urgell hi ha també tipus locals molt ben decorats que no surten a Puig Castellar.

Excavacions a Olèrdola

L'EXCAVACIÓ

La part interior de la muralla. — El camp o bancal que hi ha a l'esquerra del portal de la muralla fou el lloc que elegírem per practicar la primera excavació.

Obrírem el tall arran de la paret de la muralla per observar al mateix temps la forma en què aquesta fou construïda.

Fins a 50 centímetres la terra hi aparegué remoguda pel cultiu, amb terrissa actual, barrejada amb la d'èpoques més antigues, i que ha degut sobrevenir d'altres llocs (secció I, capa A: fig. 373).

Tot enfondint aparegué una altra capa, de 65 centímetres amb terrissa sense vernís i diverses pedres carejades algunes, i procedents, segurament, de desfetes construccions (capa B). Sota d'aquesta, un gruix de 7 centímetres d'argila roja, que degué ésser el subsol de l'entrada d'una casa (C).

A continuació, un gruix de 50 centímetres amb terrissa de l'Edat mitjana i bocins de campaniana (capa D), i, sota d'aquesta, un llit de calç pastada sense sorra (E), de 10 centímetres.

Fig. 372. — Olèrdola. La muralla

Finalment, en el fons de tot, sobre la roca viva travertínica en què està assentada la muralla, es troba una capa de 78 centímetres amb terrissa romana i fragments de campaniana.

L'interior del torreó principal de la muralla. — Necessitàvem excavar en un lloc en què les terres no haguessin estat remogudes per a apreciar millor la superposició de les capes; enlloc millor que dintre el torrió cabdal de la muralla, i així ho férem.

És d'advertir que aquest torreó no és un contrafort ni una afegidura, com un altre de la mateixa muralla (de construcció més moderna), sinó que forma part i és d'igual època que aquella, i el aixecar-lo en el lloc en què està situat, desviant la línia del mur, no fou per pur convencionalisme, sinó perquè des d'aquest punt s'obiraven tots els carrers de la ciutat, tant de dintre el recinte emmurallat com de la població d'extramurs: venia en front de la vall de les Feixes, pel fons de la qual pujava un camí o carrer principal i tots els altres hi convergien.

Les capes de dintre el torreó, ultra no estar remogudes per res, apareixen ja estratificades. (Vegi's el tall o secció II a la fig. 374):

A) D'1 metre de gruix, amb terrissa actual i de l'Edat mitjana.

B) D'1 metre també, amb terrissa de l'Edat mitjana sense envernissar.

C) De 20 centímetres. Capa negra-cendrosa amb ibèric sense pintar i campanià.

D) 50 centímetres de gruix. Capa negra-rogenca amb ibèric i campanià.

E) Calç pastada i buidada aquí amb pedres que no havien pogut ésser convertides en calç, i d'altra naturalesa.

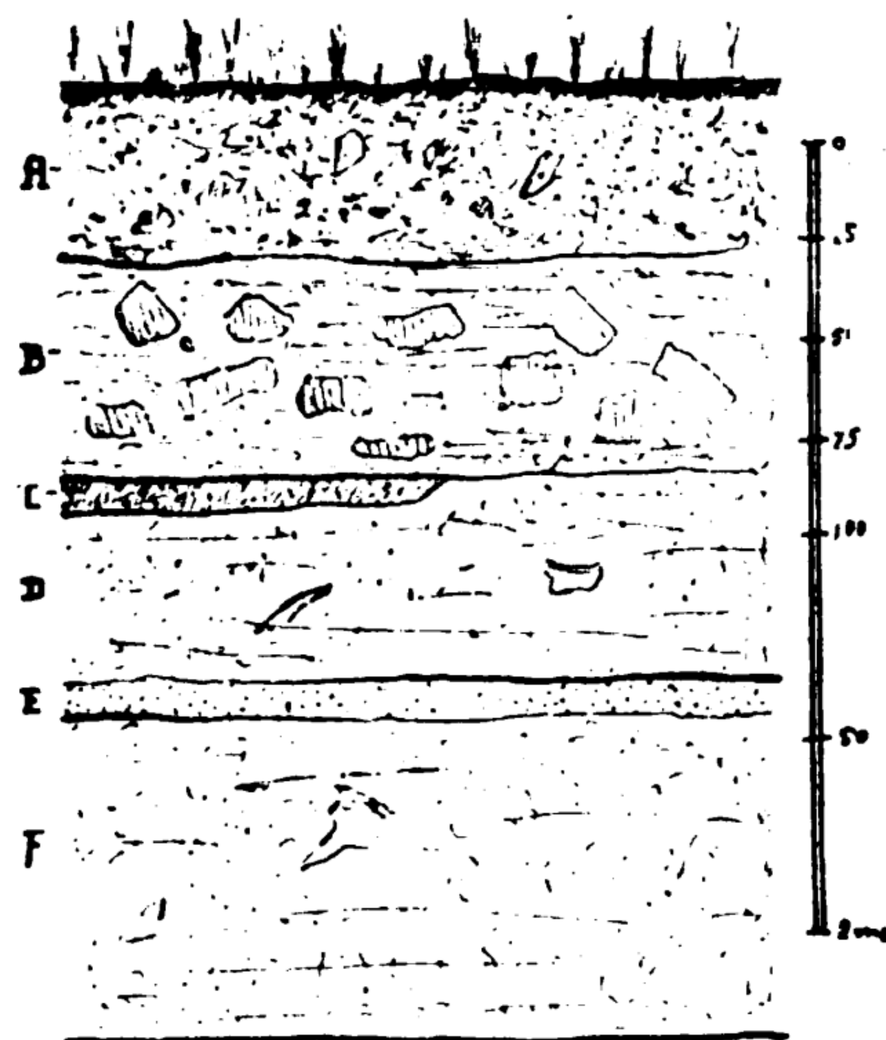

Fig. 373. — Olèrdola. Secció I dels nivells arqueològics

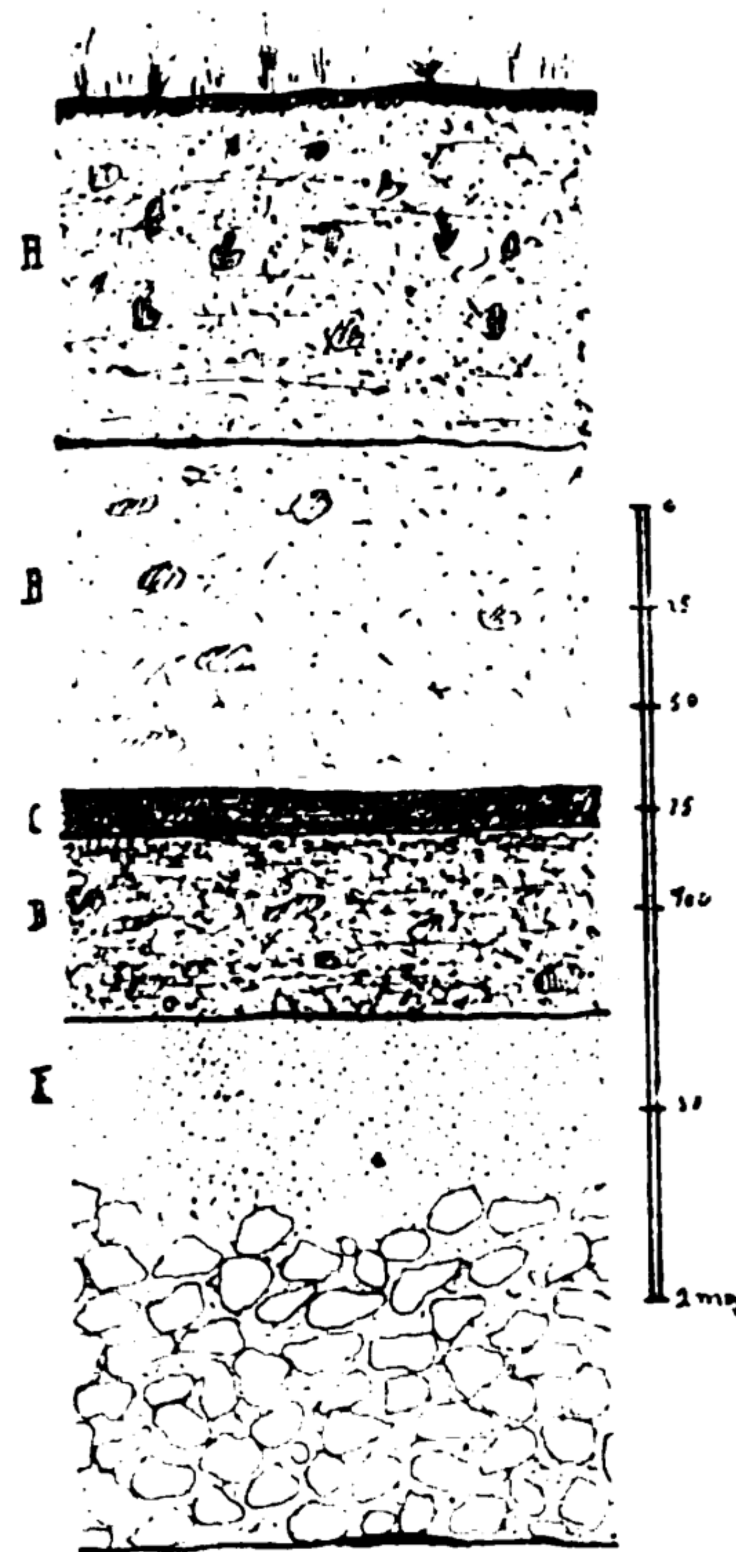

Fig. 374. — Olèrdola. Secció II dels nivells arqueològics

CRONOLOGIA

Les capes més profundes d'un i altre costat de la muralla foren dipositades quan els pobles de la costa mediterrània havien rebut ja la influència de la cultura grega i hel·lenística. No són més antigues que la muralla, car no podien dipositar-se dintre del torreó, abans que fos construït, ni al peu del mur, tota vegada que d'aquí tallaren les pedres per a la seva construcció.

La poca terrissa ibèrica pintada que hi apareix (i encara en la part més profunda) demostra que aquesta cultura, que tinguè la seva preponderància durant el segle IV abans de Jesu-Crist, estava en decadència en aquesta època; per tant, la construcció de la muralla no es pot datar com a anterior al segle III abans de Jesu-Crist. Tampoc es pot suposar que fós construïda després de l'esmentat segle: sobre el fet cert d'haver-se dipositat després de l'edificació les capes amb terrissa ibèrica i campaniana, hi ha també que no apareix en elles ni el més petit fragment de terrissa sigil·lada. — MATIES PALLARÈS.

Necròpolis de Can Fatjó (Rubí)

Tocant a la vila de Rubí s'aixeca un turonet format per argiles quaternàries, el qual voregen, pel Nord i l'Est, el torrent de Can Xercavins i la riera de Rubí, i és tallat, pel Sud i Oest, pel camí de carros de Castellbisbal i el desmont dels ferrocarrils de Catalunya.

Feia ja temps que en aquell lloc abundaven les troballes arqueològiques, principalment fragments de ceràmica, monedes ibèriques i romanes, pesos de teler, fusaioles, etc., els quals objectes eren recollits curosament pel Sr. J. Roura, de Rubí, havent aconseguit fer-ne una interessant col·lecció (1). Es de notar un vas de forma de capet de terra cuita (fig. 378), propi per a cremar perfums, anàleg a altres trobats a Empúries (vegi's pp. 705 i 706). Però quan les troballes es posaren més de manifest, fou a últims de l'any 1918, amb l'explanació del ferrocarril fins a Terrassa, que parti la necròpolis pel mig.

ELS SEPULCRES

La necròpolis està situada al cim d'aquest turó, anomenat de *Can Fatjó*, format per un pla de 50 metres de llarg per 20 d'ample. Allí foren descobertes trenta sitges obertes dintre les argiles; totes tenen la forma de grans gerres molt regulars (figs. 375 a 379). Varien únicament la grandària i la forma de la base, acabant les unes en punta i essent les altres completament planes.

(1) El Sr. Roura féu donatiu del seu petit Museu a l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS.

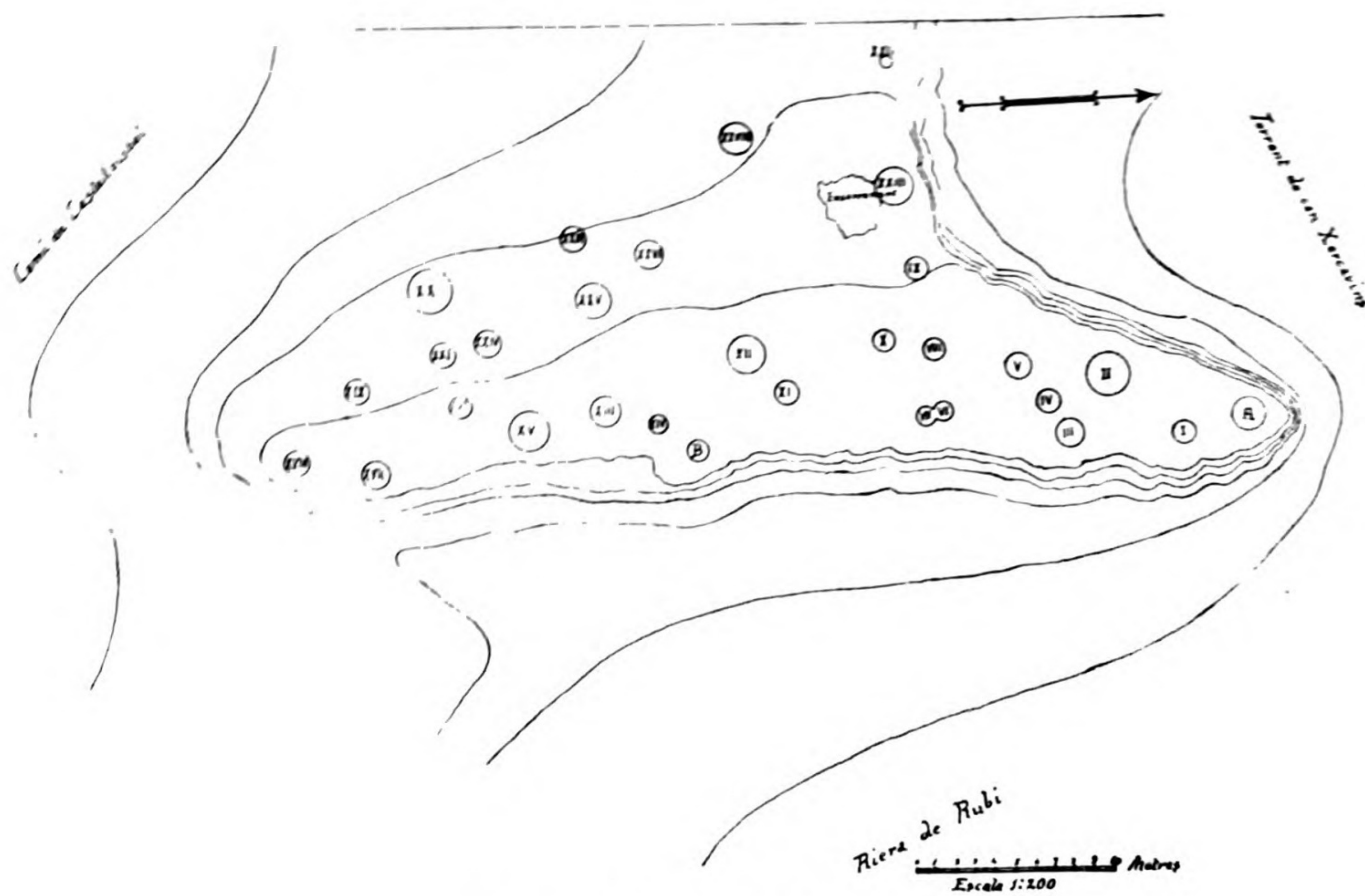

Fig. 375. — Rubí. Plan de la necròpolis

Llurs mides varien de 1'50 metres a 3'50 d'alt, i de 1'50 a 2'75 de diàmetre, i llur situació no guarda cap ordre.

Totes havien servit d'enterraments per incineració. En les que es conservaren més intactes poguérem veure clarament la tècnica seguida per a l'enterrament: les restes cremades eran col·locades dintre de grans gerres o àmfores i posades al fons de la sitja, acompanyant-se a llur voltant petits vasos, eines de treball i altres objectes d'ofrena. Si la sitja no quedava plena, era tapada de terra fins a cobrir el nivell dels vasos que contenien les cendres, i damunt s'hi posava un sostre de pedres, sobre les quals es feien nous enterraments fins a quedar del tot plena la sitja. Per això, mentre en alguns enterraments la ceràmica ens sortia a pocs pams de terra, en altres no trobàrem restes fins al mig o fins tocant al fons de tot. Però, com que totes havien estat escapçades de la superfície per a plantacions de vinya i per a conreu, fou molt difícil, en gairebé totes, de posar en clar l'estratigrafia, trobant-se capgirades i tal volta profanades de temps antic.

Fig. 376. — Rubí. Una sitja

LES TROBALLES

De l'estudi del material recollit separadament de cada sitja, havem pogut classificar-les en tres sèries: *A*) La que té tot el material ibèric. *B*) La que el té ibèric barrejat amb altre de romà. *C*) La que el té tot romà.

Sèrie A) Les cendres eren dipositades dintre d'àmfores ibèriques de boca plana i de punta buida,

com les trobades arreu de Catalunya: Puig Castellar, Sidamunt, Cabrera de Mataró, Fontscaldes, etcètera. L'altre material consistia en petits vasos fets a torn (fig. 379, 1) i a mà, trobant-s'hi algun vas pintat amb decoració geomètrica, acompanyat de gran quantitat de ceràmica campaniana o

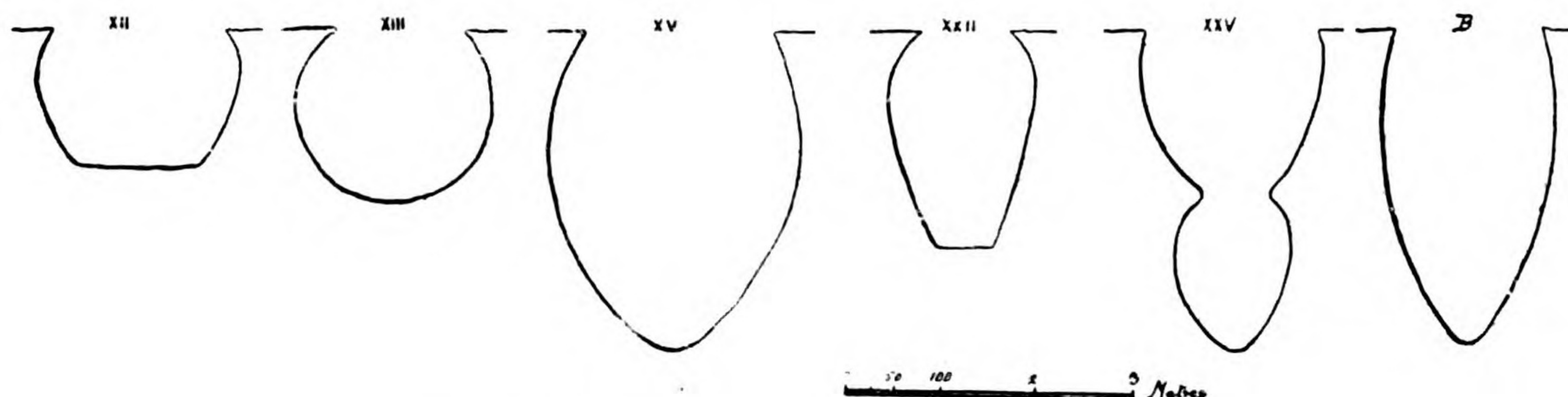

Fig. 377. — Rubí. Els diferents tipus de sitjes. (Secció)

d'altres menes hel·lèniques (fig. 379, 2), pesos de teler, fusaioles, moles de mà de granet i basalt, eines de treball de ferro i algun fragment de bronze indeterminable.

Sèrie B) Hi sortia tot el material de l'anterior, àmfores romanes i vasets fets a torn amb decoració de relleu, i monedes ibèriques i romanes. Els plats campanians hi són més escassos, trobant-s'hi ja algun vas de sigil·lata i fragments de vidre.

Sèrie C) La tècnica d'enterrament era igual que les anteriors: l'únic que canviava era el material. Les àmfores ibèriques són substituïdes per les romanes de coll estret i grans anses, o per dolis, i els vasets petits a torn sovint amb barbotina (fig. 379, 3), abundant-hi la terra sigil·lata, rica de decoració, que ha substituït quasi del tot a la campaniana. Hi abundaren també els ungüentaris de vidre, punxons i agulles d'os, monedes de coure i argent, i objectes de ferro i bronze.

Fig. 378. — Rubí. Capet de terra cuita hel·lenística (1/3 apr.)

1 2 3

Fig. 379. — Rubí. Vasos (1/4 apr.)

CRONOLOGIA

Dels resultats de les nostres excavacions se'n pot deduir que la necròpolis de Can Fatjó és ibèrica, que comença a últims del segle III abans de J.-C. i que continua fins molt avançada l'època romana, enterrant-s'hi a usança ibèrica, però servint-se de material romà, fins que els ibers, ja romanitzats del tot, substituïren aquell sistema col·lectiu i de cremació per l'individual i d'inhumació usat pels seus colonitzadors. D'aquests últims temps són totes les sepultures de lloses, teules i cavades a la roca en forma de caixa, que tant abunden per tot el terme de Rubí.

Aquesta necròpolis té altres paral·lels a Catalunya: entre Rubí i Sant Cugat, en el mateix lloc que ocupa l'ermitatge de Santa Maria de Campanyà (Sant Mamet), s'hi descobriren sitges iguals però excavades dintre la roca dura, a la plana Basarda de Solius, en la Torre dels Encantats de Caldetes, la de la punta dels Guixols de Sant Feliu, i l'últimament descoberta del Puig d'en Planes de Vich. — J. COLOMINAS ROCA.

El forn ibèric de Fontscaldes

L'EXCAVACIÓ I LES TROBALLES

El més interessant i complet de tots els forns antics trobats a Catalunya és el forn ibèric de Fontscaldes, excavat per l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS.

Fontscaldes és un agregat de Valls, situat a 7 kilòmetres en la carretera de Montblanch abans d'empendre la pujada del coll de Lilla, estant l'estació excavada en el lloc anomenat «La Coma», propietat de D. Francesc Vives, en mig d'una vinya tocant a la població (1).

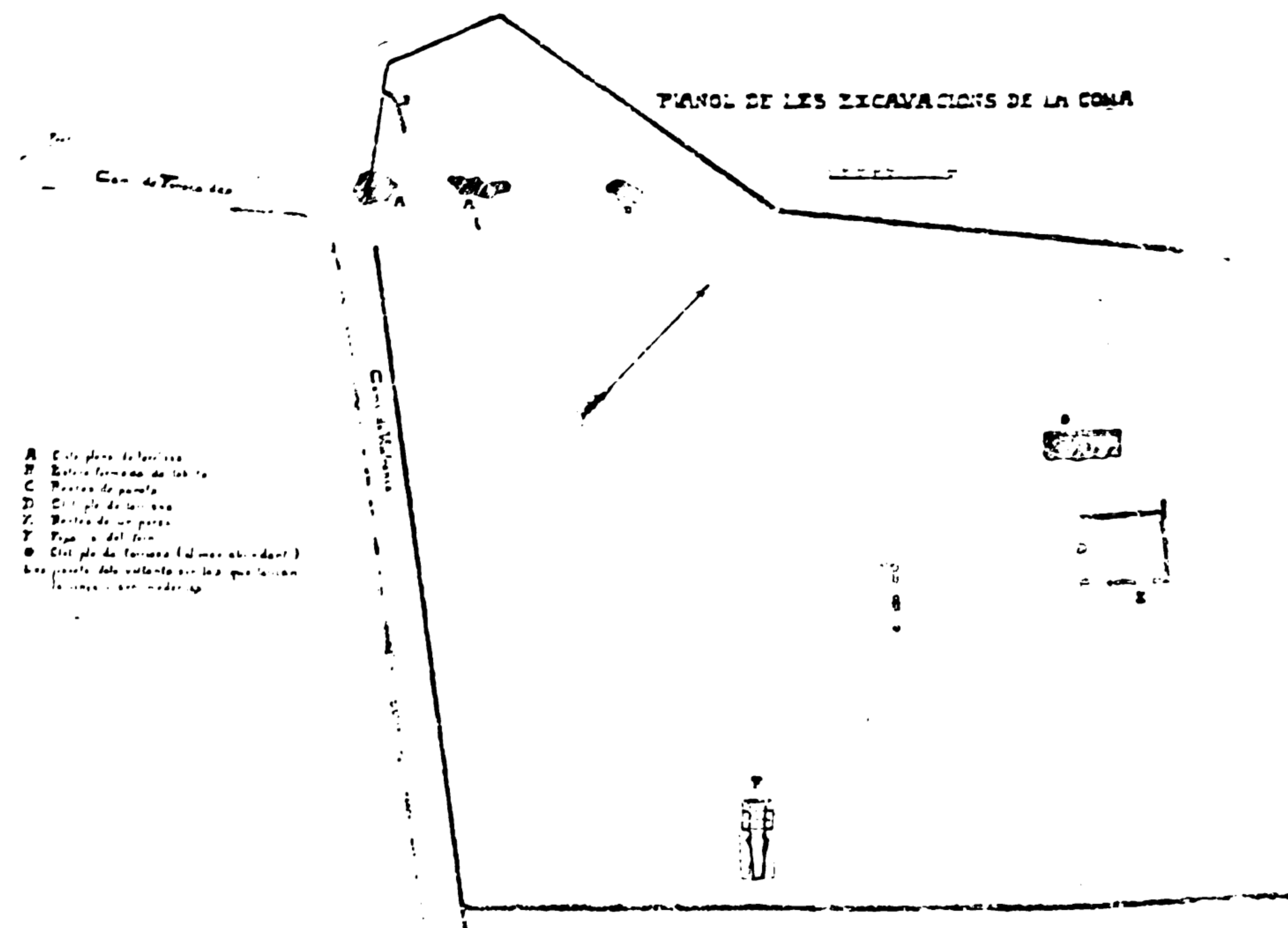

Fig. 380. — Fontscaldes. Forn ibèric

Situació. — «La Coma» està situada a cinc minuts de Fontscaldes en direcció al NE.; forma una sèrie de marjades escalades tancades pel N. i NE. per la serra de Lilla i el turó del Bosch, i al S. i SO. s'hi obra la gran plana de Valls. Està tota plantada de vinya i avellaners; en la part alta del terrer està format de llicorelles del silúric molt disgregables, i la baixa per argiles, resultat de la descomposició de les esmentades llicorelles. Les muntanyes que envolten «La Coma» són d'una gran massa de calissa del trias inferior, que descansen damunt les llicorelles groguenques i molt alterades que originaren el jaciment d'argiles. Aquestes argiles, segons els tècnics gerrers, són les més preuades per a la fabricació de ceràmica, i la de Fontscaldes ha sigut explotada fins fa pocs anys.

En el lloc de contacte de les calisses amb les llicorelles hi brollen vàries fonts d'aigües molt

(1) El descobriment es deu a uns fragments de ceràmica ibèrica pintada, enviats per D. Fidel de Moragas, de Valls, que motivaren la investigació que donà per resultat la troballa del forn.

superficials, però relativament abundants. Tocant a «La Coma» hi ha la font de que es serveix Fontscaldes, si bé no és molt caudalosa, però és permanent fins en anys de molta sequedat.

Creiem que a la qualitat de les argiles i a la font allí tan propera es deu l'origen del forn ibèric de «La Coma».

El forn. — L'excavació posà en descobert el forn, restes de parets pertanyents probablement a dos coberts, el pastador i quatre clots plens de terrissa de desferres del forn (fig. 380).

Del forn (F del plànol i figs. 381 a 384) únicament s'en conserva la fogaina. Aquesta està excavada dintre l'argila formant quatre columnes per banda que aguanten quatre arcs, deixant uns espais entre arc i arc per on entrava el foc a la cambra de cocció; al fons de tot hi ha un espirall de tota l'amplada del forn (figs. 381 i 384). Tant els arcs com les parets són de fang recuit, recobert de capes d'argila sobreposades, empastades amb les mans, conservant-se encara en alguns llocs les ditades; les dues primeres columnes estan trencades, podent-se observar que l'interior està omplert en part de pedres i tobots ibèrics. Mideix 5 metres de llarg, 1 d'ample i 1'25 d'alt.

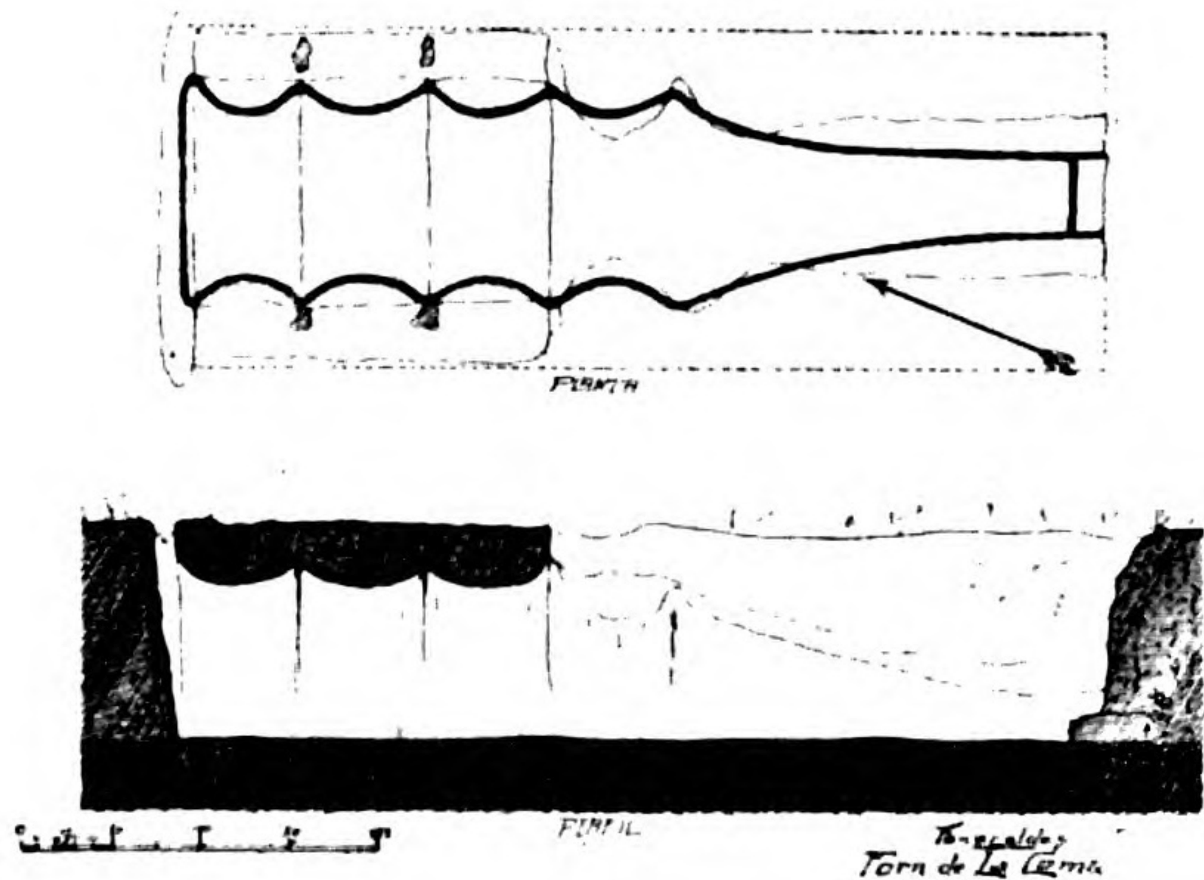

Fig. 381. — Forn ibèric de Fontscaldes. Planta i secció

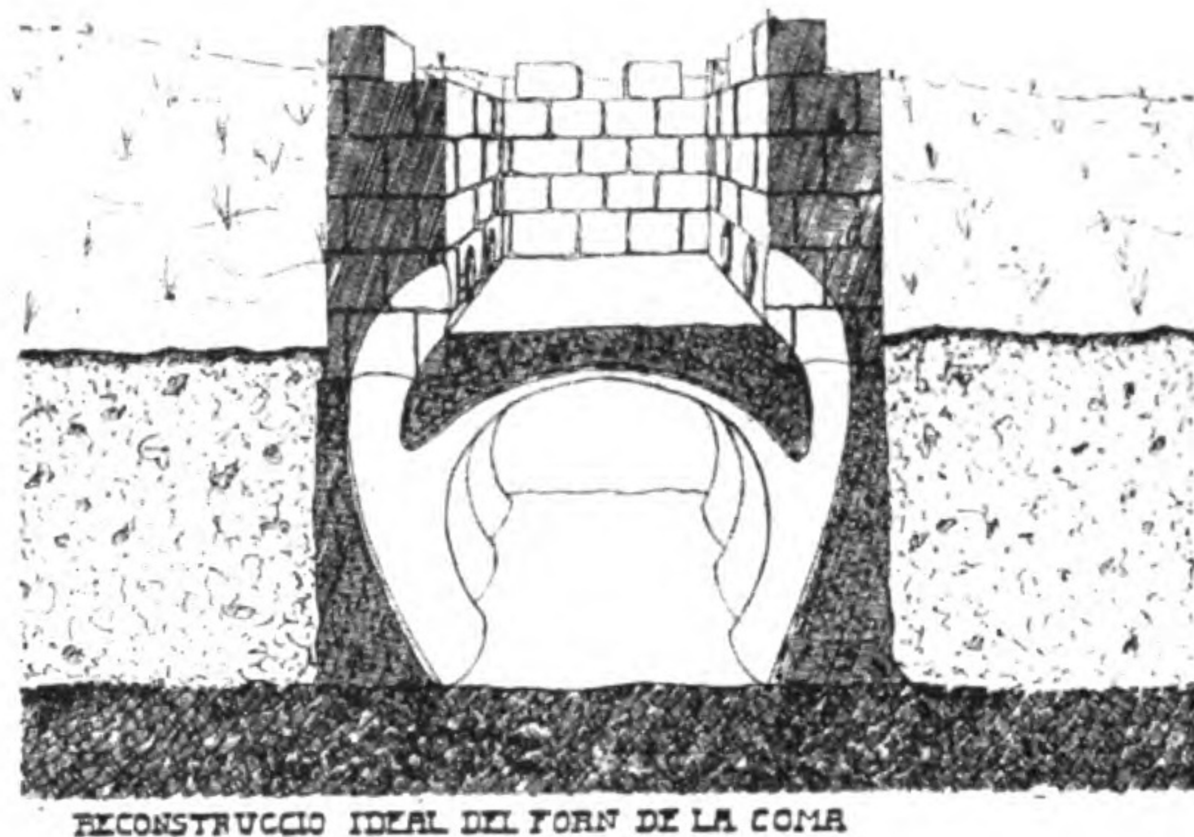

Fig. 382. — Forn ibèric de Fontscaldes Reconstitució ideal

Restes de construccions. — En el lloc marcat en el plànol (fig. 380), C, hi aparegué una paret de 3'80 metres de llarg per 0'40 de gruix, formada únicament per dues filades de pedres, seguint en angle recte per cada cap en sentit oposat. Pels voltants s'hi recollí ceràmica ibèrica feta a torn, pintada i sense pintar. A 1'13 metres de distància sortí una habitació quadrangular tenint tot l'aspecte d'un cobert, doncs en la cara que mira a l'O. no hi ha paret, sinó un pilar al mig de 1'05 metres d'alt per 0'30 d'ample i 0'20 de gruix, que probablement aguantava la coberta. L'habitació és de tècnica de construcció igual que l'anterior i que la de tots els poblats ibèrics, pedres sense tallar i aferrades amb fang. Mideix 6 metres de llarg per 4'40 d'ample i el gruix de la paret és de 0'50 metres.

En un dels extrems de «La Coma» (plànol B) aparegueren restes del pastador, conservant-se'n una paret de 2'80 metres formada per una renglera de tobots; en el seu interior hi havia un sediment de fang finíssim.

Clots plens de terrissa. — A poca distància trobàrem tres clots plens de terrissa (plànol A-D), tota feta a torn i pertanyent a vasos pintats, i petits vasets sense pintar.

Mes la troballa més important fou en el lloc marcat en el plànol G.

Era un clot de 5'52 metres de llarg per 1'80 d'ample i 1'45 de fondària, tal volta natural i aprofitat per a escorial de les peces mal cuites i esguerrades del forn. La ceràmica és tota ibèrica i feta a torn, pintada i llisa; la pintada, en sa majoria, pertanyent als vasos de forma de barret de copa, a un tipus de palangana pintada de dins i de fora (forma nova a Catalunya), i la decoració de motius geomètrics i fullatges, la llisa molt variada, abundant la de les grans gerres de boca plana i peu cònic, com les de Cabrera de Mataró, Sidamunt, Puig Castellar, etc. Molta part d'aquesta ceràmica és mal cuita, clivellada o bonyegada, veient-se clarament que va ésser rompuda a l'ésser tirada al clot, doncs a voltes fragments d'un mateix vas es troben a distància els uns dels altres (fig. 385).

Altres llocs amb restes ibèrics. — A uns 300 metres més avall de «La Coma» hi ha un lloc anomenat «La Fonteta», perquè hi brolla una font d'un caudal molt més petit que la de Fontscaldes.

Sota mateix de la font hi ha una feixa plantada d'avellaners, on al fer-hi les rases per a plantar-los els hi sortí terrissa bastant abundant i molt semblant a la de «La Coma».

Començàrem a fer cates a diferents indrets, i en els llocs on hi havia més escampadissa de terrissa al damunt, trobant únicament restes de parets molt trencades i clots plens de terrissa. En mig de la feixa aparegué un gran banc d'argiles rogenques en el que hi havia cavada una vall feta a pic i completament

Fig. 383. — Fontscaldes. El forn vist per devant

Fig. 384. — Fontscaldes. El forn vist per sobre

recta de 28 metres de llarc per 2'20 d'ample i 1'60 de fondària. Estava tota plena de pedres tirades tal volta quan es començà a conreuar aquelles terres, per a nivellar el tros. No hi sortí ni un sol fragment de ceràmica, el que prova que fou omplert en temps moderns. No cap dubte que aquest és el lloc d'on arrencaven les argiles per al forn de «La Fonteta».

Damunt mateix de «La Fonteta», a una distància de 50 metres, hi ha un lloc més elevat que s'anomena el Serral. Es també plantat de vinya i en molts indrets s'hi veu abundar la ceràmica. Hi férem algunes proves que donaren per resultat la troballa d'un clot molt semblant al de «La Coma», sembla fet a posta, de forma arrodonida, medint 8 metres de diàmetre i 1'30 de fondària. La quantitat de terrissa recollida és quasi tan abundant com en el clot de «La Coma», tota ibèrica i a torn, però de formes més variades i tipus diferents dels de «La Fonteta» i «La Coma», també abundant-hi les peces mal acabades.

Es probable que de continuar les investigacions en «La Fonteta» i «El Serral», es notaria la presència d'altres forns. — J. Colominas Roca.

COMPARACIONS I TÈCNICA DE LA CUITA

Comparació amb altres forns. — De més o menys dimensions, tots els forns descoberts són destinats a coure peces de gerreria. El de Cal Sègol, a Sant Martí Sarroca (1), el major de tots, estava destinat a coure teules i dolls i en general a peces de regulars dimensions. El de Fontscaldes, a ceràmica decorada amb la tècnica antiquíssima usual en la ceràmica ibèrica. Tal com ells són els forns en què es cou la ceràmica dels gerrers actuals que conserven la seva indústria antiga en mants llocs d'Europa. Per a cuites més reduïdes la fogaina és formada per una volta de canó seguit, de parets ondulades on tot just si s'indica la disposició d'arcades. Per a cuites majors les arcades són dobles, com en els forns de Sabadell (2) i de Sant Martí Sarroca. Un sol exemple coneixem de forn circular, que va descriure el qui fou nostre company D. Guillem M.ª de Brocà.

En el forn de Sabadell les arcades de tobes en forma de clau de volta deixen forats per a passar el foc. Al de Fontscaldes la sortida de les matèries de combustió és per prolongació de les cavitats

(1) Vegi's el present Anuari (*Crònica*), p. 721 i seg.
(2) Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, V, 1913-14, p. 861, figs. 121-122.

entre els arcs que van a parar de la fogaina al forn. Al de Sant Martí Sarroca queden espais entre les arcades.

Anàloga disposició tenen els forns emporitans [1]. Tots tenien un davanter des d'on s'atiava el foc. Cap d'ells recorda els forns petits lleugerament cònics que es troben representats en els vasos grecs. En cap d'ells tampoc s'ha conservat la part superior a la fogaina i el lloc on les peces eren col·locades.

Encara que incomplets, tots els forns excavats poden ser reconstruïts per analogia amb els forns actuals.

En forns anàlegs usats a Catalunya sobre la fogaina hi ha un departament cobert d'una volta de tobes d'argila amb aspiralls per a sortir el fum. Salvetat [2], en son vell tractat de ceràmica, en reprodueix un que diu és usat a l'Auvèrnia, en el qual, sobre una fogaina sostinguda per una doble sèrie d'arcs semicirculars, hi ha enfornades les peces de gerrer cobrint la part superior amb trossos de peces trencades o esguerrades en cuites anteriors.

Tècnica de la cuita. — La tècnica de la cuita de teules, àmfores i dolls no diferia sens dubte de la vulgar actual en el nostre país, però cal afegir que és viva encara la tècnica de decoració ibèrica conservada a través de l'edat mitjana fins els nostres dies.

Assajos fets en els laboratoris de l'Institut de Química de la Universitat Industrial de Barcelona senyalen en el decorat de la ceràmica ibèrica una reacció de ferro, manganès i alumini. Les pirolusites o manganeses, tan abundants per tot, que freqüentment van acompanyades d'òxids fèrrics, és possible servirien als ceramistes antics per a la decoració dels vasos ibèrics.

Una pirolusita mòlta servia en un forn visitat a Tudela per a decorar una bàrbara ceràmica, actual supervivència de la ibèrica, mes en la què s'ha perdut tot sentit decoratiu. La decoració, a base d'òxids de ferro i de manganès, es conserva al nord d'Africa.

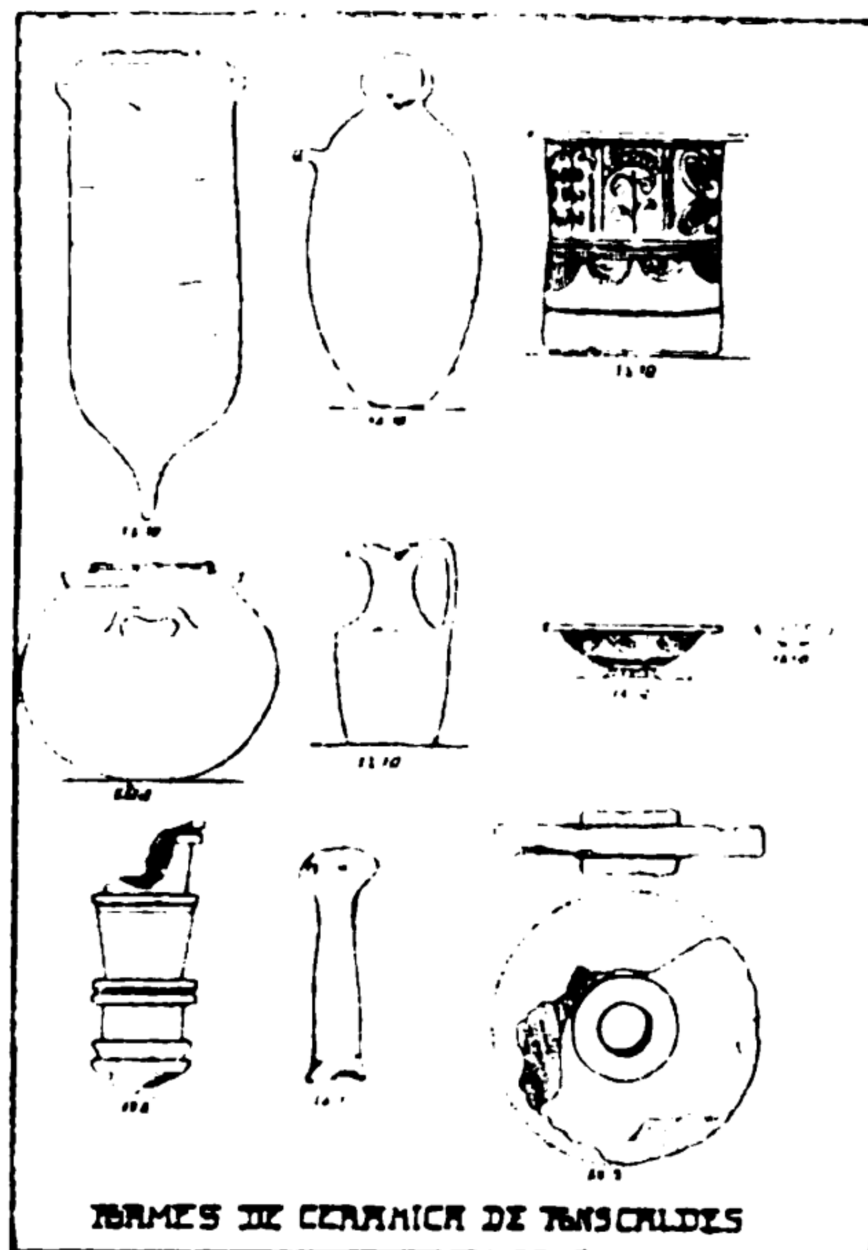

Fig. 385. — Tipus de la ceràmica de Fontscaldes

En els assajos d'imitació i de composició amb tècnica anàloga a la ceràmica ibèrica fets en la secció de ceràmica de la nostra Escola dels Bells Oficis, s'ha usat barreja d'una *frita* amb sustàncies diverses colorants.

La *frita* ha estat composta de:

Mini	60
Ocre vermell del país	10
Oxid de ferro	30

S'ha obtingut resultats apreciables d'imitació barrejant 15 parts d'aquesta *frita* amb òxid de ferro i òxid de manganès.

Amb canvi de proporció entre aqueixos materials predominant-hi els òxids de ferro, es va a un vernís negre anàleg al de la ceràmica grega. Aquest resultat obtingut per la nostra Escola concorda amb els senyalats per l'anàlisi fet per Blümner [3], Brongniart [4] i altres. Fa això pensar en una certa unitat en la tècnica de la decoració ceràmica en el Mediterrani que arriba a diversos resultats, segons l'època i la utilització, i que des dels temps antiquíssims de l'Egipte a través la Grècia i el món ibèric, perdura avui encara. — JOSEP PUIG I CADAFALCH.

(1) Vegi's el present ANUARI, p. 705.
(2) *Leçons de Céramique*, París, 1857, vol. II, p. 202, figs. 294 i 295.
(3) *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste*, Leipzig, 1875 i 1886, p. 76.
(4) *Traité des Arts céramiques*, París, 1877, p. 550.

Restes de poblats ibèrics al Pla d'Urgell i Segarra

Durant la primavera i l'istiu de l'any 1915 emprenguérem, a diverses represes, una exploració extensa en recerca d'antigues poblacions ibèriques en aquestes dues comarques de la Catalunya occidental dites Pla d'Urgell i Segarra, amb l'intent de poguer fer en temps oportú la deguda comparació amb els restes del Baix Aragó i amb els de la costa catalana i valenciana. En nombrosos indrets trobarem aviat indicis d'antigues poblacions, especialment seguint els marges del riu Cervera i els del riu Corb, però donaven sempre la impressió d'ésser malmesos en extrem, fins al punt de no judicar profitosa una excavació detinguda. L'Arxiu Històric de Cervera, el Sr. Eduard Camps, de Guissona, i Mn. Sanç Capdevila, de Sant Martí de Maldà, com suara el Col·legi dels PP. Escolapis de Tarrega, havien anat recollint els fragments de ceràmica antiga que bonament els havien eixit al pas o que havien copçat com fruit d'exploracions intencionades; però calia fer una revisió de conjunt i fer una recerca sistemàtica en els llocs on pogués ésser més assegurat l'èxit dels treballs.

EL TOSSAL DEL MOR A TÁRREGA

L'excavació. — Aquest Tossal, situat a dos quilòmetres de Tàrrega, prop de l'antic camí d'Anglesola, apareix isolat, però constituint el mateix sistema, de la petita serra de Sant Eloi. Lloc de bon aguait com és, el tossal deu haver estat en tot temps coronat per construccions adequades que, renovant-se constantment, les unes eren causa de la destrucció de les anteriors, la qual cosa ha fet que els estudis de sa estratigrafia arqueològica hagin d'ésser fets amb dificultat suma.

Fig. 386. — Tàrrega. Tossal del Mor. Ceràmica ibèrica pintada

En les vessants del tossal i en les planes veïnes l'escampament de fragments de ceràmica és molt ostensible, i gairebé pot dir-se que les excavacions que hi foren practicades no ens revelaren cap element que no fos advertit per aquell escampament superficial.

Les troballes.—Entre la indústria lítica hi eren recollits percutors de sílex i d'arenisca, destrals senceres o trossejades i moles de granit o de conglomerats.

El bronze només hi era representat per un anell llis aplanat, un fragment de campaneta i dues monedes ibèriques, una de les quals pertanyia a Lleyda.

Un punyal amb sa beina i alguns fragments poc determinables foren els únics ferros trobats; en canvi, la ceràmica apareixia copiosament i amb gran diversitat de formes i de naturalesa, acusant la presència d'un vas hel·lènic de figures roges de baixa època; abundoses peces campanianes de vernís negre amb segells de palmetes o de vasos de terrissa rogenca o negra de cos esfèric i coll allargat amb anses o sense. Així mateix la ceràmica ibèrica feta a mà i de pasta grollera, i la ceràmica a torn, amb

decoració de pintura roja hi era abundant en gran manera; però tan trossejada i rodolada que no feia possible la reconstrucció dels vasos (fig. 386). Cal consignar també la presència de fusaioles i de pesos de teler, de fang.

Apareixien aquests fragments ibèrics en confosa barreja amb fragments ben determinats d'època romana (peus d'àmfora i ceràmica *sigillata*), demostrant la persistència de l'aprofitament del tossal en èpoques ben diverses.

Posteriorment, en una de les vessants del tossal, s'hi ha pogut determinar l'existència d'un nou enterrament humà, apareixent al costat del cadàver els fragments d'un vas ibèric, pintat, d'ansa superior a manera de cistella, que és guardat en el naixent Museu Local dels PP. Escolapis de Tàrrega.

SANT MARTÍ DE MALDÁ. L'ESTACIÓ DE FOGONUSSA

L'excavació i les troballes. — D'entre els diversos indrets de les vores del riu Corb, on Mn. Sanç Capdevila havia comprovat la presència de ceràmica ibèrica, el terme de Fogonussa, a les afores de Sant Martí de Maldà, era el que semblava tenir un major interès per l'abundància i varietat de les troballes superficials que s'hi feien.

El turonet que domina aquest lloc apareixia cobert de petits fragments ceràmics, que un conreu persistent de la terra anava escampant i triturant i que semblaven ésser les darreres despulles d'un poblat ibèric, la part constructiva del qual havia ja desaparegut. Tan sols en una de les vessants del turó hi poguérem trobar restes d'antigues edificacions adossades a la roca del marge i deixant adivinar l'existència de tres cambres quadrangulars posades en filera, formades per parets de pedres ajuntades amb fang. Entre la terra compacta que omplia aquestes cambres s'hi recolliren dos vasets sencers de terrissa, fet a mà l'un d'ells i l'altre a torn, i fragments de grans àmfores ibèriques i de vasos pintats. Hi aparegué així mateix una llança de ferro i dues peces de pedra calissa, l'una discoïdal i l'altra quadrangular, d'ús desconegut. Al peu del turó esmentat, i prop del camí de Belianes, poguérem posar al descobert fins una vintena de metres d'un mur de tàpia reforçat de tant en tant per pilans de pedra, el qual semblava defensar una seguida de dipòsits de parets d'argamassa i trossos de terrissa que cal referir a època romana com el mateix mur circumdant.

EL TOSSAL DE LES TENALLES DE SIDAMUNT

El poblat. — Entre els pobles de Sidamunt i Torregrossa avança la serra de Miralcamp, més destacada per la planura que la volta que per la pròpia alçada, ben escassa en realitat. L'extrem occidental d'aquesta serra dóna lloc a un tossal de 120 metres de llargada per 20 d'amplada, que

Fig. 387. — Sidamunt. El Tossal de les Tenalles durant l'excavació

en la comarca és conegut pel nom de *Tossal de les Tenalles* per la gran quantitat de fragments de grans gerres que hi foren trobades en desermar aquelles terres uns vint-i-cinc anys enrera, i aquest és l'indret on fou duta a terme la nostra exploració durant l'istiu de 1915.

El tossal, que s'estén en direcció Est-Oest, té les vessants del costat Nord més suaus, originant una seguida de marges que el conreu ha anat acusant. Un camí d'accés que condueix per aquesta

Fig. 388. — Sidamunt. Cullera de fusta (2/3 apr.)

banda a una lleugera depressió parteix en dos el pla superior del tossal, la qual depressió, en temps de la població ibèrica que l'ocupava, devia oferir molt major desnivell.

La primera visita que havíem fet al Tossal de les Tenalles ja havia posat de manifest la riquesa arqueològica que amagava, car la terrissa antiga hi era abundosa a flor de terra i donava ja mostra

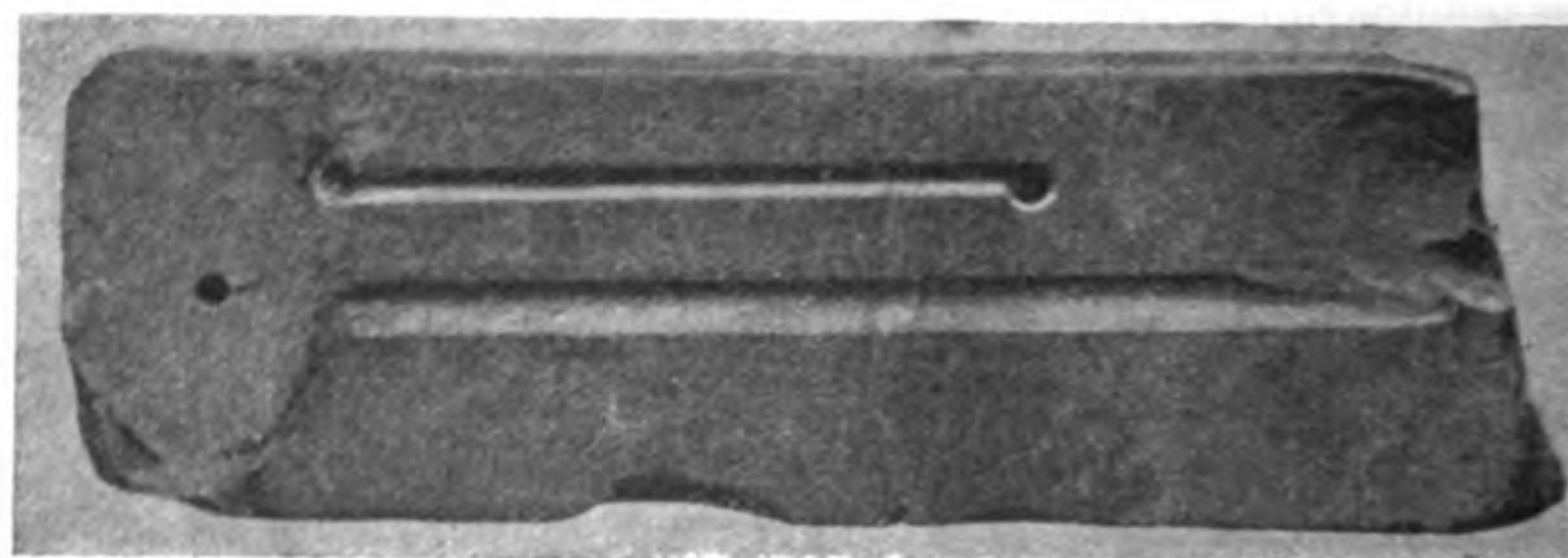

Fig. 389. — Sidamunt. Motllo de pedra (2/3 apr.)

de totes les varietats de la terrissa indígena o forastera corresponent als poblats ibèrics del segle III abans de Jesu-Crist.

Malauradament, la destrucció de les antigues runes havia estat completa, degut no solament a l'acció ineludible del temps sinó a la cobdícia humana que convertí el poblat en pedrera per a

Fig. 390. — Sidamunt. Motllos de pedra (2/3 apr.)

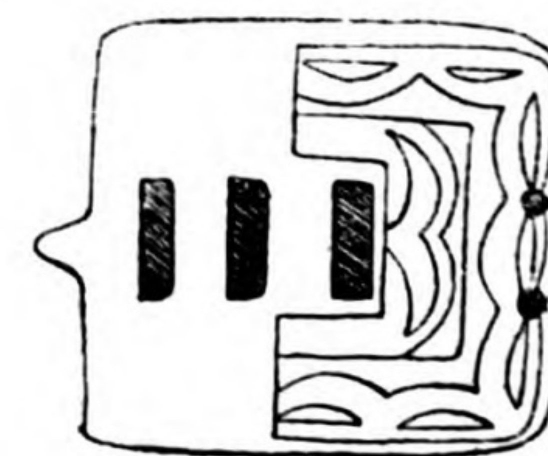

Fig. 391. — Sidamunt.
Tanca de cinturó (bronze) (1/2 apr.)

les necessitats constructives del poble veí de Sidamunt, bastit en un indret on la pedra escasseja d'una manera extraordinària. No es gens estrany veure en els repeus de les parets de tàpia de les cases de Sidamunt les pedres de molí, ben característiques de l'antic poblat, utilitzades com a element de construcció en barreja confosa amb les pedres arrencades dels fonaments de les cases del poblat i els còdols recollits per totes bandes.

Aquesta explotació utilitària de les pedres del poblat féu que desapareixessin en sa major partida els rastres materials que ens podrien permetre ara la seva reconstrucció topogràfica. Les parets descobertes, sempre mal conservades i fragmentàries, no ens senyalaven pas una distribució articulada de les construccions, a semblança dels poblats ibèrics del Baix Aragó, per exemple, amb

carrer central i mur exterior de defensa. Es de creure, però, que aital distribució no hi mancaria; la regularitat de la planta d'algunes cambres, més ben conservades, i la bona disposició dels paraments deixa endevinar un sistema de construcció curosa que pressuposa una urbanització gens embrionària. Les parets eren ben compostes i escairades, tenint només de pedra la part inferior, essent la resta de grosses peces de fang sense coure, pastades amb palla o herba, solcant les superfícies més extenses unes ratlles encreuades diagonalment (fg. 387).

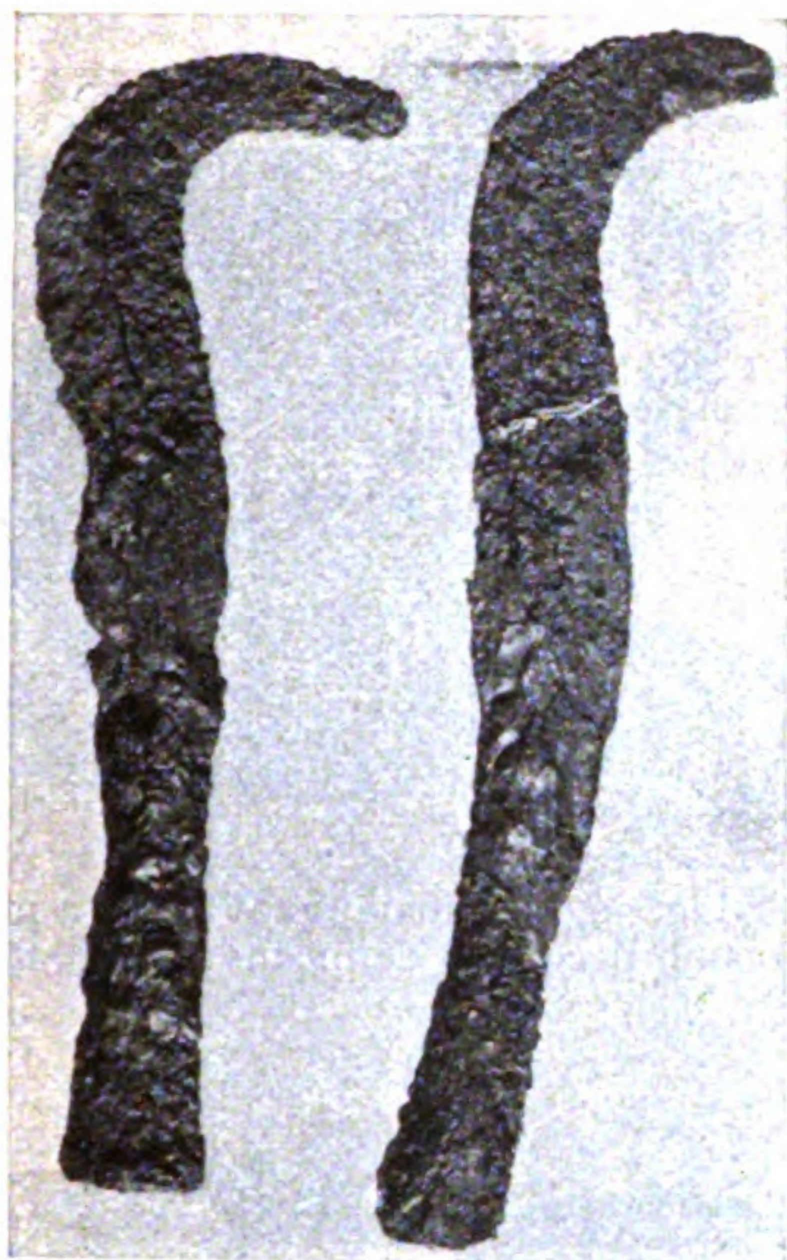

Fig. 392. — Sidamunt.
Falçons de ferro (1/6 apr.)

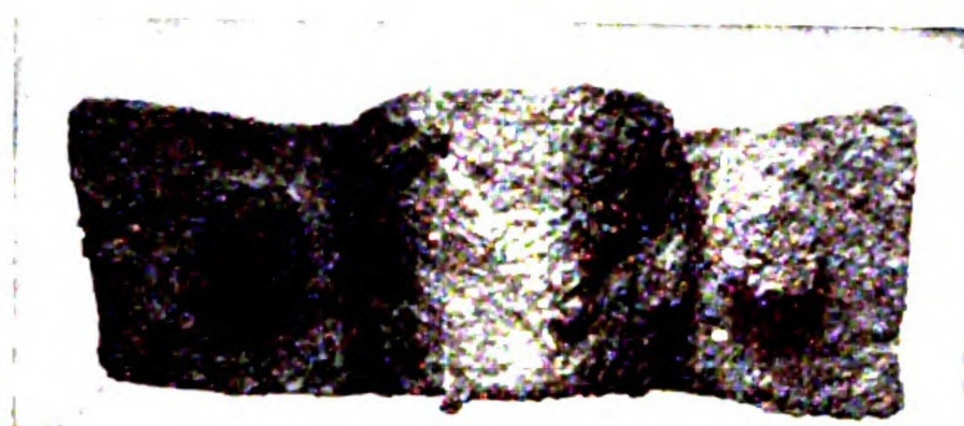

Fig. 393. — Sidamunt. *Umbo* d'escut (ferro) (1/6 apr.)

En tres diversos indrets els elements constructius oferien una millor conservació. En la part més alta de la secció Oest poguérem reconèixer l'existència d'uns petits dipòsits amb revestiment interior de guix i acompanyats de gerres clavades a terra en algunes de les quals fou recollit abundantment el blat que contenien. El gra havia sofert la transformació natural del temps i apareixia en plena carbonització, però conservava netament la forma. No gaire apartat d'aquesta mena de graner fou descobert un apilament de deixalles casolanes amb els millors exemplars de vasos fets a mà, un gresol de terra que encara tenia el ble eixint del broc i dues culleres de fusta (fig. 388). El blat hi era també abundant i una bona porció d'ell semblava contingut en un embolcall teixit de palma.

La depressió central del tossal fou així mateix pròdiga, per tal com l'arrosegament de les terres més altes l'havia protegit, submergint els restes antics sota un gruix de terra que algunes vegades sobrepassava els tres metres. Les parets aquí eren més senceres, veient-se com algunes havien estat repeuades per murs posteriors.

Fig. 394. — Sidamunt.
Vas fet a mà, de terrissa negra (1/5 apr.)

Fig. 395. — Sidamunt.
Gerro fet a mà, amb colador (1/3 apr.)

El tercer lloc privilegiat fou la part central de la banda Est amb cambres quadrangulars ben delimitades per parets de construcció correcta. Una de les habitacions d'aquesta banda tancava un piló cilíndric de molí voltat de grans gerres dretes clavades a terra, mentre que una altra

Fig. 396. — Sidamunt. Vas fet a mà (1/3 apr.)

d'aquestes cambres es caracteritzà per l'abundància de plats hel·lenístics de vernís negre, la major partida dels quals estaven marcats amb un grafit.

Les troballes. — D'ençà que les terres del tossal ho foren de conreu i que les parets de l'antic poblat eren sistemàticament destruïdes en aprofitament de les modernes construccions, les troballes d'objectes foren freqüents i tothom del poble n'era coneixedor, i en guarda encara el record viu, donant a l'indret de l'antiga població el nom de Tossal de les Tenalles; però, ultra les grans gerres hi apareixien cons-

Fig. 397. — Sidamunt. Vas fet a mà, amb decoració de meandres (1/3 apr.)

Fig. 398. — Sidamunt. Tapadora de terrisa, amb decoració acanalada (1/3 apr.)

Fig. 399. — Sidamunt. Tapadora de terrissa, amb decoració en relleu (1/3 apr.)

tantment petits objectes de terrissa o de metall que si alguna vegada eren salvats de una destrucció immediata eren destinats als jocs de la mainada, la qual cosa explica prou clarament llur desaparició completa. En començar l'excavació eren encara manifestes les destroces causades en el subsol del poblat per la plantació dels arbres (oliveres i ametllers) que coronen el tossal.

La gran quantitat d'objectes reconstruïbles que donà la excavació del poblat de Sidamunt sembla indicar la

Fig. 400. — Sidamunt. Tapadora de terrissa, amb mànec antropomòrfic (1/3 apr.)

Fig. 401. — Sidamunt. Vas fet a mà en forma de porc (1/2 apr.)

Fig. 402. — Sidamunt. Vas a torn amb pintura roja (1/4)

Fig. 403. — Sidamunt. Vas a torn amb pintura roja (1/4)

Fig. 404. — Sidamunt. Vas de l'ocell, amb decoració de pintura roja (1/4)

[illegible] el seu tresor arqueològic a no ésser les causes re-[illegible]

Objectes de pedra. — [illegible] fets de grossos còdols de granit o de conglomerat triàs-[illegible]

Fig. 405. — Sidamunt. Vas a torn amb decoració pintada (1/4)

Fig. 406. — Sidamunt. Vas pintat (1/4)

Cal observar que abans de començar els treballs d'excavació havíem pogut recollir algunes de[illegible] de basalt, però l'interior de les cambres no ens en donà cap més.

Segurament les pedres del Tossal de les Tenalles que poden tenir un major interès arqueològic són uns quants fragments de motllos per a fer anells i altres ornaments de metall fos, àdhuc els objectes que s'hi podien fabricar fossin de decoració ben senzilla. El més característic d'aquests motllos és el d'anells. Devia estar format de tres peces, dues d'exteriors, amb la part central buidada en forma lleugerament cònica, i altra d'interior que omplia el buid de les anteriors. Les

Fig. 407. — Sidamunt. Vas amb pintura roja (1/4)

Fig. 408. — Sidamunt. Vas pintat amb arcs concèntrics (1/4)

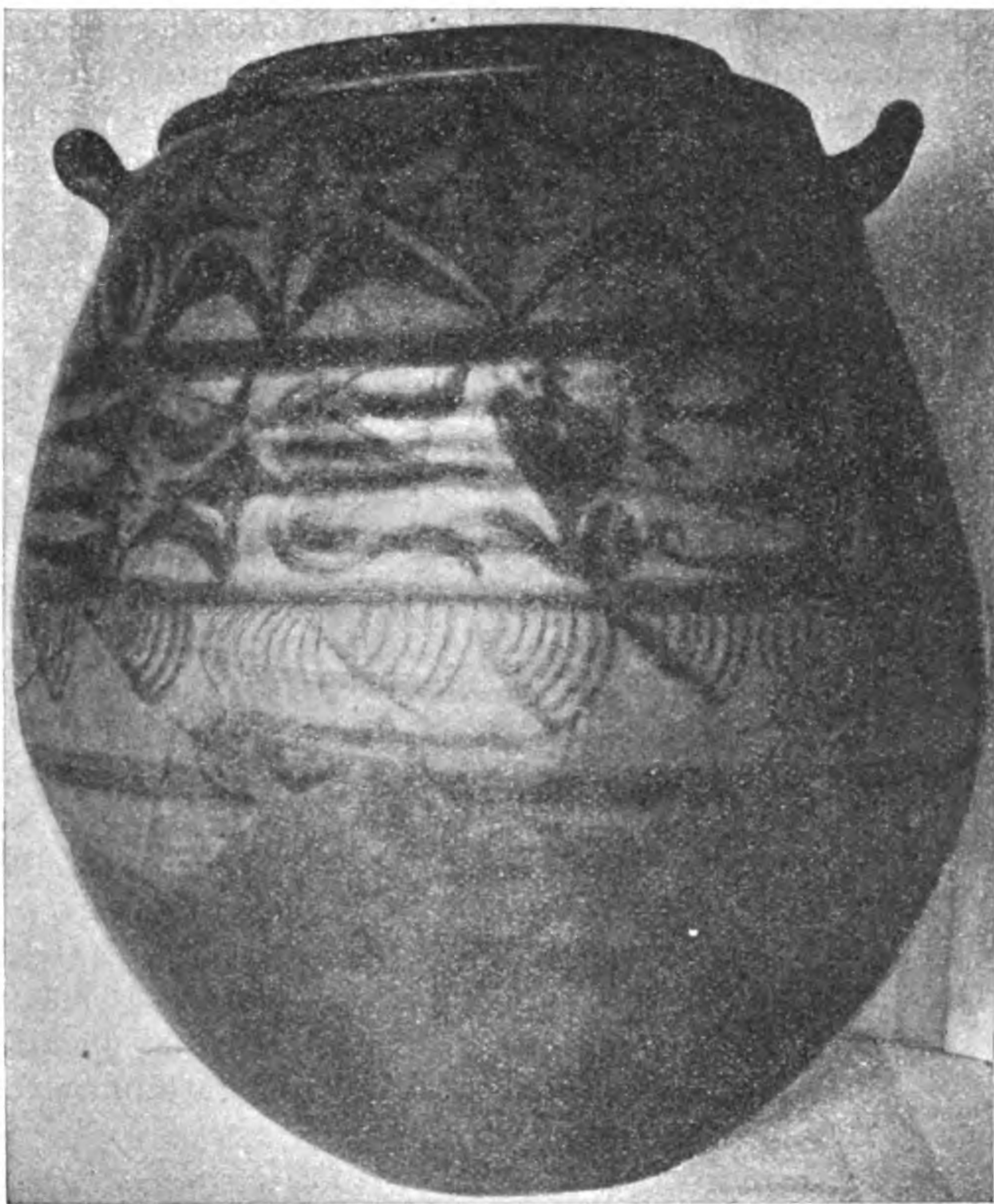

Fig. 409. — Sidamunt. Vas pintat (1/4)

dues primeres (solament una d'elles fou trobada) tenia un sol abocador per al metall fos, però produien dos anells a la vegada, que la forma cònica del motllo feia que tinguessin mida diversa. La decoració que el motllo donava als anells era ben simple, ço que deixa suposar un retoc posterior (figs. 389 i 390).

Fusta. — Dues culleres ja esmentades, la forma de les quals és encare ben ostensible malgrat la carbonització que ha sofert la fusta (fig. 388).

Fig. 410. — Sidamunt. Decoració pictòrica d'un vas (1/6 apr.)

Bronzes i ferros. — Les troballes d'objectes de bronze foren limitades a braçalets, una cibella de cinturó (fig. 391), el peu d'un vaset i una agulla o estilet.

El ferro acusa major varietat de formes, si bé l'oxidació l'havia malmès en gran manera: falçons de mànec tubular (fig. 392), ganivets, una espasa de La Tène II i un *umbo* d'escut

representant del mateix període de La Tène (fig. 393), foren les peces més caracteritzades.

Ceràmica. — Però el gran contingent de les troballes de Sidamunt correspon a la ceràmica, notable no solament per l'abundor de peces de fàcil reconstrucció sinó per la diversitat de formes singularment de vasos fets a mà que ens fan molt més extensa la tipologia d'aquesta espècie de

Fig. 411. — Sidamunt. Pintura del vas de la fig. 409 (1/11 apr.)

la terrissa ibèrica (figs. 394 a 401). La decoració que li correspon és, en canvi, escassa (cordons, meandres, swastika), si exceptuem les tapadores on la decoració és més variada i rica, feta a base de canals enfonzades en la pasta o d'altres elements rellevats; una d'elles té a l'agafador un capet humà (fig. 400). Un vaset zoomorfe, recordant la figura d'un porc, constituí una singularitat ben notable (fig. 401).

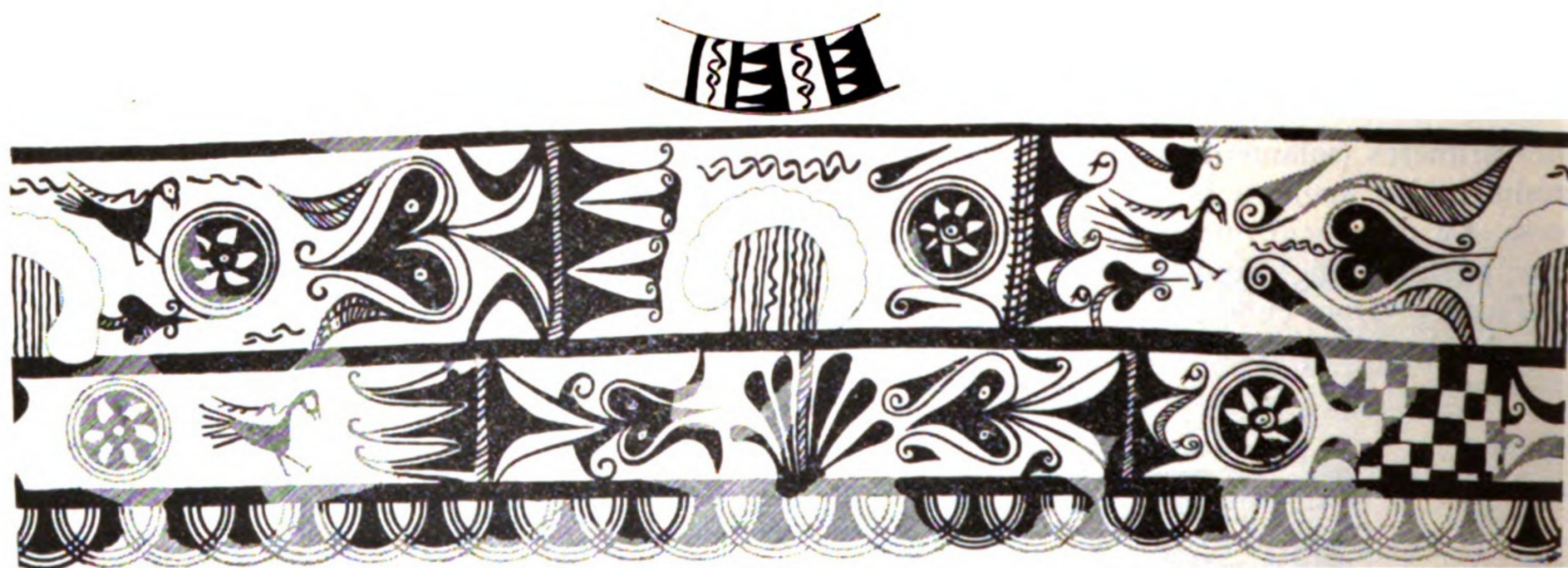

Fig. 412. — Sidamunt. Desenrotllo del vas de l'ocell (1/6 apr.)

La ceràmica d'aquests vasos ofereix gran varietat de tècnica, observant-s'hi terres roges i negres i tenint alguns la superfície molt allisada. La consistència d'aquesta terrissa i el gruix considerable que té algunes vegades, permeté poguer recollir alguns vasos íntegres, mentres que la diversitat de formes i de fang donava facilitats per a la reconstrucció dels que apareixen trossejats.

La ceràmica feta a torn i decorada amb pintures produí, així mateix, al Tossal de les Tenalles gran quantitat de vasos, essent més abundosos els cilíndrics, les grans gerres ventrudes, entre les quals cal anotar-ne una de grans dimensions, els vasos de coll alt amb anses verticals i els de coll lleugerament cònic amb anses adossades (figs. 402 a 409). La decoració, repartida en franges sobreposades, dóna els motius de la ceràmica dels poblats de la costa llevantina, però acusant ja una derivació llunyana, executada amb gran seguretat de mà però amb record borrós del model. Aquesta decoració pictòrica és limitada algunes vegades a motius de torn i de pinta, ço és:

faixes, palmes, cercles o arcs concèntrics i sèries d'ondulacions paral·leles (figs. 402, 405 a 408), donant en aquests casos un aspecte sobri i fred. Per regla general això es produeix en els vasos de més petites dimensions i en altres de formes determinades. En canvi, altres vegades, la decoració es fa plena i variada, omplint les franges que comparteixen la superfície del vas, d'elements variadíssims, on constantment és palesa la derivació de les decoracions gregues, però mai amb tanta fidelitat com en els vasos ibèrics de la costa llevantina.

Fig. 413. — Sidamunt. Ocell del vas 404 (1/1)

A Sidamut, las palmetes, les fulles d'eura i les espirals foliars conserven poques vegades la simetria clàssica (fig. 403) i produeixen molt sovint combinacions confuses en les quals els elements primaris semblen barrejats a l'atzar (fig. 411).

Cal observar també com generalment les franges de decoració a pinzell son doblades, acabant la pintura del vas amb una tercera franja de decoració a pinta (figs. 411-412). Com elements particulars són de notar els ulls que deixa sovint el macissat de les fulles d'eura; la persistència en reomplir certs espais amb ratlles paral·leles i no amb reticulats com esdevé en altres indrets; la complicació mal entesa de la tija de les fulles d'eura, i l'estilització simplista i bàrbara d'un ocell (fig. 413).

Les formes i la mateixa decoració d'aquests vasos, donen la impresió de correspondre a pocs centres de producció.

Així mateix una ceràmica tinguda generalment per hel·lenística, però encara no ben classificada, hi fou abundosament recollida, havent-se pogut reconstruir bona quantitat de vasos llisos fins, de terrissa negra o roja (figs. 414 a 417).

Fig. 414. — Sidamunt.
Vas fet a torn de color groguenc (1/3 apr.)

Fig. 415
Sidamunt. Vas fet a torn de color negrós

També hi aparegueren vasos d'importació hel·lenística, alguns amb grafits, dels que s'ha parlat.

Cronologia. — La ceràmica hel·lenista juntament amb els objectes de La Tène II (espasa i *umbo*), la cronologia dels quals és ja determinada, ens porten a considerar del segle III abans de Jesu-Crist el poblat destruït del Tossal de les Tenalles.

Fig. 416. — Sidamunt.
Vas fet a torn de superfície molt fina (1/4 apr.)

Fig. 417. — Sidamunt.
Vas de color roig fet a torn i polit (1/2 apr.)

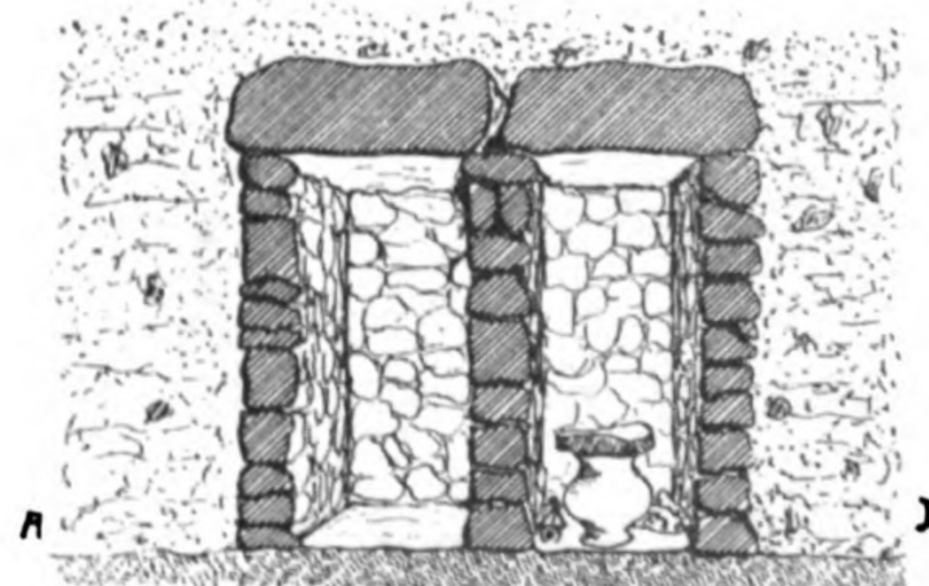
El fet de trobar-se encara en son lloc gran quantitat d'objectes mobiliars, com així mateix l'abundós gra que hi era abandonat, deixa suposar que aquest poblat degué ésser destruït d'una manera ràpida i no pas deshabitat pausadament. La cronologia de les troballes ens porta a l'època de la invasió romana i ens recorda els moviments de les legions al voltant de la cobejada Ilerda.— J. Colominas i A. Duran.

Els enterraments ibèrics dels Espleters a Salzadella

A mitjans del mes de maig de l'any 1917, mentres copiàvem les pintures rupestres del Barranc de la Valltorta (Albocàcer) forem advertits que en el veí poble de Salzadella uns treballadors del camp havien trobat un enterrament quins objectes recullits eran guardats a Tirig.

Quan arribàrem al lloc de la troballa, l'enterrament era ja casi destruït del tot, mes amb els restes que quedaven i amb les dades que poguèrem pendre de boca de la gent que l'havien descobert n'hi hagué prou per a fer-ne una completa restauració adquirint ensems els objectes trobats.

Fou descobert dintre la propietat del Mas Nou, en la part alta i en el lloc anomenat els Espleters, del terme de Salzadella.

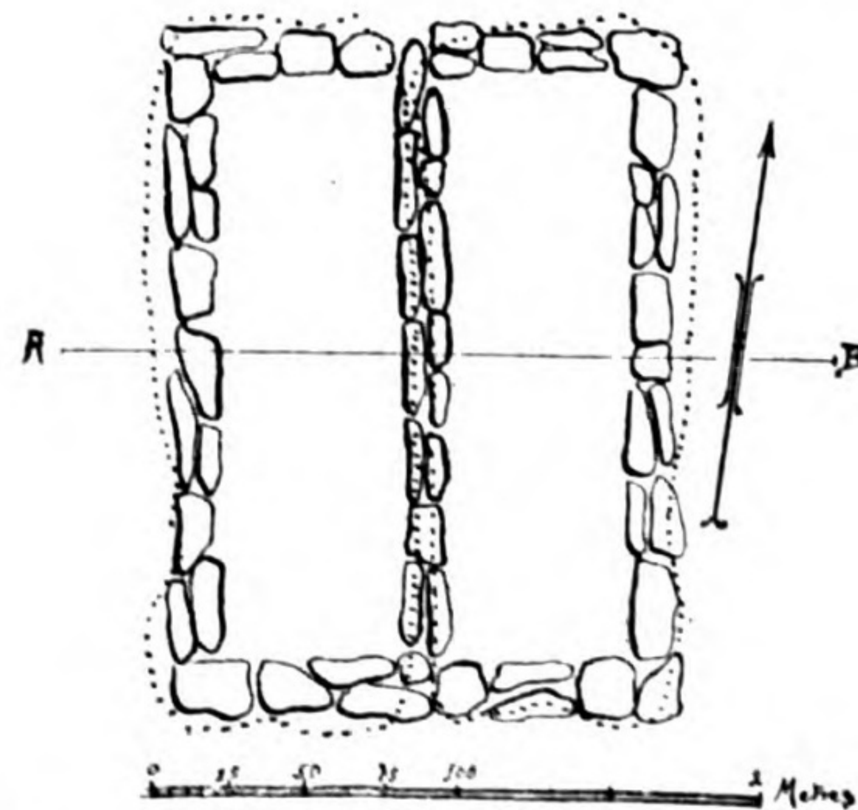

Fig. 418.—Salzadella. Sepulcre dels Espleters

ELS SEPULCRES I LES TROBALLES

El sepulcre estava situat en la vessant d'un turó en quin cim hi han restes d'un poblat ibèric.

El formaven dos enterraments en forma de cista l'un al costat de l'altre (fig. 418), les parets eren de pedres molt tallades i sense argamassa, deixant un buit de 1'80 metres de llarg, 0'60 d'ample i 1'30 metres de fondo, les corresponents tapes eren dues lloses d'una peça de 2'25 metres de llarg, 0'90 metres d'ample i 0'30 metres de gruix. A l'un no hi aparegueren més que ossos cremats i cendres barrejats amb terra, i en l'altre (que es troba ple de terra), al fons de tot i al mig s'hi trobà un vas de terrissa rogenca-negrossa fet a mà, de 21 centímetres d'alt,

tapat amb una pedra plana i arrodonida; dintre hi havien ossos cremats, un collar de bronze tubular amb adornos incisos formats per petits cercles i puntillats que dibuixen una orla de dalt baix, una tanca de cinturó de bronze amb decoració d'argent incrustat (partit en dos fragments) i varis braçalets del mateix metall alguns enters i altres fragmentats. A fora del vas i voltant-lo

Fig. 419. — Salzadella. Sepulcre dels Espleters. Urna (1/4 apr.)

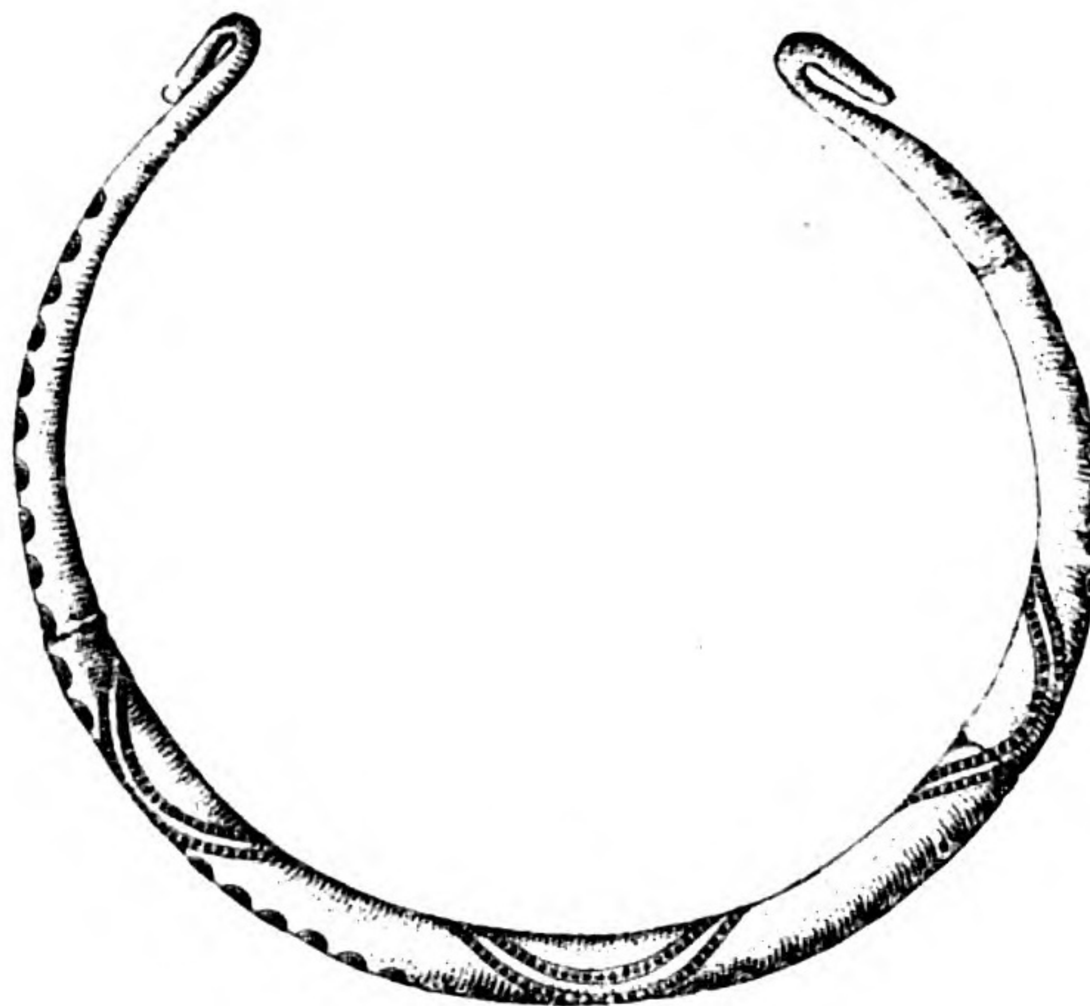

Fig. 420. — Salzadella. Sepulcre dels Espleters. Collar de bronze (1/2)

s'hi recollí una llança de ferro doblegada, de 36 centímetres, i tres ganivets afalcatats del mateix metall (figs. 419 a 424).

A 8 metres de l'enterrament hi sortiren 4 vasos posats de renglera a la fondària d'un metre, sense tapar i contenint únicament terra: com que eren aclivellats no'n guardaren cap, poguent recollir-ne algun fragment escampat junt amb la terra. Tots són fets a mà i de vasos semblants al de l'enterrament.

Fig. 421. — Salzadella. Sepulcre dels Espleters. Tanca de cinturó de bronze amb incrustacions de plata (1/2)

PARAL·LELS I CRONOLOGIA

Aquest descobriment és molt interessant perquè ens marca una cultura ibèrica situada en el punt de contacte entre els ibers de la costa i els celtes del centre de la península.

La forma del vas és molt semblant als trobats pel Marquès de Cerralbo en les necròpolis de la província de Guadalajara i igual als de la primera cultura de l'Ebre (Escodines Altes i Sant Cristòfol de Macalió; Tossal Redó de Calaceit), i a una gran part dels enterraments ibèrics en forma de cista del Baix Aragó [1]. La llança i els ganivets de forma de falcata de ferro, són comuns a les necròpolis post-hallstàtiques del Centre d'Espanya [2]. Els

Fig. 422. — Salzadella. Sepulcre dels Espleters. Braçalet de bronze (1/2)

(1) Vegi's, a altre lloc d'aquesta *Crònica*, Bosch: *Les investigacions de la cultura ibèrica del Baix Aragó* (1915-1920), i particularment les figs. 454-456.

(2) Vegi's, a altre lloc d'aquesta *Crònica*, *Les troballes de la necròpolis d'Osma* (*Sòria*), a part de moltes altres.

braçalets de bronze ultra al Centre d'Espanya abunden en els enterraments del Baix Aragó (1). A França en la necròpolis del final del Hallstatt d'Avezac-Prat (2) s'hi recolliren collars de bronze amb incisions semblants al de Salzadella. I la tanca de cinturó, tots els exemplars que coneixem procedeixen de la cultura ibèrica de la costa; fora el de l'enterrament dels Espleters, tenim notícia de sis més pertanyents al mateix tipus encar que de decoració diferent. Quatre foren trobats en el santuari ibèric de Despeñaperros (Província de Jaén) (3); en el Museu Arqueològic Nacional de Madrid (fig. 425, 1-2-4-5) (segons sembla inèdit), n'hi ha una altra procedent d'Elx (fig. 425, 3), sense circumstàncies de la troballa i l'altre fou trobada al Cerro d'Amarejo (Bonete) trobant-se avui al Museu de Saint Germain (París) (fig. 425, 6) (4).

El sepulcre dels Espleters queda ben datat; tant la necròpolis de Avezac-Prat on hi surtiren els

Fig. 423. — Salzadella. Sepulcre dels Espleters. Punta de llança de ferro (1/4 apr.)

Fig. 424. — Salzadella. Sepulcre dels Espleters. Ganivets afalcatats de ferro (1/2)

Fig. 425. — Tanques de cinturó de bronze (1/2). — 1-2-4-5 Despeñaperros. 3 Elx. 6 Cerro d'Amarejo

(1) Per al Centre d'Espanya, vegi's CERRALBO: *Las necrópolis ibéricas* (Congreso de Valladolid de la Asociación Española para el Progreso de las Ciencias, 1916). — Per al Baix Aragó (Tossal Redó), pàg. 829 de la *Crònica* ANUARI 1913-14.

(2) PIETTE-SACAZE: *Les tertres funéraires d'Avezac-Prat* (Paris, Masson 1899), làms. VIII i IX.

(3) J. CALVO i J. CABRÉ: *Excavaciones en la cueva y collado de los Jardines* (Santa Elena, Jaén), Junta Superior de Excavaciones. Madrid, 1918.

(4) Devem la notícia a una fotografía remesa pel Director del Museu de Saint-Germain, Mr. Salomon Reinach.

collars tubulars de bronze amb decoració incisa, com les necròpolis del Centre de la Península amb els ganivets de ferro afalcatats i els braçalets de bronze, estant datades en el segle IV, a. de J. C.

Corresponen també al mateix temps els poblats i enterraments del Baix Aragó on s'hi troba el mateix tipu de vas i braçalets de bronze. — J. COLOMINAS ROCA.

Estacions ibèriques entre el riu Cènia i el Millars (Castelló)

Sens entrar a estudiar llurs varis jaciments prehistòrics, mentarem solament els restes d'algunes interessants estacions ibèriques visitades, mostres de l'avançada cultura prerromana d'aquesta comarca creuada per la via romana imperial.

Citarem en primer lloc el jaciment ibèric del *Mas d'En Rieres*, llogaret anexe a Coves de Vinromà. El formen diferents puigs que s'aixecan al costat de l'actual carretera i que formen part de la conca de la Valltorta, barranc famós per les seves pintures paleolítiques i coves prehistòriques.

Fig. 426
Mas d'En Rieres. Anell de bronze (1/1 apr.)

Fig. 427
Torre En Domènec. Els Recons. Fíbula de bronze (1/2 apr.)

La persistència de població en aquestes altures ha esborrat les construccions dels antics pobladors; quedant com a petjades del seu pas, restes dispersos de terrissa ibèrica. Procedent d'aquest lloc és l'anell (fig. 426) trobat, junt amb unes armes de ferro extraviades, dintre d'una urna cineràrla. L'anell és de coure, format per un senzill arc presentant una expansió aplanada, on està gravat, a manera de segell, un cavall i un cap humà estilitzats, de factura indubtablement ibèrica.

Altres puigs amb majors restes ibèrics són *Els Recons* de Torre-En Domènec. S'hi conserven murs enrunats formats de pedres grollerament esquadrades i unides sens argamasa. La terrissa és vermella i grisa, de pasta fina, amb dibuixos geomètrics en negre i roig vinós. També hi ha altre terrissa negrosa, gruixuda, amb fragments de quarç i cordons incisos. Gran cantitat de *pondus* o pesos de taler, fusaioles i qualques fíbules de bronze (fig. 427). Sots aquests montículs en el lloc conegut per *Les Sitges*, finca d'Agustí Calduch, amb motiu de treballs agrícoles, sortiren fa bastants anys alguns vasos amb diferents objectes avui perduts i al costat dels restes d'un vas (probablement urna cineràrla) un conjunt d'armes ibèriques (fig. 428) format d'una falcata llarga (56 centímetres, ampla 7'5) un solifèrreum (llarg 202 centímetres) i dues llances (una de 40 centímetres de llarg per 4 d'ampla i l'altre de 19 per 2'5). La coincidència en lo que fa al nombre, classe d'armes i estat de conservació de les d'aquesta sepultura amb les de les necròpolis del Marquès de Cerralbo a Aguilar de Anguita ens assimila les costums bèliques dels guerrers de la *Meseta* amb les dels ibers de l'est i pot servir per a datar la nostra sepultura cap els segles V o IV a. de J. C.

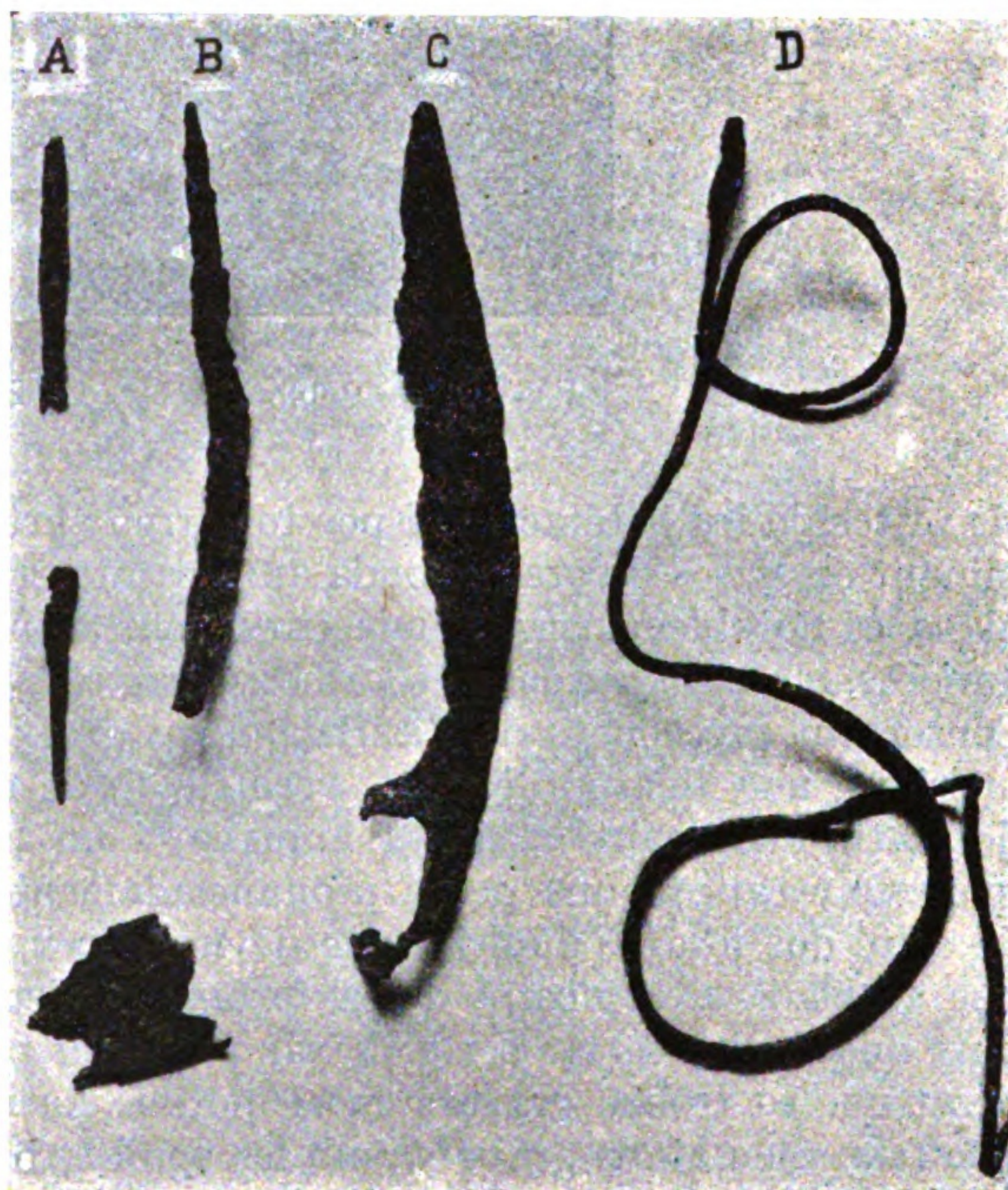

Fig. 428. — Torre En Domènec. Sepultura de Les Sitjes. Troballes (1/7 apr.)

No lluny de l'estació de *Els Recons*, a dos quilòmetres, en direcció al est, en terme de Vilanova d'Alcolea, es troba el *Puig-Pedró*, montanya tallada verticalment per llevant i quin cim conserva els restes d'una població ibèrica, amurallada. Es conserven

entre arbrissons i brossa els murs de variats recintes. Amb els fragments de ceràmica roja i grisa d'ornamentació ibèrica s'en troben altres de la coneguda per campaniana de vernís negre, lluent. D'aquest lloc procedeixen monedes autònomes i l'àmfora ibèrica conservada per D. Vicens Martínez, il·lustrat mestre de Coves de Vinromà. S'ha d'advertir que les estacions de Els Racons i Puig Pedró, es troben en la mateixa línia a on localitzem la població Ildum en altre article de la present Crònica.

Devant del camí romà, dominant l'ample plà de l'Arc de Cabanes, trobem al cim del puig *La Balaguera* que divideix els termes municipals de Vilafamés i Pobla Tornesa, una extensa i interessant població prerromana. Inaccessibles espadats defensen el cim pel N. i el W. Es veuen molt bé

Fig. 429. — Pobla Tornesa. La Balaguera. Motllo de fondre (1/1 apr.)

els restes de les habitacions i per tot arreu surt terrissa ibèrica, la major part sens pintar, predominant els vasos de gran cabuda amb parets gruixudes. La mateixa terrissa hel·lenística o campaniana és notablement gruixuda i resistent. Són molts els objectes trobats en aqueixa montanya: àmfores, monedes autònomes, armes (entre elles una llança de ferro de més de 60 cm. de longitud). Conservem precedents de La Balaguera, gruixuts trossos de plom, un punxó d'os decorat amb incisions, una lluerna de fanc, vermell, fi, de tipus delfiniforme, amb el bec eixamplat i relleu decoratiu estilitzant la figura humana, i un motllo de fondre (fig. 429). Forma aquest darrer, que està escapçat, una pedra pronunciadament rectangular de 8 per 9 centímetres amb un gruix de 2; té dos forats cilíndrics que devien servir per a encaixar-hi les dos espigues de l'altre pedra que acoblada a la nostra devia formar l'objecte complert. A les vores hi ha tres mitjos embuts que devien servir per a deixar passar el metall fós, fins a les agulles, botons i cavaller estilitzat que es troben gravats en el motllo. La manifesta analogia en tamany, disposició i tècnica que presenten aitals gravats amb les agulles, botons i cavaller de les fíbules dites *hispàniques* (1), semblen oferir l'explicació de la finalitat d'aquest motllo.

(1) Vegi's DECHELETTE: *Manuel d'Archéologie*, Paris, 1913, t. II, part II, pàgs. 854 i 855.

Darrerament hem de senyalar l'estació prerromana del *Tossal del Azud*, situada a tres quilòmetres al E. de Borriol. Forma el Tossal un promontori d'arenisca tallat estratègicament pel N. Estaven ocupats el seu cim i vessants per un extens poblat ibèric. Es veuen parets enrunades de pedra seca, marcant els antics recintes rectangulars, i terrissa ibèrica pintada barrejada amb altre de campaniana negra. Trobades en aqueix lloc, conservem monedes autònomes de les anomenades de *Celsa*.

Les notícies de les troballes enumerades poden fer-nos pensar que la comarca compresa entre el riu Cènia i el Millars va tenir fins a finals del segle III o principis del II a. de J. C. una nombrosa població ibèrica d'avançada cultura. Aquesta població devia utilitzar el camí natural de la vall i per lo tant la via romana augusta fou primitivament ibèrica.

L'absència de restes ibèrics posteriors al segle II a. de J. C. confirma que un cop sotmesa la costa llevantina després de la II guerra púnica (208 a. de J. C.) va començar la verdadera romanització que va obligar a la població indígena a baixar de llurs poblats. — J. J. SENENT IBÀÑEZ.

La torre ibèrica de Llucena del Cid

A la primavera de 1920 férem un viatge d'estudi a Llucena del Cid (província de Castelló), on abans D. J. J. Senent havia tingut esment de l'existència d'una torre ibèrica, descoberta en roturar uns camps i que formava part d'un poblat, a jutjar per les referències recollides pel senyor Senent.

L'ESTACIÓ

Situació. — Es troba a la partida de «Los Foyos», a la part occidental del terme de Llucena, que per la seva elevació (1,000 metres sobre el nivell del mar) forma una mena d'avençada de la *meseta* aragonesa. La torre està assentada sobre una lleugera prominència que domina una ampla vall, avui creuada per la carretera de Puebla de Arenoso, que sols poblen qualques masovers de les masies i del proper casal de Mosqueri.

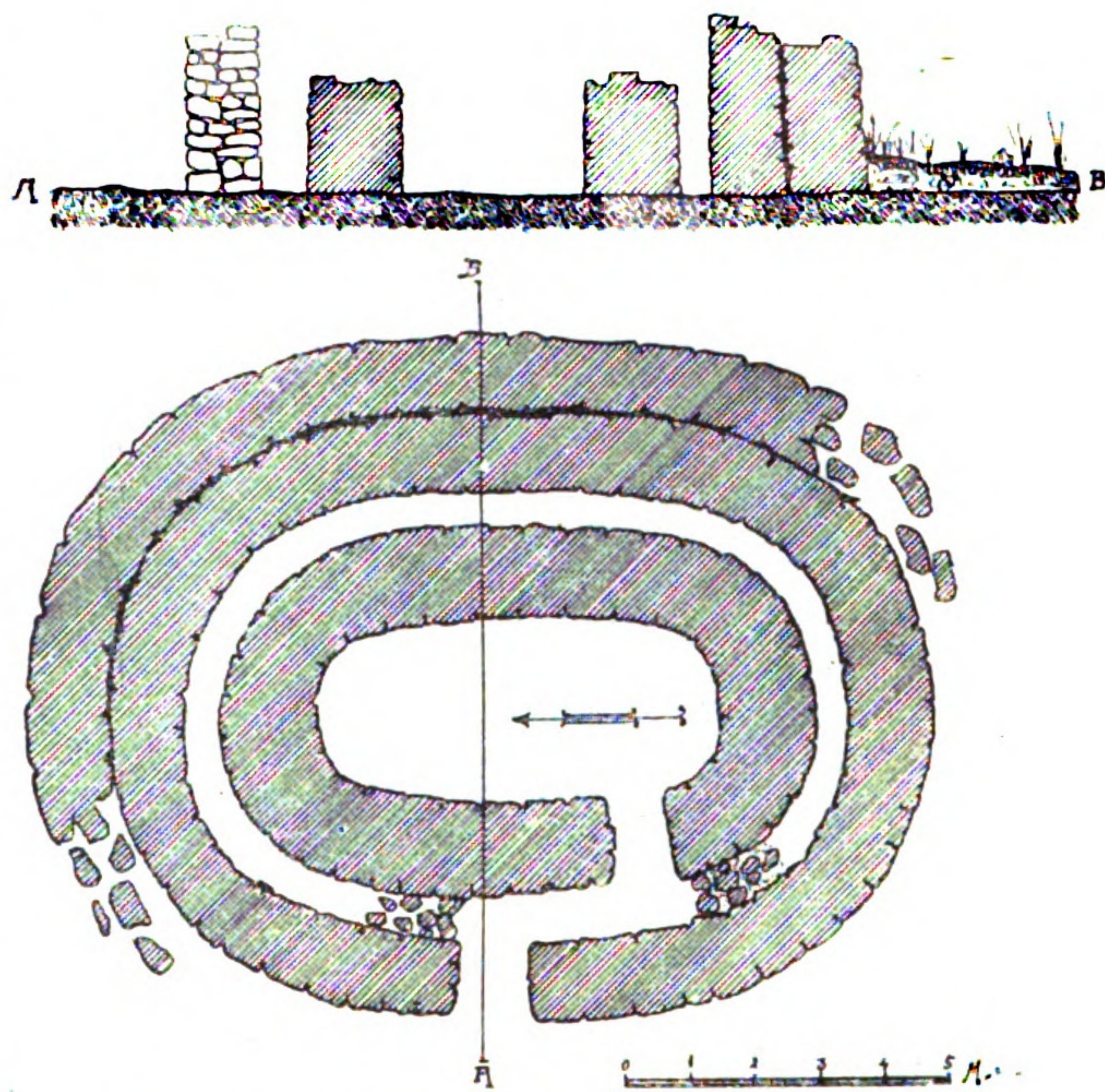

Fig. 430. — Llucena del Cid. Los Foyos. Planta i secció de la torre ibèrica

Descobriment. — La torre fou descoberta fa alguns anys pel propietari de la finca, D. Francesc Negre, culte hisendat veí de Llucena, el qual, en roturar uns boscos d'alzines, observà que entre restes d'edificacions molt derruïdes apareixia la torre en qüestió, que de seguida, amb cura digna de tot elogi, manà respectar. Al temps del descobriment es trobaren, segons es diu, monedes i altres objectes de bronze que es perderen.

La torre. — Forma un edifici ovalat quals majors diàmetres són 6'25 i 4'35 metres, deixant al seu interior un espai el·líptic, on s'entra per un dels extrems de la seva major dimensió (vegi's figs. 430 a 434). A l'entrada d'aquest recinte interior s'observa a ambdues parts un galze a la paret d'uns 15 centímetres d'ample, que degué servir per a encaixar-hi una porta de fusta vegi's (fig. 433). Des de l'entrada del recinte exterior es surt per un passadís (fig. 430) que segueix la corba del dit recinte i que està separat de l'exterior mitjançant una forta paret que, a la part corresponent a l'entrada, és senzilla, però que en altres llocs sembla haver estat doble. El passadís en qüestió surt a l'exterior

Fig. 431. — Llucena del Cid. Exterior de la torre ibèrica de Los Foyos

mitjançant una porta que s'obria en la paret externa i que es reconeix pel marxapeu, puix que per aquesta part la paret exterior està molt mal conservada.

El passadís esmentat sembla que degué donar la volta al recinte interior ovalat; pero a la part Oest, l'haver-se destruït gran part dels murs i obstruir l'espai que degué correspondre al passadís nombroses pedres, fa difícil precisar-ho. El mateix cas s'observa en altres parts de ço que correspon al passadís. En canvi, prop de la porta del recinte interior ovalat el passadís està obstruït per una paret travessera, que es veu perfectament que fou aixecada després de tenir fetes les dues parets que formen el passadís (figs. 430 i 432).

Cal notar com són ben construïdes, en general, totes les parets d'aquest conjunt (fig. 432). Sols la paret interior és d'aparell irregular i feta amb pedres generalment petites i sense esquadrar (fig. 434); però amb l'abundat reble, l'equilibri resta perfecte, amb tot i faltar en absolut el morter.

La cara exterior de la paret del recinte, i sobretot les parets paral·leles exteriors, són d'una tècnica perfecta, formant filades horitzontals de pedres rectangulars, molt ben esquadrades, amb

Fig. 432. — Llucena del Cid. El passadís que porta al recinte interior de la torre ibèrica de los Foyos

menut reble. Cal notar també que, en aquests llocs, les cares exteriors de la paret han estat curosament picades amb una eina semblant a una destral (vegi's fig. 432).

Aquesta tècnica de construcció és del tot idèntica a la de Sant Antoni de Calaceit (vegi's altre lloc d'aquesta *Crònica*) a la part baixa del poblat, i sobretot al sortint de la muralla en forma de torre. Fins tal analogia es pot establir en ço que es refereix a la paret interior del recinte de Llucena, que és molt semblant a la paret interior de la torre de Sant Antoni, que tampoc ofereix l'aparell regular i la cara exterior ben picada de les pedres de l'exterior.

La perfecció de l'aparell dels murs el·líptics i l'habilitat en construir el passadís interior, a manera de trinxera, fan de la torre de Llucena un exemplar curiosíssim i extraordinàriament interesant per a l'estudi de l'aspecte militar de l'arquitectura ibèrica. Indubtablement la torre de Llucena és un valuós document per al coneixement de l'estratègia ibèrica; per a poder treure'n, emperò, tot el partit possible, convindria remoure les pedres que obstrueixen el passadís en una part i netejar-ne quelcom l'exterior, coses que no poguérem fer per manca de temps en la nostra excursió a aqueix monument.

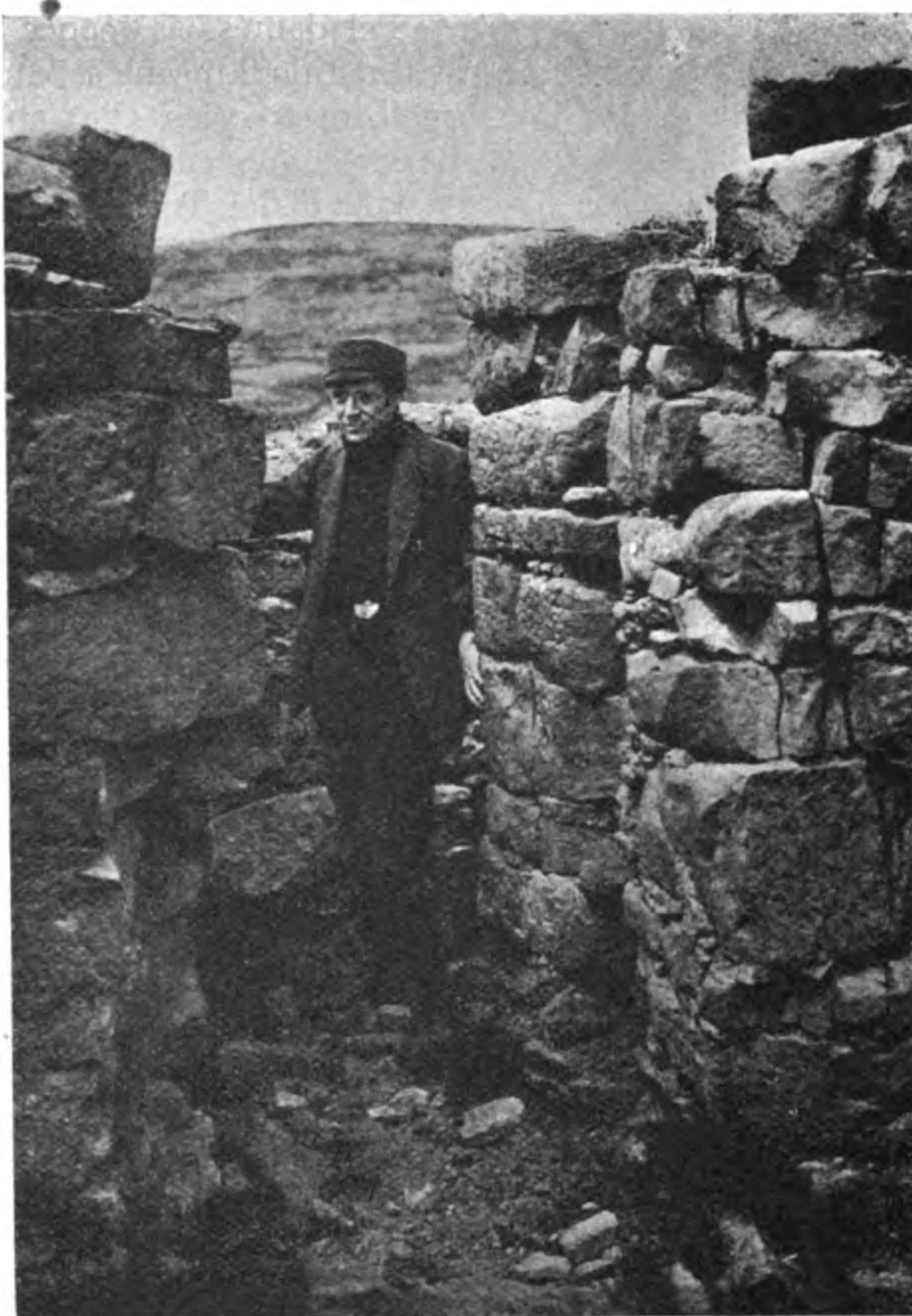

Fig. 433. — Llucena del Cid. Porta del recinte interior de la torre ibèrica de Los Foyos

Les troballes. — De les troballes fetes en destruir el poblat, sols es conserven diferents peces de mola de pedra, una de les quals es dipositá a l'interior de la torre (vegi's la fig. 434). Totes elles són del tipus que té un forat al mig i dos agafadors amb una ranura per a adaptarhi un montant de fusta, als costats, tipus característics dels poblats de la transició del primer al segon període del Baix Aragó (Piuró) i particularment del segon període (Sant Antoni).

El Sr. Senent recollí diversos pesos de teler sense decoració, bastant ben cuits i de forma cúbica allargada (fig. 435). També entre els sembrats es recullen encara fragments de terrissa molt esmicolats, fets a torn i amb decoracions pintades reduïdes quasi bé a segments de cèrcols concèntrics i a ratlles ondulades paral·leles, així com testos campanians negres amb vernís llustrós, un dels quals té una sanefa pintada amb color blanc molt borrós, formant una branca de fulles estilitzades. Per fi, foren recollits qualques fragments de *terra sigillata*.

Fig. 434. — Llucena del Cid. Interior de la torre ibèrica de Los Foyos

CRONOLOGIA

La ceràmica hel·lenística ens data ja l'estació al segle III, data que concorda amb la dels poblats del Baix Aragó i del regne de València, en els quals apareix una ceràmica ibèrica semblant a la de Llucena. Aquest paral·lelisme entre Llucena i el Baix Aragó el reforcen les moles de pedra i la tècnica de les parets de la torre, que ja hem dit que són molt semblants a les de Sant Antoni de Calaceit.

Compari's la fig. 432 amb la fig. 501, que mostra l'aparell i el picat de les pedres de la torre de Sant Antoni, i es veurà clarament la seva analogia.

Fig. 435.—Llucena del Cid. Los Foyos. Pes de teler (1/4 apr.)

Pel demés, a l'època avençada de la cultura ibèrica a què pertany la torre de Llucena i Sant Antoni de Calaceit, sembla que degué ésser quelcom freqüent l'existència de semblants torres en els poblats. Al Baix Aragó s'en troba una altra al de «La Torre Cremada», en terme de la Vall del Tormo, essent els fragments de terrissa que s'hi recullen també ibèrics a torn pintats amb decoracions senzilles i, a més, ceràmica campaniana.

Les troballes de *terra sigillata* podrien fer-nos suposar que aquest poblat continuà essent habitat fins als primers temps de l'època romana, cosa que fa versemblant l'isolament de la vall en què es troba, emperò, no havent-se pogut excavar bé el poblat i no sabent la relació que originàriament tenia amb les demés troballes ibèriques, fa que també es puguin deure a una barreja posterior. — P. BOSCH GIMPERA i J. J. SENENT IBÁÑEZ.

L'estat actual del coneixement de la civilització ibèrica del Regne de València

En diferents ocasions hem visitat col·leccions particulars valencianes, en les quals es guarden nombrosos materials, sovint inèdits, que són de gran vàlua per al coneixement de la cultura ibèrica de l'antic Regne i que és de desitjar que es puguin publicar un dia amb les adequades il·lustracions, doncs ofereixen aital quantitat de problemes, a voltes sumament complicats, que es fa difícil de tractar sense poder disposar del corresponent material gràfic.

Aitals col·leccions es deuen sovint a investigacions de llurs posseïdors, que sovint han tractat d'explorar metòdicament una comarca. Tal és el cas de D. J. J. Senent (actualment a Alcoy), al que devem la major part de les notícies que posseïm de la província de Castelló i que actualment comença de recollir dades de la d'Alacant. Així mateix D. Francisco Martínez i Martínez, de València, ha fet investigacions a la part alta de la província de València i a la costa al Sud de Dènia, de la província d'Alacant, recollint un valuosíssim material. D. Francisco Almarche, de València, ha recollit nombroses dades de poblats ibèrics de diferents localitats valencianes. Ultimament, a Alcoy, D. Camil Visedo, en companyia d'altres senyors, entre ells D. Remigi Vicedo, Pvre. i D. Evarist Pérez Segura, han fet excavacions a un poblat ibèric de La Serreta, recollint-hi importantíssim material. També D. Rafel Ballester, a Albaida, ha fet importants excavacions (la seva col·lecció no ens ha sigut possible encara visitar-la). Altres excavacions i col·leccions interessants són les de D. J. Peris, de Burriana. Per fi, hi ha qualque material que ha restat desconegut a les petites col·leccions següents: PP. Franciscans, d'Ontenient; PP. Escolapis, de Gandia. A tots aquests senyors devem el nostre agraïment per haver-nos volgut mostrar llurs col·leccions i donar-nos tota mena de dades [1].

Cal afegir a tals nous treballs l'estudi dels sepulcres de Salzadella pel nostre company del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'INSTITUT, D. Josep Colominas, i l'estudi que férem amb D. J. J. Senent de l'estació de Los Foyos a Llucena del Cid.

D. F. Almarche, arxiver de València, ha publicat [2] un interessant llibre recollint les dades conegudes fins a la data d'arqueologia del regne de València, ordenades geogràficament.

El canonge D. Josep Sanchis Sivera ha recollit també, a base de lo publicat pel Sr. Almarche i d'altres notícies, la informació sobre l'arqueologia ibèrica del regne de València [3]. També de les excavacions d'Alcoy n'ha publicat una relació D. Remigi Vicedo [4], i en altre lloc d'aquesta *Crònica* es donen a conèixer algunes d'altres investigacions.

Amb tot això, és possible començar d'ordenar les troballes valencianes en relació amb les dels territoris veïns, el Baix Aragó i Catalunya (vegi's els mapes de les figs. 516 i 518).

(1) Prescindim de citar aquí les col·leccions i els treballs coneguts des de molt temps ha, com el d'Elx, Oriola, etcètera; limitant-se a lo nou o a lo conegut que amb les noves troballes degui considerar-se de manera diferent com fins ara ha sigut apreciat.

(2) ALMARCHE: *La civilización ibérica en el antiguo reino de Valencia* (Valencia, Tipografia Moderna, 1918).

(3) SANCHIS SIVERA (J.): *La diócesis valentina. Estudios históricos* (Anales del Instituto general y técnico de Valencia) (Valencia, 1920).

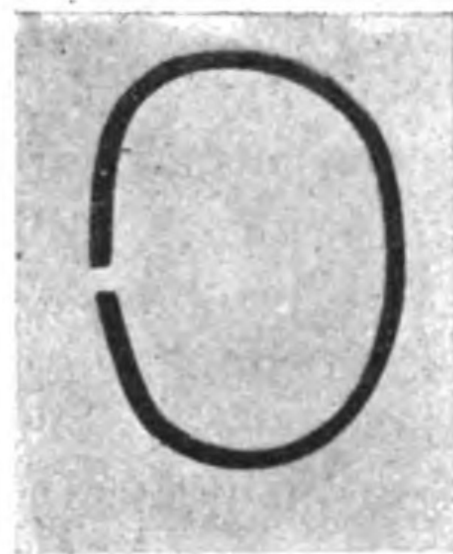
(4) R. VICEDO: *Historia de Alcoy y su región* (*El Archivo de Alcoy*, 1920), pàgs. 217 a 233.

Primer període (segles V-IV abans de Jesu-Crist) (vegi's mapa, fig. 516). — *Els poblats de Castelló.* — El Sr. Senent ha descobert diferents poblats situats indistintament a la plana de la província de Castelló i a la part muntanyosa que geogràficament es lliga amb el Baix Aragó, en els quals gairebé no hi apareix més que terrissa feta a mà, bastant grollera, sense més decoracions que cordons en relleu amb impressions digitals, semblant a la ceràmica que en el Baix Aragó és la més corrent en els poblats de Les Escodines de Maçalió. Si amb aquesta ceràmica a mà surten també testos ibèrics a torn, o no solen ésser decorats, o tenen senzilles línies pobríssimes.

La ceràmica a mà dels poblats descoberts pel Sr. Senent es deixa comparar molt bé, demés, amb el fragment a mà, amb un cordó amb impressions digitals, de Salzadella. (Vegi's altre lloc d'aquesta *Crònica.*)

Els sepulcres de Salzadella. — Sembla que aquestes troballes, com en general les de Salzadella, poden representar una cultura ibèrica pobra, equivalent cronològicament a la dels poblats de Les Escodines i altres del primer període del Baix Aragó, essent notable l'aparició, tant en el Baix Aragó com a Salzadella, dels braçalets de bronze prims de secció quadrangular; paral·lel que es correspon amb la identitat de tipus del vas amb peu alt de Salzadella, tan freqüent en el Baix Aragó a les estacions més antigues (primer període) [1], i que acusa una influència de la civilització dels Celtes del Centre de la península [2].

Els sepulcres de Cabanes. — Dintre d'aquest primer període (o a tot tirar en un temps equivalent a ço que a l'Aragó és la transició al segon període), cal col·locar també una necròpolis explorada per D. J. Peris, de Burriana, en el terme de Cabanes, que degué contenir diferents sepulcres d'incineració amb urnes tapades per una pedra sota possibles túmuls. Les urnes són vasos a torn ibèrics, de color rogenc, sense ornaments, i amb elles es trobaren un parell de braçalets de bronze prims, de secció quadrangular (fig. 436), com els dels poblats del primer període del Baix Aragó.

Fig. 436. — Braçalet de bronze dels sepulcres de Cabanes (1/2 apr.)

Sepultura de Torre-En-Domènech. — Probablement, encara dintre del primer període cal datar el poblat i la sepultura de Torre-En-Domènech, que publica en la seva nota del present ANUARI el Sr. Senent. La presència en el sepulcre en qüestió de *soliferreum*, tipus que no es sol trobar a la cultura ibèrica, sembla acusar una altra influència de la civilització dels Celtes del Centre de la península.

L'alta província de València i part immediata de la de Castelló. — A la part de la província de València que geogràficament té, fins a cert punt, més relacions amb la «meseta» que amb la plana de la costa, han aparegut uns tipus de sepulcres que reforcen el coneixement que tenim de les íntimes relacions de la civilització de l'època ibèrica del regne de València amb la cultura cèltica del Centre. A la col·lecció de D. F. Martínez, de València, hi ha una urna cinerària procedent de Turís, i al Museu d'Història Natural dels PP. Escolapis de Gandia una altra trobada a Requena, Ambdues, que semblen ésser un indici de necròpolis d'incineració, són de forma del tot esfèrica, amb un peu rudimentari i amb una tapadoreta cònica que s'ajusta exactament a l'obertura, sense formar vora de la part superior de l'urna. Malauradament, no es coneixen altres troballes de dites localitats.

El Sr. Senent guarda una urna semblant d'Aranyuel, partit de Viver (província de Castelló), en la qual sembla que s'hi trobaren uns braçalets de bronze del tipus que surt als demés sepulcres de la província i que s'han perdut.

De totes maneres, pot afirmar-se que el tipus de les urnes no té res d'ibèric, abundant, en canvi a les necròpolis del Centre d'Espanya, sobretot a les de les províncies de Guadalajara i Sòria. Lo interessant d'aital troballa valenciana és precisament que en la part lindant amb la província de València es coneixen vàries necròpolis, quals troballes es guarden també a la col·lecció de don F. Martínez, procedents de necròpolis de Pajarón, Fuente Lespina i Santa Cruz de Moya. Malauradament, de tals llocs no es coneix la ceràmica, però els demés objectes (tanques de cinturó de tres i cinc pues amb les escotadures tancades i diferents eines de ferro) permeten comprovar

(1) Vegi's BOSCH: *Les investigacions de la cultura ibèrica del Baix Aragó* (1915-1920) en altre lloc d'aquesta *Crònica*, així com BOSCH: *Campanya arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans al límit de Catalunya i Aragó* (ANUARI V, 1913-1914), especialment pp. 829 i seg.

(2) Per a la cultura cèltica i les seves influències en la ibèrica, vegi's BOSCH: *Los Celtas y la civilización céltica en la península ibérica* (en prempsa el «Boletín de la Sociedad Española de Excursiones», 1921, n.º del IV trimestre).

la continuació de la cultura cèltica castellana fins a la fi de la regió depenent del sistema orogràfic ibèric. Ara les troballes valencianes s'expliquen com una prolongació de tal cultura, avençant vers les vertents orientals del sistema ibèric, sigui això despreniment cèltic, o una mera influència.

Qualques troballes soltes es corresponen amb la de les necròpolis en qüestió, representant també una influència cèltica sobre l'alta província de València. Són qualques fíbules anulars procedents de Turís (1) i qualques vasos de la col·lecció Martínez, de València (dels que no s'en coneixen les circumstàncies de les troballes), de la mateixa regió: de Fuente Robles (prop de Chelva), Casa Doñana (prop d'Utiel) i de la part de la província de València, propera a la de Terol (sense procedència més exacta), de formes que a primera vista semblen també emparentades amb les de la cultura cèltica del Centre d'Espanya, també a torn i aparentment sense pintar, sobre els quals, emperò, a falta de més notícies, no ens voldríem pronunciar.

La regió límit de les províncies de València i Alacant. — Està formada per les valls entre altes muntanyes, entre la línia del ferrocarril de València a Alacant per Xàtiva-Mogent-Villena i el mar, estant limitada al Nord per la plana valenciana i al Sud per la vall del Vinalapó, que ja va a parar a la plana d'Alacant. Es geogràficament quelcom a part, i culturalment sembla oferir també interessants problemes. A la vertent que mira cap a Alacant sembla trobar-se ja la cultura típica del Sud-Est (del tipus Elx-Arxena), coneixent-se d'allí el lleó de Bocairent i l'esfinx d'Agost. Emperò, dita regió muntanyosa sembla ésser quelcom intermig, que, almenys al primer període ibèric (segles V-IV), va més amb la província de València que amb Alacant, i que en tot cas no forma part de la cultura de Sud-Est. Les poques dades que de tal regió es tenen semblen mostrar-ho.

En primer lloc, tenim en la seva part Nord, propera a la província de València, però ja en la d'Alacant, el poblat de «El Gelibre» (Adsúvia), a la fi de la Vall de Gallinera, del qual el senyor Senent en posseeix fragments de terrissa ibèrica exclusivament a mà, amb cordons incisos o amb impressions digitals com les dels poblats del primer període de la província de Castelló i del Baix Aragó.

A més, d'aquesta regió es coneixen vàries necròpolis que semblen repetir el tipus esmentat de Turís i Requena. D'una d'elles, d'Oliva, s'en conserva el material de qualques sepulcres al Col·legi dels PP. Franciscans d'Ontenient. D'una altra, d'Altea, D. Francisco Martínez en té també interessants troballes.

A Oliva (encara província de València) surten urnes idèntiques a les de Requena i Turís (però mostrant zones de línies horitzontals pintades en to vinós), plenes de cendres i, al voltant d'elles, diferents ofrenes: una falcata, puntes i regatons de llança, un *soliferreum* de ferro; de bronze, fíbules anulars i altres d'arc, acabant a la part del peu en botó (típica de la cultura cèltica post-hallstàttica), però a voltes també recorbant el peu amb el botó cap a buscar l'arc, al que no arriba a tocar (tipus equivalent al de la fi del primer període de La Tène). A més, sortiren vàries perletes de vidre blau o verd i una pedra d'anell gravada amb una doble cara barbuda, d'art bastant barroer.

A Altea, a més de les urnes esfèriques amb les tapadores còniques, hi surten fíbules anulars i tanques de cinturó amb tres i quatre pues, amb les escotadures tancades i peces serpentiformes per a clavar les pues del cinturó.

Sembla tractar-se de la mateixa cultura cèltica o d'influència cèltica de l'alta província de València que s'hauria prolongat vers el Sud. Geogràficament, la necròpolis d'Oliva s'explica bé. La d'Altea, però, és quelcom més estranya, doncs ja es troba al Sud del Montgó i a la part de costa que mira més cap a Alacant.

D'aquesta mateixa regió cal esmentar una altra troballa que sembla poder-se incloure en el primer període que estudiem i que, així com les necròpolis en qüestió representen una corrent de cultura vinguda de la part de València, ella ens mostra una infiltració de la cultura del Sud-Est vers el Nord: és un fragment de ceràmica a torn trobat amb altres amb decoracions pintades menys típiques, a Pego (província d'Alacant), que també guarda D. F. Martínez. Tal fragment té un ocell estilitzat, pintat, de formes i tècnica que l'agrupen amb els d'Elx (2).

Es indubtable que aquesta regió ha d'oferir importants problemes que tot just comencem a vesllumar. A la seva costa estigué situada la colònia grega d'Hemoroscopion (Denia ?). A més, prop de Dènia s'han fets qualques troballes qual posició no es pot aclarir encara prou bé: tals són

(1) ALMARCHE: lloc citat, n.º 153-154, fig. de la làm. de la pàg. 154.
(2) ALMARCHE: lloc citat, pàg. 131.

la diadema de Jàvea i un grup d'objectes d'argent (cadenes i restes de discs amb ornaments gravats) i de bronze (fíbula anular), de la vertent Sud del Montgó (Dènia) (1).

Troballes de figuretes de bronze. — Altres troballes difícils de situar, però que indubtablement representen una certa influència de la cultura del Sud-Est en direcció Nord, són qualques figuretes de bronze, quals paral·lels es trobem a la cultura del Sud-Est. Tals són les trobades a Tabernes de Valldigna (província de València, al Sud de la plana) (2), una d'elles representant una dona amb els braços en actitud d'orant, vestida amb un mantell que s'apoia al cap, per on acaba en punta i amb els ornaments de collars al pit i de discs prop de les orelles com les de moltes figuretes de bronze del Sud-Est i com la mateixa «Dama d'Elx».

De Segorb es coneixen també qualques figuretes de bronze representant un home o un brau, de factura poc acurada (3).

Segon període (segles IV-III abans de Jesu-Crist). — A un temps que cal fer equivaler al segon període del Baix Aragó, corresponen al regne de València dues cultures que ofereixen notables diferències i ben delimitades topogràficament. (Vegi's el mapa de la fig. 518.)

La cultura de la plana de Castelló. — L'una, coneguda fins ara sols per les troballes inèdites del Sr. Senent, ocupa la plana de la província de Castelló i sembla no passar més avall de la serra al Nord de Sagunt. Aquesta cultura no és més que una prolongació de la que en el segle III ocupà tota la costa catalana (tipus Puig Castellar, Cabrera de Mataró). A Castelló es sol trobar en restes de poblats i es caracteritza per ceràmica ibèrica a torn, sense cap decoració i de superfície de color plomís, com el de les grans àmfores ibèriques ovoides de Puig Castellar; fins els perfils de les vores, de molt poc relleu, són iguals a Castelló. Junt amb aquesta ceràmica és freqüent la troballa de fragments de ceràmica hel·lenística vernissada de negre (campaniana). Podem citar les estacions de La Balaguera, Puig Pedró i Tossal del Azud (4).

La cultura valenciana emparentada amb la del Baix Aragó. — Una altra cultura ocupa la regió muntanyosa de l'Oest de Castelló i sembla perllongar-se vers el Sud de les serres de Sagunt, ocupant des d'aleshores la costa de la província de València fins a les serres de Dènia. A la província de València la coneixem pel material recollit per D. F. Almarche, procedent generalment de poblats i publicat en part (5).

A la part muntanyosa de la província de Castelló, les investigacions del Sr. Senent han descobert nombrosos poblats amb ceràmica que, com la de València, del Sr. Almarche, ofereix notables punts de contacte amb la del segon període del Baix Aragó, podent-se considerar com la prolongació d'una mateixa cultura.

Els motius característics són generalment geomètrics molt senzills, essent molt escasses les fulles d'eura i les combinacions d'espirals i faltant quasi bé els motius animals, que es troben un xic en el Baix Aragó. Els motius habituals són, sobretot, diferents combinacions de cercles o segments de cercles concèntrics, i les sèries de rombes. Ultra la ceràmica, abunden els pesos de teler, les fusaioles i les moles dels mateixos tipus que a Sant Antoni de Calaceit. La ceràmica hel·lenística, o falta del tot o és molt escassa; çò que no vol dir, però, que es tracti d'un temps diferent del de Sant Antoni, ja que la identitat de la ceràmica i les particularitats arquitectòniques de què anem a parlar ens estableixen clarament la contemporaneïtat.

Coneixem poques restes, per ara, de les construccions d'aquests poblats. A tot arreu es tracta de parets de pedra seca amb utilització de toves, com en el Baix Aragó. Però en un cas ha estat possible estudiar quelcom més: l'estació de «Los Foyos», de Llucena del Cid, que s'estudia en altre lloc d'aquesta *Crònica* i que ofereix la curiosa torre que ella mateixa és un nou paral·lel de la cultura ibèrica del Baix Aragó.

A més de Los Foyos, es poden citar les estacions de Benasal (estació de Castell d'Asens) (6), Bechí (Mont Solach, Els Castellets, Puig de Pàscues i La Torrassa) (7) i Segorb (8) a la província de Castelló.

(1) SANCHIS SIVERA: lloc citat, làmina abans de la pàg. 217.
(2) ALMARCHE: lloc citat, pàg. 142-143, i làmina a la pàg. 154.
(3) ALMARCHE: lloc citat, pàg. 142.
(4) Vegi's SENENT: *Estacions ibèriques entre el riu Cènia i el Millars*, en altre lloc d'aquesta *Crònica*.
(5) ALMARCHE: lloc citat.
(6) ALMARCHE: lloc citat, pàg. 76 i seg. i fig. de la pàg. 77.
(7) ALMARCHE: lloc citat, pàg. 74 i següents. Els fragments que es guarden al Museu Arqueològic Nacional de Madrid del Mont Solach, es citen també a BOSCH: *El problema de la cerámica ibérica* (Madrid, 1915), pàg. 19, però en lloc de Bechí s'escriu equivocadament Beclú.
(8) Notícia del Sr. Senent.

A la de València, a la costa les estacions semblen abundar molt a la regió de Sagunt. A més del mateix Sagunt [1], hi ha les estacions de Torres Torres (El Rabosero, de L'Aspillera i Els Casalets) i la d'Aljímia [2] i de les quals el material corrent és la ceràmica pintada, però en alguns casos semblen trobar-se mostres d'una plàstica en terra cuita, d'aspecte groller, que compararíem amb qualques troballes del Baix Aragó [3], com per exemple certes figuretes d'ocells de Sagunt [4] i una altra que el Sr. Almarche suposa una esfinx (malauradament molt mal conservada) d'El Rabosero (Torres Torres) [5].

A la part alta de la província de València es coneix una estació amb ceràmica pintada a Caudete de las Fuentes [6], d'on guarda D. F. Martínez un fragment amb un ocell pintat, d'un tipus més barroer que els del grup d'Elx i que s'agrupa millor amb els del Baix Aragó.

Vers el Sud de la província de València es coneix a la costa l'estació de Cullera [7], i a la regió muntanyosa que s'enllaça amb les serres i valls del Nord de la província d'Alacant, es coneix l'estació de Covalta, a Albaida (encara província de València) [8], on sembla que, a més de la ceràmica campaniana, acompanya a la ibèrica qualque dels últims tipus de figures roges (fi del segle IV).

El límit entre València i Alacant. — L'estació d'Albaida es troba prop d'una altra importantíssima: La Serreta, d'Alcoy, ja dintre de la província d'Alacant [9].

A La Serreta el material principal consisteix en ceràmica ibèrica en general més rica que la de les demés estacions valencianes, amb nombroses decoracions d'espirals i amb un vas en el qual es representa un genet. La ceràmica pintada de La Serreta s'agrupa tipològicament millor amb la del primer període del Sud-Est; en quant al genet, amb la del grup Elx-Arxena, en canvi, les combinacions d'espirals recorden molt les de Meca. Però els elements de cronologia que surten a La Serreta parlen, sense deixar lloc a dubte, del segon període, çò és, de la fi del segle IV al III, doncs sempre surt la ceràmica ibèrica pintada juntament amb la campaniana. Es diria que La Serreta, ja cap a l'extrem Sud de la regió muntanyosa que separa les províncies d'Alacant i de València i a la vegada la cultura ibèrica del Sud-Est i la típica de València, representa un fenomen un xic a part del tipus corrent de cultura ibèrica valenciana, conservant molt dels caràcters de la cultura ibèrica del Sud-Est en el seu temps millor.

Fig. 437. — Placa de plom de La Serreta, d'Alcoy (1/2)

Una troballa de particular importància de La Serreta és una placa de plom de 17 centímetres de llarg per 6'2 d'ample i 0'1 de gruix, inscrita en caràcters ibèrics per les dues cares en sentit horitzontal (fig. 437), trobant-se en una d'elles dues línies superposant-se a les demés en sentit vertical (fig. 437, part inferior) [10].

(1) Almarche: lloc citat, pàg. 139-140.
(2) Almarche: lloc citat, pàg. 149 i següents. (Torres Torres).
(3) Certes figures d'animals (cavalls, bous), de Sant Antoni de Calaceit que tenen al Baix Aragó ja llur precedent en el període en l'aucell de Sant Cristòfol.
(4) Col. Almarche, a València.
(5) Almarche: lloc citat, fig. de la pàg. 151.
(6) Almarche: lloc citat, pàg. 91-92.
(7) Almarche: lloc citat, pàg. 93.
(8) Almarche: lloc citat, pàg. 55 i següents. Explorada per D. J. Ballester.
(9) Citada per Almarche: lloc citat, pàg. 61. — Una notícia més explícita amb gravats, a R. Vicedo: ***Historia de Alcoy y su región*** (*Archivo Alcoyano*, pàgs. 217 a 233, (Alcoy, 1920).
(10) Formant un conjunt de troballes independent de les demés, sortiren a la Serreta barrejades amb ceràmica romana

Conclusió. — S'ha vist com la cultura ibèrica del regne de València ofereix una gran quantitat de problemes interessantíssims i com avui es comença de poder ordenar les troballes en relació amb les de les regions veïnes. Cal esperar que la investigació es prossegueixi activament i que ella aclarirà dits problemes.

De lo dit es desprenen les següents línies generals:

Al *primer període* (segles V-IV), mentres la part baixa d'Alacant està incorporada a la brillant cultura del Sud-Est, la resta del territori valencià s'agrupa millor amb el Baix Aragó i potser també amb Catalunya, creuant-s'hi, per sobre d'una cultura indígena d'aspecte molt primitiu i amb ceràmica feta a mà amb cordons amb impressions digitals, una forta influència cèltica vinguda del Centre d'Espanya i que es tradueix amb tipus de ceràmica, armes, ornaments i fins en un tipus de necròpolis d'incineració que es comprova des de l'alta província de València propera a Castella fins al Nord de la província d'Alacant, on es creua amb infiltracions de la cultura del Sud-Est, que esporàdicament també influeix en la cultura valenciana pròpiament dita.

Al *segon període* (fi del segle IV-III) la cultura de València pren el caient general ibèric, generalitzant-se, encara que formant un grup propi, la ceràmica pintada semblant a la del Baix Aragó que caracteritza el territori des del Nord de la província d'Alacant fins a les serres al Nord de Sagunt i prolongant-se per la part muntanyosa de la província de Castelló, per on es toca amb el grup del Baix Aragó (Calaceit). Mentres al Sud d'aquest territori es troba una certa supervivència molt pura de la cultura del Sud-Est (La Serreta, d'Alcoy), a la plana de la província de Castelló assistim a una penetració de la varietat de cultura ibèrica de la costa catalana, en la qual la ceràmica pintada quasi desapareix. — P. BOSCH GIMPERA.

Esteles ibèriques ornamentades del Baix Aragó

El renaixement actual dels estudis arqueològics a Espanya, al que han contribuït en bona part a les excavacions ibèriques realitzades per l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS en el Baix Aragó, m'obliga a mi intervenir a aquest moviment científic, no retardant per més temps la publicació de determinades dades recollides en el Catàleg Monumental de la Província de Terol, i que han restat inèdites.

Les referides dades són d'obres escultòriques pertanyents sens dubte al mateix poble, del qual algunes acròpolis han sigut explorades per l'INSTITUT, i són esteles funeràries que devien formar part d'enterraments, de suposades necròpolis, l'excavació sistemàtica de les quals no ha començat encara.

Aquestes esteles són d'excepcional interès: estan esculpides responent a un patró comú. Llurs dimensions a penes varíen, i tenen també un sistema d'ornamentació semblant les unes a les altres. Foren descobertes prop diferents poblats, però dintre de la mateixa comarca; i, no havent trobat esteles d'aquest estil en altres llocs de la Península, són considerades típiques del Baix Aragó.

Pla d'aquesta Monografia. — 1.er Descripció de cada una de les esteles i del lloc en què foren trobades. 2.n Edat aproximada a la qual es suposa que pertanyen. 3.er Paral·lelismes amb altres esteles de la mateixa època, descobertes en el centre d'Espanya i a la província de Burgos, i llurs relacions, quant a llur idealitat, amb algunes de l'època romana d'Avila i amb certes fíbules de bronze i vasos funeraris, descoberts en diferents necròpolis pre-romanes de la Península.

DESCRIPCIÓ DE LES ESTELES I DEL LLOC ON FOREN TROBADES

Fins a la data se n'han descobert a la província de Terol, en els llocs següents: A Calaceit, una de completa, que estava a la col·lecció de l'autor i ara és al Museu Arqueològic del Parc (a Barcelona), i un fragment d'una altra, existent en el propi Museu; a Cretes, el terç superior d'una, propietat de D. Marià Camps, i fragments de tres més, que foren de l'autor i ara són en l'esmentat Museu i una altra que, partida en dues meitats, verticalment, fou utilitzada en la construcció del corral de bestiar de D. Manuel Monreal; a Vallderoures, el fragment d'una, que és en el Museu de Barcelona. A la provincia de Saragossa: a Chiprana, diversos fragments ficats

(entre ella terra sigil·lata), nombroses figuretes de terra cuita, la major part d'aspecte romà, algunes de tipus ibèric. Es tracta d'un santuari que s'instalà a l'estació en temps més tardà al del poblat? En tot cas el lloc de troballa de les figuretes és del tot independent del poblat.

en els murs de l'ermita de Sant Marc; a Casp, una d'incompleta i fragments d'altres, que formen part de l'anterior lot en el citat Museu de Barcelona.

Totes aquestes esteles tenen llurs quatre costats treballats simètricament, tenint forma pronunciadament rectangular. La cara de la pedra destinada a ésser la principal es deixava polimentada, per tal de fer ressaltar millor l'ornamentació que cobria en l'esmentada cara, excepte el terç inferior que havia de quedar sota terra. Són de la pedra arenisca pròpia del país. Un detall d'interès és que els angles de la cara ornamentada estan biselats per un xamfrà de més de dos centímetres d'amplada.

(Dibuix Cabré)

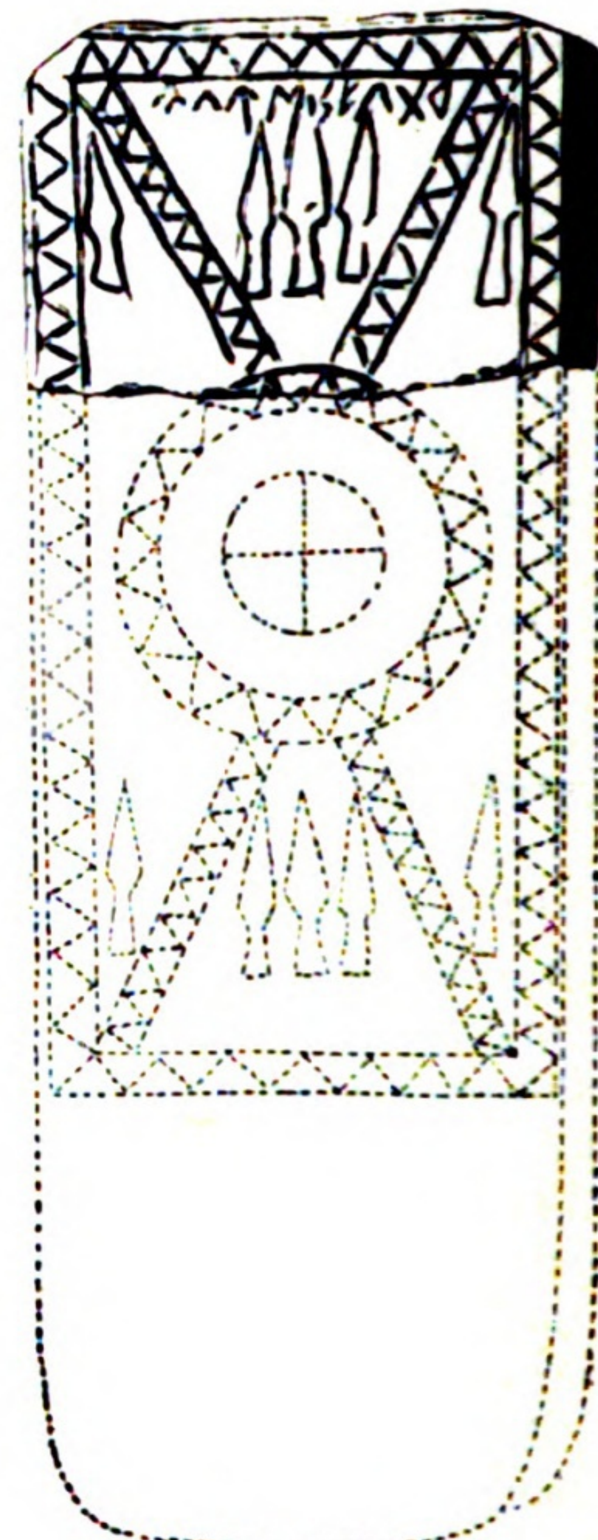
Fig. 438
Calaceit. Estela del camí de Santa Anna (1/8)

Primera estela de Calaceit [1] (fig. 438). Dimensions: 1'70×0'40×0'20 metres. — Fou descoberta, fa molts anys, pel pagès Josep Mateo, en fer unes plantacions a la vinya. Sense donar-hi importància va rompre-la en quatre trossos, així com moltes altres lloses d'unes dimensions semblants i esquadrades, que sortiren juntes amb l'estela. Aquestes darreres eren sense ornamentar, fent amb tots aquests materials una paret en el llindar de la propietat amb el camí veïnal de Calaceit a l'ermita de Santa Anna.

Aquest lloc es troba a pocs quilòmetres de Calaceit, i sols a mig del puig de Sant Antoni, en el qual es troba la cèlebre acròpolis ibèrica, tan coneguda per les diverses excavacions que s'hi han practicat [2].

En aquest lloc suposo que devia trobar-se la necròpolis de Sant Antoni, que segurament els treballs agrícoles que daten de temps immemorial han destruït del tot. Malgrat això, és possible que si s'hi fessin excavacions metòdiques sortís encara alguna sepultura isolada.

Josep Mateo, ja citat, va treure anys passats, d'entre innombrables blocs de pedra, restes d'urnes, fusaioles, pondus i boletes de fang pintades, restes de cremacions i altres objectes, que després enumerarem.

(Dibuix Cabré)

Fig. 439
Estela del Mas de Magdalenes (1/8)

Com pot veure's pel dibuix que s'acompanya, una orla feta de doble zig-zag rodeja tot el perímetre de la pedra, llevat del quart inferior. L'interior del quadrilàter orlat es divideix en sis zones, de dimensions iguals les dues superiors i les dues inferiors, essent més grans les centrals. En una d'aquestes es va deliniar enèrgicament el gravat d'un cavall amb el seu genet, el qual porta un gros escut de forma el·líptica, distingint-se perfectament, en mig del dibuix, el característic *umbos* dels escuts el·líptics. En l'altre departament inferior hi ha determinades ratlles que en altre temps vaig interpretar com a restes d'una inscripció illegible [3], però que, examinades amb més detenció, ens donen la impressió que deuen representar un home estirat, tal vegada un mort. Demés, en el mateix lloc hi ha altres línies gravades finament. En cada un dels compartiments de dalt i de baix hi ha cinc llances simètriques en tal extrem, que crec que es van gravar utilitzant-ne una de veritat com a plantilla, posant-la sobre la pedra i con-

(1) J. Cabré Aguiló: *Excavaciones practicadas en el Monte de San Antonio de Calaceite* (*Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, octubre-noviembre de 1907, pàgs. 234-41; *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*, 1908, làm. III).

(2) Vegi's Cabré: llocs citats; Vidiella: *Estaciones prehistóricas* (*Boletín del Bajo Aragón*, 1908, pàg. 201 i segs.); Pijoan: *La ceràmica ibèrica a l'Aragó* (Anuari, 1908, pàg. 241 i segs.); Bosch Gimpera: *La campanya arqueològica de l'*Institut d'Estudis Catalans *a la ratlla d'Aragó: Caseres, Calaceit i Maçalió* (Anuari MCMXIII-XIV, pàgs. 819-838), i *Les investigacions de la cultura ibèrica del Baix Aragó* (1915-1920), en altre lloc d'aquesta *Crònica*.

(3) Cabré: *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*, setembre-octubre del 1908, pàg. 230.

tornejant amb un burí tota la figura. Aquesta fulla de llança té 6 centímetres d'altura per 4 d'amplada.

La resta de la làpida és sense decorar, si és que no són intencionades quatre finíssimes línies gravades en forma de creu en el costat lateral dret i a l'alçada del segon quarter superior de llances.

Segona estela de Calaceit. — Descoberta en les excavacions de 1916, pel Dr. Bosch, en l'acròpolis de Sant Antoni. Es poc important, ja que es redueix a un petit fragment en què es veu l'acabament de dues puntes de llança i unes línies que podrien ésser la part inferior d'altres (vegi's la fig. 515 en altre lloc d'aquesta *Crònica*). Amb aquest fragment no pot reconstruir-se tota l'estela, com hem provat de fer-ho amb les que ara descriurem.

Primera estela de Cretes (fig. 439). — Sols es conserva d'aquesta estela el terç superior, segons càlcul fet damunt d'una reconstrucció ideal, i té o'41 metres d'altura per o'60 d'amplada. Si el nostre càlcul és exacte, la longitud seria inferior a la de Calaceit, però l'amplada quelcom més gran.

Per tradició se sap que procedeix del Mas de Magdalenes, que està situat a uns quatre quilòmetres de Cretes, en direcció Sud.

El P. Fita [1] conta que aquesta làpida estava a la façana de la masia *Folet de Vidiella* (Mas de Magdalenes). Després, durant algun temps, va ignorar-se el lloc on era, encara que devia ésser a la casa de la família Camps de Cretes, on, com hem dit, es troba suara.

Si l'estela sortí en el poblat ibèric situat prop del Mas de Magdalenes, no ho sabem. Es probable que fos trobada en el lloc oposat de la Font de la Roca, a uns 500 metres de la citada acròpolis, en direcció a Calaceit, ja que allí hem vist a flor de terra nombrosos fragments de terrissa pintada, pedres treballades en forma d'estela, etc. i tot això fa creure que en aquest lloc devia haver-hi la necròpolis del poblat del puig proper al citat caseriu [2].

El benemèrit Director de la *Real Academia de la Historia* ja va veure el seu caràcter funerari, i dubtava si devia ésser destinada a cobrir un sepulcre o utilitzada com a estela, enfonsant sota terra la part no treballada.

L'ornamentació d'aquesta estela és més senzilla que la de Calaceit. L'orla que la voreja és d'un sol zig-zag, i, en lloc dels quarters superposats de la làpida de Calaceit, al centre devia haver-hi un doble cercle amb un zig-zag entre mig, i a dins, ja una roseta, ja una simple creu, ja el cavall amb el genet. Sembla que unes diagonals creuen aquest cercle. En el terç superior conservat hi ha gravades cinc llances d'una manera un xic incorrecta i que mostra una tècnica ben diferent de la seguida per fer les de la làpida de Calaceit.

La següent descripció del P. Fita està conforme amb la meva reconstrucció [3]: «Cabe imaginar que en el centro del eje perpendicular estuviese cruzado de una franja horizontal, resultando así un simbolismo de consideración y análogo al rosetón o estrella de seis rayos inscrita en un círculo que distinguen el monumento ibérico de Fraga [1]. El de Cretas ha perdido la mitad de su inscripción que estuvo alineada dentro del cuadro y a lo largo de la franja horizontal inferior.»

En l'única cosa que no opino com el P. Fita és que crec que en el lloc d'encreuament de les diagonals devia haver-hi, com ja s'ha dit, un doble cercle i a dins una representació que no podem precisar.

Respecte a la inscripció que hi ha a la làpida, la transcriuré de nou amb la major fidelitat possible [2] atenent-me sols al meu calc: ʌʌ↑ ᛗϤ ᛈΛX◊

Segona estela de Cretes. — Descoberta fa poc. En ella veiem sortosament confirmades les nostres reconstruccions i apreciacions (fig. 440).

(1) P. FIDEL FITA: *Fraga, Inscripciones romanas e ibéricas* (*Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. XXV, octubre de 1894, pàg. 271.

(2) Vaig tractar d'aquest poblat en el citat *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, pàg. 402, i en el *Boletín del Bajo Aragón*, pàgs. 228-30. El P. FURGUS, més tard, hi ha fet breus excavacions, obtenint valuosos documents que figuren a les col·leccions dels Col·legis de la Companyia de Jesús a Sarrià i Oriola.

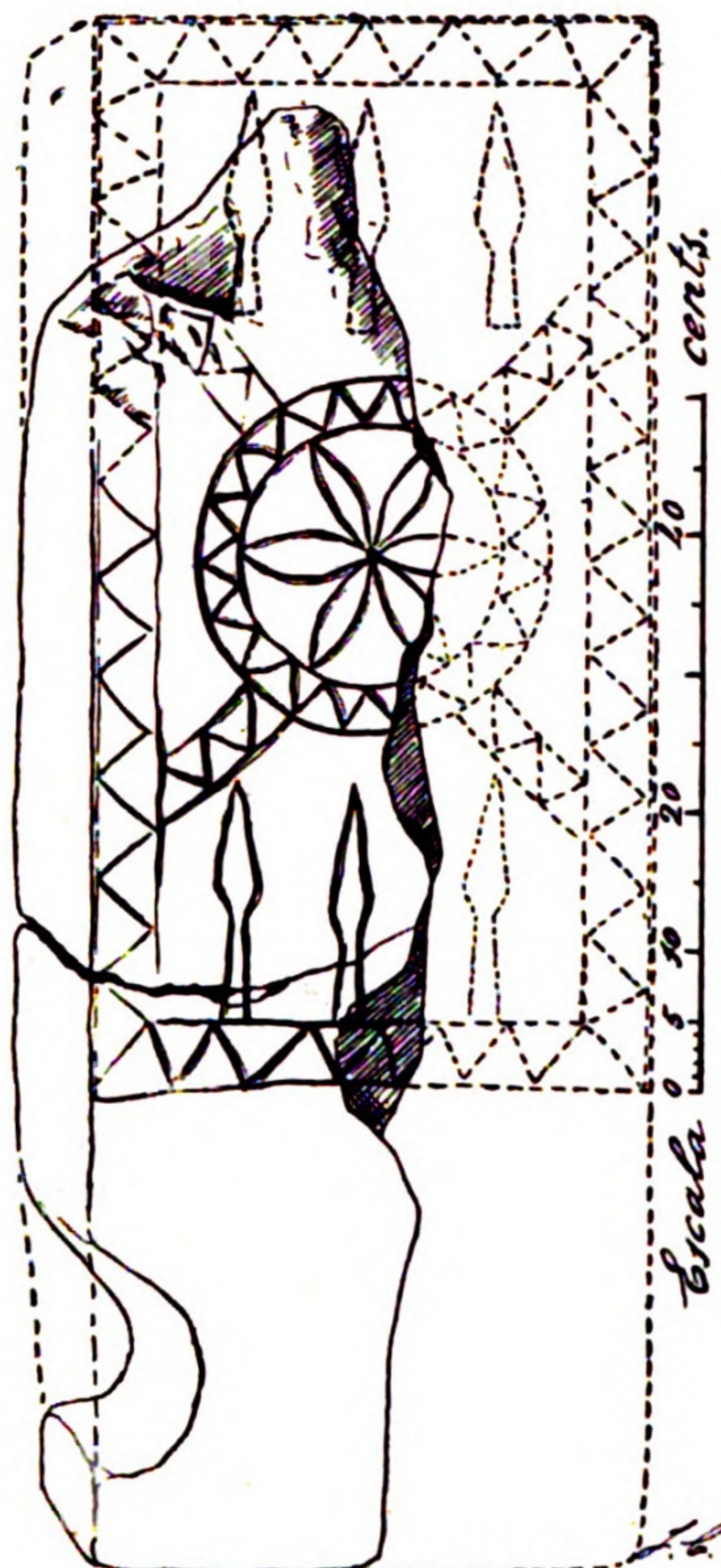
(3) *Boletín de la Real Academia de la Historia*, pàg. 272.

(4) Consisteix en una làpida funerària de o'78 m. d'alt per o'33 d'ample a la qual es tregué la seva base que media o'20 m. d'alt. La descobrí el Dr. Salarrullana en un lloc, que es diu que contenia «innombrables sepultures», anomenat «Pilaret de Santa Quitèria», entre Fraga i Soses. L'esmentada làpida té set línies en caràcters ibèrics i un rosetó de sis fulles, que recorda la làpida de Barcelona, la qual també té una roseta (de vuit fulles) a més de dos dofins i una mitja línia. Ambdues les publicà F. FITA, lloc citat, pàg. 274 i HÜBNER: *Monumenta Linguae Ibericae*, IV.

(5) LORICHS: *Recherches numismatiques, concernant principalement les médailles celtibériennes* (París, 1852), pàg. 170, taula LXXXI.—HÜBNER: *Monumenta Linguae ibericae*, XVIII, segons dibuix de Hernández Sanahuja.—P. FITA: *Boletín de la Real Academia de la Historia* citat, pàg. 271; vegi's preferentment el dibuix d'aquesta inscripció, gravada per Kraus, segons calc d'Omillas, publicat al mateix *Boletín*, XXVI, làmina penúltima. — CABRÉ: treball citat, làm. V.

Es encara en el portal del corral de bestiar propietat del veí de Cretes Manuel Monreal, i no es recorda quan fou posat allí, tenint una pàtina molt vella.

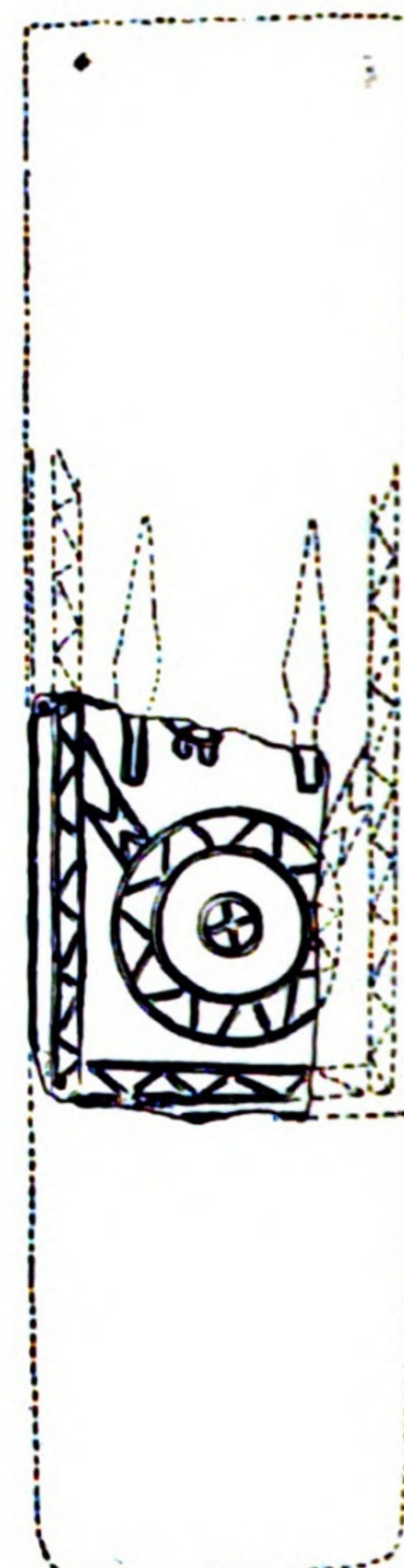
Aquest corral està a uns 300 metres a l'Est del Tossal de Les Forques, on hi ha restes d'un petit poblat ibèric. Al costat del citat edifici passa la carretera de Calaceit a Vallderoures, i el molló del quilòmetre 11 és sols a uns 20 metres d'ell i a uns 350 de les primeres cases de Cretes.

(Dibuix Cabré)

Fig. 440. — Cretes.
Estela del Tossal de les Forques (1/10)

(Dibuix Cabré)

Figs. 441 i 442. — Cretes.
Esteles del Mas de Pere la Reina (1/8)

En ésser utilitzada en la dita obra fou partida en sentit vertical en dues meitats, i després mutilada de nou extraordinàriament en fer-hi dos sécs perquè poguessin pasar-hi les rodes dels carros.

En el dibuix de la figura 1 veiem una zona de 35 centímetres d'amplada sense decorar, i que deu correspondre a la part que s'enfonsava a terra; ve després el conegut marc en zig-zag, i dintre d'ell, al centre, la roseta de sis fulles (1) tancada per un doble cercle, corrent entre les dues línies un altre zig-zag. Dues diagonals també adornades amb zig-zag, vénen a creuar-se a la roseta. Finalment, a la part millor conservada de l'estela, que és la inferior, hi ha gravades dues fulles de llança de 17 centímetres de llargada. Creiem, amb molt de fonament, que a la part que manca hi havia una altra punta de llança i tres més fent simetria en la zona superior de l'estela, i tal vegada, a sobre, una inscripció ibèrica.

S'ha de reconèixer que la troballa d'aquesta segona estela ha estat la clau per restaurar l'altra estela de Cretes, puix que entre elles hi ha un innegable parentiu.

A judicar pel que d'aquesta segona estela es conserva, devia tenir 1'12 metres d'altura per 0'41 d'amplada i 0'19 de gruix.

(1) De l'istil de les esmentades esteles de Fraga i Barcelona, que es transmet també a l'epigrafia romana.

Tercera, quarta i quinta esteles de Cretes. — Aquests fragments d'esteles foren trobats en la partida coneguda per *La Vila*, al costat del caseriu del Mas de Pere la Reina, a l'Oest i a un sis quilòmetres de Cretes.

Els materials empleats en la construcció del citat caseriu, així com en la dels màrgens de contenció de terres de la finca, són trets, en llur major part, del poblat ibèric, situat damunt de l'era del Mas de Pere la Reina, o dels seus encontorns.

Fins a la data conec tres fragments d'esteles distintes, trobades per mi, en aquest lloc. Però, la primavera de 1915, el propietari del terreny en va trobar molts més trossos en refer alguns murs de l'heretat, i els utilitzà com a material per a omplir.

El més gran dels tres fragments (fig. 441) té o'52 metres d'amplada per o'55 d'altura. Quan en 1907 vaig descobrir aquest fragment, al seu costat n'hi havia un altre de la mateixa longitud que tenia gravades quatre llances i el marc en zig-zag, característic d'aquests monuments. En reformar la paret citada, devia perdre's. Pel tros citat que es conserva i per aquest fragment perdut, es veu que la decoració es reduïa a vuit llances dintre de l'orla en zig-zag.

El quart fragment (fig. 442) és més petit que l'anterior, ja que té 42 centímetres de llargada per 32 d'amplada. Atenint-me a la reconstrucció que jo he fet d'aquesta estela, crec que la seva decoració consistia en el marc de zig-zag, en el centre matemàtic el doble cercle omplert amb zig-zag, i ambdós apèndixs superiors, conservats, de les diagonals. El doble cercle en conté un altre de senzill, i en ell hi ha unes diagonals. Es difícil de dir quins altres detalls ornamentals tenia la làpida: sols em sembla que, sobre el cercle, a dreta i esquerra, hi havia dues llances gravades, de les quals queden línies molt esborrades.

Fig. 443 (Clixé Cabré)
Cretes. Fragment d'estela de Les Miravetes (1/4 apr.)

El quint i darrer fragment és suficient descriure'l sense acompanyar gràfic. Es un tros de pedra que devia pertànyer a un dels cantons superiors d'una estela; aquesta no devia tenir el marc en zig-zag, sinó una orla de ∽∽∽∽. Aquest motiu surt en molts vasos ibèrics, i hi ha qui el considera l'últim grau d'estilització d'aus i de cavalls. El coneixem en espases i objectes procedents de sepultures de l'època del ferro, en els ornaments del vestit del guerrer lusità de Campos [1] i per últim, és un dels motius fonamentals de la decoració de la curiosa pedra d'Empúries, descoberta per Cazurro [2]. Ignorem la resta de la decoració, i sols hem citat aquest fragment perquè és un cas excepcional dintre les esteles de la regió, en les quals hem vist que l'orla de zig- zag era una cosa verament típica.

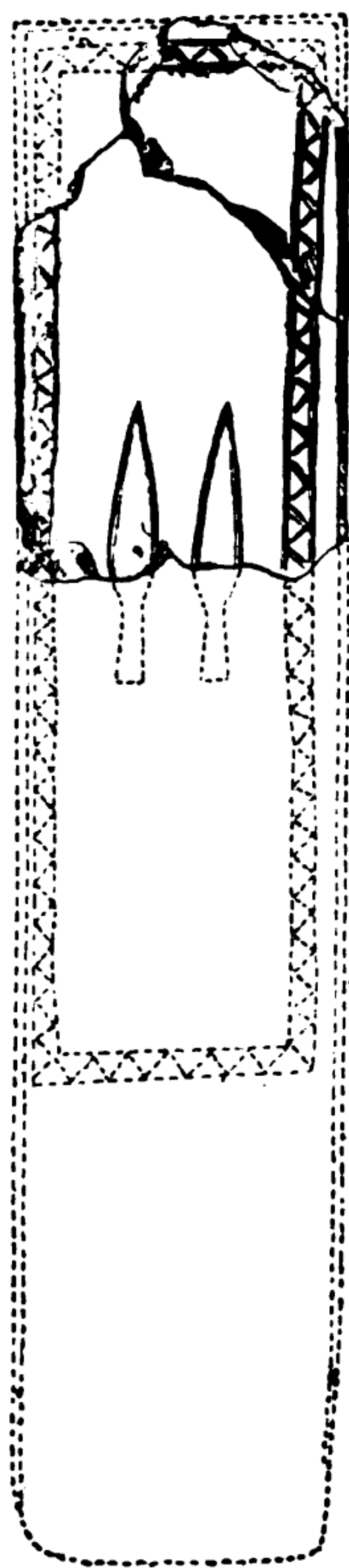
Sisena estela de Cretes. — Dissortadament sols en tenim un fragment, que té o'30 × o'21 × o'10 metres. S'hi veu gravada, i en molt bon estat, una figura de cavall, amb sella de o'21 metres de llargada per o'16 d'altura (fig. 443). Es propietat del veí de Valdeltormo Salvador Meis, qui el va trobar en posar en cultiu un tros de terreny erm situat dintre de la seua masia, en la partida coneguda per *Les Miravetes.* El nom d'aquesta zona ve d'estar veritablement a la *mira*, vigilància i protecció de l'enorme i pronunciadíssim puig del mateix nom, i en el cim del qual queden restes d'un poblat ibèric que, per la seva posició topogràfica, dominant el riu Matarranya, així com el que està situat en el puig de l'altre costat del dit riu, el de la *Torre cremada*, vigilava des dels seus baluards llegües i més llegües, essent fàcil veure des de lluny el pas dels enemics pel citat riu i posar-se en condicions de defensa, cosa senzilla a aquestes dues estacions arqueològiques preromanes, per llur excepcional situació.

Encara hi ha notícia d'altres esteles del terme de Cretes. Fa uns quants anys vaig tenir notícia

(1) FIGUEIREDO DA GUERRA: *Novas figuras de guerreiros lusitanos* (*O Archeologo Portug.*, vol. XX, 1915, làms. I i II).
(2) ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, any 1908, pàgs. 170-1. figs. 16 i 17.

de la troballa d'una altra a les proximitats d'un poblat situat prop del Mas del Rei, a la carretera de Calaceit a Cretes. En anar a estudiar-la, el pagès que l'havia trobada ja l'havia utilitzada com a material en la construcció d'una cabana.

Estela de Vallderoures. — La part conservada d'aquesta estela (fig. 444) té o'64 metres d'altura per o'41 d'amplada i deu ésser aproximadament un terç de tota l'estela, segons reconstrucció que hem fet nosaltres de la seva decoració. Dóna força a la meva hipòtesi el fet que les dues úniques llances que tenia gravades ocupen el centre matemàtic del quadrilàter format pel marc de zig-zag.

(Dibuix Cabré)

Fig. 444

Vallderoures. Estela del Mas de Perchades (1/8)

Procedeix del Mas de Planchades o de Perchades, situat a uns tres quilòmetres de Cretes, en direcció SO. i en el terme de Vallderoures. Prop d'aquest caseriu, i sobre una petita elevació, hi ha una reduïda acròpolis. Surten a la superfície sílexs tallats, d'aparièneia neolítica, i habitacions de caràcter ibèric. La necròpolis devia estar a l'E. i molt prop del poblat. Amb els materials d'un i altra els pagesos han construït sèries de parets per aguantar les terres cultivades. En un d'aquests murs, en el més proper al que passa pel S. del poblat, hi vaig trobar en 1903 el fragment que descrivim, els gravats del qual estaven de cara enfora, i, per tant, ben visibles.

Esteles de Chiprana i de Casp. — No faré llur estudi perquè una altra ploma més autoritzada que la meva, la del Dr. Bosch i Gimpera, les descriurà i reproduirà en aquest mateix ANUARI, per haver estat un dels descobridors de la de Casp i el primer d'estudiar de *visu* i a fons les de Chiprana; a ell, per tant, ha d'ésser reconegut el dret de prioritat en la publicació. Però el que sotascriu, malgrat no fer-ne per ara cap estudi, ha pogut, mercès a dit arqueòleg, examinar-les davant dels calcs i fotografies que aquest desinteressadament remeté, i per això fa constar aquí el seu profund agraïment.

EDAT DE LES ESTELES

Hem fet la suposició que les esteles trobades formaven part integrant de necròpolis, i que en el lloc on aquelles foren trobades n'hi devia existir, en altre temps, alguna. Si es pogués determinar el gènere d'aquestes necròpolis, tindríem la clau per a datar-les, i, per tant, per a datar també les nostres esteles, puix que els treballs realitzats en els darrers anys ens permeten amb gran fonament dir quines són les característiques dels cementiris cèltics, ibers i celtibers, i, a més, tenim moltes dades per a determinar llur cronologia. Però, desgraciadament, sols podem indicar hipotèticament el tipus d'aquestes necròpolis, perquè fins ara no s'ha presentat ocasió bona d'excavar ni tan sols part d'una d'elles.

No entra en el marc d'aquest treball assenyalar els límits de les civilitzacions ibèriques, cèltiques i celtibèriques; però, malgrat això, cal remarcar que les necròpolis del Baix Aragó en res s'assemblen a les descobertes en el centre d'Espanya, que primerament es cregué que eren ibèriques [1] i ara es creu que són cèltiques i celtibèriques [2].

Els nostres cementiris aragonesos entren de ple en el grup Sud-Est de la Península (com Almedinilla i Fuente Tojar, a Córdova; Illora, Tózar, Guadix, Baza, Orce i Galera, a Granada; Villaricos, a Almeria; Peal de Becerro, a Jaén; Arxena, a Múrcia; Montealegre, a Albacete; etc., etc.) [3],

(1) MARQUÉS DE CERRALBO: *Nécropoles ibériques* (*Congrès International d'Anthropologie et Archéologie préhistoriques. Compte-rendu de la XIVe session.* Genève, 1912). IDEM: *Las Necrópolis ibéricas* (conferència donada en el *Congreso de Valladolid de la Asociación Española para el Progreso de las Ciencias*, vol. II, Madrid, 1916).

(2) H. SANDARS: *The weapons of the iberians*, 1913, pàg. 22-24 —BOSCH GIMPERA: *El problema de la cerámica ibérica* (*Memoria 7 de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas*, pàg. 34. IDEM: *Las últimas investigaciones arqueológicas en el Bajo Aragón y los problemas del Ebro y de Celtiberia* (*Revista histórica*, Valladolid, tiratge a part, pàg. 12 i següents). IDEM: *Los celtas y la civilización céltica en la península ibérica* (en prempsa al *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, Desembre, 1921).

(3) J. CABRÉ i F. DE MOTOS: *La necrópolis ibérica de Túlugi* (Galera, prov. de Granada) (*Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y antigüedades*, n.° 23) (Madrid, 1920). — J. CABRÉ: *La necrópolis de Túlugi. Objetos exóticos o de influencia oriental en las necrópolis turdetanas* (*Bol. de la Soc. Española de Excursiones*, 4.° trimestre de 1920 y 1.° de 1921).

caracteritzat en primer lloc per ésser les seves tombes cambres tumulars més o menys grans, moltes semblants a les cistes del Baix Aragó, posades sense cap ordre i ocupant generalment petites elevacions, havent-hi altres particularitats de què ens ocuparem amb detall en altres monografies en preparació. Tals necròpolis del Sud-Est pertanyen a una civilització de la qual arriben les influències fins a les necròpolis de l'interior de la península (Rugilla, a Guadalajara, i Belmonte, a Saragossa), així com a la costa fins a Cabrera de Mataró, a Catalunya.

Sepultures precursores de les que més tard devien dominar en aquestes comarques crec que són totes les publicades per primera vegada en el *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*, t. I, pàg. 292; inventariades en el *Catálogo monumental de la provincia de Teruel*, 1908, vol. I; i més tard explorades sistemàticament per l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS [1]. D'algunes d'elles s'han fet maquetes per al Museu de Barcelona. D'aquest mateix ordre d'enterrament crec que són el de *Les Ferreres*, de Calaceit, en l'espoli del qual va ésser trobat el cavallet de bronze conservat al Museu del Louvre, amb l'etiqueta de «Lampadaire de style gréco-ibérique. Espagne», i la cuirassa de la col·lecció Vives [2].

El grup Sud-Est de necròpolis tumulars crec que és el més típicament ibèric. Ibèriques són també les cambres sepulcrals de què ens parla Frai Manuel Cenaculo, bisbe de Beja [3], en les quals trobà esteles epigràfiques, reproduïdes per Cartailhac i Hübner [4]. Aquestes necròpolis es troben a Colla (Sud del Alemtejo), prop d'Ourique i de San Miguel de Pinheiro, a Portugal, caracteritzant-se per ésser llurs sepulcres cistes formades per cinc a set pedres, sota petits túmuls. Estacio da Veiga fa referència a la necròpolis d'Almodóvar [5], de la qual l'arquebisbe d'Evora, Cenaculo, dibuixà dues esteles amb inscripcions ibèriques, essent el primer, que sapiguem, que parlà de la de l'Algarve a Bensafrim [6] i a Comorros de la Portella de San Bartholomeu de Messines [7], així com Leite de Vasconcellos descrigué el sepulcre de Salir [8], que també tenia esteles amb llegendes pre-romanes. ¿Tenen les esmentades necròpolis portugueses cert parentiu amb les del Baix Aragó? Molt difícil és dir-ho; però les primeres sepultures de la nostra terra, a l'època del ferro, ja hem dit que són cistes tumulars, ço que fa suposar que no tindria res d'estrany que els sepulcres als quals pertanyien les esteles aragoneses descrites fossin també tumulars com els dels seus passats i com els portuguesos.

Tot aquest grup de necròpolis, lo mateix que les citades del S. de la Península, data dels primers segles abans de J.-C.: les més primitives no van més enllà del segle V, i les més modernes més ençà del I. Les necròpolis aragoneses, a les quals considero que pertanyen les nostres esteles, ornamentades amb llances i figures humanes eqüestres que porten escut el·líptic, així com les runes dels poblats corresponents, són d'un període que varia entre els segles III i I abans de J.-C.

Efectivament, en el poblat de Sant Antoni han estat trobades espases de La Tène II i falcates [9], en el camí de Santa Anna un *denari* d'argent d'Osca i un *As* de bronze de Tarragona, i en el primer lloc també algunes fíbules i terrissa, que, si bé tal vegada tenen llur origen en el segle IV, poden perdurar fins al I abans de J.-C. [10].

En el Mas de Magdalenes s'ha trobat terrissa campaniana, molta d'aretina i fins una llumera romana. El mateix passa a Les Perchades i en el Mas de Pere la Reina, on abunden les dues ceràmiques.

Una altra dada sobre la data de les esteles de Cretes ens la dóna ja en 1894 el P. Fita, fundant-se en l'estudi dels seus caràcters epigràfics. Diu: «No creo distar del recto criterio asignando respectivamente las inscripciones de Soses, Cretas y Fraga a los siglos III, II y I antes de J.-C.» [11].

Aquesta dada confirma que l'epigrafia, fins no assignant dates, és fidel col·laboradora de l'arqueologia.

(1) ANUARI 1913-14, pàgs. 822-24. Vegi's també altre lloc d'aquesta *Crònica*.
(2) Treball citat anteriorment, figs. 47 i 48.
(3) *Vita de S. Sizenando e Historia de Beja* (inèdit). *Cuitados litterarios do prelado de Beja* (Lisboa, 1791).
(4) CARTAILHAC: *Les âges préhistoriques de l'Espagne et du Portugal.* — Segons Leite de Vasconcellos, el primer en ex tractar els textes de Cenaculo fou Gabriel Pereira en les seves *Notas de Archeologia* (Evora, 1879).
(5) *Antiguidades monumentaes do Algarve*, IV, pàg. 195.
(6) Id., íd., làms. XXXIV, XXXV i XXXVI.
(7) Id., íd., làm. XXXVII.
(8) J. LEITE DE VASCONCELLOS: *Novas inscripções ibericas do Sud de Portugal* (*O Archeologo Portugues*, V (1899-1900,) pàg. 40.
(9) Vaig descobrir espases de La Tène en l'avantcambra del segon departament (vegi's *Boletín* citat, pàg. 220). El P. Furgús, en les seves cates de 1908, en el quint departament, estança intermèdia. (Es troben en els Museus de la Companyia de Jesús, de Sarrià i Oriola.) El Dr. Bosch Gimpera, en 1915, va trobar també restes de falcates i d'espases de La Tène.
(10) Segons es desprèn de les excavacions d'Azaila, de les que en dono una curta notícia a *Memorial numismáitco español* (Juny de 1921) amb el títol de: *Dos tesoros de monedas de bronce autónomas de la acrópolis de Azaila (Teruel)*.
(11) P. FITA: treball citat, pàg. 278.

Però les proves més clares sobre la data de les esteles ens les donen la forma i dimensions de les llances gravades a l'estela de Calaceit i a la segona de Cretes, i la forma i estructura de l'escut que porta el genet de l'estela de Calaceit.

El tipus petit i ample de les llances, i la manca del seu nervi central, és característic de La Tène II.

Les llances d'aquestes dues esteles (1) (Calaceit i segona de Cretes) deuen representar el tipus més curt dels dos en ús pels Ibers en l'època de la Tène II i també de la Tène III; les gravades a la primera de Cretes, tal vegada els dos tipus (2), i sols el més gran les de les esteles de Perchades i Mas de Pere la Reina (3).

L'escut el·líptic de grans dimensions, amb el seu *umbus*, d'igual tipus que el que fou trobat a Cabrera de Mataró, i que es distingeix per la solidesa de la part destinada a ficar el braç, és ja de La Tène II i III. Es poden veure els dos models perfectes d'aquest escut a l'estàtua Vauclusse de Mondragón (4) i en el relleu de Pérgam (5) (segle II abans de J.-C.).

En aquesta darrera escultura hi ha, demés, un trofeu d'eines militars preses als celtes: l'escut rodó, molt usat a la Península fins al segle III abans de J.-C., l'escut el·líptic, l'espasa falcata, etc. Representacions idèntiques trobem en moltes monedes autònomes que reprodueix H. Sandars (6) i que no és necessari citar.

Aquest escut el·líptic, dintre d'Espanya, es troba en necròpolis ibèriques molt recents, com la de Cabrera de Mataró, i en les celtibèriques d'Arcobriga i Uxama. En aquestes localitats s'han trobat, junt amb espases de La Tène, falcates, com en la de Catalunya, i ceràmica pintada indígena. La seva data deu ésser posterior a la iberització de la *meseta* central (7). A una data semblant han d'atribuir-se els vasos descoberts a Numància, amb pintures representant escenes quimèriques i bèl·liques en què es veu l'escut el·líptic (8), l'urna dels guerrers d'Archena (9) i la figura de guerrer d'Osuna (10), en els quals existeix la mateixa arma defensiva.

Tota l'anterior argumentació no contradiu la creença que tinc de que la majoria dels poblats ibèrics del Baix Aragó acabaren incendiats al segle I abans de Jesu-Crist, en les cèlebres guerres de Sertori, segons dades irrefutables obtingudes en les meves excavacions d'Azaila, fetes en col·laboració amb D. Llorenç Pérez Temprado. Alguns de dits poblats, com el de Sant Antoni de Calaceit, mai tornaren a reedificar-se; però altres sí, com es comprova per la terra *sigillata* que apareix freqüentment en les llurs ruïnes i que pertany als temps d'August i següents.

Segons tot lo dit, cal suposar les esteles del Baix Aragó del segle II al I abans de Jesu-Crist.

INTERPRETACIÓ DELS GRAVATS DE LES ESTELES I PARAL·LELISMES AMB ALTRES OBRES DE LA PENÍNSULA IBÉRICA

Per interpretar justament els ornaments de les esteles aragoneses és bo fer primerament qualques paral·lelismes amb altres làpides decorades procedents de la *meseta* central espanyola.

Aquestes esteles no foren trobades en la vasta regió excavada pel Marquès de Cerralbo (11), ajudat després, i amb feliç èxit, pel Sr. Morenas de Tejada, sinó en la famosa ciutat ibèrica de Clúnia.

Fa uns quants anys que en l'acròpolis de Clúnia foren trobades quatre pedres amb relleus; solament dues d'aquestes són conegudes, la reproducció de les quals acompanyo (figs. 445, 446 i 447). Foren publicades pel P. Naval (12). Sortiren en els fonaments d'una obra de tipus romà, prova clara

(1) Tenen 17 centímetres de llargada per 4 d'amplada màxima.
(2) Tenen 23 i 17 centímetres de llargada, respectivament.
(3) Tenen 29 centímetres de llargada.
(4) DECHELETTE: *Manuel d'Archéologie Préhistorique*, vol. IV, pàg. 1160 i fig. 493.
(5) ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, 1913-14, pàg. 847 i fig. 87.
(6) *The Weapons of the Iberians* (Oxford, 1913).
(7) Segons les dades apuntades per SCHULTEN en el seu primer volum de *Numantia*, fou entre 350 i 230 abans de Jesu-Crist.
(8) *Memòria oficial de les excavacions de Numància*, làm. XLVIII.
(9) *The Weapons of the iberians* (Oxford, 1913, làms. VI i VII.
(10) PARIS (P.): *Promenades archéologiques en Espagne*, 1910; SANDARS: obra citada, làm. XI a.
(11) Es remarcable que aquest il·lustre arqueòleg sols hagi trobat una estela ornamentada i el Sr. Morenas de Tejada cap, entre tantes mils com n'han descobert, en més de trenta necròpolis. La dita estela és molt grollera, i, a la manera neolítica, presenta un cavall pectiforme i una figura humana dintre d'un marc rudimentari. Tal vegada (i això és gairebé segur) és perquè es tracta de necròpolis cèltiques i no ibèriques. Vegi's la reproducció de la dita estela a la nota *Les fouilles d'Aguilar d'Anguita*, pel Marquès de Cerralbo, en la *Revue des Etudes Anciennes*, vol. XV, n.° 4, 1913, pàg. 437-39.
(12) *Monumentos ibéricos de Clunia* (*Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. L (1907), pàg. 433 i 435.

que els dominadors dels celtíbers profanaren llurs necròpolis (1) i amb els materials d'aquestes (2) edificaren llurs cases. Ja aquest detall l'havia observat en els fragments d'esteles del Mas de Pere de la Reina (figs. 441 i 442), en un d'ells; té el costat esquerre rebaixat amb un instrument de tall ample, com l'utilitzat en la talla de totes les pedres de les acròpolis més o menys contemporànies de la comarca.

(Clixé Cabré)
Fig. 445. — Estela de Clúnia (1/12 apr.)

Examinant les dues esteles clunianes del P. Naval, és objecte de l'atenció la sèrie d'escuts ficats en la llança dels cavallers, que els mostren com un trofeu. El guerrer de la làpida completa en porta tres, penjats de la barra de la llança per l'interior del lloc de ficar el braç. L'altre sols en du un posat a l'extrem de la llança, portant aquesta, a més, un gallaret o corbata militar. Tots dos guerrers porten el propi escut en la posició normal, si bé representat convencionalment, puix que hauria de veure's a l'altre costat de la figura. Això sembla ésser fet perquè es vegi clarament que la petita rodella, vista del revers, que hi ha al costat del genoll del cavaller de l'estela sense inscripció, i també les que hi ha com tirades en el sòl de la mateixa i les altres tres de l'estela esquadrada, són representacions de trofeus dipositats als peus del guerrer triomfador. Sota el ventre del cavall de la estela incompleta hi ha una inscripció gravada amb incisions ben marcades (fig. 447).

El meu modest parer és que les esteles de Clúnia i les del Baix Aragó són modalitats diferents de la representació de la mateixa idea. En totes es representa un guerrer triomfador, que deu ésser aquell a qui anava dedicat monument funerari i estela, i emblemes del llur triomf. Les llances de les esteles aragoneses simbolitzarien el nombre de quefes enemics morts o de batalles guanyades, així com els escuts de les de la regió de Castella.

Aquesta és també l'opinió del professor Schulten (3), segons referència de D. Antoni Ballesteros (4), quan intenta interpretar a la vista dels meus dibuixos, inscrits en les comunicacions citades, un passatge d'Aristòtil (5), com ja vaig fer notar en una altra nota (6) que vaig publicar fa poc en què es feia referència al present article, que estava en premsa.

No estic conforme amb el P. Naval quan escriu que «los escudos en filo delante del caballo, y en el campo indicarían la graduación del jefe o las divisiones de tropa sobre las cuales ejerció mando» (7). Més aviat crec que, un cop l'escultor ibèric hagués arribat a convèncer el seu públic

(1) Vegi's com aquest arqueòleg descriu la forma de la troballa a la pàgina 32 del citat *Boletín:* «Hace pocos años que, revolviendo la tierra de la antigua acrópolis de Clúnia un vecino de Peñalba, labrador y cantero de profesión, vino a dar con las basas de un soberbio edificio romano que debió alzarse un poco más arriba y a la derecha de la ermita de nuestra Señora de Castro, ya señaladas en el plano que de las ruinas formó Loperraez. Al remover una de ellas, encontró que le servía de fundamento una gran piedra circular, unida con argamasa a otras cuatro menores a ella y circulares también, que constituían su primer fondo. Alzólas el afortunado e inconsciente labriego, y halló que las últimas cuatro presentaban en su cara inferior ciertos relieves, lo cual excitó su curiosidad y decidió conservarlas en cuanto pudiera.»

Dues d'aquestes quatre esteles, tan notables, són les reproduïdes en aquest article, i estan en el pati del convent o casa de residència dels P. Missioners fills del Sagrat Cor de Maria, de Madrid. La de forma quadrangular li fou donada pel seu descobridor; la tercera, aquest mateix la va utilitzar com a pila per a l'aigua, fent-li un forat pel revers, i de la quarta no se'n coneixen les vicissituds.

(2) Segons la *Memoria de las Excavaciones de Clunia* (1915), per IGNACI CALVO, aquesta necròpolis es trobava en el lloc conegut per *Los Pedregales.*

(3) *Les pointes de lance représentées sur les stèles funéraires* (*Bulletin Hispanique,* t. XIV, 1912, pàg. 196).

(4) *Historia de España y su influencia en la historia universal,* t. I, pàg. 175.

(5) *Política,* VII, pàg. 2-5.

(6) Revista *Coleccionismo,* any VI, n.º 63, pàg. 29.

(7) P. NAVAL: treball citat, pàg. 436.

Fig. 446. — Fragment d'estela de Clúnia (1/8 apr.) (Clixé Cabré)

que l'escut travessat per la llança del guerrer, que també porta el seu propi, representava un trofeu en commemoració d'un fet d'armes gloriós, en obres successives devia posar un nombre convencional d'escuts en relació real amb el de victòries, i, en ésser aquestes molt nombroses, mancant espai

Fig. 447. — Inscripció de l'estela de Clúnia

en la barra de la llança per a posar-hi molts escuts, els devia distribuir als peus del guerrer, considerant aquest el lloc més propi. Aquests artistes de Clúnia desconeixien les lleis de la perspectiva i composició, i això els feia cometre aberracions com la de l'estela completa del P. Naval, on un escut que es vol representar posat a terra, fa tota la il·lusió que vola a l'alçada del pit del cavall.

Les victòries commemorades pels íbers en llurs esteles funeràries són, evidentment, les aconseguides sobre els seus grans enemics els romans, ja que aquests, en roïna venjança, vençuts els íbers, ni van respectar llurs sagrades tombes, donant sens dubte al vent llurs cendres i utilitzant els documents plàstics de llur humiliació com a vils materials en la construcció de cases, tal vegada de plaer, segons es desprèn de les dades del P. Naval en fer els seus descobriments de Clúnia.

Romanitzada la Península, van perdurar en els indígenes la majoria de llurs costums i rites, i exemple clar n'és la llarga sèrie de làpides romanes descobertes a Àvila, de lectura més que difícil i d'estil arcàic, les quals fins suposo que siguin una tercera fase gràfica de la representació ideal que tenen les esteles del Baix Aragó, fase caracteritzada per haver substituït les llances i escuts de Clúnia per caps humans.

Els primers indicis d'aquesta nova modalitat de l'ideologia de les esteles ibèriques els dec al Dr. Gómez Moreno, qui, primer de paraula i després en una sèrie de notes del seu *Catálogo monumental de Avila* (1), va donar-me a conèixer l'existència del dit tipus de làpides.

Aquestes làpides, de forma rectangular i amb la part superior ovalada, procedeixen de les muralles de la capital: unes, que servien per a omplir, junt amb diverses escultures de verros i senglars, foren dipositades en el Museu Arqueològic d'aquella ciutat; i altres encara es veuen encaixades a diverses altures de la muralla.

A la part superior de les esteles apareix, com en quasi totes, un signe gravat interpretat com la barca solar o la mitja lluna, i a sota un o diversos caps humans seguits d'una inscripció en llatí primitiu, unipersonal.

Com a exemple i model d'aquest tipus de làpides, en publiquem dues: una amb dos caps, i una altra amb cinc (figs. 448 i 449) (2).

Nou exemple de la persistència directa del ritu funerari ibèric del Baix Aragó a l'època

(1) Part del dit catàleg va començar-se a imprimir amb tot luxe, com corresponia, en els tallers Mateu, de Madrid. Desgraciadament la publicació es va suspendre als primers fulls, i fa anys que no es veu el moment de reprendre-la.

(2) L'estela de dos caps la publicà el P. Fita en el *Boletín de la R. Acad. de la Hist.*, t. LXII (1913), pàg. 535. Segons el P. Fita, és una estela que una filla dedicà a la memòria de la seva mare. La dita lectura contradiu la meva teoria, però no tinc cap inconvenient a publicar-la, perquè no em convenç la seva interpretació.

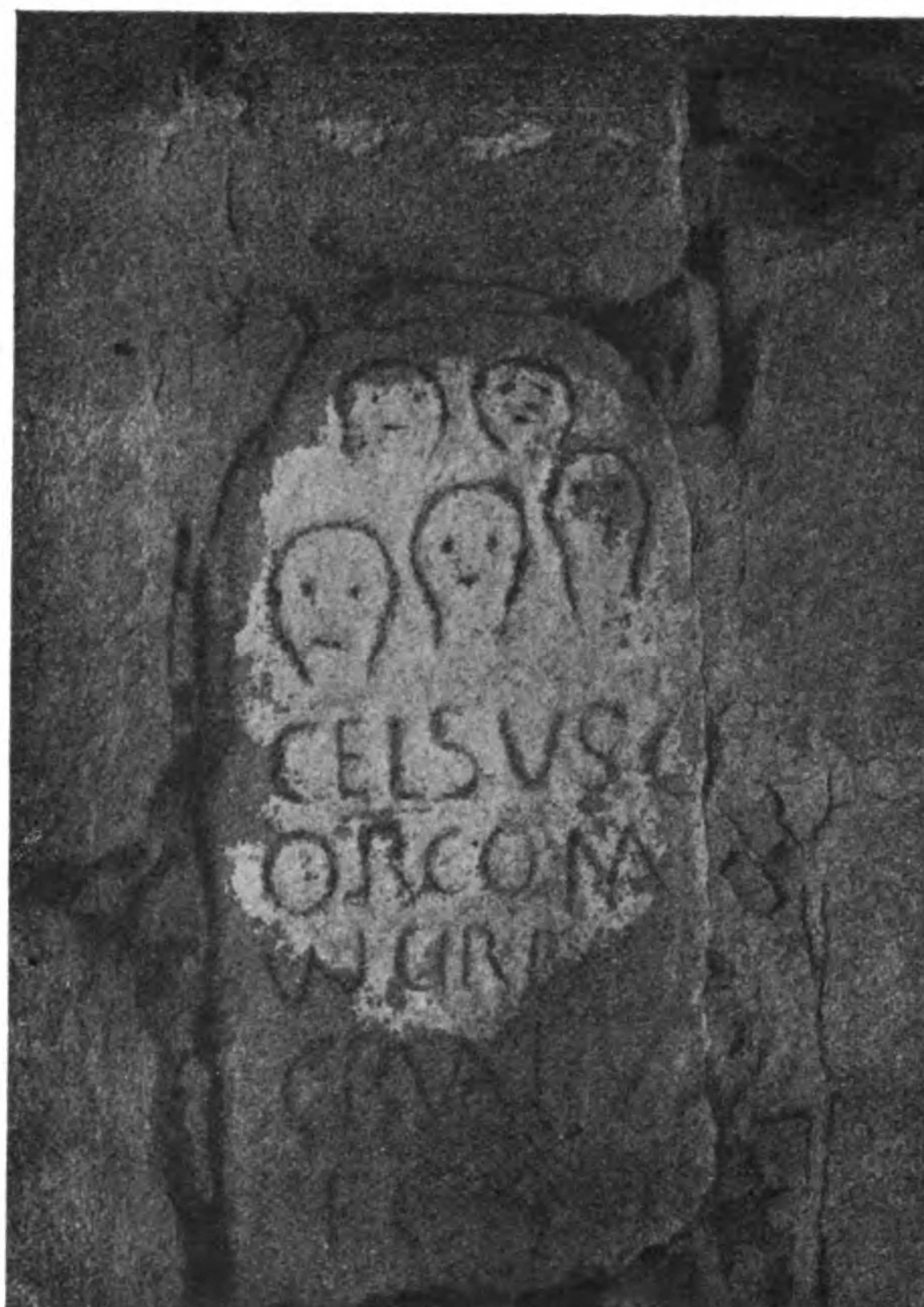
La làpida de Celsus, amb cinc caps, té 0'95 per 0'53 metres. L'altra 1'48 metres d'alt.

romana [1] es troba en la làpida que inclou Hübner en el seu *Corpus* d'inscripcions espanyoles (t. II, 679), descoberta a Santa Cruz de la Sierra, en la qual es gravà sobre

(Clixé Cabré)

Fig. 448. — Estela d'Avila (1/18 apr.)

(Clixé Cabré)

Fig. 449. — Estela d'Avila (1/13 apr.)

la inscripció el doble cercle i la roseta de sis fulles en son interior, i dues llances posades dretes sota la flor.

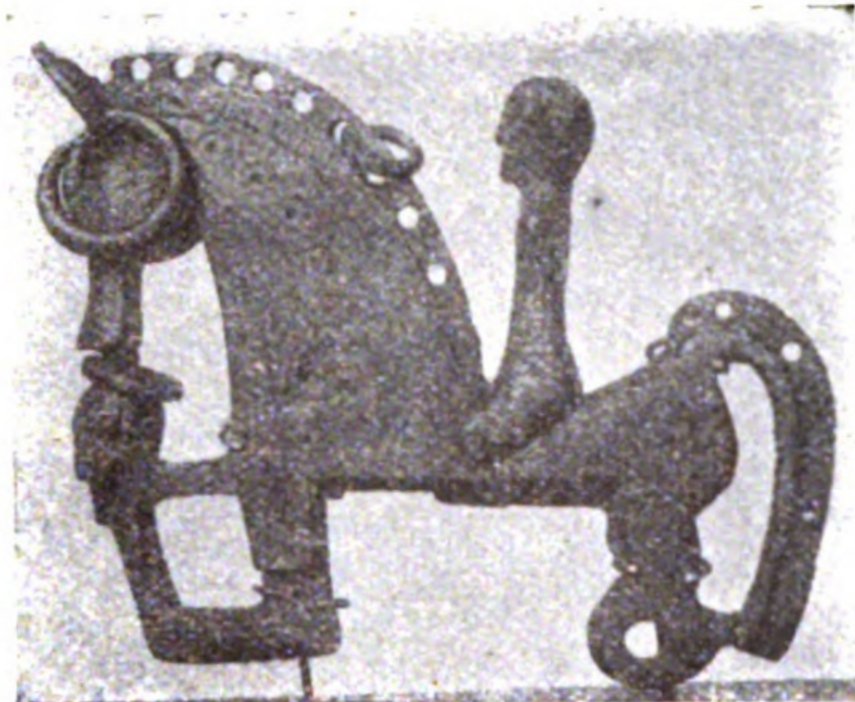
Si en certes regions de la Península, del tot romanitzades, s'han descobert mostres evidents de la persistència del ritu funerari descrit, encara que sota fases diferents, ¿no hem d'esperar descobrir-ne d'altres en zones típicament celtibèriques? En això confio. Més encara, crec haver trobat altres documents, que passo a descriure amb caràcter provisional i hipotètic, sense que vulgui oposar-me a opinions emeses per reputades autoritats. En diverses necròpolis del Centre de la Península i de la regió de Palència, Burgos i Leon, es troben de tant en tant, dintre les urnes cineràries i en contacte amb les restes humanes, fíbules de bronze molt singulars i característiques, per tal com representen la figura d'un cavall amb el genet. Sota el cap d'aquell hi ha un perfecte i indubtable cap humà de relleu. El coll i el cos del cavall s'ornen amb una sèrie de cercles en nombre distint a cada fíbula.

¿No podrien, aquestes fíbules, pertànyer, essent com són molt escasses, a sepultures de cabdills victoriosos, simbolitzant el cap humà el de l'enemic tallat com a trofeu, i els cercles gravats sobre

(1) Es podria escriure molt sobre els motius ornamentals, i per lo tant sobre qualques símbols, que es troben a les làpides romanes i que tenen precedents ibèrics. Es llàstima que al *Corpus* de Hübner no hi trobem amb la inscrpció un gràfic de la ornamentació de les esteles, cosa que si s'hagués fet hauria permès estudiar i solucionar nombrosos problemes arqueològics. Per exemple, són claríssims els paral·lels entre certs motius de les esteles del Baix Aragó (genet, zig-zags, rosetes), i altres de les que el Marquès de Comillas té a Comillas, procedents del Monte Cildad (P. FITA: *Boletín de la Real Acad. de la Hist.*, XX (1892), pàg. 537) i de la regió de Lara de los Infantes, si bé al Baix Aragó els ornaments són més complicats. De la regió de Lara n'hi han també al Museu de Burgos i a la colecció de D. Bonifaci Díez. El P. Naval en cita altres de Peñaranda de Duero i de S. Juan de Montes, que relaciona amb les de Clúnia. No cal oblidar tampoc el grup del Museu Arqueològic Nacional, del Museu de Lleó, i del Museu de Comillas, molt originals, doncs són grans palets de riu amb gravats de branques de fulles, de mitjes llunes i de cavalls amb celles sense genets, semblants a la descoberta a la masia de D. Salvador Meis, que publiquem a la fig. 443.

el cavall els escuts de les làpides de Clúnia, i que el nombre d'aquells coincideixi amb el d'adversaris que hagués vençut llur propietari?

Sé que és atrevida aquesta opinió, i potser se'm judicarà de lleuger en recordar que el motiu dels cercles és més que freqüent en el decorat, ja de la ceràmica, ja d'un sens nombre d'objectes de metall de l'època de La Tène o de Hallstatt II, i fins es troba en el coll del cavall de l'estela amb inscripció de Clúnia. Per això no vull tancar-me en la meva hipòtesi, més tenint en compte el criteri del senyor Marquès de Cerralbo, en la comunicació al Congrés d'Antropologia i Arqueologia Prehistòrica de Ginebra, de 1912, en explicar el fi de la per ell descoberta a la necròpolis celtibèrica de Luzaga [1].

(Clixé Cabré)
Fig. 450. — Fíbula de bronze de Lleó (1/2)

(Clixé Cabré)
Fig. 451. — Fíbula de bronze de la necròpolis de Gormaz (Sòria) (1/2)

L'il·lustre arqueòleg digué que les dites fíbules podien ésser el premi al vencedor de les festes en què els celtibers celebraven el solstici d'istiu, i que el cap tallat representés el vençut. W. Deonna enfortí la teoria amb la nota addicional a l'article del senyor Marquès de Cerralbo, en la qual resumia diverses dades exposades pels clàssics [2].

De les fíbules a què em refereixo, la més clàssica, per ara, a Espanya, és la descoberta en terres de Lleó [3] (fig. 450), que es conserva a la col·lecció Vives del Museu Arqueològic Nacional. En el mateix Museu, i a la dita col·lecció, n'hi ha d'altres menys riques i sense genet; en el lot antic del dit Museu, procedents de la regió de Palència, n'hi ha set [4]; algunes en una interessant col·lecció particular a Paredes de Nava, que foren trobades a 2 quilòmetres d'aqueix poble en el lloc anomenat La Ciudad; diverses en el Museu Numantí, de Sòria [5]; al Museu Etnològic Portuguès de Lisboa n'hi ha una des de 1860, figurant com trobada a Numància; una altra amb genet, trobada pel senyor Morenas a la necròpolis de Gormaz (fig. 451) [6]; i, de les províncies de Guadalajara i Saragossa, la citada de Luzaga, una de Torresabiñáin i dues d'Arcòbriga, descobertes pel senyor Marquès de Cerralbo.

Aquest tipus de fíbula, sens dubte molt escàs, sembla tenir el seu focus principal a Palència, on diuen que hi havia un *luccus* ibero-romà i on alterna amb ceràmica ibèrica i fins romana, estenent-se per un costat cap a Burgos i Lleó.

A les excavacions del senyor Marquès de Comillas, en el mont Bernorio (prop d'Alar del Rey), sortiren algunes d'aquestes fíbules, però trencades; i en el Museu de Comillas n'hi han vàries trobades a la regió de Villa-alcázar de Sirga; en vaig veure diverses en un lot d'objectes preromans d'un industrial de Briviesca i que procedien de la Bureba.

Altre vestigi que crec poder aportar de l'existència, en el període celtiber, del ritu funerari iber del Baix Aragó, és el que vaig assenyalar a la revista *Coleccionismo* [7] en descriure l'urna pintada trobada pel senyor Morenas de Tejada a la necròpolis celtibèrica d'Uxama i que reproduïm aquí en la figura 452.

En el dit article vaig cridar l'atenció sobre el fet d'ésser aquella l'única urna pintada entre tants centenars de la mateixa necròpolis; singularitat molt més notable per la raresa de la seva composició artística, que vaig interpretar de la següent manera: «En el desenrotllament de la com»posició de la petita urna d'Uxama alternen ja una au, ja uns requadres amb apèndixs superiors »laterals en nombre de tres respectivament. A l'interior hi ha un capet humà de relleu. Les figures »d'aus potser simbolitzen cignes, ocells molt comuns en l'art cèltic de tot Europa i molt generalit-

(1) *Nécropoles ibériques. Compte-rendu de la XIVe session* (conferència citada del Congrés de Valladolid, pàg. 55).
(2) Vegi's el final del *Compte-rendu* abans citat.
(3) MR. ARTHUR ENGEL: *Revue Archéologique*, 1906, t. XXIX, pàg. 14.
(4) PIERRE PARIS: *Essai sur l'art*, etc., t. II, làm. V, n.º 1 i figs. 403 a 405 i 409.
(5) *Memoria oficial de las excavaciones de Numancia de* 1912, làm. LX.
(6) GONZALO MORENAS DE TEJADA: Revista *Por esos mundos*, 1916.
(7) Any VI, n.º 63, figs. 26 a 29.

»zats en la ceràmica que a Espanya s'ha acostumat a anomenar *ibèrica.* El motiu en forma de qua-»dre, amb l'aditament superior, deu representar ares amb banyes de toro, votives.

»Molt freqüent és, en la protohistòria, descobrir aquesta última classe de representacions: des de »les pintures del santuari de Cnossos fins a l'època de La Tène hi figuren molt. No oblidem que a »la necròpolis de Golasseca (Itàlia del N.) es descobrí una ara d'aquesta mena i a Espanya, Siret, »a l'estació arqueològica de El Oficio (Almeria), en trobà una altra. Però desconec ares amb banyes »de toro i cap humà. Aquests caps em porten a suposar que tal volta l'ésser modelats en aquestes »ares votives i en el dit vas funerari respongui a una quinta fase del mateix pensament exposat per »mi i per primera vegada en un article (el present) a l'ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, »de Barcelona.

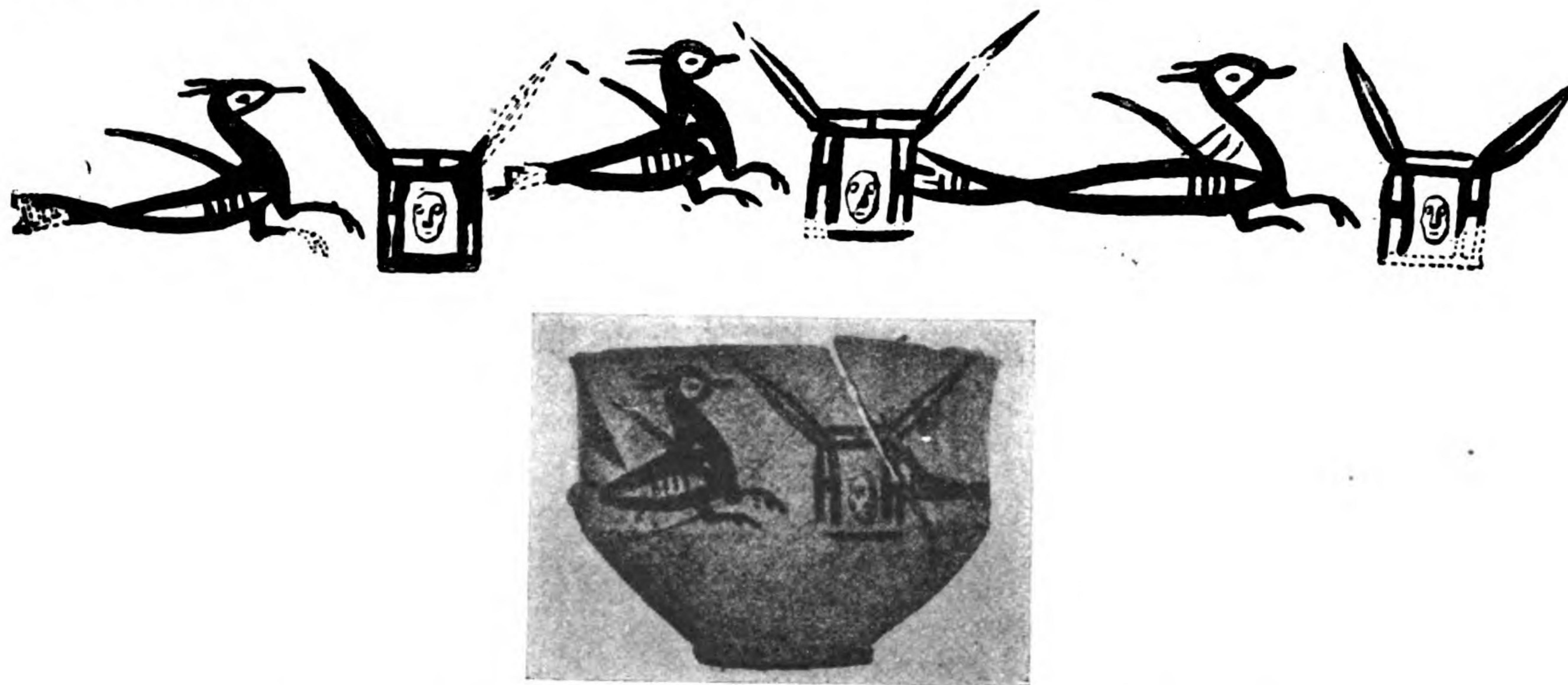

Fig. 452. — Urna d'Uxama amb el desenrotllo de la seva decoració (2/5 apr.)

»Aquesta urna d'Uxama, ¿no devia guardar les cendres d'un cabdill celtiber vencedor d'altres »tres cabdills enemics, els caps dels quals simbolitzen trobar-se, en holocaust, a les ares? (1)»

El senyor Morenas de Tejada s'oposa a la meva interpretació anterior amb altres lectures (2) de les aus i dels restants motius ornamentals de la seva urna, evidentment tant peregrines (encara que molt dignes de respecte per a mi pel fet mateix de no haver-me convençut), que altres esperits menys tolerants que el meu les repudiarien per considerar-les producte d'una fantasia febrosa per indigestions d'americanisme i d'influències de l'Atlàntida en l'art ibèric. — JOAN CABRÉ AGUILÓ.

Les investigacions de la cultura ibèrica al Baix Aragó

Des de 1915 s'han vingut fent campanyes d'investigació, tots els estius, en el Baig Aragó, principalment en els termes de Calaceit i Maçalió, sots la direcció del sotascrit, amb la col·laboració per als poblats del terme de Maçalió, de D. Llorenç Pérez Temprado, i, en la campanya de 1915 a Calaceit, amb la de D. Josep Colominas i D. Agustí Duran.

Han estat excavats totalment els següents poblats: a Maçalió, Les Escodines Baixes, Les Escodines Altes, Sant Cristòfol, El Piuró del Barranc Fondo; a Calaceit, el Tossal Redó, el Vilallonc, la Vall de la Cabrera i Sant Antoni. S'han excavat també nombrosos sepulcres, alguns dels quals semblen ésser la necròpolis d'un poblat o estan en relació amb ells (Sant Cristòfol i El Piuró).

(1) «Tal volta se'm recordi que, de capets humans del mateix estil i iguals que les d'aquesta urna, més enllà dels Pi- »reneus n'hi ha en els poms de les espases i punyals.
»Per trobar-se en aquests precisos llocs armes ofensives, devien ésser aquestes representacions una mena d'exorcisme »per a vèncer i tallar el cap dels rivals dels que posseïssin les armes.»
«A Espanya es veuen representacions de capets semblants en tapadores i començos d'anses d'alguns vasos de Numància. »Fora de les de Numància, a Luzaga, i tal volta a Catalunya, pertanyin a peces de ceràmica per a fins funeraris.»
(2) *Coleccionismo,* any VI, n.° 65, pàgs. 98 a 100.

A més, s'han visitat i recollit moltes notícies de l'existència d'altres poblats i sepulcres de la comarca, havent estès aquests reconeixements fins a la ratlla de l'Ebre (termes de Vall del Tormo, Mas del Llaurador, Valljunquera, Valldalgorfa, Alcanyiç, Casp i Xiprana) i vers la banda de la província de Castelló, on sembla que apareix una cultura molt emparentada amb la del Baix Aragó.

Els resultats obtinguts fins a la data, ultra contribuir al coneixement dels poblats i sepulcres ibèrics, i caracteritzar la comarca com una de les regions de la cultura ibèrica general, pot dir-se que ens permeten seguir pas a pas el desenrotllament de la civilització, tancat ja dins un marc cronològic ferm, distingint-s'hi dos períodes ben caracteritzats, units per un temps de transició i amb cronologia absoluta i segura. Aquest marc cronològic és d'excepcional importància dintre del sistema general de la cultura ibèrica, en la qual no es troba, en matèria de cronologia, més que dades isolades, però no una successió segura de períodes dintre d'una mateixa regió, i ja s'establí d'una manera provisional a base de les primeres excavacions a Caseres i a Calaceit i de l'estudi del material de què llavors es disposava, en 1914 [1]. Ara es pot dir que, en general, les conclusions d'aleshores han resultat comprovades.

Del treball dels anys precedents (1915-1920) i de llurs resultats se'n donarà aquí una curta notícia, a reserva de la publicació definitiva, la qual tindrà lloc en acabar-se la reconstrucció de la ceràmica trobada, que, pel que es refereix als dos poblats més grans (Sant Antoni i El Tossal Redó), encara no està llesta. La notícia que segueix es limita a aquelles estacions excavades, amb material típic, o que per qualsevol altra raó són importants, prescindint-se d'aquelles altres de les quals sols s'ha recollit la notícia.

El material recollit en les nostres excavacions, després de reconstruït i conservat, passa al Museu de Barcelona (Secció antiga dels Museus d'Art i Arqueologia). Per generós donatiu fet pels Srs. D. Santiago Vidiella i D. Julià Ejerique, de Calaceit, com també de D. Llorenç Pérez, de Maçalió, de llurs respectives col·leccions, així com per haver comprat el Museu de Barcelona la col·lecció de D. Joan Cabré [2], té avui el seu lloc en el Museu de Barcelona gairebé tot ço que s'ha trobat a la regió. Sols se n'exceptuen alguns objectes, que es poden considerar com a duplicats (pesos de taler, vasets), principalment de Sant Antoni, que es guarden a les col·leccions del Marquès de Cerralbo, de l'Acadèmia de la Història i del professor D. Antoni Vives, les tres a Madrid; i, en ço que es refereix a exemplars importants, el lampadari de bronze del Museu del Louvre, a París; la cuirassa de bronze de D. Antoni Vives, a Madrid; i l'estela i el pes de teler, amb un genet de Cretes, a la col·lecció particular de D. Marian Camps, de Cretes.

Ultra els esmentats col·laboradors per a les excavacions (D. Llorenç Pérez Temprado, D. Josep Colominas i D. Agustí Duran), devem agraïment als següents senyors, per diferents conceptes: a D. Lluís Pericot, D. Josep de C. Serra i Ràfols i D. Albert del Castillo, que han col·laborat en l'ordenació i catalogació de les troballes; a D. Francesc Font, D. Josep Malbertí i D. Lluís Pérez, que han reconstruït la ceràmica; a D. Santiago Vidiella, D. Julià Ejerique i D. Marian Galindo (†), de Calaceit, que ens han ajudat de múltiples maneres durant les excavacions [3], i a nombrosos senyors dels pobles a que hem estès les nostres investigacions que ens han facilitat notícies de noves troballes.

LES EXCAVACIONS EN EL BAIX ARAGÓ

EL PRIMER PERÍODE

Les Escodines Baixes (Maçalió) (*Excavacions Pérez* 1915). — EL POBLAT. — La planta del poblat representa el tipus més senzill que fins ara s'ha trobat, corresponent-se, això, amb el fet que el seu material el fa considerar com el més antic dels poblats excavats fins ara. Consisteix en una senzilla juxtaposició de cambres rectangulars [4] unides pel costat més ample. Les parets

(1) Vegi's BOSCH: *Campanya arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans al límit de Catalunya i Aragó* (*Caseres, Calaceit i Maçalió*) a la *Crònica* de l'ANUARI anterior (1913-1914) pàgs. 819 i seg.

(2) A D. Joan Cabré devem també agraïment pel donatiu de nombrosos exemplars.

(3) No cal oblidar que a Calaceit, a Maçalió i als demés pobles de la comarca hem trobat sempre tota mena de facilitats, tant per part de les autoritats com dels particulars. Cal esmentar també el zel dels capatassos de les excavacions, Josep Sábado i Josep Badet.

(4) Aquest tipus de poblat sembla comprovar-se també en el poblat, no excavat, del Mas de l'Hora (Calaceit) i del Camí dels Anouerets (Calaceit). Vegi's lo dit ja a la *Crònica* de l'ANUARI V, 1913-14, pàgs. 827-828, i sobre tot les figures allí publicades (51-52).

d'un dels extrems de les cambres formen una muralla exterior per la part NW. Pel costat SE. degué trobar-se una pujada en rampa, defensada per una muralla. Les diferents cambres, unes vegades es comuniquen mitjançant portes; altres vegades no s'hi poden comprovar.

Fig. 453
Maçalió. Les Escodines Baixes.
Vas a mà groller (1/7 apr.)

Fig. 454
Maçalió. Les Escodines Baixes.
Vas a mà polit (1/3 apr.)

Fig. 455
Maçalió. Les Escodines Altes.
Vas a mà groller (1/10 apr.)

Les parets s'han conservat generalment fins a molt poca altura (a voltes fins a 30-50 centímetres solament) i estan fetes amb pedres grolleres d'aparell irregular, barrejant-se de vegades grans blocs de roca amb les pedres petites, la qual cosa sembla ésser una característica de tots els poblats del primer període.

Fig. 456. — Maçalió. Les Escodines Altes.
Vas a mà polit incís (1/2 apr.)

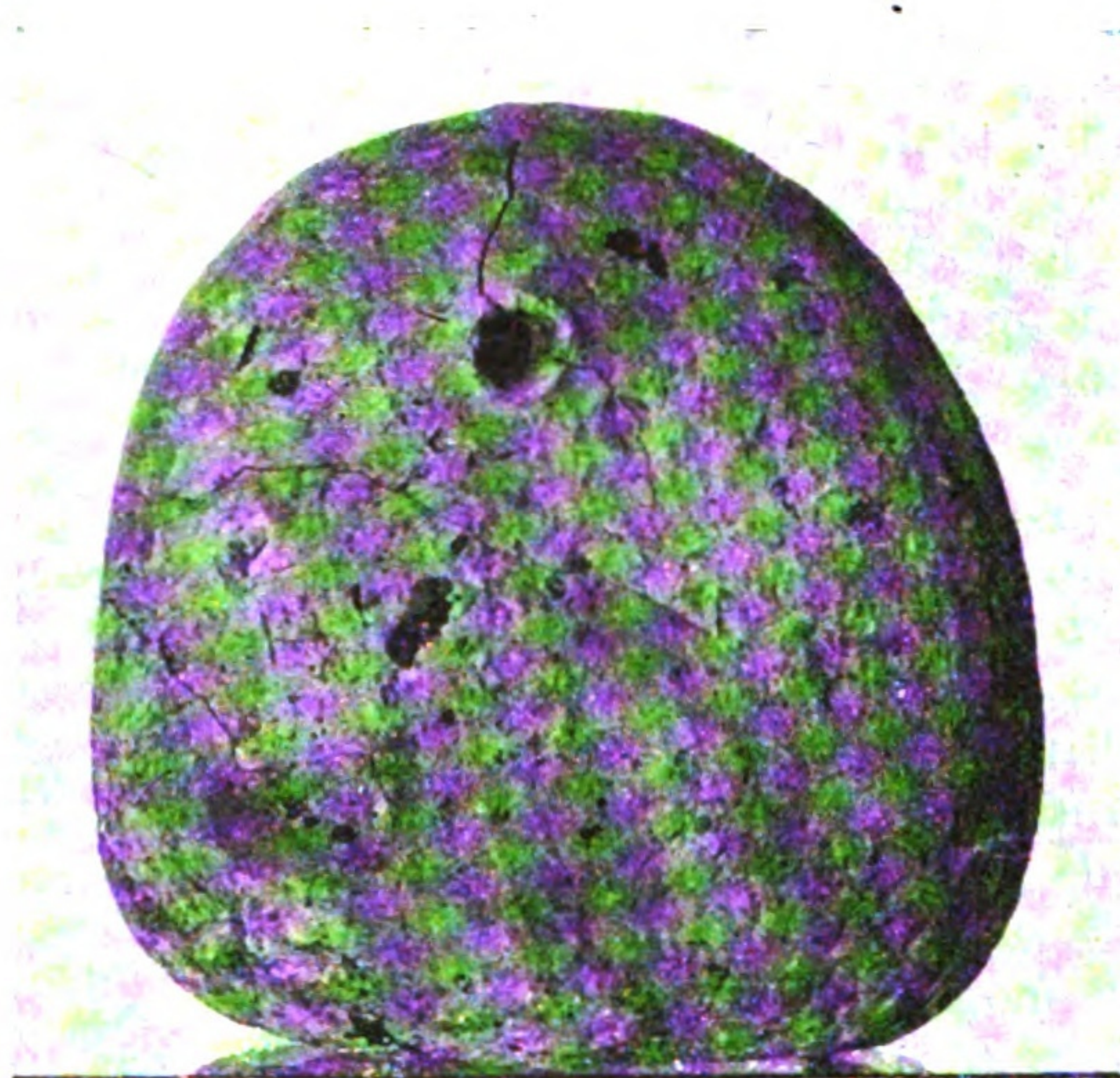

Fig. 457. — Maçalió. Les Escodines Altes.
Pes de teler (1/2 apr.)

Foren trobades també restes de toves de fang pastat amb palla i petits fragments del fang que devia cobrir les bigues que formaren el sostre.

SEPULCRE. — Prop d'aquest poblat hi ha un sepulcre, malauradament buit, que sembla poder-s'hi posar en relació.

LES TROBALLES. — El material consisteix principalment en *ceràmica*, sempre a mà, negrosa, groguenca o rogenca; generalment de superfície grollera (fig. 453), però altres vegades polida (fig. 454). Les formes són molt senzilles en la ceràmica de superfície grollera, generalment vasos

Fig. 458
Maçalió. Les Escodines Altes. Motllo per a fondre destrals (1/4 apr.)

de cos arrodonit, estrenyent-se per la part del solament, que és pla, i estrangulant-se per la part del coll, del qual parteix una vora sortint inclinada vers enfora. Els únics ornaments d'aquests vasos, que de vegades tenen petites anses, consisteixen en un cordó, amb impressions digitals, al voltant del coll.

Entre els vasos a mà polits, són de notar dues formes: un vas de cos esferoïdal, sense peu, estrangulantse vers el coll i formant una vora inclinada, i un vas semblant, amb un peu més o menys alt.

El material restant més característic consisteix en *pesos de teler* molt grollers, de fang, amb molta palla, mal cuits, de forma quasi esfèrica i amb un o dos forats (1). Foren trobats també un parell de fragments de *braçalet de bronze*, prims, de secció quadrangular (2).

Les *moles* consisteixen en pedres de forma oblonga més o menys aplanades (semblants a la de la fig. 468).

Les Escodines Altes (Maçalió) (*Excavacions Pérez* 1915-1916). — EL POBLAT (3). — La planta del poblat és un xic més complicada que la de Les Escodines Baixes, venint a ordenar-se les cambres en diverses sèries que es toquen sense que les separi cap carrer. Les cambres de les sèries centrals són més grans que les de les sèries exteriors. La construcció és semblant a la de les Escodines Baixes; però, en les Baixes, la muralla sembla que ha voltat el poblat, havent restat ací i allà grans pedres que hi pertanyeren. També surten restes de toves i de sostre.

LES TROBALLES. — Les troballes de *ceràmica* són, en general, semblants a les de Les Escodines Baixes, però es nota una major riquesa d'ornaments. En els vasos a mà els cordons amb impressions digitals, s'agrupen en sèries paralleles que ocupen tota la panxa del vas (fig. 455). En els vasos de superfície polida abunda la decoració incisa formant una o diverses zones de combinacions de rombes. Un bell exemplar d'aquest tipus és un vas amb vora alta inclinada i peu alt (fig. 456).

Entre *pesos de teler*, al costat dels grollers, com a Les Escodines Baixes, n'hi ha alguns que semblen més ben fets i de forma més regular, amb un sol forat (fig. 457). De metall, en aquest poblat, no en va sortir, però en canvi es trobaren diversos motllos per a destrals tubulars (fig. 458) i un altre per a una mena d'espill.

Les *moles* són com les del poblat anterior, però, a més, fou trobat un nou tipus ovalat amb dos agafadors (com la fig. 469).

Fig. 459. — Maçalió. Sant Cristòfol. Prisma de fang decorat (1/8 apr.) (Revestiment d'un pilar)

Sant Cristòfol (Maçalió) (*Excavacions Pérez* 1916-1917). — EL POBLAT. — El pla ofereix en general els mateixos caràcters que el de Les Escodines Altes, i el mateix cal dir de la tècnica de la construcció. No es pot dir

(1) Vegi's lloc citat de l'ANUARI anterior, fig. 52.
(2) Com el del Tossal Redó (publicat a la fig. 56 de la pàg. 829, lloc citat de l'ANUARI anterior).
(3) Vegi's *Crònica* de l'ANUARI V, 1913-14, fig. 53, pàg. 828.

amb seguretat si el poblat tingué muralles (cosa probable), per haver-se destruït aquestes a tot arreu. Com a particularitat d'aquest poblat, cal notar una construcció circular, l'objecte de la qual és difícil de determinar, enclavada en mig de les altres cambres i sense que tingui accés per cap banda. També cal esmentar restes de tàpies.

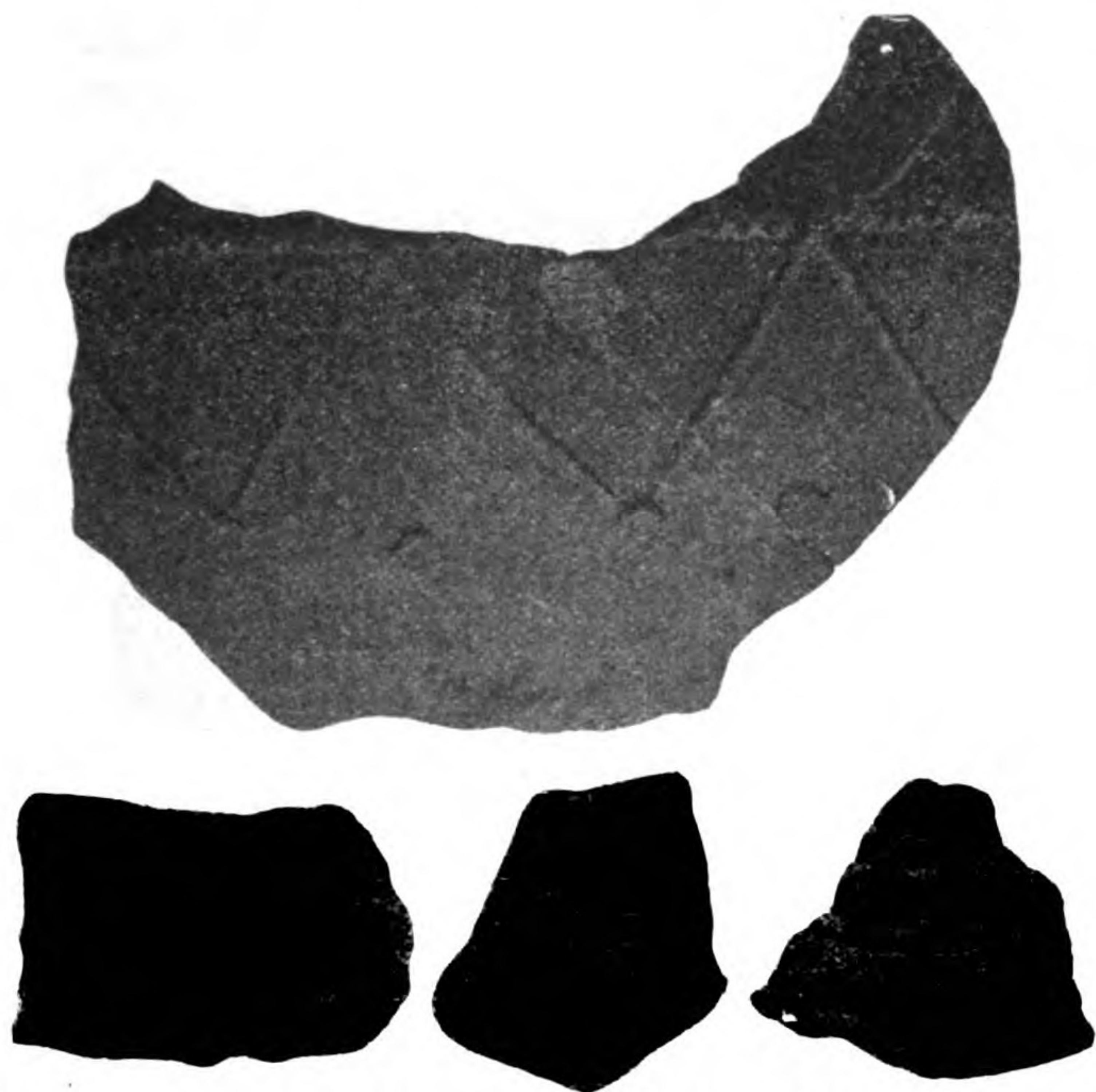

Fig. 460. — Maçalió. Sant Cristòfol. Fragments a mà decorats (1/2 apr.)

Ultra les *toves* i fragments de *sostre*, que a Sant Cristòfol són particularment abundants, cal notar que fou trobat caigut, en un

Fig. 461. — Maçalió. Sant Cristòfol. Fragments a mà ornats (1/2)

costat d'una de les cambres centrals, el *revestiment d'una mena de pilar*, fet amb una matèria com la de les toves, però més semblant al guix. Aquest revestiment mostra, per la part interior, les empremtes de les fibres de la fusta que contenia, mentre que a la cara exterior té una curiosa decoració geomètrica feta per mitjà de solcs (fig. 459). Revestiments semblants sortiren en abundància en El Tossal Redó [2], de manera que semblen ésser característics de l'apogeu del primer període que comença amb Sant Cristòfol.

LES TROBALLES. — En el material, malgrat estar tot ell emparentat intensament amb el dels poblats anteriors, s'observa el començ de grossos canvis i, sobretot, una major varietat i riquesa de la decoració de la ceràmica.

La *ceràmica grollera* es troba aquí, també, amb cordons i impressions digitals; però és bastant més ben feta que la dels poblats anteriors, i els cordons formen diferents motius (figs. 460 i 461), particularment zig-zags, inscrits en les zones horitzontals de la panxa dels vasos; per exemple en una gran gerra amb anses sota la vora (fig. 462), i una zona de meandres en un vas de terrissa bastant fina (fig. 464). Una nova varietat de la ceràmica grollera de Sant Cristòfol és una tapadora de fang groguenc amb motius geomètrics fets amb solcs, com els del revestiment del pilar abans esmentat (fig. 465). També a Sant Cristòfol hi ha gran abundància de fragments amb motius incisos, generalment geomètrics, i entre ells els rombes (figs. 460 i 461).

Fig. 462. — Maçalió. Sant Cristòfol. Gran gerra a mà, grollera, decorada amb relleus (1/8 apr.)

La *ceràmica fina polida* és generalment sense deco-

(1) Vegi's *Crònica* de l'ANUARI V, fig. 58, pàg. 830.

ració i amb les formes anteriors, particularment el vas amb peu alt i vora alta inclinada vers enfora (fig. 463).

Una novetat de Sant Cristòfol és la pintura que apareix tant en fragments de vasos a mà negrosos, bastant grollers, com en fragments a torn. En els fragments a mà pintats és molt difícil

Fig. 463. — Maçalió. Sant Cristòfol. Vas a mà polit (1/5 apr.)

Fig. 464. — Maçalió. Sant Cristòfol. Vas a mà decorat amb relleus, polit (1/4 apr.)

reconstruir els motius, per estar mal conservats els colors; però pot comprovar-se que s'usà el roig, el groc i un color moradenc [1].

La *ceràmica a torn* pintada és a la terrissa ibèrica corrent, que en els poblats següents s'aclimatarà cada vegada més; però és molt escassa encara, i els motius d'ornamentació són senzillíssims: línies rectes o, a tot tirar, línies ondulades paral·leles, pintades en to vinós.

Els *pesos de teler* són ja bastant diferents dels de Les Escodines; ja no surten els grollers rodons, i, en canvi, tots són més ben fets i d'una forma piramidal molt regular (fig. 466).

Un altre objecte interessant, de terra cuita, és una *figureta d'ocell* de terrissa groguenca (fig. 467).

El *metall* segueix essent escàs i queda reduït a restes de braçalet de bronze del tipus corrent en el primer període del Baix Aragó, o sia prims, amb secció quadrangular, i un regató de forma tubular.

Fig. 465. — Maçalió. Sant Cristòfol. Tapadora de fang groller decorada (1/7 apr.)

Fig. 466. — Maçalió. Sant Cristòfol. Pes de teler (1/4 apr.)

Fig. 467.—Maçalió. Sant Cristòfol Ocell de terrissa (1/3 apr.)

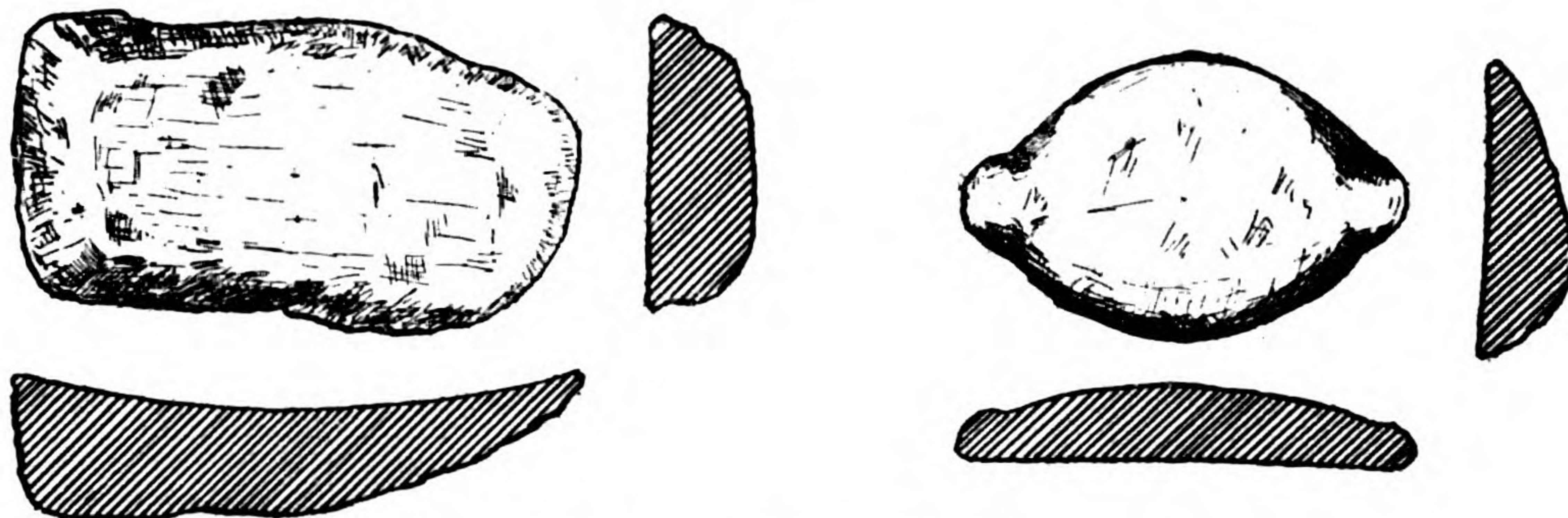
Finalment, en les *moles*, és ja corrent el nou tipus amb dos agafadors (fig. 469), encara que la peça de sota vol ser a voltes d'una forma regular (fig. 468).

SEPULCRES PRÒXIMS. — Cal notar que les cistes del barranc proper a Sant Cristòfol (de les quals abans es coneixien ja fragments de ceràmica a mà, pintada, publicats a l'ANUARI anterior) semblen formar la necròpolis del poblat. Excavades per D. Llorenç Pérez, hi foren trobades restes de diversos vasos, un d'ells un casquet esfèric pintat amb motius semblants als dels fragments

(1) Aital pintura és de la mena de la que s'observa als fragments publicats a la *Crònica* de l'ANUARI V, 1913-14, a la làmina en colors (pàg. 824), que procedeixen de les sepultures d'un barranc immediat.

esmentats, i un altre de forma esfèrica, amb vora molt sortint vers enfora [1], i amb incisions de motius rectilinis, semblants a les combinacions de rombes dels diferents poblats del primer període (fig. 448).

Tossal Redó (Calaceit) (*Excavacions Bosch* 1914, 1916 *i* 1917). — EL POBLAT PETIT. — El turó anomenat *Tossal Redó* forma un cim de forma més o menys cònica (per la qual cosa ha

Figs. 468 i 469. — Maçalió. Sant Cristòfol. Moles de pedra (1/12 apr.)

rebut el nom de *Tossal Redó* en el país), amb el poblat que fou començat d'excavar ja en 1914 [2]. El cim en qüestió està assentat sobre una mena de plataforma, en un extrem de la qual hi ha una petita elevació en què existeixen restes d'un altre poblat, que designarem amb el nom de *poblat petit del Tossal Redó.*

Aquest poblat petit es troba molt destruït, però, per les poques restes conservades, es pot dir que degué tenir una planta del gènere de la dels poblats descrits fins ara, també amb una muralla al voltant. El poc material que sortí en l'escassa terra que encara quedava per sobre de la roca en alguns llocs, consisteix en *ceràmica grollera* amb cordons amb impressions digitals, de lo qual emperò s'ha pogut reconstruir un vas com el de la fig. 453.

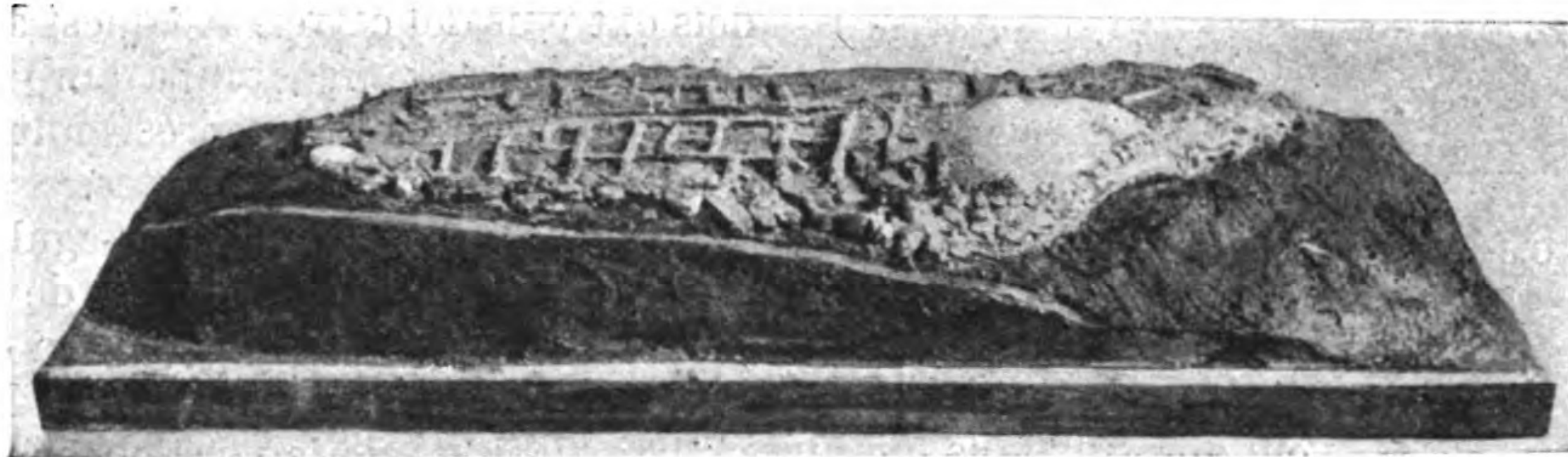

Fig. 470. — Calaceit. Tossal Redó. Maqueta del poblat
(1/10 apr. de l'original fet a escala 1 : 100)

Aquest poblat petit fa l'efecte del precedent del poblat més gran del cim del Tossal Redó, que dintre del primer període de la cultura ibèrica del Baix Aragó representa una etapa molt més avançada.

EL POBLAT GRAN. — El poblat gran del Tossal Redó, al qual ens referirem sempre que no designem específicament el petit, representa un tipus molt perfecte, tant pel que es refereix a l'arquitectura com al material, encara que tant l'una com l'altre entren de ple en les tradicions dels poblats anteriors.

El Tossal Redó és el primer poblat que ofereix un carrer central i sèries de cases a ambdós costats (fig. 470). La gènesi d'aquest tipus sembla explicar-se per la necessitat de fer un poblat

(1) Aquest vas recorda extraordinàriament una forma corrent en la primera Edat del ferro, particularment en les necròpolis catalanes hallstàttiques.

(2) Vegi's el lloc citat de la *Crònica* anterior, amb figures, pàg. 829 i seg.

més gran que els habituals, separant pel carrer les agrupacions de cambres. Tot el poblat estigué voltat per una robusta muralla feta amb grans blocs de pedra (fig. 473); però, en els casos en què s'ha conservat bé, pot comprovar-se que la muralla té a la cara interior un reforç de

Fig. 471. — Calaceit. Tossal Redó. El carrer central

Fig. 472. — Calaceit. Tossal Redó. Detall de la tècnica de les parets

paret feta amb molta cura, com les altres del poblat. Pels costats E. i O. les roques són inaccessibles; però pels costats N. i S. s'observen dues entrades naturals hàbilment aprofitades. Al costat nord, les roques presenten un escalat natural, que s'ha completat amb pedres per formar certs esglaons, mentre, en els extrems d'aquesta part nord del poblat, es reforçaren amb paret les roques sobre les quals aquell s'assenta i es formaren uns massissos de pedra que degueren ésser la veritable entrada de l'escalat de les roques.

Fig. 473. — Calaceit. Tossal Redó. La muralla

A la part S., la plataforma de roques sobre la qual s'assenta el poblat és, en general, inaccessible, menys pel centre, on va a parar un dels extrems del carrer. A aquest sol punt accessible es dirigeix una rampa amb esglaons, fets de tant en tant amb pedres molt grolleres, vorejada per grans lloses dretes.

El carrer és de traçat irregular (figs. 470 i 471) i s'hi obren les portes de les cases, els plans de les quals es deixen, en certa manera, reconstruir. Sobre aquests plans de les diferents cases ens reservem insistir més endavant. Observem aquí tan sols qualques particularitats de la construcció. Abunden encara les combinacions de grans lloses i paret de pedra petita (fig. 472); però aquesta última, quan s'ha conservat bé, és, en general, més ben feta, çò és, amb pedres més regulars i amb rebles més hàbilment posats que en els poblats anteriors.

Fig. 474. — Calaceit. Tossal Redó. Tanca de cinturó de bronze (2/3 apr.)

Hi ha també restes de tàpies, de tobes i de revestiments de sostres amb fang.

LES TROBALLES. — En el material s'observa la perfecció de les tendències iniciades a Sant Cristòfol [1].

Fig. 475. — Calaceit. Tossal Redó. Fíbula de bronze (2/5 apr.)

La *ceràmica a mà* és molt rica en decoracions i de factura més fina.

Existeix la sense polir, amb decoracions d'incisions, més correntment de cordons. Aquests cordons tenen, de tant en tant, impressions digitals o incisions que els interrompen i formen dife-

(1) Vegi's lloc citat, figs. 54-60 (pàgs. 829 i seg.). L'abundant material nou de ceràmica no està encara reconstruït.

rents motius, sèries paral·leles, zig-zags, ondulacions combinats amb molt d'art. Entre la *ceràmica a torn* hi ha bastants vasos amb pintura, però aquesta és de tècnica molt dolenta i de motius molt senzills: generalment línies rectes que donen la volta al vas, i en qualques casos també cercles concèntrics.

En la *ceràmica a mà polida* es troba també el vas amb peu alt i vora alta inclinada vers enfora, i en qualques casos la pintura.

Fig. 476. — Calaceit. Tossal Redó. Fíbules de bronze (1/3 apr.)

Fig. 477.—Xiprana. Cabezo Torrente. Fragment de ceràmica incís (1/2 apr.)

Fig. 478.—Xiprana. Cabezo Torrente. Fragm. de ceràmica amb solcs (2/3 apr.)

A aquesta última mena pertany el vas amb anses, que imiten el cap i la cua d'un animal, i amb zones de motius rectilinis, principalment rombes, descobert en 1914 i publicat a l'ANUARI anterior.

Però en el Tossal Redó és ja molt corrent la *ceràmica ibèrica a torn*, que es pot dir que representa la meitat de la massa general.

Els *pesos de teler* són semblants als de Sant Cristòfol, o sia de forma piramidal.

Fig. 479. — Calaceit. Vilallonc. Detall del poblat

El *bronze* és relativament abundant. Ultra el braçalet prim de secció quadrangular, el botó i la tanca de cinturó, amb un ganxo i dues escotadures obertes, trobats ja en 1914, de les excavacions de 1916 en sortiren altres diferentes fíbules (figs. 475 i 476) de tipus que es poden lligar amb els post-hallstàttics del Centre d'Espanya; d'arc senzill o d'arc serpentiforme; a més, entre altres objectes, dos pans de fundició en forma de disc.

El *ferro* està representat per diferents restes informes i per un picot.

Les *moles* són normalment de forma ovalada, amb dos agafadors la peça superior, i una pedra sense cap modificació la peça inferior (com les de les figs. 468-469).

Poblat del Cabezo Torrente (Xiprana) (*Excursió Pérez* 1916). — Malgrat no haver-se encara excavat, per l'interès que ofereixen els pocs objectes recollits a la superfície pel seu descobridor, D. Llorenç Pérez, cal aquí parlar-ne.

El material que es coneix d'aquest poblat és, per ara, la *ceràmica sols a mà*, i entre ella, ultra qualques fragments amb impressions digitals sobre cordons, n'hi ha un de terrissa negrosa, amb motius incisos formant bandes que es creuen i deixen entremig rombes (fig. 477), i un altre de terrissa rogenca, polida, amb impressions de solcs, que formen una zona amb rombes (fig. 478). Aquests dos últims fragments s'agrupen amb els de Maçalió (Escodines Altes, Sant Cristòfol i cistes del barranc de Sant Cristòfol) i amb el vas amb anses, en forma d'animal, del Tossal Redó, demostrant que aquests motius i tècnica degueren ésser quelcom corrent en el primer període de la cultura ibèrica del Baix Aragó.

El Vilallonc (Calaceit) (*Excavacions Colominas-Duran* 1915). — EL POBLAT. — El pla i la tècnica de les parets (amb tot i no haver pogut excavar sinó una part del poblat, per haver-se destruït la resta) sembla agrupar-se amb el tipus de Les Escodines i Sant Cristòfol, o sia amb

els poblats anteriors al Tossal Redó (fig. 479). El material, en canvi, sembla més rescent que el de l'últim.

LES TROBALLES. — En ell s'observa també abundància de *ceràmica a torn* amb decoracions senzilles, com en el Tossal Redó. En canvi, la *ceràmica a mà*, que abunda encara, sembla perdre

Figs. 480 i 481. — Calaceit. Vilallonc. Vasos a mà ornats amb relleus (1/3 apr.)

a poc a poc les decoracions, que es redueixen, en general, als cordons amb impressions digitals al voltant del coll o a la panxa del vas, però agrupats paral·lelament. Sols en un vas en forma de copa, amb peu alt (fig. 480), i a un altre cònic, amb ansa (fig. 481), les combinacions dels cordons recorden les dels vasos que tant abunden en el Tossal Redó. També s'hi trobà una destral de pedra i una tubular de bronze (fig. 482).

També cal esmentar entre altres troballes d'escàs interès la de diferents motllos per a braçalets (?) i altres objectes.

Els sepulcres del primer període. — Pel que es refereix a la gran quantitat que se n'han excavat (ultra els ja esmentats de Maçalió), tant durant la campanya de 1915 (Duran-Colominas) com posteriorment (Bosch, Pérez), cal rectificar aquí ço que dèiem a l'ANUARI anterior fundant-nos sols en la semblança de les cistes amb les de la civilització argàrica d'Almeria, i datant als mateixos temps, o sia a la primera Edat del bronze, els sepulcres de Calaceit. Avui, després de conèixer el material dels esmentats sepulcres, sabem que són contemporanis dels poblats, i precisament del primer període o de la transició.

Fig. 482. — Calaceit. Vilallonc. Destral de bronze (1/2 apr.)

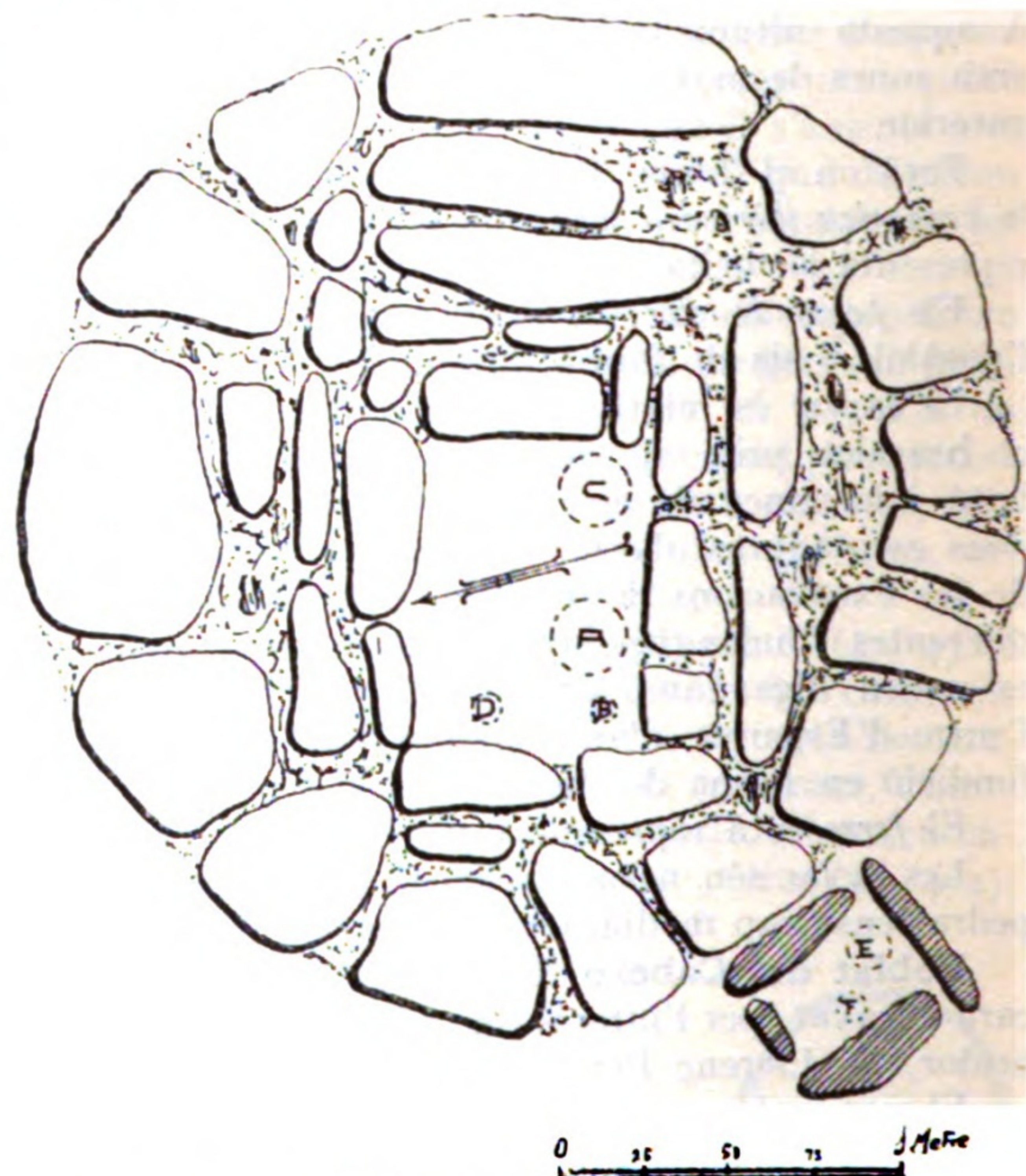

Fig. 483. — Calaceit. Sepulcre del mas de Flandí. Planta

EL TIPUS DELS SEPULCRES. — El tipus de *cista feta amb lloses* sembla el més corrent i tipològicament el més antic. Cap a la fi del primer període apareix la *cista*, feta no amb les lloses *sinó amb paret* (sepulcre prop del poblat del Vilallonc i del Mas de Flandí: fig. 483), amb material com el del poblat del Vilallonc. A la transició continuen ambdós tipus, com es comcomprova en diferents sepulcres de la necròpolis del Piuró del Barranc Fondo de Maçalió.

LES TROBALLES. — El material d'aitals sepulcres sol corres-

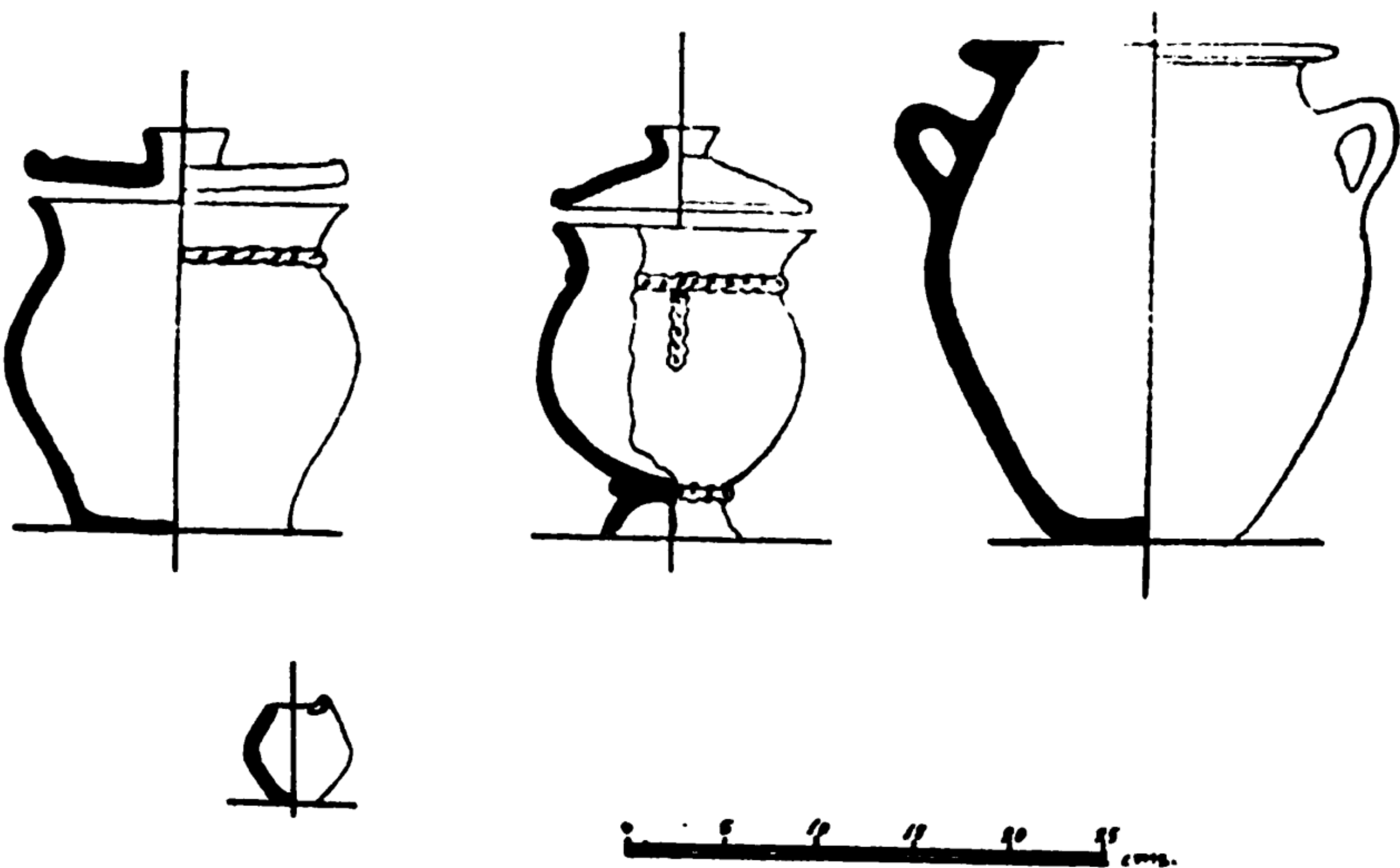

Fig. 484. — Calaceit: Sepulcre del mas de Flandí. Vasos a mà i a torn (el de la dreta amb anses)

Fig. 485. — Calaceit. Sepulcre del mas de Flandí. Fíbula de ferro (2/5 apr.)

pondre's amb el dels poblats del primer període. Generalment ofereix *fragments de braçalet de bronze* prim de secció quadrangular, o de *fíbula d'arc* i *ceràmica a mà* grollera, amb cordons o llisa, polida (fig. 486-489), a voltes amb decoracions incises de motius romboïdals, com la del Tossal Redó i del Cabezo Torrente de Xiprana; aquest és el cas de les cistes del barranc de Sant Cristòfol (fig. 488), en les quals sortiren a més tals motius pintats sobre ceràmica a mà polida (1). Es interessant el conjunt de troballes del sepulcre de cista feta amb paret del Mas de Flandí (Calaceit), amb una petita cista al costat, conjunt que consisteix en un vas a torn amb anses sense pintar (fig. 484) de la mena de terrissa que abunda al Vilallonc i al Tossal Redó, i tres vasos a mà grollers, dos d'ells amb cordons en relleu i tapats amb tapadores de terrissa semblant (fig. 484, els tres vasos més petits), havent-hi sortit, a més, una *fíbula de ferro* (fig. 485).

ESTACIONS DE LA TRANSICIÓ AL SEGON PERÍODE

Aquest grup sembla integrat pels poblats de La Gessera (Caseres), El Piuró del Barranc Fondo (Maçalió) i Les Ombries (Calaceit).

La Gessera (Caseres) (*Excavacions Bosch* 1914). — De La Gessera es donà ja una notícia provisional en què es comprenia tot l'essencial en 1914 (2). Aquí cal retenir sols la persistència del carrer al mig del poblat (fenomen iniciat al Tossal Redó), la desaparició de les grans lloses de les parets interiors del poblat, reduint-se sols a la muralla exterior i que el material sembla representar un grau immediatament consecutiu al del Vilallonc i anterior al d'El Piuró. Efectivament, la ceràmica a torn predomina ja sobre la feta a mà, que encara té bastant d'importància; la feta a torn és més fina, amb els ornaments pintats amb colors més sòlids que la dels poblats anteriors, semblant, però, de tipus més primitiu que la del Piuró.

Comencen aquí les fusaioles, que a poc a poc, al Piuró, esdevenen més abundants. Malauradament no coneixem pesos de teler de La Gessera; de totes maneres, entre els encara molt primitius del Tossal Redó i els ja molt avançats del Piuró, sembla haver passat un cert temps que pot correspondre al que degueren ocupar els graus de civilització representats pel Vilallonc i La Gessera.

El Piuró del Barranc Fondo (Maçalió) (*Excavacions Pérez* 1916-1917 *i Bosch* 1918-1919). — EL POBLAT. — El pla del poblat continua el tipus amb carrer central. La muralla sembla haver existit, però ha estat destruïda en sa quasi totalitat. La tècnica de la construcció és quelcom

(1) Vegi's ANUARI V, 1913-14, làmina en colors adjunta a la pàg. 824.
(2) Vegi's lloc citat de l'ANUARI anterior, pàgs. 831 i seg., amb gravats.

més avançada que en els poblats anteriors. El traçat de les parets és molt regular, les grans lloses tampoc existeixen aquí, i l'aparell, encara que de pedres petites i irregulars, mostra una major habilitat a combinar-les i a obtenir llur equilibri amb nombroses rebles.

Fig. 486. — Calaceit. Sepulcre (cista) del mas de Pasqual de Jaume. Vas a mà (1/5 apr.)

Fig. 487. — Calaceit. Sepulcre (cista) del mas del Roig. Vas a mà (1/5 apr.)

Les troballes. — En el material cal notar, abans que tot, el gran predomini de la *ceràmica a torn* sobre la feta *a mà*, i la gran pobresa d'aquesta, que es redueix a alguns vasos amb cordons amb impressions digitals, o impressions molt pobres, o bé polits, sense decoració. Entre aquests últims cal notar un vas amb peu alt i vora sortint inclinada vers enfora, com els corrents a les estacions del primer període, però de formes més elegants i corbades [1].

Fig. 488. — Maçalió. Sepulcres (cistes) del Barranc de Sant Cristòfol. Vas a mà incís (1/7 apr.)

Fig. 489. — Maçalió. Sepulcres (cistes) del Barranc de Sant Cristòfol. Vas a mà (1/5 apr.)

La ceràmica a torn ofereix una gran quantitat de fragments de grans gerres de panxa esfèrica o ovoide, amb diverses anses, generalment dobles o triples, i vora plana; tipus que abans no es trobava sinó a La Gessera, i que més tard, a Sant Antoni, abunda extraordinàriament. Entre les altres formes abunden ara els plats (que ja sortien a La Gessera) i, demés, les tapadores amb dos petits apèndixs perforats a manera d'anses i agafador semblant a un peu de vas; tipus que ara apareix per primera vegada. També per primera volta es troba la forma de l'*oinochoe*.

(1) Vegi's lloc citat de l'Anuari V, 1913-14, pàg. 837, fig. 80.

La decoració pintada és cosa normal, però és molt senzilla: a les gerres es tracta sols de vies de color horitzontals; a les tapadores és quelcom més rica i té combinacions, no massa hàbils, de segments de cercles concèntrics. Fa l'efecte d'un art que encara no s'ha acabat d'aclimatar.

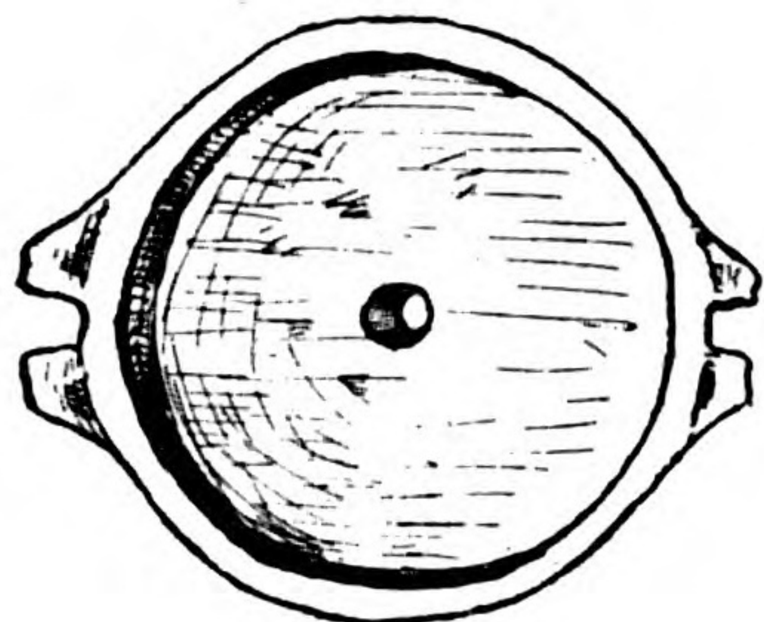

Fig. 490. — Maçalió. Piuró. Mola de pedra (part superior) (1/15 apr.)

Fig. 491. — Maçalió. Piuró. Mola de pedra (part inferior) (1/15 apr.)

Es troben qualques *fusaioles* i bastants *pesos de teler*. Les fusaioles, de vegades, tenen decoracions estampades o incises: cerclets, línies puntillades, etc. Els pesos de teler ofereixen notables particularitats i són de diferents tipus: en primer lloc cal notar-ne un grup de bastant grollers, de forma més o menys piramidal, del gènere dels del primer període, rogencs, groguencs o negrosos, i de fang més fi i factura més perfecta; però el tipus més corrent és el de terrissa molt fina, semblant a la dels vasos a torn, de color rogenc o groguenc. Les formes dels pesos de teler fins són: o bé la piramidal truncada de bases gairebé quadrades, semblant a les formes de l'espècie grollera, o bé una forma també piramidal truncada, però molt aplanada, de manera que les bases són rectangles molt allargats. En les dues variants de pesos de teler fins es troben sovint decoracions estampades, generalment cerclets senzills, però a voltes dintre del cercle hi ha una creu estampada.

Els pesos de teler ornats són molt semblants als de les estacions del segon període, i sols s'observa la major abundància, al Piuró, de la forma piramidal pura, que representa una reminiscència dels tipus de pesos del primer període, dels

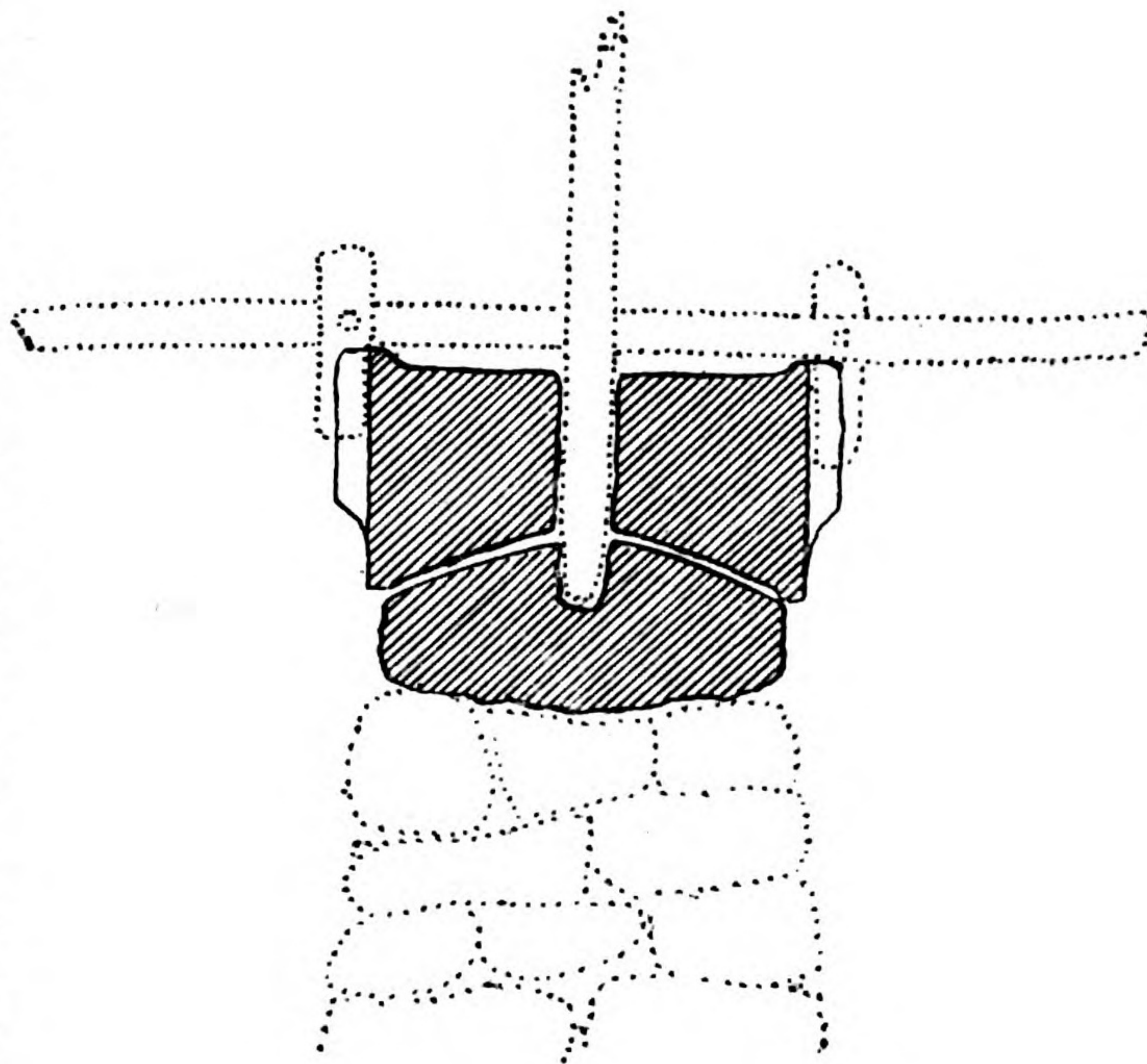

Fig. 492. — Maçalió. Piuró. Reconstitució de les moles de les figs. 490 i 491 (1/15 apr.)

quals continuen trobant-se'n qualques, així com també la menor varietat d'ornaments. Els pesos del Piuró poden considerar-se ja com el precedent dels de Sant Antoni, o sia del segon període. Les restes de metall del Piuró són insignificants, havent-hi bronze i ferro.

A les *moles de pedra* hi ha també nous tipus que seran els dominants en el segon període. Al costat de la supervivència de les moles ovalades, amb agafadors o bé sense, apareixen les moles del següent tipus: consten de dues peces; la peça inferior té una forma doble cònica amb un clot tubular a la seva part superior, la qual s'adapta perfectament a una cara de la peça superior en què es troba un forat cilíndric que coincideix amb el clot de l'altra peça; la peça superior és de forma gairebé plana per la cara oposada a la que s'adapta a la peça inferior, la qual cara és, naturalment, molt còncava; la peça superior té dos apèndixs que corresponen als agafadors de les moles anteriors, i en els quals apèndixs hi ha unes ranures que es degueren adaptar a un aparell de fusta destinat a fer girar la mola (figs. 490 a 492).

Les Ombries (Calaceit). — No havent estat excavada encara aquesta estació, i havent-se publicat una nota del material que d'ella es coneix a l'ANUARI anterior, aquí cal solament insistir en la posició de Les Ombries dintre del conjunt d'estacions del Baix Aragó.

Les Ombries semblen agrupar-se amb el Piuró, essent les característiques del material, sobretot de la ceràmica a torn i de la seva proporció respecte de la a mà, les mateixes que al Piuró.

També cal notar novament que, per primera vegada, a Les Ombries es troba un fragment de ceràmica grega, amb tot i ésser de difícil classificació. El primer indici d'una relació directa o indirecta de la cultura del Baix Aragó amb la grega, el tenim (apart de les *oinochoes* del Piuró, que poden ésser tipus ja aclimatats a la ceràmica ibèrica general) a La Gessera amb la copa que reprodueix exactament el *kylix* grec en ceràmica a torn negrosa, però de caràcter netament indígena i sense el vernís negre brillant típic de la ceràmica grega.

Altres poblats. — D'aquest període semblen ésser també altres poblats encara no excavats, o sols incompletament, per diferents investigadors locals: el *Castellar* del terme del Mas del Llaurador (excavat per mossèn Josep Pellicer, Rector del Mas del Llaurador), el *Virablanc* de Valljunquera (excavat parcialment per D. Josep Pellicer, del Mas del Llaurador, i per mossèn Nicolau Martínez Cerezuela i el Sr. Zorrilla, de Valljunquera), la *Mirabeta* de Cretes, els *Castellans* de Calaceit (cates dels Srs. Vidiella, Cabré i Ejerique), etc.

Fig. 493. — Casp. Poblats de Palermo
Estela de pedra gravada (1/12 apr.)

ELS POBLATS DEL SEGON PERÍODE

Els diferents poblats no excavats encara. — POBLATS DE LA REGIÓ DE CALACEIT. — Dels diferents poblats que s'hi poden incluir, tan sols ha sigut excavat metòdicament el de Sant Antoni de Calaceit. Però, demés, poden considerar-se del mateix temps, ja per conèixer material d'ells, ja per raons arquitectòniques, les següents estacions, entre altres menys típiques o menys conegudes:

A Cretes, el poblat del *Mas de Magdalenes*, d'on procedeixen nombrosos pesos de teler, de tipus semblant als de Sant Antoni, en particular el que té gravada una figura antropomorfa, publicat a l'ANUARI anterior.

A la Vall del Tormo, el poblat de *La Torre Cremada*, amb ceràmica a torn del tipus de Sant Antoni, i en el qual, amb tot i estar molt destruït, existeix una bona part d'un mur en forma de torre, més o menys circular, amb les parets fetes amb pedra picada, de tècnica, semblant a la de Sant Antoni.

Al NO. de Maçalió, en direcció a Casp, el poblat de *Les Talayes* (terme de Valldalgorfa), amb ceràmica a torn del tipus de Sant Antoni.

Poblats de la regió de Casp. — En el terme de Casp, els dos poblats descoberts per don Santiago Vidiella, de *La Tallada* i *Palermo*, ambdós de gran extensió, amb ceràmica a torn i tècnica arquitectònica emparentades amb Sant Antoni de Calaceit, sobretot amb la mateixa abundància de pedra picada. Cal notar especialment, de La Tallada, un camí que puja al poblat, amb roderes fortament marcades a la roca, i que evidentment és antic, puix que en un cert lloc els desprendiments de

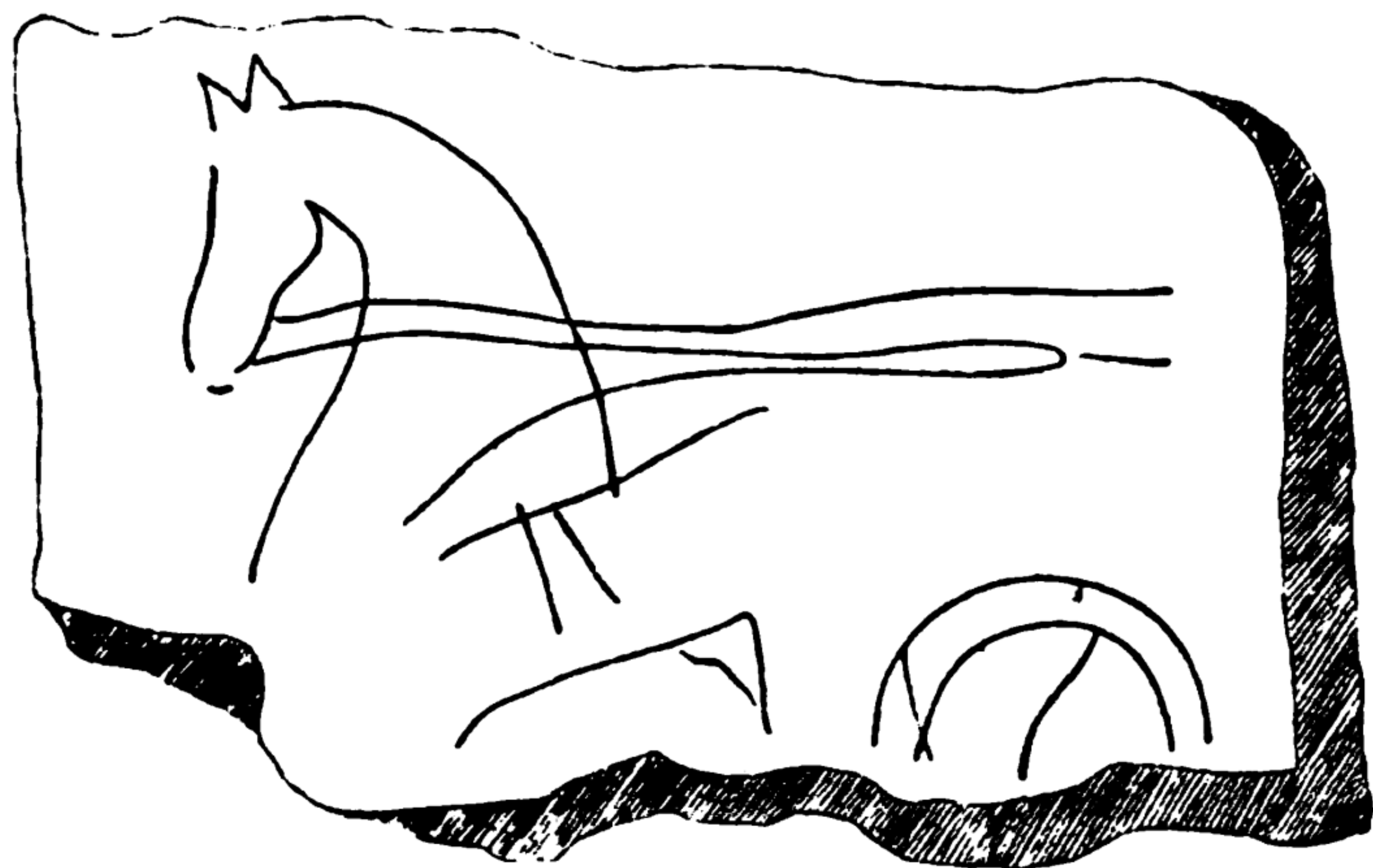

Fig. 494. — Xiprana. Fragment d'estela de la ermita de Sant Marc (48 × 33 cm.)

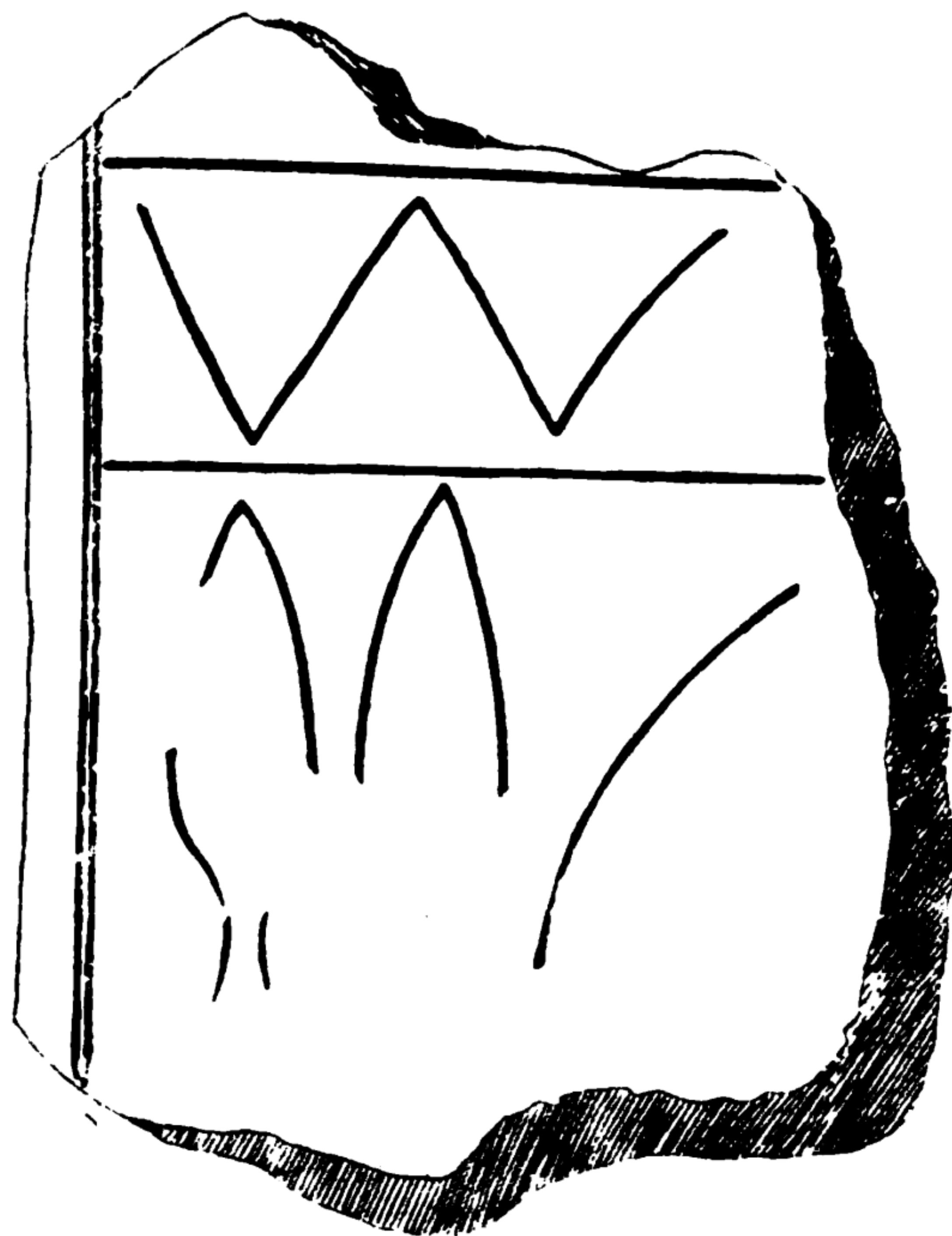

Fig. 495. — Casp. Palermo. Fragment d'estela (31 × 22'5 cm.)

roques l'han tallat, destruint la part que baixava a la plana, mentre que en la direcció oposada està en relació directa amb el jaciment de l'estació ibèrica.

A Palermo, el que sotascriu, juntament amb D. Llorenç Pérez, hi descobrí diferents fragments d'*estela*, caiguts en desordre en mig d'altres construccions integrants del poblat. Aquests fragments foren trobats per un pagès en arrencar pedra de l'estació ibèrica per fer un mas; però, en vista de les dificultats que oferia la feina, per l'abundància de pedra, ho deixà estar, abandonant les pedres remogudes en el mateix lloc on foren trobades. D'aquesta manera quedà a la vista la cara gravada d'un dels trossos de l'estela, essent descobert per nosaltres en l'excursió feta a l'estació en 1916. Practicat un reconeixement en les proximitats del tros descobert, foren trobats l'altre tros de l'estela i diferents fragments insignificants, que semblen pertànyer a altres.

L'estela en qüestió (alt 1'30, ample 0'69, gruix 0'27 metres) (fig. 493) té a ambdós costats una sanefa amb angles, i a la part superior amb meandres curvilínies gravats. Per la part superior està trencada, i en ço que resta està dividida en tres parts, de les quals les dos inferiors contenen sèries de llances molt esquemàticament gravades. La part superior té gravada una figura de guerrer a cavall, armat d'escut ovalat, llarg, i de llança, i sota d'ell un home que estira un animal ferit per una llança, l'espècie del qual es difícil de precisar, essent potser també un cavall. Es de notar també la factura bàrbara del genet, sobretot de la cara.

Dels altres fragments d'esteles, el primer mostra una sanefa amb un zig-zag a sobre de representacions de llances (fig. 495), el segon és un fragment de la vora lateral amb la sanefa de zig-zags, el tercer té dues llances gravades, el quart, a més de la sanefa amb zig-zag, té gravats del tot inintel·ligibles, potser llances.

Aquestes esteles vénen a posar en dubte la interpretació ordinària de les altres esteles gravades que fins a la data es coneixien del Baix Aragó, i que se solien suposar pertanyents a sepulcres. Les de Palermo Casp es trobaren, sense cap mena de dubte, dintre d'un poblat. Aquest fet, reforçat per una troballa semblant que tingué lloc en el de Sant Antoni de Calaceit, permeten dubtar de la destinació funerària, almenys d'una part dels monuments en qüestió.

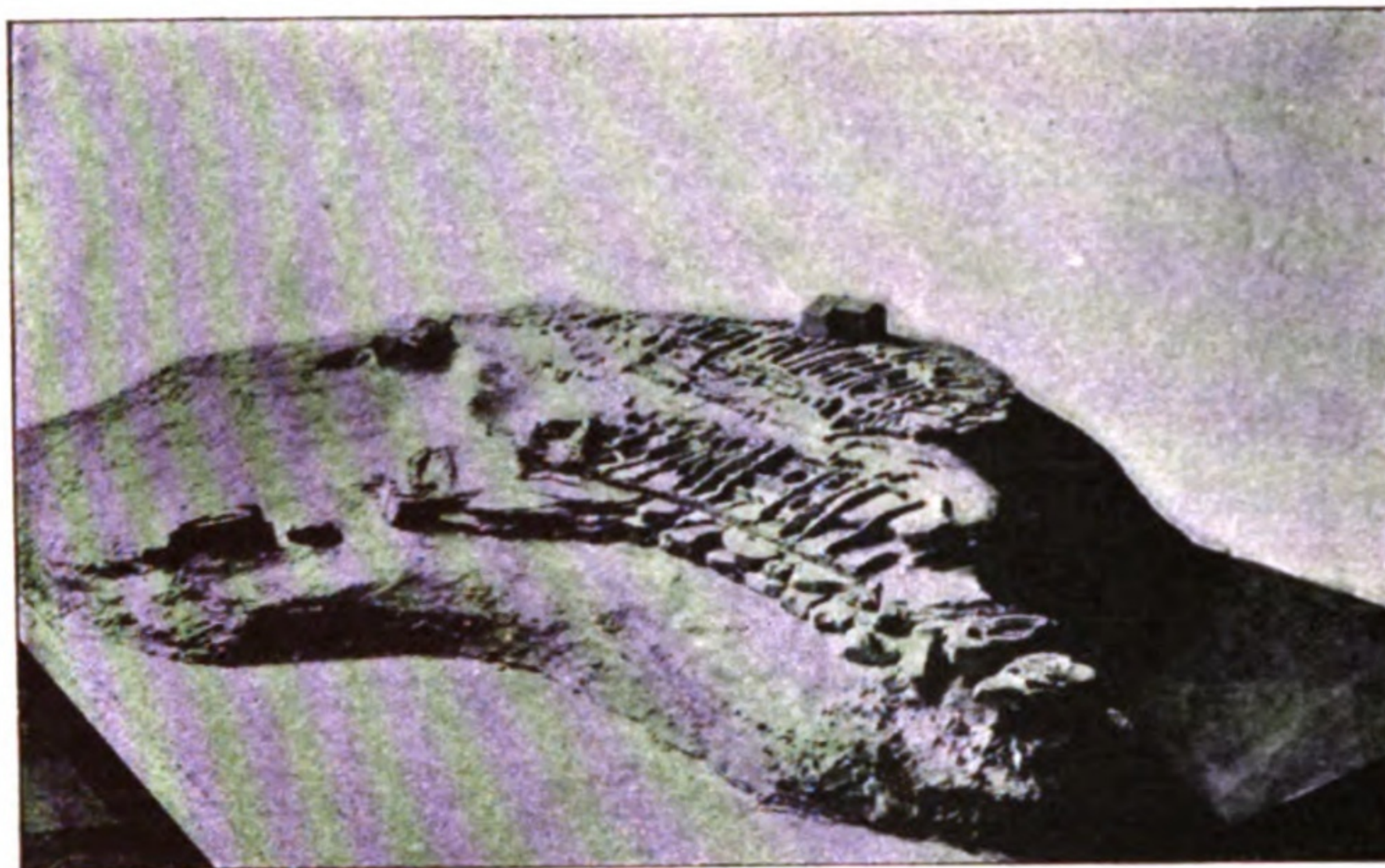

Fig. 496. — Maqueta del poblat de Sant Antoni de Calaceit (reducció a 1/10 apr. de l'original a escala 1 : 100)

Amb aquestes troballes de Palermo es relaciona el fragment d'estela encaixat a la paret de la ***ermita de Sant Marc***, situada entre el poblat de La Tallada i la via del tren de M. Z. A., en terme de Xiprana. Aquest fragment (fig. 494), del qual ens donà notícia D. Santiago Vidiella i que poguérem copiar en la nostra excursió, té gravat un cavall que sembla junyit a un carro de guerra. El fet que sovint aquestes ermites del Baix Aragó siguin construïdes amb pedres tretes dels poblats immediats, ço que es reconeix en el tallat típic de la pedra, fet amb destrals i no amb pics, permet creure que el fragment que acabem de descriure deu procedir d'algun dels poblats immediats, o sia de La Tallada i Palermo.

Sant Antoni de Calaceit (*Excavacions Bosch* 1915-1916, 1919-1920) [1]. — SITUACIÓ. — Aquest poblat està situat en el més meridional dels cims de la serra de Sant Cristòfol, que toca al poble de Calaceit, i des d'ell es domina tota la plana del Baix Aragó, veient-se pel Nord, més enllà de la depressió de l'Ebre, les serres de Mequinença i dels Monegros; per l'Est, al lluny, el Montsant, seguint les Serres de Prades, la Serra de Cardó, els Ports de Tortosa i de Beceit; pel Sud es continuen els últims amb les serres que tenen a l'altra banda Morella i Vinaroç, enllaçant amb les muntanyes de Vallderoures; per la part de ponent es veuen de lluny els massissos de les serres de la província de Terol, depenents del sistema ibèric, i a primer terme les serres dels voltants d'Alcanyiç.

Es, indubtablement, l'estació ibèrica més important del Baix Aragó més ençà de Casp, i la seva posició estratègica es troba reforçada per certes construccions en els caps extrems de les muntanyes que formen la serra de Sant Cristòfol, i que semblen haver estat fortins o punts de guaita. En el mateix turó immediat de Sant Cristòfol hi degué haver, per temps, un altre fortí, que les construccions de l'ermita actual destruïren; però hi ha notícies del temps de la construcció de l'ermita que parlen d'una mena de torreó antic que podria ésser molt bé un fortí ibèric.

EL POBLAT. — *L'exterior del poblat. Camí, punts de guaita, recintes exteriors.* — Ja en la muntanya de Sant Antoni, pròpiament dita, s'observa, ultra el poblat, que ocupa les plataformes de roques del cim (fig. 496), una sèrie d'altres restes que donen idea de com es sabé treure partit de la posició estratègica del turó.

El cim és accessible sols per dos costats. Al de l'Est es puja des de la part de l'antic camí i de la carretera de Cretes, havent de salvar una primera plataforma de roques que es continua amb una mena de planell que forma la muntanya. A l'extrem de la plataforma esmentada existeix una construcció rectangular que sembla un punt de guaita fortificat. Al costat seu es nota que les roques formen una escala, en la qual s'ha fet més fàcil l'accés amb esglaons posats a posta. Des d'aquesta escala parteix el camí que, travessant el planell esmentat, porta al cim; i, en la pendent fins a arribar a aquest, es troben, a diferents altures, panys de mur que es deixen reconstruir formant un camí en zig-zag, que puja al poblat.

Una altra part practicable és la del NW. Allà davant del poblat s'estén un ample planell que forma dues terrasses limitades al NE. per la mateixa muntanya, en la prolongació de les roques de la part més alta del cim, i a l'W. per sortints abruptes de roques. En aquestes dues terrasses sembla haver-hi hagut l'entrada principal del poblat, i des d'elles es pot baixar fàcilment, per

(1) Sobre les excavacions anteriors de D. Joan Cabré, de D. Josep Pijoan i del P. Furgús, vegi's la *Crònica* de l'ANUARI anterior (V, 1913-14), pàg. 837; PIJOAN: *La ceràmica ibèrica a l'Aragó* (ANUARI II, 1908, pàgs. 241 i seg.); VIDIELLA-CABRÉ: *Boletín del Bajo Aragón*, 1908, pàgs. 201 i seg.; CABRÉ: *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 1908, núm. 28, pàg. 234 i seg.

la costa de la muntanya, en direcció a la carretera d'Alcanyiç i a les valls que acaben en el riu Matarranya. En el límit de la primera i la segona terrassa es troba un primer reducte amb dos murs, que, partint, l'un, del sortint de roques de l'W. esmentat, i l'altre de la part de muntanya del NE. que tanca les terrasses, deixen una entrada obliqua entre l'acabament dels dos murs.

La segona terrassa està interrompuda per un terraplè artificial que, a la part que mira al poblat, està sostingut per un mur lleugerament inclinat en talús, mentre que per l'exterior forma un talús molt pronunciat fins a una paret baixa que el sosté.

L'espai entre el terraplè i els murs abans esmentats, sembla que estigué empedrat, i, en les roques abruptes que limiten la terrassa en qüestió, s'observen esglaons tallats a la roca, que formen un escalat que puja a la seva part superior, on hi degué haver un lloc de guaita. Aquestes

Fig. 497
Calaceit. Sant Antoni. Escala i punt de guaita tallats a les roques de l'extrem S. del poblat

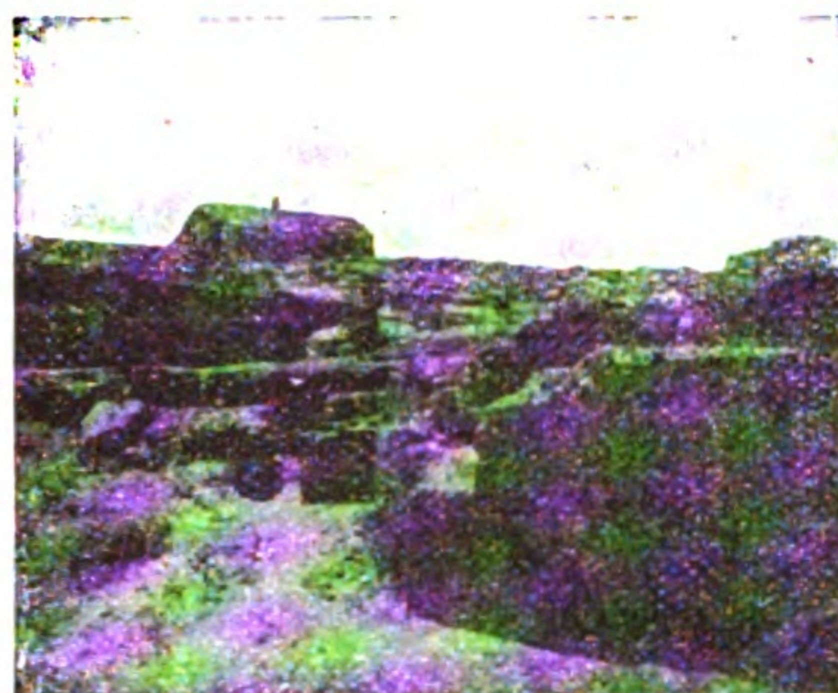

Fig. 498
Calaceit. Sant Antoni. L'entrada del poblat a la part baixa, amb el sortint en forma de torre

roques, per la part interior, estan tallades a cops de destral, formant un angle recte molt ben marcat, essent encara difícil de precisar l'objectiu de la dita talla, evident pels senyals del tall de les destrals que presenta la pedra (potser la cantera de la pedra de les parets del poblat?).

Entre l'altra banda del terraplè i les roques que formen les dues plataformes en què s'assenta el poblat, hi queda un clot bastant profund, que podria interpretar-se com una bassa. En realitat, la pluja més curta és suficient per a formar-la, com s'ha vist després d'haver-ne excavat una part. Aquesta presumpta bassa hem dit que té en front del terraplè les roques sobre les quals s'assenta el poblat; aquestes estan apuntalades per panys de mur, l'enderrocament dels quals ocasionà la caiguda de la part més extrema de les roques que formen la plataforma superior del poblat. A la part Sud de la bassa en qüestió, hi han escales que porten davant de la porta del poblat, que s'obre en aquest lloc en la muralla que el limita pel costat Oest, la qual, al costat de la porta, forma un sortint corbat en forma de torre.

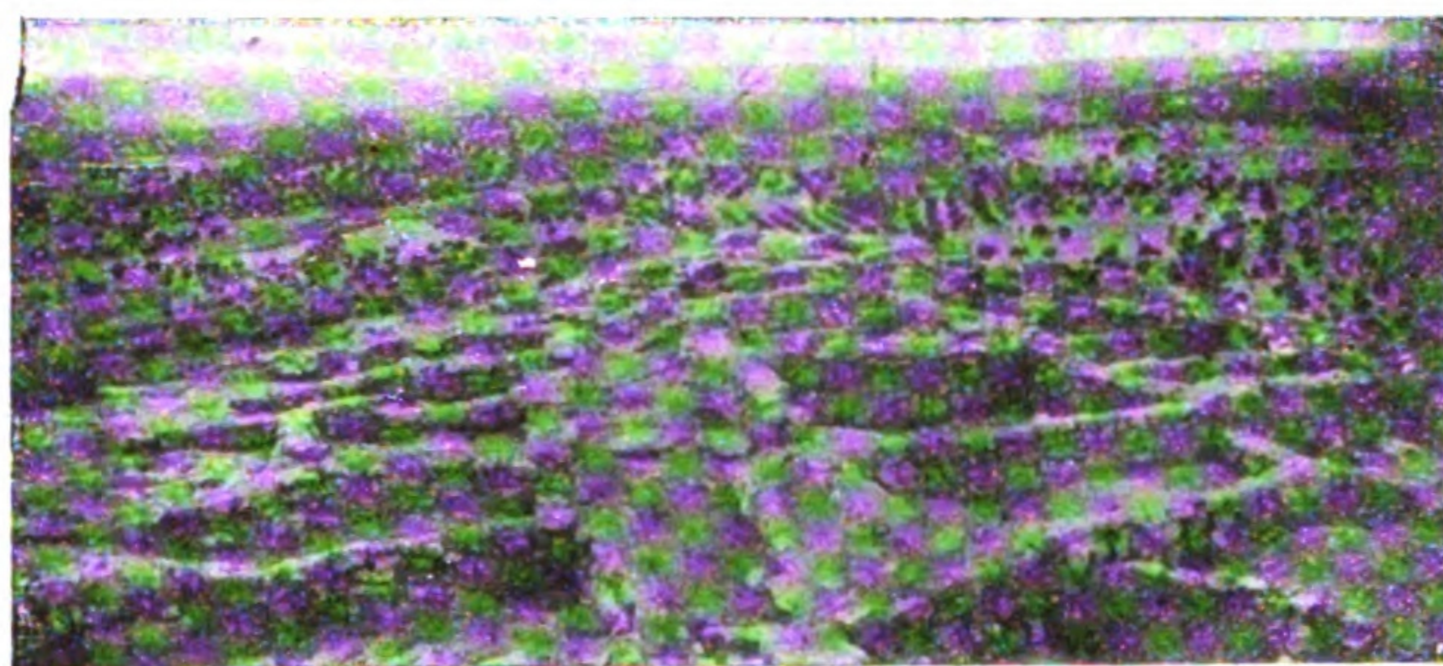

Fig. 499. — Calaceit. Sant Antoni. Vista parcial de la part superior del poblat

Després dita muralla segueix en línia recta per la part de roques escarpades de l'Oest del turó, fins a morir a la punta de roques del Sud, a les quals hi hagué un altre punt de guaita: a les roques es troben una sèrie d'esglaons que baixen a un lloc en què aquelles estan tallades a cops de destral, formant un lloc de guaita abrigat dels vents, que en aquesta part del cim es deixen sentir molt violentament (fig. 497).

Tota la part Sud i Sud-Est de la muntanya fins al camí en zig-zag esmentat abans, és per complet inaccessible.

Fig. 500. — Calaceit. Sant Antoni. Cambra de la part baixa amb escala

Disposició dels carrers i de les cases. Tècnica de construccions. — La part de cim ocupada pel poblat pròpiament dit forma dues plataformes de roques (fig. 496). A la superior, més o menys ovalada, es troba un carrer central amb cases a ambdós costats, resultant en aquest lloc una disposició del poblat que reprodueix aproximadament la del Tossal Redó (fig. 400).

La plataforma inferior comença al nivell de la meitat (en sentit longitudinal) de la superior, estenent-se al seu costat SW. Al peu de la meitat NW. de la plataforma superior es troba la presumpta bassa de què s'ha parlat. A la plataforma inferior hi ha un massís de cases, les portes de les quals s'obren totes a un carrer, des d'un dels extrems del qual (el Sud) es puja a la plataforma superior per uns esglaons adossats a les roques, que donen accés a l'extrem Sud de la part alta del poblat, i per una rampa que, començant a l'acabament Sud del carrer de la part baixa, assoleix la part alta vers la meitat de la seva llargària.

A la part inferior del poblat, les roques formen diferents desnivells, ço que fa que les cambres de les cases d'aquesta part tinguin llurs habitacions en diferents plans. Les més baixes estan adherides a la muralla exterior i degueren ésser una mena de cellers, ja que freqüentment s'hi trobaren una mena de bancs d'argila, molt baixos, que tenien clots, als quals s'adaptaven els fons de gerres de panxa esfèrica [1]. Des del carrer, en el qual s'obren les portes d'aquestes cases, fins a les cambres més baixes, hi porten escales construïdes de vegades amb molta habilitat (fig. 500).

És molt probable que les cases de la part baixa, almenys en la part adossada a la muralla, tinguessin un pis alt, que devia resultar al nivell del carrer ço que ja suposava Pijoan en el seu treball de 1908. En la major part d'elles es comprovaren restes d'estuc, que de vegades estava pintat de vermell o de blau. També es constatà, en alguna de les cambres de la part baixa, que, per salvar les desigualtats del pis de roca, s'empedrà el sòl, així com en altres casos es buidà la roca per obtenir parets regularments planes.

A la part baixa, com a l'alta, es poden reconstruir els plans d'algunes cases. S'observa, però, aquí encara més que a la part alta, que les cambres de certes cases es fiquen dintre de les cases veïnes, essent impossible distingir un tipus uniforme de casa. En la publicació definitiva s'insistirà sobre aquests problemes.

Cal notar especialment la disposició de les construccions pròximes a la porta del poblat (fig. 498). Aquesta dóna a un petit recinte format per les roques i les parets de les cambres immediates, i per una escala tallada a la roca es puja al carrer de la part baixa, al final del qual hi ha la rampa per a pujar a la part alta. El sortint de la muralla, en forma de torre (fig. 498), té al seu interior un departament rectangular que ofereix el curiós fenomen de no tenir porta, i solament una finestra alta des de la qual parteix una escala de pedra que baixa al sòl de la cambra en qüestió. Per la part exterior de la finestra, que dóna a una de les cases de la part baixa del poblat, no hi cap escala que correspongui a la de l'interior, ço que fa suposar que s'hi devia pujar amb una escala de mà. La tècnica de construcció d'aqueix sortint per la seva part exterior és molt perfecta, essent les pedres en general esquadrades, picades i mantenint-se perfectament l'equilibri amb rebles (fig. 501).

Així com la part baixa del poblat no ofereix cap complicació de parets superposades ni res que pugui denotar reconstruccions de cases o parets, a la part alta, en certs llocs, hi ha una gran complicació de parets. No podent entrar en aquesta notícia provisional del resultats obtinguts en els múltiples problemes que tals parets plantegen, ens limitarem a esmentar alguns casos. Per la part W., el poblat alt sembla presentar una mena de muralla exterior més ampla que les altres parets i que en algun cas està creuada per les parets de cases que semblen haver-la perforada. Una d'aquestes perforacions és la comunicació amb el carrer de la part alta de la rampa que porta al carrer de la part baixa.

També cal notar certes reconstruccions de parets a les cambres de l'extrem Sud del poblat

(1) Vegi's els gravats de CABRÉ: *Hallazgos arqueológicos* (*Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*), i, també, CABRÉ al *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 1908, núm. 28, pàg. 234 i seg.

alt, les quals modifiquen sensiblement el pla primitiu que es deixa reconèixer per les restes de les parets anteriors, sobre les quals es superposen les més recents. Aquestes, aquí i en altres indrets de la part alta del poblat, són sovint de tàpia.

Altres vegades s'observa una diferent tècnica de construcció en les esmentades parets que reconstrueixen el pla primitiu, essent sempre les parets inferiors i les dels indrets intactes del poblat alt de tipus sumament primitiu, mentre que les parets noves ofereixen una tècnica del tot igual a la de les parets de la part baixa del poblat, o sia molt més perfecte i, en particular, amb pedres hàbilment picades.

Una altra cosa a esmentar aquí és una cambra quadrada que s'avança més cap a enfora del nivell general de les cambres de la part alta, apoiant-se a les roques exteriors de sobre la presumpta bassa, i dominant així la bassa i l'entrada. La paret exterior d'aquesta cambra és molt gruixuda i clarament s'hi observa l'addició successiva de diferents parets (en total tres) que semblen reforços posteriors a la primera construcció; i fins es pot comprovar que la paret més interior, ço és, la més antiga, és de la tècnica primitiva de tota la part alta. La intermèdia és quelcom més perfecta, però sense oferir el picat de les pedres; la paret més exterior, per tant la més recent, té la tècnica característica dels murs de la part baixa del poblat, amb el picat de les pedres.

Fig. 502
Calaceit. S. Antoni. Falcata de ferro (1/7 apr.)

Això ens porta a esmentar les diferents tècniques de construcció que es poden comprovar en el poblat.

Fig. 501. — Calaceit. Sant Antoni.
Detall de la paret del sortint en forma de torre (1/10 apr.)

Ja hem dit que el tipus corrent a la part alta és una construcció d'aspecte molt primitiu: efectivament, les parets són de traçat irregular, de filades molt variables, fetes amb pedres desiguals sense esquadrar ni picar, d'equilibri poc sòlid, i fins de tant en tant hi ha lloses de grans dimensions intercalades (fig. 499). Es pot comparar aquesta tècnica amb la dels poblats del primer període, paral·lel que reforça la gran semblança del pla de la part alta amb el del Tossal Redó (fig. 471).

En canvi les construccions de la part baixa són de traçat molt correcte i sempre fetes amb pedres d'iguals dimensions, regularment esquadrades i curosament picades. L'equilibri de les filades, sempre horitzontals, es manté, malgrat l'absència de morter, mitjançant rebles molt fins, hàbilment col·locats (fig. 500). Aquesta tècnica de construcció arriba al seu grau més perfecte en el sortint de la muralla en forma de torre (fig. 501).

Finalment, en ço que fa referència al poblat, cal notar que en molts llocs les roques o les parets estan ennegrides desigualment, segons sembla per fum, de la qual cosa es pot concloure que el poblat acabà incendiat. Reforça aquesta suposició l'haver-se comprovat en molts llocs que la terra que omplia les cambres abans de l'excavació, era una terra d'un color rogenc molt viu, en la qual formaven una massa molt compacta restes del sostre i de les toves que en algun cas intervingueren en la construcció de les parets, barrejats amb testos i altres objectes (1).

TROBALLES. — En general totes aparegueren en desordre entre la terra rogenca o greguenca que omplia les cambres, entre pedres caigudes de les parets i trossos de toves i de sostre. *In situ* es trobaren comptats objectes: gairebé es redueixen als fons de gerres dels clots de les cambres adossades a la muralla de la part baixa (2). Entre les restes de construcció caigudes, cal esmentar

(1) La destrucció pel foc es pot comprovar també pels mateixos indicis al Piuró del Barranc Fondo.
(2) La major part d'aquestes cambres foren excavades ja pel Sr. Cabré, però nosaltres encara poguérem comprovar en algun cas el fet esmentat, en recons deixats intactes per dit senyor.

també fragments de bigues de fusta mig carbonitzades i una pedra que encara té adherit un estuc blau amb una ratlla groga pintada a sobre.

Es característic de la dispersió de les troballes el fet que diferents vasos s'han reconstruït amb fragments trobats en cambres diferents i a voltes molt distants.

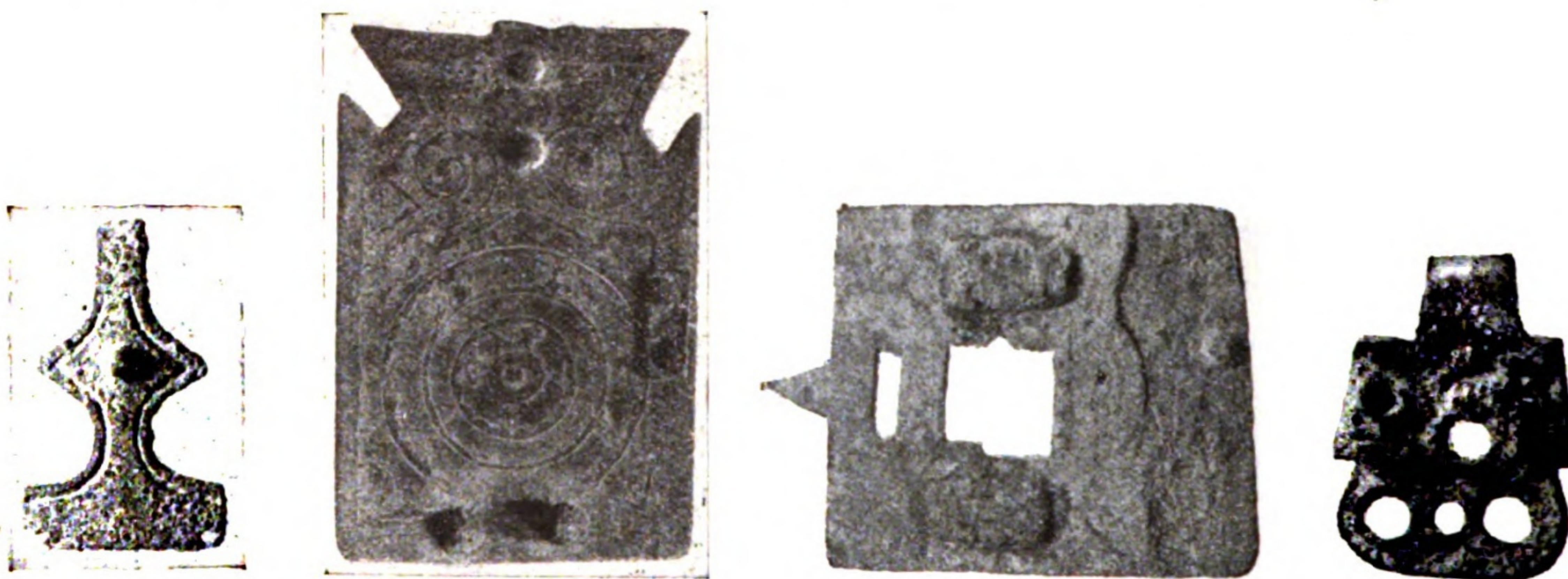
Moles. — Encara es troben els tipus del primer període, ovals i amb dos agafadors, però abunden molt les moles de dues peces: la superior, circular, foradada i la inferior, doble cònica, com les descrites en tractar del Piuró. A Sant Antoni solen ésser molt ben fetes i de grans dimensions.

Ferro. — Els objectes principals són un sabre corbat (falcata) (fig. 502), una espasa i una beina del tipus de La Tène II, un fragment de destral, en forma de cuny, de tall ample.

Bronze. — Entre altres objectes menys típics, cal esmentar les sagetes, les tanques de cinturó i les fíbules.

Les puntes de sageta són triangulars, amb espiga i aletes, o bé triangulars amb espiga tubular.

Les tanques de cinturó més típiques són una amb un sol ganxo i amb dues escotadures laterals obertes (fig. 503), que gairebé repeteix el tipus del Tossal Redó, i una altra de plana, de forma rectangular, amb les puntes properes al ganxo retallades, formant unes entrades i el ganxo molt curt i ample (fig. 504); l'última tanca té gravats curiosos ornaments. A més s'en trobaren dues, l'una rectangular amb ganxo triangular (fig. 505), i una altra de forma poc freqüent (fig. 506).

Figs. 503 a 506. — Calaceit. Sant Antoni. Tanques de cinturó de bronze (2/5, 2/5, 1/2 i 1/3 apr.)

Les fíbules trobades són del tipus de La Tène: un parell del final de La Tène I, altres de La Tène II. A la col·lecció Vidiella, donada a l'INSTITUT, n'hi havia una altra amb doble molla (fig. 507).

Altres petits objectes. — Entre altres cal esmentar dues perletes de vidre blau i una perla d'ambre bastant gran.

Plàstica en terra cuita i en pedra. — De terra cuita es trobaren dos fragments de quadrúped, probablement de cavalls (fig. 508), de terrissa rogenca, i una mena de be de terrissa groguenca. De pedra cal esmentar un fragment d'estela (?) amb sèries de llances (?) (fig. 515).

Pesos de teler i fusaioles. — Les fusaioles abunden moltíssim, essent, la major part, de terrissa molt fina i ben cuita, i tenint ornaments incisos o estampats.

Els pesos de teler més abundants són els de forma prismàtica aplanada i de bases rectangulars molt estretes. Però també es trobaren qualques pesos de forma prismàtica normal amb bases quadrades, com els esmentats del Piuró.

Molts estan mancats de decoració, però molts d'altres la tenen ja a les cares anterior i posterior, ja a la base superior. Les decoracions solen ésser linials i incises, però també hi ha cerclets estampats, amb creus inscrites o bé sense, i línies puntillades fetes amb un instrument semblant a una rodeta. També aparegué un pes amb una swàstica inscrita, dintre d'un quadrat, a cada cara (fig. 509), el qual és el segon trobat a Sant Antoni, ja que abans se'n coneixia un de semblant de la col·lecció Cabré, que, a més, en una de les cares té una figura antropomorfa.

Una troballa excepcional és un pes amb senyals de pintura: malauradament aquesta està molt borrosa, i és difícil d'interpretar, però sembla que tingui una inscripció en lletres ibèriques.

Ceràmica a mà. — Es, en general, escassa, comparada amb la gran quantitat de vasos a torn, i molt pobra de decoració i de formes. Aquestes solen ésser tapadores, vasos més o menys esfèrics, amb coll lleugerament estrangulat i vora poc pronunciada vers enfora, o vasos de forma cònica invertida, amb solament pla. Gairebé sempre és sense decoració i de terrissa groguenca o negrosa, de superfície grollera o polida i en pocs casos amb alguns cordons o amb impressions digitals prop de la vora.

Fig. 507. — Calaceit. Sant Antoni. Fíbula de bronze (2/3 apr.)

Fig. 508. — Calaceit. Sant Antoni. Quadrúped de terrissa (1/4 apr.)

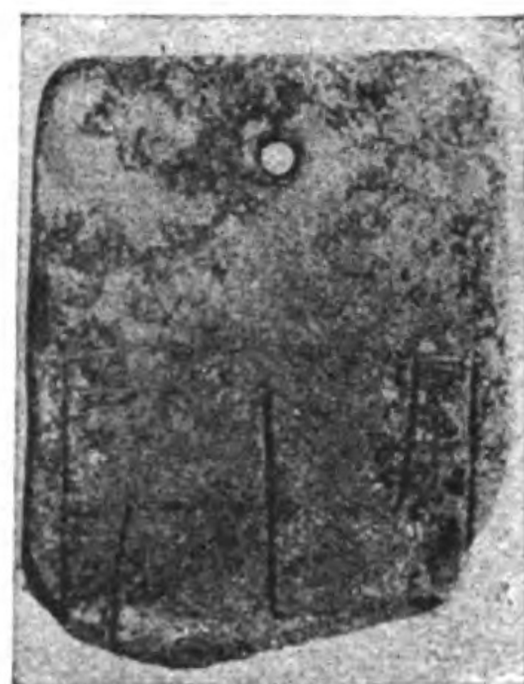

Fig. 509. — Calaceit. Sant Antoni. Pes de teler gravat (1/4 apr.)

Excepcionalment s'han trobat alguns testos amb decoracions incises de motius geomètrics, en particular fragments de tapadora, amb meandres incisos que es deixen comparar amb les decoracions riques típiques del primer període.

Ceràmica ibèrica a torn. — Sol ésser ben feta, de terrissa groguenca o rosada, havent-hi molts vasos sense pintar al costat dels pintats.

Formes: *a*) Cal distingir abans que tot un grup de grans gerres, de forma més o menys ovoide, amb fons esfèric i vora plana, solent tenir també dues o més anses dobles. Aquestes gerres, o no tenen decoració pintada o tenen senzilles línies de color rogenc, que donen la volta a la panxa de la gerra.

b) Un altre tipus freqüent és un vas de panxa esfèrica, sense anses, amb la vora girada cap a enfora. Aquests vasos solen tenir sempre decoració pintada, formant un fris a la meitat superior del vas.

c) Vasos en forma de barret de copa, també amb un fris pintat.

d) *Oinochoes*, essent necessari distingir dues variants: la de cos més o menys esfèric i coll normalment estrangulat, i la de cos cilíndric molt baix, amb coll estrangulat prop de la seva inserció en el cos del vas, i de forma cònica invertida. Les *oinochoes* solen tenir decoracions pintades.

e) Tapadores de forma cònica amb agafador pla i petits apèndix foradats a manera d'ansa, tocant a la vora. Generalment, aquesta forma sempre té decoració pintada.

f) Plats de diferents dimensions i perfils, amb decoració pintada, generalment reduïda a senzilles vies de color.

g) Vasos de petites dimensions, de coll cilíndric, panxa més o menys esfèrica, i un peu baix amb ansa o bé sense i amb diferents variants de perfils. Solen tenir decoració pintada, en general senzilla.

h) Petites copes amb peu i dues anses a la manera dels *kylix* grecs.

Decoració. — Ultra les vies de color, els semi-cercles concèntrics i quarts de cercles concèntrics combinats o no amb ratlles ondulades i penjats de línies horitzontals, sèries d'esses comuns a tota la ceràmica ibèrica, la decoració de Sant Antoni de Calaceit ofereix els següents motius principals que es poden considerar típics:

1) Motius de caràcter geomètric senzills:

Aquests motius són els únics en la major part de les formes, i sovint també en les formes *b* i *c*, que solen tenir també altres decoracions. Són:

a) Grups de cerclets concèntrics lleugerament secants, en diferents combinacions i sovint travessats per una línia horitzontal que passa per llurs centres.

b) Semicercles secants disposats horitzontalment i donant la volta a tot el vas.

c) Grups de rombes, generalment de petites dimensions.

d) Zig-zags verticals fets amb pinzellades molt amples i un xic curvilínies.

2) Espirals i motius vegetals (fig. 510).

Aquests motius solen aparèixer exclusivament a les formes *b* i *c*.

Les espirals solen ésser molt monòtones i en general sempre van combinades amb els motius vegetals reduïts gairebé a les fulles d'eura, les quals solen decorar en sentit horitzontal les metopes d'una zona que ocupa la meitat superior dels vasos de les formes *b* i *c*. Les metopes en qüestió

Fig. 510. — Calaceit. Sant Antoni. Desenrotllo de la decoració pintada d'un vas (1/10)

solen estar separades per un espai decorat amb decoració en sentit vertical, que consisteix en dos triangles units pels vèrtexs.

3) Decoracions animals o humanes:

Es troben en escassíssims fragments, dels quals és impossible determinar llur pertinença a determinades formes.

Figs. 511 a 513. — Calaceit. Sant Antoni. Fragments de vasos amb decoracions pintades animals (1/2)

De les primeres excavacions de D. Joan Cabré es coneixia ja un fragment amb un quadrúped (fig. 511). Les nostres excavacions han descobert un fragment amb la gropa d'un cavall (fig. 512), un altre amb una pota (fig. 513), un tercer també amb la gropa d'un cavall, però combinada amb una figura humana i amb altres motius, per a omplenar espais (fig. 514).

El fragment que s'acaba d'esmentar ofereix un gran interès pel seu estil. La gropa del cavall i la cua es deixen reconèixer molt bé, essent llurs formes bastant naturalistes; però les potes s'estilitzen acabant en una línia corba. L'home té també una estilització molt bàrbara: el perfil és molt esquemàtic, l'ull, de dimensions desmesurades, està al bell mig de la cara; el cos té també una forma convencional i està ple d'ornaments, dues sèries de petites espirals encarades que no tenen més objecte que omplir l'espai; els braços, amb les mans, i les cames són també molt esquemàtics i de traçat infantil.

Ceràmica grega i hel·lenística. — Cal esmentar, en primer lloc, uns quants fragments de figures roges, que, per estar esmicolats, és molt difícil classificar-los exactament en determinats moments de l'evolució de l'estil.

Aquests fragments constitueixen una excepció, puix que la major part de la ceràmica importada és la d'època hel·lenística, vernissada de negre brillant.

Hi figuren plats fondos amb palmetes estampades en el fons (els anomenats campanians);

petits *skyphoi;* escudelles còniques amb una zona de línies paral·leles prop de la vora, a la part interior pintades de blanc i violeta, i fins amb una branca ondulada; i, per fi, una petita cràtera amb dues anses i panxa estriada, que degué tenir en el coll una garlanda de fulles d'eura pintada de blanc.

Fragment d'estela (fig. 515). — Aquest constitueix una troballa interessant, doncs ve a oferir un paral·lel de les trobades al poblat de Palermo, a Casp, i a posar en judici novament el caràcter funerari d'aitals monuments. El fragment d'estela de Sant Antoni, de pedra arenisca (de 0'30 metres de llarg per 0'24 m. d'ample), està dividit en dues zones, veient-se clar que a la inferior hi han els començos de dues llances; i a la zona superior hi han gravats dos objectes que per l'extrem superior semblen iniciar fulles de llança, mentres que per l'extrem inferior tenen un acabament ròmbic. ¿Podrien potser interpretar-se els dos gravats de la zona superior com representacions de llances completes, essent l'acabament ròmbic el regató de la part inferior del mànec? Que a voltes es representaven les llances completes ho ensenya l'estela completa de Palermo (fig. 493), en la qual es veu a la meitat dels mànecs un regruix que sembla acusar la unió de l'acabament tubular de la fulla amb el mànec, solament que el regató de l'extrem del mànec a Palermo no es distingeix amb claretat.

Fig 514. — Calaceit. Sant Antoni.
Fragment d'un vas amb decoració pintada (1/2)

El fragment de Sant Antoni fou trobat entre la runa i terres de la costa Est de la muntanya, entremig de terrissa, tobes, etc., caiguts de dalt del poblat, al lloc on sembla haver-hi el camí en zig-zag que puja per la vessant Est a què ens hem referit abans.

PROBLEMES DE CRONOLOGIA RELATIVA QUE OFEREIX SANT ANTONI DE CALACEIT. — *La data del material i les supervivències del primer període.* — A judicar per les troballes, Sant Antoni de Calaceit pertany en general al segon període de la cultura ibèrica del Baix Aragó, ço és, a la fi del segle IV i al segle III, data que donen els tipus de La Tène II i la ceràmica hel·lenística, essent totes les troballes ibèriques d'un tipus molt unitari. Sols qualques objectes s'aparten d'aquestes dades: són les fíbules del final del primer període de La Tène i els fragments, ja esmentats, de ceràmica grega de figures roges. És evident que tals troballes no daten la major part dels objectes ibèrics, sinó que, tractant-se de casos excepcionals, poden, a tot tirar, arribar a fer suposar que Sant Antoni es començà d'habitar abans. Un paral·lel d'aquestes troballes, amb data anterior a la fi del segle IV, pot trobar-se, en les troballes ibèriques, en alguns fragments de terrissa a ma amb decoracions riques d'espirals incises, com les del primer període o de la transició.

De totes maneres, totes aquestes troballes són molt escasses, i havent estat trobades barrejades amb les altres, no proven res. La ceràmica grega de figures roges és difícil de datar per estar incomplets els fragments; els tipus de La Tène I són de la fi del període; tant uns com altres pogueren trigar a arribar a Sant Antoni després de llur data originària. Els mateixos fragments a mà decorats, tenint en compte les llargues supervivències arcaitzants de tota la cultura ibèrica del Baix Aragó, en rigor tampoc proven res.

La possibilitat d'un primer poblat a la part alta i dels seus eixamplaments posteriors. — El problema de si Sant Antoni començà abans de la data que cal atribuir a la generalitat de les troballes, és posat amb major fonament per la tècnica de la construcció i certes particularitats del pla.

Hem parlat ja del fenomen de la part alta que reprodueix un poblat del tipus del Tossal Redó i dels poblats de la transició, corresponent-se la construcció en general més amb els poblats anteriors al segon període que amb la part baixa de Sant Antoni, infinitament més avançada. El fet de les reconstruccions de parets a la part alta, essent les reconstruccions fetes amb la tècnica avan-

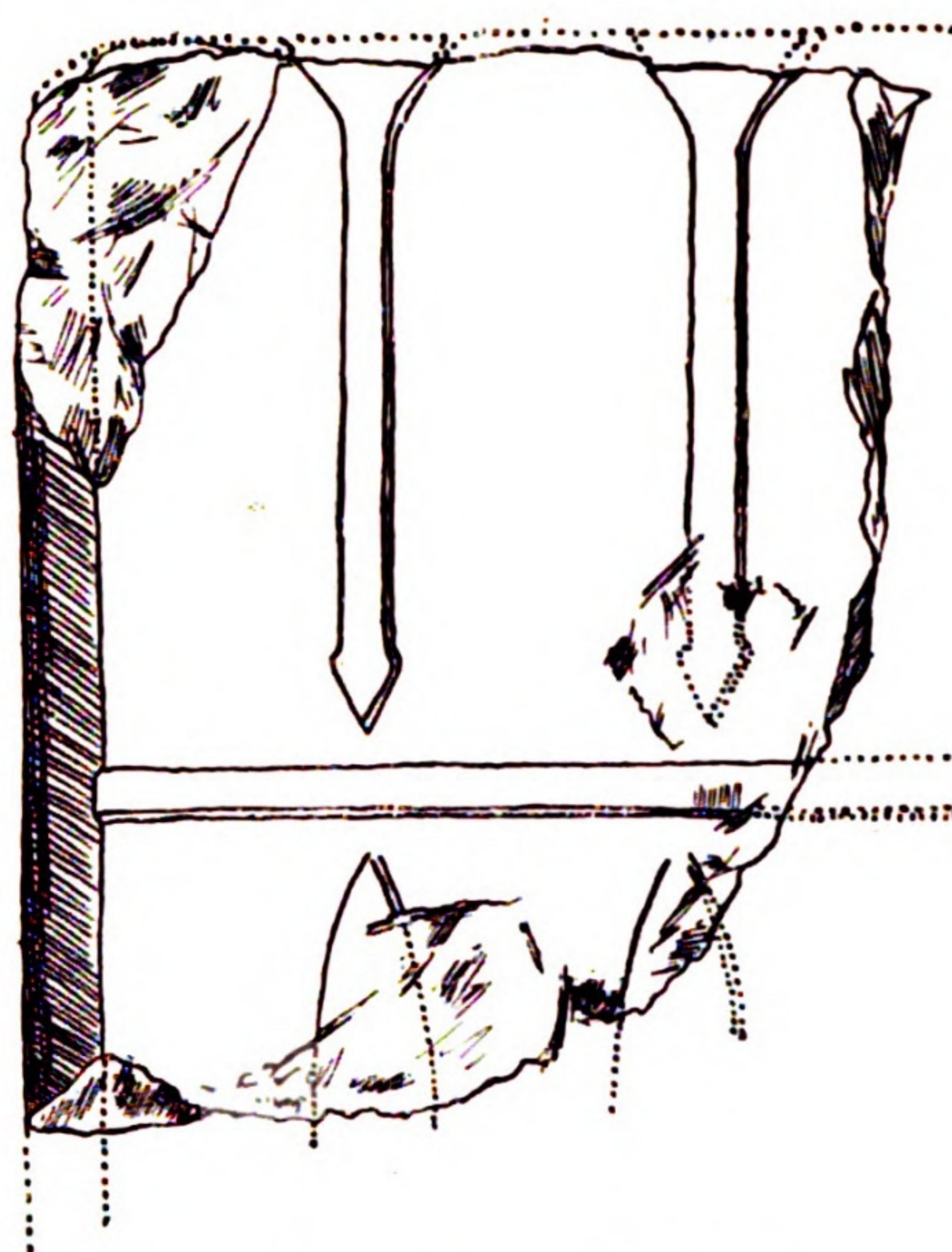

Fig. 515. — Calaceit. Sant Antoni.
Fragments d'esteles de pedra (1/4 apr.)

çada de la part baixa, indueix a suposar dos períodes en l'arquitectura del poblat.

Reforcen aquesta hipòtesi totes les observacions abans fetes sobre la possible existència d'una muralla al costat Oest de la part alta, que no tindria objecte si la part baixa hagués existit sempre, sobre la perforació d'aquesta paret per a deixar pas a la comunicació amb la part baixa, a través de la rampa, i particularment els diferents reforços del sortint en forma de torre quadrada de la part alta.

Posteriorment es bastí l'eixamplament de la part baixa, establint la comunicació principal mitjançant la rampa que perfora la primitiva muralla de la part alta. A aquest temps corresponen les reparacions de les cases altes i del sortint en forma de muralla quadrada.

Al final del tot d'aquesta última part de Sant Antoni és possible que corresponguin el terraplè que tanca l'espai ocupat per la presumpta bassa i els reductes exteriors d'aquest terraplè.

Sembla que a aquest moment final pertanyen també algunes parets de tàpia de la part alta, que, per altra part, ofereixen complicats problemes que aquí no podem discutir.

El sepulcre del Cap del Puig. — Un altre indici que porta a creure que Sant Antoni es començà a construir abans del segon període, és la presència d'un sepulcre prop del camí que puja per la costa Est del Tossal, en el petit turonet anomenat *Cap del Puig* o *Cap de les Sendes.* Aquest sepulcre és una cista com les del primer període o de la transició.

Es pot suposar, doncs, en estudiar les parets de Sant Antoni, que originàriament sols devia existir el poblat de la part alta, semblant als altres poblats anteriors al primer període i corresponent potser a ell el sepulcre del Cap del Puig.

RESULTATS GENERALS

LA CRONOLOGIA DEL BAIX ARAGÓ

Cada vegada resulta més comprovat que al Baix Aragó (i sembla que també a la veïna província de Castelló) existeixen dos períodes ben caracteritzats units per un temps de transició, en el qual el material evoluciona ràpidament vers les característiques del segon període, conservant encara molts tipus del primer.

Fins cal notar que, dintre de cada període, les diferents estacions poden ordenar-se en ordre cronològic.

Bases de la Cronologia relativa. — 1) Pesos de teler. — En el *primer període* són grollers, mal cuits, de formes arrodonides i sense decoració (1); però, a mesura que s'avança vers el segon període, esdevenen més ben cuits i de formes còniques o piramidals (fig. 466). A *la transició*, entre ambdós períodes, abunden encara els pesos mal cuits; pero a llur costat n'hi ha d'altres de terrissa fina, ben cuits, de forma piramidal truncada i aplanats seguint l'eix vertical, començant a tenir ornaments estampats; en el *segon període* desapareixen els pesos mal cuits, i els fins tenen quasi invariablement la forma piramidal aplanada (fig. 509), amb ornaments a les cares anterior i posterior, o a la base superior.

(1) Anuari V, 1913-14, pàg. 828, fig. 52.

2) La ceràmica a mà en relació amb la feta a torn. — Aquesta és l'única en les estacions més antigues del *primer període*, i sols en les més avançades comença a trobar-se la feta a torn, en proporcions insignificants i pobre de decoratiu pintada. En el primer període, la terrissa a mà te riques decoracions, generalment en relleu, formant diferents motius, quasi sempre a base de cordons de fang amb impressions digitals, però existint també incisions i fins decoració pintada. Cal notar també, en les formes dels vasos a mà, fortes influències dels tipus de derivació hallstàttica (vasos-copes amb peu alt i vora alta oblíqua) (figs. 456 i 463), així com vasos molt esfèrics amb vora sortint cap enfora (fig. 488) [1]. En la *transició* decau la decoració de la ceràmica a mà, continuant, però, les formes de derivació hallstàttica [2], constituint la ceràmica a torn quasi la meitat de la massa total i esdevenint cada volta més ornada, però encara amb motius senzills (cercles concèntrics, senzilles vies de color, qualques línies ondulades).

En el *segon període*, la gran massa de la ceràmica és feta a torn, amb pintura abundant i amb gran varietat de motius, no sols geomètrics, sinó també florals (fig. 510), i en qualques casos animals i humans (fig. 514). La terrissa a mà, ultra escassa, és pobra de decoració, quan en té, reduint-se generalment a senzills cordons amb impressions digitals.

3) Els petits bronzes i els ferros. — En el *primer període* no existeixen els tipus de *La Tène* i abunden els braçalets prims de secció quadrangular [3], les fíbules d'arc amb el peu quelcom perllongat en sentit horitzontal (tipus semblant al de La Certosa sense botó) (fig. 475), les cadenetes de bronze, les tanques de cinturó, de formes variades [4], tots tipus que tenen llur centre d'expansió a la veïna civilització post-hallstàttica del Centre d'Espanya. El ferro és escàs i atípic. A la *transició*, els pocs bronzes i ferros trobats no permeten encara conclusions; però en el *segon període* desapareixen quasi tots els bronzes de tipus post-hallstàtics, no conservant-se més que certs tipus de cinturons (fig. 503), apareixent ara, per primera vegada, les fíbules de La Tène (generalment II) i abundant els objectes de ferro, entre els quals hi ha també espases del tipus de La Tène II.

4) Ceràmica grega i hel·lenística. — En el *primer període* falta en absolut, a la *transició* es coneix un fragment d'un vas amb figures (roges ?), molt difícil de classificar, del poblat de Les Ombries [5]. En el segon període és regular en tots els poblats la troballa de ceràmica hel·lenística de diferents menes (generalment plats campanians vernisats de negre amb palmetes estampades (però també altres tipus vernissats de negre). Excepcionalment han estat trobats, a Sant Antoni de Calaceit un parell de fragments de figures roges de difícil classificació cronològica.

5) Tècnica de construcció i plans. — Es ja quelcom segur que a la construcció dels *poblats* dels diferents períodes s'observen grans diferències tècniques i de pla. En el *primer període*, la construcció és de pedra seca o amb pedres juntades amb fang, usant-se també la tàpia o les tobes; però, en tractar-se de pedra, aquesta és sempre grollera, sense esquadrar i menys retocar a pic, formant un aparell molt irregular, i alternant amb les pedres menudes altres de grans dimensions. Les plantes dels poblats acusen una curiosa evolució des de la mera juxtaposició de cambres rectangulars de diferents maneres (ambdos poblats de Les Escodines, Sant Cristòfol, Vilallonc), fins a l'aparició normal d'un carrer, que creua el poblat en el sentit de la major dimensió (Tossal Redó). A la transició comencen a desaparèixer les grans lloses de les parets, i, essent encara l'aparell irregular, es trien millor les pedres i esdevenen més petites. Els poblats excavats de la transició (La Gessera, Piuró), ofereixen tots el carrer al mig.

En el *segon període*, l'aparell esdevé molt regular, les pedres són curosament esquadrades i picades, i o bé els caires s'adapten exactament, o bé es perfecciona l'equilibri amb rebles. Les fortificacions són fetes amb especial cura. Sobre certes particularitats del pla de Sant Antoni i els problemes de la seva tècnica de construcció, vegi's ço que havem dit abans.

6) Sepulcres. — Els sepulcres són coneguts per ara solament del *primer període* i de la transició. Del segon, falten en absolut. Així i tot és possible aprofitar els sepulcres per a establir modalitats cronològiques. En el primer període en alguns casos es troben en relació amb poblats (Les Escodines Baixes, Sant Cristòfol): es tracta sempre de cistes fetes amb quatre o cinc lloses,

(1) Tals vasos recorden tipus netament hallstàttics de tot arreu i sobre tot de Catalunya. La fig. 488 (dels sepulcres de Maçalió) recorda el tipus *b* de la necròpolis de Can Missert (vegi's pàg. 584); els vasos com el de la fig. 456 (Escodines Altes) recorden un dels tipus de la necròpolis d'Anglès del fi de la primera Edat del ferro (vegi's més endavant, pp. 668-669).
(2) Anuari 1913-14, pàg. 837, figs. 79-80.
(3) Id. íd., fig. 55, pàg. 829 (Tossal Redó). Vegi's també la cita dels de Les Escodines Baixes, Sant Cristòfol i dels sepulcres al lloc corresponent del present treball.
(4) Id. íd., fig. 55 de la pàg. 829 (Tossal Redó) i fig. 474 del present treball.
(5) Esmentat amb cita de la publicació en el treball citat de la *Crònica* anterior.

sota túmul de pedruscall (1). A la fi del primer període, al costat d'aquest tipus, n'apareix un segon que consisteix en la substitució de les lloses per paret, feta amb pedres petites, semblant a les parets dels poblats (túmuls amb cista feta amb paret, del Mas de Flandí i de les proximitats del poblat del Vilallonc). A la transició segueixen els dos tipus i fins s'agrupen formant una vera necròpolis prop del poblat (Piuró).

La cronologia absoluta. — EL SEGON PERÍODE. — Reunits els resultats parcials obtinguts amb aquestes diferents bases de cronologia, es veu que són molt concordants. Prescindint de les evolucions tipològiques sense data fixa segura, però que ajuden a caracteritzar els períodes, pot obtenir-se una cronologia absoluta satisfactòria, començant per la data més moderna, o sia pel segon període, la qual es pot fixar en l'espai de temps entre la fi del segle IV i la fi del segle III (objectes de La Tène II, ceràmica hel·lenística) (2).

EL PRIMER PERÍODE I LA TRANSICIÓ. — Les etapes anteriors de l'evolució representades pel període I i la transició al segon, són més difícils de tancar en dates absolutes; però és segur que deuen ésser anteriors. En primer lloc, i això és el decisiu, en ells s'observen els precedents dels fenòmens que culminen en el segon període, en el qual es perfeccionen o decauen totes les evolucions tipològiques; per altra part, l'absència dels objectes de La Tène i de la importació grega impliquen un període diferent, puix que en totes les estacions del segon, aquests fenòmens apareixen normalment. Però acaben de caracteritzar el primer període i la transició, la normal aparició de tipus de bronzes (tanques de cinturó i fíbules), emparentats amb la civilització post-hallstàttica dels celtes de l'interior de la Península, que es desenrotllà, sobretot, des del 500 al 250 (3), al mateix temps que la penetració al Baix Aragó de la ceràmica ibèrica pintada, que té les seves llars a la costa del Mediterrani. Té lloc, en progressió ascendent, des dels primers poblats del primer període fins a la transició, temps en que ja està aclimatada del tot, malgrat no floreixi la decoració pintada com en el seu apogeu en el segon període. Fins s'observa en el primer període que alguns tipus de cinturons (amb escotadures obertes del Tossal Redó) i de fíbules (les del Tossal Redó) s'agrupen amb les més antigues necròpolis del Centre d'Espanya, ço és, amb les del segle V-IV.

Un altre fet interessant és que al costat d'aquests paral·lels post-hallstàttics hi han formes de terrissa, com el vas amb peu alt i vora sortint que semblen més aviat una supervivència dels darrers tipus hallstàttics catalans, com per exemple els de la necròpolis d'Anglès (4). Un cas semblant és el del vas de les cistes de Maçalió (fig. 488), que sembla reproduir certs tipus de Terrassa i que són els més clàssics de la primera Edat del ferro catalana (5).

RESULTATS. — No havent-hi cap raó per a suposar que la dada inicial de la cultura ibèrica del Baix Aragó vagi més enllà del 500, o sia del punt inicial de l'Edat del ferro, es poden, per tanteig, donar les següents dates aproximades.

El *segle V* és la data del *primer període*, essent de la primera meitat els dos poblats de les Escodines; Sant Cristòfol, potser del segon terç, i el Tossal Redó i el Vilallonc de la fi. Fins el Vilallonc sembla representar el moment més pròxim a la transició, puix que en ell es nota ja la decadència de la ceràmica a mà ornada. L'apogeu del primer període està representat pel Tossal Redó.

La *transició* pot ocupar *els dos primers terços del segle IV*, representant potser La Gessera, sense que sigui segur, un grau més antic i més immediat als poblats del primer període que el Piuró. Mentre no s'excavi, no es pot precisar la posició exacta de Les Ombries. Naturalment, cal deixar oberta la possibilitat que el primer període es perllongui fins als començos del segle IV.

La data del *segon període* hem dit que estava assegurada *des de la fi del segle IV*, ocupant tot o la major part del *segle III*. La data general la donen els objectes de La Tène II i la ceràmica hel·lenística; però, en ço que fa referència als començos, es pot afinar la dita data tenint en compte que a Sant Antoni no sols hi han tipus de fíbules de La Tène II, sinó també del moment final de La Tène I, amb el botó en què acaba el peu encara un xic separat de l'arc. La cronologia exacta d'aquests tipus, en els centres de la cultura de La Tène, és el segon terç del segle IV; en un lloc apar-

(1) Cal rectificar aquí ço que diguérem en l'ANUARI anterior referent a les cistes del Baix Aragó, quan no es coneixia material abundant d'aquests sepulcres. Es tenien per sepulcres argàrics, ço és, del començ de l'Edat del bronze, per meres semblances exteriors. Avui, que coneixem bé llur material, sabem que sempre són de l'època ibèrica.

(2) El problema dels fragments de figures roges de Sant Antoni es discutirà més endavant.

(3) Vegi's BOSCH: *Los celtas y la civilización céltica en la península* (*Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, 1921, quart trimestre).

(4) Vegi's BOSCH: *Dos vasos de la primera Edat del ferro trobats a Argentona. La ceràmica de Hallstatt a Catalunya* (ANUARI, V, 1913-14, pàgs. 816 i segs. especialment la fig. 35 de la pàg. 819).

(5) Vegi's BOSCH-COLOMINAS: *La necròpolis de Can Missert* (al present ANUARI, pàg. 584, sobre tot les figs. 339-340).

tat dels dits centres, com el Baix Aragó, cal datar-los quelcom més tard, però mai baixar-los fins al segle III. En realitat, amb els pocs fragments grecs de figures roges s'obté semblant resultat. Essent tan pocs fragments, i no havent començat la importació grega intensiva fins al temps de la ceràmica campaniana, cal suposar que l'arribada dels esmentats fragments al Baix Aragó devia ésser en tot cas, molt més tard de la data de llur fabricació a Grècia (1); i per això el començ de l'últim terç del segle IV com a data inicial, del segon període, sembla quelcom raonable. Pel demés, aquesta és la mateixa data inicial de tots els grups ibèrics equivalents en sentit cronològic tant a l'interior de Catalunya (Urgell) com a la costa (civilització de la costa catalana del tipus Puig-Castellar-Cabrera de Mataró-Rubí).

La *data final del segon període* és per ara impossible fixar-la amb seguretat. Segurament la romanització de l'Ebre, que començant amb les guerres de Cató, és posterior al floriment de la civilització representada per Sant Antoni de Calaceit, i dóna un *terminus ante quem*. Si Sant Antoni durà fins aleshores i fou destruït pels romans, o si en el temps de les guerres de Cató ja estava desert, són problemes difícils de resoldre per ara.

FILIACIÓ DE LA CULTURA DEL BAIX ARAGÓ I LES SEVES RELACIONS AMB LES ALTRES CULTURES VEÏNES

Les relacions amb la cultura post-hallstàttica i el caràcter ibèric de la cultura del Baix Aragó. — Un fet cert cal notar: durant el primer període, la cultura del Baix Aragó té intenses relacions amb la post-hallstàttica central representades per braçalets i les fíbules de bronze, mentre que poc és ço que té de comú amb la civilització ibèrica normal, o sia la del SE. de la Península, en tant que el veritable segell ibèric (amb el predomini de la ceràmica a torn pintada) no el reb fins a la transició i al segon període. Això és quelcom de notable, tenint en compte, a més, que un fenomen anàleg sembla observar-se a les veïnes províncies de Castelló i València.

Però un altre fet cal tenir també per cert: la continuïtat de l'evolució tipològica, que sense cap trastorn es desenrotlla des de les primeres estacions del primer període fins a l'apogeu del segon període. Així, doncs, si els homes de Sant Antoni eren ibers (i això ningú ho pot dubtar), els anteriors també devien ésser-ho.

Una contraprova ens la dóna la comparació amb la cultura post-hallstàttica del Centre d'Espanya. Els tipus d'aquesta (bronzes, ceràmica) influeixen en el primer període del Baix Aragó; però el caràcter general d'ambdues cultures és ben diferent i els punts de partida de les sèries tipològiques del Baix Aragó no tenen cap paral·lel al Centre d'Espanya. Per tant, es tracta de dos pobles diferents, les cultures dels quals es relacionen; i el considerar el poble del primer període del Baix Aragó com a ibèric, a diferència del de la civilització post-hallstàttica, que per diverses raons cal creure que és cèltic, és del tot legítim.

El caràcter arcaitzant del I període del Baix Aragó i les seves relacions amb València i Catalunya. — L'explicació no pot ésser altra sinó que les tribus ibèriques del Baix Aragó conservaren una civilització rural i arcaïtzant fins que les influències de les llars de la gran cultura ibèrica del SE. d'Espanya posaren aquella al nivell general.

En tot cas cal retenir el fet de que l'aspecte del primer període és molt arcaic i que aquest fet té els seus paral·lels a altres regions. Tals són les veïnes províncies de Castelló i València i l'interior de Catalunya. Efectivament: a les primeres, tant el sepulcre de Salzadella (2) com diferents poblats, poden considerar-se com d'idèntica cultura que el primer període del Baix Aragó. A l'interior de Catalunya, la capa inferior del Castell Vell de Solsona i qualques altres poblats descoberts per Mossèn Serra i Vilaró representen també una cultura arcaïtzant sense ceràmica pintada, amb relacions amb la cultura post-hallstàttica i amb tipus de ceràmica parents, en certa manera, dels del Baix Aragó, encara que aquest grup solsonenc tingui una personalitat diferent tant de la cultura ibèrica rica normal, com de la del primer període del Baix Aragó.

Tot això és més notable perquè quasi bé tot el poc que coneixem a la costa catalana equivalent al primer període en qüestió, es lliga perfectament amb la civilització ibèrica del SE.: gairebé sols el vas de L'Aigueta i la ceràmica ibèrica, pintada, de la capa grega d'Empúries. Es proba-

(1) Una altra possibilitat pot donar-se, i és que els dits fragments, com altres a mà molt decorats, siguin restes de la primera ocupació de Sant Antoni abans del segon període.

(2) Vegi's la publicació de Salzadella (COLOMINAS) en altre lloc d'aquesta *Crònica*.

ble que aquestes troballes catalanes no representin la veritable cultura ibèrica del primer període (segle V-IV) de Catalunya, que restaria encara desconeguda, i que llur significació sigui la de testimonis de relacions superficials amb el SE., que no passarien per la via de terra (en la qual s'interposa la cultura pobra de Castelló) sinó potser a través d'Empúries. En aquest cas, la mateixa cosa caldria dir de la civilització ibèrica de la costa francesa.

La solució es comença de vesllumar amb la troballa d'un poblat a Tivissa (Tossal Redó), amb ceràmica exclusivament a mà com la del primer període del Baix Aragó, ço que fa suposar que la cultura típica de Catalunya d'aqueixa època degué ésser semblant a la del Baix Aragó i regne de València.

De tal cultura, el més típic sembla ésser la ceràmica a mà, grollera, decorada amb cordons en relleu amb impressions digitals.

Aquesta ceràmica amb impressions, en realitat, és una ceràmica arcaïtzant que recorda les menes anàlogues de diferents períodes que formen una successió de cultures més o menys emparentades que arrenquen de la cultura de les coves del neolític i eneolític, de la qual tal ceràmica és el fenomen més típic. Efectivament, ja s'ha dit en altre lloc (1) que semblava que la cultura de les coves de Catalunya, malgrat les demés que penetraren a Catalunya a l'eneolític, semblava haver tingut prou poder per absorbir-les fins a cert punt. Així, als començos de l'Edat del bronze, a la mina de Riner trobem novament terrissa del tipus esmentat i així que tornem a tenir estacions, a la primera Edat del ferro, les que representen una cultura que cal considerar indígena, o sia les de l'interior de Catalunya (Marlès, Sepulcre del Turó de les Mentides, Balma del Segre) (2), tenen novament com a ceràmica més típica la dels cordons amb impressions digitals o variants i evolucions d'ella. Després ja passem a la del primer període de la cultura ibèrica, que ofereix el mateix fenomen.

Sembla que al Baix Aragó i al Regne de València succeeix el mateix. També allí, malgrat a l'eneolític s'hi desenrotlli una civilització diferent de la de les coves (3) que es lliga amb la d'Almeria, de ceràmica no decorada, desseguida sembla que la veïna cultura de les coves influeix introduint-hi la ceràmica amb cordons (Cova dels Melons i altres d'Albocàcer) (4). Malgrat després ni del Baix Aragó ni de València tinguem troballes fins arribar a l'època ibèrica, el fet de Catalunya sembla permetre la hipòtesi de que al Baix Aragó pogué ocórrer quelcom semblant. En tal cas, la civilització del seu primer període seria en realitat una cultura arcaïtzant que remotament continuaria tradicions culturals que provenen de la de les coves del neolític i eneolític.

Les possibles supervivències de tipus hallstàttics emparentats amb els de Catalunya. — Amb el problema de la ceràmica arcaïtzant de tradició eneolítica se n'hi creua un altre: el de la presència de certs tipus de vasos que es deixen comparar amb els de les necròpolis hallstàttiques de la costa catalana (grup de Terrassa).

Abans que tot, un tipus de vas de formes arrodonides o tirant a doble cònic, amb vora molt pronunciada sortint vers enfora i amb o sense peu rudimentari. Aquest tipus el coneixem del poblat de Les Escodines Baixes de Maçalió (fig. 454), i de les cistes del Barranc de Sant Cristòfol (figures 488 i 489). Les decoracions són: o bé els motius incisos de rombes típics del primer període ibèric del Baix Aragó (cistes del barranc de Sant Cristòfol), o bé acanalats al coll (vas de Les Escodines Baixes). Tant la forma com els acanalats al coll són netament hallstàttics i reprodueixen un dels tipus més clàssics de les necròpolis de la costa catalana de la primera Edat del ferro (tipus *c* de Terrassa). Fins la mena de la terrissa polida finament, que contrasta amb lo groller de la demés ceràmica, és un altre fenomen a relacionar amb la civilització hallstàttica esmentada.

Un altre tipus que es deixa relacionar amb la mateixa civilització és el vas de forma doble cònica amb peu alt i vora sortint, que no falta amb diferents variants de perfil a quasi bé cap de les estacions del primer període del Baix Aragó (vegi's figs. 456 i 463), tipus que es troba també a la cultura emparentada de la veïna província de Castelló (Salzadella, vegi's fig. 419 d'aquesta *Crònica*). A Catalunya tal forma sembla bastant freqüent a la fi de la cultura hallstàttica (Anglès, Gibrella) (5), però també té qualques paral·lels al grup de Terrassa (vegi's tipus *g* de Terrassa) (6).

(1) BOSCH: *L'estat actual de la sistematització..... de la primera Edat del ferro a Catal.*, pp. 587-588 d'aquesta *Crònica*.
(2) BOSCH: Id., íd., p. 587.
(3) BOSCH: *Consid. generals sobre les estac. eneol.*, pàg. 463 i seg. d'aquesta *Crònica*.
(4) PALLARÈS: *Expl. dels jaciments prehist. de la Valltorta*, pàg. 454 i seg. d'aquesta *Crònica*.
(5) BOSCH: *Crònica* de l'ANUARI anterior (V, 1913-14), pàg. 819, fig. 35 d'Anglès.
(6) Pàg. 585, fig. 346 d'aquesta *Crònica*.

En canvi, tals tipus a la civilització post-hallstàttica de Castella no es troben o bé apareixen molt evolucionats, de manera que s'han transformat molt, no essent ja semblants als tipus originaris.

Ens atrevim a formular una hipòtesi per a explicar tals semblances: Amb la perduració de la cultura arcaïtzant de tradició encolítica, que sembla que degué existir al marge de la *enclave* hallstàttica de la costa catalana a la primera Edat del ferro, es creua una influència de les formes hallstàttiques de l'última sobre dita cultura arcaïtzant. Això, en realitat, ho podem observar ja a la civilització de l'interior de Catalunya (tipus clarament hallstàttics de Marlès, la Balma del Segre i el sepulcre del Turó de les Mentides). Mercès a aquesta influència a la cultura del temps següent (primer període del Baix Aragó), juntament amb dita ceràmica arcaïtzant hi ha la de tradició hallstàttica (1).

El problema de les tribus. — Caldria potser atribuir certa significació també a la diferència de tribus. En tot cas sembla observar-se en els textos més antics (Avienus, Hecateu-Herodot) una distinció fonamental entre els ibers del SE. (Mastiens del grup dels tartessis) i els ibers de la costa del regne de València, més amunt de Dènia, i de Catalunya (ibers en sentit estricte; a la costa valenciana probablement edetans, segons es pot sospitar per llur cita a Hecateu). I aquesta diferència sembla que es reflecteix també a la civilització amb la pobresa de la cultura de Castelló i del primer període del Baix Aragó.

La transició al segon període. — Des de la transició, aquesta diferència s'esborra, i la cultura del Baix Aragó va assimilant-se ràpidament la cultura general ibèrica. Cal notar que al seu temps les fonts ja no estableixen tampoc una diferència tant essencial entre els diferents grups de tribus ibèriques. Aquest temps de transició no el coneixem ni a Castelló ni a la costa catalana.

Paral·lels. — PARAL·LEL AMB VALÈNCIA, L'URGELL I LA ZAIDA. — En el segon període el Baix Aragó és un de tants grups de la cultura ibèrica; però cal notar aquí fets interessants. El grup de Calaceit és particularment pobre en la decoració de la ceràmica, semblant ésser els seus motius més típics els més senzills motius geomètrics: ultra els generals, o sia les línies ondulades, semicercles i segments de cercles penjats d'una línia horitzontal, semblen particularment típics del grup de Calaceit les sèries de cercles concèntrics, secants o no, i les sèries de rombes. Aquests motius són corrents també a la cultura veïna del regne de València. Les decoracions complicades, per exemple les estilitzacions florals i les espirals a Calaceit són molt poques, gairebé sempre repeteixen monòtonament la zona amb fulles d'eura encarades i combinades amb espirals, formant dues metopes separades per aspes. Aquesta decoració, que falta per ara al regne de València, en realitat es correspon més amb el grup de l'Urgell que amb el més pròxim de La Zaida, en el qual la decoració geomètrica, les espirals i les estilitzacions vegetals arriben al màxim apogeu.

PARAL·LELS AMB EL GRUP DE NUMÀNCIA. — Un altre fenomen curiós es presenta amb els motius animals o humans, també escassíssims a Calaceit. Són molt escassos, però en el cas en què es poden estudiar millor, en el fragment de Sant Antoni, amb un home al costat de la part posterior d'un cavall (fig. 514), s'observa una estilització bàrbara que té certs punts de contacte amb l'art de Numància. El mateix perfil arbitrari, l'ull desproporcionadament gran al mig de la cara i el cos ple de motius geomètrics, en particular espirals; en ço que fa referència al cavall, les potes i la cua estilitzant-se en senzilles línies, troben a Numància llurs paral·lels.

Aquests paral·lels amb Numància no són isolats: en els motius geomètrics apareixen sovint, sobretot en les sèries de cercles concèntrics, i també en les formes dels vasos: cal notar a Calaceit la mateixa varietat d'*oinochoe*, amb el bec trilobulat molt groller, el coll cònic invertit, molt ample en ésser prop del bec, i el cos del vas cilíndric i molt baix.

La posició de la cultura del Baix Aragó dintre de l'ibèrica general contemporània. — Si es té en compte aquesta complicació de paral·lelismes, que en el cas de Numància no s'expliquen per una proximitat geogràfica, i fins la forta diferència entre el grup de Calaceit i el més veí de La Zaida, resulta molt difícil de precisar la posició del Baix Aragó dintre de la cultura ibèrica del segle III. Provisionalment ens atreviríem a proposar, amb totes les possibles reserves, la següent explicació:

La cultura ibèrica del segon període del Baix Aragó comprèn el Baix Aragó des de la ratlla de Casp-Alcanyiç vers el SE., ço és, les conques dels afluents de l'Ebre; però està fortament dife-

(1) Si això és veritat, ens podríem potser explicar millor que tal ceràmica de tradició hallstàttica s'assembli més a la post-hallstàttica del Sud de França (grup d'Avezac-Prat) que a la post-hallstàttica del Centre d'Espanya. Aquesta última, com a més distant de la primitiva hallstàttica, ha evolucionat més els tipus que les cultures restades sobre el punt de partida (França) o en els llocs veïns (Catalunya).

renciada de la cultura de La Zaida, o sia de la civilització de la plana de l'Ebre. Al contrari, vers el SE. es perllonga per la part muntanyosa de la veïna província de Castelló, contrastant amb la cultura de la plana fins al nivell de Sagunt, des d'on una civilització emparentada amb la del Baix Aragó ocupà ja la plana, fins a les muntanyes del Nord de Dènia. Per a la delimitació amb la cultura de la costa de Castelló és característica l'estació de Llucena del Cid amb la torre oval, de la mateixa tècnica que la de Sant Antoni de Calaceit i les estacions de la plana, descobertes pel Sr. Senent, amb ceràmica ibèrica sense decoració i de superfície de color plomís, del tipus de Puig Castellar. Aquesta cultura de la plana no passa de la serra d'Almenara al N. de Sagunte, i d'allí cap avall s'estén la cultura ibèrica normal com la de l'alta muntanya de Castelló del tipus de Los Foyos de Llucena.

La cultura del Baix Aragó sembla haver-se mantingut molt retardada, repetint tipus de decoració quasi estrictament geomètrics que tenen llur base anterior en les decoracions més senzilles. Entretant, mentre la plana de Castelló era restada a la cultura en qüestió per una invasió de la civilització ibèrica de la costa catalana, del tipus de Puig Castellar, els grups veïns del de Calaceit per l'interior, al NE. el de l'Urgell (Sidamunt) i al NO. el de la Plana de l'Ebre (La Zaida), florien desenrotllant independenment una base comú de decoracions geomètriques i vegetals estilitzades que probablement també té el seu remot origen en la ceràmica del SE. D'aquest floriment no n'arribà a Calaceit més que lleugeres influències, i precisament de decoracions del grup de l'Urgell (les fulles d'eura encarades). Fins ens atreviríem a suposar que aitals decoracions florals són a Calaceit una influència del grup de l'Urgell.

Els paral·lels de Calaceit amb Numància poden explicar-se, per tenir ambdues cultures una arrel comú vers el Sud, en els massissos de les muntanyes ibèriques (Serres d'Albarrací, de Cuenca, etc.) En aquest cas, ambdos grups, amb la seva cultura un xic retardada i en territoris llunyans dels grans centres de la cultura ibèrica anterior, o de la de les planes de l'Ebre (1), devien desenrotllar paral·lelament uns mateixos tipus, ço que a Calaceit no arribà a la completa evolució, mentre a Numància, perllongant-se fins més tard (133 antes de Jesu-Crist), i restant encara més isolat i tancat en si mateix, arribà a son curiós art, d'un arcaisme retardat i complex. També pot tenir el seu valor per a explicar el grup numantí la diferenta composició ètnica (celtes barrejats amb ibers).

Les tribus ibèriques i les veïnes al segon període. — Aquests fets no podran, naturalment, explicar-se bé fins que coneguem la cultura dels massissos de les muntanyes ibèriques. Però pot contribuir a ajudar-nos a esbrinar el misteri la nostra coneixença de l'etnografia ibèrica a base de les fonts literàries, així com les llacunes d'aquesta s'omplenen, de certa manera, amb l'arqueologia.

En el temps de la cultura del segon període del Baix Aragó, al menys en el de la seva última part, al vessant E. de les serres ibèriques, ja des de l'Ebre fins a la regió muntanyosa que separa les províncies de València i Alacant, però no passant a la plana de Castelló, més amunt de Sagunt, degueren viure els edetans, mentres que a la plana de Castelló, arribant a Catalunya fins a les serres al NE. de Tortosa (Coll Balaguer), hi havia els ilercavons. A l'Urgell vivien els ilergetes, emparentats originàriament amb els ilercavons, però ja separats d'ells geogràficament i fins per la interposició d'altres tribus (lacetans, cossetans). El territori dels edetans sembla confinar amb el dels celtibers, tan per la porta del Jalón com més avall, a la regió muntanyosa de l'alta província de Terol, al llarg de la conca del Jiloca. Els celtibers semblen haver-se estès al llarg de tot el territori edetà fins a la província de Cuenca.

Les diferències de les cultures del Baix Aragó (edetans), de la plana de la província de Castelló (ilercavons) i de l'Urgell (ilergetes), s'expliquen per la diferent naturalesa de les tribus, pertanyents a diferents agrupacions dintre de l'etnografia ibèrica i per raons de separació geogràfica. La diferència de la cultura dels ilergetes i dels ilercavons, orientant-se la dels últims vers la de les tribus de la costa catalana i la d'aquells vers la dels veïns edetans de la plana de l'Ebre, té una raó estrictament geogràfica. La diferenciació de cultures dintre dels grups edetans, i la gran distinció que s'observa entre el Baix Aragó amb Calaceit i la plana de l'Ebre, més enllà de Casp (grup de La Zaida), pot també tenir per causa raons geogràfiques, que han orientat sempre les conques dels afluents de l'Ebre propers a Calaceit més aviat vers les serres de Castelló i les regions veïnes de Catalunya que vers la plana de l'Ebre. Probablement, dintre del gran grup ètnic

(1) En realitat sembla que l'art de La Zaida té poc de comú amb el de Numància i difícilment s'explica aquest com derivat del de La Zaida.

dels edetans hi degué haver nombroses subdivisions de tribus agreujades per l'isolament geogràfic; i, en realitat, el territori de Calaceit té aquest caràcter.

La proximitat i la comunicació dels territoris dels edetans de l'alta província de Terol i dels celtibers del Jiloca, podrien donar l'explicació de la base comú que semblen tenir les dues cultures de Calaceit i Numància. El grup de La Zaida, allunyat d'aquesta base comú, es desenrotllà lliurement i més d'acord amb el grup ilergeta (Sidamunt), del qual, geogràficament, està més pròxim i amb el qual té les comunicacions més obertes. L'isolament del grup de Calaceit per una banda, i per l'altra la prolongació, fins bastant més tard, de la cultura de Numància, ja a l'extrem del grup celtiber, del qual no coneixem les seves varietats de més al Sur, expliquen que Numància arribés molt més lluny en l'evolució local que el grup de Calaceit, amb tot i procedir, probablement, d'una base comú. — P. BOSCH GIMPERA.

L'estat actual de la investigació de la cultura ibèrica

ELS GRUPS REGIONALS DE LA CULTURA IBÈRICA I LES CULTURES VEÏNES

El coneixement de la cultura ibèrica ha fet notables progressos en els últims anys. No sols s'han multiplicat les troballes, sinó que aquestes han estat de tal naturalesa, que plantegen sobre bases fermes la qüestió de la cronologia i de la sistematització de l'estat actual del problema.

Un altre fet curiós s'ha produït: la investigació arqueològica feta independentment de l'estudi dels textos històrics ha vingut a parar a resultats que coincideixen, en llurs línies generals, amb els que s'obtenen de l'estudi de les fonts literàries, ço que fa més segurs encara els punts de coincidència d'ambdós mètodes, punts que cal considerar com a cosa fermament adquirida.

Ja en 1915 semblava cosa certa que era possible agrupar les troballes ibèriques, abans que tot d'una manera geogràfica (1), descobrint-se així evolucions locals de l'art ibèric i possibles relacions de unes amb altres. La base per a aquesta agrupació la donava la pintura de la ceràmica. Avui cal incorporar decididament també els altres materials a cada un dels grups obtinguts mitjançant la ceràmica.

Ja llavors es començaven de precisar les dates extremes de cada evolució local en fixar l'atenció en la presència de ceràmica grega en relació amb les estacions ibèriques, i, per altra part, en l'aparició de la ceràmica ibèrica en les diferents capes d'Empúries. Sobretot amb aquest últim fet s'adquiria un element ferm de comparació i un marc on poder enquadrar l'evolució ibèrica.

El mètode, essent encertat, ha donat resultats fecunds i permet besllumenar el camí per a arribar a la solució dels diferents problemes relacionats amb la cultura ibèrica.

Les recents troballes (2) han augmentat el material, i confirmat l'existència de les regions establertes abans (vegi's el mapa de la fig. 516) ço és: *a*) Andalusia; *b*) el SE.; *c*) la costa de València i Catalunya amb la del S. de França; *d*) l'Ebre; *e*) el centre d'Espanya). També han precisat les relacions de les unes amb les altres i aclarit l'existència d'un nou grup a Portugal. En la cronologia, amb les investigacions del Santuari de Despeñaperros i de la necròpolis de Galera, per En Cabré en ço que es refereix a Andalusia, i amb les de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS per a l'Ebre i per a Catalunya, la cronologia establerta en 1915, que es basava sobretot en les capes d'Empúries i que està d'acord amb lo que s'obté en les estacions franceses, s'ha comprovat del tot com a certa, i, demés, degut això, principalment, a l'estudi dels poblats de l'Ebre per l'INSTITUT, l'evolució de la cultura ibèrica del segle V fins a la romanització resulta ben visible i permet intentar una nova subdivisió cronològica, en períodes, principalment per a l'Ebre i Catalunya, però en part també per als altres territoris.

Altrament, la distinció essencial que en 1915 es començava de precisar entre la cultura ibèrica de la costa i la que cal considerar cèltica de l'interior abans del desenrotllament, a Castella, de la cultura ibèrica de Numància (3), és avui quelcom definitivament establert (4), i el problema cro-

(1) BOSCH: *El problema de la cerámica ibérica* (*Memorias de la Comisión de Investigaciones paleontológicas y prehistóricas*, Madrid, 1915).

(2) Vegi's la Bibliografia, fins a 1920, a BOSCH: *La Arqueología pre-romana hispánica* (apèndix a la traducció de *Hispania* de Schulten, Barcelona, «La Académica», 1920). i a BOSCH: *Prehistòria Catalana* (*Enciclop. Catalana*, Barcelona, 1919).

(3) Vegi's l'esmentat treball sobre la ceràmica ibèrica i les nostres recensions de treballs del Marquès de Cerralbo, Déchelette i Sandars a l'ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (*Crònica*) V, 1913-14, pàgs. 940, 942 i 943, respectivament.

(4) BOSCH: *Los celtas y la civilización céltica en la península ibérica* (en premsa al *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, número del IV trimestre de 1921).

nològic dels començos de la civilització numantina s'aclareix en el sentit de no poder passar del segle III, resultant més antiga la cultura ibèrica a mesura que ens acostem a la costa.

Així s'ha vingut a parar a resultats semblants als de l'estudi dels textes del Prof. Schulten [1], el qual trobava la distinció entre els ibers de la costa i els celtes de l'interior a les fonts

Fig. 516. — Els grups de la cultura ibèrica i les civilitzacions veïnes del segle V al III

dels segles VI-III, i l'existència de tribus ibèriques, també a l'interior, des del III, deduint de tot això un moviment dels ibers vers l'interior que els féu amos de tota la península, la qual sols llavors pogué anomenar-se, amb raó, Ibèria.

LA CULTURA DEL SE. I D'ANDALUSIA

Dels diferents grups regionals de la cultura ibèrica, cada volta resulta més clar que els més floreixents són els del SE. i el d'Andalusia. Es va ja precisant una delimitació geogràfica d'ambdós i del grup del SE. respecte als seus veïns del N., així com les relacions i diferències dels grups del SE. i d'Andalusia.

La delimitació i relacions de les cultures del SE. i d'Andalusia. — EL GRUP DEL SE. — La cultura del SE. (vegi's el mapa de la fig. 516) típica, pel N. no sembla passar més amunt

(1) SCHULTEN: *Numantia, Ergebniss der Ausgrabungen. I. Die Keltiberer und ihre Kriege mit Rom* (Munich, Bruckmann 1914), sobre tot la seva part primera (recensió, amb resum i reproducció dels mapes, a l'ANUARI 1913-14, pàgs. 949 i següents). — SCHULTEN: *Hispania* (Pauly-Wissowa *Realencyclopädie*, i traducció castellana: Barcelona, «La Académica», 1920). — Vegi's també altres treballs de SCHULTEN, en premsa, sobre el Periple conservat a la Ora Marítima d'Avienus i sobre Tartessos.

de les serres que separen la plana de València de la plana d'Alacant, a l'extrem de les quals serres es troba Dènia, el lloc de l'antiga colònia grega d'Hemeroscopion. A la banda d'aqueixes serres que mira cap a Alacant es troben els llocs de les cèlebres troballes dels lleons i esfinxs de Bocairent i Agost, així com la ceràmica amb els ocells, tan freqüents a Elx, però no semblen passar a la plana de València, des d'on comença la regió que arriba fins al S. de França i que, malgrat estar fortament influïda per la cultura del SE., és molt més pobra i sembla quelcom a part. Un problema interessant, emperò és el de la regió muntanyosa intermitja entre les províncies de València i d'Alacant, que al començament en general, va més amb València que amb Alacant (1).

Els límits de la cultura del SE. en direcció al centre d'Espanya, ço és, vers la Manxa i les serres de la província de Cuenca, són difícils encara de precisar: el cert és que ben amunt de la província d'Albacete es troba encara un dels nuclis més importants d'aquesta civilització (Balazote i Salobral: llocs de troballa de la *bicha* i de les esfinxs, Montealegre amb el Cerro de los Santos i el Llano de la Consolación, etc.). Pel S., així que es penetra a la regió depenent del sistema de muntanyes de Sierra Nevada, ço és, en deixar la conca del Segura i entrar a la del Almazora, a la província d'Almeria, s'acaba la cultura del SE. i comença la d'Andalusia; aquest és el cas de Villaricos, que, malgrat una troballa de ceràmica amb la decoració d'ocells d'Elx, entra de ple en la cultura d'Andalusia.

ANDALUSIA. — Aquesta (vegi's el mapa de la fig. 516) sembla començar en el nus de muntanyes de l'alta conca del Guadalquivir, ja en la part tocant a l'alta conca del Segura (Castellar de Santisteban); el límit N. segueix la Sierra Morena, però les estacions conegudes són per ara sempre al vessant de la conca del Guadalquivir (el santuari de Despeñaperros, a Santa Elena). Tota la conca del Guadalquivir està de ple dintre de la cultura ibèrica andalusa (Osuna, Carmona); però el límit vers el NW., ço és, cap a la part occidental de Sierra Morena (monts de Còrdova, de Huelva i del Algarve), és encara impossible de precisar. Tant sols es pot dir que una importació o influència dels tipus andalusos sembla haver tingut lloc activament a Portugal (2) (troballes de Faro a l'Algarve i de la necròpolis d'Alcacer do Sal i dels castros de Santa Olalla i altres), malgrat ja des de l'Algarve trobem civilitzacions diferentes no ibèriques.

RELACIONS I DIFERÈNCIES DEL SE. I ANDALUSIA. — D'ambdues cultures, la del SE. i la d'Andalusia, indubtablement la primera és la que assolí un nivell més alt, com ho mostren la major perfecció i varietat de tipus de les escultures en pedra i en bronze, i la major varietat i riquesa dels motius de la ceràmica. Això queda clar comparant les escultures en pedra del SE., ço és, la Dama d'Elx, les figures del Cerro de los Santos, el guerrer d'Elx, les esfinxs del Salobral i d'Agost, les *bichas* i lleons de Balazote i Bocairent, amb les d'Andalusia: per exemple relleus d'Osuna, els lleons de Baena, l'esfinx de Villacarrillo, etc. També ens mostren un art més avançat les figuretes del possible Santuari de Sant Antoni el Pobre a Múrcia que les dels santuaris andalusos de Despeñaperros i Castellar de Santisteban. En ço que fa referència a la ceràmica, mentre a Andalusia domina exclusivament la decoració geomètrica, al SE. hi ha la gran riquesa de motius animals (els ocells i els *carnassiers* d'Elx i Arxena), vegetals (fulles d'eura, estilitzacions de flors i de palmetes) o geomètrics (espirals i altres motius, sovint combinats amb els motius florals), entre els quals les línies ondulades i els cercles concèntrics (que a Andalusia constitueixen l'element típic i quasi únic) apenes si tenen importància.

Aquestes relacions, i al mateix temps diferències, de les quals ressalta la superioritat del grup del SE., potser també es reflectiren en l'arquitectura, que, malgrat coneixer-se encara molt malament al SE., ofereix ja una gran abundància de restes monumentals, sobretot capitells, que no sembla existir en tan gran proporció a Andalusia, on les restes d'arquitectura decorada d'Osuna són quelcom més pobre.

POSSIBLES SUB-GRUPS AL SE. — Dintre del grup del SE., qui sap si també caldrà establir una certa diferència entre la part més propera a la costa (d'Elx a Arxena, o sigui ço que hi ha més al S. i E. de les Serres de Salines, de la Pila, de les Cabres i de Tarbella) i la de més a l'interior, que es comunica geogràficament amb la Manxa i la part S. del massís ibèric (el grup del Cerro de los Santos, Meca, etc.) La diferència ressalta sobretot en la ceràmica, en la qual es nota l'abundància dels motius animals a Elx i Arxena, que es combinen amb molta elegància amb les estilitzacions vegetals i les espirals, contra l'exclusivitat dels motius geomètrics i vegetals en certa manera menys elegants i desenrotllats amb certa independència del grup interior; però fins en

(1) Vegi's lo dit en altre lloc d'aquesta *Crònica*, pàg. 624 i seg.
(2) Vegi's BOSCH: *Celtes*.

l'escultura cal establir una primacia de perfecció a favor de la Dama d'Elx, l'estàtua de guerrer d'Elx, les esfinxs d'Agost i els bronzes de Múrcia, sobre les figures del Cerro de los Santos, la *bicha* de Balazote i els pocs bronzes que del mateix Cerro es coneixen, i que ja s'assemblen molt als d'Andalusia.

Les noves troballes del SE. — El coneixement del material ha augmentat molt en els últims anys.

El Cerro de los Santos i la necròpolis de Montealegre i Meca. — El Sr. Zuazo i Palacios ha estudiat novament les escultures del Cerro de los Santos tractant de provar l'autenticitat d'algunes de les considerades com a falses, i sobretot comprovant que algunes de les englobades amb les del Cerro procedeixen del Llano de la Consolación, que sembla que tingué un santuari semblant.

El Sr. Zuazo també ha explorat una necròpolis a Montealegre, prop dels santuaris esmentats, sense que quedi clara la manera d'ésser dels sepulcres, i en la qual sembla que en tragué diverses urnes, que contenen ossos cremats, tapades amb plats de terrissa i amb senzilles vies pintades. També d'aquests sepulcres són uns trossos de falcata (1).

Per altra part ha estudiat novament l'estació de Meca (2), encara que sense grans novetats.

El santuari de San Antoni el Pobre. — Al material vell del grup pròxim a la costa, s'hi afegeix avui una quantitat de bronzes, adquirida pel Museu de Barcelona (3), procedents d'antigues excavacions fetes prop de l'ermita de San Antonio el Pobre, a El Palmar, prop de la ciutat de Múrcia, però que han restat desconegudes, Poca cosa és el que s'ha pogut saber de les circumstàncies de la troballa: solament que foren trobats junts tots els bronzes, ço que fa suposar l'existència d'un santuari; de qual cosa en dóna també la impressió la naturalesa de les representacions, anàlogues a les dels santuaris andalusos.

Els bronzes representen guerrers a cavall amb curiosos detalls d'armament tals com falcates, esperons, elms, etc.; una bella estatueta de guerrer amb casc, de factura molt correcta; diverses figures femenines amb mantells i ornaments, del tipus de les figures del Cerro de los Santos i de la Dama d'Elx (una fins amb un vas a les mans, que s'avancen en actitud d'ofrena); diverses figures masculines, una d'elles itifàlica, una estatueta de dona nua, de cos i de formes molt correctes; una mà que degué pertànyer a una estàtua de regulars dimensions i d'una finura d'execució extraordinària, etc.

L'art representat pels bronzes murcians és, en general, el mateix dels andalusos; però en alguns casos ens atreviríem a suposar-lo més perfecte i de més sentit d'observació de les formes naturals, així com de major finura d'execució.

La Serreta d'Alcoy. — Una important contribució a la cultura del Sud-Est, que permet observar com dura fins al segle III a les serres entre les províncies d'Alacant i de València, és l'estació de La Serreta d'Alcoy, on amb ceràmica hel·lenística en sortí d'ibèrica amb espirals, motius florals i un genet i una inscripció ibèrica en una placa de plom (4).

Les noves troballes d'Andalusia. — Les noves contribucions de la cultura d'Andalusia han estat també importants, abans que tot en ço que fa referència a la plàstica en pedra. A Villacarrillo (Jaén) s'ha trobat una nova esfinx del tipus conegut de les d'Agost (5). Noves figures de lleons del tipus de Baena han sigut trobades prop de Còrdova (6). A Alcalà la Real (Còrdova) ha sortit un relleu malauradament incomplet (7), representant un home de perfil aguantant una cosa que s'ha interpretat com una espiga, essent notable el marcat gust grec arcaic d'aquest relleu.

Els santuaris. — Altres troballes interessantíssimes són las dels santuaris de Castellar de Santisteban i Despeñaperros. El material del primer, la major part del qual, ço és tot el que pos-

(1) J. Zuazo: *La villa de Montealegre y su Cerro de los Santos* (Madrid, Hijos de Gómez Fuentenebro, 1915), pàgs. 30 i següents i làm. I.

(2) J. Zuazo: *Contribución al estudio de las ciudades ibéricas. Meca* (Madrid, 1916).

(3) Bosch: *Un possible santuari ibèric a Sant Antoni el Pobre*, en aquesta *Crònica* més endavant.

(4) R. Vicedo: *Historia de Alcoy y su región* (*Archivo Alcoyano*, 1920). (Publicat apart, Alcoy, Imprenta El Serpis, 1920-1922). Vegi's també, en altre lloc d'aquesta *Crònica*, ço que es diu de La Serreta (pàg. 628).

(5) Mélida: *Museo Arqueológico Nacional. Adquisiciones en* 1916. (Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, 1912). làm. I, n.° 3.

(6) Devem la notícia a D. Josep de la Torre, Director del Museu de Còrdova, per mitjà del seu germà el professor de la Universitat de Barcelona D. Antoni de la Torre.

(7) E. Romero de Torres, a la pàg. 464, amb gravat, del *Boletín de la Real Academia de la Historia*, LXVII, Madrid, 1915.

seïa el Sr. Cabré, ha entrat al Museu de Barcelona, ha sigut publicat adequadament per M. Raymond Lantier amb el concurs del Sr. Cabré (1).

Del Santuari de Despeñaperros, conegut tan sols per qualques troballes de bronzes fetes per pagesos i donades a conèixer per Mr. Horace Sandars, la Junta Superior d'Excavacions i Antiguitats n'ha emprès l'excavació metòdica, confiant-la als Srs. Joan Cabré i Ignasi Calvo (2).

Del primer santuari, ço és de Castellar, malauradament, no es coneixen les circumstàncies de les troballes dels objectes, per haver sigut explorat per la gent del país amb el sol objectiu de cercar tresors. Sols sembla clar que els objectes apareixien en desordre prop d'una cova, que devia ésser el lloc de culte.

En canvi, a Despeñaperros, sembla que el santuari no fou cap cova, sinó un edifici, del qual es trobaren qualques restes, que acusen una primitiva construcció, i més tard, aprofitant els materials d'aquesta, una reconstrucció. Les conclusions que això pugui aportar a la cronologia dels ex-vots trobats, en general, fora de l'edifici en qüestió i en grans escurials, no sembla cosa clara. A la part alta de la muntanya, en la qual es troba el santuari, hi sortiren restes d'habitacions, de planta rectangular, i de muralla, que semblava defensar-les. Diuen els excavadors que no hi sortí gens de ceràmica, que sembla molt escassa a tot el santuari, la qual cosa contrasta amb Castellar de Santisteban, d'on procedeixen bells vasos ibèrics pintats amb les decoracions geomètriques habituals d'Andalusia.

En canvi, en les habitacions de Despeñaperros de les quals tractem, aparegueren nombrosos restes de tres peus que es suposa que sostindrien gresols per a fondre els ex-vots; gresols dels quals sembla que també se n'han trobat fragments.

Prop del poblat en qüestió, i entre fonaments de parets, els Srs. Cabré i Calvo hi suposen l'existència d'una necròpoli, ja que en una capa de cendra hi sortiren restes de ceràmica molt trencada, petites armes de ferros fins, i ex-vots com els del santuari. No sabem si realment hi ha motius per a creure en l'existència de tal necròpoli.

Les troballes són molt semblants a ambdós santuaris. A Despeñaperros, encara que no és possible afinar gaire el problema de llur cronologia, són interessantíssimes per llur nombre i qualitat: apart de moltes figures de factura barroera i altres que estilitzen la forma humana fins a convertir-la gairebé en una agulla, n'hi ha d'altres de molt bon art, que, com algunes de Castellar, recorden certs tipus grecs arcàics. Hi ha algunes figures d'animal, així com els ex-vots de membres (braços, cames, mans, dentadures, *phallus*, etc.); però la cosa més corrent és l'estatueta humana. Les figures masculines són de guerrers a voltes a cavall, i sovint armats amb falcata, llança o escut rodó; d'homes nus i sovint itifàlics o vestits amb una túnica curta. Les dones o van nues o solen portar un llarg mantell, que penja del cap, on es sosté per un estre que el feia acabar en punta tenint tot ell una forma acampanada, o bé s'adapta a la forma natural del cap. Es freqüent trobar-hi ornaments, tals com els discs prop de les orelles, com els de la Dama d'Elx. En l'indumentària hi ha notables paral·lels de les escultures del SE. Els ex-vots o són massissos en qual cas es devien fer fonent-los en motllo o bé fets amb primes laminetes de bronze; de l'última mena, però d'or, n'hi ha un parell a Castellar.

Entre els petits objectes abunden extraordinàriament, en ambdós santuaris, les fíbules de bronze anulars i fins les de La Tène, generalment del segon període. A Despeñaperros s'han trobat diverses tanques de cinturó del tipus que sembla ésser propi de la cultura ibèrica del S. i SE., i dels quals se'n coneixen altres d'Elx, al Museu Arqueològic Nacional, i a més el que es publica en altre lloc d'aquesta *Crònica* del sepulcre de Salzadella a Castelló (3).

De Castellar són algunes figuretes tosques de terra cuita, probablement ibèriques, així com un petit bronze interessantíssim: un grifó, que sembla de factura grega i fins grega arcaica. De ceràmica grega no sembla que en surti a Despeñaperros. En canvi, de Castellar, es coneixen qualques vasets i fragments vernissats de negre brillant (hel·lenístics).

Ambdós santuaris sembla que es seguiren freqüentant a l'època romana, de la qual són la major part de les pedres tallades trobades i, demés, llànties, ceràmica i fins capets de terra cuita: això últim sobretot a Castellar.

(1) Lantier: *El Santuario ibérico de Castellar de Santisteban*, *Memorias de la Comisión de investigaciones paleontológicas y prehistóricas* (Madrid, 1917).

(2) Calvo-Cabré: *Excavaciones en la cueva y collado de los Jardines* (Santa Elena, Jaén) (*Memorias de la Junta Superior de excavaciones y antigüedades*, 1917, 1918, 1919).

(3) Per als de Despeñaperros vegi's Calvo-Cabré: lloc citat (memòria de la campanya de 1917) (*Mem. J. Sup. de exc.*, 1908), làm. XXVIII.

LA NECRÒPOLIS DE GALERA. — Una altra troballa de cabdal importància, sobretot per a refermar lo que ja sabíem referent a la cronologia de la cultura andalusa, és la de la necròpolis de Galera, malauradament saquejada en part. De les excavacions fetes pel Sr. Cabré, que hi fou enviat per la Junta Superior d'Excavacions, després de recerques fetes en el mateix lloc pel Sr. Motos de Vélez Blanco i pels pagesos, en coneixem el següent resultat (1):

A part de sepultures pobres en petites caixes de pedra, enterrades en el sòl o entre les penyes, i que no contenen més que les urnes i alguns petits objectes (per exemple fíbules del final del primer període de La Tène), n'hi han d'altres més riques, sota túmul que conté una cambra de forma quadrangular, a voltes amb el sostre sostingut per una pilastra i amb un corredor d'entrada; aquests sepulcres solen tenir un mobiliari més ric. Es freqüent trobar a les parets o al sòl de la cambra restes d'estuc pintat. La ceràmica ibèrica hi abunda molt, essent-hi dels tipus corrents amb decoració geomètrica andalusa, llevat de grans gerres de panxa ovoidea amb decoracions més riques, entre les quals es veuen caps de cavalls, i que segons en Cabré són íbero-púniques. Malauradament les fotografies publicades són insuficients per a formar-se idea del que són aquests vasos, i no se'n dóna calc ni dibuix intel·ligible. Abunden els vasos grecs, generalment oxybafons itàlics, del segle IV, i ceràmica campaniana, la dita de figures roges, així com els objectes d'importació cartaginesa que ja coneixíem de Villaricos: petites amforetes de vidre, amulets, cornalines amb motius orientals, joies sovint amb granulat. Es trobaren també nombroses falcates, *soliferrea*, frens de cavall, petits bronzes menys importants, i, a més, nombroses caixetes de pedra calissa, que sovint serviren d'urnes cineràries.

Un objecte notable, i que té una posició a part en el grup general de troballes, és una estatueta d'alabastre, d'uns 10 cm. d'altura, representant una figura femenina que sosté amb les mans una plata que recollia el líquid que li sortia pels pits. La dita figura està asseguda en un seient, els braços del qual són esfinxs alades. Aquest objecte, que fou adquirit per Mr. G. Gossé d'un pagés i portat al Museu Siret, a Herrerías, sembla ésser un producte que si no és grec és al menys depenent en quant al seu tipus de la plàstica grega arcaica, amb reminiscències del temps orientalitzant: és llàstima que no coneguem les circumstàncies de la troballa, ja que sembla quelcom anterior al mobiliari de la necròpolis, que, en general, és dels segles IV-III abans de J. C.

Prop de l'esmentada necròpolis sembla que hi han existit diversos forns de ceràmica, dels quals els Srs. Cabré i Motos en citen els escurials; però no donen cap informació respecte a llur forma i construcció.

NECRÒPOLIS D'ILLORA. — D'una necròpolis d'Illora ha arribat part del material a la col·lecció del Marquès de Cerralbo, consistint entre altres coses en diversos falcates, espases d'antenes curtes, soliferreums i una espasa de fulla ampla i d'empunyadura acabada en un cercle de metall, que segurament contindria el pom en forma de bola (2).

NECRÒPOLIS DE PEAL DE BECERRO. — També el Museu Arqueològic Nacional ha augmentat les seves col·leccions amb troballes andaluses, particularment nombrosos vasos de la necròpolis de Peal de Becerro (província de Jaén), de la qual s'en coneixien ja vasos a les col·leccions Vives i Gómez Moreno de Madrid.

TRESOR DE MOGÓN. — Per donatiu generós del Sr. Sandars entrà al Museu de Madrid el tresor de Mogón (3). Amagat entre unes pedres es trobà un vas tapat amb un *torques* d'argent, que contenia nombroses monedes i joies d'argent. El vas és de forma esfèrica amb senzilles vies de color pintades, dels propis de la ceràmica andalusa. Les monedes eren 1258, d'època romana consular. De les joies, entre altres, cal esmentar torques, braçalets, una planxa d'argent daurada, de 5 cm. d'ample, decorada amb motius de flors i fruites, repujats molt primorosament; una altra, que probablement serví per a revestir alguna beina de punyal, amb quadrúpeds i peixos repujats, de treball menys fi que l'anterior; un medalló amb el cap de Medusa i una sivella de cinturó que representa una au d'ales esteses, voltada per l'arc que forma la sivella. Prop del lloc de la troballa hi havia una estació ibèrica amb ceràmica a torn amb motius senzills geomètrics pintats.

Les monedes del tresor són dels voltants del començ del segle I abans de J. C., essent la d'encunyació més recent del 89 abans de J. C. Això dóna la data aproximada de l'enterrament del tresor:

(1) CABRÉ i MOTOS: *La necrópoli ibérica de Tútugi* (*Mem. de la Junta Sup. de Exc.*, 1920) i CABRÉ al *Boletín de la Soc. Esp. de Exc.*, 1920, IV trim.

(2) Vegi's ARTIÑANO: *Catálogo de la Exposición de hierros artísticos españoles* (*Publicación de la Sociedad española de amigos del Arte*). (Madrid, 1920). Núm. 9 (fig. de la pàg. 6), núms. 94-106 (fig. de la pàg. 20).

(3) SANDARS: *Joyas ibero-romanas halladas en Mogón, cerca de Villacarrillo en la provincia de Jaén* (Jaén, Imp. Morales. Sense data).

vers el 89 i el 80 abans de J. C. Quant als objectes que constituïen el tresor, evidentment han de datar-se no massa abans o a fi del segle II o en els primers anys del I. Excepte la planxeta d'argent triangular o la sivella amb l'au, els altres tots semblen objectes romans o greco-romans. Els dos esmentats són segons el Sr. Sandars, de treball ibèric.

CRONOLOGIA D'ANDALUSIA. — Amb tot aquest material nou, si bé seguim comprovant que la florida de la ceràmica ibèrica d'Andalusia correspon en part als segles V a IV (Galera) i que sembla prolongar-se potser fins als començos de la romanització (tresor de Mogón), no obtenim més detallada informació respecte de l'evolució de la cultura. Els paral·lels estilístics que s'han establert entre les figuretes de bronze dels santuaris ibèrics i l'escultura arcaica grega, si bé poden aclarir l'origen de la cultura ibèrica, no ens donen una cronologia ferma. El mateix cal dir de les troballes gregues arcaiques, que ja eren conegudes com el sàtir del Llano de la Consolación [1], el grifó de Castellar [2] i, si també fós hel·lenitzant, la figureta de Galera, puix que la relació amb el material és del tot desconeguda. Les capes que sembla que s'han trobat a Despeñaperros tampoc aclareixen gran cosa. I aquest és també el cas del SE. de la península. Ens havem d'acontentar encara sabent tan sols que la cultura del SE. i d'Andalusia florí després del 500.

VALÈNCIA, EL BAIX ARAGÓ, CATALUNYA I EL S. DE FRANÇA

El primer període del Baix Aragó i territoris emparentats de València i l'interior de Catalunya. — Així que passem a les altres regions, el problema de la cronologia s'aclareix força amb les noves troballes, sobretot amb les excavacions metòdiques fetes al Baix Aragó i a Catalunya i amb els nous descobriments de València [3] (vegi's el mapa de la fig. 516). Tant per a la costa com per a l'interior pot establir-se com a cosa certa l'existència de dos períodes ben definits, entre els quals s'intercala en el Baix Aragó, una fase de transició. El primer període comprèn els segles V i IV i mostra grans diversitats locals.

EL BAIX ARAGÓ I VALÈNCIA. — Una mateixa cultura sembla haver-se estès per la costa del regne de València i pel Baix Aragó. La cultura en qüestió, representada en el segon territori per les estacions de Les Escodines, Sant Cristòfol, El Tossal Redó i el Vilallonc, es carateritza per la seva poca relació amb la cultura del SE. que sols és visible vers la fi del període amb l'augment progressiu de les troballes de ceràmica a torn pintada, però amb motius ben senzills. El que caracteritza la regió, d'aquest període, és la ceràmica a mà amb grolleres decoracions riques en relleu, ceràmica que sembla conservar una tradició arcaitzant de la cultura de les coves del neolític i eneolític, a més una ceràmica polida de tradició hallstàttica que sembla dependre originariament de formes de l'Edat del ferro de la costa catalana, i, per altra part, una forta influència de la veïna cultura cèltica post-hallstàttica de l'interior de la península, que es fa sentir sobretot en els objectes d'ornament de bronze. De la ceràmica de tradició hallstàttica trobem, a tots els poblats i sepultures del Baix Aragó, un vas amb peu alt, en forma de doble conus, amb vora alta sortint vers en fora, així com un vas de formes esfèriques i vora sortint. De la influència post-hallstàttica dels celtes del Centre de la Península, hi ha, als mateixos llocs, diferents formes de fíbules, de tanques de cinturó i els braçalets de secció quadrangular molt prims, com es detalla en altre lloc. A la costa del regne de València es comença de conèixer bé aquesta cultura mercès a les investigacions del Sr. Senent, a les quals es poden lligar alguns materials de diferents colleccions particulars i el sepulcre de Salzadella, de tot el qual es parla en altre lloc. La nota comú és també el predomini de la ceràmica a mà grollera amb decoracions de cordons amb impressions digitals, i a Salzadella, a més, amb el vas de tradició hallstàttica amb el peu alt. Els bronzes pareguts als cèltics post-hallstàttics semblen abundar també a la província de Castelló: els braçalets prims de Salzadella que també sortiren en una altra sepultura de Cabanes (aquí amb ceràmica ibèrica a torn). A Salzadella, amb ells hi ha associat un collar de bronze i una tanca de cinturó, aquesta última d'un tipus que no apareix a la cultura del Centre de la Península, sinó que té els seus paral·lels al territori ibèric del SE. i del S. (Elx, Castellar de Santisteban); però amb els ferros tornem a tenir objectes semblants als del Centre d'Espanya: tal és el cas dels ganivets corbats de la família de les falcates, i lo mateix cal dir de les necròpolis d'incineració amb

(1) P. PARIS: *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive*, I (París, Leroux, 1904), pàg. 116, fig. 90.
(2) LANTIER, lloc citat, làm. XXVIII, n.º 22 i pàg. 114, fig. 11.
(3) Vegi's els diferents articles sobre València, el Baix Aragó i Catalunya a altres llocs d'aquesta *Crònica*, i particularment BOSCH: *Estat actual del coneixement de la cultura ibèrica al regne de València*, pàg. 624, i *La investigació de la cultura ibèrica del Baix Aragó* (1915-1920), pàg. 641 i seg.

urnes esferoidals com les del Centre d'Espanya, que des de l'alta província de València (Requena, Turis) baixen vers al SE. de la província (Oliva) i el N. de la província d'Alacant (Altea) (vegi's el mapa de la fig. 516).

L'INTERIOR DE CATALUNYA. — D'aquesta mateixa cultura pobra, i sense gran cosa que s'assembli a la cultura ibèrica del SE., hi ha quelcom semblant a la part occidental de Catalunya (vegi's el mapa de la fig. 517), a la comarca de Solsona. En alguns llocs del poblat del Castell

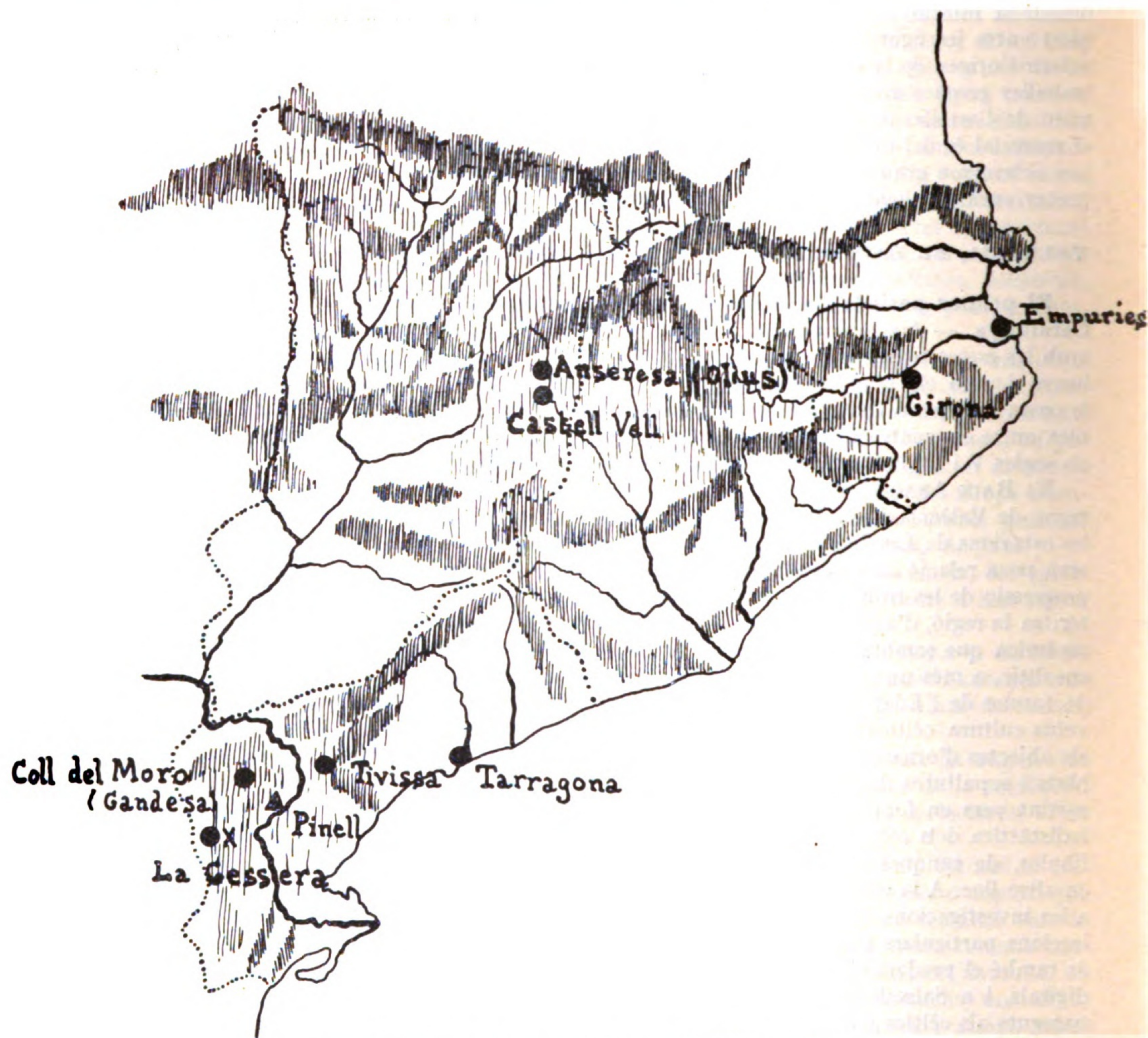

Fig. 517. — Les troballes catalanes del segle V-IV a. de J.-C.

Vell de Solsona, que en sa quasi totalitat pertany al segon període, s'hi trobaren restes d'una capa més profunda amb parets més tosques i amb ceràmica que s'assembla molt a la del primer període del Baix Aragó [1], tenint emperò una gran personalitat pròpia. Lo mateix sembla succeir al poblat d'Anseresa (Olius) recentment excavat per mossèn Serra [2].

(1) J. SERRA I VILARÓ: *Excavaciones en el poblado ibérico del Castell Vell de Solsona* (*Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 1920).
(2) Publicació, en premsa, a les *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 1921 (*Excavaciones en el poblado ibérico de Anseresa, Olius*).

Però, malgrat la forta influència post-hallstàttica, no es pot confondre amb la civilització dels celtes aquesta cultura, ja que, mentre per una part no hi surten els tipus cèltics específics (com les espases d'antenes, certes formes d'ornament de bronze), per altra part la ceràmica és del tot diferent de la cèltica, i, a més, en aquest període tenen llur començament evolucions com la dels pesos de teler, que passen per transició lenta al següent, ço que fa que al Baix Aragó (vegi's abans pàg. 667) es degué considerar com a ibèrica. L'adopció de la ceràmica a torn es fa també sense violència, i en el període següent poc a poc fa desaparèixer la feta a mà, de manera que es veu que, essencialment, es tracta de l'evolució progressiva i lenta d'una mateixa cultura, la qual, més endavant en el segon període, ja no cal dubtar que és ben ibèrica.

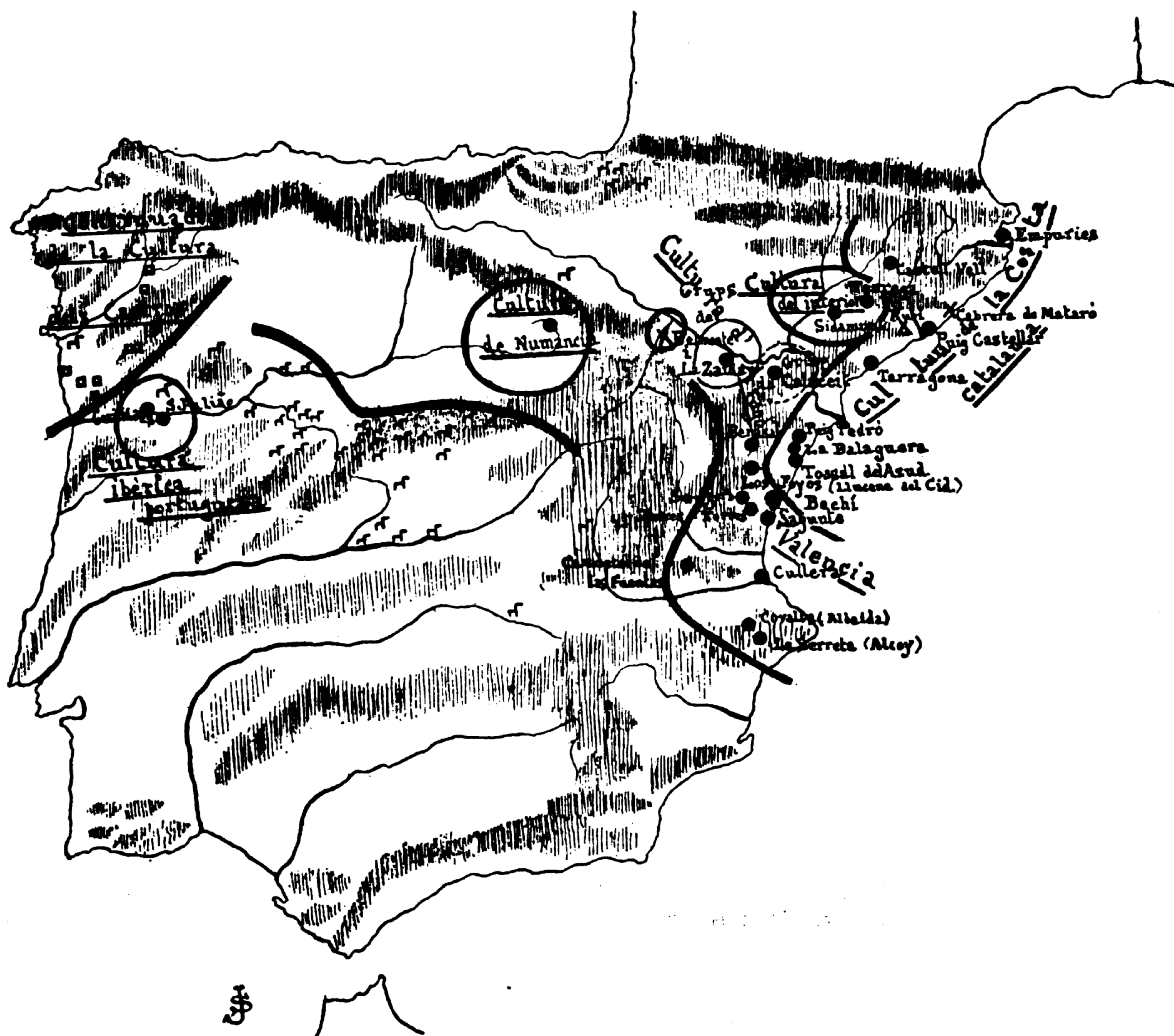

Fig. 518. — Els grups de la cultura ibèrica des del segle III fins a la presa de Numància (133 a. de J.-C.) (per a la costa E., des de la fi del segle IV a la fi del III)

CRONOLOGIA. — La cronologia d'aquest primer període s'obté abans que tot amb el paral·lelisme amb el Centre d'Espanya, on en el primer període (ço és, en els segles V-IV) surten els mateixos tipus de fíbula del Baix Aragó, sense anar acompanyats d'objectes de La Tène II, que abunden en el segon període al Baix Aragó. A la costa s'esdevé la mateixa cosa i a tot arreu el segon període, datat amb els dits objectes de La Tène II i amb la ceràmica hel·lenística, ens dóna el *terminus ante quem*.

La costa catalana. — Aquest primer període hi resta encara molt desconegut (vegi's el mapa de la fig. 517). Les soles troballes són encara el vas de L'Aigueta, prop de Figueres (s'ha oblidat al mapa), la ceràmica ibèrica pintada de la capa grega d'Empúries, i ço que pugui pertà-

nyer a aquest temps de Tarragona. La ceràmica de L'Aigueta i d'Empúries és ben semblant a la del SE., del grup d'Elx, amb els mateixos ocells i combinacions d'espiral i estilitzacions vegetals, ço que mostra una influència major del SE. a Catalunya que no al veí regne de València. Així i tot, que la ceràmica a mà amb cordons amb impresions digitals és lo característic del primer període ibèric, es confirma cada vegada més a Catalunya. Recentment a Tivisa (vegi's el mapa de la fig. 517) s'ha trobat un poblat sense més material que dita ceràmica. El problema de la Tarragona ibèrica cal avui considerar-lo diferentment que alguns anys endarrera. En mirar sense prejudicis les muralles dites *ciclòpees*, tot seguit s'acut comparar-les amb les d'Empúries: la mateixa disposició de les torres quadrades sortint de la linia de la muralla i el mateix aparell groller amb tendència, no sempre seguida, a les filades horitzontals. Per altra part avui que sabem que a tota la costa i a l'Ebre la cultura ibèrica té dos períodes ben marcats, es pot comprovar la mateixa cosa en les poques vegades que a Tarragona s'ha trobat una estratigrafia: en aquests casos, sota la capa romana n'hi havia una altra amb ceràmica hel·lenística, i a sota una amb material molt desconegut, però en la qual és possible que sortissin els fragments ibèrics pintats ja coneguts.

El S. de França. — La mateixa riquesa de la cultura dels segles V-IV de la costa catalana es comprova al S. de França, on a les ja conegudes estacions de Montlaurés, Baoux Roux, etc., s'hi afegeix avui la important necròpolis d'Ensérune, prop de Béziers, constituïda per sitges com les que al segon període abunden a Catalunya, i amb dos grups de sepulcres que corresponen als dos períodes: un amb gran abundància de ceràmica ibèrica pintada, generalment amb motius geomètrics, i l'altre sense ceràmica ibèrica, però amb gran abundància de ceràmica hel·lenística.

El segon període de la costa catalana i de la plana de Castelló. — El segon període és ara molt ben conegut a Catalunya (vegi's el mapa de la fig. 518). A la costa, sens dubte ja, pertanyen a aquest període les antigues estacions [1] de Puig Castellar (poblat), Cabrera de Mataró (necròpolis) i les sitges de Sant Feliu de Guixols, La Plana Basarda i Caldetes. Avui s'hi afegeix la necròpolis de sitges de Rubí, que ens mostra com la cultura del segon període de la costa catalana perdura fins a l'època romana, i el recinte fortificat d'Olèrdola, que no sembla arribar més lluny del segle III.

La cultura de la costa, ben diferent ara de la de l'interior té per dates la fi del segle IV i el segle III endavant. Es dedueix de les troballes de Puig Castellar i Cabrera de Mataró: els pocs vasos figures roges decadents, que, amb les fíbules del final del primer període de La Tène de les mateixes estacions, arriben a la fi del IV, i, com a nota general, la gran abundància de ceràmica hel·lenística, juntament amb les troballes (espases i fíbules) de La Tène II. Això coincideix amb la capa hel·lenística d'Empúries.

La nota general de la cultura del segon període és la pobresa de la ceràmica ibèrica, que o bé és sense decoració, i d'un aspecte molt característic d'un color plomís a la superfície, o, si té decoració es redueix a cercles concèntrics i ratlles ondulades molt senzilles.

La mateixa cultura de la costa catalana es troba ara a la plana de la província de Castelló, fins al nivell de la serra d'Almenara i el ríu Palància, així com en la part muntanyosa de l'interior de Catalunya: ço és, a Manresa i, a la comarca de Solsona, en nombroses estacions i sobretot en els poblats excavats per Mn. Serra i Vilaró: el Castell Vell de Solsona i Sant Miquel de Sorba [2].

El grup de l'Urgell, Elx, Baix Aragó i regions emparentades del regne de València. — En canvi en el pla de l'Urgell, en el Baix Aragó i a la part muntanyosa de la província de Castelló, així com a la plana, des del nivell de la Serra d'Almenara fins a la de València, surt una cultura molt diferent i més rústica que recorda molt la florida cultura del SE. dels segles V-IV, i que pel que sabem del Baix Aragó és la maturitat de l'adopció dels gèrmens que amb la introducció de la ceràmica pintada fermentaren en la cultura del primer període d'aqueixes regions.

Dintre del gran paral·lelisme que en totes elles hi ha, es distingeixen ben bé dos grans grups amb personalitat ben marcada (vegi's els mapes de les figs. 518 i 519).

L'Urgell. — El primer és el de l'Urgell, representat, sobretot, pel poblat del Tossal de les Tenalles de Sidamunt, i l'extensió del qual envers la costa ens ha donat a conèixer la ceràmica del forn de Valls, probablement el punt d'intersecció de les cultures de l'Urgell i de la costa. En aquest grup, la presència de la cerámica hel·lenística i dels objectes de La Tène són ben paral·lels de l'altre grup; però les decoracions de la cerámica, malgrat les analogies que també s'hi mani-

(1) Vegi's per a les noves troballes catalanes, així com per França, els articles anteriors d'aquesta *Crònica* per la material antic, Bosch: *Prehistòria Catalana.*

(2) Serra: *Excavaciones en el poblado ibérico del Castellvell* (Solsona). (*Memorias de la Junta Superior de excavaciones y antigüedades*, 1920). Lo demés inèdit.

festen, denoten un art local molt marcat, en el qual la gran correcció dels ornaments geomètrics va acompanyada de la freqüència de les espirals i de les estilitzacions de vegetals (fulles d'eura) i d'aus.

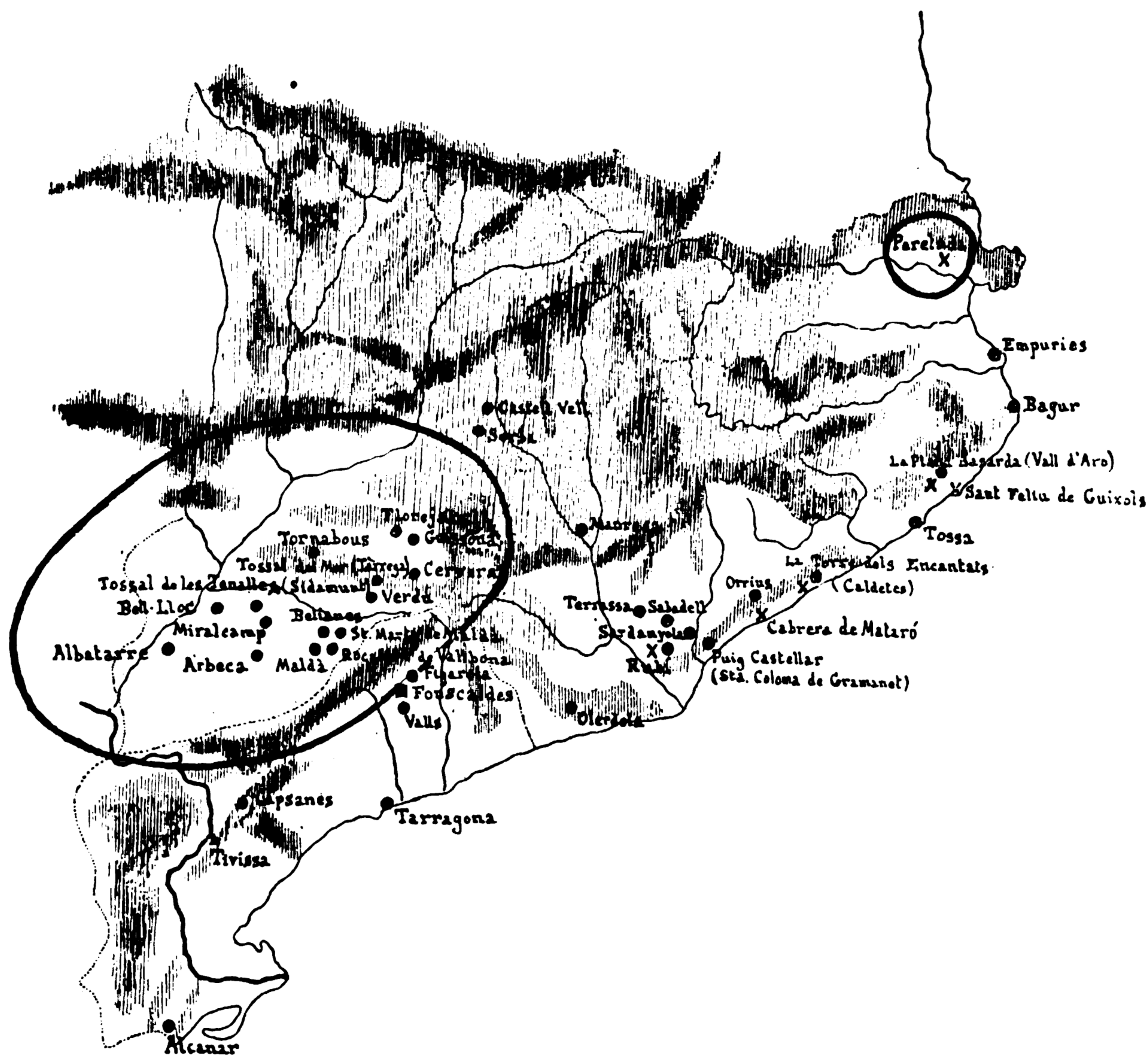

Fig. 519. — Les troballes catalanes des de la fi del segle IV al III a. de J.-C.

El Baix Aragó i la part emparentada del regne de València. — L'altre grup és el del Baix Aragó (Calaceit) [1] i de les parts esmentades de les províncies de Castelló i València (vegis el mapa de la fig. 519) [2]:

Es comprèn molt bé l'evolució del grup de Calaceit mercès als poblats de la transició del primer la segon període (El Piuró, La Gessera, Les Ombríes), en els quals s'observa l'ús creixent de la ceràmica a torn pintada amb decoracions geomètriques. En el ple període segon (Sant Antoni de Calaceit i probablement dintre el mateix grup local les estacions d'Alcanyiç, Casp i Xiprana), l'ús de

(1) Per al Baix Aragó, vegi's Bosch: *La investigació de la cultura ibèrica del Baix Aragó* 1915-1920, en altre lloc d'aquesta *Crònica*.

(2) Per a Castelló el coneixement de les estacions el devem a D. J. J. Senent. Per a València vegi's Almarche: *La antigua civilización ibérica del reino de Valencia* (València, Tip. Moderna, 1918). Vegi's també les demés troballes noves (Los Foyos, a Llucena), a l'article corresponent de Bosch-Senent en aquesta *Crònica*, pàg. 621, i Bosch: *Estat actual del coneixement de la cultura ibèrica del regne de València* (pàg. 624 d'aquesta *Crònica*).

la ceràmica a torn pintada arriba al seu apogeu; i, malgrat la major riquesa, la decoració es manté dintre d'una mena de limitació de motius. Aquests segueixen essent geomètrics amb un aspecte molt típic (rombes, sèries de cercles concèntrics, línies ondulades bastant incorrectes, cercles secants) i, encara que hi existeixin alguns motius florals (combinació de fulles d'eura amb aspes) i fins animals o humans (cavalls i homes d'un estil molt bàrbar), que relacionen la seva ceràmica amb la de La Zaida (sobretot amb la de l'Urgell), es veu que la característica d'aquest grup és l'ornamentació geomètrica senzilla, podríem dir estacionària. El mateix art de les esteles amb guerrers a cavall gravats, té el mateix aspecte rural. Els elements de cronologia d'aquest grup són els mateixos del grup de l'Urgell, ço és, la ceràmica hel·lenística i les espases i fíbules de La Tène II, que el posen al segle III.

A l'alta província de Castelló continúa ben igual la cultura del tipus de Calaceit. L'estació de Llucena del Cid, entre altres, ens ho ha mostrat. La seva ceràmica té els mateixos motius geomètrics de Calaceit, així com certes decoracions pobres de fulla d'eura, i el paral·lelisme és més clar encara davant de les semblances tècniques de la torre ovalada de Llucena amb el ressalt de la muralla en forma de torre de Sant Antoni de Calaceit. Més al S. hi ha un altre grup important d'estacions equivalents, que són les de prop de Sagunte: Castell d'Asens, L'Arpillera i Casalets (Carcel) i les que arriben fins al S. de la província de València (Cullera, Albaida), on es fica a la regió muntanyosa que separa dita província de la d'Alacant, a qual part més propera a la plana de Castelló es troba ja una cultura diferent que sembla una supervivència arreconada de la civilització del SE. del primer període (La Serreta d'Alcoy).

L'EBRE: EL GRUP DE LA ZAIDA I CASTELLA: NUMÀNCIA

La Zaida. — Al grup de La Zaida o Azaila, la decoració és, en general, molt més rica; i, essent els menys importants els motius geomètrics senzills esmentats, els tipus són, pel contrari, els geomètrics més complicats, sobretot les combinacions d'espirals, sovint combinades amb estilitzacions de fulles d'eura, ultra els taulers de dames, etc.; però tot interpretat d'una manera molt original i amb molta elegància.

En cercar les semblances més pròximes dels diferents grups de l'Ebre, sembla que les analogies es troben sobretot entre el grup de La Zaida i el de l'Urgell (comunitat de les espirals i de les estilitzacions vegetals). Entre La Zaida i Calaceit hi ha la comunitat de certes espirals i fulles d'eura, amb tot i constituir a Calaceit una raresa. En canvi, entre Calaceit i l'Urgell, semblen ésser molt pocs els contactes.

Sortint de l'Ebre observem que el paral·lel més immediat al SE. no és precisament el grup d'Elx-Arxena, sinó el de Meca-Amarejo. En aquest grup sembla trobar-se la base de les diferents decoracions de l'Ebre: per una banda allí es troben, en abundància, els motius geomètrics senzills del grup de Calaceit i del regne de València; per l'altra allí també és quelcom típic l'abundància de les espirals, sovint arrenglerades i sortint d'una línia vertical en la qual s'apoien dos triangles units pel vèrtex, els taulers de dames i de les fulles d'eura: motius que han passat al grup de La Zaida i al de l'Urgell.

Podríem dir que en aquesta base del grup de Meca-Amarejo cada un dels grups de l'interior hi cercà independentment els seus ornaments peculiars.

Numància. — Més endins de la península, l'últim grup local de cultura ibèrica ben definit és el de Celtibèria, conegut sobretot per Numància. Les excavacions dels últims anys han seguit produint els mateixos elements de decoració ja coneguts; però la qüestió de la cronologia, i fins de les relacions amb l'Aragó, es va precisant cada vegada millor.

L'ANTERIOR CULTURA POST-HALLSTÀTTICA. — Avui sabem que la cultura ibèrica de Numància fou precedida, a Castella, per la cultura post-hallstàttica, deguda als celtes, la qual durà fins al segle III i es desenrotllà molt independentment de la cultura ibèrica.

En el segle III (en el segon període de la civilització post-hallstàttica), quan l'Ebre estava en ple apogeu, començaren de penetrar certes influències ibèriques representades per la pintura de la ceràmica. Així trobem en les necròpolis de Luzaga, Molino de Benjamín, Arcòbriga, Osma i Gormaz, alguns cercles concèntrics, creus i fins ocells estilitzats pintats en ceràmica feta ja a torn, encara que per les seves formes i per la terrissa es mostri ben diferent de la ibèrica [1].

(1) Vegi's BOSCH: *Probl. de la ceràm. ibèrica*, p. 33 i seg., i a aquesta *Crònica* més endavant la publicació del material del Museu de Barcelona. — CABRÉ: *Urna cineraria interesante de la necrópolis de Uxama* (Coleccionismo, n.º 62, 1918).

LA CULTURA IBÈRICA DE NUMÀNCIA I LA SEVA CRONOLOGIA. — De seguida desapareix aquesta cultura, essent substituïda per la de Numància, en la qual s'hereten certes coses d'aquella, com els punyals amb els dos discs a l'empunyadura i certes formes de vasos, però que en tot el seu aspecte se'ns mostra com una nova floració de la cultura ibèrica. No hi ha dubte doncs de que va acabar, el 133, amb la presa de Numància, i que en el temps de les necròpolis post-hallstàttiques encara no existia si no en la forma de lleugeres influències. La data que s'obté, per conseqüència, és el temps intermedi, no podent passar, a tot tirar, del començament de la segona meitat del segle III.

Fig 520
Fragment de ceràmica ibèrica pintada de Belmonte (Saragossa) (1/2 apr.)

LES RELACIONS DE NUMÀNCIA AMB ALTRES GRUPS IBÈRICS. — L'art ibèric de Numància resta quelcom fortament original, malgrat els contactes amb l'Aragó, que, per altra part, cada vegada es fan més visibles. Aquests es refereixen a l'ús de les espirals, les swàstiques, els taulers de dames. Però la reducció al mínimum dels cercles concèntrics i les línies ondulades, així com els motius típics de Numància, com són les estilitzacions de cavalls, la manera personal d'interpretar els ocells, peixos, la figura humana, etc., dóna a la cultura de Numància el seu aspecte peculiar. Una sorpresa, però, ha estat l'aparició, a Sant Antoni de Calaceit, d'un fragment amb una figura humana pintada de conformitat amb la tècnica de Numància, ço que mostra una vegada més les connexions d'ambdues regions.

El grup intermig entre Numància i l'Ebre: Belmonte. — La cultura del territori intermedi entre els centres de l'Ebre (La Zaida) i Numància segueix essent mal coneguda: a penes si la necròpolis de Belmonte (vegi's el mapa de la fig. 519) ajuda a omplir el buid (1). Aquesta necròpolis, emperò, és molt important i potser ens dóna un enllaç de la civilització del grup de La Zaida amb la de Numància, explicant en part la penetració de la cultura ibèrica a Castella.

EL MATERIAL. — A Belmonte abunden els vasos pintats de formes netament ibèriques (barrets de copa), però hi han formes que es poden considerar com emparentades amb les post-hallstàttiques de Castella: tals són l'urna esfèrica tapada amb una tapadoreta cònica, un vas de coll alt més o menys cilíndric i panxa hemiesfèrica, amb anses que van des de la vora del vas fins als començos de la panxa o sense anses, sovint amb un peu (2). Tals formes no sols es troben a la cultura post-hallstàttica castellana, sinó també a voltes a la cultura ibèrica del grup de La Zaida (3) del Baix Aragó (Sant Antoni, tipus *g*), i semblen quelcom emparentats amb qualques vasos de Numància (4). En quant a les decoracions, a Belmonte es troben les línies ondulades i els círcols concèntrics motius generals ibèrics; hi han també motius que acusen un grup local desenrotllat, com d'una configuració especial de les línies ondulades formant una mena d'S, d'espirals en sèrie penjades d'una línia horitzontal (els anomenats caps de cavall estilitzats de La Zaida i de Numància; i, sobre tot, un motiu que té els seus paral·lels immediats a Numància: una sèrie de línies paral·leles verticals que comencen per sota de la vora del vas i que acaben formant una sèrie de semicercles concèntrics que resten oberts per una banda (5).

Una altra particularitat de la decoració de Belmonte és la presència, en un fragment, de dos ocells (fig. 520), que són un nou paral·lel amb el grup de La Zaida.

CRONOLOGIA I RELACIONS. — En quant a la cronologia de Belmonte, malgrat no hi hagi entre el seu material res de cronologia fixa, no hi ha res que s'oposi a suposar-la del segle III, ço és del temps del grup de La Zaida i el segon període del Baix Aragó i de les darreres necròpolis post-hallstàttiques (Osma, Arcóbriga), en les quals les formes cèltiques esmentades a Belmonte són freqüents, així com determinades decoracions ibèriques, senzilles pintades (Osma, Arcóbriga, Gormaz, Molino de Benjamín, Luzaga (6).

Fa l'efecte com si el grup de Belmonte servís d'enllaç entre l'Ebre i Castella, explicant la pre-

(1) Vegi's ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (Crònica), I, 1907, p. 470.
(2) Vegi's la figura del lloc citat en la nota anterior. Per als paral·lels post-hallstàttics, vegi's BOSCH: *Celtes*, fig. 7, tipus *a* i tipus *d*, *i*.
(3) PIJOAN: *La ceràmica ibèrica a l'Aragó* (ANUARI DE L'INSTITUT, II, 1908), pàg. 261, fig. 25, n.º 16.
(4) Vegi's: *Excavaciones de Numancia* (*Memoria de la Comisión Ejecutiva* (Madrid, 1912), làms. XXXIII, A (sense el peu que caracteritza els vasos de Belmonte).
(5) Vegi's un paral·lel de tal motiu al fragment de Numància (*Excavaciones de Numancia*, làm. XXXVII, B).
(6) BOSCH: *Celtes*, i *El problema de la ceràmica ibèrica* (Madrid 1915), pàgs. 33-34.

sència d'influències ibèriques a les necròpolis post-hallstàttiques i al mateix temps donant un camí per a explicar la cultura de Numància.

Per a tal explicació cal tenir en compte, per una part, la perduració de certs tipus post-hallstàttics a Numància (el punyal doble globular, certes formes cèltiques de ceràmica), així com el mateix nom dels Celtíbers, en el qual es denota la barreja amb els celtes. En tal cas Numància heredaria en certa manera la civilització post-hallstàttica castellana. Però, al mateix temps, tant el nom dels Celtíbers [1] com l'aspecte general ibèric de la cultura parla d'un element dominant ibèric. El grup de Belmonte sembla mostrar que el camí de la iberització de Castella parteix de l'Alt Ebre per la via del Jalon. Però la manera d'estar disposades les tribus celtibèriques arribant des del Duero fins a l'extrem de les serres ibèriques tocant a València fa suposar que el problema de la iberització del territori en qüestió pot ésser quelcom complexa. Cal deixar oberta la possibilitat de que es fes per dos camins, amb dues bases: pel Jalon, des de l'Ebre i des de la costa valenciana per les conques dels rius que pugen a la *meseta* i que es comuniquen amb la del Jiloca, la seu d'una bona part dels Celtíbers.

L'ESTENSIÓ OCCIDENTAL DE LA CULTURA IBÈRICA: PORTUGAL

La cultura dels castros (cèltica) i la cultura de l'Algarve. — Després dels estudis de Santos Rocha als *castros* dels voltants de Figueira (Santa Olalla, O Crasto, Chões) i de Vergilio Correia a Conimbriga (Condeixa a Velha), així com d'altres molt nombrosos en diferents *castros* [2], en particular dels antics de Martins Sarmento al Minyo (Briteiros, Sabroso), es pot avui dir que en els segles V-IV hi han dos tipus de cultura no ibèrica (vegi's el mapa de la fig. 516), dels quals el del Nord (Minyo, Duero) es manté molt pur i sense influències ibèriques, mentres que el del centre de Portugal (Santa Olalla i demés de Figueira, Conimbriga fins a la necròpolis d'Alcacer do Sal), mostra una influència ibèrica procedent d'Andalusia, ço que es pot comprovar també a l'Algarve (troballa d'un vas ibèric de Faro, al Museu Etnològic Portuguès), aon existeix una altra cultura diferent de la ibèrica i de la cèltica a la vegada, però que encara és mal coneguda [3].

La cultura ibèrica del Nord de Portugal. — Últimament J. Fontes [4] ha publicat les troballes del poblat de San Julião a Caldellas, al Nord de Portugal i al Museu d'Oporto hi han fragments de ceràmica inèdits de Guiffões (vegi's el mapa de la fig. 518). Això sembla representar un tipus de cultura ibèrica molt decadent, potser relacionada amb la part Nord de la *meseta*. Al menys els fragments de Guiffões (fragments de gerra de vora plana i anses dobles, sense pintar, però a torn i de terrissa rosada), tenen un caràcter ben ibèric. Les troballes de Sant Julião ja divergeixen quelcom de lo ibèric corrent.

L'etnologia de tals cultures de Portugal sembla explicar-se dient que els dos grups de la cultura dels *castros* semblen cèltics, la cultura de l'Algarve, la qual, malgrat les seves relacions amb la ibèrica d'Andalusia es manté tan lluny d'ella com de la dels *castros*, deu pertànyer als Cinetes o Conis que les fonts citen al Sud de Portugal, mentres que la cultura ibèrica pobra del Nord de Portugal sembla deure's posar en relació amb l'entrada dels lusitans.

LA MEITAT S. DE LA «MESETA»

Les «bichas» i «verracos». — De la meitat S. de la *Meseta* continuem sabent-ne ben poca cosa: seguim reduïts a les troballes soltes de figures d'animals (*verracos*) o petits bronzes. Sobre aquests es pot dir, però, quelcom de nou, atenent a llur distribució geogràfica (vegi's el mapa de la fig. 518) i a llurs tipus i tècnica.

TOPOGRAFIA. — Els nuclis principals de les troballes de *verracos* sembla que són a l'alta conca del Tajo [5]. Però passaren d'aquí a altres llocs, car se'n troben també en els vessants N. del Guadarrama (província de Salamanca, Avila i Segòvia), ja molt isolats, i per excepció a Portugal, i fins a les províncies basques. Llurs tipus es redueixen a dos: el més o menys semblant a un

(1) Vegi's SCHULTEN: *Numantia*, I, sobre el significat del nom «Celtíbers» i que en ells l'element predominant sia l'ibèric.

(2) Per a la cultura dels *castros* vegi's la bibliografia citada a BOSCH: *La Arqueología pre-romana hispánica*, i BOSCH: *Celtes*. — Per a Conimbriga, V. CORREIA: *Conimbriga; A camada preromana da cidade* (O ARCHEOLOGO PORTUGUES, XXI, 1916, pàgs. 1-12).

(3) Per al grup de l'Algarve vegi's BOSCH: *Celtas*.

(4) *La station de S. Julião aux environs de Caldellas* (*Bulletin de la Société Portugaise de Sciences Naturelles*, VII, 1916).

(5) Vegi's BOSCH: *Las Bichas y verracos ibéricos* (*Hojas Selectas*, 1919, p. 8). La llista dels coneguts fins a 1903 a P. Paris, *Essai I*, p. 58 i següents.

brau o lleó, i el de morro llarg que el fa semblant a un porc (d'aquí ve el nom de *verracos* amb que se'ls coneix). Sempre, però, la factura de tots és tan tosca, que fa molt difícil d'aclarir la mena d'animal que representen.

Relacions amb Andalusia i el SE. — Llur destinació i cronologia segueixen essent un misteri. Les circumstàncies de les troballes no aclareixen res: apareixen isolats o formen una alineació (com a Guisando) en el camp. Se'ls ha suposat formant part de sepultures en voler veure en el porc un animal relacionat amb el món dels morts; però tot això no passa de pura hipòtesi. Per a la cronologia no tenim més indici, a l'interior d'Espanya, que les inscripcions romanes que tenen alguns, precisament els de tipus més tosc (Torralba d'Oropesa a Toledo, Miqueldi, entre altres), i que sovint s'han suposat de data posterior a les escultures en qüestió.

En cercar, en altres llocs, paral·lels per a aquestes figures d'animals, es pensa desseguida en Andalusia i en el SE.: el grup d'animals del Centre, que s'assemblen a braus o lleons, pot considerar-se relacionat tipològicament amb el grup dels lleons andalusos. Així, per exemple, de les figures d'animal del Museu de Segòvia i del del palau dels Ducs d'Abrantes, a Avila, passem, sense gran violència, a la de Las Cabezas de San Juan (Sevilla), i en ella tenim indubtablement quelcom que es pot comparar amb els lleons de Baena, de Còrdova, o de Bocairent, que donen el tipus perfecte.

Sabent que la cultura ibèrica, a mesura que s'aparta de la costa, és de data més tardana, i no trobant paral·lels més que en el SE. i S. (les regions de civilització ibèrica més antiga), per força ha de presentar-se com a única hipòtesi versemblant que els animals del Centre són una degeneració dels lleons freqüents en el SE. i a Andalusia, amb els quals s'enllacen tipològicament, i que llur data no pot passar dels últims temps de la llibertat ibèrica del Centre, ço és, del segle III a II. Així, les inscripcions romanes dels *verracos*, precisament els tipus més degenerats i els que més s'aparten dels precedents del S., poden representar molt bé la continuació d'aquesta escultura, fins dintre de la romanització, com una supervivència ibèrica en els indrets d'Espanya en els quals la cultura romana triga més a penetrar i a fer desaparèixer el que hi ha d'indígena [1].

COMPARACIÓ DELS RESULTATS ARQUEOLÒGICS AMB ELS DE LES FONTS LITERÀRIES

Després de l'anterior ullada general dels resultats arqueològics convé intentar una comparació, amb el què, pels textos, sabem de la història contemporània.

Els pobles del primer període (segles VI a III).— En els textos, Schulten [2] ha comprovat diferències en el quadro de pobles de la península, segons les dates de les respectives fonts. Els autors dels segles VI-IV (Avienus, Hecateu, Herodot, Esquil, Herodor, Efor, etc.) (vegi's el mapa de la fig. 521) coneixen als extrems N. i SW. (al N. sense noms especials, al SW. amb el de cinetes) pobles que Schulten considera anomenar ligurs. Al Centre i Occident als sefes, cempsi i beribraces, tribus dels celtes, els límits de les quals semblen ésser el sistema ibèric i Sierra Morena contra els pobles que en general poden anomenar-se ibèrics. D'aquests s'en distingeixen dos grups ben diferents. Primer, els ibers pròpiament dits que, en els segles en qüestió, tan sols comprenen els edetans (del Xúquer fins a l'Ebre ?), els ilergetes (del Ebre fins a les costes de Garraf ?), els indigetes [3] fins al Pireneu, i els ibers, de nom desconegut, de la costa de França [4]. Després, els que semblen englobar-se de vegades amb el nom genèric de tartesis, comprenen les tribus dels mastiens, tartesis en sentit estricte, i cilbicens o selbisinis, respectivament al SE., a la vall del Betis i a l'extrem S. de la província de Càdiç [5]. Entre els ibers i els celtes existeixen més pobles, que Schulten suposa, amb un cert fonament, restes ligurs arreconades entre els ibers i els celtes, i que són els gletes i els etmaneus, que a les fonts més tardanes han desaparegut.

(1) Un fenomen potser paregut representen les altres escultures conegudes a l'interior i occident de la península, com els anomenats guerrers lusitans i les esteles amb guerrers de Clúnia. La llur data si és realment pre-romana, no són més que una barbarització de l'art del S.

(2) Schulten: *Numantia Ergebniss der Ausgrabungen*, I (Munich, Bruckmann, 1914) i *Hispania* (traducció castellana, Barcelona, 1920). Vegi's també la recensió de la primera obra a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, V, 1913-14, *Crònica*, amb una reproducció dels mapes de Schulten.

(3) Els indigetes és possible que originàriament no fossin ibers, rebent d'aquests sols infiltracions.

(4) Es citen també els ceretes i ausoceretes, originàriament no ibèrics, encara que més tard poguessin rebrer elements ibèrics. A més, entre els mastiens i els ibers, a la regió muntanyosa entre les províncies d'Alacant i València, el Periple, base de la *Ora Maritima*, cita els gimnetes, potser semblants als ibers.

(5) El Periple parla entre els mastiens i els ibers en sentit estricte dels gimnesis, que cap més font anomena, ço que pot representar una tribu (semblant als ibers ?) que l'avanç dels mastiens ha fet desaparèixer. En altre lloc Avienus parla d'*ibers* a la conca de l'Iberus (Río Tinto). Aquest poble no és del tot segur. Els ibers del Tinto semblen una interpolació en el text de l'antic Periple.

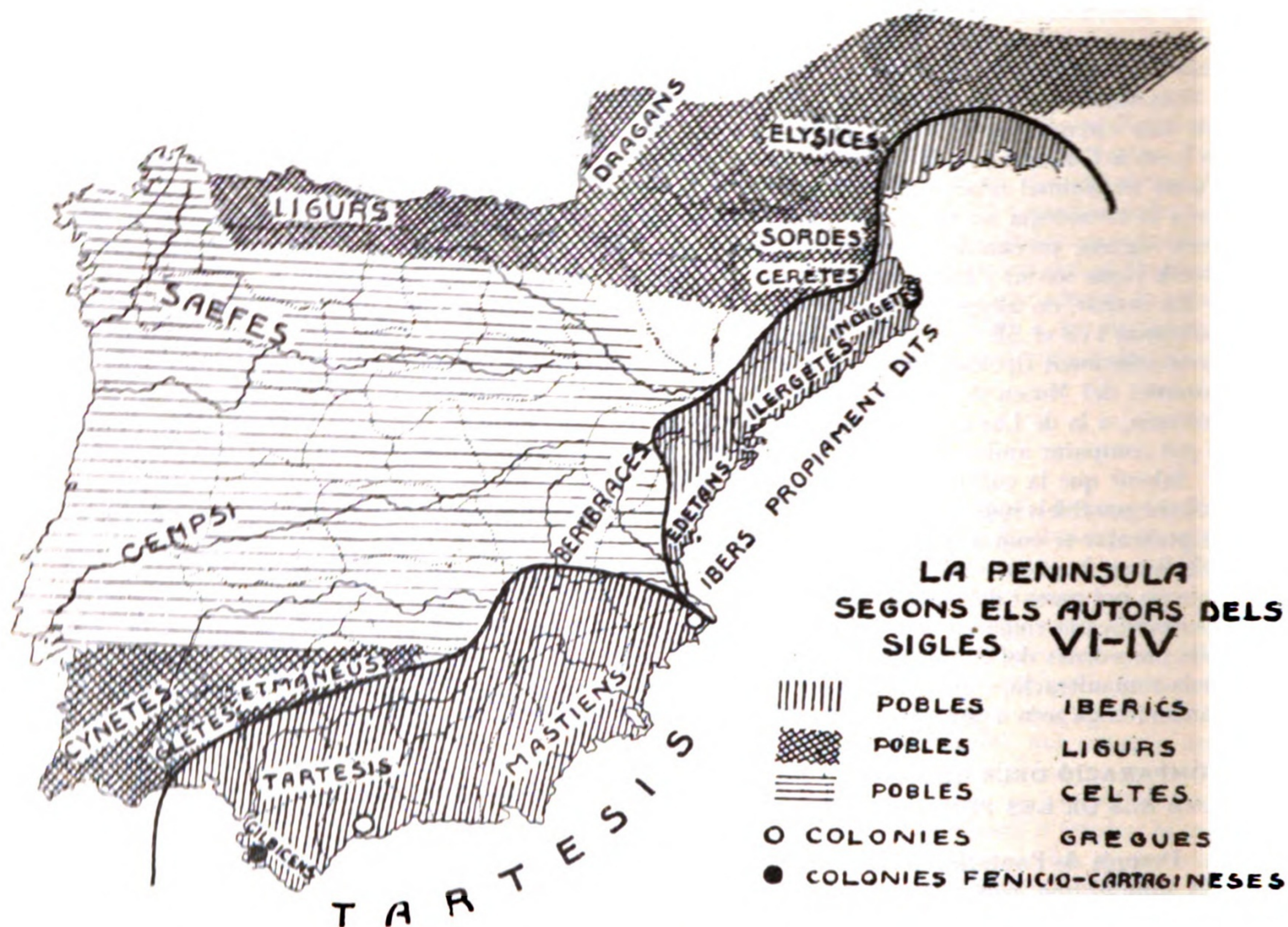

Fig. 521. — La etnologia de la península segons les fonts literàries (primer període)

Els pobles del segon període (segle III a la romanització).—Aquest quadro canvia vers el segle III (Eratòstenes, Polibi i altres autors recollits a Estrabó, Diodor, etc.). Al S. hi ha pobles que semblen una transformació dels anteriors tartesis, cilbicens i masiens: són els turdetans, els bastetans i els contestans (vegi's el mapa de la fig. 523).

A la costa oriental, les tribus dels antics ibers han canviat bastant: els edetans arriben sols fins al Palància (amb Sagunt), però en canvi s'estenen per l'interior, pujant per les muntanyes de la província de Castelló cap al Baix Aragó i la conca de l'Ebre, arribant fins a Saragossa (vegi's el mapa de la fig. 523).

Del Palància, per la plana de la província de Castelló a les boques de l'Ebre (Tortosa) i fins a les muntanyes del Coll de Balaguer, hi ha els ilercavons [1]. Amb límits molt mal definits a l'interior per les planes de l'Urgell hi ha els antics ilergetes, que abans es citaven en la costa des de l'Ebre i dels quals sempre han estat considerats com una branca els ilercavons, que ara viuen, com hem dit, més avall de l'antic límit dels ilergetes. A la costa, des del coll de Balaguer pel camp de Tarragona els cossetans fins a les costes de Garraf; d'aquí vers el N. fins al Tordera o fins a Blanes, els laietans, que darrera seu tenen els lacetans, que semblen ésser anàlegs als anteriors i que ocupen tota la conca del Llobregat i l'alta muntanya de la província de Lleyda, havent-hi tribus parcials d'ells anomenades *bargusis* i *castellans* [2]. La conca del Ter,

(1) Per a les tribus de Catalunya vegi's també Othmer: *Die Stämme von Hispania tarraconensis* (tesi doctoral, Berlin 1894), trad. catalana de P. Barnils en el *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, VI, 1911-12, p. 325 i següents, amb el títol de *Les tribus de la Hispania Tarraconensis en temps dels romans*, i ço que hem dit a la *Prehistoria Catalana*.

(2) Els autors han confós sovint els laietans o laeetans amb els iacetans de Jaca.

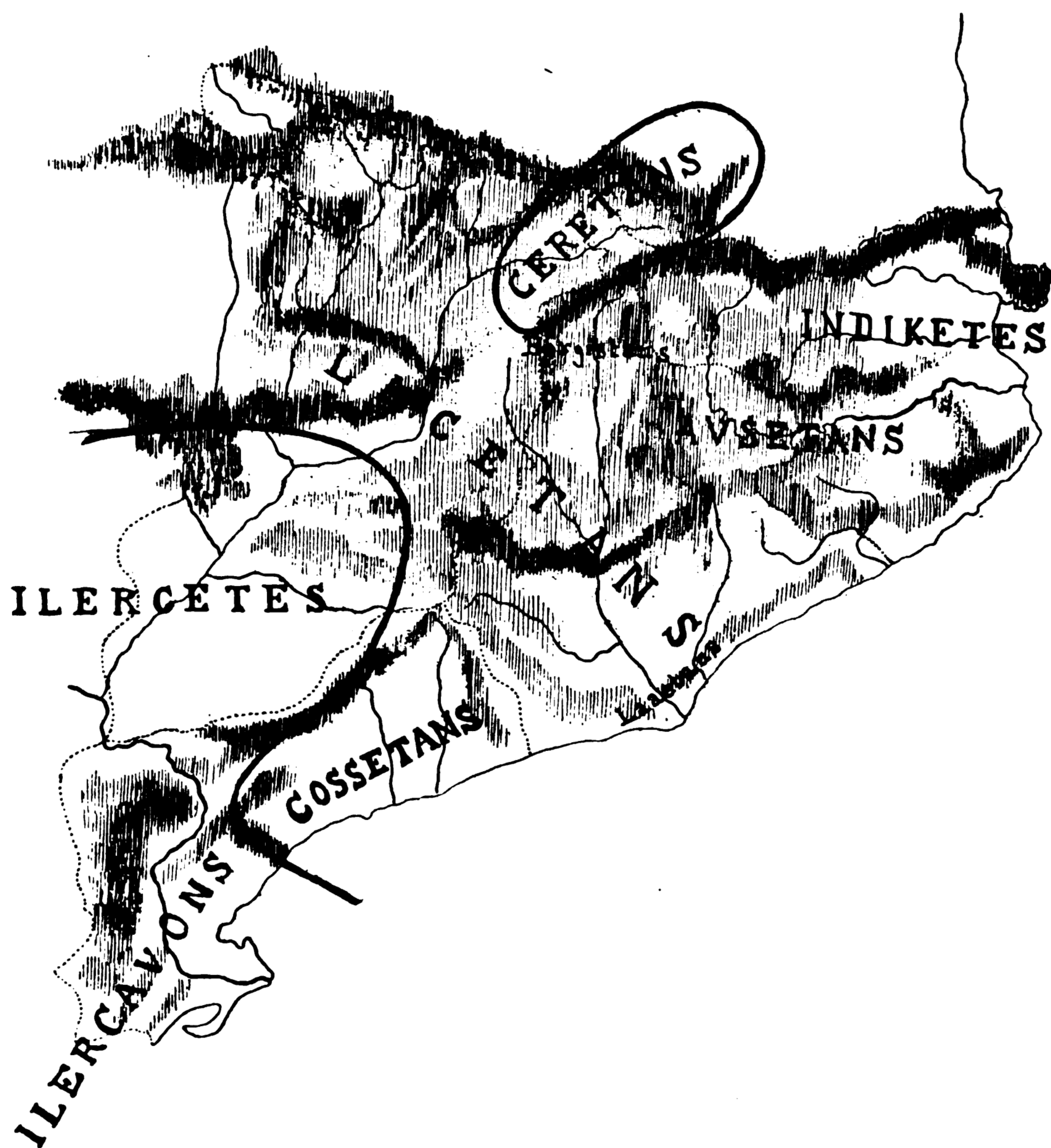

Fig. 522. — Els pobles de Catalunya des del segle III

amb Vich i Girona, és dels ausetans, i l'Empordà dels indigetes. A la Cerdanya hi segueixen els ceretans, però al SE. de França han desaparegut ja els ibers davant la conquesta dels gals (vegi's el mapa de la fig. 523).

A l'interior de la península (vegi's el mapa de la fig. 523), a la vall de l'Ebre, ara apareixen, després dels ilergetes, els iacetans (per Jaca), que semblen ésser els mateixos que els aquitans, únics ibers que s'anomenen a França, però al SW. els iacetans confinen amb els bascons de Navarra i Bascònia, segons Schulten ligurs com els asturs i separats d'ells pels càntabres, que tenen més aviat un caràcter ibèric i que semblen estar molt relacionats amb els iacetans i aquitans.

En el Centre i W., ara viuen a tot arreu tribus ibèriques (vegi's el mapa de la fig. 523): els celtibers en el massís ibèric i a l'alta conca del Duero, vacceus al Duero mig, i lusitans entre les conques del Duero i del Tajo, a la costa de Portugal, són tres pobles que semblen estar més prop entre ells que amb els altres ibers de la *meseta* meridional, o sigui els carpetans, oretans i vetons i aquests últims estesos a l'altra banda dels passos de la Sierra de Gredos, per la província de Salamanca. Dels celtes sols n'han quedat restes a l'extrem NW. i SW. de la península: els cèltici, que a Galícia després són els *callaeci*, els berons, en un recó N. del sistema ibèric; i els *germani*, barrejats amb els oretans a Sierra Morena.

Això, segons la hipòtesi de Schulten, vol dir una ocupació del Centre i W. a expenses dels celtes, que resten arreconats, com abans ells arreconaren els ligurs, i que ara no subsisteixen més que en els llocs més apartats (bascons, asturs i els conis de la costa de l'Algarve, últimes restes dels cinetes). Schulten veu el motiu d'aquesta conquesta ibèrica en la pressió dels gals de França sobre les tribus de Catalunya i de l'Ebre, i fins apunta la idea que les tribus del S. de França siguin les que ocuparen el Centre, entrant per l'Ebre i el Jalón.

Els grups de la cultura ibèrica i els agrupaments de les tribus ibèriques. — Avui es pot dir que això s'ha comprovat amb els resultats de la investigació arqueològica en ses línies generals, essent possible aclarir algunes coses que encara restaven dubtoses, per manca de les notícies literàries, i modificar altres punts que ara reben una nova llum que es desprèn dels fets arqueològics. (Compari's els mapes de les figs. 521 i 523 amb els de les figs. 516 i 518.)

El grup dels Ibers i el grup Tartesi. — La distinció entre els dos grups dels ibers dels segles VI-IV, ço és, dels pobles que van plegats amb els tartesis i dels ibers en sentit estricte, reflecteix molt bé les diferències de civilització entre el SE. (mastiens) i Andalusia (tartesis pròpiament dits), d'una part, i la costa del regne de València i Catalunya, de l'altra. La mateixa entrada dels ibers a França es comprova amb les estacions ibèriques que arriben precisament fins al Roine, que és el límit màxim que semblen haver assolit els ibers. Per l'arqueologia aprenem un altre fet important: que en el Baix Aragó ja hi havia llavors una cultura ibèrica relacionada amb la costa de la província de Castelló, ocupada pels edetans, ço que fa suposar que la cultura ibèrica del primer període del Baix Aragó, el límit de la qual vers l'interior no és possible encara precisar, correspon o als mateixos edetans, que ja llavors havien entrat pels passos de Morella en direcció a les conques del Matarranya i altres afluents de l'Ebre, o bé a altres tribus ibèriques afins. Al N. de Catalunya és difícil encara identificar les cultures d'aquest període amb noms de pobles. El poc que en sabem, reduït quasi a la capa inferior del poblat del Castell Vell de Solsona, així com al poblat d'Anseresa (Olius) a la muntanya, i a les troballes semblants a la cultura del SE. d'Empúries i L'Aigueta, més prop de la costa, denoten una diferència de civilització entre aquesta i l'interior. La diferència de tribus és la única cosa que s'en pot deduïr, ja que de les de l'interior els textes no en diuen res; però en tot cas és impossible suposar allí, ja en el segle V, l'existència dels lacetans de més endavant.

Els Celtes i els Ibers. — El que comprova que més a l'interior de la península encara no hi havia ibers, és la cultura post-hallstàttica, que es pot atribuir als celtes amb llur diversitat de grups locals, els *castros* de Portugal i Galícia, dels cempsi i saefes, i les necròpolis castellanes potser dels beribraces. La unitat geogràfica formada per llur territori amb els extrems del sistema orogràfic ibèric, a la província de Cuenca, tocant a la de València, on justament arriba la dita cultura post-hallstàttica, fa pensar que, essent aquesta, per força, dels beribraces, el grup castellà ho pot ésser també, o almenys de pobles cèltics afins. La proximitat de la cultura cèltica de Cuenca amb la cultura ibèrica de Castelló i del Baix Aragó explica racionalment les influències cèltiques, que tant abunden en el primer període del Baix Aragó i a València, i que desapareixen gairebé en el segon període.

Les transformacions del segle III a la «meseta» inferior. — L'estat de coses trobat per Schulten des del segle III a les fonts respectives té una plena comparació en ses línies generals, malgrat certes dificultats derivades de la insuficiència dels materials i de llur cronologia al S. i SE. i de certes rectificacions que s'imposen per al NE.

De l'evolució de la cultura del SE. i S. en el temps en què les fonts citen allí els contestans, bastetans i turdetans, sols se'n sap que continuà fins a entrar a l'època romana. El gran període de florida, però, sembla que resta dintre del període anterior al segle III. Potser de la relació que tenen sempre les tribus de la *meseta* inferior (oretans, carpetans i vetons), amb les del SE. i d'Andalusia, llur constant oposició a les tribus de l'E., N. i W. (els ibers de València, els celtibers, vacceus i lusitans), que es manifesta tant en la major facilitat en deixar-se romanitzar, com pels *raids* de Viriat i dels celtibers a Andalusia i a la *meseta* inferior, es podría deduir que les tribus de la *meseta* inferior són un desdoblament de les del SE. i S. dels segles VI a IV. Això ho reforça l'indici arqueològic de que els nuclis d'escultures d'animals, la relació de les quals amb les d'Andalusia i el SE. ja hem vist, són a l'interior de la península, precisament a la *meseta* inferior amb extensió per Salamanca, Avila i Segòvia, que són justament els llocs de la superior, pròxims als passos de la serra carpetana, a l'altra banda de la qual coneixem l'extensió dels vetons. Si això és cert, hauríem de suposar que la iberització d'aquesta meitat S. de l'Espanya central tingué lloc pels camins naturals: el de la Manxa seguit pels carpetans (desdoblament, potser, de les tribus

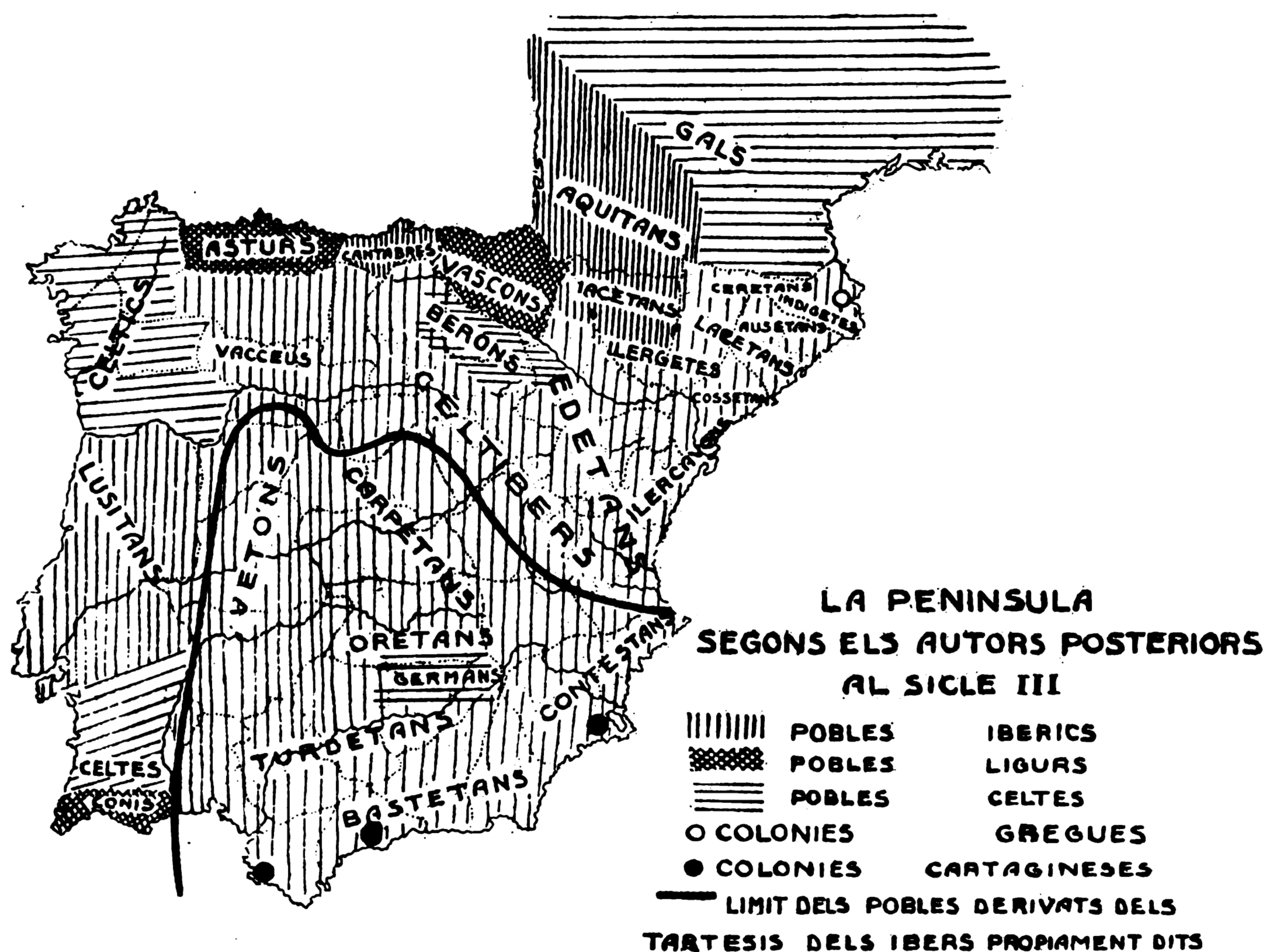

Fig. 523. — La etnologia de la península segons les fonts literàries des del segle II

del SE., com potser també als oretans), i el camí que, a través de la part oriental de Sierra Morena, va de l'Andalusia baixa vers Extremadura i Salamanca (vetons, desdoblament probable dels tartesis).

Els canvis de la meitat N. de la Península. — Els moviments i la identificació de la cultura de les tribus del N. i NE. de la península semblen cosa molt més segura. Ja Schulten suposava que la iberització de la *meseta* (podem afegir de la part del N.) i de Portugal es féu com a conseqüència de la pressió dels gals en el S. de França, que posà en moviment els pobles ibèrics del NE. [1]. Però l'arqueologia ens en dona els detalls. Abans que tot ens comprova l'existència de dos períodes, que corresponen a les diferències dels pobles citats en les fonts anteriors al segle III respecte a les posteriors. Amb l'arqueologia ens expliquem per què les fonts citen els ilergetes a l'interior, a l'Urgell, separats dels ilercavons (llur desdoblament) mentres que en llocs diferents de la costa catalana, més amunt de l'Ebre apareixen els cossetans, que no havien sortit encara, estant reduïts els ilercavons desprès de les boques de l'Ebre, però havent-se ficat fins prop de Sagunt, ço és, en territoris dels antics edetans. Tals fets es reflecteixen en les diferències culturals, exposades abans, entre el grup de Sidamunt (ilergetes), el del Baix Aragó — part alta de Castelló — València (edetans) i el de la plana de les boques de l'Ebre i de la província de

(1) Es impossible que els ibers de la *Meseta* siguin els que abans vivien al S. de França, perquè l'extensió dels ibers més aviat sembla quelcom que es produeix per moviments parcials i per pressions successives que no per grans expedicions aventureres. L'evidència arqueològica ens ho diu també.

Castelló (ilercavons); i sembla lligar-se amb l'aparició de noves tribus interposades entre els ilergetes, ilercavons i els indigetes, o sigui els cossetans, laietans i els lacetans, totes amb la mateixa cultura, que han trasmès també als ilercavons, que, allunyats de llurs germans de l'interior, han rebut les influències dels veïns cossetans. Tot això no és altra cosa que la pressió dels gals sobre les tribus ligurs ibèriques del SE. de França, la qual ha repercutit a Catalunya movent vers el S. i W. els indigetes, que en desdoblar-se (1) han produït els laietans, lacetans i els cossetans (2), els quals, ficant-se a l'antic territori ilergeta, han fet emigrar aquests en dues direccions: pel camí de penetració del Francolí, vers l'Urgell, els ilergetes, i costa avall els ilercavons.

Aquesta entrada dels ilercavons a les planes de Castelló a expenses dels edetans, obliga aquests a replegar-se vers les muntanyes i a la penetració vers l'interior. Potser hi contribuïren també els possibles moviments dels grups ibèrics del SE. que produïren la penetració d'elements ibèrics per la Manxa cap al Centre de la Península, així com la conquista cartaginesa que formava una barrera difícil de passar. Així, els edetans, apretats pel N. i pel S., no tenen altre recurs que refugiar-se a les muntanyes.

I en aquest moviment dels edetans cal veure-hi l'origen de l'entrada dels elements ibèrics a la regió ocupada abans pels celtes beribraces, i ara pels celtibers, pels dos camins possibles: la via Jiloca-Jalon, vorejant la *meseta* del S., o des de l'Ebre pel Jalon, Alts d'Almazán-Duero i de la dispersió dels celtibers, vacceus i lusitans per llurs respectius territoris. La relació dels edetans amb els celtibers l'expliquen molt bé les relacions entre la cultura ibèrica de l'Ebre i la de Numància, avui reforçades amb el fragment amb decoració humana, de tècnica semblant a la de Numància, trobat a Sant Antoni de Calaceit, i amb lo que hem dit sobre el grup de Belmonte. Les diferències es deuen probablement a l'isolament fins a temps més tardà (133 abans de J. C.) i a l'absorció dels molts elements cèltics, comprovables tant en l'abundància de noms de persona cèltics entre els numantins, i en el mateix nom *celtiber*, com en les formes cèltiques de la ceràmica de Numància semblants a les de les necròpolis post-hallstàttiques així com el punyal, amb dos discs a l'empunyadura, que surt a Numància. Les grans relacions dels celtibers, vacceus i lusitans contrastant amb l'oposició amb les altres tribus (3), ens confirmen que la iberització de la *meseta* del N. i de Portugal és la prolongació del moviment que porta els elements ibèrics dels celtibers a Celtibèria, ja que encara falten altres indicis arqueològics.

L'EXTREM N. — Aquest quadro es pot completar per l'extrem N. amb ço que es pot entreveure en els textos referent a la relació íntima dels restants ibers (ço és, aquitans i iacetans) amb els càntabres. Es pot notar llur constant enemistat amb els bascons i llurs aliances, mentre mai prengueren part en les lluites dels altres ibers. Això fa suposar que els aquitans entraren al SW. de França quan la pressió dels gals al Roselló i que en rebre noves pressions gàl·liques a la línia del Garona, cercaren l'entrada a la península: això portà els iacetans als voltants de Jaca; i, en intentar seguir ocupant l'alt Ebre, la interposició dels bascons estenent-se vers el S. isolà un grup, que, en ficar-se per les fonts de l'Ebre, a la província de Santander, esdevingué el poble cantàbric, el qual ve a ésser una *enclave* ibèrica entre els bascons i asturs, d'origen ligur segons Schulten (4).

El marc històric de l'etnologia i la cultura ibèriques. — Sembla cosa clara que dits moviments tenen llur respectiva base a la costa; a la de l'E. el que iberitza a la *meseta* i el N. de Portugal; a Andalusia i al SE. el que envià els ibers a la *meseta* inferior. L'origen remot del primer és, evidentment, l'entrada dels gals al S. de França. Resta per explicar l'origen remot del segon; però fins aquest pot aclarir-se avui. Malgrat la falta de notícies explícites podem sospitar que el motiu de tot fou la dominació cartaginesa del S. i del SE. Aquesta durant el

(1) La identitat dels pobles a que s'al·ludeix amb els indigetes, i que confirma la identitat de cultura entre ells mentres que es diferenta de la dels ilergetes de Sidamunt, es comprova amb un text de Strabó, III, 4, 1 (pàg. 156), que diu que els indigetes vivien dividits en quatre parts, ço que sembla exacte.

(2) Els ausetans probablement ja existien abans, doncs al Periple, base d'Avienus, es citen els ausoceretes, nom que Schulten interpreta com si fossin una barreja de les dues tribus veïnes de ceretes i ausetans. En realitat, l'arrel del nom dels ausetans està continguda en el nom dels ausoceretes i llegitima tant la hipòtesis de Schulten com que els ausetans existissin ja en el primer període al seu domicili posterior.

(3) Schulten comparà ja el nom dels lusitans amb el dels lusons (tribu celtibèrica).

(4) Sembla avui cosa segura que no es pot sostenir ja la pretesa identitat de bascs i ibers, malgrat els possibles elements ibèrics en la llengua basca. Schulten apoia la seva tesi en la presència a Bascònia de noms de lloc i altres elements lingüístics ligurs. H. Schuchardt, *Baskisch = iberisch oder = ligurisch* (*Mitteilungen der Anthrop. Gesell. in Wien*,, XV, III, Neue Folge, 1915, p. 109), en fer una recensió del treball de Schulten, tot i reconeixent aquests elements, no admet el ligurisme dels bascs. Pot ser els més cert és la tesi antropològica del Professor Aranzadi, que comprova la semblança dels cranis dels sepulcres megalítics bascs amb els bascs actuals, i en la qual cosa hi veu un element antiquíssim relacionat amb altres de l'Occident d'Europa (raça pirenaica), element restat pur malgrat les influències ligures forasteres.

segle V i part del IV, es reduí a la possessió de les antigues colònies fenícies i a la destrucció de la colònia grega de Menaca, que resultava un rival perillós. Això degué succeir en els temps posteriors a la batalla d'Alalia (535 abans de J. C.) i que precediren la d'Himera (480 abans de J. C.) Però vers la fi del segle IV, i sobretot durant el segle III, fou una veritable dominació de tota la vall del Guadalquivir i del SE. Els punts culminants de l'ocupació cartaginesa semblen ésser la destrucció de les dues grans metròpolis ibèriques dels tartessis i dels mastiens, respectivament: Tartessos, a les boques del Guadalquivir, que mai es tornà a aixecar, i Mastia, que els Bàrquides reedificaren amb el nom de *Cartago Nova* (Cartagena). Aquests dos fets, de cronologia difícil, però que es poden suposar desenrotllats entre la fi del segle IV i la meitat del III, determinaren segurament la fugida cap a l'interior dels que no es conformaren amb la dominació forastera. La destrucció de Tartesos i les guerres que li corresponen devien provocar l'emigració dels vetons, la de Mastia amb l'ocupació del SE., la dels oretans i carpetans i el moviment dels contestans vers el Xúquer. Aquests moviments dev'en haver-se ja acabat en el temps intermedi entre la primera i la segona guerra púnica, ja que els cartaginesos feren raids per intentar la submissió, almenys nominal, de les dites tribus ibèriques de l'interior, i, demés, durant la segona guerra púnica, hi aixecaren lleves.

EL PROBLEMA DELS ORIGENS DE LA CULTURA IBÉRICA

Les antigues hipòtesis. — Per fi, un altre problema que cal plantejar novament, i per al qual les darreres investigacions donen nous elements, és la qüestió magna dels origens i la formació de la cultura ibèrica.

En el temps heroic de l'arqueologia ibèrica es cercà per P. Paris en la influència micènica. La polèmica amb Ll. Siret llançà la hipòtesi de la influència púnica. A poc a poc es parlà de la Grècia geomètrica i de la Grècia arcaica. El problema és, certament, complex; però avui té un marc més ferm que en altres temps.

La base cronològica. — Abans que tot, la cronologia. Ja en Pottier (1), en fer la recensió del llibre de P. Paris, comprengué que era un obstacle per a l'acceptació de les dites influències i que les semblances potser s'explicaven per la persistència de certs motius micènics en la ceràmica jònica; avui és cosa segura, com ho han reconegut el mateix P. Paris (2), Pottier (3), Lantier (4) i altres i no ens permet desplaçar la qüestió en un temps massa distant del segle V, puix que de les restes ibèriques trobades cap pot considerar-se anterior a aquesta data. Demés, les troballes de l'Edat del ferro del SE. (sepulcres de la província d'Almeria), ens dónen una cultura pobríssima i ben poc comparable amb la ibèrica. Quelcom semblant cal dir de la cultura hallstàttica de Catalunya.

El lloc de formació i les possibles influències forasteres. — Per altra part, no hi ha dubte que la formació de la cultura ibèrica no s'ha de cercar ni a Catalunya ni a la costa, més amunt de València, ja que en cap d'aquests llocs hi ha, en el segle V, les llars de la cultura ibèrica, que aquí depèn de la del SE. Al SE. o a Andalusia cal, doncs, cercar-la.

També és evident que en la dita formació cal atribuir una part notable a influències forasteres, i aquestes sols poden ésser les fenício-cartagineses i les gregues, que es podíen canalitzar a través de les respectives colònies. Ningú discuteix l'existència de les colònies fenício-cartagineses. La de les gregues, però, és quelcom encara fosc; i molts, desorientats pel caràcter de metròpoli de la colonització grega d'Espanya, que tingué, a la fi, Empúries, no veuen clara la importància que pogueren tenir les del S.: Ménaca i Hemeroscopion, l'existència i fins prioritat de les quals respecte a Empúries cal mantenir. El periple d'Avienus, amb la seva base del segle VI, parla de Ménaca i Hemeroscopion quan encara no existia Empúries. Tot indueix a creure, per altra banda, que tals colònies del S. i SE. depen'en en llur principi directament de Focea i no de Marsella, com Empúries, que representa un moviment colonitzador diferent (5).

Creiem que el camí a seguir no és la comparació amb lo fenici o cartaginès, sinó amb lo grec.

(1) *Journal des Savants*, 1905, p. 584.
(2) *Revue Archéologique*, 1917, II, p. 81.
(3) POTTIER: *Le problème de la céramique ibérique*. (*Journal des Savants*, 1908, p. 281).
(4) *Journal des Savants*, 1907, p. 185.
(5) Vegi's sobre la colonització del S. i SE., CLERC: *Les prémières colonisations phocéennes dans la Méditerranée occidentale* (*Revue des études anciennes*, VII, 1905, p. 329 i següents). Que Herodot no cita Mènaca, i sols les primeres expedicions dels Foceus a Andalusia, ho pot explicar la destrucció de Mènaca pels cartaginesos poc després d'Alalia (535), essent versemblant que el Periple, que és anterior, la conegués, però no la font d'Herodot (Hecateu), que no pot passar gaire del 500 ó 510.

La civilització cartaginesa, en general, particularment la d'Espanya, és pobríssima i no pogué donar més que elements isolats a l'art ibèric (1). Qui sap si es reduïren a la tenacitat de l'ornamentació geomètrica d'Andalusia, limitada freqüentment a zones paral·leles sense altres motius, o a un curt nombre de formes dels vasos d'aqueixa regió. Els elements orientals en l'art del SE. no necessiten haver passat per Cartago o per les colònies fenícies, sinó que poden explicar-se millor per una intervenció grega, que pogué també aportar aquells elements orientals, puix que en el seu art arcaic encara hi quedaven d'una època en què el segell orientalitzant era la seva nota dominant.

El camí el podem trobar potser de dues maneres: mirant si les troballes gregues d'Espanya ens donen alguna llum, i per altra part, si manquen aquelles, cercant a Grècia les coses que es puguin assemblar a les de la península en els primers temps del contacte amb ella, sobretot a les regions més relacionades amb Focea, la metròpoli de les nostres colònies. Si en l'art joni, i en general en el de tota la Grècia oriental des de la fi del segle VII fins a les darreries de l'arcaísme, trobem punts de comparació per a les coses fosques de l'art ibèric del SE. i del S., indubtablement haurem fet un gran pas endavant i ens mourem sobre una base ben ferma.

Les troballes gregues a la Península. — Les poques coses gregues trobades al SE. i S. d'Espanya són alguns bronzes arcaics (el sàtir del Llano de la Consolación, el grifó de Castellar de Santisteban, l'Atena del Museu de Granada, i quasi res més) i si fós grega (ço que no és del tot segur) la figureta descoberta novament a Galera (2). Per a orientar-nos sobre les menes d'art grec de Grècia a les quals cal acudir, poden servir-nos també les espècies de ceràmica trobades a la necròpolis d'Empúries, de les quals, les més antigues foren certament contemporànies de la Paleàpolis, a la fi del segle VI, i que pertanyen amb poques excepcions a la Grècia oriental, que lògicament degué ésser el món més relacionat amb Focea, la metròpoli comú. Aquestes espècies són les següents (3): ceràmica ordinària de l'Orient grec, amb senzilles línies de color que divideixen el vas en zones; ceràmica calcídica (oinochoe amb un fris on hi ha una pantera i motius per a omplir: per exemple una mena de palmeta i altres florals), ceràmica coríntia i italo-coríntia.

Ja amb tot això aprenem quelcom important, i és que a través dels grecs arribaren, o pogueren arribar als ibers les figures de monstres de l'art orientalitzant grec i que no han desaparegut encara en l'avançat arcaísme: el grifó de Castellar de Santisteban i la representació del vaset d'Empúries.

Aquestes dues troballes ens fan veure amb una nova llum el problema de les representacions d'animals de la ceràmica del SE. (*carnassiers*, ocells) i fins dels monstres de l'escultura.

Però és més: la recent troballa d'Empúries, en el lloc del Paleàpolis (Sant Martí), d'un fragment de relleu amb dues esfinxs (4), i la d'un lleó jònic trobat a Focea (5), la ciutat mare de totes les colònies gregues de la península, donen veritablement la clau del problema.

Fig. 524
Lleó de Focea

L'art grec amb relació amb l'ibèric. — El lleó de Focea (fig. 524) té notabilíssimes semblances, tant de forma com de tècnica, amb el lleó de Bocairent, i, per tant, resta explicat com d'origen jònic tot el grup de lleons emparentats amb el de Bocairent, de la mateixa manera que les esfinxs del fris de la Paleàpolis d'Empúries ens ensenyen també a l'art jònic l'origen de les esfinxs del SE. i del S., comprovant-ho que tant el lleó com l'esfinx són un motiu molt freqüent en l'art jònic arcaic, precisament en el contemporani de la fundació de les colònies espanyoles. Una comparació detinguda de les belles estàtues del Cerro de los Santos, aml l'escultura arcaica grega, particularment amb els vestits de les *kores* de l'acròpolis d'Atenes, seria segurament fructuosa, com en la factura de certes cares masculines del mateix Cerro s'hi reconeixen ben clarament semblances amb les cares de l'art arcaic grec. Ja Lantier ha intentat comparar els bronzes de Castellar amb la plàstica grega; i per la nostra part veiem refermada aquesta comparació amb els bronzes de Múrcia, en particular la figura gran de guerrer i la de dona núa.

(1) Això resta clar en la polèmica de P. Paris amb L. Siret.
(2) CABRÉ: *La necrópolis de Tútugi. Objetos exóticos o de influencia oriental en las necrópolis turdetanas.* (*Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, 1920, làm. V, fig. 19).
(3) A. FRICKENHAUS: *Griechische Vasen aus Emporion* (ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, II, 1908, p. 195 i següents).
(4) Vegi's en altre lloc d'aquesta *Crònica* la fig. 546.
(5) F. SARTIAUX: *Recherches sur le site de l'ancienne Phocée* (*C. R. des scéances de l'Acad. des Inscr. et Bell. Letr.*, 1914), p. 6 i següents, fig. 2.

De l'evident influència grega sobre la Dama d'Elx, el guerrer amb la falcata també d'Elx, les escultures d'Osuna, sigui la que sigui la hipòtesi a què s'acudeixi per explicar-la, no cal ja parlar-ne, com tampoc de la transmissió de formes arquitectòniques gregues, com són els capitells ibero-jònics d'Elx, les decoracions d'Osuna, el sistema de defensa i d'urbanització de les ciutats (torres i muralles de Tarragona i Osuna). Les poques formes sepulcrals monumentals que coneixem, com els grans túmuls amb cambra interior de Galera, tenen també paral·lels grecs a la Grècia oriental, ço que fa innecessari acudir directament a l'Orient.

Els elements grecs arcàics de l'art ibèric. — Es interessant comprovar que el gran art ibèric està fortament impregnat d'elements grecs que comencen ja en el segle VI, i el ver camí a seguir és la comparació de l'art ibèric més antic amb el grec arcaic, i principalment amb el de la Grècia oriental, a la qual pertanyia la metròpoli jònica de les colònies d'Espanya. Aquesta base grega ens explicarà també segurament la gènesi de molts dels motius de la ceràmica ibèrica. Però aquí cal sempre tenir en compte que és lògic suposar que, mentre per una part el sentit d'originalitat i de lliure interpretació dels ibers jugà un gran paper, en la qual cosa insisteix encertadament M. Pottier, per l'altra, en escollir els motius de l'arc grec que s'aplicaren a la ceràmica, rara vegada s'escolliren els que exigien un estudi acurat i difícil de la forma humana o d'altres (vegi's, per excepció, els homes corrent del vas d'Empúries, de la col·lecció Cazurro), i, en canvi, foren preferits aquells motius de senzilla factura, o que s'assimilaven fàcilment i que foren combinats lliurement, apartant-se ja molt, en la combinació, del model original. Per això la ceràmica grega de figures influí poc en la ibèrica. En canvi, les més grans semblances les trobem en els motius merament ornamentals que acompanyaren les figures en els vasos grecs, o en molts dels que ofereix la ceràmica jònica del segle VI. Tal és el cas de la majoria de les decoracions florals estilitzades, geomètriques i fins del *carnassier* i els ocells d'Elx. Una comparació detinguda de la ceràmica jònica de les darreries del segle VII, i sobretot del VI i del V (que en ço que es refereix a l'últim dificulta la falta de material conegut de la mateixa Grècia), seria molt fecunda, i caldria fer-la. Aquí sols podem assenyalar alguns paral·lels que salten de seguida a la vista.

Abans que tot, la divisió del vas en zones per franges o línies de color és quelcom corrent en els vasos ordinaris jònics, com ja els trobem a Empúries (1).

Dels motius geomètrics més senzills i més generals en tota la ceràmica ibèrica, els cercles i segments de cercles concèntrics i les línies ondulades paral·leles, que eren dels que apoiaven amb més força la hipòtesi de l'origen micènic, segueixen, en la ceràmica grega, utilitzant-se com a motius per a omplir espais buits, a través de tota la ceràmica geomètrica (fins al segle VIII) del període orientalitzant (segle VII). Fins en les espècies jòniques ordinàries no seria cosa impossible trobar-hi alguna cosa semblant. Però el que representa quelcom original de la ceràmica ibèrica és la seva combinació i l'haver atuït amb ell tot un sistema ornamental.

El motiu dels cercles secants, que es troba al SE., a tota la costa oriental i a França, i que passa després a l'Aragó, en la ceràmica grega és molt típic dels vasos anomenats *eòlics*, els quals, si bé no s'han trobat a la península, acompanyen a Itàlia, normalment, moltes de les primeres espècies trobades a Empúries, ço és, aquelles de la fi del període orientalitzant (2).

Dels taulers d'escacs wàstiques, meandres, dents de llops, sèries de S., etc., és prou conegut com abunden en la ceràmica grega de totes les èpoques i en la ibèrica de totes les regions.

El motiu de l'espiral en sèrie o les espirals separades les unes de les altres, però que parteixen d'una línia comú, és molt freqüent en tota la ceràmica grega, sobretot en la del període orientalitzant i en les espècies jòniques.

El motiu mixt de roseta o palmeta amb l'espiral té una llarga tradició grega en totes les regions de Grècia, i en particular a Jònia, des dels vasos netament orientalitzants als vasos anomenats de *Fikellura*, i després passa a les espècies avançades fins a arribar a les espècies àtiques dels segles VI-V, en les quals s'usa per a ornar l'espai sota les anses o en altres llocs per a omplir. En la ceràmica ibèrica, al SE., té el seu desenrotllament més ric i variat, i d'allà sembla passar a tota la costa de l'E. (fins al vas de l'Aigüeta i a Empúries) i als grups del segle III: Urgell, La Zaida i fins Sant Antoni de Calaceit.

Les fulles d'eura, que surten a ambdós costats d'un tronc horitzontal (a Espanya al SE. i a

(1) Catàleg citat de Frickenhaus a l'ANUARI 1908. Vègin-se nombrosos paral·lels jònics. BÖHLAU: *Aus ionischen und italischen Nekropolen* (Leipzig, Teubner, 1898).
(2) BÖHLAU: Obra citada.

Empúries), es troben a través de tota la ceràmica jònica (1). Les diferents combinacions de fulles d'eura, per exemple en garlanda, són també abundants i variades en la ceràmica jònica del segle VI, i més endavant (2). Fins les combinacions de garlandes d'eura de La Zaida tenen un curiós paral·lel en un plat trobat a Xipre (3) que cal datar molt més tard (segles IV a III ?).

Una revisió detinguda del material grec de tota l'època orientalitzant i del període intermedi entre aquesta i la de les figures negres, per exemple de les darreres espècies jòniques i de la ceràmica coríntia, ens faria trobar *carnassiers* i ocells com els del grup Elx-Arxena. Aquí, a més, tenim la petita *oinochoe* calcídica d'Empúries amb un monstre en certa manera parent dels del gènere del *carnassier* (4).

Els motius humans, en canvi, tenen pocs paral·lels grecs, llevat del cas, ja esmentat, d'Empúries.

Les colònies gregues i la cultura ibèrica. — Segons el que s'ha dit fins ara, l'establiment de les colònies de Ménaca i Hemeroscopion al S. i SE., degué ésser de cabdal importància per a la formació de la cultura ibèrica, que avui fa l'efecte de quelcom produït per un poble dotat de gran potència receptiva i que assimilà nombrosos elements grecs dels que li arribaren a través de les dites colònies (ço és, del grup grec oriental), i que, creuant aquesta influència amb altres menys poderoses (5), sabé fondre-ho tot donant als seus productes un marcat segell personal. Indubtablement, de totes les civilitzacions de l'Europa bàrbara en les quals influïren les cultures clàssiques, la ibèrica és la que assolí una major perfecció. Potser això últim, i la fidelitat amb què hi foren assimilades les influències gregues, es degué a que, diferentment del que s'esdevingué en altres llocs (a França, per exemple, amb les tribus cèltiques que desenrotllaren la cultura de La Tène sobre l'antiga base hallstàttica), a la península les influències gregues caigueren en un sól quasi verge, sense que llavores hi hagués cap civilització de nivell apreciable, per la qual cosa la llavor grega hi fructificà sense cap obst. cle.

D'aquesta manera és natural també que trobem la primera llar de la cultura ibèrica al S. i al SE.; llocs des de més temps en relació amb els forasters, que no hi perderen mai el contacte, i per altra part poblats, en els primers temps de la colonització grega, per tribus més accessibles que les que formaren el *hinterland* d'Empúries, de les quals sabem que els indigetes trigaren molt a tenir amb els grecs un contacte íntim. Si amb Empúries hem obtingut un marc cronològic ferm per a la sistematització de la cultura ibèrica, el dia en què coneguéssim, per excavacions metòdiques, el que foren Ménaca i Hemeroscopion, hauríem donat amb seguretat el pas decisiu per a esbrinar el magne problema dels orígens i la formació de la cultura ibèrica. — P. BOSCH GIMPERA.

LA COLONITZACIÓ GREGA

La colònia grega d'Empúries

EL MUSEU EMPORITÀ

Les excavacions pròpiament dites tingueren una interrupció durant l'any 1915 o almenys un relentiment.

La importància de la ciutat descoberta feia necessari una més permanent instal·lació de la direcció dels treballs, del material d'excavació i fins dels objectes que durant les campanyes anuals han d'estar a lloc esperant que noves troballes permetin completar-los i reconstruir-los; tot exi-

(1) BÖHLAU: Obra citada. — SIEVEKING-HACKL: *Die königliche Vasensammlung zu München*, I. *Die älteren nichtattischen Vasen* (Munich, Obernetter, 1912), entre molts altres casos, làm. 18, núms. 522-523, làm. 21, núms. 585, 586, 595, làm. 42, núm. 959; p. 151, fig. 196.

(2) P. HERMANN: *Das Gräberfeld von Marion auf Cypern* (48 *Winkekmannsprogramm*). (Berlin, Reimer, 1888), fig. 32, pàg. 51 i fig. 42, pàg. 58.

(3) HERRMANN: Obra citada, fig. 46, pàg. 61.

(4) FRICKENHAUS: Lloc citat n.º 13 a (fig. 16 de la pàg. 208).

(5) Per exemple, la poca influència que pugui haver exercit l'element fenicio-cartaginès, que es deixà sentir potser en certes formes de vasos: la gran tenalla de panxa ovoide, el vas andalus amb coll cilíndric molt alt i acabat amb una vora plana sortint (BOSCH: *Cerám. ib.*, làm. V, 1). La civilització post-hallstàttica del centre sembla haver influït també en moltes formes de vasos, no sols a la ceràmica de Numància, sinó també a la de les altres regions. La influència grega en el tipus de l'*oinochoe*, per exemple, és ja cosa segura.

gia que la primitiva caseta de fusta, que havia servit per a l'obra, des de son començament, resistint les tramontanes, fos substituïda per una casa de pedra. La compra de l'antic convent dels Servites, anomenat altres vegades en aquestes cròniques, vingué a fer possible la satisfacció de la necessitat: una part d'ell fou obrat, i serveix actualment d'habitació permanent del guarda de les ruïnes, de temporal aixopluc als que dirigeixen les excavacions, de magatzem d'eines i de museu explicatiu de les ruïnes descobertes per a donar-les a conèixer a les nombroses colles que les visiten.

Per altra part, a l'any 1915 el Museu de Barcelona fou completament remogut, estant ocupat el personal d'excavacions en ordenar les noves instalacions. El Museu local d'Empúries està en una ampla sala a la qual la llum penetra per grans balcons terminats per arcades semicirculars. Els plans successius de les excavacions donen allí clara idea del mètode amb què la ciutat ha estat descoberta i de l'estat actual dels treballs arqueològics, mentres en una vitrina de quatre prestatges, els fragments, principalment de ceràmica, demostren plàsticament els quatre estratus arqueològics que els segles han marcat en les terres que cobreixen l'Empúries grega. A la part superior, l'estratus caracteritzat per la ceràmica roja a que dóna nom la fabricació d'Arezzo (des del segle I a. de J.-C. fins al segle II d. de J.-C.); segueix més avall la capa que caracteritza la ceràmica campaniana (segle III al I a. de J.-C.); més avall, la caracteritzada per la ceràmica grega dels segles IV i V, i, a la part inferior, les troballes fetes en les capes més profundes i més antigues de la ciutat, que arriben qualque vegada al segle VI a. de J.-C.

Quatre vitrines desenrotllen i detallen aqueixa estratificació. Dues d'elles estan destinades a la capa romana, la més abundant en objectes, la dels edificis més complets. En una d'elles s'exhibeixen mostres de ceràmica aretina i de ses imitacions galo o hispano-romanes i en altra la ceràmica ordinària que l'acompanya i els ossos i marfils. En una tercera vitrina s'han reunit les tres altres capes: les dues gregues, caracteritzades per sa admirable decoració, i la campaniana. En la quarta vitrina hi ha una mostra de bronzos, ferros i vidres, així com dibuixos dels tipus d'enterraments, completant-los fotografies dels edificis coetanis fins als pertanyents al període paleocristià.

Part dels objectes han estat aportats per la Junta local, delegada a Empúries de la Junta del Museu de Barcelona, que tants serveis ha prestat en l'obra de les excavacions.

Amfores, *dolia*, moles domèstiques i fragments arquitectònics ocupen altres llocs de la sala, completant el conjunt una reproducció reconstruïda de l'estàtua d'Escolapi trobada a Empúries.

El Museu fou públicament inaugurat en el mes de juliol de 1916, assistint-hi la Junta de Barcelona, la seva delegació a Empúries, representants de les autoritats locals i les vingudes expressament de Ciutat.

LA TASCA DELS ANYS 1916 AL 1920

La tasca empresa aquests anys tingué per finalitat: primerament, completar el recinte murat en la part en què és possible excavar; segonament, dintre cada quarter edificat estudiar els edificis principals. Cada una d'aquestes tasques ha ocasionat estudis d'estratificació interessants i descobertes de detall que, comensades el primer any, han tingut d'ésser completades en els anys successius.

MURALLES

La cintura de muralles ha pogut ésser refeta en l'àrea en què avui es desenrotllen les excavacions. Faltava al començar la campanya relligar de manera certa les torres del portal amb el mar. Per això es practicaren valls en els cantons de la torre oriental del portal (vegi's el plan publicat en l'ANUARI de MCMXIII-XIV, ps. 838 i 839), començant pel cantó exterior (fig. 525, *a*), donant resultat negatiu: el mur que limita el temple pel costat de migjorn és feble, sense grans fondacions; en canvi cap al Nord la vall descobrí un mur de l'amplada de 2'20 a 2'30, que és el general de la muralla (*b*), mur que després, trencant en angle recte per dues vegades, s'uneix en cremallera (*c* i *d*) al tros de muralla entre el temple V i la plaça triangular (*d* del plan).

Cal notar una torre en el darrer cantó. Els paraments que donen a l'exterior són notablement més ben treballats i de pedres més grosses que els que donaven a l'interior. Aqueixa muralla es prolonga en línia recta (*e*) fins que es perd colgada pel mar o destruïda pels treballs dels enginyers forestals per a fixar les dunes d'Empúries. Es probable que després seguís paral·lelament a

la costa fins trobar el dic del port. Queda així clarament senyalat al costat de la porta un local rectangular destinat al corps de guàrdia en el què foren trobades la catapulta, les glandes i puntes de fletxa.

Es determina entre aquest edifici i el mur basament dels temples, després de la primera porta, un llarg passadís apte per a la defensa, seguint la pràctica usual en l'arquitectura militar grega, tancat per un segon portal (fig. 525).

La segona porta s'establí primer en els portals de les ciutats micèniques en el gruix del mur, situant-la en el parament interior; després, per medi de construccions adossades, es volgué augmentar el gruix de la muralla deixant entre els dos portals com un pati llargarut en el què l'enemic es trobava en condicions d'inferioritat. El portal de Troia fou ja un exemple d'aqueixa solució [1], adoptada al cap de segles a Empúries com en la major part de les ciutats gregues.

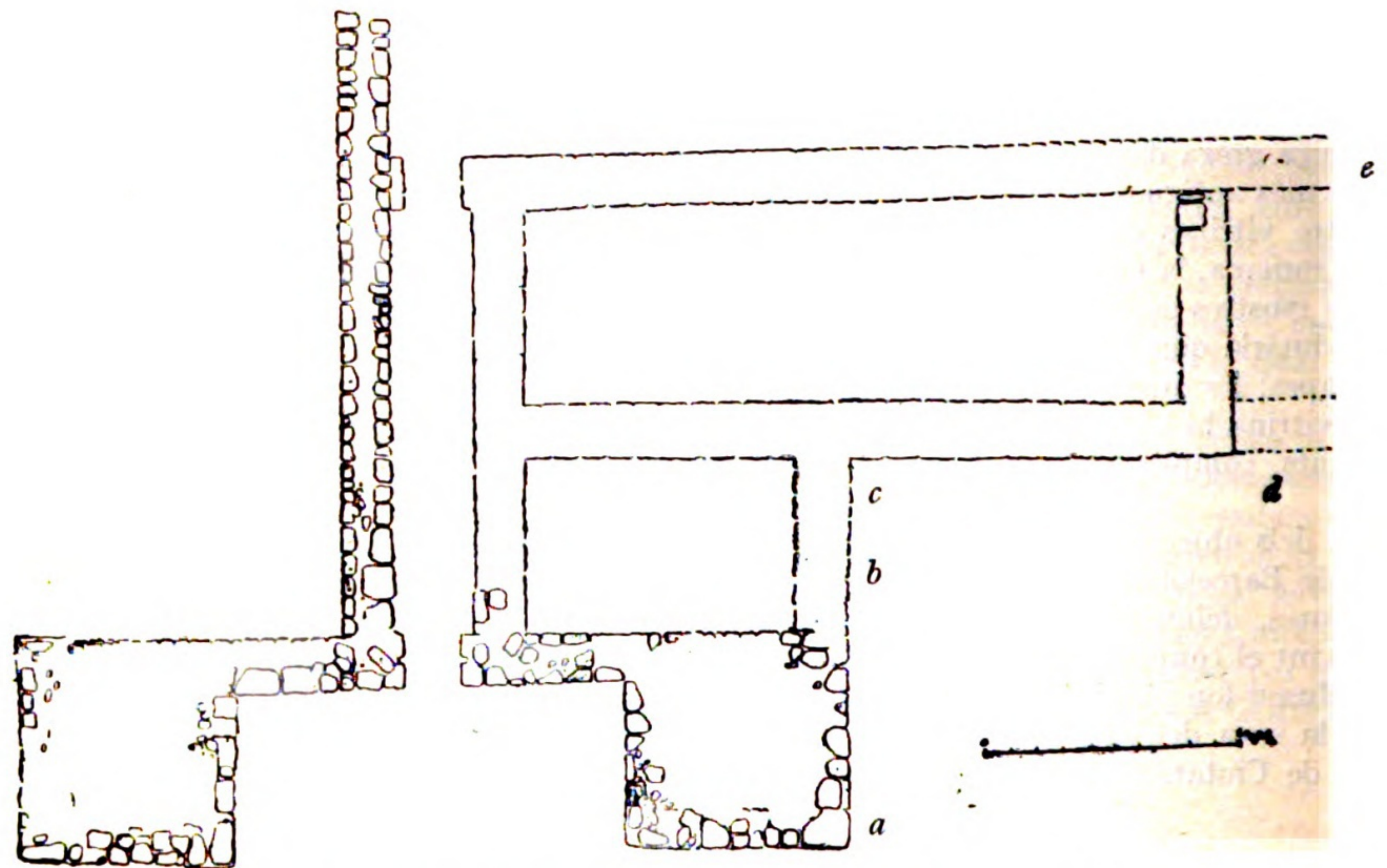

Fig. 525. — Plan del portal d'Empúries i de la muralla immediata

Els murs i el castellet de vora el portal eren inservibles cap al segle II abans de Jesu-Crist en què s'edificà sobre d'ells el temple que hem anomenat de Serapis, senyalat per la lletra V en el plan citat.

Noti's la proximitat d'una font i probablement d'un altar, com en la porta del Dipylon d'Atenes.

El mur ha estat també reconegut al costat de ponent, i després del tram que fou destruït pels calcinaires i constructors de les obres posteriors, segueix en cremallera fins a sobre de l'edifici λ, a on es trobà el basament d'una torre, prolongant-se fins dintre el Convent dels Servites a on s'ha descobert destruïda, senyalant-se amb tot sa prolongació en cremallera. Així seguiria fins a trobar el port a on substituïria la muralla un espadat rocós. Recordem que Titus Livius fa notar que Empúries era obert pel costat del mar.

A sota la vila hel·lenístico-romana que trobem immediatament a l'excavar, s'hi entreveu la Neàpoli del segle V; probablement els mateixos carrerons la dividien, estrets, irregulars, interromputs per placetes minúscules. Llavors l'Agora descoberta no existia (vegi's γ del plan), i, en canvi, junt a les muralles quedaven els espais vuits necessaris per a la defensa, ocupats més tard per l'edificació privada. Un d'aquests espais, al cantó NO. de la ciutat, l'ocupaven els temples

(1) SCHLIEMANN: *Ilios*, fig. 164.

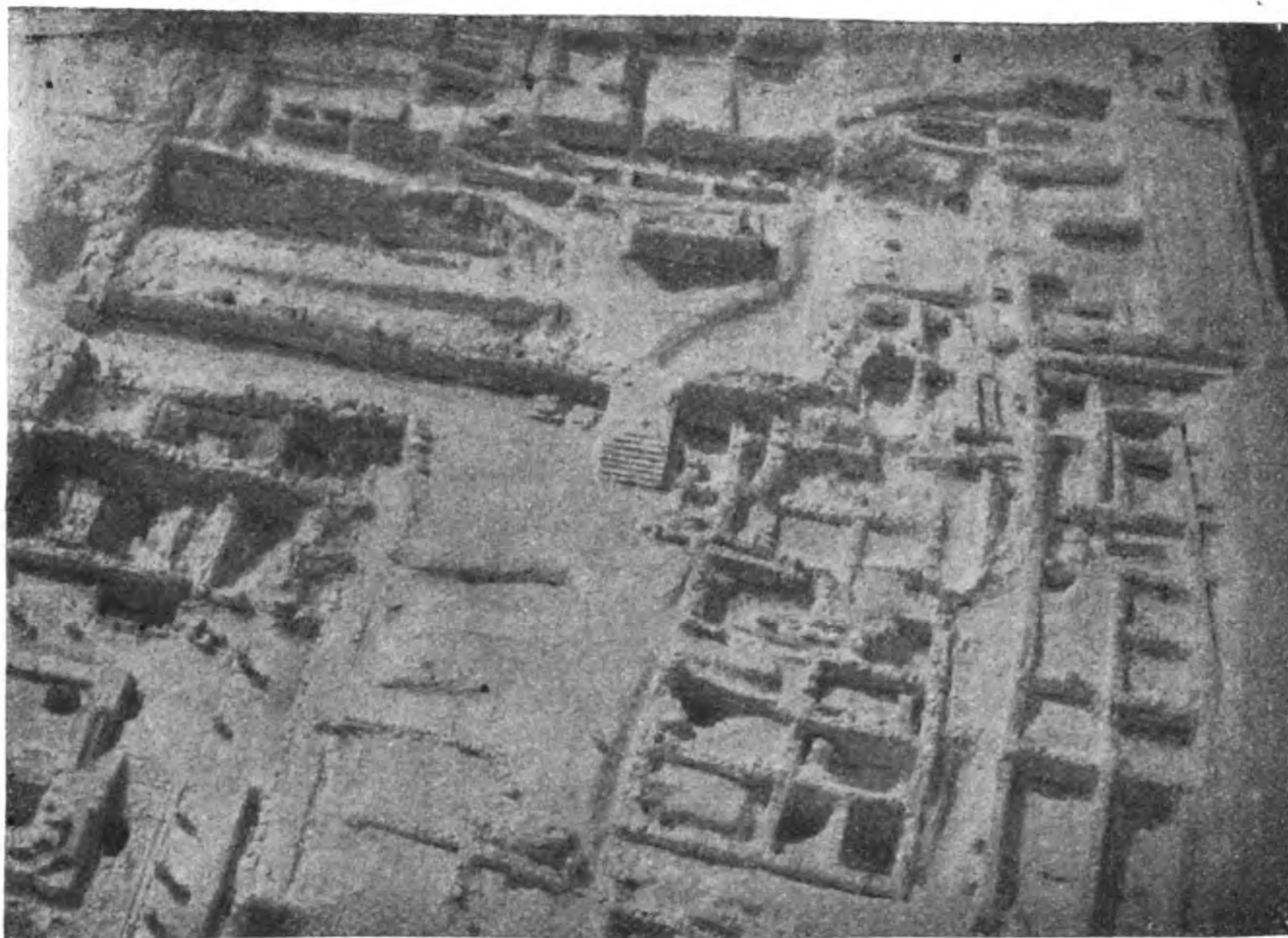

Fig. 526. — Fragment de la maqueta reproducció de les ruïnes d'Empúries, aon es veu el portal amb el temple de Serapi a l'esquerra i el recinte dels temples a la part superior

(P, M, X, etc., del plan); altre, quasi al centre de la muralla O., els forns de ceràmica que descriurem més tard (p. 705).

Els espais de llevant, vora el mar, els desconeixem encara i és possible els ignorem per sempre. Aquests espais venien limitats per un mur de sosteniment de terres que convertia en terrasses planes la pendent d'Empúries. Un d'aqueixos murs, el que, partint del portal, limita la terrassa dels temples, contorneja en zigzag sota el basament rectangular en el punt culminant de la ciutat, acostant-se successivament al mur O. a mida que s'apropa al Convent dels Servites (I del plan).

Fig. 527. — Empúries. Al fons l'àrea rectangular de la Stoa

L'ÀGORA

En el lloc γ del plan s'ha comprovat clarament l'existència d'una àgora en el període hel·lenístic. La plaça fou oberta enderrocant cases més velles en les què s'ha trobat ceràmica dels segles IV i V.

Com en les places de les ciutats jòniques coetànies, s'hi entra pels angles, presentant, no l'aspecte d'una plaça a l'encreuament dels carrers, sinó la de lloc retirat de reunió, a part de la circulació dels vianants.

A ella ens referiríem en l'ANUARI anterior, qual notícia anem a completar.

L'Agora, la gran plaça-mercat, fou a Empúries una obra construïda segons els mètodes característics del període hel·lenístic; ho prova la forma de son conjunt, la situació dels edificis que la volten i la disposició d'aquests. Està situada no lluny del portal, tal com prescriu Vitruvi per les ciutats marítimes (1). La seva forma rectangular allargada era la pròpia del segle II abans de Jesu-

(1) VITRUVI: I, XII, 3.

Crist, per tot a on la disposició del terrer ho permetia. Per la influència jònica s'havia substituït la plaça irregular per la rectangular. L'àgora de Priena n'és potser l'exemple més sumptuós (1); la forma es repeteix a Magnèsia del Meandre (2). La primera tendeix a una forma menys allargada tal com, probablement conservant velles tradicions de la Grècia jònica, prescrigué Vitruvi (3).

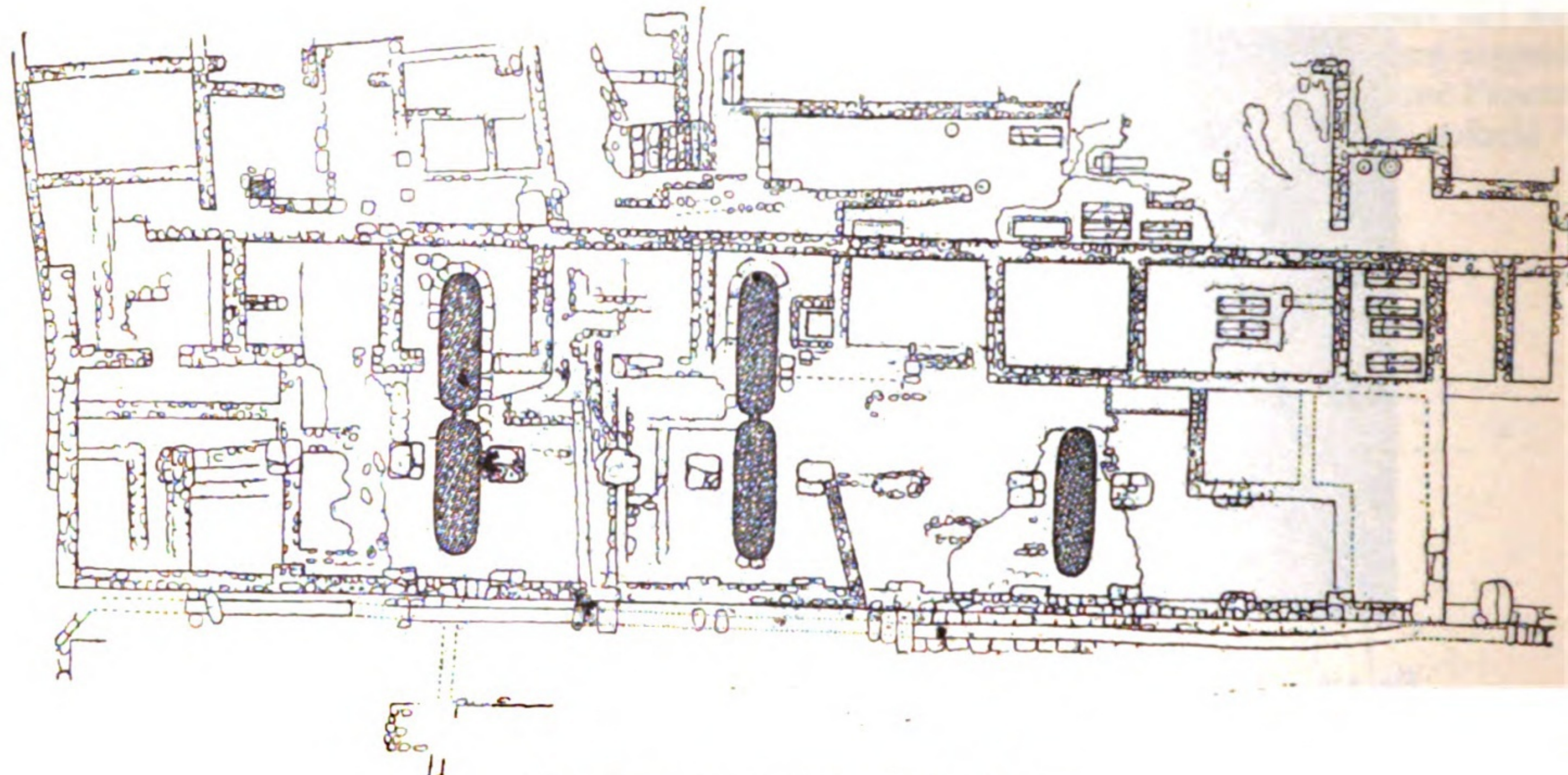

Fig. 528. — Plan de l'excavació de la Stoa

L'arquitecte d'August diu que «els fòrums entre els grecs són quadrats, voltats de dobles i amples pòrtics. Mes, per als fòrums moderns, l'amplada deu ser determinada de tal guisa que la llargada, dividida en tres parts, d'aqueixes tres parts dues li siguin donades.» L'àgora de Priena, comprenent-hi l'amplada del carrer de la Porta de l'Oest, s'aproxima a aqueixa proporció (4).

Aqueixa proporció es troba també aproximadament a Timgad, no en l'àrea lliure de la plaça, que és quasi com quadrada, sinó en l'àrea ocupada junt amb els edificis que hi donen (5). La forma allargada es troba encara al fòrum de Pompeia, qual amplada és aproximadament el quint de la llargada (157 × 33).

El fòrum d'Empúries tingué d'amplada uns 21'60 metres i sa llargada més de 58 metres. Altra vegada l'obra del camí de les dunes ha destruït el fi de la plaça, impedint l'acció de l'Estat la investigació arqueològica.

A l'O. de la plaça hi ha tres edificis rectangulars juxtaposats precedits de pòrtics que corresponen a les tres cúries del fòrum romà i als tres edificis de Pompeia destinats també al concell municipal i oficines públiques d'administració de la ciutat. Enfront dels mateixos s'hi veu un gran pedestal sobre grades i dos altres de menors iguals i un pou públic. Es sabut que l'àgora era el lloc de nombroses estàtues que a Empúries no han estat trobades. Al costat S. hi havia un pòrtic senzill.

LA STOA

La Stoa. — Al costat N. de la plaça s'hi aixecava un gran edifici quals aigües eren recollides per una claveguera que seguia arran de sa façana. Era la Stoa (figs. 527 i 528). Està formada per una gran sala dividida en dos trams per un rengle de columnes a les que donen diverses cambres

(1) WIEGAND UND SCHRADER: *Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren* 1895-1898. Berlin, Reimer, 1904, p. 185.
(2) C. HUMANN: *Magnesia am Meander.* Berlín, Reimer, 1904, p. 105 i seg.
(3) V. 1.
(4) Les dimensions són: 75'63 × 55'59. Segons Vitruvi havien d'ésser: 75'65 × 50'42.
(5) BOESWILLWALD-CAGNAT-BALLU: *Timgad. Une cité africaine sous l'empire romain.* Paris, 1905, p. 16 i seg.

rectangulars. En el mur de façana es veuen els fonaments de les columnes del pòrtic i en el centre de la sala els fonaments quadrats d'altres columnes.

En una àgora grega hi han ordinàriament els temples, altars, halles i edificis municipals. A Empúries ens manca sols trobar-hi el temple.

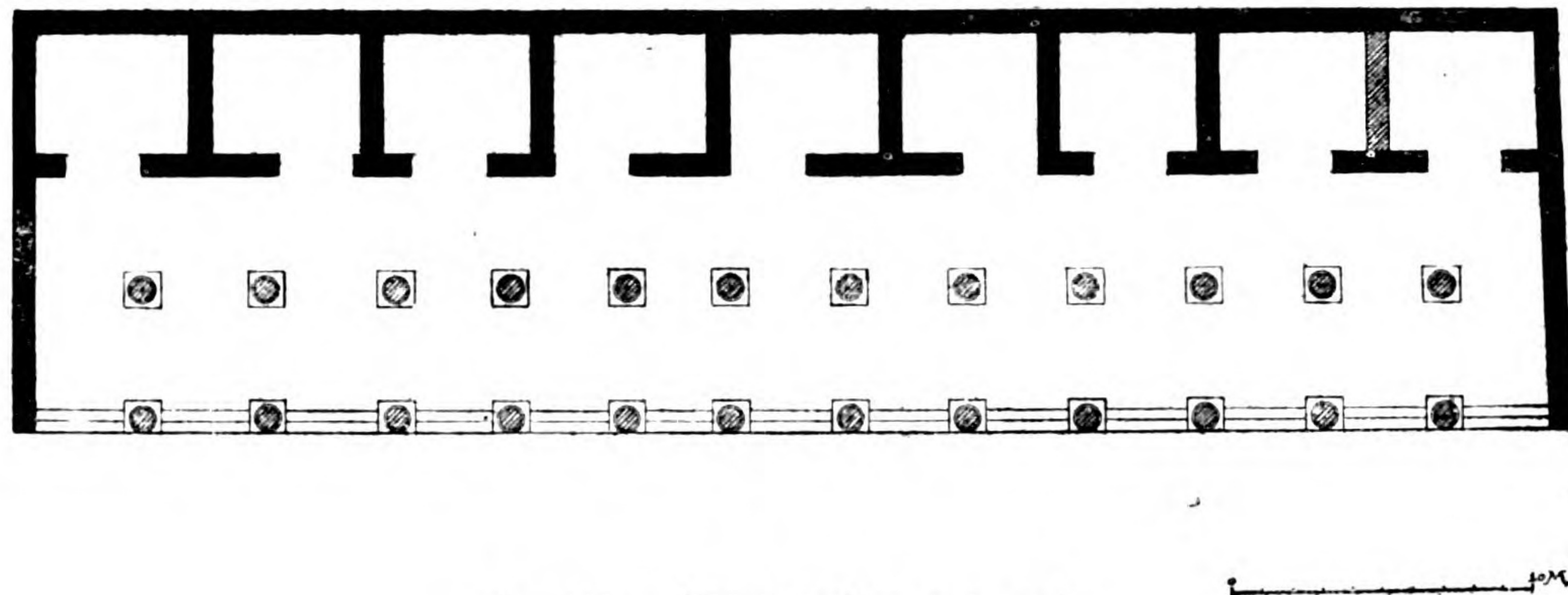

Fig. 529. — Plan de la Stoa, restaurada

La stoa té una llargada de 51'71 per 14 m. El doble pòrtic era obert a la plaça; les columnes interiors, sostingudes sobre fonaments quadrats aïllats, medien d'intercolumni 4 metres. Les columnes de la façana estaven sentades també sobre fonaments quadrats, mes un mur més estret les unia fent pensar en una tanca més o menys elevada. El doble pòrtic era tancat per l'altre costat per un rengle de botigues. Tal era la disposició de les monumentals llotges que s'aixecaven com a principal element de la plaça pública (fig. 529).

Vitruvi parla clarament de la mena de l'edifici descobert «amb pòrtics amples i dobles»; «... i ells les adornen de columnes juntes i d'arquitraus de pedra-marbre». I per sobre «hi fan passejos sobre envigats».

Notem com està la stoa d'Empúries al costat N. de l'àgora, orientada, per tant, al Sud, «a fi de que el lloc, assoleiat a l'hivern, sigui apropiat per passeig».

Es aqueixa disposició ben determinada i característica en l'arquitectura hel·lenística: la stoa-basílica o pòrtic reial de dos trams, com les de les ciutats hel·lenístiques de l'Orient; llargues, en oposició a les *leschai* de la Grècia clàssica; obertes per un costat, en oposició a la basílica, de la que és el prototipus la de Pompeia, començada cap a la mitat del segle II abans de Jesu-Crist.

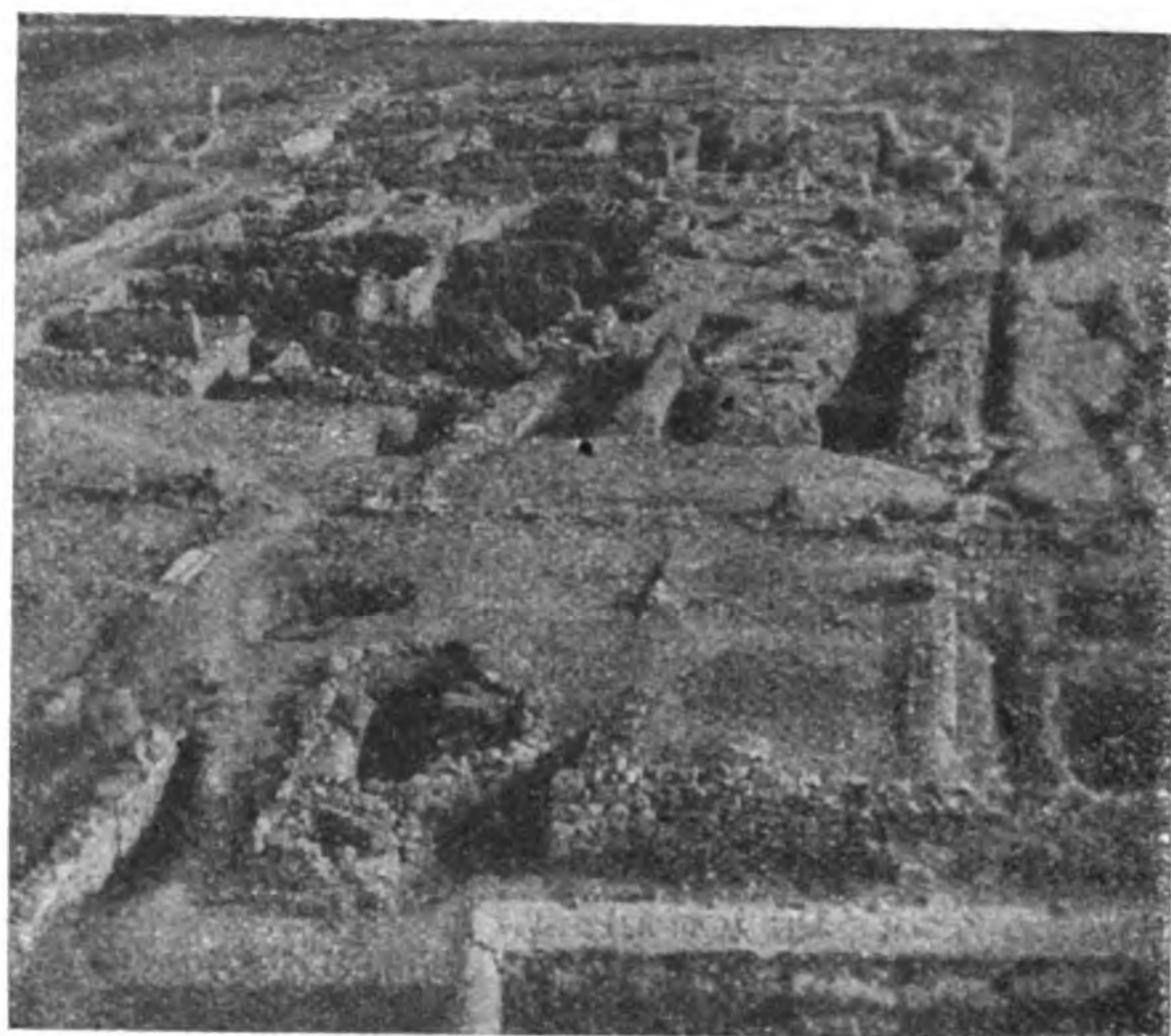

Fig. 530. — Vista de ruïnes d'habitacions particulars

La seva història és nobilíssima: Eumenes II, rey de Pergam (197-159 abans de Jesu-Crist), regalà a Atenes la stoa que es troba al peu de la acròpolis, entre el teatre de Dionysos i l'Odeon que hi feu bastir Herodes àtic. Attal II (159-138) feu construir-hi altra que tenia dos pisos, com la de la seva capital Pergam. Les excavacions n'han descobert una en la Thera hel·lenística [1], una altra anàlega es troba a les excavacions de Priena. La de Thera [2] és més petita que la d'Empúries (41'50 × 10'10); la de Priena és molt major (116'46 × 12'40).

La stoa de Priena [3] permet fixar, com la d'Atenes, per medis epigràfics sa cronologia, com-

(1) HILLER VON GAERTRINGEN: *Thera*, vol. III (Berlin, Reimer, 1904), p. 112.
(2) WIEGAND i SCHRADER: *Priene*, obra citada, p. 192.
(3) Id. íd. íd., p. 215.

Fig. 531 Escala 1 : 400
Casa descoberta en el centre de l'àgora

provant lo que diuen la composició arquitectònica i la història de la tècnica constructiva. Determinar la data de sa construcció uns epígrafs amb els noms d'Orophernes i de son pare el rei Ariakthes IV. El rei Ariakthes fou un dels grans protectors de la ciutat, i Orophernes fou qui erigí la gran estàtua d'Athenea en el gran temple de Priena i el constructor també del mercat cap a l'any 150 abans de Jesu-Crist.

LES CASES EMPORITANES

El metòdic estudi de les cases emporitanes exigeix dividir-lo en quatre èpoques: 1.ª, la casa grega hel·lènica; 2.ª, segons la casa hel·lenística; 3.ª, la casa romana, i 4.ª, la casa dels primers temps cristians. Encavalcades sobreposades, formant un teixit de murs que semblen indesxifrables, es troben en les excavacions; mes una observació detinguda permet descriure qualques exemplars de cada període.

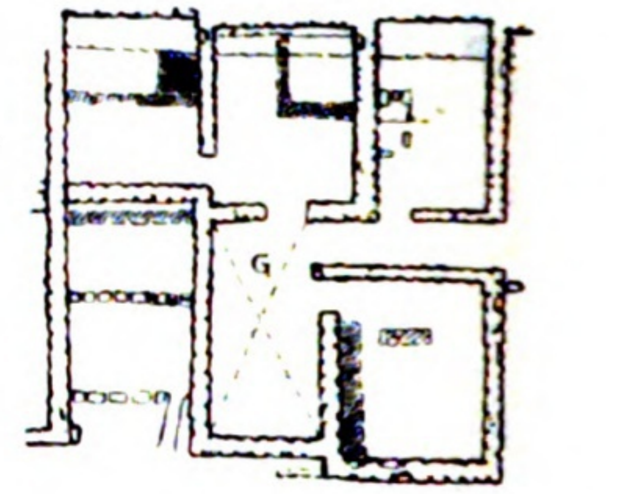

Fig. 532. — Casa *G*

En general, el període antic influeix sobre el període hel·lenístic: anàlegs mètodes de construcció, anàlegs sistemes de decoració rudimentària, anàlegues costums en la vida familiar, influeixen en sentit de conservar el tipus d'habitació domèstica de la gent d'Empúries. En l'època romana fa qualque vegada en el barri grec l'aparició de la casa seguint el tipus romà clàssic amb sos murs d'obra abans poc coneguda en el país.

El clima d'Empúries, situada prop del Pirineu, era fret en hivern. Les tramontanes que hi regnen, vent de velocitats considerables anàleg al mestral de Provença, no feyen possible l'ús dels grans patis per lloc d'estada. La casa grega, en general, sofreix una transformació segons el lloc en les diverses terres poblades pels grecs, que a Empúries és tan concreta. Es nota a primera vista com la major part de les cases no segueix el tipus clàssic de la casa, qual varietat d'un costat a l'altre del món ha estat mantes vegades notada [1]. El tipus, descrit per la literatura, correspon a la casa de la gent rica o menestrala.

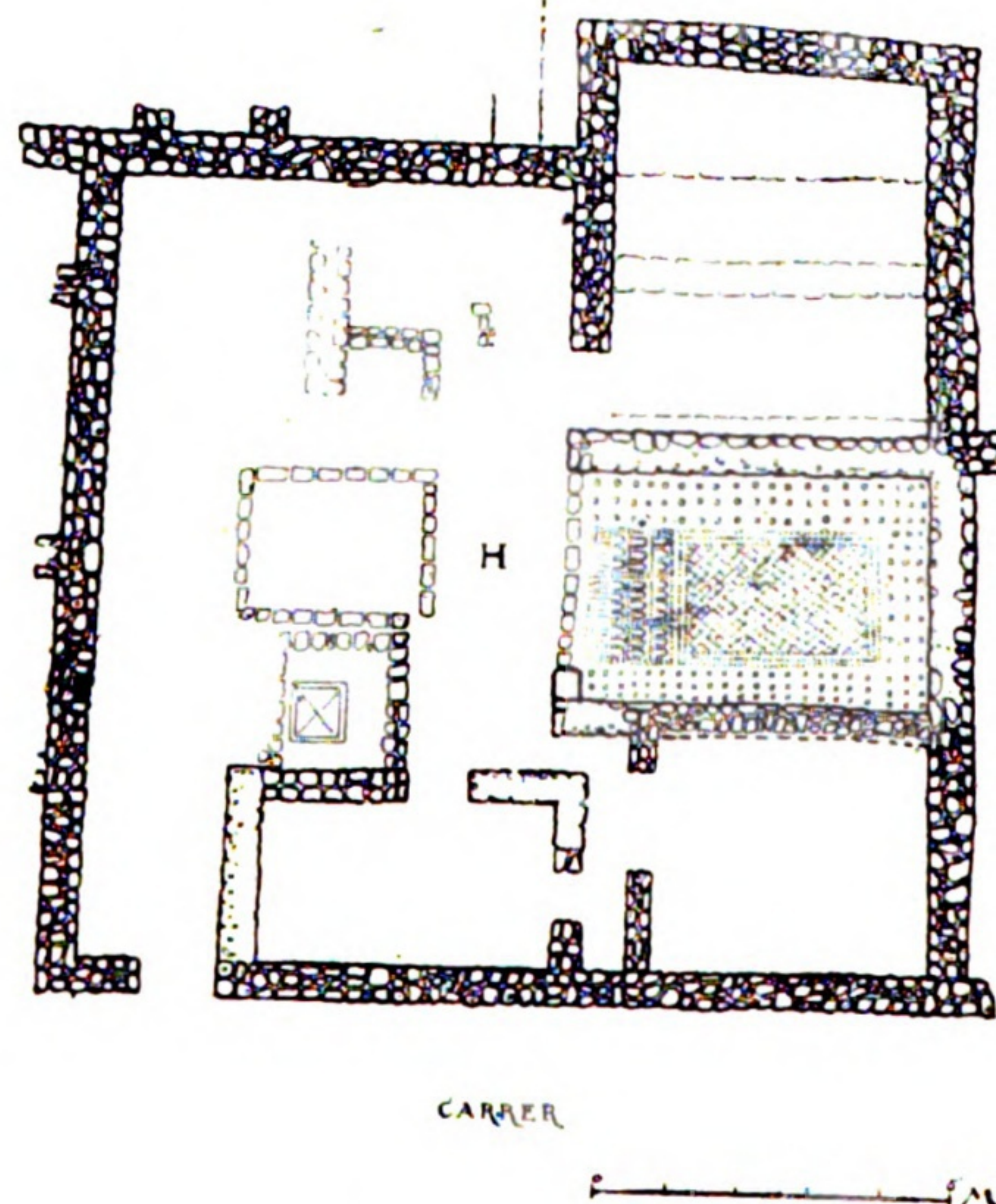

Fig. 533. — Casa *H*

Casa trobada en l'àrea de l'ágora. — A Empúries en podem descriure una trobada sota l'àgora del segle II de la que es conserven sols els fonaments. Aquests indiquen un passadís estret d'entrada, una peça immediata a l'esquerra amb el forat de la cisterna, peces diverses al voltant d'una que devia ésser el pati (fig. 531). La casa estava construïda sobre la ruïna d'altra anterior.

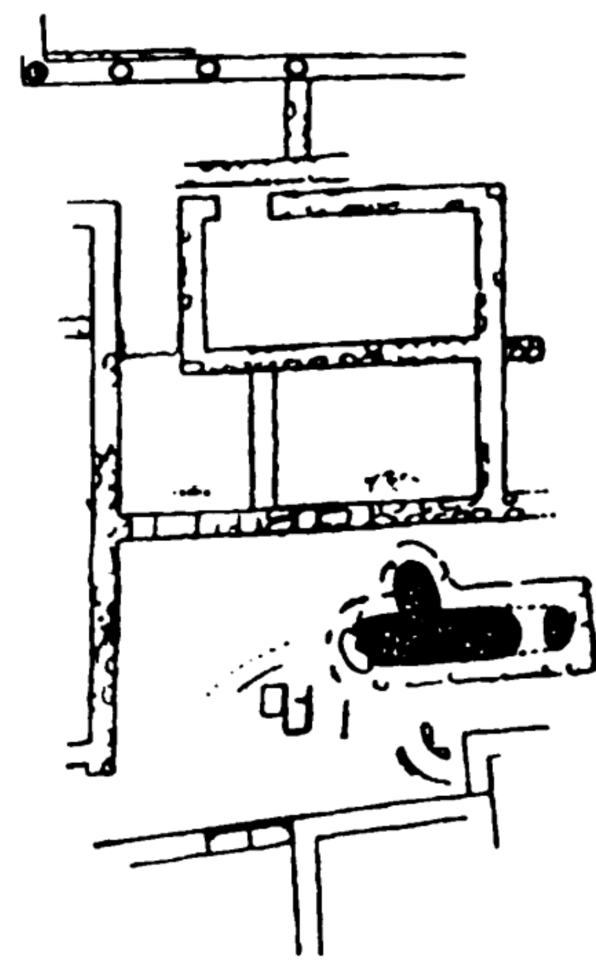
Casa G. — La que anem a descriure dóna una idea de la casa que s'aixecava sobre restes de fonaments més antics (fig. 532).

Es una de les més senceres. Es veu clarament l'entrada donant a la placeta d'un carrer que va de N. a S. en la part superior de la ciutat. S'hi entra per un passadís estret en

(1) BOESWILLWALD-CAGNAT-BALLU: *Timgad. Une cité africaine sous l'empire romain.* Paris, 1905, p. 321.

qual mur de la dreta s'obra la cuina, en el lloc del porter en les cases més sumptuoses de Priena. En la cuina s'hi veu la base del massís dels fogons amb la cendra característica al seu voltant. El passadís dóna al pati pavimentat d'*opus testaceum*, amb algun que altre dau de marbre blanc. Els testos són menuts, barrejats amb grans d'arena, els daus de marbre de blanc perfecte com d'Itàlia.

Al costat del pati, donant a la façana, hi ha una peça comunicant amb ell per una porta. Per la testera comunica també amb una peça rectangular. D'aquesta peça, per una porta perfectament conservada, es comunica amb altra. Els murs són de rebla tendint a filades horitzontals, en general sentades amb fang i arrebossades amb una capa gruixuda de morter de calç. Són visibles carreus de toba calissa. Els sòls de les habitacions, exceptuant el pati, eren de palets apisonats amb terra. Completa el rectangle una botiga que dóna al carrer.

Escala 1 : 200

Fig. 534
Casa de les inscripcions

Casa H. — S'hi entra per un pas que des del carrer porta a un pati en el centre del qual es veu una àrea rectangular i el forat d'una cisterna (fig. 533); dava a ell una peça principal, qual parament, de *opus signinum*, ha estat conservat. Recorda aqueixa peça el *Prostas* de les cases gregues. Té a un costat una gran peça rectangular i a l'altre una de més petita a la qual s'hi entra per medi d'un estret passadís que forma angle recte, el qual enllaça amb altra peça més allargada.

La Casa de les inscripcions. — Veïna dels espais lliures que les necessitats de la guerra obligaven a deixar prop les muralles, s'hi ha trobat una casa caracteritzada per dues inscripcions de daus de marbre blanc sobre fons de trencadissa de ceràmica (fig. 354). Dóna a una placeta retirada com les que es troben en les ciutats africanes i que comunica a un carrer paral·lel al mar i que passa davant l'antic convent. Traspassat el portal, es troba una peça on la llegenda del mosaic (fig. 535) saluda al vianant amb la fórmula ΕΥ[τ]ΥΧΕΩ. Aqueixa peça comunica amb una altra en la qual la salutació, escrita en el sòl, es repeteix en una nova fórmula ΧΑΙΡΕΤΕ.

Les dues peces comunicaven a una àrea central de pati que a la vegada dava llum a altres habitacions, destruïdes per a bastir-hi, en els darrers temps d'Empúries, un gran pati porticat.

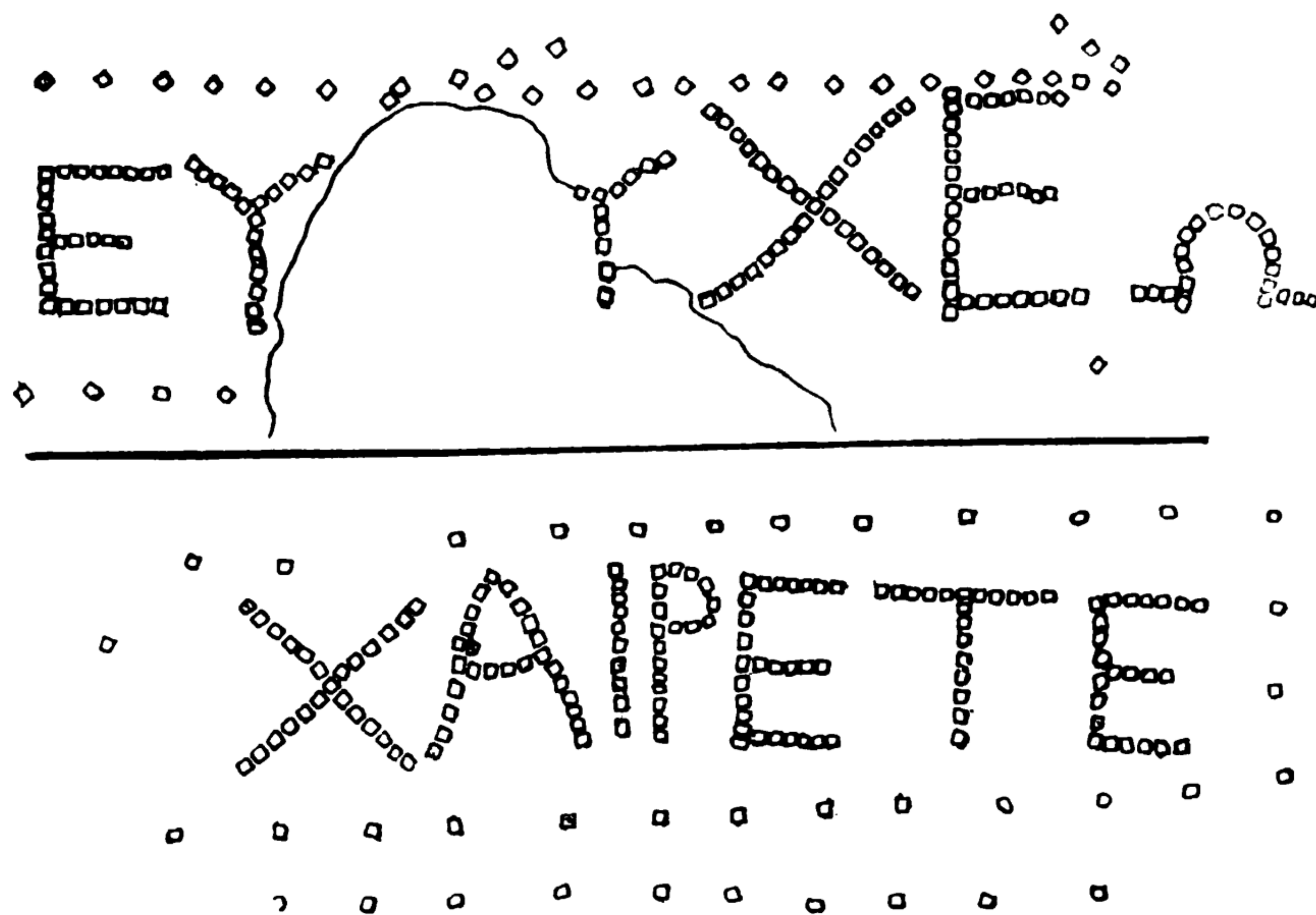

Fig. 535. — Salutacions en la casa de les inscripcions Escala 1 : 10

Aquest edifici, senyalat amb la lletra A en el pla publicat (vegi's ANUARI de 1913-1914, pàgines 838 i 839), ha pogut ésser estudiat detingudament des del punt de vista estratigràfic, trobant-s'hi clarament tres capes: una primera, superficial, de 0'80, que colgava les ruïnes; després una

altra de 1'90, des de la part superior de les ruïnes fins a una capa cendrosa de 0'40 de gruix; trobant-se més endins una capa de terra groga i pedres.

L'estratificació es mostra en ell claríssima, i en la primera capa es troben fragments campanians.

Les cases senzilles. — Hi havia després la casa pobra del petit marxant.

Les poques que en les capes més profundes han pogut ser esclarides corresponen més aviat al tipus senzill d'una sola habitació rectangular o, a lo més, a la formada de dues habitacions.

Fig. 536. — Trompes de manxa de les cuines d'Empúries (1/5 apr.)

Centenars de cases excavades per Burnouf a Atenes consisteixen en una sola cel·la o en dues o tres peces comunicant entre si [1]. Són aquelles minúscules cases que Sòcrates hauria estat content de poder omplir d'amics. D'entre elles cal senyalar-ne dues prop la plana triangular que dónen al carrer major i que hem designat amb les lletres *A* i *A'*.

Casa A. — El portal al carrer major es presenta clar: el marxapeu està en son lloc i resten els forats de pollaguera indicant un ample portal de botiga; al fons el *prostas* amb ses dues columnes. Es diria un megaron micènic, mes son destí probable fou més humil: una botiga. Els murs són de rebla amb fang. No es veu rastre de decoració.

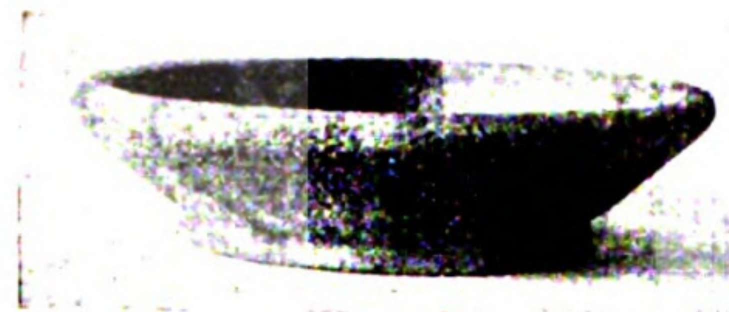

Fig. 537. — Vasos trobats a la cuina d'Empúries (1/10, 1/4 i 1/10 respectivament)

Casa A'. — Presenta junt a la façada els restes d'un fogó. Es pot pensar en una botiga també de la forma simple coneguda. Sa construcció és anàloga a la casa *A* veïna.

La cuina. — Entre les dependències aclarides en les excavacions d'Empúries hi ha la cuina de la casa dels segles IV i V. Aquesta es trobá quasi sencera en una casa del carrer superior que va de N. a S. En una peça rectangular fonda en el nivell grec, s'hi troba una fogaina posada junt a la paret formada d'un cilindre de 0'40 de diàmetre i 0'025 de gruix en les parets que en

(1) *Archives des missions scientifiques*, V, p 71.

sa part inferior té un forat de forma semioval de o'13 d'alt i o'10 d'ample. El fogó estava aparedat en un massís rectangular d'obra de reble (fig. 540).

Al forat oval s'hi adaptava una peça movible com una trompa amb la corresponent nansa feta de terra cuita, un fragment de la qual s'ha trobat en son lloc (fig. 539). Era d'antic conegut el sistema per a avivar el foc, i des de l'edat del bronze usat en les fundicions [1]. Peces d'aquesta mena s'han trobat en diversos llocs en el nivell grec de la ciutat (fiig. 536).

En un recó s'hi ha trobat una àmfora clavada a terra. En el mateix local que fou soterrat, conservant els objectes en son lloc, es trobaren diversos utensilis de ceràmica (fig. 537) que marquen l'utillatge d'una cuina grega de la nostra ciutat colonial.

Fig. 538. — Moles domèstiques (Llargada o'31 i o'37 m.)

Era comú en les cuines gregues la mola de dues pedres de frec mogudes amb les dues mans empenyent-la endavant i enrera, com les moles representades en la coneguda estatueta egípcia i comú en les habitacions prehistòriques. En altres locals s'han trobat moles amb la marca de les lletres gregues Δ ω (fig. 540).

En altre departament es troba, en el lloc destinat a la cuina, un pou sec.

LES INDÚSTRIES D'EMPÚRIES

A part les pròpies de la vida domèstica, Empúries senyala quelcom de la seva vida industrial. Es tracta d'indústries per al servei local, no havent-se trobat enlloc senyals d'una indústria desenrotllada que pogués assurtir a les viles comarcanes.

La vida emporitana era principalment comercial.

Entre aqueixes indústries notem la pintura: restes de colors han estat múltiples vegades notats, tals com el *cinabri*, que servia per a decorar de roig els fons dels murs, i el blau. Les excavacions del 1920 han posat al descobert una gerra de mangra, la *rubrica* dels romans, que ha donat nom als rius de corrent roja, *rubricatus*, als rius Llobregat, que es troben en dos llocs de Catalunya.

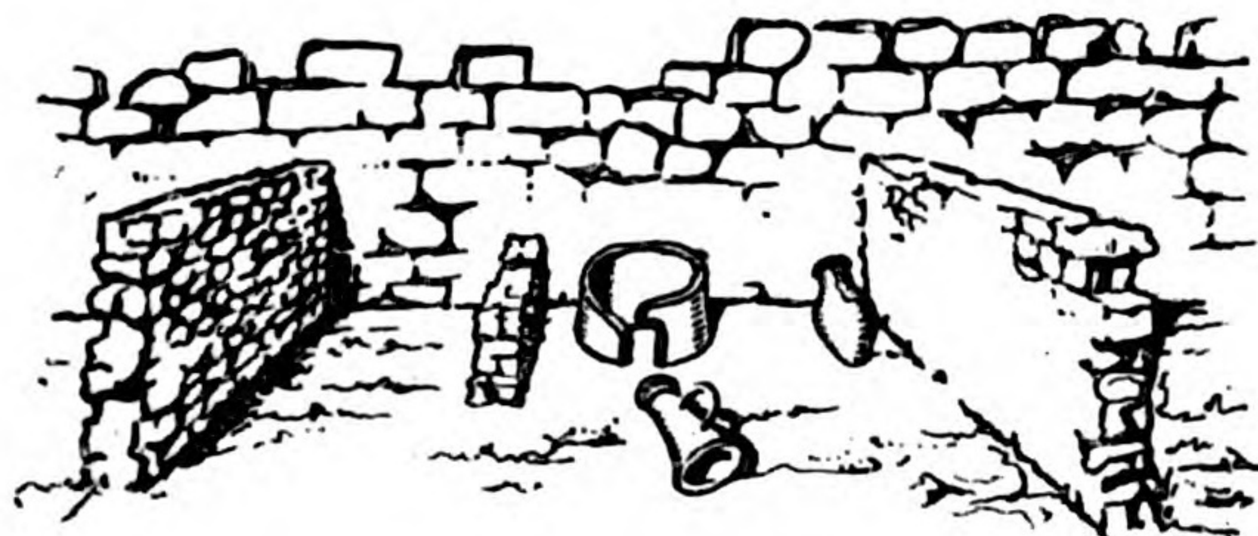

Fig. 539. — Cuina grega d'Empúries

Senyals de fosa de plom per a l'unió de canonades i per a donar més bona entrada a l'aigua de les cobertes que es recollia en les cisternes, indiquen una incipient i rudimentària canalització de l'aigua potable limitada a utilitzar l'aigua dels dipòsits públics i privats en algun cas extraordinari, portant-la a llocs immediats.

Una troballa interessant ha estat la d'una peça preparada per la fosa a la cera perduda, desgraciadament esguerrada. Sabuda és la tècnica antiquíssima d'aquest sistema de fosa que consisteix en reproduir en cera l'objecte que es vol fondre i cobrint-la després la reproducció amb terra que tingui alguna cohesió i no es deformi al foc, després d'unir-hi dos o més barres de cera degudament disposades. La peça així formada es posa al forn fent que la cera es fongui; queda dintre un buit, que és el motllo de la peça que es desitja obtenir, mentres les barres han deixat entrades per al metall i sortides per als gasos que al fondre es desprenen.

Devegades la fosa de la cera es fa irregularment i la peça es deforma o bé queden restes de cera a l'interior que al vaporitzar-se inutilitzan el motllo. Un accident així degué sobrevenir al que s'ha trobat a Empúries, avui guardat al Museu de Barcelona. En ell és clarament visible l'entrada del metall, amb restes del mateix, i la forma general arrodonida de l'envolvent de terra.

(1) DÉCHELETTE: *Manuel d'archéologie préhistorique*, II, 1.ª part (Edat del bronze). (Paris, 1910), pàg. 187.

Fig. 540. — Figura emmotllada (1/4 apr.)

Fig. 541. — Motllo (1/4 apr.)

Una àmfora plena d'espines de peix, restes de la *muria*, tan usual en la vida antiga com la moderna, indica una indústria domèstica de conserves. El peix conservat és la ***aurada*** (*Chyrsphrys aurata* Lin.), (1) o altra de la família dels *sparidæ*, tan comú en les nostres platjes, tan sabrosa i apreciada.

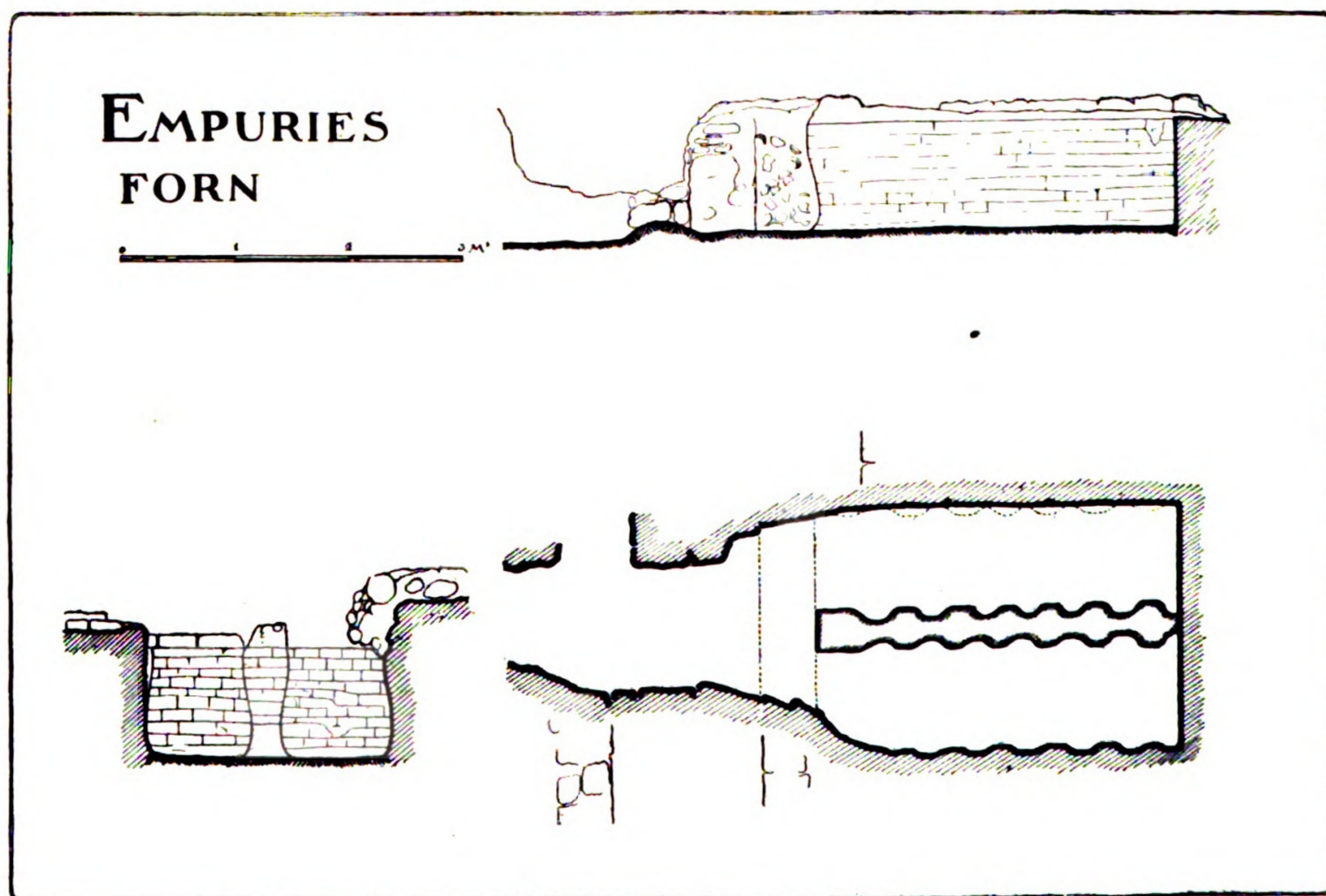

Fig. 542. — Forn situat dintre muralles

(1) Devem la classificació d'aquelles restes domèstiques, en part al Museu d'Història Natural de Barcelona, i en particular al Sr. Aguilar Amat, regent de Mastologia i Anatomia comparada.

I, finalment, la més important: la indústria ceràmica. Venia aquesta de temps senyalada per qualque troballa de motllos de gerrer i finalment ha estat confirmada per la descoberta de dos forns.

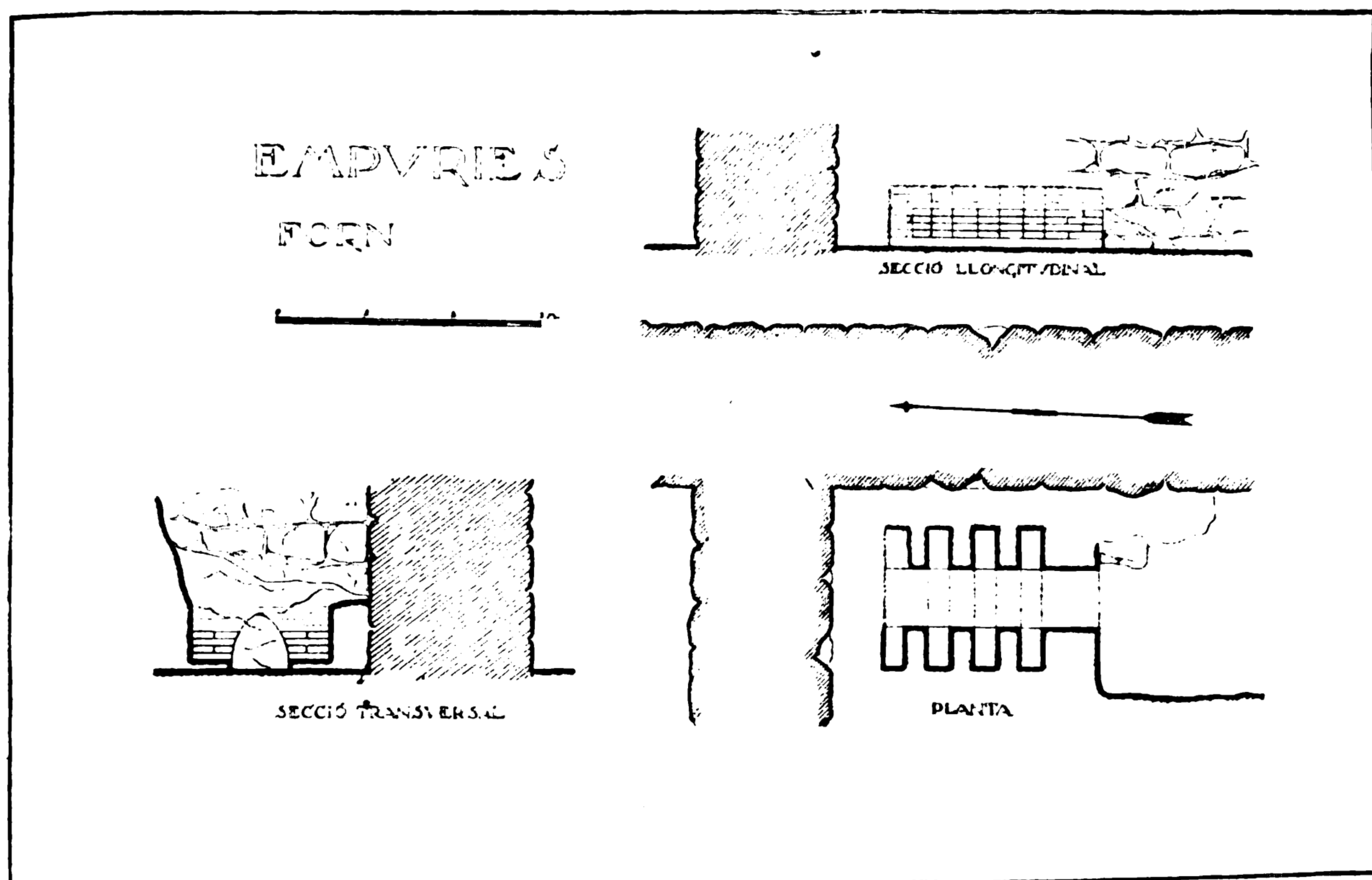

Fig. 543. — Forn situat fora muralles

Els forns d'Empúries. — Prop del tram de muralla, proper a l'edifici del convent de Servites, foren trobats dos forns de ceràmica: un a l'interior del recinte i altre a l'exterior (1).

El de l'interior (fig. 542) forma dues cambres, cobertes per arcs, qual rasament s'inicia en el mur, que sostenien una solera foradada, com en el trobat a Sant Martí Sarroca, descrit. La cambra era la fornal on s'encenia el foc, tenint una cambra superior on es col·locaven les peces a coure, com els forns actuals. Els murs estan revestits de tobes que mideixen 0'44 metres de llarg per 0'08 de gruix. Els cantons de la fornal estan fets amb trossos de ceràmica campaniana units amb terra.

El forn, situat fora muralla (fig. 543), té una sola nau, i era també cobert per medi d'arcades sobre pilans sortints en cada un dels paraments.

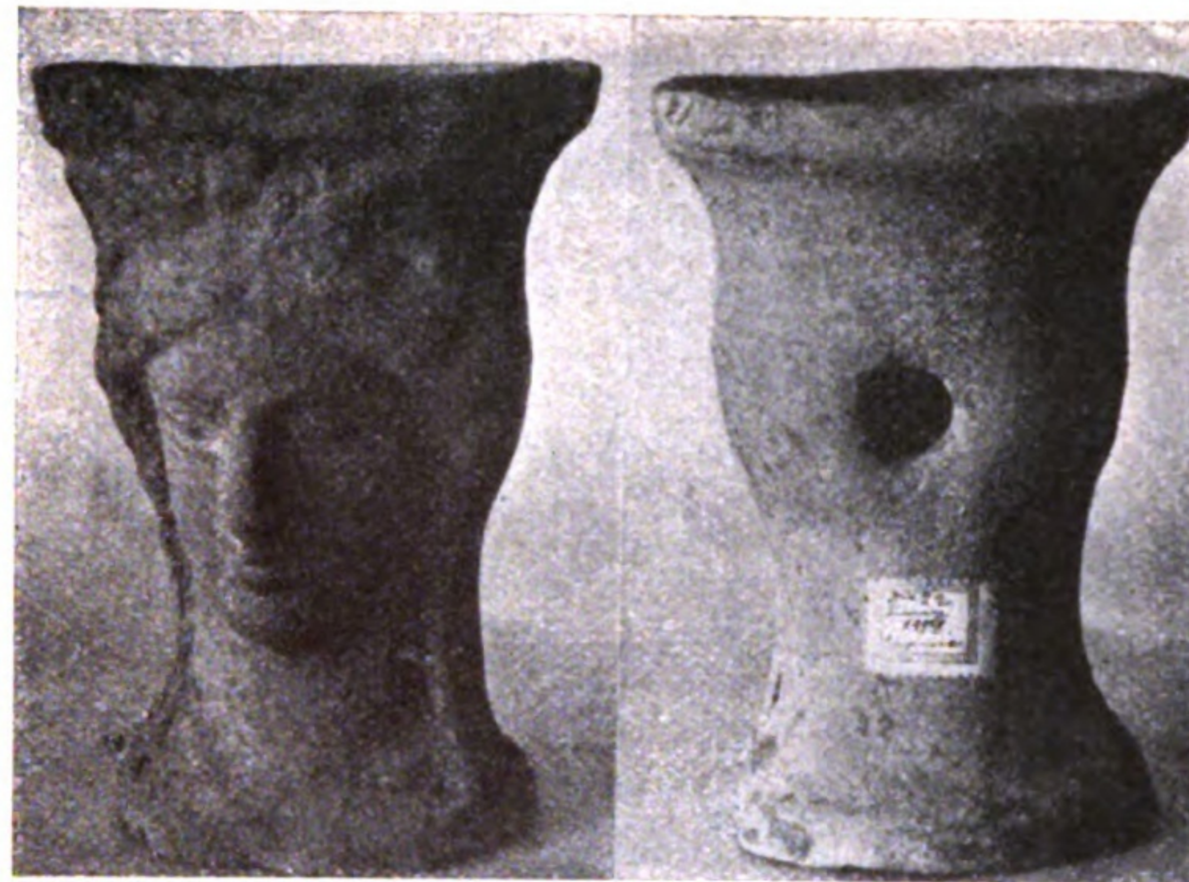
No pot establir-se la data en què treballaren els forns emporitans per la de la ceràmica que serví per a adobar-los que el subsol de la vella ciutat la proporciona abundantment; més aviat pot guiar-nos llur situació, que suposa inservibles les muralles. Senyalaria això el segle II, i la ceràmica trobada a l'entorn, que és la campaniana, comprova la mateixa data.

A Empúries s'havia trobat un motllo per a fer la figura d'un senglà, lo qual indica la indústria de les petites figures i estatuetes (figs. 540 i 541).

Escultura cerámica. — Han donat les excavacions qualques exemplars de figures que la indústria ceràmica reprodueix. La primera d'elles és el motllo per a reproduir en relleu un cap de porc senglar, descrita abans.

Senyalem, entre les peces d'escultura ceràmica trobada a Empúries, dos vasos en forma de testa de dona (fig. 544). En un dels vasos, que és més ben conservat que l'altre, se la veu coronada

(1) Vegi's el plan d'Empúries citat, ANUARI DE L'INSTITUT, any MCMXIII-MCMXIV.

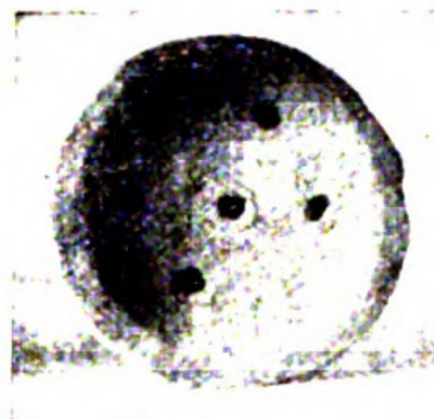

A (Alçada o'13 m.)

d'espigues i de fullatge i fruites. El cabell, partit en clenxa central, cau trenat als costats, ornat també de fruites. La necessitat de la forma ampla superior, on es cremaven els perfums, fa que el pentinat s'eixampli com si la testa fos coberta d'un *calathus*.

Tenen la part superior en forma de copa foradada en son fons com un escurridor i darrera hi ha un forat. Era indubtablement un *focus turicremus* domèstic per a cremar incens o perfums, cobrint amb ell unes brases de foc i col·locant en la part superior la matèria olorosa a volatilitzar.

Es comú trobar aquest objecte [1]. En aquest mateix llibre n'hem descrit altres trobats a la necròpolis de Rubí [2].

A' (Diàmetre o'09 m.)

B' (Diàmetre o'12 m.)

B (Alçada o'175)

Fig. 544. — Fogó de perfums

Fig. 545. — Estatueta de Juno (Alçada o'144 m.)

Una estatueta (fig. 545) en terra cuita fou adquirida durant la campanya de 1915. Mideix o'144 m. Representa a Juno Moneta. Com a tal, porta en sos braços una oca, símbol dels casaments i de la fidelitat conjugal.

Va habillada d'una túnica i cobreix son cap amb un mantell que recull amb sos braços i li serveix per a sostenir l'animal simbòlic. — J. PUIG I CADAFALCH.

(1) Vegi's un vas anàleg descrit en els *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, 1920, p. 33.
(2) Vegi's fig. 378 del present volum.

ESCULTURA EN PEDRA

L'escultura en pedra ha proporcionat alguns exemplars interessants.

Fris amb esfinx de la Paleàpolis. — En 1919, en fer obres a unes cases de Sant Martí d'Empúries, a on hi hagué la Paleàpolis d'Empúries foren trobats uns restes de muralla (grega?). Entre ells, sense que es pugui precisar per ara la situació exacta, fou trobat un bloc de pedra amb un fris en relleu representant dos esfinxs. Malauradament el fris en qüestió es troba dins una casa particular quals veïns s'absentaren d'Empúries tancant-la, ço que ha impedit un estudi adequat de tant important troballa.

Fig. 546. — Empúries. Fris amb esfinx (1/10 apr.)

Sols per un sortós etzar el professor Schulten, qui allavors es trobava a Empúries, pogué, abans de tancar-se la casa en qüestió, veure i fotografiar el relleu. La seva fotografia, posada amablement a la nostra disposició, és la que publiquem (fig. 546).

A jutjar per ella, i amb totes les reserves naturals, no havent pogut fer un estudi de l'original, sembla que es tracta d'un relleu grec que pot pertànyer a l'època arcaica, potser a la seva fi (acabament del segle VI i començos del V).

D'Empúries (de la Neàpolis) es coneixia ja un fragment de toro alat que podria ésser molt bé una esfinx, en qual cas oferiria un notable paral·lel al fris ara descobert. El fragment en qüestió mostra unes ales de la mateixa tècnica que les del fris, amb les plomes formant uns semicercles en sèrie i des d'un cert nivell començant línies paral·leles que acaben convergint a l'acabament de l'ala, a on es reuneixen formant una petita espiral [1]. — P. B. G.

La testa d'actor tràgic. — La Junta de Museus de Barcelona adquirí, l'abril de 1917, una testa representant la d'un actor cobert per la màscara tràgica (fig. 549). Els llabis de l'actor tràgic es veuen a través l'ampla boca de la màscara. Mideix l'escultura, tallada en pedra calissa del país, o'48 d'alt per o'32 d'amplada. Per darrera, l'escultura és grosserament desbastada i sense representació de la cabellera.

Fig. 547. — Testa de dona. (Alt: o'19 m.)

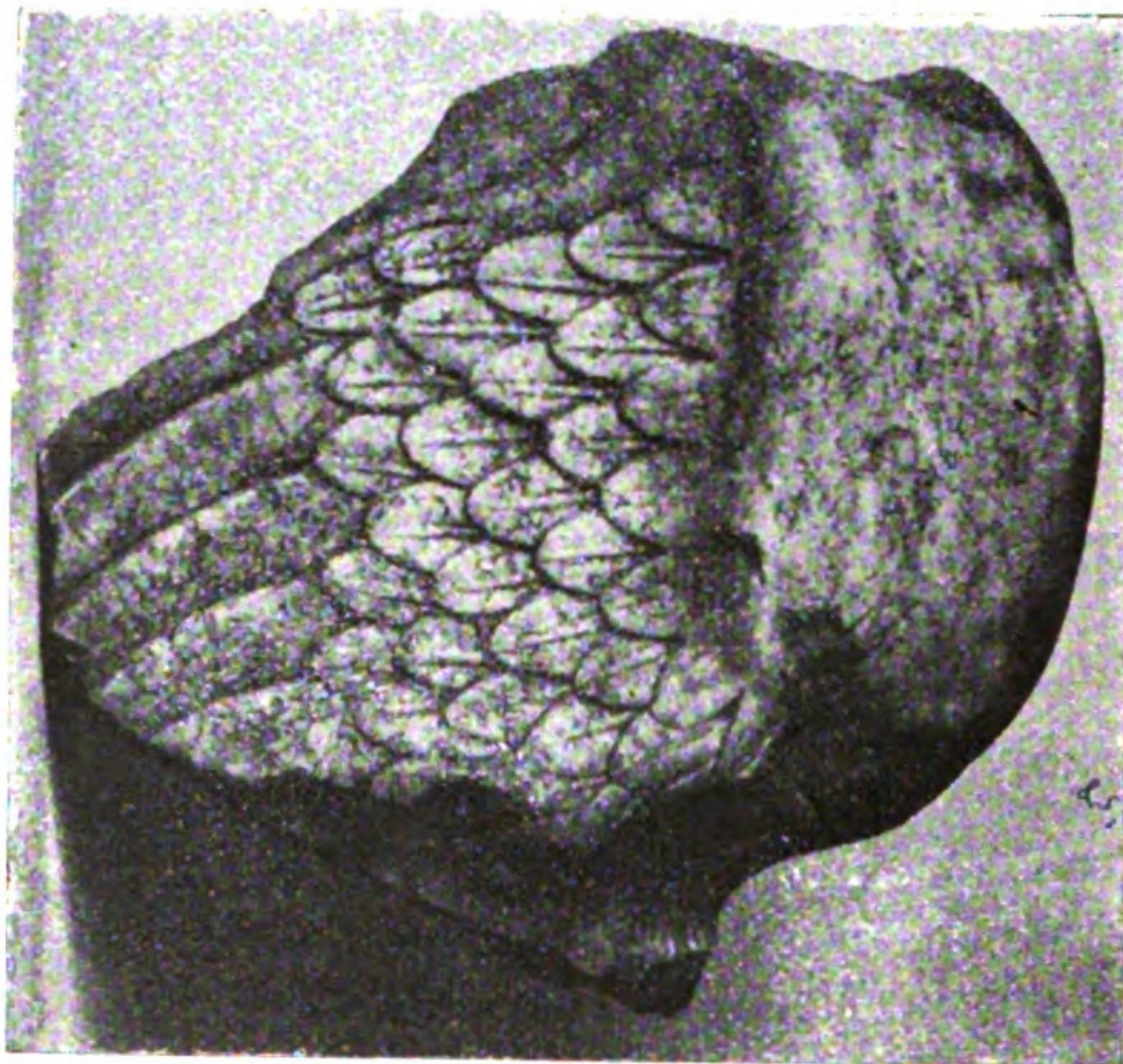

Fig. 548. — Tors alat. (Alt: o'29 m.)

L'escultura no ha estat trobada verificant excavacions metòdiques; de manera que s'ignoren les circumstàncies que acompanyaren el descobriment.

(1) Vegi's CASELLES: *Les troballes esculptòriques a les excavacions d'Empúries* (ANUARI DE L'INSTITUT, III, 1909-10, p. 286, fig. 10).

Fig. 549. — Testa d'actor tràgic. (Alt: o'48 m.)

Segons D. Emili Gandia, que dirigeix sobre el terreny els treballs de les excavacions d'Empúries, l'escultura aparegué en un lloc cap al Sud de la ciutat romana d'Empúries, en uns camps, aon s'hi havien fet altres troballes al conreuar la terra. Darrerament hi foren trobades urnes cineràries de vidre i caixes de plom adquirides pel Museu de Barcelona. Es probable que l'escultura de què es tracta fos l'acrotera d'un sarcòfag.

Escultures diverses. — Les altres peces són menys importants i les anotem sols per a seguir l'inventari o corpus de l'escultura del país. Un cap de figura femenina (fig. 547) de marbre blanc de o'19 metres d'alt per o'18 d'amplada i o'12 de gruix. Està rosegada per l'acció de l'aigua, de la terra i el temps, havent desaparegut el nas i la boca.

Fou trobada en el pati del convent dels Servites.

Fragment de dues cames d'una estatueta de marbre de 1'20 metres de llarg per o'11 d'amplada.

Procedent de les excavacions Villanueva i donat generosament per ell, ha ingressat al Museu un tors alat d'altra figureta quals dimensions són o'29 metres d'alt per o'27 d'amplada i o'10 de gruix (fig. 548).

MOSAICS

Anotem una peça de mosaic encaixada en un bloc de marbre, com altres que posseïm i que, vingudes d'Itàlia, ornaven el centre de les habitacions sumptuoses. Fou trobada pel Sr. Villanueva en les excavacions per ell verificades en la ciutat romana, en la finca de sa propietat.

Està extraordinàriament destruïda, veient-s'hi una escena d'animals: en la part superior, una fera, potser un gat, lluitant amb un gall probablement; en la part baixa, dues aus aquàtiques en un riu. Nogara (1) ha reproduït un mosaic que sembla ésser una rèplica del mateix tema.

LA CERÁMICA GREGA

Les peces més interessants de la ceràmica grega trobada en els últims anys són les següents:

1) Varis fragments, probablement d'un *stamnos* àtic, de figures negres de la bona època de l'estil (segon terç del segle VI abans de Jesu-Crist), amb figures de dones vestint amples túniques que semblen estar en actitud de dança i estar enllaçades per garlandes de fulles (escena dionisíaca ?).

(1) *Mosaici*, p. XXIV.

Fig. 550. — Empúries. *Stamnos* incomplert de figures negres (1/4 apr.)

El vas reconstruït mideix 13 centímetres d'alçària (fig. 550).

2) Un fragment de la vora d'un gran vas amb un fris d'animals, de l'estil de figures negres (fig. 551).

3) Un fragment del començament de la panxa d'un vas, de figures negres amb una mena de lleó (fig. 552).

Fig. 551. — Fragment d'un vas grec de figures negres (2/5 apr.)

4) Un *skyphos* de la decadència de l'estil àtic, de figures roges (segle IV), amb dues cares de dona a cada costat del vas. Les cares, de perfil, estan enfront l'una de l'altra. El dibuix no és massa acurat. Mideix 27 centímetres d'alçària (fig. 554).

5) Un altre *skyphos*, pertanyent a les últimes espècies àtiques, amb pintura roja, del segle IV, amb palmetes sota l'ansa i barres verticals alternativament roig-groguenques i negres, formant una zona sota la vora, a la qual hi ha una sèrie de petites línies verticals. Mideix 7'5 centímetres d'alçària.

6) Vora i començ de les anses d'una cràtera hel·lenística de les que solen tenir la panxa estriada i al coll garlandes de fulles d'eures o altres pintades en blanc o en daurat (fig. 553).

Fig. 552. — Fragment d'un vas grec de figures negres (2/5 apr.)

Fig. 553. — Fragment de cràtera hel·lenística amb grafits. (1/4 apr.)

Ran de la vora, que té un diàmetre de 15 centímetres, hi han dos grafits, dels quals D. Lluís Nicolau d'Olwer ens tramet la següent lectura:

«*a*) En el planell d'una ansa: .... ΡΑΚΛΕ = ʽΗ]ςακλε[ς = *Heracles!*

»*b*) En el cercle de la vora: ΟΝΑΣΙΣΙΤΟΥΚΑΤΑΛΑΠΑΞΙ ΚΟΙΛΙ ...

»La lectura és clara; no així la interpretació; és possible: ὄνησις σῖτου, καταλάπαξις κοιλί[ας] = »profit del pa, evaquació del ventre.

»Remarques: α per η en ὄνασις, pèrdua de la ς dessinencial en ὄνασις i α καταλαπάξις, composició de — λάπαξις amb κατά — molt escaient al significat.»

A més, s'han trobat un *kylix* i altres vasos sense decoració, sols vernissats de negre brillant, així com nombrosos fragments. — P. B. G.

LA CERÁMICA IBÉRICA

Entre altres menys importants, s'han trobat els següents exemplars:

1) Un vas cilíndric i vora plana dels anomenats «barrets de copa», amb dues zones de

semicercles concèntrics pintats, alternant amb sèries de línies ondulades paral·leles, pintat en to vinós sobre la terrissa a torn rosada. Alçària, 16'5 centímetres.

2) Un vas de forma arrodonida per la part superior, perllongant-se per la panxa de manera que devé lleugerament ovoide. A la

Fig. 554. — *Skyphos* de figures roges (1/5 apr.)

Fig. 555. — Cullera de plom

part superior té línies ondulades pintades en roig fosc sobre la terrissa a torn rosada. Alçària, 20 centímetres. — P. B. G.

OBJECTES EN PLOM

Reproduïm, finalment, una cullera en plom ornada d'una planta ondulada; al centre, una estrella de cinc puntes (fig. 555). Mideix: 0'125 per 0'85.

Recorda aquest objecte altres trobats al començar la campanya d'excavacions a Empúries [1].

ESPASES DEL PERÍODE II DE LA TÈNE TROBADES A EMPÚRIES

La troballa i el tipus de les espases. — Aquest aplec d'armes (fig. 557) fou trobat en una casa que dóna a un carrer que segueix la prolongació de la façana principal de la Stoa [2] en un departament interior, com un rebost, l'any 1919.

Les espases d'Empúries són de fulla rectangular, afilada en son extrem, de manera que poden usarse com arma punxant i tallant, d'una longitud que varia de 0'74 a 0'94 m.

Fig. 556. — Espases del tipus de La Tène II d'Empúries (1/5 apr.)

La secció de la fulla, en una de les poques armes en què és possible examinar-la, té una amplada de 0'056 m. amb tall afilat als dos costats i un nervi de secció circular al centre tal com una reproduïda per Déchelette [3]. A la part superior acaba en una espiga lleugerament cònica que sostenia el mànec de fusta o de metall del que en resten sols fragments adherits (fig. 556).

(1) Vegi's ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, 1909-1910, p. 709.
(2) Vegi's el plan general d'Empúries a la *Crònica* de l'ANUARI V, 1913-14.
(3) DÉCHELETTE: *Manuel d'Archéologie préhistorique*, vol. II, III part (París, 1914), fig. 459.

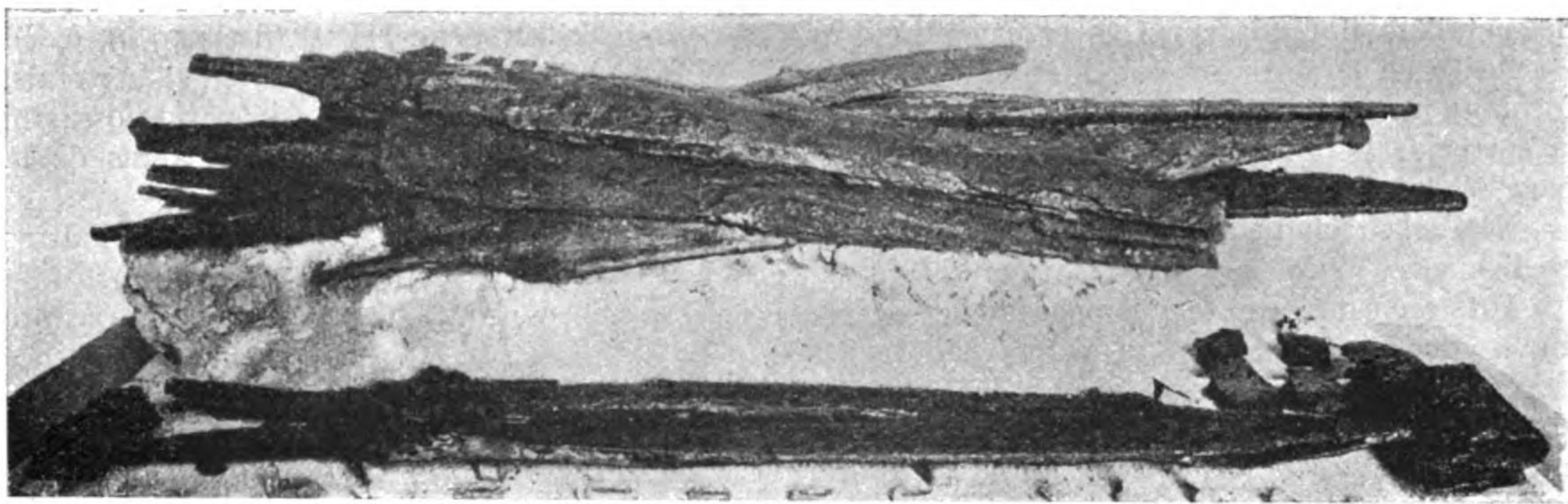

Fig. 557. — Espases del tipus de La Tène d'Empúries (1/5 apr.)

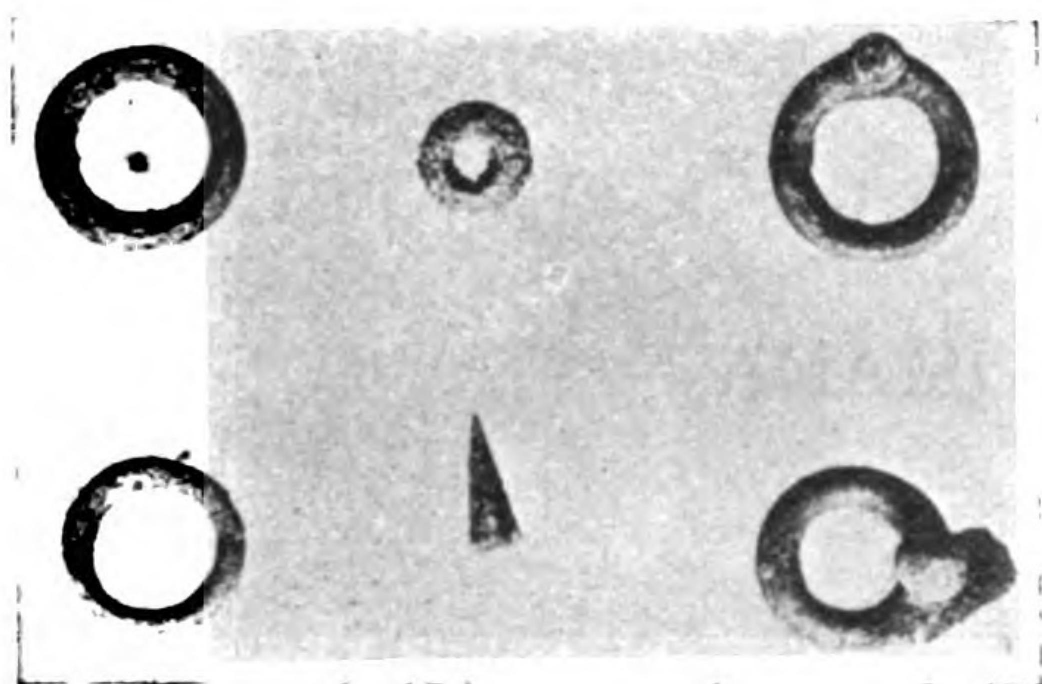

Fig. 558. — Anelles metàl·liques per a penjar les espases en una corretja (1/2 apr.)

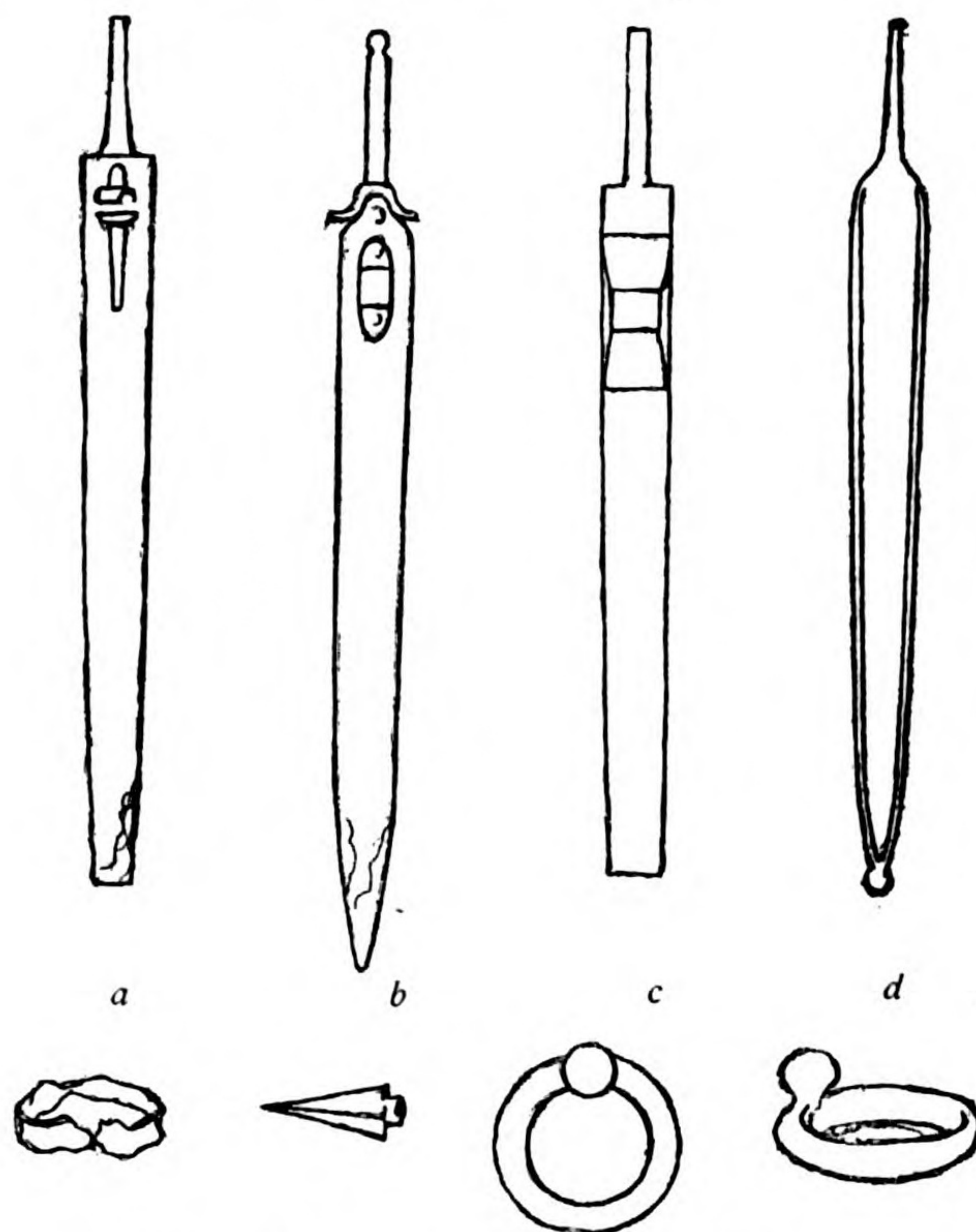

Fig. 560. — Espases del tipus de La Tène d'Empúries

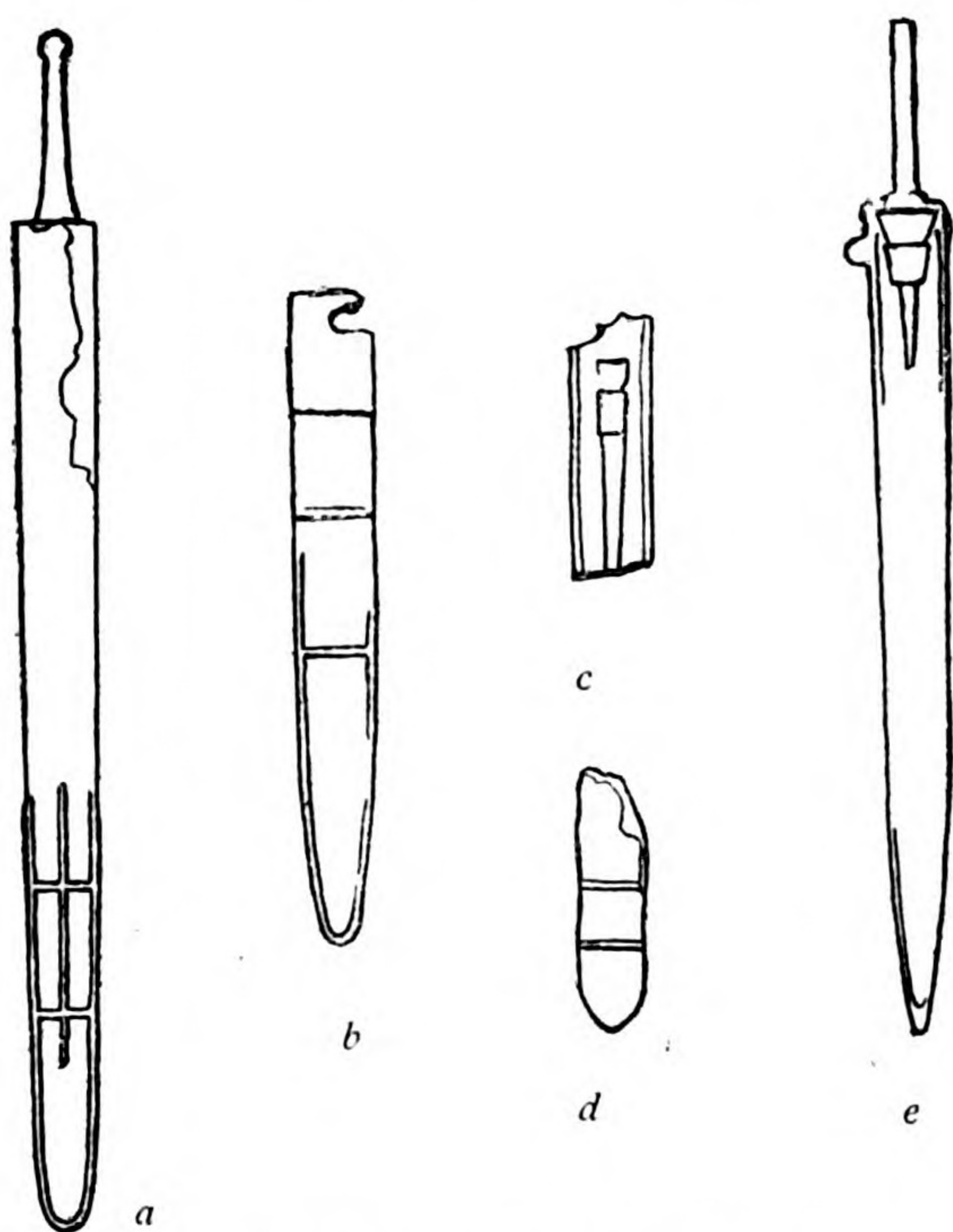

Fig. 559. — Espases del tipus de La Tène d'Empúries

Totes les espases trobades ho són dintre llur beina (fig. 557). Era aquesta de planxa de ferre ajustada a la forma de l'espasa. Té alguna a la boca una guarnició de forma acampanada (figura 560, *a*), corbada al centre, amb contracorba a l'extrem que recorda una del tipus de La Tène II que Déchelette reprodueix [1]. La extremitat inferior o guaspes és acabada en punta (figs. 560, *b*, i 559, *e*), o lleugerament roma, en forma clarament arrodonida (fig. 559, *a*, *b*) o en un cercle terminal marcat (fig. 560, *d*), guarnida en algunes

(1) DÉCHELETTE: *Manuel d'Archéologie préhistorique*, vol. II, III part (París, 1914), fig. 459.

de metall i reforçada per tres transversals, caràc-ter propi de La Tène III [1] (fig. 559, *a*, *b*, *d*).

La beina és formada per dos planxes que es repleguen en sentit de l'amplada en els extrems, formant un petit rebord. Prop de la boca de la beina hi ha la baga de suspensió per a possar-hi la corretja. Es aquesta simplement una baga (fig. 560, *b*) [2], mentres en altres extrems de la baga s'allarga (figs. 559, *e*, i 560, *a*), tipus caracteristic de La Tène III [3].

Noti's la troballa de les anelles metàl·liques amb un botó per a unir-les a la corretja i d'altres anelles sense botó, aixís com botons apropiats per a cordar una corretja (figs. 558 i 560).

Tots aquests caràcters concorden amb els de les espases cèltiques de La Tène II, excepte alguns que són semblants al de La Tène III.

Cronologia. — El període de La Tène II omple desde l'últim terç del segle IV fins a l'any 100 abans de Jesu-Crist, al final d'ell té lloc la conquesta d'Empúries i la destrucció de la muralla amb el consegüent abandó d'armes com la catapulta i la col·lecció de *Glandes* [4]. Les armes foren trobades de manera que semblaven amagades al fons d'un rebost; elles constitueixen un nou record d'aquell aconteixement històric.

Notem com a comprovant la troballa immediata de ceràmica campaniana i d'una fíbula, junt al dipòsit d'armes. — J. PUIG I CADAFALCH.

LA COLONITZACIÓ ROMANA

Exploració de Tarragona

TEATRE ROMÀ DE TARRAGONA

El teatre de la vella capital de la Hispània Tarraconensis havia estat objecte d'amorosa sol·licitud per part dels arqueòlegs de la ciutat des de Ponç d'Icard, qui el cercava prop de l'església del Miracle, confonent-lo amb unes grades de l'amfiteatre, fins a Hernández Sanahuja, qui excavà i estudià una part de la *cavea* i donà algunes dimensions del conjunt, que no difereixen de les que senyalen les ruïnes descobertes [5]. Les excavacions dutes a terme durant els mesos de juliol a octubre de 1919, dirigides per don Josep Colominas i don Francesc Carbó sota la inspecció de don Jeroni Martorell i de qui això escriu, donaren per resultat el coneixement de major nombre d'elements del plànol del qual feia temps eren visibles algunes grades [6]. Ocasionaren les excavacions del teatre les obres que havien de fer-se en un pati propietat del senador don Maties Mayol, qui permeté a l'Institut totes les investigacions compatibles amb l'obra. Les descobertes fetes de diferents trossos de grades permeteren determinar el plànol de conjunt de la *cavea* (fig. 561), que té 34 m. de diàmetre exterior, comptant fins a la part superior de les grades. Sobre d'aquestes hi havía un pas horitzontal (*præcintio*), l'amplada del qual no s'ha pogut determinar. Hernández Sanahuja medí un diámetre total de 29 m. Les excavacions han permès fixar el nombre de *cunei* en tres separats per dues escales.

Es tracta doncs d'un teatre petit d'una ciutat provincial. Els grans teatres com el de Marcelus a Roma tenien 60 m. i fins 100 com el Pompeyus: el d'Orange en té 61. Les grades de la part baixa són de pedra picada, mentre que les superiors són de formigó. L'una de les que fou notada per Hernández Sanahuja i l'altra descoberta per nosaltres, immediates a l'orquestra són amb espatller de marbre, i restes de plaques de marbre fan suposar un revestiment general en les tres grades de la part baixa (fig. 562). Aquests seients, en les ciutats de província, eren destinats als decurions i als personatges de l'ordre senatorial que es trobaven a la ciutat.

Davant les grades s'hi ha descobert un massís de formigó de 8'85 m. d'amplada en un extrem,

(1) DÉCHELETTE: lloc citat, fig. 460.
(2) Vegi's DÉCHELETTE, fig. 461.
(3) Comparar amb la fig. 460 n.º 3 de DÉCHELETTE.
(4) Vegi's ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, 1911-1912, pp. 671-672.
(5) Vegi's l'estat dels coneixements sobre el teatre de Tarragona en PUIG I CADAFALCH, FALGUERA i GODAY: *L'Arquitectura romànica a Catalunya*, I, p. 100.
(6) Vegi's PUIG I CADAFALCH, FALGUERA i GODAY, obra cit., fig. 101.

i 8'40 m. en l'altre, amb una alçada de 1'54 m. El parament mirant a la *cavea* era estucat, i certament era el *pulpitum* del teatre. La seva alçada de 1'54 m. és poc major que la de 5 peus que assenyala Vitrubi (1'48 m.); però són molts els que ultrapassen aquesta mida: el d'Aspen-

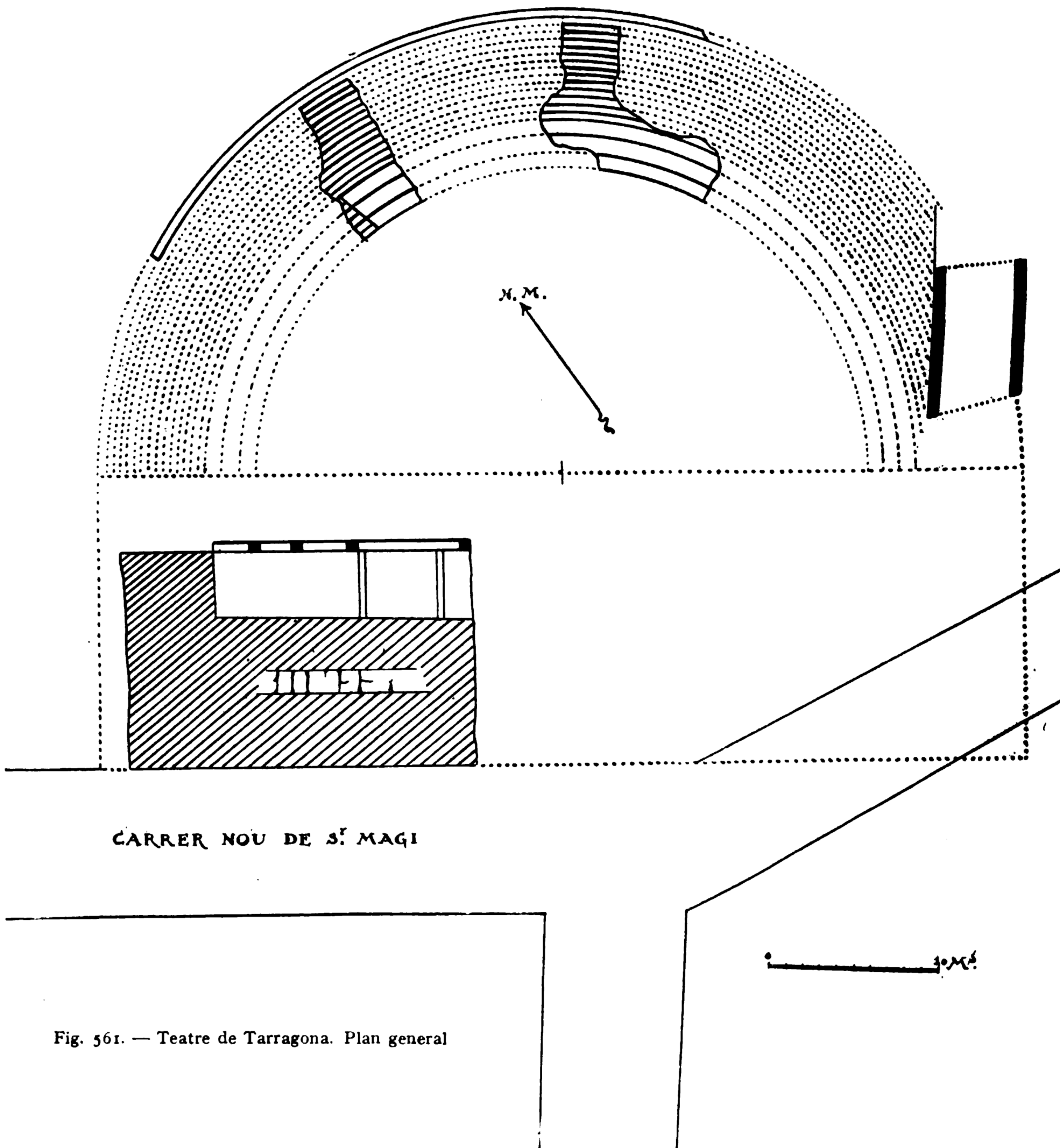

Fig. 561. — Teatre de Tarragona. Plan general

dos té 1'60 m., el d'Orange 1'78 m., i el de Pompeia 1'64 m. (1). Hi havia com a molts teatres cossos avançats en els extrems. Quasi en línia amb son parament es trobaren uns pilans de plan quadrat (figs. 561 i 563), que recorden el de Timgad, destinats a sostenir una part del *pulpitum*

(1) CAGNAT: *Manuel d'Archéologie romaine*, p. 182. París, 1916.

Fig. 562. — Detall d'una *escala* i *graus* inferiors del teatre de Tarragona

en fusta. Sobre el formigó s'hi han trobat restes d'un mur que podia ésser el fons de la *scæna*; de son parament al dels pilans hi han 8 m. Aqueixa amplada del *pulpitum* difereix molt poc de l'ordinària: el d'Orange té 9'3 m., el de Bosra 8'50 m., el teatre Marcellus, de Roma, 8 m. (1).

La *cavea* era en sa major extensió construïda sobre la terra; sols en un costat s'apoiava en una galeria, que per altra part no seguia la curva de les grades (fig. 561).

Fig. 563. — Pilans del basament del *pulpitum*

El *pulpitum* tenia per fons la sumptuosa fatxada de l'escena, decorada de columnes i d'estàtues (*frons scenæ*). No és estrany que, en ésser destruït el teatre, aquestes caiguessin sobre el massís del *pulpitum* o sobre el pla de l'orquestra. Els fragments trobats són nombrosos. Cal, en primer lloc, citar les dues estàtues d'emperador, fetes de marbre blanc que sembla d'Itàlia. Eren, aquestes estàtues (figs. 564 i 565) de les que produia abundantment la indústria: cossos acèfals fabricats en sèrie pels tallers, amb vestidura militar, esperant la testa específica del príncep regnant. Revesteixen, sostingut per una fíbula circular sobre la espatlla dreta, el *paludamentum*, mantell característic dels caps militars, i esdevingut, tenyit de púrpura, insígnia imperial. Porten la cuirassa recta amb llambrequins, modelada, ajustada al cos i ornada de relleus. Sobre la cuirassa porten, com Minerva, l'ègida (*ægis*), la poderosa pell eriçada de serpents vives que caracteritza la vestidura imperial. Cenyeix llur cos una faixa, el cíngol militar (*cingulum*), formant davant un llaç simètric, senyal d'autoritat; i penja a llur costat l'espasa curta (*pugio*). La cara afeitada, ampla, de pòmuls sortits; els cabells pentinats endavant; semblen recordar el tipus dels Claudis (figs. 566 i 567).

Una altra estàtua trobada és la d'un jove vestint la *toga pretexta*, amb la butlla típica dels adolescents no entrats encara en l'edat viril (fig. 568). Es de marbre blanc que sembla d'Itàlia. El fragment té 1'05 m. d'alçada.

(1) Durm: *Die Baukunst der Etrusker. Die Baukunst der Römer*, p. 649. Suttgart, 1905.

Fig. 564. — Estàtua d'Emperador trobada al teatre de Tarragona

Fig. 565. — Tors d'estàtua d'Emperador del teatre de Tarragona

Fig. 566. — Testa d'Emperador de la estàtua fig. 564

Fig. 567. — Testa d'Emperador corresponent al tors de la fig. 565

Fig. 568. — Joc de la toga *pretexta*

Altres dos fragments pertanyen a un personatge que vesteix la toga de ciutadà romà. Són de marbre blanc que sembla d'Itàlia, de dimensions dobles de les naturals.

Acompanyen les restes d'estatuària nombrosos fragments arquitectònics que, reunits, poden agrupar-se així: *a*) Fragments de fust de columna, de 0'67 m. de diàmetre; capitell corinti de tipus usual (fig. 569), de 0'60 de diàmetre; fragment d'arquitrau, de 0'335 metres d'alçada. Aquests elements corresponen a un ordre arquitectònic corinti les columnes del qual devien tenir uns 7 m. d'alçada. *b*) Bases de 0'55 m. de diàmetre, tambors del fust, capitells, arquitrau, coronisa amb les corresponents carteles, i florons del centre de l'enteixinat de la coronisa. Corresponen a un ordre arquitectònic la columna del qual devía tenir uns 5'50 m. d'alçada. Ambdós ordres són de pedra calcària del país, dita *sabinosa*, i presenten parts estucades i pintades. En els trossos d'arquitraus es veuen la paraula POTES (fig. 570), d'una inscripció dedicada al emperador, usual en els teatres. Altra inscripció commemorant un emperador de caràcters anàlegs, un tant menors, trobada en el mateix teatre, es guarda en el Museu (fig. 570). *c*) Petita coronisa de marbre blanc, de 0'16 m. d'alçada. *d*) Motllura d'arc de marbre blanc. *e*) Un capitell jònic i fragments d'un altre, de pedra de saldó molt flonja, de 0'40 m. de diàmetre, corresponent a una columna de 3'50 m. d'alçada. Tots aquests elements escultòrics i arquitectònics formaven la composició del mur de la *scæna*, decorada de superposicions d'ordres arquitectònics, entre els quals s'aixecaven estàtues dintre de templets. Al teatre d'Orange els elements trobats permeten formar un cos central decorat amb un ordre arquitectònic major que els laterals (1). Els fragments de marbre poden ésser dels templets, com

Fig. 569. — Capitells corintis del teatre de Tarragona

(1) Vegi's la restauració de Caristie: *Monuments antiques d'Orange*, p. 45 i seg.

en els del teatre d'Aspendos (1), en el qual el mur de la *scœna* ha conservat tota la decoració.

Durant l'excavació s'ha trobat una ara dedicada

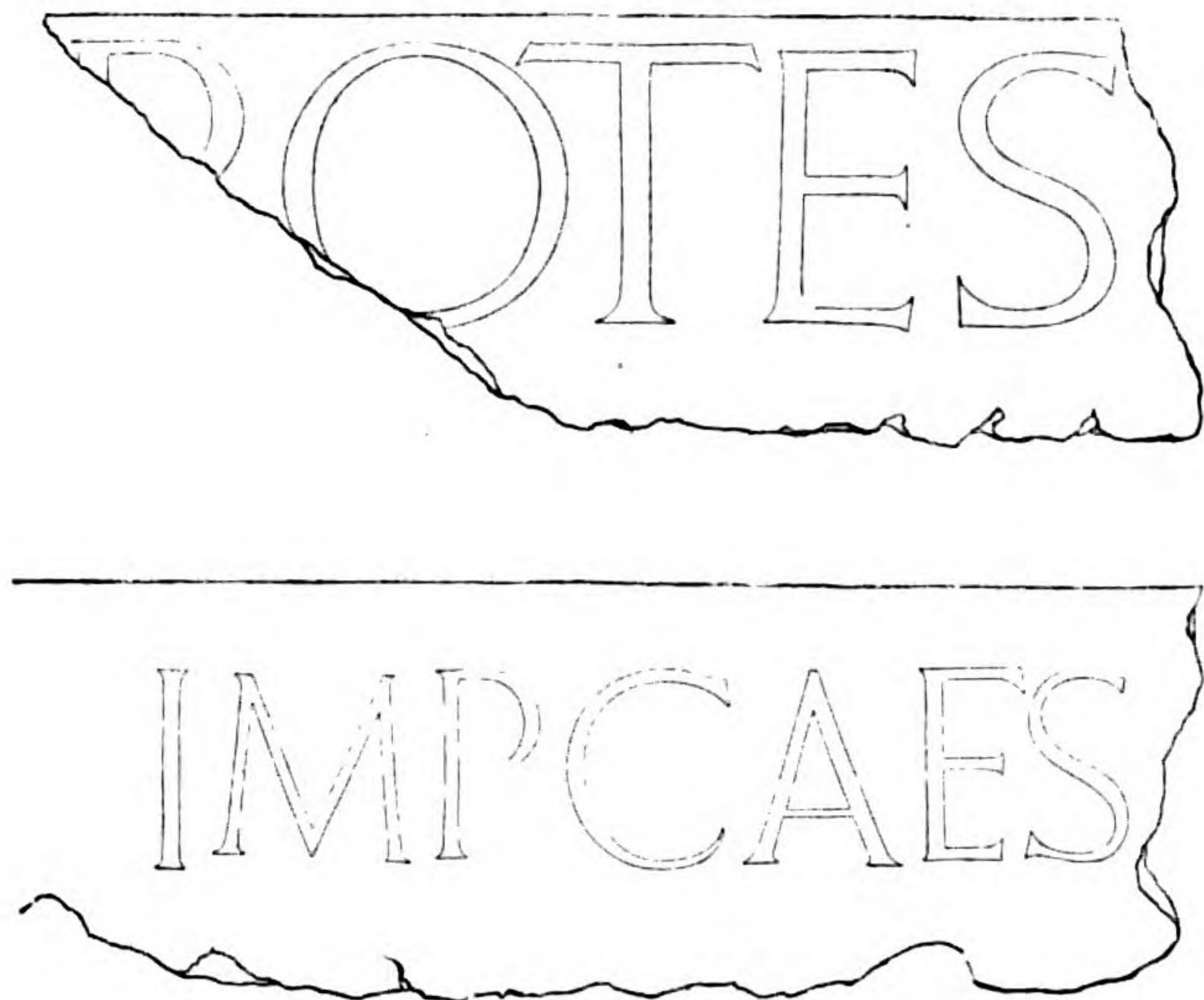

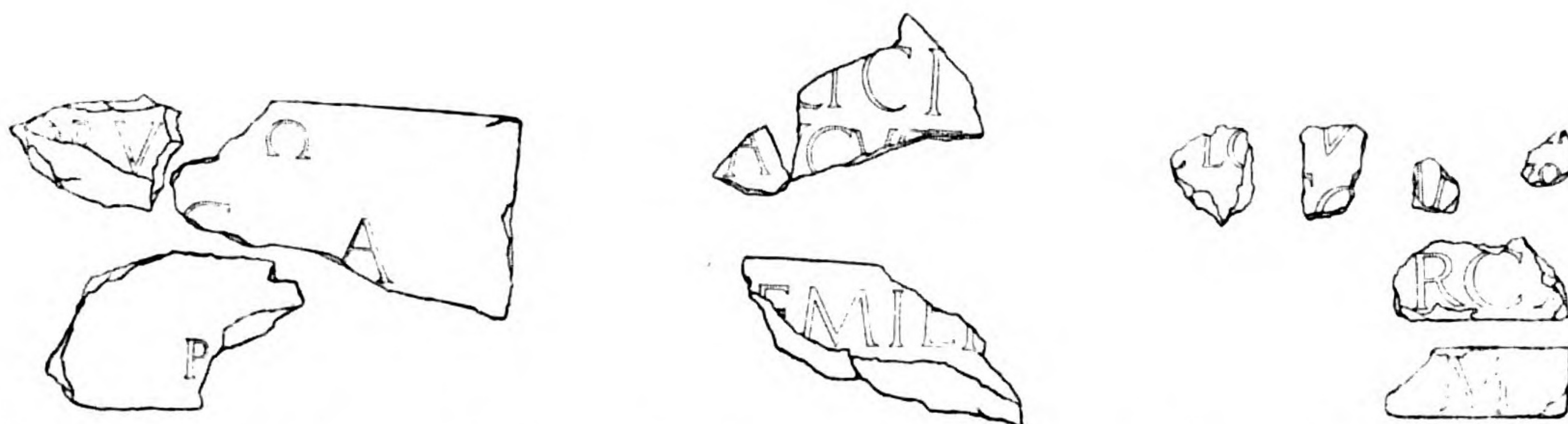
Fig. 570. — Inscripcions trobades en el teatre de Tarragona

Fig. 571. — Ara dedicada a August

al numen d'August (*Numini August*). Té en un costat representada la gerra de l'aigua lustral (*præfericulum*), i a l'altre la pàtera de les libacions, ornada de fullatge, amb son *umbiculam* en el centre; i darrera l'*aspergillum* (fig. 571). Es probablement l'ara tradicional que s'aixecava en l'orquestra.

Era comú la dedicació d'arcs a l'Emperador: una de les més antigament conegudes fou la dedicada per Narbona, i és sabut com Tarragona fou la primera que aixecà temples als Augusts.

F.g. 572. — Inscripcions fragmentàries trobades en el teatre de Tarragona

L'exploració de Tarragona ha tingut una fi que semblarà inexplicable per qui no conegui a fons les coses d'Espanya. Totes aquestes investigacions es fan sense cap subvenció de l'Estat, i ni tant sols amb el seu beneplàcit; doncs l'Estat que deixa emigrar dotzenes d'obres d'art, que té abandonats els monuments declarats nacionals, ha *embargat* i ha decomissat les troballes fetes a Tarragona. Quasi al mateix temps es venia per unes tres-centes pessetes la Necròpolis de la ciutat grega d'Empúries, a la qual mai ha volgut permetre-hi excavacions científiques. — J. PUIG I CADAFALCH.

(1) LANCKORONSKY: *Villes de Pamphylie*, p. 108.

INSCRIPCIONS SEPULCRALS DE TARRAGONA

Fent els treballs de fonaments d'una casa, propietat del Sr. Malé, a l'entrada de la carretera de Barcelona, fou posat al descobert, a un metre de profunditat, un bloc de soldó quadrangular de o'72 metres de costat per o'47 a o'50 de gruix (fig. 573); en el pla presenta tres forats rodons de o'21 metres de diàmetre per o'24 de fondària; dos d'ells, plens de terra, tenien algun fragment de ungüentari, el tercer contenia una urna cinerària, de vidre, que va trencar-se en treure-la, de o'15 metres d'alçada per altres tants de diàmetre, plena de cendres i ossos calcinats i amb dos llagrimatoris. Tapava aquest forat una làpida de marbre de o'34 metres d'alt per o'31 d'ample i o'06 de gruix, caiguda o fora de lloc perquè la inscripció quedava a la banda interior; aquesta inscripció (fig. 574) diu:

Fig. 573. — Inscripció de Tarragona i lloc sobre el qual fou trobada

MELPOMENE
L · MINICI
RVFI · SER
ANN · XIIX
H · S · E ·

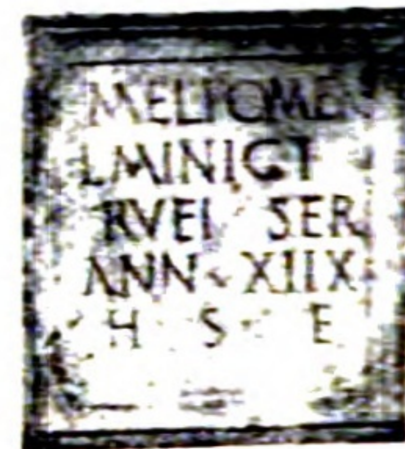

Fig. 574
Inscripció de Tarragona
(1/14 apr.)

Melpomene L[ucii] Minici[i] Rufi ser[va] ann[orum] XIIX (18). *H[ic] s[ita] e[st.]*

Una altra inscripció fou trobada, fent obres en un pati de la Seu en una pedra grisa, convexa, de o'40 metres d'ample per o'36 metres d'alt i o'15 metres de gruix [1]; diu així:

D M
... RIAE MELET ...
... MMIVS SATVRNIN ...
... CAESARIENS · VXOR · PIISSIM ...
H M H N ...

D[iis] M[anibus.] [Vale]riae (o bé *[Fu]riae*) *Melet[inae] [Me]mmius Saturnin[us c(ivis)] Caesariens[is] uxor[i] piissim[ae.] H[oc] m[onumentum] h[eredem] n[on] [s(equetur).]*

Desmontant el baluart de Sant Joan, s'ha descobert una ara de o'98 metres d'alt, o'50 metres d'ample i o'30 metres de gruix, ornada amb pilastres estriades sostenint un timpà; al centre, un gerro amb fulles i entre les pilastres la inscripció següent [2]:

D · M
GAVIAE · ATHENAID
L · FABIVS · PROVINC · L(I)B
VICTOR · CONTVBERN
CARISSIMAE · ET
AMANTISSIMAE
S T · T L

D[iis] M[anibus.] Gaviae Athenaid[is] L[ucius] Fabius Provinc[iae] L[i]b[iae?] victor contubern[ae] carissimae et amantissimae S[it] t[ibi] t[erra] l[evis.] — FRANCESC MARTORELL.

(1) GIBERT: *Troballa arqueològica* (*La Veu de Catalunya*, 3 maig 1915), i ANGEL DEL ARCO: *Nuevas inscripciones* (*Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. LXVI, pàgs. 517 i segs.). Aquest últim restitueix *[ma]riae.*
(2) ANGEL DEL ARCO: *Nueva lápida romana en Tarragona* (*Boletín de la Real Academia de la Historia*, LXXII, pàg. 391).

Els mosaics de Tossa

D. Ignasi Melé i Farré, metge de Tossa, ha seguit les excavacions fa temps començades, posant en descobert una part d'una gran villa romana situada en el lloc deliciós de la vila de Tossa moderna davant del mar, abrigada de muntanyes.

La villa devia estar disposada segons la pendent del terreny; en la part inferior s'hi ha trobat una sèrie de departaments rectangulars amb gruixut paviment de formigó sobre un llit de reble en el centre, dels que es veuen els carreus en què s'apoiava una màquina, premsa probablement per als afers agrícols; el paviment és curvat a l'arribar als murs, apropiat per a recollir líquids. En la part superior hi ha trobat recentment quatre peces rectangulars amb paviment de mosaic.

Fig 575
Mosaics descoberts a Tossa

Fig. 576. — Detall amb figures i inscripcions dels mosaics de Tossa

El de l'extrem en la fotografia (fig. 575) és d'una combinació de formes triangulars i quadrades, usual en la arquitectura romana; el que segueix (fig. 576) conté en son centre la representació d'un pòrtic amb triple arcada sobre columnes de canya ornada en forma heleizoidal, amb capitell acampanat de fullatge; en el tram del centre hi ha una figura varonil vestit amb túnica i abrigat amb la toga.

En la part superior hi ha la inscripció següent:

SALVO
VITALE FELIX TURISSA

i en la inferior:

EX OF-
FICINA FELICES

La Oficina Felices aprofita per als mosaics palets que el mar tira a la platja, empleant-ne alguns a tall de gemmes ornant la primera inscripció.

Fig. 577. — Detall dels mosaics de Tossa

En el mosaic del següent compartiment, en el que dominen unes orles de temes circulars, s'hi veu una figura alada que té a la mà una corona mural (fig. 577). El quart és format d'un tema geomètric de formes quadrades. Sembla tot indicar una construcció de les derreries de l'Imperi.

L'Institut d'Estudis Catalans es proposa auxiliar les excavacions, esperant poder-ne publicar un estudi més complet en l'Anuari següent. — Josep Puig i Cadafalch.

Necròpolis ibero-romana del Puig d'En Planes (Vich)

Don Joaquim Vilaplana, farmacèutic de Vich, durant l'any 1917 descobrí i excavà una interessant estació ibero-romana dins el terme de Vich.

El dit senyor ens ha enviat una detallada memòria del resultat de les excavacions, de la qual n'extractem ço que segueix:

«El Puig d'En Planes s'aixeca al NO. de Vich, a l'altra part de la via del ferrocarril i a mig quilòmetre de la ciutat. Té una altitud d'uns 45 m. sobre la via fèrria i està format per margues cendroses eocèniques, típiques en bona part de la plana.

»En un dels vessants de l'esmentat puig, i en propietat de D. Raimon d'Abadal i Calderó, s'hi han descobert nou sitges (fig. 578), excavades dintre les margues, que han donat abundant material arqueològic.

Fig. 578. — Puig d'En Planes (Vich). Sitges

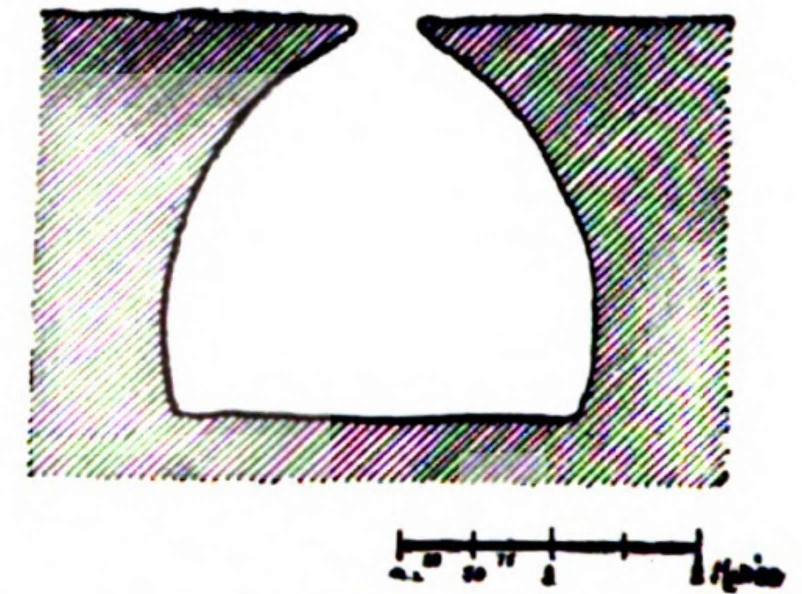

Fig. 579. — Puig d'En Planes (Vich). Secció d'una sitja

»Tenen la forma circular amb basament pla (fig. 579), i, amb petites diferències, tenen 2'50 metres de diàmetre per 2'50 m. d'altura, sense guardar cap ordre en llur situació, trobant-se a pocs metres de distància l'una de l'altra.

»A poca distància de les sitges s'hi descobrí una paret, del centre de la qual n'arrancava una altra perpendicularment, tenint 1'80 i 2 m., respectivament, per un gruix de 40 cms. L'exterior és estucat, recollint-se pels seus voltants gran quantitat de ceràmica romana, fragments d'estuc i ossos d'animals.»

Fig. 580. — Puig d'En Planes (Vich). Troballes de ceràmica romana

Poc més o menys, a totes les sitges s'hi recull el mateix material: ceràmica, ferros, bronzes, vidres i algun objecte d'os, tot barrejat amb pedres, terra, carbons, i ossos d'animals.

La ceràmica, en sa major part, és romana, com també els doliums i les àmfores, que hi sortiren en relativa abundància. Hi és també representada la pertanyent a petits vasets de parets molt primes i ornats amb relleus acanalats i de motius florals (fig. 580). La més tosca és roja, imitant la sigil·lata. Es troba també aquesta, encara que tota de fabricació del país i pobra d'ornamentació. Acaben de tancar aquesta sèrie de ceràmica les típiques llànties amb dibuixos de relleu. D'ibèric, únicament hi aparegueren vasos grollers fets a mà i fragments d'àmfores, del tipus corrent i fets a torn.

Els ferros hi són també abundants, però en tan mal estat de conservació que la majoria no es

poden determinar. En alguns dels que s'han salvat de la total oxidació, s'hi veuen claus, fulles de ganivets i espases.

En canvi els bronzes, que han resistit millor l'oxidació hi són bastant escassos. Dues fíbules, una cullereta, una campana i un fragment d'una vora d'un vas, són tots els recollits. Es molt interessant una petita capseta del mateix metall de 17 cm. de llarg, 15 d'ample i 4 de gruix. Era amb tapa, que fou destruïda en ésser trobada, i en la planxeta del fons tenia tres forats per a anar clavada.

De vidres, fora d'un fragment de vas de colors blanc, blau i groc, amb nervis verticals, tots els altres són petits fragments de vasos i ungüentaris de diferents colors.

Més escassos són encara els objectes d'os, que queden reduïts a una cullereta i tres punxons.

Els ossos d'animals que s'hi recolliren són de bou, cabra, senglar, conill i ocells.

Tant per la forma i disposició de les sitges com pels objectes recollits, és de creure que és una necròpolis d'incineració d'un poble iber ja colonitzat pels romans, si bé la forma d'enterrament és ibèrica i la majoria dels objectes trobats són romans. La gran abundància de ceràmica sigil·lata i la mancança de la campaniana, li donen una data més moderna que la de les necròpolis de Rubí i Sant Feliu de Guíxols, les quals junt amb la de Vich, són les tres úniques necròpolis d'aquesta cultura excavades a Catalunya, si bé se'n coneixen d'altres que encara no han estat degudament estudiades. — J. COLOMINAS ROCA.

El sepulcre de teules de Vilassar de Mar

Prop de Vilassar de Mar a la carretera que va a Argentona, a mà esquerra dirigint-se a aquesta vila, en les excavacions d'un forn de rajola a dos metres de profunditat hi fou trobat un enterrament d'inhumació romà que fou desfet pels rajolers. De les explicacions donades es dedueix era un enterrament ordinari de teules, orientat aproximadament de Llevant a Ponent. Junt al cadavre hi foren trobades qualques peces de ceràmica, entre elles una *patera* de ceràmica roja fina usual i una ampolla de base quadrada amb nansa, de terra ordinària.

El forn de ceràmica de Sant Martí Sarroca

Coneixíem qualques forns de gerrer a Catalunya al començar la llarga campanya arqueològica que es ressenya en aquesta *Crònica:* en primer lloc i com a més antic en l'ordre de son descobriment, el que descrigué i dibuixà l'Hernández Sanahuja a Tarragona; després, els estudiats per D. Guillem M.ª de Brocà en el «Villar», prop de Reus; el de Sant Martí Sarroca, lleugerament descrit per qui això escriu abans de poder ésser completament desembarassat (1), i el de Sabadell, descobert prop d'una gran conreria romana, que també ha estat descrit en les nostres publicacions (2).

Els treballs portats a terme durant els anys a què es refereix el present volum per l'INSTITUT han esclarit el forn de Sant Martí Sarroca; al mateix temps, a Empúries han estat descoberts altres dos interessants forns, i més tard s'ha excavat el notabilíssim forn ibèric de Fontscaldes. Dels tres darrers s'ha parlat ja en aquest volum; anem ara a ocupar-nos del primer.

Aqueixa contribució que hem tingut la sort de poder donar en l'estudi de la història de la tècnica, té una certa valor, ja que ve a augmentar considerablement el nombre dels forns coneguts en la península ibèrica. Ni un sol taller és citat en *La Arqueología de España* de Hübner (3), on tan minuciosament hi és resumit l'estat de coneixements del moment. En 1908 un forn és descrit en *O Archeologo portugues* com una construcció desconeguda (4). Bonsor solament cita restes de vàries alfareries en la conca del Guadalquivir entre les antigues ciutats de Axati, Canania i Carmo, d'on sortien les àmfores que portaven l'oli de la Bètica a Roma, quals restes formen el món Testaci de Roma. En una d'elles hi ha un mur interessant construït de trossos de velles

(1) Un resum dels coneixements dels forns de gerrer catalans en l'any 1909 es troba en: J. PUIG I CADAFALCH, FALGUERA i GODAY, vol. I, p. 166, on es cita la Bibliografia corresponent.

Sobre els forns del Villar, en la *Revista del Centre de Lectura de Reus* del 1.er de setembre de 1920 En Salvador Vilaseca n'ha publicat un lleuger resum en un estudi titulat «Petites addicions a la Història de l'Arquitectura romana».

(2) ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, anys MCMXIII i MCMIV, p. 860.

(3) Barcelona, 1888.

(4) A. A. CORTESÃO: *Una construcção antiga*, XIII, 1908, pp. 92 i següents.

àmfores (1), on hi foren descobertes unes estampes per a marcar les àmfores; mes en cap logra poder descriure el forn pròpiament dit.

El forn de Sant Martí Sarroca. — Està situat a la propietat de Cal Segol, avui de D. Martí Vallès Montserrat, prop les ruïnes d'una antigua *villa*. Murs diversos foren ja desfets en 1885 a l'arrabassar-se les vinyes filoxerades. No molt lluny en 1907, entre el torrent de la font Fresca i el camí de Can Muntsarra, hi fou trobat, al replantar-se una vinya, un cementiri d'enterraments de *tegulæ* formant coberta de dos vessants sense cap mena d'objecte, tal com es trobava a Empúries en la capa superior cristiana. Els sepulcres foren més tard destruïts i fins als que els exploraven se'ls començà a instruir un pintoresc procés de violació de tumbes (!).

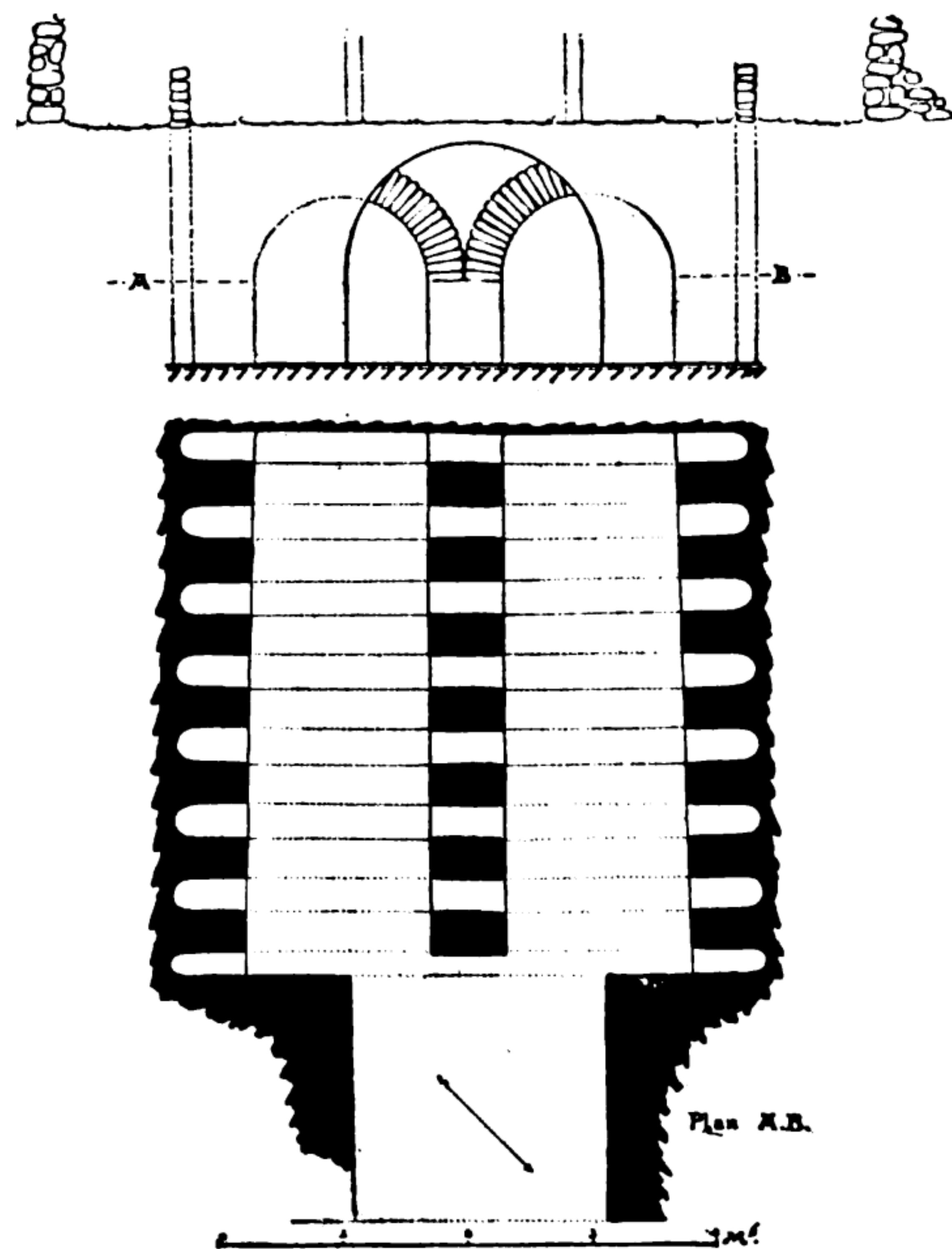

Fig. 581. — Forn de Sant Martí Sarroca. Planta i secció

Als voltants del forn, a part d'abundantíssims fragments de *tegulæ*, *imbrices* i maons, es recolliren llavors fragments de ceràmica campaniana i de terra segellada, junt amb algun petit fragment ibèric.

Les excavacions, dirigides per D. Agustí Duran, a qui devem la present descripció, foren practicades en les darreries de març del 1917. Es començà per extreure gran quantitat de trossos de teules, maons, molts vidriats o recuits, *dolia* en abundància i tobes, probablement de les parets de la cambra superior. Una rajola trobada mideix 0'38 × 0'37 × 0'025 metres.

Desembarassat el forn, ha pogut ésser medit, aixecant-se els plans i reproduint-se en guix, reproducció que es guarda al Museu de Barcelona.

La part trobada del forn (fig. 581) és la fogaina, que és rectangular, dividida en dos trams i coberta per dobles arcades aproximadament semicirculars que s'apoien en els murs i en una fila de pilars central. Les arcades tenen 0'34 metres de gruix i són construïdes amb peces en forma de clau i separades amb fragments de terrissa i fang, i estan repartides en tota la llargada de les fogaines, que ve a ésser escassament de 4 metres i mig. Tota la part interior de la construcció apareix revestida d'una capa de fang amb clars indicis d'haver estat reparada diverses vegades i mostrant en certs indrets la impressió dels teixits grollers que degueren servir per a aplicar-la.

Ambdues naus de la fogaina tenen una mateixa entrada coberta de volta seguida i aixímateix revestida de fang. Durant l'excavació les fogaines aparegueren plenes d'una terra fina escorreguda per les pluges.

Els espais que els arcs deixaven lliures permetien comunicar el foc de les dues cambres, mentres que uns forats oberts en la coberta deurien establir la comunicació de la fogaina amb la part superior on eren depositades les peces destinades a la cocció.

L'estat en què fou trobada aquesta cambra superior no ens permet fer una descripció acurada, car les llaurades del camp l'havien destruït en gran part. Sembla, però, que formava un clos quadrat, les mides del qual corresponien a l'àmbit de les dues cambres inferiors, circuït per una filada de maons crusos que deixaven una porta a l'indret oposat al que corresponia l'entrada de les fogaines. A un metre de distància d'aquests maons es seguien els restes d'una paret de pedres en sec i entre una i altra no hi aparegué sinó una argila fina i compacta sense barreja de cap mena. L'espai interior de la cambra apareixia, en canvi, rublert de fragments ceràmics, predominant-hi grans

(1) JORGE BONSOR: *Los pueblos antiguos del Guadalquivir y las alfarerías romanas.* Madrid, 1902. (Extret de la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.*)

trossos de teules planes, com si fos el resultat de l'esfondrament de la cuberta. En mig de la runa s'hi recollí una moneda ibèrica d'aram de les atribuïdes a Lleyda-Tarragona. El pis d'aquesta cambra superior s'oferia molt allisat i recuit. A les vores del forn s'hi observaven marges fets de trossos de *dolia* mal cuits que en alguns indrets constitueixen verdaderes parets entre les quals s'hi veuen rastres de petites canalitzacions, pasteres i altres construccions molt malmeses.

A no gaire distància, a l'altra banda del camí, hi foren trobats restes d'un altre forn, les quals fogaines no tenien més que cinc arcades. L'estat de sa destrucció no permetia apreciar gran cosa més. En la part alta de la vinya una cata oberta a l'atzar permeté recollir gran quantitat de fragments ceràmics de gran varietat de formes i de tècnica, acusant el veïnatge d'una vivenda. La terrissa roja dita *sigillata*, que s'hi troba abundantment, en determina la cronologia.— J. PUIG I CADAFALCH.

Del riu Cènia al Millars. — La Vía Romana

Pretén aquesta notícia presentar en forma sintètica i aclarir amb noves investigacions la qüestió relativa al curs de la via romana Augusta per la provincia de Castelló i fer ressortir la importància de la comarca que creuà aquesta carretera principal, durant l'època pacífica de l'imperi.

L'estudi d'aquest vell camí en la part compresa entre el riu Cènia i el Millars ha estat sempre quelcom molt discutit i de difícil solució. La via Augusta de l'Itinerari d'Antoní Caracalla, que en algunes províncies coincideix amb els Itineraris dels Vasos Apolinaris, senyala: De Dertosa a Intibili 27 milles; de Intibili a Ildum 24 m.; de Ildum a Sebelaci 24 m.; de Sebelaci a Saguntum 22 m. Suposem ésser aquestes les verdaderes distàncies miliàries per la coincidència entre els dos itineraris i pel valor que hem de donar a la inscripció del vas de Vicarello. Además les 97 milles del trajecte senyalat, donant a cada milla 1,481 metres, equivalen a 144 quilòmetres i com que la distància en línia recta és de 141, queda suficientment comprovada l'exactitut dels itineraris.

L'examen de la topografia d'aquestes comarques dóna lloc a dues opinions sobre qual devia ésser el traçat de la via imperial. O bé anava per la costa (com l'actual ferrocarril i carretera de Barcelona) o per l'interior (com avui dia la carretera de Çaragoça). A l'estudiar sobre el terreny els itineraris i tractar de localitzar les estacions intermitges les opinions s'han agrupat a l'entorn de les dues solucions: els partidaris de la via de la costa, com Escolano, Diago, Huguet i Peris, i els de la via de l'interior, com el canonge Cortés, Saavedra, Fernàndez Guerra i Chabret. Aquest il·lustre historiaire de Sagunt, té l'opinió, que nosaltres compartim, de que els romans utilitzaven dues vies: una per la costa i altre, la dels Itineraris o via Augusta, per l'interior.

Els qui més recentment s'han ocupat de la qüestió (1), després de resumir tot lo escrit, discrepen de l'opinió de Chabret, i, si bé admeten una carretera romana per l'interior, deriven aquesta via cap a Çaragoça i no cap a Tortosa, com els itineraris.

Una nova pedra miliària amb inscripció (figs. 582 i 583), trobada en el camí que de Trayguera porta a Tortosa per *Els Hostalets*, deu necessàriament enllaçar-se amb els miliaris de Coves de Vinromà, Pobla Tornesa i Borriol i ésser el millor testimoni per a reintegrar la via a la comarca de l'interior. Fou trobat el miliari a 2 de març de 1919 en la partida anomenada *Collet Roig*, a 4 quilòmetres de Trayguera i 7 del riu Cénia. L'alçada d'aquesta columna mutilada, de caliça molt consistent, és de 90 centímetres, té secció d'elipse deformada, amb els eixos de 65 i 48 centímetres. Empotrada i estesa en el camí la major part de la inscripció està esborrada.

La interpretació que cal donar-li, segons amable comunicació del Prof. H. Dessau, de Berlín, és:

IM[*p.* Ca]E[*sar*]
[*divi*] NER[*v*]A[*e*]
[*filius*] NER[*va*]
[*Traianus Aug.*]
CL..

»La última ratlla degué contenir una cifra: CL (150) o més elevada, indicadora de la distàn»cia de Tarraco en milles romanes. També és de suposar que a més de lo dit degué contenir el »miliari qualque títol de l'emperador i la paraula RESTITUIT, com en altres miliaris de Trajà, »que es coneixen a la península i que es poden veure al *Corpus Inscriptionum Lainarum* (2)».

(1) HUGUET (RAMÓN): *Geografia de la provincia de Castellón*. Barcelona. Martín, sens data, pp. 181-191; *Almanaque de las Provincias*. Valencia. 1916. pp. 113-118. — PERIS (MANUEL): *Revista de Castellón*. 1914, núms. 53 i 54.

(2) II, núms. 4,667, 4,672, 4,679, 4,684, 4,685, 4,933, 4,934, 6,206.

Mercès a la bona voluntat de les autoritats de Trayguera ha sigut portat el miliari, per a la seva millor conservació, al pati del nou edifici escolar.

Fixada la direcció dels itineraris, hem tractat de localitzar les estacions de trànsit entre Tortosa i Sagunt, valent-nos de mapes detallats i exactes i dividint la distància cartogràfica que separa les poblacions extremes, proporcionalment als nombres que separen les intermitges. A les dades obtingudes amb minuciós càlcul matemàtic si afegeixen les comprovacions arqueològiques damunt del terreny. Segons aquest mètode hem de localitzar *Intibili* en el curt trajecte de Trayguera a La Jana, *Ildum* en la proximitat de Vilanova d'Alcolea i *Sebelaci* a Sta. Quitèria, confluència del Millars i la Rambla de la Viuda al costat de Vilareial. Aquestes localitzacions geogràfiques coincideixen en llochs d'aigua abundosa, on hi han creuaments de vells camins i en que el terreny amb cert desnivell reuneix condicions defensives i de domini, circumstància pròpia del caràcter político-militar de la via augusta. Refermen la correspondència de Intibili amb Trayguera, La Jana, i de Sebelaci amb Santa Quitèria, els molts restes romans d'aquestes localitats. Més segurs estem de la localització de Ildum i fins creiem haver trobat aquesta mansió, en els restes romans coneguts per *L'Hostalot*, situats al costat de la carretera actual no lluny del safaretx públic de Vilanova d'Alcolea. Queden gruixudes parets d'aquest casalot amb altres restes de

Fig. 582. — Miliari de Trayguera (Castelló). (Alt: 90 cm.)

Fig. 583. — Miliari de Trayguera (Castelló). (Alt: 90 cm.)

parets formant amples recintes. Es veuen basaments de columnes i barrejada amb fragments de tègules, àmphores i altre terrissa romana, la *terra sigillata*, ceràmica de l'època imperial.

De l'època dels Itineraris s'han trobat dintre de la comarca altres notables antiguitats que recordarem: els vestigis de camí formats per llarga fila de pedres gruixudes i restes d'empedrat que es trobaren aprop de *Els Hostalets*, no lluny del riu Cènia; els restes de carretera, més coneguts, de Pobla Tornesa; el fragment de mur de contenció en el creuament de *la Senda dels Romans* amb el riu de Pobla Tornesa; els vestigis de muralla romana de Trayguera; la làpida romana descrita pel Príncep Pius, de Cabanes; la làpida, el coronament d'estela funerària (1) i restes d'un pont en el Riu Sec a Borriol; el pont enrunat a la Rambla de la Viuda, aprop de Santa Quitèria, i l'esplèndid arc de Cabanes, emblema del poderiu triomfant de Roma en aquesta comarca.

(1) Vegi's treball de l'autor al *Archivo de Arte Valenciano*. Valencia, enero-diciembre, 1919.

Són tots aquests monuments testimonis evidents de la íntegra romanització de la vall durant l'època de l'imperi.

Abans d'acabar devem senyalar l'interès gran que per l'estudi de la cultura ibèrica i de la conquesta romana en la costa ofereix aquesta comarca. Perduda la seva importància mercantil des del segle XIV per haver-se desviat el tràfec cap a la carretera del litoral, ha quedat relativament aïllada per a millor conservar les seves antiguitats. Els poblats ibèrics estan demanant unes excavacions sèries que aclarin o rectifiquin les conclusions obtingudes amb troballes superficials. — J. J. SENENT IBÀÑEZ.

Habitació romana dels Antigors a les Salines de Santanyí

L'habitació. — Entremig dels antigors que formen el poblat de les Salines, hi descobrírem una habitació romana, que a jutjar per la seva disposició i els objectes recullits, fan pensar en un petit temple.

Es quadrada formant la paret del fons una lleugera curva, en l'interior té els angles arrodonits, i en el mig col·locades molt irregularment quatre columnes labrades molt toscament (figures 584 i 585).

L'interior mideix 3'75 metres, i les parets dels costats 0'50 metres i 0'75 metres la de la fatxada, el seu pis és a un metre inferior al nivell del subsol. S'hi baixa per dues escales, una al mig de la paret de la fatxada i l'altra en un dels caires. L'aparell és tallat bastant regular, en l'exterior és format per grans pedres, algunes passen d'un metre, i l'interior sols tenen de 25 a 30 centímetres.

El jaciment i les troballes. — Tota l'habitació era ocupada per un jaciment de 60

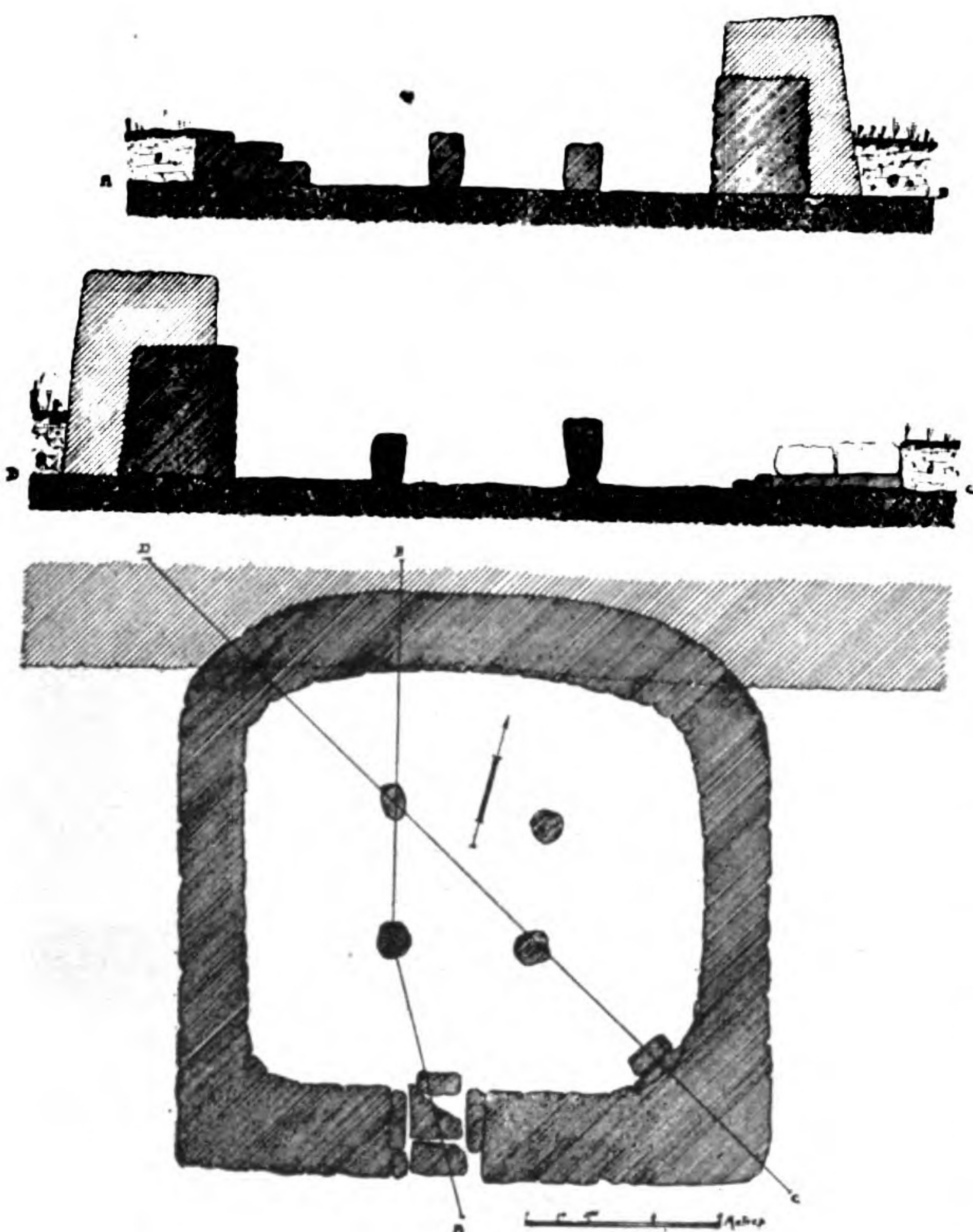

Fig. 584. — Habitació romana dels Antigors (Les Salines de Santanyí). Planta i secció

Fig. 585. — Habitació romana dels Antigors (Les Salines de Santanyí)

cent metres, de cendres i ossos d'animals junt amb ceràmica i algun objecte de bronze i ferro.

El ossos eren tots mandíbules de porcs mesclé, i mandíbules i banyes de boc, no trobant-s'hi altres ossos que aquests ni d'altres animals, el que fa suposar que serien restes de sacrificis. Adossats a la paret E. hi havien onze pedres amb forma de tamborets, damunt dels quals hi recullírem petits vasos de terrissa, col·locats com a ofrena.

La ceràmica més abundant és la feta a mà de fabricació local (fig. 586), igual a la trobada a les coves d'enterrament del mateix temps. També i abundaren les àmfores i altre ceràmica romana d'importació.

Paral·lels del tipus d'habitació de Les Salines. — Aquesta habitació pot comparar-se amb la de Son Corró de Costitx, tant la tècnica de construcció com els objectes trobats, i amb la forma d'estar disposats no donen lloc a dubte que pertanyen a una mateixa cultura i que foren aixecades per un mateix objecte, amb la sola diferència que la de Son Corró era molt més gran i de major riquesa.

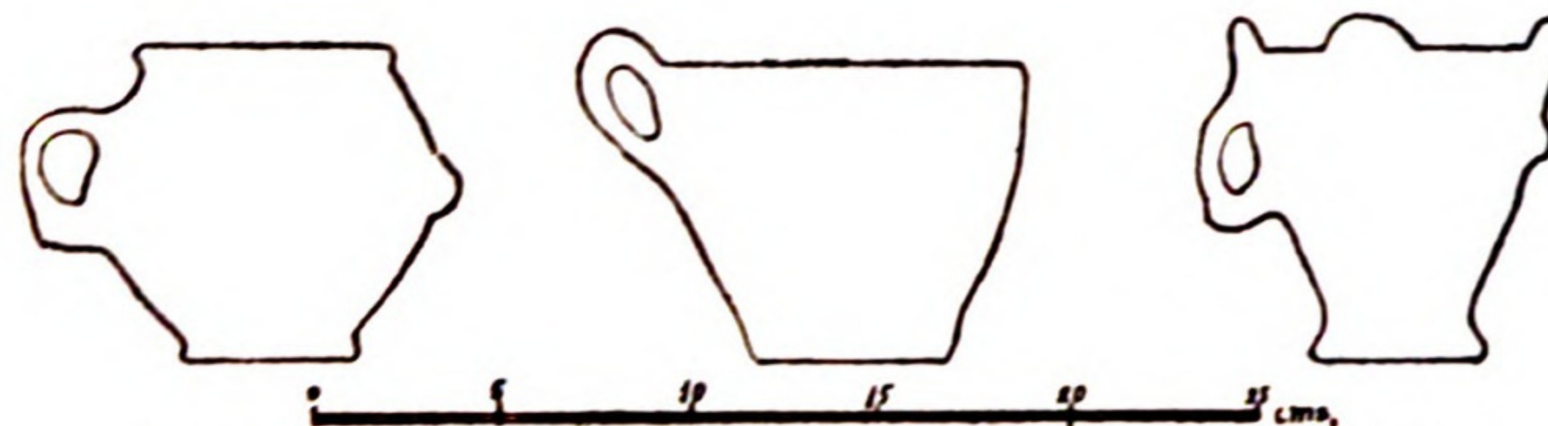

Fig. 586. — Habitació romana dels Antigors (Les Salines de Santanyí). Ceramica a mà

Quedant així datades com d'època romana, les tan discutides testes dels braus de Costitx que's creien d'origen cretés i de la cultura dels talaiots.

Quan tingui lloc la publicació definitiva de les nostres investigacions a les Balears, demostrarem gràficament, amb taules de formes, la relació de tots els objectes trobats a n'aquestes habitacions amb els de les coves, acompanyant-hi les troballes romanes amb dade certa, que havent-se trobat juntes, ens han servit per establir aquesta cronologia. — J. Colominas Roca.

Els enterraments de La Garrotxa a Les Salines de Santanyí

La necròpolis. — Tocant al poble de les Salines, hi ha un extens pla anomenat «La Garrotxa» i també «Sa Comuna», per ésser terrenys del poble; és erm i únicament serveix per pasturatge. Al sortir del poble per la carretera de Lluchmajor, a l'enfront de l'últim barri de cases, el pla

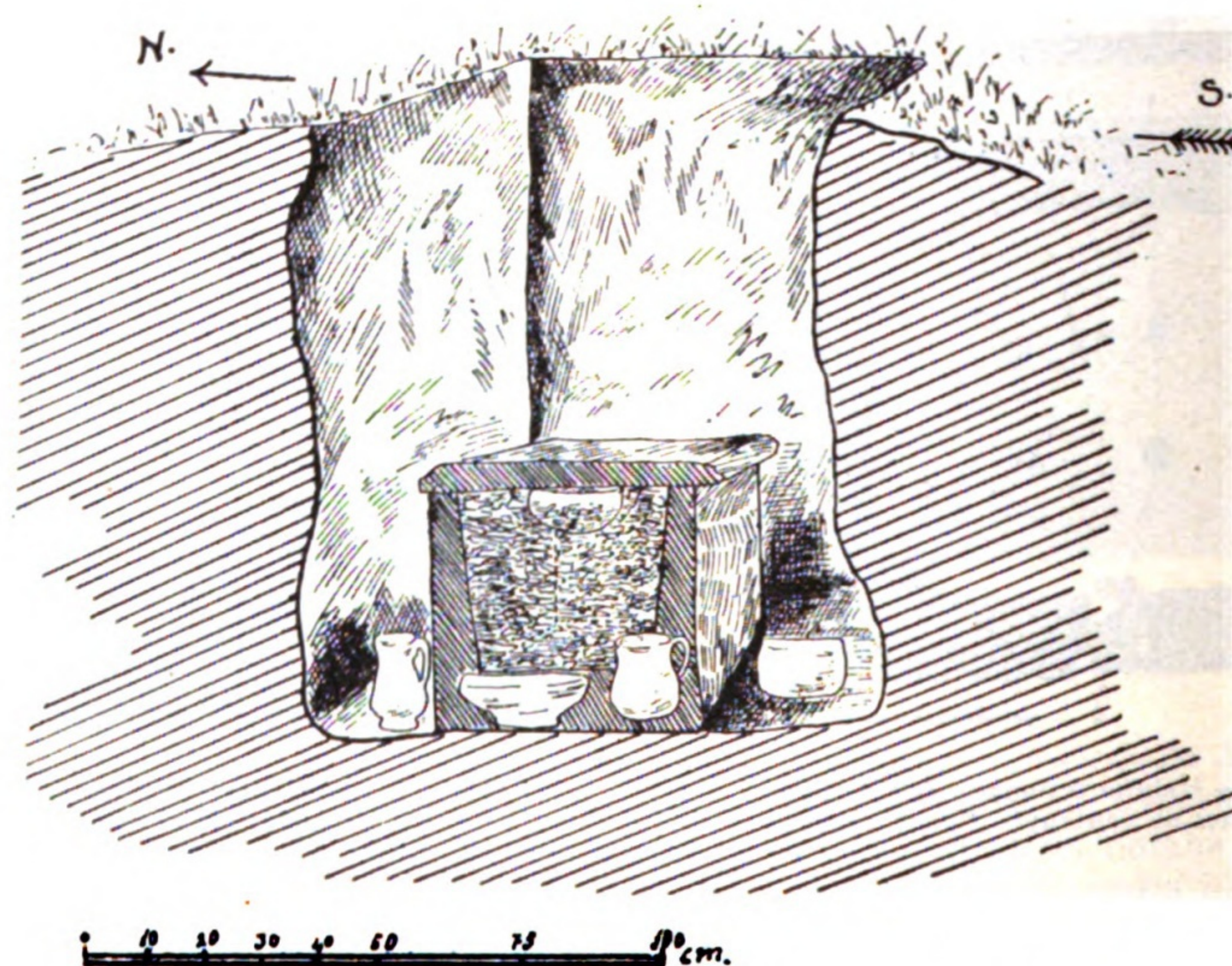

Fig. 587. — La Garrotxa (Les Salines). Sepulcre romà d'incineració

s'aixeca formant una petita arruga per tornar-se a aplanar tot seguit. Aquest petit turonet, de pocs metres d'altitud, és en el lloc on existeix la necròpolis romana més rica de Mallorca. La majoria de vasos del Museu Episcopal, col·lecció Planas i Museu de Son Berga, són d'aquesta

necròpolis, com també algunes làpides, urnes de pedra i objectes de bronze i ferro. Es creu que en el lloc anomenat «El Palmer», entre Les Salines i Campos, hi estava situada la Palmària romana, i aquesta era la necròpolis de la Colònia.

Fig. 588. — La Garrotxa (Les Salines). Vasos del sepulcre d'incineració (1/5 apr.)

Les formes d'enterrament són molt variades; n'hi han d'incineració i inhumació, les primeres dintre d'urnes de pedra i vasos de terrissa fets a torn i a mà, i els segons excavats a la roca seguint procediments molt variats.

Fig. 589. — La Garrotxa (Les Salines). Sepulcre d'inhumació

La fama d'ésser ric amb objectes, i a l'ensems ben conservats, ha sigut la causa de que els col·leccionistes locals buscadors únicament d'objectes de vitrina, en fessin una verdadera destrossa; els enterraments han sigut oberts recollint-se tot el que ha sortit sencer, abandonant tots els fragments i destruint la majoria de les vegades l'enterrament, sense pendre ni una nota ni un petit croquis del lloc de les troballes.

A fi de veure si era possible poguer donar una lleugera idea del que era la necròpolis, durant les nostres excavacions a Les Salines, al mes de novembre de l'any 1916, hi férem unes petites proves que donaren els següents resultats:

Fig. 590. — La Garrotxa (Les Salines). Vasos del sepulcre d'inhumació 1(/7 apr.)

Comencem les proves a «La Garrotxa» guiant-nos amb els clots ben tallats que es veuen a la roca, quasi tots són enterraments, però ja excavats.

Sepulcres excavats a la roca. — Després de fer moltes proves però sense cap resultat, trobem una excavació feta a la roca de forma quadrada de o'60 metres de diàmetre (fig. 587); a l'ésser a o'70 metres de fondària surt una urna de pedra de Santanyí (arenisca miocènica) voltada de cinc vasets, fragmentats pel pes de la terra; l'urna fa 26'50 centímetres d'alt per 29'50 de llarg i 26 d'ample; al destapar-la hi trobem que és plena d'ossos cremats d'infant i al damunt en un dels caires un vaset de terrissa groguenca fet a torn de parets molt primes i completament sencer; a dins no hi ha res i és del tot net, doncs dins de l'urna no hi havia entrat ni un sol gra de terra (fig. 588).

Pel mig de la necròpolis hi passa un camí de carro, en quin camí s'hi dibuixa la forma d'una sepultura cavada a la roca, sense tapar i molt gastada per les roderes, traiem la terra de dins, trobant-hi un esquelet molt consumit (fig. 589), no podent-se recollir cap dels ossos pel mal estat de conservació; als peus hi recollim (fig. 590) una gerreta de coll allargat, amb una ansa de terrissa groguenca i feta a torn; és aclivellada, però s'aguanta encara sencera; dos plats, un de sencer i un altre fragmentat de terrissa roja i també fets a torn, fragments d'un vaset de vidre i sis claus de ferro, conservant alguns d'ells dintre de l'òxid restes de la fusta on anaven clavats.

L'enterrament era cavat dintre el marès, feia 1'55 metres de llarg, 0'40 d'amplada al cap i 0'45 d'amplada als peus i 0'50 de fons.

Després de fer algunes altres proves sense resultat, abandonem l'excavació per a una altra ocasió, recollint pel damunt un fragment de làpida d'arenisca de Santanyí amb quatre o cinc lletres molt borroses. — J. COLOMINAS ROCA.

Coves romanes d'enterrament a Mallorca

Biniali. — COVA MONJA. — En un extens pla, a dos quilòmetres del poble de Santa Eugènia, però ja dins el terme de Biniali i al costat de la propietat anomenada «Son Sant Joan», s'hi aixeca un petit turó d'uns 20 metres d'altitud format per arenisques groguenques del miocè

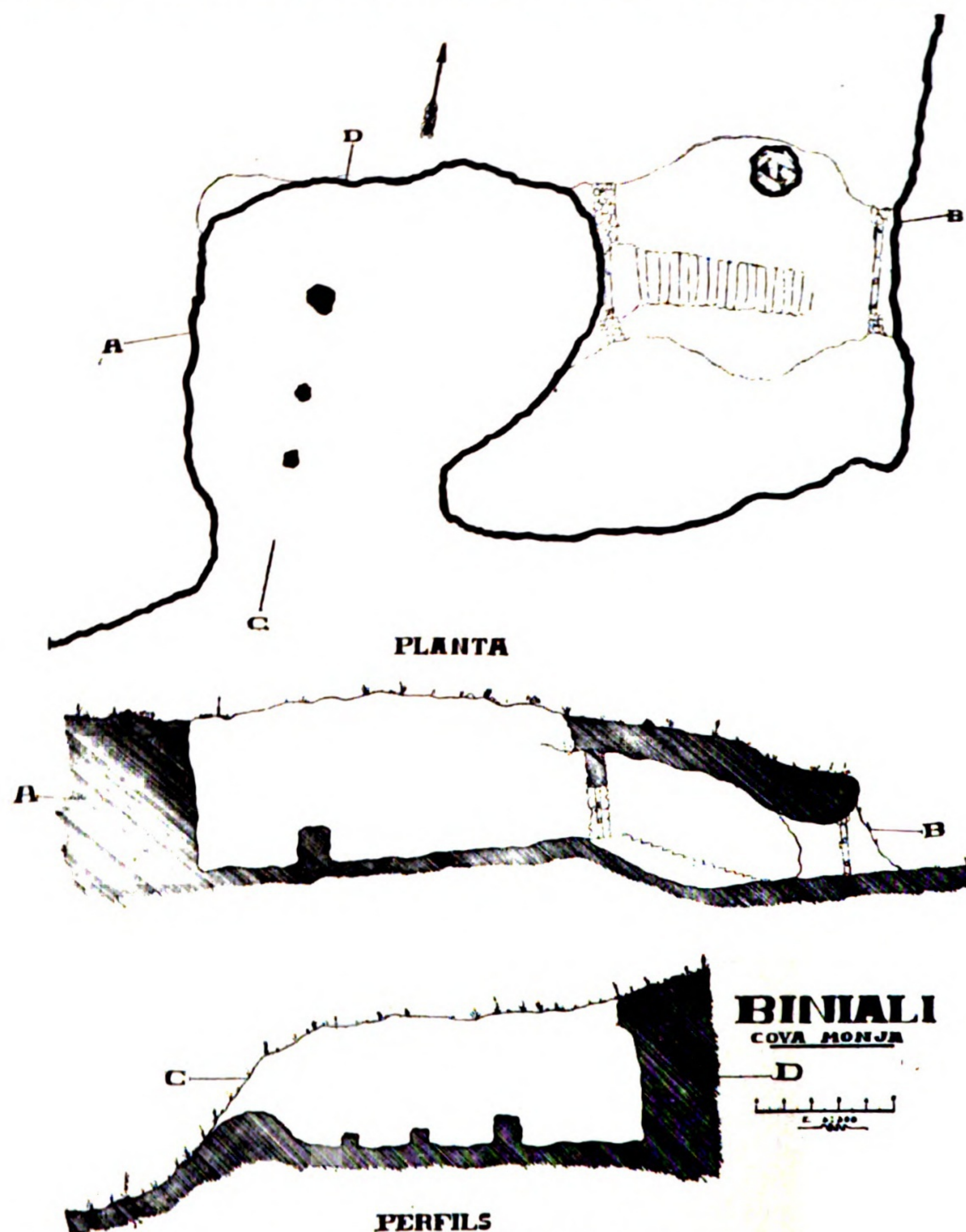

Fig. 591. — Cova Monja (Biniali). Plan i secció

Tortonià. L'ésser aquestes arenisques molt disgregables i fàcil de treballar, fa que en quasi tots els llocs de la illa on es troben estiguin plenes de coves artificials antigues i modernes. D'aquestes coves n'hi han de molt grans i de dimensions molt reduïdes: en les grans es seguia la tècnica

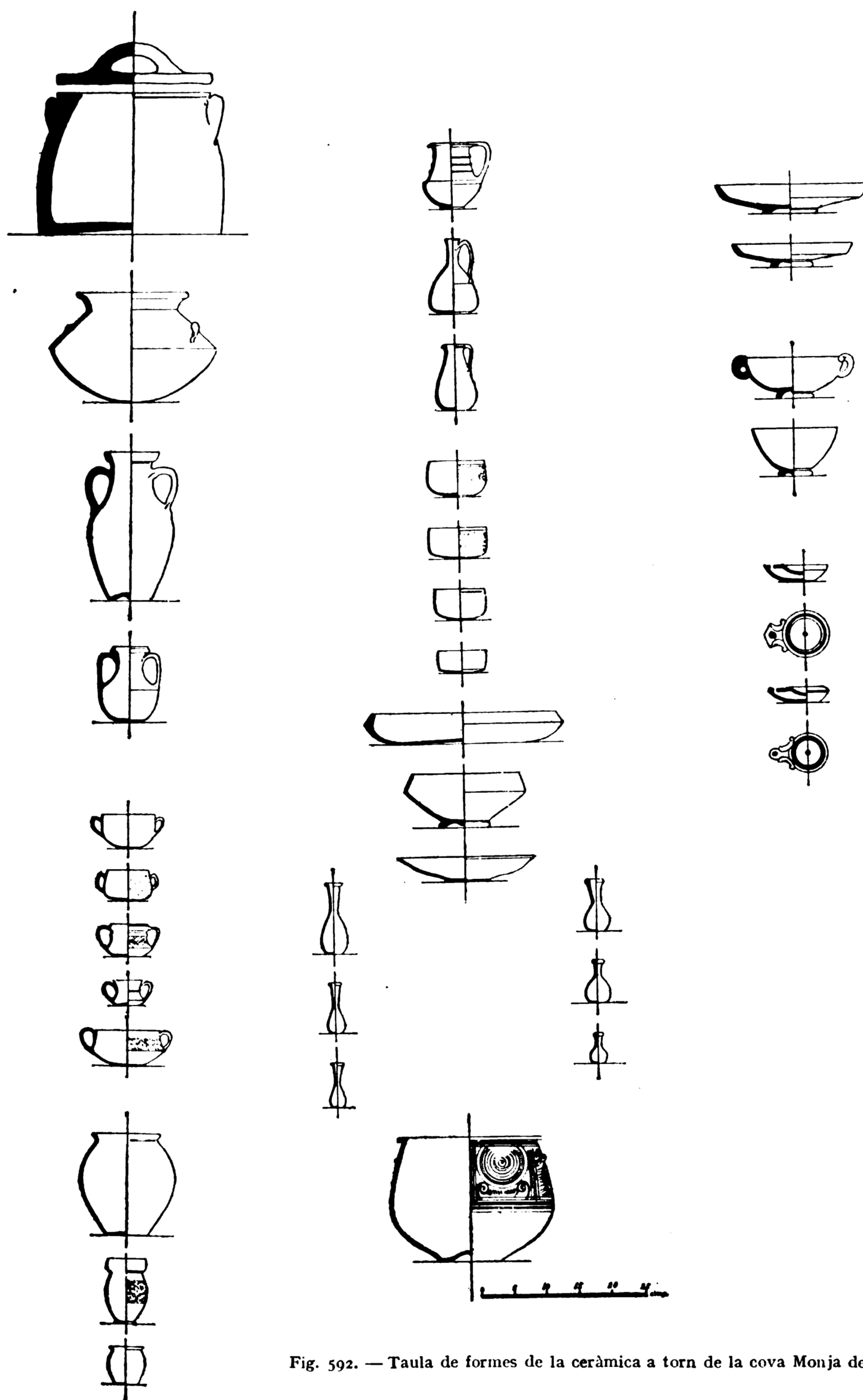

Fig. 592. — Taula de formes de la ceràmica a torn de la cova Monja de Biniali

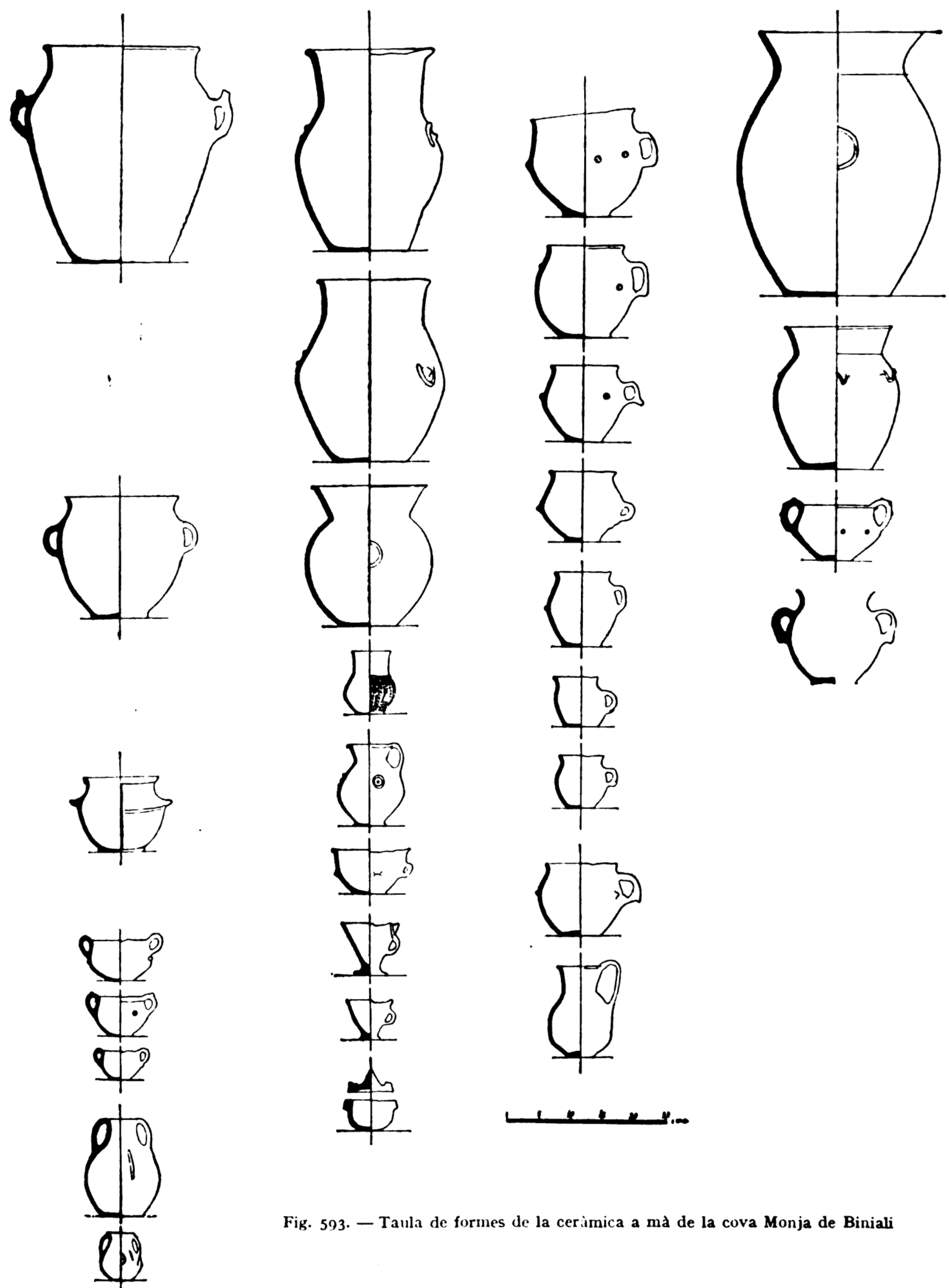

Fig. 593. — Taula de formes de la ceràmica a mà de la cova Monja de Biniali

Fig. 594. — La cova Monja de Biniali

de deixar columnes i embans de la mateixa roca a l'ésser buidades en els llocs on creien de major perill per l'enfonzament de la volta. Eren excavades el mateix dalt d'una cinglera, en el pla o en el subsol, segons on es trobava la roca en el lloc on era necessari excavar-la.

Com hem dit, la cova Monja està excavada en un turó de poca altitud, tenint l'entrada quasi al nivell del terrer; té 31 metres de llarg, format per dos compartiments: el de l'entrada, que mideix 17'50 metres de llarg per 15 d'ample i 5 d'alt, estava sostingut per tres columnes irregulars d'1 metre, 0'80 i 0'60 de diàmetre; aquest compartiment en l'actualitat té la volta enfonzada. L'altre compartiment, situat al fons de la cova, és un nivell de 2 metres inferior al de l'anterior; s'hi baixa per una escala moderna i separat també per una paret moderna. Aquest conserva encara la volta i ha sigut buidat fins a la roca ferma per servir d'estable i pallissa, obrint-hi un portal per la part extrema a fi de poder-hi entrar un carro; avui és tancada amb una porta de fusta. Mideix 13 metres de llarg per 10 d'ample i una altura de 5 metres en el cantó nord, i quasi tocant a la roca que forma la paret s'hi obra en la volta un trau de 2 metres de diàmetre avui tapat de pedres (figs. 591 i 594).

L'excavació. — Començàrem l'excavació en el lloc de la cova on s'havia enfonzat la volta i tapat el jaciment. Sota aquestes roques, d'un metre i mig de gruix, aparegué el jaciment format per una capa de cendres blanquinoses resultat de la descomposició dels ossos cremats. Aquesta capa varia entre 35 i 50 centímetres i en alguns llocs és interceptada per una de negra amb molts ossos i restes de fustes cremades. Barrejat amb aquestes cendres i sense cap ordre, hi surten amb abundància vasos de terrissa fets a torn i a mà, objectes de bronze, ferro, plom i vidre.

Fig. 596
Cova Monja (Biniali). Disc de bronze repujat (1/5 apr.)

Tots els enterraments d'aquesta cova són de cremació, i incinerats dins la mateixa; alguns, les cendres eren col·locades dintre de vasos de terrissa, junt amb els objectes que els acompanyaven abans d'ésser cremats; altres devien ésser deixats al mateix lloc on tingué lloc la cremació, doncs a voltes hi havien redols de varis metres sense que hi sortís cap vas que hagués pogut servir d'urna cinerària, únicament petits vasets d'ofrena i objectes de metall.

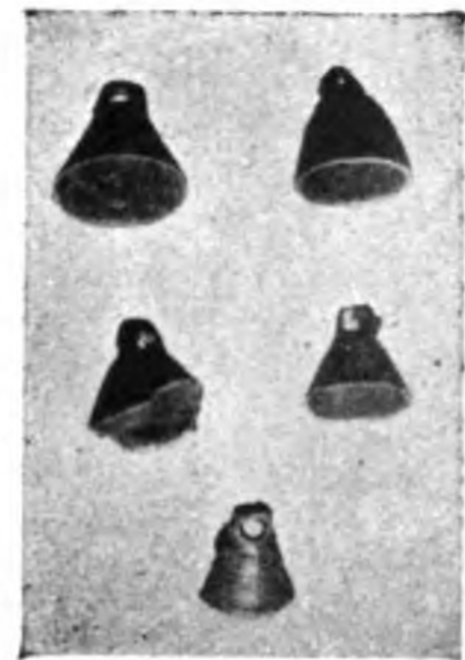

Fig. 595. — Cova Monja (Biniali). Campanetes de bronze (1/4 apr.)

Esmentarem únicament els diferents objectes que hi foren recollits, sense entrar a una descripció detallada dels mateixos, la qual es farà quan tingui lloc la publicació definitiva.

Ceràmica. — 24 vasos fets a torn romans; 4 vasos fets a torn campanians; 19 ungüentaris fets a torn romans; 3 llànties romanes fetes amb motllo amb dibuixos de relleu; 2 vasos fets a torn púnics (importats d'Eivissa); 1 vas ibèric pintat (importat de la cultura ibèrica de la costa de València) (fig. 592); 30 vasos fets a mà de fabricació indígena; 3 vasos fets a mà de fabricació indígena pintats (fig. 593); fragments d'àmfores, teules, i vasos de terra sigil·lata.

Bronzes. — 16 braçalets; 4 collars; 25 anells; 27 campanetes (fig. 595); 5 anelles; 1 clau; 18 discos repujats (fig. 596); 7 discos toscos; 8 amulets en forma de doble destral; 5 ocells amb virolla per coronar un pal o bandera (fig. 597).

Fig. 597. — Cova Monja (Biniali). Ocell de bronze ($^1/_5$ apr.)

Ferros. — 2 ganivets; 3 anells; 1 esquella; 16 ocells amb virolla (com els de bronze) (fig. 598).

Plom. — 68 plaques d'ús desconegut amb dibuixos geomètrics de relleu i de formes variades (figs. 599-600).

Os. — 3 mànecs de ganivets; 1 disc; 2 amulets.

Vidre. — Gran quantitat de grans de collar; varis ungüentaris fragmentats.

Ultra s'hi recolliren varis fragments dels objectes esmentats, que no poguérem reconstruir per sa mala conservació.

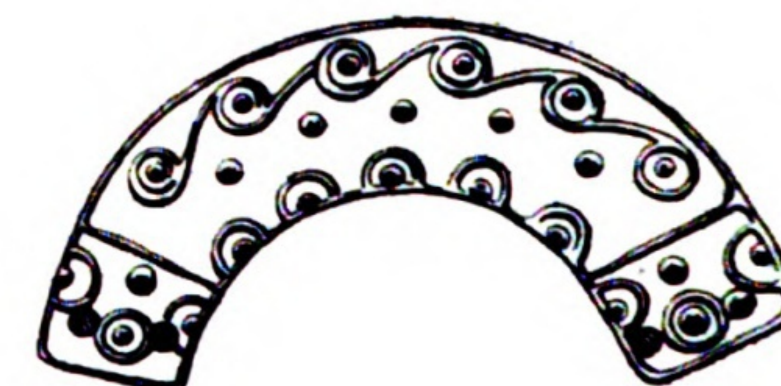

Fig. 598. — Cova Monja (Biniali). Ocells de ferro ($^1/_6$ apr.)

Manacor. — Coves d'Es Morro. — Amb el nom d'Es Morro és coneguda una cinglera situada a 7 quilòmetres de Manacor. Tocant en el cim del cingle i quasi en lloc inaccessible hi han excavades unes coves artificials aprofitant ja baumats i coves naturals. Quasi totes han servit per enterraments, havent sigut profanades la majoria per gent local aficionada a l'Arqueologia.

En una de petites dimensions que trobàrem intacta (fig. 601) poguérem estudiar la forma seguida pels enterraments.

Sota un enllosat de pedres mal tallades hi havia sense cap ordre un gruix de 1'20 metres d'ossos cremats i cendres. En quant a troballes hi foren escassíssimes, donat el nombre d'incineracions. El mobiliari funerari consistia amb quatre petits vasos de terrissa grollera fets a mà (fig. 602), un disc i una campaneta de bronze, dos braçalets de ferro en forma d'espiral, un disc de plom (fig. 603) i dos grans de collar de vidre passats en un fil de

Figs. 599 i 600. — Cova Monja (Biniali). Plaques de plom amb relleus ($^1/_2$)

ferro. Ultra, alguns fragments de terrissa, bronze i ferro indeterminable.

Fig. 601. — Coves d'Es Morro (Manacor)

Lluchmajor. — COVES DE SON JULIÀ. — Més que coves són clots a terra que han sigut engrandits i aprofitats per enterrar. S'en descobriren dues a una vintena de metres de distància l'una de l'altra. L'una és de molt poca importància: és un buit d'un metre entre dues capes del terrer, allargant-se i estrenyent-se fins a 11 metres, on es tornen a juntar les dues capes. S'hi havia obert un forat a l'extrem que era tapat amb una pedra. Sols s'hi trobaren una dotzena d'esquelets, fragments de terrissa, un ungüentari de vidre i una llança de bronze.

Fig. 602. — Coves d'Es Morro (Manacor). Vasos fets a mà

En canvi, l'altre havia sigut ben aprofitat, doncs en un clot de 8 metres de diàmetre per 2 d'alt (fig. 608) hi sortiren més d'un centenar d'esquelets.

Els enterraments eren d'inhumació i apilotats fins a tocar la volta de la cova, entremig dels esquelets hi recollírem gran nombre d'objectes de ceràmica, bronze, plom, ferro i vidre, iguals als de la cova Monja de Biniali, però amb més bon estat de conservació per no haver sofert l'acció del foc (figs. 604 a 607).

COVA DE SON DALABAU. — També en el terme de Lluchmajor i prop el camí de l'Arenal. Ocupa un espai de 8'50 metres, conservant-se únicament una petita part de la volta (fig. 609); en el

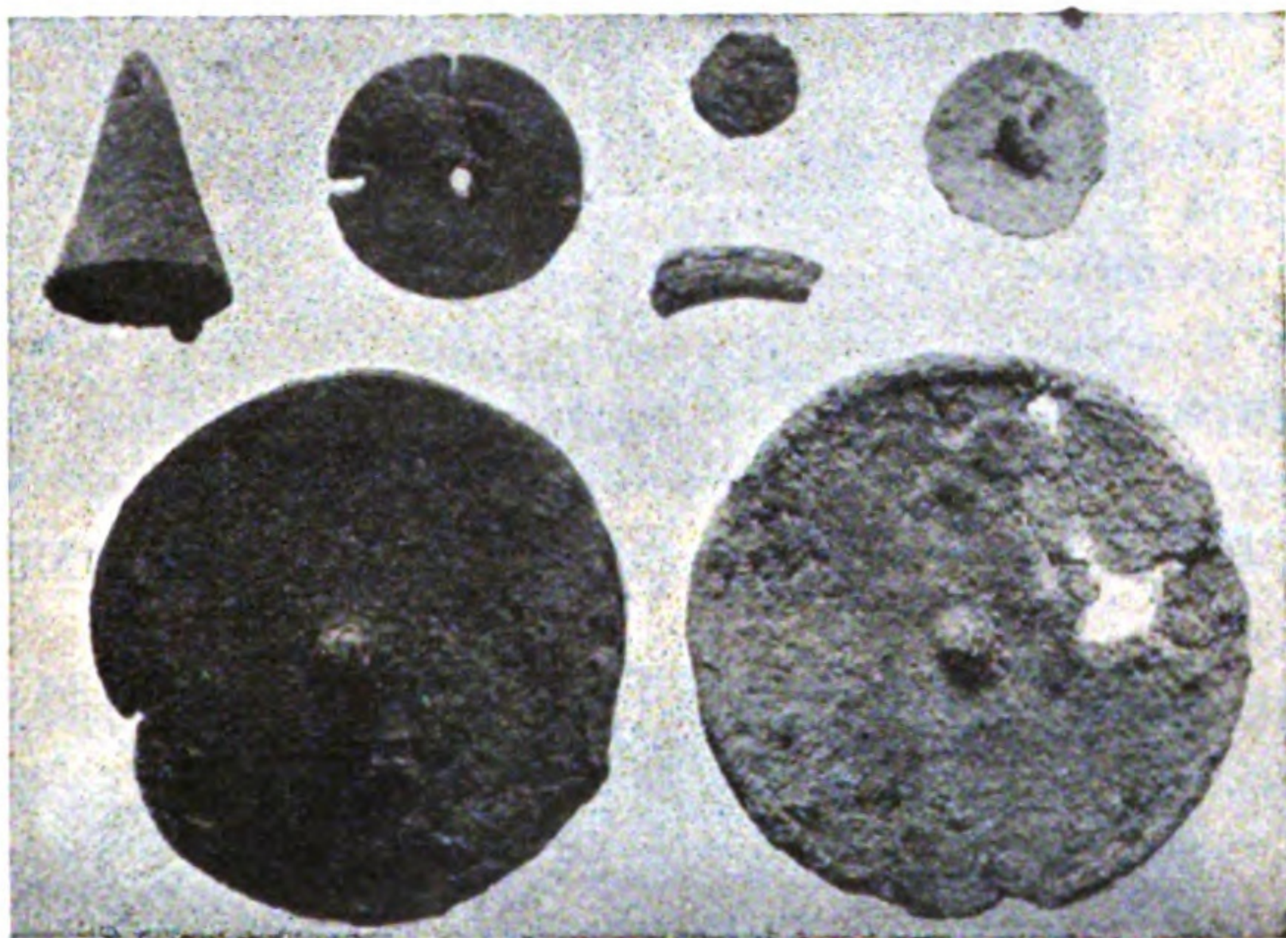

Fig. 603. — Coves d'Es Morro (Manacor). Objectes de bronze i plom (1/3 apr.)

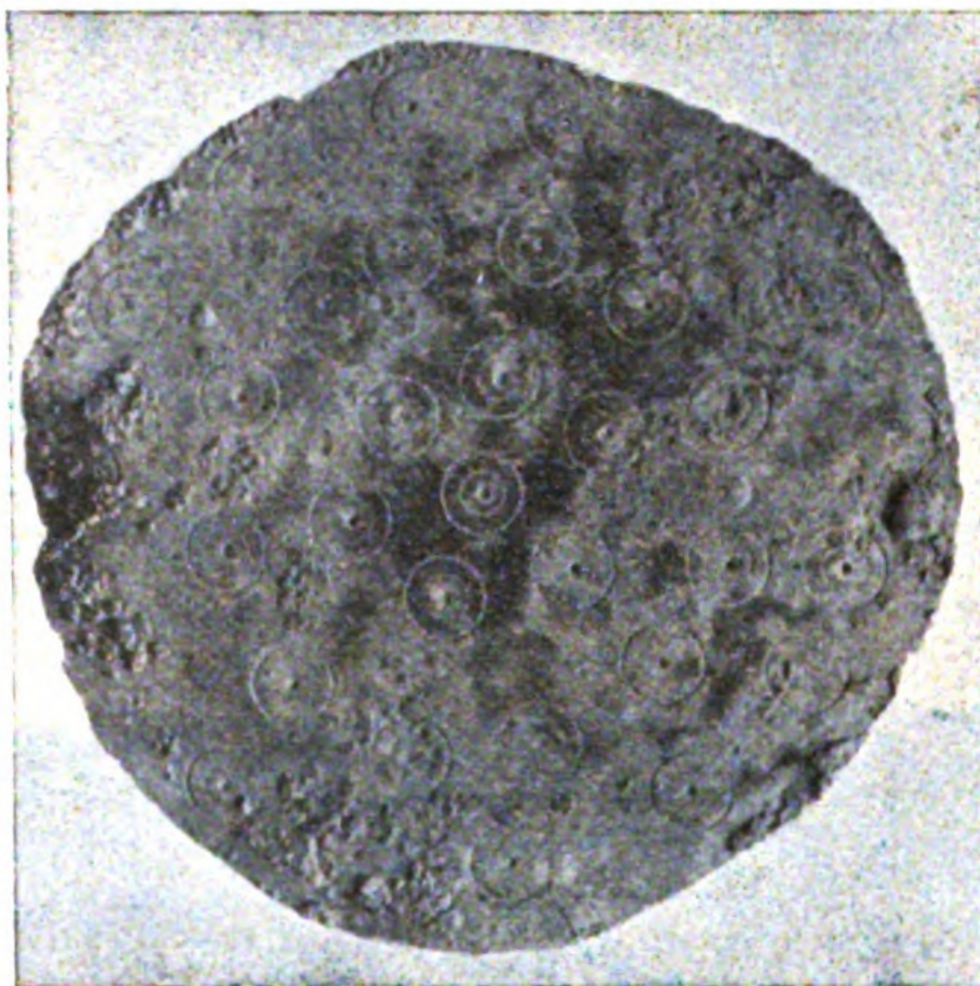

Fig. 604. — Coves de Son Julià (Lluchmajor). Disc de bronze amb cercles incisos (2/5 apr.)

tros ensorrat s'hi veu el reste d'un pilar situat al mig, que era el que aguantava el paladar de la cova.

Els enterraments eren de cremació. En una capa de cendres de 20 centímetres, que s'estenia per bona part de l'espai on era ensorrada la coberta, hi recollírem terrissa molt fragmentada, grans de collar de vidre i objectes de bronze i ferro.

COVA DE SON CRESTA. — Aquesta cova és una de les que han donat més quantitat d'objectes a Mallorca. Els exemplars més notables de les col·leccions Planas, Son Berga i Canut en són procedents.

Fig. 605. — Coves de Son Julià (Lluchmajor). Llances de bronze (1/3 apr.)

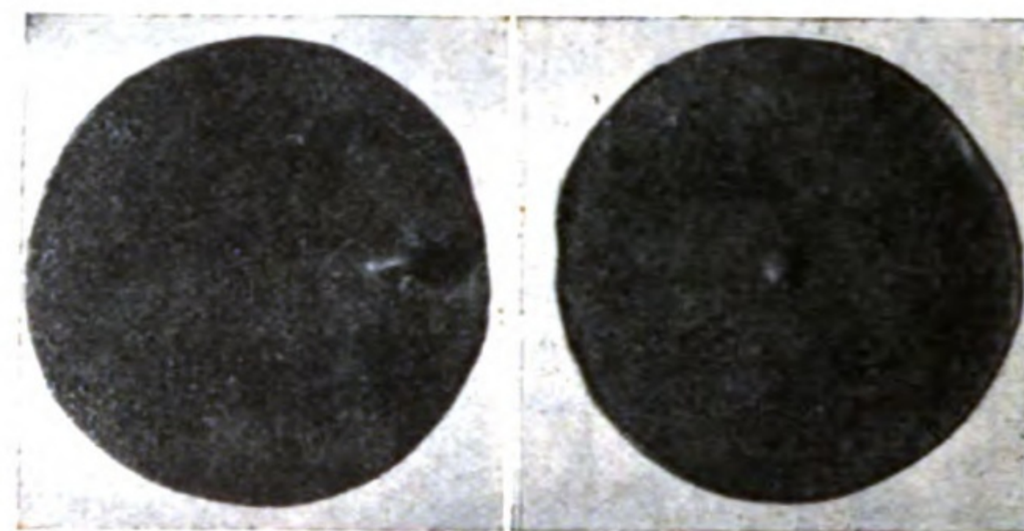

Fig. 606. — Coves de Son Julià (Lluchmajor). Disc de bronze (1/3 apr.)

Vint anys enrera, fent unes plantacions d'arbres, fou descoberta i excavada quasi del tot per son propietari, el qual després vengué els objectes als col·leccionistes indicats.

Fig. 607. — Coves de Son Julià (Lluchmajor). Plaquetes de plom (1/2 apr.)

La volta era totalment enfonzada, quedant en peu columnes i parets en una extensió de 30 metres de llarg per 10 d'ample. En el lloc corresponent a l'entrada hi havien uns graons oberts a la roca, trobant-se tot embolcallat per una capa de cendres de més d'un metre de gruix.

Ultra els objectes típics que es troben sempre en aquestes coves (que hi sortiren abundants), com a peces remarcables s'hi recolliren sis toros de bronze de petit tamany, provistos d'una virolla per capsar un pal o estandard, igual com els ocells de la cova Monja.

Les nostres investigacions tingueren per objecte acabar d'excavar alguns llocs que no ho foren en aquell temps i, a més, aixecar la planta i veure si els enterraments eren d'incineració o inhumació, comprovant que n'hi havia de les dues maneres.

Hi recollírem ceràmica i els ploms, bronzes i ferros comuns a aquesta cultura.

Campanet. — COVA DE S'AUBEREYET. — Es una petita cova en mig de camps de conreu, a tres quarts de Campanet i a la partida anomenada «S'Aubereyet».

Fig. 608. — Lluchmajor. Cova de Son Julià

Fig. 609. — Lluchmajor. Cova de Son Dalabau

Avui serveix de barraca dels pagesos, havent-hi fet una paret al davant, i es tanca amb una porta de fusta.

Sota de grans pedres hi sortiren varis enterraments inhumats i cremats, i el material recollit no varia del de les coves esmentades, encar que en relativa escassès.

Cronologia. — Es d'un gran interès científic l'estudi metòdic d'aquestes coves, doncs els objectes que hi surten són els que més han desorientat als arqueòlegs per ésser d'origen indígena, resultat de la barreja d'objectes importats i de cultures locals més antigues. Les plaquetes de plom i els braus i ocells de bronze i gran nombre de ceràmica, que es creia pertanyent a la cultura dels talaiots, mercès a aquestes investigacions estan ja fora de dubte que són de la plena civilització romana, havent-los trobat nosaltres formant un mateix nivell en les coves, amb àmfores, monedes, llànties i gran varietat de ceràmica romana típica de tota la dominació romana. — J. COLOMINAS ROCA.

Necròpolis romanes d'Eivissa i Formentera

Les necròpolis d'Eivissa. — En tota la plana ocupada per l'horta de Sant Antoni es troben a cada pas restes de construcció romana, especialment enterraments, havent-se excavat per D. Joan Roman una necròpolis importantíssima entre l'arrabal de Sant Antoni i el mar, al costat mateix del port anomenat antigament *Portus Magnus.* D'allí sortiren infinitat de vasos, vidres, objectes de bronze i més de cent monedes totes dels tres primers segles de nostra era.

Creient que fent una excavació metòdica, amb cura de recollir tots els objectes de cada sepulcre per separat, les monedes podrien datar-nos una gran quantitat de ceràmica que allavors tan sols sabíem que era romana, pero no la data fixa, excavàrem una necròpolis a Can Flit i unes sepultures a Can Prats.

Fig. 610. — Eivissa. Necròpolis de Can Flit

Sant Antoni. — NECRÒPOLIS DE CAN FLIT. — Prop del port de Sant Antoni, en la part oposada de l'Arrabal, hi ha un molí fariner anomenat a Can Flit. Tocant al molí, a un centenar de metres del mar, arrencant unes sabines que hi havien en aquells sorrals, foren descobertes tres sepultures de lloses, recollint-hi tres gerretes romanes i unes monedes.

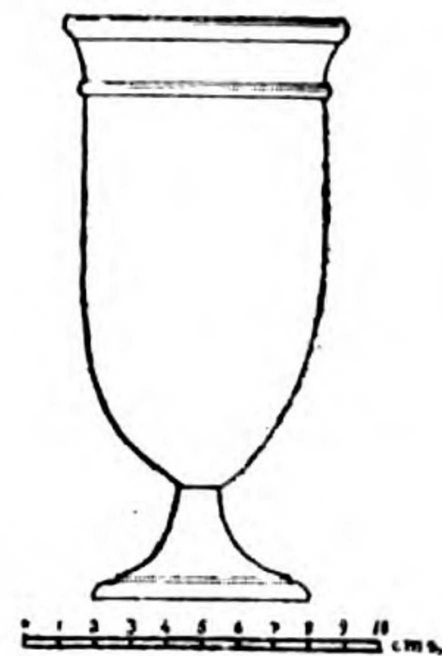

Fig. 611
Necròpolis de Can Flit (Eivissa). Copa de vidre

Acceptàrem l'oferta del propietari per continuar l'excavació, fins a deixar del tot descoberta la necròpolis.

Començada l'excavació pel lloc on havien sigut trobades les sepultures, tot-d'una ne sortí una renglera quasi tocant-se i paral·lela a aquesta una altra, guardant totes una mateixa orientació, voltant a aquestes vàries sepultures escampades sense una orientació fixa, acabaven de formar la necròpolis (fig. 610).

Les sepultures eren en forma de caixa, fetes amb paret de pedres mal tallades i tapades per lloses petites, moltes d'elles havien sigut regirades de temps antic, mancant-hi les lloses de la coberta.

Quasi en totes les vint-i-vuit sepultures excavades hi sortiren objectes, gerrets de terrissa, tanques de cinturó i agulles de bronze, claus de ferro, collars de grans de vidre, una copa de vidre blanc (fig. 611), anells, arrecades, etc., i en la majoria d'elles monedes del baix imperi romà.

Sant Antoni. — NECRÒPOLIS DE CAN PRATS. — Era tan sols la resta d'una necròpolis que de temps van destruint.

Es en mig de l'horta i a tres quilòmetres del poble; únicament poguérem trobar sis sepultures situades en un dels llocs menys conreuats (fig. 612); mes, segons detalls dels treballadors del

Fig. 612. — Necròpolis de Can Prats (Eivissa). Sepultures

camp, són en gran nombre les sepultures destruïdes i també els objectes trobats.

Hi recollírem idèntic material que el de la necròpolis de Can Flit i també monedes del mateix temps, sobressortint el material d'una de les sepultures, que, ultra tres gerretes, un anell d'argent i un adorno de plom, hi sortí un anell i dues arrecades d'or. A l'anell hi mancava la pedra, mes les arrecades estaven en molt bon estat de conservació; el dibuix és format per un rossetó de planxa d'or arrugat amb una perla de vidre verd al mig (fig. 613).

Fig. 613. — Necròpolis de Can Prats (Eivissa). Arrecades d'or (1/1)

Formentera. — NECRÒPOLIS DE CAN GABINO **(Sant Francesc).** — Can Gabino és una casa situada al peu de la carretera del poble de Sant Francesc.

Tocant a la casa, en diferents ocasions, s'hi han trobat sepultures de lloses i teules, fent unes cates en el lloc on ho permetien els conreus; n'hi trobàrem tres formades per lloses, no n'hi havia cap d'intacta, de totes ja n'havien arrencat lloses que destorbaven. Tot i així, hi poguérem recollir quatre gerretes de terrissa (fig. 614), unes arrecades d'argent i cinc monedes romanes.

Cronologia. — Aquestes tres necròpolis totes són d'un mateix temps, quedant-nos ben datades amb les monedes, datant-nos ensems la cerà- mica i objectes que formen tot el mobiliari funerari.

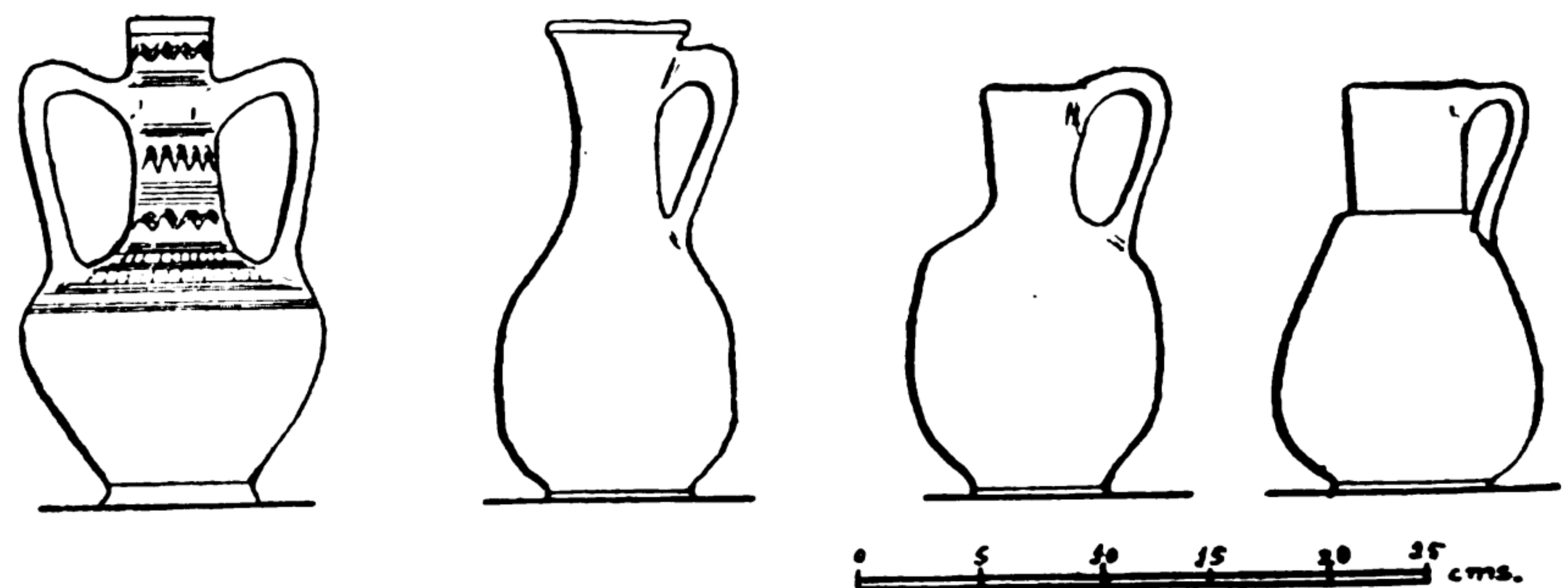

Fig. 614. — Necròpolis de Can Gabino (Formentera). Vasos fets a torn

La moneda més antiga és de Gordià el Piadós (anys 238-244) i la més moderna de Constantí el Gran (anys 306-337), trobant-s'hi les de tots els emperadors que governaren des dels anys 238 al 306 de nostra era. — J. COLOMINAS ROCA.

ART PALEO-CRISTIÀ

Basílica Constantiniana de Lugdunum Convenarum

El període que ens ocupa ha estat fruitós en l'estudi de monuments pàleo-cristians; les descobertes fetes permeten seguir en les terres de llengua catalana o en les fronterises la història de l'art cristià, des dels temps constantinians, relligant-los amb el període preromànic per les dues branques amb què es bifurca l'arquitectura a Catalunya: la bizantina, d'influència de l'església africana, i la wissigòtica, corresponent a les dues províncies del domini civil i eclesiàstic, que es repartiren lo que foren terres de llengua catalana al començar l'Etat mitja.

M. Marcel Dieulafoy tingué la fortuna d'excavar a Sant Bertran de Cominges la basílica de la ciutat romana antecessora Lugdunum Convenarum, doblement interessant per estar en la frontera de les terres nostrades i per haver estat fundada per muntanyans ibèrics que havien pres el partit de Sartori i foren expulsats de la Província hispànica per Pompeu.

M. Dieulafoy ha publicat una interessant comunicació sobre les excavacions per ell dirigides, i això ens permet anotar aquí solament els principals resultats, deixant els detalls d'ordre secundari [1].

La basílica descoberta és de grans dimensions, formant tres naus amb un absis pentagonal. Els sarcòfegs són nombrosos en son interior llisos, a excepció d'un ornat del Chrisma amb l'α i la ω amb una llegenda:

DA CHRISTE FAMULÆ TVÆ
EMILIANÆ REQVIIM ET VITAM ÆTERNAM

La classificació cronològica de la basílica es funda en la de les monedes trobadas, que són compreses entre el temps de Constantí *el Gran* (306-337) i Gracià, que morí en 383, i després en una interessantíssima inscripció conservada en els murs de l'església pròxima de Valcabrera, que dóna testimoni de l'existència d'un cementiri cristià en la meitat del segle IV.

La inscripció diu:

VALERIA SEVERA EGIT TRIGENTA RECESSIT III NONAS JVLIAS RVFINO ET EVSEBIO CONSVLIBVS. PACIVS PATROCLVS PRÆSBITER SIBI IN PACE CHRISTI

El consulat de Rufí i d'Eusebi correspon a l'any 347.

Basílica cristiana primitiva en el paratge de Son Peretó, a Manacor

Es sabuda la conquesta de les Balears per Belissari (any 534) i de les costes de la Hispània cartaginesa i de la Bètica per l'exèrcit bizantí de l'Africa, i com formaven, amb l'extrem occident del nord d'aquest continent, la província que l'Anònim De Ravenna anomena la Mauritània gaditana. A la unitat de govern hi corresponguè una unitat d'istil en la manera de construir.

Per això hi són freqüents les descobertes de basíliques de tipus antic bizantí, anàlogues a les del Nord d'Africa, arcaiques en relació a les grans obres coetànees de la metròpoli; però distintes dels tipus visigots de l'interior d'Espanya.

(1) *Basilique constantinienne de Lugdunum Convenarum*, par M. MARCEL DIEULAFOY. (*Comtes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1914, p. 59.)

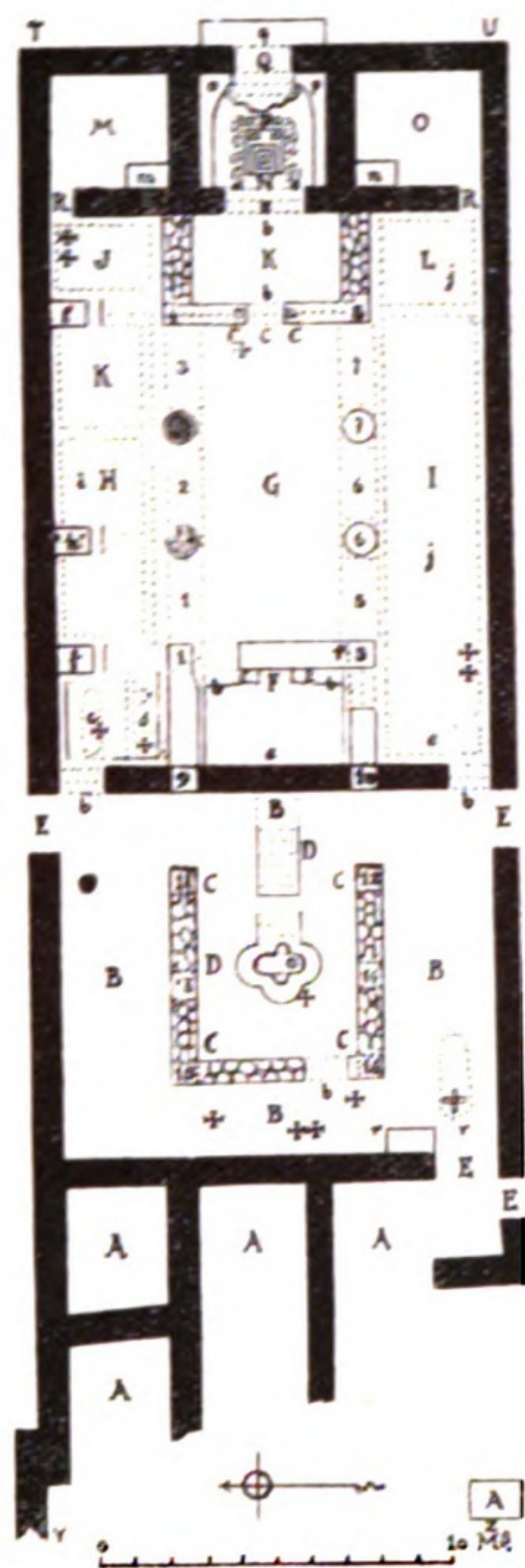

Fig. 615 — Basílica de Son Peretó

Recordem la planta de la trobada a Santa Maria amb son mosaic sumtuós (1), i la trobada junt al port de Manacor, descrita per D. Joan Rubió i Bellver (2).

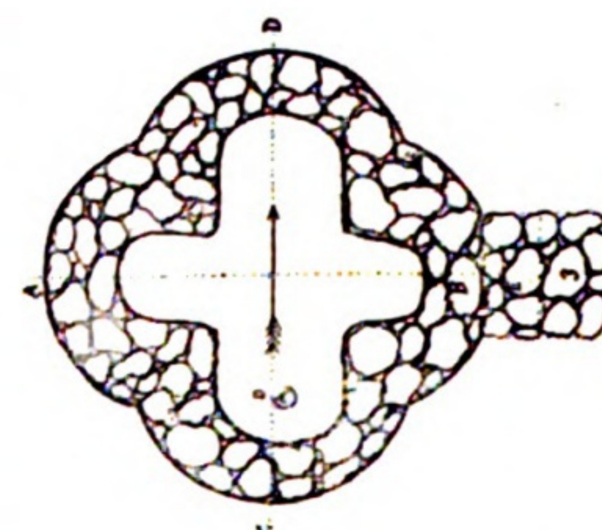
A una família anàloga podia pertànyer el capitell cúbic, guardat al Museu diocessà de Palma, de procedència no averiguada, semblant al conservat a la Mercè de Barcelona, procedent de la vella església de Sant Miquel, tipus que recorda els que a Ravenna s'esculpiren cap el segle VI (3).

Al mateix tipus pertany la descoberta prop de Manacor per Mossèn Joan Aguiló, qui l'ha descrita i estudiada. De son estudi ofert a l'INSTITUT extractem les següents notícies.

El terme de Manacor ha sigut habitat de molt antic; prop del seu port s'hi han trobat restes de dues poblacions, una petita i pobra formada per gent de mar, pescadors i mariners, immediata al port; l'altra, l'antiga *Cinium* de Plini, un xic més allunyada, molt més important i extensa. Les dues tenien, entre altres monuments cristians, una basílica. La de la primera població, situada dins el lloc nomenat *Sa Carrotja*, ha sigut estudiada per D. Joan Rubió i Bellver (4); la segona, fa algun temps descoberta per Mossèn Aguiló, serà objecte del present treball.

Sis kilòmetres i mig lluny de Manacor, a l'esquerra de la carretera que, passant per aquesta ciutat, va de Palma a Capdepera, es troba el paratge de *Son Peretó*, on, des de temps immemorial, s'hi trobaven objectes que la gent del país creia deixa dels moros. Cap a l'any 1840 s'enderrocaren uns talaiots i navetes d'aquest paratge i s'arrancaren i destruiren trespols i fonaments i sepulcres. Quatre anys més tard continuà aquesta destrucció en establir-se el lloc novament fins que, parant esment l'afortunat descubridor en la importància de les coses descobertes, començà les excavacions que han donat per resultat la troballa de la basílica i del cementiri que l'envolta.

El plan. — La basílica estava perfectament orientada de ponent a llevant (fig. 615), amb el santuari a l'Est i l'atri a l'Oest, i sos fonaments, perfectament conservats, ens donen una recordança verdadera de la seva distribució interior genuïnament basilical. Es troben primerament, partint de ponent, unes construccions (A del plànol) de finalitat indeterminada. Al costat de l'angle meridional apareixen els portals E que donen entrada a l'atri. Aquest està format per un quadrat central, descobert, voltat de corredors, la coberta dels quals era sostinguda per columnes apoiades en els basaments 11-16; columnes i basaments han sigut destruïts pel propietari. Restes de teules han estat trobats en els corre-

Escala 1 : 50

Fig. 616. — Plan de la piscina

Fig. 617. — Piscina al centre de l'atri

(1) Vegi's *L'Arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, p. 290.

(2) *Troba'la d'una basílica cristiana primitiva a les immediacions del port de Manacor* (ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, any MCMIX-MCMX, pp. 361 i seg.)

(3) *L'Arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, pp. 350 i seg.

(4) RUBIÓ I BELLVER: Estudi citat.

Fig. 618. — Seccions de la piscina

Escala 1:50

dors B, mentres que no es senyalen en el pati D. A l'extrem de les galeries N. i S. s'obren dos portals (E) que comuniquen amb l'exterior, i immediats a aquests hi han els d'ingrés a la basílica (*b*). L'atri va ésser utilitzat com baptisteri; al mig de l'espai central descobert s'hi troba construïda, damunt del primitiu paviment, la piscina, en forma de creu, molt semblant a la de la basílica de Sa Carrotja; s'hi pujava per dos esglaons per la part E.; és feta de pedres ajuntades amb terra i calç i té a la part S. un engolidor per a donar sortida a l'aigua. Les figures 616-618 donen clara idea de la seva disposició. Era recoberta d'una capa vermellenca de picadís de teules, que encara avui serveix per a obtenir un morter hidràulic, i calç. Una escala encara no del tot excavada (B del plànol) surt de la galeria E. de l'atri; és possible que baixi a una cisterna; estava tapada, a nivell del paviment per un batiport de fusta del qual queden encara fragments carbonitzats adherits al marc.

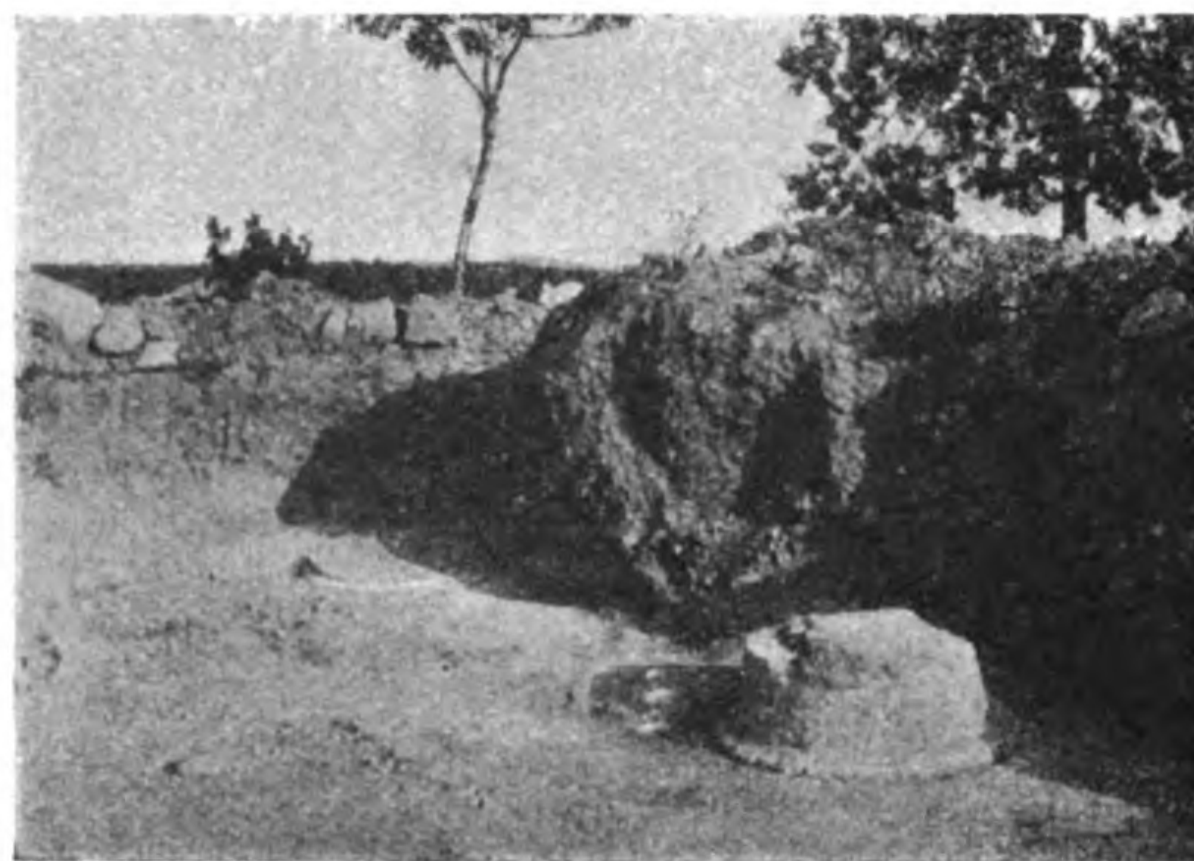

Fig. 619. — Columnes de la basílica en son lloc

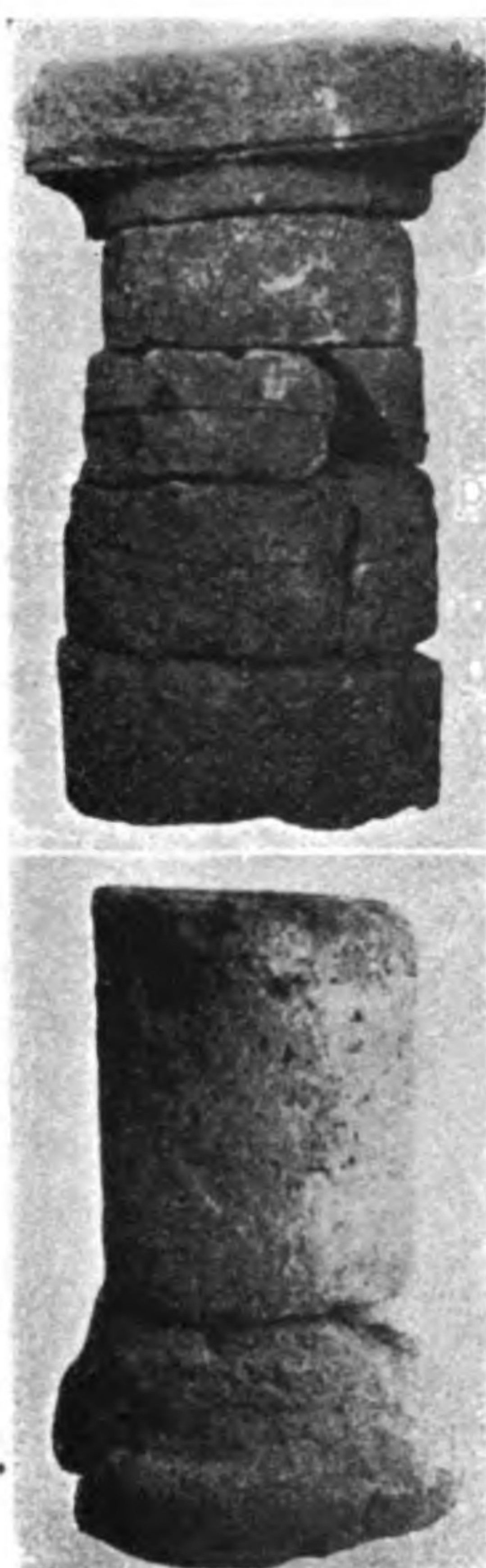

Fig. 620
Restes d'una columna de l'interior de la basílica

Com s'ha dit l'atri comunicava amb la basílica per les dues portes (*b*) posades als extrems N. i S. de la galeria E. La basílica era de tres naus separades pels pilans i columnes que sostenien la coberta, posats els pilans als extrems (núms. 1, 4, 5 i 8 del plànol) i les columnes dues a cada banda, entre els pilans (núms. 2, 3, 6 i 7 del plànol). Les columnes i pilans sostenien arcades (figs. 619-621). A l'extrem O. de la nau central hi ha un paviment més alt que el sol de la basílica i que posteriorment va ésser clos pels murs 1 9, 5-10, amb dues entrades (*b'* i *b''*), amb dos esglaons cada una. L'estat en què es troba aquesta part de la nau fa difícil determinar amb tota seguretat la finalitat d'aquesta construcció. A l'extrem oposat de la nau hi ha el chor K, separat de les naus laterals per una balustrada de la qual queden encara rastres. El paviment del chor va ésser posteriorment aixecat sobre el de la basílica per la superposició d'un altre més pobre. Dos esglaons de pedra que han estat arrencats comunicaven el chor amb el santuari que tenia un bancal de pedra al voltant i la *cathedra* al centre Q; queden encara restes dels esglaons que li feien d'escambell i del ninxo que trenca la paret del fons i feu necessària la construcció del mur *q*. Primitivament el santuari era quadrangular; però més tard, diu l'excavador, eixamplant els murs M. i O i omplint els espais *o p*, se li va donar una forma semicircular interiorment. Cal notar

Fig. 621. — Claus de les arcades

Fig. 622. — Ara de la basílica

que tal disposició és comú en les basíliques coetànies, trobant-se en la basílica d'Egara. El paviment antic que es troba en el chor s'estén també pel santuari. Davant dels esglaons esmentats i damunt d'una gran llosa de pedra del país de 1'80 × 1'20 metres de pla i 0'20 metres de gruix, orientada com la basílica de ponent a llevant, s'aixecava l'ara, sostinguda per pilans o columnes que han desaparegut. Té una cavitat de 21 × 19 centímetres per a guardar les relíquies (fig. 622).

Les naus laterals s'estenen fins a l'extrem del chor; allí, per dues portes (R) comuniquen amb les sacristies (M, O) posades als costats de l'absis. Els contraforts *f*, *h* i *e*, que es veuen a la nau del N., han sigut alçats posteriorment. Sota d'ells s'estén el primitiu paviment senyalat ja en el chor i a l'absis.

Fig. 623. — Fragments de mosaic de la nau de la epístola. Espai *e*

Mosaics. — Els mosaics han estat una de les més importants troballes que s'han fet a Son Peretó. Molts n'hi havien d'haver, no sols dins el recinte de la basílica, sinó ençà i enllà escampats pel cementiri i pels voltants: ja paviments d'habitacions anexes, ja envolvents de sepultures; ho comprova el testimoni de la gent del camp i l'abundància de tesel·les que es troben barre-

Fig. 624. — Mosaics de la nau de la epístola. Espai *I*

jades amb la terra de conreu i fins amb els materials de sepulcres romans de baixa època descoberts en aquells indrets. La diversitat de pedres que es troben a Manacor permeté als mosaïstes utilitzar-les en les seves obres i donar-les-hi una gran varietat de colors i de tons. Algunes tesel·les

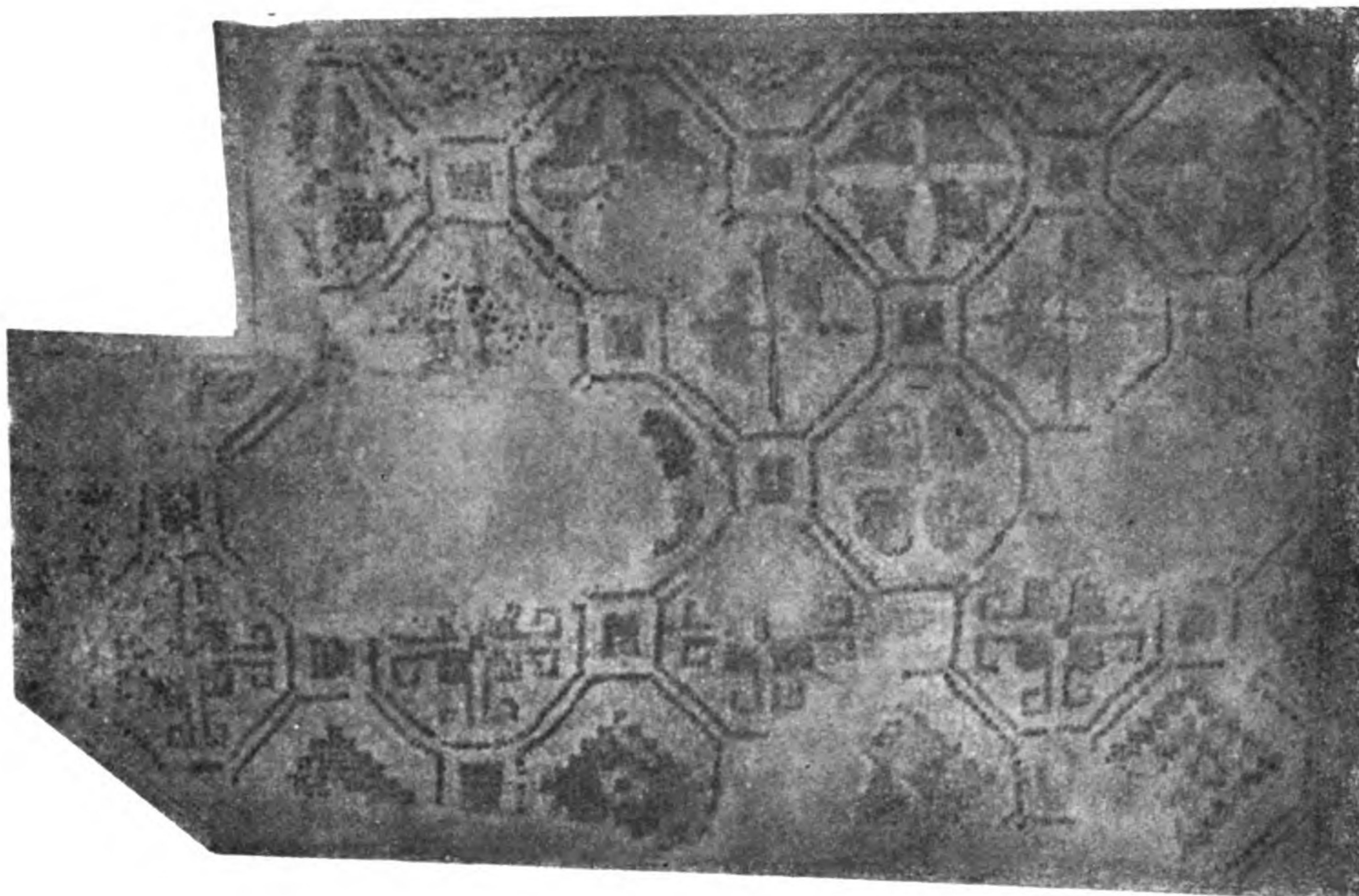

Fig. 625. — Mosaic del primer tram occidental de la nau de l'evangeli

de pasta de vidre blaves i verdes trobades dins la basílica fan creure que existirien allí varietat especial de mosaics de colors vius i brillants fets amb aquests elements. Tesel·les semblants foren trobades també a Porto-Cristo, on, a més, n'aparegueren de vidre daurat; aquestes últimes falten a Son Peretó.

El sol de la basílica estava enterament cobert de mosaics; les faixes dels tres intercolumnis (1-3, 5-7) separaven a cada banda els de les naus laterals dels de la major. Un quadrat de mosaic blanc enclou el basament de cada una de les quatre columnes, i una faixa blanca de 0'35 metres també divideix la nau del N. Tenen aquests mosaics una gran diversitat de dibuix, n'han sortit tant sols dos d'iguals, els dels intercolumnis 1 i 6; i a la nau de l'evangeli els que corresponen als espais K i l'immediat a la porta *b*. Molts d'ells han aparegut tan fets malbé, que és impossible refer-ne tot el dibuix. El del primer intercolumni *1* de la nau de l'evangeli forma un dibuix d'escates; el segon *2* un escacat en blanc, vermell, groc i negre; el tercer *3* té una decoració semblant, però diagonal i amb els quadros més grans. Els de la nau S., la de l'epístola, tenen el primer *5* una sèrie de formes curvades semblants a destrals contraposades i unides la una amb l'altra pels extrems; el segon *6* és igual al *1*

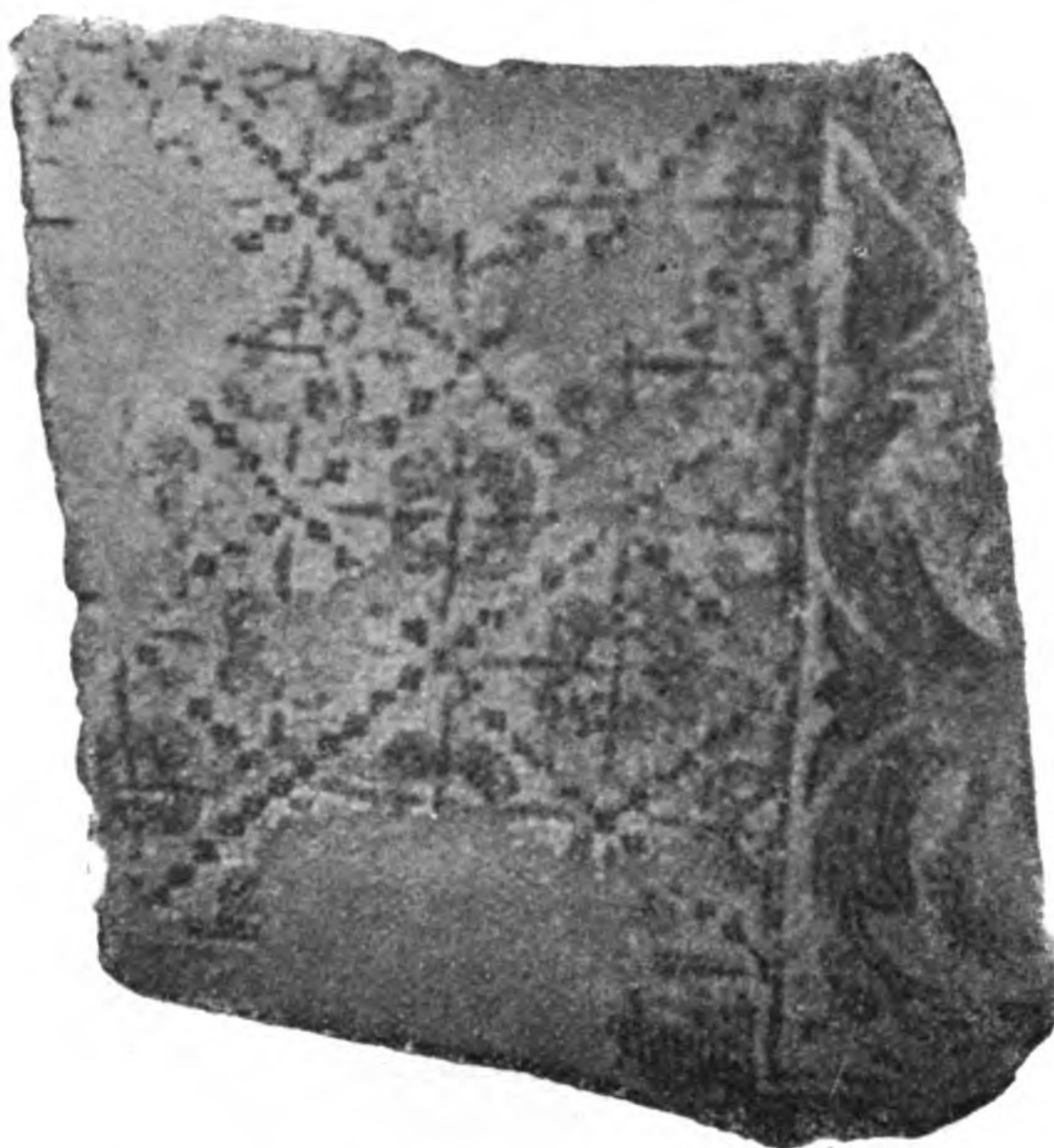

Fig. 626.—Mosaic del segon tram de la nau de l'evangeli

Fig. 627. — Mosaic del tercer tram *H* del costat de l'evangeli

i l'últim intercolumni està compost de quadrants de fons negre voltats de curves blanques i posats diagonalment, deixant un dau blanc entre un i altre. Els mosaics de la nau de l'epístola estan dividits en tres compartiments: el primer *e* (fig. 623), d'uns 2'50 metres d'amplada per 1 de llarg, immediat a la porta *b*, té un dibuix d'estrelles (de quatre puntes negres amb el quadrat amb un dau negre central). Les estrelles s'uneixen per les puntes les unes amb les altres. En els espais blancs que deixen hi ha temes foliats cruciformes. El segon compartiment (I, figura 624) té 11 metres de llarg i és el més sumptuós, el més llarg dels tres d'aquesta nau, s'estén fins a la ratlla del chor i està voltat d'una cenefa de fulles estilitzades, unides per una línia ondulada i en direccions oposades i amb una flor mig badada en els espais blancs que queden entre les fulles i la línia que les lliga. El camp el formen uns medallons encloent figuracions generalment d'animals (ocells, el peix, el cor, etc.) separats per un brancatge de 0'65 metres de diàmetre. Del mosaic de l'últim compartiment d'aquesta nau (*g*) no en queda més que un petit fragment que no permet fixar més que el dibuix de la cenefa que'l voltava.

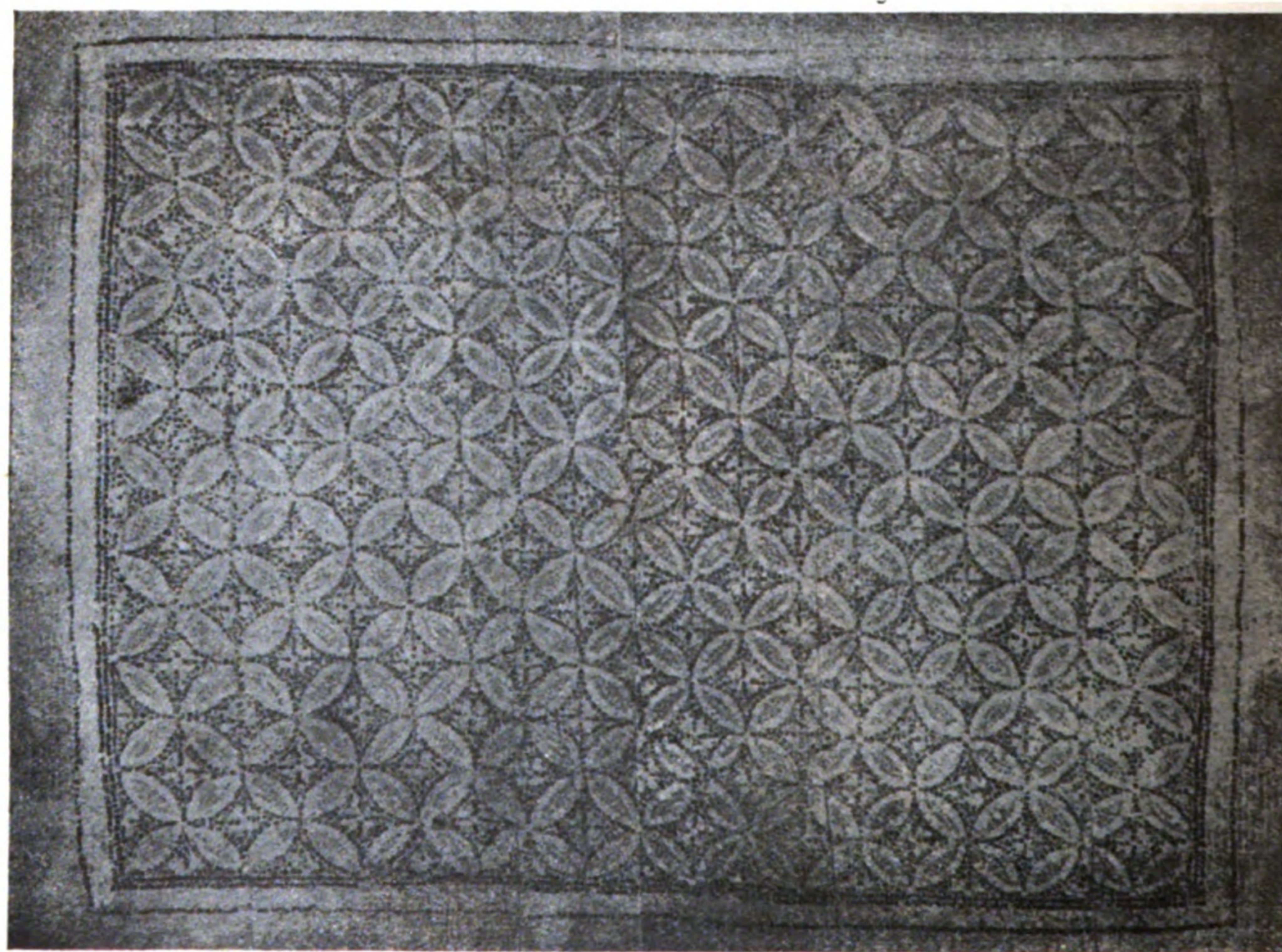

Fig. 628. — Mosaic de l'espai *J* del costat de l'evangeli

Fig. 629. — Mosaic de la nau central

El costat de l'evangeli està dividit en cinc compartiments: el primer, immediat a la porta *b*, està format d'una combinació de quadrats i octògens amb temes florals diversos (fig. 625); el segon i el quart iguals tenien una repartició de quadrats amb temes florals cruciformes (fig. 626); el tercer H es veu clarament en la figura 627; el quint és una combinació de cercles (fig. 628).

La nau central tenia una combinació geomètrica mixtilínia, separats els diversos polígons per faixes ornades amb trenes i omplint els espais poligonals aucells i temes geomètrics diversos; a l'extrem immediat al santuari s'hi desenrotllava un paisatge del que queda sols una representació de palmeres. Desgraciadament el mosaic ha estat trossejat sense que se n'hagi fet un dibuix de conjunt (figs. 629 i 630).

Fig. 630. — Mosaic de la nau central amb representació de paisatge

Els sepulcres.—Han estat descoberts, a l'atri i a l'interior del temple, nombrosos sepulcres, posats desordenadament, a voltes els uns damunt dels altres, i orientats sempre de llevant a ponent. Donarem aquí notícia dels més interessants.

A l'angle SO. de l'atri, en el punt *r*, aparegué una sepultura coberta amb una llosa feta de calç, trossos de terrissa i petites pedres, de 2'50 × 1'20 metres de pla i 0'04 de gruix. Dels ornaments que la decoraven en queden no més deixes imprecises: un sol n'ha romàs, segurament el més interessant, una creu feta del material mateix de la llosa, de braços iguals i amb un petit clot circular al centre tapat per un disc i dintre d'ell una terra poca, negrosa i fina. La creu és posada a la banda del cap o sigui a l'O., sota d'questa coberta hi ha una capa de 0'30 metres de terra i davall d'ella cinc lloses de pedra ajuntades amb calç i trencadissa de ceràmica, cloent perfectament el sepulcre. Per a obrir la fossa els enterradors trencaren el paviment de formigó vermell del corredor, enfondint fins a 0'40 metres. El cadàver estava quasi per complet cobert de terra posada a posta en el moment de la inhumació. A l'esquelet, corresponent a un home, li faltaven el crani i alguns ossos del peu.

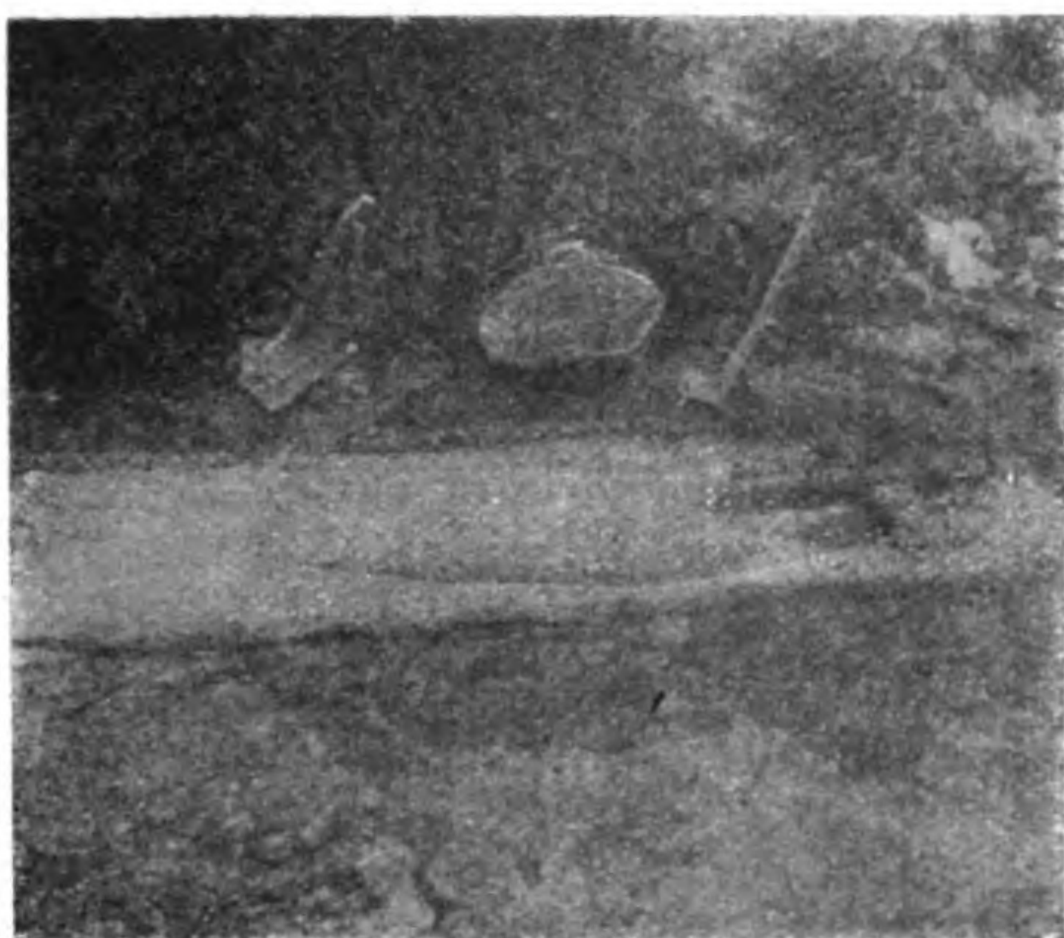

Fig. 631. — Sepulcre del recó SO. de l'atri

Fig. 632. — Creu del sepulcre de la fig. 631

Fig. 633. — Mosaic del sepulcre de Baleria

Un altre sepulcre del més alt interès fou trobat a l'interior del temple, a l'extrem O. de la nau lateral de l'evangeli, al punt *d*. Estava cobert per un mosaic de 2'67 × 1'28 metres, decorat en gris, negre, groc i vermell sobre fons blanc. Aquest mosaic forma tres compartiments quadrats, closos dins una cenefa de 0'10 centímetres; en el central hi ha la llegenda

BALERIA
FIDELIS IN
PACE VIXIT
ANNIS XVI (?) TR[an]S[it]
DE HAC VITA
S[ub] D[ie] II KAL[endas] OCTO[brias]

El compartiment superior té una creu dins tres cercles i, a banda i banda, un colom a baix i un triangle a dalt. En el quadrat inferior hi ha el calze amb anses de la forma tradicional ordinària en aquests monuments i dos ornaments en forma de cor als costats, comparat amb mosaic estudiat per l'Acadèmia d'inscripcions recentment [1]. No és nova la troballa d'aquests sepulcres de mosaics en les terres que Bizanci dominava a l'Africa ni en les illes i costes de la península hispànica. Així les tumbes de mosaic com les de les esglésies africanes han estat citades a Dènia, en la costa de València [2] i a l'església de Manacor descrita per D. Joan Rubió, ja citada.

L'excavador descriu els detalls d'aquest sepulcre en la forma següent. Un gruix de 0'08 metres d'arena fina de mar i calç formava el jas del mosaic. Llavors venia un gruix d'argila groga de 0'20 metres neta de tota senyal d'altres matèries procedents de restauració, mostrant que el sepulcre mai era estat violat. Davall la capa d'argila groga venia una altra capa de grava grossa treta del clot proper de dins So'n Foradat, barrejada amb calç, que tenia de gruix 0'20 metres. I llavors sis lloses llargueres de 0'80 × 0'30 metres de pla i 0'10 de gruix que cobrien, bastant ben ajustades, la fossa oberta dins la gleda forta, orientada d'O. a E., d'una fondària de 0'50 i de 2'22 de llargària, tenint d'amplària a la part O. 0'50 metres i a la part d'E. 0'60 metres, eixamplant-se més al solar.

Sa cabuda és inusitada en aquells paratges, a totes les trobades generalment el cadàver hi ve ben ajustat de cap a peus i molt més estretes als peus, mentres que aquesta és molt més estreta al cap. La calavera era quasi sencera, però molt brèvola i espenyadissa.

Als peus de Baleria, a l'esquerra, hi havia també un altre sepulcre d'infant d'uns 0'60 × 0'20 metres, també orientat i paral·lel amb l'altre, de poca fondària. Creiem que seria un infantó del cadàver major i que degueren morir plegats, perquè estaven coberts del mateix mosaic. Sols fragments de fèmur i tíbia s'hi ha trobat, molt primons, ço que demostra la poca edat d'aquell infant. Cap senya ni símbol ni objecte s'ha trobat dins el sepulcre gros ni dins el petit. L'escapçada que mostra el sepulcre als peus és el sepulcret de l'infant, ja esboldragat per ésser de material fluix.

(1) *Académie des inscriptions et Belles Lettres. Comptes Rendus*, 1920, pp. 387-391.
(2) PUIG I CADAFALCH, FALGUERA i GODAY: *L'Arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, p. 296.

Dintre la basílica s'hi troba un fragment d'inscripció sepulcral (fig. 636) en què llegim

[H]IC REQ[u]I
ESCIT MARC...

En diversos llocs, un cop abandonada la basílica, sobre el mosaic o trencant-lo barroerament, s'hi feren altres nombrosos enterraments de les formes usuals cristianes. Sepultures anàlogues poblaven els voltants del temple cristià en una gran extensió, tal com a Empúries.

Entre aqueixos sepulcres és notable un senyalat per una inscripció (fig. 634) sobre una llosa de pedra sorrenca de o'45 × o'32 × o'10 metres, pedra sense retocar, de petites dimensions, semblant a les trobades al N. d'Africa, que s'erigia sobre els sepulcres (1):

HIC RE
QVIE [sc]IT BAS
PBIS S[anct]E ECLE
SIE ROMANE
DEPOSITUS F[ui]T
IN PACE IDI APRILIS
INDPI...

Fig. 634. — Làpida de Bas (o'45 × o'32) (1/5)

La fossa era tallada dins el fort (fig. 637), just com les que es destapen a Pompeia i tants llocs de cultura romana i de la mateixa mida del cadàver, que era un home de bones talles. Estava entre mig d'altres dues, diferenciant-se de la generalitat en l'orientació, totes tres paral·leles i girades a tramontana i cap a migjorn. Estava tapada amb lloses de pedra viva verge, però exactament ajustades, deixant així el cadàver ben guardat i eixut. Aquest enllosat estava cobert d'un gruix d'*opus testaceum* (formigó de tests) de o'20 metres; damunt aquest, un altre gruix de mescla quasi tot calç i, per damunt d'aqueix, dos gruixos, un d'argila blanca tan ben apisonada que no la travessaven les arrels de figuera. Damunt aqueixos gruixos n'acusa la làpida un altre de material

Fig. 635
Làpida de o'11 × o'3 (1/5)

Fig. 636. — Fragment trobat dintre la basílica (o'27 × o'15) (1/5)

Fig. 637. — Enterrament aon fou trobada la làpida de Bas

(1) Consultar *Boletín de la Academia de la Historia*, t. XLIII, p. 540.

vermell. Damunt totes tres fosses hi havia un gran mosaic de més de 6 metres quadrats, que fou destruït. L'únic fragment que es salvà en negre i blanc està al Museu Diocessà de Vich.

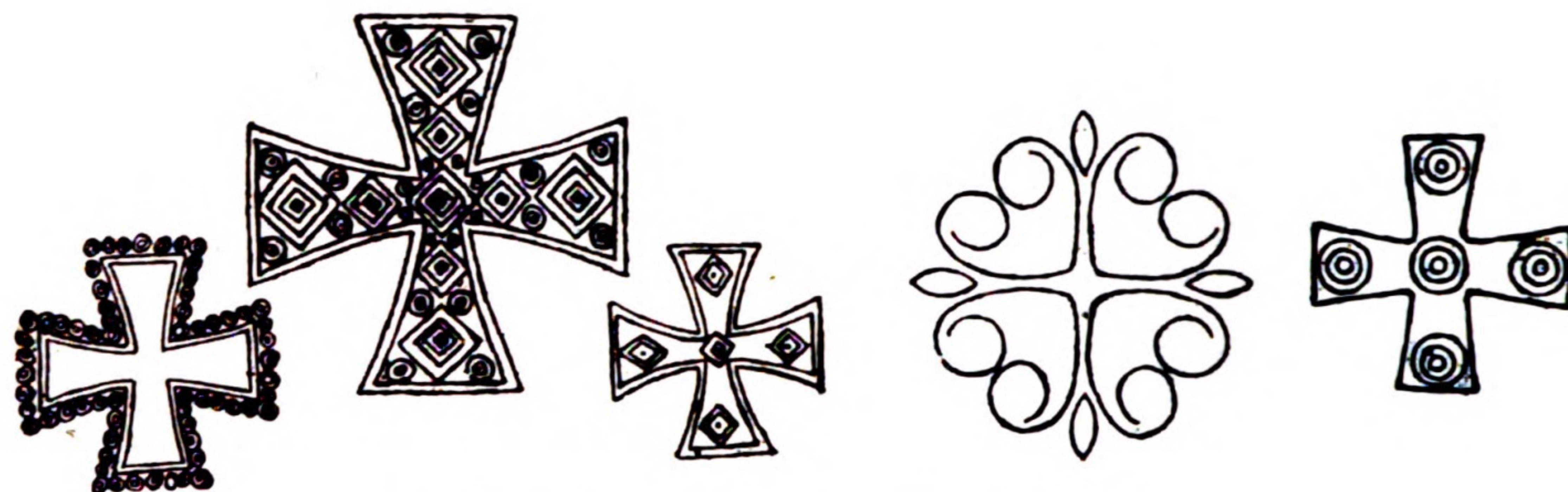

Fig. 638. — Marques de diverses peces de ceràmica vermella

El cadàver estava tot sencer i ben encaixat dins la fossa. La resistència de la terra que el migcobria no comportà treure'l sencer. Els objectes trobats dins la fossa no són res més que una *ampulla* de vidre molt prim. Era sencera i de desgràcia caigué al qui la treia i es trencà. El vidre és lleugerament verdós.

D'aquest tenor n'hi ha de sepulcres un sensnombre de descoberts i a descobrir.

Altra inscripció trobada és en pedra de Santanyí de 0'14 × 0'11 × 0'03 metres obrada en forma de llosa, ignorant-se el lloc concret de cementiri d'on procedeix. El text llegible és el següent:

...I ANN...
...SOSSIVS...
...VSEILI...
...IRICAR...

Fig. 639
Crisma negre damunt blanc en una pàtera de terra vermella

Fig. 640
Creu d'una moneda d'or d'Heracli i de Victòria

Es senyala també un fragment de marbre en aquesta forma:

M
IMV

i un marbre 0'12 × 0'04 metres amb la llegenda

SOI. RAF.

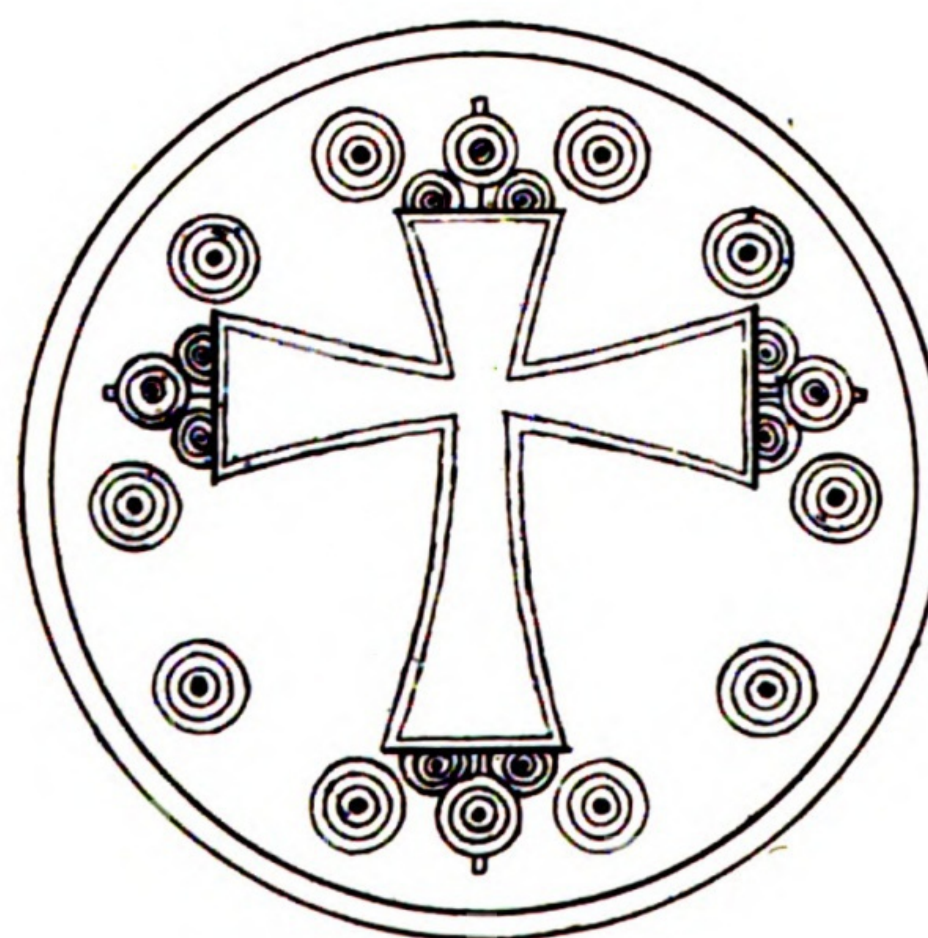

Fig. 641. — Marca d'una peça de ceràmica vermella (1/2 de la dimensió)

El camp on s'ha trobat la basílica havia quedat, després dels treballs dels establidors, tot barrejat i remogut, sobre el primitiu paviment havien solament deixat una capa de 20 a 30 centímetres de cendres i carbons, relíquies de l'incendi de la coberta de fusta. Amb la runa sortiren ossos humans calcinats i esbossinats, fragments de ceràmica i de vidre de diferents colors, molts dels primers marcats amb símbols cristians (figs. 638, 639, 641), principalment amb la creu, tègules en gran quantitat, eines de ferro i trossos informes de metall, fragments de planxa d'aram, una petita planxa d'argent romboïdal, monedes romanes dels segles I-III, dos anells, un d'aram amb dues grues gravades, altre d'or amb una agata amb un guerrer figurat, etc. En el mateix camp s'havia trobat una testa de marbre blanc, d'home barbut i amb deixes de daurat en els cabells, avui perduda.

La catedral visigòtica d'Egara

Vàries dades porten a establir el lloc de la ciutat romana d'Egara en el turó isolat per tres de sos costats on avui s'aixeca la basílica visigòtica. Ho prova el fet de trobar-se en els murs del vell temple cristià reempleades diverses ares votives romanes fa anys descobertes, una d'elles amb el nom d'Egara, i els restes diversos de motllures i de fris romà de barbre estil (1).

Les excavacions verificades han posat de manifest restes diversos, entre ells varis epígrafs romans que reproduïm (fig. 642) i que avui es guarden en el Museu de la Parròquia. Es curiós també el fragment escultòric de barbre estil representant tres personatges drets: el del centre habillat amb una toga; el tercer, amb folgada túnica o potser millor la capa, la *pœnula*, usual entre els eclesiàstics des del segle IV, sosté una ofrena com una gran plata (fig. 643).

Notem encara la troballa de ceràmica roja romana molt trencada i un petit fragment grec del segle IV. La topografia és anàloga a la de la major part dels poblats ibèrics estudiats.

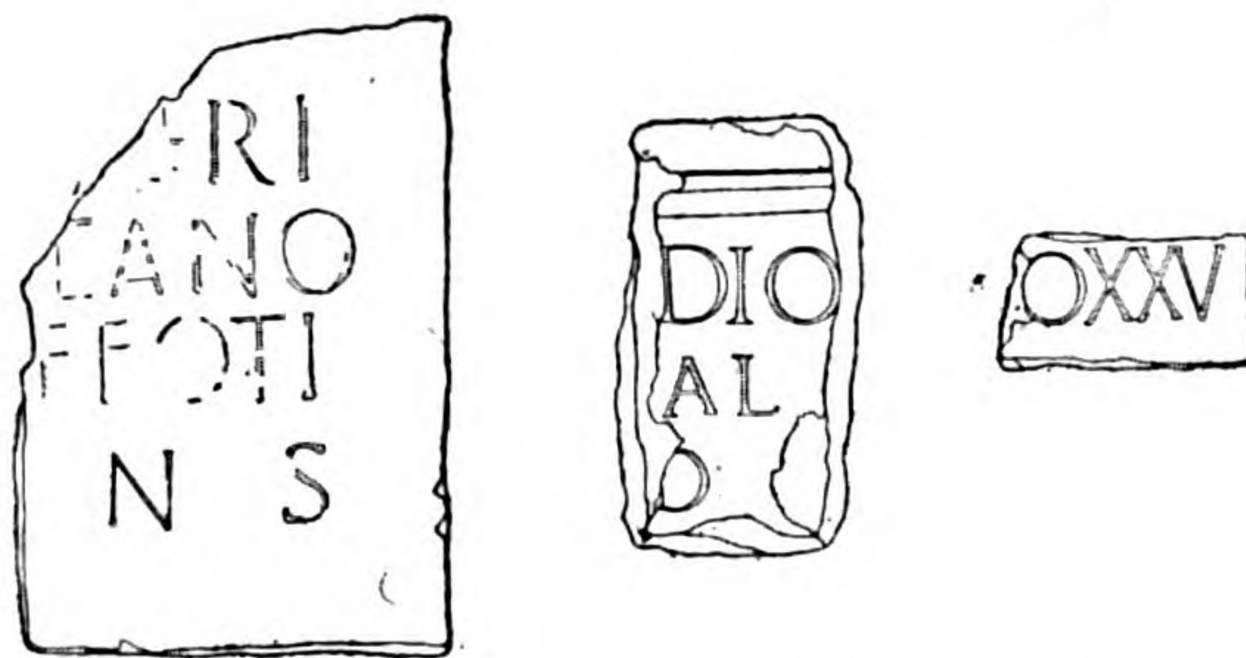

Fig. 642. — Inscripcions romanes de Terrassa

Sobre les runes d'Egara s'aixeca l'interessant monument cristià objecte del present estudi.

El conjunt de la catedral visigòtica d'Egara ha sigut estudiat repetides vegades pel qui això escriu, essent, per tant, innecessari repetir aquí els antecedents històrics i la bibliografia referents a aqueixa església (2).

D'ells resulta que el bisbat d'Egara fou fundat en 450 per divisió del de Barcelona, essent extingit en la invasió musulmana. L'obra degué, doncs, construir-se entre 450 i el començament del segle VIII. En 614 es celebra en la catedral egaresa un concili en el que es reuneixen els prelats per signar les actes del concili celebrat en 598 a Osca. Aqueix fet fa possible encara cenyir més la data. Un concili nombrós suposa l'existència del temple construït amb certa sumptuositat. Tindríem així que l'obra deuria haver-se fet en els cent cinquanta anys compresos entre la segona meitat del segle V i el principi del VII, probablement en temps de Nebridius (516 a 546), germà d'altres tres bisbes: Elpidi, bisbe d'Osca, Justinià, bisbe de València, i Just, bisbe d'Urgell.

Fig. 643. — Fragment escultòric trobat a les excavacions de Terrassa

Les excavacions, encara no acabades, en l'àrea de les esglésies de Terrassa i els treballs de consolidació que han sigut necessaris per evitar la ruïna començada de l'església de Santa Maria han fet descobrir dades interessantíssimes que permetran fixar en forma indubitable la cronologia de l'església de Terrassa dintre el període senyalat per les notícies documentals.

Concorda amb elles, a part de diversos detalls de tècnica de construcció, la obra, revestida, com en els monuments romans, de pedres petites acarreuades i de grans carreus en les cantonades formant lligades; les teules, d'antic conservades en l'absis de Sant Pere formades de *tegulae* i

(1) Puig i Cadafalch, Falguera i Goday: *L'Arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, pàg. 32 (Barcelona, 1909).
(2) Puig i Cadafalch, Falguera i Goday: Obra citada, vol. I, cap. V, pàg. 396, i capítols VI a IX.

imbrices a la romana; les àmfores trobades en la coberta de Santa Maria, omplint el carcanyol de la volta esfèrica de l'absis; notem encara el sòl de l'església de Sant Miquel, barreja de calç i picadís de teules semblant al *opus ostracus* de què parla Sant Isidor en ses Etimologies; el mosaic descobert pertanyent a la nau de la basílica antiga, i finalment el conjunt del plan dels edificis que componien l'antigua Seu.

Analitzem cada un d'aqueixos caràcters.

L'APARELL

Les tres esglésies de Terrassa presenten en part de la construcció un caràcter arcaic d'origen romà: aparell petit, entre lligades angulars de grans carreus [1]. Aqueixa combinació, típicament romana, es troba en l'interior de la major part de les obres romanes i en els paraments de certes obres colonials com en el Forum de Timgad i en el Temple de Dongga [2], i en la mateixa Catalunya, en el temple de l'Ausa ibèrica i romana [3]. Aqueix caràcter extern caracteritza i fa de la mateixa data el santuari i el transcepte que el precedeix de l'església de Sant Pere, el santuari de la de Santa Maria i la part baixa del baptisteri de Sant Miquel.

LES TEULES

Un segon caràcter és el de les teules planes de tipus romà conservades en la coberta del temple de Sant Pere [4]; l'únic cas en l'arquitectura medieval catalana, a on en general el material de cobertes és la licorella o les lloses de pedra o la teula aràbiga. S'ha parlat d'enterraments amb teules romanes fins al segle XI; és això en general prop les runes romanes. A Empúries, sobre les runes de la ciutat grega, en nivell posterior al visigot, s'hi han descobert enterraments d'aqueixa disposició. A Terrassa se n'han descobert dos sobre les ruïnes del segle VI. Lo excepcional a Catalunya és l'ús en la coberta d'un edifici cristià, lo qual és també indici de la data en què les tradicions romanes són encare existents.

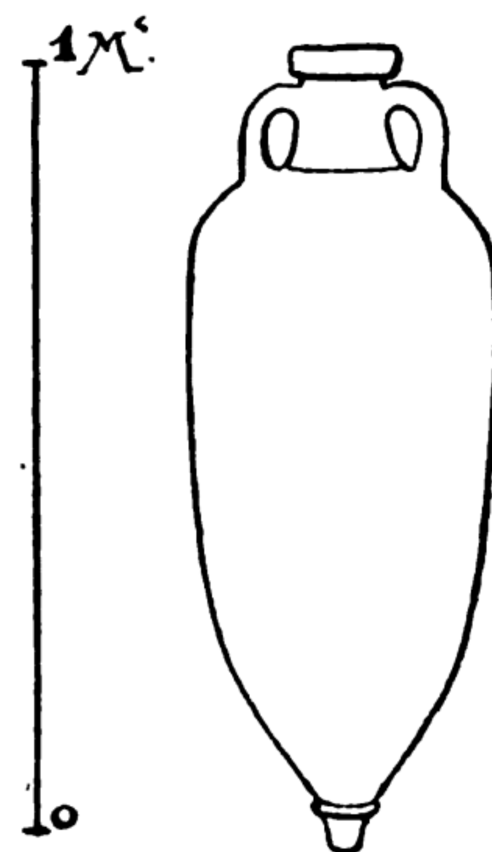

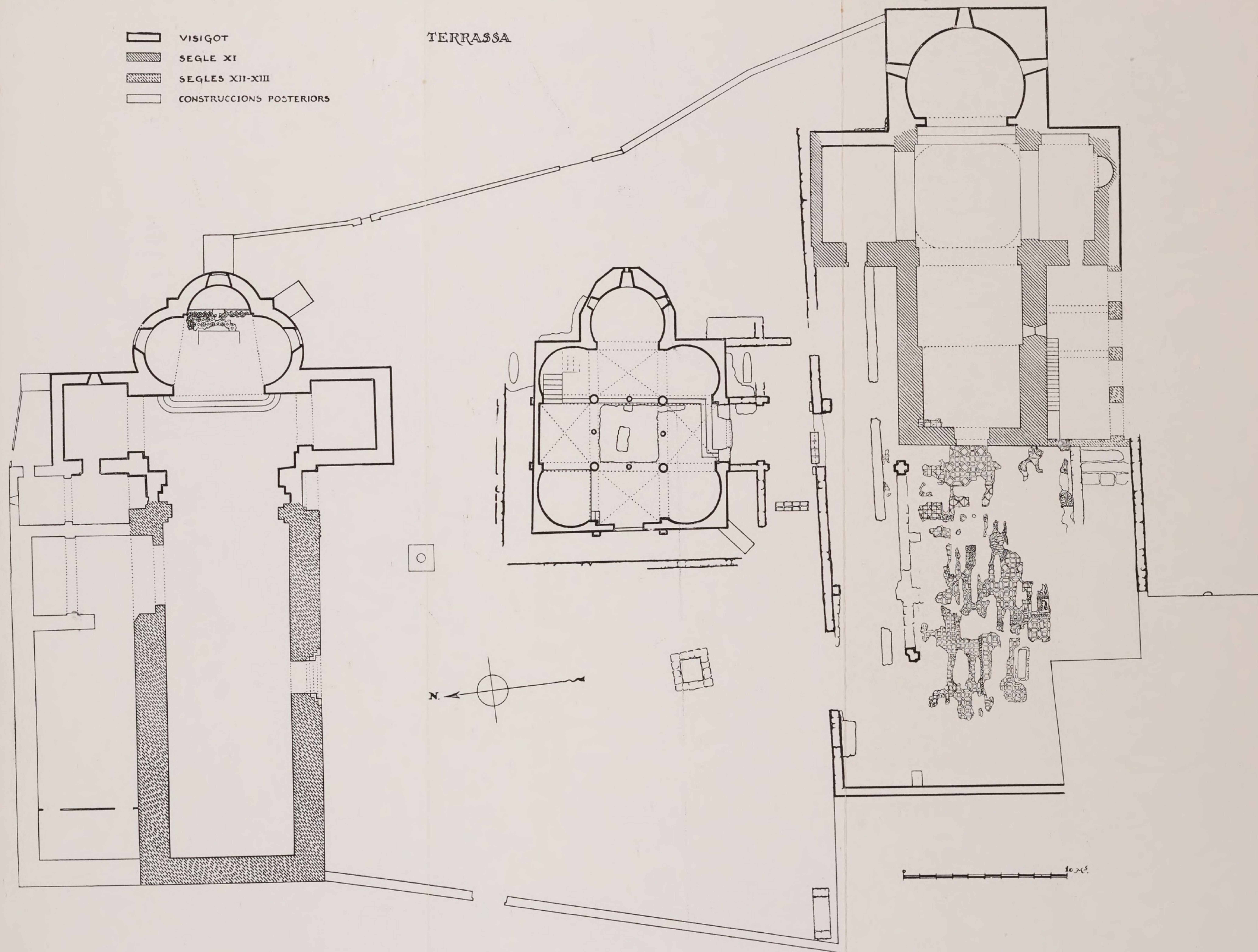
Fig. 644. — Àmfora de la volta de Santa Maria

Les teules romanes, diu Lasteyrie [5], es troben representades sobre monuments del segle IX, com la Bíblia de Carles *el Calb* (Biblioteca Nacional, ms. lat. I, fol. 386 v.º) i sobre un marfil carolingi del Louvre (Venturi, *Storia dell'arte*, t. II, pàg. 182). En una de les miniatures de la Bíblia de Farfa s'hi veu representat un edifici simètric porticat cobert amb teula plana (foli 95 de la Bíblia de Farfa reproduïda per Pijoan en *Les Miniatures de l'Octateuc i les Bíblies romàniques catalanes*, ANUARI de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS de 1911-1912, pàgina 486). No es pot dir tan decididament del pòrtic de la ciutat de Jerusalem, que sembla reproducció d'una miniatura anàloga, del portal de Ripoll, a on les teules semblen aràbigues. Les mateixes teules a la romana es veuen en altre edifici representat a la Bíblia de Roda (foli 56, reproduïda per Pijoan, obra citada, pàg. 500). Aqueixes Bíblies semblen ésser de la fi del segle X o principis del XI (Pijoan, obra citada, pàg. 480). El portal de Ripoll és de cap a la meitat del segle XII.

LES ÀMFORES DE LA COBERTA

Una de les troballes han estat les àmfores en el carcanyol de la volta de l'absis, qual plan i aparell el situen també en aquell antic període de l'arqueologia cristiana hispànica. Es sabuda la pràctica de la construcció de voltes per medi d'àmfores i pots de diversa mena encaixades les unes amb les altres formant rosques lleugeres que el morter omplia. La pràctica és coneguda en les esglésies africanes [6] i en les bisantines [7].

(1) PUIG I CADAFALCH, FALGUERA i GODAY: Obra citada, vol. I, pàg. 334.
(2) PUIG I CADAFALCH, FALGUERA i GODAY: Obra citada, vol. I, pàgs. 53 i 172.
(3) DURM: *Die Baukunst der Etrusker. Die Baukunst der Römer*, II volum de *Die Baustile*, Stuttgart, 1905, pàgs. 212 i 213. — PUIG I CADAFALCH, FALGUERA i GODAY: Obra citada, vol. I, fig. 41.
(4) PUIG I CADAFALCH, FALGUERA i GODAY: Obra citada, vol. I, fig. 359.
(5) *L'architecture religieuse en France à l'époque romane*, pàg. 105.
(6) S. GSELL: *Monuments antiques de l'Algérie*, París, 1901, vol. II, pàgs. 139-188. — H. SALADIN: *Rapport sur une mission faite en Tunisie du novembre* 1882 *à avril* 1883, *Archives des Missions Scientifiques*, 1887, vol. XIII, pàg. 92.
(7) CHOISY: *L'art de batir chez les byzantins*, pàg. 71. — DURM: Obra citada, pàg. 296.

Pla de les esglésies de Terrassa, després de les excavacions

Mes aquí no es tracta de la volta construïda, sinó del carcanyol omplert amb àmfores senceres més que per a alleugerir el pes mort que sobre d'ella carrega, per a utilitzar materials de poc preu i fàcil elevació, tal com és pràctica antiquíssima en la construcció (1).

Les àmfores recollides en nombre de tres i guardades en l'incipient Museu de la rectoria de Sant Pere no porten marca de gerrer.

Es poc estudiada encara l'arqueologia de la ceràmica ordinària, però la forma de les nostres àmfores (fig. 644) recorda tipus cristians trobats una mica per tot (2).

PAVIMENTS

Els paviments són també una dada interessant en la construcció. Aqueixos són principalment de dues menes. Un d'ells és format per un morter dur que revesteix el sòl de l'antic baptisteri del qual les excavacions n'han confirmat l'antiguitat, trobant-lo en el pas que unia el baptisteri amb la basílica. Es format per una barreja de cals i trossos de terra cuita.

Els sòls usuals es componen, en els bons temps de la construcció romana (3), de tres capes: el *statumen*, de grava del volum del puny, en sec; el *rudus*, formigó de grava, i el *nucleus*, formigó de fragments de teula.

El *rudus* midia 3'4 de peu, o sigui 0'22 m.; el *nucleus*, 3'8, o sigui 0'11 m.

En els temps de pobresa de l'època bàrbara les dues primeres capes desapareixen i queda sols el *nucleus*, que sant Isidor defineix amb el nom d'*ostracus*: «*Ostracus est pavimentum testaceum, eo quod frachi testis calce adiuncto feriatur*» (4).

L'*ostracus* és, doncs, el *nucleus* vitrubià.

El paviment de Sant Miquel de Terrassa és un *pavimentum ostracus*, i mideix pròximament 0'11 metres. Els 3'8 de peu de la costum que retrau Vitrubi.

L'altre paviment és el mosaic de la basílica d'Egara. Es aquest un *opus tessellatum* com els usuals de l'època. Una gran estrella central presideix el dibuix, que està dividit en rectangles de diversa composició, fins dintre la nau central a que pertany la major part de lo descobert. Els temes són els usuals de l'època: combinació de quadrats; construcció de quadrats i exàgons allargats; estrelles formades de cercles; combinacions mixtes de quadrats i arcs de cercle, formes d'escates. Franges en trena limiten els diversos temes la ordenació dels quals és sovint difícil de compendre. Sols en un recó apareix dues vegades la forma simbòlica del peix. Aqueixa disposició és l'acostumada en les basíliques. Es fet de daus de marbre blau, negre i roig.

EL MOSAIC

Omplia probablement les tres naus del temple, fins a les escales que conduïen a la galeria que donava al presbiteri, qual paviment és d'*opus ostracus*.

Recordem que un mosaic de factura anàloga es conserva, ampliat per moderna restauració, en el santuari triconque de l'església de Sant Pere (5).

EL PLAN

Les excavacions, fetes durant els anys 1919 i 1920, han permès desenterrar una part de l'àrea de la basílica que estava en el lloc actual de Santa Maria, portant aqueixos treballs a una revisió dels plans del conjunt monumental de la seu egaresa (6).

El plan és el d'un temple amb son santuari rectangular per fora, en arc de ferradura ben marcada per dintre, forma perpetuada en les esglésies mussaràbigues. Els braços del creuer és possible responguessin a dues sacristies de les que la tradició s'hauria conservat en tipus mussaràbics, com a Santiago de Peñalba (7) i a Sant Salvador de Palas de Rey, Leon (8). El santuari s'ha

(1) CHOISY: *L'art de batir chez les romains*, pàg. 96.
(2) Vegi's l'article *Amphores* de H. Leclercq en el *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne* de Cabrol. — Consulti's *Notes sur les poteries communes d'Afrique* (*Melang. d'Arch. et d'Hist.*), 1891, pàgs. 309-310. — *Amphores de Carthage* en *Bulletin des Archives du Comité des Monuments historiques*, 1894, pàgs. 85-119.
(3) VITRUBI: I, VII, 1.
(4) *Etimologiarum*, XIX. V, 26. Edició Oxford.
(5) PUIG I CADAFALCH, FALGUERA i GODAY: Obra citada, vol. I, pàg. 311.
(6) Vegi's l'estat de coneixements abans les excavacions en *L'Arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, capítols VI, VII, VIII i IX.
(7) GÓMEZ MORENO: *Iglesias muzárabes*, Madrid, 1919, pàg. 228.
(8) Idem íd., pàg. 255.

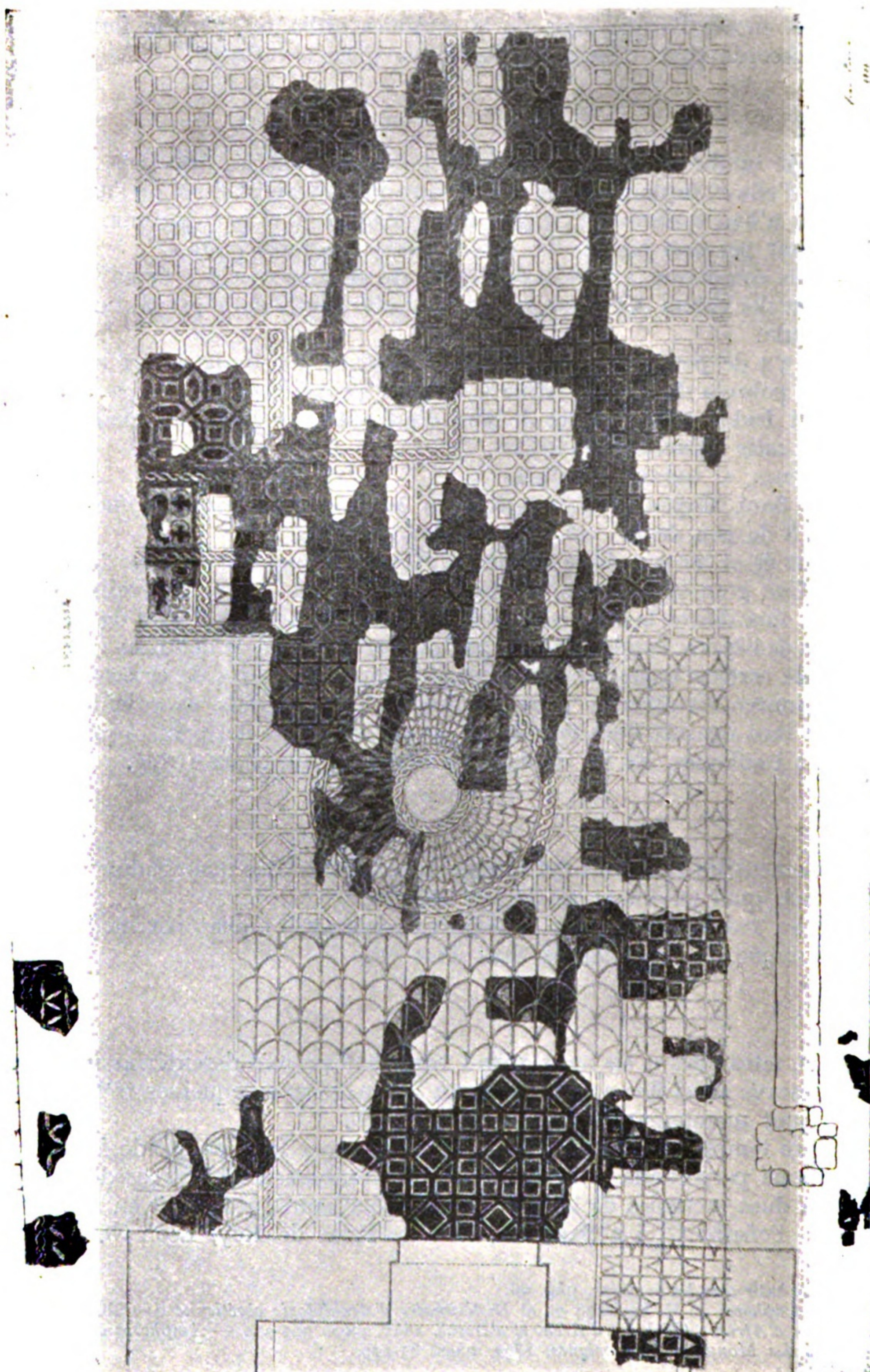

Fig. 645. — Mosaic de Santa Maria de Terrassa

conservat sencer, amb son aparell petit en els paraments, amb ses lligades de grans carreus en les cantonades. El més conservat és el braç del costat de l'Epístola, on les cantonades són de grans pedres, mentres que els paraments són de carreus petits, alguns de pedra tosca, lligades de grans pedres soles; en la cantonada de Llevant la pedra tosca hi és més abundant. Hom vacil·la examinant aqueixa part remoguda de l'obra.

A part de les d'Espanya, una gran part de les esglésies coetànies eren amb un sol absis entre dues sacristies sovint establertes en els braços de la creu del plan. Sota una església del tipus de les nostres del segle XI, M. Naef n'ha pogut indentificar dues esglésies anteriors, una de 630 i altra de 753 (1), que tenen aquesta disposició. La forma és, per altra part, comú a l'Africa, com en la basílica de Guesseria (2).

La proporció allargada que dóna al temple el descobriment del mosaic fa pensar en una basílica de tres naus. El gruix dels murs senyala clarament la coberta amb fusta. Es conserva avui quasi tot el basament del mur Nord, part del mur Sud i la façana del costat de Ponent, d'un gruix quasi uniforme; notant-se en el mur Nord qualque pilar adossat.

La nau major és possible fós sostinguda sobre columnes. Queden sols restes del fonament i un pilar en creu.

La basílica indubtablement, en època posterior a sa construcció, s'enllaçà amb el baptisteri per un pas porticat. El baptisteri fou també llavors rodejat d'una galeria. La unió del baptisteri amb la basílica es troba en diversos temples (3). En alguns, com a Terrassa, està junt a l'extrem occidental al costat Nord o de l'Evangeli; i en altres, com a la de Gul Bagteschi (4) i a Kelat Seman'n (5) es troba rodejat d'una galeria que l'isola de l'àrea lliure del voltant de la basílica que devien omplir les multituds.

Els nivells eren diferents; de la basílica s'ascendia al pas porticat per uns graons; de la galeria al baptisteri calia també muntar un graó.

Totes aquestes dades condueixen a la conclusió d'una església d'època bàrbara en què és viva la tradició romana. Tal era la primera meitat del segle VI.

Contestem, per acabar, una objecció: els restes d'arcs conservats en l'església de Sant Pere són de fàbrica mixta de pedra i maó, tal com era comú en les obres carolíngies franceses; tal és l'argument per a datar aquestes obres del segle IX aduït pel senyor Gómez Moreno en el pròleg d'una obra recent (6). Cal, per a contestar-lo, observar només que un fet: els arcs de fàbrica mixta de reble i maó són també una tradició romana (7); però a Sant Pere són sobreposats al llint de l'antiga volta, de mode que són una restauració posterior. Haurem així conseguit demostrar la data i la disposició de la nostra basílica egaresa, que, d'ara en avant, serà potser la millor coneguda i més clarament datada de les terres d'Espanya. — J. P. I C.

OBJECTES EN L'ARA DE L'ALTAR

Les obres de restauració i estudi de l'església de Santa Maria de Terrassa, portaren com a conseqüència necessària la descomposició del vell altar, format per un massís de mamposteria sobre el que hi reposava l'ara marmòrea que prou deu referir-se al segle X i de totes maneres d'època anterior a la consagració de l'any 1112, ara que porta esgrafiats els noms de moltes persones que degueren ser presents a la consagració de la mateixa, noms tots ells de absoluta simplicitat i que demostren la conjunció de les corrents franca i visigòtica que en tantes coses es fa patent en els primers temps de la Reconquesta.

Era el dia 27 de desembre de l'any 1918, quan va ésser descompost l'altar. Treta l'ara aparesqué al mig del soport una cavitat que contenia un pot de vidre verdosenc amb tapa del mateix material, presentant aquesta la seva somitat daurada. Obert el pot s'hi vegé al seu interior un altre potet de terracuita, diferents draps i relíquies i restes de un pergamí i un paper molt consumits.

Tot lo que fou cuidadosament recollit i dipositat a la casa rectoral. Aquí poguérem, dies després, estudiar aqueixa important troballa.

El pot de vidre té el cos de forma cilíndrica amb el fons quelcom pujat cap a l'interior del vas,

(1) *Indicateur d'Antiquités suisses*, vol. VII, 1906, pàgs. 209 i segs.
(2) GSELL: *Les monuments antiques de l'Algérie*, vol. II, pàg. 202.
(3) Vegi's l'article *Baptistère*, de H. Leclercq, en el *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne* de Cabrol.
(4) STRZYGOWSKI: *Kleinasien*, pàg. 40, fig. 45.
(5) VOGÜÉ: *Syrie centrale*, pàg. 149.
(6) Obra citada, pàg. 49, nota 4.
(7) Obra citada, pàgs. 238-240.

Fig. 646. — Urna de vidre i vas de relíquies de l'altar de Santa Maria de Terrassa

fent uns 124 mil·límetres d'alçada i uns 138 de diàmetre, demostrant ésser fet a buf i manifestant d'una manera evident que havia sigut després de la verga del vidrier pel centre del con inferior i externament. El tap es més complicat de línia mostrant la silueta d'un arc canopial amb revora prop de sa obertura inferior i pom en el cimal, formant doble anell i una espècie de mora central, que era lo que es presentava daurat. La peça de vidrieria demostra ésser feta també bufant, tota d'una sola massa, exceptuant els anells superiors que són d'aplicació, mentres el vidre estava roent. En conjunt aquesta tapadora, que s'adapta molt bé amb el pot ja esmentat, fa uns 98 mil·límetres d'altura per 160 de diàmetre en la revora més sortint. L'atuell de vidre presenta la forma i la destinació dels *confiters*, de que parlen els vells inventaris. El tot mideix uns 215 mil·límetres d'alçària.

El potet de terracuita vermella rogenca demostra ésser fet a torn, amb pasta força fina, tenint la forma oval, amb coll i peu; fent uns 60 mil·límetres d'alt per 47 de diàmetre màxim.

Hem ja apuntat que en l'interior del pot de vidre s'hi trobaren diferents draps. Eren aquestos una bossa de tela de fil blanca, vorejada d'una randa senzillíssima de seda, que en altre temps seria blavenca. A l'interior de la mateixa hi sortí un corporalet de tela finíssima, destinat a hostatjar les relíquies, i lligat amb cinta de seda rosada. També s'hi recullí un drapet de uns 7 per 20 centímetres, embolicant un farcell de draps de llí i relíquies, amb una cinta de seda de color gris. Amb el pergamí, quasi del tot consumit i amb restes de llegendes escrites en lletra romànica francesa, hi aparesqué també, quasi del tot perdut, un paper força modern. Vistos aquests objectes s'acut preguntar: a quina època corresponen? Provarem d'esbrinar-ho.

Primerament ens atrevim a sentar com a cosa indubitable que la manera com havien sigut deposats en l'interior de l'altar, en el moment de sa consagració, demostra un usatge litúrgic que de cap manera correspon a la consagració de l'any 1112, devent referir-se a la de l'any 1612, de la que parlen *ad perpetuam rei memoriam* un pergamí i un paper existents en l'Arxiu de la Parròquia de Sant Pere de Terrassa. A aquesta data de principis del segle XVII, creiem que correspon el pot de vidre, la bosseta de drap de fil blau i els restes de paper de que s'ha feta menció. El potet de terra cuita amb el lligall de seda roja interior, els corporalets i l'altre darp semblen correspondre a la consagració del dia 1 de gener de 1112; pertenesquent-hi també el pergamí que contindria la memòria d'aquesta primitiva consagració, concebuda en els següents termes: *Hic requiescunt venerandæ reliquiæ sanctorum martyrum Cesaraugustanorum et beatissimorum martirum Juliani Valentini atque Severi sepultae per manus venerabilis Raymundi Barchinonensis episcopi kalendis januarii anno dominice incarnationis MCXII insistentibus ecclesiasticis jam dictæ sedis Rodlandus abbas sancti Cucuphatis et Petrus sacrista Berengarius caput scholæ Petrus Eliardi archidiaconi sedis urgellensis, Petrus Ermengaudi, Guilelmus Giberti, Berengarius Guadalli et Geraldus levita;* afegint per sa part els aludits pergamí i paper: *et alii, ut in dicto instrumento latius continctur. Quaequidem reliquiæ ut ex instrumento supra inserto colligitur sunt jam dicti sancti qui pro nobis intercedere dignentur apud dominum nostrum ut eternum consequi valeamus beatitudinem ad quam eorum intercesione pervenire valeamus.*

L'acta ja al·ludida de l'any 1612 parla de que les relíquies havien sigut *trobades amb molta dessensia dins un vas de vidre en lo altar major sota d'una ara de marmol consegrada, un batum ab set efigies a tall de prelats y emperadors.* Aquesta indicació fa venir a la memòria les circumstàncies que presenta un potet de vidre, conservat en el Museu Episcopal de Vich i trobat dintre un altar romànic de Sant Pere de Casserres, el qual en la cera que'l tanca ostenta impromptes sigilars fetes amb pedres dures entallades, d'època romana, que haurien sigut aprofitades en els anells del bisbe consagrant de l'ara i altar casserrencs a principis del segle XI. Però el vidre de Casserres, per sa reduïda dimensió i forma, res té que veure amb el trobat en 1918 a Terrassa, el qual no ens atreviríem a fer-lo anterior a la segona meitat del segle XVI.

Tot lo trobat dintre l'ara de Terrassa fou reintegrat altra volta dintre l'altar, amb motiu de la consagració del mateix, feta pel Illm. Dr. D. Justí Guitart, Bisbe de la Seu d'Urgell, als 15 de gener

de 1921. Per al montatge del nou altar s'en aprofità com a *stips* o soport un de monolític cilíndric quadrangular, que apar havia pertenescut a l'església de Sant Pere de Terrassa, pedra que presentava en sa part superior la cavitat per encabir-hi perfectament el pot de vidre a que hem fet referència i tot llur contingut. — J. GUDIOL.

ART ROMÀNIC I GÒTIC

La *Revue de l'Art Chrétien* publicà, en els començos del 1913 [1], una nota sobre els treballs en execució a la catedral d'Elna. Aquesta nota, redactada per un erudit que segueix amb gran atenció els descobriments relatius a l'antiga ciutat episcopal, assenyalava i comentava algunes troballes molt interessants. En donarem a conèixer la part substancial, junt amb un cert nombre d'indicacions degudes a l'exquisida amabilitat de Mr. Sallez, arquitecte en cap dels Monuments històrics, i algunes observacions recollides per mi en les dues ràpides visites fetes a Elna sota la direcció de Mr. de Lacvivier.

Es tragueren els arrebossats que cobrien la part est de la catedral — com es féu també amb les del claustre — i les obres deixaren apreciar particularitats molt suggestives de construcció i de decoració.

Els pilars amb columnes adossades són d'aparell mitjà arcaic, amb moltes pedretes planes, com bocins de teula, insertes en els junts verticals. Mr. Sallez opina que les columnes adossades, llevat de les de damunt la nau, foren muntades posteriorment a la construcció, car els basaments no corresponen als dels pilars.

Hi ha capitells de formes molt antigues i, de vegades, exòtiques: en un d'ells la part inferior del cistell corinti està coberta per un cinturó d'entrellaçats entre dos cordes. Això és una senyal d'influència italiana: Cattaneo [2] ha publicat dos capitells fets sobre aquest tema, l'un a Sant Climent de Roma i l'altre a Sant Ambròs de Milà, i jo n'he registrat un del mateix tipus en el

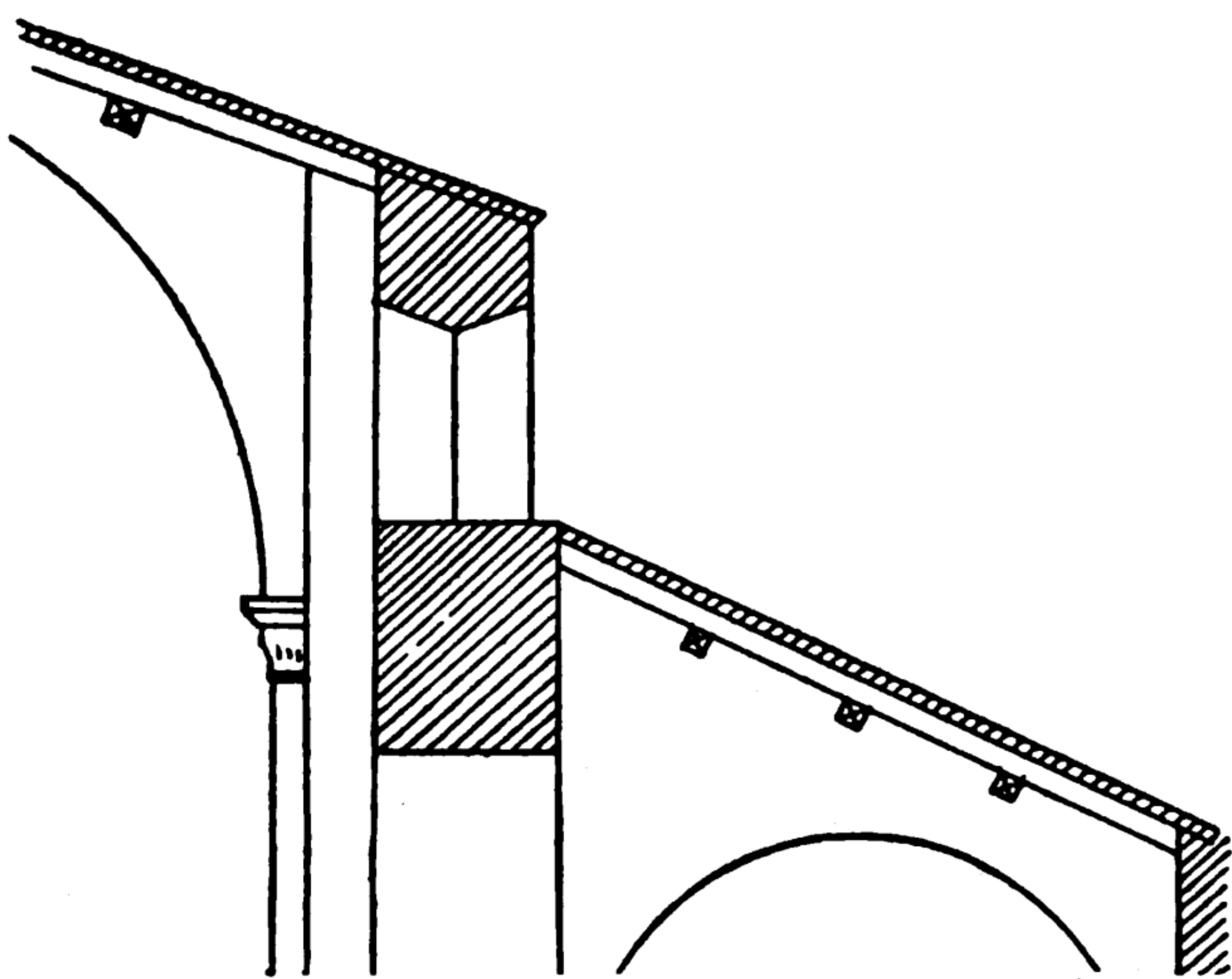

Fig. 647. — Estat probable al segle XI

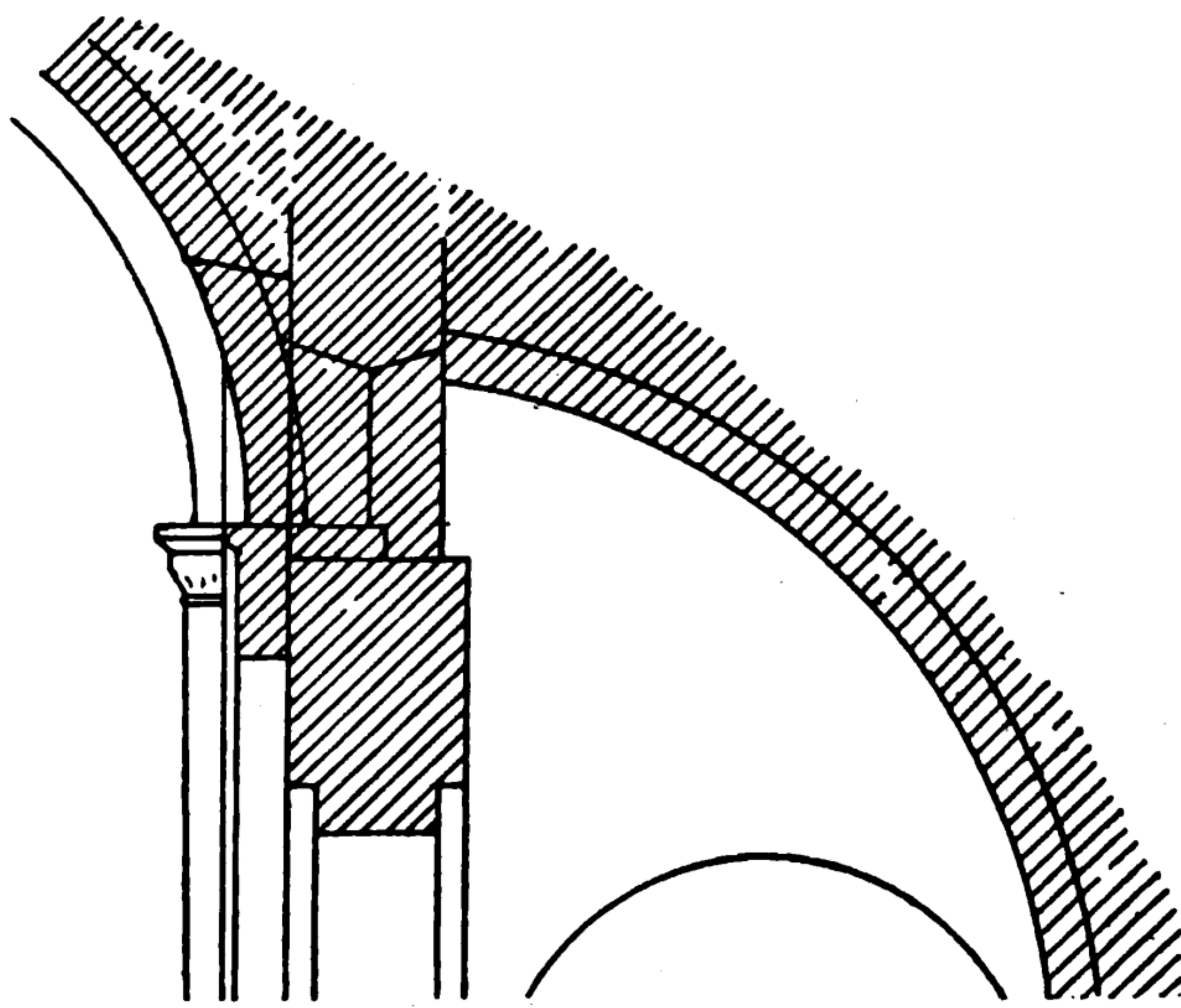

Fig. 648. — Estat després de les obres del segle XII

museu de Pola. Aquest capitell d'Elna, segons la meva opinió, està desproveït d'astràgal. En això és molt probable que hagi passat un fet bastant freqüent: el capitell es deu remuntar a una època en què era cosa usual que l'astràgal anés amb el fust, i devia ésser aprofitat en una època més recent, en la qual l'astràgal era adaptat, generalment no al fust, sinó a la massa del capitell.

No menys dignes de cridar l'atenció són alguns àbacs. N'hi ha un que té sobre el xamfrà un

(1) Pàg. 43.
(2) *L'Architecture en Italie du VIe au XIe siècle*, traducció francesa, pàgs. 34 i 226.

d'aquests requadres sortits que Arcisse de Caumont [1] assenyalà, en altre temps, en les criptes d'Orleans, i que Mr. Enlart [2] creu característics del període carolingi o de l'onzèn segle.

Però aquestes constatacions no tenen tanta importància com les que a continuació s'enuncien. Part dessobre les grans arcades dels dos trams est, del costat del sud, hi ha una finestra oberta darrera la volta central: és enquadrada per una obertura practicada en la volta [3]. Damunt l'altra cara del mur la volta en quart de cercle lateral es toca amb la part alta de la finestra. Totes aquestes obertures fins fa pocs anys estaven tapiades per obra de data inconeguda. Això per un cantó: anem ara a altres fets.

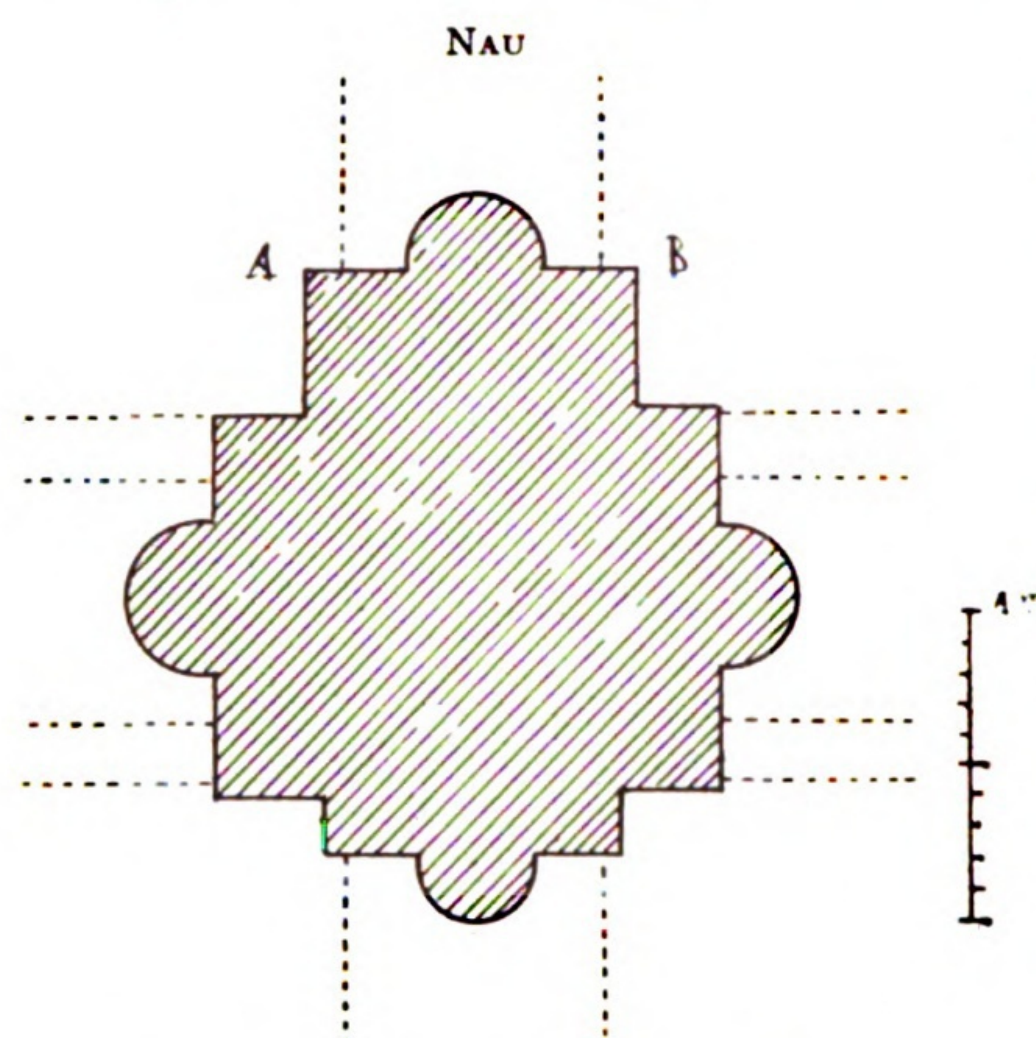

Fig. 649. — Pilar de la catedral d'Elna

Les grans arcades tenen sobre la nau central una rosca més que sobre les laterals. Aquesta rosca no és concèntrica a les altres, i per construir-la devien fer pujar la coronisa, que cega el baix de la finestra adés esmentada: fou afegit perquè sostingués la volta, així com en els costats les arcades cegues foren adossades al mur per rebre la volta en quart de cercle [4]. Per poder encabir les claus inferiors d'aquesta rosca, em penso que devien entallar a aquest nivell la part anterior del pilar. De les arestes de la pilastra del basament en resta alguna cosa prop d'un dels capitells. En altres seccions de la nau aquestes arestes pugen fins a la volta, en la qual semblen enfonsar-se.

Els capitells col·locats sota els arcs formers estaven posats, en altre temps, algunes filades més avall: el naixement de l'arc transversal del qual aguantaven l'arrancament [5], fou aixecat, així com el capitell mateix. L'aixecament es féu amb materials diferents.

Si es combinen aquests diversos fets, hom va a parar a la conclusió que el partit adoptat per l'arquitecte del segle onzè respon, molt probablement, al croquis (fig. 647) l'estat actual estant indicat pel croquis (fig. 648) [6]. No puc deixar d'afegir que no he vist en els costats, sobre les grans arcades, el senyal dels forats on encaixava el cap dels cabirons. Aquesta part de l'obra deu haver estat refeta.

Admeto, amb Mr. Sallez, que els pilars (fig. 649), en llur primitiu estat, no tenien columnes adossades: en conseqüència, les arcades devien haver estat construïdes sense interrupció, i l'arc transversal de la nau lateral es recolzava en la pilastra de basament. Quant a la pilastra de basament anterior, en la meva restitució, no sosté res: fa d'espatller a l'arc transversal, l'empenta del qual demanava un suport resistent. No sosté un pes vertical, sinó que conté un pes oblic considerable.

Aquesta restitució és, per altra part, hipotètica, i podria ésser que la continuació dels treballs donés lloc a modificar-la en diversos punts. El que hi ha de cert és que la catedral fou primerament coberta amb una armadura, i que la volta actual és el resultat d'una modificació. Mr. Lacvivier no serà mai prou felicitat i regraciat d'haver assenyalat aquest fet, que unit a ço que hom sabia relatiu a les esglèsies de Sant Miquel de Cuixà i d'Arles de Tech, és d'una veritable importància per a la història de l'art d'edificar en el Rosselló. — J.-A. BRUTAILS.

(1) *Architecture religieuse*, 5.ª edició, pàg. 84.
(2) *Manuel d'Archéologie*, t. I, pàg. 177.
(3) M'han dit que aquesta obertura practicada a través de la volta de la nau central deu ésser del tot moderna.
(4) Aquest dispositiu no es troba sinó en la nau lateral nord; en la nau lateral sud desaparegué en ésser construïdes les capelles laterals.
(5) El nivell antic devia conservar-se, segons M. de Lacvivier, en l'arc apuntat que hi ha damunt de la tribuna.
(6) Tinc el deure de fer saber que aquests dibuixos sumaris, en gran part fets sobre els croquis, no acotats, de M. de Lacvivier, no estan rigorosament adaptats a l'escala.

L'estendard de Sant Ot

Entre els objectes que guardava l'antiga Seu urgellitana i que un a un han anat desapareixent [1], recordàvem amb especial recança un curiosíssim estendard romànic que havia figurat en l'Exposició Hispano-Francesa de Saragossa, on el vàrem veure, i que, malgrat el seu interès extraordinari, per alguna circumstància inexplicada va passar desapercebut dels il·lustres catalogadors del gran aplec d'objectes d'art antic reunits en aquella exhibició memorable.

Uns dies de lleure en un viatje fet a la Seu d'Urgell, per comanda de la Junta de Museus, i en espera d'autoritzacions i permisos, ens donaren ocasió d'iniciar les recerques del curiós exemplar, i, feta una enquesta prop dels capitulars i de les persones de més edat intervinents a la Catedral, aconseguírem, amb llur auxili, reconèixer detingudament l'indret on l'estendard de referència era guardat.

S'esqueia aquest indret en un dels nínxols reliquiers oberts en dos plafons laterals de l'altar parroquial de la Seu [2], situat en el transepte, al costat de l'epístola. Allí, dins el nínxol, que examinàrem a presència del senyor rector i que trobàrem ajustat amb una simple portella, hi havia una petita caixa reliquiari de fusta, amb la tapa a doble vessant, amb tots els caràcters d'una arqueta gòtica restaurada i repintada en el segle XVII, amb decoració en camafeu blanc, damunt fons rogenc, on es veien dues figures d'àngel.

La caixeta tenia el pany arrencat, i, amb l'autorització del reverend senyor rector, la vàrem treure del seu lloc, a fi d'examinar l'exemplar que segons indicis contenia.

Oberta pel reverend senyor rector, amb les seves pròpies mans va treure, en primer lloc, el pendó, plegat en mala forma, o, millor dit, amanyogat, i que tot seguit vàrem reconèixer; i a continuació aparegué, amanyogat també, un altre exemplar, que, després d'examinat, resultà ésser una capa pluvial en seda aràbiga, de la qual parlem en altre indret d'aquesta *Crònica.*

Dessota els dos draps poguérem veure alguns saquets de tela de lli, curosament lligats, contenint ossos sants. Segons informacions que hem demanat al Rnd. Pere Pujol, de la Seu d'Urgell, aquestes relíquies, pels documents trobats a l'arxiu capitular, poden ésser identificades amb les de Sant Fruitós, arquebisbe de Tarragona. El document que autoritza aquesta identificació és del 1564, i sols parla de relíquies, sense referència a capa ni a pendó. El senyor rector de la Seu, que feia quaranta anys que regia la parròquia, assegurava haver vist sempre la caixa espanyada i continguts a dintre, amb les relíquies, el pendó i la capa, la qual capa era anomenada, pels uns, *de Sant Just,* i per altres *de Sant Fruitós.*

Per aquesta darrera versió s'explicaria que la caixa contenint les relíquies d'aquest Sant contingués la capa que la tradició considerava com pertanyent al mateix Sant. El que no s'explica és que contingui l'anomenat *pendó de Sant Ot,* ni quin sigui l'origen del caràcter venerable que, pel lloc on era guardat, és de creure que se li atribuïa.

Mn. Pere Pujol, a qui encomanàrem la recerca de dades a l'arxiu capitular, dedueix que aquests teixits hi devien ésser col·locats en el segle XVIII, en fer nou remenament a l'altar de la parròquia amb motiu de construir-se el nou altar (del qual dóna notícia documental), per considerar-los cosa veneranda. Cap notícia, però, no hi ha del pendó, directa ni indirecta, que permeti justificar-ne la denominació, suposant que aquesta vulgui deixar entendre que es tracta de cosa pertanyent al Sant, com la col·locació en un reliquiari sembla indicar. Les dates de l'episcopat de Sant Ot (1095-1122), en comparar-les amb la data que pot atribuir-se a l'estendard, pel seu estil, el fan possiblement coetani. Almenys, un estudi detingut dels aspectes diversos que el pendó ofereix, permet datar-lo en el segle XII.

***

Les informacions que ha fet Mn. Pere Pujol, rastrejant els inventaris i els documents que oferien possibilitats de profit, són referents al culte i a la devoció popularíssima de què gaudeix el sant bisbe.

Mort en 1122, fou sepultat en la catedral, en sepultura episcopal avui desapareguda, d'on seria exhumat molt aviat, per a passar el seu cos a l'altar, on se li reté el culte de patró titular de la

(1) Ens cal esmentar, amb especial complaença i gratitud, les facilitats que per a les adquisicions del Museu va donar el Rdm. i Il·ltrm. Dr. Benlloch (avui elevat a la porpra cardenalícia) durant els darrers dies del seu pontificat a la Seu urgellitana. Així mateix devem especial gratitud al cardenal Ragonesi, Nunci apostòlic de S. S. a Espanya, i al Rdm. i Il·ltrm. Dr. Guitart, bisbe actual d'Urgell.

(2) La parròquia de la Seu d'Urgell no té temple especial, i el seu altar, dedicat al titular Sant Ot, és dins la catedral.

ciutat. Al cap d'onze anys de la seva mort s'instituïa oficialment la festa del gloriós bisbe en l'església urgellitana pel bisbe Pere Berenguer, son immediat successor. La festa es celebrava el 30 de juny, aniversari del seu traspàs, i així va ésser fins l'any 1387, en què un edicte del bisbe Erill la traslladava al 27 de juny.

En el segle XVI el culte de Sant Ot tingué una nova fase d'esplendor, i es construí un nou altar parroquial, on era, com en l'anterior, venerat el cos sant, com a patró que era de la ciutat.

Aquest patronatge reporta, segons els documents expressen, una cura tota especial, de part dels concellers de la ciutat i del Capítol, per al manteniment de l'esplendor del culte; i, al costat de les invocacions de què la gent de l'Urgell fa objecte el sant patró, hi ha la de la seva intercessió contra els aiguats, així com s'invoca l'altre sant patró, Armengol, bisbe d'Urgell, pel flagell de les secades.

La caixa contenint el sant cos del bisbe Ot fou oberta, segons document, en 1556 amb motiu de la seva translació al nou altar a què ens hem referit, i exposades les seves relíquies a la pública veneració, car no hi havia ningú que les hagués vistes mai. «Oberta la caixa de fusta, en trobaren, a dintre, una altra de més petita en la qual es guardaven els ossos enters del sant baró, amb la vestimenta sagrada amb què, segons costum de cristians, havia estat enterrat. En la primera caixa hi havia terra treta del seu sepulcre i embolicada amb roba.»

Aquestes són les notícies més importants, escollides, entre les que ens comunica Mn. Pere Pujol, relatives al culte de Sant Ot, i en cap d'aquestes notícies, com es veu, ni en cap dels documents i inventaris per ell revisats, no hi ha la menor referència a l'estendard, i això podria indicar que no seria objecte pertanyent al Sant, i que possiblement pendria el nom de pendó de Sant Ot per tractar-se del ganfaró parroquial d'aquella època, i estar la parròquia sota la seva advocació.

***

La figura adjunta dóna idea, millor que tota descripció, de la forma general de l'exemplar. Les seves mides totals són: 1'05 metres de llargada, des del cim a l'extrem dels gallarets inferiors, i 69 centímetres d'amplada. Es obrat en tela de lli, les imatges hi són brodades i està ornamentat amb sedes de color a punt de cadeneta. En el rectangle superior, dins l'ametlla mística, hi ha la imatge del Pantocràtor assegut sostenint la bola imperial amb sa destra i el llibre de la sabiduria amb l'esquerra. Als angles les representacions apocalíptiques dels quatre Evangelistes, i dessota l'àguila, a un costat, una curiosa inscripció diu:

ELIS
AVA
MEF
CIT

El tot del rectangle és orlat per una sanefa amb motiu de fullatges estilitzats, de marcadíssima sabor romànica, i l'angle superior esquerre de la imatge central mostra un pedaç, fet amb un teixit aràbic de seda, possiblement d'Almeria, datable en el segle XIV. Una vora d'aquest teixit del pedaç és aprofitada per a formar, en el punt superior de l'angle, una rudimentària anella de suspensió. Una altra anella de suspensió es veu, en el centre de la vora superior, feta amb un simple cordill de cànem i passada per un estrip de la roba. Es troben dues altres anelles de suspensió, iguals, separades nou centímetres l'una de l'altra.

De l'orla inferior del rectangle pengen tres gallarets, formant un sol cos amb la roba del fons. A cada gallaret hi ha brodada una figura humana en actitud adorant, orlada per un filet decorat amb ovals.

El brodat, com les fotografies indiquen, ha desaparegut en molts punts, deixant al descobert el fons de lli i el traç en llapis que servia de guia a la brodadora, a aquesta inquietant Elisava que des de les llunyanies del segle XII ens deixa la gràcia del seu nom perpetuada en l'obra devota d'un pendó per al temple.

Conegut el pendó, i no podent provar que es tracti d'un objecte pertanyent al sant bisbe que li ha donat nom, anem a veure les seves possibles utilitzacions dins el temple, on cal suposar que sempre s'ha conservat.

Mn. Gudiol [1] ens diu que des del segle XI hi ha notícia dels ganfarons que es destinaven

(1) JOSEP GUDIOL I CUNILL, prevere: *El mobiliari litúrgic. Resum arqueològic.* Vich, 1920.

a precedir els fidels i eclesiàstics en les comitives. I afegeix (citant, com a exemple, el pendó de Sant Ot) que els pendons romànics degueren ésser de petita dimensió.

Cal tenir present, però, en estudiar el cas concret del nostre exemplar, i acceptant, amb Mn. Gudiol, la possibilitat de tractar-se d'un ganfaró parroquial, que el concepte de ço que era un ganfaró parroquial podia no ésser aleshores el mateix que en tenim ara, i que podria tractar-se d'un pendó conservat en el temple, sense que necessàriament hagués d'ésser un ganfaró parroquial.

Les excepcions que poden fer-se per al pendó de Sant Ot deriven de la presència en ell dels cordills suspensoris ja descrits, fets en època segurament molt posterior a l'obra, ja que no lliga, aquest sistema bàrbar i rudimentari de suspensió, amb l'esplendor de l'exemplar, i, encara més que això, el fet, molt digne d'esment, que la vora del teixit que apedaça l'angle superior esquerre de la imatge central sigui aprofitada com a anella de suspensió, la qual cosa prova que el pendó de Sant Ot fou suspès essent apedaçat.

¿Es explicable la utilització d'un ganfaró parroquial (en el pur concepte que del ganfaró parroquial tenim avui) apedaçat com era, a través de les modes i els períodes d'esplendor que des del segle XII ençà ha passat la Seu d'Urgell, si no hi ha una causa que, a part la de la seva utilitat, el faci digne d'especial veneració?

Evidentment, la tradició veneranda que el porta modernament a ésser conservat dins un reliquiari, la seva subsistència gairebé única a Europa entre la general destrucció, li donen un caràcter especial, i exigeixen, en classificar-lo, una atenció que correspongui a aquest caràcter, car és gairebé cosa segura que la conservació, la provada ostentació, bo i apedaçat, i la seva custòdia dins un reliquiari, no han estat atorgades precisament a aquest exemplar, per ésser solament un ganfaró parroquial, igual a tots els ganfarons parroquials que hi ha hagut, han envellit, s'han destruït i han desaparegut.

Hi ha, d'altra banda, una cosa que, tot i no ésser ni de bon tros decisiva, ens ha inclinat sempre a creure en el caràcter especial d'aquest ganfaró, i aquesta cosa és la llegenda: aquesta signatura ostentosa, massa ostentosa perquè no ens induexi a pensar en una dedicatòria, i, per tant, en un estendard votiu, encara que ni la dedicatòria ni el caràcter votiu que en deduïm no exclouen de cap manera la possibilitat d'ésser un estendard parroquial.

Però, hi havia al temple estendards votius? Heu's aquí una qüestió interessant i un detall d'utilitat a conèixer per a reconstruir-nos l'efecte de les nostres esglésies romàniques amb banderes suspeses de la volta. Durandus diu: «Vexilla etiam super altare eriguntur, ut triumphus Christi jugiter in Ecclessia memoretur, per quem et nos de inimico triumphare speramus» (1). Hi havia, doncs, pendons erigits sobre l'altar. Eren, aquests, els mateixos pendons parroquials?...

¿Eren, encara, aquests pendons parroquials, aquells entorn dels quals es reunia el poble en moments de lluita i de perill? «Sed et parochiani, iis in casibus prœuntibus Ecclesiarum suarum vexillis ad bella procedebant» diu Ducange (2), i esmenta un text d'Ethelredus, abat de Rieval en 1138, que diu: «Turstinus archiepiscopus per totam diœcesim suam, edictum Episcopale proposuit ut de singulis parochiis, Presbyteris cum Cruce et Wexillis, reliquiisque Sanctorum prœ untibus, omnes, qui possint ad bella procedere, ad proceres properassent, Ecclesiam Christi contra barbaros defensuri» (3).

Hi ha, doncs, segons els documents: I. Simples ganfarons parroquials qui precedeixen els eclesiàstics i els fidels en les comitives. II. Pendons erigits damunt l'altar (?). III. Pendons o banderes parroquials entorn els quals s'unien dels feligresos per a guerrejar. Encara, ultra aquests pendons i banderes pròpiament eclesiàstics, hi ha cites documentals que indiquen la presència, en els temples, d'ensenyes de cabdillatge que eren solemnement remeses al cabdill pel sacerdot o el prelat a l'hora de guerrejar (4): pendons o banderes pontificals que, remeses pel Sant Pare als cabdills

(1) DURANDUS: Llibre I de *Ration.*, cap. 3, n.° 32, citat per Ducange.
(2) DUCANGE.
(3) *De Bello Standardico* (1138), citat per Ducange. Hi ha en el mateix Ducange una altra cita d'Oderic Vidal (1141), llibre 8, pàg. 705, que diu: «Igitur Quadregesimali tempore Rex Franciæ et Dux Normandiæ Brehervallum obsederunt, ibique fere duobus mensibus lavoraberunt, illuc Presbyteri cum parrochianis suis Vexilla tulerunt et Abbates cum homnibus suis convenerunt.»
(4) Diu Ducange: «Es guardaven, doncs, aquests tipus de pendons eclesiàstics en la mateixa església on els qui havien de portar-los en els combats, després d'ésser els pendons consagrats per la benedicció (recitades, a l'objecte, unes oracions pel bisbe o el sacerdot), els prenien, i, acabada la guerra, al mateix lloc d'on els havien tret els retornaven. Egidi, monjo (1251) (citat per Ducange: mot Vexillum) diu en *Aureæ vallis*, cap. 101: «Proxima ergo tertia feria... dictus Reso in medio majoris Ecclesiæ, ut est moris, armatur, et vexillum accipiens cum civitatis populo urbem agreditur.» I diu després: «Regrediens itaque primo mane vigiliæ Ascensionis Domini, Vexillum reportavit recollocans in S. Altare S. Trinitatis, unde illud

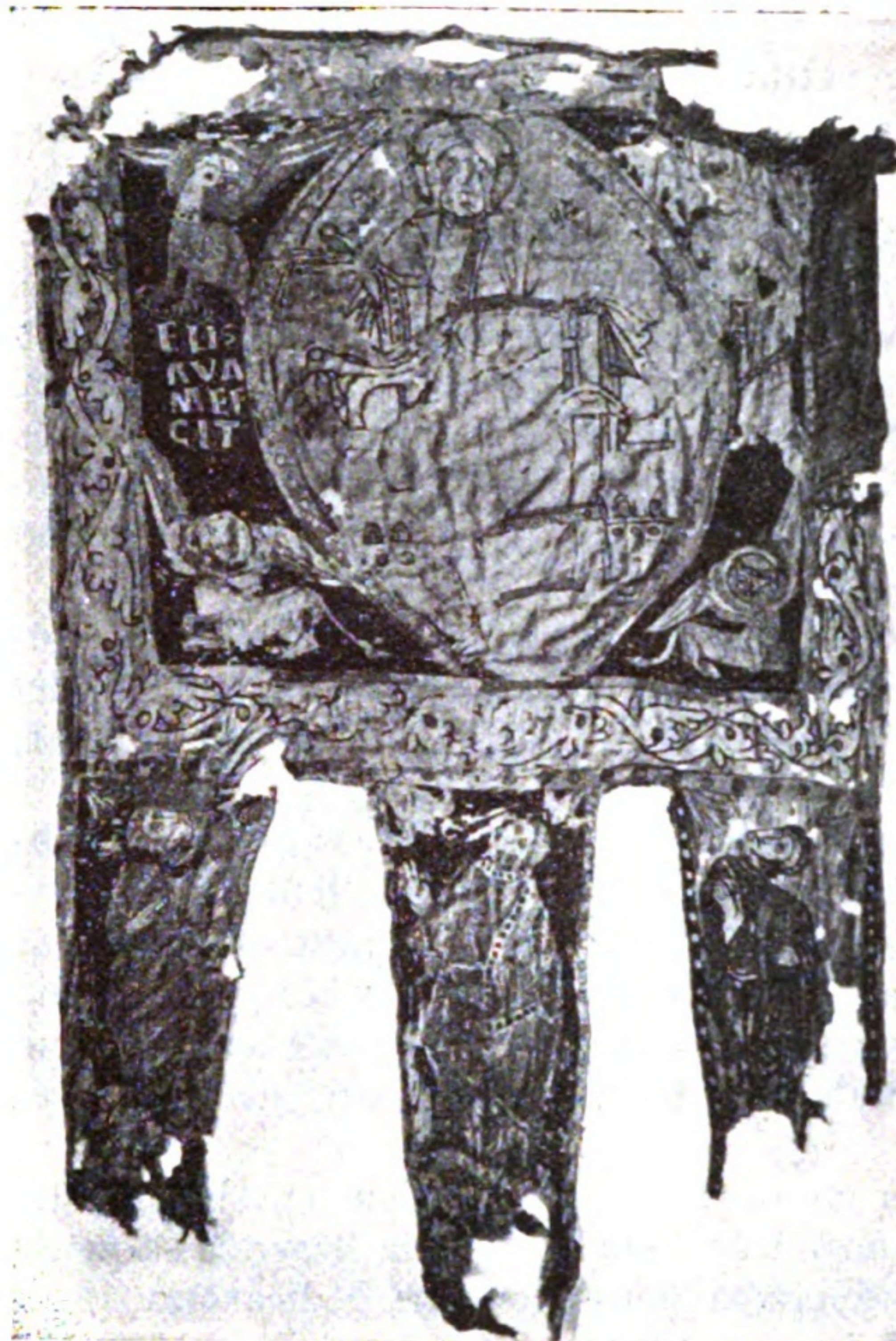

Fig. 650. — Pendó de Sant Ot

(Vexillarius Sanctæ romanæ ecclesiæ), eren portats per aquest al temple (1); banderes o pendons presos a l'enemic i portats, com a trofeu de victòria, a l'altar (2).

Dins d'aquesta diversitat d'espècies, ben provada, poden establir-se unes distincions: *a*) que la parròquia tenia una ensenya pròpia, i que aquesta ensenya podia, naturalment, ésser aquella que precedia les comitives eclesiàstiques, i la mateixa entorn la qual la feligresia s'aplegava en un moment de lluita; i *b*) que hi havia damunt l'altar unes banderes portades com a trofeu de guerra i ofertes en reverència, unes altres dipositades que es treien a l'hora de pendre les armes, i unes altres, encara, que podrien ésser simples ofrenes votives, com ho foren les corones (3) i com permet suposar el text de Durandus: «Vexilla etiam super altare eriguntur, ut triumphus Christi jugiter in Ecclesia memoretur, per quem et nos de inimico triumphare speramus.»

Es difícil una decisió en cap sentit. El pendó de Sant Ot, hagi tingut la utilitat que es vulgui, és, però, una relíquia, o, almenys, com ho pot ésser únicament una relíquia, és suspès, apedaçat i tot, i com a relíquia és guardat dins un reliquiari. Aquest és un aspecte ben determinat del seu caràcter, que era necessari constatar.

***

Si intentem estudiar el pendó de Sant Ot per la seva forma, una primera qüestió es planteja: quina seria la seva posició.

De l'examen objectiu de l'exemplar es dedueix que el pendó anava subjectat, per la vora superior, a una barra horitzontal, almenys en l'època en què hi foren col·locats els cordills. La disposició de la seva imatgeria exigeix gairebé aquesta mateixa col·locació.

Cal dir, que sobre la forma dels ganfarons parroquials, poca cosa sabem pel que toca a la data que pot atribuir-se al nostre exemplar. Els únics monuments del país on hem trobat representada l'ensenya eclesiàstica, ultra ésser molt més tardans, acusen una forma diferent de la del nostre estendard, i encara una forma diversa entre ells.

La més antiga representació que podem oferir, la dóna el *Libro de las Cantigas*, d'Anfós *el Savi*, on es presenta el cas d'una comitiva eclesiàstica precedida d'una creu processional. Lligat a l'antena, es veu, en forma de bandera flexible, un drap que cau en plecs verticals i que és de prou tamany per a no confondre'l amb els draps que servien per a evitar el tacte directe de la mà l'objecte i que es veuen en algunes representacions de bàculs principalment.

L'altra representació és molt més tardana i respon a un concepte igual. Es tracta d'un retaule d'escola aragonesa del segle XV (4) representant la processó de Sant Gregori a Roma. La comitiva va precedida d'una creu processional, que porta lligada a l'antena, talment com l'anterior, un drap rectangular, amb la diferència que, així com aquell queia a plecs verticals,

sumpserat». Rodolf de Rivo (1403), cap. 7, diu que Lambert Upex, soldat valerós, va rebre el sagrat pendó de Sant Lambert «in medio Ecclesiæ Leodiensis», amb la benedicció, de mans del bisbe, segons costum antic (cita de Ducange). Així feien els reis de França amb l'estendard de Sant Denis (V. Joinville, Viollet i Ducange).

(1) V. Ducange. V. G. de Poitiers. (S. XI.)
(2) Id., íd.
(3) *El Tesoro de Guarrazar* «Museo Español de Antigüedades», t. III.
(4) Al Museu de Barcelona.

aquest es manté erecte. Hi ha en el centre del drap o bandera una imatge de la Verge Maria. Una altra de les representacions (més tardana, encara, que l'anterior) ens la dóna una de les taules de l'altar de Sant Esteve de Granollers, obra de les darreries del segle XV. S'hi veuen, precedint una comitiva eclesiàstica, dos ganfarons de forma i posició iguals a les dels ganfarons parroquials del nostre temps (1).

No podem, doncs, per aquests documents, deduir quina seria la posició original del pendó de Sant Ot; però, com que hi ha similituds probables entre les ensenyes eclesiàstiques i les ensenyes militars, hem acudit al llibre de les *Partidas*, del rei Anfós (2), en el qual llibre, però, no hi ha cap de les ensenyes classificades pel Rei *Savi* que sigui suspesa, tal com els lligalls de la seva vora superior indiquen que ho seria el nostre exemplar: és a dir, suspesa d'una barra horitzontal, que aniria així mateix suspesa amb cordes, o un altre sistema, a una antena vertical que devia creuar aquella en el seu centre.

Fig. 651. — Inscripció del pendó de Sant Ot

Totes les ensenyes de les *Partidas* o bé són banderes o bé gallarets distintius de jerarquies. El cas del pendó en el concepte actual i en la forma romana antiga no hi és.

Passa el mateix amb totes les ensenyes, grans i xiques, que es troben en les miniatures dels *Apocalipsis* de León, Girona i Seu d'Urgell, i les úniques representacions que trobem de pendó suspès d'una barra horitzontal, creuada en el seu centre per una antena vertical, apareixen en una de les figures d'àngel (acompanyant els tres Reis d'Orient) de l'absis de Santa Maria d'Aneu, i en l'àngel de les quatre representacions dels Evangelistes que hi ha en l'absis de Sant Miquel d'Angulesters (Andorra).

En Pijoan (3) assenyala, a aquesta figura de l'àngel fent companyia als Reis d'Orient, un origen iconogràfic oriental, i això pot donar peu a pensar si aquesta forma del pendó és una forma d'origen llatí bizantinitzat, conservada per l'Església, desapareguda en arribar el gòtic i restaurada pel Renaixement, i si l'altra pot ésser una forma carolíngia. Es, aquesta, una qüestió un xic profunda que ens limitem a assenyalar aquí.

(1) Guillaume le Breton (p. S. XII) diu: «el rei en té prou amb fer voleiar lleugerament pels aires la seva bandera, feta d'un simple texit de seda d'un vermell esclatant i del tot semblant a les banderes que es fan servir per a les processons de l'Església en certes diades fixades per l'ús». (Cita de Viollet: *Dictionnaire*, M. et D.)
(2) *Ley XIII. Segunda Partida. T. XIII, De las guerras.*
(3) *Les pintures murals catalanes* (INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS).

Entre el pendó de Sant Ot i el pendó de l'àngel d'Aneu i el de l'àngel d'Angulasters, hi ha la diferència que el nostre porta tres gallarets en la part inferior i els altres no en porten cap.

***

En general, la imatgeria del pendó de Sant Ot no pot decidir tampoc sobre el caràcter i utilitat que aquest tindria, perquè, si bé les representacions són de caràcter religiós, aquestes, per això solament, no afirmen que es tracti d'un ganfaró parroquial, ni d'un estendard votiu, ni d'una ensenya militar, car imatges religioses podria haver-hi en els dos primers casos, i és natural que hi fossin, i imatges religioses hi havia, segons alguns documents ens proven (1), en el segon.

En els tres gallarets inferiors hi ha, però, unes imatges ben intrigants, car llur indumentària sembla indicar-nos que es tracta de figures femenines. L'una d'elles, a la dreta del lector, porta el cap cobert amb el vel, i per aquest sol detall la seva feminitat sembla provada (2).

La del centre, diria's que porta el visatge enquadrat per la guimpa, d'ús monacal des del segle XI (3), i la tercera sembla que anava així mateix coberta amb guimpa, segons deixa veure la traça que ha deixat, en desaparèixer el brodat, entorn la faç, en la tela de lli que constitueix el fons del pendó.

Les tres imatges van drapades en ample mantell, orlat, en dues, per una sanefa decorada amb un tema d'ovals. Van totes tres descalces (segons permeten afirmar les restes del brodat de la part baixa de cada una, que apareixen molt destruïdes) i porta cada una un llibre a la mà esquerra. La mà dreta de cada una es presenta en actitud d'orant, i els visatges de les tres són adreçats també en actitud d'adoració, vers la imatge superior central.

Pel detall del llibre i el d'anar descalces les tres figures es pot deduir, no tractant-se de sants (per a poder afirmar-ho manquen els nimbes), que es tracta de religioses. S'uneixen a aquesta possibilitat la dada important del nom femení de la dedicatòria i el caràcter ostentós d'aquesta. Pot ajudar-hi la presència d'una corol·la de lliri (flor poc usada en l'ornamentació romànica), potser representant la virginitat, en cada un dels angles superiors dels tres gallarets.

Possiblement, doncs, tindríem aquí tres germanes de comunitat, representades en el pendó, i, entre elles, qui sap si la pròpia Elisava, que el brodava per fer-ne ofrena directa d'homenatge al sant bisbe, o bé per contribuir a l'esplendor dels cultes que la ciutat d'Urgell li retia des que fou erigit en patró de la parròquia.

Per aquest camí el pendó pot haver estat unit al nom del sant, i posteriorment confós, per aquesta unió, com a objecte que li havia pertangut. D'aquí vénen el seu caràcter de relíquia i la seva ostentació, bo i apedaçat, i la seva conservació en un reliquier junt amb ossos sants.

***

La mort del sant bisbe Ot és el 1122, i les dades cronològiques que dóna l'estudi objectiu del pendó permeten deduir la possibilitat que aquest li fos coetani, i, per tant, afirmar que el nostre pendó podia perfectament haver pertangut al sant bisbe, o, ço que és el mateix, haver estat ofert a la Seu per l'Elisava de la dedicatòria durant el temps del seu pontificat, que va del 1095 a la data de la seva mort, que ja hem indicat.

En primer lloc, pel seu estil general, el pendó és classificable entre els exemplars més vells de la pintura romànica que dels segles X-XI posseïm (4). Els plecs de les imatges dels gallarets tenen l'estil i la incomprensió bàrbara dels nostres *Apocalipsis* (5). La indumentària de les imatges dels gallarets no desdiria aquestes dates, si bé pot apoiar també les del segle XI-XII, més d'acord amb el caràcter dels ornaments foliacis que exornen i enquadren la part alta del pendó, i amb el caràcter de la inscripció, que pot ben indicar el segle XII.

La forma general de l'exemplar, si bé d'origen molt antic, dóna un sentit de proporció que sembla ja del romànic avançat.

(1) Vegi's SUSANE: *Histoire de la Chevallerie*, volum I. *Guillem de Poitiers* (citat per VIOLLET: *Dictionnaire*, M. et D.). Vegi's la bandera del Duc de Normadia portant una creu en la tapisseria de Bayeux. Vegi's *Procés de Joana d'Arc*, publicat per J. QUICHERAT, t. IV, pàg. 12.
(2) Vegi's QUICHERAT, VIOLLET i ENLART.
(3) VIOLLET.
(4) GUDIOL: *Pel & Ploma*.,
(5) Apocalipsis Seu Girona i Seu d'Urgell.

Obra raríssima, el pendó de Sant Ot, única entre les col·leccions europees, dóna dret al Museu d'Art i Arqueologia de Barcelona, en ingressar en les seves col·leccions, a vanar-se de posseir una de les peces més antigues del brodat en els pobles d'Occident. Aquest pendó, amb els brodats de Colònia, d'Ofen i Bamberg, i amb els tapissos de Bayeux i de Girona, forma en el primer capítol de la història del brodat en l'Europa medieval, i ofereix una de les mostres més antigues que es coneixen en els països del Sud. — J. F. I T.

Frontal romànic amb la llegenda de Santa Cecília, procedent de l'església parroquial de Bolvir (Cerdanya)

En intentar classificar el frontal romànic darrerament adquirit per al Museu de Barcelona, no podem prescindir d'una referència a l'estat de la qüestió de la pintura romànica catalana sobre taula, i, per tant, d'una referència als estudis fins ara publicats i a les escasses conclusions establertes.

D'ells hem partit i en elles hem apoiades les nostres observacions; i en intentar ara obrir un lloc entre la sèrie nombrosa de frontals romànics coneguts, al que ara donem a conèixer, i en situar-lo dins d'ella, ens caldrà referir-nos sovint a aquells estudis, i, en conseqüència, tenir presents els punts de partida que per a ells tenim establerts (1).

Certament, si la qüestió de la pintura romànica sobre taula, a Catalunya, no és encara prou estudiada, la culpa no és pas dels il·lustres autors que l'han feta avançar fins al lloc on es troba, sinó que això es deu al fet d'ésser molt recents els aplecs de frontals que permeten enfocar el problema de conjunt, com avui pot ésser-ho mercès a les nombroses sèries que hi ha en els Museus de Vich, Barcelona i Lleyda, i a la formació del repertori monumental fotogràfic, que facilita en gran manera els treballs de comparació, a part dels exemplars nous que ens ha permès conèixer.

Els frontals romànics, fins a l'aparició del treball del Dr. Muñoz, havien estat estudiats isoladament, exemplar per exemplar; i, encara que judiquem com a cosa prèvia a tot treball de conjunt un anàlisi depurat de tots els aspectes d'aquestes obres, formant petites monografies de cada exemplar, no és menys cert que, sense un estudi de conjunt i sense un treball de comparació i de relació, les línies generals del problema no podran pas croquisar-se. Per prèvies que siguin, salten, al primer cop d'ull que es doni damunt del conjunt, unes agrupacions a establir que poden ajudar, si no a res més, a determinar almenys la direcció i el programa de les qüestions a resoldre.

El Dr. Muñoz, en el seu treball de l'ANUARI DE L'INSTITUT (2), és qui primer agrupà en un sol conjunt les sèries dels Museus de Vich, Barcelona i Lleyda. En l'estudi de l'il·lustre arqueòleg italià és on hem vist l'interès que un estudi general podia oferir, i ell ens ha animat a intentar els treballs d'una catalogació metòdica, de la qual serà precís ara donar una notícia prèvia, amb el sol fi de justificar i apoiar la classificació que donem al frontal de Bolvir adquirit darrerament per al Museu.

Tots els autors que s'han ocupat dels frontals pintats s'avenen en un mateix punt: el frontal pintat és una imitació pobra dels grans frontals d'orfebreria que hi havia en les grans catedrals i monestirs. Pel que afecta als frontals catalans, el Dr. Muñoz, en el treball esmentat, no solament ho diu, sinó que ho prova.

Definitivament, aquest sembla ésser un punt establert: l'ordre de les composicions, els rellevats en pasta de totes o de determinades parts de la composició, la imitació de pedres i cabuixons encastats en les sanefes de compartició i emmarcadura, i altres detalls dels fons i dels decorats, ho afirmen.

De tota manera, queda ara un punt fonamental a aclarir: el de saber quina orfebreria imita la pintura romànica catalana sobre taula, de quin indret són aquests models que imita: si són l'obra de l'orfebre local, desconeguda i inspirada en l'orfebreria sumptuosa dels centres monàstics del Nord; si són models d'aquells centres, que arriben aquí amb l'expansió monàstica; si són obres de l'orfebreria llemosina, tan abundant en el nostre país, o bé les icones portades pels pelegrins que

(1) PUIGARÍ: *Album de la Sección Arqueològica de la Exposición Universal de Barcelona* (1888). — GUDIOL I CUNILL: Revista *Forma*. — R. CASELLAS: Rètols de classificació dels frontals romànics del Museu de Barcelona. — MANUEL MUÑOZ: ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS 1912-13.

(2) ANUARI I. D'E. C. 1912-13.

van a l'Orient. Heu's aquí alguna cosa que interessa especialment precisar, i sobre la qual el doctor Muñoz ens dóna dues observacions importants.

La primera d'aquestes observacions és que un dels frontals del Museu de Barcelona imita clarament una obra d'esmalteria llemosina; i la segona (i aquesta és més important), que el frontal de Lleyda [1], que és certament un tipus distint de tots els frontals coneguts, imita una icona bizantina. Dihel [2] ens ensenya, en el seu estudi sobre les icones bizantines, que aquestes, de les quals el frontal de Lleyda és una imitació, són atribuïbles a l'Escola del Mont Athos i datables als segles XII-XIII.

No oblidem, però, que, tant el frontal del Museu de Barcelona imitant un esmalt de Limoges com el frontal del Museu de Lleyda imitant una icona bizantina, són fins avui exemplars únics. A quina escola, doncs, caldrà atribuir els models de tots els frontals restants?

I no solament és això el que cal preguntar-se, sinó que també convé saber si és que tots, absolutament tots els frontals, són imitació de l'orfebreria, o si hi ha entre ells frontals purament pictòrics, frontals que calgui estudiar fora d'aquesta àrea que ens assenyalem ara mateix.

Certament, doncs, salten de moment dues agrupacions a establir, entre els frontals coneguts, que seran tan peremptòries com es vulgui, però que són d'una necessitat fonamental per a avançar en el treball de classificació i de coneixement d'aquesta pintura: la dels frontals imitant orfebreria i la dels frontals pictòrics.

Si anem als frontals que imiten orfebreria, i tenim present que entre ells hi ha un tipus que ens indica l'origen del model a l'Orient, naturalment, el caràcter dels que resten ens condueix a pensar que cal cercar llur origen entre els tipus artístics de l'orfebreria monàstica del Nord i de Limoges. Una simple comparança entre el frontal n.º 3 del Museu de Barcelona i el frontal de la seu de Basilea a Cluny [3] ens ho demostra, per més que aquesta relació no exclou de cap manera la possibilitat que en el nostre país, encara que influït per aquells centres, es practiquessin obres d'orfebreria que podrien haver constituït els models.

Que l'orfebreria local sigui influenciada per la dels centres monàstics del Nord, o que directament provingui d'aquests centres (que de tot deu haver-hi en la realitat inconeguda dels fets històrics), la direcció és la mateixa; i, anomenant-la *del Nord*, establirem tres agrupaments o subdivisions de l'agrupament dels frontals imitant orfebreria.

I. Tipus d'imitació de l'orfebreria nòrdico-monàstica (segles XI a XII) [4].
II. Tipus d'imitació d'icones bizantines (segles XII-XIII) [5].
III. Tipus d'imitació d'esmalts de Limoges ? (segle XIII) [6].

Certament, com dèiem més amunt, no és solament aquest aspecte d'imitació d'obres d'orfebreria el que cal tenir en compte en estudiar els frontals romànics: dins d'aquestes composicions, que en molts casos hauran originat potser el record esborrat d'obres d'orfebreria, tramès com una tradició, es desenrotlla un art pròpiament pictòric. Caldria veure, encara, si realment pot establir-se (cosa que judiquem difícil) un procés d'evolució des de la imitació de l'orfebreria a la pintura, o bé si realment el frontal pintat neix independentment de la imitació del repujat, i viu paral·lelament a aquell, desenrotllant-se lliurement al seu costat.

Val a dir que no creiem ni en l'una cosa ni en l'altra, sinó en una mica de cada una; mes, deixant de banda l'estudi de semblants qüestions (que no és aquest el lloc de fer-lo), constatem l'existència d'un grup molt important de frontals pintats, i assenyalem de moment, així mateix, la possibilitat d'establir entre ells dues agrupacions que es veuen clares.

I. Frontals pintats amb marcadíssimes caràcters de la pintura bàrbara local (segles XI a XII) [7].

II. Frontals pintats amb marcadíssims caràcters d'influència de la pintura bizantina (segles XII-XIII) [8].

(1) MUÑOZ: lloc citat.
(2) DIHEL: *Manuel d'Art bizantin.*
(3) Reproduït en MOLINIER: *Histoire des Arts apliquées à l'industrie du V à la fin du XVIII siècle*, vol. IV.
(4) Tipus de relleu amb arcuacions al Museu de Barcelona.
(5) Tipus de Lleyda reproduït per MUÑOZ en el lloc citat.
(6) Tipus en relleu del Museu de Barcelona.
(7) Tipus comú als Museus de Barcelona i Vich.
(8) Tipus al Museu de Barcelona i a la col·lecció Plandiura.

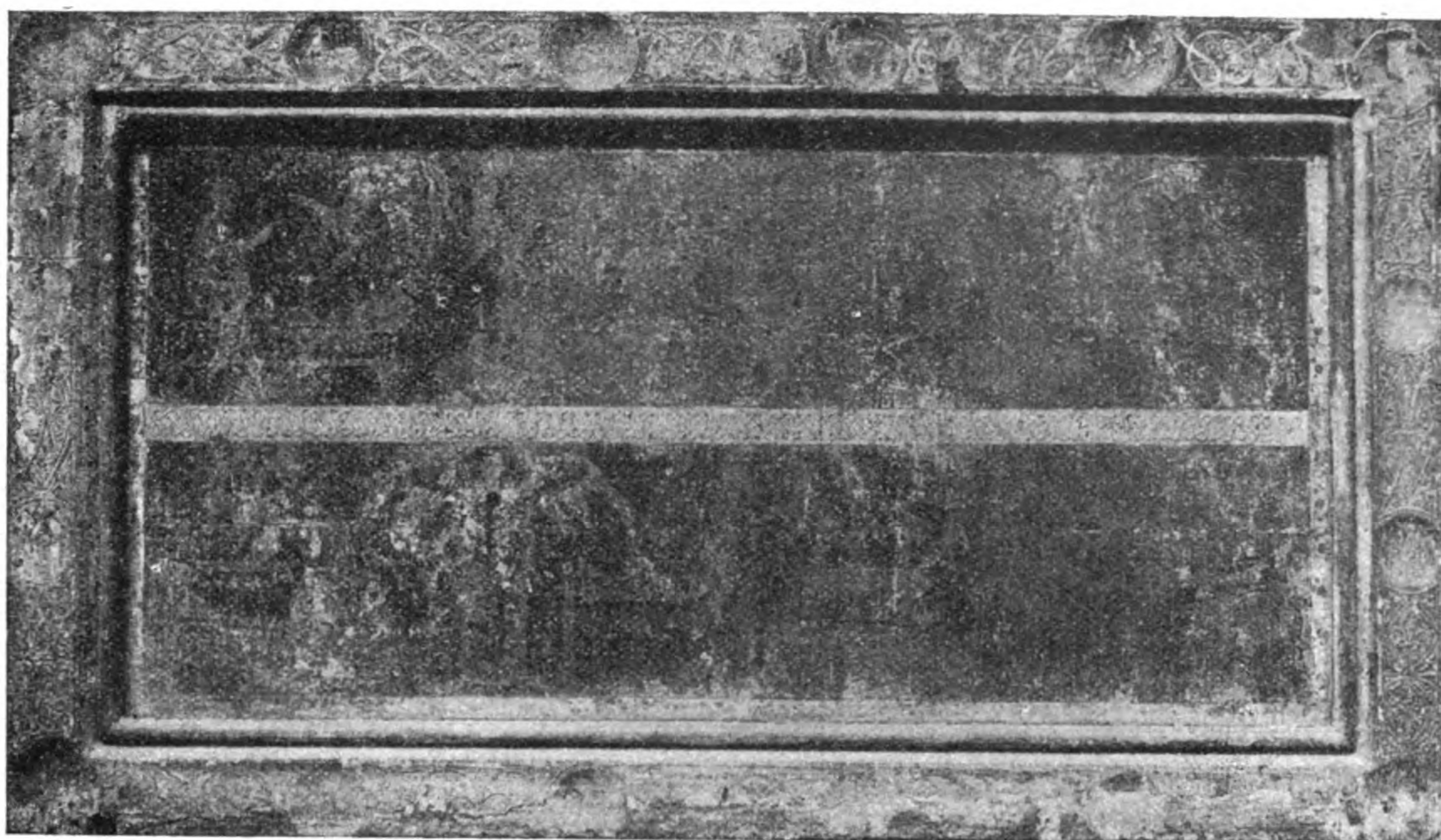

Fig. 652. — Frontal de Bolvir

Dins el primer agrupament creiem que poden establir-se unes divisions cronològiques i unes divisions d'estil. Es nota (i no estem encara en condicions de precisar més), al costat d'una natural evolució i personificació o nacionalització de les formes artístiques, una varietat curiosa, i no pas migrada, d'estils comarcals (?), d'influències estrangeres (?). No ens atrevim encara a definir.

Dins el segon agrupament hi ha, clara i palpable, una influència de la pintura grega. ¿Per quins camins ha vingut?... Cal estudiar també això amb detenció, i no és aquest el lloc de fer-ho. Solament escauen aquí dues observacions: la d'ésser, l'època d'aquests frontals, aproximadament, la del de Lleyda, datat per Muñoz al segle XII, imitació d'una icona bizantina datable als segles XII-XIII, i la de la viva influència de la pintura grega a Itàlia.

Així, pel que hem dit fins ara, podem establir la següent taula de grups dividint la sèrie de frontals romànics fins avui reunida.

I. Tipus d'imitació de l'orfebreria nòrdico-monàstica (segles XI a XII).
II. Tipus pintats amb caràcters locals (segles XI a XIII).
III. Tipus a imitació d'icones bizantines (frontal de Lleyda) (segles XII-XIII).
IV. Tipus pintats amb caràcters d'influència de la pintura grega (segles XII a XIII).
V. Tipus en relleu imitació de l'orfebreria de Limoges ? (segle XIII).

Sense donar a aquestes classificacions més valor que la d'una muntura prèvia, a rectificar quan convingui, les exposem aquí amb el sol objectiu de situar raonadament l'exemplar que donem a conèixer.

El frontal de Bolvir difereix notablement de tots els frontals coneguts, especialment per la seva composició. La divisió en dues zones horitzontals, al llarg de les quals es desenrotllen sense divisió de cap mena les escenes de la passió de Santa Cecília, és única entre els exemplars que coneixem. Demés, el fet de destacar-se les figures damunt d'un fons decorat amb un tema ornamental de petites dimensions, quadriculat i puntillat, i encara el d'ésser aquest fons recobert d'un bany de colradura que li dóna qualitat metàl·lica, ens ha portat a veure les relacions que hi ha entre aquest frontal i el frontal del Museu de Lleyda, que hem deixat classificat més amunt, i entre aquests dos i les icones bizantines de què parla el Dr. Muñoz.

La particularitat principal de les icones bizantines a què es refereix l'il·lustre arqueòleg italià,

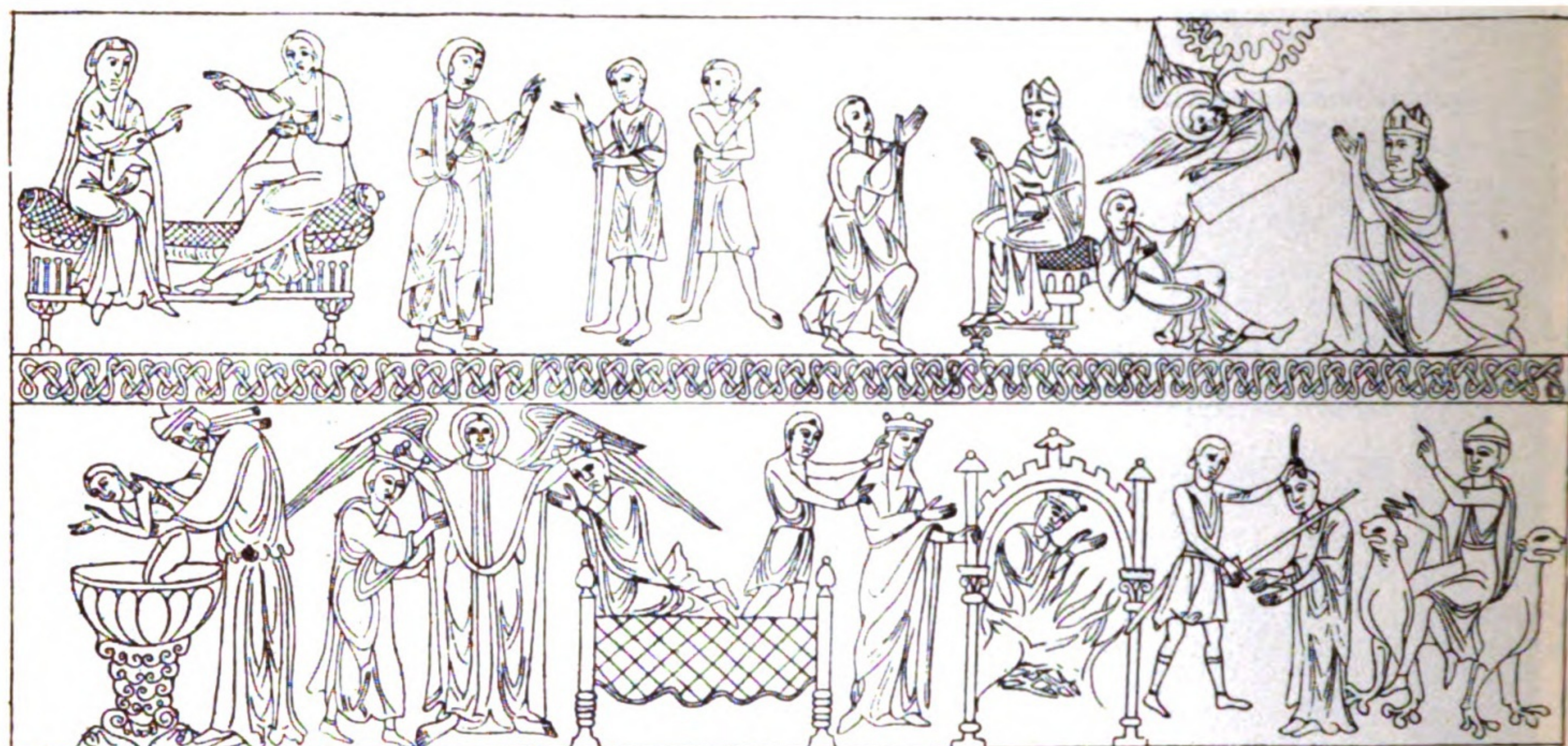

Fig. 653. — Dibuix calcat del frontal de Bolvir

és la d'ésser composicions mixtes de l'art del pinzell i de l'art de l'orfebre. Damunt d'una taula de fusta en camp llis, el pintor pinta unes imatges la silueta de les quals es retalla en negatiu en una planxa de metall de mides iguals a les de la taula. Una vegada pintades les imatges a la fusta, i retallades llurs siluetes en el metall, s'aplica aquest damunt la fusta, i les figures que en aquesta hi ha pintades es destaquen damunt la planxa de metall que els serveix de fons. Aquesta planxa de metall és repujada amb un tema ornamental de petit dibuix continuat (gra d'ordi, quadrícula, petits cercles, puntillats, etc.), semblant al que es veu en el fons del frontal de Lleyda i del frontal de Bolvir (1).

Aquesta tècnica que aquí breument hem descrita (en la qual hi ha una imitació pobra de l'esmalteria), dóna, com és natural, una manca d'unitat a les composicions generals (figures o grups de figures), que queden isolades les unes de les altres, sense enquadrament divisori de cap mena. Aquesta és la disposició del frontal de Lleyda, i aquesta és encara la dels grups de figures de la passió de Santa Cecília en el frontal de Bolvir, dins cada una de les dues grans zones en què està dividida la composició general.

Es evident, doncs, que hi ha una relació entre el frontal de Bolvir i el frontal de Lleyda, i una relació d'aquests dos amb les icones bizantines, si bé aquesta cal confessar que és molt més exacta en el segon que en el primer. De tota manera, creiem que la que hi ha amb el primer és prou per a indicar l'època d'aquest frontal i la seva posició dins el grup de frontals influenciats per les icones bizantines, que hem datat com del segle XII-XIII.

Situat el frontal de Bolvir dins del quadre previ de classificació de la pintura romànica catalana sobre taula a base de les seves generals característiques, anem ara al seu estudi particular a fi de veure si hi trobem els elements necessaris per a donar-li una data fixa dins l'oscil·lació de dates dels segles XII-XIII que atribuïm al grup de frontals de què forma part.

L'estudi concret i objectiu dels diversos aspectes d'una obra artística és el que, en el mètode que hem seguit en el treball de catalogació dels frontals romànics, ens serveix per a apreciar, dins de la cronologia general dels grups, la de cada grup en particular. La imatgeria del frontal, els temes, els vestits, l'epigrafia, poden oferir detalls preciosos per a endreçar i formar les sèries cronològiques a base de quelcom més que una simple impressió personal, que evidentment tothora serà insegura.

Així, anem a la descripció de l'exemplar.

El frontal de Santa Cecília fa 180 centímetres per 110, i és tot ell enquadrat per un marc de 16 centímetres d'ample que acaba en el seu interior amb un fons en secció de tres quarts de cercle.

(1) Vegi's DIHEL i KONDAKOF. En el Museu de Vich hi ha un fragment de frontal d'igual tipus que els dos indicats de Lleyda i de Bolvir.

Aquest marc és decorat amb una sèrie de temes ornamentals comuns a molts enquadraments d'antipendi de sabor marcadament romànica, alternats per cercles on van inscrites figures d'animals estilitzats. Aquesta decoració té, pel seu dibuix més que pels seus temes, gran semblança de caràcters amb la de l'enquadrament del frontal de Lleyda; i cal dir que aquesta alternativa de cercles i temes niellats, encara que sovintejant en altres peces, no és pas estranya als enquadraments d'algunes de les icones i reliquiaris bizantins de l'època. De tota manera, les bèsties que omplen aquests cercles tenen un caràcter aràbico-oriental molt assenyalat. La sanefa que parteix horitzontalment el frontal és formada per una llaceria romànica, l'antecedent a la qual, pels caràcters amb què es presenta, semblen ésser més aviat els enllaços nòrdics que les llaceries aràbigues. De tota manera, a l'època d'aquest frontal, aquest tema és ja, com hem dit, un tema romànic naturalitzat en les arts nostres.

Les figures desenrotllen al llarg de les dues zones la llegenda de Santa Cecília (1).

En l'escena primera, els dos esposos apareixen asseguts en un llit, en ple col·loqui. Cecília exposa al seu espòs el vot secret que havia fet de guardar la seva virginitat. «Jo tinc un àngel que vetlla per mi; i, si vols veure'l, cal que siguis purificat. Si vols purificar-te, vés a la Via Appia, i allí, escondit entre els sepulcres, trobaràs el bisbe Urbà.»

En la segona escena Valerià sembla interrogar un home sobre l'indret on s'escau l'amagatall del bisbe, i a l'altra l'home signa en direcció a la figura de Sant Urbà, que està assegut en un luxós escambell, al peu del qual flecteix el genoll Valerià, el nuvi.

«Valerià — diu la llegenda — se'n va a l'indret indicat, on troba Urbà, la joia del qual és gran en veure'l, i, posant un genoll en terra, «expandit manus suas ad cælum et, cum lacrimis, dixit: — Domine Iesu Christe, etc.»

Aquí el text dóna la pregària del bisbe Sant Urbà demanant la revelació de les veritats divines a Valerià.

Mentre fa la pregària, apareix sobtadament «ante faciem ipsorum senior indutus niveis vestibus, tenens titulum in manibus aureis litteris scriptum». Els títols que el vell vestit de blanc, aparegut, portava, deien, amb llurs lletres d'or: «Unus Deus, una fides, unum baptisma, unus Deus pater omnium qui super omnes est». I una veu cridava a Valerià, qui era abatut en terra: «—Dubtes encara?» I ell responía: «— No.»

Després de la conversió ràpida, ve el baptisme, amb el qual comencen les escenes de la sèrie inferior. Batejat ja i purificat, Valerià, en tornar a casa seva, troba sa esposa agenollada en oració, i prop d'ella un àngel alat, brillant com una flama, que porta a les mans dues corones de lliris i de roses. Certament, les corones representades pel nostre artista no són de lliris i de roses, sinó del tipus metàl·lic.

L'artista deixa aquí el text on la llegenda santa ve a fer referència a les conversions efectuades per Valerià i Cecília abans del seu martiri, i veiem com la santa és empesa per un servent a les flames, que llengotegen sota un cubicle. Sens dubte aquest cubicle fa referència a la pròpia casa de Cecília, en els banys de la qual fou encesa la foguera del martiri per ordre d'Almachius.

Insensible Cecília als efectes de les flames, Almachius, després d'un dia i una nit de tenir-la sotmesa a l'inútil suplici, ordenà la seva decapitació, que no pogué aconseguir-se; i, mal ferida encara, visqué tres dies repartint els seus béns i llegant sa casa per a bastir-hi un temple.

La darrera escena representa la decapitació en presència d'Almachius, el magistrat qui féu executar el cruent martiri.

El tema i la seva forma de representació poden oferir, si no una indicació precisa, una prova en apoi de la data que assignàvem al frontal de Bolvir en incloure'l en la sèrie de frontals influenciats per les icones bizantines, i que datàrem entre els segles XII-XIII.

Hem vist com l'artista d'una manera fidel, seguia els passos de l'acta del martiri en tot el que directament fa referència a la santa després de les seves noces; i hem vist també que, malgrat la repetició per cinc vegades, damunt del frontal, de la imatge de la verge màrtir, en cap d'elles es feia referència a la tradició, popular i vivent encara en els nostres dies, de Santa Cecília música.

Es interessant, doncs, veure en els autors les claríciés que donen sobre els orígens d'aquesta llegenda, i sobretot veure la data en què es forma i es difon fins a arribar a la representació plàstica; car, encara que l'artista ens presenta la santa en un moment de la seva passió en el qual l'acta no fa referència als instruments musicals que han originat l'atribut característic d'ella, no és pro-

(1) Segons l'acta del martiri. Vegi's CABROL.

Fig. 654. — Escena segona de la part superior del frontal de Bolvir

bable que, si aquesta llegenda s'hagués difós en l'època del frontal, el pintor hagués fet omissió de l'atribut en què és generalment representada.

Això ens fa creure que el frontal de Bolvir és anterior a la difusió d'aquesta llegenda, i sobretot anterior a l'època (que es pot fixar en la segona meitat del segle XIII) en què neixen els atributs distintius dels sants [1].

Cabrol [2], estudiant els orígens de la llegenda de Santa Cecília música, assenyala com a probable una omissió de paraules del text de l'acta del martiri en ésser traslladat a l'ofici diürn de la santa.

L'acta diu: «Cantantibus organis, Caecilia virgo in corde suo soli Domino decantabat dicens», etcètera.

Cabrol tradueix: «Mentre els orgues cantaven — referint-se a la música profana de la festa de noces, — Cecília, verge, en el seu cor solament al Senyor cantava», etc.

L'Ofici diu: «Cantantibus organis, Caecilia Domino decantabat dicens», etc.

Cabrol tradueix: «Cantant o tocant els orgues, Cecília al Senyor cantava dient», etc.

Aquest ofici diürn, el més concorregut, fou cantat posteriorment al segle XI [3]. El text de l'acta, en realitat, oposa a la música profana de la festa de noces el cant íntim que del cor de la verge se'n puja a Déu. El text de l'ofici permet suposar que la santa elevava al Senyor els seus cants, bo i tocant l'orgue.

Així interpreta aquest text l'autor de la *Llegenda Aurea* [4] quan ens presenta Cecília i diu

(1) Vegi's MALE: *L'Art religieux en France.*
(2) *Dictionnaire d'Archéologie*, etc.
(3) CABROL: obra citada.
(4) VORAGINE: *La Legende dorée.*

que, «acompanyant-se d'instruments musicals, adreçava els seus cants al Senyor dient», etc. El llibre de Voragine és de 1260, i constitueix la font de gairebé tota la imatgeria medieval, que li és posterior [1]; de manera que creiem que el frontal de Bolvir pot considerar-se com a anterior a aquesta data, i que, per tant, conté una de les més antigues representacions de la llegenda de Santa Cecília, i, sens dubte de cap mena, la més antiga de Catalunya.

Si el tema ens dóna la possibilitat d'una data posterior al segle XI [2] i una d'anterior al 1260 [3], anem a veure ço que ens dóna l'estudi de la indumentària, malgrat que en qüestions d'indumentària sigui una mica difícil precisar pel que fa referència a Catalunya.

Els personatges que figuren en el frontal són (segons l'acte de la passió, i segons indiquen algunes inscripcions, gairebé illegibles, que hi ha damunt de cada escena) els següents: Cecília i Valerià, un home que indica el lloc on és Urbà, Urbà, l'home d'edat que apareix a Valerià, un àngel, un botxí, i Almachius, governador, qui ordenà el martiri.

Valerià, Urbà i Almachius vesteixen el brial i el mantell, i duen sabates. Cecília va també calçada, i porta el brial i el vel. Urbà porta, demés, la mitra de la seva jerarquia, i Almachius un bonet esfèric. L'home que indica a Valerià el lloc on és Urbà, porta saió, com duia solament la gent humil, i va descalç. El botxí porta també saió, però va amb calces i sabates. Urbà, en l'escena del baptisme de Valerià, porta alba o camisa, i mitra; i l'àngel que corona els dos novells esposos porta casulla, i alba o camisa, i va descalç.

Com a altres elements de datació, apareixen el llit on Cecília confessa al seu espòs el vot de sa virginitat, l'escambell on seu Urbà en rebre la visita de Valerià, les corones metàl·liques que l'àngel posa a la testa dels esposos, el moble agenollada en el qual rep Cecília la corona, i l'escambell on seu Almachius presenciant i ordenant la degollació.

La camisa, el brial, el mantell i el vel. — Els personatges, en general, porten el vestit que els autors [4] i els monuments permeten considerar com a característics de la segona meitat del segle XII. La camisa i el brial, que, seguint la tradició antiga, foren curts fins a sota genoll, des de la meitat de segle [5], seguint la moda oriental tramesa pels normands de Sicília, s'allarguen fins al turmell. La gent humil segueix portant el brial curt o saió, com el que veiem en les figures del botxí i de l'home descalç que indica a Valerià el lloc on és Urbà.

El mantell és, en aquesta data, encara, d'antiga tradició [6]. Com la clàmide, consisteix en un tros quadrat de roba, que es corda a l'espatlla esquerra amb una fíbula o fent un nus amb els dos panys, o bé es porta solt, tirat damunt les espatlles, com en el cas del nostre frontal.

Aquesta moda, a França, no es modifica fins a les darreries del segle XII, en què el vestuari, sense canviar essencialment ni les formes, ni les mides, ni les peces, es complica amb ornaments planxats simulant plecs i arrissats, amb cinturons que volten doblement el cos i pengen pel davant fins als peus, i amb un sobrecot que modifica l'aspecte de les figures, perquè cenyeix a la forma del cos el brial, fins aleshores simplement lligat a la cintura [7].

Entre els nostres monuments, cal dir que no hem trobat cap exemple evident afectant aquests caràcters, i que, per tant, és possible que aquesta moda, que a França arriba fins al tercer quart del XII, aquí perdurés tot el XII i prosseguís dins els començos del XIII.

L'alba, la mitra i la casulla. — En el nostre frontal trobem la figura d'Urbà vestit amb indumentària episcopal. Primer apareix amb l'alba o brial, el mantell i la mitra, i, en l'escena del baptisme de Valerià, sense mantell i amb l'alba i la mitra.

No és possible distingir aquí l'alba del brial, ni el mantell és divers dels altres mantells representats. No es tracta d'un pluvial, perquè el pluvial, en aquesta època, anava proveït de caputxó [8] i aquí no se n'hi veu.

L'únic element nou de datació que ens ofereix la indumentària d'Urbà és la mitra. La mitra, en general, tot el segle XII, té, en els monuments, els corns disposats lateralment. Aquests corns són derivats del casquet o tiara hemisfèrica primitiva, que, feta de roba, fou exornada amb un galó voltant el cap i amb un altre que anava del front a l'occípit. El pes d'aquest galó

(1) Vegi's MALE: obra citada.
(2) CABROL: obra citada.
(3) VORAGINE: obra citada.
(4) Vegi's manuals d'indumentària de QUICHERAT i ENLART.
(5) QUICHERAT.
(6) ENLART.
(7) Idem.
(8) GUDIOL: *Indumentària litúrgica.* — ENLART.

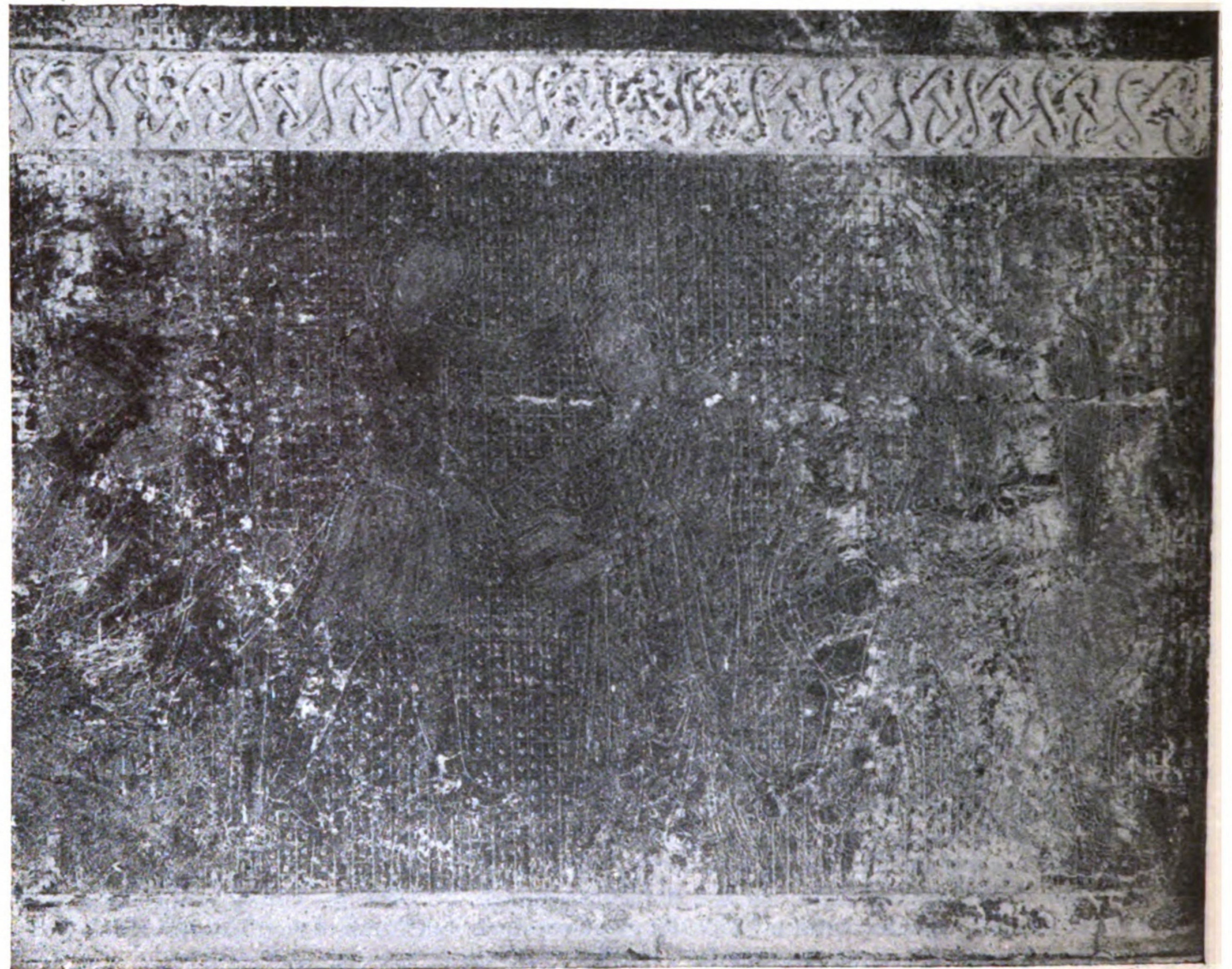

Fig. 655. — Frontal de Bolvir. Decapitació de Sta. Cecília

determinà una flexió de la part central de l'esfera, que dividia en dues parts el bonet, cada una de les quals s'accentuà prenent la forma de dos corns (1).

En el segle XIII apareix comunament la mitra, amb els corns posats, com en l'actualitat, davant i darrera; però l'època en què aquest traspàs es produeix sembla ésser la que va dels darrers anys del segle XII als primers del XIII. Així tenim, afectant la forma nova, la mitra de Sant Tomàs Becket, que és del XII, i la de Selgenstad, en el Museu de Munich (2), datada en el 1173.

Un altre element de datació que hi ha en el frontal és la casulla que porta l'àngel que apareix coronant els esposos. Segons les dades dels segells reunits per Demay (3), la casulla apareix curta del davant, com la que porta l'àngel en exemplars dels anys 1165, 1175, 1179-89, i llarga, aproximant-se a la llargada del pany dorsal, en 1209, 1217, 1219, 1222, 1248, etc., en augment progressiu, no solament de llargada del pany davanter, sinó d'amplada general. Seguint aquestes dades, la casulla representada en el nostre frontal afecta la forma dels tipus de les darreries del segle XII.

La corona i el bonet. — Entre la imatgeria del frontal, apareixen les corones que l'àngel posa als nuvis, i el bonet hemisfèric que porta Almachius en l'escena de la degollació de la santa. Són, aquestes corones, formades per un cercle metàl·lic, del qual surten unes tiges sostenint en llur extrem una bola.

Aquest tipus de corona no l'hem trobat en cap de les compilacions de documents fetes pels

(1) GUDIOL i ENLART.
(2) ROUALT DE FLEURY: *La Messe.*
(3) DEMAY: *Le Costume selon les sceux.*

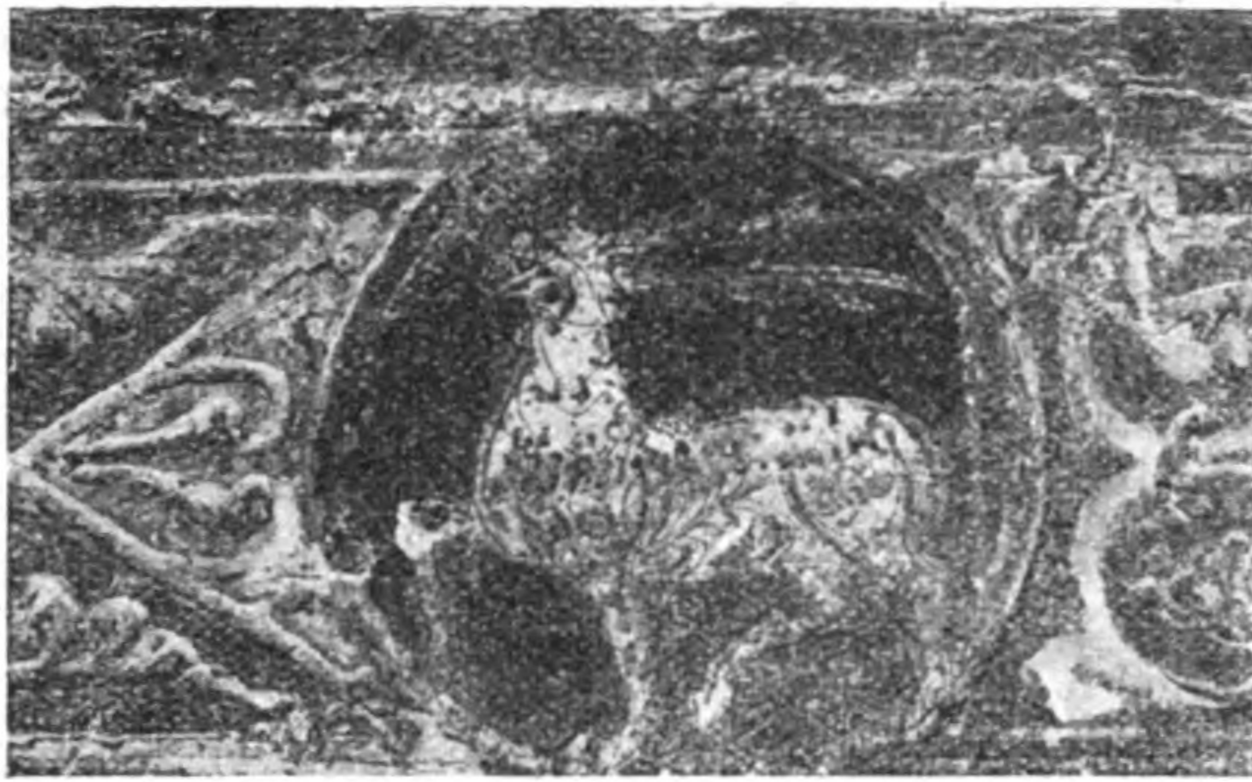

Fig. 656. — Detall del marc del frontal de Bolvir

autors francesos que han estudiat aquest objecte indumentari. En canvi, l'hem trobat a Catalunya en les miniatures del *Llibre dels Feudes* (1), en un segell de Pere I del 1197-1203, i en un altre de Jaume I del 1220-26. Del temps de Berenguer, però, com del temps dels reis Alfons, Pere i Jaume, hi ha segells, amb les corones sobremuntades de creuetes i trilòbuls en lloc de boles (2). Aquesta forma de trilòbuls devia ésser la usual dels segles XIII i XIV, de manera que la transició del tipus sembla escaure's en aquest final del XII o principis del XIII, en què tantes coses del vestuari foren canviades a Europa.

El bonet hemisfèric que porta Almachius és de tradició antiga (3) i sembla indicar una jerarquia, car el trobem portat, molt sovint, per personatges exercint magistratura. No oblidem que la forma de la tiara papal primitiva és, amb lleugeres variacions, aquesta mateixa, i possiblement la mitra episcopal fou cosa igual en sos orígens.

Apareix, aquesta forma de cobertura, portada per Almachius (el magistrat qui executà el cruent martiri de Cecília), en la testa del magistrat compilador representat en la miniatura frontalera del *Llibre dels Feudes* (segle XII) i en un segell de la vila de Soissons, del segle XII, on hi ha representat el bust del seu magistrat (4). També apareix en unes figures de la catedral d'Autun, datades al mateix segle, i en un capitell de Vézelay d'igual època (5).

Els mobles. — Es més difícil precisar sobre el mobiliari, per tal com aquest ha estat cosa menys estudiada que la indumentària; mes, així i tot, provarem de veure el que donen les dades monumentals dels pocs autors que s'han donat a la tasca de llur recull.

En el frontal de Bolvir apareixen Cecília i Valerià en col·loqui, asseguts en un banc (?) o en un llit, en l'escena on Cecília confessa al seu espòs el vot de sa virginitat. De l'època, no hem trobat cap banc en aquesta forma, car els que hem vist tenen tots espatller. Demés, si associem a la forma del moble la idea de la confessió conjugal de Cecília, serem induïts a creure que es tracta d'un llit.

Ens porta, per altra part, al dubte el moble representat en l'escena on l'àngel imposa les corones als dos esposos, i en el qual Cecília està agenollada. L'acta de la passió de Santa Cecília diu que en tornar Valerià, batejat i purificat, a casa seva, trobà Cecília en oració, i aleshores veié l'àngel, etc.; i el moble on Cecília està agenollada, en oració, té exactament la forma d'un llit, millor dit, la forma usual del llit en el segle XII, fet de quatre muntants tornejats lligant un xassís, damunt del qual es col·loca el *plumacium* i les cobertures. Però ens crida l'atenció, també, el fet de la representació de dos llits en forma diversa (i encara el que el moble on seuen els esposos mostri clarament els matalassos, si bé sense cobertors) i que, en canvi, el moble on Cecília està agenollada tingui un cobertor i no s'endevinin els matalassos ni els coixins.

De tota manera, els documents estudiats ens duen a creure que el moble on seuen els dos esposos és un llit, i que és també un llit aquell en el qual Cecília està agenollada. La forma del primer és de tradició antiga clàssica, i consisteix en el xassís col·locat damunt de quatre peus de poca alçada (6), mentre que el llit característic del segle XII és el llit amb muntants que passen de l'altura dels xassís i dels matalassos, i lliguen tota la construcció.

Racinet publica llits medievals d'ambdues formes, i és curiós observar que, els llits amb peus damunt dels quals es sosté el xassís, són o molt més antics que l'època que per ara sembla tenir el nostre frontal, o bé són extrets de miniatures alemanyes.

Es sabut que a Alemanya les tradicions llatines hi perduraren més que en els països influïts per l'expansió musulmana (els fets que ho proven i els monuments que ho comproven són nombrosos, i això ens porta a creure que el moble que estudiem és un llit que, potser per un

(1) SAGARRA: *Sigilografia catalana.*
(2) SAGARRA: *Sigilografia catalana.*
(3) DEMAY: obra citada.
(4) DEMAY: obra citada.
(5) ENLART: obra citada.
(6) RACINET: *Le Costume historique.*

volgut arcaisme de l'autor (pensant en l'època en què l'escena del martiri es desenrotlla), o perquè realment la tradició subsistia entre nosaltres, apareix en una forma que és generalment desusada en el segle XII, i més en el XIII.

Aquesta forma, per ella sola, podria induir a considerar el frontal anterior al XII si no hi hagués l'altre moble o llit que afecta la forma usual en aquest segle, i fins entrat el XIII. Louendre, en el seu recull, tan documentat i fidel (1), publica una sèrie de llits de finals del XII afectant aquesta disposició, extrets de les miniatures del manuscrit 1194 de la Biblioteca Nacional (Imperial a l'època del llibre), de París; i són molts altres els documents que podríem citar, si calgués.

Referent als seients, la cosa apareix més clara. Aquell on seu Urbà afecta una decoració d'arcuacions semblant a la que trobem en l'escambell on està asseguda l'esposa del vescomte de Poitiers en l'escena de prometatge de sa filla amb el comte de Rosselló, representada en una miniatura del *Llibre dels Feudes* (segle XII), i el seu tipus és l'usualment representat en les miniatures. Quant al seient d'Almachius, hi ha, en el tipus, o bé un volgut arcaisme (ja que la forma de monstres en els muntants del seient és de tradició molt vella), o un arcaisme latent en la realitat del temps, com ho prova la presència d'aquesta forma de monstres en els seients dels magistrats que ordenen martiris, en taules i pintures d'època molt avançada.

Racinet (2), en parlar de l'anomenat tron de Dagobert, que afecta semblant forma, diu: «Els reis francs tenien costum, així que havien pres el govern d'un reialme, d'asseure's sobre un tamboret d'estisora de tradició antiga, per rebre els homenatges.» I aquesta idea de l'antiguitat d'aquesta forma és possible que perdurés en aquesta època i fos una manera de caracteritzar el magistrat pagà.

Hem intentat la prova epigràfica, però ens ha estat impossible de fer-la. S'endevina, millor que no es llegeix, en el frontal (i encara per la coneixença que tenim del nom dels personatges), el nom de cada figura, posat al damunt d'ella.

Llegim: *S. Cecilia, Valerianus, Urbanus;* però les lletres, esborrades en part la majoria, i moltes per complet, no donen prou elements característics per a precisar; i, així, ens limitarem a dir que, les poques que es veuen, igualment poden datar-se al segle XII que al XIII.

Per l'estudi dels caràcters generals i d'estil, hem vist que el nostre frontal es situava entre els segles XII-XIII. Per l'estudi de la forma i representació del tema, hem vist que aquesta data se sostenia. Per l'estudi de la indumentària, finalment, hem pogut precisar més, acostant-nos a les darreries del segle XII o a principis del XIII. — J. F. i T.

Noves pintures murals

Diversos erudits han senyalat en aquests anys noves pintures murals escampades per tot Catalunya; elles han sigut objecte d'acurada reproducció per la Junta de Museus de Barcelona i seran després detingudament estudiades i editades per l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS; ens cenyirem ara a publicar-ne una breu notícia.

Buada. — Citem en primer lloc les pintures de l'esglesieta de Buada, la vella capella empordanesa pertanyent al grup muzaràbic que tanta analogia de disposició presenta amb l'església de Sant Martí de Fenollar, situada en la Catalunya de França. Han estat descrits els restes de policromia de la antigua església per l'arquitecte gironí D. Rafel Masó (3), l'estudi del qual resumirem i transcriurem en part.

Al bell mig de la volta, com és costum, hi ha el Pantocrator sentat sobre l'arc de set colors en actitud de beneir dintre la glòria atmetllada; en els carcanyols, entre aquesta i el rectangle en què està inscrita, hi havia els quatre animals sagrats.

En dues faixes contigües s'hi veuen dotze figures seient, nimbades. De les siluetes existents s'en desprèn clarament que estan seient, amb diverses actituds d'expectació. Se'ls distingeix perfectament a tots la túnica del mantell, i d'un s'arriba a veure que du un llibre a la mà. Els nimbes són alternativament grocs i vermells, com ho són les túniques i mantells, amb alternances també de color blau; els peus són uns blancs i altres grocs, i descansen respectivament sobre un fons del color groc i blanc. El fons, com és costum, és dividit en faixes de diversos colors.

(1) LOUENDRE: *Les Arts au Moyen âge et à la Renaissance.*
(2) Lloc citat.
(3) *Les Pintures murals de Buada.* Pàgina artística de *La Veu de Catalunya* del 10 d'octubre de 1919.

En altra faixa molt esborrada sembla veure-s'hi l'Anunciació i infantesa de Jesús.

Sant Sadurní d'Ossormort. — Pertany la decoració d'aquest temple a un grup que per sa iconografia s'aparta dels temes fins ara copiats i publicats, reduïts substancialment a la representació apocalíptica del Pantocrator presidint una teoria d'apòstols. D'ells es diferencia no sols per la composició iconogràfica sinó també per la tècnica. Té per àrea geogràfica en general la Plana de Vich i els seus voltants, i ompla els murs dels absis d'esglésies del segle XI, com la major part de les pintures fins ara descobertes.

Han sigut senyalades per Mn. Puigneró en la *Gazeta de Vich* (1), de qui extracto la descripció que segueix: «La superfície esfèrica de l'absis era coberta pel Pantocrator, de qual figura no queda més que un sector de curva de l'acostumada glòria en atmetlla i qualques trossos colorits en blanc, groc, vermell i negre. Sota hi havia una faixa de 1'80 metres d'altura arrencant del nivell inferior de la finestra fins al rasament de la volta. Més a sota venia una faixa amb passatges del Gènesi arrencant de 0'70 metres de terra i tenint una alçada de 1'58.

»Començant a descriure per la part de l'Evangeli, seguint un desenrotlle historial s'hi observa en primer terme al Creador insuflant a Adam, el qual apareix ja creat i en actitud adorant amb les mans juntes. Sobre aquest grup hi ha la inscripció següent, que en hermoses lletres romanes dóna, com en els restants assumptes del plafó, notícia de ço representat per l'artista:

...AVIT DNS h°MINE DE
LIMO TERE
ET INSPIRA
VIT INFACIEM
EIVS

»Com que aquesta inscripció l'artista no pogué, per sa llargada, fer-la cabrer en la sanefa superior, a excepció de la primera ratlla, les demés van inscrites en el fons del plafó, allí on el moviment del grup dóna espai lliure i llis.

»Apareix un grup: el Creador acompanyant per les espatlles a Adam cap al Paradís, llegint-se en la sanefa la següent inscripció:

VBI DNS MISIT ADAM IN PARADISO

»I seguint en un altre grup, el Creador mostra al primer Pare al Paradís terrenal, donant-li ordes de que es guardi d'abastar la fruita prohibida; donant la certesa del personatge la paraula ADAM, posades les lletres en sentit vertical, l'una sota l'altra, de dalt a baix. En eixa forma:

A
D
A
M

»Som al mitger de l'absis, i, seguint la direcció cap a l'Epístola, s'hi veu la serpent enroscada a un arbre, portant entre dents la fruita prohibida, temptant als primers pares Adam i Eva, que en actitud d'abastarla apareixen desnusos, com en totes les figures d'aqueix compartiment inferior, llegint-se la inscripció:

VBI DIABOLVS TEMPTAVIT ADAM

»En l'última escena el Senyor crida a comptes als primers prevaricadors, els quals es presenten agenollats en actitud suplicant i amb les mans alçades, llegint-se trencada la titulació següent:

.....DNS AD ADAM.....

amb part d'una altra tot just apuntada: VBIE.»

(1) Any II, n.° 103 (15 de juny de 1915).

En l'esqueixada de la finestra s'hi veu un ornament formant rinxols i volutes, ornamentació tractada en color vermell. Aqueixa pintura apart s'agrupa amb les d'El Brull i amb el de Sant Martí ses Corts, esmentades en l'ANUARI de MCMIX-MCMX (1).

Barberà. — Altres pintures notabilíssimes han estat descobertes a l'església, també del segle XI, de Barberà, en el Vallès, per Mn. Manuel Trens, Director del Museu Arqueològic Diocesà de Barcelona, qui les ha publicades i descrites (2).

Tot l'absis i murs i voltes del transcepte d'aqueixa església romànica del primer període eren omplerts de pintures.

En la volta de l'absis major hi ha l'acostumada representació del Pantocrator amb els símbols dels evangelistes. El mur, com en la major part de les pintures de Catalunya, està dividit en tres faixes de 1'45 metres, qual camp es subdivideix en zones de color diferent, seguint la tradició de les miniatures dels manuscrits. La inferior representa una draperia: segueix una estreta sanefa de 0'17 metres en la que hi havia una inscripció. Damunt hi ha una gran faixa amb representacions de la vida de Jesús: els reis coronats amb corona carolíngia venint d'Herodes i anant a visitar a Jesús i l'entrada triomfal a Jerusalem. Una tira vermella separa aquesta faixa d'altra superior anàloga amb representacions també de la vida de Jesús: la visita a Santa Elisabet; el naixement; l'escena de les llevadores rentant al nen Jesús, que descriuen els evangelis apòcrifs, i l'aparició de l'àngel als pastors.

Sobre hi ha una faixa amb una llegenda de la que en resten sols fragments:

QUI REGNAT..... VBIQUE.....
(Bet)HLEEM..... PASTORES BETHLEEM VENERVNT.....
(Of)FERRE.....

Corona la faixa, junt al rasament de la volta, un meandre senzill anàleg al de les pintures de Pedret.

Precedeix a l'absis un arc triomfal molt destruït. S'hi veu a la clau una màscara de la que penja una decoració ondulant vegetal. A cada cantó s'hi veu un personatge assegut que és acompanyat d'inscripcions de les que resten sols fragments: FECI TABE (RNACULUM); HAIN..... En el pilar dret hi ha la representació del pecat d'Adam i Eva.

La volta del transcepte tenia en son centre també representació del Pantocrator acompanyat dels Vells de l'Apocalipsis; les pintures omplien tota la volta i pilans, mes són extraordinàriament destruïdes.

L'absis del costat de l'epístola està decorat amb representacions de la vida de Sant Pere i Sant Pau. En la volta esfèrica hi està representada una gran figura assentada, avui quasi perduda, al centre de dos arbres, amb una inscripció de la que es llegeix ISTE CE(LUM) (?) LVMINI SOLIS PETTRVS HIC; a mà esquerra, en el mur cilíndric, s'hi veu Sant Pere amb una gran clau amb dos altres personatges i una representació d'una mena de portal amb un grup de set figures, potser el poble oint la predicació de l'apòstol. A sota, dos personatges nimbats, caminant sobre ratlles ondulants, representant Jesús i Sant Pere caminant sobre el mar. A l'altre costat hi ha el martiri dels apòstols. L'absidiol del costat esquerre no està encara explorat.

Terrassa. — A Terrassa s'han descobert també interessants pintures en l'església de Santa Maria, la successora de la basílica d'Egara, de que s'ha tractat en altre lloc d'aquest volum, en una capella en forma absidal oberta en el fons del transcepte al costat de l'epístola.

Mideix l'absis 2'25 metres d'ample i 3'30 d'alt fins a la clau de l'arcada. La pintura va limitada per una faixa pintada en el pla del mur formada de círcols enllaçats amb una estrella en el fons, terminant en la clau amb el tema conegut de dos àngels emportant-se una ànima al cel.

A l'esfera de la volta hi ha l'acostumada figura del Pantocrator dintre la glòria atmetllada sentat, apoiant sos peus en un coixí i col·locant amb ses mans un llibre sobre la testa de dos personatges, un habillat amb vestiments de bisbe i l'altre revestit de diaca.

Una llegenda, col·locada sobre la draperia del sòcol, explica clarament els dos personatges que rodegen al Creador, així com les escenes representades en el mur cilíndric de l'absidiol.

(1) Pàgines 714 i 715.
(2) *Les Pintures murals de Barberà*, *Vell i Nou*, MCMXX, vol. I, n.º IX. Barcelona, p. 318, i *Veu de Catalunya*, Barcelona (Pàgina artística del 17 de febrer de 1919).

De la llegenda trencada, un primer estudi ha permès desxifrar-ne el que segueix:

THOMAS BO.....
PL..... NUS SANCTA PLUS VALET ARTE SUA
(THO)M(AS) PRO XRO SPOLIARI NO(N) DUBITAVIT VIVIT CUM (CHRISTO)
(THO)MAS QUEM SEMPER AMAVIT

Es tracta, doncs, del martiri de Sant Tomàs Becket, arquebisbe de Canterbury, assassinat en la seva catedral el 29 de desembre de 1170.

La representació està dividida en tres moments: la primera, començant pel costat de l'evangeli, representa els assassins desenvainant el glavi i encarant-se a l'Arquebisbe martre, qui, acompanyat d'un diaca, Eduard Gruin, els escolta serè revestit de les insígnies episcopals.

La segona escena representa l'assassinat del Sant. Un dels assassins l'amenaça amb sa espasa, mentres altra l'ha colpit al coll tallant-li la testa. La testa, la mitra i el bàcul del prelat cauen en terra mentres son cos és sostingut per un diaca.

La tercera escena representa dos personatges col·locant al Sant amortallat sobre un llit riquíssim, mentres dos àngels porten l'ànima al cel.

Són de notar a primera vista el trajos diversos dels personatges.

L'Arquebisbe porta la mitra bicòrnia que s'usà al migdia de França i a Catalunya fins al començament del segle XIII. Està decorada amb una franja de brodat d'or i porpra horitzontal i dues verticals que van de els corns a la faixa horitzontal. Tal és l'ús en els segles XII i XIII [1]. Les ínfules tenen serrell i franja brodada; la mitra té també serrell en sa part posterior. El prelat porta el pàli sobre la casulla.

Hi han representats dos tipus de bàculs, els dos en voluta, sobre una nou circular que corona un tronc de con invertit. Sembla que el material que's vol representar és l'ivori. En els dos la voluta termina en un cap de drac amb la boca badada. En un la voluta està ornada en son extradós de fulles. Es troba aqueix caràcter des del segle XII [2].

La casulla és ornada. Sota la casulla porta una túnica oberta pels costats, ornada de creus en una de les representacions.

Els cavallers vesteixen mitges cenyides: unes llises, altres decorades en hèlix, recordant les bandes angleses. Les mitges són aguantades per tirants a la cintura. Al cos duen una cota amb mànega estreta, ajustada fins a la cintura i eixamplant-se després com faldilla, fins a genoll. El coll i els faldons són oberts per davant. Tal és la forma del començament del segle XIII [3]. Cap d'ells porta la sobrecota de moda cap al 1220 [4]. Es de notar en un dels assassins com la túnica es prolonga en penjolls fins als peus.

Tot sembla indicar doncs l'acabament del segle XII.

L'assassinat comès en 1170 commogué tot el món. En 1173 el papa Alexandre III el canonitzà. En 1186 se li dedicava un altar en la catedral de Barcelona. En 1196 sa devoció era popular com Sant Nicolau de Bari i Santa Maria de Puig o Santiago de Galícia, i els reis anomenaven la llunyana catedral anglesa entre els santuaris a que feien piadoses deixes.

A l'absis major de Santa Maria de Terrassa s'hi ha descobert també una decoració pictòrica amb caràcters marcadament gòtics molt malmesos, dels quals, però, és possible interpretar-ne alguns. Representen en conjunt escenes de la vida de la Verge.

A l'esfera de l'absis la presideix l'escena culminant de la coronació. Sota, en el mur vertical, es veu l'assumpció i la mort de la Verge.

Notem un orant o donador.

Sota la pintura gòtica s'en entreveuen altres més antigues [5].

Polinyà. — L'església de Polinyà, del segle XI, està adossada a l'església parroquial i avui serveix per a escola, havent-se trobat les pintures que anem a descriure al verificar-se les obres necessàries per a adaptar-la al nou servei d'ensenyança. Les pintures són molt destruïdes, però

(1) ENLARD: *Manuel d'Archéologie française. La costume* (p. 377).
(2) ENLARD: Obra citada (p. 361).
(3) ENLARD: Obra citada (p. 43).
(4) ENLARD: Obra citada (p. 45).
(5) Les pintures de Terrassa han estat estudiades per en Soler i Palet a *La Vanguardia* (fulles artístiques de setembre 1917) i en la revista *Museum* (vol. V, pp. 295 i seg.). Va publicar un article més complet al *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (febrer-mars, 1919). Vegi's també un estudi de Mn. Gudiol a *La Veu de Catalunya* (29 octubre 1917).

es pot averiguar quelcom de sa composició iconogràfica. En el centre del mur de l'absis s'obra una finestra surmontada d'un cercle en el que es veuen restes d'una creu que divideix la composició en dues parts, les dues omplertes d'escenes de la vida de la Verge i de Jesús: al costat de l'Evangeli, l'Anunciació i la Visitació, i al costat de l'Epístola, la Nativitat i l'anunciació als pastors.

El primer tram de la nau conserva també pintures; en la volta es veuen els restes d'una glòria en qual centre devia haver-hi el trono de Déu que descriu l'Apocalipsi, tenint als costats dos dels animals sagrats, el bou i l'àguila, sostenint els grossos volums. Entre ells hi ha tres construccions de punxaguda coberta terminada d'una creu, que són potser la representació gràfica de part de les esglésies d'Asia a què es refereix Sant Joan.

Sota en el mur, en una ampla faixa, s'hi desenrotlla una nova escena apocalíptica. Al fons hi ha clarament els set candelers d'or amb set ciris cònics, ciris buits encara usuals al centre de França a Poitiers, que representen les set esglésies de l'Asia. Es nota una inscripció vertical en que pot llegir-se *Septem Candelabra.* En mig hi ha l'anyell «que tenia set corns i set ulls, que són els set esperits de Déu enviats per tota la terra», amb el llibre dels set segells, en el qual es llegeix:

AGNVS DEI
IPSIVO
ATVS
PRO SALV

que sembla poder interpretar-se *Agnus Dei qui est immolatus pro salute.*

A un costat i altre hi ha un cavaller alat i nimbat vestit amb capa aguantada a l'espatlla dreta; pengen de cada braç sengles estoles; amb una mà porta la brida del cavall i amb l'altra una balança. A l'altre costat, un cavaller, alat també, sobre un corcer esbanyat empunya una llança i abat uns homes.

Les escenes recorden el capítol VI de l'Apocalipsi amb els cavalls de colors diversos que fan sa aparició al trencar-se els segells del sagrat llibre, un amb la balança i l'altre armat, o amb la mort prompta a matar per la fam, per l'espasa i per les feres.

Una faixa decorativa omplerta per un meandre separa les fantàstiques escenes del llibre de Sant Joan de Patmos de les en què és continuada la història de Jesu-Crist.

Desgraciadament, després dels passatges conservats en l'absis, ha restat sols una escena de la Passió probablement la presentació de Jesús davant Pilat sentat en son tribunal.

L'arc toral és ornat d'una planta ondulant amb les flors d'iris característiques de l'art romànic, i sos pilars ho eren amb representacions de grans imatges de sants de les que una sola ens ha estat conservada, representant un sant bisbe amb sa capa ornada del pali i la mà dreta en actitud de beneir.

Altres pintures. — Citem encara la representació del Pantocrator, que resta en un dels absis laterals de Marcevol, al Rosselló, les que decoren l'arcada de Sant Cugat del Vallès, trobades al fer obres en el campanar, i les de caràcter gòtic senyalades a Casserres per Mn. Serra Vilaró.

Conclusió. — Notem un cert ordre en l'aparició dels temes iconogràfics en la pintura. Tenim un grup inspirat en la visió apocalíptica del cel: els Vells que acompanyen a l'Etern, tal com Sant Martí de Fenollar, que sembla en part reproduir-se a Buada. En un segon grup, que es presenta sempre, en esglésies del segle XI o començament del XII, hi ha representació apocalíptica del cel amb el Pantocrator i els símbols dels Evangelistes, acompanyat de les figures dels arcàngels. En un tercer grup hi fan sa aparició les escenes del Gènesi i de la infància de Jesús. Venen més tard, en pintures que semblen del segle XII o de cap al començament del XIII, les vides dels sants.

Una progressió anàloga es veu en la història de la nostra escultura. — J. P. I C.

Copó esmaltat del Rin (segle XIII)

Una de les més notables adquisicions del Museu, durant aquest període, ha estat el copó esmaltat que reproduïm aquí, ingressat a les col·leccions de la ciutat l'any 1918.

La importància d'aquest exemplar d'orfebreria, veritablement extraordinària, augmenta si es té en compte que els seus caràcters permeten afiliar-lo a les escoles d'esmalteria nòrdica; cas isolat,

aquest, certament, en el nostre país, on l'esmalteria és llemosina, generalment, o bé producte d'algunes petites escoles locals, ja en època avançada.

Aquesta circumstància, tal com la que intrínsecament té l'exemplar, ens obliga a un especial deteniment en el seu estudi, car veritablement sorprèn la presència d'un esmalt d'origen tan llunyà en les nostres terres, i pot assenyalar un punt de la relació entre l'escola d'orfebreria nòrdico-manàstica i el nostre país, la influència de la qual és ben probable en la composició d'alguns dels nostres frontals romànics.

Fig. 657. —Copó d'Alpais

Hem procurat reunir entorn del nostre esmalt, per procedir amb el major fonament possible a la seva classificació, totes les dades i coneixences directes que tenim sobre esmalteria; i ens cal dir que, si bé aquestes proves poden ésser contestades, en veritat clouen prou fonament per a considerar aquest esmalt com un producte de les escoles del Nord, i, precisant més, de l'escola del Rin.

L'exemplar en qüestió procedeix d'una petita parròquia de Cerdanya, i en el moment de la seva adquisició complia l'ofici de caixa dels Sants Olis dins les fonts baptismals. Com pot deduir-se per la seva forma, l'objecte és incomplet, mancant-hi el peu i el pom de la tapa, formant així un gran copó que, igual que el famós copó d'Alpais, del Museu del Louvre, devia contenir la Comunió en les dues espècies [1].

Precisament la gran semblança de forma de la copa del copó del Louvre amb la del nostre ens permet tenir una idea de com seria l'exemplar complet; i, ja que malauradament han estat inútils les gestions que s'han fet per trobar el peu i el pom que hi manquen, acudírem a una reproducció del cimbori d'Alpais per a imaginar-nos l'aspecte que devia oferir el nostre en son origen.

El nostre exemplar és format per dues peces hemisfèriques una mica augmentades de volum en llur base i vorejades en aquest indret per una sanefa. El diàmetre màxim de l'exemplar és el de o'15 centímetres, i l'altre, amb les dues semiesferes juntes, també de o'15 centímetres.

La seva disposició ornamental parteix d'una estrella corbada de sis puntes, que, en creuar-se, forma una sèrie de compartiments hexagonals decorats d'imatges i ornaments foliacis. Corresponen a la tapa dues sèries de figures en sentit vertical, de sis figures cada una, i al recipient una altra sèrie també de sis figures.

A l'interior es veu, en el fons de la tapa i ocupant el centre, un disc on hi ha gravats al burí una creu i un braç drapat amb la mà beneint. Al mig del recipient hi ha també inscrit, en un medalló, un àngel en igual actitud.

Corresponent a cadascuna de les sèries de figures corre una llegenda. La primera és un alfabet que es desenrotlla en la següent disposició, col·locades les lletres dins els compartiments de les imatges, en agrupaments de dues, una a cada costat de la testa del sant:

.A-B|C-D|E-F|G-H|I-K|L-M

La segona és una avemaria. Les lletres formen agrupaments de quatre, dues a cada costat de la imatge, en el següent ordre:

:AV-EM|AR-IA|GR-AS|IA-PL|EN-AD|OM-IN

La tercera és una inscripció, que confessem inintel·ligible, sense puntuació de començament, formada per agrupaments de quatre lletres, dues a cada banda d'imatge, exceptuant un dels com-

(1) CABROL: *Dictionnaire d'Archéologie et de Liturgie.*

partiments en què sols n'hi ha tres, a causa, sens dubte, que la posició de la mà del personatge ocupa l'espai que correspondria a l'altra.

Comencem a transcriure la inscripció per l'agrupament de tres lletres:

D|RC-IA|ML-AO:NI-NL|OI-BL|CD-OI|GL

El metall en què és feta l'obra és com en la majoria dels esmalts de l'època: el coure sobredaurat. El procediment de l'esmalt és a tret de camp, reservats els fons en or burinat i esmaltades les figures, les llegendes i els temes d'ornament. Les dues sanefes de la base de les semiesferes que constitueixen la copa i la tapa són gravades al burí.

Fig. 658. — Copó esmaltat del Rin

En anar a classificar l'exemplar nostre, a base d'una comparació amb els esmalts coneguts dels Museus i col·leccions europeus, un no pot sostraure's a la suggestió de la gran semblança de formes generals i de disposició ornamental que hi ha entre el nostre copó i el copó del Louvre. Confessem que, en veure, per primera vegada, l'exemplar que estudiem, ens vingué immediatament al record el famós cimbori d'Alpais, joia de l'orfebreria llemosina; però, immediatament, els seus caràcters ens feren creure que es tractava d'una obra d'una altra escola. Després d'insistir sobre aquesta apreciació i d'haver-lo comparat sota tots els aspectes (fins allí on permeten un bon record i les reproduccions que hem tingut a mà), podem dir que les semblances sòn purament superficials, és a dir, purament formals i de disposició ornamental; però ni quant a la tècnica ni quant a l'estil no tenen res que veure l'un amb l'altre.

Deixant a part el peu i el pom de la tapa que manquen en el nostre, comparant un copó amb l'altre, s'observa que en el del Louvre s'hi ajunten tots els caràcters típics o almenys els més usuals de l'esmalteria llemosina: figures reservades, fons esmaltats, testes en relleu, aplicació de cabuixons; mentre que, al revés, en l'exemplar nostre, s'hi troben tots els caràcters distintius de l'escola del Rin: fons reservats en or, figures esmaltades, treball del tret de camp minuciós i depurat com insistint a donar la impressió de l'antic esmalt *cloisonné* (no extingit al Rin ni en el període àlgid de l'esmalt a tret de camp), el tractat dels cabells, el colorit; en fi, matisant dins cada espai, a la manera dels esmalts pintats, el to violeta de les carnadures i certes fusions i games de color iudicades com a típiques pels autors (1).

Confessem la nostra desil·lusió en veure que ens allunyàvem d'un model tan excels i famós com el cimbori d'Alpais, del Louvre, que uneix a totes les seves valors la d'ésser firmat: però confessem que, en assegurar la impressió que ens trobàvem davant d'un exemplar de l'escola del Rin, sentírem la joia de poder oferir als estudiosos un nou exemplar a afegir a les llistes, i en el qual, sens dubte, pot entreveure's un cas de similitud de formes (no de maneres) entre els tipus del Rin i els de Limoges.

(1) MOLINIER: *L'Emaillerie.* «Bibliothèque des Merveilles.» Paris, 1891. — *Histoire des Arts appliqués à l'industrie. L'Orfèvrerie religieuse et civile*, I part. — VON FALKE, DREGER i altres: *Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes.* Berlin. — MARQUET DE VASELOT: *Histoire de l'Art d'André Michel.* Volums I i II. — LÉON PALUSTRE: *La Collection Spitzer. L'Orfevrerie religieuse.* — OTTO VON FALKE und HEINRICH FRAUBERGER: *Deutsche Schmelzarberten des Mitelalters.* Francfurt. H. M. 1904.

Afegim, encara, per completar els punts de semblança entre el copó d'Alpais i el nostre, que en aquell hi ha també gravada, a l'interior, la figura de l'àngel beneint, que porta al seu entorn la firma de *Mestre Alpais de Limoges.* En va hem cercat entorn de l'àngel i arreu de l'esmalt la firma del mestre que esmaltà el copó del Museu de Barcelona.

Si insistim sobre les diferències de tècnica que distingeixen una i altra escola d'esmalteria, per tractar d'identificar el nostre esmalt, veurem que, efectivament, els caràcters que corresponen al nostre copó són els de l'escola del Rin.

Els autors francesos (1), en reunir aquestes característiques, les han fetes procedir, fins aquestes darrers temps, d'una teoria que suposa per part de l'Alemanya una persistència marcadíssima de la tradició bizantina, d'on es creia originària l'esmalteria occidental.

El *champlevé*, o tret de camp, és, segons aquests autors, una simplificació de l'antic *cloisonné* bizantí, costosíssim i en el qual la mà de l'artista és esclava directa de la tècnica. A Limoges, d'aquesta simplificació es passa ben aviat a l'alliberament complet de la tècnica i de la composició antiga per a anar a una creació típica i franca de l'art llemosí, que s'oblida per complet dels seus vells models orientals. En canvi, al Rin, aquesta simplificació no passa d'ésser un mitjà més econòmic i més còmode que el *cloison* per a obtenir efectes iguals. D'aquí ve que una de les característiques de l'escola del Rin sigui el bizantinisme.

No obstant, no sembla pas que les coses hagin anat així. V. Falke (2), en sos darrers estudis, atesos i autoritzats per Marquet de Vaselot (3), afirma l'existència d'una tradició romana de *champleve* coetània de la grega del *cloisonné* que es practicà, en els darrers temps de l'Imperi, a França, a Bèlgica i a l'Alemanya, i de la qual hi ha dades que revelen la seva continuació a través dels períodes carolingi i merovingi fins al període romànic. La prova és que en alguns exemplars dels segles XII i XIII apareixen les dues tècniques juntes en una mateixa obra, i veiem que sovint la part ornamental en l'orfebreria de les escoles renanes és feta amb esmalts a la grega, mentre les figuracions i les llegendes són fetes pel procediment de tret de camp.

Així i tot, si és veritat que els autors francesos havien equivocat les causes dels deixos bizantinescos dels esmalts renans, no és menys veritat que aquests bizantinismes són reals. L'escola alemanya insisteix tothora en la reserva dels fons de metall característics de l'esmalteria *cloisonné*, que esmalta el menys (les figures) i reserva els fons; i, quan aquests no són reservats, observem que, en esmaltar el fons, és també sempre a base de deixar el camp llis, a un sol to, o bé amb una petita ornamentació contínua: punts, estrellats, gra d'ordi, etc.

Una certa claredat i precisió (diríem una certa fredor regularista) assenyala els caràcters dels esmalts alemanys, i, sobretot, una correcció extraordinària en el dibuix i una perfecció en el treball que sovint, l'una i l'altra, han estat tirades en desmèrit dels mestres llemosins.

D'ella els en defensen els autors francesos a base de l'excés de producció dels obradors llemosins (4). La fama que aconseguiren arreu d'Europa produí la industrialització de l'art de l'esmalt, i d'aquesta són filles la incorrecció del dibuix, la deficiència del treball, la deixadesa i primitivisme de certes muntures veritablement incomprensible quan un les compara amb algunes altres (més escasses) obres de l'esmalteria llemosina, veritablement reveladores d'una gran perfecció de la mà d'obra.

Les distintives que podem recollir, doncs, del que fins ara havem dit, són que en els esmalts alemanys es conserva, fins en el ple de la XIII.a centúria, un caràcter bizantinitzant en els procediments i en el dibuix, accentuat, encara, pels fons llisos, reservats en metall moltes vegades, i encara, al damunt d'aquestes distintives, les d'una gran correcció i minuciositat en el traç del *champlevé*, en el qual es vol conservar la impressió de la presència dels *cloisons*, que resseguiren les més ínfimes parts del traçat de les imatges.

I, en veritat, tots aquests caràcters conserva el nostre esmalt; però ¿són aquests caràcters, tots i cada un, impropis de l'escola de Limoges?

Certament no. Cal reconèixer que Limoges té, en el segle XII, alguns esmalts (5) fets amb extraordinària i minuciosa perfecció, i amb els fons reservats en or. Es cert que no són tan abundants com els alemanys, però hi són; i la presència d'un de sol lleva la valor absoluta a la distintiva esmentada. El caràcter general del dibuix ja és altra cosa. Certament, els esmalts primitius de Limoges

(1) Vegi's MOLINIER i PALUSTRE, obres esmentades.
(2) Obra esmentada.
(3) MARQUET DE VASELOT: en *Histoire de l'Art*, de Michel, esmentada.
(4) LÉON PALUSTRE: obra esmentada.
(5) Vegi's la coberta d'Evangeliari de la col·lecció Spitzer, avui al Museu de Cluny, entre altres.

són tan allunyats dels tipus alemanys coetanis en aquest sentit i al mateix temps allunyats de tot bizantinisme en el segle XII, i més en el XIII, que veritablement hom sent que aquesta distintiva de l'aire bizantí és efectiva i incontestable.

Però es tracta, al capdavall, d'una apreciació personal, i no voldríem fer-nos-hi forts. Anem a les coloracions.

En aquestes hi ha detalls de valor, en certa manera definitius, que caracteritzen les escoles del Rin i del Mosa, i que conserva perfectament el nostre esmalt.

Es un d'ells [1] la coloració de les carnadures i la barreja de dos matisos en un sol compartiment o camp. Certament, aquestes carnadures violàcies pròpies de l'Escola alemanya, amb les celles pintades i matisades, així com determinats trets del rostre, es troben rarament en els esmalts de Limoges.

El verd maragda, l'aliança del groc i el verd amb el roig, i el blanc amb el blau, que s'esmenten com a típics del Rin, tot i trobar-se en el nostre esmalt, els trobem amb més o menys extensió a Limoges. El que no trobem a Limoges és aquest violat de les carnadures i aquesta mena d'aigua tinta blava sobre el violat, que es matisa i dóna una certa tendresa, una certa vida, una qualitat, en fi, d'esmalt pintat en les cares.

Però altres elements, massa oblidats, poden ajudar-nos a la classificació d'aquest exemplar. Aquests són els elements iconogràfics, els quals, pel que a l'esmalteria es refereix, són ben lluny d'haver aportat la contribució que poden aportar al seu estudi i classificació. El corpus dels esmalts llemosins, publicat per Rupin [2], és avui incomplet per a un tal treball, com són del tot insuficients les publicacions alemanyes; i això ha estat perquè la discussió referent a les característiques de les dues grans escoles d'esmalteria s'ha establert principalment sota el punt de vista tècnic, i cal confessar que, per a sostenir raons en aquest aspecte, les reproduccions, per perfectes que siguin, no són mai absolutament suficients.

Però insistim que el punt de vista iconogràfic pot portar magnífics resultats. La prova és que tots els autors el voregen, i especialment Falke i Molinier [3] hi basen alguns de llurs raonaments; i, encara que d'una manera indirecta, són molts els que acuden a fer un intent de comparació entre els esmalts i les miniatures, però més aviat des del punt de vista de l'estil que del punt de vista pròpiament iconogràfic.

Però, en anar a utilitzar aquest mitjà, convé, establir d'una manera precisa la vàlua de la imatgeria que hi ha en el nostre esmalt; i, en ésser aquí, ens cal confessar que, si bé no tenim dubtes respecte a les dues sèries inferiors, pel que toca a la superior no hi veiem tan clar.

Evidentment, les dotze imatges que porten un llibre a la mà representen els dotze Apòstols. Es aquest l'atribut amb què se'ls representa fins el segle XIII, en què, en formar-se la iconografia occidental, neixen les característiques que individualitzen cada un dels deixebles de Crist, mitjançant l'instrument de llur suplici, o altre atribut [4]. No obstant, si bé en l'escultura aquesta individualització s'assenyala ja a les primeries del segle XIII, en els esmalts persisteix el vell model fins al llarg de tota la centúria. L'únic que es distingeix, però, amb anterioritat als altres, és Sant Pere, al qual corresponen les claus. La representació de Sant Pere amb les claus és més antiga que la dels altres atributs dels Apòstols.

Cal fer constar que en el nostre esmalt, ultra ésser dotze les figures de les dues sèries inferiors, totes elles porten un llibre, fent excepció d'una, que no en porta, i que precisament s'escau situada en el lloc on correspon l'encast de la frontissa, com si això indiqués que ocupa un lloc central. Advertim, però, que, si es pot afirmar que no porta llibre, no es pot dir que dugui claus.

Les imatges són totes representades en bust, eixint d'un núvol; i, si bé totes estan en actituds diverses, els rostres ofereixen una gran semblança. La sèrie primera és, quant a indumentària i quant a característiques fisonòmiques, exactament igual a les altres. L'única cosa que les distingeix dels Apòstols és que no porten el llibre.

Per a identificar aquestes imatges ens cal no oblidar que, al llarg de tota l'Edat mitjana, la iconografia cristiana, obeint a les idees dels escriptors de l'època [5], ha establert un paral·lel constant entre els Apòstols i els Profetes. Els Profetes són els apòstols de l'Antiga Llei [6], i en les

(1) MOLINIER: *L'Emaillerie.* — FALKE: obra esmentada.
(2) RUPIN: *L'œuvre de Limoges.*
(3) Obres esmentades.
(4) EMILE MALE: *L'Art Religieux en France au XIII siècle.* — CABROL: *Dictionnaire d'Archéologie et de Liturgie.* — BREHIER: *L'Art Chrétien.*
(5) MALE: obra esmentada.
(6) MALE: obra esmentada.

portes de les catedrals i en les vidrieres formen sèries tots junts, confonent-se sovint llurs imatges.

Es clar que res no ens permet d'assegurar que siguin els Profetes, però la igualtat del tipus, tot i essent diverses les actituds, ens induïa a creure-ho; car altrament, de tractar-se de sants diversos, li hauria estat més fàcil a l'artista donar la variació mitjançant d'atributs indumentaris que mitjançant moviments de la imatge.

Evidentment es tracta d'una representació corrompuda per la repetició d'una d'aquestes composicions d'obrador que, a còpia de repetir un tema, li fa perdre el sentit reduint-lo a una pura ornamentació. Però, així i tot, en establir-se clarament que es tracta dels Apòstols en les dues sèries inferiors, descomptada la possibilitat que siguin àngels (1), no podríem pas donar-los altra atribució; car, en l'esmalteria alemanya i llemosina d'aquesta època, la representació de les imatges, la individualització dels sants és precisa i clara, ja mitjançant els atributs a Limoges, ja mitjançant les llegendes al Mosa i al Rin.

I justament aquest tema dels Apòstols i els Profetes és característic de l'escola alemanya. Un cop d'ull atent sobre qualques reculls de reproduccions d'esmalts porta a aquesta convicció. Per exemple: entre trenta un exemplars d'esmalts de Limoges (la majoria caixes i arquetes i reliquiaris) de la col·lecció Spitzer (2), no hem trobat ni una sola representació dels Profetes. Afegim-hi, encara, les quinze peces llemosines que reprodueix Marquet de Veselot (3), i enlloc es parla de Profetes. En canvi, entre les tretze peces alemanyes de la referida col·lecció Spitzer, n'hi hà de cinc amb reproduccions de Profetes, i en tres d'elles aquests van acompanyats dels Apòstols. Afegim, en aquesta estadística de la representació dels Profetes en favor de les escoles alemanyes, el reliquiari de Sant Omer i l'àltar de Sant Eilbert de Colònia (4).

Molinier (5) fa constar aquesta tendència de l'escola alemanya en les representacions de l'Antic Testament, que més aviat podríem dir-ne a la bizantina. Així com l'art de la nova iconografia penetra ben aviat en els obradors llemosins, fent aparèixer en els esmalts les escenes de la vida de la Verge i dels sants locals, a Alemanya hi ha una visible persistència dels temes antics, tals com les virtuts, abundosament representades, els Profetes, l'Església i la Sinagoga, el jueu recollint el mannà que cau del cel, etc.

Per aquesta insistència en la representació dels temes d'aquest caràcter, Molinier justifica l'abundor de les llegendes en els esmalts alemanys, les quals — diu — eren necessàries per a aclarir els temes obscurs que no calia aclarir a Limoges, on les representacions eren del domini popular.

***

Les llegendes són, doncs, una de les característiques de l'escola alemanya. Fins a tal punt ho són, que *s'han oposat els artistes erudits de Colònia als obrers ignorants de Limoges*, i, encara que tan capciosa sigui la defensa que Molinier en fa, com el concepte que la motiva, la veritat és que, mirant esmalts alemanys i mirant esmalts lorenesos, l'abundor de les inscripcions és palesament contrastant amb l'absència d'aquestes a Limoges.

En el nostre esmalt les llegendes hi són també abundants. Es clar que no tenen relació amb les imatges, però, certament, tracten de donar la sensació de tenir-la-hi: tan ben compostes són les lletres i les figures.

Aquesta irrelació comprova el fet de la corrupció dels temes iconogràfics que ja hem indicat. Ni l'abecedari, ni l'avemaria, ni les lletres illegibles de la inscripció inferior tenen res que veure amb les representacions; però, així i tot, són el record i tracten de donar la sensació d'un conjunt iconogràfic i epigràfic perfectament orgànic que ha degenerat en un pur ornament.

Els caràcters, però, si no tenen valor com a llegenda, poden servir per a datar en el segle XIII el nostre esmalt.

***

Un aspecte manca estudiar, que és el dels temes purament ornamentals. Els rínxols fullats, l'aplicació dels quals com a tema d'ornament dels fons d'esmalt ha donat nom a tot un agrupament

(1) El tipus iconogràfic de l'àngel és una transformació dels genis i victòries alats del paganisme. Neix el tipus ja alat. Vegi's Cabrol, obra esmentada.

(2) *La Collection Spitzer.* London MDCCCXC.

(3) MARQUET DE VASELOT: *Les émaux limousins à fond vermiculé.* Extret de la *Revue Archéologique.* Tom. VI.

(4) Reproduït en *Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes*, Berlín, i en Molinier, obra esmentada.

(5) MOLINIER: obra citada.

de l'Escola llemosina [1], i que, per tant, són típics de Limoges, apareixen també aquí, encara que amb un caràcter divers del que generalment allí són aplicats.

Sobre l'origen d'aquests ornaments, algú ha parlat d'una provinença aràbiga, i cal no oblidar que és possible confondre els entrellaçaments cal·ligràfics de l'art del Nord amb alguns temes de llaceries d'origen persà, africà i espanyol que l'amor a l'art oriental, popularitzat en l'Edat mitjana a Europa, pot haver difós. Sense penetrar en el fons d'aqueta qüestió complexíssima, assenyalarem solament l'existència de la cúpula i de la coberta del reliquiari de Colònia, d'orfebreria alemanya, on es veu aquest tema ornamental, creient que és suficient per a deixar resolt el punt que ens interessa. — J. F. i T.

Retaule de Xixena

OBRADOR DELS SERRA A BARCELONA (1361-1399)

Aquesta taula fou adquirida l'any 1918, per la M. I. Junta de Museus de Barcelona, a la Comunitat de Religioses del Reial Monestir de Xixena, en el Baix Aragó. Corresponia el retaule a un dels altars de l'església de l'expressat monestir, dedicat a la Verge Maria, la imatge de la qual presideix la composició, on es desenrotllen els goigs de la Mare de Déu i alguns passos de la vida i passió de Jesucrist.

Fig. 659. — Taula central del retaule de Xixena

En la taula central apareix la Mare de Déu amb l'Infant als braços, i Santa Catarina i Santa Magdalena. Als peus de la imatge, agenollat, hi ha el retrat del donador, que, segons la llegenda inscrita en el propi mantell, és Fra Fortaner de Glera, Comanador de Xixena, el qual morí en 1400, durant el priorat de D.ª Antonia de Castellauri, morta en 1411.

El cicle iconogràfic s'inicia en el compartiment superior, dreta de la Verge, amb l'Anunciació i la Nativitat. Dessota vénen les representacions de l'Adoració dels Reis i la Presentació de Jesús al Temple, i, en la línia inferior, Jesús discutint amb els Doctors i el Baptisme en el Jordà.

En el compartiment central superior a la imatge de Maria hi ha l'escena de la Crucifixió presidint el conjunt, que continua en el departament esquerre de la Verge començant per dalt, amb la Resurrecció de Jesús i l'Assumpció. Dessota hi ha la Pentecosta i l'Angel que apareix a Maria anunciant-li la seva mort. Dessota vénen els temes de la mort de Maria i la Coronació.

El bancal de l'altar consta de cinc compartiments i és presidit pel Sant Sopar, o sia la institució de l'Eucaristia, ocupant les quatre divisions laterals algunes escenes representatives de llegendes eucarístiques.

En ésser adquirit aquest retaule, l'espai que ocupen les escenes de la Presentació i el Baptisme de Jesús i la Pentecosta i la mort de la Verge, era omplert amb dos fragments de retaule repre-

(1) MARQUET DE VASELOT: *Les emaux limousins à fond vermiculé.*

Fig. 660. — Retaule de Xixena

sentant Sant Cosme i Sant Damià, pertanyents a una altra època i molt inferiors en mèrit artístic.

Indagant el perquè de la presència d'aquelles taules, vinguérem en coneixement que, cap als volts de l'any 1899, foren col·locades allí per una especial devoció als Sants Metges, i que els quatre compartiments substituïts foren venuts en el mercat d'antiguitats.

Feliçment, en aquella data, les dites pintures foren adquirides per l'Il·lustre membre de la Junta de Museus D. Emili Cabot, en la col·lecció del qual figuraren des d'aleshores, havent-les cedit suara, el referit senyor, a fi de completar l'exemplar.

Pels seus caràcters aquest retaule pertany a la sèrie que, a base d'alguns exemplars documentats, avui es pot considerar com a sortida de l'obrador dels germans Serra, pintors domiciliats a Barcelona. Les notícies que tenim sobre aquests comprenen el període que va del 1361 al 1399.

La sèrie a la qual ve a afegir-se el retaule de Xixena, fins ara inèdit, representa la repercussió de les influències de l'escola de Siena sobre l'art català. D'aquesta tendència, l'obrador dels Serra en té la més pura representació. D'aquest obrador se'n coneixen documents del 1361, del 1363, del 1368, del 1394 i del 1399. A aquests documents sols hi corresponen dues de les obres conservades, que són el retaule del Convent del Sant Sepulcre, de Saragossa, i el de la Confraria del Sant Esperit, de Manresa.

La comparança amb les dues pintures documentades permet considerar com a obres d'aquest obrador barceloní, ultra el retaule de Xixena, els de Sant Cugat del Vallès (avui al Museu Episcopal), el de Sant Llorenç dels Morunys, els dos fragments de la Vida de la Verge del nostre Museu, el de Santa Anna, de Barcelona, i altres.

De l'obrador dels Serra n'apareix com a únic firmant dels contractes, en 1361, En Jaume Serra (retaule de Saragossa); en 1363 firma En Jaume Serra, i En Pere Serra com a ajudant (retaule de Tots Sants, de Manresa); en 1368 firma en Jaume i En Pere Serra amb igual caràcter de contractants (retaule de Pedralbes); en 1394 firma En Pere Serra tot sol (retaule del Sant Esperit, de Manresa), i en 1399 també firma En Pere (retaule de la Catedral de Vich).

Aquestes dades, entre les quals cal situar les obres no documentades que es conserven, ens donen una idea de l'activitat de l'obrador barceloní al llarg de la segona meitat del segle XIV, i expliquen l'expansió i la fama dels mestres barcelonins a Catalunya i Aragó.

Respecte a la data concreta del retaule, res es pot precisar, ja que si el fet d'ésser el Monestir de Xixena de la mateixa ordre que el de Saragossa, i l'ésser tots dos a Aragó pot fer pensar en un veïnatge cronològic amb el retaule d'aquella ciutat, a què hem fet referència (any 1361, contracte fet amb En Jaume Serra), en canvi l'única data que tenim del qui el va costejar, que, com queda dit, és Fra Fortaner de Glera, mort en 1400, ens acosta cap al temps dels retaules del Sant Esperit, de Manresa, i del de la Seu de Vich, en què firmava sol en Pere Serra. — J. F. I T.

Restes de vestuari episcopal procedents d'uns sarcòfags de la Catedral d'Urgell

En el mur esquerre de l'ala nord del transepte de la Catedral d'Urgell hi ha situades, damunt permòdols, dues osseres o sarcòfags, cada un dels quals porta pintada, al vessant davanter de la tapa respectiva, la imatge d'un bisbe amb vestimenta de pontifical.

La forma de les osseres i l'estil de llur decoració indiquen les darreries del segle XV o els primers temps del XVI. Tenen 1'60 metres de llargada, per 38 centímetres d'ample i 78 d'alt, i contenen, segons dades documentals, l'una les restes mortals del bisbe Abril (1257-1269), i l'altra les del bisbe Pere d'Urtg (1269-1293).

Les aportacions documentals sobre aquestes osseres, que devem a la diligència de Mn. Pere Pujol, expliquen la presència dels sarcòfags en l'indret on són encara avui. Aquest indret és veí a l'altar que en honor de Jesucrist erigia, abans de morir, el bisbe Urtg, dotant-lo, per al seu servei, de dos capellans, els quals, després de mort el fundador, tenien el deure de dir cada dia, llevat dels diumenges i festes assenyalades, una missa de difunts pel bé de la seva ànima i la de l'immediat predecessor, el bisbe Abril, seguida d'una absolta que s'havia de resar davant del sepulcre de cada un.

Es suposa, doncs, amb fonament, que, per al millor acompliment de les disposicions referides les restes dels dos prelats foren traslladades de llur sepulcre primitiu, en sarcòfags, al lloc veí de l'altar fundat pel bisbe d'Urtg, que encara ocupen; sarcòfags que devien ésser renovats a les darreries del segle XV o a principis del XVI, tota vegada que l'estil dels que hi ha actualment indica que no correspon pas, ni de bon tros, a l'època de la mort del bisbe fundador, la qual s'escau, com ja hem dit, a les darreries del segle XIII.

Aquestes osseres (que poguérem examinar a principis de l'any 1915, en ésser netejades de la runa que hi havia caigut en fer les obres de restauració del temple) contenien una quantitat d'ossos regular, barrejats amb fragments de teixit confosos, que devien ésser la resta de la vestimenta sepulcral dels dos prelats urgel·litans.

Tot seguit (si per més no, perquè teníem dels dos prelats una data segura) reconeguérem l'interès d'aquelles restes textils; i, facultats per l'autoritat corresponent, poguérem recollir-les, fent-les ingressar al Museu d'Art i Arqueologia de Barcelona, on avui es conserven.

***

La sepultura o sarcòfag de la dreta contenia: I. Resta d'una tunicel·la episcopal de seda salvatge o *bysu* i decorada amb temes en losange, fets en la mateixa color, però amb punt divers. La túnica era mancada de la meitat inferior de la part davantera. Té 1'35 metres d'altura des del coll a la vora extrema inferior. Les mànegues, ben conservades, tenen, de l'espatlla al puny, 2'80 metres. Venien adicionades a aquests grups unes tires de teixit amb inscripció cúfica, que descriurem a part per haver estat arrencades donat el mal estat de la costura que les unia als punys.

II. Dos fragments irregulars de forma, de teixit igual al de la túnica, podent haver format part del davanter d'aquesta, que, com havem dit, està mancat de la seva meitat inferior.

Fig. 661. — Tunicel·la episcopal, procedent de la Seu d'Urgell

III. Un fragment de teixit de matèria igual al del de la tunicel·la, amb dibuix o decoració en losanges, divers de l'anterior, però fet per igual procediment, i amb senyals visibles d'haver estat tallat recentment.

IV. Dues tires amb una inscripció aràbiga fetes a punt de sarja, amb passades de metall i decoració geomètrica.

Fig. 662. — Teixit procedent de la Seu d'Urgell

Fig. 663. — Teixit procedent de la Seu d'Urgell

Fig. 664. — Teixit procedent de la Seu d'Urgell

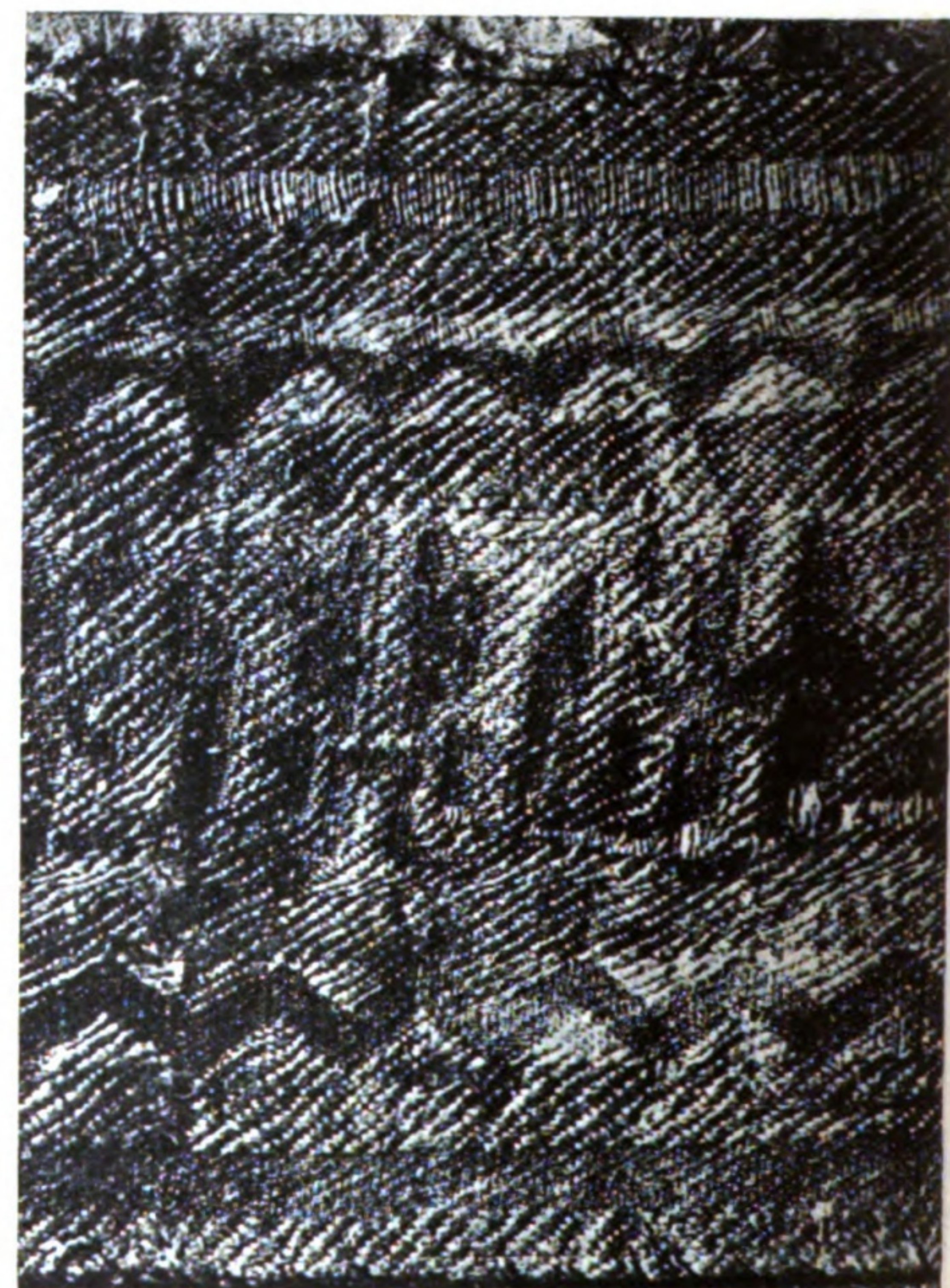

Fig. 665. — Detall d'una tira amb inscripció aràbiga

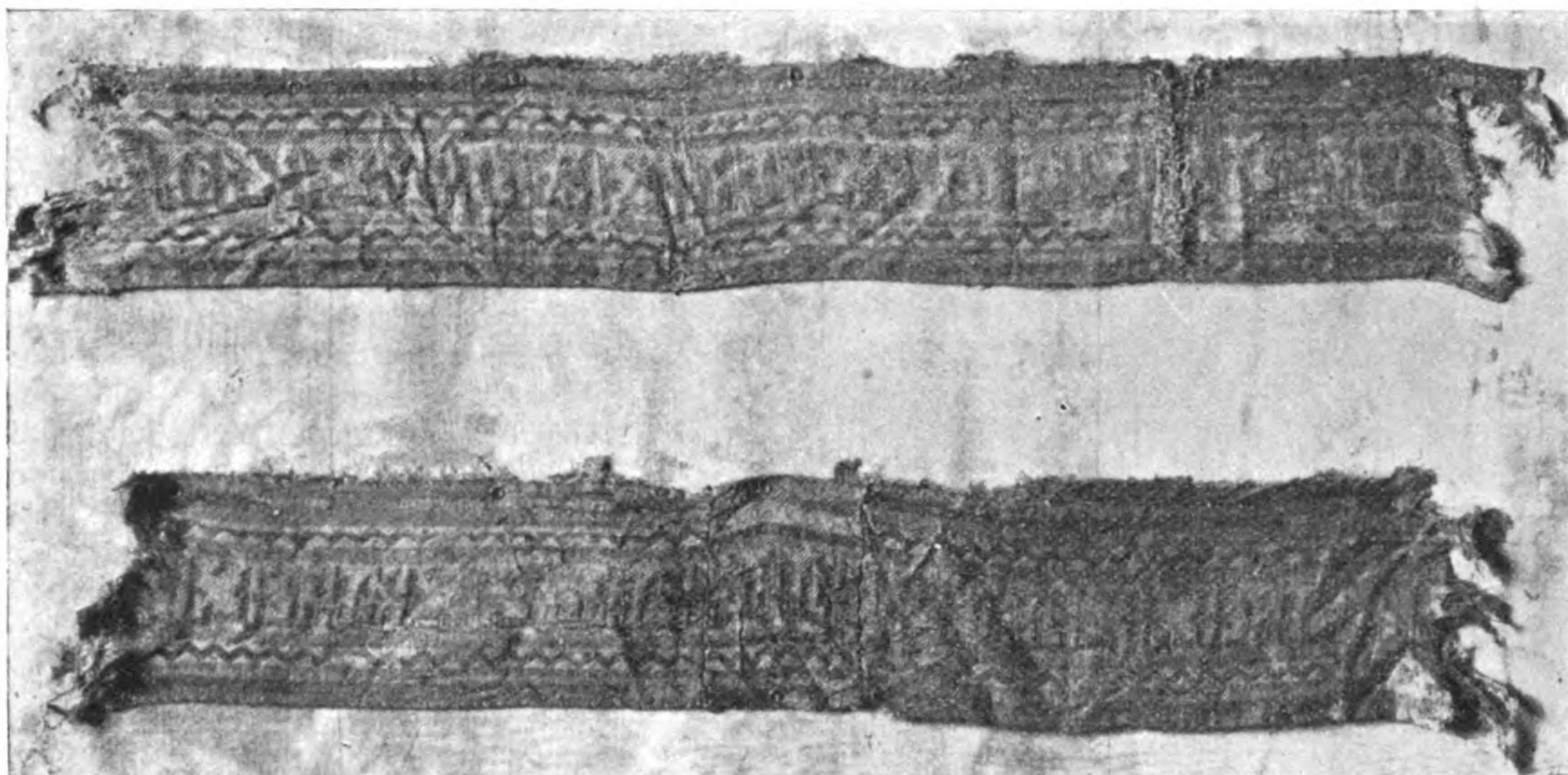

Fig. 666. — Tires amb inscripció aràbiga, dels sepulcres de la Seu d'Urgell

Els teixits de la túnica i l'altre parell en qualitat i semblant de dibuix, els crèiem obra possible del país, malgrat no puguem aportar cap dada relativa a la producció de teixits de seda (encara que sigui de seda salvatge) en el nostre país. Les dues tires, amb llegenda, que decoraven les mànegues, semblen correspondre, per la tècnica i els materials, a la sèrie de teixits egipcians del se-

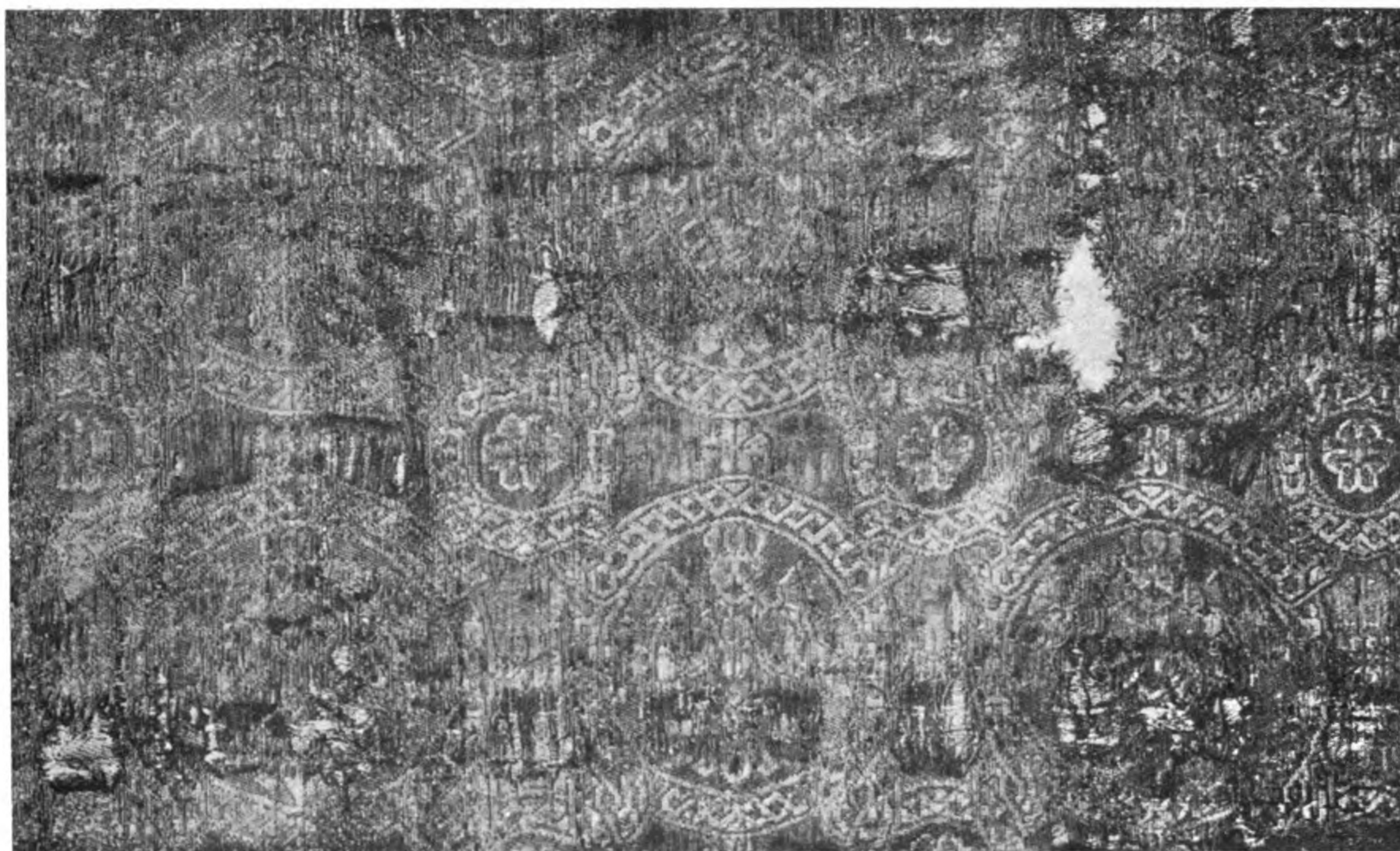

Fig. 667. — Teixit de caràcter bizantí

gle XII-XIII, establerta per Cox, si bé el caràcter de llur ornamentació, un xic bàrbar i molt simple, ens indueix a creure'l obra hispànica.

En l'altra sepultura no hi trobàrem sinó un guant episcopal, en teixit d'or el fons i dibuix en losanges de seda vermella, fet a punt de mitja, com era comú en els guants episcopals, els quals, complint l'expressió d'un liturgista, havien d'ésser sense costura.

Fig. 668. — Guant episcopal, de la Seu d'Urgell

Entre les runes i les vestes trobàrem algunes filagarses que podrien perfectament correspondre al teixit adquirit pel Museu abans de venir aquest en possessió dels exemplars descrits.

***

Aquest teixit (fig. 667) fou portat a Barcelona per un desconegut qui es presentà a vendre'l a casa l'antiquari Sr. Carvajal, en un sol fragment. El Sr. Carvajal el partí en dos, i en vengué un a l'antiquari Sr. Tachard i un altre al senyor Homar, de Barcelona. El del Sr. Tachard fou novament partit en dos fragments, un dels quals ingressà, a base d'un canvi, al Museu de Vich. El fragment del Sr. Homar, que era el que millor idea donava del conjunt del dibuix, fou adquirit pel Museu de Barcelona. Una tira, molt reduïda, va quedar en poder del Sr. Costa.

El fragment es presentava formant sanefa, dividit el fons en franges requadrants en sentit vertical i longitudinal. L'encreuament de les franges era assenyalat per una mena de florons o claves.

El dibuix, com pot veure's per la mostra de la figura adjunta, és de marcadíssim caràcter bizantí, i es datable en els segles XI i XII.

***

No insistim en l'època que pot assignar-se a aquests teixits tan interessants per venir datats pel coneixement que tenim de l'època en què exerciren el pontificat d'Urgell els personatges que els usaren; cosa certament poc comú, car molt sovint s'atribueix als teixits de certa antiguitat un caràcter de relíquia o de pertinença a algun personatge, la qual cosa no fa sinó complicar i fer dubtosa la datació dels teixits antics.

Si per més no, aquest interès de nostres datades és prou perquè, a part dels seus caràcters ornamentals, sigui aquest ingrés del Museu considerat com un dels més importants que hi ha hagut aquests darrers temps.

Ultra això, la tunicel·la episcopal dóna un exemplar indumentari interessantíssim. Creiem que hi ha un tipus ben marcat de la dalmàtica primitiva usada pels prelats, doblement, en llur vestit de pontifical, i feta generalment a un sol to, com ho és aquesta, i en robes lleugeres de tafetà, per exemple, com la nostra ho és.

Les seves mides generals coincideixen, més o menys, amb les d'alguns exemplars coneguts, i per elles sembla que podríem gairebé determinar que es tracta de la dalmàtica o tunicel·la que anava posada damunt l'alba, fins a tapar-la gairebé en el segle XIII, immediatament dessota la dalmàtica superior o tunicel·la, que era més curta, i anava immediatament dessota la casulla. — J. F. I T.

Pintures de les portes d'un orgue de la Seu d'Urgell

Durant una de les nostres visites a la Seu d'Urgell, motivades per viatges d'adquisició fets per comanda de la Junta de Museus (1), poguérem reconèixer l'interès que oferien dues grans teles pintades en grisalla al tremp, portant respectivament les imatges de Sant Ot i Sant Armengol, i que emplenaven dos panys de mur en la sala gran de l'Arxiu Capitular.

La grandària de les teles i llur proporció, sobretot, ens induïren a creure, tan bon punt les veiérem, que es tractava de la decoració d'unes portes d'orgue; i com que, d'ésser això cert, elles dues no donaven completa la decoració pròpia a la muntura d'aquell instrument (2), vàrem procedir a una immediata recerca, per totes les altres dependències de la Seu, amb el fi de veure si trobàvem les altres teles que devien completar-la.

Sortosament, les nostres recerques donaren un bell resultat. En efecte: a cada un dels dos capçals de la gran sagristia, arran de la volta i damunt dels altíssims armaris que emplenaven els murs, hi havia una pintura d'estil i de grandària semblants als de les grisalles de l'Arxiu, si bé aquestes eren en pintura policroma, encara que fetes pel mateix procediment al tremp i damunt de tela igual.

Així mateix, en una altra dependència anexa a la sagristia, vora l'aula capitular, hi trobàrem quatre noves teles de petites dimensions, però d'estil, procediment i matèria iguals als de les anteriors, dominant la pintura en grisalla, representant les imatges, en bust, de Sant Pere i Sant Pau, l'*Agnus Dei* i la *Pietat.*

Les dues teles de la sagristia, fetes en policromia, donaven cada una una part d'un sol tema, que és el de la Presentació de Jesús al Temple, veient-se, en la de mà esquerra de l'espectador, la Verge amb l'Infant i Sant Josep portant les colomes d'ofrena i un acompanyament, i, en la de la dreta, l'interior del temple, amb el gran sacerdot davant l'altar, rebent l'Infant Diví, i diversos personatges assistents al voltant de la figura central.

Les teles anaven totes clavades en bastiments d'aspecte antic i vorejades d'una veta vermellosa, damunt la qual, com si fes de reforç a les vores de la tela pintada, hi havia clavats els claus que la subjectaven al bastiment. Aquesta forma coincidia amb la que indica un document del 1515, relatiu als orgues de Santa Maria del Mar, de Barcelona (3), consistent en una àpoca de quatre lliures, per vint-i-quatre canes i dos pams de tela, i dues peces de veta, que es paguen a Joan Ferran, botiguer de teles, «que tot serví per les portes dels orguens petits de dita iglesia».

Reconegut l'interès artístic de les pintures i l'aplicació que de llur temps tingueren, sol·licitàrem del Capítol llur adquisició per al Museu, a la qual aquell accedí, en el ben entès que, acabant-se les obres de restauració de l'interior de la Catedral d'Urgell, l'import es destinaria a l'obra. Al mateix temps encomanàrem a Mn. Pere Pujol, de la Seu d'Urgell, una recerca en els arxius capitulars, a través de tots els documents que fessin referència a la construcció d'orgues, amb l'esperança de trobar el nom del pintor d'aquestes obres, artista flamenc (?) o flamenquitzant, que dissortadament ens resta encara desconegut (4).

(1) Desembre de 1918.

(2) Es sabut que les portes o volants d'orgue servien per a preservar de la pols la part de tuberia de l'instrument. El Sr. Soler i Palet, en una nota sobre construcció d'orgues a Santa Maria del Mar (cit. per Josep Gudiol, Pàgina Artística de *La Veu de Catalunya,* 21 d'abril de 1919), publica un document, pel qual es diu que, amb data de 7 d'octubre de 1485, el Consell de l'Església declara «que pocha voldria hauer fets tants bells orguens qui nouament son stats acabats sino heren fetes portes per tenir aquells en custodia». Per no privar la sonoritat a l'instrument, sens dubte, aquestes dues portes, que, en ésser closes, apareixien decorades (podent oferir llur decoració l'aspecte d'un sol tema o plafó), s'obrien, i, en obrir-se, quedava un volant a cada costat de la tuberia central, el qual era també decorat pel costat que es veia en ésser obert. Així les dues portes de l'orgue de la Seu d'Urgell donen quatre grans plafons: dos constituint un sol tema, policromats, que eren els que es veien en ésser tancat l'orgue, i dos en grisalla, constituint dues imatges isolades, que eren els que es veien a cada banda de la tuberia en ésser obert l'orgue. Podrà haver-hi, demés, altres teles davant el plafonatge de la muntura de l'instrument, que és de creure que devien ésser de menor grandària que les destinades a les portes.

(3) Comunicat pel Rvd. Higini Anglès, Pvre.

(4) Els documents i notícies que ens comunica Mn. Pere Pujol, com a fruit de les seves recerques en l'Arxiu de la Catedral d'Urgell, són els següents:

Creu que cal fixar l'existència de l'orgue primitiu dins la primera meitat del segle XV, desprès de traslladar-se el chor a la nau central, car en el chor antic no hi havia lloc. Els documents (d'aquesta època ?) parlen d'«orgue major». Creu que devia estar situat sobre el chor, en la segona arxivolta de l'arc divisori de la nau central amb la lateral N. D'aquest temps,

Fig. 669. — Porta d'orgue de la Seu d Urgell. La Presentació al Temple

A manca d'un document que ens doni segurament i directa el nom i filiació de l'artista i la data de l'obra, ens caldria cercar entre aquests documents, si hi fossin, aquells que es refereixen a la construcció d'orgues per a deduir, partint de l'estil de les pintures, aquella data del qual li fos més avinent. Però és el cas que l'únic document que ens permet suposar una data propera a la construcció de l'orgue és el que anomena *l'orgue nou petit*, del 1544, data relativament avançada, si no donés lloc a suposar que, en dir *orgue nou*, no vol dir acabat de fer, precisament, sinó més nou que un altre.

però, diu que no hi ha documents concrets, car no existien ni els llibres de l'obra ni els generals de resolucions capitulars, els quals no són oberts fins l'any 1459.

No creu que l'orgue sigui de la segona meitat del segle XV, per ésser època de pobresa, motivada per les guerres dels de Foix i la sublevació dels remences, que obligaren el Capítol a grans despeses per a la defensa de les seves hisendes.

Dels anys 1470, 1473, 1508, 1518 i 1520 hi ha referències documentals als organistes, sonadors d'orgue i manxaires. Del 1544 hi ha un document relatiu a «un orgue nou petit», i, finalment, del 1579, una referència a l'adob dels orgues grans i petits.

Fig. 670. — Porta d'orgue de la Seu d'Urgell. La Presentació al Temple

Interpretant així el document, i considerant les pintures, per llur estil, com de les darreries del segle xv o del primer quinzeni del xvi, el mot d'*orgue petit* creiem que podria molt bé fer-se coincidir amb les dimensions relativament reduïdes de les portes, en comparança amb altres portes d'orgue que ens són conegudes; coincidència que vindria a reforçar, doncs, la datació de les pintures, que, a manca d'elements millors, és precís fer a base de llur estil, com a obra de principis del segle xvi.

Així com hem provat de fixar la data a base de l'estil de les pintures, és pel mateix camí que ens veiem precisats a assajar llur classificació i filiació artística.

En parlar d'aquesta no podem pas amagar la impressió que en el nostre esperit produí la manifestació verbal d'un eminent tractadista estranger dels primitius nostres en veure les pintures en qüestió per primera vegada i en dir, potser precipitadament, que les creia obra possible d'En Lluís Dalmau. Decididament, amb tot i el pes d'una opinió tan docta i autoritzada, no ens decidim a creure que les teles de referència siguin obra del pintor de *La Verge dels Consellers*. Major-

Fig. 671. — Porta d'orgue de la Seu d'Urgell. Sant Ermengol

ment, no essent pública aquesta opinió, no tenim cap dret a insistir-hi públicament, i si n'hem fet esment és sols per plantejar la qüestió, no de si és o no és obra d'En Dalmau, que ni ho creiem ni ho discutim, sinó de veure si és obra catalana o és obra estrangera.

Certament, d'ésser obra catalana, a ningú com a En Dalmau, l'únic flamenc en mig de tots els nostres flamenquitzants, podria atribuir-se el flamenquisme agut de les portes d'orgue de la Seu d'Urgell. Certament, en el Dalmau hi havia tots els flamenquismes que es vulguin; però enlloc un artista estranger com En Dalmau era respecte de Flandes, donava, d'una manera tan viva i tan intensa, els trets fisiològics racials, com hi són, i ben típics, en les testes dels dos plafons representant la Presentació al Temple.

I, a part d'això, que és element de prova crítica de valor indubtable, ¿on són les semblances de manera en la interpretació dels detalls de la forma humana, mans, orelles, ulls, etc., entre l'única

Fig. 672. — Porta d orgue de la Seu d'Urgell. Sant Ot

obra documentada d'En Dalmau i les nostres teles? ¿D'on trauria En Dalmau certes complicades cobertures absolutament nòrdiques i desusades en el país? i ¿d'on aquella interpretació de certs ropatges, que revelen un truquisme d'ofici, més fred si es vol, però superior a gairebé tots els pintors nostres?

I, no essent d'En Dalmau, ¿podríem pensar en altres dels artistes nostres, els noms dels quals

retrobem en documents relatius a la pintura de portes d'orgue? [1] No seria, certament, el Vermejo agitat, ple d'un sentit tràgic molt espanyol, qui canviés la seva paleta calenta i sumptuosa per les tranquil·les imatges de Sant Ot i per la rítmica escena de la Presentació, més aviat freedes, si bé finíssimes de color.

Creiem que cal descomptar tota possibilitat que siguin obres d'un pintor nostre; i, en dirigir el camí de les escoles del Nord, on creiem que per llur estil i pels caràcters i detalls es situen, bo serà acompanyar-les en aquesta direcció amb dades documentals tan importants com són, en aquest cas, totes les que fan referència a la intervenció de gents del Nord, de noms nòrdics i de materials procedents del Nord, en la construcció dels orgues nostres.

Esmentem, així, el nom d'un Paulo Nurenberga, que, en 1568, junt amb en Pere Serafí, concorda pintura de portes d'orgue amb els canonges de Tarragona [2]; la cita de Mn. Gudiol [3] sobre la raó d'existir aquesta influència flamenca, i les dades que dóna en sosteniment del que diu, per exemple, un Fr. Lleonard Martí, que era de Frangfort; un Joan Spindelnaguera, que esmenta el Sr. Soler i Palet [4], que vingué de Piel; un Pere el Flamenc (1536), que es diu «de nació flamenc»; Mn. Pere Martí, que era del bisbat de Montalban [5]; un Guerau Spirnig, ciutadà de Barcelona, escultor i imaginaire que treballa en l'entretellament de l'orgue de Santa Maria del Mar en 1514; un Pere Borelon, natural de Samalis (regne de França), organista, per reparacions que fa en l'orgue de la mateixa església, en 1547; i, finalment, el pagament que, en 1485, fa l'obra de Santa Maria del Mar al ja citat Joan Spindelnaguera (alemany) de L. ll., import de la bestreta que ha fet «per l'estany vingut de les parts de Flandes» [6].

Heu's aquí, doncs, com aquesta insistent relació del nostre país amb constructors d'orgues procedents d'Alemanya, de Flandes i de França reforça la direcció filiativa que donàvem a les pintures de les portes d'orgue de la Seu, que considerem flamenques i de principis de la XVI[a] centúria. — J. F. I T.

Col·lecció de rajoles valencianes i catalanes de D. Josep Font i Gumà

Aquesta col·lecció única consta d'un conjunt d'uns 800 exemplars, amb 600 dibuixos diversos, constituint un historial complet d'aquesta especialitat ceràmica, des de les darreries del segle XIV, en què sembla aparèixer, fins a les darreries del XVI.

La formació de la col·lecció és l'obra esforçada i personalíssima de l'arquitecte D. Josep Font i Gumà, qui ha anat, en general, a cercar els exemplars a la mateixa font, i n'ha fet un estudi completíssim, que dóna a la col·lecció la valor d'una monografia il·lustrada amb els exemplars autèntics.

En cedir al Museu la col·lecció, calia resoldre un sentiment delicat d'afecte que el seu posseïdor tenia per sa ciutat nadiua (Vilanova i Geltrú); i, atenent-lo com es mereixia, la M. I. Junta de Museus de Barcelona oferí els cabals necessaris per a restaurar el vell Castell de la Geltrú, que el senyor Font i Gumà oferí al Municipi convertint-lo en edifici escolar.

L'obra de restauració s'ha portat a cap sota la direcció de l'Oficina de Conservació de Monuments de l'Excma. Diputació Provincial i amb quantitats del Pressupost d'aquella corporació inscrites en el de Museus.

La col·lecció consta de quatre grans agrupaments cronològics, cada un dels quals té subdivisions típiques diverses, segons s'exposa.

RAJOLES VALENCIANES

I. — DARRERIES DEL SEGLE XIV I PRINCIPIS DEL XV

1. Tipus aràbics d'ornamentació persana.
2. Tipus aràbics d'ornamentació amb llaceries.

(1) Huguet (Jaume) i Vermejo. Soler i Palet, notícia i lloc citats. — Reyxach Antoni Dalmau i Pere Serafí. Mn. Josep Gudiol, article *Pintors Cortiners i de Portes d'Orgue*, Pàgina Artística de *La Veu de Catalunya*, 2 d'abril de 1919. — Nicolau de Cudensa, pintor, ciutadà de Barcelona, en 1516. Pere Alemany i Rafel Vergós, 1547. Aquests últims, referents a l'orgue de Santa Maria del Mar, comunicats per Mn. Higini Anglès.
(2) GUDIOL: article citat.
(3) GUDIOL: article citat.
(4) SOLER I PALET: lloc citat.
(5) GUDIOL: article citat.
(6) Comunicats per Mn. Higini Anglès.

II. — SEGLE XV. TIPUS GÒTICS O MORO-GÒTICS

1. Flora (de tradició aràbigo-italiana).
2 Llegendes (caràcters gòtics).
3. Heràldics i ensenyes d'ofici.

III. — DARRERIES DEL SEGLE XV I TOT EL SEGLE XVI

1. Figures i bèsties (orles dentellades) Manisses.
2. Figures (València).
3. Heràldics i ensenyes d'oficis.
4. Llegendes.
5. Joc de cartes.
6. Temes ornamentals de disposició quadrilateral de gran tamany.
7. Renaixement de les composicions de llaceries.

RAJOLES CATALANES

AGRUPAMENT ÚNIC

Imitació dels dibuixos valencians (pintura feta amb trepa).

***

Els productes d'aquesta especialitat de la ceràmica valenciana s'escamparen per totes les terres de la Corona d'Aragó, per Espanya, per la Toscana, i per la Itàlia meridional.

De l'aspecte d'aquests paviments compostos amb les rajoles aquí reunides, en dónen clara idea algunes pintures medievals catalanes on es veuen sovint minuciosament representats.

L'estudi i datació d'aquestes rajoles, l'ha fet d'una manera detinguda i extensa el propi col·leccionista en la seva obra *Rajoles valencianes i catalanes* (Vilanova i Geltrú, 1905). — J. F. I T.

RENAIXEMENT

Restes de vestuari de les sepultures reials de Poblet

Les restes de vestuari procedeixen de les sepultures reials del monestir de Poblet, situades en el creuer, al costat de l'Epístola.

En aquesta sepultura, construïda en 1660 per D. Lluís Ramon Folch de Cardona, hi foren col·locades les restes de diversos personatges de la família reial, fins aleshores escampats en diferents llocs de l'església.

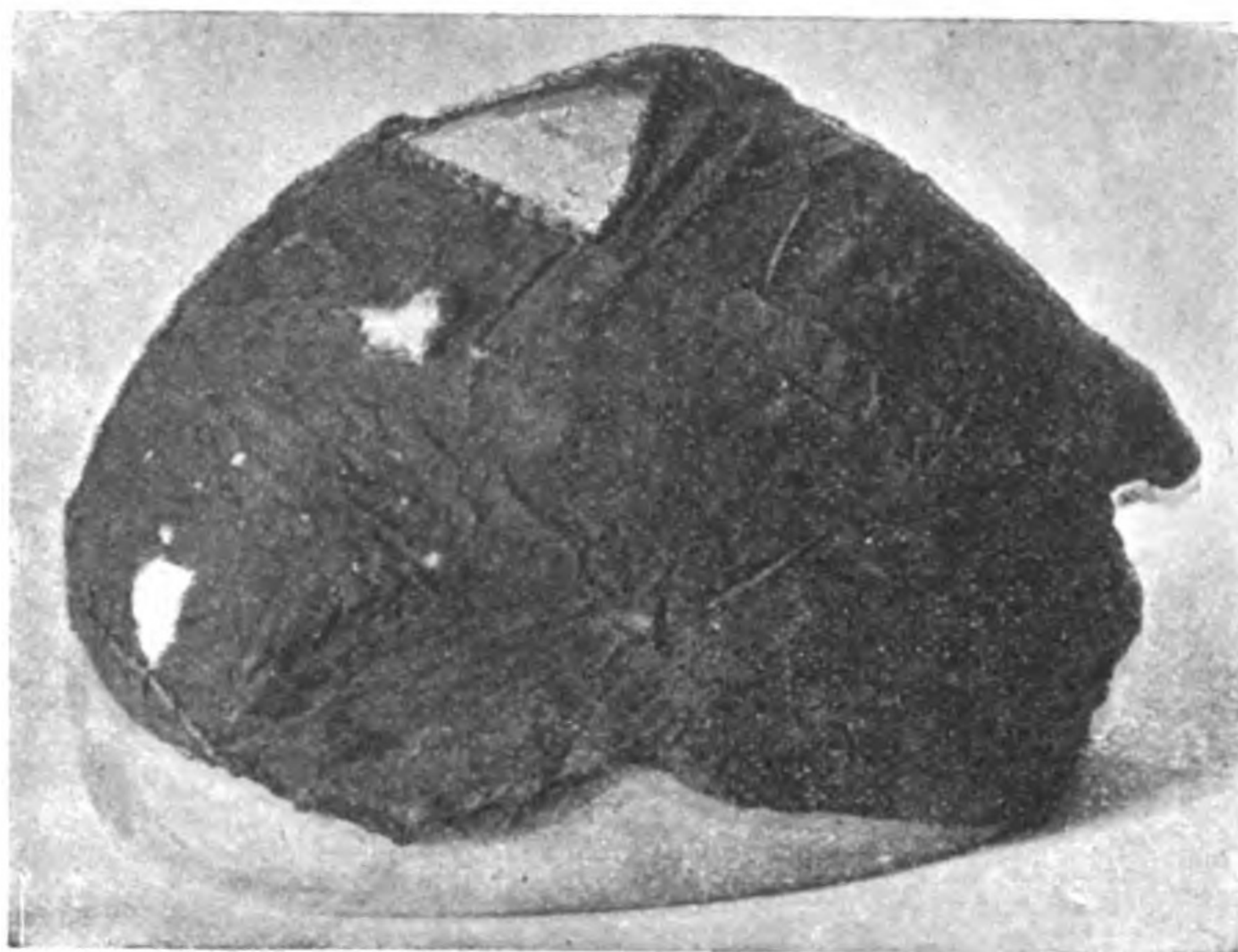

Fig. 673. — Còfia de principis del segle XVI

Per ordre de dates, figuren en els enterraments els següents:

Alfons d'Aragó i Cardona (1530), enterrat amb hàbit del Cister. — Giomar d'Aragó, filla de l'anterior. Joana d'Aragó i Sicília, muller de D. Fadrique Alvarez de Toledo, morta en 1557. — D.ª Maria, filla de l'anterior, morta el mateix any. — D. Francesc Ramon Folch, duc de Cardona i de Segorbe (1575), i la seva esposa D.ª Angela de Càrdenas (1576). — D. Alfons d'Aragó i Cardona (1580) i ses tres germanes: donya Brianda (1581), D.ª Magdalena i D.ª Francisca (1601); i sa esposa D.ª Anna d'Henríquez. (Del sepulcre d'aquesta dama procedeix un fragment de mocador amb una

[illegible] — [illegible] D.ª Anna [illegible] de D. [illegible]
[illegible] d'Anna, esposa de D. Pere Antoni

Fig. 674. — Pany d'una mànega de vestit femení (segles XVI-XVII)

d'Aragó, morta en 1632. — D. Vicens d'Aragó i Cardona (1676). — D.ª Anna Fernández de Córdoba, segona muller de Pere Antoni d'Aragó (1679). — El noi D. Manuel d'Aragó (1682) i el seu germà, anomenat també Manuel (1685); i D. Lluís Lacerda i Aragó (1696).

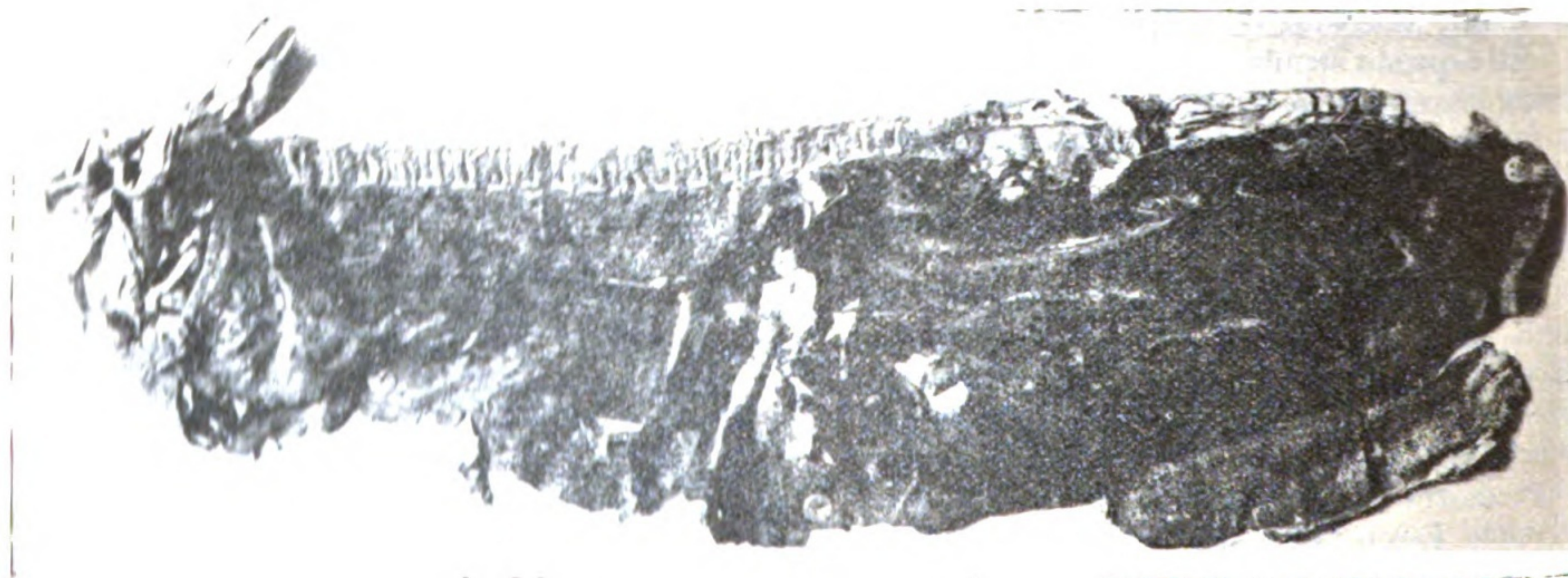

Fig. 675. — Mànega de vellut, d'un vestit femení (segles (XVI-XVII)

De manera que els exemplars reunits cal datar-los entre el 1530 i el 1679.
És sabut que, llavors de la crema de l'any 1835, foren profanades les reials sepultures, així com,

en general, totes les que hi ha en el Monestir, pels claustres i altres dependències; i que aquesta profanació perdurà durant els anys en què el famós monument fou oblidat.

Els vells del poble de L'Espluga, veí del Monestir, recorden haver vist la mainada vestida amb riquíssimes teles extretes dels vestuaris dels sepulcres, i de les quals avui no queden sinó fragments descompostos entre les runes que fa pocs anys es tragueren del creuer per reemplenar el sot que deixà al centre de l'església l'empostissat de l'antic chor.

L'interès d'aquests exemplars, a part de llur caràcter venerable, està en que són documents que expliquen pel clar les robes usades en els vestits d'aquella època per la gent noble del país, i, en certs aspectes, donen detalls sobre llur forma. — J. F. i T.

Fig. 676. — Fragment de glassa

Els draps d'Arras del Palau de la Generalitat i la sèrie anàloga del Palau Reial

A la capella de Sant Jordi del Palau de la Generalitat s'han conservat una sèrie de draps d'Arras inèdita (1), que cal aquí descriure amb motiu d'haver estat forrats de nou per acord del Consell Permanent de la Mancomunitat de Catalunya, i instalats en les sales de l'antic Palau. Cap document dels nombrosos trobats fins ara fa referència a la sèrie de què anem a parlar i en la què hi han representades escenes de la vida de Noè.

Els fets representats són els següents: *a*) Déu ordenant a Noè la construcció de l'arca (figs. 677 i 678); *b*) Noè amb sa família rebent la benedicció de Déu a la terminació del Diluvi (fig. 680); *c*) Ubriaguesa de Noè (fig. 682).

Resten després fragments d'altres tapissos trossejats durant els anys que ocupà el Palau de la Generalitat la Reial Audiència, època trista d'opressió en què la institució dominadora malmet l'edifici i el seu mobiliari al mateix temps que destrueix la memòria de la gloriosa institució catalana a què pertenesqueren. Aqueixos trossos pertanyen a dos altres draps. Un, format de dos fragments, representa el diluvi, la pluja caient abundosa, homes i feres barrejats negant-se mentres l'arca encara en el lloc on fou construïda espera que les aigües se l'enduguin (fig. 681). Altre fragment pertany a una representació de la construcció de la torre de Babel (fig. 683).

La sèrie està signada amb la marca ben coneguda de Guillem de Pannemaeker i la de la ciutat de Brussel·les, obligatòria des de 1528.

Part de una sèrie igual la posseeix la Casa Reial de Madrid. La diferència està només en les corones de flors que ornen els corns del tapís en les que, en la sèrie de propietat del Rei, hi han les armes reials tals com les que s'usaven en temps de Felip II, després de la pèrdua de Portugal, ornades del toissó d'or; mentres que en la nostra sèrie hi ha un ornament floral aplicat i cosit sobre el fons llis de blau de cel de la corona. Els senyors Tormo i Sánchez Cantos han publicat la història de la sèrie reial (2) que anem a resumir.

Els tapisos conservats i inventariats al Palau reial, són tres: un, representant a Déu ordenant a Noè la construcció de l'arca (fig. 679), igual que el del Palau de la Generalitat; altre, els treballs de la construcció de l'arca fig. 684), i un tercer la família de Noè. i els animals de tota espècie deixant l'arca que ha retrobat altra vegada la terra (3).

El document més antic sobre aquests tapissos és una carta del cardenal Grandela a Gonçal

(1) Vegi's sobre els draps d'Arras que ornaven el Palau de la Diputació general de Catalunya, MIRET I SANS i PUIG I CADAFALCH: *El Palau de la Diputació general de Catalunya.* ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, MCMIX-X.

(2) *Los Tapices de la casa del Rey N. S.* Madrid, 1919, p. 109 i següents.

(3) En l'obra citada dels Srs. Tormo i Sánchez Cantos ha estat reproduït aquest tercer tapís.

Fig. 677. — Detall del tapís que representa a Déu ordenant la construcció de l'arca

Pérez, secretaris ambdós de Felip II, en què es parla d'haver-se enviat a Vandenesse, servent del rei que havia sortit cap a Flandes, «bordes de tapisceria para aquella que su Magestad manda hazer de la historia de Noé». Aqueixos «bordes de tapisceria» eren enviats en substitució d'un altre projecte ja per no haver plagut al Rey o ja perquè s'havien perdut els cartrons dels primers «bordes» projectats (1563).

(Sèrie del Palau de la Generalitat) (Dimensions: 4'7 × 3'90 m.)

Fig. 678. — Tapís representant a Déu ordenant la creació de l'arca

Les orles s'havien proposat en altra forma diferent de l'actual: devia haver-hi, segons una carta de Grandela, «unos redondos que podran poner en las dichas zenefas, así en los cantones como en medio de l'altura se podran poner algunas figuras de la historia de la Biblia que conformaran con la tapiceria». Una composició d'aqueixa mena hi ha efectivament en la sèrie de la història d'Abraham, també de la Casa Reial d'Espanya, mentres que en la que ens ocupa hi ha una sèrie d'animals, molts de la fauna americana, reproduïts del natural d'un estil ben diferent del representat en la tapisseria, copiada segurament de les col·leccions zoològiques de l'Escorial, que és la que s'enviava en 1563 a Brussel·les.

En l'any 1565 la tapisseria estava en obra. En 1566 l'obra era acabada i el tapisser de Brussel·les Pannemaeker la retenia per dificultats en el pagament. En 1567 l'obra és transportada a Espanya. Després figura en diverses festes reials: en 1576, en l'entrevista entre Felip II

i D. Sebastià, rei de Portugal, a Guadalupe; a Sant Jeroni el Reial, de Madrid, en el jurament com a príncep d'Astúries de Felip IV, en 1608; en la recepció del príncep de Gales, Carles I, per Felip IV a Madrid, en 1623; en l'entrevista règia de la Illa dels Faisans, en 1659. Wanters diu [1] que Margarida de Parma volgué encarregar-ne una rèplica, per lo que el rei Felip II, son germà, dóna una autorització.

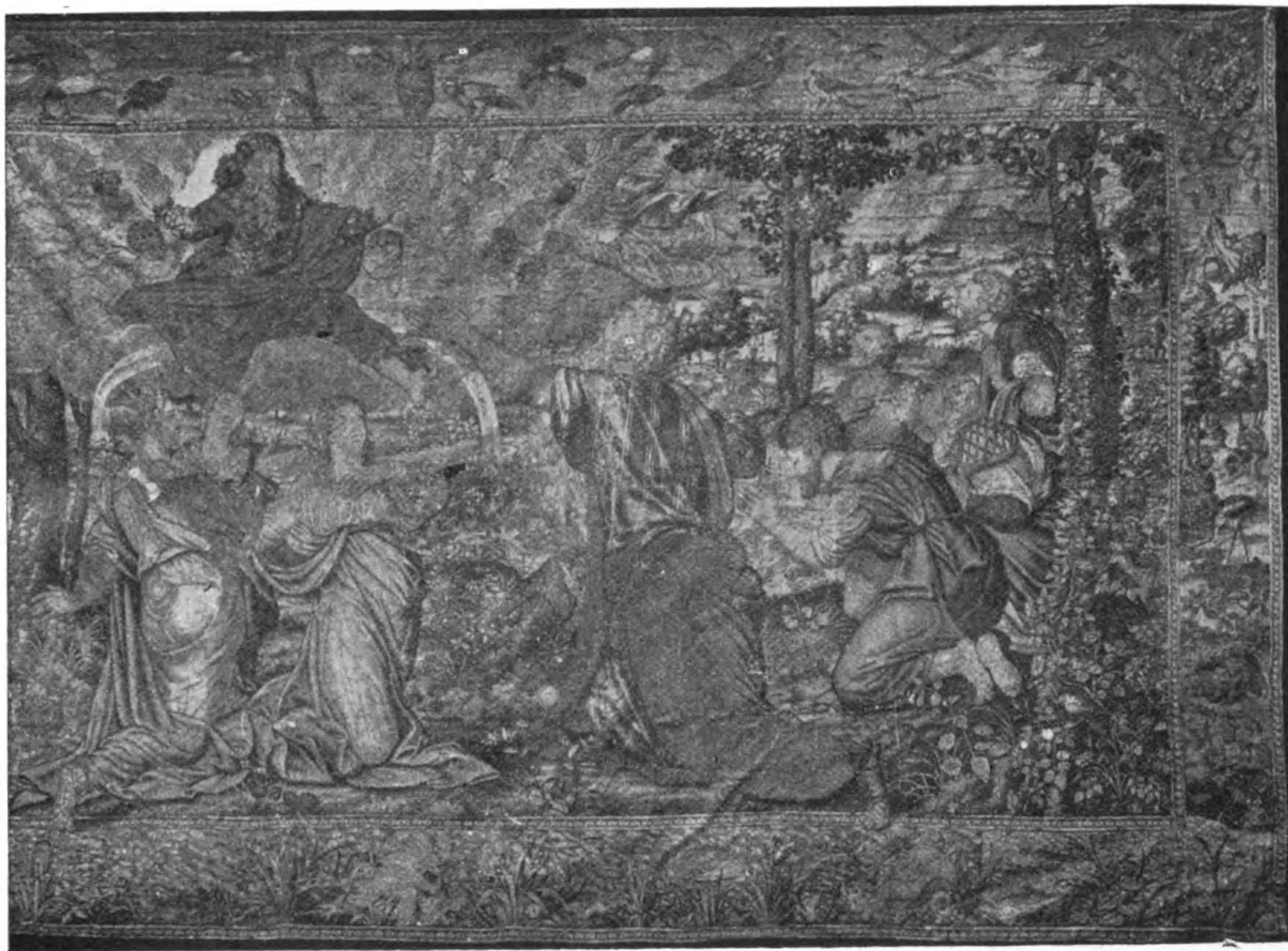
(Sèrie del Palau Reial)

Fig. 679. — Déu ordenant la creació de l'arca

Els cartons de les escenes historiades, segons els autors que extractem, foren fets per Miquel van Coxeyen, pintor flamenc al servei de Felip II dedicat a fer cartons pels tapissers de Brusel·les, autor també de la sèrie d'Abraham que posseeix la Casa Reial. L'atribució es funda no en documents, sinó en la comparació amb altres obres del mateix autor conegudes.

El document que parla de l'entrevista de D. Sebastià, rei de Portugal, i Felip II, a Guadalupe, descriu una gran sala «con diez paños de Su Majestad, de seda y oro riquísimos; la historia de Noé con su arca, diluvio, aves y animales».

(1) *Les tapisseries historiées à l'Exposition belge de* 1880. Brussel·les, 1881, pp. 82 i 83.

(Sèrie del Palau de la Generalitat) (Dimensions: 5'30 × 3'93 m.)

Fig. 680. — Noè amb sa família rebent la benedicció de Déu a la terminació del Diluvi

Aqueixa sèrie, no citada pel comte vidu de D. Joan en la seva coneguda obra [1], reduïda avui a tres tapissos, s'havia compost doncs de deu magnífiques peces, set de les quals són destruïdes o extraviades.

La sèrie del Palau de la Mancomunitat, que era indubtablement una rèplica de la primera, permet conèixer quatre tapisseries desaparescudes de la col·lecció reial: dues senceres i dues fragmentàries, havent-n'hi un de tema igual conservat en les dues sèries.

Coneixeríem així set tapissos de la sèrie de deu referida.

En la nostra col·lecció hi ha, a més, un tapís amb la representació d'una batalla (fig. 685). No pertany ni a la sèrie de la vida de Noè ni a la d'Abraham, sinó a la de Jacob, representant el saqueig de la ciutat on habitava Sique, raptor de Dina, filla de Jacob, emportant-se dones i criatures

(Fragments d'un tapís del Palau de la Generalitat)

Fig. 681. — El Diluvi universal

(1) Conde viudo de Valencia de D. Juan: *Tapices de la Corona de España.* Madrid, 1903.

(Tapís de la sèrie del Palau de la Generalitat) Fig. 682. — Ubriaguesa de Noè (Dimensions: 5'33 × 3'93 m.)

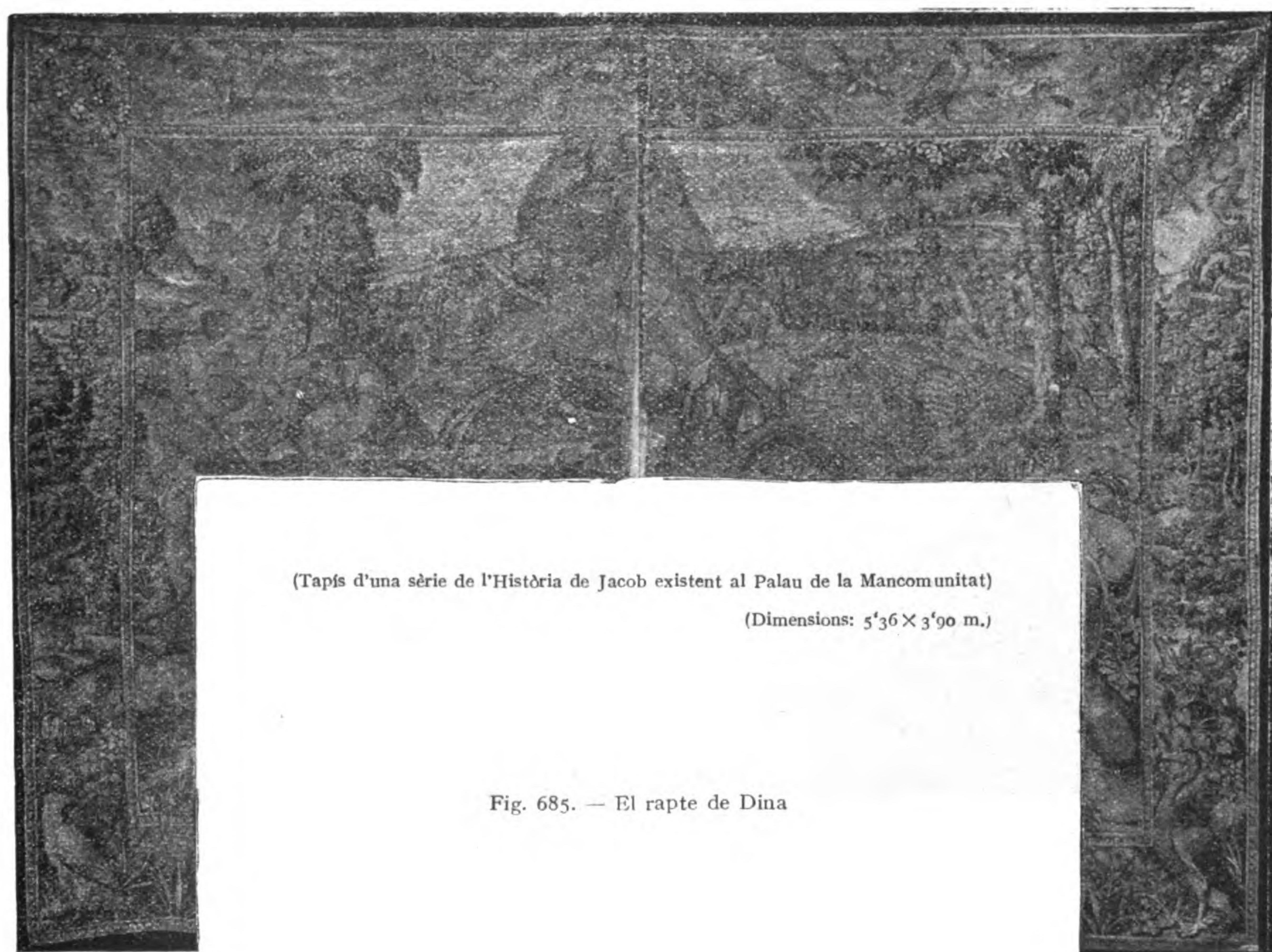

Fig. 683. — Construcció de la Torre de Babel

(Fragment d'un tapís del Palau de la Generalitat)

(Tapís de la sèrie del Palau Reial) Fig. 684. — La construcció de l'arca

(Tapís d'una sèrie de l'Història de Jacob existent al Palau de la Mancomunitat)

(Dimensions: 5'36 × 3'90 m.)

Fig. 685. — El rapte de Dina

després d'occir als homes, sofrents encara de l'operació cruent de la circumcisió. Sembla obra del mateix pintor Miquel de Coxcyen, confirmant el presentiment de que degué existir tota una sèrie de composicions, il·lustració de gran part del Gènesi. Aqueix tapís fou partit i mutilat, faltant una banda central i un gran rectangle inferior. — J. P. i C.

Col·lecció de vidres esmaltats (segles XVIII-XIX)

Són especialment interessants les col·leccions de vidres esmaltats adquirides per la M. I. Junta de Museus de Barcelona durant els anys 1915 a 1920, perquè amb ells ve a representar-se d'una manera completa, en les nostres col·leccions, un tipus de vidre d'importació molt abundant a Catalunya, i especialment, segons observació personal d'alguns antiquaris, en les poblacions del litoral.

No coneixem en la bibliografia de la vidrieria europea, cap estud dedicat a aquestes modestíssimes obres, que en llur mateixa modèstia tenen la causa que els estudiosos no se n'hagin ocupat.

Fig. 686. — Ampolla esmaltada

Fig. 687. — Ampolla esmaltada

No obstant, són prou nombroses per a haver constituït en llur temps un element característic en els nostres interiors, i, per tant, tenen la importància d'un element fisonòmic de la vida catalana de llur temps.

Anant concretament als exemplars, si posem atenció en llurs virolades decoracions i en el caràcter dels dibuixos i temes d'ornament, caldrà que cerquem els antecedents d'aquest art en l'esmalteria dels vidres de l'Alemanya del S. en els segles XVII i XVIII, i de la França del N. a la mateixa època, i d'alguns indrets dels països flamencs. Com a producte d'una indústria popular, els nostres exemplars difereixen en gran manera d'aquells; però podem dir que, si trobem les fonts de la decoració dels vidres clàssics de la baixa Alemanya, en aquesta època, en l'obra dels gravadors del temps (R. Schmidt, *Das Glas*, Berlín, 1912; Friedrich, *Die Altdenschen Glaser*, Nuremberg, 1886; Giraffcourt, *Nouvel étude sur la verrerie de Rouen*, 1886; Abbé Bontiller, *Les gentilshomes verriers de Nevers*, Nevers, 1885; Beaupré, *Les gentilshomes verriers dans l'ancienne Lorraine*, Nancy, 1864; etc), les fonts, o almenys els caràcters de la decoració, d'aquestes modestes obres, coincideixen amb la imatgeria popular del Nord d'Europa (Champfleury, *Histoire de l'Imagerie populaire*, París, 1869).

Fig. 688. — Vas esmaltat, amb l'escut d'Espanya

Es difícil, sense més dades que les que fins ara hem pogut reunir, precisar un lloc de producció. Aquest centre d'Europa on coincideixen escoles artístiques que tenen un parentiu molt íntim, és una regió prou gran i amb caràcters populars massa similars per a determinar-nos. El mateix vestuari d'alguns dels personatges representats en les pintures podria ajudar-nos; però la indumentària popular no ha estat prou estudiada per a afinar tant que poguem discernir una diversitat definitiva entre països molt consemblants.

Una dada d'altíssim interès, però, es desprèn dels mateixos elements de decoració del vidre; i és la de les llegendes. Les llegendes han estat al llarg de l'Edat mitjana i del Renaixement, prodigades en tota 'a decoració de les obres d'art mosanès, renanès i bavarès alemanys.

Els vidres clàssics d'aquestes regions són aiximateix pròdigs en llegendes. Així, els nostres vidres en porten sovint, i en llengua i en caràcters (sobretot els caràcters) que no deixen lloc a dubtes sobre l'indret de llur procedència.

«VIVAT MEIN AUGEN TROSE»

(Visca el consol dels meus ulls)

«VIVAT MEIN SCHAF»

(Visca mon tresor)

Al costat d'aquestes inscripcions en llengua alemanya, i d'algunes altres en llengua francesa que ens són conegudes, es comú trobar, entre els vidres d'aquest caràcter, uns vasos per a beure amb llegendes en llengua castellana. Gairebé tots aquests vasos porten, en la part interior pintat un escut d'Espanya, orlat amb temes florals exactes als dels vidres inscrits en alemany; i en la part posterior una llegenda, que sol ésser un visca al rei d'Espanya.

Cal advertir que, a part dels caràcters absolutament alemanys d'aquestes inscripcions en llengua castellana, n'hi ha prou amb agafar uns quants exemplars perquè es facin patents els dubtes de la mà del pintor del vidre en copiar la grafia d'una llegenda estrangera que no entén. En alguns és clar que la inscripció està correctament escrita; però, en la majoria, s'hi troben faltes absolutament

inexplicables si no es parteix del principi que el que escriu no entén el que escriu i es limita a copiar un gràfic en la còpia del qual sovint s'erra.

Vegi's, com a exemple, la transcripció de les inscripcions dels sis vasos amb l'escut d'Espanya, de la nostra col·lecció:

VIVAT EL REY DE ESPANIA

(En aquesta es conserva el *vivat* en llatí, com en les inscripcions alemanyes que hem transcrit abans.)

VIVA EE REY DE E,SPAÑA
VIVA EE REYD EE SPANIA
VIVA, CARLOS IV REY DE ESPAÑA
VIVA EL REY DE ESPAÑA

Aquestes dades indueixen a considerar aquests vidres com a producte d'un centre alemany, i, per tant, cal considerar com a gènere d'importació així els que tenen llegendes alemanyes com els que en tenen de castellanes. Sens dubte, a França i a Àustria, on hem constatat la presència de vidres semblants, hi han arribat de la mateixa manera que al nostre país.

I és que (encara que sense fonament) és una impressió nostra que aquests vidres no eren pas estimats per ells mateixos, sinó que, segons la forma de les ampolles indica i les llegendes galants reforcen, devien ésser envasos d'un producte de perfumeria famós i únic (aigua de Colònia, potser ?). Aquesta opinió justifica el nombre abundant d'ampolles que trobem, en relació amb els vasos, molt més escassos, i amb l'absència de tota altra forma o recipient que els d'aquestes dues menes. No podem pensar, per a aquest temps, en un comerç de vidres del nostre país amb un país del Nord, que fos prou lucratiu donada la categoria artísticament i industrialment modesta del gènere. L'abundor de les ampolles i llur presència pot justificar l'acceptació dels vasos esmaltats, amb decoració i inscripcions fetes a posta per complaure un determinat mercat; però el gros de la importació es fa en qualitat d'envàs, explicant-se l'expansió geogràfica d'aquests vidres per l'expansió del comerç dels productes que contenien. — J. F. i T.

L'arc d'entrada a l'antic chor de la Catedral de la Seu d'Urgell

El fragment monumental que constitueix l'objecte d'aquest estudi procedeix de l'enderroc del chor gòtic de la Catedral d'Urgell, que ocupava tres trams de la nau central d'aquell monument, del qual avui s'és iniciada la restauració. És precisament amb motiu d'aquesta restauració que fou tret l'antic chor gòtic, a l'objecte de retornar al vell temple romànic la visualitat que aquesta construcció li prenia.

Les obres de restauració del notabilíssim edifici, un dels exemplars més notables de l'arquitectura romànica catalana del segle XII i que ens revela un cas d'importació lombarda al nostre país, han anat precedides d'un estudi del mateix edifici: estudi que el senyor bisbe d'Urgell, iniciador de l'obra, va encomanar a l'eminent arquitecte i arqueòleg historiador de la nostra arquitectura romànica, D. Josep Puig i Cadafalch. En aquest estudi el Sr. Puig i Cadafalch ha estat auxiliat per l'arxiver de la Catedral d'Urgell, el Rvd. Pere Pujol, pvre., qui féu un repàs complet de tots els documents que referents a l'obra hi havia en aquell riquíssim arxiu [1].

En procedir a la restauració del temple, com havem dit, s'enderrocaren els murs que constituïren la clausura del recinte del chor. D'un dels murs laterals fou tret aleshores l'arc en marbre roig del Pireneu que anem a estudiar, la funció del qual en aquell indret era de constituir un enquadrament a una mena d'arcosoli, dins el qual hi havia un altar alçat en la XVIIIe centúria, fet de diversos fragments d'altres altars, d'època poc anterior a la d'aquesta composició. Aquest era l'altar de *L'Assumpta*, on es venerava la imatge jacent de la Verge Maria.

En les nostres visites a la Catedral d'Urgell ens havia cridat més d'un cop l'atenció el fragment arquitectònic que avui estudiem, perquè s'hi revela un cas curiós d'*arrièrement*, un d'aquests casos

(1) PUIG I CADAFALCH i PERE PUJOL: *Santa Maria de la Seu d'Urgell*. Barcelona, 1918.

interessants d'arcaisme tan poc usuals en els països d'intensa cultura, i tan comuns en la terra nostra, on veiem sobreviure, al fons de les valls pirenenques (gairebé inaccessibles fins al ple del segle XIV, i fins al ple del XV més rarament), les formes del vell art romànic barrejades amb els elements de l'art gòtic propi de l'època.

Demés, aquest fragment monumental, per la seva forma, pel lloc on era situat tant com per la funció que hi acomplia, atreia el nostre interès, car s'hi endevinava que ni l'indret on es trobava era aquell per al qual fou construït, ni la seva actual aplicació era la que havia donat origen a la seva forma. Tantes transformacions havia sofert la Seu urgel·litana, i tan interessant era conèixer-les exactament a l'hora de la seva definitiva restauració, que les suposicions a què aquest rastre monumental donava lloc era interessant comprovar-les de manera que, d'ésser certes, vinguessin a ajudar a l'obra que es proposava.

Així és com, en oferir-se'ns ocasió per a fer aquest estudi d'una manera detinguda, l'hem aprofitat per a plantejar-nos i donar resposta a aquestes dues qüestions: ¿Per a quin objecte fou construït aquest arc?... Quan fou construït?... Encara que les nostres deduccions no vinguin reforçades per cap prova documental (que, per altra banda, no existeix), creiem que haurem arribat a donar una idea gairebé exacta del que la realitat documental ens donaria i que així, si no d'una manera absoluta i irrefutable, almenys molt probable, tindrem coneixement d'un aspecte de la Catedral d'Urgell abans de les obres del segle XVIII, que fins ara ens era totalment desconegut.

***

En intentar aquest estudi, naturalment ens inclinàvem a encomanar una investigació a l'arxiu riquíssim de la Catedral d'Urgell per cercar en els llibres d'acords capitulars quelcom que fes referència al fragment monumental objecte del nostre interès. Precisament aquells dies s'esqueia la publicació de la monografia del Sr. Puig i Cadafalch sobre *Santa Maria de la Seu d'Urgell*, de què ja havem parlat, i per ella sabíem que era inútil tota recerca que es fes a l'arxiu en vistes a conèixer detalls i particularitats de l'obra del chor gòtic, de la qual creiem que formava part l'arc en qüestió. En una nota d'aquesta monografia, corresponent a l'estudi del chor gòtic, precisament, es diu que «no s'ha trobat cap text que ens parli de la construcció del chor». «Això, no obstant — afegeix, — pot deduir-se per ço que queda exposat, i del caràcter de la talla gòtica (del cadirat del chor), així mateix continuada en el formós relleu (arc) en marbre rogenc, que enquadra un dels altars adossats.» «La manca de notícies — afegeix — obeeix a la desaparició de les actes capitulars d'aquell temps, amb motiu, sens dubte, de les turbulències esmentades (en altre lloc).»

Era, doncs, inútil tota recerca dins l'Arxiu de la Seu, i, acudint a les fonts literàries de tot estudi sobre les esglésies del nostre país, consultàrem les obres de Flórez i Villanueva, que ni directament ni indirectament es refereixen al fragment monumental objecte del nostre interès. El mateix resultat traguérem de totes les altres publicacions consultades.

***

La Catedral de la Seu d'Urgell, obra arquitectònica abundosament documentada, té a les darreries del segle XIV, i al llarg de la primera meitat del XV, un període de gran esplendor, que correspon al pontificat del bisbe Galceran de Vilanova (1388-1415). En aquest període la Catedral enriquí considerablement les seves possessions, i es moblà esplendorosament. D'aquesta data són alguns dels notables exemplars d'orfebreria gòtica que es conserven a la sagristia de la Catedral, com són un magnífic calze amb esmalts i un copó de la mateixa època, que citem com a exemples d'aquella esplendor. Així a l'obra d'Arnaldus Lombardus s'hi afegiria en aquesta època el nou chor, que a l'ús del temps venia a ocupar la nau central de l'església, tenint la seva entrada pel primer tram després del creuer, i una porta o arcada de comunicació per l'altre extrem, que s'esqueia en el darrer tram, quedant així, entre la porta principal del temple i el chor, l'espai d'una interpilastra.

Del nou chor i de la seva construcció ja sabem que no n'hi ha cap dada. La seva època es judica, com ja hem deixat dit, per l'estil de les talles del cadirat, que són prou eloqüents per a fixar-la. Demés, coincidint l'època del cadirat, pel seu estil, a la del pontificat del bisbe Vilanova (qui, com havem dit, realitzà una sèrie de millores importants a la Seu urgel·litana), res té de particular que s'hagi volgut donar a aquesta obra del chor la data, que pot incloure's dins de les darreries del segle XIV o principis del XV, considerant que fou dins d'aquest espai de temps que es tragué el chor del seu lloc primitiu.

Considerant el chor d'aquesta època (bé que el fem més del XV que del XIV), entenem que cal considerar-hi el fragment monumental que estudiem, car les nostres observacions entenem que permeten fundar la convicció que aquest formava part del chor, constituint l'arcada que a la manera de *jubé* limitava el perímetre del recinte choral en la part inferior del temple, seguint, almenys en l'aparièncía, una forma de clausura semblant a la d'algunes de les catedrals franceses, que, a base de l'*ambó* per a les lectures solemnes, arranjaren un sistema de separació entre el recinte referit i el lloc destinat al poble.

Davant d'aquesta possibilitat, a la qual donen fonament (com veurem més endavant) les mides d'aquest fragment arquitectònic, ens trobem en la possibilitat de poder reconstruir el chor gòtic de la Seu d'Urgell, avui desaparegut, tal com seria en el moment de la seva construcció. Encara que tardana, com ho és, respecte a les dades de les catedrals de França, la construcció dels chors de totes les nostres catedrals, aquest canvi del lloc que ocupava primitivament el recinte choral sembla que respon a un corrent general a Europa.

Efectivament, el tipus de chor a la nau central, voltat d'una clausura, sembla ésser el tipus monacal, en el qual la funció del res monàstic s'emporta la part més important, i amb ella la visualitat del temple, des dels indrets exteriors de la dita clausura. En canvi, els tipus originaris del chor a les catedrals tenen molt en compte el caràcter popular del monument, i, per tant, la nau central és reservada al poble, ocupant el chor la part del creuer davant l'altar major, on sembla que havia estat situat, en part, el primitiu chor de la Seu d'Urgell.

Aquesta situació primitiva del chor la indica el Sr. Puig i Cadafalch en una nota de la seva monografia, la qual nota diu: «Evidentment el chor primitiu estava situat en l'altar major, segons es desprèn d'una conclusió del Capítol, datada l'any 1563, en què fou resolt indicar un lloc a misser Joan de Guilla per a posar una llàntia, la qual antigament cremava al cap del chor, davant de l'altar major (Lib. Concl., foli 252).»

No és pas aquí el lloc de fer un estudi sobre l'evolució del chor en el temple; però bo serà que aquest fet de la translació del recinte choral de la seu urgel·litana no el considerem com un fet isolat a Catalunya, sinó coetani, en la majoria dels casos, al de les altres catedrals del país, si judiquem de la seva data pel tipus de llurs respectius cadirats.

La diferència a establir, però, és la que el chor gòtic de la Seu d'Urgell s'adaptava a una catedral romànica, mentre que els de les altres catedrals nostres eren chors gòtics dins de catedrals gòtiques; i aquest fet, que a primer cop d'ull podria no oferir cap interés, el té, sobretot, en el cas que estudiem, puix que la reduïda amplada de la nau central de la Seu urgel·litana, relativament a les naus gòtiques de les catedrals catalanes més conegudes, simplifica molt el problema de la clausura transversal del chor en la part inferior del temple, i la fa possible a base d'una simple arcada que, com la que aquí estudiem, constituí el portal d'entrada al recinte choral, en la part inferior del temple.

Val a dir que no coneixem solucions de clausura d'època parella en les nostres catedrals, ni ens interessa molt l'entretenir-nos en aquest punt. Sovint l'estil dels cadirats i el dels murs de clausura, en les catedrals catalanes que en tenen, no són pas coetanis; però, sigui com sigui, és evident que, en el cas de clausurar el chor d'un temple com el de la Seu d'Urgell, havia de constituir una preocupació dels constructors la necessitat de no reduir la visualitat del temple; problema, aquest, de molta menys importància en una construcció de les proporcions de la catedral de Barcelona, o de la de Tarragona, o de la de Girona, per exemple, on l'alçada dels murs, que demana una clausura choral, no és obstacle perquè quedin ben visibles grans quantitats d'espai, i això tant per les seves proporcions geomètriques com per la major quantitat d'espais lliures que deixa la construcció de la volta en creu.

Així, pel que fins ara hem pogut deduir, un cop tinguem sentada la possibilitat que aquest arc és realment el que constituïa la clausura inferior del chor de la Seu urgel·litana, tindrem amb ell no solament reconstruït aquell chor gòtic, sinó que tindrem conegut un dels tipus de clausura de chor gòtic més antics del nostre país.

Les bases sobre les quals sostenim la nostra suposició són:

A. Les mides de l'arc. Aquestes coincidien exactament amb les de les interpilastres longitudinals, que són més estretes que les transversals en tot el que representa la mida de dues dovelles. En l'arc, tal com actualment estava col·locat, es podien observar certes irregularitats estereotòmiques que indicaven prou que l'arc havia estat adaptat en aquell indret, a base de suprimir algun dels seus elements. La prova l'havem tinguda darrerament, en rebre de Mn. Pere Pujol, arxiver de la Seu, la comunicació que havia aparegut una dovella d'aquest arc que no hi era

col·locada. Tractant-se d'un arc, forçosament una dovella en suposa almenys dues, i és afegint a l'arc, tal i com era col·locat, la mida de dues dovelles, que tindrem la mida justa de la interpilastra transversal on anava col·locat en el seu origen.

B. La decoració. Sense que respongui a un pla iconogràfic que ens sigui conegut, el qual permetria afirmar si l'arc és o no és complet, la decoració ocupa les dues cares de l'arc, la qual cosa afirma l'ofici que atribuïm a aquest fragment arquitectònic, que havia d'ésser visible per les dues bandes. Hem tingut notícia d'això al moment d'ésser transportats els fragments de l'arcada fora del nostre país, i això ha fet que sols ens fos possible treure dues o tres fotografies dels fragments, a l'objecte de justificar aquesta decoració del dors, però sense conèixer el conjunt iconogràfic que sens dubte completaria el de la part anterior.

Creiem que aquests dos aspectes són suficients per a afirmar l'ofici que l'arc acomplia en el chor de la vella Seu urgel·litana, i que amb aquestes bases podem intentar la reconstrucció, en dibuix, de l'aspecte que oferiria l'antic chor de la Seu d'Urgell abans de les reformes neoclàssiques del segle XVIII.

Finalment, per aportar una dada més en defensa de la funció que atribuïm a l'arcada, farem observar el fet de coincidir l'època de la construcció de la clausura neoclàssica del chor, que darrerament hi havia, amb l'arranjament, a base d'elements d'altres altars dels segles XVII i XVIII de l'altar de l'*Assumpta*, al qual la nostra arcada feia d'enquadrament.

Així, en teoria, en fer-se l'arrebossat neoclàssic de la Seu d'Urgell, l'arc a l'entrada del chor seria un element massa discordant pel sentit estètic uniformista dels guixaires neoclassicistes. Demés, la seva desaparició motivaria la construcció, davant la porta principal, del portal clàssic fet a base d'estucs, amb columnes i entaulaments, i dels dos grups escultòrics al·legòrics que hi havia del Vell i del Nou Testament. Aleshores l'arc fou retirat en un lloc poc visible del temple, i, en qualitat d'aprofitall, fou sumat als altres aprofitalls d'altars vells, amb els quals es construí l'altar de l'*Assumpta*.

***

L'estil del monument que estudiem pot oferir, a primer cop d'ull, un dubte respecte de la seva època, a causa de presentar en els elements ornamentals, principalment, temes de caràcter netament romànic. Amb tot, les figures presenten detalls d'indumentària prou eloqüents per a fer-nos veure que ens trobem en front d'una obra escultòrica més endarrerida que antiga; de manera que, estudiat aquest aspecte, amb tot i aquests ornaments, les actituds i les proporcions mateixes de les imatges, pròpies absolutament del període romànic, aquests elements indumentaris, de valor més sòlida que una impressió personal, permeten datar l'obra dins les primeries del segle XV, avenint-se també en aquest aspecte a l'època que hem assignat a l'obra del chor.

Ens dol no haver estat a temps a veure l'ornamentació del chor de l'arcada, perquè ens hauria ajudat a reconstituir el conjunt iconogràfic del monument, que ara resta dubtós; conjunt curiós, ja que ofereix una teoria del Pantocràtor amb els Apòstols possiblement, que denota potser, si ens atenim als mitjans de representació de les figures, un aspecte més d'aquest arcaisme, d'aquest romanicisme, que observàrem com a típic d'aquest exemplar.

En la part anterior apareix en el centre, diguem en la clau de l'arc, la figura del Crist, beneint amb una mà i portant a l'altra el llibre de la saviesa. Els caràcters i les desproporcions d'aquesta imatge són ben romànics; amb tot, el nimbe, el pentinat de la figura, les mànegues ajustades de la túnica, i, sobretot, el mantell, amb el seu tancador hexagonal, són gòtics, i d'un gòtic ja avançat.

A banda i banda de la figura del Crist apareixen els apòstols Sant Pere i Sant Pau amb els atributs que els distingeixen: les claus i l'espasa, respectivament. En ells, el mantell, com en la imatge central, denuncia l'època d'una manera evident.

De les altres figures n'hi ha que van coronades i altres sense corona. En les que van sense corona podríem veure-hi una representació dels apòstols, feta encara a la manera romànica, si bé en aquesta època els apòstols tenen en la iconografia atributs que els individualitzen. Així i tot, les corones dels uns, marcadament del XIV-XV, i els detalls indumentaris dels altres, no deixen lloc a dubte.

Algunes d'aquestes figures coronades, demés, semblen ésser femenines, i per dessota el mantell permeten veure, d'una manera clara, la cota cenyida al cos, que escau perfectament a aquest període.

En conjunt, la impressió general que es pot treure de totes aquestes observacions és que es

tracta de l'obra d'un escultor rural aferrat a la tradició romànica (tenint a la vista els monuments del seu país) que es posa a fer una obra gòtica, que ho és més per l'anècdota dels detalls indumentaris que per l'esperit, i creiem que podriem dir pel tema, si coneguéssim el conjunt iconogràfic complet. — J. F. i T.

MUSEUS

Museu de Barcelona

ADQUISICIONS VARIES DE 1915 A 31 DESEMBRE 1920

A part les adquisicions que vénen estudiades particularment en aquesta *Crònica*, el Museu ha adquirit, entre altres, els següents objectes:

ANY 1915. — Sis exemplars de ceràmica romana procedents de Mahó.
— Tres àmfores romanes procedents de Mahó.
— Col·lecció de 60 exemplars, entre ells alguns de numismàtica, procedents d'excavacions particulars practicades a Empúries.
— Donatiu de D. Carles Martí: Vuit monedes de la república de Cuba, primeres encunyades per aquell govern.
— Col·lecció numismàtica, composta de 2,156 monedes (45 d'or, 880 d'argent, 1,072 de coure i 159 de diversos metalls).
— Pixis romànic amb esmalts, de Limoges (segle XII).
— Penjoll d'argent, arracades i anell amb diamants, estil Lluís XVI.
— Retaule gòtic, escola catalana, representant l'Adoració dels Reis (segle XV).
— Creu processional gòtica, planxa d'argent, procedent de Tortosa (segle XV).
— Donatiu de D. Lluís Guarro: Brodat en seda policroma i or (segle XVIII).
— Berta de punt d'Alençon.
— Tira de punt d'Alençon.
— Donatiu de D. Lluís Guarro: Setrilleres de vidre, amb laticinis. Vas de vidre pintat (segle XVIII).

ANY 1916. — Encenser de bronze fos (segle XIII), procedent de Solsona.
— Picaporta de ferro forjat (segle XV), procedent de Tagamanent.
— Retaule gòtic procedent de l'església parroquial d'Arbúcies.
— Petit retaule gòtic del segle XV, procedent del monestir de Santes Creus.
— Frontal o retaule d'altar, amb escenes de la Passió. Escola aragonesa (segle XIII).
— Sis monedes castellanes del segle XVIII.
— Vint-i-tres exemplars de numismàtica hispano-aràbiga castellana.

ANY 1917. — Set exemplars cartaginesos procedents de la necròpolis de Puig-des-Molins, a Eivissa.
— Col·lecció d'armes de ferro i bronze, i exemplars de ceràmica, procedents de les necròpolis d'Osma i Gormaz (província de Sòria).
— Carota grega, de marbre, procedent d'excavacions particulars d'Empúries.
— Col·lecció de 35 exemplars en bronze, d'ídols ibèrics.
— Tres fragments de guadamacil dels segles XV i XVI.
— Caixa de ferro, guardacabals, dels segles XVII-XVIII.
— Donatiu de D. Joaquim Folch i Torres: Dotze fragments de teixits procedents de les sepultures reials de Poblet.
— Retaules de Granollers.
— Col·lecció de 70 bols de ceràmica de Manisses, Terol i Paterna.
— Sopera de ceràmica de Savona (segle XVIII).
— Col·lecció de 258 piquetes beneiteres procedents de les fàbriques de Manisses, Alcora, Talavera, Paterna, Mallorca i Catalunya.
— Donatiu del Cap de la Secció 4.ª de l'Excm. Ajuntament: Dues rajoles de fabricació valenciana, trobades a Casa la Ciutat.
— Dos florins d'or del regnat del rei Martí.
— Cinc monedes hispano-àrabs d'època almoravide.

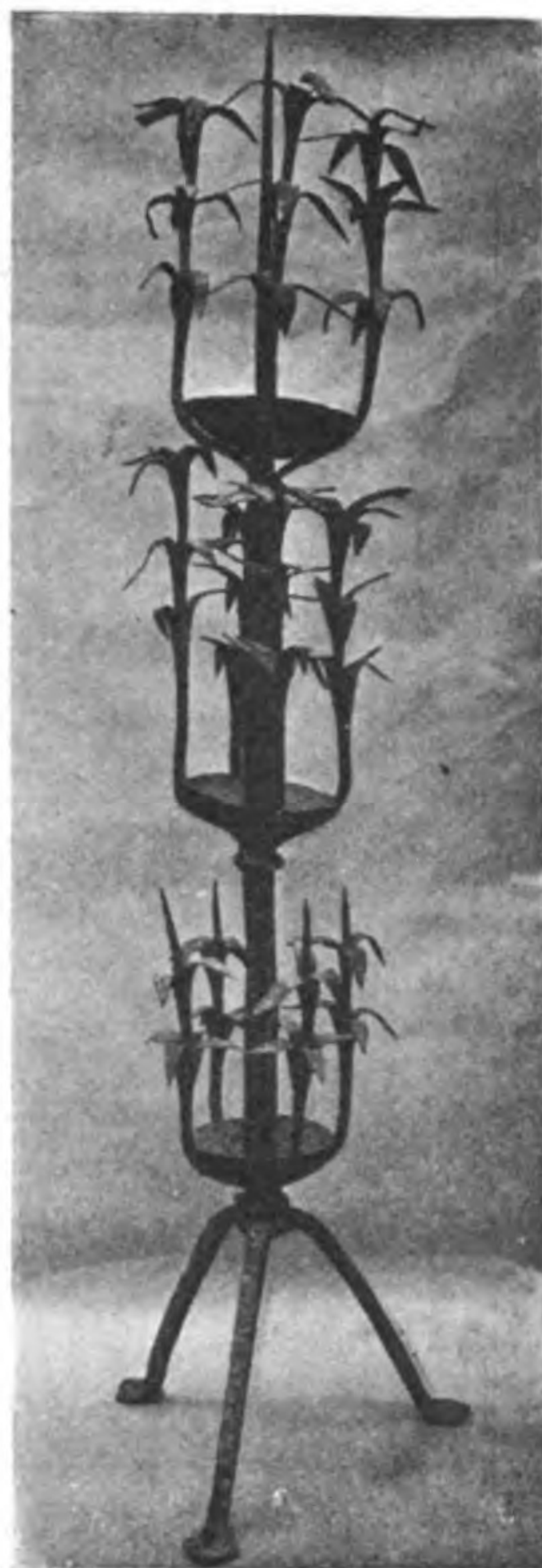

Fig. 689
Canelobre del segle XV

ANY 1918. — Col·lecció d'exemplars prehistòrics i ibèrics procedents d'excavacions practicades per D. J. Cabré a Montilla, Castellar de Santisteban i Calaceit.
— Reixa de ferro forjat del segle XV, procedent de la catedral d'Urgell.
— Sis plaques d'esmalt, d'ornamentació d'una creu, obra aragonesa del segle XIV.
— Canelobre de ferro forjat del segle XV, procedent d'una església de Cerdanya.
— Retaule de Xixena.
— Tríptic d'escola aragonesa representant l'Agnus-Dei, Sant Fabià i Sant Sebastià (darreries del segle XV).
— Cinc taules gòtiques del segle XV, procedents de Puigcerdà.
— Retaule de Santa Catarina, obra del segle XV, procedent de Castellbò.
— Imatge gòtica de talla policromada (segle XV).
— Retaule gòtic, del segle XV, representant Sant Joan, Santa Eulàlia i Sant Sebastià, procedent de l'església de Marquet.
— Set taules de pintura gòtica del segle XV (escola aragonesa).
— Frontal brodat, del segle XVI, procedent d'una església de l'alt Urgell.
— Col·lecció de 42 vidres esmaltats del segle XVIII, de procedència alemanya.
— Tres copes de fabricació catalana (segle XVI).
— Col·lecció Font i Gumà.
— Quinze exemplars de ceràmica de Paterna.
— Plat de ceràmica moresca de Manisses, amb reflex metàl·lic (s. XV).
— Noranta tres exemplars de teixits coptes.
— Capa pluvial del segle XIII, de teixit aràbic d'Almeria, coneguda amb el nom de *capa de Sant Fruitós*, de la catedral d'Urgell.
— Capa de teixit de seda i or, del segle XVIII, amb sanefes i capilló brodats, del segle XV, procedent de Cerdanya.
— Manteleta de punt d'Alençon (segle XVIII).
— Arqueta mallorquina procedent del palau de Raxa, de Mallorca (segle XVII).
— Donatiu de D. R. Lorenzale: Quatre teles de Viladomat, representant les Estacions.

ANYS 1919-1920. — Col·lecció d'objectes, principalment cartaginesos, excavats a Eivissa per don J. Costa i Ferrer.
— Donatiu de D.ª Rosa Lorenzale: Testa femenina en marbre, romana, trobada a Múrcia.
— Donatiu testamentari de D. Joaquim Miret i Sans, membre de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS: Seixanta set objectes procedents de Cartago, del Caire i de Tebes.
— Una testa, de pedra calcària, d'una estàtua probablement fenícia, procedent d'Alacant.
— Una testa d'estàtua romana, de marbre, procedent de Badalona.
— Una mola romana, procedent de Menorca.
— Tors d'una estàtua grega, procedent de Tarragona.
— Fragment d'una petita testa romana, de marbre, i una cama d'una figurina, també romana, de terra cuita, procedents de Tarragona.
— Donatiu testamentari de D. Frederic Rahola: Un vas greco-corinti, un vas greco-oriental, tres vasos de vernís negre, del segle III, i diversos objectes d'etnografia mexicana i filipina.
— Col·lecció de materials procedents de les excavacions practicades a Paterna, exhibida en el pavelló de la Junta de Museus i descrita en la publicació d'aquesta denominada *Notícia sobre la cerámica de Paterna.*
— Materials ceràmics excavats a Sant Joan de Campos i a Sineu de la illa de Mallorca, i a la cova de Santa Agnès d'Eivissa.
— Pintures murals romàniques de les esglésies de Sant Climent de Tahull, Santa Maria de Tahull, Pedret, Santa Maria de Bohí, Santa Maria d'Aneu, Sant Miquel de la Seu d'Urgell, Esterri de Cardós, Ginestarre, Santa Eulàlia d'Estahon i Sant Miquel d'Angulasters.

Fig. 690. — Tríptic d'escola aragonesa

— Retaule de la Verge, procedent de la parròquia de Cervera; exemplar representatiu de l'escola de Borrassà.
— Retaule de Santa Ursula, procedent de l'església parroquial de Cubells, firmat per Joan Reixach i datat en 1468.
— Frontal romànic i dos fragments de frontals diversos, d'igual època, component una mesa, procedents de la parròquia d'Encamp, a Andorra (segles XII-XIII).
— Fragment de retaule gòtic de la parròquia d'Encamp (principis del segle XV), escola catalana.
— Banc romànic de fusta, procedent de l'església de Sant Climent de Tahull; probablement banc de presbiteri, d'estil anàleg a les produccions musaràbigues dels segles IX a XI.
— Estàtua de la Verge i l'Angel de l'Anunciació que decoraven el timpà d'una antiga església del Ribagorça.
— Dues estàtues gòtiques del segle XV, de pedra policromada, representant Sant Pau i Sant Marc, procedents del portal d'una església de l'alt Aragó.
— Bust, fragment d'una imatge de fusta policromada, del segle XIV.
— Imatge romànica de la Verge, en talla, obra dels segles XIII-XIV.
— Imatge de la Verge, de fusta policromada (segle XII).
— Dues imatges en talla policromada (segle XV), formant un grup de l'Anunciació, obra possiblement francesa.
— Imatge en talla policromada, representant un sant bisbe (segle XV).
— Imatge romànica representant un sant (segle XIII), procedent del Ribagorça.
— Imatge de la Verge, de fusta policromada (segle XV).
— Dues imatges, de fusta policromada, representant la Verge i Sant Joan (segle XIV).
— Imatge, de pedra policromada, representant un sant diaca (segle XVI).

— Retaule d'estil plateresc, en talla policromada (segle XVI), procedent d'Aragó.
— Crist de ferro forjat dels segles XVII-XVIII, de o'17 per o'39 metres.
— Escultura de fusta policromada, obra de l'artista de Valls Bonifaç (segle XVIII), representant l'Infant Jesús triomfant de la Mort.
— Llit de fusta, d'estil Lluís XVI, decorat amb blanc, blau i or (segle XVIII).
— Fragment d'un capitell romànic (segles XIII-XIV), i un altre fragment escultòric, aràbic, de l'època del Califat, procedent de Còrdova.
— Creu de altar, de fusta policromada (segle XIII), procedent de Ribagorça.
— Porta romànica, ferrada, amb picaportes (segle XIII), procedent del Pireneu català.
— Retaule d'escola aragonesa (segle XV) representant Santa Bàrbara.
— Miniatura del segle XV, d'un llibre de devoció, representant la impressió de les llagues de Sant Francesc.
— Una creu de coure amb esmalts (segle XIV).
— Una imatge de Crist, de coure, amb esmalt i gemes; obra de Limoges (segle XIII).
— Vuit plaques d'esmalt aragonès.
— Reixa de ferro forjat (segle XVI), procedent del Camp de Tarragona.
— Un penell de campanar d'igual procedència que l'anterior adquisició (segle XVII).
— Picaportes de ferro forjat (segle XVII), d'igual procedència que els anteriors.
— Donatiu de D. Macari Golferichs: Un capitell romànic procedent del monestir de Sant Pere de Roda.
— Túnica de teixit copte, de tela de lli, i *claves* a punt de tapís (segle VIII), d'1 per 1'68 metres.

Fig. 691. — Taula d'escola aragonesa

— Donatiu de N. N.: Restes d'una túnica i un guant episcopal, compostes de cinc fragments de teixit, trobades entre les runes de les obres de restauració de la catedral d'Urgell (primera meitat del segle XIII).
— Fragment de teixit de seda, fons verd i ornamentació en blanc, treball espanyol del segle XVI.
— Donatiu de D. Salvador Arpa: Teixit de seda, fons carmí clar, dibuix en groc (Espanya, segle XVI).
— Bànova de malla, treball probablement castellà, del segle XVI.
— Donatiu de D. Josep Colominas: Quatre fragments de teixits espanyols dels segles XVII-XVIII.
— Col·lecció de randes (segles XVI al XIX). Tira de punt de Milà (segle XVI). Randa de punt de Flandes. Punta de Chantilly. Randa de punt de Flandes, amb trofeus i figures. Capa de randa, punt de Chantilly. *Echarpe* de punt de Chantilly. Dos volants de punt d'Alençon. Tira de punt a l'agulla. Coll de punt de Venècia. Corbata de punt d'Alençon. Tira de punt a l'agulla. Dues tires de punt d'Alençon. Mantellina de punt d'Anglaterra. *Echarpe* Chantilly i punt de Bruges.
— Donatiu de D. Josep Arnalt Weissberger: Punta de malla d'or, amb dibuix de lleó rampant al centre i orla de grosses fulles; treball castellà del segle XVII (o'48 per o'41 metres).
— Dos pots de farmàcia, de ceràmica d'Alcora, tipus Moustiers, fons blanc, decoració en blau, amb inscripció (o'32 metres alt.).
— Dipòsit del Col·legi de Farmacèutics de Barcelona: Col·lecció de trenta un pots de farmàcia, de ceràmica catalana i valenciana, dels segles XVIII i XIX.
— Pot d'apotecari, de ceràmica, decoració en blau sobre blanc, fabricació catalana del segle XVII.
— Dos pots d'apotecari, de ceràmica vernissada, en blau sobre blanc, amb la inscripció «Se, Sabine», fabricació de Savona (Itàlia).
— Col·lecció de vuit pots de farmàcia (segles XV-XVI), de fabricació de Terol.

— Col·lecció de deu pots de farmàcia, de decoració amb figures, dels segles XVII-XVIII.
— Pot de farmàcia, amb decoració blava sobre blanc, del segle XV, reconstruït.
— Vuit rajoles procedents de Granada, amb decoració a *cuerda seca* (segle XVI).
— Adquisició d'un fris de rajoles catalanes (segle XVIII) procedent d'una decoració mural.
— Fragment d'enteixinat de guix, procedent d'una masia de la plana de Vich (segle XVI)
— Imatge incompleta d'un àngel dalt de cavall, en ceràmica de Manisses, de reflex metàl·lic (segle XVII).
— Plat de fruitera, d'Alcora (primera època de fabricació). Procedeix d'una col·lecció particular de Madrid.
— Vuit plafons pintats al tremp, restes del decorat d'una sala senyorial barcelonina, obra de Francesc Pla (dit *el Vigatà*), representant temes bíblics.
— Col·lecció de vidres antics, composta de seixanta sis exemplars, procedents de Mallorca (segles XVI-XIX).
— Col·lecció de cinquanta set exemplars de vidres esmaltats (segles XVIII-XIX), de procedència possiblement alemanya.
— Donatiu de l'Excm. Sr. D. Pere Garcia Fària: Copa de vidre (segle XVI), fabricació catalana.
— Donatiu de la Comissió Municipal de Reforma: Dues gerres de terra cuita que omplien el carcanyol de la volta de la capella de Sant Cristòfol del carrer més alt de Sant Pere, enderrocada (últims del segle XVI). Càntir de terra cuita, grisa, amb nansa i broc d'igual procedència.
— Donatiu de D. Santiago Gras, en nom de son oncle D. Emili Tarré i Tarré: Mantó dels anomenats de Manila.
— Donatiu de D. Baltasar Serradell, com a mandatari del testament de D. Eusebi Valldeperas: Quaranta nou exemplars d'etnografia i ceràmica, i altres objectes curiosos; resta escollida per la Junta de l'antic llegat de D. Eusebi Valldeperas.
— Donatiu de D.ª Josepa Castellet Dalmau, com a llegat de la seva mare D.ª Dolors Dalmau, vídua de Castellet: *Moisès fent sorgir les aigües;* escola italiana, segle XVII (1'86 per 2'37 metres).

Fig. 692
Estàtua de pedra policromada

— Donatiu de D. Ermengol Giner de los Rios: Col·lecció de ferros antics dels segles XV al XVIII, composta de 155 exemplars de claus, claus de pany, claus de porta, nanses, escuts, passadors, trencapinyons, esmocadors, cantoneres, estisores, etc., etc. Nou ídols mexicans, procedents de l'Exposició Hispano-Americana. Cinc closques de coco treballades. Cinc tabaqueres per a rapè. Sis draps brodats a punt de creu. Tres estoles de teixit espanyol dels segles XVII-XVIII. Set exemplars de ceràmica xinesa i japonesa.
— Pintura de Pau Muntanya, representant la Pau firmada a Basilea; probablement esbós per a una pintura mural.
— Tela a l'oli, del pintor català Pere Cuquet (segle XVII), representant un àngel.

Museu Arqueològic Diocessà de Barcelona

Aquest Museu fou inaugurat el dia 22 d'octubre de 1916 baix la iniciativa de l'Excm. Dr. don Enric Reig, bisbe aleshores de Barcelona. L'acte inaugural tingué un gran esplendor, assistint-hi, a més del Dr. Reig, els senyors bisbes d'Urgell, de Solsona i de Vich i les més altes representacions de les autoritats i de les institucions culturals i artístiques de Barcelona. Hi llegiren uns bells parlaments el Dr. Reig i el Conservador del Museu, Mn. Manuel Trens, Pvre.

Al fer-se la inauguració ja hi havia un bon aplec d'exemplars, però durant aquests quatre anys que han transcorregut s'han augmentat extraordinàriament, sobre tot si es té en compte que el

Museu no té cap pressupost fixat i que tots els objectes procedeixen quasi per donació i únicament de la diócesi de Barcelona. Actualment el Museu consta d'uns 1,500 exemplars.

D'entre tots sobressurten: l'antipendi romànic de Santa Perpètua; els retaules gòtics de *Tots els Sants* (Serra), *Santa Justa i Rufina* (Alemany?), Sant Jaume (Serra), Sant Vicens (Serra), Santa Julita i Quirze (Huguet?), Sant Joan (Ramon de Mur?); taules de la *Verge, Sant Julià i Santa Oliva* (Serra), *Sant Jordi*, quatre taules d'En Vergós, dues d'En Gascó i cinc o sis d'atribució més dubtosa. Hi ha una bona representació de pintura dels segles XVII i XVIII; del XVII hi ha especialment quatre magnífiques taules goticiants, i del XVIII hi ha, entre altres coses, tres Viladomats i un Juan de Juanes.

L'escultura: hi ha un capitell romà-cristià, un de pre-romànic que serví d'ara, un sarcòfag romànic esculpit amb la inscripció *Arnald de Vilanova;* el bàcul de fusta policromada de l'abat Glascari (segle XIII); vàries Verges romàniques, cinc d'alabastre gòtiques, tres quasi de tamany natural de pedra i altra, d'iguals dimensions, de fusta; un banc gòtic de confraria catedralici de prodigiosa execució escultòrica; Verges, sants i àngels barrocs; un altar barroc; tot un sepulcre italià de marbre, i una estàtua jacent; etc.

Dintre l'orfebreria és digne de notar-se: un *encolpium* de bronze; una Veracreu romànica de plata repujada; una creu romànica de plata repujada i, en certs indrets, daurada i ornada de cabuixons; vàries creus gòtiques amb esmalts, que, junt amb altres exemplars de fusta i crestall de roca, formen una interessant col·lecció de creus. Hi ha, demés, reliquiaris i copons-custòdies gòtics, dos reliquiaris-veròniques de plata repujada i puntejada de rubís, una interessantíssima col·lecció de portapaus, aspersoris, etc., etc.

Hi ha una nutrida col·lecció de bacines de metall, d'hostiers, canalobres de ferro, arquetes, ceràmica, vidres, cornucòpies, guadamacils, esmalts (dos amb la firma de I. Laudin de Limoges), gravats, etc., etc.

Entre la indumentària litúrgica, cal esmentar la cèlebre capa pluvial de l'abat Biure (XIII), de teixit de molt discutida procedència, junt amb l'alba tenyida amb la seva sang; vàries capes pluvials ricament brodades; casulles gòtiques d'escapulari brodat; una casulla feta d'un teixit que havia pertenescut a Lleó X, portant-ne el seu nom i heràldica; casulles i dalmàtiques de més baixa època, formant una bella sèrie. Demés, hi ha gonfanons brodats, drap gremial de morts, drap episcopal, fragments molt interessants de teixits àrabs, bizantins, etc., etc.

El Museu està instal·lat a la planta baixa del Seminari Conciliar (carrer de la Diputació).

Museu Arqueològic-Artístic Episcopal de Vich

Mn. Josep Gudiol, conservador i ànima d'aquest Museu, publica anyalment una *Memòria* donant compte de les adquisicions fetes, dels donatius rebuts, dels treballs executats. Això ens permet ésser més breus en aquesta nota: el lector interessat podrà fàcilment trobar en les *Memòries* esmentades l'historial detallat de l'activitat del Museu vigatà. Ens cal assenyalar la importància que ha pres la secció pròpiament arqueològica que fins fa pocs anys pot dir-se que no existia; avui, mercès a l'activitat infatigable de Mn. Gudiol i a la col·laboració que sortosament ha pogut trobar sovint entre la gent, facilitant les exploracions i comunicant les descobertes, el Museu compta amb un material arqueològic ple d'interès per la seva qualitat i quantitat i que procedeix quasi totalment de la comarca vigatana, esmentem una punta de sageta de Collsacabra; l'anell de bronze, de Seva; el vas de Centelles; el material abundós que han donat les exploracions dels dòlmens d'Ayguafreda, Cornet, Cruilles, Puigrodó de l'Estany, etc., així com la cista de Rejols i les sitges del Puig d'En Planes d'època romana i les més antigues de Manlleu, amb ceràmica ibèrica. Objectes procedents d'Empúries, de Mallorca i d'Eivissa completen aquesta secció, una de les més floreixents del Museu. Mes el nucli principal d'aquest serà sempre el de l'art religiós medieval; l'esplèndida col·lecció de taules pintades i, en general, d'objectes de mobiliari litúrgic que el zel perseverant i infatigable de Mn. Gudiol acreix cada any, donen al Museu vigatà un interès extraordinari. Les noves adquisicions van completant i enriquint les sèries ja existents; cada any trobarem noves arquetes i piscis i incensers i creus. Assenyalem especialment l'entrada de l'ara de Sant Pere de Casserres, no posterior al segle XI, plena d'inscripcions; la d'una coberta de baldaquí, pintada, del XIV; la de dos copons de fusta (un del XIV, altre del XVI), la d'una sèrie de creus dels segles XIII-XVI, mentres s'acreix això mateix amb noves escultures, algunes del XIV, la sèrie iconogràfica de la Verge. Les adquisicions de taules pintades tenen també un interès excepcional: anotem,

entre altres, cinc taules que varen ésser aprofitades per a fer una mesa d'altar, quatre d'elles amb representacions de la vida de Sant Andreu apòstol, la quinta, més malmesa, amb la imatge de Sant Antoni abat, que podrien ésser de mà d'En Lluís Borrassà; una taula valenciana amb l'Anunciació, repetint un compartiment del bancal de Rubielos de Mora atribuït a Jacomart, el pintor del *Magnànim;* un díptic germà de l'ofert pel rei Martí als cartoixans de Valldemossa; el bancal del retaule de la confraria dels sombrerers de Vich, del qual es coneix el contracte fet a 20 de juny de 1588 pel pintor vigatà Rafel Andreu. Ens cal indicar encara les noves adquisicions de robes, ceràmica, brodats, etc., alguns prou importants com el brodat amb la representació de l'Omnipotent *in sede majestatis,* obra del segle XIV, procedent de Mallorca. Ultimament esmentem la creació d'una secció que podem nomenar Verdagueriana que va aplegant els records de l'excels poeta de Folgaroles.

Museu Diocesà de Tarragona

L'Arquebisbe de Tarragona Dr. Antolín López Peláez, el qual, malgrat no ésser català, va sentir una profunda amor envers les coses de la nostra terra, fou el fundador generós del Museu Diocesà d'aquella Seu Metropolitana. Ell va iniciar l'arreplega d'objectes, ell va sufragar, amb cabals propis, totes les despeses del Museu.

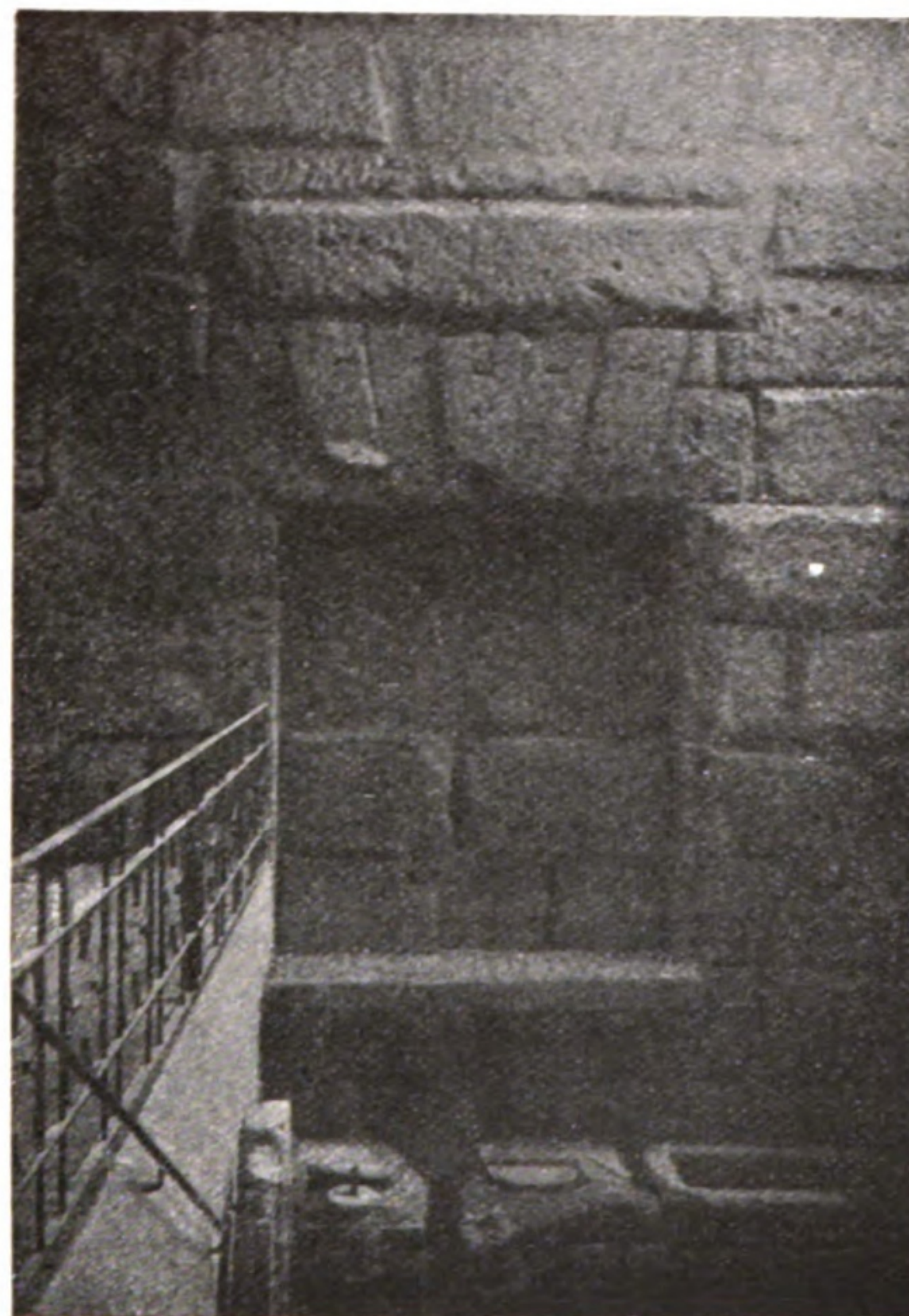

Fig. 693. — Mur romà d'una sala del Museu de Tarragona

Fou instal·lat en amples sales anexes a la Catedral, degudament arranjades, darrera el mur oest del gran claustre. Ja per ell mateix és, arqueològicament, important aquest lloc, perquè s'hi conté una grandiosa llenca de mur romà, d'uns 25 metres de llargària per més de 6 d'alçada, bastit de carreus ferms, tallats, requadrats i encoixinats, asseguts en sec, i amb amplíssims finestrals i magestuosa portalada, que dónen una idea de les proporcions immenses que devia tenir l'antiga construcció a la qual aquest mur pertany.

El Museu fou inaugurat el 31 de gener de 1915, i en els sis anys que porta d'existència ha estat millorada la disposició de les sales i dels objectes; han augmentat, aquests, abundosament; s'ha fet un inventari i un catàleg provisional.

Els materials que integren el Museu procedeixen, principalment, de les parròquies de l'Arquebisbat. La col·lecció de tapissos de la Seu constitueix la seva major riquesa. Són en nombre de cinquanta quatre, i composen vuit sèries: la de Samsó, la de Judit, la gòtica, la de Cirus, l'ornamental, l'al·legòrica, la de Tobies i la mixtificada.

Entre els retaules cal esmentar el de la Guàrdia de Prats, que havia estat abans en l'altar major de Santes Creus. Es del segle XV i representa els Misteris de la Mare de Deu. Cal esmentar també el retaule de la Verge, de Solivella, que porta la firma del pintor Mateu Ortoneda. Es obra de les darreries del segle XIV, executada en plena influència italiana.

A l'activitat i encert de Mn. Jaume Bofarull, director i conservador del Museu, nomenat pel Dr. López Peláez, es deuen les vies de prosperitat arqueològica per on el Museu avança, dins la modèstia dels seus mitjans.

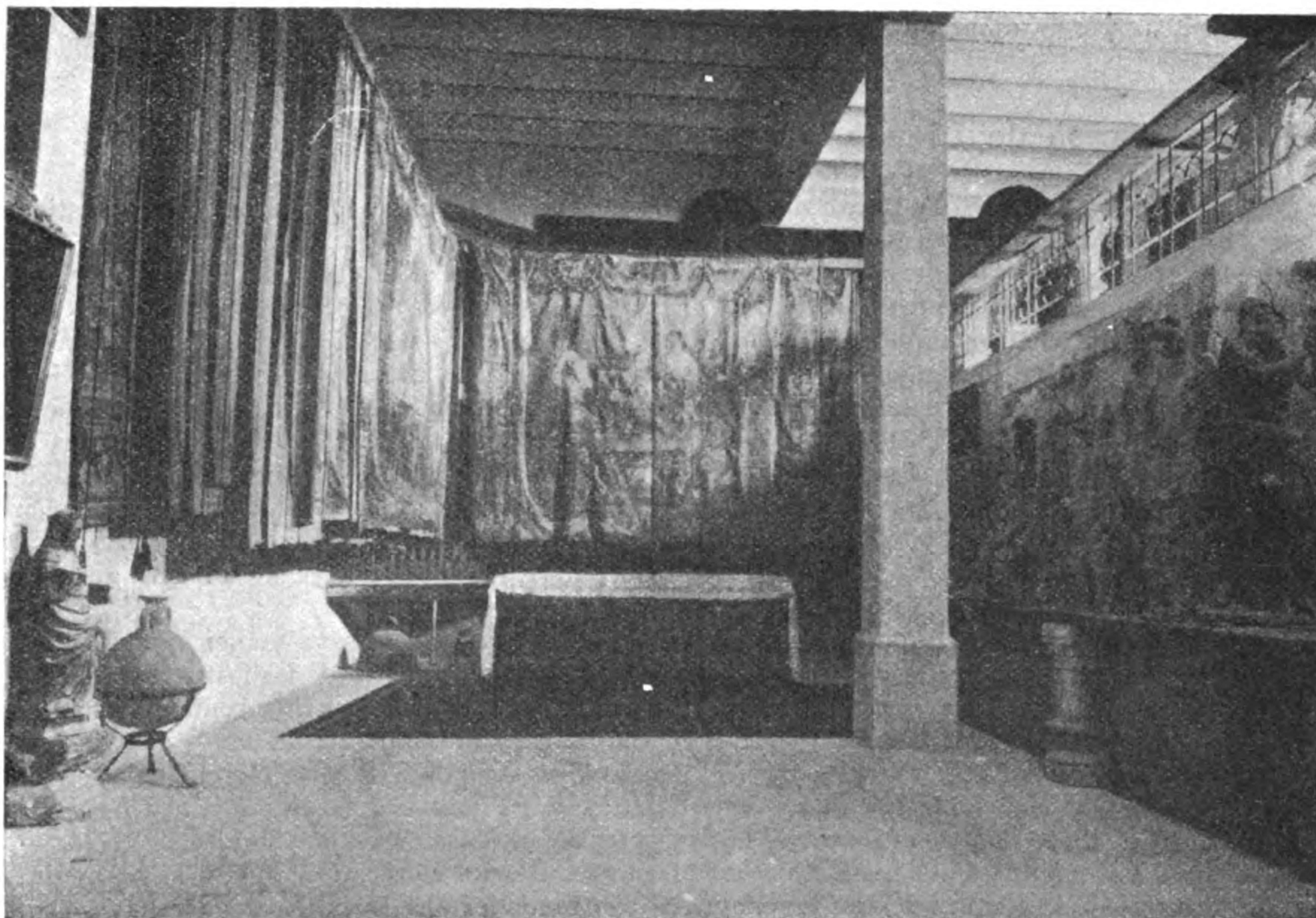

Fig. 694. — Museu de Tarragona. Sala dels tapissos

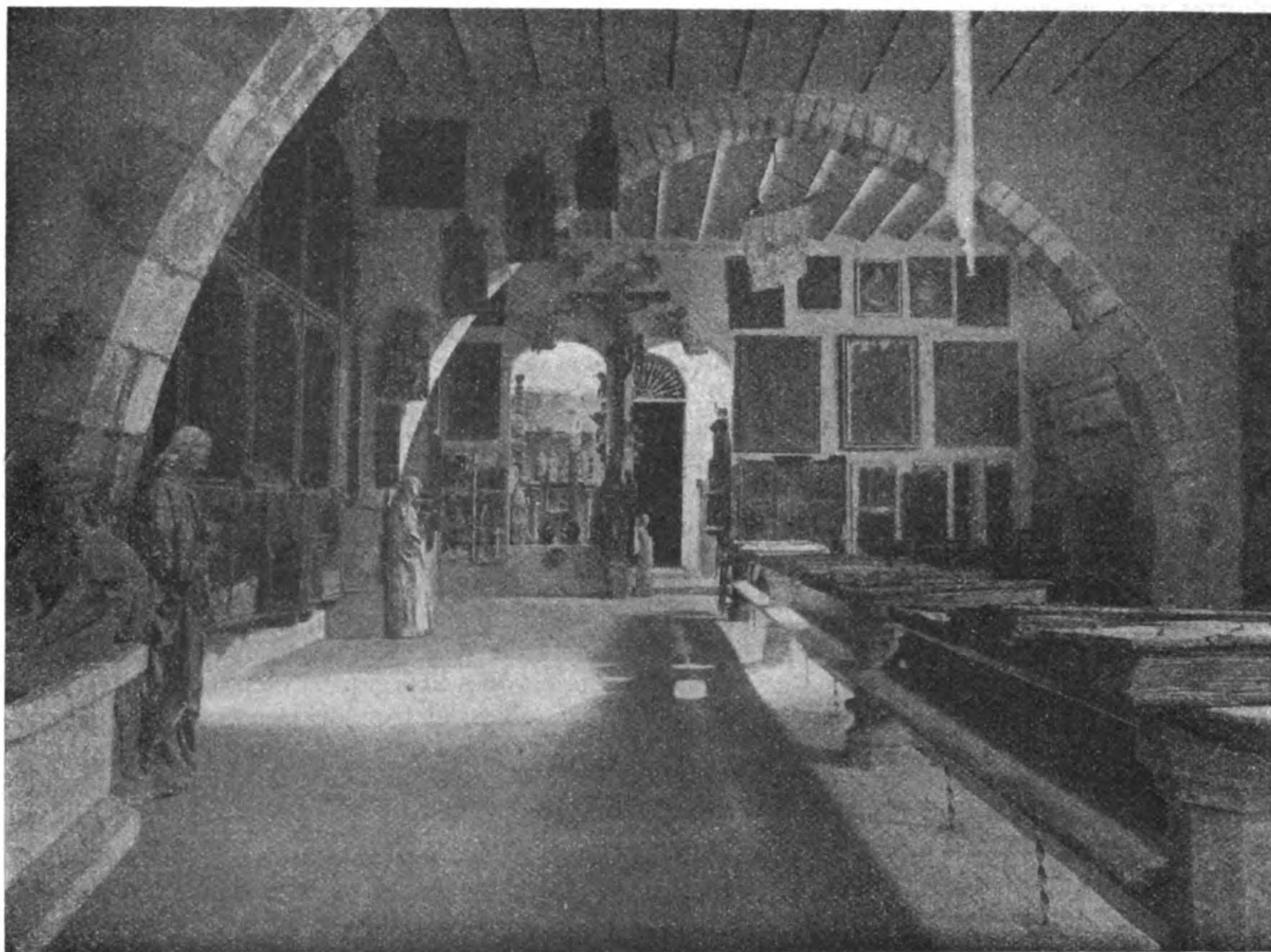

Fig. 695. — Museu de Tarragona. Sales de pintura i escultura

[illegible]

[illegible]

[illegible] comença a escampar la seva nomenada enfora [illegible] *Exposició d'Art Antic* organitzada a Barcelona amb motiu de les festes de la Mer[illegible] [illegible] catorze imatges de fusta, romàniques i gò[illegible] [illegible] amb diploma d'Honor. Més tard, en [illegible] *Exposició d'Art retrospectiu* de Saragoça, mereixent ésser dis[illegible] [illegible] de Gran Premi. Finalment, en la magnífica *Exposició de Creus*, [illegible] a Barcelona en 1913, fou representat el Museu, per una lluïda col·lecció.

Però, [illegible], malgrat la seva creixença constant, el Museu havia perdut [illegible] 1905, la ferma i segura empenta del seu fundador. El Bisbe Messeguer havia estat [illegible] de Granada, i des que la seva paternal sol·licitut no vetllava sobre l'en[illegible] del Museu, deixem de poder seguir pas a pas la seva història dins les planes del *Butlletí Oficial*. Es, però, indubtable, que el Pontificat del seu successor, el Bisbe Ruano, omplert tot ell [illegible] preocupacions, no fou massa fecund per a la vida del Museu.

Novament, en l'actual bisbe de Lleyda Dr. Miralles Sbert, el Museu ha tornat a trobar un de[illegible] i intel·ligent protector. Han estat fetes noves crides a la generositat dels diocesans perquè hi duguin els objectes arqueològics valuosos que serven encara reclosos en llurs cases; s'han registrat altra volta, en la novella revista del Seminari titulada *Esperanza*, les entrades d'objectes amb llur procedència; s'han verificat fruitosos certàmens destinats a fomentar entre els seminaristes l'afició a l'arqueologia; es va arribar a escatir, mercès a enèrgiques i encertades disposicions del Dr. Miralles, la procedència de moltíssims objectes; es va començar, en fi, l'obra de catalogació del Museu. En aquesta obra, així com en la d'organització i sistematització, s'ha distingit el Rvnt. Joan Forté i Vila, nomenat, pel Sr. Bisbe, Conservador del Museu Diocesà.

La gran importància que té aquest Museu prové, principalment, de les seves col·leccions de retaules i d'escultures. Hi existeixen abundosos exemplars de pintura catalano-aragonesa, procedents de pobles de banda i banda de la frontera d'Aragó on se pot estudiar la història de les mútues influències entre els pintors catalans i aragonesos dels segles XIII, XIV i XV. Potser en aquesta col·lecció del Museu de Lleyda, en els retaules pintats en les riberes del Cinca i del Segre, es troba la resposta a les múltiples conjectures a què ha donat lloc aquest tema. A més a més, recordem que en aquest Museu es guarden els admirables antipendis de Treserra, Berbegal i Buira.

Més important és encara la col·lecció iconogràfica del Museu. No hi ha a Catalunya una altra sèrie d'imatges de la Verge que es pugui posar al costat de la que ell posseeix. Des del segle X fins al XVIII, s'hi pot admirar, pas a pas, l'evolució de la iconografia mariana.

Ultra aquestes dues col·leccions principals esmentem, la sèrie dels dotze apòstols procedents de la façana de la Catedral Vella; un esplèndid monetari; robes litúrgiques, creus, relíquiers; ceràmica, moresca, de Lleyda i de Verdú; manuscrits, incunables; el tron de Donya Sanxa, del monestir de Sixena, etc., etc.

Aquestes breus notes seran suficients per encarir el creixement gradual del Museu Diocesà de Lleyda i la gran importància que ha arribat a assolir com a centre indispensable per a l'estudi de l'Arqueologia cristiana a Catalunya.

Museu Diocesà de Solsona

Era ja intenció del Dr. Morgades, primer administrador apostòlic de la diòcesi de Solsona, la formació d'un Museu arqueològic en aquesta ciutat, a semblança del que havia format a Vich. Ell ho havia manifestat, oficialment i públicament, en el *Boletín Oficial de Solsona*, prohibint, al mateix temps, que cap sacerdot ni seglar es desprengués d'objectes de valor arqueològica, artística ò històrica.

Però no fou el Dr. Morgades, sinó el Bisbe Riu, segon administrador apostòlic de Solsona, el qui va dur a la pràctica la fundació del Museu. Ell hi va recollir una quarantena de taules, més de trenta escultures, casulles, capes, dalmàtiques i molts altres objectes. En canvi, el seu desig que tot allò que, de la diòcesi de Solsona, s'havia endut el Bisbe Morgades al Museu de Vich, retornés al seu Museu diocesà no va reeixir.

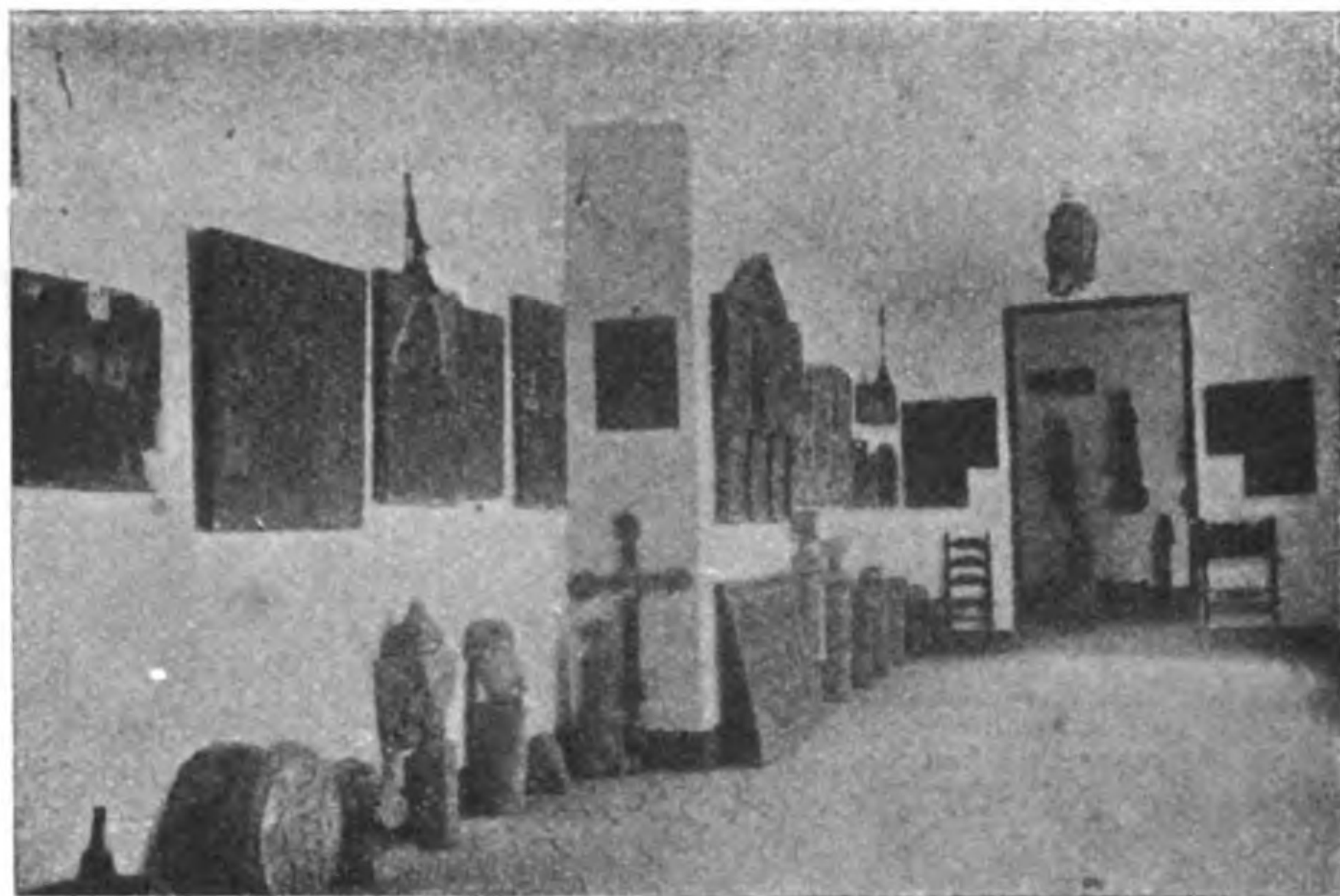

Fig. 696. — Museu de Solsona. Sala de pintura

Sobre aquesta base el Museu ha anat desenrotllant-se, i es troba actualment instal·lat en el pis superior dels claustres de la Catedral, en mig d'unes belles ruïnes restaurades. El Bisbe Amigó va traslladar-lo aquí, del Seminari on es trobava, encarregant a Mn. Serra i Vilaró la seva instal·lació i la seva conservació.

Els principals objectes ingressats en el Museu, durant els anys 1909-1913 han estat descrits en les planes d'aquest ANUARI, volums MCMIX-MCMXII.

En els anys subsegüents el Museu ha augmentat molt. Hi ha ingressat bon nombre de capitells, algun d'ells romànic, ben conservat, esculpturat bellament amb figures humanes i floracions, procedent de l'antic claustre de la Catedral; creus, missals, escultures diverses, i retaules. Entre aquests cal esmentar un antipendi romànic en nou compartiments. Al mig, voltat d'auriola elíptica, sobre l'Arc de Sant Martí, sèu Jesús beneint amb la dreta i portant la bola del món en l'esquerra. Els altres compartiments són passatges de la vida de Sant Llorenç. Encara que molt deteriorada, aquesta pintura, deixa veure una mà mestre en el seu autor.

Fig. 697. — Museu de Solsona. Sala de prehistòria

Esmentem també un retaule quatrecentista de Santa Maria d'Iborra. Al mig hi ha la pastera, cobricelada per elegant dosser de talla. A banda i banda dos compartiments amb passatges de la vida de la Verge: a la pradella, a més a més del Sant Sepulcre, de Sant Joan i de la Verge, hi ha a la vora dreta el famós miracle del Sant-Dubte, i a l'esquerra el sant Bisbe d'Urgell rebent els corporals ensagnats. En la part superior són representats dos profetes.

Una bella mostra de l'art de serralleria és el gran canalobre de Rus, formant un ram de flors d'acònit. Es obra del XIII o del XIV.

Però la secció on el Museu s'és principalment enriquit és en la de Prehistòria. Ella constitueix avui la més interessant del Museu. Els objectes exposats procedeixen d'un gran nombre d'esta-

cions de la comarca, la qual fins ara era gairebé inconeguda pel que fa a la seva prehistòria. La part relativa als megalits, molt nombrosos, ha estat especialment estudiada pel conservador del Museu, Mossèn Serra i Vilaró, i serà aviat publicada per l'INSTITUT.

Museu Municipal de Manresa

En agost de 1882, es va celebrar a Manresa una *Exposició retrospectiva.* Fou organitzada pels administradors de la Confraria dels Sants Màrtirs patrons de la Ciutat, i entitats, corporacions i particulars van abocar-hi molts dels objectes arqueològics i artístics que posseïen. Aquesta exposició fou l'origen remot del Museu Municipal de Manresa, perquè totseguit va néixer la idea de crear-lo.

Fig. 698. — Detall d'una sala del Museu de Manresa

Amb tot, van haver de passar bastants anys abans que la inauguració pública del Museu tingués lloc. Fou aquesta el dia primer de setembre de 1896, i es troba instal·lat en dues grans sales de les Cases Consistorials. Entre els objectes més importants que s'hi conserven cal esmentar, els trobats en la necròpolis romana descoberta en 1905, en les excavacions del Puig Cardoner, una sèrie de capitells gòtics, uns finestrals gòtics amb columnetes, procedents de càn Pequera i de la Casa de les Beates, i les mènsules de dos sarcòfecs del XVèn segle.

Museu Arqueològic Diocesà de Mallorca

Entre les moltes i lloabilíssimes iniciatives del Bisbe Campins, un dels més il·lustres que hagin mai ocupat la Seu de Mallorca, va figurar, com a singularment propícia per a la cultura de les illes, la de fundar un Museu on s'anessin aplegant les riqueses artístiques i arqueològiques fins aleshores molt disperses. Dins el Palau Episcopal va fer-ne disposar l'edifici. En l'any 1914 hi tingué lloc una notable exposició d'Art Cristià. Però la solemne inauguració del Museu no va poder ésser una bella realitat fins al 23 de febrer de 1916, quan, ja mort el Bisbe Campins, els seguidors de la seva obra van acabar vencent totes les dificultats que s'hi oposaven. El Museu de la meritíssima Societat Arqueològica Luliana, instal·lat fins aleshores en el Col·legi de la Sapiència, va passar íntegre a formar part del novell Museu Diocesà. La Cúria Eclesiàstica va sostenir generosament les despeses d'instal·lació.

El Museu Diocesà de Mallorca així fundat ha anat desenrotllant-se lentament, dirigit per una Junta de Patronat, i sostingut per l'Il·lm. Capítol de Canonges i la Venerable Confraria de Sant Pere i Sant Bernat. Posant en pràctica un dels pensaments de l'il·lustre fundador s'hi han donat cursos i conferències sobre temes artístics i científics. Aquests cursos i conferències que s'han vist molt concorreguts, han aconseguit el seu lloable propòsit d'atraure l'atenció i l'interès d'una intel·lectualitat selecta i de formar entorn del Museu Diocesà aquella atmòsfera de simpatia i de confiança que tan facilita la tasca als directors de tota empresa cultural.

Entre les col·leccions que integren el Museu cal esmentar, principalment, la col·lecció de tro-

balles prehistòriques, una de les més completes que existeixen d'objectes petanyents a les primitives civilitzacions de les Balears, i és d'esperar que l'activitat i la bona voluntat dels directors del Museu aniran omplint les llacunes que inevitablement resten encara en la col·lecció.

Una altra sèrie molt important dins el Museu és la de retaules, pertanyents la major part als segles XIV i XV, d'un alt interès històric i artístic. Hi destaquen la magnífica taula d'En Pere Visart, procedent de Sant Antoni, representant Sant Jordi a cavall; la pradella d'aquesta taula, que representa al rei Jaume entrant en la ciutat; i la taula del segle XIII amb vint-i-quatre passatges de la vida, passió i mort de Jesus-Crist, procedent del convent de Santa Clara, taula de factura italiana segons totes les aparièncíes. D'aquestes i de moltes altres s'han fet detinguts estudis, publicats en el *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana.*

La colecció d'estàtues presenta una menor importància. I la resta del Museu està formada per objectes d'un vívid interès local.

Restauració del portal de Mura. — El trasllat i restauració del de Santa Maria de Besalú

Mura és un poble ombriu situat en el fons d'un replec de Sant Llorenç del Munt, la típica muntanya coronada del famós monastir romànic del segle XI. En ella hi ha una església d'una nau del segon període romànic construïda conservant un mur decorat amb les típiques arcuacions del segle XI. De l'església, del segle XII o XIII, restava l'absis i un portal amagat dintre un cancell que el feia quasi invisible [1]. El portal és d'una sola arcuació amb un timpà amb la representació de l'adoració dels Reis. Al centre hi ha la Verge amb l'infant Jesús; dos àngels l'incensen; al cel hi brilla l'estrella guiadora dels Reis d'Orient. Aquests s'hi dirigeixen arrenglerats i hieràtics, a excepció del tercer que presenta la testa girada esguardant enrera. Simètric amb els tres Reis hi ha una figura encaputxada i barbada apoiant-se en un bastó, que sembla ésser Sant Josep, a qui acompanya altra figura indesxifrable.

Fig. 699. — Portal de l'església de Mura

(1) Vegi's PUIG I CADAFALCH, FALGUERA i GODAY: *L'Arquitectura Romànica a Catalunya*, vol. III, figs. 256, 257 i 1183.

Mentre l'entusiasme de varis joves excursionistes i arqueòlegs lograva fer visible el portal del temple de Mura i solemnement l'inaugurava a 28 de juny de 1918, era traslladat lo que restava del portal de Santa Maria de Besalú.

Fig. 700. — Portal de l'església de Santa Maria de Besalú

De la col·legiata de Santa Maria que fou a la vegada Sèu de la efímera diòcesi bisuldunense i capella del palau comtal, en el recinte del qual estava emplaçada, resten sols les runes de l'església: el creuer, l'absis i el campanar que presideixen la vila de Besalú, aixecant-se sobre un turó, emplaçament de la acròpolis medieval. Ja a últims del segle X la trobem esmentada en els documents. En aquest portal, avui traslladat per a ornament d'una casa de Pedralbes, l'àliga i el lleó, l'àngel i el bou, símbols dels evangelistes, hi són figurats a banda i banda de la figura del Crist, en actitut de beneïr, amb una disposició semblant a la dels portals de Bosost i Sampedor. — J. P. I C.

CONCURSOS

VII Concurs Martorell (1917)

Dos treballs varen ésser presentats al Concurs Martorell que per setena vegada es concedí en 1917: un titulat *Nobiliari de l'antiga Corona d'Aragó;* un altre, *Arqueologia litúrgica de la provincia tarragonina.* El Jurat, compost pel P. Antoni Marcet, A. Van de Put, Josep Puig i Cadafalch, Josep R. Mélida i Vicens Lamperez, va acordar per unanimitat atorgar el premi al segon dels treballs esmentats, del qual era autor el conservador del Museu Episcopal de Vich, Mn. Josep Gudiol. Ja en 1902 havia publicat unes *Nocions d'arqueologia sagrada catalana,* volum de 677 ps., la tercera part aproximadament de l'arqueologia premiada en el Concurs. Aquesta està disposada en tres volums: el primer dedicat a la formació i canvis de província eclesiàstica tarragonina i de la seva litúrgia, amb la bibliografia, així dels manuscrits com dels impresos, relativa al tema. Els altres dos volums comprenen el que és pròpiament arqueologia, distribuint la matèria segons els sagraments i l'any eclesiàstic. Unes mil cinc centes il·lustracions acompanyen el text, reproduint les cerimònies del culte i els objectes litúrgics Mn. Gudiol ha sabut, en aquest llibre, sistematitzar, amb la seva prou coneguda competència, els resultats obtinguts de l'estudi directe del material conservat i els aconseguits després d'hores i hores passades escorcollant arxius i regirant manuscrits. Un esforç d'anys, persistent i constant, ha estat necessari per a dur a terme aquest corpus litúrgic català, que posa en clar un sector de la nostra història religiosa.

La Secció Històrico-Arqueològica de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS ha acordat la impressió del llibre, el primer volum del qual es troba ja en premsa.

NECROLOGIA

D. Pere Alsius

D. Pere Alsius fou en realitat el fundador de la Prehistòria a Catalunya. Abans d'ell s'havia parlat per En Bofarull (1844) i per l'Hernández Sanahuja (1868) de les muralles de Tarragona, però sense sospitar que poguessin representar res en relació amb la Prehistòria pròpiament dita. El primer en parlar de Prehistòria a Catalunya fou el farmacèutic de Banyoles D. Pere Alsius i, al mateix temps, el primer explorador d'una estació prehistòrica, la Bora gran d'En Carreres de Serinyà, descoberta per ell i excavada en diferents represes. Més tard continuà les seves investigacions a la cova eneolítica dels Encantats, de Serinyà, i realitzà un descobriment de la importància de la mandíbula neandertaloide de Banyoles, l'únic reste de l'home fòsil a Catalunya. L'Alsius posseïa forces coneixements de Prehistòria, adquirits en la lectura dels mestres de la tradicional escola paleolítica francesa i amb el tracte personal amb alguns d'ells que visitaren la seva col·lecció, com Harlé i Cartailhac. Així sapigué classificar encertadament les seves troballes. La seva producció científica referent a Prehistòria consisteix en articles en els que donà compte dels seus descobriments i que es publicaren a *La Renaixensa* (1871), la *Revista de Gerona* (1878), la *Revista de Ciencias Históricas de Barcelona* (1880), a l'*Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana* (1882 1892), i a altres llocs, esmentem particularment una memòria titulada *Ser'nyá: Reseña de este pueblo desde la más remota antigüedad hasta los tiempos modernos* (1895), premiada per l'«Associació Literària de Girona».

L'Alsius, a més dels seus estudis de Prehistòria, dedicà la seva activitat a la Història local i comarcal, deixant un *Ensaig històric i geogràfic sobre la vila de Banyoles*, un *Nomenclátor geográfico-histórico de la provincia de Gerona* i l'esmentat treball sobre Serinyà.

El mèrit de l'Alsius i l'entusiasme amb què féu els dits treballs és tant més valuós en quant es pensa en la manca absoluta de mitjans d'informació de quan féu els seus primers estudis. Ell pertany, amb els que el seguiren (En Martorell i Peña, En Sanpere i Miquel i els entusiastes que s'agruparen al voltant del «Centre Excursionista», En Vinyes, En Chía, En Pujol i Camps, el comte de Bell-lloch, En Vayreda i altres), a la generació heroica que comença d'aclimatar la Prehistòria a Catalunya, recollint-ne els primers documents i preparant el material per a l'estudi d'una ciència que havia d'ésser vivament conreuada i popular entre nosaltres.

D. Joan Rubio de la Serna

Nat a Vélez-Rubio (província d'Almeria), D. Joan Rubio de la Serna, vingué de jove a Barcelona, estudiant-hi Dret a la Universitat i fixant aquí la seva residència. En 1881, una troballa casual de ceràmica antiga en una finca seva de Cabrera de Mataró va impulsar al Sr. Rubio a practicar-hi exploracions que donaren per resultat el descobriment de la necròpolis ibèrica, del qual n'informà al conegut arqueòleg francès Lenormant, qui se'n ocupà a la *Gazette Archéologique.* Mentrestant, el Sr. Rubio anava fent excavacions i estudiant els objectes trobats. Un primer treball fou el *Estudio descriptivo de la colección de objetos de arte italo-focense descubiertos en la villa de Cabrera.* Després féu una publicació en regla titulada *Noticia de una necrópolis anterromana descubierta en Cabrera de Mataró* (*Memorias de la Real Academia de la Historia*, Madrid, 1888). A més publicà diferents articles al *Boletín de la Academia de la Historia*, a *La España regional*, al *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* sobre diferents temes d'arqueologia relacionats més o menys directament amb Cabrera de Mataró o amb troballes de la seva comarca natal, així com una monografia històrica sobre Vélez-Rubio. La contribució del Sr. Rubio de la Serna al coneixement de les nostres antiguitats pre-històriques fou important, tenint en compte que la necròpolis de Cabrera de Mataró és encara avui una de les més notables del seu tipus i del seu temps. A més, la discreció i el mètode amb què el Sr. Rubio publicà els seus treballs, en un temps en el qual eren ben pocs els que aquí es dedicaven a la Prehistòria i menys encara els que publicaven adequadament les llurs troballes, el fa mereixedor d'elogi i el posa entre els iniciadors d'aquests estudis a Catalunya als que devem més just agraïment.

Lluís Tramoyeres Blasco

A la fi d'octubre del 1920 va morir a València, on havia nascut l'any 51, En Ll. T. Sortit de la Facultat de Filosofia i Lletres, va dedicar d s de la seva joventut una activitat infadigable a l'estudi de la literatura i de l'art valencià. Un estudi literari li era premiat en els Jocs del Rat Penat del 1879 i publicat per En Constantí Llombart en *Los fills de la morta viva*. Però, poc a poc, l'estudi de l'art de la terra havia de dominar sobre totes les altres aficions, i resseguint la llista prou extensa de la seva bibliografia es veu bé aquesta seva direcció. No va ésser un home de grans obres, però la sèrie considerable de les seves monografies, redactades amb sobrietat i serietat, són una contribució utilíssima a l'estudi de l'art i dels artistes valencians. El coneixement dels arxius i el de l'art italià, tant lligat amb el de la València del XV, el situaven justament en el seu treball. Cal esmentar encara l'esforç posat en l'ordenament i millora del Museu de Belles Arts de València, al que va dedicar una gran part del seu treball.

Donem a continuació una nota dels seus principals treballs:

Periódicos de Valencia; apuntes para formar una Biblioteca de los publicados desde 1526 hasta nuestros días (1880); *Instituciones gremiales* (1889); *Pinturas murales del Salón de Cortes de Valencia* (1891); *El escultor valenciano Damian Forment* (1903); *Hierros artísticos* (1907); *La Biblia valenciana de Bonifacio Ferrer* (1910); *El tratado de agricultura de Paladio* (1911); *Un colegio de pintores* (1912); *Orígenes del Cristianismo en Valencia, según los monumentos* (1913); *La Virgen de la Leche en el Arte* (1914); *Notas para un catálogo de las memorias y otros documentos publicados por la Academia de San Carlos, de Valencia* (1915); *Guía del Museo de Bellas Artes de Valencia* (1915); *El pintor J. J. de Espinosa* (1916); *Los artesonados de la antigua Casa Municipal de Valencia* (1917).

Emili Bertaux

A 7 de gener de 1917 la mort sustreia als estudis d'Història de l'Art un de sos treballadors més intel·ligents i actius. El segell distintiu de ses obres és la quantitat prodigiosa d'informació i la claretat i precisió amb què l'exposa. La seva actuació universitària deixà un record inesborrable en els seus deixebles. Dotat d'una gran afabilitat i d'una rara virtut d'assimilar-se l'esperit dels països que visitava, comptava amb nombrosos amics, especialment entre els nostres.

Emili Bertaux morí jove: tenia només 47 anys i estava llavors en plena activitat. La seva carrera començà ben aviat. Totjust sortit de l'Escola normal superior, fou nomenat membre de l'Escola francesa a Roma en 1893. L'any 1901 entrava a professar Història de l'Art Modern a la Universitat de Lió. En 1912 era cridat a la Sorbona a explicar la Història de l'Art. L'Institut de France l'escollí en 1912 per a conservador del Museu Jacquemart-André. En 1914 passà a redactor en cap de la *Gazette des Beaux-Arts*. Prengué part a la passada guerra, on es portà gloriosament, i, a conseqüència del cansament que li produí, pres d'una malaltia formidable, acabà ràpidament la seva vida.

Són nombrosos i molt interessants els treballs que ha publicat, i difícil fóra per a nosaltres d'anar-los esmentant tots; per tant, farem cas només dels que a la nostra cultura es refereixen: En 1906, *Un triptique flamand du XVe siècle a Valence* a la *Gazette des Beaux-Arts* (1). En 1907 publicà a la *Revue de l'Art Ancien et Moderne* (2), *Les primitifs espagnols*. En 1909, *Pere Moragues, argentier et imagier. Le tombeau de l'archevèque D. Lope de Luna à Saragosse* als *Estudis Universitaris Catalans* (3). Endemés s'ha referit sovint a l'art de la nostra terra en els següents articles de l'*Histoire de l'Art* d'André Michel: *La Sculpture chrétienne en Espagne dès origines du XIVe siècle; La peinture du XIe au XIVe siècle en Italie et en Espagne* (t. II); *La peinture et la sculpture en Espagne aux XIVe et XVe siècles* (t. III); *La renaissance en Espagne et Portugal* (t. IV).

Giovanni Teresio Rivoira

Morí el 3 de març de 1919, durant la guerra, «inactiu per l'edat en el servei de les armes (són ses paraules), cercà ésser útil a la pàtria i a la ciència amb la ploma», i en aquest temps

(1) Paris, 1906.
(2) Paris, 1907.
(3) Barcelona, 1909.

escrigué la seva *Architettura Romana*, terminada al finir l'hivern del 1918-1919. A l'acabar-la, morí.

Rivoira ha estat per l'estudi de l'arquitectura romànica de Catalunya un mestre i un amic; per això cal memorar aquí la seva mort.

Ell representa en la històtica de l'arquitectura lombarda, que tantes relacions té amb la nostra, el metoditzador i el treballador i viatger infatigable.

Després del Cordero; després de l'obra del Dartein, tan precisa en els plans dels edificis com indecisa en l'estudi arqueològic; després del Cataneo, el primer que metoditza i fixa una raonable cronologia de l'art lombard, Rivoira ha conseguit no sols fixar amb gran èxit la cronologia de l'arquitectura històrica lombarda, sinó que ha esbossat la via per averiguar sos orígens romans i bisantins i ses relacions amb l'art romànic principalment del centre i nord d'Europa.

Rivoira havia ja publicat l'obra *L'origini dell'archittettura lombarda e delle sue principali derivazioni nei paesi d'alti Alpe* quan conegué l'art romànic de Catalunya i vingué a visitar la nostra terra. En els dies que romangué entre nosaltres estudià principalment els edificis prerromànics, com les esglésies de Terrassa i Sant Pere de les Puelles, i alguns dels resultats de sos estudis es troben en son llibre sobre l'art musulmà.

Era interessant sentir ses afirmacions precises, qualque volta massa terminants, d'home experimentat en llargs viatges, d'home segur de ses apreciacions sobre la tècnica de la construcció i sobre la composició arquitectònica. Ell havia corregut tot el món a on floreix l'arquitectura romànica i fotografiat per si mateix la major part de les obres.

Sa bibliografia és nombrosíssima, i aquí en publiquem un extret:

Della scoltura ornamentale dai tempi di Roma imperiale al mille. — «Nuova antologia di lettere, scienze ed arti», quarta sèrie, vol. 114 (198 de la col·lecció), 1904, fasc. 790, p. 267).

L'origini dell'architettura lombarda e delle sue principali derivazioni nei paesi d'alti Alpi. — Milà. — Dues edicions, la darrera del 1908. Una traducció anglesa d'aquesta obra fou publicada per Heinemann, 1910.

Adriano architetto e i monumenti adrianei. — Roma, «Nuova antologia», 1910.

L'Architecture des Bénédictins en Bourgogne. — Macon, 1910. — Congrés d'Història i Arqueologia a Cluny amb motiu de la celebració del milenari.

The roman thermae. The Bathes of Diocletian. — Lectura davant la British and American Archeological Society of Rome 1910. — Roma, 1911.

Architettura musulmana: sue origini e suo sviluppo. — Milà, 1914. — Traduïda a l'anglès sots el títol *Moslem architecture.*

Roma. L'Italia nella creazione delle antique architetture a volta. — Extret del «Annuario della Reale Accademia di S. Luca», 1913-1914. — Roma, 1915.

Architettura Romana (obra pòstuma). — Milà, 1921. — J. P. i C.

M. Marcel Dieulafoy

El febrer de l'any 1920 morí altre amic de la història de nostre art, M. Marcel Dieulafoy. En les darreries de sa vida no era el membre de l'Institut de França ni l'enginyer arqueòleg orientalista, sinó el *lieutenant colonel* Dieulafoy. A edat avançada, al cap de poc d'esclatar la guerra s'allistà voluntàriament com a enginyer militar, servint la França, i primer a l'Africa i després al front francès complí amb el deure que s'havia imposat com soldat de la gran guerra.

En terra africana, on, seguint la tradició de l'exèrcit francès, alternava els treballs d'enginyeria amb les excavacions arqueològiques de monuments musulmans, hi perdé a Mme. Dieulafoy, companya des de sa primera joventut en sa missió a Pèrsia i, com ell, donada a la ciència. Madame Dieulafoy era darrerament una bona velleta vestida de trajo masculí, sense afectació, que a París constituïa una figura típica, i a l'Africa terminà sa vida d'excavadora en les runes de la mesquida d'Hassan.

M. Dieulafoy no logrà trobar maimés consol.

Els seus treballs i son criteri derivaren sempre de sos primers anys d'home d'estudis a l'Orient, on, per consell de Viollet-le-Duc, anà a estudiar l'art persa. «La vida científica de M. Marcel Dieulafoy, ha dit el *Journal des Savants*, fou dominada per una idea mestra: les relacions entre l'art oriental i l'art occidental i la influència del primer sobre el segon». Aqueixa tesi l'aplicà a l'estudiar

l'art de Catalunya, on hi veia l'enllaç entre el món musulmà i el món cristià en el punt crític de la formació de l'art romànic.

L'excavador dels palaus perses i l'autor de *L'art antique de la Persie* i de l'*Acropole de Suse* veia per tot l'empremta fonda amb què aquell reflex de les grans civilitzacions orientals marcà les arts de l'occident.

Sos volums sobre les arts ibèriques de la col·lecció *Ars una*, sos articles sobre *L'architecture catalane* i *L'architecture romane en Catalogne* publicats en el *Journal des Savants* (1913, pp. 192-260 i 1919, p. 210) són sempre al voltant dels orígens musulmans llunyanament perses de l'art romànic. Fou ell un vident, un precursor d'una tesi que després de contradir-la potser massa absolutament, s'ha presentat a la vegada a experts diversos i avui és per tots, en certs aspectes, estudiada i escatida.

Ell era qui analitzava els *Anuaris* del nostre INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS i els nostres llibres en l'«Académie d'Inscriptions de Paris», presentant-los amorosament fins quan es dolia del nostre suposat separatisme.

Nascut en terres de Tolosa, havia viatjat moltíssim per Espanya. N'era una mostra la seva obra *La statuaire polychrome en Espagne*; i en son esperit cavalleresc hi havia imprès qualque lluminositat del sol del migdia i fins qualque característica ben espanyola.

Descansi en pau el treballador incansable i l'arqueòleg savi i apassionat.—J. P. C.

Robert Roger i Jules de Lahondes

Commemorem encara aquests dos treballadors de l'altre costat del Pireneu: el primer, autor principalment d'un estudi sobre l'art romànic del Cominges i del Coserans, amic per correspondència i generós col·laborador; el segon, estudiós dels monuments d'aqueixa ampla terra tan plena del nostre esperit que va de Tolosa al Pireneu.

BIBLIOGRAFIA

LLIBRES

M. GÓMEZ MORENO: *Iglesias mozárabes. Arte español de los siglos IX a XI.* — Un volum de text profusament il·lustrat i altre de làmines.

Entre el període vissigot i el romànic d'influència lombarda quedava en la nostra arqueologia en el temps que comprèn els segles VIII, IX i la primera mitat del X, un període ple de fosquetats; els documents de l'època donen escassos elements, parlant sols d'esglésies de construcció rústega fetes de fang i pedra, amb cobertes de fusta i qualque vegada de l'existència de tres altars, lo que suposa un plan de basílica més o menys rudimentària; els monuments eren incerts i mal datats. El segle VIII, època d'invasions i ruïnes, restarà potser per sempre ple d'obscuritats a Catalunya. Les dades sobre aquest segle escassegen, per altra part, en tota l'Europa [1]. Del reialme dels vissigots, representat pels restes de Terrassa, passava la nostra arqueologia catalana al grup nombrós de les esglésies del primer romànic, cobertes de voltes i ornades d'arcuacions i bandes lombardes qual data inicial, incerta encara, és cap al final del segle X, omplint tot el segle XI.

Examinant el conjunt de nostres edificis cristians, queda un residu que s'aparta de les formes generals format principalment per un grup d'esglésies qual principal característica és l'ús de l'arc de ferradura en llurs arcades, en llurs finestres i fins en les curves de llurs plantes. Es veu en elles restes de velles cerimònies i tradicions vissigòtiques, influències muzaràbigues, i son estudi fou resumit, per qui això escriu, en un capítol sobre els precedents de l'art romànic [2]. Aqueix grup d'esglésies queda, per l'obra del Sr. Gómez Moreno, més sòlidament enllaçat amb un grup arquitectònic d'àrea geogràfica més extensa i sa cronologia fixada per abundants documents. «Tot sem-

(1) Vegi's els termes amb que en parla LASTEYRIE: *L'architecture réligieuse à France à l'époque romane.* Paris, 1912, p. 30 i següents.

(2) PUIG I CADAFALCH, FALGUERA i GODAY: *L'Arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, cap. XI.

bla indicar — havíem escrit després d'estudiar el nostre grup d'esglésies que contenen el típic arc de ferradura — que les dues escoles castellana i catalana es mouen per idèntiques influències en aquest període i que es tracta d'un medi artístic anàleg o d'unes causes úniques i paral·leles.» La única conclusió a què podíem arribar era la que proporcionava l'església de Marquet, qual creuer està adossat a murs de petit aparell usual al segle XI i la data negativa de que Pedret no es troba citat en l'acta de la Seu d'Urgell del 839 en la que s'esmenten la major part dels pobles i llocs del voltant, com Secs, La Baells, Vilada, La Quart, Sagàs, Olvan, Gironella, Avià, Cofort, Madrona i Espinalbet [1]. El no citar-se Pedret en aqueixa acta tan minuciosa en què el notari redactor del preciós document anomena els llocs amb cert ordre topogràfic com si ho fes a la vista d'una carta geogràfica o recordant el país per ell minuciosament recorregut, indica un límit superior de la data de Pedret que és el primer terç del segle IX.

Posterior al primer terç del segle IX, anterior al romànic que ompla el segle XI, tals són les dates límits a què amb abundants documents lapidaris en sa major part i amb nombrosos monuments estudiats estableix el llibre que ens ocupa, per una sèrie de monuments anàlegs als de la nostra Catalunya. La coincidència entre les consequències a deduir dels abundants documents lleonesos i castellans i els escassos nostres és extraordinària. Ve així definidament omplert i clarament estudiat una gran part del període d'art abans desconegut a que'ns referim.

En els segles IX i X omplí, efectivament, les terres de l'Espanya cristiana una escola arquitectònica propagada per monjos i eclesiàstics educats en la cultura musulmana cordovesa que invadeixen especialment Lleó en un període cronològicament sincrònic al carolingi francès. Els dos corrents arriben a Catalunya, essent exemple del primer uns quants tipus d'esglésies amb arc de ferradura: Pedret, Marquet, Olèrdola, Boada, etc., senyalant l'arribada del segon la de Sant Pere de les Puelles i el pòrtic de Sant Sadurní, de tipus carolingi, representació de la intensa influència que ens ve de l'altre costat del Pirineu [2]. Deixem aqueixa segona influència per a fixar-nos principalment en la primera.

Es aqueixa arquitectura un reflexe de les sumptuositats artístiques del califat de Còrdova i concorden llurs dates capdals amb dates senyalades que marquen la evolució de son edifici més esplèndid: la mesquida de Còrdova, tals com les obres amb què l'engrandí Abderrahman II (833-848) i les amb que l'eixamplaren Haken II des de 961 i Hichen II i Almansor en el restant del segle X.

L'àrea que ocupen aqueixos típics edificis àmpliament descrits pel Sr. Gómez Moreno, és una extensió d'Espanya col·locada terres amunt del Duero, especialment les conques de l'Orbigo i de l'Esla. Els exemples d'esglésies muzaràbigues són menys freqüents a la conca de l'Ebre, en la que s'hi senyala solament Santa Olalla de la Cogolla, encara en terres castellanes. Segueix després Sant Joan de la Peña, a Aragó, i ve finalment el grup català.

Eren els edificis de Catalunya reflexe solament debilitat per la distància del moviment artístic, qual centre era el sud de la serrelada cantàbrica en les terres lleoneses, poblades per Ordoño I, terres engrandides per Alfons III, a on es recullia gent fronterissa fugitius dels musulmans, entre els quals predominen sacerdots i monjos muzàrabs.

Les esglésies muzaràbigues són de tipus divers: esglésies de plan de creu grega, amb son cos central cobert de volta, com la de Santa Maria de Melgre, a Toledo; tipus de bassílica amb tres absis fosos en una massa rectangular exteriorment, com Sant Miquel d'Escalada, Sant Cebrià de Mazote, Santa Maria de Bamba, mena de basílica en què al centre del creuer s'hi aixeca com un cimbori cobert amb volta de canó; esglésies d'una nau amb absis exageradament tancat, com Sant Miquel de Celanova; devegades flanquejat de sacristies, com Santiago de Peñalta.

Noti's l'existència de voltes de mena diversa i de complicacions d'estructura que estranyaran

(1) P. PUJOL: *L'acte de consagració i dotació de la catedral d'Urgell, de l'any* 819-839. Biblioteca Filològica de l'Institut, IX. Barcelona, 1917.

(2) Heus aquí el comentari que sobre aquesta església fa l'autor de l'obra que'ns ocupa: «Al período carolingio en toda su pujanza corresponde una sola obra, la desgraciada iglesia de San Pedro de las Puellas en Barcelona, que llegó a este siglo más o menos alterada, pero salvándose de tantos y tantos estragos, para caer recientemente en manos desaprensivas, que la han puesto imposible de reconocer. Es afrenta para la Barcelona culta de hoy haber dado lugar a semejante atropello; mas todavía, gracias a fotografías y dibujos, puede formarse un concepto aproximado de su carácter primitivo y de la gran importancia que para la historia del arte entrañaba». Ps. 47-48.

Hem d'advertir que la profanació no's feu sense protesta viva de la Barcelona culta. Alguns de nosaltres intervinguerem per a que després de l'incendi de la revolució de 1909 no fos enderrocada, complint-se així un vell programa dels que dirigien la parròquia; mes en aquells moments no trobaren aqueixes iniciatives l'ampar del poder públic estatal, gran destructor o encubridor de destructors a Catalunya. (Vegi's *La Veu de Catalunya*, dies 15, 19-21 i 24-26 agost 1909.)

novament als nostres confrares del Pirineu enllà i faran trontollar altra vegada les clàssiques teories sobre els origens del romànic.

Aqueix llibre que ve a definir una part de la nostra història monumental i a determinar en forma nova els precedents del romanisme és una pedra arrancada, com diu l'autor, «de la gran pedrera de l'art god, cordobés, prerrománic i morisc», incompletament estudiada encara. Certament M. Dieulafoy hauria trobat en ell nous arguments sobre l'origen musulmà de l'arquitectura romànica, la nova teoria que l'havia preocupat en els darrers anys de sa vida.

L'obra de Gómez Moreno ens posa el programa de futures investigacions en les ruïnes dels monastirs fundats en els segles IX i X, oblidats molts d'ells des de llarg temps, com Sant Genís de la Bellera i Sentis, en el riu Boseja, afluent del Flamisell; Sant Pere de les Maleses, Sant Vicens d'Ovez, Sant Andreu de Trespons i Sant Climent de Codinet o com Santa Grata i tants d'altres. En una d'elles, a Santa Cecília de Lins, s'hi guarda una porta amb arc de ferradura, senyal de bon auspici de com la teoria seria confirmada. Lloem sense reserves aquesta contribució a la història de l'arquitectura prerromànica, que ho és també a la història de l'arquitectura catalana. — J. P. I C.

ARTHUR KINGSLEY PORTER: *Lombard Architecture.* — Tres volums i una cartera de làmines. — New Haven, Londres, Oxford, 1916-1917.

Es sabuda la importància de l'estudi dels monuments romànics anteriors al segle XII del nord d'Itàlia per a trobar l'origen de les formes romàniques de tot Europa. Els monuments lombards, els provençals i els catalans dels segles X i XI formen, des del punt de vista dels elements decoratius, una gran escola que precedí a l'esclat general del romànic del segle XII. En aqueixos monuments de pobra decoració s'hi troben la major part de les solucions estructurals que després havien de caracteritzar les diverses escoles romàniques. Elles constitueixen una gran escola que ompla no sols els Nord d'Itàlia des de l'Adriàtic al Mediterrani, sinó que, enfilant-se pels Alps, se la troba en les valls de la Suïssa llatina, descendint per la vall del Rhin fins a penetrar a Holanda i Roine amunt fins a les terres de Borgonya, omplint totes les vessants mediterrànies de França i, passant els Pireneus, a Catalunya, fins a la frontera que a les darreries del segle XI separava les terres cristianes de les moresques. Un estudi de conjunt d'una escola tan uniforme i d'àrea tan extensa seria indubtablement de grans resultats científics per a fixar sobre tot com es resolgué el problema de la coberta pètria de les basíliques cristianes, solució que precedí a les solucions ornamentals. Fullejant l'obra del professor nord-americà hom veu clarament com resultaria interessantíssim el treball sintètic que permetés d'un cop d'ull abarcar tantes terres diferents i veure pobles tan distints treballant en la solució constructiva d'un mateix problema.

A aqueix estudi de l'art lombard, començat sèriament per Cattaneo i seguit després i impulsat per Rivoira, porta una notabilíssima contribució un nordamericà vingut de la Universitat de Yale, Arthur Kingsley Porter. Es interessantíssima aqueixa col·laboració de les joves i poderoses universitats nordamericanes a aquests problemes de la història artística de la vella Europa.

L'obra d'Arthur Kingsley Porter és per l'estudi de l'arquitectura catalana d'un màxim interès. Ella ha revisat els treballs dels erudits italians, sense llurs prejudicis patriòtics, establint documentalment un estudi que en gran part versa sobre un istil igual que el que es desenrotlla a Catalunya fins al darrer quart del segle XI.

L'autor arriba a una conclusió igual a la que resulta de l'estudi del romànic català: que l'aparell és el mes segur criteri de la data. «Per a determinar — diu — la data d'una construcció lombarda no hi ha criteri tan segur com el de la fàbrica. Els caràcters ornamentals i estructurals d'un temps anterior són repetits per arcaisme; però el caràcter de la fàbrica depèn sempre d'un general canvi de tradició» (vol. I, p. 29). Recordem entre nosaltres els edificis ben aparellats del segle XII, que conserven tots els caràcters del període anterior i que hem qualificat de supervivències. Es veuen a Itàlia també en forma claríssima els dos grans períodes del romànic: el de l'aparell rústec, trencat a martell; i el de l'aparell treballat amb eines de picapedrer i omplint el primer una gran part del segle XI, mentres el segon es desenrotlla cap el segle XII, ornat amb els esplendors de l'escultura de Guillem de Mòdena i els seus deixebles, Nicolo i Benedetto, anomenat erròniament Antelami.

Per a fixar les dates dels edificis per medi de les notícies documentals i els caràcters arquitectònics els estudia monogràficament, establint en cada un d'ells la bibliografia i la història amb relació

al procés de l'obra, fent-ne després la descripció i deduint-ne, com a conclusió, la data. Aquestes monografies són publicades per ordre alfabètic en els volums II i III. Els plans i fotogravats reproduint un gran nombre d'edificis, molts d'ells inèdits, omplen una voluminosa cartera.

Els resultats sintètics d'aqueix anàlisi minuciós són exposats en el volum I.

La primera conseqüència que es deriva és la possibilitat d'establir una sèrie d'edificis posats seguint l'ordre d'evolució de llurs caràcters que correspongui a la sèrie cronològica de les dates en que foren obrats. L'autor amb lletres grosses senyala les dels edificis dels que ha pogut comprovar la data documentalment. Aqueixes sèries paral·leles entre els caràcters i la cronologia són una comprovació del problema sempre difícil d'aplicar els resultats dels documents a les obres arquitectòniques.

Es interessant la quasi coincidència da dades amb les establertes per qui descriu aquestes notes referents als anàlegs edificis de Catalunya, dates també comprovades per sèries cronològiques establertes seguint l'ordre d'evolució dels caràcters.

Les conseqüències sobre l'origen de les voltes, les dates de l'aparició de la característica decoració lombarda i els orígens de l'escultura romànica són interessantíssims.

Són massa absolutes devegades les afirmacions cronològiques. Així, crec errònies algunes cronologies, i això porta a conseqüències que potser caldrà revisar, com la data d'aparició de certs elements com els arcs cecs de les cornises.

L'estudi de l'arquitectura deuria fer-se amb mètode anàleg cap a l'orient i occident d'Itàlia, sobretot per l'arquitectura anterior al segle XII, i la conseqüència fora la revisió de la història de l'art romànic fundant-la sobre bases més sòlides i certes, de lo que resulta estudiat solament aqueix importantíssim fet històric en l'àrea de la terra francesa. — J. P. I C.

MANUEL ABIZANDA BROTO: *Documentos para la Historia Artística y Literaria de Aragón* (siglo XVI). — Zaragoza. — Vol. I (1915, 413 pp. amb il·lustracions); vol. II (1917, 460 pp. amb il·lustracions).

Els dos volums que composen aquest treball foren premiats en els Concursos de 1914 i de 1915, respectivament, convocats pel Patronat Villahermosa-Guaqui, que després els ha publicat, amb molt bon encert. El Sr. A., amb paciència i coneixement singulars, ha dut a terme una investigació en l'arxiu de protocols de Saragossa, i ha recollit en aquest volum una sèrie important de documents i notícies que caldrà tenir presents en fer la història de l'art aragonès i de l'art peninsular del cinc-cents. Al costat de tantes obres d'història d'art plenes de conjectures aventurades i d'atribucions arbitràries, cal senyalar amb elogi la publicació de llibres que, com el del Sr. A., donen per a aquests estudis una base segura. L'art aragonès ha estat en això especialment sortat, i els treballs del Sr. Serrano, de Gascón de Gotor i alguns altres encara, permeten ja seguir-ne amb una certa seguretat els naixements i l'evolució. El llibre del Sr. A. senyala un nou avenç en aquest camí. Ens cal especialment a nosaltres indicar, entre els innumerables documents donats ara a conèixer, els que fan referència a Joan de Ochoa i Pere de Aponte, possibles deixebles del Bermejo; a Joan de Salas, ja conegut com escultor per la seva participació en les trones i chor de la catedral de Palma i que el Sr. A. ens revela com pintor.

Tenen un interès extraordinari les notícies que en aquests volums es publiquen d'En Damià Forment, d'un fill seu homònim i d'altres artistes del mateix cognom. La pàtria valenciana d'En Forment queda definitivament fixada, així com la data de la seva mort (1540) i molt detalls de la seva biografia. El Sr. A. dóna a conèixer una sèrie de contractes d'aprenentatge fets amb aquest mestre (i d'aquesta manera els noms dels seus deixebles), així com els de treballs que li foren comanats, molts d'ells insospitats fins ara, com la seva col·laboració en la prodigiosa custòdia del Salvador, dissortadament restaurada després. Els documents referents a arquitectes, argenters, brodadors, cerrallers i bancalers són menys nombrosos, però plens així mateix de curiositats, sobre tot els primers que ens donen els noms dels qui bastiren amb mahó els edificis sumptuosos de la Saragossa del segle XVI; trobar arquitectes nomenats Mahoma Gali o Andalla Musaire o Çalema Xama és com filiar directament una escola de constructors. L'estudi de la impremta a Saragossa és també digne d'elogi; cal pensar que és el temps de les edicions de l'impressor Coci i quan la Diputació costeja obres tan importants com els *Anales* d'En Zurita. Clouen els llibres uns capítols molt discrets sobre l'ensenyament i algunes notes relatives a mestres de fer vidrieres, òrguens, campanes, etc. El Sr. A. ha disposat els documents amb un mètode excel·lent, lligant-los i estudiant-los amb sobrietat i justesa.

CESSAR MARTINELL: *Llibre de Bonifàs, escultor setcentista.* — Valls, 1917. — Publicació comentada del llibre de notes d'aquest escultor català.

En Lluís Bonifàs, artista sobressortint d'una família dedicada a l'*ofici*, anotà sos encàrrecs i ses impressions en un *Llibre*, i en elles reviuen les nombroses obres de l'artista, que treballà — sembla — del 1752 al 1786 per quasi tot Catalunya. Es un exemple de la vida dels creadors de tantes meravelles de l'escultura barroca. En ella, a més, es dóna notícia de diversos escultors catalans dels segles XVII i XVIII, entre altres del besavi d'en Bonifàs, autor de l'estàtua que corona el padró de la plaça d'aquest nom a Barcelona, a la unió dels carrers del Carme i de l'Hospital.

ANDREW N. PRENLICE: *Renaissance architecture and ornament in Spain.* — New-York.

Col·lecció de dibuixos d'arquitectura plateresca espanyola, entre els que hi ha un estudi gràfic del retaule de Poblet i detalls de la trona de la catedral i de diversos palaus de Palma de Mallorca.

LLUIS DOMÈNECH I MONTANER: *Poblet.* — Barcelona (sense any).

De la col·lecció *El Arte en España*, publicada per la casa Thomas, de Barcelona, sots el patronat de la «Comisaría Regia del Turismo y Cultura Artística». Text en tres llengües. 42 planes i 48 làmines.

BONAVENTURA BASSEGODA: *La Iglesia parroquial de Santa María del Mar.* — Extracte traduït d'una monografia inèdita de l'autor, publicat per la «Asociación de Arquitectos de Cataluña». Anuario de 1920.

Es Santa Maria del Mar una gran església de tres naus formant quatre trams coberts cada un per voltes ogivals de plan quadrat en la nau central, rectangular molt allargada en les colaterals. Les voltes són sostingudes per pilars octogonals. En cada tram s'observen capelles entre els contraforts. L'absis és de nou costats amb girola. No hi ha en el temple transcepte, trifori ni galeria superior de cap mena, En Bassegoda en fa una conciençuda descripció acompanyada de plans i fotografies. Sobre les arcades de la nau principal hi ha obertes sengles finestres circulars; sobre les capelles laterals, esbelts finestrals.

El frontispici, d'una gran severitat, és flanquejat de torres; té en el tram central, entre els contraforts de la nau major, un portal ricament decorat que fa contrast amb la severitat del restant de l'obra.

L'estudi documental fixa amb gran precisió el temps de l'església «lo dia de Santa Maria de Mars de l'any mil trescents vintinou», data que consta en inscripcions al costat de la porta del Fossar de les Moreres i en el llibre dels Concellers de l'Arxiu municipal.

L'obra es fa relativament depressa. En Bassegoda cita diverses dates de terminacions parcials, essent posada la darrera clau, segons la *Rúbrica* de Bruniquer, per Santa Maria d'Agost de 1383.

L'obra no pertany ja al cicle d'adaptació de la catedral del Nord que representen les Seus de Barcelona i Girona, sinó al de la plenitud de l'istil de Catalunya, representat per la Seu de Manresa i de Mallorca i per les Llotges de Mallorca, València i Perpinyà. Els documents no esmenten el mestre de l'obra; sols a l'arxiu de la catedral hi ha una carta de pagament a la vídua de Guillem Metge, «mestre major» de Santa Maria del Mar, datada en 1381; coneixem, doncs, el mestre que dirigia l'obra en els seus acabaments. En Bassegoda senyala vàries analogies de traçat amb la Seu de Manresa que fan versímil la hipòtesi de que l'hagués començada Berenguer de Montagut, lapicida de Barcelona que dirigia aquella obra.

Consultaran amb profit aquesta monografia els que s'interessen per la història de la pintura ja sobre taules ja en vidrieres de colors.

J. PUIG I CADAFALCH: *L'Arquitectura Romànica a Catalunya.* — Barcelona, 1920.

Resum de 48 pàgines, amb il·lustracions, publicat en la col·lecció *Minerva*, primera sèrie, volum XXXIII.

P. BOSCH I GIMPERA: *L'Edat de la Pedra.* — Barcelona (sense any).

Volum XII de la col·lecció *Minerva*, primera sèrie.

JOSEP GUDIOL: *El Museu Arqueològic-Artístic Episcopal de Vich. Historial i Organització.*

Memòria escrita en desembre de 1916, optant al premi de 1,500 pessetes, en el primer Concurs de Museus organitzat per l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS.

JOSEP GUDIOL: *Resum d'Arqueologia Cristiana.* — Barcelona, 1916.

Petit volum de 32 pàgines formant part de la col·lecció *Minerva* (primera sèrie, volum XI), que constitueix una iniciació en l'estudi de l'Arqueologia Cristiana, molt clar, disposant la matèria cronològicament i acompanyant l'exposició d'il·lustracions molt ben escollides

AGUSTÍ M.ª GIBERT: *Temples pagans de la Tarragona romana.* — Tarragona, 1916 (122 pp.).

Amb el criteri que l'autor ha exposat ja en altres publicacions seves i que sovint no compartim, el Sr. G. fa una revisió dels monuments religiosos romans de Tarragona i intenta fixar la llur situació. No sigui més que per l'afecte que demostra per les velles pedres de la vella ciutat haurà d'ésser acollit amb simpatia aquest treball destinat a fer-les conèixer.

JOSEP GUDIOL: *La Indumentària Litúrgica.* — Vich, 1918.

El mot «indumentària» és pres, en aquest tractat de 44 pàgines, en el seu sentit més ampli, i l'autor hi comprèn, a més del vestit pròpiament dit, tots els distintius, «les joies i fins la manera de portar el pel, perfumar-se i pintar-se», limitant-se, però, a l'estudi de la indumentària usada en el culte cristià, tractada seguint el mateix ordre de la jerarquia eclesiàstica, amb la competència prou coneguda en l'autor.

JOSEP GUDIOL: *El Mobiliari Litúrgic.* — Vich, 1920.

Dins la mateixa sèrie de la *Indumentària* ha publicat Mn. G. l'estudi del mobiliari litúrgic (l'altar, complements de l'altar, els útils al servei de l'altar, l'ornat de l'altar i de les esglésies, altres mobles de l'església), formant un quadern de 55 pàgines paral·lel a l'anterior en claretat. Aquests resums, presentats molt simplement, tenen una gran utilitat per introduir al públic en el coneixement de matèries molt interessants i sovint poc conegudes.

ANUARIS I REVISTES

Archivo de Arte Valenciano. — DORDA, J.: *Las Torres de Serranos* (I, pp. 3-14). — TRAMOYERES BLASCO, Lluís: *El Arte funerario ojival y del renacimiento según los modelos existentes en el Museo de Valencia* (I, pp. 15-23). — *Epistolario Artístico Valenciano. D. Antonio Ponz.* Recull d'una sèrie de lletres de l'interessant autor del *Viaje por España* que comprenen els anys 1769-1787 (I i II). — TRAMOYERES, Ll.: *La más antigua pintura existente en el Maestrazgo de Morella* (I, pàgines 43-49). Es, segons el Sr. T., una taula amb la representació de l'Ascensió del Senyor, part segurament d'un retaule perdut, conservada avui a la casa de la vila de Xiva de Morella i que procedeix de la parròquia. El Sr. Tramoyeres l'atribueix, aventuradament, a Jaume Ça-Real, pintor que en 1402 firmava un contracte de treball amb Pere Nicolau. A propòsit d'aquesta taula dóna el Sr. T. notícies molt interessants per al coneixement de la pintura medieval d'aquesta regió. — *La decoración pictórica de los Santos Juanes de Valencia. Un dictamen inédito de Palomino* (I, pàgines 50-58). — T. B.: *La ilustración del libro en Valencia durante los siglos XV y XVI* (I, pp. 59-76). Estudia l'autor la decoració dels impressos valencians, començant amb la portada del *Tirant* (1490) i la Mare de Déu del Roser de la *Omelia* de Mn. Geroni Fuster (1490). Es especialment interessant la bibliografia sobre aquest tema, poc estudiat encara. — TRAMOYERES, Ll.: *Un tríptico de Jerónimo Bosco en el Museo de Valencia* (I, pp. 87-102). Procedeix de la Capella dels Reis, de València, on estaven enterrats D. R. de Mendoza, amb la seva muller i la seva filla, Mencia, comtessa de Nassau, morta en 1554. En parlar del tríptic dóna el Sr. T. dades molt curioses de la capella. — *Bibliografía Académica. Notas para un catálogo de las Memorias y otros documentos publicados por la Real Academia de Bellas Artes de San Carlos, desde 1757 hasta el día* (I, pp. 111-117). — TRAMOYERES, Ll.: *El pintor Jerónimo de Espinosa* (I, pp. 127-141; II, pp. 3-15). — TRAMOYERES, Ll.:

El pintor Pedro Orrente, murió en Toledo o en Valencia? (II, pp. 85-93). — O.: *Una subasta de obras de arte en el siglo XVIII. Pinturas y esculturas pertenecientes a la Compañía de Jesús en Valencia* (II, pp. 94-100). — *El pintor Evaristo Muñoz. Documentos inéditos para su biografía* (II, pp. 118-120). — TRAMOYERES, Ll.: *El final de una familia de pintores. Jacinto de Espinosa y de Castro. Nuevos documentos* (II, pp. 121-140). — *Dos lápidas romanas* (II, pp. 156). Una fou trobada en tirar a terra el Mercat Nou, dins l'àrea de l'antic convent de les Magdalenes; és llegida així: D(iis) M(anibus) C(neus) L(ucius) G(alerius) s(ibi) vi(vens) f(ecit) ann(orum) LX. L'altra estava sepultada per la sorra del Túria; diu: D(iis) M(anibus) P(ublius) Marc(us) Verecundus Marc(iae) Augustinae lib(ertae) benemerenti. — ALCAHALÍ, Barón de: *Frescos prehistóricos de Tirig (Castellón de la Plana)* (III, pp. 3-10). — TRAMOYERES, Ll.: *Los artesonados de la antigua casa municipal de Valencia. Notas para la historia de la escultura decorativa en España* (III, pp. 31-71). — Aquesta monografia és sens dubte un dels més acabats treballs del Sr. T., que fa precedir el seu estudi dels entetxinats de la Casa de l'Ajuntament de València d'una nota breu sobre aquesta forma de decoració i els exemplars, principalment valencians, que en coneix, molts d'ells desapareguts. Una investigació documental li permet fixar bé la cronologia i els noms dels qui intervingueren en aquesta obra, una de les més notables de la ciutat. — TRAMOYERES, Ll.: *Antigüedades romanas de Puzol* (III, pp. 72-82). Reproducció de l'informe publicat en el butlletí de la Reial Acadèmia de la Història. — *Documentos académicos. Noticia de lo practicado por la Real Academia de San Carlos en 1812 y 1813* (III, pp. 83-92). — TRAMOYERES, Ll.: *Los pintores Francisco y Juan Ribalta* (III, pp. 93-107). — TRAMOYERES, Ll.: *La Purísima Concepción de Juan de Juanes* (III, pp. 113-128). — CASTAÑEDA, V.: *El altar de plata de la catedral de Valencia* (III, pp. 129-132). — ALMARCHE, F.: *El arte ibérico valenciano en el Museo de San Carlos* (III, pp. 133-137). Notícia de la inscripció ibèrica i del cap de Sagunto, del lleó de Bocairent i de fíbules, alguna molt interessant. — *El Museo de Bellas Artes en 1917* (III, pp. 138-145). — L.: *La familia Vergara* (II, p. 146-152). TRAMOYERES, Ll.: *El pintor Nicolás Falcó* (IV, pp. 3-22). Dóna a conèixer el Sr. T. uns documents que mostren a Nicolau Falcó, «mestre de retaules», pintant el guardapols i la pradella de l'esplèndid retaule de la Puritat, avui al Museu de València, la part escultòrica del qual havien executat els Fortments. Del mateix mestre Falcó publica la taula de l'Universitat, única conservada del primitiu retaule, amb la figuració de la Verge asseguda, amb l'Infant a la falda, voltada de les sis facultats majors creades per Alexandre VI i acompanyada de sant Lluc i sant Nicolau. El mestre Falcó treballà entre 1502 i 1565. — SANCHIS SIVERA, J.: *Vidriería historiada medieval en la catedral de Valencia* (IV, pp. 23-34). Notícia molt documentada dels mestres vidriers que han treballat a la seu de València, començant amb Enric Stancorp, a la segona meitat del XIV. — ALMARCHE, F.: *Marcas alfareras de Paterna* (IV, pp. 15-47). — TRAMOYERES, Ll.: *Castillos valencianos. Segorbe, Peñíscola, Onda* (IV, pp. 48-80). Nota molt extensa dels castells esmentats, amb moltes referències a les obres d'art que es conserven a les viles respectives. — MORALES SAN MARTÍN, B.: *Un tríptico de Joanes en Sot de Chera* (IV, pp. 116-117). — *Epistolario Artístico Valenciano. D. Mariano Salvador de Maella* (IV, pp. 127-130).

— *Asociación de Arquitectos de Cataluña. Anuario.* — LAMPÉREZ Y ROMEA, Vicente: *Las ciudades españolas y su arquitectura municipal al finalizar la Edad media* (MCMXIX, pp. 23-87).— MARTORELL, Jeroni: *Conservació i catalogació de monuments. «Institut d'Estudis Catalans». El Castell de La Geltrú* (MCMXIX, pp. 89-113). — MARTORELL, Jeroni: *La col·lecció Font i Gumà de rajoles valencianes i catalanes* (MCMXIX, pp. 114-132). — BASSEGODA, Buenaventura: *La iglesia parroquial de Santa María del Mar* (MCMXX, pp. 107-163). Extret traduït d'una monografia inèdita de l'autor. — MARTORELL, Jeroni: *Tarragona i els seus antics monuments* (MCMXX, pàgines 165-171).

— *Boletín Arqueológico* (órgano de la «Real Sociedad Arqueológica Tarraconense»). — ARCO, A. del: *Memoria descriptiva del Museo Diocesano* (1915, pp. 3 i seg.). — ARCO, A. del: *Hallazgos arqueológicos: lápidas romanas de Tarragona* (1915, pp. 61 i seg,). — ARCO, A. del: *Hallazgos en el teatro romano de Tarragona* (1919, pp. 69 i seg.).

— *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras.* — SOLER I PALET, J.: *L'art a la casa al segle XV* (VIII, pp. 289-305, 385-394). Inventaris de l'Arxiu de Protocols de Barcelona.

— *Boletín de la Real Academia de la Historia.* — DEL ARCO, R.: *Nuevas inscripciones romanas de Tarragona* (LXVI, pp. 517-520). — DEL ARCO, R.: *Obras y hallazgos en el castillo de Loarre* (LXVIII, pp. 5-29). Nota dels treballs de restauració del castell i de l'església romànica, una inscripció al costat de la porta és de l'era 1084 i mostra l'antiguitat d'aquest monument, residència reial, refugi de D.ª Violant de Luna contra les tropes de Ferran d'Antequera, en 1413. Es troba

a faltar un plano que permeti veure amb precisió la disposició de les construccions. — FITA, F.: *Epigrafía visigótica y romana de Barcelona. Nuevas ilustraciones* (LXXII, pp. 83-91). Acompanyades de reproduccions publica la làpida de Sant Gervasi, de *Magnus puer*, i les dues de Sant Felip Neri, de les quals havia parlat Villanueva (XVIII, pp. 280-281), núms. 4,530 i 4,565 del *Corpus*. — LAMPÉREZ Y ROMEA, V.: *La Catedral vieja de Lérida* (LXXII, pp. 473-480). Informe en l'expedient per a la declaració de monument nacional de la vella sèu Lleydetana, fent l'autor un breu i just resum de la seva història i disposició. — DEL ARCO, A.: *Lápida hebraico-cristiana de Tarragona* (LXXII, pp 495-500). Reproducció, transcripció i estudi d'una làpida trobada a Pallaresos i ingressada en el Museu Diocesà. Es una pedra de 0'27 m. d'alt per 0'30 m. d'ample i 0'09 m. de gruix; en la part superior, gravat als extrems, el candeler de set braços i, també gravades, tres branques, tot molt esquemàticament; la inscripció, escrita sense separació de mots, pot llegir-se així: «Hic est memoria bone recordationis Isidora filia bene memorii Ionati et Axia espanset anima eius in pace cum omne Israel. (A)men Amen Amer.» — Acta de la sessió celebrada el 1.er d'octubre de 1918 per la *Comisión provincial de Monumentos históricos y artísticos de Tarragona* (LXXIII, pp. 492-497). Constitució de la Junta i acords d'informar-se de l'estat de la Torre dels Scipions; de gestionar la declaració de monument nacional per aquesta Torre, per l'arc de Barà i pels monestirs de Poblet i Santes Creus; aplaçament de la sessió necrològica de D. Emili Morera. —MÉLIDA, J. R.: *El Claustro del convento de San Vicente Ferrer en Manacor* (LXXIII, pp. 507-509). Informe per a que sigui declarat monument nacional. — LAMPÉREZ, V.: *El Monasterio de Veruela* (LXXIII, pp. 509-514). Informe, amb un resum de l'història del monestir per a que sigui declarat monument nacional. La Direcció general de Belles Arts havia ja resolt en contra. — Acta de la sessió de 30 septembre 1918 de la *Comisión de Monumentos de la provincia de Gerona* (LXXIV, pp. 181-183. Constitució de la Junta; demanar que sigui catalogada l'església de Sant Nicolau, de Girona; ingrés en la Biblioteca del Museu provincial de la biblioteca Monsalvatge. — CODINA, J.: *Los sepulcros reales del monasterio de Poblet* (LXXIV, pp. 456-476). Comunicació feta a l'Acadèmia per aquest corresponent, l'any 1850, per a que fós més decorosament enterrat el cos del rei Jaume I. — NAVAL, F.: *Una inscripción visigótica en Játiva* (LXXV, pp. 426-430). En una ara pagana, trobada sota l'altar major de Sant Feliu de Xàtiva, hi ha aquesta inscripció del segle VII: «✠ In n*omine* Dom*ini* Athanasius ep*iscopu*s septimo anno sacrationis suae erexit hoc altare amen. — CREUS, TEODOR: *Santas Creus* (LXXXI, pp. 522-531). Són algunes adicions, poc importants, recollides en un informe a l'Acadèmia de la Història, l'any 1885, un any després d'haver publicat l'autor el llibre que porta el mateix títol. — *Comisión provincial de monumentos históricos y artísticos de Tarragona* (LXXVII, pp. 472-475). Acta de la sessió de juliol de 1920. Es dóna compte de la troballa, a la casa de Beneficència, d'unes pintures murals del XVI, amb representacions de la vida de Sant Ramon.

— *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura.* — SENENT, J. J.: *Hallazgo arqueológico en Borriol* (I, pp. 5-7). Notícia d'un poblat ibèric i un relleu romà amb «dos bustos de mancebo y la figura central de una matrona... sosteniendo en su mano derecha, al parecer, un racimo de uva». La inscripció D. M. corona aquest relleu, que ha estat donat a la Comissió de Monuments de Castelló. — CARBÓ, J. B.: *La campana Ana María* (I, pp. 87-91). Va ésser refosa en 1679.

— *Bulletin Hispanique.* — LANTIER, Raymond: *Chronique Ibéro-Romaine*, I, 1914-1915 (XVIII, pp. 175-193). — BREUIL, H. i WERNER, W.: *Découverte de deux centres dolméniques sur les bords de la Laguna de la Janda (Cadix)* (XIX, pp. 157-188). — LANTIER, R.: *Chronique Ibéro-Romaine*, II, 1916 (XIX, pp. 200-210). — Id., III, 1917 (XX, pp. 249-256). — Id., IV, 1918 (XXII, pàgines 182-206).

— *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya.* — Barcelona. — PUIG I BOADA, Isidre: II Concurs d'Arquitectura: Església de Sant Genís de Palafolls; Ermita de Santa Madalena, de Palautordera (1915, XXV, 185-190). — DANÉS I TORRAS, Josep: *L'Església de Sant Joan les Fonts* (206-210). — TÀMARO, Eduard: *El monastir de Sant Pau del Camp* (322-330). Treball escrit l'any 1880. — *Troballa d'un dolmen a Prullans (Lleyda)* (331). — MONTANYÀ, Esteve: *Sant Andreu del Pujol Melós* (335-336). — ROMANÍ GUERRA, Amador: *Paletnologia de la comarca de Capellades. Antigues necròpolis* (1916, XXVI, 89-95); *Antigues construccions* (1917, XXVII, 197-206). — PUIG GAYRAL, R.: *El Castell de Cornellà* (313-316). — DANÉS I TORRAS, Josep: *El pont de Besalú, sobre el Fluvià* (1917, XXVII, 213-223). Estudi que es llegeix amb interès. — SOLER I PALET, J.: *De les pintures murals romàniques, i especialment de les recentment descobertes a Santa Maria de Terrassa* (1918, XXVIII, 25-36, 45-58). D'aquestes pintures en parlem en el lloc corresponent. — PUIG GAYRAL, R.: *Una casa senyorial històrica: Vilalba* (117-122).

— *Butlletí del Centre Excursionista de la comarca de Bages.* — Manresa. — GUITART, J.: *Troballa de sepultures antigues a Manresa* (n.° 68, 1916).

— *Butlletí del Centre Excursionista de Vich.* — M. T.: *D'uns enterraments d'Arguaireda de Dalt* (n.° XXVII, 1918). — M. T.: *El dolmen del Hermot del Vilar de Sant Bartomeu del Grau* (número XXXII, 1919). — M. T.: *Excursió a Arguaireda de Dalt* (n.° XXXV, 1920). — M. T.: *Exploració del dolmen de L'Espina* (n. XXXVI, 1920). — M. T.: *Un altre dolmen a Sant Bartomeu del Grau* (n.° XXXVI, 1920). — M. T.: *Un altre dolmen al pla de Trullàs* (n.° XXXVII, 1920.)

— *Coleccionismo.* — RUIZ MATEO, E.: *Tijola prehistórica* (VI, p. 3). — CABRÉ, J.: *Urna cineraria interesante de la Necrópolis de Uxama* (VI, pp. 26-29). — MORENOS DE TEJADA, R.: *Urna cineraria de la Necrópolis de Uxama* (VI, pp. 98-100). — MUR, L.: *Tesoro artístico de Huesca* (VI, pp. 113-114). — ALMENAR GARCÍA, J.: *La cerámica de Paterna* (VI, pp. 114-116). — ARTIÑANO, P. de: *En propia y legítima defensa* (VI, pp. 139-140). A propòsit de la ceràmica de Paterna. — GONZÁLEZ MARTÍ, M.: *V Centenario de la muerte de San Vicente Ferrer, en Valencia. Historia de la imagen y andas de plata del Santo* (VI, pp. 58-62). — CABRÉ, J.: *Coleccionistas importantes españoles. Francisco Mateos Gago y Fernández* (VI, pp. 87-92). Notícia il·lustrada d'aquesta important col·lecció arqueològica, instal·lada a Sevilla. — A.: *Estatuita de bronce del Llano de la Consolación* (VI, pp. 113-114). — SERRA VILARÓ, J.: *Mina y fundición de cobre del primer período de la Edad del Bronce* (VIII, pp. 85-90). Nota de la mina trobada per Mn. Serra prop de Riner.

— *Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas.* — Madrid. — CABRÉ Y AGUILÓ, J.: *El arte rupestre en España* (Memòria 1, 1915). — OBERMAIER, H., i HERNÁNDEZ-PACHECO: *La mandíbula neanderthaloide de Bañolas* (Memòria 6, 1915). — BOSCH GIMPERA, P.: *El problema de la cerámica ibérica* (Memòria 7, 1915). — OBERMAIER, H.: *El Hombre Fósil* (Memòria 9, 1916). — WERNERT, P.: *Representaciones de antepasados en el arte paleolítico* (Memòria 12, 1916). — OBERMAIER, H.: *El dolmen de Matarrubilla* (1919). Es parla del megalit català de Santa Cristina d'Aro. — PAN, Ismael del, i WERNERT, P.: *Interpretación de un adorno de las figuras humanas masculinas de Alpera y Cogul* (nota 3, 1915). — PAN, I. del, i WERNERT, P.: *Datos para la cronología del arte rupestre del oriente de España* (nota 9, 1917). — WERNERT, P.: *Nuevos datos etnográficos para la cronología del arte rupestre de estilo naturalista del oriente de España* (nota 13, 1917).

— *Estudio.* — GASCÓN DE GOTOR, Anselmo: *El castillo roquero de Luar* (XI, pp. 387-411). Monografia, acompanyada d'il·lustracions i d'un plan, del castell de Loarre, que tan sovint apareix en els registres de la cancelleria catalana. — RODÓN: Francisco de A.: *Distribución geográfica de los monumentos primitivos de Cataluña* (XIII, pp. 31-49). Relació dels monuments i estacions prehistòriques de 115 localitats catalanes. — GASCÓN DE GOTOR, A.: *El Corpus Christi y las custodias procesionales de España* (XIV, pp. 392-426; XV, pp. 16-51, 218-260, 389-429). Es un llarg estudi, molt ben documentat, on l'autor recull l'estat de la informació actual sobre la festa del *Corpus* i les custòdies d'Espanya, tractant encara de l'origen d'aquesta solemnitat, dels entremesos, *autos*, etcètera, de què solia anar acompanyada. La part referent a Catalunya té en aquest treball una gran extensió i un major interès. — DURAN, F.: *La escultura medieval catalana* (XXIII, pp. 18-43, 346-370; XXVI, pp. 192-217, 342-378). En aquests articles tracta l'autor l'escultura preromànica la romànica i la *ojival*, sense gran coneixement. Les il·lustracions permeten sovint al lector orientat esmenar les errades freqüents del text en fixar l'istil o la data d'una obra.

— *Estudios Franciscanos.* — Barcelona. — ARCO, Angel del: *Nueva lápida romana en Tarragona* (1918, XX, 384-386). Reproducció de *Boletín de la Real Academia de la Historia de Madrid*, maig del 1918. — LAMPÉREZ Y ROMEA, Vicente: *La catedral vieja de Lérida* (1918, XXI, 300-304). Reproducció del susdit *Boletín* (1918).

— *Estudis Universitaris Catalans.* — DANÉS I TORRAS, Josep: *Notes referents a les masies de les valls de Bianya, Castellar de la Muntanya i Valldelbach* (V. pp. 3-33). Estudi molt ben il·lustrat sobre aquestes construccions rurals, precedit d'unes notes de geografia i d'història. — PUJOL I TUBAU, P.: *Inventari dels béns del Santuari de Núria, fet en l'any* 1460 (VII, pp. 380-386). — BETÍ, Manuel: *Un inventari del Castell de Penyíscola, any* 1451 (VIII, pp. 92-102). — DURAN I SANPERE, Agustí: *Orfebreria Catalana* (VIII, pp. 148-201). La creu de Sant Nicolau, de Cervera; Els argenters de Cervera.

— *Journal des Savants.* — JULLIAN, Camille: *L'époque de la Tène* (XIII, pp. 17-27). A propòsit del quart volum del *Manual* d'En Déchelette. — LANTIER, Raymond: *Les grands champs de fouilles de l'Espagne antique d'après des publications récentes* (1900-1915) (XIV, pp. 120-128, 154-164.) Excavacions d'Eivissa, Empúries, Numància, Osuna, les del Marquès de Cerralbo a Sòria i Guada-

lajara i les de Mèrida — LANTIER, R.: *La civilisation quaternaire dans la péninsule Ibérique* (XVI, pp. 93-96 i 131-140). Resum i comentaris a *El Hombre Fósil* de H. Obermaier. — POTTIER, E.: *Le problème de la céramique ibérique* (XVI, pp. 281-294). L'estudi de la bibliografia moderna sobre aquest tema i els resultats de les excavacions fetes metòdicament en alguns llocs fan abandonar a M. P. la seva primitiva idea de buscar a Micenes l'origen de la ceràmica ibèrica; la cronologia que donen les estratificacions de Numància i Empúries la contradiuen clarament. En examinar l'originalitat d'aquesta ceràmica, M. P., tot i admetent les influències que la grega pot haver exercit en la decoració i segurament en les formes d'alguns tipus, es refusa a admetre la influència decisiva d'elements estrangers, copiats o imitats pels indígenes, i explica els diversos temes i la llur evolució, com a manifestació d'un procés natural artístic, paral·lel i independent del de Grècia i Itàlia. A una conclusió semblant arriba examinant les figures ibèriques. La influència grega s'hauria fet sentir en aquelles obres filles d'un art més savi i perfeccionat, com la dama d'Elx, p. ex., però la innumerable sèrie d'ex-votos, els idolets, les representacions reduïdes sovint a una fina fulla metàlica, són obres que no cal i que fóra a més difícil explicar per influències hel·lèniques. — DIEULAFOY, Marcel: *L'Architecture romane en Catalogne* (XVII, pp. 113-128 i 225-236).

— **Memorial Numismático Español.** — VIVES, Antonio: *La más antigua moneda acuñada en España* (I, pp. 2-5). Es, segons el Sr. V., una moneda de Roses.

— **Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades.**—SERRA VILARÓ, J.: *Excavaciones en el dolmen de Llanera (Solsona)* (Madrid, 1916). — SERRA VILARÓ, J.: *Excavaciones en la Cuenca del Segre* (Madrid, 1918). — SERRA VILARÓ, J.: *Excavaciones en el poblado del Castell-Vell (Solsona)* (Madrid, 1920). — SERRA VILARÓ, J.: *Poblado ibérico de Anseresa (Olius). Memoria de las excavaciones realizadas en* 1919-1920 (Madrid, 1920).

— **Museum.** — DOMÉNECH I MONTANER, Lluís: *Poblet* (IV, pp. 339-35). Resum del quadern del mateix títol, publicat dins la sèrie *El Arte en España.* — GONZÁLEZ MARTÍ, Manuel: *De la historia artística de Valencia: Las tablas de los pintores Llanos y Almedina, del siglo XVI* (IV, p. 379-402). Estudi de les portes del retaule de l'altar major de la catedral de València i d'algunes altres taules dels esmentats artistes. — GODAY, J.: *Los castillos romànicos de Mur y Llordà* (IV, pp. 403-406).— FABRE, J.: *El «Cau Ferrat» de Sitges* (V, pp. 1-16). — LAFOND, P.: *Los hierros del «Cau Ferrat»* (V, pp. 17-34). — SARTHOU, C.: *Antigüedades de Sagunto* (V. pp. 60-76). — GONZÁLEZ MARTÍ, *El Arco de Aragón en Nápoles* (V, pp 276-285). — SOLER I PALET, J.: *Descubrimiento de pinturas murales románicas en Santa María de Tarrasa* (V, pp. 295-298). Notícia de les pintures de la vida de Sant Tomàs, de les quals ens ocupem en el lloc corresponent. — SARTHOU, C.: *El Monasterio de Piedra* (V, pp. 345-364). — GUDIOL, J.: *Barquillos i barquilleras* (VI, pp. 68-78). Estudi documentat i ben il·lustrat sobre neules i neulers, especialment catalans. — GASCÓN DE GOTOR, A.: *El arte mahometano español* (VI, pp. 79-95). La part moresca de l'Alfajaria de Saragossa. — SARTHOU: C.: *El arte cristiano retrospectivo en la provincia de Castellón* (VI, pp. 157-196). — MÉLIDA, J. R.: *Joyas fenicias y cartaginesas. El tesoro de Aliseda (Cáceres)* (VI, pp. 219-226).

— **Quaderns d'Estudi.** — BOSCH I GIMPERA, P.: *La cultura ibèrica* (III, vol. I, pp. 135-143 i 172-179). — BOSCH I GIMPERA, P.: *Assaig d'una sistematització de la prehistòria a la península ibèrica* (IV, vol. I, pp. 178-195 i 278-288). Resum fet per Maria Montaner del curs del Sr. B. dins la sèrie de «Cursos monogràfics d'alts estudis i d'intercanvi». — BOSCH I GIMPERA, P.: *La catapulta d'Empúries* (XII, pp. 138-142).

— **Razón y Fe.** — MARCH, J. M.: *Miniaturas españolas antiguas. Biblioteca Capitular de Tortosa* (XLV, pp. 351-354).

— **Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.** — SENTENACH, N.: *Los Arevacos* (XXXII, pp. 70-96, 467-487). — SERRANO Y SANZ, M.: *Documentos relativos a la pintura en Aragón durante el siglo XV* (XXXII, pp. 147-166; XXXIII, pp. 411-428; XXXIV, pp. 462-492; XXXV, pp. 409-421; XXXVI, pp. 103-116, 431-454). Continuació del recull de documents, de l'Arxiu de Protocols de Saragossa, referents a pintors aragonesos o que han treballat a Aragó en el quatrecents, que havia ja començat a publicar el Sr. S. en el volum anterior de la *Revista.* Naturalment, no tots tenen la mateixa importància, però n'hi ha (i no pocs) que són fonamentals per a la història de l'art peninsular. Cal saber grat al Sr. S. pel treball que s'ha emprès i tan fructuosos resultats li ha donat. Entre els pintors que treballen a l'Aragó en aquest temps, trobem bastants catalans; senyalem encara el testament de D. Dalmau de Mur, gran protector i impulsor de l'art. — AMADOR DE LOS RÍOS, Rodrigo: *Errores inveterados. Los supuestos «Baños Arabes» de Gerona* (XXXII, pàgines 385-399). El Sr. A. recull i copia extensament la bibliografia relativa a aquest singular monument gironí. D'una visita que va fer-hi en treu la conclusió que es tracta d'una construcció

del XIII, en la que no han intervingut per res els arquitectes musulmans i el destí de la qual no s'atreveix a determinar. En un article posterior el Sr. A. diu que *ni son árabes ni son baños*, fixant més el seu criteri. Un article del passat ANUARI era dedicat als banys de Girona i a ell enviem al lector interessat per aquest monument. — CABRÉ, J.: *Los grabados rupestres de la Torre de Hércules* (XXXII, pp. 450-466). — DURAN Fèlix, *La Orfebreria Catalana* (XXXIII, pp. 79-117, 249-302; XXXV, p. 25-58). Treball de segona mà, amb abundants errades. — AMADOR DE LOS RIOS, R.: *Reliquias de los musulmanes en Cataluña* (XXXIII, pp. 173-212). Estudia la làpida i motllo d'argenter de Tortosa, segons l'emmotllat del Museu de Tarragona, l'arc posat a la paret del claustre de la catedral d'aquesta ciutat, l'arqueta amb inscripcions i dues cornalines de la seu de Girona i un paviment de Poblet, dient poques coses noves, sobre tot poc segures. Al final de l'article, una nota breu sobre teixits musulmans hispànics. — SERRANO Y SANZ M.: *Gil Morlanes, escultor del siglo XV y principios del XVI* (XXXIV, pp. 351-380; XXXVI, pp. 92-102; XXXVII, pp. 357-359). Estudi molt documentat sobre la vida i les obres d'aquest notable mestre *ymaginaire* que féu a Poblet els sepulcres de Ferran I, Joan II, de la muller d'aquest D.ª Joana i de llur filla Marina.— ALBERTINI, Eugène: *Note sur la provenance d'une statuette ibérique* (XXXV, pp. 294-297). Identificació de la figureta de cavaller de la col·lecció Vives, avui al Museu Arqueològic de Madrid, la procedència de la qual era desconeguda i que M. A. demostra ésser trobada a Bunyol en 1827. — SANCHIS Y SIRERA, J.: *El Arte del Bordado en Valencia* (XXXVI, pp. 200-223). — MELÓN, Amando: *Forment y el monasterio de Poblet* (XXXVI, pp. 276-302). Notícia del plet tingut entre el monestir i En Forment amb motiu del retaule fet per aquest. — MÉLIDA, José Ramón: *Adquisiciones del Museo Arqueológico Nacional en 1916. Notas descriptivas* (XXXVII, pp. 8-27, 145-159). Descripció dels objectes ingressats en el Museu, per donatiu o compra, prehistòrics, ibèrics, romans, aràbics i visigòtics, breu i clara i ben il·lustrada. — SENTENACH, N.: *Bilbilis* (XXXVIII, pp. 149-169). Identificació del lloc on estava situada (prop de l'actual Calatayud) i resultats d'una ràpida exploració (monedes imperials, *sigillata*, fragments de marbre, màscara escènica, etc.). — VARELA HERVIAS, E.: *Cerámica ibérica de El Tolmo de Minateda* (Albacete) (XXXVIII, pp. 382-391). — MÉLIDA, José Ramón: *Adquisiciones del Museo Arqueológico Nacional en 1917. Notas descriptivas* (XXXIX, pp. 1-11, 129-141). — MÉLIDA, J. R.: *Adquisiciones del Museo Arqueológico Nacional. Notas descriptivas* (XL, pp. 248-264). Relació il·lustrada dels objectes ingressats en 1918. — TARACENA AGUIRRE, B.: *Inauguración del Museo Numantino de Soria* (XL, pp. 552-561). — MÉLIDA, J. R.: *Monumentos megalíticos de la provincia de Cáceres* (XLI, pp. 55-67). — MÉLIDA, J. R.: *Adquisiciones del Museo Arqueológico Nacional en 1919. Notas descriptivas* (XLI, 481-496).

— ***Vell i Nou.*** — MARTORELL, J.: *Art Barroc barceloní. La Casa de Convalescència* (n.º 2, pàgines 8-13). — FOLCH I TORRES, J.: *La Col·lecció de Tapiços del Rei d'Espanya* (n.º 4, pp. 2-10). — SANPERE I MIQUEL, S.: *El retaule de Granollers* (n.º 7, pp. 2-7). — Notícia d'un dolmen trobat a la collada d'Oren, a la Cerdanya (n.º 10, p. 15). — *Trepes i dibuixos de rajoles catalanes* (n.º 14, pàgines 8-10). — ORIOL, H.: *La Iconografia de Sant Jordi* (n.º 23, pp. 6-10). — FERRER I GIBERT, P.: *El Palau de Sollerich* (II, pp. 6-8). — R. J., i ORIOL, H.: *La Col·lecció Gil* (II, pp. 13-20). — R. J.: *Vells papers: Guardes de Llibres* (II, pp. 195-198). — R. J.: El *Museu Diocesà* (de Barcelona) (II, pp. 252-256). — *El retaule de Sant Jordi atribuït a En Benet Martorell* (II. pp. 495-496). Notícia d'aquest retaule abans propietat de D. Josep Ferrer i Vidal, amb ocasió d'haver estat venut. — MARTINELL, Cèsar: *L'entetxinat gòtic de Sant Miquel de Montblanhc* (III, p. 3-5).—J. S.: *Una pintura mural romànica descoberta a Terrassa* (III, pp. 10-11). — J. S.: *Els frescos de Sant Cugat* (III, pp. 267-270, 296-297, 310-313 i 333-335). — J. S.: *Un bancal gòtic de la col·lecció Estruch* (III, pàgines 347-354). — GUDIOL, J.: *De rajolers i rajoles de color* (III, pp. 367-372, 415-420 i 451-457). — *Pintures murals descobertes suara a Terrassa* (IV, p. 28). Reproducció de les pintures trobades a l'absis de Santa Maria.—J. S.: *Algunes obres mestres de l'escultura de fusta policromada, espanyola, actualment a Catalunya* (IV, pp. 103-113).—J. S.: *Els Ortoneda* (IV, pp. 150-154 i 167-169).—GUDIOL, J.: *De les campanetes litúrgiques* (IV, pp. 163, 167). — FONTRODONA, Magí: *Les influències en l'art romà* (IV, pp. 206-208). — ARCO, R. del: *La pintura mural en el alto Aragón* (IV, pp. 223-232 i 243-256). — J. S.: *El llibre de les Homilies del venerable Beda de Girona* (IV, pp. 287-289, 329-331, 345-349, 386-390, 408-410). — *La Col·lecció de talles policromades de N'Olaguer Junyent* (IV, pàgines 303-307). — ARCO, R. del: *Más sobre pintura mural en el Alto Aragón* (IV, pp. 343-345, 372-374, 390-392 i 411-413) — GUDIOL, J.: *El retrat en la pintura catalana antiga* (IV, pp. 380-384 i 431-434). — J. S.: *Pere Serafí* (IV, pp. 434-438). — ARCO, R. del: *Pinturas murales en la iglesia de Concilio (Huesca)* (V, pp. 16-21). — SOLER I PALET, J.: *El retaule major de l'església parroquial de Terrassa* (V, pp. 73-81). — RAFOLS, J. F.: *Conservació i Catalogació de Monuments* (V, pp. 163-171). —

M. T.: *L'explicació d'un plafó* (V. pp. 178-179). Interpretació d'un plafó del retaule de l'església del Sant Esperit de Terrassa. — ARCO, R. del: *Esmaltes aragoneses* (V, pp. 186-199). — TACHARD, P.: *La Collection Plandiura. La faience d'Alcora* (V, pp. 224-234 i 357-373). — MARTORELL, J.: *La restauració del castell de La Geltrú* (V, pp. 234-239). — GUDIOL, J.: *L'estudi del natural en la pintura gòtica catalana* (V, pp. 289-296). — TRENCS, Manuel: *Les pintures murals de Barberà* (V, pp. 318-328). SOLER I PALET, J.: *Noves d'algunes obres inèdites de N'Agustí Pujol, escultor barroc* (V, pp. 341-351). — RAFOLS, J. R.: *Una pintura mural a l'església de les santes Justa i Rufina de Maluenda* (V, pàgines 374-376). — BATLLE, E.: *El Castell de Perelada i el seu mobiliari* (V, pp. 379-383). — ARCO, R. del: *El Arte en la Catedral de Huesca. Noticias arqueológicas y documentadas, inéditas* (V, pàgines 384-397).

— **Vida Cristiana.** — Publicació periòdica per temps litúrgics. Abadia de Montserrat. — Volum IV (1917-1918). — GUDIOL, Josep: *Les piquetes d'aigua beneita.* Notes històriques (261-264); *De l'Assumpció. Les tradicions literàries i les iconogràfiques* (355-363).

SECCIÓ HISTÒRICA

El Congrés Litúrgic de Montserrat (1)

Es va celebrar dalt del Monestir els dies 5 a 10 de juliol de 1915. El seu objecte principal era d'iniciar en la Província Eclesiàstica Tarraconense una restauració intensa de la litúrgia, en tots els seus aspectes.

No entra dintre el marc de l'ANUARI ressenyar-ne minutament els actes de culte ni àdhuc totes les conferències i comunicacions. Sols recordarem, per relacionar-se amb els estudis propis de la Secció H. A. de l'INSTITUT, les següents conferències:

Del Sr. Puig i Cadafalch, president de la J. P. dels Congressos d'Art cristià: *Estructura Litúrgica del Temple.*

De Mn. Josep Gudiol, Conservador del Museu Episcopal de Vich: *L'altar i els seus ornaments a Catalunya abans del segle XIV*, ço es historial gràfic basat en les figuracions de la Missa que apareixen en els objectes conservats en els nostres Museus i en monuments religiosos de Catalunya.

El P. Romuald Simó, O. S. B., Prior de Montserrat, tractà de *L'altar, centre del sacrifici catòlic*, amb notes històriques de l'altar en els temples catalans.

De les comunicacions presentades a cada una de les tres seccions que es compartien les tasques del Congrés, Secció de *Estudis històrics*, de *Ministeris sacerdotals* i de *Gregorianisme i popularització litúrgica*, esmentarem les següents que corresponen a la primera:

Mn. Josep Gudiol: *La evolució litúrgica en la Província eclesiàstica Tarraconense*, aplec importantíssim de dades del qual n'és un tast el fragment que publica la revista *Reseña Eclesiástica* (1915, pp. 606-615).

Mn. Pere Bofill: *El ritus de l'Extremaunció a Catalunya, abans del XVèn segle*, amb documentació treta de manuscrits de diversos fons catalans.

Mn. Antoni Tenas: *La extremaunció, segons un ritual del XIVèn segle.*

Mn. Fortià Solà: *El antics actes de última voluntat i els llegats piadosos i la clerecia rural de Catalunya durant els segles medievals.*

Marian Cunill: *Sobre els colors en l'antiga Litúrgia.*

Mn. Miquel Rué, mestre de capella de Girona: *El manuscrit Sambola de Girona*, famós leccionari *de tempore* del XIIèn segle, amb notació neumàtica d'escola aquitana; *Llibres litúrgics de l'arxiu capitular i de S. Felip de Girona.* Catàleg de cinquanta cèdules d'altres tants manuscrits.

Dr. Moisès Alujas, Pvre.: *El Missal barcelonès* de 1498, primer imprès a Barcelona.

Mn. Joan Tarré: *Un missal manuscrit*, del segle XIVè, propietat del bibliòfil barceloní senyor Ramon de Muntaner.

Mn. Joan Serra i Vilaró, Conservador del Museu Diocesà de Solsona: *Notícia d'un Missal de l'any* 1412, propietat del mateix Mn. Serra.

Dr. Josep Gaya, canonge de Lleyda: *Alguns manuscrits litúrgics de l'arxiu capitular de Lleyda*, procedents, gairebé tots els 10 descrits, de la vella Seu de Roda. Demés el Dr. Gaya tractà del *Cerimonial de Bisbes del segle XIè* i esmentà altres 8 manuscrits dels segles medievals (XI-XVI) i dues estampacions de 1479 i 1524.

Mn. Josep Vendrell, mestre de Cerimònies de la Seu de Solsona: *El leccioner de Serrateix*, descripció d'aquest manuscrit del segle XIIè.

Mn. Pere Bertràn: *La Litúrgia antiga de Moyà, segons els llibres corals conservats en aquesta Parròquia*, que són cinc volums entre els quals un antifoner *de tempore*, del XIIIèn segle.

Mn. Baudili Cardona: *Un cantoral de la parròquia de Pierola i Hostalets.*

Mn. Josep M.ª d'Alós, catedràtic del Seminari de Barcelona: *Consueta de Santa Maria del Mar, de* 1450. Descripció i comentaris.

Mn. Josep Mas, arxiver. *Costums litúrgiques de S. Joan de les Abadesess.* Descripció i estudi del «L. conspectum ex approbatis hujus ecclesiae consuetudinibus» compilat per Guillem d'Anglès, en la segona meitat del XIIIèn segle. Es conserva en l'arxiu d'aquella Col·legiata.

(1) **Bibliografia**: *Guia del Congrés Litúrgic de Montserrat*, juliol MCMXV; *Vida Cristiana*, publicació periòdica per temps litúrgics. Abadia de Montserrat· (Any I, 1914-15); *Reseña Eclesiástica*. Barcelona (VII, 1915), etc.

Mn. Eussebi Rivas: *Nota sobre un tractat de rúbriques de la Missa, de començaments del segle XVè*. Existeix en l'Arxiu de Valls i és obra de Antoni Sarri, familiar de l'arquebisbe de Tarragona Dalmau de Mur.

Mn. Pere Pujol, arxiver: *Manuscrits i impresos litúrgics de la Seu d'Urgell.* Són els següents: el celebrat manuscrit de concilis d'aquell Arxiu capitular, un pontifical del segle XIVè, col·lecció de sinodals urgellitanes del XIIè, dos «Missale Mixtum» de 1380 i 1396, altre Missal del XV, missals estampats de 1509 i 1527, breviari venecià de 1487 i Ritual de 1536.

Mn. Enric Bonet: *Volums litúrgics de les parròquies de Santa Maria de Morella, Cinctorres i Todolella.*

Ramon d'Alós: *Llibres litúrgics catalans existents a la Biblioteca de Catalunya.* Inventari i descripció.

Entre les conclusions aprovades pel Congrés hem de transcriure la primera de la secció d'Estudis històrics, que diu així: «Donada la importància dels estudis històrics per al complet coneixement de la sagrada litúrgia, el Congrés de Montserrat recomana la recerca i publicació dels codexs i llibres estampats i tota mena de documents que es refereixin a la seva evolució històrica en la Província Eclesiàstica Tarraconense».

Aquest primer Congrés litúrgic celebrat a la Península, a imitació de les Setmanes litúrgiques que se celebren periòdicament en altres terres, tingué un èxit sorollós. Hi contribuí d'una part l'aprovació i adhessió tant de les més altes autoritats eclesiàstiques de l'església, com de les personalitats més il·lustres de Catalunya. D'altra, més de 2,000 congressistes hi assistirer demostrant la llur simpatia per les seves tasques, que han estat fecondes sots diversos aspectes, dels quals no és el menys important el de la restauració de l'art en el temple.

Segon centenari del naixement del P. Jaume Caresmar

L'any 1917 es van complir dos-cents anys del naixement a Igualada del famós prior del monastir de Les Avellanes. Més passen els anys i més creix la figura il·lustre d'aquell varó modest i abnegat que amb els seus companys de religió PP. Jaume Pasqual (1) i Josep Martí (2) i altres erudits catalans donà dies de glòria a la historiografia catalana, la qual té un gran floreixement en el segle XVIII (3). Es amb tal avinantesa que la Biblioteca de Catalunya ha començat la publicació d'unes notes bibliogràfiques (RAMON D'ALÓS: *Contribució a la bibliografia del P. Jaume Caresmar. Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, IV, 28-36; V, 52-82) per servir a dreçar algun dia el catàleg definitiu de les seves obres manuscrites estampades en diversos indrets.

També la revista *Estudios Franciscanos* de Barcelona ha aportat interessants clarícies a la bibliografia enorme i complicada del P. Caresmar amb el treball, degut al P. Martí de Barcelona: *Notas bio-bibliogràficas de Caresmar. Conmemorando un Centenario.* 1717-1791 (1919, XXII, 197-206), pel qual coneixem l'existència de nous manuscrits, dos dels quals en poder dels PP. Caputxins, i on s'anuncia la publicació del tractat inèdit *Historia de la controvertida primacia de Tarragona y Toledo.*

Exposició cartogràfica catalana (24 gener-15 febrer 1919)

Fou organitzada per la Secció de Geologia del Centre Excursionista de Catalunya. Van ésser més de dues-centes les representacions gràfiques que hi figuraren, en bona part de la col·lecció particular del mateix Centre. Hi col·laboraren una pila d'entitats, entre altres l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS i *Biblioteca de Catalunya* i particulars que aportaren exemplars. El catàleg ben il·lustrat i l'extret de les conferències que es donaren en el C. E. de C. durant el temps que hi durà l'Exposició es troben en el *Butlletí* del mateix C. E. de C. (1919, març-juliol, pp. 49-175).

(1) Onze volums manuscrits de les seves obres ingressaren l'any 1919 en la *Biblioteca de Catalunya*, on porten el n.º 729. (*Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*. V, 198-207.)

(2) Un manuscrit de les seves obres ha estat adquirit recentment pels PP. Caputxins de Sarrià. (ANTONI M.ª DE BARCELONA: *Los canónigos regulares de San Agustín*, en *Estudios Franciscanos*, 1920. XXV, 23-24.)

(3) Vid. RUBIÓ I LLUCH: *La Escuela Histórica Catalana*, en *discursos leídos en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, en la recepcióu pública del Dr. D. Cosme Parpal y Marqués*. Barcelona, 1913.

Viatges d'investigació a l'Arxiu i Biblioteca Capitulars de Tortosa

En el volum anterior de l'ANUARI (pp. 745-757) es va donar compte del primer viatge d'investigació que feren, en 1914, els Srs. Rubió i Lluch i Rubió i Balaguer, comissionats per l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. L'INSTITUT hi envià noves missions els anys 1915 i 1916, resultat de les quals ha estat sobre tot d'iniciar l'ordenació de l'Arxiu, ordenació que actualment està continuant el Capítol tortosí, o recollir dades interessants sobre la història del dit Arxiu i de la biblioteca que s'hi hostatja. De tot això s'és donada una relació extensa en el *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya: Viatges d'investigació a l'Arxiu i Biblioteca Capitular de Tortosa. — I. L'Arxiu Capitular de Tortosa*, per Ramon d'Alós. — *II. La Biblioteca Capitular de Tortosa*, per Jordi Rubió (*Butlletí*, V, pp. 103-131).

NECROLOGIA

En Joaquim Miret i Sans

La mort d'aquest notable historiador, ocorreguda a Barcelona el dia 30 de desembre de 1919, ha privat a la Secció Històrico-Arqueològica de l'INSTITUT, de la qual formava part des de la seva fundació, d'una de les col·laboracions més valioses, entusiastess i fecundes.

En Joaquim Miret i Sans havia nascut a Barcelona, el 17 d'abril de 1858. Cursà la carrera de Dret a la nostra Universitat, i es doctorà després a Madrid (en 1882) amb una tesis sobre els Usatges de Barcelona, que indicava la seva tendència a la erudició històrica. Deu anys, però, tardà encara a desdoblar-se de ple i a revelar-se públicament la seva personalitat d'historiador; anys durant els quals demostrà ja la gran afició als viatges, que no havia de decaure en tota la resta de la seva vida, recorrent la major part d'Europa, els països del pròxim Orient i del Nord d'Africa. Especialment l'Egipte, la Palestina i la Mesopotàmia varen atreure'l amb passió. Altra de les aficions d'En Miret fou la lectura d'obres filosòfiques i de història de les religions, així com l'estudi de les costums i de la civilització d'altres temps. Sovint extractava els llibres que llegia o els anotava amb observacions marginals. Així en extractar les seves lectures, com en copiar documents en les seves recerques en els arxius, com en la redacció de les seves publicacions històriques tingué gran facilitat, resultat de la qual i de la seva gran activitat, fou la seva abundant producció, i la multitud de notes aplegades que encara deixà inèdites.

En 1892 començà En Miret la seva fructífera tasca d'investigació pels arxius de la nostra terra; aviat fou també un freqüent concurrent a la secció de manuscrits de la Biblioteca Nacional de París amb ocasió de les seves visites a la capital de França i aiximateix escorcollà ben tost les col·leccions de la Biblioteca de la Acadèmia de la Història, a Madrid, per on molt sovint passà també anant a Sevilla, lloc de residència d'un dels seus germans. El projecte de publicar, conjuntament amb En Carreras Candi, una història del Comtat de Pallars, portà a n'En Miret a recórrer, en companyia del seu amic i col·laborador, tota la regió pallaresa, poble per poble, i a practicar recerques en l'arxiu de la Catedral urgellesa, peregrinant també per la comarca de l'alt Urgell i altres encontrades del Pireneu, coneixent ja de més temps la banda de Cerdanya, on havia estiuejat quan era jovenet. En Miret fou un enamorat del país pirenenc, i es sentí especialment atret per la història d'aquelles comarques.

La serie de les monografies, articles i opuscles d'En Miret fou abundosa i ininterrompuda des de 1897 fins a la seva mort. Ell mateix, en un dels seus darrers treballs, en 1918, va publicar-hi la bibliografia completa. Repassant-la podem retreure els trets característics de la seva labor històrica. Fou En Miret un gran erudit, un medievalista que s'interessà per múltiples aspectes de la història de Catalunya en l'edat mitjana, guiat sempre en escullir i en desenrotllar els temes dels seus estudis no per un esquifit esperit localista, sinó per un més ample sentit històric, que'l portava a relacionar els problemes i els fets del nostre passat amb els dels altres països d'Europa que major relació tingueren amb la nostra nacionalitat. A això hi degué contribuir forçosament el coneixement que tingué sempre i de bon entuvi de la bibliografia històrica estrangera (la francesa i la italiana principalment). Les seves extenses lectures d'obres dels erudits moderns, la seva familiarització amb bones revistes històriques d'altres nacions i la relació personal contreta amb diver-

sos estudiosos de relleu, donaren gaire bé sempre a la seva producció un to aciensat i un interès més general que'l que podien oferir certes altres publicacions històriques fetes amb un to massa mesquinament casolà o versant sobre temes vulgars de valor insignificant. En l'estudi de la història pirenenca, amb l'esclariment de les genealogies de famílies vescomtals d'aquelles contrades montanyenques des dels seus orígens històrics en els temps de la Marca Hispànica, i en la recerca de les relacions entre'l nostre país i les diverses regions del Migdia de França durant la que podríem anomenar època romànica, hi ocupà En Miret la seva atenció diligent i acurada, principalment en els

Joaquim Miret i Sans

seus primers anys de producció literària; sobressurtint en aquests ordres els seus treballs sobre'l vescomtat de Castellbó amb dades referents als comtes d'Urgell i als vescomtes d'Ager, i sobre'ls vescomtes de Cerdanya, Conflent i Bergadà, el discurs d'ingrés a l'Acadèmia de Bones Lletres versant sobre la expansió i dominació catalana en els països de la Gàlia Meridional, i els artícles sobre la casa de Moncada en el vescomtat de Bearn i sobre la casa comtal d'Urgell a Provença. En els seus darrers temps va revenir encara a tractar d'un tema pirenenc amb el seu opuscle sobre la família senyorial de Caboet i la qüestió d'Andorra.

Altra tema pel qual ja des de bon entuvi mostrà també En Miret veritable interès fou la història de les ordes militars del Temple i de Sant Joan en el nostre país, publicant en 1899 notícies del Cartoral de les comandes de Gardeny i Barbens, i del Monestir d'Alguayre, i arrivant després, en 1910, a publicar un voluminós llibre sobre les cases dels Templers i Hospitalers a Catalunya.

En Miret va iniciar a la nostra terra el sistema de formar els itineraris reials, comprenent el valor històric que aquests poden tenir per a l'estudi dels respectius regnats dels nostres antics monarques. Els itineraris d'Alfons I, de Pere I, i d'Alfons III, els viatges de l'infant Pere en 1268 i 1269 i l'itinerari de Jaume I, últim i grandiós treball d'En Miret, publicat per l'INSTITUT, són treballs d'una indiscutible utilitat per als historiadors i, afortunadament, varen tenir, demés, la virtut de suscitar encertats imitadors que han dressat també itineraris d'alguns altres dels nostres reis de l'Edat Mitjana.

Les relacions, entrevistes o negociacions d'alguns dels sobirans de la casa de Barcelona amb els reis de França, varen motivar diversos articles d'En Miret. També els estudis sobre'ls jueus catalans varen interessar-lo ben sovint; alguns dels seus treballs sobre documents relatius a aquells, foren fets en col·laboració amb M. Moïse Schwab.

El que va atraure així mateix, amb veritable passió la activitat d'En Miret fou la rebusca dels més antics documents escrits en català. Ell era un catalanista sincer, enamorat de la llengua catalana, i en les seves pacients i ben orientades recerques va tenir la fortuna de trobar el més antic text literari català, les *Homilies d'Organyà*, i també el document més vell que fins ara es coneix escrit tot en la nostra llengua. El seu fervent desig de contribuir a la coneixença dels orígens i de la història del nostre idioma vulgar el varen impulsar a anar editant reculls de documents escrits en català o interessants per l'estudi dels noms personals i geogràfics d'algunes contrades de la nostra terra; mentre suspirava per la publicació d'un gran *Corpus* de documents de llengua catalana.

A l'esclariment de notícies biogràfiques referents a diverses individualitats de la nostra antiga literatura va sentir-se temptada també sovint la insadollable curiositat d'En Miret: i en ses monografies i articles sobre Pere Salvatge i Fra Romeu Sabruguera, sobre Guerau de Cabrera, sobre Fra Anselm Turmeda, sobre Ramon Lull i la seva família, sobre els escolars catalans a l'Estudi de Bolònia en la XIII^a centúria, i sobre alguns trovadors catalans (article pòstum, publicat en la «Revue Hispanique», 1920, i en altres estudis: *Sermonari català de Marsella*, el *Sermó de Sant Nicolau*, etc., hi reculli bon nombre de dades interessants per la nostra història literària.

Els treballs sobre la història de les costums privades i sobre alguns aspectes de la organització social i del dret públic de la Catalunya medieval són caires molt interessants de la personalitat d'En Miret com historiador. En les sèries d'apuntacions titulades *Sempre han tingut bec les oques* (de les quals foren publicades les dos primeres i resten inèdites bastantes notes que havien de servir per a la redacció de altres dugues), En Miret es proposà mostrar exemples de la luxúria, la cobdícia, l'ergull i la enveja en l'Edat Mitjana, posant així de relleu la maldat, el rebaixament moral i la brutalitat de gent d'aquella època, per tal de demostrar que si no fou, com alguns han volgut sostenir, la més vergonyosa de la humanitat i com una reculada de la civilització, tampoc fou saturada de probitat, de pietat i de vera llibertat, com altres creuen. Per a això utilitzà alguns processos judicials i fragments de sermons d'aquells temps o de cançons de gesta franceses; però ja adverti M. Martin-Chabot que cal tenir present que els predicadors sovint varen tendir a la exageració i que els processos ens donen a coneixer sols la part més vil de les costums de la època.

La monografia sobre la esclavitud a Catalunya en els últims temps de la Edat Mitjana és una de les contribucions més interessants per al coneixement de la antiga organització social de la nostra terra; treball molt ben documentat, com tots els d'En Miret, que presenta clarament la evolució i reglamentació de la esclavitud al nostre país des del segle XII. Si pels seus estudis sobre les dinasties vescomtals de la Marca d'Espanya En Miret pot aparellar-se amb erudits com En Mabille i En Botet i Sisó, amb aquest treball sobre la esclavitud i amb el que deixà inèdit sobre les represàlies o el dret de marca a Catalunya, pot emparentar-se, en certa manera, amb tractadistes com l'Hinojosa, si bé la manera de treballar d'En Miret és sempre més ràpida que la d'aquest, la seva obra és menys pastada i no té la importància d'un conjunt amplament construït i ben estructurat.

Altres temes històrics foren tractats encara per En Miret en articles i opuscles diversos referents a Sardenya (*Els vescomtes de Bas a la illa de Sardenya, Notes històriques de Sardenya anteriors a la dominació catalana*, etc.), a alguns aspectes del regnat de Jaume II (*Tres princesas griegas en la corte de Jaime II*, etc. i un treball pòstum sobre l'infant En Jaume, el Forasenyat), a la política oriental d'Alfons el Magnànim (recensió del llibre del Cerone), a relacions de la casa de Barcelona amb Armènia, amb Tremecen, etc., a alguns monestirs, castells i llocs de Catalunya (*Relaciones*

entre los Monasterios de Camprodón y de Moissac, La fundació del monestir de Mur, El castell de Montbrió, El castillo de Ametlla de la Segarra, Petita adició a la Història de Sant Hilari), notícies dels antics reis d'Aragó, indicacions i documents relatius al darrer monarca de la dinastia de Barcelona, nota de geografia històrica, consideracions sobre *Don Jaume i la unitat catalana*, reculls de documents inèdits de reis de França i de Sicília (*Lettres closes de Louis I, d'Anjou, roi de Sicile, a Pierre, roi d'Aragon, Lettres closes des derniers capétiens directs*, i *Lettres closes des premiers Valois*), etc. La Crònica i les notes bibliogràfiques de la part històrica dels ANUARIS anteriors al present foren també en sa major part redactades per En Miret, que, d'altra banda, va col·laborar amb el Sr. Puig i Cadafalch en la interessant monografia sobre *El Palau de la Diputació General de Catalunya*, i amb altres membres de l'INSTITUT en informes i memòries de la Secció Històrico-Arqueològica.

També a l'Acadèmia de Bones Lletres, a la qual pertanyia des del 1900, hi dedicà bona part de la seva activitat, sobre tot durant els disset anys que'n fou Secretari i que formà part de la Comissió de redacció del Butlletí, el qual començà a publicar-se en 1901. «A ell — diu En Carreras — se degué revisqués la Corporació, de la que'n fou l'ànima. No sigué solsament la feina vista i que ressurt en les publicacions de l'Acadèmia, aont s'assenyalà la seva activitat, sinó molta d'altra que no apareix en lloc, com la d'estrenyer les relacions amb les entitats similars, tant d'Espanya com del estranger, i atendre al seu estat econòmic, aixecant-la de la vida migrada que duia, mercès a una administració rigurosa.» Demostració encara de l'interès d'En Miret per l'Acadèmia fou la detallada ressenya històrica que'n redactà sota el títol *Dos siglos de vida académica*.

La seva condició d'organitzador es revelà també en la preparació que, juntament amb En Carreras Candi, va fer del primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, que tingué lloc a Barcelona en juny de 1908, secundant l'acció d'una Comissió municipal encarregada d'honorificar el sisé centenari del naixement de l'alt rei En Jaume I, i en empendre després la pesada tasca de la publicació dels treballs històrics presentats a aquella notable reunió. Per al segon Congrés que s'ha celebrat a Osca per l'abril de 1920, tenia ja ultimat En Miret, abans de la seva darrera malaltia, un estudi sobre *La familia de Robert Bordet, lo restaurador de Tarragona*, que ha estat publicat en el recull de memòries de dita Assamblea.

La abundosa producció històrica d'En Miret resta disseminada en volums, opuscles, revistes i diaris diversos. Ultra la seva col·laboració tant activa, que ja hem assenyalat, en els *Anuaris* de l'INSTITUT i en el *Butlletí* i les *Memòries* de l'Acadèmia de Bones Lletres, les revistes erudites en que més reiteradament hi publicà treballs son: la *Revue Hispanique, La Revue des Etudes Juives, Le Moyen âge, Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa, Estudis Universitaris Catalans, Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya.* Publicà demés un cert nombre d'articles en els diaris *La Renaixensa* i *La Veu de Catalunya*, i en els periòdics *Lo Geronés, Renaixement* i *Resurgiment* (de Buenos Aires). La majoria dels seus treballs els publicà En Miret en català, alguns en francès i altres en castellà.

Ell era un català de cor, que sense figurar en la política militant, cumplia com a bon ciutadà. Una certa timidesa de caràcter el feia retreure en les discussions. De tracte modest i amable i de conversa sempre amena, era en la esfera de la amistat ben comunicatiu. De bon sentit i fina perspicàcia era dotat. Metòdic en tot, ordenat en la administració dels bens que heredà dels seus pares no sentí grans ambicions de negocis ni s'embrancà en especulacions mercantils. No tingué tampoc el delit de col·leccionista. Com ha remarcat en Carreras, per més que li agradaven els llibres i tenia per al seu us particular bona biblioteca, no era pas bibliòfil. Amb la única mira d'aprofitar-los per les seves tasques d'investigació adquirí pergamins dugues vegades, amb ocasió de les seves excursions: a Tremp i a Organyà; i a mida que'ls havia utilitzat, els anava donant després amb tot despreniment a l'INSTITUT, al qual deixà a la seva mort tots els seus volums i papers. En el seu testament consignava, a més a més, amb exemplar generositat, un llegat de 3,000 pessetes en favor de la nostra Secció Històrico-Arqueològica, per a la adquisició de llibres relatius a Egiptologia i Assiriologia i altres obres referents a la història, filosofia i arqueologia de l'Antic Orient. També en favor de la Acadèmia de Bones Lletres va establir un llegat per a premiar una monografia d'història catalana.

En Miret havia actuat en diferents jurats literaris (entre altres el del premi Martorell de l'any 1912) i en concursos de l'Associació Protectora de la Ensenyansa Catalana, a la qual era molt adicte. Era acadèmic corresponent de la Acadèmia de la Història, de Madrid, i de la Sevillana de Bones Lletres, de la Societat «Almeida Garret» de Lisboa, i «Officier de l'Instruction Publique» de la República Francesa.

Tingué una mort ben cristiana, entrant serenament en l'altra vida, en la que Déu l'haurà acullit piadosament. — F. V. T.

Joaquim Botet i Sisó

A la primera sessió de l'INSTITUT, després de la de la seva constitució, es llegia una comunicació de D. Joaquim Miret i D. Josep Pijoan proposant la publicació de l'obra de D. Joaquim Botet: *Les Monedes Catalanes*, que acabava d'ésser premiada en el Concurs Martorell. Així començaren les relacions del Sr. Botet amb la nostra Corporació, mantingudes sempre amb afecte i cordialitat. El Sr. Botet era nat el 2 de desembre de 1846; gironí de naixença, estudià a l'internat dels Escolapis de Barcelona d'on sortí per a seguir els cursos de la facultat de Dret a la Universitat, prenent la llicenciatura en 1869. La seva vocació, no obstant, no el portava ni a exercir la carrera ni als estudis jurídics: la història, la arqueologia i molt especialment la numismàtica foren durant tota la seva vida l'objecte de les seves investigacions i dels seus treballs. En la seva joventud alternà, demés, aquesta activitat amb la política, trobant-se ja en el moviment republicà de 1869, essent partidari del sistema federal, que venia a resultar compatible amb el seu entusiasme per la reivindicació de Catalunya. Amic d'En Guimerà, l'Aldabert, l'Aulèstia i altres joves catalanistes d'aquell temps, formava amb ells un cercle de companys que havia de donar gran impuls al nostre resorgiment nacional. Fou en 1871 quan aparegué, amb la intervenció activa de tots ells, la revista *La Renaixensa*, en la qual En Botet hi publicà tot seguit el seu estudi sobre els Usatges de Barcelona i alguns altres treballs. Sempre més fou un catalanista convençut i durant molts anys actuà políticament a Girona, propagant, amb fe i constància, les idees autonomistes. Durant els anys 1883 a 1886 representà a la Diputació provincial el districte de Santa Coloma de Farnés, i més endavant, en el quatrienni de 1894 a 1897 formà part de l'Ajuntament gironí, exercint durant algun temps la segona tinència d'alcaldia. Quan en 1888 els seus antics companys, acabada de fundar la *Lliga de Catalunya*, endreçaren un missatge a la Reina Regent, exposant les aspiracions catalanistes, feu En Botet un dels membres de la Delegació encarregada de presentar-li. Després, en 1892, en celebrar la nova entitat *Unió Catalanista* la seva primera Assamblea a Manresa, fou també ell un dels delegats gironins que hi figuraren. La *Unió* el nomenà representant seu per la comarca de Girona, i en ell tingué un dels més ferms puntals. En Botet instituí el *Centre Catalanista de Girona i sa comarca*, del qual fou president en 1894, i més tard, des de 1909, President honorari. Portaveu del susdit centre fou el periòdic *Lo Geronès*, dirigit per En Botet durant molts anys, fins que passà a Barcelona per fer de director, encara que per breu temporada, del diari *La Renaixensa*. D'aquesta època de propaganda catalanista d'En Botet foren diversos articles polítics i la conferència sobre *Formació de la Nacionalitat Catalana*, en els que exposava amb valentia el programa autonomista, inspirat en les Bases de Manresa i recordant la tradició del nostre país.

Contribuí En Botet a fundar, en 1872, la Associació Literària de Girona, figurà en la seva Junta, i en va ésser President en 1878. Fou també un dels fundadors de la *Revista de literatura, ciencias y artes, órgano de la Asociación literaria de Gerona*, començada a publicar en 1895, en la qual hi escrigué diversitat d'articles històrics i arqueològics i de crítica literària i artística, poesies originals o traduïdes d'altres poetes, notes bibliogràfiques, estudis geogràfics, notes de numismàtica i de sigilografia, etc. Col·laborà també en altres revistes científiques, havent publicat treballs a la *Revista Histórica Latina* en 1876 i al butlletí de la Real Acadèmia de Bones Lletres, de Barcelona, en la qual va ingressar com acadèmic numerari en 1908.

Una de les monografies que ja de bon entuvi palesaren la vàlua d'En Botet com historiador i arqueòleg, fou la seva *Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporion*, que li va ser premiada per la Real Academia de la Historia, de Madrid, en el concurs de l'any 1875.

La preocupació persistent que sentía per la història de la vella colònia grega donà lloc a que el seu discurs d'ingrés a la Acadèmia de Bones Lletres fos sobre la *Data aproximada en que els grecs s'establiren a Empuries y estat de cultura dels naturals del país al realisarse aquell establiment*, treball molt interessant i complet, encara que sembla no resulta prou precís en quant a cronologia.

En les «Memòries de la Acadèmia de Bones Lletres» (t. V.) va publicar el Sr. Botet un excellent estudi arqueològic sobre *Sarcófagos romano-cristianos esculturados qué se conservan en Cataluña* (1889), i en el «Boletín de la Academia de la Historia» (t. XX) va ocupar-se del monument romà de Lloret. Altre treball interessant fou el seu opuscle *Una visita al Castell de Castellà*.

El treball que el Sr. Botet havia publicat a *La Renaixensa* sota el títol: *Los Usatges de Barcelona. Estudis històrics y crítichs de la primera compilació de lleys catalanes* (reeditat més tard en la *Lectura Popular*, núm. 203) mostrava a l'ensems la seva capacitat per l'estudi de la nostra història jurídica i el seu temperament d'historiador objectiu, concret i metòdic, molt superior al *dilettantisme*, a la farragosa verbositat i a l'estil de panegíric de bona part dels seus contemporanis.

Com historiador potser la monografia que més alt posà el seu nom evidenciant el seu clar sentit de crítica històrica i la seva notable erudició, fou la que li premià la Associació Literària de Girona, titulada: *Condado de Gerona. Los condes beneficiarios* (publicada en 1890) en la qual En Botet utilitzant destrament les notícies de les cròniques franques i els documents coneguts del nostre segle IX, i rebutjant-ne d'altres per apòcrifs, va establir la sèrie cronològica dels comtes beneficiaris de Gerona en aquella centúria, després dels quals va adjudicar dit comtat a Guifre *el Pilós*. Es clar que en algún punt ha estat després rectificat. La opinió del Sr. Botet contrària a la partició de la Marca de Septimània en 865, ha estat contradita victoriosament per M. Calmette. Però el conjunt d'aquest treball d'En Botet resta ben ferm i conserva tot l'interès. Semblant a aquest, encara que més modest, fou l'estudi que sobre els *Vescomtes de Gerona*, publicà en el *Butlletí de la Real Acadèmia de Bones Lletres* (t. V, any 1909), en el qual donà un recull de notes sobre els vescomtes gironins anteriors a la vinculació del vescomtat en la casa de Cabrera, dels segles IX, X i primer quart de l'XI.

Joaquim Botet i Sisó

Obra important també, encara que de finalitat i caràcter diferent, fou el volum de Geografia de la província de Girona, redactat per En Botet, dintre la col·lecció de la *Geografia general de Catalunya*, dirigida per En Carreras Candi. D'entre lo molt que conté aquest treball ben complet i de veritable utilitat, havem de fer aquí especial esment de l'estudi sobre les antigues demarcacions i les notícies històriques i dades bibliogràfiques referents a moltes poblacions de la *província*, i sobre tot respecte de la ciutat de Girona.

Però el major relleu de la personalitat científica d'En Botet i Sisó és en el seu caràcter de numismàtic. Ja des de jove en les seves freqüents excursions, a més de recullir cançons i llegendes, cercava amb gran delit per pobles i viles monedes antigues, de les quals arribà a replegar-ne un bon nombre. En la «Revista de Gerona» va publicar en 1889 unes *Notas para el estudio de las monedas catalanas de la época de los condes y en especial de las de Gerona*. La seva obra monumental, resultat d'una labor de molts anys, fou el llibre *Les monedes catalanes, Estudi y descripció de les monedes carolingies, comtals, senyorials, reyals y locals propies de Catalunya*, premiat en el Concurs Martorell de l'any 1907, i editat, tot seguit, en tres volums, per l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. En l'informe, que redactà En Miret i Sans, proposant la publicació d'aquesta obra es remarcava que en ella el seu autor va utilitzar amb profit els treballs numismàtics d'En Salat, Colson, Pedrals, Vidal-Quadras, Heiss, Campaner i Gudiol, emperò que les notícies inèdites, filles d'unes investigacions pacients i extenses, són encara la part més principal i notable del llibre, el qual és nodrit amb centenars de documents nous, que permeteren al Sr. Botet rectificar moltes de les afirmacions que en les anteriors obres de numismàtica havien estat escrites, demostrar la existència d'encunyacions fins ara ignorades, o sia de monedes que encara no s'en ha trobat un sol exemplar, i esmenar atribucions i classificacions equivocades. Es també un dels mèrits principals d'aquesta obra el donar idea exacta, per primera vegada, de la valor intrínseca i de la valor legal de moltes monedes. Més encara que la descripció, es proposà En Botet l'estudi de les monedes catalanes, i per això seguí un mètode rigurosament històric, al qual acomodà la classificació. L'estudi i descripció de les monedes catalanes pròpiament dites (precedits d'una notable introducció destinada a tractar de la moneda en general, dels seus requisits i de la nomenclatura numismàtica i a donar notícia de les monedes que en la Edat antiga foren encunyades en el nostre territori: gregues, ibero-romanes, visigòtiques i aràbigues) estan repartits en dues grans seccions: en la primera de les quals s'hi comprenen les peces del període comtal, o sia les encunyades a Catalunya pels comtes a nom dels sobirans carolingis, per aquests mateixos comtes atribuint-se ja el dret de moneda, per bisbes i per vescomtes, en virtut de privilegis obtinguts a l'efecte (part, aquesta, que és potser la més interessant del llibre o al menys la més nova), i en la segona s'hi apleguen les monedes reials i locals, descrites totes per ordre cronològic, examinant la aparició successiva de les distintes monedes de velló, que substituïren a les més antigues d'argent i que foren, segons sa valor intrínseca, de *quatern*, de *duplo* i de *tern*, la restauració de la moneda d'argent pel rei En Pere II, la creació dels florins d'or per En Pere III i d'altres monedes d'or en regnats posteriors, i el desenrotllament de la encunyació local en temps de Ferran el Catòlic amb el caràcter de moneda representativa o fiduciària, donant notícia de moltes poblacions de les que no es sabia haguessin encunyat *senyals*. Conté també aquest llibre notícies curioses referents a peces arabes fetes encunyar per Jaume I, i d'altres monedes forasteres, sobretot

castellanes i franceses, fetes en diferents llocs per ordre de Pere III; i va acompanyat de la reproducció gràfica de les monedes descrites.

En el «Butlletí de la Acadèmia de Bones Lletres», publicà En Botet una notícia del volum tercer (inèdit) de la obra numismàtica d'En Salat, i la taula del Cartoral dit de Carles Many, de Girona.

Encara tenia entre mans altres dues obres ben interessants, una sobre *Pesos, mides i mesures de Catalunya* i altra sobre *Les Pallofes* (planxetes contrassenyades que es donaven als Canonges i Beneficiats quan assistien al chor, per a canviar-les després per monedes), quan desaparegué d'aquest món. Morí a Girona, el dia 27 de gener de 1917, en la mateixa casa pairal on havia nascut.

Catalanista militant, historiador expert i molt erudit, arqueòleg ben orientat (que dedicà també el seu esforç a l'enriquiment i conservació del Museu de Girona), poeta distingit, numismàtic eminent (que no ha deixat successor al nostre país en aquesta branca de la ciència històrica), home de tracte senzill i savi gens avar dels seus coneixements i de les seves troballes, tal fou En Botet i Sisó, un dels millors prestigis de Catalunya en el camp dels estudis històrics. — F. V. T.

En Salvador Sanpere i Miquel

Va ésser un incansable treballador, i aquesta seva qualitat el feia simpatitzar amb tots els que treballaven. Temperament discutidor, dotat d'una rara habilitat en la polèmica, adquirida potser en les seves llargues campanyes polítiques i periodístiques, sempre estava a punt d'allargar la mà a aquells amb els quals acabava de sostenir les més agres discussions públiques o privades.

La seva obra és massa gran i variada perquè pugui donar-se'n una idea lleugera de conjunt. Ens fixarem únicament en els seus estudis d'història, d'arqueologia i d'art que formen la part més important de la seva producció. De manera que només que per memòria recordarem la seva gestió política que des de la seva primera joventut el portà a ésser diputat a Corts en les Constituients de l'any 1873; que fou tres vegades elegit diputat provincial, en 1871, 1872 i 1883, i que són innombrables els articles polítics escrits en diversos periòdics de Barcelona i de Madrid, sobre sortint entre aquests *El Debate, La Reforma* i *La República Ibérica*, de Madrid, havent En Sanpere dirigit des de 1868 a 1870 la revista setmanal *Las Libertades Democráticas*.

En Sanpere va fer molts viatges durant tot el llarg de sa vida, fins en els seus darrers anys. En tenia trenta quan en 1870 fou nomenat representant del govern espanyol a l'Exposició Internacional d'obrers, de Londres; en el mateix any rebia de la nostra Diputació l'encàrrec d'escriure una memòria sobre l'ensenyament de l'art aplicat a la indústria a França, Anglaterra i Wurtemberg; també va ésser nomenat comissari d'Espanya a l'Exposició Universal de Viena celebrada en 1873. En representació del Foment de la Producció Nacional va fer un altre viatge a França, Anglaterra, Suècia i Rússia per a estudiar-hi l'estat de l'ensenyament de l'art aplicat a la indústria. Essent-ne un dels promotors, i àdhuc el redactor de les bases i reglament, del Museu de reproduccions, va ésser comissionat per l'Ajuntament per a fer l'adquisició, a França, Itàlia, Austria i Alemanya, de tots els objectes reproduïts que encara figuren dignament en els nostres Museus. A part d'aquestes i d'altres delegacions, com la del govern d'Espanya a l'Exposició Internacional de Música i del Teatre i la darrera de la Junta de Pensions a Itàlia, sempre estava a punt d'empendre viatges i de fer excursions per Catalunya, Aragó i València a la recerca, en arxius, biblioteques o museus, de les notícies o dades que li manquessin per a completar algún estudi o llibre.

La seva activitat prodigiosa, abastant per a les coses que semblaven més heterogènies, escrivía llargues obres per a editors, destinades a ésser repartides per entregues, com *La emancipación del hombre*, en tres abultats volums, *La historia del lujo, Historia del Cristianismo, Historia del siglo XIX*; i trobava temps per a traduir *Los mandamientos de la humanidad*, de Tiberghien, i el *Universo social* de Spencer.

Però pot dir-se que en l'any 1878 inaugura amb braó els seus estudis arqueològics i històrics, que no para de donar a l'estampa. Era afectat a explorar els primitius pobladors i la formació dels noms, estudis prou compromesos i difícils; en tal concepte va publicar els *Orígens i fonts de la nació catalana*, un dels primers treballs netament científics, fills del nostre renaixement literari, que va ésser premiat en un concurs de la revista *La Renaixença;* i també *Un estudi de toponomàstica catalana*, que va endur-se'n el premi ofert per l'Associació d'Excursions Catalana; En Sanpere va adquirir, a més de la publicació, el títol de soci honorari, que continuava ostentant, del CENTRE

EXCURSIONISTA com a succeïdor que és d'aquella Associació. En el mateix any apareixien els *Apuntes arqueológicos de D. Francisco Martorell y Peña*, el benemèrit fundador del museu i del premi Martorell; apuntaments ordenats i completats per En Sanpere, els quals tracten principalment de monuments megalítics. També publicava la memòria sobre *Barcelona: son passat, son present, son pervindre*, i dos estudis de l'època medieval, que són sens dubte els llibres més ben compostos que escrigué: ens referim a *Las costumbres catalanas en tiempo de Juan I*, que li va valer un premi en el certamen de Girona de 1877, i *Les dames d'Aragó*, formant un volum de *La Renaixença*, de 1879. Mentrestant, obtenia recompenses en els Jocs Florals del mateix any amb l'estudi històric sobre *L'Alçament de Mieres*, i en l'any següent, amb la biografia de N'Esteve Gelabert Bruniquer; i fundava i dirigia *La Revista de Ciencias históricas*, en els quals cinc volums hi fou molt ampla la seva contribució.

En ocasió del plet seguit entre l'Ajuntament de Barcelona i el Marquès d'Ayerbe, En Sanpere va escriure en 1890 un capítol importantíssim sobre la topografia antiga de la nostra ciutat, *La Rodalía de Corbera*, en dos volums i un de suplement; i amb motiu d'un altre plet sobre els terrenys de la Ciutadela, va publicar en 1911 un abultat volum de plànols i d'abundoses notícies històriques inèdites, *Los terrenos de la Ciudadela*. La seva coneixença de la topografia antiga de la ciutat l'havia conduït a començar per entregues una *Historia de Barcelona* que no va completar; i la circumstanciada i nova descripció del setge de Barcelona de 1714 que, titulant-la *Fin de la Nación catalana*, va veure la llum en 1905.

Un altre aspecte de la carrera literària d'En Sanpere ens ha de fer per sempre agradable la seva bona memòria. Ens volem referir als seus *Cuatrocentistas catalanes;* mitjançant aquesta obra capital una nova escola notable de pintors primitius prenia un bon lloc en el món de l'art. Molts retaules eren coneguts de pintors catalans del segle XVe, però ara es presentaven en conjunt, com un bloc formidable, percaçades les obres per tots els indrets del nostre país i pels diversos museus d'Europa. Com tota obra d'investigació, aquesta està subjecta a ésser corretgida i suplementada.

Les aficions a estudis artístics li venien de lluny a En Sanpere: a la primeria de la seva activitat havem vist que redactava diverses memòries sobre l'aplicació de l'art a la indústria; l'any 1888 havia donat un àlbum explicatiu de l'obra d'En Marian Fortuny; en els repetits viatges li havia llegut contemplar i penetrar-se de les obres més cabdals que honren els museus d'Europa; i sempre s'havia delectat a escriure pels diaris i revistes, crítiques d'art.

En Sanpere va ésser un bon conferenciant: una conferència va donar al Centre Excursionista de Catalunya sobre En Borrassà, acompanyada de projeccions de les taules d'aquell pintor o a ell atribuïdes. Ell n'havia donat a Madrid, però el lloc habitual de les seves agradables converses públiques era a l'Ateneu Barcelonès, on són en gran nombre, des de la primera que va donar-hi en 1879 fins les darreres, pocs mesos abans de morir, sobre el pintor Anglada. En Sanpere fou un veritable ateneïsta, on anava cada dia; l'Ateneu Barcelonès li deu un bon record.

L'última obra, *La pintura mig-eval catalana*, no va poder-la acabar. L'havia concebuda en dos volums, el primer dels quals compendria des dels origens fins als inicis de la pintura gòtica; per a desenrotllar en el segon la pintura del nostre segle XIVe. Per sort, tota l'obra d'En Ferrer Bassa, d'En Jaume i d'En Pere Serra resta completament publicada.

D'ençà d'haver esclatat la guerra semblava que una preocupació constant l'impossibilités d'escriure i de treballar. De l'antic demòcrata en servava, en la recent conflagració, una fonda simpatia per la França; i en discutia a l'Ateneu, en les redaccions, per tot arreu on se li presentés ocasió.

A mitjans de l'any 1915 va veure's obligat a sofrir una operació delicada en una clínica. Demanant al metge que li fossin concedits vuit dies d'espera abans que l'operessin, va voler anar a Montserrat, on no li havia llegut anar durant la seva vida tan plena; i va tornar a Vich per a visitar-hi el seu bon amic Mn. Gudiol, per despedir-se'n, i enllestides altres diligències familiars, va entrar a la clínica on, en sent hora, pels seus propis passos va dirigir-se a la sala d'operacions i va ajeure's a la taula, tot discutint amb els metges. De la primera prova va sortir-ne prou bé, i ja anava a visitar els amics de més aprop: l'Apeles Mestres, el malaguanyat Vidiella, que no va trigar gaire en seguir a En Sanpere en el més llarg dels seus viatges. Però una nova operació quirúrgica, més delicada que la primera, va judicar-se indispensable, i aquesta ni la seva forta constitució ni el seu ferm coratge, pogueren resistir-la. Anant-se rellevant els individus de la família, va tocar vetllar-lo una parenta joveneta. En Sanpere, en l'agonia, com en un estat d'al·lucinació, va dir: «Ja veig la batalla decisiva. Digues, noia: Visca la França!» I va finar. Això era el dia 25 d'octubre de 1915; tenia, doncs, setanta-sis anys. — J. M. T.

P. Fidel Fita i Colomer

Nasqué aquest varó eminent a la vila d'Arenys de Mar, el 31 de decembre de 1835, i morí a Madrid el 13 de gener de 1918, desempenyant l'enlairat càrrec de Director de la Reial Acadèmia de la Història. Fill d'un ric comerciant de puntes de dita vila feu sos primers estudis en el Seminari i en la Casa Llotja d'aquesta ciutat, i sentint una decidida vocació per la vida religiosa, ingresà als 14 anys en la Companyia de Jesús, en un noviciat de França. Al retornar a Espanya uns dotze anys després ja dominava perfectament les tres llengues sabies, hebraica, grega i llatina, i les tres modernes, francés, anglés i alemany, d'algunes de les quals ha deixat inèdites o publicades sengles gramàtiques. Dedicat tot seguit a l'ensenyança, comença ensems a Lleó la seva fecunda carrera d'arqueòleg, il·lustrant les inscripcions de la famosa ara de Diana, descoberta en aquella ciutat.

L'Acadèmia el nomenà soci corresponent en 1863, i l'encomanà importants treballs i recerques, que desempenyà amb la major diligència i escrupolositat científica. El seu primer llibre arqueològic, que li donà una merescuda reputació, fou publicat en 1866, amb el títol de *Epigrafía romana de la ciudad de Leon*. Expulsada la Companyia donà a llum a França les *Tablettes historiques de l'Haute Loire*. En 1878 fou elegit acadèmic de la Història, escollint com tema de son discurs d'entrada un estudi sobre el Cardenal Bisbe de Girona, Joan Margarit, com investigador de la Espanya primitiva. Des de aleshores fins a la seva mort, és a dir, durant quasi quaranta anys, dedicà a la Acadèmia de la Història tota la immensa tasca de sa vida de erudit i d'arqueòleg. El seu nom figura com el de més autoritat al front de la nova escola d'investigadors i comentadors de la història pàtria, i en aquest camp de la erudició és tan representatiu per a la nostra cultura, com el d'en Milà i Fontanals, en la esfera dels estudis de crítica i erudició literària. Es a la vegada el nostre modern P. Flores, i el nostre Hübner, resucitant demés a Catalunya, la gloriosa tradició dels Finestres, dels Pasqual i Caresmar. Es, com ha dit En Menéndez Pelayo, amb molt encert, *el español de nuestros días que ha publicado mayor número de documentos de la Edad Media*, enllaçats amb nostra història canònica i litúrgica. En aquest punt els seus esforços no han tingut parió després de la *España Sagrada*, la continuació de la qual li encomanà la mateixa Acadèmia. L'activitat del sabi jesuíta va atenyer un grau d'intensitat gaire bé increïble: El *Boletín* de l'Acadèmia de la Història li deu gran part del seu contingut; en la sèrie dels seus 70 volums, figuren uns 700 articles seus, la major part d'arqueologia. El famós *Corpus Inscriptionum Latinarum* de l'Hubner, en la part referent a Espanya, té en el *Boletín* el seu indispensable complement. El P. Fita és estat l'epigrafista espanyol contemporani més eminent, i al proposar-lo el Dr. Hubner, com membre de l'Institut Arqueològic de Berlín, en feu d'ell un complit elogi. En la impossibilitat de recordar la seva immensa producció, ens limitarem a assenyalar aquí les seves importants publicacions sobre *Concilis espanyols* (Madrid, 1882); la seva *Colección de artículos* en 8 volums (1884-1887); i *La España Hebrea*, dos volums (1889): els seus nombrosos estudis sobre Santa Teresa, etc., etc. Passen de més de cent les monografies consagrades a l'estudi de l'Arxiu Nacional Històric de Madrid.

Aposta hem deixat per a l'últim, reservant-li un lloc especial, el parlar dels grans mèrits contrets pel P. Fita, com historiador de la nostra terra. Quan retornà a Barcelona després de la emigració, en 1870, en que l'esperit catalanesc havia ja pres altres formes d'activitat, que la purament literària, fou el P. Fita un dels que més treballà en favor dels nous ideals, des del seu camp d'estudis, posant en ells un entusiasme patriòtic verament xardorós, i fins conreuant la poesia catalana, amb més bona voluntat que fortuna. Fou un assidu col·laborador de la *Renaixença*, i en ella un panegirista fervorós de les glòries de la nostra règia niçaga comtal, i per a que's vegi que aquell sabi erudit, tan fret en aparièncía, posava en aquests estudis alguna cosa més que'l pur dever científic, transcriurem aquí algunes ratlles del seu comentari del fet de Casp, que feu estèrils tots els esforços i sacrificis de la nostra gloriosa història nacional. «*No hi ha un dolor que se sembli al dolor de la nostra terra. Lo Rey que se mereixia, y que tothom volia, jau trist dins la presó de Xàtiva: lo Dret s'ha trepitjat; la Tradició s'ha ben romput; la nostra Pàtria ha perdut sa fesomia...*» etc.

Durant la seva estada a Banyoles, Girona i Barcelona es va dedicar en cos i ànima a l'estudi de les inscripcions romanes, visigòtiques i hebraiques de les dues ciutats i en general de la nostra terra. A Banyoles començà en 1870 la sèrie de ses lletres a D. Enric Claudi Girbal sobre les làpides hebraiques de Girona, amb motiu de la publicació del llibre titulat *Los judíos de Gerona*, del referit Sr. Girbal, i dels articles del Sr. Neubauer en la *Revue critique d'Histoire et de Littérature*. Dites cartes, amb el títol de *Lápidas hebreas de Gerona*, vegeren la llum en Barcelona: 1874. Dels Arxius de Girona va treure els materials diplomàtics sobre els quals bastí els seu bell llibre *Els Reys d'Aragó*

y la Seu de Girona (Barcelona, 1873) i que de primer estampà en forma d'articles en *La Renaixença* A aquestes obres seguiren les següents: *Discurso panegírico pronunciado en la Catedral-basílica* de Barcelona el 8 de decembre de 1874, al que afegí al imprimir-se en 1875 una *Memoria jurídica* i una *Colección diplomática sobre el título* II, libro I, de las *Constituciones de Cataluña: Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa.* Barcelona, 1877; *Lo llibre vert de Manresa.* Barcelona, 1880. Cal esmentar també l'eruditíssim pròleg que posà al *Llibre dels feyts d'armes de Catalunya* de Mossèn Bernat Boades, editat pel Mestre Aguiló. Un dels serveis més gran prestats pel P. Fita a la nostra historiografia, és la seva col·laboració, que més podríem anomenar direcció, en la magna publicació de la Reial Acadèmia de la Història: *Cortes de los antiguos reinos de Aragón, de Valencia y Principado de Cataluña,* des de 1890 a 1917, de la que s'han estampat ja 24 volums en foli. Amb tal ric cabdal d'obres consagrades a la nostra terra, la reputació d'historiador del P. Fita, puja tan alta com la d'arqueòleg i epigrafista. Barcelona li deu també una extensa monografia sobre les seves muralles, que publicà en la *Revista histórica* (1).

Els resultats de la investigació i de la crítica històrica de l'eminent jesuíta català, són, en general, conquistes de la ciència, perquè no's va llensar a conclusions precipitades, ni erigí les conjectures en axiomes. Sols en la seva joventut es deixà portar amb precipitació algun cop de teories poc fonamentades, enlluernat per una falsa ciència, que arrossega també a altres grans homes. Ens referim a la lamentable equivocació de volguer trobar restes de declinació cèltica i celtíbera en les làpides hispano-romanes; de tractar d'assenyalar analogies entre el llenguatge vascongat i el georgià, i vincles de parentiu entre els Càntabres i els Chandrabagas de la India. L'eminent Joaquim Costa també caigué en temptacions semblants, i qui sap si el P. Fita no és responsable dels deliris de falsa erudició que omplenen les planes dels *Origens i fonts de la nacionalitat catalana* del nostre Sanpere i Miquel, a qui tan bons serveis deu per altra banda la nostra cultura. — A. R. I LL.

Francesc Monsalvatje i Fossas

A mitjan 1917 ha mort aquest infatigable historiador de l'antic comtat de Besalú i dels petits senyorius d'aquella part de Catalunya. Tingué la sort i bon acert d'adquirir molts pergamins dels vells monestirs i priorats de la citada contrada, i, estimulat per les curioses noves que anava trobant, es decidí a escriure les monografies d'algunes poblacions del partit judicial d'Olot, publicant, en 1889, la història en dos volums del comtat de Besalú, seguida, dos anys després, de la de la baronia de Santa Pau i, als pocs mesos, de la dels monestirs de Ridaura i de Sant Llorenç del Mont. En 1893 donà a l'estampa el volum V de la col·lecció, dedicat al vescomtat de Bas, i en 1899 ja tenia publicats els quatre següents, destinats a aplegar totes les noves conegudes i les inèdites dels monestirs de Camprodon, Arles de Vallespir, Sant Andreu de Sureda, Sant Pau de Fenollet, Sant Martí de Lez, Santa Maria de Cuberes, Sant Quirze de Colera i Sant Martí de Canigó.

Abans d'acabar el 1899 ja feia sortir el volum X, ocupant-se de la *Geografía Histórica del Condado de Besalú*, amb un copiós nomenclàtor, i en 1901 començà a publicar la *Colección Diplomática* del mateix comtat, que agafa cinc volums, que el darrer dels quals està datat de l'any 1908. En aquest diplomatari no solament hi encabí tots els documents publicats *in extenso* en els volums de monografies que fins llavors havia donat a llum, sinó altres d'inèdits o recollits en altres obres amb posterioritat a aquelles.

Però, dintre els set anys que durà l'estampació de la col·lecció diplomàtica, tingué temps, encara, per donar-nos un volum molt interessant sobre els monestirs de la diòcesi gerundense, amb noves de Sant Pere de Rodes, Santa Maria de Vilabertran, Sant Esteve de Banyoles, Santa Maria de Cervià i molts altres, fins a 37 cases religioses.

Des del citat any 1908 al 1910 publicà els tres volums del *Nomenclátor histórico de las iglesias parroquiales y rurales, santuarios y capillas de la provincia y obispado de Gerona,* on acumulà les

(1) Per a completar la sèrie dels treballs del P. Fita referents a historia o arqueologia catalanes, donarem açí una sumària indicació dels publicats sobre tals matèries en el *Boletín de la Real Academia de la Historia de Madrid: Nuevas lápidas romanas de Tarragona* (XXVI). — *Bulas del monasterio de Santa Clara* (XXVII i XXVIII). — *Arquitectura Barcelonesa en el s. XIV.* — *Badalona, su iglesia parroquial.* — *Concilio de Tarragona* (XXVIII). — *San Andrés de Llavaneras* (XXXI). — *Biblioteca de Tarrasa* (XXXI). — *Sueldos barceloneses* (XXXV). — *Privilegios de los hebreos mallorquines* (XXXVI). — *Renallo gramático* (XXXVII, XXXVIII, XL, XLI i XLIII). — *El Principado de Cataluña.* — *D. Pedro de Albalat, arzobispo de Tarragona.* — *Concilios tarraconenses* (XL). — *Barcelona romana* (XLII). — *Santa Eulalia de Barcelona* (XLIII). — *Barcelona en 1079.* — *Inscripciones de Tarragona* (XLIII). — *El castillo de Montalt.* — *Bibliografía de S. Pedro Pascual* (XLVI). — *El Monjuí de Gerona.* — *Inscripciones hebreas de Barcelona.* — *Concilio de Gerona* (XLVIII). — *Concilio de Gerona en 1117.* — *Sobre la historia de Tarrasa.* — *Epígrafe visigótico de Barcelona* (XLIX).

diferents cites documentals antigues que havia aplegat de cada església. I, tot seguit del tercer d'aquells volums, en donà a llum un altre més reduït i dedicat a la descripció, història i catàleg dels priors del monestir de Sant Pere de Casserres.

En 1911 començà la publicació dels quatre volums d'*El obispado de Elna*, millorant els episcopologis anteriors i donant noves dels concilis i sínodes.

Finalment, en 1917, mort ja l'autor, ha sortit el volum XXV de la col·lecció de monografies amb el títol de *Los condes de Ampurias vindicados*, que, segons sembla, devia constituir la introducció d'una obra més extensa sobre els castells i les famílies senyorials del comtat d'Empúries.

L'obra d'En Monsalvatje és, doncs, molt copiosa i feta amb veritable sentiment patriòtic, no podent ésser-li apuntat com a tara l'ús de la llengua castellana en la col·lecció de monografies històriques, ja que és ben sabut que en l'època en què la començà no estava encara gaire estès el català en aquesta mena de treballs. Altres publicacions fora de la col·lecció les féu sempre en la nostra parla, i això és prova suficient de la seva sincera amor a Catalunya. L'INSTITUT fet a la memòria del celebrat historiaire la manifestació de la seva pregona admiració i del seu respectuós afecte. — J. M. i S.

En Lluís B. Nadal

A Barcelona, després de sofrir una delicada operació quirúrgica, va morir el dia 20 d'agost de 1913, En Lluís B. Nadal i Canudas, poeta, novel·lista i historiaire, nat a Vich el dia 10 d'octubre de 1857.

Ultra la seva labor periodística i la seva producció literària, que li dona un interessant relleu dintre la escola vigatana, cal esmentar la seva activitat històrica.

Va publicar, en 1904, un volum d'*Episcopologio de Vich*, continuació dels dos que havia escrit En Moncada. En el seu treball, que comprèn la època turbulenta des de 1572 a 1656, En Nadal va donar prova de les seves condicions d'investigador seriós i d'expositor imparcial dels fets històrics.

En 1907 fou triat per la Junta dels «Estudis Universitaris Catalans» per ocupar la càtedra d'Història de Catalunya d'aquesta entitat, de la vida de la qual En Nadal, en els seus darrers anys, s'en cuidà també principalment, essent el fundador i director de la revista que du el mateix títol d'*Estudis Universitaris Catalans*. Perquè En Nadal, a més a més d'ésser un excel·lent home de lletres, havia demostrat les seves qualitats d'organitzador, raó per la qual la Junta dels Jocs Florals de Barcelona i la de l'Orfeó Català el cridaren a formar-ne part.

En Nadal es distingí sempre pel seu catalanisme, per la seva religiositat i per la fermesa del seu caràcter, agermanada però amb un tracte afable i amb una gran bondat de sentiments.—F. V. T.

Emili Morera i Llauradó

Era D. Emili Morera un enamorat de Tarragona. Havia nascut en aquesta ciutat, el dia 31 de desembre de 1846 i hi va viure continuament fins la seva mort, als 71 anys, el 10 de febrer de 1918. A Tarragona havia estudiat el batxillerat i uns cursos al Seminari, després es llicencià en Dret i Filosofia i Lletres a la Universitat de Barcelona, fent els estudis de doctorat en 1873. Aquest viure seu, limitat sempre al clos de la ciutat, sense tenir els llibres indispensables, ni coneixer els grans arxius, ni relacionar-se amb els que en altres bandes seguien els mateixos camins d'investigació i d'estudi, es fa sentir d'una manera considerable en la seva obra, bastida quasi exclusivament amb els elements d'informació que podia trobar a Tarragona i influïda sovint d'un esperit provincià. Ell tenia no obstant unes positives qualitats de capacitat i de treball i la seva bibliografia haurà d'ésser tinguda en compte pels estudiosos de la Catalunya medieval. La seva formació, influïda clarament per l'adoctrinament de l'Hernández Sanahuja, el portava a treballar el camp de l'arqueologia tarragonina, mes la seva vocació l'inclinà a la investigació històrica, sense deixar mai del tot l'estudi dels monuments romans, testimonis gloriosos de la magnificència de la vella ciutat que tant estimava. En sistematitzar i posar en valor els documents dels arxius i biblioteques de Tarragona ha fet un positiu servei a la història de Catalunya. Les principals obres que publicà son les següents: *Compendio de la Historia de España* (1891). *Historia de Tarragona desde los tiempos más remotos hasta la época de la restauración cristiana* (1892). Es el primer volum, únic publicat,

de l'obra que va deixar inèdita D. Bonaventura Hernández Sanahuja i que En Morera va completar. *Tarragona antigua y moderna* (1894). *Tarragona Cristiana* (dos vols. 1898-1901). El tercer volum és encara inèdit. *Memoria o descripción histórico-artística de la Santa Iglesia Catedral de Tarragona* (1904). Vol. de *Tarragona* dins la sèrie *Geografía general de Cataluña* (1909). *El puerto de Tarragona* (1910). Ens cal encara esmentar la sèrie considerable d'estudis publicats en el *Boletín Arqueológico de Tarragona* que ell havia fundat en 1901. — F. M.

Josep Fiter i Inglès

Nascut l'any 1857, es significà aviat per l'afany de conèixer directament els monuments antics de Catalunya, essent tota la vida fidel a aquesta primera direcció de l'esperit. Joveníssim encara, fundava a Barcelona, sa pàtria, una petita revista il·lustrada, *La Bandera Catalana*, on anotava les característiques dels vells casals de la ciutat. En 1876 era constituïda al voltant d'En Fiter, que no havia complert els vint anys, la primera manifestació corporativa de l'excursionisme català, donant naixença a l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, en les tasques de la qual, així com després en les de l'Associació d'Excursions Catalana, fou col·laborador infadigable, donant conferències, organitzant itineraris i publicant petites monografies descriptives i històriques. Cal remarcar *Expulsión de los Judíos de Barcelona* (1876); *Reseña histórica del Santuario de Nuestra Señora de la Bonanova* (1882); *Las cercanías de Barcelona; Memorias sobre el templo de Hércules.* Havia tingut el propòsit d'escriure un Diccionari biogràfic de catalans i aragonesos il·lustres, que l'ocupà llargament en la reunió de notícies sens que arribés a tenir efectivitat. Morí En Fiter el dia 16 de juny de 1915. — A. D.

Enric Arderiu i Valls

Nasqué a Linyola el 25 de novembre de 1868. Havent cursat la llicenciatura de Filosofia i Lletres, va ingresar per oposició, en 1894, al servei dels Arxius i Biblioteques de l'Estat, tenint al seu càrrec la Biblioteca provincial i l'Arxiu de la Delegació d'Hisenda de Lleyda.

Era un fervent lleydatà i un catalanista convençut, que sofrí el càstig injust d'ésser tret de la seva ciutat i destinat durant algun temps al servei de les Biblioteques de Huelva i de Madrid, per causa del seu ferm patriotisme. Durant la temporada que tingué d'estar a la Biblioteca Nacional de Madrid, aprofità els moments lliures per recercar en ella i en l'Arxiu Històric Nacional notícies referents a Lleyda. Llavors va publicar a la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* (l'any 1904), una notícia detallada sobre *Un códice de Lérida. Llibre de notes antigues per memoria*, amb dades curioses per l'història del municipi lleydatà; llavors, també, va recullir els materials per al seu interessant estudi respecte *Lo siti de Lleyda pel duc d'Orleans*, que publicà més tard en el *Butlletí del Centre Excursionista de Lleyda* (any 1910), treball molt complet fet amb bon mètode i claretat, en el qual és posada a contribució la bibliografia moderna sobre la guerra de Successió i hi són aprofitats no sols els documents de l'Arxiu de Madrid, sinó també altres que l'autor va recullir als Arxius Municipal de Barcelona i Capitular de Lleyda. Els volums publicats de dit *Butlletí* contenen altres diversos treballs de l'Arderiu: ressenyes d'excursions a Verdú (any 1908) i a Castelló de Farfanya (any 1909), amb dades històriques interessants d'aquestes localitats; extrets de documents per la història de Lleyda; la monografia sobre *Lo canonge poeta de Guissona* (En Geroni Ferrer, que visqué en la primera meitat del segle XVIII); el notable treball de bibliografia cerverina *Relación de las obras impresas en Cervera;* la transcripció del curiós tractat mèdic *Regiment de preservació a epidemia o pestilencia e mortaldats. Epístola de Mestre Jacme d'Agramont als honrats e discrets senyors pahers e conseyll de la ciutat de Lleyda*, trobat per ell en un manuscrit de l'Arxiu parroquial de Verdú; recensions bibliogràfiques, notes de revistes, etc. L'Arderiu era l'ànima d'aquest *Butlletí* i un dels més entussiastes socis del Centre Excursionista, del qual en 1908 n'ocupà la Presidència. Havia estat director del periòdic «La Renaixensa» de Barcelona; després a Lleyda publicà «La Comarca de Lleyda», fundà l'«Associació Cultural Catalanista» i darrerament fou l'inspirador del setmanari «Catalunya». Va dedicar-se també a la ensenyança, havent dirigit un col·legi i essent un Mestre de vàlua i molt estimat. Entre la seva labor de bibliotecari i amb molta ilusió havia preparat una bibliografia lleydatana, que ha restat inèdita.

La Diputació de Lleyda havia confiat a l'Arderiu una càtedra de Gramàtica catalana; i més endavant quan la «Associació Protectora» va establir-la a les Escoles Normals de Lleyda, el trià també a ell per professor, per tal com, pel seu saber, n'era el més indicat.

L'Arderiu ajuntava a la seva complexa i gens vulgar il·lustració, una sincera modèstia, una lleal correcció i un entusiasme indefallible i abnegat. La seva vida fou tota esmerçada en l'amor de la família, dels estudis i de la Pàtria. Morí a Lleyda el 4 de juliol de 1920. — F. V. T.

Ramon Nonat Comas

Havia nascut a Barcelona el dia 17 de juny de 1852, dedicant-se des de molt jove a la pintura escenogràfica, tenint, però, l'esperit divorciat del seu ofici i tot encès per l'amor a la seva ciutat, a l'estudi de la qual consagrà les millors activitats publicant copioses notes històriques i descriptives en les quals traspua sempre el daler amorós que les dictava. Era la ciutat tradicional i petita la que En Comas estimava, justament aquella ciutat que anava morint lentament davant seu deixant el camí franc a la nova ciutat ampla i heterogènea dintre la qual En Comas es sentia enyoradiç.

No més per atzar l'horitzó dels seus treballs s'extenia alguna vegada més enllà del clos de les velles muralles barcelonines, condicionat pels temes de Concursos i de Jocs Florals en els quals tot sovint li eren atorgades distincions i premis; és, doncs, curiós observar com En Comas trobés el millor racer justament en una entitat preferentment dedicada a correr món, el Centre Excursionista de Catalunya, en les lliçons i en les publicacions del qual col·laborà amb assiduïtat des de 1897, aparellant el seu barcelonisme recollit amb les relacions de viatges i amb les descripcions dels indrets més apartats de Catalunya.

Això li feu agençar els seus treballs fins a donar-los un to externament adequat a l'obra general de l'entitat on s'acullia, començant les seves curioses descripcions de passejades històriques per dintre la ciutat: *Excursió des del carrer de la Avellana a la torra del seny de les hores de la Catedral* (1899). *Excursió des de la plaça del Padró a la hermita de la Mare de Déu de la Salut; Excursió des de la torra del seny de les hores de la Seu a la Plaça de l'Angel* (1905); *Imatges y capelles de vehinat* (1907-1915); *Des del terrat de l'iglesia del Pi* (1910), i altres.

La proximitat dels enderrocaments per a la Reforma interior de Barcelona el mogué, dolorit, a inventariar els monuments representatius que havien anat desapareixent durant el segle XIX (1904) i a reunir dades per a la història dels esgrafiats en els enfronts de les cases barcelonines (1913), que l'Ajuntament de Barcelona li publicà sots el títol de *Esgrafiados de Barcelona, por Ramón Nonat Comas*, formant part del volum *La Vía Layetana, por Francisco Carreras Candi*. En les seves recerques totes les fonts d'informació li eren profitoses, però preferia sovint la tradició viva, copçada en les converses populars, ço que donava a les seves relacions un caient fol·lòrick ben singular.

Per encàrrec de l'Ajuntament de Barcelona, i amb la col·laboració del Sr. Roca i Roca, havia emprès darrerament la tasca de recullir en forma sumament abreviada la significació històrica de cada un dels noms dels carrers de la ciutat. Tot just acabada aquesta obra, i disposada per a la publicació morí En Comas a 28 de juliol de 1918. — A. D.

Francesc Codera Zaidín

Aquest distingit amic del nostre INSTITUT, una de les més capdals figures de la moderna erudició espanyola, va neixer a la vila de Fonz (Alt Aragó), en 1836, i morí en la mateixa vila el 6 de novembre de 1917. Fadrí extern d'una honorable família alta-aragonesa, que tenia un modest passar, tot-d'una s'inclinà al sacerdoci, del qual l'apartà sa salut, llavors molt delicada, i després va seguir la carrera de Filosofia i Lletres, estudis que alternà amb els de Ciències i de Dret. Fixà en la primera sa orientació definitiva, i la ensenyança fou el sacerdoci de quasi tota sa vida. De primer va desempenyar una càtedra de grec a l'Institut de Lleyda, guanyada per oposició, i en la mateixa forma passava a ocupar, un any després, la càtedra de les Llengues hebraica i aràbiga, en la Universitat de Granada i més tard la de Saragossa. En aquest centre docent de la capital de la seva terra nadiua, es determinà d'una faisó concreta la seva vocació intelectual: la història d'Aragó i l'arabisme. Guiat pel seu propi impuls de alta sagacitat, a l'estudiar els confosos origens del regne d'Aragó, va sospitar que tal volta els historiadors aràbics suplirien les deficiències i obscuritats

de les fonts cristianes, i aleshores, sense cap mestratge científic, lo qual fou causa de ses anteriors vacilacions, resolgué empendre tot sol, gaire bé als quaranta anys, l'estudi de la llengua aràbiga que allí ningú podia ensenyar-li.

Aquest modest autodidacte, ple d'energies insospitades, empeltades en el caràcter de la seva niçaga, és el fundador de la moderna escola aràbiga espanyola, i ha estat, com dèiem, una de les personalitats més representatives de la moderna cultura espanyola, una de les que han alcançat major prestigi en l'estranger. Sembla impossible que en edat ja tan madura, pels seus propis esforços arribés a atenyer una tal solidesa de coneixements en la seva especialització. Per a ell la ciència era un sacerdoci, i a ella dedicà sa vida entera, mantenint-se fadrí, i fent de sa cambra d'estudi i de sa casa com un cenobi, en el qual feia vida comuna, amb els seus deixebles. Ell no comprenia el treball, sinó en aquesta forma abnegada, col·lectiva, millor dit, en una mena d'associació monàstica, com les dels antics benedictins. D'aquesta manera va realitzar la magna empresa de la publicació de la seva *Biblioteca Arábigo-Hispana*. Els deixebles l'ajudaven fins en la composició tipogràfica dels volums, i la seva casa semblava una imprempta monàstica, o aquelles del Renaixement, en que els sabis i bibliòfils feien de caixistes, d'autors i d'editors. Pocs homes hem conegut tan laboriosos, de tanta honradesa i serietat científica, i ensems tan modestos i virtuosos. Reservat i abstret, sempre mirant cap endins, a lo qual contribuia sa forta miopia que li donava una mirada apagada, tenia sempre pels amics, una rialla dolça, quasi diríam, pudorosa. Poc conversador, quan se li demanava una opinió, la manifestava amb una desconfiança i senzillesa encisadores, lo que no li llevava un gran valor moral i una enèrgica fermesa de caràcter.

En 1874 fou nomenat, en virtut de concurs, catedràtic de Llengua aràbiga en la Universitat de Madrid, la qual desempenyà fins a sa voluntària jubilació en 1902, quan ell cregué que una sava nova, més vigorosa que la seva, devia nodrir l'organisme universitari, al que ell havia aportat tantes energies i tants abnegats esforços. Aquesta càtedra fou, en efecte, el planter dels eminents arabistes, amb que, per fortuna, compta avui Espanya, i que tenen per la memòria del gran mestre una veneració extraordinària. Aquesta veneració, a la qual anava unida la que per ell sentien els més afamats arabistes europeus, es manifestà en el voluminós *Homenaje*, rublert de seriosos treballs monogràfics, que en 1904, publicaren, en diversitat d'idiomes, els seus deixebles i admiradors, nacionals i estrangers. Elegit acadèmic de la Història en 1879, quasi al mateix temps que el P. Fita, desenrotllà en son discurs de recepció el tema: «Sobre la dominación arábiga en la frontera superior de España» (711-815).

El primer camp dels seus estudis fou la Numismàtica. Ja abans d'anar a Madrid, recollia a Saragoça, monedes aràbigues, que s'esforçava en classificar, considerant que la base cronològica era la més sòlida per a assentar les afirmacions històriques. La seva obra fonamental sobre la matèria, *Tratado de Numismàtica Arábigo-Española*, Madrid, 1879, va donar a son autor una reputació grandíssima. Tot-seguit va escometre una empresa, que sols havia tingut a Espanya algun precedent aillat, a saber: la publicació de les fonts aràbigues de la història de la península. Per a aquesta empresa magna que començà en 1882, y deixà inacabada, per falta de protecció oficial, en 1895, va aconseguir una insignificant subvenció de l'Estat, que apenes li bastava per a sufragar les despeses de la impressió. Ja hem citat abans aquesta obra: és la *Biblioteca Arábigo-Hispana*, de la qual se publicaren deu volums. Però més gran encara que aquest esforç, és la titànica feinada d'extreure d'aquesta *Biblioteca*, més de 50,000 paperetes de notícies de tota mena, i posar-les, generosament, degudament classificades, a disposició dels estudiosos. La fama de tal repertori passà les fronteres i suscità el desig de sa publicació per a facilitar el seu aprofitament, tasca que ja en part ha estat realitzada per el príncep italià, Leone Caetani di Teano.

En 1889 anà el sabi Codera, comissionat pel govern espanyol a Tuniç, Constantina, Alger i Orán, per a visitar i estudiar les biblioteques dels musulmans, i des de aquelles terres, no sense grans afanys, s'endugué extrets de moltes obres, adquirint ensems molts codis i pergamins, amb la mateixa consignació que per al viatge li havia estat assenyalada.

Els estudis del Sr. Codera representen la més alta contribució de la ciència espanyola a la història dels musulmans en la nostra península, la qual en molts punts ha estat per ells renovellada i esclarida fondamentalment, sobre tot en el confós període de la Reconquesta. En aquest sector ha prestat també importants serveis a la història de la Catalunya musulmana, i com treballs més relacionats amb ella podem citar, entre sa immensa producció que ateny el formidable nombre d'uns 123 volums, sobre Numismàtica, Epigrafia, Gramàtica, Història d'Aragó, Història i literatura aràbigues, els següents: MONEDAS ÁRABES DE TORTOSA. *Revista de Ciencias Históricas*. Gerona, 1881. — CONQUISTA DE ARAGÓN Y CATALUÑA POR LOS MUSULMANES. *Boletín Histórico*. 1880.

— NOTICIAS ACERCA DE LOS BANAHUD, REYES DE ZARAGOZA, LÉRIDA, CALATAYUD Y TUDELA. *Boletín de la Academia de la Historia.* T. XV. 1889. — RECTIFICACIÓN A LA HISTORIA ÁRABE PIRENAICA. *Revista de Aragón.* T. I. 1900: i demés, l'article publicat en els nostres ANUARIS III i V respectivament sobre *Narbona, Gerona y Barcelona bajo la dominación musulmana* i *Alusiones a campñas de los musulmanes como elemento de crítica en los documentos latinos de la Edad Media.* Estem segurs, altrament, de que en els seus importants *Estudios críticos de Historia árabe española,* impresos en dues sèries i en altres monografies seves, podríem espigolar moltes notícies sobre aquest punt de la nostra història.

El Sr. Codera sentia per l'INSTITUT una gran simpatia i la nostra Biblioteca de Catalunya li ha d'estar agraïda per el generós regal que li feu en 1911 d'un manuscrit que avui porta el núm. 150. en la llista dels mateixos, contenint la *Recopilación y resumen de los instrumentos de la Iglesia de Mur,* fet en 1796 per Mossèn Josep Marti, abat de Bellpuig.

Quan un pensa en la abnegada, seriosa, modestíssima i honrada vida científica d'En Codera, acompanyada de la pràctica silenciosa de les més altes virtuts cristianes, se'n treu com una mena de convenciment íntim, de que la vertadera ciència té quelcom de santetat. — A. R. I LL.

Moisès Schwab

L'erudit historiador de les antiguitats hebraiques de l'occident medieval, havia contribuït poderosament a la coneixença de les làpides i dels textos relatius a les antigues aljames d'Espanya i singularment de les de Catalunya, en el passat de les quals estava verament interessat. Justament quan la mort el sobtà a Paris l'any 1918, estava treballant en l'esclariment d'uns manuscrits de jueus catalans del segle XVè.

L'any 1907 publicà una memòria donant compte dels estudis realitzats en terres d'Espanya durant una missió que l'havia estat confiada pel Ministeri francès d'Instrucció Pública. El *Rapport sur les inscriptions hebraiques de l'Espagne,* aparegué en el vol. XIV de «Nouvelles Archives des Missions Scientifiques et Littéraires», i constitueix una excel·lent inventari crític de les làpides amb llegenda hebraica. Catalunya hi està representada per les pedres de Tortosa, d'una de les quals en dóna una nova interpretació, de Tarragona, Barcelona, Girona i Mallorca. D'ençà d'aquesta publicació, M. Schwab seguí aficionat al record de les sinagogues catalanes, publicant durant l'any 1915 un estudi documentat sobre *Prières juives du rite catalan. XIe et XIIIe siècle,* en el «Butlletí de l'Acadèmia de Bones Lletres», i una transcripció glossada de trenta sis *Documents de juifs catalans des XIe, XIIe et XIIIe siècle,* en la «Revue des Etudes Juives», en col·laboració amb el senyor Miret i Sans. Comptant amb la mateixa col·laboració, publicà dues continuacions l'any següent en el «Boletín de la R. Academia de la Historia»: *Documents de juifs barcelonnais au XIIe siècle* i *Nouveaux documents de juifs barcelonnais au XII siècle.* Anotem encara *Homelies judeo-espagnoles,* aparegut darrerament en «Notices et Extraits de la Bibliothèque National», t. XI.

Home de gran prestigi en el món jueu, havia ocupat llocs d'alta distinció en la comunitat israelita de Paris, no deixant, però, de treballar en les seves recerques, fruit saonat de les quals és sa producció copiosa escampada principalment en revistes d'erudició històrica especialitzada de França i d'Anglaterra. — A. D.

Noël Valois

La història religiosa dels darrers segles de l'edat mitjana fou l'objecte principal dels treballs de M. Noël Valois. La seva notable obra en 4 volums: *La France et le Grand Schisme d'Occident* (Paris, 1896-1902), no té sols interès per la història francesa, sinó que resulta també de gran profit per l'estudi de les relacions del nostre país i de les altres nacions de la Europa occidental amb el Pontificat durant el Cisma.

Altres obres importants havia publicat M. Valois, entre les quals esmentarem el seu llibre sobre el *Conseil du roi aux XIVe, XVe et XVIe siècles* i l'estudi, molt remarcable, que havia publicat en la «Bibliothèque de l'Ecole des Chartes (1881)» sobre el ritme de les butlles pontificals.

Morí el dia 11 de novembre de 1915, a l'edat de 60 anys. — F. V. T.

Jean de Jaurgain

L'objecte preferent dels seus estudis fou la història de les famílies nobles de la Gascunya i de la Navarra francesa. La seva obra capdal és *La Vasconie* (Pau, 1898-1902), en 2 volums; el primer conté dissertacions crítiques i textos sobre diversos problemes de la història pirenenca (entre'ls quals el de la falsa carta d'Alaon i el de les genealogies de Meyà) i el segon està constituït per una sèrie d'estudis en forma de taules genealògiques i alguns apèndixs (entre ells un sobre Berenguer I de Barcelona, comte de Gascunya i de Burdeus, altre sobre comtes de Pallars i Ribagorça i altre sobre comtes de Provença de la casa de Barcelona).

M. de Jaurgain morí a Ciboure el 18 de mars de 1920. — F. V. T.

Spiridion P. Lambros

Una antiga amistat de prop de quaranta anys — nascuda de la comunitat d'estudis sobre la història de la Grècia medieval i trencada sols per la mort, — me relligà a aquest notable historiador grec, el més notable que ha tingut la seva pàtria en l'època actual. El seu nom és de tota justícia que sigui honrat en les planes del present ANUARI, per tal com En Lambros, — membre corresponent de la Real Acadèmia de Bones Lletres i de la Història de Madrid — va prestar grans serveis a l'esclariment de la història de la Grècia catalana, i va mirar amb gran interès tots els esforços i descubriments fets respecte d'ella en la nostra terra. De bon hora, tot just fou fundat el nostre Institut, basquejà per a ser-li útil i demanà el canvi, amb insistència, entre el nostre ANUARI i la seva revista històrica, l'Ἑλληνομνήμων, que'ns envià sempre amb tota regularitat, i del qual darrer número, la seva ilustre viuda, la Sra. Agna Lambros, ens acaba de fer gentil presentalla. Aquest número està consagrat tot a honorar la memòria del gran escriptor. Ell ha estat el més fecond de tots els moderns grecs, ja que pujen a la inverossímil suma de uns 60 VOLUMS, el total de ses publicacions, amb un conjunt de 479 distints articles, estudis i obres soltes, dels quals sols disset, contenen traduccions gregues de altres tantes obres històriques i literàries estrangeres, i onze formen la col·lecció de la seva interessant revista adalt esmentada. No s'ha conegut en els actuals temps a Grècia, activitat intel·lectual semblant, ni escriptor que hagi esmerçat més cabals propis, en publicar els seus treballs. D'entre ells sols esmentarem aquí sumàriament, aquells que directament o indirecta tinguin alguna relació amb la nostra cultura. Aquesta oceànica producció no és estada sols escrita en grec, sinó que alguns articles i monografies ho han estat en francès, italià, anglès o alemany, llengües que dominava admirablement el savi Lambros, excitant la sorpresa de quants tingueren ocasió d'oir-lo en els nombrosos Congresos d'història, arqueologia, etc., de les grans capitals europees a que assistí, en el llarg curs de sa laboriosa vida, ja pel seu compte, ja delegat pel seu govern, ja per les més altes corporacions intel·lectuals de la seva pàtria.

Nasqué En Lambros en la capital de la illa de Corfú, el 8 d'abril de 1851. Era fill del notable numismàtic, Pau Lambros, que mercès al bon passar de que fruïa, pogué donar-li una esmerada educació. Començà a Atenes la carrera de Filosofia que prosseguí en les Universitats de Berlin i Leipzig, doctorant-se en aquesta darrera en 1873. Més endavant continuà els seus estudis a Paris, Londres i Viena, exercitant-se sobre tot en la paleografia bizantina. Les seves aficions es decantaren tot seguit als estudis històrics, principalment als de la Grècia bizantina. Per ells renuncià al culte de la poesia, que fou sa primera amor, amb tanta precocitat que en 1866 a l'edat de 15 anys, publicà els seus primers assaigs, mostrant en els seus versos tan excel·lents disposicions, que tal volta, a parer d'algun crític, haguera esdevingut un dels millors poetes de la Grècia contemporània. Ell, però, no era d'aquesta opinió, i més tard, al renunciar definitivament a sa vocació, manifestà que havia estat un mal soldat de les Muses, referint-se sobre tot als versos de la seva primera producció dramàtica, de que més endavant farem menció.

Amb tot i que coneixia a fons els clàssics grecs, dels quals la seva meravellosa memòria retenia grans fragments, feu el gran sacrifici, més gran encara, per tal que sentia intensament les belleses totes de l'art grec, de consagrar sa llarga vida intel·lectual, al període més ingrat i obscur de la història de sa terra, al període bizantí, car ell pensava que la història i la literatura clàssiques eren un patrimoni de la humanitat, que tenia en ells perpetuament fits els ulls, mentre que la pobre història medieval, plena d'espines i grops, ¿a qui més podria interessar, sinó a un fill de la mateixa Grècia? Per això sa primera obra d'alguna extensió i importància, publicada en 1870, als 19 anys, fou una

tragèdia, a la que acabem de referir-nos, titulada: Ὁ τελευταῖος κόμης τῶν Σαλώνων (*El darrer comte de Salona*), basada en una tradició sobre la caiguda del darrer baluart dels Catalans a Grècia. El drama del jove Lambros corona amb una apoteosis patriòtica l'enfilall de curioses tradicions, escrites o orals, sobre la pèrdua del comtat de Salona pels Catalans, que no s'és estroncat, des de el segle XV fins als nostres dies. D'aquesta obra ens ocupàrem extensament en *La Veu del Montserrat* (17 i 24 decembre 1881).

Abans de dedicar algun record a l'il·lustre escriptor grec, com historiador, que és el caire més notable, com hem indicat al principi, de sa fesomia espiritual, hem de dir, que es distingí també com professor. Ocupà, en efecte, la càtedra d'Història Universal en la Universitat d'Atenes, des de 1890, fins al de 1916, en que dimití el seu càrrec, a l'ésser nomenat pel rei Constantí, President del seu Concell de Ministres. Va assolir una gran anomenada també com orador eloqüentíssim, tant en l'aula, com en els Congresos i solemnitats literàries de tota mena, a les quals per tal raó, era cridat especialment.

Però la seva vocació principal no era la càtedra, ni la política, ni la tribuna, sinó l'investigació històrica, de la qual n'és la primera figura en la Grècia contemporània. Com historiador a la moderna, és a dir, no d'una manera retòrica, sinó científica, deixà endarrera a la generació que el precedí, els Mustoxidis, Zampelios, Paparrigopulos, i àdhuc el mateix Sathas, el primer que despullà l'arxiu de Venècia, seguint les petxades del benemèrit Hopf. Sa última col·lecció diplomàtica Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά (documents Paleològics i Peloponesiacs) de la qual s'han publicat en 1912, els dos primers volums, conté materials documentals, trobats en més de cent biblioteques i arxius d'Europa. Fora d'Espanya quasi tots els recorregué, i en tots era el seu nom recordat amb respecte. Va fer demés el catàleg dels codis de biblioteques senceres, com les dels famosos monestirs del Mont Athos, car era un paleògraf formidable. Amb els seus esforços sols, volia fer l'inventari de tota la cultura bizantina, i no content amb això s'associava als de tots els erudits estrangers que feien de la Grècia medieval l'objecte dels seus estudis, per a col·laborar amb ells, i incorporar ses obres a la seva gegantina empresa. Així traduí en 1904 al grec la *Geschichte der Stadt Athen* de Gregorovius, enriquint-la amb noves notes i amb totes les demés monografies del savi alemany, i em cridà demés, a pendre part en la confecció d'un tercer nou volum, com a suplement de dita magistral obra, per a que hi aportés, com així ho vaig fer, tots els documents (que passen d'un centenar), per mi descoberts i copiats en l'Arxiu de Palerm, sobre l'història del Ducat català d'Atenes. En 1908 traduí així mateix al grec, la història de W. Miller, *The Latins in the Levant*, i en 1914 la seva història de Turquia. Ultra aquestes aportacions al període medieval de Grècia, volgué ésser com Paparrigopulos, el seu historiador nacional, i ho assolí en la seva Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (Atenes, 1886-1908) en sis toms, posada al corrent de les més novelles investigacions, dictada amb ferma i serena crítica, i escrita en la exquisida prosa que ha fet de son autor un dels models del més pur estil helènic.

Essent impossible donar idea de la múltiple producció d'En Lambros, ens limitarem ara a assenyalar aquells dels seus estudis que tenen algun interès per a la història de la Grècia catalana. Demés de la història general de Grècia de que venim de fer lleugera menció, en la qual el període de nostra dominació està bastant ben tractat, cal esmentar de primer el pròleg del seu drama, ja citat; i després una curiosa monografia que llensa viva llum sobre un document per nosaltres publicat en nostre estudi, *Los Navarros en Grecia* (Memoria de la Real Academia de Buenas Letras, 1887); Ἡ ὀνοματολογία τῆς Ἀττικῆς (Atenes 1896). En aquest treball prova son autor, que la colonització albanesa de l'Atica que li imprimeix avui tan especial fesomia, arranca de l'època de nostre rei Pere *el Cerimoniós*. En la revista Νέος Ἑλληνομνήμων s'han publicat documents bisantins del més gran interès per als anals de la Companyia Catalana, i en l'estudi titulat *Bibliògrafs atenesos medievals*, figura un català dels nostres Ducats, com copista de codis grecs. Es molt curiós son article *Insults nacionals*, publicat en la Ἑστία (maig 1895), per tal com mostra la permanència en la tradició popular del record dels Catalans.

La passió del nostre il·lustre escriptor per a la història, l'ha acompanyat fins als darrers moments de sa vida. Desterrat per les vicissituts de la política a la àrida i allunyada illa de Scopelos, malalt i sadollat d'amargura son esperit, m'escrivia quatre mesos abans de morir, que preparava, gaire bé sense ajuda de llibres, i sols *aidé merveilleusement par ma memoire* una obra sobre els estudis històrics a Grècia, durant el primer segle de l'independència (1821-1921). L'obra afegia, es compondrà d'unes 700 planes. Cridat a Atenes, pocs dies després d'haver-me escrit aquesta carta, per a respondre davant del Tribunal, de sa gestió política com ministre de la Corona, morí el 5 d'agost de 1919, a l'edat de 68 anys. — A. R. Ll.

Dr. Hans E. Rohde

En l'ANUARI anterior (pàg. 784), es donava compte de la mort del jove Dr. Klüpfel, deixeble del Prof. Finke de Freiburg i. B., ocorreguda en 1913 a Castelló d'Empúries. Morí sense acabar la redacció del seu llibre *Verwaltungsgeschichte des Königreichs Aragon zu Ende des* 13 *Jahrh.*, i un company seu d'estudis, deixeble igualment d'en Finke, el Dr. H. E. Rohde, des de Barcelona estant on l'havien dut les seves investigacions a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, complia l'any següent el deure d'amistat de terminar i revisar l'impressió d'aquell llibre. Tampoc li havia d'ésser concedit el veure-la terminada, i al Prof. Finke li tocà cloure les planes d'un volum en el qual ajuntaven els seus noms dos de sos deixebles preferits, que eren bona cosa més que una esperança. L'un i l'altre s'havien sentit seduïts pel prestigi dels aspectes internacionals de la política catalana revelats al món en tota la llur variada complexitat pel savi mestre de Freiburg.

Rohde vingué a Barcelona en 1914, després d'haver passat una temporada investigant als Arxius de Roma, i la dramàtica història de la lluita per Sicília, mare de tants heroïsmes i ennoblida per una tan continuada agitació espiritual, va obsessionar tot seguit el seu temperament. A ella havia ja dedicat, abans de venir a la nostra ciutat, una sòlida monografia [1]. Entre les variades figures que hi intervenen, cap és més seductora que la del gran almirall Roger de Llúria, glorificat per la llegenda abans pot ser que la història n'hagués precisat la fesomia. A esclarir-la va consagrar molt temps el seu treball, i fruit d'ell n'és un extens estudi del qual, poc abans de morir, va donar-ne les primícies al nostre INSTITUT per a la seva publicació. Perteneixent Rohde a una família on l'entussiasme militar és tradició, comprenia i estimava amb tota la força de son caràcter l'heroica exhuberància del gran capdill i molt sovint ne feia retret en ses converses, els dies que visqué a Barcelona.

Va esclatar la guerra i Rohde, després de diverses temptatives atrevides, va aconseguir arribar a Alemanya, entrant com a voluntari en un batalló de skis. Tres mesos després moria als Càrpats en un combat el 21 de febrer de 1915. Era un home ple d'atractiu personal, en el qual l'estudi no havia marcit les inquietuds de la jovenesa. Enemic de l'unilateralisme erudit, alternava les àrides investigacions històriques amb la vida sportiva. Alt, d'ulls blaus, reservat i cordial a l'hora, tots els qui'l coneguérem, recordem amb anyorança la sana franquesa de la seva amistat.

Els papers contenint les riques notes de treball d'En Rohde, són depositades encara a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i és un deure nostre posar tots els medis perquè l'escola del Prof. Finke, tan durament castigada per la mort, trobi un continuador entre'ls nostres joves historiaires. — J. R. B.

M. Jacques Flach

A París, pel novembre de 1919 va morir l'eminent jurisconsult M. Jacques Flach, professor del «Collège de France» i de l'«École libre des Sciences politiques». Havia nascut a Strassbourg en 1846. De la seva notabilíssima obra *Les origines de l'ancienne France* n'estava preparant, en els seus darrers temps, el volum cinquè, que havia de tractar de la Marca Hispànica i de la Marca de Gascunya; la part referent al nostre país, que havia deixada ja llesta, a punt d'imprimir, ha d'ésser d'un gran interès per al coneixement de les institucions polítiques de l'època comtal catalana, respecte la qual M. Flach s'havia amplament documentat. — F. V. T.

BIBLIOGRAFIA

LLIBRES

ROGER BIGELOW MERRIMAN: *The Rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New.* — New York, The Macmillan Company, 1918. 2 vols.

El professor de la Universitat de Harward Mr. Roger B. Merriman s'ha proposat, en aquesta obra, seguir la formació ascendent de l'Imperi espanyol des dels seus inicis fins a assolir la seva màxima extensió, en el regnat de Felip II, amb l'anexió de Portugal. Malgrat que sembli inexplicable, la història d'Espanya no havia estat encara considerada des d'aquest important punt de

(1) *Der Kampf um Sizilien in den Jahren* 1291-1362. Berlin & Leipzig, W. Rothschild, 1913.

vista. A suplir tan significativa deficiència s'adreça el llibre del Dr. Merriman, i cal proclamar que la seva obra (un veritable llibre d'or) ho aconsegueix, fins ara, plenament.

De quatre volums ha de constar, havent-ne ja aparegut dos. Tracta, el primer, de la història narrativa i constitucional dels diferents reialmes hispànics durant l'Edat mitjana, i de la formació de l'Imperi català en la Mediterrània occidental. Descriu, el segon, la unió de les Corones d'Aragó i Castella, i la reorganització d'Espanya sota el govern dels Reis Catòlics; relatant el començament d'un nou període d'expansió a Amèrica i al Nord d'Africa, i els primers graons del conflicte entre Espanya i França per la supremacia de l'Europa occidental.

La forma d'exposició del Dr. Merriman és diàfana, precisa; el seu esperit crític, d'una serenitat poc comú; la bibliografia que ha servit de base a la seva obra, força escollida. Ella ens és donada a la fi de cada capítol; però no a la manera acostumada, en forma d'inacabable i mera llista de títols, que no serveix sovint sinó per a desorientar i àdhuc descoratjar l'estudiant, sinó acompanyant cada obra d'una breu indicació dels seus mèrits, defectes i importància relativa. Aquestes notes bibliogràfiques no contenen, però, els títols dels llibres o fascicles que han estat citats sols una o dues vegades, els quals poden ésser trobats examinant les referències dins el text.

L'obra comença amb un capítol d'introducció on tres cabdals punts de vista són desenrotllats: malgrat l'estret de Gibraltar, una íntima i constant conexió existeix entre Espanya i el Nord d'Africa; malgrat la carena pirenenca, una íntima i repetida conexió existeix entre Espanya i el Migdia de França; malgrat l'aparença d'unitat que podria presentar als ulls d'un examinador superficial, la Península Ibèrica forma un conjunt de territoris tendint sempre cap a la diversificació i el separatisme. Els dos primers punts de vista, fonamentats a bastament pel Dr. Merriman, ens donen la clau de l'expansió ibèrica. No cal sinó afegir (i així ho fa el docte historiador) algunes indicacions sobre les relacions de la Península amb les illes de la Mediterrània occidental, i tindrem totes les direccions medievals d'expandiment hispànic. El tercer punt de vista, magistralment presentat pel Dr. Merriman, ens dóna la clau no sols del desenrotllament intern de la Península Ibèrica, sinó també de molts problemes de la seva política imperialista. Perquè, com observa el professor de la Universitat de Harward, les particularitats internes de la nostra Península, malgrat a primera vista puguin semblar d'escassa importància en l'emmotllament de la cursa imperial d'Espanya, eren destinades finalment a exercir-hi una influència molt més gran que les exteriors. En el següent paràgraf exposa la seva doctrina sobre el separatisme espanyol, que fonamenta en la *Introducció* i que anirà encara fonamentant al llarg de tota la seva obra: «D'aquestes particularitats internes, — escriu — la primera, i de totes la més fonamental, és la tendència vers la diversificació i el separatisme. Es gairebé impossible d'exagerar la seva importància. Encara més que respecte a Alemanya fins a la dinovena centúria, tota la història d'Espanya pot ésser resumida en la sola paraula: *particularisme.* Condicions geogràfiques i climatològiques en formen la base. Racialment, històricament, socialment i econòmicament, l'efecte de la tendència separatista pot ésser traçat del començament a la fi de la història. La seva influència ha estat profunda i permanent. Vet aquí la clau de molts dels més importants problemes amb els quals són avui confrontats els espanyols.» (Vol. I, pàg. 35.)

La resta del primer volum està dividida en dos llibres, destinat el primer a Castella i el segon als reialmes de la Corona d'Aragó; format aquell per cinc capítols, distribuïts sota aquests epígrafs: I, La Reconquesta. II, D'Alfons *el Savi* als Reis Catòlics. III, Castella en l'Orient i en l'Atlàntic. IV, Els castellans medievals. V, Les institucions de la Castella medieval; i integrat el segon pels altres sis capítols que completen el volum I, a saber: VI, Aragó i Catalunya a França, Espanya i el Nord d'Africa. VII, Les primeres conquestes en la mar. VIII, La Gran Companyia Catalana. IX, Un Imperi mediterrani. X, Les llibertats d'Aragó. XI, Les institucions dels reialmes de l'Est i llurs dependències.

El volum II està distribuït així mateix en dos llibres: terç i quart. Comprèn el terç els següents capítols sota els següents epígrafs: XII, El casament de Ferran i Isabel. XIII, La lluita pel tron i la conquesta de Granada. XIV, Absolutisme contra separatisme. Unitat de fe i de raça. XV, Reorganització interna. Comprèn el llibre quart els següents capítols sota els següents epígrafs: XVI, Les Canàries. XVII, Les Índies. XVIII, Nord d'Africa. XIX, Matrimoni, aliances i conquesta de Nàpols. XX, El perill Habsburg i l'anexió de Navarra.

Si enllacem aquesta simple llista de capítols amb la lloança que al començament d'aquest article hem hagut de retre a les dots històriques del Dr. Merriman, tindrem ja una idea prou clara i prou alta de la importància de la seva obra. Afegim que ella és il·lustrada per diversos mapes i taules genealògiques, i que un índex onomàstic clou aquests dos primers volums. No obli-

dem que és una obra única des del punt de vista de la matèria que tracta. I afegim, encara, que per a nosaltres, catalans, que hem vist la nostra història estrafeta, mutilada i disminuïda, és una obra de justícia i de vindicació. La part que cadascun dels elements de la Península Ibèrica va pendre en la formació de l'Imperi espanyol és exposada amb una gran precisió pel doctor Merriman. Ell ha comprès la veritable valor respectiva de Catalunya i Aragó en la formació de l'Imperi mediterrani. Ell ha vist que fou mercès a la iniciativa i a l'esforç dels catalans que aquell Imperi va ésser conquerit, i que Aragó, en tota aquesta obra imperialista, fou més aviat un element negatiu. Aquesta és la realitat, i ens és plaent que una autoritzada ploma estrangera hagi vingut a exposar-la amb tanta claredat. En els nostres llavis, en els nostres escrits, paraules semblants a les que hom llegeix en les pàgines de *The Rise of the Spanish Empire* apareixen a les orelles i als ulls d'altri com a sospitoses. El mal fat que sembla gravitar sobre Catalunya, i que fa de la seva història una tragèdia, ha volgut que una simple qüestió nominal de jerarquia hagi fet desaparèixer el nom del principat sota el del reialme, el nom de Catalunya sota el d'Aragó. Aquesta simple aparença ha pogut enganyar molts historiadors estrangers, la tasca dels historiadors espanyols havent contribuït ultra mesura a fomentar-la. El Dr. Merriman mateix, malgrat la seva exacta visió de la realitat, no sap deslliurar-se de la usada tradició que en aquest punt s'ha anat formant. La cordial simpatia que envers Catalunya amara aquests capítols de l'obra del professor nord-americà ens veda de fer-li cap retret sobre aquesta qüestió. Comprenem que pesa encara molt la nomenclatura tradicional perquè un historiador estranger gosi trencar-la. Però quan diu (vol. I, pàg. 307): «En tractar de les múltiples activitats d'Aragó al Nord d'Africa, hem usat aquest nom en el seu ample sentit, com a únic mitjà convenient per a designar tots tres reialmes», no podem menys de proclamar la nostra disconformitat. Si cal escollir un nom per designar el conjunt dels estats orientals de la Península, cal que sigui el de Catalunya. Ningú no dubta que el nom de Castella és el més a posta per a designar el conjunt dels estats governats pels monarques castellans, malgrat comprendre-hi regnes d'altre nom, com Lleó i Astúries, i estats d'altra llengua, com Galícia i Vascònia. Per què? Perquè Castella era el fonament i el centre de llur imperi, i perquè la major part de llurs dominis eren de llengua castellana. Doncs, més exclusivament encara que Castella respecte als dominis dels monarques castellans, era Catalunya el centre i el fonament dels dominis dels monarques barcelonins, i també la major part de llurs estats (Catalunya, València i les Balears) eren de llengua i de raça catalanes. És per això que (no sols com una pregona injustícia envers Catalunya, però també com una mancança a l'exactitud científica) creiem que ha d'ésser rebutjat tot criteri tendint a designar amb el nom de *Aragó* el conjunt dels estats catalano-aragonesos, i amb el nom de *Imperi aragonès* l'Imperi fundat per l'esforç i el sobreeiximent vital de Catalunya, a contracor d'Aragó. N'hi ha prou amb treure les conseqüències de les premisses establertes pel doctor Merriman per a arribar a aquesta conclusió. Als historiadors catalans pertoca d'ésser els primers a mostrar-se irreductibles en qüestió com aquesta, per a nosaltres essencial, en la seguretat que llur exemple transcendirà, tard o d'hora, a les escoles històriques estrangeres.

Encara en alguna altra qüestió de nomenclatura n'hi ha prou amb treure la conclusió de les premisses establertes pel Dr. Merriman per a rectificar alguna altra errada tradició. Si els sobirans de la casa de Barcelona eren catalans i en català parlaven, per què designar-los amb el nom castellà, com fan els historiadors anglesos i alemanys, menats per un fals daler d'exactitud? Per què parlar-nos de Pedro *der Grosse* o Pedro *the Great* en lloc de Pere *der Grosse* o Pere *the Great*, com recomana una vera fidelitat històrico-filològica? I el mateix que diem respecte als noms dels monarques és aplicable al nom d'altres personatges, i encara a tota llei de nomenclatura especial relativa a Catalunya. El fet que el Dr. Merriman se serveixi, naturalment, de bibliografia en llengües catalana i castellana, fa que apareguin sovint barrejades designacions originals amb designacions traduïdes. Així si, per exemple, ens parla del *Consell de Cent*, dels *veguers*, del *conseller en Cap*, ens parla també de la *Lonja de Contratación*, de la *Diputación General* o dels *ciudadanos honrados*. És aquesta una de les poques tares d'ordre general que hom sabria assenyalar en obra tan excel·lent.

Totes les altres observacions que sabríem fer-hi no serien sinó de caràcter particular, sovint de detall. No farem sinó esmentar-ne algunes.

Creiem que concedeix una excessiva importància a l'expedició a les Canàries i a l'ambaixada d'Enric III a Tamerlan. Ell les considera com una prova que el corrent d'entusiasme envers els descobriments i exploracions era fort a Castella en els primers anys del segle XV (vol. I, cap. III). Per a nosaltres apareixen aquests fets com a tan excepcionals dins la història de Castella que semblen revelar-nos més aviat el contrari. Castella no va empendre mai per pròpia iniciativa empreses ultramarines. Si Enric III fita els seus ulls en les Canàries, no és perquè un daler colonitzador

li hagi fet concebre la idea de posseir-les: és perquè un normand, Joan de Bethencourt, després d'haver-ne començat la conquesta, va a oferir-li el seu homenatge. I el migrat adjutori que el Castellà dóna a l'empresa no és pas una prova de gran entusiasme. Comparem aquestes expedicions normando-castellanes amb la que pocs anys més tard aparellà Martí de Sicília contra els rebels de Sardenya, en la qual tota la noblesa catalana era representada, i compendrem com Castella era lluny de sentir un impuls imperialista. El mateix podria dir-se de l'ambaixada a Tamerlan si es compara amb els viatges i amb la curiositat geogràfica de catalans, italians i portuguesos. Les Canàries mateixes havien estat de temps visitades per mariners catalans, i Pere III s'en havia ocupat, ajudant el Príncep de Fortuna en la seva expedició (1345) i prometent-li, a precs de l'arquebisbe de Neopàtria, favor per a la conquesta. D'altra banda, existeix la butlla del papa Urbà V als bisbes de Barcelona i Tortosa, ordenant-los d'afavorir uns comerciants catalans que es proposaven enviar missioners a aquelles llunyanes terres (RUBIÓ I LLUCH: *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*, vol. II.

La manera com el Dr. Merriman jutja la sentència de Casp no ens sembla encertada. «La funció encomanada als nou compromissaris — escriu (vol. I, pàg. 405) — era no la d'escollir un dels candidats sobre la base de llurs mèrits i qualitats, sinó la de determinar quin d'ells tenia els millors drets d'acord amb les lleis aragoneses de successió hereditària.» I el Dr. Merriman, oblidant que aquestes lleis, com en diverses ocasions s'havia posat de relleu, excloïen les dones del dret de successió a la corona, troba justa la sentència de Casp, i sense motiu les invectives dels historiadors catalans. Ferran d'Antequera descendia dels antics comtes de Barcelona per línia femenina; quatre dels altres aspirants a la corona per línia masculina: a algun d'ells corresponia legalment d'ésser elegit, no al Castellà. I és que, en el fons, contra el que sosté el Dr. Merriman, els compromissaris van fer d'elecció una qüestió política, quan no havia d'ésser altra cosa que una qüestió jurídica.

En l'afer relatiu a la intervenció o no intervenció de Pere *el Gran* en la revolució de les Vespres Sicilianes el professor nord-americà ha acceptat sense reserves l'opinió de l'historiador alemany Otto Cartellieri, el qual, en la seva obra *Peter von Aragona und die sizilianische Vesper*, rebutja completament la idea que Pere II hagués intervingut en la suscitació d'aquell alçament. Amb tot, aquesta opinió, que havia estat sustentada ja per l'Amari, torna a ésser avui, després de la recent aparició del diplomatari de Giuseppe La Mantia, en disfavor, i l'antiga tradició sembla tornar, en aquest punt a rependre's.

En tractar del desafiament entre Pere *el Gran* i Carles d'Anjou, el Dr. Merriman qualifica l'anada del Català a Bordeus de «romantic but inconclusive farce». Després de l'aparició del diplomatari del Carini «De rebus regni Siciliae», la refutabilitat de l'anada de Pere II a Bordeus esdevenia difícil: creiem que treballs posteriors l'han feta gairebé impossible.

Parlant del *Fur de València*, el Dr. Merriman afirma que fou escrit en provençal. Veiem en això la mà d'autors espanyols. El Dr. Merriman ignora que n'hi ha alguns als quals repugna tant el mot *català* que es plauen, quan es tracta de l'idioma, a substituir-lo pel mot *llemosí*. La versió del *Fur de València* (la primera redacció fou en llatí) és un dels primicers monuments de prosa literària catalana. Quant a Ausias March, anomenat pel Dr. Merriman (vol. I, pàg. 475) «the greatest master» de la llengua valenciana, ens plauria més de veure'l apel·lat un dels més grans mestres de la llengua catalana.

La forma *somatent* que el Dr. Merriman dóna al mot *sometent* és inacceptable; i la seva etimologia que, vistos els parers d'En Pella i Forgas i d'En Calmette, qualifica de «very doubtful», no és altre que la de *metre so*. «... Deguessem entrar so metent a Vilafranca», diu el rei Pere III en la seva *Crònica* (llibre IV, cap. 2). I de textos com aquest se'n troben a desdir.

Algunes observacions més podríem fer a l'obra del Dr. Merriman, no cap d'elles de més importància que les darrerament exposades.

Acabem indicant que la part destinada, en el segon volum, al regnat dels Reis Catòlics marca un notable avanç en l'estudi i l'exposició d'aquesta època, una de les més transcendentals en la història de la humanitat. Els punts de vista suggestius, personalíssims, abunden potser més encara que en els capítols anteriors. Uns i altres ens fan esperar amb avançada delectança l'aparició dels altres dos volums que han de completar l'obra del Dr. Merriman. — F. S.

CONDE DE CASTELLANO: *Crónica de Aragón*. Saragoça, 1919.

Sota el títol de *Crónica de Aragón* ha publicat el Sr. Conde de Castellano un resum dels *Anales de Aragón* de Jeroni Zurita. La importància d'una obra semblant no cal que sigui ponderada. Zu-

rita és encara, en molts aspectes, l'historiador cabdal dels estats catalano-aragonesos. Malgrat els Balaguer i els Bofarull, aquell qui vulgui conèixer la nostra història farà bé de resseguir les planes de prosa parsimoniosa i eixuta, però gairebé sempre gràvida de veritat, del gran analista aragonès.

Un dubte, tanmateix, ens punyí, des que vàrem tenir aquest llibre en les nostres mans: el senyor Conde de Castellano ¿hauria sabut cenyir-se a la seva tasca de rèsumidor, amb un criteri d'absoluta imparcialitat? Alguns detalls, com el d'adjudicar al rei Joan II el títol de *Gran*, la qual cosa no fa Zurita, ens van fer témer. Anàrem, doncs, de dret a veure com eren tractats alguns punts que són de prova per a l'historiador aragonès. La nostra sospita no era vana. Per què no resumeix, el Sr. Conde de Castellano, l'interessantíssim paràgraf on Zurita proclama noblement la completa catalanitat dels monarques del casal de Barcelona? Per què exposa les qualitats d'En Ferran d'Antequera i omet l'elogiosa semblança que fa Zurita d'En Jaume d'Urgell? Per què ens parla d'aragonesos que defensaven els passos dels Pireneus catalans llavors que la croada de Felip *l'Ardit* penetrà a Catalunya, si Zurita no en parla ni en pot parlar, per tal com llavors no hi havia a la nostra terra ni l'ombra d'un aragonès, com no fos la d'En Pere d'Ayerbe, germà del rei? Per què exalça el patriotisme dels de la *Unión* en aquella hora de perill, si Zurita no ho fa ni ho podia fer, perquè els barons d'Aragó, desoint els precs de Pere *el Gran*, no van comparèixer a Catalunya sinó quan la croada era ja al caire de la desfeta, i si és aquesta una de les pàgines més deplorables de la història del reialme veí?

Els exemples podrien multiplicar-se. N'hi ha prou amb aquests. És de doldre que el Sr. Conde de Castellano, el qual ha sabut assimilar-se altres belles qualitats del Zurita (el llenguatge mateix el recorda), hagi volgut oblidar-lo en tractar-se de la que el fa més digne de lloança: la serena imparcialitat, gairebé mai abdicada per l'il·lustre Aragonès. — F. S.

P. Girolamo Golubovich, O. F. M.: *Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano.* Tomo III (dal 1300 al 1322). Quaracchi presso Firenze, Collegio di S. Bonaventura, 1919. — 4.º, pp. VIII-496.

Ja en l'Anuari precedent (pp. 766-768) ens ocupàrem dels dos primers toms d'aquesta important publicació que aporta nova llum a la història de les relacions de l'orde franciscana amb l'Orient i països musulmans en general, alhora que aprofita tota la àmplia bibliografia sobre l'assumpte. No n'hem de repetir, doncs, l'elogi. Sols recordarem que el nom de Catalunya i el de molts personatges de la nostra història apareixen molt sovint en una obra el títol de la qual ja fa esperar una tal cosa. Una ullada als índexs finals ho posa de manifest tot seguit, però com férem precedentment, anotarem ací algunes de les pàgines més interessants per a la història catalana.

Sobressurt entre tots els monarques occidentals del XIVèn segle per haver exercit un veritable protectorat sobre els cristians de l'Orient, el nostre Jaume II, la figura potser més internacional de tota la sèrie dels comptes-reis. El P. G. dedica bastants pàgines («La Terra Santa e Aragona», 73-85, 185-187, 232-237, 309-315) a les 6 ambaixades trameses al Soldà d'Egipte per part del gran monarca, de qui també — com del seu successor en la corona, Alfons III — l'autor anota i comenta altres relacions amb l'Orient i nord d'Africa (66-68, 103, 168, 190-192, 225-227, 319-326, etcètera). Ultra les fonts més corrents com ara són les obres d'En Capmany, Finke, Miret i Sans, etcètera, se serveix d'altres menys conegudes i poc aprofitades, tals com l'historiador àrab Macrisi. Es curiós un arreplec de notes sobre la devoció de la Casa d'Aragó a l'Orde dels Menorets (315-318) amb una llista de prínceps i princeses de la casa de Barcelona, relacionats d'una faisó o altre amb aquella orde d'història tan gloriosa en la nostra pàtria.

Anotem també una extensa biografia (38-58) de fra Jeroni de Catalunya, al qual ja s'havien dedicat algunes pàgines en els toms anteriors. La figura moguda d'aquest bisbe de Jaffa, haurà d'ocupar sempre un lloc ben manifest al costat d'aquells escriptors capdills militars, embaixadors, etc., que contribueixen a donar al regnat de Jaume II el caire internacional a què ara mateix al·ludíem. En tractar de fra Odoric de Pordenone i del seu itinerari (212, 374-393), quatre documents publicats pel Sr. Rubió i Lluch en els *Documents per la història de la cultura catalana migeval*, li serveixen per remarcar la fortuna pòstuma de l'esmentada obra. A les notes bibliogràfiques que en fa el P. G., de manuscrits i edicions podem afegir nosaltres que el tractat *De ritibus diversarum nationum gentilium et paganorum* es troba igualment en el manuscrit 490 de la Biblioteca de Catalunya. Sigui dit de passada, demés, que en el mateix manuscrit de la nostra Biblioteca s'hi conté una versió catalana del llibre *Flores historiorum terrae orientis* del monjo Haitó, príncep de Gorigos (Curco), relacionat amb Haitó IV d'Armènia, que fou frare franciscà. — R. d'A.

A. Paz i Mélia: *Series de los más importantes documentos del Archivo y Biblioteca del Excmo. Señor Duque de Medinaceli.* — I' serie, Histórica, años 860-1814. — Madrid, 1915. — Un vol. XXVIII + 482 pp. i 58 làm. fototip.

Aquest formós volum, esplèndidament editat mercès a la munificència i cultura exquisida de l'Exm. Sr. Duc de Medinaceli, és degut al docte paleògraf i erudit arxiver de la Casa Ducal, don Antoni Paz i Mélia, qui per encàrrec de l'il·lustre pròcer féu la convenient separació entre els documents administratius i els de caràcter històric, que, en gran nombre, contenen els riquíssims Arxius d'aquella antiga i honorable casa; procedint, ensems, a seleccionar, entre aquests darrers, els més interessants i curiosos per a lliurar-los de possibles pèrdues, perpetuant-los per medi de l'impremta i la reproducció dels de mèrit artístic, orles, autògrafs, segells, etc.

Aqueixa és la tasca meritòria que amb paciència benedictina ha realitzat l'autor del llibre, tasca que ve precedida d'un extens i ben documentat pròleg en el qual s'hi contenen bon aplec de dades sobre l'origen i vicissituds per les quals han passat els Arxius, la Biblioteca i el Monetari de la casa de Medinaceli.

Seguidament comença la publicació de 265 documents històrics, que corresponen als segles, del IX al XIX, seleccionats i agrupats en dues seccions: la de Castella, que comprèn els qui pertanyen als dominis i estats del Ducat en aquella regió; i la que es titula: «Estados de Cataluña», en els quals hi venen compresos els antics llinatges i dominis d'Aytona, Montcada, Cardona, Empúries, Prades, etc., que per successives unions matrimonials s'ajuntaren a la casa de Medinaceli.

La lectura de l'índex d'ambdues seccions és suficient per conèixer la gran utilitat que ha de reportar als estudis d'investigació històrica, la publicació d'aquest cabal de documents força interessants en sa majoria.

El més antic que es publica en la sèrie dels de Castella, és la carta de població i ordinacions atorgades per la comtessa Dona Maria, pel règim de la vila de Castro Calbon, en 1156. Demés d'aquest document n'hi ha que fan referència al llinatge La Cerda, i altres molt curiosos del nostre príncep Carles de Viana, considerant-lo com a príncep de Navarra; privilegis reials, testaments, inventaris, etc.; cartes d'Isabel la Catòlica, de la emperadriu Isabel muller de Carles V, de Felip II, del «Gran Capitán» dirigides al marquès de Priego, de Don Joan d'Austria, de Sant Francesc de Borja, del Beat Joan de Ribera, del Cardenal Cisneros i moltes altres.

En la secció catalana, demés d'alguns documents dels segles X, XI, XII i XIII referents als antics comtats de Besalú, Cerdanya, Ausona i Empúries, i al vescomtat de Cardona, es publiquen dades relatives a la baronia d'Entença, des de 1174 a 1335, i altres referents a En Roger de Llúria.

Del segle XV hi trobem actes i papers concernents al concili de Constança, al qual hi assistí, com un dels ambaixadors del rei d'Aragó, el comte de Cardona.

Es publiquen, també, en aquesta sèrie, cartes dels segles XV i XVI, de Ferran el Catòlic, de la reina de Nàpols, de l'Emperador Carles V i del duc d'Alba, endreçades totes al duc de Cardona.

En la secció «Adiciones» es publiquen vàries cartes i documents curiosos dels segles XV, XVII i XVIII i un catàleg, molt detallat, dels «Privilegios rodados de la casa de Medinaceli y agregadas», que comprèn els anys de 1175 a 1460; col·lecció molt interessant, de prop d'un centenar de documents originals, bon nombre dels quals es conserven amb sos segells penjants.

Intercalades en el text i completant la publicació dels documents hi ha 58 làmines, en les quals, amb una execució acurada, es reprodueixen orles policromades, autògrafs, segells, etc., essent dignes d'esment, entre moltes altres no menys notables, els privilegis amb signes rodats, de N'Enric II, dels anys 1368 i 1371, les orles policromades amb els retrats de N'Enric III i En Joan II de Castella, anys 1404 i 1446, respectivament, una coberta de llibre atribuïda al relligador N'Antoni de Gavère, de darrers del segle XV, els autògrafs i segell secret del Príncep de Viana, el segell del Concell de Còrdoba de l'any 1360 i el de gran mòdul del rei En Pere IV d'Aragó, de 1340, ensems que l'orla del document aprovant la unió de les cases de Priego i Feria, atorgat pel rei En Carles I en 1553, i els dibuixos d'un manuscrit del segle XIV (làms. 55, 56 i 57).

En la làmina 39 (*b* i *c*) es reprodueixen dos interessantíssims segells, empremtats en cera, en capsa de fusta, atribuint-los a «Fadrique I rey de Sicilia (1296 ?)» i a un «Constantino», respectivament, essent així que ambdós són molt anteriors a 1296, i és molt major llur importància com a monuments històrics; per això considerem oportuna aquesta petita rectificació.

El primer és d'En Frederic II, emperador d'Alemanya i I com a rei de Sicília, el qual va succeir a son pare l'emperador N'Enric VI, el Crudel, en 1197.

El segon creiem que pertany a Na Constança mare d'En Frederic i muller de N'Enric VI, em-

peradriu d'Alemanya i regina de Sicília. La llegenda d'aquest segell, interpretades les abreviatures, diu: + *Constantia Dei gratia Romanorum imperatrix, semper augusta, regina Sicilie.*

Frederic començà son regnat en 1197 sota la tutela de sa mare, la qual va morir en 27 de novembre de 1198, i per consegüent és versemblant suposar que ambdós segells penjaven d'un mateix document, atorgat entre aquestes dues dates. Cas que dits segells es trobin separats del pergamí a que anaven adherits, convindria recercar aquest, per a identificar-los amb tota certesa; per tal com l'emperador Frederic II casà amb Constança, filla del rei d'Aragó N'Alfons II, esdevenint emperadriu d'Alemanya en 1220 fins a 1222 en que va morir. Si el pergamí de que penjava aquest segell fós anterior al desembre de 1198, el segell correspondria a Na Constança, mare de Frederic II, i si fós atorgat entre 1220 i 1222 és indubtable que correspondria a la muller d'aquest.

Amb tot, tenim una dada que referma la nostra creença de que pertany a l'emperadriu Constança, muller d'Enric VI i mare de Frederic II, i no a la muller d'aquest, i és, que el DR. POSSE, *Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige* (v. I, t. 24), publica un exemplar d'aqueix mateix segell atribuint-lo a l'emperadriu Constança, mare de Frederic II, el qual exemplar, diu, es trobava a l'Arxiu de la Catedral de Palerm, penjant d'un pergamí atorgat en juny de 1198.

Res té d'estrany equivocar un segell, majorment si, com suposem, aquests dels quals ens ocupem, es troben separats del document a que anaven adherits, en el qual cas és molt més difícil d'interpretar-los i classificar-los.

Donarem fi al nostre comès, desitjant que es compleixi la quasi-promesa que ens fa l'erudit autor d'aquest llibre, en son pròleg: *No se agotó en estas páginas ni lo interesante, ni lo simplemente curioso; pero abierto queda el campo a sucesivas* SERIES HISTÓRICAS, ARTÍSTICAS Y LITERARIAS. — F. DE S.

FRANCESC MONSALVATJE I FOSSAS: *Los Condes de Ampurias vindicados* (volum XXV de la seva col·lecció de monografies; Olot, 1917; 356 pp. en 4.t).

Mort l'autor en començar l'estampació d'aquesta monografia, ha estat ultimada pels seus fills, ajudats pels senyors En Carles Rahola i En Ramon Bonet. Segons es dedueix, el present volum forma la introducció o primera part de l'obra pòstuma *Los castillos y las familias señoriales del Condado de Ampurias* i conté la genealogia assats completa dels comtes, des dels beneficiaris carlovingis, seguits de cinc successius comtes independents i començant els feudataris amb Ponç I, a mitjan segle XI. Hug de Cardona, hereu testamentari de Magauli, permutà en 1325 amb l'infant Pere el comtat d'Empúries per certs estats del regne de València, i llavors comença la sèrie que l'autor anomena d'*estirpe regia*, la qual es prolonga fins el segle XVII, en morir D.ª Joana d'Aragó, néta de l'*infant Fortuna* i muller del marquès de Comares i duc de Cardona. Constitueix una altra sèrie qualificada de comtes de la casa de Cardona, composta de tres membres: Enric (nét de la citada Joana), Lluís i Catarina. Finalment, forma la sèrie dels comptes de la casa de Medinaceli, partint de Lluís, en 1691, fill de Catarina (duquessa de Cardona i comtessa d'Empúries) i del duc d'Alcalà (primogènit del duc de Medinaceli), i va enumerant els titulars fins a els darreries del segle XIX.

Ha obtingut notes de documents de l'arxiu de la casa de Medinaceli, principalment procedents d'un manuscrit del rector de Castelló d'Empúries, tretes de la catalogació (feta pel notari tortosí Busquets) dels documents de l'arxiu del propi comtat, en la primera mitat de la XVII centúria. Aquestes notes li han permès fer, com apèndix de la cronologia i genealogia comtal, una descripció interessant de les *Regalias y prerrogativas de los condes de Ampurias*, encara que comet l'error de donar importància a l'ús de la frase *gratia Dei comes*, emprada en la capçalera dels documents, per a justificar que eren comtes sobirans, cosa que ja s'ha demostrat que no significa ni de molt lluny la sobirania.

L'obra, encara que porta el títol un xic ampulós de *condes vindicados*, és de molta utilitat per a la història de Catalunya, donant, ordenada i purgada, la completa cronologia comtal. Conté major nombre de dades positivament inèdites que els anteriors volums del mateix autor; però també en presenta com a inèdites moltes que no ho són. Així, tot el que diu en les planes 337 a 339 és pres del llibre *Les Cases de Templers y Hospitalers en Catalunya*, sense afegir-hi absolutament res de nou. També resulta pres clandestinament del citat llibre ço que conta en les planes 97 i 98, citant un document directament de l'arxiu de la castellania d'Emposta, però sense anar a l'original, sinó al fragment publicat. Copiat quasi literalment del llibre *Sempre han tingut bech les oques*, sense advertir-ho, són el document i les noves reproduïts en la plana 128. En ressenyar el tracte del

casament de Magaulí (fill del comte Pons Huc), fet a Sicília en 1309, i del testament del segon atorgat mig anys després, tampoc té per convenient advertir que tals documents foren publicats per En Botet i Sisó, en el *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.* Deixa igualment de mencionar el treball del propi Botet sobre uns sepulcres de l'església parroquial de Castelló en parlar, en la plana 178, del del comte Magaulí.

S'observen, no res menys, alguns descuits en noms personals i geogràfics, com en citar el vescomtat de *Villanner* (p. 256), que segurament deu dir *Vilamur,* i en fer Jusiana d'Entença mare del comte Huc, dient en la plana anterior que era la muller. — J. M. I S.

FRANCESC CARRERAS I CANDI: *La Ciutat de Barcelona* (apèndix a la *Geografia General de Catalunya.* — A. Martín, editor. Barcelona, 1916; 1078 pp. en 4.t).

No és aquest volum una història de la capital de la nació catalana en el sentit rigorós de la paraula. Es una descripció històrica de la formació i vicissituds fins als temps moderns de la nostra ciutat, presentada des de diferents aspectes o punts d'obir i, per consegüent, no podent mantenir en el desenrotllament del llibre un constant ordre cronològic, ni el mateix valor de les dades consignades, unes insignificants al costat d'altres de molt notables.

Comença recollint i estimant la relativa vàlua de les dades conegudes sobre les primitives poblacions establertes entre les boques del Llobregat i del Besòs (*Laie* i *Barcino*), de la fundació de la Colònia Favència i de l'aparició del cristianisme en aquest territori. Estudia les succesives dominacions visigoda, sarraïna i franca, entrant després en l'època comtal, en la segona mitat de la X.a centúria. Aquesta època, seguida de la reial, principalment en els segles XIII i XIV, on tracta principalment dels nous suburbis que anaven apareixent i, en general, del progrés urbà medieval, amb la descripció dels edificis monumentals fets en el mateix temps i amb l'estudi de la Universitat o Comú, presentant l'origen i modificacions dels diferents càrrecs municipals i les principals lluites dels estaments, és sens dubte la part més interessant del llibre del Sr. Carreras i la que té major novetat, per haver-hi aportat una munió de dades inèdites i atinades observacions, que demostren el coneixement històric que l'autor té de tot el pla o territori de Barcelona, coneixement ja acreditat en anteriors i molt apreciables monografies, com per exemple en *Notas históricas de Sarriá.*

Acaba l'obra ocupant-se de les imposicions i drets, de l'administració econòmica autònoma, del modern moviment urbà i de la divisió parroquial i constitució de l'ajuntament fins als nostres dies.

Per aquesta lleugera indicació del contingut pot deduir-se que el llibre del Sr. Carreras és molt diferent de la *Barcelona antigua y moderna* de Pi i Arimon: major nombre de noves i dades medievals i més clara agrupació de les matèries; però no la fa inútil o no la deixa arreconada totalment.

L'aparèixer tan documentada és causa, potser, que sembli una obra massa freda, que no ens dóna idea o visió sintètica de la vida febril que des de l'Edat mitjana ha portat la ciutat de Barcelona, i que tampoc ens compta tota la respiració agitada d'una urbs que ha lluitat fortament per atènyer l'exuberància que en els presents temps frueix, ni descobreix la seva característica al través dels segles. De totes maneres, és l'esforç més seriós efectuat fins ara per escriure la història de Barcelona, i d'aquí endavant cap monografista que es proposi tractar del passat d'aquest poble podrà prescindir del llibre del Sr. Carreras. — J. M. I S.

Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome (Lletres i Registres papals).

L'Escola Francesa de Roma ha continuat publicant els fascicles de Lletres i de Registres dels papes. En 1916 apareixia el fascicle terç dels Registres de Nicolau III; en 1917, el tomo II dels d'Alexandre IV, i en 1919 el fascicle disset de les lletres comuns de Joan XXII i el fascicle segon de les lletres closes i patents de Benet XII, interessant a altres països que la França. En tots aquests fascicles, excepte en el de Nicolau III, es troben documents que interessen a la nostra història política o eclesiàstica. Es convenient que els nostres historiadors els tinguin en compte. Com a mostra donem un extracte dels documents relatius a la nostra història continguts en el fascicle del papa Benet XII. Les lletres que s'hi publiquen i s'hi analitzen ho han estat segons els registres del Vaticà per J.-M. Vidal.

Avinyó, 6 octubre 1336. Lletra a Arnau Ces-Comes, arquebisbe de Tarragona, manant-li que li trameti el text original o trasllat autèntic dels privilegis de la Seu apostòlica «per quae Olim cuidam regi Aragonum... ejusque successoribus fuit ab Apostolica Sede concessum est in civitate

Terraconen. per antistitem illius loci coronari et inungi valeret licet... Petrus rex Aragonum illustris, pridem alibi coronari se... fecerit» (fasc. II, p. 300). — Avinyó, 2 novembre 1336. Pagament fet pel rei Pere III *el Cerimoniós* del cens anyal de dos mil marcs d'argent que ha de pagar pel regne de Sardenya i Còrcega, i allongament de la resta del cens (fasc. II, p. 310). — Avinyó, 19 novembre 1336. A l'arquebisbe de Tarragona sobre l'afer abans esmentat (fasc. II, p. 312). — Avinyó, 10 desembre 1336. A Ramon Flor, canonge d'Urgell, i Guillem Metge, canonge de Lleyda, sobre restitució de diners per a la fàbrica de l'església de Carcassona (fasc. II, p. 315). — Avinyó, 5 de gener 1337. Al rei Alfons XI de Castella exhortant-lo a mantenir-se en pau amb Pere *el Cerimoniós* (fasc. II, p. 326). — Avinyó, 5 gener 1337. Al rei d'Aragó sobre el mateix afer (fasc. II, p. 328).— Avinyó, 5 gener 1337. A la reina Alionor, sobre el mateix afer (fasc. II, p. 329). A Pere d'Exerica sobre el mateix afer (fasc. II, p. 329). — Avinyó, 5 gener 1337. A Pere III sobre el regiment dels seus regnes, tenint bons consellers i bons oficials, i mantenint pau amb el rei de Castella i amb la seva marastra la reina Alionor i amb els infants fills d'ella (fasc. II, p. 329). — Avinyó, 6 gener de 1337. A Pere López de Luna, arquebisbe de Saragossa, sobre el mateix afer (fasc. II, p. 332).— Avinyó, 5 gener 1337. Als seus nuncis perquè procurin fer arribar a la pau els dos bans enemics o almenys a una treva entre els reis de Castella i Aragó (fasc. II, pp. 334-336). — Avinyó, 28 febrer i 7 març 1337. Els ambaixadors de Pere III *el Cerimoniós* presten homenatge al Sant Pare pel regne de Sardenya i Còrcega, comprometent-se el rei d'Aragó a prestar-lo-hi, personalment, el pròxim any (fasc. II, p. 355). — Avinyó, març 1337. Lletres relatives a la Seu d'Osca (fasc. II, pp. 355, 359 i 360). — Avinyó, 19 març 1337. Pagament del cens del rei d'Aragó al Sant Pare pel regne de Sardenya i Còrcega (fasc. II, p. 363). — Avinyó, 21 març 1337. A Pere III, exhortant-lo a que no es familiaritzi amb els sarraïns (fasc. II, p. 365). — Avinyó, 10 abril 1337. A Pere III, exhortant-lo que en les Corts s'ocupi de la pau amb la reina Alionor, amb els fills d'ella i amb Pere d'Exerica, llur tutor, i de l'ordenació de la seva casa i dels seus estats (fasc. II, p. 368). — Avinyó, 10 abril 1337. Als prelats, nobles, burgesos i altres del Parlament congregat pel rei d'Aragó, sobre els mateixos afers (fasc. II, p. 370). — Avinyó, 10 abril 1337 i 12 juny 1337. Als seus nuncis sobre la dita pau (fasc. II, pp. 370 i 393). — Avinyó, 29 juliol 1337. A la reina Alionor, dient-li haver rebut els seus nuncis (fasc. II, p. 416). — Avinyó, 20 agost 1337. Als nuncis apostòlics en les parts d'Espanya, sobre treva entre Castella i Aragó (fasc. II, p. 424). — Avinyó, 3 desembre 1337. A Pere III *el Cerimoniós*, exhortant-lo a la pau amb la reina Elionor i els seus fills (fasc. II, p. 463). — Avinyó, 3 desembre 1337. Als nuncis apostòlics, sobre el mateix afer (fasc. II, p. 464). — Avinyó, 1 gener 1338. Al rei Pere, exhortant-lo que no permeti la provocació a duel feta per Bernat de Cabrera a Pere d'Exerica, en la Cort reial (fasc. II, p. 472). — A En Pere, comte de Ribagorça, i a En Ramon Berenguer, comte de Prades, sobre el mateix afer (fasc. II, p. 473). — Avinyó, 1 gener 1338. Al rei Pere pregant-li que vulgui nomenar almirall algú que no sigui, com En Ramon de Peralta, suspecte al rei Robert de Sicília (fasc. II, pp. 473 i 489). — Avinyó, 1 gener 1338. Al castellà d'Emposta i als ciutadans de Tortosa, perquè, deixats de banda els procediments violents, posin llurs divergències en mans de prohòmens que les resolguin amicalment (fasc. II, p. 474). — Avinyó, 4 abril 1338. Pagament del cens pel regne de Sardenya i Còrcega (fasc. II, p. 513).

Papeles históricos inéditos del Archivo de la Secretaría de la Real Academia de la Historia (mayo de 1918-*junio de* 1920).

Diversos treballs, publicats en la secció de *Variedades* del *Boletín de la Real Academia de la Historia* (1918-1920), han estat aplegats, en tiratge a part, formant aquest volum. Especialment interessant és la comunicació del Prof. Munch sobre *La princesa Cristina de Noruega y el infante Don Felipe, hermano de D. Alfonso «el Sabio»*, en la qual es fixa la data en què aquesta princesa, filla del rei Haco, vingué a Espanya (1257) i l'itinerari seguit per ella, segons la relació del cronista islandès Sturla Jhordson en la seva *Historia Haquini IV, regis Norvegiae.* La princesa va passar per Catalunya, on fou acollida lliberalment. «Inde per Cataloniam iter fecerunt — diu aquella relació dotzecentista; — inde magnos montes et asperas semitas pertransierunt, secundum mare mediterraneum progressi ad oppidum Geronam, cujus praefectus, cognito domicellae adventu, comitatus episcopo et 360 viris, obviam ei ex oppido amplius duo milliaria equitavit. Quae quum ad oppidum venisset, praefectus eqqum quo ea vehebatur, prehensis freni habenis, in oppidum, duxit, episcopo ad alterum latus procedente, summa cum honoris testificatione, donec hospitium ei prospectum esset; omnes quoque eos per triduum suo sumptu aluit. Domicella itineris molestias

bene sustitnuit, eoque melius, quo longius progredelbantur. Quum Barcinonem veheretur, Rex Aragoniae, tribus comitatus episcopis immensaque multitudine amplius 3 milliaria ei obviam equitavit, et honorifice salutavit, ipseque equum, cui insidebat, arrepta habena in urbem duxit, eique ac suis cautum victum per biduum praebuit, denique per totum suum regnum praebendum curavit. Quaecumque vero adirent oppida, obviam eis virginis, equites, barones, jussu Regis Aragoniae equitarunt.» Prosseguint aquesta relació amb les notícies sobre l'arribada de la princesa a Castella, l'elecció de marit entre els germans d'Anfós *el Savi*, i el casament, resulta rectificada per complet la indicació dels antics historiadors castellans i aragonesos de que la princesa Cristina havia vingut per a casar-se amb Anfós X, que volia separar-se de la reina Violant, vers 1253-4, i que per aquest motiu s'havien produït llavors fortes desavinences entre ell i el seu sogre Jaume *el Conqueridor;* cosa que el Marquès de Mondéjar ja havia refutat. La relació de Sturla Jhordson ens assabenta també de que Jaume I, quan la princesa nòrdica havia arribat a Castella, escrigué a Anfós i a la reina Violant, significant-els-hi el seu desig de casar-se amb Cristina. Anfós va manifestar-ho a ella i als magnats noruecs que l'acompanyaven, per ser qüestió que a ells corresponia resoldre; i els hi féu grans elogis de la lliberalitat i magnificència del rei català. Però com els noruecs sabessin que Jaume I era ja entrat en anys, varen refusar; i sobre això no es va tornar a fer cap més intent.

Una nota del Prof. Ballesteros Beretta acompanya i serveix de complement a la comunicació del Prof. Munch.

Altres estudis interessants per nosaltres han estat aplegats en aquest volum: *Viaje al interior de Africa de D. Domingo Badia Leblich; Los sepulcros reales del monasterio de Poblet; La orden española de Caballería de la Jarra; Elogio histórico de D. Antonio Agustín; Cartas de D. Próspero de Bofarull, sobre arreglo del real y general Archivo de la Corona de Aragón; Santas Creus.*

A remarcar també la il·lustració, reproduint un retrat de N'Antoni de Capmany i de Montpalau. —F. V. T.

GIUSEPPE LA MANTIA: *Codice Diplomatico dei re aragonesi di Sicilia* (1282-1355). Vol. I. Documenti per servire alla storia di Sicilia publicati a cura della Società Siciliana per la storia patria. Serie I, vol. XXIII. Palermo, 1918.

Pocs historiadors i erudits hi haurà tan ben preparats com el professor G. La Mantia per empendre la publicació d'un diplomatari per a la història de Sicília sota el govern dels monarques de la casa de Barcelona. La seva nombrosa bibliografia relativa a aquest agitat període de la història siciliana, el coneixement profund de les fonts, i les seves benedictines recerques en els arxius italians i catalans, el col·loquen en una situació gairebé única per dur a bona fi la seva empresa. Les pàgines d'aquest ANUARI s'havien ja vist honorades (1908) amb un estudi, fruit de les seves recerques, sobre les relacions d'Alfons II de Catalunya (III a Aragó) amb la Sicília.

En l'estiu de 1906 havia vingut el professor La Mantia a Barcelona amb una missió del govern italià per investigar en els registres del nostre Arxiu de la Corona d'Aragó la documentació relativa a Sicília, principalment la del regnat de Jaume II. Cal agrair, en els paràgrafs que el professor La Mantia destina a donar compte dels seus treballs en el nostre Arxiu, les paraules d'elogi que té per a Barcelona, per a l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS i per al Dr. Rubió i Lluch, llavors president de la nostra entitat.

Fruit esponerós de tots els seus estudis precedents i d'aquestes recerques en l'Arxiu de la Corona d'Aragó és aquest primer volum del seu Diplomatari, el qual comprèn des de l'any 1282 al 1290. Hi són aplegats més de dos-cents quaranta documents, publicats íntegrament els fins ara inèdits i aquells que, per la seva importància, ho requereixen, malgrat haver estat ja publicats. Dels altres n'és donat un resum i una completa i detallada bibliografia de les obres on han estat publicats o aprofitats. El diplomatari és dividit en tres parts, la primera destinada al període republicà (31 març a 6 setembre 1282), la segona al regnat de Pere *el Gran* (7 setembre 1282 a 10 novembre 1285), i la tercera als primers anys del regnat de Jaume II. Cadascuna d'aquestes parts va precedida d'una notícia preliminar on s'estudien els principals esdeveniments del període, i on és donada una llista de les publicacions especials que s'en han ocupat. Tant en aquestes notícies preliminars com en el prefaci general que encapçala l'obra, es posa de relleu el profund domini que el professor La Mantia té de la matèria.

Dintre d'aquest prefaci és singularment interessant la part destinada a l'estudi de la conspiració precedent a la revolució siciliana. La tesi sostinguda per l'Amari, i més recentment per

Cartellieri, que Pere *el Gran* no havia tingut part en l'alçament dels sicilians ve contradita pel docte professor italià, amb còpia d'arguments. Esperem amb un veritable interès la memòria que anuncia relativa a aquella cèlebre i debatuda conspiració de la qual fou ànima En Joan de Pròcida, així com el volum segon del diplomatari que compendrà fins a l'any 1355.

Entre les petites observacions de detall que faríem a algunes de les afirmacions del professor La Mantia esmentarem les següents:

La data d'arribada de Pere *el Gran* a València procedent de Sicília no és de 19 maig 1283, sinó de 17, segons un document publicat en l'*Appendice* del *De rebus regni Siciliae* del Carini (n.º XV).

Els primers documents de Pere II registrats després del seu retorn als estats ibèrics, no fou del 10 de juny, com afirma el professor La Mantia, sinó del 24 i 26 maig, segons ja indicàvem en la nostra monografia *Pere II el Gran. El desafiament amb Carles d'Anjou* (pp. 30 i 31). El fet que aquests documents es trobin en un registre de la lloctinència de l'Infant Anfós haurà estat la causa d'aquesta omissió.

Seguint l'opinió de l'Amari, que segueix, al seu torn, la de Zurita, el professor La Mantia dóna com a data de partença de Pere *el Gran* amb el seu estol cap a Barbaria la de 3 juny 1282. Aquesta data és errònia. Ja En Miret i Sans havia indicat, en la seva minúscula monografia sobre l'expedició a Alcoll, que el dia 6 expedia encara, el rei Pere, lletres des de Portfangós. Ho hem pogut comprovar en les nostres investigacions sobre el seu regnat i no vacil·lem, en vista d'aquest fet, i d'una taxativa indicació del *Chronicon Barchinonense*, a donar el dia 7 de juny de 1282 com a data de partença del rei i de l'estol català cap a l'Africa.

Algunes indicacions podríem encara fer, totes de detall, no cap d'elles de més importància que les que acabem d'exposar. — F. S.

JOSEP GUDIOL: *En Bach de Roda*. — Vich, 1915.

Recull Mn. G. les dades biogràfiques d'en Francesc Massià i Ambert, l'heroi i màrtir de Catalunya en la guerra de Successió, casat amb la pubilla de la casa del Bach de Roda, d'on li ve el nom amb que és conegut i l'ha immortalitzat la cançó popular. Mn. Gudiol ha dut a terme una recerca d'arxius i textes minuciosa i n'ha aprofitat els resultats molt sàviament. La figura d'en Bach surt viva en aquestes planes escrites amb emoció i simpatia encomanadissa. La intervenció vigatana en aquest tràgic moment de la nostra història en resta en molts punts aclarida. — M.

JOSEP GUDIOL: *El Canonge Ripoll*. — Vich, 1916.

Tots els qui s'han donat a l'estudi de la història de Catalunya, hauran tingut a les mans alguna de les fulles soltes que feia imprimir l'arxiver de la Seu vigatana i s'hauran interessat per aquest home modest que des del seu recó, amb constància exemplar, va arribar a formar una sèrie de seixanta vuit títols amb més de quatrecentes planes, plenes de curiositat tant pel text com pel docte comentari. Mn. G. ens en dóna en aquest fascicle la biografia i la bibliografia essencial; una magna part de l'obra resta encara inèdita, temorós com fou el canonge Ripoll de llençar-se a publicar els grans treballs per a que estava sobradament preparat. En ell varen trobar un col·laborador tots els erudits del temps: el P. Villanueva, els continuadors de l'España Sagrada, don Pròsper de Bofarull, don Roc Olzinelles que té amb el nostre canonge alguna semblança i tants altres, s'aprofitaren del seu consell i del seu treball. A ell es deu encara, al llevat que va deixar, la formació de la que podem nomenar escola històrica i arqueològica vigatana; hi ha alguna cosa de filial en les paraules de Mn. G. en memòria i lloança d'un dels homes més eminents que han passat pel Capítol de Vich. — M.

CARLOS RIBA Y GARCÍA: *El Consejo Supremo de Aragón en el reinado de Felipe II*. — Madrid, 1915. (99 + 386 pp.)

Recull de 451 documents, oficials i privats, conservats en el British Museum procedents probablement de la col·lecció Gayangos. Els catalans, poc abundants, no són així mateix els de més interès, si bé caldrà tenir-los en compte en estudiar aquest període de la nostra decadència. El senyor R. fa precedir el recull d'una introducció amb un estudi sumari del Consell Suprem d'Aragó i del seu funcionament. — M.

MÁXIMO PASCUAL DE QUINTO: *La Nobleza de Aragón. Historia de la Real Maestranza de Caballería de Zaragoza.* — Zaragoza, 1916. (1,170 pp.)

Especialment interessant per als nostres estudis els orígens de l'Institució, primerament senzilla agrupació de cavallers del braç militar, després Confraria de Sant Jordi, amb estatuts aprovats pel rei Joan en 1457, que es transforma per disposició reial, en el segle XIX en l'actual R. Maestranza.

FRANCISCO MARTÍNEZ Y MARTÍNEZ: *Algo de bibliografía valenciana Vicentista.* — Valencia, 1919. (132 pp.)

Recull de vides de Sant Vicens format pel Sr. M. amb ocasió del V^e^ centenari de la mort del Patró de València, amb un apèndix de documents biogràfics.

LAURENCÍN, Marqués de: *Los Almirantes de Aragón. Datos para su cronología.* — Madrid, 1910. (Extret del *Boletín de la Academia de la Historia.*)

Una sèrie de noms d'almiralls de les armades catalanes, en rigorós ordre cronològic, amb algunes dades biogràfiques que distingeixin cada personatge, i si és possible ens indiquin l'extensió de les funcions que com a almirall li són encomanades, fóra (gairebé no cal dir-ho) d'una gran utilitat per a la nostra història. Això podria haver estat el treball del Sr. Marquès de Laurencín; però, ben a desgrat nostre, ens veiem obligats a dir que no ho és. La bibliografia de la qual se serveix, entre la qual figura, p. e., les *Vidas de españoles célebres* d'En Quintana, el fet que deixa d'indicar sovint l'arxiu i la signatura dels documents que publica, el fet de donar, de vegades, com a documents sencers allò que no són sinó simples extractes traduïts: atrabuir a En Desclot afirmacions d'En Muntaner; caigudes d'interpretació paleogràfica com la d'Olfo transcrit per Olso; relliscades inconcebibles, denotadores d'una fonamental ignorància històrica com la de suposar En Roger de Llúria triomfador «contra las naves sicilianas mandadas por el afamado marino genovés Conrado Doria en la reñida batalla de Ponza, inmortalizada por la pluma genial del gran Marqués de Santillana, en su conocida poesía titulada *Comedieta de Ponça*», ens veden, en consciència, de concedir massa confiança a la resta de l'obra, en la qual no cal dir que no hi manca el parlar *lemosín*, ni *el idioma del país*, ni documents publicats en versió castellana moderna. — F. S.

GONZÁLEZ LLUBERA, Ignacio: *Viajes de Benjamín de Tudela* (1160-1173). — «Centro de Estudios Históricos»; Madrid, 1918.

Per primera volta apareixen traduïts a l'espanyol els Viatges del jueu Benjamí de Tudela. El Sr. González Llubera, que de temps ha s'ha especialitzat en els estudis hebraics, ha dut la traducció a bon terme, fent-la precedir d'una Introducció on estudia la personalitat del famós viatger i tracta de determinar el lloc que li correspon dins la literatura de viatges.

Aparell crític i comentaris per als quals s'han tingut en compte, principalment, els treballs de Carmoly, Adler, Zunz i Rapopost, segueix la traducció, si bé cal reconèixer que les afirmacions d'aquests autors són completades i àdhuc rectificades utilitzant els estudis més recents. Un índex de noms propis i tres mapes de l'itinerari completen i clouen el volum.

Té interès per a nosaltres aquesta traducció per dos motius, principalment: l'un per ésser feta per un català que s'ha iniciat ací en els seus estudis hebraics i que ha estat subvencionat després per la nostra Diputació.

L'altra perquè, com és sabut, Benjamí de Tudela eixint de la seva pàtria i travessant l'Aragó va entrar a Catalunya, i és, en realitat, aquí on les seves descripcions comencen, parlant-nos de Tortosa, Tarragona «la vella, la qual — diu — és construcció de cíclops grecs, no trobant-se res de semblant en totes les terres d'Espanya»; de Barcelona, on ens parla dels savis jueus de la comunitat i de com és «una ciutat petita i formosa», a la qual «acuden amb mercaderies comerciants de tot arreu: de Grècia, Pisa, Gènova, Sicília, Alexandria, l'Egipte, Terra Santa, Africa i de tots els seus termes», text aquest molt digne d'ésser tingut en compte en la història del nostre comerç, per l'època a què es refereix (1161). Girona és citada encara, amb la seva petita congregació judaica.

Felicitem al Sr. González-Llubera pel seu treball, i esperem que en època no remota pugui venir a treballar entre nosaltres, en els fons judaics de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, obra que fóra de la major trascendència i utilitat. — F. S.

Documentos pontificios en papiro de archivos catalanes. — Estudio paleográfico y diplomático por AGUSTÍN MILLARES CARLO, catedrático de latín, por oposición, en el Ateneo de Madrid. — Primera parte (Madrid, 1918; un volum de 274 p.).

El professor Sr. Millares, atret pels estudis de paleografia i diplomàtica, en adonar-se del molt interès que tenen les diverses butlles pontificals en papirus que es conserven encara en alguns arxius del nostre país, vingué a examinar-les i a preparar-ne d'elles una acurada publicació.

En els quatre primers capítols d'aquest llibre el Sr. Millares dóna una sèrie d'indicacions relatives al papirus en l'antiquitat i en l'Edat mitjana i a l'ús del papirus i del pergamí en la cancilleria pontifical. En el cinquè capítol exposa d'una manera sistemàtica les notícies sobre les butlles en papirus conservades actualment (amb més o menys integritat) en arxius estrangers, les quals són setze, afegint-hi, a més a més, indicació de la que va ser destruïda en 1871, en la crema de la biblioteca del Louvre. Cal advertir que entre aquelles butlles n'hi ha dues relatives a monestirs catalans: la del papa Sergi IV en favor de Sant Martí de Canigó (conservada avui a l'arxiu departamental de Perpinyà) i la de Benet VIII, en favor de Sant Pere de Camprodon (adquirida fa alguns anys per la Biblioteca Nacional de París).

Després d'un altre capítol, estudiant l'escriptura curial o pontifícia, el seu origen, les seves característiques principals i la seva durada, passa el Sr. Millares, en els capítols successius, a ocupar-se de les diverses butlles en papirus conservades en els arxius capitulars de Girona, Vich i Urgell i en el de la Corona d'Aragó; les quals fan un total de deu. Afegint a aquestes les provinents de Canigó i de Camprodon, abans esmentades, resulta una grossa proporció de butlles en papirus corresponents a Catalunya, entre el conjunt de les conservades arreu del món.

A Girona són dues les que encara s'hi guarden (dels papes Formós i Romanus), a Vich cinc (tres de Joan XIII, altra de Benet VII i altra de Gregori V), una a Urgell (de Silvestre II) i dues, provinents de Sant Cugat del Vallès, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (de Silvestre II i de Joan XVIII). A Ripoll dues butlles d'aquesta classe que hi havia (d'Agapet II i de Sergi IV) varen perdre's indubtablement en la crema del monestir; d'elles en tracta també el Sr. Millares en el capítol final del seu treball.

De cada una de les deu butlles conservades actualment en el Principat de Catalunya, el senyor Millares ne dóna una acurada transcripció paleogràfica, precedida d'un detingut estudi explicant els antecedents històrics de la butlla respectiva, indicant-ne la bibliografia pertinent, descrivint l'exemplar original i consignant les principals observacions paleogràfiques. D'algunes d'aquestes butlles, cap d'elles inèdita, havent-ne estat publicat el text anteriorment segons còpies de cartularis, l'edició fidel del Sr. Millares permet d'adonar-nos d'interpolacions que aquests contenen.

El treball del Sr. Millares, per la seva vàlua científica i per la seva utilitat històrica, és digne de la millor felicitació. — F. V. T.

AJUNTAMENT DE BARCELONA: *Publicacions històriques: Recull de documents i estudis.* — Arxiu Municipal Històric. Fascicle I, maig del 1920.

Aquesta nova publicació municipal té, sota el seu epígraf modest, una gran trascendència. En tot s'endevina la mà curosa i trassuda, la bona tria, el treball ben dispost, útil i pacient de la direcció d'aquest servei. En haver donat idea de la creació i acords de l'oficina d'investigacions i publicacions històriques, es fa, per primera vegada, un intel·ligent recompte de totes les publicacions municipals de caràcter històric o que hagin estat conseqüència de subvencions acordades per l'Ajuntament. Ningú podria esperar que fossin en tan gran nombre: el cert és que ben seriades com apareixen es posen més en valor. La col·lecció de documents històrics inèdits de l'Arxiu, això és, per ara, 39 volums del Dietari, que correspon a 41 de l'original (de 1396 a 1704) i cinc volums (es prepara el sisè d'índex general) de les Rúbriques d'En Bruniquer. Adherits al Dietari hi van una sèrie de 51 impresos de la més gran raresa (anys 1605-1658), que es troben aquí ben descrits en conjunt, donant-se també una idea clara així de la publicació com del concepte de l'original publicat. Es ressenyen les 40 biografies dels Catalans Il·lustres, deu de les quals no varen imprimir-se, que figuren en la Galeria des de l'any 1873, com sap tot barcelonès. Segueixen les notes de

tots els articles de caràcter històric apareguts en la *Gaceta Municipal* i el catàleg de les publicacions que no entren compreses en les precedents classificacions; la dels set concursos per al Premi Martorell; l'ingrés de l'Arxiu del Col·legi de Mestres Serrallers, Armers i Agullers, amb descripció d'aquell fons cedit. Tanca el llibre una ben entesa Bibliografia històrica de Barcelona, que comprèn les publicacions aparegudes en l'any 1918, i un record als morts. L'excel·lència del present Recull prepara els millors auguris per als que vindran. — J. M. T.

Los Cronistas valencianos. Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública de D. Vicente CASTAÑEDA Y ALCOVER, el día 28 de marzo de 1920. — Madrid, Tipografía de la «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos», 1920.

L'ingrés del senyor Castañeda en la Acadèmia de la Història va revestir una importància que no solen revestir les demés. Acompanyen els discursos una sèrie de treballs, principalment de caràcter bibliogràfic, que formen un volum de 266 pàgines; després, com que el succeïdor de la cadira que ocupava en Vignau, encara que d'aficions regnícoles valencianes, i es deliti i solaci «con la dulzura de la hermosa lengua lemosina», pren molt a pit repicar la unitat de la Pàtria, escusant els seus estudis predilectes; s'aprofita aquesta circumstància per anatematitzar, amb grans frases, però amb paraules groixudes i gens encubertes, les tendències autonomistes de *certa* regió.

Els cronistes valencians, dels quals tracta en Castañeda, son: Anton Beuter, Martí de Viciana, Gaspar Escolano, Francisco Diago, Vicens Boix i Teodor Llorente. Es cert que a València, en el secular espai que va d'En Diago a En Boix, no han mancat notables estudiosos de història del país (com el P. Josep Teixidor, per exemple), però ja indica l'autor que entén per *cronistes* els que s'han ocupat d'història general de la ciutat o del regne. A nosaltres, els esmentats autors valencians, no ens suggereixen la idea de *cronistes:* per tot arreu on s'estudia, és cronista el que narra fets vistos o sentits contar (Muntaner, Commines); Beuter, Veciana, com Pujades, Viladamor, són historiadors. Una idea sembla haver induït a l'autor donar el dictat de cronista als historiadors generals: el fet que a alguns d'entre ells se'ls hagués conferit el títol de cronista de València, i que ostentin els seus llibres en les portades l'epígraf Crònica. Però a València i a Madrid, descomptant excepcions molt honroses, es tergiversen conceptes i s'embrollen diverses idees clares ben adquirides universalment; potser mai les comprendran alguns acadèmics de la història. Més val que no'ns hi entretinguem, car seria picar en ferro fret. L'anomenar, per exemple, lengua i literatura *lemosinas* a les dels catalans i valencians, és qüestió que no té remei.

En acabat dels paragrafs acadèmics de rúbrica, donà en Castañeda, a grans pinzellades, una noció de les antigues institucions valencianes (que eren com les catalanes de les quals procedien): diu després: «No quiero dejar de ocuparme también, siquiera sea en esbozo, del intenso amor que »los valencianos, y especialmente sus historiadores y cronistas, manifiestan por España una e indi»visible, por nuestra madre común, en todos tiempos». Els únics fets que esmenta són dos, precisament de Corts: en Jaume II en 1319 jura estant a Tarragona que no separarà cap vila ni senyoriu, per si i els seus succeidors, Aragó, Catalunya, València ni Mallorca; Pere III, en Corts celebrades a València 1336, fa la declaració semblant, segons era us i costum en els reis de la casa de Barcelona. No sabem que tinguin res a fer aquests fets tan d'història catalana com valenciana amb la Espanya una; no més que els reis d'Espanya varen perdre tan bona costum que seguien els nostres. Respecte a cada historiador se'n recullen les dades biogràfiques conegudes i es ve a fer com un examen de llurs obres: a la fi del treball endreça un just elogi an En Roc Chabas, intel·ligent promotor dels actuals estudis històrics entre els valencianistes. Sota l'epígraf *Notas*, es dóna la bibliografia de cada un dels autors estudiats, treball de força utilitat; segueix la Necrologia d'En Vicens Vignau i Ballester, el silló vacant del qual ocupa En Castañeda; després continuen unes *Notas bibliográficas referentes a varias obras impresas y manuscritas acerca de la historia del reino de Valencia;* son molt migrades i lleugeres i no contenen sinó 976 números; però ens indica l'autor que's tracta de la seva biblioteca valencianista particular; va ordenada alfabèticament per un sistema un xic estrany. Així i tot siguin benvingudes aquestes notes, amb la reproducció de trenta facsímils de llibres i fascicles sempre interessants, entre els quals un exemplar únic. Un «sic» posat al nom *Auzias* demostra no haver-se llegit els arguments d'En Pagès (edició que's cita) i ignorar la gràfia constant de tots els manuscrits contenint cants d'aquell poeta precisament per mans valencianes.

Tanca el llibre el Discurso de D. Julio Puyol y Alonso, el qual fa l'elogi d'En Castañeda. Tot fent el seu elogi, convé retreure un paragraf per mostra, per a que es vegi quin esperit hi domina. «Virilmente (el Sr. Castañeda) y con espontaneidad encantadora, que quizá algu-

»nos menguados interpretan como un estigma de romanticismo atávico, truena en las páginas »de este opúsculo (*Libertades medievales*) con el espectáculo bochornoso que ofrece esa política »llamada nacionalista (ara sembla anar contra els catalans), cuyas consecuencias han agra- »vado hoy los recios huracanes que combaten los Estados modernos, política caracterizada »por la ausencia de todo rasgo generoso, de toda delicadeza intelectual, de toda templanza »en la expresión, y que unas veces halla su origen en la exaltación seudoidealista, otras en la »negra atràbilis propia de las almas descontentadizas y soberbias»... Es retreu un paragraf del mateix Castañeda que no és tan fort com aquest d'En Puyol però que es califica de idea «que muy »bien pudiera servir de asunto a un discurso de altos vuelos». No cal dir que en Puyol, que es veu no és cap model de *templanza en la expresión* ni de *delicadeza intelectual*, fa sortir «aquellos vasallos »que, como eran, por ejemplo, los payeses de remensa (ja hi som!), gemían bajo el peso de unos »tributos y de una humillante servidumbre que jamás se conocieron en tierras de León y Castilla, »deduciendo de ello que la influencia de la costumbre y del Derecho castellanos modificó en sentido »democrático la organización social de muchos pueblos, que acaso iban a pagar el beneficio con el »desprecio y el agravio». En un to semblant continua fins a la fi, paraules buides, però que volen dir que els succeïdors d'aquells que tot ho prengueren als valencians i quasi tot als catalans, en gràcia a tants ultratges rebuts, no tenim dret a pensar diferentment d'ells: són paraules, però si hi ha gaires estudiosos valencians que siguin com aquest, malgrat la seva afecció a la *lengua lemosina* no hi hauria intel·ligència possible. — J. M. T.

Historiografía Valenciana. Estudio bibliográfico de Dietarios, Libros de Memorias, Diarios, Relaciones, Autobiografías, etc., inéditas y referentes a la historia del antiguo Reino de Valencia, por Francisco ALMARCHE VÁZQUEZ. — Valencia, 1919, Imp. «La Voz Valenciana». [Anales del Instituto General y Técnico de Valencia].

En pocs llibres es troba reunit i descrit tant material històric aprofitable i útil com en aquest, prou notable de l'Almarche. Ningú com ell estava en el cas de menar-lo a bon fi. Son 139 les memòries descrites i gaire totes foren redactades per escribans, curiosos o notaris aprop dels esdeveniments. En alguns moments moguts de la història de València (com per exemple el moviment de la Germania) el material és abundós. La primera nota, encara que conservada en còpies força posteriors, fa referència a la guerra de la Unió, 1347-1348; la darrera és un llibre de notícies dels anys 1822-1846.

Un ample índex de noms propis facilita el maneig de les obres, totes inèdites per ara, que'l llibre conté; i en un pròleg es justifica la idea que s'ha seguit en la confecció del recull de tals notícies bibliogràfiques. Seria refutable la justificació del títol, i si constitueix aquest aspecte, àdhuc amb les faltes naturals en tota obra d'investigació, l'àrbre o solanament una branca de la historiografia valenciana. — J. M. T.

ANTONINO DE LA ASUNCIÓN: *Historia documentada del convento de PP. Trinitarios de Avingaña.* — Roma, Tempesta 1915. — Monografia bastant ben documentada d'aquesta casa religiosa, la primera que tingué l'Ordre (primeries del segle XIII). Està situada en el terme de Cerós (Lleyda).

AMAT, Rafel de: *Excursions d'En Rafel d'Amat Cortada i Senjust per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIII.* Publicat pel Centre Excursionista de Catalunya [Sr. Jaume Massó Torrents]. — Barcelona, 1919. — Publicat com folletó del *Butlletí* del C. E. de C. Notes curioses de la Catalunya del segle XVIII.

ENRIC PRAT DE LA RIBA: *Història de la Nació Catalana.* — Barcelona (s. a.).

Adaptació del *Compendi d'Història de Catalunya*, premiat en els Jocs Florals de Barcelona de 1898, publicada en la col·lecció *Minerva*, primera sèrie, vol. XXIV.

JOHN M. BURNAM: *Palaeographia Iberica*, fac-similés de manuscrits espagnols et portugais (IXe-XVe siècles) avec notices et transcriptions. Fascicule II. Paris, Champion, 1920.

Publica els següents facsímils de manuscrits catalans: XXI (B): Biblia (esp. 7 de la B. Nacional de París), f. 124 v.° — XXII: Llibre de sentències (49 de Ripoll, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó),

f. 1[illegible] — XX[illegible]-XXIX De loquela digitorum, A. 16 [illegible] de la B. Nacional de Madrid, f. 2 [illegible] — XXXV el [illegible] de St. [illegible] a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, f. 1. — XXXIX el Romanç d'en Joan Fogasset sobre la presó del príncep de Viana, esp. 505 de la B. Nacional de París, f. E. [illegible]

Cada facsímil va acompanyat d'una descripció del manuscrit, d'unes notes referents a l'escriptura i a les abreviatures i de la transcripció, tot fet un xic depressa i sense parar-hi massa atenció. Així observa, per exemple, respecte del facsímil XXI que els pals de les *b*, *h* i *l* són poc desenrotllats quant precisament al contrari arriben fins al ratllat superior; que la *r* rodona segueix les vocals i la *b* essent així que es troba igual darrera de *t* i *d* (ratlles 5 i 6) únics casos, a més dels esmentats, en què surt aquesta lletra; que les *i* s'accentúen, cosa no visible més que una petita proporció de vegades en la reproducció. El manuscrit 49 de Ripoll (facsímil XXI), és del 911 [illegible] del 910 calia fer notar la forma típica del numeral 40. Podríem allargar aquestes observacions. La transcripció no és tampoc sovint molt acurada. En el facsímil XXI B. 14, cal llegir *remembrança* no *remembrança*; en el XXII, col. II, 10, *damnatis* no *damnastis*; en el XXVIII, 14, *ceteris* no *ceteris*; en el XXXV, 7, *iocundam vere quam*... no *iocundam; quam*; ibid. 10, *inciderent* no *inciderunt*; ibid. 11, *iudicare* no *indicare*... i no volem insistir més en aquesta anotació. La puntuació així mateix és poc correcte, així en la transcripció del facsímil XXXIX són preses per punts les cues que fa l'escriva en algunes lletres i trobem coses tan pintoresques com *guarden. men. que. per. terrals decau*...; la ratlleta que parteix el vers no pot tampoc interpretar-se com una coma; encara en aquest facsímil la transcripció de l'any és errada dues vegades, donant l'*anno* 1146 primer i 1[illegible] després, cal llegir 1461.

Cal indicar que els facsímils son esplèndidament reproduïts. La atribució a l'escriptori ripollès del manuscrit De loquella digitorum, hom voldria veure-la fonamentada, així i tot és ben interessant. — F. M.

CHARLES UPSON CLARK: *Collectanea Hispanica*. Vol. 24, pp. 1-243 de les «Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences». Septembre 1920.

Amb aquest títol, un xic imprecís, publica M. Clark un estudi sobre els manuscrits visigòtics i la llur escriptura. Pocs paleògrafs trobaríem avui segurament amb una preparació superior a la de l'autor per a dur a terme un treball complet sobre aquest tema de tant interès i tant ple encara de qüestions sense resoldre. No ha estat aquest el propòsit de M. Clark que es limita a publicar, atenent a requiriments que li feu en Beer, les notes recollides en el curs d'un breu viatge per la península. Però aquest viatge es veu que havia estat llargament meditat i preparat i els resultats obtinguts senyalen un avenç considerable en el coneixement de la bibliografia i de la paleografia visigodes. El primer capítol del llibre, dedicat a historiar els treballs fets fins ara amb relació a la escriptura visigoda, mostra prou bé l'home documentat que ha estudiat detingudament l'obra dels seus predecessors, ponderant els resultats conseguits, amb un comentari ple sempre d'exactitud i de justesa [1]. Mes el capítol segon és encara el més treballat, el més ple de novetat i d'interès del llibre; després de donar una nota bibliogràfica, estableix M. Clark les llistes dels manuscrits existents, dels datats, dels escrivans i miniaturistes, dels escriptoris i, últimament, la dels facsímils publicats fins ara. M. Clark ha pogut comptar amb l'ajut de MM. Loew i Lindsay i amb el dels PP. Liebaert i Wilmart; M. A. Haseloff li ha permès disposar de les seves fotografies. Les llistes son així tot lo completes que és avui possible, comprenent doscents tretze manuscrits, escampats per diverses biblioteques d'Europa; d'ells seixanta tres poden datar-se exactament o amb una molt gran aproximació, de trenta set és conegut el lloc de procedència; ells ens fan conèixer a més seixanta un noms d'escrivans o miniaturistes [2]. Es de creure que noves investigacions acreixeran

(1) Es sensible que M. Clark no hagi pogut aprofitar els dos lluminosos articles de Mn. Pere Pujol: *De paleografia visigòtica a Catalunya: El còdex de l'Apocalipsi, de Beatus, de la catedral d'Urgell* (Butlletí de la Biblioteca de Catalunya, Barcelona, 1917, pp. 6-27, amb quatre facsímils); *El manuscrit de les homilies de Sant Gregori de la catedral de Barcelona* (Ibid., 1918-1919, pp. 186-194, amb un facsímil).

(2) Els manuscrits conservats a Catalunya o de procedència catalana, compresos en la llista de M. Clark, són els següents: n.º 500: el manuscrit, en uncials, de les homilies de Sant Gregori, de la catedral de Barcelona; M. Clark fa notar la vaga semblança de la cursiva emprada en algunes notes d'aquest ms. amb la insular de Bobbio, mentre Mn. Pujol, en l'article esmentat, senyala encertadament llur pur caràcter merovingi. — n.º 503: Morals de Sant Gregori, a la mateixa catedral. — n.º 504: els fragments del Forum Judicum del ms. 46 de Ripoll, avui a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. — n.º 505: Llibre de sentències, n.º 49 dels ms. de Ripoll, en el mateix Arxiu, escrit pel diaca Fidelis i datat en 911 (era 949, no 919 com, per haver deixat d'indicar el senyal especial del numeral 40, posa M. Clark). — n.º 539: l'apocalipsi de la catedral de Girona, datat en 975; a la llista de copistes i miniaturistes hi veiem Ende pictrix i Emeterius com

encara aquests nombres, el llibre de M. Clark hi contribuirà segurament. Segueix a continuació l'estudi de les característiques de l'escriptura visigoda (formes de les lletres, nexes, abreviatures, ortografia, partiment de mots, signes diacrítics i de puntuació, evolució de l'escriptura). Aquesta part és la més incompleta i així mateix la menys original: l'autor es dóna compte de les qüestions múltiples que es presenten però no és el seu intent el resòldre-les i es limita a donar una sèrie d'observacions sempre però justes i ben fonamentades. Cal saber grat a M. Clark d'haver sabut defugir les generalitzacions brillants i fàcils però sovint poc segures, això dóna un major valer a les seves notes, filles d'una parcimoniosa observació. La part més considerable del llibre és dedicada a publicar setanta facsímils en fototípia de trenta set manuscrits, acompanyats d'una acurada transcripció paleogràfica, generalment de la descripció del manuscrit i sempre de comentaris breus i plens d'interès. — F. M.

HUICI, A.: *Colección diplomática de Jaime I el Conquistador. Años* 1217 *a* 1253. — Valencia, t. I, 1916; t. II, 1920.

Són editats en aquesta col·lecció els documents de Jaume I anteriors a la sèrie dels registres de Cancelleria. Molts d'ells són inèdits, altres havien estat ja impresos, pero escampats en publicacions diverses. Ara la seva reunió en aquests volums facilitarà la labor dels qui es dediquin a l'estudi del regnat del Conqueridor. Cada document va precedit d'un epígraf; essent de doldre que la traducció dels noms de lloc i de persona que en ells se consignen no sempre hagi estat feta acuradament. Per exemple: p. 140: «Confirma a Saurina de Castelleto en la posesión del Castillo de Castelleto», p. 156: «Aprueba el modo de pagar las deudas de Guillermo de Montecatano», pàgina 166: «Da al Temple el castillo de Podio-Rege». — F. V. T.

Discursos llegits en la Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona:

BARJAU, F.: *Rabí Yedaiha Hapenini* (1916).

ROCA, Josep M.ª: *En Jaume Ramon Vila, heraldista català de començaments del segle XVII* (1918).

GIRONA LLAGOSTERA, Daniel: *Martí, rey de Sicília, primogènit d'Aragó* (1919).

GAZULLA, Fr. Faustí: *Jaime I y los estados musulmanes* (1919).

VALLS TABERNER, Ferran: *Les Genealogies de Roda o de Meyà* (1920).

SAGARRA, Ferran de: *Sigil·lografia catalana. Inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya.* — Barcelona, 1916. Volum I (XXVIII + 270).

La publicació d'aquesta obra honorarà altament a l'Excm. Ajuntament de Barcelona, que l'ha patrocinada, i constituirà un important monument històric, en el qual les grans figures dels nostres antics monarques i de moltes de les personalitats catalanes que tingueren jurisdicció política o administrativa o eclesiàstica dintre'l nostre territori hi tindran perpetuat el seu record. Es una obra considerable la que representa reunir un total de més de 3,000 segells catalans (reproduccions i alguns originals) com ho ha fet el Sr. Sagarra amb pacient constància durant més de trenta anys, explorant en diversos arxius i biblioteques de Catalunya, d'Espanya, de França i d'Itàlia; però té més importància encara el valor científic del seu treball de caràcter d'investigació històrica i de crítica diplomàtica, resultat del qual és la molt notable introducció del primer volum de la *Sigil·lografia catalana* i el subsegüent estudi històric i arqueològic dels segells de la casa reial, en l'Edat Mitjana, acompanyat d'un nodrit apèndix de documents. L'inventari i descripció dels segells són

autors d'aquest ms.; aquesta atribució és més que dubtosa, la interpretació tant de les indicacions que acompanyen la data com la de l'Ende pictrix et Dei adiutrix.... és plena de dificultats. — n.º 708: el Beat de la Seu d'Urgell. — n.º 709: els diàlecs de Sant Gregori, també a la Seu, datat en 938. Cal encara indicar el n.º 530: etimologies de Sant Isidor, avui a l'Escurial, manuscrit fet per manament de Joan, bisbe de Barcelona (segona meitat del s. IX, Florez, XXIX, p. 180). És possible que sigui així mateix català el n.º 518: Isidor, Orosi i Orígenes; respecte la lectura de les addicions marginals del facsímil publicat per M. Clark, cal tenir present que el text és disposat no en dues columnes sinó a ratlla seguida, sense tenir en compte que es tracti de dos folis diferents i així el *sucurr* de la columna primera empalma amb el *at* de la segona que no s'ha de llegir *atus*, l'*us* essent aquí senyal de puntuació; a la segona ratlla cal llegir ..*s abatibus*. Altres manuscrits encara per les seves influències carolíngies i per altres detalls podrien atribuir-se a Catalunya, però caldria un estudi més detingut.

fets també amb molta cura, segons el sistema de M. Douet d'Arcq. Els doscents cinquanta segells descrits en aquest primer volum (que ha d'ésser completat encara amb altres dos), son reproduïts fototípicament, en tamany natural. La presentació material d'aquest llibre, de gran format i pulcrament imprès, és esplèndida. — F. V. T.

JOSEPH M.ª ROCA: *La Medicina catalana en temps del Rey Martí.* — Barcelona, Giró, 1919. 100 pp.

JOSEPH M.ª ROCA: *Ordinacions del hospital general de la Santa Creu de Barcelona (any MCCCCXVII copiades textualment del manuscrit original y prologades.* — Barcelona, Giró, 1920. 138 — XLVI — 1 su. pp. i dues fototípies.

Aquestes dues interessants obres del Dr. Josep M.ª Roca venen a enriquir la rara literatura que encara posseim sobre la història de les ciències mèdiques a Catalunya. Certament l'autor més que ningú s'és fet una especialitat en aquesta matèria. La primera és una reimpressió molt augmentada del treball aparegut en el vol. «Homenatge a la memoria del rei Martí», publicat pel Centre Excursionista no fa gaires anys, per commemorar el Vè Centenari del darrer rei de dinastia catalana.

En la segona obra l'autor fa precedir a la publicació de les Ordinacions de l'Hospital de Santa Creu, segons un manuscrit conservat en l'arxiu de la Casa de Convalescència, unes notes sobre la història dels antics hospitals de Barcelona que integraren el de Santa Creu o que s'hi varen refondre (el d'En Desvilar, el d'En Marcús, el del Canonge Colom, el de Sant Macià, etc.) Es un bell capítol d'història barcelonina, ben documentat amb la transcripció d'inventaris i altres diversos documents interessants sots diferents conceptes.

En una i altra obra s'hi han escolat alguns lapsus en la transcripció al menys per ço que es refereix a documents llatins. Potser alguna que altra errada serà, però, més aviat tipogràfica. — R. A.

Relación de los festejos que se celebraron en el Vaticano con motivo de las bodas de Lucrecia Borgia con D. Alonso de Aragón, príncipe de Palermo... Año 1498. Acrecentada con noticias y aclaraciones por el Marqués de Laurencín. — Madrid, 1916.

FAUSTINO D. GAZULLA: *La Patrona de Barcelona y su santuario.* — Barcelona, M. Galve, 1918.

FAUSTINO D. GAZULLA: *¿La Orden de Nuestra Señora de la Merced se fundó en el 1218?* — Roma, Tip. Scheppers.

ENRIQUE VACAS GALINDO: *San Raimundo de Peñafort, fundador de la Orden de la Merced.* Estudio històrico-crítico. — Roma, Tip. Manuzio, 1919.

FÉLIX DE LLANOS TORRIGLIA: *Santa Isabel de Aragón, reina de Portugal.* — Barcelona, Bloud & Gay, 1920.

JOSE XANDRI PICH: *La Cerdaña.* (Estudio geográfico-histórico-lingüístico). — Madrid, Asilo de Huérfanos, 1917.

JOSEP SANCHIS SIVERA: *La Diócesis Valentina. Estudios Históricos.* — Valencia, «Voz Valenciana», 1920.

MIQUEL GONZÁLEZ SUGRAÑES: *Contribució a la historia dels antichs Gremis dels Arts y Oficis de la ciutat de Barcelona.* T. II: *Llibreters. Estampers.* — Barcelona, Henrich & C.ª, 1918.

FIDEL DE MORAGAS RODES: *Catàleg dels llibres, pergamins i documents antics de l'Arxiu Municipal de la ciutat de Valls.* — Valls, E. Castells, 1916.

Manual de Novells Ardits vulgarment apel·lat Dietari de l'Antic Consell Barceloní. Volum quinzè que comprèn el volum original XXXè, anys 1649 (desembre)-1652 (octubre) de la *Col·lecció de Documents històrics inèdits* de l'Arxiu Municipal de la Ciutat de Barcelona. — Barcelona, Imp. Henrich i C.ª, 1916.

— Volum setzè que comprèn el volum original XXXI (13 octubre 1652-30 novembre 1658). — Barcelona, Imp. Henrich i C.ª, 1918.

MANUEL RUBIO BORRÁS: *Aperturas de curso en la Universidad de Barcelona desde 1536 a 1919. Reseña histórica y bibliográfica.* — Barcelona, Edit. Cultura, 1919.

C. BARRAQUER Y ROVIRALTA: *Los Religiosos en Cataluña durante la primera mitad del siglo XIX.* (IV volums). — Barcelona, Imp. J. Altés, 1915-1918.

LLORENS SALLENT GOTÉS: *Historia documentada del poble i parroquia de Santa Maria de Vallvidrera.* — Barcelona, F. X. Altés, 1916.

F. HERNÁNDEZ SANZ: *El Archivo Municipal de Alayor, clasificado, ordenado y catalogado... Siglos XIV-XIX.* — Mahó, Truyol, MCMXVII. XII+278 pp. amb quatre gravats.

FR. PEDRO FABO: *Biografía del Señor Don fray Pedro de Santiago, Obispo de Lérida, de la Orden de Agustinos Recoletos.* — Madrid, 1919 (150 pp.)

GABRIEL VILA: *Mosén Bartolomé Arquimbau, regente-gobernador de Menorca en la invasión de Ciudadela por los Turcos.* — Ciudadela, 1915 (40 pp.)

FR. PEDRO N. PÉREZ: *San Pedro Nolasco fundador de la Orden de la Merced (siglo XIII).* — Barcelona, 1915 (253 pp.)

TORIBIO CAMPILLO: *Documentos históricos de Daroca y su Comunidad.* — Zaragoza, 1915 (528 pp.)

FAUSTINO BARBERÁ: *Crónica de la sesión solemne celebrada en el Paraninfo de la Universidad de Valencia el día 18 de junio de 1915 con el objeto de encarecer la importancia del Monasterio del Puig de Santa María y estudiar los medios conducentes a obtener su conservación.* — Valencia, 1915 (LXVIII-112 pp.)

ANGEL GONZÁLEZ PALENCIA: *Indice de la España Sagrada.* — Madrid, 1918 (VIII-360 pp.)

La Societat Hispànica d'Amèrica ha publicat aquest Index utilíssim que tant era imprescindible per a manejar aquell gran recull. La Clave de Saiz de Baranda així com l'índex publicat en *El Bibliógrafo Español y Extranjero* (III) eren insuficients i l'últim a més difícil de trobar.

VENTURA PASCUAL Y BELTRÁN: *Monumentos valencianos de Santo Tomás de Villanueva.* — Madrid, 1918 (36 pp.)

MACABICH LLOBET, Isidoro: *Santa María la Mayor. (Los cronistas). Apuntes históricos.* Eivissa, Tur, 1915. — *Corsarios Ibicencos en los siglos XVIII y XIX. Apuntes biográficos.* Eivissa, 1917.

ANUARIS I REVISTES

Annales du Midi. — Tolosa, 1915-1916. — CALMETTE, J.: *Contribution à l'histoire du commerce franco-catalan sous Charles VIII* (pp. 75-81). Set documents endreçats per Tanneguy du Chatel al Savi Consell de Barcelona en els anys 1442-1452. — A la p. 306 es llegeix una nota necrològica que el simpàtic bibliotecari de Perpinyà dedica al malaguanyat J. Botet i Sisó. — 1917-1918. — A la p. 326, bibliografia sobre l'estudi d'En J. Calmette: *Le problème des origines de Perpignan.* — M. F. PASQUIER dóna (pp. 410-431) nota d'un document de 1203 relatiu a la venda del Castellví (Castrum Vetelum) de Rosanes, feta pel comte de Barcelona Berenguer Ramon: el document es reprodueix també en fototípia.

— *Anuari Heràldic.* MCMXVII. — [1.er any, 1918, primer fascicle, pp. 1-280]. — La publicació d'aquest *Anuari* de la Societat Catalana d'Heràldica indica en ella una bona orientació en dignificar entre els catalans els estudis genealògico-heràldics, que aquí, com per tot arreu, han caigut en gran descrèdit per tal com l'heraldista — amb molta freqüència — treballa guiat per la vanitat

o el guany personal, falsificant si li convé la història, més que no pas per un criteri científic. Heus aquí els articles d'aquest fascicle més interessants per a la història catalana. — MOREL FATIO, A.: *De l'utilité d'un nobiliaire catalan* (pp. 7-11). — MOLINÉ I BRASÉS, E.: *Genealogia d'En Francesch Tarafa* (pp. 13-17). — CARRERAS, Josep R.: *El tinent general de l'Imperi: Jaume Carreras, comte de Carreras* (pp. 37-44). Figurà en la guerra de successió, partidari de l'Arxiduc. — NICOLAU D'OLWER, Ll.: *Claricies per la història dels vescomtes de Girona-Cabrera* (pp. 99-107). Entre altres hi ha la d'identificar el Guerau Cabrera, trovador, autor de l'*Ensenhament*, amb Guerau III, vescomte de Girona i d'Ager. — VALLS TABERNER, F.: *Figures de l'època comtal catalana* (pp. 109-129). Trasovadus jutge, Madaxus jutge, Oliba fill del conte Raul, Oliba fill del bisbe Raul. — MIRET I SANS, J.: *La casa senyorial d'Erill* (pp. 131-195). Desfà la genealogia fantàstica que en confeccionà l'any 1650 En Lluís de Vera, almenys per çò que es refereix als primers d'aquest il·lustre llinatge, aportant, en canvi, documents autèntics diversos [1]. Aquests són abundosos d'ençà del segle XV, de manera que En Miret pot dreçar la genealogia i cronologia dels barons i comtes d'Erill del segle XV al XIX, sense interrupcions. La branca principal ha passat a la família italiana del comte Gaspar Melci. — VAN DE PUT, A.: *A Note upon the tomb of Mary consort of Alfonso* V (pp. 209-217). Toca el punt de si la tomba de la reina Maria de Castella existent al Convent de la Trinitat de València pot ésser obra del Pisanello, la qual atribució és sempre dubtosa. — MASERAS, Alfons: *Els més antics armorials catalans* (pp. 219-250). Descripció dels següents, que són del segle XVI: Un d'atribuït a Esteve Tamborino, de Toulouse; *Llibre de Llinatges* de l'Armeria Reial de Madrid (una seva còpia, conservada a l'Ateneu Barcelonès); *El Bernat Mestre*, manuscrit 301 de la Biblioteca de Catalunya i la seva còpia (?) en poder del Sr. E. Moliné i Brasés; *Marquès de Llupià*, manuscrit 698 de la Biblioteca de Catalunya. Les descripcions són un xic confoses i delaten que l'autor no està molt bregat en treballs bibliogràfics. — BIBILONI, J.: *Galeria heràldica episcopal de Lleyda* (pp. 251-280). S'hi descriuen i reprodueixen els senyals d'una llarga sèrie de bisbes d'ençà de mitjans del segle XVI.

— *Archivo de Arte Valenciano.* — LA TORRE, A. de: *La colección sigilográfica del Archivo Catedral de Valencia* (I, pp. 103-110; 142-151; II, pp. 19-29; III, pp. 11-25; IV, pp. 81-115).

— *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes.* — GUILHIERMOZ, P.: *Remarques diverses sur les poids et mesures du Moyen Age* (LXXX, pp. 5-100). — AUVRAY, L.: *La Collection Baluze a la Bibliothèque Nationale* (LXXXI, pp. 93-174). — LAUER, Ph.: *Diplôme inédit de Charles le Simple en faveur de l'abbaye de San Juan de las Abadesas* (LXXXI, pp. 175-182). — H. O.: *Diplôme du roi d'Aragon Pèdre Ier, avec sa signature en caractères arabes* (LXXXI, pp. 450-452). El rei Pere immediatament després de reconquerida la ciutat de Barbastre, hi constituí la seu episcopal tal com havia disposat el rei Sanxo, son pare, fent al mateix temps diverses donacions. El diploma del rei Pere (5 maig 1101) junt amb altres antics documents hispànics, ha estat donat a la Biblioteca Nacional de París, per M. Bontemps. H. O. el publica, cridant especialment l'atenció respecte de la signatura del rei, escrita en aràbig i de la qual dóna una reproducció. Aquest document, figurava a l'Arxiu de Roda, on el va veure i d'on el va copiar el P. Ramon d'Osca qui el publica en el vol. IX del *Teatro Histórico de las Iglesias del Reyno de Aragon* (Saragossa, 1807, ap. XII, pp. 453-455). El mateix P. R. d'O. havia publicat una reproducció de la signatura aràbiga que és per altra banda, la habitual del rei Pere. Senyalem en el text del P. R. d'O. aquestes ratlles que manquen en el de H. O.: «...et illas vineas que prius donaveram. Concedo insuper huic predicte ecclesie pro remedio anime mee ac parentum meorum, condolens paupertati ejus, ut quidquid infra terminos civitatis emere, aut juste poterit acquirere, sive a potestatibus, sive a militibus, vel etiam a francis, exceptis Regis fevalibus, liberam habeat potestatem. Dono etiam...» A la data, després de l'any de l'Encarnació, afegeix l'indicació de l'era M.C.XXXVIIII. A la fi del document cal llegir segurament: *in Suprarbio in Ripacurcia*. Fortuny At ve Calasanz es *Fortunii Ati*, Sanç Exemen es merino.

— *Boletin de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.* — MOLINÉ Y BRASÉS, E.: *La batalla de Montjuich y la mort d'En Claris* (VIII, pp. 1-25 i 106-123). Publica el Sr. M. un fragment, relatiu a aquest episodi de la guerra dels Segadors, tret d'un Dietari contemporani inèdit, propietat de D. Ramon de Sans i de Tord. Bé que anònim, indica el Sr. M. la possibilitat de que en sigui autor En Bruniquer. — BOTET Y SISÓ, Joaquim: *Notes numismàtiques* (VIII, pp. 26-32). Una moneda d'or de Sisenand i altre de Recesvint, aquesta gironina, les dues inèdites i en colleccions particulars; una nota sobre monedes de Terrassa i altra sobre les monedes catalanes no-

[1] Vid. també VALLS I TABERNER: *Genealogies del temps romànics. La família d'Erill en el segle XII*, en *La Revista* (1918, pàg. 310), amb noves dades.

menades Massiair. — CODINA, J. B., i ALÓS, J. M. de: *Romeries à l* 1320 (VIII, pp. 42-48). Manuscrit de l'any 1383, conservat a l'arxiu de la Comunitat de Santa Maria del Mar, de Barcelona, amb la relació del romiatge fet en 1320 per P. Riber i R. Torner, escrita per Pere Tomàs, capellà reial. Si bé el títol del manuscrit diu que els pelegrins anaren a la perdonança de Sant Francesc, el text esmenta només uns santuaris provençals, la catedral de Pisa i les esglésies de Roma. — MOLINÉ Y BRASÉS, E.: *Establiments del Orde de la Cavalleria de Sant Jaume* (VIII, pp. 167-182). Còpia del manuscrit de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. — SCHWAB, Moïse, et MIRET Y SANS, Joachim: *Le plus ancien document à présent connu des juifs catalans* (VIII, pp. 229-233). Es la venda d'una vinya a Cubelles feta per Judà, per altre nom Vivas, fill de Jacob, en 973; entre les afrontacions una vinya de *Barbadus ebreo* i una altra de Josuas, així mateix *ebreo.* La subscripció del venedor és en hebreu, com les dels testimonis Isaac fill de Nathan, Sincha fill d'Abraham i Barukh fill de Schescheth; acompanya un facsímil del document que forma part del fons monacal de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. En aquest article es publiquen encara dos altres documents del mateix Arxiu, de 1011 i de 1015, referents també a jueus. — GOLFERICHS LOSADA, Macario: *Santa Eulalia mártir barcelonesa* (VIII, pp. 233-238). — BOTET Y SISÓ, Joaquim: *Sobre uns sepulcres de la família comtal d'Empúries* (VIII, pp. 265-278). Els dos sepulcres de la capella de l'absis de l'església de Castelló d'Empúries corresponen al comte Malgaulí i al seu germà Hug. — MOLINÉ Y BRASÉS, E.: *Més sobre la descripció de Catalunya del P. Diago* (VIII, 288). — DURAN Y SANPERE, A.: *Un document català de la revolta de Gènova de* 1435 (VIII, pp. 394-400). Es una lletra catalana, traduïda de la que en italià dirigiren els genovesos al duc de Milà. — MIRET Y SANS, J.: *Els noms personals y geogràfichs de la encontrada d'Organyà en los segles Xe y XIe* (VIII, pp. 414-444, 521-546). Recull de 162 documents (des de l'any 867 al 1100) precedit d'un breu estudi. — DURAN Y SANPERE, A.: *Un document de la moreria de Valencia en l'any* 1408 (VIII, pp. 505-507). — CARRERAS Y CANDI, F.: *Divisions administratives de Catalunya en les èpoques passades* (IX, pp. 33-40, 116-124). — ARCO, Ricardo del: *El obispo Don Jaime Sarroca, consejero y gran privado del Rey don Jaime el Conquistador* (IX, pp. 65-91, 140-167). — MIRET Y SANS, J.: *Los ciutadans de Barcelona en* 1148 (IX, pp. 137-140). Notícia del prèstec que uns ciutadans de Barcelona fan en 1148 a Ramon Berenguer IV per atendre a les despeses del setge de Tortosa. — SAGARRA, F. de: *Noticias y documentos inéditos referentes al infante Don Alfonso, primogénito de Don Jaime I y de Doña Leonor de Castilla* (IX, pp. 285-301). — CARRERAS Y ARTAU, Tomàs: *En Frederich Rahola* (X, pp. 23-28). Necrologia. — CARRERAS Y CANDI, F.: *En Joaquim Miret y Sans* (X, pp. 39-57). Necrologia.

— *Boletín de la Real Academia de la Historia.* — DEL ARCO, R.: *La judería de Huesca. Noticias y documentos inéditos* (LXVI, pp. 321-354). — DEL ARCO, R.: *Estatutos interesantes formados por el Concejo de Huesca* (años 1445, 1471 y 1513) (LXVII, pp. 37-94). Els Estatuts de 1445 havien estat, en part, publicats per en G. Llabrés, en el t. I de la *Revista de Huesca.* — DEL ARCO, A.: *Micer Juan de Sessé, precursor de los arqueólogos e historiadores Tarraconenses* (LXVII, pp. 263-280). Notícia bio-bibliogràfica d'aquest canonge de Tarragona, pertanyent a una de les més il·lustres famílies aragoneses, autor d'unes *Memoriae urbis Tarraconensis* i d'una vida, en català, de Sant Magí; la primera obra és perduda, la segona ha estat publicada, com mostra el Sr. del A. comparant els textos, pel P. Domènech, en la *Historia de los Santos,* traduint-la al castellà i sense donar el nom de l'autor; aquest morí a Tarragona en 1546. — M., MIRET I SANS, J.: *Nouveaux documents des juifs Barcelonnais au XIIe siècle* (LXVIII, pp. 563-578). Com complement de l'estudi publicat pels autors a la *Revue des Etudes Juives* (LXVIII, pp. 49-83 i 174-197) donen cinc documents bilingües, de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, datats en 1094, 1103, 1104 i 1108, un d'ells reproduït en gravat. Precedeix una llista cronològica completa dels jueus citats en documents del segle XII, del mateix arxiu, donats a conèixer per en Bofarull en *Jaime I y los judíos.* — SCHWAB, M., MIRET I SANS, J.: *Documents de juifs Barcelonnais au XIe siècle.* Amb el mateix mètode de l'article anterior i procedents del mateix arxiu, es publiquen en aquest treball quatre documents del 1067, 1073 (aquest ja anteriorment senyalat per Bofarull), 1076 i 1083, junt amb dos instruments relatius a un Isaac, culpable d'adulteri, més tard convers (1022-1023) i un del 970 on s'esmenta, entre altres afrontacions, un *solario judayco.* — DOPORTO: *Archivo Municipal de Teruel, Catálogo cronológico e índice alfabético por materias de sus documentos históricos desde* 1208 *hasta* 1817 (LXXIII, pp. 282-364). Un breu resum de cada document, amb la data, indicació de l'existència del segell i la signatura, utilíssim per al coneixement d'aquest Arxiu molt interessant per la història i la llengua; seguit d'un índex distribuint els documents en grans grupus, per matèries. Entre els documents aquests manuscrits especialment interessants: «Códices 1338. — Reinado de Pedro IV (siglo XIV). — Rovira (canónigo de Barcelona. «Summa in qua invenitur breviter status yspanie

composita per.» XVIII, fol. (en blanco, 11). Hay un folio que contiene unos anales manuscrites que empiezan Era. MCXXVII y termina Era .MCCXXXIIII.» «1-2-21405? — (Crónicas de la ciudad de Teruel). — Libro llamado de los Jueces»: incomplet, 24 fols. — PÉREZ DE GUZMÁN, J.: *Viaje al interior de Africa de D. Domingo Badía y Leblich* (LXXIV, pp. 155-164). Es publiquen en aquest article, la solicitut d'En Badia demanant una subvenció pel seu projectat viatge a l'Africa i l'informe en contra de l'Acadèmia que proposa, atenent ésser «tan laudable el celo y espíritu de Badía para ejecutar empresas arriesgadas» que se l'envii a explorar l'interior de l'Amèrica Septentrional. — LAURENCÍN, MARQUÉS DE: *Los Almirantes de Aragón* (LXXIV, pp. 306-375). — JULIÀ, E.: *San Vicente Ferrer y los Jurados de Valencia* (LXXV, pp. 19-55). Recull de documents interessants per a la biografia de St. Vicens i del seu germà Bonifaci, plens de referències al cisma, al compromís de Casp i especialment als bandos de València. — VILLANUEVA, LORENZO T.: *La Orden Española de Caballería de la Jarra* (LXXV, pp. 68-77). Nota sobre la fundació i estatuts de l'ordre de la gerra, redactada en 1805, a base d'un manuscrit del segle XV del convent de Sta. Caterina de Barcelona, trobat pel P. Jaume Villanueva. — SÁINZ DE BARANDA, P.: *Elogio histórico de D. Antonio Agustín, Arzobispo de Tarragona, leído en la R. A. de la H. el día 3 de diciembre de 1830.* (LXXV, pp. 77-89). — *Cartas de D. Próspero de Bofarull sobre arreglo del Real y General Archivo de la Corona de Aragón* (LXXV, pp. 520-525, LXXVI, pp. 78-89). Informes presentats per D. Pròsper donant compte dels treballs fets en l'Arxiu els anys 1823 i 1824; hi ha encara algunes cartes relatives als papers dels PP. Caresmar, Martí i Pasqual que junt amb el monetari foren retornats a Bellpuig de les Avellanes i una pintoresca relació de la visita feta pels reis a l'Arxiu en 1827. — PASCUAL Y BELTRÁN, V.: *Dos Obispos de Teano, setabenses y homónimos* (LXXVI, pp. 329-330). Nota distingint dos Franceses de Borja, els dos de Xàtiva, l'un bisbe, l'altre així mateix bisbe i cardenal, vivint en poc temps de diferència a últims del segle XV i principis del XVI. — *Memoria sobre la inscripción del monumento a Ramón Berenguer IV* (LXXVII, pp. 273-285). Lletra enviada pel bisbe Morgades a la R. A. de la H. demanant que volgués informar sobre una inscripció que ha de gravar-se en el sepulcre de R. B. IV, a Ripoll, acompanyant un extracte dels documents en que es fonamenta; segueix l'informe proposant una nova inscripció, redactada amb molt d'acert. La carta i l'informe són de l'any 1885.

— *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura.* — JULIÁ MARTÍNEZ, E.: *Una nota sobre las contiendas entre los Gremios de Valencia* (I, pp. 1-4). Document relatiu a l'ofici de pellers i giponers, de 1534. — *Colección de Cartas-Pueblas.* I Carta-puebla de Bojar y Fredes, otorgada por D. Blasco de Alagón, en Morella, a 15 de marzo de 1236 (I, pp. 58-59); II, Carta-puebla de Adzaneta, otorgada por Guillermo de Angularia, en 8 de enero de 1272 (I, pp. 122-124); III, Carta-puebla de Ares, otorgada por D. Ladrón, a 23 de enero de 1243 (I, pp. 187-191). — SALVADOR, CARLES: *Benassal en la guerra de Successió* (I, pp. 111-113). — BETÍ, Manuel: *La gabela de la sal de Peñíscola* (I, pp. 129-132). — TORRES FORNES, C.: *Pequeñas reflexiones sobre el Duque de Calabria* (I, pàgines 200-205). Ferran d'Aragó, fill dels reis de Nàpols, Frederic i Isabel, va ésser virrei a Catalunya i a València.

— *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana.* — Palma de Mallorca. — QUADRADO, J. M.: *Proceso instruido en 1345 contra el gobernador Arnaldo de Erill, su asesor Des Torrents y el Procurador Real Bernardo Morera, acusados de favorecer a los partidarios del destronado Jaime III...* (XV, 1-15, 65-94). — AGUILÓ, E. K.: *Capbreu ordenat l'any 1304 dels establiments y donacions fets per Don Nuno Sanç de la seva porció* (XV, 53-62). — RAMIS DE AYREFLOR, J.: *Catastro de la ciudad de Mallorca* (1576) (XV, 113-CC). — AGUILÓ, E. K.: *Tractat de pau entre el Rey de Mallorca Don Sanxo y el de Bugia Boyhahia Abubechre, firmat a Mallorca... dia 23 de novembre de 1312...* (XV, 217-233). — PONS PASTOR, A.: *Fr. Pedro Cima, décimo obispo de Mallorca* (1378-1390) (XV, 246-255, 305-317). — AGUILÓ, E.: *Tractat de pau entre el rey del Garb y els embaixadors del Rey de Mallorques Jacme III, firmat a Trimçe a 15 d'abril de* 1339 (XV, 317-320). — FRONTERA, Fr.: *Documentos inéditos del Pontificado del Rdmo. D. Francisco Ferrer, obispo de Mallorca* (1467-1475) (XVI, 87-95, 133-140, 145-149, 161-164, 232-235, 261-264, 321-324, 338-340, 346-348, 381-383; XVII, 106-109, 142-144, 159-162, 170-174). — LLABRÉS, G.: *Los Archivos de Mallorca. El Municipal de Alcudia* (XVI, 156-159). — Diversos articles sobre el primer historiador de Mallorca, Dr. Joan Binimelis (1538-1616), que ocupen tot un número del *Bolletí* (XVI, 177-224). — *Història de Mallorca del Dr. Mn. Juan Binimelis...*, publicada per Mn. A. M.ª Alcover (XVI, 211-216, 266-271, 316-319, 329-330, 343-346, 377-379; XVII, 130-134, 149-153, 168-170, 187-188, 212-213. — [LLORENÇ LLITERAS]: *Documentos inéditos extraídos de diferentes archivos, referentes al Rdmo. Gil Sánchez Muñoz, obispo de Mallorca* (1429-1447) (XVI, 309-313, 325-328, 341-343; XVII, 185-187, 288, 342-343). —

BUADES: *Per la història dels gremis de Mallorca* (XVI, 373-377; XVII, 44-46, 58-60, 215-218). Diversos documents. — *Historia del Colegio de Nuestra Señora de Montesión de la Compañía de Jesús...*, publicada per Martí Gualba, S. J. (XVII, 40-44, 61-64, 78-80, 109-112, 138-142, 153-159, 174-176, 189-190, 220-223, 238-240, 282-285, 298-301, 349-351, 374-376). — RAMIS DE AYREFLOR, J.: *Notas genealógicas. Familias extinguidas de Mallorca. IV. Berard* (XVII, 49-52, 81-89, 97-192, 273-278, 305-311, 362-366). — BAUZÁ ADROVER, G.: *Castellanos de Santueri* (XVII, 180-183). — MACABICH, I.: *Cartas de Jaime III al cronista Ramón Muntaner, su lugarteniente en Ibiza* (1332-1335) (XVII, 252-255, 263-266). — *Inventario de la casa y bienes muebles del Procurador Real de Mallorca D. Hugo de Berard y de Palou* (1594), publicat per J. R[amis] de A[yreflor] (XVII, 311-327).

— *Bulletin Hispanique.* — MOREL-FATIO, A.: *Un érudit espagnol au XVIIIe siècle. Don Gregorio Mayans y Siscar* (XVII, pp. 157-226). Glossant un recull de 73 lletres d'en Mayans, que cap el 1840 va adquirir el govern francés i que han passat últimament als Arxius Nacionals, estudia M. M.-F., amb la seva habitual competència, la figura d'aquest valencià setcentista, de tanta erudició com vanitat. — BRUTAILS, J.-A.: *Au sujet de l'Andorre* (XX, pp. 185-192). — CIROT, G.: *Un prospectus de Ferreras* (XX, pp. 257-263). Projecte d'una publicació d'un gran corpus històric, el IX vol. del qual era dedicat a Catalunya, Aragó i Navarra. — VALLS TABERNER, Ferran: *Relacions familiars i polítiques entre Jaume el Conqueridor i Anfos el Savi* (XXI, pp. 9-52). — BRUTAILS, J.-A.: *Au sujet de l'Andorre* (XXI, pp. 67-71). — CIROT, G.: *Appendices à la Chronique latine des Rois de Castille, jusqu'en* 1236 (XXI, pp. 173-192). Apèndix de documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, del rei Jaume I o relatius al seu regnat.

— *Butlletí de l'Ateneu Barcelonès.* — Barcelona. — MOLINÉ I BRASÉS, E.: *Noticiari català dels segles XIV i XV* (volum I, 1916, 211-220). Anals de l'any 1365 fins al 1427 deguts al ciutadà de Vich Joan Torrelles, que tracta especialment de tota mena de malvestats, fams, guerres, terratrèmols, mortaldats, etc., d'aquells dies en què començava la davallada de la grandesa de Catalunya.

— *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya.* — Barcelona. — COMAS, Ramon N.: *Imatges i capelles de veïnat* (1915, XXV, pp. 300-304, 332-334; 1916, XXVI, pp. 219-221; 1917, XXVII, pp. 129-131, 207-208, 237-239). Notes d'història local barcelonina. — CARRERAS I CANDI, Francesc: *Introducció de la festa de Sant Jordi en la Corona d'Aragó* (1916, XXVI, 113-120). — ALÓS, Ramon de: *El patronatge de Sant Jordi* (pp. 120-125, 176-184). — CARRERAS I CANDI, F.: *Excursió retrospectiva a la vella Barcelona* (pp. 141-153, 257-266, 281-292, 317-326), ple de dades sobre les diferents transformacions urbanes de Barcelona, d'ençà de l'època romana. — MONTANYÀ, E.: *Santa Maria del Villaró, Parròquia d'Olius (Solsona)* (1917, XXVII, pp. 20-22). — MONTANYÀ, E.: *Recull de notes històriques de Besora* (1918, XXVIII, pp. 182-193). — MONTANYÀ, E.: *Notes històriques de La Selva (Solsona)* (pp. 233-243). — MASSÓ-TORRENTS, J.: *Torroella de Montgrí* (1919, XXIX, pp. 25-30). — CARRERAS I CANDI, F.: *Cartografia catalana*, pp. 51-74). Ullada històrica. — FAURA, M., MARCET, J. i FRANCH, J.: *Catàleg de l'exposició de mapes de Catalunya*, celebrada al C. E. de C. (pp. 131-175). Hi acompanyen diverses reproduccions d'exemplars.

— *Comptes-rendus de l'Académie d'Inscriptions et Belles-Lettres.* — ROUX, Maurice: *Un diplome de Charles le Chauve des Archives de M. le Duc de Medinaceli* (1917, p. 188). — THOMAS, Antoine: *Le nom du fleuve «Aude»* (1917, p. 314).

— *Estudio.* — ARANZADI, Telesforo de: *De Antropología de España* (XII, pp. 1-32, 169-205 i 333-349). — CAMP, F.: *Memoria del Ayuntamiento de Barcelona a las Cortes de Bayona sobre las aspiraciones de Cataluña* (XV, pp. 268-272). — ARCO, Ricardo del: *Don Pedro Antonio de Aragón y el Real Monasterio de Poblet* (XVI, pp. 26-40). Nota biogràfica de D. Pere A. Ramon Folch de Cardona (1611-1690) i còpia del rebut fet per l'abat i monjos de Poblet dels diversos objectes, tots ells religiosos i de 4,322 llibres no especificats que, junt amb altres coses, foren entregats al monestir pel noble esmentat. — GOSSÉ, G. i MANRIQUE, F.: *Los fenicios explotadores de Iberia* (XVII, pp. 368-389; XVIII, pp. 22-41). Estudi de la colonització fenícia a base dels textos ja coneguts i del material de la col·lecció Siret. El treball, més comprensiu del que promet el títol, és ple de dades interessants per a la prehistòria general de la Península, algunes de les quals caldria revisar. — RODON, F. d'A.: *El territorio de «Scala Dei» antes del señorío de los Cartujos* (XXII, pàgines 12-33, 177-190 i 341-356). Notícia històrica del Priorat des dels orígens fins a la fundació del monestir cartoixà al peu del Montsant, en els primers anys del segle XIII. — CAMP, F.: *Memorial del Ayuntamiento y Junta de Comercio de Barcelona al emperador Napoleón en* 1811 (XXII, pp. 49-61). — BEGUER PIÑOL, M.: *El antiguo señorío de Pauls y la familia Despuig* (XXV, pàgines 210-215).

— *Estudios Franciscanos.* — Barcelona. — SALDES, A. de: *Documentos franciscanos* (1916, XVII, pp. 64-74). Es reprèn la publicació sospesa des del volum VIII de documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó relatius als Menorets. — SCHWAB, Moisès i MIRET I SANS, Joaquim: *Documentos de judíos barceloneses en el siglo XI* (1917, XVIII, pp. 62-67). Reproducció de l'article publicat en el *Boletín de la Real Academia de la Historia* de Madrid (des. 1916). — BARCELONA, J. Oriol de: *Archivos Capuchinos. Fundación en Mallorca* (1918, XX, pp. 131-138); *Contribución a la historia de la Provincia de Cataluña* (XX, pp. 443-447); *El convento de Capuchinos de Mallorca* (1918, XXI, pp. 50-56, 282-287; 1919, XXIII, pp. 212-216; 1920, XXIV, pp. 54-61). Notes sobre la història de l'Ordre de 1623 a 1823. — GRIERA, Antoni: *Les fronteres eclesiàstiques* (1919, XXII, pp. 144-147). Reproducció de *Reseña eclesiástica* (novembre de 1918). — BARCELONA, Martín de: *Notas bio-bibliográficas de Caresmar. Conmemorando un Centenario* (1717-1791) (1919, XXII, pp. 197-204). — LAURENCIN, Marqués de: *Los Almirantes de Aragón* (1919, XII, pp. 287-309, 377-381, 459-463; XXIII, pp. 70-74; 1920, XXV, pp. 63-67, 144-149). Tret del *Boletín de la Real Academia de la Historia* de Madrid (abril del 1919). — PALMA DE MALLORCA, Andreu de: *Devoció dels Caputxins de Catalunya envers Nostra Dona de Montserrat* (1919, XXIII, pp. 371-382; 1920, XXIV, pp. 300-310). — CODINA, Juan: *Los sepulcros reales del Monasterio de Poblet* (1920, XXIV, pp. 144-149). Copiat del *Boletín de la Real Academia de la Historia.* — BARCELONA, Martín de: *Inventario de manuscritos referentes a la historia de nuestra Provincia Capuchina de Cataluña* (1920, XXIV, pp. 292-299, 366-376; XXV, pp. 36-50, 122-131, 209-217, 441-445). — BARCELONA, Antoni M.ª de: *Los canónigos regulares de San Agustín en Cataluña* (1920, XXV, pp. 23-24). S'hi dóna compte de l'existència a l'Arxiu Provincial dels Caputxins, de Sarrià, de fragments de l'obra del P. Josep Martí, de Les Avellanes: *Estado de la vida canónica de las iglesias... de Cataluña...* — GARCÍA VILLADA, Z.: *La persecución de los primeros cristianos en España* (1920, XXV, pp. 303-311). D'aquest article, publicat abans a *Razón y Fe* (1920), es copia la part referent a Santa Eulària de Barcelona. — BARCELONA, J. Oriol de: *Archivos Capuchinos. Memoria de los capuchinos que sirvieron a los apestados de Artá y Son Servera* (1920, XXV, pp. 355-366), en 1820.

— *Estudis Universitaris Catalans.* — Barcelona. — RUBIÓ I LLUCH, A.: *Contribució a la biografia de l'infant Ferran de Mallorca* (VII, pp. 291-379). — SERRA ET VILARÓ, Joanne: *Pretiosa sive Caputbrevium monasterii castri Cardonensis* (VIII, pp. 3-66). Publica Mn. Serra aquest interessant manuscrit, de principis del segle XIV, conservat a l'Arxiu Capitular de Sant Vicens de Cardona i que pròpiament és cartoral, consueta, necrologi i ritual i que conté encara notícies de divers ordre, utilíssimes per al coneixement de la vida canonical del XIII. — BETÍ, Manuel: *Un inventari del castell de Penyíscola, any* 1451 (pp. 92-102). — SERRALLONGA, Lluís G., i CASACUBERTA, Josep M.: *Index dels noms propis de la Crònica d'En Ramon Muntaner* (pp. 103-147). — MAS, Josep: *L'aniversari del rei Jaume II el Just, a la Seu i a altres esglésies de Barcelona i son territori* (VIII, pp. 202-218). Publicació de l'escriptura de fundació de l'aniversari, any 1358. — RIERA, J.: *Document inèdit del rei Odó en favor de Petroni* (pp. 248-249). Diploma original i inèdit conservat a l'Arxiu Episcopal de Girona. El 15 de juliol de l'any 991 Odó, a petició de Servus Dei, bisbe de Girona, concedeix a Petroni la *villam vocabulo Palacium Aurore sitam pagi Gerundensi.*

— *Journal des Savants.* — LANGLOIS, Ch.-V.: *Autographes nouveaux de Guillaume de Nogaret* (XV, pp. 321-327). Una lletra i notícia d'uns fragments de rotol relatius a les relacions del rei de França amb el de Mallorca, pel senyoriu de Montpeller.

— *Memorial Numismático Español.* — PRIETO Y VIVES, Antonio: *El Jalifa Nabil, rey de Tortosa.* (I, pp. 14-17).

— *Razón y Fe.* — CODINA, Arturo: *¿En Manresa o en París?* (XLIII, pp. 202-219 i 340-357). Estudia l'autor en quina d'aquestes ciutats va compondre Sant Ignasi de Loyola la meditació de «Dos Banderas». — VILLADA, Z. García: *Material inédito del «Viaje literario a las Iglesias de España» por Jaime Villanueva* (XLVII, pp. 48-55). Gairebé tot es refereix a Catalunya i València. — PÉREZ GOYENA, P.: *El padre Fidel Fita y Colomer* (L, pp. 259-262). Article necrològic. — PÉREZ GOYENA, A.: *Los Jesuitas en la historiografía española* (LVIII, pp. 5-22). — VILLADA, Z. García: *La persecución de los primeros cristianos en España* (LVII, pp. 63-75 i 306-317; LVIII, pp. 52-61 i 166-186). Tracta, entre altres qüestions, del problema de les dues Eulàries.

— *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.* — *Los Judíos en Calatayud en el año* 1436 (XXXIII, pp. 429-431). Ordinació de Joan II per a l'aljama, treta de l'Arxiu de Protocols de Saragossa. — CASTAÑEDA, V.: *Relaciones geográficas, topográficas e históricas del Reino de Valencia, hechas en el siglo XVII, a ruego de don Tomás López* (XXXV, pp. 352-383; XXXVI, pp. 43-59, 224-248; XXXVII, pp. 56-74, 270-323; XXXVIII, pp. 234-251, 392-410; XXXIX, pp. 68-88,

324-353; XL, pp. 281-302; XLI, pp. 89-118, 275-293, 394-416, 574-592. — SERRANO Y SANZ, M.: *Notas acerca de los judíos aragoneses en los siglos XIV y XV* (XXXVII, pp. 324-346). Notes tretes de l'Arxiu de Protocols de Saragossa. — GIMÉNEZ CATALÀN, M.: *Don Gregorio de Brito, gobernador de las armas de Lérida* (1646-1648). (XXXVIII, pp. 32-41, 207-219; XXXIX, pp. 12-27, 205-236; XL, pp. 115-129, 595-651). — SALARRULLANA, José: *Estudios históricos acerca de la ciudad de Fraga* (XXXIX, pp. 163-204, XL, pp. 69-90, 183-206, 430-446). — SERRANO Y SANZ, Manuel: *Documentos Ribagorzanos del tiempo de los reyes franceses Lotario y Roberto. Años* 954 *a* 986 *y* 996 *a* 1031 (XL, pp. 303-315; XLI, pp. 119-135, 449-461, 604-613). Exceptuant uns pocs documents d'Obarra i Sant Victorià (transcrits en part de còpies del XII), la resta dels que publica el Sr. Serrano són trets dels Cartularis d'Alaó i de Lavaix. Encara que el títol de l'artícle digui documents del temps de Lotari i Robert, inclou els del regnat d'Hug formant així una sèrie cronològica seguida. La part formulària del document (des de les afrontacions a la data) sol ésser suprimida en la transcripció. — ALCOVER, Antoni M.ª: *Algo sobre la biografía y bibliografía de Don José María Quadrado* (XLI, pp. 1-35). — HERRERO, Cecilia: *La letra visigoda en los reinos pirenaicos* (XLI, pp. 497-512). Es un estudi molt incomplet, fet principalment sobre reproduccions. L'autora desconeix els fonamentals treballs de Mn. Pere Pujol, publicats al *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*.

— *Revue Hispanique*. — N.º 86 (1915): Del malaguanyat MIRET I SANS, *El vescomte de Cardona davant del rei de França en* 1309. — N.º 91 (1916): Són publicats per MANUEL CUBELLS 158 *Documentos diplomáticos Aragoneses* (1259-1284), gairebé tots trets de l'arxiu de la Corona d'Aragó i formant la col·lecció més nombrosa documental per a l'estudi de l'aragonés en el segle XIII. — N.º 97 (1917): *La Grecia catalana y su historiador, el profesor Rubió i Lluch.* Nota bibliogràfica sobre els estudis dedicats pel Dr. Rubió a l'expedició catalana a Romania i els seus diversos aspectes. El firma En MIRET I SANS i resulta un nou estudi a la contribució erudita catalana, àdhuc del període precedent al Sr. Rubió. — N.º 99 (1917): *La esclavitud en Cataluña en los últimos tiempos de la edad media*, forma un dels darrers estudis d'EN MIRET I SANS, acurat i documentat, amb curioses conclusions. — N.º 119 (1919): *Empresas y victorias alcançadas por el valor de pocos catalanes y aragoneses contra los imperios de Turcos y Griegos.* En FOULCHÉ-DELBOSC segueix el manuscrit de l'obra d'En Francisco de Moncada conservat a la Biblioteca de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, aprofitant aquesta avinentesa per posar-hi una bibliografia de les edicions.

— *Vida Cristiana*. Publicació periòdica per temps litúrgics. Abadia de Montserrat. — Volum I (1914-15): — GUDIOL, Josep: *La festa de la Candelera.* Notes històriques d'aquesta festa litúrgica a Catalunya (pp. 83-89); *La Quaresma ans del segle XV a Catalunya* (pp. 160-164). — CARRERAS, Lluís: *Les tradicions de la Província Tarraconense*, en l'obra d'unitat romana per la litúrgia (pp. 329-336). — II (1915-1916): — TENAS, Antonino: *La Butlla de la Santa Creuada* (*Notes històriques*) (pp. 28-33, 76-86). — TARRÉ, Josep: *Santa Eulària de Barcelona. L'Himne del bisbe Quirse* (pp. 122-126). — BURGAS, Agustí: *La processó del Corpus a Girona* (pp. 282-284). — CANADELL, Jordi: *Els màrtirs Sant Cugat i Sant Feliu* (pp. 326-330). — GUDIOL, Josep: *La Mare de Déu, morta, en les esglésies de Catalunya* (pp. 368-371). — SERRA I ESTURÍ, M.: *El beat Pere Almató, màrtir de la Sagrada Ordre de Predicadors* (pp. 437-442). — III (1916-1917): — GUDIOL, Josep: *La festa de Nadal en els segles XI i XII* (pp. 88-92). — TRENS, Manuel: *L'ordenació de Sant Paulí de Nola a Barcelona* (pp. 93-96). — CANADELL, Jordi: *Sant Oleguer, bisbe de Barcelona i arquebisbe de Tarragona* (pp. 125-131). — CARRERAS, Lluís: *Sant Pacià, bisbe de Barcelona* (pp. 179-184). — VI (1919-1920): — *La nostra primera festa del Corpus.* Dos documents dels segles XIV i XV sobre la processó del Corpus. Trets de l'Arxiu Municipal de Barcelona (pp. 226-229).

SECCIÓ LITERÀRIA

VI Centenari de la mort de Ramon Lull

MOVIMENT LULIÀ (1915-1920)

L'any 1915 feren just 600 anys de la data tradicional, si no històrica, de la mort del polígraf mallorquí. Es amb tal motiu que la secció *Històrico-Arqueològica* de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS endreçava en 30 d'abril de 1914, a la Diputació de Barcelona, una memòria [1] proposant algunes iniciatives per a commemorar dignament aquella data. Certament el trasbals del món no permeté que la commemoració en terres catalanes fos ço que s'en podia esperar, ancs bé fou causa que manqués la col·laboració estrangera. Així i tot, a Mallorca i Catalunya no deixaren de publicar-se alguns llibres i de celebrar-se alguns actes dignes d'esmentar-se. A continuació en donem un inventari en el qual incloem també la producció més important de caràcter lulià apareguda fins tot l'any 1920, per tal com fóra difícil d'establir una línia divisòria entre les publicacions publicades amb motiu del Centenari i les posteriors. Així aquesta ressenya, lleugeríssima per la manca d'espai, compendrà la producció luliana dels sis anys que abarca el present volum de l'ANUARI:

LLIBRES. — **Fonts bibliogràfiques i documentals.** L'INSTITUT va iniciar la col·lecció «*Estudis de Bibliografia Luliana*» amb l'obra del Dr. Adam Gottren *L'edició maguntina de Ramon Lull, amb un apèndix bibliogràfic dels manuscrits i impresos lulians de Magúncia* (Barcelona, MCMXV). Alhora començà l'estampació del segon volum de la sèrie, que serà la bibliografia dels impresos lulians, degut als joves lulistes, ja coneguts pels seus treballs de bibliografia luliana, Srs. Elies Rogent i Estanislau Duran, els quals estigueren a Mallorca comissionats per l'INSTITUT [2]. — JOSEP M.ª BATISTA I ROCA: *Catàleg de les obres lulianes d'Oxford* (Barcelona, MCMVXI). Aquest catàleg, extret del *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, és una bona contribució a la bibliografia luliana. N'hem donat compte en *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, IV, pp. 150-152). — PEDRO BLANCO SOTO: *Estudios de Bibliografía Luliana* (Madrid, 1916), d'una valor sols de compilació, la part original de l'autor essent molt feble. (Cf. també *But. Bibl. Cat.*, III, pp. 133-135.) — J. RUBIÓ BALAGUER: *Los Códices lulianos de la Biblioteca de Innichen* (*Tirol*) (Madrid, 1917). Es un extret de la *Revista de Filología Española*. En el volum anterior de l'ANUARI (pp. 742-745) l'autor n'havia fet un resum en forma de llista. (Cf. *But. Bibl. Cat.*, IV, p. 156.) — RAMON D'ALÓS: *Los Catálogos lulianos. Contribución al estudio de la obra de Ramón Lull.* Tesis doctoral (Barcelona, 1918). — RAMON D'ALÓS, Noces Rubió-Lois, XXII setembre MCMXIX: *Sis documents per a la història de les doctrines lulianes* (Barcelona, 1919).

Iconografia luliana. — *Xilografies antigues del Beat Ramon Lull* (Mallorca, MCMXV), publicació de la Casa Guasp, de Mallorca, que ja estampava obres lulianes en el segle XVII i que reprodueix en el volum una sèrie de xilografies del segle XVIII. Un interès tot especial té l'article del Sr. Jordi Rubió, *El Breviculum i les miniatures de la vida d'En Ramon Lull de la Biblioteca de Karlsruhe* (*But. Bibl. Cat.*, III, pp. 73-88), essent aquest manuscrit de Karlsruhe de la més gran valor iconogràfica.

Obres originals de Ramon Lull. — La «Comissió Editora Luliana» de Mallorca ha continuat la sèrie de *Obres originals de l'il·luminat doctor Mestre Ramon Lull*, de la qual han aparegut en 1915 i 1917, respectivament, els volums X i XI, tots dos sots cura de mossèn Salvador Galmès. El volum X comprèn: *Libre de Santa Maria*, segons un manuscrit de la Biblioteca Provincial de Barcelona (segle XIV); *Hores de Santa Maria*, en prosa, obra inèdita fins ara, segons un manuscrit del Vaticà (segle XIV), i el *Libre de Benedicta tu in mulieribus*, tal vegada apòcrif — i així ho creu l'editor, — però de factura i d'esperit ben lullians. Es copiat d'un manuscrit del segle XVIII de la Biblioteca Provincial de Mallorca. En el volum XI es començà *L'Arbre de Sciencia escrit a la ciutat de Roma l'any M.CC.LXXXXV.* Mai és estat publicat sencer en català aquest bell text per al qual ha servit de base de publicació el manuscrit de la Biblioteca Ambrosiana, del segle XV. Les transcripcions dels dos volums són curades i els pròlegs discrets i agradables. Les notes bibliogràfiques de manuscrits i edicions podrien ésser un xic més completes.

(1) ANUARI MCMXIII-XIV, pp. xxx-xxxiv, publicada també a part.
(2) ANUARI MCMXIII-XIV, pp. 741-742.

Vida de Ramon Lull. — JAUME BORRÁS RULLAN, PVRE.: *Vida popular del Beato Ramon Lull.* Segona edició (Palma, 1915) escrita en dialecte mallorquí. — MN. SALVADOR GALMÉS: *Vida compendiosa del Bt. Ramón Lull* (Palma, 1915). Com l'anterior, és obra de vulgarització, però s'hi han tingut en compte els documents trobats en aquests últims anys que varien la cronologia luliana. — LLORENÇ RIBER, PVRE.: *Vida i actes del reverend mestre i benaventurat màrtir Ramon Lull* (Mallorca, 1916). Obra essencialment literària, escrita en bella prosa que recorda força l'istil de Ramon Lull, tant que els textos lulians autobiogràfics hi estan ben emmarcats. Així mateix Mn. Riber està ben documentat quant a les fonts biogràfiques. La matèria d'aquest llibre és la d'unes «Conferències llegides en el saló de sessions per invitació de l'Excm. Ajuntament de Palma de Mallorca, i publicades per son acord i a ses despeses».

Estudis sobre l'obra de Ramon Lull. — MIQUEL FERRÀ: *Ramon Lull, valor universal* (Mallorca, 1915). Conferència llegida en l'Ajuntament de Palma. — JOSÉ CASADESÚS, PBRO.: *El «Arte Magna» de Raimundo Lulio, doctor iluminado y mártir* (Barcelona, 1917). Memòria premiada en el «Concurs Lulià» de Mallorca (juliol del 1916), dedicada a exposar el mecanisme extern i contingut d'aquella obra. L'autor fa també obra de controvèrsia sortint a la defensa de Ramon Lull amb braó i llenguatge sovint poc avinent a una obra científica. En les controvèrsies lulianes no és, però, cosa nova. Es un extret de la revista *Estudio.* — JAIME BORRÁS RULLÁN: *Lulismo* (Sòller, 1918). Reimpressió d'articles publicats en la premsa mallorquina vindicant l'ortodòxia i la originalitat de Ramon Lull (1).

Publicacions periòdiques. — Vegin-se les següents publicacions de les quals donem el resum en altre lloc d'aquesta *Crònica: Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Butlletí de la Societat Arqueològica Luliana*, de Mallorca; *Butlletí de l'Ateneu Barcelonès; Estudios franciscanos*, de Sarrià; *Estudio* i *Quaderns d'Estudi*, de Barcelona. Demés, en els *Arxius de l'Institut de Ciències* s'ha publicat: J. H. PROBST: *L'Amour mystique dans l'«Amic e Amat» de Ramon Lull. Son caractère anormale* (1917, any IV, n.º 7); en *Revista Quincenal*, de Barcelona, un article de MN. LLORENÇ RIBER: *Ramon Lull en Montpeller y en la Sorbona* (I, 1917, pp. 310-339); en *La Revista*, de Barcelona, RAMON D'ALÓS: *Del Centenari de Ramon Lull* (I, 1916, n.º XIII), i JORDI RUBIÓ: *L'edició maguntina de Ramon Lull, per A. Gottron* (ibid.).

CURSOS I CONFERÈNCIES. — En la càtedra de literatura catalana dels Estudis Universitaris Catalans es va donar un curset, durant els mesos de gener-març del 1915, sobre la «Vida i l'*opus*» de Ramon Lull, a càrrec d'En Ramon d'Alós. Igualment la càtedra d'Etica de la Universitat de Barcelona, regentada pel professor Sr. T. Carreras i Artau, ha dedicat el seu tercer curs especial sobre «Concepciones éticas en España» a l'estudi de Ramon Lull. Va tenir lloc els mesos de gener a maig, sota un programa, que s'ha publicat, ben suggestiu.

A l'Ajuntament de Palma de Mallorca es llegiren, l'any 1915, les següents conferències, gairebé totes publicades després: JOAN ALCOVER: *El lulismo en Mallorca desde mediados del siglo XIX:* J. BORRÁS RULLÁN: *El sistema científico luliano. Exposición y crítica;* MIQUEL FERRÀ: *Ramon Lull, valor universal;* B. PONS I FABREGUES: *Ramon Lull, apòstol de l'amor;* LLORENÇ RIBER: *Vida i actes de Ramon Lull.* — Al «Foment del Civisme», de la mateixa ciutat de Mallorca, Mn. SALVADOR GALMÉS donà una conferència sobre En Lull, de la qual extractà la *Vida* més amunt esmentada.

L'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, en 6 de juny de 1915, celebrà una sessió extraordinària per a commemorar el VI centenari. El Sr. Miret i Sans llegí un treball sobre dades biogràfiques inèdites de Ramon Lull. El Sr. Jordán de Urries feu l'exposició del llibre del Dr. A. Gottron, *Ramon Lulls Kreuzzugsideen* (Berlin u. Leipzig, 1912), donant-ne a conèixer la traducció castellana del capítol IV. Fou llegit també un treball de Mn. Salvador Bové sobre *Ramon Lull i la llengua llatina* i es presenta la transcripció del text català inèdit de la *Vida coetània* segons ms. del British Museum. Fora del treball del Sr. Jordán, els altres se són publicats en el *Boletín* de l'Acadèmia.

En 26 de maig l'Ateneu Barcelonès inaugurava un cicle de conferències pel mateix motiu. Solament, però, s'en donaren dues. Aquell dia MN. LLORENÇ RIBER disertà sobre *La Vida i l'obra del Doctor il·luminat.* El primer de juny MN. JOSEP CASADESÚS parlà de *L'Art Magna*, publicant-se aquest treball, abans esmentat, en el *Butlletí* de l'Ateneu.

(1) Bé que no entren en el marc de l'ANUARI anotarem els dos llibres de poesies P. D'A. MULET REINÉS: *Ramon Lull* (Inca, 1917), i A. VALLS I VICENS: *Flors lulianes* (Barcelona, 1908) i àdhuc l'obr[illegible]tàstica de E. K. SETH-SMITH: *Don Raimon. A story of Raymund Lull* (London, 1910), narració novelesca on En Lu[illegible] apareix convertit en un *hidalgo español!*

En 1916 l'Escola Industrial de Barcelona va dedicar igualment dues conferències a la memòria d'En Lull: *Vida de Ramon Lull*, per Mn. Llorenç Riber, i *Bibliografia luliana*, per D. Jordi Rubió i Balaguer. Esmentem, demés, entre altres conferències donades durant aquest temps pel Dr. Serra de Martínez, la que va donar en el «Foyer Français» sobre França i Ramon Lull el primer de maig de 1918 (publicada en *Le Foyer Français*, mai 1918).

En la Universitat de Barcelona s'hi donaren també conferències: El 30 de gener del 1916, el Cap de la Biblioteca Provincial Universitària, Sr. Manuel Rubio i Borràs, va disertar sobre el concepte, importància i finalitat pràctica de l'Exposició Bibliogràfica Luliana que aleshores s'inaugurava. El 6 de febrer, D. T. Carreras i Artau parlà de *Ramon Lull: l'home i la doctrina*, i Mn. J. Casadesús de l'*Escola Luliana*. En l'Ateneu Enciclopèdic Popular de Barcelona el mateix Sr. Rubio i Borràs donà una conferència il·lustrada sota el tema *Raimundo Lulio, pecador, asceta y sabio*, com també en donà una altra semblant al Col·legi dels Jesuïtes de Sarrià l'11 de febrer.

EXPOSICIONS. — Al mes de juny de 1915 va tenir lloc a la ciutat de Mallorca, i al Col·legi de la Sapiència, una *Exposició d'Iconografia i Bibliografia del Beat Ramon Lull*, organitzada per la Societat Arqueològica Luliana. Un catàleg detalladíssim de l'Exposició l'ha publicat el P. Andreu de Palma de Mallorca, caputxí, en la revista *Estudios Franciscanos* (vegi's la secció de *Revistes*). Una altra exposició, ben important, va tenir lloc al Paraninf de la Universitat de Barcelona des del 30 de gener al 15 de febrer de 1916, organitzada per la Biblioteca Provincial de la nostra ciutat. (Vegeu-ne la ressenya en *But. Bibl. Cat.*, III, pp. 168-173).

ALTRES ACTES EN COMMEMORACIÓ DEL VI CENTENARI. — Ressenyat tot ço que hem cregut més important i més en consonància amb el caràcter de l'ANUARI, qui vulgui haver altres dades, sobre tot referents a festes populars i religioses a Mallorca, pot consultar: ANTONI M.ª ALCOVER, *Crònica del VI Centenari de la Mort del Beat Ramon Lull* en *Butlletí de la Societat Arqueològica Luliana*, XV, pp. 378-388.

Hem d'esmentar, finalment, encara que ja ho fem també en altre lloc, l'article d'A. DE P., *El lulismo en Cataluña* (1916-1919), que, a l'igual que l'anterior, completarà aquesta ressenya en la bibliografia referent a articles de diaris i altra premsa local. Publicat en *Estudios Franciscanos*, 1919, XXIII, pp. 20-25. — R. D'A.

Centenari Milà i Fontanals

Manuel Milà i Fontanals, notes biogràfiques i crítiques per ANTONI RUBIÓ I LLUCH. Edició de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, 1918. — *Milà y Fontanals y Rubió y Ors, discursos escritos para la solemne sesión conmemorativa del Centenario del nacimiento de dichos ilustres profesores, celebrada por la Universidad de Barcelona el día 29 de junio de 1919, por los doctores* D. ANTONIO RUBIÓ Y LLUCH *y* D. COSME PARPAL Y MARQUÉS, Barcelona, 1919.— *Davant la tomba del mestre*, per el DR. D. ANTONI RUBIÓ I LLUCH, extret del setmanari *Acció*. Barcelona, 1918. Encara, a propòsit d'aquest Centenari, en la publicació d'aquesta ciutat *La Revista* (IV, 217-222) es publicaren els següents treballs: L. NICOLAU D'OLVER: *A l'entorn del Centenari Milanià;* RAMON D'ALÓS: *En Milà i Fontanals, historiador;* MANUEL DE MONTOLIU: *La integralitat d'En Milà; Unes cartes inèdites: De Milà i Fontanals a Menéndez i Pelayo. De Xavier Llorenç a Milà i Fontanals.*

El 4 de maig de 1818 va néixer a Vilafranca D. Manuel Milà i Fontanals, el savi eminent que va saber donar una nova feconda direcció als estudis d'erudició i de crítica en la nostra terra i formar amb el seu docte magisteri una generació gloriosa d'investigadors i d'estudiosos. Com ha dit molt justament el seu successor en la càtedra de Barcelona, el Dr. Rubió i Lluch, D. Manuel Milà va ésser en la seva època més admirat que comprès. En gran part es deu a l'afecte filial d'alguns dels seus deixebles el que l'obra del mestre hagi estat degudament estimada: Menéndez i Pelayo i el Dr. Rubió han treballat especialment en aquest sentit amb un amor i una eficàcia extraordinaris. El Dr. Rubió visità amb els seus deixebles la tomba que guarda les despulles del que per tants anys endoctrinà amb els seus escrits i la seva paraula la joventut estudiosa de Catalunya.

Digna commemoració del Centenari fou encara l'acord pres pel Consell Permanent de la Mancomunitat de Catalunya de publicar els papers inèdits del mestre.

NECROLOGIA

En Miquel S. Oliver [1]

Se m'ha encarregat que jo parlés en aquest ANUARI de l'Oliver, i al fer-ho he de declarar, abans de tot, que en aquestes ratlles necessàriament he de posar molt d'emoció personal, perquè l'estreta amistat que amb ell me lligava i l'absoluta identitat d'idees i sentiments que encara la feia més ferma i insubstituïble, no em consenten donar a aquesta esbossada semblança un caràcter — per dir-ho així — *oficial* i abstracte. De mes apreciacions me'n faig, doncs, l'únic solidari.

He de manifestar també, per a justificar la relativa extensió d'aquestes ratlles, que vinc a parlar d'un membre il·lustre de l'INSTITUT, que va ésser un dels seus vuit fundadors. Ell va deixar entre nosaltres un record tan viu i un buit tan gran, que no l'hem volgut emplenar sinó després de sa mort, a pesar de que ja des d'algun temps no compartia les nostres tasques. No oblidarem mai els que tinguérem la ditxa d'ésser sos companys, aquella figura ja venerable abans d'entrar en el llindar de la vellesa, plena de simpatia i de dignitat, ni aquella sobirana intel·ligència que enlairava i encarrilava sempre les qüestions, i sabia posar en tot equilibri i mesura.

La semblança intel·lectual de l'Oliver és tan complexa, que no cap en l'espai que ací podem consagrar-la. Ultra això, hi ha una part considerable de sa producció, la política i la castellana, que no entra dins dels objectius assenyalats a la nostra Secció. Sols una part, la històrica, pot tenir cabuda en ella, per dret propi. Mes, procedint amb aquest rigor, donaríem del nostre il·lustre company una reproducció mutilada i, per tant, inexacta. Tant com l'historiador, ens interessa en sa fesomia espiritual el poeta i el prosista català; i lligada íntimament amb la seva tasca d'historiador i d'artista de la paraula, ho està també sa producció periodística, que no és tampoc tota ella únicament política i circumstancial. Procurarem, doncs, donar de les principals direccions del seu esperit una idea esquemàtica, ja que altra cosa no cal, després dels seriosos estudis que al nostre Oliver han consagrat tres escriptors, entre els més excel·lents de Palma i Barcelona, que amb ell compartiren ses tasques literàries i periodístiques.

L'Oliver no té pròpiament biografia. Si algú assatjés el fer-la, tindria que posar-hi aquest epígraf: *història d'un home a qui no li passà mai res.* L'haguera pogut tenir, d'haver volgut; però ell defugí honors i càrrecs públics, i ni tan sols acceptà un acta de diputat plebiscitària. La vida quieta i retirada era l'únic ritme en què es movia sa personalitat. Tota sa activitat es desfogà en un enorme treball intel·lectual. L'estudi i la producció literària eren l'única necessitat i la major recompensa de sa existència, sedentària, com poques n'hi hagi hagudes, fins al punt de que això fou potser la causa determinant de sa mort tan primerenca. Res més monòton que aquesta seva vida quotidiana; un dia s'assemblava a l'altre, i en ella no hi posava més distraccions que els goigs de la família, o la conversa amb els amics, que era altra de les necessitats del seu cor i en la qual vessava a doll les gràcies del seu humorisme encisador, sense fel, inagotable. En els seus darrers anys, durant la seva estada a Barcelona, bé pot dir-se que fressava els mateixos carrers, com si ses passes estiguessin encadenades a uns riells. Ningú l'haguera trobat en la ciutat fora de les vies que duien al Cafè Continental, lloc de la seva platxeriosa tertúlia, o de la redacció de *La Vanguardia.*

Nasqué per a les lletres i visqué d'elles i per elles, i sa vocació d'artista de la paraula es manifestà de bon hora, ja als setze anys, sense que volgués fer de la precocitat un mèrit, ni que sol·licités mai cridar l'atenció. D'això l'apartaren sempre son caràcter tímid i encongit. Sa educació literària no fou la d'un humanista, però sí prou sòlida per a la missió i vocació que sentí tot d'una, ja a l'entrar en la joventut. Per altra banda, tingué la fortuna de trobar dos grans mestres que educaren sa intel·ligència des de bon hora; un ensenyant-li l'exquisidesa literària, que sempre el distingí; l'altre l'amor a la claretat del pensament, que no consent mai alterar arbitràriament les relacions entre ell i sa expressió. El primer s'anomenà En Lluís Pons i Gallarza; el segon fou el famós Quadrado, el Nestor de la joventut mallorquina durant quasi mig segle. Un altre escriptor mallorquí féu una gran impressió en el seu cor jovenívol, i d'ell ne conservà una memòria inesborrable: En Tomàs Aguiló. Tots tres feren d'ell un gran cabal, i el segon particularment el tingué

(1) Nasqué a Campanet en la illa de Mallorca el 4 de maig de 1864, i morí en aquesta ciutat el 9 de gener de 1920. Estudià la segona ensenyança a l'Institut de Palma, i a les Universitats de València i Barcelona la carrera de Lleis, que no terminà.

per amic predilecte, a pesar de la diferència d'anys que d'ell el separava, prendat de la maduresa i serietat d'aquell aixerit macip. De tots els seus primers educadors va ésser En Quadrado el que més fondament l'impressionà, donant-li un ferm criteri moral i una sòlida armadura intel·lectual per a combatre en les batalles de la veritat i de la justícia. Per aquell Bayard sense màcula, fou consagrat paladí del periodisme, i d'ell ne recollí l'herència espiritual.

A Barcelona completà l'Oliver sa educació literària i aquí rebé la influència d'En Marian Aguiló, el venerat patriarca de les lletres catalanes, del qual, tots els qui ens consagrem a elles, hem sentit un dia o l'altre l'alt mestratge. Freqüentà també l'amistat de l'Ixart, i respirà, en un mot, un ambient literari més ample i més vigorós, sinó més exquisit, que el de Mallorca, fixant-se i robustint-se aquí aquell amor a la llengua catalana que ja portava ficat dins ses entranyes, i la seva fe arrelada en l'eficàcia i virtualitat del fons ètnic insubstituïble de la terra nadiua. Per aquests ideals combaté amb noble independència i amb arrelada convicció tota sa vida. Per això sentí tan vivament la fraternitat literària de Mallorca i Catalunya, fent d'aquesta darrera la seva vertadera pàtria espiritual. Per l'amor a Catalunya renuncià honors i falagadores promeses que l'hagueren redimit d'una existència molts cops dura i treballosa.

En dos períodes distints, gaire bé de igual duració, i en dos ditints escenaris pot dividir-se la seva producció intel·lectual. El primer, que s'estén aproximadament des de 1880 a 1905, es desenrotlla a Palma, on es traslladà en sa minyonia des de sa vila camperola per a fer sos estudis de batxillerat. El segon s'obre amb son establiment definitiu a Barcelona en 1905, i acaba amb sa mort en 1920. En la primera d'aquestes dues èpoques sols passà algunes temporades fora de la illa, a València i Barcelona, per a seguir els estudis de Dret, per als quals no va mostrar mai cap afició. Com sa producció no tingué quasi cap altre medi d'exteriorització que la revista o el periòdic, hi ha que cercar-la principalment en quant a sa primera etapa, en *La Almudaina*, de Palma, així com per a la segona en el *Diario de Barcelona* i *La Vanguardia*. Abans es donà a conèixer en el *Museo Balear*, en la *Roqueta* i altres publicacions palmesanes, preferentment literàries. També és distint en certa manera el caràcter de la seva producció en cada una dels seus dos camps principals d'activitat. Durant sa estada a Mallorca, és el literat el que apareix en primer terme, jatsia que ensems es dibuixi vigorosa ja des d'un bell principi la fesomia del futur egregi periodista. A Barcelona és aquest el caire d'ella que principalment predomina; aquí sa veu es fa més potenta son horitzó s'eixampla, sa influència esdevé més poderosa.

Amb comptades excepcions, pot dir-se que fou dedicat preferentment a Mallorca tot quant brollà de sa ploma, mentres residí en ella, seguint en això fidelment les petjades d'aquells insignes educadors de la illa de l'època romàntica, que feren sa aparició en *La Palma*. Com En Quadrado i En Tomàs Aguiló, guardà les preferències del seu cor i de la seva intel·ligència per al diminut reialme mallorquí. I en aquest punt comparteixo del tot l'opinió del gran crític i poeta En Joan Alcover, de que aquesta primera florida seva literària és lo més exquisit, delicat i espontani de sa fecunda obra. Sa contextura intel·lectual es feu després més atlètica, sa concepció més vigorosa, sa ullada més penetradora; mes aquell màgic encís, aquella delicadesa, aquella fèrvid entusiasme seu de la primavera de sa producció, hi ha que cercar-les sobre tot en aquest temps, jatsia que després aquestes rellevants qualitats mai l'abandonessin.

En quatre llibres notables es condensà l'activitat del període que en podríem dir balear [1]. A ell pertanyen també ses millors poesies i la deliciosa llegenda de *Jaume el Navegant*. En ell és a on hem de cercar la part de l'obra de l'Oliver que més interessa al nostre ANUARI. No ens vaga parlar detingudament de cada un d'aquests llibres. Ací n'hi ha prou al nostre objecte amb que fixem l'atenció sobre dos d'ells: *La cuestión regional* i *La literatura en Mallorca*. De la seva obra històrica cabdal, *Mallorca durante la primera revolución francesa*, ben aviat en farem una breu indicació. Encara que els dos primers llibres sien escrits en castellà, contenen mots de la més fèrvida catalanitat. *La cuestión regional* està plena d'intuicions superbes, que han entrat després en circulació en l'*idearium* nacionalista de Catalunya. No hi fa res que l'hagin precedida obres tan importants en la matèria com les de l'Almirall, Mañé i Flaquer, Brañas i altres: la seva novetat, la seva forta contextura no en pateix gens. De la *Literatura en Mallorca*, quadro lluminós del modern renaixement de la literatura catalana a la Illa daurada, sols tinc que evocar ací l'admiració amb què em parlà d'ell En Quadrado un dia, tot just acabava jo de desembarcar en el moll de Palma. En unes i altres està plenament justificat el caràcter tradicional i històric que presenta el romanticisme

(1) *Cosecha periodística* (1889). — *La cuestión regional* (1899). — *Mallorca durante la primera revolución* (1901). — *La literatura en Mallorca* (1903).

a Catalunya, que fou sols en el fons un retorn i un desvetllament de la nostra conciència nacional. Aquest caràcter el féu indiferent a la corrent byroniana i subjectiva que prengué arrels en altres literatures. Es que ací bategava, com observà meravellosament l'Oliver, un problema distint del dolor individual: era aquest el problema col·lectiu, l'absorció de la niçaga, l'atròfia encara recent

Miquel S. Oliver

i encara no oblidada d'un gran organisme polític, i davant d'aquesta *fonda pena nacional* desapareixia tota dolor subjectiva, etc. Això ho escrigué l'Oliver a Palma sis anys abans d'establir-se a Barcelona, i molt abans d'erigir-se en credo polític el nacionalisme. Mai, fins aleshores, havia trobat tan vibrants i augusts accents el catalanisme.

La vocació de l'Oliver, que de primer, com déiem suara, prengué un caràcter purament literari, es decantà després cap a la història, per a la qual tenia grans aptituds, que ell mateix ignorava i que, desgraciadament per a la nostra cultura, no pogué aplicar sinó en comptades ocasions. Semblant en això a En Quadrado, son admiradíssim mestre, a qui mai es cansava de ponderar, fou

un gran periodista i fou també un notable historiador. Mes així com el primer fou periodista — per dir-ho així — a ratxades, i historiador tota sa vida, a lo qual el convidava l'Arxiu de que n'era custodi, i la seva vida apacible i isolada, sota el campanar de la vella Seu mallorquina, l'Oliver fou periodista tota sa vida i sols pogué conreuar la història en els molt breus moments que no l'absorvia la seva ruda professió.

Com historiador, l'Oliver és en certa manera deixeble d'En Quadrado, així com aquest ho fou d'En Piferrer, però no creiem fer cap tort a cap de aquests dos il·lustres escriptors en creure que l'Oliver estava encara dotat de més dots d'historiador-artista que ells. La nostra història romàntica nasqué abraçada a l'art en els *Recuerdos y bellezas de España* d'En Piferrer. Abans de conèixer l'escriptor mallorquí els mestres francesos de l'escola històrico-romàntica, havia rebut de l'escriptor barceloní l'alè de vida que comunicà a ses creacions, sobrepassant al seu guia en el vigor i plasticitat dels quadros. A aqueixa escola, que per desgràcia ha tingut en Catalunya escassos imitadors, pertany l'Oliver, qui es revelà tot d'una com historiador de primera força en sa admirable monografia *Mallorca durante la primera revolución* (Palma, 1901). Menys romàntic i idealista que els seus predecessors, dels records que va oir de viva veu de l'*any dels catalans*, de les més insignificants desferres d'aquella època, va saber tornar a la vida aquella generació, omplint de llum i de color i de moviment ço que jeia mort en les tenebres del passat. En Quadrado fou el qui l'encoratjà a fer reviure de nou la Palma d'aquella anyada memorable, que dobla sa població amb l'arribada de 40,000 emigrats, mes ja no pogué fruir de l'obra del deixeble. Qualitats semblants avaloren l'estudi interessantíssim que publicà en el nostre ANUARI — valent-se ja de la seva llengua materna, que manejava mestrívolment, — titulat *Catalunya en temps de la revolució francesa*.

Sentia intensament l'Oliver la poesia de la història, i era golós de les troballes del nostre reial Arxiu. Què de personatges vivents n'haguera fet dels ossos i de la pols que es guarden en aquest gran cementiri del nostre gloriós passat! Com envejava als investigadors ses recerques! La vista de la famosa carta de Vallseca li suggerí aquella lluminosa llegenda de *Jaume el Navegant* (Barcelona, 1906), escrita en sa major part en el popular metre de *noves rimades*, evocació d'aquella Mallorca de l'Edat Mitjana, les naus de la qual omplien tots els ports del Mediterrani i cercaren en l'Atlàntic rutes desconegudes; fastuós quadro ensems del pas per la illa i de l'estada de Joan I en el castell de Bellver en 1395, en companyia del seu fidel Bernat Metje.

Aquest deliciós esbarjo de la seva inspiració, que dissortadament restà inconclús, em mou a dir quelcom de sa producció poètica. Com prosista, el nostre amic fou bilingüe, igualment destre en ambdós medis d'expressió; com poeta, no amprà altra llengua que la nostra catalana. Publicà una edició complerta de ses poesies, poc nombrosa, mes triada, en 1912, la qual li meresqué més tard el premi Fastenrath; però la data de les composicions d'aquest recull és molt anterior a sa vinguda a Barcelona. Així fou una gran errada per l'èxit de la publicació, car res envelleix tan aviat com els motllos, o, si voleu, les formes poètiques. «Aplegades, deia l'autor amb molta raó, aquestes poesies dèu i quinze anys després de compostes, apareixen més tard que la florida que pogessen despertar.» Les flors de la inspiració en efecte, no poden estotjar-se llarg temps en l'oblit, perquè perden molt aviat llur perfum. El poeta ha de donar a conèixer ses poesies quan acaben de sortir de les ardents entranyes de sa inspiració. Cabalment l'any en què l'Oliver es resolgué a donar-les a llum coincidí amb un dels períodes de més vertiginosa renovació de la nostra poesia, i, no obstant, el mateix Oliver en son temps havia estat també a sa faisó un modest innovador. Ell comunicà a la poesia catalana un aire senyorívol que no havia tingut abans. Cert és que Mn. Costa i Llobera la féu caminar amb augustes passes de deessa. Mes la poesia de l'Oliver, adés mig parnasiana, adés mig romàntica, no entra per complet dintre del classicisme pròpiament tal: la seva elegància no és sols la correcció, la serenitat clàssiques; és l'elegància *demi-mondaine*, és el bon gust, l'exquisidesa d'un aristòcrata de la sang. Jo sento per aquestes poesies una singular predilecció, encara que no tinguin volada d'àliga. El seu autor les estimava també molt, i les llegia amb singular complacència, d'aquella manera superba, casolana i càlida a la vegada amb què llegia tot lo seu, fós prosa o vers. Si Déu li negà el do de l'eloqüència, li concedí en canvi el de la recitació. Llegint l'Oliver els seus discursos, els hi donava tot el calor i encís de la paraula viva; fou un dels nostres més grans lectors contemporanis.

Els amadors del *trobar clus* troben el vol poètic de l'Oliver massa planer. Què us diré? No crec que el poeta hagi nascut per a funcionar de super-home i per a no ésser comprès més que per ell mateix. El nostre Oliver fou correcte, fou emotiu, sincer, precís, *clarissim*... Què voleu més? Tals foren els poetes de les illes gregues, i grega ha estada sempre en el nostre Renaixement la illa de Mallorca.

Fins ara no ens hem mogut del període balear, la producció del qual és de bon dret, repetim, la que més s'escau a la missió que li està encomanada a la nostra Secció. Del període barceloní, que, com hem dit abans, s'estén des del 1905 al 1920, i que té dos distints estadis de combat, ja no ens caldrà parlar tant, car si bé en ell la seva personalitat pren més magestuoses proporcions, ho és sobre tot en el camp del combat polític, i en aquest el nostre INSTITUT no vol tenir ni veu ni vot. Les vicissituds de la vida, que alguna vegada li fou ben amarga, portaren al nostre amic a Barcelona, i ací se li oferiren ben aviat les dues altes tribunes, des de les quals pogué alçar, als quatre vents d'Espanya, per dir-ho així, son verb inflamat.

El periodisme fou per l'Oliver un apostolat, més que una professió lucrativa. Un il·lustre successor seu en *La Vanguardia* deia d'ell amb molta de raó, que amb ell desaparegué el darrer representant de la sèrie de periodistes espanyolíssims i catalaníssims, que començà amb En Balmes en el primer terç del segle XIX i s'encarnà després en les figures d'En Quadrado, Mañé i Flaquer i Maragall, fins al nostre malaguanyat company. Es un aire de família el que a tots els uneix, malgrat la diversitat i originalitat de llurs fesomies. Va ésser hereu d'En Quadrado en quant a lo que podríem dir la part doctrinal, millor dit, en quant als eixos fonamentals de son credo periodístic, que s'enclouen en tres principis: la veritat, la sinceritat i la justícia. Sembla que com lema de combat havia gravat profundament en son cor aquells versos d'En Manzoni, tan admirats així mateix per En Quadrado:

> Non far tregua coi vili; il santo vero
> mai no tradir; ni proferir mai verbo
> che plauda il vizio e la virtù dirida.

En la crítica i fins en certs procediments intel·lectuals, emperò defugint ses exageracions sistemàtiques, fou En Taine son principal adoctrinador i guia. D'ell i dels historiadors francesos post-romàntics (l'Oliver era, en general, un grandíssim devot de la literatura francesa), s'assimilà la traça expositiva i la transparència de l'estil, en ell unes voltes oratori, altres enèrgic i lapidari.

Va ésser l'Oliver un dels més formidables periodistes professionals d'Espanya, i un dels que més ben preparat estava per a complir l'alta missió que s'havia imposada. Ell fou un dels que més ennoblí el periodisme polític, traient-lo del vulgar camp de combat del gladiador, i adornant-lo ensems amb les flors immortals de les Gràcies. Tota la seva vida intel·lectual i literària va convergir en el periodisme: millor dit, la seva vida entera, ses dots d'historiador; sa *causerie* encisadora, ses facultats d'alt pensador, son agut esperit d'observació, ses condicions excepcionals de contista i narrador i son finíssim humorisme, que ens deixà dos models tan exquisits en ses narracions *L'Hostal de la Bolla* i *La Illa Daurada*. Ell va renunciar al somni de la bellesa pel periodisme; natural és que cerqués en ell també una compensació a aquest immens sacrifici de sa vocació artística. Semblava feta aposta per ell aquella profunda màxima de Kant: *M'adormí i vaig somniar que la vida era bellesa; me despertí i vegí que era dever.*

Esperit recte i auster, tota sa vida periodística fou un exemple d'abnegació i de desinterès professional. Les causes de la veritat, de la justícia, de l'orde i de la pàtria foren els ideals als quals consagrà un culte perpetu i fervorós. Madurava molt les resolucions, mes una vegada preses i fetes en ell qüestions de consciència, res el decantava. Aimà a Catalunya com si hagués nascut en ella, i la seva sorollosa sortida del *Diario de Barcelona*, en la qual l'acompanyaren En Maragall, l'Amengual, En Masriera, etc., en el fons no fou altra cosa que un sacrifici imposat per la seva causa.

Donar ara una idea de sa immensa labor periodística en l'espai de trenta anys en les columnes de *La Almudaina*, del *Diario*, de *La Vanguardia*, del *A B C*, etc., és impossible. Es un panorama dilatadíssim, de variades perspectives, en el qual apareixen totes les grans figures de les lletres espanyoles i de les lletres catalanes, assaigs històrics sobre segles passats i les convulsions polítiques contemporànies, records de la jovenesa o descripcions de bells paisatges de la illa nadiua, impressions artístiques, anècdotes de tota mena, visions apocalíptiques i profètiques, episodis de la Revolució francesa, comentaris dels sucessos del dia, tota una cosmòpolis humana en suma d'alt interès històric i artístic. Tota aquesta gegantina labor la recollí son autor, poc abans de sa mort, sota el títol de *Hojas de los sábados*. Són notables i obtingueren gran ressò, entre altres, els articles que formaren la sèrie batejada amb el títol *Entre las dos Españas* (1906), que conté son credo polític nacional; els de la *Herencia de Rousseau* i altres. En volum a part publicà *La vida de Cervantes* (Barcelona, 1917), per a escriure la qual es va documentar amb una sòlida i pacient

investigació i el record de la qual no puc evocar sense que un intens sentiment de gratitud brolli dels meus llabis.

Aposta hem escrit aquestes lleugeres impressions de memòria, sense repassar cap llibre de l'Oliver — per a lo qual ens haguera mancat també el temps, — car de lo contrari tal volta hagués sortit de la nostra ploma una extensa biografia del gran escriptor, que amb fondíssima recansa no'ns ha llegut escriure, per l'estil d'aquella amb què el seu cor benèvol d'amic somniava, i ens havia demanada quan com un pacientíssim Job lluitava ja amb aquells crudels sofriments que no el deixaven mai en sa darrera malaltia. Sa ànima cristiana la soportà amb ferma resignació, fins que s'extingí aquella tan aprofitada existència, que fou en la llar model de virtuts patriarcals i fora d'ella model de ciutadans. — A. R. I LL.

Il·lm. Dr. D. Josep Torras i Bages

Nasqué a la parròquia de les Cabanes el dia 12 de setembre de 1846. Fou ordenat sacerdot el 23 de desembre de 1871, i consagrat bisbe de Vich el 17 d'abril de 1899. Morí en la mateixa ciutat el 7 de febrer de 1916. A Barcelona seguí les carreres de Dret i de Filosofia i Lletres i després feu en el Seminari els estudis eclasiàstics, tot just acabades les dues precedents.

La tradició nacional de Catalunya ha tingut en el Dr. Torras i Bages son depositari, son doctor, son historiador, son apologista i son apòstol. Deixeble d'En Llorens i d'En Milà, vingué en alguns punts a completar ses ensenyances, i constitueix amb ells la excelsa trilogia dels grans educadors de la nostra terra, nascuts en la privilegiada capital del Penedés. La seva gravetat fisonòmica, revelava lo mateix que la d'En Llorens i Milà, el continuat repòs de la meditació. La humilitat i el recolliment foren la norma de la seva vida; la sencillesa i naturalitat la única forma de comunicació social per ell escollida; la prudència, la virtut més religiosament guardada.

Malgrat la seva aparent fredor; malgrat son posat auster i reservat, posseïa verdader dó de gents, i una manera de dir familiar i dolça. En sa conversa tan atractívola, s'interessava per tot, àdhuc per lo més insignificant, que recordava amb felicíssima memòria. Sobre tot era un home de cor, que posava en tot la suavitat de son delicat sentir. Brillaven també aquestes qualitats en sa apostòlica correspondència, plena arreu de carinyosa sol·licitud. De son recullit continent s'exhalava principalment el penetrant aroma de les virtuts cristianes, ritme excels de sa vida exemplaríssima.

De l'escriptor cal dir, així mateix, coses tan belles com de l'home. La ciència i la bellesa li tenien el cor robat. En cap dels seus estudis es veu més palesament lo molt atent que estava a totes les palpitacions de l'època, com en els de índole estètica i literària, si bé aquests darrers no siguin els més nombrosos de la seva producció, per tal com en la seva modèstia, no creia que fossin els de la seva especial competència. Li eren familiars, ademés de les clàssiques, les literatures catalana, castellana, francesa, italiana i alemanya. Dels grans escriptors de la nostra antiga producció — Lull. Auzias March, Eximenis, — retreia sempre en sos escrits, oportunes cites, com es palesa en els capítols que els dedicà en sa solidíssima obra, *La Tradició Catalana*, i coneixía així mateix pel cap dels dits, entre altres al Dant i a Goethe, per no alegar més que els de cap de brot. Pel nostre modern renaixement literari s'interessava fora mida, i un hom quedava encisat d'oir-li retreure els noms dels escriptors més coneguts de la moderna escola, àdhuc els de aquells que pels seus atreviments de forma o de pensament, pareixia que havien d'estar més allunyats del seu sentir tan equilibrat, tan ple de gust i de mesura.

Sobre cada cosa que movia o atreia el seu esperit, s'acumulaven les idees amb tanta abundància, amb tal vigor i fins riquesa de fantasia, malgrat el seu costum de tenir-la sempre a ratlla — imitant l'exemple de sa admirada Santa Teresa — que causava meravella. Mai havia res de vulgar en sos conceptes, ni de superficialitat, ni de faramalla retòrica, ni de tòpics comuns. Imprimia en tot la fortitud i simplicitat de son pensament i de son llenguatge, i sa doctrina serena i enlairada fluïa a devassalls de sa ploma fàcil i massa abundosa, sense acudir mai a procediments tècnics, ni aparatosa extructura científica, com una mena de Kempis de la sabiduria catalana. Escrivia com si parlés, a sotregades, sense cap aparent ritme lògic. D'això esdevenia sovint una certa manca de coordinació, *un bell desordre intel·lectual*, que escampava, com punts lluminosos voladors, les riqueses espirituals de son immens i protèic saber.

Jamai tampoc va voler donar pretensions literàries a sa prosa tan plena, com escarida i cenyida d'expressió. Mes la manca d'estructuració orgànica, ja esmentada de què adoleixen sos escrits, fa

difícil aprofitar la inagotable pedrera del seu *idearium*, semblant en això al famós escriptor uruguaiés Enric Rodó, amb el qual sols en això té certa retirada. La llengua materna fou el verb predilecte del seu pensament; perque llevat d'unes quantes pastorals de caràcter religiós universal, com per exemple les referents a la situació del Pontificat, que li valgué una afectuosa carta de Pius X, o alguns escrits religiosos dels primers temps de sa vida de escriptor, com els publicats allà pels anys de 1880 a 1882, o el discurs llegit en 1896, a l'ingressar en l'Acadèmia Provincial de Belles Arts, sobre *La belleza en la vida social*, etc., etc., tot quant eixia de sa ploma i de sos llabis eren sempre mots catalans. Aquesta llengua plena de catalanitat de fons i de forma, era sempre noble i natural, severa i senzilla, sens recercar l'arcaisme afectat ni el molest neologisme. Avui tal vegada més exigents, desitjaríem que aquesta forma fos més acurada, però mai pretengué erigir-se en mestre del bell estil, car ell abans que tot cercava la edificació del seu proïsme, i preferia més enlairar-se a la regió de les idees mares, que a les de la eloqüència. Altrament per més que volgués servar a ratlla el seu cor, certa escalforeta de la seva ànima naturalment poètica i efusiva i enamorada de tot lo bell i sant, trascendia a sa expressió, i aleshores les imatges i els afectes fluïen espontanis, barrejats amb ses sentències d'or.

Il·lm. Dr. D. Josep Torras i Bages

Tan infatigable i plena com la tasca de son zel pastoral, fou la seva producció d'escriptor. Es impossible seguir el rastre lluminós d'aquesta ment sobirana, sobre tot des de que el modest sacerdot es veié enlairat a la gloriosa càtedra dels Attons i dels Olives. Un devassall inextroncable de publicacions, que puja al nombre extraordinari de doscentes vint i quatre, innondà en una trentena d'anys, la terra catalana; entre elles 55 pastorals, 90 instruccions religioses, d'extensió moltes voltes tan gran com les primeres; 25 obres ascètiques; 13 opuscles apologètics; 9 discursos i conferències de caràcter artístic i literari; 22 cartes públiques u obertes, sadollades de doctrina, 18 semblances d'altres tantes excelses personalitats literàries, religioses i filosòfiques, entre elles les capdals de la nostra terra, Llorens, els germans Milà, Marian Aguiló, Comelles i Cluet, els bisbes Morgades i Estalella, Balmes, el Cardenal Vives, etc. i per últim la *Tradició Catalana*, el breviari del culte de la pàtria.

Res més extraordinari que la seva constelació de Pastorals, succeint-se vertiginosament la una darrera de l'altra, com un rosari de grans d'or del seu zel episcopal, que marquen totes les petxades del seu fecond pontificat. Cada dogma, cada misteri, cada virtut, cada esdeveniment polític, o religiós, cada problema social, artístic, literari o moral, il·luminava tot seguit aquella potent intel·ligència, una de les més altes de la intel·lectualitat catalana, i aquell cor tot caritat, s'abrandava en una pruija intensa de comunicar als seus semblants les seves revelacions, com un oracle del saber i de la virtut de la seva niçaga. Es tal vegada la columna de foc més alta i lluminosa que s'és alçada, d'algun temps ençà, en l'episcopat espanyol, i la seva figura gegantina es posa al nivell dels Newman, dels Manning, dels Dupanloup, dels Mercier, en una paraula, dels més gloriosos prelats estrangers, farons de la moderna església catòlica.

No és en aquest camp on hem de recollir els llorers del nostre Torras i Bages. De la seva abundosa producció sols ens interessa aquella que té més relacions amb les tasques a que ve consagrada la nostra secció de l'INSTITUT, és assaber, la producció de caràcter literari, estètic i filosòfic, i encara aquesta darrera, sols, en quant es presenta relligada de una manera inscindible amb les dues primeres, o sigui *La Tradició Catalana*, i els seus discursos i conferències sobre temes artístics i literaris.

La Tradició Catalana, publicada en l'any 1892, set anys abans d'ésser consagrat bisbe de Vich, de la qual s'han fet ja tres edicions, és un profund assaig de psicologia nacional, un estudi del poble

català, en sos elements ètic i racional del que'n resurt com conseqüència categòrica el dret de viure que tenim segons les lleis de nostra pròpia substància ètnica. Constitueixen aquest tractat dues parts principals: és la primera un estudi tècnic del Regionalisme com llavors s'anomenava el sentiment nacional català, en el que's mostren ses fermes arrels en la naturalesa, és a dir, en la realitat mateixa de les coses, que no pot ésser deformada per *apriorismes*, ni imposicions artificials. La segona part és constituïda per una exposició històrica del pensament català, en alguns dels seus més capdals representants, i en algunes de ses manifestacions. L'afirmació nacionalista surt categòrica d'aquestes planes rublertes d'emoció patriòtica, inspirades pels principis indestructibles i fonamentals que impulsen i mouen el ritme vital de la pàtria. Salvar i restaurar aquests fonaments és l'objecte principal del Dr. Torras i Bages, qui afirma sense vacil·lacions que això sols pot aconseguir-se amb l'autonomia, forma única de les lleis de la vida del nostre poble, basada en la tradició. La història, en efecte, ens va girar la cara quan precisament vàrem deixar d'ésser nosaltres mateixos. Aquesta obra no és una història definitiva de la tradició intel·lectual catalana, en totes ses aparicions, i l'autor modestament aixís també ho reconeix. En aquesta exposició haurien encara d'aportar la seva contribució, algunes figures importants, com v. gr. (sense tractar d'enumerar-les totes), les de Ramon Martí, Bernat Metge, Nicolau Aymerich, els canonges Palomar i Vileta, etc. Queda també oblidada en ella la orde carmelitana, amb els seus Terrena, Ballester, Oller, etc., la qual, juntament amb les dels dominicans i franciscans, foren els tres més ferms puntals de nostra cultura intel·lectual de l'Edat Mitjana. Tingué la nostra tradició dues formes d'expressió; la catalana, més sincera i original, i la llatina, més cosmopolita i menys adequada a nostre esperit ètnic, com ressó d'un moviment mental europeu, però des de'l moment en que l'autor dona cabuda a Sant Ramon de Penyafort i Lluís Vives, pensadors de caràcter tan cosmopolita, no podien deixar-se d'estudiar altres representants de la civilització llatina catalana. Amb molt bon encert el Dr. Torras i Bages, s'abstén de fer una síntesis atropellada dels caràcters distintius del pensament català. En aquests estudis de psicologia col·lectiva s'ha de procedir sempre amb molta de cautela, per tal com és difícil l'assenyalar línies divisòries en les aigües barrejades del vast oceà de la solidaritat humana. Tal volta les característiques de la nostra fesomía intel·lectual que'l bon seny ha solcat sempre amb trets ben ferms, es troben més pleneramen dibuixades i amb més homogeneitat en els pensadors de la passada centúria, que en els de l'Edat Mitjana. En aquesta cautela i parsimònia el Dr. Torras no desmenteix sa derivació de la nostra modesta escola escocesa, que practicà sempre severament les lleis d'higiene intel·lectual, que són sa divisa. La *Tradició Catalana* és, en efecte, filla de les ensenyances d'En Llorens; ho és no sols en son punt inicial, sinó en l'aplicació del criteri d'observació, enfocador de totes les manifestacions de nostra vida social, filosofia, art, poesia, dret, car el pensador català que fou el seu mestre, es complavia sempre en sorpendre les arrels de la consciència nacional, en la història, l'art, els costums, la literatura i la floració jurídica, i fins la econòmica del nostre poble. En Llorens aspirant a trobar en aquestes recerques l'ànima entera de la nostra niçaga, n'assenyalà les premises; el Dr. Torras en tragué les conseqüències en aquest llibre, que és la executòria intel·lectual de Catalunya.

El Dr. Torras consagrà, així mateix, una atenció particular als estudis artístics i als problemes estètics, pels quals mostrà a tot hora una predilecció decidida. Ell tenía ànima d'artista: sentía les belleses de l'art i de la naturalesa amb emoció intensa; mes en la seva modèstia no es creia digne d'erigir-se en mestre de tals disciplines. Lo que desvetllà i determinà sa vocació docent, fou el nomenament de consiliari del Círcol de Sant Lluch. Llavors amb aquella dedicació sencera i seriosa que consagrava a totes les coses, va fer del ministeri artístic, com un simpàtic desdoblament del seu ministeri sacerdotal, completant amb novelles lectures literàries i estudis caleològics, els ja profundíssims que tenía sobre la matèria. Al Círcol de Sant Lluc va dedicar quatre conferències o discursos, que com deia amb molta de raó el seu President, En Joan Llimona, són quatre fars de llum potentíssima. Els temes en ells desenrotllats són els següents: *La Fruició artística* (1894); *De l'infinit i del límit en l'Art* (1896); *El Verb artístic* (1897), i la *Llei de l'Art* (1905). Demés escampà les seves abundoses doctrines estètiques en altres discursos llegits en la Joventut Catòlica, en Congresos artístics, en els Jocs Florals, en l'Acadèmia Provincial de Belles Arts, i fins en les seves Pastorals. Tals són, entre altres, els titulats: *La Poesia de la Vida* (1892); *La Bellesa en la vida social* (1896), *La Força de la Poesia* (1899), *Ofici espiritual de l'Art* (1913) i la *Fe i la Poesia* (1913).

Des dels dies d'En Piferrer i d'En Milà, passats els quals, semblava haver-se estroncada la noble corrent d'aquests estudis, mai la Estètica havia parlat en la nostra terra amb veu tan enlairada. Mercès al Dr. Torras tenim una serie de notables estudis, que ocupen un lloc d'honor en la his-

tòria de la filosofia catalana. Aquests treballs escampats formen un cos de doctrina estètica cristiana, que després dels dedicats per En Milà a l'*Estètica tomista*, és l'únic que sobre la matèria tenim a la nostra terra. Amb aquests formidables, més que pulimentats carreus, el Dr. Torras no s'atreví a bastir una construcció orgànica, com *La Tradició Catalana*, ni un tractat doctrinal sintètic, com aquell d'En Milà, de línies tan senzilles i harmòniques com les de un temple grec. Segons ja s'és observat, amb molt d'encert, el Dr. Torras no escrigué cap llibre, fora del consagrat a la tradició nostrada. Fou sols un gran improvisador que sentint-se com un inspirat a manera del romàntic Ramon Lull, escampava en múltiples opúscles, les seves lluminoses intuicions. En sos estudis estètics es deslligà en certa manera de les iniciatives d'En Milà, per ell tan venerat, i donant encara major extensió a la observació dels fenòmens estètics, escoltà més atentament la veu dels artistes i dels poetes, dels *pèrits*, com ell ne deia, que'ls enfarfagats oracles de certs filòsofs. ¡Quina riquesa de lectures suposen aquests escrits! ¡Quina amplitud de criteri en el que troben un lloc hospitalari, fins amorós, la figura de Goethe i d'altres escriptors, ben allunyats, certament, de sa ideologia profundament ortodoxa! ¡Quina abundor de agudíssimes observacions! Però, tornant a insistir en lo que hem dit abans, sols una cosa hi manca: una exposició metòdica i ordenada. El donar una forma sintètica a una deu tan inestroncable de profunds conceptes, era una aspiració de tots els admiradors del Dr. Torras desitjada. Amb satisfacció podem dir que l'ha duta a venturós terme, un dels nostres joves sacerdots més il·lustrats, Mossèn Carles Cardó, en sa *Doctrina Estètica del Dr. Torras i Bages*, Barcelona, 1919. En aquesta obra veiem recollides i classificades, sense que al articular-les, en sofreixi cap deformació el pensament de l'autor, les doctrines ontològiques, psicològiques i teleològiques que's deriven de les ensenyances estètiques del savi prelat vigatà. Totes elles es troben ja apuntades fondamentalment en son primer discurs sobre la *Fruició artística*, que és un vast panorama dels problemes estètics als quals concedí el nostre escriptor més importància. Fugint en aquests estudis, el Dr. Torras, en un punt capital sobre tot, de la modesta observació psicològica dels fenòmens estètics, a què es concreta el tractat doctrinal d'En Milà, que temia massa el rodament de cap de les altures, embesteix resoltament l'enigma ontològic, i a la llum de la sobirana ment de Plató, cerca i troba el punt de partida i ensems el sòlid punt d'apoi de la doctrina estètica, que sense metafísica queda negada en sa pròpia substantivitat.

Tal és, exposada a grans línies, i sols mirada des de un caire, que no és per cert el principal del nostre escriptor, — que consagrà tota sa existència a l'amor de Deu i a son sagrat apostolat — la important producció del Dr. Torras, que com abans dèiem, més lligada està a les finalitats del nostre INSTITUT. L'il·lustre prelat vigatà, com En Llorens, com En Milà, ha estat una d'aquestes grans figures de la nostra cultura — que produeix providencialment cada generació, — destinades a augmentar i enriquir el nostre tresor ancestral, a acomodar-lo a les necessitats actuals i a exercir finalment la noble missió d'educadors i orientadors de Catalunya. — A. R. LL.

Estanislau de K. Aguiló i Aguiló

Enamorat de la tradició, de la història i de la cultura mallorquines en totes ses manifestacions, consagrà a elles sa existència entera. Nat a Palma de Mallorca en 13 de novembre de 1859, era estat el fill primogènit d'aquell exquisit poeta i prosista, En Tomàs Aguiló, un dels capdevanters de la renaixença literària de la illa. Son avi fou el popular autor de la *Rondaya de Rondayes*. Sa mare era germana del patriarca de nostres lletres, En Marian Aguiló i Fuster. De tots costats, doncs, era l'hereu d'una brillant niçaga literària, i per cert que no desmentí aquesta herència. Reposat, ple de seny, sadollat de bon gust, d'ells rebé la passió pels llibres (era ensems un expert bibliòfil), la curiositat dels vells documents i l'amor a la nostra llengua. Un excés de modèstia i de respecte a ses glòries ancestrals l'allunyà del camp de les amenes lletres, per a dedicar-se en cos i ànima als treballs d'investigació en els arxius, dels quals era un índex vivent i en els quals féu importantíssims descobriments. Per a aquestes tasques estava dotat d'aptituds privilegiades.

Llicenciat en Dret en 1879 a la Universitat de València, ingressà en 1886 en el Cos d'Arxivers, essent destinat de seguida a l'Arxiu General del Regne de Mallorca, sota les ordres de l'eminent Quadrado. En 1893 fou destinat a l'Arxiu de la Delegació d'Hisenda de la illa, i d'allí, a la mort del dit Quadrado, passà altre cop a l'anterior Arxiu. En 1899 anà a París a estudiar en els seus arxius les relacions de França amb l'antic regne de Mallorca. En 1902 fou anomenat successor en la Biblioteca Provincial de Palma del benemèrit En Bartomeu Muntaner.

Va ésser president de la Societat Arqueològica Luliana des de 1889 a 1917, i en el *Butlletí* de

aquesta entitat, del qual fou el puntal més ferm, publicà durant 33 anys els resultats de les seves llargues i profitoses recerques històriques i literàries. El recull d'aquests treballs ompliria alguns volums. Col.laborà, a més, en el *Museo Balear*, *L'Almudayna*, *Butlletí del Centre Excursionista*, *Revista de Menorca*, *Revista de Bibliografia Catalana*, *Revue d'Etudes Juives* (a on insertà el sensacional descobriment del catàleg de la llibreria del famós Lleó Mosconi), *La Veu del Montserrat*, etcètera, etc.

Fora d'aquests articles, alguns dels quals són vertaderes monografies, donà a llum les següents obres i fascicles:

Fra Anselm Turmeda. Apuntes bibliográficos. — Palma, Imp. de la Viuda e Hijos de Gelabert, 1885; 46 pp.
Colección de Leyes Suntuarias decretadas por las autoridades superiores del antiguo reino de Mallorca desde 1384 a 1790. — Palma, Imp. de Felipe Guasp, 1889; 218 pp.
Colecció de Imatges y Xilografies antigues de la Imprenta de Can Guasp. — Mallorca, 1894-1900; 556 hojas.

En Arqueologia, Bibliografia i Paleografia era una autoritat, i la història de Mallorca se la sabia pel cap dels dits. A haver conreuat les lletres, haguera estat un excel·lent estilista: sobre tot, de la llengua catalana coneixia tots els secrets. Sa prosa era castiça, plena de sava i originalitat, sense cap rebuscament. L'home era tan excels com el savi. Son pas per la terra fou tot abnegació, bondat i caritat, i sa mort, que tingué lloc el 9 de gener del 1917, aixecà un chor de benediccions. — A. R.

L'arxiduc d'Austria Lluís Salvador

El dia 12 d'octubre de 1915 morí a Brandeis (Bohèmia) aquest príncep, fill adoptiu de Mallorca, on va passar llargues temporades. Nat a Florència en 1837, fill del Gran Duc de Toscana Leopold II, molt jove visità, en viatge d'estudi, la Illa Daurada. Era en 1867. Des d'aleshores i sobre tot d'ençà de la compra de l'esplèndida possessió de Miramar, els mallorquins el pogueren considerar com a connatural llur: enamorat de la seva pàtria adoptiva, contribuí eficaçment a conservar-ne les belleses naturals, tant com les artístiques. Identificat en tot amb l'esperit d'aquella terra catalana, arribà a posseir-ne, com un nadiu de la illa, la llengua. Recordem que en certa ocasió mantenia correspondència en català amb l'INSTITUT. En bon mallorquí escrigué *Lo que sé de Miramar* (1911). A ell es deu també un recull de *Rondayes de Mallorca* (1895), una memòria presentada l'any 1901 al XII Congrés Internacional d'Orientalistes sobre *Voci di origine araba nella lengua delle Baleari*. Editá, demés, el volum del *Homenaje al Beato Raimundo Lull en el sexto centenario de la fundación de Miramar* (1877). En possessió d'una cultura extensíssima, gran navegant i explorador, en els seus llargs viatges visità indrets i terres de tot arreu del món, sobre tot les illes i costes del Mediterrani. En foren fruit una sèrie d'obres en general de caràcter descriptiu i escrites en alemany, entre les quals cal recordar els 9 grans volums sobre *Die Balearen in Wort und Bild geschildert* (1869-1891), obra traduïda en part al castellà i compendiada més tard (1897) en la mateixa llengua de l'original; *Die Felsenfesten Mallorcas. Geschichte und Sage* (1910); *Porto-Pi in der Bucht von Palma de Mallorca* (1914). — Per altra bibliografia, vegi's el *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*, setembre del 1916, pp. 103-119. — R. D'A.

Pau Meyer

Va morir el dia 7 de setembre de 1917 (havia nat a París el 17 de gener de 1840), el més eminent dels provençalistes. Tot just sortit de l'Escola de Cartes, que més tart va dirigir, ja comencen les seves publicacions de textes, estudis lluminosos i notes crítiques. Més endavant el seu treball va arribar a ésser formidable, però sempre sòlid i ben informat. No podia sofrir als investigadors presumptuosos o mal preparats, i per ells tenia la mà pesada. La seva bibliografia és llarguíssima i predicava amb l'exemple: exigia dels altres però usava el rigor per ell mateix. Des de 1882 portava la direcció de l'Escola de Cartes, que molt dèu a la seva activitat benefactora. Junt amb Gaston Paris, va ésser fundador de la Revista *Romania* en 1872 i de la *Revue critique d'histoire et littérature*. Són innombrables els articles apareguts en ambdues revistes, així com en la *Bibliothèque de*

l'Ecole des Chartes. Aquest home del nort sentia una atracció per l'antiga literatura provençal, a la qual ha dedicat els més importants esforços i els llibres més definitius. De les seves estades a Provença, en missions d'estudi, havia tret una coneixença amb Mistral, al qual va endreçar la seva traducció del Girard de Roussillon. Quan en 1865 En Mistral va venir a Barcelona pels Jocs Florals, el jove professor Pau Meyer va acompanyar-lo. La correspondència d'En Milà publicada recentment per la Secció Filològica de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS conté curioses cartes d'En Pau Meyer.

Filòleg i eminent romanista, ell ha esclarit la via que En Raynouard havia obert, i la antiga literatura provençal veu finir ara amb ell un dels més ferms treballadors. — J. M. T.

Pier Enea Guarnerio

Fou un dels primers col·laboradors estrangers de l'obra de l'INSTITUT. En l'ANUARI de MCMVIII (pp. 497-519) va aparèixer el seu *Contributo agli studi lulliani. De la doctrina dels Infants,* tractadet que es troba en un manuscrit quatrecentista de l'Ambrosiana de Milà i que En Guarnerio publicà amb interessants notes filològiques i un glossari. Deixeble aprofitat de N'Ascoli, En Guarnerio s'era distingit de feia temps pels seus treballs de publicació de textes i tota mena d'estudis lexicogràfics i fonètics. A ell es deuen alguns excel·lents manuals tal com el de *Filologia Romana* (colecció Hoepli). Potser la seva especialitat era la dialectologia. Ja abans dels seus estudis sobre els dialectes ligurs i lombards l'havien atret els parlars de l'illa de Sardenya en la qual fou algun temps professor de Liceu, a Sasser. No sols els dialectes sards foren objecte de la seva activitat, sinó també el nostre dialecte Alguerès. Citem no més a aquest propòsit el seu article *Il dialetto catalano d'Alghero* publicat en l'*Archivio Glottologico Italiano* (1895, IX, 261 i ss.). Es en aquest aspecte que el seu nom fou conegut principalment a Catalunya i així no és estrany que vingués a pendre part, com representant d'Itàlia en les tasques del primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana presentant-hi una comunicació intitolada *Brevi Aggiunte al lessico algherese* (vol. del Congrés, pp. 165-167). Tots recordem des de aleshores el seu tracte afable i la simpatia que sempre va demostrar pels estudis de filologia catalana.

Bastin aquestes notes amb les quals no pretenem escatir tots els mèrits de l'il·lustre romanista sinó únicament retre devot homenatge a la seva memòria. Nasqué a Milà el 1er de juliol de 1854 i és mort a la mateixa ciutat el 1er de desembre de 1919. D'ençà de 1902, era professor d'història comparada de llengües clàssiques i neollatines a la Universitat de Pavia. — R. D'A.

BIBLIOGRAFIA

LLIBRES

Analecta Montserratensia. — Volum I, any 1917. — Monastir de Montserrat. — XVI-400 pàgines in 4.º

Aquesta nova publicació catalana és una de tantes proves que es poden oferir de com els Benedictins catalans han sabut reincorporar-se en els darrers anys al moviment cultural català en el què llurs antecessors medievals havien tingut una part tan principal. Montserrat, sense perdre el seu caràcter de gran santuari, torna a ésser un important centre d'estudi.

En la introducció del volum es delinia un pla de tasques a realitzar pels monjos de Montserrat en el camp de la història, literatura, bibliografia, etc. Cal reconèixer que tot-d'una ja es comença de portar a compliment amb els articles del present tom.

ANSELM M.ª ALBAREDA: *Manuscrits de la Biblioteca de Montserrat* (pp. 3-99). Es un gran encert, i un exemple ben poc seguit per les biblioteques espanyoles, el de començar tot just nada — o renovada — una Biblioteca, la publicació dels fons principals. Entre els 72 manuscrits catalogats, a conciència, de diverses llengues, temps i valor, ressalta el *Llibre Vermell* de Montserrat, que, a l'igual d'algun altre que s'hi cataloga, ha pogut tornar a refugiar-se al lloc d'on havia desaparegut en dies de desfeta i de pèrdua de les riqueses literàries i artístiques del Monastir. Es un recull (segles XIV i XV) de miracles, cançons, butllari, etc., del més gran interès pel Monastir. Del *Llibre*

Vermell se'n ocupen també els dos treballs següents: GREGORI M.ª SUÑOL: *Els Cants dels Romeus (segle XIV)* (pp. 100-192) estudia acuradament la part musical d'aquest manuscrit, que, com ell diu, té la primacia entre tots els documents musicals de l'art català escrit». Ultra aquesta valor, en té també d'altres, històric, literari, etc. Aquest darrer aspecte es manifesta ben bé amb la transcripció que el P. ARXIVER [ALBAREDA], *Textos catalans del «Llibre Vermell»* (pp. 201-225), fa no sols de les seves poesies, les unes escrites amb una llengua erudita, provençalitzada, i les altres de reducció més planera, en «vulgar cathalan», sinó també d'altres textos, com un tractat de confessió i una traducció fragmentària, nova, del *Mirall del Peccador* de Sant Agustí.

Una secció de *Miscel·lània històrica* és dedicada a l'arreplec de notes i documents d'història montserratina: *Títol de baciner de Montserrat*, any 1615 (pp. 230-231); ANTONI GRIERA, *Tres documents de la Biblioteca Nacional de París* (pp. 232-233); RAMON D'ALÓS, *Alguns manuscrits de l'antiga Biblioteca Montserratina*, segons el manuscrit 13.464 de la Biblioteca Nacional de Madrid (pp. 234-235); *Relíquies i joies antigues de Montserrat* (pp. 236-259). — Hi ha, a continuació, una llarga i ben documentada *Crònica del Santuari* pròpia per als devots del santuari, tant sota l'aspecte purament religiós com cultural. Cau dintre el marc de l'ANUARI remarcar tot el capítol que fa referència a *Cultura* (pp. 305-345), és a dir, notes sobre adquisicions de l'Arxiu, Museu i, sobre tot, de la Biblioteca, que és actualment una de les més escollides i completes de Catalunya: treballs d'instal·lació de la impremta, taller de relligadura, etc.

— Volum II, any 1918. — Monastir de Montserrat. MCMXIX.

Aquest segon volum, corresponent a 1918, quan feia 400 anys que En Rosembach, dalt del Monastir, reprenia les tasques d'impremta que anys anteriors, a les darreries del segle XV, havia inaugurat En Luschner, és ja estampat en el mateix Monastir. I és per commemorar aital fet que la major part del volum és dedicat a fer la història i la bibliografia d'aquella antiga impremta de vida efímera però gloriosa.

ANSELM M.ª ALBAREDA: *La impremta de Montserrat (segles XV-XVI)* (pp. 11-166). Article ben documentat i il·lustrat esplèndidament del qual, així com del següent, s'en ocupava minuciosament el *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*. FERNANDO BRUNET PRIETO: *Hallazgo del «Missale Benedictinum»* (*Montserrat*, 1499) (pp. 167-178), segons l'únic exemplar conegut, existent a la Biblioteca Nacional de Santiago de Xile. GREGORI M.ª SUÑOL: *La litúrgia dels nostres impresos (segle XV-XVI)* (pp. 179-341). Treball complement dels anteriors. Fins ací la secció de «Estudis».

Esmentarem, de la part anomenada «Miscel·lània històrica», els treballs següents: *Noticias del venerable P. Fr. Bernardo Boil* (pp. 345-373), pel P. Jaume Caresmar, copiades d'un manuscrit de l'Arxiu Provincial dels Caputxins de Catalunya; *Documents inèdits referents a Montserrat* (*Embaixada d'Espanya prop la Santa Seu*), comunicats pel P. Josep M.ª Pou O. F. M. (pp. 374-384). En nombre de deu, del segle XVI ençà: *Conveni entre l'abat de Montserrat i els consellers de Barcelona sobre els delinqüents de les viles i llocs de què n'era senyor*, comunicat per En Josep Soler i Palet, de Terrassa (pp. 385-387) segons document de 1433.

De la «Crònica» cal esmentar especialment l'adquisició d'un lot de documentació monàstico-catalana compost de vint volums de Resolucions del definitori de la Congregació benedictina claustral tarraconense, dels segles XVI-XIX, altres dotze volums de visites, dinou lligalls de capítols generals, deu de capbreus, deu mil documents relatius a monastirs catalans, etc. Demés ha adquirit el Monastir altres diferents volums i documents solts interessant també la història benedictina catalana, sobre tot la del Montserrat. La Biblioteca s'és augmentada considerablement, donant-ne una idea cabal la llista de principals adquisicions. Altre tant el Museu, del qual es reprodueixen els últims exemplars de pintura ingressats durant l'any. De la impremta i taller de relligadura s'hi donen notícies i fotografies.

Ambdós volums es donen amb un índex onomàstic, són ricament il·lustrats i la llur presentació és esplèndida. Tot demostra com el renovellament del Monastir de Montserrat és un fet integral i definitiu. — R. D'A.

BERNART VON VENTADORN: *Seine Lieder mit Einleitung und Glossar, herausgegeben von* CARL APPEL. — Halle a. S., Niemeyer, 1915.

Al bo de la guerra ha aparegut aquesta tan esperada edició de les obres de l'antic trobador, un dels més grans lírics coneguts. Alguns dels cançoners catalans n'inserten poesies i els nostres

poetes, des d'En Ramon Vidal de Besalú fins a En Pere Torroella, s'agraden de retreure'n fragments (primeria del segle XIIIe — acaballes del XVe). L'Appel ha fet, com era de suposar, una edició excel·lent. En la sàbia introducció estudia tots els elements de la biografia del poeta, la forma de les seves cançons; però abans recerca la genealogia dels senyors de Ventadorn, als quals Bernart servia, fins a pendre'n el nom per il·lustrar-lo, i recull el que resta de les imponents ruïnes del castell. Cadascuna de les 45 (pròpiament són 43) cançons, en acabar d'establir l'indret dels manuscrits, se segueix d'una acurada traducció; així com les cançons atribuïdes i que pertanyen a altres trobadors. Un abundós glossari i registre gramàtic i de noms propis termina l'obra. A la fi es troba la reproducció fototípica de les melodies d'En Bernat de Ventadorn que els cançoners ens conserven. — J. M. T.

PROVENZALISCHER LIEDERBUCH: *Lieder der Troubadours mit einer Auswahl biographischer Zeugnisse, Nachdichtungen Singweisen, zusanmengestellt von* ERHARD LOMMATZSCH, Privat dozent an der Universität Berlin. — Berlín, Weidmannsche Buchhandlung, 1917.

Aquesta mena de cançoneret no té altre objecte que divulgar la lírica dels trobadors bo i presentant una idea de la seva trascendent influència. Apareix com dividida en quatre parts no massa definides. La I conté les cançons dels principals trobadors (sense classificació de manuscrits ni variants, perquè es tracta d'una obra de caràcter general), usualment capçada per la biografia o fragment d'algunes d'elles; cada obra, biografia inclosa, porta un número aràbig que va de l'1 al 100. La II porta els trobadors de la *Commedia* del Dant, els del *Trionfo d'Amore* i els del conegut *Proemio* del Marquès de Santillana. La III, prou curiosa, retreu les obres inspirades o traduïdes de cançons de trobadors; les referències porten el mateix número aràbig de les obres originals, per entendre's. Per exemple, la cançó d'En Guillem comte de Peiteu *Mout janzens me prenc en amar*, li recorda no tan solament la traducció lliure moderna de Paul Heyse *Gar fröhlich wandt' ich meinen Sinn*, sinó també la del rei Denís de Portugal *Quer' eu em maneira de proençal* i el sonet del Dant, Vita Nuova, *Tanto gentile e tanto onesta pare!* La IV part comprèn les melodies dels trobadors que ens han conservat els cançoners, sense marcar el temps: per això En Lommatzsch no plany les diverses interpretacions, en aquesta col·lecció prou abundoses: per exemple, de la de Marcabrú *Pax in nomine Domini! Fetz Marcabrú lo vers e'l so*, ofereix les interpretacions, prou diverses, d'En Restori, de l'Aubry, d'En Riemann. L'obra acaba amb una bibliografia, prou útil i completa. Una idea excel·lent és la de dur de cada poeta i de cada obra, original o traducció o adaptació, les dates certes o aproximades.

Passem a fer el recompte de les obres de poetes catalans que conté aquesta original antologia. L'extravagant cançó d'Arnau Daniel *En cest sonet coind'e leri* li recorda al compilador el sonet de Petrarca *Beato in sogno, e di languir contento*, i l'obra d'Auzias March *Lo temps és tal que tot animal brut*, que reprodueix. La cançó d'oposits d'En Guerau de Bornell *Un sonet fatz malvatz e bo* porta de la mà al sonet del Petrarca *Pace non trovo, e non ho da far guerra* i, com se comprèn, a la de Jordi de Sant Jordi *Tots jorns aprench e desaprench ensemps*. De trobadors catalans del bell temps s'inserten en aquest llibre les obres següents: Guillem de Berguedà, la Biografia, *Chansoneta leu e plana* i el contrast amb l'Aimeric de Pegueillà en la contrapartida, En L. hi publica la traducció allemanya del precedent debat, ben fidel, deguda a l'eminent provençalista que fou Karl Bartsch, i el conte de «Le cento novelle antiche» *Qui conta bellissima novella di Guiglielmo di Berghedan di Proenza;* Guillem de Cabestany, un dels aspectes de la Biografia i les obres *Lo jorn qu'ie-us vi, domna, primeiramen* i *Lo dons cossire;* la biografia o llegenda del cor menjat crida en la segona part una llarga sèrie de poesies: la novel·la de Boccaci, *Les infortunés amours de Gabrielle de Vergi et de Raoul de Coucy* (d'un Duc de la Vallière 1732), *Der Kastellan von Coucy* de Uhland, *La Dame de Hunaudaye* del folk-lorista Paul Sabillot, *Eyn schöner Bremberger* (cançó impresa envers 1550), *Hertug Frydenborg* (cançó popular danesa); les dues poesies d'En Guillem de Cabestany esmentades són traduïdes, la primera per Franz Hüffer, la segona per Paul Heyse. L'últim trobador català que porta és Uget (donzell, més tard Uc) de Mataplana, la qüestió posada a Ramon de Miraval, que aquest respon amb poca traça, *D'un sirventés m'és pres talen*. — J. M. T.

J. ANGLADE: *Les chansons du troubadour Rigaud de Barbezieux* (*Revue des langues romanes*, 1920).

Les poesies d'En Rigau de Barbezill han prou influït no tan solament sobre els nostres antics poetes sinó que la biografia i la cançó *Atressi com l'orifany* formen el principal argument de la bella

i deliciosament episòdica novel·la *Curial e Gualfa* i s'introdueix en un dels contes de la traducció catalana del *Decameron*. Per aquests i per altres fets d'influència fa de bon veure reunides per primera vegada les obres d'aquest trobador. — M.

ONOMASTIQUE DES TROUBADOURS: *Liste des noms propres qui se rencontrent dans les poésies des troubadours publiée d'après les papiers de Camille Chabaneau*, par JOSEPH ANGLADE, professeur à l'Université de Toulouse. — *Revue des langues romanes*. Montpellier, 1916.

Benvingut sigui aquest element de treball, tot i provisional i curta que aparegui aquesta utilíssima llista. Mentres tant, tal com és, són innombrables els noms de persones i de llocs que interessen els estudis catalans. M. Anglade estableix llealment la part que li revé en el despull i les obres que encara manquen despullar. — M.

Las Leys d'Amors. Manuscrit de l'Académie des Jeux Floraux publié par Joseph ANGLADE. — Toulouse, Privat, 1919-1920. — Quatre volums formant els XVII-XX de la primera sèrie de la «Bibliothèque Méridionale».

L'Acadèmia dels Jocs Florals, com és sabut, posseeix dos manuscrits de *Las Leys d'Amors*, obra d'En Guillem Moliner; fa temps que és coneguda i estudiada l'edició d'En Gatien-Arnoult en tres volums (1841-1843) treta de l'un manuscrit, el que du l'obra dividida en cinc parts. Ha fet bé l'actiu M. Anglade de publicar el que permaneixia encara inèdit (fora la notícia donada per C. Chabaneau amb publicació de fragments i la que va fer de les poesies contingudes el mateix M. Anglade en els *Annales du Midi*). Aquest manuscrit té la particularitat de dur una interessantíssima miniatura en la qual la Verge ofereix, per intercessió de l'infant Jesús, una joia al poeta premiat que l'ha lloada. És reproduïda per Herman Sachier en *Geschichte der Französischen litteratur. Die Litteratur der Provenzalen*, pàg. 86.

Els tres primers volums d'aquesta obra són consagrats a la reproducció del manuscrit de *Las Leys*, el quart conté l'estudi de M. Anglade. En ell van esgranant-se els orígens del Gai Saber, les fonts del primer llibre, les fonts gramaticals, l'història de les Leys, la llur data de producció, la descripció dels dos manuscrits i la dels de Barcelona. És tan fonda la influència de l'escola de Tolosa en els poetes catalans dels segles XIV^{è} i XV^{è}, que tot el que s'escriu sobre aquella, ha de basar-se en antics lírics o en cançoners o reculls de tractats que o be és troben ara en biblioteques de Barcelona o són obra de mà catalana. A nosaltres ens interessa el cap. IV de l'Anglade que tracta dels fonaments, o dels tractats que precediren a *Las Leys* i, sobretot, de l'influència que exercí l'escola de Tolosa als diversos països, en especial al nostre. En tot l'estudi aquest és el capítol que resulta més acabat. No hi ha dubte que sobre els set primers mantenidors se'n sap ben poca cosa i manca fer investigacions d'arxiu, com casualment s'havia fet per en Bernat de Penazac. Un treball seriós sobre els individus que formaven la sobregaia companyia està encara per fer: no obstant, M. Anglade reuneix, amb la seva peculiar manera cordial i entusiasta, i acobla tots els fets coneguts.

Aquesta edició i estudi ha d'ésser benvingut per tots els afectats a l'història literària. — J. M. T.

Goigs valencians. Segles XV al XIX. Estudi i publicació per F. ALMARCHE VÁZQUEZ. — València, MCMXVII [1918].

Cinquanta vuit goigs ha percaçat el diligent editor, de les més variades procedències: impressions antigues, produccions gairebé coetànies. Els més antics semblen ésser del segle XV^{è}, encara que escassegen; no obstant són dels segles XVI^{è} i XVII^{è} la major partida. Intencionadament no reprodueix cap dels que constitueixen el *Cançoner sagrat de vides de Sants*, publicat en 1912 per la Societat Catalana de Bibliòfils; però n'inserta tres, amb una mateixa oració final, que segurament deuen ésser obra del mateix Ortigues o d'un seu imitador servil. En el pròleg, redactat en valencià, s'hi troben molt interessants notícies i s'hi exposa el procediment. Ha d'agrair-se al senyor Almarche que hagi acoblat tan important recull de goigs, alguns dels quals encara es canten a València i que dedica a la bona memòria de Mn. Roc Chabas. — M.

The «Gloria d'amor» of fra Rocaberti. A catalan Vision-poem of the 15th century. Edited with Introduction, Notes and Glossary by H. C. HEATON. — New York, Columbia University Press, 1916. — IX-167 pp.

L'autor, prou conegut de nosaltres per les hores que va passar estudiant els nostres cançoners en els primers temps de la vida de l'INSTITUT, ens ha donat en aquest llibre una edició completa i prou correcta de la *Gloria d'Amor.* En Cambouliu n'havia ja donat a conèixer alguns fragments en 1858; de l'edició Balzo (1893) no cal parlar-ne a pesar d'ésser completa, perquè és incorrectíssima. L'obra d'En Rocaberti, *versificatore tedioso, non poeta, privo di originalità vera,* a judici del Farinelli, ha sigut més afortunada en quant a trobar editor, que altres poemes més interessants de la nostra literatura; aquest èxit el deu al prestigi de la *Commedia* del Dant, de la qual, tradicionalment se l'havia considerat un reflexe. Després d'una introducció bibliogràfica, parla l'editor de la data de composició de l'obra (fixada per ell entre 1453 i 1461), dóna un llarg resum del poema i estudia breument les seves fonts i versificació. Segueix el text, establert damunt del manuscrit de París, acompanyat de nombroses notes, sovint molt interessants i pertinents; el llibre es clou amb un índex de noms propis o que, a judici de l'editor, fan el paper de tals, i un glossari. L'editor ha treballat amb molt amor i ha procurat resoldre les moltes dificultats que'l text presenta. No's pot dir de bon tros que totes quedin esclarides, però això no lleva gens de mèrit a les que resten vençudes. El poema és tan poc precís en dades personals, que's fa difícil treure'n cap que concreti un poc la vaga idea que de l'autor tenim. L'hipòtesi exposada per H. de pertenèixer a una branca italiana de la família Rocaberti, es fonamenta en dos versos (725-726) que no m'atreveixo a considerar com prou decissius per a resoldre les moltes objeccions que tal opinió podria suscitar. Crec que no pot rebutjar-se tan simplement com H. ho fa, la identificació del nostre poeta proposada per Torres Amat. Més convincent és la data que senyala a la composició de l'obra, rectificant la proposada per Camboulin. L'estudi intern del poema fa creure a l'editor (pàg. 13) que en sa forma original devia ésser més extens que tal com el *Cançoner* de París ens l'ha conservat; segons H. el copista d'aquest text tenia al davant dos versions no concordants del poema i això explicaria, en efecte, les moltes confusions (vegi's sobre tot els versos 1260-1277, i la nota que'ls acompanya) que tan difícil fan de vegades la interpretació de la obra. L'estudi de les fonts és interessant i ric en resultats, amb tot i la concissió amb que és exposat. Es, al meu entendre, la part més sòlida de la introducció, si bé Farinelli ja havia fet remarcar ràpidament la varietat de les fonts de la *visió* d'En Rocaberti. Segons H., la influència de Boccacio, principalment de la *Amorosa Visione* (senyalada abans per Landau) però també d'altres obres seves, sobre tot l'*Ameto,* és superior a la del Dant; quasi es redueix aquesta, en opinió de H., als cinc primers cants de l'*Inferno* (pàg. 42), profusament copiats o imitats per l'autor. No cal donar, al meu entendre, més valor de la que té, a aquesta limitació de les reminiscències dantesques, ni se l'ha de fer servir per a regatejar a la *Gloria d'Amor* una mica del prestigi que pugui donar-li el *Poema sacro.* Que l'autor el tenia ben present, ho demostra més que res el nom de *Cant de la primera comèdia* amb què s'inaugura. Però és que En Rocaberti, obsessionat per l'epissodi de *Francesca,* com ja fa notar Farinelli, i concretant el seu argument a descriure les passions infaustes d'amor, és principalment entre'ls luxuriosos de l'Infern dantesc on troba elements per a animar la seva freda escenografia.

L'estudi de la versificació és quelcom deficient. No adverteix que'l principi del cant tercer és en *noves rimades* i que'l metre del quart no cal referir-lo a Rutebeuf sinó que és la *codolada,* forma de rància i dilatada tradició catalana. Tampoc són prou ben estudiats ni compresos els casos d'*hiatus* i el·lisió, que haurien tingut de referir-se a les normes de la poètica tolosana.

Moltes observacions podrien fer-se sobre'l text, prou difícil per a disculpar alguna incomprensió en un erudit al qual la nostra llengua mai pot ésser prou familiar. Vers 180, la nota no convenç, i ha de puntuar-se *fo·m,* tal com diu l'editor que li fou aconsellat. Vers 238, perquè accentúa *costa*? Vers 323, *e* és conjunció en aquest i els altres casos senyalats en la nota. Senyalo sols aquestes lectures defectuoses, perquè son les primeres que sobten en el text, però no són les úniques que podrien discutir-se: en la nota al vers 1237 deuria haver-se recordat l'us del *pur* en el *Curial* i en la traducció de l'Andreu Febrer.

Les notes no dónen tot el que un n'espera. Les cançons sovint al·ludides (v. 191, 198, 1132), la curiosa enumeració de dances (v. 1209-10), les boniques poesies intercalades en el llibre setè, el fosc vers 1456 a l'esclariment del qual res afegeix la llarga nota que li dedica l'autor, el final del poema, per a no citar més que'ls passatges més difícils, segueixen inexplicats. L'al·lusió a Pau de Bellviure hagués també requerit algun comentari. Amb tot i això, hem d'agrair al jove romanista nord-americà l'esforç que ha empleat per fer més fàcil la lectura de la *Glòria d'Amor.* — J. R.

P. Andrés Ivars, O. F. M.: *Los Jurados de Valencia y el inquisidor Fr. Nicolás Eymerich. Cuestión Luliana.* — Extracte del *Archivo Ibero-Americano.* — Madrid, 1916.

Es un període culminant de la nostra història el tractat pel P. Ivars: les qüestions a les quals va donar lloc la condemnació de les obres de Ramon Lull pel famós inquisidor Nicolau Eymerich i la defensa de les doctrines i les escoles lul·lianes pels reis Pere III de les Cerimònies, Joan I (que de primer s'havia inclinat a favor de l'Eymerich) i Martí; per la Universitat de Lleyda, pels Consellers de Barcelona i pels Jurats de València. Aquest darrer aspecte és el més nou del treball, publicant 44 documents inèdits la major partida (anys 1376-1402). La qüestió historiada es presenta bé tot treient en el text la part més suggestiva que es desprèn de la documentació, sobre tot el fet de les delegacions que ambdues ciutats trameten acordadament a la cort papal d'Avinyó. — M.

Lluís Nicolau d'Olwer: *Del diàleg en la poesia medieval catalana.* — Publicacions de l'Escola Catalana d'Art Dramàtic. — Barcelona, desembre del 1920.

Amb tot i tractar-se d'un discurs d'obertura i de divulgació, una sèrie de fets nous s'esgranen de les planes: descomptada la idea general d'agrupació del tema, totes les poesies eren conegudes, però apareixen presentades i puntuades d'una manera original i nova algunes d'entre elles, com per exemple la *Dansa de Pere Alemany.* En tot s'havia de conèixer la fina observació de l'autor. — M.

Manuel Serrano y Sanz: *La imprenta en Zaragoza es la más antigua de España.* — Zaragoza, 1915 (22 pp. i 5 facs., extret de *El Arte Aragonés*).

L'Arxiu de Protocols de Saragossa ha donat al Sr. S., que hi ha treballat llargament, una quantitat gran de documents diversos. No són els menys interessants els que dóna a conèixer en aquest fascicle que aclareix els orígens de la impremta a la capital aragonesa. El 5 de gener de 1443 el mestre Enric Botel s'associa amb dos altres alemanys, von Holtz i Joan Planck, per a imprimir llibres; per una altra escriptura podem datar la primera edició dels *Fueros* en 1476 (no després del 90, com creia Haebler). L'*Aristòtil* fóra potser el primer llibre imprès a la Península. — F. M.

P. Miguélez, O. S. A.: *Catálogo de los Códices Españoles de la Biblioteca del Escorial. I: Relaciones históricas.* — Madrid, 1917.

En unes «Advertencias necesarias» l'autor explica el procediment i el concepte que té del mot «relación histórica»; en acabat, dóna una idea del contingut del present volum que abarca obres dels segles XIV, XV i XVI, abundant en gran manera les que pertanyen a aquest últim; àdhuc són les del segle XVI les que poden agrupar-se millor sota l'epígraf «relaciones». En 348 planes només hi són descrits cuaranta vuit manuscrits, essent el major nombre volums facticis de molts documents, gairebé tots del segle XVI.

Els llibres d'aquest volum que ens interessen a nosaltres són molt pocs. En la p. 19 el Valeri Màxim traduït al català (valencià o estil de valenciana prosa) per Antoni Canals (R. C. 11) prou coneguda per l'edició i descripció d'En Miquel i Planas. Les signatures h. I, 10, 11 i 12 contenen traduccions castellanes tretes de la d'En Canals; totes són també conegudes. En la p. 14 (G. B. 7) es descriu un ms. que, per contenir textos llatins, ja ho havia fet el P. Antolín: hi figuren en català els termes de la batllia i ciutat de Barcelona, un band de 1333 dels Consellers i un altre de 1325. En les frases dels llibres catalans s'hi troben un nombre considerable de males lectures. Algunes errades explicatives ha posat el P. Miguélez; p. ex.: el primer llibre descrit és la important *Flor de historias* d'Orient en aragonès; creu que Peyteus és Pistoya.

Notem alguns documents interessants: en la p. 41, *Copia de algunos milagros de la Virgen de Monserrate;* p. 93, *Relación del cerco de Perpiñán de* 1542 i també en la p. 177; p. 169, *Memoria de los libros de Raimundo Lulio de que tenía noticia el Dr. Dimas, y podran adquirirse para El Escorial;* i en la p. 177-178, a més de Perpinyà, s'hi troben dades sobre el regiment de Barcelona i Catalunya. Bones taules fan utilitzar fàcilment aquest primer volum, que ha d'ésser benvingut. — J. M. T.

B. Croce: *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza.* — Bari, Laterza, 1917 (Vol. VIII dels *Scritti di Storia Letteraria e Politica* de l'autor).

Farinelli: Rescensió publicada sota el mateix títol en el *Giornale Storico della letteratura italiana*, 1910, LXXI, 243-302.

Dedicada gairebé tota l'obra del filòsof napolità a relacions entre l'Espanya castellana i la Itàlia, remarcarem sols aquí quelcom de ço que es refereix a Catalunya, principalment tret dels primers tres capítols: *Introduzione. Spagna e Italia nel medio evo; I Catalani e gl'Italiani; La corte spagnuola di Alfonso d'Aragona in Napoli.*

Com primers contactes coneguts entre Catalunya i Itàlia en l'Edat mitjana es poden considerar les expedicions dels Pisans a les illes Balears en 1144 i la de genovesos una vintena d'anys més tart a la conquesta de Tortosa i en altres fets de la lluita contra els mahometans a Catalunya. Les relacions estretes entre els dos països daten del regnat de Pere II el Gran. Ell inaugurà com és palès la sèrie de proeses de la gran epopeia militar del nostre poble mar endins, enllà de les fronteres de la llengua catalana; la seva fama, com cavaller, com heroi és fixada aviat tant a Catalunya com a Itàlia per poetes (Dant), historiadors (Salimbene, Villani), novel·listes (Boccaccio), dels quals passa a la literatura universal perque «son record durarà tant com lo mon haurà durada». D'aquell temps data, diu en Croce la influència del català sobre el dialecte sicilià i potser ja des d'aleshores — es podria afegir — començà d'influir damunt el napolità i també aviat sobre el sard. L'art catalana s'introdueix també en l'Itàlia meridional deixant-hi rastre en l'arquitectura i en la pintura. Exemples, Santa Maria della Catena, de Palerm, i la catedral de Messina, citades per En Croce; igualment s'en podrien esmentar d'altres records catalans de l'època, o poc posteriors, en altres monuments de les mateixes poblacions i diversos llocs de l'illa i no cal dir que també en la de Sardenya. Hi és demés, però, citar com fa En Croce (p. 21) la semblança de la Seu de Messina amb la de Segòvia.

Respecte l'illa de Sardenya, ja es pot suposar que la influència catalana és recordada en aquest llibre. S'hi troba a mancar en canvi la intervenció catalana en diversos afers polítics de la península italiana, tals com l'aspecte tractat per Pietro Silva en son treball *Giacomo II d'Aragona e la Toscana* (1), basant-se en documents dels *Acta aragonensia* d'En Finke, llibre que cita i coneix en Croce. Aquest no deixa de recordar bé que donant-hi poc relleu la difusió i notorietat del català en la península italiana (2) certament hi contribuí demés d'haver estat el català llengua cancelleresca no sols a Sicília i després a la cort aragonesa de Nàpols — àdhuc se'n són conservades lletres catalanes de Robert II — el fet de trobar-se des de principis del segle XIV^{è}, per tota Itàlia, «masnade di catalani», i ésser moltes les famílies catalanes establertes en aquell país. Sobre aquest darrer punt l'obra porta diverses dades, així com també del comerç català, dels nostres cònsuls, etc. La novelística italiana ho reflexa prou per tal com no és estrany ensopegar amb catalans en llegir els «novellieri» de l'època: en general nostres gents mereixien als escriptors italians el concepte de pirates i de gent avara, coincidint amb el Dant (sigui la que's vulgui la interpretació del vers famós del «Paradiso»), amb el Papa Joan XXII que titllava als catalans de *non nimium sumptuosi* i fins amb escriptors espanyols com Delgado, l'autor de la *Lozana Andaluza* (Croce, pp. 25 i seg). Altres dicteris semblants corrien en boca dels italians àdhuc conservats en el *folklore*, la qual cosa no és d'estranyar tenint en compte les lluites que mantingué contínuament l'element indígena amb el dominador estranger. — A la cort del *Magnànim* els catalans i, en general els espanyols, foren acusats de barbres, de gent poc afecte a les lletres. Certament tenien alguna raó els humanistes, però no cal estremar la nota com fa En Croce quan diu que «i principi spagnuoli eredi di preconcetti medievali e feudali, disdegnavano... le lettere» (p. 33). No es pot dir així com així dels reis de nissaga catalana, ni d'Alfons el Magnànim. A part d'això cal fer constar que constitueixen un seguit de pàgines ben animades i interessants el retrat d'aquest rei voltat d'una cort literària polilíngüe i l'esboç de la Nàpols d'allavors, plena de famílies catalanes «tutta la città ey piena» formant una nombrosa colònia que omplia també les illes del golf, principalment Ischia, tant que hom no s'admirarà en saber que la llengua nostra fou usada en aquella cancilleria fins l'any 1480, que s'hi feien traduccions del català al llatí i a l'italià (pp. 61, 63) i que es parli de balls i representacions catalanes d'aleshores.

Després del III capítol l'obra ja no toca tan de dret als catalans, bé que no hi manquen referèn-

(1) Roma, 1913.
(2) Cf. la rescensió que de l'obra d'En Finke feu En Rubió i Lluch en l'Anuari MCMVIII, pp. 588-595.

cies a coses nostres principalment en parlar de l'època en que «Déu s'era fet espanyol», es dir sota els pontificats dels Borja, quan segons diuen els autors italians contemporanis a Roma no es veien més que catalans. Perquè els catalans (i dient així s'hi comprenen totes les gents de parla nostrada) ocupaven càrrecs importants en la Cúria, alguns dels quals anota En Croce (pp. 76-77), alhora que s'introduien a Roma «costums i maneres espanyoles i fins l'accent» i àdhuc les *corridas de toros*, aquest «piacere da mille forche» com diu Passaro (p. 189). Aquells dies València que «il colle del Vaticano occupato avea» (p. 84) era en opinió dels italians, capital de la galanteria, i de ciutat galant tenia fama Barcelona, amb Sevilla, com també galants i afeminats eren per el poble dominat tots els espanyols, mentres perdurava el nom de pirates aplicat als catalans, per bé que el Bandello en les novel·les recordés el «tempo de la buona memoria dei re d'Aragone».

L'Apèndix amb que es clou el volum, *Una passegiata per la Napoli spagnola* és un inventari de monuments i records que la ciutat de Nàpols serva de la dominació dels catalans primer i després dels espanyols. Dels primers es conserva el record en el nom de la Rua Catalana (ja surt en el Decameron, Giorn. II, nov. V), en tombes de prínceps de la dinastia castellana dels nostres reis, i de particulars, en l'Arc de Triomf del Magnànim, en l'Església de Montserrat, etc. Fóra interessant poder fer l'inventari d'aquestes relíquies catalanes, sobre tot en ço que mira la Itàlia meridional.

Amb aquesta obra En Croce, segons ell mateix confessa, no ha tractat d'oferir un historial complet de les relacions espirituals entre les dues penínsules llatines, sols ha volgut fer un aplec de notes i articles publicats entre 1892 i 1906, amb lleugers retocs i afegidures tingut compte del resultat de noves observacions o bé pròpies o bé emmatllevades a algunes rescencions del gran hispanista Artur Farinelli. No cal fer-li, doncs, retret d'omissions i llacunes; en canvi és precís reconèixer la valor d'una obra que com a producció d'En Croce és escrita amb una equanimitat de criteri i un sentit històric admirables i alhora amb una erudició vastíssima a la qual no perjudica la vigoria i frescor de l'istil.

Gairebé ningú més que En Farinelli, coneixedor de tota literatura, especialista principalment en traçar les relacions culturals d'uns pobles amb altres — bé que aquest no sigui sinó un caire de la seva personalitat complexa — podia judicar i completar millorant-la l'obra d'En Croce. Efectivament, els materials que En Farinelli ha anat recullint, en bona quantitat de llibres i articles i anteriors rescensions a treballs del seu compatriota, és considerable. La rescenció que ens ocupa gairebé és un llibre.

Pel que fa a Catalunya, a les relacions de la qual amb Itàlia dedica unes poques pàgines, ens sorpendria de veure-hi com el professor de Turin sol aprofitar les darreres aportacions dels erudits i dels investigadors estrangers i catalans, per molt escampades que elles siguin, si no sabessim que per a En Farinelli la bibliografia no té secrets. En poc espai, doncs, ens ofereix una visió justa i animada de l'època de l'expansió catalana per terres d'Itàlia i per tota la mar mediterrània, expansió que no era sols política, perquè impulsada per aquella gloriosa dinastia dels nostres comtes-reis dels quals En Farinelli reivindica justament la fama com homes de lletres qui «maldaren afegir al prestigi de les armes el decor de les ciències». Demés poden ésser molt útils algunes referències a coses dels catalans a Itàlia, desconegudes o, si més no, poc utilitzades entre nosaltres (Vegeu per exemple pp. 523 nota 3.ª; 254 nota 2.ª; 255 nota 4.ª; 259 nota 3.ª).

La simpatia amb què l'autor veu ço que es publica a la Península ibèrica és causa segurament d'ésser massa benèvol en judicar alguna obra moderna (per ex. p. 253 nota 4.ª).

Així aquests dos treballs italians constitueixen junt amb el fort article d'altre erudit italià, En Mario Casella, sobre *Il «somni» d'En Bernat Metge e i primi influssi italiani sulla letteratura catalana* (Archivium Romanicum, III, 115-205), del qual se'n parla en altre lloc d'aquesta *Crònica*, l'aportació més forta, feta en els darrers anys, a l'estudi de les relacions entre Catalunya — i no cal dir que la Ibèria tota — i la Itàlia. — R. D'A.

VOSSLER, Karl: *Minnesang des Bernhard von Ventadorn* (Sitzungsberichte der K. bayerischen Akademie der Wissenschaften, Februar, 1918).

Dins de la bibliografia provençal, tan abundant en quantitat com escassa en interpretacions vives de la obra dels trobadors, la qual és ofegada sovint per l'abús del comentari filològic, ha de senyalar-se amb tot respecte aquesta caracterització plena d'aguda novetat del més inspirat i *modern* dels trobadors. Cap resum podríem fer dels resultats de la investigació del Professor de Munich, que tingués la precisió d'allò que el mateix autor diu de la seva obra en el primer quadern

dels *Wissenschaftliche Forschungsberichte*, Gotha, Perthes, 1919; p. 51. Per això preferim traduir-lo.

«Estudia l'autor l'aspecte tècnic i psicològic de l'art d'en Ventadorn i exposa la opinió de que'l poeta, enfront de les convencions socials, mètriques i estilístiques de la lírica amorosa, pren una posició, no de revolucionari ni d'escèptic, sinó simplement de somniador o de burleta. El secret del seu estil es troba en la gràcia amb que's mou entre'l misticisme i l'humorisme, no prou tingut en compte aquest últim fins ara. Del seu art es desprèn cert parentiu espiritual amb Tibul i Ovidi. Vossler creu versossímil que l'art un poc enigmàtic d'En Jaufre Rudel s'expliqui per un semblant esperit i les mateixes tradicions.

...Senyala que aquell misteriós *amor de loing* té la seva motivació literària en la Heroida XVI d'Ovidi, especialment grata als trobadors, i sobre tot en els versos 17 i següents, en els quals Paris esplica a Helena com, sense haver-la vista, ha travessat la mar, impulsat per l'amor. Sembla que'ls Trobadors solien introduir-se en el paper dels aimadors més famosos de l'antiquitat, comparant-se ells i llurs dames amb Jasó i Medea, Eneas i Dido, Paris i Helena, Tristany i Isolda; de la mateixa manera que en els temps romàntics els poetes es decandien a la manera d'Abelard, Julia i Ossian. Per que anomenem fonts literàries eren, no solament imitades, sinó també viscudes.» — J. R.

VOSSLER, Karl: *Peire Cardinal, ein Satiriker aus dem Zeitalter der Albigenserkriege* (Sitsungsber. der K. bayer. Akad. der Wissenschaften, Desembre 1916).

En nou capítols estudia l'autor les poesies amoroses del trobador, les seves censures contra els nobles, ses opinions religioses, artístiques i morals, les seves poesies polítiques dels temps dels Albigesos, les seves sàtires personals, les seves cançons contra la clerecia i, finalment, En Cardinal artista. Sobre ample fonament històric, ens dóna l'autor una viva imatge d'aquesta personalitat, la qual fins ara ens era poc coneguda. A judici de Vossler, el resultat més interessant de la seva investigació és la demostració de les estretes relacions existents entre Cardinal i la poesia satírica llatina dels Goliards. Cardinal seria el primer trobador que va fer ressonar en la lírica occitànica el sentiment pessimista i adolorit de la poesia clerical. — J. R.

REVISTES

Annales du Midi. — Tolosa, 1915-1916. — En MASSÓ TORRENTS acaba la publicació de les *Poésies en partie inédites de Johan de Castellnou et de Raimon de Cornet d'après le manuscrit de Barcelone* (n.º 239 de la Biblioteca de Catalunya), pp. 5-36. — M. ANTOINE THOMAS dóna un interessantíssim document sobre *Bernard de Panassac, un des fondateurs des Jeux Floraux* (pp. 37-57), que pinta qui era l'únic noble que formava part de la «sobregaya companhia», publicant també la sola poesia que se li coneix continguda en el nostre formós cançoner Gil. — Pp. 140-175: Notable capítol d'una història de la poesia provençal que prepara M. A. JEANROY, *Les troubadours en Espagne.* En havent fet l'elogi d'En Milà, canviant de pla i posant al dia les moltes obres publicades des de la mort del gran erudit català, dedica M. Jeanroy unes curtes i substancioses planes a estudiar les relacions dels trobadors: I, amb els comtes de Barcelona i els reis d'Aragó; II, amb els de Castella i Lleó, seguint les curtes notícies que es troben, en III Navarra i IV Portugal. Com es comprèn, són els que es refereixen a les cases de Barcelona-Aragó i Castella-Lleó, on l'autor consigna més nombre de fets, sempre presentats d'una manera precisa, cabal i treient claror d'entre entrellats prou complicats i foscos. Les úniques tares que es podrien cercar es referirien a obres que encara resten inèdites i que, per tant, M. Jeanroy no ha pogut conèixer. Des del llibre d'En Milà (1861) no havia mai sortit un estudi tan notable i nou sobre un subjecte semblant. — Pp. 354-376: M. C. FABRE publica *Trois documents inédits des archives de l'hôpital du Puy-en-Velay, écrits en langue d'oc*, catalans els dos primers. En l'un els «prou coneguts clergues Joan Eximeno i Francesc Martorell pels càrrecs dels quals estigueren investits, escriuen a En Joan March trametent-li còpia d'una lletra signada del rei Martí i datada de 1407, tractant sobre els acaptoris de Nostra Dona del Puig de França, de Sant Blai de Perpinyà i de Santa Bàrbara de Pruneres. L'altra és datada a Perpinyà a 1575, en la qual En Pere Pauques, de Bula, es refereix a les rendes del Rosselló, dirigint-la als canonges del Puig de França.

— 1917-1918. — M. ANGLADE dóna a conèixer, tot esperant l'edició promesa de les *Leys d'Amors*, unes *Poésies religieuses inédites du XIVe siècle*, que acompanyen un dels manuscrits de la compilació de Guillem Molinier (pp. 1-48). — P. 447: Nota afectuosa de M. ANGLADE sobre la *Biblio-*

grafia dels antics poetes catalans d'En Massó. — P. 509: Sobre Ramon d'Alòs, *Dell'antica versione catalana del «Decameron»*.

—*Archivium romanicum.* Nuova rivista di filologia romanza diretta da Giulio Bertoni.

Vol. I (1917). — P. 230. G. BERTONI: *Un «pianto» di Gulhem de Saint Leidier.* Aquest text és tret del manuscrit 146 de la Biblioteca de Catalunya, la principal variant consistint en «Amics Ugó» en lloc d'«Amics badocs» que dóna el manuscrit Càmpori donat a conèixer pel mateix Sig. Bertoni. La còpia del nostre cançoner Gil va esser-li executada per En Langfors. — Pp. 289-306. Article lluminós sobre *Les Biographies des troubadours e les Razos; leur valeur historique.* — P. 522. La Srta. G. Russler Ratyé proposa algunes pensades *Corrections au texte du «Planh»: Ab* [*lo*] *cor trist* (*Grund.* 461,2). Endavina alguns catalanismes en la publicada per Stengel, però no coneix cap altre text, i ignora que la poetessa fos catalana i l'opinió d'En Milà.

— Vol. II (1918). — P. 271. Hi ha una nota bibliogràfica d'EN BERTONI sobre l'estudi d'En Griera, *Els noms dels vents en català*, afegint-hi alguna notícia curiosa. — Pp. 379-383. Edició diplomàtica del *Doctrinal* de Ramon de Castellnou, seguint el manuscrit Libri 105 a la Mediceo Laurenziana de Florença, deguda a la Sra. Blanca Sutorius. — P. 400. Recensió d'En Giulio BERTONI sobre el llibre d'En Massó, *Bibliografia dels antics poetes catalans*, acompanyada d'una reproducció del cançoner Gil. En BERTONI, referint-se a la publicació per M. C. Fabre del Serventesch que'l manuscrit H.[b] dóna an En Pere Cardenal, *Si tots temps vols* (que'ns guardarem d'atribuir-li), manifesta la seva opinió que l'escrivent hagués posat Pere Cardinal en lloc de Pere Català. Convé observar que'ls dos noms son deguts a escrivents diferents, com En Massó fa constar.

— Vol. III (1919). — Pp. 28-42. M. C. FABRE publica com *Un poème inédit de Peire Cardinal* el que figura a la fi del manuscrit 8 (A de Milà) de la Biblioteca de Catalunya amb l'atribució a aquell trobador, com és sabut, «Si tots temps vols viure valent e pros». No ens decantarem en donar raó a l'estudi històric, força interessant, amb el que acompanya la publicació, ni en creure certa l'atribució de C. Fabre d'acord amb el text del manuscrit. Però en una nota addicional En Bertoni torna a expressar la seva opinió sobre una suposada equivocació de l'escrivent, que se li hauria escorregut Peire Cardenal volent escriure Peire Català. Aquesta opinió d'En Bertoni està desproveïda de fonament, per que entre el copista que va escriure les obres de P. Català, posant-les al començament del llibre, i el que va posar-hi la suposada de P. Cardenal a la fi, hi mitjançava de segur més d'una cinquantena d'anys. — Pp. 145 - 205. Importantíssim estudi de MARIO CASELLA sobre *Il «Somni» d'En Bernat Metge e i primi influssi italiani sulla letteratura catalana.* A l'autor no li agrada res del *Somni.* Declara tot seguit que el mèrit de l'obra d'En B. M. és més històric que literari; li manca el talent per compondre una obra individual i artística; còpia fidel d'altres obres no prou païdes, mal afegides d'una manera inelegant i en forma encara rudimentària. De tard en tard, sobre el fons convencional, gris i monoton, passa un raig de claror, pàl·lid reflexe d'una flama llunyana. Mes En Casella referma encara el seu parer depriment sobre el *Somni:* impotent En B. M. per rompre el cercle de la tradició, acull els detritus d'obres que li eren conegudes, va distribuir-les en l'esquema general de la visió, llegant-nos quelcom de fragmentari, d'incompost i d'inorgànic. A la fi del seu estudi dedica noves frases despectives a l'obra més important d'En B. M., després d'haver-la descomposta (creu En Casella), i diu: «El lligam que ho reuneix i coordina tot (el seguit de plagis d'autors diversos) és més formal que intrínsec; les desviacions vanes o excessives se separen massa sovint de l'esquema general i ens el fan oblidar; l'estil es ressent de la varietat de les fonts a les quals l'autor s'até, mostrant-se tan aviat artificial com pretenciós, de vegades desigual i inharmònic.» El que hem retret fins ara forma només una part de les opinions d'En Casella reduint a nient el *Somni:* és un adversari lleal que acumula les observacions i notes ben preses; unes i altres resulten sempre útils i força interessants. Reconeix la importància que l'obra té en la introducció a Catalunya del classicisme i de l'humanisme entrats per mediació d'Itàlia. D'una manera general, a En Casella no li agrada l'estil ni la llengua catalana del segle XIV: hi troba rudesa. No obstant, en el transcurs del seu estudi, la retrets de llargs fragments (p. ex. de l'Eximeniç i del propi B. Metge) plens de vida, de bon estil i, al nostre sentir, de llengua excel·lent. Prefereix, ell, l'estil de les nostres obres del segle XV[è], millorat per les traduccions de les grans produccions italianes del Renaixement. L'estudi, conseqüent al subtítol que porta, ve a obrir-se per un examen general del *Somni*, amb datació i aspectes de la literatura catalana abans i coetània, les aficions de Joan I, la societat del nostre país, el caràcter de la nostra societat segons les èpoques; la soptada mort del rei Joan I i la llegenda (no hi ha dubte que la fou caçant als boscos de Foixà, havent-se publicat cartes seves a Violant de tres dies abans dient que va a la caça allí i En Tomich no tenint raó); les relacions entre Catalunya i corts i repúbliques italianes, influència del cisma i

la cort papal d'Avinyó en la política dels nostres reis; les relacions comercials amb genovesos, florentins i venecians, l'època del rei Pere III i la seva caracterització, les fonts de l'obra i llur discussió, la idea del plagi en l'edat mitjana, i idea general sobre el *Somni* i la nostra literatura per acabar. Evidentment, és tractar de moltes coses.

—Vol. IV (1920). — Pp. 262-271. Llarga nota bibliogràfica del *Butlletí de Dialectologia catalana*, per W. von WARTBURG, i unes altres del mateix recensor en les pp. 419-422 i en les 551-555.

—*Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters.* — PROBST, Jean H.: *La mystique de Ramon Lull et l'Art de Contemplació* (XIII, Heft 2-3).

—*Bibliothèque de l'Ecole des Chartes.* — DELISLE, L.: *Poèmes de Raimond Astruc... conservés dans le ms.* 1,008 *de Saint-Gall* (LXXVII, pp. 405-414).

—*Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.* — SOLER I PALET, J.: *Notícies biogràfiques inèdites d'En Bartomeu Mates, autor de la cèlebre gramàtica llatina incunable* (VIII, pp. 33-42). — BOVÉ, Salvador: *Ramon Lull i la llengua llatina* (VIII, pp. 65-88). — *La Vida coetània segons lo Ms. del Museu Britànich* (VIII, pp. 89-101). Transcripció del text del ms. add. 16,432 del British Museum, acompanyada dels facsímils de l'incípit i explícit del manuscrit. — MIRET Y SANS, Joaquim: *Noves biogràfiques d'En Ramon Lull* (VIII, pp. 101-106). — MAS, Joseph: *Notes documentals de llibres antics a Barcelona* (VIII, pp. 155-167, 238-251, 330-345, 400-406, 444-463). — SCHWAB, Moïse: *Prières juives du rite catalan, XIe et XIIe siècles* (VIII, pp. 193-204). Estudi dels manuscrits núms. 590-593 del fons hebreu de la Biblioteca Nacional de París, rituals especials de Catalunya. — BATISTA Y ROCA, J. M.: *Catàlech de les obres lulianes d'Oxford* (VIII, pp. 204-228, 308-330). — MIRET Y SANS, J.: *El primitiu nom de la família d'En Ramon Lull* (VIII, pp. 305-307). El nom patronímic fóra Amat, i, per consegüent, el veritable del Beat Ramon Amat. Lul o Lull no es més que un motiu que porta ja un Pere Amat en el segle XII. — CODINA Y FORMOSA, J. B.: *Fragmentos de los libros de los Macabeos en lengua catalana* (VIII, pp. 361-372). Segons un manuscrit del XV de l'arxiu de la Comunitat de Santa Maria del Mar, de Barcelona. — MIRET Y SANS, J.: *Documents per l'història de la llengua catalana* (VIII, pp. 372-385). — MOLINÉ Y BRASÉS, E.: *La Acadèmia dels Desconfiats* (IX, pp. 1-10). — MIRET Y SANS, J.: *Dos siglos de vida académica* (IX, pp. 10-32, 92-116, 168-193, 249-285).

—*Boletín de la Real Academia de la Historia.* — YAHUDA, Dr. A. S.: *Hallazgo de pergaminos en Solsona. Un capítulo sobre la poesía hebraica religiosa de España* (LXVII, pp. 513-549). Mn. J. Serra i Vilaró va trobar a la Catedral de Solsona dos pergamins en les cobertes d'un manuscrit procedent de Serrateix, són escrits en hebreu i formaven part d'un recull d'oracions. Contenen fragments de sis poesies religioses: I, un himne sobre la teofania en el Sinaí, de David ben Elazar Bakuda; II, himne de Yehuda Haleví sobre la Terra Santa; III, himne anònim sobre els Manaments; IV, la segona part de les Exhortacions de Salomó ben Gabirol; V, una poesia sobre les revelacions de la Llei Divina; VI, un cant d'Isaac ben Gayat sobre l'elecció del poble d'Israel. Aquest últim era fins ara inèdit, les altres poesies havien ja estat publicades. El Dr. Y. estudia especialment les I, II, IV i VI, i acompanya el seu treball d'una reproducció dels originals. — BECKER, J.: *Obras lemosinas en la Biblioteca de El Escorial* (LXX, pp. 207-210). Comentari pintoresc, com es veu ja pel títol, del *Catálogo* del Sr. Castañeda, citat en el lloc corresponent; diu, per exemple, que «la literatura lemosina es mal apreciada generalmente. No se compone sólo de canciones sanguinarias como las de Beltrán de Born; cínicas como las de Guillermo de Poitiers; procaces y brutales como las de Bergadá......» sinó que «... es Historia con Muntaner, es física con Vilanova......» L'autor no se sab estar de fer el seu petit comentari al *jus primae noctis* que sembla que va ésser «una de las causas de aquella gravísima lucha social que tan hondamente conmovió a Cataluña en el siglo XV». — GARCÍA ROMERO, F.: *Catálogo de los incunables existentes en la Biblioteca de la Real Academia de la Historia* (LXXVII, pp. 220-244). Notícia de 25 incunables, algún d'ells català.

—*Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana.* — Palma de Mallorca. — BORRÁS, J.: *Un sexto sentido: el «affatus»*, segons R. Lull (XV, 19-26). — CASADESÚS, J.: *Tomismo y Lulismo. La ortodoxia de Raymundo Lulio* (XV, 28-30). — BOVÉ, Salvador: *Leyendo a Balmes* (XV, 33-38), amb notes sobre filosofia luliana. — LLABRÉS, G.: *Consueta de la nit de Nadal* (XV, 38-46), firmada per Fra Miquel Pasqual «ville Buger anno 1599». — AGUILÓ, E.: *Dues cartes sobre doctrina luliana: I, Epistola D. Ivonis Salzinger R. P. Fratri Michaeli Fornes Lulli cathedratico sub dat. Moguntiae* 28 *maji* 1725. *II, Carta de fra Pere Pont resident a Magúncia, deixeble d'En Salzinger* (XV, 194-203). Cal afegir-les a les publicades pel Dr. Gottron en el seu volum sobre l'Edició Maguntina. — AGUILÓ, E.: *Data de la mort d'En Salzinger* (XVI, 256). Notes manuscrites en uns llibrets que foren del Dr. Bartomeu Ripoll, de Sóller, deixeble del lulista alemany; segons elles, morí el 28 o el 30

d'abril del 1728. — AGUILÓ, E.: *Oficis conferits a Pere Jordà, cavaller, doctor en arts y en medicina* (1455) (XV, 301-304). — SANCHO, Antoni: *Beato Ramon Lull* (XV, 377-343). Sermó. — ALCOVER, Joan: *El lulismo en Mallorca desde mediados del siglo XIX* (XV, 343-349). Extret d'una conferència. — *La vida coetània segons lo ms. del Museu Britànic* (XV, 349-357). — *De la vida y martiri del iluminat Ramon Lull* [escrita del Dr. Joan Binimelis 1538-1616] (XV, 357-377). — ALCOVER, Antoni M.ª: *Crònica del VI centenari de la mort del Beat Ramon Lull* (XV, 378-388). — BAUZÁ ADROVER, J.: *Páginas de historia luliano-felanigense* (XVII, 76-78). Capítol per a la història de les idees lulianes. — AGUILÓ, E.: *Libreros* (1521-22) (XVII, 247-248). Quatre documents sobre altres tants llibreters. — *Regoncixement de les despulles del Beat Ramon Lull* (1611), publicat per A. Buades (XVII, 295-297). — *Fr. Pere Marsili, dominico* (1310) (XVII, 339-340). Document copiat per E. Aguiló.

— *Bulletin Hispanique*. — BURNAM, John M.: *A group of Spanish manuscripts* (XXII, pàgines 229-233). Senyala la possible derivació ripollesa o, més amplament, catalana de la part matemàtica continguda en els famosos manuscrits «Aemilianensis» i «Vigilanus» de l'Escurial, així com la mediació catalana en la penetració a la península de la influència científica moresca. Es un estudi suggestiu fet amb la competència de l'autor de la *Palaeographia Iberica*.

— *Butlletí de l'Ateneu Barcelonès*. — Barcelona. — GIVANEL MAS, J.: *Una mascarada quixotesca celebrada a Barcelona l'any* 1633 (volum I, 1915, pp. 127-151) segons un imprès rarissim del mateix any (Barcelona, La Cavalleria) existent a la Biblioteca de Catalunya. — J. CASADESÚS: *L'Art Magna de Ramon Lull* (I, 1916, pp. 265-286). Ve a ésser la versió catalana, però més curta, del treball publicat després en castellà amb títol semblant (vide, en aquesta *Crònica*, l'article sobre el *VI Centenari de la mort de Ramon Lull*). — Demés s'hi comença a publicar, com folletó, segons transcripció que en fa el Sr. F. Valls i Taberner, el *Cançoner* del XVè segle de la Biblioteca de l'Ateneu. (Es el Cançoner N, segons MASSÓ TORRENTS, *Bibliografia dels antics poetes catalans*, en ANUARI MCMXIII-XIV, pp. 126-142.)

— *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*. — Barcelona. — PUJOL, Francesc: *El cant de la Sibil·la* (1918, XXVIII, pp. 201-219).

— *Estudio*. — NICOLAU D'OLVER, Lluís: *Introducción al estudio de la literatura catalana* (IX, pp. 1-27, 297-315, 471-491; X, pp. 1-24, 185-196, 378-407). — CASADESÚS, Josep: *El «Arte Magna» de Raimundo Lulio* (XVII, pp. 175-206). Es pròpiament aquesta memòria com una introducció breu a l'estudi de l'*Ars Magna*, exposant-ne l'estructura externa i el contingut essencial, amb concisió i claretat. — FERRÀ, Miquel: *Ramon Lull, valor universal* (XVIII, pp. 177-188).

— *Estudios Franciscanos*. — Sarrià (Barcelona). — BARCELONA, A. M. de: *El Infante Fr. Pedro de Aragón* (1915, XIV, pp. 205-218; XV, pp. 58-65). S'hi continua la publicació de les revelacions en llatí del noble menoret, sobre la restitució de la seu papal a Roma, segons un manuscrit del Vaticà. Segueix després, en català també de l'època, una «Exposició de la visió damunt dita». — BORDOY-TORRENTS, Pere M.: *El «Excitatorium mentis ad Deum» de Fr. Bernardo Oliver* (1917, XVIII, pp. 248-256), amb alguns comentaris a l'obra. — BARCELONA, A. M. de: *Documentos relativos a los «Espirituales» del siglo XIV* (1917, XVIII, pp. 133-138, 301-365; XIX, pp. 29-38). Documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Hi té un relleu especial Fra Pons Carbonell. — B[ARCELONA], A. M. de: *Una «Passio» inèdita de Santa Eulàlia de Barcelona* (1917, XVIII, pp. 37-40). Text del segle VIII o IX que es llegeix en les cobertes d'un manuscrit de l'Arxiu Municipal d'Oristano (Sardenya). — RIBER, L.: *Ramón Lull en Montpeller y en la Sorbona* (1917, XVIII, pp. 223-226). Resum d'altre article de *La Revista Quincenal* (25 de febrer del 1917). — P. A.: *Una curiosa controversia sobre el uso del idioma catalán en la predicación durante el siglo XVII* (1918, XXI, pp. 385-400, 475-476). S'hi publica el folletó de CISTELLER, *Memorial en defensa de la lengua catalana* de 1636, publicada en català per Mn. Font i Sagué en 1901. — [PALMA DE MALLORCA, A. de]: *Catálogo de la exposición de iconografía y bibliografía del B. Ramón Lull organizada por la «Societat Arqueològica Luliana» de Palma de Mallorca, con ocasión del sexto centenario de su martirio* (1918, XXI, pp. 453-462; 1919, XXII, pp. 56-60, 131-140, 220-224, 274-280, 357-369, 446-455; XXIII, pp. 47-56, 129-141; 1920, XXIV, pp. 214-218, 377-381; XXV, pp. 51-57, 132-144). — A. P.: *El lulismo en Cataluña* (1916-1919) (1919, XXIII, pp. 20-25). — PALMA DE MALLORCA, A. de: *La antigua biblioteca de los capuchinos de Mallorca* (1920, XXV, pp. 367-376).

— *Estudis Universitaris Catalans*. — *Llibre de Sant Bernat, abat de Clares-Valls, sobre l'amor de Déu, posat en català per Guillem Fortesa* (V, pp. 34-59). — DURAN I SANPERE, Agustí: *Un «Misteri de la Passió» a Cervera* (VII, pp. 241-290). Publica un manuscrit del segle XVI, de l'Arxiu de la Comunitat de Santa Maria de Cervera, obra en part dels preveres Pere Pons i Bal-

tasar Sança, que aprofitaren una part considerable de la *Istoria de la Passió de nostre Déu Jesucrist* de Bernat Fenollar i Pere Martínez. Hi ha documents que testimonien que el Misteri havia estat representat a Cervera diverses vegades. — PUJOL I TUBAU, Pere: *Un altre manuscrit català del «Flos Sanctorum»* (VIII, pp. 67-82). Fragment d'un manuscrit de començaments del XV descobert a l'arxiu de la casa Deulofeu, de Puigcerdà; comprèn tan sols 8 folis (195-202) que foren aprofitats per cobertes, amb les llegendes de Sant Crisògon, Santa Caterina, Sant Sadurní, Sant Jaume màrtir, Sant Pastor abat, Sant Joan abat, Sant Arseni abat, Sant Agató i *La istoria de Barlam.*— NICOLAU D'OLWER: *Literatura Catalana* (*Notes i comentaris*) (VIII, pp. 83-91). Data dels Proverbis d'En Guillem de Cervera, Una arenga de Jaume II (1323), «Fimeu» nota a la faula d'En Torroella, En Turmeda i el Libre de Tres. — RUBIÓ I LLUCH, Antoni: *La cultura catalana en el regnat de Pere III* (VIII, pp. 219-247).

— *Journal des Savants.* — JEANROY, A.: *Les Troubadours en Italie* (XIV, pp. 108-120). S'ocupa del llibre d'En Bertoni sobre aquest tema i fa consideracions molt atinades sobre *Los Trobadores* d'En Milà.

— *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.* — Comunicació de M. LANGLOIS sobre *De Spiritu Guidonis*, opúscul popular traduït a diverses llengües, entre elles la catalana, sobre la història de Gui de Tour retornat del Purgatori. M. Langlois estableix la peça autèntica en què s'empara l'opúscul, que és l'acta dels interrogatoris que féu Joan Galí, prior dels Domenics d'Alanís, sobre coses del Purgatori a l'ànima de Gui de Tour en desembre del 1323 i gener del 1324.

— *Quaderns d'Estudi.* — Barcelona. — RIBER, Llorenç: *La Vida de Ramon Lull* (any II, volum I, pp. 164-172), ben resumida. — *Antologia Filosòfica Luliana* (pp. 173-187). — *Quan jo anava a estudi* (pp. 188-190). Fragments del «Blanquerna». — PASTRE, Lluís: *La pedagogia de Ramon Lull* (pp. 190-203). — D[URAN], E.: *La visió de Lull per un protestant* (pp. 204-214). Extrets de l'obra de R. Speer, *Ramon Lull the Christian Crusader and his conquest.* Tots aquests treballs, amb bibliografia, crònica, etc., constitueixen un bell «Quadern commemoratiu del Centenari de Ramon Lull». — BORDOY-TORRENTS, Pere M.: *Del summe equilibri de Lluís Vives* (any IV, volum II, pp. 322-339). — NICOLAU D'OLWER, Ll.: *Del Diàleg en la poesia catalana medieval* (volum XI, pp. 97-114).

— *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.*—CERIELLO, G. R.: *Carte e manoscritti spagnuoli e portoghesi della R. Biblioteca Universitaria di Sassari* (XXXII, pp. 488-514). Senyalem alguns documents referents als Jutges d'Arborea i Marquesos d'Oristany. Quasi tots els manuscrits descrits són miscel·lànies del segle XVII, poc interessants. — *Apología del Dr. Dimas de Miguel* (XXXII, pp. 544-555; XXXIII, pp. 136-158). — LAMBERT, R. P. A.: *Les origines de l'Imprimerie a Saragosse* (1473-85) (XXXIII, pp. 29-50). Sistematització de totes les dades relatives a aquesta qüestió, tenint en compte els documents donats a conèixer pel Sr. Serrano. — GUTIÉRREZ DEL CAÑO, M.: *Ensayo bibliográfico de «Tirant lo Blanch»* (XXXVII, pp. 239-269). Estudi sense gran originalitat i ple d'errades en les poques coses personals que posa. — SANCHO IZQUIERDO, M., i SINUÉS, J.: *Catálogo de los manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Zaragoza* (XXXIV, pp. 114-141). Notícia de 28 manuscrits; senyalem el n.º 19, contenint els Actes dels Capítols provincials dels Predicadors, molts d'ells tinguts a Catalunya, dels segles XIII al XVI. — CASTAÑEDA Y ALCOVER, V.: *Indice-sumario de los manuscritos lemosines y de autores valencianos o que hacen relación a Valencia, que se custodian en la Real Biblioteca de San Lorenzo del Escorial* (XXXIV, pp. 275-299 i 443-461). Vàrem trobar en una ocasió, visitant un museu estranger, un simpàtic valencià, molt entès historiador d'art, i parlant dels mestres de l'escola valenciana deia: «En direm pintors llemosins, *per no molestar*». Segurament el Sr. C., amb la mateixa amable intenció, nomena llemosins els tractats que inclou en el seu treball. Aquest promet més en el títol del que realment dóna; no es pot dir que sigui un *índice*, ni *sumario*, dels manuscrits *lemosines*, ni dels d'autor valencià; n'hi manquen molts per a ésser-ho. Els que hi ha, en canvi, estan descrits bastant malament; l'autor cau sovint en errades prou importants i que fóra llarg i poc profitós enumerar aquí. El sistema seguit d'anotar els tractats separadament, encara que siguin compresos en un mateix manuscrit, porta alguna confusió, a part de la repetició inútil de moltes indicacions. Els tractats indicats són 75, els manuscrits poc més de la meitat. L'autor ha estat encara poc sortat en escollir les reproduccions: de les quatre que acompanyen l'estudi, tres havien ja estat publicades. — SERRANO Y SANZ, M.: *La Imprenta de Zaragoza es la más antigua de España* (XXXV, pp. 243-271). Nova edició del treball publicat a l'*Arte Aragonés*, amb addicions i modificacions. — DEL RÍO Y RICO, Gabriel M.: *La Imprenta en el siglo XV. Ocho ediciones conocidas de la imprenta de Botel, en Lérida*

(XLI, pp. 253-262). Descripció de les obres següents: Sant Albert: *Philosophia pauperum;* Boeci: *De consolació;* Pere de Castrovol: *Commentum super libros Ethicorum Aristotelis;* Dati: *Elegantiolae;* Flores: *Breve tratado de Grimalte y Gradisa;* Flores: *Grisel y Mirabela; Flors de virtut e de costums;* Mairons: *Editiones in categorias Porphiri et predicamenta Aristotelis.* Les vuit obres són descrites segons els exemplars de la Biblioteca Nacional de Madrid.

— *Revue Hispanique.* — N.º 83 (1915). Estudi fet per G. DESDERISES DU DEZERT sobre el llibre de J.-H. Probst *Caractère et origine des idées du Bienhereux Raymond Lulle.* Tolosa Privat, 1912. — *Els mestres de València,* amb advertència d'En FOULCHÉ-DELBOSCH i donant la còpia i les notes fetes per En Mayans i Siscar a la còpia que va treure aquell erudit valencià, envers 1871, de la curiosa i discutida *Breu descripció dels mestres de València que anaren a besar les mans a la magestat del rei D. Felip, segon de aquest nom, en lo primer de febrer del any mil cinch-cents huitanta sis, feta per lo venerable mestre Gaspar Guerau de Montmajor.* L'obra, com és sabut, és en noves rimades imitades de Jaume Roig. — N.º 89 (1916): En J. MIRET I SANS hi publica *El llibre de Daniel de la Bíblia catalana rimada de Sevilla,* capçat amb una judiciosa notícia dels extrets fets abans d'ell de la famosa Bíblia rimada de la Colombina. — N.º 95 (1917): J.-H. PROBST, *Francesch Eximeniç. Ses idées politiques et sociales.* Estudi important en el qual es retreuen molts fets notables de les obres del famós franciscà dels que es desprenen idees originals que semblen ben seves. — N.º 104 (1918): *Comedia formosa y nova de cent anys. Secret de peixcar tellines y Traza de agafar rates.* Aquesta obra del P. Francesc Mulet, estava impresa en les *Obres festives* publicades en 1875, i aquesta edició, feta per LLUÍS SERRA I RIERA, és treta del manuscrit 1187 de la Biblioteca de Salvà.

— *Vell i Nou.* — OLIVA, Víctor: *L'imprempta Coromines, de Lleyda* (II, pp. 69-71).

— *Vida Cristiana.* Publicació periòdica per temps litúrgics. — Abadia de Montserrat. — Volum I (1914-1915). JOSEP M.ª D'ALÒS: *Speculum Ecclesiae. Tractat litúrgic català del segle XV.* Publicació d'aquest tractat inèdit que es troba en un manuscrit de l'Arxiu de la Comunitat de Santa Maria del Mar (pp. 134-138, 184-188, 289-292, 337-340, 437-441). — JOSEP GUDIOL: *Els entremesos o oratoris pasquals a Catalunya* (pp. 237-240). — II (1915-1916). LLUÍS CARRERAS: *Les Actes del bisbe Fruytós, màrtir, any 259* (pp. 65-69). — HIGINI ANGLÈS: *Els cants populars religiosos i el novenari d'ànimes* (pp. 443-448). — III (1916-1917). ANTONI GRIERA: *Les Homilies d'Organyà.* Estudi i nova edició d'aquest vell text català, transcrit diplomàticament (pp. 132-138, 172-178). — IV (1917-1918). HIGINI ANGLÈS: *El «Cant de la Sibila» en les antigues esglésies catalanes* (pp. 65-72). — VI (1919-1920). HIGINI ANGLÈS: *Una Missa d'En Brudieu.* Ha estat trobada per l'autor de l'article en l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell. Serà publicada per la Biblioteca de Catalunya, que prepara una edició de totes les obres del famós autor de madrigals (pp. 172-175). — PERE PUJOL: *Dos himnes en honor de Santa Maria, provinents de l'escola poètica de Ripoll.* Són del manuscrit lat. 5,132 de la Biblioteca Nacional de París (pp. 313-316).

SECCIÓ JURÍDICA

L'Oficina d'Estudis Jurídics de la Mancomunitat de Catalunya

L'Assemblea de Mancomunitat que es reuní durant el mes de maig de 1918, en ocasió de formular, d'acord amb la proposició del Consell Permanent, la declaració relativa al règim jurídic de Catalunya, motivada per la promulgació del nou *Codex iuris canonici*, va judicar de precisió inajornable el que la Mancomunitat fes seva la tasca de normalitzar l'avui tan pertorbada vida jurídica de Catalunya, tot considerant que el captenir-se d'aquesta trascendental funció entrava des d'aleshores en l'esfera de l'actuar ordinari de la Mancomunitat.

Aquest acord motivà la constitució immediata d'un orgue tècnic d'acompliment d'aital funció, l'«Oficina d'Estudis Jurídics», la qual ha publicat durant els anys 1919 i 1920 els volums següents:

A) *El Dret català i la codificació.* L'objectiu d'aquest volum, que porta el subtítol de «Report presentat al Consell Permanent de la Mancomunitat de Catalunya», és estudiar l'estat actual del nostre règim jurídic, i les causes de l'anormalitat i la pertorbació en què té de viure, per a fixar com a conseqüència i justificar un pla de treball de reconstitució que encaixi amb les circumstàncies i possibilitats legals presents.

Per a arribar-hi acobla un seguit d'antecedents, no sols relatius a les vicissituds històriques per les quals ha passat Catalunya relacionades amb el règim jurídic, sinó de doctrina, de mètode i del procediment seguit en altres nacions o Estats per a resoldre el problema de la codificació, constituint un treball per demés documentat, que serà en tot temps d'imprescindible consulta per a conèixer l'estat de la qüestió jurídica catalana en els temps actuals.

B) *Institucions de Dret català. Parafernals.* Es aquest volum un estudi dels parafernals, o sigui del règim dels béns de la dona casada no aportats al matrimoni, seguint el mètode fixat en *El Dret català i la codificació.*

Després de fixar els trets fonamentals de la institució, en sa teoria, resumeix les lleis que tradicionalment la regeixen en el règim català comú i en els especials de les diverses contrades que l'excepcionen, les que ho fan en els drets canònic i romà, la interpretació d'unes i altres pels jurisconsults catalans antics i moderns, la doctrina dels canonistes i dels romanistes, les lleis aplicades a Catalunya després del Decret de Nova Planta que la va subjectar a les promulgacions del legislador espanyol, les manifestacions del fet jurídic real, el dret civil comparat d'Espanya i dels territoris espanyols de dret diferenciat i dels Estats de legislació codificada i els corrents moderns d'opinió, per a deduir-ne un projecte de regulació bàsica, en el qual queden per natural coincidència agermanades la doctrina catalana i la que predomina en les terres de més avençada cultura.

En algun de sos capítols, com el que es refereix a les lleis generals espanyoles aplicades a Catalunya i a la jurisprudència del Tribunal Suprem de Justícia i de la Direcció General dels Registres i del Notariat, la doctrina està de més a més resumida a dues columnes, en les quals, al costat de la persistència de la tradicional manera catalana, hi apareixen les oscil·lants intromissions del criteri espanyol que han produït en la institució una pertorbació renyida amb el sentit jurídic modern.

C) *Costumari català.* Volum I: *Usos i costums de bon pagès sobre boscos i arbredes.* L'objectiu del *Costumari* és concretar i metoditzar els costums jurídics catalans en forma que esdevinguin fàcilment consultables. Els costums aplegats no són els històrics, sinó, prescindint de si fa anys o segles que es practiquen, els costums actuals, i, per tant, els costums vius.

El mètode emprat és el de recollir-los directament d'aquells que els viuen, i és part integrant d'ell el fer en primer lloc una edició provisional i seguidament un treball d'acurada comprovació i revisió basades en les que d'aquesta redacció provisional facin cada un dels experts i entitats de bon antuvi consultats, i bon nombre d'altres als quals pot ésser profitós estendre la consulta.

El volum publicat, primer de la col·lecció, aplega els costums relatius al tractament del bosc i demés arbredes; i, havent estat elaborat segons aquest mètode, forma ja l'edició definitiva.

Els costums, precedits d'uns advertiments previs sobre llur força i manera d'aplicar-los en les diferents circumstàncies, són redactats en forma de regles d'actuació eminentment jurídiques, i estan escrits emprant la terminologia i la manera de dir pageses.

D) *Textos de Dret Català. Privilegis i ordinacions de les Valls Pirenenques.* Sota aquest títol es publicaren ja abans de la constitució de la «Oficina» un volum de Privilegis de la Vall d'Aran

(1915) i altre de costums i privilegis de les valls d'Aneu, Vallferrera i Querol (1918), com elements d'una col·lecció començada a publicar en 1913 (amb una edició dels Usatges) sots el patrocini de l'Excma. Diputació de Barcelona. Aquesta col·lecció, que, seguint un pla metòdic de publicacions crítiques d'antics textos jurídics catalans, ha d'arribar a formar un *Corpus* del nostre dret històric, ha estat integrada dintre el conjunt de les tasques a realitzar per la «Oficina d'estudis jurídics».

En 1920 ha estat donat al públic el volum que conté els privilegis de la vall d'Andorra. En ell s'hi troben recollits els documents fonamentals per a l'estudi de l'organització de dita vall en l'edat mitjana; molts dels quals eren inèdits. Aquest volum, igual que els anteriors, va encapçalat amb una notícia històrica de la vall a què està consagrat.

NECROLOGIA

Guillem M.ª de Brocà i de Montagut

Amb la mort del Sr. Brocà l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS ha perdut un dels seus membres fundadors, actiu col·laborador i excel·lent company.

Havia nascut a Reus el 21 d'abril de 1850. Son pare, D. Salvador de Brocà i de Bofarull, home de lleis, havia exercit la judicatura a Reus, Girona i Tarragona i els anys finals de la seva carrera els passà a Mallorca, com a magistrat, retirant-se després a viure a Barcelona.

A Mallorca va fer En Guillem M.ª de Brocà els seus estudis de batxillerat i a la Universitat de Barcelona cursà la carrera de Lleis; en 1869 va llicenciar-se i va aprovar els exercicis per al grau de Doctor en Dret (secció del civil i canònic), del qual rebé la investidura el dia 6 de febrer de 1870, apadrinat pel prestigiós catedràtic D. Manuel Duran i Bas. Bentost s'incorporà En Brocà al Col·legi d'Advocats i començà a exercir la professió, en la que havia d'arribar a tenir tant de relleu.

Des de la seva jovenesa va distingir-se En Brocà com a publicista jurídic. En 1875 va donar ja al públic la primera edició del *Manual de Formularios ajustados a la ley de Enjuiciamiento Civil*, obra que per la seva utilitat pràctica va tenir un gran èxit, essent reeditada després diverses vegades amb les modificacions convenients.

Però l'obra que li va reportar una justa nomenada com a jurisconsult fou el llibre de les *Instituciones de Derecho Civil catalán vigente*, escrit en col·laboració amb En Joan Amell i Llopis; la primera edició del qual, en un sol volum, aparegué l'any 1880. Aquesta obra, malgrat que la seva finalitat principal fos de caràcter pràctic, té un veritable mèrit científic, per la manera ampla i sistemàtica com hi són exposats els principis fonamentals del nostre Dret Civil i per la llarga i ben orientada ressenya històrica que l'encapçala. Una segona edició d'aquesta obra, en dos volums, va ésser publicada, amb addicions i correccions, per En Brocà l'any 1886, havent mort ja el seu col·laborador.

La major part de les monografies, discursos, articles i notes bibliogràfiques d'En Brocà estan relacionades amb la seva actuació dins de les principals corporacions i organismes culturals de la nostra ciutat de que ell formà part. Elegit en 1886 membre numerari de l'Acadèmia de Bones Lletres (de la qual n'era ja honorari des de 27 de març de 1883), va ingressar-hi l'any 1890, versant el seu discurs sobre la *Significación de Jaime I «el Conquistador»*. Més tard, els seus interessants articles sobre *Reus. Etimología de su nombre. Recientes descubrimientos*, sobre *Un antiguo libro provenzal: «Lo Codi»*, i sobre *Un códice del libro del Consulado de Mar, desconocido*, foren publicats en el botlletí de l'Acadèmia.

De la de Jurisprudència i Llegislació ne fou ja secretari en els dos cursos del 1876 a 77 i del 1877 a 78. Anys després ne fou elegit president per al curs de 1899 a 1900 i reelegit per al de 1900 a 1901. En el primer any de la seva presidència va fer un discurs que versava sobre la *Investigación de la paternidad natural*; en el segon any va llegir una dissertació respecte els *Autores catalanes que antes de la destrucción de la autonomía jurídico-política de Cataluña se ocuparon del Derecho Penal*. En aquest treball fa de primer un estudi del sistema penal i del procediment criminal dels Usatges de Barcelona, després del qual examina sumàriament les principals obres dels jurisconsults catalans que comentaren els Usatges i les de diversos tractadistes que teoritzaren sobre Dret penal amb criteri distint del que revela aquell codi, fixant-se sobre tot en el llibre d'En Peguera sobre *Pràctica criminal*.

A la «Revista Jurídica de Cataluña» va publicar-hi el Sr. Brocà, a més a més d'aquests dos discursos, un article sobre *Sucesión abintestato de los ascendientes junto con los hermanos germanos en Cataluña* (1896), notícies necrològiques de D. Magí Pla i Soler, Joaquim Almeda i D. Joan de Deu Trias i Giró, la descripció de *Un manuscrit del «Libre del Consolat de Mar»* (del qual n'havia ja donat compte en el Bolletí de la Acadèmia de Bones Lletres) seguida de la transcripció d'una carta de l'infant Joan en 1385, de creació del Consolat mercantil a Girona.

Guillem M.ª de Brocà i de Montagut

En Brocà, que havia estat (amb En Pla i Soler, En Bertràn de Amat, En Pella i d'altres) de la comissió redactora de la memòria sobre les *Instituciones jurídicas de Cataluña que conviene conservar en el Apéndice al Código civil*, nomenada en 1899 per la Acadèmia de Jurisprudència, va formar també part de la Comissió oficial encarregada de codificar el Dret Civil de Catalunya, de la qual va ésser nomenat president a la mort d'En Romaní i Puigdengolas.

En els ANUARIS de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS hi va publicar En Brocà diverses monografies i transcripcions d'antics textos jurídics, essent de remarcar sobretot els treballs que tracten

dels costums jurídics a la ratlla d'Aragó, els que versen sobre els antics juristes i jurisconsults catalans i el dedicat als *Usatges* de Barcelona. A més són d'En Brocà diverses notes biogràfiques i bibliogràfiques de la *Crònica Jurídica* de cada ANUARI. En aquests treballs En Brocà, abandonant el costum seguit en les seves publicacions anteriors, emprà sempre nostre idioma.

També en català va publicar l'any 1909, en la *Revista Jurídica de Catalunya*, una interessant *Taula de les stampacions de les Constitucions y altres drets de Catalunya y de les costumes y ordinacions de sos diversos paratges*. Fou aquest treball d'En Brocà preparatori d'una encertada iniciativa que realitzà quan va ésser Degà del Col·legi d'Advocats entre els anys 1911 a 1915; llavors creà dins la Biblioteca d'aquella entitat (a la que va donar gran impuls i a la qual va deixar, al morir, bona part dels seus llibres) una secció especial de Biblioteca jurídica catalana, nutrint-la amb col·leccions interessants d'alegats i sentències de la Reial Audiència, de manuscrits i documents jurídics adquirits durant el seu deganat i completant la sèrie d'obres impreses dels antics jurisconsults catalans que ja posseïa el Col·legi.

Una conferència sobre l'*Estudi i ensenyansa del Dret a Catalunya fins al sigle XVIII*, donada a l'Associació Catalana d'Estudiants, en la qual En Brocà presenta una visió de conjunt sobre les escoles superiors que existien en les principals ciutats de la nostra terra abans de la Universitat de Cervera, fou publicada en la revista dels «Estudis Universitaris Catalans» (1909).

Per encàrrec de l'Excm. Ajuntament de Barcelona va escriure la *Biografia de D. Ramon Llàtzer de Dou i de Bassols*, que llegí en el Saló de Cent de Casa la Ciutat el dia 24 de maig de 1916, en l'acte de col·locar el retrat del biografiat a la Galeria de Catalans il·lustres. No és aquest treball solament un recull de dades personals referents al Dr. Dou, sinó que conté també una interessant valoració de la seva tasca científica i de la seva actuació política. Una certa exageració es nota en voler cercar excuses, no prou convincents, respecte del filipisme d'En Dou i del seu entussiasme pel Decret de Nova Planta.

Fruit de la llarga experiència jurídica d'En Brocà, dels seus incessants estudis i de la sèrie de recerques històriques i bibliogràfiques que havia anat practicant amb gran delit, fou la redacció de la seva darrera i magna obra *Historia del Derecho Civil de Cataluña y Exposición de las instituciones del Derecho Civil del mismo territorio*, de la qual el primer volum (de més de 880 pàgines) va ésser publicat el mateix any 1918, en què havia de morir l'autor, i el segon ha restat encara inèdit. La part d'exposició històrica ompla les 542 planes del començament del primer volum. L'erudició històrico-jurídica d'En Brocà se desborda magníficament en aquest seu llibre semipòstum; la literatura estrangera de més valua hi és aciençadament aprofitada, les diverses monografies del propi autor (entre les quals sobretot la dels *Usatges*) s'hi troben refoses, les indicacions bibliogràfiques hi són abundants i fetes amb molta cura.

Passem per alt els dictàmens emesos pel Sr. Brocà i aquells en que va col·laborar, i així mateix la seva intervenció com advocat en diferents afers per encàrrec de l'Ajuntament de Barcelona i d'altres corporacions i entitats importants, prova patent de que el seu renom de jurisconsult pràctic acompanyava a la seva fama científica. No esmentem tampoc aquí detalladament la seva actuació entussiasta dintre l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre, i en diversos Congresos, Comissions, Jurats i Juntes en que prengué part activa, especialment en les de la Casa de Caritat i de la Caixa d'Estalvis, institucions en favor de les quals tingué gran zel

En Brocà va sentir també particular interès per les qüestions de Criminologia. Més d'una vegada se l'havia trobat pels assils i reformatoris de la nostra ciutat estudiant els casos dels nois delinqüents, en favor dels quals exercitava sovint la seva caritat, essent ell, com era, home de cor i bon cristià.

Notes sobressortints del seu caràcter foren el tracte senzill i franc i el temperament impulsiu. Era una mica reservat, però entre els seus amics, en la intimitat, mostrava com no li desplavia pas la broma ni estava exempt de bon humor. No era vanitós, ni acceptà càrrecs als quals no pogués consagrar adequadament la seva activitat, ni tingué afany de figurar en la política activa. Estava, això sí, satisfet de la tradició nobiliària de la seva família i fou sempre un català aimant de la seva pàtria. Ultra la seva activitat professional i el seu entusiasme per l'estudi de les institucions del nostre Dret vigent i per la recerca de la nostra història jurídica, fou En Brocà aficionat a l'agricultura i amic d'excursions i de grans viatges.

El dia 23 d'octubre de 1918 morí, a la seva finca de Riudecanyes, aquest il·lustre jurisconsult, noble prestigi del nostre INSTITUT. Al Cel sia! — F. V. T.

Josep Pella i Forgas

Nat a Bagur en 1852 (11 de febrer), morí a Barcelona el dia 9 d'octubre de 1918.

La personalitat d'En Pella fou interessant en múltiples aspectes: particularment com advocat (amb nombrosa clientela), com polític, com historiador de la seva comarca nadiua i de les institucions antigues de Catalunya i com tractadista de Dret Civil català.

En la Universitat de Barcelona va cursar els estudis de Jurisprudència, i ja llavors començà les seves investigacions històriques a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i altres, al mateix temps que, durant les èpoques de vacances, realitzava diverses excursions d'estudi per la regió empordanesa, preparant la seva notable obra *Historia del Ampurdán. Estudio de la civilización en las comarcas del Noreste de Cataluña,* la qual va publicar en 1883. Es aquesta la més important d'En Pella; obra «escrita con tanto ingenio como erudición», segons digué Menéndez Pelayo, de la qual l'amplitud i amenitat de l'estil, així com la sèrie de notes gràfiques que la il·lustren (algunes d'elles dibuixos de l'autor), varen contribuir a fer-ne un llibre interessant no sols per als erudits, sinó també per al gran públic. Aquesta tendència d'En Pella a donar un to d'amenitat als seus llibres històrics s'havia manifestat ja en la obra que en col·laboració amb En Coroleu havia publicat en 1878, sota el títol — inadequat per cert — de *Los Fueros de Cataluña. Descripción comentada de la constitución histórica del Principado de Cataluña,* de la qual, forces anys més tard, en forma de conferències als «Estudis Universitaris Catalans», en donà una nova versió que publicà en un volum intitulat *Llibertats y antich Govern de Catalunya* (1905); en tots dos llibres, escrits en estil declamatori i de panegíric, i amb intercalacions de passatges anecdòtics, hi predomina el propòsit de divulgació i propaganda.

Josep Pella i Forgas

Més interessant que aquestes obres, des d'un punt d'obir científic, havia estat una altra redactada també conjuntament per En Coroleu i En Pella, *Las Cortes catalanas* (1876), en la qual és estudiada críticament i comparativament l'aparició, el desenrotllament i l'organització de les nostres antigues assemblees legislatives; treball sòlid i ben documentat que acredità la vasta cultura històrico-jurídica dels seus autor .

Encara en col·laboració amb En Coroleu havia publicat altres dos estudis històrics de menors proporcions, escrits tots dos en la nostra llengua: *Lo Sometent. Noticias históricas y jurídicas de sa organització* (Barcelona, 1877) i *Catalunya francesa. Quadros històrichs del sicle XVII,* treball premiat en els Jocs Florals de Barcelona de 1876. L'any anterior havia presentat, En Pella sol, al Certamen de l'Associació Literària de Girona una memòria biogràfica de D. Josep de Margarit i de Biure, virrei governador general de Catalunya pel rei francès Lluís XIII, personalitat il·lustre i representativa de la resistència del nostre país contra Felip IV.

En Pella va col·laborar en diverses revistes d'erudició i literatura, publicant nombrosos articles sobre política regionalista, art, història, sociologia i dret (i entre mig algunes poesies) a *La Renaixensa* (setmanari i diari), *La Revista Històrica Latina* (que ell fundà amb N'Elias de Molins), *El Federalismo, La España regional* (de la qual va compartir-ne la direcció amb En Romaní Puigdengolas), la *Revista de Gerona,* la *Revista Jurídica de Catalunya* i el Butlletí de l'Acadèmia de Bones Lletres. La varietat dels temes i la manera de tractar-los denoten l'amplitud i profusió de lectures d'En Pella. Però les dues notes predominants en la seva abundosa producció són l'especialitat històrica i la jurídica, per bé que una i altra (com ha observat En Girona Llagostera) no estigueren completament deslligades, sinó que varen tenir un nexe comú: entre els seus treballs històrics prenen singular relleu els estudis relacionats amb el Dret i les institucions de Catalunya, i en els de temes jurídics no és negligit gairebé mai l'examen de l'aspecte històric, que sovint hi és exposat detingudament. Així, per exemple, el seu *Tratado de las relaciones y servidumbres entre las fincas* (1901), encapçalat amb l'epígraf de *Estudios prácticos de Derecho catalán,* conté una important notícia històrica de les «Consuetuds de Barcelona» dites d'En Sanctacília. El mateix Pella confessa en el pròleg d'aquest llibre el seu ideal d'una més ampla noció de la jurisprudència que la que predominava en l'època immediatament anterior a la seva, quan la pràctica del Dret era entesa d'una

manera indocta com l'art de patrocinar plets ens altre bagatge literari que un manual jurídic o el còdic civil. La seva aspiració — com deia — era l'ideal de la jurisprudència antigua, que implicava «amplis i variats coneixements en tots els ordres de les ciències i de les lletres»; i es mostrava complagut d'haver posat a contribució en la pràctica jurídica, la història, la filologia, la sociologia i la filosofia del Dret, així com les opinions dels antics glossadors i comentaristes.

Aquest pensament el va guiar també en escriure la seva darrera obra *Código civil de Cataluña. Exposición del Derecho catalán comparado con el Código civil español* (4 volums, 1916-1919; l'últim volum, publicat després de la mort de l'autor). Amb ella pretenia fer no sols un tractat de dret civil català vigent, per servir a l'aplicació pràctica en les qüestions jurídiques del dia, sinó també una explicació dels elements constitutius interns i externs del nostre dret civil, estudiant els seus orígens històrics i filosòfics, amb tendència a posar de relleu la importància de l'element indígena i de les costums jurídiques que tanta vida tenen en el nostre poble. Prescindim aquí del seu mètode i de la seva estructura, no esbrinem ara la utilitat pràctica que pugui oferir aquesta vasta obra, que sempre tindrà el mèrit de representar un gran esforç, essent la concreció de les opinions jurídiques d'En Pella, resultat de l'estudi i de l'observació durant tota la seva vida; fixant-nos sols en la part històrica, aquesta ens apareix com una construcció de gran volada, però que no té una base objectiva prou sòlida, sinó que està bastida sobre uns fonaments que són més aviat producte de la potència imaginativa de l'autor, combinant a la seva faisó els coneixements variats i copiosos que tant per les seves pròpies recerques com per la familiarització amb la bibliografia històrica i jurídica, posseïa.

Una cosa és de remarcar, observant el conjunt de la producció d'aquest escriptor, i és el major valor de les obres de la seva joventut en comparació amb les de l'època de la seva maturitat; les primeres foren una veritable revelació, representaren la introducció de nous punts de vista ardits i enginyosos en la història primitiva del nostre país, i el descobriment de nous continents a explorar en la història del dret públic antic de Catalunya, però els treballs ulteriors d'En Pella es ressentiren generalment de la repetició massa fidel de les seves teories, sense que el seu criteri evolucionés suficientment adaptant-se als resultats del progrés dels mètodes i de les opinions predominants a Europa. Així el veiem en la seva darrera obra conservar encara amb tot fervor aquella mena de romanticisme cèltic que tant d'atractiu havia donat en el seu temps a la part antiga de la *Historia del Ampurdán;* així trobem també que en el discurs sobre *Jaume I i el Consell de Cent* (que llegí en la sessió commemorativa de l'establiment d'aquest Consell, celebrada a Barcelona en la clausura del primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, l'any 1908), discurs per cert ben interessant, persisteix en sostenir la idea, ja llavors envellida, de la supervivència de la cúria municipal romana en l'edat mitja.

Les brillants qualitats intel·lectuals d'En Pella, la seva extensa cultura i el mèrit innegable de la seva producció li reportaren una notòria representació social i una forta reputació entre els estudiosos. Per això el veiem enlairat successivament a la Presidència de l'Ateneu Barcelonès (1893), de la Societat Econòmica d'Amics del País (dues vegades: en 1900 i en 1904), de la Junta de Museus de la Ciutat, de l'Acadèmia de Jurisprudència (1905) i de l'Acadèmia de Bones Lletres. Fou també president de la Comissió Provincial de Monuments, de l'Estat. Des de la Presidència de l'Ateneu llegí el discurs inaugural intitulat *La crisis social. Filosofía de la historia contemporánea,* i en l'Acadèmia de Jurisprudència, a més del discurs presidencial, que versà sobre *El ejercicio de la jurisprudencia, especialmente en Cataluña* (el qual conté notícies històriques sobre l'antic col·legi d'advocats de Barcelona), explanà en aquell mateix curs una conferència sobre *Codificación moderna y codificación catalana,* defensant el sistema de la nostra legislació antiga. A l'Acadèmia de Bones Lletres havia llegit discursos de contestació als d'En Frederic Rahola i En Joaquim Botet i Sisó, en les sessions de recepció d'aquests dos il·lustres acadèmics; i des de la Presidència d'aquesta Corporació, a la qual pertanyia de molts anys, donà mostres de gran zel en favor d'ella.

Per encàrrec de la «Academia de Legislación y Jurisprudencia» de Madrid escrigué la biografia d'En Fontanella (inserta en el llibre *Biografía de los ex presidentes de la Academia y de los jurisconsultos anteriores al siglo XIX inscritos en sus lápidas.* Madrid, 1911).

Altres treballs jurídics d'En Pella, que obtingueren molta difusió, foren els dos llibres *Las patentes de invención y los derechos del inventor* (1892) i *Nuevo tratado de patentes de invención con arreglo a la nueva ley* (1904). Sobre antiga bibliografia jurídica catalana publicà un article a la «Revista Jurídica de Catalunya» (1909), com addició al treball bibliogràfic del Sr. Brocà.

De caràcter històric, cal esmentar encara un estudi sobre el *Periodisme a Catalunya.*

Al costat de l'activitat científica i professional, En Pella va desenrotllar una llarga actuació política. Havia estat en 1870 un dels fundadors de l'entitat *La Jove Catalunya*, que va tenir la seva influència en el moviment catalanista; i fou un dels que redactaren i presentaren al rei Alfons XII en 1885 l'anomenat Memorial d'agravis en el què s'exposaven les queixes en contra de la política centralista del govern de Madrid i s'hi concretaven les aspiracions de Catalunya en aquell moment. Va ser diputat a Corts electe per Girona i, anys més tard, fou regidor de l'Ajuntament de Barcelona. Des del punt de vista polític hem d'esmentar l'opuscle que publicà sota el títol *La Crisis del Catalanisme* (1905).

Molt devot de les Belles Arts, En Pella havia visitat els principals Museus d'Europa i reuní una col·lecció d'obres pictòriques. Des de la Presidència de la Junta de Museus organitzà l'Exposició d'Art antic. Ell mateix conreuà, per esplai, la Pintura. També mostrà, però discretament, gust de bibliòfil; i arribà a tenir una bona biblioteca jurídica.

D'intel·ligència àgil i d'imaginació viva, En Pella era, a més a més, de tracte i d'aspecte senyor, i tenia un temperament actiu, estimulat encara per un noble anhel de glòria. — F. V. T.

Narcís Verdaguer i Callís

Era tot ardor en defensa del dret català i de la reivindicació de la personalitat política de Catalunya. La seva veu càlida i vibrant es féu sentir reiteradament l'any 1889 en la gran campanya que promogué per la reforma de l'article 15 del Codi civil espanyol, el qual venia a destruir la nacionalitat civil dels catalans. A l'ensems que predicava, ple de passió, per diversos indrets de la nostra terra, anava publicant amb la mateixa finalitat en el setmanari vigatà *La Veu del Montserrat* articles no menys entusiastes que els seus parlaments. La sèrie d'aquests articles ha estat reeditada darrerament en un volum sota el títol *La primera victòria del catalanisme* (Publicacions de *La Revista*, 1919). En la primera Assemblea de la «Unió Catalanista», a Manresa, pronuncià un discurs en defensa de la base inspirada en una antiga llei de la terra de què han d'ésser catalans tots els qui a Catalunya exerceixen càrrecs públics. En 1891 havia fundat, amb alguns amics seus, el setmanari *La Veu de Catalunya*, essent-ne ell el director i principal redactor. Durant vuit anys omplí les planes d'aquella publicació amb articles patriòtics, polítics, socials, literaris i crítics, «essent especialment notable — com remarca En Rucabado — la crònica atentíssima dels moviments nacionalistes de tot el món, recull que anà continuant després ell sol tota la vida, per a la seva particular documentació. Ultra aquelles seccions avalorava *La Veu* setmanari una de traduccions de contes populars estrangers, especialment de la Provença, primer d'En Verdaguer tot sol, i al poc temps amb la firma «Franar», pseudònim format per les primeres síl·labes dels noms Narcís i Francisca, expressiu de la col·laboració literària de la seva esposa.

Narcís Verdaguer i Callís

«El conreu literari que tota la vida servà al costat de la tasca política i professional, i que en la jovenesa li havia fet guanyar premis en certàmens, per treballs en prosa i en vers, tingué en les seves últimes anyades digne esmerç en la traducció de la *Divina Comèdia* en tercets de vers lliure, la qual obra malauradament no deixà acabada, faltant-li el Paradís.»

En Verdaguer Callís era natural de Vich, fill d'una família humil (cosí-germà de mossèn Jacint Verdaguer), però pel seu esforç i el seu mèrit ascendí fins a enlairats càrrecs representatius. Havent estudiat la carrera de Lleis, exercí noblement la professió d'advocat, en la qual es distingí per son esperit conciliador. Intervingué, mentre la seva salut li permeté, en els principals moviments polítics catalanistes, prenent part en mitings i festes patriòtiques. Fundador del «Centre Nacional Català» en 1899, el fusionà poc després amb la «Unió Regionalista», constituint amb En Prat de la Riba i altres elements valuosos la «Lliga Regionalista». En la seva joventut havia estat ja President del «Centre Escolar Catalanista» (en 1887) i va figurar també en la «Lliga de Catalunya».

Fou elegit regidor de Barcelona en 1909; representà després els districtes de Vich-Granollers

i de Barcelona, successivament, a la Diputació Provincial, durant els anys 1911-13; i, finalment, fou votat Diputat a Corts per Vich en 1914. En el bienni de 1910-11 presidí la Societat Econòmica Barcelonina d'Amics del País; més tard, en 1917, fou elegit president de l'Acadèmia de Jurisprudència i Legislació, càrrec que hagué de renunciar, sense haver-ne arribat a pendre possessió, per mor de la malaltia que durant molt temps l'anà consumint. Finà el dia 5 d'abril de 1918, a l'edat de cinquanta cinc anys, tenint una mort exemplarment cristiana, com ho havia estat la seva vida. Una part de la seva biblioteca, ben nutrida d'obres jurídiques i literàries, fou gentilment tramesa al Col·legi d'Advocats (de la Junta del qual havia format part també En Verdaguer) i altre lot dels seus llibres, juntament amb les carpetes o reculls de dades i escrits diversos referents a qüestions nacionalistes i socials, fou donat a la Biblioteca de Catalunya. — F. V. T.

Joan J. Permanyer i Ayats

Fou En Permanyer un dels juristes catalans més prestigiosos dels darrers temps. L'escrupulosa rectitud, el bon seny i una lleal afabilitat varen ésser notes distintives del seu caràcter.

Era encara molt jove quan va començar la seva vida pública essent elegit diputat provincial en les eleccions del setembre de 1872, pel districte de Caldes de Montbuy, però no fou admès al càrrec per incompatibilitat legal amb la seva condició de professor auxiliar universitari.

La importància de la seva personalitat rau, principalment, en haver estat ell un dels patriarques del catalanisme polític. Des de bon entuvi havia posat, ben desinteressadament, la força del seu talent natural i del seu entusiasme pur i senzill al servei de les modernes aspiracions de la nostra terra. En discursos, i en articles periodístics que publicava a *La Renaixensa*, predicà l'ideal regionalista i defensà la vida jurídica catalana. Figurà entre els que sotscrigueren i presentaren al rei Alfons XII el «Memorial en defensa dels interessos morals i materials de Catalunya» en 1885. Fou un dels fundadors de la «Unió Catalanista»; en l'Assemblea de Manresa (1892) pronuncià un discurs en defensa de la primera de les Bases, com a ponent; i de l'Assemblea de Reus (1893) en fou president, per tal com ho era llavors de la «Unió».

En 1891 havia presidit els Jocs Florals de Barcelona; pel curs de 1897-98 va ser enlairat a la presidència de l'Ateneu Barcelonès; en 1895 fou elegit també per a la de la Acadèmia de Jurisprudència (essent reelegit en 1896); i, més endavant, durant els anys 1903 a 1911, fou Degà del Col·legi d'Advocats. Els discursos que llegí complint l'obligació reglamentària d'aquests càrrecs estigueren sempre animats d'un fervent sentit patriòtic; en el dels Jocs Florals exposà els seus punts de vista sobre el passat, el present i l'esdevenir de Catalunya; en el de l'Ateneu tractà de l'Autonomia, i en els de les sessions inaugurals de curs a l'Acadèmia de Jurisprudència posà de relleu la necessitat de que la vida jurídica de Catalunya sigui catalana en totes les seves esferes i manifestacions i s'ocupà de qüestions tributàries.

En el període del seu deganat la Biblioteca del Col·legi d'Advocats s'enriquí notablement i fou llavors quan es procedí a la seva ordenació metòdica i a la publicació del seu completíssim catàleg. Del seu temps és així mateix la reimpressió a càrrec del Col·legi de la compilació vigent de les *Constitucions i altres drets de Catalunya.*

En Permanyer formà part també de la Comissió oficial encarregada de redactar el projecte de llei que contingui les Institucions del Dret de Catalunya que s'han de conservar. En les sessions d'aquesta Comissió va anar formulant el seu criteri sobre les diverses qüestions jurídiques, a tenor del qual elaborà, juntament amb un altre jurista de renom, un avant-projecte d'apèndix de dret català al Còdic civil espanyol.

Al plantejar-se a Barcelona, amb motiu de la reforma interior de la ciutat, el problema de la redimibilitat dels censos enfitèutics, En Permanyer, en nom dels propietaris censalistes, redactà un treball titulat *Exposición y proyecto de ley sobre expropiación forzosa de los censos enfitéuticos de Barcelona y de su huerto y viñedo*, que publicà a la *Revista Jurídica de Catalunya* (1908).

Havia col·laborat a la revista *La España Regional*, publicant-hi en 1886 un article titulat *Proyecto de codificación. Antecedentes y soluciones;* i en la mateixa revista fou imprès el discurs que llegí en la sessió solemne de l'Acadèmia de Jurisprudència, del dia 16 de juny de 1886, en honor dels Diputats i Senadors que havien defensat a les Corts el Dret civil de Catalunya. Altres escrits seus foren un article sobre l'escriptura de compra-venda (1898) i un alegat jurídic (1906), publicats a la *Revista Jurídica de Catalunya*, un dictamen sobre la codificació, en contra del Reial decret de 2 de febrer del 1880, i el pròleg a l'edició de les Costums de Tortosa d'En Foguet.

Fill d'un reputat advocat i catedràtic de dret (l'ex ministre d'Ultramar D. Francesc Permanyer i Tuyet), en Joan Permanyer seguí la tradició paterna, no sols en l'exercici professional de la jurisprudència, sinó també en la carrera de l'ensenyament universitari. Fou catedràtic d'Història del dret espanyol a la nostra Universitat; les seves explicacions, que foren recollides en uns apunts impresos, versaren principalment sobre història del dret català. En el curs de 1917-18 (dintre del qual havia de ser jubilat perquè arribava als 70 anys) li tocà llegir el discurs inaugural que versà sobre la pertorbació jurídica produïda per la gran guerra i els problemes legislatius de la pau.

Malgrat els càrrecs honrosos que ocupà, mai caigué en la temptació de la vanitat; d'altra banda, la seva disconformitat amb les noves tendències triomfants en el catalanisme l'apartaren de la política activa, amb la qual tampoc s'hi avenia gaire el seu temperament calmós i poc amic de la complexitat. Sentia fondament la vida de família; i en la seva arrelada fe cristiana trobà la resignació espiritual contra les adversitats, les quals deixaren, però, marcada llur empremta en el seu aspecte físic dels últims anys.

Morí a Barcelona, la seva ciutat nativa, el dia 12 d'abril de 1919. — F. V. T.

Frederic Rahola i Trèmols

Sovint ressurt en les notícies biogràfiques dels homes del modern moviment catalanista l'activitat múltiple i variada que dóna un aspecte complex a llurs personalitats. Tal succeeix, molt accentuadament, amb la figura d'En Frederic Rahola. Literat i periodista, jurisconsult, historiador, economista i polític, la seva cultura fou ben extensa i la seva vida molt laboriosa i fecunda.

Nat a Cadaqués, en 1858, cursà el batxillerat i la carrera de Dret a Barcelona, i es doctorà a Madrid en 1879. Passà després a Anglaterra, va residir llargues temporades a França i a Itàlia, recorregué gran part d'Europa, i en 1903 va anar, en viatge de propaganda polític-comercial, a la República Argentina. Resultat dels seus viatges foren els seus escrits *Los ingleses vistos por un latino* (1882) i *Sangre nueva. Impresiones de un viaje a la América del Sud* (1905). La seva fe americanista havia de fer-lo cooperar activament en la fundació de la Casa d'Amèrica de Barcelona i de l'Institut d'Estudis Americanistes i fou causa de que publiqués molts estudis, conferències i articles (apareguts gran part d'ells en la revista comercial hispano-americana *Mercurio*, fundada per ell (amb En Puigdollers), dels quals en 1919 va combinar-ne un resum esquemàtic en forma de programa docent per a la càtedra lliure d'Estudis hispano-americans, agregada a la Facultat de Filosofia i Lletres de l'Universitat de Barcelona, que va ser creada i encomenada a En Frederic Rahola per Reial ordre de 21 de març d'aquell any, el mateix en el qual ell havia de morir (10 novembre), sense haver-ne arribat a pendre possessió per causa de la lenta, però inexorable, malaltia.

Com a periodista, En Rahola havia col·laborat ja al *Diari Català* de l'Almirall, i després a *La Renaixensa*, *La Veu de Catalunya*, *La Vanguardia* i *El Diario de Barcelona*, a la *Ilustració Catalana*, *La España Regional* i en altres molts periòdics i revistes. Com a poeta havia publicat dos volums de versos en castellà i altre de poesies catalanes (*Oasis*), algunes de les quals foren premiades en els Jocs Florals de Barcelona. Com a prosista cal esmentar els seus quadros de costums i els escrits de narracions de Cadaqués, publicats a *Joventut* i altres revistes.

La personalitat d'En Rahola com economista tingué molt gran relleu; els seus esforços doctrinals i pràctics per impulsar una Economia nacional catalana foren constants. Des de la secretaria del «Foment de la Producció Nacional» i en altres de les diverses corporacions en què intervingué, així com en els càrrecs representatius de què va estar investit, treballà infatigablement i amb una orientació competent en favor de la indústria i del comerç de la nostra terra, fent molta tasca abnegada i anònima. Els seus nombrosos escrits, conferències i discursos sobre qüestions econòmiques revelen alhora la seva cultura teòrica i la seva formació pràctica en aquestes matèries.

Elegit President de l'Acadèmia de Jurisprudència, hi llegí dos discursos inaugurals molt notables: *El trust del Capital y el Sindicato obrero* (1910) i sobre l'evolució del dret de propietat privada (1911). Home d'estudi i de lectures assídues, tot mantenint els punts de doctrina fonamentals, sabia, per mitjà d'un ample criteri evolutiu, manejat per un temperament assenyat i doblat d'historiador, reservar un gran marge d'expectació al desenrotllament natural dels fets, segons ha remarcat En Carreras Artau; i així s'esdevenia que «sota formes correctes, i adoptant una posició inicialment conservadora, arribava certerament i sense sotregades a conclusions que els esperits no conformistes titllarien de revolucionàries». El pròleg amb què En Rahola encapçalà, en 1895,

la segona sèrie dels estudis morals, socials i polítics del Sr. Duran i Bas; la seva conferència sobre *El valor econòmic i social de l'invent* (que donà en 1917 als alumnes de l'Escola Industrial) i tants altres treballs de caràcter jurídico-econòmic escampats en publicacions diverses, contribueixen, amb els dos discursos inaugurals esmentats, a fer ressaltar el valor d'En Rahola com a jurisconsult, en el millor i més ampli sentit d'aquest mot. Darrerament, el seu *Catecismo de ciudadanía* (1919) contenia, explicada en forma didàctica, la seva concepció dels deures civils.

Com a historiador tingué gairebé sempre com a objectiu l'estudi de les doctrines i de les institucions econòmiques, principalment de la nostra terra. El seu assaig sobre *Economistas españoles de los siglos XVI y XVII* (1886) té l'interès per nosaltres de l'exposició de doctrines d'alguns autors catalans poc coneguts. Els treballs *Sorteo de calas entre los pescadores de Cadaqués* (*Revista general de Legislación y Jurisprudencia* de Madrid, 1898) i *Algunas noticias acerca de las antiguas comunidades de pescadores en el cabo de Creus* (*Memorias de la Real Academia de Buenas Letras*, t. VIII, p. 451) són molt apreciables, i representen una aportació valuosa per la reconstitució del dret consuetudinari i de l'economia popular antiga del nostre país, que fou aprofitada per En Costa en la seva obra sobre el col·lectivisme agrari a Espanya. Els opuscles titulats *Del comers antich y modern de Tarragona* i *Los antiguos banqueros de Cataluña y la «Taula de Cambi» de Barcelona* (tots dos de l'any 1911), així com la part històrica del seu treball *Del Comers y de la industria de Catalunya*, publicat en la *Geografia general de Catalunya* d'En Carreras Candi, són indicis reveladors de l'excel·lent resultat que hauria pogut donar també l'activitat d'En Rahola en aquest gènere d'estudis si hi hagués estat esmerçada més preferentment; el segon, sobre tot, és l'esbós d'una monografia que hauria pogut ser ben important, i en ell són donats a conèixer documents inèdits de força interès. Altres treballs de caràcter històric són el consagrat als Diputats per Catalunya a les Corts de Càdiç, llegit l'any 1911 a l'Acadèmia de Bones Lletres, de la qual formava part En Rahola des de 1902; i els *Comentaris a un vers famós del Dant* («L'avara povertà di Catalogna»), que tendeixen a demostrar com l'excels poeta es referia en dit vers no al poble català, sinó al rei Frederic de Sicília i a la seva cort.

La seva actuació política fou també sempre útil a la causa de Catalunya. Representà a les Corts espanyoles els districtes de Barcelona (1905), Vilademuls (1906) i Igualada (1907); i després fou senador per Girona. Per altra part, ocupà en 1914 la Presidència de la Societat Econòmica d'Amics del País, i li foren confiats encara altres càrrecs de distinció. Portat del seu amor als infants i en record de la seva esposa, bastí generosament a Cadaqués unes magnífiques escoles.

En Rahola visqué — com ha dit En Carreras Artau — «en una perpètua primavera d'ideals, sense el més petit entelament del desengany, sense fatiga per causa de les ocupacions o de l'edat». Una atraient afabilitat i una serena senzillesa, completades amb una conversa sempre agradable, interessant i correctíssima, afegien encara múltiples caires de simpatia a la seva personalitat.

Morí el dia 10 de novembre de 1919, deixant vinculat amb el seu nom un bell record.—F. V. T.

Mn. Salvador Bové

Nat a Reus en 1869, morí a la Seu d'Urgell en l'any 1915. Era canonge Magistral de la Catedral Urgellesa, des de 1909.

De jove s'havia significat ja pel seu catalanisme i per la seva afició als estudis històrics. En 1894 li fou premiat als Jocs Florals de Barcelona el seu treball: *Institucions de Catalunya. Les Corts, la Diputació, lo Concell de Cent, los Gremis y'l Consolat de Mar*, obra interessant per al coneixement del Dret públic antic del nostre país i el principal mèrit de la qual consisteix en haver combinat un conjunt d'indicacions estampades en altres obres amb algunes notícies i documents recullits mitjensant la seva investigació personal. El mateix any 1894 li fou premiat en un Certamen de la Joventut Catòlica de Barcelona l'ensaig crític sobre *Lo canonge Pau Claris*, vindicatiu de la actuació del gran patriota. En els dos anys següents li foren premiats succesivament als Jocs Florals de Barcelona l'*Estudi sobre lo Bisbe d'Osca En Vidal de Canyelles, consultor del Rei Don Jaume y sa significació jurídica* (1895), treball que no és pas de primera mà, i l'*Assaig crític sobre'l filosoph barceloní En Ramon de Sibiude* (1896), que motivà una aspre crítica del Sr. Prat de la Riba i una polèmica amb Mn. Frederic Clascar. Cal esmentar també d'aquests primers temps de producció de Mn. Bové el seu treball intitulat *La escola jurídica catalana: En Francesch Martí y Viladamor.*

Però ço que desprès vingué a caracteritzar especialment la personalitat literària del Dr. Bové

foren els seus estudis sobre la filosofia luliana, dels quals els principals són: *La Filosofía nacional de Catalunya* (1902), diversos articles en l'*Homenatge al Doctor Arcangèlic* i a la *Revista Luliana* (de la qual fou fundador i Director), *El sistema científico luliano* (1908), *Al margen de un discurso* (1912), *Santo Tomás de Aquino y el descenso del entendimiento* (*Platón y Aristóteles harmonizados por el Beato Raimundo Lulio*) (1913). Tot l'entusiasme del Dr. Bové era per exalçar a Ramon Llull, no pas pel seu preuat valor literari, sinó com a filòsof i teòleg; tendia exclusivament a estudiar les doctrines del polígraf mallorquí, sense voler-se captenir de l'interès artístic dels seus escrits en llengua vulgar, arribant fins a l'extrem de creure que aquests podien perjudicar i tot el caire científic de la seva personalitat. — F. V. T.

Joaquim Almeda i Roig

Nat a la Selva de Mar en 1843, morí en aquest mateix poble el dia 21 de setembre de 1915. En 1870 obrí a Barcelona el seu despatx d'advocat que va arribar a ésser freqüentat per nombrosos clients i també per diverses personalitats que acudien a l'Almeda per a demanar-li consell o encarregar-li dictamens sobre qüestions de Dret. Alguns d'aquests dictamens han estat recentment publicats en un volum; altres havien aparegut a la «Revista Jurídica de Catalunya»; en ells ressalta la claretat de redacció i la abundor de doctrina jurídica. Devot del Dret Català i ben penetrat del seu esperit, en el Congrés de Jurisconsults catalans de 1880 fou eloqüent defensor que va fer triomfar la seva causa, contra dels detractors i partidaris de la unificació legal de Catalunya amb Castella. Llavors va redactar un Promtuari de legislació civil catalana que fou imprès en 1899. A la «Revista de Legislación y Jurisprudencia», de Madrid, hi havia publicat en 1895 un article sobre *La Constitución de D. Pedro III en* 1339, i en un volum d'*Homenaje a S. S. León XIII* hi ha també un escrit de l'Almeda en defensa del *Poder temporal de los Papas.*

Tanta era la seva reputació com a jurisconsult que en 1899 fou elegit Degà del Col·legi d'Advocats, i més endavant fou portat en dos cursos successius a la Presidència de la Acadèmia de Jurisprudència, des de la qual llegí dos discursos inaugurals sobre *La costumbre como fuente de Derecho,* i *Estado del Derecho Catalán.* Fou també un dels vocals de la Comissió oficial encarregada de redactar el projecte de llei referent a la conservació d'institucions de dret civil català, a la qual presentà un avant-projecte redactat per ell i un altre jurista barceloní ben acreditat, membre de la mateixa comissió, En Martí Trías i Domènech († en 1914); aquest treball representava una tendència distinta de la que's concretava en l'avant-projecte d'En Permanyer.

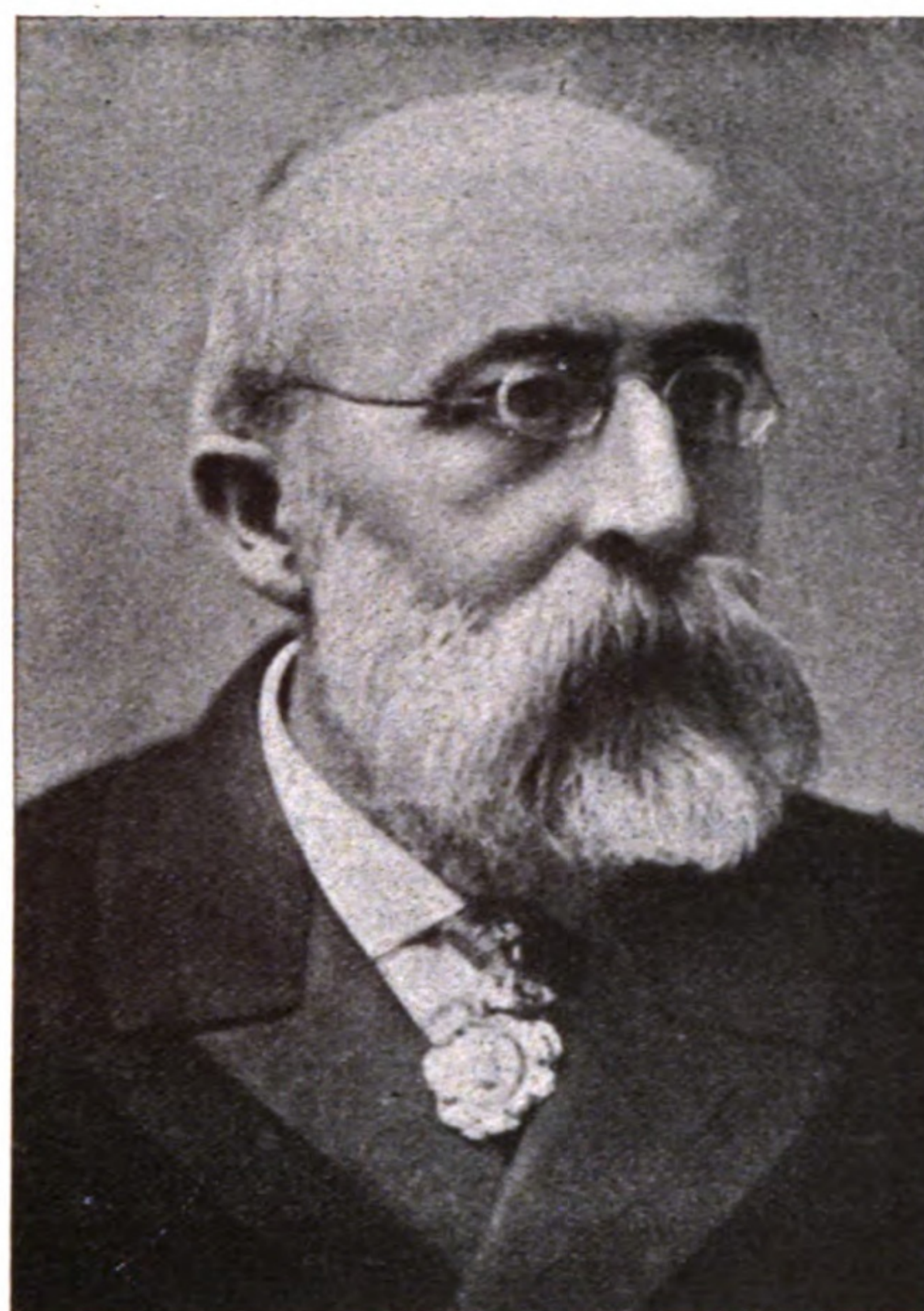
En la seva joventut l'Almeda s'havia dedicat a l'ensenyança, havent estat durant alguns anys a la Facultat professor suplent de la càtedra de Dret romà, estudi per al qual tingué sempre gran afició. Per altra part en el seu despatx completà la formació jurídica de molts joves advocats que hi practicaren com a passants.

L'Almeda fou essencialment i exclusivament un jurista. Fora de l'exercici de la seva carrera no tingué altra vocació; tota la seva vida la passà a Barcelona, treballant, o a la finca que posseïa al seu poble, per les vacances. — F. V. T.

D. Eduard de Hinojosa

Una de les figures de major relleu en el camp dels estudis històrico-jurídics, a la Península Ibèrica, fou l'Excm. Sr. D. Eduard de Hinojosa i Naveros. El seu prestigi ultrapassà les fronteres, i en els principals centres de la cultura europea fou millor apreciada la seva labor que en son propi país. Nat a Alhama de Granada en 1852, morí a Madrid el 19 de maig de 1919.

Bona part de la seva activitat científica va estar consagrada a l'estudi del Dret i de la organització social del nostre país en l'Edat Mitjana; aprofitant el Sr. Hinojosa els moments lliures de les dugues temporades que va exercir el càrrec de governador civil de Barcelona (i, entre mig, un viatje particular) per investigar en diversos arxius de Barcelona, Vich i Girona. Fruit d'aquestes recerques, abundoses i aciensades, així com d'un pregon estudi dels nostres antics monuments legislatius, de la vella literatura jurídica catalana i d'una escollida bibliografia moderna (predominant-hi especialment la germànica), fou el llibre interessantíssim, que du per títol *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media* (1905), del qual n'havia estat ja un esboç el discurs sobre *La payesía de remensa en Cataluña,* que

Eduard de Hinojosa

va llegir en ingressar a la Real Academia de Bones Lletres de Barcelona (16 març 1901). L'estil bastant eixut, la exposició molt concisa, treuen amenitat a la lectura de dita obra, però aquesta és d'una gran vàlua científica i en tota ella hi batega un sentit escrupulós d'exactitud i d'imparcialitat, que meresqué grans elogis d'En Prat de la Riba a la «Revista Jurídica de Catalunya» i de M. Brutails en el «Bulletin Hispanique».

Altre treball remarcable del Sr. Hinojosa, relatiu a la història jurídica de la nostra terra, és la monografía sobre *La reception du Droit romain en Catalogne*, publicada en les «Mélanges Fitting»; de la qual en fou impresa una traducció castellana en el «Boletín» de la Real Acadèmia de Bones Lletres (1910). Justament el Sr. Hinojosa s'havia distingit ja en la seva joventut com un excel·lent romanista: la seva *Historia del Derecho romano* (2 volums, 1880-85), fou obra molt notable, en la qual té especial interès l'aportació i coordinació sistemàtica de notícies relatives a la història del romanisme a la Península Ibèrica durant l'Edat Mitjana.

Tant la *Historia general del Derecho español* (1887), de la qual malauradament el Sr. Hinojosa sols va publicar-ne el primer volum, com la part que va redactar (amb col·laboració del Sr. Fernández-Guerra) de la *Historia de España desde la invasión de los pueblos germánicos hasta la ruina de la monarquía visigoda*, són obres que demostren també una solidíssima preparació, un perfecte sentit crític i una vasta i ben disciplinada erudició, i resten encara insustituïbles.

Molt interessants estudis va escriure també el Sr. Hinojosa respecte diverses institucions jurídiques antigues de Castella i d'Aragó, sobre'ls orígens del municipi a Lleó i a Castella, i altres temes sobre els quals versaren els discursos que llegí en ingressar a diverses Acadèmies madrilenyes.

El Sr. Hinojosa era catedràtic de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Madrid, i director d'una de les seccions de treball del «Centro de Estudios Históricos». No sols fou un savi, sinó també un home íntegre i de bons sentiments, modest i fondament religiós. — F. V. T.

BIBLIOGRAFIA

LLIBRES

MARTÍ ESTEVE: *El règim jurídic de Catalunya* («Enciclopedia Catalana», vol. VIII). — Barcelona, 1919.

Aquest resum de la nostra història jurídica té el mèrit principal d'ésser el primer treball de conjunt sobre la evolució del nostre dret que s'hagi escrit en català. La divisió en períodes adoptada per l'autor per a la exposició històrica del dret català és, des de la època de la reconquesta, la mateixa que estableix En Brocà en la seva *Historia del Derecho de Cataluña...* (1918); i respecte d'ella havem de dir que creiem seria mès proporcionada i adaptada al procés polític del nostre poble si el tercer período, que comprèn des de la naixença de les Corts catalanes fins a la fixació del dret nacional per la Constitució de Felip II en 1599, estigués dividit en dos, separats per la primera compilació oficial del Dret de Catalunya en 1413.

La forma compendiada d'aquest llibre i l'estil àgil i pulcre en que està redactat, han de contribuir indubtablement a divulgar el coneixement de les fases principals de la història del Dret català, donant, per consegüent un profitós resultat. — F. V. T.

RUÍZ Y PABLO, Angel: *Historia de la Real Junta particular de Comercio de Barcelona* (1758 a 1847). — Barcelona, 1919 (XI+447 pp. i diverses il·lustracions).

Aquesta obra ha estat guanyadora d'un premi instituït pel Sr. Comte de Lavern i editada per la Cambra de Comerç i Navegació de Barcelona. Va encapsalada amb una nota preliminar, encertada de tò i de proporcions, escrita pel Sr. Amengual, fent la presentació del llibre. Aquest ha estat elaborat principalment a base de la documentació de l'antic arxiu de la Junta, i en la seva redacció són de remarcar així la fidelitat en l'exposició com la perfecció de l'estil, animat també per l'amorosa admiració de l'autor envers l'actuació de la venerable entitat que és objecte del seu estudi.

No ens proposem aquí donar un resum d'aquest llibre ni senyalar les obres principals que en favor de l'economia i de la cultura de la nostra terra foren realitzades per la iniciativa i l'esfors de l'antiga Junta de Comerç de Barcelona. Llegint el llibre del Sr. Ruíz Pablo és va veient la magnitud i la fecunditat de la labor que amb tanta perseverància com elevació de mires i amplitud de concepció va anar desenrotllant aquella Corporació durant la seva existència, entre mig de dificultats de tota mena, «entre mig de guerres i de commocions polítiques, o — com remarca l'Amengual — en un medi molt poc estimulant, per mor de l'esperit mesquí i d'intriga i de les malavolences d'autoritats vanitoses i ignorants més que per la incompresió i passivitat de la massa social». Però sí havem de remarcar que en la història de la organització de la nostra terra, la complexa activitat de la Junta de Comerç de Barcelona, en una època en que l'autonomia político-administrativa de Catalunya havia estat suprimida, dóna un gran interès a la seva existència per tal com vingué a suplir en certa manera vàries de les funcions que, adaptant-se a la evolució dels temps, haurien hagut d'exercir, si no haguessin estat enderrocats, els nostres antics organismes públics, per a propulsar la prosperitat i el progrés del país.

I precisament aquesta benefactora Junta de Comerç havia de morir també a les mateixes mans que havien destruït anteriorment les nostres institucions i llibertats tradicionals. Des del govern de Madrid, a partir de 1834, anaren atacant la vida de la Junta, procurant reduir-la a la impotència, substraient-li els ingressos econòmics de que abans es nodria. Després del desangrament gradual, encara li assestaren la punyalada definitiva. «Una plumada escrita en Madrid un dia de 1847 — diu En Ruíz Pablo en l'epíleg del llibre, — puso término a la admirable labor de una Corporación gloriosa que por espacio de ochenta y siete años habia sido escudo y defensa de los intereses de Cataluña... y hogar y foco de ilustración de todo el Principado». Llàstima que l'autor no ens expliqui amb més paraules i amb dades més concretes i detallades el trist episodi final de la mort de la Junta; una excessiva discreció l'ha dut a truncar sobtadament l'interès del llegidor que en el decurs d'aquesta notable monografia es va mantenint constantment. — F. V. T.

CAMP, Frederic: *Contribución al estudio de la administración de Barcelona por los franceses* (1808-1814). *Narración crítica basada en documentos inéditos del Archivo del Ayuntamiento.* Primera parte. — Barcelona, 1920 (214 pàgines).

La gestió de les autoritats i funcionaris i dels organismes públics durant la ocupació napoleònica de Barcelona, les transformacions de la organització política i administrativa de Catalunya durant aquest període, les fatals repercussions de la guerra en l'estat econòmic i en la vida general del país, i els trastorns produïts en la mateixa capital ocupada, per la pugna entre l'esperit de la nostra gent de llavors i els elements invasors, són exposats en aquest volum amb gran abundor de dades, moltes d'elles ben noves. L'autor ha utilitzat, entre altres fonts, una sèrie de lligalls de les reclamacions que, després de la retirada dels francesos de Catalunya, varen ésser formulades per a obtenir la indemnització promesa pel govern de Lluís XVIII. Aquests expedients, plens de documents comprovants dels crèdits, i informacions testificals i peritatges respecte els danys rebuts, tenen un gran interès. No havien estat aprofitats pels historiadors que s'han ocupat de la història del nostre país en temps de la guerra napoleònica, i ha tingut un gran encert el Sr. Camp d'haver-se servit d'ells i d'altres sèries documentals que ha examinat detingudament. Molt coneixedor per altra part de la bibliografia napoleònica, l'autor d'aquest llibre ha tractat el seu tema amb veritable competència i en una forma seriosa i concreta, fent un treball molt lloable. — F. V. T.

SÁNCHEZ, Galo: *Constituciones baiulie Mirabeti.* — Madrid. Publicacions de la Residència d'Estudiants. 1915.

Edició del text llatí de les Costums de Miravet. La transcripció és feta amb bastanta fidelitat, i va precedida d'unes breus notes sobre la història i les fonts de dites Costums i sobre els manuscrits de la redacció catalana i de la llatina.

S. MONDON: *La Grande Charte de Saint-Gaudens.* (París. P. Geuthner, 1910; un volum de XXXVIII + 2453 p.)

Després d'una introducció en la qual, a més d'una indicació de les còpies que han conservat el text, hi ha un estudi sistemàtic de les principals matèries que s'hi troben regulades, M. Mondon publica el text original d'aquesta carta municipal (redactada en gascó i confirmada pel comte Bernat de Comminges en 1203), acompanyat de traducció francesa i subseguit d'altres documents complementaris, de diverses notes aclaratòries i d'un glossari.

M. Mondon ha publicat també dins la *Revue de Comminges* altres treballs interessant directament el nostre país; un d'aquests, aparegut en el volum de 1913, és el que du per títol: *Une vallée du haut Comminges. Privilèges accordés au val d'Aran en* 1298, 1309 *et* 1313; altre, imprès en el volum de 1917, és intitulat: *Les privilèges de la comté de Comminges avec le traité des lies et passeries de* 1513, i té especial interès perquè dóna el text del tractat del Pla d'Arrem, en el qual participaren diversos territoris del Pirineu català. — F. V. T.

REDONET Y LOPEZ-DÓRIGA, Luis: *Los «Usatges» de Barcelona.* — Madrid, 1918 (62 pp.).

Petit estudi, sense gran novetat, escrit amb el propòsit de divulgar el coneixement d'aquest codi fonamental del Dret català.

FOGUET MARSAL, Josep: *Libre de les Costums generals scrites de la insigne ciutat de Tortosa.* — Tortosa, 1912.

Reprodueix l'edició de l'Arnau Guillem de Montpesat, de 1539, acompanyant-la d'una traducció al castellà. L'obra havia estat començada pel Dr. Ramon Foguet, qui, en el seu *Derecho catalán. Instituciones civiles de Tortosa* (1892), havia donat ja la traducció dels quatre primers llibres. Una puntuació absurda, l'ús de la *ſ* per la *s*, dificulten la lectura del text català, que hauria pogut ésser millor preparat, especialment tenint en compte el caràcter de vulgarització de l'edició. La versió castellana és generalment correcta. D. Víctor Cobián hi ha posat una introducció on diu coses singulars, sovint fora de propòsit. Un estudi de D. Joan J. Permanyer, de més de cent planes atapeïdes, dóna el comentari a les institucions de Dret Civil privat de les *Costums.* L'editor ha posat al peu de les planes les variants que ofereix el text imprès amb la que nomena compilació oficial manuscrita (D. Benvingut Oliver (1) esmenta altres manuscrits que hauria estat convenient tenir presents); aquestes variants es limiten la majoria de les vegades a assenyalar l'ús de la *u* per la *v*, de la *i* per la *j*, de majúscules per minúscules; l'assenyalar-les haurà donat a l'editor un treball immens i de poca utilitat. Tal com és, aquest llibre pot fer el servei de contribuir al millor coneixement d'un dels monuments jurídics catalans més interessants. — M.

RAMOS Y LOSCERTALES, José M.ª: *El cautiverio en la Corona de Aragón durante los siglos XIII, XIV y XV.* — Zaragoza, 1915. (XVII + 188 + LXXVI pp.).

Sota la direcció del Prof. Jiménez Soler va començar l'autor aquest estudi, desenrotllat després per ell amb tota amplitud. L'obra està ben concebuda i estructurada i va seguida d'abundós i ben triat apèndix documental. Dividit aquest estudi en tres parts, la primera està destinada al modo d'ingressar en captiveri, la segona tracta del captiveri i la tercera del modo de recobrar la llibertat. Tot aquest llibre ha estat elaborat amb perfecte mètode, aprofitant d'una manera molt completa la bibliografia relacionada amb el tema i utilitzant els resultats d'una ampla i ben orientada recerca de documents inèdits en l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Especialment interessants són

(1) *Historia del Derecho en Cataluña, Mallorca i Valencia. Código de las Costumbres de Tortosa.* I, pp. 133 i seg.

el capítol tercer de la primera part, en el que és exposada la doctrina relativa a l'exercici del cors en els tractats de pau i treva firmats pels reis d'Aragó amb els prínceps musulmans i el capítol següent en el que s'examina, en canvi, la vida de ço que en dits tractats havia estat convingut. Així mateix és ben notable tota la segona part d'aquest llibre, parlant jurídicament del captiveri, amb la determinació dels drets del senyor i de la condició i drets dels captius.

Amb la present obra, en tots sentits lloable, i amb els estudis del Sr. Miret i Sans sobre la esclavitud a Catalunya i sobre les represàlies (inèdita aquesta encara), l'estudi del cors i del captiveri en la baixa Edat Mitja, ha tingut un gran avenç. — F. V. T.

CH. POUMARÈDE: *Les Usages de Barcelone.* — Toulouse, 1920 (506 pàgines).

Si hom ha d'estar reconegut al Sr. Poumarède és pel seu bon interès en tractar d'un element tant important de la nostra història jurídica, però no pas perque hagi estat encertat en la confecció d'aital llibre. Aquest sembla que originàriament fou una tesis del doctorat en Dret. Val a dir que de les seves faltes potser no tota la culpa correspongui a l'autor, sinó que és probable que'n participi també, en bona part, el professor universitari que'l va guiar durant la seva elaboració i que l'havia adoctrinat.

Encapçala M. Poumarède el seu estudi amb una reedició del text llatí dels Usatges acompanyada d'una traducció francesa que ell n'ha fet, a la seva manera, i que és la primera versió en dit idioma.

L'estudi sobre els Usatges està dividit en quatre parts. La primera està consagrada a la història dels Usatges. Es nota tot seguit la manca de preparació històrica de l'autor, que no està entrenat en els mètodes del treball científic i que desconeix la bibliografia fonamental referent a la època comtal catalana. N'hi ha prou amb dir que, parlant de la història del nostre país en dita època, no utilitza gaire bé mai (ni la esmenta en la llista bibliogràfica preliminar) la *Histoire générale de Languedoc*, reeditada a Toulouse per la casa Privat, ni coneix les monografies i articles de M. Calmette, professor de la Universitat tolosana. En canvi, quan parla dels poders del comte de Barcelona en la redacció dels Usatges, de la data i orígens d'aquest codi i en altres indrets del llibre, s'entrete en exposar opinions d'alguns autors mancats ja avui d'interès; donant en extracte aquestes i les d'altres tractadistes moderns barrejades sense elegància, formant tot plegat com un conjunt de paperetes enganxades una darrera l'altra, sense coordinació interna ni unitat de redacció. El capítol sobre'ls comentadors dels Usatges és tambe molt desgraciat. En la segona part del seu llibre M. Poumarède estudia les fonts dels Usatges, seguint els treballs de Ficker, Conrat, Brutails, Brocà i altres erudits moderns. Classifica aquestes fonts en tres classes: Lleis visigòtiques, Dret romà (Exceptiones Petri, Legislació de Justinià i Breviari d'Alaric) i Dret canònic. Tot el que diu és sempre de segona mà. En canvi no ha tractat d'esbrinar les fonts de Dret franc dels Usatges, ni tant sols se li ha ocorregut la possibilitat d'aquesta influència. En la tercera part estudia el dret públic, el dret criminal, el procediment i el dret civil en els Usatges. La última part està destinada a examinar la influència dels Usatges. En parlar dels països que estigueren sotmesos a llur aplicació en fa realment un gra massa; car parlant dels aragonesos, diu que, no havent oposat gran resistència als comtes de Barcelona, s'esdevingué que'ls Usatges reemplaçaren sense dificultat llurs costums (la causa de la desorientació de M. Poumarède en aquest punt és d'haver donat crèdit a un passatge de Roussew Saint-Hilaire). Després intenta establir relació i determinar analogies entre els Usatges i las *Siete Partidas.*

Es sensible que l'esforç i la bona voluntat, que, després de tot, representa aquest llibre (amarat, pero d'errades d'impremta), hagin resultat tant estèrils. — F. V. T.

REVISTES

Revista Jurídica de Cataluña. — CATÀ DE LA TORRE, Ramón: *Exposición razonada y crítica de costumbres jurídicas del Principado de Cataluña o de algunas de sus principales comarcas* (1915, t. XXI, p. 67). Treball sense cap valor ni originalitat. — CORBELLA, Arturo: *Sucesión intestada común por Derecho general de Cataluña* (XXII, p. 321). — BROCÀ, Guillem M.ª: *Un manuscrit del Llibre del Consolat de Mar. Creació del Consolat Mercantívol a Girona* (XXII, p. 567). Nota referent a un ms. propietat del Sr. Font de Rubinat, i transcripció d'un document. — PARÉS, Sebastià: *La Boïga, institució consuetudinària del partit judicial de Solsona* (XXII, p. 575). — PERELS,

Leopold: *El libro del Consulado de Mar* (XXIII, p. 65). Molt interessant i erudita conferència, llegida a l'Acadèmia de Jurisprudència de Barcelona; de gran mèrit científic. — MOLINÉ I BRASÉS, Ernest: *L'antich orde judiciari observat en la Cort dels Cònsols de la mar de Barcelona* (XXIII, p. 223). — DANÉS I TORRAS, Daniel: *Estudi d'un Formulari de Bartomeu Portolés. Manuscrit del segle XVIII* (XXIII, pp. 475 i 583 i XXIV, p. 10). — CAMP, Frederic: *Historia jurídica de la guerra de la Independencia* (XXIV, pp. 344 i 447, XXV, p. 199; XXVI, pp. 67 i 373). — Molt interessant per al coneixement de la vida social i de la organització política i administrativa de Catalunya durant la guerra napoleònica. — PERELS, Leopold: *Orden judicial del Consulado de Mar de Barcelona* (XXV, p. 289). Comentaris al text publicat per Moliné, fent-ne un coteig amb un altre text semblant, rectificant la atribució d'autor i donant notícia d'una tarifa dels drets dels escrivans i nuncis del Consulat de Mar de Barcelona en 1440. — MALUQUER I VILADOT: *Una constitució catalana a propòsit del Port franc de Barcelona* (XXVI, p. 469). Constitució promulgada en les Corts celebrades a Barcelona per l'Arxiduc Carles d'Austria en 1706. — MASPONS ANGLASELL, Francesc: *Fons de Dret català* (XXVI, pp. 88, 174, 229, 277, 366, 383, 442, 503, 550, 590). Recull de notes de doctrina aplicada o d'interpretació de regles de Dret extretes dels autors clàssics catalans.

— ***Estudis Universitaris Catalans.*** — CUBAS, Enric: *Estudis de codificació catalana en* 1809 (V, pp. 60-63). — CARRERAS I ARTAU, Joaquim: *Dret civil català: El testament sagramental en el bisbat de Girona* (V, pp. 131-135). — BASSAS, Andreu: *Els privilegis de Castelló i del Comtat d'Empúries* (VIII, p. 250-305). Publica el Sr. Bassas la nomenada Rubrica dels Privilegis o sigui el sumari (manuscrit de últims del XVI o principis del XVII, conservat a l'Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries) del perdut llibre de privilegis del comtat.

— ***Journal des Savants.*** — BRUTAILS, J. A.: *La législation du Val d'Aran au Moyen-âge* (XV, pp. 167-171). Consideracions amb ocasió del vol. I dels Textes i ordinacions de les valls pirenenques editats per Ferran Valls Taberner.

— ***Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.*** — MIRET Y SANS, Joaquim: *Escolars catalans al Estudi de Bolonia en la XIII*[a] *centuria* (VIII, pp. 137-155). — BROCÀ, G. M. de: *Un códice del «Libro del Consulado de Mar», desconocido* (VIII, pp. 409-414). Descripció, acompanyada d'un facsímil, d'un manuscrit del segle XIV, propietat de D. Josep Font de Rubinat. — ARCO, Ricardo del: *El famoso jurisperito, del siglo XIII, Vidal de Cañellas, obispo de Huesca* (*Noticias y documentos inéditos*) (VIII, pp. 463-480, 508-521). — ARCO, R. del: *Nuevos documentos inéditos de Don Vidal de Cañellas, obispo de Huesca* (VIII, pp. 546-550). — ARCO, R. del: *Nuevas noticias biográficas del famoso jurisperito, del siglo XIII, Vidal de Cañellas, obispo de Huesca* (IX, pp. 221-249). — GIRONA I LLAGOSTERA, Daniel: *En Josep Pella y Forgas* (X, pp. 1-14). Necrologia. — VALLS TABERNER, F.: *En Guillem M.*[a] *de Brocà y de Montagut* (X, pp. 15-22). Necrologia.

— ***Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana.*** — SALVÀ I RIERA, Jaume: *Derecho de familia en Mallorca* (XVII, pp. 17, 52, 68, 89, 100, 116).

TAULES

INDEX ALFABÈTIC

TAULA DE MATÈRIES

Pàgines

MEMÒRIES I DOCUMENTS DELS TREBALLS FETS PER LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA DE L'INSTITUT

SECCIÓ LITERÀRIA

SECCIÓ JURÍDICA

SECCIÓ HISTÒRICA

SECCIÓ ARQUEOLÒGICA

CRÒNICA

EDAT DEL BRONZE

LA PRIMERA EDAT DEL FERRO

Pàgines

MAPES I LÀMINES

ESMENES

Pàg.	Ratlla	Diu	Ha de dir
770	10-11	Poitiers	Béziers
842	51	*Castellà*	*Cartellà*
851	45	Caetani di Teano	Caetani
854	26-27	Gregorvosus	Gregorovius
895	41	*Guiglielmo*	*Guglielmo*
900	6	Passaro	Turchi

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

PALAU DE LA DIPUTACIÓ BARCELONA

Publicacions de

l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

Representants: a FRANÇA: H. Champion, 5, Quai Malaquais, Paris; a ALEMANYA: Otto Harrassowitz, Leipzig; a INGLATERRA: Dulau & Co., 37, Soho Square, Londres.

SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA

Anuaris de l'Institut d'Estudis Catalans. Grans volums de més de 700 planes, profusament il·lustrats.

Anuari MCMVII,	de 540 pàgines,	105 gravats	i una tricromía			30 ptes.
» MCMVIII,	de 650 »	270 »	i 7	làmines apart		30 »
» MCMIX-X,	de 792 »	300 »	i 6	»	»	30 »
» MCMXI-XII,	de 774 »	471 »	i 6	»	»	30 »
» MCMXIII-XIV,	de 1,048 »	401 »	i 11	»	»	30 »
» MCMXV-XX,	de 1,026 »	892 »	i 8	»	»	30 »

Les Pintures Murals Catalanes. Se publica en fascicles monogràfics, gran foli, ab il·lustracions i làmines soltes en tricromía.

Fascicle I. Pedret.. *(Exhaurit)*
» II. Sant Martí de Fenollar, Sant Miquel de la Sèu.......... 10 ptes.
» III. Tahull i Bohí, Santa María d'Aneu, Sant Pere de Burgal.. 10 »
» IV. Ginestarre, Estahon, Esterri de Cardós, Mur i Ager....... 10 »
» V. Sant Sadurní d'Ossormort, Sant Martí Ces-Corts, El Brull. *En premsa*

Les Monedes Catalanes. Estudi i descripció de les monedes carolingies, comtals, senyorials, reials i locals propries de Catalunya, per JOAQUIM BOTET I SISÓ. Obra completa en tres volums.

Volum I.. *(Exhaurit)*
» II.. 12 ptes.
» III i darrer..................................... 20 »

Documents per l'Historia de la Cultura Catalana Mig-eval, publicats per A. RUBIÓ I LLUCH. Obra completa en dos volums.

Volum I, contenint més de 500 documents.................. *(Exhaurit)*
» II i darrer..................................... 25 ptes.

L'Arquitectura Romànica a Catalunya, per J. PUIG I CADAFALCH, A. DE FALGUERA i J. GODAY. Obra completa en tres volums.

Volum I. Precedents: l'Arquitectura romana, l'Arquitectura cristiana prerromànica		*(Exhaurit)*
» II. Des del segle IX a les derreríes del segle XI	25	ptes.
» III i darrer. Els segles XII i XIII	35	»

Les Obres d'Auzias March. Edició crítica en vista de tots els manuscrits i totes les edicions, per AMADEU PAGÈS. Obra completa en dos volums.

Volum I. Introducció. Text de les poesíes I-LXXIV	12	ptes.
» II i darrer. Poesíes LXXV-CXXVIII. Glossari	12	»

Itinerari de Jaume I el Conqueridor, per J. MIRET I SANS .... 20 »

ESTUDIS DE BIBLIOGRAFIA LULIANA

I. — **L'Edició Maguntina de Ramón Lull,** pel DR. A. GOTTRON .... 5 »

II. — **Bibliografia de les impresions lulianes,** per ELIES ROGENT i ESTANISLAU DURAN .... *En premsa.*

FUNDACIÓ CONCEPCIÓ RABELL CIBILS, VÍDUA ROMAGUERA

GESTA COMITUM BARCINONENSIUM. Textos llatí i català, per *L. Barrau-Dihigo* i *J. Massó Torrents.* .... *En premsa.*

DIETARI DEL CAPELLÀ D'ALFONS V, publicat i anotat per *J. Sanchis Sivera* ... *En premsa.*

ALTRES OBRES EN PREPARACIÓ

ARQUEOLOGIA LITÚRGICA DE LA PROVÍNCIA TARRAGONINA, per *Mn. Josep Gudiol.*
LA BIBLIA CATALANA, segons les antigues versions dels segles XIV^è i XV^è, per *Ramón d'Alòs.*
CATÀLEG DELS MANUSCRITS LULIANS DE ROMA, per *Ramón d'Alòs.*
CATÀLEG DELS MANUSCRITS LLATINS LULIANS DE MUNIC, per *Jordi Rubió.*

SECCIÓ DE CIENCIES

Arxius de l'Institut de Ciències.

Any I. — Fascicles	I, II i III	4	ptes.
» II. — »	I, II i III	4	»
» III. — »	I, II i III	4	»
» IV. — »	I a IX	2	»
» V. — »	I a VI	2	»
» VI. — »	I, i II a V	3	»
» VII. — »	únic	4	»
» VIII. — »	únic	4	»

Treballs de la Societat de Biología, publicats sota la direcció d'A. PI I SUÑER.

Volums I a VIII, cada un .... 10 »

Treballs del Servei Tècnic del Paludisme (1915-1916) .... 5 »

Flora de Catalunya, per J. CADEVALL i A. SALLENT.

Volum I. — Fascicles	I a V, cada un	5	»
» II. — »	I a V, »	5	»
» III. — »	I a IV, »	5	»

Fauna de Catalunya, dirigida per JOSEP M.ª BOFILL I PICHOT.

Malacologia.	Fascicles I i II, per *M. Chia*, cada un	5 ptes.
	Fascicle III. » » » »	1 »
Entomologia.	DÍPTERS. Fascicle I, per *J. Arias Encobet.*	5 »
»	COLEÒPTERS. *G. Carabus.* » I, » *A. Codina*	7 »
»	HEMÍPTERS, per *A. Codina*	7 »
»	NEURÒPTERS.. — Monografia general de Catalunya, pel *P. Longí Navás*, S. J.	*En premsa.*

Monografia mundial de l'ordre dels Rafidiòpters, pel P. LONGÍ NAVÁS, S. J. — 4 ptes.

Treballs de l'Institució Catalana d'Historia Natural.

Volum I a IV, cada un .... 10 »

Treballs de l'Estació Aerològica de Barcelona, per E. FONTSERÉ.

Volums I a III, cada un .... 4 »

Col·lecció de cursos de Física i Matemàtica, dirigida per E. TERRADAS.

Volum I. — Els elements discrets de la matèria i la radiació.—Conferències per *E. Terradas*, recullides per *J. Pólit*	3 »
» II. — Teoria de la Representació Conforme. — Conferències per *J. Rey Pastor*, redactades per *E. Terradas*	3 »
» III. — Poincaré i la teoria de les equacions diferencials.— Conferències per *J. Hadamard*, recullides per *E. Terradas* i *B. Bassegoda*	3 »
» IV. — Propietats dels gasos ultraenrarits, per *J. Palacios*	3 »
» V. — Qüestions de Mecànica clàssica i relativista.—Conferències per *Levi Civita*	3 »

Biblioteca Filosòfica.

Volum I. — VIVES A ANGLATERRA, per *Foster Watson*	10 »
» II. — LA NATURA I L'HISTÒRIA, per *Pedro Dorado Montero*	6 »

SECCIÓ FILOLÒGICA

Himnes Homèrichs. Traducció en vers de JOAN MARAGALL, i text grec amb la traducció literal de P. BOSCH GIMPERA .... *(Exhaurit)*

El Gènesi, versió de l'hebreu segons els textos originals, i amb anotació, de MN. FREDERIC CLASCAR.

Un volum de 476 pàgines .... 5 ptes.
Edició en paper de fil .... 20 »

Museu: Hero i Leandre. Text grec amb la versió literal en prosa de LL. SEGALÀ i en hexàmetres de d'AMBROSI CARRIÓN, duent en apèndix les traduccions inèdites, en vers, de P. BERTRAN I BROS i J. M. PELLICER I PAGÈS .... 2 »
Edició en paper de fil .... 5 »

Mireia. Poema provençal de FREDERIC MISTRAL. Traducció catalana de MARIA-ANTÒNIA SALVÀ .... *(Exhaurit)*
Edició en paper de fil .... 15 ptes.

El Càntic dels Càntics, versió segons els textos originals i amb anotació de MN. FREDERIC CLASCAR .... 3 »
Edició en paper de fil .... 10 »

Normes ortogràfiques .... *(Exhaurides)*

Els IV llibres de les Geòrgiques de Publi Virgili Maró, traducció en vers per MN. LLORENÇ RIBER .... 6 ptes.

L'Exode, versió de l'hebreu per Mn. Frederic Clascar .... *En premsa.*

Tàcit. La Germània. Traducció de C. Riba Bracons .... *En premsa.*

Butlletí de Dialectologia Catalana (publicació semestral des de 1913).

Volum I (abril-desembre 1913)	3	ptes.
» II (gener-juny 1914)	1'50	»
» II (juliol-desembre 1914)	2	»
» III (gener-juny 1915)	2'50	»
» III (juliol-desembre 1915)	2'50	»
» IV (gener-juny 1916)	3	»
» IV (juliol-desembre 1916)	3	»
» V (gener-desembre 1917)	3	»
» VI (gener-juny 1918)	2'50	»
» VI (juliol-desembre 1918)	2'50	»
» VII (gener-desembre 1919)	5	»
» VIII (gener-desembre 1920)	5	»
» IX (gener-desembre 1921)	5	»

BIBLIOTECA FILOLÒGICA

I. **Documents en vulgar per a l'estudi de la llengua** (segles XI, XII i XIII), per Mn. Pere Pujol .... 2 ptes.

II. **Die Mundart von Alacant. — Beitrag zur Kenntnis des Valencianischen,** von Dr. Pere Barnils Giol .... 4 »

III. **Diccionari Aguiló.** Fascicles I a IX. Cada un .... 4 »

IV. **La frontera catalano-aragonesa,** per Antoni Griera .... 5 »

V. **Textes catalans avec leur transcription phonétique,** précédés d'un aperçu sur les sons du catalan, per J. Arteaga Pereira, ordenats i publicats per P. Barnils .... 4 »

VI. **Estudis Romànics** (Llengua i Literatura), vol I .... 8 »

VII. **Vocabulari català-alemany** de l'any 1502, edició facsímil segons l'únic exemplar conegut, acompanyada de la transcripció, d'un estudi preliminar i de registres alfabètics, per P. Barnils .... 12 »

VIII. **Diccionari de rims,** de Jaume March, editat per A. Griera .... 10 »

IX. **Estudis romànics** (Llengua i Literatura), vol. II .... 12 »

X. **La versione catalana dell'Inchiesta del San Graal,** secondo il Codice dell'Ambrosiana di Milano I. 79 sup., pubblicata da Vincenzo Crescini e Venanzio Todesco .... 10 »

XI. **Diccionari Ortogràfic,** precedit d'una exposició de l'ortografia catalana segons el sistema adoptat per l'Institut d'Estudis Catalans. Redactat sota la direcció de P. Fabra, membre de la Secció Filològica .... 5 »

XII. **Gramàtica Catalana,** per Pompeu Fabra (tercera edició) .... 3'50 »

XIII. **Bibliographie élémentaire de l'ancien provençal,** par J. Anglade. — **L'article majorquin et l'article roman dérivé de «ipse»,** par P. Rokseth. — **Les vocals tòniques del rossellonès,** per P. Barnils. — **El llenguatge com a fet estètic i com a fet lògic,** per M. de Montoliu .... 10 »

XIV. **Epistolari d'En Milá i Fontanals,** correspondència recollida i anotada per L. Nicolau d'Olwer, tomo I (1840-1874) .... 10 »

LABORATORI DE FONÈTICA

Estudis fonètics. — I .... 20 »

BIBLIOTECA DE CATALUNYA

Butlletí de la Biblioteca de Catalunya.

Any I, 1914, núm. 1 (gener-abril)	1'50	ptes.
» » » 2 (maig-agost)	3	»
» » » 3 (setembre-desembre)	1'50	»
» II, 1915. » 4 (gener-agost)	4	»
» » » 5 (setembre-desembre)	2	»
» III, 1916. » 6 (gener-desembre)	5	»
» IV, 1917. » 7 (gener-desembre)	10	»
» V-VI, anys 1918-1919, núm. 8	20	»

Catàleg de la Col·lecció Cervàntica Bonsoms, per JOAN GIVANELL I MAS.

Volum I (anys 1590-1800)	20	»
Edició de 40 exemplars numerats en paper de fil	40	»
Volum II (anys 1801-1879)	30	»
Edició de 40 exemplars numerats en paper de fil	50	»
Volum III	*En premsa.*	

Publicacions del Departament de Música de la Biblioteca de Catalunya.

Volum I. — Els Madrigals i la Missa de Difunts de Brudieu, pel mestre FELIP PEDRELL i MN. HIGINI ANGLÈS	20	ptes.
Volum II. — Catàleg dels manuscrits musicals de la Col·lecció Pedrell, per HIGINI ANGLÈS	*(Exhaurit)*	

Butlletí d'Adquisicions.

Any 1918	*(Exhaurit)*	
» 1919	0'50	ptes.
» 1920	0'50	»
» 1921	0'50	»

FUNDACIÓ CONCEPCIÓ RABELL CIBILS, VÍDUA ROMAGUERA

Sentències catòliques del diví poeta Dant Florentí, per JAUME FERRER DE BLANES. Reimpressió facsímil de l'edició original (Barcelona, 1545).

Edició de 100 exemplars no posats a la venda.

EN DIPÒSIT

Catàleg de la Biblioteca musical de la Diputació de Barcelona, per FELIP PEDRELL (2 volums) .... 65 ptes.

Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Barcelona, 1908 . 4 »

